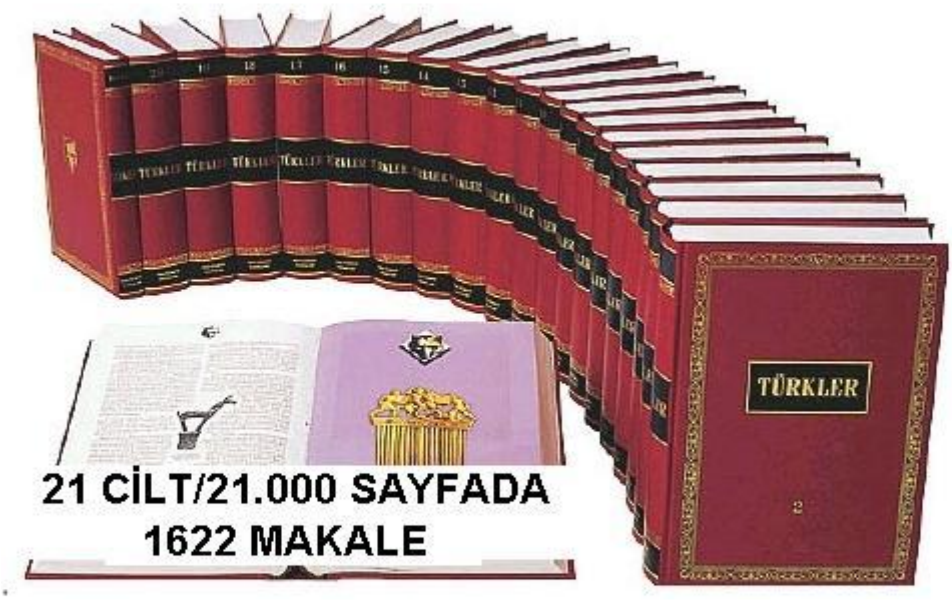

TÜRKLER

CİLT 4

ORTA ÇAĞ

EDİTÖRLER

HASAN CELÂL GÜZEL
PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK
PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

2002

ANKARA

YAYIN KURULU

TÜRKLER

DANIŞMA KURULU

KISALTMALAR

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.y.	Adı geçen yazma
ABAW	Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA	Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK	Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO	Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
ARDTA	Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA	Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG	Archivio di stato di Genova
ATASE	Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI	Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.	Bin, İbn
BA	Başbakanlık Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
C.Th.	Codex Theodosiarus
CA	Cevdet Askeri
CAJ	Central Asiatic Journal
CD	Cevdet Dahiliye
CH	Cevdet Hariciye
CMRS	Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DLT	Divan-ü Lügati't-Türk
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.	Encyclopedia Britanicca
EHN	Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2	Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM	Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzeya
EUM	Evkâf Umum Müdürlüğü
FO	Foreign Office, İngiltere
GMDTA	Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h.	Hicrî
HH	Hatt-ı Hümâyûn
İFD	İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA	Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD	İrâde-i Dahiliye
İFK	İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM	İrâde-i Meclis-i Mebusan
İMV	İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED	İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA	Journal Asiatique
JAOS	Journal of American Oriental Society
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS	Journal of Turkish Studies
K.R.O.	Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)
KB	Kutadgu Bilig
KSE	Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD	Mühimme Defteri
MDAFA	Memóries de la Délégation Archeologique Française en Afghanistan.
MGH	Monumenta Germaniae Historica
MM	Maliyeden Müdevver
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MTM	Millî Tetebbular Mecmuası
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr.	Neşreden
Op. cit	Adı geçen eser
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL	Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI	Revue des Etudes Islamiques
RGDA	Rusya Devlet Arşivi
RKF NAN KR	Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Respubliki
s.	Sayfa
S.	Sayı
SA	Sovietskaya Archeologiya
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW	Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO	Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS	...Şer'iye Sicili
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD	Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD	Tahrir Defteri
TDA	Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDK	Türk Dil Kurumu
TDTD	Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA	Tapu ve Kadastro Arşivi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	Türkiyat Mecmuası
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT	Türkische Turfantexte
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜED	Türk Etnografya Dergisi
VD	Vakıflar Dergisi
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER

ONDOKUZUNCU BÖLÜM

B. Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat

İskit Kültürü / Doç. Dr. İlhami Durmuş [s.15-25]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Kültür kelimesi köken itibariyle Latincede "toprağı işleme" demektir. Bundan dolayı yerleşikliği ifade etmektedir. Bu kelime hususileştirilmek suretiyle, ilkel kültür, ileri kültür, beşeri kültür, teknik kültür, yerleşik kültür, aşiret kültürü, kültür kavimleri, tabiat kavimleri vb. olmak üzere de kullanılmıştır.1 Bu tabirler kültürü anlayabilmek için yetmemektedir. Ancak, yukarıda belirtilen hususi tabirler büyük ölçüde yaşanılan coğrafyayla bağlantılı görüş belirtmeye imkân vermektedir.

Çünkü yaşanılan kültür coğrafyaları kültürel farklılıklarda önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yeryüzünde insanlar, yaşadıkları coğrafi çevrenin başlıca üç doğal kaynağı olan; orman, hayvan yetiştirme ve tarım imkânlarını değerlendirerek hayatlarını sürdürebilmişlerdir. Eski çağlarda ilk kültürler de kendi bölgelerinin şartları içinde özlülük kazanacaklarından, orman kavimleri "asalak" kültürü (avcılık, devşiricilik), ziraate elverişli yerlerde oturanlar "köylü" kültürünü (çiftçilik) ortaya koymuşlar, bozkırdakiler "çoban" kültürünü (besicilik) meydana getirmişlerdir.2

Bozkır kültürü özü itibariyle diğer göçebe kültürlerinden farklılık göstermektedir. Çünkü çöl göçebeleriyle bozkırlıların hayat tarzları birbirinden farklılık göstermektedir. Çöl göçebeliğinin ana unsuru devedir. Bozkır konar-göçerliğinin ana unsuru ise attır. At bu kültüre dinamizm kazandırmış olup, adı geçen kültür "kuvvet, hareket ve sürat" üzerine kurulmuştur.3 Bozkırlılar atın hızı ve demirin vurucu gücü sayesinde geniş coğrafyalara yayılmış ve oralarda hakimiyet kurabilmişlerdir.

Bozkırlarda göçebe kültürünün en yüksek derecesi olan "atlı kültür" gelişmiştir. Dünya tarihinde önemli yeri olan bozkır devletleri bozkır coğrafyası üzerinde ortaya çıkmıştır. Ural ve Altay Dağları arasında uzanan bozkır bölgesi büyük atlı kültür dairesinin merkezi olmuş, hayvan besleyen atlı bozkırlıların uygarlığı buradan çevreye yayılmıştır. Kemik kültürüyle birlikte, Ural-Altay kavimleri ilk olarak hayvan beslemeye başlamışlardır. Bu olay uygarlık tarihinin önemli bir aşaması sayılmıştır. İlk defa köpeği ve ren geyiğini evcilleştirip besleyenler bu kavimler olmuştur. Bu eski göçebe kültürü

daha yeni bir aşama olan at besleme kültürünü doğurmuştur. Sonraları at besleme bozkırlarda bütün hayatın temeli olmuş, yalnız yük taşımakta değil, avcılık ve beslenme konusunda da ondan çok yararlanılmıştır.4 Atın ehlileştirilmesi ve atlı-çoban kültürünün ortaya çıkmasıyla birlikte insanlık tarihinde ulaşılan bu başarı, diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalade sonuçlar doğurmuştur. Tarihi bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esası için gerekli şartlar bu sayede belirebilmiştir.5

Hareketli hayat tarzının, özellikle atlı yaşayışın ortaya çıkışı ve gelişiminde bozkırlar önemli bir yer tutmuştur. Bozkırlının sürülerini otlatabilmesine imkân veren otu bol otlaklar bu kültürün gelişmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuştur.6 Bu cümleden olarak at yetiştiriciliği zamanla önemini artırarak, bozkırlının hayatında daha da fazla kıymet kazanmaya başlamıştır. At bozkır insanının sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel ve dini hayatında önemli bir yer tutmaya başlamıştır.7

İskitler de bozkırlarda bu atlı kültürün en önemli temsilcileri olmuşlardır. Onların kültürlerinin oluşumu ve gelişimi doğrudan kendi kültür coğrafyalarıyla bağlantı olmuştur. Hareketli hayat tarzının izleri onlara ait bütün kültür unsurlarında dikkati çekmektedir.

A. İskitlerde İdari Yapı ve Askeri Teşkilat

Kuzeydoğu istep bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan, Altay dağ kolları ve Batı Türkistan üzerinden batıya ve Aşağı Tuna bölgesine kadar bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Silezya'ya kadar uzanan bu bölgenin Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle olan bağlantısı doğudaki çok sayıda geçitle kurulabilmektedir. Bu bölgenin doğusunda geniş çöller vardır. Öte yandan batıda, doğunun aksine oldukça verimli topraklar bulunmaktadır. Daha eski zamanlarda bu bölgenin kuzeye doğru bataklıklar ve sık ormanlarla kaplı olduğu bilinmektedir. Güneye doğru uzanan geniş sahalar Hazar denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar ise İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgaları ve Kafkas silsilesiyle sınırlanmıştır. Batı Türkistan istep bölgesi ile İran'daki dağlık arazi arasında nispeten sıkı bir bağlantı bulunmaktadır.8 İskitler yukarda adı geçen coğrafyaya yayılmışlar, hatta onlar, Herodotos'un bildirdiğine göre yirmi sekiz yıl Yukarı Asya'da hakimiyet kurmuşlardır.9 İskitlerin Ön Asya'da Filistin'e kadar gittikleri de düşünülürse, ne kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış oldukları anlaşılır.

İskitlerin bu kadar geniş bir coğrafyada tek hükümdar tarafından idare edilmelerinin zorluğu ortadadır. Bundan dolayı idari yapıları yayıldıkları coğrafyanın genişliğinden etkilenmiştir. Askeri teşkilatları da onların sürekli yeni topraklar elde etmeleri ve farklı kavimlerle mücadeleye girmeleri sonucunda gelişmiştir. İskitlerin askeri yönden gücünü antik yazar Thukydides İskitlerle Avrupa devletleri teker teker ele alındığı takdirde, Asya da dahil hepsi birleşmiş halde hareket ederek İskitlere karşı durabilecek bir kavmin olmadığını belirtmektedir.10 Buradan İskitlerin askeri yönden ne derece güçlü olduklarını anlayabilmekteyiz.

1. İskitlerde İdari Yapı

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, İskitler çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. İskitlerin üç gruptan oluştuğu Darius'un yazıtı NR a 3'ten anlaşılıyor. Bunlar Saka haumavarga, Saka tigrakhauda ve Karadeniz İskitleri olan "Denizin ötesindeki Sakalar"dır.11 Bu grupların başında reisleri bulunuyordu. Bu durum İskitlerin birden fazla hükümdar tarafından yönetildiğini ortaya koymaktadır. Herodotos, Darius'a karşı İskitlerin memleketlerini savunmak için yapmış oldukları hazırlıklardan bahsederken, üç İskit hükümdarı ya da beyinden bahsetmektedir. Bunlardan birisinin adını Skopasis, diğer grubun başında bulunanın İdanthyrsos ve onun ordusuyla ordusunu birleştirenin adının ise Taxakis olduğunu bildirmektedir.12 Yine Herodotos'un bildirdiğine göre, Pers Kralı Darius İskit hükümdarı İdanthyrsos'a elçi göndermiş ve İskit hükümdrı da Darius'a elçi göndermiştir.13 Buradan İskitlerin hükümdarının İdanthyrsos olduğu ve diğerlerinin ordu komutanları olduğu düşüncesi de çıkarılabilir. Junge'nin Polyen'e dayanarak verdiği bilgilere göre, Darius üç bölüme ayrılmış olan İskitlere karşı savaş açtığında, İskit hükümdarları Sakesphares, Homarges ve Thamyris bir yerde vaziyeti istişare etmişlerdir.14 Homarges Herodotos'un Sakai Amyrgioisi'yle şüphesiz aynıdır.15 Hornarges, Saka haumavarga ve diğeri Thamyris, Massaget hükümdarı adı Thomyris'i hatırlatıyor ve Hekataios'a göre Grekler tarafından Massaget olarak adlandırılan grup, Saka tigrakhauda olduğundan,16 Thamyris'in Saka tigrakhaudanın hükümdarı olduğu anlaşılıyor.

Deniz'in ötesindeki Sakaların, yani Karadeniz İskitlerinin hükümdarının İdanthyrsos olduğu ve Darius'un ona elçi gönderdiği Herodotos tarafından belirtilmektedir. Ancak yukarıda adı geçen üç İskit hükümdarının Darius'un seferinden önce durumu mütalaa ettikleri düşünülürse, Sakesphares'in Karadeniz İskitlerinin hükümdarı olduğu ve onun İdanthyrsos'tan bir önceki hükümdarları olması gerektiği kanaati hasıl oluyor.

İskitlerin birbirlerinden farklı coğrafyalarda yaşayan üç ayrı hükümdarlığa ayrılmalarına rağmen, onların hükümdarlarının bazı durumlarda bir araya gelmeleri ve mevcut durumu müzakere edip, ortak karar almaları, aralarında bir birlik şuurunun olduğunu göstermektedir.

Bu üç grubun hükümdarlarından başka, her grubun kendi içerisinde kabile reislerinin ve klan prenslerinin de idarede söz sahibi oldukları anlaşılmaktadır. İskit idari sisteminin hiyerarşik bir sıra takip ettiği de anlaşılmaktadır.17 Hükümran İskitlerin kabile reisliğinin, babadan oğula geçmesi usulünün taraftarı olmalarına rağmen, akraba kabileler, liderlerini, seçim yoluyla iş başına getirmeyi tercih etmiş gibi görünüyorlar. Pazırık'ta ölmüş kabile reislerinin istisnai bir şekilde uzun boylu oluşları, kabile mensuplarının reislik vazifesi için gerekli bir vasıf olan üstün zekâlılığın yanı sıra, fiziksel üstünlüğü de nazarı dikkate almış olduklarının bir işareti olarak kabul edilebilir.18

İskit idare sistemi, onların hayat tarzıyla da yakından alakalı görünmektedir. İskit idarecilerinin dış siyasetleri yanında iç siyasetleri de söz konusudur. İskit idarecilerinin iç siyasetle ilgili en büyük problemleri, muhtemelen ana grup ile sayı bakımından daha az olan gruplar arasında, otlak alanlarının adaletli bir şekilde taksim edilmesiydi. Bu problemleri çözebilen kabile ve klan prensleri uzun süre iş başında kalmayı başarmışlardır.19

İskit hükümdarlarının adlarının kronolojik bir sıraya göre elimizde yeterli malzeme olmadığından verememize ve bir takım ayrıntıları açıklığa kavuşturamamıza rağmen, onlarda hükümdarlardan başlamak üzere, kabile reisleri klan prenslerine kadar içeride huzuru sağlama ve dışarıda düşmanlara karşı güçlü olma ve yeni otlaklar elde etme siyasetinin varlığını görebiliyoruz. Hatta başta da ifade edildiği üzere, üç ayrı grup halinde bulunan İskitlerin hükümdarlarının bir araya gelerek ortak karar alabilmeleri ve mevcut durumu rahatlıkla müzakere edebilmeleri düşmana karşı birleşebildiklerini ortaya koymaktadır.

2. İskitlerde Askeri Teşkilat

İskitler yayıldıkları çok geniş coğrafyada, değişik kavimlerle karşılaşmışlar ve onlarla mücadele etmişlerdir. Onlarda askerlik ve ordu bulundukları hayat şartları içerisinde hep ön plana çıkmıştır.

İskit ordusunun büyük bir bölümünü atlılardan meydana gelen süvari sınıfı oluşturmuştur. İskit askeri organizasyonunun ana kolunu bu süvari sınıfı meydana getirmiştir. İskit atlıları eyer kullanmışlardır. Bu özellikleri, onların Grek ve Roma gibi süvari birlikleri bulunan devletlere karşı büyük bir avantaj sağlamıştır.20 İskitlerin kullandığı atların iskeletleri arkeolojik kazılar sonucunda kurganlardan çıkarılmıştır. Kuban bölgesinde bulunan kurganlarda çok sayıda at iskeleti ortaya çıkarıldığı gibi, Altay bölgesinde Şibe kurganında on dört, Pazırık kurganlarında sayıları yedi ile on dört arasında değişen at gömüleri ortaya çıkarılmıştır.21 Bunlar binek hayvanları da dahil ölen beyin hayatı boyunca sahip olduğu hayvanlardı. İnanışa göre bey bunları öldüğü zamanda kullanmaktaydı.22

İskitlerin ordusu bozkır savaş taktiğini en iyi şekilde uygulamaktaydı. Bu, Darius'un İskitler üzerine yaptığı seferde açıkça görülmektedir. Darius, İskit topraklarına vardığında İskit ordusu iki gruba ayrılmış ve geriye doğru çekilmiştir.23 Bu çekilme esnasında İranlıların faydalanabilecekleri bütün kaynakları kurutmuşlardır24 İskitler İranlıların İskitya'da daha fazla kalmalarını sağlamak ve onları güç duruma düşürmek istemişlerdir.25 Böylece düşmanı daha içerilere çekerek yormayı, onları oyalayarak orada daha fazla zaman geçirmelerini, önlerinden çekilirken su alabilecekleri kuyuları doldurarak, otları biçerek ve çekildikleri yerleri yakarak Perslerin ve hayvanlarının aç ve susuz kalmasını sağlamışlardır. Bunun sonucunda durumun kötüye gittiğini gören Darius, mecburen çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durum dahi İskitlerin askeri kabiliyetlerini ve planlı bir harp taktiği içerisinde hareket ettiklerini göstermektedir.

B. İskitlerin Dili ve Yazısı

İskitlerin dili hakkında bir çok çalışma yapılmıştır. Malzeme yetersizliği, İskitlerin dili üzerinde yapılan çalışmalardan istenilen sonuçların çıkarılabilmesine mani olmaktadır. İskitlerin dili yanında yazılarının olup olmadığı da önemli bir mesele olarak zihinleri meşgul etmektedir. Yazı Mezopotamya'dan Anadolu'ya İran'a ve hatta batıda Yunanistan'a kadar yayılmışken, bu dönemde Urartulular, Persler çivi yazısını öğrenmişlerken, hatta Urartuluların bir de resim yazısı varken, "İskitler

acaba yazıyı bilmiyorlar mıydı?” sorusu akla gelmektedir. İskitlerin çivi yazısı kültür sahası içerisinde uzun süre kalmaları ve bu coğrafyadaki kavimlerle temasta bulunmaları, onların yazıyı öğrendikleri ve kullandıklarını düşünmemizi mümkün kılmaktadır. Bu fikri Sus ve çevresinde bulunan çivi yazılı metinler de desteklemektedir.

1. İskitlerin Dili

İskitlerin hangi dili konuştukları bir mesele olarak karşımızdadır. Elde bulunan kaynaklar İskitlerin dili hakkında bazı ipuçları vermektedir. İskitlerin dili hakkında bilgileri çivi yazılı metinlerden ve antik Grek kaynaklarından öğrenmekteyiz.

İskitlerin dili hakkında en önemli bilgileri Sus’tan bulunmuş olan çivi yazılı metinler vermektedir. Bu dağınık olarak bulunmuş metin parçalarında fillerin hemen hemen tamamı Türkçedir. Kelimelerin büyük çoğunluğu ise Türk lehçelerinde kullanılmış ve halen kullanılmaktadır. Dağınık olarak bulunmuş bu metinlerde anira, onamak; arat, oturmak; daldu, doldurmak; du, dutmak, tutmak; git, götürmek, götürtmek; kappika, kapama; katzavana, kazımak; kutta, katmak; piri, barmak, varmak; rilu, yazmak; tartinta; tartınmak; taufa, dayamak; tiri, deymek vb. filler bulunmaktadır.26 Aynı metinlerde çok sayıda Türkçe kelime bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak Ata, Attata, Attati, Atta; ati, orta; ativa, ortasında; atzaka, uzak, uzun; balu, baru; garni, gemi; gik, gök; karata, kart; kiçi, kişi; çagri, oğul; vitavana, öte yana; taka, tuğ; ufarri, öbürü; yal, yol; vurun, yer, urun vb verilebilir.27

Sus’tan bu metinlerin tahlili sonucunda Mordtmann, bu lisani delillere dayalı olarak Sakaların Türk-Ugor dil köklü bir halk olduğunu, yani Ural-Altay dilinin kolları olan Fin-Ugor ve Türk-Tatar dilinin henüz ayrılmadığı zamandan olduğunu kabul etmektedir. Darius’un yazıtında adı geçen Saka haumavarga ve Saka tigrakhaudanın da arî kavimlerden olmadığını kabul etmesine rağmen, “Qui trans mare habitant”, yani Deniz’in ötesine geçmiş olan Sakaları bu gruba dahil etmemektedir.28 Oysa Kral Darius İskitler üzerine sefer yapmadan önce, İskit hükümdarları Sakesphares, Homarges ve Thamyris bir yerde toplanıp vaziyeti görüşmüşlerdir.29 Daha önce de üzerinde durduğumuz ve hangi Saka gruplarına mensup olduklarını belirlemeye çalıştığımız hükümdarlar rahatlıkla mevcut durumu görüşebilmişlerdir. Bu, ancak üçüncünün de aynı dili konuşmuş olmalarıyla açıklanabilir.

Herodotos İskitlerin dini inançları ve Tanrılar alemiyle ilgili bilgi verirken, İskitlerin Hestia’ya Tabiti, Zeus’a Papaios, Toprak’a Api, Apollon’a Qitosyros, Aphrodite’ye Artimpasa, Poseidon’a Thamimasadas dediklerini bildirmektedir.30 Bunlardan en büyük Tanrı olan Papaios’un Türkçe Baba, Dede, Ata, Babir, Bayat; Thamimasadas’ın Denizin Atası; Artimpasa’nın Erdem Paşa, Tabiti’nin Tapıt; Oitosyros’un Gongos, güneş olduğu kabul edilmektedir.31 Api kelimesi de Türkçe bir kelimeyi hatırlatmaktadır. Hemen hemen bütün Türk lehçelerinde Ebi, Ebe kelimesi doğuran kadın manasındadır.32 İskitlerin kullanmış olduğu coğrafi adlar da Türkçe ile irtibatlandırılmıştır. Örnek

olarak, Temerinda, Denizin Anası; Karumpaluk, Balık Gölü; Graucausus, Akkar; Silyn, Körfez vb. verilebilir.33

Pers kaynaklarında Deniz'in ötesindeki Sakalar olarak adlandırılan İskitlerin dilinden kalan gerek Tanrı ve gerekse coğrafya adları Türkçe ile irtibatlı görünmektedir. İskit coğrafyasında şüphesiz başka dilleri konuşan topluluklar olmasına rağmen, İskitlerin dilinin Türkçe ile irtibatlı bir dil ya da Mordtmann'ın Saka tigrakhauda ve Saka haumavarga için kabul ettiği üzere Fin-Ugor ve Türk-Tatar dil kollarının birbirinden henüz ayrılmadığı bir dönemde oluşmuş bir dil olduğu düşüncesi Deniz'in ötesindeki Sakalar, yani Karadeniz İskitleri için de geçerlidir.

İskitlerin dili hakkında fikir verebilecek bir yazı da Kazakistan'da Alma-Ata yakınlarında Esik kurganından çıkarılmıştır. Küçük bir kap üzerindeki yazı deşifre edilmiştir. Altay Amancalov bunu, "Aya, sana oçuk Bez çok, bugün icra azuk" şeklinde okumuştur.34 Bilim aleminde ençok kabul edilen transkripsiyonu Olcas Süleymanov yapmıştır. Bu yazıyı, "Khan uya üç otuzı yok boltı utıgsa tozıldı" şeklinde okumuş ve "Han'ın oğlu yirmiüç yaşında yok oldu (Halkın?) adı sanı da yok oldu" diye günümüz Türkçesine aktarmıştır.35 Sakalara atfedilen Esik kurganından çıkarılan bu yazının dilinin Türkçe olarak kabul edilmesi de Sakaların dilinin Türkçe olduğunu göstermek bakımından büyük önem taşımaktadır.

Gerek çivi yazılı metinler, gerek İskitlerin kullandığı bazı kelimeleri veren antik Grek kaynakları ve gerekse Esik kurganından çıkarılan yazı İskitlerin dili hakkında kısmen de olsa bir hükme varmamızı mümkün kılmaktadır. Bundan dolayı İskit dilinin Türkçe ile bağlantılı olduğunu söylememiz mümkün olmaktadır.

2. İskitlerde Yazı

Çok geniş bir coğrafyaya yayılan İskitler Ön Asya'ya da giderek orada belirli bir süre kalmışlardır. Gerek Herodotos'un bahsettiği ve gerekse Sus ve çevresinde bulunmuş olan çivi yazılı metinlere dayanarak Mordtmann'ın ileri sürdüğüne göre, onlar bugünkü İran ve hatta Anadolu içlerine kadar olan yerlerde nüfuzlarını hissettirmişlerdir. M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Asur İmparatorluğu sınırına kadar ulaşan İskitlerin36, M.Ö. 4. yüzyılın başlarında hâlâ Anadolu'nun doğu kesiminde bir güç olarak bulunmaları37, onların çivi yazısı kültür sahasında ne kadar uzun bir süre kaldığını göstermek bakımından büyük önem taşır.

Bilim aleminde çivi yazısı olarak kabul edilen ve M.Ö. 3100 yıllarında Sumerliler tarafından icad edilmiş olan yazı etkisini miladi yıllara kadar sürdürmüştür.38 Bu yazı Mezopotamya sınırlarını aşarak, Anadolu, İran ve Yunanistan'a kadar yayılmıştır. İskitler Ön Asya'ya doğru yöneldiklerinde bu yazı Asurlular, Persler ve Urartulular tarafından kullanılmaktaydı. Yani İskitler çivi yazısı kültür sahasına girmişler ve bu sahanın odak noktasında uzun sayılabilecek bir süre kalmışlardır.

İskitlerin çivi yazısı kültür sahası içerisinde epeyce bir süre kalmaları bu yazıya yabancı kalmadıklarını göstermektedir. Sus'ta bulunan yazıların, hakiki manada Türk olan Sakalara ait olduğu

Mordtmann tarafından belirtilmektedir. Ayrıca, bu yazıların dilini Türk-Ugor diliyle bağlantılı görmekte ve bunu Sakça olarak adlandırmaktadır.39 Bu metinler bize onların çivi yazısını öğrendiklerini ve bu kültür sahası içerisinde kullandıklarını göstermektedir.

Kazakistan'da Alma-Ata yakınında Esik kurganında bulunan runik yazı da büyük önem taşımaktadır. Bu yazı hakkında değişik görüşler beyan edilmiştir. Bazıları bu yazının ilgili küçük çanağın üzerine sonradan yazıldığını ileri sürmüştür.40 Bu görüşü savunanların karşısında Türkologlar, bu yazının Orhun-Yenisey tipinde olup, dilinin eski Türkçe olduğunu, Altay dilleri grubuna dahil bulunduğunu ve runik bir alfabe ile yazılmış olduğunu ileri sürmektedir.41

Esik kurganından çıkarılan horizontal yazı yirmialtı harften oluşmakta ve Orhon-Yenisey yazılarını hatırlatmaktadır.42 Bu yazı önce de üzerinde durduğumuz üzere, Süleymanov tarafından "Han'ın oğlu yirmiüç yaşında yok oldu (Halkın?) adı sanı da yok oldu" şeklinde günümüz Türkçesine aktarılmıştır.43 Yine ona göre burada kullanılan yirmialtı harf Göktürk metinlerinde kullanılan harflerin ilkel şekilleri olup, kullanılan kelimeler deyine Göktürkçede geçen kelimelerin eski şekilleridir.44

İskitler çivi yazısı kültür sahasına ulaşıp, İran'dan Anadolu içlerine kadar nüfuz ettikleri ve burada bir müddet hâkimiyet kurdukları zaman zarfında çivi yazısını öğrenmişlerdir. Bunu açık bir şekilde Sus'tan bulunmuş olan çivi yazılı metinler göstermektedir. Buradan ele geçirilen metinlerin dilinin de Türkçe ile bağlantılı olması ve Sakalara ait olduğunun belirlenmesi, onların çivi yazısını öğrendikleri ve kullandıklarını göstermektedir. Esik kurganından bulunan küçük bir çanağa yazılmış olan yazının da runik yazı olduğu ve daha sonraki Göktürk yazısının öncüsü olduğu kabul edilmektedir. Esik kurganında bulunmuş olan bu yazının karakteri, kullanılan harfler ve şekilleri, Orhun-Yenisey yazısının karakteri, harfleri ve şekilleriyle karşılaştırılmış ve onların aynı olduğu belirlenerek, Esik kurganından bulunan yazının Orhun-Yenisey yazısının prototipi olduğu kabul edilmiştir.

C. İskitlerin Dini

İskitlerde bütün göçebelerde ve dağlı kavimlerde olduğu gibi ruha inanış düşüncesi köklü bir geleneğe bağlıydı. Hayatları boyunca tabiatla mücadele eden bu insanlar, zaman zaman bir takım korkunç veya garip tabiat hadiseleri ile karşılaşmış ve açıklayamadıkları bazı şeyleri ruhlara atfetmişlerdir. Bu ruhları iyi ve kötü olmak üzere iki kısma ayırmışlardır. Bu ruhların bazıları onlara yardım etmekte, bazıları ise işlerini bozmaktadır.45 İskitlerin tapındıkları her varlık bir ruh taşımaktadır. İskitlerin özellikle Greklerle temaslarından önceki dininde Şamanizm'e ait unsurlar bulunmaktadır. Şamanizm, umumiyetle Sibirya'daki kavimlerin dini inanışlarını ifade eden bir tabir olup, bu kelime Kuzey Asya halkları arasında büyücü sihirbaz manasına gelen şaman kelimesinden türemiştir.46

İskit dininde Şamanizm'le birlikte görünen unsurlar Türk-Moğol kültür tarihinde de görülmektedir. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan ve Türk-Moğol kültür tarihinin önemli bir bölümünü teşkil eden

Şamanizm, 18. ve 19. yüzyıllarda Georgi, Banzarov ve Şaşkov gibi bazı yazarlarca, eski bir din olarak gösterilmiştir. Buna karşılık, aynı yüzyıllarda Hıristiyanlık taassubu ile hareket eden diğer bazı araştırıcılar ise, Şamanizm'in bir din sayılmaması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre Şaman, bir sihirbaz, kötü ruhları koymak suretiyle hastalıkları iyileştirmeye çalışan bir üfürükçü ve nihayet gelecekten haber veren bir falcı veya kahinden başka bir şey olmadığı için, Şamanizm de bir din sayılmaz. 19. yüzyılın ikinci yarısında Radloff ve 20. yüzyılın ilk yarısında Anohin, Culloch ve diğer bir çok yazarlar Şamanizmi sadece Ural-Altay halklarının dini olarak göstermişlerdir. Bu inanış üzerine geniş bir araştırma yapmış olan Nioradze, Şamanizm'de muayyen bir dini sistemden ziyade, dine doğru bir gelişme safhası görmektedir. Ohlmarks'a göre ise, Şamanizm tam manası ile bir din sayılmazsa da, yayıldığı yerlerde dinin yerini almıştır. Ayrıca, W. Schmidt de Şamanizmi başlıca Gök Tanrı ve Yer Tanrı unsurlarından oluşan bir din olarak kabul etmektedir.47

İskitlerde ruhlar aleminin dışında bir de Tanrılar alemi vardır. İskitlerdeki Tanrılar alemi anlayışında Greklerin büyük tesiri olmuştur. Bu tesir İskitlerin Karadeniz'in kuzeyindeki coğrafyaya yerleştikleri ve Greklerle temas kurdukları zaman başlamıştır. İskit Tanrılar alemiyle ilgili bilgileri bize antik yazar Herodotos vermektedir. Fakat Herodotos'un İskit Tanrılar alemi hakkında verdiği bilgiler oldukça sınırlıdır.

1. İskit Tanrıları

Yukarıda da bahsedildiği üzere, İskitlerde ruhlar alemi inancı yanında bir de Tanrılar alemi anlayışı vardı. İskitlerin Tanrılar alemine Grek Tanrılar aleminin çok fazla tesiri olmuştur. İskitlerin Tanrıları tabiatiyle İskitçe adlarla adlandırılmıştır. Herodotos, İskitlerin başta Hestia olmak üzere en büyük Tanrılarının Zeus ve Zeus'un karısı olarak kabul edilen Toprak olduğunu bildiriyor. Sırasıyla, Apollon, Göksel Aphrodite, Herakles ve Ares'in de yukarıda adı geçen Tanrılarla birlikte bütün İskitya'da ululandıklarını belirtmektedir. Ayrıca Herodotos, İskit dilinde Hestia'ya Tabiti, Zeus'a Papaios, Toprak'a Api, Apollon'a Oitosyros, Göksel Aphrodite'ye Artimpasa, Poseidon'a Thamimassadas dediklerini de bildirmektedir.48

İskitlerin polytheism dediğimiz çok Tanrılıkları Grekler'in etkisi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu etkinin Doğu İskitlerine kadar ulaşıp ulaşmadığını tam olarak açıklığa kavuşturamamıza rağmen, Greklerle temas kuran denizin ötesindeki Sakalarda, yani Karadeniz İskitlerinin de oldukça fazla olduğunu anlamamız mümkün olmaktadır. Elimizde bulunan yegâne kaynak Herodotos'un eseri olduğundan, bu konuda ancak onun verdiği bilgilerle yetinmek zorunda kalışımız da bilgilerimizi sınırlamaktadır.

2. Adak ve Kurbanlar

İskitler Tanrılarına çeşitli hayvanları adamış ve kurban etmişlerdir. En çok kurban ettikleri hayvan ise attır.49 Herodotos İskitlerin kurban merasimleri hakkında da bilgi vermektedir.

İskitlerin kurban merasimlerinin her yerde aynı olduğunu, kurbanların ön ayaklarının bir ipe bağlandığını, kurbanı adayan şahsın onun arkasında yer aldığını ve elinde tuttuğu ipi çekerek hayvanı yere yıktığını bildirmektedir. Hayvan yere düşünce, kurbanı hangi Tanrı'ya sunuyorsa, ona dua ettiğini, sonra hayvanın boynuna bir ip doladığını, ipin arasına bir sopa soktuğunu, sopayı çevire çevire sıkarak kurbanı boğduğunu ve sonra onların onu yüzüp, etini pişirdiklerini yazmaktadır.50 Herodotos İskitlerin kesinlikle domuz kurban etmediklerini de bildirmektedir.51

Herodotos, Masagetlerin de Güneş'e at kurban etmelerinden bahsetmektedir ve bunu şu şekilde ifade etmektedir: "Tapındıkları biricik İlah, Güneş'tir. Ona atları kurban ederler ve bu suretle İlahların en süratlisine fani mahlûkatın en süratlisini takdim ettiklerine inanırlar".52 Vogullar, Ostjaklar, Votjaklar ve Altay Türklerinin buna benzer merasimlerde geyik, at ve sığır kurban ettikleri de bilinmektedir.53

3. Şamanlar ve Sihir

Eski Çağ kavimlerinin çoğunda bulunan Şamanlık İskitlerde de vardır. Şamanlar, umumiyetle kehanette bulunmak, büyü yapmak ve kurban kesmek gibi çeşitli işler yapmaktaydılar. Fakat bu işleri Şaman olmayan kimseler de yapabilmekteydiler. Hakiki Şaman'a ancak ruhlarla temasa geçilmek suretiyle halledilebilecek meseleler de müracaat edilmekteydi.54

İskitlerde Şamanlık üzerine Herodotos önemli bilgiler vermektedir. O, İskitlerde pek çok falcının bulunduğunu ve onların ileride olacak şeyleri söğüt değneklerine bakarak haber verdiklerini bildirmektedir. Bunun için değneklerden büyük demetler meydana getirdiklerini, onları yere koyup dağıttıklarını, sonra değnekleri birer birer ayırarak gelecekte olacak şeyleri söylediklerini, konuşurken değnekleri toplayarak bir demet haline getirdiklerini ve bu tür falcılığın onlara atalarından kalmış olduğunu anlatmaktadır.55

İskit toplumunda falcılar, yani şamanların önemli bir yeri vardı. İskit hükümdarı hastalandığı zaman falcılara müracaat edilmektedir. En iyi üç falcı getirtilmekte ve falcılar yukarıda belirtildiği üzere fala bakmaktadırlar. Falcılar hanedan üzerine birisinin yalan yere yemin ettiğini söylemektedirler. O şahıs getirilip, hükümdarın huzuruna çıkarılmaktadır. Kendisinin hanedan üzerine yalan yere yemin ettiğinden, hükümdarın hastalanmış olduğunu söylerler. O şahıs bunu inkar edince, yine falcılar getirilmekte ve bunlar da yalan yere yemin suçlamasına katılırlarsa, o şahsın hemen kafası kesilmektedir. Adamı suçsuz çıkarırlarsa, yeni falcılar getirilerek, onlara da danışılmakta ve çoğunluk sanığı temize çıkarmışsa, ilk gelmiş olan falcı ölüme mahkûm edilmektedir.56 Onlar bir arabaya çalı çırpı doldurup, öküzler koşulduktan sonra, elleri ve ayakları bağlı bir şekilde arabadaki odunların içerisine atılarak, odunlar ateşe verilmekte ve ateşten ürken öküzler hareket etmektedir. Çoğu kez öküzler de büyücülerle beraber yanmaktadır. Büyücülere verilen bu cezaya, eğer varsa, erkek çocukları da dahil edilmekte, sadece kızlarının yaşamasına müsaade edilmektedir. Öküzler onları, koşum kayışları yanıp, kendilerini kurtarıncaya kadar sürüklemektedir.57 Buradan da anlaşılacağı üzere İskitlerde Şamanlığın son derece önemli olduğu, hastalanan hükümdarın tedavi edilmesinden

de anlaşılmaktadır. Söğüt çubuklarıyla fala bakma usulü, günümüzde bir çok gayrimüslim Türk topluluğunda hâlâ görülmektedir.58

4. Yemin ve Kan Kardeşlik Merasimleri

İskitlerde yemin ve kan kardeşlik merasimlerine de rastlanmaktadır. Bir çok konuda olduğu gibi bu konuda da Herodotos bize bilgi vermektedir. Herodotos'un bildirdiğine göre; İskitler toprak bir kupanın içerisine şarap doldurmaktadır. Sonra yemin edecek olanlar bir sivri uçlu cisim ya da kılıç ucuyla derilerini çizerek, bu kabın içerisine kanlarını karıştırmaktadırlar. Sonra kabın içine bir pala, birkaç ok ve bir balta daldırmaktadırlar. Uzun bir dua okuduktan sonra yemin edip, sonunda yemin edenler ve orada ileri gelenler bu kaptaki kan karıştırılmış şaraptan içmektedirler.59

Yemin ve kan kardeşlik merasimlerinin İskitlerden başka Hunlar, bir Ural-Altay kavmi olan Macarlar ve Kumanlar arasında da yaygın olduğu bilinmektedir.60 Hun hükümdarlarından Huhanye M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında Çin elçileriyle anlaşma yaptığı zaman şaraba kan karıştırarak içmiştir.61 Daha pek çok toplumda kan karıştırma ve kan içme ananesi olmakla beraber, İskitlerde görülen bu hukuki antlaşma ve kan bağlılığı esasına dayalı usul bu tür bağlılıkların en eski örneğidir.62

Bu ananenin varlığı arkeolojik buluntularla da ispatlanmıştır. Kurganlardan bununla ilgili çok kıymetli pek çok eser çıkarılmıştır. Kul Oba'da bulunan bir altın varak üzerinde yer alan bir İskitli Kul Oba'da Voronez kurganında ve daha başka yerlerde sık sık rastladığımız kıymetli madenden yapılmış oldukça süslü dini karakterli bir kan çanağı olması muhtemel bir kabı sağ elinde tutmaktadır. Sol eli ise, bir ok çıkarmak için okdanlığa uzanmıştır.

Yine Kul Oba'da bulunmuş olan başka bir altın kabartma üzerinde, birbirine sarılmış iki İskitli, tek bir kaptan bu kutlu kan içkisini içmektedir. Aynı sahneye Solocha kurganında bulunan bir altın plaka üzerinde de rastlamaktayız.63

D. İskitlerin Gelenek ve Görenekleri

İskitlerin gelenek ve görenekleri hakkında bize en önemli bilgileri Herodotos ve Hippokrates vermektedir. Hippokrates İskitlerin yaşadıkları coğrafya, yurtları, besledikleri hayvanlar, beslendikleri gıda maddeleri genel olarak yaşayışları, birtakım alışkanlıkları hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Herodotos da İskitlerin yerleştikleri coğrafya, komşuları, dinleri vb. özelliklerinin yanında onların gelenek ve göreneklerinden ve birtakım adetlerinden bahsetmektedir. Böylece İskitlerin gelenek ve göreneklerini bizzat İskit ülkesini dolaşmış olan antik yazarlar, Herodotos ve Hippokrates'ten öğrenebiliyoruz.

1. İskitlerde Hayat Tarzı

Her toplumun kendine has bir hayat tarzı olduğu malûmdur. İskitlerin hayat tarzı da çoğu antik devir topluluklarından farklılıklar göstermektedir. Hippokrates'in bildirdiğine göre, İskitler göçebe bir

kavimdir. İskitlerin yaşadığı coğrafya, otlakları bol, rutubeti az bir ovadır. Sabit bir yerleşim yerleri olmayan İskitler bu otlağı bol ovalıkta yaşamaktadır. Arabalar içinde oturmaktadırlar. Bu arabaların en küçüklerinin dört, büyük olanlarının ise altı tekerleği bulunmaktadır. Arabaların dört bir tarafı ve üzerleri keçe ile kaplanmış olup, bunlar ev şeklinde yapılmıştır. Bu arabaların bazıları iki odalı, bazıları da üç odalıdır. Bu arabalar soğuğa karşı korunaklı olup, bunların içerisine yağmur ve rüzgar geçmemektedir.64

İskitler başka bir yere giderken, kadınlar ve çocuklar iki ya da üç çift öküzün çektiği arabalarda, erkekler ise at üstünde onların yanında gitmektedir. Onları ise, koyun sürüleri, sığırlar ve atlar izlemektedir. Onlar hayvanlarına ot bulabildikleri sürece bir yerde kalmaktadır.65 Yukarıda da belirtildiği üzere sığır, koyun ve at besleyen İskitlerin ekonomisi hayvancılığa dayanmaktaydı. Bu durum onların hayat tarzıyla yakından alakalı gözükmektedir. At, sığır ve koyun besleyen İskitler, domuz beslemiyorlardı.66 İskitler hayat tarzlarının bir gereği olarak günlük hayatlarında pişmiş etle beslenmekte, kısrak sütü içmekte ve kısrak sütünden yapılmış bir çeşit peynir yemekteydiler.67

İskitler gelenek ve göreneklerine çok bağlı olup, yabancıların geleneklerine tamamen kapalıydılar.68 İskitlerin genç kadınları da ata binmekte, ok atmakta ve at üstünde kargı savurmaktaydılar. Ayrıca onlar üç düşman öldürmedikçe evlenemiyorlardı.69

İskitlerin bu gelenek ve görenekleri aynen Hunlar ve Göktürkler'de de devam etmiştir. İskitler Türk kavimleri gibi kımız içmişler ve sütü kurutarak kurut yapmışlardır.70 İskitlerin hayat tarzı Hunlardan başlamak üzere daha sonraki Türk devletlerindeki Türk topluluklarının hayat tarzıyla çok büyük bir benzerlik göstermektedir.

2. İskitlerde Ölü Gömme Adetleri

İskitlerin günlük yaşayışları ve alışkanlıklarından başka, ölen birisini gömerken tatbik ettikleri birtakım adetleri vardı. Herodotos İskitlerin ölülerini nasıl gömdükleri hakkında bilgi vermektedir. İskit hükümdarları için nasıl bir cenaze merasimi yapıldığını anlatmaktadır. O, hükümdar mezarlarının Gerrhos71 topraklarında olduğunu, oranın Borysthenes72 üzerinde gemilerin gidebildikleri son bölge olduğunu bildirmektedir. İskitler hükümdarları öldüğü zaman, o bölgede kare şeklinde büyük bir mezar kazmakta ve mezar hazır olduğunda ölü getirilmektedir. Gövdesi mumyalanan ölü bir arabaya konulmaktadır. Merasime katılanlar kulak memelerini kesmekte, saçlarını çepeçevre kazımakta, kollarını çizmekte ve burunlarını yırtmaktadır. Hükümdar mezara konulunca onunla beraber karılarından birisi, bir haberci ve atları da boğulup aynı mezara konulmaktadır. Kullandığı bazı eşyalardan da birer tane konulmaktadır.73

İskitlerden herhangi birisi öldüğü zaman ise, ölü en yakınları tarafından bir arabaya konulmakta ve öbür yakınlarına götürülerek dolaştırılmaktadır. Bu esnada kafilenin yanlarına geldiğini görenler yemek vermektedir. Kırk gün boyunca ölüler böylece birinden öbürüne gezdirildikten sonra gömülmektedir.74

İskitlerin ölü gömme adetleri arkeolojik buluntularla da ispatlanmıştır. Bunlara en güzel örneği Pazırık buluntuları oluşturmaktadır. Buradan çıkarılan cesetler mumyalanmış75 ve cesetlerin gövdeleri dövmeyle kaplanmıştır.76 Ayrıca buradan çıkarılan atların kulaklarına birbirinden farklı enler yapılmıştır. Bu nişanların farklı olmaları, atların değişik kabileler tarafından hediye edilmiş olduğu kanaatini uyandırmıştır.77 Atların kuyruk ve yeleleri kesilmiştir. Bu şekil atların kuyruk ve yelelerinin kesilmesi eski Türklerde bir matem alametidir.78 Ayrıca bu atların aygır olması da Türk adetlerine uygundur.79

E. İskit Sanatı

İskitler hakkında yapılan araştırmalar bir tesadüfle başlar. 17. yüzyılın son çeyreğinde, Sibirya'daki kurganlarda gizli kazılar yapan bazı defineciler çok kıymetli altın eserler ele geçirir. Durum 1. Petro'ya ihbar edilerek, eserlere el konulur ve söz konusu eserler St. Petersburg'a götürülür. Koleksiyoncular ve sanatseverler, o zamana kadar hiç görmedikleri bu değişik tarzdaki ilgi çekici eserlere hayran olurlar. Bunun hemen ardından Sibirya ve Güney Rusya'da bulunan benzer türden buluntular, bir yandan bu sanata olan ilginin daha da artmasına vesile olurken, öte taraftan da bunların, bir zamanlar Asya bozkırlarında yaşamış göçebelerin sanat eserleriyle olan benzerliğinin gündeme gelmesine sebep olurlar. Günümüzde "Göçebe Hayvan Üslûbu" olarak tarif edilen bu zengin arkeolojik materyal "Bozkır Kurgan Medeniyetleri"nin başlıca tipik kültür ürünlerindendir.80

Sanat eserlerinin ortaya çıkması üzerine General Melgunov 1763 yılında Sibirya'ya ilk keşif seyahatini yapmış ve orada bulunan mezarları açmıştır. Bu durum bundan sonra yapılacak olan araştırmaların hızlanmasına sebep olmuştur. Bu mezarlardan insan ve at gömülerinin yanında birçok metal obje de meydana çıkarılmıştır. 1865 yılında Radloff Güney Altaylar'da bulunan Katanda'da kazılar yapmıştır.81 1924 yılında Doğu Altaylar'da Pazırık vadisinde bulunan kurganlar, 1929 yılında Antropolog Rudenko tarafından kazılmıştır.82 Güney Rusya'da yapılan kazılar sonucunda çok sayıda arkeolojik buluntu elde edilmiştir. Bunlar içerisinde Chertomlyk buluntuları önemli bir yer tutmaktadır. Burada bulunan objeler çeşit olarak zengin olduğu gibi, sanat kalitesi bakımından da mükemmeldir.83

Açılan pek çok kurgandan kendine has bir tarzda süslenen çok sayıda sanat eserinin çıkarılması, bilim adamlarını bu eserler üzerinde çalışmaya sevketmiştir. Bu sanat eserleri üzerinde yapılan çalışmalar devam etmekte olup, bugüne kadar yapılan çalışmalarda söz konusu eserlerin yayıldığı coğrafya, ortaya çıkışları, gelişmeleri ve genel özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. İskit Sanatının Doğuşu

İskit sanat eserlerinin gün ışığına çıkmasıyla, İskit sanatı ve bu sanatın özünü oluşturan "Hayvan Üslûbu"nun doğuşu hakkında birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Bozkırda gelişen, Orta Asya ve Ön Asya'ya kadar yayılan "Hayvan Üslûbu" geniş bir coğrafyaya yayılmış insanların tabiatüstü kuvvetlere karşı olan eğilimlerinden çıkmıştır.

İskit Hayvan Üslubu'nun doğuşu bunu meydana getiren toplulukların inançlarıyla yakından alakalıdır. Bunu gerçekleştiren insanlar manevi değerlere büyük ölçüde bağlıydılar ve bu değerlere sihir ve tılsımla ulaşabileceklerini sanmaktaydılar. Bir insan ya da hayvan onlara fenalık yaptığında, eğer ondan öç almak istiyorlarsa, düşmanına ait bir şeyi ele geçirerek bununla bir şekil meydana getirirlerdi ve onu dini bir merasimle imha ederlerdi. Sihrin kuvveti ile dini merasimin tabiatüstü unsurlarının düşmanlarına gerçekten bir fenalık getireceğine inanıyorlardı. Hislere hitap eden sihir, başlangıcından bugüne kadar avcıların hayatında önemli bir rol oynamıştır. Bazı ilkel topluluklar, geyiklerin ve domuzların çene kemiklerini evlerine asarlar ve böylelikle kemiklerin içindeki ruhların yaşayanları kendine çekeceğini sanırlardı. Böyle bir uygulama İç Asya'nın "Hayvan Üslûbu" sanatının orijini bakımından önemlidir. Sir James G. Fraser'in Hayvan Üslubu'nun ilk defa kemiklerin kullanılmasında başladığı teorisini yukarıdaki bilgiler desteklemektedir. Hayvan Üslubu'nun kendine has karakterini incelemekten doğan bu sonuç aynı zamanda antropolojik tetkiklerle de desteklenmiştir.84

Atlı bozkır kültüründe, insanla savaş, hayvanla savaş, bozkırın sert ve amansız mücadeleciliği desen temalarını mücadele esasına bağlamıştı. Hayvan Üslubu'nun doğuşunun bir sebebini de burada aramak gerekmektedir. Dokumalarda, keçelerde, kılıç saplarında, mızrak ve bıçaklarda, kuşandıkları kuşaklarda, at koşumlarında, eyerlerde, maşrapa kulplarında ve gövdelerinde hemen her tarafta hayvan figürleri yer almaktadır.85

Hayvan Üslubu ve dolayısıyla onun doğuşu üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır.86 İskit Hayvan Üslûbu'nun kökü değişik coğrafyalarda aranmıştır. İskit Hayvan Üslûbu, Rostovtzeff'e göre Orta Asya'da, Tallgren ve Chirsten'e göre Batı Türkistan'da, Borovka'ya göre Kuzey Sibirya'da doğmuştur. Von Merhart ve Schmidt ise, eski Şark'ta doğduğunu kabul etmektedirler. Furtwaengler ve Elbert'e göre bu sanatın doğuşunda İskitlerle bağı olan Karadeniz sahillerindeki İon kolonilerinin tesiri büyük olmuştur. Ebert İon sanatının yanında doğu sanatının tesirini de kabullenmektedir.87

İskit sanatının doğduğu coğrafyanın Sibirya, Orta Asya ve Güney Rusya olduğu şeklinde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Fakat İskit Hayvan Üslûbu'nun Orta Asya'da ortaya çıktığı ve sonradan batıda yaşayan İskitler arasında yaygınlaştığı düşüncesi kuvvetlenmektedir.88 Hayvan Üslûbu'nun kökünün Sibirya'da olduğu, Olgun Taş ve Bronz devrinde bütün kuzey sahasına yayılmış olan bu sanattan Olgun Hayvan Üslûbu'nun ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Hayvan Üslubu'nda önemli yeri olan büyük kuzey geyiği ve ayının Olgun Taş ve Bronz devrinden beri kullanıldığı kabul edilmektedir.89 Bu görüşü Herodotos'un İskitleri Orta Asya kökenli bir kavim olarak bildirilmesi de desteklemektedir.90 Hazar denizinden Tuna nehrine kadar olan sahaya yayılmış olan Batı İskitlerinin doğuyla bağlantılı olmaları ve onlarla sürekli irtibat halinde bulunmaları da bu sanatın kökünün doğuda aranması gerektiğini düşündürmektedir.

2. İskit Sanatının

Gelişimi ve Yayılışı

İskit sanat eserlerinin yayıldığı coğrafyayı en açık şekilde İskit kurganları göstermektedir. Bu kurganlar Sibirya'dan Avrupa içlerine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. İskit Hayvan Üslûbu M.Ö. 7. yüzyılda İskitya'da bilinmektedir. Buranın kuzey ve güneybatı bölgelerine de yayılmıştır. Asya istep kuşağı üzerinde Çin sınırına kadar ulaşmıştır.91

İskit kurganlılarının büyük bir kısmı Güney Rusya'da bulunmaktadır ve bu kurganlardan çok sayıda eser meydana çıkarılmıştır. Burada bulunan kurganların içerisinde Chertomlyk kurganı önemli bir yer tutmaktadır. Bu kurganda sanat yönünden oldukça kaliteli eser ele geçmiştir.92 Daha doğuya yöneldiğinde Kazakistan'da Alma-Ata'ya elli kilometre uzaklıkta Issık Göl'ün yakınında Esik kurganında çok sayıda eser meydana çıkarılmıştır.93 Altaylar'a doğru gidildiğinde Doğu Altay'da Balıklıgöl civarında Ulagan ırmağı sahilindeki Pazırık yaylasında bulunan kurganlar kazılmıştır.94 Buradaki kurganlardan da çok sayıda eser meydana çıkarılmıştır.

Bu kadar geniş coğrafyaya yayılmış olan İskit eserleri İskit sanatının gelişimi ve yayılışı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Hatta birbirleriyle karşılaştırma ve stil kritiği yapmaya imkân vermektedir. İskit Hayvan Üslûbu bu geniş coğrafyaya yayıldığı gibi, gelişim de göstermektedir. İskitlerde görülen bu sanat anlayışı Hunların ve daha sonraki Türk topluluklarının sanatlarında da görülmekte ve hatta onlar İskit sanat eserleriyle mukayese edilebilmektedir.

3. İskit Kurgan Buluntuları

İskit sanatının gelişimi ve yayılışı bahsinde de belirtildiği üzere, Asya içlerinden Avrupa içlerine kadar çok geniş bir sahaya yayılmış olan İskit kurganlarında bu kültüre ışık tutabilecek çok sayıda sanat eseri meydana çıkarılmıştır. Bu eserlerin büyük çoğunluğu üzerinde çeşitli hayvan mücadelelerine yer verilmiştir. Bu şekilde hayvan mücadelelerinin konu olarak ele alındığı sanata "Göçebe-Hayvan Sanatı" adı verilmektedir.

Alföldi, Andersson, Borovka, Fettich, Merhart, Minns, Röstovtzeff ve Takacs gibi bazı önemli araştırıcılar üslûbun coğrafi yayılımı, mahalli özelliklerden, motifleri ve karakterlerini kıymetli çalışmalarla aydınlatmışlardır. İskit Hayvan Üslûbu için kuvvetli stilizasyonla, canlı natüralizm karakteristiktir. Motif olarak hemen hemen yalnız hayvanlar ve hayvan uzuvları kullanılmıştır. Hayvanların en çok yer verilen ve dikkati çekenleri geyik, keçi, kedi, köpek, kurt, at, ayı ve yırtıcı kuşlar gibi ekseriyeti yabani olanlarıdır.95

İskit kurganlarına yalnız insan ve atlar gömülmemiştir. Yapılan arkeolojik kazılar soncunda fevkalade değerli eşyalar ortaya çıkarılmıştır. Bu eşyalar arasında eyerler, koşum takımları, kazanilar, oklar, bıçaklar, kılıçlar, mücevherler, mobilyalar, halılar, kilimler vb. bulunmaktadır.

Buluntular içerisinde at koşum takımları önemli bir yer tutmaktadır. Göçebe sanatının en belirgin özellikleri at koşum takımlarında görülmektedir. Süslü at koşum takımlarının en güzel örnekleri Pazırık'tan bulunmuştur.96 Atların bulunduğu yerde çok ince işlenmiş ve çeşitli resimler hakkedilmiş toka, levhacıklar, üzengi, gem gibi koşum takımlarından kalıntılar elde edilmiştir.97 Atlarla birlikte çok

sayıda eyerler ele geçmiştir. Eyerlerin etrafı daha çok püsküllerle süslenmiştir. Üstleri ise, efsanevi hayvanlarla aplike yapılmak suretiyle doldurulmuştur.98 At ve geyik maskeleri de bulunmuştur. Bu maskelerin yüz kısımları iyice stilize edilerek süslenmiştir. Bu maskelerden başka bir de kaplan maskesi bulunmuştur.99 İskit eserleri arasında kazanlar, oklar, bıçaklar da bulunmuştur. Mesela Chertomlykten bir küçük kazan, oklar sadak ve kemik saplı bıçaklar bulunmuştur.100 Ahşaptan yapılmış at koşumu süsleri, küçük masalar, kaplar, havan elleri ve bir çok ev eşyaları ağaçların yontulması suretiyle yapılmıştır.101 İskit kurganlarından çok sayıda altın diadem, başlık, gerdanlık, bilezik, küpe, yüzük ve kolye ele geçirilmiştir.102

Kurgan buluntuları madenden, ahşaptan, yünden ve topraktan oluşmaktaydı. Madeni buluntuların büyük çoğunluğu bronz ve altındı. Topraktan ise çeşitli kap ve küpler yapılmıştı. Yün ve keçeden yapılan eşya arasında halılar ve kilimler önemli bir yer tutmaktaydı. Ahşap eşyayı ise daha'çok mobilyalar meydana getirmekteydi.

Gerek yapıldıkları malzeme ve gerekse konuları bakımından oldukça çeşitlilik gösteren kurgan buluntuları İskit sanat anlayışı hususunda bir fikir vermektedir. Bunlar arasında Esik, Kul Oba ve Pazırık kurgan buluntuları önemli bir yer tutmaktadır.

Sonuç

İskitlerin tarih sahnesine çıkışı, kültürlerinin oluşumu ve gelişimi geniş bozkır coğrafyasında olmuştur. Bu coğrafya doğuda Mançurya'dan batıda Macaristan'a kadar geniş bir sahayı kaplamaktadır. İskit kültürünün iki temel kaynağı bulunmaktadır. Bunlar senkronik (çağdaş) yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntulardır. Biz bu sayede İskit kültürü hakkında bilgi sahibi oluyoruz.

İskitler bir bozkır kavmidir. Onların hayat tarzı da diğer konar-göçer bozkır kavimlerininkine benzemektedir. Kültürlerinin oluşumu ve gelişimi de bu hayat tarzına uygun bir biçimde şekillenmiştir. Bu nedenle orman kavimlerinin ve yerleşiklerin kültürlerinden farklı bir özellik taşımaktadır. Hatta çöllerde yaşayan konar-göçerlerin kültürlerinden de tamamen ayrı bir gelişim gösterdiği bilinmektedir.

Bozkır kültür çevresinde yaşayan İskitlerin idari yapısı, askeri teşkilatı, dili, yazısı, dini, gelenekleri ve sanat anlayışlarında diğer kavimlerinkinden belirgin bir farklılık dikkati çekmektedir. Bu durum ayrılıklar bakımından orman kavimleri ve yerleşiklerle karşılaştırma yapmaya imkân verdiği gibi; benzerlikler bakımından aynı hayat tarzını sürdüren kavimlerle karşılaştırma yapmayı mümkün kılmaktadır.

İdari bakımdan boy ve boylar birliği esasına göre yapılandıkları görülmektedir. Askeri bakımdan süvari birliklerinin oluşturulduğu ve turan taktiği ya da kurt oyunu adı verilen savaş taktiğinin iyi uygulayıcıları oldukları dikkati çekmektedir. Hem çağdaşı kavimlerin kaynaklarındaki İskit diliyle ilgili kelimeler, hem de İskitlerin kendilerine ait bazı yazılı belgeler bize İskit dili hakkında bir dereceye kadar ışık tutmaktadır. Dini inançları ve gelenekleri ve gelenekleri hakkında hem yazılı kaynaklardan hem de arkeolojik buluntulardan bilgi edinilebilmektedir. Sanat anlayışlarıyla ilgili en önemli bilgiler

kurganlardan çıkartılmış olan buluntulardan öğrenilebilmektedir. Bu buluntular “Hayvan Üslubu” adı verilen bozkır sanatının en güzel örneklerini oluşturmaktadır. Sonuç itibariyle İskit kültürünün kendi çevresinde oluşup, geliştiği ve doğrudan bozkırlarla bağlantılı olduğu görülmektedir.

1 İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, I989, s. 15.

2 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 201.

3 S. Koca, Türk Kültürünün Temelleri, II, Trabzon, 2000, s. XI.

4 M. Arslan, Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı, İstanbul, I984, s. 1-2.

5 W. Koppers, “Urtürkentum und Urindogermanentum im Lichte der Völker kundlichen Universal geschichte”, Belleten, V/17-18, (1941), s. 522.

6 İ. Durmuş, “Sarmatlarda Sosyal ve Ekonomik Hayat”, GÜ. FEF. SBD., I/1, (1996), s. 173.

7 İ. Durmuş, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, GÜ. FEF. SBD., I/2, s. 13-14.

8 J. Junge, Saka Studien, Leipzig, 1939, s. 5.

9 Herodotos, I, 106.

10 Thukydides, II, 97.

11 J. Junge, a.g.e., s. 6.

12 Herodotos, IV, 120.

13 Herodotos, IV, 126-127.

14 J. Junge, a.g.e., s. 244.

15 Herodotos, VII, 64.

16 J. Junge, a.g.e., s. 65.

17 Memiş, İskitlerin Tarihi, Konya, 1987, s. 35.

18 T. T. Rice, The Scythians, London, 1958, s. 61.

19 G. Vernadsky, A History of Russia, I, New Haven, 1943, s. 69.

20 G. Vernadsky, a.g.e., s. 51odotos I, 106.

21 R. Rolle; Totenkult der Skythen, Berlin New York, 1979, s. 100-101.

22 S. İ. Rudenko, Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoe Vremya, Moskova, s. 148.

23 Herodotos IV, 120.

24 Herodotos IV, 122.

25 Herodotos IV, 130.

26 A. D. Mordtmann, “Über die Keilinschriften zweiter Gattung”, ZDMG, XXIV, (1870), s. 62.

27 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 17-70.

28 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 49-50.

29 J. Junge; a.g.e., s. 65.

30 Herodotos IV, 59.

31 G. Kuun; Codex Cumanicus, Budapest, 1981, s. LIX.

32 S. M. Arsal; Orta Asya, Ankara, 1933, s. 10.

33 G. Kuun; a.g.e., s. LVII-LVIII.

34 A. S. Amancalov; ”Runopodopnaya nadpis’is Sakskago Zakhoroneniya”, Bestnik AN Kaz. SSR., 12, (1971), s.

35 O. Süleymanov; “Ceti Sudın Köne Cazbaları”, Kazak Edebiyatı, 25 Eylül 1970, s. 3.

36 D. D. Luckenbill; Ancient Records of Assyria and Babylonia, II, New York, 1968, s. 517.

37 Ksenophon IV, 7, 18.

38 E. Bilgiç, “Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sümerlilerin Tarih, Kültür ve Medeniyetleri”, D. T. C. F. Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi Ayrı basım, Ankara, 1982, s. 107.

39 A. D. Mordtmann, a.g.m., s. 77.

40 K. A. Akişev, Kurgan Issık, Moskova, 1978, s. 59.

41 K. A. Akişev, a.g.e., s. 59.

42 O. Süleymanov, a.g.m., s. 1-3.

43 O. Süleymanov, a.g.m., s. 3.

44 O. Süleymanov, a.g.m., s. 1-3.

45 A. Herrmann, “Sakai”, RE, II A 1, (1921), 1797.

46 S. Buluç, “Şaman”, İslam Ansiklopedisi, XI, (1979), s. 320.

47 S. Buluç, a.g.m., s. 320.

48 Herodotos IV, 59.

49 Herodotos IV, 61.

50 Herodotos IV, 61.

51 Herodotos IV, 63.

52 Herodotos I, 216.

53 S. Buluç, a.g.m., s. 331.

54 S. Buluç, a.g.m., s. 318-319.

55 Herodotos IV, 67.

56 Herodotos IV, 68.

57 Herodotos IV, 69.

58 E. H. Minns, The Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, s. 87.

59 Herodotos IV, 70.

60 E. H. Minns, a.g.e., s. 87.

61 N. Y. Biçurin, Sabronie Svedeniy o narodah Obitavşih v Sredney Azii drevnie Vremena, Moskova, 1950, 78.

62 M. Ebert; “Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode”, RLV, XIII, (1929), S. 98.

63 T. Tarhan; “İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri”, Edebiyat Fakültesi Dergisi, 23, (1969), s. 159.

64 Hippokrates XCII-XCIII.

65 Hippokrates XCIV.

66 Herodotos IV, 63.

67 Hippokrates XCIV.

68 Herodotos IV, 76.

69 Hippokrates LXXXIX.

70 Z. V. Togan; Umumi Türk Tarihini Giriş, I, İstanbul, 1981, s. 34.

71 Dinyeper ve Bug nehirleri arasında kalan ve kuzeye bugünkü Kiev'e uzanan saha.

72 Dinyeper nehrinin eski adı.

73 Herodotos IV, 71.

74 Herodotos Iv, 73.

75 B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş, Ankara, 1984, s. 68.

76 M. Zvelebil, "Aufstieg der Namaden in Zentral asien", CEA, München, 1980, s. 255.

77 A. İnan, Makaleler ve İncelemeler, II, Ankara, 1991, s. 263.

78 A. İnan, a.g.e., s. 265.

79 B. Ögel, a.g.e., s. 68.

80 T. Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", VIII. TTKB, I, (1979), s. 356.

81 T. T. Rice, a.g.e., s. 26-27.

82 A. İnan, a.g.e., s. 261.

83 T. T. Rice, a.g.e., s. 92.

84 N. Diyarbekirli, Hun Sanatı, İstanbul, 1972, s. 114-115.

85 N. Diyarbekirli, "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul, 1973, s. 300.

86 A. Alföldi, Der Untergang der Römert herrschaft in Pannonien, Berlin, 1926. J. G. Andersson, "Hunting Magic in the Animal Style", BMFEA, IV. N. Fettich, "Das kreuförmige Pressmodel von Fönlak und die seine skythischen Vorlaufer", AE, 1929. N. Fettich, "La trouvaille Scythe de Zöldhalompuszta", AH, III, 1928. G. V. Merhart, Bronzezeit am Jenissei, Wien, 1926. E. H. Minns, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913. M. İ. Rostovtzeff, İranians and Greeks in South Russia; Oxford, 1922. M. İ. Rostovtzeff, "The Animal Style in South Russia and China", PMAA, XIV, Princeton, 1929. Z. von Takacs; "Some İrano-Hellenistic and Sino-Hunnic Art Formos", OZ, 1929.

87 K. Schefold, Der Skytische Tierstil in Südrussland", ESA, XII, (1938), s. 65-66.

88 N. Diyarbekirli, a.g.m., s. 298.

89 C. Hentze, “Beitrage zu den Problemen des eurasischen Tierstyles”, OZ, VI, (1930), s. 162.

90 Herodotos IV, 11.

91 A. M. Tallgren, “Zum Urprungsgebiet des sog. Skythischen Tierstils”, AA, Iv, (1933), s. 258-259.

92 T. T. Rice, a.g.e., s. 92.

93 N. Diyarbekirli, a.g.m., s. 294.

94 A. İnan, a.g.e., s. 261.

95 A. M. Tallgren, a.g.m., s. 259.

96 T. T. Rice, a.g.e., s. 129.

97 A. İnan, Makaleler İncelemeler, I., Ankara, 1987, s. 497.

98 S. İ. Rudenko, a.g.e., s. 101.

99 S. V. Kiselev, Drevniya İstoria Yujnay Sibiri, Moskova, 1951, s. 383.

100 T. T. Rice, a.g.e., s. 96.

101 B. Ögel, a.g.e., s. 64.

102 T. T. Rice, a.g.e., s. 144.

AKİŞEV, K. A.; Kurgan Issık, Moskova, 1978.

AMANCOLOV, A. S.; “Runapodopnaya nadpis’is Sakskogo Zakhoroneniya”, Bestnik AN Kaz. SSR., 12, (1971), 64-66.

ARSAL, S. M.; Orta Asya, Ankara, 1933.

ARSLAN, M., Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı, İstanbul, 1984.

BİÇURİN, N. Y.; Sabronie Svedeniy o narodah Obitavşih v. Sredney Azii drevnie Vremena, Moskova, 1950.

BİLGİÇ, E.; “Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sumerlilerin Tarih, Kültür ve Medeniyetleri”, DTCF Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi, Ayrı Basım, Ankara, 1982.

BULUÇ, S.; “Şaman”, İslam Ansiklopedisi, XI, (1979), 310-335.

DİYARBEKİRLİ, N.; Hun Sanatı, İstanbul, 1972.

DİYARBEKİRLİ, N.; “Kazakistan’da Bulunan Esik Kurganı”, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul, 1973.

DURMUŞ, İ., “Sarmatlarda Sosyal ve Ekonomik Hayat”, GÜ. FEF. SBD., I/1, (1996), 173-196.

DURMUŞ, İ., “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, GÜ. FEF. SBD., I/2, (1997), 13-19.

EBERT, M.; “Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode”, RLV, XIII, (1929), 52-114.

ERGİN, M.; Orhun Abideleri, İstanbul, 1981.

ESA: Eurasia Septentrionalis Antiqua.

HENTZE, C.; “Beitrage zu den Problemen des eurasischen Tierstyles”, OZ, VI, (1930), 150-169.

HERODOTOS; Herodotos Tarihi, İstanbul, 1973.

HERRMANN, A.; “Sakai”, RE, II A1, (1921), 1770-1806.

HİPPOKRATOUS; Hippokratous to Peri Aeron, Hydaton, Topon, Parisioi, 1816.

İNAN, A.; Makaleler ve İncelemeler-I, Ankara, 1987.

İNAN, A.; Makaleler ve İncelemeler-II, Ankara, 1991.

JUNGE, J.; Saka-Studien, Leipzig, 1939.

KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1989.

KİSELEV, S. V.; Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri, Moskova, 1951.

KOCA, S.; Türk Kültürünün Temelleri, II, Trabzon, 2000.

KOPPERS, W., “Urtürkentum und Urindogermanentum im Lichte der Völkerkundlichen Universalgeschichte”, Belleten, V/17-18, (1941), 481-525.

KSENOPHON; Anabasis, İstanbul, 1944.

KUDEYBERDİULİ, Ş.; Türk-Kırgız-Kazak Hem Hanlar Şeceresi, Alma-Atı, 1991.

KUUN, G.; Codex Cumanicus, Budapeşte, 1981.

LUCKENBİLL, D. D.; Ancient Records of Assyria and Babylonia, II New York, 1968.

MEMİŞ, E.; İskitlerin Tarihi, Konya 1987.

MİNNS, E. H.; The Scythians and Greeks, Cambridge, 1913,

MORDMANN, A. D.; "Über die Keilinsçhriften zweiter Gattung", ZDMG, XXIV, (1870), s. 1-85.

ÖGEL, B.; İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1984.

RE: Paulys Real Encyclopaedie der classicchen Altertumswissenschaft.

RİCE. T. T.; The Scythians, London, 1958.

RLV: Reallexion der Vorgeschichte.

ROLLE, R.; Totenkult der Skythen, Berlin-New York, 1979.

RUDENKO, S. I.; Kultura Naselleniya Gornogo Altaya v Skifskoe Vremya, Moskova, 1953.

SCHEFOLD, K., "Die Skythischen Tierstil in Südrussland", ESA, XXII, (1938), 3-37.

SÜLEYMANOV, O.; " Ceti Sudin Köne Cazbaları", Kazak Edebiyatı, 25 Eylül 1970, s. 1-3.

TALLGREN, A. M.; "Zum Ursprungsgebiet des sog. Skythischen Tierstils", AA, IV (1933), 258-264.

TARHAN, M. T.; " İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", Edebiyat Fakültesi Dergisi, 23, (1969), 145-170.

TARHAN, M. T.; "Eski Çağda Kimmerler Problemi", VIII. TTKB., I, (1979). s. 355-369.

THUKYDİDES, Peloponnessoslularla Atinalıların Savaşı II, Ankara 1975.

TOGAN, Z. V.; Umumi Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul, 1981.

TTKB: Türk Tarih Kongresi Bildirileri.

VERNADSKY, G.; A History of Russia, I, New Haven, 1943.

İskit Sanatı / Anıl Yılmaz [s.26-32]

İstanbul Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Enstitüsü / Türkiye

Ö. 8. yüzyıla doğru, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda büyük bir karışıklık yaşandı. Bu karışıklığa; İç Asya bozkırlarında yaşayan ve bilinmeyen bir sebepten ötürü, yaşam alanlarını değiştirmek zorunda kalan bir kavim, İskitler neden olmuştu. Bugün dahi, bu göçün sebepleri hakkındaki yargılarımız tahminlerden öteye geçememektedir.

Bu kavmin kimliği hakkında, günümüz akademisyenleri hala bir görüş birliğine varmış değillerdir. Milliyetleri, dilleri ve kültürleri hakkında çok değişik, hatta spekülatif denebilecek görüşler hakimdir. Bu makalede; İskit sanatının biçimlenmesi ve gelişimi incelenecektir.

Ancak İskit sanatına uzun boylu girmeden önce, bu insanların sanatlarının biçimlenmesine neden olan yaşam şekilleri, dünyaya bakış açıları ve beklentilerine, yani kültürlerine kısaca değinmek, konuyu anlamamız açısından daha yararlı olacaktır.

Bugün, İskitlerin en eski yurtlarının Güney Sibirya'ya yakın bozkırlar olduğu düşünülmektedir. Çünkü, büyükbaş hayvanları için gerekli olan taze ot ihtiyaçlarını ancak bu alanlar sağlamaktaydı. Yaylak-kışlak arasında sürüp giden bu yaşantılarını, ya çok uzun süren bir kıtlık, ya da yaylağında veya kışlağında gözü olan bir diğer kavim bozabilirdi ki, ihtimalle İskitlerin batıya doğru olan büyük göçlerine böyle bir olay sebep olmuştu. Ancak, M.Ö. I. binyılın dönümünde gerçekleşen bu olaylar esnasında, İskitlerin siyasi bir birlikten uzak olduğu gözlenmektedir. Dolayısıyla, batıya göç eden bu büyük topluluk, birden çok farklı boy içeriyor olmalıydı.

M.Ö. 1200-700 yılları arasında Yenisey'in doğusunda, Ob'un yukarı bölgelerinde "Karasuk" denilen yeni bir kültür oluşumu gözlendi. Bir önceki kültür olan "Andronovo kültürü" ile aynı yerleri paylaşan Karasuk kültürün bırakmış olduğu tabaka, Andronovo kültürü ile karşılaştırıldığında arkeolojik veri olarak oldukça zayıf kalır. Bu da bize, bu kültür insanının fazlaca yerleşik olmadığını ve yarı-göçebeliğe daha yatkın olduğu izlenimini verir.1 İskitlerin de tam bu dönemin sonlarında büyük göçe başlamış olmaları kültür yapılarının bu sıralarda şekillendiğini gösterir.

İç Asya steplerinde, İskitlere mal edilen en erken kültür verileri, dikili taşlardır. Bu stèllerin karakteristik özellikleri; minsk veya koç başı ile taçlandırılmış olmalarıdır. Sütun biçiminde yükselen taşlar; bazen insan başları ile, bazen de stilize edilmiş hayvan kazımaları ile bezenmişlerdir. Buradaki insan figürlerinin bıyıksız, silahsız olması bunların kadın başı olduğu izlenimini vermektedir (Res. 1). Karasuk kültürü içinde değerlendirilen bu stèller büyük İskit göçünden hemen önceye M.Ö. 900'lü yıllara denk gelir.2 Bunların neyi ifade ettiği, üzerlerindeki stilizasyonun ne olduğu tam olarak anlaşılmış değildir.3 Anaerkil bir aile yapısının uzantısı olması gereken stèllerin üzerinde, gök ve hayvan kültü ile ilişkili motifler bulunmaktadır.

Bu en erken dönemlerden günümüze bir de mezar yapıları ulaşmıştır. Fakat bu mezarlardan çıkan az sayıdaki ve karakteristik olmayan malzemeler, bizde kesin bir kanı oluşturmaktan uzaktır.

M.Ö. 8. yüzyılın başlarında İskitler, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda görülmeye başlarlar. Bu, İç Asya kaynaklı, -bilinen- ikinci göç dalgasını oluşturuyordu, ancak kesinlikle sonuncu değildi. M.Ö. 6. yüzyıla gelindiğinde, Kuzey Karadeniz kıyıları ile başka bir kültür daha ilgilenmeye başlamıştı. Denizcilikle uğraşan ve ticaret yapmak isteyen İonlar bu bölgeyi, emtialarını rahatça pazarlayabilecek bir yer olarak seçmişlerdi. Çünkü burada, Doğu Akdeniz'de veya Kuzey Afrika'da olduğu gibi ticareti denetleyen egemen bir güç yoktu. Klasik çağın oldukça erken bir döneminde gerçekleşen bu yakınlaşmanın dünya tarihine birçok olumlu tesiri olmuştur. Grekler, Karadeniz steplerinden özellikle tahıl, kurutulmuş balık ve özellikle köle satın alıyorlardı. Bunlar karşılığında İskit ileri gelenlerinin beğenileri doğrultusunda şekillendirilmiş altın satıyorlardı. İskit kağanlarının altına olan ilgileri pek çok antik yazara konu olmuştur.

Karadeniz'in kolonizasyonu ile ilk önce Eski Çağ şehir devletlerinden Teos, Klozemenai ve Myteleneliler uğraştılar.4 Bunları Miletoslular izledi ve Eski Çağ tarihinin -biraz da Herodotos sayesinde- en ünlü Karadeniz koloni şehirlerinden biri olacak Olbia'ya ile Pantikapaion'u kurdular.5 (Harita 1) Ancak İonlar burada, tek başlarına istediklerini yapacak durumda değillerdi. Bölgede istikrarı sağlayacak ve bir problem çıktığında muhatap alınacak bir güç olması gerekiyordu. Doğru zamanda, doğru yerde bulunan İskitler de, ayaklarına gelen bu şansı değerlendirebilecek kadar organize bir topluluktu. Öyle de yaptılar, maalesef adını bilemediğimiz kağanları sayesinde bölgede sadece askeri bir güç olmaktan ziyade, bir siyasi otorite olarak da karşımıza çıktılar. Nitekim, Greklerin organizasyonunda gerçekleştirilen ticaretle, İskit beyleri inanılmaz karlar sağladılar. M.Ö. 5-4. yüzyıla ait Kırım Boğazı etrafındaki kurganlardan çıkan ve ticaret malzemesi olduğu anlaşılan buluntular, hiçbir dönemde bu kadar çeşitli ve kaliteli olmamıştır.

İon kolonilerinin kurulması ile birlikte bölgede, hem yaşama dair hem de düşünce tarzında büyük değişiklikler oldu. O güne kadar diyebiliriz ki, kendi hamuruyla yoğrulan bölgede çok uluslu bir ticaret gündeme geldi. Don nehri ağzındaki Tanais; Kerch Boğazı'ndaki Pantikapaion; Bug nehri ağzındaki Olbia, Asya, Balkanlar, Mezopotamya ve Anadolu arasındaki ticaretin kavşak noktasını oluşturdu.

Bu dönemde, Grek sanatçılarına mal edilen pek çok buluntu vardır. Bunlar öylesine yaygındır ki, Podolia ve bugünkü Kiev civarında dahi Grek amforalarına rastlanmıştır (Res. 2).6 Grek sanatçıların bölgedeki genel istek doğrultusunda yapmış oldukları hayvan üsluplu malzemeler, oldukça göz alıcıdır. Şunu belirtmekte büyük yarar varki; İonların bölgedeki varlığı, sanatın estetik açıdan kulvar atlamasına sebep olmuştur. Greklerle temasa geçene kadar, sadece hayvan ve hayvan davranışları betimlenirken, artık sosyal yaşamdan sahneler de işlenecek konular arasına girmiştir.

Kralı İskitler'den bir soyluya ait olduğu tahmin edilen, Kul Oba Kurganı'ndan çıkarılan altın vazoda İskitlerin gündelik işleri anlatılmıştır (Res. 3). Tamamen Grek işçiliğine bağlanan bu vazo M.Ö.

4. yüzyıla tarihlenir. Bu dönem, İskit ve Greklerin uzun zamandır içiçe yaşadıkları bir periyoda denk gelir. İskit gündelik yaşamından bir kaç sahnenin arka arkaya betimlendiği vazonun burada işlenen sahnesinde, bir iskit arkadaşının -ihtimalle- ağrıyan dişini kontrol etmektedir.

M.Ö. 5. yüzyıl sonu ile 4. yüzyıl başlarına tarihlenen Solokha buluntuları arasındaki bir tarağın üzerinde de Makedon bir süvari ile çarpışan iki İskit savaşçısı betimlenmiştir (Res. 4). Plakalardan oluşan göğüslükleri, pantolonlarının üzerine aplike edilmiş metal parçalar, akinakes denen kısa ama manevra kabiliyeti çok yüksek kılıçları kurganlardan çıkan buluntularla bire bir örtüşmektedir. Bu da bize Grek sanatçıların ayrıntılara ne kadar önem verdiklerini ve İskitler hakkında bir yargıya varırken, bu eserlere ne kadar güvenebileceğimizi gösterir.

Fakat bu buluntular, sadece estetik yönleri ile ele alınmamalıdır; bozkır kültürünü yaşayan toplulukların Grek dünyasında nasıl görüldüklerini belirtmeleri açısından çok önemlidirler. Yarı at-yarı insan kentaurlar; Amazon denen savaşçı kadın topluluklar, bir dönemin hayal dünyasını belirtmekle birlikte, Grek dininin özünü oluşturan mitolojik kavramlardan bazılarını oluştururlar. Ayrıca, Herodotos'un hayalimizde canlandırdığı görüntülerden başka, Grek sanatçıları bu insanları birebir resmetmişler, hayatlarından bazı fotoğraflar yakalama fırsatı bulmuşlardır. Bu sahneler sayesinde, 'kan kardeşi' olurlarken nasıl bir seramoni yaptıklarını okumamış ama görmüş, 'yaylarını nasıl kırdıklarını' (Res. 5) ve gündelik işleri esnasında hayvanları ile nasıl ilgilendiklerini seyretmiş olduk. M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen Kul Oba Kurganı'ndan çıkarılmış bir plakada iki İskit, kımız dolu bir kaba akıttıkları kanlarını içerlerken betimlenmişlerdir (Res. 6). Kan kardeşliği bozkır uygarlıkları için çok önemlidir. Çünkü zorluklarla geçen hayatlarında her an ölümle tanışabilirlerdi. Bu yüzden, geride kalacak ailelerine yardım edecek, onlarla ilgilenecek birilerinin olduğu düşüncesi insanları rahatlatıyordu. Ayrıca devamlı savaş tehtidi ve bu esnada arkalarını kollayacak birilerinin olması 'boy ruhunu' pekiştiriyordu.

Ancak "bozkır sanatı" denildiğinde kafalarımızda yüzyıllarca kullanılan ve bazı yönleri ile bu güne kadar sarkan bir "hayvan üslubu" belirir.

Peki hayvan üslubunun şekillenmesine ne gibi gelişmeler neden olmuştur? Bölge insanının yaşam biçimine bakacak olursak, hayatlarının doğa şartlarına doğrudan bağımlı olduğuna şahit oluyoruz. Yarı göçebe yaşam biçimini benimsemiş toplulukların, gerek iktisadi, gerek sosyal ilişkileri yerleşik topluluklardan oldukça farklıdır. Bozkır ekonomisine dönüşüm M.Ö. III. binden II. bine geçişte, daha Afanasevskaya kültüründe tamamlanmış olarak karşımıza çıkar. Yani İskitlerin bir kültür olarak ortaya çıkmalarından çok önce.

Bu geçişle birlikte, yerleşik yaşamın en belirleyici öğeleri olan keramik üretimi ve ev mimarisinde büyük değişiklikler gözlemlenmeye başlar. Kalıcı kütük evler yerlerini, çarçabuk toplanıp-kaldırılabilen direksiz çadırlara bıraktılar. Portatif yaşantıya geçişle birlikte, ağır ve kırılgan bir madde olan keramikten yapılan testi gibi araçların yerini, ahşaptan, çoğunlukla da deriden yapılan matara biçimli kaplar aldı. Metalurjide de bir takım gelişmeler yaşandı. Her ne kadar taş ve kemik objelerin kullanımı

devam ediyorlarsa da, bakır gibi yumuşak metalleri eritip, şekil vermeyi öğrenmişlerdi.[7] Sonuç olarak, bölge sakinleri iki farklı yapıya büründüler: İlki, yukarıda belirttiğimiz gibi yarı-göçebe yaşantıyı benimseyenler; diğerleri ise, yerleşik yaşamın gereklerini yerine getirmeye çalışan, bu yüzden önce köy ve daha sonra şehir yaşantısını temellendirenler.[8]

Makalemize konu olan dönemlerde, bölgenin iklim ve bitki örtüsü bugünkü şeklini almıştır. Kabaca 35º-55º enlemler arasında kalan ve Kuzey Çin ile Güney Sibirya'dan başlayarak Orta Avrupa'ya kadar uzanan bu bölgede, geniş kapsamlı bir tarım yapmak neredeyse imkansızdır. Toprakların büyük bölümü yılın sekiz ayı karlar altındadır. Bu yüzden de, tohumların yeşereceği yeterli derecedeki toprak ısısına ulaşılamamaktadır. Hele hele belirli bazı yerler dışında, sebze-meyve tarımı yapmak, hayal anlamına gelir. Böyle olunca bölge sakinleri hayvanlarına taze ot bulabilmek amacıyla, yaz ayları boyunca yağan yağmurlar yüzünden, devamlı yeşil otlaklar barındıran yüksek düzlüklere; kış aylarında ise, havanın sertliğinden ve karlardan kaçmak için daha alçak bölgelere iniyorlardı. İşte bu gidiş-gelişler esnasında, kendilerinden ve evcilleştirdikleri hayvanlardan başka gördükleri tek canlı, kendileri ile aynı doğal sınırları kullanan vahşi hayvanlardı.

Tüm yaşantılarını kuşatan bu değişimle birlikte, dinsel inanışlarında da bir takım değişiklikler meydana geldi. Anaerkil aile yapısı, yerini ataerkil bir anlayışa bırakmaya başlaması ile birlikte Bakire-koruyucu tanrıça[9] düşüncesinde bir farklılaşma gözlenmeye başlandı. 'Güç' gerektiren işlerin çoğalması ile birlikte, toplumda erkek özellikleri ön plana çıkmaya başladı. Doğayı tam olarak dönüştüremediklerinden, ifade tarzlarında hala vahşi hayvanlar egemendi. Silah kabzalarını, eyerlerini, hatta vücutlarını süsleyen dövmelerde dağ keçisi, geyik gibi otçul; leopar, kaplan, kartal gibi etçil; grifon gibi hayali yaratıklar betimlenmiştir. Tabi bu hayvanların seçilmelerinde onlardan bir koruma, bir yardım[10] umut edilmiyor da değildi. Ancak hepsinin vahşi hayvanlardan seçilmiş olması, bir rastlantıdan ziyade, toplumun sosyal yapısını göstermesi açısından çok önemlidir.

Böylece eserlerinde işlemiş oldukları hayvan davranışları da, bu kültür insanlarının gittikçe ön plana çıkan 'erkek' tarafını sembolize etmeye başlamıştı.[11] Kaplan, pars ve kartal gibi avcı hayvanların davranışları, sığır ve koyun yetiştiren bir toplumun bilinç altını yansıtıyor olmalı. Çünkü bu toplumlar, hayvan sürülerini kendilerine ait araziler içinde dolaştırırlarken, vahşi hayvanların birbirleri ile olan ilişkilerine tanık oluyorlardı. Bu ilişkiler; ya sahip oldukları bölgeyi türdeş rakip hayvanlara karşı korumak, ya soyunu devam ettirebilmek uğruna dişiler için yapılan dövüşler ya da hayatta kalma mücadelesi içinde etoburların otoburlarla yaptığı kanlı danslardı. Bir leoparın, geyik ya da dağ keçisi ile; bir kartalın kurtla, bir kurt topluluğunun bir başka kurt topluluğu ile yapmış olduğu mücadeleler ya da aynı türlerin birbirleri ile olan ilişkileri, ihtimalle onları izleyen ve bu hareketleri anlamlandırmaya çalışan bozkır insanının üzerinde büyük bir hayranlık uyandırıyordu.[12] Acaba, bilinçaltlarında bu hareketlerin benzerlerinin kendileri tarafından yapıldığının farkında mıydılar da, kişisel eşyalarında bir betimlemeye giderlerken aşina oldukları bu olayları işlediler?

Hayvan üslubunun olgunlaşmasında bir önemli katkı da, dini inanışlardan gelmiştir. Şamanlar, törenlere daha çok hayvan kostümleri ile çıkıyorlardı. Tanrılara ulaşmak için, trans haline

geçtiklerinde, yardımına ihtiyaç duydukları hayvan gibi hareket ediyor, onun yaptığı gibi sesler çıkarıyorlardı. Bu da töreni izleyen insanlar üzerinde hayvanın ruhunun gerçekten şamanın bedenine girdiği düşüncesine yol açıyordu. Örneğin; bir şamanın eline aldığı kartal tüylerini çırpması,13 gökyüzüne doğru yol almasını sembolize ediyordu. Davulunun üzerinde zıplaması bir at veya benzeri bir hayvan üzerinde yolculuk yaptığı anlamına geliyordu. Tılsım gibi esrarengiz kavramlar, toplumun genelinde korkuya yol açarken, bir o kadar da hayranlık uyandırıyor, bu da figüratif sanatı besleyen önemli bir kaynak oluyordu. Bu düşünceleri aksettiren semboller de, hayvan üslubunun kökeninde yatan etkenlerden birini oluşturmuştur.

Peki bu üslup, ne zaman karakteristik bir hal aldı? İlk Çağ dünyasına baktığımızda; hayvan motiflerinin, Hititlerden, Perslere; Mısırlılardan, Friglere kadar yaygın olarak kullanıldığını görüyoruz. Ancak 'hayvan üslubunu', 'hayvan tasvirinden' ayırmamız gerekir. Göçebelerin kullandığı hayvan motifleri, Mısır ve Mezopotamya'dakiler gibi durağan değillerdir; aksine, sanatçı sanki bir hareketin anını yakalamış gibi figürleri dondurmuştur. Bu yüzden de örnekler gözümüzde canlanacakmış hissi uyandırırlar. Bu üslup, Demir Çağı'na gelindiğinde İç Asya'daki yerli boylar arasında filizlenmişti, karşılıklı ilişkiler sonucunda gelişti ve tüm bozkır coğrafyasına yayıldı.

Bütün bu örnekler içinde en bilineni, geyik motifleridir. İskitlerin yapmış oldukları geyikler genellikle yere çökmüş vaziyette betimlenirler ve sadece İç Asya türlerinde görülen bazı karakteristik özellikler taşırlar. Kuban bölgesinden çıkarılmış, bir kalkan ya da elbise süsü olarak kullanılan bir örnek, diğer örnekler için de bir prototip oluşturacak özellikler taşır (Res. 7). Hayvanın ön ve arka ayakları birleştirilerek bedenin altında toplanmıştır. Bedenin tamamı profil olarak işlendiğinden, bacaklar birer taneymiş izlenimi verirler. Boyun, abartılı bir şekilde işlenmiş boynuzların ağırlığını dengelemek ister gibi, belirgin bir şekilde ileri doğru uzatılmıştır. Burada dikkat çeken en önemli özellik; erkek geyiğin en önemli organı olan boynuzların, olması gerekenden daha büyük, abartılı bir şekilde verilmesidir. Stilizasyona gidilmemiş, sadece boynuzun boyutları büyütülmüştür. Geyiğin bu denli çok sevilmesinin bir nedeni de, mitolojilerinde önemli bir yer tutmasıdır. Efsanelere göre, İskitler büyük göçleri sırasında, Maoetis civarında sisler içinde kaybolmuşken bir geyik önderliğinde yollarını bulabilmişlerdir. Dolayısıyla bu hayvanın apotropeik (koruyucu) özellikler taşıdığına da inanılmaktadır.14

İskitlerin grift semboller dünyası öylesine şaşırtıcıdır ki; hayvanlar, doğal özellikleri ile betimlendiği gibi, sadece güçlü özelliklerinin bir araya getirildiği hayal dünyasının yaratıkları olarak da betimlenmişlerdir. Kuvvetli stilizasyona uğramış figürler, bazen tek, bazen yan yana, bazen de içiçe verilirler. Öyle ki; birçok kültürde alışık olduğumuz arslan ya da kartal grifonların yanında, geyik boynuzları taşıyan bir arslana, boynuzların ucu kartal gagasıyla biten geyiklere, kartal pençeli arslanlara sık sık rastlarız.

Rus Çarı I. Petro Koleksiyonu'na dahil, Sibirya buluntularından birinde; iki avcı hayvan birbirine saldırmış durumda betimlenmiştir (Res. 8). Arslan olduğu kabul edilen hayvan oldukça ilginçtir. Çünkü, belirgin bir otçul özelliği olan boynuzlarla betimlenmiştir. Üstelik boynuzların ucu, kartal başları

ile süslenmiştir. Bu da yetmemiş gibi, kuyruk stilize edilmiş bir kartal gagası ile sonlandırılmıştır. Boğuştuğu hayvan ise; çizgileri ile oldukça naturalist tarzda işlenmiş bir kaplandır. Burada önemli olan; hayali yaratığın kaplanı boynundan yakalamış bir şekilde işlenmiş olmasıdır. Bu da, karma yaratığa dövüşte bir üstünlük sağlar. Böylece diyebiliriz ki, hayallerde yaratılan avcılar, doğal avcılardan daha kuvvetli düşünülmüşlerdir.

M.Ö. 7-6. yüzyıllara tarihlenen Kuban bölgesinde ki, Ulski Aul'da bulunmuş bir parça, ihtimalle törenlerde kullanılmak üzere bir direk tepesine takılıyordu (Res. 9). Bronz döküm tekniği ile yapılmış bu eserde, kartal gagalarının kuvvetle stilize edilmiş şekli karşımıza çıkar. Oluk bölümünün bitimindeki dağ keçisinin ayaklarının durumu ise, yine geleneksel formların tekrarlandığını bize hatırlatır. Ancak başı ileri doğru uzatılmamış, içine yerleştirilmek istenen bölümün darlığından dolayı arkaya döndürülmüştür. Oldukça ünik ve tamamen İskit sanatçılarına bağlanan bu eserin iki tarafından sarkan çanlar, ortama mistik bir hava katarken, çalan davul, direği taşıyan kişinin -ihtimalle şamanın- elbiseleri, töreni bütünleyen diğer unsurlar oluyordu.

Çadır ana direğinin üstüne takıldığını düşündüğümüz bir başka parça ise; Demir Çağı'nın başlarına, kabaca M.Ö. 9-8. yüzyıllara tarihlenir. Burada oldukça naturalist tarzda bir dağ keçisi betimlenmiştir (Res. 10). Altaylar'dan bulunarak Petro Koleksiyonu'na dahil edilen bu eser, totemist bir anlayışla, bir töz (idol) olarak kullanılmıştır. Böylece çadırın kötü güçlerden korunduğuna inanılıyordu. Erken dönemlerdeki bu tip tözler, hep hayvan formları üzerine gelişmiştir.

Stilizasyon mantığı ile yapılmış bir başka örnek, Olbia Nekropolü'nde bulunmuştur (Res. 11). M.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen bu eser dökme bronzdur ve kemer parçası olduğu düşünülmektedir. Haç'a benzer bir şekli olan parça, üç taraftan stilize edilmiş kartal başları ile çevrelenmiştir. Ortada kalan madalyona; vücudu kıvrılmış şekilde, yuvarlak kulağı ile kedigilleri anımsatan bir hayvan yerleştirilmiştir. Altta kalan dikdörtgen biçimli kısım ise, arka arkaya simetrik şekilde yerleştirilmiş koç başları ile süslenmiştir.

Kralı İskitleri bir tarafa bırakırsak, İskit ekonomisi ve sanatı neredeyse tamamıyla, kendilerini besleyen büyük ve küçük baş hayvanlarına bağımlıydı. Bu yüzden de yaşamlarını tümüyle geçirdikleri çadırları; giysileri ve at binit takımlarında yer alan eyerleri keçeden yapılıyordu. Deri de, kullanılan malzemeler arasında önemli bir yer işgal eder. Ancak maalesef bu parçalar, doğa şartlarına karşı dayanıksız olduğundan zamanla çürümüşler ve günümüze ulaşamamışlardır. Sadece bu malzemelerin üzerindeki kemik ve metal parçalar bize bir fikir verecek durumdadır.

M.Ö. 7. yüzyılda, İskit ücretli askerleri, ordularında çalıştıkları imparatorlukların güçten düşmelerinden faydalanarak Anadolu'nun tamamını, Mezopotamya ve hatta Mısır'ı da içine alan bir istila programına giriştiler. İşte bu esnada, bazı Urartu kaleleri üzerine sefer düzenleyen ve bu esnada ölen İskit atlarından kaldığı anlaşılan gem parçaları, bugün Anadolu'nun çeşitli müzelerinde sergilenmektedir. Çavuştepe kazılarında ele geçirilen ve bugün Van Müzesi'nde sergilenen bir kayış

dağıtıcısı kemikten yapılmıştır (Res. 12). Alt parçası kırılmış olan örneğin, üst kısma gelen bölüme yine stilize edilmiş bir kartal gagası işlenmiştir.

M.Ö. 5. yüzyıla tarihlenen bir at başı süslemesi, Dinyeper bölgesindeki Solokha Kurganı'ndan çıkarılmıştır (Res. 13). Ortadaki uzun parça alınlık olarak kullanılır ve kabartma tekniğinde yapılmış birbirine simetrik olarak yerleştirilmiş balık motifi ile bezenmiştir. Yanak kısmına gelen parçalar ise yaprak formundadır. Altın yumuşak bir malzeme olduğundan levha ve folyo halinde kullanmak bir süre sonra örneklerde deformasyona sebep oluyordu. Bu yüzden bu tip süslemeler, muhakkak ya ahşap ya da kemik gibi sert bir malzeme üzerine sarılıyordu. Bu yaklaşım son zamanlara kadar İç Asya sanatında yaygın olarak kullanılmıştır.

M.Ö. 5. yüzyıl aynı zamanda, İskit sanatında kuvvetli bir şekilde, komşu kültürlerin etkilerinin görülmeye başladığı bir dönemdir. Seven Brothers Kurganı'ndan çıkarılmış at binit takımında yer alan bir kartal başının arka tarafında yer alan palmetler, bize açık Grek tesirlerini gösterir (Res. 14). Burada da tamamen kıvrılmış gaga, abartılarak verilmiştir. Göz ile gaga arasında yer alan bölüm, tüm step sanatçılarının dikkatle uyguladığı gözleme dayalı sanat anlayışlarını çok iyi aksettirir. Bu parça, modele hem oldukça dekoratif bir yan katmış, hem de gaganın büyümesini sağlayan doğal organ gerçekçi bir şekilde, dikkatle işlenmiştir.

Seven Brothers Kurganı'ndan çıkarılan başka bir parçada, tamamen hayal ürünü bir yaratık betimlenmiştir (Res. 15). Bu kadar çok hayvanın özelliklerinin bir arada verilmesi İskitler için bile biraz fazladır. Yaratığın ardı, kaz ya da kuğu başı ile bitirilmiştir. Kanatlar, tahmin edileceği gibi stilize kartal gagası şeklinde işlenmiştir, çünkü kartal gagası biçim olarak kuş kanadına benzemektedir. Hayvanın ön bacakları ise, bir arslandan alınmıştır. Kafa kısmına gelince; bir Çin ejderhası ile ya da bir kurt başı ile ifade edilmiştir. Sanatçı, yaratığa sakal eklemeyi de unutmamıştır.

Bu figür, bugüne kadar rastlanılan en karışık hayvan biçimidir. Hayvan ihtimalle, birçok uygarlığı tanıyan bir sanatçı tarafından yaratılmış olmalıdır. Kartal gagası tamamen İskit stilizasyonunda kalır. Sakal, bilindiği üzere Mezopotamya mitolojisindeki bilgelik sembolüdür; ama burada daha çok Mısır etkili olarak işlenmiş. Başın ejderha olduğunu düşünürsek, o zaman Çin etkilerini düşünmemiz gerekir ki, dönem olarak biraz erken karşılaştığımız bir etki olur. Eğer başı, bir kurt olarak kabul edersek, o zaman da yine İç Asya etkilerini göz önünde bulundurmamız gereklidir. Bir arslana ait olan bacaklar, Mezopotamya etkilidir ve yine gücün sembolüdür.

Çar I. Petro Koleksiyonu'nda yer alan ve M.Ö. 5. yüzyıla tarihlendirilen hayvan mücadele sahneli bir örnek ise, tamamen İç Asya özellikleri taşır (Res. 16). Sibirya kökenli olduğu söylenen bu parçada, kalça ve ön kol adeleleri üzerindeki nokta ve virgül motifleri, hayvanlardaki hareketliliği sembolize etmektedir.15 'Hayvan mücadele' sahneleri içinde işlenen örneklerde, otçullara bazen doğal, bazen de doğaüstü yaratıklar saldırmaktadır. Burada, bir at ile ona saldıran arslan-grifon arasındaki mücadele işlenmiştir. Her iki hayvanın da bellerinden gerisi 180° kıvrılmıştır. At, saldırının şiddetiyle yere çökmüş, sanatçı atın ölümünü sembolize etmek için arka ayaklarını havaya

kaldırmıştır. Saldırgan ise hiddetle, doğada yaşandığı şekliyle avının boynuna saldırmış, kararlılığını ete geçirdiği pençeleri ve çenesiyle göstermektedir. Avcının vücudundaki kıvrılma ise, kedigillerin vücutlarının esnekliğini sembolize etmektedir. Step sanatçısı bu tip sahneleri işlerken gözlemlerine güvenmektedir. Gerçekten de burada, av ile avcı arasındaki ilişki, aynen doğada yaşandığı şekliyle taklit edilmiştir.

İskitlerle ilgili en erken bilimsel notlar, bir Smolensk rahibi olan Andrei Lyzlov tarafından tutulmuştur. 1692 yılında yazılan bu kitabın adı “History of the Scythians”tır. Bölgede yapılan kazılar da bu döneme rast gelir. Ancak bunlar bilimsellikten çok öte, talan niteliğinde yapılan kazılardır. Rus Çarı IV. Ivan’ın idaresinden kaçan pek çok insan, nispeten güvenli bulduğu İç Asya’ya geliyordu. Ancak buraların ekonomisi, alıştıkları şehir ekonomisine çok yabancıydı, ailelerini ve kendilerini geçindirebilmek için, yapabilecekleri hemen hiçbir şey yoktu. Onlarda pek çokları gibi işin kolayına kaçarak, var olan tarihi zenginlikleri talan etmeye başladılar. Kurganlarda hazinelerin yattığı düşüncesi ile her yeni yerleşimci, bu konuda şansını denemek istedi (Res. 17). 1715 yılında, Demitrov isimli bir asilzade I. Petro’nun oğlunun doğum günü vesilesi ile kendini hatırlatmanın bir yolu olarak düşündüğü, Sibirya’daki kurgan soygunlarından elde edilmiş, kemer tokaları ve plakalardan oluşan çok değerli bir buluntu topluluğunu başkente yolladı. 1716 yılında da Sibirya Valisi Prens Gagarin, aynı içerikteki 80 parçayı, Çar’a hediye olarak gönderdi.

1718 yılına gelindiğinde soygun işi öyle rayından çıkmış bir halde ilerliyordu ki, I. Petro, bütün yeraltı zenginliklerinin Rusya’nın malı olduğunu ve izinsiz yapılacak her türlü kazının şiddetle cezalandırılacağı, elinde bu tür malzeme bulunan herkesin, bunları derhal Petersburg’a göndermelerini gerektiren bir kanun çıkarmak zorunda kalmıştı. Bu talandan kurtulan malzemeler bugün, St. Petersburg’da bulunan Hermitage Müzesi’nde I. Petro Koleksiyonu adı altında sergilenmektedir. Ancak bu malzemelerin eritilmeden günümüze ulaşabilmesi ne kadar sevindirici ise, nereden çıkarıldıklarının bilinmemesi kronolojik sıralamada, hatta hangi kültüre ait oldukları konusunda büyük problemlere sebep olmaktadır. Örneğin 8, 10, 16 no’lu resimlerde gösterilen buluntular İskitlere mi, yoksa Proto-Hunlara mı ait olduğu konusunda bazı problemleri beraberinde taşır.

Kırım bölgesindeki büyük kurganların önemli bir bölümü, Rus Çarlığı Dönemi’nde kazılmıştır. Bu dönemlerde İskitlerin, Slav ve Ruslar’ın doğrudan ataları olduğu düşünülüyordu. Bu amaçla da ilk kurgan kazısı 1760 yılında yapılmıştır.16 Kuban nehri civarında, Azak denizinin hemen kuzeybatısında, Kırım Yarımadası’nda ve bir miktarda Kiev’in doğusunda kalan bölgelerde yoğun olarak İskit kurganlarına rastlanmaktadır.

M.Ö. 2. yüzyılla birlikte, İskitler bozkırdaki hakimiyetlerini kaybetmeye başladılar. Bunun başlıca iki sebebi vardı. İlki; bir süredir Ege dünyası ile ticaret yapamıyorlardı. Persler bu akışa büyük bir darbe vurmuşlardı.17 Dolayısı ile İskitlerin bölgeyi denetleyici tutumlarının bir önemi kalmamıştı. İon tüccarlar da, başlarındaki Persli idareciler yüzünden istedikleri gibi davranamıyorlardı. Bir süredir yağmalama işleriyle de uğraşamıyorlardı, çünkü karşılarında yıkılmaya yüz tutan Urartu, Lidya gibi

devletler değil, Pers, Makedon gibi güçlü, merkezi krallıklar bulunuyordu. İkinci olarak; Büyük İskender'in Anadolu ve Grek yarımadasındaki Pers hakimiyetini kırmasının da artık bir önemi kalmamıştı, çünkü; uzun zamandır İskitlerden uzak durmaya çalışan Sarmatlar, bölgede söz sahibi olmaya başlamışlardı. Bölgedeki siyasi oluşumun isim değiştirmesi, zaten sallantıdaki İskit hakimiyetini bitirdi.

M.S. 4. yüzyıl, İskitler için bir 'son' anlamına geliyordu. Avrasya'nın en büyük eritme potası olan Kırım bölgesinde, kendileri gibi aynı bölgeden gelen Hun, Avar, Peçenek, Kuman gibi boylarla karıştılar ve kaynaştılar. Bugün İskitlerden elimizde kalanlar sadece; mezarlar, kemer tokaları, ok uçları ve bir de hayallerimizdeki atlı-savaşçılardır.

İhtimalle, İskitlerin yaptığı ana göç dalgasına katılmayan bazı İskit boyları, İç Asya'da kaldı. Fakat bu boylar, akrabalarının Karadeniz bozkırlarında gerçekleştirdikleri organizasyonu düzenlemekten çok uzaktaydılar. En başta, bölgenin jeopolitik yapısı Kırım-Kafkas kuşağında olduğu kadar stratejik bir öneme sahip değildi. Çinlilerin de, burada bir siyasi oluşum olarak kabul ettikleri ilk devlet, Hun İmparatorluğu adını taşıyordu. Dolayısıyla Greklerin İskitlerden bekledikleri ile, Çinlilerin bölgeden beklentilerini bire bir uyuşmasa da-Hunlar sağlıyordu. Böylece bölgede kalan İskit artıkları, önce Hun, daha sonra Göktürk gibi çok geniş coğrafyalara hakim olacak Türk devletleri arasında eridiler.

Sizlerin de tahmin edeceğiniz üzere, İskit kültürüne bağlanan buluntular, bugün daha çok Karadeniz'in kuzeyinde kalan bozkırlardan gelir.

Günümüze ulaşabilen bu örnekler bizlere, betimlenen olayların hem motif hem de çeşitlilik olarak ne kadar çok ve şaşırtıcı olduğunu gösterirler. 18. yüzyıl boyunca ve öncesinde, mezarların sistemli bir şekilde yağmalandığı, buluntuların eritilerek başka biçimler verildiği göz önüne alınırsa; İskitlerin en güçlü olduğu dönemdeki zenginlik, çok daha iyi anlaşılır.

Anderson, J.G., "Hunting Magic in the Animal Style", Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities, S. 4, Stockholm 1932.

Artomonov, M. I., "Frozen Tombs of the Scythians", Scientific American, May 1965, C. 212, No. 5.

Borovka, Gregory, Scytian Art, New York 1928.

Diyarbekirli, Nejat, Hun Sanatı, İstanbul 1972.

Esin, Emel, Türk Kültür Tarihi-İç Asya'daki Erken Safhalar, Ank. 1997.

Gryaznov, M. P., "Minusinskie kamenniye baby v svyazi s nekotorıymı novıymı materialami", Sovetskaja Arheologya, S. XII, Moskov 1950.

From the Lands of the Scythians, Ancient Treasures From the Museums of the U. S. S. R. 3000 B. C. -100 B. C., ed. John Richardson, Jr. New York 1975.

Hancar, Franz, “The Eurasian Animal Style and the Altai Complex”, Artibus Asiae, S. 15, New York 1952.

Ligeti, Lajos, Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1986.

Mongait, Alexander L., Archaeology in the U. S. R. R., Great Britain 1961.

Mozolevski, B. N. “On the Scythian Gerrhus”, Sovetskaja Arheologya, No. 2, 1986.

Ögel, Bahaeddin, “Türklerde Kartal ve Kartal Arması”, Türk Kültürü, S. 118, Ank. 1972.

Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihi, Ank. 1991.

Phillips, E. D., The Royal Hordes, New York 1965.

Tarhan, Taner, “İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri”, Tarih Dergisi, İstanbul 1969.

Önasya'da İskitler / Yrd. Doç. Dr. Şevket Dönmez [s.33-44]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Savaşçı atlı uluslardan biri olan İskitler, batıda Tuna Nehri havzasından doğuda Çin'e kadar uzanan geniş Avrasya steplerinde yaşamış ve göçebe hayat tarzını uygulamış bir toplumdur. Günümüzde geçmişteki göçebe toplumlarla ilgili arkeolojik araştırmalar büyük bir hızla ve artarak sürdürülmektedir. Ancak, göçebe toplumlara ait arkeolojik kalıntıların azlığı ve bunların büyük bir çoğunluğunun mezar buluntuları olması sorunlara açıklık getirmeyi güçleştirmektedir.

Son yıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde (bkz. Harita 1) yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu, söz konusu bölgedeki arkeolojik kültürlerin izlediği sıra, kronolojik açıdan belirginleşmeye başlamıştır. İ.Ö. 2. binyılın ortalarında yani 15. ve 14. yüzyıllarda, Srubnaja adı verilen bir kültür Volga Nehri'nden Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere kadar yayılmıştır. Bu gelişme ile Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde İ.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğinden beri yaşanmakta olan Katakomb kültürü toplumları ya asimile edilmişler ya da bölgeden dışarıya atılmışlardır. Bunun sonucunda bölgedeki katakomb kültürünün varlığı sona ermiştir. Srubnaja Kültürü daha sonra Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde varlığını ve gelişimini devam ettirmiştir. Bu kültürdeki gelişmenin son dönemi, birbirini izleyen Sabotinovka ve Belozersk adı verilen iki evre ile temsil edilmiştir. Belozersk evresi doğrudan doğruya Sabotinovka evresinin devamıdır. Srubnaja kültürünün Belozersk evresinin bitişi kesin olmamakla birlikte genellikle İ.Ö. 9. yüzyıl ile 8. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilir. Belozersk evresi hem coğrafi hem zamansal ve kısmen de kültürel açıdan Novocherkask Göçebe Topluluğu (İ.Ö. 8. yy'ın ortası-7. yy'ın ilk yarısı) olarak isimlendirilen diğer bir kültürün arkeolojik kalıntılarının öncüsü niteliğindedir. Bu bağlamda, Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde, kültürel bağlantılar gösteren arkeolojik bir kültür ara vermeden gelişmeye devam etmiş ve bu kültürel bütünlük İ.Ö. 2. Binyılın ortalarından İ.Ö. 8. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür.1 Söz konusu bu süreçte bölgeye yapılan herhangi önemli bir göç hareketine ait arkeolojik kalıntılara bugüne değin rastlanmamıştır. Bu nedenle Katakomb kültürünün bir ulusu olan Kimmerler, çok büyük bir olasılıkla Srubnaja kültürünü de yaşamışlardır. Bu durumda Kimmerlerin yalnızca Katakomb kültürünün ulusu olduğu şeklindeki görüşlerin artık tartışmalı olduğu, Kimmerlerin kültür hayatlarında Srubnaja Kültürünün de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu da bize İskitlerin Karadenizin kuzeyindeki steplere göç ettiği dönemde Kimmerlerin bu bölgede uzun bir süreden beri oturan, büyük olasılıkla da bölgenin otokton ulusu olduğuna işaret etmektedir.

Bu konudaki önemli sorunlardan biri İskitlerin Karadeniz'in kuzeyindeki steplere yani Kimmerlerin yaşadıkları topraklara kesin geliş tarihlerinin günümüze değin tam olarak belirlenememiş olmasıdır. Bir görüş, söz konusu bölgede İskitlerin arkeolojik izlerinin İ.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısında izlenebildiği temeline dayanmaktadır2. Bir başka görüşe göre İskitlerin Kimmer topraklarını istila etmesi İ.Ö. 7. yüzyılın yetmişli yıllarında başlamış ve aynı yüzyılın ortalarından çok kısa bir süre sonra tamamlanmıştır.3 Bu bağlamda diğer bir sorun biri, İskit kültürünün İ.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısından

önceki erken evresinin henüz saptanamamış olmasıdır. Bunun başlıca nedeni ise, Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde İskit kültürünün gelişmiş halinin birdenbire belirmesidir. Bugünkü arkeolojik verilerin ışığında, İ.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısından önce bu kültürün sadece Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde değil, daha doğuda da hiçbir yerde tanınmadığı anlaşılmıştır. Bu durumda İ.Ö. 8. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş olan Novocherkask Göçebe Topluluğu kalıntılarının hem Kimmerlere hem de İskitlere ait olabileceği sonucu çıkmaktadır.4 Görünüşe göre İskitlerin Karadeniz'in kuzeyindeki steplere gelmeleri onların Hazar Denizi ve Pre-Kafkasya bölgelerine gelmelerinden öncedir. Söz konusu bölgeye gelen İskitler ile yerli Kimmerler arasındaki linguistik ve kültürel akrabalık ve benzerlik, İskitlerin Karadeniz'in kuzeyindeki steplere girmelerinin neden arkeolojik materyal ile izlenemediği sorusuna da açıklık getirmektedir. Ayrıca, yazılı kaynaklarda varlıkları kesin olarak saptansa da, genelde göçebe yaşam tarzını uygulamış ulusların yer değiştirme hareketlerini arkeolojik materyal ile izlemenin oldukça zor olduğu da düşünülmelidir.

Yazılı kaynaklarda5 verilen bilgilere göre İskitlerin Karadeniz'in kuzeyindeki stepleri istila etmelerinin ilk evresi, onların Aşağı Don Havzası ve Pre-Kafkasya bölgelerinde (bkz. Harita 1) görünmesiyle bağlantılıdır. Kimmerleri yaşadıkları topraklardan çıkaran İskitler, bu hareketle Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde büyük bir yıkım ve değişime neden olmuşlardır. Bunun sonucunda İ.Ö. 8. yüzyıl içinde Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde çok sayıda yerleşme tahrip edilmiş, bununla doğru orantılı da olarak yerleşik hayat özellikleri ortadan kalkmaya başlamıştır. Büyük bir tahribatla yansıyan bu durum olasılıkla Kimmer-İskit çekişmesinin bir sonucu olarak belirmektedir. Bu durumun genel sonucunda söz konusu bölgede hem karma ekonomiden hayvancılığa geçiş olmuş hem de Kimmerlerin Ön Asya'ya zorunlu göçleri gerçekleşmiştir.

İ.Ö. 8. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyindeki steplere yani Kimmerlerin ülkesine ayak basan İskitler, bir kısım Kimmerliyi kendi içine kabul etmiş, kısmen de mevcut Kimmerli ile bütünleşerek kendilerini yönetici zümre olarak kabul ettirmiş olabilirler. İskitler ve Kimmerler arasındaki kültür ve dildeki yakınlık asimilasyonu kolaylaştırmış olmalıdır. İskitlerin dışarıdaki yerleşik dünya ile ilişkilerinin çok kısıtlı olduğu bilinmektedir. Bununla doğru orantılı olarak dış dünyadan getiriler de çok az olmuştur. Bütün bunların sonucunda üretime dayalı bir ekonomisi bulunmayan İskitler çevre bölgelere ve özellikle Ön Asya'nın zengin ülkelerine yayılma ve saldırma eğilimi göstermişlerdir. Çünkü hareket halinde olan ve yağma ile geçinen göçebe ve savaşçı toplumlar için daima yeni bir hedef, yaşamlarını sürdürebilmek için yeni ganimetler ve yağmalar gerekmektedir. Yani, İskitlerin Ön Asya'ya akınlarının temelinde bölgedeki yerleşik toplumlardan kazanç ve çıkar elde etme isteğinin yattığı görülmektedir.

İskitler, Herodotos'un bildirdiğine göre (Herodotos, Historiai, IV, 2), Kafkasları doğudan dolaşarak, Hazar Denizi kıyısını izlemişler, Derbent geçidini kullanarak, Kimmerlerin ardından Ön Asya'ya girmişlerdir. Bunlara ek olarak bir grup İskitli'nin Transkafkasya Dağları'nı geçerek Ön Asya'ya giriş yaptığı düşünülmektedir (bkz. Harita 2). Bu durum İskitlerin tek bir liderin yönetiminde, belli bir amaca yönelik düzenli askeri ordular şeklinde değil, klanlar ve boylar halinde, birbirlerinin ardısıra Ön Asya'ya girmiş olduklarını göstermektedir. Bu göçler sırasında İskitler güzergahları

üzerinde bulunan ve Kuzeybatı İran'daki Urmiya Gölü civarına lokalize edilen Mannai'ye (bkz. Harita 1) gelmişlerdir. Bu olay Herodotos'un eserinde İskitlerin Medya'ya girmiş oldukları şeklinde belirmektedir.6

İskit adı Ön Asya'da ilk kez Urartu kralı Argişti I'in yıllıklarında İşkigulu Ülkesi coğrafi terimiyle karşımıza çıkmaktadır.7 İşkigulu Ülkesi terimi büyük olasılıkla İskitlerin görülmeye başladığı Mannai topraklarını işaret etmektedir. Mannai toprakları Assur ile Urartu arasında politik bir sorun olmuş ve zaman zaman bu iki büyük devletten birine bağlanmıştır.

Assur kralı Asarhaddon'un yıllıklarına göre,8 Asarhaddon İskit kralı İşpakai'yi İ.Ö. 679 yılında Kuzeybatı İran'da mağlup etmiştir. Bu belgelerde ise, İskitler Assur yazılı kaynaklarında ilk kez belirmektedir.9 Bazı yazılı belgeler ise, Urartu ile İskitler arasında diplomatik gelişmeler olduğuna işaret etmektedir. Bu belgelerde, Urartu kralı Rusa II ile İşkigulu kralı Sagastara arasında bir antlaşma yapılmış ve İskitlerin Urartu topraklarını sorunsuz geçerek Mannai'ye yerleşmelerine izin verilmiştir. Anlaşıldığına göre, Urartu kralı Rusa II İskitlerle anlaşarak hem ülkesini istiladan kurtarmış, hem de kurduğu Mannai-İskit ittifakı ile Mannai toplumunu Assur egemenliğinden kurtarmayı amaçlamıştır.

İskitlerin gelecekte Urartu Krallığı için önemli bir tehlike olabileceğini düşünen Rusa II söz konusu bu politik girişimlere ek olarak, özellikle İskitlerin yoğunlaştığı bölge olan Kuzeybatı İran'da savunmaya yönelik inşa faaliyetlerine girişmiştir. Örneğin, Bastam/Rusa-i URU.TUR10 İskitlere karşı savunma amacıyla kurmuş kale tipi bir yerleşmedir. Urmiya Gölü civarında İ.Ö. 7. yüzyılda inşa edilmiş olan Kale Siyah, Kız Kalesi, Danalu, Kaleoğlu ve Sangar gibi çok sayıda kale de bu inşa faaliyetinin bir devamı olarak değerlendirilmektedir.11 Kuzeybatı,12 Batı13 ve Kuzey İran'da14 bulunan Demir Çağı yerleşmelerinde ele geçmiş olan İskit tipi okuçları,15 İskitlerin söz konusu bu bölgelerde ne kadar etkili olduklarını açıkça ortaya koyan arkeolojik buluntulardır.

Urartulardan başka Ön Asya'daki diğer uluslarda İskitlerle ilişkilerini iyi tutmak istemişlerdir. Örneğin Mannai yöneticileri Assur İmparatorluğu'na karşı verdikleri savaşta İskitleri yanlarına çekmek istemişlerdir. Ancak Mannai-İskit ittifakına karşın Mannai'nin büyük bölümü İ.Ö. 673 yılında yeniden Assur İmparatorluğu'nun eline geçmiştir. Çünkü bereketli ovaları ve at kaynakları ile Mannai, Assur İmparatorluğu için son derece önemliydi.16

Yazılı belgelerde yöredeki varlıkları bilinen İskitlerin bu dönemde Mannai'nin neresinde ikamet ettikleri konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar İskitlerin Mannai'nin sınırları içinde olan Urmiya Gölü'nün kuzey veya kuzeybatısında,17 bazı araştırmacılar ise güney ve güneydoğusunda18 yerleştiklerini ileri sürmektedirler. Bu dönem için Mannai'deki Sakız yöresinin İskitlerin siyasi yönetim merkezi olabileceği düşünülmektedir. Urmiya Gölü'nün güneyindeki Sakız Kasabası'nın 49 km. doğusunda yer alan Ziwiye'de (bkz. Harita 1) gerçekleştirilen arkeolojik kazılar burasının büyük olasılıkla İskit kralının oturduğu ve çok güçlü bir şekilde tahkim edilmiş bir kale olduğuna işaret etmiştir.19 Sakız kasabasının yakınlarında ortaya çıkarılan bir İskit kralına ait mezarda ele geçmiş olan ve İ.Ö. 6. yüzyıla tarihlendirilen zengin metal buluntular (Res.1 ve 2) ile İskit

tipi okuçları,20 İskitlerin Ziwiye yöresindeki varlıklarını güçlü bir şekilde desteklemektedir.21 Bunlara ek olarak yine Urmiya Gölü'nün yaklaşık 15 km. güneyinde yer alan Hasanlu yerleşmesinde ortaya çıkarılmış bulunan bir insan ve 4 at iskeleti içeren bir mezar,22 İskit savaşçısı bezemeli tunç bir kap parçası23 (Res.3), hayvan stili geleneğinde süslü kemikten 2 at koşum takımı parçası24 (Res.4) ile İskit tipi okuçları,25 ayrıca Nush-i Jan'da bulunmuş olan İskit tipi tunç ok uçları26 (Res.5) ile kemikten bir at koşum takımı parçası27 (Res.6), İskitlerin Mannai'deki güçlü varlıklarına bir kez daha işaret etmektedir. Mannai'nin müttefiki olan İskitlerin Assur topraklarına yaptıkları ve kayıtlara geçmiş ilk akın olasılıkla İ.Ö. 676 (?) ya da 675 (?) yılının Mayıs-Haziran aylarında Kral Işpakai liderliğinde meydana gelmiştir.28 Assur kralı Asarhaddon'un yazıtına göre Van Gölü'nün güneyinde yer alan Hubuskia (bkz. Harita 1) üzerinden gerçekleşen bu akın sırasında İskit ve Mannai kuvvetleri Asarhaddon tarafından mağlup edilmişlerdir.29 Bu savaş sonucunda İskit Ülkesi'nin kralı olarak Bartatua'nın30 adının geçmesi İşpakai'nin öldürüldüğünü düşündürmektedir.31 Gelişmelerden anlaşıldığına göre Bartatua Assur kralı Asarhaddon'un kızı Sern'a-etert ile evlenmek isteyecek kadar güçlü bir liderdi.32 Asarhaddon bu evliliği onaylamakla birlikte, Bartatua'ya güvenmediği için bu evliliğin Assur İmparatorluğu için yararlı olup olmayacağı konusunda şüpheler duymuştur. Bir fal metninde Kral Asarhaddon'un Tanrı Samas'a yönelttiği kehanet sorularında bu durum açıkça belli olmaktadır.33 Kral Asarhaddon bu politik evlilikle kurulan ilişkiler sayesinde Urartu, Mannai, Kimmer ve Medlere karşı kuvvetli bir müttefik kazanmıştır. İskitler ve Assur arasında kurulan kan bağı temelindeki bu ittifak Assurbanipal döneminde (İ.Ö. 668-627) de sürmüştür. Bu bağlamda İ.Ö. 653-652'de Assur İmparatorluğu'nun Medlere karşı kazandığı zaferde, İskitler Assur'a yardım etmiştir. İ.Ö. 7. yüzyılın ortalarında Kral Bartatua'nın emri altında bulunan İskitler Ön Asya'da güçlerinin zirvesine ulaşmışlardır.

Bu arada Urartu kralı Rusa II, Urartu ile Assur arasındaki anlaşmazlık konusu olan Assur'un kuzeybatısındaki Supria bölgesine Kimmerlerle birlikte bir sefer düzenlemiştir. Bugünkü Diyarbakır'ın doğusuna lokalize edilen Supria (bkz. Harita 1) bölgesi, Assur ve Urartu arasında tampon bir bölgeydi. Buna karşılık olarak Kral Asarhaddon da aynı bölgeye İ.Ö. 673'de İskitlerle beraber bir sefer düzenlemiş ve büyük bir zafer kazanarak burayı bir Assur eyaleti haline getirmiştir.34

İskit kralı Bartatua büyük olasılıkla İ.Ö. 645 yılında ölmüş ve yerine oğlu Madyes geçmiştir. İ.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısında gerek Bartatua gerekse Madyes döneminde İskitlerin gücünün büyük ölçüde Assur ile olan yakın işbirliğine dayandığı düşünülmektedir.35

İ.Ö. 627'de Assur kralı Assurbanipal'in ölümüyle aynı dönemde Ön Asyanın yeni gücü olarak beliren Medlerin başına Kyaxares geçmiştir. Kral Kyaxares liderliğinde güçlenen Medler İ.Ö. 617/616 yılında Assur egemenliğine karşı ayaklanmış ve Ninive'ye saldırmıştır. Ancak Madyes komutasındaki İskitler Kyaxares'in bu saldırısı karşısında Assur'a bir kez daha yardım etmişler ve Med saldırısı başarısızlıkla sonuçlanmıştır.36

Madyes'in Assurlulara yardımı nedeniyle saldırısı engellenen Med kralı Kyaxares bunun üzerine İskitlerle anlaşma yoluna gitmiştir. İskitler ve Medler'e Babil kralı Nabopolassar da katılmış, birleşen

bu kuvvetler İ.Ö. 612 yılında Assur başkenti Ninive'yi yakıp yıkmışlar ve Ön Asya'nın en büyük devletlerinden biri olan Assur İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmışlardır. Ninive'nin fethinden hemen sonra İskitler Babil'le beraber Medlere cephe alarak Kyaxares'e saldırmışlar ve Medlerin mağlubiyeti ile İskitler Ön Asya'ya egemen olmuşlardır.37

Assur İmparatorluğu'nun yıkılışını Urartu Krallığı'nın yıkılışı izlemiştir. Urartu Krallığı'nın İskitler tarafından yıkıldığını ya da bunda İskitlerin önemli bir rolü olduğunu Urartu yerleşim merkezlerindeki İskit buluntuları açıkça göstermektedir. Örneğin, Erivan yakınlarında yer alan önemli bir Urartu yerleşmesi olan Karmir Blur/Teişebaini'nin, İskitler tarafından tahrip edilmiş olduğu burada ele geçmiş olan çok sayıdaki İskit tipinde ok uçlarından anlaşılmaktadır.38

Günümüze kadar yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Anadolu'da39 İskitlere ait herhangi bir yerleşme saptanamamıştır. Ayrıca, bugünkü arkeolojik veriler ışığında İskitlerin Anadolu'da hangi bölgelerde nerelere kadar ilerlemiş oldukları da tartışmalıdır. Demir Çağı'nda Anadolu'ya hem Kimmerlerin hem de İskitlerin hemen hemen aynı güzergahları kullanarak girmiş olmaları (bkz. Harita 2), bu her iki ulusunda Avrasya göçebe atlı ulusları grubunda yer almaları ve bununla doğru orantılı olarak da benzer uygarlık ve kültürel ögeleri taşımaları nedenleri ile Anadolu'da Avrasya atlı savaşçılarına ait ele geçen arkeolojik kalıntıların kimliklendirilmesi oldukça zorlaşmaktadır. Yazılı belgeler40 ve arkeolojik kalıntılar ışığında Kimmerlerin Batı Anadolu41 ve Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi kıyılarına kadar ilerlemiş oldukları,42 hatta batıda Karadeniz Ereğlisi/Heraklia Pontika'dan doğuda Trabzon/Trapezus'a kadar olan kıyı kesiminde egemenlik kurmuş bulundukları43 bilinmektedir. Buna karşılık İskitlerin Anadolu'da büyük ölçüde Urartu Krallığı ile uğraştıkları ve bu nedenle daha çok Doğu Anadolu'da görüldükleri yine yazılı kaynaklardan44 anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda Sardes45 ve Yassıhöyük/Gordion'da ele geçen Avrasya savaşçı atlı göçebelerine ait arkeolojik kalıntılar Kimmerlerle eşitlenebilmektedir. Arkeolojik bulgular açısından Kimmerlerin Gordion'da bırakmış oldukları başlıca iz, geniş çaplı bir yangın ve tahrip tabakasıdır. Frig kentini ele geçiren Kimmerler kenti yağmalamış, yakıp yıkmış ve sonra da çekip gitmişlerdir.46 Kazılarda Kimmerlerin Gordion'a yerleştiklerine ait bir ize rastlanmamıştır. Gordion'da bulunan Kimmerlerle ilgili çeşitli küçük buluntular içinde İskit tipi okuçları47 ile ortaya çıkarılan 2 at gömüsü dikkati çekmektedir.48 Yassıhöyük/Gordion'la aynı bölgede, yani Batı Anadolu'dan Orta Anadolu'ya geçiş bölgesinde, Eskişehir ili sınırları içinde yer alan Demircihöyük-Sarıket Mezarlığı'nda ortaya çıkarılmış olan bir tümülüsteki at gömüsü49 ile İskit tipi bir ok ucu50 bu yöredeki Kimmer varlığına ait diğer önemli arkeolojik bulguları oluşturmaktadır.

Erzincan ili, Üzümlü ilçesi yakınlarındaki ünlü Urartu merkezi Altıntepe'de ele geçmiş olan tunçtan yapılmış kuşbaşı biçimindeki at gemi parçalarının51 (Res.7) step hayvan stilinde yapılmış olması nedeniyle İskitlere ait olabileceği düşünülmektedir.52

Bugün Keban Barajı göl alanında kalmış olan Norşun Tepe'de ortaya çıkarılmış at gömülerinin53 (Res.8 ve 9) ise İskitlere ait olma olasılığı yüksektir.54 Bu at gömülerinde ele geçen

buluntular olarak, demirden kovanlı 2 mızrak ucu, sapı delikli 1 balta ve 1 hançer ile tunçtan 2 at gemi parçası, 1 at koşum takımı bağlantısı, hayvan başı biçimli 2 at koşumu takımı parçası, 1 bilezik ve 1 kesici (Res.10) dikkati çekmektedir.55

Van ili Gürpınar ilçesi yakınlarında yer alan önemli bir Urartu merkezi olan Çavuştepe/Sardurihinili'de surlar önünde ve kale içinde ele geçirilen İskit tipi tunç ok uçları56 (Res.11) ve step sanatının hayvan stiliyle işlenmiş kemikten koç başı şeklinde 2 at koşum parçası57 (Res.12) İskit tahribatının arkeolojik kanıtlarını oluştururlar. Urartu'nun ikinci başkenti olan ve Van şehir merkezi yakınındaki Toprakkale/Rusahinili Qilbani-kai58 (Res.13), Van 11 km. kuzeydoğusunda yer alan Yukarı Anzaf Kalesi59 ile Van'ın 35 km. kuzeyinde, Van Gölü'nün doğu kıyısında yer alan Ayanis/Rusahinili Eiduru-kai'de60 İskit tipinde ok uçlarına (Res.14) rastlanmış olması, bu merkezlerin de İskitler tarafından tahrip edilmiş olduğunu göstermektedir.

Bunlara ek olarak Muş ili Varto ilçesi yakınlarındaki önemli Urartu merkezlerinden Kayalıdere'de ele geçmiş olan İskit tipi tunç bir ok ucu61 İskitlerin Muş yöresindeki, Malatya-Değirmen Tepe'de bulunmuş olan İskit tipi bir ok ucu62 (Res.15) ise, Malatya yöresindeki varlıklarına işaret etmektedir.

Güneydoğu Anadolu'da Sultantepe,63 Zincirli/Samal64 ve Cerablus/Kargamış'ta65 ele geçmiş olan İskit tipi ok uçları, İskitlerin bu bölgede de etkili olduklarını göstermektedir.

Batı Anadolu ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri arasında kalan geniş Anadolu toprakları içinde özellikle Orta Anadolu ile Orta Karadeniz bölgelerinde ele geçmiş olan Avrasya atlı savaşçı göçebelerine ait arkeolojik kalıntıların kimlikleri günümüz arkeolojik bilgileri ışığında tartışmalıdır. Amasya ili, Gümüşhacıköy ilçesi, İmirler köyü, Yedi Pelitler Mevkii'nde yasadışı kazılar sonucunda açığa çıkarılmış olan kurgan tipindeki bir mezarın buluntuları, demir bir kılıç66 (Res.16), demir ve tunçtan bir kazma-balta67 ile bunun tunç kabzesi68 (Res.17), tunç bir at gemi parçası69 (Res.18) ile 7 adet tunç İskit tipi ok ucudur70 (Res.19). Söz konusu bu buluntular Amasya Müzesi tarafından yasadışı kazılardan sonra müsadere edilmiştir. Bunlara ek olarak, mezardan hayvan figürleriyle süslü altın bir bileziğin de çıkmış olduğu ve bilinmeyen bir kişiye satıldığı söylenmektedir. Mezardan toplanan kemik parçalarının incelenmesinin sonucunda hem insan hem de at kemiklerine rastlanması ve buluntular arasında görülen gem parçası, bu kurganın71 atıyla birlikte gömülmüş olan bir Avrasya savaşçı atlı göçebe komutanına ait olduğuna işaret etmektedir. İmirler kurganında ele geçmiş olan en önemli buluntulardan biri olan kazma-baltanın (Res.17) koşutlarına Orta Asya'nın yanısıra Anadolu'da da rastlanmaktadır. Bu kazma-baltaların benzerlerinden birisi72 (Res.20) İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunmaktadır ve nereden gelmiş olduğu bilinmemektedir. İkinci benzer örnek73 (Res.21) ise Muş yöresinde bulunmuştur.

Amasya ili, Taşova ilçesi ile Samsun ili, Ladik ilçesi arasındaki bir vadide soyulmuş bir mezarın içinden toplanan 250 adet tunç ok ucu,74 bu tip kurganların özellikle Amasya ili sınırları içinde yaygın olduklarını göstermektedir. İskit tipi ok uçlarından küçük bir kolleksiyonun (Res.22) Samsun Müzesi'nde yer alması75 ve Samsun yöresinden İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne gelmiş bir at koşum

takımı parçası76 (Res.23), Avrasya atlı savaşçılarının Orta Karadeniz Bölgesi'nde oldukça geniş bir alanda faaliyet gösterdiklerine kesin olarak işaret etmektedir.

Tokat ili, Zile ilçesi yakınlarında yer alan Maşat Höyük'ün Demir Çağı I. Yapı Katı'nda ortaya çıkarılan bir at gömüsü77 ile İskit tipi okuçları78 (Res.24) Avrasya atlı savaşçılarının Orta Karadeniz Bölgesi'ndeki güçlü varlıklarını bir kez daha gözler önüne sermektedir. Yine Maşat Höyük'te Demir Çağı'nın II. Yapı Katı'nda ele geçmiş olan bir çömlek parçası üzerinde yer alan stilize bir atlı savaşçı figürü (Res.25), arkaya doğru uzanan ince ve büyük olasılıkla örülmüş saçı ve elinde tuttuğu çubuk şeklindeki silahı ile yerli Anadolu insanından çok bir step savaşçısına benzemektedir.79 Çorum ili sınırları içindeki Pazarlı'da bulunmuş olan İskit tipi bir ok ucu80 (Res.26) Orta Karadeniz Bölgesi'nden Orta Anadolu'ya geçiş bölgesinde ele geçmiş bir buluntu olarak, bu yöredeki Avrasyalı atlı savaşçılarının varlıklarını ve Pazarlı gibi kale tipi yerleşmelerin kuruluş nedenini ortaya koymaktadır.

Orta Karadeniz Bölgesi'nde arkeolojik kalıntıları gün geçtikçe artan Avrasya atlı savaşçılarına, bölgeden bahseden yazılı kaynaklarda da rastlanmaktadır. Örneğin, Amasya/Amasea'lı Strabon, Zile/Zela ve çevresini istila eden İskitlerin bir gece baskını sonucunda Pers (Akhaimenid) komutanlarınca mağlup edildiklerini bildirmektedir. Persler bu zaferin anısına Zela'da tanrıça Anaitis için bir tapınak yaptırmış, Zela halkı da bu zafer gününü her yıl Sakai adını verdikleri bir kutsal bir festival ile kutlamaya başlamışlardır (Strabon, Geographika, 11. 8.4).

Yozgat ili, Sorgun ilçesi yakınlarında yer alan ve güçlü savunma sistemi ile dikkati çeken bir dağ kenti olan Kerkenes Dağ81 (Res.27) ile Alişar'da,82 Çorum ili Boğazkale ilçesi yakınında yer alan ünlü Hitit başkenti Boğazköy/Hattuşaş Büyükkale83 ile Alaca ilçesi sınırları içindeki Alaca Höyük'te,84 Kırşehir ili Kaman ilçesi sınırları içindeki Kaman-Kalehöyük85 (Res.28 ve 29), Ankara'nın Haymana ilçesi yakınlarındaki Gavur Kalesi86 ile Kayseri yakınlarındaki Sultanhan'da87 ele geçmiş olan İskit tipi okuçları (Res.30), Avrasya atlı savaşçılarının Orta Anadolu Bölgesi'ndeki, Tarsus Gözlükule'de bulunmuş İskit tipi ok uçları ise,88 Güney Anadolu'daki varlıklarına işaret etmektedir.

Sivas Müzesi'nde korunmakta olan bir grup İskit tipi ok ucu,89 Avrasyalı atlı savaşçıların Orta Anadolu ile Doğu Anadolu bölgeleri arasında geçiş bölgesi olan Sivas ili sınırları içindeki arkeolojik kalıntıları olarak dikkati çekmektedir.

M.T. Tarhan Avrasya atlı savaşçılarından özellikle Kimmerlerin ikiyüz yıla yakın bir süre içinde Anadolu'da kaldıklarını ve bu uzun sürede Orta Anadolu'da, Kappadokya Bölgesi'nde bir Bozkır Devleti kurmuş olduklarını belirtmektedir. Çünkü, M.T. Tarhan'a göre söz konusu bu süre içinde Kimmerlerin siyasi bir organizasyon olmadan varlıklarını sürdürmeleri oldukça zordur.90 M.T. Tarhan ayrıca, Sinop/Sinope yerleşmesini Kappadokya'da bir Bozkır Devleti kurmuş olduğunu ileri sürdüğü Kimmer egemenliğinin bir uzantısı olarak kabul etmektedir.91 Arkeolojik buluntuların yanısıra filolojik verileri de değerlendiren V. Sevin de Orta Anadolu Bölgesi'ndeki Avrasyalı göçebe savaşçıların Kimmerler olabileceğini önermektedir. Assur kralı Asarhaddon'un, bölgenin güneybatı uç kesimindeki Khubuşna'ya (Ereğli yöresi) doğru bir sefer yapmış olduğu ve Kimmer Beyi Teuşpa'yı yenilgiye

uğratmış bulunduğu bilgisini veren V. Sevin, Orta Anadolu Bölgesi'nde Kimmerlerin bir kaos ortamı oluşturduklarını belirtmektedir.92

Urartu Krallığı'nın İ.Ö. 6. yüzyılın başlarında yıkılmasından sonra İskitler Filistin sahili boyunca Mısır sınırlarına kadar hızlı bir yağma seferi yapmışlardır. İskitlerin gelişini haber alan Mısır Kralı Psammetikos, onları karşılamış ve çeşitli hediyelerle daha fazla ilerlememelerini sağlamıştır. Bunun üzerine İskitler geri dönmüşlerdir. Ancak geriye doğru dönüş yolunda bir grup İskitli, Suriye'deki Askalon şehrini tahrip etmiş ve tanrıça Aphrodite tapınağını yağmalamıştır. Mısır'da Doğu Delta'da yer alan Tell Defenneh/Tahpanhes yerleşmesinde ele geçirilen İskit tipi ok ucu ve demir hançer İskitlerin Mısır seferinin arkeolojik kanıtları olarak kabul edilmektedir.93 İskitler, hastalık, sıcak ve uzun bir yol katetmelerinden dolayı yorgun bir şekilde Medya'ya dönmüşlerdir.

Kral Madyes ve diğer İskit liderleri Kyaxares tarafından, belki de bu seferi kutlamak bahanesiyle bir şölene davet edilmişler ve sarhos edilerek öldürülmüşlerdir.94 Bu olay İskitlerin Ön Asya'daki 28 yıllık egemenliklerinin (Herodotos, Historiai, I, 106), yani politik-askeri güçlerinin sonu olmuştur. Kralları Madyes'in ölümü üzerine lidersiz kalan İskitler kendi yurtlarına, Güney Rusya'ya geri dönmüşlerdir. Herodotos İskitlerin Ön Asya'daki bu 28 yıllık egemenlikleri sırasında kötü bir şöhret kazanmış olduklarını, ayrıca İskitlerin kendi ülkelerine geri döndüklerinde, Medya seferinde kendileriyle beraber gelmeyen kölelerinin ve karılarının oğullarından oluşan bir ordunun direnişiyle karşılaştıklarını bildirmektedir. Bunlar büyük olasılıkla İ.Ö. 8. yüzyılda Kimmerli yerli halkın arasına yerleşen ve güneye Ön Asya'ya ilerlemeyen İskitlerin torunları olmalıdırlar.95

İ.Ö. 6. yüzyılın başlarında Ön Asya'dan Güney Rusya'ya gelen İskitler, Orta Kuban bölgesinin güneyini ele geçirerek yerleşmişlerdir. İskitlerin kuzeybatı Kafkasya'ya gelişiyle İskit ve Kuzey Kafkasya tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Bölgenin Novocherkask tipindeki kalıntılarının yerini artık Ön Asya'daki kazanımlarla değişen ve bu nedenle kozmopolit bir özellik kazanmış olan Yeni İskit Kültürü almıştır. Kuban bölgesine yerleşen İskitlere ait en önemli arkeolojik kalıntılar Kelermes (İ.Ö. 7-6. yüzyıllar) ve Kostromskaya (İ.Ö. 7-5. yüzyıllar) kurganlarıdır (Res.31). Bu kurganlardan Urartu, Assur, Grek kökenli eşyaların yanısıra step hayvan stilinde bezenmiş değerli eşyalar bulunmuştur.96

Kuban bölgesindeki bu kral ve soylu mezarlarında ele geçen buluntular üzerindeki bezemeler bölgeye güneyden gelen yabancı kültürel elemanlardır. Ayrıca söz konusu eşyaların büyük bir bölümü de Assur ve Urartu atölyelerinin ürünü olup bunlar İran'da bulundukları sırada İskit yüksek sınıfı tarafından elde edilerek Karadeniz'in kuzeyindeki steplere beraberlerinde getirmişlerdir.97

İ.Ö. 6. yüzyılın sonlarına doğru Akhaimenid kralı, Büyük Darius'un İskitler üzerine yapmış olduğu sefer, İskit tarihinin önemli olaylarından birini oluşturur.

Herodotos'ta detaylı olarak anlatılan (Herodotos, Historiai, IV, 1) bu sefer Tabula Capitolina olarak bilinen Grek yazıtı ışığında İ.Ö. 514/513 yıllarına tarihlenir.98 Bir grup araştırmacı Büyük Darius'a ait Bisitun Yazıtı'nda belirtilen sivri uçlu miğfer giyen İskitlere karşı yapılan sefer ile

Herodotos'ta bahsedilen İskitya Seferi'nin aynı sefer olduğunu kabul ederler. Diğer bir grup bilimadamı ise, bu iki kaynakta anlatılan seferlerin birbirinden ayrı olduğu, farklı tarihlerde ve farklı bölgelerdeki İskitler üzerine yapıldığı görüşündedir.99

A.S. Shahbazi tarafından yapılan bu konudaki bir çalışmada, bu iki ayrı görüş ayrıntılı olarak ele alınmış ve sonuçta ikinci görüşün doğruluğu desteklenmiştir.

Buna göre; 1. İskit Seferi Büyük Darius'un Bisitun Yazıtı'nda Aral-Hazar steplerinde yaşayan Doğu İskitler üzerinde yapılmıştır.100 2. İskit Seferi'nin ise, Herodotos'un bildirdiği İskitya seferi olduğu ileri sürülmektedir. Bu sefer İ.Ö. 514-512'de İstanbul Boğazı ve Tuna üzerinden Karadeniz'in kuzey sahilindeki (bkz. Harita 1) İskitler üzerine yapılmıştır. Büyük Darius ilk seferinde, İran'ı tehdit eden İskitleri yenilgiye uğratarak ülkesinin kuzey sınırlarının güvenliğini sağlamıştır. İkinci İskit seferinde ise, İskitlerin başarılı savaş taktikleri nedeniyle Tuna Nehri'ne geri çekilmek zorunda kalmıştır.101

Büyük Darius'a karşı başarı ile savaşan ve hala güçlü oldukları anlaşılan İskitlerin, Grek kolonistleri ve diğer yerli halklarla aralarındaki iyi ilişkiler bu dönemde Kradeniz'in kuzeyindeki steplere Kuzey Kafkaslar'dan ve Doğu Avrasya steplerinden yeni göçebe grupların gelmesi ile bozulmuştur. Grekler, atlı savaşçılar olan bu yeni grupları da farklı kültüre sahip olmalarına rağmen "İskitler" olarak tanımlamışlardır. Göç eden bu gruplar bölgede karışıklıklara ve huzursuzluklara neden olmuştur.102 Grek kolonistleriyle İskit yüksek sınıfı arasındaki yakın ilişki karşılıklı kültürel etkileşimi arttırmış, sosyal yaşamda ve sanat eserleri üzerinde Grek etkileri belirginleşmiştir. Dinyeper Nehri havzasında çok sayıdaki kurganlardan oluşmuş olan büyük nekropoller nedeniyle, İskitlerin İ.Ö. 4. yüzyılda kısa süreli de olsa parlak bir dönem yaşmış oldukları düşünülmektedir.103 Bu nekropollerden en önemlileri Oguz, Certomlyk, Solocha ve Gajmanova Mogila'dır. Bu dönemde İskitlerin kralı Ataes'tır. Cesur bir savaşçı olarak da bilinen Kral Ateas İskitlerin batı sınırını genişletmeye çalışmış, özellikle Makedonya kralı II. Philip ile Tuna Nehri havzasında uzun süreli savaşlar yapmış ve İ.Ö. 339 yılında bir savaş sırasında ölmüştür.

İ.Ö. 331'de II. Philip'in oğlu Büyük İskender'in komutanlarından Zopyrion Trakya'ya kadar ilerlemiş olan İskitlere saldırmıştır. Geri çekilen İskitleri Olbia'ya kadar kovalayan ve kenti ele geçiremeyen Zopyrion ve ordusu geri dönüş yolunda İskitler tarafından yok edilmiştir. İskitlerin özellikle Greklerle olan kültürel etkileşimleri sonucunda toplum yaşamındaki değişim geleneksel göçebe sosyal sistemini bozmuş ve bunun sonucunda İskitler, politik ve askeri açıdan zayıflamışlardır. İçten zayıflayan İskitlere son darbe Sarmatlardan gelmiştir.104

İ.Ö. 300 civarında yine bir Avrasya atlı savaşçı ulusu olan Sarmatların etkisi ile İskitler önce Kırım yarımadasına çekilmişler, daha batıdakiler ise güneye doğru inerek daha çok Tuna vadisine yayılmışlardır. İ.Ö. 250'den sonra bütün Karadeniz steplerine Sarmatlar egemen olmuşlardır.105 İ.Ö. 250 civarında İskilerin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra küçük bir grup İskitli komşuları olan Sarmat, Trak, Galat kabilelerine ve Pontus Kralı Mithridates'e karşı mücadele etmişlerdir. İS 2. yüzyıla

kadar zayıf da olsa varlıklarını sürdüren İskitler, bu dönemde Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından ortadan kaldırılmışlardır.106

İskitlerin kökenleri hakkında günümüzde hala bir görüş birliğine varılamamıştır. W.M. McGovern,107 T. Sulimirski108 ve I.M. Diakonof109 gibi araştırmacılar İskitlerin İran kökenli yani Hint-Avrupa'lı bir toplum olduklarını ileri sürmektedirler. V.J. Murzin İran kökenli bir dil konuştuğunu iddia ettiği İskitlerin, Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde farklı soylar ve ulusları birleştirerek güçlü bir birlik oluşturmuş olduklarını düşünmektedir.110 M.T. Tarhan ise, Kimmerlerin Pro to-Türkler olarak tanımlanan Ural-Altay kökenli göçebelerin batı kolunu oluşturduklarını,111 İ.Ö. 8. ve 7. yüzyıllardaki Kimmer-İskit sanatının ve eserlerinin birbirinden ayırt etmenin imkansız olduğunu, İskitlerin de bu yakınlıklar ve kültür beraberliğinden dolayı erken Türk topluluklarından biri olduğunu belirtmiştir.112

1 Khanazov 1982, 55-56.

2 Khanazov 1982, 57.

3 Khazanov 1982, 57.

4 Khazanov 1982, 58.

5 İskitler hakkında bilgi içeren yazılı kaynaklar "Antik Batı Kaynakları" ve "Antik Doğu Kaynakları" olmak üzere iki grup altında toplanmaktadır (Tarhan 1969, 145; Yamauci 1983, 90; Khazanov 1982, 49). Antik Batı Kaynakları Homeros'un "Odysseia"sı, Herodotos'un "Historiai"sı, Thukydides'in "Peleponnesoslular'la Atinalıların Savaşı", Ctesias'ın "Persica"sı, Hippokrates'in "Se Aere"si, Ksenophon'un "Anabasis"i, Strabon'un "Geographika", sı, Diodorus Sicullus'un "II. Kitabı" ve Plinius'un "Naturalis Historia"sı; Antik Doğu Kaynakları ise, Kral Asarhaddon ve Assurbanipal'e ait Assur kaynakları, ayrıntılı bilgi içermeyen Urartu kaynakları, Assur'un yıkılışı ve Ninive'nin tahribi hakkında bilgi veren Babil kaynakları, Akhaimenid Kralı Büyük Darius'a ait "Bisitun Yazıtı", İbraniler'in Kutsal Kitabı "Ahd-i Atik" (Eski Ahid) ve Khroneli Moses. Bu kaynaklarda İskitler şu isimlerle anılmaktadır; Grek kaynaklarında "Skythai", Assur kaynaklarında "Aşguzai", "Asguzai" ya da "İşkuzai" (Diakonof 1985, 96), Urartu kaynaklarında "İşkigulu" (Çilingiroğlu 1994, 72-73, 105), "Saga" eski İran kaynaklarında "Sak", "Saka" ve Ahd-i Atik'te (Tevrat) "Aşkenaz" (Tarhan 1969, 145).

6 Yusifov 1982, 350.

7 Çilingiroğlu 1994, 72-73.

8 Luckenbill 1927, 517.

9 Çilingiroğlu 1994, 105.

10 Bastam'da ele geçmiş olan İskit tipi okuçları bu durumu kanıtlar niteliktedir. Kroll 1979, Abb. 15/1, 16/30-32, Taf. 51/6; Kroll 1988, Abb. 2/3-4, Abb. 3.

11 Çilingiroğlu 1994, 105-106.

12 Agrap Tepe'de (Muscarella 1973, Fig. 27/2-3, 5-13) İskit tipi ok uçları ele geçmiştir.

13 Zendan-i Süleyman (Boehmer 1965, Abb. 77/c), Baba Jan (Goff 1978, Fig. 14/23), Susa (Ghirshman 1954b, Pl. XLIII, XLIV; Stronach 1974, 244), Persepolis, Pasargadae, Bisitun, Shar-i Qumis, Yarim Tepe ve Nad-i Ali (Muscarella 1988, 107, 110) yerleşmelerinde İskit tipi okuçları bulunmuştur.

14 Tureng Tepe'de (Cleuziou 1977, 192) İskit tipi okuçları ele geçmiştir.

15 İskit tipi ok ucu, kovanlı, genellikle tek nadiren çift mahmuzlu, bazen iki bazen de üç kanatlı, çoğunlukla tunçtan bazen de demirden yapılmış olan ve Demir Çağı'nda Anadolu ile Ön Asya'nın diğer bölgelerinde Avrasyalı atlı savaşçıların varlıklarına işaret eden okuçlarını tanımlayan bir terimdir. Ön Asya'nın hemen hemen tüm bölgelerinde görülen İskit tipi okuçlarının kimliği konusunda, yani Kimmerlere mi yoksa İskitlere mi ait olduğu ya da her iki ulus tarafından da mı kullanıldığı veya Anadolu ve Ön Asya'da yerel olarak üretilip üretilmediği gibi temel tartışmalar günümüzde halen devam etmektedir. Bu konudaki görüşler için bkz. Boehmer 1972, 115; Burney 1966, 79; Cleuziou 1977, 190, 193; Curtis 1984, 28; Derin/Muscarella 2001, 197-203; Medvedskaya 1982, 90; Moorey 1971, 87; Moorey 1980, 65; Osten 1937, 110; Piotrovsky 1959, 239; Sulimirski 1954, 308, 313; Sulimirski 1978, 17 ve Yamauchi 1983, 94.

16 Çilingiroğlu 1994, 108.

17 Yusifov 1982, 351.

18 Yamauchi 1983, 92.

19 Sulimirski/Taylor 1991, 565.

20 Dyson 1963, 36.

21 Diakonof 1985, 100; Ghirshman 1954a, 106-112; Sulimirski 1978, 7-33: Sulimirski 1985, 161.

22 Dyson 1965, 208; Ghirshman 1954b, 24; Kurochkin 1982, 43.

23 Kurochkin 1982, Abb. 2.

24 Ivantchik 2001, Abb. 4/1-2.

25 Dyson 1965, 207.

26 Curtis 1984, Fig. 6/259-262; Ivantchik 2001, Abb. 2/1-4.

27 Ivantchik 2001, Abb. 4/6.

28 Diakonof 1985, 97.

29 Luckenbill 1927, 207.

30 Herodotos'ta Protothyes olarak geçen İskit kralı Bartatua, T. Sulimirski ve T. Taylor'a göre, İspakai'nin halefi ve oğludur (Sulimirski/Taylor 1991, 564). Y. B. Yusifov ise Bartatua'nın Urartu'nun güneyindeki bir grup İskitlinin, İspakai'nin ise Mannai'deki bir grup İskitlinin lideri olduğunu düşünmektedir (Yusifov 1982, 351).

31 Diakonof 1985, 102-103.

32 Young 1988, 20.

33 Sulimirski/Taylor 1991, 564.

34 Grayson 1991, 128-130.

35 Sulimirski/Taylor 1991, 565, 567.

36 Oates 1991, 175-182.

37 Diakonof 1985, 117-119.

38 Yamauchi 1983, 91-92.

39 Anadolu'daki Kimmer ve İskit buluntuları için bkz. San 2000, 1-21.

40 bkz. dipnot 5.

41 Sevin 1983, 282-283.

42 Sulimirski/Taylor 1991, 559.

43 Drews 1976, 24-25; Tarhan 1984, 113.

44 bkz. dipnot 5.

45 Ivantchik 2001, Abb. 5/1.

46 Young 1964, 53-57.

47 Young 1953, Fig. 10; Kohler 1995, Pl. 11/25-35.

48 Young 1964, Pl. XVI/1.

49 Seeher 1998, Taf. 9/1-2.

50 Seeher 1998, Abb. 2/4.

51 Özgüç 1989, Pl. III.

52 Ivantchik 2001, 332.

53 Hauptmann 1983, Abb. 2-3.

54 A. Ivantchik Norşun Tepe'deki at gömülerinin ve buluntularının Kimmerlere ait olduğunu düşünmektedir (Ivantchik 1997, 17).

55 Hauptmann 1983, Abb. 4/1-10; Ivantchik 2001, 332, Abb. 5/1-10.

56 Erzen 1978, res. 38/1-6.

57 Erzen 1978, Res. 41.

58 Wartke 1990, Abb. 9.

59 Belli 1998, 29.

60 Derin/Muscarella 2001, Fig. 6/71-87.

61 Ivantchik 2001, Abb. 2/6.

62 Esin/Harmankaya 1986, Lev. IX/D. 84-46.

63 Lloyd 1954, Fig. 6/5-6.

64 Andrae 1911, Taf. 8.

65 Wooley/Lawrence 1921, Pl. 23/b.

66 Ünal 1982, Abb. 1/1; Bilgi 2001, Tablo 25/162.

67 Ünal 1982, Abb. 1/2; Bilgi 2001, Tablo 12/098.

68 Ünal 1982, Abb. 1/3; Bilgi 2001, Tablo 12/098.

69 Ünal 1982, Abb. 1/4; Bilgi 2001, Tablo 4/056.

70 Ünal 1982, Abb. 1/-11; Bilgi 2001, Tablo 25/153, 156-158.

71 Ünal 1982, 65-81.

72 Müller-Karpe 1995, Res. 1.

73 Müller-Karpe 1995, Res. 2/2.

74 Ünal 1982, Abb. 3-7.

75 Bilgi 2001, Tablo 25/155-155, 159-161.

76 Meriçboyu 1997: 4-5, Çiz. 6.

77 Özgüç 1978, 17.

78 Özgüç 1982, Lev. 62/10-11.

79 Özgüç 1982, 58, lev. 74/10.

80 Koşay 1941, Pl. XX/408.

81 Schmidt 1929, Fig. 69/K41, K59, K73, K33, K64, K87.

82 Osten 1937, Fig. 496/d771, d1392, e1001, d1893, e1033, d2125, e743, e145.

83 Bittel 1937, Abb. 7/D; Boehmer 1972, Taf. XXX/887-900, XXXI/901-935.

84 Koşay 1951, Pl. LXXXV/2.

85 Mikami/Omura 1988, Res. 15/1-4, Omura 1989, Res. 6/5-8.

86 Osten 1931, Fig. 85/GK 17.

87 Emre 1971, Fig. 97-98.

88 Goldman 1963, Pl. 174/10-23.

89 Ökse 1994, Res. 41-59.

90 Tarhan 1979, 366-367.

91 Tarhan 1979, 367; Tarhan 1984: 114.

92 Sevin 1998, 190.

93 Yamauchi 1983, 93.

94 Murzin 1991, 61-62.

95 Sulimirski/Taylor 1991, 568.

96 Sulimirski/Taylor 1991, 568-569; Anfimov 1987, 49, 52, 55, 58-88.

97 Sulimirski/Taylor 1991, 569.

98 Shahbazi 1982, 189.

99 Shahbazi 1982, 189.

100 Shahbazi 1982, 230-231.

101 Shahbazi 1982, 191; Sulimirski 1985, 190-191.

102 Marcenko/Vinogradov 1989, 807-808.

103 Murzin 1991, 65.

104 Sulimirski 1985, 189-190, 199.

105 Tarhan 1970, 28; Marcenko/Vinogradov 1989, 809-810.

106 Sulimirski 1985, 193-194.

107 McGovern 1939, 47.

108 Sulimirski 1985, 152-153.

109 Diakonof 1985, 93-94.

110 Murzin 1991, 65.

111 Tarhan 1984, 109.

112 Tarhan 1979, 355-369; Tarhan 1984, 118.

Andrae 1911 W. Andrae. Ausgrabungen in Sendschirli V. Berlin.

Anfimov 1987 N. Anfimov. The Kuban’s Ancient Gold. Moskova.

Belli 1998 O. Belli. The Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları. İstanbul.

Bilgi 2001 Ö. Bilgi. “Orta Karadeniz Bölgesi Protohistorik Çağ Maden Sanatının Kökeni ve Gelişimi”, Belleten LXV/242, Ankara, 1-35.

Bittel 1937 K. Bittel. “Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy, 1937”, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 76, Berlin, 13-38.

Boehmer 1965 R. M. Boehmer. “Takht-ı Suleiman und Zendan-ı Suleiman. Vorläufiger.

Bericht über die Ausgrabungen inden Jahren 1963 und 1964", Archäologischer Anzeiger 1965, Berlin, 619-788.

Boehmer 1972 R. M. Boehmer. Die Kleinfunde von Boğazköy. Berlin.

Burney 1966 C. Burney. "A First Seasons of Excavation at the Urartian Citadel of Kayalıdere", Anatolian Studies XVI, London, 55-111.

Cleuziou 1977 S. Cleuziou. "Les Pointes des Fléches 'Scythiques' au Proche et Moyen Orient", Le Plateau iranien et l'Asie centrale des Origines à la Conquéte islamique C. N. R. S, Paris, 187-199.

Curtis 1984 J. Curtis. Nush-i Jan III. London.

Çilingiroğlu 1994 A. Çilingiroğlu. Urartu Tarihi. Bornova.

Derin/Muscarella 2001 Z. Derin ve O. W. Muscarella. "Iron and Bronze Arrows", Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, (Ed. A. Çilingiroğlu ve M. Salvini), Roma, 189-217.

Diakonof 1985 I. M. Diakonof. "Media", The Cambridge History of Iran 2. The Median and Achaemenian Periods. Cambridge, 36-148.

Drews 1976 R. Drews. "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea",

Journal of Hellenic Studies XCVI, London, 18-31.

Dyson 1963 R. H. Dyson. "Archaeological Scrap Glimpses of History at Ziwiyeh", Expedition 5/3, Pennsylvania, 32-37.

Dyson 1965 R. H. Dyson. "Problems of Protohistoric Iran as Seen from Hasanlu", Journal of Near Eastern Studies 24, Chicago, 193-271.

Emre 1971 K. Emre. "Sultanhanı Höyüğü'nde 1971-1972 Yıllarında Yapılan Kazılar/The Excavations 1971 and 1972 at Sultanhan Höyük", Anadolu (Anatolia) XV, Ankara, 87-138.

Erzen 1978 A. Erzen. Çavuştepe I. M. Ö. 7. -6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü. Ankara, TTKY.

Esin/Harmankaya 1986 U. Esin ve S. Harmankaya. "1984 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı", VII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 53-85.

Ghirshman 1954a R. Ghirshman. Iran. From the Earliest Times to the Islamic Conquest Suffolk.

Ghirshman 1954b R. Ghirshman. "Village Perse-Achéménide", Mémories de la Mission Archéologique en Iran XXXVI, Paris, 193-271.

Goff 1978 C. Goff. “Excavations at Baba Jan: The Pottery and Metal from Levels III and II”, Iran XVI, London, 29-65.

Goldman 1963 H. Goldman. Tarsus III. Princeton.

Grayson 1991 A. K. Grayson. “Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704-669 B. C.)”, Cambridge Ancient History III/2. The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East from the Eight to the Sixth Centuries B. C., Cambridge, 103-141.

Hauptmann 1983 H. Hauptmann. “Neue Funde eurasischer Steppenomaden in Kleinasiens”, Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für K. Bittel. Mainz, 251-260.

Ivantchik 1997 I. Ivantchik. “Das Problem der ethnischen Zugehörigkeit der Kimmerier und die kimmerische archäologische Kultur”, Praehistorische Zeitschrift LXXII, Berlin, 12-53.

Ivantchik 2001 A. Ivantchik. “Die archäologischen spuren der Kimmerier im Vorderen Orient und das Problem der Datierung der vor-und frühskythischen Kulturen”, Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder-und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend, (Ed. R. Eichmann ve H. Parzinger). Bonn, 329-342.

Khanazov 1982 A. M. Khazanov. “The Dawn of Scythian History”, Iranica Antiqua XVII, Gent, 49-63.

Kohler 1995 E. Kohler. The Lesser Phrygian Tumuli. Part I, Pennsylvania.

Koşay 1941 H. Z. Koşay. Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Pazarlı Hafriyatı Raporu/Les Fouilles de Pazarlı Entreprises par la Société d’Historie, Turque. Ankara, TTKY.

Koşay 1951 H. Z. Koşay. Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1937-1939’daki çalışmalar ve Keşiflere Ait İlk Rapor/Les Fouilles de d’Alaca Höyük Entreprises par la Société d’Historie Turque Rapport, Preliminaire sur les Travaux en 1937-1939. Ankara, TTKY.

Kroll 1979 S. Kroll. “Die Kleinfunde”, Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen, 1972-1975 (Ed. W. Kleiss). Berlin, 151-201.

Kroll 1988 S. Kroll. “ Die Kleinfunde “, Bastam II. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen, 1977-1978 (Ed. W. Kleiss). Berlin, 155-163.

Kurochkin 1982 G. Kurochkin. “Hasanlu und die skythen”, Iranica Antiqua XVII, Gent, 43-47.

Lloyd 1954 S. Lloyd. “Sultantepe”, Anatolian Studies IV, London, 101-110.

Luckenbill 1927 D. D. Luckenbill. Ancient Records of Assyria and Babylonia II. Chicago.

Marcenko/Vinogradov 1989 K. Marcenko ve Y. Vinoradov. “The Scythian Period in the Northern Black Sea. (750-250 BC)”, Antiquity 63, New York, 803-813.

McGovern 1939 W. M. McGovern. The Early Empires of Central Asia. A Study of the.

Scythians and the Huns and the Part They Played in World History. North Carolina.

Medvedskaya 1982 I. N. Medvedskaya. Iran: Iron Age I. BAR Int. Series, Oxford.

Meriçboyu 1997 Y. Meriçboyu. “At Koşumlarında Kayış Dağıtıcıları”, Arkeoloji ve Sanat 76, İstanbul, 2-9.

Mikami/Omura 1988 T. Mikami ve S. Omura. “1986 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”,

IX. Kazı Sonuçları Toplantısı-II, Ankara, 1-20.

Moorey 1971 P. R. S. Moorey. Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean. Museum. Oxford.

Moorey 1980 P. R. S. Moorey. Cemeteries of the First Millennium B. C. BAR Int. Series, Oxford.

Muscarella 1973 O. W. Muscarella. “Excavations at Agrap Tepe”, Metropolitan Museum of Art. Journal 8, New York, 47-76.

Muscarella 1988 O. W. Muscarella. Bronze and Iron. New York.

Murzin 1991 M. J. Murzin. “Kimmerier und Skythen”, Gold der Steppe Archaeologie der.

Ukranie (Ed. R. Rolle, M. Müller-Wille ve K. Schietzel). Neumünster, 57-70.

Müller-Karpe 1955 V. Müller-Karpe. “Atlı Göçebelerden Kalma Anadolu’daki Kovanlı Savaş.

Kazmaları”, In Memoriam/İ. Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı.

Eski Yakın Doğu Kültürleri Üzerine İncelemeler/Studies for Ancient Near. Eastern Cultures. İstanbul, 233-238.

Oates 1991 J. Oates. “The Fall of Assyria (635-609 B. C.) ”, Cambridge Ancient History.

III/2. The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near.

East from the Eight to the Sixth Centuries B. C., Cambridge, 162-193.

Omura 1989 S. Omura. “1987 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”,

X. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, Ankara, 353-368.

Osten 1931 H. H. von der Osten. Discoveries in Anatolia 1930-31. Chicago.

Osten 1937 H. H. von der Osten. The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32. Part II. (OIP XXIX), Chicago.

Ökse 1994 T. Ökse. “Sivas’ta Bulunan İskit Tipi Okuçları”, Arkeoloji ve Sanat 64-65, İstanbul, 24-32.

Özgüç 1978 T. Özgüç. Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar/.

Excavations at Maşat Höyük and Investigations in Its Vicinity, Ankara, TTKY.

Özgüç 1982 T. Özgüç. Maşat Höyük II. Boğazköy’ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi/.

A Hittite Center Norteast of Boğazköy, Ankara, TTKY.

Özgüç 1989 T. Özgüç. “Horsebit from Altıntepe”, Archaeologia Iranica et orientalis.

Miscellania in honorem Louis vanden Berghe. Gent, 409-419.

Piotrovsky 1959 B. B. Piotrovsky. Vanskoe Tsarstvo. Moskova.

San 2000 O. San. “Bazı Bulgular Işığında Anadolu’da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine.

Gözlemler”, Belleten LXIV/239, Ankara, 1-21.

Schmidt 1929 E. F. Schmidt. “Test Excavations in the City of Kerkenes Dagh”, The American.

Journal of Semitic Languages and Literatures XLV, Chicago, 221-274.

Seeher 1998 J. Seeher. “Die Necropole von Demircihöyük-Sarıket im 7. bis 4. Jahrhundert v.

Chr.”, Istanbuler Mitteilungen 48, Berlin, 135-155.

Sevin 1983 V. Sevin. “Lydialılar”, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt I, İstanbul, 276-308.

Sevin 1998 V. Sevin. “MÖ I. Binyıl: Demir Çağı”, Kapadokya. (Ed. M. Sözen), İstanbul, 171-193.

Shahbazi 1982 A. S. Shahbazi. “Darius in Scythia and Scythins in Persepolis”,

Archaeologische Mitteilungen aus Iran 15, Berlin, 189-235.

Stronach 1974 D. Stronach. “Achaemenid Village I at Susa”, Iraq 36, London, 244-255.

Sulimirski 1954 T. Sulimirski. “Scythian Antiquities in Western Asia”,

Atribus Asiae XVII/3-4. London, 282-318.

Sulimirski 1978 T. Sulimirski. “The Background of the Ziwiye Find and Its Significance in the.

Development of Scythian Art”, Bulletin of the Institute of Archaeology, London. London, 7-33.

Sulimirski 1985 T. Sulimirski. “The Scyths”, The Cambridge History of Iran 2. The Median and Achaemenian Periods. Cambridge, 149-195.

Sulimirski/Taylor 1991 T. Sulimirski ve T. Taylor. “The Scythians”, Cambridge Ancient History.

III/2. The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near.

East from the Eight to the Sixth Centuries B. C. Cambridge, 547-590.

Tarhan 1969 M. T. Tarhan. “İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri”, Tarih Dergisi 23, İstanbul, 145-169.

Tarhan 1970 M. T. Tarhan. “Bozkır Medeniyetinin Kısa Kronolojisi”, Tarih Dergisi 24, İstanbul, 17-32.

Tarhan 1979 M. T. Tarhan. “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”, VIII. Türk Tarih Kongresi, cilt I, Ankara, 355-369.

Tarhan 1984 M. T. Tarhan. “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, I. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 109-120.

Ünal 1982 V. Ünal. “Zwei Graber eurasischer Reiternomaden im nördlichen.

Zentralanatolien”, Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden.

Archäologie 4, Bonn, 65-81.

Wartke 1990 R. B. Wartke. Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjecten im.

Vorderasiatischen Museum zu Berlin. Berlin.

Wooley/Lawrence 1921 C. L. Wooley ve T. E. Lawrence. Carchemish II. London.

Yamauchi 1983 E. Yamauchi. “The Scythians: Invading Hordes from the Russian Steppes”, Biblical Archaeologist 46/2, 90-99.

Young 1953 R. S. Young. “Making History at Gordion”, Archaeology 6, New York, 159-174.

Young 1964 R. S. Young. “The Nomadic Impact: Gordion”, Dark Ages And Nomads c. 1000.

B. C. Studies in Iranian and Anatolian Archaeology (Ed. R. Ghirshman,

E. Porada, R. H. Dyson, J. Ternbach, R. S. Young, E. Kohler ve M. J. Mellink), Leiden, 53-57.

Young 1988 T. C. Young. “The Early History of the Medes and the Persians and the. Achaemenid Empire to the Death of Cambyses”, Cambridge Ancient History, vol. IV. Persia, Greece and the Western Mediterranean c. 525-479 B. C. Cambridge, 1-52.

Yusifov 1982 Y. B. Yusifov. “On the Scythians in Mannea”, Societes and Languages of the. Ancient Near East. Studies in Honor of I. M. Diakonof. Werminster, 349-356

Türklerin Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri / Yrd. Doç. Dr. Alimcan İnayet [s.45-53]

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü / Türkiye

Türk-Çin ilişkileri binlerce yıllık geçmişe dayanmaktadır. Bu uzun tarihî süreç içerisinde, Türklerle Çinliler bazen hanedanlar arasında ilişkiler kurarak barış içinde bazen de çeşitli sebeplerle anlaşmazlığa düşerek savaşmak durumunda olmuşlardır. Dolayısıyla, bu ilişkinin her iki milletin kültürü üzerinde çok derin izler bırakmış olması gayet doğaldır. Bu izler gerek Türklerin gerekse Çinlilerin dil, edebiyat, sanat, ziraat gibi manevî ve maddî kültürünün her alanında görülebilmektedir. Bugüne kadar hep Çinlilerin Türk kültürü üzerindeki etkilerinden bahsedildi. Oysa Türklerin de Çin kültürü üzerinde çok derin izleri olmuştur.

Türklerin Çin kültürü üzerindeki etkilerini ele alırken, önce şu soruların cevabını aramak durumundayız. Çinlilerin “Hu” dedikleri kimlerdi? Yue-çiler kimlerdi? Onların Kuşan veya Küsenlilerle ne ilişkisi vardı? Hotenlilerin etnik kimliği neydi? Çünkü, bunlar eskiden Çin kültürü üzerinde önemli etkisi olan kavimlerdir.

Çinliler “Hu” kelimesini Çin’in kuzeyi ve Batı bölgesinde yaşayan Hun, Türk, Siyenpi ve diğer kavimler için kullanmışlardır. Ayrıca bu milletlerden Çin’e getirilen şeyleri de “Hu” kelimesiyle ifade etmişlerdir. Meselâ, “Hutao” (ceviz), “Huqin” (çalgı), “Hujiao” (karabiber), “Hugua” (salatalık), “Hushı” (börek, çörek), “Huma” (susam).1 Ancak “Hu” teriminden Türklerin mi yoksa Türk olmayan diğer kavimlerin mi anlaşılması meselesi başlı başına bir sorundur. Genellikle Uygur tarihçileri “Hu” terimini “Uygur” diye tercüme ederler. Yani bu terim araştırmacının yorumuna göre “Uygur”, “Türk” veya “Sogd” ya da başka bir kavim için kullanılabilmektedir.

Yue-çilerin etnik kimliği hâlâ meçhuldür. Kimine göre bu kavim Aryan ırkına, kimine göre Altay kavimlerine mensuptur. Bu belirsizlik Kuça’da kurulan Baktria, Toharistan, Kuşan veya Küsen Devleti’ni kuranların etnik kimliğini tespit etmede büyük sorun yaratmaktadır. Genellikle söz konusu devleti kuranların Yue-çiler olduğu kabul edilir. Uygur tarihçi Turgun Almas “Tang Sülâlesi Yıllığı. Eftalitler Hakkında Kıssa”da kaydedilmiş olan “Eftalitler Han Sülâlesi dönemindeki Yue-çilerden gelmiştir.” ifadesine dayanarak Yue-çilerin Kuşanların ve Akhunların ataları olduğunu ifade etmektedir.2 Bu durumda Türklerin Hunlar ve Ak Hunlar (Eftalitler) ile olan ilişkisi, aynı zamanda Türklerin Yue-çilerle olan ilişkisini de ortaya koyar.

Hoten, Uygur tarih kitaplarında “Udun”, “Yotkan” diye geçer. Bu bölgede yaşayanların aslında Hint-Avrupa dil ailesine mensup bir halk oldukları ileri sürülmektedir. O zaman şunu sormak gerekir: Nasıl olur da yüksek kültür seviyesine ulaşan bu halk Türkler gelir gelmez birden bire Türkleşiverdi?

Ne yazık ki, bazı tarihçiler, Zeki Velidi Togan’ın da gayet haklı olarak eleştirdiği gibi, Türkleri M.S. 9. yüzyıldan önce Doğu Türkistan’da görmek istememektedirler. Bu görüşteki tarihçilerin başvurduğu kaynaklar hep Çin kaynaklarıdır. Oysa Çin kaynaklarının ne derecede sağlam ve güvenilir

olduğu tartışmalıdır. Bu konuda Barthold'un ifadesi oldukça düşündürücüdür. O şöyle yazar: 'Tang Sülâlesi Tarihi' 11. yüzyılda yazılmış olup, bundaki batı bölgesine ait gösterilen olaylar 7 ve 8. yüzyıllara aittir.3 Anlaşıldığı gibi, "Tang Sülâlesi Tarihi"ndeki kayıtlarla olayların meydana geldiği tarih arasında 3-4 yüzyıllık bir zaman aralığı bulunmaktadır. O zaman söz konusu kaynağa ne derecede güvenebiliriz? Japon tarihçisi Yui Tianheng de bu güvensizliği şu ifadesiyle dile getirmektedir: "Yue-çilerin Baktria'yı itaati altına aldıktan sonraki durumu hakkındaki bilgilerimizde genellikle 'Tarihname', 'Hanname', 'Sonraki Hanname' gibi kitaplardaki kayıtlara dayanırız. Ama bu kitaplardaki kayıtlar birbirinden oldukça farklıdır. Onun için bu kitaplardaki kayıtlar üzerinde ayrıntılı biçimde muhakeme yürütüp sonra bunların hangisini alma, hangisini reddetme konusunda bir karara varmak gerekir".4 Bundan dolayı, kendisi de çok önemli bazı meselelerde yoruma açık hükümler vermektedir. Meselâ O, Vu-sunların, Türk olup olmadığı hakkında şöyle yazar: "Tang döneminde yaşamış Yan Shigu Vu-sunların dış görünüşü üzerinde dururken 'Vu-sunlar, batı bölgesinde yaşayan bedevîlerin bir boyudur. Onların yüz şekli çok farklı olup, bugünkü Guzlara (Hunlar) benzer. Onlar mavi gözlü, kalın sakallı olup maymun evlâdına benzer' der. Onun için onlara Türk diye hüküm vermek mümkün değildir".5 O, Yedisu bölgesinde yaşayan Kanguy kavmi hakkında da şöyle der: "Bu kabilenin Vu-sunlar ve Kırgızlar gibi dış görünüşü hakkında bir kayıt bırakılmamıştır. Onun için, onları Türk kavmine mensup diye kaydetmek doğru değildir."6

Tarihçiler arasındaki bu tür tavrı Zeki Velidi Togan şöyle eleştirir: "Orta Asya'nın eski ve tarihten önceki tarihiyle meşgul olan âlimlerin çoğu, Türklerin tarihî devirler tarihini ve etnografyasını az bilen yahut hiç de bilmeyen şahsiyetlerdir. Bunlar, kitaplarda yazılmış medeniyetleri, tarihî devirlerde, Aryanî kavimlerin yahut Çinlilerin yaşatmış olduklarının, Türk ve Moğol kavimlerinin ekseriyeti ise tarihi devirlerde hep göçebe unsuru olarak görülmelerinin intibai altında kalıyorlardı. Bu yüzden de onlar, dünyanın muhtelif yerlerinde Türklerle ilgisi olduğunu bazen pek vazıh olan medeniyet eserleri gibi, Orta Asya'daki eski medenî hayatı da ancak Altaylılardan başka kavimlere, bilhassa Aryanilere mal ederler."7 "Altay kavimleri, medenî sahalara vakit vakit saldıran Barbarlar gibi telâkki edildiklerinden, onların menşe yeri olarak da Orta Asya'da medeniyetlerin yaşamış ve yaşamakta olduğu yerlerden uzak her bir ülke kabul edilmekte, fakat Aryanî kavimlerinin menşe yeri telâkki olunan Batı ve Doğu Türkistan gibi sahalara Türkler asla yanaştırılmamaktadır."8

Zeki Velidi Togan bu eleştiriyi yaptıktan sonra, Czermak, W. Koppers, S. Ogawa, D. Feist gibi tarihçilerin görüşlerine de başvurarak M.Ö. 1116-247 senelerinde Çin'de Zhou Devleti'ni kuranların Türkler olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre Zhoular, "Tik" diye bilinen Türklerin bir kısmı olup, Çin'e Türkistan'dan gelmiştir. Bunlar Çin'e yeni bir idare sistemi ve yeni akideler getirmişlerdir. Çin'e atı ilk getiren bu Zhoular olmuştur.9

Toharlarla ve onların kurdukları Kuşan veya Küsen Devleti'yle ilgili olarak Togan şöyle yazar: "Uygur vesikalarında 'dört Küşen ulus' diye anılan ve Araplarca 'Türk aristokrasisi' sayılan Küşanlar (Küça şehri isminde bu ad Küsen şeklinde geliyor.), padişahlarının ismi ve lâkaplarında küçlü ve külçur ile birleştirilen isimlerden anlaşıldığı gibi Türktürler."10 "Greko-Baktria Devleti yerinde Kuşan

Devleti'ni kuran ve Hintlilerce Turuşka, yani Türk tesmiye olunan Orta Asya fatihleri, reisleri Kanışka'nın idaresinde, Buda dinini kabul ettiler."11 Togan'ın bu görüşünü, E. Chavannes F. Hirth ve sanat tarihçisi M. Rostovtsev da paylaşmışlardır.12

Togan'a göre, İranlı telâkki edilen Balh, Huttal, Sogd, Esruşene (Uratepe), Fergane ve Curcan beyleri ve Turgiş, Efşin, Akhşid, Bayçur oğulları, Sul beyleri de menşeleri itibariyle Türk aristokrasisi zümrelerine mensupturlar.13

Tarihçi Turgun Almas, Tarım bölgesinden bulunan ceset ve arkeolojik kanıtlara dayanarak, Tarım havzasında yaşayanların zannedildiği gibi sarı ırka veya Aryan ırkına mensup değil, Uygurların ataları olduğunu ifade eder. Ona göre Kanışka, Yue-çilerden idi. M.S. 480-567 yılları arasında Hoten, Yarkent, Kaşgar, Aksu, Kuça gibi Uygur hanlıkları Akhun İmparatorluğu idaresinde yaşamıştır.14

Gerçekten Çin tarihçilerinin zaman zaman millî kahraman olarak bahsettikleri Ban Chao'nun ve onun oğlu Ban Yong'un Doğu Türkistan'daki maceraları Hunlarla ilgilidir. Çin tarihçileri bu iki Çinlinin, Han Sülâlesi döneminde, yani M.S. 102-123 yıllarında Doğu Türkistan'a gelip Tanrı Dağlarının kuzeyi ve güneyindeki Hunlara karşı büyük kahramanlıklar gösterdiklerini ve bu bölgeden Hunları kovduklarını öve öve anlatırlar.15

Bu olay Hunların Doğu Türkistan topraklarında M.S. 2. yüzyıllarda mevcut olduklarını gayet net bir şekilde gösterir. Hunların Türk oldukları ve onların değişik Türk boylarından müteşekkil oldukları bilinen bir gerçektir.

Hotenlilere gelince, bunların dilinin Yue-çilerin, yani Kuşanların diline benzediğini ileri sürenler de vardır,16 Hintçe olduğunu söyleyenler de vardır. Xuan Zang "Seyahatname"sinde, bu dil için "Hintçe de değil, Çincenin değişmiş bir şekli de değil." demiştir.17 İmin Tursun'a göre, milâttan sonraki ilk yıllarda Hun, Yue-çi, Ak Hun, Türk, Tibet ve Dokuz Oğuzların etkisiyle, Hoten dili Türkçeleşmeye başlamıştır.18

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Uygurların 840'tan önce de Doğu Türkistan şehirleriyle sıkı ilişkileri olduğunu, Uygurca vesikaların Kuça'da 840 senesinden çok evvel bulunduğunu kaydetmektedir.19

Alman bilim adamı Hans-Joachim Klimkeit'e göre Hoten, 502-556 yıllarında Eftalitler tarafından, 565-631 yılları arasında Batı Göktürkleri tarafından yönetilmiştir. Xuan Zang, 7. yüzyılda Çin'e dönerken bu bölgeyi ziyaret etmiş ve orada birkaç ay kalmıştır. O zaman Hoten dünyaca meşhur medeniyet ve din merkezi hâline gelmiştir. Hoten'de en nefis resimlerin büyük bir kısmı 6 ve 8. yüzyıllarda meydana getirilmiştir.20 Anlaşıldığı gibi, Hoten en parlak çağını Türkler döneminde yaşamıştır.

Bunları kaydettikten sonra, artık Doğu Türkistan'ın Küsen (bugünkü Kuça), Hoten, İdikut bölgelerinde ve Semerkand, Buhara, Uratepe gibi Batı Türkistan bölgelerinde yetişmiş ünlü

şahsiyetlerin etnik kimliğini tartışıp durmayacağız. Şimdi Türklerin Çin kültürü üzerindeki etkisini birkaç madde hâlinde anlatmaya çalışacağız.

1. Dil

Dil sadece iletişim vasıtası değil, aynı zamanda kültür alışverişinin aracıdır. Milletler birbirlerinden kelime alırken aynı zamanda kelimeyle ilgili kültürü de almış olurlar. Türklerin Çinlilere verdikleri kelimeler bu bakımdan önem taşımaktadır.

Türkler, tarihin çeşitli dönemlerinde Çinceye pek çok kelime vermiştir. Liu Zhengyan, Gao Mingkai, Mai Yongqian, Shi Youwei gibi Çinli dilciler çeşitli dillerden Çinceye geçen 10.000 kelime (aynı kelimenin değişik şekilleriyle birlikte) tespit etmişlerdir. Bunları bir sözlük hâlinde 1984'te Shanghai Sözlük Neşriyatı tarafından yayımlanan Hanyu Wailaici Cidian "Çincedeki Alıntılar Sözlüğü" (A Dictionary of Loan Words and Hybrid Words in Chinese) adlı kitapta vermişlerdir. Bu sözlüğe göre, Huncadan Çinceye 28 kelime geçmiştir. Bunlardan chanyu "Hun Hükümdarı", luotuo "deve", xianbei "Siyenpi", xingxing "şempanze" gibi 4 kelime bugünkü Çincede de kullanılmaktadır.

Türkçeden Çinceye geçmiş kelime sayısı 52 olup, bunlardan bili "çalgı aleti", konghou "kopuz", zhenzhu "inci" bugünkü Çincede de kullanılmaktadır.

Uygurcadan Çinceye 83 kelime geçmiştir. Bunlardan kan'er jing "yer altı su kanalı", kantuman "kazma", nang "ekmek", qiapan "ceket" Çincede de kullanılmaktadır. Ayrıca Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar lehçelerinden de Çinceye 40 kadar kelimenin geçtiğini tespit edebiliyoruz.21

2. Edebiyat

Türkler zengin sözlü edebiyat geleneğine sahiptiler. Bunların bazıları Çince kaynaklara geçerek günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan biri "Tura Şarkısı"dır. "Tura Şarkısı", Çincede "Chi Le Ge" (Türk Şarkısı) ismiyle bilinir. Çin edebiyatında çok meşhur olan bu şiir, Japon Türkolog Masao Mori'ye göre, Bei Qi (Kuzey Qi) Devleti'nde bir general olan Hu Lücin (Altun) tarafından M.S. 546 yılında söylenmiştir. Turgun Almas, Hu Lücin (Altun) ismini Hogursur Altun olarak almıştır. Hogursur Altun'un portresi ise Kuzey Qi döneminde yaşamış ünlü Uygur (Türk) ressamı Sao Zhongda tarafından tasvir edilmiştir.22 Tura şiiri aslen Türkçe olup, sonradan Çinceye çevrilmiştir.23 Bugün bile Çin'de herkesin ezbere bildiği bu şiirin Çince şekli şöyledir:

Chı le chuan, yin shan xia

Tian sı qiong lu, long gai si ye

Tian cang cang, ye mang mang

Feng chui cao di jian niu yang

Türkçe tercümesi ise şöyledir:

Tura vadisi, Çoğay eteği

Çadıra benziyor gök yüzü sanki

Kaplamış dört bucağı koynu

Gökyüzü masmavi, sınırsız bozkır

Rüzgâr esip otlar eğse baş

Gözükür arada koyun ve sığır.24

Bu güzel pastoral şiirin Çin edebiyatında çok derin etki bıraktığı tartışılmazdır. Çin edebiyatı üzerinde Türk yazılı edebiyatının da etkisi söz konusudur. Örneğin Kumar, 8. yüzyılın sonu ve 9. yüzyılın başlarında yaşamış Budizm eğitimcisi ve şair olup Uygur (Türk) asıllıdır. O, Miran'da, yani bugünkü Çarkalık'ta doğmuştur. Ana dili Uygurcanın yanı sıra, Çinceyi de çok iyi öğrenmiş, Çince olarak yazdığı şiirler son dönemlere kadar Çin okullarında okutulmuştur. Onun "Yazı Öğrenme", "Çocuğuma Ders", "Yırtıcı Kurtlar Üzerine Şikâyet", "Kömürcü Dede" adlı şiirleri bulunmaktadır. "Çocuğuma Ders" adlı şiiri şöyledir:

"Çocuğum küçük, okumayı sevmiyor,

Kitap içinde altın var, bunu bilmiyor.

Bilseydi kitaptaki altın kadrini,

Okurdu sabaha kadar yakıp çırağı."

Onun 815 yılında yazdığı "Yırtıcı Kurtlar Üzerine Şikayet" adlı şiirinde, batı bölgesinin güney kısımlarına tecavüz eden Tibetlerin yağma girişimleri şikâyet konusu edilmiştir. Şiir şöyledir:

"Doğudan gelen yırtıcı kurtlar ekmeğimizi yiyip bitirdi

Sömürüp kan ve iliğimizi hepimizi götürdü

Harmanda hububatımız, dükkânda kumaşlarımız

Olduğu gibi onların ganimetine düştü

Ne zaman olursa olsun bir gün cihan değişir

Yırtıcı kurtlar yok olup, bize aydınlık tan atar."25

Yuan Sülâlesi Dönemi'nde de Uygur şair ve yazarların Çin edebiyatı üzerinde etkili olduklarını görüyoruz. Bunlardan bazıları şunlardır:

Ma Zuchang, Uygur şairidir. O, Yuan Sülâlesi Dönemi'nde, yani 1278-1338 yıllarında yaşamıştır. Onun "Çıkrıkla Su Çıkarma", "Kadınların Çığlığı", "At Bakıcısı" adlı şiirleri bulunmaktadır. Bu şiirlerde şair ezilen halkın çektiği ızdıraplarını dile getirerek zalim yöneticileri şikâyet etmektedir. Onun yine 21 mensur eseri vardır.26

Xue Chaowu da Yuan Sülâlesi döneminde yaşamış Uygur şairlerinden biridir. Kayıtlara göre, onun mahlası "Angfu"dur. O, Çince "Ma" soyadını kullandığından, "Ma Angfu" diye de adlandırılmıştır. Çocukluk çağında keçeden ayakkabı, deri mont giydiği, yayla ve suyu takip ederek yer değiştirdiği, ata binip avlandığı kaydedilmiştir. Ömrünün sonlarına doğru makamı mevkiyi bırakarak Xihu gölü civarında derviş olup ömrünü şiir yazmakla geçirmiştir. 30 yaşlarında "Xue Angfu Şiirleri"ni (Jiu Gao Şiir Kitabı, diye de adlandırılır) yazmıştır. Bu şiirlerden sadece iki bent günümüze kadar ulaşmıştır. Onun "Saray, Kalede Sonbahar" adlı şiiri şöyledir:

Acele ettin şöhret için kırlangıç gibi

Çünkü sende ahlâk, fazilet zayıf.

Gurbette geçti günler çok çabuk

Sakalların ağarmış ipek gibi.

Sonunda ayrılıp makamından,

Ormana girmedin mi derviş gibi

Şimdi sen Pengze'desin bir garip.27

Yuan Sülâlesi Dönemi'ndeki şairlerden She Yuli de Koço Uygurlarındandı. Onun ailesindekilerin çoğu Yuan Sülâlesi'nde makam sahibi olmuşlardır. Kendisi de 1318'de teşrifat memuru olmuştur. Onun "She Yuli Şiirleri" adlı şiir bir kitabı bulunmaktadır.28

Bunların dışında Yuan Sülâlesi Dönemi'nde yaşamış GuanYunshı Hiya, Sadullah, En-Zang, Gao Kegong, Ma Xide, She Wenzhı Kaya, Lian Puda, Qinan Kaya, Keyri Başı, Sheng Shiming, San Baogui, Bianlu, Da Dului, Dijin Sangan, Deng Shıyuan gibi Uygur şairlerini, yazarlarını ve mütercimlerini de kaydetmek gerekir.

3. Müzik

Doğu Türkistan'ın Küsen (Kuça), Hoten, İdikut gibi bölgelerinde M.S. 6. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar olan zaman sürecinde dans ve müziğin gelişerek zirveye ulaştığını görüyoruz. Budizm kültürünün hakim olduğu bu bölgelerde müzik, dans ve resmin bu denli gelişebilmesi, Budistlerin Buda

dinini daha geniş kitle ve bölgelere yayabilmek için bir nevi mistik hava yaratma çabasından ileri gelmektedir.

Uygur bilim adamı Abliz Muhemmet Sayrami'nin "Eski Tangname", "Yeni Tangname", "Müzik Kayıtları", "Güney Hatıraları", "Song Sülâlesi Rahiplerinin Biyografisi", "Geçmiş Sülalelerdeki Ünlü Ressamlarla İlgili Kayıtlar", "Tang Sülâlesi Dönemindeki Ünlü Resimlerle İlgili Kayıtları", "Sonraki Resim Eserleri", "Sui, Tang Sülâlelerdeki Ressamların Resmî Tarihe Kaydedilmemiş Faaliyetleri", "Rahipler Biyografisi", "Jinguan Yıllarındaki Genel Resimler ile Özel Resimlerin Tarihi" gibi Çince kaynaklara dayanarak yazdığı "Sui, Tang Sülaliliride Ötken Meşhur Uygur Tarihiy Şehisler" (Sui, Tang Sülâleleri Döneminde Yaşamış Meşhur Uygur Tarihî Şahıslar) adlı kitabına göre, Tang Sülâlesi sarayının meşhur sanatçısı ve müzik üstadı Vaycra Kilti, bir Uygur'dur. (Türk). O, M.S. 618 yılında Hoten'de doğmuştur. Hoten'in geleneksel çalgı aleti olan balman, berbap, kopuz gibi çalgıları çalmada ustadır.29

Burada hemen şunu belirtmekte yarar vardır: Abliz Muhemmet Sayrami söz konusu kitabında bir araya topladığı meşhur şahısların etnik kimliğini "Uygur" diye almıştır. Aslında "Uygur" adının yerine daha geniş yelpazeli "Türk" adının kullanılması gerekirdi. Ancak yazarın politik nedenlerle "Türk" adını kullanamadığı anlaşılıyor.

Sayrami'nin kitabına göre, Tang Sülâlesi Dönemi'nde yaşamış bir başka müzik ustası da Vaycraçin'dir. O, 746-750 yıllarında Hoten'de doğmuştur. Balman, ney, tef ve davul gibi çalgıları çalmayı öğrenmiştir. Çin'in başkenti Changan'de balman öğretmenliği yapmıştır. O dönemde Changan'de balman dersi verebilen sadece Buharalı Uygur Envenşen ve Hotenli Vaycraçin olmuştur.

Vaycraçin'in çağdaşı Tang Sülâlesi şairi Li Qi balman hakkında şöyle yazmıştır:

"Güney dağ kamışından yapılır balman,

Bu müzik aslında Küsen şehrinden çıkan

Acayip değişti Han yurdunda küğleri

Onu Liangzhou Uyguru çalıyor bize şu an

Yanında durup dinleyenler feryat çekse,

Yurdunu özleyen gurbetçilerin gözlerinde yaş revan".30

Ensarı da o dönemin önemli şahsiyetlerinden biridir. O, Buhara Hanlığı'nda sanatçı bir ailede doğmuştur. 685 yılında Buharalı bir kısım rahip, ressam ve sanatçılarla birlikte Changan'e gitmiştir. Changan'de müzik öğretmenliği yapmış ve çeşitli törenlere uyan müzikleri bestelemiştir.31

6. yüzyılın en parlak şahsiyetlerinden biri Küsenli Sucup'tur. 568 yılında Zhu Wudi'nin müstakbel hanımı olan Köktürk (Göktürk) Kağanı Mukan'ın Prensesi Aşna Süyüm'le birlikte Changan'e gitmiştir. O, Changan'de müzik öğretimi ile uğraşmış, 12 Melodi Kanunu'nu keşfederek "müzisyenlerin şefi" unvanını kazanmışır. Böylece Uygur (Türk) müzik sistemi Sui Sülâlesi'nde çok yaygın bir hâl almıştır.

Onun 12 Melodi Ses Kanunu Çin müziğinde devrim yaratmış, hatta bunun etkisi Japonya'ya kadar ulaşmıştır. Sucup hem müzik teorisyeni hem şarkıcı hem de berbap ustasıdır.32

He Mianzi, M.S. 713-741 yılları arasında yaşamış meşhur dans ustası ve şarkıcıdır. O, aslen Uygur (Türk) olup, Hive Hanlığı'ndan Çin'in Sangzhou vilâyetine gidip yerleşmiştir. O, özellikle "Zıplama Dansı"yla şöhret olmuştur. He Mianzi'nin çağdaşı şair Li Ruy, bu dansı şöyle tasvir etmektedir:

Kaş, göz oynatsa keçe üstünde

Çiçekli şafkasından sızar terleri

Fener ışığında parlar çizmesi

Sallansa sağa sola bir sarhoş gibi

Zıplasa da, dönse de, uyar ritime

Uyar hatta işaret ettiği eli.

Onun hakkında "He Mianzi" adlı şarkı bestelenip söylenmiştir. Döneminin ünlü şairi Bai Juyi'nin de "He Mianzi" adlı şiiri bulunmaktadır. "He Mianzi" adlı dans Çin'de uzun bir süre oynanmıştır.33

Çin'de berbap ustası olarak tanınan Sao Xiaokui de Uratepe Hanlığı'nda, yani bugünkü Semerkand'ın civarında doğmuş bir Türk'tür. 713-741 yıllarında Changan'e gitmiştir. O aynı zamanda müzikle tedavi yöntemini de geliştirmiştir.34

Burada özellikle Pey Abla'dan bahsetmek gerekiyor. O, tahminen 690 yılında Kaşgar'da doğmuştur. 715 yılında Changan'e gitmiş ve kısa sürede dans ve müzikte ün yaparak, Türk kadınına has yeteneklerini sergilemiştir. Pey Abla, uzun yıllar süren öğretim süresinde pek çok müzisyen ve dansçıları yetiştirmiştir.35

4. Resim

Sui Sülâlesi Dönemi'nin sonlarında ve Tang Dönemi'nde Budizm kültürünün hakim olduğu Küsen (Kuça), Hoten, hatta bugünkü Çin'in Gansu eyaletindeki Dunhuang'da resmin çok geliştiğini görüyoruz. Doğu Türkistan'daki "Ming Öy" (Bin Buda Mağarası) diye adlandırılan tapınakların duvarlarına çizilen resimler gerçekten herkesi hayretler içerisinde bırakmaktadır. Resmin bu denli gelişmesinin sebebi, iyilik ve güzelliğin sembolü olarak hayal edilen Buda'yı tasvir etmenin ve Buda'ya

hizmet eden evliyaların portrelerini çizmenin “sevap” olduğu anlayışının toplumda temel ideoloji hâline gelmiş olmasıdır. Budistler müzik ve resim vasıtasıyla mistik hava yaratıp Budizm’in insanların zihnine ve gönlüne işlemesini sağlamaya çalışmışlardır.

Sayrami’nin kitabına göre, Sui ve Tang Sülâleleri Dönemi’nde yetişmiş ünlü Uygur ressamları ve onların eserleri şunlardır:

Cao Zhongda (Okunuşu: Sao Zhongda): Sayrami’ye göre, Sao Zhongda Küsen berbapçılarından Sao Pomin’in torunudur. Kuzey Qi (M.S. 550-571 yıllar), Kuzey Zhu (M.S. 557-581 yıllar) ve Sui (M.S. 581-618 yıllar) Sülâleleri Dönemi’nde yaşamıştır. Çizdiği Buda resimleriyle ün yapmıştır. O aynı zamanda pek çok Budist ressamı yetiştirerek “Ressamların üstadı” unvanına erişmiştir. CIHAI’ye (Kamus) göre ise, Sao Zhongda Kuzey Qi döneminde yaşamış ressam olup, asıl ülkesi bugünkü Özbekistan’ın Semerkand bölgesidir. Cao (Okunuşu: Sao) Devleti’nden, yani Dokuz Soylu Zhaowu (Okunuşu: Caovu) Devleti’nden Kuzey Qi’ye M.S. 550-577 yıllarında gelmiştir.36 CIHAI’ye göre, Dokuz Soylu Zhaowu Devleti hakkında “Suiname”, “Yeni Tangname”nin “Batı Bölgesiyle İlgili Kayıtlar”ında bahsedilir.37 “Dokuz Soylu Zhaowu”, Sui, Tang Sülâleleri Dönemi’nde bugünkü Amu ve Sır nehri boylarındaki dokuz soylu hakimiyetin genel adıdır. “Yeni Tangname”ye göre, dokuz soy şunlardan ibarettir: Kang, An, Cao (Sao), Shı, Mi, He, Hoxun, Wudi, Shı. Bunlardan Kang, eskiden Qilianshan dağlarının kuzeyindeki Zhaowu şehrinde (Bugünkü Gansu eyaletindeki Linze ilçesi sınırları içerisinde) yaşamışlardır. Bu boyun kolları her tarafa dağıldığı için, eskiden “Dokuz Soylu Zhaowu” diye adlandırılmıştır. Ahalisi genellikle çiftçidir. Ayrıca hayvancılıkla uğraşırlar. M.S. 6. yüzyılın sonlarında Batı Göktürklerine tabi olmuşlardır. 8. yüzyılda Araplar tarafından kontrol altına alınmış, ahalisi de yavaş yavaş Türk-Uygur boylarına karışmıştır.38 CIHAI’ye göre, Dokuz Soylu Zhaowu Devleti’nden Çin’e gelenler Cao (Sao), Mi, Shı soyadını taşımışlardır. Tang Sülâlesi dönemindeki ünlü müzik ustası Mi Jiarong, Cao Miaoda (Sao Miaoda), Shı Chouduo gibi şahısların bu ülkeden gelmiş kişilerin bazılarıdır.

Sao Zhongda’nın “Losi Yolu”, “Koğursunur”, “Morungxiao Hazretleri”, “Yaylada Avlanma”, “Qi Sülâlesi Muhafızlarının Savaş Arabasındaki Cambazlıkları”, “Ünlü Kılıçbaz” gibi resimleri vardır. Bunlardan “Koğursunur” adlı resminde Kuzey Qi Sülâlesi’nin generalı, Uygur (Türk) Kanglı kabilesinden olan Koğursunur tasvir edilmiştir. “Morungxiao Hazretleri” adlı resimde ise, Siyenpilerin ileri gelenlerinden Morungxiao tasvir edilmiştir. “Yaylada Avlanma” adlı resminde Kuzey sülâleler devleti hanlarının avlanmaları tasvir edilmiştir.39

Diharmaçin: Hotenlidir, hem tercüman hem de meşhur bir ressamdır. 539 yılında Çin’e gitmiştir. Onun “Asuka Padişahı”, “Asuka Prensesi”, “Hindistan Rahipleri”, “Hoten Bikşuları”, “Yaksa”, “Rivayetteki Evliya”, “Budanın Koruyucusu Saravati”, “6 Yaksa”, “Ay Işığı Altındaki Qinmimghu”, “Luzhongdaki Erbaplar ve At Arabası”, “Kuzey Qi’deki Av Gezisi”, “Guytopingdeki Fırtına”, “Bahar Gezisi”, “Mingtang Tapınağı’na Resim Çizme” gibi resimleri vardır.40

Vaycra Vezekina: Tahminen 575 yıllarında Hoten'de doğmuştur. Sui Yangdi (604-618 yılları arasında tahtta oturmuştur), 607 yılında Bin Daqing adlı ressamın başkanlığındaki bir heyeti "Model Olacak Tanrı Sureti"ni bulmak ve Vaycra Vazekina'yı davet etmek için Hoten'e göndermiştir. Heyet Hoten'de bir süre Vaycra Vazekina'dan ders almış ve sonra onu beraberinde Loyang'a götürmüştür. Vaycra Vazekina, Loyang'a geldiğinde, İmparator Sui Yangdi ve saray erkânı onu karşılamaya çıkmıştır. Vaycra Vazekina, Loyang'da üst düzey devlet erbaplarının dergâhlarından biri olan Bai Ma Si'ya (Bai Ma Tapınağı) tanrı suretini çizmiş ve bu eserleriyle ün kazanmıştır. Özellikle o "Altı Tibetli", "Yabancı Memleketlerin Kutsal Ağaçları", "Brahma" adlı resimleriyle üslûp yaratmıştır.

Onun da Yuan Tapınağı'nın duvarlarına "Albastı İlâhı", "Şevkatli Bodhisattva", "Müreffeh Dünya", "Evliya Yüsüf" adlı resimleri; Bai Ma Tapınağı ve İmparator Sui Yangdi'nin uğrak yeri Xiaolin Tapınağı'na "Fil Başlı İlâh", "16 Derviş" adlı resimleri çizdiği bilinmektedir.

Vaycra Vazekina'nın ayrıca "Hoten Hanı", "Kiriye Beyi", "Kaldırımdaki Erbaplar", "Çiftçinin Tarlası", "Prensesin Bahar Gezisi", "Altın Köprü", "Ay Işığı Altındaki Beyaz At" gibi resimleri vardır.41

Vaycra Viçi: Tahminen 610 yılında Hoten'de doğmuştur. O çocukken Buda dinî eğitimi ve resim eğitimi almıştır. 20 yaşında batı bölgesinde tanınmıştır. 632 yılında Tang Sülâlesi Hükümdarı Tang Taizong (Li Shimin) Hoten'e elçi gönderip Vaycra Viçir'i Changan'e davet etmiştir. O, Changan'e geldiğinde, Tang Taizong onun onuruna sarayda tören düzenlemiştir. O, bir ara Shaoyanta Tapınağı'nda öğretmenlik yapmış ve öğrencilere resim sanatı teorisinden ders anlatmıştır. Vaycra Viçir meşhur ressam olup, ömrünün yetmiş yılı resim çizmekle geçmiştir. Onun resimleri o dönemde 10.000 gümüş paraya alıcı bulmuştur. Onun en önemli başarısı "Oyma-Kabartma Kuralı"nı keşfetmesidir.

Onun bazı resimleri şöyledir: "Maytri Buda", "Divandaki Buda", "Yüce Şefkatli Buda", "Işıklı Han", "İnzivaya Çekilen İlâh", "Derviş Huzurundaki Han", "Bin Elli ve Bin Gözlü Buda", "Bin Gözlü, Bin Elli Albastının Teslim Oluşu", "Uygur Rahip" (Bu resim şu anda Amerika'daki "Boston Güzel Sanatlar Müzesi"nde korunmaktadır. "Tibet Hanı" (Bu resim Belçika'nın Brüksel şehrinde oturan Stokse Efendi'nin elindedir), "Küsen Kızı" (Bu resim Belçikalı Berlones tarafından korunmaktadır), "Yabancı Erbaplar", "Küsen Sazcıları", "Küsen Dansçı Kızları", "Semavi Han" (Bu resim şu anda Washington'daki Polar Güzel Sanatlar Sergi Salonu'nda saklanmaktadır)42

Yang Shedan: Hotenlidir. Budist ressamlarının tipik temsilcilerindendir. Sui ve Tang Sülaleleri Dönemi'nde yaşamıştır. Yang Shedan, Budist misyonerleriyle birlikte 541-604 yılları arasında Changan'e gitmiştir. Duvar resimleriyle tanınmıştır. Resimleri arasında "Sui Sülâlesi'ndeki Resmi Buluşma", "Yüce Maytri Buda", "Cihanı Koruyan Büyük Dört Buda", "Takdir İlâhi", "Nirvana Dünyasındaki İlâh", "Küsen Rahipleri" bulunmaktadır.43

Vaycra Kuyci: Din âlimi olmakla birlikte ünlü bir ressamdır. O, Buda dinî kahramanlarıyla ilgili resimleriyle ün yapmıştır. Özellikle onun "Buda İlâhi İndra" adlı resmi büyük alkış toplamıştır. 639

yılında o Tang Sülâlesi vezir ve generallerinden 18 şahsın resmini çizmiş ve ona “Han Sarayındaki 18 Yönetici” adını vermiştir. Onun yine “Tang Taizong’un Paytona Binişi” adlı resmi vardır.44

Siksananda: Hotenlidir. 652 yılında doğmuştur. O “Bin Buda Mağarası”na çizdiği resimlerle ün kazanmıştır. Ünü Çin’e de ulaşmış, 690-705 yılları arasında İmparator Wu Zetian adam gönderip Siksananda’yı Changan’e getirtmiştir. Onun “On İki İlâh”, “Dört Semavi Padişah”, “ Doğru Oturan Buda”, “Semavi İlâha Çocuk Takdim Etme”, “Büyük Rahipler”, “Küsen Nağmecileri”, “Hoten Rahipleri” ve “Elçileri Karşılama” gibi ünlü resimleri bulunmaktadır.45

Yuan Sülâlesi Dönemi’nde de büyük başarılara imza atan Uygur ressamlar olmuştur. Meselâ, bunlardan Buyan Buka (Lakabı Sangyan) ejderha resmini çizmede usta idi. Bianlu (Mahlası Jiyu, lâkabı Lu Sheng) usta ressam olup daha çok doğa manzarası ve kuş resimlerini çizmiştir. Gao Kegong da usta ressam olup, “Sanglu Bölgesi’ndeki Lushan Dağı”, “Bulutun Kapladığı Ormandaki Dumanlar”, “Dağı Aşma”, “Dağın Akşamki Manzarası”, “Siyah Bambu”, “Gök Dağ Üzerindeki Beyaz Bulut”, “Sangzhou’daki Taş Orman”, “Dumanlı Dağ Zirvesindeki Bulutun Altında Orman”, “Ormandaki Derviş” adlı resimleri bulunmaktadır. Sadullah’ın “Meyhua Serçesi” ve “ Mezar Yanındaki Balık Avlama Yeri” adlı resimleri günümüze kadar ulaşmıştır.46

5. Din

M.Ö. 2 ve 1. yüzyılda, Buda dini Hoten’e girdikten sonra, Hoten Budizm medeniyetinin önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Çin’den Hoten’e gelerek Buda dini tahsili gören Faxian, Sun Yuan, Xuanzang, Hui Jiao’nın ve Remarkus’un yazdıkları tarihi kayıtlarda şöyle denmektedir: “…Eski Hoten şehri içinde beş yüzden fazla tapınak olup, devlet çok zengin, insanlar refah içerisinde yaşıyorlarmış. Halk Buda kanunlarına itaat ediyorlarmış. Müzik ve dans gelenek hâline gelmiş. Binlerce rahibi varmış. Hinayana esas mezhebi imiş”.47 Bu kayıttan, M.S. 2 ve 3. yüzyıllarda Buda dini batı bölgelerinde çoktan benimsenmişken, Çinlilerin böyle bir dinden haberleri olmadıkları anlaşılıyor. Bu durumda, Buda dininin Çin’de Küsen (Kuça), Hoten ve İdikut Budistlerinin gayret ve çabalarıyla yayıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

İşte Buda dininin Çin’de kabul edilip yerleşmesinde önemli katkısı olan Türklerden biri Pirhuylan’dır. O, 736-820 yılları arasında yaşamış, ünlü Budist düşünürü, eğitimci, dilci ve yazardır.

Pirhuylan’ın 736 yılında Kaşgar’da doğduğu bilinmektedir. İslâm dini Kaşgar’da yayıldığı zaman, Pirhuylan korkarak Çin’in başkenti Changan’e gitmiştir. O, Changan’de 20 yıllık çalışma sonucunda “Bütün Akait Sözcüklerinin Açıklaması” adlı 100 cildi geçen büyük hacimli kitabı yazmıştır. Onun 52 yaşında, yani 788 yılında yazmaya başladığı bu kitap 74 yaşında, yani 801 yılında bitirilmiştir. Pirhuylan’ın bu kitapta açıkladığı akait toplam 5480 maddedir. Bu kitap 1644-1911 yıllarına kadar kişilerin ellerinden düşmemiş, ders kitabı olarak da okutulmuştur. Kitabın ününü duyan Koreliler Song Sülâlesi Dönemi’nde, Japonlar Ming Sülâlesi Dönemi’nde Çin’e gelip kitabı kopya ederek götürmüşlerdir.48

Pirhuylan'dan önce de Çin'de Tür Buda âlimleri faaliyet göstermişlerdir. Bunların biri Siksananda'dır. O ressamlığının yanı sıra din adamı kimliğiyle de dikkat çekmektedir. O, Çin'e giderken "Buddharatam Saamahavaipulya Sutva" adlı 60 ciltli Sanskritçe kitabı da beraberinde götürmüştür. Changan'de "Lankarata'nın Mahayana'ya Giriş Sutrası (Ayeti)" ve "Mançusiri'nin Teslim Ettiği Akait" adlı 109 bölümden ibaret 107 ciltli Buda kelâmını Sanskritçeden Çinceye açıklamalı olarak tercüme etmiştir. Onun için ona "Şerh Üstadı" da denmiştir.49

Vaycra Kuyci, 598 yılında Hoten'de doğmuştur. Soyadı Vaycra, adı Kuyci, mahlası Taşkın'dır. 615 yılında Changan'e gitmiştir. Changan'deki Guangfu Tapınağı'nda resim çizmekle ve Buda nomlarını tercüme etmekle meşgul olmuştur. 28 yaşında "Kavrama Teorisi Hakkında Anlatılanların Kaydı" adlı 20 ciltli bir kitap yazarak Fashangzong mezhebinin kurulması için teorik temel hazırlamıştır.

661 yılında o, baş rahip Xuan Zang ile birlikte "Tartışmanın Sınırı Üzerine", "Tartışmanın Sınırı Hakkındaki Teoriye Övgü", "Gayrî Mezheplerin Temel Amaçlarının Birbirinden Farklı Olduğu Üzerine", "20 Kavram Üzerine", "Eşsiz Yasanın Sınırı Üzerine" gibi Buda diniyle ilgili kitapları Sanskritçeden Çinceye tercüme etmiştir. O tercüme dışında yine Buda dini hakkında pek çok kitap yazmıştır. Onun yazdığı "Karmaşık Toplama Teorisi Hakkında Anlatılanların Kaydı", "Neden-Sonuç ile Gerçeğe Dönüş Hakkında Beyan", "Akıllı ve Ferasetli Vacrapracna Sutrası (Ayeti) Hakkında Tefsir", "Maytri'nin Dünyaya Gelmesi Hakkındaki Sutra (Ayet)", "Buda Doktrinindeki Gerçek Akaitlere Okunan Övgüler" gibi 14 kitabı bulunmaktadır.50

Türkler sadece Buda dininin Çin'e yayılmasında değil, Mani dininin yayılmasında da önemli rol oynamışlardır.

Bahaeddin Ögel, Uygur olan Mani rahiplerinin daha ziyade, yurtlarının dışında faaliyet gösterdiklerini, Uygur kağanlarının Çin başkentinde Mani mabetlerinin yapılmasını teşvik ettiklerini, Çin'de yapılan Mani mabetlerinin inşaatına Uygur ustalarının bizzat nezaret ettiklerini ifade eder.51

Bu rahiplerin biri Po Duyandir. Mani dininin ünlü âlimi, din eğitimcisi ve dilcidir. Küsen'de doğmuştur. Çocukluğunda Mani dininin âlimlerinden ders almıştır. 694 yılında Changan'e gidip Mani dinini yayma faaliyetlerine katılmıştır. Po Duyan, Tang Sülâlesi İmparatoru Wu Zetian'in desteğiyle Çin'in çeşitli bölgelerinde Mani tapınaklarını yaptırmış ve Mani dinini yayacak öğretmenleri yetiştirmiştir. Onun çabalarıyla Mani dini Çin'de hızla yayılmıştır. Mani dini Çin'de felsefe, sanat ve eğitim alanlarında büyük etki uyandırmıştır.52

6. Mimarlık

Uygur Mani rahiplerinin Çin'in başkentinde çok sayıda Mani tapınakları yaptırdıklarını biliyoruz. Bu tapınakların mimarlık açısından nasıl değerlendirilmesi gerektiği ve bunların Çin mimarcılığı üzerindeki etkileri sanat tarihçilerinin konusudur.

Yuan Sülâlesi Dönemi'nde başkent Pekin'de Uygur mimarlarının da bulunduğu bilinmektedir. Tarihçi Turgun Almas'a göre, bu mimarların biri Ehteriddin'dir. O, Yuan Sülâlesi'nde İskân Bakanı olarak atanmış, saray ve şehir kuruluşunun idaresi ona verilmiştir. Ehteriddin, Hanbalık (Pekin) şehrinin projesini çizmiş, Moğolların 1215'te yıkıp harabeye çevirdiği bu şehrin yeniden inşa edilmesini üstlenmiştir.53

7. Astronomi

Yuan Sülâlesi Dönemi'nde pek çok Uygur bilim adamı Hanbalık'ta (Pekin) görev yapmıştır. Bunlardan Cemalettin ünlü astronom idi. O 1267'de Van-Nian-Li adlı bir takvim düzenlemiştir. Bu takvim Uzak Doğu'da uzun bir süre kullanılmıştı. Aynı dönemde Yuan Sarayında Ma-Ta-Pa-Li adlı bir Uygur takvimi de bulunuyordu.54

8. Ziraat

Türklerin eskiden yarı göçebe, yarı yerleşik hayat tarzını benimsediklerini biliyoruz. Özellikle Uygur Türklerinin çok erken dönemlerde yerleşik hayata geçtikleri bir gerçektir. Türkler yerleşik hayata geçtikten sonra başta pamuk olmak üzere, üzüm, kavun, karpuz gibi ziraî ürünleri yetiştirmişlerdir. Ögel'in kaydettiğine göre, 13. yüzyılda Kuzey Çin'e pamuk umumiyetle Orta Asya'dan geliyordu. Bilhassa Turfan'ın pamuklu kumaşları çok meşhurdu.55 "Han Sülâlesi'nden beri Turfan bölgesinde üzüm yetiştiriliyor ve şarapçılık yapılıyordu. 647 senesinde Göktürk yabgusu, Çin'e üzümler gönderiyor ve bu üzümler Çinliler tarafından çok beğeniliyordu. Bundan sonra Çin'de şarap imali, Orta Asya'da Turfan bölgesindeki usullere göre yapılmaya başlandı. Hitay Devleti'nde seyahat eden Çinli seyyahlar, karpuzlara rastlamışlar ve karpuz ziraatının Hitay Devleti'ne Uygurlardan geldiğine işaret etmişlerdir. Karpuz buradan da Çin'e gitmişti."56

Dr. Hee-Soo-Lee'nin belirttiğine göre, Yuan Sülâlesi döneminde karpuz, kavun, üzüm ve pamuk gibi ziraî ürünler Orta Asyalı Türkler tarafından Kore'ye getirilmiştir.57 Bu da yukarıdaki kayıtları teyit etmektedir.

Türklerin Yuan Sülâlesi Dönemi'ndeki başarıları bunlarla sınırlı değildir. Meselâ, tarihçilik konusunda da Türklerin büyük katkıları olmuştur. Bilindiği gibi, Eski Çin'de edebiyat ile tarih birbirinden ayrı değildi. Onun için Uygur yazarları da doğrudan tarih yazmaya iştirak etmişlerdir. Mesela, Ma Zuchang "Yuan Sülâlesi Ying Zong Han'ın Saray Hatırası"nı yazmaya katılmıştır. Lian Huishan Kaya Yuan Sülâlesi Dönemi'nde "Liao Sülâlesi Tarihi"ni yazmış olan kişilerin biridir. Ensari Tutung da Hanlık tarihini yazmaya katılmıştır. "Song Sülâlesi Tarihi"ni yazmak için saraya davet edilen Uygurlardan Cuğur ve Chuanpu Ensali adlı kişiler bilinmektedir. "Jin Sülâlesi Tarihi"ni yazan altı kişi içerisinde en iyisi Uygurlardan Şaraban idi.58

Yuan Sülâlesi Dönemi'ndeki Uygurlar güzel yazı alanında büyük başarı kazanmışlardır. Lian Xigong, Guan Yunshı, Sadullah, Daotung, Xishan, Yine Naxili, Bianlu Ma Zuchang, Ma Jiuxiao (Ma Zuchang'ın kardeşi) gibi kişiler bunların bazılarıdır. Özellikle güzel yazı alanında en büyük başarı

Küzenli (Kuçalı) Sheng Shiming'dır. Onun "Yazı Yazma Üzerinde İnceleme", "Güzel Yazı Üzerinde İnceleme" adlı kitapları dönemi için çok büyük önem arz etmiştir.59

Şunu da ifade etmek gerekir ki, Yuan Sülâlesi Dönemi'nde Türk kültürü Çin sınırlarını aşarak Kore'ye de ulaşmıştır. Dr. Hee-Soo-Lee'nin belirttiğine göre, Moğol İmparatorluğu Dönemi'nde Orta Asya bozkır kültürünün Kore toplumu üzerinde büyük etkileri olmuştu. Ho-ak (Çince: Hui-Yüeh), Ho-mu (Orta Asya dansı) ve Ho-ka (Orta Asya şarkısı) gibi Orta Asya müziği ve dansları Kore saraylarında icra ediliyordu. Tarım alanında ise karpuz, kavun, üzüm ve pamuk gibi ziraî ürünler Orta Asyalı Türkler tarafından Kore'ye getirilmişti. Gözlük kullanmayı Çinliler Orta Asya'dan öğrenmiş ve oradan Kore'ye intikal etmişti. Bu dönemde Kore'de Yuan Sarayı adına çalışan çok sayıda Orta Asyalı Müslüman ve Türkler bulunuyordu. Bu yüzden Yuan Sarayı ile haberleşmek ve Hanbalık'taki Moğol ve Türk memurlarıyla yakın dostluk ilişkilerinde bulunmak durumunda olan Koryo Sarayı mensupları ve üst düzey memurları için artık Uygur yazısı ve lisanını öğrenmek şart olmuştu. Dolayısıyla, Uygur yazısı ve lisanı Kore'de gayri resmi olarak bir saray lisanı hâline gelmişti.60

Peki, bu Türkler neden Çin'e gittiler? Neden Çince isim kullandılar? Nasıl olur da yabancı bir dilde ciltler dolusu kitap yazabildiler?

Birinci sorunun cevabı için Çince kaynaklarda şöyle kayıtlar vardır: Sui Sülâlesi Hükümdarı Sui Wendi "Tören müziği gelişmezse, devlet inkıraza uğrar." düşüncesiyle sarayında tören müziği besteleyebilecek bestecileri toplamaya çalışır. Ancak tören müziği yapabilecek kimse çıkmayınca, batı bölgesine adam gönderip müzisyenler davet etmiştir.61 Abliz Muhemmet Sayrami de Çin tarih kaynaklarından şöyle bir kaydı nakleder: "Tang Dönemi'nde Loyang ve Changan'deki minare ve tapınaklarda Hotenlilerle Küsenliler çok olup, onların çoğu hem ressam hem de tercüman idiler. Onların bir kısmı dini yayıp sevap kazanmak için gelmiştir. Bir kısmı ise Tang Sülâlesi hükümdarları veya beyleri tarafından teklifle getirilmişlerdir."62 Anlaşıldığı gibi, Budist âlim ve sanatçılar Çin hükümdarlarının davetiyle Buda dinini yayma ve yerleştirme yolunda hizmet etmek ve sevap kazanmak için Çin'e gitmişlerdir.

İkinci soruya gelince, bu tamamen dinle ilgilidir. Budizm kültürünün hakim olduğu bölgelerde yaşayan Türkler hep Buda diniyle ilgili isimler almışlardır. Meselâ, Haymavadi, Dramaguptaki, Dksanpit, Raçabumi, Ratnakar, Ratnaraşi, Maharadi, Mahasatvi, Sartavaki, Sariputi, Mahabali, Mahadivi, Maharadi, Mahasatvi gibi isimler bunların bazılarıdır.63 Çinlilerin bu tür isimleri Çince kaydetmeleri ve telâffuz etmeleri kolay değildir. Çünkü Çince kişi adları normalde hep üç karakterden oluştuğundan (Nadiren dört karakterli isimler de vardır), Çinliler dört, beş karakterli kişi adlarını telaffuz etmeye pek alışkın değildir. Yukarıdaki isimler de Çincede ancak dört ve beş karakterle ifade edilebilir. Çinliler bu durumda yukarıdaki isimleri anlamına göre Çinceye tercüme eder veya kısaltır ya da başka bir isme yakıştırırlar. Çince kaynaklarda geçen birçok Türkün isminin orijinali yoktur. Bu isimleri, tabiî ki, Türklerin asıl ismi olarak göremeyiz.

Üçüncü soruya cevap vermek zor değildir. Nasıl Kaşgarlı Mahmut, İbni Sina, Farabî gibi pek çok Türk âlimi ve şairi eserlerini Arapça, Farsça yazabildiyse, Tang Sülâlesi Dönemi'ndeki Türk âlimleri de Çin başkentlerinde Çince eserler vermişlerdir. Müzik, dans ve resimlerin dilinin ise evrensel olduğunu biliyoruz.

Sonuç olarak, Türkler uzun tarihî süreç içerisinde maddî ve manevi kültür bakımından inanılmaz başarılar göstermiş ve bu başarılarını diğer milletlerle paylaşmışlardır. Türklerin Çin kültürü üzerindeki etkileri bunu gayet net bir biçimde göstermektedir. Ancak Çinliler, tarihleri boyunca çeşitli milletlerden kültür almış ve almış oldukları kültürü kendi süzgecinden geçirerek, onu mevcut millî kültürüyle birlikte yoğurarak aslından oldukça farklı yeni bir kültür yaratmayı başarmışlardır. Çinlilerin sadece kültürleri değil, milletleri de kendi kültürü içerisinde eriterek kendilerine benzettikleri bir gerçektir.

1 CIHAI (Kamus), Sahnghai Cishu Chubanshe (Shanghai Sözlük Neşriyatı), Shanghai, 1989, s. 1698.

2 Turgun Almas, Uygurlar, Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1989, s. 385.

3 V. V. Barthold, Yettesu Tarihidin Oçerkliri (Yedisu Tarihi Hakkında Yazılar), Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 15.

4 Yui Tianheng (Japonya), Gerbiy Yurt Mediniyet Tarihi, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi, 1986, s. 47.

5 Yui Tianheng, a.g.e., s. 11.

6 Yui Tianheng, a.g.e., s. 14.

7 Prof. Dr. A. Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, S. 8.

8 Togan, a.g.e., s. 9.

9 Togan, a.g.e., ss. 13-14.

10 Togan, a.g.e., s. 39.

11 Togan, a.g.e., s. 47.

12 Togan, a.g.e., s. 419.

13 Togan, a.g.e., s. 75.

14 Turgun Almas, Uygurlar, ss. 11-13.

15 Şincangning 2000 Yılı, ss. 45-49.

16 Yui Tianheng (Japonya), Gerbiy Yurt Mediniyet Tarihi, Şincang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1986, s. 94.

17 İmin Tursun, Tarimdin Tamçe, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1990, s. 101.

18 İmin Tursun, a.g.e., s. 102.

19 Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 349.

20 Hans-Joachim Klimkeit, Eski İpek Yolu'ndaki Medeniyet, (Çince), Çeviren: Zhao Zongmin, Şincang Güzel Sanat Görüntüleme Neşriyatı, Urumçi, 1994, ss. 153-158.

21 Geniş bilgi için bkz. Alimcan İnayet, Doğrudan ve Dolaylı Olarak Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler Üzerine (Bildiri), IV. Uluslararası Türk Dil Kurultayı. Düzenleyen: Türk Dil Kurumu, 25-29 Eylül 2000, Çeşme.

22 Abliz Muhemmet Sayrami, Sui, Tang Sulaliliride Ötken Meşhur Uygur Tarihi Şehisler (Sui, Tang Sülalelerinde Yaşamış Meşhur Uygur Tarihî Şahıslar), Şincang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1999, s. 229.

23 Masao Mori, Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar, Türk Kültürü El Kitabı, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, S. 9.

24 Bu şiirin çeşitli tercümeleri vardır. 1993 yılında, Tarihçi Turgun Almas'ın tercümesine dayanarak bu şiiri Türkiye Türkçesine aktarmış idim. Daha geniş bilgi için bkz.: Çin Edebiyatında Türklerle İlgili Şiirler, Türk Kültürü Dergisi, Sayı: 359, s. 173-178, Ankara, 1993. Ancak o tercümede ilaveler fazla olmuştur. Dolayısıyla bu şiiri yeniden aslına uygun bir biçimde tercüme etmeyi denedik.

25 Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., s. 209.

26 Tian Weizhang, Yuan Devridiki Uygurlarning Zhonghua Medeniyitini Terekkiy Kilduruşka Koşkan Töhpisi (Yuan Dönemindeki Uygurların Çin Medeniyetini Geliştirmeye Sağladığı Katkılar), Şincang İctimai Penler Tetkikatı Dergisi, 1994, sayı. 4, ss. 71-78.

27 Tian Weizhang, a.g.e., s. 72.

28 Tian Weizhang, a.g.e., s. 4.

29 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 44-47.

30 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 61-64.

31 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 93-97.

32 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 185-188.

33 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 107-111.

34 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 122-125.

35 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 189-192.

36 CIHAI (Kamus), s. 1573.

37 CIHAI (Kamus), s. 1572.

38 CIHAI (Kamus), s. 1571.

39 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 224-230.

40 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 231-238.

41 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 239-251.

42 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 252-295.

43 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 296-303.

44 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 164-168.

45 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 169-173.

46 Tian Weizhang, a.g.e., s. 75-77.

47 Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., s. 252-253.

48 Daha geniş bilgi için bkz: Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 160-163.

49 Daha geniş bilgi için bkz: Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 169-173.

50 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 164-168.

51 Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 351.

52 Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 222-223.

53 Turgun Almas, a.g.e., ss. 778-785.

54 Dr. Hee-Soo Le, İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1988, s. 165.

55 Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 365.

56 Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 366.

57 Hee-Soo Le, a.g.e., s. 174.

58 Tian Weizhang, a.g.e., s. 74.

59 Tian Weizhang, a.g.e., s. 75.

60 Daha geniş bilgi için bkz: Dr. Hee-Soo Le, a.g.e., ss. 73-75.

61 Şincangning 2000 Yılı, s. 140.

62 Abliz Muhemmet Sayrami, a.g.e., ss. 170-171.

63 Abdurrauf Polat, Uygur Kişi Adları, Çev: Alimcan İnayet, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi I, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1996, s. 195.

Hun Sanatı / Yrd. Doç. Dr. Yaşar Çoruhlu [s.54-76]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Hunların (Hsiung-nu) sanatından söz ederken bir ön kabul ile hareket etmek durumundayız. Çünkü Proto-Türkler grubu içerisine giren ve Çin kaynaklarının M.Ö. 2000'den daha erken tarihlere kadar geri götürdüğü1 Hunların atalarının sanatından değil, siyasi bir birlik oluşturan ve ortalama M. Ö. 244-MS. 216 tarihleri arasında söz konusu olan Büyük Hun İmparatorluğu'nun hakim olduğu topraklarda geliştirilen sanattan (ve arkeolojiden) söz edeceğiz. Dolayısıyla söz konusu devletin kurulduğu zamanın öncesinden söz etmiyor olmamız, Hunların daha erken dönemlerde var olmadığı anlamına gelmemektedir.

Ağırlık merkezinin, Orhun-Selenga ırmakları ve Ötüken havalisi, Ongin ırmağı üzerindeki Karakurum ile Ordos bölgesi arasında olduğu anlaşılan Hun siyasi birliği, zamanla bütün Orta ve İç Asya'yı egemenlik altına almış ve bu geniş bölgelerde ilk defa bir kültür ve sanat birliğini sağlamıştır. Daha erken devirlerde doğrudan veya dolaylı olarak Proto-Türklerle de ilgili olan ve Isakova, Serovo, Kitoi, Kelteminar, Afanasyeva, Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık gibi değişik isimlerle anılan kültürler kısmi kültür ve sanat bölgeleri meydana getirmişlerdi.2 Yukarıda söylediğimiz gibi, Hun hakimiyeti, bu farklı kültür bölgelerini bir kültür ve sanat potası içine sokmuştur.

Zamanla genişleyen Hun toprakları doğuda Kore'ye kuzeyde Baykal Gölü, Ob, İrtiş, İşim nehirlerine, batıda Aral Gölü'ne, güneyde Çin'de Wei Irmağı, Tibet yaylası-Karakurum dağları hattına ulaşmıştır.3

Dolayısıyla bu sınırlar Hun sanat ve arkeolojisine ait materyalin nerelerde aranabileceğini göstermektedir.

Hun Sanatı ve Arkeolojisi

Üzerine Yapılan Çalışmalara

Kısa Bir Bakış

Hun Devri üzerine bilgiler veren çeşitli Çin resmi tarihlerini ve erken dönemlerdeki seyyah, din adamı ve elçilerin raporlarını bir tarafa bırakırsak (ki bu kaynakların önemli bir kısmı Hunlardan sonraki devirler hakkında bilgi verirler) Hun Dönemi ile ilgili çalışmaları daha ziyade 17. yüzyılda başlatmak gerekir.

Bu yüzyıldan itibaren çeşitli nitelikte ve farklı meslek gruplarından insanlar Hun kurganları ve eserlerinin bulundukları çevrelere gitti. Bununla birlikte bu ilk çalışmaları bilimsel olarak nitelemek pek

mümkün değildir. Daha ziyade maddi menfaatlere yönelik yapılan bu faaliyetlerin çoğu kaçak arkeolojik kazılar şeklindeydi. Bu duruma ilk yasal engelleme Çar I. Petro'dan (1869-1725) geldi. Bir ihbar üzerine kaçak kazılardan elde edilmiş çok değerli altın eserlerden meydana gelen bir grup sanat eserine devletçe el konuldu.

Ancak asıl önemli olay daha sonra meydana geldi. Bu arada çoğu Proto-Türk ve Hunlara ait kurganların talan edilmesine devam ediliyordu. Bulunan eserler satılıyor veya altın potalarında eritiliyorlardı.

1715 yılında bir erkek çocuk dünyaya getiren Çariçe'ye sunulan çeşitli hediyelerden bazıları bu konuda bir dönüm noktası oldu. Madencilik işi ile uğraşan Nikita Demidov isimli biri, Sibirya kurganlarından elde edilen altından yapılmış, Hayvan Üslubu grubuna giren sanat eserlerini hediye olarak sunmak üzere saraya getirdi. Nihayet bu eserlerin önemini anlayan Çar Petro 1718 yılında devletin bütün valilerine emir göndererek, eski olan her şeye el konularak bunların St. Petersburg'a gönderilmesini sağladı.4

Bugün hâlâ Hermitage Müzesi'nde bulunan ve başlangıçta Kunst Kammer'de toplanan Sibirya Koleksiyonu örnekleri, sözü edilen müzenin en değerli eserleri arasında sayıldı. Bu grup nesnelerin bir kısmı Tobolsk Valisi N. P. Gagarin ve Çerkaski' nin çabaları sonucunda satın alınmıştı.

Yine bir gelişme olarak 1764 yılında Çarlık Rusyası'nda defineciliğin yasaklanmasını belirtebiliriz. Ancak aslında Çar bu eserleri kendi propogandası ve hazinesi için toplamıştı. Belki de bu yüzden bu eserlerin bir kısmı daha sonraları kaybolmuştur.

18. yüzyılın sonunda, Sibirya ve Altaylar'da eser toplama faaliyetleri Florov (1793), Petroviç Tovostin (1879) vb. kişiler tarafından sürdürülüyordu.

Bu arada yine sözü edilen bu bölgede çalışmalar yapan W. Radloff, 1859-1871 arasında çeşitli faaliyetlerde bulundu. Önemli oranda sanat ve arkeoloji nesnesinin ortaya çıkarıldığı Berel ve Katanda kurganları 1865'te onun tarafından kazılmıştı.

Rostovtzeff, Minns, Talgren gibi araştırmacılar ise Bozkır kuşağı üzerinde ortaya çıkan çeşitli eserler ile ilgili çalışmalarını sürdürmekteydiler.

1915 ve 1916 yıllarında Tuva bölgesinde çeşitli araştırma ve kazılar yapıldı.

Türk sanatı ve arkeolojisi bakımından önemli materyallerin ortaya çıkarıldığı Pazırık Kurganları 1924 yılında keşfedildi.

1912'de Noın-Ula kurganları ile ilgili çalışmalara başlanmış, arkeolog Kozlov ve ekibi 1925'te burada bir kazı yaparak kurganın envanterini gün ışığına çıkarmıştır.

Griaznov ve Rudenko 1927 yılında Ursula ırmağı kıyısında Şibe kurganını ortaya çıkardı.

S. I. Rudenko ve Griaznov'un muhtelif kazıları ile bilim alemine tanıtılan Pazırık kazıları 1929'da başladı. Bu yıl kazılan I. kurgandan sonra 1947-48'de üçüncü kurgan, 1948'de dördüncü kurgan ve 1949'da ise beşinci kurgan kazılarak gün ışığına çıkarılmıştır. Bahsedilen son yılda 6, 7, ve 8 numaralı üç küçük kurgan da kazılmıştır. Bu arada Başadar kurganı da 1950 yılında kazılarak gün ışığına çıkarıldı.

1956 yılında T. Dorzhsuren ve diğer bir grup arkeolog Hun Devri'ne ait Hangay dağlarında Khunui Nehri havzasında keşfedilen bir alanda üç yüz civarında mezarı gün ışığına çıkardılar. Günümüze yakın zamanlarda da çeşitli arkeolojik siteler keşfedildi ve buralarda araştırmalar yapıldı.

Bu çalışmalardan başka 1969-70 yıllarında bir Kazak-Türk arkeoloğunun büyük başarısını zikredebiliriz. Kimilerine göre Saka, bir kısım Türk araştırmacılara göre ise Hun Devri'ne ait olan Issık Kurganı Kemal Akişev tarafından Alma-Ata'nın 30 km kadar yakınında Issık Rayonu'nda Esik Çayı'nın kenarında tespit edilerek kazısı yapıldı.

Türk arkeolojisi için önemli olan bu kurgandan başka, Pazırık kültürüne dahil edilebilecek Ulandırık kurganları dağlık Altay bölgesinin güneydoğusunda yer alan sekiz kurgan grubundan meydana gelmekte olup, Sovyet Bilimler Akademisine bağlı olarak çalışan V. D. Kubalev'in liderliğinde kazıldı. Buradaki kazı ve çalışmalar 1968, 1969, 1972 ile 1975 yılları arasında ve 1980-1981'de gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca son zamanların en büyük başarısı ise 1990'lı yıllarda Ukok platosunda kazılar yapan Natalya Polosmak, ekibi ve başka bilim adamları tarafından gerçekleştirildi. Sözü edilen yerde, Ak Alaha Mezarlığı ve Kuturguntas mezarlığında ortaya çıkarılan kurganlardan başka bir de bir asil soydan bir kadına ait olduğu anlaşılan çok önemli bir kurgan kazılarak gün ışığına çıkarıldı.

Bu arada geçtiğimiz yüzyılın sonunda Rus arkeoloğu Y. D. Tal'ko-Grintsevich Kyakhta'nın 10 km doğusunda Baykal boyunda Sudzhinsk'de 214 Hun mezarını buldu.5

Hun Devri Türk

Mimarisi

1. Mezar Mimarisi

Hunlarda Defin Gelenekleri

Hunlarda rastladığımız "kurgan" adı verilen mezar anıtlarını ve bu kurganlardaki çeşitli eşyaların niteliğini daha iyi anlayabilmek için onların ölüm ve definle ilgili geleneklerine bir göz atmamız gerekmektedir.

Hunlara ait ölüm ve cenaze defnetme konuları ile ilgili inançlar, onların ataları devrinde ve diğer Proto-Türk döneminde oluşmuştur. Hatta bazı geleneklerin ve inançların daha erken devirlerden

köklerini aldığı da ifade edilebilir. Zaten bilindiği gibi, Neolitik Dönem'den itibaren "kurgan" tipindeki mezarlara rastlamaktayız.

Asil soydan birisi öldüğü zaman, onun cesedinin bir müddet çadırda bekletildiğini ve cesedin kokmaması için iç organlarının çıkarılarak bir çeşit mumyalama işleminin yapıldığını biliyoruz. Neticede ölünün gömüleceği bir kurganın inşası belli bir süre alarak tamamlanıyor. Cesedin uzun süre bekletilmesinin ana sebebi dini inançların yanında, toprağın kazılması işleminin zorluğundan (bu bölgelerde toprak genellikle belli bir derinliğe kadar donmuş durumdadır) ve kurganın inşa edilişinin de epey zaman almasından kaynaklanmaktadır.

Cenaze töreni sırasında yapılan işlemler, ölen kişinin öteki dünyada bu dünyadakine benzer bir hayat yaşayacağına inanıldığını göstermektedir. Kurganın kalıcı bir yapı olarak inşa edilmesi, içerisinin oturulan bir evmiş gibi düşünülmesi, çoğu kere ölen kişinin atının, eşyalarının ve silahlarının beraberinde gömülmesi, hatta küçük sehpa tipi masalarda yiyeceklerin yer alması bu konuya işaret etmektedir. Ayrıca mezarın içinde ölüye sunulmuş çeşitli hediyeler de yer almaktadır.

Öte yandan defin geleneklerinden, yas işareti olmak üzere atların kuyrukları kesiliyor (tullama denilen işlem) veya değişik şekillerde örülüyor ya da bağlanıyordu. Bu arada bazı kurganlarda yoğ merasimi esnasında sunulan kurbanlar (daha ziyade at kurbanı) şölen esnasında yenildikten sonra, kalan artıkları ve kemikleri de çoğu kere bu mezarlara atılıyordu. Bu kurban hayvanlarının kalıntıları bazen çok sayıda hayvanın bu törenlerde yenildiğini gösteriyor. Örneğin Arzhan kurganında binlerce sayıda at kalıntısına rastlanmıştır.

Çin kaynakları Hunların cenaze merasimleri hakkında, Göktürklerde görüldüğü kadar ayrıntılı bilgi vermemekle birlikte, defin esnasında tabut kullanıldığı ve tabutların altın ve gümüş işlemeli kumaşlarla veya kürklerle örtüldüğü belirtilmektedir. Bu ifadeler bizim fazla işimize yaramamaktadır. Çünkü biz bu bilgilerin kat kat daha fazlasını kazılarla ortaya çıkarılan kurganlardan öğrenebiliyoruz.6

Kurganların Genel Yapısı ve

Özellikleri

Kurgan kelimesi çeşitli sözlüklerde, temel olarak iki anlama sahiptir: Tepe veya üzerinde koruyucu tepe şeklinde bir bölüm bulunan tümülüs tipinde mezar ve kale/hisar/şehir. Kurgan kelimesi ilk olarak Codex Cumanicus'ta karşımıza çıkmakta olup burada "mezar tepesi" olarak izah edilmiştir.7 Böylece daha ziyade ölünün muhafaza edildiği yer olan mezar üzerindeki koruyucu nitelikteki suni tepelere bu ismin verildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle esasında kurganlı mezar denilmesi gereken bu yapılar genel olarak tümülüs biçiminde mezar anıtı şeklinde anlaşılmış ve düzenlemenin tümü için kurgan ismi kullanılmıştır.

Çeşitli Türk şivelerinde, bunların özelliklerine göre kullanılan bu kelimenin kökünün, " korumak" fiiliyle ilgili olduğu düşüncesi en çok kabul edilen görüştür. Kurgan/Korgan kelimesinin kökü "korı" dır.

Nitekim Divanü Lügat-it-Türk'te "kor" ziyan, "koru" dikenli tel, "korı" ise "korumak" anlamına gelmektedir.8 Böylece kaleler ve kale şehirlerin (Ordu/Kurgan) "korumak" fiiliyle ilişkisi, mezarların üzerindeki koruyucu suni tepe için de geçerli sayılmış ve bunlara kurgan denilmiştir.

Kurganlar dış görünüşleriyle tümülüs tipi mezarlardır. Bakıldığında ilk göze çarpan şey küçük bir tepe meydana getiren toprak-taş yığınıdır (Resim 1-2).

Orta ve İç Asya'da Türkler ve bazı komşuları çoğu kere büyük hükümdarlarının mezarlarının bulunmasını istemediklerinden kurganları kolay kolay ulaşılamayacak yerlerde yapıyorlardı. Bu nedendendir ki birçok büyük Türk hükümdarının kurganının nerede olduğunu bilmiyoruz. Ancak bütün bunlara rağmen birtakım kurganların hırsızlar tarafından soyularak altın ve gümüş eşyalarının çalındığını ve mezardaki eşyaların düzeninin karıştıralarak, yapıda tahribat meydana getirdiklerini biliyoruz (Resim 3-harita-).

Kurganlar boyutları açısından küçük, orta büyüklükte ve büyük olmak üzere üç grupta toplanabilir. Pazırık'taki kurganları ön plana alırsak, küçükler 13-15 m. çapında veya daha küçük çapta, orta büyüklükte olanlar, 20-24 m. civarında ve daha büyük olanlar ise 30 ila 46 m. arasında bir çapa sahiptir. Büyük kurganlar alan olarak yaklaşık bir ölçüyle 51-55 metre karelik bir alanı kaplamaktadır. Bu ölçü IV. Pazırık kurganında 30 metre karedir. Bahsedilen kurganlarda yüksekliğin çapa oranı aşağı yukarı 1:10'dur.

Pazırıktaki küçük kurganlarda ağaç kütüklerinden yapılmış mezar odaları küçük olup fazla eşya ihtiva etmez. Odanın dışında da sadece iki veya üç at gömülüdür. Orta boyuttaki kurganlarda çok sayıda at defnedilmiş olup, ceset ayrı bir odada ağaçtan oyulmuş lahit (tabut) içerisinde bulunmaktadır. Büyük kurganlar ise iki bölümlüdür. Üst kısmı taşımak için direk sistemi kullanılmıştır. Başka yerlerde bunların daha çok katlı olduğu da görülebilir.

Tepeciğin altında yer alan asıl mezar odası, bazen tek bir oda veya çukurdan ibarettir. Bazen ise çok katlılık ve daha karmaşık bir sistem söz konusudur. Aslında muhtemelen asıl gömünün yapıldığı odanın veya çukurun üstündeki giriş mekanına da kurgan denilmektedir. Çünkü bu kısım altta yer alan defin yerini -çukurunu- gizlemekte korumaktadır. Cesetin bulunduğu odaya veya çukura bazen gizli bir dehliz vasıtasıyla ulaşılıyor ya da bu gömü odası büyük bir çukurun küçük bir köşesinde yer alarak üzeri taş ve toprakla ayrıca kapatılabiliyordu. Çoğu kere özellikle İç Asya bölgelerinde ister cenazenin yer aldığı kısım isterse yukarıdaki bölüm olsun odalar bölgeye özgü karaçam kütüklerinden yapılmaktaydı. Bu kütükler bugün "Çantı" denilen teknikte olduğu gibi çoğu kere çivisiz olarak bağlantı yerlerinden birbirine raptediliyordu.

Mümkün olduğu kadar özenle ele alınan cesedin bulunduğu bölme veya oda, genellikle kalas veya ağaç kütüklerden yapılma zemin döşemesine ve duvarlara sahipti. Ceset genellikle ağaçtan oyulmuş bir lahitte, bazen mumyalanmış olarak ve çoğu kere yan yatmış şekilde-başı doğu yönünde olmak üzere- yer alıyordu. Bazı kurganlarda iç içe birden çok tabut/lahit kullanıldığı da görülmekteydi.

Bu arada ölen kişinin cesedinin tabutsuz olarak konulmasına da rastlanmıştır. Cesetlerin bazen ayaklarının ve başının altına tahta yastıklar konulmaktaydı. Silahları törelere göre gövdesinin yakınında uygun yerlere yerleştiriliyordu. Üzerinde bulunan elbiselerden başka mezarın çeşitli yerlerine çantalar, başka elbiseler, küçük masalar, kaplarda veya kazanlarda etler vb. yer alabilmekteydi. Bazen cesedin bulunduğu yerde, büyük mezarlarda ayrı bir bölümde, zaman zaman bir taş platform üzerinde yatırılan kurban edilmiş at kadavralarına da rastlanmaktadır.

Esas cesedin dışında bazen erkek veya kadın başka cesetlere de rastlanır. Bu cesetler zaman zaman ayrı bir seviyede ve yerdedir. Bazı durumlarda birlikte gömülmeye de rastlanır. Çoğu araştırmacılar birçok eski kavimde görüldüğü üzere, asıl ölü dışındaki cesetlerin onlarla birlikte gömüldüğünü iddia etmekten heyecan duyarlarsa da bunun net ve yeterli delilleri yoktur. Bu sözü edilen diğer ölüler de kendi eşyaları veya silahlarıyla birlikte yer alırlar, ancak onlara ait nesneler daha az gösterişlidir.

Öte yandan bazı kurganlarda, inşa sırasında kullanılan araba, kazma-kürek vb. malzemelerin de mezarın içine yerleştirildiği veya gelişi güzel yuvarlandığı görülmektedir. Hatta bazen atlarda bu son toprak yığını içerisinde yer almıştır.

İçindeki envanteri aşağı yukarı bu şekilde olan kurganların inşası tamamlandıktan sonra, mezarın örtülmesi için gerekli işlere başlanır. Ancak alt yapının üst kısmı taşıyabilmesi için dikey destekler ve duvarları sağlamlaştıran dayaklar vb. sistemler de uygulanır. Sonra mezar çukurunun üzeri tomruklarla kapatılır. Yatay olarak yerleştirilen bu tomruklar bazen birkaç tabaka olur. Bu tomrukların üzerine ayrıca ağaç dalları ve kabukları, kökler, çalılar yerleştirilir ve mezarın kazılışı sırasında çıkan toprak en üste yığılır. Böylece bir tepe oluşturulduktan sonra, önce daire biçiminde taşlar yerleştirilir ve sonra diğer kısımların üzeri irice taş parçaları ile bir yığın haline getirilir. Bazı yerlerde bu taşların üzerini toprak ve çimler kaplar. Dışarıdan bakıldığında bir tümülüs görünüşü veya buna benzer bir görünüm ortaya çıkar. Bazı mezarlarda ise bu taşlar olmayabilir.

Zaman içerisinde artık kutsal bir yer sayılan ve yeri bilinen kurganlarda üst üste gömülmeler olmuştur. Bu yeni gömülmeler mezar yapısının niteliğini ve şeklini değiştirebilir. Örneğin az evvel bahsedilen Arzhan kurganında ana kurgan odasının etrafına yığılan diğer odalar kurgana büyük bir dairevi görünüm kazandırmıştır.

Küçük tepeler halinde dış görünüşe sahip bazı mezarlara ise, kurgan demenin doğru olup olmadığı tartışılabilir. Bunlar daha çok sandık mezar tipinde taş plakalardan ibaret bir mezar çukuruna gömülmüş olabilir. Ya da dörtgen veya oval bir çukur içinde herhangi bir oda olmaksızın cesedin yer aldığı basit bir düzenleme de söz konusudur.

Öte yandan bazı yerlerde kurganların yakın çevresinde bir kurban ve ibadet alanı veya kurban sunağı bulunmaktadır. Bir kısım kurganlarda ise, doğuya doğru dikili taş sıraları uzanır (balbal?). Bu nedenle kurganları ele alırken etrafları ile ilişkilerine dikkat edilmelidir.

Bu arada Orta Asya ve Kuzey Karadeniz bölgesindeki bazı kurganlarda -malzemenin daha kolay bulunmasına bağlı olarak- taş odalı kurganların da inşa edilmiş olduğunu biliyoruz. Bu tip mezar odaları daha çok Grek veya Anadolu etkili tipler olarak kabul edilmektedir.

Kurganların bir bölümünün hangi etnik yapıya ait oldukları tartışmalıdır. Bunların en meşhurları Pazırık kurganlarıdır. Çeşitli araştırmalarda bu kurganlar İskitlere mal edilmiştir. Burada açıklanması hayli uzun sürecek nedenlerden oluşan ve bize göre hatalı olan bu görüş dışında bu mezarların Yüeçilerle ilişkili olabileceğini düşünenler de vardır.9

Bizim düşüncemize göre Pazırık kurganları veya genelde Pazırık Kültürü bir Proto-Türk veya Hun (Hsiung-nu) kültürüdür. Çünkü gerek Hunların ataları gerekse genel olarak Proto-Türk dediğimiz topluluklar en azından M.Ö. 2. binden beri bu topraklar da ve yakın çevresinde yaygın olarak yaşıyorlardı. Bu mezarlardan çıkan arkeoloji ve sanat malzemelerinde tespit edilen gelenekler (yaşantı tarzı, gömme ve ölüm adetleri) İslamiyet'ten sonraki devreler dahil olmak üzere Türk sanat ve arkeolojisinde, ayrıca kültüründe büyük oranda benzer biçimlerde var olmuş ve yaşamıştır. Özellikle erken Orta Çağ sonuna kadar olan tarihte Türk toplulukları Pazırık'takine benzer kültür ve sanat geliştirmişlerdir.

Kurganlar yurt tipi çadırlar ile birlikte, İslamiyet'ten sonraki Türk mimarisinin en önemli yapı tiplerinden olan kurganların kaynağını teşkil etmektedir. Müslüman Türk devleti olan Karahanlılara ait olduğu düşünülen eşyasız kurganlar dahi vardır. Kümbetler ise cenazelik ya da mumyalık denen kısımları çoğu kere toprak altında kalmak üzere iki katlı olarak düzenlenmişlerdir. Bilindiği gibi bu şekilde düzenleme kurganlar da da vardı.10

Kurgan Mimarisi Örnekleri

Pazırık Kurganları

Pazırık kurganları, 1929 yılında Rus arkeologları S. I. Rudenko ve M.P. Griaznov tarafından kazılarak gün ışığına çıkarıldı. Bunlar Altaylar'da, Büyük Ulagan vadisinde, Teletskoye Gölü'nde birleştikten sonra dökülen Çulışman ile Başkaus nehirleri arasında Pazırık denilen mıntıkada yer almaktadır. Bu kurganlar Greenwich'e göre 50 derece 44' kuzey ve 88 derece 03' doğu boylam ve enlemleri arasında bulunmaktadır.11

Sözü edilen kazılarla ortaya çıkarılan ilk kurgan, tamamen donmuş durumda olduğu için çürümesi çok kolay olan içindeki envanterini de muhafaza edebilmişti. Yıllık sıcaklık ortalaması çok düşük olan bu bölgede yaz ayları bile serin geçiyordu. Bu iklim birçok mezarın içinde buzlaşmaya yol açmaktaydı ki, Ruslar buna "Merzlota" adını vermekteydiler. Ayrıca mezarların üstünü örten taşlar da bunların içinin serin kalmasında yardımcı olmuştur. Bu arada mezarların içine sızan ve çoğu kere donmuş olan sular da korumaya katkıda bulunmuştur.12

Pazırık kurganları, büyüklü-küçüklü 40 civarında mezardan meydana gelmiştir. Bunların ancak beş tanesi büyük kurganlar sayılabilir. Bu grubun 2 tanesi kuzeyde (3 ve 4 numaralı mez.), ikisi orta kesimde (1 ve 2 nu. mez.) ve bir diğeri de güneyde (5 nu. lı kurg.) bulunmaktadır.

Mezarlar genel olarak M.Ö. 5-3. yüzyılla tarihlendirilmekle birlikte, daha sonra bir kısım araştırmacılar tarafından bu tarihler, M.Ö. 2. yüzyıla kadar indirilmiştir. Hatta B. Ögel bu kurganların kuvvetle muhtemel M.Ö. II-I. Yüzyıla ait buluntular içerdiklerini vurgulamaktadır.13

I. Pazırık Kurganı

I. Pazırık kurganı, 50 m. çapında ve 2 m. yüksekliğinde bir taş yığını altında bulunmaktaydı (Resi. 4). Bu suni tepenin doğu tarafına doğru dikili taşlardan oluşan bir yol bulunuyordu. Yığının orta kısmının altında bir kenarı 7.20 m. uzunluğunda kare bir çukur yer almaktaydı. Çukur dibindeki alan ağız kısmından daha dar idi. Hafirler çalışmalarını ilerlettikçe ağaç kütüklerinden oluşan koruma tabakalarına rastladılar. Bu tabakanın altında ise, kurganın ortasındakine benzer iç içe geçmiş iki odaya ulaştılar.

Üstteki kısımda, mezar çukurunun kazılmasında kullanıldığı düşünülen bir kürek parçası, çekiç ve keski vardı. Bunlar işleri bittikten sonra mezara atılmıştı. Kurganda, inşa esnasında kullanılan tahta bir arabaya bile rastlanmıştır.

Lahit odasının dışında, mezar çukurunun ağzında sopa ile vurulup öldürülerek kurban edilen atlar, eyer ve bütün koşum takımlarıyla birlikte çukura yuvarlanmıştır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz, mezara yığılan taş ve toprağın altında, yer yüzeyine kadar gelen ve birkaç tabaka olan çam odunları, onun altında ise huş ağacı parçaları ve dumanlı çay çalısı yaprakları yer almaktaydı.

En alttaki iki odanın daha dışta olanının duvarı, tabanı ve çatısı tomruklardan inşa edilmiştir. Duvarlar arasında kalan boşluk taş parçalarıyla doldurulmuştur. Ayrıca çatıyı destekleyen ve kuzey ve güney duvarlarda bulunan üç adet direk söz konusuydu. Duvar ve çatı çift tabakalı olarak yapılmıştı. Odanın duvarları kareye yakın bir şekil göstermekle beraber aynı uzunlukta değildi. İçteki odanın kütükleri ise dıştakinden daha itina ile yontulmuştu.

Daha dıştaki odanın boyutları 4.45 x 6.15 x 1.4 m. dir. Daha içteki kısım ise 3.35 x 4.87x1.4 m.dir. Mumyalanmış ceset yine belirtildiği üzere ağaçtan oyulmuş bir lahitte (ölçüleri 3.7 m. x 80-65 cm.) yer almaktadır. Jetmar bu lahtin üç gövdeli olduğunu söylemektedir.

Lahit kapağı çam ağacındandır. Bunun üzerinde horoz şeklinde deriden kesilmiş şekiller vardı. Horozlar aynı tabut üstünde çift başlı kuş (kartal?) şeklini alıyordu. Bu ağaç lahit, kalastan bir tabanın üzerindedir. Daha altta odanın zemini taş parçalarından bir tabaka ile kaplanmıştır. Duvarlara keçeden yapılmış dokumalar asılmış, ölünün şahsi eşyaları, ayrıca tabak, çatal, bıçak gibi malzemeler

ve yiyecek ve içecekler (üzerlerine konulduğu üst kısmı sökülebilir nitelikte masalarla birlikte) de burada yer almıştır. Silahlar arasında deri kaplamalı ahşap kalkan ilgi çekicidir. Ayrıca ağaçtan yontulmuş, hayvan süslemeli çeşitli eserler de vardır.

Bulundukları kısımda atlar, eyerler (geyik kılından doldurulmuş keçe minderler şeklinde idiler) koşum takımları, süslemeli kısımları ve kamçılar ile birlikte bulunmaktaydılar. Atların ikisinin, başında bulunan maskeler vardı. Bunlardan özellikle “geyik başı” şeklinde olan dikkati çekmektedir.14 Anlatıldığına göre atlar çok iyi durumda idiler ve onların asil at soylarından geldikleri anlaşılıyordu. Jettmar’a göre bunlar Fergana ve Türkmenistan’daki en iyi at soylarına benzemekteydiler.15

Kurgan’da yer alan on adet at (sekizi iki sıra halinde, kafası doğuya döndürülmüş olarak, batıda bulunan geri kalan iki at ise başları güneye döndürülmüş olarak bulundu) kadavrasının özelliklerini gözden geçiren A. İnan, bu kurganın Hun sanatına (veya en azından Proto-Türk sanatına) ait olduğuna dair önemli ipuçları sunmaktadır.16 Bunlar:

1. Atların on kabileye ait olduğuna işaret olarak, sayılarının on ve kulaklarındaki nişanların ayrı ayrı olması,

2. Ölü ile beraber gömülmeleri,

3. Atların kuyruk, yele ve topuk saçaklarının (yas işareti olarak) kesilmesi,

4. On atın da aygır (erkek) olması; gibi özelliklerdir.

II. Pazırık Kurganı

Yine S. I. Rudenko’nun kazısını gerçekleştirdiği, beş büyük kurganın yer aldığı bir mezarlık alanında bulunan bu kurgan 36 m. çapında ve 4 m. yüksekliğinde tepe şeklinde bir toprak yığını biçiminde olup, alttaki mezar odasını koruyucu durumdadır (Resim 5).

Burada kurgan I’de birkaç tabaka olan huş ağacı kabukları altı tabaka halinde çatıyı kaplıyordu. Yine kurgan I. de olduğu gibi kurgan II.’de de çatıyı destekleyen direkler vardı. Kurgan II.’de defin odasının üzerinde dokuz kütük tabakası bulunmaktaydı. Odanın tavanının dış yüzeyi ile kirişlerin alt yüzü arasında 20.35 cm.’lik bir aralık bulunuyordu. Diğer bazı kurganlarda olduğu gibi toprağı kazma işlemi esnasında kullanılan kürek, tahta kama ve çekiçler burada da bulunmuştur.

Kurganın altında inşa edilmiş dikdörtgen mezar çukuru 4 m. derinliğindedir. Ağaç kütüklerinden inşa edilmiş bu kısım 7.1x7.8 m. genişliğindedir. Rudenko, en içteki kısmın ölçülerini 1.53 x 3.65 x 4.92 m. daha dıştaki kısmın ölçülerini ise 4.15 x 5.7 x 2.1 m. olarak vermektedir. Söz konusu defin odası mezar çukurunun dibine döşenmiş taş parçalarından oluşan zemin üzerine inşa edilmiştir. Bu taş zemin I. kurgandakinden daha incedir. Bahsedilen taş zemin üzerinde bulunan, cesedin yer aldığı odanın tabanı da ince kalaslardan yapılmıştır. Odanın duvarı siyah keçe ile kaplanmıştır.

Defin odasında soyguncular tarafından cesetleri parçalanmış olan bir kadın ve erkek gövdesi bulunmuştur. Bunlar tahnid edilerek kurutulmuşlar yani mumyalanmışlardır. Ölçüleri 4.2 m. x 87-95 cm. x 72 cm. olan ağaç lahitte yer alan ölülerden erkek olanı 50-60 yaşları arasındadır. Erkeğin gövdesinde bulunan dövmeler dikkati çekmektedir. Sağ-sol omuz ve kollar üzerindeki bu tasvirler hayvan üslubuna uygun olarak tasvir edilmiş olup, çok daha sonraları N. Polosmak'ın Ukok'ta kazdığı kadın asilzadenin gövdesinde de bu dövme hayvan resimlerinin çok benzeri bulunmuştur.

Lahit kapağı çam gövdesinden etrafı çok dikkatli bir şekilde düzeltilerek yapılmıştı. Ağaç lahitlerin üzerinde deriden kesilmiş, koşan geyik figürleri vardı. Lahtin dibine yerleştirilmiş ince bir keçe üzerinde yatan kişi Mongoloid tipte olup, saçları siyahtır. Kafasında bir savaş aletinin darbesiyle meydana gelmiş olan delikler vardır. Elbiseler oldukça tahrip olmuştur. Bununla birlikte erkeğin giydiği sincap kürkü oldukça kalitelidir. Kurganda erkeğe ait gömlekler odanın güney batı köşesinde ele geçmiştir. Bu kürk elbise koç kafası figürleri taşıyan ince altın levhacıklarla süslenmiştir.

Mezarda ayrıca deri bir kese içinde bulunan gümüş ayna, demirden yapılmış bir topuz, tahtadan oyulmuş altın kaplı kanatlı arslan şeklinde burma gerdanlık, altın levhalarla kaplanmış tahta geyik ve grifon figürleri, kese şeklinde (üzeri hayvan figürleriyle süslü) ölü hediyeleri, iki toprak şişe, iki tahta vazo, taştan bir kandil bulunmuştur. Ayrıca dört küçük masa (bunlar in situ olarak odanın doğu bölümüne konulmuştu), ağaçtan yapılmış bir kap, deriden kesilerek yapılmış bir sığrın figürü, telli saz davul, balçıktan yapılmış iki kap ve ağaçtan oyulmuş başka iki kap mezardaki en önemli buluntular arasındadır.

Mezarın kuzey tarafında, koşum takımlarıyla ve kamçılarla birlikte yedi at kadavrası bulunmuştur. Atlardan birinin başında bulunan deri ve keçeden yapılmış bir başlık heykel anlayışında figürlerle yapılmıştır. Deri ve beyaz keçe malzemenin kullanıldığı bu başlıkta, başlığın atın alnı üzerine gelecek kısmı üstünde, bir dağ keçisi başı ve onun da üzerinde kanatlarını açmış bir yırtıcı kuş bulunmaktadır (muhtemelen kartal).

Yukarıda belirttiğimiz gibi, ele aldığımız bu mezar da I. Pazırık kurganında olduğu gibi soyulmuştur. Hırsızlar atların bulunduğu odaya dokunmamışlardı. Bir kısım bilim adamları bu at başlıklarının ön tiplerinin Asurlularda görüldüğünü ileri sürmektedirler.

Atların gömüldüğü odacık, defnedilen cesetlerin yer aldığı odaya göre daha yüksekte yapılmıştır. Atların bulunduğu yerin yükseklik oranı diğer kurganlardakinden daha fazladır. Bu nedenle yaz aylarında oda içindeki buzlar kısmen eridiğinde bozulmalar meydana gelmiştir. İkisi hariç, atların yeleleri kesilmiştir. Ayrıca kuyrukları da örülmüştür ve koşum takımları I. Pazırık kurganında bulunan koşum takımlarına benzer. Buradaki genç atların köpek dişlerinden onların sonbaharda öldükleri anlaşılmaktadır.17

III. Pazırık Kurganı

III numaralı kurgan 1948 yılında açılmıştır. Bu kurganın yapımında büyük taş blokların da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mezar kısmı üzerindeki ağaç kütüklerinden başka, alternatif olarak yerleştirilmiş taşlar ve kaya parçalarıyla da korunmuştu. Bu taş tabakalar arasında tahta kürek, tahta kamalar, ahşap yedi tekerlek ve bir arabanın kalıntıları bulunmuştur.

Bunlardan başka duvarların içeri çökmesini önleyen ahşap panellerin de izleri tespit edilmiştir.

Daha alt kısımda kuzey tarafta üç dikey ayak ile güneyde üç dik ayak daha yer alır. Bunlar birbirlerine çapraz hatıllarla bağlanmıştır. Ayaklar üstteki yapıyı taşırlar.

Bu çapraz hatılların altında, dış odanın çalılardan oluşan ilk tabakası vardır. Bundan sonra eş seviyede ve kalınlıkta karaçam ve kayın ağacı tomrukları yer alır. Aralardaki boşluklar Altay bölgesine özgü bir çeşit yosunla doldurulmuştur. Çatıda ayrıca dört tabaka huş ağacı ve çam ağacı kabuğu tabakası vardı. Ağaç kabukları geniş şeritler halinde olmadığı için onların ilkbahar ve yaz aylarında ağaçlardan soyuldukları anlaşılmaktadır.

Çapraz hatılların bulunduğu yer ile kısmen odanın yer aldığı kesimde Jettmar'ın anlatımına göre, toplam 14 at iskeleti bulunmuştur. Rudenko bunların karışık bir düzenleme ile yerleştirildiğini belirtir. Buz içinde donarak kalmış malzemelerin dışında kalan şeylerin çoğu çürümüştür. Kalıntılardan anlaşıldığına göre en iyi ve zengin koşum takımları bulunan atlar doğu tarafındadır. Bu atlar aynı zamanda maske ile de süslenmişlerdir.

Buradan soyguncuların açtığı tünel vasıtasıyla daha aşağıya devam edilince iç içe yer alan iki odaya rastlanmıştır. Burada iç ve dış duvarlar arasındaki boşluklar taş ile doldurulmuştur.

İç oda 1.28 m. yüksekliğindeydi ve duvarları düzeltilmemişti. Burası I. Pazırık kurganındaki defin odasına benziyordu ve cesedin bulunduğu iç kısım ile onun dışındaki duvarlar arası taşlarla doldurulmuştu. İç ve dış çatı arasında da bir boşluk vardı. Odanın içinde 35 cm. genişliğinde ağaç kütüğünden oyulmuş dar bir lahit bulunmaktaydı. İçi boştu, çünkü soyguncular cesedi çıkarmış ve yere bırakmışlardı. Cesedin kafasındaki delikten mumyalanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Mezarın diğer buluntuları öteki kurganlarla uygunluk gösterir. Küçük masalar (iki tane bulunmuştur), koyun kemikleri, sığır boynuzundan yapılma parçalanmış ve soygundan evvel ağaç lahitin içinde bulunduğu sanılan bir davul bunlardandır.

Doğu duvarına asılı bir deri miğfer bulunmuştur. Bunun yanında ölünün başının altına konan ahşap bir yastık, iskelet ile yastık arasında da buhur için kullanılan çubuklar vardır. İskeletin kafasının yanında da tahta bir kürek bulunmuştur. Burada adamın iki kat keçeden yapılmış pantolonunun kalıntılarına ve ayrıca ipek ve kürk parçalarına rastlanmıştır. Bunlardan başka, ipek para kesesi, bir ipek parçası, samur kıyafet parçaları, ok gövdeleri de bulunmuştur. Mezarda ayrıca üç tane sepet örgüsü biçiminde, ağaç dallarından örülmüş (hasır) kalkan bulunmuştur.18

IV. Pazırık Kurganı

II. ve III. Kurganlarla aynı yıl içinde (1948) açılan bu kurgan 24x1.40 m. ebadında olup diğerlerine nazaran oldukça küçüktür (Resim 6). Diğer büyük üç kurgan gibi bu kurgandan da doğuya doğru dikili taş sıraları uzanmaktadır. III numaralı kurganın güneyinde yer alan bu kurganın üst tabakaları kaldırıldığında dört ana yöne yönlendirilmiş, tam kare olmayan (5.30x5.60 m.) ve kurganın kuzeybatısına doğru kaymış bir çukurla karşılaşılmıştır. Kurgan altındaki çukur 30 metrekarelik bir alanı kaplamaktaydı.

Bu çukur taş bloklarla doldurulmuştu. Mezar inşasıyla ilgili olup mezara bırakılan tahta kamalar vardı. Taş dolgu temizlendiğinde ahşap kirişlerden (kütüklerden) oluşan bir tabakaya ve daha altta ise ahşaptan yapılmış bir tek odaya rastlanmıştır. Bu odanın yanında yani, çukurun kuzey kısmında atlar gömülmüştür. Ayrıca defin odası ile at gömüsünün bulunduğu yer arasında kütüğe oyulmuş basamaklardan oluşan merdiven ele geçirilmişti. Bu kısım hariç, mezar ile çukurun duvarları arasındaki boşluk taşlarla doldurulmuştur. Odanın tavanının üzerine ise ağaç parçaları ve fundalıklar konulmuştu.

Pazırık Kurgan I ve II'deki iç oda şeklini tekrarlayan odanın içindeki buz eritildikten sonra, dar cephelerinde halkaları bulunan karaçam kütüğünden oyulma iki lahit bulunmuştur. Buradaki büyük lahitte başı doğuya bakan ve sol tarafına yatırılmış yaşlı bir adamın iskeleti, diğer lahitte ise başı doğuya bakan sırt üstü yatırılmış 15 yaşında bir kızın iskeleti vardır. Kafatasları öldükten sonra açılmıştır. Lahitin ölçüleri 3 m. x 70-60 cm. x 40-37 cm.'dir (yükseklik).

Masa ayakları ve üst parçaları, tahta yastık, ren geyiği boynuzundan yapılmış bir kuş başı mezar odasında yer alır. Mezarın dışında merdiven olarak kullanıldığı anlaşılan üzeri basamaklı bir sandık vardır.

Kütükten kiriş tabakaları kaldırıldığında bunların arasında kalan 14 atın kalıntısı ele geçmiştir. Bunlar defin odasının kuzeyinde olup, çukurun dibine konulmuştur. Yer dar olduğundan at kadavralarının dokuzu çapraz yatırılmış olup altısının başı kuzeydoğuya döndürülmüş, üçünün ise güneydoğuya çevrilmişti. Bunların üstüne yine çapraz olarak yerleştirilen atların başı ise batıya bakmaktaydı. Koşum takımı ile altın kaplı deri parçaları, kamçılar, ahşap ve bronzdan yapılmış koşum takımı parçaları da kalmıştır. Bunlar arasından hayvan üslubunun güzel parçaları çıkmıştır.19

V. Pazırık Kurganı

V. Pazırık kurganı da diğerlerinin gösterdiği özellikleri genel olarak içermektedir. Kurganın üzerinde üç ton gelen kaya ve taş parçaları olmasına rağmen maalesef bu kurgan da tamamen soyulmaktan kurtulamamıştır.

Kurganın altında çukurun ortasında çapı normal, ancak uzunluğu olağandışı olan bir tünelden mezar odasına inilmektedir. Burada bir kadın ve bir erkeğe ait iki tane tahta lahit bulunmuştur. Lahit

kapağı diğer dış bükey kapaklardan farklı olarak üçgen biçimini veriyordu. Cesetler epeyce zarar görmüş olmakla birlikte, bunlarda mumyalama izleri belli olmaktadır. Erkek cesedinin eli kasık kemiği üzerinde idi ve ayrıca el parmağa bağlanmış bir iple oraya tutturulmuştur. Mezarda 4. Pazırık kurganındakine benzer 4.13 m. ölçülerinde bir kütüğe 16 cm. aralıklarla yapılan basamaklardan ibaret bir merdiven bulunmuştur. Defin bölümünde en içteki oda 1.4 m. (yükseklik)x2.3 m.x5.2 m. ölçülerindeydi. Bunun dışındaki oda 3.4 m.x6.4 m.x1.9 m. (yükseklik) idi. Zemin 13 kalastan meydana getirilmiş olup, içteki odanın çatısında 13 tomruk, dıştaki odanın çatısında ise 18 tomruk bulunmaktaydı. İç ve dış odanın arasındaki boşluk 2. Pazırık kurganında olduğu gibi doldurulmamıştır. Dış odanın çatısında dört tabaka halinde huş ağacı kabukları bulunuyordu. Ağaç kabukları şeritler halinde dikilerek birleştirilmiştir. Böylece kabuklardan oluşturulmuş yüzey odanın çatısından daha geniş olup kenarları altta dış odanın (Rudenko bizim iç ve dış oda tabir ettiğimiz kısımlar için kutu/sandık terimini kullanmaktadır. Herhalde küçük kutu şeklinde odacık denilmek istenmektedir) kütüğüne asılmıştır. Diğer kurganlarda olduğu gibi burada da çatıyı destekleyen direkler bulunmaktaydı. Bu ahşap direkler 2.6 m., 2.65 m. yüksekliğinde ve 50 cm. çapındaydı.

Bu odanın içerisinde keçe veya ipekten yapılmış çeşitli eserler de ele geçmiştir. Ayrıca odanın çeşitli kısımlarında dokuz at cesedi bulunmuştur. Başları batıya döndürülmüş bu atlar diğer mezarlarda olduğu gibi yine koşumlarıyla birlikte gömülmüştür. Atlardan beşi keçe ile bir tanesi ise kumaş ile örtülmüştür. Bu atlardan birinin diğerlerinden çok daha iyi bir şekilde tımar edildiği dikkati çekmektedir.

Herhangi bir metal kısmı bulunmayan ahşap dört tekerlekli zarif bir araba atlarla birlikte bulunmuştur. Araba tahta çubuklardan yapılmış ve üzeri keçe ile kaplanmıştır. Mezarda büyük bir keçe yaygı ile birlikte bir de çadırın tepe kısmı ele geçirilmiştir. Sözü edilen keçe yaygıda, tekrarlanan bir atlı figürü, elinde bir ağaç bulunan önemli bir figür önünde durmaktadır. Burada ayrıca yine üst kısmı sökülebilir tarzda yapılmış üç tane masa bulunmuştur. Bunlardan başka zarı çürümüş bir davul bulunmuştur. Bu davullar diğer kurganlardaki örnekler gibi ikiye bölünmüş öküz boynuzundan yapılmıştı.

Mezar odasının dışında uzunluğu ve genişliği 2 m. olan (atların gömüldüğü kısımda ele geçmiş) bir halı bulunmuştur. Her cm. karesinde 36 düğüm vardır. Jettmar'a göre bu orta kalitede bir halıdır. Ancak bize göre özellikle devrini de göz önüne alırsak oldukça kaliteli bir halı olduğunu kabul etmek gerekir. Bu halının orta kısmı 24 kareye bölünmüştür. Ayrıca bordürlerinde geyik, atlılar ve grifon figürleri vardır. Bu halı üzerinde daha sonra ayrıntılı olarak duracağız.20

Başadar Kurganı

Başadar'daki iki numaralı kurgan diğer birçok kurgan gibi soyulmuş durumdaydı. Bunun çapı 58 m. ve yüksekliği 2.7 m. idi. Yer yüzeyinden altı metre aşağıda bulunan oda tek duvarlı basit bir yapıdaydı. Burada iki ağaç lahitten birinde bedeni mumyalanmış bir erkek cesedi diğerinde ise yine mumyalanmış bir kadın cesedi bulunmaktaydı. Kadın lahdinin üzerinde sadece basit süsleme

bulunurken, erkek lahtinin kapağında dört kaplan, iki erkek domuz, iki dişi boynuzsuz geyik, üç tane erkek keçi resmi vardı. Lahdin güney kısmında ise dört kaplan tasviri vardı. Mezarda ayrıca bir erkek çizmesi görülmektedir.

Defin odasında, ayrıca kumaş parçaları, deri eserler, bronz levhalar, boynuzlar, çadır direği, geyik ve koyun kemikleri, tabak içinde etler, pişmiş toprak kaplar vs. bulunmuştur.

Mezarda 14 at cesedi bulunmuştur. Bunlar yine koşum takımlarıyla birlikte gömülmüşlerdir. Atlardan biri koç boynuzlu bir maske taşımaktadır. Jettmar, bu kurganda cm. karesinde 70 düğüm olan bir halı parçasının eyerlerden birinin üstünde bulunduğunu söylemektedir. Ona göre bu V. Pazırık kurganında bulunan halıdan daha eskidir.

Bize göre bu kurgan da Proto-Türk veya Hun Dönemi'ne tarihlenebilir.21

Şibe Kurganı

Tip olarak Pazırık kurganlarına yakın özellikler gösteren bu kurgan, 1927 yılında Griaznov'un yaptığı kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Ursul nehrine yakın bir yerde Şibe mıntıkasında bulunan mezarın üzerinde 45 m. çapında ve 2 m. yüksekliğinde bir tepe bulunmaktaydı. Bunun altında 7 m. derinliğinde bir çukur bulunmaktadır. Bu çukurda altta 5x3 m. ebadında karaçam kütüklerinden yapılmış bir oda yer alır. Tavan da boylamasına yerleştirilmiş karaçam kütüklerindendir. Söz konusu odanın üzerinde yer alan 3 büyük çapraz kirişin üzerinde 13 ağaç kütük tabakası yer alır. En üst tabaka ise çalı çırpıdan meydana gelir.

Bu odanın da içinde daha küçük bir iç oda bulunmaktaydı. Duvarlar ile tavan arasında 20 cm.'lik bir boşluk bulunmaktadır. Bu içteki ceset odasında ağaçtan oyulmuş bir lahit bulunmaktadır. Bu lahitte yaşlı bir adam ve çocuk iskeleti bulunmuştur. Cesetler mumyalanmıştır. Üç tarafta, çukurun duvarları ile dış oda arasında kalan boşluklar taşlarla doldurulmuştur. Boş bırakılan kuzey tarafında ise 14 atın kalıntısı bulunmuştur.

Mezar diğerleri gibi soyulmuş olduğundan dolayı, ancak soyguncuların gözünden kaçmış küçük değerli eşyalar ele geçirilebilmiştir. Altın düğmeler, elbise süs plakaları, değişik geometrik şekilli objeler, ok başları, üzeri hayvan figürlü plakalar, cesedin bulunduğu yerden çıkarılmış eserlerdendir. Bazı eserlerde altın kakma tekniği uygulanmış olup, demir plakalar üzerinde siyah boya izlerine de rastlanmıştır.

Altın eserler atların gömüldüğü yerde daha çok kalabilmiştir. Ayrıca boncuklar, püskül tutucular ve hayvan üslubunda yapılmış objeler de karşımıza çıkmaktadır.

Kurganda verniklenmiş kaplar (M.Ö. 86-48 yıllarına ait) da ele geçmiştir. Sözü edilen kurgan bu kaplar sayesinde tarihlendirilebilmiştir.22

Berel ve Tüekta Kurganları

Ünlü araştırmacılardan Radloff, 1865'te, Güney Altaylar bölgesinde Berel bozkırında büyük bir kurgan keşfetti. Mezar odasının kuzeyinde 4 attan oluşan dört sıra halinde atlar ile daha yukarıda 8 at kadavrası ele geçmiştir.

Güneyde atların yüksekliği ile aynı seviyede, ağaçtan oyulmuş bir lahit bulunmuştur. Bu lahtin üzerine raptedilmiş bakır grifon tasvirleri bulunmaktadır. Çukurun aşağısında ağaç gövdesinin altında oldukça tahrip olmuş bir insan iskeleti ile ayrıca 14 atın kalıntılarına rastlanmıştır.

Atların bulundukları yerden de önemli buluntular ele geçmiştir. İskit tipi demir bir hançer, eyerin ön boyunduruğunu süsleyen altın varakla kaplı hilal şekilleri, koşum takımı süsü olan realist görünüşlü geyik başları önemli buluntulardandır.

İki büyük kurgandan oluşan Tüekta kurganlarından birincisinin tepe kısmı 68 m. çapında ve 4 m. yüksekliğindedir (Resim 7). Yedi metreden aşağıda çift duvarlı geniş bir mezar odası vardır. Yine hırsızlar tarafından soyulan bu mezar bir erkek mezarı idi. Mezarın envanteri diğer kurganlarda olduğu gibidir. Adamın giysileri, Küçük masalar, haşhaş yakmakta kullanıldığı düşünülen ocaklar, hançer kını, ok gövdeleri, demir kılıç parçaları vs. buradan ele geçmiştir. Ameliyat masasını andıran 2 m. uzunluğundaki bir masanın mumyalama işi için kullanıldığı zannedilmektedir.

Mezardaki atların koşum takımları yok, ancak eyerleri vardır. Eyerler deri ve ağaç kabukları ile süslenmiştir.23

Noın Ula Kurganları

Arkeolog Kozlov ve kazı heyeti tarafından gün ışığına çıkarılan Noın Ula kurganları (Resim 8), Urga-Kâkhta yolu üzerinde, Baykal gölüne akan Selenga Nehri yakınında Noın Ula dağlarında yer almaktaydı. Bu mezarlar M.Ö. II-I. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Ancak başka bazı araştırmacılar bu tarihin M.S. I. yüzyıla kadar indirebileceği düşüncesindedirler. Burada üç grup oluşturan, çok sayıda kurgan söz konusudur. Ögel'e göre bu kurganlardan bilhassa 1, 6, 12, 23 ve 25 numaralı olanları Hun prenslerine ait kurganlar idiler. Burada toplam 212 kurgan tespit edilmiş ve arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılmıştır.24

Dikdörtgen şeklinde olan mezarlarda aşağıya inen merdivenler vardır. Genel olarak bakıldığında her mezar odası (daha dıştaki oda) 5 m.'den daha uzun olan ve iki-üç m. genişliğinde ve 1-3 m. yüksekliğindedir. Duvarlar ve çatı kütüklerden yapılmıştır. Çatıda ayrıca ağaç direklerle de taşınır. İçteki oda daha küçüktür. Boyu 3 m. den fazladır. Genişlik ve yüksekliği aynı ölçülerdedir. Phillips'e göre ağaçtan oyma lahitte yatan cesetler Avrupai tipin bazı özelliklerini gösterir. Duvarlar, çatılar ve zemin ipek, keçe, ve yünlü kumaşlarla kaplıdır. At kurbanına işaret eden kemikler bulunamamıştır.

Noın Ula kurganları yine araştırmacılardan evvel hırsızların girdiği kurganlardandır. Bu nedenle burada da soyguncuların dikkatinden kaçan bir iki küçük parça dışında altın eser ele geçirilememiştir.

Kazılan kurganlardan birinin ölçüleri (6. kurgan) 16x14 m boyutundadır. Ancak yer düz olmadığı için yükseklik yarım ile bir buçuk metre arasında değişmektedir. Bu ölçüler kurgan (taş yığın) kısmına aittir. Bu yığının altında yer alan ve kare şeklinde olan mezarın derinliği 9 m. kadardır. Mezarın girişini teşkil eden çukurun duvarları ağaçtan yapılmıştır. Duvarların üçünün dik olduğu, dördüncüsünün ise dışarıdan içeriye doğru meyilli olarak ele alındığı anlaşılmaktadır. Bu husus ağaçtan oyulmuş lahtin buradan mezara indirildiğini göstermektedir. Ancak söz konusu bu kısım yine de lahtin bulunduğu asıl mezar odası değildir. Buradan dehlizle girilen daha aşağıdaki bir bölme asıl tabut odasıdır. Bu kısım 3x1.70x1.20 m. ölçülerindedir. Bu bölümde de ağaç tomruklardan yapılmış duvarlar ve çatı söz konusudur. Hükümdara ait olduğu kabul edilen cesed 216x77x78 cm. ölçülerindeki, köşeleri sivriltilmiş bir ağaç lahitte yer almaktadır.

Mezarda tunç eşyaya çok, demir eşyalara ve altın eşyaya (çoğu soyguncular tarafından alınmıştı) az rastlanmıştır. Cesetlere ait kaftan, başlık ve geniş pantolonlar bulunmuştur. Burada ayrıca çeşitli dokuma ve kumaşlar ele geçirilmiştir. En önemli buluntulardan biri tabutun altında bulunmuş olan keçe yaygıdır. Bunun üzerinde hayvan üslubunda bir hayvan mücadele sahnesi bulunmaktadır (grifon ve bir yak öküzü arasında savaş).

Bunun gibi geyik-kartal mücadelesini içeren örnekler de bulunmuştur. Bu mücadele sahneleri yünlü kumaştan aplike olarak keçe üzerine işlenmiştir. Mezarda ayrıca ağaç veya metalden yapılmış çok çeşitli kaplar, tunçtan yağ lambası, tunçtan içinde et pişirilmiş bir tencere, kulpları hayvan başı biçiminde bir çaydanlık, içi yün ile doldurulmuş iki deri yastıktan ibaret eyerler ve at koşum takımları, mitolojik kurt figürlü kemikten yapılmış bir takı ele geçirilmiştir. Bu arada Çin'den gelme olduğu kabul edilen bazı eşyalara da rastlanmıştır. Eserler üzerinde göze çarpan en önemli özellik " hayvan üslubu" kapsamına giren tasvirlerdir.

25 numaralı mezardan çıkarılan yün işleme örtüde Avrupai tipe yakın hatlarla tasvir edilmiş bir Hsiung-nu (Hun) Türkünün portresi görülmektedir.25

Katanda Kurganları

W. Radloff Sibirya ile ilgili ünlü eserinde, Güney Altaylar'da bulunan bir kısım mezarların, kendi yönetiminde nasıl açıldığını anlatmaktadır. Bunlar arasında Katanda mezarlık alanındaki kurganlar da önemli yer tutmaktadır.

Sözü edilen araştırmacının açıklamalarına göre; yukarı Katanda nehrinin, sol sahilinde Katanda Köyü civarında, dört mezarlık alan bulunmaktadır.

I. alan 30-40 kurgandan meydana gelir, ikinci alandaki en önemli kurgan üstü düz kaya parçaları ile örtülmüş bir büyük kurgan idi ve bu kurgan tepesinin etrafındaki alanda üzerinde taş yığınları bulunan 20 kadar başka mezar daha bulunmaktaydı. Bu bölgedeki üçüncü mezarlık Katanda'nın yukarı mecrasının sağ sahilinde bulunmaktaydı. Burası birinci mezarlık alanına benzemekteydi.

Dördüncü mezarlık alanı ise Katanda mansabının batısında olmak üzere Katunya sahilindeydi. Burada üzerine taş yığılmış az sayıda mezar bulunuyordu.

Radloff'un anlattığına göre söz konusu bölgede el sürülmemiş ve birbirine benzeyen üç kurganlı mezarın yapısı şu şekildeydi.

Mezarın üzerinde ufaltılmış taş parçaları yer alıyordu. Yer seviyesinden itibaren kazılmış alan da aynı şekilde taşlarla doldurulmuştu. Burada dört köşeli bir çukur bulunmaktadır. Doğuya doğru yönelen bu çukurun batı kısmında doğusuna nazaran daha fazla ve büyük taşlar vardı. Bu taşların altındaki mezar odalarında yedi at ve bir kulun kalıntısına rastlanmıştır. Bu atlar bir taş tabaka üzerindeki bölmelerde yer alıyordu. Bunun altında yer alan mezar çukurunun kuzey kısmı daha derin kazılmış olup aşağıya inmekteydi. Bahsedilen son kısımda koyun kemiği parçalarına ve üç insan iskeletine rastlanmıştır. Cesetlerden biri kadındır.

Kadın iskeletinin yanında bakır küpeler, başının üzerinde bakır levhacıklarla süslü kumaştan ibaret bir ziynet eşyasının izleri, yanında demirden bir kelt, balık kemikleri, sağ el parmağında gümüş yüzük bulunmuştur. Ayrıca bir de deri bakır levha süslü çoraptan da söz etmeye değer.

Erkek iskeletin sağ ve sol yanlarında, elin bulunduğu yerde bir bileği taşı, demir ve kemikten oklar, bıçak, bir mızrak ucu ve yay parçaları bulunuyordu.

İlginç olan, söz konusu kurganın altındaki mezar kısmında ağaç kütüklerden yapılma duvarlardan söz edilmemesidir. Ancak Radloff 21-29 Haziran 1865'te kazdığı ikinci mezarlık alanında kazılan kurganlardan birinin altında daha önceki örneklere benzer şekilde çam ağacından yapılmış odalara rastlamıştır.26

Ögel' in bildirdiğine göre Katanda'daki bu kurganlardan birinin iç genişliği 20 m. kadardı. Burada eğri bir kılıç (araştırmacı bunu Türk kılıcı olarak nitelendiriyor) bulunmuştu. Aşağıya doğru daralan odanın ortasında ağaç lahitler bulunuyordu. Bu kısmın tavanı ve duvarları karaçam kütüklerinden yapılmıştı. Boyları 1.80 m.'ye yakın olan iki iskelet, üçer ayaklı iki sedye üzerinde bırakılmıştı. Kurganda ayrı bir bölmede altı at kadavrasına rastlanmıştır. Bu kurganda da çeşitli eşyalar ele geçmiştir.27

Esik Kurganı

1969-70 yıllarında, Kazak Bilimler Akademisi'nin Tarih, Arkeoloji ve Etnoğrafya Enstitüsü'nün Arkeoloji bölümü başkanı, Kemal Akişoğlu'nun yönetiminde kazılan, Alma Ata şehrinin 50 km. yakınında şimdiki Issık kasabasında bulunan Esik (Issık) kurganı, bir çanağın üzerindeki yazılar ve cesedin üzerindeki altın zırh nedeniyle bilim aleminde büyük yankılar uyandırmıştır. Cesedin altın zırhının ve çok sayıdaki altın eşyanın mezarda ele geçirilmesi kurganın soyulmadığını göstermektedir. Açılan mezarın içinden dört bine yakın altın eşya çıkarılmıştır.

7 m. derinliğindeki mezar odasının üzeri yine toprak-taş yığınıyla kapatılmıştı. Bu oda, diğer Hun kurganlarında olduğu gibi inşa edilmiştir. Kalın çam kütüklerinden yapılmış mezar odasının ölçüleri 3x2 m. ebadındadır. Odanın derinliği ise 1.20 m. dir. Ancak çam kütüklerinin içerden yontularak düzleştirildiğini görüyoruz. Araştırmacıların açıkladığına göre mezar odasının ahşap strüktürü dışarıda hazırlanmış ve sonra kazılan çukura indirilmiştir. Zeminden kurganın tepesine kadar olan yükseklik 9 m.'yi, kurganın üzerindeki suni tepenin çapı ise 60 m.'yi bulmaktadır.

18 yaşında olması gereken genç bir prense ait cesedin üzerindeki altın zırh başlı başına bir sanat şaheseridir. Ancak esasında altın olan kesim zırhın üzerinde bir tabaka teşkil eder (Resim 9).

Cesedin başında üzerinde altından yapılmış tasvirlerin aplike olarak yer aldığı (Resim 10) külah şeklinde bir başlık bulunmaktadır. Başlığın tepesinde de bir hayvan heykelciği yer alır. Ayrıca ok uçları, altın yapraklar, dağ kıvrımları üzerinde dünya ağacında kuşlar, arslan, dağ keçisi gibi mitolojik ve sembolik açıdan önemli olan hayvan tasvirleri vardır. Başlığın önünde boynuzlu-kanatlı atlar simetrik olarak yer almaktadır.

Zırh gömlek, eşkenar dörtgenler şeklinde birleşen parçalardan oluşur. Eşkenar dörtgenlerin bir tarafında üçgenimsi yaprak şekilleri vardır. Kolların üst kesimlerinde ve yenlerinde arslan başları bulunmaktadır. Yaka çevresinden aşağıya inen ve etekte de devam eden şerit de arslan başlarından oluşmaktadır. Deri kemer üzerinde altın aplike kemer plakalarında hayvan tasvirleri bulunmaktadır. Kemer levhalarında dizleri bükük boynuzları arkaya doğru uzayan geyik tasvirleri, üsluplaşmış arslan başları bulunmaktadır.

Cesedin giydiği pantolonu ve çizmesinin yukarı taraflarıyla dizleri de altınla süslüdür.

Prensin sol tarafında kını altınla kaplı hançeri bulunmaktadır. Sağ tarafında da kemerine altınla bağlanmış iki tarafı keskin bir kılıcı bulunmaktadır. Onun ayrıca yine altın kaplı bir kamçısı da ele geçirilmiştir. Hançerin kabzasında ve kınında da hayvan tasvirleri yer alır. Aynı husus kılıç içinde geçerlidir.

Mezardan diğer benzeri mezarlarda olduğu gibi, çeşitli başka eşyalar da ele geçmiştir.

Esik kurganından çıkarılan eserlerin hepsi Hun sanatının yapım ve süsleme tekniklerine uymaktadır. Hayvan tasvirleri Türk hayvan üslubuna uygun olarak ele alınmıştır.

Mezardan ele geçen çeşitli eşyalar arasında keramik kaplar, ahşap tabaklar, 2 gümüş kupa ve yazının üzerinde yer aldığı bir gümüş çanak ile başka birçok obje ortaya çıkarılmıştır.

Öncelikle bu buluntuların hangi topluluğa ait oldukları meselesi tartışma konusu olmuştu. Kazıyı yapan Kazak-Türk arkeologları bu eserleri genellikle M.Ö. V-IV. yüzyıllara ve Sakalara mal etmektedir. Kazaklar kendi kökenlerini Türk olarak kabul ettikleri Sakalara dayandırdıkları için bu şekilde bir düşünceye varmışlardır.

Yapılan çeşitli araştırmalar eserlerin Bozkır kültürüne mensup Türk veya en azından Türklerle akraba (ya da Türkleşmiş) bir kavim tarafından yapıldığına işaret ediyor. Yazının Göktürk Kitabelerinin alfabesine benzerliği ve eserlerin mitolojik, ikonografik özelliklerinin Hun sanatına çok uygun oluşu nedeniyle, özellikle Türkiyeli Türk araştırmacılar bunları Hun eseri olarak nitelemişlerdir.

Muhtelif şekillerde (kaşık, kepçe, bardak gibi) tanımlanan gümüş çanak üzerinde 26 harf tespit edilmiştir. Bu harflerin okunması çalışmalarında özellikle Olcas Süleymanov'un yaptığı çeviri yankı uyandırmıştır. Onun dışında Prof. Musabayev'in, transkripsiyon ve tercümesi pek taraftar bulmamıştır. Bununla birlikte eserler üzerinde olduğu gibi, çanak üzerindeki yazının çözülmesi için yapılan çalışmalar da halen devam etmektedir.

İlk tercümeyi yapan Süleymanov şöyle bir ifadeyi önermiştir: "Khan uya Üç otuzı (da) yok boltı utığsi tozıltı". "Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu (Halkın?) adı sanı da yok oldu."28

Ulandırık (Ulandryk) Kurganları

Bu kurganlar da kısmen proto-Türk ve kısmen de Hun kültürü olarak kabul ettiğimiz Pazırık kültüründeki örneklerine benzer özellikler göstermektedir. Bunlar da Pazırık'ta olduğu gibi üzerinde yığma taştan suni tepelerin bulunduğu kurganlı mezarlar idiler. Bu nedenle genel kurgan tanımı altında incelenebilirler.

Buradaki kurganlardan Tashanta I kurganı, 25 m. çapında büyük bir kurgandır. Orta büyüklükteki kurganlardan 8 tanesi 15 m. çapında, küçük kurganlar ise 1.8 m. ile 6.5 m. çapları arasında değişen bir ölçü göstermektedir. Küçük gruptaki kurganlar 12 adet, orta gruptakiler 29 tanedir.

Üzerlerinde kurban olarak sunulan hayvanların kemikleri bulunan bu mezarlarda 42 kurganın yedisinde 2-20 arasında değişen şekillendirilmemiş dikili taşlar olan balballar vardı. Bazı kurganlar kiminde iki-üç tane olmak üzere taş çemberlerle kuşatılmıştı.

Toprağın altında cesedin defnedildiği yer, toprak seviyesinin altında dikdörtgen şeklinde idi. Bazı mezarlar kalas ve kütüklerle, çoğunluğuysa toprak ve taşlarla kapatılmıştı. Ceset çoğu kere (bazı yerlerde başı haricinde) doğrulmuş şekilde gömülmüştü. Defin odası birçok kurganda kütüklerden yapılmış bir oda şeklinde olup, cesedler Pazırık'takilere benzer şekilde ağaçtan oyma lahitlere defnedilmişti. Bunlar hemen hemen hepsinde koşum takımları bulunan atlarla gömülmüştü. Atlar başın gerisine vurulan bir balta darbesiyle öldürülmüştü. Toplam 42 kurganda gömülü olan 60 kadar insanın %65 'i kadın ve çocuklar %35'i erkeklerden meydana gelmekteydi.

Mezarlarda ölülerle beraber çeşitli türde ve standart yapıda silahlar, kısa kılıçlar, savaş baltaları, sadağı (kuburu) içinde ok ve yaylar, dallardan yapılmış kalkanlar (erkeklere ait olarak) bulunmuştu. Kadınlara ait eşyalar olarak ise daha çok saç kurdelesi, kolye, ayna, muskalar, küpeler, çanta içinde

tarak vb. idi. Mezarlarda Pazırık'takilere benzer giysiler, günlük kullanım eşyaları vb. eserler ele geçmişti.29

Ukok Platosu Kurganları

Natalya Polosmak ve ekibi tarafından son yıllarda (1990-1991) kazılan, Moğolistan, Altay otonom bölgesi, Kazakistan sınırlarının kesiştiği bölgede Rusya fedorasyonu topraklarında yer alan Ukok platosunda keşfedilmiş kurganlı mezarlar tamamiyle Pazırık mezarlarındaki özelliklere uygun olarak inşa edilmiştir. Bunlar üzerindeki taş yığınları, tomruklarla desteklenmiş mezar odaları, ağaçtan oyma tabut ile benzeri şekilde ele alınmıştır. Yine cesetler eşyaları ile birlikte gömülmüştür. At cesetleri ayrı bölmelerde bulunmaktadır. Ele geçirilen eşya ve silahlarda hayvan üslübuna uygun tasvirler son derece yaygındır. Bu mezarların içlerinde özellikle Ak Alaha (Resim 11) kurganları ve Kuturguntas kurganı zikredilebilir.

Polosmak'ın yine bu civarda yaptığı bir kazıda bulunan (1993 yılı) soylu bir kadına ait mezar da çok önemlidir. Atların, bir hizmetçinin ve çeşitli eşyaların ele geçtiği mezarda lahit içinde bulunan mumyalanmış kadın cesedinin vücudu II. Pazırık kurganında bulunan adamın gövdesindeki gibi dövmelenmiştir. Bu dövmelerin tarzı da Pazırık II'deki adamın dövmesinin üslubuna uymaktadır. Kadının mezarında küçük çukur masalar üzerinde yemeklerin bulunması da bu benzerliğe işaret etmektedir.30

2. Hun Devri'nde Yerleşme

Yerleri ve Konutlar

Hunlarda şehircilik konusunda Çin kaynaklarında bazı bilgiler bulmaktayız. Asya Hunlarının "kışlak"larında evlerin duvarlarının "dövülmüş" veya "sıkıştırılmış" topraktan yapıldığına dair ifadeler bu konuya örnek olarak belirtilebilir.

Yine Çin kaynaklarında M.Ö. 36'da Çinliler tarafından yıkılan Hun Hükümdarı Çi-Çi'nin başkenti, etrafında bir sur bulunan "Ordu-Kent" dediğimiz tarzda şehir olarak yapılmıştı. Ayrıca Çin kaynaklarında "Yatan Ejderin beldesi" veya kısaca "Ejder şehri" diye anılan bir başka Hun yerleşmesinden de bahsedilmektedir.31

Kazılarla ortaya çıkarılan Hun yerleşmeleri hakkında bir fikri olmayan F. Sümer'e göre, Hsiung-nular sadece Çinli çiftçi ve zanaatkarlar için kasaba, hisar, köy gibi yerleşme yerleri kurmuştular.32 Ögel'e göre ise, özellikle Hunların elinde olan Batı Orta Asya memleketlerinde şehircilik gelişmişti ve Türkler buralardaki şehir hayatından büyük fayda sağlıyorlardı.33 Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar, Hun Devri'nden kaldığı anlaşılan bir kısım yerleşme yerlerini açığa çıkarmıştır. Bu yerleşme yerlerinde çadır tipinde olmayan konutlara da rastlanmıştır. Ancak biz çadırın Hun Devri'nde de yaygın olduğunu düşünmekteyiz. Çalışmamızın bu kısmında sözünü ettiğimiz bu konular üzerinde duracağız.

İvolga Yerleşmesi

Bu yerleşme bir büyük kale (Ordu-Kent), küçük tahkimat duvarı ve bir mezarlıktan oluşur. Burası A. Davydova tarafından kazılmıştır.

Söz konusu yerleşme Selenga vadisindeki, Ulan-Ude'den 16 km. uzaklıkta yer almaktadır. Kalenin ölçüleri kuzey-güney doğrultusunda 350 m., doğu-batı ekseninde 200 m.'dir. Yapı (Şehir) 35-38 m. genişliğinde savunma duvarları ile kuşatılmıştı. Yerleşmenin kazılan 7000 m. karelik alanında 51 ev ve 600 kuyu (çukur) bulunmuştu. Çoğu evlerin yarı oranda yeraltına yapılmış olduğu dikkati çekmektedir. Sadece merkezde bulunan bir bina tamamiyle yer üstündeydi ve muhtemelen bir Hsiung-nu şefinin eviydi. Evlerden ve çukurlardan elde edilen materyale göre, site sakinleri tarım, sığır yetiştiriciliği, avcılık ve balıkçılık, bronz ve değerli metal işlemeciliği ile uğraşıyordu. Kazılarda ayrıca hayvan tasvirli ve geometrik düzenlemeli sanat nesneleri de ele geçmiştir.

İvolga yerleşmesinin mezarlık alanında açılan 216 mezardan, giyim eşyası ve Ordos üslubunda tunç levhalar, ünik kolyeler elde edilmiştir.

Dureny I ve II Yerleşmesi

Dureny I yerleşmesinde de Prof. A. Davydova tarafından kazılar yürütülmüştü. Burası da İvolga tipinde bir yerleşme idi ve Chikoy nehri boyunca 11 km. uzanıyordu. Bu şehrin 12.000 m. karesi kazılmıştır. Buluntular burada yaşayan insanların çiftçi, çoban ve zanaatkar olduğunu göstermektedir. Burada ayrıca dağ keçisi, mühür gibi ünik eşyalara da rastlanmıştır.

Dureny II, yerleşmesi ise S. Miniaev tarafından kazılmıştır. Burada Stratigrafi 11 tabakadan oluşur. Bu tabakalardan 5-7. kültür tabakaları Hsiugn-nu Dönemi'ni yansıtmaktadır.

Son zamanlarda Hun Devri'ne ait olarak artaya çıkarılan ancak yanında yerleşme bulunmayan bir yer de Derestuj mezarlığıdır.34

Moğolistan'daki Hun

Yerleşmeleri

Moğolistan Aimak Töv'de (Chüret dov) dört ana yöne göre düzenlenmiş bir kent ortaya çıkarılmıştı. Kentin merkezinde bir granit temel üzerine oturtulmuş döt köşeli bir saray yapısı bulunuyordu. Bu yapı uçları volüt biçiminde bezemelere sahip kiremitlerle örtülüydü. Saldırılar sırasında susuz kalmamak için güney duvarına yakın yerde su deposu yapmışlardı.

Öte yandan Moğolistan'da Aimak Chentij'in aşağı yukarı merkezinde bulunan kare şeklindeki üç küçük yerleşim yeri daha tespit edilmiştir ki bunların Moğolistan'daki en eski yerleşmeler oldukları düşünülüyor. Bunlar Törölzin dörvölzin (235x235 m.), Burchijn dörvölzin (180x180 m.) ve Gua dov, (360x367 m.) dir. Söz konusu yerleşmeler güney ve kuzeyde kapıları olan ve çok yüksek olmayan

duvarlara sahiptirler. Kentlerin orta yerinde yine kiremit örtülü bir saray yapısı bulunuyordu. Buradaki binaların duvarları boyunca sunakların bulunması söz konusu yerlerin dini hüviyetini açığa çıkarıyor.35

3. Hsiuhg-nu ve Genel Anlamda

Türklerde Çadır

Yukarıda yerleşme yerleri ile ilgili verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere sanıldığının aksine Hunlarda ve genel anlamda Proto-Türk ve Türk topluluklarında çadır tipi meskenin yanında diğer türden meskenlerin de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yine bu yerleşme yerlerinin varlığı Türklerin Göçebe olduğu tezini tamamiyle çürütmektedir. Ancak Türk topluluklarının farklı bir yerleşiklik anlayışının olduğu da gözden kaçmıyor. Bu durumda bizim de önerdiğimiz gibi "Bozkır Medeniyeti" kavramını kullanmak daha doğru görünmektedir.

Hun Devri'nde kurganlardan çıkarılan bazı malzemelerden ve başka ipuçlarından anlaşıldığına göre hareketli Türk topluluklarında yurt tipi çadır, kolayca kurulup sökülebilen ve rahatlıkla bir yerden bir yere nakledilebilen bir mesken olarak çok önemli olmuştur.36 Yaylak-kışlak tarzı yaşama uygun olarak bir yerden bir yere gidileceği zaman sökülen çadırların hayvanlar üzerinde taşındığı bilindiği gibi, tekerlekler üzerinde nakledildiği örneklerin varlığı da tespit edilmiştir.

Yurt tipi çadırın proto-tipleri olan meskenler Sibirya, Orta ve İç Asya'da insanlık tarihinin en erken çağlarından itibaren gelişimini sürdürmüştü. Örneğin Paleolitik Devir'de dahi bu meskenlerin ilkel şekillerinin mevcut olduğunu biliyoruz. Sibirya-Buret'te kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış olan çadır şeklindeki meskenler ilginç örneklerdir. Bunlar yere raptedilen ama tepe noktada birleşen ağaç dallarından bir iskelete sahipti. Yalnız bu örneklerdeki ağaçlar dik olarak tepede birbirine tutturulmamıştır. Dallar yukarıda bükülerek -esnetilerek- bir çeşit kubbeli çadır tipi meydana getirilmiştir. Ancak bu kubbe şekli yerden itibaren oluşturulmuştur. Söz konusu çadırın merkezinde ve giriş kısmında bir açıklık bırakılarak üzeri hayvan derileriyle kapatılmıştır. Bu deriler dışarıdan ahşap dayaklarla desteklenmiştir. Bahsedilen yerde ayrıca birisi dikdörtgen temele sahip dört mesken daha bulunmuştu.37

Büyük Hun Devleti kurulmadan hemen önce, Proto-Hun kültürü diyebileceğimiz Tagar kültürü devresinde Orta Yenisey'de yani Kem havzasında, Boyar mıntıkası petrogliflerinde M.Ö. 7-6. yüzyıla tarihlenen Bozkır yaşantı sahnelerinde yuvarlak gövdeli, kubbe şeklinde çatılı çadır tasvirlerine rastlanmıştır.38 Hun kurganlarından çıkarılan çeşitli nesneler arasında çadır ile ilgili bazı malzemelere de rastlandığını yukarıda belirtmiştik. Bunlar yakın geçmişte ve bugün de söz konusu olduğu gibi, birkaç tip çadırın kullanıldığını göstermektedir.

Bu çadırların en basit şeklinin "Çum" ya da "kapa" denilen tarz olduğu anlaşılmaktadır. Bu basit şekilde sırıklar tepede birleştirilerek konik bir biçim meydana getiriliyordu. Bu basit konstrüksiyonun

üzeri hayvan derisi, kayın ağacı kabuğu ya da keçe ile örtülüyordu. Bazen bu amaçla kullanılan kalın kumaşlar da söz konusuydu.

Geç dönemlerde, çadır tiplerinin tümüne birden Alaçik denildiği de olmuştur. Ancak aslında Alaçik ya da Alaçık denilen çadırlar sadece kiler gibi kullanılır. Bu çadırların derim kanatları, iki yanda uzun dikdörtgen perdeler oluşturulacak şekilde yerleştirilir ve uğların yerleştirilmesiyle çatı bir tonoz görünümünü alır.39

Hun Devri'nden bu yana bütün Türk dünyasında yaygın olarak kullanılan çadır tipi "öy" veya "üy " diye anılan meskenlerdir. Türkmenistan'da beyaz keçeden yapılan çadırlara "Ak öy/ağ öy", keçeleri odun isiyle karatılmış olan çadırlara ise "Kara/gara öy" denilirdi. Ak Öyler misafirler ve yeni evli çiftler için kurulurdu.40

Bu çadırlar silindirik bir şekil meydana getiren alt gövde ile bunun üzerinde yer alan ve kubbeyi meydana getiren iki esas bölümden ibarettir (Resim 12). Bilimsel literatürde bunların "yurt tipi çadır" veya Aköy olarak adlandırıldıklarını görüyoruz. Bazen "keregü", "Derim Evi" (Anadolu) gibi terimler de söz konusu tipteki çadırı ifade etmek için kullanılan isimlerdendir.

Konumuzu teşkil eden, çadırlar birbirine çapraz olarak raptedilmiş aksamın yanyana getirilmesiyle meydana gelen bir gövdeye sahiptir (Resim 13). Bu gövdenin üzerine eğik çubuklar yerleştiriliyor ve bunlar en tepede bulunan çembere tutturuluyor. Ortadaki kısım ocak için açık bırakılıyor. Daha sonra çadırın üzeri aşamalar halinde keçelerle kapatılma işine geçilmektedir. Bu keçeler kolonlarla bağlanır. Kapı kısmı da ahşap söve ve lentodan meydana gelen ve bir keçe ya da halı ile kapatılmış bir giriş yeridir.41

Ahşap Aksam

Kerege: Çadırın ana gövdesini meydana getiren ahşap aksamın ismidir. Türk dünyasının çeşitli yerlerinde bu terim az çok değişir. Bazen keregü, kerekü veya kibitka gibi terimler de bu ahşap kafes için kullanılır.42 Anadolu'da keregeye "Derim" de denilir. Kerege Kazak ve Kırgızlarda iki metre veya daha uzun olarak ele alınmış ve kalınlığı 2-3 cm. civarında olan çıtalardır. Bunlar genellikle belirli aralıklarla delinir ve bu aralıklar arada eşkenar dörtgenler oluşturacak şekilde birbirine çatılır. Bu nedenle bu aksam açılıp kapatılabilir. Böylece evin duvarını oluşturan keregenin aralıklarına "köz" (göz) adı verilir.43 Kırgız Türklerinde keregeleri meydana getiren dallar veya çubuklar -diğer ahşap aksamda olduğu gibi- "Coşa" denilen balçık ile yıkanıyor ve sonra ısıtılarak kurutuluyor. Böylece dalların eğiklikleri sabitleştirilmiş oluyor. Bağlantı yerleri ıslak deri parçaları ile birleştirilerek kurutuluyor. Bu perçinlerden dolayı bağlantı yerleri oynak olduğu için "kerege" rahatça açılıp kapanabiliyor.44

Kazak Türklerinde Kerege Celköz ve Torköz olmak üzere iki türlü yapılır. Celköz kerege genellikle 11, 13, 15 teğelli olup 75, 80, 90 başlıdır. Torköz Kerege de 17, 19, 21 teğelli olup 95, 110, 120 başlıdır.

Kazaklarda “kerege”, Congu ile (yontularak) düzeltilen ağaç tütsü ile düzleştirilmek, dikine asmak suretiyle sertleştirilir. Kayışın geçeceği yerler (günümüzde) burgu veya matkapla delinir. İç ve dış yanlara gelecek ağaçlar, devenin boyun derisinden elde edilen tüysüz dilimli kayış ile teğellenir. Gölge yerde kurutulduktan sonra yerine konur.45

Türkmenistan’da kerege genellikle dört kanattan oluşur. Keregeyi oluşturan hafif eğik değnekler yukarıda anlatılanlar gibi arada “göz”ler (Türkmen şivesinde gözenek) bırakacak şekilde çapraz olarak raptedilirler. Bu ahşap aksamın tümüne “sünk” yani iskelet denilir. Ayrıca “terim” sözü de kullanılmaktadır. Gövdeyi oluşturan ağaç sopalar içeriden üst soldan aşağı inerek sağa doğru gider.46

Kerege değişik ağaçlardan elde edilen malzeme ile yapılır. Batı Türkistan’da bu iş için daha ziyade dut ağacı, Kazak ve Kırgızlarda ve Özbeklerde Sarı Söğüt ağacı kullanılır. Kırgızlarda ayrıca kayın ağacı veya Turgan ağacından da yapılır. Türkiye’de ise daha çok çam ağacı kullanılmıştır.47

Uk, Uğ, Ok: Keregelere bağlanarak çatıyı (kubbeyi) meydana getiren eğik değneklere verilen isimdir. Muhtelif Türk lehçelerinde bu terim de az çok değişir. Bu değnekler tepedeki ahşap çemberde nihayetlenir.48 Kazak-Kırgızlarda “Uvık” veya “Ovık” da denilen bu değnekler 3.5-4.5 m. boyunda, bir tarafı yassı ve bükülmüş, diğer tarafının ucu ise sivri ve ince olarak yapılmıştır. Yassı ve bükülmüş tarafına “ovık karnı”, sivri ucuna “ovık boyu” denilir. Karın kısmı delik olup, buradan geçirilen bağlarla keregeye bağlanır. Uğlar kalem kısmından tepedeki çemberde bulunan deliklere sokularak raptedilir.49 Türkmenistan’da da söz konusu çubuklara “uk” denir. Kubbeyi oluşturan bu aksama “omuz” da denilir. Teke çadırlarında bahsedilen kısmın eğimi 35 derece, Yomut çadırlarında 20-25 derecedir. Bu oran Ersarilerde 37-42 derece, Cawdurlarda (Çavuldur) ise 25-30 derece arasında değişir.50

Düğnük: Günümüzde, Türkiye’de düğnük denilen şekil, uğların bağlandığı tepedeki çemberdir. Bu çembere Kırgızistan’da Cagarak, Çangarak, Çangrak veya tündük, Kazakistan’da Şanrak veşa Şangırak, Batı Türkistan’da Tuynuk, Tünlük denilir.51Çemberdeki delikler yine “göz” tabiriyle anılır. Tam daire şeklindeki çemberin gözlerinin sayısı 50-100 arasında değişir.

Çatı tekerleğine Türkmenistan’da “tüynük” denir. Bunun içindeki parmaklıklara “carmak” adı verilir. Bunlar orta kısımda bir küçük kubbe oluştururlar. Bu içteki sopaların sayısı kabileden kabileye değişir. Yomutlar ve Göklenler sekizlik veya dokuzluk üç grup parmaklık kullanır. Tekeler, Salirler, Sarikler ve Ersariler yedilik, dokuz veya onluk demetler halinde iki grup kullanırlar.52 Kazak-Kırgızlarda çemberin üzerindeki gözlerden, 4, 6, 8 çift olarak karşıdan karşıya geçen, gerilmiş ağaç yay şeklindeki çubukların oluşturduğu şekle “küldireviş” denilir.

Eşik: Öyün kapısıdır. Çeşitli bölümlerine muhtelif isimler verilir. Bu ağaç kapıya kazaklar “Sıkırlavık” der. Kıymetli kapılar gümüş veya altın ile kaplanır. Türkmenistan’da bu terim “ısik” şeklinde geçmektedir.Kapı da ahşaptır.53

Ana direk/Bakan: Çangrak'a destek olan, bilhassa fırtınada çadırın devrilmesini engelleyen direktir. Yere giren ucu sivri, üst kısmı ise çatallı olur. Bu direk yani bakan 3-5 m. uzunluğunda olur. Öy kurulurken Çangrak bu ağaçla kaldırılır.

Adal Bakan: Yurdun içinde çeşitli eşyayı asmak için kullanılan ağaç. Genellikle çok budaklı kayın ağacından yapılır. Uzunluğu iki metre olur. Her budak 15 cm. olacak şekilde uzun bırakılır. Umumiyetle yatağın baş kısmına yerleştirilir

Çiy: Yazın yan duvarları kapatan keçeler kaldırıldığında kamış ve sazlardan hazırlanıp yurdun duvarı etrafına kapatılan çok ince çittir. Kırgızlarda "Kanat Çiy" denilen ve iki parçadan oluşan söz konusu hasır kapının iki yanından bağlanarak keregeye sarılır. Bu parçalar arkada üst üste biner.

Dokuma/Keçe Aksam: Ahşap konstrüksiyon kurulduktan sonra nakışlı enli kolanlar (örgü bantlar) gövdenin ahşap iskeleti üzerine sıkıca sarılır. Aynı zamanda dıştan ve içten çadırı kateden kolanlar da yapıyı hem sağlamlaştırır hem de güzel görünüşe katkıda bulunur. Daha sonra özel olarak hazırlanmış olan keçeler, üzerlerine dikilmiş olan bant ve ince kolanlar ile iskelete bağlanır. Çadırın kapı kısmı dikdörtgen bir keçe veya kalın ve ağır bir halı ile örtülür. Tüğnük/Düğnük üzerindeki keçe de kapıdaki gibi istenildiğinde açılıp kapanabilir. Kışın keçe örtülerin sayısı arttırılır.

Tuvırlık/Tuurduk/Tuvırdık: Yurdun alt kısmını çeviren keçe (Kazak-Kırgız). Etek kısmı geniş üst kısmı huni biçiminde biraz dar olarak biçilir. İçine çeşitli kumaşlarla aplike işlenir. Bu keçe uğlara bağlanarak gerilir.

Üzik: Üst kısmı dar alt kısmı geniş olan bu keçe Çangraktan aşağıya doğru sarkıtılır. Böylece söz konusu çemberle kerege arasındaki boşluk örtülür. Bu keçeler 2, 3, 4 parçadan oluşabilir.

Dödege/Tötöge: Tuvırlık ile Üzik'in birleşme yerini kapatan bir metre eninde ve öyün çepeçevresi boyunca döner. Bu keçe bandın üzeri motifli olur.

Baskur: Kergenin üst kısmı ile uğların bağlandığı birleşme yerini kapatan nakışlı bant şeklindeki keçe.

Tündik/Tünlik/Tündük Cabuu (Kazak-Kırgız): Tepedeki çemberin bıraktığı açıklığı örten keçe parçasıdır ve gecelik anlamına gelir. Üçgen şeklinde, kenarları ve üzeri motiflerle süslü, üç ucundan iplerle bağlanmış keçelerdir. Bunun bağları gerilerek kerege ayağına bağlanır.

Öreşe: Sazlardan örülmüş çadır içindeki paravanalardır.

Su Kanalı: Bazen yağmur suyunun çadır gövdesine zarar vermemesi için öyün etrafına suyun akıp gitmesi için açılan kanal.

Öyün İçinin Döşenmesi: Çadırın içerisinde herkesin yeri bellidir. İçerdeki düzen istenildiği gibi değiştirilemez. Aletler, malzemeler duvarlara asılmaktadır. Eşyaların bir bölümü çuval, torba veya heybelerin içine konuluyordu. Çadırın ortasında kutsal sayılan ocak bulunur. Ocağın arkasında yaşlı erkekler ve misafirler için ayrılmış olan ve "tör" olarak anılan (baş köşe) şeref köşesi bulunur. Burası da diğer yerler gibi keçe örtüler ve halılarla kaplanmıştır. Bu halılara "ocakçı" adı verilir (ebadı 2x3 m. dir.). Çok alçak masalar (Hun kurganlarında örneklerine rastlanmıştır), büyük-küçük sandıklar dışında mobilya ya pek rastlanmaz. Çadırın bütün zemini nakışlı keçe ve küçük halılarla kaplanır. Ocağın iki tarafına serilen döşekler sabah kaldırılınca yüklük şeklinde yığılır ve üzerine nakışlı örtü serilir.

Ocakta üç ayak veya taşlardan yapılmış ayaklar üzerine kazanlar yerleştirilir. Bu kazanlara ait örnekler kurgan kazılarından çıkarılmıştır. Ahşap, keramik kaplar, kova ve tekneler, süt mamüllerinin konulduğu deri kaplar, yayık gibi eşyalar görülür. Silahlar veya eyer takımları ise tör de asılı olarak muhafaza edilir.

Çadır duvarlarına asılan heybeler (horçun) ve hububat, yem, tuz vs. gibi malzemenin saklandığı çuvallar vardır.54

Bu genel tanım çeşitli Türk ülkelerindeki yurtlar için geçerli sayılabilir. Bir örnekle bunu teyit edelim: Türkmenistan'da çadırın iç kısmı, ışınlar şeklinde ocaktan ayrılan dört bölge halinde düzenlenebilir. Ocağın bacanın altına gelebilmesi için çadır merkezinin biraz önüne yerleştirildiği görülür. Kapıdan hemen sonraki kısım geçiş bölgesi olup burada ayakkabılarını çıkarır. Ayrıca basit aletler ve ufak hayvanlar burada tutulur. Gündelik ziyaretçilerin kabul edildiği yer de burasıdır.

Buna karşılık çadırın arka kısmı ailenin uyuduğu ve misafirlerin kabul edildiği "düp" (dip) ya da "tör" olarak adlandırılan kısımdır. Burada yumuşak şilteler olup, duvarda çantalar asılıdır. Burası ve yakındaki duvarlarda çeşitli eşyalar ve aletler asılıdır. Erkek tarafında silah konulan keçe veya halı çantalar vardır. Vb.55

Hun Devrinde Halı ve

Dokumalar

Pazırık Halısı: Beşinci Pazırık kurganından çıkarılan düğümlü halı günümüzde dahi üzerinde tartışılan çok önemli bir arkeolojik malzeme ve sanat eseridir (Resim 14). Bu halının büyük önemi dünya halıcılık tarihinde bilinen ve bir bütün halinde bulunmuş en eski düğümlü halı olmasından ileri gelmektedir.

Halı çok eski olması, üstün teknik ve estetik özelliklere sahip bulunması sebebiyle bilhassa yabancı arkeolog ve sanat tarihçileri tarafından çeşitli etnik topluluklara mal edilmek istenmiştir. Ancak çeşitli deliller ve ipuçları bu halının Türk sanatının bir ürünü olduğunu göstermektedir. Bu konu üzerinde ayrıntılı olarak durmamız fazla yer ayırmayı gerektireceğinden sadece birkaç hususa değinerek halının incelenmesine geçeceğiz.

Halı çeşitli araştırmacılar tarafından İskitlere, İranlılara veya Ermenilere maledilmek istenmiştir.

Bizim düşüncemize göre İskit terimi bir kısım Rus bilim adamı ve bazı Batılı araştırmacılar tarafından yanlış ifade edilmektedir. Herodot'un "İskit" terimini kullanmasından yola çıkan araştırmacılar "benzeri şekilde bir yaşantı tarzına sahip olan Bozkır topluluklarının tümünü "İskit" olarak nitelendirmişlerdir. Onlara göre Altaylarda da Altaylı İskitler yaşıyordu. Neticede M. Ö. 1. binyıl içinde Doğu Avrupa'dan Çin'in kuzeyine kadar olan topraklara hakim olmuş bütün topluluklara İskit adı verilmişti. Ancak İskit kelimesi etnik bir unsuru ifade etmekten ziyade Hun Devleti'ndekine benzer bir şekilde, içerisinde Türk kavimlerinin de yer aldığı bir milletler konfederasyonunu anlatıyor olmalıdır. Son söylediğimiz durumda dahi bir zamanlar daha doğudan gelmiş de olsa, İskit topluluklarını Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerle irtibatlı saymak, diğer bölgelerdeki bozkır topluluklarını bu kavrama dahil etmemek daha doğru bir anlayıştır. İskitlerin vaktiyle daha doğudan geldikleri tezi ile ilgili net bilgiler yoktur. Onların hangi bölgelerde oturduklarını tespit etmeden İç Asya ve Sibirya'daki sanat ve arkeoloji varlıklarını İskitlere maletmek bilimsel bir davranış biçimi değildir.

Zaten daha önce de belirttiğimiz gibi Türklerin ataları Andronovo kültür devresinden beri (M.Ö. 2000 veya 1700) Orta ve İç Asya'nın muhtelif bölgelerinde bilhassa Altaylar çevresinde yaşıyorlardı. Bu nedenle ve üstelik Hun kültür çevresine en azından Proto-Türk kültür çevresine dahil olan Pazırık kurganlarından birinden çıkarılan bir halıyı ithal edilmiş bir unsur saymak pek de mantıklı değildir.56

Anlaşılan Rus ve diğer Batılı araştırmacılar meseleyi Oryantalist bir anlayışla ele almaktadırlar.

Bazı araştırmacılar halıdaki süvari figürlerinin Pers Kralı Dârâ'nın (M.Ö. 520-485) yaptırdığı Persepolis sarayındaki kabartmalarda benzerlerinin bulunmasından yola çıkarak halıyı eski İran sanatına ait göstermek istemişlerdir. Söz konusu kabartmalarda Kral Dârâ'nın haraca bağladığı ülkelerin elçileri tasvir edilmekteydi. Hatta bu işi biraz daha zorlayan hayali geniş bazı araştırmacılar, haraca bağlanan krallardan birinin halıyı Ermenilere sipariş ettiğini ve Karabağ'da dokunduktan sonra söz konusu krala sunulduğunu düşünmekteydiler. Ama bu iddialar yine de bu halının birlerce km. uzaktaki Proto-Türk veya Hsiung-nu mezarında niye yer aldığını açıklayamaz. Ayrıca söz konusu Pers Devri'nde söz edilen tarih ile Halının tarihinin denk düşüp düşmeyeceği de belli değildir.

Yukarıda sözünü ettiğimize benzer, Asur ve Ahamenidleri de tartışma kapsamına sokan birçok görüş ileri sürülmüştür ve birçok tutarsız sav geliştirilmiştir. Bunların hikâyesini bazı yayınlardan izlemek mümkündür.57 Bize göre söz konusu sanat çevrelerinin tasvir-motiflerine olan benzerlik Türk

sanatının yabancı sanatlardan tasvirler alması veya Orta ve İç Asya'da yaygın olarak görünen "sanat ortaklıkları" konusu ile ilgilidir.

Pazırık halısı ikonografik açıdan incelendiği zaman onun Türk halı sanatının gelişim zincirinin başına rahatlıkla oturtulabileceğini görürüz. Halı Türkmen halılarındaki motif ve renk anlayışı ile uygunluk taşımaktadır.

Orta kesimde bulunan motifleri Türk damgalarıyla, lotus (nilüfer) çiçeği süslemeleri ile, Türk halılarındaki Göl denilen motiflerle karşılaştırmak mümkündür. Ayrıca bu motifi dört yön sekiz bucak motifi olarak ele almak ta mantığa uygundur.

Geyik figürleri (N. Diyarbekirli'ye göre) İç Asya'da yaşayan "Alces Machis" denen bir türdür. Bu cins geyik İran ve Ön Asya'da bulunmamaktadır. Geyik üzerindeki şekiller Türk hayvan üslubuna ait tasvirlerde de yer almaktadır.

Atın yanında yürüyen veya üzerine binmiş halde yer alan süvariler İç Asya'da soğuklarda giyilen türden bir başlığa, ayrıca çizme ve pantolona sahip olarak Orta ve İç Asya kıyafetiyle karşımıza çıkar. Atların üzerindeki eyer örtüleri yine Pazırık kurganlarından çıkarılan eyer örtülerini hatırlatmaktadır.58 Atların kuyruğunun düğümlü veya kesik olması Urartular, Persler gibi bir kısım eski topluluklara ait tasvirlerde de görülmektedir. Ancak bununla beraber biz bu hususun Bozkır topluluklarının etkisiyle yapıldığını düşünüyoruz. Nitekim at kuyruğunu bağlama veya kesmenin mitolojik, dinî ve sembolik anlamları yüzyıllarca Türk toplulukları arasında yaşamıştır. Bununla ilgili tasvirler Türk sanatının bütün devrelerinde karşımıza çıkar.59

Ayrıca halıda yer alan arslan-grifon tasvirleri en az birçok başka sanat çevresinde olduğu kadar Türk sanatında da yer almıştır.

Her ne kadar halının noppen (sarma, lüle veya dolama) tekniği denilen (bu teknikte atkı ipliği argaç, çözgü teli yani arış arasından geçirildikten sonra, ayrıca, çözgü üzerine yerleştirilmiş ince çubuklara sarılır. Çubuklar çekilince noppen dokuma oluşur ve bunlar ortalarından yarıldığında düğümlü halı yüzeyine benzer hav oluşur) bir teknikle dokunduğuna dair bir görüş söz konusuysa da.60genelde halının Türk düğümü de denilen Gördes düğümü ile dokunduğunun kabul edilmesi yine önemli bir husus olarak ortaya çıkar.

Gördes düğümünde, bükülmüş, renkli yün ipliğin bir ucu bir arışın, öteki ucu ise bitişik arışın üzerine düğümlenir.

Türk sanatının lehine olan bir diğer husus, halıdaki tasvirlerin halıya bakacak olan seyircileri düşünerek yapılmış olmasıdır. Yani seyirci halının ne tarafında bulunursa bulunsun, figürler buradaki kişinin bakış açısına göre yerleştirilmiştir. Türk sanatında yaygın olan bu tarz, minyatürlerde dahi kullanılmıştır. Hatta aynı hususu Osmanlı mezar taşlarının seyirciye dönük olarak yerleştirilmesi anlayışında da görüyoruz.

Görüldüğü gibi, yabancı kültürlerden gelen birtakım etkiler söz konusu olsa da bu eserin bir Hsiung-nu halısı olduğu anlaşılmaktadır.

Halı 1.89x2.00 m. boyutunda, yani aşağı yukarı 4 m kare ebadındadır. Çok ince yünden dokunmuştur ve her bir cm. karesinde 36 Gördes düğümü tespit edilmiştir.61 Bu düğüm sıklığı kendi dönemi için halının büyük bir ustalıkla yapıldığını gösterir.

Halıda ikisi geniş, üçü dar olmak üzere beş bordür (su) bulunmaktadır.

Eserin orta kesimindeki 24 kare alan içerisinde, bazı araştırmacılara göre dört yapraklı bir çiçek motifi olan ancak bize göre dört yön ve sekiz bucak motifi olması daha uygun olan motif yer alır. Çok gerçekçi olmamakla birlikte bu 24 kareyi 24 Oğuz boyu ile ilişkilendiren bir görüş de vardır.62 K. Erdmann'ın "eyer örtüsü" olduğunu zannettiği bu halının ortasındaki karelere bölünmüş kısmı dikkate alan Jettmar gibi bazı araştırmacılar halının bir oyun halısı olduğunu da iddia etmişlerdir. Halının bazı noktalarındaki rozet veya üçgen motifleri oyunun başlangıç ve bitiş noktaları olarak ileri sürülmüştür. Bu oyunun ilkel bir satranç şeklinde zarla oynana bir oyun olduğu ileri sürülmüştür.

Söz konusu motiflerin çevresini ve ayrıca bütün karelerin etrafını zincir motifli bir ince bordür çevreliyor. Bu ince su diğer bordürleri de sınırlandırıyor. Bu kısımdan sonra yine kare oluşturan bordürlerde arslan grifon figürleri yer alır. Grifonun geriye çevrilmiş (hayvan üslubunda görülen tipik tasvir şekli) açık gagasında dili görülmektedir.

Bundan sonraki bordürde sığın figürleri yer alıyor. Bunlar tamamıyla Türk hayvan üslubuna uygun olarak ele alınmıştır. Orta alandaki motiflere benzer motiflerden meydana gelen bir sonraki bordür sığınlı bordürü çevrelemektedir.

Daha sonra ise üzerinde çok tartışılan süvari figürleri karşımıza çıkıyor. Bunlar sığınlara ters bir yönde ilerliyor. Atlılar, alternatif olarak atın sırtında veya yanında yürüyorken tasvir edilmiştir. Daha sonraki bordür merkezdeki motifleri çevreleyen ilk bordürde olduğu gibi kartal başlı, kanatlı arslan grifonları gösteriyor.

Halı motifleri kök boya ile elde edilmiş boyalarla boyanmış yünlerle renklendirilmiştir. Ana zemin içten itibaren merkez, ilk bordür ve son iki bordürde kırmızı, sığın figürlü ve bir sonraki bordürde ise sarıdır. Motifler kırmızı, sarı ve merkezde olduğu gibi bazen mavi ile de renklendirilmiştir.63

V. kurgandan çıkarıldığını söylediğimiz bu halıdan başka düğümlü halı parçalarına IV. kurganda da rastlanmıştır. Ancak bunlar çok küçük olduğu için pek tanımlanamamaktadır.

Ayrıca Noın Ula kurganlarında da küçük halı parçalarına rastlanmıştır. Söz konusu bu parçalar da ait oldukları bütün hakkında ayrıntılı bilgi edinmemize olanak vermemektedir.

Bu arada daha yukarıda ilgili yerde belirttiğimiz gibi Jettmar, Başadar kurganında, Pazırık kurganındakinden daha eski ve cm. karesinde 70 düğüm olan bir halı parçasından bahsetmekteydi.64

Belki Proto-Türk veya Hun Devri'ne ait olabilecek başka halı parçaları Doğu Türkistan'da bulunmuştur. Bunlar küçük ve sade desenli parçalardır. Bunların M.Ö. 4-3. yüzyıla tarihlendirilenleri (bu tarih belki daha geç de olabilir) Lou-lan'da ve Lopnor'da yapılan kazılar da bulunmuştu (1906-1908). Bu örnekler basit geometrik şekiller ile bitkisel motifleri andıran süslemelere sahip, daha çok kırmızı, mavi, yeşil ve kahverengi renklerin kullanıldığı parçalardır.65

Kurganlardan Çıkarılan İşlemeler ve Bazı Dokuma Örnekleri

Çeşitli kurganlardan çıkarılan birçok dokuma eser günümüze gelebilmiştir. Bunlar yere yaymak veya duvara asmak için kullanılan süslemeli keçe örtüler, işlemeler, belleme, şabrak veya haşa denilen atların eyerlerinin altına (veya üstüne) serilen aplike olarak işlenmiş veya başka şekilde yapılmış dokumalar, düz dokuma yaygılar grubu içine giren kilimler olarak ana hatlarıyla ele alınabilir.

Kurganlardan çıkarılan eserler arasında Proto-Türk ve Türk işleme sanatının en eski örnekleri de yer almaktadır. Pazırık kurganlarından çıkarılan, keçeden yapılmış ve üzeri aplike olarak işlenmiş eyer örtüleri, sanat tarihimiz bakımından oldukça önemlidir. Bu eserler üzerinde Türk hayvan üslubunun en önemli temalarından olan hayvan mücadele sahnelerini veya hayvan figürlerini görüyoruz.66

Noın Ula kurganından çıkarıldığını söylediğimiz ve bir Batı Türkü tipini gösteren Hun soylusunu tasvir eden yün işleme örtü dışında, aşağıdaki birkaç esere de dikkati çekebiliriz.

1. V. Pazırık kurganından çıkarılmış, keçe üzerine aplike olarak işlenmiş 4.5x6 m. ölçülerinde duvar örtüsü.

Bu keçe örtüde dört yön motifi oluşturacak şekilde düzenlenmiş bitkisel tasvirli bordürler arasında kalan alanlarda birden çok defa tekrarlanmış olarak yapılmış kompozisyon görülüyor. Burada elindeki hayat ağacı ile bir tanrıça figürü tahta oturmuş durumdadır. Karşısında kuyruğu örülmüş atının üzerinde bir Hun asilzadesi bulunmaktadır (Resim 15). Söylenildiğine göre tanrıça elindeki hayat ağacıyla asilzadeye kut vermektedir. Tabi bu kut verme kişinin tanrıçaya dua etmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi kut kelimesi ruh-can anlamına geldiği gibi, saâdet, tâlih, mutluluk ve devlet manasına da gelmekte ve Tanrı' nın bir ihsanı olarak görülmektedir.67

Yukarıda sözünü ettiğimiz 5. kurgandan çıkarılan büyük keçe yaygının sağ tarafında yer alan ve karşılıklı mücadele eder pozisyondaki iki mitolojik yaratığı gösteren kompozisyondan bir parça. Sahnenin tamamında sağdaki figür geyik boynuzlu kanatlı arslan gövdeli bıyıklı bir insan başıyla tasvir edilmiş sfenks tipi bir yaratığı göstermektedir. Bunun simetriğinde insan başlı kuş gövdeli sirenlere benzer bir yaratık bulunmaktadır.

2. V. Pazırık kurganından çıkarılmış bir kilim parçasında ayin yapan soylu kadınlar görülüyor (Resim 16). Bunlar bir buhurdan'ın etrafında toplanmış olup adak yapmaya hazırlanmaktadırlar.68

Buradakine benzer Lidyalılara ait bir buhurdan Türkiye'de İkiztepe'de bulunmuştur. Aslında Mezopotamya 69 ve başka yerlerdeki silindir mühürlerde de benzeri buhurdanlar mevcuttur.

3. V. Pazırık kurganından çıkarılmış eyer örtüsü. Keçeden yapılmıştır. Ana zeminde kırmızı-mavi rengin kullanıldığı lotuslardan ibaret bir serbest kompozisyon bulunmaktadır. Ana kompozisyonun çerçevesini oluşturan bordürlerde daha sonra Türk-İslam sanatında yaygın olarak göreceğimiz kıvrık dal motiflerinin bir prototipi görülüyor.

4. Yaprak biçimini andıran dört yön motifi ile bezenmiş ve koç ya da geyik boynuzu denilen motif bordürlerinin çerçeve yaptığı keçe şabrak. Motiflerin bir bölümü oluşturulan baklava biçimlerinin içerisinde yer alıyor. Baklava şekillerinin kesişme noktalarında yine daire içinde Dört yön motifleri vardır. Böylece aynı zamanda genel hatlarıyla bir geometrik düzenleme meydana getirilmiş oluyor.70

5. Bir kartal grifonun bir dağ keçisine saldırdığı sahneye yer veren bir eyer örtüsü görülüyor. Tipik bir hayvan üslubu (hayvan mücadele) sahnesi söz konusudur. Eyer örtüsü birinci kurgandan çıkarılmış bir keçe üzerindedir. Sahnenin, atın iki yanından sarkan örtüde, seyirciye yönelik olarak iki kez işlenmiş olduğu dikkati çekmektedir. Yapılan tasvirlerde seyirciye göre sahneyi ele alma Türk sanatının özelliklerindendir71 (Resim 17).

6. M.Ö. 1. yüzyıla ait olduğu kabul edilen ve Hunlara ait olan Noın-Ula kurganlarından altıncı mezarın içinde bulunan duvara asılmış yün örtü, kaplumbağa sembolizmine işaret etmektedir. Bu örtü üzerinde suyu temsil eden üsluplanmış su bitkileri arasında balıklar ve su kaplumbağaları bulunmaktadır. Her bir kaplumbağa ağzında bir miktar ot tutmaktadır. Yün işleme örtüde, tasvir oldukça naturalist olarak ele alınmakla birlikte kaplumbağa ve balığın sembolizmine işaret edildiği de anlaşılmaktadır.72

Hunlarda Giyim-Kuşam

Kurganlardan ele geçen materyallerden anlaşıldığına göre, Hun erkekleri deri veya keçe elbiseler, kulaklıklı keçe başlıklar, dokuma bezden veya yünden iç çamaşırları, kendir liflerinden dokunmuş beyaz ince bir kumaştan imal edilmiş gömlekler, keçeden yapılmış bir kaftan, deriden yapılmış bol veya dar pantolon, tokalı, üzerinde bazen süslü plakalar bulunan deri kemer, kuşak, tabanları sert diğer kısımları yumuşak deriden çizme veya bot ve keçe/yün (?) çorap kullanmaktaydılar.

Kurgan kazılarından çıkarılan materyale göre kadınlar çok süslü hayvan kürkü veya postundan kaftan giyiyorlardı. Sincap postundan yapılmış bir kaftan bulunmuştu. Samur kürkten bulunan başlık kullanılan serpuşların da süslü olduğunu gösteriyor. Bulunan iki uzun deri çizmeden biri boncuklar ve pirit kristalleriyle süslenmişti. Bu bir tören çizmesiydi çünkü çizmenin tabanı da süslenmişti. Yine kazı materyallerine göre kadınların saçları çoğu kere örgülüydü. Bazen erkekler gibi tepe perçemi bırakıyorlardı. Bu şekilde tepeleri sivri bir tutam şeklinde düzenlenmiş saç tuvaletlerine Polosmak Ukok platosu kurganlarındaki cesetlerde de rastlamıştı.73

Bazı devirlerde, Hunların bozkır yaşantı tarzına uygun ve hareket yeteneğini engellemeyen kıyafetleri onlarla mücadelede başarılı olmayan Çinliler tarafından kıyafet ıslahatı yapılarak taklit edilmeye çalışılıyordu. Hsiung-nuların kıyafeti tipik bir süvari kıyafeti olarak düşünülebilir. Silahlar ise bu kıyafeti tamamlamaktaydı.

Bir Hun (erkek) bireyinin giyimini içten dışa doğru ele aldığımızda; en içte altta bir don, onun üzerine deri veya kumaş pantolon giyilir. Ayaklarda yün çorap yer alır. Ve ayaklara bunun üzerine giyilen çizme ya da bot türü ayakkabılar keçe veya deriden imal edilirdi. Üst kesimde iç çamaşırı üzerine içlik veya gömlek giyilirdi. Gömlek pantolonun içine sokulmaz aşağıya sarkardı. Bunlar genellikle hakim yaka tarzındaydı. En üstte soğuk havalarda giyilen ve Orta Asya'da çapan denilen kaftanlar bulunmaktaydı. Belde bir kuşak veya çoğu kez rütbe işareti sayılan, üzeri plakalarla süslenmiş deri kemer yer alıyordu.74

Hun Maden Sanatı

Türk maden sanatının en erken örnekleri altın, gümüş, demir ve bronz gibi maden ve bunların alaşımlarından meydana getirilmiş nesnelerden meydana gelmektedir. Çeşitli maden ve süsleme yapım tekniklerinin uygulandığını gördüğümüz bu eserler; plakalar, günlük kullanım eşyaları, sancak veya çadır alemleri, tören kazanları (Resim 18), silahlar vb. gibi çeşitli tiplerde, boyutlarda ve farklı fonksiyonları karşılayacak şekilde yapılmışlardır. Bu eserlerin üzerlerindeki tasvirler ve hayvan şekilli olanları genellikle "Hayvan üslubu" kapsamına girerler.75

Eski Türklerde madencilik, bilhassa demircilik kutsal sayılan bir meslek idi. Türk hükümdarları bahar bayramında örs üzerinde demir döğerek bir tören icra ediyorlardı. Şamanist dönemdeki bazı Türk topluluklarında "demirci" ile "şamanın" aynı yuvadan olduğuna, demirin kötü ruhları kaçırdığına inanılıyordu.76 Proto-Türk ve Hun Devri'ndeki Türk maden sanatının en güzel örnekleri, Leningrad (şimdi St. Petersburg) Hermitage Müzesi'nde bulunan ve Orta ve İç Asya'nın çeşitli kurganlarından I. Petro'nun (1689-1725) emriyle toplanan madeni eserlerden meydana gelmektedir. Bu eserler mücevherler, kemer tokaları, altın plakalar vs. gibi çeşitli sanat eşyalarından ibaret olup, değişik sembolik anlamlara sahip, arslan, kaplan, geyik, kartal, at gibi hayvanları veya hayvan mücadele sahnelerini içermektedir.

Erken devir Türk Sanatı'nda rastladığımız madeni eserlerin diğer iki önemli grubunu Minusinsk eserleri ile, İç Moğolistan'ın Ordos bölgesindeki eserler meydana getirmektedir. Ordos bronz eserleri, Türk sanatı ile Çin sanatı arasındaki ilişkileri ortaya koyması bakımından da ayrıca önemlidir. B. Ögel'in Anderson'dan aktardığına göre Ordos'taki bronz Hun eserleri şu şekilde sınıflandırılmıştı: "1-Çakılar ve küçük bıçaklar; 2-Baltalar ve kazmalar; 3-Zincirler, 4-Kaşıklar ve süs eşyaları; 5-Kaplar; 6-Kamalar ve hançerler, 7-Tokalar; 8-Diskler ve düğmeler; 9-At figürleri vs; 10-İğneler ve diğer takma süsler; 11-Geyik ve deve resimleri; 12-Koyun ve keçi resimleri; 13-Argali koyunu; 14-Öküz ve öküz başı figürleri; 15-Et yiyici hayvanlar ve domuz resimleri; 16. Yırtıcı kuşların başları ve kirpi resimleri."77

Bu arada Pazırık kurganlarından ve çeşitli başka mezarlardan çıkarılan eserler de çok önemlidir. Çeşitli maden teknikleriyle işlenmiş kılıç, hançer bıçak gibi çoğu hayvan başlı veya hayvan tasvirleriyle süslü silahlar ön plandadır. Bu dönemlerdeki kılıçlar, sonraki yüzyıllardaki Türk kılıcının ve yatağan tipi silahların ön tiplerini teşkil etmektedir. Öte yandan at koşum takımlarına ilişkin parçalar, çeşitli madeni kaplar ve takılar da bu kurganlardan elde edilen önemli madeni eserlerdir. Bunun dışında madeni plaka halinde eserler ve kemer tokaları/plakaları çoğu kere hayvan üslubuna uygun tasvirlerle ele alınmışlardır.

Radloff 'a göre, madeni eserlere ait bilgiler ve örnekler, Altaylar'da demir devrinde daha da artarak devam etmiştir. Bu dönemdeki eserler de hayvan takımı süsleri, gemler, keltler, kesici aletler, silahlar, kumaş veya meşin üzerine dikilen küçük dört köşe demir parçalarından oluşan zırhlar, ziraat aletleri, süs eşyaları (topuzlar, perçin veya kemer süsleri, kopçalar, aynalar, takılar vb.) hayvanî ve bitkisel tezyinat ile birlikte ele alınmıştır. Bitkisel unsurların gittikçe arttığı gözlenmektedir.78

Hun Devrinde Ahşap

Eserler

Proto-Türk ve Hunlara ait, çeşitli bölgelerdeki kazılarda ortaya çıkarılmış birçok ahşap eser de birçok yönleriyle dikkat çekicidir. Bu eserlerde görülen "eğri kesim tekniği" ile yapılan tezyinatın önemi Türk Sanat Tarihi açısından büyüktür (Resim 19). Zira bu teknik daha çok Türk sanatında görülmekte olup, İslamiyet'ten sonraki Türk sanatında zaman zaman bu teknikle işlenmiş ahşap veya başka türden süslemeler karşımıza çıkabilmektedir. Ahşap hayvan heykelcikleri veya at koşum takımlarındaki ağaçtan oyma hayvan figürleri bunların en dikkati çeken örnekleridir.79

Ahşap eserlerin en güzel örneklerini Pazırık kurganları ve Hunlara ait diğer kurganlardan çıkarılan eserler arasında görmekteyiz.

Radloff'un Katanda mezarlarında bulduğu ahşap eserler de ilginç örneklerdir. Bunlar muhtemelen dini amaçlı nesnelerdi. Burada ele geçen ağaçtan oyma naturalist anlayışa uygun, tırnakları altınla kaplanmış at heykelleri önemlidir. Atlardan birinin başı, eğri gagalı kuş başı şeklinde idi. Mezarda ayrıca, dibinde birbirine sarılarak uzanmış ve kuyrukları kuş başı şeklinde sonuçlanan iki kaplan bulunan bir tabak, bundan başka sığır ve ayı heykeli de ele geçirilmişti

Sözü edilen örneklerin bir kısmında olduğu gibi, ahşap eserler ince altın levhalarla kaplanabiliyor, bazen heykel türü eserlerde deri de kullanılıyordu80 (Resim 20).

Hun Keramik Sanatı

Hun Devri'nde kısmen Proto-Türklerin de iştirak ettiği bu keramik sanatı ana hatlarıyla icra edilmeye devam etmişti. Ancak bozkır kültürünün yarı-yerleşik yapısı nedeniyle, keramik daha ziyade

Türklerin de yaşadıkları Kuzey Çin bölgesinde gelişmiş ve özellikle Doğu Hun Devleti'nin ortadan kalkmasıyla, Çin keramik teknikleri Orta ve İç Asya'ya yayılmıştır.81

Radloff'a göre, Sibirya ve Altaylarda Demir Devri'nin bütün mezarlarında da kil kaplara rastlanmıştır. Ancak bunlar Tunç Devri'ne nazaran çok daha kalitelidir. Altay'ın güneyinde ve Buhtarma civarında bulunan eski Demir Devri mezarlarında çok iyi pişmiş kil kaplar bulunmuştur. Abakan boyundaki yeni Demir Devri'ne ait mezarlarda ölülerin yanında bulunan mezar çömlekleri, ileri bir gelişmeye işaret ediyordu. Bunların çoğu şekil bakımından zevkle işlenmiş olup, iyi karıştırılmış maviye çalan kül rengi kilden imal edilmişlerdi. Demir Devri'nde Hun veya Proto-Türk toplulukları kapları pişirmek için çok iyi bir fırın tertibatına sahip olmuş olmalıdırlar.82

Moğolistan'da da Hun Devri'ne ait çeşitli keramikler bulunmuştur. Gri hamurlu bazı örnekler şişkin gövdeli ağız kenarları dışarıya doğru genişleyen keramik küplerdir. Ayrıca kare şeklinde keramik levhalar ve antefixler de karşımıza çıkmaktadır.83

Hun Devrinde Taş Eserler-Heykeller

Proto-Türk ve Hun Devri'nde ahşap, maden veya taştan yapılmış heykellere de rastlanmaktadır. Bunların çoğu dini veya sembolik amaçla yapılmış eserlerdir.

Hun Devri'nde yapılan ve Tunç Devri eserlerinin devamcısı olan taş heykeller, daha sonraki Göktürk egemenliği devresinin heykellerinin öncüsü durumundadırlar. Çoğunlukla ata kültüne işaret eden ölen kişiye duyulan saygıyı ifade etmek üzere onun anısına dikilmiş heykellerdir. Günümüzde bile bunlara saygı gösterilir ve sunu yapılır. Heykellerin bazıları tapınmak için ayrılmış alanlarda ya da kurban yerlerinde bulunur.

Bunların ikonografik özellikleri bazı bölgesel farklılıklar olmakla birlikte, Güney Sibirya, Altaylar, Moğolistan ve Orta Asya'da birbirine çok benzemektedir. Çoğu kere ayakta, bazen oturmuş (bağdaş kurmuş) vaziyette bir el silah üzerinde veya kemeri tutuyor olarak, diğer elde kimine göre kımız kabı, kimine göre de başka sıvıların dolu olduğu bir kadehin bulunduğu, vücut hatları genel olarak kaftan, çizme ve kemeri gösterecek şekilde yapılmış taş heykeller söz konusudur. Heykeller bazen bir çanak veya başka bir nesneyi iki ellerinin arasında sıkıca tutarlar. Bu ellerin bulunduğu yükseklik değişir. Heykellerde saçların ne şekilde düzenlendiği de kolayca anlaşılabilmektedir. Ayrıca bazılarında sakal, bıyık, küpe, göğüs vb. şeyler de gösterilmiştir. Heykellerde kısmen portre özelliği bile görünür. Örneğin Altaylar bölgesindeki bir heykeldeki yüzün fiziksel özellikleri ile Kırgızistan bölgesindeki bir heykelin yüz özelliklerinin farklılığı hemen anlaşılır.

Bu özelliklere uygun olarak, Altay bölgesinden Barnaul Müzesi'ne getirilen granitten işlenmiş, iki heykelin ön cephesinde, kazılarak yapılmış ve ellerinde kül kabı tutan biri sakallı ve bıyıklı erkek, diğeri ise kadın olan iki tasvir bulunuyordu.

Kazak bozkırında da benzer şekilde ele alınmış tunç veya Demir Devri'ne ait heykellere rastlanmıştır. Bunlar Ayaguz (Sergiopol) şehrinin güneyindeki nehrin sağ sahilinde idiler. Burada bir erkek iki kadın heykeli vardır. Her üç heykel de iki elleriyle göğüslerinin altında bir kül kabı tutmaktadırlar. Kadın heykellerin başında, yanlarında kulakları olan sivri şapka ve yüzün iki tarafında da saç demetleri vardır. Erkek heykelin başında alnı üzerinde iki çıkıntısı olan yuvarlak bir külah vardır.84

Tunç devri ve Hun Devleti Dönemi'nde heykel diyebileceğimiz bir grup taş eser de geyik taşları olarak anılan başları geyik, koç veya kartal başlarından ilham almış, üzerleri geyikler, başka hayvanlar veya ruh tasvirleri ile doldurulmuş ve kökenleri muhtemelen menhirler olan dikilitaşlardır. Bunların Sibirya, Moğolistan ve Altaylar gibi çeşitli yerlerde örnekleri vardır (Resim 21).

Kaya Resimleri

Proto-Türk veya Hun Devri'ne ait olarak kabul edilebilecek kaya resimleri Orta ve İç Asya'nın çeşitli yerlerinde bilhassa Sibirya, Moğolistan ve Altaylar'da görülebilir. En erken devirlerden itibaren mağara veya kaya yüzeylerinde görülen bu resimler; kimi zaman boya ile yapılmış bazen de alanın negatif bir görüntü oluşturacak şekilde oyulması ile veya sivri uçlu bir aletle çizme usulüyle meydana getirilmişlerdir. Türk topluluklarına mal edilebilecek kaya resimlerinin üsluplarında M.Ö.'ki devirlerden Göktürk Devri sonuna kadar teknik ve estetik bakımdan fazla bir değişikliğin olmadığı anlaşılabilmektedir. Örneklerde daha çok av kültürü ve sembolizmi görülmektedir. Bazı yerlerde hayvan mücadele sahnelerinin ön örneklerine savaş veya çiftleşme sahnelerine yer verilmiştir. Kaya resimlerinde ayrıca süvariler, tekerlekli çadırlar, başları maskeli, kuyruğu düğümlü, moncuk denilen püskül süslemeli at tasvirleri, dağ keçisi, geyik, kurt vb. çeşitli mitolojik ve sembolik anlamlara sahip hayvanlar, dini inançlara ve günlük hayata işaret edebilecek sahneler, damgalar veya yazılara benzer işaretler görülmektedir. Ayrıca daire veya dikdörtgen şekiller, dört ana yön işaretleri, güneş tasvirleri gibi örnekler de karşımıza çıkmaktadır.85

Türk Hayvan Üslubu ve Hunlar

Hayvan üslubu, çeşitli dini inançlar, coğrafi şartlara uygun olarak gelişen Orta ve İç Asya faunası ve bütün bu hususlara bağlı olarak gelişen hayat tarzının bir gereği olarak doğmuştur.

Hayvan üslubunun doğuş sebeplerini ortaya çıkaran devir, özellikle M.Ö. 3. binden itibaren Bozkır kültürünü meydana getirecek kabilelerin ortaya çıktığı zamana rastlar. Bozkır kültürünün bir sistem ve medeniyet tarzını alacak şekilde gelişmesi ise ancak M.Ö. 2000 yıllarında tam olarak gerçekleşmişti.

Milattan çok önce, Orta ve İç Asya'da henüz etnik yapılardan söz etmenin erken olduğu bu devirlerde zamanla hayvanları tasvir etmenin yaygınlaşmaya başladığını ve Hayvan üslubunu doğuracak bir üslup birliğine doğru gidildiğini görüyoruz.

Bu erken dönemlerde Hayvan Üslubu'nun M.Ö. 1000 tarihlerinde yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladığı ifade edilmiş, fakat Bozkır kuşağında bu üslubun ilk doğduğu yer hakkındaki tartışmalar henüz sonuçlanmamıştır. Anlaşıldığına göre "Hayvan Üslubu" ya Türk kökenlidir ya da Türklerin de mensup olduğu toplulukların (Bozkır toplulukları) icra ettiği bir sanat tarzıdır.

Başlangıçta da belirttiğimiz gibi, hayvan üslubunun ortaya çıkış nedenleri çeşitli dini inanış ve telakkilerle ilgilidir. Hayvanların insanın türediği hayvan-atalar olarak kabul edilmesi, koruyucu ruh olduklarına inanılması, kalıntılarına saygı gösterilmesi, gücüne sahip olmak için hayvan biçimine girilebildiğine inanılması vb. gibi çeşitli hususlar, hayvanların tasvirlerinin yapılmasını ve zamanla bu yöne ağırlık veren bir sanat üslubunun doğmasını sağlamıştır.

Hayvan üslubunu ortaya çıkaran unsurlar aynı zamanda Gök-yer-su tasavvurları ve Şamanizm ile ilgilidir. Dolayısıyla hayvan tasvirleri genellikle bu hususları açıklayıcı, Türk mitolojisi ve kozmolojisine işaret eden sembolik anlamları vurgulamak amacıyla yapılıyorlardı.

Çin kaynaklarında Hsiung-nu olarak anılan Hunların oluşturduğu ilk Türk sanatının en önemli üslubu bu sözünü ettiğimiz Hayvan Üslubu'dur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu sanat tarzı aynı zamanda bütün Orta ve İç Asya'da yaşayan Bozkır kültürüne mensup başka toplulukların da en önemli sanat üslubudur. Türk hayvan üslubu, Hun Türklerinin egemen olduğu ve yaşadıkları bölgelerde yapılmış eserler üzerinde görülüyor olmasıyla ve diğer topluluklardaki örneklerden daha olgun görünmesiyle ayrılıyor.

Bozkır kültürüne karşılık, güneyin yerleşik kavimlerinde görülen hayvan üslubu ise karakter bakımından tamamıyla Bozkır Sanatı'ndan ayrı olup, Sümer, Mezopotamya, İran vb. eski Ön Asya sanatlarının ürünüdür.

Hayvan üslubu en erken devirlerden itibaren özellikle kayalar üzerinde tasvir edilen hayvanlarla ilgili sahneler de kaynağını bulur. Av ile ilgili tasvirler, hayvan mücadele sahneleri, insanın hayvanla mücadele ettiği sahneler bu üslubun ilk örneklerini meydana getirir. Ayrıca diğer sanat dallarında görülen hayvan figürleri ve sahnelerinin de üslubun oluşumunda katkısı vardır.

Türk hayvan üslubuna da uyan bu üslubun genel özelliklerini kısaca şu şekilde belirtebiliriz:

1. Hayvanlar bazen tek figürler halinde tasvir edilmektedir.

2. Tek olarak ele alınmayan hayvanlar bazen sakin ama çoğu kere hareketli gruplar halinde ele alınmaktadır.

3. Bazı durumlarda figürler karşılıklı (antitetik) olarak yerleştirilmiş bulunmaktadır.

4. Zaman zaman nesneler veya nesnelerin bir bölümü hayvan veya hayvan başı şeklindedir.

5. Birçok durumda eserlerin üzeri hayvan motifleri ile süslenmiştir.

6. Bazen birden fazla hayvan birleştirilerek tek bir kompozisyon meydana getirilir.

7. Hayvanların gövdelerinin üzerinin, küçük başka hayvan figürleri ile veya süslemelerle kaplandığı da olur.

8. Hayvanların işlenişinde tabiatçı tutum veya üsluplanma görülebilir.

9. Geyiklerin boynuzlarında, yırtıcı kuşların gaga ve pençelerinde olduğu gibi bazı kısımların iyice abartıldığı ve doğadan uzaklaştırıldığı görülebilir. Nitekim geyik tasvirlerinde bazen boynuzların sırtın üzerine aşırı bir biçimde uzandığı örnekler vardır.

10. Doğada rastladığımız hayvanların dışında, masal ve efsane hayvanlarına da yer verilmiştir.

11. İnsan figürleri bu hayvanlı kompozisyonlarda az görülmektedir. Daha çok genel konuları olan eserlerde yer alırlar. Bitkisel figürler ise zemin oluşturmak veya boşlukları doldurmak için kullanılmıştır. Öte yandan hayvan kuyrukları veya boynuzları gibi kısımlar bitkisel motifleri andıracak şekilde üsluplanmış olup bunlar İslamiyet'ten sonraki rumi motiflerinin kaynağını teşkil ederler.86 Hayvan mücadele sahnelerinde genellikle vahşi hayvanın hücumuna uğrayan, çift tırnaklı hayvan, korku, acı ve biraz da saldıran hayvanın ağırlığı sebebiyle tamamen veya ön ayakları üzerine çökmüş vaziyette tasvir edilmiştir (Resim 17, 22). Hücuma uğrayan hayvan, arkadan gelen saldırıya müdahele etmek amacıyla ve içgüdüsel olarak çoğu kere başını düşmanın saldırdığı yöne doğru çevirmiştir. Genellikle gövde üzerinde nokta, virgül ve nal biçimlerine benzer şekiller yer alır. Yenilgiye uğrayan hayvan birçok yerde ön ayakları üzerine düşmüş olarak gösterildiği halde, aynı anda geri taraftan sırtı yere gelmiş olarak ele alınmıştır.

12. Hayvan üslubuna ait tasvirlerde bazen bir hayvan başka bir hayvan ait uzuvlarla birleştirilir.

13. Hayvanlar bazı durumlarda bir daire oluşturacak şekilde kıvrılmış pozisyonda tasvir ediliyorlardı.

14. Zaman zaman hayvan kuyrukları, ejder vb. başka bir hayvanın başıyla ya da bitkisel bir unsurla sonuçlanır. Bu husus İslamiyet'ten sonraki devirlerde de devam etmiştir. Kuyruğun çoğu kere hayvanın sırtının üzerine paralel gelecek şekilde kıvrıldığı görülür.

15. Yukarıda belirtilen hayvan tasvirleri ve hayvan biçimli nesneler ahşap, maden vb. çeşitli malzemelerden veya ahşap, kumaş, taş, gümüş, altın, bakır gibi türlü malzemeden zeminler üzerinde tasvir olarak yapılırlardı. Bu tasvirler veya hayvan biçimleri çeşitli türden tekniklerle yapılır veya süslenirdi.

Böylece sözü edilen genel özelliklere göre ele alınan hayvan üslubuna ait eserler, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar gibi büyük Türk devletlerinin ve öteki Türk topluluklarının sanatlarında yaygın olarak görüldüğü gibi, İslamiyetten sonraki devirlerin Türk sanatlarında da yoğun bir biçimde karşımıza çıkmaktadır.87

1 C. Türkeli, Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 17.

2 Bu kültürler ve Proto-Türk sanatı konusundaki rolleri için genel olarak bkz. Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatının ABC'si, İstanbul 1998, s. 17-41.

3 İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yay., İstanbul 1986, s. 60, genel olarak s. 56-67; Hunlar üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C. I-II, Ankara 1981.

4 Bu konuda bkz. M. P. Zavitukhına, Le Role de Pierre le Grand dans l'elaboratıon de la Collection Siberienne, Dossıers d'Archeologıe, No: 212, Dijon 1996, s. 10-11.

5 Bu kısım için bkz. S. I. Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen (İng. ye çev. M. W. Thompson, London 1970, s. 13.; Y. Çoruhlu, Orta ve İç Asya Türk Sanatı Araştırmalarının Anadolu Selçuklu Sanatı Bakımından Ehemmiyeti", IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1994), Konya 1995, s. 69-77; S. Mülayim, Erken Devir Türk Sanatı "Araştırmalar", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 2, S. 5, İstanbul 1989, s. 17-21; N. Diyarbekirli, Hun Sanatı, İstanbul 1972, s. 103; Çin kaynaklarının bir listesi için bkz. C. Türkeli, Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları, s. X-XIII; Ulandırık Kurganları ve Pazırık araştırmaları için ayrıca bkz. Kato Kyuzo, Cultural Exchange on the Ancient Steppe Route: Some Observatıons on Pazyryk Heritage, Senri Ethnological Studies-Significance of Silk Roads in the History of Human Civilizations (Edit.: T. Umesao-T. Sugimura), No. 32, Osaka, 1992, s. 5-7, 11; N. Ishjamts, Nomads in Eastern Central Asia, Hıstory of Civilizations of Central Asia, The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, C. II, UNESCO, Fransa 1994, s. 159.

6 Genel olarak bkz. Y. Çoruhlu, a.g.e., s. s. 44-45; Türklerde ölüme dair inanışlar hakkında ayrıntılı olaraka bkz. J.-P. Roux, Eski Çağ ve Orta Çağda Altay Türklerinde Ölüm (Çev. A. Kazancıgil), İstanbul 1999.

7 G. Kuun (Edit.), Codex Cumanıcus (with The Prolegomena to Codex Cumanıcus by Louıs Ligeti), Budapeşte 1981, s. 222.

8 Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (Çev. B. Atalay), C. III, Ankara 1999 (3. baskı), s. 122, 223, 263.

9 Bu konularda, örnek olarak bkz. Karl Jettmar, Art of Steppes The Eurasian Animal Style, London 1967, s. 82 vd.; K. Enoki-G. A. Koshelenko ve Z. Haidary, The Yüeh-chih and migrations, Hıstory of Cıvılızatıons of Central Asia, The development of sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, C. II, UNESCO, Fransa 1994, s. 177; Kurganların genel yapısı için ayrıca bkz. M. P. Gryaznov, Southern Sıberia (İng. ceye çev. J. Hogarth), Geneva 1969, s. 135-136; S. I. Rudenko, Frozen Tombs., s. 13-14; N. Diyarbekirli, Hun Sanatı, İstanbul 1972, s. 100-101; Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 46-59; Y. Çoruhlu, Ukok Platosunda Kazısı Yapılmış Üç Yeni Kurgan Hakkında

Bir Kitap, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 96, Haziran 1995, s. 181-206; M. P. Zavitukhina, Pazırık-Sibirya'da Dağ Mezarları Arasında 25 Yıldır Donmuş Bir Göçebe Uygarlığı, UNESCO'dan Görüş, S. 12, Aralık 1976, s. 31. T. T. Rice, Pazırık kurganlarını ve içerisindeki buluntuları İskit olarak nitelemektedir Bkz. T. Talbot Rice, The Scythıans, London 1961 (3. baskı), s. 111-123 vd.

10 BKz. Y. Çoruhlu, Kurgan ve çadır (yurtn kümbet ve türbeye geçiş, Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu-18-20 Aralık 1998, İstanbul 1999, s. 47-62.

11 M. P. Zavitukhina, Pazırık., s. 31; S. I. Rudenko, Frozen Tombs., Londra 1971, s. 1.

12 M. P. Zavitukhina, Pazırık., s. 31.

13 B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Ankara 1988 (3. baskı), s. 63. Pazırık kurganları ve buluntularının genel bir değerlendirmesi için aynı eserin 64-68 sayfalarına bkz. başka genel bir değerlendirme için Bkz. T. Talbot Rice, a.g.e., 11-123 vd. T. Rice sözü edilen eserinin 112. sayfasında !. ve II. Pazırık kurganını M.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısına, III. ve IV. Kurganları aynı yüzyılın son çeyreğine ve V numaralı kurganı da M.Ö. 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlemektedir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi bunlar ilk tarihlemelerdir ve bu kurganların daha geç tarihlere ait olması bize daha uygun gelmektedir. Tarihleme konusundan söz eden N. Diyarbekirli'de birçok sanat tarihçisi ve arkeoloğun bu yapıları M.Ö. III-II. yüzyıla ait olduğunu kabul ettiklerini belirtmektedir. Bkz. N. Diyarbekirli, a.g.e., s. 103.

14 S. I. Rudenko, Frozen Tombs., s. 14, 16-17, 19, 22-23, 28-29, 31, 35, 40, 42; K. Jettmar, Art of The Steppes The Eurasian Animal Style, London 1967, s. 107110; M. P. Zavitukhina, Pazırık., s. 31-32; L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya (çev. S. Karatay), Ankara 1986, s. 335-337.

15 Jettmar 'ın I. Pazırık kurganı hakkında diğer bir yazısında verdiği bilgiler için bkz. K. Jetmar, The Altai Before the Turks Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities, XXIII, Stockholm 1951, s172-174.

16 A. İnan, Altayda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama, Makaleler ve İncelemeler, C. II, Ankara 1991, s. 263.

17 S. I. Rudenko, Frozen Tombs., s. 16-17, 19, 21-23, 28-30, 33, 35-37, 42; A. İnan, İkinci Pazırık Kurganı, Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1968, s. 507-509; II. Pazırık kurganı için ayrıca bkz. K. Jettmar, Art of the Steppes The Eurasian Animal Style, London 1967, s. 89-97 vd.; K. Jettmar, The Altai Before the Turks, s. 174-175; T. Talbot Rice erkek cesedinin üzerindeki dövmeleri İskit üslubunda diye yorumlamaktadır, ki bu kolaycı bir yorumlamadır. Bkz. T. Talbot Rice, a.g.e., s. 115-116. At başlığı hakkındaki yorum için bu eserin 119-120. sayfasına bkz.

18 S. I. Rudenko, Frozen Tombs., s. 17, 19, 21-23, 28, 35-37, 41-42; K. Jetmar, The Altai Before the Turks, s. 184-186; K. Jettmar, Art of the Steppes., s. 111-112.

19 S. I. Rudenko, Frozen Tombs., s. 14, 17, 21, 23-24, 28-29, 35, 37, 41-42; K. Jettmar, The Altai Before The Turks., s. 184-186; K. Jettmar, Art of the Steppes., s. 112.

20 K., Jetmarr, Art of the Steppes. s. 114-117; S. I. Rudenko, Frozen Tombs., s. 17, 19, 21-24, 28-29, 31, 33, 35, 37-38, 41-42.

21 K. Jettmar, Art of the Steppes., s. 117, 119-120.; Başadar kurganının kısa bir açıklaması için bkz. T. Talbot Rice, a.g.e., s. 110-111.

22 K. Jettmar, Altai Before the Turks., s. 188-189; ayrıca bkz. B. Ögel, İslamiyetten önce Türk Kültür Tarihi., s. 68-70.; Şibe kurganının kısa bir açıklaması için bkz. T. Talbot Rice, a.g.e., s. 110-111.

23 K. Jettmar, The altai before The Turks, s. 187-188 (Şibe kurganı); K. Jettmar, Art of the Steppes., s. 120, 123) (Tüekta kurganı); Berel kurganı için ayrıca bkz. B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 71-72.

24 Noın Ula kurganları hakkında genel bir değerlendirme için bkz. B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi., s. 57-60.

25 L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya (çev. Sadrettin Karatay), Ankara 1986, s. 332-334; E. D. Phillips, The Royal Hordes Nomad Peoples of the Steppes, London 1965, s. 114-120; N. Ishjamts, Nomads in eastern Central Asia, Hıstory of Civilizations of Central Asia, The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, C. II, UNESCO, Fransa 1994, s. 159-16.; Noın Ula'daki bazı halı parçaları ve dokuma örnekleri için bkz. E. Nowgorodowa, Alte Kunst der Mongolei, Leipzig, 1980, s. 190-191.

26 W. Radloff, Sibirya'dan, (Çev. A: Temir) C. III, İstanbul 1994 (2. baskı), s. 127-136; Katanda kurganı hakkında kısa bir açıklama için bkz. T. Talbot Rice, a.g.e., s. 110-111.; ayrıca K. Jettmar, The Altai Before the Turks, s. 189-190.

27 Bkz. B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi., s. 61.

28 Esik kurganı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., K. Akişev, Kurgan Issık, Moskova 1978; K. Akişev, Kazakstannın Köne Altını, Alma Ata 1983; N. Diyarbekirli, Kazakistan'da bulunan Esik Kurganı, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973, s. 291-304, lev. I-XIV; Y. Akpınar, Altın elbiseli adam, Kaynaklar, S. 1, Güz 1983, s. 28-31.

; Olcas Süleymanov, Cetisudın köne cazbaları, Kazak Edebiyatı (Gazetesi), 25. IX. 1970; M. Duysenov, Altın kiyimdi adam, Kazak Edebiyatı (Gazetesi), 12 Eylül 1970; H. Oraltay, Altın elbiseli adam, Türk Kültürü, S. 100, Şubat 1971, s. 303-313; M. Seyidof, "Altın muharib" in soy-etnik talihi hakkında, (Çev. Yavuz Akpınar), Kardaş Edebiyatlar, C. I, S. 2, Erzurum 1982, s. 28-39; II, S. 3, Erzurum 1982, s. 36 - 43; III, S. 4, Erzurum 1982, s. 32-43; IV, S. 5, Erzurum 1983, s. 30-39.

29 Sözü edilenler ve ayrıntılı bilgi için bkz. Kato Kyuzo, a.g.m., 10-16.

30 Geniş bilgi için bkz., N. Polosmak, Stereguşie Zoloto Grifi, (Ak-Alahinskiy Kurgan,), Novosibirsk 1994; Y. Çoruhlu, Ukok Platosunda Kazısı yapılmış Üç Yeni Kurgan Hakkında Bir Kitap, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 96, Haziran 1995, s. 181-206; N. Polosmak, A Mumy Unearthed From the Pastures of Heaven, National Geographic, October 1994, s. 80-103.

31 Genel bilgi için Bkz. İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 311; W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları (Çev. N. Uluğtuğ), Ankara, 1996 (2. baskı) s. 77.

32 F. Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, İstanbul 1984, s. 20.

33 B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Türklerde Köy ve Şehir Hayatı, C. I, Ankara 1985, s. 150.

34 S. Miniaev, Archaeology of Hsiung-nu in Russia: New Discoveries and Some Problems, s. 1-4.

35 E. Nowgorodowa, Alte Kunst Der Mongolei, s. 184-185.

36 Hun Devri'nde Kubbe şeklinde çatılı "yurt" tipi çadırın varlığı Çin kaynaklarından da anlaşılmaktadır. Ögel'e göre Çinliler Hunların kubbeli keçe çadırlarına "Ch'iung-lu" (sonsuzluk, boşluk, kubbe, barınılacak yer anlamında) diyorlardı. Hunlarla uzun zaman birlikte yaşayan Wusun hükümdarına gelin giden bir Çinli prensesin şiirinde de (M. Ö. 110-104) "kırmızı yün kumaşlarla çevrilmiş kubbeli çadır" dan bahsedilmektedir. Bkz. B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş-Türklerde Ordu, Ordugah, Otağ, C. VII, Ankara 1984, s. 23.

37 Bu meskenler için bkz. A. P. Okladnıkov, Ancıent Populatıon of Sıberia and Its Cultures, Cambrıdge, Massachusetts, 1959, s. 3, lev. 1.

38 N. Diyarbekirli, İslamiyetten önce Türk Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara 1993, s. 17.

39 Y. Çoruhlu, Akkışla/Pamucak Türkmen Obası ve Bazı Görüşler, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 26, İstanbul 1989, s. 55, 56.

40 L. W. Mackıe-J. Thompson (Edit.), Turkmen Trıbal Carpets and Tradıtıons, Washıngton, D. C. 1980, s. 43.

41 Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 64-65.

42 N. Diyarbekirli, Hun Sanatı, s. 47.

43 Hızır Bek Gayretullah, Altaylarda Kanlı Günler, İstanbul 1977, s. 157-158.

44 T. Çoruhlu, Türk Mimarisine Öncülük Eden "Çadır Geleneğiyle" Kurulan bir Kırgız Çadırı, Antik ve Dekor, S. 22, İstanbul 1993, s. 71.

45 M. Orazbayoğlu Kabanbay, Kazak Türklerinin Keçe Yurdu Hakkında II, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 28, İstanbul 1989, s. 55-56.

46 L. W. Mackıe-J. Thompson (Edit.), a.g.e., s. 49-50.

47 N. Diyarbekirli, a.g.e., s. 48; T. Çoruhlu, a.g.m., s. 71.

48 N. Diyarbekirli, a.g.e., s. 49-50.

49 Hızırbek Gayretullah, a.g.e., s. 158.

50 L. W. Mackıe-J. Thompson (Edit.), a.g.e., s. 50.

51 N. Diyarbekirli, a.g.e., s. 50; T. Çoruhlu, a.g.m., s. 72.

52 L. W. Mackıe-J. Thompson (Edit.), a.g.e., s. 50-51.

53 L. W. Mackıe-J. Thompson (Edit.), a.g.e., s. 50.; Otağ ve çadırların kapıları için genel olarak bkz. B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş., C. VII, s. 390-395.

54 Sözü edilen çeşitli kısımlar için bkz. N. Diyarbekirli, Hun Sanatı, s. 50-51, 53-55; Hızırbek Gayretullah, a.g.e., s. 157-160; M. Orazbayoğlu Kabanbay, a.g.m., s. 72.; Çadırın muhtelif kısımlarına ait bilgiler için ayrıca bkz. B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş., C. VII, s. 378-400.

55 L. W. Mackıe-J. Thompson (Edit.), a.g.e., s. 45-47.

56 Bu konuda genel olarak bkz. Y. Çoruhlu, Leningrad Hermitage Müzesi ve Türk Sanatı, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 65, İstanbul 1990, s. 283-298.

57 Mesela Bkz. E. Fuat Tekçe, Pazırık Altaylardan Bir Halının Öyküsü, Ankara 1993. F. Tekçe burada Pazırık halısı ile ilgili çeşitli konuları ele almakta ve ayrıca halıyı da ayrıntılı bir biçimde tanıtmaktadır.

58 Şerare Yetkin, Türk Halı Sanatı, Ankara 1991 (2. baskı), s. 2.

59 Türk sanatı ve sembolizminde at kuyruğunu bağlama konusu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Çoruhlu, Selçuklu Sanatında Görülen Kuyruğu Düğümlü At Tasvirlerinin İkonografik ve İkonolojik Mahiyeti, S. Ü. VI. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, 16-17 Mayıs 1996, Konya 1997, s. 227-267.

60 F. Tekçe, a.g.e., s. 32-35.

61 Değişik yayınlarda bu 10 cm. karede 36.000 düğüm olarak gösterilmişse de bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Jetmarr bunun cm karede 36 düğüm olduğunu söylüyor ki bu daha uygun bir ifadedir. Bkz. K. Jettmar, Art of Steppes., s. 117.

62 Bkz. N. Diyarbekirli, Pazırık Halısı, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Ekim 1984, s. 6.

63 Pazırık halısının teknik ve motifleri üzerine son zamanlarda yapılan bir değerlendirme için bkz. L. L. Barkova, Le tapis de laine du kourgane No 5 de Pazyryk, Dossiers d'Archeologie, No 212, Dijon 1996, s. 20-27.

64 K. Jettmar, Art of Steppes., s. 120.

65 Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 13.

66 Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 72.

67 Sözü edilen örnek için bkz., S. I. Rudenko, Drevneyşıye V Mire Hudo Jectvennıye Kovrı İtkani, Moskova 1968, s. 62, 64-65-67, Resim 46, 47, 4950, 51, yazar burada başka eserlerle karşılaştırma da yapmaktadır; Kut kelimesinin anlamı için bkz. A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Ankara 1972, s. 176-177; Jean Paul Roux, Altay Türklerinde Ölüm, s. 33-43.

68 S. I. Rudenko, Drevneyşıye V Mire Hudo Jectvennıye Kovrı İtkani, s. 74-79.

69 İ. Özgen-J. Öztürk, The Lydıan Treasure, İstanbul 1996, s. 116-117.

70 3-4 numaralı örneklerin resimleri S. I. Rudenko, Frozen Tombs., Resim 160, 162.

71 Resim için bkz. S. I. Rudenko, Drevneyşie V Mire., Resim 13.

72 Kaplumbağa sembolizmi için Bkz. Y. Çoruhlu, Türk Sanatında Kaplumbağa Figürlerinin Sembolizmi, Arkeoloji ve Sanat, S. 62-63, İstanbul 1994, s. 29-36.; örnek için bkz. E. D. Phillips, a.g.e., Resim 134.

73 Bkz. Kato Kyuzo, a.g.m., s. 8-9.; Tepe perçemli saç düzenlemesi restitüsyonu için bkz. N. V. Polosmak, vd., İssledovaniye Veşestvennogo sostava nahodok iz "zamerzşih" mogil gornogo Altaya, Rossiyskaya Arheologiya, S. 1, Moskova 1997, s. 182 vd, resim 1-3.

74 N. Diyarbekirli, İslamiyetten Önce Türk Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara 1999, s. 18-19.

75 Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 73.

76 A. İnan, Türklerde Demircilik Sanatı-Tarihte ve Folklorda, Makaleler ve İncelemeler, C. II, Ankara 1991, s. 230-223 (genel s. 229-231.

77 Bu konuda bkz. Y. Çoruhlu, Türk-Çin Sanatı İlişkileri; W. Eberhard, Çin Simgeleri Sözlüğü (Çev. A. Kazancıgil-A. Bereket), İstanbul 2000, s. 370-71 (genel s. 355-388; Ordos bronzları için bkz. B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi., s. 54-55.

78 bkz. W. Radloff, Sibirya'dan, s. 155-159.

79 Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 73-74.

80 W. Radloff, Sibirya'dan III, s. 159, 161.

81 Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 75-76.

82 Radloff, Sibirya'dan, III s. 161.

83 Örneklen için bkz. E. Nowgorodowa, Alte Kunst der Mongolei, Resim. 163-164.

84 Bkz. W. Radloff, Sibirya'dan, C. III s. 113-119.

85 Y. Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı., s. 66-69.

86 Bu konularda Bkz. M. Rostovtzeff, The Animal Style in South Russia and China, New York, 1973, s. 29; E. Diez-O. Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 1955, s. 16-17; G. Öney, Anadolu Selçuklularında Heykel Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, S. 1, 1969, s. 187-191.

87 Hayvan üslubu ve eser örnekleri için bkz. Y. Çoruhlu, Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatında Orta Asya İle Bağlantılar, Yayınlanmamış Y. L. Tezi, İstanbul 1988; Y. Çoruhlu, Leningrad Hermitage Müzesi ve Türk Sanatı, Türk Dünyası Araştırmaları Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'e Armağan, 1990, s. 283-302; Y. Çoruhlu, İslamiyetin Kabulunden Sonraki Asya Türk Sanatında Hayvan Üslubunun İzleri, Doğu Türkistan'ın Sesi, 7/26, 1990, s. 11-15; Y. Çoruhlu, İslamiyetten Önceki Türk Sanatında Hayvan Mücadele Sahneleri, Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar-Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, s. 117-141.; N. Diyarbekirli, Hun Sanatı, İstanbul 1972;. F. Hancar, The Eurasian Animal Style and Altaı Complex, Artibus Asiae, C. XV, 1952, s. 171-194; D. Carter, The Symbol of the Beast The Animal Style Art of Eurasia, New York 1957; M. Rostovtzeff, The Animal Style in South Russia and China, New York 1973; vb.

Kuşan Sanatı ve Medeniyeti / Prof. Dr. Ramesh C. Sharma [s.77-83]

Hindistan Milli Müzesi Genel Müdürü / Hindistan

Arka Planı

Hristiyanlık döneminin başlaması ve bu dönemin ilk iki yüzyılı, dünya medeniyetinin en önemli olaylarından birine şahit oldu. Bu da Kuşhan Hanedanlığı'nın ve İmparatorluğu'nun yükselişidir. Çok sayıda gizemle kuşatılmış olan bu konu, oldukça karmaşık bir konudur, fakat 19. yüzyılın ortalarından bu yana tarihçiler tarafından yoğun bir biçimde araştırılmaktadır. Kanişka'nın hükümdarlığına ışık tutan Rabatak Kitabesi1 gibi yeni ipuçları da ortaya çıkmaya devam ediyor; buna rağmen Kuşhan saltanatının kronolojisi ve sanatıyla ilgili sorunlar hâlâ çözümlenebilmiş değil.

Öyle görünüyor ki, karmaşa, Kuşhan Hükümdarlığı'nın ayırt edici görünümünün, temel olarak yalnızca bir değil birkaç farklı faktöre dayanıyor olmasından kaynaklanıyor. Benjamin Rowland yazdığı bir önsözde, ayrılık içindeki bu birliği doğru bir şekilde değerlendiriyor. Kanişka II'nin Ara'daki kitabesinde, Maharajasa Rajatirajasa Devaputrasa Kaisarasa, yani Büyük Kral, Krallar Kralı, Tanrının oğlu ve Caesal efsanesinin kayıtları vardır. Bu olgu, Hintli, İranlı, Çinli ve Romalı bir hanedan olduğu varsayılan Kuşhan İmparatorluğu'nun evrensel karakterini gözler önüne seriyor. İşte bu tek özellik, Kuşhan medeniyetinin bütün syncretik (çatışan ve farklı özellikteki dinlerin birliği) karakterini yansıtır.2 Kuşhanlar, İmparatorluklarını kurmak için farklı ülkeleri ilhak ettiler. Kuşhan ordusu Çinli, İranlı, Hintli askerlerden oluşuyordu ve Kuşhan hanedanları, çok sayıda farklı etnik kökende insanların yaşadığı topraklar üzerinde hüküm sürdüler. Bu olgunun bir neticesi olarak, çeşitli bilimsel adlar verilen, fakat genellikle Gandhara Ekolü olarak bilinen ve esas olarak grimsi veya dumanlı mavi şist taşının kullanıldığı karışık bir heykel sanat ekolünün ortaya çıkmasını sağladı. Kuşhan Hanedanı'nın tarihinin ve yapısının incelenmesi, çağın sanat geleneklerini değerlendirmek için gereklidir.

Kuşhan kelimesi, Kuşhan ailesinin hükümdar soyuna mensup olduğu varsayımını desteklemektedir. Kelime, 'kuşa' (iktidar) ve 'ana' (soyu) olmak üzere iki bölümden oluşuyor ve hükümdar sülalesi anlamına geliyor.3 Erken dönemlere ait Çin kaynakları, Ta-hsia bölgesinin, Ta-yüeh-chih (Yüeçiler) tarafından fethedilmeden önce kudretli hükümdarlardan yoksun olduğunu yazıyor. 'Ta' büyük anlamına geliyor ve Yüeh-chih (Yüeçi) halkına verilen 'Ta' unvanı, onların, başlangıçtan itibaren büyük veya olağandışı hakka sahip olduğunun düşünüldüğünü gösteriyor. 'Ta' (büyük) sıfatı, bölgenin ve bölgede kullanılan dilin özelliklerine göre farklı biçimlerde Kuşhan hükümdarlarına verilmeye devam ediyor. Hint tarafında ise bu sıfat, devaputra, sarvaloga, isvara, mahesvara vs. gibi kelimelerle karşılanıyor. Bu kelimelere, sikkelerde ve kitabelerde rastlanmıştır.4 Fakat şu noktanın belirtilmesi gerekir ki, Mahabharata, Puranas vs. gibi erken dönemlere ait Hint edebiyat metinlerinde ve kutsal kitaplarda 'Kuşhana' ibaresine rastlanmaz; bunun yerine, söz konusu hanedanlığa Tokhari, Tuskara, Tushara, Tukhara, Tushara, Turunshka vs. adları verilmiştir. İlginçtir ki, hükümdarların Mathura bölgesinin Mat köyü yakınlarına dikilen heykellerinin yeri, bölge ahalisince

Tokari veya Itokari yani Tukharas Tepesi olarak biliniyor ve bu ibareler kuzeyden gelen yabancılar anlamına geliyor.5 Hint metinlerinde yabancılar için kullanılan bir başka kelime de 'yavana'dır.

Ortaya Çıkışı

M.Ö. ikinci yüzyılın başları ile M.S. birinci yüzyılın sonları arasında Yüeçilerin (Kuşhanalar) yükselişlerinin üç aşamada gerçekleştiği sanılıyor.

a) Göçebelik (M.Ö. ikinci yüzyılın başı) Dönemi: Yüeçiler Çin'in Kansu bölgesindeki Chilien tepesi ile Tun-huang arasında, Gobi çölüne kadar uzanan mesafe boyunca göç ettiler. Bu halk Hunlarla (Hsiung-nu) savaştı, fakat mağlup oldu. Bu mağlubiyet, Yüeçilerin yaklaşık M.Ö. 165 tarihlerinde6 Ta Yüeh-chich (Büyük Yüeçiler) ve Hsiao Yüeh-chih (Küçük Yüeçiler) adlarıyla anılan iki grup halinde güney-batı doğrultusunda akınlar halinde göç etmelerine sebep oldu. Yüeçiler İli nehrinin vadisinde Sai halkını bozguna uğrattılar. M.Ö. 160 yılında Vusunlarla savaştılar, fakat mağlup oldular.

b) Yerleşik Hayat: Yüeçiler yerleşik hayata Ceyhun bölgesinde yaklaşık olarak M.Ö. 129'lu yıllarda geçmeye başladı.

c) İmparatorluk: Baktriya denetim altına alındı ve bölgeye yerleşildi. Bu süreç yüz yıl sürdü. Bu dönemde Yüeçilerin içinden beş farklı grup ortaya çıktı. Bu gruplardan birisi güç kazanarak iktidar mücadelesinde sivrildi ve diğer dördünü bertaraf etti. Galip gelen Kuei-shuang grubu yaklaşık olarak M.Ö. 35 yıllarında gücünü pekiştirdi.

Miaos

Yüeçiler Baktriya'yı fethettikleri zaman kralları olan ve Kuşhana lakabını kullanan Miaos veya Heraos'ın adına bazı sikkelerde rastlanmıştır.7 Fakat bu kral hakkında başka hiçbir kaynakta çok fazla bilgi yok ve kralın Kujula ve Wema gibi diğer Kuşhana krallarıyla tam olarak nasıl bir ilişkisi olduğu da belirsizliğini koruyor.8 Bütün ihtimaller dahilinde, Miaos'un Kuei-shung'un veya Ta-hsia bölgesinde yaşayan Kuşhanaların9 lideri olduğu söylenebilir ve şimdiki bilgilerimize göre Miaos'un Kuşhana Hanedanı'nın kurucusu olduğuna inanılabilir.10

Kujula

Hou-Han-shu'nun da kaydettiği üzere Çin kaynaklarındaki kanıtlar, Ch'in-chiu-ch'üeh'in (daha çok Kujula Kadphises adıyla bilinir ve biz adı geçen kişiyi yalnızca bu isimle anacağız) An-hsi'yi (Arsak İmparatorluğu) kendi devletine bağladığını ve Kaofu veya Kabil bölgesini11 ilhak ettiğini ve bu şekilde topraklarını genişlettiğini gösteriyor. Kujula için topraklarını genişletme amacının yanında Kabil bölgesinde gelişen iş hayatı, ticaret ve bölgenin zenginliği de oldukça cezbediciydi. Kujula'nın diğer hedefleri P'uta ve Chi-pin oldu ve Kujula hedeflerine ulaşmayı başardı. Bunlardan P'uta Batı Baktriya'daki Bactra12 ve Chi-pin ise Keşmir olmalı. Bu fetihlerin yaklaşık M.S. 40 yılında gerçekleştirildiği düşünülüyor.13 P'uta'nın Afganistan'ın merkezinde bir bölge olduğu da sanılıyor ve

Chi-pin veya Ki-pin'i Gandhara ve Aşağı Swat ırmağı olarak tanımlamak da mümkündür.14 Sonuçta, 80 yaşında ölmeden önce Kujula, sınırlarını halihazırda, Hindistan alt kıtasına kadar genişletmişti. Bu kralın başarıları nümizmatik kanıtlarca da doğrulanmaktadır. Kralın adı, onun adına basılan sikkelerde Kayala, Kuyula, Kozoula vs. gibi değişik şekilde okunmaktadır.15 Kuşhana hakimiyetinin o zamanlar Kuzeybatı Hindistan'da hüküm süren İndo-Part krallarının halefi olması sebebiyle, Kujula adına basılan sikkelerde, Kujula'nın seleflerinin taklit edildiği görülür. Asasıyla ayakta duran Zeus, oturan erkek figürü, boğa, deve, silahlı Pallalar vs. bize, Part Kralları Taxila, Pushkalavati Rajavula ve Gondophares adına çıkartılan sikkelerdeki benzer figürleri hatırlatır. Ben halihazırda Jhelum'un doğusundaki bölgede bu tür sikkeler gördüm.16

Wema

Kujula Kadphises'ten sonra yerine Ooemo Kadphises veya Wema Kadphises olarak anılacak olan oğlu Yen-kao-chen geçti.17 Wema, sikkelerde Kapphisa veya Kapisa olarak anıldı.18 Bu tahta çıkmış majesteleri büyük kralın heykelinin ayakları arasına dikilmiş bir Brahmi kitabesinde, krala, Maharajo, rajatirajo devaputra, Kuşhanaputra (sa) hi-y (e) ma Ta (ksu) ma şeklinde hitap edilmiştir.19 Bu kitabede başka hiçbir hükümdarın bahsi geçmediği için bu heykelin Wema'nın hükümdarlığı döneminde dikildiği ve Mathura bölgesinin de onun egemenliği altında bulunduğu rahatlıkla kabul edilebilir. Üzerinde Nike'nin büstünün bulunduğu bakır bir Gondophares I sikkesi (şimdi Bristish Museum'da, Londra), Wema Kadphises'ın muhtemelen fil sürücüsü tarafından yeniden basıldı. Bu varsayım, Wema'nın Gondophares I bölgesindeki Arachosia'da hüküm sürdüğünü desteklemelidir.20 Aynı şekilde Wema da, M.S. yaklaşık 38 ila 51 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan Arsak İmparatoru Gotrzes'ın sikkelerini taklit etti. Buradan çıkarılacak sonuç şudur: Wema M.S. 38 yılından sonra hükümdarlık yapmış olmalıdır.21

Kanişka

Wema Kadphises'ten sonra imparatorluğu Kanişka devraldı. Bu durum, yeni okunan Rabatak Kitabesi'nde (13-14. satır) net bir şekilde görülür. Mathura yakınlarındaki Mat'ta bulunan Devakula heykelinin Huvişka'nın büyükbabasına atfedilmesi ve Wema'nın heykelinde başka hiçbir hükümdardan bahsedilmemesi bizi şu sonuca ulaştırabilir: Wema Huvişka'nın dedesidir ve bu iki kralın dönemi arasında hükümdarlık yapmış olan kişi ise, Mat'ta bulunan heykelde yani Devakula'da adı geçen Kanişka olmalıdır. Bu konuda çeşitli varsayımlar vardır, fakat yukarıda da bahsedildiği üzere, Kanişka'nın adının geçtiği Rabatak kitabesi, Kanişka'nın Wema ile bir süre aynı anda hükümdarlık yapan kişinin oğlu olduğunu gösteriyor. Kanişka'nın hükümdar olduğu yıl, Kuşhana tarihinin en tartışmalı konularından birisidir ve bunun M.S. 78 ila 144'lü yıllar arasında olduğu tahmin edilmektedir. Mathura yakınlarındaki Sonkh'da H. Hartel tarafından 1968 ila 1974 tarihleri arasında sürdürülen kazılar M.S. 78 tarihini destekliyor ve biz de, bu karmaşık soruna dahil olmaktan kaçınmak için bu yazıda bu görüşü kabul ediyoruz.22

Kanişka, hanedanın en güçlü yöneticisidir. O, miras olarak aldığı imparatorluğu çok iyi yönetmiş ve bu bakımdan siyasi üstünlüğü elinde tutmuştur, fakat aynı zamanda otoritesini de farklı yönlerde ilerletmiştir. Çin kaynakları, Kanişka'nın Pataliputra'yı (Bihar'daki Patna) ele geçirdiğini yazar. Öyle görünüyor ki, Hindistan'ın batı bölgeleri, Kanişka'nın genel valisi (Castana'sı) 23 sayesinde denetim altına alındı. Mat'a, (devakula) genel valinin de heykeli dikilmiştir. Daha sonraki dönemlere ait Çin kaynakları, Kanişka'nın 'Güney Hindistan'ın kralı So-t'o-o'o-hen'e (Satavahana) karşı zafer kazandığını yazıyor.24 Kanişka'nın sikkelerinde, Sao Nanasao Kanişki Koşamp, yani Krallar Kralı Kanişka yazısı göze çarpıyor. Kuşhana, onun daha sonra ele alacağımız kudretini ve büyük başarılarını haklı çıkartıyor. Büyük bir savaşçı olarak Kanişka ölene kadar savaşmaya ve fetihler yapmaya devam etti. Fu fa tsang yin Yüan Chuan'daki bir öykü, Kanişka'nın ordusunun Pamirlere yaklaştığı zaman, bütün komutanların, atların ve de fillerin çok yorgun düştüğünü ve daha fazla yürüyemediklerini anlatıyor. İmparator onlara bundan başka bir mücadeleye girmeyecekleri güvencesini verdi, fakat bu savaşın kazanılması gerektiğini de söyledi. Kanişka'nın savaşa ve galibiyete karşı giderek büyüyen tutkusu kendisine inananları bile öfkelendirecek boyuttadır, öyle ki Kanişka bir gün hastalanıp yatağa düştüğünde, çevresindekiler ona karşı bir kumpas kurarlar ve Kanişka'nın üzerine hava alamayacak şekilde bir battaniye örterler, battaniyenin dört bir yanına oturarak Kanişka'nın battaniyeyi üzerinden atmasını önlerler. Sonuçta Kanişka havasızlıktan boğularak feci bir şekilde ölür. Bu öyküde doğruluk payı ne olursa olsun, Kanişka'nın çok hırslı olduğu ve başarılı olma duygusunun daima onu çepeçevre sardığı da bir gerçektir. Kanişka'nın farklı alanlara katkıları her türlü övgüye değer ve onun hükümdarlığına haklı olarak erken Hint tarihinin altın çağı denilebilir.

Huvişka

Kanişka'nın yerine muhtemelen Vasişka geçti, biz onun adına bir kitabede rastlıyoruz. Vasişka adı, İsapur'daki (Mathura) M.S. 24 yılına ait bir kitabede geçiyor.25 Vasişka'nın hükümdarlığının çok kısa sürdüğünü görüyoruz, çünkü M.S. 26 yılına ait bir başka kitabede Huvişka'nın adı geçiyor.26 30 yıldan daha fazla tahtta kılan Huvişka'nın herhangi bir askeri sefere çıkmadığına şahit oluyoruz. Fakat onun zamanında imparatorluğun bütünlüğü korundu ve Huvişka'nın huzur ve barış içinde geçen hükümdarlığı, Hint tarihinin görkemli sayfalarından birisini oluşturdu. Kısa bir süre için İmparatorluğun başına Kanişka II'nin geçtiğine dair varsayımlar vardır ve bu varsayım Ara kitabelerine dayanarak ortaya atıldı, fakat buna karşı çıkan görüşler de mevcuttur.27

Vasudeva

Mathura yakınlarındaki Palikhere'daki bir Budist heykelde, 64 veya 67 olarak okunan bir tarihe ve Vasudeva adına rastlıyoruz.28 Vasudeva'nın hükümdarlığı 98 yılında sona eriyor. Bunu gözönüne alarak, Vasudere'nın hükümdarlığının 31 veya 34 yıl sürdüğünü söyleyebiliriz.29 Vasudera'nın adı Hintlileştirme sürecinin bir sembolüdür ve Budizm'in dışında Brahmanizm ve Jainizm de büyük oranda yayılmıştır. Onun ölümünden sonra Kanişka III, Vasudeva II gibi çok sayıda kral adı ortada dolaşmaktadır. Bunlardan başka bazı liderler de hükümdarlık iddialarında bulunmuş ve ülkenin dört

bir köşesinde ayaklanmalar çıkmıştır. Büyük Kuşhana İmparatorluğu'nun çöküşü başlamıştır. İmparatorluğa bağlı uzak diyarlardaki ülkeler üzerinde kontrol kurulamamış, ekonomi çökmüş ve Sasaniler güç kazanmışlardır. Nihayetinde İkinci Vasudeva M.S. 230 ila 242 yılları arasında Sasani Kralı Ardişir I'e boyun eğmek zorunda kalmıştır.30

Kuşhana İktidarının/Medeniyeti'nin

Belli Başlı Özellikleri

Kuşhana Dönemi, birtakım farklı özellikleriyle bilinir: Bu özelliklerden ilk akla geleni, Kuşhana'nın Ceyhun'dan Gang'a ve hatta daha da ilerisine kadar uzanan devasa bir imparatorluk olduğudur.31 Hükümdarlar yönetim üzerinde kurdukları kesin denetimi yaklaşık iki yüzyıl boyunca muhafaza etmişlerdir. Hiçbir güç Kuşhan topraklarını işgal etmeye cesaret edememiştir. Kuşhan topraklarına saldırma girişiminde bulunan Partian Kralı ağır bir hezimete boyun eğmek zorunda kalmıştır.32 Başlangıçta Kuşhanalar göçebe ve barbar topluluklardı. Fakat bu topluluk mahalli geleneklere uyum sağlayabilmiştir. Temelde Kuşhana İmparatorluğu laik bir güçtü, fakat krallar, tebasının inandığı dine müdahalede bulunmamışlardır. Hindistan'da Kuşhana İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü dönemde Brahmanizm, Jainizm ve birçok dini mezhep yayılmıştır, fakat bunların içinde bir tek Budizm himaye görmüştür. Vasumitra'nın başkanlığında bir Budist Konseyi Keşmir'de toplandı. Fakat Kanişka'nın Budizm'in bir saçmalık olduğuna inandığı sonucuna varan görüşler de mevcuttur.

Kuşhanalar bölgede hüküm süren dili, lehçeyi ve alfabeyi aldılar ve kendi tercihlerini ya da görüşlerini diğer insanlara empoze etmediler. Krallar genel olarak despottu ve Kanişka da dahil onun dönemine kadar krallar daima savaşla meşguldü.33 Zenginler ve tüccarlar üzerinde ağır bir vergi yükü vardı,34 fakat bu kesimin güvenliği de kesin olarak sağlanırdı ve özenle korunurdu. Kuşhana toplumu zenginlik içindeydi ve krallar, soylular ve halk zevk-ü sefaya düşkündü. Birinci Kanişka'nın cinsel hazza yönelik tutkusunu anlatan birçok hikaye vardır.35

Kralların bastırdığı çok sayıda altın sikkeler, Kuşhanaların beğenisini ve zenginliğini gözler önüne serer.36 Sikkeler üzerinde çok sayıda hayır kurumu ve kamu kurumunun kaydı vardır. Bunlar, su sarnıçları, kuyular, toplantı salonları, giriş kapıları, tapınaklar, bahçeler ve hatta zevkü sefa bahçeleri, manastırlar ve aşevi tarzı yapıları da kapsıyor.37

Kuşhana toplumu sosyal, teolojik ve etnik yapı bakımından heterojendir.38 Toplumun farklı katmanlarından gördükleri himayenin bir sonucu olarak çok sayıda zanaat ve sanat dalı ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Çamur ve keresteden tuğla ve taşa geçiş, kentleşmeyi ve gelişme sürecinin yönünü yansıtır. Taş oymacılığı ve taşa motifler çizme çağın sanatının temel taşıdır ve çok sayıda sanatçı, ressam ve heykeltraş bu işle iştigal etmiştir. Dini bakımdan kutsal olan mekanlara koymak üzere binlerce heykel yapılmıştır ve bunlardan birçoğu büyük estetik değere sahiptir. Dini ve laik temaların yanında gündelik hayata dair hissiyat da Kuşhan sanatında kendisine bir yer bulmuştur.

Afganistan'daki Surkh Kotal ve Mathura yakınlarındaki Mat'ta kazısı yapılarak gün ışığına çıkartılan kral büstünün, kralın kudretini göstermeye ve kralların propagandasını yapmaya hizmet ettiği görüldü. Aynı zamanda kralların kendilerini tebalarının üzerinde üstün bir insan olarak takdim ettiklerini de görüyoruz. Kuşhana sanatının en güzel örneği olan sikkeler için de aynı şey söylenebilir.

Barış, uyum ve refah sanatsal faaliyetlerin canlı olmasının temel unsurlarıdır. Bazı heykeller ve kabartmalar genellikle Kuşhana Dönemi'ne tarihleniyor. Bu dönem de büyük bir ihtimalle M.S. 78 yılında, Kanişka'nın iktidara geçmesiyle başladı.

Bir bütün olarak Kuşhana Dönemi, Hindistan alt kıtasının kültür tarihinin en anılmaya değer dönemidir ve bu dönemin etkisi yüzlerce yıl boyunca kendisini hissettirmiştir. Bu dönemin gelenekleri bazen, Babürtü Hindistanı'nın maddi kültürünü sarsıyormuş gibi görünüyor.

Kuşhana Döneminin Sanatı

Bundan sonraki sayfalarda Kuşhan sanatı gözden geçirilecek. Kuşhan Dönemi'nin tarihi ve kültürel arka planı Kuşhan çağının sanat üslubunda büyük oranda kendisini gösteriyor. Metal, terra cotta (kızıl balçık), çamur ve fildişi vs. gibi farklı malzemeler kullanılıyor olmasına karşın Kuşhana sanatı özellikle taştan heykeller üretmesiyle tanınıyor.

Erken dönemlere ait heykel alanında iki büyük ekol, Mathura ve Gandhara ortaya çıktı, gelişti ve hemen hemen aynı dönemde dağıldı. Her iki ekol de M.S. birinci yüzyılın ortalarında Kuşhana krallarının himayesi altında en verimli çağlarına girdiler ve M.S. birinci yüzyılın son çeyreğinden üçüncü yüzyıla kadar olan dönemde her ikisi de sanat üslubu bakımından birbirlerini etkilediler, ürünlerini ihraç ettiler ve Buda figürünün kendilerine ait olduğunu iddia ettiler. Her iki ekol de M.S. 5. yüzyılın sonlarından 7. yüzyıla kadar uzanan bir dönemde Akhunların ve diğer savaşçı güçlerin şiddetli saldırılarının acısını çektiler ve etkili bir sanat üslubu olma özelliğini yitirdiler.39

Mathura

Mathura Sanatı şu özellikleriyle tanınır: Alacalı kızıl kumtaşının kullanımı, sembollerin antropomorfik tanrı formlarına dönüştürülmesi, Brahman, Jaina, Budist ve halk inanışlarının ortaya çıkışı ve bunların aniden çoğalması, Tanrılar ve maiyetleri, figürlerin altında genellikle aslan koltuğu (simhasana), düz hatlı kabartmalar veya keskin hatlı yüksek kabartmalı rölyefler, birleşik organik oluşumlarla denge kazandırılmış gövdeler, dalgalanan bitki ve hayvan bedenlerinin yavaş yavaş insan bedenine dönüşmesi, erken dönemlere ait ikonalarda yakşa etkisi, svastika (gizemli geçiş), mangala kalasa (yuvarlak uğur masası), phalapatra (meyve sepeti), apsaras veya dikkumarikas (bakireler veya periler), gandharvas (uçan ilahi varlıklar), srivatsa (Yunanlıların asasına benzeyen asa), dharmacakra (Kanunun tekerleği), snankhanidhi (helezonik biçimli sedef bir kabuktan sızan zenginlik), kalpalata (dilekte bulunulan sarmaşık), kalpavrksa (dilek ağacı), bodhivrksa (Aydınlanma ağacı), triratna (üç mücevher), bhadrasana (uğur koltuğu), minamithuna (çift balık), malapatra (çiçek sepetleri), fil, aslan, boğa, geyik, yılan, kaz, tavus kuşu, şaşırtıcı derecede mükemmel, karmaşık figürler ve değişik oturuş

biçimleri vs. Bunlar yalnızca süs eşyaları değildir, fakat bunların çoğu, derin bir metafiziksel anlam taşır.40 Feminen bir güzelliği büyüleyici ve yapay pozlarda yansıtmak Mathura'da gelişmiş yeni bir olgudur.

Gandhara

Koyu gri veya dumanlı mavi şist taşının ve daha sonra da kum, kireç ve çimento karışımı bir tür çamurun kullanılması, Yunan ve Roma etkisinin hakimiyeti ve anatomik ayrıntıların vurgulanması Gandhara Sanat Ekolü'nün belli başlı özellikleridir. Yüzün bir çeşit olağan ifadesinin yansıtılması ve kalın kıvrımlar ve kimi zaman Buda'nın yüzündeki bıyık ise Gandhara Ekolü'nün çarpıcı özellikleridir. Gandara sanatı Hint temalarını, çoğunlukla da Budist temaları yabancı bir uslüpla yansıttı. Yakşas, garudas ve nagas Genni, Atlantes, Zeus ve Heracles kılığında görünürler. Öyle görünüyor ki, Yunan sanat geleneğini tecrübe etmiş ya da o konuda eğitim görmüş Hintli veya Hintli olmayan sanatçılar bu sanat objelerini üretiyor.41 Sanatçılar Yunan sanatını Hint sanatına dönştürmekte gerçekçidirler ve bu, bir günahın kefareti olarak cezasını çeken Buda'nın bir deri bir kemik vücudunun tasvirinde göze çarpar.

Mathura Ekolü, yerel olarak atölyeler biçiminde Mathura kentinde yoğunlaşmıştı. Mathura'ya yakın bölgelerde pek az sayıda atölye vardı. Fakat Gandhara Sanatı, geniş bir alana yayılmıştı (şimdiki Afganistan ve Pakistan) ve bu sanat üslubu, yayıldığı bölgeye göre bir çok stilistik varyasyonlara uğramıştı. Mathura Sanat Ekolü, daha yoğun ve daha bütünseldi, buna karşılık Gandhara Sanat Ekolü'nün, farklılıklardan oluşan bir doğası vardı. Mathura sanatının yerli bir karakteri vardır, fakat Gandhara sanatı, birçok sanat geleneğinin birbirlerinin içinde erimesinin sonucu ortaya çıkmıştı. Bundan dolayı Mathura'da Hint sanat anlayışı, Gandhara'da ise yabancı bir üslup gözümüze çarpar. Mathura için Buda bir tanrıdır, fakat bir Gandhara ressam veya heykeltraşı Buda'yı büyük bir adam olarak tasarlar. Mathura sanat stüdyolarında bir çok farklı inanışın ikonoları resmedildi, heykeli yapıldı, fakat Gandhara'da Budist temalar hakimdi. Mathura'da koruyucu poz (abhayamudra) rağbet gören bir poz iken, Gandhara'da dhyana (meditasyon pozu), bhumisparsa, vyakhyana (dua pozisyonu), dharmacakrapravartana (Kanunun Tekerleğini döndürme pozisyonu) vs. gibi farklı pozlar da görülür.

Daha erken dönemdeki Bharhut ve Sanchi sanat geleneğini takip eden Mathura Sanat Ekolü, Jataka'yı (Buda'nın doğumundan önce) resmetmekle daha çok ilgilendi ve Gandhara ressam ve heykeltraşları ise Üstadın (Buda) hayatından enstantenelerin üzerinde daha çok durdular. Mathura sanat akımına ait çok sayıda heykelin üzerinde yazıt vardır ve bunlardan bazıları genellikle Kuşhana veya Kanişka Dönemi'ne tarihlenmiştir fakat Gandhara heykellerinin üzerinde istisnai olarak yazıt vardır ve istisnai olarak tarihlenebilmiştir. Bundan dolayı, Mathura sanatının tutarlı bir kronolojisini çıkartmak kolaydır, fakat Gandhara sanatının kronolojisini çıkartmak kısmen Gandhara sanat çağının bir bütünlük göstermemesinden dolayı çok zordur. Mathura sanatı gelişmeye devam etti ve bu sanatın ulaştığı doruğa, en güzel fiziksel duruşun yüzde ruhani bir ışıkla harmanlandığı Gupta döneminde (M.S. 4 ve 5. yüzyıl) tanık oluyoruz. Her ne kadar en güzel sanat ürünleri Kuşhana Dönemine ait olsa

da, Gandhara'da Mathura'daki gibi bir klasik dönem görülmüyor. Mathura heykel ve kitabelerinde ressamlardan bazılarının adının kazındığına42 şahit oluyoruz, fakat Gandhara heykellerinde bunlara rastlayamıyoruz.

Buda

Buda figürünün kökeni dünya sanat tarihinin en anlamlı olaylarından birini temsil ediyor. Hem Mathura hem de Gandhara bu figürün kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlar, fakat ihtilaf bir yüzyılı aşkın zamandır canlılığını korumaya devam ediyor. Bu kompleks konu, V. S. Agrawala'nın aşağıda sıralanan gözlemlerinin ışığında ele alınmalıdır: "Budist ikonoların temel unsurları, yani padmasana (meditasyonda bir oturuş şekli), dhyanamudra (meditasyon bakışı), nasagra drsti (bakışların burun ucuna konsantrasyonu), simhasana (aslanlı koltuk), camaragrahini, urna (kaşlar arasında dolanmış saç), usnisa (saçsız baş veya saçın başın tepesi üzerinde toplanması) çiçek atan ilahi varlıklar gibi unsurların Yunan veya İran sanatında bir anlamı yoktur. Fakat bunlar Hindistan'ın yogi ve cakravartin kavramlarına çok güzel uyar ve Buda figürü bu fikrin bir sonucudur".43

Etkileşim

Birbirinin çağdaşı iki ekol yani Mathura ile Gandhara arasında Kuşhana Dönemi'nde yoğun bir etkileşim vardı. Mathura yakınlarındaki Mat'ta bulunan Wema Kadphises ve Kanişka gibi erken dönemin hükümdarlarının kahramanlıklarının veya hayatlarının anlatıldığı heykel ve kitabeler, iki sanat ekolü arasında belli bir oranda etkileşimin M.S. birinci yüzyılın son çeyreğinde başladığını destekliyor.

Yukarıda bahsedildiği üzere, Wema heykelinin ayakları arasına dikilen bir kitabede başka bir ailenin adı geçmiyor, bundan dolayı, bu kitabenin Wema'nın sağlığında dikildiği gönül rahatlığıyla varsayılabilir. Bu heykelin benekli kızıl kumtaşıyla yapıldığı dikkate alınarak, bunun Mathura sanat ekolünce üretildiği söylenebilir. Aynı zamanda oturuş pozisyonu, şişkin pabuçlar ve üstten dikişli giysiler üzerindeki nakışlar gibi bir çok yabancı unsurun da ortaya koyduğu üzere, batıdan gelen veya Gandhara bölgesinde yaşayan yabancı ressamların etkisi gözardı edilemez. Aynı şey, ön tarafına Brahmi harfleriyle Maharaja, Rajatiraja, Devaputro Kanişko (büyük kral, krallar kralı ve Tanrının oğlu Kanişka) olarak adının yazıldığı Kral Kanişka'nın ünlü başsız heykeli için de söylenebilir. Büst yapma fikrinin tamamen yabancı olmadığı daha sonra netlik kazandı, daha erken döneme ait literatürde bu tür şeylere rastladık.44

Budist ikonlarda Mathura ile Gandhara arasındaki etkileşim Kanişka'nın hükümdarlığından sonra başlamış gibi görünüyor. Kanişka'dan önce de birtakım Buda figürleri var,45 fakat Buda figürünün kesin çizgileriyle belirmesi süreci Kanişka'nın iktidarı döneminde ve tabii onun desteğiyle ivme kazandı. Buda'yı bir günahkar olarak lanetleyen Vigur (Türkçe) gibi bazı metinler de var.46 Gandhara etkisi, kalın metal kaplamalı, bol dökümlü bir giysinin ortaya çıkmasıyla kendisini gösterir. Bu giysinin her iki omzunda da Buda'ya katılanları simgeleyen yanardöner ve yıldırımlarla

(ubhayamsika), ‘vajrapani’ vardır. Bu sonuç çıkarma işlemi artarak devam eder, söz konusu giysi pencere kafesi misali şematik bir giysi haline gelir.47 Yabancı unsurların Hint sanatını istila etmesi, Birinci Vasudeva’nın hükümdarlığının sonlarına doğru gerilemeye başladı. Bu aşama, yabancıların yönetimine karşı başlayan bir isyanla birlikte Gandhara sanat ekolünün özelliklerinin de reddedildiğini gösteriyor.48

Mathura Sanat ekolü de Gandhara’yı önemli oranda etkilemiştir. Butkara heykelleri, Mathura modelinin büyük ölçüde bir prototip vazifesi gördüğünü destekliyor. Budist panteonların ötesinde, Mathura ekolünün etkisi bir çok bakımdan görülebilir. Tekerlek ve Triratna Jakata hikayeleri, dhotili ve şallı rahipler, sari giyen kadınlar, parmaklık kalıbı, kutsal ip gibi unsurlar Mathura’dan Gandhara’ya geçmiştir.49 Bu etkileşim, araştırmacılar için ilginç bir konudur.50

Sanksritçenin Okunuş Rehberi

ÜNLÜLER

... a ... a ... i ... i ... u ... ü

… … … ... ... e ... ai ... o ... au

m (anusvara): m (visarga)

ÜNSÜZLER

Gırtlaktan söylenenler: ... ka ... kha ... ga ... gha. ... na

(Gırtlaktan veya ağzın arka

kısmından çıkarılan ses)

Damaktan söylenenler. ... ca ... cha ... ja ... jha ... na

(Dilin damağa dokunmasıyla

çıkarılan ses)

Beyinle İlgili (?) ... ta ... tha ... da ... dha ... na

Dişsel ünsüz ...ta ... tha ... da ... dha ... na

Dudak ünsüzü ...pa ... pha ... ba ... bha ... ma

Yarı ünlüler ... ya ... ra ... la ... va

Islığa benzer ses ... sa ... şa ... sa

H sesiyle teleffuz ... ha S: ‘ (avagraha), kesme işareti

Edilenler ... kşa ... jna

İngilizceleştirilmiş Sankritçe kelimeler, sembollerle gösterilmedi.

1 Mukherjee, B. N., “The Great Kushana Testament”, Indian Museum Bulletin, 1998. Bu iddia Stael Holstein (JRAS, 1914, s. 79, 88) tarafından ortaya atılmıştır, fakat Fleet bu iddiaya karşı çıkar (JRAS, 1914, s. 398 ve 1091).

2 J. M. Rosenfield, “The Dynastic arts of the Kushans”’ın önsözü, 1967, s. VII.

3 Mukherjee, B. N., “The Rise and Fall of the Kushana Empire”, 1988, s. 1.

4 Sharma, R. C., The Splendour of Mathura Art and Museum, 1994, s. 110.

5 Mukherjee, op. cit, s. 8.

6 A.g.e., s. 27.

7 Journal of the Asiatic Society of Bengal, 1899, cilt LXXVIII, pt. 1, ek numara I, s. 26, Punjab Museum Catalogue, Cilt I, levha XVI, No. 115.

8 Mukherjee, op. cit., s. 26.

9 A.g.e., s. 27.

10 A.g.e., s. 28.

11 Hou Han-shu, Böl. 118, s. 9a.

12 Herrmann, A., Historical and Commercial Atlas of China, s. 101, No. 2005.

13 Mukherjee, op. cit., ss. 31-32.

14 Rosenfield, op. cit. p. 11.

15 Mukherjee, op. cit., s. 32.

16 A.g.e., ss. 33-34.

1 Hou Han-shu, op. cit.

18 The Numismatic Chronicle, 1889, ss. 269-271 ve Journal Asiatique, 1914, S. Ix, cilt. IV, s. 401 f. n. I, 1929, cilt XXVI, ss. 201-202.

19 Sharma, R. C., op. cit.

20 Mukherjee, B. N., An Agriphan source: A Study in Indo-Parthian History, 1970. ss. 217 ve 230.

21 Mukherjee, B. N., The Rise and Fall of The Kushana Empire, 1988, s. 46.

22 Prof. H. Hartel, araştırmaları sonucunda vardığı sonuçları anlattığı "Sonkh'daki Kazılardan Çıkarılan Bazı Sonuçlar" başlıklı makalesinde şu noktaları gözlemliyor: Kuşhana Dönemi olarak tarihlemek, doğal olarak, kazılar sonucu elde edilen bilgilerle tanımlanan Hat 22'ye tarihlemektir, bu hat yalnızca ilk dönem Kuşhanaları değil, aynı zamanda Wima Kadphises/Birinci Kanişka'yı da kapsayan bir hattır. Anahtar öneme sahip olgu, Ksatrapa'nın Hat 23'yle şüpheye yer bırakmayacak şekilde benzemesidir. Daha önce kabul ettiğimiz varsayımlar ne olursa olsun, tarihlemek Sungas'dan Mitras'a, Mitras'dan da Ksatrapas'a genişletilse de, bu dönem M.S. birinci yüzyılın ortalarından daha öteye pek de geçemez. Sonkh'dan sonra Kanişka I'in hükümdarlık döneminin hangi tarihlerde olduğunu belirlemekte izleyebileceğimiz teoriye rağmen Kanişka'nın M.S. ikinci ve hatta üçüncü yüzyıla ait olduğunu söylemenin hiçbir haklı gerekçesi yoktur.

23 Puri, B. N., India Under Kushanas, p. 222.

24 Tuan Ch'eng-che tarafından M.S. yaklaşık 860 yıllarında biraraya getirilen Yu yang tsa tsu ve Bulletin de L'Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1906, cilt. VI, s. 38.

25 Agrawala, V. S., Journal of the U. P. Historical Society'deki 'Mathura Museum Catalogue', 1951, ss. 142.

26 Sharma, op. cit., s. 142.

27 Rosenfield, J. M., op. cit., s. 58.

28 Mathura Museum No. 2907, Epigraphia Indica, cilt. XXX (1954), ss. 181-84.

29 Mathura Museum No.

30 Mukherjee, B. N., Disintegration of the Kushana Empire, 1976, s. 84.

31 Rosenfield, op. cit., s. 38.

32 Levi, S., Journal Asiatique, 1896, ss. 447-472.

33 Mukherjee, B. N., Rise and Fall of the Kushana Empire, 1988, ss. 384.

34 A.g.e.

35 Rosenfield, op. cit., s. 38 ve ikinci bölümün 43. dipnotu.

36 A.g.e., ss. XXV-XXXI ve Sharma, S., Gold Coins of Imperial Kushanas and Their Successors, 1999, ss. 24-29.

37 Mathura Museum No. 12. 215, 215A ve 1913.

38 Mukherjee, op. cit., ss. 386-87.

39 Sharma, R. C., 'Interaction between Mathura and Gandhara', National Museum Bulletin No. 7-8, 1993, s. 7.

40 Sharma, R. C., 'The Mathura School of Sculptural Art', Jnana Pravaha Annual Bulletin, No. 3, 1999-2000, s. 144.

41 Nehru, Lolita, Origins of the Gandhara Style, 1989, ss. 59-65.

42 Sharma, R. C., Buddhist Art-Mathura School, 1994, s. 130.

43 Indian Art, 1965, ss. 271-72.

44 Sharma, op. cit., ss. 127-28.

45 Van Lohvizen, J. E. Van, The Scythian Period, 1949, ss. 157-60.

46 Bailey, H. W., London Seminar, ref. Turbische Turfas Texts, IV, s. 4.

47 Sharma, op., cit. ss. 176-187.

48 A.g.e., ss. 191-92.

49 Sharma, op. cit., 193, s. 15.

50 Joshi, N. P ve Sharma, R. C., Catalogue of Gandhara Sculptures in the State Museum, Lucknow, 1969, ss. 27-37.

Kuşan Yönetiminin Kültür Anlayışı / Prof. Dr. Xinru Liu [s.84-90]

New Jersey College / A.B.D.

Çin Sosyal Bilimler Akademisi / Çin

Dünya tarihinde Kuşanlar, ilginç bir siyasî güç olarak ortaya çıkmışlardır. Roma ve Hun İmparatorluklarının çağdaşı olan bu imparatorluk üç yüz yıldan fazla bir süre varlığını devam ettirmiştir. İmparatorluğun genişlemesinin zirveye ulaştığı dönemde Kuşan İmparatorluğu Orta Asya'dan Güney Asya'ya kadar büyük bir alanı ele geçirmişti. Ancak Kuşan yönetimi, İlkçağ imparatorlukları arasında belki de en az anlaşılabilmiş olanıdır. Kuşan kültürünün çeşitli yönlerini ele alan tarihçiler, İmparatorluğun kronolojik ve coğrafî konumunu açıklamakta ve tarihî bir çerçeve çizmekte çözümlenmesi oldukça zor olan problemlerle karşılaşmışlardır. Bozkırlardan (stepler) Baktriya'ya gelip burada daha sonra Kuşan idaresini oluşturan Yüeçiler, tarihlerinde henüz yazılı bir dil oluşturmamışlardı. Tarıma dayalı büyük bir imparatorluğu birkaç yüzyıl boyunca idare eden Kuşanlar, bu imparatorluk içerisinde çok çeşitli dil, din ve kültürden insanı yönetmişlerdi. Fakat, tarihlerini yazacak ortak bir resmî dil oluşturamamışlardı. Kuşan idaresinin bu çok kültürlülüğü, Kuşan tarihi üzerinde çalışmayı zorlaştırmakla birlikte, bu kosmopolit yapı, bu bozkır halkının siyasî yapısı hakkında farklı yorum ve tartışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Kuşanların Kökeni

Kuşan İmparatorluğu'nu kuran Kuşanlar Afganistan'ın yerli halkı değildi. Kuşanlar, Orta Asya'dan göç eden Yüeçilerin bir koluydu. Orta Asya'da yaşayan pek çok göçebe topluluk gibi Yüeçiler de önce büyük bir devlet kurmuş daha sonra da kendilerinden daha güçlü göçebe bir topluluk olan Hunlar tarafından yıkılmışlardı. Çinli tarihçi Sima Qian'a göre, Yüeçi kavmi içerisinde M.Ö. 2. yüzyılda, 100.000 ile 200.000 arasında süvari okçu veya savaşçı bulunmaktaydı.1 Ancak, bunlar Hun Konfederasyonu tarafından hakimiyet altına alınarak süvari okçuların sayısı 300.000'e çıkarılmıştı.2 Gene de, Yüeçilerin büyük bir kolu, Hunlar tarafından bozguna uğratılmalarına rağmen Afganistan'a göç ederek tarımla uğraşan yerel halkı hakimiyetleri altına almışlar ve hükümranlık kurmuşlardı. Çin'in tarım yapılabilen alanlarına yakın yerlerde yaşamakta olan göçebe topluluklar tarım ürünlerini yağmalamak amacıyla sık sık Çin'e girererek Çinle dostane olmayan ilişkiler içinde olmuşlardır. Ancak bölgedeki topluluklar içerisinde Yüeçiler Çinliler tarafından antikçağda ticaret konusunda kabiliyetli olarak değerlendirilmişlerdir. Çinliler M.Ö. 1. binyılda Yüeçileri bu coğrafyada yeşim taşı temin eden bir topluluk olarak tanımışlardı. Dönemin ekonomisti Guan Zhong (M.Ö. 645'te öldüğü düşünülmektedir) Yuzhi ve Niuzhi adındaki toplulukların Çin'e yeşim sattıklarını yazmaktadır.3 İlkçağ idarecileri ve soyluları bu yeşim taşını çok seviyorlardı. Ancak bu taş çoğu zaman oldukça uzak yerlerden geliyordu. Shang hanedanından Fuhao'nun mezarında, bugünkü Sincan bölgesindeki Hoten'den getirilen ham yeşim taşından imal edilmiş 750 parçadan fazla sanat eseri bulunmuştur.4 Shang krallarının, Hoten'deki yeşim taşına direk ulaşımları yoktu. M.Ö. 1. binyılın ortaları gibi erken dönemlerde, Yüeçiler'in bunu yapabildikleri anlaşılmaktadır. Yüeçiler, yeşimin kaynağının bulunduğu

bütün yerlerle bağlantı halindeydiler. Bir tarım toplumu temeli üzerine kurulmuş olan Çin idarecileri ise bunların en önemli müşterileriydi.

Yüeçiler aynı zamanda, Hunların Çin sınırında büyük bir korku oluşturdukları bir dönemde, M.Ö. 3. yüzyılda bu bölgeye at temin eden en önemli topluluktu. Kuzeyde, Hunlar gibi atlı bir göçebe topluluğun akınlarına hedef olan Çinliler için atlı asker bulundurmak çok önemliydi. Qin hanedanının ilk imparatoru, at tempininin güven altına alınması konusuna özen göstermişti. Fakat iyi atlar, büyük otlakların rahatlıkla besleyebildiği, bunların üretilmesi ve talimine imkân sağlayan bozkırlarda yetiştirilebiliyordu. Çin'de tarımla uğraşan, dolayısıyla atlara ve diğer bu tür hayvanlara ihtiyacı olan halk, bunları pastoral toplumlardan temin ediyorlardı. Qin hanedanı (M.Ö. 221-207) döneminde, o büyük Seddin yapılmasına sebep olan Hunlar ile Çin arasındaki mücadeleler Çin'de daha büyük bir talep oluşturmaya başlamış, ancak aynı oranda bir arz mümkün olmamıştır. Bozkır ikliminde hâlâ güçlü bir yönetime sahip olan Yüeçiler Çinlilerle iyi ilişkiler içerisinde olan ve Çin'e at satan bir topluluk olarak varlıklarını sürdürüyorlardı. Sima Qian'a göre, "Wuzhi"lerden önemli bir isim olan Lou ilk imparatora at temin eden kişilerin başında geliyordu. Erken dönem Çincesinde "Wuzhi", Yüeçi anlamına geliyordu. Lou, at ve büyük baş hayvanları ipekle değiştiriyor ve daha sonra da ipeği bozkırda yaşayan toplulukların şeflerine satıyordu. Bu ticaret yoluyla Lou'nun bağlı bulunduğu prensliğin gelirinden daha fazla gelir elde ederek oldukça zenginleştiği belirtilmektedir. İlk imparator, onun bu hizmetinden çok memnun kalmış ve imparatorun meclisinde yöneticiler arasında yer alabilmesi için kendisini yüksek bir mevkii ile şereflendirmiştir.5

Eğer Sima Qian'ın kayıtları doğru ise, bu durumda Yüeçilerin İpek Yolu'nda ticareti başlatan ilk topluluk olduklarını düşünebiliriz. M.Ö. 3. yy. civarlarında bozkırlardaki diğer kavimlere ipeği satarken, Çin'e ipeke ve ipliği, kumaş ve ham ibrişim gibi diğer yan başka ürünlere karşılık at veriyorlardı. Yüeçiler ipeğe karşılık o kadar çok at satmışlardı ki, atlarının şanı çevre bölgelerdeki toplumlar arasında dahi yayılmaya başlamıştı.

Yüeçi atlarının ünü sadece Çin'e değil bütün Orta Asya'ya yayılmıştı. Milâdî 3. yüzyılda Soğdlu bir yazar, coğrafya kitabında, Çin'in çok sayıdaki halklarıyla, Roma'nın çeşitli zenginlikleriyle, Yüeçilerin ise çok sayıda atlarıyla tanındıklarından bahsetmektedir.6 Muhtemelen Yüeçilerin bu ünü, Han hanedanı imparatorunu harekete geçirmiş ve imparator, Hunlara karşı savaş açmak için Zhang Qian'ı Yüeçilere göndererek onlarla ittifak yapmayı istemişti. Hunlar, Çinlileri kendilerine ipek, hububat ve diğer tarım ürünleri ödemeleri gibi vergiye bağladıkları bir sırada Han imparatorları, Hunlar ve Yüeçiler arasında bir düşmanlığın ortaya çıktığını haber almışlardı. Bu arada Yüeçilerle Çinliler arasında dostane ilişkilerin devam etmesi, bu iki topluluğun Hunlara karşı birleşebilecekleri ihtimalini kuvvetlendiriyordu. Ancak Zhang Qian Oxus nehrinin verimli toprakları çevresinde yerleşmiş olan Yüeçileri Hunlara karşı savaşa girişmeye ikna edememişti. Fakat, Han hanedanı bu olayı müteakip ortadan kaybolan Yüeçilerle tekrar temas kurarak mal değiştokuşunu yeniden başlattılar.

Her ne kadar Zhang Qian'ın girişimleri sonuç vermesede, Yüeçiler ve Çinliler aralarında sürekli olarak bilgi ve mal alışverişinde bulundular. Dunhuang yakılarında yeni tespit edilen sınırdaki bir kale

çevresinde arkeologlar arafından bulunan bir belge, Yüeçi elçisine temin edilen yiyeceklerden bahsetmektedir.7 Bu belge (DQ. C: 39) M.Ö. 1. yüzyılın sonuna tarihlenmektedir ki, Çin bu devrede Han imparatorlarının hakimiyeti altındayken, Kuşanlar ise Kuzey Afganistan çevresinde yerleşmiş güçlü bir devletti. Eski Han idaresi dönemine tarihlenen ve Çin Orta Asyası'ndaki Niya'da bulunan ahşap bir yazıt parçası da, Yüeçiler ve Han yönetimi arasındaki ilişkilerin sürekli devam ettiğini göstermektedir. Bu Çin yazıtı, Dawan kralının büyük Yüeçi devletinden gelen elçiye yardım ederek bu mektubu yazdığını belirtmektedir. Metin üzerinde bazı karakterler okunamamakla birlikte, okunabilen kısımlardan Yüeçilerin Han idaresinden bir elçi talep ettikleri ve (Hunlar?) tarafından sürekli rahatsız edildikleri anlaşılmaktadır.8

Bu bağlantı Yüeçi-Kuşanlarının Hindistan'ı işgal etmelerinden ve büyük bir imparatorluk kurmalarından önce, henüz Kuzey Afganistan'a yerleşmeye başladıkları sırada ortaya çıkmıştı. Böylece, Han yönetimiyle karşılıklı olarak ilişkilerine devam ettiler. Ancak, bu dönemde, Kuşanlar, Han yönetiminin Hunlara karşı askerî destek talebini geri çevirmişler ve onlarla sadece ticarî ilişkilerini devam ettirmişlerdi. Bu sırada Han idarecileri de Orta Asya'nın siyasî yapısını gözlemliyor ve Yüeçi krallığının yerleşmesini takip ediyorlardı. Han yöneticileri Yüeçiler tarafından ele geçirilen Dahia'nın şeb “Xihou” ya da prenslik tarafından yönetildiğini biliyorlardı. İçlerinden biri olan Kuşanlar, bu beş parçayı tek bir krallık, güçlü ve zengin bir imparatorluk altında toplayan bir gruptu. Bu krallığın idarecileri artık kendilerini “Kuşana” olarak adlandırıyorlardı. Fakat History of the Later Han'a (Geç Han Tarihi) göre, Çin yazarları ve seyyahları bunları geleneksel bir şekilde “Yüeçi” olarak adlandırmaya devam etmektedirler.9 Dahia adındaki yer ismi muhtemelen Hind-Avrupaî bir dil olan ve bu kavmin konuştuğu Tuhara dilinden Çinceye geçen bir isim olmalıdır. Yüeçi-Kuşan halkı, Tuhara dili konuşan bir topluluk olmakla birlikte, o dönemde bu dili konuşan tek halk değildi. Büyük İskender'in fetihlerinden sonra Helenistik dönemde, Kuzey Afganistan ve Özbekistan'ın bir kısmını da içine alan bu bölge, Grekler tarafından Baktriya olarak adlandırılıyordu. Kuşanların Oxus nehrini geçmeden önce dahi, Helenistik Baktriya'nın Daxid'ya dönüşmesi, bölgede Yüeçilerin işgalinden önce de Tuharalıların mevcudiyetine işaret etmektedir. Yüeçilerin devlet teşkilatı Daxia'ya taşınırken, teba güzergah boyunca sıralanan kolonilerde yaşamaya devam etmiştir. Tianshan dağlarının eteklerinde bulunan anayurtlarında kalan topluluk mensupları kendilerini küçük Yüeçiler olarak adlandırmaya başlamışlardır. Bütün Orta Asya yol güzergâhı üzerinde göç eden Yüeçilerin geçtikleri yerlere verdikleri isimler Tuhara diline benzemektedir. Bu sırada, dostane veya düşmanca ilişkiler içerisinde bulunulan diğer topluluklar da Yüeçilere katılmış olabilirler. Yüeçi ve Hunların ve bir başka göçebe topluluk olan Wusunlar'ın (Vu-Sunlar) karşılaşmaları ve karışıp kaynaşmaları, Yüeçilerin etnik yapısını değiştirmiş olabilir. Bu sebeple, Yüeçiler Daxia'ya ulaştıklarında Kuşan yönetimi tek bir etnik gruptan oluşmuyor aksine, Orta Asya bozkırlarının farklı kültürlerinden bir araya gelmiş bir topluluğu ifade ediyordu.

Kuşan İmparatorluğu

Yüeçi-Kuşan halkı, onurlu, çok iyi at kullanabilen, savaş ve ticarette oldukça başarılı olan ve Kuzey Afganistan'da güçlü bir devlet kurmuş bir topluluktu. 400.000 kişilik nüfus içerisinde toplam 100.000 asker bulunuyordu.10 Fakat, ele geçirdikleri topraklar oldukça genişti ve üzerinde yaşayan topluluk yüksek bir medeniyete sahipti. Yüeçi-Kuşanlarının Daxia'yı ele geçirmelerinden önce de bu bölge Tuhara dili konuşan bir başka topluluk tarafından mı, yoksa hâlâ Grekler tarafından mı yönetiliyordu bilinmemektedir. Ancak Oxus nehrinin güneyinde yaşayanlar, yerleşik bir tarım memleketi oluşturmuştu. Bu bölgede etrafı surlarla çevrili şehirler ve evler bulunuyordu. Yunanistan'a benzer bir şekilde, ülkede tek ve büyük bir hakim yoktu. Daxia'nın nüfusu oldukça fazlaydı. Bu sayı muhtemelen bir milyon civarındaydı.11 Kuşanlarla Baktriyalı Daxia'nın kaşılaşması, göçebe ve savaşçı bir toplumun tarım toplumuna dönüştüğü bir dönem değil, büyük nüfusa sahip iki farklı gelişmiş kültüre sahip toplumun biraraya geldiği bir dönemdir.

Tuharalıların buraya gelmelerinden önce, kuzey Afganistan, batı Asya ve Akdeniz birbirleriyle bağlantılıydılar. M.Ö. 2. yüzyılda Yüeçi Kuşanları söz konusu bölgeye ulaştıklarında bölge daha çok Helenistik kültürün etkisi altındaydı. Aslında Helenistik kültürün etkisi Baktriya'dan çok daha geniş bir bölgeye apdern Pakistan'ın Peşaver bölgesinden doğuda Özbekistan'ın Semarkand şehrine kadar uzanıyordu. Modern Pakistan'daki Peşaver bölgesinde bulunan; antik ismiyle Purushapura olarak tanınan; Kuşanlar döneminde ise başkent olarak hizmet veren Cha-sada'da yürütülen kazılarda bulunan tanrıça heykelleri Kuşan idaresi döneminde de Helenistik kültürün etkisinin devam ettiğini göstermektedir.12 Sadece heykellerdeki sanatsal üslûp değil, aynı zamanda tanrıçaların tacı olarak kabul edilen şehir suru, şehrin baştanrısının sembolü şehirde Helenistik özelliklerin devam ettiğinin başka delilleridir. Grekçe'de Oxus nehri olarak bilinen Amu Derya'nın güney sahilinde Ay-Hanım'da yapılan araştırmalar, yaygın bir Grek yaşantısı tablosunu ortaya koymaktadır -Tiyatro, gimnasyum, tapınaklar ve saray binası. Saray sadece idarecilerin yaşadıkları yer değil aynı zamanda bir idare merkezi ve hazinenin bulunduğu bir yerdi.13 Bir şehirde sarayın bulunması, burasının diğer şehir devletleri içerisinde hakim olan devletin merkezi olduğunun belirtisiydi. Çin kaynaklarının bölgenin siyasî yapısı hakkındaki verdiği bilgilere bakılacak olursa burası Daxia'daki pek çok şehir devletinden biriydi.

Tuhara dilini konuşan bir halkın Helenistik bir bölgeye yerleşmesi farklı bir karışımın sonucunda oluşan yeni bir şehir hayatı meydana getirmişti. Fakat Yüeçilerin veya Tuharalıların Baktriya ele geçirdikleri dönemdeki gelişmeler hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Fetihler sırasında Ay-Hanım'da olduğu gibi tahribat olsa da, Çin kaynaklarına göre, pek çok Grek şehri uzun süre hayatına devam etmiş ve hatta Kuşan idaresi altında Grek mimarîsi yaşatılmıştır:

"Büyük Yüeçiler Hindistan'a 7000 li (link) uzaklıkta bulunan bir bölgede yaşıyorlardı. Bulundukları bölgenin yükseltisi oldukça fazla, iklimi kuruydu ve bölge oldukça ücra bir yerdeydi. Devletin kralı kendisini "göğün oğlu" olarak isimlendiriyordu. Ülkede yüzbinlerce çeşit at bulunuyordu. Şehirlerin yapılanmaları ve saraylar Romalılarınkine çok benziyordu (Da Qin). Halkın deri rengi,

kırmızımsı beyazdı. Halk, at üzerinde ok atmakta mahirdi. Yerel ürünler, kıymetli eşyalar, hazine, giyim ve mefruşat Hindistan'a kıyaslanamayacak kadar iyiydi."14

Kuşanlar hakkında bu bilgilerin alıntı yapıldığı kitap kayıp olduğu için bilgilerin ne derece doğru olduklarını belirtmemiz mümkün değildir.15 Ancak, bu tablo, önceki Helenistik ülkenin de at kullanan Kuşanlar tarafından yönetildiğini göstermektedir. İklim ve yerleşim Kuzey Afganistan'a benzemektedir. Kuşan kralları kendilerini "devaputra" yani "göğün oğlu" veya "tanrının oğlu" olarak adlandırıyorlardı. Kuşanlar, çok çeşitli kaliteli atlara sahiplerdi ve göçebe kültürü ve maharetlerini devam ettirmişlerdi. Fakat, nüfusunun büyük bir çoğunluğunun Grekler ve Akdeniz memleketlerinden insanların oluşturduğu Kuşanların ülkesinde mimarî Greko-Romen bir tarzda devam etmiş ve bu, Çinlilere göre, Roma tarzında yapılmış eserler olarak değerlendirilmiştir. Halk da, benzer şekilde, güneyde Hintliler ve doğudaki diğer Orta Asyalı kavimlere göre daha açık tenli olarak görülmüştür.

Kuşan krallığının doğusunda, bugünkü Fergana bölgesindeki Dawan devleti de tarımın yapıldığı ve kaliteli atların bulunduğu bir şehirler bölgesiydi. M.Ö. 2. yüzyılda bölgede, birkaç yüzbin insanın yaşadığı yetmiş şehir bulunuyordu.16 History of the Former Han'a göre, Dawan halkı, Yüeçilerinkine benzer adetlere sahipti. Ayrıca Dawan, üzüm, şarap ve atlarıyla ünlüydü. "Zengin malikâneler, onbinden fazla shi (fıçı?) şarap imal ediyolardı ki bu 20-30 yıl boyunca bozulmadan kalabiliyordu".17 Üzümden imal edilen şarap, Helenistik etkinin bir ifadesiydi. Tuhara dilini konuşanların burayı ele geçirmelerinden önce de Fergana Hellenleşmeyi tatmıştı. Dawan adı da zaten Tuhara adının bir başka şekliydi. Dawan atları o kadar ünlüydü ki Wudi, iki büyük öncü askerî birliğini buranın kralını ele geçirmesi ve atları kendisine getirmeleri için göndermişti.

Artık Yüeçiler, Çin'den ve Dawan'dan uzakta Daxia'da yaşıyorlardı. Hanlara artık önceden olduğu gibi, temelde at satmıyorlardı. Sadece Orta Asya'nın değil, güney Asya ve hatta Akdeniz'e kadar olan bölgenin kaynaklarını kontrol ediyorlardı. Bugün Afganistan'da bulunan ve M.Ö. 1. yüzyıl ile milâdî 1. yüzyıllar arasına tarihlenen Tilya-tepe'de yapılan araştırmalar sonucunda, Kuşan kraliyet ailesine mensup fertlere ait oldukça zengin mücevherlerle dolu mezarlara rastlanmıştır.18 Araştırma yapılan altı mezarda muhtemelen Yüeçi Kuşan ailesinden prens ve prensesler bulunuyordu. Burada, kaplar, tabaklar, tokalar ve giysileri süslemek için kullanılan küçük süs eşyalarından oluşan 20.000'den fazla altın parçaya rastlanmıştır. Mezarın dış süslemeleri ve mezarda bulunan parçalar, Baktriya'ya yeni gelen yöneticilerin, bir yandan bozkır adetlerini devam ettirirken diğer yandan kısa sürede komşu ülkelerin yapım tekniği ve işçilik özelliklerini benimsediklerini göstermektedir. Bronz ayna kesinlikle Çin özelliği taşırken19 bazı fildişi oyma eserler Hindistan20 ve pek çok eser de bozkır hayvan dizaynlarının veya Helenistik Baktriya'nın etkisini göstermektedir.

Afganistan'daki ve daha sonra Güney Asya'daki yönetim Kuşanların daha sonraki değişimini kolaylaştırmıştır. Kuşan ordusunun Hindikuş dağlarını geçerek Kuzey Hindistan düzlüklerini ele geçirmelerinden sonra toprakları, Orta Asya ve Güney Asya'nın bir kısmını da içine almıştır. Böylece Kuşanlar, İpek Yolu'nun önemli bir kısmını kontrol altında bulundurmuşlar ve bu ticaret trafiğinden

alabildiğince faydalanmışlardı. Bir İlkçağ şehri olan Begram'daki Kapisa şehri birbirinden daha farklı ve çeşitli zenginlikleri de ortaya koymaktadır.

Bugünkü Kabil şehrinden fazla uzakta bulunmayan Begram, muhtemelen Kuşan İmparatorluğu'nun merkezini Hindistan'a taşımasından sonra, imparatorun yazlık sarayının bulunduğu bir şehirdi. Milâdî 1. yüzyıldan itibaren 150 yıl boyunca saray, Akdeniz, Güney Asya ve doğu Asya'nın sanat işçiliğini taşımıştır.21 Yüeçi Kuşan halkının ticaretini yaptığı ipek artık onlara oldukça iyi bir gelir getiriyordu.

Kuşan idaresi altında, atlara ek olarak şarap da yüksek kültürün bir göstergesiydi. Kuşanlar, Çin ipeklerini, Hindistan'ın kıymetli taşlarını ve Himalayalar'ın ve çevresinin diğer kıymetli mallarını Romalı tüccarlara satarken Akdeniz'den de şarap ithal ediyorlardı. İçerisinde şarap kalıntısı bulunan pek çok amfora parçası, Roma ticaretiyle özdeşleşen tarihî alanlarda ele geçirilmiştir. Kuşan topraklarına bu tür Roma malları Kızıldeniz vasıtasıyla ulaşabiliyordu. Periplus, Kızıldeniz'i gemilerle geçerek, İndus nehri ağzındaki liman şehri olan Baryagaza ve Cambay körfezinde bir liman olan Barbaricum'da şarap satıldığını belirtmektedir.22 Sirkap seviyesinde Saka-Parthian'da, Taxila'nın ikinci kazı alanında, kırmızı boyalı çömlekler, Bombay'ın koyunda bir ada olan Elephanta'da Ksatrapa sikkeleri ve amfora parçaları bulunmuştur.23 Akdeniz'in üzüm şarabı, Grek devletlerinin en önemli ihracat ürünüydü ve artık bu Romalıların eline geçmişti. Ancak aslında üzüm şarabının tadını ve yetiştirilmesini bütün diğer kolonilere birkaç yüzyıl önce ilk tanıtan ve Hindistan'da bir pazar oluşturanlar, en azından kuzeybatıda bu işi geçekleştirenler Grekler olmuştu.

Tuhralılar veya Yüeçi Kuşanları şarabı yüksek bir kültürün göstergesi olarak tüketirken, Baktriyalılar ve Hintliler ise at kullanmayı yüksek kültürün bir göstergesi olarak kabul ediyorlardı. İçki alemlerinden görüntüler pek çok Kandehar Budist sanat eserleri üzerinde görülmektedir. Burada Budizm gibi maddeden uzaklaşmayı öngören bir dinin böyle kendinden geçirici ve zevk verici şeyleri neden hoş gördüğünü açıklamak güçtür. İçki alemi görüntülerinin dinî açıklaması bir yana, zengin bir bağcılık ve şarap içmenin bir prestij unsuru olması Budist sanatında bu konuların neden işlendiğini açıklayabilir. Kuşanlara dönüşen göçebe Yüeçiler, Helenistik ülkelere geçmek için güney ülkeleri üzerinden geçen yollar vasıtasıyla kültürlerini zenginleştirmişlerdir.

Pers kültürünün etkisi de Baktriya'ya kadar girmiştir. Daxia'daki Achaemenid idaresi Büyük İskender'in fethiyle sona ermişse de Pers dinî geleneği Helenistik dönemde de devam etmiş hatta geliştirilmiştir. Tipik bir Helenistik dönem tarihî alanı olan Ay- Hanım'da ele geçen sikkeler üzerindeki dinî figürler Grek özelliği taşırken, her üç tapınağın altarı da Grek tanrıları için değil belki de ateşe tapılan bir altardı.24 Grek dini tek tanrılı bir din değildi ve Helenistik şehirler bir yandan dinî yapılarında Grek tarzı sanatını devam ettirirken diğer dinlere de müsamaha göstermişlerdi. Bu sebeple, Yüeçi Kuşanları ve diğer göçebe topluluklar buraya geldiklerinde, Helenistik Baktriya'da Zerdüşt kültü yok olmamıştı.

Kuşanlar da diğer kült ve dinî uygulamalara karşı oldukça müsamahakâr insanlardı. Dinî hoşgörü ve bölgenin parçalanmışlığı Kuşanların farklı kült ve dinlere uyum sağlamaları sonucunu doğurmuştur.

Kuşan İdaresi Altında Dinler

Kuşan İmparatorluğu çok çeşitli dinî sanat eserleriyle ve özellikle heykelleriyle ünlüdür. Dinî yapılar çevresinde çok sayıda kral ve prens heykellerine rastlanmıştır. Bu sebeple hanedana ait sanatın bir anlamda dinî sanat olduğunu ileri sürebiliriz. Ayrıca, belli kralların dine olan bağlılıklarını gösteren dinî kült sikkeler üzerinde hanedan sembolleriyle belirmeye başladı. Çok çeşitli tanrılar ve kültler Kuşan sikkeleri üzerinde görülmektedir-arslanının üzerindeki Sümer tanrıçası Nana, Pers tanrıları Oada ve Atash, Hint kültleri olan Buda ve Shiva. Zerdüşt ateş inancının da kalıntıları ayrıca yer almaktadır. Kuşanlar Güney Asya'ya girdiklerinde, Brahmanizm ve Budizmle de karşılaşmışlar ve bu her iki dinin kültleri de Kuşan sikkeleri üzerinde belirmeye başlamıştır.

Pek çok dinî sanat eserleri arasında Kandehar ve Mathura okuluna ait Budist sanat eseri Kuşan idaresi altında en yüksek evrelerini yaşadı. Kandehar Budist sanatı üzerinde Helenistik sanatın etkisi görülmektedir.25 Sanat eserlerinin Budist kurumları tarafından yapılmış olmalarına karşın bu sanat, bozkırlardan gelen Kuşan yönetimi altında gerçekleşmiştir.

Bozkırlardan gelen yöneticilerin, devlet dini olarak belirgin bir dine sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Pek çok idareci, sikkelerde resmedildiği üzere başında bulunduğu farklı kültlere inanmıştı. Ancak dinî kurumlar Kuşan idaresi altında çok önemli bir görevi ifa ettiler. Kuşan yöneticileri dinî kültleri destekleyerek yeni ele geçirdikleri yerlerdeki halkın hukukî olarak efendisi olduklarını göstermeye çalıştılar-Orta Asya toprakları Pers dininden etkilendi, Helenistik Baktriya ise Brahman ve Budist güney Asya'dan etkilendi. Bu hukukî kaynağın sebebi şüphesiz kralların tanrı gibi görünmek istemeleriydi. Kuşan yöneticileri kendilerini zaten tanrının oğlu" veyahut da "göklerin oğlu" olarak isimlendirmişlerdi. Bunun Çinceye tercümesi de Çincede imparatorun temizlenmesi anlamına geliyordu ki bu Yüeçi Kuşanları ile Çinliler arasındaki münasebetler üzerinde tartışmalara sebep oluyordu. Ancak bozkırlardaki pek çok kavmin göğe inandığı da bilinmektedir. Kuşanlar da diğer kabileler gibi muhtemelen göklerin uhrevî şefi olmayı talep ediyorlardı. Krallıklarının kökeni olan tanrılık inancı hiçbir zaman sarsılmamakla birlikte Kuşan yöneticileri uhrevî babalarının adlarını değiştirmişlerdi. Kuşan kraliyet ailesine ait aile tapınağının (Sanskritçedeki devakula) bulunduğu yerlerdeki baş tanrı ve tanrılara tapılması gerekiyordu.

Birisi Güney Baktriya'da (Afganistan) Surkh Kotal'da diğeri Kuzey Hindistan'da Mathura yakınlarında Mat'ta bulunan iki devakula bulunmuştur. Bu devakulalarda Kuşan yöneticilerinden Kanşka ve diğerlerine ait büstlere rastlanmıştır. Mat'ta bulunan Kanişka'ya ait büst ile Surkh Kotal'da bulunan birbirinin aynıdır. Yazıtı tarafından da doğrulandığına göre, Surh Kotal'deki tapınak, Kanishka tarafından inşa ettirilmiştir. Bulunan diğer iki heykelin ise kimlere ait olduğu tespit edilememiştir. Ancak bir yazıtta erken dönemlerdeki kral Vima Kadphises'in adının geçmesi bunun ona ait olduğunu

göstermektedir.26 Mat'taki heykeller içerisinde muhtemelen Vima Kadphises'e ve Kanişka'dan çok sonra başa geçen Huviska'ya ait heykellerin de bulunması gerekir. Bu sebeple, iki devakulanın aynı durum içerisinde olması gerekmektedir.

Mat'taki kazılarda mimarînin detayları hakkında bilgi verebilecek belgelere rastlanmamıştır. Surkh Kotal'daki tapınak ise Helenistik Baktriya tipi özellikler göstermektedir.27 Yedi yazıttan altısı yerel Prakrit tarzında Grek dilinde yazılmıştır.28

Mat'tan ele geçen yazıtlar, Karoshthi yazısıyla ve Mathura bölgesinin Prakrit dilinde yazılmıştır. Tapınaktaki Kuşan yöneticilerinin heykelleri, bunların birer tapınma objesi mi yoksa Orta Asya'da ve güney Asya'da yaygın bir şekilde geçerli olan bir uygulama olan tapınağın koruyucularını mı ifade ettikleri bilinmemektedir. Kazı sonuçlarına bakarak Fussman, Surkh Kotal'daki tapınakta bulunmuş olan ruhanî heykellerin Kuşan idarecileri olmadıklarını ileri sürmüştür. Ancak tapınağa yine de devakula adı verilmiştir. Çünkü burası Kuşan kraliyet ailesine hizmet emekteydi.29

Kısa süre önce Kanişka'da bulunan Kuşan idarecilerine ait olduğu anlaşılan yazıt, devakulanın işleyişi hakkında bilgiler vermektedir. Rabatak'da bulunan yazıt ise, Surkh Kotal'den fazla uzakta değildir. Bu, bir tapınağın inşaası ve tanrının ve krallarının buraya yerleştirilmeleri ile ilgilidir. Bu kez bu uhrevî cisimler, Srohard ve Narasa adlarındaki iki tane Zerdüşt tanrıları ve krallar ise Kanişka'nın üç atasıdır.30 Tapınakta Kuşan idarecilerinin heykellerinin bulunması, artık bu idareci sınıf kim ise, bunlarla tanrılar arasında bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Resmî bir devlet dini olmamasına rağmen, Budizmin baskın bir din olduğu ve Kuşan idarecilerinin desteğini aldığı açıktır. Pek çok Budist manastırı Kuşan idaresinden sonra "Kanişka manastırı", "Huvişka manastırı" gibi isimler almıştır.31 Kuşan yöneticileri sadece Hindistan'daki Budizmin koruyucusu olarak bilinmemektedirler. Budist edebiyatı, Mauryan Kralı Ashoka'dan sonra Kanişka'yı ikinci koruyucusu olarak övmektedir. Dördüncü Sangha konferansında Kanişka efsanesi bu meseleyi desteklediği halde, bu bilgi kraliyet yazıtları tarafından doğrulanmamıştır. Budizm ve Budist sanatının Kuşan yönetimi altında gelişmesi ülkede bu dine duyulan sempatiyi ortaya koymaktadır. Kandehar Budist sanatı yoğun bir şekilde Helenistik ve Roma tarzını andırmaktadır. Ancak, bunda göçebe kültürün etkileri de bir kenara atılamaz. Kuşan dönemindeki Buda heykelleri çoğunlukla ayakta durmakta ve iki fit (yaklaşık 60 cm) uzakta dışarıda duran ve at kullanan insanları işaret etmektedir. Celalabad yakınlarında Ahin-Posh'da bulunan kutsal eşyaların bulunduğu basamaktaki Kuşan sikkeleri bu konuda iyi bilinen örnektir. Paranın ters yüzündeki Buda tasviri tipik bir göçebe Buda resmidir. Kuşan idaresi altında ve Kuşan yöneticilerini maddî yardım yapan kişiler olarak gösteren çok sayıda adak yazıtı bulunmuştur. Kuşan idaresi altında Budist faaliyetlerin merkezi orta ve aşağı Gence düzlüklerinden güney Asya'nın kuzeybatı ucuna kaymıştır. Buda çanağı efsanesinin başlaması ve Kuşan döneminde hacıları kendisine çeken pek çok nesne kuzeybatıda bulunmuştur. Kuşanlar, güney Asya'nın kuzeybatı kesimlerine sadece ticaret yaparak değil aynı zamanda dinî faaliyetleri de teşvik etmek yoluyla büyük bir kazanç sağlamışlardı.

Kuşan İmparatorluğu ayrıca, Budizm'in Çin'e yayılmasına da sebep olmuşlardır. Yine Kuşan döneminde, Luoyang'da ve diğer büyük şehirlerde "Zhi" soyadını taşıyan Budist rahipler de ortaya çıktı. Milâdî 2. yüzyılın sonuna doğru ortaya çıktığı tespit edilen ve kuvvetli bir göçebe Baktriya kültürü etkisiyle oluşan Kuşan zevki, Çin'in doğu sahilinde bir kaya parçasına işlenmiş Buda imajı ve Budist efendilere ait kalıntılar Kongwangshan'da görülmüştür.32 Bozkır halkı ile bağlantı içerisinde olmaları, hoşgörü ve geniş bir dinî koruyuculuk anlayışı, Kuşan İmparatorluğu'nu Budizmin en önemli yayıcısı konumuna getirmiştir.

Kuşan Yönetiminin Kozmopolitliği

Günümüz dünyasının yerleşik toplumları çoğunlukla göçebe topluluklara yukarıdan bakmış, onları aşağı görmüşlerdir. Aşağı yukarı ikibin yıl önce göçebe insanlar, sadece ipeğin yüksek kültürü, şarap imali, ve Çin'den, Greklerden, Romalılardan, Perslerden ve Hindistan'dan gelen diğer egzotik eşyalarla karşılaşmamışlar ayrıca onlar bozkırlardan yüksek bir askerî kültür getirmişler ve hakimiyetleri altındaki yerleşik halklara da bunu uyarlamışlardır. Bu noktada, Kuşanların idareleri altındaki kültürel farklılıkları nasıl siyasî bir bütün haline getirdikleri üzerinde düşünmek incelemeye değer bir konudur. Kuşan döneminden imparatorluğun idarî yapısı hakkında az belge elimize geçmekle birlikte çok sayıda dinî yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlarda daha çok yapılan hayır işleri ve dinî kurumların -Budizm, Brahmanizm ve Jainizm vs.- Kuşan idarecileri, soyluları ve çoğunlukla bunların vekilleri tarafından nasıl yönetildikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Gönüllü ya da zorunlu olarak yardım yapan kişiler ve idareciler kendi yaşadıkları veya idarede bulundukları dönemleri bu yazıtlarda belirtmişler ve bu yardımları sayesinde elde ettikleri dinî kazançları yöneticileri ile paylaştıklarını da ifade etmişlerdir. Bilebildiğimiz kadarıyla, idarecilere karşı herhangi bir dinî nitelikli isyan görülmemiştir. Daha ziyade dinî zenginlik ve büyüme ile birlikte gelişen ticaret ve şehir hayatının oluştuğu anlaşılmaktadır. Kuşanlara bağlı memleketlerin veya fertlerin kazançlarını, kendilerini kozmopolit bir idareyle yöneten yöneticilerine bağışladıkları da söylenebilir.

1 Sima Qian, Shiji (the History), Beijing: Zhonghua Shuju, 1959, 123/3161.

2 Sima Qian, 1959, 110/2890.

3 Guan Zhong, Guanzi, eds Wu Wentao & Zhang Shanliang, (Beijing 1995), 476, 503, 507, 512, 531.

4 Lin Meicun, The Serindian Civilization-New studies on Archaeology, Ethnology, Languages and religions. (Beijing 1995), 6.

5 Sima Qian, 1959, "Chapter on Trade and Traders", 129/3260.

6 Bu ifade, Çinli bir Tang tarihçisinin Tarihin Sima Qian tarafından bir araya getirilmesi ile oluşturulan kitabından alınmıştır. Sima Qian 1959, 123/3162.

7 Lin Meicun, The Western Regions of the Han-Tang Dynasties and the Chinese Civilization, Beijing, Wenwu Chubanshe, 1998, 256.

8 Lin Meicun, 1998, 258.

9 Fan Ye, Hou Hanshu (History of the Later Han), Beijing: Zhonghua Shuju, 1965, 88/2921.

10 Ban Gu 1962, 96a/3890.

11 Sima Qian 1959, 123/3164.

12 See plate XXXII, Basham, The Wonder that Was India, New York: Grove Press, 1954.

13 Paul Bernard, “An Ancient Greek City in Central Asia”, Scientific American, vol. 246, no. 1, 1982.

14 Sima Qian, 1959, 123/3162. Bu Tang tarihçilerinden sonuncusunun yazmış olduğu Tarihin Sima Qian tarafından derlenmiş şeklidir. Kitabı düzenlerken daha önceki metni aynen almış ve buna ülke hakkında yeni bilgiler de eklemiştir.

15 Nanzhouzhi adıyla bilinen ve güney devletlerinin tarihinden bahseden, Wan Zhen tarafından yazılmış olan kitap Zhang Shoujie tarafından da kullanılmıştır. Bu kitap da Sima Qian tarafından derlenmiştir. Eser, Tang Tarihi bibliyografya listesinde “güney devletlerinde ekzotik şeylerin tarihi” anlamında, Nanzhou Yiwuzhi başlığı altında yer almıştır. Fakat eser daha sonraki resmî bibliyografya içerisinde geçmemektedir.

16 Sima Qian, 1959, 123/3160.

17 Ban Gu, 1962, 96a/3894.

18 V. I. Sarianidi, “The Treasure of Golden Hill”, American Journal of Archaeology, 84, nu. 2, 1980, 125-132, resim 17-21.

19 Victor Sarianidi, The Golden Hoard of Bactria, New York and Leningrad 1985, resim 203, katalog nu. 2. 34.

20 Sarianidi 1985, resim 200, katalog nu. 3. 56.

21 Motimer R. E. Wheeler, Rome Beyond the Imperial Frontiers, London 1954, 163.

22 Schoff, Wilfred ed. Trans. The Peripuls of the Erythraean Sea, yeniden basım New Delhi 1974, 39, 49.

23 A. Ghosh, An Encyclopaedia of Indian Archaeology, New Delhi, 1989, vol. 1, 258, 297.

24 Paul Bernard “An Ancient Greek City in Central Asia”, 158-159.

25 Grandharan Buddhist sanatı resim yazısının kaynağı ile ilgili tartışmalar bulunmaktadır. Konuyla ilgili özet bir tartışma için bkz: by W. Zwalf, A Catalogue of Gandhara Sculptures in the British Museum, British Museum Press, 1996, vol. 1, 41.

26 Gerard Fussman “The Mat devakula: A New Approach to its Understanding”, in Doris Meth Srinivasan ed. Mathura: The Cultural Heritage, New Delhi, 1989, 196.

27 Aynı eser.

28 Aynı eser.

29 Gerard Fussman “The Mat devakula: A New Approach to its Understanding”, 199.

30 M. Nicholas Sims-Williams, “Nouveaux documents sur L’histoire et la langue de la Bactriane”, 635-37, Academie des Inscriptions & Belles-Lettres, Comptes Rendus, 1996, Avril-Juin, ss. 633-49.

31 Xinru Liu, Ancient India and Ancient China, Trade and Religious Exchanges, CE 1-600, New Delhi, Oxford University Press, 1988, 110.

32 Wenwu Correspondent, “A Symposium on Stone Statues in Mt. Kongwangshan Held in Beijing”, Wenwu, 1981, vii, 20.

Göktürk Sanatı / Yrd. Doç. Dr. Yaşar Çoruhlu [s.91-99]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bunların teşkil ettiği büyük siyasi birlik neticesinde, geniş alanlarda kurulan ilk kültür ve sanat birliğinden sonra, Göktürk Devri'nde meydana getirilen yeni Bozkır İmparatorluğu (M.S. 552-745/753) ikinci kez çok geniş bir coğrafi bölgede kültür ve sanat birliği meydana getirmiş ve eskiden beri Türk olan iç Asya bölgeleri dışında, özellikle Orta Asya ve onun batı bölgelerinde Türk nüfusunun artması ve sonuçta buralarda da Türk kültür ve sanatına dahil olan veya paralel ürünlerin meydana getirilmesini sağlamıştır.

Göktürklerin zaman içinde belirginleşen siyasi yapısı sanat devrelerini de sınıflandırabilmemize olanak vermektedir. Böylece temelde Göktürk Devri sanatını Batı ve Doğu hanlıklarına bağlı olarak incelemek gerekecektir. Öte yandan 680 tarihinde kurulan yeni Göktürk Devleti bu iki kesimi bütünleştirici bir etkiye sahip idiyse de söz konusu topraklardaki eski medeniyetlerin temel farklılıklarının etkisiyle oluşmuş, Doğu ve Batı Orta Asya ve hatta İç Asya arasındaki farklılıklar sanata yansımaya devam etmiştir. Böylece Doğu ve Batı bölgelerinin sanatını birbirinden ayırabildiğimiz gibi, İç Asya kesimi ile Orta Asya'yı da birbirinden ayırabiliriz. Bu alanlarda Göktürk sanatının baskın olduğu yerler, Güney-Güneydoğu Sibirya, Altaylar, Moğolistan, Kazakistan ve Kırgızistan'dır. Batı Orta Asya kesimi ise Türk nüfus yoğunluğunun diğer yerlere göre az olması nedeniyle daha evvelki medeniyetlerin etkisinin devam etmesiyle Göktürk sanatının baskın olduğu yerler sayılmazlar. Bununla birlikte sıkı ilişkiler ve paralellikler vardır. Özellikle bu kesimlerde Göktürklere bağlı beylerin yönettiği yerlerde, Göktürk sanatına yakın veya ona dahil edilebilecek ürünler vardır. Göktürk yönetimindeki toplulukların meydana getirdikleri sanat ürünleri ise (Soğdlarda olduğu gibi) Göktürk sanatına paralel olarak ele alınabilir. Bu arada bu bölgelerin Asya'nın başka kültürlerine (Çin, Hint, İran) olan yakınlığı veya uzaklığı da Göktürk sanatında veya Göktürk yönetimindeki bölgelerde yankısını bulmuştur.

Göktürk sanatının varlığından söz edebilmek, Göktürklerin bir büyük devlet olarak ortaya çıkmasına (öğrenilmesine) sebep olan Orhun ve Yenisey kitabelerinde yer alan yazının çözülmesi ile mümkün olabilmiştir. 18. yüzyılın başlarında Johann von Strahlenberg, Yenisey ırmağının yukarı kısımlarında, eski İskandinav "runik" yazısına benzer bir yazı bulunduğunu bildirdiğinde, henüz bilim dünyası önemli bir keşfin eşiğinde olduğunu bilmiyordu. Ancak araştırma yolu açılmıştı. 1887 ve 1888 tarihlerinde Finlandiyalı araştırma heyetleri bu bölgeye giderek keşfedilen yazıtların kopyalarını çıkardı. Bunlar 1889 yılında yayınlandı. N. M. Yadrintsev Orhon ırmağı kıyılarındaki iki meşhur yazıtı buldu ve bunlar 1890 yılında basım yoluyla bilim dünyasına sunuldu. Bunun üzerine bu bölgeye giden A. O. Heikel ve heyeti Orhon Kitabelerinin iyi yapılmış kopyelerini çıkararak 1892'de yayınladı. Aynı yıl W. Radloff'un başkanlığındaki bir bilim heyeti de buralara giderek, bu yazıtlar ile ilgili bir yayın yaptı.

Öncelikle Kültigin (Köl-tigin) Kitabesi'nin Çince kısmından yararlanmak isteyen Vilhelm Thomsen, çift dilli bir metin olmadığı anlaşılan bu kitabedeki Göktürk alfabesi ile yazılmış metni, Çince

metindeki Türk, Kültigin gibi bazı kelimelerden yola çıkarak ve genel olarak konuyu tesbit ederek çözdü. Bu çözüm önerisini 15 Aralık 1893'te Kopenhag bilimler Akademisi'ndeki bir bilimsel toplantıda sundu. İşte Türklerle ilgili bilim dallarının ortaya çıkıp gelişmesinde bu çözüm etkili oldu ve bu da Göktürk sanatı ve arkeolojisi çalışmalarının başlangıcını teşkil etti. Ne ilginç ve hatta hazindir ki, Thomsen'in yaptığı bu ilk çözüm denemeleri neticesinde yayınladığı eser

(1896) ancak tam 100 yıl sonra gerekli görülerek, Türkçeye çevrilebilmiştir (V. Köken'in Türkçeye çevirdiği bu metinler Türk Dil Kurumu yayınlarından bir kitap olarak neşredildi). Bu çözümden sonra veya buna paralel olarak W. Radloff'un 1894 Martı'nda ilk eserinin çıkışını takiben bu alanda çalışmalar hızla arttı.

1924'te Necib Asım'ın ve 1936-41 arasında Hüseyin Namık Orkun'un çalışmalarıyla birlikte bu kitabeler üzerindeki bilimsel faaliyetler Türkiye'de de devam etti ve bugün de sürmektedir. Ancak Göktürklerle ilgili bu çalışmalar daha çok üniversitelerin Türkoloji bölümlerinde sürdürülünce filoloji alanı ile sınırlı kaldı. Buna paralel olarak tarih alanında da bazı gelişmeler yaşandıysa da Göktürk sanatı ve arkeolojisi konusundaki çalışmalar diğerlerine nazaran zayıf kaldı. Bunun en büyük sebebi bu alanda Türkiye'de yetişmiş hiçbir arkeoloğun bulunmaması ve sanat tarihçilerinin de pek az olmasından kaynaklanmaktadır. Çok hızlı bir şekilde Orta ve İç Asya sanat ve arkeoloji enstitülerinin kurulması, bu konularda halkın eğitimini sağlayacak bir büyük müzenin tesis edilmesi ve ayrıca üniversitelerde kürsüler meydana getirilmesi gerekmektedir.

Göktürk sanatı, yayıldığı bölgeler itibariyle ve daha ileri bir tarihte ortaya çıkması sebebiyle bazı farklılıklar arz etmekle birlikte, esasında Hun sanatının daha da gelişmiş devamından başka bir şey değildir. Hunların veya en azından Hun Hanedan'ın yönettiği toplulukların (başka bir deyişle Proto-Türklerin) Göktürklerin ataları olduğunu biliyoruz. Nitekim Çin kaynakları da, Göktürklerin Hunların başka bir kolundan geldiğini söylemektedir (Mesela Tung-Tien: 1067/1C).

Şehirciliğin Göktürk Devri'nde Hunlara nazaran daha fazla gelişmiş olduğunu biliyoruz. Bu şehirler genellikle kale tipinde Ordu/Ordu-Kent/Ordu-Balık ve bazen de Kurgan/Korgan diye anılan ve kozmolojik temayüllerin etkili olduğu kentlerdir. Bilhassa Orta Asya'da Kazakistan'ın güney bölgeleri ve Kırgızistan'da Göktürklerin buralarda hakimiyet kurmasıyla şehirlerin sayılarının arttığı düşünülmektedir. Hunlarda olduğu gibi İpek Yolu'nun Orta Asya kesimine olan hakimiyet şehirlerin artmasında da etkili olmuş olmalıdır.

Moğolistan'da tespit edilen bir Göktürk yerleşmesi, Chojt Tamır nehir vadisinin yakınındaki Dzosim Cherem idi. Kare şeklinde bu yerleşmede batıdan doğuya doğru giden bir ana cadde bulunmaktaydı. Muhtemelen hükümdar sarayına işaret eden kompleksin güneybatı köşesindeki binanın sadece üzerinde inşa edilmiş olduğu platformu kalmıştır.

Kale tipi şehirler daha yaygın olmakla birlikte özellikle Türkistan'da üç elemanlı şehir dediğimiz, Kale, Şehristan ve Rabad'dan oluşan yerleşmeler de vardır. Bunların arasında Göktürk Devri'ne

konulabilecek, başlangıcı 5-6. yüzyıllara tarihlenen ve Kırgızistan'da kalıntıları bulunmuş olan Akbeşim şehrini örnek olarak belirtebiliriz. Bize göre Karahanlı Devri'ne kadar olan dönemde iskan olmuş bu şehre ait, kazıları yapılmış harabeler bugün Tokmak şehrinde bulunmaktadır.

Yine Hunlarda olduğu gibi en yaygın olan meskenler “yurt” tipi diye de anılan ancak daha çok Orta Asya'da bugün Ak-Öy veya Boz-üy gibi isimlerle anılan çadırlardır.

Göktürk Dönemi'nde kurganların inşası da devam etmiştir. Hunlarda görülen genel kurgan yapısına uyan ancak küçük örneklerde görüldüğü gibi daha basit ve farklılıklar içeren mezar yapılarının da çok yaygın olduğunu görüyoruz. Büyük kurganlar arasında bilhassa Kudırge, Gök-Bulak, Issık Göl, Tuyahta vb. bölgelerdeki kurganlardan söz edilebilir.

Biz bu mezarlarda uygulanan defin geleneklerinin Hunlardakine benzer şekilde olduğunu düşünüyoruz. Göktürk defin merasimleri için Çin kaynaklarında verilen bilgiler Hunlar için anlatılanlardan daha çoktur. Tang Sülalesi Tarihi'nde 6. yüzyıl olayları bölümünde bu konuda şöyle deniyor (A. İnan'ın çevirisi): “Ölüyü çadıra korlar. Oğulları, torunları, erkek, kadın başka akrabası atlar ve koyunlar keserler ve çadırın önüne sererler. Ölü bulunan çadırın etrafında at üzerinde yedi defa dolaşırlar. Kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip ağlarlar. Yüzlerinden kan ve yaş karışık olarak akar. Bu töreni yedi defa tekrar ederler. Sonra muayyen bir günde ölünün bindiği atı, kullandığı bütün eşyayı ölü ile beraber ateşte yakarlar; külünü, yılın muayyen bir gününde, mezara gömerler. İlkbaharda ölenleri sonbaharda, otların ve yaprakların sarardığı zaman gömerler. Kışın veya güzün ölenleri çiçekler açıldığı zaman (ilkbaharda) gömerler. Defin gününde ölünün akrabası, tıpkı öldüğü günde yaptıkları gibi, at üzerinde gezer ve yüzlerini keser ağlarlar. Mezar üzerinde kurulan yapının duvarlarına ölünün resmini, hayatında yaptığı savaşları tersim ederler. Bu ölü ömründe bir adam öldürmüş ise mezar üzerine bir taş (balbal) korlar. Bazı ölülerin mezarında bu taşlar yüze hatta bine baliğ olur. Atlar ve koyunları kurban ettikten sonra kafalarını kazıklar üzerine korlar.”

Çin hanedan tarihlerinin başka örneklerinde de, Göktürklerin cenaze ile ilgili geleneklerinden bahsedilir. Bir diğer parça Ts'e-fu Yüan-Kui'nin 956. bölümünde yer almaktadır. Burada bazı farklı kısımlar olduğu için parçayı aynen veriyoruz (A. Taşağıl çevirisi): “Ölen biri olduğunda cesedini otağının içine koyarlar, oğulları torunları ve bütün akrabaları kadın erkek hepsi at, koyun kesme suretiyle otağın önünde kurban ederlerdi. Otağının etrafını yedi defa dolaşırlar, kapısına geldiklerinde kılıçla yüzlerini keserler, kan ve gözyaşı beraber akardı. Bunu yedi sefer yaparlardı. Uğurlu günlerinde öldürülen at kümelerini, giydiği elbise ve kullandığı eşyaları cesetle aynı yerde yakarlardı. Onun küllerinin hepsi gömme zamanına kadar bekletilir. İlkbahar ve yazın ölenler, çayırların ağaçların sararıp düşmesine kadar bekletilir; sonbahar ve kışın ölenlerin külleri ise çayırların, yaprakların ortaya çıkışına kadar bekletilirdi (21a). Sonra yeri kazarak bir mezar yaparlar ve küllerin mezara gömüleceği gün akrabaları, önceden olduğu gibi yeniden kurban merasimi yaparlar, atla etrafında dolaşıp, yüzlerini yine keserlerdi. Cenaze merasimi küllerin mezara konmasıyla son bulurdu. Sonra yere dikilen bütün taşların sayısı onun hayatında öldürdüğü insanların miktarı kadardı. Kurban edilmiş olan

koyun ve at kafaları dikili taşların üstüne asılırdı. (Aynı gün) erkek çocuklar iyi elbiseler giymiş bir şekilde defin işleminin yapıldığı yerde topluca yemek yerlerdi (21b)."

Yukarıdaki metinlerden anlaşılacağı üzere "küllerin gömüldüğü" bir mezar tipinden bahsediliyor. Bunlar kurgan veya başka bir tipte mezarlar olabilirler. Ayrıca A. İnan'ın çevirisi doğru ise "mezar odasının duvarına ölünün portresini ve savaşlarının resmini yapmak" şeklindeki ifade, burada büyük ihtimalle "Kültigin Mezar Külliyesi" biçimindeki ölen kişinin anısına yapılan bir yapının söz konusu olduğunu gösteriyor. Çünkü kitabesinden de anlaşılacağı gibi, Kültigin Mezar Külliyesi'nin bark denilen (mabet diye de anılan) kısmının duvarlarına bu tür resimler yapılmış ve burada yapılan kazıda da bazı fresko parçaları bulunmuştur.

Ancak yine de bu bilgiler kurgan için geçerli olabilecek bazı geleneklerden de bahsediyor. Öte yandan bu devre ait kurganlarda iskelet kalıntılarına da rastlanmaktaydı.

Göktürk mezar külliyeleri (bazı yerlerde tapınak olarak adlandırılıyor) belki Çin'e paralel olarak yeni bir mimari anlayışın geliştiğini gösteriyor. Bunlar kurganlar gibi yeraltında değil yerüstünde bulunan ölen kişinin hatırası ve zaman zaman anma törenlerinin yapıldığı mimari eserlerdir. En önemlileri, Orhon ırmağı kıyılarında bulunan Kültigin (732), Bilge Kağan (735) ve bunlara yakın bir mesafede olan Tonyukuk (725; bazı araştırmacılara göre 726-732) külliyeleridir.

Kültigin Mezar Külliyesi'nde ilk kazı 1958 yılında Çekoslavak Arkeoloji Enstitüsü adına Lumir Jisl ve yönettiği bir heyet tarafından yapılmıştır (Resim 1-3, görünüş, plan, rekonstrüksiyon). Burada daha sonra da Polonyalılar bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Kültigin için ağabeyi Bilge Kağan tarafından yaptırılan mimari eserin açılış töreni 732 yılının Ağustos ayında gerçekleştirilmişti.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan, 1 m. kalınlığında, kerpiç duvarlarla çevrili yapı, 67.25x28.35 m. (Nowgorodowa'ya göre 29.25 m.) boyutlarındadır. Duvarların üstü kiremitlerle kaplıydı.

Zemini, bir kenarı 33 cm. ebadındaki tuğla levhalarla döşenmiş olan külliye, ayrıca dışarıdan da (giriş kısmı hariç) bir hendekle kuşatılmıştı. Külliyenin girişinden itibaren doğuya doğru uzanan alan üzerinde yer alan balballarin 169 adet olduğu tespit edilmişti. Yukarıda sözü edilen Çince metinlerin çevirisinden de anlaşılacağı gibi bunlar ölen kişinin sağlığında öldürdüğü düşmanlarını temsil ediyordu. Yapının doğudaki girişinin iki yanında koç olduğu kabul edilen heykeller vardı. Binada başka hayvan heykelleri de bulunmaktaydı. Ve buradan batıya doğru uzanan tören yolunun iki tarafında oturmuş veya ayakta durur pozisyonda taş heykeller bulunmaktaydı. Bu heykeller yekpare taş bloklardan yontulmuş olup, gerek oturuş veya ayakta durma şekilleri açısından gerekse üzerlerindeki kaftan, çizme kemer gibi ayrıntılar bakımından Orta ve İç Asya Türk heykel sanatında görülen ikonografik özelliklere sahip idiler. Bu özellikler diğer külliyelerdeki heykellerde ve taş baba ya da taş nine denen heykellerde de görülmektedir. Bunlardan az aşağıda tekrar söz edeceğiz.

Girişin 8 m. kadar batısında yer alan ve kaplumbağa heykelinden ibaret bir kaide üzerine yerleştirilmiş bulunan Kültigin Yazıtı, Türk dili ve tarihi açısından olduğu kadar Türk sanat tarihi için de

önemlidir. Bunun tepesinde bir tak/kemer şekli oluşturan ejderha kabartmaları bulunmaktadır. Her şeyden önce bu abidenin tamamı bir evren sembolüdür. Nitekim kaplumbağa ve ejderha da tek başlarına bile evrenle ilgili sembollerdir. Türk mitolojisinde dünyanın üzerinde durduğu hayvanlar arasında kaplumbağa da bulunmaktadır. Bir sanat eseri niteliğindeki bu kitabenin yüksekliği kaidesiyle birlikte 3.75 m. olup sadece kaideden yukarıdaki kısmı 3.15 m.'dir. Kitabenin doğu ve batı cephelerinin genişliği, aşağıda 1.32 m. yukarıda ise 1.22 m.'dir. Doğu cephesinde 40, güney ve kuzey cephelerinde 13'er satır vardır.

Bu yazıtın Türkçe yazılı doğu yüzünün üst kısmında Göktürk kağanlık damgası olduğu kabul edilen şekil eski yayınlarda bir dağ keçisi olarak aktarılmış olup, daha sonraları bunun "kotuz" olduğu da söylenmiştir. Bu şekil aslında hem dağ keçisinin hem de kotuzun stilize edilmiş halini andırmaktadır. Ancak kotuzun gövdesi daha uzun olduğu halde burada gövde uzatılmamıştır. Kitabenin batı yüzündeki Çince metnin Türkçe yazının çözümünde faydası dokunduğunu ancak onun Çince tercümesi olmadığını daha önce belirtmiştik. Kitabenin bir tarafında bitkisel bir düzenleme ve rumilerden oluşan bir kompozisyon seçilebilmektedir.

Mimari eserin orta kesiminde muhtemelen birkaç basamakla çıkılan bir kenarı 13 m. olan kare şeklinde bir su basman (kaide) ve onun üzerine yerleştirilmiş 10.25x10.25 ölçülerinde bark ya da mabet denilen bir kısım vardır. Bu kısmın giriş cephesi doğuya yani tören yoluna çevrilidir. Budist mimaride yaygın olarak görülen kıvrık çatılı bu yapıda dört ahşap direk, hem binanın alt katındaki çatıyı hem de üstteki çatıyı taşıyor, alt kattaki çatı ise ayrıca 12 ahşap sütun ile de destekleniyordu. Bu ahşap taşıyıcılar kerpiç duvarları da sağlamlaştırıyordu. Bugün bu ahşap direklerden bir şey kalmamıştır. Ancak bunların girdiği delikler bugün de mevcuttur.

Kare şeklinde bu bölümün dış duvarlarında (ejder başı insan yüzü karışımı) T'ao-t'ieh maskları bulunmaktaydı ki bu masklar yapıyı veya ölen kişinin ruhunu kötü varlıklardan korumaktaydılar. Çin'de Shang Dönemi'nde ortaya çıkan bu koruyucu mask tipi, burada Çin'dekinden biraz farklıdır. Binanın içindeki duvarlara ise (Kitabede anlatıldığına göre) Kültigin ile ilgili, onun kendisini gösteren ve savaşlarını anlatan resimler yapılmıştı.

Barkın içinde merkezde bulunan ve bazen mukaddes ocak diye anılan yerden Kültigin'e ait olduğu kabul edilen bir heykelin başı ve onun eşine ait olduğu düşünülen bir heykelin yüz kısmının parçaları bulunmuştur. Jisl'e göre buradaki gövde heykellerinden biri Kültigin'in eşine aittir. Burada ayrıca bir toprak kaide üzerine yerleştirilmiş bir kap bulunmuştur. Nowgorodowa'ya göre burada bulunmuş bir büyük kap içerisinde Kültigin'in bedenin kalıntıları bulunuyor olmalıydı ve Kültigin'in heykeli ise muhtemelen bunun üzerinde yer alıyordu.

Külliye'nin daha sonraki (batıya uzanan) bölümünde kumtaşından yapılmış 1.70x2.20 m. ölçülerinde ve ortasındaki deliği 70 cm. çapında olan bir kurban kanının akıtıldığı sunak vardır.

Kazı sırasında ayrıca avluda bulunan toprak künklerin, yağmur sularının boşaltılması için kullanılan bir sisteme işaret ettiğini biliyoruz.

Kültigin Mezar Külliyesi'nde, Türk ve Çinli sanatçıların birlikte çalıştığını gerek Çin kaynaklarındaki ifadelerden gerekse, Kültigin Kitabesi'ndeki kayıtlardan anlıyoruz. Ancak hangi eserlerin Türkler ve hangilerinin Çinliler tarafından yapıldığı konusu henüz açıklığa kavuşturulamamıştır.

A. Heikel tarafından keşfedilmiş olan Bilge Kağan Külliyesi, ilk bahsettiğimiz külliyenin 1 km. kadar güneyindedir. Burada 2001 yılında TİKA'ya bağlı olarak çalışan bir Türk bilim adamları grubu ile bir Moğol bilim heyetinin yaptığı kazılardan önce genel görünüm şöyle tespit edilmişti.

735 tarihinde inşa edildiği bilinen binanın kalıntılarından, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir yapının bulunduğu anlaşılmaktaydı. Yine balbal dizileri ve heykeller (bunların dört adedi bulunmuştur) muhtemelen barka doğru uzanan tören yolu üzerinde bulunmaktaydı. Kaidesi kaplumbağa biçiminde olan kaidenin üzerinde Bilge Kağan'a ait Göktürk alfabesiyle yazılmış ve taşa oyulmuş kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe zamanla üç parçaya ayrılmıştı. 2001 kazı sezonunda Türk-Moğol arkeoloji heyetinin kazı çalışmaları sırasında parçalar birleştirilerek korumaya alınmıştır. Mevcut taş heykellerden ikisinin mermerden olduğu ve bunların bir tanesinin Bilge Kağan'ı tasvir ettiği düşünülmektedir. Burada yine bir bark kısmının ve arkasında sunağın bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bir arslan heykeli de herhalde güç, kuvvet, hakimiyet ve hükümdarlık sembolü olduğu için buraya (Göktürk Kağanı'nın Külliyesi'ne) konulmuştu. Kaplumbağa kaideli yazıtlar da örneklerin bulunduğu yerlerden anlaşılacağı gibi, Türk (Göktürk) Hanedanı'ndan olan kimselere özgüydü.

Bu külliyenin 2000 yılı yazında yapılan kazısı bilimsel bir şekilde ve ayrıntılı olarak henüz yayınlanmamıştır. Buradan çıkarılan ve "Bilge Kağan'ın hazinesi" olarak tanıtılan madeni eserler de bilimsel bir şekilde tanıtılması gereken eserlerdendir. Ancak Moğol ekibindeki uzmanlar haricinde Türkiye'den giden ekipte Orta Asya uzmanı olan sanat tarihçisi ve arkeolog bulunmadığından dolayı, bu eserlerin değerlendirilmelerinin sağlıklı olacağı konusunda bazı kuşkularımız vardır.

Klementz tarafından keşfedilmiş ve Serodzav tarafından arkeolojik kazısı yapılan Tonyukuk Külliyesi' nde de bir bark kısmının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yapı Ulan Bator'un 66 km. güneydoğusunda bulunmaktadır. 40x30 m. ölçülerinde olan bu külliyede dört taş plakayla yapılmış sandukalardan biri belki de Tonyukuk'a ait idi. Mermerden yapılmış bu lahitten başka bir lahit daha burada yer almıştı. Külliye'nin kalıntıları arasında, diğer sözü edilen mimari eserlerde de olduğu gibi, burada da heykeller ve 1 km. boyunca uzanan balballar bulunmaktaydı. Tonyukuk'a ait yazıt köşeleri yuvarlatılmış iki taş parçasından oluşmaktadır. Tonyukuk Göktürk Hanedanı'ndan olmadığı için, taşın bir evren modeli şeklinde yapılmadığı ve altında kaplumbağa kitabesi bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Heykeller yine bir kısmı oturur durumda, diğerleri ise ayakta yapılmış olarak Göktürk heykel sanatının özelliklerini yansıtır biçimde ele alınmışlardır. 8 adet olan heykellerin çoğunda, eller

göğüsün üzerinde birleştirilmiş olarak yer alır. Külliye'de yapılan kazı sırasında, ayrıca ince altın levhalar, at koşum takımı süsleri, biri at başı parçası olan hayvan heykeli kalıntıları, biri insan yüzü ve diğeri canavar şeklinde olan pişmiş topraktan yapılma masklar ve stuko süsleme parçaları ele geçmiştir.

Tonyukuk Külliyesi'nde bulunan taş lahitlerin benzerleri başka yerlerde de bulunmuştur. M. Yadrinsew tarafından bulunmuş olan Aşat (Aschat) lahti granitten (batı levhası) ve bazalt taşından (doğu levhası) yapılmış bir örnektir. Batı levhasında Moğol etnoğraf ve sanat tarihçilerinin geyik boynuzu olarak andığı, boynuz şeklini andıran bordürün çerçevelediği kare ve üçgenlerden oluşan bir basit bezeme bulunmaktadır. Doğudaki bazalt levha ise, üç erkek figüründen meydana gelen bir kabartma sahneyi içermektedir. Türk ikonografisine uygun olarak tasvir edilmiş bu grupta bulunan başlıklar Kültigin'in baş heykelindeki ve tanrıça Umay tasvirlerindeki başlıkları hatırlatmaktadır. Levhanın üst sağ tarafında bir yırtıcı kuş ve bir dağ keçisi figürü bulunmaktadır. İnsan figürlerinin altında halı veya keçe yaygıya işaret eden zigzag çizgilerden meydana gelen bir şerit yer almaktadır. Üst köşede bulunan bir yazıda bu eserin Altın Tamgan Tarkan'ın cenazesinde bulunulamadığından dolayı onun anısına yaptırıldığı anlatılmaktadır.

Bu lahitlerin bir başka örneği olan Satar Culuu Lahti Moğolistan'ın Bayankongor eyaletinde keşfedilmiş olup, eserin özellikle ön yüzü önemlidir. Burada arslan veya leopar olabileceği düşünülen antitetik olarak yerleştirilmiş iki hayvan figürü tasvir edilmiş bulunmaktadır.

Yukarıda ilk örneklerinin nasıl bulunduğundan söz ettiğimiz yazıtlar veya heykeller, dikili taşlar veya başka nesneler üzerindeki yazılar, Türkolojinin ilk eserleri olduğu gibi, Türk epigrafisinin de başlangıcını teşkil ederler. Bunlar Türk sanat tarihi için de değerli kayıtları içermektedir. Zaten yazılı nesnelerin bir kısmı doğrudan doğruya sanat tarihinin inceleme alanı içerisine de girmektedir.

İlk araştırmaların başladığı 18. yüzyıldan bu yana Göktürk Devri'ne ait birçok kitabe ve yazılı anıtlar tespit edilmiştir. Bunların ilk örneklerinin nasıl yayınlandığı hususunda bilgileri bir-iki satır halinde, daha yukarıda nakletmiş idik. Bizde de H. Namık Orkun ve başka bir kısım araştırmacılar bu yazıtlar üzerinde çalışmış ve çalışmaktadır. Ancak yeni yazıtlar daha çok Rus araştırmacılar tarafından derlenmektedir. D. Vasilyev'in yayınladığı Korpus'tan (Leningrad 1983) sonra yayınlanmamış birçok yazıt daha ele geçmiştir. Ancak şimdiye kadar keşfedilen bütün kitabe ve yazılı eserlerin fotoğraf, metin ve tercümelerinin bulunduğu ayrıntılı bir yayın maalesef henüz yapılamamıştır.

Bu yazıtları eski Türkler, Bengü (ebedi, ölümsüz) olarak anmaktaydı. Bu söz Orhon Yazıtlarında da yer almaktadır. Nitekim Kültigin Kitabesi'nin güney yüzünde, Bilge Kağan şöyle diyor: "m(e)n: b(e)ngü: t(a)ş tikd(i)m. "(Ben ebedi taş diktim/T. Tekin'in çevirisi).

Çeşitli içeriklere sahip bu yazıları B. Ögel, Devlet yazıtları (hanedana ait yazıtlar), sınırtaşları ve zafer anıtı niteliğinde olan yazıtlar ve şahıslara ait yazıtlar olarak sınıflandırmaktadır. Bu

sınıflandırmaya sanat eserleri veya arkeolojik eserler üzerindeki yazıtları da ekleyebiliriz. Kültigin ve diğer külliyelerdeki yazıtlarda olduğu gibi bazı eserler ise kitabesiyle olduğu kadar yazının üzerinde yer aldığı sanat eseri ile de kendini belli etmektedir.

Kökenini Proto-Türk Dönemi'nde ve daha sonraları kayalar üzerine yapılan damgalardan veya kaya işaretlerinden alan Türk yazısı, Hun/Hsien-Pi yazısından sonra çok gelişmiş bir özellik göstermektedir. Nasıl ki Çin'de hat sanatı çok erken devirlerden itibaren (özellikle Shang Dönemi sonrası) gelişmeye başladıysa aslında Türklerde de böyle olmalıdır. En erken tarihlerden itibaren özellikle Kuzey Çin ile ilişkisi olan Hun ve diğer Türk topluluklarının yazısının daha o zamanlar ele aldığımız devre kıyasla biraz daha arkaik olmakla birlikte gelişmiş olması lazımdı. Ancak Türk hat sanatının oldukça gelişmiş örneklerini biz daha çok Göktürk Devri'nde buluyoruz. Ancak, daha sonra ortaya çıkan Orhun tipinde olmayan Uygur yazısı hat sanatına daha uygundur ve genel görünüş itibariyle Arap harfleri ile yazılan yazıyı andırır.

Bununla birlikte Göktürk ve Uygur Devresi'nin, İslamiyet'ten sonra, özellikle Osmanlı Devri'nde en parlak dönemini yaşayacak olan Türk hat sanatının ilk devresi olarak kabul edilmesi uygun olacaktır. Bu anlamda ilk Türk hattatı sayabileceğimiz kişi de Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarının yazıcısı (Kültigin'in yeğeni) Yolluğ Tigin'dir.

Eski Türklerde yazılmış şeylere bitig ve bunları yazanlara bitigçi denilmekle birlikte, taş abideler üzerine yazı yazanlara da bu şekilde hitap edilip edilmediğini bilmiyoruz. Öte yandan taşların süslemelerine bediz ve bunları yapanlara da bedizçi dendiği belirtilmektedir. Ancak bu da bizim Göktürk Dönemi'nde hattata ne denildiği sorusunu cevaplandırmıyor.

Göktürk Devri tasvirleri yukarıda bazı örneklerini belirttiğimiz eserler üzerinde yaygın olarak görülmektedir. Resim sanatı çerçevesine sokulabilecek örneklerde çizgisel tarzın hakim olduğu anlaşılmaktadır. Bu üslup ise kaya resimlerinden (petroglif) gelişmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Proto-Türk ve Hunlardan beri görülen kaya resimleri fazla bir tarz değiştirmeden devam etmekteydi.

Söz konusu resimler Güney Sibirya, Yakutistan, Orhon ve Tula nehirleri bölgesinden Moğolistan, Kazakistan ve Kırgızistan ve hatta Türkmenistan'a kadar çok geniş alanlara yayılmıştır. Moğolistan bölgesindeki kaya resimlerinde yiv biçimli derin çizgilerden oluşan konturlar Göktürk Devri özelliğidir. Av, dini sahneler, sembolizmle ilişkili şekiller gibi eskiden de çok yaygın görülen konular yanında, süvari ve savaş sahnelerinin çokluğu dikkati çekmektedir. Bir kısım Kazakistanlı araştırmacılar Yedisu bölgesinde görülen kaya resimlerinde (Resim 4) savaş sahnelerinin çokluğundan dolayı Göktürklerde bir "savaş kültü"nün olduğunu ileri sürmüşlerdi (A. N. Mariyashev 1994: 72). Moğolistan'daki kaya resimlerinde atlılar çoğunlukla sadak ve yaylarıyla birlikte gösterilmiştir. Bu kaya resimlerinde görülen atlıların bir bölümü ise flamalı ve püsküllü mızraklarla tasvir edilmişlerdir. Süvari atları ise çeşitli pozlarda, eyerli ve eyersiz olarak ele alınmışlardır. Bu resimlerde kurt vb. hayvanlar da çok görülmektedir.

Zırhlı süvariler gösteren Kuzey Altaylar'da Char Chad'daki kaya resimleri oldukça ilgi çekicidir (Resim 5). Bu yer Cast Uul Dağı'na yakın bir mıntıkadadır. Burada bulunan bir vadiye bakan siyah kayalar üzerinde ata binmiş ve mızrakları ile gösterilmiş zırhlı Göktürk süvarileri bulunmaktadır. Sözü edilen, her iki atlı figüründe zırhın hemen hemen ayak bileklerine kadar indiği ve at zırhlarının da atın çıplak yerlerini kapattığı gözlenmektedir. Bu zırhlar ön ve arka bölüm olmak üzere iki kısımdan meydana gelmiştir. Bahsedilen zırhlar başka çeşitli bölgelerdeki tasvirlerde gösterilen bazı zırhlara benzer. Örneğin Doğu Türkistan'da Bezeklik'te bulunan ve 7. yüzyıla tarihlenen bir zırh tasviri bizim buradaki örneklerimize benzemektedir. Yuvarlak, basık sivri uçlu miğferler ise Hakasya'daki Sulek kaya resimlerindeki başlıklara benzemektedir. Buradaki örnekler, Peçenek Türklerine ait olan Macaristan'da bulunmuş, Nagyszentmiklos hazinesindeki sürahi üzerinde bulunan savaşçı tasvirinin başındaki miğferle de kıyaslanabilir. Mızraklara benzeyen örnekler ise, Doğu Türkistan'daki 6. yüzyıla tarihlenen duvar resimlerinde görülür. (Nowgorodowa 1979: 214-215). Böylece bir kısmına değindiğimiz çeşitli ipuçları bu atlı figürlerinin 6-7. yüzyıla ait olduğunu göstermektedir.

Çok ünlü Kudırge resimlerinde ise, bize göre Gök Tanrı'yı simgeleme ihtimali bulunan bıyıklı bir insan başı (mask şeklinde), onun sağında muhtemelen Umay olan bir taçlı kadın figürüne sunu yapan atlılar ve bu kadın figürünün yanında muhtemelen ikinci dereceden bir dişi ruh olan bir başka kadın figürü daha bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar buradaki kadın figürünü Umay olarak nitelemekten kaçınmaktadırlar. Ancak Göktürk Devri'ndeki Umay heykel ve tasvirlerinde (Resim 6) yüzün ifade ediliş şekli ile başlarındaki taçlar buradaki şekle benzemektedir.

Ögel ise bu figürün kadın değil de erkek olabileceğinden şüphelenmektedir. Ona göre o dönemde erkekler de küpe taktığı için bu olmayacak şey değildi. Ancak tabiki kadınlar da küpe taktığından bu iddianın bir geçerliliği olduğunu zannetmiyoruz.

Bu arada resim sanatından söz etmişken özellikle Orta Asya'da gelişen duvar resimlerinde Göktürklerin rolünün ne olduğu sorusunu kendimize sormalıyız. Bu konunun ele alınması muhakkak ki Göktürk sanatı lehine sonuçlar verecektir. Bu bakımdan özellikle Afrasiyab Sarayı (6-7. yüzyıl), Pencikent (7-8. yüzyıl), Varahşa (5-10 yüzyıl), Açina Tepe (8. yüzyıl), Balalık Tepe (5-6. yüzyıl) gibi merkezlerde bulunan ve ayrıca Doğu Türkistan'daki (Kızıl'da olduğu gibi) Göktürk Devri'nde çeşitli tapınak ve manastırlarda yapılan duvar resimlerinin Göktürk sanatı açısından ayrıca işlenmesi gerekmektedir. Zaten bu resimlerin bu bölgelerde yönetici pozisyonunda olan Göktürk hanedanından kişilerle bağlantıları olduğu da düşünülebilir.

Göktürk Devri'nde heykel sanatı önemli bir gelişmeye sahne olmuştur. Çeşitli Rus, Moğol araştırmacılar ve son zamanlarda da Japon araştırmacıların yaptığı yüzey araştırmalarında pek çoğu Göktürk Dönemi'ne ait heykeller tespit edilmiştir. Orta Asya bölgesinde bu araştırmalara ilaveten bu bölge ülkelerindeki yerli bilim adamlarının da önemli çalışmaları Türk heykel sanatı alanında hatırı sayılır aşamalar kaydedilmesine sebep olmuştur.

Geniş Göktürk coğrafyasında pek çok sayıda, genel olarak taş baba (bazen dişileri gösterenlerine taş nine) denilen (Orta Asya'nın kimi bölgelerindeki halk ve bazı bilim adamları hatalı olarak bu heykellerin tümüne birden balbal demektedirler) heykeller bulunmaktadır (Resim 7-8). Kazakistan ve Kırgızistan'daki örneklerinin birçoğunu inceleme fırsatını bulduğumuz bu heykeller çoğu kere vasıfsız taşlardan yapılmışlardır. Büyük kısmı da zor tabiat şartları altında bu dayanıksızlıklarından dolayı gün geçtikçe tahrip olmaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, kuzey bölgelerindeki (Sibirya, Altaylar, Moğolistan bölgesindeki heykeller daha çok 6-7. yüzyıla aitti) heykeller ile Kazakistan ve Kırgızistan bölgesindeki heykeller arasında genel ikonografik bir birlik bulunmakla birlikte, bazı yöresel farklar da vardır. Nitekim yüz ifadeleri ve bunların tasvir tarzları çok az da olsa değişir. Bu genel ikonografinin içinde bazı ton değişiklikleri gibi algılanabilir. Bu arada anısına dikildiği değerli kişinin bazı kendine özgü özelliklerini aksettirmek endişesiyle bir çeşit portre anlayışı da gelişmeye başlamıştır denilebilir.

Ancak genel şema hem gerçekçi anlayışı ifade etmekte, hem de Türk yüz tasvir şemasını, saç şeklini (başlar bazen başlıklı olduğundan her zaman saç şekli belli olmamakla birlikte bir kısım örneklerde örgülü olarak arkaya doğru sarktığı görülüyor) ve giyim tarzını (başlık, kaftan, bir çeşit pantolon, sarkıntılı kemer, çizme vs.) yansıtıyordu.

Önemli bir grup heykelde genel ikonografik duruş tarzında (ayakta duran heykellerde) figürün bir eli silahında veya kemerinde bulunmakta, diğer eli ise güç ve hükümdarlık sembolü olan bir kadeh tutmaktadır. Bazen bu kadeh şekli veya bir çanak ya da başka bir kap tutan heykeller iki elleriyle birden sıkı sıkıya bu kabı taşımaktadır. Bir kısım örneklerde, kap sanki düşmesi engellenmek isteniyormuş gibi karnın üzerine bastırılmakta bazen ise söz konusu kap daha yukarıda yer almaktadır. Bazı araştırmacılar, bu çanak veya kadehin kül kabı olduğunu ifade ediyorlar, ancak kımız kadehi ya da çanağı olduğunu söyleyenler de vardır.

Son yıllarda Türkiye'de yapılan (Prof. Dr. Veli Sevin başkanlığında yürütülen) arkeolojik çalışmalarda Hakkari'de bulunan; hangi çağa ait olduğu tartışmalı olan, ancak özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'daki heykel örneklerine benzeyen ve stel olarak nitelenen taş eserler, bu şekilde heykel yapma geleneğinin bütün Bozkır bölgesine ve yakın çevresine yayıldığını göstermektedir.

Kadeh veya çanak dışında Kazakistan'da bazı müzelerde gördüğümüz heykel örneklerinin, ellerinde bir müzik aleti tutan şamanları tasvir ediyor olabileceği de düşünülebilir. Ayrıca bir kısım heykeller de tanrı heykeli olarak kabul ediliyor. Nitekim Tanrıça Umay'a atfedilen Türk tipinde toparlak yüzlü (ay yüzlü) üçgen uçları olan taçlarla birlikte ele alınmış heykeller de bulunmaktadır.

Göktürk Devri heykellerinin belki de en kaliteli örnekleri yukarıda kısaca sözünü ettiğimiz Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk külliyelerindeki heykeller idi. (Resim 9).

Bu heykeller daha önce de belirtildiği gibi oturur vaziyetde ve ayakta durur şekilde yapılmışlardı. Genelde törenlere gelen kişileri tasvir ettiklerine inanılan söz konusu eserlerin, çoğunda kaide teşkil

eden bir kısmın bulunduğu ve bütün heykelin kaideyle birlikte yekpare taştan (bazen mermerden) yontulduğu anlaşılmaktadır. Daha önce bahsedildiği gibi kaftanlı ve Türk tipi kemerli olan bu heykellerin kadeh dışında mendil veya sopa (belki bir alet/kamçı) tutan değişik örnekleri de vardır.

En ünlü örneklerden biri Kültigin'e ait olduğu sanılan kaftanlı ve oturur durumdaki bir heykel gövdesi ve buna ait olduğu düşünülen baş heykelidir. Baş heykeli gövdeden kopmuştur ve başlık kısmı darbe almıştır (Resim 10). Yüz tipi itibariyle dolgun yüzlü, badem gözlü şematik çehre tasvir tarzına uymaktadır. Portre oldukça gerçekçi bir tarzda ele alınmış olup kişiliği kuvvetli bir şahsın yüz hatlarını vermektedir. Başında Umay tasvirlerini hatırlatan dilimli bir başlık vardır. Bunun üzerinde değişik bir şekilde cepheden tasvir edilmiş kanatlarını açmış boynuzlu veya ibikli bir yırtıcı kuş bulunmaktadır. Eski yayınlarda bunun genellikle kartal veya benzeri bir yırtıcı kuş olduğu kabul edilmekle birlikte, son zamanlarda "hüma" kuşu olduğuna dair yorumlar da vardır. Bir yandan Tanrıça Umay'la ilişkilendirildiğini bildiğimiz bu kuş, böylece burada (bir simge veya arma olarak) tasvir edilmiş de olabilir. O zaman Kültigin Kitabesi'ndeki; "Umay misali annem hatun'un kutu sayesinde kardeşim Kültigin erkeklik adını elde etti" (Tekin 1988: 17) şeklindeki ifade de anlam kazanır. Ancak yine de bu konunun (Göktürk kağan damgası meselesinde olduğu gibi) daha ayrıntılı ve titiz bir şekilde araştırılması gerekir.

Ölen kişiye öteki dünyada hizmet edeceğine inanılan balballar Göktürk Devri'nde çok yaygın olarak görülen ve daha çok kabaca insan biçimini andıran veya hiç şekillendirilmemiş, sadece hafifçe düzeltilerek yuvarlatılmış dikili taşlardır ve üst tabakadan kişilerin mezarlarında çok yaygın olarak görülmektedirler. Balballar, üzerinde İşbara Tarkan Balbalı ibaresi bulunan bir örneği 8. yüzyıla ait olan Ongin Abidesi'nin yanında bulunmuştur.

Bütün bu taş eserlerin dışında, Hun Devri'nde de görülen geyikli taşlar olarak anılan kısmen heykel niteliğindeki dikili anıtlar da Göktürk coğrafyasında karşımıza çıkmaktadır. Kaynağı çok eski dönemlerin menhirlerine kadar inen bu taş eserler, İslamiyet'ten sonra özellikle Türk mezartaşlarının ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Göktürk Devri'nde daha önce bahsettiğimiz bir örnek dışında başka kabartmalar da dikkati çeker. Zunkhara ya da Karagöl Yazıtı denilen bir yazıt bunlardan biridir. Burada bir insan yüzü görülmekle birlikte onun saçları Kültigin Kitabesi'ndeki ejderleri andıracak biçimde yapılmıştır. Ancak bu şekil kurda da benzemektedir.

Sanat değeri açısından olmamakla birlikte mitolojik değeri bakımından en ünlü kabartma örneği ise Bugut Yazıtı'nın (M.S. 582) üst tarafında bulunan kurttan türeyiş efsanesi ile ilişkili kurttan süt emen bir çocuğu gösteren kabartmadır. (Resim 11).

Göktürk Dönemi'ne ait kumaş, dokuma, ahşap ve madeni eser örnekleri Göktürklere ait buluntu yerlerinde (özellikle kurganlarda) çok miktarda ele geçmiştir. Madeni eserler genellikle hayvan üslübuna uygun süslemeli veya hayvan şekillidir. Aynı şey sade örnekleri de bulunmakla birlikte

silahlar için de geçerlidir. Kurganlarda iki tarafı veya tek tarafı kesen hayvan dekorlu veya hayvan kabzalı değerli kılıçlar, ok uçları vb. silahlar da bulunmuştur. Öte yandan alışılmış örnekler olan at koşum takımları ve bunlara ait parçalar da yaygın bir biçimde ele geçmiştir.

Son zamanların en dikkate değer madeni eser buluntusu ise, yukarıda belirttiğimiz Türk-Moğol ekibinin 2001 yılı Ağustos ayında, Moğolistan'da Bilge Kağan Külliyesi'nde yaptığı kazı neticesinde ortaya çıkan ve “Bilge Kağan Hazinesi” olarak takdim edilen ve altın veya gümüş çeşitli kap, eşya ve takılardan oluşan buluntudur. Eserlerin toplam 2280 parça olduğu belirtilmektedir. Altın bir taç, kemer tokaları, giysilerin üzerine takılan altın nesneler ve elbise kopçaları, sürahi, maşrapa, tabak gibi kaplar altından yapılmış eserlerdir. Gümüş eserler ise 1850 adettir. İki geyik heykelciği, tabak, sürahi, kadeh gibi kapların bazılarının içinde değerli taşlar, madeni nesneler, dokuma parçası, kömür kemik gibi kalıntılar da vardır. Bunlar aslında minyatür boyutta yapılmış mezar eşyalarıdır. Ölünün öteki dünyada kullanılması için yapılmışlardır. Yani gerçek hayatta kullanılan eşyaları taklit etmektedirler. Çünkü bunlar -az önce belirtildiği gibi- kişinin öldükten sonra yaşayacağına inandığı bu dünyadakine benzer hayatında kullanacağı nesnelerdir.

Çok fazla buluntu yayınlanmamış olmakla birlikte eldeki örneklerden Göktürk Devri'nde keramik sanatının da Hunlardakinden az farklı olarak sürdürüldüğü belli olmaktadır.

Göktürk Devri'nde bu sanat dalında onlarla birlikte yaşayan diğer toplulukların da önemli payı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bilhassa Orhun yazılarına benzer damgaları içeren ve Türk süsleme motifleriyle bezeli, çoğu kere elle şekillendirilmiş kırmızı astarlı kaplar bunlardan ayrı tutulabilir. Bazı keramik kaplar figürlü veya heykel biçimindedir (Resim 12).

Göktürk Devri'nde keramik hamuruyla kapların dışında nesneler de yapılmıştır. Yukarıda belirttiğimiz türden masklar, rulo şeklinde kiremitler ve bunların kapakları olan antefixler, yer karoları, şehir kazılarında çıkarılan su künkleri değişik örnekler arasında zikredilebilir.

Alyılmaz, C., Hüma Kuşu Tasviri, Orkun, S. 23, Ocak 2000, s. 12-15.

Balınt, C., VI-VIII. Yüzyıllarda İç Asya ve Orta Asya'daki Türk tipi Arkeoloji Anıtları, Türk Kültürü Araştırmaları, Dr. Emel Esin'e Armağan, XXIV/1, Ankara 1986, s. 7-32.

Baybosınov, K., Jambıl Önırındegi Tas Musınder-Kamennıye İzvayaniya Jambılskoy Oblasti-Stone Sculptures of Zhambyı Region, Alma Ata 1996.

Bilge Kağan'ın Hazinesi Bulundu, Avrasya Dosyası, 145, Ağustos 2001.

“Bilge Kağan'ın Hazinesi” Gün Işığına Çıkarıldı, Orkun, S. 43, Eylül 2001, s. 4-6.

Çağatay, S.-S. Tezcan, “Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Soğutça Bugut Yazıtı”, Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara 1976, s. 245-252.

Çoruhlu, Y., "Kültigin'in Baş Heykelinin İkonografik Bakımdan Tahlili", M. S. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 1, Aralık 1991, s. 118-138.

Çoruhlu, Y., Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, İstanbul 1995.

Çoruhlu, Y., Erken Devir Türk Sanatının ABC'si, İstanbul 1998.

Çoruhlu, Y., Türk Mitolojisinin ABC'si, İstanbul 1998.

Diyarbekirli, N., Orhun'dan Geliyorum, Türk Kültürü, S. 198-199, Nisan-Mayıs 1979, s. 1-64.

Diyarbekirli, N., İslamiyet'ten Önceki Türk Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara 1993, s. 1-64.

Ergin, M., Orhun Âbideleri Üzerine, Türk Edebiyatı, S. 173, Mart 1988, s. 10-11.

Esin, E., İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul 1978.

Esin, E., Selçuklulardan Önceki Proto-Türk ve Türk Keramik Sanatına Dair, Sanat Tarihi Yıllığı, S. IX-X (1979-1980), İstanbul 1981, s. 107-154.

Giraud, R., Gök Türk İmparatorluğu-İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734) (Çev. İ. Mangaltepe), İstanbul 1999.

Gumilöv, L. N., Eski Türkler (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 1999.

Haussıg, H. W., İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi (Çev. M. Kayayerli), İstanbul 2001.

Hayashı, T., Stone Statues in Mongolia, Bulletin of the National Museum of Ethnology, C. 21, No 1, Osaka 1996, s. 177-283.

Ishjamts, N., Nomads in Eastern Central Asia, History of Civilizations of Central Asia, The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, C. II, Paris 1994, s. 151-169.

Jettmar, K., İlk Türklerin Arkeolojisi, Türk Kültürü El Kitabı-İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar, C. II, kıs. I a, İstanbul 1972, s. 7-9.

Jisl, L., Kültigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları, Belleten, C. XXXII/107, Ankara 1963, s. 387-410.

Kafesoğlu, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul 1986 (4. baskı).

Kuban, D., Batıya Göçün Sanatsal Evreleri-Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları, İstanbul 1993.

Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya (çev. S. Karatay), Ankara 1986 (2. baskı).

Mariyashev, A. N., Petroglyphs of South Kazakhstan and Semırechye, Alma Ata 1994.

Moriyasu, T.-A. Ochır (Edit.), Provısıonal Report of Researches on Hıstorıcal Sıtes and Inscrıptıons in Mongolıa From 1996 to 1998, The Society of Central Eurasian Studies, 1999.

Nowgorodowa, E., Alte Kunst der Mongolei, Leipzig 1980.

Orkun, H. Namık, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987.

Ögel, B., İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Ankara 1984 (2. baskı).

Pugaçenkova, G.-A. Hakimov, The Art of Central Asia, Leningrad 1988.

Roux, J.-P., Orta Asya Tarih ve Uygarlık (Çev. L. Arslan), İstanbul 2001.

Sertkaya, O. F., Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara 1995.

Sinor, D., (Kök) Türk İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yıkılışı (Çev. T. Tekin), Erken İç Asya Tarihi (Derleyen D. Sinor), İstanbul 2000, s. 383-424.

Sümer, F., Eski Türklerde Şehircilik, İstanbul 1984.

Taşağıl, A., Gök-Türkler I-II, Ankara 1995-1999.

Tekin, T., Orhon Yazıtları, Ankara 1988.

Tryjarski, E., Orhun Türklerinin Abidelerine Dair Düşünceler, Türk Kültürü El Kitabı-İslamiyet'ten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar, C. II, Kıs. I a, İstanbul 1972, s. 29-34.

Tsultem, N., Skulptura Mongolii-Mongolıan Sculpture, Ulan-Bator 1989.

Türk Dünyası Kültür Atlası-İslam Öncesi Dönem, İstanbul 1997.

Vasiliyev, D. (Haz.), Orhun Seferi Araştırmaları-Moğolistan Tarihi Eserler Atlası (Seçilmiş Sayfalar)-The Atlas of Historical Works in Mongolia, Ankara 1985.

Yeleukenova, G. Ş., Oçerk İstorii Srednevekovoy Skulpturı Kazahstana, Alma Ata 1999.

Göçebe Uygur Kültürü / Dr. Ablet Kamalov [s.100-104]

Kazakistan Bilimler Akademisi Uygur Tarihi Kürsüsü Başkanı / Kazakistan

Yüzyıllık tarihi boyunca Uygur İmparatorluğu sadece Uygurların değil, bütün Türk halklarının tarihinde olağanüstü izler bıraktı. Bu dönem Tang Çin'i ve Tibet ile birlikte dönemin en güçlü üç imparatorluğundan biri olan Uygurların politik olarak zirvede oldukları dönemdi. Uygur İmparatorluğu'nun siyasi tarihi, yazılı kaynakları, özellikle Çin yıllıkları ve Türkçe (Uygurca) runik metinler sayesinde iyi anlaşılmış olsa da, Uygurların sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı yazılı kaynaklardaki bilgilerin azlığından dolayı yeterince çalışılamadı.1 Uygur tarihi çalışmalarının ana kaynaklarını teşkil eden Çince tarih ve coğrafya çalışmalarında, Uygurların etnolojik yapısı ile ilgili pek fazla bilgi yoktur.2 Tang hanedanlığına ait bu Çin kaynakları, örneğin Kağanın asıl karısının hatun mertebesine yükseltilmesini kapsayan törenleri betimleyen bazı Uygur adetlerini anlatırlar. Bu adet, 822'de Tang prensesi Tai-ha'ya Uygur sarayına giderken eşlik eden Tang elçileri tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu kaynaklarda bahsedilen diğer bir adet hatun kişinin eşi kağanla birlikte gömülmesi ile Uygurların Bughu boyunun (Çin kaynaklarında Pugu olarak geçer) cesetleri yakmasıdır. Çin kaynaklarına göre, Uygurlarda at arabaları çok yaygındı. IV. yüzyılda Uygurların atalarının Kao-che, yani "yüksek at arabaları," olarak çağrıldığı bilinmektedir. Ayrıca, Moğolca konuşan ve Kidanların bir kolu olan Heyçezi adlı kabilenin Uygurlardan tekerlekli araba üreten teknolojiyi aldığı da bilinmektedir. Bu nedenle onlara "siyah arabalar" anlamına gelen bu isim verilmiştir.

Diğer bazı delilller de Uygurların yerleşik hayata geçmiş olduğu tezini destekler. Çinli tarihçi Ou Yangxu, Uygurlar tarafından yönetilen Kidan kabilesi üzerinde Uygurların etkisi hakkında bazı bilgiler verir. Uygurlar, Kidanları yıktıktan sonra, Kidanların Uygurlardan karpuz çekirdekleri aldıklarını ve daha sonra bunları hayvan gübresi ile kaplı kapalı alanlara ektiklerini yazar. Çinli tarihçiler, Uygurların Orta Asya'da politik hakimiyetleri boyunca ekonomik ve kültürel hayatlarındaki bazı gelişmelere dikkat çekmişlerdir. 762'de Uygurların Mani dinini devlet dini olarak kabul etmelerinden sonra aristokrat çevrelerin yaşam tarzı ve geleneklerinde değişiklikler meydana geldiğinden bahsederler. En eski Çin kaynakları, Uygurları otlak ve su bulmak için bir yerden başka bir yere sürekli hareket eden ve henüz yerleşik hayata geçmemiş kasaba yaşamı olmayan göçebeler olarak tanımlar. Oysa, Tang kaynaklarına göre, Uygurlar kendi kasabalarını ve saraylarını inşa etmeye başlamışlardı. Bunlardan Mogon Şine-Usu'da bulunan Uygurca runik yazıtlarda da bahsedilir. Geleneklerdeki değişiklikleri, Uygur-Tang diplomatik evliliklerini tasvir eden Çince kaynaklarda da görmek mümkün. Uygur bakanları ve yüksek rutbeli memurları, El Etmiş Bilge Kağan'ın eşi olan Tang prensesi Ning-guo'nın 759'da ölmüş olan eşi ile birlikte defnedilmesini isterlerken ve daha sonraki Tang prensesleri Xian-an ve Tai-he eşlerinin ölümünden sonra başka kağanların eşleri olarak uzun bir süre Uygurların arasında yaşamışlardır.

Eski Uygurların VIII.-IX. yüzyıldaki kültürünü dönemin arkeolojik kalıntılarına, özellikle de Güney Sibirya'da ve Moğolistan'da bulunanlara, dayanarak daha iyi açıklamak mümkündür. Uygurların bu döneme ait kültürel eserleri arasında Antik Çağ kent ve kale siteleri, mimari yapılar, abideler,

mezarlar, üzerinde yazıtlar bulunan dikili taşlar, tamgalar (mülkiyet mührü), giysi ve silahlar bulunmaktadır. İmparatorluğun merkezi olan Moğolistan'da bulunan kalıntılar Güney Sibirya'da, özellikle Uygur Devleti'nin uç bölgesinde yer alan Tuva'da bulunan kalıntılardan daha az incelenmişlerdir.3 Bölgede bulunan Uygur kültürünün en büyük anıtları savunma amaçlı olarak inşa edilen kalelerdir. Bu kaleler iki çeşittir: Surlarla oluşturulmuş kaleler ile ilave istihkamlarla güçlendirilmiş kaleler. İmparatorluğun başkenti olan Ordu-Balık ve Tuva Por Bajin kalesi ilk grubu, Bay Balık, Bajin Alak ve Şagonar II'nin yıkıntıları ise ikinci grubu temsil ederler. Uygur kasabaları, doğal su bariyerlerine sahip nehir vadileri ve adalar üzerine inşa edilmişlerdir. Bir düşman saldırısı durumunda çok elverişli bir konuma sahiptiler.4

Moğolistan'daki Uygur kasabaları arasında en kapsamlı Ordu-Balık (Karabalsagun) yıkıntıları incelenmiştir N. M. Yadrintsev, D. A. Klements, V.V. Radloff, V. L. Kotwich, S.V. Kyselev ve Y.S. Khudiakov gibi isimleri içeren Rus araştırmacı, arkeolog ve tarihçileri tarafından tasvir edilmiştir. Karabalsagun, 600x600 metrekare büyüklüğünde bir binayı bünyesinde barındırmış ve kale burcu ile hisarları da kapsayacak şekilde yaklaşık 10 metre yüksekliğindeki surlarla da çevrelenmiştir. Kale duvarları içinde kare toprak duvarları ve iki kapısı olan saraylar vardır. Kalenin doğusunda bahçeler, güneyinde de bir dizi tapınak bulunmakta idi. Ordu-Balık Orta Asya'daki en mükemmel Orta Çağ askeri tekniğine sahip savunma sistemlerinden biri olarak kabul edilir. Diğer Uygur kalelerinden farklı olarak kale burcu, iç kale hendeği ve gözetleme kulelerine sahip çok orijinal ve karmaşık bir savunma sistemine sahiptir.5 Moğolistan'daki bir diğer antik Uygur kasabası olan Bay Balık (zengin kasaba) Ordu Balık'tan daha az çalışılmıştır. Mogon Shine Usu yazıtlarına göre, bu kasaba, 757-59 yılları arasında Uygur İmparatorluğu'nun esas kurucusu olan El Etmiş Bilge Kağan'ın emri üzerine inşa edilmiştir. Çinliler ve Soğdlar, inşasında çalışan gruplar arasında idi.

Bay Balık da diğer Uygur kasabaları gibi kare şeklindedir; ama boyutları (kapladığı alan, 260x260 metre) daha küçüktür ve kendisini çevreleyen 3 metre yüksekliğinde toprak kil duvarlara sahiptir. Kuzey ve doğusunda 6 metre yüksekliğinde duvarlar bulunmaktadır. Kalenin köşesinde gözetleme kuleleri vardır, ama hendeğe dair hiç bir iz bulunamamıştır. Kalenin bahçesinde ise üç tapınağın taş-kil platformları bulunmuştur. Bay Balık kalesinin tahkim ve savunma sistemleri, aynı diğer Uygur kalelerindeki gibidir; ancak bu benzerlik sadece surların ve kulelerin planlarıyla sınırlıdır.6 Güney Sibirya'daki Tuva bölgesinde kasabalar ilk defa Uygur döneminde ortaya çıktı. Uygurların bu bölgeyi 750'de fethettiği bilinir. Rus arkeologları, Tuva'da Eski Çağ Uygur kasaba ve kalelerinin sitelerini buldu. Bu kalıntıların planları Moğolistan'daki Uygur kasabalarının planları ile benzeşir. En geniş olanları Barlık nehri üzerindeki 12.5 hektarlık Eldeg-kejig ile Çadan nehri üzerindeki 18.2 hektarlık Bajın Alak'tır. Hepsi Khemchik nehri vadisindeki, Sayan dağlarına bakan bir yay şeklindeki hattın tümseği üzerinde kurulmuştur. Bu kasabalar, Uygurların baş düşmanı olan kuzey komşuları Kırgızların işgaline karşı bir savunma hattı içerisinde birbirine bağlı durumdadır.

Belirtmeliyiz ki, Şagonor adı verilen bir yerde kurulmuş beş Uygur kasabası vardır. En ilgiçleri Şagonor-III olarak bilinenidir. Aslen kasaba tuğlalardan yapılmış, on kuleli ve iki giriş kapılı

müstahkem bir şato idi. Belki bu kale, Uygur hükümdarı El Etmiş Bilge Kağan'ın askeri seferleri sırasında konakladığı sarayı idi. Bu ilginç yapıyı kaplayan hendek biçimindeki kiremitler ve görkemli kapkacaklar bu sonucu destekler niteliktedir.7 Bütün Eski Çağ Uygur kasabaları askeri garnizonlar için konaklama alanları idi. Savaşlarda şehrin dışında yaşayan göçebe kabileler tarafından sığınak olarak kullanılabiliyorlardı. Aynı zamanda alana kazılmış demir mucur, buğday değirmeninin kalıntıları, değirmen taşları ve taş ocaklarından da anlaşılabileceği gibi, gelişen tarımın, yerleşik hayatın, el sanatları ve ticaretin merkezleri idiler. Sulanabilir topraklardan bahseden en eski belge Uygur Terh yazıtıdır. (4. Satır: El Etmiş Kağan der ki "Sekiz nehir arasında benim sürülerim ve sulanabilir arazilerim vardı").

Kazılarda çıkan nesneler arasında iğ ve saban da bulunmaktadır. Sabanlar Tang Çin'inden devşirilmiştir. Uygur yerleşim alanlarında çok sayıda farklı tabaklar da bulunmuştur. Selenga, Onon, Çika ve diğer nehir bölgelerindeki bütün Eski Çağ kasabalarındaki kazılarda Uygur vazoları tipindeki seramik vazolar bulunmuştur. Uygur tabakları, işlevleri açısından kavanoza benzer kaplar, yemek tabakları ve kap kacak olarak gruplara ayrılabilir. Şekilleri açısından ise çanak çömlek, bardaklar, kaseler ve vazolar olarak gruplandırılabilirler. Moğolistan'da bulunan kanca biçimindeki tipik süslemeleri olan çanak-çömlek parçaları Tuva'daki Şangar-III sitesindeki Uygur yerleşiminde bulunan tabak parçaları ile benzerlik gösterir.8

Uygur vazoları tambura üzerinde yapılmıştır. Üzerlerinde birbirleri içine geçmiş eşkenar dörtgen şeklinde şeritler bulunmaktadır. Şekilleri bakımından bu vazolar VI-X yüz yıllara ait Kırgız vazoları ile benzerlik gösterirler. Tabanları ve boyunları için kalitesiz kil hamuru kullanılmıştır; gri çanak çömlek parçaları takırtı sesi çıkarırlar. Ancak, Uygur vazolarının Kırgız vazolarından ayrıldıkları nokta yapımlarında kullanılan kilin kalitesi ile süslemedeki detay farklılıklarıdır. Uygur vazoları için kullanılan kil Kırgız vazoları için kullanılan kilden daha kalitesizdir. Bu iki tür vazonun şekillerindeki ve yapım tekniğindeki benzerlik onların her ikisinin de ortak bir yerde, muhtemelen Kuzey Moğolistan'da yapıldığını gösterir. Daha önceki dönemlerde Uygur vazolarının ilk örnekleri üretilmiştir, ama bunlar, tambura kullanmadan elle yapılmıştır. Uygur kültürüne ait arkeolojik buluntular eski Hun dönemine ait bazı özellikler gösterir. Bu özellikleri, seramiklerin cilalı yüzeylerinde, kapların çömlek şekillerinde, asmaya dönüşen dalgalı çizgilerde v.s. görmek mümkün.

VIII.-IX. yüzyıllara ait Uygur kültürüne dair çok fazla bilgi yoktur, ama bazı özellikleri belirtebiliriz. Uygurlar, asma kat benzeri platformları tapınakların yapımında temel olarak kullanmışlardır; yapıların tahta kolonları granit alanlar üzerine dikilmiştir ve pişirilmiş tuğladan yapılmıştır. Çatılar için, Uygurlar kenarları boyalı ve uçları süslü pişmiş kiremitler kullanmışlardır. Bütün yapılar dikdörtgen biçimindedir. Kazılarda yapı alanlarında çok miktarda bulunan kiremitler arasında en yaygın olanı dört kenarlı olanlarıdır.

Uygur kültürünün önemli temsilcilerinden biri de seçkin askerler gibi önemli şahsiyetlerin onuruna dikilmiş erkek biçimindeki taş heykellerdir. Bu gelenek, önceki Türk kültürlerinde de vardı. Tuva'daki Uygur heykelleri şu özellikleri ile Türk anıtlarından ayrılır: Özel şapkaları veya örgüleri

vardır, genellikle ellerinde kabartmalarda resmedilen kapları tutarlar ve üzerinde çeşitli nesnelerin asılı olduğu kemerleri vardır. Ayrıca, Uygur heykellerinde kılıç veya hançer gibi silahlar yoktur. Bütün bu figürler gri granitten yapılmış ve doğuya bakar şekilde dikilmiştir.9 Uygurlar, Türklerin en seçkin kumandanları veya yöneticleri onuruna üzerinde yazılar bulunan taş anıtlar dikme geleneğini devam ettirdiler. Genellikle hem diğer Türk hem Uygur anıtlarında bir oyuk, platformlar ve tamgalar bulunmaktadır ve üst bölümleri ejderha şekilleri ile süslenmiştir.

Yazılı Türk anıtlarından farklı olarak, Uygur anıtları sadece mezar değil ayrıca zafer anıtları idi. Mogon Şine Usu'dan (Selenga Taşı) ve Khuskan-tal'da bulunan dikili taşlar Uygur mezar anıtlarıdır.10 Bu dikili taşlar, bir iç hendek ve dış toprak duvar (25x25 ve 44x45 metre büyüklüğünde) tarafından çevrilmiş platformlar üzerine dikilmiştir. Mogon Şine Usu anıtı Khuskon-tal anıtından farklı olarak kaplumbağa şeklindeki taş bir kaide üzerine oturtulmuş yazılı bir dikili taşa sahiptir. Khuskon-tal arkeolojik mezar sitesinde ne bir çite ne de bir tapınak sitesinin kalıntılarına rastlanılmıştır. Mogon Şine Usu ölümünden sonra Bilge Kağan'a (744-759) atfedilmiş, geniş yazıtlar içeren bir mezar sitesidir. Khuskon-tal mezar anıtı daha önce yapılmıştır, çünkü El Etmiş Bilge Kağan'ın ölümünden sonra mani dinini kabul etmiş olan Uygurlar mezar anıtı dikme geleneğini terketmişlerdir.

Terh, Sevrey ve Karabalgasun'daki Uygur anıtları, zafer anıtları kategorisine dahildir. Terh anıtı, Terhin Tsangan Nor yakınlarındaki Terh nehri vadisindeki Hangai'nin kuzeydoğusunda bulundu. Anıt, taş bir kaplumbağa ve dört parçaya bölünmüş başa doğru daralan bir dikili taştan ibarettir. Dikilitaş yaklaşık olarak 753'te El Etmiş Bilge Kağan onuruna dikilmiştir.11 Uygurların diğer bir zafer anıtı, Gobi'deki Sevrey bölgesinin (Moğolistan) güneyinde Bagu Kağan tarafından diktirilmiş, Uygurca ve Soğdakça yazıtları olan Sevrey taşıdır. Bu anıt, 763'te Uygur ordusu Tang Hanedanlığı'na An Lushan (755-762) isyanını bastırması için yardım ettikten sonra ülkeye döndüğü zaman, Ordu Balık'ı Çin'in başkenti Chang'an'a bağlıyan yol üzerinde dikildi. Bögü-Kağan Çin'de üç ay kadar kaldı ve Soğd rahipleri tarafından Mani dinine devşirildi. Sefer bitiminde, Kağan bir kaç Soğd rahibini de beraberinde götürdü. Sevrey taşının dikilişi Uygurların özellikle fikir ve kültür alanlarında Soğd ülkesine yönelişini simgelemektedir.12

En büyük zafer anıtı olan Karabalgasun dikili taşı üç dilde, Uygurca, Soğdca ve Çince, yazıtlara sahiptir. Bu anıt, bazı tarihçiler tarafından Kutlug Kağan (Huaixin Kaghan, 795-808), bazı tarihçiler tarafından da Bao-I Kağan (808-821) olarak belirtilen "Gök Kağan'a" (Tian Kehan) ithaf edilmiştir. Bu taşın (her ne kadar yazıtlardaki bazı bilgiler Kutlug Kağan'a ait ise de) Bao-I Kağan'ın anısına dikilmiş olduğunu var saymak daha doğru olur, çünkü taş ancak 822'de Uygur-Çin anlaşmasının imzalanmasından sonra oyulmuş ve yazılmış olması muhtemel uzunca bir metne sahiptir. Çin kaynaklarına göre, 822'de bu iki hanedanlık birbirlerine diplomatik elçiler gönderdiler. Bu Uygurlar ve Çinliler arasındaki dostça ilişkilerin son olduğu bir dönemdi. Karabalsagun yıkıntılarında bir diğer yazısız dikili taş bulundu ama bunun işlevinin ne olduğu henüz bilinmemektedir.

Runik yazılı Tes dikili taşının da fonksiyonu açık değildir. Bu dikili taş, Tes nehrinin sol kıyısında Moğolistan'ın kuzeybatı bölümünde dikilmiştir. Bu yer El Etmiş Bilge Kağan'ın seferleri boyunca yazlık

olarak kullanılmakta idi ama gerçekte Tes yazıtı onun halefi Bögü Kağan'a (759-779) aittir. Şimdiye kadar sadece dikili taşın dörtte biri bulundu.13 Bazı Uygur dikili taşları, diğer Türk anıtları gibi kaplumbağa şeklindeki taş kaideler üzerine dikilmiştir. Uygur taş kaplumbağaları diğer Türk örneklerinden daha düz kabukları ile ayrılır. Uygur dikili taşları üzerine resmedilmiş ejderha, Türk eserlerinde resmedilen ejderhalarla karşılaştırıldığında, Bugut ve Kosha Tsaidam dikili taşlarında olduğu gibi, daha karmaşık ayrıntılara sahiptir. Uygur taş dikili taşları bazı tamgalara sahiptir. Mogon Şine Usu anıtı üzerinde üç, Terh dikili taşı üzerinde dört ve Tes ve İkinci Karabalsagun dikili taşları üzerinde ise iki tamga bulunmaktadır.

Uygurların maddi kültürleri gösteriyor ki, imparatorluk döneminde (VIII-IX yüz yıllar) boyunca Uygurlar hala göçebe hayat tarzını korumuş ise de, aynı zamanda yerleşik hayatın bazı öğelerini de benimsemeye başlamışlardır. Bu dönem, Uygurların sosyal tarihlerinde ekonomik ve kültürel hayatın göçebe özelliklerinden yerleşik bir medeniyete geçişi temsil etmesi hasebiyle bir dönüşüm dönemi olarak adlandırılabilir. Şehir kültürünün dinamiklerini de içine alan yeni yerleşik hayatın ögeleri İran uygarlığının etkisi altında oluşmuştur. Bu ekonomik ve kültürel eğilim, Uygur İmparatorluğu'nun VII. yüzyılın ortasında yıkılmasından sonra Doğu Türkistan ve Gansu'daki Uygur yerleşik devletlerinde gelişmeye devam etti.14

1 Mackerras, C.: The Uygur Empire (744-840) according to the T'ang dynastic histories, Canberra, 1972; Kamalov, A.: Drenviye Uigury. VIII-IX vv. [Old Uighurs. VIII-IX cc.), Almata, "Nash mir" Press, 2001.

2 Jiu Tang shu. Shanghai, 1935, bölüm 195.

3 A.g.e., bölüm 195; Mackerras, C. The Uighur Empire…., s. 63.

4 Kyzlasov, L. R.: Tuva v sredniye veka, Moskova, 1969; Khudiakov, Yu. S.: "Pamiatniki uigurskoi kultury v Mongolii, " içinde: Centralnaya Asia I sosedniye territorii v sredniye veka. Istoriya I kultura Vostoka Asii, Novosibirks, 1990, s. 84-89.

5 Kiselev, S. V.: "Drevniye goroda Mongolii, " içinde: Sovetskaya arkheologia, 1957 (2); Kotwich, W. L.: "Poyezdka w dolinu Orkhona letom 1912 goda" içinde: Zapiski Wostochnogo Otdeleniya Rossiiskoi Akademii, St. Petersburg, 1914, (22. Cilt); Khudiakov, Yu. S., Tsevedorzh, D.: "Keremika Ordu Balyka" içinde: Drevnemongolskiye goroda, Moskova, 1965, s. 271-73.

6 Kyselev, S. V.: Drevniye goroda Mongolii, s. 95.

7 Kyzlasov, L. R.: Istoria Tuvy v sredniye veka [History of Tuva in Middle Ages], Moskova, 1969, s. 56-87.

8 A.g.e., s. 59-63.

9 Veinstein, S. I.: “Srednevekovoie osedlie poselenia i oborotelnie soorejenia v Tuve, ” içinde: Uchenye zapiski Tuvinskogo nauchno-iss. Instituta yazika i literatury, 1959, cilt 7, s. 260-274.

10 Ramstedt, G. I.: Kak byl naidebn Selenginskii kamen, S Petersburg, 1914; Malov, S. E.: Drevneturkskie pamiatniki Mongolii i Kirgizii, Moskova-Leningrad, 1959.

11 Klyashtorny, S. G.: “The Terkhin inscription, ” içinde: Acta Orientalia Hungaricae, cilt XXXVI, 1982, s. 335-336.

12 Klyashtorny, S. G., and Livshits, V. A.: “Sevreiskii kamen, ” içinde: Sovetskaia turkologia, #3, 1971, s. 106-112.

13 Klyashtorny, S. G.: “The Tez İnscription, ” içinde: Acta Orientalia Hungaricae, cilt XXXIX, 1, 1985, s. 137-156.

14 Tikhonov, D. I.: “O kulture kochevikh uigurov v period kaganata (744-840), ” içinde: Materialy po istorii i kulture uigurov, Almata, 1978, s. 49-58.

Xin Tangshu [New History of Tang Dynasty], by Ou Yangxu, Shanhai 1936.

Jiu Tangshu [Old History of Tang Dynasty], by Lu Xu, Shanghai 1936.

Tang huiyao [Collecton of the most important events of Tang Dynasty], by Wang Pu, Beijing 1955.

Zuzhi tongjian [Universal mirror helping to govern], by Sima Guang, Beijing 1956.

Jiu Tangshu [Old History of Tang Dynasty], by Lu Xu, Shanghai 1936.

Cefu yuangui [Treasury of ancient wisdom], by Wang Qinjo, Beijing 1936.

Yan Lu gong wen ji [Collection of works by Yan Zhenqing], Beijing 1956.

***

Abe T. Nishi uguru kokushino kenkiu (Researches on the history of the western uighurs). Kioto 1955.

Barthold V. V. Twelve lectures on the history of the Turkic peoples. İçinde: Selected Works. Vol. V, M., Nauka Press, 1968, s. 17-192.

Barthold V. V. Tukuzguzy. İçinde: Works. Vol. V. M., Nauka Press, s. 568-569.

Bernshtam A. N. Sotsialno-economicheskii stroi orkhono-eniseisekikh turok VI-VIII vv. Vostochnoturkskii kaghanat i kyrgyzy. [Social and political structure of the Orkhon-Enisey Turks of the VI-VIII cc. Eastern Turkic Kaghanate and Kyrgyzs. M. -L., Isdat-vo AN SSSR 1946.

Beckwith Ch. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs and Chinese during the Early Middle Ages. Princeton, New Jersey 1987.

Bichurin N. Ya. Sobraniye svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v drevniye vremena [Collection of accounts on peoples in Central Asia in ancient times]. M., Isdat-vo AN SSSR cilt I-III, 1950-1953.

Cen Zhong mian. Tujue jishi [Historical records on Turks]. cilt 1-2, Beijing 1958.

Czeglédy K. Gardizi on the History of Central Asia (746-780 A. D.) İçinde: Acta Orientalia Hungaricae, T. XXVII, fasc. 3, Budapeşte 1973, s. 257-267.

Ecsedy H. Uighurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791 A. D.). İçinde: Acta Orientalia Hungaricae. N. XVII, Budapest 1964, s. 83-104.

Franke O. Geschichte des chinesischen Reiches. Bd. II. Berlin-Leipzig 1936.

Gabain A. von. Die Frühgeschichte der Uiguren 607-745. İçinde: Nachrichten des Gesellschaft für Natur-und-Völkerkunde Ostasiens. No 72. Hamburg, 1952, s. 18-32.

Gabain A. von. Das Leben im uigurisnhen Königreich von Qoco (850-1250). Textband. Wiesbaden 1973.

Gumilev L. N. Drevniye turki. [Old Turks]. M., Nauka 1967.

Györffy G. Die Rolle des buiruq in der altturkischen Gesellschaft. İçinde: Acta Orientalia Hungaricae, N. XI, Budapest 1960, s. 169-179.

Hamilton J. R. Les Ouigours á l'épouque des Cinq dynasties d' apres les documents chinoise. Paris, 1955.

Hamilton J. R. Toquz-oquz et on-uigur. İçinde: Journal Asiatique, N. 250, Paris 1962. s. 23-64.

Haneda T. Todai kaikotsu sin no kenkiu (Research on Uighurs of the Tang epoch). İçinde: Haneda hakase shigaku rombun shu) [Selected works of Prof. Haneda Toru] Vol. I, Kyoto 1957, s. 157-324.

Hansen O. Zur sogdischen Inshrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karadalgasun. İçinde: Journal de la Société Finno-ougrienne, cilt 44, bölüm 3, Helsingfors 1930, s. 3-39.

History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Ed. By Hans Robert Roemer. Berlin, K. Schwarz Verlag 2000, s. 187-204.

Kadyrbayev A. Sh. Ocherki istorii srednevekovykh uigurov, dzhalairov, naimanov i kereitov. Almata Rauan 1993.

Kamalov A. Drevniye Uigury. VIII-IX vv. [Old Uighurs. VIII-IX cc.]. Almaty 2001.

Kazembek A. Issledovaniya ob Uigurakh. [Researches on Uigurs]. İçinde: Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvesheniya. Cilt 31, S. Petersburg 1841.

Khudiakov Yu. S. Uigury v Mongolii. İçinde: V Mejdunarodny kongress mongolovedov (Ulan-Bator), M., Nauka 1987, s. 47-156.

Khudiakov Yu. S. Pamiatniki uigurskoi kultury v Mongolii. İçinde: Tsentralnaya Azia i sosedniye territorii v sredniye veka. Istoria i kultura Vostoka Azii. Novosibirks, Nauka 1990, s. 84-89.

Khudiakov Yu. S. Pamiatniki uigurskoi kultury v Mongolii. İçinde: Tsentralnaya Azia i sosedniye territorii v sredniye veka. Istoria i kultura Vostoka Azii. Novosibirks, Nauka, 1990, s. 84-89.

Klyashtorny S. G. The Terkhin inscription. İçinde: Acta Orientalia Hungaricae, T. XXXVI, Fasc. 1-3. Budapeşte, 1983, s. 335-366.

Klyashtorny S. G. The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qagan. İçinde: Asta Orientalia Hungaricae, T. XXXIX, fasc. 1. Budapeşte 1985, s. 137-156.

Klyashtorny S. G. East Turkestan and the kaghans of Ordubaliq (The interpretation of the fourteens line of the Terh inscriptions). İçinde: Acta Orientalia Hungaricae. T. XLII (2-3). Budapeşte 1988, s. 277-280.

Klyashtornyi S. G., Livsic V. A. The Sogdian inscription of Bugut revised. İçinde: Acta Orientalia Hungaricae, T. XXI, fasc. 1. Budapeşte 1972, s. 69-102.

Klyashtorny S. G. Drevneturkskiye runicheskiye pamiatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii. M., Nauka 1964.

Klyashtorny S. G. Terkhinskaya nadpis. [The Terkhin inscription]. İçinde: Sovetskaya turkologia, No: 3, 1980, s. 82-95.

Klyashtorny S. G. Osnovnyie cherty sotsialnoi struktury drevneturkskikh gosudrstv [main features of the social structure of the Old Turkic states in Central Asia]. İçinde: Klassy i soslovia dokapitalisticheskikh gosudarstv Azii. Problemy sotsialnoi mobilnosti. M., Nauka 1986, s. 217-228.

Kratkaya istoriya uigurov. [Brief history of theUighur people]. Almata Gylym 1991.

Kyzlasov L. R. Srednevekovoye goroda Tuvy [Medieval towns of Tuva]. İçinde: Sovetskaya arkheologia, No: 3. Moskova 1959, s. 66-80.

Kyzlasov L. R. Istoriya Tuvy v sredniye veka [History of Tuva in Middle Ages]. M., MGU Press, 1969.

Kyzlasov L. R. Drevniaya Tuva [Ancient Tuva]. M., MGU Press, 1979.

Mackerras C. Sino-Uighur diplomatic and trade contacts (744 to 840). İçinde: Central Asian Journal, cilt VIII, No: 1. Wiesbaden 1969, s. 215-240.

Mackerras C. The Uighur Empire (744-840) according to the T'ang Dynastic Histories. Canberra 1968.

Mackerras C. The Uighur Empire according to the T'ang dynastic histories. A study in Sino-Uighur relations 744-840. Canberra 1972.

Malov S. E. Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti [Monuments in Old Turkic signs]. M. -L., Idat-vo AN SSCB 1951.

Malov S. E. Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti Mongolii i Kirgizii [Monuments in Old Turkic signs from Mongolia and Kirgizia]. M. -L., Isdat-co AN SSCB 1959.

Maliavkin A. G. Materialy po istorii Uigurov v IX-XII vv. [Materials on Uighur history of IX-XII cc.]. Novosibirks Nauka 1974.

Maliavkin A. G. Uighur States içinde IX-XII cc. Novosibirks Nauka 1983.

Minorsky V. F. Hudud al-alam. "The regions of the word". A Persian geography 372 A. H. -982 A. D. Londra, 1937.

Minorsky V. F. Tamim ibn Bahr's Journey to the Uighurs. İçinde: Bulletin of the School of Oriental and African Studies. XII, No: 2. Londra 1948, s. 275-305.

Moriyasu T. Uiguru do Tibeto no hokuta sodansen ouobi sono ata no Seyiki dse sei ni tsuite (war between Uighurs and Tibetans for Beiting and subsequent situation in the Western region). İçinde: Toyo gakuho, Vol. 55, No: 4. Tokyo 1973, s. 60-87.

Moriyasu T. La nouvelle interpretation des mote Hor et Ho-yo-hor dans le Manuscrit Pelliot tibetain 1283. İçinde: Acta Orientalia Hungaricae. T. XXXIV. Budapeşte 1980, s. 171-184.

Moriyasu T. Qui des Oüigours ou des Tibétains ont gagne en 789-792 á Bea-Baliq? İçinde: Journal Asiatique, cilt 269, Paris 1981, s. 193-205.

Moses L. W. T'ang tribute relations with the Inner Asian barbarians. İçinde: Essays on T'ang society. Editörleri J. Curtis. Perry and Bardwell L. Smith. Leiden, E. J. Brill, 1976, s. 61-89.

Orkun H. N. Eski türk yazıtları. Türk Tarih Basımevi, Ankara 1986.

Pinks E. Die Uiguren von Kanchou in den frühen Sung-zeit (960-1028). Asiatische forschungen. Bb. XXIV. Wiesbaden 1968.

Pozdneev D. Istoricheski ocherk uigurov (on Chinese sources). S. Petersburg, 1899.

Pulleyblank E. G. The Background of the An Lu-shan rebellion. Londra-New-York-Toronto 1955.

Pulleyblank E. G. Some remarks on the Toquz-oguz problem. İçinde: Ural-Altaische Jahrbücher. Bb. XXVIII, No: 1-2. Wiesbaden 1956, s. 35-42.

Radlov V. V. K voprosu ob uigurakh. Iz predislovia k isdaniyu Kutadgu Bilika. S. Petersburg 1893.

Ramstedt G. I. Kak byl naiden "Selenginskii kamen". Trudy Troitsko-Kiakhtinskogo Otdeleniya Priamurskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Georgaficheskogo obshestwa. N. XV, Vyp. 1, S. Petersburg 1914.

Sinor, D. The Uighur Empire of Mongolia. İçinde: History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Ed. By Hans Robert Roemer. Berlin, K. Schwarz Verlag, 2000, s. 187-204.

Tikhonov D. I. O kulture uigurov v period kaganata (744-840). İçinde: Materialy po istorii i kulture uigurskogo naroda. Almata, Nauka, 1978, s. 49-58.

Vainshtein S. I. Drevnii Por-Bajin [Ancient Por-Bajin]. İçinde: Sovetskaya etnografia, 1971. No: 6. s. 103-114.

Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye. Ocherki istorii [Eastern Turkestan in ancient times and early Middle Ages. Surveys on History]. Ed. by B. A. Litvinsky, Moskova Nauka 1988.

Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye. Etnos. Yazyki. Religii. [Eastern Turkestan in ancient times and early Middle Ages. Ethnicity. Languages. Religions]. Ed. by B. A. Litwinsky, Moskova Nauka 1992.

Zieme P. Die Uiguren und ihre Beziehungen zu China. İçinde: Central Asiatic Journal, Vol. 17, No: 2-4, Wiesbaden 1973, s. 282-293.

Güney Sibirya ve Merkezi Asya Türklerinin Tatbikî Dekorasyon Sanatı / Dr. Alisa Y. Borisenko [s.105-109]

Rusya Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü / Rusya

Türkler VI-X. yüzyıllarda Güney Sibirya ve Orta Asya'da hızla yayılmaktaydılar. Atlı göçebe kültürüne sahip çeşitli Türk boyları Orta Çağ'ın ilk dönemlerinde sırasıyla Uygur, Kırgız ve Kumak gibi Türk hakanlıklarının yönetimi altında yaşamışlardır. Bu nedenle VI-X. yüzyıllar bilim aleminde "Eski Türk Devri" olarak adlandırılmaktadır. Türk Devletlerindeki askeri yönetim sistemi, göçebe Türk boylarının maddi ve manevi kültürünün birliği anlamına gelmekteydi. Hakim etnik grupların maddi ve manevi kültürleri step ve orman bölgelerinin bağımlı ve bağımsız boyları tarafından taklidine bir tarz olarak hizmet etmekteydi. Yerli göçebeliğin ortaya çıkışı Türk insanını, kemer takımları, rengarenk süslenmiş atlar, törensel silahlar gibi Türk kültürünün değerli unsurlarına sahip olma çabası içine sokmuştur. Bu çaba Orta Asya göçebelerinin yeni ideolojik ve estetik gösteriş kaygısının ifadesiydi. Bunlar genellikle tatbiki dekorasyon sanatının, özellikle torevtika sanatının gelişimi esnasında ortaya çıkmıştır. Özellikle tanınmış savaşçıların hayatlarından alınan kesitler tatbiki dekorasyon sanatında ve antropomorfik kompozisyonlarda bir estetizm örneği olarak canlandırılıyordu. Bu dönemde torevtik aletler tezyininde bitkisel motifler de yer almaktaydı. Herkesin iyiliğini isteme gibi sembolik anlam taşıyan bu motiflerin, söğüt dalı, palmiye, incir ağacı, lotus, ebegümeci vb. bitki tasvirlerinden oluşmalarıyla da genellikle çiftçilik kültürüyle ilgili oldukları görülmekteydi.

Torevtik aletler bunun yanı sıra hayvansal ve ornitolojik motiflerle de süslenmekteydiler. Tıpkı bitkisel motiflerde olduğu gibi bu motifler de sembolik anlamlar taşımaktaydılar; dini ve estetiksel anlamlar yüklenmişti. Orta Çağ'ın ilk dönemlerinde tatbiki dekorasyon sanatında antropomorfik motiflere de rastlanmaktadır. Hatta bunlardan bazıları göçebe Türklerin kahramanlık destanlarında da yer bulmuşlardır.1

Türk Dönemi'nde bu aletlerin üzerindeki tasvirlerin belli bir bölümü Budizm'in ve Manihaizm'in kutsal sembollerini canlandırmaktaydılar.2 Bu motiflerin en yaygın oldukları dönem Uygur, Kırgız ve Kimek hakanlarının Güney Sibirya ve Orta Asya'da hakimiyetlerine denk gelmektedir. Bu dönemde göçebe Türklerin Doğu Türkistan ve Orta Asya'daki çiftçilerle aktif bir ticari ve kültürel ilişkileri vardı.

Eski Türklerin sanatlarındaki başlıca nüanslar Orta Çağ başlarında Güney Sibirya ve Orta Asya göçebelerinin tatbiki dekorasyon sanatlarında da görülmekteydiler. Kemer ve at takımları gibi bu torevtik aletler, eski Türklerin kullandıkları aletlerin en yaygın olanlarındandı (Resim 1). Kemer takımına metal tokalar, asma rozetler ve kemer başlıkları dahildi. Zaman içinde bu süsleme şekilleri de değişime uğramıştır. Mezarlıklardan bulunmuş olan I. Göktürk Hakanlığı öncesi döneme ait kemer takımları fragmanlar halinde bilim alemine sunulmuşlardır. Bu kemer takımları tam takım olarak ortaya çıkmamıştır. Daha sonraki dönemlerde arma tarzında süslenmiş metal kemerler göçebe Türkler arasında yaygınlaşmıştır. Bu rozetler, hayvan resimleriyle, geometrik oyma ve kabartma figürlerle

süslenirdi.3 Daha gelişim süreci içinde olan bu süsleme tarzının Doğu Avrupa göçebe kültüründe de yaygın olmasını, VI. yüzyılda Eski Türklerin Batı'ya yaptıkları yürüyüşlere bağlayabiliriz.4

II. Doğu Göktürk Hakanlıklarını içine alan VII-VIII. yüzyıllar sade ve süssüz kemer takımlarıyla karakterize edilebilir.5 Bu kemer takımlarının içinde ek küçük asma kemerler için metal çerçeveler yer almaktaydı (Resim 2).6

Türk Hakanlıklarının çöküşünden sonra da bu sanatın gelişimi durmadı ve tam tersine yeni karakteristik çizgilerle zenginleşti. Bu gelişme yeni süsleme araç ve gereçlerini de beraberinde getirdi. Bu süsleme sanatında da genellikle geleneksel motifler kullanılmaktaydı. İnsan, hayvan ve bitki figürlerinden oluşan bu motiflere iyilik, güzellik anlamları yüklenmiştir. Bazen kemerlerin üzerine "hakana bağlılık" anlamına gelen runik yazılar da yazılırdı.7 Bu zengin kemer takımları zaman zaman bronz, gümüş veya altın kaplama ile süslenirdi.8 Bu takımların süslenmesinde kullanılan araç-gereçlerin üzerinde söğüt dalı, yaprak resmi ve filiz gibi bitkisel motifler de sık görülen bir olaydı. Bu aletlerin üzerinde yer alan hayvansal ve insana benzer figürlerin temeli İran kültürüne dayanmaktaydı ve Türk kültürüne Soğdlar aracılığıyla girmişlerdi. İstismarcı din misyonerlerinin faaliyetleri ise bu figürler üzerinde yer alan dini sembollerin artışına neden olmaktaydı.

Koşum takımları özel bir tarzla süslenirdi. Esas bölümlerinin söğüt dalı, üzüm salkımları, lotus ve incir ağacının çiçeklerini yansıtan bitkisel motiflerle süslendiği koşum ferahileri ve kılıç kemerleri üzerinde balık, insan, ev ve yabani hayvanların bulunduğu tasvirlerle süslenmekteydi. Bütün bu motifler hayır isteklerini sembolize etmekteydi.

Özellikle silahların süslenmesinde bu tür motiflerin daha sık kullanılırdı. Orta Asya, Doğu Türkistan ve Yakın Doğu'da bunlardan bol miktarda bulunmuştur. Nitekim Altaylar'daki Colin Anıtı'nda bulunan, üzeri Soğd yazılarıyla süslenmiş bir adet kılıç bunu onaylamaktadır.9

Altaylar'daki Sayan mezarlıklarında da birkaç adet gümüş küp bulunmuştur. Eski Türk askeri kültürünün bu paha biçilmez örneğinin İran, Orta Asya ve Doğu Türkistan'dan geldiği düşünülür. Düz ve kulpları bitkisel motiflerle süslenmiş olan bu küplerin yanı sıra bir de tas olarak kullanıldığı düşünülen küçük, gümüş kaplama küpler tatbiki dekorasyon sanatının önemli örneklerindendir.

Tatbiki dekorasyon sanatında boynuz veya kemik üzerine oyma tarzıyla yapılan süsler de geniş bir biçimde yayılmıştı. I. Göktürk Hakanlığı dönemi'nde oyma kemik başlıklı yayların kullanıldığı görülmektedir. Tyan-şan'daki Taş-Tübe Mezarlığı'nda bir tarafında kemik üzerine oyularak işlenmiş av sahnesi de bunun en önemli örneklerindendir.10 Bu tasvirde kaçan bir ala geyiğe ok atmak üzere diz üstü oturmuş bir avcı yer almaktadır. Burada avcı şematik olarak, yay ise bir çizgiyle anlatılmıştır. Ucu asimetrik dörtken şeklinde canlandırılmış olan bu okun kenarlarında kesik çizgiler vardır.11

Kudırge Mezarlığı'nda bulunan eğerin ön tarafındaki boynuz kaplamalı yayın üzerinde ise teknik ve ana fikir olarak eksiksiz bir kompozisyon işlenmiştir. Bu kompozisyon, köpekleri ile ava çıkmış olan bir grup atlı avcıyı ve onların yaptığı iki av sahnesini canlandırmaktadır. Bu sahnelerin her ikisinin de

odağında, herkes için tehlike arz eden aslanlar yer almaktalar. Ayrıca aslanların dışında tasvirde yer alan ayı ve balık resimleri de bu av sahnesine özel ve sembolik anlamlar katmaktalar. G. A. Fedorov-Davıdov "bu atlı yiğitlerin hayvanlar alemine saldırarak bütün hayvanları korkuttuklarından…" bahseder.12

Yine Tyan-şan'daki Suttuu-Bulak adlı eski Türk mezarlıklarında üzerlerinde değişik kompozisyonların işlendiği kemik levhalar bulunmuştur. Bu levhaların üst kısmında Eski Türk ve Soğd savaşçılarının tabur halinde tasvirleri yer almaktadır. Burada Eski Türklere has etnografik çizgiler: Uzun saçlı, uzun bıyıklı, cüppeli erkeklerin yanı sıra, çadır içinde baş örtülü kadınlar tasvir edilmektedir. Savaşçıların ok, yay, zırh, ok kaburları ve sivri kılıçlardan oluşan silah takımları belirgin bir şekilde görülmektedir.13 Bu sahneler muhtemelen kahramanlık destanlarında da Batı Türklerinin yaratıcı sanatlarının parlak örneği olarak yer bulmuştur (Resim 3).14

Kemik, boynuz ve ağaçtan yapılan bu sanat eserleri sadece hayvansal ve antropomorfolojik konularla değil, aynı zamanda değişik motiflerle de süslenmiştir. Altaylar'daki eski Türk mezarlığı Katanda-2'de bulunan eyerin ön ve arka kısımları, saçaklar halinde yanlara dağılan bitkisel motiflerle süslenmiştir.15 Bu yuvarlak ve kıvrımsal nakışların dalgalı çizgilerle birbirlerine birleştirilmesi yaygın süsleme tarzlarındandı. Tyan-şan'daki Batı Türkleri arasında geometrik nakışlarla süslenmiş bu tür sanat eserlerine de rastlamaktayız.16

Tyan-Şan'daki Suttuu Bulak Mezarlığı'nda oyma sanatı yüzeysel ve basma yöntemiyle yapılmaktaydı. Burada bulunan ağaçtan yapılmış eğerin ön yayındaki kıvrımsal figürler ve çizgiler basma yöntemiyle işlenmiş ve kendi aralarında dairevi kabartılarla birleştirilmiştir.17 Kamçının kabzası ağaç ve boynuzdan yapılmış geniş hacimli oymalarla süslenmiştir. Bunların üzerine işlenmiş figürler, urgan veya deri kemerle bağlanmıştır. Altay'daki Kuray Abidesi'nde yırtıcı hayvan başı ve kıvrımlı işlemelerle süslenmiş oymalı kabzalar bulunmuştur.18 Tuva'daki Arjan eski Türk mezarlığında, boynuzdan yapılmış ve at başı heykelciğiyle süslenmiş figürler bulunmuştur.19

Eski Türk süs sanatında İran, temel olarak Soğd süsleme geleneğinin izleri görülmektedir. Eski Türk süsleme sanatında Batı Türkistan, Tan (Çin) ve Orta Asya'nın bu daldaki yeniliklerinden geniş bir biçimde yararlanılmıştır. Akçe, aynalar, bezekler, kaplar ve silahlar buna örnek olarak gösterilebilir. Uygur, Kırgız, Karluklarla olan ilişkiler, Eski Göktürk el sanatı süslemelerindeki değişimlerin meydana gelmesinin bir diğer sebebidir.

VIII. yüzyılın ortalarında Orta Asya'daki Göktürk Devletlerinin yerini Uygur Hakanlığı almıştır. Yeni Devlet'in Türk dilli tebasının esas hissesi, Göktürk Hakanlığı Dönemi'nde yerleştikleri bölgelerde kalmışlardır. Bu nedenle Hakanlık Dönemi'nde Uygur kültürünün bir çok unsuru Göktürk kültürüyle benzerlik göstermektedir.

Orta Asya göçebelerinin oyma sanatı tarihinin Uygur Dönemi'nde süsleme, önemli bir gelişim göstermiştir. B. İ. Marşak'a göre tüm bu motifler, toprak temelli yerleşik halklardan alınmış, fakat

yeniden işlenerek ilk hallerinin kopyası olmaktan uzaklaşmışlardır.20 Uygur Dönemi'nde göçebelerin dekorasyon sanatında Soğd kültürü izleri görülmektedir. Onların en büyük etkisi özellikle metallerin sanatsal işlenmesinde olmuştur. Metalik eşyalar, daha çok asma filizleri, lotus ve incir çiçekleriyle süslenmiştir. Kompozisyonlarda temel motif olarak bitkisel, antropomorfolojik ve zoomorfolojik motifler kullanılmıştır.21 Bu dönemde bezek unsuru olarak bir de ateş incisi, incir çiçeği gibi Budist inancı simgeleyen motifler yer almaktaydı (Resim 4).22 VIII-IX. yüzyıllarda Uygur torevtik sanatında detayların bolluğu ve motiflerin kaplandığı görülmektedir. Bu özellik diğer Türk dilli boyların da metal süsleme sanatlarında görülmektedir.

Her ne kadar oyma üslubunda, boynuz ve kemikten yapılan eşyalara rastlanmasa da Uygurların işleme sanatında bu malzemeleri kullandıkları arkeolojik bulgulardan bilinmektedir.

Uygurların ev çatılarını kiremitle döşemeleri, özellikle de kenarlarını oval biçimde yapmaları Tan İmparatorluğu'ndan alınan bir özelliktir.23

Tatbiki dekorasyon sanatı öğeleri Yenisey Kırgızları arasında da geniş bir biçimde yayılmıştır. S. V. Kiselyev'e göre, Kırgız süsleme sanatında İskit-Sibirya hayvan motiflerinin ve Taştık kültürünün izleri de görülmektedir.24 O, aynı zamanda Yenisey Kırgızlarının metal süsleme sanatında İran ve Tan İmparatorluğu'nun izlerinin görüldüğünü söylemektedir.25

Kiselyev, Kırgız tatbiki dekorasyon sanatını VI-VIII. ve IX-X. yüzyıllar olmak üzere iki döneme ayırmaktadır. Bu sanatın, tarihi gelişiminde aynı sanatsal özelliklerin her iki dönem için de geçerli olduğunu belirtmiştir.26 Tuva'daki Kırgız kurganlarında Budist motiflerle süslenmiş örneklere de rastlanmaktadır.27 B. İ. Marşak, IX. yüzyıla ait Kopen Çaa-Tas'ta (kurganlık) bulunmuş altın mutfak eşyalarında görülen Kırgız süsleme sanatında Soğd kültürünün etkilerinin olduğunu belirtmiştir.28

Kemer ve koşum malzemeleri (gem, üzengi) süsleri, eyer ve kap kacak işlemelerindeki özellikler Kırgız kültürüyle bağlantılıdır. Bu süreçte ferahi ve tokaların süslenmesinde "umum Türk" formasının yaygın olduğu üzüm salkımları, incir çiçekleri gibi motifler karakteristiktir. Çeşitli yırtıcı hayvan, parçalanmış koyun, kanatlı yırtıcı kuşlar, ördek ve balık gibi çeşitli motiflerle süslenmiş ferahiler görülmektedir. Kopen Çaa-tas'ta oyma üslubuyla bitki filizleri, yeni açmış çiçek gibi çeşitli bitkisel motiflerle süslenmiş olan bu ferahilerin yanı sıra insan yüzü, dişlerinde hilal tasvir edilmiş olan iki başlı ejderhalar gibi insan ve hayvansal motiflerle süslenmiş ferahilerle de karşılaşılmaktadır (Resim 5). L. A. Yevtyuhova, Kırgız oyma sanatçıları ile İran Sasanilerinin ziyafet eşyalarındaki motifler arasında bulunan benzerliğe dikkat çekmiştir.29 O, ayrıca altın ve gümüşten yapılmış ziyafet eşyalarında görülen süsleme motifleri arasındaki benzerliklerden de söz etmiştir.30

Çaa-tas Dönemi Kırgız oyma sanatında görülen motifler ile eski Türklerin kullandıkları motifler arasında bazı farklılıklar görülmekteydi. Kırgız oyma sanatında VIII-X. yüzyıla has olan arma tarzı ürünler ve anropomorfolojik, hayvansal, bitkisel motiflere genellikle rastlanmamaktadır. Kırgız tatbiki dekorasyon sanatında kullanılan motifler Eski Türk ve Uygurlara nazaran daha rengarenktir. IX-X.

yüzyılda, İmparatorluklar Dönemi'nde üretilmiş olan bu sanat dalına ait ürünler, bütün tatbiki dekorasyon sanatı ürünlerinin tamamından farklı idi. Bunlar pratik olarak Kırgız kültürünün yaygın olduğu bütün arazilerde ve bu kültürün zirveye ulaştığı dönemde görülmektedir.31

Genellikle bronzdan yapılan bu ürünlerin çoğu altınla kaplanmıştır. Ama en kayda değer örnekleri tamamen altından yapılmıştır. Bu dönemde ziyafet kapları, silahlar, kemerler, koşum malzemeleri, tokalar, kemer iğneleri, kemer ferahileri ve mengenelerde görülen en yaygın motifler üzüm salkımı, filiz, gonca, lotus, incir çiçeği gibi bitkisel, kanatlı aslan, Anka kuşu, geyik, dağ keçisi, horoz, ördek, kaz ve balık gibi çeşitli hayvansal motiflerdi. Karşı karşıya dayanan kuşların, boyunlarının konumlarıyla haç oluşturan tasvirleri de sık sık karşımıza çıkmaktadır. Çok sayıda kuş tasvirleri, stilize edilerek bitkisel nakışları hatırlatmaktalar.

Antropomorfik öğeler arsında sivri uçlu kalpaklar, belirgin yüzlü (şaşı gözlü, geniş ağızlı, bıyıklı ve sakallı) insan tasvirleri yer almaktadır (Resim 6, 1, 2, 4). Zırhlı gömlek, cüppe, mızrak ve ok kılıfları ile atlılar tasvir edilmiştir. Ferahilerdeki işlemelerde taç giymiş insan tasvirleriyle karşılaşılmakta ve bu insanlar ikili veya üçlü halde görülmekteler. Bu nakışlar içinde, lotus, alev incisi, sonsuz düğümler, çıngıraklar ve incir çiçekleri gibi Budist ve Maniheist inancın öğeleriyle Nesturi haçları andıran motiflere rastlanmaktadır (Resim 7).

Bu dönem içerisinde Kırgız tatbiki dekorasyon sanatında bitkisel motifler dini konularda bile sıkça kullanılmaktadır.32 IX-X. yüzyılda görülen bereket (bolluk) temalı işlemeler Kırgız metal işleme sanatının da hızla yükselmeğe başladığını göstermektedir. Ama çok sayıda tema İran kültüründen, ayrıca Orta Asya ve Doğu Türkistan kültüründen etkilenmiştir. Hatta Budizm, Manihaizm ve muhtemelen Nesturiliğin temsilcileriyle vuku bulunan temaslar sanat dalı üzerinde büyük etkiler bırakmışlardı.33

Yapılan arkeolojik kazılardan, Kırgızların ağaç ve kemik gibi malzemelerle yapılan oyma sanatını da bildikleri anlaşılsa da maalesef bu alandaki örneklere çok ender rastlanmaktadır. Uybat Çaa-tas'taki kurganda akağaç kabuğundan oyulmuş insan yüzü, deve figürleri ve spiral nakışlar bunun bariz örneğidir.34

Tuva'daki Tora Tel Artı Kurganı'nda dairevi nakışlarla süslenmiş kemik kalıntıları (kırıntıları) bulunmuştur.35 Uybas Çaa-tası Kapçalı-1 Kurganı'nda ise ağaçtan yontulmuş altın kaplama koç heykeli bulunmuştur. Bütün bu eserler Taştık kültürünün geleneklerine uygun olarak yapılmıştır.36 Bütün bu arkeolojik buluşlar sonucu Kırgız ve Kimek oyma sanatları arasında büyük benzerlikler olduğunu da söyleyebiliriz.37 Doğu Kazakistan, Batı Sibirya ve Altaylar'da yapılan arkeolojik kazılarda, Kimek kültürüne ait birçok oyma sanatı ürünü bulunsa da bir takım araştırmacılar, Kimek abidelerinin Strost Kültürü'ne ait olmadığını söylemekteler.38 Kimek kültürünün diğer varyantlarında zengin bitkisel nakışlarla süslenmiş kemer ve koşum malzemeleri görülmektedir. Kalkan, kemer, koşum malzemeleri (gem, dizgin, üzengi) toka ve ferahilerdeki en yaygın motif üzüm sorkunu olarak kaydedilmiştir. Kalp ve açılmış kanatları andıran rozet ferahileri de bulunan bu örnekler arasında

göstermek gerekir.39 Bitkisel nakışlar sivri süvari kılıçlarının ve bıçakların kabzalarını süslemiştir.40 Bunun dışında palmiye, çiçek rozetleri ve çeşitli yuvarlak desenler de görülmüştür.41 Ornitomorfik tasvirler arasında uçan, kanatları açılmış ya da yüz yüze duran kuş görünümlü örme tasvirler de görülmektedir.42 Az da olsa dik bir şekilde kuyruklarını açmış kuş tasvirlerine de rastlanmaktadır.43 Yine az da olsa ferahilerde kanatlı aslan tasvirleriyle karşılaşılmaktadır.44 Balığı andıran zengin bitkisel motiflerle süslenmiş bronz ve gümüş işlemelere de rastlanmaktadır.45

Bazı yerlerde sivri uçlu ser giymiş bıyıklı ve sakallı erkek tasvirleri de karşımıza çıkmaktadır.46

Kimek tatbiki dekorasyon sanatında ağır silahlı savaşçı tasvirlerine özel yer ayrılmaktadır. Bu savaşçılar genellikle at üstünde ve ellerinde mızrak tutmuş durumda tasvir edilmişlerdir.47 Yaya savaşçı tasvirine ender rastlanmaktadır. Bu tasvirlerdeki bütün savaşçılar zırh giyinmiş ve ok atma pozisyonunda görülmektedir48 (Resim 8). Budist ve Maniheist etkilerden kaçmayan Kimek tatbiki dekorasyon sanatında, bu dinlere ait kanonik sembollere çok az rastlanmaktadır.49

Kimeklar, oyma üslubuyla kemik ve boynuz üzerine işlemeler yapmışlardır. Günümüze kadar saklanmış olan, boynuzdan yapılmış bir adet kamçı kabzası ve bir adet kemikten yapılmış ok kılıfının üzerine oyma yöntemiyle çeşitli bitkisel motifler işlenmiş ve alt kısmına karşı-karşıya durmuş iki at kafası oyulmuştur.50

İlkin Orta Çağ Dönemi'nin tamamını incelediğimiz zaman Güney Sibirya ve Orta Asya Türk dilli göçebelerinin tatbiki dekorasyon sanatında ne kadar çok geliştiklerini görürüz. Bu ürünler zengin ve çeşitli konuları kapsamakta, yapılış itibariyle yüksek teknoloji (dönemin olanakları kastedilir) ve yetenek gerektirirdi.

1 Griyaznov, M. P., Drevneyşie Pamyatniki Geroiçeskogo Eposa Narodov Yujnoy Sibiri, Arheologiçeskiy Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja, L., 1961, sayı 3, s. 15-17.

2 Hudyakov, Y. S., Haslavskaya L. M., İranskie Motivı v Srednevekovoy Torevtike Yujnoy Sibiri, Semantika Drevnih Obrazov, Novosibirsk 1990, s. 117-125.

3 Gavrilova A. A., Mogilnik Kudurge Kak İstoçnik Po İstorii Altayskih Plemen M. L 1965, s. 89; Magilnikov V. A., Tyurki, Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya, M. 1981, Resim 19, 20-50, 18-25, 5-7.

4 Gumilev, L. N., Drevnie Tyurki, M., 1993, s. 48.

5 Klyaştornıy, S. G., Savinov, D. G., Stepnie İmperii Evrazii, SPb., 1994, s. 126.

6 Magilnikov V. A., Tyurki, Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya, M. 1981, Resim 19, 20-50, 18-25, 23, 5-7.

7 Kiselev, S. V., Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri, M., 1951, s. 536.

8 Savinov, D. G., Drevnetyurkskie Kurganı Uzuntala, Arheologiya Yujnoy Sibiri, Novosibirsk 1982, s. 107, 110.

9 Kubarev, V. D., Palaş s Sogdiyskoy Nadpisyu İz Drevnetyurkskogo Pogribeniya Na Altaye, Severnaya Aziya i Sosednie Territorie v Srednie Veka, Novosibirsk 1992, Resim 5.

10 Magilnikov V. A., Tyurki, Resim 20, 26.

11 Hudyakov Y. S., İskusstvo Srednovekovıh Koçevnikov Yujnoy Sibiri i Sentalnoy Azii, Novosibirsk 1998, s. 112, Resim 2, 5.

12 Federov-Davıdov, G. A., İskusstvo Koçevnikov i Zolotoy Ordı, Moskva 1978, s. 82.

13 Hudyakov, Y. S., Kabaldıyev, K. Ş., Soltabaev, O. A., Mnogofigurnıe Kompozitsii Na Kostyanıh Plastinah İz Pamyatnika Suttuu Bulak, Noveyşie Arheologiçeskie i Etnografiçeskie Otkrıtiya v Sibirii, Novosibirsk 1996, s. 242.

14 Hudyakov, Y. S., Kabaldıyev, K. Ş., Soltabaev, O. A., Mnogofigurnıe Kompozitsii Na Kostyanıh Plastinah İz Pamyatnika Suttuu Bulak, Noveyşie Arheologiçeskie i Etnografiçeskie Otkrıtiya v Sibirii, Novosibirsk 1996, s. 243.

15 Gavrilova A. A., Mogilnik Kudurge Kak İstoçnik Po İstorii Altayskih Plemen M; L 1965, resim 8, 1, 3.

16 Tabaldıyev, K. Ş., Kurganı Srednevekovıh Koçevıh Plemen Tyan-Şanya, Bişkek 1996, resim 21, 3.

17 Tabaldiev, K. Ş., Kurganı Srednevekovıh Koçevıh Plemen Tyan-Şana, Bişkek 1996, resim 21, 3.

18 Kiselev, S. V., Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri, MİA. M. -L. 1949, 39, Tabl. 2, s. 302.

19 Klyaştornıy, S. G., Runiçeskie Nadpisi İz Kurgana Arjan II, Pervobıtnaya Arheologiya Sibiri, L. 1975, res. 1.

20 Marşak, B. İ., Sogdiyskoe Serebro, M. 1971, s. 51.

21 Fedorov-Davıdov, G. A., İskusstvo Koçevnikov, s. 65.

22 Hudyakov, Y. S., Ornament Nabornıh Poyasov İz Pogrebnih Nik-Haya, Plastika i Risunki Drevnih Kultur. Novosibirsk 1983, s. 149-152.

23 Hudyakov, Y. S., Pamyatniki Uygurskoy Kulturı v Mongolii, Sentralnaya Aziya i Sosednie Territorii v Srednie Veka, Novosibirsk 1990, resim 3. 1, 3. 5; Kiselev, S. V., İz İstorii Kitayskoy Çerpitsı, SA. 1959, no 3, s. 165, 166.

24, 25, 26 Kiselev, S. V., Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri, s. 349, 350, 360.

27 Neçaeva, L. G., Pogrebeniya s Truposojjeniyem Mogilnika Topa-Tal-Artı, Trudı TKATSEE. M. -L. 1966, cilt 2, s. 129, resim 78.

28 Marşak, B. İ., Sogdiyskoe Serebro, M. 1971, s. 54-57.

29 Yevtyuxova, L. A., Arheologiçeskie Pamyatniki Yeniseyskih Kıgızov (Hakasov), Abakan 1948, s. 46.

30 Yevtyuxova, L. A., Arheologiçeskie Pamyatniki Yeniseyskih Kıgızov (Hakasov), Abakan 1948, s. 45.

31 Arslanova, F. H., Kurganı s Truposojjeniem v Verhnem Priirtışye, Poiski i Raskopki v Kazakistane, Alma-Ata 1972, s. 64; Hudyakov, Y. S., Kırgızı v Vostoçnom Turkistane, Kırgızı, Etnogeneticheskiye i Etnokulturnıye Prosessı v Drevnosti i Srenevekovıye v Sentralnoy Azii, Bişkek 1996, s. 183-186; Kovıçev, E. V., Srednevekovoe Pogrebeniye s Truposojjeniyem İz Vostoçnogo Zabaykalya i Ego Kultunıye Svyazi, Novosibirsk 1985, s. 52.

32 Kızlasov; L. P.;Korol, G. G., Dekorativnoye İskusstvo Srednovekovıh Hakasov Kak İstoriçeskiy İstoçnik, M. !990, s. 158-168.

33 Hudyakov, Y. S., Şamanizm i Mirovıye Religii u Kırgızov v Epohu Srednevekovya, Traditsionnıye Verovaniyai Bıt Narodov Sibiri, Novosibirsk 1987, s. 71, 72.

34 Yevtyuxova, L. A., Arheologiçeskie Pamyatniki Yeniseyskih Kıgızov (Hakasov), Abakan 1948, Resim 24.

35 Neçayeva, L. G., Pogrebeniya s Truposojjeniyem Mogilnika Tora Tal Artı, Resim 20, 4.

36 Yevtyuxova, L. A., Arheologiçeskie Pamyatniki Yeniseyskih Kıgızov (Hakasov), Abakan 1948, s. 27, 58.

37 Savinov, D. G., Etnokulturnıye Svyazi Yeniseyskih Kırgızov i Kimakov v IX-X vv., Tyurkologiçeskiy Sbornik, 1975, Moskva 1978, s. 223.

38 Ahinjanov, S. M., Etnokulturnaya Prinadlejnost Pamyatnikov Srednevekovıh Koçevnikov, Arheologiçeskiye Pamyatniki v Zone Zatepleniya Şulbinskoy GES. Alma Ata 1987, s. 246; Mogiknikov, V. A., Srostinskaya Kultura, Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya, Moskva 1981, s. 45.

39 Trifonov, Y. İ., Pamyatniki Srednevekovıh Kaçevnikov, Arhelogiçeskiye Pamyatniki v Zone Zatopleniya Şulbinskoy GES. Alma-Ata 1987, s. 128, 190, 223.

40 Trifonov, Y. İ., Pamyatniki Srednevekovıh Kaçevnikov, Arhelogiçeskiye Pamyatniki v Zone Zatopleniya Şulbinskoy GES. Alma-Ata 1987, s. 172, res. 88, 2, 3; Arslanova, F. H., Pogrebeniya Tyurkskogo Vremeni v Vostoçnom Kazakistane, Kultura Drevnih Skotovodov i Zemlyedeltsev Kazakistana, Alma-Ata 1969, s. 52.

41 Mogilnikov, V. A., Kimaki, Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya, Moskva 1981, s. 44.

42 Savinov, D. G., Rasselenie Kimakov v IX-X vv. Po Dannım Arheologiçeskih İstoçnikov, Proşloe Kazakistana po Arheologiçeskim İstoçnikom, Alma-Ata 1976, s. 97, Tab. 1. 2; 1. 26; 1. 3; 1. 27.

43 Trifonov, Y. İ., Pamyatniki Srednevekovıh Kaçevnikov, s. 207.

44 Trifonov, Y. İ., Pamyatniki Srednevekovıh Kaçevnikov, Res. 102. 2.

45 Trifonov, Y. İ., Pamyatniki Srednevekovıh Kaçevnikov, Res. 102. 1; Savinov, D. G., Rasselenie Kimakov v IX-X vv. Po Dannım Arheologiçeskih İstoçnikov, Proşloe Kazakistana po Arheologiçeskim İstoçnikom, Alma-Ata 1976, s. 97, Tab. 1. 12, 1. 32; Mogilnikov, V. A., Kimaki, Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya, Moskva 1981, res. 26, 43.

46 Savinov, D. G., Rasselenie Kimakov v IX-X vv. Po Dannım Arheologiçeskih İstoçnikov, Proşloe Kazakistana po Arheologiçeskim İstoçnikom, Alma-Ata 1976, s. 97, Tab. 1. 8, 1. 31; Trifonov, Y. İ., Pamyatniki Srednevekovıh Kaçevnikov, Arhelogiçeskiye Pamyatniki v Zone Zatopleniya Şulbinskoy GES. Alma-Ata 1987, res. 74, 47; Mogilnikov, V. A., Kimaki, Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya, Moskva 1981, Res. 26, 86.

47 Savinov, D. G., Rasselenie Kimakov v IX-X vv. Po Dannım Arheologiçeskih İstoçnikov, Proşloe Kazakistana po Arheologiçeskim İstoçnikom, Alma-Ata 1976, s. 97, Tab. 1. 1, 1. 25; Mogilnikov, V. A., Kimaki, Res. 26, 87.

48 Yevtyuxova, L. A., Arheologiçeskie Pamyatniki Yeniseyskih Kıgızov (Hakasov), Abakan 1948, Res. 196.

49 Arslanova, F. H.; Klyaştornıy, S. G., Runiçeskaya Nadpis na Zerkale iz Verhnego Priirtışya, Tyurkologiçeskiy Sbornik 1972, Moskva 1973, s. 315.

50 Trifonov, Y. İ., Pamyatniki Srednevekovıh Kaçevnikov, Arhelogiçeskiye Pamyatniki v Zone Zatopleniya Şulbinskoy GES, Alma-Ata 1987, s. 129, 161.

C. Eski Türklerde Geleneksel Kültür ve Sanat

Eski Türklerde Sanat / Yrd. Doç. Dr. Seyfi Başkan [s.110-124]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. İslam Öncesi Orta Asya Türk Sanatı

On birinci yüzyılla birlikte kalıcı ve zengin boyutlarını Anadolu'da izleyebildiğimiz Türk sanatının bu yarımadada nasıl bir senteze ulaştığı sorusu aslında çok uzunca bir süredir sanat tarihçilerini 8. yüzyıldan çok daha erken dönemlerde köken, kaynak arayışlarına yöneltmiştir. Böylece de Türk sanatının daha eskilere inen gelenekleri araştırılmaya başlanmıştır. Bu araştırmaların sonuçları, erken dönem Türk sanatını aydınlatırken özellikle de Anadolu Türk sanatını bu gelenek doğrultusunda temellendirme eğilimi her geçen gün yeni ipuçları ve bağlantı unsurlarıyla güç kazanmaktadır.1

18. yüzyılın başlarından itibaren Orta Asya tarih ve sanatı hakkında ilk bilgiler misyoner din adamları ile seyahatnamelerden elde edilirken, bir süre sonra bilimsel amaçlı ilk Arkeolojik kazılarda yapılmaya başlanmıştır.2 W. Radloff'un 1856 yılında Altay kurganlarında yaptığı kazılar bu yoldaki ilk bilimsel girişim olarak kabul edilir. Ardından, 1865 ve 1897 yılında yapılan kazılarla Berel, Katanda ve Maykop kurganları çok zengin arkeolojik malzeme sunmuştur.3 1904 yılına gelindiğinde ise Batı Türkistanda bugünkü Türkmenistan'ın başkenti Aşkabad yakınındaki Anav öreninde ortaya çıkarılan tarihi eserler Orta Asya kültür tarihinde yeni bir çığır açmıştır. Arkeolog R. Pumpelly'nin kazdığı büyük höyük İ.Ö. 9. bin ile İ.S. 4. yüzyıl arasına tarihlenen pek çok kültür katını ortaya çıkarmıştır.4

Yakın Doğu ve Ön Asya ile çağdaş buluntuları vermesi bakımından önemli olan bu kazıda ortaya çıkarılan Türkmen dokumalarında görülen süsleme unsurları ile ortak motiflerle süslü keramik ve süs eşyaları kültür sürecinin devamlılığını ortaya koyması bakımından önemli unsurlardır. Ardından 1911 yılında kazılan Mayemir Kurganı'nda baskı tekniği ile işlenmiş altın levhalardan zengin bir kolleksiyon elde edilmiş, A. Adrianov ve Veselousky Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki alanlarda Hun ve İskit Kurgan kazılarını sürdürmüşlerdir. 1912 yılında Moğolistan'da Ulan Bator'un kuzeyindeki Noin Ula'da bulunan kurganlar önce tespit edilmiş daha sonra on yıl kadar bu bölgede çeşitli kazılar yapılmıştır. Ancak Orta Asya Türk sanatı ve arkeolojisi için büyük müjde 1929 yılında Leningrad Hermitage Müzesi adına Altaylar'da Pazırık bölgesinde yapılan kazıdan gelmiştir. Burada, buzlar içinde korunmuş, Hun aristokratlarına ait olduğu sanılan kırka yakın kurganda at ve insan cesetleri elbiseler, sikkeler, takılar ve kumaşlar olağanüstü bir sağlamlıkta bulunmuştur.5

Daha sonra bu bölgede kazılara devam edilmiş, ancak çok önemli buluntular 1947 ve 1948 yıllarında S. I. Rudenko'nun açtığı 2 ve 5 numaralı Pazırık kurganlarında ortaya çıkmıştır. Bu buluntular bugüne kadar Orta Asya Türk kültür tarihini aydınlatan en önemli bulgulardır. En az 2 ve 5 numaralı kurganlar kadar önemli buluntular elde edilen 1 numaralı kurgandaki eşyalar arasında çıkan

renk renk keçe ve derilerle süslü eğer örtülerinde İskit sanatından da hatırlanan zengin bir tasvir proğramı görülür

Sağrı sarkıntıları koç başı şeklinde olan bu eğer örtülerinin bazılarında kanatlı bir grifonun bir dağ keçisine saldırması enstantanesi gibi tasvirler dikkatleri çeker. Yine bu kurgandan çıkan eğerlerde de aslan, balık ve insan başı şeklinde tözler yapılmıştır. Ele geçen gemlerin süslemelerinde de yine insan ve hayvan figürleri dikkati çeker.6 Özellikle S. I. Rudenko tarafından 5 numaralı kurganda bulunan 1.832 m. ölçülerindeki Hun halısı çok önemlidir. Türk düğümü ile dokunmuş olması ve üzerindeki figüratif süsleme ögeleri, İslam öncesi Türk sanatı kronolojisini daha erken dönemlere götürerek, bu kültür sürecinin daha da eski olduğu gerçeğini ortaya koymuştur.7 Rudenko'nun, İ.Ö. 5. yüzyıla ve İskitlere ait olduğunu ileri sürdüğü halının bordürlerinde görülen grifon, sığın geyiği ve süvari figürleri ile zemindeki lotus-palmetli kare dolgular çeşitli yabancı etkileri gösterir. Motifler Asur ve Ahamenid sanatının motiflerine benzemekle birlikte sığın geyiği bu kültürlere yabancıdır. Ayrıca Altaylar'da yaşıyan Hunların, İskit ve Ahamenid ülkesinden gelen bazı motifleri, yaptıkları bazı sanat eserlerinde kullandıkları da bilinmektedir.8

Batı Türkistan'daki Anav kazılarının ortaya koyduğu üzere bugünkü bilgilerimize göre 9. binde başlatılan kültür kronolojisi içindeki uzunca bir süreyi aydınlatacak kültürel bilgi ve bulguya sahip değiliz. Orta Asya'nın güneyinde Amu Derya deltasında ve Harezm'de İ.Ö. 3. bin yıllarında görülen ve tarihçilerin "Kelteminar" kültürü olarak adlandırdıkları bilinen ilk Orta Asya kültür döneminden kalan bulgulara göre bu dönem insanları Orta Asya'nın Neolitik Çağı'nı yaşamışlardı.9 Yerleşik bir topluluk olan bu dönemin insanları dokumacılık, çömlekçilik yapabiliyorlardı. Bu çağda henüz isimlendirilebilir bir süsleme repertuarı oluşmamıştır. Ele geçen çömlekler yalnızca kırık, çapraz çizgilerle süslenmişdir. Orta Asya'da Sibirya steplerine yakın olan bölgede görülen ikinci kültür "Afanasievo" kültürü olarak adlandırılır. Kelteminar kültürü ile eş zamanlı olarak 3. binin sonlarına kadar inen bu dönemde de henüz Orta Asya insanı Neolitik Çağ koşullarını yaşamaktadır. Adını Yenisey havzasındaki bir yerleşmeden alan bu dönemde de bir önceki dönem özellikleri devam eder. Henüz süsleme sözlüğü oluşmamıştır.

İ.Ö. 1700-1200 yılları arasında yaşadığı öne sürülen "Andronovo" kültürü insanları, Orta Asya kültür kronolojisinde birçok yeninin başlangıcını temsil eder. von Karl Jettmar'a göre, bu dönemin insanı uzun süredir kullandığı pişmiş toprak kaplara, yani seramiğe boya ile dekoratif arzularını da katmıştır.10 Ama daha önemlisi Urallarla Yenisey-Altay bölgesi arasında saptanan bu dönemde Orta Asya insanı Maden Çağı'na geçmiş, bakır kullanmayı ve tunç elde etmeyi öğrenmiştir.11 Altaylar'ın kuzeyinde İ.Ö. 1700 ile 1200 seneleri arasında görülen Andronovo kültürü Altaylar'ın güneyinde daha geç, İ.Ö. 1200-700 yılları arasında görülmüştür. v. K. Jettmar ve Mikhail P. Gryaznov'un Hint-Avrupalı kavimlere mâl ettikleri Andronovo kültürünü yaratan ırkı Bahaddin Ögel, Türk ırkının prototipi olarak kabul eder. Hatta yazar, bu ırkın Hun ve Göktürk Çağı'na kadar indiğini de ileri sürer.12 Andronovo kültürü insanları bakırı oldukça farklı alanlarda kullanmışlardır. Taş levhalarla kapatılan mezar grupları

da ilk olarak bu dönemde görülür. Bu dönemde Asya kıtası jeo politiği de güneyde ziraat, kuzey'de avcılık, batı'da ise çobanlığa dayalı Bozkır Kültür alanları şeklinde belirlenmeye başlanmıştır.13

İ.Ö. 1. binin başlarında artık Kuzeyli atlı kültüre bağlı topluluklar da güney ve güneybatıya inerler. Yenisey (Kem) nehrinin kollarından biri olan Karasuk nehrinden adını alarak "Karasuk" kültürü olarak anılan bu topluluklardan oluşan kültür devresi kuvvetle muhtemeldir ki henüz uluslaşma kavramına ulaşılamadığı için bir isim almayan Proto-Türk unsurlardır. Bu arada, güneyde çok daha ileri bir kültür aşamasında olmasına rağmen, Chou (İ.Ö. 1050-247) Dönemi Çin kültür ve tarihi de bu dönemde kuzeyinde gelişen Proto-Türk unsurlardan etkilenerek, dini telakkileri Kuzeyli komşuları gibi içinde güneş, ay ve yıldız kültlerinin olduğu Gök dini yönünde değişikliğe uğramıştır.14 Orta Asya ve Türk sanatının karakteristiği olan "Hayvan Üslubu" nun bu dönemde ortaya çıktığı görülür.

Yine aynı dönemde, Batı Asya bozkırlarında, günümüzde Türk oldukları konusunda artık kuşku kalmayan İskitlerin (Sakaların) görüldükleri kaynaklarda yer alır.15 Bu arada, Türklerin Horasan'ın batısına ve Anadolu'ya 11. yüzyıldan veya Hunlardan çok daha önceleri de geçtiğini düşünen A. Zeki Velidi Toğan, Azerbaycan'ın Uti Eyaleti sınırı içinde kalan Sakasan kentinin, bir aralık Sakalarca başkent olarak kullanıldığını ileri sürer.16 Faruk Sümer de, bu görüşü destekleyerek 26 yılında Orta Asya'da Türk Topluluklarını bir devlet altında toplayan Avar (394-552) Türk Konfederasyonunun egemen olduğu yıllarda Avar baskısıyla batıya göçen bazı Türk boylarının Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya yerleştiklerini belirtir.17 Kimi araştırmacılara göre de Türklerin Horasan'ın batı kıyılarına yerleşmeleri ve buralara hakim olmaları İ.Ö. 5. yüzyıldan iki yüzyıl kadar daha önce, savaşçı ama aynı zamanda kolonizatör olan Sakaların ünlü imparatoru Alp Er Tunga zamanında gerçekleşmiştir.18

Orta Asya'da yaşanan "Mayemir" ve "Tagar" kültür evrelerinde ise Orta Asya artık feodalleşme sürecine girmiş, ortak amaç ve idealleri olan insan topluluklarının bir araya geldiği kabileler ortaya çıkmıştır.19 Özellikle Tagar kültürü döneminde Orta Asya süsleme repertuvarı ve sözlüğü gelişmiş, eğri kesim denilen işleme tekniği bir üslup özelliği olarak ortaya çıkmıştır. Büyük bir olasılıkla günümüz Türkçesinin arkaik bir şeklini çok basit bir fonetik ve gramerle konuşan bu dönem kültürü, İ.Ö. 3. yüzyıl başlarında kendi içlerinden çıkan Türk uruklarından biri olan Teoman Yabgu'nun (İ.Ö. 210-209) başkanlığındaki Hiung-nu veya Hun Konfederasyonunu da (İ.Ö. 220-İ.S. 216) hazırlamış olan bir tarihi dönem olmalıdır.

Günümüzde Türk kültür ve siyasi kronolojisini Hunlarla başlatmak eğilimi her alanda egemendir. Ancak, "Umumi Türk Tarihine Giriş" adlı eserin yazarı Zeki Velidi Togan gibi kimi tarihçiler ise, Türk tarihini Hunlarla değil, Sakalarla, İ.Ö. 7. yüzyılda yaşadığı sanılan, hakkında destanlar anlatılan Alp Er Tunga ile başlatmak arzusunda olmuşlardır.20

Yukarıda sözü edilen Orta Asya Türk hazırlık kültürlerinin yaşandığı topraklarda adına henüz Türk sanatı diyebileceğimiz bir üsluplaşmadan söz etmek zordur. Ancak bu yönde bir yönelim ve birikimin de oluştuğu gözden kaçmaz. Andronovo kültür kuşağına ait mezarlarda bulunan üsluplaşmış insan yüzlü oymalı kamalar ve ok başları ile günümüzde Petersburg Hermitage Müzesi'nde bulunan

W. Radloff'un Tunç Devri olarak adlandırdığı yine bu döneme ait kuş, geyik, grifon veya fantastik yaratıkları tasvir eden biçim ve süslemelere sahip altın ve bakırla bezenmiş kemer parçaları, süs eşyaları bu yönde bir üsluplaşmanın ilk örnekleri olarak görülebilir. Radloff, ayrıca bu Altay buluntuları içinde bakırdan dövülmüş bir 'madenci' heykeli ile üzerinde iki köpekle bir avcı tasvirinin olduğu bir bakır levhadan söz eder.21 Aslında Doğu Moğolistan'dan Aral Gölü'ne kadar Türk kültürünün yayıldığı bütün bölgelerde görülen petroglifler de bu dönemin resim dili ve üslubu hakkında açıklayıcı olmaktadır. Kırgızistan'da Issık Göl'ün kuzeyinde Çolpanata kenti yakınında bulunan Kırgızların Saymataş dedikleri ören yeri, bu petrogliflerin en güzel örneklerini içermektedir. Buradaki küçüklü büyüklü taşların üzerine deve, geyik, köpek, domuz gibi hayvan resimleri ile atlı avcı figürleri çizilmiştir.22 Yine Issık Göl'ün yakınlarında Narın ve Talas yörelerinde de görülen bu petrogliflerinin en erken örnekleri Andronovo kültürü ile eş zamanlı olarak İ.Ö. 2. binin başlarına ait olabileceği bazı kaynaklarda yer almıştır.23 Hatta Kırgızistan'da önemli kazılar yapan ve Saymataş Ören yerini de düzenleyen Rus arkeolog Fiedoroviç Vinnik'e göre Saymataş petroglifleri İ.Ö. 7. bin ile 3. bin arasında Tanrı Dağlarının eteklerinde yaşayan Proto-Türk topluluklara aittir. Yerli Kırgız halkın da bu kaya resimlerinin (petroglif) 'Türk Atalar'a ait olduklarını belirtmeleri bu görüşü desteklemektedir.24 İsanın doğumundan sonraki yüzyıllarda da çeşitli Türk toplulukları atalarının diğer sanat kolları gibi kayalar üzerine 'al boya' ile veya taşı madeni bir uçla çizerek meydana getirdikleri petroglifleri yapmaya devam etmişlerdir. Hamâsi bir üslup arz eden bu kaya resimlerinin sanatçıları hislerini, edebiyatta destan üslubu denecek tarzda yaptıkları'resim' lere aksettiriyorlardı. Aslında üslupları realist olmakla birlikte naturalist değildi. Çünkü Göktürk Çağı'na ait Aytun-yış petrogliflerinde olduğu gibi çevrelerinden aldıkları konuları anlatırken, çoğunlukla ifadelerde abartılı bir anlatıma kayarak, figürleri deformasyona uğratıyorlardı.25

Türk Tarihi Sakalarla başlatılmak istense de, yukarıda izah edilmeye çalışılan arkaik Asya kültürlerini takiben ortaya çıkan ilk Türk devletinin, uluslaşmış toplum yapısı ve örgütlü devlet organizasyonu ile Hunlar olduğu açıktır. Çünkü bugünkü koşullarda Doğu Avrupa'dan Kuzey doğu Asya'ya kadar olan büyük bir coğrafyada İskit-Saka adıyla kimlik bulan, bilgi ve bulgularla desteklenen bir siyasi ve kültürel Türk varlığının belirlenmesi mümkün gibi gözükmemektedir.26 Gerçi kimi kaynaklarda, İ.Ö. 7. yüzyılda Çin sınırlarında İskitlerin askeri ve kültürel temaslarından söz edilmekle birlikte, hatta dönemin Çin sanatında "hayvan üslubu" izleri olduğu ileri sürülen eserler de bilinmekle birlikte, Çin kaynaklarında Türklerden ilk olarak İ.Ö. 3. yüzyılda Hunlarla beraber söz edilir.27 İ.Ö. 220 yılında Teoman (ya da Tuman) Yabgu'nun (İ.Ö. 220-209) Orta Asya'daki göçebe, ancak tarihçi Luc Kwaten'in ifadesiyle "emperyal devlet geleneği olması muhtemel" Türk topluluklarını birleştirerek kurduğu Hun (Kun) Devleti, İ.S. 216 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.28 Türk Tarihi ve mitolojisinde Oğuz Han ismiyle tanınan, Teoman Yabgu'nun oğlu Mete de (ya da Motun) (İ.Ö. 209-174) babasının kurduğu devleti büyüterek kısa bir sürede tüm Orta Asya'ya egemen olan bir konfederasyon haline getirmiştir.29

Fransız tarihçi René Grousset'ye göre Hunlar, "ordu biçiminde örgütlenmiş hareket halinde bir halk" tı.30 Batıda Volga nehrinin, doğuda Japon Denizi'nin, kuzeyde Sibirya'nın, güneyde ise Kuzey

Çin Dağlarının arasındaki büyük coğrafyada Asya tarihinin ilk büyük imparatorluğunu kuran Hunlar, tarih sahnesine birdenbire bir imparatorluk örgütlenmesiyle çıktıklarına göre İ.Ö. 2. binden itibaren görülen ve kısaca yukarıda değinilen Orta Asya Türk hazırlık kültürleri arasındaki dönemde, yalnızca askeri değil, sosyo-kültürel ve siyasi örgütlenme deneyimlerini de yaşamış olmalıdırlar. Çünkü birdenbire kabile alışkanlıkları ve gelenekleri ile böylesi büyük ve etkin bir devlet yapısına ulaşmak mümkün değildir.

Çinlilere Hun İmparatorluğu'nun kuruluşundan on yıl önce Çin Seddi'ni tamamlatacak güç de, düzensiz kabile akınlarından çok; askeri, siyasi ve kültürel alanda oldukça uzun bir kültürlenme süreci geçirmiş çok örgütlü bir baskı gücü olmalıdır.31 Hunlar, İlk Çağ Asya coğrafyasının en büyük askeri gücü olmaları yanı sıra, sistemli bir jeopolitik bilince de sahiptiler. Hanedan hakimiyetini kaybetmemek için büyük imparatorluğun sonlarına doğru, bir kısım Hun güneye inerek Afganistan ve Pakistan'da, bir kısım Hun da Doğu Avrupa'ya göçerek yine Hun adıyla büyük devletler kurmuşlardır.32 Hatta Hunlar Malazgirt Savaşı'ndan çok önce, 395 yılında Kuzeydoğusundan girdikleri Anadolu'yu kuzeyden güneye geçerek üç yıl kadar süren ilk Anadolu fethini gerçekleştirmişlerdir.33

Gerçi gelişme düzeyleri ve süreçleri üzerine kesin bir ifade kullanmak doğru olmamakla birlikte Hunlar, Güneyli komşuları Çinliler gibi tarıma ilgi duymayarak, Altay kazılarının ortaya koyduğu üzere göçebe hayvancılıkla geçinmişlerdir.34 Bu dönemde Orta Asya'daki tüm Türk kavimleri müşterek bir kültür ve sanata sahiptiler.35 Yukarıda kısaca sözünü ettiğimiz Orta Asya Türk kazılarından sonra ortaya çıkan maden, ahşap, deri ve dokuma örnekleri bu durumu örneklemektedir. Hemen hemen her tür malzemede zengin bir tasvir programının göze çarptığı bu Hun eserlerinde insan tasvirlerine de rastlanmaktadır. Örneğin Moğolistan'ın Noin-Ula bölgesinde 1924 yılında yapılan kazılarda çıkan goblen tekniği ile dokunmuş bir dokuma üzerindeki Hun portresi son derece karakteristik ve ilginçtir.36 Özellikle "Hayvan Üslubu" çerçevesinde resmedilmiş hayvan mücadele sahneleri bronz (Örn. Ordos Bronzları), keçe, deri ve ahşap malzeme üzerine olağanüstü anlatımcı ifadelerle tasvir edilmişlerdir. Bu zengin tasvir dünyası içinde, W. Radloff'un "Tunç Devri" olarak adlandırdığı Andronovo kültür çağından beri, belki de daha erken dönemlerden beri balbal geleneğine bağlı olarak, bildiğimiz anlamda heykelin de yer aldığı zengin bir üç boyutlu plastik yaratıcılığın olduğunu söyleyebiliriz.37 Çeşitli maddelerden yapılarak töz veya ongon (fetiş) olarak kullanılan, bu Hun Çağı heykellerinin altından olanlarına da rastlanmıştır. Değerli madenlerden yapılan heykel biçimindeki kült eşyası geleneği Hunlardan sonra da devam etmiştir. Örneğin, 568 yılında Bizans İmparatoru II. Justianus'un Göktürklere elçi olarak gönderdiği Kilikyalı Zemarkhos'un anılarını nakleden L. Ligeti, kitabında, Zemarkhos'un Kağan çadırında gördüğü gümüş helkelciklerden söz eder.38

Altaylar'da Büyük Hun kültürünü temsil eden Katanda, Pazırık ve Şibe kurganlarının açılması Türk tarihi ve arkeolojisi için bir dönüm noktası olmuştur. Kurganlardan çıkan buluntular Türk tarihi için, etnolojik, arkeolojik, antropolojik vb. alanlarda sayılamaz bilgiler kazandırmıştır. Özellikle V numaralı Pazırık Kurganı'nda bulunan tasvirli Hun halısı (İ.Ö. V. yüzyıl veya İ.Ö. III. yüzyıl) bu buluntular içinde en değerlilerden birisidir.39

Hunlardan sonra Orta Asya Türk siyasi birliğini Tabgaç hanedanı (216-394) sağlamıştır. Yaklaşık 178 yıl devam eden Tabgaç iktidarı döneminde Hun kültür ve kültleri varlığını devam ettirmiştir.40 Ancak Amerikalı tarihçi Jane Gaston Mahler'in ifadesiyle Orta Asya Türk kültürü kapsamında devam eden Hun kültürü yanı sıra Tabgaçlar, "Miladi ikinci yüzyılda Shansi eyaletinden şimal Çin'e doğru başlayan akışları (ile), üç yüz sene süre ile (Orta Asya) sanat ve kültür sahasında vuku bulan gelişmede önemli bir amil ol (muşlardır)".41 Çinlilerin tesiri ile Budist olan Tabgaçlar, Hun Çağı'nda da görülen ve daha sonra Göktürklerde de devam edecek olan tek tanrı ve bozkır dini inançlarının ortaya çıkardığı kültleri terk ederek yaşamlarını Budist öğretilere göre düzenlemişlerdir. Budizm'le birlikte tapınak yapıları veya bu amaçla kulanılan mağaralar (örn. Tun-Huang üyleri) yapılmış, bir yüzyıl içinde Gandhara bölgesi yoluyla Çin'i bile etkileyecek, repertuvarı Budist ikonografya olan gelişkin bir Türk-Tabgaç resim ve heykel sanatı ortaya çıkmıştır. Hatta Emel Esin'e göre bu sanat 3. yüzyılda kendi dönem klasisizmine bile ulaşmıştı.42

Kuzey Çin'de ve Batı Türkistan'da yoğunluk kazanan Budist Tabgaç kültür ve sanatı, 8. yüzyılda Uygurlar Dönemi'nde Türklerin arasında Budizm ve Maniheizm dinlerinin yayılmasında katkıları olduğu açıktır. 6. yüzyılda Tabgaçlar zamanında Kansu'da yapılmaya başlanan Tun-huang yleri (mağaraları) ile Uygur Dönemi'ne ait Fergana'daki Min(g)üy (bin ev) adıyla bilinen mağaralardaki Budist ve Maniheist ikonografik resimler bu ilişkiyi hatırlatır. Özellikle Tabgaç resimleri 8. yüzyıl Uygur resminin kaynaklarının ipuçlarını verir.43 Erken dönem Orta Asya Türk resmi için çok önemli bir merkez olan Tun-huang mağaralarındaki resimlerin ilk yapılmaya başlandığı tarih konusunda kesin bir belirleme yoktur. J. Gaston-Mahler'in yapımına Tabgaçlar Dönemi'nde başlandığını belirttiği Tun-huang mağara resimlerinin ilk örneklerini Strzgowski 568 yılına tarihlemektedir. Nejat Diyarbekirli ise söz konusu mağara resimleri için 763-820 gibi geç bir tarihi vermektedir.44 Emel Esin ise bu resimlerin Göktürklerin ataları olarak kabul ettiği Tsük'ülerce 421 yılında yapımına başlandığını yazmaktadır.45 Özellikle Tun-huang'daki resimlerin Min(g)üy'deki murâkabe halinde aziz tasvirlerindeki tiplere benzerlikleri nedeniyle Uygur resmini daha erken Orta Asya Türk resim geleneğine bağlar.46 Yanısıra 3. ve 4. yüzyıla ait Afrasyab duvar resimleri de eş zamanlı olarak Uygur Çağı öncesi Budist Türk resim sanatının güzel örneklerini sunar.47

Orta Asya Türk siyasi kronolojisinde Siyenpi-Toba yani Tabgaç Devleti'nden sonra Avrupa'da da etkin olan bir başka Türk devleti Avarlardır (394-552). Kaynaklara göre Çinlilerin Juan-Juan dedikleri bu Türk kavmi de şamanizm olarak adlandırılan bozkır dini inançlarına bağlıydılar.48 Avar sanatı ve özellikle de resmi hakkında fazla birşey söylemek bugün için mümkün değildir. Yalnız Avarlarda da süsleme sanatlarında temel unsurun Hunlar ve Tabgaçlarda olduğu gibi "hayvan üslubu" olduğu görülür.49 Avar sanatında, Doğu Avrupa'dan Kuzey Çin'e kadar yayıldıkları geniş alanlarda temas ettikleri yabancı kültürlerin etkileri de belirgin bir şekilde etkin olmuştur.

"Ben ebedi taş yontturdum…. Çin kağanından resimci getirdim, resimlettim.

Benim sözümü kırmadı. (I) Çin Kağanı maiyetindeki resimciyi gönderdi.

Ona bambaşka türbe yaptırdım. İçine dışına bambaşka resimler vurdurdum.

Taş yontturdum.” (I S 11-12)

Bu sözler, Avarlardan sonra Asya iktidarının sahibi olan ve tarihte Türk adıyla yer alan ilk Türk devleti Göktürklerin (552-745) yirminci kağanı Bilge Kağan’a (716-734) aittir. 732 yılında ölen kardeşi Kül-Tigin (Köl-tigin) için diktirdiği anıt yazıtta bunları söyler.50

Bu sözcüklerin Orta Asya kültür kronolojisi için önemi çok büyüktür. Çünkü bu sözler, yukarıda sözünü ettiğimiz çeşitli malzeme üzerinde görülen, zengin tasvir dünyasıyla, Hun, Tabgaç ve Avar resimleriyle birlikte, Türk resminin, Uygur Çağı’ndan çok daha gerilerde başladığını işaret etmektedir. Aslında Moğolistan’ın Batı Selenga ve Orhun ırmakları havzasında bulunan Orhun anıtlarının altlarındaki kaplumbağa biçimli kaideleri ile bazı anıtların üzerlerindeki insan ve hayvan rölyefleri ile Göktürklere ait balballar ve diğer heykeller dönemin plastik yaratma yetenekleri konusunda önemli ipuçları verir. Yukarıda izah edilmeye çalışılan Orta Asya Türk hazırlık kültürleri ile başlayan Türk topluluklarının plastik yaratıcılıkları içinde özellikle balbalların ayrı bir yeri vardır. İbn-i Fadlan’ın 926 yılındaki Orta Asya seyahatinden sonra birçok gezginin anılarında önemli yer verdiği Balballar, anlaşıldığına göre İ.Ö. 1000 ila 700 yıllarına denk düşen Karasuk Dönemi’ne bağlanan dikilitaşların 2000 yıl içinde antropomorfik karakter kazanmış hali olmalıdır. Orta Asya Türk kültür ve sanat tarihi açısından olduğu kadar, tarihteki Türk topluluklarının bozkır kültünü açıklayabilecek olması açısından da çok önemli bir unsur olan balbalların yapılış amacı ve taşıdığı anlam henüz açıklanamamıştır. Kuzey Karadeniz kıyıları ile Doğu Avrupa bozkırlarından Çin Denizi’ne kadar olan alanda yapılmış olan balballar, adeta Türk topluluklarının tarih boyunca yayıldıkları sınırları da belirlerler. İ.S. 7. yüzyıl ile, Kıpçak bozkırlarında 13. yüzyıla kadar yaşayan ve başlangıçta dikilitaş olarak karşımıza çıkan balbal geleneği, sonuçta gerçek insan heykellerini amaçlayan bir plastik yaratma geleneğinin seçkin örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.51 L. Ligeti, yukarıda da sözünü ettiğimiz “Bilinmeyen İç Asya” adlı esrinde, Bilge Kağan’ın kardeşi Kül Tigin adına diktirdiği anıt-yazıt yanı sıra yaptırdığı tapınak duvarlarının Kül Tigin’in kazandığı savaşları ve kahramanlıklarını anlatan resimlerle süslendiğini yazar.52 Ancak, yazıtta sözü edilen resimler veya o çağa ait hiç bir resmin günümüze ulaşmaması nedeniyle malesef Göktürk Çağı resmi konusunda da yeterli bir bilgiye sahip değiliz. Kül Tigin anıtının hemen yanında bulunan ve Kül Tigin’e ait olduğu sanılan büstün, plastik ve artistik nitelikleri 8. yüzyıl Göktürk heykel sanatçılarının bu alanda belli bir arkaizmi çoktan aştıklarını ortaya koymaktadır.53 Göktürk Dönemi resim sanatını değerlendiren Emel Esin, Göktürk sanatçıları hakkında “Göktürk sanatkârı da realist bir niyet ile âmildir, fakat naturalizmin icâb ettirdiği muvazeneli ifadenin daha ötesine, kuvvetli bir expressionismle kolayca varmakda idi. Mübalağaya doğru giden bu expressionist ifade de Tsü-k’ü ve Göktürk sanatkarlarının müşterek meyli idi” der ve balbalların da portre mahiyetinde olduğunu belirtir.54 Hunların, Tabgaçların ve ardından Avarların gerek kültür, gerek siyasi ve gerekse de kan varisleri olan Göktürklere ait mimari ve diğer plastik sanat eserleri büyük ölçüde günümüze ulaşmamışsa da diğer alanlardaki bilgiler seleflerine göre daha fazladır.55

Kuşkusuz bilgi kaynaklarından en önemlileri yukarıda yalnızca birinden söz edilen Göktürk Yazıtlarıdır.56

8. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Orta Asya'da siyasi güçler dengesi değişmiş, Göktürk konfederasyonu içinde zamanla güç kazanan Uygurlar (745-940) Göktürklerin parçalanıp dağılmasıyla kendi devletlerini kurmuşlardır.57 Başlangıçta ataları Hunlar gibi ve daha sonra halefleri Göktürklerin mirasçıları olarak onlar gibi yüz yıl kadar (747-848) merkez olarak Selenga ırmağı ve civarını seçen Uygurlar, daha sonra daha güneybatıya kayarak merkezlerini Doğu Türkistan'a taşımışlardır.58 Aslında Uygur Devleti 10. yüzyılın ortalarında değil 13. yüzyılın ortalarında, 1260 yılında Moğolların egemenliği altına girerek tarih sahnesinden çekilir.59 Bu dönem, Uygurların ikinci devresidir. İlk devresi ise Karahanlıların (948-1040) Doğu ve Batı Türkistan'a hakim olmalarıyla sona ermiştir. Aslında yukarıda belirtildiği gibi 940 yılından sonra Uygur Devleti yıkılıp yok olmamış ama egemen imparatorluk vasfını kaybederek, küçük bir devlet olarak bir müddet daha yaşamını sürdürmüştür. İlk iki kağanları Şamanist olan Uygurlar 763 yılından sonra, halk arasında çoğunluluğu oluşturmamakla birlikte Mânî dinine geçmişlerdir. Bu din, Orta Asya'da Türkler arasında 13. yüzyıla kadar azalarak varlığını sürdürmüştür.60 İlk Mânîheist Uygur Kağanı olan İl-Tutmuş Alp Külüg Bilge Bogü Kağan (759-780) aynı zamanda büyük bir savaşçıydı. Mâni dinini seçtiği yıl Çin'e girmiş, tüm Çin'i yağmalamış, başkent Lo-yang' da (Pekin) Çin imparatorunu esir almış, vergiye bağlamıştır. Geri çekilirken Çin'in kuzey sınırlarına Uygurları yerleştirmiş, "kimi katip veya müneccim olmuş, diğerleri ulak veya elçi olarak" görev almışlardır. "Halkın çoğu Budist (ve Şamanist) fakat kağanlar ve aristokratlar mani dinine mensuptu".61

Mani dini ve mezhebinin kurucusu Mani 216 yılında Irak'ta dünyaya gelmiş, 274 yılında da öldürülmüştür.62 İyilik ve kötülük gibi iki esasa dayanan Mânihailik Zerdüşt'ün yeniden şekil verdiği Mazdeizm'den, Budizm'den hatta Nasturilerin vasıtasıyla Hıristiyanlıktan etkilenmiştir. Ruhban sınıfına Electi (Türkçe dintar) adı verilirdi. Yanı sıra bu dinin mümin topluluğu dinleyici ve işitici adlı iki ayrı sınıfa ayrılırdı. Mani, sağlığında doktirinlerini içeren Erteng (Arjang) adlı bir de kitap yazmıştır. Uygur resminin ikonografik kaynağını oluşturan bu ve benzeri Mânî dini kitapları tümüyle resimlidir. Kendi de bir ressam olan Mânî "Cemaatının okuma-yazma bilmeyenlerini tedris maksadıyla Karanlıklar ve ışık evladlarının resimlerini kendi elleriyle çizip, boyayarak" Erteng'i (Arjang) resimlemiştir. Çağının en büyük ressamlarından biri olarak kabul edilen Manî'ye "Şehnâme"sinde yer veren Firdevsi, eserinde onun için; "Çin cihetinden, guyâ bir adam geldi/Dünya onun gibi bir ressam/görmemiştir" demiştir.63 Mânîhaî kitapları Avrupa codexleri tarzındadır. Uygurlar, Çin'in tomar şeklini veya Hintlilerin pothılerini tercih etmemişlerdir. Yazı güzelliğine resimlerden fazla önem veren İslam geleneğinin tersine Mânîhaist Uygurlar, resmin anlatımına daha çok önem vermişlerdir. Çünkü onlarda resmin dini tedrisâta (eğitime) hizmet ettiği inancı hakimdi.64

Lacivert taşı boyası ile boyanan Mânî resimli yazmaları Farsça veya bir kısmı Farsça, bir kısmı Türkçe ya da tamamı Türkçe olarak üç gruba ayrılır. Tamamı Türkçe olan kitaplardan günümüze kalan en önemli yazma Hvâstvânêft'tir. "Bu metin, bir akide ile nasihatlar ihtivâ eden ve işlenmiş

olabilecek günahları sayarak bunların affını dileyen bir günah çıkarma risalesidir".65 Günümüze ulaşan Mânîhâî yazmalarda hakim dil Türkçe olmakla birlikte, Sogd, Uygur ve Mânîheistlere mahsus suryanî ile runik Göktürk harfleri kullanılmıştır. Uygur yazmaları içinde Türk diliyle yazılmış "iki yıldız nom", "Irkbitiğ" gibi Türkçenin son derece güzel kullanıldığı ve üslup özelliklerini 13. yüzyıl Anadolu sanatına taşıyan resimli daha birçok eser vardır. Yine Türkçe yazılan, Mânîhâî ilahilerini içeren ve Türkçe "küg" veya "baş" denilen ve bilinen ilk Türkçe şiirlerden olan bu ilahi metinler de resimliydi.66 Bu kitaplardaki kağıtları Turfan ve Tun-huang'da kendileri yapan Uygurlar, günümüze ulaşan en eski tahta baskı harfleri ve aletleri de Tun-huang'da yapmışlardır.67 Bilinen Türkçe yazılmış resimli yazmaların bir kaçı hariç tamamı Berlin müzelerindedir. Orkun ve Selenga nehirleri havzasında geçen ilk dönem Uygur sanatı ile Batı Türkistan'da cereyan eden ikinci dönem Uygur sanatı birbirini sürdüren aynı sanat geleneklerini yansıtır. Kimi kaynaklarda Uygurların ilk dönemde Çin ile ilişkileri sonunda ve özellikle Bögü Kağan'ın Lo Yang seferi sırasında Çin'de tanıdıkları Mânîheîzm'i daha sonra Çin başkentinde Budizm düzeyinde bir din olarak kabul ettirerek ilk Mânî manastır ve mabetlerini de inşa ettiklerini yazarlar.68

Uygur sanatçılarının özellikle duvar ve kitap resminde bölgelerinde etkin olmaları yanı sıra, keten kumaşlar üzerine aplike ettikleri lake resimler, alçı ile kaplanmış ahşap üstü balmumu resimler, kağıt, ipek ve kenevir üzerine yaptıkları tazhip ve çeşitli baskı sanatlarında da çok çeşitli ürünler üretmişlerdir. İster duvar resmi, ister kitap resmi olsun Uygur sanatçıları, tasvirlerinde kökeni İ.Ö. 1. yüzyıla tarihlenen Harezm'deki Koy-Kırılgan Kale ve 3. yüzyıla ait Toprak-Kale tasvirlerine kadar geri giden Orta Asya'nın grafik şematizasyon tekniğini kullanmışlardır.69 Bu yöntemde iç içe siyah, kırmızı ve sepia çizgilerle şekiller konturlanarak konu öne çıkarılıyordu. Gölge alanları yapmak da yine aynı sonuça ulaşmak için başvurulan bir usuldü. Uygur ressamları duvar ya da kağıda tüm resimlerini kalem kullanarak yapmışlardır.70 Uygurların 840 yılından sonra yaşadıkları Turfan, Koço, Bezeklik ve Kızıl, Tun-huang, Kumtura, Sengim, Sorçuk, Tumsuk, Toyuk, Murtuk, Hami ve Kara-Hoto gibi kentler, Uygur Dönemi mimarlığı ve kent düzeni ile bu kapsamda yapıların duvarlarını süsleyen duvar resimlerini bizlere sunarlar. Minyatürlü ve minyatürsüz Uygur yazmaları da esas itibarıyla Koço (İdikut), Yar-Hoto, Toyuk, Kiçik-Hisar ve Murtuk şehirlerinde bulunmuştur.71 6. ve 13. yüzyıllar arasında önemli bir Uygur kenti olan Bezeklik, Turfan'ın kuzeyinde Murtuk nehrinin yatağı üzerinde dar bir terasta aynı seviyedeki kayalara oyularak yapılmış çeşitli tapınak yapılarından oluşmuştur. Uygurların Min(g)üy (Bin ev) dedikleri bu kenti oluşturan yüzlerce mağara şeklindeki tapınağın duvarlarını süsleyen freskler de Uygur Çağı Türk resmi için bir açık hava müzesi oluşturur.72 Genel olarak Uygur resminde yukarıda ifade edildiği gibi grafik üslup, canlı tasvirler, abartılı yüz ifadeleri ve canlı renk kullanımı tercih edilmiştir. Çerçeveler içinde çizgisel ifadelerle zoomorfik tasvirler de çok kullanılmıştır. İlk dönem Uygur resminde (745-840) beyaz, siyah, mavi, yeşil, sarı ve kahverengi daha çok tercih edilmiştir. Buna karşın Koço merkezli ikinci dönemde çok renklilik azalmış, ancak kırmızı renk öne çıkmıştır. Bu dönemde hem duvar hem de kitap resminde altın varak da çokça kullanılmıştır.

Uygur resminin bir Mânîheist resim geleneği olmasına rağmen, Uygur sanatçıları resimlerinde yalnızca Mânîheist ikonografiyi kullanmamışlardır. Mânî dini çerçevesi içinde savaşa karşı olan bir

doktirine inanmalarına karşın bir zamanlar ait oldukları bozkır dünyasının kahramanlık kültüne ve alp tiplemelerine de resimlerinde yer vermişlerdir. Yanı sıra Uygur resimlerinde Türk mitolojisine ait kişilere de rastlanır. Altay efsanelerinde adı geçen “Demirci” tiplemesi, Göktürk ve Uygur bayrak veya tuğlarındaki kurtbaşı şeklindeki alem de Uygur duvar resimlerinde yine çok görülür.73

Bahaeddin Ögel, “İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi” adlı eserinde Uygur sanatının başlangıç döneminin en önemli özelliği için, “Budist Gandhara sanatı ile Çin üslubunun imtizaca başlaması ve yepyeni bir cereyan meydana gelmesi idi” der.74 Gerçekten de Uygur Çağı duvar ve kitap resminde Budist Çin ve Budist Hint Gandhara kültür ve sanatının etkin izleri görülür. Ancak bazen bu etki, 3. ve 4. yüzyıllarda Tabgaçlar Dönemi’nde olduğu gibi Tabgaçların ve Sha-toların dillerini, kültürlerini ve geleneklerini kaybettirerek Çinlileşmelerine yol açacak ölçüde yoğun olabilmiştir.75 Doğu Türkistan’a yerleşen Uygurlar arasında 9. yüzyılı takip eden yüzyıllarda Manî dînî yanı sıra Budizm de oldukça yaygındı. Öyleki 13. yüzyılın ikinci yarısında bile bu dinin Nesturîlik ve Müslümanlık yanı sıra Uygurlar arasında halâ önemli ve yaygın olduğunu yazan kaynaklar vardır. Hatta 1420 yılı gibi geç bir tarihte bile Turfan havzasında Budist âdetlerin yaşadığı kaydedilir. Bu durum da Türkistan’daki Uygur sanatında Budist etkilerin devamlılığını ortaya koyar.76

Çinlilerin Çien-fo-dunğ dedikleri Tun-huang’ın Tabgaçlar Dönemi’nde, yani ilk inşa ve tezyin dönemine ait mabed süslemeleri, “Hindistan’ın güzellik ölçüleri ve nispetleri, Çin’in getirdiği tâdiller ve Çin motifleri ilavesiyle Orta Asya (Türk) mevzû’larının katılmasıyla zenginleşti”.77 Uygur resminin Batı Türkistan’daki önemli merkezleri olan Pencikent, Balalıktepe, Varahşa ve Afrasiyap’da da Budist ve Nesturî etkileri belirgindir. Ancak bu bölgeye yakın olması nedeniyle ve Pencikent fresklerindeki bazı İran mitoloji kahramanları oldukları sanılan figürlerden dolayı İran etkisinin olduğunu ileri sürmek Doğu Bilimci Clément Huart’a göre pek doğru değildir.78 Esasında, 840 yılını takiben Kansu ile Batı Türkistan’a komşu olmaları nedeniyle Afrasiyap (Semerkant) ve Pencikent figürlerinde Budist ve lamaist etkiler yoğunlaşmıştır.79 Ancak yanı sıra Pencikent duvar resimlerinde dikkati çeken mitolojik konular ve bu konuların destansı kahramanları az da olsa İran etkilerinin varlığını hissettirir.80 Ancak buna karşın polikrom nitelikli ve daha erken tarihli tahminen 5. ve 6. yüzyıllara ait olan Balalıktepe resimlerinde ise İran-Sasani etkileri açıktır.81

Doğu Türkistan’daki Uygur kentleri olan Kızıl, Sorçuk ve Kumtura ise Çin etkilerine daha açık olmuştur. Ancak bu bölgelere Batı Türkistan yoluyla İran da etkide bulunmuştur. Özellikle Kızıl ve Kumtura freskleri, Gandhara sanatı yoluyla Hellenistik sanatın bol drapeli kumaş kıvrımlarının imkan sağladığı yüzey şematizmini ve bedenlerin plastik hacim değerlerini kazanması gibi belirgin özelliklerini yansıtır. Hatta 6. ve 7. yüzyıl örneklerinde Greko-Romen etkiler de sezilir.82 Uygur sanatında yukarıda belirttiğimiz Nesturî etkisi, özellikle başkent Koço resimlerinde daha belirgindir. Koço resimleri yukarıda belirttiğimiz Uygur resmi karakteristiklerinin tümüne sahiptir. Koço ve Bezeklik resimleri, İslami dönemde, Clément Huart’ın da iddia ettiği gibi İran’da hatta Hindistan’da gelişen minyatür sanatını etkileyen ana kaynaklardan birisi olmuştur.83 Bu resimlerde görülen belirgin grafik

düzen anlayışı, şematizm kaygısı ve resimsel anlatımdaki açık seçiklik minyatür şemacılığına da uyan bir anlayışı yansıtır.

Diğer taraftan Çin ve Hint etkisi hiç bir zaman Uygur resmine aynen (taklit olarak) yansımamıştır. Örneğin 9. yüzyıl Uygur resimleri kısmen Hint ikonografisi ve mitolojisinden konular almakla birlikte, "parlak renklere olan tutkuları ve cesurca çizilen çiçekli çerçeveleri ile turuncu, sarı, yeşil ve tuğla renkleriyle renklendirdikleri konuları kendilerine özgü kıldılar. Örneğin Buddha'nın yüzü bir Hintliden çok Orta Asyalı bozkır insanlarına benzedi".84 Örneğin bazı Uygur resimlerinde Hindu tanrıları Ganeşa ve Brahma da tasvir edilmekle birlikte bu tasvirlerin yüz tipleri, "daha geç dönemlere ait çini resimlerinden tanıdığımız Türk hususiyetleri kuvvetle teberüz etmektedir".85 Uygur resimlerinde dikkati çeken giyim kuşama ilişkin ve figürlerin bazı proporsiyon özellikleri gibi Hellenistik unsurlar da Türk sanatına Gandhara ile geçmiştir.86

Aslında Uygur resminin temel ikonografik özelliklerinden biri olan Orta Asyalı "Türk tipi" ve bu tipin giyim-kuşam özellikleri daha 7. yüzyılda hatta Emel Esin'e göre Batı Türkistan'da 5. yüzyılda belirmeye başlamıştır.87 5. yüzyıla kadar, sivri çeneli, toparlak yüzlü büyük gözlerin, basık bir burunun ve küçük bir ağzın dikkati çektiği yumuşak ifadeli yüz tipleri zamanla değişmiştir. Yüzler genişlemiş, burunlar kartal gagası gibi keskinleşerek uzamış, ifade sertleşmiştir. 6. yüzyıldan sonra ise Çinliler ve Tibetlilerle olan yoğun ilişki ile tasvirler tekrar bir değişikliğe uğramış; mongoloid hatlı geniş yüzlü tasvirlerde çeneler büyüyerek, gözler çekikleşmiştir. Hint etkisiyle peştamallara bürünmüş yarı çıplak, esmer figürler de azalarak yerine mintan, kaftan, çakşır ve çizme giymiş uzun saçlı alp figürleri resmedilmeye başlanmıştır.88 Yanı sıra karanlık ve sarımtırak yüzler de azalmış, pembe tenler çoğalmıştır.

Resimlerde, ilk örnekleri Hun kurganlarında ortaya çıkan, çeşitli küçük eşyaların takılabildiği ve kayış parçaları asılı olan Türk kemeri de gelenekselleşmiştir.89 Uygur resminde aslında Batılı anlamda bir perspektif olmasa da, resmedilen kişilere verilen öneme göre önde büyük veya arkada küçük çizilerek ve parlak renklerle boyanarak, grafik şemanın ortasında yer alan figürün öne çıkmasıyla resimde bir derinlik hissi yaratılmıştır. İslam'dan önce Türk resminde portre resminin de yine Uygurlar Dönemi'nde 750 yılından sonra başladığı bilinmektedir.90 Uygur ressamları bu portrelerini modellere bakarak yapmışlardır.91 Özellikle 6. ve 13. yüzyıllar arasında, Turfan'ın kuzeyinde Alev Dağı eteklerinde kurulmuş olan Bezeklik kentinde resmedilen Uygur tasvirlerindeki gerçekçi tavır çok dikkat çekicidir.92

Orta Asya Türk resim sanatının en önemli dönemlerinden biri olan Uygur resmi, Tabgaçlar Devri'nden, belki de Hunlardan önceki Asya Türk hazırlık kültürleri dönemlerinden beri gelişen gelenek dinamiğinin kökeni duvar resmine bağlı olan ve önce 8. ve 9. yüzyıl Abbasi Dönemi Irak ve Mısır'daki İslam sanatına önemli tesirler yaparak, hatta Clément Huart'a göre bu sanatı ortaya koyan Türk sanatçıları yetiştirerek; İran'da da minyatürün temelini atarak, erken dönem Türk resim sanatını 13. yüzyıl Anadolu Türk resim dünyasına temel, köken, kaynak olarak ulaştırır.93 Aslında, siyasi kronoloji düşünüldüğünde 10. yüzyılda sona erdiğini belirttiğimiz Uygur sanatı, kimi araştırmalara göre

8. ve 9. yüzyıldaki klasik mükemmeliyetini 10. yüzyılda kaybederek,94 15. yüzyıla kadar Turfan'da devam eder.95 Daha sonra da tezyini, süslemeci bir üsluba yönelerek Türk sanatı içindeki misyonunu Selçuklu sanatına devreder.

B. Yakındoğu İslam Coğrafyasında Erken Dönem Türk Sanatı

İslam sanatının kaynaklarından söz eden tüm yayımlarda bu büyük sanatı oluşturan en önemli etkenlerden biri olarak aktif Türk katkısından önemle söz edilir. Zamanla birbiri içine girerek olağanüstü bir uygarlık sentezi oluşturacak olan Türk ve İslam kültür dairelerinin birbirlerine yakınlaşmaları, karşılıklı olarak birbirlerini etkilemeye başlamaları Halife Ömer Dönemi'nin (634-644) başlarında Arapların Arap Yarımadası'ndan çıkıp, Horasan'a girmeleriyle başlamıştır.96 İslam'ın bu erken yıllarında başlayan karşılıklı etkileşim ileride görüleceği üzere bazı tarihi olayların sağladığı ortamlarla da kökleşerek yaygınlaşmış, her iki tarafa da özellikle sanat alanında yeni yaratma olanakları ve yetenekleri kazandırmıştır.

İslam-Arap ordularının 641 yılında Nihavend'de Sasanileri yenmesi ile başlayan İslam kültürünün Orta Asya'ya açılma safahatı, yaklaşık yüzyıl sonra Talas'ta Çinlilerin yenilmesiyle bu olay hem siyasal hem de kültürel anlamdaki gelişmenin simgesel başlangıçı olmuştur.97 Önlerindeki Asya kapısını Nihavend'de açarak son Sasani İmparatoru III. Yezdigerd'in ardından Maveraünnehir'e giren Araplar, Batı Göktürk Hakanı Tulû Kağan'a karşı vermiş oldukları savaşlarla, savaş yoluyla da olsa ilk Türk, İslam temasını başlatmışlardır.98 Bu yıllarda yani başlangıçta Araplarla Göktürkler arasında gerçekleşen, 667 yılındaki ilk büyük Türk-Arap savaşı da dahil tüm sıcak çatışmalar Türklerin lehine sonuçlanmıştır. Esasen Arapların Maveraünnehir fetihlerini geciktiren en önemli sebep Türklerdi. Nitekim, Araplar fetih hareketlerini Maveraünnehir Fergana, hatta Taşkent'e kadar uzattıklarında bile Horasan'daki Türkler Fırsat bulunca Araplara hücumlar düzenliyorlardı. Hatta 683-688 yılları arasında fırsattan faydalanan Türkler Arapları yenerek Nişapur'a kadar ilerlemişlerdi.99 Ancak aradan geçen zamanla değişen koşullar karşısında 710-716 yılları arasında Emevi genel valisi ve başkomutanı olan Kuteybe b. Müslim komutasındaki Arap orduları karşısında daha fazla dayanamayan bazı Göktürk kabileleri ve Türgeşler Sir Derya'nın doğusuna çekilerek bölge hakimiyetini Araplara bırakmak zorunda kalmışlardır.100 Ancak bu terk ediş, ne Maveraünnehir'in ne de İran'ın temelli teslimiyetini ifade etmez. Çünkü daha çok kısa bir süre önce Bizans'la Sasani imparatorluğu'nu yıkma ittifakı güdecek kadar güçlü olan Göktürk Federasyonu, özellikle Doğu Göktürk Kağanı Kapagan Kağan, 716 yılında ölümüne kadar Maveraünnehir'de baskı ve güç unsuru olmaya devam etmiştir. 716 yılında Türk federasyonunun dağılmasından sonra Türk siyasi erkini korumayı başaran Türkeş boyunun kurduğu devlet de 738 yılına kadar Maveraünnehir'i mukavemet göstermeden Araplara bırakmadı. Çünkü Arapların "Emir-ü'l müminin'in bahçesi" olarak kabul ettikleri bu bölge Türkler için de tarihi ve siyasi bakımdan çok önemli idi.101

Arap ordularının Asya'daki ilerleyişini durdurmak için 751 yılında Balkaş Gölü ile Issık Gölün batısındaki Talas'a İmparatorluk ordusunu gönderen Çinliler de burada, Arap baskısıyla Sir Derya'nın doğusuna çekilmiş olan Batı Göktürk kabilelerinin ve Karlukların da dahil olduğu İslam ordusu ile yaptıkları savaşı kaybederek Orta Asya'dan çekilmiştir.102 Siyasi sonuçları bir yana, Türklerin Şamanizm ve Budizm'den İslamiyet'e yönelmeleri bakımından önemli bir başlangıç olan bu savaşta Türklerin Araplardan yana savaşa girmeleri Çinlilerle olan yüzlerce yıllık tarihi rekabetlerine bağlı olmalıdır.103 Esasında Türk ve İslam kültürünün birbirine yaklaşmasına kolaylık sağlayan bu tarihi olay, hemen birkaç yıl sonra meyvelerini verecek olan bir ilişkinin de köklü temellerini atmıştır. Savaşın ardından Maveraünnehir'de tesis edilen Müslüman mülki idarenin Türk topluluklarına karşı hoşgörülü tavrı da bu sıcak ortamı pekiştiren bir başka gelişme olmuştur.104

7. ve 8. yüzyılın ortaları arasında yaklaşık yüz yıl kadar İran ve Horasan'da Klasik Part-Sasani kültürü, Kuzey Suriye ve Anadolu'da da Batı Geç-Antikitesini tanıyan hatta bu kültürlerden önemli ölçüde etkilenen erken İslam kültürü, bu kapsamda da İslam resim sanatı, bu yıllarda arkaik kültür özelliklerini yani formasyon dönemi karakteristiklerini kazanmaya başlamıştır.105 Yani bir başka deyişle İslam-Arap orduları Mısır, Kuzey Suriye, Kuzey Afrika ve Filistin'i fethettiklerinde Hellenistik ve Roma mirasını da içine alan Bizans egemenlik sahasını; doğuda Sasanilerin yenilgisiyle girdikleri İran'da da Part (İ.Ö. 250-224) Dönemi'nden beri süregelen klasik İran ve Hellenistik kültür dünyasını tanımışlardır. Güner İnal Erken İslam kültür ve sanatına önemli katkıları olan Doğu Geç Antikitesini yani Part-Sasani sanatını Büyük İskender'den sonra İran'da Selevkoslarla hakim olan Hellenistik kültür ve sanatına bir reaksiyon olarak Yakın Doğu'nun yerli kültürlerine dönülmesi şeklinde değerlendirir.106 Emevi Dönemi (661-750) İslam resim sanatının tür, teknik ve ikonografisinde önemli etkileri olan bu İslam öncesi İran resim sanatı, üslup özelliklerini Hellenistik şekil unsurlarının, özellikle İranlı Yakın Doğu özellikleriyle kaynaşmasıyla kazanmıştır. İpek Yolu'nun düğümlendiği bir bölge olan Asya'nın en batısındaki bu toprakların sanatı, elbette yalnızca İran'ın epik gelenekleri ile Part Dönemi'nden kalma Hellenistik etkileri değil, bir yandan Orta Asya, diğer yandan Hint ve Çin kültürünün izlerini de Erken İslam sanatına aktarmıştır.

Emevi Dönemi'nin ilk anıtsal yapısı olan Kubbetü'lSahra'dan (691) başlayarak, Halife El-velid'in (705-715) inşa ettirdiği Şam'daki Emevi Camii ile yine Emevi Dönemi'nin önemli yapıları Kuseyr Amra, Kasr el-Hayr-el Garbi, Mşatta ve Hırbet el Mefcir gibi saraylarda da Part-Sasani ve Hellenistik etkileri tespit etmek hiç de zor değildir. Örneğin Kuseyr Amra fresklerindeki içten dışa doğru kabaran, yuvarlak dolgun kadın vücutları Roma sanatı, Kasr el-Hayr-el Garbi sarayındaki av ve müzikli eğlence sahneleri Sasani etkilerini yansıtır.107 Hatta Suut Kemal Yetkin'e göre Doğu ve Yunan geleneklerinin eş zamanlı olarak devam ettiğine tanık olunan bu eserlerde, özellikle de Kuseyr Amrâ ve Kasr el-Hayr el Garbî saraylarının fresk ve stüko süslemelerinde Sasani konu ve biçim özellikleri, henüz İslam'ın homojen sanat diline çevrilmemiş, İranlı özgün halleriyle kullanılmıştır.108 Bu arada, "İslam Tarihi" adlı geniş hacimli eserinin "Emeviler Dönemi'nde Saray" başlıklı bölümünde Emevi sarayları hakkında oldukça detaylı bilgi veren Neşet Çağatay da, bu kapsamda Mşatta Sarayı'nın Emevilerce inşa

edilmediğini, Sasani Kralı II. Behram'a (275-293) bağlı yine bir Arap kavmi olan Lahmlılardan ele geçirildiğini yazar.

Yine aynı eserinde 8. yüzyılın birinci yarısında Emevilerce inşa edilen Kuseyr Amra Sarayının taht salonundaki hükümdar tasvirlerinden İran kralının solundaki figürün ise Doğu Türkistan Hükümdarı (Batı Göktürk Kağanı) Kapağan Kağan olduğunu kaydeder.109 Aynı konuda, Van Bechem'in "dünya krallarını gösteren gruptan üçüncü şahıs Kül Tigin olsa gerek" değerlendirmesini aktaran Clément Huart'a atıf yapan Emel Esin de tartışmaya bir başka boyut kazandırarak Emevilerin yalnızca Batı Göktürklerle değil Doğu Göktürklerle de temasları olduğu savını ileri sürer.110 Aslında İslam öncesi İran biçim dünyası sadece mimari süslemede değil, Emevi Dönemi erken İslam seramiği ve maden sanatında da o yıllar için kalıcı izler bırakmıştır.111

Hazar Denizi'nin güneyi ile Basra Körfezi arasında kalan bu zengin kültür coğrafyasının kültürel teması kuşkusuz yalnızca bu toprakların batısında kalan İslam-Arap toplumu ile sınırlı kalmamıştır. İran'ın doğusundaki Türk kitleleri de bu zengin mirastan etkilenmişlerdir. Bu etkinin en erken örneklerini 700'lü yılların başlarında, önce Balkaş daha sonra Aral Gölü civarında yurt edinen, daha sonra, önce Hazar'ın Kuzeydoğu sahillerine, oradan da Doğu Avrupa'ya Karpat Dağları eteklerine göçen Peçenek Türklerine ait ünlü Nagy-zent-mikloş hazinesi süslemelerinde de görmek mümkündür.112

Bizden yalnızca Hüseyin Namık Orkun ve Nimet Akdes Kurat'ın (1903-1971) ilgilendiği bu konuda, Avusturyalı sanat tarihçisi Josef Strzygowski, ilk kez 1933 yılında Türkiyat Mecmuası'nda yayımlanan "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi" başlıklı uzun incelemesinde, bu eserlerin Batı Asyalı Türk eserleri olduğunu ileri sürerken İndo-İran etkisini de buna kanıt olarak göstermiştir. 1799 yılında, Günümüz Macaristanının Torontal bölgesindeki Aronika nehrinin kıyısındaki Nagy-Zent-Mikloş köyünde bir çukur kazımı esnasında bulunan ve bir süre Attila'nın hazineleri olarak anılan bu eserleri 1917 İhtilali'nden önce Rus bilim adamları da Batı Asyalı Türk kültür coğrafyası ile ilişkilendiriyorlardı. Hatta Kam ve Kuban çevrelerinde gün ışığına çıkarılan, ancak Part-Sasani ve Soğd isimleriyle birlikte telaffuz edilen kimi eserlerle gelenek ilişkisi kuruluyordu. İ. A. Orbeli, A. U. Poup ve R. Girşman gibi araştırmacıların kurdukları bu illiyet bağı, İranlı bir kaynak yaratılmak istense de özellikle K. Erdman ve E. Hertsfeld tarafından Kam buluntularındaki runik kitabelerin çözülmesiyle, eserlerin kesinlikle asiatik ve Türk-İran Kültür sahasının ortak malı oldukları gerçeğini ortaya koymuştur.113

Sözün burasında Stryzgowski'nin formasyon dönemi İslam kültürünün İran ve Yakın Doğu'yu egemenliği altına alarak güçlenmesi ile ilgili yorumu oldukça ilginçtir. Strzygowski, yukarıda sözünü ettiğimiz incelemesinde; "İslam dini evvela Sasanilerin dünyevî güçlerinin, sonra da Mazdeizm kilisesinin manevi gücünün ve üçüncü olarak da Abbasi Devleti'nin coğrafi durumunun, toprak ve kanın yerli ve değişmez güçlerini yok edemediği yerlerdeki, yani Horasan ve Sistan'daki en zengin meyvaları toplayacak olan teşkilat kuvvetinin mirasına kondu"114 diyerek Abbasi Dönemi erken İslam devlet ve kültür yapısının oluşum koşullarına işaret etmiştir. Strzgowski'nin aynı metindeki takip eden cümlesi ise bizim için çok daha ilginç ve çarpıcıdır. Burada, "Türk ileri hareketi ise bilhassa bu noktada

başlıyordu" demiştir.115 Yazarın buradan kastettiği şudur. 9. yüzyılın başlarında, aşağı yukarı 845 yılından itibaren Türk siyasi erkinin Uygurlar tarafından Bugünkü Batı Moğolistan'dan Türkistan'a nakliyle Türk nüfuz sahası daha batıya kaymış ve Türklerin yüzyıllarca sürecek olan batıya doğru akışı veya yüzyıllar sonra Osmanlı Çağı'nda aldığı simgesel adla "Kızıl Elma"ya bir anlamda siyasal bir başlangıç kazandırmıştır. Hiç kuşku yok ki Strzgowski de Türk ve İslam nüfuz alanlarının birbirlerine iyice yaklaşmaları ve bunun neticesinde de bir süre sonra bu temasın bir Türk-İslam ruhhaniyeti homojenliğine kavuşmasıyla takip eden yüzyıllarda Türkleri Avrupa'ya ulaştıracak olan safahatı düşünerek söylemiş olmalıdır.

750 yılında son Emevi Halifesi Mervan'ın öldürülmesinden sonra İslam devletinin yönetimini üstlenen Abbasi Hanedanı'nın hükümet merkezini Bağdat'a taşımasıyla İslam kültür ve sanatında da Fırat'ın doğusunda kalan toprakların etkileri daha hissedilir olmaya başlamıştır.116 İslam dünyası, 'merkez'in 'doğu'ya kaymasıyla İslam toplumlarının Batıya açılış, hatta Batıyla kaynaşma hareketi, 9. yüzyıl hariç büyük ölçüde durmuştur. 9. yüzyılda başlayan antik Roma Bizans yazmalarını Arapçaya çevirme hareketi çerçevesinde İslam sanatını etkileyen 'Batılı' etkiler dışında İslam sanatının çehresinde önemli değişiklikler olmuş, çoğunluğu eski İran ve Mezopotamya sanat geleneklerinden devşirilen biçimlerle İslam sanatı daha 'Doğulu' bir çehre kazanmıştır.117 Erken Abbasi Çağı (750-1250) sanatı değişik malzeme ve biçimleriyle bir deneme çağıdır. Emevi Çağı'yla süreklilik ilişkisinin göz ardı edilemeyecek bu dönem tasvir sanatının aşağıda izah edilecek olan komşu kültür alanlarından etkilenmekle birlikte genel karakteri bakımından Mezopotamya geleneği üzerinde oluştuğu söylenebilir. Ancak, özellikle kaynak ilşkileri yine ileride anlatılacak olan Samarra duvar resimlerini, sadece Sasani sanatının son evresi olarak kabul eden yetmiş yıl öncesinin bilgi, bulgu ve kavrayışıyla sınırlı E. Herzfeld'i kaynak alan Doğan Kuban'ın bu çerçevedeki görüşlerine katılmak mümkün değildir.118

Abbasilerin ilk yıllarından itibaren Emeviler Dönemi'nde hep ön planda tutulan Arap milliyetçiliği de terk edilerek İslam potası içinde Arap olmayan unsurların da yer almasına olanak tanınmaya başlanmıştır. Türkler de bu durumdan en iyi bir şekilde yararlanarak İslam otokrasisi içinde askeri ve idari hiyerarşinin önemli basamaklarında görevler almışlardır. "Moğol İstilasına Kadar Türkistan" adlı ünlü eserinde, V. V. Barthold da, Abbasiler Dönemi'nin Türk siyasetinden söz ederken, 8. yüzyıl sonları ile 9. yüzyılın ilk yıllarında Türklerin özellikle Dokuz-Oğuz ve Karlukların etkinliğini vurgulamıştır.119 Aslında bazı kaynaklar, İslam-Arap ordularında ve Irak'ta ilk Türk nüfuzunun çok daha önce Emevilerle birlikte hissedilmeye başlandığını, hatta 693 yılında Irak genel valisi olan Taif'li Haccac b. Yusuf el Sakafî'nin (661-714), ordusundaki Türkler için kufe ile Basra arasında, ortadaki şehir anlamına gelen Vâsıt şehrini 703 yılında kurdurduğunu kaydederler.120 Ancak daha kesin olan bilgilere göre Türkler Halife Ebu Cafer el Mansur (754-775) Dönemi'nden başlayarak Abbasi Devleti ve toplum bünyesinde belli bir potansiyel ve nüfuz oluşturmaya başlamışlardır.121 Bu tarihden sonra Abbasi ordusunda çok sayıda 'Turkî' lakaplı komutan adı da tarihe geçmiştir. El Mansur'un ölümünden sonra tahta geçen el-Mehdî (H. 158/M. 775) ile Harun Reşid (786-809) de Türklere karşı sıcak davranmış, onlardan çeşitli alanlarda yararlanmışlardır.

Ancak Orta Doğu'da Türkler için dönüm noktası kardeşi Emin'le girdiği hilâfet mücadelesinden Türklerin yardımıyla galip çıkan halife Me'mun'un Dönemi'dir (813-833). Şehzadeliği Dönemi'nden beri Türklere karşı olumlu duygular besleyen Me'mun, Abbasi ordusunun yönetimini Türk komutanların eline bırakmıştır. Ardından halife olan bir diğer kardeşi Mu'tasım (833-842) da kardeşiyle aynı polikayı izlemiş, hatta hacibini de Türklerden seçerek Saltuk Buğra Han'dan çok daha evvel, çok önemli sayıda bir Türk kitlesinin Müslümanlığı seçmesini sağlamıştır.122 Hatta Türkler İslâm medeniyeti çerçevesi içinde ilk defa Abbasiler Dönemi'nde görülen vezâret müessesesinin mansıbları içinde de -Hâkânîler- yer almışlardır.123 Mu'tasım Bağdat ve civarında sayıları giderek artan Türkler için daha halifeliğinin ilk yılı olan 833 yılında Samarra kentini inşa ettirmiş ve beldenin en güzel yerlerini de Afşın, Aşnas, İnak ve Boğa gibi Türk komutanlarına tahsis etmiştir.124 Halife Mütevekkil Dönemi'ne (847-861) gelindiğinde ise Türkler artık devletin kaderine tamamen hakim olmuşlardır. Hilafet ordusunun yönetimi tamamen onlardadır.125 Hele Halife Mütevekkil'in 861 yılında Türkler tarafından öldürülmesinden sonra onların istediği halife başa geçmiş, istemedikleri inmiştir. Taberi'nin (Ebu Cafer Muhammed bin Cerir el Taberi-839/923-) Tarih el-rüsul ve-l-mülûk (Peygamberler ve Hükümdarlar Tarihi) adlı eserini kaynak gösteren, "Bağdat'ta ilk Türkler" adlı eserin yazarı Ekrem Pamukçu'ya göre, bu dönemde Ordu içindeki Türk sayısı da iki yüz bini bulmuştur.126 Türklerin Abbasiler Dönemi'ndeki İslam dünyasındaki bu etkin rolleri eş zamanlı olarak dönemin kültür ve sanat yaratıcılığını da etkilemiş, ileride konu edilecek zengin bir erken devir Türk-İslam sanatı repertuvarı ortaya çıkmıştır.

833 yılında kurulmaya başlanan Samarra kenti, Asya'daki çağdaşı bazı kentler gibi yalnızca bir korugan, yani bir kalekent, ordugâh olmayıp, yaşayan insanların her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak yapılarla donatılmış, büyük cami ve sarayların da yer aldığı örgütlü, kompleks bir kenttir. Yukarıda dar bir çerçeve içinde kalmaya özen gösterilerek anlatılmaya çalışılan 9. yüzyıl Abbasi dünyasını yönlendiren Türk faktörü Samarra'da meydana getirilen eserlere bakıldığında görülmektedir ki yalnızca siyasi ve askeri bir güç olarak değil, Erken İslam dünyasında kültür ve sanat üsluplarıyla da etkili olmuştur.127 Samarra kazılarını yapan Avusturyalı sanat tarihçisi Heinrich Glück'ün, ilk olarak 1920 yılında Türk etkisinden söz ettiği Samarra sanatında, Samarra Ulu Camii ile Cevsaku'l Hâkânî veya Balkuvara saraylarında ortaya konan tüm eserlerin üslup ve biçim özellikleri bu durumu güzel bir şekilde örneklemektedir. Gerçi söz konusu saray duvarlarını süsleyen zengin fresk ve figürlü alçı dekorasyon üzerinde görülen insan tasvirlerinin Hellenistik geleneğin gölge-ışık izlerini taşıyan bol kıvrımlı giysileri de gözden kaçmamakla birlikte, köşeli dolgun çehreli, yanaklarından saç kıvrımları sarkan, tiplemeleriyle Uygur resim üslubu daha karakteristiktir.128 Bu üslup aynı yıllarda Samarra'yı da aşmış, özellikle 9. yüzyılı izleyen dönemde bütün İslam ülkelerine yayılmış, özellikle Mısır'da Fatımi sanatı ile Anadolu'da Selçuklu sanatında ortak kültür ve tarih birliği nedeniyle daha etkili olmuştur.129 Buradaki sanat eserlerinde görülen eğri kesim tekniği ile yapılmış ahşap ve alçı süsleme ile Uygur resim üslubunun uygulandığı duvar resimleri, maden vb. tekniklerdeki Asyatik etki bu coğrafyada Türk sanatı etkisinin bilinen en erken örnekleridir.130 Özellikle Samarra'da ünlü Abbasi Halifesi Harun Reşit'in oğlu Halife Mu'tasım tarafından 836 yılında yaptırılan Cevsaku'l Hakani ve Halife Mütevekkil tarafından 854 yılında yaptırılan Balkuvara saraylarındaki eş zamanlı Türkistan

resim üslubunun izleri Türk ve İslam coğrafyalarının artık ortak sanatsal yaratmalara yönelecek ölçüde birbirleriyle bir alışveriş içinde olduklarını gösterir.

Bu yoğun karşılıklı ilişkiye bir örnek de Cevsaku'l Hâkanî Sarayı'nın Müslüman bir Türk beyi olan Artuc (Urtuc) Abû al-Fath ibn Hakan'ın yönetiminde Türk işçi ve ustalar tarafından inşa edilmesidir.131 Bu sarayı süsleyen resimlerdeki genel ikonografik özellikler de, elde kadeh tutan, bağdaş kurmuş, ileride söz edeceğimiz Varahşa heykellerine Pencikent resimlerine benzer figürler ile yüksek otağlar, Koço fresklerindeki murakabe sahnelerini andırır sahneler ve Uygur Manihaî rahiplerine benzer rahip tasvirleri gibi, Orta Asya resim geleneğinin Samarra hakan sarayına aksetmesinden başka birşey değildir.132 Samarra duvar resimlerinde Sasani etkileri arayan, hatta Cevsaku'l Hâkânî ve Balkuvara sarayları fresklerindeki kimi figür tiplemelerini Sasani geleneğine bağlayan E. Herzfeld gibi Andree Godard'ın da yanıldığını, eş zamanlı Kum-tura, Sorçuk, Murtuk ve Kara Hoço gibi Uygur kentlerindeki duvar resimleri ile söz konusu freskler arasındaki ortak gelenek özellikleri ortaya koymaktadır.133 Aslında daha Emeviler Dönemi'nde Kuseyr Amrâ ve Kasr el Hayr ül Garbî sarayları fresklerindeki figürlerde sezilen Asyatik etki izleri ve bu resimlerdeki Orta Asya hayvan üslubu tasvirlerini çağrıştıran av ve hayvan resimleri, bu kültürel alışverişin yukarıda da belirtildiği gibi çok daha önce başlamış olduğunu ortaya koyar.134

Türk tarihi ve sanatı kronolojisinin erken Orta Çağ'ı olarak değerlendirmenin yanlış olmayacağı, Irak merkezli Abbasi Dönemi'nde, Türk etkisi yukarıda da belirtildiği üzere yalnızca siyasi ve askeri konjonktürde değil, bazı bilimler yanı sıra çeşitli kültür ve sanat dallarında da kendisini göstermiştir. Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere bu etkinin daha çok mimari süslemede yoğunlaştığı görülür. Ancak bu dönemin, konumuz açısından asıl önemi, 13. yüzyıl Anadolu resimli yazmalarının özellikle çeviri yoluyla İslam sanatına kazandırılan bazı yazmaların ilk örneklerinin bu dönemde ortaya konulmasıdır. Örneğin 13. yüzyıl resimli yazmalardan Pseudo Galen'in, Dioskorides'in tıp kitapları, Aristo'nun "Physica"sından bazı bölümler ilk olarak Halife Mansur'un (754-775) isteği ile bu dönemde Arapçaya çevrilmiştir. "Kelile ile Dimne" adlı minyatürlü eser de yine Halife Mansur Dönemi'nde İbnu'l Mukaffa tarafından hazırlanmıştır.135

"İslam Sanatının Oluşumu" adlı eserin yazarı Oleg Grabar'ın İslam sanatına giriş niteliğindeki eserler arasında en iyilerden biri olarak nitelediği Georges Marcais'in "İslam Sanatı" adlı kitabında, erken İslam sanatı için "Beşiği Batı Asya olan" değerlendirmesi, Anadolu Türk resminin kaynaklarını araştırma çabası içinde, İslam sanatının da kaynaklarından biri olan Türk sanatına gönderme yapılması, kaynak gösterilmesi bu aşamada bizim için atlanamaz bir saptamadır.136 Hele tarihin ve sanatın, onu gözlemleyen açısından tanımlandığı düşünülürse bu saptamanın ve değerlendirmenin önemi daha da artar. Kuşkusuz Erken İslam Dönemi'nde Orta Asya, Orta Doğu arasındaki kültürel bağ Samarra gibi askeri ihtiyaçların öne çıkardığı büyük programlı kentsel yaratmalarla sınırlı kalmaz.

Bağdat'taki Abbasi Halifeleri tarafından Mısır'a gönderilen bir Türk valiler hanedanı olan ve Abbasi Hilafeti'ne ismen bağlı olan Tolunoğulları (868-905) Dönemi'nde de karşılıklı Asyalı Türk ve İslam etkilenmesi devam eder.137 Nil Deltasının güneyinde ticari ve stratejik bir konuma ve o

dönemde Kahire'ye bu alanlarda ciddi bir rakip olan Fustat, Samarra'dan sonra artık Türk-İslam sanatının sui-genesis, monotip örneklerinin ortaya konulduğu bir merkez olmuştur. Tolunoğlu Ahmet tarafından burada 876-879 yıllarında yaptırılan İbn-i Tolun Camii'nde eğri kesim tekniği ile işlenmiş ahşap, alçı süslemeler, Samarra'dan da hatırlanan Asiatik, Türkî biçim ve süsleme repertuvarı, hatta tuğla ve kerpiç malzeme, sivri kemer Türklerin henüz kitleler halinde Müslüman olmalarından çok daha önce İslam kültür ve sanatına katkılarıdır.138 K. A. C. Creswell'in "Erken İslam Mimarisi" adlı eserine atıf yapan S. K. Yetkin de bu görüşleri destekleyerek "İslam Sanatı Tarihi" adlı eserinde, Samarra ile birlikte erken İslam sanatında görülen bazı ikonografik motif, tema ve tekniklerin Orta Doğu'ya ve İslam Sanatın Türkler tarafından kazandırıldığını belirtir.139

Bu noktada, bir yandan Türk resim sanatının en önemli kaynaklarından biri olması, diğer yandan da İslamiyet'ten sonra bu sanatın en önemli şubelerinden biri olması bakımından İslam resim sanatında "canlı varlık tasviri yok" diyerek figürü dışlayıp, yok sayan, var olan muazzam repertuvarı da "normu oluşturmayan istisnai örnekler"140 olarak gören sanat tarihçisi Oleg Grabar'ı anlamanın zorluğu da belirtilmelidir. Üstelik formel ve ikonografik etkileri, Akdamar'daki 10. yüzyıl kilisesi taş kabartmalarını veya Sicilya'daki 12. yüzyıl Capella Palatina (1149) duvar resimlerini ya da 13. yüzyıl Anadolu Türk sanatlarının zengin tasvir dünyasını etkileyen, biçimleyen İslam sanatının zengin biçimler dünyası, O. Grabar'ın hiç de sandığı gibi yalnızca sultan saraylarının seçkinci tercihi değil, İslam dışı toplumların geniş sanat yelpazelerini bile etkileyecek ölçüde zengin bir tasvir geleneğidir.

1 Selçuk Mülayim, "Erken Devir Türk Sanatı -Araştırmalar-" Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi C. 2, S. 5 1989, s. 17; Yaşar Kalafat, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını Ankara 1996.

2 von Karl Jettmar, Die Frühen Steppenvölker-Kunst Der Welt-Holle Verlag Baden Baden 1964, s. 142.

3 von Karl Jettmar, a.g.e., s. 82.

4 Nejat Diyarbekirli, Hun Sanatı M.E.B. Kültür Yayınları İstanbul 1972 s. 4; Selçuk Mülayim, a.g.m. s. 20; Ayrıca söz konusu kazı ve kazı raporları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Pumpelly, R-Schmidt, H., Exploration in Türkestan Washington 1905 (2. baskı 1908).

5 Abdülkadir İnan, "İkinci Pazırık Kurganı", Belleten S. XVI/6I (1952) s. 137-139; Selçuk Mülayim, a.g.m. s. 20; Sergei I. Rudenko, Frozen Tombs of Siberia. The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen (translated and with a preface by. M. W. Thompson) University of California Press Berkeley and Los Angeles 1970 s. 83, 91.

6 Sergei I. Rudenko, a.g.e., s. 23, 273; M. I. Artamonov vd, The Dawn Art -in the Hermitage Leningrad- Aurora Art Publishers Leningrad (Englihs and Russian Ed.), 1974 s. 170; von Karl Jettmar, a.g.e., s. 107, 108, 110, 119, 120; L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya (çev. S. Karatay), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 527 Ankara 1986, s. 332-336; Ayrıca

Kazı sonuçları için Bkz. Sergei J. Rudenko, Kultura Naseleniya Gorno-Altaya v. skifskoye Vremya Academy of Sciences of the U. S. S. R., Moscow 1953.

7 Nejat Diyarbekirli, “Pazırık Halısı”, Türk Dünyası Araştırmaları, Ekim 1984, -Türk Halıları Özel Sayısı,- s, 35; Neriman Görgünay (Kırzıoğlu), Altaylar’dan Tunaboyuna Türk Dünyasında Ortak Motifler Türksoy Yayınları: 3 Ankara 1995 s. 28; Selçuk Mülayim., a.g.m. s. 21.

8 Şerare Yetkin, Türk Halı Sanatı Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 150 Sanat Dizisi: 20 s. 2; Oktay Aslanapa, Türk Halı Sanatının Bin Yılı, İstanbul 1987; Yaşar Çoruhlu, “Türk Kozmolojisinde Yer Alan Bazı Unsurların Türk Halılarındaki İzleri”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 100, Şubat 1996, s. 227-237; Nejat Diyarbekirli, “Pazırık Halısı”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 32 Ekim 1984, s. 1-43; M. Salih Eren, “Türk Halı ve Kilim Sanatı Üzerine Türkiye’de Yayımlanmış Araştırmaların Bibliyografyası”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 32 Ekim 1984.

9 Nejat Diyarbekirli, Hun Sanatı, M.E.B. Kültür Yayınları İstanbul 1972, s. 5-7.

10 von Karl Jettmar, a.g.e., s. 137.

11 Wilhelm Radloff, Sibirya’dan, C. III, M.E.B. Yayınları: 2752, Dil ve Kültür Eserleri Dizisi: 750, Düşünce Eserleri Dizisi: 1, İstanbul 1994, s. 99, 103.

12 Bahaeddin Ögel, İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi-Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa. 42, Ankara 1991 s. 24, 25; Doğan Kuban, Batıya Göçün Sanatsal Evreleri-Anadoludan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları,-Cem Yayınevi, İstanbul 1993 s. 39; von Karl Jettman, a.g.e., s. 137. Ayrıca Bkz. Mikhail P. Gryaznov, Southern Siberia, Nagel Publishers Geneva 1969.

13 Daha geniş bilgi için Bkz. İbrahim Kafesoğlu, Türk Bozkır Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Ankara 1987; Nejat Diyarbekirli, a.g.e., s. 7.

14 Muhaddere N. Özerdim, “Choular ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini”, Belleten, S. XXVII/105 (1963) s. 1-23.

15 Nejat Diyarbekirli, a.g.e., s. 8.

16 A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, C. I -En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar- (3. Baskı,), Enderun Yayınları: 7, İstanbul 1981 s. 33, 36.

17 Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı, Ana Yayınları: 1, Tarih Dizisi: 1 İstanbul 1980 s. 147.

18 Sadi Bayram, Kaynaklara Göre Güneydoğu Anadolu’da Proto-Türk İzleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: 64, İstanbul 1990 s. 106.

19 von Karl Ö. Jettmar, a.g.e., s. 137.

20 A. Zeki Velidi Togan, a.g.e., s. 33-36; Nihal Atsız, Türk Tarihinde Meseleler, Ötüken Yayınevi Yayın Nu: 89, Kültür Serisi: 6, İstanbul 1975 s. 13, 17; Yılmaz Öztuna, a.g.e., s. 96.

21 Nejat Diyarbekirli, a.g.e., s. 7; Wilhelm Radloff, a.g.e., C. III s. 110, 112.

22 Seyfi Başkan, "Karahanlı Başkenti Balasagun'daki Mimari Eserler ve Saymataş Petroglifleri", Türkiyemiz, S. 77 Ocak 1996, s. 52-61.

23 Esenkul Törökanov, Balasagın-Karagannider Mamleketinin Borboru (Latin harflarine çeviri: T. Kulmatof), Firunze 1990, s. 1-28; Esenkul Törökanov, Burana Müzeyi Cana Balasagın, Firunze 1988 s. 3-29.

24 Esenkul Törökanov, Balasagın-Karagannider Mamleketinin Borboru (Latin harflerine çeviri: T. Kulmatof), Firunze 1990 s. 1-28; Esenkul Törökanov, Burana Müzeyi Cana Balasagın, Firunze 1988, s. 3-29: Seyfi Başkan, a.g.m. s. 56.; Tuncer Gülensoy, Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: 51, İstanbul 1985, s. 15, 44.

25 Wilhelm Radloff, a.g.e., s. 113, 121.

26 Zeki Velidi Togan, "Türk Sanat Tarihi Araştırmasının Temel Meseleleri", Türk Kültürü El-Kitabı C II, Kısımla, İstanbul 1972, s. 4; E. Fuat Tekçe, Pazırık-Altaylardan Bir Halının Öyküsü, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1542, Yayımlar Dairesi Başkanlığı Sanat-Sanat Tarihi Dizisi: 64-5, Ankara 1993, s. 57-94.

27 William Samolin, "Proto-Türkler ve Çin", Türk Kültürü El Kitabı C. II, Kısım Ia, M.E.B. Devlet Kitapları İstanbul 1972, s. 23, 21; Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'daTürkler, E Yayınları, İstanbul 1979 s. 21.

28 Luc Kwaten, Imperial Nomads; A History of Central Asia, Leicester University Press, London 1979; Tahsin Tunalı, "Hunlar Çağında Türkler", Hayat Tarih Mecmuası, Şubat 1971, C. I, S. 1, s. 16, 17; Gyula Nemeth, Hunlar ve Tanrının Kırbacı Attila (Çev. T. Demirkan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.

29 L. Ligeti, a.g.e., s. 31-55; Nihal Atsız, "Türk Milliyetinin Kurucusu Mete", Hayat Tarih Mecmuası, Mart 1976, C. I, S. 3, s. 48-54; Yılmaz Öztuna, "Mete Zamanında Türk Cemiyeti ve Göktürklerde Cemiyet Hayatı", Hayat Tarih Mecmuası, Temmuz 1972, C. I, S. 6, s. 2-9; Cevat Hey'et, Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış, (Türkiye Türkçesine aktaran ve yayına hazırlayan: Melek Müderriszade) Kültür Bakanlığı Yayınları: 1838 Yayımlar Dairesi Başkanlığı Türk Dünyası Edebiyatı: 44, Ankara 1966, s. 56.

30 René Grousset, L'Empire des Steppes, Payot Paris 1976, s. 54, 55.

31 Yılmaz Öztuna, Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, Hayat Kitapları: 37, Tarih Serisi: 1, C. I, İstanbul 1963, s. 124; Nihal Atsız, a.g.m. s. 48.

32 Fernand Grenard, Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü (Çev. O. Yüksel), M.E.B. Yayınları: 2124 Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 435, Tarih Dizisi: 3, s. 15. İçerdiği bilgiler açısından dikkatli olunması gereken bir kaynak olan bu eserde de, birçok Fransız tarihçisinin yüzyılımızın ilk yarısında düştüğü, Türkleri sarı ırktan sayma yanılgısına düşülmüş, Avarlara da 'Moğol' denilmiştir (s, 16, 18); Ayrıca Bkz. Şükrü Akkaya, "Büyük Hun İmparatoru: Atilla", Hayat Tarih Mecmuası C. 2, S, 8, Eylül 1969, s. 67-71; René Grousset, a.g.e., s. 55.

33 Ali Sevim-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi-Fetih, Selçuklular ve Beylikler Dönemi,-Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIV. Dizi-Sa. 12 Ankara 1989 s. 27.

34 René Grousset, a.g.e., s. 53.

35 Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 56.

36 von Karl ÖJettmar, a.g.e., s. 153; Emel Esin, a.g.m. s. 188; Sezer Tansuğ, Resim Sanatının Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992, s. 123; Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 59; Nejat Diyarbekirli, Hun Sanatı M.E.B. Devlet Kitapları İstanbul 1972 s.,

37 Wilhelm Radloff, a.g.e., s. 112, 113; Marcel Brian, Hunların Hayatı, İstanbul 1981 s. 44.

38 Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm -Materyaller ve Araştırmalar- Türk Tarih Kurumu Yayınları VII., Seri No. 24, Ankara 1972, s. 2.

39 Nejat Diyarbekirli, "İslamiyet'ten Önce Türk Sanatı", Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 342, Sanat Dizisi: 45, Ankara 1993, s. 25-27; E. Fuat Tekçe, a.g.e., s. 1-148; Oktay Aslanapa, "Türk Halı Sanatı", Skylife 8/96, S. 159, s. 21; Meliha Özgirgin, "Türk Halıcılığının Geçmişi, Dünü, Bugünü", Tekstil Semineri -12/14. 7. 1971- Sümerbank Bilimsel ve Teknik yayınları: 4/113, Ankara 1971, s. 94; Doğan Kuban, a.g.e., s. 3-53.

40 İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 254; Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 3; Cevat Heyet, a.g.e., s. 12, 13.

41 Jane Gaston-Mahler, "Çin ile Münasebetler -Milâdi Dördüncü ile Onuncu Yüzyıllar Arasında-", Türk Kültürü El-Kitabı, C. II Kısım Ia, M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul 1972, s. 118.

42 Emel Esin, a.g.m., s. 190, 191.

43 Jane Gaston-Mahler, a.g.m., s. 119; Nejat Diyarbekirli, a.g.m. s. 48, 49; Emel Esin, "Eurasia Göçebelerinin Sanatının ve İslamiyetten evvelki Türkistan Sanatının Türk Plastik ve Tersimi Sanatları Üzerindeki Bazı Tesirleri", Uluslararası Birinci Türk Sanatları Kongresi (Tebliğler-19/24 Eylül

1959), A. Ü. İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları: 7, Ankara 1962, s. 155.

44 Nejat Diyarbekirli, a.g.m., s. 48, 49.

45 Emel Esin, “İslamiyet’ten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı”, Türk Kültürü El-Kitabı, C. II, Kısım Ia, M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul 1972, s. 190.

46 Emel Esin, a.g.m., s. 190, 191.

47 Sezer Tansuğ, a.g.e., s. 124.

48 Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 4; Şamanizm ve İslâmlık öncesi eski Türk inançlar hakkında ayrıca Bkz. Hikmet Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, İstanbul 1978; Hikmet Tanyu, İslâmlıktan önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul 1986; M. Elade Shamanism, Princeton 1974.

49 Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 114, 121. Hun sanatında geometrik süslemelerin, Avar sanatında ise Hayvan Üslubu’nun hakim olduğunu yazar.

50 Muharrem Ergin, Orhun Abideleri (3. Baskı), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975, s. 9-19; Ayrıca Bkz. Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 529 Ankara 1986; Dimitriy Vasiliyev, Orhun-Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası, Tika Ankara 1995; Yılmaz Öztuna, a.g.e., s. 167, 168; Nejat Diyarbekirli, a.g.m. 38-43; Josef Strzgowski, a.g.m. s. 67-81; Ayrıca Anıtları yeri için Bkz. Roger Raud, L’Empire des Turcs celestes, Paris 1960, s. 172, 173.

51 Selçuk Mülayim, “Göktürk Balballları”, Théma Larousse, Tematik Ansiklopedi, C. 6, Milliyet Yayınları 1993-1994, s. 194, 195.

52 Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 165-170; L. Ligeti, a.g.e., s. 202.

53 Nejat Diyarbekirli, a.g.m. s. 42; Yaşar Çoruhlu, “Kültigin’in Baş Heykelinin İkonografik Bakımdan Tahlili”, Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 1 1991 s. 118-138.

54 Emel Esin, a.g.m., s. 193.

55 Laslo Rasonyi, Tarihte Türklük Ankara 1971 s. 96.

56 Ali Kemal Meram, Göktürk İmparatorluğu, Milliyet Yayınları İstanbul 1974, s. 139; Ahmet Taşağıl, Göktürkler, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi-Sa. 160 Ankara 1995 s. 1, 2; F. Laszlo, “Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler” (H. Eren), Belleten, C. XIV, S. 53, 1950, s. 37-43. Ayrıca Bkz. Sencer Divitçioğlu, Köktürkler (Kut, Küç ve Ulüğ), Ada Yayınları İstanbul 1987.

57 Bahaeddin Ögel, “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, Belleten, C. XIX, S. 75, 1955, s. 331-376; Sadettin Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 110 Ankara 1997. s. 11-32.

58 Wilhelm Radloff, a.g.e., C. I, s. 120.

59 Yılmaz Öztuna, a.g.e., s. 180, 181.

60 G. M. Meredith-Owens, “Orta Asya Türklerinde Mânîhâîlik”, Türk Kültürü El-Kitabı, C. II, Kısım Ia, M.E.B. Devlet Kitapları İstanbul 1972, s. 155; A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Yayınları: 7 İstanbul 1981, s. 56.

61 Jane Gaston-Mahler, a.g.m., s. 123; Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 349, 350; Sadettin Gömeç, a.g.e., s. 36-43.

62 Mânî ve Mânîhâîzm hk. Bkz. Celal Esat Arseven, “Minyatür”, Sanat Ansiklopedisi, M.E.B, C. II, İstanbul 1966, s. 1416-1420; G. M. Meredith-Owens, a.g.m., s. 148-165; Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 6; L. Ligeti, a.g.e., s. 246-260.

63 G. M. Meredith-Owens, a.g.m., s. 156, 157; Ernst Kühnel, Doğu İslâm Memleketlerinde Minyatür (Çev. S. K. Yetkin, M. Özgü), Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Sayı: 2, Ankara 1952, s. 20; Güner İnal, a.g.e., s. 7; Emel Esin, “Eurasia Göçebelerinin sanatının ve İslamiyet’ten evvelki Türkistan Sanatının Türk Plastik ve Tersimi Sanatları Üzerindeki Bazı Tesirleri”, Uluslararası Birinci Türk Sanatları Kongresi (Tebliğler-19/24 Eylül 1959), A. Ü. İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları: 7, Ankara 1962, s. 155.

64 G. M. Meredith-Owens, a.g.e., s. 156.

65 G. M. Meredith-Owens, a.g.e., s. 159.

66 G. M. Meredith-Owens, a.g.e., s. 156, 157, 159.

67 Emel Esin, “Burkan ve Mânî Dinleri Çerçevesinde Türk Sanatı-Doğu Türkistan ve Kansu’da”, Türk Kültürü El-Kitabı, C. II, Kısım Ia, M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul 1972, s. 378.

68 Emel Esin, Antecedents and Development of Buddist and Manichean Turkish Art in Eastern Turkestan and Kansu, The Handbook of Turkish Culture, Suplement to C. II, Section of the history of art M.E.B., İstanbul 1967, s. 5; Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 350; Mustafa Cezar, a.g.e., s. 67.

69 Emel Esin, “İslamiyet’ten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı”, Türk Kültürü El-Kitabı, C. I, Kısım Ia, M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul 1972, s. 209; Mustafa Cezar, a.g.e., s. 249, 250.

70 Emel Esin, a.g.m., s. 209, 376.

71 Mustafa Cezar, a.g.e., s. 268.

72 Nejat Diyarbekirli, a.g.e., s. 46, 47; Min(g) Üy için daha geniş bilgi için Bkz. L. Ligeti, a.g.e., s. 261-277.

73 Emel Esin, "Burkan ve Mânî dinleri Çevresinde Türk Sanatı", Türk Kültürü El-Kitabı, C. I, Kısım Ia, M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul 1972, s. 381.

74 Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 360. Gandhara sanatı için Bkz. Edibe Dolu, "Pakistan'da Budist Eserleri. Gandara (Gandhara) Heykelleri" Hayat Tarih Mecmuası, C. 1, S. 2, Mart 1969, s. 28-32.

75 Jane Gaston-Mahler, a.g.m., s. 123.

76 Mustafa Cezar, a.g.e., s. 69, 70.

77 Jane Gaston-Mahler, a.g.m., s. 119.

78 Clément Huart, les Calligraphes et les Miniaturistes de l'Orient Musulman Paris 1908 s. 13, 14; Güner İnal, a.g.e., s. 8; İsmet Binark, "Türklerde Resim ve Minyatür Sanatı", Vakıflar Dergisi, S. XII, 1978, s. 275.

79 Emel Esin, a.g.m., s. 317.

80 Mustafa Cezar, a.g.e., s. 256, 257.

81 Sezer Tansu Ğ, a.g.e., s. 124.

82 Sezer Tansu Ğ, a.g.e., s. 125.

83 Sezer Tansu Ğ, a.g.e., s. 125.

84 Jane Gaston-Mahler, a.g.m., s. 124.

85 G. M. Meredith-Owens, a.g.m., s. 157.

86 Ahmad Nabı Khan, Buddhist Art and Architecture in Pakistan Ministry of Information and Broadcasting Directorate of Research Reference And Publications Government of Pakistan Karachi, (tarihsiz), s. 74.

87 Emel Esin, "İslamiyet'ten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı", Türk Kültürü El-Kitabı, C. I. Kısım Ia M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul 1972, s. 196.

88 Emel Esin, a.g.m., s. 196, 197, 199.

89 Emel Esin, “Burkan ve Mânî dinleri Çevresinde Türk Sanatı”, Türk Kültürü El-Kitabı, C. I, Kısım Ia, M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul 1972, s. 373.

90 Oktay Aslanapa, Türk Sanatı-Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar, C. I-II, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1196, Kültür Eserleri Dizisi:, 158, Ankara 1990, s. 14.

91 Emel Esin, a.g.e., s. 382; Ayrıca Bkz. Nüzhet İslimyeli, “Uygurlarda Resim”, Ankara Sanat, S. 15, s. 5; Aynı yazar, “Çin Sanatında Uygur Etkisi”, Ankara Sanat, S. 41, s. 10.

92 Oktay Aslanapa, a.g.e., s. 15.

93 Clément Huart, a.g.e., s. 13, 14; Celal Esat Arseven, a.g.e., s. 1420; Mustafa Cezar, a.g.e., s. 248.

94 Bahaeddin Ögel ve Mustafa Cezar, Uygur çağı Türk sanatı kronolojisini daha farklı bir şekilde ele alarak, gerçek Uygur üslubunun 9. yüzyıl sonundan itibaren görüldüğünü, 10. yüzyılda geliştiğini, 11. ve 12. yüzyıllarda da olgunluğa kavuştuğunu ileri sürerler. Bkz. Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 361; Mustafa Cezar, a.g.e., s. 68.

95 A. Grunwedel’in Turfan Kazılarını anlattığı “Die Archaeologische Ergebnisse der dritten Expedition Zeitschrift für Etnologie Berlin 1909” adlı makalesine atıfla, Emel Esin, a.g.m., s. 380.

96 Ekrem Pamukçu, Bağdat’ta İlk Türkler, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1642 Yayımlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Kitapları Dizisi: 20, Ankara 1994, s. 7.

97 Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa. 110, Ankara 1993, s. 1.

98 Yılmaz Öztuna, Petite Histoire De La Turquıe, Direction Generale De La Presse et De L’ınformation, Ankara 1976, s. 16, 17; Sasaniler için Bkz. Y. F. Büchner, “Sasaniler”, İslam Ansiklopedisi, C. 10, Milli Eğitim Bakanlığı, s. 244-248.

99 Neşet Çağatay, Başlangıcından Abbasilere Kadar (Dini İçtimai-İktisadi-Siyasi Açıdan) İslam Tarihi, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. DiziSa. 150, Ankara 1993, s. 440; Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 176, İstanbul 1977, s. 5. Yanı sıra erken dönem Türk-Arap temasları için Bkz. Mustafa Cezar, a.g.e., s. 3-8.

100 Vassiliy Viladimiroviç Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları IV. Dizi Sa. 11, Ankara 1990, s. 200-202; Yılmaz Öztuna, Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, C. I., Hayat Kitapları: 37, Tarih Sersi: 1, İstanbul 1963, s. 162, 163; Neşet Çağatay, a.g.e., s, 451; Ekrem Pamukçu, a.g.e., s. 9, 10; Erdoğan

Aydın, Nasıl Müslüman Olduk. Türklerin Müslümanlaştırılmasının Resmi Olmayan Tarihi, Doruk Yayınları, Ankara 1996, s. 69.

101 V. V. Barthold, a.g.e., s. 202, 203; Ekrem Pamukçu, a.g.e., s. 8.

102 Ekrem Pamukçu, a.g.e., s. 14.

103 Mustafa Cezar, a.g.e., s. 45, 46.

104 Yılmaz Öztuna, a.g.e., s. 164.

105 Oleg Grabar, İslam Sanatının Oluşumu (Çev. N. Yavuz), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 9; Horst de la Croix-Richard G. Tansey, Art Through the Ages Harcourt Brace Javanovich Inc., New York 1987, s. 261.

106 Güner İnal, Türk Minyatür Sanatı -Başlangıcından Osmanlılara Kadar- Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını Sayı: 63, Ankara 1995, s. 2.

107 Mazhar Şevket İpşiroğlu, İslam'da Resim Yasağı ve Sonuçları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 137, Sanat Dizisi: 14, İstanbul 1973, s. 35; Oleg Grabar, a.g.e., s. 9; Suut Kemal Yetkin, İslam Sanatı Tarihi, s. 42; Filiz Çağman, "Türkish Miniature Painting", The Art and Architecture of Turkey (ed. E. Akurgal), Rizzoli Int. Publication Inc., New York 1980., s. 218.

108 Suut Kemal Yetkin, a.g.e., s. 44; Güner İnal, a.g.e., s. 15, 16.

109 Neşet Çağatay, a.g.e., s. 462-466; Oleg Grabar, a.g.e., s. 36.

110 Emel Esin, "İslamiyet'ten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı", Türk Kültürü El-Kitabı, CII, Kısım Ia -İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar- M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul 1972, s. 202, 203.

111 Ülker Erginsoy, İslam Maden Sanatının Gelişmesi Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar, Kültür Bakanlığı Yayınları: 265, Türk Sanat Eserleri Dizisi: 4, İstanbul 1978, s. 49, 50.

112 Hüseyin Namık Orhun, "Une Oeuvre D'art Turque En Europe Centrale", La Turquıe Kemaliste, No. 42, Avril 1941, s. 1822; Nejat Diyarbekirli, "İslamiyet'ten Önce Türk Sanatı", Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın no: 342, Sanat Dizisi: 45, s. 55-60; Selçuk Mülayim, "Erken Devir Türk Sanatı, -Araştırmalar-", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 2, S. 5, Ağustos 1989, s. 18, 19; Yaşar Çoruhlu, "Nagyszentmikloş Hazinesindeki İki Sürahi Üzerinde Bulunan Yırtıcı Kuş (Kartal/Garuda) Figürlü Kuş Kompozisyonların Türk Sanatı ve İkonografisindeki Yeri", Yılmaz Önge Armağanı, Selçuk Üniversitesi Yayınları No: 113, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 10, Konya 1993, s. 319-337. Nagy-Zent-Mikloş

buluntuları hakkında daha etraflı bilgi için Bkz. S. YA. Bayçarov, Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri (Çev. M. Duranlı) Kültür Bakanlığı Yayımları: 1684, Yayımlar Dairesi Başkanlığı Bilim Dizisi: 9, Ankara 1996, s. 99-143. Ayrıca Peçenekler için Bkz. A. Nimet Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul 1937; Yılmaz Öztuna, a.g.e., s. 276-279.

113 Josef Strzygowski, "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi" (Çev. A. C. Köprülü), Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Sanat Dizisi: 21, Ankara (tarihsiz) s. 57, 70, 71. Ayrıca bu makale ve yazarı hakkındaki değerlendirme için Bkz. Selçuk Mülayim, "Sanat Tarihinin Atillası J. Strzygowski", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, S. 8, 1990, s. 65-69; S. YA. Bayçarov, a.g.e., s. 103, 108.

114 Josef Strzygowski, a.g.m. s. 71, 72.

115 Josef Strzygowski, a.g.m. s. 72; Yılmaz Öztuna, a.g.e., s. 206, 207.

116 Carl Brockelmann, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi (çev. N. Çağatay), Ankara 1964, s. 27, 28.

117 Doğan Kuban, "İslam Sanatı Kavramı", Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler, Arkeoloji ve Sanat Yayınlar: 1, İstanbul 1982, s. 6.

118 Doğan Kuban, a.g.e., s. 6. Ayrıca söz konusu atıf için Bkz. E. Herzfeld, Die Malereien von Samarra, Berlin 1927, s. 66 vd.

119 V. V. Barthold, a.g.e., s. 216, 217; Neşet Çağatay, a.g.e., s. 456, 457.

120 Neşet Çağatay, a.g.e., s. 456, 457.

121 Ekrem Pamukçu, a.g.e., s. 47.

122 Zekeriya Kitapçı, Türkistan'da Müslüman olan İlk Türk Hükümdarı, İstanbul 1988. Ayrıca Bkz. Nadir Devlet, "İslâmiyet'i Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti", Türk Dünyası Tarih Dergisi, S: 32, Ağustos 1989, s. 42-46; Zekeriya Kitapçı, "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları arasında İslamiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emevîler Devri)", Belleten, C. LI, S. 201, 1987, s. 1139-1207; Necdet Sevinç, "Türklerin İslâmiyet'e Geçişlerini Kolaylaştıran Sebepler", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 4, s. 5-30; Zekeriya Kitapçı, "Türkler ve İslam veya Türklerin Arasında İslamiyet'in Yayılışı", Tartışılan Değerler Açısından Türkiye (Sempozyum, 17-18 Haziran 1995), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 218, Ankara 1996, s. 147-156.

123 Refik Turan, Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması-Vezîr ve Dîvan, -M.E.B. Yayınları: 2952, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 862, Düşünce Eserleri Dizisi: 9, İstanbul 1995, s. 23; Ekrem Pamukçu, a.g.e., s. 19.

124 Oktay Aslanapa, “İslamiyet’ten Sonra Türk Sanatı”, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınlar Genel Yayın No: 342, Sanat Dizisi: 45, s. 66; Oleg Grabar, a.g.e., s. 24, 67, 170; Ülker Erginsoy, a.g.e., s. 50.

125 Erdoğan Aydın, a.g.e., s. 133; Mazhar Şevket İpşiroğlu, a.g.e., s. 35; Ali Sevim Yücel, Türkiye Tarihi -Fetih, Selçuklular ve Beylikler Dönemi- Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 29.

126 Erdoğan Aydın, a.g.e., s. 123; Ekrem Pamukçu, a.g.e., s. 21; Yazarın referans gösterdiği Taberi’nin söz konusu eserinin Arapça ve Türkçe tercümesi için Bkz. Taberi, Tarihu’l Rusul ve’l Mülûk, C. I-XI, (Tahk. Muhammed Ebu’l-Fedl İbrahim), Beyrut 1967; Taberi, Uluslar ve Hükümdarlar Tarihi, C. I-V, M.E.B. Yayınları: 2206, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 517, Şark-İslam Klasikleri: 37, İstanbul 1991.

127 Filiz Çağman, a.g.e., s. 222, 223; Abbasi Dönemi’nden başlayarak İslâm kültür dairesi içinde yapıcı bir unsur olarak görülen Türk etkisini, farklı görmek isteyenler için cevaben hazırlanmış, eski ancak özgün bir inceleme olarak Bkz. M. Şemseddin Günaltay, “İslâm Dünyasının İnhitatı Sebebi Selçuklu İstilâsı mıdır?”, Belleten C. II, S. 5-6 (1938), s. 73-88.

128 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Emel Esin, “Turk ul-Acemlerin eseri Samarra’da Cavsak’ul Hâkânî’nin Duvar Resimler”, Sanat Tarihi Yıllığı V 1972/1973, İstanbul 1973.

129 Celal Esat Arseven, Türk Sanatı Tarihi -Menşeinden Bugüne Kadar Mimari, Resim, Heykel, Süsleme ve Tezyinî Sanatlar- M.E.B. Devlet Kitapları 1. Fasikül, İstanbul (Tarihsiz), s. 45; Emel Esin, “Türk ul-Acemlerin Eski Samarra’da Cavsak-ül-Hakâni’nin Duvar Resimleri”, Sanat Tarihi Yıllığı, V 1972-1973, s. 309-359; Güner İnal, a.g.e., s. 16, 17; Josef Strzgowski, a.g.m., s. 82.

130 Josef Strzygowski, a.g.m., s. 82. Ayrıca Samarra kazı sonuçları için Bkz. Heinrich Glück, Turckiche Dekorations Kunst und Kunstthandwerk, Wien 1920, XIII.

131 Emel Esin, “İslamiyet’ten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı”, Türk Kültürü El-Kitabı, C. II, Kısım Ia, İslamiyet’ten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar,-M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul 1972, s. 203.

132 Emel Esin, a.g.e., s. 205, 206.

133 Filiz Çağman, a.g.e., s. 224, 225. André Godard’ın söz konusu yorumu için Bkz. André Godard, Die Kunst Des Iran F. A. Herbig Verlogscbuchhandlung Berlin-Grünewald 1962. Ve ayrıca Bkz. Bölüm 2, not 22.

134 Suut Kemal Yetkin, a.g.e., s. 42, 47.

135 Mazhar Şevket İpşiroğlu, a.g.e., s. 37; Ekrem Pamukçu, a.g.e., s. 180, 181; Abdurrahman Bedevi, La Transmission de la Philosophie Grecque au Monde Arabe, Paris 1968, s. 17. Daha geniş bilgi için Bkz. Bekir Karlığa, "Grek Düşüncesinin İslam Dünyasına Girişi", İslam Gelenek ve Yenileşme, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi 1. Uluslararası Kutludoğum İlmi Toplantısı, İstanbul 1996, s. 46-48.

136 Oleg Grabar, a.g.e., s. 3-5; Alıntı için Bkz. Georges Marçais, L'art de l'Islam, Paris 1946, s. 5.

137 Tolunoğulları için Bkz. Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 4-9; Kazım Yaşar Kopraman, "Tolunoğulları", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. VI, İstanbul 1987, s. 55-79.

138 Suut Kemal Yetkin, Türk Mimarisi, Ankara 1970, s. 12, 13; Oleg Grabar, a.g.e., s. 20, 21; Josef Strzygowski, a.g.m., s. 10, 11.

139 Suut Kemal Yetkin, İslam Sanatı Tarihi, s. 81.

140 Oleg Grabar, a.g.e., s. 70, 71.

Türk Sanatında At / Prof. Dr. Emel Esin [s.125-143]

Türkler, Asya Hunları gibi göçebe Orta Asya halkları soyundan gelirler ve tarih sahnesinde at yetiştirici özellikleriyle yer alırlar.1 Çinliler Türklerden söz ederken, "Hayatları atlarına bağlıdır" derler. Eski Türkçe metinlerde ve Çin ve Arap kaynaklarında, Türklerin, antik çağlarda at yetiştiriciliği ile uğraştıkları ve yetiştirdikleri atları komşu ülkelere satarak geçimlerini kazandıkları anlatılır. Türkler bugün de olduğu gibi eskiden de, kementle vahşi atları ya da yırtıcı hayvanları avlarlardı. Türkler atlarını soğuk ve temiz kuzey iklimlerinde yayarlar, suyun bol olduğu ve vahşi türlerle çiftleştirmenin yaygın olduğu zengin otlaklara sahip Orta Asya platolarına sürerlerdi. Yarışmalar düzenler (Kaşgarca özüşmek), at üzerinde çeşitli oyunlar oynarlardı (Kaşgarca çevgen, çoğanmak, bandal). Savaşta ve avda, at üstündeki Türk okçular, diğer Orta Asya kavimlerinde olduğu gibi hem geriye hem de ileriye nişan almışlardı. Bu ölümcül ok atışları, antik dünyaya Partlar tarafından tanıtılmıştı. Geç Antik Çağ ve Orta Çağ'da, Kuzeyin süvari halkının, asvapati "atın efendisi" Kağanlığı unvanı, Türk Kağanları tarafından taşınmıştı. Dini törenler kadar hanedan törenlerinde de yarışlar ve at binicilik geleneksel bir anlama sahipti ve at, kurbanlık veya adaklık olarak kutsal bir değer kazanmıştı. Türk kavimleri bu suretle at yetiştirici topluluklar özellikleri gösterir. Uygurlar gibi göçmenliği terk eden bu Türkler, atlarını uygun bölgelerde otlamaya götürürlerdi. Geç Antik ve Orta Çağ'da at yetiştirici Türk kavimlerinin kabaca ve eksik listesi, Karluklara bağlı Pamir Eftalitleri ve Türklere eşit görünen Ku-ku-nor T'u-yü-hunlar sayılmasa bile etkileyici bir sayıya ulaşır: Kuzeyde Kırgızlar da çok sayıda at yetiştirmektedir. Oğuzlar, at sürülerini İdil otlaklarına dek yaymışlardır. Kuzey Alayondlu, Alakçin Tatarları, Kuzey ve Doğu Asya Basmilleri, Tuhsılar, Oğuzlar, Multan bölgesi Türkleri, benekli "alaca" atlar üzerinde uzmanlaşmışlardı. Bulaklar bilinmeyen bazı bölgelerde küçük atlar beslemişlerdi. Ciğiller Soğd'da at beslemişlerdir. Göktürkler de dahil olmak üzere çeşitli Türk kavimleri yalnız kuzeyde değil, "güney çöllerinde" de avcı cinsler beslemişlerdi. Uygur kağanlarının atları Kaşgari'nin Dönemi'nde, Barsgan'da Isık Göl'ü platosuna yayılmıştı. Karluklar Toharistan Dağlarında at beslemişlerdi. Bek Hanedanlığı atlarını Rustâbak'ta yetiştirmişti. Cins atların eski toprakları olan Fergana'daki Çağdal, Türkistan'ın kapısı olarak anılmıştır ve pazarlarında değerli Türk atlarının ve süvari olarak hizmet görmek üzere alınabilecek kölelerin bulunduğu öne sürülmektedir.

I. At Efsaneleri

1. At Cini

Göçmenlerin kahraman yüreklerinde her zaman yer almış olan atların destansı güzelliklerine yönelik hayranlık duygusu, mitoloji ve sanatta karşılıklı etkileşim içerisinde ifade bulmuştur. Burada öncelikle, Türk sanatında astrolojik at cini2 ile başlayan mitoloji ve kehanetler3 açısından at motifi, ilgili tüm mitolojilere genel bir bakışla ele alınmaya çalışılacak. At cini hayvanlı takvimin antropomorphous temsilleri arasında Bezeklik Uygur resimlerinde görülür. Devir halindeki her bir kötü ruh, yıldız kişileştirmesiyle ve Türk-Çin yıldız figürlerinin geniş kollu kıyafetleri içerisinde, ellerinde

Uygur harfleriyle Türkçe isimlerin yazılı olduğu bir parşömen tutar şekilde resmedilmiştir. Figürler kesinlikle birbirinin aynıdır, tek farklılık başlıklarına taktıkları hayvan figürlü maskelerdir.

İyi bilinmektedir ki, At Cini'nin hakimiyet dönemi içerisinde doğmuş olan kişiyi etkisi altına aldığına inanılmaktaydı. Müçel etkisine duyulan inanç Türkler arasında 18'inci yüzyıla dek varlığını korumuş, Müçel'in gizemli hikâyeleri İbrahim Hakkı'nın Marifetname adlı evren bilimi konulu eserinde anlatılmıştır. Çeşitli açılardan Müçel'in etkisinin haberci amblemiyle veya etkili astrolojik etkisiyle betimlendiği daha önceki kapsamlı verilerdeki eksiklikleri bu geleneğin yaşaması sayesinde giderebilir. Atla ilgili olarak, 1031 tarihli İktiyaratı-Türki el yazması mitolojik açıdan atların tam bir portresini çizer: At yılında kış soğuk geçer ve yaz bolluk getirir. Bu kehanet atların en çok soğuk havaları ve bereketli yaz otlaklarını sevmelerine dayanır. Destansı at figürünün bazı bölgelerde özellikle Türkistan'da savaş ve mücadeleler yılını başlattığı söylenir. At yılında doğanlar, savaşta, avda veya seyahatte sürekli hareket içerisinde olacaklardır. Yılın uğurlu kabul edilen ilk yarısında veya ortasında doğdukları zaman zeki olmalarının yanı sıra çarpıcı görünüşleri, olağanüstü kibir ve cesaretleriyle kağanların refakatçisi olurlar. At yılının uğursuz son döneminde doğmaları halinde, etki altındaki at Müçel'in kusurlarını yansıtacak: huzursuz, sabırsız, katil yaradılışlı olacaktır.

2. At'ın Efendisi 4

Mesudi, çağının ikinci veya üçüncü büyük kağanının "atın efendisi", Türk kağanlarının en büyüğü, Dokuz Oğuz kağanı olduğunu anlatır. Kağan, Çin ile Horasan arasında Kuşan olarak anılan kente yerleşmiştir. Yâkût'ta Dokuz Oğuzların başkenti olarak Kuşan'ı anmıştır. Kaşgarlılar tarafından Küsen olarak söz edilen bu yer ile iyi atların yetiştirildiği ejderha ve semavi at efsanelerinin toprakları Kuça arasında benzerlikler kurulmuştur. At, yalnız bu Türk Kağanlığı ile ilişkilendirilmez. Cenaze törenlerinde ve atalarında devraldıkları ibadet törenlerinde at yarışları düzenleyen Göktürkler, kağanlık törenlerinde de at binme adetine sahiplerdi. Hükümdar, keçe halı üzerinde dört prens tarafından büyütülüp ve hayatını bir çadır etrafında geçirdikten sonra at binme töreninde yer alır. Böylece atların kağanlık için bir vasıta olma özelliği başladı. Uygur Kağanı Bögü, Mani dinine dönüşü vasıtasıyla yapılan törende at binmiştir.

Türk prensleri veya alplarının (kahramanlar) atları, hem Antik hem de Orta Çağ'a ait metinlerde, günlük refakatçiler olarak yer alır. Orkun bölgesinin taş yazıtlarında sürekli olarak at binmekten (özlük) ve at donlarının renklerinden söz edilir. Süvarinin cesareti kutlanır ve kişi kahramanlık payesini atıyla karşılaştırılması suretiyle alabilirdi (at aşar alp). Taş yazıtlar, bir kişinin altı yüze kadar ata sahip olabileceğini ortaya koyar. Prens'in atları, kağanlık tamgaları taşır ve kağanlık çitleri (çıt) içerisinde yayılırdı. Kağanlık aygırları altın oynaklı olurdu (Irk-bitig). Oğuz Destanlarında ayrıca, kahramanların atlarıyla kardeşliğe dek giden dostça ilişkileri anlatılır. Bamsı Beyrek düşman kalesinden kaçar ve hayvan sürüleri arasında, arka ayakları üzerinde şaha kalkan ve sahibine doğru kişneyen atı, Boz Aygır'ı bulur. Bamsı Beyrek daha sonra usul gereği atını över ve şöyle söyler: At dimezen sana kartaş direm kartaşumdan yiğ! (editör. Ergin, s, 37) "ben bir atı değil, bir kardeşi, ah, kardeşimden de yakın birini çağırdım". Süvariler birbirilerini belli kıdemler gereğince selamlar. Uygur prensleri ve prensesleri

atlarından iner ve Budist keşişler önünde diz çökerler. Atlarından inen ve Umay olduğu düşünülen, cepheden bakıldığında bağdaş kurmuş taçlı bir figür önünde diz çökmüş at binicileri gösteren benzer bir sahne, Göktürk resimli taş yazıtında betimlenmiştir. Segrek'ten sonra ünlenen bir Oğuz destanında, kahramanın annesi, büyük kardeşi selamlama kurallarını anlatır:

Ağ boz atın üzerinden yire ingil,

El kavşurup ol yiğide selam virgil!

(editör. Ergin, s, 102)

İbn Bibi, kağan'ın kartal görünümlü kara çadırı altında, beylerin atlarından indiğini ve yeri öptüklerini nakleder.

Atlar sahipleri öldükten sonra da onları takip etti. Atlar, daha eski çağlarda cenaze ateşiyle birlikte yakılır veya onunla birlikte defnedilirdi. Atın kuyruğu kesilir ve bir sırığın ucuna takılırdı. Oğuz Destanlarında, kahramanın akıbeti belli değilse ve öldüğüne kanaat getirildiyse, atı kurban edilirdi ve kuyruğu bir sırığa bağlanırdı. Cenaze törenlerinde ölü için birkaç at kurban edilir ve atların donu, mezarın iki başına örtülürdü. Bu uygulama Göktürklerden beri tüm Türkler arasında görülmüştür. İbni Fadlan, bu uygulamanın, ölü kahramanın diğer hayatında ona atlar sağlanması amacıyla yapıldığını anlatır.

At, Orta Çağ'da ve daha sonra, eski çağlarda olduğu gibi Saltanat gücünün sembolü olmuştur. Türk kağanları, özellikle Harzemşahlar madeni paralar üzerine eski asvapati'nin kabartma figürlerini koymuşlardır. Hintliler, Memlükleri "asvapati" olarak anardı ve onların paralarında da süvariler ve bunlarla ilgili efsanelere (Asvapati, Sri hammira) değin kabartmalar vardır. Oğuz Destanları, kağanları, Orta Asya avcı kağanlıları ışığında anlatır. Her resmi ziyafet ertesinde prens ve tebaası av için at binerlerdi: Bigler hep ata bindi. Ala Tağa ala leşker ava çıkdı. Kutadgu Bilig Karahanlı prensini, sayısız ata sahip ve ahırında safkan at dolu olan bir avcı olarak anlatır. Karahanlı Hanedanlığı'nda en üst düzeydeki makam El-Başı'ydı (Kaşgarca El-Başı). Kaşgari süslü koşum takımlarına sahip olmaya, bandal ağacının tokmak biçimli kökleriyle at binerek oynanan çevgen oyunu oynamaya düşkün olduklarını anlatır. Kaşgari yine, Türk hükümdarı Tunga ile zaman olarak kişileştirilen, atı da zamanı sembolize eden mitolojik şahsiyet Ödlek arasındaki mücadeleyle ilgili epik bir nazım gibi görünen pek çok beyit zikreder (Kutadgu Bilig, beyitler 1388-89).

Anlamı yaklaşık olarak "atın efendisi" olan Orta Asya'da asvapati, İslam kültürü altında Farsça şahsuvar olarak adlandırılmıştır.

İbn Bibi El-Evamiri Aliye adlı eserinde (Ayasofya Müzesi, el yazması. No. 2985), yüksek memuriyete atanma törenlerinde yapılan binicilik törenlerinin öne

-mini anlatır. Anadolu Selçuklu Beyi Alaaddin Keykubad, beyleri kendisine bağladıktan sonra beyler tarafından siyah beyaz benekli dizginlenemez atını kavkabah (tuğ üzerine takılan metal ağırşak) ile süslemek üzere davet edilir. At binme törenleri aynı zamanda, kahinler tarafından uğurlu olduğu belirlenen zamanlarda başlardı. (folyo 209). Göktürklerde tahta geçme sırasındaki at binme törenleri de, Bey'in at binişi de süreyle sınırlandırılmıştır. Gerçekte, kehanetlerle bilinçsiz bir şekilde yönetilen devlet yöneticisine onu biraz sıkan bazı konular gündeme getirilir ve şöyle sorulur: "Ne kadar süre bizim kağanımız kalacaksınız?". Kağan'ın üzerine uzmanlığı gereken at, Kutadgu Bilig'de olduğu gibi olayların akmasında bir araç olan zamanı sembolize etmektedir (makale binit in Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü). İbn Bibi (folyo 216) at üzerindeki Kağan'ı en parlak halindeki güneşle karşılaştırır. Soylu at, yıldızlar grubuyla karşılaştırılabilecek, semavi bir varlıktır. Selçuklu Beyi'nin, başkent Konya'ya törensel bir şekilde atla gelişi, yaya haldeki koruyucular ve beylerle, fanfarlar ve filler tarafından taşınan davulların çıkardıkları seslerle birkaç gün sürmüştü. Bey Başı (rikâbdâr) semerli atla önde gelen diğer beyler ise törensel at binişlerinde, binici sayısına uygun olarak bulundurulan yedek atlarla (koşun at, Kaşgari) yol almışlardı.

Selçuklular Dönemi'nin muazzam tasvirleri Kağan'ı genellikle hizmetinde soylu bir atla tören kıyafetleri içerisinde tahta çıkarken gösterir. Diğer tasvirlerde ise vahşi hayvan, düşsel yaratıklar veya yırtıcı hayvan avında betimlenir. Bey düzeyinde kişilerin katıldıkları süvarilerin akınları da, Topkapı Müzesi'ndeki Varaka-Gülşah gibi Selçuklular Dönemi el yazmalarında sıklıkla yer almıştır. Tarihçiler, Farsçalaştırılmış şekliyle şimdi çevgen olarak adlandırılan Kaşgari'nin çöğeni ve cirit gibi çeşitli at binme oyunlarından söz ederler.

Benzer gelenekler, Memlükler Dönemi'nde Mısır'da ve Gaznelilerde olduğu gibi Türk olmayan topraklarda hüküm süren Türk Beylerinin saraylarında da var olmuştur. Profesör Bombaci, XXV. Doğubilimciler Kongresi'nde yaptığı konuşmada Gaznelilerin at biniş törenlerini anlatmıştır. İlhanlılarda da aynı törenler bulunmaktaydı. Gazan Han resmi Hanlık töreninin ardından at binme ve av amacıyla, maiyeti ve bayanlarla birlikte dört nala at koşturmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu gücüne at üzerinde kavuşmuştur. Savaş döneminde Anadolu ve Rumeli'de kimisinin beş yüzün üzerinde ata sahip olduğu özel ahır sahipleri iki yüz bin kişilik bir süvari alayı sağlamışlardır. Bu Oğuz destanlarında da anlatılan bir dönemdir: "yaya erin umudu olmaz" (Yaya erin umudu olmaz, Ergin, s, 33). At, ülkesini savunmak için mücadele eden savaşçıya denk bir saygı görmekteydi. Tuhfet'ül-Mülûk ve's Selatin'de atın saygınlığı, binicisini de onurlandıran çeşitli hadislerle vurgulanmıştır. Bilhassa İslam topluluğunu savunan süvari atlarını, meleklerin koruduğu söylenir.

Osmanlı'nın muazzam at binişleri, hakanlık törenlerinin ardından yapılan önemli merasimlerdi. Sultan, kılıç kuşanma törenini sürdürür veya at sırtında geri dönerdi. At sırtında olmayan keşifler kayıkla yapılırdı. Sultan böylece iki kıtanın ve iki denizin hakanı unvanı kazanırdı. At binişiyle ilgili olarak, sultanın kapısına bağlı atın evrensel dizginlerine sahip olmak gibi metaforlar üretilmiştir

(Nef'i'nin şiiri). Genellikle tüm uğurlu işaretleri veya ulu bir dağa benzetilen benekleri taşıyan "atın efendisi" (şahsuvar) benekleri dolayısıyla bir leoparla karşılaştırılır. Sonuncusu, güneş ışınlarını taşıyan, Aslan takım yıldızı olarak simgelenir. Alay, tahta çıkma töreninden sonra ilk uğurlu günde ve sultan at üstünde saray kapısında görününce geçide başlar ve sultan mehter marşıyla selamlanır. Sultan görkemli bir şekilde, arkasında mehter takımı, piyadeler, sancak ve tuğların yer aldığı, at gezintileri düzenlerdi. Atlar, süslerle (divan bisatı) donatılır, unvana uygun sayıda (sultan için otuz üç kişi) leopar postundan semerli, ipekli nakışlar ve kalkanlarla biniciler takip eder. Askeri kıyafetliler ve leopar kürklü Yeniçeriler ellerinde çalgılarıyla, Türkçe marşlarla yürürdü. Sultanın sarıklarından ikisi, sultanı selamlayan ve sultanın ilahi rehberliği için dua eden iki yana dizilmiş kalabalığı selamlamak için kaldırılırdı. Bu sahne, büyük ressam Osman'ın Hünername adlı eserinde tasvir edilmiştir. Selçuklu ve İlhanlılar betimlemelerinde olduğu gibi, erken dönem Osmanlı resimlerinde de, tahttaki Sultanın hizmetindeki, dizginleri seyisleri tarafından tutulan, soylu atlar resmedilmiştir.

Osmanlı sultanları diğer resimlerde, süvariler arasında görülmektedir. Avcılık soylulara ait bir spor olarak varlığını korumuş ve hatta hükümdarlık adeti olarak anılmıştır (Tuhfet'ül-Mülûk, folyo. 206) (mülûk ve selâtîn için sayd resm oldu). Diğer Osmanlı el yazmalarında olduğu gibi Hünername el yazması sayfalarında da sultan at sırtında, arkasında av köpeği veya atmaca bulunduğu halde betimlenmiştir.

Kaşgari tarafından anlatılan eski çöğen gibi at üzerinde oyunlar ve cirit, sultanın sportif başarılarını anlatan pek çok el yazmasında sıklıkla anılmıştır. At yarışları sultanın huzurunda düzenlenirdi. At gösterilerinde biniciler, dört nala giden atın eyerine tehlikeli bir şekilde tutunur ve bir çift mızrağı ustalıkla kullanırlardı. (Tuhfet'ül-Mülûk, folyolar 163 b ve başarı plaketleri)

Süvarilerin ve atların, maskeler, kürkler ve postlar yardımıyla çeşitli hayvan kılıklarına büründükleri turnuvalar düzenlenirdi. Tuhfet'ül-Mülûk el yazmasında, kuzu postuna bürünmüş, boynuzlu bir maske taşıyan bir savaşçı resmi yer almıştır. Bir diğer binici, inek veya kuzu maskesiyle fil kılığına bürünmüş bir atı sürerken betimlenmiştir (folyo 165 v). Folyo 238'de binici, bir aslan maskesi takmış ve at da yine kuzu kılığına girmiştir.

Osmanlı edebiyatının bir bölümü, soylu atların betimlenmesine adanmıştır. Tarihçi Vasıf, soylu atların Hicretten sonra 1219 yılında Topkapı Sarayı'nda ahırlarından alınıp, süslü takımlarından sıyrıldıkları ve özgürlüğe salıverildikleri, bahar otlaklarına bırakıldıkları yıllık törenleri anlatmıştır. Hava ılıman bir hale gelince, Mir-i Ahur, Sultanı otlaklardaki köşke davet eder ve yılın en iyi hayvan yavrusunu sunardı. Tarihi kayıtlarda çeşitli vesileler vasıtasıyla sultana sunulan veya sultanın hediye ettiği soylu atlar açık bir şekilde anlatılır. Pek çok törende, düğün törenlerinde, büyükelçilik resepsiyonlarında sultan ve yüksek mevkideki yetkililer, atla gezintiler ve yarışlar düzenlerlerdi.

Pek çok şiirde soylu atlar anlatılmıştır. Nef'i'nin, IV'üncü Murat'ın atlarından birisi olan ve Dağlar Delisi olarak isimlendirilen bir atı anlattığı Rakşiyye'si şu sözleriyle ün kazanmıştır:

Bir de Dağlar-delisidir ki şitab ettikçe,

Bir olur zelzeleden lerze-i kuh u-derya,

Sarsılır arz-u sema, sanki kiyamet koparır

Böyledir tünd u-şitab eyledikçe ammai

Gelse reftara döner bir sanem-i ranaya,

Başlasa cilveye döner bir tavus-i cinandır guya,

Perçemi sünbül-i Çin, cebhesi dibay-i Hita,

Cilve ettikçe ne dem, olsa perişan perçem,

Pür olur nügeht-i mişkinile girdab-i hava.

(Rakşiyye, Yund tarafından aktarılmıştır)

Atlar prens ve kahramanların ölümlerinde de onlara eşlik ederlerdi. Karaca Ahmet (İstanbul'da en büyük mezarlığa sahip bir evliya) ve Çanakkale Boğazı'nı ilk defa geçen Alaaddin Paşa gibi erken dönem Türk fatihleri, atlarıyla birlikte defnedilmişlerdir. IV'üncü Murat'ın atları, Sultan'ın cenazesinde semerleri ters vurulmuş bir şekilde geçiş yapmışlardı. II'nci Osman'ın çok sevdiği atı "Sesli Kır" hicretten sonra 1208 yılında Üsküdar Sarayı'nın topraklarında bir anıt mezara yalnız gömülmüştür.

Atları sahipleriyle birlikte defnetme geleneğinin yakın zamanlara kadar Türk hakları arasında yaşadığı, önemle kaydedilmelidir. Radloff, Sibirya'da üst düzey makamlardakilerin doldurulmuş atlarla (baydara) gömüldüklerini kaydeder.

3. At Donları Renklerinin

Sembolleri 5

Asya Hunlarının Hakanı Mao-tun, sembolize ettikleri renkler nedeniyle çeşitli renklerde atlarını, dört ana yöne (doru at veya demir kırı donlu atlar doğuya, kırmızı atlar güneye, beyaz atlar batıya, siyah atlar ise kuzeye) gitmek üzere süvari birliklerinin hizmetine vermiştir. Göktürkler Dönemi metinlerinde sıklıkla anılan don rengi ak olmuştu (ayrıca ele alınacak olan alacalılarla birlikte). Kaşgari, "beyaz" anlamına gelen Oğuz diyalekti dışında, ak'ın ayrıca "benekli" anlamına da geldiğini söyler. Ak at burada beyaz at olma yönüyle ele alınacaktır. Irk-bitig (Omen 29) ak atın dini özelliğine açıklık getirir: Ak at karşısın üç bolugta talulapan, aganka, ötügke idmiş. "ak at üç var oluş biçimiyle, dostluk ve yakarışı yaymıştır". Bu Mani el yazmaları, Uygur sanatında safkan beyaz atlar olarak temsil edilen Kanthaka ile ilişkilendirilebilir (Haertel'de resimlenmiştir). Ak atlar, kurbanlık olarak seçilmişlerdir (Çırgak betimlemeleri, Orhun, cilt III, s, 80). Prens ak ata biner:

Beg yontinaru barmış

Ak bişi kulunlamış…

(Irk-bitig, Omen 7)

Kül Tigin (Köl-tigin) yürüttüğü seferlerde çoğunlukla bir ak at ve aygıra binmiştir. Göktürkler Dönemi'nde değerli olarak addedilen diğer at donları arasında boz (Kaşgarca kırmızılı beyaz; Kül Tigin ve Tonyukuk'un böyle atları vardı) ve yağız (parlak koyu, Kül Tigin'in bindiği atlardan birisi) bulunmaktadır.

Orta Çağ ve sonrasında kır, ablak, kaşka, tepel, humâyî, semend rengi at donları bilhassa değer görmüşlerdir. Ancak tüm bu don çeşitleri, benekliler sınıfına girmiştir ve benekli atlarla birlikte ele alınacaktır.

Eski Turfan at figürleri kimi kez parlak maviye boyanmıştır. Aynı olağandışılık Selçuklu ve Osmanlı nakkaşlık sanatındaki at temsillerinde de gözlenebilir. En azından, sonrakiyle ilgili olarak kök (semavi, mavi) atın metinlerde sıklıkla zikredildiği göz önünde bulundurulmalıdır (Oğuz Destanları, s 14, kök bidevi ve Tuhfet'ül Mülûk, folyo 57 v, kök at). Doğu Türkistanlılar gri benekli atı, kök alaca olarak adlandırırlar. Yeşil atlar, minyatürlerde ve kitaplarda görülebilir. Tuhfet'ül-Mülûk'un, (folyo 55) yazarı, yeşilimsi donu, bir balığa benzetir.

Oğuz Destanlarında, al (kırmızı at) ile altın bir dağ arasında bağ kurulur (Altun Tağın al aygırı, editör, Ergin, 1964, s, 96). Kazan böyle bir ata biner.

Yine Oğuz destanlarında açık renk at donları, yüksek mevkide kişilikleri temsil eder görünür. "Türkistan'ın temel direği" Büyük Han Bayındır (Ergin, s, 41) boz (Kaşgari'ye göre, kırmızı benekli beyaz) ata biner. Erken dönemlere ait Anadolu edebiyatındaki İskender hikâyelerinde ölümsüz Hızır da boz ata biner. Öte yandan, Bayındır'ın kızı acımasız savaşçı uzun Burla Hatun, siyah ata biner. Bu bağlamda Anohin tarafından gösterilen bir olaydan söz edilebilir: Altay geleneklerinde, açık renk donlu atlar Ülgen'in semavi mabedine kurban edilirdi. Ancak yeraltı tanrıçası Erlik siyah bir ata binerdi.

Atların astrolojik müştemilatlarına Mao-tun'un atları anlatılırken değinilmişti. At renkleri konusunda benzer kurallar Timurlu yazar Kaşif tarafından zikredilmiştir. Sarı at güneş, kahverengi at Jüpiter, zarif kır at dişi gezegen Venüs, siyah at ise Satürn tarafından yönetilir. Alaca, iyiliği koşullara çok fazla bağlı olan Merkür'ün atıdır.

4. Alaca6

Alaca (benekli) sembolize ettiği özelliklerle, at donları arasında, eski çağlardan bu yana başta gelir. İ.Ö. 4. yüzyılda kuzey ormanlarının Barbarları, bir kaplanla karşılaştırılan benekli Tcheou-you beslemişlerdi. Türkçe bir kelime olan alaca, Han Dönemi'nden bu yana Çin kayıtlarında yer almıştır. Profesör Haneda'nın Orta Asya'dan aldıkları gelenekle Çinliler için de alacanın "semavi" at olduğu

belirtmiştir. Profesör Eberhard alaca kelimesini Altayların bir koluyla ve muhtemelen ilk Türklerden Tavgaçlarla ve Kansu'da Alaşan Dağlarıyla ilişkilendirir. Antik çağlarda, yukarıda adı geçen Türk kavimleri tarafından ala atlar yetiştirilmiştir. Türkçe kaya resimlerinde çok sayıda benekli veya çizgili donlu at örneklerinin tasviri yapılmıştır. Basmiller alaca atların sanatsal çalışmalarda daha detaylı olarak gösterildiği Doğu Türkistan ile ilişkileri dolayısıyla özel olarak dikkat çeker. Basmiller, Göktürklerin kuzeyinde karlı yörelerde yaşadılar ancak daha sonra Turfan bölgesine yerleştiler ve Uygurlardan önce bu bölgenin yerleşimcileri oldular. Kağanları, İdi-kut Beşbalık'ta Aşina Hükümdarlığı soyundan gelmektedir. Bu döneme atfedilen dikkate değer Astana atlarının tasvirleri arasında, Kaşgari'nin böğrül olarak andığı gibi, böğürleri alaca at örneklerini de vardır. Yaklaşık olarak bu dönemlerde, Barthold'a göre Türk nüfusa sahip Hotan'a yakın bir yöreden alanın tam bir tasviri gelir. At binici yarı Moğoldu ve göçmenlerin giydikleri tarzda pantolon, bot ve daha sonraları Türk balballarıı, Uygur resimlerinde tasvir edilen önde gelen kişiler ve bir Kırgız atlısı tarafından giyilen kısa İskit tunikleri giyerdi. Bu tunikler Oğuz Türkleri tarafından kurtak olarak adlandırılmıştır. T'ong Yabgu hakkında anlatıldığı ve Uygur resimlerde görüldüğü gibi, saçları T'ong Yabgu'nunki gibi dalgalanır ve bir eşarpla bağlanmıştır. Bir minayatürde görüldüğü üzere Uygur kağanlarının ışık halkalarındaki gibi alnında yuvarlak bir süs bulunmaktadır. Hotanlı bu binicide de ışık halkası bulunurdu. Hotan atlısı elinde, üzerinde bir kuşun uçtuğu bir kupa tutar şekilde betimlenmiştir. Buraya kadar tasvir genel özellikler gösterir. Profesör von Gabain, benzer bir kompozisyonu bir Uygur tasvirinde göstermiştir. Burada at binici, elinde kupa ve kupanın üzerinde bir kuş vardır. Tuna Bulgar bölgesinde, Omurtag Han'ın Madera taş rölyeflerinde elinde kupayla at biniciler görülmektedir. Bu üç şekil, soylu sınıfın doğaüstü kişiliği ile birleştirebilir. Hotan resimlerinde yuvarlak süs eşyaları cakravartin bu konuya açıklık getirebilir. Kupa saltanat amblemi olarak bilinir. Aşağıda belirtileceği gibi alaca soylu bir attı. Ancak, (siyah ve beyaz benekli, bkz. Kaşgari) Hotan atlarının ala donları ve bodhisattvas veya Orta Asya Kağanları'nın sembolü olan yuvarlak ve hilal biçimli baş süsleri, at figürlerine özel bir değer kazandırmıştır. Ala atın emsali, Irk-bitig'in alegorik unsuru, gece gündüz demeden yol giden ve hayatın başlangıcında biriyle karşılaşan Yol Tenri'yi hatırlarsınız:

Ala talı yol tenrim,

En yarın kiçe sürmen.

Utru iki aylığ kişi oğlu sokuşmuş, korkmuş,

"Korkma" timiş, "kut birgeymen".

(Omen 2)

Selçuklu edebiyatında siyah ve beyaz benekli at, eblek-i çark, zamanın akışı için kullanılan metaforik bir açıklamadır. Siyah ve beyaz benekler aralıksız olarak gece ve gündüzün birbirini takip etmesiyle karşılaştırılır. Yukarıda Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad'ın tahta çıkma törenlerinde at binme törenlerini başlatmak ve "o günlerin benekli atına" binmek üzere davet edildiği

ifade edilmişti. Bu kapsamda, Irk-bitig'in siyah beyaz benekli atlara binen huzursuz Yol Tenri'sinin eski Türklerin zaman tanrısı Öd veya Ödlek ile bağlantısı varmış gibi görünür. Ödlek, Kutadgu Bilig'de de binici olarak betimlenir:

Anasından toğup atansa adı,

Misafir bulup bindi Ödlek atı,

Günü bir mangım, tünü bir mangım,

İletür ölümke, kurutur engem.

(beyitler 1388-1389)

Hotan resimlerinde alacalı atın binicisi eğer Tanrı Öd ise alnındaki yuvarlak süs de kader çarkını temsil edecektir. Ödlek, bir zaman ölçüsü olan ay ile de karşılaştırılarak tanımlanmıştır. Kaşgari, ay ve Ödlek'in aynı yolu tuttuklarını söyler. (Alkınur Ödlek birle ay, cilt I, s, 41).

Yukarıda alanın yalnız zamanın sembolü olmadığı aynı zamanda alegorik olarak zamanın efendisi olmuş kağanın atı olduğundan da söz edilmişti. Kağanlar genellikle ala atlara binerlerdi. Oğuz Destanlarında ermin giyen, benekli ata (ala atlı as tonlu Kayı Inal han) binen Kayı İnal Han'dan sözü edilir. Kaşgari tarafından zikredildiği gibi, ak sözcüğü, "beyaz" veya "açık renkli" olmaktan ziyade "benekli" anlamına geliyorsa, Kül Tigin ve diğer Göktürk prensleri daha çok benekli ata binmişlerdi. "Benekli atlar" Çin imparatorlarının hazineleri arasında sayılmış ve dört atlı hanedanlık arabalarına koşulmuşlardır.

Kaşgari'nin Türk-Arap sözlüğü, Zengi'nin 12. yy.'daki at üzerine araştırması, Timur'un Umdetü'l-Mülûk'u gibi Orta Çağ'a ait kaynaklar benekli at türleri hakkında açıklamalar yapar. Genel olarak, benekli at uğurlu veya uğursuz bazı sembolik işaretler taşıyan ancak fazla faydalı olmayan bir binek olarak görünür. Zengi (fols. 63 v.-66, 69) beyaz benekli at (ablak, abraş, arjal) ile siyah benekli at arasında temel bir fark tespit etmiştir. İlk söylenenler iyi atlardır, belli koşulları taşıdıklarında (önleri beyaz benekli ve beyaz topuklu olduklarında) hükümdarlara layıktırlar. Sonradan bahsedilenler, bazı durumlarda çok uğurlu fakat kesinlikle zayıf olmayan atlar olarak kabul edilirler. Augurlar ne derlerse desinler Zengi'nin fikrine göre tüm beyaz benekler, beyaz yele ve mavi gözler, zayıflığın işaretidir. Bu bağlamda Kaşgari parlak tüylü benekli atların zayıf toynakları olduğunu belirtir ve gösterişli alaca'yı iki yüzüyle karşılaştırır: "İki yüzlü insanların benekleri saklanmıştır, atların benekleri üzerlerindedir." (Kişi alası içtin, yılkı alası taştın, cilt. I, s, 91). Diğer atlarda noksanlık olarak görülen özellikler, Türk atlarında noksanlık sayılmaz diye de eklemiştir Zengi (fol. 61v.). Bu söz Çin ve Türklerlerin bağlantısı olarak görülen (Tuhfetü'l-Mülûk fol. 50, Ashqar-ı Sini Çin'den bir atı sarımsı ve kızılımsı benekli, beyaz yele ve kuyruklu olarak tarif etmiştir.) ön beyaz benekler, beyaz yeleler ve mavi gözler gibi özellikleri de kapsar. Prof. Zajaczkowski 1964 PIAC toplantısı raporunda, Memlük Dönemi Türk-Arap Sözlüğü'ne not edilen don renklerine göre, bulaca terimi alacanın bir tür çeşididir. Buna göre, Prof.

Togan göstermiştir ki, Kaşgari bulak terimiyle küçük at demek ister ama aynı zamanda bulak terimini benekli at anlamınada gelir (Radloff, Wörterbuch).

Eski zaman İslami tasvirlerinde, Selçuklu ve İlhanlılar zamanlarında alaca, düzgün kaplanvari benekleriyle ya da omurgasındaki ejderha omurga çizgisiyle gözüktüğü Doğu Türkistan ve Çin resimlerinden farklı temsil edilmemiştir. Doğu Türkistan midillisinin orantı ve özellikleri 14. yy. alaca temsillerinde hâlâ görülebilir. Alaca figürü Orta Doğu'daki zevk ve merak normlarına da uymaktadır.

Doğu Türkistan çizimlerinde görülen düzgün kaplanvari benekli alaca, aynı görünüş ve karakterle Orta Doğu Türk ve İslam sanatında tekrar görünmeye başlamıştır. Burak bazen insan kafasıyla beraber alaca olarak tasvir edilmiş ve hing ya da ablak tanımlanmıştır.

Halife Hz Ali'nin atı Düldül, Osmanlı sanatında Kantaka çizimlerinde olduğu gibi (Esin, etkiler…, resim 67) yanmakta olan sarira taşıyan alaca olarak idealleştirilmiştir. Şanslı gezegen Merkür bir alaca atın üzerine resmedilmiştir. Kağanlar benekli atlarını sürmeye devam etmişlerdir. Oğuz Prensi Kayı İnal Han (ala siyah ve beyaz bir at üzerinde betimlenmiştir.) Türklerin Yakın Doğu'ya göçlerinin önemli zamanlarına ait bir figürdü. Selçuklu prenslik figürleri, Topkapı Müzesi'ndeki Varaka-Gülşah el yazmasında olduğu gibi, benekli atlar üzerine resmedilmiştir. Anadolu Selçuklu Sultanı'nın resmi at sürüşü, benekleri gece ve gündüzü temsil eden sembolik siyah ve beyaz (ablak) atı sürüşüyle karşılaştırılmıştır. 14. yy. Erzurum ozanı Mustafa Darir Erzeni de atların hükümdarını siyah ve beyaz benekli at (şahsuvar) olarak betimler.

Koydu ayağına rikabına şah,

Ta ola suvar ablaka nagah.

Guş olunup sahil-i ablak-i şah,

Şehsuvar olsuğunu bilirdi sipah

Mustafa Dairiri Erzeni, Yüz Hadis Tercümesi,

Ali Emiri Libr., ms. Şer'iyye no. 1154, fol. 133).

Oğuz Destanlarında alaca kafir Kağan'ın (Şökli Melik) atıdır ve altın bir dağdan doğmuştur: Altındağı alaca atın ne öğersin? Ala başlu kiçimçe gelmez bana (Salur Kazan'ın bozgunu efsanesi, Ergin. s, 15).

Hünername'de (cilt II, folyo 28) Osmanlı Sultanı Süleyman, av sırasında alacanın üzerinde temsil edilmiştir. Aynı kitabın diğer bölümlerinde, düzgün siyah ve beyaz benekli alacalar Sultan'ın başlıca hizmetkarlarına saklanmıştır, kendisi de uğurlu beyaz benekli olan esmer bir ata binmektedir. Osmanlı tarihçisi Küçük Çelebizade Asım Efendi hicretten sonra 1135 yılında, III. Ahmed'in Sadabad'daki yeni imparatorluk sarayını ilk defa ziyarete gittiğinde kaplanvari bir alacaya bindiğini

anlatır: Aslan takım yıldızına tırmanmış güneş görünüşüyle ortaya çıktı. Sultan kaplanınkilere benzer benekleri olan ve aslan pençeleri kadar güçlü toynakları olan benekli ata (rahş) biniyordu. Alaca kutsal figürlerle karşılaştırılan semavi bir hayvan olmaya devam etti.

Günümüzde, yaban eşeği sırtına benzer kara sırtlı atlar hem Doğu Türkistan'da hem de Kuzey Asya'da görülmesine rağmen klasik kaplanvari beneklere sahip benekli atlar çoğunlukla Doğu Türkistan'da bulunmaktadır. Aurel Stein, eski Hotan resimlerindeki (Eski Hotan, şekil D. VII 5) benekli atları, Yarkent'te satılan ve Yarkent midillisi olarak adlandırılan Doğu Türkistan midillileri olarak kabul etmiştir. Ancak Sayın Koşmak bana, bu özel tanımlama içerisindeki benekli atların Doğu Türkistan'ın her bölgesinde sıklıkla görüldüğünü ve komşu ülkelere satıldığını aktarma nezaketinde bulundu. Başın ön tarafında beyaz sekilere sahip olanlar uğurlu sayılırken, büyük beyaz lekelere sahip midilliler uğursuz (sür) sayılır.

Kaşgari, başında (tüküz) Ay'la karşılaştırdığı (makaleler tüküz, tükez, ugar, yetiş) beyaz leke olan atları över. Oğuz Destanlarında baştaki beyaz leke kaşka veya tepel olarak adlandırılır. Zengi ayrıca atının başındaki (folyo 65 v.) beyaz leke hakkında fikir beyan eder ve kişisel olarak beyaz topuğun her zaman zayıf bacakların göstergesi olduğunu düşünmesine rağmen iki, üç, dört beyaz at topuğunun uğurlu sayıldığını söyler. Ancak ön bacakta tek beyaz at topuğu hem uğursuz hem de tehlikelidir. Zengi bu konuyu Ebu Yakub el-Kutali'den yaptığı alıntılarla ispat eder. Beş ay Abbasi halifesinin hizmetinde ve yılın geri kalanında ise Kutal'da bulunan Türk Prensi Kutal, ordusunda bir Türkmen'in ön bacağının birisi beyaz bir ata bindiğini ve atın tökezleyerek binicisinin ölümüne yol açtığını gördü (folyo 66). Tuhfet'ül-Mülûk'ta (folyo 58), bir yıldızla karşılaştırılan başı beyaz lekeli koyu renk at (ablak) veya ağır olarak adlandırılmış ve uzun adımlarıyla binicisini zafere taşıyan ruhani at olarak tanımlanmıştır. Eğer ilave olarak atın topuklarında, bir dağa benzer şekilde bilezik benzeri lekeler varsa (mujimal al'-arva'ah) bu hükümdarlara yaraşır atların en hızlısıdır. Aslında Paris Ulusal Kütüphanesi'nde el yazması Cami'üt-Tevarih'te pek çok İlhanlı Kağanı böyle atlar üzerinde gösterilmiştir. Osmanlı Sultanı Süleyman başında ve üç (Hünername) veya dört ayağında beyaz benekler olan atlar üzerinde tasvir edilmiştir. Bu don modern Doğu Türkistan'da azgan adıyla resmedilmiş ve bölgede bol bulunan sıradan alacalardan daha fazla takdir edilmiştir.

Bir grup benekli at, suda yaşayan at efsaneleriyle ilişkilendirilmiş görünüyor. Bu bağlantıda garip olan Türkçede atların beneklerinin, hem payet hem de hayvan derisinde görülen pul anlamlarına gelen pul olarak adlandırılması ilginçtir. Zengi (folyo 69-71) Ebu Yakub el-Kutali'nin, yaban eşeği donlu (Orta Asya yaban eşeği boz renklidir, sırtı ve kürek kemikleri boyunca koyu bir çizgi bulunur) ve babası "ateşli göl"ün yanı sıra vahşi aygırlar olan bir Türk dağ atını tanımladığını belirtir. Su efsaneleriyle bağlantılı diğer bir don çeşidi, Kaşgari'nin, mitolojik Yol-Tenri ve Oğuz kahramanı Kayı İnal Han'ın beğendiği siyah beyaz donlu ala ile birlikte anlattığı kır'dır. Kır At efsanesi antik döneme eşittir. İnan tarafından aktarılan epik bir koşukta kozmolojik karakter verilmiş ve dünya yaratıldığında binicisiyle birlikte yeryüzü dışında yaşadığı söylenmiştir. Yaklaşık dokuz-onuncu yıllarda izlerini bulduğumuz Köroğlu'nun epik şiirlerinde Kır At'ın babasının Amu Derya sularından suda yaşayan bir

aygır olduğu anlatılır. Zengi, kır donu ikinci en iyi don olarak över (folyo 63, 65, sapid khing) ve hükümdarlara yaraşır olduğunu söyler. Ancak ayak topuklarında (yaban eşeğinde olduğu gibi) siyah lekeler ve sırtında uzun siyah bir çizgi, siyah bir yelesi ve kuyruğu olmalıdır. Bu at gençken sabz khing adıyla anılmış ve hükümdarlara yaraşır bir at olmuştur. Köroğlu, Dadaloğlu gibi kahramanlar, I. Bayezid, II. Mehmed, IV. Murad, II. Osman, II. Selim gibi Sultanlar kır ata binmişlerdir. Osman Hünername'de II. Mehmed'in yeni fethedilmiş İstanbul kentine, neşeli bir şekilde bir kır at üzerinde girdiğini anlatır.

Zengi ayrıca her ikisi de sarımsı kahverengi donlu atlar olan kula ve samanddan da bahseder. Bu atlar da ayrıca uğurlu siyah beneklere, siyah sırt çizgisine, yele ve kuyruğa sahiptirler. Türklerin kula olarak adlandırdıkları samand, Güneş'le bağlantılı olarak görülmüş (Kaşif) ve Osmanlı resimlerinde saltanat dağı olarak temsil edilmiştir. Ancak uğurlu siyah parçaların olmaması halinde samand değersizdir (alma kula, olsa dahi bir pula, Tuhfetü'l-Mülûk, folyo 55). Başkurdistan'da yarı vahşi, sırtı siyah çizgili (Sülgen) sarımsı kahverengi atların, İdil'in sularında bulunan aygırların soyundan geldiği kabul edilir.

Kharmunj'da sözü edilen ancak Zengi (folyo 63) tarafından tanımlanmayan, Osmanlı el yazması Tuhfetü'l-Mülûk'te siyah benekli yeşilimsi bir at olarak sunulmuş ve bir balıkla (hut) karşılaştırılmıştır.

Benekli atlar ayrıca av kuşlarıyla da karşılaştırılmıştır. İbn Bibi, göklerin kartalı takım yıldızıyla karşılaştırdığı hükümdarın kartala benzer (humayi) atıdan da söz eder. Nef'i IV. Murad'ın humayi atlarına işaret eder. Tuhfetü'l-Mülûk (folyo 58) sınıflandırmasına göre, birinci sınıf atlar arasında, yabani tavşan avcı kartalı (tavşancıl) pençelerine benzer şekilde, donunda kırmızı ve beyaz lekeler olan atlar bulunmaktadır. Köroğlu, Dadaloğlu'nun epik şiirlerinde daima benekli atlarla kartallar veya diğer av kuşları karşılaştırılır. Bu ilişki ileride detaylı olarak anlatılacaktır.

5. Ejderha-At 7

Atın en eski mitolojik çağrışımlarından birisi su ile olmuştur. Suda yaşayan at efsaneleri Uzak Doğu'dan Orta Doğu'ya kadar bilinir. Uzak Doğu'da, bana sayın Boyle tarafından aktarılan görüşle, mağara ile Hunlar ve Türkler tarafından yapılan ejderha ibadeti arasında bağlantı kurulabilecek, bir mağara içerisinde yaşayan ejderha mitolojisi mevcuttur. Kuça bölgesiyle ilgi kurulabilen ejdarha aygır mitolojisi ayrıca Hunlar üzerine bazı olayları da kapsar. Kuça bölgesinin atları, küçük ancak uzun yolculuklara dayanıklılıkları itibarıyla Türk atlarına benzemez değildi. Bu olabilir ancak Çin kaynaklarında ejderha aygır mitolojisi, Kul Oba'dan (Bkz. T. Rice, resim 13) Avrupa İskit çalışmalarından esinlenmiş görünüyor. Bu, suda yaşayan atlarla ilgili Helenistik temsillerle doğrudan ilişkilendirilmeyen ejderha giyimli bir figür şeklinde dekore edilmişti. Ku Oba ejderha atının mazgallı omurgası, Orta Asya ve özellikle de Altay ve Sibirya bölgelerinin tutamlı veya mazgallı yeleli at figürlerini anımsatır. Ejderha ve mağara aygırı efsaneleri yalnız Türklerle (Eftalitler, Tu-yü-hun'lar) bağlantılı olan kavimler değil, Türkler tarafından da bilinir. İbn Hurdadbih suda yaşayan bir at efsanesinin Türk versiyonunu aktarır. Kutal'ın Bek Hanedanlığı'nın Rustabak yerleşim bölgesi

kapısında, suda yaşayan beklerin nafile yere yakalamaya çalıştıkları, olağanüstü yaratıklardan türemiş aygırların ortaya çıktığı bir göl bulunurmuş. Daha sonraları suda yaşayan veya ejderha aygırlar efsaneler, bu büyülü aygırların genellikle yüksek bir platonun gizemli atmosferi içerisinde aniden ortaya çıkan, fablların ilk örneklerini oluşturan yabani atlar oldukları ortaya çıktı. Kaşgari bunları şöyle tanımlar:

Yaşın atıp yaşnadı

Tuman turup tuşnadı

Öğür alıp okraşır

(makale Öğür)

Zengi (folyolar 69-71) Abbasi halifesinin hizmetine giren Kutal Prensi Ebu Yakub'un hüküm sürdüğü günlerde meydana gelen bir episod anlatır. Semerkant büyükelçisi halifeye başta yaban eşeği görünümlü dona sahip çirkin bir Türk atından, çok çeşitli atların yerini aldığı bir at koleksiyonu sunar. "Dağ atı" (tagi) tabir edilen bu atın, azgın sulara sahip ve babası vahşi aygırlar olan bir göle bağlı evcil kısrakların yavrusu olduğu söylenir. Yarı vahşi midillilerin olağanüstü başarıları, en iyi atlara üstün gelmelerini sağlamıştır. Azgın olduğu söylenen sular ve mineral kaynakları Si-yu-ki ve ejderha efsanelerinin daima anlatıldığı her yerde varolmuştur. Bu yaban eşeği donlu Türk atları tagi daha sonra büyük olasılıkla Orta Asya'nın ejderha atlarından birisi olarak kabul edilmiş olabilir. Ejderha at efsaneleri, yalnız Orta Asya'da değil Orta Doğu'daki Türkler arasında da yaşadı. Bel kemiğinde yaban eşeği benzeri çizgisi olan benekli atlar genellikle suda yaşayan aygırlarla, (örneğin Kır At ve yukarıda zikredilen diğer atlar gibi) ilişkilendirilmiştir. Oğuz kahramanı (Ergin, s, 27) Bamsı Beyrek'in atı Ak-Boz da suda yaşayan bir tay'dı (deniz kulunu). Nef'i Evren (ejderha) atı'ndan bahseder.

On sekizinci yüzyılda dahi Anadolu'nun meşhur âşıklarından Dadaloğlu atını övmektedir. Dadaloğlu'nun tarzı, suda yaşayan atlar efsanesinin unutulduğunu ancak bu şeklin devam ettiğini gösterir:

At kulağın dikmiş de göz süzer

Gövel ördek gibi göllerde yüzer

Çırpındırır yele, ceyrandır tozar

Atın eşkini seldir, yiğite gerek

(Yund, Türk atı)

Profesör Togan'ın Başkurdistan'da boz donlu bel kemiği siyah çizgili tarpan benzeri yarı vahşi, babasının Şülgen'de göl benzeri Ak-Edil'de suda yaşayan at olduğu söylenen at türüyle bağlantılı, suda yaşayan at efsaneleri bulduğu vurgulanmalıdır.

Eski benekli at, Tcheou-you'nun, aynı zamanda bir ejderha olduğu hatırlanacak olursa, ejderha veya suda yaşayan at efsanelerinin, donunda kendine özgü işaretler bulunan yarı vahşi atları gösterdiği şeklinde sonuç çıkarmak mümkün olabilir.

6. Pegasus

Semavi at efsanesi,8 hem Helen mitolojisinde hem de suda yaşayan ejderhanın uçan bir şey olarak da betimlendiği Orta Asya'da, suda yaşayan atlarla ilişkilidir. Eski benekli at, güneş atı Tcheou-you hem bir ejderha hem de bir kuştu. Kuça'nın ejderha-atları, gökyüzünde kağanı taşıyan bir arabaya koşulmuşlardı.

Atların ilk defa cennetle çağrışımı, artarda gelen yılların döngüsü olarak kazandıkları konum itibarıyla gösterdikleri semavi belirtilerle gelmiştir. Eski Türk elyazmalarında semavi kağan "Göktürk" açık bir şekilde hayvan işaretleriyle gösterilmiştir. At ayrıca gök ve yıldız tanrıları olarak da ortaya çıkar. Öte yandan Waley'in ve Petrucci'nin Tun-huang denetimindeki bölgelerde yaptığı araştırmalarda elde ettiği neticeye göre, bu bölgede at hilali bir varlıktır ve kazlar da güneşin iki tekerlekli arabasını çekerler. Ay benzetmesi Kaşgari'yi, atın başındaki beyaz akıtmayı aya benzetme yanlışına düşülmemesi tavsiyesinde bulunduğu bir nükteli bir koşuk yazmaya teşvik etmiştir (makale tüküz). Timurun astroloji kitabı Lubab al-iktiyarat'da açık bir şekilde şeffaf görünümü nedeniyle değişken bir etkisi olan ayın yalnız huzursuzluk ve hareketin tercih edilir bir özellik taşıdığı atlar için uğurlu bir güce sahip olduğu kabul edilir.

Ölümden sonra cennete giden prens ruhu da at binmiş olarak tasvir edilmiştir. İbn Fadlan, İdil Bulgar bölgesinin Türk kağanının aktardığı, at binen ruhların mızrak dövüşçüsü olarak betimlendiği aurora borealis gibi görünen semavi fenomeni aktarmıştır.

Doğu Türkistan bölgesi bilhassa uçan atlar efsaneleri açısından zengindir. Bu bölgede anlatılan göksel atlar, eski Orta Asya'da yeniden ün kazanmışlardır. Kuça kağanı göksel at arabasına önem vermiştir. Bir Uygur resmi, Cahiz'in diz çökmüş midillileri anlattığı bir hikâyesindekini anımsatan, benzer şekilde ona yardımcı olmak için eğilmiş kanatlı iki midilli ile göğe yükselen bir Budist keşişi tasvir eder. Kanatlı at efsaneleri açısından zengin olan bölgeden gelen Kaşgari "kanatlanmak" kelimesi tesadüfi bir benzerlikle at binmek olarak kullanır. Kaşgari ayrıca at binmekten duyulan keyfi kuşmakla benzer kılan birden fazla özlü söz söylemiştir: er atın, kuş kanadın. (cilt I, s, 34)

Gerçekte zarif tarpan tipi vahşi atlar olan uçan atlara dair efsaneler Doğu Türkistan'da halen anlatılmaktadır. Muhtemelen bu efsanelerden kaynaklanan bir nedenle bölgede kuş biçiminde semerler kullanılmaktadır. Türkiye'de de atın hızı bir kuşun uçuşuna benzetilir.

Köroğlu Kır At'ı kuşların sultanı, dans eden kartal (Karakuş oyunlu kır at) olarak övmüştür. İbn Bibi Alaaddin Keykubad'ın atını, kartal takım yıldızlarıyla karşılaştırmıştır. Osmanlı edebiyatında olduğu gibi Oğuz Destanlarında safkan atlar avcıl kuşlara benzetilmişlerdir. Nef'i IV. Murad'ın (kartala benzer) donlu atı humayi'den özellikle bahseder ve diğer atları tavus kuşlarıyla karşılaştırır. Kanatlı tek boynuzlu at bir at olarak gösterilmiştir. (folyo'da şekil 66 v, Tuhfetü'l-Mülûk).

Halen anlatılan Altay efsaneleri arasında çok sayıda göksel at mitolojisi bulunmaktadır. At cennetsel bir figürdür. Ülgen'in aktardığı gibi kutup yıldızına bağlı olan diğer atlar otlar şekilde tasvir edilmiştir. Akşam yıldızı (Çolpan, Osmanlı Türkçesinde Çoban) sürüsü zengin otlaklarda otlayan yol gösteren bir attır. Solbon kamların tuttukları tempoyla birlikte elinde bir yıldız (Harva, s, 96) tutan süvari olarak gösterilir. Zengi Türkmen at yetiştiriciler için çoban kelimesini kullanır.

Johansen'in bana nazik uyarısı Altay kam'ın kurbanlık atı temsil eden bir sırıkla cennete kozmik bir gezi teşebbüsünde bulunduğunu hatırlattı.

II. Tamgalar, Dekorasyonlar ve At Süslemeleri9

Eski Türklerde atlar tamgalarla sembolize edilirdi. Yazılı kaynaklarda ve resimlerde rastlanan tamgalar aşağıda belirtilmiştir. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi adlı eserinin giriş kısmında Oğuz boylarının tamgalarına bir bölüm ayırmıştır. Bunlar arasındaki bir tamga bizim konumuzla ilgilidir: Ala yond denilen siyah ve beyaz benekli atlar yetiştirmekle ünlü Türk boylarında bilinen Alayondlu Oğuz tamgası. Bu tamgaların Ali Yazıcızade'nin Selçukname'sinde şeklinde açık olarak verilmiştir. Bir Sulek süvari atı figüründe yeniden üretilen tamga şeklinde sahiptir. Liu Mau-Tsai'nin T'ang-hui-yao'dan aktardığı Türk at tamgaları şunlardır:

Aşina atı

Ho-lu atı

A-şi-te

Ta-a-şi-te

Pa-yen A-şi-te

En-ki Güney Göktürk atı

Fu-yi-lu Güney Göktürk atı

Güney Göktürk atlarına benzeyen Ki-pi atı

Güney Göktür atlarına benzeyen Hi-ki ya da Uygur atları

Göktürk atlarıyla aynı olan Hu-si atları

Güney çöl atlarına benzeyen Nui-la atları

Bunun da ötesinde, Türkçe runik alfabesi, at sesiyle bağlantılı sesler içermektedir .

Yele ve kuyruk da ayrıca, eski göçmenlerden miras kaldığı anlaşılan bazı özellikler taşımaktadır.10 Geç Han Dönemi'ne ait sanat eserlerinde, kuyrukları kesilmiş ya da düğümlenmiş Asya Hunlarının süvari atlarına rastlanmaktadır. Pazırık halılarındaki büyük atlarda da aynı özellik görülmektedir. Türki dönemde, bütün at tasvirlerinde kuyruklar düğümlüdür. Irk-bitig bu alışkanlığı şöyle ifade etmektedir:

Tığ atın kudrukun tüğüp tiğret,

Yağız kodu…

(Omen 77)

Altın doru atının kuyruğunu bağla ve onu sür,

Kuyruğundaki düğümü çözmeli…

Bu yazıda anlatılmak istenen, atın eğitilmesi için kuyruğunun bağlandığıdır. Talas kitabelerinde ise atın ve kuşun kuyruğu için başka bir ifade göze çarpmaktadır: Taşına, uşına olıtı abadım "Taşına baktım ve kuyruğunu bağlamak için oturdum" (Orkun, cilt II, s. 135). Orkun, okuduğu bu yazıyı, Dede Korkut hikâyelerinde geçen, Bamsı Beyrek'in atının kuyruğunun bağlanması geleneği ile ilişkilendirmektedir (ağ boz atının kuyruğunu kestiler).

Orkun ayrıca, Pazırıklıların cenaze töreninde atların kuyruklarının kesildiği ifade etmektedir. Aynı geleneği Araplar, Hicri 44 yılında Multan Türklerinden görüp, kendileri de uygulamaya başladılar. Bu ikinci örnekte, öldürülen düşmanın atının kuyruğu bir ödül gibi kaldırılmakta ve bir direğe bağlanmaktadır. Kaşgari de "kesme", yani atın tüylerinin ya da insan saçının kesilmesinden şu şekilde değinmektedir:

Tünle bile bastımız

Teğmen yangak pustumuz

Kesmelerin kestimiz

(mak. kesme)

Geceleyin baskın yaptık

Saklanarak onlara pusu kurduk

Kesmelerini kestik.

Kaşgari ayrıca savaşa başlamadan önce atın kuyruğunun bağlanması alışkanlığını ispatlamaktadır:

Kudruk katı tüğdümüz,

Tenriğ öküş öğdümüz,

Kemşip atı teğdimiz,

Aldap yana kaçtımız.

(mak. kudruk)

Kuyruğu sıkıca düğümledik

Ulu Tanrı'yı övdük

Dizginleri çektik, atları mahmuzladık

Dörtnala gidermiş gibi yaptık

Kaşgari'nin şiirinde betimlenen sahne, Selçuk Türklerinin, Malazgirt Savaşı'nda dua ettikten sonra atlarının kuyruklarını bağlayıp savaşa dalmalarını anlatmaktadır. Yine Kaşgari, beçkem adı verilen, yak öküzü kuyruğu ya da ipekten oluşan, süvari atları ve savaşçıların örtündüğü bir çeşit kuyruk örtüsünden bahsetmektedir:

Beçkem urup atlaka,

Uygurdaki tatlaka

Oğri, yavuz itlaka

Kuşlar gibi uçtimiz.

(mak. beçkem)

Atları beçkemleyip,

Uygur topraklarındaki Barbarlara

Hırsız vahşi itlere

Kuşlar gibi uçarak saldırdık

Oğuz şiirlerinde “hotaz” denilen at gerdanlıklarından bahsedilmektedir (Ergin, s. 24). Raşid Tarihi gibi Osmanlı kaynaklarında bu örtü, Türkçesi “kotaz” olan kelimenin Arapçalaşmış haliyle kutas olarak geçmektedir. Raşid, devleti temsil edenlerin atlarında büyük nişanların bulunduğunu söyler.

Türk süvarilerinde, atların boyunlarında sallanan nişanlar, savaşçıların kafalarına taktığı sorguç ya da kuş tüyleri (Kaşgari’ye göre Türklere has bir işaret, mak. Türkmen) ve atlara takılan metal başlıklar gözlenir. Kaşgari ayrıca, atların boynuna takılan “moncuk” denilen boncuk, mücevher ya da aslan pençelerinden söz etmektedir. Moncuk kelimesi, İbn Bibi tarafından hükümdarlık standartlarını belirtmek üzere kullanılmıştır.

Türk süvarileri aynı zamanda zırhlıydılar. Kül Tigin’in mezarında, ancak yüz tane okun zırhını parçalamasından sonra yenik düşen kedimli at (haşeli at) zikredilmektedir. Uygur süvari atları, Pazırık kurbanlık atları gibi maske giyerlerdi. (Ettinghausen, ill.10)

At kuyruğu bir amblem olarak kullanılıyordu. Öte yandan Kaşgari, at kuyruğundan değil, ipekten yapılmış turuncu bayrağın hükümranlık gücünün alameti olduğunu söyler. Dokuz, yedi ve beş tuğ hükümdarların derecesini gösteriyordu. Profesör Gazimihal’in çalışmaları, Hakanlı tuğunun, (Osmanlılarda felek), üzerine müzik enstrümanlarının takıldığı at kuyruğu olduğunu ortaya koymuştur. Aslında, Kaşgari, tuğun sallanmasıyla ordunun hareket ettiğini ifade etmektedir (tuğum tikip uruldu, cilt I, s. 195). Ancak daha sonraki Selçuklu, Osmanlı, Akkoyunlu dönemlerine ait tarihi kayıtlarda, at kuyruğu standartları perçem, çalış ya da tuğ olarak geçmektedir. Osmanlı sultanları altı ya da yedi tuğ taşırken, paşalar rütbelerine göre daha azını taşırlardı. Savaş zamanında, sultanın tuğlarından ikisi dini bir törenle sarayın kapısına asılırdı. İki tuğ ordunun önünde gider, diğerleri de sultanın emriyle onları takip ederdi.

Bükülmüş yele, Kul-Oba ejderha-at motiflerinde görülen diğer bir özelliği oluşturmaktadır. Pazırık’ta resmedilen atta da bir üç bükümlü yele vardır. Ancak buruda bükümler çeşitli renklerdedir. Hunlarda yele kıllarını çantalarda saklama geleneği vardı. Üç bükümlü yeleler Altay, Sibirya ve Doğu Türkistan atlarına ait resimlerde sıklıkla görülmektedir. Bu, Sulek ve Altay gibi Kuzey Türklerine ait taş yazıtlarının tamamında tek tip olarak görülür. Üç bükümlü yele, Pazırık Dönemi’nden başlayıp, Türk Dönemi’nde, Altay, Sibirya ve Doğu Türkistan Türklerinde devam eden yerel bir gelenek olarak görülebilir. Türk kitabeleri ile birlikte bulunan bir hazinenin içindeki Nagy-Szent-Miklos kabının üzerindeki at resimlerinin de kümelenmiş yele taşıdıkları görülmektedir. Bu gelenek, Anadolu Türklerinin atlarında ve Zelenin’in gözlemlediği gibi Altay Türklerinin kurbanlık atlarında da görülmektedir. Kümeli yeleler, aynı zamanda Asya’nın iki zıt ucu olan Çin ve İran’daki at tasvirlerinde de görülür. Kümeli yelelerin buralarda bulunması, çok daha sıklıkla görüldüğü Orta Asya’nın etkisine bağlanabilir.

Türkler, atların bakımına ve süslemelerine özel bir önem vermişlerdir.11 Cahiz, Türk süvarilerin, kendi kendilerinin saraçları ve veterinerleri olduğu not eder. Halifenin elçisi huzuruna getirildiğinde, bir Türk kağanı kendi eyerini tamir ediyordu. İkinci Osmanlı Padişahı Orhan, epik şiirlerdeki kahramanlar

gibi, kendi atının nalları ve aksesuarları ile kendisi ilgileniyordu. Göktürk kalıntılarında da benzer eyerler -eyer başı ve parçalarıyla birlikte- görülmektedir. Pazırık eyerciliğinden geliştiği sanılan bu eyer türü, günümüze kadar ulaşmıştır ve Orta Asya ve Anadolu'da “Osmanlı eyeri” olarak bilinir. Süvari, ip ve çanta gibi eşyalarını eyer başına takar ve ok atarken ve at oyunlarında buna yaslanır. Göktürk eyer kaşları, av motifleri ile süslenmiştir. İstanbul'daki Askeri Müze'de ve Topkapı Sarayı'nda bulunan eyer başları, altın ve mücevher kabartmalarla süslüdür. Doğu Türkistan'da prenslerin eyer kaşlarının süslemelerinde nefritler kullanılmıştır. Bunlar genelde kuş kafası şeklindeydi. Büyük ve seyyar olan Türk eyerlerinin, kayışlarla tutturularak kaymaları engellenmiştir. Küçük diskler ve püsküllerle süslü olan bu kayışlar, daha erken dönemlerindeki Türk atlarında da görülür.

Atların, tahta eyerin ağırlığının yaptığı basınçtan korunması için de içlik denilen örtüler kullanılır. Astana Mezarlığı'nda bulunan Turfan atı resimlerinde, içliklerin kaplan tüyünden ya da kaplan postu desenli dokuma ürünlerinden yapıldığı görülür. Bu gelenek Osmanlı lardan günümüz Türkistanı'na da uzanmıştır. Bir süvari, sanat eserlerinde görüldüğü gibi, eyer olmadan, sadece içlik ile de ata binebilir. Arabayı çeken atın binicisi, ata eyer olmadan içlikle biner (Artamonov, s .454). Zengin biniciler, zengin işlemeli içlik kullanırlar. Osmanlılarda içliğe Köroğlu'nun dizelerinde de geçtiği şekliyle çul denirdi:

Beyler gelir sağlı sollu,

Hep atları sırma çullu,

Altın mıhlı, gümüş nallı…

Türk hakanlarının atlarının içliklerine, Selçuklu, İlhanlı, Timur, Osmanlı ve Türkmen kitaplarındaki resimlerde rastlanır.

Kaşgari, yüksek rütbelilerin kullandığı ve al denilen aynı turuncu maddeden yapılan içlikten bahseder.12 Karahanlı beyinin bayrağı da buna benzer. Atların binicisiz olduğu Altay taş yazıtlarında, “al”ın eyerin üzerine örtüldüğü görülür. Kan-çu Uygur Hanedanı Dönemi'ne ait bazı Tun-huang resimlerinde de turuncu renkli eyer örtüleri görülür. Profesör Ettinghausen'in çalışmalarına göre Arapçada gaşiye denilen ve prensle ilgili simgesel bir anlamı olan bu eyer örtüleri, Selçuklu Türklerinin Yakın Doğu'ya inmelerinden sonra Yakın Doğu İslami çalışmalarında tasvir edilmeye başlamıştır. Yakın Doğu'da Selçuklu Devleti'nin kurulduğu dönemlerde yaşayan Kaşgari, “al”ı, gaşiye ile aynı kökten gelen bir kelime ile tercüme etmiştir. Beyin gaşiyesini taşıma geleneği Selçuklu tarihinde birçok yerde geçer. Selçuklular tarafından mağlup edilen dinsiz (pagan) Türk prenslikleri, saltanata riayetin bir parçası olarak Selçuklu hakanının gaşiyesini taşırlardı. El-başı, koşun atları idare eden prens ile birlikte en yüksek rütbeli yetkilidir. Tuğrul Bey, Halife'nin gaşiyesini taşımakta tereddüt etmemişti. Belki de, bir saltanat amblemi olarak gaşiye ile hakanın bayrağından yapılmış olan “al”ın, aynı şeyler oldukları düşünülebilir. Celayir Prensi Sultan Ahmed tarafından yapılan bir minyatür, gaşiye ile Altay ve Hunların al'ları arasındaki benzerliği ortaya koyuyor. Eyer örtüsü, Osmanlı minyatürlerinde ve günümüz yazılarında da sık sık gösterilmektedir. Bunlar, önde gelen kişilerin seyisleri tarafından

taşınırdı. Osmanlı tarihçilerinden Raşid, Sultan III. Ahmed'in çocuklarının sünnet töreninden sonraki at binimini tasvir ederken, hanedanın yedek atlarının, prensin yedek atları ile aynı süsleri taşıdığını söyler: değerli taşlarla süslenmiş eyer ve kalkanlardan, aynı şekilde süslenmiş zinpuş ve kürklerden oluşan süsler. Her yedek at bir görevli tarafından sürülüyordu. Kırmızı eyer örtüsü, Osmanlı sultanlarını tasvir eden minyatürlerde ve Kırım Savaşı Dönemi'ne ait İngiliz seramik süslemelerinde de görülür. Doğu Türkistanlı prensler de yakın bir zamana kadar, sıkı bir şekilde işlenmiş eyer örtülerini (yapık) kullandılar.

Türklerin kıymetli eyer örtüsü kullanma geleneklerinin tersine, İranlılar başka amblemler kullanırlardı. Osmanlı tarihçisi Çelebizade, İstanbul'u ziyaret eden İran elçisinin yedek atının İran süsleri taşıdığını söyler.

III. Türk Sanatında At Türleri

Resim çalışmaları kadar edebi eserler13 de genelde Orta Asya atlarının, özelde ise Türk atlarının ayırt edici özelliklere sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Orta Doğu atlarını değerli kılan şeylerin Türk atları için geçerli olmadığını söyleyen Zengi, Türk atlarının fiziksel özelliklerini açıkladığı gibi, aynı zamanda Türklerin atları eğitme biçimini de över. Bu metotlar, tayları zorlamak yerine tatlılıkla eğitmek, onları iyi beslemek, mümkün olduğunca yalnız dolaşmalarına izin vermek şeklindedir.

Türk atlarının fiziksel özellikleri ise çok çeşitlidir. Bu özelliklerden bir kısmı, diğerleriyle karşılaştırıldığında daha vahşi bir kana sahip olmalarında aranabilir. Zengi, Türk atlarının olağandışı hızlarından ve dayanıklılıklarından söz eder. Bu atların boyları genellikle küçükle orta arasında değişir. Toynakları o kadar güçlüdür ki, bunlara nal takılmaz, ama yine de en sert arazilerde koşabilirler. Bu özellik resimlerde abartılarak gösterilmiştir. Yine resimlerde, bacaklar genellikle kısadır ve iki kürek kemiği arasında atın boyunun yaklaşık yarısına ulaşır. Profesör Togan'a göre, Orta Asya atlarının başlarını eğme gibi bir eğilimleri vardır ki bu jest birçok resimde tasvir edilmektedir. Butlar, safkan olanlarında bile Türkmenlerin argamak atında olduğu gibi genelde sıkıdır.

İbni Hurdadbih, Türk atlarının bedenlerinin uzunluğuna dikkat çekmiştir. Bu özellikle Orta Asya at tasvirlerinde, antik çağlardan, Orta Çağ'a (Resim ve hatta günümüz Altay at tasvirleri ile Türkmen argamaklarında görülebilmektedir.

Düz bir sırt, at üzerinde uzun yolculuklar yapan Türkler için, konforlu bir oturumu garanti eden en başta gelen özelliktir. "Yassı" terimi Osmanlı yazılarında (Tuhfetü'l-Mülûk) olduğu kadar Kaşgari'de de bir övgü olarak karşımıza çıkar. Bu özellik birçok Türk at tasvirlerinde görülür.

Uzun bir boyun da eşit derecede takdir edilmiştir. Bazı antik tasvirler Orta Asya atlarının boyunlarının doğal bir uzunluk ve yay gibi gerginliğe sahip olduklarını gösterir. Osmanlı eserlerinde de uzun boyunun, iyi atlayış sağlayan bir özellik olduğu vurgulanır (Tuhfetü'l-Mülûk).

Kuzey Asya'da yetiştirilen atlar ise belirgin olarak daha açık renktedir ve daha yumuşak tüylere sahiptiler. Bu özellik, Kaşgari'nin tüy dökme mevsiminden ve açık renkli tüy çeşitlerinden bahsetmesiyle daha belirgin hale gelir. Benekli atlara da sıklıkla rastlanmıştır. Türkmenlerin bölgesinde atlar daha parlak ve koyu tüylere sahiptir. Zengi'ye göre Türk atları açık renk yeleli ve mavi gözlüdür.

Kaşgari, yorga kelimesine eşanlamlı o kadar çok kelime sayar ki, okuyan birisi Doğu Türkistan'da yorga atlarının yaygın olduğu kanısına kapılır. Bazı atların yorga atı olarak doğduğunu, bazılarının ise bunun için eğitildiğini söyleyen Zengi, Kutal atlarının yorga atı olduğunu ifade eder. Yorga atları, sakin yürüyüşler ve aynı zamanda av içindir.

Son dönemde Osmanlı ordusunda bulunan Tatarlar, sıradan atlardan çok daha hızlı ve uzun süreli koşabilen yorga atlarına bindiler. Osmanlı döneminde yorga atları, eğitim atı olarak görüldü. Ahmed b. Musa Merkez Efendi Farsça rahvar kelimesini Türkçeye yorga olarak çeviririr ve "Türk atı" diye ekler. Koşmak da Zengi gibi, Doğu Türkistan atlarının yorga atı olarak doğduklarını söyler. Koşmak Doğu Türkistan atlarının bu özelliğini, buzlu doruklarda büyük çaba harcamalarına ya da uzun çayırlarda dörtnala koşmalarına atfetmektedir. Yorga atı olmayan atlar, Doğu Türkistan'da o kadar azdır ki bunlara "sök-sök" gibi özel bir ad verilmiştir.

Zengi, bir gerçeği üzülerek belirtir ki, cahil Türkler, atların nefeslerini açmak için burunlarına kesikler atarlar. Bu, Profesör Togan tarafından Orta Asya'da da gözlemiştir.

Eski Çinliler birçok at çeşidi biliyorlardı ve bunları yarı yabani Türk atları, midilliler, orta boy sürüş atları ve savaş arabalarına koşulan büyük atlar ve süvari atları olarak kategorize etmişlerdi. Zengi de hemen hemen aynı sınıflandırmayı yapar. Zengi, Türk atlarının mükemmel olmalarına rağmen ya küçük ya da orta boylu olduklarını ve bundan dolayı kralın etrafındakiler ya da ona eşlik eden müzisyenler gibi ikinci dereceden önemli kişilerin binimi için uygun olduklarını ifade eder. Midilliler, çocuklar, kısa yolculuğa çıkanlar ve atlı oyun oynayanlar tarafından kullanılmalıdır. Zengi, Türklerin av için büyük atları kullanmadıklarını, bunun yerine tagi denilen ve yaban eşeği kadar hızlı olan çabuk atları tercih ettiklerini belirtir. Orta boy at ise, büyük atların 6 kubit atlamaları ile kıyaslanmasından bahisle, "altıda dört" atlar denirdi. Altıda dört, Zengi'ye göre bütün amaçlar için uygun bir uzunluktur. Ağır atlar ise uzun sürüşler, yorga ve ağır biniciler için iyidir. Son olarak, altıda beş atlar savaş safları, mızrak dövüşü ve ağır biniciler için daha uygundur.

Aşağıda, Türk atlarının en karakteristik olanı yarı yabani midillilerden başlamak üzere, Zengi'nin sınıflandırılması verilmiştir.

1. Yarı Yabani Midilliler14

Profesör Eberhard, Çinlilerin yabani atlar ve Hunların binek atları için aynı kelimeyi (tao-tu) kullandıklarını belirtmiştir. Antik göçebelerin mezarlarında bu tür midillilerin kalıntılarına rastlanmıştır. O erken dönemlerden bugüne, resim çalışmaları, Przewalski ve tarpana karşılık gelen iki tür midilliye

işaret etmektedir. Bunların ikisi de varlığını korumuştur ve halen Orta Asya'da bulunmaktadır. M. Herrmans'ın çalışmaları Przewalski türünün Kuzey ve Doğu Asya'da, tarpanın ise güney Türkistanda bulunduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Ayrıca karma türlerden de bahsedilir. Tasvirler bu ayrımı teyit etmektedir. M.Ö. yaklaşık 5'inci yüzyıla ait Sibirya metal kabartmalarındaki ve Transbaykal'daki bir Hun mezarındaki at figürleri, Przewalski midillisi ya da günümüzdeki büyük kafalı bodur Sibirya midillileri ile ilişkilendirilebilir. Öte yandan T'ienşen Dağlarındaki bir Asya Hunları öncesi yerleşim yerinde bulunan at figürleri tarpan türü ya da karışık tür bir ata işaret etmektedir. (bkz. Ögel, pl III, resim 3).

Orta Asya göçebeleri bu tayları uzun göçlerde kullanırlardı. Avrupa Hunları, Avarlar ve Partlar, Przewalski türü atlar kullanırlardı. Przewalski türü taylara, Mançurya'nın Leao-yang mağaralarındaki duvar resimlerinde de rastlanmıştır.

Ancak, resimlerde görüldüğü kadarıyla geçmişte olduğu gibi günümüzde de midilli büyüklüğünde ama güzel görünüşlü atlarla yarışlar yapılmaktadır. Bunlar, nispî olarak daha küçü1 ve narin başları ve kemerli boyunları ile ağır Przewalski atlarından ayrılırlar. Aşağıda da anlaşılacağı gibi bu narin taylar, Hotan'da halen var olan tarpan tipi atların ataları olabilirler. Şu sonuca da varılabilir ki bu taylar Orta Asya'da antik devirlerden beri yarışlar için tercih edilen türlerdir.

Öte yandan Orta Asya'da bunların dışında midilli büyüklüğünde ama iyi görünüşlü, başları diğerlerinden nispeten küçük ve nazik olan atlarla yarışlar yapılıyordu. Bu yarışlar bugün de yapılmaktadır. Bu nazik atların bugün halen Hotan'da bulunan tarpan türü atların ataları oldukarı söylenebilir. Şunu da diyebiliriz ki, bu atlar ilk çağlardan beri Orta Asya'da yarışların aranan atlarıydı. Swat kabartmalarındaki Sidarta araba atları, Miran duvar yazılarındaki Vasantara binek ve koşum atları, yıldız tanrılarının dört atlı arabaları, Şorcuk'taki mozaikler, Tun-huang arşivlerindeki Katanka tasvirleri; bunların hepsi, nispeten küçük başlı midilli türleriydi. Uygur hayvan figürlerinde de bu tarpan türü atların birçok çeşidine rastlanmaktadır. Cahiz'e göre, Uygur çalışmalarında küçük midilli atları, Türk midillilerine emredildiğinde yaptıkları şekilde, sıklıkla dizlerinin üzerine çökerler. At yarışlarını tasvir eden resimlerde küçük güzel midilliler Buda'nın önünde diz çöker halde tasvir edilmişlerdir. Bu zarif atlardan bir sürü de, ki bunlar güneş ve ay tanrılarının atları olabilir, harika bir köşkün önünde duruyorlar. Ayrıca Göktürk kabartmalarında da, kaliteli atların arasında, beğenilen tarpan türü yarı yabani avcı atları olan midillilerin birçok örneği görülür. Bu küçük atlar tay değiller, özenle eyerlenmiş, üç bükümlü yele ve kaliteli bir atın diğer aksesuarları ile süslenmişlerdir.

Przewalski türü midilliler ayrıca Türk sanatında da yer tutar. Uybat bölgesinde bir mezarın içinde Türkçe yazıtlarla birlikte bulunan altın yaldızlı bir bronz kabartmada, atı çılgınca bir hızla dörtnala koşan bir okçu, bir avın arkasından ok atarken görülür.

Cahiz, Arapların Türk midillilerinin başarılarını gördüklerinde şaşkınlığa düştüklerini yazar. Bir hikayede, kaçmakta olan bir yabani at, görkemli safkan atlara binmiş Horasanlı biniciler tarafından

yakalanamıyordu. Bir midilliye binmiş olan kısa boylu bir Türk, bu "sevimsiz" çifte kahkahalar atan Horasanlılar ve Arapların gözleri önünde atını çevikçe sürdü ve yabani atı yakaladı.

Zengi, Abbasi halifeleri döneminde yarı yabani Türk midilli atlarından bahseder. Daha önce de belirtildiği gibi, tagi denilen Türk dağ atları, Semerkant elçisi tarafından halifeye hediye olarak getirilmişler ve Hutal ile başka yerlerden iyi atların önünde yürümüşlerdi. En iyi atları Bağdat'ta görmeye alışık olan halifenin etrafındakiler, kendilerine çirkin görünen Türk midillilerini görünce hep birden kahkahayı bastılar. Ancak elçi, bu tagi atlarının en hızlı avcı atları olduklarını açıklayarak şu hikâyeyi anlattı:

Eski zamanlarda iki Türk kabilesi birbiriyle savaşıyordu. Kabilelerden biri, diğerinin bütün atlarını, zirvesinde kızgın su olan bir dağa getirdiler. Orada kamp kurmak için durdular ve kısrakları bu suyun yakınında bağladılar. Orada gizlenen gözcüler, sonradan tagi denilen yabani aygırların oraya geldiklerini ve kısraklarla çiftleştiklerini gördüler. Bu tagiler o kadar hızlıydı ki yaklaşık 50 kilometrelik bir mesafede, ne yaban eşekleri ne de geyikler onlara yetişemedi. İki yaşına kadar olan tagiler kısa bir süre sonra Türkler tarafından yakalandı, eyerlendi ve eğitildi. Daha yaşlı olan taylar evcilleştirilemedi. Türkler tagiyi kementle dağ eşeği yakalamak ve dağlarda avlanmak için kullandılar. Tagi atı meziyetlerini, Bağdat'ta kendisini denemek için yapılan bir yarışta da ispatladı. Halifenin diğer atlarıyla aynı duruma gelmesi için beslendi, bir süre bakıldı ve nalsız olan toynakları nallandı. Yarıştan bir gece önce atlar 75 kilometrelik bir mesafeye götürüldüler ve ertesi gün şafak sökerken yarış başladı. Tagi tam sabah namazı bitiminde varışa ulaştı ve bir 75 kilometre daha gitti ki artık binicisi tükendi. Halifenin iyi cins atları ise varışa ancak 6 saat sonra, öğle namazı ile ikindi namazının arasında ulaştılar. Bunun üzerine, yılın beş ayında halifeye hizmet eden ve dönemin en büyük at meraklısı olan Hutal hükümdarı Yakub el-Kutali, daha fazla tagi midillisi bulmak için Türkistan'a geldi. Yakub ayrıca tagiyi tanımlamıştı. İyi bir atın emaresi olan şeyler taginin görüntüsünde yoktu. Tagi, yaban eşeğini andıran garip görünüşlü, seyrek tüylü, altıda dörtlük orta boy bir attı. Ancak yaban eşeğinden daha dolgundu. Güçlü kemikleri, omuzları ve toynaklarıyla sağlam bir görüntüsü vardı. Boynu kısaydı. Yeleleri ve kuyruğu kısa ve kabaydı. Kısacası tagi, yabani bir atın görüntüsüne sahipti. Soluk alma kapasitesini artırmak için burun deliğinde bir kesik atılmıştı. Tagi kelimesi Kutadgu Bilig'de de anılmaktadır.

Orta Çağ'da da yarı yabani küçük Türk atlarından sıkça bahsedilir. Kaşgari, en hızlı avcı atının, yabani bir aygır tarafından döllenen ama evcil bir kısraktan doğan "arkun" olduğunu söyler. Kaşgari ayrıca, Bulak Türkleri tarafından yetiştirilen, sırtı düz ve rahat olan küçük atlardan bahseder ama bunların ana ya da babalarının yabani olduğuna dair birşey söylemez. Kutadgu Bilig'e göre arkunun Karahanlı Devleti'nde şerefli bir yeri vardır.

Oğuz boylarının şiirleri, Dede Korkut efsanelerinin geçtiği 9. yüzyılda Türklerin kullandığı iki hızlı at türü arasında ayırım yapmaktadır. Deli Karçar'ın zulmünden kaçması gerektiğini anlayan Dede Korkut, hükümdarın ahırlarındaki en hızlı atı ister. Bunlar iki tanedir: Küçük başlı küçük aygır (kiçi

başlı kiçer aygır) ve koyun başlı kahverengi aygırdır. (toklı başlı torı aygır). Tanımlar tarpan türü bir ata ve ağır ve tüylü Przewalski atına karşılık gelmektedir.

Çok sayıda Türk midillisinin Orta Doğu'ya göçleri Selçuklu Dönemi'ne rastlar. Yakut, Dicle nehrinde su içen bu alışılmadık atları gören Arapların şaşkınlıklarını anlatır. Bunu görenler, Peygamber'in, atlarını Dicle'nin suyunda sulayan ve İslam dünyasında egemenliği ele geçirecek olan Moğolları tarif eden hadisini hatırladılar.

Selçuklu Dönemi'ne ait sanat eserleri, avlarda küçük atların kullanıldığına tanıklık etmektedir. Mozaiklerdeki, bronz aynalardaki ya da Konya'daki Alaaddin Tepesi kalıntılarındaki atlı avcılar, Sasani hükümdarları gibi kraliyet atlarına değil, Leao-yang mağaralarındaki avcılar veya Uybat kabartmalarındaki kaplan avcısı gibi midillilere biniyorlardı.

Bunlar Kaşgari'nin, avlanan Türk prensini anlatan şiirinde de hatırlatılmaktadır:

Çağri alıp, arkın münüp, arkar yeter

Avlar keyik, taygan idhip, tilki tutar

(Şahini alır, arkuna biner, dağ keçisinin ardından yeter,

Geyik avlar, köpeği tilkinin ardına salar.)

Nazik görünüşlü tarpan midilli atları, 15.Yüzyılın sonuna kadarki Osmanlı sanat eserlerinde, prenslerin bindiği safkan at tasvirlerinde boy göstermeye devam eder. Bu dönemden sonra prensler daha görkemli atlara binmeye başladılar. Midilliler, Anadolu biniciliğini anlatan resimlerde halen tasvir edilmektedir. Yund gibi bazı uzmanlara göre Anadolu midillileri kısmen Orta Asya midillilerinin neslindendir.

Öte yandan tarihi kayıtlara ve resimlere göre, Orta Asya'da, yabani tayların eski yöntemlerle yakalanmasına ve evcilleştirmek için sürüler halinde beslenmesine devam edildi.

Bu bağlamda, İstanbul'daki kaynağı bilinmeyen bir grup çalışmanın, Türkistan ve Çin sınırlarıyla bağlantılı olduğu söylenebilir. Hatta Profesör Togan, Muhammed Siyah Kalam'ın, Muhammed Bahşi Uygur'un Timur Dönemi'ne ait kayıtlarda tarif ettiği, Çin porseleni yapmaya çalışan oldukça yetenekli, ünlü ve tuhaf sanatkar olabileceğini belirtmiştir. Ressamın Uygur kökenli olması ve Çin tekniklerindeki başarısı Siyah Kalam'ın çalışmalarının özellikleriyle açıklanabilir.

Siyah Kalam'ın çalışmaları, Doğu Türkistan ve Çin sınırındaki Şorcuk midilli figürleri, Uygur midilli resimleri ve Ming Dönemi'ne ait Doğu Türkistan "alaca" midillisi tasviri gibi tasvirlerle ilişkili olabilir.

Yabani midilli atları olan “kulan”ların kementle yakalanmasına günümüzde devam edilmektedir. Doğu Türkistanlılar, nefes almanın bile zor olduğu yüksek platolarda yaşayan kulanlardan bahsederler. Kulanlar, yaban atları, yaban eşekleri ve katıra benzeyen ama tamamen beyaz ve kırmızı çizgili türler şeklinde görülür. İstanbul’da yaşamakta olan Turfanlı Hacı Abdurrahim, Türkistan-Tibet sınırındaki Çerçen bölgesindeki Çimen Dağlarında zebraya benzeyen hayvanların olduğunu haber vermiştir. Abdurrahim’e göre bu hayvanlar çok çevikler ve asla yakalanmıyorlar. Abdurrahim ayrıca hem Çimen Dağlarında hem de Altay Dağlarında, çizgisiz, kül grisi donlu yaban eşeklerinden bahseder. Altay Dağlarındaki kulan atları büyük başlıdırlar ve muhtemelen Przewalski türüne aittirler. Altay ve Bal Köl midillileri bu kulanlarla çiftleştirilmektedir. Bu Moğol midillisi görünümlü yarı yabani atlar öylesine hızlıydılar ki (Kaşgari’nin bahsettiği arkunlar gibi), bütün yarışları kazanıyorlardı. Huysuz olmasıyla bilinen Bar Köl midillisine binmek zordur. Muhammed Siyah Kalam’ın bir resminde görüldüğü gibi Kırgızlar da tazıları, şahinleri ve kartalları ile kulan avına giderlerdi.

En hızlı ve en iyi görünümlü kulan atlarının Hotan Dağlarında bulunduğu bilinir. Bu kulanların nesillerinin kuşlara dayandığı şeklinde söylentiler vardır. Aynı zamanda veteriner de olan Koşmak, bu atlardan birkaç tane yakaladığını ifade etmiştir. Altın donlu ve küçük başlı bu zarif yaratıkların tarpan türünden oldukları düşünülebilir. Profesör Togan, Başkurdistan’da aynı şekilde zarif, açık kahverengi donlu ve çizgili, suda yaşayan aygırlardan türediği söylenen yarı yabani “şülgen” denilen atlar gördüğünü söyler.

2. Orta Boy Safkanlar15

Tarihi kaynaklar ve sanat eserleri, Orta Asya’nın orta boy atlarının ana özelliğinin hızları ve dayanıklılıkları olduğunda birleşir. Bu atların yarı yabani tarpan türü midillilerden çok farklı özelliklerde olmadıkları bilinir. Sanat eserlerindeki küçük başlı ve kemerli boyna sahip atların midilli mi yoksa orta boy safkan mı olduğunu anlamak bazen güçtür. Orta boy safkanların muhtemel bir prototipine T’ien-şan dağlarında bulunan Hun öncesi döneme ait bir tasvirde rastlanmıştır. Tasvirleri günümüze de ulaşan bu at, Przewalski türü midilli ile bir safkanın birleşimi olan uyumsuz bir görüntüye sahiptir.

Johensen’in makalesine göre, bu tür, bükümlü yeleleri olan değerli bir binek atı şeklinde, eyerlenmiş olarak bulunur. Hun Noin-ula mezarlarından çıkan dokumalar da benzer şekle sahip iki ata işaret eder. Mançuryadaki Leao-yang mağara duvarlarındaki tasvirler de benzer karakteristikleri sergilemektedir. Astana’da bulunan mezar figürleri de belki de abartılı bir şekilde, ağır gövde ve butlar ve tüylü ayaklar ile, uzun ve kemerli boyuna bağlı, ilginç derecede güzel bir başın birleşimini gösterir. Göktürk Altay kabartmalarına dönecek olursak, üç at türü içinde süvari atı büyük, midilli küçük ve orta boy binek atı ise Tien-şan türüdür. Dayanıklılığı ve hızıyla meşhur olan Türk av atı, büyük oranda Göktürk kabartmalarındaki orta boy ata benzetilebilir.

Kutal ve Soğd’da da yetiştirilen Kuça’nın ünlü “şen” atları, Türk av atları gibi, uzun yolculuklarda kullanılan, benzersiz bir dayanıklılığı olan küçük atlardır. 6. ve 7. yüzyıla ait Türkistan sanat eserlerinde tasvir edilen küçük tip atlar muhtemelen şen atlarını temsil etmektedir. Şorcuk’taki daha

büyük mozaik at figürleri ve Varakşah süvari okçusunun atı, midilli ile süvari atı arasındaki orta boy atlar olarak sayılabilirler.

7. yüzyılın sonlarında Türkler, şen atlarını yetiştirdikleri bölgede, şen atlarına benzeyen, tasvirleri günümüze kadar ulaşan bir tür at yetiştirdiler. Bunlar, binek, av ya da süvari atı olarak kullanılan, güçlü ama zarif görünüşlü orta boy atlardı. Türk kabilelerinin güneye göç etmeleri ve Kansu bölgesinde yarı yabani Hun midillilerinin belirmesi, güney çöl Göktürk atlarının yetiştirildiği zamana denk gelir. Bu atlar Fergana kralının ve Uygurların atlarına benziyordu. Sse-ki, Fu-li-yü, K'ipi, Hu-si, Nula; bunların hepsi prototip Sse-ki güney çöl Göktürk atına benzer atlar yetiştirdiler. Bu güney tipi Türk atları, Aşina ve diğerleri gibi kuzey bölgesi Türk atlarından kolaylıkla ayırt edilemez. Güney Türk atlarını yetiştiren Sekiler, 690-705 yılları arasında çölü geçerek Kansu'ya geldiler. Tun-huang'da bulunan ve şimdi Ermitaj Müzesi'nde olan, Artamanov tarafından bir Türk biniciyi tasvir ettiği söylenen figür, muhteşem siyah süvari atı gibi Turfan bölgesi safkanları tasvir eden Uygur resimleri ile ilgilidir. Uygur ressamları yalnızca Orta Asya'nın yetenekli sanatçılarından olmadıkları gibi aynı zamanda at anatomisini de iyi biliyorlardı ki, bu ancak binici olmaları ile açıklanabilir.

Kantaka'daki bir başka Uygur resmi (ince bir zerafete sahip süt beyaz bir safkan), Uygurların safkanlar konusundaki estetik zevklerini doğrulamaktadır. Gerçekten de denilebilir ki, ideal Türk atı şekli, Uygur safkan resimlerinde vücut bulmuştur.

Güney Türk safkanlarını gösteren bir başka eser de, Profesör Ettinghausen tarafından yayımlanan Sung Dönemi'ne ait Çin resimleridir. Bu resimler Uygur süvari atlarını göstermektedir. Hotan atlarını gösteren başka Çin resimleri de vardır. Bunların hepsi, siyah Uygur süvari atlarına benzeyen orta boy safkanlardır. Şu da belirtilmelidir ki, Çin tasvirleri, şişman at tasviri yaygınlığı yüzünden bundan sonra deforme olmuştur. Eski Türkler, ince yapılı, hızlı atlardan (incka, yüğürük) hoşlanıyorlardı. Irk-bitig, şişman ve tembel atları geleceğe ait kötü bir işaret olarak görmektedir. Buna rağmen, belki de Çin etkisinin yaygınlaşmasından ötürü, bakımlı beylik atları kavramı, iyi beslenen ancak hareketli ve zarif Türk safkanlarının önüne geçti. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, "beğler semüz atlanır" (beyler şişman atlara binerler) diyordu.

Profesör Togan'ın Arapça kaynakları araştırması, güney Türk atları konusuna açıklık getirdi ve Türklerden önce Kuça ve çevresinde "şen"den başka at olmadığını ortaya koydu. Araplar, Türkler ve Toharlılardan öğrendikleri bütün atlara "birdaun" diyorlardı. Daha sonraki Emevi ve Abbasi dönemlerinde, Toharistan dağlarındaki at yetiştiricileri büyük oranda Türk'tü. İlk kez bir Tohar atı, Bayincur adındaki bir pagan Türkü olan Fergana elçisi tarafından Emevi Halifesi'ne sunuldu. Araplar, bu birdaun safkanın hızını ve dayanıklılığını takdir ettiler. Kutal'daki bey hanedanı tarafından yetiştirilen ve Profesör Togan'ın şen atları ile aynı olduğunu belirttiği atlar da aynı derecede değerliydiler. "Bek"ler, Kutal ve Bağdat'taki Abbasi halifeleri için atlar yetiştirdiler. At yetiştirme konusundaki eseriyle bilinen Ebu Yakub el-Kutali, bir Bek prensiydi.

Türk ve Tohar atları Araplara ağır göründü ki bu atlara "birdaun" dediler. Profesör Bambaci'ye göre Latince kökenli olan bu kelime hem orjinalinde hem de Arapçalaştırılmış şekliyle "ilkel" (çn: İng. draft) at anlamına geliyordu. Araplar bu kanıya, Przewalski midillilerinin tabiatındaki ağır görünümden dolayı kapılmış olabilirler. Przewalski atları, küçük boyları, olağan dışı çabuk adımları, yerlerinde duramamaları ve güçlü toynakları ile atalarının yabani olduğunu ele veriyordu.

El-Cahiz, hangisinin en iyi birdaun olduğunu göstermek için kağanın binek atı ile, Sasani imparatorunun bineği olan en iyi Orta Doğu binek atını karşılaştırdı. Muhtemelen efsane olan bu karşılaştırma, yine de her iki türün özelliklerini direk olarak gözlemlememizi sağlıyor. O dönemin büyük kağanı, Çin ile Horasan arasındaki Kuşan'da yaşayan, "Atların Efendisi", Dokuz Oğuz hükümdarıydı. Eğer Kuşan olarak bilinen yer Kuça ise, Atların Efendisi'nin başkenti, "şen" atlarının ve antik çağların ejderha atlarının yaşadığı yerdi. Bu nokta da Profesör Togan'ın, birdaunların kökeninin antik şen atlarına dayandığı şeklindeki görüşünü doğrulamaktadır.

Büyük Kağan ve Sasani imparatoru at sırtında müzakereye tutuştular. Kağan sıkı bir şekilde oturmuştu ve bir heykel gibi hareketsiz duruyordu. Resimlerdeki gibi muhteşem bir görünüşü vardı. Sasani hükümdarı ve Türk birdaunu oldukça canlıydı. Sasani hükümdarı heyecanlı bir şekilde ellerini ve kafasını hareket ettirirken, birdaun yürüdü ve şaha kalktı.

Kaşgari, hem yarış hem de eşkin atı olarak kullanılan "ikılaç" adlı, güzel görünümlü bir at türünden söz eder. Zengi'nin Kutal eşkin atı ile ilgili anlattıkları, ikılaçın, Güney Türkistan ve Kutali ortay boy atlarının bir türü olması ihtimalini akla getirmektedir. İkılaç, Karahanlı hükümdarının ahırındaki iyi atlar arasında bulunmaz. Türk ve Türkmen atlarına ilişkin Ebu Yakub El-Kutali Dönemi'ne ait bilgiler, ikılaç atının özelliklerini açıkça anlatmaktadır. Ebu Yakub, yaklaşık 500 kilometrelik bir sefere çıkmaya karar verir. Askerleri arasında, yalnızca bir tek atı olan bir Türk görür. Oysaki hükûmdar, sefer sırasında birçok atın tükeneceğini biliyordu. Ancak bu Türkmen, atının sefer sonuna kadar orduyu takip edebilecek kabiliyette olduğunda ısrar eder. Bu durum Ebu Yakub'un dikkatini çeker ve Türkmen'in atını izlemeye başlar. Genç binici atını durmaksızın sürer, seferin yorgunluğuna bir de av ve polo partileri eklenir. Genç Türkmen, atının serbestçe dolaşmasına izin verir ve onu iyi besler. Türkmen atı diğerlerinden fazla yemektedir ve toynağıyla toprağa vurarak daha fazla yulaf istemektedir. Diğer atlar yorgun ve zayıf düşerken, Türkmen atı heybetli görüntüsüyle dikkat çeker. Ebu Yakub, Türkmen atlarını, kaliteli olduklarına dair bir işaret taşımayan, orta boy atlar olarak tarif eder. Ama bu at güçlü kemiklere, Orta Doğu'da birinci sınıf olarak bilinen, pürüzsüz bir dona sahip doru atıydı. (kumait, Türkçe yağız). Bu özel bir attı. Zengi'nin kendisi de böyle bir ata sahipti. Bu at Zengi'nin polo oynadığı, avlandığı ve sefere çıktığı, ak sekili eşsiz bir attı. Yani Türkmen atı, bütün amaçlara uygun, kuzey Türklerinin yarı yabani tagi atlarından daha koyu dona sahip, orta boy bir attı. Marco Polo, Türkmen atlarının Anadolu Türkleri tarafından da yetiştirildiğinden bahseder.

Konya'daki Alaaddin Sarayı'nda bulunan ejderha ve aslan avındaki at kabartması, Zengi tarafından tarif edilen orta boy Türkmen atı olma ihtimali vardır. Kahramanlık şiirlerindeki alplar da birçok amaç için kullanılabilen, aynı zamanda oldukça güzel görünüşlü atlara sahiptiler. Ayrıca

Osmanlı minyatürlerinde de, eşkin atı olarak eğitilen, çok yönlü özelliklere sahip atlar olarak uzun yolculuklarda kullanılan orta boy at türleri görülmektedir. Seferlerde, büyük at hükümdar ya da komutana ayrılır, diğer ileri gelenler ise orta boy iyi tür atlara binerlerdi.

Orta boy safkanların birdauna benzer daha ağır bir türüne, Selçuklu, İlhanlı ve Timur dönemine ait sanar eserlerinde sıkça rastlanır. Komik görünüşlü bazı tasvirler, Göktürk Altay taş oymalarındaki at figürlerini anımsatmaktadır. Kökeni belli olmayan bu çizimler Blochet tarafından Herat ekolüne, martin tarafından ise Osmanlı ekolüne ait bulunmuştur.

Profesör Togan, Bedahşan Türkleri tarafından yetiştirilen ve birdauna benzeyen bir at türünden bahseder. Bu at, güçlü toynaklı, göze çarpan canlılığı burnuna atılmış bir çizikle daha da artırılmış, orta boy bir attır. Bu tür, başını klasik bir safkan gibi yukarda değil, Doğu Türkistan tasvirlerinde görülen orta boy atlar gibi aşağıda tutmaktadır.

3. Büyük Safkanlar16

Çin kaynakları, nispeten daha büyük türler olan süvari ve araba atlarının ölçülerini verir. Göçebelerin mezarlarında bu tür büyük atların iskeletleri bulunmuştur. Rudenko'ya göre bu atlar, bizzat göçebeler tarafından yetiştiriliyordu. Vitt ise göçebelerin bu atları başka yerlerden edindikleri görüşündedir. Sanat eserleri incelendiğinde, eski dönem Orta Asya atlarının, uzun büyük gövdeleri ve düz sırtlarıyla, araba atlarına benzediği görülür. Hun araba atları meşhurdur ve hafif bir savaş arabasını bir günde bin "lis"lik bir mesafeye taşıyabildikleri söylenir. Her biri Pazırık kilimlerinin üzerine oturmuş binicileri taşıyan beyaz büyük atlardan oluşan bir alay, Sidarta atlarının veya Miran duvar resimlerindeki beyaz Vasantara araba atlarının ölçülerindedir. Han süvari atları da büyük görünüşlüdür.

4. Türk-Arap17

Türk ve Arap soyundan atların çiftleşmesinden doğan ve bugün Türkmen argamak ya da Arap midillisi olarak bilinen melez soy üzerinde uzun uzadıya incelemelerde bulunulmuştur. Tarihi kayıtlar, Türk ve Arap soylarının çok erken bir dönemde biraraya geldiklerine işaret etmektedir. Türk atlarının Orta Doğu'ya Emeviler döneminde gelmiş oldukları kaydedilmektedir. Zengi, Türkmenler ile Arapların kendi atlarının iyi özelliklerini öne sürdükleri Ebu Yakup el-Kutali döneminden önce geçen bir olayla ilintilendirerek bu gerçeği doğrulamaktadır (folyo,83). Arap atı Uygur topraklarına 1006 yılında gelmiş ve Uygurlar tarafından Çinlilere sunulmuştur. 1068'de yazılmış olan Kutadgu Bilig'de, Karahanlı hükümdarının atları arasında "tazî"dan söz edilir. "tazî" sözcüğü yine de her zaman bir Arap atı için kullanılmaz, Araplar tarafından Horasan'da ya da başka bir yerde yetiştirilen bir at için ya da Arap atının andıran herhangi bir soydan at için de kullanılmış olabilir. Oğuz destanları, özellikle Arap atından, (Ergin, s: 21) ve "bedevi" ya da "uzun boyunlu bedevi"den ya da diğer soyu belli olmayan büyük atlardan (Kazılığ Dağlarının iri atları) bahseder.

Orta Asya'nın İslamlaşmasını takiben çeşitli özel cins atların çiftleştirilmesinde, soylu atlar olarak bahsi geçen Horasanlı soylar da bir role sahip olmamalılar. Hudud'ül-Alam Horasan'da atların yetiştirildiği bir iki yer sayar. Ancak bu elbette ki bu atların Türkistan soylarından tamamıyla farklı oldukları anlamına gelmez. Cahiz tarafından da kaydedildiği üzere, Türkler ve Horasanlılar, Mekkeliler ile Medineliler kadar birbirine yakındılar. Horasanlı sözcüğünün kendisi de etnik bir kökenin göstergesi değildir ve bir Türk kadar bir İranlı da olabilir. Aslında Horasanlı usta binicilerin Arap oldukları da ortaya çıkacaktır. Öte yandan "Abbasi Halifeleri tarafından şimdiki Türkiye'nin güneyine yerleştirilmiş" Horasanlılar, N. Ramazanoğlu'nun da XXVI. Doğubilimciler Kongresi'nde belirttiği üzere, Türk biniciler idi. Öyleyse iri Horasan atlarının Kırgız (Girtis) atları gibi iri Türk soylarıyla bağlantısı olması muhtemeldir. Bunlar da yine, birdaun'un gelmesinde önce Bedahşan'da var olduğu söylenen iri cins yerel atlar olabilirler. Marco Polo Dönemi'ndeki antik iri atların anıldığı efsane de İskender ile bağlantılıydı. Horasan ve İran atları arasında bir bağ bulunması muhtemeldir. İran atı, hem Cahiz Dönemi'nde hem de sonrasında Türk-Arap soyunun İslam dünyasının ideal at standardı olarak kabul edildiği dönemde sakinliği ile bilinen bir cins idi. Osmanlı döneminde ise, Afgan yetiştiricilerinin atları bu İranlı yetiştiricilerin atlarıyla bağlantılandırılıyordu. Afgan krallarının elçilerinin 1141'deki İran ziyaretlerinde Küçük Çelebizade, atlarının İran atlarına benzerliklerinden bahseder ve bu atların mizacını, Cahiz'in, el ile yeni bir pozisyona taşınması gereken satranç taşlarına benzettiği atlarınki ile kıyaslar.

Sanat çalışmalarına geri dönersek, İç Asya ve Yakın Doğu atlarının çiftleşmesinin ürünü olan melez soyların ilk işaretinin, Kaşr'ül-Khayr'in bir resmindeki, Arapların ve İranlıların aksine Türkler gibi traşlı, Orta Asya tarzı kıyafetler içinde ve yine bir Türk prensi gibi saçları dalgalanan bir okçu binici betimlemesinde görüldüğü söylenebilir. At da, safkan çöl atı gibi ince bacaklı ya da Sasani küheylanları gibi bodur değildir. Ancak Güney Türk ve Çin tasvirlerindeki atlardan daha iridir. Bununla birlikte uzun gövdesi, basık kıçı ve düğümlü kuyruğu ile Orta Asya soylarının bazı özelliklerini taşımaktadır. Aslında, daha çok Türk-Arap melez soyundan geldiği söylenen şimdiki Türkmen "argamak" atına benzemektedir. Kaşr'ül-Khayr resminde, Arap ve Türk atlarının çiftleşmesinden doğan melez soyun Ebu Yakub al-Kutali Dönemi'nden bile önce var olduğuna dair izler taşımaktadır.

Kayıtlarda (Zengi folyo: 46, 48-49), öte yandan, Türk kısrakları ile Tazi (Arap mı Horasanlı mı?) aygırların çiftleştirilmesinden bir melez soy denemesini ilk yapanın Ebu Yakub olduğu ifade edilmektedir. Ebu Yakub'a, atlarla ilgili konularda, alanlarında uzman 10 Türkmen ile aynı derecede usta 10 Horasanlı rehberlik etmiştir. Zengi, Türk uzman ve yazar Ebu Yakub el-Kutali'yi Arap amatör ve yazar Muhammed Abdullah İbni Müslim ile karşılaştırıyor.

Takriben hicri 555 yılında yazan Zengi de Türk-Arap soyunu bildik bir at soyu olarak düşünüyor. Ancak yine de safkan Türk atlarının özgün özelliklerini kaydederek bunları Türk olmayan iri at cinsleriyle karşılaştırıyor. Tüm bu at cinslerinin Zengi'nin bahsettiği ve kendisinin de yaşadığı Musul ve Şam (folyo 50b) yöresinde çok sayıda olduğu anlaşılıyor. Zengi Farsça ve Arapçanın yanında Türkçeyi de biliyordu. Türk Zengi hanedanıyla aynı dönemde yaşamış ve bu hanedanla bir bağı vardı.

Gerçekten de “merhum Sultan Muhammed”in sarayından ve geniş ahırlara sahip olup sürekli spor arkadaşlarıyla yarışlar ve binicilik oyunları düzenleyen hükümdarın saray vasallarından bahseder (Nasruddin Akkuş, Musullu Zeynüddin Küçük). Zengi’nin kendisi de, binicilik sporlarına meraklı genç bir adam iken Abu Yakub el-Kutali’nin ünlü yapıtını (folyo: 46v., 50v.) eline geçirdiği günleri heyecanla anan ateşli bir amatördü.

Kitap resimlerindeki atlarla ilgili betimlemeleri değerlendirecek olursak, Moğol istilası, kendisiyle birlikte pek çok Orta Asya at cinsini de getirmiş ve muhtemelen Türk-Arap at soyunun gelişimini kesintiye uğratmış olmalı. Kaşr’ül-Khayr atına ve şimdiki Türkmen argamak’ına benzer güzellikte ideal at görünüşü, yalnızca Timur Dönemi’nde yeniden ortaya çıktı. Türk-Arap ideal at cinsine yeniden dönüşün Türkistan ile Horasan’ı birbirine bağlayan eskiden Arap ve Türkmenlerin buluştuğu ve Türkmenlerin şimdi argamak yetiştirdiği antik bölgede gerçekleşmesi önemlidir.

Bu evrimin ardından Timur Dönemi resim sanatı geliyor olabilir. Topkapı’daki hicri 1160 tarihli bir koleksiyonda yer alan ve Timur Dönemi ressamlarından Ferganalı Emir Celal Kasi’ye mal edilen bir at tasviri Türkmen argamak’ının ilk görünüşünü resmetmektedir. Türk Çağatay aristokrasisinden Tebrizli üç Türkmen (Cafer Baysunguri, Ali Muşavir ve Kivam el-Din Mucalid) ile Timur Dönemi Prensi Mirza Halil’e ait bir çalışma olan 1437 tarihli Baysungur-Şahname’de yine argamak tasvirine rastlanmaktadır. Bu çalışmada, yine de, incecik bacaklar gibi şimdiki Arap atı özellikleri göze çarpmaktadır. Türk üstat Mahmut Mudhahhib tarafından Buhara’da 1545’te Nizami’nin Mahzen-i Esrar’ı (Sırlar Mahzeni) için yapılan tasvirlerde, daha çok şimdiki Arap küheylanlarına yakın daha narin atlar görülmektedir.

Timur Dönemi resim sanatında, değişmeyen bir safkan at tasviri söz konusudur. Bu at, antik birdaun gibi, yük taşımada, avda, binicilik oyunlarında olmak üzere çok amaçlı olarak kullanılan bir binek hayvanı gibi görünmektedir.

Orta Asya Türkleri argamakları, biniciler arasındaki rekabet nesnesinin bir dağ keçisi olduğu oğlak (buz-Kaşı) denilen şimdiki binicilik oyunlarında da kullanmaktadırlar. Rusya Türkistanı ve ağırlıkla Türklerin yaşadığı Kuzey Afganistan bölgesindeki Orta Asya’nın “güney” tipi atlarının modern yetiştiricileri, festivallerde argamaklarıyla gösteri yapmakta ve onları gündelik yaşantılarında da kullanmaktadırlar. Doğu Türkistan’da argamak aynı zamanda yalnızca festivaller için ve oğlak oyunu için yetiştirilmektedir. Yerel yarı yabani ve diğer midilliler yarış ve avcılıkta tercih edilen atlardır.

Tüm Orta Asya Türkleri binicilik oyunları için en güzel kıyafetlerini giyerler. Türkmenler de, büyük, koyun derisinden ya da daha küçük karakül keplerini giyip Göktürklerin üç parçalı ceketlerine benzeyen parlak çapanlarını giyerler. Kırgız ve Doğu Türkistanlılar da fötr ya da tırtıklı ya da yukarı doğru kıvrık, leopar ya da başka hayvan kürkü ile süslenmiş ve tüylerle kaplanmış kadife şapkalar giyerler. Bu şapkalar Siyah Kalam’ın binicileri betimlediği resminde (İpşiroğlu, “Ein Beitrag…”) de gözlemlenebilir.

Türkiye'de at tasvirlerinde çoğunluğu Kuzey Asya midillilerinden oluşan bir karışım sunulmaktadır. 16. yüzyılda, üzerinde sultan ve yüksek düzeyde şahsiyetlerin resmedildiği büyük ölçüde bir alay atının özelliklerinde bir argamak türü ortaya çıkmıştır. Türk süvarilerinin tasvir edildiği sayısız resimde de aynı kompozisyona rastlanmaktadır. Baş kumandan, argamak görünüşünde iri bir safkan alay atı üzerinde görülmektedir. Subaylar ise, üzerlerinde uzun mesafeler katedilebilecek ve düşmanların saldırılarına karşı konulabilecek dayanıklı orta boy atlar üzerinde bacakları iki yana açık olarak resmedilmiştir. Yedekte seyisler eşliğinde götürülen atlar da vardır. Anadolulu süvari, günümüze kadar gelen gürbüz Anadolu midillilerinin yanında sıraya dizilmişlerdir (Esin, Türk Minyatürü…pl. 9).

Kitap resimlerinde cirit atılarak oynanan binicilik oyunu ciritin betimlendiği sahnelerde, argamak atının bu şekilde de kullanıldığı gösterilmektedir. Türk köylüler, hâlâ cirit oynamaktalar ancak kendi Anadolu midillileri ile.

Tarihi kayıtlarda, İç Asya atlarının daha sonraki tarihlerde, Kırım Hanları ya da Türkistan prensleri tarafından Türkiye'ye hediye edildiği ya da göçmenler tarafından getirildiğinden birden çok yerde söz edilmektedir. Argamak türünün bir ideal at türü olarak değerlendirilmesi, Osmanlı sarayında, saray ressamlarının bir yerel okulu ile yanyana çalışan Şah Kulu'nun himayesindeki bir Türkmen üstatlar okulunun kurulmasıyla uygun görünmektedir. Merhum Profesör Meriç, Çaldıran Savaşı sonrasında Türkiye'ye gelen birkaç Türkmen ressamın adını yayımlamak üzereydi. Topkapı arşivlerinde bulunan bu liste ne yazık ki yayımlanamadı. Osmanlı ressamlar tarafından saray binek atlarının kusursuz bir görünümü olarak argamak stili ideal at türü benimsendi. Sultanın binicilik başarılarına pek çok sayfa ayrılmış olan ve ünlü Osmanlı ressamı Osman tarafından resimlendirilen 1585 tarihli yapıtı Hünername'de sürekli olarak argamak türü safkan atlar saray binek hayvanları olarak gösterilmektedir. Muhteşem Süleyman'ın atı da Koşmak'ın ifadesine göre, tipik bir azgan (en yüce) argamak türündedir.

Azerbaycan ve Kırım'ın kaybedilmesiyle birlikte Osmanlı'nın Türkmen ve Tatar dünyasıyla bağlarının kesilmesinin ardından safkan atlar da yalnızca Arap topraklarından gelir olmuştur. Osmanlı ideal at türü, hiç olmadığı kadar çok yuvarlak kıçlı, parlak donlu ve ince topuklu safkan Arap atına benzemeye başlamıştır. Hizri 1106 tarihli Osmanlı Türk derlemesi Kitab el-makbul fi fadhail el-kuyul'da diğer iyi atlar arasında kısaca Türkmenler ve Oğuzlar (fol. 17 v) tarafından yetiştirilen türlerden bahsedilir ancak dünyanın en iyi atının "hurma renkli çöl saylavisi" (fol 19) olduğu da kabul edilir.

Aynı yazar, atı, eski Türk resim çalışmaları ve metinlerinde detaylı bir şekilde betimlenen mecazi olarak belirgin ancak sapasağlam, yiğit ve grotesk at özelliğinden yoksun neredeyse insan mizacında çok uysal bir at olarak tanımlamaktadır. Atı, sultanın resmi geçitlerde kullanmak için ayırdığı bir alay atına indirgemiş gibi görünmektedir: İyi bir at hoş bir edaya ve ceylan gibi gözlere sahip olmalıdır. Kulakları birbirinden çok ayrık saz yaprakları gibi olmalıdır. Küçük dişler, tam yuvarlak bir alın ve kupkuru kirpikleri olmalıdır. At yüksek olmalı, yüksek belli, hassas burunlu, geniş yeleli, yuvarlak

göğüslü, dolgun butları, geniş bir terkisi olmalı. Orantılı bacakları koyu renkli topukları, olmalı. At soğuk ve ilgisiz değil hızla cevap verir olmalı. Sağa sola selam verirken gururla yürümeli. Değerini bilmeli ve adımlarını dikkatli atmalıdır. Bir nehirle karşılaştığında korkmamalı ve uzun adımlarla geçmelidir. At, iki yüzlülüler gibi sinsi sinsi yürümemeli, nazik beyefendilerinki gibi düzgün adımlarla yürümelidir. At asla kalçalarını ve cıdağısını eşit yükseklikte tutmaktan vazgeçip gevşememelidir. 18

Bu insan özelliklerini içeren tasvir, at çağının sonunun geldiğinin ve eski Orta Asya'nın yiğit kavramının gözden düşüşünün ya da Türk'ün bu günlük arkadaşı ata olan düşkünlüğünün bir başka yönü olup olmadığının bir ifadesi olup olmadığı merak edilebilir. 19. yüzyılda bile Kırım Hanı Gazi Giray'ın sözlerini açımlayan Namık Kemal, hala Orta Asya ve Anadolu yaylalarında at yetiştiren Türklerin at yarışlarına düşkünlüklerini örnek vermektedir;

Rayete meyl ederiz kaamet-i dilcu yerine

Tuğa bel bağlamışız, kakül-ü hoşbu yerine.

1 Atlarla ilgili Hiung-nu (Hun) gelenekleri: Eberhard, Çin kaynaklarına göre Orta Asya at cinsleri; Çin'in Şimal Koşuları, s, 67, 69, 75, 76, 84, 94, 11, adı geçen yazar. Çin Tarihi, s, 17, 59. Türklerin kullandıkları kementler: Gabain…Chotscho, resimli. 28 B. Türklerde kement ve okçuluk: Al-Jâhiz, s, 28-31. Farklı Türk at yetiştiricilerinin gelenekleri: Eberhard, Çin kaynaklarına göre…; adı geçen yazar, Çin'in Şimal Komşuları, s, 68-86. Al-Jâhiz, s, 10, 11, 29, 331. Göktürk ve Uygur atları: Liu Mau-Tsai, s, 452-3. Togan, Eski Türklerde at yetiştiriciliği geleneği ve tarihi kayıtları; adı geçen yazar., Umumi Türk Tarihine Giriş, III. Bölüm, s, 167, notlar 330, 331 ve IV. Bölüm, s, 209, not 106; adı geçen yazar., Orta Asya Etnoğrafyası, s, 86, Şen Atları: N. Togan ve Z. V. Togan'ın notları, Peygamber Çağı'nda Orta Asya, s, 6, 41-2, 51-3 ve s, 60-1 notları. Çeşitli Türk ve Horasan atları: Minorsky, Hudüd al-âlam, s, 99, 100, 116, 119. Gir-tis atları: Bacot, s, 10. Uygur Hanedanlarının atları: Kaşgari, makale, Barsgan. Barsgan'ın saptamasında: Minorsky, Hudûd…, s, 116., Hephtalite, Tu-yû-hun, Soğd atları: Eberhard, Çin Kaynaklarına Göre; N. Togan, s. 28, Soğdların Şen atları üzerine 6'ıncı not. Eftalitler ve Karluklar üzerine Saptamalar: Togan, Eftalitlerin ve Bermekilerin menşei meselesi. Tu-yû-huns Türk olarak asimile edildi: Minorsky, …Marvazi, s, 99 not 3. Süvarilik oyunları: Kaşgari, makaleler. Çöğen, çoğanmak, bandal. Modern Türk atları: Doğu Türkistan ve Türkiye'den İsa Alptekin ve bir zamanlar Kaşgar'da veteriner ve şimdi de aynı görevle ile Taif'te bulunan Abdürrahim Koşmak'a verdikleri değerli bilgiler dolayısıyla müteşekkirim. Profesör Togan ve Yund'da Orta Asya atları ve Türkiye'de at yetiştiriciliğiyle ilgili olarak yalnız çalışmalarıyla değil şifaen verdikleri bilgilerle ve tavsiyelerle kıymetleri desteklerini esirgemediler. Merhum General, 1963 yılında Afganistan Büyükelçisi olan Omar Sardâr Han, Afgan topraklarında yetiştirilen argamaklar hakkında ayrıntılı bilgi sağlayarak destek verdiler. Cömert destekleri olmasaydı bu çalışmaya girişme olasılığımın da olmayacağı yukarıda adlarını zikrettiğim kişilere minnettarlığımı ifade etmek isterim.

2 At cini: Eberhard, Çin Kaynaklarına Göre… Kaşgari, makale yund. Müçel, Turan, On iki hayvanlı Türk Takvimi, s, 51, 84. İbrahim Hakkı dosyalar. 82-5, hayvanlı takvimin yapraklarında

koşuklar halinde. -Dosya metinleri, 3, 3 İkyatiprat-i Türki; "hükema itibarınca kaçan at yılı olsa, cenup tarafında ve nevahi-i Türkistan'da harp ve kital ve hunrizeş çok vaaki olup, kış katı olup bazı hayvanat helak ola ve bazı meyveler afet edine lakin yaz ekinleri eyu ola ve bahar faslının ekseri günleri bûrudetle geçe ve bazı taamların nev'i ziyade ola. Ekser halkın meyli sefer ve ticaret ve av ve şikar kılmakda olup…Eğer bu yılın evvelinde mevlût vücuda gelse, yaşı uzun olup padişahlar huzurunda sözü makbul ola ve hem daniş, merdane ve hub ruy ola. Eğer yıl ortasında vücuda gelse, ulu himmetli olup, dana ve daniş pezir ola. Ekser evkaat sefer ve hareketi çok kılup ehl-i israf ola. Ve eğer yılın ahirinde vücuda gelse, huni ve enduh-kin olup, hiçbir işte sebatı olmayup lakin mütemevvil ola."

3 Atlarda Omenler: Irk-bitig, Orkun, cilt II, s. 73 ve takip eden, omens II, V, XI, XVI, XVII, XIX, XXIV, XXXV, XXXVI, XXXIX, XLVII, L, LII, LVI, "Zayıf, hızlı atlar": Bang-Gabain, Omen utru kelmek. Fazla beslenmiş atlar, kötü bir belirti: Irk-Bitig, Omen LVI.

4 At'ın Lordu (asvapati): Beal, cilt I, s 10-15. At'ın Türk lordu: Mas'udi, Murüj al-dhahab, cilt I, s, 143, 160. Kuşan'ın tanımlaması: Minorsky, Hudud…, s, 130, 132, 232. Harezmşah "atın lordu" paraları: Rodgers. Hindistan'ın atın lordu paralarında Türk Memlükleri: Rodgers ve Nizami, s, 82. Göktürk Hükümdarlığının at binişleri: Liu Mau-Tsai, s, 6-8. Uygur Hükümdarlarını at binişleri: Ligeti, s, 255. Uygurların soylu atlara dair kehanetleri: bkz. not 2. Selçuklularada törensel at binişleri: Lugal, s, 15. Tahta çıkarmanın ardından Gaznelilerin at binişleri: prof. Bombacının Mesud'un tahta çıkışla ilgili görüşleri, XXV. Doğubilimciler Kongresi. Tahta çıkarmanın ardından İlhanlılar'da at binişleri: Jahn, s, 137, 140-5. Osmanlı törensel at binişleri: Naima, cilt III, s, 445. Kurbanlık atların derileri: Eberhard, Çin'in şimal komşuları, s, 86, Togan, İbn Fadlan, s, 27. Liu Mau Tsai, s, 10. Roux, s, 172-174. Destansı kahraman atlar: İnan. Osmanlılar atlarını gömme gelenekleri ve at mozoleleri: Yund. Karaca Ahmed'in Üsküdarda yanında at mezarı: A. Okan, İstanbul Evliyaları, s, 51.

5 At don renkleri: Mao-tun'un süvari atları: Eberhard, Çin Kaynaklarına Göre, El-Kaşif, folyo 67. Boz at: İz, s, 433, 488. Osmanlı atları: Yund. Altayların kurbanlık atları: harva, s, 367.

6 Alaca Tcheou-you: M. Granet, s, 107, 115, 364-65, 375. Eberhard, Çinin Şimal Komşuları, s, 65-6. Alayontlu: bacot, s, 11. Diğer Türk alaca atları: Togan, gelenekler…adı geçen yazar, Etnoğrafya…s, 86. Turfan'da Basmiller: Gabain, …Chotscho, s, 20, 21, not 24. Hotan'ın Türkleştirilmesi: Barthold, makale "Türkistan", İslam Ansiklopedisi, 1952 basımı. Hotan resimlerinde benekli atlar: Stein, Eski Hotan, Kurtak: Togan, İbn Fadlan, s, 145; Evtuhova, çeşitli figürler, şekil 31. Madara kaya rölyefleri: Ögel, s, 261. Kupalı Uygur binici: Le Coq, Bilderatlas, şekil 70. Çin hükümdarlarının "resmedilen atları": Liu Mau-Tsai, s, 427, not 284. Hsüan-tsang'ın T'ong Yabgu betimi: Grousset, s, 66-90. Güneş ve hilal piktogramı: Erzeni'den alıntı Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (Ankara, 1957), makale "ablak". Kır at: Togan, Gelenekler… (ejderha-at'dan kaynaklanmıştır). Destansı koşuklarda: Yund ve Inan. Hükümdar ve kader arasında anlatı: Kaşgarlı, makaleler, Ajun, Ajunbeği, Ödlek. Karahanlı hükümdarının görüşleri: Lugal, s, 41-5. alaca çeşitleri: Kaşgari makaleler ala (siyah beyaz), kır (ala), Böğrül. (Koşmak'ın ifadeleriyle modern Doğu Türkistan deyişleri: küllü (çiçekli), çiren (kahverengi ve kırmızı benekler), kök (mavimsi gri benekli at), böğrül (yalnız böğründe

benekler olan), azgan (bacaklarının arka tarafı beyaz ve alnında beyaz lekeler bulunan seyrek bulunan atlar), yektaban (bir bacağının arkası beyaz, şansız bir at), sür (büyük lekelere sahip, talihsiz at), çopur (tüm renklerde lekler, benekli yaratıkların en nadir bulunanı). Benekli atlar tüm varlıklar içerisinde göz alırlar.

7 Ejderha-atlar: Kuça efsanesi: beal, cilt I, s. 20, Eberhard, Çin Kaynaklarına Göre…; Kır at: Togan, Gelenekler…, N. Togan, s. 28, not 6. Amu Derya, bir at dağından akar: Beal, cilt I, s, 10.

8 Göksel Atlar: aurora borealis: Togan, İbn Fadlan, s, 52. Altay Efsaneleri: Harva. Şen atları: N. Togan. s, 28, not 6, s, 5, 153, not 61. Rakhshiah: Dadaloğlu şiirleri: Yund. El-Kaşif, folyolar. 45, 67: “Tali kamer, burc munkalib ola…”, “rab al-sa’ah burc-I munkalibde kamer ola…”.

9 At tamgaları: Orhun, cilt III, s, 134. Liu Mau-tsai, s, 453.

10 Yele ve kuyruk: Baladhuri, cilt II, s, 320. Yaqut, makale Qaiqaniah. Alparslan Malazgirt’te atların kuyruğunu bağlar: Lugal, s, 34. Perçem: Tihrani, cilt II, s, 581.

11 Süslü koşum takımları: Türk kağanının kullandığı eyer: Togan, Giriş, s, 50. Ögel, s, 201-204. Orhan Bey at nallar: Yund. Orhun, cilt I, s, 136.

12 Al ve gaşiye: Kaşgari, makale. Al. Lugal, s, 15. Ettinghausen-Guest. Osmanlı eyer örtüleri: Serrano y Sanz: s, 122. Kantcheou’nun Türk hükümdarları: Hamilton, s, 143-144.

13 Przewalski ve tarpan atları bölgesi: Hermanns, resimler. 4, 5, 7 ve s, 286-87’deki tablolar. Uzun Orta Asya atları ve güçlü toynaklar: Togan, Gelenekler…, Ibn Khurdadbih. Ayrıca Radloff, s, 59, 500.

14 yarı-vahşi midilliler: Eberhard, Çin Kaynaklarına Göre… (Hun vahşi midillileri, Tibet midillileri). Hun atları: Altheim, cilt IV, s, 56, 280. Avar midillisi: Artamonov, s 178’deki şekil, göçmen atlarının iskeletleri: Rudenko, Altay Kültürü…, resimler 15, 28. El-Cehiz, s, 39. Gazneli rölyefi: bkz. Bombacı,.

15 Orta boy safkanlar. Güney Türk kavimleri atları ve onları yetiştirenler: Liu Mau-Lsai, s, 453-54, 267 (A-sche-te). Ho-lu için bkz. Chavannes, Dokümanlar, index. Sse-kie’nin Enkie’si içins, 243, 318, 322 notlar 25, 1776. K’I-pi için bkz. Chavannes, index. Hi-kie için, s, 357, 568 ve Chavannes, s, 87. Hu-sie için bkz. N. Togan, not 32. Şen atları: N. Togan: s, 28, 30, 42, 51, notlar 28, 32, El-Cehiz, s, 23. Kansu’da Hunların vahşi midillileri: Eberhard, Çin Kaynaklarına Göre… Muhammed Siyah Kelam: Togan, Minyatürler üzerine…s, 5-9. Gaznelilere verilen Türk atları: Barthold, Türkistan’ın Moğol istilasına uğradı, s, 272-84.

16 Büyük at iskeletleri: Anyang yakınlarında Ta-su-k’ung’da Shang Dönemi: Cottrell, Concise Encyclopedia of Archeology (Londra, 1960), s, 11. T. Vitt ve Rudenko büyük göçmen safkanlar üzerine; Rice, s, 71. Asya Hunları ve Türklerde arabaya koşulan atlar: Eberhard, Çin Kaynaklarına

Göre…Türklerde atlı yük arabası: Ögel, s, 204, 293. İskender'in atları: N. Togan, s, 28'deki not. Sayın Gerard Clauson, klasik kaynaklarda İskenderin atlarının Doğu Türkistan'a ulaştığına dair bilgiler olduğunu nakletti. Büyük Kırgız atları: Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s, 68.

17 Arap atlarıyla akrabalık konusunda: N. Togan, not: 61. Arap atının nispî büyüklüğü; Eberhard, Çin Kaynaklarına Göre. Uygurlar, Arap atlarını Çinlilere sunarlar.: Ögel, s: 368. Horasan atları; Al-Jahiz, s: 10, 8-11. Minorsky, Hudûd, s: 19, 100, 116, 119. "Tupçak": Togan, Giriş, s: 438, not: 157. Baysungur-Shâhnâmah: Goddard, I-X. Resim ustalarının kimlikleri konusunda: Togan, Minyatürler Üzerine., s: 6-9. Pougatchenkova, M. Qadi Ahmad. Argamak: bak: Radloff, Wörterbuck, makale, "argamak". Prof. Togan'dan öğrendiğim üzere, argamak Türkmenler tarafından Aşgabat yakınlarında Sir Derya'da yetiştirilmiştir. (Tekke Türkmenleri akhal'ı yetiştirmişlerdir. General Ömer, argamak görünüşlü iyi cins atların yetiştiricileri olarak Mezar-Şerif'te Katagan, Balkh ve bazı Özbek aşiretlerinden Türkmenlerini göstermiştir. Alptekin, Karaşar yakınlarında Yıldız yaylası, İli bölgesinde Sayram yaylası, Tamşılık ve Barahtay'da Doğu Türkistanlı argamak cinsinin varlığını gösteren yeterince sağlam deliller sunmuştur.

18 Yund'dan alıntı; "Atların eyüsü oldur ki, güzel yüzlü, ceylan gözlü ol ve kulakları kamış yaprağı gibi olup iki kulağı arası geniş ve ufak dişli, yumru alınlı, kuru kaşlı, uzun boylu ve uzun saçlı, kısa belli, küçük burunlu ve küçük omuzlu, yassı ve oyluğu dolu, çok göğüslü, kuyruk yatağı geniş, butları arası etli, aşıklarından aşağı siyah ola. Süratle baka, yabancı, yani gururlu ve yürürken iki tarafına selam veriyormuş gibi yürüye. Önüne ırmak gelürse, sıçrayup geçe, irkilmeye, korkmaya. Yürürken ayaklarını berk dutunup, çiysak adamlar gibi yürümiye. Kendüyü aşağı koyuvermiye, önü ardından ve ardı önünden yüksek olmaya."

Cihan Edebiyatında Türk Kobuz'u / Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu [s.144-150]

Aşağı yukarı bütün milletlerde, bahusus Avrupa kıt'asında yaşayanlarda, musikinin menşeine dinî ve kutsî bir mahiyet atfetmek âdet olmuştur. İlk iptidaî kavim halinde ve seviyesinde bulunan insanlar, musikiyi, âdî ve fanî dünya gailesinden âzad, gözükmeyen saf ve mükemmel bir hayat sahası arz eden diğer dünyaya insanları bağlayan ve bu iki âlem arasında muayyen bir alâka kuran kuvvet olarak telâkki etmişlerdir. Bu telâkki, asırlardan beri musikinin geçirdiği inkişaf merhalelerine rağmen hâlâ zamanımıza kadar, iptidaî hayat seviyesini ve düşüncesini muhafaza eden Altay Türklerinde, aynen bakidir.

Bugün elimizde, musikinin dinî bir menşeiden geldiği hakkında sarih ve muayyen bir Türk "Mit"i yoksa da, bu telakkinin eski iptidaî Türk hayat kuruluş tarzına yabancı olmaktan çok uygun olduğuna, eski Türk efsane ve rivayet bakiyelerinde tesadüf edebiliyoruz. Hiç şüphe yoktur ki, her bir iptidaî kavimde olduğu gibi, kadim Türklerin de kendi millî ruh ve zevklerini tatmin, millî nağmelerini terennüm etmeğe mahsus bir musiki âletine malik olmaları lâzım gelirdi. Hele iptidaî cemiyetlerde nazımla beraber, musikinin de aynı derecede rağbet bulması nazarı dikkate alınırsa, Sibirya yaylalarındaki göçebe Türkün, tabiat ilhamiyle vücuda getirdiği manzum mahsulünü, ezici ve monoton bozkırlarda, bir musiki aletiyle okşaması ve terennüm etmesi kadar tabiî hiçbir şey olamaz. Bu kabil mahsulün mevzuunu, terennüm tarzını ve ahengini anlamak için, iptidaî seviyede bulunan bir Türk kabilesinin içtimaî hayatına sathî bir bakış atfetmek kâfidir. Üstad ve hocam Köprülü Fuad'ın "Türk Edebiyatının Menşei" adlı çok kıymetli ve değerini hiçbir zaman kaybetmeyen bir araştırmasının "kobuz" bahsinde bu hususta mufassal malûmat verildiğinden1 burda tekrara lüzum görmüyorum. Yalnız, ilâveten kaydetmelidir ki, eski Türk efsane devirlerine irca edilen Dede Korkud'un daima elinde kobuzla2 iller dolaşarak halkın müşkülâtını halletmesi, cesûru korkaktan ayırması, bu musiki âletinin, pek eski zamandanberi Türk muhitine malûm olduğu kanaatini bağışlamaktadır. Malûm olduğu veçhile Barthold'un, Türklerin "patriarşi" olarak tavsif ettiği3 "Dede Korkud", birçok Türk kabilesince kendi cedleri olarak kabul edilmektedir.4

Türklüğe şamil Dede Korkud gibi bir evliyanın "Kobuz"la şarkılar terennüm etmesi, Türk musikisi tarihi için çok karakteristik bir noktadır. Efsanevî malûmata rağmen, elimizdeki yazılı Türk vesikaları "Kobuz"u ancak bin yıl evveline kadar götürmektedir. Milâddan evvel Hun Türklerinde saray erkânına musiki aletlerinin hediye verilmesi millî bir âdet ve an'ane hâlini aldığı gibi,5 hanlar arasında da teati edilen birçok kıymetli hediyeler arasında musiki aletleri de bulunurdu.6

Umumiyetle o zamanki Hun ve hatta garp hükûmdarları sarayında musiki ile halk şairlerine verilen ehemmiyet ve değerin derecesi hakkında küçük bir fikir edinebilinmesi için, o devir Garp edebiyatından kalma manzum parçalara bir nazar atfetmemiz kâfi gelir. Bu kabilden olarak vaktile Atillâ tarafından Burgundiya Kralı nezdine gönderilen bir muganni heyetinin, bizzat kral tarafından söylenen üç mısralı aşağıdaki şiirle istikbali şayanı dikkattir:

Seid wilkommen ihr beide, ihr Heunen Spielmann,

Und eure Heergesellen; hat euch her gesandt

Etzel der viel reiche zu der Burgundenlad.7

Daha muahher devir Tukiyu Türklerinin de musikiye fevkalâde düşgünlük gösterdiğiklerini, büyük bir meclubiyetle erkeklerin hyupu adlı bir musiki aletini çaldıklarını, kadınların ise "çelik çomak" oynamayı sevdiklerini Çin menbalarından öğreniyoruz.8 Jakinf'in kendi Rusça tercümesinde, Çinceden naklen, huypu telâffuzu ile kaydettiği bu kelime her bir bakıştan bizim Kobuz'un o zamanki Çin telâffuzundan başka bir şekli olmasa gerektir. Türkler musikiyi sevdikleri kadar şarkı söylemeyi de severlerdi ve bugünkü Mogolistan'da ve Tibet'te olduğu gibi, bilhassa karşı karşıya durarak teganni ederlerdi.9 Uygurlarda da kadın ve erkeklerin bir araya toplanarak, musiki aletleri çalıp, raksettikleri ve şarkı söyledikleri, aynıÇin menbaları ile sabittir.10 Fakat, Çin an'anelerindeki bu musiki âletlerinin, nelerden ibaret oldukları, cinsleri Türkçe adları ve tarzı istimalleri hakkında maatteessüf, hiçbir sarih malhumatımız yoktur. Ancak, milâttan evvelki ve sonraki Hun, Uygur, Tukiyu Türklerinin, Kobuz'dan maada, muhtelif musiki aletlerine malik olduklarına asla şüphe yoktur. Yazılı Türk abideleri, bugünkü halleri ile ilk Türk musiki âletleri hakkında sarih bir fikir vermekten çok uzaktır. Olsa olsa eski Türk örf ve âdetlerini muhafaza eden bugünkü Türk kavimleri vasıtas ile, Kobuz'un da bir dereceye kadar, kadim, Türk içtimaî hayatında ehemmiyetli bir mevkii olduğunu, tahmin etmeğe sevketmektedir. Bunun için, eski Türk hayat ve an'anatını olduğu gibi muhafata etmiş olan Altay Türklerinin kullandıkları musiki aletlerine kısa bir bakış atfetmek, kâfidir. Mevzuu bahis Altay ve Kırgız Türklerinin, başlıca, musiki aletini Kobuz teşkil etmektedir. İçtimaî hayat nazımı ve bilumum şaman Türklerin tapındıkları "Baksı"lar bütün icraatlarını, yalnız bu âletle yapmışlardır.11 Hattâ Radloff, lûgatinde baksa kelimesini "kobuz vasıtasiyle şamanilik eden Kırgız şamani" şeklinde izah etmeğe mecbur kalmıştır.12 Radloff'tan sonra, Kırgız ülkesinde araştırmalarda bulunan Alektrov, Kırgız baksıları hakkında verdiği malûmatta, bunların kobuz çaldıkları zaman, bütün cinleri kendilerine tâbi kıldıklarını ve bütün icraatları ile, eski Kırgız an'anelerini yaşatmakta olduklarını nakletmektedir.13 Daha kadim telâkkiye nazaran, "baksı" tabib, büyücü ve sihirbaz gibi sıfatları haiz olup meçhul ruhlarla münasebette bulunmuştur. Baksılar düğün meclislerinden bulundukları gibi, ağır hastaların tedavisi için de davet edilmekte idiler. Gerek düğünlerde, gerek hastalar nezdinde, Baksılar kobuz yayını kaburgaları arasından geçirmek ve kobuzun kendisini çalmak gibi icraatları ile mütemadiyen ruhlarla münasebete giriyorlardır.14 Türk kavimlerinin hayatını tanzim eden Şaman olduğu gibi Fin Eposu'nun kahramanı da Şaman-Baksı olmuştur. Şayanı dikkattir ki, bu Fin Şaman-Baksıları savaş meydanına okları, yayları ile değil ellerindeki "Kobuz"u andıran bir musiki âletiyle atılmakta idiler15 ki, bu hususiyet Fin Epusuna zannımca Türk tesiri ile geçmiştir. Zira baksılar, devri kadimden beri Şimalî Sibirya'da yaşayan milletler arasında inkişaf ederek birçok Türk ve yabancı kavimleri kendi çevresine alan Şamanizm'in ayrılmaz bir alâmetidir. Kadim Budist kitabı olan "Umperum-Dalai" Şamanizm'in daha "Sakyamuni" devrinde yüksek bir intişara mazhar olduğunu naklettiği gibi, Radloff da Çin kaynaklarına dayanarak Uygurların haleflerinin bu dine intisab ettiklerini ileri sürmektedir. Yine Çin tarihçi ve vakanüvisleri, Hunları ve onlardan neşet eden Türk kabilelerini bu dinden saymaktadırlar.16 İlk Türk içtimaî hayatının esasını Şamaniz'min teşkil ettiği çağlardan itibaren, hayat nazımı rolünde

olan Baksıların bütün icraatı üzerinde müessir ancak musiki olmuştur. Şaman-Baksılar, ruhî heyecanlara kapılarak, ayinlerine daima musiki refakati ile kısa şarkılarla başlarlardı. Bilâhara, âdeta bir enstitü şeklini alan bu Şaman âyinleri, Baksıları şair seviyene yükselttiği gibi, musikişinas derecesine de çıkarabilirdi.17 Bundan dolayıdır ki, bugünkü Türk kabilelerinde Şaman: hem şair, hem musikişinas ve hem de şamandır. Bogoras, bugünkü Türk kabile şamanlarını daha fazla nazarı dikkate alarak, şaman estetiğini "davul"un teşkil ettiğini kabul etmektedir. Bu fikir, kobuzun eski ehemmiyetini kaybettiği çağlar için bir dereceye kadar doğru olabilir. Fakat iptidaî Türk içtimaî hayatında, şairlik, musikişinaslık ve kâhinlik gibi üç mühim san'at icraatının, hep baksılar üzerinde olduğu dikkat nazarına alınırsa, bu san'atın o çağlarda davullardan fazla kobuzla kabili icra olacağına şüphe yoktur. Zira şiir ve şarkı gibi yüksek bir sanat ancak kobuz ahengi ile kabili teliftir. Davul ise, bugünkü baksılarda da gördüğümüz veçhile, daha fazla sihrî âyinler icrasının esasını teşkil eylemiştir. Nitekim, bazı tarihçilerin baksılar peygamberi olarak tavsif ettikleri "Dede-Korkud" gibi bugünkü Kırgız Şamanları dahi, kendi icraatlarını, en eski Türklerde olduğu veçhile yalnız, kobuzla yapmışlardır. Bu itibarla, bugünkü kobuzla, Tukiyu Türklerinin çalmayı sevdikleri hupu ve bin yıl evvel Uygur Hanının elindeki kobuzun arasıda hiçbir fark yoktur.

Binlerce yıl evvel, düğünleri, eğlence mahallerini, yarı resmî dinî âyinleri, Hanın meclisini, velhasıl Türk içtimaî hayatını, şenlendiren ve onun bünyesinde, kökleşen musiki, çok eski devirlerden beri, başta kobuz olmak üzere muhtelif musiki âletleri ile icra edilmiştir. Eski Turfan vahası Türkleri ile yakından alâkadar olan Çin tarihçilerine istinaden, Türklerin musikiye olan meclûbiyetini kaydeden Grenard: Seyahate çıkdıkları zaman bile, kendi millî musiki aletlerini beraberlerinde götürmekle Türkler, kendi bediî zevklerini okşamaktan geri kalmamışlardır18 diyor. Muhtelif nevilerden ibaret olduğunu bildiğimiz bu ilk Türk musiki aletleri hakkında, henüz kimse tarafından bir şey söylenmemiştir. Ben burada, ancak kobuzla onun yaylım sahası ve icra ettiği tesir üzerinde duracağım. Çünkü kobuz kadar hiçbir musiki âleti, bu kadar geniş yayılım sahası temin ederek cihan edebiyatı üzerinde müessir olamamıştır.

1. Uygurlarda

Çin kaynaklarına göre, Yakinf tarafından Turkiyu Türklerine mahsus olmak üzere tesbit edilen ve bizce kobuz kelimesinin bozuk bir telâffuz şeklinden başka birşey olmayan hupu, hyupu musiki âletinden sonra, ilk defa olarak kobuz kelimesine Uygur metinlerinden şimdilik ancak birisinde tesadüf edebiliyoruz. Pelliot'un neşrettiği bu metinde19 Şehzadenin fevkalâde güzel kobuz çalıp şarkı söylediği nakledilmektedir. Fakat, bu aletin nasıl ve ne şekilde olduğu hakkında, Uygurlarda dahi, hiçbir sarahat yoktur. Bang'ın20 kas, kaş, kaz gibi şekillerde kaydettiği ve hiç şüphesiz bir Türk musiki âleti olduğunu tahmin ettiği, kelimelere gelince bunların, kobuzla bir alakası olup olmadığını şimdilik kestirmek pek zordur. Metnin bozukluğu ve diğer metinlerde kelimenin kendisi olmasa da, müşabihine bile rast gelinmemesi sarih bir fikrin meydana atılmasına asla müsaid değildir. XI. asır geniş Orta Asya Türkçesini ihtiva eden Kâşgârlı Mahmud'da Uygur kobuzunun şekli ve mahiyeti hakkında hiçbir tarif ve izah mevcud değildir. Hattâ, hangi Türk kavminde rağbet bulduğu dahi meskût geçilmiştir.

Kobuz'u Arabların uduna benzeten Kâşgarlı21 ayrıca kobzamak, kobzalmak, kobzatmak, kobuzluğ, gopsalmak, gibi aynı kökten türeme bir sürü kelimeler almakla iktifa eylemiştir.22 Bu itibarla, kobuz'un Uygurlardaki ve onbirinci asır Orta Asya Türklerindeki şekli ve mahiyeti aydınlatılamamıştır. Bu hususa dair mütemmim malûmata bir dereceye kadar Çin kaynaklarından da, beklemeye hakımız vardır. Zira, Moğolcanın hu'ur'una tekabül eden kobuz, bu devirlerde Çinliler arasında da yaşamıştır. Nitekim Pozdneyev'in neşrettiği bir "Çin-Mogol" lûgatinde (hu'ur) hou-kou-eul kelimesi mukabili olarak hou-po-ts'eu (kobuz) kelimesi alınmıştır ki bu da kobuz'un Çin sahasında da muayyen bir mevki tuttuğuna kuvvetli bir delildir.23 Turfan vahasında bu kadar yayılım sahası bulan kobuz'un, Uygurlarda manzum bir edebiyat doğurmaması gayri kabildir. Yukarıda bahsi geçen Hanın kobuz'la terennüm ettiği şarkı, buna başlıca bir delil sayılabilinir. Maatteessüf, şimdiye kadar neşredilen Turfan Uygur metinleri, hâla, o devir Turfan Uygur manzum edebiyatını bize göstermekten uzaktırlar.

XII. ve bilhassa XIII. asırlara doğru kobuz -musiki âleti- Türkistan Türkleri araında geniş bir intişar bularak hattâ bir kobuzcu musikişinas sınıfı vücuda getirmiştir. Yedi-Su vilâyeti Suryanî Türk mezar taşları arasında, Mengu-Taş-Tay adlı birisinin kobuzcu olarak tavsif edilmesi, bu devirde bu sahalardaki Türkler arasında, kobuzcuların âdeta mümtaz bir sınıf teşkil ettiklerini telmih etmektedir.24 Türk vesikalarına göre kobuzcu Mengu-Taş'ın ölüm tarihi olan 1212 yılından itibaren, izlerine tesadüf ettiğimiz, kobuzcu sınıfı, en parlak çağını Anadolu Türkleri ile Ukranyalılar arasında yaşamıştır.

2. Kıpçaklarda

Orta-Asya Türkleri arasında XII. asır sonlarına doğru, muayyen bir intişar ve inkişaf merhalesi geçiren kobuz, XI. asırda Karadeniz'in şimali ile Moldaviya'yı işgal eden Kıpçak Türkleri tarafından, bu sahalara da getirilmiş ve muahharen bu aletin yabancı kavimler arasında da yayılmasına bais olmuştur. 1363 tarihinde yazılmış müellifi meçhul, meşhur Kuman-Fars-Lâtin lûgatı olan "Codex Cumanicus" da "Sonator" yani "çalgıcı, kobuzcu" mânasında olarak cobuhçi kelimesine rastladığımız gibi,25 aynı kelimeden türeme kapsagan "psalmus", kopsaptrur "psallit, psallerunt" fiil şekillerini de bulabiliyoruz.26 Radloff, kendi neşrinde birinci kelimeyi kobuztsı, ikincisini kapsaganı şeklinde yazmaktadır.27 Macaristan'daki Kumanlar bakiyesi şivesi ve "Codex Cumanicus" dili ile Peçenek şivesi arasında bir mukayese yapan, Nemeth, bu iki şive için müşterek bir kobuz şeklini kabul etmektedir.28 Kıpçak şive ve edebiyatına aid, elimizdeki mevcud lûgatler dahi bu musiki aletini adını Uygurlardaki telâffuziyle kobuz olarak tespit etmişlerdir.29 Üstelik "Codex Cumanicus"daki kobuhçi kelimesi Houtsma lûgatinde kobuzçı şeklinde alınmakla, tashih edilmiştir.30

Tıpkı Uygurlarda olduğu gibi Kıpçak kobuz'unun şekli ve teşekkülü hakkında sarih hiçbir malûmatımız yoktur. Bugünkü Minusin ve Altay Türk Kobuz'larının bir, iki ve üç veterli olduğunu nazarı dikkata alan Famintsın Kıpçak Kobuz'unun da, büyük ihtimalle Altay Kobuz'u gibi olduğunu ileri sürmektedir.31 Avrupa kıtasına geçince, Kobuz şüphesiz onu kullanan kavmin şarki ve melodisine göre, hem şeklen ve hem de teşekkül itibari ile değişmiştir. Bu keyfiyet, Türk kavimleri arasında dahi her daim mevcud olmuş ve veter adedi kavme göre yar artmış ya eksilmiştir.

Türk vesikaları, şimdilik, Kıpçak Kobuz'u için Kati bir veter adedi tespit etmemiştir. Daha fazla bu musiki aletinin iptidailiği dikkate alınarak, çok az veterli olduğu iddia edilmiştir ki, bir dereceye kadar bu fikre iştirak edilebilinir. Klâsik musiki lügetleri de Kıpçak kobuzu için ancak iki veter kabul ederek, sonraları 4 yahut 8 çifte kadar artmış olduğunu tasdik etmektedirler.32 Mahiyeti ve şekli ne olursa olsun Kobuz Kıpçak Türk musiki ve edebiyatı için çok mühim olmuştur.

Halkın ve Hükümdarın ruhuna o kadar yakın olmuştur ki, hattâ Kıpçak Hanı, Rus Hükümdarı Monomah'ın ölümünü ihbar ve kardeşinin geri Kıpçağa dönmesi için kendi muganni-musikişinasini yani Kobuz'cusunu, onun nezdine göndermiştir. Haberci kobuz'cunun vazifesi, hükümdarın kardeşine "Kıpçak şarkılarını" kobuzu ile terennüm etmekle onun ruhunu okşamak ve ona vatanını hatırlatıp geri dönmesini temin etmek idi.33

İşgal ettikleri sahanın coğrafî ehemmiyeti ve yabancı milletlerle olan münasebetleri sayesinde, Kıpçak kobuzu, büyük ihtimalle Mısır ve Suriye'ye kadar varmış ve bu musiki âletinin Rus, Ukrayna, Kazak, Macar ve Romanya sahalarına girmesini kolaylaştırmıştır.

3. Türkistan'da

XIII. asır Moğol istilasını müteakip, Türkistan Türkleri arasında Kobuz eski ehemmiyetini muhafaza etmekte devam edip, Moğol musikisi üzerinde de müessir olmuştur. Bu asırda Türkistan'ı ziyaret etmiş olan Karpini ve Rubrikus gibi seyyahlar, Batu, Mengü Hanların saraylarında muhtelif musiki âletlerini gördüklerini söylemektedirler. Rubrikus'un seyahatinde "cithara" adı ile tarif ettiği âlet, şüphesiz, Türk Kobuz'u olmuştur. 1246 yılında Batu nezdinde bulunan Plano Karpini, Batu'nun yahut diğer herhangi bir Hanın, büyük meclislerde, ancak şarkı söylenirken, yahut saz kabilinden bir âlet çalınırken, masaya oturduklarını (nisi cantetur ei vel citharizetur) sarahaten kaydetmesi, Mogol saraylarındaki musikinin büyük bir rağbet bulduğuna âşikâr bir delildir.34 Marko Polo, Mogol ordusu efradı arasında, muharebeye girişmeden evvel, hücum emrini beklerken, şarkı söyleyip sevdikleri telli musiki âletleri ile yaptıkları eğlencenin muayen bir an'ane halini aldığını nakletmektedir.35

Avrupa seyyahlarının verdikleri bu malûmata bakılırsa, bu devir Orta Asyası'nda yanyana muhtelif musiki âletleri kullanılmıştır. Vesikalar bunların adlarını tasrih etmemiştir. Famintsın, Asya'nın daha evvelki devirlerine aid olmak üzere Farabî'nin tarif ettiği iki telli Arab-Acem tanburunun bu devir içinde baş musiki âleti olabileceği tamayülünü göstermektedir.36 Maamafih, bugünkü Minusin Tatarlarının, bilhasas, millî halk destanlarını terennüm ettikleri zaman, Kobuz çaldıklarını da nazarı dikkate alan aynı müellif Orta Asya Türkleri arasında ayrıca bu âletin de sevildiğini inkâr etmemekte ve seyyahların cithara diye kaydettikleri musiki âletini, Kobuz mânasında kabul etmektedir.

Mühim bir kısmını Türk unsurunun teşkil ettiği bu devir Mogol ordusunda, Kobuz, şüphesiz daha evvelki devir Uygur ve diğer kavimlerdeki ehemmiyet ve mevkiini, aynen muhafaza eylemiştir. Nitekim, Çağatay edebiyatı metinleri üzerinde yapılan araştırmalar bu milli Türk âletinin Türkistan Türkleri arasında vaktile maruf olduğunu göstermektedir. Şair Mir Haydar Meczub, Timûrîlerden

“İskender Mirza”ya takdim ettiği mahzen-ül-esrar tercümesinde, Kobuz’dan bahisle bu âletin, saray ve ahali arasındaki mevkiini tespit etmiştir.37 Diğer Çağatay şairlerinin eserlerinde de şu ve bu vesile ile yine aynı kelimeye bolca tesadüf edilmektedir. Orta Asya’nın diğer Türk kavimlerine gelince, bunlarda bir millî musikî âleti daha fazla geniş halk tabakasına mahsus olup, bilhassa mahallî Halk edebiyatı terennümünde, millî oyunlarda ve şaman merasimlerinde kullanılmaktadır. Merasimin nev’ine ve terennüm edilen şarkıların cinsine göre, kobuz tâbiri, muhtelif Türk kavim ve kabileleri arasında, başka başka musiki âletlerine de teşmil edilmiş ve bu yüzden eski Türkler arasında asırlardan beri kökleşen uda müşabih Kobuz kendi aslını her yerde muhafaza edememiştir. Eski millî Türk Kobuz’u, bizim bildiğimize göre: Bir gövdeden ve tellerle mücehhez bir saptan ibaret olmuştur. Parmakla tellere dokunulup çalınırdı. Halbuki bugünkü Orta Asya Türk kavimlerince seve seve çalınan Kobuz’lar mahalline göre, hem şeklen hem de çalma tarzı ile, bir dereceye kadar eski Kobuz’dan farklıdır.

Özbeklerde Kobuz’un gövdesi bir kuyruk, bir çanak, bir sap ve bir baştan ibarettir. Kuyruğunun üstü kalın deri ile kapatılmıştır. Çanağının üstü açıktır. Kuyruk ile çanağın uzunluğu sap ile başın uzunluğuna müsavidir. Kobuz’un iki teli vardır. Her tel bir boğum at kuyruğu kılından yapılmıştır. Birinci tel boğumunun kılları ikinci telinkine nisbeten daha azdır.38 Fıtrat’ın verdiği malûmata göre Özbek kobuzu tanburla beraber çalındığı zaman, dinleyiciler üzerinde yanık bir tesir bırakmaktadır.39 Kırgız-Kazaklarda ise aynı kobuz daha başka türlüdür. Levşin’in tarifine göre bunlardaki kobuz eski Rus kemanına benzeyip içi oyulmuş bir çanağı vardır.

Çanağın üst tarafına bir sap raptedilmiştir. Telleri gayet kalın olup, at kılından yapılmıştır. Tıpkı violonsel gibi iki diz arasına sıkıştırılıp çalınmaktadır. Tonu gayet kabadır; Maamafih muhtelif kuş ötmelerini takliden çıkarılan sesler ve melodiler tabiata çok yakındır.40 Kafkasya Nogaylarındaki kobuz, teşekkülü itibari ile aşağı yukarı Kırgızlarınkine benzemektedir. Bunlarınki de, yayla çalınmakta olup iki telli kemana benzemektedir.41 Eski Türk Kobuzunu andıran bu adlı âlete vaktile Georgi Kazan ve Orenburg Tatarları arasında tesadüf eylemiştir ve hâlâ bugün bile keman’a müşabih bunlarda bir Kobuzun mevcud olduğunu görmekteyiz.42 Abdül-Kayyum Abdül-Nasıroğlu’nun ise bahsettiği ağıza konulup üflenerek parmakla çalınan kobuz adlı musiki âletleri, Köprülü’nün de vaktile söylediği gibi, Tatarlara yabancı muhitten girme muhakkak muahher bir âlet olsa gerektir.43 Bu keyfiyet, yani Kobuzun diğer âletlere isim olması, bilhassa bu adı benimsiyen Slav ve diğer yabancı milletlerde daha büyük bir rağbet görmüştür. Yabancı kavimlerdeki Kobuzlardan bahsedilirken bu hususta daha fazla malûmat verilmesine çalışacağım. Şimdi ise, Orta Asya Türk kavimleri arasındaki bu âletin yayılımı ve şekilleri hakkında daha sarih bir fikir edinilmesi için ancak muhtelif Türk lûgatlerindeki bu âlete aid bilûmum malzemenin icmali ile iktifa edeceğim:

Kobuz- (Kara Kırgız, Kırgız, Tarançı, Şark Türk, Karaim ve Kırım Türklerinde).

1- Şark Türk- Musiki âleti (Rd. lûg. II. 662); sorte de guitare en forme de poire et à une corde (M. Pavet de Courteille, Paris. 1870, s. 422).

2- Karaim- Keman,

3- Kırgız ve Kara Kırgız- Kırgız kemanı.

4- Tarançi- Demirden mamûl ağızda çalınan bir nevi musiki âleti (Rd. II. 662).

Komıs- (Altay, Teleut, Şor, Sagay, Koybal, Kaç, Küer ve Baraba Türklerinde) umumiyetle musiki âleti.

Kobus- (Uygur) musiki âleti. Uygur-Çin lûgatinde sayfa 61 a- Kobuur şeklinde kaydedilmiştir.

Kovuz- (Kazakça) Divayevı, s. 4.

Kavuz- (Özbekçe) Fıtrat, s. 43.

Kopuz- (Çağatay) Saz, keman (Şeyh Süleyman, s. 231).

Koboz- İki telli, tırnak veya at kılından yapılmış yayla çalınan âlet (Vambery, Das Türkenvolk, Leipzig 1885, s. 192).

Orta Asya Türk kavimleri şivesinde mevcut olan Kobuz kelimesi vasıtası ile, tâ eskiden beri bu saha Türkleri arasında bu millî musiki âletinin mevcudiyetini tesbitle beraber, maatteessüf ne gibi bir edebiyat doğurduğunu tayin edemiyoruz. Yerine ve kavmine göre az çok benimsenen Kobuzun, kendine hâs yeni bir edebiyat janrı olduğuna asla şephe yoktur. Kobuz gibi basit bir musiki âlet ile terennüm edilen herhangi bir edebî parça, ister Halk edebiyatı ister klasik edebiyat sahasına aid olsun, hep kavimlerin geçirdikleri siyasî ve içtimaî hayata bağlı olmuştur. Orta Asya bozkırlarında doğan bu Türk âleti, mütemadiyen ayaklanan ve kaynaşan kadim Türk ülkesine ve kavmine hâs olması ile, yeni sahalarda ve kavimlerde eski mazisini hatırlatacak mevkii bir daha elde edebilmesi için, aynı eski şerait içerisinde ve muhitte kullanılmaya muhtaç idi. Bütün bu siyasî ve içtimaî şeraiti haiz bilhassa Anadolu ile Ukrayna olmuştur.

4. Anadolu'da

Orta Asya Türklerinden sonra Kobuzu en çok benimseyen Anadolu sahası olmuştur. Türk Edebiyatının meşeini geniş bir surette araştıran ve birçok Anadolu'ya aid edebiyat parçaları üzerinde tetkikatta bulunan Köprülü, Kobuzun bu sahadaki ehemmiyetini ve edebiyattaki izini mufassalan izah eylemiştir. Mumaileyhe göre XIV. asır yadigârlarından olan Kitabı Dede Korkud'dan başlayarak, İbni Bibi, Âşık Yunus, Gülşehri, Revani, Şeyhii Germiyanî, Deli Lütfü, Yahya Bey vesair birkaç maruf Anadolu şair ve âşıklarına varınca, hep Kobuzun meftunu olmuşlardır.44 Bu meftuniyet vaktiyle o kadar ileri varmıştır ki, hattâ eski klâsik edebiyat şairleri, kendilerince edebî sanat sanılan mevzular haricine çıkarak, şiirlerinde Kobuz gibi halk musiki âletine yer vermişlerdir. Köprülü'nün makalesinde bazı Anadolu klâsik şairlerine aid nakledilen şiir parçaları, bu hakikatı tamamiyle teyid etmektedir. Anadolu Türk şairlerinin Kobuza karşı gösterdikleri bu meclûbiyete bir nümune olmak üzere Köprülü'nün makalesinden aynen birkaç parça alıyorum:

Aşkın kopuzun yine çalayınmı ne dersin

Alemlere âvaze salayınmı ne dersin

Deli Lütfü

Daima olsa müsahib nola dildâre kopuz

Her ne telden ki çalarsa uyar ol yâre kopuz

Revânî

Kopuz gibi kanı bir hubi âvâz

Ki sazın cümlesinden ola mümtaz

Revânî

Takriben 7. ve 8. hicrî yüzyıllarından itibaren Anadolu sahasında yayılmaya başlayan Kobuz, Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesiyle, mütemadiyen İmparatorluğu'n her bir köşesini işgale başlamıştır. Ukrayna'da olduğu gibi Anadolu'da da bu musiki âleti, herşeyden evvel ordu efradı arasında rağbet görmüş ve eğer caiz ise söylemek, eski Osmanlı ordusunun belki en çok sevdiği ve sarıldığı bir şarkı ve eğlence vasıtası olmuştur. Bundan dolayıdır ki Seyyah Evliya Çelebi Kobuzu ancak Serhad ahalisine mahsus bir âlet olarak tavsif eylemiştir. Mübaleğalı olmakla beraber Evliya Çelebi'nin bu fikri sırf o zamanlarda Osmanlı ordusunun mühim bir kısmının ve harplerinin Balkan Yarımadası'nda olmasından ileri gelmiştir. Ordu o devirlerde kendi zaferini hep Kobuzla terennüm ettiği gibi, boş vakitlerinde de eski zafer hatıralarını kobuzcuların ağzından dinlemekte idi. Ordunun refakatinde muharebelere iştirâk eden kobuzcular, sırf orduyu teşvik etmek ve eğlendirmekle muvazzaf olduklarından, şüphesiz, asker ve hudud ahalisi arasında daha büyük bir nüfuza sahip olmuşlardır.

Birçok kobuzcular, sırf orduyu harbe ve zafere teşvik ettikleri için düşman ordusu tarafından resmen idam edilmişlerdir. Türk ordusunda da âdeta bir nevi resmî hizmette bulunan kobuzculardan böyle bir akibete uğrayanlar hakkında, şimdilik elimizde bir vesika mevcut değildir. Ancak, muhakkak olan birşey varsa o da yeni fethedilen ülke ahalisi, Türk ordusuna dahil olduktan sonra, kendi eski millî musiki âletlerini terk ederek kobuzu benimsemişler ve kendi dillerinde Türk kobuzu ile şarkılar söylemişlerdir. Nitekim 1574 yılında İstanbul'da bulunan Lehli Striykowski sokaklarda, kahvelerde, çarşıda, meyhanelerde, Sırb ve Slavyan dillerinde, kobuz refakatiyle, Osmanlı zaferlerini terennüm eden şarkılar işittiğini sarahaten söylemektedir.45 Bugün elimizde bu şarkıların mahiyeti ve nevileri hakkında, hiçbir malûmatımız olmamakla beraber, bunlar vaktile hudud boylarında, ordu içerisine alınan birçok gayri Türk unsurların, Türk dili ile karışık Slâv, Alman, Yunan ve ilâhara dillerde söyledikleri şarkılardan farklı olmasa gerektir. Çünkü, muhtelif milletler halitasından mürekkep bir ordunun ruhunu, Anadolu içerisinden alınmış bir halk edebiyatı nevi, tabiatle tatmin edemezdi. İster

istemez Kobuzla söylenebilecek, yeni ve mahlût dilli bir edebiyat janrına ihtiyaç vardır ki, bu edebiyat nevi Türk-Sırb, Türk-Hırvat, Türk-Grek, Türk-Macar, Türk-Alman dillerinde olup, zaman zaman neşredilmektedir.46 Bu nevi edebiyatın toplatılıp neşri, edebiyat ve dil tarihi için çok yerinde bir iş olurdu.

Anadolu için pek tabiî olan Kobuza nedense Azeri sahasında tesadüf edemiyoruz. Yalnız “Dede-Korkud”un Azerî Türk şivesince yazıldığı nazarı dikkate alınırsa, bu âletin bu Türk muhiti için de yabancı olmaması lâzım gelmektedir. Ne yazık ki, şimdilik bu hususta yeni birşey söylemekten uzağız.

Muazzam Türk İlleri sahasında, Altay’dan başlayarak tâ Akdeniz kıyılarına kadar yayılan, okşanan ve sevilen millî kobuz, yalnız bu çerçeve içerisinde kalmamış, Türklerin ayak bastıkları, temasta bulundukları bilûmum yabancı ülkelerde de benimsenmiş, ora ahalisinin ruhunu okşamış ve kendine has yeni bir edebiyat vücuda getirmiştir. Şu kadar ki bugün bile Macar, Ukrayna, Almanya, Rus, Çek, Kazak, Leh, Romen, Litov, Sırb ve diğer milletler hep dikkat ve itina ile bu yayılgan Türk hatırasını hörmetle araştırmaktadırlar.

1 Köprülü, Fuad, Türk Edebiyatı’nın Menşei, Millî Tetebbüler Mecmuası, İstanbul, 1331, Cild II, N 4, s. 57-63.

2 Vambery, iptidaî Türk cemiyetinin ilk musiki aleti olarak nedense Çağataycadaki Sipozga’yı (bk: Etymologisches Wörterbrch der Türko-Tatarischen Sprachen, Leipzig, 1878, s. 132) kabul, Kobuz’u ise daha münkeşif bir cemiyete mahsus olarak telakki etmektedir (Die primitive Cultur des Turko-Tatarischen Volkes, Leipzig, 1879, s. 145).

3 Barthold, Kitabı Korkud, Jivaya Starina, Petersburg, 1894, s. 518.

4 Abdülkadir, Kitabı Dede Korkud Hakkında, Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1925, cild I, s. 215-219.

5 Yakinf, İstoriya o Narodah a Vşıh v Sredney Azii v Drevniya, St. Petersburg, 1851, I, s. 124.

6 Aynı eser, s. 280.

7 Veltman, A., İzsledovaniya o Sevah, Gunnah i Mongolah, II. Attila i Rus IV. i. V. veka, Svod istoriçeskih i narodnıh predaniy, Moskva, 1858, s. 17.

8 Aynı eser, s. 271.

9 Ibid.

10 Aynı eser, s. 257.

11 Radloff, Das Schamanenthum und sein Kultus, Leipzig, 1885.

12 Radloff, Lûgat, cild IV, s. 1446.

13 Alektrov, "İzvestiya Obşçestva Arheologii İstorii i Etnografii pri İmperat. Kazanskom Universitete", 1900, cild XVI. Müellif, 60 yaşlarında Syumin Bay adlı ihtiyah bir baksının icraatını müşahade etmiştir. Bu Kırgız baksısı, gittiği yerlere, beraberinde kobuzunu da taşıyordu. Çaldığı zaman bütün meçhul ruhları kendine tâbi kılıyordu. Kadınlar bu baksıdan tevehhüş ederlerdi.

14 Divayef, Baksı, Etnografiçeskoye Obozreniye, Moskva, 1908, s. 75.

15 Potanin, G. N., Vostoçnıye Motivıy v Srednevekovom Evropeyskom Epose, Moskva, 1899, s. 729.

16 Nioradze, G., Der Schamanismus bei den Sibirischen Völkern, Stuttgart, 1925, s. 5.

17 Bogoras, K Psihologii Şamanstva u Narodov Severo-Vosfoçnoy Azii, Etnografiçeskoye Obozreniye, Moskva, 1906, s. 6.

18 Köprülü, Türk Edebiyatının Menşeyi, s. 64.

19 La Version Ouigure de I'histoire des Princes Kalyânamkara et Pâpamkara, T'oung Pao, XV, Leide, 1914, s. 258-9.

20 Bang, W. ve A. von Gabain, Türkische-Turfan-Texte, Berlin, 1929, I, s. 11; III, s. 14.

21 Divanı Lûgatüt Türk, 1333, I, s. I, 18; 305; II, 185; 269.

22 Yalnız bir yerde Kaşgarlı, bucı kobuz, diye bir nevi sesli kobuzdan bahsetmektedir. Onun tarifine göre bucı kobuz udların en seslisi olup udların bir nevidir. Bak: Kaşgari, III, s. 129 ve Brockelmann, Mitteltürkischer Wortschatz, Leipzig, 1928, s. 41.

23 Pelliot, aynı eser, s. 258 not 4. Bu metinde ayrıca bir Kungkau, kungkayu, kong-heou adlı bir musiki aletine tesadüf ediliyor. Manaca kobuz'un aynıdır. Hatta metinin sonunda bu kelime yerine doğrudan doğruya kobuz'un kendisi kullanılmıştır. Şüphe yoktur ki kelime Çin telaffuzuna aittir. Pelliot, kelimenin menşei ve adı hakkında bir şey söylemiyor. Yalnız, 20 veterli ve daha evvelleri 7 veterli olduğunu kaydetmekle iktifa etmektedir. (Aynı eser, not 2); Çin seyyahlarından Wang-yen-tö bu alete 7'inci asır sonlarına doğru Turfan'da tesadüf eylemiştir. Bugünkü Çin telaffuzundaki Kun-Hou, bir musiki aleti adıdır (Arh. Pallâdiy ve Popov, Kitaysko-Russkiy Slovar, Pekin 1888, I, s. 289).

24 Hvol'son, D., Siriysko-Tyurksıkiya Nestroianskiya Nadgrobnıya nadpisi XIII i XVI Stoletiya, Naydennıya u Semireçe, Vostoçnıya Zametki, Sanktpeterburg, 1895, s. 121-2.

25 Géza Kuun, Codex Cumanicus, Budapestini, 1880, s. 103.

26 Aynı eser, s. 264.

27 Radloff, Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, 1887, “Mém. de l’Académie İmp. des Sciences de St. Pétersbourg” XXXV, N. 6, s. 27.

28 Nemeth, I., Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos, Budapest 1932, s. 54.

29 Caferoğlu, A., Abu-Hayyân: Kitab al-İdrâk li-lisan al-Atrâk, İstanbul, 1931, s. 77-8.

30 Ein Türkisch-Arabisches Glossar, Leiden, 1894, s. 87.

31 Famintsın, Al., S., Domra i Srodnıye Yey Muzıkal’nıye Instrumentı Russkago Naroda, Sanktpeterburg, 1891, s. 104-5.

32 Reimann Hugo, Dictionnaire de Musique’in Fransızca tercümesine bak.

33 Pupin, A. M., İstoriya Russkoy Literaturıy, S. Peterburg, 1911, cild. 1, 4’üncü basım, s. 173.

34 Bergeron, Voyage faits Principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV et XV siécls, 1735: I. Yıyage de Carpin en Tatarie, s. 6; Voyage de Rubruguis en Tatarie, s. 10 ve 31.

35 Lemke Hans, Die Reisen des Venezianers Marco Polo im 13. Iahrhundert, Hamburg, 1908, s. 513.

36 Famintsın, aynı eser, s. 47.

37 Köprülü, Türk Edebiyatının Menşei, Tetebbüler II. sayı 5, s. 60; Pavet de Courteille, Dictionnaire Turk-Oriental, Paris, 1870, s. 91.

38 Fıtrat, Özbek Klasik Musıkası ve Onun Tarihi, Samarkand-Taşkent, 1927, s. 42-43.

39 Ibid.

40 Lewşin, A., Opisaniye Kirgiz-Kazaçih iii Kirgiz-Kaysakskih Ord i Stepey, S. Peterburg, 1832, t, III. s. 140-141. Lewşin, Kazak-Kırkız Kobuzunun bu tarifini tamamiyle Rus Ensiklopedisindeki A. P.’yin makalesinden almıştır (Bak: Brokgauz-Efron, Rus Ensiklopedisi, S. Peterburg, 1895, cild 30, s. 496). Divayev ise Kırgız kobuzunu, başka şekilde tarif etmektedir. Mumaileyhe göre: Kırgız kobuzu bütün bir ağaç parçasından yontulmuş içi boş bir çanağa maliktir. Çanak oldukça derincedir. İki yahut üç telden ibarettir. Teller at kılından yapılır. Çalınırken kobuzun gövdesi iki bacak arasına sıkıştırılır. Keman gibi at kılında yapılma yayla çalınır (Bak: Divayev, A. A. Legenda o Kazı-Kurtovskom Kovçeğe, Sbornik Materialov Diya Statistiki Sır-Darinskoy Oblasti, Taşkent, 1896, cild V, Etnografik mevad kısmı, s. 4 not; ve Famintsın, evvelce zikredilen eser, s. 107). Alektrov’a göre de Kırkız Kobuzu, ancak iki tellidir (İzvestiya Obş. Arheologii İstorii i Etnografii pri İmp. Kazanskom Universitete,

Kazan, 1900, t. XVI). Sibirya'da, Moğol hudutlarında ve Altayda çalınan Kubuzlar da aynı mahiyettedir (Soubies Albert, Histoire de la Musique en Roussie, Paris 1898, s. 17).

41 Dubrovin, Istoriya Voynı na Kavkaze, Kısım I, s. 278.

42 Ostroumov, Pervıy opıt sSlovarya narodno-tatarskago Yazıka Povıgovoru Kreşşonıh Tatar Kazanskoy Gubernii, 1876, s. 93.

43 Köprülü, Fuad, Türk Edebiyatının Menşei, s. 59 not. Bu kabil ağızda üflenerek çalınan ve kobuz adını taşıyan demir aletlere Tarancı, Baraba ve Şor Türklerinde de tesadüf etmekteyiz. Meselâ, Baraba şivesindeki Komıs'la Tarançı şivesindeki Kobuz hep bu manadadır. Teleutlerdeki Kat komıs ise harmonik demektir (Radloff, Lûgati, cild II. s. 662, 670). Kırgız şivesindeki Kowus ve Kawus elimeleri aslında Kobuz'un diğer bir telaffuz şekli olup, üflenip çalınan bir nevi demir musiki aletidir (Karutz, R., Unter Kirgizen und Turkmenen, Leipzig, 1911, s. 210 not 2). Bu alete bu telaffuzu veren zat von Le Coq olmuştur (Curt Sachs, Reallexikon der Musikinstrumente, Berlin, 1911). Hakikatta Kırgızların bu alete bu adı verdikleri hakkında, diğer bir malumata tesadüf edemiyoruz.

44 Türk Edebiyatının Menşei, s. 60-63; XIV. asır Arap tarihçilerinden ve muharrirlerinden İbni-Haldun, kendi eserinin mukaddemesinde musikiden bahsederken, diyarı garba mahsus bir nevi musiki aletini zikrediyor ki, tanbur ve kapuz bu alet nevi üzerine mamuldür. Haldun'un burada kobuzdan bahsedişi dahi, bu âletin çok eski zamanlardan beri garb ülkesinde, yani Anadolu'da rağbet gördüğünü ve şöhret bulduğunu göstermektedir. Mumaileyhin kobuza temas eden kısmını aynen buraya naklediyorum: Ve yine diyarı garbda esnaf alâtı gınanın bir sınıfı dahi alatı evtar olup bunların cümlesi dahi hapsi hava için tecvif olunmuştur. Zikrolunan alâtı evtarın bazısı bir kürrei müstedire kıtası şekil üzere mesnudur ki tanbur ve kopuz bu nevi üzere mamuldür (Pirizade Mehmed Sahip, İbni Haldun Tercümesi, Mısır, 1275, s. 492).

45 Caferoğlu, A., Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothéque d'Ayasofya, Revue International des Etudes Balkaniques Tom. III 1936, s. 188-189.

46 Bak: Mordtmann, Mitwoch, Litteraturdenkmaeler aus Ungarns Türkenzeit, Berlin, 1927.

Orta Asya'dan Anadolu'ya Türklerde Taç Geleneği / Doç. Dr. Zühre İndirkaş [s.151-156]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İnsan, ilk çağlardan bu yana geçirdiği tüm evrimsel aşamalarda toplumsal konumunu, siyasal ve ekonomik gücünü göstermek için erk ve gücü belirten semboller geliştirmiştir. Tarihsel süreç içinde tüm toplumlarda bu anlamda belli göstergeler vardır. Kişiye özel giysiler, asalar, başlıklar, bu çeşit eşyalar arasında yer alır. Bu bağlamda taç, tüm toplumlarda farklı biçimlerde de olsa iktidarı ve tanrısal gücü simgeleyen, hükümdarlara özgü bir başlık çeşididir. Özellikle çok tanrılı inançların yaşandığı dönemde hükümdar, mutlak yönetici olarak iktidar gücünü elinde tutarken aynı zamanda dinsel bir kimlik de taşırdı. Mezopotamya ve Yakın Doğu kültürlerinde, kralın tanrının vekili olduğuna inanılırdı. Bu kültürlerde tanrı ve kral olgusunun bir anlamda birleştiği görülür ve genellikle kral ve tanrı aynı tacı giymiş olarak betimlenirler.1

Tarihte siyasal düzenler kurmuş tüm kültürlerde olduğu gibi, Türklerde de taca rastlanır. Orta Asya'da İ.Ö. VI. yüzyıldan başlayarak varlığı bilinen Türklerin Avrasya bozkırlarındaki göçer kültürlerinde ve Doğu'da Budacı, Manici kültür alanları içinde oluşturdukları toplumların hepsinde taç, bir hükümdar simgesi olarak görülür. İslamlığın kabul edilişinden sonra Karahanlılar, Gazneliler ve özellikle Selçuklularda taç, bir hükümdarlık simgesi olmaya devam eder. Ancak günümüze ulaşan birkaç taç örneği bir yana bırakılırsa Türklerin kullandığı taçlar, daha çok betimler ve yazılı metinler aracılığı ile öğrenilebilir.

İslamlık öncesi dönemlerde taç, toplumların yaşamında yalnızca bu dünyada kullanılmakla kalmamış, öte dünya tasarımlarında da gerekli olduğuna inanılmıştır. Buna en güzel örnek, Kazakistan'ın eski başkenti Alma-Ata yakınlarında, Esik kasabasında Kazak arkeologlardan Kemal Akisev'in başkanlığını yaptığı kazıda bulunan, İ.Ö. V-IV. yüzyıllar arasına tarihlenen kurgandan çıkartılan gencin başındaki taçtır. "Genç Alp" olarak da bilinen gencin tacı üzerinde dağ, ağaç, kuş, aslan, keçi, kanatlı at, ok gibi çeşitli figürler yer almaktadır. Bu figürler, bir bütün olarak değerlendirildiğinde şamanlık inancının kutsallıklarının simgeleri olduğu görülür2 (Resim 1).

Bir başka taç ise, Altay kültür çevresinde Pazırık kurganlarının beşincisinde bulunan bir keçe örtünün (6.50 m x 4.50 m) üzerinde yer alan Toprak Tanrıçası'nın başındaki taçtır. Profilden tahtta oturur halde betimlenen Tanrıça figürünün karşısında atlı bir erkek figürü bulunur. Aynı sahne tekrarlanarak devam eder. Tanrıça'nın başında kırmızı bir örtü üzerine kumaştan olduğu izlenimi veren, üçgen dilimli, siyah renkli bir taç vardır. Bu örtünün tarihi konusunda değişik görüşler ileri sürülür3 (Resim 2).

Bu üçgen dilimli taçların benzerlerine Çinlilerin II. Han Dönemi (İ.Ö. 205-25) taş kabartmalarındaki Hun Türklerini betimleyen bazı figürlerde de rastlanır.4 Bunlardan biri, İ.Ö. 200'lü

yıllarda yaşadığı belirtilen “Ts’ın Quyang” adlı hep ibadet eder durumda görülen soylu bir kişidir. Burada başında üçgen dilimli bir taç ile profilden betimlendiği görülür (Çizim 1).

Shantung Han kabartmalarında görülen ikinci figür ise “Kinyiti”dir. Kinyiti, Kansu Hunlarından, yazıtlarda “Hieutch ou” diye anılan Hun topluluğu kralının oğludur (Çizim 2). İ.Ö. 121’deki Hun savaşlarında Çinlilere esir düşmüştür. Bu Prens, Çin sanatında tanrıya saygının bir simgesi olarak gösterilmiştir.5 Bu figür de yine bir heykel önünde ibadet ederken betimlenmiştir. Giysileri Çinlilerin giysilerinden ayrılır; onların, barbarların giyimi, dediği pantolon giymektedir ve başında Pazırık Kurganı’nda bulunan keçe örtüdeki tanrıçanın tacına benzer bir taç taşımaktadır.

Yine geç dönem Shantung Han kabartmalarında, Hunlarla bağlantısı olan ve “Tcheou” Hanedanı diye anılan hanedana mensup çocuk kral “Tch’eng”in Kuzey başkentinde tahta çıkışı6 betimlenmiştir (Çizim 3). Bu kabartmada cepheden betimlenen çocuk kral Tch’eng’in başında üçgen dilimli bir taç vardır.

Yukarıda sözü edilenlerden başka Shantung Han kabartmalarında bir de anıtsal başa rastlanır. Cepheden gösterilmiş olan bu başın üzerinde üçgen dilimli bir taç bulunmaktadır (Çizim 4). Başın altında Kansu Hunları ile hanedanı Wu-pan arasında geçen olaylarla ilgili bir yazıt vardır.7 Görülüyor ki Çin Han kabartmalarında Türk hükümdarları ya da prensleri üçgen dilimli taçlarla betimlenmişlerdir.

Hun Türklerinde rastlanan diğer bir taç örneği de “Ch’ih-yo”nun tacıdır (Resim 3). Ch’ih-yo, Hunlar ve öbür Türk boylarının savaş tanrısıdır. Aynı zamanda Hunlarda maden işçiliğinin ve zırh, ok gibi savaşla ilgili gereçlerin yaratıcısı sayılır.8 Bu tanrının bir betimine Abadan ırmağı yakınlarında özel bir evin kapı tokmağında rastlanır. Bu ev, Çinli general Li-Ling’e aittir (Resim 4). Li-Ling, İ.Ö. 99’da Hunlara sığınmış, Hun kralının kızı ile evlenmiş ve Kırgız Türklerinin yönetimi kendisine verilmiştir. Li-Ling’e ait olan bu evin kapı tokmağı üzerindeki Ch’ih-yo’nun betiminde, Tanrı’nın başında cepheden üçgen yaprak dilimli bir taç bulunmaktadır. Bu taca çok benzeyen örneklere Selçuklularda sıkça rastlanacaktır.

Türklere ait daha geç bir taç örneği ise Kudirge’de kaya üzerine çizilmiş Göktürk tanrıçasının ya da kralının başındaki taçtır (Resim 5). Altay Kültür Çevresinde Altınyış Dağları’nda, Kudirge’de 550-745 yıllarına tarihlenen Göktürklere ait kaya üzerine çizilmiş bir dini tören sahnesi dikkati çekmektedir. Burada ortadaki büyük figürün başında Tanrı Ch’h-you’nun tacına benzer bir taç bulunmaktadır. Kimi araştırmacılar Umay Tanrıça,9 kimileri ise Göktürk hakanına ait olduğu görüşünü savunur.10

Göktürklerde hükümdar taçlarına ilişkin başka ilginç örnekler de vardır. Orhon vadisinde bugünkü Moğolistan’ın başkenti Ulan Bator yakınlarında, Orhon Anıtları’nın bulunduğu alanda Göktürk Kağanı Bilge Kağan’ın11 (ölümü 734) mezarından çıkan lahit üzerinde; iki yanında simetrik olarak refakatçilerin bulunduğu ortada bağdaş kurup oturan hükümdar şeması yer alır. Türklerde çok yaygın olan bu kurgu düzeninde, hükümdar elinde kadeh tutmaktadır. Kadeh, hükümdarlık simgesidir.12 Bir portre niteliği, taşıyan bu kabartmada Bilge Kağan’ın başında alnın ortasına doğru

hafifçe sivrilerek başa oturan yüksek bir taç görülür (Resim 6). Bu yüksek taçların Göktürklerde soyluluğu simgelediği bilinir.13 Nitekim yine Orhon Anıtları'nın çevresinde bulunmuş olan Köl-Tigin'e ait başta alın üzerine gelen bölümde kanatlarını iki yana açmış bir kartalın yer aldığı görkemli bir taç bulunmaktadır (Resim 7). Pazırık kurganlarından başlayarak (İ.Ö. IV. yy.) Selçuklular dönemine dek görülen bu taçlara Orta Asya'da 'Tac-ı Börki denilmiştir ve Türkün börkü ile İranlıların taç kavramının birleşmesinden ortaya çıkan bir taç çeşididir,14 tacın üzerindeki kuş motifi, şaman inançlar çerçevesinde açıklanabilir. Bir ongun niteliğinde kullanılmış olması da olasıdır.

İ.S. VI-VIII. yüzyıllarda Orta Asya'da tanrılarla bütünleşen kağan betimlerinde taçlar görülür. Bunlardan biri, Koruyucu Tanrı Nagaraya ile özdeşleşen Türk Kağanı'na aittir (Resim 8). Kızıl'da Ming-Oi mağaralarından Nagaraya mağarasında, giriş kapısının iç duvarında yer alan Tanrı-Kral, elinde kurt başlı bir kargı taşımaktadır. Yalnızca en büyük kağanların bu bayrağı taşımaya hakkı olduğu bilinmektedir.15 Tanrı ile özdeşleşen kralın başındaki taca bakıldığında, cepheden üç üçgen dilimli bir bölüm üzerinde daha küçük ikinci bir bölüm olduğu görülür. Bu tacın tüm çıkıntılarının ucunda altı tane yuvarlak topçuk biçimde süsler bulunmaktadır. Kralın başının üzerinde yılanlardan oluşmuş bir sarmalın ortasında üçgen dilimli bir taç daha görülür. Bu daha önce görülen çocuk kral Tch-eng ve Kudirge'deki tanrıça Umay'ın tacının hemen hemen aynısıdır.

Bu örnekler, Türklerde üçgen dilimli taçların gösterdiği sürekliliğin izlenebilmesi açısından önem taşırlar. Özetle diyebiliriz ki; İslamlık öncesi Türk kültüründe, üçgen dilimli taçlar ve Tac-ı Börki denilen yüksek taçlar, kutsal hükümdar anlayışıyla koşut olarak dinsel ve dünyasal anlamda güç ve erki simgelemiş ve bu anlamda kullanılmıştır.

Türklerde, tacın İslam öncesi gelişimini kısaca gördükten sonra İslami dönemde nasıl bir gelişme gösterdiğini izleyebilmek için bölgedeki tarihsel ve kültürel yapıyı kısaca gözden geçirmek gerekir.

Türklerin kitleler halinde İslam dünyası ile kaynaşmaları, ilk kez IX. yüzyılda Abbasi halifelerinin, Türk topluluklarını devşirip, Samarra kentine yerleştirmeleriyle başlar. X. yüzyılda ise Sir-derya (Seyhan) kıyıları ve bu ırmağın kuzeyindeki topraklarda yaşayan Oğuzlar, özellikle İslam dünyası ile olan ticari ilişkilerinin etkisi ile bu yüzyıldan başlayarak İslamlığı benimsemişlerdir. Moğol saldırıları nedeniyle Azerbaycan ve Doğu Anadolu başta olmak üzere Ön Asya'ya yayılmışlardır. X. yüzyıl sonlarında Selçuk Bey'in liderliğinde başlayan devletleşme çabaları Tuğrul ve Çağrı Beyler zamanında sonuçlanmıştır. İslam dinini benimsemeleri ile Türklerin dünya görüşlerinde ortaya çıkan büyük değişiklikler yaşam biçimlerine de yansımıştır. Şamanlık, Manicilik, Budacılık gibi dinler ve kültürleri ile yaşayagelmiş olan Türklerde İslam dini başlangıçta bir canlılık getirmiştir. Şöyle ki, İslam dininin egemen olduğu toplumlarda putlar, putlaştırılmış hükümdarlar, ayrıcalıklı soylular, rahipler gereksiz görülmüştür. Tanrılarda özdeşleşen hükümdar anlayışının yer almadığı bu görüşte bir hükümdarlık simgesi olan taca da yer kalmamıştır.

Burada İslamlığı benimsedikten sonra Türklerde tacın nasıl bir gelişme gösterdiğini incelemeden önce, İslam dininin kabulünün ilk yıllarında Müslüman halkın taca karşı olan görüşünü ortaya koyan çok ilginç bir tarihi olaydan söz etmek yerinde olacaktır. Arap yazarları Al-Sahmi ve Tabari, Müslüman "Şul Türkleri"16 ile karşılaşmalarını anlatırken Şul beyi Ruzban ile İslam askerlerinin başındaki Suravd B. Mukarri'nin barış yaptıklarından söz eder. Ancak bu barış, 714-716 yıllarında bozulmuş olmalı ki Yezid İbn Muhalleb, Şullara ait olan Curcan kentine ikinci bir sefer düzenler. Yine Tabari, Şul Türklerinin Curcan ilinde, Dihistan'da ve Dihistan kıyılarından beş fersah açıktaki bir odada kale yaptırdıklarını bildirir.17 Yezid İbn Muhalleb, Dihistan'ı aldıktan sonra Şûl Tığın adlı Türk hükümdarı, adadaki kaleye sığınır; ancak bir süre sonra burası da İslam ordularının eline geçer. Burada ilginç olan, savaş ganimetleri arasında ele geçen değerli taşlarla süslü taç ve bu taca karşı İslam savaşçılarının tepkisidir. Tacı yoksulların hakkını gasp eden bir hükümdar simgesi olarak görmüşler ve savaşçılardan hiçbiri, tacı ganimet olarak almayı kabul etmemiştir. Sonunda taç, bir dilenciye armağan edilmiş ama daha sonra İbn Muhalleb, tacın görkemine kapılmış olmalı ki onu gizlice dilenciden satın almıştır.18

Bununla birlikte İslam dininin yayıldığı İran ve çevresinde, Pers, Part ve Sasani kültürlerinde süregelen köklü bir taç geleneği vardır. Özellikle İ.S. III. yüzyılın ortalarından başlayarak varlıklarını gösteren Sasanilerde, krallar yeryüzünde tanrının vekili sayılırlardı ve her hükümdarın kendisine özgü özel bir tacı vardı. Sasaniler bunun yanı sıra bir de taht üzerinde tavana asılan ve hükümdarın altında oturduğu asma taçlar kullanmışlardır.

Selçukluların İran'a egemen olmaya başladıkları dönemde, bölgede büyük bir kültür karmaşası yaşanmaktadır. Geleneksel hükümdarlık düzeninin yerini mutlak bir yönetim almıştır. Sasani İmparatorluğu'ndaki görkemli yaşam biçimi, yeni dinin getirdiği bir coşku ile yok edilmiş, eski gelenekler yerini İslam değerlerine bırakmıştır. Ancak Araplar, kökünden sarstıkları bu kültür değerlerinin yerine koyabilecekleri güçlü bir kültür ve sanat yapısına sahip değillerdi. Bu durum, bölgede bir kültür boşluğuna yol açmıştır. İşte böyle bir ortamda örgütlenen Selçuklular, Orta Asya'dan getirdikleri kendi hükümdar ve taç anlayışlarını İslam dini ve bölge kültürü ile kaynaştırarak devam ettirmişlerdir. Bu süreci değerlendirirken; Selçukluların atası olan Oğuzlardaki taç anlayışını onların en önemli kültürel belgesi olan Dede Korkut destanları ortaya koyar. Sözü geçen destanın Kam Pûre oğlu Bamsı Beyrek bölümünde Han Kazan; Pay Püre Bey'e "Ne ağlayıp bağırıyorsun" dediğinde Pay Pûre Bey; "Oğulda nasibim yok. Allah Taâla bana beddua etmiştir beyler. Tacım tahtım için ağlarım. Gün olacak düşeceğim, öleceğim yerimde yurdumda kimse kalmayacak" der.19

Yine aynı destanda Kazan Bey oğlu Uruz Bey'in esir olduğu bölümde, Kazan Bey oğluna: "Yay çekmedin, ok akmadın, baş kesmedin, kan dökmedin. Kanlı Oğuz için ganimet almadın. Yarınki gün olup zaman dönüp ben ölüp sen kalınca tacımı tahtımı sana vermezler diye sonumu andım, ağladım oğul" der.20

Görülüyor ki taç Oğuzlarda taht ile birlikte anılan bir hükümdarlık sembolüdür. Daha sonra Selçuk Bey'in çabaları ile başlayıp Tuğrul ve Çağrı Beyler zamanında devlet kuran ve İran, Irak,

Kirman ve Anadolu'da kurdukları devletlerle büyük bir İmparatorluk haline gelen Selçuklular da tacı bir hükümdar simgesi olarak kullanmışlardır.

Her ne kadar günümüze Selçuklulara ait taç örnekleri ulaşmamışsa da gerek yazılı kaynaklardan gerekse minyatür çini, taş kabartma gibi eserlerde taç betimlerine rastlanmaktadır.

Yazılı kaynaklarda Selçuklu İmparatorlarının taç giymeleri ile ilgili çeşitli bilgilere rastlanır.

İbn-ul Cevzi, el-Muntazam fi tarihi'l mülük ve lümem adlı eserinde Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk hükümdarı Tuğrul Beyi (1040-1063) Büveyroğullarına karşı kazandığı zaferden sonra Bağdat'a davet edip, Halife el-Kaim'in dünyası yetkilerini sultana devrettiğini ve kendisine törenle taç giydirdiğini dile getirir.21 Bazı kaynaklarda değerli taşlarla süslü22 bu tacın büyüklüğü ve ağırlığı nedeniyle halifeye saygısını göstermek için eğilip, yeri öperken güçlük çektiği anlatılır.23

Aynı eserde, Melikşah'ın (1072-1092) kızı Melmelek Hatun ile Halife Muktedi'nin evlenme törenlerinde bulunmak ve taç giymek üzere Bağdat'a gidişi ve görkemli bir törenle halife tarafından taç giydirilişi anlatılmaktadır.24 Bu tarihi taç giyme töreninin ardından sultanın tacın ağırlığından yakındığı belirtilmektedir.25

Öte yandan taht mücadelesi sırasında Nizami köleleri tarafından korunan ve Rey şehrine getirilerek tahta oturtulan Berkyaruk'a (1093-1104) şehrin reisi olan Ravendi tarafından değerli taşlar ve altınla işlenmiş saltanat tacı giydirilmiştir.26

Selçuklu İmparatorluğu bünyesinde bulunan Anadolu Selçukluları, Kirman Selçukluları gibi tâbii devletlerin başında bulunan sultanların da taç giydiği bilinmektedir.

Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud'un (16-1159) ölümünün yakın olduğunu hissedince oğlu II. Kılıç Aslan'ı Konya'da Sultan ilan eder, bütün devlet erkanı ve beylerin katıldığı bir törenle kendisini tahttan indirerek oğlunu tahtta çıkarıp, başına taç koyar.27

Tarihçi İbn Bibi, Selçuklu Sultanlarından İzzettin Keykâvus'un ölümünden sonra (1220) devletin ileri gelenleri ve şehzadelerin, yeni sultanı seçmek üzere toplanarak "Sultan Tacı"nın Alaeddin Keykubat'a verilmesine karar aldıklarını, Alaeddin Keykubat'ın yabancı elçileri altın işlemeli tahtında oturmuş, başında saltanat tacı olduğu halde kabul ettiğini belirtmektedir.28

Kirman Selçuklularından Sultan-Şâh'ın ölümünden sonra oğlu olmadığı için taht ve taç Turan-Şâh'a verilmiştir.29

Görülüyor ki; ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında halife tarafından Sultana giydirilmesiyle başlayan taç giyme geleneği, Selçuklularda bir saltanat simgesi olarak süregelmiştir. Ancak, İslam öncesinde olduğu gibi Tanrı ile özdeşleşen hükümdar anlayışının yıkılmasıyla, Taç da dünyasal yetkilerde donanmış hükümdarların giydiği bir iktidar simgesi niteliğini kazanmış ve dinsel anlamını yitirmiştir.30

Öte yandan minyatürlerde ve öbür bazı betimlerde Selçuklu sultanlarına rastlanmaktadır. Sultanlar, bu betimlerde genellikle her bir dilimi yaprak formunda olan cepheden üç dilimli taçlar giymektedirler. Kimi araştırmacıların "Selçuklu Tacı"31 olarak adlandırdığı bu taç, bütün betimlerde aynı formu göstermektedir; ancak üzerindeki motifler değişmektedir.

Reşidüddin Moğol Hükümdarı Gazan (1295-1304) ve Olcayto Hanlar döneminde hazırladığı dünya tarihini anlatan Cami-üt-Tevarih adlı eserindeki minyatürlerde Selçuklu Sultanları hep bu tip taçlarla görülmektedir. Örneğin; Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki (Hazine 1654) 7/7/1317 tarihli nüshada Alp Arslan (63-1072) tahtında oturmakta ve Veziri Nizamül-mülk ile birlikte idam hükümlülerini huzura kabul etmektedir (Resim 9). Bu betimlemede sözü geçen sultan, başında cepheden üç yaprak dilimli taçla görülmektedir.

Edinburg Üniversitesi kitaplığındaki nüshada Alp Arslan (1063-1072) (Resim 10) yine aynı tip bir taç giymiş, tahtında otururken görülmektedir. Sultan Muhammed İbn Melik Şah (118-1157) (Resim 11) ve son Selçuklu hükümdarı II. Tuğrul (ölümü 1194) (Resim 12) başlarında Selçuklu tacı olduğu halde tahtta oturmaktadır.

Cami-üt Tevarih'teki hükümdar betimleri arasında Sultan Berkyaruk Şah'ın (1033-1105) üzerinde özellikle durmak gerekir. Çünkü Sultan Berkyaruk'un başındaki taçtan başka tepede çadıra asılı izlenimini veren daha büyük bir taç bulunmaktadır. Bu tacın arkasında kumaştan kurdeleyi andıran bir bant görülmektedir (Resim 13). Tacın bu özellikleri Sasani taçlarını anımsatmaktadır. Öte yandan Firdevsi, ünlü Şehnamesinde Sultan Keykavus'un saltanat dönemini anlatırken fildişinden tahtını süsleyip üzerine tacını koydular"……32 "Pehlivanlar hep birden padişahın yanına, o meskun taç ve tahtın yanına girdiler"33 der. Keykavus'un saltanat dönemini anlatırken de "Fildişi tahtı getirip padişahı oturttular ve üstüne de tacı astılar"34 ifadesini kullanır.

Bu görsel ve yazılı kaynaklar, Selçukluların Orta Asya'dan getirdikleri üçgen dilimli taç geleneğinin yanı sıra Sasanilerdeki köklü taç geleneğinden de etkilenmiş ve asma taçlar kullanmış olabileceklerini gösterir. Nitekim bir dönem Selçuklu egemenliğinde yaşamış ve aynı kültür çevresinden olan Gaznelilerde de Sultan Mahmut'un altın zincirlerle tavana asılı olan tacının zincirleri bulunmuştur.35

Bu durumda Sasanilerdeki köklü taç geleneğinin Selçukluları etkilemiş olması ve asma taçların Selçuklularda da kullanılmış olması ve bu minyatürün de belgesel bir nitelik taşıdığını düşündürebilir.

Selçuklularda, sözü edilen üç yaprak dilimli taçların kullanımının yaygın olduğu görülmektedir. Bu dönemde Türk kültürünün etkili olduğu Arap toplumlarında da zaman zaman bu taçların betimine rastlanmaktadır. 827-1061 yılları arasında Sicilya'da egemen olan Araplar, Türk etkilerinin burada yansımasına neden olmuşlardır. Örneğin, Palermo'da XII. yüzyılın ortalarında Norman Kralları için yapılan saray kilisesinin duvarlarında Türk etkileri taşıyan bir seri resim vardır. Bunlar arasında elinde

içki kadehi, bağdaş kurup oturmuş kral figürü, tipik Türk özellikleri göstermektedir. Bu figürün de başında Selçuklu tacı taşıması dikkati çekmektedir (Resim 14).

Selçuklularda sözü edilen bu taçlara hükümdarların yanı sıra siren, sfenks, melek gibi mitolojik doğaüstü figürlerde de rastlanır. Bunlar daha önce Orta Asya'da rastlanan ancak Selçukluların İslam dinini benimsemesiyle başka anlamlara dönüşerek süregelen figürlerdir. Büyük Selçuklularda görülen bu doğaüstü varlıklar, XII-XIII. yüzyıllarda Anadolu Selçuklularında yaygınlaşmıştır. Şans, uğur getiren tılsımlı varlıklar olarak düşünülen36 Siren ve Sfenksler de her zaman başlarında taçla betimlenmişlerdir. XI. yüzyılda çeşitli seramik tabaklarda rastlanan sirenlerin başlarında olduğu gibi Niğde Hüdavent Hatun türbesindeki (1312) pencerenin yanındaki sfenksler başlarında üç dilimli taçlarla görülmektedirler (Resim 15). Melek betimlerine Selçuklularda pek rastlanmamakla birlikte Konya surlarından artakalan iki melek kabartması çok ilginçtir. Uçmaya hazırlanırken betimlenen bu meleklerin başlarında Selçuklu hükümdarlarında görülen üç yaprak dilimli Selçuklu taçları vardır (Resim 16).

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Selçuklularda taç, dinsel anlamından sıyrılarak yalnızca dünyasal bir hükümdarlık simgesi olarak kullanılmasının yanı sıra, çeşitli doğaüstü varlıklar da taç ile düşünülmüş ve taçla betimlenmiştir. Bu da Selçuklularda Sasani etkileri ile birlikte Orta Asya Türk toplumlarındaki taç geleneğinin de süregeldiğini göstermektedir.

Nitekim sözü edilen üçgen dilimli taçlara Orta Asya'da İ.Ö. I. yüzyıldan başlayarak rastlanmaktadır. Shantung Han kabartmalarındaki çocuk kral Tch'eng'in (Çizim 3), Hun Savaş Tanrısı Ch'ih-yo'nun (Resim 3) ve Göktürklerde görülen üçgen dilimli taçlar bu tiptir. Bu taçların Orta Asya'daki başlıklardan geliştirilmiş ve zaman içinde taç anlamı yüklenmiş olması mümkündür. Bunun yanı sıra erken Yakın Doğu kültürlerinin etkisi olduğu da düşünülebilir. Ancak üçgen dilimli taçların İ.Ö. II-I. yüzyıllardan başlayarak Selçukluların sonuna kadar bir süreklilik göstermiş olması bunun Türk kültür ve gelenekleri içinde özümsenmiş bir taç olarak uzun bir zaman dilimi içinde varlığını sürdürmüş olduğu gerçeğini ortaya koyar. Hun Savaş Tanrısı Ch'ih-yo'nun tacı (Resim 3) ile Konya Müzesi'ndeki melek figürlerinin başındaki taçların (Resim 16) benzerliği bu sürekliliğe güzel bir örnektir. Doğaldır ki, Selçuklular İran'a geldikten sonra hem Orta Asya'dan getirdikleri üçgen dilimli taç geleneğini sürdürmüşler hem de Sasanilerin görkemli taç geleneğinden etkilenmişlerdir. Nitekim Sultan Berkyaruk'un Cami-üt-Tevarih'teki betiminde görülen asma tacın bu anlamda kullanılmış olduğu düşünülebilir.

Ne var ki, Türklerde yüzyıllarca varlığını sürdüren ve Selçukluların İslamla bağdaştırmayı başardıkları bu üçgen dilimli taç geleneği ve taca yüklenen anlamlar, Osmanlılarda İslam kültürü ve felsefesinin zaman içinde daha farklı yorumlanmasından ve Orta Asya geleneklerinin zaman içinde etkilerini yitirmesinden dolayı yok olmuştur.

Osmanlılar, Selçuklularda süregelen taç giyme geleneğine itibar etmemiş, onun yerine Osmanlı İmparatorluğu'nda "kılıç kuşanma" hükümdarlık simgesi olmuştur. Ancak kökeni Orta Asya Türklerine

inen bu taçların form ve anlamı unutulmamış, Osmanlı minyatürlerinde melek, burak gibi betimlerde yer almış ve varlığını bir anlamda yalnızca kavramsal olarak sürdürmüştür.

1 Örneğin Perslerde tanrı ve kral betimlerinde kralların başında her zaman krallığın simgesi olan kidaris bulunmaktadır. Tanrı Ahuramaz da kralın başı üzerinde, onun koruyucusu olarak uçmaktadır. Tanrı'nın başında da aynı taç görülmektedir (E. F. Schmidh, Persepolis, I. Structures Reliefs, Inscriptions PL. 105, 97). Kral Darius'a ait bazı silindir mühür baskılarına bakıldığında ise kralın, arabada bir aslana hücum edişi betimlenmiştir (H. H. von Der Osten, Die Welt der Perser, T. 69). Başının üzerinde her zaman olduğu gibi Tanrı Ahuramaz da yer almaktadır. Gerek kralın gerekse Tanrı'nın başlarında dört tane üçgen dilimden oluşmuş taç bulunur. Bu taçlar Hunlardan başlayarak Orta Asya Türklerinde ve Selçuklularda da görülen üçgen dilimli taçlarla benzerlik gösterir.

2 Genç Alp'in tacı üzerindeki mitolojik figürlerin ayrıntılı açıklaması için bkz. Prof. Dr. Mireli Seyidof, "Altın Muharib"in Soy Etnik Tarihi Hakkında I, Kardaş Edebiyatlar, Sayı 2, 3, 4 Erzurum 1982, s. 5, 1983; Doç. Dr. Zühre İndirkaş, Türk Mitolojisinde Altın Taç ve İnanç, Sanat Kültür Antika, P, Sayı 17, 2000, s. 86, 89.

3 J. F. Hoskins, İ. Ö. IV. yy. ortalarına, L. Rudenko, İ. Ö. V. yy.'ın ikinci yarısı ile İ. Ö. IV. yy.'ın ilk yarısı arasına, L. R. Kızlasov ve öteki Rus araştırmacılar. İ. Ö. II-I. yy. arasına tarihlemektedir.

J. F. Haskings, "Tanghyn – The Hero, AQ-ZHUNUS-The Beautiful and Peter's Siberian Gold", Ars Orientalis, Vol. IV, 1961, s. 165.

L. Rudenko, Kultura naseleniye gornogo Altaya skifskoe vremya, Moskova 1953, s. 356.

L. R. Kislasov, Sovetskaya arheologiya, 19; L. A. Evtyuhova, VI, 6, 1954; VI, II, 1955, Sovetskaya arheologiya 27, s. 305.

4 E. Esin, "Bedük Börk", The Iconography of Turkish honorific headgears", Reprinted From the Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Naples 1970, s. 26.

5 E. Chavannes, La Sculpture sur Pierre en Chine au temps de deux dynasties Han, Paris 1893, s. 12.

6 A.g.e., s. 26-27.

7 E. Esin, "Bedük Börk", "The Iconography of Turkish honorific headgears", Reprinted from the proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Naples 1970, s. 26'dan.

O. Franke, Gesehichte de Chinesischen Reiches, Berlin 1925, III/198.

8 E. Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1978, s. 52.

9 S. V. Kiselev, “Drevnyaya ıstoriya yuzhnoy sibirı”, Materi issled po arkheologii SSRR. IX. M-L 1951, s. 499.

10 B. Ögel, Türk Kültür Tarihi, Ankara 1984, s142.

11 Bunun Tekes Altun Tamgan Tarkan’a ait bir mezar olduğunu ve üzerindeki figürün Tamgan Tarkan olduğu görüşünü savunur. L. R. Kızlasov; “Ak-beşim”, “Issledovaniya ne Ak-beşim”, TKAEE, II., Moskova, 1959. W. Radloff, Bilge Kagan’a ait olduğunu kabul eder, Atlas der alterthumer der Mongolei, St. Petersburg 1896.

12 E. Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1978, s. 167.

13 Z. İndirkaş, Türklerde Taç Geleneği, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, s. 44.

14 E. Esin, “Ötüken İllerinde M. S. Sekizinci ve Dokuzuncu Yüzyıllarda Türk Abidelerinde San’atkâr Adları”, Türk Kültürü El Kitabı, Cilt II, Kısım Ia, İstanbul 1972, s. 45.

15 E. Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1978, s. 167.

16 Şul Türkleri, Hazar Denizi’nin Güneydoğu kıyılarında Dihistan ve Curcan’da yaşayan Türkmenistan, Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin ataları olan Oğuzlardan olduğu sanılan Türklerdir.

17 Tabari, (çev. Z. K. Ugan-A. Temir), Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, Cilt IV, Ankara 1957, s. 242 vd.

18 Buhâri Şahih, Cihad bahsi, hadis 102 “Kayserin tacını takbin”. Buhâri, Tecrîd, hadis 1948. “Altından süs eşyaları ve ipek giymek mekrûhtur”. Kahire h. 1354; E. Esin, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul 1978, s. 146.

19 M. Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul 1988, s. 60.

20 A.g.e., s. 97.

21 Ibn-ul-Cevzi, el-Muntazam fi tarihi’l, mûlük ve’lümen, 1359, VIII, s. 182.

22 Ebu’l-Ferec Bar Hebracus, (The Chronography, Çev: E. A. W. Budger), C. I. London 1932, s. 121.

23 Ibn ul-Cevzi, a.g.e., s. 182.

24 Ibn ul-Cevzi, a.g.e., c. IX, s. 29-30-35-36.

25 Sıbt Ibn a Cevzi, a.g.e., s. 129b.

26 Râvendi, Râhat-üs sudûr ve ayet-üs-sürur, (Çev.: A. Ateş) c. I, Ankara 1957, s. 137.

27 O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 197.

28 İbni Bibi, a.g.e., s. 147.

29 E. Merçil, Kirman Selçukluları, Ankara 1989, s. 148-149'dan Ikd-el-Ula Li L. Mevkıf el-âlâ (nşr. Ali Muhammed Âmiri) Tahran hş 1131, s. 90.

30 E. Kongar, Demokrasi ve Laiklik, İstanbul 1999, s. 135-137.

31 B. Gray, The Illustrations to the "World History" of Rashid Al Din, Edinbourg 1976, s. 22.

H. Erdman, "Die Hangande Krone Des Berk-Yaruk İbn Malık Schahs", Beitrage Zue altertums Kunde Kleinasiens, Rhein 1989, s. 174.

32 Firdevsi, Şehname, c. II, Ankara 1967, s. 30.

33 A.g.e., c. II, s. 64.

34 A.g.e., c. II, s. 118.

35 C. E. Bosworth, The Gaznavids, Edinbourg 1963, s. 38.

36 G. Öney, Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, Ankara 1978, s. 96.

Türk Drama Geleneği / Yrd. Doç. Dr. Abdullah Şengül [s.157-161]

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İlk insanların düşüncelerini ifade edebilmede, boğazlarından çıkan gelişi güzel seslerin ve birtakım işaretlerin yardımıyla anlaşmaya çalıştığını düşünmek yanlış olmaz kanaatindeyiz. Bu düşünceyi esas alırsak, ilk insanlar, hareketi sözden önce kullanmaya başladılar diyebiliriz. Yani sözün yerinde dram vardır. Dram, bir olayı iş ve hareket yoluyla anlatmak demektir. Bu bakımdan dram tarihinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Güzel sanatların kaynaklarını araştıran Yryö Hirn; dramı taklit sanatlarının ilki sayar. Resim veya harfler vasıtası ile yazı icat edilmeden önce, dramın olduğunu söyler.1 Tabiatla baş başa kalan insanoğlu, birtakım tabiî olaylardan kendilerini korumak için üstün güçlere sığınmıştır. Sanatın kaynağında bu üstün güçleri aramak gerekir. İlkel insan için Tanrı, üstün güçtür. Bu dönem hayatına din hâkimdir. İnsan üstün güçlerden korkar ve onlara sığınmak zorunda kalır. İnsan hayatının bu ilk dönemlerinden itibaren önce insanın kalbine korku yerleşir. Bu korku, onun çevresinde gördüğü ve kendi başına da gelebileceği endişesini taşıdığı tabiî hadiselerdir. Dolayısıyla insan, bu tabiî hadiselerden korunmak için bir üstün güce inanma ve sığınma ihtiyacı duymuştur. Bu bakımdan bütün güzel sanatların kaynağında bu inancın yattığını söylemek mümkündür.

Tiyatro denince aklımıza gelen sanat türünün nasıl ve nerede başladığını aşağı yukarı biliyoruz diyen Mehmet Fuad, bu sanat faaliyetinin kaynağının dinden de eski olduğu fikrindedir. Ona göre gece ateşin çevresinde otururken, kalkıp avlanacak hayvanları taklit eden ilk insanın bu davranışıyla birlikte tiyatro da başlamıştır. Taklit yoluyla yapılan büyüyü, daha sonra dans, müzik ve maskelerle yapılan büyü, yağmur yağdırma, ürünü çoğaltma gibi törenler takip etmiştir.2

Bu dönem üzerine araştırma yapan Durkheim Dini Hayatın İlk Şekilleri isimli eserinde, oyunların ve diğer güzel sanatların başlıca şekillerinin dinden doğduğunu ve uzun süre dinî mahiyet arz ettiğini söyler. Fuad Köprülü'nün konuya yaklaşımı, Durkheim'in bu düşüncesiyle ilgilidir. Köprülü, sanatın kaynağının ilkel toplumlardaki üstün güçle alâkasına dikkat çeker.3 Günlük hayatın sıkıcılığından uzaklaşmak isteyen ilk insanlar için, oyun ve sanatın eğlendirmek ve dinlendirmek gibi bir amaca hizmet ettiği gözden uzak tutulmamalıdır. Çünkü ilkel kavimlerde insanla tanrı iç içe yaşar. İnsan kendi tanrısını kendisi yaptığı gibi, söz ve hareketleriyle ona yakışır bir tarzı da yine kendisi icat etmiştir.

Yukarıda ifâde ettiğimiz ilk harekat tarzları sadece bir millete ait değil, bütün ilkel topluluklar için geçerlidir. İlk topluluklarda, insanlar arasında heyecan uyandıran kutsal törenler, din adamları tarafından idare ediliyordu. İlk din adamları sihrî, dinî ve bedîî bir heyecan içinde temsil ettikleri için aynı zamanda ilk aktörlerdir.4

Kavmî dönem Türk tiyatrosunun vücut bulduğu saha Orta Asya'dır. Üst üste medeniyetler kuran Türk topluluklarındaki dinî âyinlerin tamamıyla dramatik özellik taşıdığı anlaşılmaktadır. Natürizm ve

Şamanizm dininin heyecanlan içinde yaşayan Türkler birden fazla tanrı tanıyorlar, ölmüş atalarını tanrı saydıkları gibi, onların yaşamış ve dolaşmış oldukları yerleri de mukaddes biliyorlardı. Tanrıları memnun etmek için onları taklit etmek, onlar gibi hareket etmek lâzım geldiğine inanmışlardı. Din törenlerinde tanrıların yaşayışlarının temsil ve hikâye edilmesi bu yüzdendir.5 İlk topluluklar arasındaki bu kutsal törenlerin giderek dinî özelliklerinden uzaklaştığı, bir gelenek şekline girip, eğlence amacına hizmet ettiği görülür. Daha önce yaşanmış ve millet hayatında iz bırakmış hadiselerin hatıralarım ebedîleştirmek için dinle ilgili olmayan törenlerin bu şekilde olduğu bilinmektedir.

Meselâ Ergenekon Destanı, Eski Türkler arasında uzun süre yaşamış millî epopedir. İlk çıkışta Tu-kiyular arasında anası bir kurt olarak bilinen bir hükümdar hakkında efsanevî hikâyeler söylenirdi. Bu hükümdarın birisi yaz tanrısının, birisi kış tanrısının kızı olmak üzere iki karısı vardı. Kadınlardan ikişer çocuğu olmuştu. Çocuklardan en büyüğü hükümdar olup Tu-kiyu adını almıştı. Bu millî destan Tu-kiyuların ilk zamanlarına ait hatıraları canlandırmak üzere kendi aralarında anlatılırdı.6 Aynı efsanenin başka bir anlatış şekli daha vardır: Moğollar ile Tatarlar arasındaki savaştan kurtularak başka ülkeye kaçan Moğol İmparatorunun oğlu Kayan, karısı ve yeğeni Tokuz, Ergenekon adını verdikleri bir güzel yerde uzun yıllar yaşamışlar, zamanla buraya sığmaz olmuşlar, demir dağları eritip buradan çıkarak Tatarlarla savaşmış ve atalarının intikamını almışlardır. Sonraki yıllarda bu konuyu anlatan destan, yılda bir kere atalara saygı ile anmak maksadıyla temsil edilmiştir. Bu temsillerde başta hakan olmak üzere etrafındakiler, yakılan ateşle kızdırılan demir parçasını örs üzerine koyarak sırayla vururlardı.7 İşte bu durum Türklerdeki ilk dramatik unsurlar olarak kabul edilebilir.

Bu dramatik unsurların kaynağı ile ilgili olarak birçok fikir ortaya atılmıştır. Bunlardan en mantıklısı Çin Tarihi'ni yazan Wolfrom Eberhard'a aittir. Eberhard, Çin kültürünü incelerken, günümüzde Tonguzların ecdadı ile Sibirya'da bulunan bir kabilenin karışmasından vücuda gelmiş insanların Çin'e ilk kültürü getirdiklerini, Çinlilerin başta avcılık olmak üzere ziraat, çanak- çömlek yapımını muhtemelen bu insanlardan öğrendiklerini ifâde ederek, Güney Çin'e ilk kültürü getirenlerin bugünkü Türklerin ataları olduklarını söyler. Refik Ahmet Sevengil, Dr. Wolfrom Eberhard'ın bu düşüncelerinden hareketle, Çinlilerin tarihte birçok kez Türklerle karşılaştıklarını ve uzun yıllar Çin'in Türk hükümdarlar tarafından yönetildiğini, bilhassa Kuzey Çin'in tarihin ilk devirlerinden beri Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir bölge olduğunu belirtir. Çin'de hükümdar olan ilk üç sülâlenin kurucularının Türkler olduğunu söyleyen Sevengil, bu sülâlelerin M. Ö. 2202 yılından başlayarak M. Ö. 250 yılına kadar hüküm sürdüklerini, Çin'de ilk tiyatro faaliyetlerinin de (M. Ö. 1140) bu hükümdarlar devrine ait olduğunu söyler.8

Aynı düşünceler Muhsin Ertuğrul'un "Türk Moğolların Tiyatroya Hizmetleri" isimli makalesinde de tekrar edilir. Muhsin Ertuğrul'a göre Çinliler tiyatroyu Türler vasıtasıyla tanımıştır.9

Nikoliç, 1934 yılında Belgrad'da çıkan Politika gazetesinde yayınladığı "4000 Yıl Önce Türk Tiyatrosu Nasıldı?" isimli makalesinde Türklerde en az dört bin yıl önce dram sanatının bilindiğini ileri sürerek, bir Türk savaşçısının, yokluğundan istifâde ederek karısına sataşan bir Çinlinin öldürülüşünü

anlatan dramatik mahiyetli bir oyundan bahseder.10 Nikoliç, bu oyun için kaynak olarak, Jojeph Gregor'un genel tiyatro tarihi üzerine yazdığı bir kitabı gösterir.11

Eberhard, M. Ö. 206-220'de Han Hanedanı sırasında görülen Çüeh-ti (tos vurma oyunu) gibi oyunlarda Altay ve Orta Asya budunlarının etkisinin olduğunu söyler.12 Bu dönemle ilgili olarak yapılan araştırmalarda elde edilen bulguların güvenirliliği tartışılabilir. Zira, o dönemden kalan ve araştırmacıların kime ait olabileceği hususunda farklı görüşler ileri sürdüğü bulgularda, Türk izlerinin olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bugün Çin'e ait olduğu ileri sürülen, birçok unsurun üzerindeki kuvvetli Türk tesiri, dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

Meselâ, 1906 ve 1907'de Japon Otani ve Peliot kazılarında elde edilen bulgularda bir Orta Asya etkisinin olmadığı iddia edilemediği gibi, böyle bir etkinin kesin olduğu da söylenemez. Tarihin çok az izah edilebilen bu dönemi, henüz sağlıklı bilgiler edinilmesine müsait değildir. O döneme ait dramatik metinler Sanskritçe, Çince ve Uygurca'dır. Bunlardan hangisinin daha önce yazıldığı, ve kimin kimden ne ölçüde etkilendiği hususunda çok farklı fikirler ileri sürülmektedir.

Profesör Annemarie Von Gabain, Yeni Ay Şenliklerinde okunan Maitreya-Samiti adlı dramatik eserin Uygurca metninden parçalar yayınlar ve bu metinde geçen "körünç" kelimesinin "resimli veya taklitli gösteri" anlamına geleceğini söyler.13 Milattan önceki döneme ait Çin ve Türk kaynaklı araştırmaları gereksiz gören Alessio Bombacı, Kutadgu Bilig'de konunun çeşitli kişiler arasındaki söyleşilerin gelişmesinin, eserin yapısındaki dramatik unsurlardan kaynaklanmış olabileceğini söyleyebilmektedir.14

Bütün bunlar, dramatik unsurların kaynağının Türkler olabileceği tezini kuvvetlendirmektedir. Batılı araştırmacıların çalışmalarıyla yetinmemeli ve bu dönem, daha dikkatli ve tarafsız çalışmalarla gün ışığına çıkarılmalıdır.

Anna Komnena'nın Aleksiyad adlı eserinde Prenses Komnena, babası İmparator Komneni'nin geçirdiği damla hastalığının Türkler tarafından dramatik bir şekilde temsil edilmek suretiyle alay edildiğini anlatmaktadır. Bu kaynaktan hareketle Profesör Yacob, Selçuklu Türklerinde dramatik taklitli oyunların varlığına dikkat çeker.15

Fuad Köprülü 1925 yılında yayınladığı "Meddahlar" isimli makalesinde Anadolu Selçuklu saraylarında Bizans imparatorlarının taklitlerini yaparak, sultanları eğlendirmeye çalışan bir takım mudhik ve mukallitlerin16 bulunduğunu, Bizans kaynaklarının bize bildirdiğini söyler.17

Aynı kaynaklardan hareketle İsmail Hâmi Dânişmend, Selçuklu Türklerinde tiyatronun varlığına dikkat çekerek, Selçuklularda günümüzdeki anlayışa uygun bir tiyatronun olduğundan bahseder.18

Prenses Komnena'nın Türklere karşı düşmanlık duygularını belirtmek için kullandığı çirkin tecavüz cümlesi bir tarafa bırakılırsa, bu kitapta verilen bilgilerin Selçuklularda dramatik sanatı anlatmak bakımından önemli olduğunu söyleyen Refik Ahmet Sevengil, konunun çeşitli insan

kalabalığı içerisinde işlendiğini belirterek, Selçuk Türklerinin XII. asrın başlarında dramatik sanatın oldukça ilerlemiş bir şekline sahip bulunduklarını söyler. Türk Tiyatrosu hakkında eser veren yabancı araştırmacılardan biri olan Nicholas N. Martinovitch, XII. asırda Konya Selçuklu saraylarında verilen temsillerin tiyatro olduğunu bildirerek, Osmanlılardaki OrtaOyunu'nu Selçuklu saraylarındaki bu temsillere bağlar.19

X. asırdan itibaren Türklerin büyük kitleler halinde İslâmiyeti tercih ettiğini biliyoruz. Kabul ettikleri bu yeni din, Türklerin sosyal ve bediî hayatında büyük değişikliklere sebep olmakla beraber, eski hayatlarına ait bazı unsurların, bir takım şekil değişiklikleriyle beraber yeni hayatlarında da devam ettiğine şahit oluyoruz.

Gustav Mandel, Anadolu'daki Selçuklu Türklerinin mezarları üstüne, ölen yakınlarının heykellerini dikmesini, Sivas kalesindeki savaş ve kahramanlık sahnelerini temsil eden bir takım tasvirleri, Türklerde eski dinlerinin bir devamı olarak kabul eder.20

Yine aynı dönemlerde özellikle İran kaynaklı olan bazı mezheplerin, Anadolu'da kolayca yayılması ve bu mezheplere ait birtakım dramatik unsurların Türklerin eski dinleriyle bazı benzerlikler taşıması ve nihayet Horasan'dan Anadolu'ya açılan Yesevî dervişlerinin, burada kurdukları Türk-Müslüman tarikatları, ibadetlerinde dinî dramı yeniden ön plâna çıkardı.

XIII. asırdan itibaren Anadolu'da, Mevlevî tarikatlarında icra edilen zikirlerin, zarif ve sanatkârane bir dinî temâşâ hüviyetine sahip olduğunu biliyoruz. Yine XI-II. asırdan itibaren Hacı Bektaş adına kurulmuş olan tarikatlarda, Türklerin İslâmiyet'ten önceki dinlerinin de tesiriyle, dinî temâşâ diyebileceğimiz dramatik unsurlar sembolik ve temsilî olarak görülür.21

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren, özellikle padişah düğünlerinde ve şehzâde sünnetlerinde dramatik temsillere verildiği bilinmektedir. XV. asırdan itibaren Osmanlı eserlerinde bu durum daha net bir şekilde görülmektedir. Kuruluşunun ilk yıllarından itibaren çok sade ve gösterişsiz bir hayat süren Osmanlı padişahları, kısa bir süre sonra Selçuklu saraylarında görülen ihtişam ve eğlenceleri benimsemeye başlamıştır. İlk yıllara ait yazılı vesikalar olmadığından, bu dönemle ilgili bilgiler tamamen kulaktan dolmadır ve güvenirliliği tartışılabilir. Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış olan Bursa, Edirne ve İstanbul'daki saraylarda yapılan eğlencelerde çalgı çalanlar, türkü söyleyenler, cambazlık yapanlar, halkı güldürüp eğlendirmek için türlü gariplik yapanların olduğu bize bu kaynaklar vasıtasıyla ulaşmıştır.

Yıldırım Bayezid'in Kör Hasan adında bir dalkavuğunun varlığı bilinmektedir. Kadıların rüşvet aldıklarını duyup, sinirlenen Bayezid'in, kadıların boyunlarının vurulmasını emretmesi üzerine, bu dalkavuğun ortaya çıkıp; Bizans'tan papazlar getirilip bunların yerine tayin edilmesini teklif etmesi ile gülen ve sakinleşen padişahın hocaları affettiği anlatılır.22

Köprülü Meddahlar isimli makalesinde II. Murad'ın sarayında bulunan ozanların şiirler okuduğunu, yine Fatih'in sarayında Mustafa adlı bir meddah ile Balaban Lâl ve Ömer isimli iki

mudhikin (güldüren, güldürücü) bulunduğunu söyler. Köprülü, II. Selim'in sarayında Nakkaş Hasan ve Çokyedi Reis ile, bunlara benzer daha birtakım mukallit ve komiklerin bulunduğunu bazı tarihi kaynaklardan hareketle belirtir.23

Peçevi tarihinde şehzadeler, Mustafa, Mehmet ve Selim Han için 21 Şevval 936/1530 tarihinde başlayan ve kırk gün kırk gece süren sünnet törenlerini anlatır.24 Bu eğlencelerin daha sonraki yıllarda da devam ettiğini görüyoruz. Bu dönemin sosyal yaşantısı ile ilgili bilgiler veren kaynaklarda çeşitli hünerlere sahip olan mudhik ve mukallitlerden bahsedilir. Bunların bir çoğu aynı zamanda o dönem için dramatik sayılabilecek eğlenceler tertip ediyorlardı. Meselâ, III. Murad'ın 1582'de İstanbul'da At Meydanı'nda yaptırmış olduğu sünnet töreni ile ilgili olarak tarihçilerimizin mudhik ve mukallitler diye vasıflandırdığı sanatkârlarla ilgili bilgileri, Fransız kaynaklarından öğreniyoruz. Jouannin ve Van Gaver, bu sanatkârların yaptıklarını komediler sözü ile ifâde ederler.25

XVII. Türk hayatıyla ilgili geniş bilgiler veren Evliya Çelebi, yaptıkları taklitlerle halkı güldüren sanatkârların aynı zamanda birtakım olayları, temsil yoluyla anlattıklarını söyler.26

IV. Mehmed'in oğlu Şehzade Mustafa ve Şehzade Ahmed'in sünnet düğünleri ile Padişahın yedi yaşındaki kızı Hatice Sultan'ın ikinci vezir Mustafa Paşa ile evlendirilmesi münasebetiyle yapılan ve geceli gündüzlü üç hafta süren düğünü anlatmak maksadıyla, Dâr-üs Baâde Emiri Yusuf Ağa'nın kâtibi Abdi bir kitap yazmıştır. XIX. asrın ikinci yarısında kaleme alınan Râşid Tarihi'nde de Osmanlı düğünlerindeki dramatik unsurlardan bahsedilir. Düğünlerdeki bu tip eğlencelerin dışında, Osmanlılar döneminde eski çağlardan beri devam eden harp oyunlarının oynandığı, yine bu dönem kaynaklarında anlatılmaktadır.27

Bütün İslâm ülkelerinde, özellikle Osmanlı Devleti'nde gölge oyununun çok fazla gelişmiş olmasını, gölge tiyatrosundaki oyuncuların cansız (hayalî) oluşuyla ifâde etmek mümkündür. Oyuncuların cansız olması, onlara daha hoşgörü ile yaklaşılmasına sebep olmuştur. Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde duracağımız gibi, özellikle Türklerde gölge oyunu zaman zaman dinî ve tasavvufî mahiyet arz etmiştir. Bu bakımdan Karagöz'de perde gazellerinin tasavvufî manası ağır basar.

Bütün bunlara rağmen, zaman zaman temâşânın Osmanlı'da özellikle din adamları fetvalarıyla yasaklandığını görüyoruz. Türk seyirlik oyunlarının mahiyetini araştıranlar için çok iyi birer kaynak olan bu fetvalarda, taklidin (hoca-öğrenci, kadı-davacı, hekim-hasta) ve insanları güldürmek için muziplik yapmanın yanlışlığı anlatılmaktadır.28 Bu yasakların arasında sadece din adamlarının hoşgörüsüz tavrının aranması elbette doğru değildir. Oyuncuların toplumun değer yargılarını zorlamaları, bu yasakların din dışındaki diğer önemli sebepleridir.

Dram, esasen insan hayatının her safhasında karşılaştığımız bir unsurdur. Kavmî dönem insanının üstün güçler karşısındaki bu bediî tavrı, onun kendini tanımasından sonra da vazgeçemediği bir ihtiyaç olmuştur. Özellikle Anadolu halk rakslarında görülen birtakım figürlerin,

geçmiş zamanlara ait inanç ve hatıraları millî âhenk ve estetik ölçüler içerisinde dikkatlere sunduğu görülür. Eskiye ait sosyal ve kültürel hayatın bir tezâhürü diyebileceğimiz bu oyunlar da, dramatik unsurların varlığı açıktır.

Bugün Anadolu'da oynanan birçok oyunda çaldıkları enstrümanlarla oyunu yönlendiren sanatkârların, sanatlarını icra ederken yaptıkları bir takım hareketler, eski Şamanların musikî ve raksla beraber yaptıkları ibadetleri hatırlatmaktadır. Erzurum barları içerisinde yer alan "hançer" ve "turna" barının tamamıyla taklidî ve tasvirî özellik gösterdiğini söyleyen Refik Ahmet Sevengil, elleri bıçaklı oyuncuların, birincisinde eski kahramanların vuruşma sahnelerini; ikincisinde biri erkek biri dişi iki turnanın sevişme sahnesinin temsil edildiğini söyler.29

Refik Ahmet Sevengil, Rize ve Of çevresinde genç kız ve erkeklerin karşılıklı gruplar halinde oynadıkları "Diyal Oğlu" oyunundaki figürlerin, Yakut Türklerinin ilkbahar, yaz aylarında, bir arada, sevinç içerisinde icra ettikleri zürriyet ve doğum ilâhesi kabul edilen "Azyit" adına yapılan törenlere benzetir.30 Aynı törenlerle ilgili olarak Ziya Gökalp, Türk ailesinin temellerini incelerken, Siyerozevski'nin Revuede L'histoiredes religinos isimli çalışmasını örnek alır. Bu törenlerin Türk aile yapısı üzerindeki etkilerini araştırarak, Yakutların zürriyet ilâhesinin maiyetinde günahsız kızlar ve erkeklerle beraber gelip, loğusanın başucuna geçeceğine ve doğumu sağlayacağına inandıklarını anlatır.31

Giresun yöresinde oynanan "Çandır", Kastamonu yöresinde oynanan "Sepetçioğlu", Diyarbakır yöresinde oynanan "Kurt-kuzu", Elazığ yöresinde oynanan "Çayda çıra" oyunlarında da aynı dramatik unsurları görmek mümkündür.32 Zengin Anadolu Türk raksları içerisinde, aynı muhtevaya sahip bu tip oyunların millî hatıralarımızı anlatması bakımından dikkate değerdir.33

Geleneksel Türk seyirlik oyunlarını Kukla, Karagöz ve Ortaoyunu olarak tespit etmek mümkündür. Önceleri sokaklarda ve meydanlarda, daha sonraları hususî mekânlarda oynanan oyunların bir kısmı sadece mahalle rezaletini canlandıran, halkı güldürme amacına yönelik "farce" cinsinden oyunlarken; mühim bir kısmı zarif mizah çeşnisi arasında tenkit eden, hatta hicveden komedi diye adlandırabileceğimiz türden eserlerdir. Herhangi bir metne bağlı kalmaksızın, cemiyet içinde yaşanmış ve insan üzerinde derin tesirler bırakmış olayları tekrar etmek düşüncesinden hareketle oynanan oyunların, esasen hayatın bir karikatürize edilmesinden ibaret olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

İlk insanların hayatını inceleyenler, başlangıçta sözün yerinde dramın olduğu fikrinde birleşirler. Tabiatla baş başa kalan insanın çevresinde gördüğü ve izah edemediği varlık ve olaylardan korktuğu ve zamanla onu üstün güç kabul ederek sığındığı bilinmektedir. Bu yüzden bütün güzel sanatların başlıca şekillerinin dinden doğduğu düşünülmektedir. İlkel topluluklarda insanlar arasında heyecan

uyandıran kutsal törenler din adamları tarafından idare edilmektedir. Bu yüzden bütün insanlığın ilk aktörleri, din adamlarıdır.

Kavmî dönem Türk drama hayatının vücut bulduğu Orta Asya'da dinî ayinler tamamen dramatik özellikler taşımaktadır. Zamanla insan hayatında iz bırakan olayların anlatımında dinî özelliklerden uzaklaşıldığı görülmektedir. Türk destanları buna örnek gösterilebilir.

Türkler, hüküm sürdükleri her yerde ve geliştirdikleri medeniyetlerde mutlaka bir şekilde dramaya yer vermiştir. Selçuklu, Osmanlı ve geleneksel kültürümüzde bunu çok açık görmek mümkündür. Hatta, Türklerin sosyal ve bedîî hayatlarında büyük değişiklere sebep olan din değişikliklerinde bile, eski inançlara ait bazı unsurlar, birtakım şekil değişiklikleriyle birlikte yeni hayatlarında da devam etmiştir. Bu yönüyle dram, insan hayatının her safhasında karşılaştığımız bir unsurdur. Türkler bu dram unsurlarından geliştirdikleri medeniyete bağlı olarak her dönemde yararlanmışlardır.

1 Refik Ahmet Sevengil, Eski Türklerde Dram Sanatı, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s. 3.

2 Mehmet Fuad, Tiyatro Tarihi, Varlık Yayınları, İstanbul 1970, s. 6.

3 Fuat Köprülü, "Türk Edebiyatının Menşe'i", Edebiyat Araştırmaları I. cilt, Ötüken Yayınları, 3. baskı, İstanbul l989, s. 50.

4 Sevengil, Eski Türklerde Dram Sanatı, s. 5.

5 Sevengil, Eski Türklerde Dram Sanatı, s. 14.

6 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Sevengil, Eski Türklerde Dram Sanatı, s. 14-15.

7 Bu konuda da daha geniş bilgi için bkz., Ebulgazi Bahadır Han, Türk Şeceresi, (Türkiye Türkçesine Aktaran: Dr. Rıza Nur), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1925, s. 35-38.

8 Sevengil, Eski Türklerde Dram Sanatı, s. 17.

9 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Muhsin Ertuğrul, "Türk Moğolların Tiyatroya Hizmetleri" Darülbedâyi Mecmuası, İstanbul, 15 Birincikânun 1934 ve 15 Şubat 1934, sayı: 44 ve 46.

10 Bu yazının çevirisi için bkz. M. N. Nikoliç, "4000 Yıl Önce Türk Tiyatrosu Nasıldı? " Dâr-ül-bedâyi', 10 Ocak 1935, s. 56.

11 Bu konuda daha genel bilgi için bkz., Metin And, Geleneksel Türk Tiyatrosu, Bilgi Yayınevi, Ankara 1969, s. 12-13.

12 Bkz., And, Geleneksel Türk Tiyatrosu, s. 13.

13 And, Geleneksel Türk Tiyatrosu, s. 14.

14 And, Geleneksel Türk Tiyatrosu, s. 13-14.

15 Bu eser hakkında daha geniş bilgi için bkz., And, Geleneksel Türk Tiyatrosu, s. 113-15.

16 Güldürücü, taklitçi.

17 Fuad Köprülü, Türkiyat Mecmuası, Cilt I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1925, s. 14.

18 İsmail Hâmi Dânişmend, “Selçuklularda Tiyatro”, Cumhuriyet (Gazetesi), İstanbul 17 Haziran 1942, s. 2.

19 Sevengil, Eski Türklerde Dram Sanatı, s. 29.

20 Sevengil, Eski Türklerde Dram Sanatı, s. 31-32.

21 Bu konuda geniş bilgi için bkz., Fuat Köprülü, “Meddahlar” Edebiyat Araştırmaları, 1. cilt, Ötüken Yayınları, İstanbul 1989, s. 376.

22 Sevengil, Eski Türklerde Dram Sanatı, s. 40.

23 Köprülü, “Meddahlar”, s. 376-378.

24 Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, 1. cilt (Hazırlayan: Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 116.

25 Bu konuda bkz. Sevengil, Eski Türklerde Dram Sanatı, s. 42.

26 Bkz., Evliya Çelebi, Seyahatnâme, M. E B. Yayınları, 1971, 1. cilt, s. 649.

27 Sevengil, Eski Türklerde Dram Sanatı, s. 43-47.; “Celâloğlu Mustafa, Tabakat-ül Memâlik ve-d derecât-ül Mesâlik, (Yazma) Fatih kütüphanesi, no: 4423. (Celaloğlu’nun kitabı, Sadettin Tokdemir tarafından ifâdesi sâdeleştirilerek “Osmanlı İmparatorluğunun Yükselme Devrinde Türk Ordusunun Savaşları ve Devletin Durumu, İç ve Dış Siyaseti’’ adı ile 107 sayılı eskerî mecmuaya ek olarak bastırılmıştır), Askeri matbaa, İstanbul 1937. “Yapma Kuleler Arasında Harp Oyunu” bahsi bu kitabın 106 ve 107. sayfalarında bulunmaktadır.

28 And, Geleneksel Türk Tiyatrosu, s. 17-29.

29, 30 Sevengil, s. 87, 87-88..

31 Sevengil a. g. e., s. 88.; Ziya Gökalp, “Türk Ailesinin Temelleri’’ Yeni Mecmua, Sayı: 26, 6 Aralık 1917.

32 Anadolu Halk Danslarında dram unsurları hakkında daha geniş bilgi için bkz., Abdullah Şengül, Türk Drama Geleneği ve Tarihî Oyunlarımız, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon 2001, s. 66-67.

33 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Muzaffer Sarısözen, "Halk Rakslarında Halaylar", Ülkü dergisi, cilt: 17, Sayı: 98, Ankara 1941.

And, Metin. Geleneksel Türk Tiyatrosu, Bilgi Yayınevi, Ankara 1969.

Celâloğlu Mustafa. Tabakat-ül Memâlik ve-d derecât-ül Mesâlik, (Yazma) Fatih kütüphanesi, no: 4423.

Dânişmend, İsmail Hâmi. "Selçuklularda Tiyatro", Cumhuriyet (Gazetesi), İstanbul 17 Haziran 1942.

Ebulgazi Bahadır Han, Türk Şeceresi, (Türkiye Türkçesine Aktaran: Dr. Rıza Nur), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1925.

Ertuğrul, Muhsin. "Türk Moğolların Tiyatroya Hizmetleri" Darülbedâyi Mecmuası, İstanbul, 15 Birincikânun 1934 ve 15 Şubat 1934, sayı: 44 ve 46.

Evliya Çelebi, Seyahatnâme, 1. cilt, M. E B. Yayınları, 1971.

Fuad, Mehmet. Tiyatro Tarihi, Varlık Yayınları, İstanbul 1970.

Köprülü, Fuat. "Türk Edebiyatının Menşe'i", Edebiyat Araştırmaları I. cilt, Ötüken Yayınları, 3. baskı, İstanbul l989.

Köprülü, Fuad. Türkiyat Mecmuası, Cilt I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1925.

Nikoliç, M. N. "4000 Yıl Önce Türk Tiyatrosu Nasıldı? " Dâr-ül-bedâyi', 10 Ocak 1935.

Peçevî İbrahim Efendi, Peçevî Tarihi, I. cilt (Hazırlayan: Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Sarısözen, Muzaffer. "Halk Rakslarında Halaylar", Ülkü dergisi, cilt: 17, Sayı: 98, Ankara 1941.

Sevengil, Refik Ahmet. Eski Türklerde Dram Sanatı, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1969.

Şengül, Abdullah. Türk Drama Geleneği ve Tarihî Oyunlarımız, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon 2001.

Ziya Gökalp, "Türk Ailesinin Temelleri'' Yeni Mecmua, Sayı: 26, 6 Aralık 1917.

Eski Türklerde ve Kırım'da Semboller / Prof. Dr. M. Metin Karaörs [s.162-170]

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Eski Türklerde Renk Sembolleri

Güneşin doğuşu sırasında doğu, sarı renkli olarak görüldüğü için sarı renk, Türklerin doğu ile ilgili sembolü olmuştur.

Kırım Türklerinin eski sembolleri bir gelenek hâlinde tarihî geçmişe sahiptir. Kırım Türklerinin Türk toplulukları içinde bir aile olarak yaşadıklarını kabul etmeliyiz. Yeryüzünde yaşayan insan, kendi yaşayışını, ezelden beri güneşle irtibatlı olarak görmüştür. Kâinatın varlığı, cihanı aydınlatan güneşle bir tutulmuştur. Bu esasa dayanarak Türk milleti, güneşi, kendileri için yaratıcı bir Tanrı olarak kabul etmiştir. Türk topluluklarında Tanrı hakkındaki düşünceler, bu inanışlarla teşekkül etmeye başlamıştı.

Danimarkalı Runalog W. Thomsen, 25 Kasım 1893'te Türklere ait Orhun Bengü Taşlarında ilk olarak "Tengri" kelimesini keşfetti. "Tengricilik" ilk defa, iki nehir arasında parlak bir medeniyet kurup yaşamış olan Sümer ve Asurlularda ortaya çıkıp gelişmiştir.

Sümerlerin dili, Hurrilerin, Urartuların, Akkadların, Eski Yahudilerin dilleriyle ve diğer eski dillerle mukayese edilirse daha çok Türk diline yakın olduğu anlaşılır. Yeryüzünün Sümer ve Eski Türk dillerinde (kir, kır), Allah sözünün, (Dinger, Tingir) diye adlandırılması birbirine benzemektedir. Eski insan, sabahları güneş doğarken, güneşi sarı renkli olarak düşündü. Onun için Eski Türkler, doğu tarafını sarı renkli olarak düşündüler. Kırım toponomisinde doğu taraflarını sarı renkle anlatan yer adları meydana geldi. Sarıbaş, Sarıkermen, Sarıbulak, Sarısu, Sarıbuz. Volga nehrine dökülen ırmağın adı Sarısu'dur. Şimdiki adı Volgograd olan ve Volga kenarında bulunan şehrin adı eskiden Sarisin veya Tsaritsin idi. Saratav şehri ismini Sarı-tav'dan (sarıdağ) almıştır. Eski zamanlarda Harkov şehrine Şarihan denirdi. Bu, Sarı-han veya Doğu-hanı demektir. Bu isimde Şarha Dağı'nda Çukurlar köyü vardır.

Kerç yarımadasındaki bir köyün ismi Küntuvdı'dır. Güneş o taraftan doğduğu için bu isim verilmiştir. 1190-1192 yıllarında Kiev Knezlerine karşı savaşan hanın adı Küntuvdı idi. Eski devirde Sarıoguri adlı bir Türk halkı vardı. Sarıoguri, Doğu Ogurları demektir. Önceleri Türkistan'da çobanlara sartı, sarı at adı verilmişti. Daha sonra Doğu Türkleri Sarı Kıpçak diye adlandırıldı.

Eski Asur dilinden Arap diline güneşin doğuşu "azu" kelimesiyle geçti. Bu söz eskiden güneşin doğduğu tarafta bulunanları işaret ederdi. Bu sözden uzak yollarda, denizlerde yürüyen insanlar anlaşılır. Bu sözden hareketle güneşin doğduğu taraflara Aziya (Asya) dendi. Onun için doğu taraflarında, denizlerde sessizliğin varlığı, dalgaların yokluğu düşünülmüştür. "Azu" sözünden Azak sözü (Azak Denizi) türedi. Azak denizi, sakin, sessiz, yavaş demektir. 12. asırda Han Azup ismini Azov kıyılarından aldı. Kafkas adı Arap dilindeki Kauk-Azus sözlerinin birleşmesinden doğdu.

Eski Rusya'da yaşayan bir kavmin adı, Ası veya Yası şeklindeydi. Asya taraflarında yaşayan milletler, Azu sözünü Türklerden almışlardır. Bilginlerin araştırmalarına göre Slovenler, Osetyalılara Ası, Yası diyorlardı. Osetyalılar ise kendilerini İran'dan gelme olarak kabul ediyorlardı. Kırım Hanlığı zamanında Zaporoj Kazaklarına Azu Kazakları (Azak Denizi Kazağı) ismi verilmiştir. Şimdiki Kırım Tatarları, Rus dilini kullanan kimselere Kazak diyorlar.

Asya adının Azu sözünden çıkması doğru bir değerlendirmedir. Güneşin battığı taraf ise Avrupa'yı anlatır. Avrupa kelimesi, Evropı kelimesinden gelmiştir. Avrupa kelimesi, Arap diline Livan (Lübnan) dilinden girmiştir. Eskiden beri insanlar doğu ve batı yönlerini bilirlerdi. Tuva Türklerinin başkenti Kızıl'dır. Kızıl demek, kırmızı demektir. Batı yönünü anlatır. Eski Türkler dünyanın yönlerini renklerle ifade ederlerdi. Kuzey tarafları soğuk olduğu için kara renk adıyla, güney tarafları ise ak renk adıyla anlatılırdı. Onun için Eski Türklerin sembolleri, denizlerin, dağların, nehirlerin, yerleşim yerlerinin isimlerinde saklanmıştır. Meselâ, Kara Deniz, kuzey tarafı; Ak Deniz, güney tarafı; Kızıl Deniz, batı tarafı; Sarı Deniz, doğu tarafıdır.

Eski Türk Dinlerindeki

Hayvan Sembolleri

Eski Sümerlerde gökyüzünde insanları koruyan, kurtaran, şeytanları insanlardan uzak tutan bir Tanrı tasavvuru edilirdi. İnsanların aklında, gökte tasavvur ettikleri Tanrı, yarı insan, yarı boğa tipinde bir yaratıktı. Türklerin eski hakanlarının isimlerinde dinî semboller vardır.

Eski İskitlerde Kırım Kerç Boğazı'ndaki hükümdarların ismi Asparuh, Kotaz idi. Fotsala köyünün adı Kotaz adından çıktı. Anlamı, dağlı öküz demektir.

Asparuh veya Aspıra, Gaspıra <Asparuh veya Esperuh Han 679-701 yıllarında yaşamıştır. Bu kelime Farsçada "güçlü adam" veya "tez giden at" anlamındadır. Onun için Slavyanları ve Bulgarları Bizanslılardan kurtaran Asparuh Han'ın Bulgaristan'da Sofya'da heykeli dikilmiştir.

Eski zamanda Türk isimleri olan "Oğur", "Oğuz" adı, Sarı Oğur (Oğuz) şekline dönüştü. Bu da "sarı öküz" anlamındadır. Öküz, önceleri milletlere yardım eden bir sembol olarak düşünüldü. Oğuzlar, öküzle arabalarını çekerler ve tarım yaparlardı. Ticarette öküzün büyük yeri vardı. Para yerine de kullanılırdı. Öküz olan yerde "tavar", mal işi çoktur. Daha sonra bu ticaret işine Slavyanlar da alıştı. Onun için Rus diline "tavar" sözü geçti. Rus ve Türk dillerinde "tavar" sözü hayvan derisinden yapılan ayakkabı, elbise gibi eşyaların işçiliği için kullanıldı. Tavar-işi sözünden Rus dilindeki "tavariş" sözü çıktı. Tuvar sözü, Kırım, Tatar ve Türk diline Arap dilinden girdi. Rus dilindeki manası "mal gibi", "hayvan gibi" demektir. Oğuzlar, Boğaz'dan geçerlerken Bizanslılara para yerine öküz verirlerdi. Kun (Hun) milletinin başkanı Gordo, Boğaz'da yaşadığı zaman Bizans İmparatoru Jüstinyen'e her yıl yeteri kadar öküz verirdi. Onun için Türk, Arap, Rum ve Slav dillerinde böyle kelimeler meydana geldi.

Buğa Han (Rusçada, öküz, oğur) 9. asırda Karadeniz'in batısında hakan oldu. Bahçesaray rayonu o zaman "Byacala" köyü olarak adlandırıldı. Bulgaristan'da "byala" adı konuldu. Buğa Han'ın mezarı Hirson vilâyetinde Lepetihi köyünde bulunur. O taraflarda Nestir Deresi vardır. Nestir Deresi'nin yukarısında Tyurageti (Turegeti) denen insanlar yaşıyorlar. Tarihçi Heradot, Türkçe konuşan bir kavmin oraya yerleştiğini ve geyik avlayarak geçindiklerini yazdı. Türkler için kitaplarda Tyurki kelimesini kullandı. Evvece Türklerin bir âdeti vardı ki büyük adamlarına kurt (köpek) derlerdi. Bu hayvana Türkler çok inanır ve hürmet ederlerdi. Türk milletinin kurttan meydana geldiğine inanırlardı. Doğuş efsanelerinde köpek> kurt (börü) Türk milleti ile beraberdi. Tabul Tatarlarının efsanelerinde bir kahramanın ismi Ak Köpek idi. Aknogaylar kendilerini Akköpekler diye adlandırırlardı. Oğuz-Karluk dilinde Kobok-Kobey-Kobyak kelimeleri vardır. Köpek adları en çok Türk halklarının arasında var. Rum Selçuklularının vezirinin adı Sâdettin Köpek idi.

Türkiye'de çok sevilen Türkmenlerin savaşçı başkanlarının adı Kobek idi. Kumanlar bu efsaneleri Avrupa'ya taşıdılar. Bu arada Atilla'nın da köpekten dünyaya geldiğini yaydılar.

1184 yılında Kiev Knezi Svetalav Kievski'ye savaşta yenilen Kıpçak hanının adı da Kobek idi. 1172-1201 arasında hüküm sürmüş hana Konçak Han adı verilmişti. Türkçeye tercümesi Kançık şeklindedir. Anlamı yırtıcı hayvandır. Kan+iz, kan+iş forması Latin terminolojisinde kaniz, köpek demektir.

Köpek adını alıp başkan olmak çok geçerliydi. Türk-Moğol başkanlarına bu isimler verilirdi. Mongolda Kan, Türklerde Han, sonra Mongolda Kaan, Türklerde Kağan. Slavyanlarda ise Kaniş-Kines-Kinas-Kinyaz kelimesi ortaya çıktı.

Kırım Türklerinde erkek adı olarak kurt anlamına gelen Bariy adı var. Kadın ismi olarak Espiye adı var. Farsça at demektir. 1207-1218 yıllarındaki Bulgar hanının ismi Bariy veya Bariyye idi. Bu kelime Türk halkı arasında kurt anlamındadır. Bugünlerde Kırım Tatarlarının isimlerinde erkeklerde kurt adının ismin başına eklendiği görülmektedir. Kurt Ahmet, Kurt Veli, Kurt Osman gibi. Kurt ismi güçlü, sağlıklı, kuvvetli anlamlarında, insanlara konmaktadır. Kırgız ve Başkurtlarda ayı kendilerine yardım eden bir hayvan olarak değerlendirilmiştir.

Kırım İskitlerinde evlerde ve çadırlarda yılan bir sembol olarak düşünülmüştür. Şimdiye kadar Kırım'da Tatar evlerinde canlı ev hayvanları vardı. Yılan, onlara çok yardım eder, sıçanları yerdi. Evlerin bekçisi olarak kabul edilirdi. Evin sembolü idi. Bunun için Bahçesaray'daki Han Sarayı'nın kapısında iki yılan resmi vardır. Maksim Gorki, Ragima adlı bir çobanın sözlerinden etkilenerek Yalta'da bir efsane yazdı. Yılan ve Doğan. Son zamanlarda arkeologlar Yalta yakınındaki Gurzuf taraflarında yer altında, yılan ve doğan motifli freskler buldular. Yer altından çıkan bu freskler birer Hıristiyan eseri olarak kabul edilse bile, yılan ve doğanın avcılar için bir sembol haline geldiği anlaşılmaktadır. Yılanın popüler olduğunu biliyoruz. Meselâ, kanatlı yılan Kazan Türklerinin bayrağında resim halinde vardı. Onlar yılda bir kere Yılan Bayramı yaparlar.

Eski Türklerin yaşayışında ve çevresinde her şeyi kaplayan tabiat sembol idi.

Kırım Türkleri halk efsanelerini çok severler. Ailede genellikle doğum yerleri ve ana yurt hakkında efsaneler anlatılır. Karşılaştırınca hakikat ortaya çıkar. Ne zaman Ayıdağı üstünde bir bulut görünse orada yaşayan köylüler, “bakınız, Ayıdağı, kışlık paltosunu giydi, yakında yağmurlar yağacak” derler. Yağmur yağar. Bu değerlendirmelerden sonra Ayıdağı’nın dibinde bulunan bir köy, Kurk-Olet (Kürk Olet) ismini aldı. Bu isim Türkçede “ıslak palto, kürk” demektir. Eğer Yalta’dan Aluşta’ya denizden giderseniz Ayıdağı’nı görürsünüz.

Ayıdağı’nın tepesinde Moserya adlı boş bir alan vardır. “Mos”, Eski Türk dilinde çıplaklık bildirir. “er”de yer demektir. Mos-er çıplak yer demektir. Moserya’nın yakınında eski Tavırların ev yıkıntıları, harabeleri bulunmaktadır. Çokurlar (Puşkina) köyünden Yalı boyunca sahile doğru Parnit (Fruzenkoe) köyüne uzanan güzel bölgenin adı Makarnaeli’dir. Makarna, buranın halkını bildirmektedir. Bu ismi buraya İtalyanlar koymuş olmalılar. Yoldan deniz sahiline kadar Tavala adlı üzüm bağları uzanmaktadır. İtalya’daki Tavoları, Ayıdağı’nın dibindeki Tavala üzüm bağları adı ile karşılaştırmalıdır.

Partenit köyü yakınlarında mezarlıklar vardır. Buralarda Türkler, İtalyanlar, Rumlar koloniler halinde komşu olarak yaşadıkları için böyle isimler konmuştur. Partenit veya Berdinidi, eski Türk dilinde “zengin taraf” demektir.

Şimdiye kadar Yalta isminin etimolojisi de, anlamı da yanlış olarak değerlendirilmiştir. Eski Türk dilinde yal, yalt sözleri “keskin dağlar üzerinde orman” demektir. Yalta’da yalı boyu tarafından dağa doğru bakarsanız keskin dağları ve tarak dişleri gibi sık ormanları görürsünüz. Yaltalar ismi ve bu isimde bir yerleşim yeri Türkmenistan’da da vardır.

Eski Türkler, güneş ve aya saygı gösterirlerdi. Taşlara, dağlara ve sulara mukaddeslik verirlerdi. Ayıdağı’nın yakınındaki Gurzuf bölgesinde çokraklar şunlardır: Kaval-çair, Kumbasan, Barlahlar, Kaşka. Bütün bu adlandırmalar birbirine benzemekte olup, Özbeklerde, Karakalpaklarda ve Kırgızlarda da vardır:

Bakla Dağı, Özbeklerde: Bakla Deresi

Mancıl Dağı, Karakalpaklarda: Mancıl Kabilesi

Kanaka Deresi, Kırgızlarda: Konike Kabilesi

Karaman Dağı, Türkmenlerde: Karaman Kabilesi şeklinde yaşamaktadır.

Kırım Tatarlarında adlarının başına lâkap koyma âdeti vardır.

Gurzuf’un etrafında yaşayan köylüler şu lâkapları almışlardır: Kaval Ahmet, Kanaka Abdraman, Mamala Ali, Karaman Hayri, Bakla Amet.

Kırım'daki yer isimleri, arazi engebelerini tabiat ve iklim şekillerini anlatmaktadır: Örnek: Malatka. "Mualatka, Arapçada inanılmayacak kadar acayip yer"; Liyapsi "pis yer"demektir. Kızıltaş, Türkçede "kırmızı yer" anlamındadır.

Aluşta ve Demirci Dağı, coğrafî bakımdan birbirine bağlıdır. Aluşta'dan esen rüzgâr, Demirci Dağı'nın boğazından geçip karşıda bulunan Şuma köyüne varır. Şuma Köyü her zaman rüzgârlıdır. Şuma, "sık, geçilmez, rüzgârlı" demektir. Rüzgârın estiği bir başka yer de Çongar'dır. İlkbahar ve sonbaharda rüzgâr ve fırtına toz bulutlarını Kuban'dan alır ve Çongar'a savurur. Çongar, çang-yer "tozlu yer" demektir.

Eski Türklerde beş sayısı sembolik anlamlara sahiptir.

Altın, ağaç, su, yer ve ateş, beş sayısıyla ifade edilir. Beş Terek, Beş Ağaç, Beş Üy gibi., Beş Aran, Kırım'da; Beş Tav, Kuzey Kafkasya'da; Beş Ağaç, Taşkent'te; Beş Balık, Uygurlar'dadır. Beş sayısı İslâmiyet'te de büyük bir yer tutar, İslâm'ın şartı beştir. 1. Kelime-i şehâdet (Allah'a ve Kur'an'a iman), 2. Günde beş defa namaz kılmak, 3. Ramazan'da otuz gün oruç tutmak, 4. Mekke'yi ziyaret (hac), 5. Zengin olanların fakirlere zekat vermesi.

Eski Türklerde yüzük ve akçe yaptıkları ve mücevherat olarak kullandıkları için altın, çok değerlidir. Altay veya Altınay, altının çıktığı yer, demektir.

Eski Türklerde erkek çocuk doğunca ağaç dikmek bir gelenekti.

Genel olarak nehirler su adı ile isimlendirilir. Ulu-su> Vulsu, Vulga, Volga şeklinde Rus diline etimolojik değişmelerle girmiştir. Sarı-su, Volga'nın bir koludur. Ayrıca Kırım'da da vardır: Kara-su, Ten-su, Dolu-su (Dolası), Gur-suv (Gurzuf), Uçan-suv (Gurzuf'taki şelâle). Türkçede uzen-özen kelimesi, küçük ve büyük nehirlerin adıdır. Küçük Özen, Ulu Özen, Büyük Özenbaş gibi. Bu tür adlandırmalara Tataristan'daki, Başkurdıstan'daki, Kazakistan'daki yerleşim yerlerinde rastlanır.

Bir şehir adı olan Saki kelimesi, su ile ilgilidir. (sakçı, saka), Boçka (Rusça) fıçı, vodobaz (Rusça) sucu, saka, anlamındadır. Saki adlı yerleşim yerleri su ile çevrilidir. Sazlıklardan oluşur ve buralardan su çıkar. Közlev ismi (Evpatoriya), köz (Rodnik-pınar, bulak) sözünden meydana geldi. Önceleri deniz sahilinde köz şeklinde pınarlar çoktu. Tomuzlav, adını büyük domuzlar şeklinden almadı. Orada kirli, bulanık su olduğu için bu isim verildi.

Türklerin Eski Tanrı İnanışları ve İslâm'ın Paha Biçilemez

Yüksek Sembolleri

VIII. asırda dikilen Kültigin Anıtı'nda şiirsel deyimler vardır. Türk İduk Yeri-Subı. Bütün dünyayı su

basması efsanesi Hıristiyanlık'tan önce Akkadların Gılgamıs Destanı'nda yer aldı. Mezopotamya'da doğup oradan bütün dünyaya yayıldı. Tevrat'tan evvel bu efsane çıkmıştı. Herhâlde Moğollar, Suber Dağı'nı İncil'den öğrenmediler. Bu efsane Slavyanlarda da vardır. Siber Dağları, dünyanın en yüksek dağlarıydı. Günümüzden 2292 yıl önce Kuzey Mezopotamya'da küçük bir cumhuriyet görülür. Onun adı Suber'di. Konar göçer hayat yaşarlardı. Adları Subari veya Şubari. Kaşgarlı XI. asırda Şubari veya Bulgari'lerin Türkçe konuştuklarını yazıyordu. Bunlar Kıpçaklardır. Rum ve Rus memleketleri arasında yaşıyorlar. Suber sözünden morfolojik anlamda Avar, Hazar, Tatar, Taver, Tavr, Bulgar etnonimleri meydana geldi.

Kırım'ın çöl, dağ ve güney taraflarındaki toponomik isimlere ve halkın diline baktığımızda Kırım halkının Türk milletinin torunları olduğu anlaşılır. Kırım İskitlerinin, Kuman Kıpçaklarının, Oğuz Kıpçaklarının adları, Arap ve Fars dillerinin özellikleriyle Kırım Tatarlarının arasına girmiştir.

Kıpçak nedir? Kıpçak, Kırımçak, Kolançak kelimelerini karşılaştıralım. Bu sözlerin sonundaki "çak" sözü bu civarda yaşayanları gösterir. Bu kelimeyi Ruslar, Kırımçanin sözü ile karşılaştırdılar. Halk adı olarak Kıpçak, (Arap dilindeki Kıfçak, Rus diline zlopoluçniy) "yaramaz" anlamında kullanılır.

12-13. yüzyıllarda Eski Arap dilinde "kigf" sözü, "bedbaht, zavallı, talihsiz" anlamlarında kullanılırdı. Sinonim cihetinden bu söz Türk dilinde "Kaman", Rus dilinde ise "Şaman" olarak kullanılır. Bu Kifçak sözüyle Araplar, Karadeniz'in kuzeyindeki Türkleri kasdederler. Şark Türkleri, Sarı ve Sarı Kıpçak adını aldılar. Kıpçak adı ilim ve edebiyatta saklandı. Kaman ismini ise Avrupa âlemi kullandı. Deşt-i Kıpçak sözüyle Kıpçakların yaşadığı bölgeler kastedildi. Bu da bir anlamda Deşt-i Kazak demektir. Zuya kasabasının yanında bulunan "Tav-Kıpçak" isimli köy, "Dağ-Kıpçağı" demektir. Türk dilindeki "kaman" sözünden "gamla" ve "kamla" sözleri türemiştir. Türkçe bir şiirde şöyle geçer:

Beni gamdan azad eyle,

Ne günahım var benim.

İncil'de halkların tablosu vardır. Bu tablo 8. asırda düzenlendi. İncil'e göre dünyayı su bastıktan sonra bir tek Noy adlı insan kaldı. Tabloda bu Noy insanının üç oğlu olduğu görülür: Sim-Semiti (Yahudi), Hamit (Arabi), İafet. İafet'in yedi oğlu vardır: Gomer, Magog, Maday, İsan, Tubal, Meseh, Tiraç. Bunlardan Gomer'in üç oğlu bulunmaktadır: Aşkinaz, Rifat, Togarma. İncil'i yazanlara göre bu Nay'ın çocuk ve torunları çok acayip insanlardı. Son türeyen insanlara onların isimleri verildi. Eski Fars âlimleri, Babilon kâtipleri, Saka Gavmavarga kelimelerinden bahsederler. Gi-mi-ir U-mar-ga. Babilon katipleri bu kelimelerin tercümesini verirler. Babilon katipleri, Saka ismini Gimir, Gimirri terimi ile değiştirdiler. Gimir, "Kimmerioy" sözüyle karşılandı. Rum tarihlerinde Gomer sözü, halk adı durumundadır. Babil kâtipleri Babilon vilâyetini göstermek için Kuti memleket ismini kullandılar. Bu ad yürekli bir halkın adı idi: Guteyev. Bunlar 2200 yıl evvel Mezopotamya'yı aldılar. Gameri veya Kameri'den yer adı olan Kimeritsiler şaman dinindendir.

Kamerova yanında Türk dili konuşan Teleüt halkı yaşıyor. Onların dili Türkçenin Kumanit “Kuman” şivesi olabilir. Kumanların yaptıkları kadın heykelleri, Herson vilâyetinin Kalançak ve Kakov rayonlarının çöllerinde saklandı. Bu heykeller ailelerini çöllerde koruyup gözeten kadınların heykelleriydi. Sikif “İskit” devrinin kadınları, şimdiki Alman kitaplarında geçen eski kadınlar, Sukuti diye bilinirler. Bu kelime Türk dilinde “Sukuti” ve “Kuta” olarak kullanılır.

Kırım’da en büyük köyün adı Uskut. Uskut adını Sibirya’daki Yakut, İrkut, Macaristan’daki Skutari, Özbekistan’daki Kutçi adlarıyla karşılaştırmalı. Skut veya Kuta, Eski Türk dilinde davar demektir. Kütçi, çoban demektir. Bu adlar savaş ile ilgilidir. Tavar sözü Rus diline Türk dilinden girdi. (Rusça: skom.) Skif sözünün kökü kif sözüdür. O da Kıpçak sözünde vardır. Sikif sözü, Arap dilinde oluşmuştur.

Tavr, Sikif, Kaman, Kifçak, Polovestsi, Kırım ahalisinin adları olup şimdi bunlara Kırım Tatarı denmektedir.

18. yüzyıla kadar Kırım’dan dağılan Türkler, Avrupa ve Yakın Doğu’da Sikif adıyla anılırdı. Mısır’ın başında Sikifli hükümdarlar bulunduğu zaman, Kıpçaklar Mısır’a gittiler. Onlardan ordular meydana geldi. Bizans tarihçisi Bahımer böyle anlatır: Mısır Memluklarının (Kırım Kıpçakları) birinci Sultanı Baybars (1308-1309) Kırım’dan Mısır’a gitmiştir. Son Memluk Sultanı Tomanbay’ı Osmanlı Sultanı 1. Selim savaşta yendi.

18. yüzyılda Avrupa’da tanınmış olan büyük Fransız dram yazarı, filozofu Volter, (Mari Fransuva) 1096-1270 yılları arasında Hıristiyanların, Müslümanlara saldırmalarını anlatan meşhur “Zaire” dramını yazdı. Bu trajediye adını veren Zaire, hem trajedinin baş kahramanı hem de Kudüs’ün Sultanı Osman’ın cariyesiydi. Dostu Fatime de esirdi. Zaire, babasını ve büyük ağasını hapisten kurtarmak için Hıristiyan olmağa ve onun kadını olmaya hazırdı. Zaire’nin doğduğu memleket ve halk hakkında eserdeki Orasman monoloğunda şu sözler geçiyor:

Benim ülkem Tavrida, orası yoksul bir yer,

Ben Sikiflerden doğdum, içimde onların duygularını duyuyorum,

Bende onların ateşi, şerefi ve yüksek gönlü var.

Eski Yunanlıların fabl yazarı meşhur Ezop da Sikiflerdendi. Ezop adı Türkçe sözdür. Bu kelime “çok eziyet çekip hürriyet isteyen adam” demektir. Kısmeti esirlik olduğundan ana yurduna dönemedi. Bu anlamda bugünkü Kırım Tatarlarının kaderi, Eski Tavrıda İskiflerinin kaderi gibidir. Kırım-Tatar halkı bu eski İskiflerin torunları durumundadırlar.

İnsanoğlu kendini çok yüksek tuttu, sanki göğe ulaşacakmış gibi. Güneşin oğlanları, ya başlarını traş ederler veya kalpak ile kapatırlardı. Başa giyilen nesne Türkler arasında “tyubete” diye adlandırılır. Bu sözün kökü dip (tüp). Özbekler de “dupi”, Türkmen ve Kazaklarda tyupu diye geçer.

Sikiflerde Atey adında bir padişah vardı. 90 yaşında Rum savaşında öldü. Başa giyilen kalpak anlamında eski bir Türk kavmi var: Karakalpak. Bir Türk lehçesinde şapka anlamında “balaha” veya “papaha” sözü vardır. Bu baba kalpağı sözünden doğmuştur. Baba sözü, Türk diline Arap dilinden girmiştir. Eski zamanlarda Sikiflerde Babay veya Papay isimli hükümdar vardı.

Güneş, gökte insanın karşısında hareket eder. Batıda kızıl rengine bürünüp kaybolunca dünya kararır, gece gökyüzünü yıldızlar kaplar. Altay cenaze elbiselerinin üstünde Sümerlerin ideali olan güneş ve yıldızlar vardı. Issık Göl tepesinde bulunan oğlan heykelinin üstünde dağ keçisine benzeyen altından şekiller vardır. Hıristiyanlığın son zamanlarında Tanrı ve ruh ilmi gelişti. Yeniden doğma ve ruhun ölmezliği fikri Hıristiyanlarda da vardı. Bin sene sonra gelen İslâm’ın Allah anlayışı, bu anlayışları reddetti.

Türkler, Asya’da İslâm dinine girdiler. Moğollarda Tengriye tapınma inancı devam etti. En eski Hint-Avrupa sözü “ist”/est, ec, is, iz olabilir. Eski Mısır’da yaşayan Tanrı anlamına gelen sözü “işt” sözüyle karşılaştırmak gereklidir. Günümüzden 5000 yıl önce Rumlar, “ist”, Farslar “izid” sözünü kullandılar. Hıristiyanlar, yaptıkları resimlerde çocukları besleyip büyüten kadın Tanrı modelini Farslardan aldılar. Mısır’da beş bin yıl evvel bulunan bereket, yer, hayat Tanrısı demek olan “İşthor” kültü, Orta Asya’dan Mısır’a geldi. Onda pek çok anlam vardı. Birincisi, “güneşin anası” anlamıydı. Buradan Allah’a benzeyen çocuk, Hz. İsa anlamları üretildi.

Efsanelerde Gor-Sın (dağ-oğlu) Gor oğlu meydana geldi. O, anasına hiyanet eden yılanlarla güreşiyor. Gor oğlu fikri, bütün dünyaya 3333 yıl evvel yayıldı. Helenler yılanlarla güreşenlere Heraklis, Latinler, Herkül deyip hürmet ettiler.

Hıristiyan dininde Geor-giy, yılan öldüren demektir. Türk destanlarındaki büyük kahraman Gear-Oğlu>Gor-Ulı>Gur-Oğlu>Kör-Oğlu, bu kavramla ilgilidir. Bu kahramanlık ismi, bu etnonimden çıktı. Eski Alman kabilelerinden birinin adı Ger-ul. Onun için Elenlere Ger-kus adı verildi. Gor, ger, adı Hint-Avrupa ve Türk dillerinde cins ismi olup güneş anlamına gelir. Kırım hanlarının ismi olan Ger-ay, güneş kültüne bağlı bir sembol olmaktadır. Başkalarıyla, yılanlarla güreş eden kimse demektir.

İslâm, din olarak Kırım’a çok erken girdi. Suriye’deki Arap orduları emiri Maslama (Ebu Müslim), Dağıstan’a hocalarını ve ilim adamlarını yollayıp mescit ve minareler yaptırttı. Ebu Müslim orduları, Derbent’ten geçerek Hazarların şehirlerinden Balancar şehrine kadar geldiler. O zamanlarda Kuzey Kafkas ve Kırım, birer cumhuriyet idi.

Bulgarların İslâm’dan önce Arap ülkeleriyle ticaret yaptığı bilinir. Damaşki, halife zamanında (907-931), Bağdat şehrine bir grup Müslümanın geldiğini yazar. Irak Bağdat yakınında bulunan Samarra, Volga boyunda kurulmuş olan ve “cami” anlamına gelen Samara şehrinin adını, Kırım’daki Salgır’la birleşen Samarçık Nehri adını ve Volga’daki Samara Deresi adını karşılaştırınız.

Bağdat’tan Bulgarlara giden yolun Kırım’dan geçtiği bilinir. Al-gazi Konrat Köyü din için dövüşen kahraman anlamındadır. Gagavuzların başkenti Komrat, Konrat adından alınmıştır. Markel Köyü’nün

adı, din hocası anlamında tercüme edilmiştir. Körbekkel köyünün adı Markel adıyla sinonim olabilir. Bu Kinyaz-bek diye tercüme olunur. Din yazısını okuyan adam (kel). Aziz Mukaddes mezarlığı, Aluşta'da yol kenarında çayır içinde idi.

Kırım hanlarının kültürü hakkında çok şeyler söylenebilir. Kırım kültürü Arap felsefesini, Fars edebiyatını kendi Türk kültürü içinde işletti. Lübnan'daki Baydara ve Bealbek adlarını, Kırım'daki Bayadar ve Belbek Vadisi ile karşılaştırınız. Kırım'daki Kefe şehrini, Filistin'in Bekaa vadisindeki Kaffa köyüyle karşılaştırın. Arap sözü olan kafa sözü yalı boyundaki Kefe (şimdiki Feodosiya)'nin adıdır.

Yalta yanındaki Aypetri Dağı, Ramankaj Dağları Emine Bayır, Arap dilinden alındı. Petra Dağı ve Bair Nehri, Ürdün'de var. Er-Roman, İsrail sınırındadır. Arapçada mukaddes yer anlamında olan Ayseres (köy adı), muhalat (inanılmayan yer), anlamındaki Mishor, "şimdiki Alma, (Bahçesaray'daki Alma Vadisi)", Türk diline Arap dilinden girdi.

Macarların Attila'dan geldiği bilinir. Macarlar, Hunların 7. asırda Karpatlar üzerinde göründüğünü yazarlar. Attili-Adil Han. Eski belgelerde yazıldığı gibi Uçek'in oğlu Almuş öz kadınıyla ve oğlu Arpat'la ve birçok halklarla birlikte Karpat Dağlarından geçtiler.

Almuş, Türk dilinde İslâm dinini kabul eden demektir. Kırım'daki Sudak vilâyetinde bulunan Arpat Köyü'nün adını Arpat ile karşılaştırmak gereklidir.

Heradot, İskit efsanesinde Targitay hanın üç oğlu olduğunu yazar. Liposkay, Arpaskay, Kolaksay. Onlar devlet kurduklarında gökten üç hediye düşer: Saban, Sekura (iki taraflı balta), Çanak. Arpat adı, eskilerden sembol olarak kaldı. Şimdi Macar halkının dilinde kullanılıyor.

Birinci bin yılın ortasında Hungarlar, Volga boylarında yaşadılar. Volga nehrinin sağ boyunda ismi çok güzel bir memleket var. Levediye. Etelkuza, "Attila Oğuzu". Birinci binin ortasında onların kabilesi, Hazar hanına boyun eğdi. Hazar Kağanlığı, Kuzey Kafkas, Volga boyu ve civarını kapladı. Kafkas için Araplarla savaştılar. Güzel Levediye adını, Kırım'da Yalta yakınındaki Livadiye adı ile karşılaştırın. Araplar, Kuzey Kafkas'a Ermenistan'dan geçtiler. 7-8. asırlarda Ermenistan, Arapların büyük bir vilâyeti oldu. Azerbaycan ve Gürcistan da içindeydi. Arapların Kafkaslar'ı aldıkları devirde Ermeniler, Kırım'daki Kefe Limanı'na göçtüler. Beyrut'taki Kafa, Ermeniya'daki Kafan, Kırım'daki Kefe, adlarını karşılaştırınız.

Arap halifeleri ile İslâm dini etrafa yayıldı. Yahudiler ve Hıristiyanlar ya Müslüman oldular ya da kaçıp gittiler. Kaçıp gelenlerin bir yeri de Kırım idi. Bunlardan Kırımçaklar meydana geldi. Kırımçak, Yahudi Kırımlılar demektir. Onların da Ermeniler gibi ana dilleri Kırım dili oldu. Bu şartlar altında Hazar Dağlarının bir bölümü Yahudi oldu. Bunlardan Karayimler, meydana geldi. Ancak Hazar Kağanlığı'nın çoğu Müslüman idi. Karayim veya Karay sözü Türk dilinden Arap diline girdi. Karay, dini söyleyen veya din kitabını söyleyen adam demektir. 717 yılında Kırım'da büyük bir isyan çıktı. Kırımlılar, Hıristiyan papazlara karşı haç taşımamak ve vaftiz olmamak için isyan ettiler. Hıristiyanlığın izleri

Kırım toponomisinde saklanıp kullanılmaya başlandı. Onun için Kırım Türklerinin ruhî yücelikleri bulunmaktadır.

Eski Türklerin Kırım'da

Devlet Olması, Halkın Bağlılığı ve Toplumun Müdafaası

Kırım'ın dağlarda yaşayan eski halkı Tavri idi. Tavri veya Kapsi isimli eski halk başlangıçta kendilerini Türk kabileleri ile beraber sayarlardı. Özellikle Tavrılar. Kırım'ın dağlık kısmı Grek kaynaklarında Tavrikoy veya Tavridoy diye adlandırıldı. Bu adlandırma eski Grek diline ve Arap diline Türkçe asıllı olan Tou-kiya kelimesinden aktarılarak yapıldı. Bu kelime içinde bulunan "kiya" sözü Kırım'ın dağlık bölgesinin başkentini anlatmaktadır. Bu başkent Greklerle birlikte XIII. asırda Hersones adıyla anıldı. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'taki "Taurika" kelimesi ile karşılaştırmak gereklidir. "Erkiya" kelimesi "toprak" veya toprağın bir bölümü anlamına gelir. Taukiya anlamı ile Kırgızistan'ın Oşkoy vilâyetindeki Kizil-kiya anlamını ve Ukrayna'daki Kieva/Kiya şehirlerinin adlarını ve anlamlarını karşılaştırın.

İşte bu periyot içinde Bulgar Türkleri, Kırım ve Kuzey Kafkas ortaya çıktı. Arap dilini kullanmış El-Harezm'i, Suhrap yarımada merkezini Taukiya/Hersones, diğer memleketleri At-kiya diye adlandırdı. Eski Grekler ve XI. asır içindeki Ptolemey de Hersones ile Taukiya ilişkisini göz önünde tuttular. Eski Grek tarihçisi Heredot, Kırım'ın dağlık nüfusuna Tavra, ülkeye de Tavrika diyordu. M.Ö. yaşamış olan Tavra halkının Türk olduğundan, dillerinin de Türk dili olduğundan kimsenin şüphesi yoktur.

Tavr kelimesi Grekçeye Tavros diye geçmiştir. Türkçe anlamı dağlar demektir. Bu kelimeyi Türkiye'de Isparta ilindeki Davras Dağı ile karşılaştırın. Bazı yazarlar Tavr halkının İran asıllı olduğunu iddia ederler.

Kırım'ın Bozkır sahası, Dnepra, Dunaya-Dona nehirlerinin arasında kalan bozkırdır ve burada yaşayan halk Skiflerdir. Macaristan'da yapılmış kazılarda ve abidelerde Skiflerin ve Tavrların buralara kurban olarak getirildikleri anlaşılmaktadır.

Skiflerin çarlarının gömüldükleri yere Gera denir. Heredot, Skiflerin şehirlerinden bahseder. Napit, Palakiy, Habei. Sudak şehrindeki köylerden birinin adı Habishor'dur. Kırım dilinde sözler: Ayahob-abuz-kitap (habu oblajka knigi). kitabın kabuğu. hanukapı; hab (meşok) foşet, habuh (kora)-kabuk. Hapis-hane-hapisane Eski Türkçe sözün kökü "hab" çift (kabuk) kümbet, kapanmak, kale gibi.

Barthold, Eski Türklerin efsanesinde yeni doğmuş çocuğu ağaç kabuğunun içine koyup ırmağın akışına bıraktıklarını, çocuk sahile sağ salim çıkarsa soyunun devam edeceğine inandıklarını yazmaktadır. Hab kelimesi Türk lehçelerinde eski ananenin bir devamı durumundadır.

Skiflerin güçlü devletleri olmuştur. İranlılar ve Yunanlılarla mücadele etmişler, eski Araplarla ilgileri olmuştur. Çiftçilik ve hayvancılık yaparlarmış. Gelişmiş güzel sanatları varmış.

IV. yüzyılda Ön Azov'da ve Volga kıyılarında başkenti Bulgar olan Bulgar Devleti kurulmuştur. VII. asırda Esperih Han ordusuyla Dunay'ın arka taraflarına yerleşti. 681 yıllarında Bizans yeni bir devlet olarak Bulgariya'yı tanıdı. Bizans İmparatoru IV. Boradot'un zamanında barış yapıldı. O sıralarda Bulgarlar, Grekleri mahvetmişlerdi. Önceki Bulgar hükümdarları, yüksek seviyeli hükümdarlardı. Kuruk Han gibi. Bizans, Bulgarların Azov'un ön tarafındaki bozkırlara gitmelerini istiyordu. Genç Bulgar Devleti, Bizans'ı her zaman korkutmuştur. Bizanslıların seferlerinden rahatsız olan Kurum Han, küçük bir şehir olan Serdiku (Sofiyu)'yu işgal etti. Bizans'a girerek Kostantin'e ilerlemeyi düşündü. Bu haberi duyan Nikifor, Bulgar başkentini işgal etti. Kurum Han, ordusuyla dağlık bir yerde Bizanslıları yendi, imparator öldü, oğlu da kaçıp gitti. Kurum Han, imparatorun başından bir kadeh yaptırdı. Bulgarlar, onunla şarap içtiler. Kurum Han, Grekler üzerine de sefer yaptı ve İmparator Gargavı'yı yendi. Onun yerine hükümdar olan Simeon, [lâkabı: Serebriyaniy (gümüşî)] adını aldı. Türklerde simeiz kelimesi gümüş anlamındadır. Yalta'da yer adı olan Simeis'le Simeon adını mukayese ediniz. Bizans Çarı Lev Premudrıy'la uzun mücadeleler sonunda Simeona'yı ve Bulgarları, Madyarların yardımıyla yendiler.

O zamandan itibaren din askerlerin arasında yayılmaya başladı. Arap halifeliğinin Kuzey Kafkasya ve Bulgar Devleti bölgelerini fethetmesi Hazar Kağanlığı'nı etkiledi.

İmparator Romane Lâkapine zamanında (920-944) Bulgar Hanı Samuil (Smail) kendi ordusuyla birçok defa Tsargrad (Kostantinopol) şimdiki İstanbul'a kadar gelmişti. Birinci Roman zamanında ölmüştür. Belki bundan dolayı Yalta şehrindeki dağ Roman-koş ismini, Ay-petri Dağı ise onun babası olan Roman adını almıştır. İmparator Vasili zamanında Bugar Hanı Smail, Bizanslılara yenilmiş ve birçok şehir bizanslılara geçmiş ve 15.000 Bulgarın gözü kör edilmiştir. Han Smail, kör Bulgarları görünce üzüntüsünden zehir içerek intihar etmiştir. Ming-baş-koba Mağarası bu olaylarla bağlantılıdır. Yalta'daki köylerin adlarını karşılaştırın: Ay-Vasıl, Ay-Todor vs.

Bulgarlar, I. Bulgar Hanı Aseni'ye kadar Grek Hanı Vasili'nin yönetimi altında yaşamışlardır. Aseni, ismini, Asen, Asan gibi Türk isimleriyle karşılaştırın. Bulgaristan'ın Dobruca bölgesinde oturan Tatarlara Tatotatarlar adı verilmiştir. Eskiden Türkler yabancı veya başka dine inananlar olarak gördükleri Batı Türklerini Tata diye adlandırmışlardır. Bu sebeple Tatı adı ve Kırım'ın güney sahası Türklerin eline geçmiştir. Tatar halkının adı, Tat-et ya da Tatar isimlerinden çıkmıştır. Ayrıca Kafkasya'nın Türk halkına Tata denmektedir.

Kırım halkı ismini Krum Han'dan almıştır. Krum Han, kurucu han demektir. Sınırları, Zaporaji'ye kadar olan Moldavya bozkırlarını, Prikuban dahil, Dinyaper'in sol taraflarını içine alan Kırım Devleti'nin kurucusu bu handır.

Kırım Devleti'nin isminden dolayı bu devletin yaşadığı yarımada Kırım adını almıştır. XIX. asırda Kırım'da Kırım-Kıpçak adlı bir köy ve yakın zamana kadar da Orenburg'da Kurmanay bölgesinde Kurman ve Kurman-Kermençik köyleri saklanmıştır. Kırım Hanlığı'nın merkezinin Bahçesaray'a nakledilmesinden sonra merkez Eski Kırım adıyla saklanmıştır. (Starıy Kırım). Eski Kırım, daha önce Salihat yönetiminden çıkmış ve Türk birleşmelerinden birinin adına sahip olan Solhat diye adlandırılmıştır.

Tatar Muhtar Sovyet Cumhuriyeti'nin kamuoyunu gösteren ülke haritasına Bulgar adının verilmesi meselesi tamamıyla doğrudur. Belgelere göre bu isimden cumhuriyetin ilk yıllarında Kırım'dan kendi okulları için ders kitapları alan Balkarlar, kendi isimlerini almışlardır. Karasupazar'ın yakınlarında Burus Dağı vardır."Bulgar, Bulkar, Bolgar, Balkar, Burgas, Burus, Bursa, El-burs." gibi isimler, bütün bu ülkelerde, Burcan gibi çeşitli halklarda, dil farklılıkları oluşturmuştur. Moğol devrine kadar bütün Türk halkları Avrupalılar tarafından Kaman, Araplar tarafından Kıfçak, Slavlar tarafından Polovtsi olarak isimlendirilmiştir. Selahattin'in idaresinde Arapların İyeruselim'i ele geçirmelerinden sonra 1198 yılında Fransız halkı, Moğollarla anlaşma yapıp, Moğolların Kıpçaklara saldırması için kendi diplomatı De-rubruk'u seyyah şeklinde Kamanya'dan Moğolistan'a göndermiştir. Böylece Doğu Avrupa'ya Moğol saldırısı düzenlenmiştir.

Moğol İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Kıpçakların ülkelerinde Kırım, Kazan, Astrahan, Sibirya halkları meydana çıkmıştır. Kırım'da Mengli Giray Han, Moskova'da Kinyaz III. İvan zamanında bu devletler arasında 1474 yılında dostluk ve karşılıklı yardım anlaşması imzalanmıştır. O yıl Moskova diplomatı olan Tierli tüccar Afasani Nikitin, Kırım'ı ziyaret etmiş. 1475 yılında Kırım'a Türk donanması çıkmış, Kırım Osmanlı tabiyetine geçmiştir. Ancak Kırım siyasî bakımdan bağımsız kalmış ve Doğu Avrupa devletlerinin siyasî hayatlarına katılmaya devam etmiştir.

Kırım Hanlığı'nın Slav halklarıyla kültür ve askeri bağlantıları sık olmuştur. Rus ve Kıpçak hanlıkları ile evlilik bağları kurdukları olmuştur. Bu evlilik bağı ülkeler arasındaki çarpışmayı önlemek için de yapılırdı. Büyük Kinyaz Kievli II Svyatopolk İzyaslavoviç, Tugar hanının kızı ile evlendi. Vladimir Monomah iki oğlunu Türk kızlarıyla evlendirmiştir. Bu evliliklerden Kinyaz Vilademir ve Kiyevli Yuri Dolgoruki doğmuşlardı. Bu nikahlardan olan torunların arasında Aleksandır Nevski ve Fyodor İvanoviç ve Vasili Suyski'ye kadar bütün Moskovalı yöneticiler vardı. Onlar hanları ve hanların ordularını Polonyalılara ve Macarlara karşı savaşta kullanmışlardı. Eski Slav ve Türk idarecilerinin nikah bağları dolayısıyla kendilerine akrabalık anlatmak için Türkçe "Paçanak", Slavca "Peçenez" ya da "Peçeneg" demişlerdir. Bu kelime, Türkçe paçanak kelimesinden türemiştir.

Rus I. Petra Narişkin'in annesi Kırımlı Narimbey'in kızıydı. XV. ve XVI. asırlarda İsveçliler Litvanya'yı ele geçirdiklerinde Kırım Hanı kendi ordusuyla Polonyalılara yardım etmişti. Minnet ifadesi olarak Polonyalılar Kırım Hanı'nın askerlerinin Litvanya'da devamlı kalmalarını istemiştir. Çoğu da kalmıştır. Böylece Polonya'da, Litvanya'da, Belarusya'da Kırım Tatarları yerleşmiştir. Bu yerleşenler Polonyalı, Litvanyalı, Belarusyalı Tatarlar olarak adlandırılır. O devirde bugünkü Beyaz Rusya'da Polonya-Litvan Devleti vardı.

Altınordu idaresi, Kırımlı, Kazanlı, Astrahanlı ve Ufalı Türkleri birleştirmiştir. Halk Moğol hanlarıyla savaşa girmiştir. Nogay Han ismindeki Nogay kelimesi çok saklanmıştır. Nogay ismi Kırım, Kazan, Ufa Tatarları arasında anlamını kaybetmiştir. Fakat halk arasında Aknogay, Karanogay, Kuban ve Astrahanlı Nogay olarak saklanmıştır.

Tatar ismini Ruslar XII. asırdan itibaren bilmekteler. Eskiden Tatar ismi bir halkı ifade etmezdi. Büyük Okyanus'a kadarki hemen hemen bütün Asya halklarının topluluğu için kullanılan bir isimdi. Rusların doğuya doğru bakışına göre Tatar kelimesi önce Türk sonra Moğol daha sonra Tunguz-Moğol halkları için kullanıldı. Bundan Tatar-Moğol terimi çıkıp yayılmıştır.

"Tatar" kelimesi, mitolojilerde "cehennem" anlamında kullanılmıştır. Eski Grekler, Kırım ve Kafkas kenarlarına giderken Karadeniz'de gemileri çok kaza yaptığı için bu topraklara "tata" adını vermişlerdir. İlim alanında "Tatar" kelimesini 1823 yılından itibaren tarihçi N. Naumov kullanmıştır. Akademik Bartholt şöyle yazmıştı: "Tatarlar XV-XVI. asırlarda Ruslarla ilişkisi olan hanlıkların hepsi ki bunlar Kırım, Kazan, Sibirya, Astrahan Hanlıklarıdır." Bunların arasında en uzun yaşayan Kırım Hanlığı olduğundan Tatar kelimesi bu hanlığa ait olabilir. Ruslar, Kırımlılara Tatar derlerdi. Şimdi bazı Kırımlılar, Tatar adının kendileri için kullanılmasını istemiyorlar. Yayık (Volga) kenarındaki münevverler birçok münakaşalardan sonra Tatar adını kabul ediyorlar. Sonunda Tatar Cumhuriyeti meydana geldi.

Moskova'da hükümet başında III. Vasili İvanoviç, Kırım'da ise Devlet Giray bulunurken bu iki devlet birbirini fethetmek istedi. Ancak Rusya siyaseti Kırım'ı ele geçirmek, yerli halkı sürmek, sınır dışı etmek ve sömürgecilik karakteri taşıdı. Rusların "paylaş ve iktidar ol" politikası başladı. Rusların başında Alesey Mihaloviç'in bulunduğu zaman şöyle propaganda yapıldı: "Kim isteyerek Kırımlılarla savaşa giderse ona Kırım'dan yer verilecektir. En azından o ülkenin sahibi olduktan sonra. Tatarlara kendi hayatlarından başka hiçbir şey vadedemeyiz. Kırım'da tam yerleştiğimiz zaman Hıristiyanlığı kabul etmeyen Tatarları koğacağız." Rusya'daki "Kermenlik Töresi" Rus devlet adamlarını komşu devletleri fethetmeye ve Kermen köylüleri yerleştirmelerine yönetti. Zira Rus yer sahipleri, toprak ağaları köylüleri yersiz yurtsuz bırakmışlardı.

Rus basınında "Bizim için kuzeydeki deniz kıyılarından toprakları geri almak akıllı bir iş değildir. Bunun tersine Tanrı'nın yardımıyla Karadeniz'e kadar ilerleme imkanımız var. Karadeniz'in iskele ve kıyıları Rusya için Baltık Denizi'nden daha rahat. Kırım'ı kazanmak için Don ve Dinyeper Kazakları bize yardımcı olacaklardır" gibi sözler yazıldı. Kırım'ı fethetme sonucunda Rus halkı bütünlüğünü, devletçiliğini kaybetti. Devlet yöneticileri ise mülkiyetlerinin sembolü iktidarlarını kaybettiler. Kırım Devleti'nin sembolü "mavi bayrak tarak tamga" yerine Rus İmparatorluğu'nun bayrağı ile Bizanslılardan alınan iki başlı kartal arması kaldı.

Kırım Devleti'nin arması "tark tamga" tarımın simgesiydi. Bu işaret barfikslerden ve üç tane dişten kurulan işaretin anlamı "tarah" anlamına gelirdi. Tohumları yetiştirme işine ise "tara" denirdi. Bu kelime Türk dilinin lehçelerinden birinde "tarah-tarı" dır. Belli ki Karadeniz kıyılarında yaşayan Türkler,

eski zamanlarda çoğunlukla “tarı” yetiştirmişlerdi. Onlar darıyı sadece yemek yapmada kullanmamışlar, darıdan çeşitli içkiler ve meşrubatlar yapmışlardı.

Ruslar tarafından Türk sembollerine hakaret edilmesi sonucu 18 Mayıs 1783’te Kırım’da sömürgeciliğe karşı isyan çıktı. Han Şahin Giray ile Rus temsilci Veselitski, Kerç şehrindeki Yeni Kale’de buluşmuşlardı. Aceleyle Astrahan’dan Taman’a Suvarov idaresinde kuvvetler yollandı. Barış şartlarının içinde Han Şahin Giray’ın tahttan vazgeçmesi de vardı. Rus kuvvetleri Kırım’daki isyanı ezerken bütün camiler, mektepler, köyler de yıkıldı. Halk sürgüne yollandı.

Rus İmparatorluğu, Kırım Hanlığı’nın egemenliğini tanımış olan 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması’na riayet etmeyerek kendi kararıyla Kırım’ı Rusya’ya bağlayarak amacına ulaştı. Tavr Guberyası’nı kurdu. Kırım’ı sömürge yaptı. Ruslar, Şahin Giray’a yardım parası olarak yılda 200.000 ruble ayırdılar. Kırım Hanlığı’nın yerine İran sahalarında onun için küçük bir hanlık kurulacağına söz verdiler. Ama bu vaadleri gerçekleşmedi. Han ailesi Petesburg’a götürüldü. Oğulları zorla Hıristiyanlığı kabul etti. Rus kızlarıyla evlendirildiler.

Dinyeper’in sağ iskelesinde şimdiki Herson şehrinin yanındaki Kazatskoe istasyonundan Kazaklar ırmağın sol iskelesine geçip Kırımlıları kendi topraklarından kovup bütün yurtlarını ele geçirdiler. Tavr Gberyası’nın kurulduğu zamandan beri 1862 yılına kadar sistemli bir sömürgecilik, çiftçilik sömürgeciliği sürdü. Bazı yönleriyle köylü, bazı yönleriyle imtiyazlı yer sahibi olan Tavr Gberyası’nın bakan yardımcısı olan Kinyaz Potemkin ile onun arkadaşları olan Amiral Mordvinov, Generaller Strukov, Popov, Sinelnikov, yardımcıları Mazayev, Kankrin, Kopnis, Gnaf, Kahovski ve başkaları, kovalanan Kırımlıların yerlerinin yeni sahipleri oldular.

Zaptedilen Herson sahalarında Rus zenginlerinin yaptıkları mezalim ve kötülükleri Rus yazarı Gogol “Ölü Canlar” isimli eserinde anlattı. Bu işgalciler şerefli unvan olan Kinyaz unvanını aldılar. Kinyaz Rumyantsev Zadırnayski, Kinyaz Potemkin Tavrıçeski gibi. 1905 yılındaki resmî belgelere göre Potemkin 175 1000 dekar kara toprağının sahibi oldu. Mordvinov, 80 000 dekar yerin sahibi oldu. Dinyeper ırmağı kenarında Potemkin topraklarında Kermen köylüleri, Hitrovka, Veselyanka, Grigoryevka ilçeleini kurdular. Tavr Gberyası’nın kuxey illerinden çoğunda Rusya’nın ortalık guberyalarından gelen özgür kaçaklar oturuyorlardı. Rusya genellikle kaçaklar ülkesidir. 30 sene süren savaşlardan sonra Kazakların yerleri zaptedildi. Kendilerine ilk zaptedici hakkı verildi.

Kırım diyarlarındaki ortalık guberyallarından çıkanlar Kırım topraklarına yerleşerek 18. asrın başlarında buralara yabancı sömürgecileri davet ettiler. Genellikle Almanya’nın Vütemberg, Badena, Hassen ve Dantsiga şehirlerinden Almanlar Kırım’a gelip yerleştiler. Balkanlar’daki Bulgarlar, Yunanlılar, Moldavanlar Kırım’a Taman’a ve Kuban’a göçürüldüler. Bu sahalara gelenlerin çoğu Kazaklardı. 1792’de ele geçirdikleri Kuban sahalarında Kazaklar için II. E. Katerina bir şehir yaptırdı ve Ekaterinburg şehri meydana geldi. Bu şehrin adı 1920 yılında Krasnodor olarak değişti. Kırım kıyı şeridini Kinyazlar ve hükümetin zengin yöneticileri ele geçirdiler. Bu sahaların asıl sahiplerinin dayanılmaz durumları halk isyanı halinde ortaya çıktı. İsyan için dağ köylerinde silahlar yapıldı. 1828

yılında Müslüman din adamları halkın planlarını ele verdiler ve elebaşı 100 kişi idam edildi. Böylece Rusya, Kırım halkının zorla Türkiye'ye Balkanlar'a göçmesini sağladı. (Aydınların kitapları toplatıldı.) 1854-56 yıllarında Kırım'dan kaçışların olduğu yıllardır. 1866 yılında Ağustos'ta Sudak'ta Tatarları mecburi olarak kaçırtmak ve onların topraklarına sahip olmak için provokasyonlar düzenlendi.

Bütün bu işleri, Muravyev General Kotsebu, Graf Kapnist, devlet başkanı II. Aleksandr ile anlaşarak yaptılar. 16 Nisan 1976 yılında Kırım halkının Türkiye'ye göçmesine karşı komite kuruldu. Kırım halkının yeniden yapılanmasına Kosogovski ve Şeylovski öncülük etti. Onlar daha önceki Potemkin'in "dağdan çıksa da çölden çıkarmamak" siyasetine katıldılar. Kırım Hanlığı zamanındaki medenî zenginlikleri çaldılar. Özellikle antik devrin yadigarları, Kuzey Karadeniz bölgesinin Rus hakimiyeti altına girmesiyle bu zenginlikler Rus cemiyetinde görülmeye başlandı. Bu işlerle en çok ilgilenenler Kırım'ın ele geçirilmesine iştirak eden Katerine devrinin tanınmış simaları Novorossiya Gubernatoru ve subay General Panuçik A. N. Melgunov'dur. Bu İskif kurganlarından çalma olayı "Melgunov Hazinesi" diye adlandırılmıştır. Taman Yarımadası'nda çok değerli Skif eşyalarının daramadağın edilip yağmalanmasına sebep olanlar şu şahıslardır: General Vandervey, Rumyansev müzesine eskiden kalma eşyaların kolleksiyonunu toplayan Graf. N. P. Rumyansev, güneydeki devlet görevlileri Graf S. G. Straganov ve M. S. Voronsevler, P. P. Sumarokov, M. Murabev, Apostal, M. Gati.

Şimdi, 18 Mayıs 1944'te sürgün edilen Kırım halkının ana yurduna dönmesini engelleyici komiteler oluşuyor. "Parçala ve hakim ol" siyaseti şimdi de devam ediyor. SSCB Yüksek Kurulu'nun dağıtılan ve kovulan insanların kendi topraklarına dönmesi hakkındaki kanun da Kırım halkının toplanmasına yardımcı olmadı. Çünkü kovulan halkların ve her grup insanın siyasî azatlığı hakkında kanun maddesi yoktu.

Yukarıdakilerin özeti olarak şunları söyleyebiliriz:

1. Kırım'da tarihî bir Kırım Devleti var olmuştur. Kırım Hanlığı'ndan önce bu halka "Kırım halkı" denmiştir.

2. Kırım halkı, Kırım'ın tarihî nüfusu sayılır. Bu halkın meydana gelmesi Kırım Etnonimi ve bu halkın kendisini anlamasıyla olmuştur.

3. Kırım halkı, bu devletin tarihî manevî ve medenî zenginliklerine sahip ve vâristir.

4. Kırım, Türk halklarının tarihî müzesidir ve Kırım halkı bu medeniyetin hem sahibi hem de koruyucusudur.

5. Kırım kelimesiyle a) Kırım halkı, b) Kırım kültürü, c) Kırım dili, d) Kırım milleti anlatılır. Bunlar, Kırım-Türk halkının soyadlarında saklanmıştır: 1. Akrabalık bağlarını tanımlayan Kırımça, Boltaca, Çomaça, Kamança Kökçe; 2. Ataların işlerini anlatan Dagdji, Kuindiji, Bostandiji; 3. Eski tarihten

gelme isimler: -ki bunlar bizim zamanımızda gelenek gibi kulanılmaktadır- Kaşka, Kaval, Karaman, Çorman, Çunak, Çaruk, Sulak, Maday, Kalafat vb.

6. Kırım Muhtar Cumhuriyeti, Kırım Hanlığı'ndan meydana gelmiştir. Şimdi bu halk Kırım-Tatar halkıdır. Kırım Muhtar Cumhuriyeti'ni 1921-1944 arasındaki gibi devlet hâline getirmeliyiz.

7. Kırım halkının kalkınması burada yaşayan halkın hayatı ile başlamış ve Kırım'ın bütün tarihî boyunca devam etmiştir. Bu halkı kalkındırmalıyız. Saygıdeğer Kırım nüfusunu yurtlarına yeniden yerleştirmeli ve onlara saygı göstermeliyiz.

20 Ocak 1991 Kırım Mahalli Cumhuriyeti'nde yapılan toplantıda, "sadece Rus diliyle konuşan ahalinin kalkınması" hakkında karar alınmıştır. Bu karar yanlıştır. Bu toplantı, uluslararası temayüllere uygun değildir. Kırım Türkleri bu kararları kabul etmiyorlar.

1 "1992 yılı Kasım ayında Kırım'da düzenlenen "Kırım Türklerinin Latin Alfabesine Geçişi" sempozyumunda tanıştığım Rüstem Mustafayeviç, Kırım Türkleriyle ilgili yazdığı Rusça notları tercüme edilip düzenlenerek Türkiye'de yayınlanmasını istemişti. Bu yazı bu notların bir bölümünden meydana gelmiştir. Metindeki "Skif" gibi bazı isimler, özgün şeklinde muhafaza edilmiştir." Metin Karaörs

Türk Kültüründe Hayvan ve Bitki Motifinin Seyri / Yrd. Doç. Dr. Yusuf Çetindağ [s.171-181]

Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Ziya Gökalp, kültürü "Bir milletin dinî, ahlakî, hukukî, muakalavî (intelectual), bediî (estetique), lisanî, iktisadî, fennî, hayatlarının ahenkli mecmuasıdır." şeklinde tarif eder. Gökalp'a göre kültür, milletleri "kendi" kılan ve onları diğer milletlerden ayıran bir olgudur. Kültürler de insanlar gibi doğar, büyür, gelişir ve tarihî seyir içinde çeşitli değişikliklere uğrayarak devam eder. Milletlerin kaderlerinin tayininde çok önemli rol oynayan bazı büyük hadiseler-din değiştirme, yurt değiştirme vb. kültür tarihi açısından da belirleyicidirler ve değişimin hızlanmasına sebep olurlar.

Meseleye Türk kültür tarihi açısından bakılınca da aynı şeyleri söylemek mümkündür. Bahaeddin Ögel, Türk kültür tarihinin başlangıcını M.Ö. XVII. asra kadar götürür: "M.Ö. 1700 tarihinden itibaren Orta Asya'da göçebe ve muharip bir kavme ait kültürün yavaş yavaş hâkim olduğu görülmektedir. Andronova insanı denen bu ırk Türk ırkının bir proto-tipini teşkil ediyordu."1 Başlangıç tarihi itibariyle bakıldığında, böylesine uzun bir geçmişe sahip olan Türk kültürü; Hunlar ve Göktürklerle beraber üslup birliği yolunda ilk adımlarını atmış, zaman içinde muhatap olduğu yeni medeniyet ve kültürlerin de tesiriyle farklılaşarak ve gelişerek hayatiyetini devam ettirmiştir. Bu makalede, Türk kültürünün gelişimi ve değişimi, farklı bir açıdan incelenmeye çalışılacak; tarihi seyir içinde kültürün, hayvan ve bitkilere karşı takındığı tavır değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1. 'Hayvan Üslûbu' ve Bozkır Kültürü

A. Sosyal Hayat

İnsanlık tarihi incelendiğinde, özellikle göçebe yaşayan ve tabiatla iç içe olan ilk insanın hayvanlarla çok sıkı bir iletişim içinde olduğu görülecektir. Ancak bu iletişimin yöntemi, üslubu ve öncelikleri, toplumdan topluma, bazı farklılıklar arz etmektedir. Bu farklılıkların oluşmasında iklim, tabiat şartları ve inanç sistemleri gibi değişik faktörlerin etkili olduğu söylenebilir. Tarih boyunca insanların hayvanlarla kurduğu iletişimin şekli, doğudan batıya doğru gittikçe değişmekte; doğu yaşamında ve edebiyatlarında hayvanların ve hayvan motiflerinin, Batı'ya nazaran, daha etkin bir şekilde kendini hissettirdiği görülmektedir.

Eflatun'dan İbn Haldun'a, ondan Toynbe'ye kadar birçok ilim adamının göçebelik ile Bedeviliği eşdeğer görmesi, Orta Asya'da yaşayan göçebe Türkler hakkında bazı yanlış hükümlerin verilmesine sebep olmuştur. Ancak Orta Asya'da bilim adamları tarafından yürütülen çalışmalar ilerledikçe ve Türklere ait kurganlar açıldıkça, yeni yeni bilgi ve bulgulara ulaşılmış, mevcut ön yargının çok yersiz olduğu anlaşılmıştır. Bu çalışmalarda elde edilen bilgilere göre; dünya medeniyet tarihi açısından bir dönüm noktası olan atın, M.Ö. XII. asırda ilk olarak Türkler tarafından ehlileştirilmesi (Çinliler ata binmeyi M.Ö. III. asırda Hunlardan öğrendiler), demirden bol miktarda alet ve silah yapılması, M.S. 105'te Çin'de icat edilen kâğıdın III.asırdan (Araplar kâğıdı VIII.asırda tanırken, Avrupa XIII. asırda

tanımıştır.) itibaren Türkler arasında kullanılması,2 dünyanın en eski halısının Orta Asya'da bulunması, Türk kültür ve medeniyet tarihine daha dikkatli bakılması gerektiğini göstermektedir.

İbrahim Kafesoğlu, bu dönemde Türklerin yaşadığı göçebelikle diğer bazı milletlerin yaşadığı -Bedevilikle eşdeğer olan- göçebeliği birbirinden ayırır. Türklerin yarı göçebe bir hayat sürdüklerini ve bu hayat sonucu oluşan kültürün de 'Bozkır Kültürü' olduğunu söyler. "Bu kültür her ne kadar at merkezli olsa da prensipleri yalnız attan ibaret değildir. Bunun yanında demir de vardır. At ve demir, bozkır kültürünün iki temel unsurudur. Ayrıca tabiatıyla farklı bir hukuk anlayışına sahip bulunmaktadır. Başlı başına bir kültür tipi olduğu için din, düşünce, ahlak yönlerinden de tamamlanarak bir manevi değerler birliği meydana getirmiştir."3 Bozkır kültüründe hayat, yarı göçebe olduğu için yazın at ve koyun sürülerinin peşinden yaylalara çıkan Türkler, kışları kerpiçten ve ahşaptan inşa ettikleri evlerinde yaşamaktaydılar. Mesela, Hun Türkleri zamanına ait, Kazakistan'da 77, Moğolistan'da 75, Altaylar'da 72 ve Tanrı Dağları ile Batı Türkistan'da 358 olmak üzere toplam 609 yerleşim merkezi tespit edilmiştir."4

Bu dönemde sosyal hayatın en vazgeçilmez unsuru hayvanlardır. Başta at ve koyun olmak üzere kartal, kurt, geyik, pars ve kaplan gibi hayvanlar kimi zaman bir ihtiyacı karşılamakta, kimi zaman da birer sembol olarak hayatın içinde yerini almaktadır. Mesela Çin kaynakları Hunları anlatırken; Hun kelimesinin koyun/koç manasına gelen 'kun' kökünden geldiğini söyler ve Hunların at sırtından hiç inmediğini, yeme, içme, alışveriş ve hatta uyuma işlemini bile at sırtında gerçekleştirdiklerini ifade ederler.5 Orta Asya'da kazılar sonucu ortaya çıkan bazı mezarlarda da, insanların atlarıyla beraber gömüldüğü bilinmektedir.

Türk toplumunda; konut ve çevre mimarisinden üretim biçimlerine, evlilik, göç tarihlerinden inançlara kadar pek çok toplumsal olayda hayvanların etkisi görülür. Bir gurur sembolü olarak at, güç ve heybeti ifade edişiyle kutsal yerlerin bekçisi sayılan arslan ve koç, gökte bulunan Tanrı'ya ulaşma özlemini anlatan kartal, soyundan gelindiğine inanılan kurt, sert doğa şartlarında kürkleriyle ısıtan geyik, samur, tavşan, sığır, uzaktaki dostlara haber ulaştıran güvercin gibi karada, denizde ve havada yaşayan yüzlerce tür hayvanın insan hayatında önemli bir yeri olmuştur.6

Türkler bu dönemde kendilerini ve boylarını ifade ederken de bazı hayvanlarla özleştirmeye gidiyorlardı. Bazı Oğuz boyları ve bu boyları sembolize eden hayvan isimleri şöyledir: Alka-Evli boyunun kuşu Köykenek, Çavuldur boyunun ongunu Humay, Salur boyunun ongunu Bürküt, Ala-Yontlu boyunun ongunu Yagılbay, Bügdüz boyunun ongunu İtelgü (kartal cinsleri); Kayı, Bayat, Alka-Evli, Kara-Evli boylarının ongunu şahin; Bayındır, Biçene, Çavındır, Çebni boylarının ongunu Sunkur (Doğan)'dur.7 Yine bu dönemde Türklerin kullandığı on iki hayvanlı takvim de her biri bir hayvan adı ile anılan 12 yıllık devre esasına dayanmakta idi. Yıllar: 1. Sıçan, 2.Ud (sığır), 3.Pars, 4.Tabışkan (tavşan), 5.Lu (ejder), 6.Yılan, 7.Yunt (at), 8.Koy (koyun), 9.Biçin (maymun), 10.Takagu (tavuk), 11.İt, 12.Tonguz (domuz) şeklindedir.

İnsan isimleri de bu üslûbun tesirinde kalmıştır. Devrin çok güçlü ve efsanevî hayvanlarından alınan isimler, hem erkekler ve hem de kadınlar için çok yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bu konu hakkında yapılan bir çalışmada, Türklerin tarih boyunca kullandıkları isimler derlenmiştir. Bu eserden birkaç örnek verelim: Ak Böri (akkurt), Buğra (deve), Akça Kuğu, Alpaslan, Alp Tonga (yiğit kaplan), Aşanbuğa (aşan boğa), Aşına veya Asena (dişi kurt), Balak (manda, keçi), Baybars, Beygu (şahine benzeyen kuş), Kutlu Boğa, Bozçin (dişi geyik), Börteke (benekli teke), Bugutekin (erkek geyik), Bay Büre (pire), Ceren (ceylan), Çagas (kırlangıç) gibi.8

Bu dönem yaşam biçiminde üçüncü canlı çeşidi olan bitkiler, hayvanlara nispeten o derece ihmal edilir ki onları isimlendirirken bile hayvan isimleri kullanılır. Mesela devedikeni, katırtırnağı, keçisakalı, eşekhıyarı, kuzukulağı, öküzgözü, yılandili, tavşantopuğu gibi.

B. Hayvan Üslûbunun Sanat

Eserlerine ve Edebî Eserlere

Yansıması

Bilindiği gibi insanlık tarihinin halihazırdaki en eski sanat eserleri hayvan resimleridir. İnsanlık, en ilkel dönemlerden günümüze kadar, sanatın bütün dallarında bazen yoğun, bazen seyrek olarak hayvan figürlerine yer vermiştir. Her millet kendi yaşamında önem arz eden bazı hayvanları mağara duvarına resmetmiştir. Meseleye Türkler açısından bakıldığında ilk hayvan figürleri, M.Ö. XVII. asırda, kayalarda ve çeşitli eşyalarda görülmüştür. Ancak bu ilk örnekler basit bir tarzda yapıldığından, ortak bir tavır ve üslup birliği aramak yersizdir. Bu figürlerin üslûplaşması ve bilhassa 'Hayvan Üslûbu'nun hâkim olması daha sonraki yıllarda gerçekleşir. Yaşar Çoruhlu, hayvan üslûbunun başlangıcını M.Ö X. asra kadar götürürken; Bahaeddin Ögel M.Ö. VI. asırda başladığını söyler. Eldeki bilgi ve kalıntılara göre, Orta Asya'da belirgin olarak ilk kültür birliği Hun Türkleri döneminde oluşmuştur. Batı Türkistan'dan gelen türlü motifler ve Çin kültür sahasına ait olan cennet kuşu gibi manevi anlamı da olan temler, artık Hun prenslerine ait olan at koşumlarında ve keçelerde yer almaya başlamıştır. Bunun yanında Orta Asya'nın çok eski kültürlerine ait hayvan mücadelelerini gösteren sahneler, eski karakterlerini kaybetmeyerek devam etmekte ve hatta bu iki unsur mecz edilmiş olarak görülmektedir. Bu eserlerde biraz Çin ve İran modasının izleri görülse de konu ve yapılış tekniği itibariyle tamamen Orta Asyalı ve Hun idi.

Prof. Anderson, Ordos'ta bulunan bronz Hun eserlerini on yedi kısma ayırır. Bunlar arasında at figürleri, geyik, deve, koyun, keçi resimleri, Argali koyunu, öküz ve öküz başı figürleri, et yiyici hayvanlar ve domuz resimleri, yırtıcı kuşların başları ve kirpi resimleri vardır. Mezarlarda ise ekseriyetle at ve kaplan tasviri olan figürlere rastlanmaktadır. Hun Dönemi'ne ait Pazırık kurganlarının en karakteristik eserleri arasında at ve geyik maskeleri yer almaktadır. 1952 yılında Ursul nehri kenarında bulunan Başadar kurganında da o dönemi aydınlatacak ipuçlarına rastlandı. M.Ö. IV-III. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen bu kurganın en önemli buluntuları kaplan resimleriyle süslenmiş

ağaçtan bir tabutla, bir kartal armasından ibarettir.9 Dönemin figür ve motiflerini yansıtan diğer bir eşya ise halıdır. Rus arkeoloğu S. I. Rudenko tarafından 1924-25 yıllarında Orta Moğolistan'da Pazırık'ta bazı İskit mezarlarının kazılarında bulunan ve halen Hermitage Müzesi'nde muhafaza edilen düğümlü halının (M.Ö. V-IV. yüzyıllara ait olduğu tahmin ediliyor) karelerinde çiçek motifleri, bordürlerinde ise aslan-grifon, kuyruğu bağlı ve yelesi kesilmiş at üzerinde süvari ve sığın (Orta Asya geyiği) tasvirleri yer almaktadır.10 Bu halı aynı zamanda dünyanın en eski halısı olma özelliğini de korumaktadır.

Hunlar Dönemi'nde başlayan diğer bir gelenek de koç-koyun figürlerinin mezar taşlarında yer almasıdır. Mezarda yatacak kişi erkek olursa mezar taşı koç figürüyle, kadın olursa koyun figürüyle süsleniyordu.

Eldeki bulgular, Hunlar Dönemi'nde belirginleşmeye başlayan hayvan üslûbunun, Göktürkler Dönemi'nde de devam ettiğini göstermektedir. "Orhun'da uzun ömürlü bir hayvan olduğu için ebedîyeti sembolize eden kamlumbağa biçimindeki kaideler üzerine dikilmiş kitâbelerin bulunduğu yerde; 1958'te yapılan kazılarda Kültigin'in (Köl-tigin) mermer büstüyle beraber bazı hayvan heykellerine ulaşılmıştır."11

Kültigin'in başındaki tacın ön tarafında ise rölyef halinde kanatlarını açmış bir kartal arması göze çarpar. Hunlar zamanında tanınan ve sevilen bu kartal arması, eklenen kulak ve boynuzlarla kudreti sembolize ediliyordu. Ayrıca Bilge Kağan ve Kültigin mezarları üzerindeki damgaların, geyik figürlerinin istihalesi sonucu oluştuğu bilinmektedir. Göktürklerin mitolojisinde bir geyik atanın da olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu döneme ait olan Kudırga kurganında elde edilen bazı bulgular, üslubun tespitinde önem arz etmektedir. Bu kurganda iki eyer kaşı bulundu. Eyer kaşı üzerinde kaplan, geyik ve ayı tasvirleri vardı. Dönemin en ilginç süslemelerinin bulunduğu malzemeler ise Koçkar kurganından çıkmıştır. Burada tahta üzerine oyulan çiçek ve dalların uçları efsanevî hayvan başları ile süslüdür. Tezyinatın üst kısımlarında adaleleri mübalağalı bir şekilde üslûplaştırılmış bir kaplan görünüyordu. Alt kısımlarında ise uzun kulaklı, uzun burunlu, vücudu köpeğe benzeyen bir hayvan vardı.12

M.S. V-VI. yüzyıllara tarihlendirilen bir halı parçası ise, A.Von Le Coq tarafından Kuça'ya yakın Kızıl'da bulunmuştur. Sert yünden çözgü ve atkıları olan bu halı parçası üzerinde, kırmızı zemin üzerinde sıralanmış sarı renkte kıvrık bir motif görülür ki, bir hayvan veya ejderin kuyruğuna benzemektedir.13

Bilindiği gibi Hun Türkleri dönemine ait herhangi bir yazılı belge veya edebi bir metin bulmak mümkün değildir. Bu dönemin eserleri günümüze ulaşmadığı için bu konuda fikir yürütmek de imkansızdır. Ancak Göktürkler Dönemi'ne ait bazı yazılı metinler günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eserlerde geçen hayvanlarla ilgili bazı benzetme ve mecazlara rastlamaktayız.

Göktürklere ve Türklere ait ilk yazılı belge niteliği taşıyan Orhun Abidelerinde de yine bazı benzetme ve deyimler vardır. Mesela Bilge Kağan Abidesi'nde, Bilge Kağan, babasının ordusunu kurt sürüsüne, düşman ordusunu da koyun sürüsüne benzetmiştir: "Tengri küç birtük üçün kangım kağan süsi böri teg ermiş, yağısı koyn teg ermiş."14

Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan ile ilgili tüm teşbihler de hayvanî unsurlardan seçilmiştir. Mesela belinin kurt beli gibi ince olduğu söylenmiştir. Yine Oğuz Kağan, savaş parolası olarak "Kök böri bolsıngıl uran" kurt sesini seçmiştir.

Dede Korkut Kitabı'nda Beyrek'in anne ve babası:

"Penceresi altın otağımın kabzası oğul

Kaza benzer kızımın gelinimin çiçeği oğul"

demek suretiyle kızlarını kaza benzetmiştir. Başka bir yerde ise Kazan, güç ve kuvvetini anlatmak için bazı hayvanlarla kendisi arasında manevi bağlar kurmuştur:

Ak kayanın kaplanının erkeğinde bir köküm var

Ortaç Kırda sizin geyiklerinizi durdurmaya

Aksazın aslanında bir köküm var

Kaz alaca kısrağını durdurmaya

Azman kurt yavrusunun erkeğinde bir köküm var

Akça yünlü on bin koyununu gezdirmeye

Aksungur kuşunun erkeğinde bir köküm var15

Ayrıca Dede Korkut Kitabı'nda Türklerin hayvanları iyi tanıdıklarını gösteren ibarelere de rastlanmaktadır: "Gittikde yeren otların geyik bilir, yeşermiş yerlerin çemenlerin yaban eşeği bilir, ayrı ayrı yolların izin deve bilir, yedi dere kokuların tilki bilir, geceleyin kervan göçtüğün çayır kuşu bilir."16

Edebî eserlerdeki hayvan üslûbunun tesiri Karahanlılar ve kısmen de Selçuklular Dönemi'nde devam etmiştir. Bu dönemlere ait eserler incelendiğinde, bu açıkça görülebilecektir. Mesela Kutadgu Bilig'de Satuk Buğra Han'a methiyesinde; baharın ve yazın gelişi anlatılırken, klasik şiirde pek bahsedilmeyen kaz, ördek, kuğu, turna gibi birçok hayvan isminden bahsedilir:

Saba yili koptı karanfil yıdın

Ajun barça bütrü yıpar burdı kin

Kaz ördek kuğu kıl kalığlık tudı

Kakılayu kaynar yokaru kodı

Kayusı kopar kör kayusı konar

Kayusı çapar kör kayu suv içer

Kökiş turna kökte ünün yangkular

Tizilmiş titir teg uçar yilkürer

Ular kuş ünin tüzdi ünder işin

Silig kız teg köngül birmişin

Ünin ötti keklik küler katruğa

Kızıl ağzı kan teg kaşı kap kara

Kara çumğuk ötti sıta tumşukın

Üni oğlağu kız üni teg yakın17

Aynı eserin başka bir yerinde ise; Ögdülmiş (akıl), Türk töresine göre bir kumandanda olması gereken hasletleri şu şekilde sıralar: “O, domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı, yaban sığırı gibi kinci olmalıdır.”18 Kaşgarlı Mahmud’un ‘Divanü Lûgat’ıt-Türk’ adlı eserinde verilen örnek şiir ve atasözlerinde de hayvan üslûbunun etkisini görmek mümkündür:

Koşuk

Çağrı birip kuşlatu

Taygan ıdıp tışlatu

Tilki tonguz taşlatu

Erdem bile ögledim

(Çakır kuşu verip avlatarak, tazıyı kovalatıp dişleterek, tilkiyi domuzu taşlatarak, faziletle öğündüm.)

Alp Er Tunga Sagusu

Ulışıp eren börleyü

Yırtın yaka urlayu

Sıkrıp üni yurlayu

Sığtap közi örtülür

(Herkes kurt gibi uluşuyor; yakasını yırtarak bağırıyor, ünü çıkasıya haykırıyor, gözü örtülesiye kadar ağlıyor.)

Savlardan Bazı Örnekler

“Öküz adakı bolğınça buzağu başı bolsa yig”

(Öküz ayağı olacağına, buzağı başı olmak daha iyidir.)

“Kişi alası içtin, yılkı alası taştın”

(İnsanın alası içinde, hayvanın alası dışında).

“Yılan kendü egrisin bilmes, tevi boynun egri tir”

(Yılan kendi eğrisini bilmez, deve boynun eğri der.)

“Kişi sözleşü, yılkı yıdlaşu”

(İnsan söyleşerek, hayvan koklaşarak) 19

Vilâyetnâme’de, Hacı Bektaş-ı Veli bazı olaylarda şahin biçimine girerken, bazılarında güvercin biçimine girmekte; onu avlamak isteyen Hacı Doğrul ise doğan şekline girmektedir. İslamiyetten sonra da bazı tarikatlarin çeşitli hayvanları sembol olarak kullandıkları bilinmektedir.20

Köroğlu Destanı’nda; Köroğlu’nun Kır Atı şu şekilde tarif edilir:

İnişe gidince ceylan inişli

Yokuşa gidince keklik sekişli

Karakurt oyunlu bozkurt bakışlı

Kız yeleli alma gözlü Kır Atım21

2. Bitki Üslûbu

A. Geçiş Devresi

(Uygur ve Selçuklular)

Türk kültür ve sanatında, Hayvan Üslûbu'nun oluşmasında bozkır kültürü ne kadar belirleyici bir unsur olmuşsa, Bitki Üslûbu'nun oluşmasında da yerleşik hayata geçiş, o ölçüde belirleyici olmuştur. VIII. yüzyılın başlarından itibaren Türklerin, tanıştıkları yeni dinlerin (Budizm ve Manihizm) de tesiriyle, yerleşik hayata karşı olan soğuklukları kırılmaya başladı. Bunda, Göktürklerin yerine geçen ve 745'te kendi devletlerini kuran Uygurların, şehir hayatına karşı istekli davranmalarının da etkisi büyüktür. Sebebi ne olursa olsun yerleşik hayata geçiş; Türk kültürü ve sanatı için bir dönüm noktası olmuş ve yeni bir üslûbun, bitki üslûbunun, doğmasına ve gelişmesine vesile olmuştur. Asrın ortalarında Uygur bölgesine giden Arap elçisi Tamim b. Mutavvi, Türk şehirlerinin yüksek standartlarından bahsettikten sonra şöyle devam eder: "Uyguristan'a girdikten sonra yolumuz mütemadiyen kalabalık ve mamur kasaba ve şehirlerden geçiyordu."22

Türklerin yerleşik hayata geçişini hızlandıran bu sebeplere rağmen; geçişin hiç de kolay olmadığı tahmin edilebilir. Uzun yüzyıllar göçebe bir hayat yaşayan; hareketi, özgürlüğü, başına buyruk yaşamayı seven ve mekâna bağlanmaktan şiddetle kaçınan Türkler, ancak birkaç asırlık bir 'Geçiş Evresi'nden sonra şehirlileşmeye başlamışlardır. XIV. yüzyıla gelindiğinde bile Türklerin yerleşik hayatı tam anlamıyla içlerine sindiremediği görülmektedir. Bu yüzyılda yaşayan büyük Türk hakanlarından Timur, Emir Kazagan'ın oğlu ve torununu, yerleşik hayata geçtikleri için çok ağır bir şekilde suçluyor ve Cengiz yasalarını ihlal ettiklerini söylüyordu.23

İşte geçiş evresi kültürü veya köy kültürü diyebileceğimiz bu evrede, bozkır kültürüne ait birçok alışkanlıklarımız devam etmiştir. Bu evreye ait olan sanat eserlerinde bunu gözlemlemek mümkündür. Bu eserlerde hem hayvan üslûbunun hem de bitki üslûbunun tesirleri açıkça görülmektedir. Uygur Dönemi'nde oluşan bu yeni üsluba -Greko-Budist İran ve Çin sanatının tesirleri de kaçınılmazdı. Çünkü Türkler o bölgeye sonradan gelip yerleşmişler ve bu kültürlerle yüz yüze gelmişlerdi. Bu kültürlerin de tesiriyle gelişen ve temelde bitki tezyinatına dayanan yeni bir üslup, kendisini yavaş yavaş hissettirmeye başlıyordu. Artık mağaraların tavanlarına ve kitabelere çiçek motifleri de yapılır olmuştur.

IX. asırda hem Uygurlar ve hem de Karluklar, yeni bir din olan İslamiyeti kabul etmişlerdi. Yeni dinin canlı motiflerine sıcak bakmaması, bitki motiflerine karşı olan rağbeti daha da arttırmıştı. Buna rağmen hayvan motifleri sanat eserlerinde bir süre daha yaşamaya devam etmiştir. Aslında bu dönemde tamamen silinen motifler insan motifleridir. Bu yüzyılın sonunda hem Uygur, hem de Karluk sanatında dikkati çeken çok önemli bir gelişme ise, motiflerin stilize edilmeye başlanması ve geometrik şekillere ağırlık verilmesidir. Önceleri çok rağbet gören realist motifler artık yerini stilistik motiflere bırakıyor, süsleme (ornemental) ve şematizm fikri gelişiyordu.

Geçiş sürecinin ağırlıklı olarak hissedildiği dönemlerden birisi de Selçuklu Dönemi'dir. Bu dönemde hayvan motifleriyle beraber bitki motifleri de çok sık görülmeye başlamış, geometrik şekiller artmış ve motiflerin stilize edilmesi gelenek haline gelmiştir. Bezeme sanatları bölümünde daha etraflı anlatılacak olan Rumî tarz; XIII-XIV. yüzyıllarda yoğunlukta olmak üzere, Anadolu'nun birçok merkezlerinde, mimarîden cilt süslemelerine kadar, değişik sanat eserlerinde kullanılmıştır.

B. Olgunlaşma Devresi (Osmanlılar)

Türk Bezeme (Tezyinat) Sanatları ve Bitki Üslubu

Türk ve İslam sanatlarından ciltçilik, kat'ı, tezhip, çinicilik, ebrû, tuğra, mimarî gibi eserlerin iç tezyinatı ve kısmen de halı süslemeleri için kullanılan üslup aşağı yukarı birbirinin aynıdır. Bu eserlerde kullanılan figürler ve motifler (hayvan ve bitki motifleri ve bunların stilize edilmesi şeklinde) aşağı yukarı birbirinin tekrarıdır. Türkler, Orta Asya'nın da tesiriyle, önceleri (Selçuklular Dönemi) ağırlıklı olarak Rumî üslûbu kullanırken, Osmanlı döneminde daha çok Hatayî ve Şukûfe tarzlarını tercih etmişlerdir.

Doğuşu ve gelişimi hakkındaki tartışmaların halen devam ettiği Rûmî tarz, muhtemelen Anadolu'da Selçuklular tarafından geliştirildiği için bu ismi almıştır. Bu tarzın kökeninin Göktürk ve Uygur eserlerindeki üsluplaştırmaya dayandığı tahmin edilmektedir. Türk toplulukları arasında sevilerek kullanılan Rumî motifte, İslamiyetin kabulüne kadar hayvan mücadele sahneleri ağırlıklı olarak işlenmiştir. IX. yüzyıl sonundan itibaren üslup ve kompozisyon bütünlüğü göstererek klasik halini almaya başlayan Rumî motif, Türk sanat zevkinin ve kültürünün ürünü olarak devam etmiştir. Bu tarz, Orta Asya hayvan üslubunun tesiriyle geliştiği için hayvan motifleri stilize edilerek kullanılmıştır. Rumî motif, İslamiyetin kabulüyle hayvansal görünümünü tamamen kaybetmiş, bitkisel bazı eklemelerle karışık (arabesk) bir üslup halini almıştır.24 Süheyl Ünver, bu motiflerin leylek kanadının stilizasyonu olduğunu söyler.25 XIII. yüzyıl Selçuklu eserlerinde bu fikri destekleyecek bazı ipuçları bulunmaktadır. Konya İnce Minareli Medresesi'nde sergilenen Kubadabad Sarayı'ndan gelen figürlü duvar çinilerinde görülen, hayvanların ayaklarından çıkan ve kanat formunu oluşturan Rumîlerle, Konya Kalesi'nden gelen figürlü hayvan kabartmalı lahitlere bakıldığında aynı formlar görülür.26

Görüldüğü gibi Rumî tarz, Türk süsleme sanatlarında hayvan ve bitki üslubunun gelişimini takip edebileceğimiz en uygun örneklerden birisidir. Kökeni Uygurlara kadar uzanan bu tarz, önceleri hayvan mücadelelerini yansıtırken, zamanla stilize edilmiş, ardından bazı bitki unsurlarıyla desteklenerek karışık (arabesk) bir tarz haline gelmiştir. Bu tarz, Selçuklularda ve erken dönem Osmanlı eserlerinde çok tercih edilmiş ve sevilerek kullanılmıştır.

Diğer bir süsleme tarzı olan Hatayi'nin doğuşu ve gelişimi hakkında da değişik görüşler olmakla beraber, ana malzemesinin nilüfer, gülhatmi ve şakayık gibi çiçek motifleri olduğu bilinmektedir.27 Menşe itibariyle Hata, Hıtay, Huten isimleriyle anılan Çin Türkistanı'na bağlanır. Bu tarz, Timurlu İmparatoru Şahruh'un oğlu Baysungur Mirza'nın Çin Türkistanı'na gönderdiği Gıyaseddin isimli bir sanatkar tarafından getirilip geliştirilmiştir. Bu tarzın temeli çiçek motiflerine dayanmaktadır. Üsluplaştırmanın önemli olduğu bu tarzda, Uzak Doğu'dan ve Orta Asya'dan gelen etkilerle doğadaki çiçekler başkalaştırılmıştır. Genel olarak Hatayi ismiyle anılan ve ağırlıklı olarak bitkisel motiflerin kullanıldığı bu tarz; Osmanlı süsleme sanatkârları tarafından çok beğenilmiş, özellikle XVI. yüzyıl ortalarına kadar çok kullanılmıştır.28

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yaygın bir süsleme biçimi olan şukûfe üslubunda ise, doğal veya üsluplaştırılmış çiçek minyatürleri, buket, vazolu, vazosuz çiçekler veya tek çiçek resmedilmiştir. Çiçekler çoğu zaman realist bir tarzda çizilmiştir. Gül, lale, karanfil ve sümbül başta olmak üzere hemen her çeşit çiçek buketlerde yer alabilmiştir.

XVIII. yüzyıl sonrası ve XIX. yüzyılda, Avrupa Barok ve Rokoko süslemesinin etkileri görülmeye başlamıştır. Artık stilize süslemelerin yerini form içinde realist çiçekler, saz yolu yapraklar, bu yapraklarla oluşturulmuş vazo formları almış, desenler abartılmıştır. Altınla beraber renkli boyalar da kullanılmıştır.

Şimdi en temel özelliklerini tespit etmeye çalıştığımız, yerleşik hayatla beraber gelişen, bitki üslubunun sanat eserlerine ve yaşama yansımasını incelemeye çalışalım:

I. Cilt ve Katı’

Sanat eseri niteliği taşıyan ilk ciltler, VIII. ve IX. yüzyıllarda Mısır’da Koptlar, Orta Asya’da Uygurlar tarafından yapılmıştır. Her iki cilt örneklerinde de geometrik şekiller ağırlıklı olarak yer almaktadır.29 Sonraki yüzyıllarda hem Çin’de hem de İran’da ciltçiliğin gelişmesinde Uygur Türklerinin katkısı olmuştur. İlk dönem ciltlerinde daha çok hayvan motifleri ağırlıktadır. Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu 2595 numarada kayıtlı 647/1249 istinsahlı eserle, Ayasofya 4009 kayıtlı 884/1479 istinsahlı eserlerin mikleplerindeki ceylan motifi buna örnek olarak gösterilebilir. Ciltlerde hayvan motifleri, alt ve üst kapakta, şemse ve köşebentlerde veya mikleplerde görülebilmektedir. Fakat XV. ve XVI. yüzyıllarda durum değişir, bitki motifleri artmaya başlar. Bu yüzyıllarda daha çok Hatayî desenler kullanılır. Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah 359’da kayıtlı Muradî Divanı ile Şehzade Mehmed 14’te kayıtlı Camiü’s-Sahih adlı eserler bu üsluba örnek olarak gösterilebilir. 17.yüzyılda ise şukûfe (çiçek) tarzı süslemeye çok önem verilmiştir.30

Katı’ sanatı, herhangi bir tezyini desenin kâğıt veya deriden oyulması yoluyla yapılır. İlk örneklerine XV. ve XVI. yüzyıllarda Herat’ta yaşamış üstatların eserlerinde rastlamaktayız. XVI. yüzyılın başında Osmanlılara ulaşan katı’ sanatı, kullanılan motifler açısından, cilt sanatına paralel olarak gelişimini sürdürmüştür.

II. Tuğra

Süsleme sanatları için çok uç ve ilginç bir örnek ise tuğralardır. Türk devletlerinde hükümdarların alâmeti olarak kullanılan tuğranın menşei Oğuz Han’a dayandırılmaktadır. Tuğra kelimesi, Oğuz Han’ın isminin, doğana benzeyen tuğrağ adlı bir kuşun kanatlarını açmış haline benzetilerek yazılması sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca tuğraların iç ve kenarlarına yapılan süslemeler de devrin üslûbunu çok açık bir şekilde yansıtmaktadır.31

Eldeki örneklere göre, Orhan Gazi'den bu yana tedricen gelişen tuğra, bilhassa XV. yüzyılın sonlarından başlayarak, adeta tezyinî bir mahiyet kazanmış, tamamını teşkil eden harflerin araları, çoğu zaman da üst tarafı -duvaklı gelin misali- tezhiplerle süslenmiştir.32

Selçuklu ve ilk Osmanlı tuğraları süssüz ve yalın bir haldeydi, sadece isim bulunurdu. Tuğralarda süsleme ile ilgili ilk değişimler II. Mehmed'den sonra görülmeye başlar. Tuğraların tezhip ile süslenmesi ise II. Bayezid'den itibaren gelenek halini almıştır. XVI. yüzyıldan sonra gelişen süsleme tarzlarına göre tezhip ve ciltlerde kullanılan tüm çeşitler tuğralarda da kullanılırdı. Daha çok, çiçek açmış bahar dalları, natüralist karanfil ve sümbüller, rumîler, şakayık ve hatayiler tuğralarda kullanılan belli başlı motiflerdir. III. Mehmed (1595-1603) dönemine kadar tuğranın sınırları içinde kalan süsleme, bundan sonra tuğranın iki yanından başlayarak yukarıya doğru üçgen oluşturan alanda tezhiplenmeye, tuğraya daha görkemli bir görünüm kazandırılmaya çalışılmıştır. XVII. yüzyılda ise tuğranın üzerinde servi motifleri yapılmak suretiyle bir yenilik sağlanmıştır. XVIII. yüzyılda Türk Barok-Rokokosu adı ile tanınan Batı üslubu süsleme çeşitleri kullanılmıştır.33

Madeni paralar üzerinde de hayvan tasvirlerine ve hayvanlı motiflere rastlanır. Daha çok Artuklu, Eyyubî ve Anadolu Selçuklu paralarında görülen bu figürler genellikle süvari ve aslandır. Sikkelerinde hayvan tasvirlerine en fazla yer veren hükümdar Babürlü Sultanı Cihangir'dir; boğa, koç, yengeç, aslan, akrep, balık ve bazı mitolojik hayali yaratıklar bunların başlıcalarını teşkil eder.34

III. Halı

Türk halılarında ve mimarî eserlerinde XIV-XV. yüzyıla kadar hayvan ve bitki motifleri beraberce yer alırlar. XII-XIII. yüzyıla ait erken dönem Türk halıları, hayvan kompozisyonları, son derece sitilize insan motifleri ile Anadolu özelliğindedir. Fakat halılardaki hayvan figürleri XIV. yüzyıldan itibaren üsluplaşarak tezyinî bir karakter almış ve Anadolu halılarına girmiştir.35 Bunlar çoğu zaman geometrik şekillerin içine dolgu olarak yerleştirilmiştir. Dönemin halılarından bazıları Avrupa'ya ulaşmış ve bazı tablolarda görülmeye başlanmıştır. Genellikle üsluplaşmış kuş, tek ve çift başlı kartal figürlü, hayvanlı halı denen bu halılar XIV. yüzyıla aittir.36 XV. yüzyıldan sonra bu hayvanların yerini sitilize bitki motifleri almaya başlamıştır.37

XV. yüzyıldan itibaren Doğu'da yaygın olan belli başlı halı çeşitlerinden; ister ağaç ve bitki desenleriyle süslenmiş "Bahçe" halıları ister çekici ve canlı bitki desenlerinden oluşan Heratî Motifli" halıların, isterse kıvrımlı bitkisel motiflerden oluşan "Mina Khani Desenli" halıların temel desenlerini bitkisel şekiller, açmış çiçekler, yapraklar, dallar ve filizler oluşturmaktadır.38 Bu yüzyıllardan itibaren Anadolu'nun da bazı yöreleri halılarıyla ün kazanmıştır. Bunlardan Ladik halılarında lâle motifi fazlaca kullanılırken, Bergama halılarında geometrik desenler, Yörük halılarında çengelli süslemeler, Gördes halılarında demet şeklinde çiçek desenleri, Kula halılarında yıldız, çiçek ve servi ağacı motifleri, Uşak halılarında ise birbiri üzerine sarılmış çiçek filizleri yoğunluklu olarak kullanılmıştır.

IV. Mimarî

Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra hayvan tasvirleri daha çok Selçuklu mimarisinde görülmektedir. Hükümdarlarının bir kısmı aslanlı isimler taşıyan Selçuklular, mimari eserlerde de daha çok aslan figürlerine yer vermişlerdir. Aslanla beraber sık rastlanan diğer bir hayvan figürü ise tek ve çift başlı kartaldır. Selçuklu mimarisinde on iki hayvanlı figürlerine de rastlamak mümkündür. Bunlara birkaç örnek vermek gerekirse: Diyarbakır Ulu Beden (1208) ve Yedi Kardeş burçlarındaki kartal, Divriği Ulu Cami'deki (1228) doğan figürü, Konya İnce Minareli Müzesi'ndeki çift başlı kartal, Erzurum çifte Minareli Medrese (13. yy.) ve Kayseri Döner Kümbet'teki (13. yy.) taş kabartmalarda bulunan kartal figürü vs.39

XIV. yüzyıldan itibaren hayvan figürleri yerini yavaş yavaş bitki formuna bırakmıştır. Anadolu'daki Selçuklu taş, çini ve ahşap süslemelerinde ejderha, çift başlı kartal, grifon gibi esatirî hayvan figürlerinin Rumî'nin içine gizlendiği ve bitki formunu aldığı görülür. Divriği Ulu Camii'nin batı kapısının iki yanını süsleyen çift başlı kartalın kanat uçlarındaki ayrıntılara gizlenmiş olan ejder başları, artık bitkiler dünyasına karışmakta olan zoomorfik örneklerden birini temsil etmektedir. Anadolu ve Kafkasya'nın muhtelif şehirlerinde rastlanan, Karakoyunlu ve Akkoyunlulara izafe edilen koç, koyun ve at şeklindeki mezar taşları da muhtemelen sahiplerinin boylarını sembolize etmektedir.40

Yine Karaman Kapısı diye bilinen ve Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan kapının madalyonla çerçeveleri arasında kalan köşelerde üstte karşılıklı birer kanatlı aslan, altta dışarıya yönelen sağda bir grifon, solda bir kanatlı hayvan yer alır. Aynı müzede bulunan ve Ankara Öğle Camii'ne ait olan bir kapıda, madalyon ile çerçeve arasında yürüyen bir arslan figürü, madalyonda geometrik süslemeler, köşelerde ise bitkisel süslemeler yer almaktadır.41

Yerleşik kültürün en mükemmel devrinin yaşandığı Osmanlı döneminde -özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda- bitki üslubu mimaride de tesirini göstermektedir. Bilhassa cami ve sarayların iç tezyinatında hem naturalist hem de stilize edilmiş bitki motiflerinin örneklerini sıkça görmek mümkündür.

Buraya kadar anlattığımız Türk süsleme sanatlarındaki tarzları kısaca özetlemek gerekirse; Selçuklular zamanında çok kullanılan Rumî üslup, "Geçiş Dönemi" karakteri arz etmektedir. Çünkü bu üslupta Göktürkler Dönemi'nden beri kullanılagelen hayvan figürleri stilize edilmiş, bitki figürleri ile desteklenmiş ve arabesk bir tarz oluşturulmuştur. Bilhassa Osmanlı döneminde çok sık kullanılan süsleme tarzlarından; Herat kaynaklı Hatayî tarz, XVI. yüzyılda İstanbul'da Kara Memi tarafından geliştirilen tarz ile şukufe tarzı gibi süsleme sanatlarında, önceki dönemlerin aksine, bitki figürleri çok yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bu dönemde yoğunluklu olarak lâle, şakayık, karanfil, lotus, sümbül, gül ve bahar çiçekli dallar bazen stilize edilmiş halde, bazen de natüralist bir tarzda kullanılmıştır. Diğer bir deyişle Osmanlı dönemi, bitki üslubunun kendini tam anlamıyla idrak ettiği; mimariden halıya, kitap süslemelerinden padişah tuğralarına, sanatın hemen her dalında tartışılmaz bir bitki hakimiyetinin gözlemlendiği bir dönemdir.

V. Bahçe

Yeni yaşam biçiminde, bozkır kültürünün vazgeçilmez bir öğesi olan 'çadır' yerini; Uygurlar Dönemi'nde kerpiç ve ahşaptan yapılmış evlere, sonraki dönemlerde ise ince bir zevk ve zekâ mahsulü olan konak, köşk ve yalılara bırakmıştır. İster sade bir ahşap ev olsun, isterse çok şaşaalı köşk veya yalı olsun, bu evlerin en fazla göze çarpan ve görenlerde hayranlık hissi uyandıran bölümleri, hiç şüphesiz bahçeleridir. Türk bahçeciliği hakkında elde çok ciddi veriler olmamasına rağmen kaynaklar, Türklerin kendilerine has bir bahçe kültürlerinin olduğunu ve bazı özgün taraflarının da bulunduğunu ifade etmektedir. Bilindiği gibi Türkler Orta Asya'da; Çin, Hint ve İran gibi üç eski ve köklü kültürle etkileşim halinde olmuşlardır. Tabiatıyla ismi geçen bu üç büyük kültürün de kendilerine özgü bahçe kültürleri vardı. Mesela Çinliler tabiatı kusursuz bir şekilde taklit etmeye çalışırken, Avrupalılar romantik heveslere kapılarak, çok girift ve karmaşık bahçeler inşa ediyorlardı.42 Diğer taraftan Bizanslılar ise bahçelerindeki masalsı öğelerle insanları büyülemeye çalışıyor; bu vesileyle konuklara hükümdarın gücünü hatırlatmaya çalışıyordu.43

Türkler ise ne Çinliler gibi tabiatı olduğu gibi taklit etmiş ve ne de Avrupalılar gibi karmaşık tasarımlar gerçekleştirmişlerdir. Türk bahçeleri çok sade ve doğal olmakla beraber sadece süs amaçlı olmayıp, fayda unsuru da gözetilmiştir. Bitki seçimi, günlük yaşantının tüm gereksinimleri göz önünde bulundurularak yapılmıştır.44 Fayda unsurunun öne çıkmasında bozkır kültürü belirleyici unsur olmuş; her şeyden mümkün olduğu kadar istifade edilmeye çalışılmıştır. Bu haliyle Türk bahçeleri 'minyatür bir cennet' görünümü sergilemekte; güllerin, nergislerin, menekşelerin, karanfillerin, lâlelerin hemen yanı başında badem ağaçları, elma ağaçları, şeftali ağaçları bulunmaktadır.45

Türklerin bahçe kültürlerinin şekillenmesinde ve gelişmesinde İslam Dini'nin de payı büyüktür. Kuran'daki cennet tasvirleri dolayısıyla, bu dini kabul eden milletlerin bahçe kültürleri arasında bazı benzerlikler olduğu görülmektedir. Mesela Abbasi Dönemi bahçeleri, Fars bahçeleri, Timur Dönemi bahçeleri, Selçuklu bahçeleri ve Osmanlı bahçeleri arasında, iklim şartları ve yerel eğilimlerden dolayı oluşan farklılıkları saymazsak eğer, çok da büyük bir farkın olmadığı görülecektir. Bu bahçelerin ortak taraflarından bazıları şu şekilde sıralanabilir: Sade olmaları, simetriye ve geometriye önem vermeleri, bahçelerin her köşesine suyun götürülmesi, gölgesi çok olan ağaçlarla beraber meyveli ağaçların da bulunması ve değişik çiçeklere yer verilmesi.46

Bilindiği gibi bitki kültürünün gelişmesinde en önemli faktörlerden birisi yerleşik hayata geçiş, yani şehirlileşmedir. Türk kültür tarihi bu açıdan incelendiğinde, ideal manada bitki kültürünün hakim olduğu şehirler XV. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanmıştır. Yaşamın ve sanatın her alanında, bitki kültürünün yoğun bir şekilde görülmeye başlandığı ilk şehirler, Orta Asya'da Timurluların mamur hale getirdiği Herat ile Anadolu'da Osmanlıların mamur hale getirdiği İstanbul'dur. Bu kültürü ilkin yaşayan Herat, XV. yüzyılda; önce Şahruh ve Baysungur ile, daha sonra da Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâî ile en olgun dönemini yaşamıştır. Hem toplumun refah düzeyi açısından hem de sanat ve edebiyat

açısından Türkler, ilk rönesansını bu şehirde idrak etmiştir. Bu anlamda ikinci rönesans XVI. yüzyılda Osmanlı İstanbulu'nda yaşanmıştır. Osmanlılar bahçe işine sıradan bir uğraş nazarıyla bakmamış; ona bir sanatçı edasıyla yaklaşmışlardır. Özellikle klasik dönemde, padişahlardan vezirlere, memurlardan esnaflara kadar, her kesimden insanın bahçeye, çiçeğe özel bir önem verdiğini görmekteyiz. "XVIII. yüzyılda İstanbul'da altmıştan fazla hasbahçe kurulmakla beraber yüzlerce sokağa da çiçek ve bahçe ismi verilmiştir."47 Bu bahçelerde türlü türlü çiçekler ve ağaçlar yer almaktadır. Çiçekler arasından, XVIII. yüzyıla kadar, gül ve bu yüzyıldan itibaren gül ile beraber lâle; ağaçlardan ise servi ve çınar her zaman en nadide köşelerde yerlerini almışlardır. XVIII. yüzyıla kadar lâlenin kıymeti pek bilinmediği için hasbahçelere kabul edilmemiştir. Bu yüzden lâleler bahçe kenarlarında ve tarlalarda yabanî (gelincik) olarak yaşıyorlardı:

Taşradan geldi çemen mülküne bigâne diye

Devr-i gül sohbetine lâleyi iletmediler48

Osmanlı İmparatorluğu'nda şehir hayatının her şeyiyle zirveleştiği XVIII. yüzyılın iki önemli sembolü vardır: Lâle ve Nedim. Bu yüzyılda sadece Kâğıthane'ye altmıştan fazla köşk inşa edilmiş, boğazın her iki yakası, başta Üsküdar ve Beşiktaş olmak üzere, kasırlarla donatılmıştır. Bu kasırların bahçelerinde lale ve gül ile beraber çeşit çeşit çiçekler ve ağaçlar yetiştirilmiş ve yaz geceleri bu bahçelerde padişah ve vezirlerle beraber, halkın da katıldığı eğlenceler tertiplenmiştir. Bu dönemde özellikle lale çok kıymetlenmiş -Hatta padişah narh koymak zorunda kalmış- yüzlerce değişik lale çeşidi yetiştirilmiş ve iş çılgınlık derecesine kadar götürülmüştür. Dönemin diğer sembolü olan Nedim ise, başta Kâğıthane olmak üzere, bütün bu köşkleri, yapılan eğlenceleri, lale şenliklerini ve İstanbul'un bahçelerini şiirleriyle ölümsüzleştirmiştir:

Hoş geldin eyâ bâ'is-i ârâyiş-i âlem

Ey lutf u kerem gülşeninin lâle zamanı49

Bir kân-ı ni'amdır ki anun gevher-i ikbâl

Bir bâğ-ı İremdir ki gülü izz ü ulâdır

Altında mı üstünde midir cennet-i a'lâ

El-hak bu ne hâlet bu ne hoş âb u havâdır

Her bağçesi bir çemenistân-ı letâfet

Her gûşesi bir meclis-i pür-feyz ü safâdır

İnsâf değildir anı dünyâya değişmek

Gülzârların cennete teşbih hatâdır50

VI. Kitap İsimleri

Klasik dönemde bitki ve çiçek isimlerinin fazlaca kullanıldığı yerlerden birisi de kitap isimleridir. Bu kullanımın oranını tespit edebilmek için Süleymaniye Kütüphanesi'nde küçük çaplı bir fiş taraması gerçekleştirdik ve şöyle bir tabloyla karşılaştık:

Çoğunluğu Türkçe olmak üzere 450 civarında kitaba, içinde bitki, çiçek ve bahçe kelimelerinin bulunduğu isimler verilmiştir. Bunlardan 200'e yakını ravza ve riyaz; 100'e yakını gül, gülşen, gülzar, ve güldeste; 90'a yakını nüzhet ve behçet; 60'a yakını hadika ve hadaik; 50'ye yakını da şecere ve reyhan gibi kelimelerle isimlendirilmiştir. Bunlara birkaç örnek verecek olursak:

Ravza ve Riyaz: Ravza-i Evliya, Riyâzu's-Sâlihin, Riyâzu'l-Âşıkîn, Riyâzu'ş-Şuarâ, Riyazu'n-Nukabâ vs.

Gül, Güldeste, Gülbün, Gülşen: Gül-i Zibâ, Güldeste-i Riyâz, Gülbün-i Hânân, Gülşen-i Tevhid, Gülşen-i Aşk, Gülşen-i Şuarâ.

Nüzhet, Behçet: Nüzhetü'l-Fatır fî Tercemeti'ş-Şeyh Abdulkadir, Behce fî Telhisi'l-Behce.

Hadika, Reyhan: Hadikatü'l-Reyâhin, Hadikatü'l-Vüzerâ, Hadikatü'l-hadâik fî tekmileti'ş-Şakaik.

Bu şekilde bitki isimleri alan kitaplar daha çok tasavvuf, edebiyat ve biyografi türü kitaplardır. Özellikle de şairlerin hayatları ve şiirleri hakkında bilgi veren tezkireler bu yaklaşıma iyi bir örnektir. Mesela tezkirelere bir yandan gül bahçesi anlamına gelen gülşen veya gülzar gibi isimler verilirken; diğer taraftan kitabın bölümlendirilmesi de âdeta bir bahçe tanzimi mantığıyla gerçekleştirilmiştir. Câmî'nin Baharistan'ı, Nevâi'nin Mecâlisu'n-Nefâis'i, Sehi Bey'in Heşt Bihişt'i sekizer ravzaya; Ahdî'nin Gülşen-i Şuarâ'sı dört ravzaya ayrılmış ve her ravzada sınıfına göre şairlere yer verilmiştir.

VII. Divan Edebiyatı

Bütün bunlara ek olarak diyebiliriz ki Divan şiiri, şehir kültürünün en ziyade hissedildiği sanat dallarından birisidir. Çünkü şu ana kadar izah etmeye çalıştığımız sanat dallarının hemen hepsi muhtevadan ziyade şekille ilgilidir. Diğer bir deyişle; muhteva ve öz açısından bakıldığında Divan şiiri, şehir kültürünün birinci elden şahidi konumundadır. Bu konuyu daha da somutlaştırabilmek için, Divan şiirinin mecaz ve teşbih dünyasını gözden geçirmek yeterli olacaktır. Bilhassa gazel ve kasidelerin nesib kısımları incelendiği zaman, hemen her beyitte, bir vesile ile, çiçeklerden ve bahçelerden söz edildiği görülecektir.

Divan şiirinin mevcut yapısı içinde yapılan bütün benzetme ve mecazlarda bitkinin tartışılmaz bir hakimiyeti söz konusudur. Bilhassa övülmek istenen kişinin -bu ister sevgili, ister bir devlet büyüğü, isterse manevi bir şahsiyet olsun- güzellik unsurları, değişik çiçek veya bitkilerle özleştirilmiştir. Yine

bu şiirde en çok istenen ve şiddetle arzu edilen mevsim 'bahar'dır. Çünkü bahar demek çeşit çeşit çiçek demektir ve her çiçek de sevgilinin başka bir güzelliğinin simgesidir. Çoğu zaman şairler, bitki ve çiçeklerle ilgili ayrıntılı bilgiler vererek onları çok iyi tanıdıklarını ispat ederler. Fakat bu çiçek ve bitkiler şiiri yansıtırken; genellikle naturalist tarzdan ziyade idealist tarz benimsenir. Bu seçimde Divan şiirinin estetik yapısı etkin bir rol oynamaktadır. Bilindiği gibi Divan şairlerinin hedefi, ideal olan güzelliği anlatmak ve ortaya çıkarmaktır, diğer güzellikler tamamen bu güzelliğin ortaya çıkarılmasında birer vesile konumundadır. Mesela Fıtnat Hanım, sümbül ve şebboyun bu denli şöhret kazanmasını ve beğenilmesini, ideal güzelliğe bir nevi basamak teşkil etmesine ve onun göstergesi olmasına bağlar:

Kim bakar Reng ü bûda zülf-i cânâne müşâbih olmasa gülzâr-ı dehrin sünbül ü şebbûsuna.

Şairler bu ve buna benzer vesileleri kullanarak sevdikleri güzelleri anacak ve onların güzelliklerini, edebî sanatları da kullanarak anlatacaklardır. Bundan dolayıdır ki sevgilideki güzellik unsurları ile ilgili benzetmeler incelendiğinde, tarif edilenin sevgili mi, yoksa bir gül bahçesi mi olduğu konusunda kararsızlığa düşülebilmektedir.

Orhan Şaik Gökyay 'Divan Edebiyatında Çiçekler' adlı makalesinde Divan şiirinin her yönüyle çiçek şiiri olduğunu ve bazı gazel ve kasidelerin, rediflerinden dolayı, çiçek adlarıyla anıldığını söyler: "Divan edebiyatında çiçeklerin adlarıyla tanınmış kasideler vardır. Bunlar adlarını taşıdıkları çiçekleri tanıttıkları kadar şairlerde türlü çağrışımlara da yol açarlar. Şair Necati'nin Benefşe Kasidesi, Hayali'nin Gonca Kasidesi, Fuzuli'nin Hayali Beyin, Necati'nin, Nevi'nin Gül Kasideleri, Nevi'nin Nergis kasidesi ve Baki ile Nevi'nin Gül, Karanfil ve Lale redifli gazelleri buna örnek gösterilebilir.51 Bu kaside ve gazellerden bazı örnekler verelim:

Şerh edip sûsenler evsâf-ı hulkun gezdirir

Gonceden her subh açıp gülşende bir tûmâr gül 52

Kad-i serv-i çemen yâre dehen gonca-i gülzâr

Hat-ı müşg-i hoten çehre semen hâl karanfül 53

Berg-i gül eyledi cereyân cûybârda

Seccâdesin bıraktı suya pârsâ-yı gül 54

Lafz-ı rengîn olur ebyât-ı hayâl üstüne gül

Hoş gelir gülşen-i fikrette nihâl üstüne gül 55

Divan şiirinde ve dolayısıyla Osmanlı şehir kültüründe, başta gül ve lâle olmak üzere, benefşe, reyhan, şebboy, sümbül, sûsen, yasemen, nergis, nilüfer, şakayık, erguvan, karanfil gibi çiçeklerle beraber; servi, çınar, ar'ar, sanavber, tûbâ, söğüt gibi ağaçlar en sık rastlanan bitki çeşitleridir.

İsimlerini zikrettiğimiz bu bitkiler, Divan şiiri geleneği içinde bazen renkleri, bazen şekilleri, bazen kokuları bazen de bütün bunların ötesinde tasavvufi bir gerçeği ifade etmek için kullanılmış ve bu çiçekler etrafında çok orijinal hayaller ve mazmunlar ortaya çıkmıştır.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Divan şiirinde kendisinden en çok söz ettiren çiçek güldür. XVI. yüzyıl şairlerinden Nev'î'ye göre devir "Gül Devri"dir ve akar su da gül devrinin âhengine uyum sağalamıştır:

Reftâre geldi serv elüne şem'-i sebz alup

Ezhârı sû-be-sû okıdı gülşene hezâr

Demlendi bâd-ı subh ile eşcâr-ı erguvân

Uydı usûl-i devr-i güle savt-ı cûybâr56

Bu yüzyılın şairlerinden Ümmî Sinan ise, hayal âleminde kurduğu ütopik şehirde, ne yana baksa gülü görür:

Seyrimde bir şehre vardım

Gördüm sarayı güldür gül

Sultanının tâcı tahtı

Bâğı duvarı güldür gül

Gül alır gül satarlar

Gülden terazi tutarlar

Gülü gül ile tartarlar

Çarşı pazar güldür gül57

İzzet Molla, ömrü boyunca gülü için inleyen ve fakat kavuşamayan bir bülbülün hazin sonunu çok farklı bir şekilde dile getirir:

Berg-i gülle andelîb-i zârı tekfîn ettiler

Bir Gülistan beytini üstüne telkîn ettiler58

Bâkî bir beytinde lâleyi kadehe, çiğ tanelerini de kadeh içindeki paralara benzeterek, orijinal bir hayal yakalar:

Jâle nakdin kadehe koydı çemen bezminde

Cem' idüp saklamalı gonca gibi zer lâle

Rehayî insanoğlunun bir ömürlük macerasını bir beyte sığdırır ve insanın bir nilüfer misali, âleme ağlayarak gelip, ağlayarak gittiğini söyler:

Hemân ağlayı geldüm âleme ağlayı gitdüm ben

San ol nîlûferüm kim suda bitdüm suda yitdüm ben59

Ayrıca edebiyatımızda Gül ü Bülbül mesnevileri de çok işlenen konulardan birisidir. Bu mesnevilerde genellikle sembolik bir lisanla bülbülün güle olan aşkı anlatılır. Bu konuyu en iyi işleyen şairlerimizin başında Kara Fazli gelir. Fazli, hikayesini tasavvufi sembolizm üzerine kurar. Hikayede Lale, Nergis, Susen, Sünbül ve Servi kişileştirilir ve hikayenin kurgusu içinde her birine farklı bir görev yüklenir.

Bütün bu anlatılanlardan, yerleşik hayatla beraber gelişen kültürde hayvan motiflerinin hiç kullanılmadığını söylemek de yersiz olur. Hayvan motifleri, bitkilere nazaran, asgari seviyede kullanılmaya devam edilmiştir. Hatta sırf hayvanları konu edinen, onları birer sembol olarak kullanan bazı şiirler de kaleme alınmıştır. Mesela Şeyhî'nin Harnamesi, Nef'î'nin Rahşiyyesi, Lamii'nin Şerefü'l-İnsan'ı ile çeşitli şairlerin bülbül, pervane, hüma, koyun, kuzu redifli gazel ve kasideleri, bu geleneğin devam ettiğinin birer kanıtıdır. Türklerin dışındaki diğer Doğu edebiyatlarında da sırf hayvanları konu edinen ve onları birer sembol olarak kullanan eserler yazılmıştır. Bunlar arasında Hint, Fars Arap ve Türk edebiyatlarında çok çevirileri yapılan, Pançha Tantra (Kelile ve Dimne), Mantıku't-Tayr ve Hz. Süleyman etrafında gelişen hikayeler sayılabilir.60

Sonuç

Milletlerin sosyal hayatlarını ve geçirdikleri değişimleri, gerek edebî eserlerden ve gerekse sanat eserlerinden yola çıkarak tespit etmek mümkündür. Çok genel bir tasnifle Türkler, yarı göçebelik döneminde hayvan figürlerine ağırlık verdiler ve 'Hayvan Üslûbu' denen bir üslup oluşturdular. Bu üslûp, takriben M.S.VIII. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Bu asırdan itibaren ise yerleşik hayatın tesiriyle 'Bitki Üslubu'na ilk adımlar atılmış ve sanat eserlerinde hayvan figürleriyle beraber bitki motiflerine de rastlanmaya başlanmıştır. Ayrıca Türk-İslam eserleri için dönüm noktası niteliği taşıyan stilizasyonun da ilk denemelerine bu dönemde rastlamaktayız. Hem yerleşik hayata hem de bitki kültürüne geçiş, birkaç asır sürmüştür. Bu süreçte hayvan figürlerinde azalma eğilimi gözlenirken, bitki figürlerinde hızlı bir artış gözlenmiştir.

Şehirlileşme ve bitki kültürü, Selçuklularla geçiş evresini tamamlarken, Osmanlı İmparatorluğu ile en parlak dönemini idrak etmiştir. Osmanlıların fethettikleri şehirlerden Bursa, Edirne ve özellikle de İstanbul, yerleşik kültürün -bitki kültürünün- timsali haline gelmiştir. İstanbul'la beraber,

Uygurlardan beri gelişimini sürdüren, Bitki Üslubu, kendini tam anlamıyla ifade edebileceği mekânına da kavuşmuştur.

Hem bozkır kültüründe hem de yerleşik kültürde sevilen kişi (sevgili, padişah veya manevi bir şahsiyet), devrin yaşam şartlarına göre daha üstün görülen varlıklara benzetilmiştir. Bu benzetmeler, kültür değişiminin en belirgin şahitleri ve en çarpıcı göstergeleri olarak dikkat çekicidir.

Mesela Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz şöyle tasvir edilir: "Ayakları öküz ayağı gibi, beli kurt beli gibi, omuzları samur omuzu gibi, göğsü ayı göğsü gibi idi."61 Öte yandan, yerleşik kültürün ürünü olan Divan şiirinde ise sevilen kişinin boyu serviye, saçları sünbüle, kulakları güle, gözleri nergise, yanakları laleye, ayva tüyleri çemene, ağzı goncaya, bir bütün olarak güzelliği ise gül bahçesine benzetilmektedir.

Bozkır kültüründe; süslemelerde hayvan figürleri kullanılırken, geçiş evresinin ürünü olan Rumî üslupta, hayvan ve bitki motifleri beraberce kullanılmış, yerleşik kültürün ürünü olan Hatayî ve şukufe tarzlarında ise bitki ve çiçeklere ağırlık verilmiştir.

Bozkır kültüründe at, aslan, kartal ve bozkurt hayatın vazgeçilmez birer parçası olmanın yanında, şiirde ve resimde de, en çok işlenen figürler olurken; yerleşik kültürde bunların yerini gül, lâle, sümbül ve servi gibi bitkilerin aldığı görülmüştür.

Bozkır kültüründe hayvanlara yüklenen bazı sembolik manalar, yerleşik kültürde bitkilere yüklenmiştir: Mesela Bozkır kültüründe, aslan güçü, kaplumbağa ebediyeti, kurt özgürlüğü sembolize ederken; yerleşik kültürde gonca ağız, lâle yanak, sümbül saç, servi boy yerine kullanılmış ve bu çiçeklere bazı sembolik manalar yüklenebilmiştir.

Bozkır kültüründe insanlara ve hatta bitkilere bile hayvan isimleri verilirken, yerleşik kültürde insanlara, bilhassa da kadınlara bitki isimleri verilmiştir.

1 Ögel, Bahaeddin, (1991), İslamiyet Öncesi Türk Kültür Tarihi, TTK, Ankara, s. 7.

2 Ersoy, Osman, (1963), XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 11.

3 Kafesoğlu, İbrahim, (1998), Türk Milli Kültürü, Ötüken, İstanbul, s. 214.

4 Ünal, Tahsin, (Ocak 1974), Eski Türklerde Şehir ve Şehircilik, Türk Kültürü, Sayı. 135, s. 171, 173.

5 Kafesoğlu, a.g.e., s. 221.

6 Eğri, Sadettin, (1999), Klasik Türk Edebiyatında Hayvan Motifleri, Osmanlı, C. IX, Yeni Türkiye Yay, Ank., s. 743.

7 Çoruhlu, Yaşar, (1995), Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, Seyran Kitabevi, İstanbul, s. 114, 286.

8 Erol, Aydın, (1992), Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 458.

9 Ögel, a.g.e., s. 38.

10 Haack, Hermann, (1975), Doğu Halıları, Çev. Neriman Girişken, Baylan Yay. Ank., s. 13.

11 Diyarbekirli, s. 123-124.

12 Ögel, a.g.e., s. 163.

13 Yetkin, Şerare, (1991), Türk Halıları, Türkiye İş Bankası Yay., Ank., s. 3.

14 Ergin, Muharrem, (1994), Dede Korkut Kitabı, Boğaziçi Yay., İstanbul, s. 79.

15 Ergin, a.g.e., s. 212.

16 Ergin, a.g.e., s. 17.

17 Arat, Reşit Rahmeti, (1988), Kutadgu Bilig, TDK, Ankara, s. 25.

18 Arat, a.g.e., s. 172.

19 Sosyal, M. Orhan ,(1978), Eski Türk Edebiyatı Metinleri, Sevinç Mat., Ankara, s. 17-25.

20 Çoruhlu, a.g.e., s. 130.

21 Banarlı, N. Sami, (1997), Resimli Türk Edebiyatı, C. I, MEB Yay., İstanbul, s. 18.

22 İnan, Abdulkadir, (Eylül 1995), Uygurlarda Orkestra, Hayat Tarih Mec., s. 76.

23 Aka, İsmail, (1991), Timur ve Devleti, TTK, Ank., s. 116.

24 Arseven, Celal Esad, (1984), Sanat Ansiklopedisi, C. IV, İst., s. 1714; Birol, Çiçek Derman, (1991), Türk Tezyin Sanatlarında Motifler, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İst., s. 179-181.

25 Uçar, Şahin, (1994), Varlığın Mana ve Mazmunu, İz Yay., İstanbul, s. 5.

26 Aksu, Hatice, (1998), Rumî Motifin Kökeni, Mimar Sinan Ünv., Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Basılmamış Doktora Tezi, İst.; AKSU, Hatice, (1999), Türk Tezhib Sanatında Süsleme Unsurları, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay, C. 11, Ank., s. 138.

27 Yamanlar, Minako Mizuno, (1991), Hatayî Motifinin Menşei, IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Kültür Bakanlığı Yay, İstanbul, s. 446.

28 Aksu, a.g.e., s. 138; BİROL, Çiçek Derman, (1991), Türk Tezyin Sanatlarında Motifler, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İst., s. 65; Çoruhlu, Yaşar, Erken Devir Türk Sanatının ABC'si, s. 125; Çağman, Filiz, (1983), Osmanlı Sanatı, Anadolu Medeniyetleri III, s. 101.

29 Arıtan, Ahmet Saim, (1993), Ciltçilik Mad. TDV, İ.A, C. 7, İstanbul, s. 551.

30 Özen, Mine Esiner, (1998), Türk Cilt Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, s. 16.

31 Binark ve Arkadaşları, (1997), Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Belge Türleri, Padişah El Yazıları ve Belge Restorasyonu, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, İstanbul, s. 21.

32 Derman, M. Uğur, (1983) Padişah Tuğralarındaki Şekil İnkılabına Dair Bilinmeyen Bazı Gerçekler, VIII. Türk Tarih Kongresi, TTK, Ank., s. 1613.

33 Aksoy Şule, (1999), Osmanlı Sultanlarının Tuğraları ve Tuğralı Belgeler, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay, C. 11, Ank., s. 67; İA, Tuğra mad., İst. 1975, cüz. 126, s. 16; UMUR, Suha, (1980), Osmanlı Padişah Tuğraları, İst.

34 K. A. C, Creswell, (1985), Treasures of Islam, Singapore, s. 389-391; Bozkurt, a.g.m., s. 100.

35 Diyarbekirli, Nejat, (1984), Türklerde Halıcılık, Türk Edebiyatı, Sayı. 132, s. 45.

36 Yetkin, a.g.e., s. 19.

37 Bozkurt, Nebi, (1997), Halı Mad., TDV, İ.A, C. 15, İstanbul, s. 260.

38 Haack, a.g.e., s. 28.

39 Öney, Gönül, (1978), Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, Ankara, s. 114.

40 Bozkurt, Nebi, (1998), Hayvan Mad, DİA, C. 17, İst., s. 100.

41 Bozer, Rüstem, (1991), Hatayî Motifinin Menşei, IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Kültür Bakanlığı Yay, İstanbul, s. 407.

42 Eldem, Sedad Hakkı, (1990), Türk Bahçeleri, İzmir Yayıncılık, İzmir, s. 4.

43 Charaget, Marguerite, (Kış 1995), Bizans Bahçeleri, Bahçe Kültürü Özel Sayısı, Sanat Dünyamız, Sayı: 58, s. 42.

44 Eldem, a.g.e., s. 37.

45 Ayvazoğlu, Beşir, (1992), Güller Kitabı, Ötüken Yay., İstanbul, s. 63.

46 Öztürk, Münir, (1997), Garden Art in Islamic Culture, Bulletin of Faculty of Science Al-Azhar University, Cairo, s. 399.

47 Ayvazoğlu, a.g.e., s. 67.

48 Tarlan, A. Nihat, (1992), Necati Bey Divanı, Akçağ, Ankara, s. 63.

49 Macit, Muhsin, (1997), Nedim Divanı, Akçağ, Ankara, s. 97.

50 Nedim, a.g.e., s. 85.

51 Gökyay, O. Şaik, (Nisan 1990), Divan Edebiyatında Çiçekler, Tarih ve Toplum, Sayı: 76, s. 31.

52 Tarlan, Ali Nihad, (1997), Fuzuli Divanı, Akçağ, Ankara, s. 47, 9K.

53 Küçük, Sabahattin, (1994), Bâkî Divanı, TDK Yay., Ankara, s. 257, 274G9.

54 Bilkan, Ali Fuat, (1997), Nabi Divanı, MEB Yay., İstanbul, s. 830, 489G.

55 Kalkışım, Muhsin, (1994), Şeyh Galib Divanı, Akçağ, Ankara, s. 276, 284G.

56 Banarlı, N. Sami, (1997), Resimli Türk Edebiyatı, MEB, İstanbul, C. I, s. 579.

57 Ayvazoğlu, a.g.e., s. 35.

58 Pala, İskender, (1999), Ah Mine'l-Aşk, Ötüken, İstanbul, s. 107.

59 Kurnaz, Cemal, (1997), Türküden Gazele, Akçağ, Ankara, s. 441.

60 Ertap, Önder, (1996), Divan Şiirinde Hayvan Motifi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Ünv., Balıkesir.

61 Ergin, a.g.e., s. 16.

Rumî Motifinin İlk Öncüleri / Dr. Hatice Aksu [s.182-192]

Müzehhib-Sanat Tarihi Araştırmacısı / Türkiye

Süsleme insanlık tarihinin herhangi bir noktasında ve kültür çevresinde görülebilmektedir. İlk çağlardan itibaren topluluklar halinde yaşayan insanların temel eğilimlerinden biri olan süsleme, mağara duvarlarında veya kayalar üzerinde görülmeye başlar, çiziliş amaçları ne olursa olsun, bu tutum insanların sosyal ihtiyaçlarından biri olarak görülmektedir. İnsan topluluklarının zaman içerisinde toplum, boy ve ulus olma sürecini yakalamaları, süslemeyi ülkelerin milli karakterlerini taşıyan, o ülke insanlarının kendine has zevk ve duyguların şekillenmesi olarak ortaya çıkarır. Başlangıçta daha soyut nitelikte olan, XVII. yüzyıla gelindiğinde giderek naturalist bir nitelik kazanan bitkisel formlar, arasında şakayık, lale, hançer yaprak denen saz yaprağı gibi doğal türlerin yanı sıra, aşırı derecede üsluplaştırılmış bazı örneklere de sık sık rastlanır. Bu tip örneklerin doğadaki kaynağı, kültürel kökeni çoğu zaman belirsizdir ve uzmanlar arasında tartışma konusu olan bu motif rumidir. Örnekler üzerinde, hayvansal bir çıkışa bağlandığı düşünülen rumi motifin, bitkisel formlar adı altında isimlendirilmesi ise çelişki oluşturmaktadır. İspanya'dan Hindistan'a kadar yayılan ve yüzlerce türü olan rumi motif de söz konusu tartışmalı formlardan biri olup, bazen bir hayvan kanadı veya vücudu, bazen de karmakarışık bitkisel formlar halinde karşımıza çıkar. İslam sanatının bu temel süsleme öğesi rumi motifin kökeni yeterince aydınlatılmadığı için, bugün bile sırrını ele vermiş değildir.1

İslamiyetin kabulü ile hayvansal görünümünü tamamen kaybetmiş olan rumi motifi, bitkisel bir yapılanmaya bağlayacak hiç bir ipucu yoktur. 13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu Selçuklu eserlerinde bir çok örneğin hayvanlarla birlikte uygulanması bu düşünceyi doğrular niteliktedir. (Res: 16-17) Bazı yazarlar rumi'yi bir üslup türü olarak kabul etmişler, bazıları ise desen tekniğinde kullanılan temel unsur olarak görmekle yetinmişlerdir. Diğer motif guruplarıyla birlikte kullanılan rumi'yi, bir hatayi ile aynı sap üzerine çizemeyiz. Rumi motifleri diğerlerinden ayrı bir şebeke üzerine yerleştirmek mecburiyeti vardır. Bu özellik onun bağımsız bir üslup veya tarz içinde geliştiğini doğrular. Netice olarak rumi, zengin ve itibarlı kullanılış nedeniyle hem üslup, hem de süsleme sanatının temel bir unsuru kabul edilir.2 Rumi'nin; penç, yaprak, bulut gibi diğer motiflerle birarada kullanılmakta oluşu motife temel unsur sıfatı kazandırır. Diğer taraftan aynı motifin, süsleme sanatının her dalında müstakil kullanıldığını görüyoruz. Bu sebeple kompozisyon tipleri arasında rumili desenin ayrı bir yeri ve önemi vardır bu da rumiye bir üslup sıfatı kazandırır. İslam sanatında baştan sona var olan ve her ülkede görülen rumi, zaman zaman araştırmacılar tarafından ele alınmış, bu motifin ortaya çıkışı, geliş yeri ve kökenine de kısaca değinilmiştir. Rumi motifin İslami devir öncelerine inen ön tiplerini, köken tartışmalarını ve ilk örneklerini klasik Türk İslam tezyinatında gelişen üslüplaşmasından önce, Hun, Göktürk ve Uygur sanatında aramak gerekmektedir. Bu yazımızda rumi motifin, isim tartışmaları ile M.Ö. ki dönemlerde ve Hun sanatında, Orta Asya coğrafyasında ortaya çıkışını ve hayvan üslubu içindeki ilk öncülerini örnekler üzerinde tespit edeceğiz, kısa da olsa geç dönemlerdeki sürekliğini göreceğiz.

Bugüne kadar Asya'nın Prehistorya, Protohistorya ve tarih devirlerinin Türk bilim adamları tarafından yeterince incelenmemiş olması batılı bilim adamlarına bağlı kalınmasını gerektirmiştir. Yabancı bilim adamlarının yaptıkları çeşitli araştırmalarda Türklerin ilk yurdu olarak, Altaylar Bölgesi, Baykal Gölü'nün doğusu, Mançurya, Güney Moğalistan, Kuzeybatı Asya, Aral Gölü mıntıkası, Tanrı Dağları (Tiyan-Şan) gibi, çok çeşitli bölgeler tarif edilmiştir.3

Türk bilim adamları ise, Tanrı Dağları ve Altay Dağlarından, Baykal mıntıkasına kadar olan toprakları, Türklerin ilk yerleştikleri yerler olarak kabul etmektedirler. Türkler hangi bölgeyi ilk yurt edinmiş olurlarsa olsunlar, kısa sürede bütün Asya kıtasına yayılarak Avrupa, Orta Doğu ve Afrika'ya kadar uzanan çeşitli bölgelerde devlet kurmuşlar, büyük bir medeniyet meydana getirmişlerdir.

Asya kıtasında Prehistorik devirlerden günümüze kadar, Türklerin yaşadıkları bölgeler "Orta Asya " ve "İç Asya" tabiri adı altında anılmıştır.4 Türk Sanat Tarihi'nde önemli bir rol üstlenen Hayvan Üslubu'nun (Türk Bozkır Sanatı'nın) geliştiği yerler Altay, Sayan, Tanrı Dağları mıntıkası ve Ordos (İç Moğolistan) (Res: 12) bölgeleridir. Bozkır Sanatı hususunda önem arzeden bir diğer bölge, Karadeniz'in kuzeyindeki Bozkır kuşağını ihtiva eden İskit topluluklarının yaşadığı geniş alanları kapsamaktadır.5

Türk sanatının kaynaklarından birini teşkil eden "Hayvan üslubu" sadece doğada var olan, bildiğimiz hayvanları değil; fantastik yaratıkları da içeren bir üsluptur. Geniş yayınları konu alan bu üslubun, M.Ö.7. yüzyıldan sonra belirli bölgelere kazanmış olduğu şekil ve stil özellikleri birbirinden kolayca ayırt edilebilmekle birlikte, bu tarzın ikonografik kaynağı henüz aydınlanmış değildir. Özellikle prototip sayılan örneklerin kronolojisi her zaman tartışmaya açık kalmıştır. Bu nedenle araştırmacıların çoğu, Kafkasya (Kuban, Maykop) Ordos, Luristan bölgeleriyle, İskit, Kimmer ve Sarmat buluntularını esas alarak, başlangıç noktası unutulmaya terk edilmiş fakat, gelişme çizgisi bakımından bir anlamda artık düze çıkmış bir üslubun tanımlanması tercih edilmiştir. Bu üslubun çok daha eski zamanlara kadar indiğini kabul eden, söz gelimi Buzul Çağı'ındaki izlerini arayan bir kaç yazar (J. Strzygowski tipik bir örnektir) kısa, kopuk, anlaşılması güç ifadeler ve arkeolojik buluntulara dayanamayan notlar halinde konuya değinmişlerdir.6 Hayvan üslubu, Eski ve Orta Çağ boyunca, Britanya adaları Mezopotamya'ya kadar uzanan bir kuşak üzerinde sık sık karşımıza çıktığı gibi, Güneydoğu Asya, Çin ve İskandinav ülkelerinde de önemli örnekler vererek, adeta bir coğrafi alanlar zincirini tamamlar. Daha iç bölgelerde Karadeniz'in kuzey kıyıları, Urallar ve Sibirya'daki buluntu merkezleri oluşturduğu istasyonlar da dikkate alınırsa, yayılma alanlarının jeohistorik konumu, bu üslubun Orta Asya kökenli olabileceği izlenimini vermektedir. Bir veya birkaç merkezden çıkarak, M.Ö.8. veya 7. yüzyıldan sonra; kavimler göçü, ticaret veya bazı faktörlerin etkisiyle çevre ülkelere yayılmıştır.7

Hayvan üslubunun "Hun" kavimleriyle doğrudan doğruya ilgili olduğu, bugün herkes tarafından kabul edilmiştir; yalnız şimdiye kadar gelişmiş hayvan üslubunun tarihi çok yeni, yani M.Ö. 2. yüzyıla yahut daha sonraya koymaktadırlar. Fakat B. Karlgren tarafından yapılan yeni araştırmalar, bu üslubun M.Ö.600'lerde doğrudan doğruya bronz sanatını temsil edebilecek kadar gelişmiş olduğunu

göstermektedir. Shang devrine ait en yeni buluntular, hayvan üslubunun silah sanatını hiç olmazsa, M.Ö.14. yüzyılda tamamen gelişmiş olarak mevcut olduğuna şüphe bırakmamaktadır. Avrupa literatüründe hayvan üslubuna ekseriya “İskit” üslubu denir.

Hayvan üslubu en azından M.Ö. 600’den beri, eski Çin bronz kültürüne kuvvetle tesir etmektedir. Bu doğrultuda kuvvetli bir hayvan üslubu gelişmekte ve tamamen yeni şekiller ve yeni tezyinat meydana gelmektedir. Binicilik sanatının Çin’e girmesiyle koşum takımının ve arabaların madeni kısımlarında hayvan üslubunun tatbik edildiğini görüyoruz. Bunlar önce mevcut olmayan şeylerdi. Bu yeni sanat, yalnız Çin’de kalmayıp, Güney Çin’e ve Çin Hindistanı’na gitmiş, fakat Japonya’ya girmemiştir.8 Bozkırda gelişen “hayvan üslubu”nun Orta Avrupa’ya ve Ön Asya’ya kadar yayılması ve uzun zaman kullanılması, bu anlayışın yalnızca süslemek için yapılmadığını gösterir. Tabiat üstü kuvvetlere karşı eğilimlerden ortaya çıktığına göre, hayvan üslubunun ana doğuş sebebi dindir. Hayvanların tasvir ediliş tarzı, bozkırların hareketli ortamında göçebelerin gördükleri, yararlandıkları ya da korktukları hayvanları algılama biçimleriyle ilgidir. Benzeri hayat tarzını yaşayan topluluklar bu hayvan figürlerini de benzeri şekilde algılar, sanat objelerinde, birbirine benzer şekilde yansıtırlar. Bu yargı en azından Asya için geçerlidir.

Kaynakların verdiği bilgilere göre Türk topluluklarından Hunların ve Göktürklerin tek tanrılı bir dine sahip olduklarını ayrıca aralarında güneş, ay, yer, su ve atalar kültünü de kuvvetle yaşadıklarını öğreniyoruz. Bozkır’ın ağır şartları içinde yaşayan en eski Türk topluluklarında atalarından kalma inançları dolayısıyla, vahşi hayvanlarla mücadelelere ve çeşitli bitkilere karşı ilgi duymaları, bazı inançları ortaya çıkarmıştı. Bu ortamda vahşi hayvanlar, öncelikle yırtıcı kuşlar, ilahi birer haberci şekline bürünmüştü ve şamanlara yardımcı olmuşlardı. Bozkır kültürüne bağlı topluluklarda kahramanların ya da şamanların hayvan biçimine girdiklerini bilmekteyiz. Macar bilim adamı A. Alfoldi, insanın hayvana dönüşme arzusunun sebebini, kendini kovalayan düşmandan saklanma zorunluluğundan kaynaklandığını yazar.9

Hunlara ait kurganlardan edindiğimiz bilgiye göre, dağ koyunu ve koç, Yer Tanrısı’na sunulan bir hayvan olması dolayısıyla sık sık kurban edilmişti. At ise Gök Tanrı’ya kurban edilirdi.10 Bazı pirimitif topluluklar, geyiklerin ve yabani domuzların çene kemiklerini evlerine asarlar ve böylelikle kemiklerin içindeki ruhların yaşayanları kendine çekeceğini sanırlardı. Böyle bir uygulama İç Asya’nın “hayvan üslubu” sanatının orijini bakımından önemlidir. Sir James G. Frazer eseri “Altındal” da hayvan üslubunun ilk defa kemikleri kullanmakla başladığı teorisini bu örneklerle destekler.11 Takip etme ve edilme, en eski Hun sanatında sık sık tekrarlanmıştır. Hayvan vücutlarındaki tez ve süratli, hareketler, geriye dönük baş, bu fikri bilhassa belirtir.12 Yarı insan, yarı hayvan veya yarı bitki gibi ya da doğrudan doğruya fantastik yaratıkla, yahut da insan ve hayvan arasında bir mahluk Totemizimin bir sonucuydu. Yani atalara tapmak ve bunun sonucunda bir takım şeylere inanmaktı. Netice olarak bu inançlar doğrultusunda kullandığı eşyaları ve yaşadığı ortamları süsleme ihtiyacı hissediyordu.

Erken devirde, bir başka deyimle İslami inançların, etkilerinin henüz sanat üzerine yansıtmadığı dönemlerde Türk sanatının tematik eğilimi zoomorfiktir. Daha çok hayvanlar ve fantastik yaratıklar

dünyasında dışa vuran vahşi canlılık, bitip tükenmek bilmeyen çekişme, kazanma ve kaybetme kavramlarını da beraberinde getirmektedir. Asıl anlatılmak istenen şey, sınırsız isteklerine ulaşmak üzere, insanın sonsuz zannettiği enerjisini kullanmaya çabalaması; anlatma yöntemi ise büyük ve karanlığın içine gizlenmiş olan güçler karşısında direnen bu enerjinin hayvanlar tarafından temsil edilişidir. Bu devrenin büyük ruhsal coşkularını sanata geçiren üslup bu yüzden "hayvan üslubu" adıyla anlatılmaktadır. İşte bu üslup İslam'la tanışıp, inanç sisteminin içine dalınca, hayata ve insana dair bütün ilişki ve kavramların bir başka türlü olduğunu anlar. Hızını kaybeder, yeni inanç sisteminin mesajına kulak vermek üzere yavaşlar ve durur.13

Tabiattan aldığı gücü ve ışığı sanatkar, bundan sonra İslam inancından ve tasavvufi eğitimin etkisiyle gönül aleminden almaya başlar. Sanatçı bu çerçevede güzelliği yaratan değil, keşfeden adamdır. Çünkü sanat zaten var olan bir niteliği, güzelliği araştırmaktır. "Güzellik" objektif bir nitelik olmadığına göre, sözgelişi güzel bir ağacın resmini yaparak yahut kelimelerle tasvir ederek güzele ulaşılmaz. Ağaç sadece bir işarettir, güzelliğe bu işaretten hareketle ulaşmak gerekmektedir. Duygularımızla kavradığımız güzel ağaç, biz farkında değilizdir ama, sürekli değişme halindedir ('ol' emriyle sürekli yeniden yaratılmaktadır). Gerçek güzellik, ağacın değişen niteliğinde değil, değişmeyen özündedir. Bu öze ancak soyutlama (tecrit) yoluyla ulaşmak mümkün olabilir. Soyutlamanın ilk aşaması stilizasyondur. Stilizasyon (üsluplaştırma), objeyi sadeleştirip şematize etmektir. Bütün varlık aynı mutlak hakikatin tezahürü olduğuna göre, sayısız objede dağılmak yerine, belirli objelerden hareket etmek ve onlar üzerinde derinleşmek daha doğrudur. Bu yaklaşım, Müslüman sanatçıyı kaçınılmaz olarak şematizme götürür. Bunun doğurduğu tekdüzelikten de çeşitleme (tenevvü) yoluyla kurtulmaya çalışmıştır. Gerçek bir sanatçı, yaptığını asla tekrarlamaz.14

Şeytanın efsunkar davetlerine karşı koyarak dış dünyanın cazip, fakat gelip geçici şekillerden kurtulmaya çalışan Müslüman sanatçı, eriştiği en son noktada nesnelerin direnişini büsbütün kırarak bir yandan tezhib sanatında rumili, bitkisel bezemeli süslemelere, bir yandan hat sanatına, bir yandan da bütün bu sanatları biraraya getiren mimarinin dış dünya ile hiç bir ilgisi bulunmayan soyut formlarına ulaşmıştır. Eğer dikkatle incelenirse, din dışı kabul edilenler de dahil, bütün İslam sanatlarının temelinde, tasavvufi anlamda bir arayış geriliminin, yani 'aşk'ın var olduğu görülecektir.15 Böylece rumi motif hayvansal mücadelelerin dinamizminden farklı bir boyuta geçer ve dalların kıvrımlarında ahenk ve uyum arayışına girer.

Bu motifin lugat manasının Anadolu, kökeninin Orta Asya olduğu, ve muhtelif hayvan formlarından kaynaklandığı görülse de, tezhip sanatında meydana getirilen formlar ve kompozisyonlar açısından başlı başına bir üslup olduğu bilinen bir gerçektir. Bu motif kendine ait bir hat üzerinde belirli kurallar çerçevesinde, sanatkârın yaratma gücüne bağlı olarak, sonsuz çeşitlilikle uygulanabilmektedir. Süsleme sanatındaki bir kompozisyonda rumi hatları, kendi kanallarında bitkisel motiflerle karışık olarak kullanılabildiği gibi, kendine ait formlar içinde de kullanılmaktadır. Rumi motifleri bitkisel kompozisyonlarla beraber kullanıldığı halde onlardan bağımsız bir motif karakteri de

göstermektedir. Böyle olmasına rağmen kompozisyondaki bütünlüğü ve çeşitliliği sağlayan en önemli elemandır.16

Ondördüncü yüzyıla kadar rumi üslubu ile yapılmış süslemelerin çoğunda hayvanları tanımak mümkündür. Girift, kıvrık yollar üzerinde, tavşan, balık, kuş örnekleri açık seçiktir. Çiçek dalları ile rumi yolları hep ayrı kanallarda dolanıp, hiç bir zaman birbirlerinin yollarına karışmazlar. Zamanın akışı ve zihniyet gelişmelerinden olsa gerek, kuşların kafaları, hayvanların ayakları kuyrukları vb. ayrıntılar kaybolunca, rumiler klasikleşmiş, yalın hallerine bürünmüşlerdir. Onbeş, onaltı ve onyedinci yüzyıllarda köklerini belli etmeyecek kadar katı stilize şekillerde görülürler. Ancak onsekizinci yüzyıldan itibaren Batı etkileri ile tamamen değişmeye başlarlar ve bazı hallerde yaprak ve bitkisel görünüm alırlar.17

Rumi motifinin günümüze gelen en erken örneği Uygurlara ait IX-X. yy.'da yapılmış olan Bezeklik fresklerinde bir su canavarının kanadında yer aldığı (Res: 1), rumi üzerine yazılmış çeşitli makalelerde rumi'nin ilk örneği olduğu ileri sürülmektedir. Burada görülen şekil daha sonraki yüzyıllarda çok sıkça rastlayacağımız rumi formunun klasikleşmiş örneklerindendir, oysa daha erken örneklerin bulunduğunu biliyoruz. Orta Asya'da yaşayan Türklerin hayvanlara karşı büyük bir ilgi duyduğu bilinmektedir. Çoğu kez hayvanları kuvvet, bereket, kötülük, iyilik gibi çeşitli kavramların sembolleri olarak kabul etmişler, bu motifleri aynı amaçla bir çok sanat eserinin teması olarak kullanmışlardır. Özellikle Noin-Ula ve Pazırık kurganlarından çıkarılan Hunlara ait çeşitli eşyaların üzerinde hayvan figürlerinin bolca işlenmiş olduğu dikkati çeker18 (Res: 2-3). Kahramanlık, kuvvet, bereket mertlik, bağlılık gibi değerlerin sembolü sayılmış olan hayvan, sanatkara da ilham kaynağı olmuştur.

M.Ö.I. binde Kuzey Çin'de yaşayan Asya Hunlarına ait Güney Sibirya'da, Altay Dağları eteklerinde, Pazırık'ta Rus arkeloğu Rudenko tarafından açılan kurganlarda, M.Ö.III. ve IV. yüzyıldan kalma eşyalar ele geçmiştir. Leningrad Hermitaj Müzesi'nde saklanan bu eserler arasında halı kumaş, renkli keçe, aplike örtüler (Resim: 4-5), (çizim: 4-5) üzerinde sık sık hayvan figürlerine rastlanır.19 Ayrıca bu belgelerdeki desenlerde, rumi motifin "hazırlayıcı" nitelikte motifler görülmektedir. Daha sonraki devirlerde sanatkar tarafından üsluplaştırılarak işlenen hayvan figürü çoğu zaman güçlü göstermek, hareketine efsanevi hız katmak gayretiyle kanatlanmış ve bu kanatlar, rumi motifine benzer şekillerle süslenmiştir (Res: 6), (çizim: 6).20 Eşya kap kacak üstünde pek çok kullanılan, hayvanların mafsalları ya da boynuzlarını ve kuşların gagasını tasvir eden helozon şeklinde bir motif görüyoruz. (Res: 13), (çizim: 13) Milattan önce 400 yıllarına doğru, hayvan tasvirine dayanan üslubun daha sonraları bitki tasvirine dayanan üslup haline geldiğini görüyoruz.21 Üsluplaştırılmış bulut ile ejder, genellikle, eşyaların ve dokumaların süslenmesinde kullanılan klasik bir motifin doğmasına sebep olmuştur.

Türklerin yoğun olduğu, Mezopotamya, İran ve Anadolu'da, Asya hayvan üslubunun derin izlerini geç dönemlerde bile görmek mümkündür. Mesela bugün Fransa'daki Grenoble Müzesi'nde sergilenen ve XIII. yy.'ın ilkyarısına tarihlendirilen bir Artuk eseri kendinden en az 1700 yıl önce

yapılmış olan altın levhadaki griffon (Res: 7), (çizim: 7) at mücadelesiyle pek çok yönden benzerlik gösterir ve iki kültür arasındaki bağlantıyı vurgulamak açısından önem taşır. Bir mangala ait olan şebeke parçasında "S" biçiminde kıvrılmış bir ejderha bir aslanın vücuduna dolanmış durumdadır.22

Rumilerin kökenini hayvan figürlerine dayandıran varsayımcıların öncülerinden ve en inançlı savunucularından biri Viyanalı sanat tarihçisi Josef Strzygowski'dır (1862-1941). Bu görüş, Celal Esad Arseven (1875-1971) ve daha sonraki sanat tarihçileri kuşağına kadar benimsenmişti. Fakat diğer önemli bir gelişme, Usul-i Mimari Osmani isimli eserde ruminin fasulye yaprağı ile olan ilişkisinin yanısıra, bu süslemenin hayvansal kökeninden bahsedilmesidir. Sultan Abdülaziz'in emriyle 1873 Viyana sergisi için, Montani Efendi, Bogos Efendi, Chacian et Maillard tarafından hazırlanan Usul-i Mimar-i Osmani adlı eser, rumi motifi bitkisel kökene bağlayan önemli bir kaynak olarak görülmekteydi (Res: 18), oysa eserde rumi'nin bitkisel görünümünden önce, hayvansal kökene dayandığı ve bunların zaman içerisinde kaybolduğunu söylemesi, rumi'nin hayvanal kökenin savunulmasına Celal Esad Arseven'den önce önemli bir kaynak oluşturmuştur.23

Sanat tarihçilerinin bir kısmı, rumi motifin oluşma sürecini sistematik bulgulara dayandırmadığı gerekçesiyle, bu görüşün güvenilirliğini kuşkuyla karşılar. Çünkü sanat tarihi araştırmalarında motiflerin veya konuların tanımını vermek yeterli değildir; sanattaki değişimi zorlayan toplumsal değişiklikle ilişkisini de açıklamak gerekir. X. yy.'dan önceki dönemde Türklerin hayatında, hayvanın çok önemli bir yeri vardır. Kullandıkları "oniki hayvanlı" takvimde yılları bile hayvan figürleriyle simgeleştirmişlerdi. İslam dinini benimsemeleriyle sanat ve kültürde nasıl bir dönüşüm yaşandığını, daha da önemlisi bu dönüşümün doğrudan İslamiyete bağlanıp bağlanamayacağını belirleyebilmek için örneklerini incelemek gerekir. Çok eski bir örnek köken araştırmalarında tarih çağları verileriyle yetinilmiyeceğini açıkça gösteriyor. Kafkasya'nın Kuban bölgesinde bulunmuş 25-30 cm. büyüklüğündeki bir tunç standart genel çizgileriyle yırtıcı bir kuş başını andırır. (Res: 8), (çizim: 8) M.Ö. yaklaşık 500 yıllarına tarihlenen bu eser, gaga, göz altları ve başın arkasındaki kıvrımlarla adeta rumileşme sürecine girmiş gibidir. İslam sanatının ortaya çıkışından en az 1200 yıl önce başlayan bu değişiklik ilgi çekicidir.

Tunç standarttan bir yüzyıl sonrasına tarihlenen ve bugün Ermitaj Müzesin'de bulanan yaklaşık 12 cm. enindeki altın bir levhada ata saldıran grifon tasvir edilmiştir. Bazı ayrıntılardaki, özellikle grifonun kanatlarındaki rumiye benzer çizgilerden başka, levhanın bütünündeki figürlerin "S" biçiminde kıvrılması da bitkisel formları çağrıştırır. Karadeniz'in kuzeyinde bulunan metal bir gem parçasını (Res: 9) süsleyen simetrik at başlarıyla kıvrımları ve küçük dairesel çizgileriyle İslam süslemelerinin öncüsü gibidir. Yine bozkır halklarına bağlanan başka bir buluntu, Macaristan'da bulunan demir bir hançerdir ve kabzanın altındaki büyük kıvrımlarıyla yerleştirilmiş hayvan başlarıyla rumi motif arasındaki benzerlik çarpıcıdır (Res: 10). Sibirya'da bulunan ve çok kesin olmamakla birlikte M.Ö.V. yy. öncesine tarihlenen altın kemer tokasındaki grifonlar ise İslam sanatındaki "arabesk" olarak tanımlanır.24 Fakat, batılıların arabesk dedikleri süsleme motifinin burada görünen örneği, ilk öncülerdendir. İleride motifin isimlendirmedeki çelişkileri üzerinde detaylı bilgi verilecektir. Celal Esad

Arseven, Tunç Devri'ne ait hayvan motifleri olarak tarif ettiği (Res: 9), (çizim: 9) tasarımların, aslında bitki motiflerine benzeyen motiflerinde hayvan motiflerinden geldiğini söylemektedir.25

Uzun zaman aralıkları içindeki kopukluklar, yorumu yapılamayan geniş dönemlerde nasıl bir stil gelişimi yaşandığı konusundaki sorun, genel sanat tarihinin en önemli problemlerinden birdir. Son bin yılın sanat tarihi, bir ölçüde de olsa tutarlı bir üslup tablosu verebilmektedir. Türk-İslam süslemesinin kronolojik gelişimi, mimarideki plan şeması ve mekan organizasyonunda olduğu gibi, süslemelerde kendi düzenine yansıyan üsluplar verebilmiştir. Çağların birbirinden ayrılmasında mimari süslemenin, bitkisel, figürlü ve geometrik olmak üzere her bir temanın farklı bir gelişme süreci yaşadığı genellikle kabul edilmiş bir üslup ilkesidir. Daha geç dönemlerde iyice belirlenen çeşitli mataryeller üzerindeki süslemelerin mesela, mimari süsleme ile serbest süsleme arasındaki paralelliğin hangi ölçülerde olduğu da bilinmemektedir.

Rumi motifin gelişme süreci içinde, M.Ö. 8-4. yy. arasındaki köken arayışında bütün çeşitlemelerin kullanıldığını görürüz. M.Ö. 8-4. yy.'lar arasındaki rumilerde, daha geç dönemler gibi üslup birliği görülmektedir. Aynı Anadolu Selçuklu dönemi rumileri ve 15-16. yy. rumilerinde üslup birliği olduğu gibi bu dönemin de üslup birliği oluşturduğu kabul edilmekle beraber, bu üslup erken safhaların hayvansal mücadelerindeki hareketliliğine dayanan ilk oluşumlardır. Bu erken örneklerde kullanılan malzemeler deri, keçe, metal (altın, bronz, tunç), ahşap, ştuk gibi genellikle Türk sanatının hemen hemen her döneminde görülen malzemeler olmuştur. Geniş bir coğrafyayı kapsayan çeşitli materyaller üzerindeki İslam süslemelerinin bütün estetik sorunları çözümlenebilmiş değildir. Pek çok çeşitli süs elemanlarından kurulu, çok geniş bir malzemenin varlığını görürüz. Bu çeşitliliğin başlıca nedeni, Müslümanların daha 7. yy.'ın ortalarından itibaren doğu ve batıda; Grek, Roma, İran, Mısır, Hint, Çin'den gelen etkileri en eski yerli kültür miraslarını, birleştirici bir ilke içinde eritebilmeleridir. Fakat gözden kaçırılmaması gereken, bu ilke içinde önemli faktörlerden biri de, bozkır kültürünü yaşayan Türklerin sanatındaki hareketlilik ve dinamizmin kaynağı, onların tabiatı iyi gözlemlemeleri ve hayvanların mücadelelerinin canlılığı, Türklerin süslemeye karşı olan temayülleri ve kullandıkları eşyaları ile yaşadıkları ortamı süsleyerek bütünleştirmeleri, başlıca etken olmuştur.

M.S.'ki dönemlerde ise rumi motifin daha belirginleşmeye başladığı görülmektedir. Badem rumi, sapa bağlanma, dilimli ruminin her tarihte görülmesine rağmen, M.S.'ki dönemde özellikle Samarra süslemelerinde kompozisyon oluşturacak örnekler üzerinde yer aldığını görürüz. (Çizim; 1) Uygur süslemelerinde Kızıl'da bulunan (Res.11), (çizim: 11) kuşun kanadında görülen rumi ile, 16. yy.'daki rumi arasında bir fark göremeyiz, yalnız bu rumi kuşun kanadı üzerinde yer almaktadır, 16. yy.'da ise kompozisyon oluşturarak bitkisel süslemeye katılmıştır. M.S. yazılmış olan (7. yy.) Lindisfarne İncilin'de ve Kelt süslemelerinde rumi moitifin kompozisyon oluşturduğunu görürüz. Keltler Eski Avrupa'nın bir bölümüne yerleşmiş Hint Avrupa ailesinden bir dil konuşan aynı uygarlığı paylaşan halklardır. Kelt uygarlığının en parlak dönemi olan M.Ö. V. yy. La Tene dönemidir.26 Kelt süslemelerinde görülen rumi motiflerinin oluşumuna etki eden, tarihsel gelişim süreci ve bu ulusun insanlarının yaklaşık olarak, M.Ö.3. yy.'larda Romalı'lar Anadolu'ya gelmeden önce Pontus krallarının

Avrupa'dan Kelt askerleri getirdiğini biliyoruz, ayrıca Karadenizin kuzeyinden Avrupa'ya geçen Hun-Avar topluluklarının M.Ö.'ki dönemlerde Avrupa'nın ortasında görülmesi, iki ulusun alışverişini göstermektedir. Bütün bu ilişkiler Kelt sanatında görülen rumilerin Asya bağlantılarını bir ölçüde açıklıyor. (Res: 14-15)

Rumi'nin kelime manası, "Anadolu'ya ait" demektir. Roma İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü ve İran yaylalarına kadar uzanan Anadolu Yarımadası'na Diyar-ı Rum denmesi gibi bu motife de bu isim yakıştırılmıştır. Rum kelimesi, Doğu Romalılardan bahsen bir ayet dolayısıyla Kuran-ı Kerim'in 30. suresine, Arapça'da "o" sadası yerine "u" sadası kullanıldığı için, "Rum" adının verilişi neticesi, kelime Türkçe'ye de bu şekilde girmiş; Doğu Roma İmparatorluğu'nun toprağı olan Anadolu "Diyar-ı Rum", buraya bağlı şahıs ve konular da "Rumi" olarak isimlendirilmiştir. Konya'yı başkent yapan Selçuk'lu devletine "Selacıka-i Rum" yani Anadolu Selçukluları denmesi de aynı nedene dayanır. Mevlana Celaleddin-i Rumi, Eşref-i Rumi Sultan-ı Rumi (Selçuk hükümdarı), İklim-i Rum (Roma diyarı, Anadolu), rumi motifi hep bu anlamda kullanılmıştır.27

Ferit Develioğlu'nun Osmanlıca Ansiklopedik Lugatı'nda ise, "süsleme (tezhip) stilize edilmiş yaprakları andıran ve umumiyetle zıd kıvrımlı iki parçacıktan, bazen tek parçadan ibaret olan motiflerle bir göbeğe bağlı olarak spiral kıvrımlar halinde yapılan süsleme nevi ve süslemedeki motiflerden herbiri ", denilerek,28 ruminin kelime anlamı hakkında açıklama yapılmıştır. Türk süsleme sanatlarının başlıca motiflerinden olan rumiler, başlangıcından günümüze kadar, yazma eserlerde olduğu gibi, çini, kumaş, taş ve ahşap gibi bütün süsleme alanlarının vazgeçilmez bir ögesi olmuş, özellikle Anadolu Selçukları tarafından geliştirilerek, bu dönemde bolca kullanılmaları nedeniyle "rumi" deyimini almıştır denilmektedir. Bu motife aynı zamanda "Selçuki" adı da verilmektedir.29 Türk tezyinatına ilgi duyan gazeteci Ebuzziya Tevfik Bey'in (1849-1913) de bu kargaşayı önlemek için yazılarında, rumi yerine "türki" denilmesini teklif ettiğini, merhumun torunu Ziyad Ebuzziya Bey nakleder. Aynı endişeyle, Celal Esad Arseven de rumi motifine "Selçuki" ismini veriyor.30 Bu tanımdaki "Selçuki " terimi de ayrıca tartışmalıdır.

Türklerin İslamiyet'ten önce kullandıkları tezyinat motiflerinden Ak ve Kara gibi iki ilkenin soyut kavramı görülür diyerek Celal Esad Arseven, içiçe girmiş rumi motifini tanımlamaktadır. Bu Çinlilerin Tai-ki'sine, yani iki helozona bölünmüş çemberimsi diyagrama karşılıktır (Çizim: 2).31 Yin-Yang adı verilen bu motif eski Çin veya iki nedenin sembolüdür.32 Zıtlıkları temsil eder, tıpkı cennet ve dünya, karanlık ve aydınlık, kadın ve erkek, etki ve tepki gibi. Tibet objelerinde çok kullanılmaktadır.33 Ayrıca Mevlana Müzesi'nde bulunan 51 No'lu Mesnevi'deki durak gülerinde kullanılan kuş motifinin üst kısmında Tai-ki motifine benzemektedir., (çizim: 14) Tai-ki motifi, badem rumiye benzemesi açısından önem taşımaktadır.

Burada bir başka nokta üzerinde de önemle durulması gerekiyor. Bir üslup veya süsleme tarzını ifade etmek maksadıyla, XVI. ve XVII. yüzyıl Avrupası'nda ortaya atılan arabesk terimine sık sık rastlanıyor.34 Bu kelimenin lugat manası "Arap tarzı, tuhaf karmaşık bir süsleme tarzıdır.35 Ruminin durumu kadar, karmaşık bir süslemeleri özetlemek üzere ortaya atılan "arabesk" de ayrıca tartışmaya

açıktır. Rumiler Batı dünyasında yanlış olarak “Arabesk “adı ile de, bilinirler. “Arabesk” terimi, Türk dili içinde yer almasından çok önce, 19. yüzyıl Avrupası’nda yaygın ve yerleşik bir kimlik kazanmıştı. Avrupalıların İslam süslemelerine “arabesk” adını vermeleri, o kültürün, doğuyla olan tarihsel ilişkileri ve karşılaştıkları durumları kendilerince adlandırmaları bakımından doğal bir tutumdur. Fakat üç yüzyıldır alışılan biçimde tanımlanması düşündürücüdür. Çünkü bugünkü sanat tarihi araştırmalarına göre, Kuzey Afrika’dan Semerkand’a, Anadolu’dan Yemen’e kadar uzanan bir coğrafya içindeki İslam süslemelerinin “arabesk” terimiyle tanımlanamayacağı çok açıktır.

Kesin tarih verilmese bile, terimin, 19. yüzyıl başından itibaren, sözlüklerde yer almaya başladığı görülür. Bu sözlüklerin en tanınmış olan olanı, Sanat Kamusu’ndaki “Arabesque” maddesinde Celal Esad Arseven şu bilgileri vermektedir. “Arap usulü tezyindeki gibi grift dal ve şekillerden ibaret şekli tezyiniye. Nebati şekillerden alınmış olanlara da tesadüf olunur. Arab yolu dahi denilir. Arab usulü tezyinesindeki arabeskler ekseriya hendesi şekillerden alınmıştır. Nebati şekillerden alınmış olan tezyinata da tesadüf olunursa da nebati arabeski en ziyade Türkler kullanmıştır. Binaenaleyh, bunlara arabesk demek ecnebi tabirdir. Bu tabiri ancak Arabların istimal ettikleri girift eşgali hendesiyeden ibaret tezyinata tahsis etmek gerekir. Türklerin öteden beri istimal ettikleri şekillere arabesk denir, bunlara arabesk demek doğru değildir”.36

Batılı sanat tarihçilerinden Ernst Kühnel’in rumiyi “Arabesk” ismi adı altında isimlendirmesi ve rumi motife, ilk örneklerin çıkış noktasını, bir başka deyişle prototiplerin görüldüğü kültürel çevreyi göz önüne almadan rumi denilen yaprak, yani arabesk adını vermesi, pek doğru gözükmüyor. Arabesk tezyinatın geometrik tezyinatı da kapsamasından dolayı olsa gerek, Kurt Erdmann rumi motifi, arabeskin ifade edemeyeceğini düşünmüş ve rumiye “çatallı yaprak” ismini vermiştir. Sanat tarihçileri palmeti tanımlarken iki farklı motifi aynı isim altında tanımlamaktadırlar. Sanatkarların “tepelik rumi” dedikleri ve simetrik iki ruminin birleşmesinden meydana gelen rumi, palmet olarak isimlendirilmektedir. Ayrıca Anadolu Selçuklu eserlerinde görülen ve Mısır süslemelerinde palmiye ağacına benzeyen beş dilimli motife de palmet ismi veriliyor. Palmetin sözlük anlamı, hurma ağacı, palmiye ağacının yaprağı veya dalı, zafer alameti olarak açıklanmaktadır.37 Hakkında bunun gibi çeşitli yorumlar yapılmış olan rumiyi lotus çiçeğine benzetenler de olmuştur.38

Rumi, palmet, arabesk ve münhaninin ifade kargaşası günümüzde devam etmektedir. Tepelik, orta bağ, ayırma rumi gibi kompozisyon elemanları olan rumi çeşitleri elbette 4. ve 5. yy.’larda veya milattan önceki dönemlerde bu isimler adı altında süsleme içerisinde kullanılmıyordu. Rumi motife, rumi isminin hangi sebeble ve ne zaman verildiğini kesin olarak bilmiyoruz, ruminin klasik isimleriyle ve kompozisyon kuralları ile yüzyıllar boyu, çeşitli dönem farklılıklarına rağmen aynı kurallar içerisinde üslup karakterini koruduğunu biliyoruz. Palmet olarak isimlendirilmesi ise ayrı bir kavram kargaşasına yer açmaktadır. Palmetin Türk sanatındaki yeri ve yöresel yapı farklılıkları incelenirse, özellikle Türklerin Orta Asya’dan Ön Asya’ya inmeleriyle karşılaştıkları yeni kültürlerin etkisi ve iyi değerlendirilerek bu bağlamda rumi ve palmet ayrımı yapılarak bitkisel ve hayvansal menşeli iki motifin karakteri belirecektir. Çünkü palmiye ağacının stilizesinden oluşan palmet motifi, dolayısıyla

bitkisel kökenlidir. Rumileri erken safhalarda Aynı şekilde münhani motifi de rumi motif ile birlikte çıkış gösteren, devirlere göre farklı tasarımlar oluşturan aynı köke dayanan bir motiftir.

Rumi terimi tarihteki anlamıyla sadece Anadolu'yu çağrıştırsa da, bu adla anılan motif Selçuklulardan önce Karahanlı, Gazneli, Abbasi ve Fatimi süslemelerinde sık sık uygulanmış, Osmanlı Dönemi'nin sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür.

Türk toplulukları arasında sevilerek kullanılan ve İslamiyet'in kabulüne kadar hayvan mücadele sahneleri ile birlikte görülen 9. yy. sonundan itibaren üslup ve kompozisyon bütünlüğü göstererek klasik halini almaya başlayan rumi motif, Türk sanat zevkinin ve kültürünün ürünü olarak devam etmiştir. Türklerin İslamiyet'i kabülü ile rumi terimi Anadolu ismini almakla birlikte, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış bu motif, bulunduğu ülkelere ve devirlere göre de farklılıklar göstermiştir. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden sonra İslamiyet'in süslemesinin belki de tek formu olarak İspanya'dan, Hindistan'a kadar bütün İslam dünyasında benimsenmiş evrensel bir üslup olarak gelişmesini sürdürmüştür.

Rumi adı verilen form, tombulca, bir virgül şeklinde gövde ile bunun sivri ucuna bağlanmış bir yuvarlak şekilden oluşur. Bazen iki parça halinde çatallanır ve bazen de damarlarla dilimlenen gövde çeşitlemeleriyle genel tanımın dışına çıkar, rumi motifi uzar ve garip şekiller biçimler alır. Dekorasyonda kompozisyon geneli sarmaşık dallarını andırmakla birlikte, tek başına bir rumide asıl hissedilen şey, hayvan tasvirlerine özgü, saldırgan, ürkütücü, ısırgan ve kıvrım kıvrım dolanan hareketlerdir. Ayrıntılarda çevik hareketlerle biçimli dönüşler yapan hayvansı bir karakter kendini belli eder. Böylesine bir şekilde, bitkiden çok hayvan; yılan, ejder belki de ismi en eski masallara konu olmuş başka efsane yaratıkların karakteri yansır.39 İncir Han süslemelerinde görülen rumiler bunu en güzel şekilde vurgulamaktadır. (Çizim: 3) Ruminin etimolojik kökenini Anadolu'ya bağlayacak bir ip ucu yoktur. Kökeni hayvan üslubuna dayanan motifin isim tartışmasında motifin geliştiği yörelere baktığımızda, Orta Asya'da İslimi olarak isimlendirildiğini görürüz, fakat bu isimlendirme İslamiyet ile ilgili olan bir ilişkiyi gösterdiğinden muhtemelen bu ismin daha geç dönemlerde kullanıldığı görülmektedir. Avrupa'lıların arabesk dediği motife Orta Asya'da İslimi denilmektedir. Avrupalıların İslam süslemelerine arabesk adını vermeleri, kültürün doğayla olan tarihsel ilişkileri ve karşılaştıkları durumları kendilerince adlandırmaları bakımından doğal bir durumdur.

Bugünkü uygulamacıların tezhibte kullandıkları adlandırmaların kaynağı belli olmadığı gibi özgünlükleri de, tartışmalıdır. Ancak, bir anlaşma kolaylığı sağlamak üzere bu terminolojiyi günlük kullanımda ister istemez benimsiyoruz. Rumi motifleri kompozisyonlarda kullanılmış oldukları yerlerin özelliklerine göre çeşitli isimler alırlar. Sarılma (piçide) rumi, sencide rumi, hurde rumi, üç iplik rumi, ayırma rumi gibi.

Netice olarak rumi motifi terminolojik olarak incelediğimizde, kavram kargaşasının günümüzde devam ettiğini görmekteyiz. Motife ruminin yanı sıra palmet, arabesk, selçuki örge şeklinde isim verilmesi tartışmalı konuları gündeme getirmektedir.

Fakat üçyüzyılı aşkın bir şekilde biçimde tanımlanması düşündürücüdür. Çünkü bugünkü sanat tarihi araştırmalarına göre, Kuzey Afrika'dan Semerkand'a Anadolu'dan Yemen'e kadar uzanan bir coğrafya içindeki İslam süslemelerinin arabesk terimiyle tanımlanamayacağı çok açıktır.

Rumi motifin köken arayışında Hun sanatının önemli bir yeri vardır ve hayvan üslubu doğrudan doğruya Hunlarla ilgilidir ve dolayısıyla gerek malzemenin işlenişi, gerek konuların içinde işlenen anlam ve öz bakımından Türk sanatının erken dönemleri önemli bir yer tutar. Asya kıtasının en çarpıcı sanat üslubu olarak ortaya çıkan hayvan üslubu, büyük olasılıkla ahşap oyma teknikleri ile başlamış, kemik ve boynuz gibi malzemelerle uzun süre denendikten sonra madene, taş süslemelere, hatta deri ve dokumalara özellikle keçe yaygılara başarı ile uygulanmıştır. Hayvan üslubunun etkileri, Bizans'tan İskandinavya'ya çok geniş bir alana yayılmıştır ve hayvan üslubunun en güçlü etkisi İslam sanatında görülmektedir. Başta Anadolu Selçukluları olmak üzere bütün İslam sanatında oldukça sık kullanılan ve bitkisel kökenli olduğu savunulan rumi motifin, hayvan üslubuna dayanan pek çok delili vardır. Kuban bölgesinde bulunan tunç standart (Res: 8), (çizim: 8) ayrıca Pazırık 4. kurgandan çıkarılan deriden kesme süsler (Res: 6), (çizim: 6), İslam sanatının doğuşundan en az 1200 yıl önce rumi motifin önemli ip uçlarını vermektedir. Kısacası Hun sanatı, göçebe kültürün yarattığı olağanüstü zenginlikleri Çin sınırlarından Balkanlar'a kadar taşımış ve bu geniş alan içindeki bütün kültürleri etkilemiştir.

Ruminin kökeni üzerine açılan tartışmalar bu formun daha çok bitkisel veya hayvansal çıkışlı olduğu hususundaki görüşe dayanmaktadır. Araştırmamız göstermiştir ki; Orta ve Uzak Asya'daki en eski rumi formları hayvansal figürlerle daha yoğun bir bağlantı içindedir. Orta Çağ İslam rumisi bu sorunu tek başına açıklayacak durumda değildir. Çünkü genişleyen İslam kültürü çok sayıda yerli kültürle ilişkiye girmiş ve her kültürden beslenmiştir. İslam sanatının temel ögesi olan rumi motifini, Türk sanatkarları kendi ülkelerinden getirdikleri göçebe yaşam tarzı kültürü ile oluşturdukları sentezde, hayvan kanadı, bazan boynuz, baş ve kuyruktan oluşan tasarımlarla işlemişlerdir. Böylece köken araştırmamızda motifi bitkisel yapılanmaya bağlayabileceğimiz açık net ve güçlü bir ipucu yoktur.

Resim: 1

Adı: Kemer yüzey süslemesinden

Tarihi: 9. yy.

Buluntu Yeri: Samarra.

Bulunduğu Yer: Samarra.

Ölçüleri: Uzunluk 445, şerit yüksekliği 303.

Anlatım: Taht salonundan, bazilikalı arkadın sütun kemerlerindeki yüzey süslemesinden. Yazar bu süslemeleri çiçek motifleri olarak isimlendirmesine rağmen, burada gördüğümüz motiflerin rumi olduğu tartışmasızdır. Süsleme ulama tarzında tasarlanmış olup karşılıklı birbirine bakan rumilerin sıralanmasından oluşmuştur. Aralarda kalan bölümlerde yine iki badem rumi motifi yer almaktadır. Burada bozkır sanatının tesirini sanatkarların hala üzerlerinde taşıdığını görürüz, aradaki yüzyıl farkına rağmen Pazırık buluntuları (Resim4-5) ile Samarra süslemelerinin arasındaki benzerlik sanat ve kültürün sürekliliğini göstermektedir ve rumi motifin kökeni için yaptığımız çalışmada hayvansal çıkışa giden kökenin yanı sıra rumi motifin gelişim süreci takip edilmektedir.

(Ernst Herzfeld. Die Aus Grungen von Samarra Band I, Berlin 1923, s. 48.)

Resim: 2

Taiki Motifi

Resim: 3

İncir han süslemelerinden

Resim: 4

Adı: Keçe halı üzerine işlenmiş aplikasyon.

Tarihi: 6-4. yy.

Buluntu Yeri: 5. Kurgan, Ulagan Vadisi, Pazırık, Altay dağları.

Bulunduğu Yer: Leningrad Hermitage Müzesi.

Anlatım: Fantastik bir figürün arka tarafı kalabilmiştir. Kanat, kuyruk ve pençe, kıvrımları, abartılı vurgularla rumi formuna tamamen uyar, çağrıştırır. Özellikle figürün kuyruk kısmı bugün kullandığımız ve tepelik rumi olarak isimlendirdiğimiz, forma çok benzemektedir. Motif keçe üzerine aplikasyon olarak işlenmiştir ve beyaz zemin üzerinde motif renkli olarak aplike edilmiştir. Bu renkler solmadan günümüze kadar ulaşmıştır, muhtemelen kullanılan boyalar toprak ve kök boyalardır.Res.5’de fantastik yaratığın üzerinde gördüğümüz penç motifini buradaki fantastik yaratığın kuyruk kısmında görüyoruz. (Çizim: 4)

(Sergei Rudenko; Kultura Naselenia Gornova Altaya, Izdatelstvo Akademi Nauk, C. C. C. P., Moskova 1953, Res. XC. 1, s. 399.)

Resim: 5

Adı: Keçe duvar örtüsü.

Tarihi: 6-4. yy.

Buluntu Yeri: 5.Kurgan, Ulagan Vadisi, Pazırık, Altay dağları.

Bulunduğu Yer: Leningrad Hermitage Müzesi.

Ölçüleri: 1/2 gerçek boyut.

Anlatım: Keçe duvar örtüsü üzerinde, yarı insan, yarı aslan biçiminde kanatlı boynuzlu bir yaratık tasvir edilmiştir. Yaratığın baş kısmındaki geyik boynuzlarında rumi motife öncülük eden ilk örneklerini görüyoruz. Ayrıca kanat kısımlarında ve kuyruk bölümündeki çizimler rumi motife kaynaklık etmektedir. Ayrıca yaratık üzerinde bulunan dairesel formların içinde dört yapraklı nebati motif bulunmaktadır. Mezardan çıkan keçelerin renkleri solmamıştır ve aplike olarak keçe üzerine işlenmiştir. Bu renkler yeşil, sarı, kızıl ve kahverengidir. Fantastik figürde baş kısmında geyik boynuzları görülmektedir. Rumi motifin köken arayışında geyik boynuzu önemli bir yer tutmaktadır, bir çok boynuz örneğinde rumi'nin ilk örneklerini görebiliriz Res.13'deki gibi. (Çizim: 5)

(Sergei Rudenko; Kultura Naselenia Gornova Altaya, Izdatelstvo Akademi Nauk, C. C. C. P., Moskova 1953, Res. LXVIII, s. 396.)

Resim: 6

Adı: Deriden kesme süs motifleri.

Tarihi: 6.-4. yy.

Buluntu Yeri: Pazırık 4. Kurgan, Ulagan vadisi, Altay'lar.

Bulunduğu Yer: Leningrad Hermitage Müzesi.

Ölçüleri: 3/10 gerçek boyut.

Anlatım: Deriden yapılmış kesme süsleme motifleri. Kanatlı iki hayvan motifinin oluşturduğu bu tasarım, kuyruk ve ayak altı bölümlerindeki motifler ruminin en güzel örnekleridir. Ruminin yalın halini ve kuyruktan oluşan rumi formunun oluşması bakımından önemlidir. (Çizim: 6)

(Sergei Rudenko; Kultura Naselenia Gornova Altaya, Izdatelstvo Akademi Nauk, C.C.C.P., Moskova 1953, s. 129.)

Resim: 7

Adı: Ata saldıran grifonun mücadele sahnesi.

Tarihi: M.Ö.6.-M.S.1. yy.

Buluntu Yeri: Altay.

Bulunduğu Yer: Leningrad Hermitage Müzesi.

Ölçüleri: 12 cm.eninde.

Anlatım: Altın plaka, grifonun kanatlarında görüldüğü üzere, bazı ayrıntılardaki rumiye benzer formlardan başka, 12 cm. enindeki levhanın bütününde figürlerin “S” biçiminde kıvrılması bitkisel kıvrımları hatırlatan çizgiler gösterir ve doğasal bir duygu sezinlenmektedir. Altın kemer tokası üzerinde görülen bir aslan grifonun ata saldırış sahnesi tasvir edilmiştir. (Çizim: 7)

(Nejat Diyarbekirli., Hun Sanatı, Milli Eğtim Basımevi 1972, İstanbul, s. 103.)

Resim: 8

Adı: Yırtıcı kuş başları.

Tarihi: 6.-4. yy.

Buluntu Yeri: Kuban.

Anlatım: Tunçtan yapılmış bu kuş başının bir tören asasını süslediği sanılmaktadır. Başa takılan üç zilden ikisi hala durmaktadır. Korkunç kuşun altında bir dağ keçisi korku içinde çömelmiştir. Bu örnek dilimli rumilere kaynaklık etmektedir ve Sammara süslemeleri ile benzerlik göstermektedir. (Çizim: 8) (“İskit

Sanatının Harikaları”, Görüş, S. 12, İstanbul 1976, s. 22.)

Resim: 9

Adı Metal gem parçası

Tarihi: 6.-4. yy.

Buluntu Yeri: Kuzey Karadeniz, Krasnokutsk.

Anlatım: Metal gem parçasında simetrik düzenlenen at başlı formlar kıvrımlar ve küçük dairesel formlarla daha sonraki İslam tezyinatının öncüsü gibidir. Tasarım simetrik olarak düzenlenmiş olmasına rağmen alt kısımda sağ ve sol tarafta simetriği bozan tasımlar bulunmaktadır. İki at başının birleştiği yerde oluşan tepelik rumi ve sağ taraftaki atın ağız kısmından uzanan tasarım rumi motifin öncüleri gibidir. Ayrıca sol alt kısımda simetriği bozan tasarım ucu damla formuyla biten guruba kaynaklık teşkil etmektedir. (Çizim: 9) (Mülayim Selçuk; ”Rumi Motifin Zoomorfik Kökeni”, Uluslararasi Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirirleri, Ankara 1989, s. 179.)

Resim: 10

Adı: Demir hançer

Buluntu Yeri: Haromzek, Macaristan.

Anlatım: Bozkır kavimlerine mal edilen buluntu. Bu demir hançerin kabza altındaki büyük kıvrımlar üzerinde yer alan hayvan başları rumi motifine iyice yaklaşmıştır. Tasarımın simetrik oluşu ve rumi motife kaynaklık teşkil eden yuvarlak gövde ve sivri uçta birleşme, daha sonra uzayan ikinci bir hat, klasik dönemde kullandığımız ikiye ayrılan rumilere başlangıç oluşturmaktadır. (Çizim: 10)

(Mülayim Selçuk; ”Rumi Motifin Zoomorfik Kökeni”, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara 1989, s. 179.)

Resim: 11

Adı: Fresko.

Tarihi: 7. yy.

Buluntu Yeri: Kızıl.

Bulunduğu Yer: Kızıl.

Ölçüleri: 14,5 cm. uzunluk, 52 cm. genişlik,

Anlatım: Beyaz zemin üzerine kırmızı ile renklendirilmiştir. Kuşun kanadında gördüğümüz şekil, rumi motifin klasik örneklerine benzemektedir. Rumi motifin oluşum süreci içinde kanatlar üzerindeki örneklerin en kuvvetlilerindendir. (Çizim: 11)

(A. Von Le Coq, E. Waldschmidt., Die Buddistische Spatan Tike in Mittelasien, s. Tafel. 15.)

Resim: 12

Adı: Hayvan tasarımı.

Tarihi: M.Ö.3yy-M.S.3yy.

Buluntu Yeri: Ordos.

Bulunduğu Yer: Özel kolleksiyon.

Anlatım: Ordos’ta bulunmuş olan bu örnekte, aslanın parçalayıp yediği bir hayvan tasvir edilmiştir. Rumi motif için hayvansal köken çıkışını vurgulayan en önemli örnektir. Aslanın ayak kısmından çıkmış olan rumi motif ve yukarı uzayan kıvrımı ile 16. yy.’daki klasik örneğinden hiç de farklı değildir. Ayrıca yine karın kısmındaki Res. 16 Konya kalesinde bulunan taş süsleme üzerindeki

motif örneği ile benzerlikleri dikkat çekicidir. (Çizim: 12) (Andre Malraux., Des Bas-Rely'efs Aux Grottes Sacrees, Paris 1954, res. 118.)

Resim: 13

Adı: Semer süsleri.

Tarihi: 6.-4. yy.

Buluntu Yeri: Pazırık 3.Kurgan, Ulagan Vadisi, Altay'lar.

Bulunduğu Yer: Leningrad Hermitage Müzesi.

Ölçüleri: 3/4 gerçek boyut.

Anlatım: Ağaçtan kesme, araları zincire bağlı semer süsleri. Üzerinde geyik boynuzu motifi olan yarı yuvarlak levhalar şeklinde tasarlanmıştır. Geyik boynuzunun üst kısımları rumi formun yalın halini oluşturmaktadır, ve rumi motifin kökenine kaynaklık eden önemli bir malzemedir. (Çizim: 13) (Sergei Rudenko; Kultura Naselenia Gornova Altaya, Izdatelstvo Akademi Nauk, C.C.C.P., Moskova 1953, Res. LIII. 2, S. 394.)

1 Selçuk Mülayim; "Rumi Motif" Thema Larousse, C. 6, İstanbul 1983, s. 234.

2 I. A. Birol, Çiçek Derman; Türk Tezyinini Sanatlarında Motifler, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1991, s. 179-181.

3 Yasar Çoruhlu; Türk Resim Sanatında Hayvan Üslubu, (Mim. Sin. Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dali, Türk Islam Sanatlari Programi Yayinlanmamis Doktora Tezi), İstanbul 992, s. 17'den Dietrich Secel, The Art of Buddhism, (Çev. Ann E. Keep), Methuen-London 1964, s. 165.

4 Yaşar Çoruhlu; a.g.e., s. 19'dan Jeannine Auboyer; Le Trone et son Symbolise Dans l'Inde Ancienne, Paris 1949, s. 109.

5 Yaşar Çoruhlu; a.g.e., s. 20'den Annemarie Von Gabin "Renklerin Sembolik Anlamlar", s. 167-8. (Çev. Semih Tezcan), Ankara Üniv. Dil Tarih Cografya Fak. Türkoloji Dergisi, C. 3, Ankara 1968.

6 Selçuk Mülayim; "Kuzeyde Geyik Kültü ve Hayvan Üslubu'nun Dogusu" Sanat Tarihi Dergisi VII, Ege Üniv. Ed. Fak. Yayini, Izmir 1994, s. 163.

7 Selçuk Mülayim; a.g.e., s. 165.

8 Wolfram Eberhard; Çin Tarihi, Ankara 1987, s. 69.

9 Nejat Diyarbekirli; ”Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru” Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri II, İst. Dev. Güz. San. Aka. Yay. s. 152’den A. Alföldi, “Die therimorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen” Archaologissche Anzeiger, Berlin 1931.

10 Nejat Diyarbekirli; Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1993, s 14.

11 Nejat Diyarbekirli; ”Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru” Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri II, İst. Dev. Güz. San. Aka. Yay. s. 151’den J. G. Fraser, The Golden Bough. New York, The Macmillan, Co., 1935.

12 Nejat Diyarbekirli; a.g.e., s. 115.

13 Mülayim Selçuk; ”Rumi Motifin Zoomorfik Kökeni”, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara 1989, s. 177.

14 Beşir Ayvazoğlu; Aşk Estetiği, İstanbul 1993, s. 192.

15 Beşir Ayvazoğlu; a.g.e., s. 36.

16 Hatice Aksu: Anadolu Selçuklu Tezhip Sanatı ve Osmanlı (Klasik Dönem) Tezhip Sanatının Mukayesesi, (Mim. Sin. Üniv. Güzel Sanatlar Fak. yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 1992, s. 99.

17 Azade Akar, Cahide Keskiner; Türk Süsleme Sanatlarında Desen ve Motif, Tercüman Sanat ve Kültür Yayınları: 2, İstanbul 1978, s. 19.

18 Azade Akar, Keskiner Cahide; a.g.e., s. 5.

19 Oktay Aslanapa; Türk Sanatı I, İstanbul 1972, s. 3.

20 Nevin Ünsür; Konya Yöresi XIII. yy’ın ilk yarısındaki Selçuklu Rumi Motifleri, (Marmara Üniv. Geleneksel Türk El Sanatları Ana Sanat Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 1994, s. 12.

21 Celal Esad Arseven; Türk Sanatı, Cem Yayınevi, (Tarihsiz), s. 41.

22 Selçuk Mülayim; “İslamiyetten Sonra Rumi Motif” Thema Larousse, C. 6, İstanbul 1983, s. 234.

23 Montani Efendi, Bogos Efendi, Chacican et Maillard; Usul-i Mimar-i Osmani, Viyana 1873.

24 Selçuk Mülayim; ”Zoomorfik Bir Yaklaşım” Thema Larousse, C. 6., İstanbul, s. 234.

25 Celal Esad Arseven; Türk Sanatı, Cem Yayınevi, (Tarihsiz), s. 15.

26 George Bean., Aegean Turkey, London 1974, s.

27 Nevin Ünsür; Konya Yöresi XIII. yy'ın İlk Yarısındaki Selçuklu Rumileri, Mar. Üniv. Sos. Bil. Ens. Gel. Türk. El. San. Böl. yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1994, s. 16.

28 Ferit Develioğlu; "Tezhib"maddesi, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara 1970, s. 1331.

29 Cahide Keskiner; Türk Motifleri, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, s. 5.

30 Birol İnci, Derman Çiçek, a.g.e., s. 182'den Celal Esad Arseven, "Bezeme", Sanat Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, s. 238'den (Türk bezemelerinden hayvani şekillerin mücerret şekle istihalesinden gelme yani selçuki örge.).

31 Celal Esad Arseven; Türk Sanatı, Cem Yayınevi, İstanbul (Tarihsiz), s. 41.

32 Henry Martin; L'art Chinois, Paris 1929, s. 39.

33 Valrae Reynolds, Amy Heller; Cataloque of the Newark Museum Tibetian Collection Vol. I, Introduction, The Newark Museum Newark New Jersey, 1983 (2. edition), s. 74.

34 Oleg Grabar; İslam Sanatının Oluşumu, Türkçesi Nuran Yavuz, Hürriyet Vakfi Yayınları, İstanbul 1988, s. 145-158.

35 Birol İnci, Derman Çiçek; a.g.e., s. 182'den Selçuk Mülayim, Sanat Tarihi Metodu, İstanbul 1983, s. 108.

36 Selçuk Mülayim; "Türk Süsleme Sanatında Arabesk Problemi" Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi II, İzmir 1983, s. 76'dan Celal Esad, Sanat Kamusu, s. 21.

37 Redhouse İng. Türkçe Sözlük; "Palmet"; Hurma ağacı; palmiye, hurma ağacının yaprağı veya dalı; zafer alameti; zafer pal. mate, -mat. ed; aya şeklindeki, elsi, palmet İst. 1989, s. 695.

38 Azade Akar, Cahide Keskiner; Türk Süsleme Sanatlarında Desen ve Motif, Tercüman Sanat ve Kültür Yayınları, İstanbul 1978, s. 19.

39 Mülayim Selçuk; "Rumi Motifin Zoomorfik Kökeni", Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara 1989, s. 178.

Sanat Malzemelerine Göre Orta Asyalı Türklerin Giyimleri / Dr. Gleb V. Kubarev [s.193-197]

Rus Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü / Rusya

Giriş

Belli bir bölgede şu veya bu tarihi dönemde var olmuş giyim gibi özel bir maddi kültür dalının incelenmesi ve yeniden yapımı, değişik kaynakların karmaşık kullanımını gerektirir: Temsiller-antropomorfik kaya imleri, grafitler, duvar resimleri, giyim malzemesi, yazılı ve etnografik veri. Geleneksel olarak cüppe göçebe giyiminin temel unsurlarından biridir. Gömütlerdeki kumaş buluntuları oldukça nadir ve parçalıdır, bu yüzden sanat malzemeleri, örneğin, eski Türk cüppesinin yeniden yapımı için öncelikli önemdedir.

Eski Türk giyimleri konusuna pekçok çalışmada temas edilmiştir. Bir kural olarak, elbiselerin ayrıntıları Eski Türk antropomorfik kaya heykellerle ilgili makalelerde çözümlenmiştir (Evtukhova, 1952: 102 - 106; Grach, 1961: 59 - 66; Sher, 1966: 11; Kubarev, 1984: 22 - 31). Eski Türklerin dış görünüş ve giyimleri kısa yazılarda (Weinstein and Krukov, 1966) ve kitap bölümlerinde (Ovchinnikova, 1990: 19 - 23; Weinstein 1991: 189 - 195; ve diğerleri) incelenmiştir. Kimi yazarların makalelerinde Türk giyiminin şu veya bu unsuruyla ilgili ayrı yorumlar yapılmıştır (Harado Esito, 1921: 76; Liu Mau-Tsai, 1958: 192). Ancak bu konuda özel çalışmalar yoktur. Bilginler çoğunlukla uzun zamandır tartışılan bir mesele olarak Türklerin elbiselerini nasıl ilikledikleri, sağdan sola mı, soldan sağa mı yaptıkları üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu konunun içerdiği özel soru ve sorunların bolluğu kaynakların tartışmalı ve kıt oluşu ve arkeolojik kumaş buluntularının cidden azlığıdır. Son zamanlarda ortaya çıkan betimleyici malzemeler bu sorunların çoğunu bir diğer şekilde görmemizi ve çözüme yaklaşmamızı sağlamaktadır.

Antropomorfik taş heykeller betimleyici malzemenin en çok ve bilgilendirici grubunu oluşturuyor. Biz Altay, Tuva, Moğolistan ve Yedisu'da tanınabilir giyim unsurları olan 170 eski Türk taş figürü tespit ettik (Fig. 1 - 3).1 Sadece tipik duruştaki (sağ elde bir kap tutan, sol eli belinde veya silahında) insanları gösteren heykellerle ve Kül Tigin, (Köl-tigin) Bilge Kağan ve Tonyukuk anıtlarının tamamlayıcı parçaları olan heykelciklerle meşgul olduk. İki elinde de kap olan veya kuş bulunan adamı betimleyen heykellerin büyük bir kısmı zaten Türkleri çağrıştırmamakta. Bunların giyimlerinin ayrıntıları da önemli ölçüde farklılık arzediyor. Şüphesiz, bütün eski Türk taş heykelleri, çoğunlukla cüppe giymiş, dış giyimli adamları betimliyor.

Cüppe Numuneleri

Taş heykelciklerde görünen giyim unsurları, iki cüppe veya daha doğrusu aynı cüppenin iki biçimi olduğunu önermemizi sağlıyor. Birinciler gevşek ve hafif kemerli, uzun ve dar yenli (bazen kolluklu) ve oldukça geniş üçgen cep kapakları ile tanımlanabilir. Cep kapağının genişliği elbisenin

genişliğini gösterir. Yırtmaç sıklıkça bayağı derin görünür. Bazı durumlarda cep kapakları kurbağacıkla sabitlenir (Bkz. Fig. 1, 5, 11, 14, 16, 26). Heykellerden birinde alışılmadık bir cep ağzı biçimi vardır (Bkz. Fig. 1, 17). Cüppenin üst kısmında (kuşağın üstü) bir veya üç kurbağacık vardır. Bunlar iliklenmiş sözde düğümlü dantelalardır ve düğme olmaları bile mümkündür (Bkz. Fig. 3, 2).

Grafitler ve duvar resimleri elbiselerin nitelenmesine esaslı katkı yapar. Bunlara göre elbise incik kemiğinin ortasına veya aşağıya kadar ulaşır (Bkz. Fig. 2, 33, 34; 3, 12, 16, 17, 20, 24, 28). Cep kapakları genellikle diğer bir süslü kumaştan yapılır (Bkz. Fig. 1, 28; 3, 17, 19, 26). Aynı kumaş yukarı kapak, şerit ve kollukların kenarlarını süslemek için de kullanılır (Bkz. Fig. 3, 9, 21-23, 28). Bu, bugün Orta ve Doğu Asya'da yaşayan pekçok halkın geleneksel giyimlerinde de tipiktir (Weinstein, 1991: 158). Moğolistan'daki Ubur-Khangai yerleşiminde bulunan taş heykelciklerdeki ipek süslerin ayrıntılı yeniden yapımının, (Bkz. Fig. 1, 28) kaydadeğer olduğunu kabul etmeliyiz. Aynı süsleme, Hindikuş grafitlerindeki numune elbiselerde de görülür (Bkz. Fig. 3, 26).

Elbisenin ikinci nüshası, yaka ve kolluğu olmayan düşük boyunlu bir modeldir (Bkz. Fig. 2). Diğer özelliklerine gelince, bunlar yukarda anlatılan nüshaya uyarlar. Çok sayıda taş heykelde betimlenen cep kapağı, bunların kafa için deliği olan bir gömlekten ziyade hafif dışarı elbisesi olduğunun göstergesidir (Bkz. Fig. 2, 1-6, 10). Her iki elbisedeki üst cep kapağı da heykellerde nadiren görülür. Bazen göğüs üzerinden kesimli bir gömlek görmek de mümkündür (Bkz. Fig. 2, 4, 28).

Elbisenin İliklenmesi Sorunu

Eski Türklerin kılığını çalışırken, elbisenin iliklenmesi sorununu göz önüne almak önemlidir, çünkü bu önemli etnik göstergelerden biridir. Sorun N. Y. Bichurin'in tercümesinde (1950: 229) verdiği sanat malzemeleri ve elbise tanımı arasındaki zıtlıktan kaynaklandı. Ondan sonra A. D. Grach (1961: 60), L. N. Gumilev (1949: 239), L. P. Potapov (1951: 7) ve diğerleri gibi bilginler eski Türklerin elbiselerini sağ tarafa, yani sol kanadı sağ kanadın üstüne ilikledikler ine inandılar. Liu Mau-Tsai (1958: 8, 41, 496, 528) ve S. I. Weinstein'ye göre (1966: 184), sağ kanat soldakinin üzerinde idi. L. R. Kyzlasov (1969: 49) elbisenin iliklenmesinde katı kurallar olmadığı fikrini geliştirdi. Yaz giysileri kışlıklardan elbisenin iliklenme tarafı ile ayrılıyordu. B. B. Ovchinnikova (1990: 20) bu fikri destekledi. Elbise ilikleme tartışmasına sebep olan N. Y. Bichurin'in çevirdiği Çince metinler ile sanat malzemeleri arasındaki zıtlığı 'elbise kanadı' kelimesinin kökenbilimsel karmaşıklığı ile de açıklama gayretleri oldu (Gavrilova, 1965: 39). Gavrilova eski Türklerin elbiselerini sağdan sola ilikledikler ini belirtti.

Son verileri göz önüne alarak tartışmanın eski Türklerin elbiselerini sol taraf üzerine ilikledikleri varsayımı lehine sona ermesi gerektiğine inanıyoruz. Biz, incelenen 26 eski Türk heykelciğinde görülebilecek elbise ilikleme gerçeğinden yola çıktık. Gerçek Türk elbisesinin iki şekli olduğunu demek istiyoruz (yırtmaç ve kolluklu, ama yakasız model). 21 heykelin sağ kanadı soldakinin üzerindedir (Bkz. Fig. 1, 1, 3 - 8, 19, 27, 28; 2, 1 - 5; 3, 2) ve sadece beşi öbür türlüdür (Fig. 1, 25; 2, 6, 10).

Heykellerden biri, S.I. Weinstein'in tahmin ettiği gibi, sol kanat üstte olan Çin elbiselerini betimliyor (Bkz. Fig. 3, 9). Halen böyle beş eski Türk heykeli vardır (Bkz. Fig. 3, 9 - 11) (Baiar 1997, fig. 116, 122 - 125). Bunların hepsi Orta Moğolistan'dandır. Türk giyimlerinin aksine, bu heykelciklerde ilikleme ters tarafa ve sadece bir klapa üzerine yapılır. Üstteki kanadın daha geniş düğme deliği vardır ve Çin geleneklerinin bir göstergesi olarak sağ tarafta bulunur (Starikov ve Sychev, 1977: 201).

Seçkin Türkleri gösteren Orta Moğolistan heykellerinde bu iki tip de vardır, üstelik bu elbiselerin şekil ve tarzından ayrılan giyimleri de sunar (Bayar, 1997). Türklerin bu sınıfı yan ve arka yırtmaçlı, uzun yenli elbiseler ve şapka veya benzer şeylerle, silahsız olarak ama asa gibi simgelerle ve alışılan duruşun dışında betimlenmiştir. Bu, şüphesiz oldukça güçlü Çin etkisini vurgular. Bilindiği gibi, giyim tarzları da dahil, yabancı kültürlerden değişik uyarlamaları en çok benimseyenler seçkinler ve toplumun önderleridir. Örneğin, yazılı kaynaklar Türk hanlarına sadece ipek kumaşların değil, dikilmiş elbiselerin de hediye edildiğini tekraren söyler (Bichurin, 1950: 283). Çin vakayinameleri bize, bir 'putov' şapka ve kadife cüppe ile iki ibadet yapan Türk hanı Moçjo'dan bahsederler (Kuner, 1961: 190).

Türk klapali ve Çin usulü sağ kanat iliklemeli bir heykel oldukça ilginçtir (Bkz. Fig. 1, 25). Bir diğer heykelcik tersine örnek sunar: Eski Türklerin yaptığı gibi sağ kanat solun üzerindedir, ama elbisenin Çin geleneklerindeki gibi sadece bir klapası ve yan kurbağacığı vardır (Fig. 1, 23). Bu yüzden, gerçek Türk elbiseleri ve Çin kumaşlarının betimlemesi yaygın olmakla birlikte, karışık biçimleri de bulabilmekteyiz.

Türk elbisesinin sol tarafta iliklendiği varsayımının geçerliliğini destekleyen pekçok gerçek vardır. Afrasiyab boyamalarındaki eski Türkler (Bkz. Fig. 3, 17) ve bir ayrıntılı eski Türk grafiti (Bkz. Fig. 3, 19) sağ tarafı solun üzerinde gösterir. Bir eski Türk savaşçının bronz heykelciği, sağ taraf solun üzerinde olarak klapalı elbisesi vardır (Khudiakov, 1986, fig. 72, 6). Moğolistan'daki eski Türklerin gerçekçi temsillerinde elbiselerinin klapalı olduğu ve sağ tarafın sol üzerinde örtülü bulunduğu açıkça görülür (Bkz. Fig. 3, 23, 28) (Potanin, 1881: 68). Altay'daki eski Türk gömütünde bulunan elbisenin (Barburgazy I, 20. kurgan) sağdaki soldakinin üzerinde uzanan bağlı cep kapakları vardır.2 Kültür ve zaman olarak Türk eski eşyalarına yakın olan Moçevaya Balka'da bulunan (Kafkaslar) kaftanlarda da sağ taraf sol taraf üzerine iliklidir (Jerusalimskaya, 1992: 14). Tan çağının yazılı kaynaklarında, eski geleneklerine göre Çin elbiselerinin soldan sağa iliklenmesi 'barbar'ların tam tersi bir uygulamadır. Sağdan sola ilikleme Orta Asya'nın çok sayıda eski göçeri için de özgündür (Weinstein, 1991: 195).

Eski Türk Elbisesinin Kültürel ve

Tarihi Özellikleri

Gerçekte taş heykelleri araştıran tüm bilginler, elbisenin ilk nüshasını klapalı bir model olarak kaydetmişlerdir (Grach, 1961: 59; Kubarev, 1984: 27; Weinstein, 1991: 190; ve diğerleri). İkinci nüshadan ya müphem bahsedilir, ya da hiç gözönüne alınmaz. Çok sayıda betimlemeye göre, gerçek

Türk elbisesi olarak görülebilecek olanlar bu iki nüshadır ve bunlar oldukça yaygındır. Bunların çok sayıdaki benzerinin coğrafyası oldukça geniştir. Japonya'da Kushu'daki mezar resimlerinde (Bkz. Fig. 3, 20) (Soshoku, 1993, fig. 145), Çin'de Tan mezarı Su ve prenses Yong Tai mezarında (Bkz. Fig. 3, 18), Orta Asya'da Afrasiab boyamaları (Bkz. Fig. 3, 17, 25, 27) ve Pencikent'te (Bkz. Fig. 2, 34), Afganistan'da Hindikuş grafitleri (Bkz. Fig. 3) ve Kırgızistan'da Jaltırak-Taş'ta (Bkz. Fig. 2, 33) ve başka yerlerde bilinir. Bunlar aynı zamanda Orta Asya'nın madeni süs eşyalarında (gachenkova ve Rempel, 1982: 232, 246) ve Hazar kepçesinde de (Bkz. Fig. 2, 30) sunulur. Bütün bunlar, bir Türk elbisesinin muhtemelen ilk Türk kağanlığının kurulması ve geniş bölgeleri içine alması sayesinde bu kadar yaygın hale geldiğine delil gösteriyor. Elbise artık sadece Türklerin değildir, kısmen veya tamamen diğer uluslarca da benimsenmiştir. Zaten Türkler de diğer kültürlerin halkları ile temasları sayesinde birçok başka elbiseye aşina olmuşlardır. Örneğin, kolluklar ve pahalı renkli malzeme ile süslenmeleri Soğdluların etkisinden dolayı gözüküyor (Lobacheva, 1979: 25). Kılıkta belli bir düzeyin gerçekleştiğini ve bazı terkip giyim örneklerinin hem Türk hem de Soğd elbisesine dayanarak kılındığı sonucuna ulaşmak yerinde olacaktır. (Lobacheva, 1979: 24).

Türk giyimi, âdet ve usullerinin Çin soylularını etkilediği ve Tan Çini'nde bir Türk modasının olduğu iyi bilinir. L. N. Gumilev, Liu Mao-Tsai'ye gönderme yaparak şöyle yazar: "Türk kılığı -yeşil veya kahverengi bir yaka, sol tarafa ilikli ve kuşak sarılmış- Tan Dönemi'nde olağan bir giyim haline gelmişti" (1993: 176). Bizzat Çinlilerin temsilleri bunu destekler (Bkz. Fig. 3, 16, 18). Giyim tarzını ödünçlerken Çinlilerin kendi geleneksel iliklemelerini -soldan sağa (Bkz. Fig. 3, 18)- ve bazı öbür unsurları koruduklarını söylemek gerekir. Jiu Tan Shu'da, uygunluk ve kolaylığın komşu uluslardan beli ve yeni daralan elbise örnekleri gibi özelliklerin ödünç alınmasında sebep olduğu belirtilir (Starikov ve Sychev, 1977: 219).

Liu Mao-Tsai de Japon araştırmacı Harada gibi, Tan Dönemi'ndeki kimi Çinlilerin elbiselerindeki klapaların Türk elbisesinin belli unsurlarının ödünçlenmesine bağlı olduğu sonucuna ulaşmıştır (Liu Mau-Tsai, 1958: 470). V.L. Sychev, Tan Çini'nde kurbağa üzerinde klapalı elbisenin fazla yaygınlığını da vurgulamıştır (1977: 42). Hindikuş 2. Chilas betimlerine gelince (Bkz. Fig. 3, 26), K. Jettmar (1985: 49) onları alışılmadık 'barbar' elbiseleri olarak nitelemiştir.

Eski Türklerde erkek, kadın ve çocuk giyimlerinde küçük bir fark olduğu açıktır. Aynı durum Güney Sibirya Türklerinin yakın geçmişinde (Potapov, 1951: 10) ve Soğd resimlerinde de (Lobacheva, 1979: 32) gözlenmiştir. Kadın giyiminin erkek giyiminden sadece birkaç ayrıntı ve daha parlak renkler ve desenler ile ayrıldığı anlaşılıyor. Moçevaya Balka'dan 8-9. yy'lara ait çocuk giyimlerinin yetişkinlerin giyim tarzının sanki bir taklidi olması ilginçtir. Eski Türklerin giysilerinin mevsimlik türleri olduğu açıktır ama daha şatafatlı ve iyi nitelikte malzemeden yapılmakla birlikte, bayramlık elbiselerin sıradan elbiselerden ayrılır tarafı olmadığı görülmektedir. Değişik toplumsal düzeylerdeki insanların elbisesini ayıran şeyin tarzdan ziyade kumaş olduğu görülüyor. Süslü ipek belli bir konum içindi ama ev yapımı yün elbiseler ve kürk giyimi başka bir konuma işaret ediyordu.

Türk elbisesi genetik olarak Hun çağına kadar gider. Arkeolojik malzemelerde birçok benzerlikler vardır: Astarın varlığı, dış giyside sıcak tutmak için keçe kullanımı vb. (Rudenko, 1962: 41). Üst Edigan mevkiindeki (Altay) 10. kurganda bulunan, M.Ö. 1-2. yy.'a ait bir kadın mezarındaki giysi, özellikle ilginçtir (Khudiakov, 1992: 121 - 122). Bu hemen hemen, tamamen korunmuş ipekten yapılma bir gevşek elbisedir. Temel nitelikleri gözönüne alınırsa, eski Türk modellerine benzer ama yaka ve kolluğu yoktur, yarı baldıra ulaşır, uzun dar yenleri vardır ve sağdan sola iliklenir.

Taş heykellerin betimlediği bir diğer dış elbise çeşidi bir kürk ceket veya kürk yakalı bir cüppedir (Bkz. Fig. 3, 1 - 5). Eski Türk taş heykellerini çalışanlar arasında bunlara işaret eden ve kış giyeceği olarak niteleyen kimse V. D. Kubarev'dir (1984: 27). Bu arada bunlar daha temsili diziler içerir ve miktarları yukarda incelenen iki elbise türünden az değildir. Göğüs üzerindeki bir ayrıntı olarak yüksek kazınmış bir selvaj, bu ayrıntının bir kürk yaka olduğu zannını destekliyor. Diğer sanat malzemelerinde bunun benzerleri bilinmiyor.

İncelenen taş heykeller üzerinde, bizim fikrimizce başka bir yerden alınmış olan olağandışı kesme örnekleri ile ayrışan bazı 'modalar' vardır (Bkz. Fig. 3, 6 - 11, 13, 14). Heykeller eski Türk seçkinlerini betimlediği için, bunların başka bir kültüre ait olduğu açıktır. Çin'den etkilenen kimi ödünçlemelere yukarda değinilmişti (Bkz. Fig. 3, 9 - 11). İmgelerden biri, Soğdlular arasında hayli yaygın olan, yakayı çevreleyen bir süs parçası bulunan bir sıkı dokuma giysiyi betimliyor olabilir (Lobacheva, 1979: 28); diğeri omuzda süslemeleri olan hafif elbiseyi gösterir (Bkz. Fig. 3, 7); üçüncüsü ise Batı Orta Asya'da var olan pelerini temsil eder (Bkz. Fig. 3, 14) (Lobacheva, 1979: 38).

Bir bütün olarak, Rus ve Moğol Altayları ve Tuva bölgelerinde bulunan eski Türk heykellerinin göreceli bir 'etnik tektürlülüğünü', yani betimlenen insanların yukarda geçen duruşlarını ve incelenen iki elbise türünü içeren heykellerde korunmuş gerçek imleri kaydetmek gereklidir. Orta Moğolistan'ın taş heykelleri belirgin özgünlükleri ile ayrılırlar. Yedisu bölgesindeki heykellerde bulunan elbise çeşitleri ve diğer şeyler, burada yer alan karmaşık bazı etnik süreçleri yansıtıyor görünmektedir.

Cep kapaklı / klapalı elbiseler giymiş taş heykelciklerin başlığının olmaması, ama beş ila yedi saç örgülerinin bulunması, buna karşılık ikinci tür elbiseli (klapasız) heykellerin genellikle başlık giymesi ama saç örgülerinin olmaması kaydadeğer. Bunun eski Türklerin çokuluslu devlet örgütlenmesinde bir milliyet ayırıcı işaret olup olmadığını kesin olarak söylemek zordur.

Sonuç

Bu yüzden, yeni betimleyici veriler, eski Türk maddi kültürünün elbise gibi önemli bir sınıfını ayrıntılı nitelememizi sağlar ve somut eski Türk elbiselerini yeniden çizmemizi mümkün kılar (Fig. 4). Bu malzemelere göre, klapalı ve göğüsten basit kesimli elbiseleri gerçek Türk elbisesinin bir türü olarak görebiliriz. Son zamanlarda ortaya çıkan yeni betimler ve gerçekler, elbiseyi ilikleme ana sorununun nihai olarak çözümüne, yani Türk elbisesinin sağdan sola iliklendiğini bulmamıza yardımcı olur. Tersine iliklemeli diğer türler, burada değinilen iki türe göre daha nadir gözüküyor ve seçkin

Türklerin heykellerini temsil ediyor. Bu dış giysi tipleri şüphesiz Çin'den (Orta Moğolistan'ın dış heykelleri) ve Orta Asya'nın tarım alanlarında yaşayan halklardan (Yedisu'daki heykeller) ödünçlenmiştir. Eski Türklerin (başta seçkinlerin) Çinli, Soğdak ve diğer halklardan değişik giysi türleri ödünçlemeleri süreci, kültürel ilişkilerden ve karşılıklı etkiden dolayı gerçekleşmiştir. Ancak betimleyici malzemenin önemli bir kısmı eski Türk giysilerinin de çevredeki tarım ülkelerinde oldukça yaygın olduğu gerçeğini destekler. Eski Türk giyiminin birçok unsurları Avrasya bozkırlarında yaşayan halklar arasında geniş ölçüde yayılmıştır. Bazı terkip modellerin oluştuğunu ve belli bir kılık birleşmesinin gerçekleştiğini varsayabiliriz. Bunda önemli bir etkiyi, büyük bir coğrafyanın eski Türklerin tek bir devleti etrafında birleşmesi süreci yapmıştır.

Bayar D. 1997. Mongolyn tov nutag dah turegijn hune chouluu. Ulaanbaatar: Mongolian Academy of Sciences Press.

Bichurin N. Ya. (Iakinf). 1950. Sobranie svedenyi o narodah, obitavshih v Srednei Azii v drevnie vremena, vol. 1. Moscow, Leningrad: Izd. AN SSSR.

Evtukhova L. A. 1952. Kamennye izvayania Yuzhnoi Sibiri i Mongolii. Materialy i issedovania po arkheologii SSSR, iss. 24, vol. 1: 72 - 121.

Gavrilova A. A. 1965. Mogilnik Kudyrge kak istochnik po istorii altaiskih plemen. Moscow, Leningrad: Nauka.

Grach A. D. 1961. Drevneturkskie izvayania Touvy. Moscow: Nauka.

Gumilev L. N. 1949. Statuetki voinov iz Tuyurk-Mazara. In Sbornik Muzeya antropologii i etnographii, iss. XII. Leningrad: Izd. AN SSSR, pp. 123 - 139.

Gumilev L. N. 1993. Drevnie turki. Moscow: Klushnikov - Komarov & Co.

Harado Esito. 1921. Shina todai-no fukushoku. Tosho teikoku daigaku bungaku kiyo, vol. IV: 76.

Jerusalimskaya A. A. 1992. Caucas na shelkovom puti. Katalog vremennoi vystavki. St. Petersburg: Nauka.

Jettmar K. 1985. Perekrestki putei i sviatilishcha v Zapadnoi Centralnoi Azii. In Inforrm. bulleten Mezhdunarodnoi associatsii po izucheniyu kultur Centralnoi Azii, iss. 9. Moscow: Nauka, pp. 46 - 58.

Khudiakov Yu. S. 1986. Vooruzhenie srednevekovyh kochevnikov Yuzhnoi Sibiri i Centralnoi Azii. Novosibirsk: Nauka.

Khudiakov Yu. S. 1992. Mumifitsirovannoe zahoronenie iz mogilnika Ust-Edigan. In Materialy k izucheniyu proshlogo Gornogo Altaya. Gorno-Altaisk: Izd. Gorno-Altaiskogo Univ., pp. 118 - 135.

Kubarev V. D. 1984. Drevneturkskie izvayania Altaya. Novosibirsk: Nauka.

Kuner N. V. 1961. Kitaiskie izvestia o narodah Yuzhnoi Sibiri, Centralnoi Azii i Dalnego Vostoka. Moscow: Nauka.

Kyzlasov L. R. 1969. Istoria Tuvy v srednie veka. Moscow: Izd. Mosk. Gos. Univ.

Liu Mau-Tsai. 1958. Die chinesischen Nachricten zur Geschichte der Ost-Turken, Bd I. Wiesbaden: n.p., p. 528.

Lobacheva N. P. 1979. Srednevekovyi kostuym rannesrednevekovoi epokhi. In Kostyum narodov Srednei Azii. Moscow: Nauka, pp. 18 - 48.

Ovchinnikova B.B. 1990. Turkskie drevnosti Sayano-Altaya v VI - X vv. Sverdlovsk: Izd. Uralskogo Univ.

Potanin G. N. 1881. Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii, iss. II. St. Petersburg: n.p.

Potapov L. P. 1951. Odezhda altaitsev. In Sbornik Muzeya antropologii i etnographii, vol. XIII. Leningrad: Izd. AN SSSR, pp. 5 - 59.

Pugachenkova G. A. ve Rempel L.I. 1982. Ocherki iskusstva Sredney Azii. Moscow: Iskusstvo.

Rudenko S.I. 1962. Kultura hunnu i Noin-Ulinskye kurgany. Moscow: Izd. AN SSSR.

Sher Ya. A. 1966. Kamennye izvayania Semirechia. Moscow, Leningrad: Nauka.

Soshoku kofun-no sekai: zuroku. 1993. Tokyo: Asahi Shinbun.

Starikov V. S. and Sychev V.L. 1977. K probleme genezisa traditsionnoi odezhdy yuzhnyh kitaitsev. In Sbornik Muzeya antropologii i etnographii, iss. XXXII. Leningrad: Nauka, pp. 198 - 229.

Sychev V. L. 1977. Iz istorii plechevoi odezhdy narodov Centralnoi i Vostochnoi Azii (k probleme klassifikatsii). Sovetskaya etnographia, 3: 32 - 46.

Weinstein S. I. 1966. Pamiatniki vtoroi poloviny I tysyacheletia v Zapadnoi Touve. In Trudy Touvinskoi compleksnoi arkheologo-etnographicheskoi expeditsii. Moscow, Leningrad: Nauka, pp. 292 - 348.

Weinstein S. I. 1991. Mir kochevnikov centralnoi Azii. Moscow: Nauka.

Weinstein S. I. ve Krukov M. V. 1966. Ob oblike drevnih turkov. In Turkologicheskyi sbornik. Moscow: Nauka, pp. 177 - 187.

1 Bu yazıda, elimizdeki malzemenin değerlendirilmesinde Fif. 1-3’ün yalnızca bir kısmı kullanılmıştr.

2 V. D. Kubarev’in yayınlanmamış arkeolojik malzemesine göre. Arkeolojik veri elbiselerin yeniden çiziminde esaslı katkı sağlamaktadır.

Orta Asya Türk Halı ve Düz Dokuma Yaygıları / Prof. Dr. Bekir Deniz [s.198-207]

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türklerin yaşadığı Orta Asya'da halı, keçe ve düz dokuma yaygılar (kilim, cicim, zili, sumak) yaygı ve örtü malzemesiydi. Muhtemelen, önce bunların en ilkeli olan keçe keşfedilmiş, daha zor bir tekniği gerektiren düz dokuma yaygılar ve daha sonra da halı geliştirilmiştir.

Keçe, Orta Asya'da hem çadır dış ve iç örtüsü, hem yaygı hem de bir süsleme malzemesiydi. Türkler, evlerinin duvarlarını, keçenin yanında, kırmızı renkli aşu toprağı ile süslüyorlardı. Günümüzde, bu boyaya, Anadolu'da aşı boyası denilmektedir ve köylerde hâlen kullanılmaktadır. Türkler, XI. yy.'da, bu süslere bezek, süslemeye de bezemek diyorlardı. Ayrıca, duvarlar XI. yy.'da halı, kilim, keçe ve nakışlı çarşaf vb. şeyler asılarak veya gerilerek süsleniyordu. Bu duvar örtülerine XI. yy. Türkçesinde kerim veya bunun duvar anlamına gelen tam (dam) kelimesi ile birleşmesiyle, tam kerim (duvar örtüsü) deniyordu.1 Kaynaklara göre, Kerim kelimesi kermek, yani germek kökünden gelmektedir. Gerim gerilmiş şey, gergi ise, duvara örtülen nakışlı çarşaf, halı gibi şeylerdir.2 Aynı gelenek günümüzde Anadolu'da da mevcuttur. Duvarlara halı, kilim (düz dokuma yaygılar) asılır ve saçaklar torbalarla süslenir.

Orta Asya'da ev veya çadırın temel süsleme malzemesi, bugünkü anlamda mobilyası keçe ve halı idi. Yaylacılık yapan Türklerin kolayca taşıyabildikleri bu malzeme aynı zamanda evdeki refah seviyesinin de göstergesiydi. Bugün Anadolu'da, Söke (Aydın) civarında göçebe yaşayan Teke, Karaleçili, Sarıkeçili, Varsak ve Avşar yörükleri hâlâ, halının zenginliği, kilim, cicim, zili gibi dokumaların orta halli, keçe, çul vb. dokumaların da fakirliği sembolize ettiğini kabul etmektedir. Yine, Orta Asya'da, keçe yapımı için gerekli yün, halkın kendi koyunlarından elde ediliyor, yünün sıkıştırılması veya tepelenmesi ile de keçe yapılıyordu. Türkler, XI. yy.'da, keçeye kidhiz diyorlardı.3 Kidhiz veya kiziz kelimesi "Türkmenlerin çadır örtülerinin veya göç zamanı bürgülerinin yapıldığı keçe" anlamında kullanılmaktaydı.4 Keçe, halı ve kilimden farklı bir şeydi. Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı Divanü Lûgati't-Türk'te açık bir şekilde birbirinden ayrılmakta, halı ve kilim kiviz, kiwiz şeklinde isimlendirilmekteydi. Eski Anadolu kültürüne yakın olan eski Mısır ve Kıpçak Türk Kültür çevrelerinde ise, Küyüz ve kiyiz kelimesi halı, keçe ve bazan da diğer yaygıları karşılamaktaydı.5 Karahanlı sahası Türklerinin keçeye kiziz demelerine karşılık, Oğuz Boyları XI. yy.'da keçe kelimesini kullanmaktaydı.6

Divanü Lûgati't-Türk'te yazılanlara göre, "Türklerde düz renkli keçelerin yanı sıra, nakışlı ve renkli keçeler de yapılmaktaydı ve o yıllarda, Kaşgar'da yapılan ve kimişke diye anılan bir keçe çok ünlüydü. Ayrıca, kaplan postu şekilli keçeler de yapılmaktaydı. Yine, Türklerin oyma adını verdikleri Türkmen keçelerinden çizme yaptıkları, caydam isimli bir keçeden de yağmurluk yaptıkları ve yatak içi olarak kullandıkları, bunların dışında, keçeden börk, kaftan, palto, çarık vb. amaçlarla yararlanıldığı" söylenmektedir.7 Ayrıca, ince keçelerden elbise yapmaktaydılar. Buna kedüklüg kidhiz deniyordu. Kırgızlar buna kiyim keçe (giyim keçesi) demekteydi. Türklerde, keçe sadece bir yaygı ve elbise değil,

çadır şeklinde de kullanılmaktaydı. Türk hakanları, tahta çıkma törenlerinde bir keçe halı konarak tahta oturtuluyorlardı. Yani devlet sembolü olarak da kullanılıyorlardı.8 Bugün hâlâ Türk dünyası ve Anadolu'da keçe yer sergisi, giyim eşyası vb. kullanılmaya devam etmektedir. Anadolu'da, Bergama civarında yapılan ince keçelere çinik denilmektedir.

Türklerde keçeciliğin çok ileri bir düzeyde bulunduğunu Pazırık kurganlarında ortaya çıkan ve günümüze kadar gelebilen örneklerinden anlıyoruz. Bu keçeler üzerinde özellikle insan ve hayvan figürlerinin bulunması, hayvanların mücadele hâlindeyken tasvir edilmesi büyük bir sanat ustalığına işaret etmektedir. Keçeler üzerinde işlenen hayvan figürleri Türk mitolojisinde tılsımlı kabul edilen aslan, grifon, kartal, geyik gibi hayvanlardır. Bazen tek başlarına işlenen bu figürlerin birçoğunda kartal-geyik, aslan-geyik mücadeleleri görülür. Bu mücadelelerde iyiliğin kötülükle mücadelesi, Türklerle düşmanlarının kavgası sembolize edilmektedir. Tüm İlk Çağ devletlerinde bu figürlerin içinde aslan ve kartal güç ve kuvvet sembolü olarak kullanılır. Bu figürler Orta Asya Türk mitolojisinde de aynı anlamları ifade etmekteydi. Keçeler üzerinde görülen bu mücadele sahneleri daha sonra, Anadolu'da, Selçuklu ve Beylikler Dönemi halı ve düz dokuma yaygılarında da kullanılmış, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar süregelen bir geleneği devam ettirmiştir.

Keçe dışındaki sergiler genellikle dokuma tekniklidir. Kaynaklar, bugünkü dokumak sözünün "eski Türkçedeki Tokımak şeklinde söylendiğini, bunun da tokmak kelimesinden geldiği" belirtmektedirler. Yine, aynı kaynaklar, "halı, kilim gibi dokumalar için kullandığımız tokımak kelimesinin, Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı Divanü Lûgati't-Türk'te verdiği bilgilerden, XI. yy.'da Türklerde dokuma ile ilgili bir terim olduğunu, dokuma ile ilgili işlerde kullanılan alete (muhtemelen bugünkü mekik), dokumaların yapıldığı tezgâha, pamuklu ve ipekli dokumalara ve dokumacılıkla uğraşan kimselere közek denildiğini, koyundan kırkılan yün ile, deve tüyünün tarak ile taranmasına çecge, yayda atılarak temizlenmesi ve kabartılması işlemine yeten veya yetenğ, yünün tıpkı bugünkü gibi, çubuk ile (yün çubuğu) kabartılmasına sağ, yünün eğirmede kolaylık sağlamak için kolay dolayabilecek şekle getirilmesine (süme-sümek) dava, pamuk sümeğe ise pisti denildiğini" söylemektedir.9

Orta Asya'da Türklerin halı, kilim gibi dokumalarda kullandığı malzemeler yün, keçi kılı (tiftik), deve tüyü ve pamuktu. Yün kendi besledikleri koyunlarından elde ediliyordu. Deve tüyü ve keçi kılı yünün yanında ikinci derecede kalan bir malzemeydi. Pamuk ise, muhtemelen daha az kullanılıyordu. Kaynaklara göre, "Türklerin çoğunluğunun ataları olan Oğuzlar pamuğa pambuk, Karahanlı sahası Türkleri kepez diyorlardı. Selçuklular Dönemi'nde pamuk önemli bir ihraç maddesiydi. Osmanlı Dönemi'nde ise pamuğa penbe denmekteydi.10 Bugün Anadolu'da, özellikle Aksaray, Niğde, Konya civarında, halk arasında hâlâ pambuk-pambık denilmektedir.

Orta Asya'da Türkler ipek ve yünden elde edilen iplik yumağına bezinç, Argular ise teşrin adını veriyorlardı. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre, ipe yıp deniyordu (Günümüzde Kazakçada jip, Anadolu'da ip denilmektedir). İplikler kullanılacakları yerlere göre eğriliyordu. Eğrilmiş ipliğe yışığ, bir arada eğrilmiş iki renkli iplere asrı yışığ deniliyordu.11 Bugün, Anadolu'da, siyah ve beyaz karışımlı

yünlere kırçıl veya alaca bu yünlerden eğrilen iplere de kırçıllı ip-alacalı ip denilmektedir. Yine, Divanü Lûgati't-Türk'teki bilgilere göre, dokumada dik atılan iplere eriş (çözgü), yan atılan iplere arkağ (atkı) denilmekteydi. Bugün de dik iplere eriş, erişi, arış, yan atılan iplere de argaç, arkaç, arageçki ismi verimektedir. Divanü Lûgati't-Türk'te, tezgâha ne isim verildiğinin belirtilmediği söylenmektedir. Ancak, tegâhta, çözgüleri birbirinden ayıran (alt ve üst iplikler) alete közek denilmekteydi.12 Aynı alet, günümüz Anadolu Türkçesinde kücü-küzü diye bilinmektedir.

Yine, Divanü Lûgati't-Türk'te belirtildiğine göre, "yünün eğrilmesinde iğ ve kirman kullanılmaktaydı. İğ'e ig veya yiğ denilmekteydi. Kirman'ın uç adı verilen bir ağaçtan yapıldığı bilinmektedir.13 İğ'in ağırlığına arguşak deniyordu. Günümüz Anadolu Türkçesinde de ağırşak diye söylenmektedir. XI. yy.'dan kalma Selçuklu Dönemi'ne ait, Paris Bibliotheque National Arabe'da, 5847 numarada kayıtlı bulunan Schfer Makamat minyatüründe, "köyde karşılama" isimli sahnede iğ eğiren figür tasfiri görülür. XI. yy.'da tezgâha dik atılan iplere, günümüzdeki gibi eriş (arış), yan atılanlara da arkağ (argaç) deniyordu.14 Osmanlılar döneminde, XVII. yy.'da, 'iğ'e öreke denmekteydi.15 Öreke kelimesi günümüzde daha çok Karadeniz Bölgesi'nde Ordu ve İç Anadolu'da Göller Bölgesi'nde kullanılmaktadır. Ancak, Ordu civarında kullanılan öreke, günümüzde 'iğ'den daha büyüktür. İğ yaklaşık 30-40 cm uzunluğundadır. Öreke ise 50-60 cm. büyüklüğündedir. Ayrıca, 'iğ, günümüzde Batı ve İç Anadolu Bölgesi'nde iğ, Orta Anadolu Bölgesinde, özellikle Beyşehir çevresinde öreke, Doğu Anadolu Bölgesi'nde de teşi adıyla tanınmaktadır.

Kaynaklar, Kaşgarlı Mahmud'un XI. yy.'da yazdığı Divanü Lûgati't-Türk'te halı, kilim, keçe, döşek gibi yere serilen eşyalara kıviz, kiwiz, küvüz, tülüğ yazım denildiğini,16 döşek ile, yaygı ve sergi şeklinde kulanılan dokumalara yazım adı verildiğini, ancak daha sonraları tülüğ yazım kelimesini bırakarak halı kelimesini kullandıkları belirtmektedir.17 Eski Mısır Türkleri ile, Kıpçak Türk kültür çevresinde ve hatta Orta Avrupa'daki Kuman Türklerinde, halı şeklinde söylenmekteydi.18 Selçuklular Dönemi'ne ait vakfiyelerde halıya bast-bastı denilmektedir.19 XIV. yy.'da yazılan Dede Korkut (Ata Korkut) Kitabı'nda ise halı anlamında kalı, kalıça ve khalıça kelimeleri kullanılmıştır.20 XIV. yy. metinlerinde kalı, 21 Osmanlı dönemi metinlerinde kalın, kalı, kaliçe, kalıça, haliçe, seccâde şeklinde kullanılmakta, daha büyük örneklerine kaliçe-i kebîr, küçüklerine de namazlık denilmektedir.22 Günümüzde ise halı şeklinde söylenmektedir.

Halı, Orta Asya'da hasır, keçe ve kilim gibi bir yaygı idi. Bu sebeple belki de başlangıçta, aynı ad ile anılan yaygılar ayrıntılara uğramıştır. Türkler Orta Asya'da halı ve kilimi aynı isimlerle adlandırıyor, halı ve kilim gibi yere serilen şeyler kiviz, kiwiz adını veriyorlardı. Mısır, Kuman, Kıpçak Türk kültür çevrelerinde kevüz, kövüz, küyüz gibi, yaygı anlamına anlayışına gelen eski Türk deyişleri de kullanılmaktaydı ve kaynaklarda bunlar halı anlayışı ile karşılanıyordu.23 Kırgız Türklerinde halı, kalı-kilem, yani halı-kilim şeklinde söyleniyordu.24

Bahaeddin Ögel'in dediği gibi, "Anadolu'da herhalde başlangıçta halı ve kilim, birbirlerinden açık olarak ayrılmıyordu. Afyon Emirdağ'da Bayat ve Yazılı civarlarında kilim için kügüz, Bursa'da bazı yerlerde kiyis dendiği görülmüştür. Yalova-Kadıçiftliği'nde kilim için küyüs" denmektedir.25 Bu da Orta

Asya'da Türklerin halı ve kilimi aynı anlamda kullandıklarını, Anadolu'da da başlangıçta benzer bir isimlendirme ile andıklarını, sonradan değişik adlar verildiğini göstermektedir.

XI. yy.'da Kaşgarlı Mahmud keçe ile yere serilen halı ve kilim gibi şeyleri kesin olarak ayırmıştır. O'na göre kidhiz "keçe" demektir. Kiviz, kiwiz ise " halı ve kilim gibi yere serilen yaygıların adıdır. Görülüyor ki bu iki deyiş, birbirlerine benzemelerine rağmen, aralarında anlayış bakımından açık bir ayrılık mevcuttur. Eski Anadolu kültürüne yakın olan eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde ise, bu deyişlerin gelişmeleri bakımından, bazı karışma ve karışıklık vardı. Küyüz ve kiyiz sözleri hem halı hem de keçe, bazen de diğer yaygı anlayışları ile karşılanıyordu. Aslında kiyiz, keçe manasına gelen kidhizin gelişmiş şekli idi. Nitekim, aynı kültür çevresinin mühim kaynaklarında kiyiz sözünü "keçe" ve kevüz, kewüz deyişini de, "yere yayılan şey" anlayışı ile karşılanmaktadır. Yine Kuman Türkleri "halı" için kövüz demekteydi. Bunun yanında, kali sözü de kullanılmaktaydı.26

Kaynaklar, halı ve kalı sözlerinin, Türklerin çeyiz anlayışına gelen kalın, kalıng gibi deyişlerinden türemiş olabileceğini kabul etmektedir.27 Ancak, Bahaeddin Ögel, halı ve kalı sözünün bugünkü Türkler arasında yaygın olduğunu, ancak daha önce, yaylacı veya yaylalarda oturan Türkler arasında kullanılmadığını, önceleri, kentli Türkler arasında, sonradan köyler ve yaylalarda da kullanıldığı görüşündedir. Hattâ, XIV. yy.'dan önceki kaynaklarda halı, kalı sözlerine rastlanmadığını, içinde en eski Türk ve Orta Asya geleneklerini toplayan Dede Korkut kitabında, seksen yerde ala kalı ipek döşemiş idi sözlerinin bulunmasına rağmen, kalı kelimesinin eski Türkler arasında yaygın olmadığı görüşündedir.28 Faruk Sümer ise, "Dede Korkut destanlarında, bazan Salur Kazan Bey'in, bazen de Bayındır Han'ın verdikleri toylar (şölen) dolayısı ile doksan yirde alakâlı ipek döşenmişti ve bing yerde ipek khaliçası döşenmişti sözlerinin, eski Oğuz Beylerinin halı kullandıklarını ifade etmese bile, Akkoyunlu Hükümdar ve Emirlerinin pek çok büyük-küçük halıya sahip olduklarını ve otağlarına, çadırlarına onları serdiklerini ve bu halıların ala renkte olduğunu, gösterir" diyerek, XIV-XV. yy.'da kalı kelimesinin beyler arasında da kullanıldığını söylemektedir.29

Türklerde halı, ilk çağlardan itibaren, yer sergisi, duvar örtüsü olarak kullanılmasının yanı sıra, hükümdarın başa geçmesi gibi, resmî törenlerde de, tören malzemesi olarak kullanılıyordu. Halı, Türklerde, bir bakıma, taht sayılmaktaydı. Kaynaklara göre, "…halı miladın ilk yıllarında, Chou devrinden beri, taht sayılıyordu. T'ai-ı'ye, rahip sıfatı ile kurban verilirken, Chou hükümdârı halı üstüne oturur idi. Çin'e, 385-556 arasında hâkim bulunan ve ekseri boylarının Türk olduğu bilinen Tabgaç Devleti'nde ve Kök-Türklerde de, hükümdâr seçilince, halı üzerinde havaya kaldırılırdı. Böylece, halı, Doğu Asya'da, Çinlilere "yabancı" sülalelerde aldığı merâsim unsuru vechesini, Kök-Türklerde de korumuşdu".30

XIV-XV. yy.'da Timurlular Dönemi'nde, minyatürlerden anlaşıldığı kadarıyla, hükümdar çadırlarında ve saray dışında, doğada yapılan eğlencelerde halı kullanılmaktaydı. XV-XVI. yy. Osmanlı hükümdarları ise çadırlarında halı ve kilimi süsleme malzemesi ve tahtın üzerine konulduğu bir yaygı olarak kullanmaktaydılar. Savaş vb. herhangi bir olayda, hükümdar otağı kurulduğunda, çadırın önüne halı seriliyor, hükümdar tahtı bu halı üzerine konuyordu. Hükümdar törenleri buradan

izliyor, elçileri burada kabul ediyordu. Bununla ilgili çok sayıda minyatür vardır. Hattâ, XVI. yy.'da sarayda, saray için, halı imâl edilmekteydi (Res.1).

Günümüzde Anadolu'da halı denildiğinde, sık dokumalı, kaliteli halı anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde kullanılan kalıça ve bugün Azerbaycan ve diğer Türk devletlerinde kullanılan, belki de Farsçadaki halçadan dilimize geçen halıça ile, İran'da kullanılan halça kelimesi yine halı anlamında kullanılmaktadır. Ancak, halk arasında kaba dokunmuş halılara halıça-halça denilmektedir, bu konuda Sadık Tural'ın görüşlerini paylaşıyoruz. Tural bu konuda şöyle yazar:

"Türk soylu halkların, çadır/boz üy, dokuma ve keçeden yaptıkları evlerinin dışında ve içinde halı, kilim, keçe kullandıklarını, kalı (g)'ın (halı) kalıcı bir malzeme olduğunu" ve "Kalı (g) kelimesinin, halı dokumayı ifade ettiğini ancak dokunan ürünün, malzemesine göre, iki ayrı anlama geldiğini" söylemektedir. Sayın Tural'a göre, "kalı (g), ipek gibi kıymetli bir malzemeyle dokunmuş, ayrı bir dikkat, gayret ve özen gösteren, kalıcı olan dokumayı (halı) işaret etmektedir. İpekten dokunmayan kalı (g) ise, kalı (g) ve kalıça" şeklinde iki ayrı örnek göstermektedir. Yine, Sayın Tural'a göre "Türkçedeki, " … + ça/+ çe eki "gibi, göre, tarafından, ile, birlikte, olarak, kadar" türünden işlevleri karşılayan isme gelen bir ektir; kelime sonundaki +g ise kapıg, sarıg kelimelerindeki düşen (düşme eğilimli) g'dir. Değer verilen yün veya tiftik yahut pamuklu veyahut ipek halı/kalı yanında, bunlardan hem işçilik, hem motif, hem ölçüler, hem de işlev bakımından daha az değerli sayılan dokuma ve ilmeklemeli (düğümleme) yaygı aracına kalıça/halı-ça denilmekte" olduğunu ileri sürmekte ve bunu Türk Dünyası ve Anadolu'dan verdiği örneklerle desteklemektedir: "Hem Korkut Ata hem de diğer tarihi metinlerde üç türden çadır, otağ, üy yapılıyor: 1-Bey veya Kağan temsilcisi yahut Kağan otağı (merasimlik); 2-Günlük yaşayış meskeni; 3-Boz üy veya bark adı verilen, kiler, malzeme deposu gibi işlev gören, keçe yahut kalitesi çok düşük halı kilimden kurulan evler (bark kelimesinin bu kullanımı hem Taldıkurgan/Kazakistan; hem Yozgat Akdağmadeni/Türkiye). Başkaca deliller bularak kalı (g) ile kalı (g) ça arasındaki fark ve adlandırma ayrılığı reddedilemez hale getirilmelidir.

Bu noktada, 15. yüzyıldan sonra Farsçanın etkisinin günlük dilimize yerleştiği, eğitim ve edebiyat dilimize neredeyse hakim olduğu bir dönemde yazıya geçirilen Dede Korkut metinlerinde bile, "ipek halça" dendiği ileri sürülecektir. + ça/+ çe eki Farsçada küçültme eki işlevindedir; Halbuki Farslar her türlü işlev ve ölçülü, her türlü kalitedeki bu türden eserlere "halça" derler. Farslar, Türkleri ve Türkçeyi hatırlattığı için-muhtemelen Türkçe olduğunu bildiklerinden dolayı-halı veya halça kelimesini değil, ferş veya fereş kelimesini kullanıyorlar. Fereş/Ferş kelimeleri dokumalı, düğümlü ve çeşitli boylarda olan (seccâde hariç), duvarda veya yerde kullanılan ürünlerin adıdır.

Diğer taraftan ilme, oy ve yurt kelimelerinin Fars dilinde bugün de Türkçe olarak kullanılması kalığ+ça kelimesini ödünçleme yoluyla Türkçeden aldıklarını gösteren başka bir delildir. Korkut Ata'daki ifadeyle tamamlıyalım; "Toksan yirde ala kalı ipek döşenmiş idi".31

Günümüzde, Anadolu'da, halk arasında, kalın ve halı düğün ve evlenme için eş anlamlı kullanılmakta, her ikisi de çeyiz anlamına gelmektedir. Çeyiz içinde halı vardır ve içinde halının da

bulunduğu eşyaların hepsine birden kalın denilmektedir. Eşyaların, özellikle Batı Anadolu Bölgesi'nde, Çanakkale, Balıkesir, İzmir, Bergama çevresinde, düğün öncesinde yeni eve serilmeden evvel, toplu halde, dışarıda teşhir edilmesine sepi denilmektedir. Sepi, aynı zamanda, çeyiz ve kalın anlamını da karşılamaktadır.

Farsçadan geldiği söylenirse de, Kilim Türkçe bir kelimedir. Farsçada aynı anlama gelen gelim, kelim kelimelerinin Türkçeden alındığı kabul edilmektedir. Tüm Slav dilleriyle, Ukrayna ve Güney Rusya dillerine Türkçeden geçmiştir. Ukraynacada kylim, Polonya dilinde, Bulgarca ve Sırpçada kilim, Romencede chilim şeklinde söylenmektedir. Yine, kilim kelimesinin "Farsça ve Türkçe yazılmış eski metinlerde yere serilen yaygı ve derviş cübbesi anlamına geldiği, bazı eski Türkçe metinlerde de saçaklı kilim kelimesine rastlandığı, asıl bu terimin bugün bizim anladığımız kilim kelimesinin karşılığı olduğu" belirtilmektedir.32 Kuman Türkleri, kilim sözünü halı karşılığında kullanmaktaydılar.33 Kaynaklar kilim kelimesinin, Kaşgarlı Mahmud'un XI. yy.'da yazdığı Divanü Lûgati't-Türk'te iki ayrı anlamda kullanıldığını ve halı, kilim, keçe, döşek gibi yere serilen eşyalara da kıviz, kiwiz, küvüz denildiğini, XIX. yy. metinlerinde de kelimenin kilim şeklinde söylendiğini belirtmektedirler.34

Bugün, Asya'da yaşayan Türkler, bilhassa Kırgızlar, kilem sözünü tek başına değil, kalı-kilem terimi ile birlikte söylemektedirler. Kalı-halı terimi kilimi, Kilem ise "çok iyi türden halıyı" karşılamaktadır.35

Türkler Orta Asya'da, XI. yy.'da yün, pamuk ve ipekten kumaş da dokuyorlardı. Pamuk-yün karışımlı kumaşlara yatuk denmekteydi. Yimek boyu mensuplarının giydikleri, diğer Türk boylarının örtü yaptıkları pamuklu bir dokumaya çek deniyordu. Kıpçaklar, bir çeşit çizgili ve nakışlı kumaştan yağmurluk yapıyorlardı. Divanü Lûgati't-Türk'te, henüz eğrilmemiş ham ipekten, ipek iplik yumağından ve ipek kumaşın dokunmasından bahsedilmesi Türklerde XI. yy.'da ipekli kumaş da yapıldığına işaret etmektedir.36

Türk Halı ve Düz Dokuma

Yaygılarının Kaynakları

Türk halı sanatı ile ilgili kaynaklara göre, düğümlü halı Asya'da Türklerin yaşadığı, özellikle, yoğun olarak bulundukları Ötüken Bölgesi'nde ortaya çıkmış ve buradan dünyaya yayılmıştır. Türklerin, aynı çağlarda keçe ve kilim sanatı hakkında bilgilerinin bulunduğunu, ev ve çadırlarını keçe ve düz dokuma yaygılarla (kilim, cicim, zili, sumak) süslediğini yine kaynaklaradan öğrenmekteyiz.

Araştırmacılara göre, Orta Asya Türk Halı Sanatı hakkında ilk önemli buluntu, Rus arkeolog C. İ. Rudenko tarafından, 1947-49 yılları arasında, Sibirya'da Altay Dağları eteklerinde, V. Pazırık Kurganı'nda (oda mezar) çıkartılan ve günümüzde Pazırık Halısı diye bilinen halıdır. Halı, Kurgan'ın içine su dolup buzullaşması sonucu, günümüze kadar sağlam bir halde gelmiştir. Bugün Leningrad Ermitaj Müzesi'ndedir. Cam çerçeve içinde, bulunduğu hâliyle sergilenmektedir.37 Kimi kaynaklarda M.Ö. III-II, kimilerinde de V-III. yy.'da, Asya Hunları tarafından dokunduğu kabul edilen halının38

bulunduğu kurgan içinde, koşum takımlarında ve ağaç üzerine Göktürk yazısı ile yazılmış Türkçe kelimelerin okunması, halının Hun Türkleri ile bağlantısına işaret etmektedir.39

Pazırık halısı dünyanın en erken tarihli düğümlü dokumasıdır. Yaklaşık 189x200 cm. boyutlarındadır. Yün malzemeyle ve Türk düğüm tekniğiyle (Gördes düğümü) dokunmuştur. Kaynaklara göre, halının 1 dm2' sinde (10x10 cm.) 3600 düğüm vardır. Devrine göre şaşırtıcı bir kaliteye sahiptir. Kırmızı zemin üzerine beyaz, sarı ve mavi renklerle dokunmuştur. Yanyana ikisi dar, ikisi geniş dört bordür ile çevrilidir. Orta alan 24 eşit kareye bölünmüştür. Birinci dar bordürde, kareler içine yerleştirilmiş, yanyana dizilmiş, grifon tipi mitolojik, hayvan figürleriyle süslüdür. İkinci dar bordür haçvari desenlerle doldurulmuştur. Birinci geniş bordürde arka arkaya dizilmiş süvari figürleri yer alır. Bu figürlerin altında, eğer halısı görülür. Muhtemelen Pazırık halısı da böyle bir eğer halısıdır. Figürlerden birinde ayak görülürken, ikincisinde ayak yer almaz. Bu şekilde figürler dizilerek devam eder. İkinci geniş bordürde ise, arka arkaya dizilmiş geyik figürleri mevcuttur. Orta alanda ise, içleri bitki motifleriyle doldurulmuş 24 eşit kare yer alır (Res. 2-3).

Pazırık halısının ardından, Türk halı sanatı açısından, Doğu Türkistan'da ele geçen halılara kadar, uzun bir zaman boşluğu görülür. Sir Aurel Stein tarafından, Pazırık halısının bulunmasından 45 yıl önce, 1906-1908 yıllarında, Doğu Türkistan'da, Lou-lan kuyu mezarında ve Lop-nor'da bir Budha tapınağında (stupa) yapılan kazılarda, halı parçaları bulunmuştur.40 M.S. 3-6. yy.lara tarihlenen bu halılar bugün Hindistan'da Yeni Delhi ve Londra'da British Museum'da sergilenmektedir. Tamamen yünden dokunan bu halılar, tek düğümlüdür. Renklerinde mavi, kırmızı, yeşil, sarı, kahverengi ve bunların tonları hakimdir. Geometrik karakterli, eşkenardörtgen, dikey ve yatay zikzak şekilli desenlerle süslenmiştir.

1913 yılında, Turfan Bölgesi'nde, A. Von Le Coq tarafından Kuça/Koço şehri yakınlarındaki Kızıl'da bir tapınağın odasında halı parçası bulunmuştur. Göktürkler Dönemi'ne ait bu halılar M.S. 5-6 yy.'dan kalmadır. Bugün Berlin İslâm Sanatı Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu halı yün malzemeyle ve alternatif çözgüler üzerine, düğümlenerek dokunmuştur. Süslemelerinde geometrik desenlerin yanı sıra ejder figürü de görülür.41

Kaynakların ifadesine göre halı, Türk sülale ve devletlerinde, sadece bir örtü veya süsleme malzemesi değil, bir taht örtüsü olarak da kullanılmıştır. Bu nedenle de, VII-VIII. yy.'larda da halı dokunmaktaydı. Türkistan, Oğuzelleri, Anadolu, Buhara, Uygurlar ve Hazarlardaki tüm Türk ülkelerinde halı dokunmuştur.42 "Çin kaynaklarından, VII. yy.'da Hoten şehrinde halı dokunduğunu öğreniyoruz.43 "Doğu Türkistan'da keçe halılar da dokunmaktaydı.44 Orhun Bölgesi'ndeki Uygur Kağanlarının Çin imparatorlarına gönderdikleri yaygılar da bu türden dokumalardı. Doğu Türkistan'da, Uygurlar Devri'nde (VIII-IX. yy.'larda) da halı dokunduğu bilinmektedir".45

Göktürk Devri'nden bir Çin masalında, Göktürklerin veya Kanglı boylarının, şölen sırasında, çayırlara yün halılar serdikleri anlatılmaktadır.46 Yine, kaynakların ifadesine göre, "miladi ilk asırlarda, bugünkü Doğu Çin'in batısındaki, şimdiki Kan-su vilayetinde bulunan ve eski adı Ho-hsi olan, Türkler

arasında, Gesi-Gecsi diye söylenen P'ing-liang şehri Göktürklerin önemli bir kültür çevresi idi. P'ing-liang, İç Asya'da bilinen bir halı merkezine yakın idi. Gesi'nin (P'ing-liang) doğu komşusu bir ilde, Çinlilerin T'u-yü-hun dediği ve Türk oldukları sanılan bir kavim halı dokumakta ve hem doğuya hem batıya satmakta idi".47 Yine, Göktürk, Kanglı ve Uygur Kağanlıkları Devri'nde (745-911), Doğu Türkistan'da, Uygurların eski başkenti Koço bölgesi bir kilim ve halı üretim merkeziydi.48 E. Esin, " … düğümlü halı ve kilim kalıntılarının çoğu, Uygur harfleri ile Türkçe yazıların bulunduğu ev ve han harabelerinden çıkmıştır. Bey ve hatun resimlerinde de halılar tasvir edilmiştir. A. Von Gabain Uygurlularda bodhimandala (mürâkebe için çizilen ve mabûdun sarayını veya kâinâtı temsil eden şekil) olarak kullanılan küçük halılar bulunduğunu tespit etmiştir. Bu müşâhede, Türk halılarının eski motiflerinden bazısının temsîlî manâları bakımından çok ehemniyetlidir. Uygurlarda, ayrıca büyük halılar da vardı. Bunlar, büyük çapta ve sade motifleri ile dikkati çeker. Le Coq bu halıların motiflerinde de temsili manalar aramıştır" diye yazar.49

Yine, kaynakların ifadesine göre, "VIII. yy.'ın ilk çeyreğinde, Mâveraünnehir bölgesinde, Buhara'da güzel halılar dokunmaktaydı. Buhara, İslâmî devirde, halıcılık alanındaki bu şöhretini X. yy.'a kadar sürdürmüştür. Bu asrın coğrafyacıları Buhara'nın beğenilen malları arasında halı (bişat), seccâde (musallâ-yi namâz) ile, diğer yaygılarını zikretmektedir".50 Mâveraünnehir bölgesinde Çağâniyan'a bağlı Darzenli Kasabası'nda, Aran (Karabağ) ve Doğu Anadolu'da halı dokunmaktaydı.51 XIII-XI. yy.'da, Doğu Türkistan'da, Uygurlular Devri'nde halı dokunduğu, 52 Koço yakınındaki bir Uygur Budist tapınağındaki, IX-XII. yy.'larda yapılmış duvar resimlerinde, düğümlü halı üzerinde Uygur hatunlarının resimlerinin yer aldığı söylenmektedir. Yine kaynakların ifadesine göre, aynı çağlarda, Bargari (Van-Özalp), Arcij (Erciş), Ahlat, Nahçıvan, Bitlis ve Khoy nüfusça kalabalık, önemli, gelişmiş ticaret şehirleriydi. Buralarda, kaliteli zili dokumalar yapılmaktaydı.53

Çin kaynaklarından, Türkistan ve Hazar Denizi'nin batısındaki Oğuz Ellerinde halı dokunduğunu, Oğuzlar/Türkmenlerin İslâmiyet'ten önce 51-428'deki Arşaklılar çağı ve sonrasında, halı dokuduklarını ve törenlerde halı kullandıklarını, Dede Korkut Oğuznameleriden öğreniyoruz:54 XIV. yy.'da Oğuzların Azerbaycan Türkçesi ile yazıya geçen ve boy veya oğuzname adı verilen 12 tarih destanını konu alan Dede Korkut (Korkut Ata) kitabında, halı ve diğer dokumalardan söz edilmektedir. Sözgelimi, "… Amıt suyu (Diyarbakır'dan geçen Dicle Nehri) ile Kraçug'un (Tiflis'in kuzeyindeki Kazbek Dağı bölgesi) Hakimi Salur Kazan Bek, Sürmelü'de (kışlak başkenti Iğdır ili) yaptığı toplantı sırasında gelen Oğuz Beyleri için, çimenler üzerine, doksan yerde ipek ala kalı (al-kırmızı-halı) döşetmişti (II. boy).

Eski Beyazıt Kalesi Beyi (Doğu Beyazıt'ta Sarp Dağı eteğinde) Büre Bey, oğlu Bamsı Beyrek, Pasın bölgesinde (Erzurum-Kars arası) avlanıyordu. Bu sırada babası, bu oğlu için İstanbul'dan ısmarladığı armağanları getiren bezirgânlarının gelişini ve oğlunun kahramanlık gösterdiği müjdesini duyunca, onları karşılamak için yere ipek kalıçalar (ipek halılar) yaymış idi (III. boy).

Oğuz Ellerinden Kan Turalı adlı bir yiğit, Turabozan (Trabzon) Beyi'nin kızını istemeye giderken onu saygı ile karşılamaya gelenler, Kan Turalı için konak yerinde Ak çadır dikip, ala kalı (kırmızı halı) döşediler (VI. boy).

Hanlar-Hanı Bayındır Han, İç Oğuz ve Taş Oğuz Beylerini, yıllık toplantıya ve toy denilen şölene çağırdığında, otaklar kurdurmuştu; bin yerde ipek kalıçalar döşetmişti (I, III, VII. Boylar).

Birgün (yine) Hanlar-Hanı Bayındır Han, Oğuz Beylerini toplamış bulunduğu sırada, Tokuz-Tümen Gürcistan'dan yıllık haraç gelmişti. Bu haraç az görüldüğü için onu, Berde'de, Gence'de (Azerbaycan'ın Karabağ merkezi) yerleşip hudut bekçiliği yapacak, gönüllü bir kahramana bağışladı. Bu toplantıda da, otaklar dikilmiş, bin yerde, ipek kalıçalar döşenmiş idi (IX. boy).

Oğuzlar zamanında, bir gün, kalın, Oğuz beyi, Kan-Apkaz ung (Abaza ve Gürcistan ülkelerinin) karımı (hasımı) olan beyler-beyi Salur-Kazan Bey, Sürmelü'de (Kars'ın Iğdır kesimindeki Kışlak merkezi) otağlarını diktirmiş ve toplantıya gelen Oğuz Beyleri için, doksan yerde, ipek kalıça döşetmişti (XI. boy/Vatikan yazması, IV. Boy).

Türk halılarının önemli bir buluntusu da Abbasiler Dönemi'nden kaldığı kabul edilen halılardır. Abbasiler Çağı'nda başkent Samarra, 838-883 yıllarında, halife Memun Devri'nde, Türk askerleri ve Türklerin yaşadığı bir merkez haline gelmiştir. Bir Arap şehrinden çok Türk şehri görünümünü alan şehir Türk-İslâm sanatı geleneklerinin şekillendiği merkez hâlini almıştır. Bu şekilde, Türk halı dokuma geleneği İslâm dünyasına taşınmıştır: 1935-36 yıllarında, Fustat'ta (eski Kahire) C. J. Lamm tarafından yapılan kazılar sonrasında, Abbasiler Devri'nden kaldığı kabul edilen halı parçaları bulunmuştur. Bunlardan Kahire Arap Müzesi'nde bulunan kûfî yazılı iki parçadan biri H. 202 (M. 817/18) tarihlidir.55

Fustat'ta bulunan halılardan iki tanesi yine IX. yy.'a tarihlenmektedir. İsveç Gotheburg Röhss Müzesi'ne götürülen örneklerden ilki 30,5x13 cm. boyutlarındadır. Halıda kırmızı, kahverengi, mavi ve beyaz renkler hakimdir. Zemini kaydırılmış eksenler halinde sıralanan, altıgenlerden meydana gelen bir kompozisyon göstermektedir. Stockholm Milli Müzesi'ne (National Museum) götürülen ikinci örnek ise yaklaşık 29x32 cm. boyutlarındadır. Kırmızı, deve tüyü rengine yakın kahverengi, mavi, yeşil ve beyaz renklerle süslüdür. Desenlerinde, çok iyi seçilmemekle beraber, iç içe girmiş eşkenardörtgenler görülür. Her iki halı da, tek çözgü üzerine düğüm tekniğiyle dokunmuştur.56 Her iki halı da, muhtemelen, Türkler tarafından Samarra'da dokunmuş ya da Türkler tarafından Asya'da dokunup Samarra'ya getirilmiştir (Res. 4).

Türk Halı Sanatı tarihinde, önemli buluntulardan birisi de Eski Kahire'de (Fustat) ortaya çıkartılan halılardır. C. J. Lamm tarafından bulunan bu halıların 100 kadar parçadan meydana geldiği bilinmektedir. Bunlardan sadece 29 tanesi Lamm tarafından İsveç'e götürülüp, resim ve desenleriyle birlikte yayınlanmıştır. İçlerinde Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi halıları da mevcuttur. Bunlardan büyük bir bölümü o dönemlerde Atina Benaki ve İsveç Stockholm Milli Müzesi'ne

kaldırılmış, ilginç bulunan örneklerin bir kısmı da New York Metropolitan Müzesi'ne götürülmüştür. Atina'ya götürülen örnekler sonradan kaybolmuştur. Bu halıların desenlerini ancak çizimlerinden tanımaktayız. Büyük Selçuklular Dönemi'ne ait olan örnekleri kırmızı, kahverengi, koyu mavi, zeytin yeşili renklerle karakteristiktir. Tek düğüm tekniğiyle, yünden dokunmuştur. Desenleri geometrik karakterlidir.57 Metropolitan Müzesi'ne götürülen örneklerin koyu mavi zemin üzerine, sarı kûfî harflerin, Abbasi parçalarından daha gelişmiş bir teknik gösterdiği söylenmektedir. Ayrıca, bu halıların, belki de, Abbasilerin dağılmasından sonra kurulan Ahşitler veya Tulunlular devirlerinde dokunabilecekleri ifade edilmektedir. Kaynaklarda, özellikle, Tulunluların Mısır, Suriye ve Adana'ya hakim oldukları dönemlerde, Humeravehy zamanında, halıcılık açısından doruğa ulaştıkları, halıların da bu dönemde dokunabilecekleri söylenmektedir.58

Büyük Selçuklu Dönemi'nden günümüze halı gelememiştir. XIII. yüzyılda, Suriye, İran, Irak, Anadolu gibi çok geniş bir coğrafyaya yayılan Büyük Selçukluların mimarî alanda çok büyük eserler vermelerine rağmen, halı ve düz dokuma yagıları ne yazık ki, günümüze kadar gelememiştir. Kaynaklar bunun nedenini Moğolların Türk ülkelerini fethettikleri dönemlerde, mimarîye göre daha dayanıksız olan halı, minyatür ve tekstil ürünlerinin yağmalanmasına bağlamaktadır.59 Ancak, bu dönemden günümüze gelen Makamat Minyatürlerinde halı resimleri görülmektedir. Söz gelimi, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi Kitaplığı, 2916 numarada kayıtlı bulunan, Makamat Minyatürü'nde, kadının oturduğu tahtın altındaki halı tasviri bu dönemde halı dokunduğunu göstermektedir. Buradaki halı resmi, özellikle, zeminin geometrik kompozisyonlara bölünüşü ve motiflerin sonsuzluk prensibi içinde yayılışı bakımından, Anadolu Selçuklu halılarıyla büyük bir benzerlik göstermektedir (Res. 5).

Türk halı sanatı, Türklerin 1071 yılında Anadolu'yu fethetmesiyle birlikte, gelişimini Anadolu'da sürdürmüştür: Anadolu-Türk halı sanatının temeli Orta Asya Türk halı sanatına dayanır. Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya geldiklerinde halı geleneğini de beraberlerinde getirmişlerdir. Özellikle Arap seyyahlarından, 1274 yıllarında ölen İbn Said, Kitâb bast u'larz fi'ttül ve'l arz isimli eserinde, Bizans'a ait Batı Anadolu'dan söz ettikten sonra, şu bilgileri vermektedir: "Bu bölgenin batısında Türkmen Dağları ve Türkmen ülkesi bulunur. Türkmenler Türk soyundan büyük bir kavim olup Selçuklular devrinde Rûm ülkesini feth etmişlerdir. Bunlar sık sık kıyılara kadar giderek akınlarda bulunurlar, tutsak aldıkları çocukları İslâm tüccarlarına satarlar. Türkmen halılarını (el busut-Turkmâniyye) dokuyan bu Türkmenlerdir. Bu halılar bütün ülkelere satılır (el-meclûbetü ile'l-bilâd). Antalya'nın kuzeyinde Togûla (Tonguzlu?-Denizli) Dağları vardır. Bu dağlarda kendilerine Uç denilen Türkmenler yaşar. Bu Türkmenlerin 200.000 çadırı olduğu söylenir"60

İbn Said, Aksaray ile ilgili bilgiler verirken, "bu şehirde güzel yün halılar (el-busutu'l mullâh) imal edildiğini" bildirir.61 1271-72 yıllarında Anadolu'dan geçtiği bilinen Marko Polo'nun söylediklerinde göre, "dünyanın en güzel halıları Anadolu'da dokunmaktaydı".62 Bu dokuma merkezleri arasında Konya, Kayseri, Kırşehir, Aksaray gibi şehirlerin adı geçmektedir. Yine, XIV. yy. başlarında Anadolu'yu gezen, İbn Batuta verdiği bilgilerde, Aksaray'ı mamur bir şehir şeklinde zikredip,

Anadolu'nun en güzel ve en muhteşem şehirlerinden biri şeklinde vasıflandırır ve " … bu şehirde kendi adıyla (Aksaray) anılan koyun yünüyle halılar dokunur. Bu halıların hiçbir ülkede eşi benzeri yoktur. Bu sebeple bu halılar Suriye (eş-Şam), Irak, Mısır, Hindistan, Çin ve Türk ülkelerine sevk olur" der.63 Fustat'ta Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nden kalma, son yıllarda da Hindistan'da Selçuklu Dönemi halılarının bulunması bunu doğrulamaktadır.64 Yine kaynaklar, İbn Batuta'nın XIV. yy. başında, "… Lâdik'te çok güzel halıların yanısıra, bordürleri altın tellerle dokunmuş, çok dayanıklı ve kaliteli pamuklu kumaşların bulunduğunu yazdığını" nakletmektedir.65 Bu da, Selçuklular Dönemi'nde, halı dokunan yerlerde, aynı zamanda, kumaş da dokunduğuna işaret etmektedir.

Anadolu Selçuklu Dönemi'nden kalma bildiğimiz 22 tane halı mevcuttur. Selçuklu halılarından ilk sekiz örnek Konya Alaeddin Camii'nde bulunmuştur. Bugün İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan bu halılar 1905 yılında, Alman konsolosluğunda görevli Danimarkalı Loytdved'in delaleti ile, İsveçli F.R. Martin tarafından keşfedilmiştir. F. R. Martin bu halıları yayınlamadan, halıların resimlerini Loytdved'den temin eden Fredrich Sarre, halıları görmeden, bunlardan üç tanesini yayınlamıştır. F. R. Martin ise bunları, 1908 yılında, birincisi metin, ikincisi resimlerden meydana gelen iki cilt halinde yayınlamıştır.66 Fustat'ta bulunan halılardan yedi tanesinin de Selçuklu halısı olduğu kabul edilmiştir.67 Daha sonra R. M. Riestahl tarafından,68 1930 yılında, Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde üç halı daha bulunmuştur. Son yıllarda, Tibet'te dört halı daha keşfedilmiştir.69 Bu halılara dayanarak Anadolu Selçuklu halı sanatı hakkında fikir edinmekteyiz.

İstanbul Türk İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan Selçuklu halıları birbirine benzemektedir. Renklerinde kırmızı, kahverengi, mavi, lacivert, yeşil ve beyaz renkler hakimdir. Desenlerinde, kenar bordürde, dar sular üzerinde, bugün, özellikle Çanakkale yöresinde, halkın kilit dediği, kûfi yazıya benzer desenler, geniş kenar üzerinde, birbirine geçmeli sekizgen yıldızlardan meydana gelen kompozisyonlar, geometrik bezemeler ve kûfi yazıya benzer süslemeler (meşk) yer alır. Zeminde ise, eşkenardörtgen, sekizgen karakterli ve günümüzde halkın yılan veya kuş diye isimlendirdiği, çengel şekilli bezemeler, elibelinde motifleri bulunur.

Tüm bu desenler her halıda farklı yerlerde işlenir ve Türk halılarına özgü, sonsuzluk prensibi içinde işlenir. Desenler hiç bitmeyecekmiş gibi görünen bir karaktere sahiptir. Mevcut örneklerde çözgü ipleri kırmızı renklidir. Türk düğüm tekniğiyle, doğal boyalar ve bitkilerden elde edilen boyalarla renklendirilmiştir. İçlerinde beş-altı metre uzunluğunda, 15 m2 büyüklüğünde örnekler mevcuttur.70 Kaynaklar, halıların, muhtemelen, cami için dokutturulduğunu, II. Alaeddin Keykubad zamanında, caminin genişletilmesinden sonra, 1221-1250 yıllarında, camiye vakfedildiğini, 71 hattâ, bunların cami için özel dokutturulduğundan, üzerlerinde figür bulunmadığını kabul etmektedir.72

Son yıllarda, Oktay Aslanapa tarafından, Selçuklu Dönemi'nden kaldığı kabul edilen, hayvan figürlü dört halı tanıtılmıştır: Tibet'te bulunan ve sayıları 12'yi bulan bu örneklerden, özellikle hayvan figürleriyle süslü dört halının, sipariş üzerine Anadolu'da dokunduğu ve Tibet'e götürüldüğü tahmin edilmektedir. Bulundukları yer nedeniyle, Tibet grubu diye adlandırılan bu halılar yünlerinin cinsi, renk ve teknik açıdan diğer Anadolu Selçuklu halıları ile benzerlikler göstermektedir. Teknik analizlerinden

bunların 12. ve 13. yy.'dan kaldığı anlaşılmaktadır. Halılar, bulundukları yer ve koleksiyonerlerin ismiyle Cagan halısı, Kirchheim Koleksiyonu halısı, Bruşettine Koleksiyonu halısı, Eskenazi/Orient Stars halısı ve Çehre halısı şeklinde adlandırılmaktadır. Tüm örneklerde halı zemini dört eşit kare veya dikdörtgen şemaya bölünüp, bunlardan her birine, iç içe yerleştirilmiş, hayvan figürleri işlenmiştir. Bu halıların keşfedildiği 1990 yıllarına kadar, hayvan figürlü örneği bilinmeyen Selçuklu halılarında da hayvan figürlerinin dokunduğu ve bu desenle süslü Selçuklu halılarının Beylikler Dönemi hayvan figürlü halılarına öncülük ettiği gerçeği ortaya çıkmıştır.73

Değerlendirme ve Sonuç

Günümüz Anadolu-Türk halı ve düz dokuma yaygılarının kaynağı Orta Asya Türk dokuma geleneğine dayanmaktadır. Bugün de Anadolu'da halıya kalın denilmektedir. Kalın, düğün öncesinde kız ve oğlan evi tarafından alınan eşyaların tamamına verilen isimdir. Halk arasında çeyiz de denilen bu eşyalar arasında mutlaka bir ya da birkaç tane halı yer alır. Dokuma yapmasını bilenler kendileri için halı dokudukları gibi, kayınpeder, kayınvalide, görümce gibi yakın akrabalar için de, düğüne davet etmek amacıyla, okuntu adı verilen, halı veya düz dokuma yaygı, tercihen namazlık halısı veya namazlık kilimi (namazlağı) dokurlar.

Selçuklu ve Osmanlı halıları ile günümüzde dokunan Anadolu halıların motif düzeni Ortasya Türk halılarının zemin şemasına benzemektedir: Pazırık halısında görülen, zeminin 24 eşit kareye bölünmesi geleneği, Orta Asya'da dokunan keçelerde bile karşımıza çıkan bir şema göstermektedir. Selçuklu Dönemi Anadolu halılarında zeminin karelere ayrılması veya desenlerin, güneş ışınları gibi dağılması, kare veya eşkenar dörtgen şekilli geometrik kompozisyonlar içine yerleştirilmesi Büyük Selçuklu halılarının zemin şemasına benzemektedir. Aynı şema Abbasi halılarında da görülür. Beylikler Dönemi'nde gördüğümüz halı zeminin iki veya daha çok kareye bölünüp, her bir kare içine hayvan ya da bitki motifi işlenmesi Pazırık halısında görülen geometrik düzene dayanmaktadır.

Osmanlı dönemi halı ve düz dokuma yaygılarında gördüğümüz, çengelli halılar ya da Geometrik Desenli Anadolu Halı ve Düz Dokuma Yaygıları adını verdiğimiz dokumalar şema açısından Pazırık'tan başlayarak, Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde gördüğümüz, zeminin geometrik şemalara ayrılması geleneğinin devamıdır. Yabancı kaynaklar her ne kadar bu tür halılara Memling Halısı, Crevelli Halısı gibi isimler verseler de, bu tür desenlerle süslü halı ve düz dokuma yaygılar, Orta Asya'dan başlayarak Osmanlılara kadar uzanan dokumaların geleneği sonucu ortaya çıkmıştır. Çünkü aynı desenler düz dokuma yaygılar üzerinde de görülür ve bu tür göbeklerle süslü kilimlere toplu kilim, farda kilim vb. isimler verilir.

Günümüz Anadolu halı ve düz dokuma yaygılarında da Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi halı ve düz dokuma yaygılarından devralınan dokuma geleneği sürmektedir: Bugün Anadolu'da halı ve diğer düz dokuma yaygıların genel motif anlayışı zeminin kare, eşkenardörtgen veya dikdörtgen şeklinde bölünmesi esasına dayanır. Halı veya düz dokumanın zemini, geometrik şemalara bölünür.

Bunlardan her birinin içi halk arasında göbek, top, göl, sofra gibi ismilerle anılan geometrik şekilli desenlerle doldurulur. Bazen bunların içini şematize edilmiş hayvan ve bitki desenleri de süsleyebilir.

Sonuç olarak, bugün Anadolu'da dokunan halı ve düz dokuma yaygılar Orta Asya Türk halı ve düz dokuma yaygıların geleneğini sürdürmektedir. Bu gelenek Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları yoluyla Anadolu'ya taşınmıştır. Beylikler ve Osmanlılar sayesinde de bugüne kadar ulaşmıştır.

1 B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, C. III, Ankara 1978, s. 160; R. Genç, " Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri", Arış, Y. 1, S. 3, Aralık 1997, s. 16.

2 B. Ögel, a.g.e., s. 167.

3 B. Ögel, a.g.e., s. 151.

4 R. Genç, a.g.e., s. 14.

5 B. Ögel, a.g.e., s. 151.

6 R. Genç, a.g.e., s. 14.

7 R. Genç, a.g.e., s. 14-16.

8 B. Ögel, a.g.e. s. 181-182.

9 R. Genç, a.g.e., s. 8, 10; R. Genç, "Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri", Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, 27-31 Mayıs 1996 Kayseri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 131.

10 R. Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri, Arış, s. 10.

11 R. Genç, a.g.e., s. 10.

12 R. Genç, a.g.e., s. 10-12.

13 R. Genç, a.g.e., s. 8-9.

14 R. Genç, a.g.e., s. 8-16; R. "Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri", Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, s. 132.

15 Naima Tarihi, C. VI, (kenarlı baskı), s. 405.

16 B. Ögel, a.g.e., s. 161-171; L. Ràsonyi, ”Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei”, Türk Kültürü, Y. IX, S. 103, Mayıs 1971, s. 622; R. Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri, Arış, s. 10., s. 12.

17 R. Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri, Arış, s. 10, s. 8, 12. Sayın, R. Genç. a.g.e., s. 12, dip not: 36'da, “Döşek adı, döşemek kelimesinden gelmektedir. XI. yy.'da Türkler, içinde yatıp uyudukları, şeylere de döşek diyorlardı. Yatak ise, yatılan yer anlamını ifade ediyordu. Ancak, zamanla yatak sözü döşekin yerini almış ve bu anlamda döşek çok daha az kullanılır olmuştur. Ancak, ifade etmeye çalıştığımız gibi döşemek fiili XI. yy. 'da evlerin tabanlarına veya duvarlarına halı, kilim, keçe, renkli çarşaf vb. sererek yahut gererek donatıp, süslemek anlamını da ifade ediyor ve bu manada döşek bazen de mefruşat demek oluyordu. Ayrıca döşek, yastık vb. gibi şeylerle birlikte, konfor malzemesi olarak da kullanılıyordu” diye yazmaktadır.

18 B. Ögel, a.g.e., s. 147.

19 O. Turan, ”Selçuklu Devri Vakfiyeleri-III, Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”, Belleten, C. 12, S. 45-48, 1942, s. 157.

20 F. Kırzıoğlu, “Dede-Korkut Oğuznameleri Coğrafyası ve Düşünceler”, Birinci Millî Türkoloji Kongresi Tebliğleri, İstanbul, 1980, s. 275-280.

21 B. Ögel, a.g.e., s. 147.

22 İ. Ateş, “Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar”, Vakıflar Dergisi, C. XV, Ankara 1982, s. 59; Ş. Yaltkaya, “Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi”, Vakıflar Dergisi, S. II, Ankara, 1942, s. 83; İ. H. Uzunçarşılı, Niğde'de Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi”, Vakıflar Dergisi, S. II, 1942, s. 60; Ö. L. Barkan-İ. H. Ayverdi, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli, İstanbul, 1970, s. 205.

23 B. Ögel, a.g.e., s. 147-149.

24 B. Ögel, a.g.e., s. 145.

25 B. Ögel, a.g.e., s. 149.

26 B. Ögel, a.g.e., s. 149, 151.

27 L. Rásonyi. a.g.e., s. 621; B. Ögel, a.g.e., s. 145-47.

28 B. Ögel, a.g.e., s. 145.

29 F. Sümer, a.g.e., s. 49.

30 E. Esin, “M. V-VII. Asırlardan Târihî ve Arkeolojik Malzeme Işığında Tasbar Kağan'ın (M. 572-81) Kültür Çevresi”, Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına

Armağan, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Y. XXIII/1-2, Ankara 1985, s. 236. Konuyla ilgili beniş bilgi için bkz. E. Esin, a.g.e., s. 233-243.

31 S. Tural, “Halının İşlevi’nin Özel Bir Göstergesi”, Arış, Y. 1, S. 4, Nisan 1998, s. 15; S. Tural, İlmek’e Yansıyan Şiir: Halı-Kilim, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı Yayını, Ankara, 1999, s. 43-44.

32 Türk Ansiklopedisi, C. XXII, Ankara, 1975, s. 103 ve N. Görgünay, ”Bardız Kilimleri”, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. V, Maddi Kültür, Ankara, 1983, s. 91’de “Kilim kelimesinin Farsça gilim kelimesinden geldiğini” yazmaktadır. B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Ankara, 1978, s. 161-171’de ise, “Kilim kelimesinin Farsça ve Türkçe yazılmış eski metinlerde yere serilen yaygı ve derviş cübbesi anlamına geldiğini, bazı eski Türkçe metinlerde de karşılaşılan saçaklı kilim kelimesinin bizim anladığımız manada kilim kelimesinin karşılığı olduğunu”, söylemektedir. L. Ràsonyi, “Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei”, Türk Kültürü, Y. XI, S. 103, Mayıs 1971, s. 622; B. Ögel, a.g.e., s. 169-171’de “ Kilim kelimesinin Türkçe olduğunu ve tüm Slav dilleriyle, Ukrayna ve Güney Rusya dillerine Türkçe’den geçtiğini” iddia etmektedirler.

33, 35 B. Ögel, a.g.e., s. 169.

34 B. Ögel, a.g.e., s. 161-171; L. Ràsonyi, a.g.e., s. 622; R. Genç, a.g.e., s. 12.

36 R. Genç, “Genç, Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri”, Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, s. 132-135; R. Genç, Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri, Arış, s. 12.

37 Pazırık halısı konusunda bkz. T. T. Rice, Ancient Arts of Central Asia, London, 1965, ss. 11-53; E. D. Philips, The Royal Hordes, Nomad Peoples Of The Stess.es, London 1965, ss. 78-89; M. P. Gryaznov, The Ancient Civilization Of Southern Siberia An Archaologial Adventure, Geneva, 1969, ss. 158; N. Diyarbekirli, Hun Sanatı, İstanbul, 1942, s. 132-154; N. Diyarbekirli, “İlk Türk Halısı”, I. Uluslararası Türk Folklor Semineri, 8-9 Ekim 1973, Ankara, 1974; N. Diyarbekirli, “Pazırık Halısı”, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, s. 1-8; N. Diyarbekirli, “The Origin Of The Tradition Or Carpet Weaving Among Turkic Peoples And The Problem Or The Origin Of The Carpet Found in Pazırık in The Altai Region”, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, s. 9-43; K. Jettmar, Art Of Stess.es, The Eurasian Animal Style, London 1967, ss. 114-138; O. Aslanapa-Y. Durul, Selçuklu Halıları, Ak Yayınları, Türk Süsleme Sanatları Serisi: 2, İstanbul, 1973, s. 55; Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, İkinci baskı, Ankara, 1991, s. 2; E. F. Tekçe, Pazırık, Altaylardan Bir Halının Öyküsü, Ankara, 1993.

38 O. Aslanapa-Y. Durul, Selçuklu Halıları, s. 55’ de, “M. Ö. III-II. yy. Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 7’ de “ M.Ö. 5-3. yy.’a ” tarihlemektedir. Ş. Yetkin, a.g.e., s. 7’ de “halının 183x2 m. boyutunda” olduğunu yazmaktadır.

39 O. Aslanapa, “Türk Halı Sanatının Tarihi Gelişmesi”, Arış, Y. 1, S. 3, Aralık 1993, s. 18’de, “Türkolog Osman Nedim Tuna’nın kurganda bulunan koşum takımlarında ağaç üzerine Göktürkçe yazılmış yazılar okuduğunu” söylemektedir.

40 A. Stein, Ancient Khotan, Oxford, 1907, ss. 337; A. Stein, Ruins of Desert Cathay, London, 1912, ss. 380-381, 385, fig. 16.

41 F. Sarre-Th. Falkenberg, “Ein Frühes Knüpftess.ichfragment Aus Chinesisch Turkestan”, Berliner Museen, XLII, 1921, ss. 110 vd.

42 N. Görgünay Kırzıoğlu, Altaylardan Tuna Boyu’na Türk Dünyası’nda Ortak Motifler, Ankara, 1995, s. 39.

43 F. Sümer, “Anadolu’da Türk Halıcılığı’na Dair En Eski Tarihî Kayıtlar”, Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Halıları Özel Sayısı, S. 32, Ekim 1984, s. 44.

44 Muhtemelen, keçe kastedilmektedir.

45 F. Sümer, Anadolu’da Türk Halıcılığı’na Dair En Eski Tarihî Kayıtlar, s. 44-45.

46 E. Esin, ”İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâm’a Giriş”, Türk Kültürü El Kitabı-II, C. I/b’den ayrı basım, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 109; S. Tural, İlmek’e Yansıyan Şiir: Halı-Kilim, s. 38; N. Gögünay Kırzıoğlu, Altaylardan Tuna Boyu’na Türk Dünyası’nda Ortak Motifler, Ankara, 1995, s. 40.

47 E. Esin, Tasbar Kağan’ın (M. 572-81) Kültür Çevresi, s. 233, 236.

48 S. Tural, İlmek’e Yansıyan Şiir: Halı-Kilim, s. 38; N. Görgünay Kırzıoğlu, a.g.e., s. 40.

49 E. Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâm’a Giriş s. 109; S. Tural, a.g.e., s. 38; N. Görgünay Kırzıoğlu, a.g.e., s. 40.

50 F. Sümer, a.g.e., s. 45.

51 N. Gögünay Kırzıoğlu, a.g.e., s. 40.

52 A. V. Gabain, Das Leben im Uigurischen Konigrecih Von Qoco (850-1250), Wiesbaden, 1873, ss. 100-105 (N. Görgünay Kırzıoğlu, Altaylardan Tuna Boyuna, s. 40-41’den naklen).

53 N. Görgünay Kırzıoğlu, a.g.e., s. 40.

54 Geniş bilgi için bkz. N. Görgünay Kırzıoğlu, a.g.e., s. 40-42.

55 O. Aslanapa, “Türk Halı Sanatı’nın Tarihi Gelişimi”, Arış, Y. 1, S. 3, Aralık 1997, s. 18.

56, 57 O. Aslanapa-Y. Durul, a.g.e., s. 57.

58 O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı'nın Tarihi Gelişimi, s. 20.

59 O. Aslanapa, a.g.e., s. 20.

60 F. Sümer, Anadolu'da Türk Halıcılığı'na Dair En Eski Tarihi Kayıtlar, s. 46.

61 F. Sümer, a.g.e., s. 47.

62 O. Aslanapa-Y. Durul, a.g.e., s. 58.

63 İbn Batuta (Çev. İsmet Parmaksızolğlu), İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, İstanbul, 1971, s. 23; F. Sümer, a.g.e., s 47-48.

64 Bkz. O. Aslanapa, "Türk Halı Sanatında Yeni Keşifler", Arış, Y. 1, S. 2, Ağustos 1997, s. 10-14; O. Aslanapa, "Türk Halı Sanatı'nın Tarihi Gelişimi", Arış, Y. 1, S. 3, Aralık 1997, s. 18-25.

65 N. Gürsü, Türk Dokumacılık Sanatı, Çağlar Boyu Desenler, Redhouse Yayınevi, 1988, s. 29-30.

66 F. R. Martin, A History Of Oriental Carpets Before 1800, Vienna 1908 (O. Aslanapa, Halının Bin Yılı, İst. 1987, s. 13'ten naklen).

67 O. Aslanapa-Y. Durul, a.g.e., s. 58; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı'nın Bin Yılı, İst. 1987, s. 13-36; Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, Ankara, 1991, s. 7.

68 R. M. Riefsthl, "Primitive Rugs of The Konya Type in The Mosque of Beyshehir", The Art Bulletin, XIII, 1931, ss. 176 vd.

69 O. Aslanapa, "Türk Halı Sanatında Yeni Gelişmeler", Sanatsal Mozik, Y. 2, S. 19, Mart 1997, s. 54-57; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatında Yeni Keşifler, s. 10-14; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı'nın Tarihi Gelişimi, s. 18-25.

70 O. Aslanapa-Y. Durul, a.g.e., s. 57; Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 7-18; G. Öney, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Ank. 1992, s. 155-163.

71 O. Aslanapa-Y. Durul, a.g.e., s. 58; Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, s. 7; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı'nın Tarihi Gelişimi, s. 20-21.

72 O. Aslanapa, a.g.e., s. 21.

73 Bu halılar hakkında geniş bilgi için bkz. O. Aslanapa, Türk Halı Sanatında Yeni Keşifler, s. 10-14; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatı'nın Tarihi Gelişimi, s. 18-25; O. Aslanapa, Türk Halı Sanatında Yeni Gelişmeler, s. 54-57.

Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı / Fikri Salman [s.208-214]

Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye

Başlangıcı insanlık tarihi kadar eski olan dokumacılık sanatı, hiç şüphesiz doğal şartlara, iklim koşullarına, insanoğlunun giyim anlayışına, zevk ve ananelerine bağlı olarak yüzyıllar boyunca çeşitli gelişme ve değişimler göstermiştir.

İlk yapılan giysilerin hayvan postlarından olduğu kuvvetli bir ihtimaldir. Dokumacılık sanatının ise daha sonra başladığı düşünülür. Ne var ki, binlerce yıl önce yapılan giysiler zamana karşı dayanamayıp yıprandıkları için günümüze ulaşamamışlardır. Bu nedenle insanoğlunun hayat sürdüğü büyük bir zaman diliminde kıyafetlerden ve dokumalardan pek fazla bir ize rastlanmaz. Çok eskilere yönelik kıyafet bilgilerimiz duvar resimlerine, yazılı belgelere ve söylencelere dayanır. Bazı İslami kaynaklarda ise Hz. Adem'in dahi dokuma yapmayı ve elbise dikmeyi bildiği belirtilir.1 Zamanla çeşitli koşulların zorlaması, bir takım yeniliklerin de bulunmasıyla dokumacılık, günümüze kadar büyük bir gelişme göstermiştir.

Bilim adamları ve araştırmacılar, kumaş dokumacılığının tarihinin 8-9 bin yıllık bir geçmişe sahip olduğunu belirtirler. Çatalhöyük kazılarında ele geçirilen dokuma parçaları Neolitik çağa ait en eski kumaş parçaları olarak bilinir. Ian Hodder bu dokumaların 9000 yıllık ürünler olduğunu ileri sürer.2

Anadolu'da bulunan bu köklü dokumacılık sanatı çeşitli uygarlıklarla tarih boyunca süregelerek, Orta Asya'dan gelen Selçuklu dokumacılık sanatıyla birleşmiştir. İslam öncesi Türk toplumlarını incelediğimizde M.Ö. 5000'lere kadar uzanan izler görürüz.

Türklerin Tarih Sahnesine Çıkışı

ve Hunlarda Dokumacılık

XIX. ve XX. yüzyıl başlarında Ön Asya ve Orta Asya'da yapılan kazı ve araştırmalarda Türklere ait çeşitli uygarlıkların izleri gün ışığına çıkarılmıştır. Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarının en eski uygarlıklar olduğu sanılırken Orta Asya'daki uygarlıkların ortaya çıkarılmasından sonra, bu yerleşim yerlerinin çok daha eski olduğu anlaşılmıştır. Ele geçen eserlerin çokluğu ve ustaca işlenmesi Türk sanatının kaynaklarına doğru bir yönelmeyi gerektirmiştir. Türklere ait en eski kültür olarak bilinen Anav kültürü M.Ö. 5000-1000'li yıllara kadar uzanır. Rudolph Pumpelly'nin kazılarını yaptığı bu bölgede ele geçen çanak ve çömlekler üzerindeki süslemelerin, daha sonraki Türkmen dokumalarında da yer aldığı görülür.3 Zigzag çizgiler ve basit geometrik formlar, desen olarak o dönemin süslemeleri arasına sokulmuştur. Hazar denizinin doğusu ve Aral gölünün Güneybatısındaki Anav kültüründen sonra; bu kültür yerleşiminin daha doğusunda Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasındaki Maveraünnehir'de Keltemimar kültürü görülür. Çağdaş bir kültür olarak bu dönemde Çin kültürün başladığı düşünülür. Rus Arkeolog Tolstov tarafından yapılan kazılar sonucunda Teşikkale

ve Toprakkale'de yerleşimin yoğunlaştığı tesbit edilir. Burada yerleşik hayatın başladığı ve bazı hayvanların evcilleştirilerek onlardan faydalanıldığı görülür. M.Ö. 2250'lere tarihlendirilen Namazgahtepe buluntuları arasında koyun yünlerinin de yer alması, yünün kullanıldığının ilk izleri olarak karşımıza çıkar.4

Sarısu nehri kuzeyinde, Aral gölü ve Balkaş gölleri arasındaki mevkide görülen Afanesievo kültürü, Kelteminar kültürüyle beraber ortaya çıkar. M.Ö. 3000-1700'lere kadar etkin ve tutarlı olarak devam eder. Mezar kültürünün ortaya çıkması, kültür tarihimiz açısından önemlidir. Mezar odalarında ve ölüler üzerinde kumaş parçaları görülür. M.Ö. 1700'lerden itibaren de Andronova kültürü, Afanesievo'yu takiben ortaya çıkar. Aral gölü kuzeydoğusundan, Yenisey nehrine kadar uzanan geniş bir alanda boy gösteren Andronova kültürünün mensupları, Hun Türklerinin de bir prototipiydi. Mezar kültürü burada da devam etmiştir. Yenisey nehri civarında ortaya çıkan ve M.Ö. 1700'lerde Anronova kültürüne son veren Karasuk kültürü, Andronova insanının yaşadığı bölgeyi kuzeye ve güneye biraz daha genişleterek M.Ö. 700'lere kadar hüküm sürmüştür. Mezar kültürü daha da gelişmiştir. At, deve, koyun ve sığır beslemesini bilen bu halklar, koyunlarının yünlerinden istifade edip onları dokuyarak giysi yapmasını biliyorlardı. Yenisey bölgesinde bulunan taşlar üzerindeki resimlerde, Rusların "kibitka" dedikleri arabalı çadırların tasvir edildiği resimler mevcuttur. Bunlardan da anlaşılıyor ki, dokuma sanatı bir hayli ilerleme göstermiş, giyim eşyası ve çadır yapımında kullanılmıştır.5

Daha sonra ortaya çıkan Mayemir kültürü insanları, İskitlerle yakın bir ilişki içinde olmuşlardır. Heredot'a göre İskitleri, doğudan gelen bazı kavimler yönetiyordu. Dokumacılıkta bir hayli ilerlemiş olan İskitler, çadırlarını keçe yaygılarla, dokumalarla donatarak çeşitli renklere boyamışlardır. Süslü deri ve kürk mantolar giydikleri, koyun yünlerini iplik olarak eğirip kumaş dokudukları biliniyor.6 Tüm bunlara Mayemir kültürünün etkisi kaçınılmazdır.

Büyük Hun devleti ise, Orta Asya Türklerini ilk kez bir araya getirip, tek bir bayrak altında toplaması açısından önemlidir. Bu birleşme sonucunda kavimler arasındaki kültürel ve sanatsal farklılıklar da gittikçe kaybolmuş, bir bütünlük oluşturmuştur. M.Ö. III. asrın sonlarından başlayıp M.S. III. asır sonlarına kadar devam eden beş asırlık kültür ve anane bütünlüğü Büyük Hun İmparatorluğu döneminde kuvvetli bir birliktelik gösterir.

Bu dönemde Çinlilerle sık sık münasebetler kuran Hunlar, Çin'in ipekli kumaşlarına da rağbet etmişlerdir. Hatta Çinliler bu kumaşları Türkleri aldatıp birbirine düşürmek için kullanmaktaydılar.7

İpek yolunu elinde bulunduran Hunlar, İran'la Çin arasındaki ticari ilişkileri de kontrol ediyorlardı. İran ve Çin kumaşlarının zaman zaman Hun kurganlarında görülmesinin sebebi de bu olsa gerek. M.S. I. asra tarihlendirilen Ilmovaya-Padi Kurganında böyle Çin kumaşları ele geçmiştir.8 P. Kozlov'un kazılarını yaptığı Noin-Ula kurganlarında ise ahşap eserler ve cesetlerle birlikte, kumaşlar da çıkarılmıştır. Bu mezarlardaki bazı tabutlar ipekli kumaşlarla sarılmışlardır. Mezar koridorlarında ise matem alameti olarak yağlı kumaşlar bulunmuştur. Tüm bunların arasında insan başlıkları ve pantolonları da dikkati çeker. Mezarın sadece güney koridorunda yirmiden fazla ipekli kumaş çıkması,

dokumaların çokluğu açısından önemlidir. Bu kurganların en önemli tekstil buluntusu bir Hun asilzadesinin portresini ihtiva eden kumaş parçasıdır9 (Resim 1). Oldukça canlı, kuvvetli bir portre özelliği olan bıyıklı insan başı, ileriki dönemlerde görülecek olan Uygur ve Göktürk portre sanatının da öncüsü niteliğindedir.

Diğer taraftan mezarlarda pek çok keçe kalıntılarının bulunması da, Orta Asya Türklerinin koyun sürüleri yetiştirip, yünlerini çeşitli şekillerde kullanmasına dayanmaktadır. Ele geçen keçeler üzerinde ise genellikle renkli yün ipliklerle yapılmış aplike tezyinata rastlanır. Pazırık kurganlarında ise keçe üzerine deri aplike daha çok uygulanmıştır. Bu teknik Hun tekstil sanatının en önemli özelliklerinden biridir.

Kapitone yaygı üzerine yapılmış bir örtüde ise Grifon ve Geyik mücadelesi tasvir edilmiştir. Figürler Orta Asya hayvan üslubu özellikleri taşımaktadır. Altaylarda Hun Devleti'ne ait kalıntıların bulunduğu üç ana merkez vardı: Katanda, Pazırık ve Sibe kurganları. W. Radloff'un kazılarını yaptığı Katanda kurganlarında buzullar içinden çıkarılan elbiseler vardı. Bu elbise tipleri bugün dahi Sibirya'da kullanılan elbise tipleriyle benzeşiyordu.

Pazırık kurganları ise değişik yerlere serpiştirilmiş birçok mezardan oluşmaktadır. Mezar duvarları ve tavanları, keçe ve kumaşlarla kaplanmıştı. Yine bu kurganlarda da buzullar arasında bozulmadan kalan elbise ve gömlekler ele geçmiştir. Kaftan tarzı elbiseler ilk kez karşımıza çıkar. Keçe çorap ve çizmeler, Noin-Ula buluntularıyla benzeşir. Rudenko'nun 5. Pazırık kurganında bulduğu halı inanılmaz derecede sık dokunmuş ve kaliteli bir tekstil ürünüdür. İplik yapımı ve boyacılık açısından baktığımızda son derece gelişmiş bir tekstil anlayışı görürüz.

Duvara asılmak üzere yapılan bir keçe örtüde ise tahtına oturmuş bir tanrıça elinde hayat ağacı tutmakta, ve ona yaklaşan bir atlı süvari görülmektedir. Kenar bordürlerde ise dörtlü özek (alem) motifi yer alır.10 Renk dağılımları oldukça dengeli ve hareketlidir. Resimde görülen figürler keçe üzerinde iki sıra halinde, üçer kez (toplam 6 defa) tekrar edilmiştir (Resim 2). Bunların yanısıra kurganlardan daha birçok keçe ve at çulu çıkarılmıştır. Bitkisel ve geometrik motiflerin yanı sıra, figüratif süslemeler de bulunmaktadır. Bu tür süslemeler tamamen bozkır kültürünün özelliklerini aksettirecek üsluptadır.

Minnusinsk'teki Yenisey nehrinin sağ kenarında bulunan Oğlaktı kurganında ölülerin yüzlerinin ipekli kumaşlarla sarıldığı görülür. Vücutlarında ise deriden elbise parçaları vardır. Bu kurganlarda da Çin kumaşları çoğunlukta yer tutar. Diğer taraftan Bernştam'ın bulduğu Kenkol Kurganında bir erkek cesedi üzerinde ipek gömlek ve deri pantolon görülür. Yanındaki kadın cesedinin ise yüzü kırmızı ipekle sarılmış ve yine deri bir pantalon giydirilmiştir.11

Lou-Lan ve Astana'da bulunan kumaşlar ise ipekten dokunmuş olup, bulut parçaları, askıntılı çiçekler ve aralarına serpiştirilmiş kuş figürleri, esatiri yaratıklarla süslenmiştir. Bu desenler yüzyıllar sonra Çin, Sasani ve Orta Çağ Avrupa süslemelerine de etki etmiştir. Özellikle Lau-Lan da bulunan üç tane ipekli kumaş bu desenlerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bu kumaşların birinde heraldik

tarzda, karşılıklı duran bir çift kuş figürü görülmektedir. İkinci kumaşta ise bitkilerle süslenmiş kıvrık dallar ve çiçekler yer alır. Buradaki motifler ve süsleme biçimleri, Anadolu Selçuklu halılarının genel motiflerini ve süsleme düzeninin temelini oluşturur. Üçüncü ipekli kumaşın deseni de çiçek rozetlerinden meydana gelmiştir. Eşkenar dörtgen biçimli rozetlerin içleri çiçek ve bitki motifleriyle süslüdür. Bu rozetler alternatif olarak bütün yüzey boyunca sıralanmışlardır. Benzer tarzdaki süsleme biçimleri pazırık kurganları keçelerinde de mevcuttur.12

Turfan civarındaki Astana mezarlığında bulunan ipekli bir kumaş parçasında ise bir av sahnesi yer alır. At üzerinde giden savaşçı, mitolojik bir yaratık şeklinde tasvir edilen aslana, geriye dönerek ok atmaktadır. Tavşanı kovalayan tazı, gökyüzünde uçuşan kuşlar av sahnesini tamamlayan diğer unsurlardır. Koyu kırmızı zemin üzerine, sarı ipekle dokunan figürlerde yine atlı bozkır üslubunun özellikleri görülür (Resim 3).

Kemal Akışev'in Esik kurganı kazılarında bulduğu “altın elbiseli genç” cesedi bir prense ait olup, son derece gösterişli bir kıyafete sahiptir. Sağdan sola doğru kapanan V yakalı kısa kaftan, dar pantolon ve çizmeler atlı kültürün özelliğini gösteren süvari kıyafetleri tarzındaydı.13

Göçebe Hun toplumunda kadınlar ve kızlar zamanlarını keçe yaygı yapımında, halı, kilim ve kumaş gibi ihtiyaçlarını karşılamak için geçirirlerdi. Yerleşik hayatı olmayan bu insanların bütün sanat anlayışları, yine yanlarında taşıdıkları eşyalara yansımıştır. Bunun sonucu olarak dokuma ürünlerinde yüksek bir kalite yakalamaları kaçınılmaz olmuştur. Atalarımızın ev olarak kullandıkları çadırlarda bile, ahşap konstrüksiyon dışında, tamamen liflerden yararlanılmıştır. Savaşçı ve göçebe olan Hun toplumu lifleri çok yakından tanımış ve en iyi şekilde kullanmıştır.

Göktürklerde Dokumacılık

Türk tarihinde ve sanatında “Türk” ifadesinin ilk kez kullanıldığı devlet Göktürklerdir. Göktürkler coğrafi olarak yeni bir değişimi sunsa da kültürel açıdan yaşayışları, Hun geleneğini devam ettirir tarzdaydı. Yaklaşık olarak M.S. 490-745'li yıllarda hüküm süren Göktürklerde şehirleşmenin başlaması önemlidir.

Orhun yazıtlarının olduğu yerde, Bilge Kağan ve Kültigin mezar anıtlarında ellerini kavuşturmuş, ayakta duran iki heykel bulunur. Bunlar yakası, kruvaze biçimli kapanan kaftanlarıyla tasvir edilmiştir. Oturan iki başka heykelde ise, sağa ve sola iliklenmiş elbiseler dikkati çeker. Bulunan eserlere göre mezar kültürünün Hunlarla çok benzeştiği anlaşılmaktadır.

Kudirge kurganlarında ise, ilk kez atlas kumaş parçası bulunmuştur. Göktürk devletine ait en önemli elbise kalıntıları Katanda kurganlarında ele geçmiştir. Bu kurgandaki elbiseleri ipekli ve kürklü olarak ikiye ayırabiliriz. Ancak Bizans, Çin ve Göktürk etkilerine dair çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Elimizde herhangi bir görüntü ve belge olmadığı için kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Buradaki kürklü cübbe veya kaftanlar, palto gibi uzundu. Daha ziyade tunik şekilde olan Hun

kıyafetleri, Göktürklerde uzamaya başlamıştır. Bunda yerleşimin etkisi önemli olmuştur. Elbisenin arka robası ve ön klapası kürklerle süslenmiştir.14

Göktürklere ait kumaş ve kıyafetlerle ilgili bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Yağmalanan Hun kurganlarına dolan sular donarak, içindeki materyalleri binlerce yıl korumuştur. Oysa Göktürkler döneminde böyle bir şeyle karşılaşmadığımız için, tekstil ürünleri zaman içerisinde çürüyüp yok olmuştur.

Uygurlarda Dokumacılık

Budizm'den, Mani dinine geçen Uygurlarda, Mani dininin etkisiyle insanlar bir takım sınıflara ayrılmışlardır. Bunun sonucunda kıyafetlerde biçimlenmeler ve sınıflanmalar söz konusu olmuştur. Uygur kıyafet biçimlerinin şeklini biz duvar fresklerinden öğrenebiliyoruz. Zamanla yüzlere karakter kazandırılması ve daha gerçekçi çalışılması, kıyafetlerin de gerçeğe uygun çizildiğini ortaya koymaktadır. Türk tipinin yanısıra İran ve Çinli figürlerin çizilmesi, aradaki farkları görmemiz açısından önemlidir. Elbiseler genelde uzun kollu, vücuda oturan ve renkli kuşak süslemeleriyle tamamlanan kıyafetler olarak resmedilmiştir. Yüzler farklı tiplerde tasvir edilirken, elbiselerin aynı tip ve renklerde tasvir edilmesi, Uygur toplumundaki sınıf ve rütbelerin varlığını ortaya koyar.

Sorçuk'ta ve Bezerlik'te bulunan duvar fresklerinde, bitkisel süslemelerin, Uygur kıyafetlerinde kullanılmaya başlandığını görürüz. Resmin geri planını ise bol ve şatafatlı perdelerle doldurmaları, kumaşların döşemelik olarak da kullanıldığını gösterir. Genelde kıyafetler bol ve dökümlüdür.

Hoço'da bulunan ketenden dokunmuş bir mabed bayrağında resmedilen vakıfçı asilzadesinin elbisesi, mavi, yeşil, kahverengi çiçeklerle süslenmiştir.

Bunların yanısıra Von Le Coq'un Karahoço kazılarında bulduğu yanmış kağıt tomarları üzerinde yine Uygur figürleri çizilmiştir. Bunlar da Uygur giyim tarzına ışık tutan belgeler olarak karşımıza çıkar.15 Uygurlarda kumaş süslemeleri üç türlü yapılırdı. 1-Dokuma yolu ile desenlendirme, 2-Boyama yolu ile desenlendirme, 3-İğne ve işleme ile desenlendirme. Çiçek süslemelerinin çoğunluğu da üçüncü gruptaki iğne ile işleme yöntemiyle yapılmıştır. Uygurlara dair elimize geçen herhangi bir kumaş parçası yoktur. Fakat dokumacılıkta bir hayli ileri olduklarını ele geçen diğer sanat eserlerinin durumundan anlıyoruz. Uygur süsleme sanatlarının özelliklerinden birini oluşturan stilize çiçek üslubu, ilk kez burada Türk sanatında görülür. İlerleyen dönemlerde ise Osmanlı kumaş sanatına hakim olan bir süsleme biçimi haline dönüşür.

İslamiyet'ten Sonra Karahanlı ve Gaznelilerde Dokumacılık

Türklerin İslamiyet'i kabul ettikleri kesin bir tarih yoktur. Uygurlardan beri boylar halinde değişik zamanlarda İslamiyete bir geçiş yaşamışlardır. IX. ve X. yüzyıllarda Türkler doğuda ve batıda bir takım hareketlilikler yaşıyordu. İslamla tanışan topluluklarda, figüratif süslemeler açısından bir takım

değişimler başlamıştı. Ama tamamen bir terkediş yoktu. Daha çok İslami normlara uygun figüratif süslemeler mevcuttu. Figüratif olmayan formlarda ise henüz tam bir uyum ve birleşme yoktu.16

İlk olarak insan tasvirleri kaybolmaya başladı. Oysa hayvan figürleri daha uzun süre kullanılacaktı. Diğer taraftan bitkisel motiflerin kullanımı artmış, Hatayî denen motiflerin doğmasına neden olmuştur. Dokumacılık sanatı İslami dönemde de gelişimini sürdürmüştür. Fakat figüratif süslemeler daha da azalmıştır.

Karahanlılar ilk Müslüman Türk Devleti olarak tarihe geçmiştir. Onlardan günümüze herhangi bir tekstil ürünü gelmemiştir. Ne var ki, gelişmiş mimarilerinde gördüğümüz geometrik formlar, kufî yazılar, rozet çiçekleri muhtemelen kumaş ve halı dokumalarında da kullanılmıştır.

Gaznelilerde de durum çok farklı değildir. Yine Türk sanatının gelişimi devam etmiştir. Ancak bazı mimari yapıların dışında hiçbir sanat eseri ve el sanatı günümüze ulaşmamıştır. Özellikle zamana dayanamayan kumaş ve halı gibi menşei elyaf olan el sanatlarından da hiçbir ize rastlanmaz. Leşker-i Bazar sarayında ise tempera tekniği ile yapılmış çok renkli duvar resimleri vardır. Bu fresklerin birinde, ardı ardına sıralanmış 44 asker figürü görülür, ancak kalan izlerden 70 figür olduğu anlaşılır. Üzerindeki uzun kaftanlar, canlı renklere ve çeşitli motiflerle tezyin edilmiş halde tasvir edilmişlerdir.17 Uygur duvar fresklerine çok benzemektedirler.

Büyük Selçuklularda

Dokumacılık

Oğuzların Kınık oymağından gelen Dokak oğlu Selçuk tarafından kurulan Büyük Selçuklular kuruldukları günden, dağıldıkları güne kadar sürekli bir hareket içinde yaşamışlardır. Batıda Anadolu'yu fethetmekle uğraşırken, doğuda Gazneli ve Karahanlıları himayelerine almaya ve iç ayaklanmaları bastırmaya çalışmışlardır. Tüm bu hareketli ve hızlı yaşamlarına rağmen gerek mimaride, gerekse diğer sanat alanlarında eser vermeyi de ihmal etmemişlerdir.

Kumaş dokumacılığı konusunda elimizde fazla bilgi mevcut değildir. Büyük Selçukluların minai seramiklerinde canlandırılan çeşitli saray figürlerinde çok zengin desenli kıyafetler dikkati çeker. Aralarında figürlü olanlarda görülür.18

İran'da Büyük Selçuklular zamanında kumaş dokumacılığı alanında gelişmeler yaşanmışsa da bu kumaşlar yıprandığı için günümüze ulaşamamıştır. Bu döneme ait kıyafet bilgilerimizi ise figürlü tasvirlerle tezyin edilen seramik tabak ve kaplardan öğreniyoruz. Rey'de bulunan bir tabakta yer alan kadın ve erkek figürleri kaftanlarıyla resmedilmişlerdir. Kollarında tiraz adı verilen kol bantları vardır. Erkeğin kıyafetinde rumilere benzer süslemeler vardır. Sava'da bulunan 1187 tarihli bir başka tabakta ise yine yoğun süslemeli olan elbiselerin biçimleri tam anlaşılamamaktadır.

Selçukluların sanat anlayışı, Anadolu'ya hakim olduktan sonra da devam etmiştir. Tasvirlerden anladığımız kadarıyla kıyafet biçimleri aynı şekilde Anadolu'da da sürdürülmüştür. Büyük Selçukluların kumaş dokumacılığı konusundaki teknik bilgiler ve sanat anlayışı Anadolu Selçuklu kumaş sanatına da temel oluşturmuştur.

Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Dokumacılık

Selçukluların gerek tarih gerekse kültürel ve uygarlık açısından en önemli kolu Anadolu Selçukluları olmuştur. Malazgirt Zaferi'nin ardından Türkler Anadolu'ya hakim olduktan sonra en parlak devirlerini I. Alaaddin Keykubat zamanında yaşamışlardır. Bu dönemde her alanda yaşanan ilerleme, kendini dokuma sanatında da gösterir. Anadolu'da eski kültürlerin de bir mirası olan dokumacılık, Selçukluların elinde daha da gelişir. Geniş ölçüde saray sanatı olarak değerlendirilen dokumacılık, altın, gümüş ve ipek tellerin kullanılmasıyla maddi bir değer de kazanmıştır. Sanatçılar, saray tarafından desteklenerek ve himaye edilerek, sanatın her alanında ilerlemeler sağlanmıştır. Anadolu Selçukluları döneminden günümüze kadar gelebilen kumaş numuneleri oldukça azdır. Fakat bunlar dönemin kumaş sanatı hakkında bilgi vermesi açısından son derece önemlidir.

Selçuklu kumaş türleri tarihi kaynaklarda da zaman zaman zikredilmiştir. Özellikle seyyahlar bu kumaşlardan övgüyle bahsederler. İbn-i Bibi "Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi" adlı eserinde Alaaddin Keykubat'ın altın telli giysiler içinde siyah ipekten bir yatakta yattığından bahseder.19

1849 tarihli Feridun Bey'e ait "Münşatüsselatin" adlı eserde Sultan Alaaddin tarafından, Osman Bey'e gönderilen hediyeler arasında Dibayı Rumî isimli bir kumaştan bahsedilmektedir. Selçuk Dibası demek olan bu isim Osmanlı döneminde XVIII. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Kezalik Çatma, Çatma-i Kadife-i Pelengi gibi bazı kumaş isimlerine Selçuklular zamanında da rastlanmakladır.20 Bunların dışında Adana ve Sivas'ta "Kamlo" denilen pamuklular, Karaman'da dokunan "Kaliçe" olarak bilinen diğer Selçuklu kumaşları da bulunur.21

1258 tarihinde İlhanlı Emirine verilmek üzere Erzincan'da 2000 top altın telli kumaş dokundurulduğu, vezirine ise çatma kumaşlar hediye edildiği kaynaklarda geçmektedir. Dokuma merkezleri olarak; Konya, Sivas, Kayseri, Erzincan, Malatya ve Ankara şehirleri ünlenir. Marco Polo, Anadolu'dan geçerken çoğu kırmızı renkli altın telle dokunmuş kumaşların İç Anadolu'da dokunduktan sonra, güney şehirlerindeki sahil limanlarında Venedikli ve Cenevizli tüccarlara satıldığını yazar. Yine arşiv kayıtlarında Selçukluların çok iyi örgütlenmiş bir dokuma loncası olduğu anlaşılmaktadır. Kumaşlar için gerekli olan ipek İran'dan alınarak Erzurum, Erzincan ve Sivas üzerinden Konya'ya getirilirdi.22

Selçuklu dönemine ait ilk kumaş örneğimiz Lyon'da Musee Historique des Tissus'da bulunan aslan desenli kumaştır. Kırmızı ipekli zemin üzerine altın tellerle dokunmuş desenler Selçuklu geleneğindendir. Kumaşın kenarında "Alaüddünya veddin Abul Feth Keykubad İbn Keyhusrev burhan-ı emir el-müminin" yazılıdır.23 Aynı zamanda bu yüzyıla ait bir belge değeri taşıyan kumaşın

Sultan Alaaddin Keykubat için Konya'da dokunduğu düşünülmektedir. Kumaşta yanyana sonsuzluk prensibiyle sıralanmış daireler kullanılmıştır (Resim 4). Daire çerçevesinde altı yapraklı rozet çiçekler, çerçeveyi dolduracak tarzda yerleştirilmiştir. Sırt sırta duran iki aslan figürü birbirine bakmakta olup, ağızlarından çıkan dilleri de rumî şeklinde devam etmektedir. Pençeleri ve tırnakları ise aşırı belirgindir. Dairelerin dışında kalan zemin boşluğu da palmet ve kıvrım dallarla doldurulmuştur. Aslanların kuyrukları da rumîlerle son bulur.

Kumaşın dokuması dimi tekniğinde olup, çözgüsü esmer ten rengi ipek, atkısı kırmızı ipek ve altın telli ipliktendir.24 Kumaş üç ayrı parça halinde dokunup birleştirildikten sonra ucuna işleme yöntemi ile yazı yazılmıştır. Altın telli kemha olarak bilinen bu kumaş, Osmanlı kemhalarına da temel teşkil etmektedir.

Selçuklulara ait ikinci kumaş örneği ise Seigburg'da Saint Servatius Kilisesi'nde bulunmuştur. İki parça halinde bulunan bu kumaşın bir parçası kilisede muhafaza edilirken, diğer parçası ise Berlin'de Kuntstgewerbe Museum'da sergilenmektedir. Çözgüsü ten rengi ipek, atkısı kırmızı ipek olup desenler altın klaptanla dokunmuştur. Dokuma deseni olarak yine dimi örgü kullanılmıştır.25

Açık kırmızı zemin üzerinde koyu kırmızı ile dokunan çift başlı kartal figürlerinde altın yaldızlı kontür işlemeler görülür (Resim 5). Köşeleri yuvarlatılmış üçgen şeklindeki kalkanın içerisine yerleştirilen kartalın kanatları, inci dizileri ile çevrili olan kalkan madalyonunu delerek zemin boşluğuna çıkar. Burada ikiye ayrılarak bir ucu ejder başına, diğer ucu iri bir rumîye dönüşür. Kartalın pençeleri açık ve aşırı belirgin olup, başında iki kulak ve açık gagası görülür. Basit Rumîler kalkan biçimli madalyonun üst köşelerinde de yer alır.

Bir diğer Selçuklu kumaş örneği İngiltere'de yayınlanan Nisan 1990 tarihli Halı Dergisinin 3. sayfasında neşredilmiştir. Yalnızca fotoğrafı basılarak XII-XIII. yüzyıllara tarihlendirilen kumaş 0,84x1,27 m. ebatlarındadır. İpek ve klaptanla dokunduğuna dair kısa bir bilgi mevcuttur (Resim 6). Kumaşın zemini kahverengiye çalan kırmızı renkli olup motifleri sarı ipek ve altın telle dokunmuştur.

Yuvarlak bir madalyon ortasındaki çift başlı kartal motifi, diğer Selçuklu kumaşlarında da karşımıza çıkar. Arma dışında ise sırtları armaya dönük karşılıklı duran iki atmaca (veya kartal) figürü mevcuttur. Her ikisinin de başları geriye çevrilidir. Atmacanın göz uçları bir önceki kumaşta görülen kartalın göz uçları gibi kıvrılarak biter. Zemin rumileri andıran bitkisel süslemelerle doldurulmuştur. Bütün süsleme unsurlarıyla kumaş Selçuklu özellikleri taşımaktadır.

Berlin Stalt Museen'de bulunan çiftbaşlı kartal motifli ipek brokar dokuma örneği XII. yüzyıl Konya kökenlidir (Resim 7). Çift başlı kartal figürü rumî ve palmetlerin çevrelediği iç bordür ve inci dizilerinin çevrelediği dış bordürle, bir arma ya da yuvarlak madalyon şeklinde düzenlenmiştir.26

Fransa'nın Lyon kentinde Musee Historique des Tissus'da bulunan insan figürlü bir kumaş parçası da XI-XII. yüzyıl Selçuklu kumaşı olarak bilinir.27 Yuvarlak bir damlayı andıran madalyonlar kufi yazılı bir bordür şeklinde düzenlenmiştir. Madalyonun içinde ise bir hayat ağacının iki yanında

oturan kadın ve erkek figürleri tasvir edilmiştir. Madalyonların arasındaki zemin boşluğu ise bol miktarda rumîlerle doldurulmuştur. Benzer süslemeler figürlerin kaftanlarında da yer alır (Resim 8).

Elimizdeki bu örneklerden de anlaşıldığı gibi Selçuklu kumaş sanatı figüratif süslemelere sahip olup, bir üslup birlikteliği göstermektedir. Ayrıca bu kadar ileri düzeydeki bir dokumacılık sistemi ileride Osmanlı dokumalarına da bir temel oluşturmuştur. Selçuklu döneminde kumaş önemli bir meta idi. Zaman zaman alış verişlerde para yerine de kullanılmıştır.

Selçukluların dağılmasıyla birlikte Moğol istilası, Anadolu'da dokuma sanatını bir nebze de olsa sekteye uğratmıştı. Fakat dokumacılık beylikler döneminde de sürdürülmüştür. Zira Moğollara ödenecek vergilerin bir kısmını karşılamak için Anadolu'da kıymetli kumaşların dokunmuş olması gerekirdi.28

Diğer taraftan Beylikler döneminde Anadolu'da kumaş dokunup ihraç edildiği kaynaklarda belirtilmektedir. Alaşehir'in "kızıl efladisi" veya "vale" kumaşı, Denizli'nin "akalemli bezleri", "kırmızı kemha" gibi kumaşları dokunmaya devam ediyordu. Anadolu'da bu dönemde ileri bir dokumacılık bilgisi kendini gösteriyordu.29

Beylikler döneminde diğer dokuma merkezleri ise Akşehir, Balıkesir, Bilecik, Diyarbakır ve Siirt'tir. XIV. yüzyılda Anadolu'yu dolaşan İbn-i Batuta Ladik'te, bordürleri altın tellerle dokunan çok kaliteli pamuklu kumaşların Antalya ve Alanya limanından ihraç edildiğini bildirir. Aydınoğulları Beyliği zamanında yazılan Kısas-ı Enbiya'da da dokumacılık üzerine öyküler kaleme alınmıştır. Bu denli hızlı bir gelişme yaşayan Türk kumaş sanatı, Osmanlı İmparatorluğunun elinde zirveye ulaşacaktır.

1 Ahmet Cevdet Paşa; Peygamber Kıssaları ve İslam Tarihi, Sadeleştiren: İsmail Şen, Ankara, 1996, s. 8.

2 Ian Hodder; "9000 Yaşındaki Çatalhöyük Sakinlerinin İnançları", İlgi, Kış, 1997, S. 91, s. 25.

3 Çetin Aytaç; El Dokumacılığı, Ankara, 1998, s. 156.

4 Bahaeddin Ögel; İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1988, s. 20.

5 Ögel; a.g.e., s. 21-31.

6 E. Fat Tekçe; Pazırık, Ankara, 1993, s. 80.

7 Bozkurt Güvenç; Türk Kimliği, Ankara, 1994, s. 114.

8 Ögel; a.g.e., s. 50-51.

9 Oktay Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1989, s. 1.

10 Ögel; a.g.e., s. 65.

11 Ögel; a.g.e., s. 73-93.

12 Nejat Diyarbekirli; Hun Sanatı, İstanbul, 1972, s. 49.

13 Aslanapa; a.g.e., s. 5.

14 Ögel; a.g.e., s. 156.

15 Nurettin Sevin; Onüç Asırlık Kıyafet Tarihine Bir Bakış, Ankara, 1990, s. 8.

16 Emel Esin; İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul, 1978, s. 156.

17 Mustafa Cezar; Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977, s. 277.

18 Gönül Öney, Anadolu Selçuklu Mimarisi Süslemeleri ve El Sanatları, Ankara, 1992, s. 165.

19 Özden Süslü; Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri, Ankara, 1989, s. 5.

20 Tahsin ÖZ; Türk Kumaş ve Kadifeleri I, İstanbul, 1946, s. 6-7.

21 Aytaç; a.g.e., s. 160.

22 Şerare, Yetkin; "Türk Kumaş Sanatı", Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara, 1993, s. 330.

23 Yetkin; a.g.e., s. 330.

24 Aytaç; a.g.e., s. 160.

25 Yetkin; a.g.e., s. 331.

26 Aydın Uğurlu; "Klasik Çağ Anadolu Dokumacılığı", İlgi, Yaz, 1998, S: 46, s. 7.

27 Oktay Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1989, s. 358.

28 Aydın Uğurlu; "Orta Çağ Anadolu Dokuma Sanatı", İlgi, S: 48, 1987, s. 7.

29 Aslanapa; a.g.e., s. 359.

Ahmet Cevdet Paşa; Peygamber Kıssaları ve İslam Tarihi, Sadeleştiren: İsmail Şen, Ankara, 1996.

ASLANAPA, Oktay; Türk Sanatı, İstanbul, 1989.

ASLANAPA, Oktay; Türk Sanatı-1, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar, İstanbul, 1984.

AYTAÇ; Çetin; El Dokumacılığı, Ankara, 1998.

CEZAR, Mustafa; Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977.

DİYARBEKİRLİ, Nejat; Hun Sanatı, İstanbul, 1972.

ESİN, Emel; İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul, 1978.

GÜRSU, Nevber; Türk Dokumacılık Sanatı, Çağlar Boyu Desenler, İstanbul, 1988.

GÜVENÇ, Bozkurt; Türk Kimliği, Ankara, 1994.

HODDER, Ian; “9000 Yaşındaki Çatalhöyük Sakinlerinin İnançları”, İlgi, Kış, 1997, S. 91, s. 25.

ÖGEL, Bsahaeddin; İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1988.

ÖNEY, Gönül; Anadolu Selçuklu Mimarisi Süslemeleri ve El Sanatları, Ankara, 1992.

ÖZ, Tahsin; Türk Kumaş ve Kadifeleri I, İstanbul, 1946, s. 6-7.

SEVİN, Nurettin; On üç Asırlık Kıyafet Tarihine Bir Bakış, Ankara, 1990.

SÜSLÜ, Özden; Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri, Ankara, 1989.

TEKÇE, E. Fuat; Pazırık, Ankara, 1993.

UĞURLU, Aydın; “Orta Çağ Anadolu Dokuma Sanatı”, İlgi, S: 48, 1987.

UĞURLU, Aydın; “Klasik Çağ Anadolu Dokumacılığı”, İlgi, Yaz, 1998, S: 46, s. 7.

YETKİN, Şerare; “Türk Kumaş Sanatı”, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara, 1993.

Türklerde Yemek Kültürü / Prof. Dr. Günay Kut [s.215-221]

Boğaziçi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türk mutfağının en belirgin özelliği, et, un ve hayvanî gıdalara dayanmasıdır. Bu mutfak, özellikle Türklerin Anadolu'ya göç etmesinden sonra birtakım etkileşimlerle zaman içinde çeşitlenmiş ve rafine hale gelmiştir. Türk mutfağının yemeklere lezzet veren en önemli özelliği pişirme şeklidir. Tencere yemeği adı verilen ve eskiden kömür ateşi ve bakır tencere kullanılarak yapılan ve asıl malzemesi soğan, et özellikle kuzu eti olan yemeklerin Türk mutfağında önemli bir yeri vardır. Tencere yemeği dışında açık havada yakılan ateşte döndürülerek pişirilen etler ise büyük topluluklar için yapılırdı. Türkler göçebe toplulukları halinde yaşarken gerek av etlerini gerekse besledikleri hayvanların etlerini doğrudan ateşte çevirerek yerlerdi. Çevirme denen bu et pişirme usulü hem kolaydı hem de yemekten alınan lezzet tartışılmazdı. Bütün bir kuzu şişe geçirilir, nar gibi kızartılırdı. Asıl makbul olan kuzu olmakla birlikte at eti dahil bütün av etleri de bu şekilde pişiriliyordu. Yerleşik hayatla birlikte Türklerde yemek türleri artmış, mutfak ve mutfak gereçleri gereksinimi kendini göstermiş ve Türk mutfağı gelişmeye başlamıştır.

Dünyanın en önemli üç mutfağı Çin, Fransız ve Türk mutfağıdır. Yüzyıllar içinde Türk mutfağını böylesine ünlü yapan nedir? Mutfaktaki çaba, yemeğin pişmesine gösterilen özen, yemeğin yapımında kullanılan malzeme ve güzel bir sunumun sonucu olarak alınan lezzet, yani damak tadıdır. İşte eğer bu ulaşılan tat evrensel ise Türk mutfağının dünyada mutfak olarak ön plana çıkmasında o kadar şaşılacak birşey olmasa gerek.

Bu yazımızda Türk mutfağında pişirilen yemeklerin tarifleri üzerinde duracak değiliz. Türk mutfağınının kültüründen ve insanların hayatındaki öneminden yani sosyal ve toplumsal özelliklerinden, yeme-içme geleneğinden, Türklere has kimi törenlerden söz edeceğiz.

Mutfak

Mutfak, Arapça matbah kelimesinin galatı, yani bozulmuş şeklidir. "Pişirilen yer", "pişirme yeri" anlamına gelen bu kelime dilimize girmeden önce Türklerin mutfak için kullandığı çeşitli kelimeler mevcuttu. Aşlık, aşevi, aş taamı, aş ocağı gibi kelimeler Uygurlar zamanından beri kullanılagelmiştir. Aslında geleneksel Türk mutfağı bahçe içinde ve genellikle eve bitişik, ama evin dışında bir yere yapılırdı. Bu, bugün bile Anadolu'da uygulanan bir usuldür.

Mutfak ve ocak birbirinden ayrılmayan bir ikilidir. Mutfakta bir tencerenin kaynaması bir aile birliğinin varlığını gösterir. Evinde tencere kaynamayan, yemek pişmeyen "aile" mutsuz bir ailedir. Bunun fakirlikle de ilgisi olmayabilir. Ocağının bacası tüten ev mutlu evdir. Onun için de bedduaların en kötüsü "ocağı sönesice, ocağı batasıca, ocağına incir ağacı dikilesice" gibi dualardır. Mutfak, dolayısiyle sofra, aileyi biraraya getiren bir unsurdur. Türk aile tipinde, aile fertlerinin sofrada birarada yemek yemesine özen gösterilir.

Bugünkü teknoloji sayesinde modern mutfak ve çeşitli pişirme aygıtlarına gelinceye kadar (gazlı, elektrikli fırınlar, kısadalga fırınlar gibi) Türklerin mutfağında tandır, fırın, maltız ve kuzine gibi sabit ve seyyar çeşitli yemek pişirme aygıtları mevcuttu. Ayrıca, ısınma amacıyla kullanılan mangallar, kahve ve kestane kebap yapmada, ayva ve patetes gömmede hatta sıcak külünde "küliçe" denilen çörek yapmada çok yönlü kullanılmıştır.

Mutfakta Su

Genellikle eski mutfaklarda ya mutfağın içinde ya da dışında muhakkak bir su tulumbası bulunurdu. Tulumbası olmayan mutfaklarda bahçedeki kuyudan su çekilir, duvara asılmış musluklu bir su tenekesi bulaşık yıkamada kullanılır, yemek yapmak için ise dışarıdan sakalar tarafından getirilen ve özel su küplerine konulan sular bulunurdu. Bu su küpleri içmek için de kullanılırdı.

Türklerde su kültürü konumuz dışı olmakla beraber Türklerin suya önem verdiklerini, Osmanlı döneminde payitaht İstanbul'da su kültürünün çok yaygın olduğunu belirtelim. Hatta bu konuda Mehmed Hafîd Efendi'nin yazmış olduğu Mehâhü'l-Miyâh adlı bir eseri de mevcuttur [İstanbul, Darü't-tıbâatü'l-Amire 1212 (1797) 26 sayfa ve İstanbul Tab'hâne-i Amire Litografya Destgâhı 1271 (1855) 22 sayfa]1

Geleneksel Türk mutfağında bulunan kap kacak ve diğer âlet ve edevât şunlardı:

Küçük, orta ve büyük olmak üzere en azından altı adet tencere, mücver yapmak üzere üç adet tava (küçük, orta ve büyük ebatta), börek yapmak için büyük kenarlı üç ayrı tepsi, tatlı tenceresi, helvahane; biri ağaç diğeri bakır olmak üzere üç adet kepçe, çini ve bakırdan kevgir, yumurta tavası (kendi kapağından başka yumurtanın altının ve üstünün pişmesini kontrol edebilmek için kenarı yukarı kıvrık bir saç kapak), küçüklü büyüklü altı adet tahta kaşık, kuşhane, elmasiye kalıpları, et, sebze ve işkembe doğramak için üç adet kıyma tahtası; balık, et ve ekmek kızartmak için üç adet ızgara, et kesmek için satır; et, ekmek ve soğan için çeşitli bıçaklar, bıçak ve satır bilemek için masat silkeleyerek ve karıştırılarak pişecek yemekler için kızarola adı verilen saplı tencere, şimşirden külbastı tokmağı, kebap şişleri, hamur tahtası ve oklavası, hamur teknesi, zeytinyağı, su, pirinç, şeker ve sade yağ ölçü kapları, bulaşık teknesi, sebze yıkama kabı, iğne-iplik takımı, ocaktan kül ve ateş çıkarmak için gelberi, ateş küreği; sahan, sefertası, yumurta çırpma teli, havan, el süzgeci, rende, teneke veya bakır tabaklar, kapaklı kâse, kapaklı çukur tabak, yemek tabakları, tane sebzeleri koymak için badya, maşrapa, kazan, kadayıf tepsileri ile bunların yer aldığı sahan rafları, tencere rafları, dolapları, yemekler için tel dolap, tütsü balıklar ve isli pastırmalar için tütün dolabı, kömür yapmak ve kıvılcımlı kül yapıp sahan dizmek, külbastı pişirmek ve kebap çevirmek için korluk ve tencereler için sacayak.2 Görüldüğü üzere bir evin en teferruatlı yeri mutfaktır.

Sofra ve Yemek Duası

Türklerde sofra yere kurulurdu. Sofranın anlamı ise üzerinde yemek yenen yaygıdır. Bu yaygının üzerine bir altlık, onun üzerine de sini denilen yuvarlak bakır bir tepsi konurdu. Sahanda gelen çeşitli yemekler soğumasın diye kapakları açılmadan ayrı bir tepsi de tutulurdu. Bazı evlerde sırasını bekleyen etli ve sağyağlı yemeklerin sahanları sıcaklığını muhafaza etsin diye kıvılcımlı kül yapılır, altı çinko kaplı korluk adı verilen bir tepsiye dizilirdi. Böylece ikinci ve üçüncü yemeğin sırası geldiğinde yemeği dağıtan kişi (genellikle ev sahibesi) sahanları bu korluktan alarak doğrudan sofraya getirirdi. Su ve şerbet bardakları, çorba ve hoşaf kâseleri de daha önceden sofrada yerlerini alırdı. Özellikle su ve şerbet sürahiler içinde getirilerek bardak veya maşrapalara bölüştürülürdü. Çorba ve sulu yemekler için kaşıklar, tuzluk biberlikler, yağlık ve peşkirler de sofranın âdâbından sayılırdı. Kimi evlerde sofra denen yaygı, peşkir (makrama) görevini de yapardı. Yemek kaşıkla veya yemeğine göre elle yenir, ekmek ise bıçakla değil yine elle bölünerek dağıtılırdı. Türkler İslâmî kurallara göre yemek yemeye özen göstermişlerdir. Yemekten önce ve sonra el yıkamak, yanında yemek yiyen kişinin yemeğine ve ağzına bakmamak, öksürmek ve aksırmak gereği duyulduğunda yüzünü yemek sofrasından çevirmek, ağzında lokma varken konuşmamak, yemek yerken biri geldiğinde onu muhakkak yemeğe davet etmek, yemek aynı kaptan yenildiği için yemeğin ortasından veya iyi yerinden değil kendi önündeki kısmından yemek, çok yememek gibi sofra geleneği Türklerde çok yaygındı.

Sofrada tıka basa yemek ayıp sayılırdı. Peygamber'in "Sofradan doymadan kalkınız" sözünü hemen her Müslüman Türk bilir.

Az yemekle ilgili "Az yiyen melek olur/Çok yiyen helâk olur", ve "Az yiyen her gün yer/çok yiyen bir gün yer"3 gibi özdeyişler de az yemenin faziletlerini vurgulamaktadır.

Türkler sofralarında çiçek bulundurmaya ve sofralarında göz zevkini de ön planda tutmaya özen göstermişlerdir. Bu özen sadece sofrada çiçek bulundurmakla değil aynı zamanda yemeğin sahanda, böreğin ve tatlının tepside görünüşüyle de çok ilgilidir. Yemeğin kokusu kadar görünüşü de iştah açıcı olmalıdır. Yemeğin veya sofraya getirilen iştah açıcı hatta sunumu şekliyle sofradakileri şaşırtıcı yiyecek ya da içeceğin bir örneğini 17. yüzyılda bir ziyafette buluruz. Kardinal de Tournon'un hizmetinde bulunan eczacı Pierre Belon 1547 ve 1549 Orta Doğu yıllarında ülkelerini gezmiş, İstanbul'u ziyareti sırasında Türklerin, kuru meyvalardan hazırladıkları hoşafları, kar ve buzdan yapılmış kâselerde sunduklarını anlatmıştır.4

17. yüzyıla gelinceye kadar yemek kitapları veya risaleleri yoksa da5 birçok edebî eserde, özellikle mesnevilerde, yemek ve sofra âdâbı ile bilgilere rastlanır. Yemek ve yemekle ilgili bilgiler, Arap harfli matbu ve yazma her türlü eserde, özellikle dîvânlarda ve aşk mesnevilerinde sıkça görülür. Aşk mesnevilerinde iki sevgilinin birbirine kavuşması üzerine evlilik törenleri başlar ve dolayısıyla ziyafet sofraları da bu arada anlatılır. Kimi mesnevilerde bu ziyafet sofralarından uzun uzadıya bahsedilir. Şairin edebî bir dille ve genellikle birçok kelime oyunları ile anlattığı bu sofra tasvirleri Türk yemek kültürünün safhalarını ve gelişmesini izlemek açısından çok önemlidir.

XIV. yüzyıl şairlerinden Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa'nın (ö. XIV. yy) Hurşid-nâme adlı mesnevisindeki ziyafet sofrasında daha ziyade ördek, kaz ve güvercin gibi av etleri ile külîçe adı verilen külde pişirilen yağlı ekmekler, peksimet, süt, şeker ve nukl adı verilen meze türünden yiyeceklerle de karşılaşırız. Bu sofradaki yiyecekler sonraki dönemlerde yazılan mesnevilerde anlatılan sofralara nazaran daha basittir. Bununla birlikte Şeyhoğlu bu mesnevide Türklerin sofra âdâbı ile ilgili başka bilgiler de verir. Bunlardan biri, sofra kalktıktan, yani herkes doyduktan sonra yemek duasının edilmesidir. Diğerleri, yemek boyunca sohbet edilmesi ve kaşık kullanılmasıdır. Bu üç gelenek de çok eski zamanlara kadar gider.

Bir cönkte rastlamış olduğum Türkçe sofra duasını verdikten sonra mesnevideki ziyafet tasvirine döneceğim.

Sofra Duası

Yâ Rab şükür elhamdülillâh

Biz yedik ziyâde eylesin Allâh

Artsın eksilmesin taşsın dökülmesin

Hak berekâtını versin, bu gitti yenisi gelsin

Soframız nur, kaza bela geri dur

Hanemizi, cümlemizi eyle ma'mûr

Halil İbrahim berekâtını sundur

Âmin el-fatiha.6

Hurşit-nâme'den ziyafet sofraları tasviri:

Buyurdu şeh ki döktüler yiyesi

Ki yokdur dil anun vasfın diyesi

Tamâmet yir yüzü aşdan aşındı

Toyunca yindi ardınca taşındı

İki yüz dürlü var idi yiyecek

Ki adın kimsene bilmez diyecek.

…………….

İşaret kıldı döktüler ta'âmı

Kızıl altın çanaklarla tamâmı

Döküldü dürlü dürlü hân u ni'met

Ki herbirinde var bin dürlü lezzet

Salâ oldu vü yidiler doyunca

Halâyık kaşığın elden koyunca

Yarağ etti yiyesi çerb ü şîrîn

Pişirdi ördek ü kaz u gügercin

Küliçe peksimet ü şîr ü şerbet

Getirdi aldı verdi oldu sohbet.7

XVI. yüzyılda Zâtî'nin (ö. 953/1546) Şem'ü Pervâne adlı mesnevisinde kına gecesinden sonra düğün için verilen ziyafet şöyle anlatılmaktadır (Nesre çevrilerek verildi): "Yemek içmek kısaca bu mutlu olayı kutlamak için Rûm padîşahının sofrası düzenlendi. Bu sofranın düzenlenmesinde uzun boylu güzeller ayakta hizmet etmekte, güzel gözlü diğer güzeller ise yemek sinilerini taşımaktaydılar. Bu güzeller çini tabaklar içinde taşıdıkları her bir tanesi inci gibi olan pirinç pilavını sofraya koyuyorlardı. Altın taçlı güzellerin getirdiği zerdeler ise sofraya ayrı bir renk katıyordu. Bütün bu işlemlerin yapılmasından sonra diğer yemekler sülün kebapları, güllaçlar, sükkeri şerbetler birer birer sofraya kondu. Sofra âdetâ bir gül bahçesi gibi süslendi. Sofradaki pilav ak bir gül goncası, zerde ise nesrini andırıyordu. Bu haliyle pirinç pilavı inci, zerdesi de altın olarak ele alınırsa sofra bir hazineye benzemişti. Börek tutmacı kulağında küpesi olan bir atlıyı yahut da deniz içindeki içi inci dolu sedefleri andırıyordu. Çörekler bâdem gözlü dilberler, börekler de güzel yüzlü güzeller gibiydiler.8

Sofranın diğer bir özelliği de yemeğin sonunda meyveden önce helva yenmesidir. Helvadan bir süre sonra şerbetler içilir. Bu şerbetleri şair kevser suyuna benzeterek hayat suyunu (âb-ı hayât) aratmadıklarını söyler.

Murâd oldukça yendi hân-ı ni'met

İçildi âb-ı kevser gibi şerbet

Ne şerbet mât eder âb-ı hayâtı

İçen bulur harâretten necâtı.9

Aslında şerbet, Türklerin yemekte ve yemekten sonra içtikleri çok yaygın meşrubat türlerindendir. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde bu konuda oldukça tatmin edici bilgi bulmak mümkündür.10

Özellikle XVI. yüzyıl yazarlarından Bursalı Lâmi'î (ö. 938/1531) alegorik ve mistik mesnevisi Şem'ü Pervâne'de ziyafet sofrasını anlatırken sofra düzeninden de bahsetmektedir. Sofrada yemekler ve meyvelerle birlikte türlü çiçekler bulunur. Deste deste sünbüller, kırmızı güller, nergisler sofrayı âdetâ gül bahçesine çevirmiştir.11 Bunların yanı sıra bu tür ziyafetlerde müşk ve amber yakılması, yemek yenen yerde güzel kokuların bulunması hem ev sahibinin inceliğini hem de misafirlerine verdiği değeri göstermektedir. Bu kokular, buhurdanlarla yemek yenen çevrede arada bir gezdirilirdi.12

17. yüzyılda verilen bir ziyafette sunulan yemeklerin miktarını ve verilen ziyafetin ihtişamını gösteren bir bilgiyi Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden öğrenmekteyiz: Özi Beylerbeyi Melek Ahmet Paşa 3 Kasım 1657'de Akkirman'da Kırım Hanı Giray Han'a üç gün üç gece verdiği ziyafette "Her gün ikişer kere, 70 yerde 50'şer bin ekmek, 500 koyun, 50'şer sığır, 10'ar at kulunu (tay), 20'şer at eti kebap pişirip 10'ar kazan yahni ve 10'ar kazan pilav, 10'ar kazan karanfilli ve misk ballı zerde, 10'ar kazan pirinç çorbası ve 10'ar kazan herise pişmek için vekilharca tenbih eder."13

Yiyecekler

Sofrasına bu denli meraklı olan bir millet acaba neler yiyordu?

Et

Kızartılarak, kavrularak ve haşlanarak çeşitli biçimlerde yenir. Arapça adıyla kebap, Farsça adıyla biryân olarak bilinen etin kızartılarak yapılmasına Türkler söğülme, kebap şişi için söğlük, kebap etmek için de söğülmek diyorlardı. Bununla birlikte Türkler daha sonra kebap kelimesini kabul etmişlerdir. Böylece orman kebabı, çoban kebabı, çömlek kebabı, çevirme kebap, Hacı Osman kebabı, süt kebabı, şiş kebabı, tas kebabı, kuşbaşı kebap, kuyu kebabı, kırma kebap, külbastı kebap, muhzır kebabı gibi kebaplar kebap sınıfından sayılmıştır. Bu kebapların tariflerine, basılı ilk yemek kitabı olan Melceü't-Tabbâhîn (Aşçıların sığınağı) adlı yemek kitabında da rastlanır.14 XV. yüzyılın ilk yarısında Ahmed-i Dâ'î'nin yazmış olduğu Çeng-nâme adlı mesnevide bir avcının bir âhûyu avlaması üzerine âhûdan yapılan yemekler yine âhûnun ağzından şöyle anlatılmıştır:

Boğazladı revân üzdü derimi

Ayırdı birbirinden peykerimi

Gelip bir su kenarında oturdu

Biri çakmak çakıp od yakdı durdu

Sögüldü iç yağından yağ bağırlar

Sunar sağrak u birbirin ağırlar

Yüreğim yardı doldurdu talağım

Önürdü yom diyü yedi kulağım

Döşetlerim kebâp etti muza’fer

Sögülme arası içer tolular15

[Boğazladı ve derhal derimi yüzdü. Vücudumu parçalara ayırdı. Gelip bir su kenarına oturdu. Biri çakmakla ateş yaktı. İç yağında yağ bağırlar (hayvanın barsağı içine doldurulan kıyılmış ciğer ve iç yağıyla yapılan kızartma mumbar kızartması) kızarttı. (Bu arada) kadeh sunarak birbirlerini ağırladılar. Yüreğimi yardı, dalağımı doldurdu. Önce uğur diye kulağımı yedi. Döş etlerimi safran koyarak kebap etti. Kebap yerken arada içki de içtiler.]

Börekler

Türkler için hamur işlerinin başında gelen böreğin sofradaki yeri tartışılmaz. Türklerin geleneğinde fakir olsun zengin olsun, köylü olsun şehirli olsun misafir çağrıldığında öncelikle börek sofradaki yerini alır. Kebap türü yiyecekler gibi börek de tören yemeklerindendir. Daha önce de bahsi geçen basılı ilk yemek kitabı Melceü’t-Tabbâhîn’de çok çeşitli börek tarifleri vardır: Tam yufka böreği, puf böreği, su böreği, sakız böreği, tavuk böreği, kol böreği, kapak böreği, Türk böreği, saç böreği, sağan böreği, ince börek, fincan böreği, âdî lokum, tatar böreği, puf böreği, vertika gibi.16

Börek kimi evlerde tatil günlerinin vazgeçilmez geleneksel yemeğidir. Börek ve yoğurt veya ayran, ya da börek ve çay (çay ancak 19. yüzyılda Türkler tarafından kullanılmaya başlanmıştır) ayrılmaz ikililerdendir. Ziyafetler ve Ramazan böreksiz düşünülmez. Kanunî’nin oğulları Bâyezîd ve Cihangir için yapılan sünnet düğününde de börek ve pazar böreği yapıldığı bilinmektedir.17

Pilav ve Pilav Türleri

Pirinç ve bulgur kullanılarak yapılan pilavlar Türk sofrasında hemen her gün yenen yemeklerdendir. Ünlü Seyyah Edmondo Amicis, İstanbul adlı eserinde pilav için “Bazen, pirinçle koyun etinden yapılan ve hiçbir sofradan eksik olmayan pilavın lezzetini duyuyorum. Pilav Türklerin mukaddes yemeğidir. Arapların kuskusu, İspanyolların Pacherosu gibi”18 demektedir.

Pilav ve çeşitleri yine Melceü’t-Tabbâhîn’de tarifleriyle birlikte verilmiştir.19

Ekmek ve Çorba

Türkler için ekmek ve çorba bir sofranın ayrılmaz parçalarıdır. Ekmek ve çeşitleri zaman içinde çeşitliliğini arttırmışsa da 14. yüzyılda da bir hayli çeşidini görmek mümkündür. Aslında bir yemek kitabı olmayan, insan sağlığı ile ilgili ilk eser olarak bilinen Aydınoğlu Umur Bey adına Tutmacı

tarafından yazılan Tabîat-nâme'de ekmek çeşitleri olarak peksimet, fatir (bazlama), pirinç, cevin (arpa) gâvers (darı) ekmeklerinden bahsedilir.20 Ekmek kutsaldır (nân-ı azîz). Geleneğimizde ekmeği atmak, kuru diye beğenmemek nankörlük olarak vasıflandırılır (Farsça nân: ekmek, nânkör, gördüğü iyiliği unutan, ekmek körü). Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı adlı eserinde ekmek, pide, simit ve çöreklerini şöyle anlatır: "Ekmekleri genellikle somundur. Pideler: Üstü haşişli, siyah katura, üstü anasonlu, çörek otlu, zaferanlı, Ramazan pideleri, levaze denen tandır pideleri."21

Çorbalar çok çeşitlidir. Sadece alelâde günlük ev yemeklerinde değil ziyafetlerde de misafirlere sunulan mükellef bir sofranın ilk yemeği çorbadır. Buna örnek olarak Yıldız Sarayı'nda Âyân ve Meb'usân Meclisleri üyelerine verilen ziyafetlerin [Birinci kısmı 17 Nisan 1327 (30 Nisan 1911)] yemek listesi şöyledir:

Terbiyeli çorba

Bezelyeli kuzu kızartması

Mayonezli balık

Kaymaklı börek

Zeytinyağlı enginar dolması

Mantarlı hindi

Kaymaklı baklava

Pilav

Dondurma

Meyve ve Şekerleme22

Ayrıca Ramazan ayında iftar sofralarında da muhakkak çorba bulunur. Türk mutfağının geleneksel çorba türleri, tarhana, mercimek, işkembe ve düğün çorbasıdır. Düğün çorbası adından da anlaşılacağı gibi gündelik yapılan alelâde bir çorba değil biraz pahalı bir çorbadır, dolayısıyla düğünlerde ve ziyafetlerde sunulur. Diğer çorbalardan tarhana ve mercimek çorbaları Anadolu'da kış aylarında hemen yapılan çorbalardandır. Tarhana çorbası özellikle Anadolu'da turşu ile sunulur. Üzerine de baklava yenir. Hatta bunun için;

Tarhana tartar

Boğazımı yırtar

Baklava kardeş

Gel beni kurtar

şeklinde bir dörtlük söylenir. Yörelere göre cıngıllı melek aşı, mercimekli hamur çorbası, Arap aşı gibi değişik adlı çorba adlarıyla karşılaşılır.23

Yemek kitapları çorba ile başlar. Melceü't-Tabbâhin'de ilk "fasıl" çorbalara ayrılmıştır ve bu bölümde nohut çorbası, balık çorbası, bir tür daha balık çorbası, tarhana çorbası, terbiyeli ciğer çorbası ve ekşili çorba olmak üzere altı çeşit çorba tarifi bulunmaktadır.

Tatlılar

Hamur tatlıları, sütlü tatlılar, undan veya irmikten yapılan helva türü tatlılar Türklerin en sevdiği tatlılardır.

Helva

Türklerde helvanın yeri herhangi bir tatlıdan daha başkadır. Türk geleneğinde özellikle kış geceleri yapılan ve helva sohbeti adı verilen bazı toplantılar vardı ki bu toplantılar gerçek bir toplumsal kaynaşmaya dönüşmüştü. Helva sohbeti adı altında insanlar bir araya geliyor, yenilip içiliyor ve birtakım oyunlarla eğleniliyordu. Bu helva sohbetleri halk arasında çeşitli iş kollarında çalışanlar arasında yapıldığı gibi, 18. yüzyılda Lâle Devri'nde sarayda da çok rağbet bulmuş, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa (ö. 1143/1730) zamanında yapılanları ün kazanmıştır. Kimi şairlerin divanlarında helva sohbeti münasebeti ile yazılan kasidelere, şiirlere rastlanmaktadır. Bunlardan biri de ünlü şair Nedim'dir (ö. 1143/1730). Genellikle tatil gecelerinde yapılan bu sohbetlerde en son helva yenirdi. Çok tantanalı olan bu sohbetlerde ince saz, mukallit, meddâh, komik kişiler de bulunur, hazır bulunan topluluğu eğlendirirdi. Helvadan evvel gece taâmı (yemeği) yenilir, helvadan sonra da kahve içilirdi. Ünlü helva çeşitleri arasında Helvâ-yı Hakânî, helvâ-yı sabunî, helvâ-yı leb-i dilber, helvâ-yı âsûde, tepsi helvâsı, gaziler helvası gibi helvalar sayılabilir.24

Ölen kişinin evinde cenaze gömülmeden evvel helva yapılıp ölünün ruhu için dağıtılması da Türkler arasında belki de eskiden yapılan yuğ törenlerinden kalma bir gelenektir.

Tören Aşları

Bunlar arasında aşure ve zerdenin ayrı bir yeri vardır. Aşurenin dinî bir yeri olduğu gibi Nuh ve Tufan olayına ait bir efsanesi de vardır. Efsaneye göre Nuh'un gemisinde Tufan sonunda yiyecekler biter. Ne kaldıysa pişirilir ve Tufan'ın bitişi kutlanır. Bunun yanı sıra aşurenin Adem ve Havva ile ilgili hikâyeleri de vardır.25 Aşure Arabî ay olan Muharrem ayının 10. gününden 20'sine kadar yapılır ve konu komşuya dağıtılır. Bu tarihin Kerbelâ olayı ile ilgisi olduğu söylenir. Süzme ve taneli olmak üzere iki türü bulunmaktadır. Süzme aşure daha ziyade saray mutfağında yapılır ve dağıtılırdı. Aşurenin bu şekilde dağıtılmasının bereket getirileceğine inanılırdı.

Zerde de aşure gibi tören tatlılarındandır. Düğün dernek olduğunda muhakkak pilav ve arkasından tatlı olarak zerde ikram edilir. Zerdenin toplu yemeklerde sunulmasının özel bir sebebi vardır. Ona sarı rengi veren zaferan/safranın içinde keyif verici, rahatlatıcı ve gevşetici bir madde bulunmaktadır. Dolayısiyle bu tür toplantılarda olabilecek bir kavgayı, anlaşmazlığı da önler. Bu nedenle zaferan için bitkilerin Nasrettin Hocası da derler. Nasrettin Hoca bulunduğu yerde insanları nasıl güldürüyorsa safran da aynı görevi yapmaktadır. 17. yüzyılın ünlü Urfalı Şairi Nabi (ö. 1724) bunu bir mısrasında dile getirmiştir: Za'ferân nev'-i nebâtın Hâce Nasreddîni'dir.26

Tören yemeklerinin en çarpıcı ve eğlendirici örneklerinden biri Osmanlı padişahlarının erkek çocuklarının sünnet düğünlerinde veya kızlarının ve kızkardeşlerinin evlenme törenlerinde halka verilen ve çanak yağması adlı ziyafettir. Bu törende sunulan yemekler genellikle et, pilav ve zerdedir. Bu ziyafetlerde insanları şaşırtan ve eğlendiren unsurlar da bulunmaktadır. Bunun bir örneğini ünlü tarihçi Gelibolulu Âlî'nin (ö. 1008/1600) III. Murad'ın çocuklarının sünnet düğünleri için yazmış olduğu Câmi'ü'l-buhûr der Mecâlis-i sûr adlı sur-nâmesinde buluyoruz.27

Türk mutfağı ve yemekleri ile ilgili münferit kitaplar 17. yüzyılda yazılmaya başlanmıştır. İlk basılı yemek kitabımız da 1844 yılında Mehmed Kâmil tarafından kaleme alınan Melce'ü't-Tabbâhîn adlı yemek kitabı olmuş, daha sonra genellikle Mehmed Kâmil'in kitabını esas alan çeşitli Arap harfli yemek kitapları basılmıştır.28

Daha evvel de kısaca değinildiği gibi Türklerde yemek kültürü, sebze çeşitleri, yeme âdâbı mutfak araç ve gereçleri gibi bilgilere çeşitli eserlerde rastlamak mümkündür. Burada bu konuda tarafımızdan görülen ve yararlanılan yazma eserlerin künyelerini vermekte yarar görmekteyiz [Bu makalede adı geçenler için dipnot numarası verilmekle yetinilmiştir. Ayrıca zikredilen eserlerle ilgili bilgi için G. Kut "Türklerde Yeme-İçme Geleneği ve Kaynakları" Eskimeyen Tatlar (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 1996) 61-68 arası sayfalara bakılabilir.]

1. Tercüme-i Kitabü't-Tabîh dipnot 4.

2. Latîfî'nin Evsâf-ı İstanbul adlı eseri (16. yüzyıl).

3. Âlî'nin Mevâ'idü'n-nefâ'is fî Kavâ'idi"l-mecâlis'i.

4. Türk edebiyatında yazılmış mesnevilerin pek çoğu (Hurşit-nâme, Husrev ü Şîrin, Şem' ü Pervâne, Ferhâd-nâme gibi).

5. Sâkî-nâmeler

6. Sûr-nâmeler (Basılmış olanları vardır).

7. Sağlıkla ilgili tıp kitapları. Ahmedî'nin Tervîhü'l-Ervâh'ı (Bir nüshası Süleymaniye Ktpb Ayasofya 3595) Tutmacı'nın Tabîat-nâmesi, Şeyhî'nin Nazmu't-Tabâyi' adlı eseri. IV. Murad'ın doktorlarından Zeynelâbidin'in Şifâ'ü'l-fu'âd lik Hazreti's-Sultan Murâd gibi. (Arap harfli baskısı vardır).

8. Tercüme-i kenzü'l-İştihâ.

9. Et-Terbibât fi Tabbi'l-Hulviyyât dipnot 20.

10. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. dipnot 18.

11. Sohbet-nâme tek nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesi. Hazine 1418 ve 1426. Bu konuda bk. Orhan Şaik Gökyay. "Sohbet-nâme" Tarih ve Toplum, cilt 2, sayı 14 (Şubat 1985), 128-144.

12. Sultan III. Osman zamanında saray matbahlarına verilen erzak defteri, Taksim Atatürk Kitaplığı MC 11.

Makalemize bir yemek destanından örneklerle son veriyoruz. Bu destan aslında 17 dörtlükten oluşmaktadır, Şerife adlı Konyalı bir halk şairi tarafından kendi ifadesine göre 1304/1887 yılında yazılmıştır.29

Evvela yürüttük baştan çorbayı

Saniyen terbiye olmuş paçayı

Domatesle pişirmeli bamyayı

Midemizi açsın hoş misal olsun

Bihamdillah hiç bir şeyi taşlamam

Yağ içinde yumurtayı boşlamam

Yumşak somun olmayınca başlamam

Semiz etin kenarları al olsun

Mısırgayı bir hal edin öldürün

Ortasına fıstık pirinç doldurun

Dolmaları üçer üçer kaldırın

Kuvveti bedene irtihal olsun

Katmeri ince aç yağın sakınma

Sakın ona haşhaş yağı kullanma

İnce etten olur hem de çullama

Tavada pişmiş bir kızıl hal olsun
Enginar ile kereviz ıspanak
Karnabitle semizota bir de bak
Patata domata börülce kabak
Onlar da içinde hasbühal olsun
Köfte yaprak bir de lahna dolması
Sarı erik zerdali nohut yahnisi
Zülbiye pancar turp salatası
Onlar da içinde ber-kemal olsun
Tabakda turşu da kalmasın mahzun
Zeytinyağı üstüne sıkılsın limon
Balığı kızartın getirin pürhun
Yiyelim bizler de can misal olsun
Hak verir dostuna yarınki günü
Çorba da yemeklerin önüdür önü
Yemeklerin bastırmak için üstünü
Kahveyle tütün on çuval olsun
Paluze ile mahallebi araya
Kifayeler dursun hep bir sıraya
İki tatlı tuzlu gelsin sofraya
Kaymak güllaç ile şeker hall olsun

1 M. Seyfettin Özege, Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu 3. cilt (İstanbul, 1973), s. 1066, no. 12701.

2 Daha geniş bilgi için bk. Ayşe Fahriye, Ev kadını (y. y.: y. y, t. y), 414 ve devamı.

3 Nezihe Araz, "Osmanlı Mutfağı", Hünkâr Beğendi: 700 Yıllık Mutfak Kültürü (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000), 8.

4 Pierre Belon, Les Observations de Plusieurs&Choses Memorables (Paris: 1553), yaprak 189a-190b. Ayrıca bkz. Jacques Paviot, "Cuisine Grecque et cuisine Turque selon L'experience des Voyageurs (XVe-XVIe Siècles). Byzantinische Forschungen 16 (1991), 171-not 9.

5 15. yüzyılda Şirvani tarafından Kitâbü't-tabîh adlı Arapça yemek kitabının Türkçeye tercümesi ve Şirvânî'nin bu tercümeye eklediği 77 adet yemek bunun dışındadır. Bkz. Günay Kut "13. Yüzyıla Ait Bir Yemek Kitabı", Kaynaklar 3 (Bahar, 1984), 50-57 ve aynı yazar, "Şirvânî'nin Yemek Kitabı Çevirisine Eklediği Yemekler Üzerine", I. Milletlerarası Yemek Kongresi (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988), 170-175.

6 Aynı sofra duasının çok benzer bir başka versiyonu çocukluğumuzda büyüklerimiz tarafından yapılırdı. Ayrıca bk. Günay Kut, "Türklerde Yeme-İçme Geleneği ve Kaynakları", Eskimeyen Tatlar: Türk Mutfağı Kültürü (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 1996), 60.

7 Şeyhoğlu Mustafa, Hurşîd-nâme (Hurşîd u Ferahşâd), hazırlayan: Hüseyin Ayan (Erzurum: 1979) 317. Bu makaledeki alıntılarda transkripsiyon kullanılmamış ve kelimelerin telaffuzunda güncelleştirme yoluna gidilmiştir.

8, 9 Zâtî, Şem' ü Pervâne, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa 443, 143a-b, 143b.

10 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 yazmasının transkripsiyonu-dizini, 1. kitap: İstanbul, Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), 250.

11 Lâmi'î, Şem'ü Pervâne, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi 2744 63b-64a.

12 Lâmi'î, a.g.y., 64a.

13 Evliya Çelebi Derviş Zillî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Bağdat 307 yazmasının transkripsiyonu-dizini Hazırlayanlar, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin 5. kitap (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 88.

14 Mehmet Kâmil, Melceü't-Tabbâhîn, hazırlayan Cüneyt Kut (İstanbul: Ünilever, 1997).

15 Ahmed-i Dâî, Çeng-nâme, Hazırlayan: Gönül A. Tekin (USA Cambridge, MA: Harvard Üniversitesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, 1992), 393.

16 Mehmed Kâmil, a.g.e., 41-46.

17 Günay Kut, “Şehzâde Cihangir ve Bayezid’in Sünnet Düğünlerindeki Yemekler Üzerine”, III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. V. cilt, Maddi Kültür (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985), 231.

18 Edmondo de Amicis, İstanbul: 1874, Çeviren: Beynun Akyavaş (Ankara: TTK, 1993), 139.

19 Mehmed Kâmil, a.g.e., s. 73-76.

20 Tutmacı, Tabî’at-nâme, faksimilesini yayınlayan İsmail Hikmet Ertaylan İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1960); Günay Kut, “Türklerde Yeme İçme Geleneği”, Eskimeyen Tatlar (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 1996), 61.

21 Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı yay. Kazım Arısan ve Duygu Arısan Günay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 154.

22 Mübahat S. Kütükoğlu, “Son Devir Osmanlı Ziyafetleri, ” Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1995), 369-391; Günay Kut, a.g.m., 59.

23 Günay Kut, “Türk Mutfağında Çorba Çeşitleri” İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi, Türkiye 3-10 Eylül 1988. Düzenleyen Feyzi Halıcı (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1989), 213-220.

24 Et-Terkibât fî Tabhi’l-Hulviyyât (Tatlı Pişirme Tarifleri) Hazırlayan Günay Kut (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986). Ayrıca bk. Mehmed Tevfik (Çaylak Tevfik) İstanbul’da Bir Sene İkinci Ay. Helva Sohbeti (İstanbul 1299). Ayrıca bir doktora tezine konu olmuş Theodor Menzel tarafından Ein Jahr in Konstantinopel Helva Sohbeti (Berlin 1906) adı ile basılmıştır.

25 Nezihe Araz, a.g.m., 17-18.

26 Nabi, Dîvân [Bulak: 1257 (1841)]. 72.

27 Gelibolulu Mustafa Âli, Cami’ü’l-Buhur der-Mecâlis-i sûr. Hazırlayan: Ali Öztekin (Ankara: TTK, 1996), 250.

28 A. Turgut Kut, Yemek Kitapları Bibliyografyası(Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985).

29 Sadettin Nüzhet ve Mehmet Ferit, Konya Vilâyeti Halkiyat ve Harsiyatı. (Konya, 1926) 51-52; Taha Ay (Toros), Türk Kadın Şairleri (İstanbul Üniversum Matbaası, 1934); Vasfi Mahir Kocatürk, Saz Şiiri Antolojisi (Ankara: 1963), 473-474.

Türk Mutfak Kültürü / Yrd. Doç. Dr. Yasemin Ersoy [s.222-229]

Gazi Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi / Türkiye

Varlığımızın yapısını belirleyen, sosyal bir süreç içinde öğrendiğimiz uygulama ve inançların, maddî ve manevî öğelerin birliği olan bir toplumun tüm hayat biçimi, insanların içinde bulunduğu yaşam koşullarına uyumlarının toplamı, toplumsal olarak öğrenilen ve aynı yoldan yeni kuşaklara aktarılan davranış örüntüleri ya da kalıpları şeklinde devam eden, doğanın yarattıklarına karşılık, insanoğlunun yarattığı hemen her şey şeklinde ifade edilen kültür;1 her bilim dalında önemli bir kavramdır.

Kültür bütünüyle maddî, gözlemlenebilir bir şey ya da olgu değildir. Soyut, belli bir toplumdaki kültürel öğeleri, kuram, süreç ve bunların karşılıklı ilişkilerini temsil eden bir tür harita gibidir. Bu nedenle bazı bilim dallarının hareket noktasını da oluşturmaktadır.2

İnsanın giderilmesi zorunlu temel fizyolojik ihtiyaçlarından birisi beslenmedir. Bu denli önemli olan beslenme, çalışma alanı son derece geniş olan bir bilim dalıdır. Bu alanda uzman kişiler beslenmenin milletlerin sahip oldukları kültürle ilgili olduğunu, her milletin kendine özgü yemek sistemi olduğu bu sistemin kültürle şekillendiğini ve bu kültürün incelenmesinin gerekliliği sonucunda mutfak kültürü ortaya çıkmıştır.

Mutfak kültürü her toplum için benzerlik ve farklılıkları olan bir kavramdır. Geçmişten günümüze her toplum, çevresinin şartlarına bağlı olarak kendine özgü bir yemek sistemi ve kültürü geliştirmiştir. Mutfak kültürleri içinde en eski kültür olarak iddia edilebilecek ve dünyanın en büyük mutfaklarından birisi olan Türk mutfak kültürü tarihsel bir süreç geçirmiştir. Bu süreç tarih öncesi, Orta Asya, Selçuklu ve Beylikler, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet dönemleri olarak tasnif edilebilir. Oluşum bu periyotta gerçekleştiği için incelemenin dönemlere ayrılması gerekmektedir.

I. Tarih Öncesi Dönem

Arkeologların yaptıkları kazılar sonucunda buğday, arpa ve darı tarımının temelinin Anadolu'da atıldığı bulunmuştur. Hitit tarımında buğday ve arpanın birlikte olduğu un ve ekmek imal edildiği, bunun dışında bira imalatının da olduğu, dini ayinlerde en önemli ikram olduğu bulunan ziyafet resminden anlaşılmıştır. Resimde biranın buğday saplarıyla emilerek içildiği görülmüştür. Bu adetin Anadolu'nun dağ köylerinde de bulunduğu, gelen misafirlere içecek ikram edildiği zaman kabın yanında buğday sapı getirildiği bilinmektedir.3 Aynı ikram şekli Selçuklular Dönemi'nde de uygulanmaktaydı. Yoldan geçen ve dönenlere ayran ikram edildiği çok yorgun ve terlemiş olanlara buğday saman çöplerinden bir-iki tane konduğu misafirlerin bunları yutmamak için yavaş içtikleri, bunun da soğuk ikram karşısında birden içmenin olumsuzluğunu azaltmak amaçlı olduğudur.4 Bu durum Türklerin misafirperverliğinin ne denli uzun geçmişe sahip olduğunun göstergesidir.

İlk tarımsal yerleşmeler Anadolu'da M.Ö. 8300'lerde meydana geldiği düşünülmektedir. Çatalhöyük'te kazılar sonucu M.Ö. 7000'de yenilikler olduğu, M.Ö. 6000'lerde on dörtten fazla bitkinin yetiştirildiği tespit edilmiş, bunun dışında da ürün olabileceği ancak ekonomik bakımdan daha az önemli oldukları düşünülmektedir. Kazılarda ayrıca palamut kapsülleri bulunmuştur. Palamut kapsülünde bulunan asitten yoğurt yapımı halen gerçekleştirilmekte olup, o devirlerde tereyağ, ayran, peynirin bilindiğine dair bulgular bulunamamış ancak bu ürünlerin Neolitik Devre bağlı olduğu düşünülmektedir. Kazılarda toprak ve oyma yekpare ağaçtan üstün bir işçilik ürünleri olan pişirme ve saklama kapları da bulunmuştur.5

Medeniyetlerin beşiği olan Anadolu'nun mutfak kültürünün de temelini oluşturduğu kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Türk mutfak kültürü ise Türklerin Orta Asya'ya göçüyle zenginleşmiştir.

II. Orta Asya Dönemi

Türkler Cilalı Taş Devri'nde Orta Asya'ya gelip yerleştikten sonra, Ural dağları ile Altay dağları arasındaki Bozkır bölgesini ana yurt olarak seçmişlerdir. At ve koyun sürülerine sahip Türklerin gıdaları buğday unu ile yoğrulmuş yağlı hamur işleri, süt ve sütten yapılan yiyecekler, at ve koyun eti ile yapılan yemekler, içecek olarak ise kısrak sütünden yapılan kımızdan oluşuyordu. Bu dönemde yaptıkları yemekler ve adları günümüzde Urallarda, Orta Asya ve Anadolu'da yaşamaktadır. Göçebe Türklerin hayvan yetiştiren bir toplum olması nedeniyle yemek kültürünün basit hayvanî ürünlerden geldiği ve Anadolu'ya hayvancılığın Türklerle birlikte geldiği söylenebilir. Bu dönemde belli törenlerde at etinin yendiği kaynaklarda geçmektedir.6

Orta Asya'da göçebe hayatı yaşayan Türklerin mutfak kültürlerine ait bilgiler kısıtlıdır. Türklere ait ilk yazılı kaynaklardan biri olan Orhun Abidelerinde Türk mutfak kültürü ile ilgili yazılı bilgilere rastlanmaktadır. Bu yapıtlarda geyik ve tavşan etleri yenildiği, Bilge Kağan'ın ölen kardeşinin yas töreni için konuklar davet ettiği ve ölü yemeği verdiği belirtilir. Orhun Abidelerinde "tok", "aç", "azuk" gibi yiyeceklerle ilgili terimlere de rastlanır.7

Göçebe Türkler IX. yy.'da tarım bölgelerinde yerleşik hayata geçmişler ve mutfak kültürleri de bu dönemde büyük gelişmeler göstermiştir. Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşmesi modern Türk mutfağının temellerinin atılmasına yol açmıştır. Türk mutfağını oluşturan temel öğelerden ilki Orta Asya'da yaşamış olan göçebe kültürüne ait yiyecekler, ikincisi Türklerin Anadolu'ya geldikleri dönemde orada yaşayan halkların yemekleri, üçüncüsü ise Türklerin IX. yy.'da kabul ettikleri İslâmiyet'in yemeklere etkisi şeklindedir. İslâmiyet'in kabul edilmesinden sonra Türk kültürü, Arap kültürü ile yakınlaşmış bu durum mutfak kültürüne de yansımıştır. İslâmın kabul edilmesi sonucunda bazı yiyecek, içecekler haram ve mekruh kılınmıştır. Örneğin at eti İslâmiyet'te pek makbul sayılmamaktadır.8

Mutfak araçlarını ifade ederken kullanılan kap-kacak ile ilgili sözlerin çoğu Türkçe ile akraba lehçe ve dillerde ortak olması nedeniyle Türklerin Orta Asya'dan bir medeniyetle geldikleri, mutfak

araçlarının bugünkü durumunun Orta Asya'ya dayandığı, bu araçların çanak çömlek türü olduğu tespit edilmiştir.

Anadolu insanı çok eski dönemlerden beri kış aylarında tüketmek için yiyecekleri saklama yollarını aramışlar ve çeşitli şekillerde dayanıklı hale getirerek, işleme tabi tutarak saklama şekillerini ortaya çıkarmışlardır. Kış ekmeği, peksimet, erişte, tarhana, peynir, sebze, meyve ve et kurutması vb. gıdaların doğuşu bu dönemlere rastlamaktadır.

Türk mutfak kültürünün unsurlarından bir diğeri yemek yeme adabıdır. Türk toplulukları tarih boyunca sosyal bir düzen ve disiplin çerçevesinde gelişmişlerdir. Türklerde yemek, yalnızca yenen ve insanların karınlarına girip, onları doyuranı bir madde değildir. Yemek topluluk düzeniyle, disiplin ve onurları da kurtaran bir vasıta ve sembol özelliği taşımaktadır. Topluluk halinde yenen yemeklerde, herkes kızartılmış bir koyunun neresinden yiyeceğini atalarından gelen mirasla bilmektedir. Yani ataların hizmet ve bahadırlık derecesi, topluluk tarafından taşınmakta ve devam ettirilmektedir. Torunlar kendi hizmet ve bahadırlıkları yoluyla pay haklarını yükseltmekte ya da kötü hareket sonucu paylarını kaybetme durumundadırlar.9 XI. yy. öncesine ait sofra adabı konusunda detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Türk mutfak kültürüne ait belirgin bilgiler Selçuklu ve Beylikler Dönemi'ne aittir.

III. Selçuklu ve Beylikler Dönemi

Selçuklu Devri, Türk tarihi, İslam tarihi, Dünya tarihi bakımından bir dönüm noktasıdır. Anadolu'da bu devre 250 yıl kadar sürmekte Selçuklu mutfağı; yemek, usul ve adetleri XX. asra kadar süren 900 yıllık bir zamanı içine almaktadır. Bu nedenle bugünkü mutfak kültürümüzde de izlerini görmek mümkündür.

Türklerin IX. yy.'daki kültür hayatının önemli unsuru olan Türk mutfağı hakkındaki bilgilere bu yüzyılın iki büyük Türk yazarı, Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmud'un eserlerinde rastlanmaktadır. XI.yüzyılda daha fazla koyun eti tüketilmekte olduğu, İslami etki nedeniyle at eti tüketiminin azaldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Söz konusu yüzyılda tavuk eti ve muhtelif av hayvan etlerinin daha az önem taşıdığı belirtilmektedir. Sucuğun, şiş kebabın, et haşlamanın, kağıt kebabının, paça çorbasının, kadınbudu köftenin mutfağımıza girişi bu yüzyılda gerçekleşmiştir.10 Divanü Lügat-it Türk'te XI. yüzyılda ekşili yemeklerin Türk beslenme hayatında özel bir yeri bulunduğu, Selçuklular Dönemi'nden günümüze bunun Türklere has özelliklerin biri olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklular zamanında tarım ürünlerinden çeşitli yiyecekler ve yemekler elde edilmiştir. Undan yapılan besin maddelerini saf undan yapılan yiyecekler, yoğrulan unun içine başka besin malzemesinin katılması ile hazırlanan karışık besin maddeleri şeklinde tasniflemek mümkündür. Kaynaklardan elde edilen bilgiler bunun yuga olduğu şeklindedir. Çörek, bazlama, katmer, kurabiye (çukmın), kömeç, yağlı ekmek, etli ekmek, unlu yemeklerden bazıları ise sıcak ve soğuk olarak tüketilen bir tür şehriye çorbası, tutmaç undan yapılan yemeklere örnek teşkil etmektedir.11

Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde az da olsa mısır ve pirinçten yapılan yemeklerin ıspanak, karnabahar, kabak, turp, havuç, soğan, sarımsak, patlıcan, hardal, kara pazı, şalgam gibi sebzeler, yabani bitkilerden de yemek yaptıkları anlaşılmaktadır. Türklerin tatlıya olan düşkünlükleri o dönemlerde de geçerlidir. Günümüz mutfağında tatlının bu denli önemli oluşu o dönemlerden miras kalma özelliği taşımaktadır. XI. yüzyılda en çok bilinen ve tüketilen tatlı pekmezdir. Pekmezin kavrulmuş arpa ve buğday unundan elde edilen "talkan"la karıştırılarak yendiği belirtilmektedir. Yine aynı dönemde bir tür sütlaç yaptıkları, mısır unundan bir çeşit irmik helvası, ekmek tatlısı ve bal ile tatlı ihtiyacının giderildiği belirtilmektedir. Selçuklular Dönemi'nde yapılan ve içilen içkiler, meyve suları ve şerbetler incelendiğinde o yıllarda alkollü içkilerin yapıldığı ve "içgü" adını verdikleri, alkollü içecek olarak üzüm, arpa, buğday, bazı bitki ve meyve pürelerinden şarap yaptıkları, buğdaydan "buhsum" adını taşıyan ve birayı andıran içki ürettikleri ve tabi Türklerin milli içkisi "kımız"ın yapıldığı ve tüketildiği tespit edilmiştir. Bunun dışında "bekni" denilen buğday, mısırdan yapılan bir tür bozanın da severek tüketildiği, çeşitli meyvelerin sularını soğukluk ve meşrubat olarak tükettikleri, Türklerin sofralarında garnitür olarak yer verdikleri soğuk olarak tükettikleri ve bu tür içeceklere soğukluk dedikleri kaynaklarda belirtilmektedir.12

Türk mutfak kültürünü günümüze taşıyan yazılı eserlerden bir diğeri XIII. yy.'da yaşayan Mevlana'nın eserleridir. Mevlana'nın Divân-ı Kebir'inde beyitlerin yer aldığı, tariflerinden günümüzde yapılan "mantı", "Tatar böreği" olarak adlandırılan yemekler, bunların dışında, herpe, kalye, ciğer kebabı, şiş kebap, tirit, bulgur aşı, börekler, şekilli çörekler, pırasa, ıspanak, fasulye, kuru nane, sarımsak, helva, badem şekerlemesi, gülbeşeker, zerde, kadayıf, baklava, ceviz, badem, fıstık, leblebi, peynir, yoğurt, ayran, şerbet ve şarap, patlıcan turşusu gibi yemek, tatlı, kuruyemiş ve içecekler beyit ve şiirlerinde yer almaktadır.13

Selçuklular Dönemi'nde Selçuknamelerde mutfak ve saray ziyafetleri ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Örneğin I. Alaaddin Keykubad Konya'da hükümdar olduğu dönemlerde (1220-1237) verilen ziyafetlerde çini ve altın sahanlar içinde borani, yahni, kalye gibi yemekler; biryan, tavuk, keklik, bıldırcın etinden yapılan kebaplar, pilavlar ve helvalar, kımız ve şerbetlerin ikram edildiği yer almaktadır. Yine aynı dönemde muhteşem saray sofraları, halka karşılıksız konaklama, ziyafet yemekleri gibi sofralara hizmet veren özel vakıflar bulunmaktadır.14

Besin saklama yöntemleri bu dönemde kurutma, salamura, salça tuzlama olarak uygulanmaya devam etmiştir. Yeme ve içme konusunda sağlıkla ilişkilendirme ve tavsiyeler konusunda yazılı bilgiler bu döneme rastlamaktadır. Uyulması gereken sofra adabı konusundaki bilgiler XI. yy.'da Yusuf Has Hacib'in eserinde yer almıştır. Bu bilgilerden bazıları, senden büyükler yemeğe başlamadan yemeğe başlama, başkasının önündeki lokmalara dokunma, çok obur olma, ikram edilen yemeğe haz ve arzu ile elini uzatıp ye ki ev sahibi memnun olsun, ağzına aldığını ufak ufak çiğne, sıcak yemeği ağzınla üfleme vb. şeklindedir.15

Temelleri milattan öncesi yıllara dayanan Türk mutfak kültürü mutfak yapısı, araç-gereçleri, yemekleri, sofra düzeni ve adabı Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde genişlemiş ve zenginleşmiştir.

IV. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi

Selçuklular Dönemi'ndeki zengin mutfak kültürü, Osmanlı İmparatorluğunun kurulma aşamasında daha sadeyken XVI. yüzyılda çok zengin duruma gelerek dünyanın en büyük mutfağı haline gelmiştir. Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde Türk mutfağı saray ve halk olmak üzere çok ince bir şekilde ayrılmış ancak bu ayrımda bile hak ve hukuka saygı söz konusu olmuştur. 1453'te İstanbul'un fethinden sonra 1478 yılında tamamlanan sarayda Fatih Sultan Mehmet imparatorluğun teşrifat usulünü, protokolü ile birlikte yemek yeme adabını ünlü kanunnamesi ile belirtmiştir.16

Topkapı Sarayı'ndaki mutfak "Matbah-ı Âmire" olarak isimlendirilmekte olup, büyük teşkilat özelliği taşıdığı ve bu mutfakta padişah ve hanedan mensuplarına değil, saray personeline yemek pişmekte olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. XVII. asırda Tavernier, Matbah-ı Âmire'yi şu şekilde anlatmaktadır.17

"Sarayın mutfak daireleri vardır. Bu daireler birbirinden ayrıdır. Her biri hususi memurların nezareti altındadır. Vaktiyle 9 daireden oluşan mutfaklar şimdi 7 daireye indirilmiştir. Her mutfağın kendi şefi, hepsinin başında da 400 aşçıya kumanda eden bir aşçıbaşı vardır. Padişaha mahsus ikinci mutfağın adı 'Valide Sultan Matbahı'dır. 'Kızlarağası Matbahı' denilen üçüncüsü, Hareme ve orada hizmet gören harem ağalarına mahsustur. Dördüncüsü, padişahın en yakınlarından biri olan kapı ağasına aittir. Divan memurları da bu mutfaktan yerler. Beşincisi 'Hâzinedârbaşı Matbahı'dır ve Hâzinedârbaşı ve emrindekileri mahsustur. Altıncı mutfak 'kilerbâşı' ve yedincisi de 'saray ağası' mutfaklarıdır. Bahçelerde çalışan bostancıların mutfakları ayrı bir yerdedir ve bunlara dahil değildir".

Saray mutfaklarına sığır eti alınmamakta gerek içerde, gerekse dışarda hizmet edenler için günde 500 kadar koyun kesilmekte olduğu tatlı yapmak için 6-7 daire mutfakların üst tarafında ayrı olarak bulunmakta ve daimi şekilde çalışan 400 tatlıcı olduğu her türlü tatlı, şerbet ve turşu yapmakta oldukları belirtilmektedir. XVI. asrın sonlarında 60 aşçı ile 200 yapmak bulunduğu, XVII. asır ortalarında 400 aşçı, 400 tatlıcı olduğu, 1755'te bu sayının 270'e indiği, XVII. asır ortalarında çalışan sayısının 1370 olduğu, her yemek grubunun başında şeflerin olduğu, padişah ve yakınları için yemek pişirilen ve haremde olan "Kuşhane" denilen hususi mutfaklarda kendi yemek ihtisasları içinde yüzyılın en tanınmış ustaları olan 12 aşçının çalıştığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. XIX. asırda özellikle II. Abdülhamit Devri'nde Türk mutfağı, kuşhâneden çıkan aşçılar aracılığıyla zirveye erişmiş ve dünyanın en lezzetli yemekleri pişirir duruma gelmiştir. Aşçılar asırlardan beri Mengen kasabasından gelmekte ve yetenekli olanlar padişah aşçılığına yükselmektedir. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde mutfağın çok büyük bir bütçeye sahip olduğu, o dönemde Topkapı Sarayı'nda 8 çeşit ekmek yapıldığı kaynaklardan öğrenilmiştir.18 XV. asırda İstanbul'un alınmasıyla Bizans mutfağı ile karşılaşılmıştır. Bunun sonucunda alışkanlık, çeşit ve yöntemlerde etkileşimler olmuş ancak doğrudan uygulama yerine bu yenilikleri kendi mutfak kültürümüze uygun olacak şekilde uygulama yoluna gidilmiştir. XVIII. asırda yavaş yavaş gerileme dönemine girilse bile Türk mutfak kültürü kendi zenginliğini devam ettirmiştir. O yıllarda yazılan eserler incelendiğinde Osmanlı döneminde 200'e yakın yemek olduğu, fakat kaynaklara geçmemiş daha birçok yemek çeşidi olduğu

muhakkaktır. Ünver'in yaptığı çalışmada o döneme ait 50 yemek adı ve tarihleri tespit edilmiş ve bu sayının bütün tarihteki yemeklerimizi bildirmekten uzak olduğu belirtilmiştir.19

Daha öncede belirtildiği gibi saray ve halk mutfak uygulamalarında ayrım son derece zordur. Yemekler ya da pişiriliş şekilleri birtakım ipuçları verebilir. Örneğin halk mutfağında yemekler tatlarına göre sınıflandırılıp, karışık tada sahip yemekler bir araya getirilmemekte, saray mutfağında ise karma uygulama yapılmaktadır. Pilavın halk mutfağında sade pişirilmesi, saray mutfağında içli pilav (üzüm, fıstık vb.) olarak yapılması örnek verilebilir. Yine Türk mutfağı konusunda yapılmış çalışmalarda rehber olan defterlerden sarayda balık, bazı deniz mahsülleri, XIX. ve XX. yy.'larda bamya, enginar, kuşkonmaz gibi sebzeler, av etleri, tulumba tatlısı gibi yemek çeşitlerinin olduğu bu tür yiyeceklerin ayrıma neden olduğu düşünülmektedir.20

Türk mutfağı saray, konak ve aşçılarda uzmanlaşma ile gelişmiş ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında en parlak dönemini yaşamıştır. Uzmanlara göre ilişkide bulunduğu birçok yabancı ülke mutfaklarını etkileyen İstanbul mutfağıdır. Anadolu'da yapılan yemeklerle birleştiği yönler bulunmakla birlikte tam bir bütünlük söz konusu olmamaktadır. Ancak bu noktada tümüyle ayrım da yanlıştır. Çünkü Türk mutfak kültürü dendiği zaman yazılı kaynaklardaki yemekler, Anadolu'da yaşayan yemekler ve İstanbul mutfağındaki yemekler anlaşılmaktadır. Halk mutfağının özellikleri incelendiğinde Anadolu halkının gelenek ve göreneklerle birleşmiş birtakım toplumsal tören ve törenlere bağlı beslenmesi, yemek anlayışı ve kültürünün olduğu görülmektedir. Anadolu'da yaşayan Türk Halk mutfağı, Çatalhöyük'ten mercimek, bulgur taneleriyle, Dede Korkut hikayelerinde söz edilen ayran, yufka, kavurma, katmer, tutmaç vb. Divân-ü Lügat-it Türk'ten, helva, pilav, zerde, baklava ve börekle Selçuklulardan izler taşımaktadır. Bölgesel farklılıklar, ürünler, kültürel anlayışlar Türk Halk Mutfağı'nda çoğu yerde birleşmekle beraber, saray mutfağından ayrılma nedenlerindendir. Belirtilen bu nedenler halk mutfağının da kendi içinde farklılaşmasına yol açmıştır. Bölgelere göre Türk halk mutfağında Saray Mutfağı'yla birleşen, ayrılan, yazılı kaynaklara geçen veya geçmeyen sayısız yemek bulunmaktadır.21

İstanbul mutfağının, halk mutfağından ayrılma noktalarından biri de İstanbul'un Payitaht ve karma şehir olmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda padişah ve erkânı, bütün soylular, konak, kasır ve yalılarda bir sofra etrafında toplanmayı sosyal aktivite saymışlardır. Bu durum saray mutfağını daima yenilikler arayan, çok zengin ve lezzetli ürünler meydana getiren bir laboratuvar haline getirmiştir. Bu ziyafet ve davetlerde aşçılar bütün hünerlerini ve yaratıcılıklarını göstererek yeni yemek çeşitlerinin ortaya çıkması sağlamışlardır.22 Yine saray ve halk mutfağını ayıran bir diğer unsur Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren sınırlarının Avrupa içlerine doğru sürekli genişlemesi, burada yaşayan halkların seçkin yemeklerinin İstanbul'a taşınmasına neden olmuş, ancak İslâmi kaideler unutulmadan bu yemekler değiştirilerek Türk mutfak kültürüne uygun hale getirilerek bizim mutfağımıza mal olmuştur.23

Mutfak kültüründe yemek çeşitlerinin zenginliği genellikle bir uygarlık ölçüsü olarak görülmektedir. Osmanlı saray mutfağını bir yana bırakarak sadece halk mutfağını düşündüğümüzde,

Batı uygarlığını temsil eden herhangi bir ülkeden daha fazla yemek çeşidine sahip olduğumuz bir gerçektir.

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde gıda maddelerinin denetimine de son derece önem verilmiştir. Bu denetimlerin başında ekmek gelmektedir. Standartlara uyma konusunda sık sık fermanlar çıkarılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Avrupa'dan asırlar önce standartlaşmaya gidildiğini belirtmek gerekmektedir. Standartlaşmaya uygun olmayan gıdaların yapıldıkları yerlere ve kişilere hapis cezaları gibi ağır cezalar uygulanmaktadır. Standartlaştırma hemen hemen bütün gıda maddelerini kapsayacak şekildedir.24

Osmanlı dönemine ait kaynaklarda yemeklerin önce ve sonrasında ellerin yıkandığı, yemek yeme usüllerinde din etkisinin varlığı ifade edilmektedir. Yemeğe başlarken "Afiyet olsun" bitiminde "ziyade olsun" deyimi kullanılmaktadır. Sofra adabı Türk milletinde yüzyıllar önce şekillenmiştir. Sofra ile ilgili görgü kurallarının çoğu Ahi fütüvvetnâmelerinde yer almaktadır.25

V. Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet dönemi mutfağı İstanbul'da saray, konak ve aşçılar üçgeniyle gelişen ve İstanbul'da artık sadece evlerde yaşayan İstanbul mutfağı da denilebilen "Klasik Türk Mutfağı" ve Anadolu'da bütün canlılığıyla yaşayan "Türk Halk Mutfağı" olarak iki bölüme ayrılmıştır. Lokantalarda ve otellerde batı mutfağından karışan yemeklerle uygulanan karma bir mutfakta söz konusudur.26

Klasik Türk mutfağında yer alan özellikler Oğuzlardan günümüze kadar Anadolu'da yaşanan süreler sonunda ortaya çıkmıştır. Bugünkü mutfak kültürümüz o dönemlerden gelmektedir. Mutfak kültürünü oluşturan yiyecek ve içeceklerin kimisi unutulmuş, kiminin adı değişmiş, kimisi bazı bölgelerde halen uygulanır durumdadır. Cumhuriyet döneminde yayınlanan eserlerde klasik Türk mutfağına ait yemek çeşitleri ve tatlılarına yer verilmiştir. Hadiye Fahriye tarafından hazırlanan yemek kitabı 1924 ve Tatlıcı Başı 1926 eserlerde yedi yüzü aşan sayıda yemek türü, Tatlıcı Başı kitabında ise üç yüzü aşan tatlı çeşidi bulunmaktadır. Hadiye Fahriye'nin yemek kitaplarında klasik Türk mutfağının özellikleri olarak, etli yemeklerde kuyruk yağı ve sadeyağ; hamur işleri ve bazı sebze yemeklerinde sadeyağ; etsiz sebze-meyve yemeklerinde sadeyağ ve tereyağın kullanılmakta olduğu, zeytinyağının da yerine göre sebze yemeklerinde özellikle tavalarda kullanıldığı, koyun etinin değişmez et olduğu; kuzu eti, nadiren dana ve sığır etlerinin de kullanıldığı, balık dışındaki etlerin tatlı ile hazırlandığına dair bilgiler bulunmaktadır. Sebzeler etli, sadeyağlı, tereyağlı, zeytin yağlı ve tatlı olarak değişik türlerde değerlendirilebilmekte, salata, piyazdan daha fazla olarak turşu bulunmaktadır. Bu durum klasik Türk mutfağındaki sebze zenginliğini ortaya çıkarmaktadır. Meyveler etli, etsiz, yahni, bastı, dolma şeklinde yemek olarak hazırlanabilmekte; ayrıca hoşaf, şerbet, komposto, şurup olarak değerlendirilmektedir. Sütlü ve tatlı türleri kazandibi dahil çeşitli örneklerle doludur. Hamur işleri tatlı ve tuzlu çeşitleriyle klasik Türk mutfağında önem taşımakta, özellikle açma hamurlar hiçbir dünya mutfağının sahip olamayacağı zenginlik taşımaktadır.27

Türk Halk mutfağı olarak ayrılan bölüm incelendiğinde daha önce de bahsedildiği gibi gelenek ve göreneklere bütünleşmiş yemek anlayışı ve kültürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu halkının beslenme biçiminin genel özellikleri şu şekildedir.28

1. Yemek çeşidi çok fazla olup, içlerinde hamurlu yiyecekler çoğunluktadır.

2. Saf et sadece muhafaza için kavrulduğunda rastlanmaktadır. Et yemeklerinin içinde daima hamur, döğülmüş buğday, bulgur, pirinç gibi ürünler bulunmaktadır.

3. Bütün sebze çeşitleri kullanılmaktadır.

4. Dağlarda, kırlarda kendi kendine yetişen mantar, ot ve köklerden faydalanılmakta, bunların birçoğu çiğ olarak tüketilirken bazılarının yemeği de yapılmaktadır.

5. Sütten elde edilen yağlarla, hayvanın iç yağları ve kuyruk yağı, Anadolu'nun hemen her yerinde kullanılırken, zeytinyağı çoğunlukla Batı Anadolu mutfağında yer almaktadır. Zeytinyağlı soğuk yenen sebze yemeklerine Orta ve Doğu Anadolu'da yaygın olarak rastlanmamaktadır.

6. Haşlamalar dışındaki sebze yemekleri ve çorbalarda bulgur yaygın kullanılmakta, Karadeniz Bölgesi yemeklerinde bulgurun yerini mısır unu almaktadır.

7. Yemeklerin meyve veya meyve kurusu ile tatlandırılmasına sık rastlanmaktadır. Çoğu kez bu meyveler yağla pişirilip, yemek olarakta tüketilmektedir.

8. Şeker ihtiyacı geniş ölçüde meyveler ve baldan karşılanmaktadır.

9. Tercih edilen yemekler konusunda tercihe neden olabilecek lezzet, besin değeri, yemeğin yapıldığı malzemenin bol olup olmaması ve bunların elde edilme kolaylığı gibi faktörler arasında denge bulunmaktadır.

Türk halk mutfağına ait yemekler uygulama açısından yöresel farklılığa sahiptir. Ortak yemekleri, pişirme ve saklama yöntemleri olduğu gibi farklı uygulamalarda söz konusudur. Aynı yemekler katkı maddelerinin farklı olması nedeniyle değişmektedir. Farklı yörelerde yapılan yemekler değişik adlarla anılabilmektedir. Baharat, soğan, sarımsak, salça yemeklerimizde kullanılması vazgeçilmez olan tatlandırıcılardır. Mutfağımıza ait yemekler çoğunlukla suludur ve ekmek temel besin maddelerinden birisidir. Bu durum halk mutfağının ortak özelliklerinden sadece bir ikisidir.

Klasik Türk mutfağı, halk mutfağı ve günümüzde varlığını devam ettiren karma mutfak kültürünün temelini oluşturan faktörler:29

- Tarihsel birikim ve çeşitlilik,

- Coğrafyanın zenginliği ve değişkenliği,

- Denizlerin çeşitliliği ve ürünleridir.

- Sosyal yapı ve ekonomik düzey,

- Gelenek, görenek ve dinsel etki faktörü,

- Özel gün ve törenler,

Günümüzde Türk mutfağına ait çeşitler Türk Mutfak Kültürümüzün tarihten bugüne uzantısı olarak devam etmektedir. Türk mutfağında hazırlanan yiyecekler genel olarak şu şekilde incelenebilmektedir:30

Çorbalar: Genellikle Türk mutfağının antresini oluşturur. Sabah, öğlen, akşam her öğünde tüketilmektedir. Sofra herhangi bir çorba çeşidiyle açılır. Et, tavuk, balık suları, yoğurt, pirinç, bulgur ya da çeşitli sebzeler ve sebze kökleriyle zenginleştirilen çorbalar unlu, taneli, süzme ve ezme olarak gruplandırılmaktadır.

Et Yemekleri: Türk mutfağında türlerine göre değişen et yemekleri her zaman ana yemek niteliğindedir. Koyun, kuzu, dana gibi kırmızı etten yapılan çevirme, tandır kebapları, ızgaralar, şiş, kuyu kebabı, köfteler, döner, buğulama ve haşlama, yahni vb. yemekler; balık, tavuk gibi beyaz etten yapılanlar; hindi, kaz ve benzeri kümes hayvanları ile av etlerinden yapılan yemekler şeklindedir.

Etli Sebze Yemekleri: Bu tür yemeklerde parça et veya kıyma sebzeden azdır. Karnıyarık, musakka, sarma ve dolma bu grupta yer almaktadır. Sarma ve dolmalar etli ve zeytinyağlı olarak yapılırlar. Asma ve pazı yaprağı, patlıcan, biber, domates, salatalık, kabak çiçeği, dut ve kiraz yaprağı gibi bir çok sebze meyve ve yapraklarda sarma ve dolmalar yapılmaktadır. Dünyanın hiçbir mutfağında sarma ve dolma yer almamaktadır.

Sebze Yemekleri: Ülkemizde yetişen ve otuza yakın çeşidi olan bütün sebzelerden çok çeşitli yemekler yapılmaktadır. Örneğin patlıcandan kırk çeşit yemek yapılmaktadır. Sebze yemekleri yağda doğrudan doğruya veya un ve yumurtadan yapılan sosa batırılarak kızartılarak, tencerede sulu olarak yapılırlar.

Etli Kurubaklagil Yemekleri: Et ve kurubaklagillerin birlikte pişirildiği yalnızca et yemeklerinin olmadığı durumda ana yemek olarak verilen ürünlerdir. Kurubaklagiller pastırma, sucuk gibi et ürünleri ile de pişirilmektedir.

Zeytinyağlı Yemekler: Günümüzde soğuk olarak tüketilen yemeklerdir. Bu yemekler kendi içinde bastı zeytinyağlılar, tepside pişen zeytinyağlılar, pilakiler, diğer zeytinyağlılar olarak gruplandırılıp, sofrada ek yemek durumundadır.

Yumurta Yemekleri: Yumurtadan ayrıca yapılan yemeklerdir. Çılbır, peynirli sucuk, pastırma, ıspanak gibi gıdalarla yapılan yemeklerdir.

Pilavlar: Genelde et yemeklerine takviye olarak kebapların, ızgaraların yanında verilir ve mutfağımızın en zengin ürünlerinin başında gelir. Pirinçten başka Türk mutfağında bulgur, kuskusla çok lezzetli pilavlar yapılmaktadır. Sade, domatesli, bademli, fıstıklı, üzümlü, patlıcanlı, karidesli, hamsili, yufkalı, etli gibi tam seksenin üstünde birbirinden lezzetli pilav çeşitleri bulunmaktadır.

Hamur İşleri ve Tatlılar: Türk mutfağının dünyada ünlenmesine sebep olan ürünlerin başında gelmektedir. Türk börekleri elle ve oklava ile tül gibi incecik açılan yufkaların çeşitli malzemelerle zenginleştirildikten sonra fırınlarda ve saç üzerinde tepsilerle pişirilerek yapılırlar. Çörek ve pideler ise mayalı ve mayasız hamurların yine peynir, kıyma, çeşitli sebzelerle zenginleştirilip, şekillendirildikten sonra pişirilirler. Hamur işleri içinde yer alan buğday, çavdar, kepek, mısır gibi çeşitli tahıl türleri ile yapılan ekmekler Türk mutfağında temel gıda özelliğindedir. Somun, francala, şepit, pide, bazlama, gözleme, yufka, mısır ekmeği sahip olduğumuz çok sayıda ekmek türlerinden bazılarıdır. Erişte ise evlerde yapılan makarna olup, Anadolu'nun hemen her yerinde bilinmektedir.

Tatlılar grubunda ise hamur tatlıları, süt tatlıları, meyve tatlıları mevcuttur. Ancak yabancıların bizi tanıdığı ürün baklavadır. Baklava dışında kadayıf, lokma, sütlü tatlılarımız ise muhallebidir. Sütlaç, tavukgöğsü kazandibi, keşkül, güllaç gibi tatlılar sayılabilir. Mutfağımızın en yaygın en töresel tatlısı, geçmişi Adem Peygamber'in Allah tarafından affedilme hikayesine kadar götürülen bir başka rivayete göre de Nuh Tufanı'nda gemide kalan son yiyecek malzemelerinin bir araya getirilerek pişirilen aşuredir. Zerde düğün tatlısı, güllaç ise geleneksel Ramazan ayı tatlısıdır. Türk mutfak kültüründe törelerin önemi büyüktür ve törelerin baş tatlısı geleneksel helvalarımızdır. Helvalar doğumlarda, ölümlerde, askere giderken, Hac'dan dönüşte, yağmur duası gibi çok çeşitli nedenlerle ve sosyal hayatımızın her önemli olayında yapılmaktadır.

Bütün tatlılar şeker kıvamı, derecesi, sağlıklı pişirme yöntemleri ve tadı bakımından performans ve birikim eseridir. Meyve tatlıları, hoşaflar, kompostolar, ezmeler, çevirmeler, elmasiye tatlılarımız içinde yer almaktadır.

Salata ve Turşular: Türk sofralarının vazgeçilmez garnitürlerindendir. Yörelere göre değişen çeşitli sebze, yabani ot ve köklerden yapılan salatalar, turşular, yeşillikler ezme ve benzeri yan ürünler yemeklerin yanında yer almaktadır. Türk mutfağının simgesi haline gelmiş şiş kebapları, döner kebap, tandır, güveç, testi ve küçük özel toprak kuyularda pişirilen et yemeklerinin yanında sunumu yapılmaktadır.

İçecekler: Türk mutfağında içecekler büyük önem taşımaktadır. Soğukluk olarak ifade edilen içeceklerimizin içinde fermente olmayan şıra ve koruk suyu, tüm meyve sularının taze sıkılmış şerbet veya kaynatılıp saklanan şuruplar sofralarımızı zenginleştirmektedir. Ayran ve boza dışında nar, demirhindi, meya, turunç, vişne, çilek, kızılcık, limon, gül, bal şerbetleri örnek olarak verilebilir. Bunun dışında çay ve kahve de içecekler içinde yer almaktadır.

Türk mutfak kültürü sadece yemek ve içecekten oluşmamaktadır. Tarihten bugüne incelenen Türk mutfağı sadece karın doyurma eyleminden ibaret değildir. Türk mutfak kültürü denildiği zaman;

- Yemek ve içecek çeşitleri, yapılış şekilleri, sofra takdimleri, sofra çeşitleri,

- Yemek yeme adabı,

- Mutfak ve mutfak araçları-gereçleri,

- Yemekle ilgili gelenekler-inançlar ve alışkanlıkların anlaşılması gerekmektedir.

Günümüzde Türk mutfak kültürüne ait özellikler azalmasına rağmen varlığını korumaktadır. Devamlılığı sadece yiyecek ve içeceklerde değil kültürümüzün diğer unsurlarında da görmek mümkündür. Geçmişten bugüne Türk mutfak kültüründe devam eden özellikler:

1. Yemek Pişirme Yöntemleri: Suda (haşlama, su buharı) pişirme, yağda (az yağda, çok yağda) kızartma, kuru ısıda (fırın, ızgara, közleme) pişirme, yağ-su karışımında pişirme.

2. Sofra Takdimleri: Çorbanın ilk yemek olması, et ve etli yemeklerin ana yemek oluşu, sebze yemeklerinin üçüncü yemek olması, tatlının en son ikram edilmesi, salata, turşu, yeşillikler, söğüş'ün sofrada garnitür olması.

3. Sofra Çeşitlerimiz: Aile sofrası, misafir sofrası, toplu sofra, özel gün sofraları bu üç tür sofra Orta Asya'dan günümüze devamlılık göstermektedir. Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra bu sofralar daha güçlenmiş ve pekişmiştir. Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa (SAV): "Ey mü'minler yemeğinizi ailecek, toplu yiyiniz, ayrılmayınız. Çünkü toplu yemekte bereket vardır" buyurmuşlardır.31

a) Aile Sofrası: Aile sofrasının merkezi babadır. Sofrada büyükler varsa baba onları sağına ve soluna alır. Genelde yemeği anne dağıtır. Yemeğe eller yıkanmadan oturulmamaktadır. Yemeğe önce baba "besmele" çekerek başlar. "Afiyet olsun" ya da "yarasın" diyerek sofrayı açar. Aile sofrasında yemekler ailenin durumuna göre çeşitlendirilmektedir.32 Aile sofrası günümüzde devam etmekte ve aile birliği açısından önem taşımaktadır.

b) Misafir Sofrası: Türk Mutfak Kültürü'nde misafir her zaman önem taşımıştır. Misafir ile ilgili birçok atasözü ve deyim bulunmaktadır. Türklerin misafirperverliği tüm dünyada simgesel anlam taşımaktadır. Bu nedenle misafir sofraları büyük önem taşımaktadır. Orta Asya'dan bugüne misafirlerin ağırlandığı çeşitli sofralar düzenlenmiş ve günün özelliğine göre ikramlar yapılmıştır. Misafir sofraları içinde yer alan ziyafet sofraları Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde en görkemli günlerini yaşamıştır. Günümüzde de misafirperverliğimiz devam etmekte, misafir ağırlanan sofralar ailenin sosyo-ekonomik şartlarına göre en mükemmel olacak şekilde düzenlenmektedir.

c) Toplu Sofralar: Bu sofralar geleneksel kuruluşlarımızın yaşam biçiminden doğan bir birlikteliğin ifadesi şeklinde olup, asker ocağında imarethanelerde, tekke ve dergahlarda,

kervansaraylarda, hanlarda, yatılı okullarda düzenlenmektedir. Toplu sofra düzeni günümüzde de kurum-kuruluşlarda devam etmektedir.33

Bu üç ana sofra çeşidi dışında mutfak kültürümüzde farklı şekillerde tasnif edilen özel gün ve törenler bulunmaktadır. Özel gün ve törenler Türk toplumunun en çok önem verdiği geleneklerdendir. Bu tür gün ve törenlerde hazırlanan, sunulan yemeklerin büyük bir çoğunluğu sembolik anlamlar taşıyan çok eski yıllara ait geçmişi olan toplumsal hareketlerdir. Türklerin ön tarihinden bu yana doğum-ölüm arası geçiş dönemleri olarak da kabul edilen sünnet, nişan, düğün, düğün sonrası gibi günlerde özel kutlamalar yapılmakta ve ziyafetler verilmektedir. Şamanların “yug”aşları, Osmanlılarda dillere destan sünnet ve düğünler başta olmak üzere diğer özel gün ve törenlerde hazırlanan muhteşem sofralar bulunmaktadır. Anadolu töresinde bağbozumu ve ürün kaldırma törenleri en eski toplumsal hareketlerdir.34

Özel gün ve törenler denildiğinde dini bayram ve özel günler (bayram, iftar, sahur, muharrem ayı, kandiller, adak, mevlüt, yağmur duası, zekeriya sofrası), mevsimlik bayram ve özel günler (hıdırellez, nevruz, kiraz ve yoğurt bayramı, ilin ayın ahırı, koç katımı, çiğdem pilavı, bednem, saya, döl, yaz gün dönümü, kış yazısı, kardeller) aşama törenleri (doğum, sünnet, nişan, düğün, ölü), kutlama, uğurlama, karşılama törenleri (Hacca uğurlama, askere uğurlama, hacı karşılama, arkadaş karşılama (kondu), arkadaş uğurlama (uçtu)) anlaşılmaktadır.35

Sıralaması yapılan özel gün ve törenlerde yapılan kutlamalarda günün özelliğine göre yemekler yapılmaktadır. Bu tür gün ve törenlerin bir bölümü günümüzde bazı unutulmuş olsa da devamlılık gösterenleri de bulunmaktadır.

Türk Mutfak Kültürü’nü oluşturan unsurların her biri Türk toplumunu diğer toplumlarda farklı kılan kültür türüdür. Tarih ve kültür birbiriyle iç içe geçmiş iki olgudur. Türklerin tarihleri düşünüldüğünde Türk Mutfak kültüründeki zenginliğe şaşırmamak gerekmektedir. Hazırlanan bu çalışma Türk Mutfak Kültürünün çok azını ifade etmektedir. Türk Mutfak Kültürünün derinliğinin daha çok araştırılması, tanıtılması ve yaşatılması gelecek nesillere aktarılması gerekmektedir.

1 Erkal, M., Sosyoloji (Toplumbilim), İstanbul 1998, s. 131.

2 Güvenç, B., İnsan ve Kültür, İstanbul 1984, s. 101-102.

3 Oğuz, B., Türkiye Halkının Kültür Kökenleri, İstanbul 1976, s. 315-316.

4 Ünver, S., “Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılarda Yemek Usulleri ve Vakitleri”, Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 82.

5 Oğuz, B., a.g.e., s. 318.

6 Halıcı, N., Siniden Tepsiye, İstanbul 1999, s. 6.

7 Koşay, H. Z., "Eski Türklerin Anayurdu ve Yemek Adları", Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 47.

8 Şavkay, T., "Medeniyet ve Coğrafya Değişmeleri Çerçevesinde Türk Mutfağı", Eskimeyen Tatlar, İstanbul 1996, s. 77-80.

9 Ögel, B., "Türk Mutfağının Gelişmesi ve Türk Tarih Gelenekleri", Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 16.

10 Genç, R., "XI. Yüzyılda Türk Mutfağı", Türk Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 60.

11 Köymen, M. A., "Selçuklular Zamanında Beslenme Sistemi", Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 35.

12 Genç, R., a.g.e., s. 60-63; Köymen, M. A., a.g.e., s. 36-37.

13 Halıcı, N., a.g.e., s. 7.

14 Halıcı, N., a.g.e., s. 7.

15 Genç, R., a.g.e., s. 59.

16 Ünver, S., Tarihte 50 Türk Yemeği, İstanbul 1948, s. 3.

17 Öztuna, V., Büyük Türk Tarihi, 11. Cilt, İstanbul 1978, s. 333.

18 Ünver, S., Fatih Devri Yemekleri, İstanbul 1952, s. 69; Halıcı, N., a.g.e., s. 8.

19 Ünver, S., Tarihte 50 Türk Yemeği, İstanbul 1948, s. 5-8.

20 Şavkay, T., a.g.e., s. 82-83.

21 Halıcı, N., "Türk Halk Mutfağı" I. Milletlerarası Yemek Kongresi, 25-30 Eylül 1986, s. 123.

22 Ünver, S., a.g.e., s. 7.

23 Toygar, K., "Değişen Türk Mutfağı" Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 153.

24 Oğuz, B., a.g.e., s. 397.

25 Tezcan, M., "Türklerde Yemek Yeme Alışkanlıkları ve Buna İlişkin Davranış Kalıpları", Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 126.

26 Halıcı, N., Siniden Tepsiye, İstanbul 1999. s. 8.

27 Halıcı, N., a.g.e., s. 8-15.

28 Oğuz, B., a.g.e., s. 322-323.

29 Doğanbey, N., "Türk Mutfak Kültürü", I. Milletlerarası Yemek Kongresi, Ankara 1989; s. 127; Tezcan, M., "Türklerde Yemek Yeme Alışkanlıkları ve Buna İlişkin Davranış Kalıpları", Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 115-119.

30 Doğanbey, N., a.g.e., s. 128-131; Arlı, M., Türk Mutfağına Genel Bir Bakış", Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 20-26.

31 Tezcan, M., a.g.e., s. 115.

32 Araz, N., "Türk Yemek Geleneği", I. Milletlerarası Yemek Kongresi, Ankara 1989, s. 31.

33 Araz, N., a.g.e., s. 32-33.

34 Araz, N., a.g.e., s. 31; Halıcı, N., a.g.e., s. 12.

35 Balaman, A. R., "Mutfak Olgusunun Halk Bilimindeki Yeri" Geleneksel Türk Yemekleri, Geleneksel Türk Mutfağı Sempozyumu, Konya 1982, s. 35-36., Nahya, Z., Özel Gün Yemekleri, Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 189-190.

Araz, N., "Türk Yemek Geleneği" I. Milletlerarası Yemek Kongresi, Ankara 1989, s. 31-33.

Arlı, M., "Türk Mutfağına Genel Bir Bakış", Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 20-26.

Balaman, A. R., "Mutfak Olgusunun Halk Bilimindeki Yeri", Geleneksel Türk Mutfağı Sempozyumu, Konya 1982, s. 35-36.

Doğanbey, N., "Türk Mutfak Kültürü", I. Milletlerarası Yemek Kongresi, Ankara 1989, s. 127.

Erkal, M. E., Sosyoloji (Toplumbilim), Der Yayınları, İstanbul 1998.

Genç, R., "XI. Yüzyılda Türk Mutfağı" Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 60.

Güvenç, B., İnsan ve Kültür, İstanbul 1984.

Halıcı, N., "Türk Halk Mutfağı", I. Milletlerarası Yemek Kongresi, Ankara 1989, s. 123.

Halıcı, N., Siniden Tepsiye, İstanbul 1999.

Koşay, H. Z., "Eski Türklerin Anayurdu ve Yemek Adları", Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 47.

Köymen, M. A., “Selçuklular Zamanında Beslenme Sistemi”, Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 35.

Nahya, Z., “Özel Gün Yemekleri”, Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 189-190.

Oğuz, B., Türkiye Halkının Kültür Kökenleri I, İstanbul 1976.

Ögel, B., “Türk Mutfağının Gelişmesi ve Türk Tarih Gelenekleri”, Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 16.

Öztuna, Y., Büyük Türk Tarihi, 11. Cilt, İstanbul 1978.

Şavkay, T., “Medeniyet ve Coğrafya Değişmeleri Çerçevesinde Türk Mutfağı”, Eskimeyen Tatlar, İstanbul 1996, s. 77-80.

Tezcan, M., “Türklerde Yemek Yeme Alışkanlıkları ve Buna İlişkin Davranış Kalıpları”, Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 115-119.

Toygar, K., “Değişen Türk Mutfağı”, Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 153.

Ünver, S., “Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılarda Yemek Usülleri ve Vakitleri”, Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri, Ankara 1982, s. 82.

Ünver, S., Fatih Devri Yemekleri, İstanbul 1952.

Ünver, S., Tarihte 50 Türk Yemeği, İstanbul 1948.

Türklerde Yiyecek İçecek Kültürü / Yrd. Doç. Dr. Ayşe Duvarcı [s.230-235]

Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Yemek, insan hayatının başta gelen doğal ihtiyaçlarından biridir. Farklı toplumların neleri yedikleri, nasıl pişirip, hazırladıkları, ne zaman, nerede yedikleri gibi soruların cevaplarını mutfak kültürlerini araştırarak verebiliriz. Tarihi, coğrafi, dini ve kültürel ögeler yeme tarzının ana çerçevesini belirtirken, zaman içinde değişikliklerin oluşmasına da doğrudan etki ederler.

İnsanın beslenme, yeme-içme alışkanlıkları hem vücudunun doğal isteklerine hem de içinde yaşadığı toplumun beslenme kültürüne göre belirlenmektedir. İnsanoğlu yerleşik hayata geçtikten sonra "ne bulduysa yeme" alışkanlığını terk edip yavaş yavaş yiyeceklerin üretilmesi, pişirilmesi, lezzetlendirilmesi, zenginleştirilmesi, saklanması gibi problemleri çözmüş, konuyla ilgili araç gereçleri geliştirirken, yeme-içme etrafında adet, gelenek, uygulama, inanış ve törenler de toplanmaya başlamıştır. Böylece farklı insan topluluklarına veya milletlere ait mutfak alışkanlıkları da ortaya çıkmaya başlar. Bu tablo tarihi akış içinde milletlerin mekan ve kültür değişiklikleri, başka toplumlarla komşuluk ilişkileri, ticaret, savaşlar gibi sebeplerle sürekli gelişime ve değişime uğrar. Kısaca yiyecek-içecek kültürü folklorun dinamik yapılarından biridir. Bu dinamizm beslenme kültürünün geleneğe bağlı olmasına da engel değildir. Çünkü toplumun bütün bireylerinin katılımıyla ortaya çıkan bu kültür, bireylerle uyumunu devam ettirdiği sürece nesilleri atlarken onların ve dönemin ihtiyaçları ya da beklentileri doğrultusunda varlığını sürdürmeye devam edecektir.

Orta Asya göçebe kültüründen gelen Türkler geçtikleri ülke mutfaklarından bazı şeyler aldıkları gibi Anadolu'da kendilerinden önce kurulmuş medeniyetlerin o güne kadar taşıdıkları mutfak özellikleriyle kendilerininkini zenginleştirmişler, aldıklarını bünyelerinde özümseyerek bir senteze ulaşmışlardır.1

Beslenme kültürü konusundaki edinim ve bilgilerimiz hayatımızın ilk yıllarından itibaren ait olduğumuz milletin ağız tadı konusundaki tecrübelerinin bize de aktarılmasıyla başlar. Böylece milli mutfak konusunda kendiliğinden bilgilenme süreci ortaya çıkmaktadır. Dünyada Çin ve Fransız mutfak kültürlerinin yanında zenginlik açısından Türk Mutfağı da yer almaktadır. Bu terimle bütün Türk yiyecek ve içecekleri, bunların hazırlanmasında kullanılan araç ve gereçlerle, yemek töre ve törenleri kastedilmektedir.

Mutfak kelimesi Arapça aslı matbah'tan bozularak dilimize girmiştir. Türkler mutfağa aşevi, aş damı, aş ocağı, aşlık gibi isimler vermişler ve onu ya evin dışında inşa etmişler ve ya alt katta bahçeye doğru çıkıntılı, ana binaya bitişik fakat bağımsız kapısı olan bir oda olarak yapmışlardır. Mutfağın hemen yanında kiler yer almaktadır. Saray ve konaklarda da mutfak bahçe içinde, uzakta, ayrı bir birim halinde olur. İçinde ethane, sebzehane, börekhane, tatlıhane gibi özel bölümler

bulunurdu. Küçük evlerin mutfaklarında ise kemerli bir ocak bulunur bunun içi, tencere, kazan koymaya mahsus taştan bölmelerle ayrılır ya da büyük bir sac ayağı bu işi görürdü. Mutfak Türk kadınının hayatında bitmek bilmeyen bir iş ortamı olmuştur. Kadın burada hamur açar, makarna keser, tarhana yapar, tatlı kaynatır, turşu ve benzeri şeyler yapar.2

Türk mutfağında hazırlanan yiyecek içecekler hakkındaki kaynaklar; Orhun Anıtları'nda geçen konuyla ilgili bazı kelimeler, Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan Divan-ü Lugat'it Türk, Yusuf Has Hacip tarafından yazılan Kutatgu Bilig, Dede Korkut Hikayeleri, Mevlana'nın Mesnevisi, Selçuknameler, seyahatnameler, tarihler, narh listelerinin kaydedildiği mahkeme sicilleri ve daha sonraları da yemek kitaplarıdır.

İlk yemek kitabı XV. yüzyılda aslı Arapça Kitab'ut Tabib adlı eserden Şirvani tarafından tercüme edilen "Tabh-ı et'ime"dir. XVIII. yüzyılda ise Ağıdiye Risalesi adlı eser dikkati çeker. İlk Türkçe yemek kitabı da 1844'de Mehmet Kamil tarafından hazırlanan Melce'üt Tabbahin adlı taş baskı eserdir.3 Bunun içeriğinde yemekler 1) çorbalar 2) kebaplar 3) yahniler 4) tavalar 5) börekler 6) hamur işleri 7) sütlü tatlılar 8) bastılar 9) zeytinyağlı sağ yağlı dolmalar 10) pilavlar 11) hoşaflar 12) kahve öncesi tatlıları ve içecekler olarak sınıflanmıştır. Diğer bir yemek kitabı da XVIII. yüzyılda yazılan Yemek Risalesi'dir.4 Daha sonraları cumhuriyet dönemine kadar çeşitli kitaplar yayınlanmıştır. Cumhuriyet döneminde eski Türkçeyle Hadiye Fahriye tarafından yayınlanan yemek kitabı dikkati çeker. Günümüze kadar hem geleneksel hem bölgesel hem batı tarzı yemekleri anlatan pek çok yayın yapılmıştır.

I. Türk Mutfağının Tarihi

Gelişimi

Türk mutfağı Türk tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Binlerce yıllık ağız tadı geleneğimiz nesilleri aşarak bugünlere ulaşmıştır. Varlıklarını koruyabilmek için birer askeri birlik diyebileceğimiz disiplin içinde toplanan insanlara, halka, beyler ve hakanlar "toy" adı altında ziyafet verirdi. Topluluk halinde yenen bu yemeklerde "ülüş" denilen töreye göre herkes ortaya getirilen kızarmış koyunun her yerinden yiyemezdi. Kimin nereden yiyeceği önceden atalardan gelen miras yoluyla belli olurdu. Yani ataların hizmet ve bahadırlık derecesi topluluk tarafından bilinir ve devam ettirilirdi. Torunlar da hizmet ve kahramanlıkları ile bu ülüş veya pay haklarını yükseltebilirlerdi. Kötü bir hareket yapıp, cezalandırılanlar ise ülüş haklarını kaybederdi. Toylarda bu haklarını kaybedenler otlaklardaki haklarını da kaybetmiş sayılırlardı ki bu bize Türklerde yemeğin sadece karın doyurmaya yarayan bir vasıta olmadığını, topluluk düzen ve disiplinini de sağlayan bir araç olduğunu göstermektedir.5

XI. yüzyılın iki büyük Türk yazarı Yusuf Has Hacip ve Kaşgarlı Mahmut hemen hemen her konuda olduğu gibi Türk mutfağı hakkında da bize çok ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Yusuf Has Hacip ziyafet sofraları ve buralarda hangi yemeklerin nasıl ikram edileceği, sofra düzeni gibi konular üzerinde dururken, Kaşgarlı, XI. yüzyıldaki Türk mutfağını hem mekan, hem içindeki kültür eşyası ile

tanıtıp yiyecek ve içeceklerin nasıl yapıldığı hakkında bilgi vermiştir.6 Bu eserlerin sadece yazıldıkları dönemlere değil daha önceki yüzyıllara da ışık tutacakları tabiidir.

Selçuklu ve beylikler dönemindeki mutfakla ilgili bilgiler ise Mevlana'nın eserlerinden, selçuknamelerden ve vakıf kayıtlarından anlaşılabilir. XIII. yüzyılda Mevlana'nın eserlerinde kabak, kereviz, pırasa, patlıcan, ıspanak, şalgam gibi sebze adları, elma, ayva, nar, armut, şeftali, incir gibi meyveler, yoğurt, ayran, peynir gibi sütlü gıdalar, zerde, paluze, helva gibi tatlılar ve yufka, börek, ekmek, tutmaç, çörek gibi hamur işleri ceviz, badem, fındık gibi kuruyemişlerin adı geçmektedir. Beylikler döneminden elimize ulaşan kayıtlara göre hayır kurumları olan imarethanelerde yalnız sabah ve öğle arasında kuşluk vaktinde yemek verilirdi. Kütahya'da Germiyanoğlu Yakup Bey imaretinde yemek çeşitleri şöyle düzenlenmiştir: "Her gün iki kap yemek ve dört ekmek, her gün et yemeği, yemekler ve ekmekler nefis olacak. Pirinç ve buğday çorbası, et, pilav ve ıspanak, şalgam gibi sebzeler, un helvası, ballı kadayıf. Yemeğe yetişemeyenlere: Bal, peynir ve pide."7

Osmanlı dönemimde saray ve konak mutfakları dikkati çekmektedir. Bu döneme kadar tarihsel ve kültürel birikimin getirdiği çeşitlilik, coğrafya ve iklimlerin verdiği zenginlik, denizler, akarsu ve göllerin sağladığı imkanlar yiyecek anlayışını bir hayli geliştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yeme içme konusundaki olgunluk dönemi İstanbul'un fethi ile başlar. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethinden sonra yayınladığı kanunname ile yeme içme işlerini bir düzene bağlamış, padişahın, vezirlerin, saray mensuplarının nerede, ne şekilde yemek yiyeceklerini bir protokolle göstermiştir.8 "Saray mutfağına matbah-ı amire denilir. Burada her gün dört-beş bin kişiyi doyuracak kadar yemek hazırlanır, resmi günlerde mesela ulufe dağıtılacakken sayısı on beş bin civarındaki askerlere çorba, pilav, zerde; ramazanın on beşinci gecesi de baklava pişirilirdi."9

Günümüzde sadece Topkapı sarayının mutfak binaları (kuşhane mutfağı dışında) mevcuttur. Dolmabahçe, Çırağan, Beylerbeyi ve Yıldız saraylarının mutfak binaları ne yazık ki ortadan kalkmıştır.10 Osmanlı sarayında divan cumartesi, pazar, pazartesi ve salı olmak üzere haftada dört gün toplanırdı. Öğleye kadar çalışılır, öğleyin kurulan yer sofralarında herkesin dizine peşkirler serilir, ilk yemekten sonra sırasıyla koyun, hindi, güvercin, kaz, kuzu etleri gelir, çeşitli taze ekmekler verilirdi. Arkadan pilav, sebze ve tatlılar getirilir, şerbetler yemeğe eşlik ederdi.

Osmanlı İmparatorluğu'na ilk İngiliz büyük elçisi olarak gelen Sir Edward Burton'un İstanbul'da şerefine verilen ilk ziyafetin raporunda kraliçeye yazdıkları arasında yaklaşık yüz çeşit yemek saymış, gül şerbetinin tadını unutamadığını belirtmiş, yemekten sonra ellerini buhur suyu denilen, öd ağacı, misk, sandal ağacı ve çiçek suları karıştırılmış güzel kokulu sularla yıkadıklarını söylemiştir.11

Saray dışındaki gündelik hayatla ilgili yeme içme alışkanlıkları hakkındaki bilgiler Kanuni döneminde bir İspanyol esiri olan Pedro'nun anılarına dayandırılarak anlatılan yazarı bilinmeyen bir kitapta mevcuttur.12 Burada dönemin sofra adabı, servis usulleri, yenilip içilenler hakkında ayrıntılı bilgi vardır.13

II. Geleneksel Yiyecek

İçeceklerin Sınıflandırılması

A. Bitkilerden Elde Edilenler

Tarıma dayalı bir hayat tarzı sürdüren Türklerin besin maddelerinin başında buğday gelir. Buğday Orta Asya'nın en soğuk ve elverişsiz bölgelerinde oturan Türk boyları tarafından da ekilen bir tahıldır. Oğuzlar buğdaya "aşlık" demekteydiler.14 Buğday kavurgası yapılarak veya kaynatılarak yendiği gibi "yarmaş" adı verilen bulgur haline getirilerek de tüketilir. Ayrıca çeşitli yemeklere malzeme olarak kullanılır. Buğdaydan elde edilen un ise Türklerin beslenmesinde çok önemli bir rol oynar. Un ya saf olarak su ve tuzla yoğrulup veya içine çeşitli besin maddelerinin katılmasıyla değişik şekillerde pişirilerek kullanılmaktadır. Saf olarak kullanılan undan yapılan en önemli gıda ekmektir. Türk anlayışında ekmek kutsal gıda kabul edilir ve "dinin direği" sayılır. Halk arasında önemini belirtmek için "cami yapılmadan önce fırın yapılmıştır" denir. Ekmeksiz sofraya oturulmaz hatta bazen "yemek yemek" yerine "ekmek yemek" tabiri kullanılır. Türk'ün karnı ekmeksiz doymaz anlayışı hakimdir. Bu sebeple ekmeğin elde edildiği buğdayın kutsallığına işaret için Anadolu'da özellikle tarım makinelerinin olmadığı dönemde buğday ekilmeden önce tarlada şöyle bir dua edilirdi:

Ya Allah,

Ya Bismillah,

Ya Rabbim,

Hızırlarla, hazırlarla

Hayırlı misafirlerle yemek nasip et.

Ya Rabbim kuşların, kurtların nasibi,

Karıncanın, börtünün, böceğin nasibi içinde olsun.

İçi sıra bizim olsun.

Hayırlı uğurlu olsun.

Amin.15

Ekinlerin sararması olgunlaşmaları sonunda biçme işlemi yapılır, tarlaya istiflenince de bir şükür duası edilirdi. Buna halk "ekin salavatlaması" derdi.

Ekenler biçer, konanlar göçer

Cennetin kapısını cömertler açar

Cömertler aşkına diyelim Allah

Allah Allah İllallah verelim Muhammed'e salavat16

Türkler ekmeği pişiriliş tarzına ve şekline göre yufka, bazlama, ev fırınlarında yapılan ev ekmeği ve günümüzde bilinen çarşı ekmeği tarzında tüketmektedirler.

Yufka: Yoğrulmuş hamurun incecik açılmasıyla elde edilen, sacda pişirilen, kuruduğu zaman ıslatılarak yenen, dürüm şeklinde içine çeşitli katıkların konmasıyla veya sadece yemekle beraber tüketilen komşular arası yardımlaşma ile zahmetli bir çalışma sonucu elde edilen yufka yaygın kullanılan bir ekmek çeşididir. Günümüz şehirlerinde börek ve baklava malzemesi olarak kullanılmakta ve hazır halde marketlerde satılmaktadır.

Bazlama: Mayalı hamurdan yapılan, yufkadan küçük ve ondan daha kalın açılan sacda veya tandırda pişirilen ekmek çeşididir.

Ev ekmekleri: Genellikle evlerin bahçelerinde veya bir alanda bulunan halkın kullanıma açık fırınlarda üç-beş komşunun bir araya gelerek mayalı veya mayasız hamurdan hazırladıkları çeşitli tipteki ekmeklerdir.

Çarşı ekmeği: Günümüzde fırınlarda çok miktarda pişirilerek satışa sunulan somun tarzı ekmeklerdir.

Ayrıca ana malzemesi un olan pide, lavaş, çörek, börek, kete, erişte bugün zevkle tüketilen yiyeceklerdir. Eskiden külün sıcağında günümüzde ise fırınlarda pişirilen kömeç ve kömbe de Oğuzlardan beri bilinen yiyeceklerdendir. Bunlar hamurun içine peynir, kıyma, patates, çeşitli sebzeler, haşhaş, susam ceviz gibi besinlerin konulup, pişirilmesiyle meydana gelir. Erişte ise unun bol yumurta ile yoğrulması sonunda elde edilen hamurun ince şeritler halinde kesilmesi ve kurutulmasıyla oluşturulan bir çeşit geleneksel makarna çeşididir. Undan elde edilen tarhana ise en sevilen ve kullanılan çorba malzemesidir.

Hamur açıldıktan sonra küçük parçalara kesilerek et veya mercimekle pişirilen "tutmaç aşı" da eski Türklerden günümüze gelen yemeklerdendir. Mantı da bir nevi tutmaç türevi sayılabilir.17 Çavdar, mısır ve arpa da Türk mutfağında çeşitli şekillerde kullanılmış, özellikle bunlar mayalandırılarak boza elde edilmiştir. Dağlık ve kurak bölgelerde buğdaya göre daha kolay yetiştiği için çavdar ekimi yapılır. Bu da aynen un, bulgur ve yarma şeklinde tüketilir.

Köklü bir ziraat kültürüne sahip olan Türkler elimizdeki verilere göre X. yüzyıldan itibaren; soğan, sarımsak, kabak, turp, patlıcan, havuç, şalgam, bakla, hıyar, ıspanak, kuzu kulağı, marul, mercimek, nohut gibi sebze ve tahılları; armut, ayva, elma, karpuz, kavun, böğürtlen, kuşburnu, keçi boynuzu, üzüm gibi meyveleri bilmekteydiler.18 Bunları bazen taze, bazen de kurutulmuş olarak yiyorlardı. Divan-ü Lugat'it Türk'te kabak kurutması için "sağnagu" denilmektedir. Günümüzde de

patlıcan biber ve asama yaprakları kurutulmakta bunlardan kışın farklı lezzetlerde yemekler yapılmaktadır. Kurutulmuş meyvelere ise “kak” adı verilir ve kışın suda şeker veya pekmezle pişirilerek hoşaf şeklinde tüketilir.

Günümüz mutfağında sebzeler zeytinyağlı veya etli pişirilerek yenirken baharda kendiliğinden bahçe, tarla ve su kenarlarında yetişen madımak, yemlik, özellikle Ege bölgesinde turp otu, arap saçı, radıka gibi otlar salata tarzında tüketilmektedir. Labada, ebe gümeci, semiz otunu da burada sayabiliriz. Ayrıca yemeklerimiz ot ve kök tarzında yetişen bitkilerle zenginleştirilmektedir. Bunlar XI. yüzyılda “aluçın, şamuşa, ulyan”19 adlarını alırken günümüzde nane, dereotu, kekik, maydanoz, reyhan, fesleğen adlarıyla kullanılmaktadır. Bunlardan başka geleneksel yemeklerimize hoşa gidecek tat veren, iştah açan ve bitkilerin çiçek, tohum, meyve, yaprak, kabuk ve köklerinden elde edilen karabiber, kırmızı biber, yenibahar, kimyon, hardal, tarçın, karanfil, zencefil, defne yaprağı, kişniş, safran, hindistan cevizi, mahlep, vanilya, çörek otu, susam gibi baharatlar çok kullanılır. Bunların bir kısmı ülkemizde yetişirken bir kısmı da başka ülkelerden getirilir. Baharat özellikle acı kullanımı Güneydoğu bölgesinde çok yaygınken bu anlayış şehirden şehre, kişiden kişiye değişir.

B. Etli Yemekler

Türk mutfağında daha çok koyun eti hakimdir. Büyükbaş hayvanların tarla işlerinde kullanılıyor olması ve süt vermeleri onların kesilmesine nispeten engel olmuştur. Koyunun yanında kuzu, erkeç, oğlak, tavuk, kuş ve balık etleri en çok tüketilen et çeşitleridir. Bir zamanlar at etini de tüketen Türkler arasında bu iş İslami etkilerle giderek azalmıştır. Anadolu Türkleri at eti yemezler. Tarihten günümüze etler birkaç şekilde pişirilip hazırlanır.

A. Çevirme ve Çevirme Yağı ile Kızartma

Bu pişirme iki türlü olmaktadır. Birincisi ateş ve kül içinde pişirmedir ki buna “gömme, közleme” gibi isimler verilir. Diğeri de ateş üzerinde veya karşısında çevirerek pişirmedir. Buna da çevirme denir. Günümüzün döner ve oltu kebapları bu tarzın en bilinen çeşitleridir.

B. Haşlama Yolu ile Pişirme

Haşlamak, malzemeyi su içinde kaynatmak demektir. Çok eski bir et pişirme yöntemi olan bu tarza XI. yüzyılda Türkler “çokramak, çokratmak” diyorlardı.20 Bilhassa sevilen bir et yemeği olan yahninin pişirilmesinde bu metot kullanılmaktadır.

C. Buğuda Pişirme

Bugün buğulama dediğimiz etleri ve balıkları su buharında pişirme yöntemidir. Sağlıklı bir işlem olduğu için tercih edilmektedir.

D. Şişe Dizerek Pişirmek (Kebap Yapmak)

Şiş Türk mutfağının vazgeçilmez bir aletidir. Etler küçük parçalar halinde doğranıp veya kıyma haline getirilip, şişlere dizilip, sarılarak pişirilir. Buna şiş kebabı adı verilir. Günümüzde Türk milletinin sembol yemeklerinden biri olan bu yemek adeta Türklükle özdeşleşmiştir. Kıymayla yapılan kebaplar ise Adana, Urfa gibi daha çok bu tarzın büyük bir ustalıkla yapıldığı illerin adını alırlar.

E. Kavurma Yapmak

Önceleri sadece buğday kavutu için söylenen bu kelime zamanla batı Türkleri arasında et için de söylenmeye başlamıştır. Etler doğranarak yağı iyice eriyinceye kadar tencere veya sac üzerinde kavrulur. Bir kısmı kışlık yiyecek olarak saklanır. Kavurma yemeklere konduğu gibi dürüm yapılarak da yenir.21

Sac kavurmalarına ise çeşitli sebze ve baharatlar eklenerek leziz yemekler yapılır. Özellikle kurban bayramlarında ailece yenilen kavurmanın hayatımızda önemli bir yeri vardır.

F. Kıymalı Yemekler

Etin bıçakla veya makineyle ince kıyılması ile elde edilen kıyma çok eski çağlardan beri Türkler arasında bilinmektedir. Özellikle köfte ve çeşitlerinde sebze yemeklerinde, çorbalarda, böreklerde kıymanın yaygın olarak kullanıldığını görüyoruz.

G. İşkembe, Bağırsak, Paça ve Kelle

Pişirilmesi

İşkembe çorbası ve nohutlu işkembe günümüzün sevilen yemeklerindendir. Eski Türkler işkembe ve bağırsakları kıyıp, bunları bağırsak içine doldurarak bir yemek yapıyorlar ve adına da “yörgemeç” diyorlardı. Bugün pirinç ve baharatın bağırsağa doldurulmasıyla elde edilen munbar dolması da bu yemeğin bir devamıdır. Bağırsaklar ayrıca kıyılmış et tuz ve baharatla doldurularak sucuk yapımında kullanılarak şişe sarılıp çevirme yoluyla pişirilerek kokoreç haline de getirilir. Paça sözü dilimize Frasçadan geçmiştir fakat Türkler topuk kemiğinden “topık süngük” yani topuk kemiği adıyla bir yemek pişiriyorlardı ki bunun paça olduğunu söyleyebiliriz. Kelle ise ya haşlanarak ya da fırında pişirilerek yenen özel bir yemektir. Bu tür sakatatlar eğer haşlama yolu ile pişirilirse sirke, tuz ve sarımsak terbiyesi yapılır ki bu mutfağımızın çok eski bir geleneğidir.

H. Beyin ve Ciğer Pişirilmesi

Beyin tarih boyunca Türk dünyası içinde değerli bir yiyecek kabul edilmiştir. XI. yüzyılda beyin karşılığı “mingi” kelimesi kullanılmaktaydı. Kendisi için koyun kesilen ve o koyunun beyni sunulan kişi hatırı sayılan büyük bir kişi demekti. Ciğer ise kavrularak veya ızgara yoluyla pişirilen önemli bir yiyecektir.

İ. Pastırma ve Kurutulmuş Et

Pastırma bir çeşit kurutulmuş ettir. Eski Türkler buna “kak et” derlerdi. Hayatları at sırtında geçen Türkler savaşa giderken yanlarına sığır ve at eti alırlar, deri bir kılıf içindeki bu tuzlu eti atın eğerinin altına sıkıştırırlar, üstünde otura otura “bastırma” durumuna gelen eti yiyerek karınlarını doyururlardı. Ayrıca çeşitli baharatlarla kurutulan bu etler özellikle ordu için çok önemliydi. Orta Asya Türklerinden gelen bu adet günümüzde de yaşatılmaktadır. Etler çemen adı verilen çeşitli baharatlarla sarılarak kurutulmakta ve pastırma adıyla tüketilmektedir.

J. Et ve Tavuk Suyu

Türkler bunları bazen yemeklere terbiye bazen de çorba yapmak için kullanmışlardır. Et suyuna yapılan yemeklerin en bilineni içine ekmek, pide veya bulgur konularak pişirilen tirittir.

C. Süt ve Sütlü Yiyecekler

İnek, koyun, keçi, manda sütleri bazen kaynatılarak başka hiçbir işleme tabi tutulmadan içildiği gibi yağ, yoğurt, ayran, peynir ve kaymak yapımında da kullanılmaktadır. Süt ürünlerinin başında gelen yoğurt çok eski çağlardan beri Türkler arasında bilinmektedir. Kaşgarlı’nın ifadesine göre “kor” adı verilen maya ile yoğurt yapma işine “yoğurt uzıtmak” denirdi. Yoğurt taze olarak tüketildiği gibi suyu alınarak “kurut” adı verilen peynir şeklinde de tüketilmektedir. Çorba yapımlarında ve tarhananın katkı maddesi olarak kullanılan yoğurt sulandırılarak ayran yapımında da kullanılır. Ayrıca ıspanak vs. gibi sebze yemeklerine eklenerek veya cacık yapımında yaygın olarak tüketilir.

Özel bir mayalama yoluyla elde edilen süt ürünü olan peynirin Orta Asya lehçelerinde adı “irimçik” idi.22Ayrıca Kaşgarlı, uzıtma, ikdük, sogut ve kurut adları verilen çeşitli peynirlerden bahsetmektedir. Günümüzde ise beyaz peynir, kaşar peyniri, otlu peynir, tulum peyniri, çökelek ve bunların türevleri olan zengin bir peynir kadrosundan bahsedilebilir.

Yoğurdun yayıkta çalkalanmasıyla elde edilen tereyağı bazen taze olarak yendiği gibi bazen de tuzlanarak uzun süre saklanır. Kaymak ise sütten elde edilen genellikle tatlılarla birlikte tüketilen değerli bir besin maddesidir.

D. Tatlılar

Mutfağımızda tatlandırıcılar bal, pekmez ve şeker olarak sıralanabilir. Pekmez ve balın kullanım yerleri bugün oldukça sınırlıdır. Tahin-pekmez karışımı kahvaltılık olarak kullanılırken, pekmezin nişasta ile pişirilmesinden elde edilen pestiller, pekmez-nişasta karışımına ipe dizili cevizlerin pişirilip kurutulmasıyla elde edilen cevizli sucuk, pekmez başlıca kullanıldığı gıdalardır. Bal sade olarak yendiği gibi çeşitli tatlıların içinde de kullanılır. Şeker tatlıların ana malzemesi olarak en yaygın kullanılan üründür. Tatlılarımız ise hamurlu olanlardan baklava, kadayıf, sarığı burma, kalbura bastı, lokma, çeşitli helvalar, sütlü olanlardan; muhallebi, sütlaç, keşkül, kazandibi, tavuk göğsü, meyveli olanlardan; hoşaf, reçel ve marmelatları sayabiliriz.

E. Ekşi Tatlandırıcılar

Özellikle salatalara, çorbalara, zeytinyağlı yemeklere ve balığa ekşi katılması bu yemeklerin lezzetini arttırmaktadır. Bizim yemeklerimizde kullanılan başlıca ekşiler limon, erik, nar, sumak, koruktan elde edilirken üzüm elma gibi meyve şıralarının mayalandırılmasıyla hazırlanan sirke de çok yaygın kullanılmaktadır.

F. İçecekler

Eski Türkler sarhoş edici içecekleri “içkü” adı ile anıyorlardı. Bu kelime yalnız başına değil “yegü-içkü” (yeme içme) şeklinde görülmektedir. Bazen “aş-içkü” şeklinde geçen bu söz Türk geleneğinde yeme içmenin bir arada yapıldığını göstermektedir.23 Şarabı Türklerin çoğu “sücük” ve “çakır” isimlerini veriyorlardı ki çakır keyif deyimi bununla ilgili olabilir.24 Türklerin en sevdikleri içeceklerin başında boza gelmektedir. Eskiden tüketilen en yaygın içki ise ekşimiş kısrak sütünden elde edilen kımızdır.

Ülkemiz özellikle İstanbul içimi mükemmel su kaynakları ile ünlenmiştir. “Evliya Çelebi’ye göre Fatih, İstanbul’a iki yüz çeşme, Beyazıt Han yetmiş çeşme, Süleyman Han yedi yüz adet çeşme yaptırmıştır. Yakın zamana kadar Boğaziçi yöresinde 1 ve 1, 5 derecelik içme suları bulunuyordu. Sırmakeş suyundan II. Abdülhamit’e, Kısıklı’dan Abdülmecit’e, Büyükdere/Kefeliköy’den Atatürk’e özel olarak su gönderilirdi. Ayrıca Hamidiye, Çırçır suyu, Hünkar suyu, Sultan suyu, Kocataş suyu, Büyükdere suyu, Kabakulak suyu, Çubuklu suyu, Göztepe suyu, Çamlıca suları çok ünlüdür.”25

Günümüz içecekleri arasında çeşitli meyvelerden elde edilen meyve suları, şerbet ve şıralar, ayran, süt başta gelmektedir. Ancak gençler ve çocuklar soğuk içecek olarak kola, gazoz, çeşitli tozlardan elde edilen yapay meyve sularını tercih etmektedirler. Sıcak içecekler arasında çay, kahve başta gelmektedir. Adaçayı, ıhlamur gibi çeşitli bitki çayları da oldukça yaygındır.

Sonuç

Biz bu yazıda Türk mutfağında yiyecek-içecek konusundan ve bunların tarihi gelişiminden kısaca bahsettik. Mutfaktan söz ederken yemek töre ve usullerini, düğün, sünnet, iftar gibi toplu yemekleri; kandil, hıdrellez, bayram gibi özel gün yiyeceklerini Anadolu coğrafyasının farklı bölgelerindeki değişik tatları, unutulan veya yenilmesi yasak yiyecek ve içecekleri, ev ve ticari mutfakların özelliklerini lokanta, tatil köyü, otel, hastane, kışla gibi mekanların yeme-içme düzenlerini de anlatmak mümkündür. Bütün bu konular için teknolojinin mutfağa girmesini, kadınların çalışma hayatına atılmasını, küçük apartman dairelerini, küçük mutfakları, hayatın hızla akışını göz önüne alıp, mutfak anlayışımızın kısmen değiştiğini artık batı tarzı usullerin ve yiyeceklerin özellikle büyük şehirlerde yaygın olarak kullanıldığını belirtmemiz gerekir. Bütün bunlara rağmen geleneksel yiyecek anlayışımız, yemeklerimiz ve mutfak kültürümüz kendine özgü çizgisini devam ettirmektedir.

Geleneksel yiyecek-içecek konusu için son söz olarak, çeşitli televizyon programları, yemek yarışmaları, gazete ve dergi yazıları ile konuya dikkat çekildiğini, özellikle hanımlarımızın bu konuya duyarlı olmaya heveslendirildiğini söyleyebiliriz.

1 Nevin Halıcı, Türk Mutfağı, Türklerde Mutfak Kültürü, Türk Aile Ansiklopedisi, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay. Ank. 1991, C. II, s. 764.

2 M. Halit Bayrı, İstanbul Folkloru, İst. 1972 s. 204.

3 Turgut Kut, Hünkar Beğendi, Eski Harfli Basılı Yemek Kitapları Bibliyografyası, Kültür Bak. Yay. Ank. 2000, s. 75.

4 Bak. Türk Yemekleri XVIII. Yüzyıla Ait Yazma Bir Yemek Kitabı (Haz. Nejat Sefercioğlu) Kültür ve Turizm Bak. Yay. Ank. 1985.

5 Bahattin Ögel, Türk Mutfağı'nın Gelişmesi, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Ank. 1982, s. 16.

6 Reşat Genç, XI. Yüzyılda Türk Mutfağı, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Ank. 1982, s. 7.

7 Süheyl Ünver, Selçuklular Beylikler ve Osmanlılar'da Yemek, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Ank. 1982, s. 5.

8 Zarif Orgun, Osmanlı Sarayında Yemek Yeme Adabı, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Ank. 1982, s. 140.

9 Günay Kut, Mutfağın Günlük Yaşamımızdaki Yeri, Dünü Bugünü, Hünkar Beğendi, Kültür Bak. Yay. Ank. 2000 s. 42.

10 Zarif Orgun, a.g.y. s. 141.

11 Nezihe Araz, Osmanlı Mutfağı, Hünkar Beğendi, Kültür Bak. Yay. Ank. 2000 s. 19.

12 Bkz.: (Yazarı bilinmiyor) Çeviren, Fuat Carım, Kanuni Devrinde İstanbul, Dört Asır Yayınlanmadan Köşede Kalmış Bir Eser, İst. 1964.

13 Bkz.: Tuğrul Şavkay, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Gündelik Hayatta Yeme İçme Üzerine, Hünkar Beğendi, Kültür Bak. Yay. Ank. 2000 s. 21.

14 Bahattin Ögel: Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür ve Turizm Bak. Yay. Ank. 1985 C. 2, s. 159.

15 Müjgan Üçer: Sivas Halk Mutfağı, Sivas Halk Kültürü Araştırmaları Yay. 1992 s. 10.

16 Özen Kutlu, Divriği Köylerinde Ekin Sonu Törenleri, Türk Folkloru Ank 1981 s. 20.

17 Ayşe Baysal, Beslenme Kültürü, Kültür Bak. Yay. Ank. 1993, s. 35.

18 Bkz. Eski Oğuzca Sözlük, Bahşayiş Lugati, (Haz. Fikret Turan) Bay. Yay. İst. 2001.

19 Bkz. Divan-ü Lugat'it Türk Besim Atalay Tercümesi, T. D. K. Yay. Ank. 1986 C. 4.

20 A.g.e., C. 4 s. 157.

21 Ayşe Baysal, Beslenme Kültürü, Kültür Bak. Yay. Ank. 1993, s. 71.

22 Bahattin Ögel, Türk Mutfağı'nın Gelişmesi, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri Ank. 1982 s. 31.

23 Bahattin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Ank. 1985 C. 4 s. 189.

24 Reşat Genç, XI. Yüzyılda Türk Mutfağı, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Ank. 1982 s. 66.

25 Orhan Erdenen, Boğaziçi'nde Su ve Su Yapıları, Boğaziçi Medeniyeti, İst. Bel. Yay. İst 1996 C. 2, s. 149-150.

ARAZ, Nezihe; Tatlı Tatlı Yiyelim, Tatlı Tatlı Konuşalım, Eskimeyen Tatlar, Türk Mutfak Kültürü, Vehbi Koç Vakfı Yay. İstanbul 1996.

ARAZ, Nezihe; Osmanlı Mutfağı, Hünkar Beğendi, Kültür Bak. Yay. Ankara 2000.

BAYRI, M. Halit; İstanbul Folkloru, İstanbul 1972.

BAYSAL, Ayşe; Beslenme Kültürü, Kültür Bak. Yay. Ankara 1993.

Eski Oğuzca Sözlük, Bahşayiş Lugati (Haz. Fşkret Turan) Bay. Yay. İstanbul 2001.

GENÇ, Reşat; XI. Yüzyılda Türk Mutfağı, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri Ankara 1982.

HALICI, Feyzi; Neolitik Çağdan Günümüze Türk Mutfağı ve Bu Mutfağın Kutsal İnancımızdaki Yeri, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1982.

HALICI, Nevin; Türk Ailesinin Mutfak Kültürü, Türk Aile Ansiklopedisi, Başbakanlı Aile Araştırma Kurumu Yay. Ankara 1991.

Kanuni Devrinde İstanbul, Dört Asır Yayınlanmadan Köşede Kalmış Bir Eser (Yazarı Bilinmiyor, Çeviren Fuat Carım) İstanbul 1964.

KAŞGARLI, Mahmut; Divan-ü Lugat'it Türk, Besim Atalay Tercümesi, T. D. K. Yay. Ankara 1986.

KUT, Günay; Türklerde Yeme İçme Geleneği ve Kaynakları, Eskimeyen Tatlar, Vehbi Koç Vakfı Yay. İstanbul 1996.

KUT, Günay; Mutfağın Günlük Yaşamımızdaki Yeri, Dünü Bugünü, Hünkar Beğendi, Kültür Bak. Yay. Ankara 2000.

KUT, Turgut; Açıklamalı Yemek Kitapları Bibliyografyası, Kültür ve Turizm Bak. Yay. Ankara 1985.

KUT, Turgut; İstanbul'da Kadirihane Asithanesinde 1906 Yılı Ramazanı İftarı, 4. Milletlerarası Yemek Kongresi Bildirileri, Konya 1992.

KUTLU, Özen; Divriği Köylerinde Ekin Sonu Törenleri, Türk Folkloru Ankara 1981.

KOCA, Salim; Türk Kültürünün Temelleri II, Trabzon 2000.

KÖYMEN, Mehmet Altay; Alp Arslan ve Zamanı II Ankara 1983.

ORGUN, Zarif; Osmanlı Sarayında Yemek Yeme Adabı, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri Ankara 1982.

ŞAVKAY, Tuğrul; Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Gündelik Hayatta Yeme İçme Üzerine, Hünkar Beğendi, Kültür Bak. Yay. Ankara 2000.

Türk Yemekleri, XVIII. Yüzyıla Ait Yazma Bir Yemek Kitabı (Haz. Nejat Sefercioğlu) Kültür ve Turizm Bak. Yay. Ankara 1985.

ÜÇER, Müjgan; Sivas Halk Mutfağı, Sivas Halk Kültürü Araştırmaları Yay. 1992.

ÜNVER, Süheyl; Fatih Devri Yemekleri İstanbul 1952.

ÜNVER; Süheyl; Selçuklular Beylikler ve Osmanlılarda Yemek, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri Ankara 1982.

YİRMİNCİ BÖLÜM, TÜRKLERİN İSLÂMİYETİ KABULÜ

Türklerin İslâmiyeti Kabulü / Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın [s.239-262]

İstanbul Ünviversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. Türklerin Müslüman Oluşu

Giriş

Türklerle Araplar arasındaki ilişkiler cahiliye dönemine kadar uzanır. Cahiliye devri Arap şiir ve darb-ı mesellerinde (atasözleri) Türklerden bahsedilmesi de bunu göstermektedir. Cahiliye devri Arap şairlerinden Nâbığatü'z-Zübyânî, Hasan b. Hanzala, Şemmah b. Dırar şiirlerinde Türklerin cesaret ve kahramanlıkları üzerinde durmuşlardır.1

M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren çeşitli Türk kavimlerinin Derbend yoluyla Kafkaslar'ı aşarak Azerbaycan topraklarına yerleştikleri bilinmektedir. Bundan dolayı Derbend (Bâbü'l-ebvâb) Türk kapısı adıyla da bilinir.

Hazar Türkleri zaman zaman Derbend'i geçip Hemedan ve Musul'a kadar ilerlemişlerdir. Sâsanî hükümdarı Enuşirvan da Bâbü'l-ebvâb seddini Hazarların bu akınlarına mani olmak amacıyla yaptırmıştır.

Enuşirvan ayrıca Kuzey İran'da yaşayan Ağaçeri, Sul ve Yazur Türklerini de Azerbaycan'a göçe zorlamıştır. Eftalitler (Akhunlar), Halaçlar ve Karlukların bir bölümü de Afganistan ve Sistan (Sicistan) topraklarına yerleşmişlerdi.

Sâsânî ordusu içinde Türklerin yanında Araplar da vardı. Dolayısıyla onların da bu vesileyle birbirlerini tanıma imkânı mevcuttu. Ayrıca VII. yüzyılda Sâsânî İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğu arasında süren savaşlarda Göktürkler, Hazarlar ve Avar Türkleri önemli rol oynamışlardı.

Cahiliye devrinden başlayarak Arapça şiir ve eserlerde Türkler daima Türk kelimesiyle anılmışlardır. Halbuki daha önceleri Sakalar ve Hunlar diye anılan Türkler VI. yüzyılda Göktürklerle birlikte Türkler diye anılmaya başlanmıştır. Bu sebeple Türk kelimesinin Arapça sayesinde dünyaya yayıldığı söylenebilir. VI. yüzyıl Arap şairleri de şiirlerinde Türk kelimesini kullanılmışlardır.

Eski Arap şiirlerinden, uydurma hadislerden ve haberlerden anlaşıldığına göre Araplar Türkleri kahraman fakat acımasız ve İslâm dininin geleceği açısından tehlikeli görüyorlardı. Onlara göre Türkler birgün Arapların elinden iktidarı alacak ancak kâfir oldukları için Allah'ın gazabına uğrayıp mahvolacaklardı. Bu hadis ve sözler insanları Türklerden korkutmak ve uzaklaştırmak amacıyla söylenmiştir. Nitekim Cahiz daha sonra Türklerin İslâm'ın yardımcısı, kalabalık ordusu ve halifelerin en yakın adamları olduklarını söyleyerek Türklere haksızlık edildiğini itiraf etmiştir.2

İslâmiyetin doğuşundan sonra da devam eden Sâsânî-Bizans savaşlarında Müslümanlar ehl-i kitap olan Bizans'tan, Müşrik Araplar ise Sâsânîlerden yana bir tavır takınmışlardı. Kur'ân-ı Kerim'de de buna temas edilerek "Rumlar (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar, halbuki onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün mü'minler de Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir", (Rum, 30/2-4) buyurulmaktadır.

Hadislerde Türkler

Hz. Peygamber'in Türkler hakkında söylediği çok sayıda hadis mevcuttur. Bunlardan bir bölümü mükemmel senedlerle Sahih-i Buhârî Sahih-i Müslim başta olmak üzere Kütüb-i Sitte ve diğer önemli hadis kaynaklarında yer almaktadır. Bunun yanında Hz. Peygamber'e isnad edilen ve Türkler aleyhinde ifadeler içeren uydurma (mevzû) hadis ve sahabeye atfen söylenmiş asılsız haberler de vardır.3 Hangi hadislerin doğru hangilerinin mevzû olduğu ancak hadis otoritelerinin bilimsel metodlarla yapacakları ciddi ve emek mahsulü çalışmalarla ortaya konabilecektir. Konuyla ilgili hadisleri üç bölümde tasnif etmek mümkündür:

1. Hz. Muhammed'in Türklerin savaşçı vasıflarına dikkat çekerek Türklerle mücadele ve savaş konusunda ashabını ve sonraki nesilleri uyaran ve onlarla iyi geçinmeyi tavsiye eden hadisler:

"Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız".4

2. Türklerin fizyolojik özelliklerini beyan eden hadisler. "Siz küçük çekik gözlü, kırmızı yüzlü, basık burunlu, çehreleri sanki örs üzerinde döğülmüş ve üzeri derilerle kaplanmış sağlam kalkanlar gibi bir kavim olan Türklerle savaşmadıkça, kıyamet kopmayacaktır. Siz kıldan örülmüş çorap giyen bir kavimle savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır".5

3. Türkleri Beni Kantûrâ (Kantûrâ oğulları) olarak gösteren ve Arapların elinden iktidarı alacaklarını ifade eden hadisler:

"Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayın. Allah'ın ümmetime verdiği mülk ve saltanatı ellerinden ilk olarak alacak kavim Kantûrâ oğullarıdır".6

Bunların dışında Türklerin Irak ve el-Cezîre'yi ele geçirip iktidarı Abbasîlerin elinden alacaklarını beyan eden hadisler de vardır.7

VII. yüzyılda İran'da olduğu gibi Arabistan'da da Türk çadırı kullanılıyordu. Hz. Peygamber de Hendek Savaşı sırasında bir Türk çadırında oturarak hendek kazma işlerine nezaret etmişti.8 Ayrıca Müslim'in rivayet ettiği bir hadiste de Hz. Peygamber'in Medine'de bir Türk çadırında itikâfa çekildiği belirtilmektedir.9

Hulefâ-yı Râşidîn Devri

Türk-Arap İlişkileri

Hz. Peygamber'in vefatı üzerine halife seçilen Hz. Ebû Bekir peygamberlik iddiasında bulunanlarla zekât vermek istemeyen kişilerin önderlik ettiği irtidad (ridde=dinden dönme) olaylarını ve isyanları bastırdıktan sonra, Hz. Peygamber'in İslâm'ı yayma konusunda başlattığı stratejiyi sürdürmeye karar verdi ve yüzünü Arap Yarımadası'nın dışına çevirdi. Bu amaçla önce Sâsânî İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında bulunan Fırat nehrinin aşağı taraflarındaki topraklara ordu sevketti. Yemâme'de bulunan Halid b. Velid'i Sâsânîlerle savaşmakla görevlendirdi.

Hz. Ebû Bekir, Halid b. Velid'den o sırada Medine'ye gelerek İranlılarla yapılacak savaşı sevk ve idare etmek üzere bir kumandan tayin edilmesini isteyen Müsennâ b. Harise'ye destek olmak üzere Irak istikametinde yola çıkmasını istedi. Böylece Sâsânilere karşı başlatılan mücadeleyi sürdürecek Irak cephesi baş kumandanlığı kuruldu ve İslâm tarihinin en hızlı ve en kalıcı fütühât hareketi başlatılmış oldu (Mart 633).

Hz. Ömer Devri (634-644) İslâm fetihleri açısından çok önemli bir devirdir. Hz. Ebû Bekir ölüm döşeğinde iken İranlıların büyük bir taarruz için hazırlık yaptıklarını öğrenince Hz. Ömer'e Irak cephesine takviye kuvvetler göndermesini vasiyet etti. Hz. Ömer hilâfet makamına geçince Ebû Ubeyd es-Sekafî'yi bin kişilik gönüllü birliğinin başında Sâsânî kuvvetleri üzerine gönderdi. Onun şehid olması üzerine (634) Irak cephesi kumandanlığına Sa'd b. Ebu Vakkas tayin edildi. Kadisiye'de kazanılan zaferden (636) sonra İslâm ordusu Sâsânilerin başkenti Medâin'e sonra da Hulvan'a girdi. Kisrâ III. Yezdicerd Hulvan'ı terketmek zorunda kaldı.

642 yılında kazanılan ve İslâm tarihinde "Fethu'l-fütûh" (fetihler fethi) denilen Nihavend zaferinden sonra İran kapıları Müslümanlara açıldı. Abdullah b. Âmir'in öncü kuvvetleri kumandanı Ahnef b. Kays Nişabur ve Serahs'ı fethettikten sonra Merv üzerine yürüdü.

Son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd Ceyhun nehrinin kuzeyine geçerek Müslümanların takibinden kurtuldu. Topladığı kuvvetlerle Belh üzerine yürüdü ve şehri Müslümanlardan geri aldı. Mervürrûz'a kadar ilerleyip Türk hakanından yardım istediyse de Ahnef b. Kays'a yenilerek geri çekildi. Hz. Ömer önce Ahnef b. Kays'ın kazandığı zaferlerden duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ancak daha sonra muhtemelen Türk ordularıyla karşı karşıya gelecek Müslüman askerlerin kayıplar vermesinden endişe ederek "keşke Horasan'a ordu göndermeseydim, keşke Horasan ile aramızda ateşten bir deniz olsaydı" demiş10 ve Ceyhun nehrini geçerek fetihlere devam etmek isteyen Ahnef'e "Sakın nehrin karşı tarafına geçmeyiniz, bulunduğunuz yerde kalınız" diye haber göndermiştir.11

Hz. Ömer'in şehit edilmesinden sonra Horasan ve Toharistan'da meydana gelen olaylar sonucu bazı şehirler Türkler tarafından geri alındı. Ancak Abdullah b. Âmir daha sonra bu bölgeyi tekrar fethetti.12

Ancak Müslüman Araplar Türkleri Yemen'e kadar gelen Sâsânî kuvvetleri içinde veya Sâsânilerle yaptıkları savaşlar sırasında İran ordusundan görmüş olmalıdır.13

Bu sırada Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'da Hazarlar, Cürcan'da Sûl Türkleri (Sûlîler), Sistan'da Eftalitler ve Halaçlar, Bâdgis'te Nizek Tarhan, Toharistan'da ise Karluklara mensup bir Yabgu bulunuyordu. Sâsânilerin yıkılması ve Göktürk nüfuzunun zayıflaması üzerine Maveraünnehir ve Harezm'deki mahalli hanedanlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde İran içlerine süratle ilerleyen İslâm ordusu daha sonra Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan ve Arran'a kadar uzanan toprakları ele geçirdi. Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine askerî birlikler yerleştirildi. 651 yılında bütün İran İslâm hakimiyeti altına alınmış oldu.14

İslâm ordusunun Türklerle mücadele ettiği ikinci cephe Kafkasya idi. Azerbaycan ve İrminiyye'nin fethinden sonra Müslüman Araplar Hazar Türkleriyle karşılaştılar. 639'da Hz. Ömer Süraka b. Amr'ı Derbend'in (Bâbü'l-ebvâb) fethine memur etti (643). Abdurrahman b. Rebîa, Selman b. Rebîa, Huzeyfe b. Esîd ve Bükeyr b. Abdullah gibi kumandanlar da Süraka'nın emrine verildi. Hz. Ömer Habib b. Mesleme'yi de ona yardıma gönderdi. Süraka'nın öncü kuvvetleri kumandanı olan Abdurrahman'ın sevk ve idaresindeki İslâm ordusu Derbend hakimi Şehrbârâz ile antlaşma yaptı. Şehrbârâz da Müslümanlara tabi olmayı kabul etti (642-643). Süraka'ya bağlı birlikler Derbend'in kuzeyine geçip Hazar Türkleriyle karşı karşıya geldi. Süraka'nın aynı yıl ölümü üzerine başkumandanlığa getirilen Abdurrahman b. Rebîa Hazarlarla mücadeleye devam etti (645-46). Hazar topraklarına akınlar düzenledi. Hazar başkenti Belencer yakınlarında meydana gelen bir savaş sırasında İslâm ordusu mağlup oldu ve Abdurrahman şehid düştü (652-53). Kardeşi Selman b. Rebîa bir süre savaşa devam ettikten sonra Derbend'e döndü.15 Bu olaydan sonra İslâm dünyasındaki iç karışıklıklar yüzünden Hazar Türkleri ile Araplar arasında önemli bir savaş olmadığı anlaşılmaktadır.16

Emeviler Devrinde (661-750)

Türk-Arap İlişkileri

Uzun süren bir mücadele sonunda hilâfet makamına geçen Muaviye iç karışıklıklara son verip yeni bir fetih harekâtı başlattı ve Basra valisi Abdulah b. Âmir'in kumandanlarından Abdurrahman b. Semüne'yi Sistan'ın (Sicistan) fethine memur etti (663-64). Abdurrahman da Kâbil, Belh ve Büst gibi şehirleri ele geçirdi. Abdullah b. Sevvâr da Sind bölgesinde fetihlere girişti ancak Türkler karşısında mağlup olunca yerine Mühelleb b. Ebû Sufra getirildi. Mühelleb 664 yılında Türkleri mağlup ederek bölgede İslâm hakimiyetini sağladı.17

Ziyâd b. Ebîh Basra valiliği sırasında Horasan ve Sistan'a daha plânlı bir askerî harekât başlattı. Onun zamanında Hakem b. Ömer el-Gıfârî Ceyhun (Amu Derya) nehrini geçerek Sağâniyân'a (Çağaniyan) kadar ilerlediği gibi Sâsânî hükümdarı (Kisrâ) III. Yezdicerd'in oğlu Fîrûz'u yenerek Çin'e sığınmaya mecbur etti. Mühelleb de Türkler karşısında yeni başarılar kazandı.18

Ziyâd b. Ebîh askerî harekâtı daha iyi organize edebilmek için Muaviye'yi razı ederek Merv'i bir ordugâh şehri haline getirdi. Kûfe ve Basra'dan yaklaşık 50.000 kişiyi Horasan'ın Merv, Herat, Nişabur

gibi çeşitli şehirlerine yerleştirdi. 671 yılından itibaren Horasan eyaletinin askerî üssü haline geldi. Artık Türkistan'a yapılacak seferler buradan idare edilecekti.

Horasan'ın yeni valisi Rebi b. Ziyâd el-Hârisî 671 yılında Belh'te çıkan bir isyanı bastırdıktan sonra Kûhistan üzerine bir sefer düzenledi ve bölgede karşı karşıya geldiği Eftalit Türklerini mağlup ederek Ceyhun nehrine kadar ilerledi. Burada Türk hükümdarı Nizek Tarhan'ı mağlup etti. Âmûl ve Zem gibi bazı şehirleri fethedip Harezm'e kadar ilerledi ve aldığı idârî tedbirlerle Horasan'daki İslâm hakimiyetini sağlamlaştırdı.19 Böylece Horasan ve Toharistan topraklarının büyük bir kısmı İslâm hakimiyeti altına alınmış oluyordu.

Ziyâd b. Ebîh'in ölümünden sonra Horasan valiliğine tayin edilen oğlu Ubeydullah b. Ziyâd zamanında Maveraünnehir'e yapılan seferler yeni bir safhaya girdi. Ubeydullah 674 yılında Beykent'i fethettikten sonra Buhara üzerine yürüdü. O sırada Buhara'ya hakim olan ve muhtemelen Buhârhudât sülâlesine mensup olan Türk hükümdarı Bîdûn'un dul eşi nâibe Kabaç Hatun çevredeki Türklerden yardım istedi.20 Ancak Türk birlikleri Ubeydullah b. Ziyâd karşısında tutunamayınca Kabaç Hatun bir milyon dirhem vergi vermek suretiyle sulh talebinde bulundu. Ubeydullah onunla bir barış antlaşması yaptıktan sonra Râmisen, Beykent, Nesef ve Sağâniyan'ı da ele geçirdi. Ubeydullah yanına aldığı 2.000 (başka bir rivayete göre ise 4.000) Türk savaşçı ile Basra'ya döndü. Basra'da onların yerleştirildiği sokağa "Buharalılar Sokağı" denildi. Bu savaşçılar Basra'da meydana gelen bir isyanın bastırılmasında da görev aldılar.21

Said b. Osman 675-76 yılında Horasan valiliğine tayin edilince Ceyhun nehrini geçip Semerkand üzerine sefer düzenledi. Soğd, Kiş ve Nesef halkı Said b. Osman'a karşı topraklarını korumak üzere seferber olunca Buhara'ya hakim olan Kabaç Hatun da onlara katıldı. Ancak müttefikler anlaşmazlığa düşünce bir kısmı ayrıldı. Said b. Osman da müttefik Türk birliklerini bozguna uğrattı. Kabaç Hatun rehineler gönderip itaat arzettiğini bildirdi (677). Said Buhara'ya girmeye muvaffak olduktan sonra Semerkand üzerine yürüdü. Semerkandlılar üç gün boyunca ona mukavemet ettiler. Ağır kayıplar veren Semerkandlılar 700.000 dirhem vergi ödemek ve ileri gelenlerin çocuklarını rehine bırakmak suretiyle anlaştılar. Said anlaşma uyarınca şehrin bir kapısından girip diğerinden çıktı.22

I. Yezid devrinde Selm b. Ziyâd Horasan valiliğine getirilinceye kadar seferler durdu. Selm 680-81 yılında Irak'tan topladığı çok sayıda askerle Semerkand ve Harezm üzerine yürüdü. Bir rivayete göre Semerkand tekrar fethedildi. Ancak bu sıralarda Kabaç Hatun ve Maveraünnehir'in diğer şehirlerinde yaşayan Türkler Müslümanlara karşı harekete geçti. Selm gerekli hazırlıklarını yaptıktan sonra süratle Soğd hakimi Tarhûn ve diğer bazı prenslerin yardıma gelmesine rağmen Buhara'ya girmeye muvaffak oldu ve Kabaç Hatun onunla yeni bir barış antlaşması yaptı.23

Abdullah b. Zübeyr'in hilâfet mücadelesine girdiği dönemde bazı Türk prensleri şehirleri geri almak için seferber oldular. Ancak Abdullah b. Zübeyr'in Horasan valisi Abdullah b. Hâzım Türk taarruzlarını başarıyla geri püskürttü.24

Abdülmelik b. Mervan devrinde Mûsâ b. Abdullah b. Hâzım Tirmiz'i ele geçirdi. Mûsâ, Türkler, Araplar, Eftalitler ve Tibetlilerden müteşekkil bir orduyu mağlup etti. Bunun üzerine bölge halkı ona itaat arz edip vergi ödediler.25

Türklerin Müslümanlar karşısında mağlup olup Merv'den ayrılması üzerine Merv şehri Horasan'daki Müslüman emirlerin başşehri oldu.26

697 yılında Horasan valisi tayin edilen Mühelleb b. Ebî Sufra 699 yılında Kiş'e karşı bir sefer düzenlediyse de iki yıl süren kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. Onun 702 yılında ölümü üzerine oğlu Yezid Fergana, Harezm ve Badgis'e karşı düzenlediği seferlerden sonuç alamadı ve bir süre sonra görevden uzaklaştırıldı.27

I. Yezid hilâfet makamına geçince Haccac'ın isteğiyle Horasan valiliğine Kuteybe b. Müslim getirildi (705). Kuteybe derhal büyük bir askerî harekât için hazırlık yaptı. Hedefi Toharistan ve Maveraünnehir'i fethetmekti. Bu iki bölge de Türklerin hakimiyetindeydi. Ancak Türk beyleri arasında siyasî bir birlik yoktu.28 Bu durum İslâm ordularının başarılı olmasında önemli bir katkı sağladı. Türgeş (Türgiş) Hakanlığı Müslüman Araplara karşı ciddi bir mukavemet gösteremedi.29

Kuteybe b. Müslim Maveraünnehir seferine çıkmadan önce Belh üzerine yürüdü ve Toharistan eyaletinin hakimi olan Türk asıllı Nizek Tarhan'a elçi göndererek hakimiyetini tanımasını ve Müslüman esirleri serbest bırakmasını istedi. Nizek Tarhan Kuteybe b. Müslim'in bu teklifini kabul edip Merv'e hareket etti ve Kuteybe'nin Badgis'e girmemesi şartıyla sulh yapıldı.30 Böylece Toharistan'dan gelecek tehlikelerden emin olan Kuteybe 87 (706) yılında kendisiyle sulh yapan Badgis hükümdarı Nizek Tarhan'ı da yanına alıp Beykent üzerine bir sefer düzenledi. Şehri bir süre kuşattıktan sonra barış yoluyla ele geçirip kısa bir süre burada kaldıktan ve muhafız kıtaları bıraktıktan sonra ayrıldı. O ayrılır ayrılmaz halk isyan etti. Kuteybe geri dönüp şehri savaş yoluyla fethetti ve bol miktarda ganimet ele geçirdi. Ancak şehir halkı daha sonra isyan edince tekrar Beykent'e gelip savaşçıları öldürttü.31

Kuteybe'nin bu başarısı karşısında endişeye kapılan Maveraünnehir Türk prensleri 707 yılında Müslüman Araplara karşı birlikte hareket etmeye karar verdiler. Kuteybe onları yendi fakat Buhara üzerine yürümekten vazgeçip Merv'e döndü.32

Kuteybe b. Müslim Buhara civarındaki mahallî beylerin kendisine karşı müşterek bir cephe oluşturması ve Buhara'nın fethinin gecikmesi üzerine Haccac tarafından uyarıldı. Bunun üzerine 707 yılında Soğd, Kiş ve Nesef ordularına karşı sefere çıktı onları mağlup edip Buhara üzerine yürüdü. O şehri muhasara ettiği sırada Türklerle Soğdlulardan oluşan büyük bir ordu Buhara önlerine ulaştı. Türgeş hakanı ve Tarhûn da İslâm ordusuna saldıran birliklerin başında bulunuyordu. Şehir kuşatma altında iken Buhara hükümdarı Verdan Hudât askerleriyle yardımcı kuvvetlere katıldı. Çok çetin savaşlar sonunda Müslüman askerler ordugâhlarına çekildi. Fakat kısa sürede toparlanıp müttefik kuvvetleri bozguna uğrattılar.33 Zor durumda kalan Buhâr Hudât (Buhara hakimi) sulh talebinde

bulundu. Yapılan antlaşmaya göre Buharalılar Abbâsî halifesine 200.000, Horasan valisi için de 10.000 dirhem yıllık vergi ödeyeceklerdi ve şehre Müslüman muhafızlar yerleştirilecekti.34

Kuteybe antlaşmayı müteakip şehri teslim aldı ve şehrin bir bölümünü İslâm ordusuna tahsis etti. Böylece Buhara'da kesin olarak İslâm hakimiyeti sağlandı (708-709).35

Buhara'nın fethiyle Maveraünnehir kapıları İslâm ordularına açılmış oluyordu. Şimdi sıra Semerkand'a gelmişti. Semerkand hükümdarı Tarhûn Buhara halkının başına gelenleri gördüğü için Kuteybe'ye elçi gönderip bazı şartlar dahilinde barış teklifinde bulundu. Kuteybe de onunla barış antlaşması yapmayı uygun buldu.36

Toharistan hakimi Nizek Tarhan da Buhara seferinden dönmekte olan Kuteybe'nin yanına giderek ona bağlılığını bildirip Belh'e hareket etti. Kuteybe tarafından her an tevkif edilme endişesi içinde yaşayan Nizek Tarhan Talekan, Merv, Faryâb ve Cüzcân hakimleriyle iş birliği yaparak Müslüman Araplara karşı birlikte hareket etmeye karar verdi. Ancak Nizek Tarhan'ın müttefikleri 710 yılında Kuteybe'ye itaat arz edince Nizek Tarhan bir kaleye sığınmak zorunda kaldı. Kuteybe onu yakaladıktan sonra Irak umumî valisi Haccac'a gönderdi ve Haccac tarafından derhal idam edildi.37

Nizek üzerine düzenlediği seferden sonra Kiş ve Nesef'i de fetheden Kuteybe Buhara'ya hareket etti. Mahallî beyler arasındaki mücadelede Tuğşâda'nın tarafını tutan Kuteybe onun rakiplerini bertaraf etmesini sağladı ve şehrin bir kısmına Müslüman Arapları yerleştirdi. Bu arada Türkler arasında İslâmiyetin yayılması için gayret sarfedildi. Bir süre sonra da bir cami yapıldı. Kuteybe Buhara'da huzuru sağlayıp Merv'e hareket etti.38

Haccac Horasan'ı itaat altına aldıktan sonra Zabulistan hükümdarı Rutbil üzerine bir sefer düzenlenmesini istedi. Kuteybe de Maveraünnehir'deki harekâtı durdurarak Rutbil'e karşı harekete geçti (711). Rutbil Kuteybe'ye sulh teklifinde bulundu. Bu teklif haraç vermesi şartıyla kabul edildi.39 Kuteybe ertesi yıl Semerkand seferi için hazırlıklara başladı. Ancak tam bu sırada Harezmşah kardeşine karşı başlattığı mücadelede kendisine yardım ettiği takdirde haraç vereceğini bildirdi. Bunun üzerine Kuteybe Harezm'e hareket etti ve Harezmşah'ın muhaliflerini bertaraf etti. Bu sefer Harezmşah ile yapılan bir antlaşma ile sona erdi (711-12). Bölgede İslâm hakimiyetinin tanınması Hurrezâd'ı harekete geçirdi. Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman b. Müslim kumandasında gönderdiği İslâm ordusu Hurrezâd'ı mağlup ve katletti.40

Kuteybe Horasan ve Maveraünnehir'in tamamını ele geçirmek istiyordu. 705 yılından beri sürdürülen seferler sonunda önemli şehirler ve stratejik mevkiler fethedilmişti. Semerkand hakimi Tarhan Kuteybe'ye itaat arz etmekle beraber bölge kesin olarak İslâm hakimiyeti altına alınamamıştı. Tarhan'ın Müslümanlara haraç vermeyi kabul etmesi yüzünden başlatılan bir isyan sonucu öldürülmesi üzerine yerine Gurek b. İhşîd adlı biri getirildi.41

Semerkand'da arzu edilen ölçüde emniyet ve huzurun sağlanamaması Maveraünnehir'in diğer şehirleri için bir tehdit oluşturuyordu. Bu hususu dikkate alan Kuteybe Harezm seferi dönüşü

Semerkand üzerine yürümeye karar verdi. Kardeşi Abdurrahman'ı öncü kuvvetlerin başında gönderirken kendisi de büyük bir orduyla yola çıktı. Bunu duyan Gurek Şâş ve Fergana halkıyla Türk birliklerinden teşkil ettiği bir orduyla karşı harekete geçti. Taraflar Semerkand ile Buhara arasında karşı karşıya geldiler. Gurek'e bağlı kuvvetler Kuteybe karşısında tutunamadı.42

Abdurrahman b. Müslim'in 20.000 kişilik öncü birliklerinden sonra Buharalı ve Horasanlı askerlerden oluşan Kuteybe'nin ordusu da Semerkand'a ulaşıp şehri çok şiddetli bir şekilde muhasara etti. Bu sırada Şâş hükümdarından gelen yardımcı birlikler Salih b. Müslim tarafından mağlup edildi. Surların yavaş yavaş tahrip edildiğini gören Gurek Kuteybe'ye barış teklifinde bulundu. Kuteybe de bazı şartlar dahilinde bu antlaşmayı kabul etti. Antlaşma şartlarına göre Soğd hakimi Gurek her yıl 2.200.000 dirhem vergi ödeyecek ve o yıl için 30.000 asker gönderecekti. Ayrıca şehirde bir mescid yapılacak ve Kuteybe bir süre sonra şehri terkedecekti.43 Ancak İslâm ordusu antlaşma şartlarına rağmen şehri terketmedi ve 711 yılında buraya bir garnizon yerleştirildi.44

Semerkand'ın fethiyle Müslümanlar Maveraünnehir'e hakim olmuş, Soğdlular da bir süre için İslâm devletine tabi olmak zorunda kalmışlardı. Semerkand'da da İslâm hakimiyeti sağlandıktan sonra Kuteybe yeni fetih plânları hazırladı ve bunları gerçekleştirmek üzere 20.000 kişilik bir oduyla yeni bir sefere çıktı (713). Kuteybe, Buhara, Harezm, Kiş ve Nesef'ten askerî birlikler toplayıp Semerkand'a geldi ve burada ordusunu ikiye ayırdı. Kendi sevk ve idaresindeki ordu Fergana'ya giderken diğer orduyu da Şaş üzerine sevketti.45 Ceyhun nehri geçilerek Şaş ve Fergana da İslâm topraklarına katıldı (712). Bu sefer sonunda Kuteybe Semerkand'ı Maveraünnehir'in en müstahkem şehri haline getirmek istiyordu. 96 (714-15) yılında Kaşgar seferine çıktığı zaman kendi ailesiyle kumandanlarının ailesini burada bırakmıştı. Kuteybe Kaşgar'ı da fethedip Çin topraklarına kadar İslâm hakimiyetini tesis etmeyi planlıyordu.46

Şaş, Hucend ve Fergana'nın bir kısmı ele geçirildikten sonra ertesi yıl İslâm ordusu İsficâb'a kadar ilerledi.47

Bu fetihler gerçekleştirilirken Irak umumi valisi Haccac vefat etti (Haziran-Temmuz 714). Kuteybe her zaman yakın ilgi ve desteğine mazhar olduğu Haccac'ın ölümü üzerine askerlerini terhis etti. Ancak halife I. Velid Kuteybe'ye bir mektup gönderip kendisini Irak'tan ayrı olarak müstakil bir vilayet haline getirilen Horasan'a vali tayin ettiğini bildirdi ve seferlere devam etmesini istedi.48 Bunun üzerine Kuteybe Fergana'yı kesin olarak İslâm hakimiyeti altına almak ve Fergana-Kaşgar ticaret yolunu ele geçirmek amacıyla yola çıktı (715). Fergana'ya varıp karargâhını kuran Kuteybe Halife Velid'in ölüm haberini alınca büyük bir sarsıntı geçirdi ve Halife Süleyman b. Abdülmelik'e isyan etti (714).

Kuteybe'nin bu isyan sırasında öldürülmesi (715) Maveraünnehir ve şarktaki İslâm fetihleri açısından bir dönüm noktası teşkil eder. Halife I. Velid devri İslâm fetih harekâtının en parlak dönemlerinden biridir. Kuteybe onun zamanında Buhara ve Semerkand ile Cey-hun'un ötesindeki toprakları fethederek bu bölgede İslâm hakimiyetini tesis eden ilk kumandan olarak tarihe geçmiştir.49

İslâm ordularının Maveraünnehir'deki bu başarılarının sebebi Haccac'ın idarî kabiliyetiyle Kuteybe'nin askerî kabiliyetinin birleştirilerek hareket edilmesidir. Kuteybe bu fetihler sırasında Horasan'da birbirleriyle mücadele halinde olan bütün muhalif grupları, yani mevâli (gayri Arap Müslümanlar) ile Arapları, Kaysîlerle Yemenlileri birbirleriyle ittifak içinde düşman kuvvetleri üzerine sevketmiştir.50 Onun ölümünden sonra düzenlenen seferler kalıcı sonuçlar bırakmaktan uzaktı. Halife Süleyman b. Abdülmelik'in Horasan valisi Yezid b. Mühelleb Dihistan'da hüküm süren Türk hükümdarı Sûl'u mağlup ettiği halde o yörede İslâm egemenliği sağlanamamıştır.51

Türgeş Hakanı Sul-lu Han, Kursul kumandasındaki bir orduyu Semerkand üzerine sevketti. Horasan valisi Said b. Abdülaziz ile savaşan birlikler Müslümanları mağlup ettiyse de Semerkand'ı muhasara altına alamadan geri döndüler.52 Horasan valiliğine getirilen Said b. Amr el-Haraşî zamanında Müslüman Araplara karşı Türgeş hakanını destekleyen Türkler zulme maruz kaldılar ve yurtlarını terkettiler. Said kaçanları takip ederek Hucend'de kendilerini kuşattı ve yakaladığı Türkleri kılıçtan geçirdi (722). Bu olaylar Türklerin Müslüman Araplara karşı düşmanca duygular beslemesine sebep oldu.53

Horasan valiliğine getirilen Müslim 723-24 yılında Fergana'yı ele geçirmek üzere hazırlıklara başladı ve bazı başarılar kazandı. Daha sonra Taşkent üzerine yürüdü fakat Türgeş hakanı Su-lu'nun mukavemeti karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Onları takip eden Türk askerleri Seyhun nehri kıyısında kendilerine yetişti ve "Yevmü'l-Atş" adıyla tarihe geçen savaşta Müslüman Araplar ağır kayıplar verdiler ve Hucend'e geri çekildiler. Bu olaylar Maveraünnehir'deki Müslüman hakimiyetini oldukça sarstı. Türkler kaybettikleri toprakları geri almak için seferber oldular.54

Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin valiliği döneminde de Müslüman Araplar Türkler karşısında başarı sağlayamadılar. Türkler Maveraünnehir'de yer yer üstünlüğü ele geçirdiler. Esed b. Abdullah Huttel'e düzenlediği bir seferde Türgeşler karşısında mağlup oldu.55

Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik Türgeş Hakanı Su-lu'ya elçilik heyeti gönderip İslâm'a davet etti. Ancak Hakan İslâmiyeti kabul ettikleri takdirde askerlerinin ve halkının geçim sıkıntısı çekeceğini söyleyerek bu teklifi kabul etmedi.56

Emeviler Devrinde Hazar

Türkleriyle Yapılan Mücadeleler

Hazarlar Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Derbend ve Kuzey Azerbaycan'da hakimiyet kurmuşlar, Muaviye devrinde İrminiyye'ye akınlar düzenlemişlerdi. Emevîlerle Hazarlar arasındaki mücadele Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik devrinde başlamış ve Mesleme b. Abdülmelik 708 yılında Hazarlar üzerine bir sefer düzenleyip Derbend'e (Bâbü'l-ebvâb) kadar gelmiştir.57 Bundan iki yıl sonra İrminiye valiliğine tayin edilen Mesleme b. Abdülmelik Hazarlara karşı ikinci bir sefer düzenledi ve diğer bazı şehirleri ele geçirdi. Mesleme'nin 714 yılında Bâbü'l-ebvâb'a üçüncü bir sefer daha düzenlediği anlaşılmaktadır.58

Mesleme b. Abdülmelik'in İstanbul muhasarasına katılmak niyetiyle bölgeden ayrılması üzerine Hazarlar 717-18 yılında İrminiyye ve Azerbaycan'a seferler düzenleyerek çok sayıda Müslümanı esir almış bir çok kişiyi de öldürmüşlerdir.59 Bu olay üzerine Halife Ömer b. Abdülaziz Hâtim b. Nu'man el-Bâhilî'yi Hazarlarla mücadeleye memur etti. Hâtim Hazarlarla yaptığı mücadeleyi kazanıp Hazarlardan 50 kadar esiri halifeye gönderdi. Meşhur Türk kumandan İshak b. Kundacık'ın bu esirlerden birinin torunu olduğu bilinmektedir.60

Hazarlar 721-22 yılında Müslüman Araplara karşı bir akın daha düzenlediler. Müslümanlar da ertesi yıl bir sefer düzenleyerek Hazarlara karşı harekete geçtiler (722-23). Ancak Sübeyt en-Nehrânî kumandasındaki İslâm ordusu Bulgarlar, Kıpçaklar ve diğer Türk boylarına mensup askerler tarafından desteklenen Hazar kuvvetleri karşısında tutunamadı ve feci bir akıbete uğradılar.61 Bundan müteessir olan Yezid b. Abdülmelik derhal Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'yi İrminiyye valiliğine tayin edip onu Hazarlarla mücadeleye memur etti.

Cerrah b. Abdullah'ın seferinden haberdâr olan Hazarlar Derbend'e çekilip savunma için gerekli tedbirleri aldılar. Ancak Cerrah onları yanıltmak ve savunma tedbirlerini zaafa uğratmak için Berdea'ya gidip orada kalacağını bildirdi. Bunu duyan Hazarlar savunma tedbirlerini gevşettiler. Cerrah b. Abdullah Derbend'e yaklaşık 48 km. mesafede bulunan Neherü'r-Rân'da karargâh kurdu. Burada yapılan savaşta Hazarlar mağlup oldular. İslâm ordusu onları takip ederek Belencer'e kadar geldi ve şehri muhasaraya başladı ve 104 yılı Rebiülevvel'inde (Ağustos-Eylül 722) Belencer'i fethetti. Cerrah bir süre burada kaldıktan sonra kışın yaklaşması üzerine geri çekildi.62

Ertesi yıl Hazarlar Derbend'i geçip İrminiyye'ye akın düzenlediler. Ancak Cerrah onları mağlup ederek bazı şehirleri ele geçirdi.63

Hişam b. Abdülmelik Hazarlarla mücadelede kararlıydı. Cerrah b. Abdullah'a yardımcı kuvvetler gönderip Hazarları yıpratmak istedi. Hazar hakanı çevredeki hükümdarlardan yardım istedi ve müttefik birlikler İslâm ordusu üzerine yürüdü.

Dağınık bir vaziyetteki Müslüman kuvvetler Suriye'den gönderilen yardımcı birlikleri beklemeden savaşa girdikleri için mağlup oldular.64

Cerrah bu mağlubiyet üzerine azledildi. Yerine geçen Mesleme b. Abdülmelik de Hazarlara karşı başarılı seferler düzenledi. Mesleme bölgeden ayrılınca (726-27) Hazarlar karşı saldırıya geçtiler. Ancak Haris b. Amr et-Tâî kumandasındaki İslâm ordusuna mağlup oldular.65

Mesleme b. Abdülmelik 727-28 ve 728-729 yıllarında Hazarlarla mücadeleye devam etti ve Hazar hakanını bozguna uğrattı. Zengin ganimetlerle geri döndü.66

Mesleme'den sonra İrminiyye ve Azerbaycan valiliğine tayin edilen Cerrah b. Abdullah Tiflis üzerinden Belencer'e yürüyüp orayı ele geçirdikten sonra Hazarların başkenti Etil'i (Dâdu'l-Beyzâ) fethetti (729-30). Ancak bu fetihler geçici bir istiladan ibaretti.67

Cerrah b. Abdullah bölgeden ayrılınca Hazarlar karşı taarruza geçtiler ve Erdebil'e kadar ilerleyerek İslâm ordusunu bozguna uğrattılar ve Musul'a kadar yaklaştılar.68

Halife Hişam b. Abdülmelik Hazarların bu başarısı karşısında yeniden Said b. Amr el-Haraşî'yi büyük bir ordunun başında Hazarların üzerine sevketti. Said Ahlat üzerinden Berdea'ya kadar geldi. Berzend ve Beylekan'da Hazar kuvvetlerini mağlup etti.69

Said'in azledilmesinden sonra bu görev tekrar Mesleme'ye verildi. Mesleme Derbend'e kadar gelip burada bir garnizon bıraktıktan sonra döndü (730).70

Ertesi yıl Hazarlara karşı tekrar sefere çıkan Mesleme Belencer yakınlarında onları mağlup etti. Hazar hakanının komşu hükümdarlardan yardım alarak Müslümanların üzerine yürümesi sebebiyle Mesleme geri çekilmek zorunda kaldı.71

Mesleme'nin Hazarlara mukavemet edememesi sebebiyle azledilmesinden sonra 732 yılında el-Cezire, İrminiyye ve Azerbaycan valiliğine getirilen Mervan b. Muhammed Suriye ve Irak'tan topladığı kuvvetlerle Hazarlar üzerine yürüyüp bazı şehirleri ele geçirdi (732-33).72 Mervan b. Muhammed (735) ve (736) yıllarında Hazarlara karşı akınlar düzenledi ve bazı yerleri zapt etti.73

Mervan b. Muhammed Hazarlara karşı en önemli seferini 737 yılında gerçekleştirdi. 150 bin kişilik bir orduyla Kür nehri kıyısındaki Kasak şehrinden Semender'e doğru yola çıkan Mervan b. Muhammed ordusunu iki kola ayırıp Derbend ve Daryal geçidinden geçerek Hazar ülkesine girdi. Hazarlar ani baskın karşısında geri çekildiler. Mervan Etil şehrini kuşattı. Hazar hakanı başkumandanı Tarhan'ı 40 bin kişilik bir orduyla Emevî kuvvetlerine karşı sevketti. Ancak Hazar ordusu mağlup olarak geri çekildi. Hazar hakanı barış teklifinde bulundu ve Hakan'ın başşehir Etil'e dönmesine izin verildi. Hazar Türklerine İslâmiyeti öğretmek için Nuh b. Sâbit el-Esedî ile Abdurrahman b. Zübeyr adlı iki âlim gönderildi. Mervan bundan sonraki birkaç yıl içinde Azerbaycan'da kalarak Hazar topraklarına akınlarda bulundu ve bölgedeki mahallî beylikleri itaat altına aldı.74

Aslında Kuteybe b. Müslim ve Mervan b. Muhammed'in gerçekleştirdiği fetihler Müslüman Arapların Türk topraklarında gerçekleştirdikleri son fetihleri teşkil eder. Bu tarihten sonra Müslümanlar Türk ülkelerinde yeni bölgeler fethetmek yerine ticarî ve kültürel faaliyetlerle meşgul olmuşlardır. Sâsânîler ve Harezmşahların (Memunîler) idaresindeki Maveraünnehir ve Harezm'deki Müslüman Türkler bölgede ve ırkdaşları arasında İslâmiyetin yayılması için çalışmışlar böylece Orta Volga bölgesindeki Bulgarlar ile Maveraünnehir'deki Türkler kendi istekleriyle İslâmiyeti kabul etmişlerdir.

Emevî halifeleri arasında seçkin bir yeri alan Ömer b. Abdülaziz hilâfet makamına gelince 717 faaliyetlerini tasvip etmediği idarecileri görevden aldı. Bu arada Horasan valisi Yezid b. Mühelleb'i de azlederek yerine Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'yi tayin etti. Yezid Beytü'l-mâl'e gönderilmesi gereken vergileri vermediği için hapse atıldı.75

Semerkand valisi Muhalled b. Yezid de görevden alınarak yerine Süleyman b. Ebu's-Sırrî getirildi.76

Ömer b. Abdülaziz devlet yönetiminde fetih harekâtında önceki halifelerden farklı bir siyaset takip etmekte kararlıydı. İlk iş olarak Maveraünnehir ve Türkistan'da ganimet elde etmek amacıyla yapılan fetihleri durdurdu. Onun gayesi Maveraünnehir'de fethedilen diğer topraklarda halkla iyi ilişkiler kurularak İslâmiyetin gönülden benimsenmesini sağlamaktı. Bölge halkını küçük düşürücü Müslümanlardan nefret ettiren haksız muamelelere ve vergilere son vermek istiyordu. Cerrah b. Abdullah'a gönderdiği mektupta da İslâmiyeti kabul edenlerden alınan cizye ve haracı kaldırmasını istedi. Takip edilen yeni siyaset kısa sürede meyvelerini verdi ve Maveraünnehir halkı akın akın İslâma girmeye başladı. Ömer b. Abdülaziz Maveraünnehir'deki çeşitli hükümdarlara İslâma davet mektupları yazdı. Onların bir bölümü de Müslümanlığı kabul etti.77

Ömer b. Abdülaziz'in bölge halkına yaptığı samimî, âdil ve insanî muamele Semerkand ve Soğd halkı arasında da sevinçle karşılandı. Semerkand halkı Halifeye elçilik heyeti gönderip önceki haksız uygulamaları kaldırmasını istediler. Aralarındaki ihtilaflar Kadı Cümey' b. Hâdır'ın teklifiyle çözüme kavuşturuldu.78

Ömer b. Abdülaziz Cerrah b. Abdullah'tan sonra Horasan valiliğine getirdiği Abdurrahman b. Nuaym'dan gayrimüslim Türk akınlarıyla doğrudan karşı karşıya kalan Semerkand ve Maveraünnehir'in diğer bazı şehirlerinde yaşayan Müslümanları aileleriyle birlikte Ceyhun nehrinin beri tarafına iskan etmesini istedi. Ancak halk böyle bir teklife yanaşmayınca vaz geçildi. Abdurrahman'ın mülâyim politikasından istifade etmek isteyen Gurek ve Maveraünnehir'in diğer hükümdarları Çin'e müşterek bir heyet gönderip imparatordan askerî yardım istedi (718). Ancak bu yardım gerçekleşmedi.79

Ömer b. Abdülaziz'in ölümünden sonra gayri Arap Müslüman halka karşı uygulanan siyaset muvâlînin Araplara karşı nefretini kamçıladı.

Horasan valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin halktan vergi toplarken gösterdiği şiddet Buhara başta olmak üzere birçok şehirde isyanlara sebep oldu. Türklerin de bu isyanları desteklemesi üzerine Eşres olaylara müdahale etti fakat Ceyhun nehri kıyısındaki savaşta Türk birlikleri karşısında ağır kayıplar vererek Beykent'e çekildi. Beykent'ten Buhara'ya giden Eşres yol boyunca Türklerin taarruzlarına maruz kaldı. Semerkand hükümdarı Gurek de Türklerle işbirliği yaparak Araplara karşı harekete geçti. Eşres Buhara'yı uzun süre muhasara etti. Halifenin Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî kumandasında görevlendirdiği takviye kuvvetleri sayesinde Buhara'daki isyan bastırıldı ve 729 yılında şehir tekrar Müslümanların eline geçti.80

Horasan valiliğine getirilen Cüneyd Türkleri Beykent yakınlarında mağlup ederek Türk hakanının oğlunu veya yeğenini esir almışdı.81

Cüneyd 730 yılında çeşitli şehirlerde başlayan isyanları bastırmakla meşgul oldu. Semerkand'daki İslâm ordusunun kumandanı Sevre b. Hürr'ün yardım istemesi üzerine Semerkand'a hareket eden Cüneyd şehre yaklaşınca Türgeş hakanının saldırısına uğradı. Bu defa Sevre onun yardımına koştu. Savaş sırasında Türkler çalılıkları ateşleyerek Müslüman Araplara büyük zarar verdiler. Cüneyd neticede Semerkand'a girmeye muvaffak oldu.

Türk birlikleri Semerkand'ın geri alınmasından umutlarını kesip Buhara üzerine yürüdüler. Cüneyd derhal Buhara'nın yardımına koştu ve Türkleri geri çekilmek zorunda bıraktı (Kasım-Aralık731).82

Cüneyd b. Abdurrahman Horasan valiliğinden ayrıldıktan sonra Arap kabileleri arasındaki ihtilaflar arttı. Haris b. Süreyc Toharistan'da devlete isyan bayrağı açtı. Bu olaylar Maveraünnehir'deki İslâm hakimiyetinin zayıflamasına sebep oldu. Asım b. Abdullah azledilerek yerine Esed b. Abdullah getirildi. Toharistan ve Huttel'deki karışıklıklara son vermek isteyen Esed Ceyhun nehri kıyısında Türklerin saldırılarına maruz kaldı ve ağır kayıplar verdi. Türgeş Hakanı Su-lu Esed b. Abdullah'ı takip etti fakat yapılan savaşta bozguna uğradı. Bu feci mağlubiyet onun itibarını kaybetmesine sebep oldu (19 Aralık 736).

Esed b. Abdullah'ın ölümünden sonra Horasan valiliğine o bölgeyi iyi tanıyan Nasr b. Seyyar getirildi (738-748). Maveraünnehir halkını zorla itaat altına almaya çalışmaktan ziyade Türkler ve diğer kavimlerle Araplar arasında çatışmaya sebep olan unsurları ortadan kaldırmaya çalıştı ve oldukça başarı sağladı. Türklerle iyi ilişkiler kurdu ve aldığı akıllıca tedbirler sayesinde Türkleri İslâm idaresine alıştırdı. Katan b. Kuteybe'yi Ceyhun nehrinin doğusunda bulunan askeri birliklerin sevk ve idaresine memur ederek Buhara ve Kiş'te meydana gelmesi muhtemel olaylara karşı gerekli tedbirleri aldı. Kendisi de Semerkand'a gidip bir süre kaldıktan sonra 740 yılında Şaş üzerine yürüdü. Şaş'ta Türgeş Hakanı Su-lu'yu öldüren Baga Tarkan (Kursul) ile savaşa girdi. Kursul esir alınıp öldürüldü. Bunun üzerine Şaş hakimi de itaat arz etti. Böylece Maveraünnehir üzerindeki Türk baskısı azaldı. Şaş'tan Fergana'ya hareket eden Nasr buranın hükümdarıyla da barış antlaşması imzaladı.83

Onun döneminde Taraz'a kadar uzanan topraklarda İslâm hakimiyeti kökleşti. Toharistan, Maveraünnehir ve Harezm bölgelerindeki önemli şehirlerde Arap kolonileri kuruldu. Öyleki yöre halkı daha sonra başlayacak olan Emevî-Abbâsî mücadelesi sırasında bile devlete sadık kaldı. Bu sırada başlayan Abbasî ihtilâl hareketleriyle uğraşmak zorunda kalan Nasr b. Seyyar fetihlere zaman ayıramadı.

Abbâsiler Döneminde

Türk-Arap İlişkileri

Abbâsîler devrinde Türklerin hakimiyetindeki topraklara karşı düzenlenen fetih harekâtı hızını kaybetmiş ve Anadolu'ya yapılan gazâlar dışında büyük seferler düzenlenmemiştir.

Kuteybe Müslim'in Maverâünnehir'i fethetmesi ve Batı Türkistan'a düzenlediği seferler bölgenin siyasî hayatında önemli değişikliklere sebep olmuştur. GökTürklerin zayıflaması ve Maveraünnehir'in İslâm hakimiyeti altına alınması, Türgeş Hakanlığı'nın da Müslüman Araplar karşısında ciddi bir başarı kazanamaması üzerine Türkler Çin'den yardım istemek zorunda kaldılar. Buna ilk teşebbüs eden Fergana İhşidi oldu (712). Daha sonra Buhara hükümdarı Tuğşâda kardeşini Çin'e gönderip Müslümanlara karşı yardım istedi (726). Yardım isteyenler arasında Semerkand hükümdarı Gurek ve Toharistan Yabgusu da vardı.84

Türgeş Hakanlığı'nın ortadan kaldırılmasından sonra Çin'in Kuça valisi 747'de büyük bir orduyla Maveraünnehir üzerine yürümüş ve bölgeye hakim olan Müslüman Araplarla Talas nehri kıyısında yaptıkları savaşı kaybederek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Türk-İslâm ve dünya tarihi açısından son derece önemli olan Talas Savaşı'nın sebepleri hakkında İslâm ve Çin kaynaklarında farklı bilgiler verilmektedir. Çinlilerin Taşkent üzerine yürüyerek hükümdar Bagatur Tudun'u öldürmesi üzerine oğlu Karluklardan yardım istediği gibi diğer Türk boylarını da Çin'e kaşı harekete geçmeye teşvik etti. Ancak o sırada siyasi birlikten yoksun olan Türk dünyası Çin'e karşı girişeceği bir seferin sonucundan emin olmadığı için Abbâsîlerin Horasan valisi Ebû Müslim'i Kuça, Karaşar, Hoten ve Kaşgar'ı ele geçirmesi hususunda ikna ettiler. Bunun üzerine Çin kuvvetleri bugünkü Evliyaata yakınlarındaki Talas şehrine ulaştı ve burada Müslüman Araplarla karşı karşıya geldi. Çin kaynaklarında başlangıçta Çinlilerin safında yer alan Karluk Türklerinin savaş başlayınca Müslümanların saflarına geçtiği iddia edilmektedir. Ancak Ebû Müslim'i Çinlilere karşı tahrik edenlerin Karluklar olduğu düşünülürse bu iddianın doğru olmadığı anlaşılır. Muhtemelen Karluklar savaş başladıktan sonra son gün Çinlilere karşı taarruza geçmişlerdir. 751 yılı Temmuz ayında Ebû Müslim'in kumandanı Ziyad b. Salih ile Çin'in Kuça valisinin sevk ve idare ettiği ordular arasında başlayan savaş beş gün devam etmiş ve iki ateş arasında kalan Çin birlikleri ağır kayıplar vermiş baş kumandan da canını zor kurtarabilmiştir. Bu olaydan sonra Çinliler bir daha Maveraünnehir'in işlerine karışmamışlardır. Çin ordusundaki yaklaşık 20 bin kişinin esir düştüğü Talas Savaşı'nın sonuçlarını maddeler halinde şöyle özetlemek mümkündür:

1. Her vesileyle Türkler ve Türkistan toprakları üzerinde nüfuz kurmak isteyen Çinliler 751 yılındaki bu feci bozgundan sonra Batı Türkistan üzerindeki emellerinden vazgeçmek zorunda kalmış başka bir ifadeyle Çin artık Batı Türkistan için bir tehdit unsuru olmaktan çıkmıştır.

2. Savaştan önceki yıllarda Batı Türkistan'da sarsılmış olan Türk nüfuzu Talas Savaşı'ndan sonra yeniden tesis edilmiş ve 766'da Karluk Türkleri müstakil bir devlet kurmuşlardır.

3. Hz. Ömer devrindeki fetihler sırasında başlayan Türk-Arap mücadelesi uzun süre devam etmiş ve bundan dolayı da İslâmiyet Türkler arasında yayılma imkânı bulamamıştı. Talas Savaşı'ndan sonra bu mücadele yerini barış ve dostluğa bırakmıştır. Bu sayede İslâmiyet Türkler arasında yayılmaya başlamıştır.

4. Talas Savaşı dünya kültür tarihi üzerinde de önemli rol oynamış ve esir alınan Çinliler vasıtasıyla Semerkand'da da keten ve kenevirden kağıt imal edilmeye başlanmış ve kağıtçılık çok geçmeden İslâm ülkelerinde yaygınlaşmıştır. Bu sanayi Bağdat, Mısır, Sicilya ve Endülüs yoluyla Avrupa'ya yayılmıştır.85

Emevîler zamanında Mervan b. Muhammed'in Hazarlara karşı kazandığı zaferlerden sonra Araplarla Hazarlar arasındaki mücadelede bir duraklama olmuştu. Abbâsîlerin ilk döneminde de bu sessizlik devam etmiş ve Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr İrminiyye valisi Yezid b. Üseyd'e Hazarlarla sıhriyet tesis etmesini emretmiş o da bir Hazar prensesiyle evlenmiş ve Berdea'da muhteşem düğün merasimi yapılmıştır. Ancak bu prenses doğum sırasında öldüğü halde yakınları prensesin öldürüldüğünü söyleyerek Hazarlarla Abbâsîler arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve yeni bir mücadele döneminin başlamasına sebep olmuştur.86

Hazar hakanı bu olay üzerine Müslümanlara karşı Astarhan el-Harezmî'nin kumandasında ordular sevketmiş ve onlara ağır kayıplar verdirmiştir (762-64).87

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde Astarhan kumandasındaki Hazar ordusu Kafkas dağlarını aşıp İslâm hakimiyetindeki topraklara girdi. Suriye, El-Cezire ve Musul'dan takviye birlikleri gönderilmesine rağmen Yezid b. Useyd kumandasındaki İslâm ordusu yenildi. Bu bozgun haberi üzerine Halife hapishaneleri tahliye etti binlerce gönüllüden oluşan büyük bir orduyu Hazarlara karşı sevketti. Ayrıca sınırlarda kaleler inşa ettirerek gerekli savunma tedbirleri aldı. Hazarlar daha fazla ilerleyemediler ve aldıkları ganimetlerle ülkelerine döndüler.88

Halife Ebû Ca'fer el-Mansur devrinden Harunurreşid devrine kadar yarım asra yakın bir süre Hazarlarla Müslüman Araplar arasında kayda değer bir savaşın cereyan etmediği anlaşılmaktadır.

Harunurreşid bölgede meydana gelen karışıklıklar üzerine 797 yılında Said b. Selm'i İrminiyye valiliğine tayin etti. Said Derbend'deki asilerin lideri Necm b. Haşim'i öldürtünce oğlu Hazarlara sığınıp yardım istemiş bunun üzerine Hazarlar Said'e karşı harekete geçmişler ve 799 yılında Bâbü'l-ebvâb üzerinden Kür nehri kıyısına kadar gelmişler, o bölgedeki köy ve kasabaları tahrip etmişlerdir. Bunun üzerine Harunurreşid Said'i azledip yerine Yezid b. Mezyed'i tayin etti. Vali Yezid, Huzeyme b. Hazim ile beraber büyük bir orduyla yola çıktı. Bunu duyan Hazarlar geri çekildiler.89

Harunurreşid devrinde gerçekleştirilen bu son harekât ile Abbâsîler ve Hazarlar arasındaki mücadele dönemi sona ermiş bunun yerini siyasî, dinî ve iktisâdî ilişkiler almıştır. Aynı dönemde Bizans'tan kaçan Yahudilerin etkisiyle Hazar Hakanı Yahudiliği kabul etti. Bütün bu olaylara rağmen Etil'deki (Dâru'l-beyzâ) İslâm topluluğu varlığını korudu ve bir süre sonra da Müslümanlar devlet yönetiminde hakim unsur haline geldiler. 969 yılında Rusların Etil'e hücumundan sonra Hazar hakan ailesi Harezmli Müslümanların vasıtasıyla İslâmiyeti kabul etti.90

Emevîler devrinde Müslümanlar çok geniş bir alanda hakimiyet tesis etmekle beraber Araplar dışındaki kavimler (mevâli) ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyordu. Bu durum mevâlinin özellikle

Horasan'da Emevîlere karşı büyük bir isyan hareketi başlatmasına sebep oldu. İsyana önderlik eden Ebû Müslim-i Horasânî de mevâliye mensup idi. 746'da Horasan'da başlayan hareket Emevî hanedanının yıkılması ve Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle sonuçlandı. Bu sadece iktidarın iki hanedan arasında el değiştirmesinden ibaret bir olay değildi. İslâm tarihinde bir dönüm noktası sayılan bu ihtilâl hareketinden sonra mevâli ile Araplar arasındaki fark ortadan kalkmış hattâ mevâli, Araplar karşısında üstünlük kazanmıştı. Emevîler Arap milliyetçiliğine dayalı bir siyaset takip ediyorlar Arapların dışındaki Müslüman halka ikinci sınıf insan muamelesi yapıyorlardı. Abbasî ihtilâl hareketinin mevâli dediğimiz gayri Arap unsurların yoğun olarak yaşadığı Horasan91 bölgesinde gelişme imkânı buldu. Oradan da diğer eyaletlere doğru yayıldı. Abbasî ihtilâlinin başarıya ulaşmasında İranlılar kadar Horasan bölgesinde yaşayan Türklerin de önemli rolü olmuştur.92

Abbâsî ihtilâl hareketinin başarıya ulaşmasında İranlılar ve diğer bazı kavimlerin yanında Horasan bölgesinde yaşayan Türkler de önemli rol oynadılar. Bunlar arasında Mervli Tarhun ez-Zâî, Ebû Müslim-i Horasanî'nin güvenilir adamlarından Tarhan el-Cemmâl ve Yezid b. Mühelleb'in adamlarından ve Abbâsî nakiplerinden Muhammed b. Sûl dikkat çeken isimlerdir. Abbâsî kuvvetlerinin Kûfe'ye girmesinden ve son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in Musul'a doğru geri çekilmesinden sonra o sırada Nihavend'de bulunan Muhammed b. Sûl Ebû Müslim-i Horasânî'nin emriyle batıya doğru hareket etmiştir. Halife Mervan ile ilk Abbasî halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın amcası Abdullah b. Ali arasında cereyan eden Büyük Zap Suyu Savaşı'nda da Muhammed b. Sûl'un Abbâsî ordusunun karargahında önemli hizmetlerde bulunduğu bilinmektedir.93

Musul Abbâsîlerin eline geçince Muhammed b. Sûl burada âmil olarak görevlendirildi. Halife Ebü'l-Abbas onu daha sonra Azerbaycan valiliğine tayin etti (751-52). Muhammed'in 752-53 yılına kadar bu görevi sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ebû Ca'fer el-Mansur hilâfet makamına geçince onu kendisine karşı ayaklanan Abdullah b. Ali'yi bertaraf etmekle görevlendirdi. Ancak Abdullah b. Ali daha erken davranıp onu öldürttü (754-55).94

Ebû Ca'fer el-Mansûr iktidara gelince rakip gördüğü Abdullah b. Ali ve ihtilâlin lideri Ebû Müslim-i Horasanî'yi öldürttü. Daha sonra Ebû Müslim'in yakın adamlarından Ebû Nasr Malik b. Heysem'in bertaraf edilmesi işini de yine bir Türk'e Hemedan valisi Züheyr et-Türkî'ye verdi ve Züheyr onu Hemedan'da hapsetti.

Ebû Ca'fer el-Mansur, Bağdad'ın kuruluşundan sonra Mübarek et-Türkî adlı Türk kumandanına iktâlar vermiş ve onu yakın adamları (havas) arasına katmıştır. Ayrıca Hammâd et-Türkî de Şevâd topraklarının siyasi ve iktisâdî kontrolünü yapmak üzere görevlendirilmiştir (769).95

Cahiz Türkleri hizmetine alan ilk Abbâsî halifesinin Ebû Ca'fer el-Mansûr olduğunu söyler.96 İbnü'l-Esîr de Ebû Ca'fer el-Mansûr'un oğlu Mehdî'ye mevâliye (Gayri Arap Müslüman halk) iyi muamele etmesini, onların gönüllerini kazanmasını ve özellikle Abbasîlerin iktidara gelmesinde büyük katkıları olan Horasan halkıyla yakından ilgilenmesini tavsiye ettiğini kaydeder.97

Bunlar dikkate alınarak fethedilen bir çok şehirdeki Türklerin islâmiyeti kabul ederek Ebû Ca'fer el-Mansur devrinde Bağdad'da yerleştirilen askeri birlikler arasına yerleştirildiği tahmin edilmektedir. Mübarek et-Türkî'nin Halife Mehdi-Billâh ve Hâdî-İlelhak devrinde de görev aldığı ve Kazvin yakınlarında Medinetü Mübarek adıyla yeni bir yerleşim merkezi kurduğu bilinmektedir.98

Mübarek et-Türkî 786 yılında Medine isyan eden Ali evladından Hüseyin b. Ali'nin isyanını bastırmakla görevlendirilmiş fakat başarısız olması üzerine malları Halife Hâdî'nin emriyle müsâdere edilmiştir.99 Abdullah b. Mübarek muhtemelen Mübarek et-Türkî'nin oğludur. Halife Mehdî Türkistan hanlarına elçiler gönderip İslâm'a davet etmiş, onlardan bir kısmı bu teklifi kabul edip Müslüman olmuşlardır. Yakubî, Râfî b. Leys'e yardım eden Karluk Yabgusu'nun Halife Mehdi vasıtasıyla Müslüman olduğunu söyler.100 İbnü'l-Esîr de olayları anlatırken Oğuzların bir kısmının İslâmiyeti kabul ettiğini kaydeder.101 Şaş halkı da III. (IX) yüzyılda Müslümanlığı kabul etmiştir.102

Müslümanlarla Bizans kuvvetleri arasındaki mücadele Suğuru'ş-Şâmiyye ve Sugûru'l-Ceziriyye denilen Tarsus, Adana, Maraş ve Malatya hattı boyunca devam ediyordu. Müslümanlar buralarda kalelere askeri birlikler yerleştirerek Bizans topraklarına saldırıyorlardı. Abbasî Halifesi Harunurreşid bu hudud bölgesini 786-87 yılında Avasım adı verilen müstakil bir bölge haline getirdi.

Ebû Ca'fer el-Mansur devrinde 756-57 yılında Malatya'ya yerleştirilen Horasanlı askerler arasında muhtemelen Türkler de vardı. 758-760 yıllarında da Adana'ya Horasanlı birlikler yerleştirildi. 778-80 yılında Hasan b. Kahtabe'nin Bizans'a karşı düzenlediği bir seferde çeşitli bölgelerden gelen gönüllüler yanında Horasan askerleri de vardı.

Harunurreşid'in kumandanlarından Herseme b. A'yen de Ebû Süleym Ferec et-Türkî'yi Tarsus'un tahkimiyle görevlendirmişti (171/787). Buraya yerleştirilen askerî birlikler arasında üç bin kişilik Horasan kuvvetleri de vardı.103 796-97 yılında Ayn-ı Zarba'nın (Anazarva) tahkim ve imar edilmesinden sonra buraya da Horasanlı askerler yerleştirildi.104 Ebû Süleym Ferec et-Türkî'nin Suğûr bölgesindeki şehirlerin tahkim ve imarıyla görevlendirilmesi ve büyük ölçüde Horasan'dan getirilen birliklerin buralara yerleştirilmesi dikkat çekicidir. Horasanlı bu askerler arasında İranlılar (Farslar) yanında Türklerin de olduğu rahatlıkla söylenebilir. Burada Türk kumandanlarından sadece bir kısmını zikrettik. Hiç şüphesiz bunların maiyyetinde kalabalık Türk kitleleri vardı. Horasan, Maveraünnehir, Azerbaycan ve Kafkasya Türklerin yoğun olarak bulunduğu yerlerdir. Ayrıca Ön Asyadaki büyük şehirlerde de Müslüman Türkler vardı. Ön Asyaya gelen bu Türklerin bir kısmı ülkelerine dönmüşlerdir. Ancak bir kısmı da Halife Mu'tasım'ın kendilerine değer verip himaye etmesi sebebiyle onun hizmetinde kalmayı tercih ettiler.105

Hindistan'dan Harunurreşid'e gönderilen elçilik heyeti halifenin huzuruna çıkınca gözleri hariç her tarafı zırhla örtülü olan Türk askerleri saf tutmuş olarak saraydaki yerlerini almışlardı. Bu da Harunurreşid'in muhafız birlikleri arasında Türklerin de bulunduğunu açıkça göstermektedir.106

Abbâsî halifesi Me'mûn Merv'de bulunduğu sırada meydana gelen olaylar ve siyâsî karışıklıklardan sonra Araplar ve İranlılara karşı fikirlerini değiştirmişti. Horasan'da iken yakından tanıma imkanı bulduğu Türkleri askeri kabiliyetleri ve sağlam karakterleri sebebiyle Arap ve İranlı askerlere karşı bir güven ve denge unsuru olarak hizmetine almaya karar verdi. Me'mun devrinde kardeşi Mu'tasım hilafet ordusunda Türkleri istihdam etmeye çok önem verirdi. Mu'tasım Türkistan adamlarını gönderip Türk gulamlar getirdi. Yakubî Ca'fer el-Huşşekî'den naklen şu bilgileri verir:

"Me'mun'un halifeliği sırasında Mu'tasım beni Türk gulâmları satın almak için Semerkand'a Nûh b. Esed b. Sâmân'ın yanına gönderdi. Her yıl bir miktar Türk toplayıp Mu'tasım'a gönderiyordum. Böylece Me'mun'un hizmetinde yaklaşık üç bin Türk askeri görev aldı.107 Horasan valisi Abdullah b. Tâhir hilâfet merkezine bölgenin haracını gönderirken Oğuzlara mensup iki bin esiri de yollamıştı.108 Oğuzlar arasında Tolunoğulları Hanedanı'nın kurucusu Ahmed b. Tolun'un babası Tolun da vardı. Me'mun'un Merv'den Bağdad'a dönmesinden sonra Hilafet ordusunda bulunan Türklerin sayısında büyük bir artış gözlendi. Me'mun meydana gelen bazı isyanların bastırılmasında özellikle Türk kumandanlardan yararlanmıştır.109 Bunlar arasında Eşnâs et-Türkî ve Said b. Sâcûr zikredilebilir. Mu'tasım Me'mun'un emri üzerine dört bin Türk askeriyle yola çıkıp Mısır'da vuku bulan bir isyanı bastırmıştır.110 Eşnâs et-Türkî de 830 yılında Nevşehir yakınlarında Sündüs adlı bir kaleyi ele geçirmiştir.111

Me'mun'un Türklere ordusunda yer vermeye başlamasıyla hilâfet ordusundaki Türklerin hem sayı hem de nüfuzu artmıştır. Abbâsî tarihinde ilk defa Me'mun zamanında Türklerin halifenin yanında seferlere katıldığı ve isyanların bastırılmasında görev aldığı görülmektedir.

Me'mun'un 833 tarihinde ölümü üzerine yerine kardeşi Mu'tasım-Billâh geçti. Onun halife olmasında Türklerin önemli rol oynadığı görülmektedir. Me'mun Türklerden askeri birlikler teşkili için Mu'tasım'ı görevlendirmişti. Bu sebeple hilâfet ordusundaki Türk askerler Mu'tasım'ın emrinde veya onun vali olduğu bölgelerde faaliyette bulunmuştu. Afşin, Eşnaz, Boğa el-Kebir ve Inak et-Türkî gibi kumandanlar da ordu içinde söz sahibi olmuşlardı. Bunlar Mu'tasım'ın veliahdlığı ve hilâfet makamına geçişinde önemli rol oynadılar.112 Mu'tasım halife olunca önemli görevlere bu Türk kumandanlarını getirmişti. Samerrâ'yı kurup devlet merkezini ve Türk askerlerini oraya nakletmesi de onlara duyduğu güveni göstermektedir.

Mu'tasım'ın halifeliği döneminde Araplar ve İranlılar yönetimdeki nüfuzlarını büyük ölçüde kaybetmişler, orduda hakim unsur olan Türkler devletin mukadderatına tesir edecek seviyeye gelmişlerdir. Kaynaklar Mu'tasım devrinde Türk ordusunun sayısı hakkında 18.000 ile 70.000 arasında farklı rakamlar vermektedir. Bununla beraber hilâfet ordusunda görev alan Türklerin sayısının 20-25.000 civarında olduğu aileleriyle beraber 70.000'e yaklaştığı tahmin edilebilir. Türklerin ordudaki sayı ve nüfuzunun artması ve onların Bağdat'taki faaliyetleri halkı rahatsız etmeye başlayınca Mu'tasım hilafet merkezini nakledecek bir yer aradı ve Samerra'da karar kıldı (835). İnşaatın yürütülmesini Türk askerlere tevdi etti ve şehir kısa zamanda tamamlandı. Burada Türkler

için geldikleri bölgeler esas alınarak ayrı ayrı mahalleler kuruldu. Yakubî Samerra'nın kuruluşuyla ilgili olarak şunları kaydeder:

"Mu'tasım ağabeyi Me'mun zamanında Semerkand'a Nuh b. Esed'in yanına Türk kölesi satın almak için adam gönderirdi… Ben her sene ona bir miktar köle getirirdim. Böylece, Me'mun'un sağlığında Mu'tasım'ın yanında 3000 kadar Türk memlûkü (gulâmı) toplandı. Hilâfet kendisine geçince Türkleri toplamakta israr etti. Bağdat'a halkın elinde bulunan Türk kölelerinden bir kısmını satın aldı. Bağdat'ta satın aldığı köleler arasında Nuaym b. Hâzım'ın memlûkü Eşnâs, Sellâm b. el-Ebras'ın memlûkü İnak, Âl en-Nuaym'ın memlûkü zırhçı Vasîf, Zü'r-Riyâseteyn Fazl b. Sehl'in memlûkü Sîmâ ed-Dimaşkî vardı. Arapça bilmeyen bu Türkler hayvanlarına binip sürdükleri zaman sağlarındaki ve sollarındaki halka çarpıyorlar, ayak takımı onların üzerine hücum edip bazılarını dövüyor, bazılarını öldürüyordu. Kanları heder oluyor, kendilerine tecâvüz edenlere bir şey yapamıyorlardı. Bu durum, Mu'tasım'ın canını sıktı. Bağdat'tan çıkmaya karar verdi… Sonra, avlanmak için çıktı. Gezerken Sâmarrâ'nın bulunduğu yere vardı…

…Sâmarrâ'yı inşâ ederken Türklerin kesimlerini (iktâlarını) bütün diğer insanların kesimlerinden ayırdı. Onları başkalarından ayrı yerlerde yerleştirdi, Müvelledlerden (Arap-Acem melezlerinden) hiçbir grupla düşüp kalkmıyorlardı. Onlara sâdece Ferganalılar komşu oluyordu. Eşnas ve adamlarına Kerh denilen kesimi ayırdı. Onun yanına bazı Türk kumandanları ile devlet adamlarını verdi. Ona mescitler ve çarşılar yapmasını emretti, Hakan Urtuc (Artuk)'a ve arkadaşlarına el-Cevsak el-Hakânî'den sonraki yerleri ayırdı. Adamlarını etrafında tutmasını ve halkla haşır-neşir olmalarına izin vermemesini emretti, Vasîf ve adamlarına el-Hayr denilen yerden sonraki kesimi ayırdı. Burada uzun bir duvar inşâ ederek adına el-Hayr Duvarı dedi. Bütün Türklerin ve Arapça bilmeyen Ferganalıların kesimleri (iktaları) çarşılardan ve kalabalıktan uzakta, geniş caddelerle, uzun mahallelerle ayrıldı. Kesimlerinde ve mahallerinde onlarla düşüp-kalkan yabancı kimse bulunmuyordu. Sonra, Türk cariyeler satın alıp bu Türkleri onlarla evlendirdi. Çocukları yetişinceye kadar onların müvelledlerle (melezlerle) evlenmelerini ve sıhriyet kurmalarını yasakladı. Çocukları yetiştikten sonra birbirleriyle evleneceklerdi. Türklerin cariyeleri için devamlı tahsisatlar ayırıp adlarını divanlara (maaş defterlerine) kayd ettirdi. Bu Türklerden hiç biri karısını boşayamıyor ve ondan ayrılamıyordu.

Eşnas el-Türkî için şehrin en batı kesimini ayırınca, adamları için de onun yanında yer ayırdı. Bu yere Kerh adını verdi. Eşnas'a tüccarların onlarla komşu olmalarına mani olmasını, müvelledlerle arkadaş olmalarına müsâade etmemesini emretti…

Sâmerrâ'nın dördüncü caddesi Bergamış et-Türkî caddesi adını taşıyordu. Burada Türklerin ve Ferganalıların kesimleri bulunuyordu. Türklerin mahalleleri ayrı, Ferganalıların mahalleleri ayrıydı. Türkler kıble tarafındaki mahallelerde, Ferganalılar onların hizasında kuzeydeki mahallelerde oturuyorlardı. Her mahalle birbirinin hizasındaydı. Onlara kimse karışmıyordu. Türklerin evlerinin ve kesimlerinin doğudaki en uç kısmı Hazarların kesimleri (iktaları) ile sona eriyordu. Bu cadde sonraları Vasîf ve adamlarına geçen Afşin'in iktalarının yanındaki el-Mâtîre'den başlıyor, Vâdî İbrâhim ile bitişen vâdîye kadar uzanıyordu. Beşinci cadde Sâlih el-Abbâsî caddesi diye tanınır… Burada da

Türklerin ve Ferganalıların kesimleri vardır. Türkler ayrı mahallelerde, Ferganalılar ayrı mahallelerde otururlar….” (Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler, s.185-186)

Böylece tarihe Samerra devri olarak geçen ve Türk hakimiyetinin zirvede olduğu bir devir başladı (836-892). Türkler sadece askerî sahada değil siyasî ve idarî sahada da önemli görevler üstlendiler. Bu durum Arap unsurun da tahrikleriyle halifeleri rahatsız etmeye ve onlara karşı tedbir almaya sevketti. Samerra devri boyunca sürüp giden bu mücadelelerin sonunda halifeler askeri ve siyasi kudretlerini Türk birlikleri de sayıca üstünlüklerini, buna bağlı olarak kuvvet ve nüfuzlarını kaybettiler.

Türklere karşı başlatılan hareketin hedefi Mu’tasım idi. Onu iktidardan uzaklaştırarak Türk nüfuz ve hakimiyetini kıracağına inanan Arap unsurlar Abbas b. Me’mun’u hilafet makamına geçirmeye çalıştılarsa da bu ihtilal teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. Mu’tasım’ın yerine geçen oğlu Vâsık da Türkleri destekledi ve onların devlet yönetimindeki nüfuzlarını arttırmalarını sağladı (847). Vâsık’ın veliahd tayin etmeden ölümü üzerine kardeşi Mütevekkil Abbâsî devlet adamlarına rağmen Türklerin desteğiyle hilafet makamına geçti. Ancak o kendini iktidara taşıyan Türklere karşı kuşku ile bakıyordu. Devletin en güçlü adamlarından Inak et-Türkî bir hileyle katledildi (849). Mütevekkil Türkler aleyhindeki faaliyetlerine devam ederek onları muhafız birliklerinden uzaklaştırmaya, sayılarını azaltmaya ve hatta onların yerine orduya başka unsurlar almaya başladı. Mütevekkil’in kendileri aleyhindeki bu faaliyetlerinden rahatsız olan Türkler onu öldürmeye kalktılar ancak yine bir Türk olan Boğa el-Kebir’in müdahalesiyle başarısız oldular. Ancak daha sonra Boğa es-Sağir, Musa b. Boğa el-Kebir, Harun b. Suvartegin, Bagir et-Türkî gibi Türk kumandanlar Halife Mütevekkil’i katlettiler (861). Bu olay Türklerin Abbasî halifeliğinde iktidarı tamamen ele geçirdiklerini ve kendilerine mani olacak bir gücün bulunmadığını gösterir.

Mütevekkil’den sonra hilafet makamına yine Türklerin desteğiyle Muntasır geçti. Ancak o da kendini iktidara taşıyan Türkler hakkında olumlu şeyler düşünmüyordu. Muntasır’ın ertesi yıl muhtemelen Türkler tarafından zehirlenerek öldürülmesi üzerine yine ordudaki nüfuzlu Türk kumandanların baskısıyla Mustain halife seçildi (862). Mustain Vasîf et-Türkî ve Boğa’nın tesiri altında idi ve onlara en ufak bir müdahalede bulunamıyordu. Sonunda Mustain hilafetten çekildi ve Mutez halife ilan edildi (866). Ancak o da Türklere güven duymuyor ve onlardan çekiniyordu. Vasîf et-Türkî ile Boğa’nın katledilmesine rağmen Halife Mutez hala Türklerin baskısı altında bulunuyordu. Türk askerleri maaşlarının verilmemesini bahane ederek isyan ettiler ve halifeyi saraydan zorla çıkarıp hilafetten çekilmek zorunda bıraktılar. Mutez devri Türklerin siyasî sahada en bâriz şekilde varlıklarını hissettirdikleri buna karşılık kendilerine muhalif güçlerin de toparlandıkları bir devirdir.

Mutez’in yerine halife olan Mühtedî büyük ölçüde Salih b. Vasîf et-Türkî’nin tesirinde kaldı. Halifeliğe eski itibarını kazandırmak isteyen Mühtedî devlet yönetiminde Türk nüfuzunu kırmak istediyse de başarılı olamadı, hem makamını hem de hayatını kaybetti. Yerine geçen Mutemid devrinde de Türk nüfuzu devam etti. Ancak askeri sahada kontrol Türklerin elinde olsa da siyasî ve idarî alanda bir baskı unsuru olmaktan çıktılar. (889-90) yılında hilafet merkezinin Samerra’dan tekrar

Bağdad'a nakledilmesi Abbasî Devleti'nin de Türk nüfuzunun zayıflamasına sebep olmuştur. Fakat bir müddet sonra halife Radî-Billâh İbn Raik el-Hazârî'yi geniş yetkilerle emîrü'l-ümerâ tayin edince Türk nüfuzu yeniden kuvvetlendi. Bu durum Beckem ve Tüzün'ün emîrü'l-ümerâ olduğu dönemde de devam etti. 945 yılında Bağdad Şiî Büveyhîler tarafından işgal edildi. Abbasi halifeliği bir Türk hanedanı olan Selçuklular tarafından yıkılmaktan kurtarıldı.

Arapların askerî meziyetlerini kaybettikleri bir dönemde Türk askerlerinin İslâm devletinin hizmetine girmeleri, askerî ve idarî hayata canlılık kazandırmaları Allah'ın Müslümanlara büyük bir lütfu olarak değerlendirilmektedir. Bundan sonra da onların ahfadı hilâfet ordusunun muharip kısmını teşkil etmiş, yukarıda anlatıldığı gibi bir çok isyanın bastırılmasında önemli görevler üstlenmiş ve İslâmiyet ve hilafetin koruyucusu olmuşlardır.

Türklerin Emevî Devleti'ne Hizmetleri

Müslüman Araplarla Türkler arasındaki münasebetler daha önce anlatıldığı gibi Hz. Ömer zamanında başlamış ve karşılıklı mücadele içinde süregelmiştir. Türklerin Emevîler devrine hatta Muaviye devrinin sonlarına kadar küçük gruplar halinde topluca Müslüman olduklarına dair herhangi bir bilgi tesbit edilememiştir. Ancak münferid olarak İslâmiyet'i kabul edenler olmuştur. Ubeydullah b. Ziyâd'ın 674 yılında Buhara seferinden dönerken getirdiği 2.000 kişilik bir okçu birliğini Basra'ya yerleştirdiği bilinmektedir.113

Ubeydullah bu Türk birliğinin Araplarla karışarak özelliklerini kaybetmemesi için onlara özel bir mahalle tahsis etmiştir.114 Bunlar bazı hâricî isyanlarının bastırılmasına memur edilmişlerdir. Kerbelâ vakasında adı geçen Reşîd et-Türkî'nin Buharalı Türklerden olması muhtemeldir. Haccac Irak umûmî valisi olunca Iraklıların muhtemel isyanlarına karşı Suriyeli birliklerin yanına Buharalı Türkleri de yerleştirdiği rivayet edilmektedir.115 Bunların dışında Emevî valilerinin hizmetine giren birkaç Türk'ten bahsedilmektedir.116

Emevîler devrinde çok geniş bir alanda İslâm hakimiyeti sağlanmışsa da devletin takip ettiği Arap milliyetçiliğine dayalı siyaset yüzünden idare ve askeri kademede görevli çok az sayıda gayr-i Arap unsur hizmete alınmıştır. Araplar devletin çeşitli nimetlerinden yararlandıkları halde mevâli denilen gayr-i Arap unsur ikinci sınıf insan muamelesi görüyor ve ganimetlerden daha az pay alıyorlar, buna karşılık daha çok vergi ödemek zorunda bırakılıyorlardı. Sefer sırasında askere alınan gayr-i Arap kavimler savaştan sonra az bir ganimetle ülkelerine gönderiliyorlardı.

Türklerin Abbâsî Devleti'ne Hizmetleri

Memun'un halifeliği döneminden itibaren sayıları giderek artan Türk askerleri Bizans'a karşı düzenlenen gazâlarda ve iç isyanların bastırılmasında önemli rol oynadılar.

Halife Mu'tasım'ın Babek'in isyanıyla meşgul olduğu sırada Bizans İmparatoru Teophilos'un Zibatra'ya (bugünkü Doğanşehir) karşı tertip ettiği sefer ve yaptığı katliâm İslâm dünyasında büyük bir

yankı uyandırmıştır. Mu'tasım'ın bunun intikamını almak üzere düzenlediği Amarion (Ammuriye, Emirdağ) seferinde Türk askerleri büyük başarı sağlamış ve şehir 12 Ağustos 838 kapılarını İslâm ordusuna açmıştır. Halife Mütevekkil devrinde Boğa el-Kebîr Ankara-Kayseri arasında yer alan Samalû'ya sefer düzenlenmiş ve şehri fethetmiştir (858). Halife Muntasır da Vasîf et-Türkî'yi Bizans'a karşı sefere memur etti (862). Vasîf halifenin ölüm haberini almasına rağmen sefere devam ederek bir Bizans kalesini fethetti.117

Mustain ile Mutez arasındaki iktidar mücadelesine rağmen Türk kumandanlar Bizans topraklarına akınlara devam ettiler. Bilgeçur adlı Türk kumandan Bizans'a ait bir kaleyi tahrip etti (864). Bilgeçur ertesi yıl büyük bir ordu ile tekrar Bizans seferine çıktı ve Aksaray-Niğde arasındaki Matmûra kalesini ele geçirdi.

Halife Mutez devrinde Müzâhim b. Hakan'ın Malatya'dan Anadolu'ya bir akın düzenlediği bilinmektedir. Yine Halife Mutemid devrinin sonlarına doğru Tarsus emîri Yazman'ın Bizans'a karşı gaza düzenlediği bilinmektedir.118

Abbâsî ordusundaki Türkler sadece Bizans'a karşı düzenlenen seferlerde değil ülke içinde çıkan çeşitli isyan ve karışıklıkların bastırılmasında da önemli rol oynamıştır. İslâmiyet ile bağdaştırılması mümkün olmayan Hurremiyye hareketinin başına geçen Bâbek devlet için çok tehlikeli bir unsur haline gelmişti. Halife Me'mun 820-21 yılında Babek'e karşı asker sevkettiyse de başarı sağlayamadı. Mu'tasım da Hurremîler üzerine Haşim b. Baticur adlı bir Türk kumandanının sevk ve idaresindeki bir orduyu Hurremîler üzerine gönderdiyse de o da mağlup olmaktan kurtulamadı.119

Babek'in giderek daha da güçlenmesi ve devlet için çok ciddî bir tehlike haline gelmesi üzerine Mu'tasım Afşin'i Cibâl ve Azerbaycan valiliğine tayin ederek Hurremiyye hareketini bertaraf etmesini istedi. Boğa el-Kebîr'i de ona yardıma gönderdi. Boğa'nın Babek karşısında mağlup olması üzerine Babek'e karşı 836 yılında umûmî bir hücum gerçekleştirildi. Afşin Babek'in karargâhına saldırarak bol miktarda ganimet ve esir ele geçirdi. Ertesi yıl düzenlenen seferle Babek yakalandı ve halife bu başarısından dolayı onu tebrik etti. Babek'in yakalanması İslâm dünyasında büyük bir sevinç yarattı. Şairler onu öven kasideler yazdı.

Halife Vâsık devrinde Hicaz ve Yemame'de meydana gelen karışıklıklar olaya bedevi Arap kabilelerinin de karışmasıyla daha büyük problemlere sebep olmuştu. Bu sebeple Vâsık, Boğa el-Kebîr'i Türkler ve diğer askeri birliklerden oluşan bir orduyla Samerra'dan Hicaz'a gönderdi (845). Boğa buradaki isyanları bastırdıktan sonra Yemame üzerine yürüdü ve buradaki esirleri de bertaraf etti 847. Boğa böylece hac yollarını emniyet altına alarak hacıların rahat bir şekilde hac farîzalarını yerine getirmelerini sağladı.

Bunların dışında Türkler Azerbaycan-İrminiyye ve çeşitli bölgelerde isyan ve karışıklıkların bastırılmasında önemli rol oynadılar. Ayrıca Saffarîler ve Zencilerle yapılan savaşlarda da Türklerin büyük hizmetleri oldu.

Türkler Abbasî Devleti'ne sadece askeri alanda değil idarî ve siyasî sahada da büyük hizmetlerde bulundular. Mu'tasım devrinde Eşnâs et-Türkî Mısır valiliğinde bulundu. Eşnâs'ın ölümü üzerine İnak et-Türkî Mısır valiliğine getirildi. Mütevekkil devrinde İnak Yemen valisi iken Kûfe ve Hicaz valilikleri de onun uhdesine tevdi edildi. Mütevekkil devrinde yine bir Türk olan Feth b. Hakan Mısır valiliğine getirildi. Müzahim b. Hakan Uzcur et-Türkî de Mısır valiliği görevinde bulunmuştur. Nihayet 868 yılında Ahmed b. Tolun Mısır valiliğine getirilmiş ve Tolunoğulları adıyla anılan bir hanedanın kurucusu olmuştur.

Türklerin valilik yaptığı diğer bir bölge de Suriye ve Suğur bölgeleridir. Mesela Eşnâs et-Türkî Mu'tasım tarafından 869 yılında Suriye ve el-Cezire valiliğine getirilmiştir. Âferidûn et-Türkî de Mütevekkil devrinde Dımaşk Boğa el-Kebir de Kınnesrin valiliğinde bulunmuştur. Ayrıca Feth b. Hakan, Amacur et-Türkî, Musa b. Boğa, Asâtegin, İshak b. Kundacık gibi bazı Türk kumandan ve devlet adamları da bu bölgenin çeşitli şehirlerinde valilik yapmışlardır.

Azerbaycan, Horasan ve İrminiyye gibi Doğu'daki vilayetlerde idarî görevlerde bulunan Türkler arasında ise Afşin, İnak, Boğa el-Kebir, Boğa es-Sağir, Musa b. Boğa, Tegin el-Buharî, Kuncur et-Türkî'nin adları sayılabilir.

Abbasî Devleti'nin merkez teşkilatı içinde görev alan Türkler de vardı. Ubeydullah b. Yahya b. Hakan vezirlik görevine getirilen ilk Türk'tür. O Halife Mütevekkil devrinde bu göreve getirilmiştir (850). Daha sonra Mu'temid hilafet makamına geçtikten kısa bir süre sonra Ubeydullah'ı tekrar vezir tayin etmiştir.

Abbâsîler devrinde vezirlik görevinde bulunan Türklerden biri de ünlü kumandan Otamış'tır. Mustain halife olunca onu vezirliğe tayin etmiştir (842). Halife Mütevekkil ile olan yakın dostluğu sebebiyle Türk asıllı Feth b. Hakan da bazı eserlerde vezir olarak gösterilmektedir.

Mu'tasım ve halefleri haciplerini Türkler arasından seçmişlerdi. Vasîf, Simâ ed-Dımaşkî, Eşnâs, İnak, Boğa es-Sağir, Salih b. Vasîf, Bayık Bey, Musa b. Boğa, Yarcûh et-Türkî, Hotarmış ve Begtemir haciplik yapan Türklerden bazılarıdır.

Divan teşkilatında görev alan iki Türk aile ise Sûlîler ve Hakanîlerdir.

Türklerin İslâmiyeti Kabulü

Türkler dünyanın en eski ve en köklü milletlerinden biri olup hem İslâmdan önce hem de İslâmî devirde tarihte önemli rol oynamışlardır. Türklerin İslâmiyet'ten önce totemcilik inancını benimsediğine dair çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de bu iddiaları kesin doğrular olarak kabul etmek oldukça zordur. Dinden daha çok bir sihir karakteri arz eden Şamanlığın da Türklerdeki tanrı inancıyla bir ilgisinin mevcut olmadığı isbat edilmekle beraber Türklerin dini inancıyla Şamanlık arasında dikkati çekecek ölçüde bir uyum olduğu kabul edilememiştir. Eski Türkler tabiatta bir takım gizli kuvvetlere inanıyorlardı. Ayrıca ölmüş büyüklere tazim ve onlara kurban kesmek şeklinde beliren atalar kültü

Bozkır Türk inançları arasında yer alıyordu. Ancak Bozkır Türkleri'nin asıl inancı Tanrı'yı (Tengri) en yüksek güç ve en büyük yaratıcı kuvvet kabul eden ve semavi bir mahiyeti haiz Gök Tanrı dini denilen bir inanç sistemiydi. Hükümdarlar kendilerinin Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını, zaferleri Gök Tanrı'nın inayetiyle kazandıklarını, çeşitli hile ve tuzaklardan Gök Tanrı'nın yardımıyla kurtulduklarına inanır ve "Ey Gök Tanrı sana şükürler olsun!" diye duygularını dile getirirlerdi. Avar hakanı Bizans imparatoruyla yaptığı bir antlaşmada Gök Tanrı adına yemin etmişti. Göktürkler de devletlerinin Gök Tanrı'nın isteğiyle kurulduğuna inanırlardı. Türkler ölüm ve hayatın Tanrı'nın iradesine bağlı olduğuna, insanın fânî Tanrı'nın ebedî olduğuna inanırlardı. Tanrı kelimesi Başkırtça hariç bütün Türk lehçelerinde ortak olarak kullanılan bir kelimedir. Gök Tanrı dini Türklerin İslam öncesi millî dinî olarak kabul edilmektedir.120

İslâmiyet'in doğduğu sırada Türkler Orta Doğu'nun kuzey ufuklarında gözükmekteydiler. Göktürkler Kuzey Asya'dan güneye doğru Sind Irmağı'na, doğuda Çin sınırından batıda Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanıyordu. Kafkasya'da Dağıstan ile Karadeniz'in kuzey kıyıları Hazar Türkleri'nin idaresindeydi. Hazar Denizi'nin güney doğusunda Sûl Türklerinin kurduğu bir beylik hüküm sürüyordu. Sâsânî ve Bizans imparatorlukları Türklerle bazan ittifak bazan da savaş halindeydi.

Yeni bir dinin kabulü milletlerin hayatını müsbet veya menfî yönde etkileyen önemli faktörlerden biri kabul edilmektedir. Milletler kabul ettikleri bu yeni din sayesinde ya varlıklarına güç katarak dünyanın sayılı milletlerinden biri olma vasfını kazanmakta ya da millî benliklerini kaybetmektedirler. Bunun en belirgin örneğini Türk milletinin tarihinde bulmaktayız. Türkler tarih boyunca millî dinlerini terkederek Budizm, Maniheizm, Yahudilik ve Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Ancak bu dinlerin yapısı Türklerin millî bünyesine ve karakterine uymadığı için onların benliklerini ve Türklüklerini kaybetmelerine sebep olmuştur. Göktürk Hakanı Bilge Kagan veziri Tonyukuk'tan bir Budist mabedi yaptırmasını isteyince Tonyukuk'un "Savaşmayı ve hayvan kesmeyi yasaklayan, miskinlik telkin eden bir dinin kabulü Türkler için bir felâket olur" cevabını vermesi adeta bir kehanet olarak ortaya çıkmıştır. Yahudiliği benimsemiş olan Hazarların ve Hıristiyanlığı kabul eden Macarların ve Bulgarların bugün Türklüklerinden bahsedilmemektedir. Buna karşılık Türklerin millî bünyesine, ruh ve karakterine uyan İslâm dinini kabul etmeleri onlara yeni bir atılım gücü kazandırdığı gibi millî varlıklarını muhafaza etmelerinde de önemli rol oynamıştır. Türkler bu yeni ruh sayesinde Asya steplerinden Avrupa içlerine kadar çok geniş bir alanda hakimiyet kurmayı başarmışlardır. Türklerin İslâmiyeti kabulü sadece Türk ve İslâm tarihinde değil aynı zamanda dünya tarihinde de bir dönüm noktası teşkil eder. Türklerin İslâmiyeti kabulü kavimler göçü ve Haçlı seferleriyle birlikte ortaçağı karakterize eden üç büyük olaydan biridir.

Türkler İslâmiyeti kabul etmeden önce yukarıda anlatıldığı gibi Müslüman Araplarla uzun süre mücadele etmiş ve İslamiyet hakkında bilgi edindikten ve bu dinin kendi inanç sistemleriyle uyuştuğunu ve bütünleştiğini gördükten sonra Müslüman olmuşlardır. İleride temas edeceğimiz ve örneklerini göreceğimiz gibi Türk milleti hiçbir zaman Arapların siyasi hakimiyeti altında kaldıkları,

baskı ve zulüm gördükleri için yani kılıç zoruyla değil kendi istek ve iradeleriyle adeta tabiî bir geçiş süreci içinde İslâmiyeti kabul etmişlerdir.

İslâmiyet Türkler arasında ilk defa Kuteybe b. Müslim tarafından fethedilen Amu Derya nehrinin kuzeyindeki topraklarda, Kaşgarlı Mahmud'un Çay ardı dediği Maveraünnehir bölgesinde yayılmaya başlamıştır.

İslâm ordularının uçsuz bucaksız Asya topraklarında savaş kabiliyetiyle temâyüz etmiş Türk beylerine karşı başarı kazanmaları, kendilerini ilâh mertebesinde gören müstebid hükümdarların baskısından kurtulmak isteyen güçsüz insanların İslâmiyeti benimsemeleri sayesinde olmuştur. Müslüman olan Türkler dinden dönmeye mecbur edilmemek için kadınları, ihtiyarları ve çocuklarıyla silahsız olarak Türk beylerinin ordularına karşı çıkıyorlardı. Halkı koruyan, yedirip içiren eski Türk hükümdarlarının bu vasıflarını o dönemde muhtemelen İran'dan etkilenerek kaybettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum onların Sâsânîlerin müstebid ve gösterişli hükümdarlarını örnek almalarıyla izah edilebilir.121

Türkler başlangıçta Şâfiî mezhebini daha sonra ise İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin kurucusu olduğu Hanefî mezhebini seçtiler. Ebû Hanife Türkler üzerinde çok etkili oldu. Türkler üzerinde etkili olan bir başka âlim de Semerkandlı İmam Mâturidi idi. Kuteybe bir yandan kendi hakimiyetini sağlamlaştırmaya çalışırken bir yandan da İslâmiyetin yayılması için gayret ediyordu. Meselâ bu amaçla Buhara'da bir cami yapılmıştı (713). Türkistan'daki ilk mescidler Nerşahî'nin namazgâh dediği meydanlardan ibaretti.122

Semerkand muhasarası sırasında da teslim şartları müzakere edilirken şehirde bir cami yapılmasına karşı konulmaması şarta bağlanıyordu. Kuteybe kendisi de bizzat cami'in yapımına nezaret ediyordu.123

Türklerin kılıç zoruyla ve baskıyla Müslümanlığı benimsemediğini gören idareciler halk arasında İslâmiyeti yaymak için camiye gelenlere bir takım armağanlar vaadediyordu.124

Emevîlerin başlangıçtan beri takip ettiği politika Türkleri ve diğer kavimleri İslamiyet'e ısındırmak şöyle dursun nefret ettiriyordu. Zira gayr-i Arap Müslüman ahali Müslüman oldukları halde kendilerinden vergi alınmaya devam edildiğini ve kendilerine Arap süvarilerinden daha az maaş ödendiğini ve ganimetten de daha az pay verildiğini gördükleri için bu haksızlığa tepki gösteriyorlar ve bundan dolayı İslâmiyetin süratle yayılması engelleniyordu. Emevîlerin daha çok cizye almak amacıyla Horasan ve Toharistan halkının Müslüman olmalarını önlediklerine dair rivayetler de vardır.125

Aynı şekilde Horasan ve Türkistan'da hüküm süren beylerin de kendi tebeasını kaybetmemek düşüncesiyle Emevîlerle işbirliği yaptığı da iddia ediliyordu. Eğer zayıf ve yoksul kimseler İslâmiyeti seçerlerse hem Emevî idarecilerden hem de mahallî beylerden tepki görüyorlardı. Bu zulüm ve baskılara dayanamayan ve Hz. Peygamber'i örnek alan sadık Müslümanların önderlik ettiği Merv halkı

sonunda isyan etti. Haris b. Süreyc çeşitli kavimlere mensup mazlum insanları etrafına topladı ve mağlup olunca da Türklere sığınıp Türk hakanı Sû-lu Çor'un maiyetinde Emevîlerle savaştı (735).126

Süleyman b. Abdülmelik'in halifeliği zamanında (717) Horasan valisi olan Yezid b. Mühelleb Cürcan üzerine bir sefer düzenledi. O sırada Dihistan Türkleri Sulteginin, Cürcan Türkleri de Kul oğlu Fîrûz'un idaresinde bulunuyordu. Yezid b. Mühelleb Dihistan'ı fethettikten sonra Sultegin'i sığındığı kalede muhasara altına aldı. 6 ay süren muhasaradan sonra bu kale de ele geçirildi. Kalede bulunan çok kıymetli bir tac hiçbir Müslüman tarafından ganimet olarak alınmak istemedi ve bir dilenciye hediye edildi. Çünkü bu tacın yoksul halkın malına el konularak yaptırıldığına inanıyorlardı.

Sultegin bir süre sonra Müslüman olmak ve bunu da Müslümanların en büyük temsilcisi olduğuna inandığı halifenin huzurunda açıklamak istedi. Yezid b. Mühelleb onu halifenin huzuruna gönderdi 716. Sultegin burada Peygamber'in halifeden daha üstün bir makamda bulunduğunu öğrenince de Medine'ye kadar giderek Hz. Muhammed'in kabrini ziyaret etmiş ve Müslüman olduğunu orada ilan etmiştir.

Sultegin Emevîlerin aşırı davranışlarını tenkid ederek onları Kur'ân'a ve Hz. Muhammed'in sünnetine uymaya çağıranlar arasında yer alıyordu.127 Sul Türklerinin hakim bulunduğu topraklarda gayr-i müslim Oğuzlarla cihad etmek için din bilginlerinin ve gazilerin birlikte kaldıkları ribatlar (kaleler) yapılmıştı. Sultegin'in İslâmiyeti kabulü bütün bölge halkının İslâmiyeti kabul ettiği anlamına gelmemekle beraber ona tabi bir çok kişinin Müslüman olduğu tahmin edilebilir. İbn Mühelleb Cürcan şehrinde 40 kadar mescid ve Cürcan'ın kuzeyindeki gayr-i müslim Türklere karşı da bir sed yaptırdı. Dihistan ve Cürcan'ın Türk-İslâm medeniyetine şekil veren en eski merkezler ve İslâmiyet'i en erken kabul eden Türk boylarının da Oğuzlar olduğu anlaşılmaktadır.128

Ömer b. Abdülaziz'in Emevî halifeleri arasında farklı ve seçkin bir mevkii vardır. O Emevîlerin umumî politikasına yani Arap milliyetçiliğine dayanan siyasetine karşı çıkmış ve bütün tebaaya eşit muamele eden bir siyaset takip etmiştir. Onun takip ettiği siyaset bütün İslâm ülkelerinde müsbet sonuçlar doğurmuştur. Çünkü o valilere gönderdiği mektuplarda bütün insanlara iyi davranılmasını, Müslüman olanlardan asla vergi alınmamasını istiyordu. Bu sayede özellikle Maveraünnehir bölgesindeki Türkler arasında İslâmiyet daha büyük bir hızla yayılmaya başladı. Ömer b. Abdülaziz'in ölümü üzerine (720) yeniden Emevî Devleti'nin eski politikasına dönüldü. Türgeş Kağanlığı da Maveraünnehir'de hakimiyet tesis etmek için Müslümanlarla mücadeleye girdi. Bu gelişmeler Maveraünnehir'deki İslâm hakimiyetini ve İslâm'ın yayılmasını tehlikeye soktu.

Hişam b. Abdülmelik (724-743) döneminde Horasan valisi Eşres b. Abdullah Türkler arasında İslâmiyetin yayılması için çalıştı. Ebü's-Seydâ Salih b. Tarîf ve Rebî b. İmran et-Temîmî'yi Semerkand ve civarında halkı İslâm'a davet etmekle görevlendirdi ve bu sayede büyük başarılar kazanıldı.129 Belh şehrinde bir cami inşa edildi.130

Yakut el-Hamevî Halife Hişam'ın Türk hakanına bir elçilik heyeti göndererek kendisini İslâm'a davet ettiğini belirtir. Bu hakan muhtemelen Türgeş hükümdarı Sû-lu'dur.131 Cahiz de Horasan valisi Cüneyd b. Abdurrahman'ın Türk hakanı ile karşılaştığını ve hakana İslâm dini hakkında bilgi verdiğini kaydeder.132

Emevîlerin son Horasan valisi de Maveraünnehir halkı arasında eşit muamele ederek onların gönüllerini kazanmaya çalışmış ve bu sayede bölgede İslâmiyetin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Öyle anlaşılıyor ki Maveraünnehir halkı idareciler ve kumandanların kendilerine insanca muamele ettiği dönemlerde İslâmiyete daha sıcak bakmış ve aynı oranda Müslümanlığı benimsemişlerdir. Emevî hanedanının iyi muamele yerine mücadeleyi tercih ettiği Maveraünnehir ve Kafkasya'da İslâmiyet daha yavaş yayılmıştır. Bununla beraber Buhara ve Semerkand gibi Maveraünnehir'in iki büyük şehrinde buraya yerleştirilmiş olan Müslüman halkın Türklerle iyi ilişkiler kurması ve onların da İslâmiyeti yakından tanıma imkânı bulması sebebiyle Müslüman olanların sayısı daha fazla idi.

Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle mevâliye karşı izlenen politikanın değişmesi ve bu hanedanın kendilerini iktidara getiren gayri Arap halka iyi davranmaya başlaması Horasan ve Maveraünnehir'de İslâmiyetin yayılmasına bir ivme kazandırmıştır. Ebû Ca'fer el-Mansur İslâmiyeti kabul edenlerden asla cizye alınmamasını istemiştir. 751 yılında meydana gelen Talas Savaşı da Türklerle Müslümanların yakınlaşmasına ve İslâmiyeti benimsemelerine müsait bir ortam hazırlamıştır. Bu savaştan sonra İslâmiyetin Türkler arasında daha geniş çapta yayıldığı gözlenmiştir.

Halife Mehdi de bu yeni ortamdan istifadeyle İslâmiyetin yayılması için çalışmış ve Soğd, Toharistan, Fergana, Uşrûsene, Karluk, Dokuz Oğuz (Uygurlar) ve diğer bazı Türk hükümdarlarına elçiler göndererek onları İslâmiyete davet etmiştir.133

Halife Me'mun bir yandan Soğd, Fergana ve Üşrusene'de meydana gelen karışıklıkları bastırmak için askerî seferler düzenlerken bir yandan da halkın İslâmiyeti kabul etmesi için çalışıyordu. Me'mun Maveraünnehir'de tam anlamıyla hakimiyet tesis ettikten sonra özellikle hükümdar ailesi arasında İslâmiyetin yayılmasına özen gösterdi. Müslümanlığı kabul edenler ödüllendirildi. Afşin, Eşnâs et-Türkî, Boğa el-Kebir ve İnak et-Türkî gibi o devrin ünlü kumandanları geldikleri yörenin asil ve idareci sınıflarına ya da hükümdar ailesine mensup kişilerdi.

Halife Mu'tasım da Türklere karşı yakın ilgi gösterdi ve Fergana, Üşrusene, Şâş ve Soğd gibi Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerden asker temin etti. Onun gayretleri sonucu Maveraünnehir'in tamamı İslâmiyeti kabul etti.

Siri Derya'nın (Seyhun) doğusunda, Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde ikamet eden Türk boyları Müslümanların hakimiyetine girmedikleri için bu bölgelerde İslâmiyet zaman zaman düzenlenen seferler ve ticarî faaliyetler neticesinde yayılma imkânı bulabilmiştir.

Samânîler de Türkler arasında İslâmiyetin yayılması için çalıştılar. Mesela Samânî hükümdarı İsmail b. Ahmed 893 yılında Karlukların başkenti Talas'a bir sefer düzenlemiş ve şehir zaptedilerek fetihten sonra büyük kilise camiye çevrilmiştir.134

Samânî başkenti Buhara'da, Özkent'te, Taşkent'te, Sayram'da, Otrar'da (Fârâb-Karacuk) İslâm kültürünün ilk âbideleri cami-mescidler, türbeler ve zamanla bir ilim müessesesi haline gelecek olan ribatlar inşâ edildi. Müslüman Türklerin yaşadığı şehirlerle gayrimüslim Türklerin yaşadığı şehirler arasında kültürel ve ticârî münasebetler zaman zaman vuku bulan çatışmalara rağmen devam ediyordu. Bu münasebetler sayesinde İslâmiyet Türkler arasında yayılma imkanı buluyordu. Samanîlerin Türk topraklarına düzenlediği seferlere karşı Türkler de cevap veriyordu. Mesela 904'te Maveraünnehir'i kısa bir süre ele geçirdikleri gibi 942'de de Balasagun'u geri aldılar.135

Bu olayların değerlendirilmesinden anlaşılan bir gerçek vardır ki o da Türklerin savaşla, kılıç zoruyla, şiddet ve baskıya maruz kaldıkları için değil kendi hür iradeleriyle bu dini seçtikleridir. Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra diğer Müslüman kavimlerle birlikte gayr-i müslim Türklere karşı cihad harekâtına katılmışlardır. Türk sınırlarındaki şehirler dârü'l-cihâd ilan edilmiş, buralarda gazilerin barınması için çok sayıda ribat yaptırılmış ve bunlar için vakıflar tahsis edilmiştir.136

Sâmânîlerin Maveraünnehir'den gelen göçmenlere yakın ilgi göstermeleri ve onları bozkırlardaki yeni kurulan şehirlere yerleştirmeleri de Türkler arasında İslâmiyetin yayılmasına katkı sağlamıştı. Oğuzların ellerinde bulunan Yenikent, Cend ve Huvâr gibi şehirler ile Sâmânî hakimiyetindeki Talas şehri arasında ticari münasebetler geliştirilmiş ve bu ticari faaliyetler de Türklerin İslâmiyet hakkında bilgi edinmelerine ve Müslümanları daha yakından tanımalarına zemin hazırlamıştır.137

İslâm ülkeleriyle Türk ülkeleri arasında ticaretin en yaygın olduğu ve yoğunluk kazandığı bölge Maveraünnehir idi. Bunun yanında Harezm de ticârî hayatın canlı olduğu bölgelerden biri idi. Ticaret kafileleriyle gelen din bilginleri ve sufiler halk arasında İslâmiyetin yayılmasına çalışıyorlardı. Harezmliler Hazar ordusundan ücretli askerlerin esasını teşkil etmekle beraber onlar Müslümanlarla yapılan savaşlarda görev almıyorlardı.

Müslümanlarla Türkler arasında iki asırdır devam eden askerî mücadeleler, siyasî ilişkiler ve ticârî faaliyetler sonunda Türkler İslâmiyet'e yakın ilgi duymaya başlamışlardı. Horasan ve Maveraünnehir'de İslâmiyet'in yayılmasında dinî-kültürel ilişkilerin ve sûfilerin de önemli rolü oldu. Ünlü mutasavvıf Şakîk-i Belhî (ö. 174/790) doğrudan Budist Türklerle görüşmüş ve onların İslâmiyeti seçmelerinde etkili olmuştur. Şakîk-i Belhî zengin bir tüccar olduğu halde fakirler gibi yaşıyor servetini yoksul insanlara dağıtıyordu. Halkı İslâm'a davet maksadıyla Belh şehrinden kalkıp Türkistan'a giden Şakik Budistler arasında İslâmiyeti yaymaya çalıştı. Yine Belh şehrinden olan Sûfi İbrahim b. Edhem (ö. 783) de aynı şekilde Budist Türkler arasında İslâm'ı yaymak için çalıştı.

Huttel'de hüküm süren eski Türk hükümdarlarından Bânîcûr ailesi de VIII. yüzyılda İslâmiyeti kabul etmişti. Bânicûr hatunlarından biri Belh'te bir cami-mescid yaptırmak için mücevherlerini

satmıştır. Nuhgunbaz mescidi bu hatunun yaptırdığı cami olmalıdır. Sınır boylarında, Merv ve Belh gibi kültür merkezlerinde yaptırılan ribatlarda kalan din adamları ve gaziler de (murabıtlar) bölgede İslâmiyetin yayılmasında etkili oldular. İlk ribat 727'de Merv kadısı tarafından kurulmuştur.138 Böylece Talas ve İsficâb gibi bazı şehirlerde nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmuştur.

IX. yüzyılın sonlarında Yakub b. Leys adlı İranlı bir Müslüman Kâbil ve Gazne'deki Türk beylerini mağlup ederek bölgede İslâm hakimiyetini tesis etti. X. yüzyıl başlarında Kâbil ve Gazne'de hüküm süren Türk-Şâhiler devletinin yıkılmasından sonra Amu Derya (Ceyhun) ile Sind arasında yaşayan Türk boyları İslâmiyeti kabul etmeye başladılar. Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleri X. yüzyılın başlarından itibaren hızlandı. Aynı dönemde Ordu şehrinin Türk hükümdarı da Müslümanlığı seçmiş, bunu takiben Balasagun ile Talas'ın doğusunda bulunan Mirki kasabasında yaşayan Oğuzlar kalabalık gruplar halinde Müslüman olmuşlardır.139 Aynı dönemde Gazne ve Gur bölgesinde yaşayan Halaç Türkleri de İslâmiyet'i kabul ettiler. Bunlar zamanla Gaznelilere tabi oldular. Sind ve Hindistan'a giren Türkler ise bu yörelerde devletler kurup İslâmiyeti yaymış ve XI. Yüzyıldan itibaren Türk (Turuşka) adı Müslüman kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

Maveraünnehir'de IX. ve X. yüzyılda Müslümanlığı kabul eden Türk aile ve beylerinden bazıları şöyle sıralanabilir: Uşrûseneli Afşin (Haydar b. Kâvûs), Sacoğulları Hanedanı'nın kurucusu Ebü's-Sâc, Semerkand ihşidleri, Soğdlu Merzüban et-Türkeşî, Uceyf b. Anbese, Buhara hükümdarları (Buhârhudâtlar), Sulu-Çor'un ahfadından İbn Hakan ailesi, Artuç b. Hakan, Feth b. Hakan, Ebû Müzahim b. Yahya b. Artuç, Ahmed b. Tolun, Fergana ihşidlerinden İhşidîlerin kurucusu Muhammed b. Tugc, Bânicûr ailesi ve Eşnâs et-Türkî, Alptekin oğlu İbrahim ve Simcûrîler.140

Bu dönemde Orta Asya'da temayüz eden âlimlerden bazıları da şunlardır: İmam Maturîdî, İmam Buharî, Tirmizî, Tarhan'ın torunu Muhammed b. Ali ve onun oğlu Abdullah, Süleyman b. Tarhan, Hakan Artuç'un soyundan Ebü'l-Müzahim Mûsâ, Farâbî, Hasan b. Tarhan'ın oğlu Tanbûrî Ali, Abdulhamid b. Vâsî.141

İlk dönemde Müslüman olan Türklerin sadece askerî sahada değil, dinî ilimlerde, felsefe, musikî vb. sahalarda da büyük hizmetleri görülmüştür. Kur'ân-ı Kerim ve diğer kitapların yazılmasında ve hattatlığının gelişmesinde, kâğıt imalatının önemli bir yeri vardır. Bu da Uygur Türklerinin Talas Savaşı'ndan sonra İslâm medeniyetine bir armağanı olarak değerlendirilmektedir.142

Türkler arasında İslâmiyeti devlet dini olarak kabul eden ilk devlet İdil (Volga) Bulgar Devleti'dir. 922'de mucizevî bir hidayet eseri olarak İslâm'ı kabul eden Bulgar hükümdarı (İlteber) Almuş Abbasî Halifesi Muktedir-Billah'a bir elçilik heyeti göndererek kendisine İslâm dinini tebliğ edecek din bilginleri (fakihler), cami ve kale yapımına yardımcı olacak ustalar istemiştir. Halife Muktedir de bu isteği memnuniyetle kabul edip Mart-Nisan 921 tarihinde istenen din adamları, usta ve parayı hakana göndermiştir.

Sefaret heyeti soğuğa karşı kalın Türk elbiseleri giyerek Oğuz, Peçenek ve Başkurt bölgelerinden geçerek Etil kıyılarından İlteber Almuş'un otağına vardılar. 16 Mayıs 922 tarihinde toplanan Etil (İdil) Bulgar beyleri halifenin İslâm'a davet mektubunu büyük bir hürmetle ayakta dinlediler. Yeri-göğü titreten tekbir sesleriyle Müslümanlığı kabul ettiler. Türkistan'da olduğu gibi burada da Müslüman olan İdil Bulgarları göçebe hayatı terkedip yerleşik hayata geçmeye başladılar. Böylece İdil Bulgarları Müslümanların kuzeybatıdaki temsilcileri oldular ve Başkurtlar gibi Batılı Türk boylarının da İslâmiyeti kabul etmesinde önemli rol oynadılar.143 Bu elçilik heyetine kâtip olarak katılan İbn Fazlan bu seferle ilgili bir seyahatname kaleme almış ve eser Türkçeye çevrilmiştir.144

İbn Fazlan'ın Seyahatname'de verdiği bilgilerden İslâmiyetin IX. yüzyıldan itibaren İdil Bulgarları arasında yayıldığı anlaşılmaktadır. Bulgar hakanının da İslâmiyeti kabul etmesiyle İdil Bulgarları arasında Müslümanlık köklü bir şekilde yayılmıştır. İdil Bulgarları arasında Müslümanlığın yayılmasında Harizmli tüccarların da çok önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.145

Hazar Türklerinin İslâmiyeti Kabulü

Hz. Ömer zamanında başlayıp Harunurreşid devrine kadar devam eden mücadele sırasında Müslümanlar zaman zaman Hazar ordularını mağlup etmişlerse de ezici bir üstünlük ve uzun süreli bir hâkimiyet tesis edememişlerdir. Bu yüzden İslâmiyetin Hazar topraklarında yayılması savaşların sona erdiği barış döneminde ve özellikle ticarî faaliyetler sırasında olmuştur.

Müslüman Araplar İran'ın fethiyle Türk sınırlarına yaklaşınca Hz. Ömer'in daha ileri gitmemelerini ve kendilerini tehlikeye atmamalarını istemesine rağmen i'lâ-yı kelimetullah (İslamiyet'i yaymak) uğruna seferlerine devam etmiş ve Bâbü'l-ebvâb'ı (Derbend) tekbir sesleriyle geçmişlerdi. Buradaki savaşlardan birinde şehid düşen cesur kumandan Abdurrahman b. Rebîa'nın cesedini bir sandukaya koyup onunla yağmur duasına çıkmışlardı. Bu seferler sonunda Belencer ve Etil'de (İdil) yaşayan halk arasında İslâmiyet yayılmış ve İdil'de bir mescid yapılmıştır.146 Mervan b. Muhammed'in 737'de Hazarların başşehri İdil'i fethinden sonra Hazar hakanı Müslüman olmuş ve Mervan ile bir antlaşma imzalamıştır. Mervan antlaşmayı müteakip bölgeden ayrılırken Nuh b. Sâbit el-Esedî ile Abdurrahman el-Havlânî (Hûlânî) adlı iki din bilginini Hazar başkentinde bırakmış ve bunlar sayesinde Hazarlar arasında İslâmiyet yayılmaya başlamıştır.147

İbn Rüste X. yüzyılda İdil'de çok sayıda mescid, imam ve müezzinden bahsetmektedir. İbn Fazlan da Hakan'ın Müslümanları himaye ettiğini ve onlara yardımcı olmak üzere hususi memurlar tayin ettiğini söyler.148

X. yüzyıldaki Hazar hakanının Musevî olmasına rağmen diğer din mensuplarına hoş görüyle muamele ettiği ve bu dönemde İdil'de çok sayıda cami ve on bin kadar Müslümanın yaşadığı ve Müslümanların hukukî ihtilaflarına kadıların baktığı anlaşılmaktadır.149 Ancak Hazarların Rus istilasına maruz kalarak yıkılması üzerine Müslümanlar diğer İslâm ülkesine göç etmişlerdir.150

Karahanlıların, Gaznelilerin ve Selçukluların İslâmiyeti Kabulü

İslâmiyeti devlet dini olarak kabul eden ikinci büyük Türk devleti Karahanlılardır. İlk Büyük Müslüman Türk Devleti olarak kabul edilen Karahanlılar 893 yılında Sâmânîler karşısında mağlup olarak merkezleri olan Talas (Taraz) şehrini onlara terketmek ve Batı Türkistan ile Doğu Türkistan arasındaki bir geçide hakim olan Kaşgar'a çekilmek zorunda kalmışlardı.

Daha sonra Sâmânî Hanedanı mensupları arasında başlayan mücadele sırasında Sâmânî şehzadelerinden Nasr b. Mansûr kardeşinden kaçarak Kaşgar'a sığınmış ve Karahanlı Hükümdarı Oğulçak tarafından misafir edilmiştir. Oğulçak daha sonra Artuç ilinin idaresini ona vermiştir. Nasr Oğulçak'tan burada küçük bir mescid yapacak yer istemiş ve bu isteği de kabul edilmiştir. Oğulçak'ın yeğeni olan Satuk bir kervanın getirdiği malları görmek için Artuç'a gidince Sâmânî şehzadesi Nasr tarafından misafir edildi. Nasr ve mayetindekilerin namaz kıldıklarını gören Satuk ne yaptıklarını sordu. Onlar da kendisine İslâmiyet hakkında bilgi verdiler. Çok zeki bir genç olan Satuk Nişaburlu Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süleyman el-Kelemâtî gibi âlim ve sûfilerin de etkisiyle artık Allah'tan başkasına tapmayacağını ve Peygamber'in yolundan gideceğini belirtip Müslüman oldu. Maiyetindekilerin de İslâm'a girmelerini istedi, böylece hepsi Müslüman oldular (920-921 veya 944-945). İbnü'l-Esîr onun rüyasında gökten inen bir insanın kendisine Türkçe olarak "Müslüman ol ki dünya ve âhirette selâmet bulasın" dediğini onun da rüyasında İslamiyet'i kabul ettiğini ve sabah olunca Müslüman olduğunu herkese açıkladığını söyler.151 Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han başlangıçta İslâm'ı kabul ettiğini gizledi. Amcası Oğulçak Artuç'ta İslâmiyetin yayıldığını öğrenince karşı tedbir almak ihtiyacını hissetti. 330'da (942) Amcası karşısında Müslüman gönüllülerin yardımıyla başarı sağlayan Abdülkerim Satuk Buğra Han Kaşgar ve Atbaş'ı fethedip Artuç'ta bir mescid yaptırdı ve Karahanlıların batıdaki topraklarında İslâmiyetin yayılması için çalıştı. Mücâhid ve gazi unvanlarıyla anılan Satuk Buğra Han gayri müslim Türklerle uzun süre mücadele etmiştir. Gayrimüslim Türkler 942'de Balasagun'u ele geçirmişler ancak Satuk Buğra Han daha sonra burayı geri almayı başarmıştır.

Satuk Buğra Han'ın İslâmiyeti kabulüyle Sâmânî-Karahanlı mücadelesi yerini dostluk ve işbirliğine bırakmıştır. Abdülkerim Satuk Buğra Han 344'te (955) vefat etmiş ve Kâşgar yakınlarındaki Artuç'ta defnedilmiştir. Onun Müslümanlığı kabulü Türk-İslâm tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. Karahanlıların İslâmiyeti kabul etmesiyle Batı Türkleri arasındaki din savaşı sona ermiş, Karahanlıların İslâm'ın bir kalesi olarak yükselmesi Çin kültürüne karşı da bir sed oluşturmuştur.

Karahanlıların kurduğu Türk-İslâm medeniyeti ve oluşturduğu Türk-İslâm mefkûresi Türklüğün öz üslûbu oldu. Bu medeniyet ve mefkûre Selçuklular, Harezmşahlar ve Delhi sultanlarının idaresindeki ülkelerde de benimsendi. Karahitay ve Moğol istilası Türk-İslâm eserlerini ve âbidelerini tahrip ettiyse de Türk-İslâm mefkûresini ve ruhunu sarsamamıştır. Budizm ve Hıristiyanlığı yayma gayretleri de sonuçsuz kalmış. Türk-İslâm medeniyeti Karahitayları ve Moğolları da kendi potasında eritmiştir.152

Karahanlı kültürüne mensup ünlü mutasavvıf Ahmed Yesevî de VI. (XII) yüzyılda tasavvuf yoluyla İslâmiyetin Türk toplumları arasında yayılmasında etkili olmuştur.153

Karahanlılardan sonra kurulan üçüncü büyük Müslüman Türk Devleti Gaznelilerdir (963-1186). Sâmânîlerin kumandanlarından Alptegin tarafından kurulan Gazneliler de hakim oldukları topraklarda İslâmiyeti yaymış ve özellikle Gazneli Mahmud Hindistan'a birçok sefer düzenleyerek bu bölgede İslâmiyetin yayılmasında önemli rol oynamıştır.

X. yüzyılda Yenikent, Cend ve Huvar gibi şehirlerde yerleşmiş bulunan Müslümanlar Oğuzlarla iyi ilişkiler içindeydi. Oğuzlar onlardan İslâmiyet hakkında bilgi ediniyorlardı. Ayrıca çeşitli ülkelerden gelen Müslüman tacirler ve bunlarla birlikte Oğuzların hakimiyetindeki şehirlere giden derviş ve şeyhler de bu yörelerde İslâmiyetin yayılmasına gayret sarfediyorlardı.154

Bu gayretler sonucu İslâmiyet Türkler arasında büyük bir hızla yayıldı ve bölük bölük insanlar İslâm'a koştular. İbnü'l-Esîr 960 yılında 200.000 çadırdan oluşan Türk halkının Müslüman olduğunu kaydeder.155 Her çadırda yaklaşık 5 kişinin kaldığını düşünürsek bir milyonu aşkın Türkün İslâmiyeti kabul ettiğini söyleyebiliriz. Bu Türklerin Karahanlıların hakimiyetindeki Karluk, Yağma ve Çigil boylarına mensup olduğu tahmin edilmektedir. Aynı dönemde Oğuzlar da İslâmiyeti kabul ettiler. Sir Derya havzası eski Türk kültürünün hakim olduğu topraklar olup burada İslâmiyet hızla yayılma imkânı buldu. 961-977 yılları arasında ilk Kur'an tercümesini gerçekleştirmek amacıyla Taşkent ve Sayram'dan alimler davet edildi.156

X. yüzyılda Oğuz Yabgu devletinde Subaşı (ordu kumandanı) olan Selçuk Bey Oğuz Yabgusu ile aralarında çıkan ihtilaf sebebiyle Oğuzların kışlık merkezi Yenikent'ten ayrılıp Türk ülkeleriyle İslâm ülkeleri arasında bir uç şehri ve Oğuzların yazlık merkezi Cend şehrine göç etmiştir (961). Kalabalık Türk kitlesinin İslâmiyeti seçtiği bu dönemde Selçuk'un 985 yılında Cend şehrinde İslâmiyeti kabul etmesi Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü onun torunları tarafından kurulan Büyük Selçuklu İmparatorluğu Türklerin İslâmî dönemde kurdukları en büyük devletlerden biridir.

Selçuk Bey Buhara ve Harezm'den davet ettiği din adamları vasıtasıyla Oğuzlar arasında İslâmiyet'in hızla yayılmasını sağladı ve Oğuz Yabgusu'nun Cend şehrinde yıllık vergi toplamak üzere gelen memurlarını kâfirlere haraç vermeyeceğini söyleyerek kovdu. Selçuklu hanedanından İslâmiyeti kabul eden ilk şahıs Selçuk Bey'dir. O gayri müslim Türklerle yaptığı savaşlar sebebiyle el-Melikü'l-Gazî unvanıyla anılmıştır.

Samanîlerin son hükümdarı Ebû İbrahim İsmâil el-Muntasır kaybettiği toprakları Karahanlılardan geri almak için mücadele ederken (1002) Oğuz Yabgusu'yla işbirliği yaparak ve akrabalık kurmuş ve sonunda Yabgu ve Oğuzların İslâm'ı benimsemelerine sebep olmuştur.157

Böylece XI. yüzyılın başlarında Oğuzların büyük çoğunluğu Müslüman olmuştur. Ancak Maveraünnehir'in doğusu ve kuzeyindeki bozkırlarda henüz Müslüman olmayan göçebe Türkler de vardı. (1043-44) yılında Balasagun ve Kaşgar civarında 10.000 çadırdan (yaklaşık 50-60 bin kişi) oluşan Türk halkının da Müslüman olmasıyla Türklerin çok büyük bir çoğunluğunun İslâmiyeti kabul ettiği158 söylenebilir.

Doğu Türkistan'ın kuzey ve kısmen güney çevrelerinde gelişen Maniheist medeniyet Karahanlı topraklarındaki İslâm kültürüne ilgisiz kalmıştı. Ancak Uygur ülkesinde X. yüzyılda Müslüman bir topluluğun varlığından söz edilmektedir.159 Bununla beraber Uygurlar arasında İslâmiyet XIV. yüzyıldan itibaren büyük bir hızla yayılmış ve XV. yüzyılın sonlarında Uygurların tamamı Müslüman olmuştur.160

Türkleri İslâm Dinini Kabule Sevkeden Sebepler

İslâmiyet büyük ölçüde Müslüman Arapların siyasî hakimiyet kurdukları sahalarda yayılmış olduğu halde siyasî hakimiyet tesis edilmeden İslâm'ın yayıldığı topraklar ise başta Türk ülkeleri olmak üzere Güney Doğu Asya'dır.

İslâm dini Müslümanların fethettiği topraklarda cebir ve tehdit yoluyla değil gönül hoşluğuyla yayılmıştır. Zaten insanlara baskı yaparak İslâmiyeti kabul ettirmek bizâtihi Kur'an-ı Kerîm'in ruhuna aykırıdır. Çünkü "Dinde zorlama yoktur" (Bakara, 2/256).

Kâinâtın ezelî ve ebedî Gök-Tanrı tarafından idare edildiğine inanan Türkler zamandan ve mekândan münezzeh, her türlü yorum ve tasavvurdan uzak ilâh fikrini İslâm'ın Allah inancında buldukları için Müslümanlığı benimsemekte zorlanmadılar.

Allah'ın sıfatları, ahiret hayatı, ruhun ebedîliği, kıyamet hayatı, kadere iman, ahlak anlayışı sevap-günah, cennet, cehennem, şehitlik, aile hayatı, fetih felsefesi, cihad, adalet, hakimiyet, vatan sevgisi istiklâl aşkı ve şûra gibi çeşitli konularda İslâm dininin ortaya koyduğu prensip ve esaslarla Türklerin benimsemiş olduğu inanç sistemi ve ilkeler arasında büyük bir uyum olması onların İslâm'a bakış açılarını etkilemiş ve diğer dinlere tepki göstermelerine rağmen İslâmiyete karşı çıkmak şöyle dursun kendi istek ve irâdeleriyle rahatlıkla benimseyip kabul etmişlerdir.

Hiç şüphesiz tarih boyunca Türklerin bir kısmı Yahudilik, Hıristiyanlık, Budizm ve diğer inanç sistemlerini benimsemişler ancak büyük çoğunluğu Türklerin inanç ve hayat felsefesine uygun olmadığı için bu dinlere karşı sert tepki gösterilmiş ve bu dinlerin Türkün karakterine ve ruh yapısına ters düştüğü açıkça ifade edilmiştir. Halbuki Türklerin İslâm dinine geçişleri kendi ruh ve karakterlerine uygun düştüğü için bazı tarihçilerin dediği gibi "adeta farkında olmadan" tabiî bir seyir içinde gerçekleşmiş ve asla bir tepki gösterilmemiştir. Nitekim XII. yüzyılda yaşamış olan Süryanî tarihçi Mikhail "Türk milleti tek tanrıya inanmakta idi. Arapların da tek Allah'a inanmaları Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerine sebep olmuştur" diyerek bu gerçeği dile getirmektedir.161

Ayrıca savaşçılığıyla temayüz etmiş olan Türk milleti İslâm'ın cihad anlayışını ve şehitlik fikrini kendi töre ve ideallerine uygun bulduğu için bu husus da onların İslâmiyeti seçmelerinde bir teşvik unsuru olmuştur.

Dinler tarihinde bu kadar kısa bir zaman zarfında bu kadar büyük kitlelerin hiçbir baskıya maruz kalmadan kendi istek ve iradeleriyle başka bir dine geçtiklerine çok az rastlanmıştır. Kısacası Türkler

kendi töre, inanç, ideal ve karakterleriyle bütünleşen prensiplere sahip bu mükemmel din ve medeniyet dairesine girmekte asla zorlanmadıkları gibi162 İslâm kültür ve medeniyetine her alanda önemli katkılarda bulundular. Türkler İslâmiyeti kabul ettikten çok kısa bir süre sonra dini ilimler başta olmak üzere çeşitli ilim dallarında, tefekkür ve felsefe konusunda dünya çapında haklı bir şöhrete kavuşmuş bilim adamları ve mütefekkirler yetiştirdiler ve Ortaçağ İslâm kültür ve uygarlığının kurulup gelişmesinde önemli rol oynadılar.163

1 Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyât Mecmûası, XV (İstanbul 1969), s. 11-36.

2 Zeki Velidi Toğan, Umûmî Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul 1970, s. 142, 144, 155, 159, 166, 392-393; Ramazan Şeşen, İslâm Cografyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, İstanbul 1985, s. 3-4, 130; aynı müellif, "Türklerin İslâmlaşması ve Ortaçağ Arap Dünyasındaki Rolü", İbn Fazlan Seyahatnâmesi, içinde (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1985, s. 188-191; Câhiz, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri (trc. Ramazan Şeşen), Ankara 1967, s. 85.

3 Bu konuda geniş bilgi için bk. Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyât Mecmûası XV (İstanbul 1969), s. 15-29; Zekeriya Kitapçı, Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar, İstanbul ts.

4 Ebû Davûd, Sünen (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire 1956, IV, 159, Krş. Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması…", s. 192; aynı müellif, "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyât Mecmuası XV (İstanbul 1969), s. 18.; Kitapçı, age. S. 102-103.

5 Buhârî, el-Camiu's-Sahih, Mekke 1376, IV, 34-35, 156, aynı eser, Bulak 1311, IV, 43, 144, 196-197; Müslim, el-Camiu's-Sahih, İstanbul 1332, VIII, 184; Ebû Davûd, age., IV, 160; Krş. Şeşen, age., s. 193-194; Kitapçı, age., s. 87.

6 Ebû Davûd, Sünen, Kahire 1280, II, 137; Ahmed b. Hanbel, Müsned, Kahire 1313, V, s. 45. Krş. Şeşen, agm., s. 192; Kitapçı, age., s. 263 vd.

7 Bu konuda geniş bilgi için bk. Kitapçı, Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı, İstanbul ts.; Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyât Mecmûası, XV, (İstanbul 1969), s. 15-29.

8 Taberî, Tarîhu'r-rusul ve'l-mülûk (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1879-1898, I, 1468, II, 568.

9 Müslim, el-Câmiu's-Sahih, İstanbul 1332, II, 171-172, Krş. Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", s. 15.

10 Taberî, Tarih, IV, 168.

11 Taberî, age., IV, 168; Zekeriya Kitapçı, Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı, Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar, İstanbul ts., s. 132-134.

12 Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1976, s. 7-8; Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması…", s. 195.

13 Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması…", s. 194.

14 Mustafa Fayda, "Hulefâ-yı râşidîn", DİA, XVIII, 328.

15 Taberî, age., I, 1263-1267, 2805-2806, 2880-2893; Şeşen, "Türkler'in İslâmlaşması…", s. 196; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 8-9; Michael Kimosko, "Araplar ve Hazarlar", Türkiyat Mecmûası, III (İstanbul 1935), 133 vd.; D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, New York 1967, s. 50-52.

16 Ali İpek, İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan, (632-750), (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1998, s. 50-58.

17 Belâzurî, Fütûhu'l-büldân (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1860, s. 432 vd.; Yakûbî, Tarih (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1892, II, 258; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-târih (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut 1965, III, 436, 437, 446, Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1976, s. 10.

18 Taberî, Târih, II, 84, İbnü'-Esîr, el-Kâmil, III, 455, H. A. R. Gibb, Orta Asya'da Arap Fütühatı (trc. M. Hakkı), İstanbul 1930, s. 15, Yıldız, İslamiyet ve Türkler, s. 10; Osman Aydınlı, Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999), Semerkand Tarihi, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 2001, s. 163.

19 Yakubî, Tarih, II, 258; Taberî, Tarih, II, 84, 155; İbnü'l-Esîr, III, 489, Gibb, Orta Asya…, s. 15; Ramazan Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması ve Ortaçağ Arap Dünyasındaki Rolü", İbn Fazlan Seyahatnâmesi, içinde (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s. 196; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 10-11; Aydınlı, Semerkand Tarihi, s. 163.

20 Taberî, II, 169.

21 Belâzurî, s. 410; Taberî, II, 168-170; Gibb, s. 16; Yıldız, s. 11-12; Cahiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri (trc. Ramazan Şeşen), Ankara 1967, s. 28; Aydınlı, s. 165.

22 Belâzurî, s. 410-411; Taberî, II, 169, 179; Gibb, s. 16 vd.; Aydınlı, s. 166-167.

23 Belâzurî, s. 413, Taberî, II, 392 vd.; Gibb, s. 19; Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması…", s. 197; Aydınlı, s. 17.

24 Belâzurî, s. 414; Taberî, II, 493; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 12-13.

25 Taberî, II, 1153; Gibb, s. 22; Julius Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1963, s. 184 vd.; Şeşen, “Türklerin İslâmlaşması…”, s. 197-198; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 12-13.

26 Taberî, Tarih, I, 2683-85, II, 832; Emel Esin, İslâmiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul 1978, s. 147.

27 Gibb, s. 23 vd.; Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, s. 204.

28 Akdes Nimet Kurat, “Kutayba b. Müslim’in Harezm ve Semerkand’ı Zaptı”, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VI, (Ankara 1948), sy. 5, s. 388 vd.; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 14.

29 Wellhausen, s. 205; Yıldız, age., s. 14.

30 Taberî, Tarih, II, 1184 vd.; Gibb, s. 28; Akdes Nimet Kurat, “Kutayba b. Müslim…”, s. 393.

31 Taberî, II, 1186-1189; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, IV, 528-529; Aydınlı, s. 182.

32 Taberî, II, 1201; Gibb, s. 30; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 15.

33 Taberî, II, 1201-1203; Aydınlı, s. 185-186.

34 Taberî, II, 1201-1203; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, IV, 542-543; Gibb, s. 31; Aydınlı, s. 185-186.

35 Taberî, II, 1201; Yıldız, s. 15; Aydınlı, s. 186.

36 Taberî, II, 1290; Kurat, agm., s. 394; Yıldız, s. 16; Aydınlı, s. 187-188.

37 Taberî, II, 1204 vd.; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 16.

38 Taberî, II, 1227; Gibb, s. 33 vd.; Yıldız, age., s. 16-17.

39 Belâzurî, s. 400; Taberî, II, 1335; Gibb, s. 36; Yıldız, s. 17.

40 Belazurî, s. 421; Taberî, II, 1236-1240; Gibb, s. 37 vd.; Yıldız, s. 17; Aydınlı, s. 191-192.

41 Akdes, “Kutayba b. Müslim…. ”, s. 394; Yıldız, age., s. 18.

42 Belazurî, s. 421; Taberî, II, 1242.

43 Yakubî, Tarih, II, 287; Taberî, age., II, 1245; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, IV, 573; Aydınlı, age., s. 200-209.

44 Taberî, II, 1256-1257; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, IV, 581; Wellhausen, age., s. 207; Aydınlı, age., s. 210-212.

45 Taberî, II, 1275-1279; Aydınlı, s. 211-212.

46 Belazurî, s. 422; Taberî, II, 1256; Gibb, s. 41 vd.; Yıldız, s. 19.

47 Yıldız, s. 19.

48 Bernard Lewis, Tarihte Araplar (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1976, s. 89; Aydınlı, age., s. 180-181.

49 Gibb, s. 25-26; Aydınlı, s. 181.

50 Taberî, II, 1317; Wellhausen, s. 212.

51 Taberî, II, 1421; Gibb, s. 51 vd.

52 Taberî, II, 1439; Gibb, s. 52 vd.; Wellhausen, s. 214 vd.

53 Belâzurî, s. 428; Taberî, II, 1462 vd.; Gibb, s. 54; Yıldız, s. 21.

54 Taberî, II, 1492 vd.; Gibb, s. 56 vd.; Yıldız, s. 22.

55 Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-büldân (nşr. Ferid el-Cündî), Beyrut 1410/1990, II, 28; Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", s. 35-36; Şeşen, İslâm Coğrafyalarına Göre Türkler…", s. 7; Zekeriya Kitapçı, Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları, İstanbul 1988, s. 92 vd.

56 Taberî, II, 1200; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IV, 540.

57 Taberî, II, 1217; İbnü'l-Esîr, age., IV, 555; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 25.

58 İbn Tagriberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, Kahire 1348, I, 229.

59 Yıldız, age., s. 25.

60 Taberî, II, 1346; İbnü'l-Esîr, V, 43; Yıldız, age., s. 26.

61 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 110, Krş; Yıldız, s. 26.

62 Yıldız, age., s. 27.

63 Taberî, II, 1462; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 125.

64 Yıldız, age., s. 27-28.

65 İbnü'l-Esîr, V, 141; Yıldız, age., s. 29.

66 Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 29.

67 İbnü'l-Esîr, V, 158; D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazar, New York 1967, s. 60-76; Şeşen, "Türklerin İslamlaşması…", s. 201; Yıldız, s. 29.

68 Taberî, II, 1530; İbnü'l-Esîr, V, 159; Yıldız, age., s 30.

69 Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 30.

70 Taberî, II, 1531; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 162.

71 Taberî, II, 1560; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 173; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 30.

72 Belazurî, Fütûhu'l-büldân, s. 207; Taberî, II, 1562; İbnü'l-Esîr, V, 177-178.

73 Belâzurî, s. 207; İbnü'l-Esîr, V. 178.

74 Ramazan Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması…", s. 201-202, aynı müellif, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler…, s. 7; Yıldız, İslâmiyet…, s. 32.

75 Yakubî, Tarih, II, 301-302; Taberî, II, 1350-1352; İbnü'l-Esîr, V, 48-49; Aydınlı, s. 215.

76 Taberî, Tarih, II, 1364.

77 Taberî, II, 1354-1355; Zekeriya Kitapçı, "Orta Asya Fetihlerinin Sosyal ve Dinî Karakteri", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sy., 33 (İstanbul 1984), s. 141-169; Aydınlı, s. 216.

78 Taberî, II, 1364-1365; İbnü'l-Esîr, V, 60-61; Gibb, s. 47-48; Kitapçı, "Orta Asya Fetihlerinin Sosyal…", s. 161.

79 Gibb, s. 51; Aydınlı, s. 220-221.

80 Taberî, II, 1532 vd.; Gibb, 57 vd.; Yıldız, s. 22.

81 Belazurî, s. 429; Taberî, II, 1529.

82 Taberî, Tarih, II, 1532-1559; Gibb, 61 vd.

83 Belazurî, s. 429; Taberî, II, 2688 vd.; Gibb, s. 73; Yıldız, s. 23-24.

84 Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 32-33.

85 Yıldız, age., s. 34-38; aynı müellif, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973, s. 71-82; Esin, age., s. 155.

86 Belâzuri, s. 210; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 39.

87 Yakubî, Tarih, II, 446, Yıldız, age., s. 39-41.

88 Yakubî, II, 446; Taberî,; III, 318; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 40-41.

89 Yakubî, Tarih, II, 518; Taberî, III, 648; Yıldız, age., 41-42.

90 Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması…", s. 203; aynı müellif, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler, s. 7; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 42.

91 Emevîler devriyle Abbâsîler'in ilk döneminde Horasan tabiri Ceyhun (Amu Derya) nehrinin batısındaki topraklar yanında Sistan (Sicistan), Harezm ve Ceyhun'un ötesinde Taraz'a (Talas) kadar uzanan Maveraünnehir toprakları da içine alırdı. Horasan Türkleri ifadesinden de daha çok Harezm, Maveraünnehir, Sistan ve Afganistan'da yaşayan Türkler anlaşılmaktadır (Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması", s. 204-205.

92 R. N. Frye-Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler", Belleten, X, (Ankara 1946), sy. 37, s. 97-131.

93 Taberî, III, 47; İbnü'l-Esîr, V, 419; Yıldız, age., s. 53.

94 Taberî, III, 84; Yıldız, age., s. 53-54.

95 Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması…", s. 205-206; Yıldız, age., s. 56.

96 Cahiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, (trc. Ramazan Şeşen), Ankara 1967, s. 29.

97 İbnü'l-Esîr, VI, 19.

98 Belâzurî, s. 323; Câhiz, age., s. 29; Guy Le Strange, The Lands of Eastern Caliphate, Cambridge 1905, s. 219 vd.; Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması…", s. 207; Yıldız, age., s. 56.

99 Taberî, III, 560-563.

100 Yakubî, Tarih, II, 165.

101 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 178; Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler, s. 8-9.

102 Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması…", s. 207.

103 Belazurî, s. 169; Taberî, III, 604; Yıldız, s. 59.

104 Belazurî, s. 171.

105 Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması", s. 208.

106 Şeşen, “Türklerin İslâmlaşması…”, s. 208; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 61.

107 Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler, s. 105; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 66.

108 İbn Hurdâzbih, el-Mesâlik ve’l-memâlik (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967, s. 39; Yıldız, age., s. 67.

109 İbn Hurdâzbih, s. 39.

110 Yıldız, age., s. 69.

111 Taberî, III, 1103; Yıldız, age., s. 69.

112 Yakubî, II, 575; Taberî, III, 1164.

113 Taberî, II, 170; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 45.

114 İbnü’l-Esîr, III, 516 vd.

115 Belazurî, s. 376; Yıldız, s. 46.

116 Yıldız, age., s. 46-47.

117 Taberî, III, 1508; Yıldız, age., s. 139.

118 Yıldız, age., s. 140 vd.

119 Yakubî, Tarih, II, 575.

120 İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara 1977, s. 248 vd., aynı müellif, Eski Türk Dini, Ankara 1980.

121 Emel Esin, “Türklerin İslâmiyete Girişi”, Tarihte Türk Devletleri, Ankara 1987, s. 288-289.

122 Nerşahî, Tarih-i Buharâ (nşr. C. Schefer), Paris 1892, s. 49-50.

123 Taberî, II, 1250; Yıldız, “İslâmiyet ve Türkler”, Diyanet Dergisi (Hicret Özel Sayısı), Ankara 1981, s. 290.

124 Nerşahî, s. 47; Yıldız, a.g.m., Diyânet Dergisi, s. 290.

125 Taberî, II, 1575-1581; 1888-1920, 1935; Esin, İslâmiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi, s. 147-148.

126 Taberî, II, 1590; Esin, age., s. 148.

127 Esin, “Türklerin İslâmiyete Girişi”, s. 289-290.

128 Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi, s. 146-147.

129 Taberî, II, 1506.

130 Yıldız, “İslâmiyet ve Türkler”, Diyanet Dergisi, s. 291.

131 Yıldız, “İslâmiyet ve Türkler”, Diyanet Dergisi, s. 291.

132 Cahiz, age., s. 86 vd.

133 Yakubî, Tarih II, 397 vd.; Yıldız, “İslâmiyet ve Türkler”, Diyanet Dergisi, s. 293.

134 Yıldız, agm., Diyanet Dergisi, s. 294.

135 Yıldız, agm., Diyanet Dergisi, s. 294.

136 İbn Havkal, Sûretü’l-arz, (nşr J. H Kramers), Leiden 1967, s. 510 vd.; Makdisî, Ahsenü’t-tekâsim (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967, s. 271.

137 W. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara 1975, s. 7-9; Yıldız, agm., Diyanet Dergisi, s. 295.

138 Esin, İslâmiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi, s. 151.

139 Faruk Sümer, Oğuzlar, Ankara 1967, s. 49 vd.

140 Esin, İslâmiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi, s. 149, 160-161.

141 Esin, “Türkler’in İslâmiyete Girişi”, s. 292-293.

142 Esin agm., s. 294-295.

143 Esin, agm., s. 161-162.

144 İbn Fazlan, Seyahatnâme (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1975, 1995.

145 Akdes Nimet Kurat, “Bulgar”, İA, II, 787 vd.

146 Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi, s. 144.

147 Geniş bilgi için bk. Zeki Velidi Togan, “Hazarlar”, İA, V/1, 397-408; Meryem Gürbüz, Hazar Müslüman İlişkileri, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 1998).

148 İbn Rüste, s. 130 vd. İbn Fazlan, Seyahatnâme (trc. Ramazan Şeşen), s. 76.

149 İbn Havkal, Sûretü'l-arz, s. 389, 393; Makdisî, Ahsenü't-tekâsim, s. 360.

150 Yıldız, "İslâmiyet ve Türkler", Diyanet Dergisi, s. 298.

151 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-tarih, XI, 82.

152 Esin, İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi, s. 175-176; Yıldız, "İslâmiyet ve Türkler", Diyanet Dergisi, s. 298-299.

153 Esin, agm., s. 176-189; Eraslan, "Ahmed Yesevî", DİA. II s. 159-161.

154 Sümer, Oğuzlar, s. 50.

155 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII, 532.

156 Esin, agm., s. 291.

157 Sümer, age., s. 50.

158 İbnü'l-Esîr, el-Kamil, IX, 520; İbnü'l-İbri, Abü'l-Farac Tarihi (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1945, I, 261; Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri, Ankara 1979, I, 14-17, 36-38; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993, s. 42-45.

159 İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (nşr. Mustafa Muhammed), Mısır 1348, s. 486; Esin, agm., s. 304.

160 Esin, agm., s. 304.

161 Süryanî Mikhail, Chranique (trc. Chabat), Paris 1890-1910, III, 156.

162 Bu konuda geniş bilgi için bk. İsmail Hami Danişmend, Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu? Konya 1978; Mualla Uydu, Türk-İslam Bütünleşmesi, İstanbul 1995. Bu konuda geniş bilgi için bk. Bursalı Mehmet Tahir, Türkler'in Ulum ve Fünuna Hizmetleri.

163 İstanbul 1996; Aydın Sayılı, Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri, Ankara 1985; Yusuf Ziya Kavakçı, XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara al-Nahr İslam Hukukçuları, Ankara 1976

Akbulut, Dursun Ali, Arap Fütûhatına Kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler, (basılmamış doktora tezi), Erzurum 1984.

Aydınlı, Osman, Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkand Tarihi, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 2001.

Azami, Mustafa, "Buharî", DİA, VI, 368-372.

Barthold, V. V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1975.

Barthold, W., "Maveraünnehirirr", İA, VII, 408-409; "Soğd", İA, X, 736-37.

Belâzurî, Fütûhu'l-büldân (nşr. M. J. de Goeje), Frankfurt 1992.

Bursalı Mehmet Tahir, Türkler'in Ulûm ve Fünûna Hizmetleri, İstanbul 1996.

Câhiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri (trc. Ramazan Şeşen), Ankara 1967.

Danişmend, İsmail Hami, Türk Irkı Niçin Müslüman oldu?, Konya 1978.

Dunlop, D. M., The History of the Jewish Khazars, New York 1967.

Esin, Emel, "Sûlîler İslâm ile karşılaşan ilk Türkler", İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi, VII (İstanbul 1979), sy. 3-4.

Esin, Emel, İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul 1978.

Esin, Emel, "Türklerin İslâmiyete Girişi", Tarihte Türk Devletleri, Ankara 1987, I, 287-320.

Faruk, Sümer, Oğuzlar, Ankara 1967.

Frye, N. Richard-Sayılı, Aydın, "Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler", Belleten, X, (Ankara 1946), sy. 37, 97-131.

Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu Tarihi (trc. M. R. Uzmen), İstanbul 1980.

Günaltay, Şemseddin, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Durumu", Belleten, XXV, (Ankara 1943), s. 59-99.

Gürbüz, Meryem, Hazar Müslüman İlişkileri, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul 1998.

Hodgson, Marshall G. S., İslâm'ın Serüveni (trc. Alp Eker ve dğr), I-III, İstanbul 1995.

Hudûdü'l-âlem (nşr. Menuçehr Sütûde), Tahran 1340.

Işıltan, Fikret, "Me'mûn", İA., VII, 693-700.

İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih (nşr. Tornberg), Beyrut 1965.

İbn Fazlan, Seyahatnâme (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995.

Ibn Havkal, Sûretü'l-arz (nşr. J. H. Kramers), Leiden 1967.

İbn Hurdazbih, el-Mesâlik ve'l-memâlik (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967.

İpek, Ali, İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750), (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1998.

Kafesoğlu, İbrahim, Türk Millî Kültürü, Ankara 1977.

Kafesoğlu, İbrahim, Eski Türk Dini, Ankara 1980.

Kavakçı, Yusuf Ziya, XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara al-Nahr İslâm Hukukçuları, Ankara 1976.

Kimosko, Michael, "Araplar ve Hazarlar" (trc. Cemal Köprülü), Türkiyat Mecmuası III, İstanbul 1935.

Kitapçı, Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, Konya 1995.

Kitapçı, Zekeriya, Yeni İslam Tarihi ve Türkistan, İstanbul 1986.

Kitapçı, Zekeriya, Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler, Konya 1994.

Kitapçı, Zekeriya, Arapların Türkistan'a Girişi, İstanbul 2000.

Kitapçı, Zekeriya, Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler, İstanbul 1986.

Kitapçı, Zekeriya, "İslâmiyet'in Beşiği Semerkand ve Havalisinde İlk Yayılışı", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sy. 25 (İstanbul 1983), s. 109-135.

Kitapçı, Zekeriya, "Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dinî Karakteri", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sy. 33 (İstanbul 1984), s. 141-169.

Kitapçı, Zekeriya, Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları, İstanbul 1988.

Kitapçı, Zekeriya, Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler, Konya 1988.

Kitapçı, Zekeriya, Ortadoğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru, İstanbul 1987.

Kitapçı, Zekeriya, Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı, Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar, İstanbul ts genişletilmiş ikinci baskı.

Kitapçı, Zekeriya, "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslâmiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları", Belleten 201 (Ankara 1987), s. 1139-1207.

Kurat, Akdes Nimet, "Kuteybe b. Müslim'in Hwârizm ve Semerkand'ı Zaptı", A. Ü. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, VI (Ankara 1948), sy 5, s. 385-415.

Lewis, Bernard, Tarihte Araplar (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1979.

Macdonald, D. B., “Maturîdî”, İA, VII, 404-406.

Makdisî, Ahsenü’t-tekâsim (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967.

Mantran, Robert, İslâm’ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar), (trc. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981.

Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri, Ankara 1979.

Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993.

Michel le Syrien, Chronique (nşr. ve trc. Chabot), Paris 1890-1910, III.

Müneccimbaşı, Cami‘u’d-düvel Selçuklular Tarihi I, Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları (nşr. ve trc. Ali Öngül), İstanbul 2000.

Nerşahî, Tarih-i Buhara (nşr. C. Schefer), Paris 1892.

Omelyan, Pritsak, “Karahanlılar”, İA, VI.

İzgi, Özkan, “Orta Asya’nın Türkleşmesi”, Tarih Enstitüsü Dergisi, XII, (İstanbul 1981-82), s. 627-640.

Roux, Jean Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini (trc. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994.

Sayılı, Aydın, Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Rolü, Ankara 1985.

Strange, Guy Le, The Lands of Eastern Caliphate, Cambridge 1905.

Şeşen, Ramazan, “Eski Araplara Göre Türkler”, Türkiyat Mecmuası, XV, (İstanbul 1969).

Şeşen, Ramazan, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985.

Şeşen, Ramazan, “Türklerin İslâmlaşması ve Ortaçağ Arap Dünyasındaki Rolü”, İbn Fazlan Seyahatnâmesi, içinde (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s. 188-241.

Tanyu, Hikmet, İslâmlıktan Önce Türkler’de Tek Tanrı İnancı, Ankara 1980.

Tanyu, Hikmet, Türkler’in Dinî Tarihçesi, İstanbul 1978.

Taşağıl, Ahmet, “Hazarlar”, DİA.

Togan, Zeki Velidî, Umûmî Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul 1970.

Togan, Zeki Velidî, “İbnü’l-Fakih’in Türkler’e Ait Haberleri”, Belleten XII (Ankara 1948), sy 45.

Uydu, Muallâ, Türk-İslâm Bütünleşmesi, İstanbul 1995.

Wellhausen, J., Arap Devleti ve Sukutu, (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1963.

Wellhausen, J., İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş, (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1960.

Yakubî, Tarih, (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1883.

Yakubî, Kitâbü'l-Büldân (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1892.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları I, Boğa el-Kebîr et-Türkî", Türk Kültürü Araştırmaları, II (1965), s. 195-203.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları II, İnak et-Türkî", Tarih Enstitüsü Dergisi II, (1971), s. 51-58.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları, el-Afşin Haydar b. Kâvûs", Tarih Enstitüsü Dergisi, sy. 4-5 (İstanbul 1974), s. 1-22.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Mu'tasım'ın Halife Olmasında Türkler'in Rolü", İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı, Ankara 1975, s. 19-29.

Yıldız, Hakkı Dursun, "İslâmiyet ve Türkler", Diyanet Dergisi, Hicret özel sayısı. Ankara 1981.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Türklerin İslâm'a Hizmetleri", Kubbealtı Akademi Mecmûası, XI, (İstanbul 1982), sy. 4, s. 9-23.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Cerrah b. Abdullah" DİA.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973, s. 71-82.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Türklerin İslâm Devleti Hizmetine Girmeleri", Millî Kültür, I (Ankara 1977), sy 3, s. 32-38.

Yıldız, Hakkı Dursun, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1976.

Türklerin Müslüman Oluşu / Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı [s.263-270]

Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Giriş

Hemen şunu ifâde edelim ki İslâm dininin bir hidâyet fırtınası hâlinde Orta Asya'da yayılışı ve Türk boylarının bir insan seli hâlinde birbirleri arkasından Allah'ın hidâyetine koşmaları sâdece Türk tarihinin değil, belki İslâm tarihinin, bundan da öte dünya tarihinin en önemli olaylarıdan biridir. Zira Türk boylarının İslâm dinine girmeleri, bu sâyede onların eski dünya kıtalarının kesiştiği büyük kültür ve medeniyet merkezlerinde, çok daha büyük dünya imparatorlukları kurmalarından sonra; dünya siyasî ve askeri konjonktüründe, İslâm dininin lehine büyük değişmeler olmuş ve İslâm dini, müstesna bir siyâsî güç ve kudret hâline gelmiştir.

Bu açıklamalardan sonra üzerinde önemle durulması gereken acı bir konu daha vardır. O da Türklerin büyük kitleler hâlinde İslâm dinini kabul etmeleri meselesinin hâlâ yeteri kadar aydınlatılmamış olmasıdır. Millet varlığımızın önemli dönüm noktalarıdan biri olan bu büyük olayı ve buna bağlı büyük gelişmeleri, Türk tarihçilerinin yeteri kadar aydınlatmadıkları görülmektedir. Türk tarihçileri bu önemli konuyu bizim daha ziyâde "Talas Nazariyesi" dediğimiz ve resmi okul kitaplarına kadar geçen bir görüşle açıklamaya çalışmışlardır.1 Onların yüzeysel diyebileceğimiz bu görüşlerine göre; Talas Savaşında (751) Çinlilere karşı harbeden Türkler; İslâm dini ile "Gök Tanrı" veya "şamanizm" inançları arasında tek tanrıya inanma, yaratılış, kaza-kader cennet, cehennem, vs. gibi daha nice konularda büyük benzerlikler olduğunu görmüşler ve neticede Müslüman olmuşlardır.2 Oysa dinler arası benzerlikler Musevîlikle Hıristiyanlık veya Hıristiyanlıkla İslâm dini arasında da görüldüğü gibi büyük çatışma ve ihtilaflara sebep olmuştur. Zira tarih boyunca hiçbir din ne olursa olsun kendi "çekim sahasına" bir başka dinin girmesine müsaade etmemiştir.3

Türklerin Müslümanlığı şüphesiz bir "Büyük Oluşum"dur. Bu oluşumun başlangıç yılları Hz. Peygamber'in ilk Peygamberlik yıllarına kadar uzanmaktadır. Zira yeni araştırmalar Türklerin, Hz. Peygamber'in ilk çocukluk yıllarında Mekke'ye geldiklerini ve "Haşim Oğullarının", Hz. Peygamber'in mensup olduğu kabileye sığındıklarını, onların, ünü Arabistan'ın sınırları aşmış kılıç ustaları olduklarını, dolaysıyla birçok Türk asıllı Sahâbe, Tabiin ve Tebea Tabiin'in bulunduğunu ortaya koymuştur. Bunun gibi, İslâm'da ilk kadın şehit olan Sümeyye'ninde Türk asıllı bir câriye olduğu yolunda ciddi görüşler bulunmaktadır.4 Bu bakımdan Türklerin Müslümanlığı, İslâm'ın ilk yıllarında başlamış ve bu büyük oluşum bazı iniş ve çıkışlarla hicri 349/960'lı yıllara kadar yani üç asır devam etmiştir. Bu uzun devirler içinde İslâm dini Türk yurtlarında kıyasıya bir mücâdele vermiş ve en sonunda Türk boyları yüzde yüzlere varan bir çoğunlukla Müslüman olmuşlardır. Türklerin Müslümanlığı veya bu "Büyük Oluşum" bize göre iki büyük merhaleye ayrılmaktadır.

Birinci Merhale: İslâm dininin Türk yurtlarında yerleşme gelişme ve olgunlaşma devridir. Bu merhale yukarda da ifâde edildiği gibi Hz. Muhammed'in ilk "Peygamberlik" yıllarında başlamış ve Emevilerin kanlı "Doğu İhtilâli" ile yıkılmalarına kadar devam etmiştir.

İkinci Merhale: İslâm dininin Türk dünyası ve bütün Türk boyları arasında yayılması, Türklerin yüzde yüzlere varan bir çoğunlukla Müslüman olmaları ve bu yüce dinin Türkler için bir yaşayış, bir kültür ve medeniyet hâline gelmesidir. Bu devirler bize göre; Abbâsilerin ilk kuruluş yıllarında başlamış el-Memun ve el-Mutasımla sûrat bulmuş, Samânîlerle zirvelere tırmanmış ve Karahanlılarla altın devrini yaşamış ve bir "İlâhi Destan" haline gelmiştir.

Birinci Merhale: İslâm Dininin Türk Yurtlarında İlk Yerleşme Yılları ve Kuteybe b. Müslim

Esasen İslâm dininin dış ülkelere götürülmesi ve yabancı milletler arasında yayılması için ilk ciddi teşebbüsler, bizzat bu dinin kurucusu Hz. Peygamber tarafından başlatılmıştır. İslâm Peygamberi, özellikle Medineye hicret ettikten sonra (622) daha ziyade dışa dönük bir kısım ciddi tebliğ faaliyetlerine girişmiş, bu arada çağdaş devlet başkanları ve bölgedeki nüfuzlu kimselere kısa ve fakat özlü "tebliğ mektupları" göndermiştir.5 Hz. Muhammed'in bu manada Çin hükümdarlarına hatta6 Türk büyüklerine de bir tebliğ mektubu gönderdiği ve onun bu mektubunun "Türkçe" olduğu rivâyet edilmektedir.7

Hz. Peygamber'in vefatından sonra O'nun tebliğ davasına sahip çıkan ve dünyanın dört bir ucuna yayılan sahabelerin bir çoğu da İslâmiyet'i yaymak için Türk yurtlarına gelmişler ve buralarda şehit olmuşlardır.8

Mâmâfih, Hz. Peygamber'in vefatından sonra girişilen fetih hareketleri ve doğuda, özellikle Irak ve İran cephelerinde kazanılan büyük zaferlerden sonra Müslüman Araplar ve İslâm dini bu ilk hamlede Ceyhun nehrine ulaşmış bulunuyordu (642).9 Ceyhun nehri ise bütün Eski ve Orta çağlar boyunca "Âriler"le, "Tûranîler" arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilmiştir.10

İlk fetih dalgalarıyla Ceyhun kıyılarına gelen Müslüman Araplar, her ne kadar Ceyhun nehrini geçerek Türkler arasında İslâm dini yayılması için bir kısım tebliğ faaliyetlerinde bulunmuşlarsada, bunda kayda değer bir başarı elde edememişlerdir. Müslüman Arapların bu gayr-i ciddi durumları bir tarafa, Türkler arasında İslâmiyet'in yayılması için ilk ciddi teşebbüsler değerli Arap komutanı Kuteybe b. Müslim tarafından başlatılmıştır.

Kuteybe, Haccac b. Yusuf tarafından Türkistan'ı fethetmek üzere, Horasan'a vali olarak gönderildikten sonra (705) bir hakikatı keşfetmişti. O da siyasi Arap hakimiyetinin Türk yurtlarında yerleşmesi için mutlaka, ama mutlaka İslâm dininin Türkler arasında yayılması gerekiyordu. Aksi halde her biri usta birer asker olan bu insanları uzun süre siyasî bir idâre altında tutmak mümkün olmazdı. Bu bakımdan Kuteybe, tenkid edilecek birçok yönleri olmasına rağmen Türk yurtlarında Baykent, Buhara ve Semerkant gibi bölgenin büyük şehirlerinde, hemde ilk defa sistemli bir

"İslâmlaştırma kampanyası" başlatmış ve bunu bıkmadan usanmdan büyük bir azim ve kararlılık içinde sürdürmüştür.

Kuteybe Buhara'da had-i zâtında bir İslâm inkılâbı yapmıştır. O eski ve orta çağlar boyunca, "Ârî, Samî ve Hindi dinlerinin merkezi ve buluşma yeri olan bu şehirde, İslâmiyet'in önüne çıkan bütün dinleri yasaklamış, mabedleri kapatmış, buralardaki heykelleri parça parça etmiş ve halkın tek tercih: olarak, hemde kesin bir şekilde Müslüman olmalarını istemiştir. Bu İslâmiyet namına bir terör değilmi idi? Değerli Tarihçi Narşahi buna "hayır!" demekte ve şu ilginç yorumlarda bulunmaktadır;

"Böylece onlar, ister istemez Müslüman olmuşlardı. İşte, İslâm dini bu şekilde Buhara'da yayılmış ve halk da şeriatın hükümlerini uygulamaya mecbur olmuştu. Böylece şehirde küfrün bütün izleri silinip süprüldü. Zerdüştlüğün alametleri yok olup gitti; bunların yerine bir çok mescid yapıldı. Kuteybe bu yolda büyük gayretler sarfetti ve İslâmiyet'e uymakta ihmâli görünenleri cezalandırmayı da ihmal etmedi."11

İslâm dininin Buhara'da yerleşmesi Orta Asya için de çok önemli bir merhale olmuştur. Zira Buhara, İç Asya'ya gidecek dinler için her zaman ileri bir karakol durumunda idi. Bu bakımdan İç Asya'ya giden Ârî, Sami ve Hindî dinler, İç Asya'ya olan bu uzun ve zorlu yolculuktan önce Buhara'ya gelmişler burada çok sağlam bir şekilde yerleşme imkânı bulduktan sonra ancak İç Asya'ya ulaşabilmişlerdir. Bu bakımdan; İslâm dininin Buhara'da yerleşmesi, Orta Asya Türk dünyası için de bir baht ve aydınlık gelecek olmuştur.

Değerli Arap komutanı, Hacca b. Yusuf'un vefatından sonra (714) olumsuz yönde gelişen olaylara daha fazla dayanamamış ve Fergane'de kendi silâh arkadaşları tarafından ne zayık ki boynu vurulmuştur (714).12 Burada karşımıza çok önemli bir soru çıkmaktadır. Acaba Kuteybe b. Müslim, Türk yurtlarında başlattığı bu İslâmlaştırma kampanyasında başarılı olmuş mudur? H. A. R. Gibb bu soruya olumlu cevap vermekte ve şöyle demektedir;

"Kuteybe Orta Asya'da İslâm dininin sonraki nüfuzunun dayanacağı sağlam temeli atmış ve bir eser vücuda getirmişti. Her ne kadar İslâm binasının üst kısımları daha sonraki yılların şiddetli fırtınalarına dayanacak derecede kuvvetli değil idiyse de temeli çok iyi atılmıştı. Fakat binanın yapımındaki hata sadece mimara da yüklenmemelidir. Ancak mimar, hayatının son senelerinde herşeyi askeri şan ve şöhrete fedâ etmiş ve İslâm binasını tamamlamadan ölmüştür."13

Emeviler Devrinde Türk

Yurtlarında İslâmiyet

Süleyman b. Abdü'l-Melik'in vefatı üzerine Ömer b. Abdü'l-Aziz hiç bir muhalefete uğramadan halife olmuştur (717).14 Bu inadına dindar Emevi Halifesi, İmparatorluğun geniş hudutları içinde yaşayan muhtelif milletler ve bu arada Türk yurtlarında İslâm dinini yaymak için çok geniş ve müessir bir irşad kampanyası başlatmıştır. Böylece dil, din, ırk ve kültür bakımlarından farklı olan bu kavimleri,

âdil, hakperest bir düzen ve siyâsî devlet otoritesi altında birbirleri ile kaynaşmış, sosyal bünyesi sağlam ve çok kuvvetli, ideal bir İslâm toplumu haline getirmeyi düşünmüştür. Bu bakımda o, F. Köprülü'nünde dediği gibi İslâm; adâletini ve Müslümanlığı yayma idealinin tek temsilcisi olarak kabul edilmiştir.15

Ömer b. Abdü'l-Aziz, Kuteybe'nin Türk yurtlarında diktiği İslâm fidanının yetişmesi için çok büyük bir gayret sarfetmiş ve onun zamanında İslâm dininin yayılması bir devlet politikası hâline gelmiş ve bu sayede Türkler arasında İslâm dinine karşı çok güçlü bir yönelme başlamıştır. Hatta onun bu özel politikası sebebiyle başta Semerkant Türk beyi Akşit Guzek (Oğuzbek) olmak üzere bir çok Türk beyleri Müslüman olmuşlardır.16

Fakat Emevilerin vergiden başka hiç bir şey düşünmeyen gözü dönmüş bürokrat ve vergi tahsildarları bütün inadları ile başta Horasan valisi Abdullah b. Cerrah el-Hâkemî olmak üzere bu adil İslâm halifesinin karşısına dikilmiş, onun İslâmlaştırma kampanyasını büyük ölçüde sabote etmişlerdir. Böylece Türklerin külli manada Müslüman olmaları için bir altın fırsat da böylece kendiliğinden uçup gitmiş oluyordu.

Diğer taraftan Türk militarizminin yeni temsilcileri olan Türgişlerin tarih sahnesine çıkmaları ile siyasî dengeler bir kere daha Türklerin lehine değişmiştir. Zira despotik Arap valileri ve gözü dönmüş vergi memurlarının zulmünden bezgin bir hâle gelen Müslüman Türkler ve Türk aristokratları bu defa kurtuluşu Türgişlere meyletmekte görmüşler ve onları, Aşağı Türkistan (İslâmi kaynaklarda Maveraünnehir) işlerine müdâhale etmeye çağırmışlardır.

Yerli halkın büyük ölçüde Türgişlere meyletmesi siyasî Arap idâresini bir hayli tedirgin etmiş, bundan da öte onları bir hayli sarsmıştır. Bundan en fazla etkilenen de Emevilerin Horasan valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemi (727-729) idi. Bu bakımdan o, uzun bir süre düşündükten sonra en sonunda Türk yurtlarında yeniden ve eskilere göre, "çok daha ciddi bir İslâmlaştırma kampanyası açmaya karar vermiştir. Artık bundan böyle bu yeni Müslüman olmuş muhtedilerden kesinlikle vergi alınmayacak, onlara güzel muamele edilecektir.17

Evet Eşres'in bu yeni inisiyatifi ile başlatılan İslâmlaştırma kampanyasının başına çok ciddi bir insan, bir Müslüman olan Ebû Saydâ ve arkadaşları getirilmişti. İslâmlaştırmanın asıl merkezi, o devirlerde çoktan bir Türk şehri haline gelmiş ve Türk asıllı beyler ve aristokratlar tarafından idâre edilmekte olan Semerkant olacaktı. Semerkant ve çevresinde girişilen İslâmiyeti tebliğ hareketi çok başarılı olmuş ve kısa zamanda onbinlerce kişi İslâm dinini kabul etmiştir. İslâm dininin Türkler arasında, hemde baş döndürücü bir şekilde yayılması vergiden başka bir şey düşünmeyen Arap tahsildarlarını şoke etmiş ve soluğu binbir şikayetle Eşres'in huzurunda almışlardır. Öyle ya, yerli halk Müslüman olursa vergiyi kimden alacaklardı. Bu bakımdan Türklerin İslâm dinine yönelmeleri derhal durdurulmalı idi. Eşres ne yazık ki bu ağır baskılar karşısında geri adım atmak mecburiyetinde kalmış ve bu hayırlı İslâmlaştırma kampanyasına kesin bir şekilde son vermiştir. Hatta bu hususta dahada ileri gidilmiş, değil gayr-i müslimler, yeni Müslüman olan Türklerden bile çok ağır vergiler alınmıştır. Bu

bir manada tam bir facia idi.18 Zira Müslüman kitleye karşı inatla sürdürdükleri bu mücâdeleyi başarıyla kazanan malum çevreler her türlü himâyeden mahrum zavallı muthedilerden çok acı bir şekilde intikamlarını almışlardır. Taberi bunların vergi toplamak bahanesiyle işledikleri zulum ve bundan da öte işkenceleri şöyle anlatmaktadır;

"Âmiller haraç tahsil etmede çok aşırı gittiler. Onlar asilzâdeleri (Türk büyüklerini) horladılar, hakir gördüler. Dihkanlara ağır ceza verdiler, elbiseleri yırtılıp yakıldı, kemerleri boyunlarına bağlanarak sürüklendiler, Müslüman olmuş pek çok biçare ve fakir kimseden bile cizye aldılar. Böylece onlarda Türk hanlarından yardım istemeye mecbur oldular."19

Türk yurtlarındaki bu sıkıntılı durum, değerli Emevi devlet adamlarından Nasr b. Seyyar'ın Horasan'a vali olarak gelmesine kadar devam etmiştir (737).20 Yeni Vâli, Türk yurtlarındaki kargaşa ve karışıklıkların giderilmesi ve muhtedilerin karşı karşıya kaldığı problemlerin kökünden çözülmesi ve onların emniyet ve huzura kavuşturulmaları için "Merv Deklerasyonu" ile21 çok ciddi tedbirler almış ve İslâm dininin Asya'ya giden yolunu tamamen açmışsa da bu hiç bir zaman verimli olmamıştır. Zira, Türk yurtlarında uzun zamandır faaliyet gösteren Abbâsilerin yer altı teşkilatının başlatmış olduğu halk ihtilâli ile Emeviler Devleti yıkılıp gitmiştir (750). Böylece İslâm dininin İç Asya ve Türk boyları arasındaki yeni yayılma dönemi Abbasîlere kalmış oluyordu. Bu devirlerde İslâm dininin Türk yurtlarındaki durumu tespit edebildiğimiz kadarı ile şöyle idi:

I- İlk Arap fetihleri ile Ceyhun havzasına giren İslâmiyet Emeviler devrinde çok uzun ve sürekli bir mücâdeleden sonra Aşağı Türkistan'da hiç kimsenin söküp atamayacağı bir şekilde yerleşmiştir.

II- Müslüman Türkler bu devirlerde nüfusunun büyük ölçüde çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu ve genellikle Türk beyleri tarafından idâre edilen Baykent, Buhara ve Semerkant şehirlerinde çok kuvvetli bir güç hâline gelmiştir.

III- İslâm dini yavaş yavaş müesseseleşmeye başlamıştır. Ribatlar bunun en güzel örneği idi.

IV- Mahalli Türk beylerinin çok büyük bir kısmı, meselâ Nizek Tarhan, Sul Tekin, Tuğ Şad, Akşit Guzek, Divasti, Bedr Tarhan, Müslüman olmuşlardır.

***

İkinci Merhale: İslâm Dininin Türk Dünyası ve Bütün Türk Boyları arasında Yayılışı - Abbasiler Devri

Abbasîler, Ebû Müslim el-Horasâni'nin önderliğinde ve bir "halk ihtilâli" ile iktidara geldikten sonra, İç Asya ve Türkler arasında İslâmiyet'in yayılması için yeni bir devir başlamıştır. Zira Abbasîler; kendilerine iktidara giden yolu açan "Doğu Halkı"na (Horasan) ve bu arada Orta Asya Türklüğüne çok daha sıcak ve samimi davranmışlar, yeni devletin kurulma ve şekillenmesinde Türkleri kendileri için çok yakın bir destek olarak görmüşlerdir. Bu ise bir manada, İç Asya ve Türk boyları arasında İslâm

hidâyetine giden yolun açılması ve Türkler arasında İslâm dininin yayılması için yeni ve köklü bir devrin başlaması idi.

İlk Abbasî halifelerinden biri olan Ebû Cafer el-Mansur, (754-775) doğu Türklüğü ile sosyal ve dini ilişkilerin gelişmesinde çok güzel adımlar atmış ve Türklerin askeri ve idarî manada göreve gelmelerini sağlamıştır.22 Bunun Türk yurtlarına İslâm namına çok iyi bir mesaj olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Onun yerine hilâfet makamına geçen oğlu el-Medi (775-785) bu manada babasının yolunda yürümüş "Doğu halkına" Türklere büyük ilgi göstermiş ve onlara elçiler göndererek onların Müslüman olmalarını ve kendi itaatı altına girmelerini istemiştir. el-Mehdi onlara gönderdiği davet mektubunda şöyle diyordu: "Eğer sizler Allah'ın birliği ve O'nun Rasûlünü kabul ederseniz, bundan büyük faydalar elde edeceğiniz gibi, bendende yardım görürsünüz."

Mamafih devrin çağdaş tarihçilerinden İbn Vâzıh el-Yakûbi'nin bu husustaki kıymetli rivâyetlerinden öğrendiğimize göre el-Mehdi'nin İslâm'a çağrı elçisi gönderdiği Türk hükümdarları arasında Kâbul Soğd, (Semerkant) Toharistan, Bamıyan, Fergâne, Uşrusan'a, Sicistan, Taşkent beyleri, hatta büyük Türk hükümdarı Tarhan, Tokuzoğuz hükümdarı Hakan da bulunuyordu.23 Bunların hepsi el-Mehdi'nin itaatına girmişler ve diğer bir ifâde ile Müslüman olmuşlardır. Hatta bu mahalli Türk beylerinden Karluk asıllı Toharistan Yabgusu el-Mehdi'nin bizzat özel yaklaşımı ile Müslüman olmuştur.24

Fakat bu devirlerde İslâm dininin İç Asya'da yayılmasında yeni yeni gelişmeler olmuştur. O da daha sonraları Asya bozkırlarında İslâm hidâyet meşalesini tutuşturacak olan İslâm tasavvuf ve mistisizminin İç Asya kapılarını çalmaya, şöhreti dünyayı dolduran büyük veli ve mürşidlerin Türkistan'ın iç kısımlarında ferdi tebşîr hareketine başlamış olmalarıdır. Orta Asya Türklüğünün dini ve milli hayatında daha sonraları çok önemli bir yeri olan ve bu yolla Müslüman Türkler arasında yeni bir iman neşesi ve coşkusu yaratan bu tasavvufî tebşîr hareketleri hakkında W. Barthold şöyle demektedir;

"İslâm dünyasının ister içinde ister dışında ferdî İslâm misyonerliğinin ortaya çıkışı, İslâm tasavvufunun ortaya çıkışı ile yakından ilgilidir. Sufiler İslâmiyet'i yaymak amacı ile bozkırlardaki Türklere gidiyorlardı. Hatta son devirlere kadar, her vakit bunların propagandası, medreselerde İslâm ilimleri öğreten fakihlere nispetle daha başarılı oluyordu."25 Zira bu; "şeyhler ile İslâm tasavvufunun diğer temsilcileri, göçebeler arasında çok büyük bir tesir meydana getirmişlerdir. Üstelik bugün bile bozkırlarda halâ en çok onların taraftarları bulunmaktadır."26

Abbasi halifelerinin en büyüklerinden biri olan el-Memun devri (813-833) İslâm dininin İç Asya ve Türkler arasında yayılması için çok önemli kilometre taşlarından biri ve bir altın devir olmuştur. Zaten ana tarafından Merâcil adında bir Türk câriyesinden olan el-Memun27 dayızâdeleri olan Türklere ve Orta Asya Türklüğüne her zaman büyük bir ilgi göstermiş ve onların büyük ölçüde Müslüman olmalarını sağlamıştır. Nitekim el-Belâzurî, el-Memun'un Türkler; Türk hükümdar ve

hakanlarını İslâm dinine kazandırmak için gösterdiği ciddi gayret ve teşebbüsler hakkında şu ilginç açıklamalarda bulunmakta ve şöyle demektedir;

“el-Memun, daha halife olmadan önce henüz Müslümanlığı kabul etmemiş olan Türklere karşı gazalar yapılmasını ve onların Müslüman olması için çaba sarfedilmesini emrederdi. Onlardan Müslümanlığı kabul edenlere daha çok yumuşak davranır, izzet ve ikramlarda bulunurdu. Hele hele Türk hükümdarlarından biri Müslüman olupta kendisini ziyârete gelmiş ise, el-Memun ona izzet ve ikram için ne yapacağını şaşırır kalırdı. Onları âdeta lutuf ve ihsanlara boğardı.”28

el-Memun’dan sonra, onun yerine üvey kardeşi el-Mutasım halife olmuştur (833-844).29 el-Mutasım da ana tarafından Türk olan ilk Abbasî halifelerinden biri idi. Anası ise Mâride Hatun’dur. Mâride, kendi devrinde ve hilâfet çevrelerinde Türk olmanın gururunu bir milli şuur ülküsü içinde yaşamış en ulu Türk analarından biri idi. Onun yüksek gayretleri ve oğlu el-Mutasım’a aşıladığı yüksek idealler, her hâlükarda “Türk olma”-“Türk kalma” ve “Türk gibi yaşama” şuuru sâyesinde Bağdad ve hilâfet ülkelerinde yeni bir “Türkler Devri” başlamıştır ki bu Arap İslâm tarihinin akışınıda değiştirmiştir;

el-Mutasım devri İslâm dininin gerek İç Asya ve Türkler arasında yayılması ve gerekse henüz yeni yeni Müslüman olan bu Türk âileleri ve onların çocuklarının Bağdad’a askeri görev için davet edilmeleri, Orta Asya’nın İslâmlaştırılmasında çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Değerli tarihçi el-Belâzurî, el-Mutasım devrindeki bu hayırlı gelişmeler hakkında bizlere çok özlü bir şekilde şu bilgileri vermektedir;

“Daha sonra el-Mutasım Billah halife oldu. O da aynı şekilde davrandı. O kadarki sonunda onun askerlerinin büyük çoğunluğu, Aşağı Türkistan, Soğd, Fergâne, Uşrusana, Şaş ve başka başka yerlerin halkından oluştu. Bunların hükümdar (ve hakanları) onun karşısına geldiler, Müslüman oldular ve İslâm dini buralarda yaşayan insanlar arasında hâkim bir din oldu.”30

İslâm Hidâyet Güneşinin

Turan Yurdunu Aydınlatması

Gerçekte İslâm dininin bir hidayet coşkusu hâlinde İç Asya Türklüğüne taşıyan “Samâniler” adıyla İslâm tarihine geçen ve “Tûran yurdu”nda ilk defa bir devlet kuran İran asıllı bir hanedan âilesi olmuştur. Devletin asıl merkezi, eski ve orta çağların en büyük din ve kültür merkezi olan Buhara şehri idi.31 Samâniler Devleti’nin gerçek manada ilk kurucusu ve ilk hakiki hükümdarı olan İsmail b. Ahmed, yeni devletin kaderini büyük ölçüde Türk aristokratlarına bağlamıştı ve ordu ise tamamen Türk muhârip unsurundan oluşuyordu32 O, bu yeni disiplinli ordusu ile İç Asya ve sınır boylarında İslâmi bir terimle “Daru’l-Harb”te yaşanan “kâfir Türklere” karşı yeni bir gaza ve cihad devri başlatmıştır.

İsmail b. Ahmed, kâfir Türklere karşı yaptığı bu gaza ve cihâd seferlerinde onların İslamiyete karşı direnmelerini kırmış ve bu sâyede İslâmiyet İç Asya’ya yol bulmuştur. Zira genellikle Samanilerin

kontrolüne geçen büyük yol güzergâhları ve buralarda temin edilen emniyet ve huzur sayesinde Baykent, Buhara ve Semerkant gibi Aşağı Türkistan'ın büyük şehirlerinde yaşayan Müslüman tâcir ve veliler göçebe Türklere daha kolayca ulaşma imkanı bulmuşlardır. Nitekim bu konularda yaptığı uzun izahlarda W. Barthold şöyle demektedir;

Aşağı Türkistan'dan gelen birçok kimse, bu barış ve emniyet ortamından yararlanarak bozkırlarda yeni yeni koloniler kurmaya başlamışlardır. Daha önceleri buralarda genellikle Soğdlular ticârî koloniler kuruyorlardı. Ne varki İslâmiyet Aşağı Türkistan'da köklü bir din hâline geldikten sonra bu defa Müslümanlar Soğdların bu eski ticâri koloni kurma hareketini devam ettirmişlerdir. Seyhun nehrinin aşağı kısmında Cend, Huvara Yenikent adındaki üç Müslüman şehri işte bu şekilde meydana gelmiştir. Arap coğrafyacılarının verdikleri bilgilere göre, bu şehirlerin halkı Müslüman olmakla berâber, henüz İslâmiyet'i kabul etmemiş olan Oğuz Türklerinin idâresi altında bulunuyordu."33

Müslüman Karahanlılar

Tarih Sahnesinde

Samanîlerden sonra, Türkler arasında İslâmiyet'in yayılması misyonuna Karahanlılar sahip çıkmışlardır.34 Onlar aynı zamanda, daha sonra boy gösterecek ve koca bir devlet kuracak olan Selçuklu ve Osmanlı gibi iki büyük Türk boyununda ilk hidâyet öncüleri idi. Onların iman coşkusu ve kurdukları bu yeni devlet; İslâm'ı kucaklama, onu aziz kılma, onu yeni yeni iklimlere götürme ve henüz Müslüman olmamış Türklere, Allah'ın hidâyetine giden yolu açmada Hz. Peygamber devri ve yeni sahabe neslini hatırlatıyordu.35

Türk İslâm tarihine "Karahanlılar" adıyla geçecek ve Müslüman Türkün adını, altın harflerle tarihe yazdıracak olan bu yeni "Müslüman Türk Devleti" sâyesinde İslâmiyet, Türkler arasında yeni bir hidâyet fırtınası ve bir iman kasırgası hâline gelecek ve Türkler artık yüzde yüzlere varan bir çoğunlukla Müslüman olacaklardı. Karahanlılar Devleti'ne bu yüce şerefi kazandıran ise, bu hanedan ailesinden daha genç yaşlarda bir ilâhî irâde doğrultusunda Allah'ın hidâyetine ulaşan ve daha sonra bu mutluluğu bütün kavmi ile paylaşmak için ömrü boyunca cihad meydanlarında at koşturan ve bunda büyük ölçüde başarılı olan Abdü'l-Kerim Saltuk Buğra Han olmuştur.

Gerçekte küçük Saltuk Tekin'in bir ilâhî irade ile Müslüman olması, Türk tarihinin olduğu kadar, İslâm tarihininde en önemli olaylarından biridir. Zira Müslüman Türkler, bu hayırlı gelişmelerden sonra, artık bir çok yönden zafiyet alâmetleri göstermeye başlayan İslâm dünyasına yeni, genç, dinamik bir güç olarak girmeye hazırlanıyorlardı.

Bu bakımdan Saltuk Buğra Han'ın Müslüman olması, sıradan küçük bir olay değil, bundan da öte bir "Destan"dır. Bu destan Türk milletinin maşeri vicdanına mal olmuş ve onun yaratıcı dehâsıyla kendi adıyla anılan bir "Tezkere" hâline gelmiş ve Türk milleti onun bu hâli ve bütün sıcaklığı ile kıyamete kadar yaşayıp gitmesini istemiştir.

Evet “Saltuk Buğra Han Tezkeresi” olarak daha sonra yazıya geçen bu destanî olayda da anlatıldığı gibi, Küçük Saltuk’u hidâyete ulaştırma görevi bir yüce Peygamber tarafından, belki bir ilâhi irâde icâbı, Sâmânilerden Ebû Nasr adında dindar bir Tanrı kuluna verilmişti. Bu zât bir gece rüyâsında Hz. Peygamber’i görmüş ve O’ndan şu buyruğu almıştır;

“Kalk hemen Türkistan’ın yolunu tut! Orada Saltuk Tekin hidâyete ulaşmak için senin delâletini bekliyor.”36

Diğer taraftan Saltuk’un ferdi hayatında da çok ilginç olaylar olmuştur. Zira Ebu Nasr’ı Türkistan’a gönderen O ilâhi irâde, bu defa Saltuk için tecelli etmiş ve genç Karahanlı prensi; bir gece yatağında uyumaya çalışırken rüya ile gerçek arasında ilâhi bir ses duymuştur. Temel İslâmî kaynaklardan İbnü’l-Esir’in bildirdiğine göre; “O bir gece şöyle bir rüya gördü. Sanki bir adam gökten inmiş, sonra da ona güzel bir Türkçe ile hitab ederek;

- Müslüman ol! Dünya ve ahiret mutluluğuna ulaş ve kurtul!” demiştir.37

Ebu Nasr, bu ilâhî tebliğ görevini aldıktan sonra Kaşgar’a gelmiş, hiç beklenmedik bir ortam ve zaman içinde Saltuk Tekin’le karşılaşmış, ona Allah’ın dinini tebliğ etmiş ve böylece o da Müslüman olmuştur (932 veya 940).

Saltuk Buğra Han, bu şekilde Müslüman olduktan sonra İslâm dininin, Türkler arasında yayılması için yeni bir devir başlamıştır. Zira gönlü ve kalbi hemcinslerinin Müslüman olması için yanıp tutuşan bu genç Karahanlı hükümdarı, bundan sonraki hayatını Türklerin Müslümanlığına adamış ve onun bu yoldaki bitmez tükenmez gayretleri sonucu artık Türkler, yüz binleri belki milyonları aşan büyük kitleler halinde Müslüman olmuşlardır. Nitekim temel İslamî kaynaklar ve onların hicri 349-960 yılı olaylarının beyanı sırasında Türkler arasındaki bu büyük İslâmî gelişmeler şöyle dile getirilmiştir. “Türklerden bu yılda, yaklaşık 200.000 çadır (oba) halkı Müslüman oldu”.38

Başta İbnü’l-Esir olmak üzere temel İslâmî kaynakların verdiği bu rakam çok büyük bir sayı olarak kabul edilmelidir. Zira her bir obada on kişinin yaşadığı göz önüne getirilirse bu takdirde en az iki milyon Türkün ihtida etmiş olması gerekir ki bu her hâlükarda çok çarpıcı bir rakamdır. Bu şüphesiz İslâm dininin doğuda Türkler arasında sessiz sedâsız, muazzam bir zafer kazanması demekti.

Diğer taraftan “Doğu”da İslâm dini, Türk boyları arasında böyle parlak bir zafer kazanırken “Batı” hilâfet merkezinde çok önemli şeyler oluyordu. Zira İslâm dünyasına İran şiîliği bir kabus gibi çökmüş, hilâfet makamı İran Şiî Devleti Büveyhilerin tahakkümü altına girmişti. Bu ise İslâm dünyası için kara bir felâket olmuş ve Müslüman halk “Doğudan” gelecek yeni zinde güçlerin beklentisine girmişti. Nitekim W. Barthold bu durum hakkında şu isabetli yorumu yapmaktadır: “İslâm dininin koruyucuları (Halife vs.) o zaman Bağdad’ta bütün idâreyi ellerine geçirmiş olan şiî Büveyhilerin hâkimiyetine son vermek için doğu tarafından gerçek İslâm fâtihlerinin çıkmasını bekliyorlardı”.39

Doğuda İslâm dininin Türkler arasında kazandığı bu büyük dini zafer, Türk milliyetçiliğinin büyük simasi Kaşgari'ye de büyük ümidler vermiştir. Zira o bu beklenmedik gelişmelerden çok derin bir heyecan duymuş ve duygularını şu şekilde belirtmiştir; "Gördüm ki devlet güneşini Cenab-ı Hak Türk burçları üzerine doğdurmuş, felekler onların mülkleri üzerine deveran eder olmuştur. Onlara Türk adını Cenab-ı Hak kendisi vermiş, mülk ve saltanatı onlara müyesser kılmıştır. Bundan sonra onları, asırların hükümdarı kılmış, dehrin dizginlerini onların eline vermiştir. Böylece Yüce Tanrı Tükleri bütün kavimlerden üstün tutmuş hak yolunda onlara güç kuvvet vermiştir. Allah onlara sığınanların bütün dileklerini vermiş onları kötülerin şerrinden korumuş ve onlara kötülük edenlerin de belâsını vermiştir".40

Kaşgari bu hususta daha da ileri gitmekte ve doğuda çıkacak bu ilâhî ordu hakkında, hem de muttasıl bir senetle Hz. Peygamber'den bizlere şu hadisi nakletmektedir:

Hz. Peygamber'den rivayet edildiğine göre, şanı yüce olan Allah şöyle demiştir; "Benim bir ordum vardır, onlara Türk adını kendim verdim ve onları doğu cihetine yerleştirdim. Her hangi bir kavme öfkelendiğim zaman işte bu Türkleri onların üzerine musallat eder (ve onları bu şekilde yola getirir) im".41

Mamafih, başta Saltuk Buğra Han olmak üzere Buğra Han Harun, Togan Han, Ebû'l-Muzaffer Tamgaç Han ve Ebu şuca' Arslan Han ve onların soyundan gelen gazi hükümdarların, İslâm dininin İç Asya ve Türkler arasında yayılması yolunda çok büyük hizmetleri olmuş ve böylece Türkler yüzde yüzlere varan bir çoğunlukla Müslüman olmuşlardır. Çağdaş İslâm coğrafyacısı el-Makdisi 966'lı yıllarda yazdığı eserinde Karahanlı hakanlarının Allah'ın dininin aziz olması yolunda yaptıkları böylesine yüce hizmetlerinden büyük bir gurur duymakta ve şöyle demektedir;

"Doğu iklimi, (Karahanlıların yaşadığı yerler) iklimler arasında, büyük adamları ve âlimleri en çok olan, hayrın kaynağı, ilmin karargâhı, âlimlerin ocağı, ayrıca İslâm'ın muhkem dayanağı ve en güçlü kalesi sayılan bir iklimdir. Bu iklimin hükümdarları; (Karahanlı hakanları) hükümdarların en büyüğü, ordusu; orduların en hayırlısıdır.

Bu iklimlerde mekân tutanlar ise; kuvvetleri yüce, görüşleri doğru, isimleri ulu, malları bol, ayrıca: at, asker ve parlak zafer sâhibi kimselerdir. Hz. Ömer'e de bildirildiği gibi onların elbiseleri demirden, yiyecekleri kurutulmuş etten, içkileri ise buzdandır. Buralarda fakihler, hükümdarlar derecesinde saygı görür, burada köle olanlar, başka yerde hükümdar olur".42

Buraya kadar olan açıklamalarımızda ilk defa derli toplu olarak Türklerin Müslümanlığı üzerinde durulmuş ve temel kaynakların bu konulardaki rivâyetleri büyük bir titizlikle incelenmiş ve bir büyük terkib hâlinde okuyucuların istifâdesine sunulmuştur. Bu konulardaki yapmış olduğumuz bu değerlendirmelere son vemeden önce söylemek istediğimiz bir temel gerçek daha vardır. Şöyleki:

Türklerin büyük kitleler halinde Müslüman olmaları Türk milleti için âdeta yeni bir Ergenekon olmuştur. Türklerin ulu cedleri, milli destanlarımızda da beyan edildiği gibi, kendilerini çevreleyen

demir dağları, akıllara durgunluk verecek bir irâde gücü ile eriterek nasıl Asya bozkırlarına taşmışlar, büyük devlet ve imparatorluklar kurmuşlarsa, Türkler İslâm dinine girdikten sonra da aynı şeyleri yapmışlardır. Onlar da bu yeni iman gücü ile batıya doğru yeni bir ilâhi yürüyüşe geçmişler, bir cihan hakimiyetine giden yolun ilk öncüleri olmuşlar bundan da öte bu sâyede birçok büyük devlet ve imparatorluklar kurmuşlardır.

Bu bakımdan Türklerin büyük kitleler hâlinde Müslüman olmaları bir "Hidayet Bayramı" olarak kabul edilmeli ve bu mukaddes olay her sene yaz aylarında milli bir coşku ve kolektif bir heyecan halinde bir "İlâhi Şükran Günü" olarak kutlanılmalıdır.

Zira bu büyük ve ilâhi olay, Çin Seddi ve Kaşgar önlerinden Adriyatik sâhillerine kadar bütün Türklük dünyası, başta Türkiye Cumhûriyeti olmak üzere, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan gibi Türk Cumhuriyetleri, hatta dünyanın dört bir tarafına yayılmış olan sadece Türkler değil, kendini Türk bilen ve bunu kalbinde hisseden bütün insanlar tarafından tam bir bayram havasında kutlanmalıdır. Bu aynı zamanda dünya Türklüğünün "işte", "aşta", "fikirde" birleşmesinde bir çimento rolünü görecek ve bundan da öte Türk dünyasını aynı iman coşkusu ile çarpan tek bir kalb ve bir yürek hâline getirecek, onları ayrıca şiîlik, Vahhabilik gibi yıkıcı ceryanlardan da koruyacaktır.

1 Yakın devir Türk tarihçilerinin bu konudaki görüşleri için bkz. Kafesoğlu, İ., Eski Türk Dini, İstanbul, 1973, s. 30 vd; Güngör, Erol, Tarihte Türkler, İstanbul, 1999, s. 65, 66; Ögel, B. Türk Mitolojisi, Ankara, 1997, I, s. 100; Arsal, S. M., Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul, 1974, s. 52, Yıldız, H. D., İslâmiyet ve Türkler, İstanbul, 1976, s. 36, 37, Köseoğlu, N., Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, İstanbul, 1990, s. 44; Dânişmend, İ. H., Türk Irkı Neden Müslüman Oldu? Konya, 1978, s. 67; Sevinç, N., Türklerin İslâmiyete Geçişini Kolaylaştıran Sebebler, TDA. Dergisi, İstanbul, 1980, no: I, s. 5 vd., Togan, Z. V., Kuran ve Türkler, İstanbul, 1971, s. 17, Öztuna, Y., Büyük Türkiye Tarihi, İstanbul, 1997, I, s. 139, Çubukcu, A., Türk İslâm Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler, Ankara, 1987, s. 12; Turan, O., Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1969, I, s. 139 vd.

2 Kitapçı, Z., Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler, Talas Nazariyesinin Çöküşü, Konya, 1998.

3 Bu konudaki büyük münakaşalar için bkz. Tartışılan Değerler Açısından Türkiye (Bildiriler), Ankara, 1996, s. 179.

4 Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabiî ve Tebea Tabiîleri, Konya, 1997, s. 46 vd.

5 Hamidullah, M., Mecmau'l-Vesâik es-Siyâsiyye, Beyrut, 1969.

6 Eberhard, W., Çin Tarihi, Ankara, 1974, s. 204, Hamidullah M., Çin İle İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları, İÜ., İTED., İstanbul, 1975, sy, 1-2, sf. 142.

7 İzmirli, İ. H., Hz. Peygamber ve Türkler, II. Türk Tarih Kurumu Kongresi, İstanbul, 1943, s. 1013-1044.

8 Kitapçı, Z., Orta Asya'da İslâmiyet, s. 186.

9 Et-Taberi, Tarihu'l-Umam ve'l-Mulûk, IV, s. 167, Krş. Kitapçı, Z., The First Challange of the Turks Against the Arabs, T. D., İstanbul, no: XXXII, s. 896 vd.

10 Hitti, P. K., The Arabs, Chicago, 1962, s. 80.

11 Narşahi, Tarih-u Buhara, s. 73.

12 Et-Taberi, VI, s. 521, Kitapçı, Z., et-Türk fi Müellefât el-Cahız, Beyrut, 1972, s. 71.

13 Gibb, H.A.R., Orta Asya'da Arap Fütuhatı, Çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930, s. 48, Ayrıca krş. Rasony L., Tarihte Türklük, Ankara, 1971, s. 199, Lewis, B., The Arabs in History, London, 1964, s. 76, Muir, S. W., The Caliphate, its Rise Dicline and Fall, Beyrut, 1963, s. 377.

14 Es-Suyûti, Tarihu'l-Hulefâ, Mısır, 1952, s. 228, el-Mesûdi, Müruc ez-Zeheb, III, s. 183.

15 Barthold, W., İslâm Medeniyeti Tarihi, nşr. F. Köprülü, Ankara, 1963, (İzahlar), s. 107.

16 Kitapçı, Z., İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları, Konya, 1996, s. 107.

17 Shaban, M. A., The Abbasid Revolution, s. 110, krş. Barthold, W., Türkistan, s. 245.

18 Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., Orta Asya'da İslâmiyet, s. 307 vd.

19, 20 Et-Taberi, VII, s. 56, el-Belâzuri, Futuhu'l-Buldan, s. 625, İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, V, s. 148, 154.

21 Yusuf, S. M., İslamic Studies in Islamic History and Culture, Lahore, 1970, p. 67.

22 Es-Seâlibi, Letâifü'l-Meârif, Mısır, 1960, s. 20.

23 El-Ya'kûbî, Tarih, II, s. 465 vd., Krş. Kitapçı, Z., et-Türk fi müellefât, el-Câhız, s. III.

24 El-Ya'kubî, II, s. 436.

25 Barthold, W., Orta Asya Türk Tarihi, s. 94.

26 Barthold, W., Türkistan, s. 323, Krş. Shaw, Stanford, J., History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cambridge, 1976, I, s. 153, "Sufizm Whichad Converted Most of the Turkish Nomad to Islam in Central Asia. "

27 Kitapçı, Z., Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları, Konya, 1995, s. 61.

28 El-Belâzurî, Fütühu'l-Büldan, s. 606, Krş. Yusuf, S. M., Studies'in Islamic History and Culture, s. 63.

29 Es-Suyuti, Tarihu'l-Hulefa, s. 306.

30 El-Belâzuri, s. 606.

31 Büchnen, V. F., Sâmânîler, İA., X, s. 140.

32 Nizamü'l-Mülk Siyâsetnâme, Ankara, 1990, s. 134-135.

33 Barthold, W., Orta Asya, s. 79.

34 Karahanlılar hakkında bilgi için bkz, Pritsak, O., Karahanlılar, İA., II, s. 251 vd. Genç, R., Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul, 1981; Buğra, M. Emin, Şarki Türkistan Tarihi, Ankara, 1987, s. 177.

35 Kitapçı, Z., Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası, s. 198.

36 İbnü'l-Esir, IX, s. 82.

37 Tezkere hakkında geniş bilgi için bkz. el-Karşi, Mülâkat es-Sürah, s. 130 vd, Gerenard, M. F., la Legend de Saltuk Buğra Han, Journal Asiatıge, Paris, 1900, XV; Turan, O., Satuk Buğra Han Destanı, Ülkü Dergisi, sy. 74-79-80, 82, 88, Arnold, T. W., The Preaching of Islam, s. 218; Banarlı, N. S., Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1971, I, s. 266, Turan, O., Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul, 1971, s. 147, 187.

38 İbnü'l-Esir, VIII, s. 532, İbn Imad el-Hanbeli, Şezerat, II, s. 379, 418, İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam, VI, s. 395; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya, III, s. 136, İbnü'l-Verdi, Tetimme el-Muhtasar fî Ahbal i'l-Beşer, Beyrut, 1970, I, s. 430.

39 Barthold, W., Orta Asya, s. 114.

40 El-Kaşgarî, Divanü'l-Lugat it-Türk, İstanbul, 1333, s. 292.

41 El-Kaşgari, s. 2.

42 El-Makdisi, Ahsenü't-Tekâsim, s. 260.

ARSAL, S. M., Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul, 1974, s. 52, Yıldız, H. D., İslâmiyet ve Türkler, İstanbul, 1976.

BARTHOLD, W., İslâm Medeniyeti Tarihi, nşr. F. Köprülü, Ankara, 1963.

BARTHOLD, W., Orta Asya, Türk Tarihi Hakkında Dersler, Hzr. K. Y. Kopraman, A. I. Aka, Ankara, 1975.

BARTHOLD, W., Türkistan, Hzr. H. D. Yıldız, İstanbul, 1981.

BUĞRA, M. Emin, Şarki Türkistan Tarihi, Ankara, 1987.

BÜCHNEN, V. F., Sâmânîler, İA, X, s. 140.

ÇUBUKCU, A., Türk İslâm Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler, Ankara, 1987.

DÂNİŞMEND, İ. H., Türk Irkı Neden Müslüman Oldu? Konya, 1978.

EBERHARD, W., Çin Tarihi, Ankara, 1974.

El-Ya'kubî, İbn Vazıh, Târihu'l-Yakûbi, Beyrut, 1960.

El-Belâzuri, Fütûhu'l-Büldan, tah. A. E. et-Tabbah, Ö. E., et-Tabbah, Beyrut, 1958.

El-Kaşgarî, Divanü'l-Lugat it-Türk, İstanbul, 1333, s. 292.

El-Makdisi, Ahsenü't-Tekâsim, nşr. De Goeje, Leiden, 1877.

Es-Suyûti, Tarihu'l-Hulefâ, Mısır, 1952.

Es-Seâlibi, Letâifü'l-Meârif, Mısır, 1960.

El-Mesudî, Mürûc ez-Zeheb, tah. M. M. Abdü'l-Hamîd, Mısır, 1964.

Et-Taberi, Tarihu'l-Umam ve'l-Mulûk, tah. M. E. İbrahim, Beyrut, 1967.

GENÇ, R., Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul, 1981.

GİBB, H. A. R., Orta Asya'da Arap Fütuhatı, Çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.

GÜNGÖR, Erol, Tarihte Türkler, İstanbul, 1999.

HAMİDULLAH M., Çin İle İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları, İÜ., İTED., İstanbul, 1975, sy, 1-2, sf. 142.

HAMİDULLAH, M., Mecmau'l-Vesâik es-Siyâsiyye, Beyrut, 1969.

HİTTİ, P. K., The Arabs, Chicago, 1962.

İZMİRLİ, İ. H., Hz. Peygamber ve Türkler, II. Türk Tarih Kurumu Kongresi, İstanbul, 1943, s. 1013-1044.

İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, Beyrut, 1965.

İbnü'l-Verdi, Tetimme el-Muhtasar fî Ahbal i'l-Beşer, Beyrut, 1970.

KAFESOĞLU, İ., Eski Türk Dini, İstanbul, 1973.

KİTAPÇI, Z., Türk Boyları Arasında İslâm Hidayet Fırtınası, Konya, 2001.

KİTAPÇI, Z., The First Challange of the Turks Against the Arabs, T. D., İstanbul, no: XXXII, s. 896 vd.

KİTAPÇI, Z., Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler, Talas Nazariyesinin Çöküşü, Konya, 1998.

KİTAPÇI, Z., İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları, Konya, 1996.

KİTAPÇI, Z., Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları, Konya, 1995.

KİTAPÇI, Z., et-Türk fi Muellefât el-Câhız, Beyrut, 1972.

KİTAPÇI, Z., Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler, Konya, 1996.

KÖSEOĞLU, N., Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, İstanbul, 1990.

MUİR, S. W., The Caliphate, its Rise Dicline and Fall, Beyrut, 1963.

NARşAHİ, Tarih-u Buhara, Mısır, 1965.

Nizamü'l-Mülk, Siyâsetnâme, Ankara, 1990.

ÖGEL, B., Türk Mitolojisi, Ankara, 1997, I.

ÖZTUNA, Y., Büyük Türkiye Tarihi, İstanbul, 1997.

PRİTSAK, O., Karahanlılar, İA., II, s. 251.

RASONY L., Tarihte Türklük, Ankara, 1971, s. 199, Lewis, B., The Arabs in History, London, 1964.

SEVİNÇ, N., Türklerin İslâmiyet'e Geçişini Kolaylaştıran Sebebler, TDA. Dergisi, İstanbul, 1980, no: I.

SHABAN, M. A., The Abbasid Revolution, Cambridge, 1970.

SHAW, Stanford, J., History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cambridge, 1976.

TOGAN, Z. V., Kuran ve Türkler, İstanbul, 1971.

TURAN, O., Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1969.

YUSUF, S. M., İslamic Studies in Islamic History and Culture, Lahore, 1970, s. 67.

Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi / Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı [s.271-278]

Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Giriş

Türkistan, bir diğer ifade ile Orta Asya'nın Müslüman Araplar tarafından fethi; sadece Türk ve İslâm tarihinin değil, netice itibarı ile insanlık tarihinin en büyük olaylarından biridir. Zira bu fetihler sayesinde Türkler için İslâm dinini kabûle giden yol açılmış, İslâm dini ve insanlık tarihinin mecrası değişmiş ve yeni bir devir başlamıştır.

Ne var ki Türk dünyası, İslâm ve bütün insanlık câmiası için böylesine önemli olan bu fetihler hakkında, H. A. R. Gibb1, W. Barthold2, J. Wellhausen3, R. N. Frye4 gibi daha birçok yazar çoğu halde subjektif ve fakat çok ciddi araştırmalarda bulunmuşlarsa da, Türk tarihçileri birkaç makalenin dışında5 henüz hiçbir ciddi çalışma yapmamışlardır. Bu bize göre büyük bir vebâl, aynı zamanda tarihi bir sorumluluktur. Hele hele Orta Asya'da yeni yeni Türk cumhuriyetlerinin, millet câmiasında boy gösterdiği ve Orta Asya Türklüğünün tarihi şahsiyetinin yavaş yavaş ve bütün ihtişamı ile ayağa kalkmaya başladığı bu yeni dönemde bu büyük vebâl, Türk tarihçilerinin omzunda taşınması zor, çok ağır bir yük hâline gelmiştir.

Türk-Arap Siyâsi İlişkileri ve İlk Temaslar

Gerçekte Orta Asya'nın daha sonraki asırlarda fethi (VII. asır) ve buna bağlı gelişmeler müstesna, câhiliye devri Türk-Arap siyâsi, sosyal ve ticâri münasebetleri hakkında fazla bir şey söylememiz mümkün değildir. Buna sebep de öyle tahmin ediyoruz ki Arabistan'ın coğrafî durumu (yâni tarihi Türk göç yollarının dışında olması) ve buraların göçebe Türkler ve onların büyük sayıdaki mal varlıkları için verimli, câzip bir ülke olmayışıdır. Bununla berâber, Türk-Arap münasebetlerinin tarihî geçmişi hakkında kayda değer bir şey olmadığı, câhiliye devri Araplarının Türkler hakkında hiçbir şey bilmediklerini söylemek de çok yanlış olur. Zîra temel kaynaklarda bu konularla ilgili, ham bir malzeme yığını hâlinde ve fakat Türk tarih ve literatürüne henüz mâl edilmemiş, şaşılacak derecede bilgiler bulunmaktadır.

Gerçekte câhiliye devri Araplarının, eski Türklerle ilk ciddi temasları, milâdi III. asrın başlangıç yıllarına kadar geriye gitmektedir. Bu temaslar daha ziyâde, Ceyhun havzasına yol bulan akıncı Türklerin İran'a girmeleri ve Irak'a ulaşmaları ile mümkün olduğu gibi; diğer taraftan, Kafkaslar'ın kartal bekçileri olan Hazarların bir fırtına gibi Azerbaycan üzerinden İran'a dalmaları, Mezopotamya ve Arabistan'a gelmeleri ve buralarda yaşayan Arap kabilelerine çok ağır baskılar yapmaları şeklinde idi.6

Diğer taraftan Sâsâni ordularındaki Türklerin bir kısmının Yemen'e gönderilmesi,7 câhiliye devrinde Mekke'ye gelip yerleşen ve Peygamber âilesine sığınan ilk Türkler,8 ayrıca câhiliye devri

Araplarının bir kısım şiirlerinde Türklerden bahsetmeleri,9 İslâm öncesi Arapların Türkleri birçok yönleri ile tanıdıklarını ortaya koymaktadır. Yine İslâm'a geçiş döneminde Türkleri yakından tanıyanlar arasında Ebû Sufyân, Hz. Peygamber'in amcası Ebû Talib10 ve özellikle Hz. Peygamberi en başta zikretmemiz gerekmektedir.11

Müslüman Arapların Doğuya Yönelmeleri

Câhiliye devri Türk-Arap ilişkileri bir yana, Türk yurtlarının Müslüman Araplar tarafından ciddi bir şekilde fethi meselesi, ilk defa Hz. Ömer'in hilâfeti devrinde gündeme gelmiştir (634-643). Bu devirde bir kısım liyâkatli komutanların sevk ve idâresinde yeni yeni cephelere sevkedilen Müslüman Arap orduları, Suriye'de Bizans'a karşı tam bir başarı kazandıktan sonra İran'a yönelmişlerdir. Meşhur Kâdisiye Harbi'nde, çok büyük bir bozguna uğrayan Sâsâniler (636)12, bundan sonra İran'ın kuzey ve güney kesimlerinde cereyan eden harblerde Müslüman Arapların karşısında hiçbir zaman tutunamamışlar ve tarih sahnesinden çekilip gitmişlerdir.

Evet, Hz. Ömer devrinin meşhur komutanlarından biri olan Ahneb b. Kays ve onun komutasında ilerleyen yeni bir Arap ordusu, İran'ın bütün kuzey kesimlerini ele geçirmiş ve İslâm İmparatorluğu'nun doğudaki sınırları bu ilk hamlede Ceyhun nehrine ulaşmıştır (642).13

Ceyhun nehri ise, gerçektende Firdevsi'nin Şahnâmesi'nde de bildirdiği gibi çok eski çağlardan beri "Arîler" ve "Tûrâniler" arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilmiştir.14 Şimdi Arapların karşısına, yeni, zinde bir millet çıkıyordu. O da, asırlarca Asya bozkırlarında at koşturmuş ve birçok devlet ve imparatorluklar kurmuş efsanevi Turan kahramanlarının yiğit torunları Türklerdi. İşte asıl bundan sonra tarih; Arabistan çölünün derinliklerinden yeni bir fırtına gibi kopup gelen Müslüman Araplarla, Asya bozkırlarında, boz yeleli atlar üstünde kahramanlık destanları yazdırmış bu step kahramanları, yiğit Türklerin yeni mücâdelelerini yazmaya ve insanlığın mukaddes evrensel kitabına yeni yeni altın sayfalar ilâve etmeye hazırlanıyordu. Bundan maksadımız Arapların Orta Asya fetihleridir.

Gerçekte Orta Asya'nın Araplar tarafından fethi ancak üç merhalede mümkün olmuştur:

Birinci Merhale: Hz. Ömer'in doğu komutanı Ahnef b. Kays'la başlayan "İlk Akınlar" devridir (642-705). Daha ziyâde bir çapulculuk ve yağma hareketi olarak tarih sayfalarına geçen ve Orta Asya Türklüğü için son derece bedbaht ve acı olan bu devirler yarım asırdan fazla devam etmiş ve Araplar için zavallı, askerî bir macera olmaktan öte hiçbir işe yaramamıştır.

İkinci Merhale: Değerli Arap komutanı Kuteybe b. Müslimle başlayan ve daha ziyâde Baykent, Buhara ve Semerkant üçgeni çerçevesinde odaklanan düzenli fetih hareketleridir. Bu merhale, büyük devlet adamı Haccâc b. Yusuf'un, Kuteybe b. Müslim'i, Türk yurtlarını fethetmek ve Arap siyâsî hâkimiyetinin sınırlarını Çin seddine kadar genişletmek maksadıyla Horasan'a vâli olarak göndermesiyle başlamış (705) ve onun Fergâne'de kendi yakın silâh arkadaşları tarafından öldürülmesine kadar devam etmiştir (712).

Üçüncü Merhale: Yezid b. el-Mühelleb'le başlayan (712) ve büyük ölçüde Nasr b. Seyyar'ın gerçekleştirmiş olduğu Türk yurtlarındaki siyâsi hâkimiyet devridir. Bu merhale büyük Turgeş Hakanı Kûr-Sul'un kötü bir tâlihsizlik sonucu Nasr b. Seyyar tarafından öldürülmesi ile başlamış (783) ve Abbasî ihtilâli ile de son bulmuştur (750).

I. Merhale: Türk Yurtlarına İlk Akınlar

Her ne kadar Halife Ömer; Müslüman Arapların, Ceyhun nehrini geçmelerini kesin olarak yasaklamışsada15, daha sonraki devirlerde Horasan'a gönderilen Arap askeri vâlileri için bu yasaklar hiçbir zaman bağlayıcı olmamış ve onlar Ceyhun nehrinin gerisinde kalan bölgelere devamlı akınlar yapmışlardır.

Mâmâfih, klasik kaynakların bu konulardaki umûmî rivâyetlerinden anlaşıldığına göre; Türk yurtlarına ilk ciddi akın Ubeydullah b. Ziyâd tarafından başlatılmış ve ondan sonra uzun yıllar bütün vahşetiyle devam etmiştir. Hz. Muâviye'nin hilâfeti yıllarında Horasan'a vali olarak gönderilen Ubeydullah (673), bu maksad için hazırlamış olduğu 24.000 kişilik bir ordu ile Ceyhun nehrini geçmiş ve süratle Buhara önlerine gelmiştir. Bu sıralarda Buhara mahallî Türk Hanlığının başında Türk aristokrat ailelerinden Melike Kabaç Hâtun bulunuyordu.16

Melike Kabaç Hâtun'un güçlerini çok hazırlıksız bir şekilde yakalayan Ubeydullah, Buhara'yı yağma etmiş; başta ikibin gözde Türk okçusu olmak üzere birçok Türk gencini esir almış ve çok büyük ganimetle birlikte askerî karargâhı olan Merv'e dönmüştür. Ayrıca Ubeydullah bununla da yetinmemiş ve Melike Hatun'la her sene bir milyon dinar vergi ödemek şartıyla çok ağır bir anlaşma yapmıştır.17

Ubeydullah'tan sonra Horasan'a Hz. Osman'ın oğlu Said gönderilmiştir (675).18 Yeni vâlinin asıl hedefi Semerkant'ı vurmaktı. O bunun için iyi bir askerî hazırlık yaptıktan sonra Semerkant'a gelmiştir. Ona bu seferinde büyük sahabe, Hz. Peygamber'e birçok yönleri ile benzeyen Hz. Abbas'ın oğlu Kusem de eşlik ediyordu.19 Ne var ki bu harplerde Kusem b. Abbas şehit düşmüştür.

Bu sıralarda Semerkant hanlığının başında, Türk aristokrat âilelerinin bir temsilcisi olan Tarhan bulunuyordu. Çok kanlı çatışmalardan sonra şehre girmeye muvaffak olan Said b. Osman, halkın elinde avucunda ne varsa ganimet olarak topladığı gibi, Türk muhârip unsurunu çökertmek için eli silâh tutan 30.000 genci esir almış ve büyük bir esir kâfilesi ile birlikte askeri karargâhı olan Merv'e dönmüştür.20

Said b. Osman -bu tutarsız, inadına aç gözlü Arap vâlisi-, servet ve zenginliğe olan aşırı düşkünlüğü yüzünden geri çağrılmış ve onun yerine Eslem b. Zira (675)21 ve daha sonra Selm b. Ziyad Horasan'a vali olarak gönderilmiştir (680).22 Selm, önce Harzem'e askeri bir akın düzenlemiş ve yerli halkı çok vergi vermeye mahkum etmiş; daha sonra Semerkant'a yönelmiş ve bu mahalli Türk hanlığını çok ağır vergiye bağlamıştır.23

Selm b. Ziyad'dan sonra Horasan'a Beni Temim kabilesinden Abdullah b. Hâzim vâli olmuştur (683).24 Bu sıralarda Araplar doğuda büyük bir keşmekeşlik içinde bulunuyordu. Bu bakımdan Herat Türkleri Araplara baş kaldırmış ve etrafı kasıp kavurarak Nişâbur'a kadar ilerlemişlerdir.25 İbn Hâzim bu Türk cengâverlerinin üzerine Züheyr b. Hayyan'ı göndermiş ve böylece onları geri püskürtmeye muvaffak olmuştur. Züheyr'in bu başarılarından gurur duyan yakın silâh arkadaşı Sâbit Kutna şöyle diyecektir:

"Şayet ortağı ve benzeri olmayan Allah'ın yardımı ve bir de benim onların beylerine kılıç darbelerim olmasaydı,

Disaroğullarının kadınları, Türklerin önünde çil yavrusu gibi dağılıp gitmiş olacaklardı."26

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, mahalli Türk Hanları; Arap askerî vâlilerinin böyle, hem de hiç beklenmedik zamanlarda yaptıkları bu ânî baskın ve hücumları karşısında çaresiz kalmışlardır. Mahalli Türk Kanlarının savunma zaafiyetlerinden geniş ölçüde yararlanmak isteyen Arap vâlileri bu ânî baskın ve çoğu kere devlet terörüne varan şiddet hareketleri ile, yağmaladıkları bu Türk şehirlerinin sâdece servet ve zenginliklerini ele geçirmekle kalmamışlar, aynı zamanda muharip Türk unsuruna da çok ağır darbeler indirmişler, onların bir çoğunu insafsızca kılıçtan geçirmişler ve bir o kadarını da esir alarak Arap şehirlerine göndermişlerdir.27

Mâmâfih bu meselenin ilginç bir yönü daha vardır. O da; tarih boyunca birçok devlet kurmuş ve çok güçlü bir devlet geleneğine sahip Türk milleti ve mahalli Türk Hanlarının, Arapların bu tutum ve davranışlarını çok garip karşılamaları idi. Müslüman Arapların Türk yurtlarına senelerce yaptıkları bu yağma, talan ve çapulculukları, vur-kaç hareketleri mahalli Türk hanlarına öyle garip gelmiştir ki, bu adamların bir gün, onların yurtlarını istila ve hürriyetlerini ellerinden alacaklarını tahmin bile etmemişlerdir. Nitekim; H. A. R. Gibb, üzerinde durduğumuz bu garip keyfiyeti şu şekilde açıklamaktadır: "Maveraünnehir (Aşağı Türkistan) Beyleri, Araplara çapulcu nazarı ile bakmaya o kadar alışmışlardı ki, onlar bir hayli vakit geçtikten sonra dahî istiklâllerinin kaybolduğunu bir türlü anlayamamışlardır."28

II. Merhale: Kuteybe b. Müslim ve Yeni Fetih Bölgeleri

Yukarda da ifâde edildiği gibi Araplar belirli gâye ve hedeflere yönelmemiş, planlı bir fetih hareketi olmaktan çok uzak, bir nevi yağma ve baskın hareketlerine Kuteybe b. Müslim'in, Horasan'a Hacac b. Yusuf tarafından vâli olarak gönderilmesine kadar devam etmişlerdir (705).29 Kuteybe ile başlayan ve daha sonra bir kan ve ateş kasırgası hâlinde devam eden bu düzenli fetih hareketleri ve geniş manada bunların kapsadığı bölgeler şunlardır:

I. Aşağı Türkistan'da ve bu arada Kuşanlardan beri devam edip gelen ve Aftalitlerin bir devamı olan güçlü Toharistan Türk Hanlığı'nın yıkılması ve onun değerli Türk asıllı hükümdarı Nizek Tarhan'ın etkisiz hale getirilmesi, hatta boynunun vurdurulması.

II. Ceyhun havzasında, bizim daha ziyade Aşağı Türkistan ve Arapların ise bölgenin Türklük karakterini bir bakıma inkar edercesine Maveraünnehir dedikleri Baykent, Buhara ve Semerkant üçgeninde, kurulmuş olan mahalli Türk hanlıklarına boyun eğdirilmesi.

III. Ceyhun nehrinin aşağı mecrasının, yani Harzem ülkesi ve Aral gölü mıntıkasının, ele geçirilmesi.

IV. Hazar denizinin doğu ve güneyini çevreleyen geniş coğrafi bölgeler; Cürcan, Dehistan, Taberistan ve buralardaki mahalli Türk beylerinin özellikle Sul-Tekin'in itaat altına alınması.

V. Semerkant ve Soğd ülkesinin gerisinde kalan ve Çin'e kadar uzanan İpek Yolu güzergâhı. İç Asya ve Türklüğün asıl merkezi olan Şaş (Taşkent), Fergâne, hatta bir dereceye kadar Kaşgar'ı da içine alan geniş coğrafî bölge. Ayrıca Arapların Türk militarizminin yeni temsilcileri ve Aşağı Türkistan'ın hükümranlık hakkının Türklere ait olduğunu savunan Türgişlerle olan çetin mücâdeleleri.30

Kuteybe, Horasan'a gelince, önce sarsılmış olan devlet otoritesini yeniden sağlamış, fazla bir vakit kaybetmeden Toharistan Türk Hanlığı'na yönelmiş ve burasının Türk asıllı komutanı ve aynı zamanda ilk Müslüman Türk hükümdarlarından biri olan Nizak Tarhan'ı31 yanına almıştır. Artık bundan sonra Kuteybe'nin Orta Asya harekâtının başarıya ulaşmasında bu bölgenin coğrafi özelliklerini çok iyi bilen Nizek Tarhan, onun maiyet erkanı ve askerlerinin ayrı bir yeri olacaktır.

Kuteybe, bundan sonra bölgenin en önemli Türk yerleşim merkezlerinden32 belki bir Türk şehri,33 aynı zamanda bir ticâret ve sanâyi beldesi34 olan Baykent'e hücûm etmiştir. Baykent'in başında Türk aristokrat âilesinin temsilci olmak üzere bir Tarhan bulunuyordu.35 Baykent'in Araplara karşı, insan üstü direnmesine rağmen düşmesi ve muharip Türk unsurunun kılıçtan geçirilmesi ve hele hele bu güzel şehrin yakılıp yıkılması, denilebilir ki Emeviler açısından Kuteybe'nin Orta Asya harekâtında kazandığı en büyük zaferlerden biri olmuştur (706).36

Kuteybe, Baykent'i ele geçirdikten sonra bölgenin en mamur ve en müreffeh şehirlerinden biri olan Buhara'ya yürüdü. Büyük kuşatma ve çok ağır kayıplardan sonra, dördüncü defa ve kesin olarak şehri fethetti.37 Müslüman Fatih şimdiye kadar hiç bir valiye nasib olmamış bu parlak zaferle yetinmedi. Takalan'a yürüdü. Burayı ele geçirip halkını ezdikten sonra Keş ve Nesef'e geldi(709). Bu arada Kuteybe, Faryap'ın teslimini istedi. Bunu kabul etmeyen şehri tamamen yaktı.38

Artık sıra, Aşağı Türkistan'ın diğer önemli kültür ve ticâret merkezi olan Semerkant'ın istilâsına gelmişti. Fakat o, bu büyük askerî harekâta girişmeden önce Harzem'in mutlaka ele geçirilmesini istiyordu. Bunun için kardeşi Abdurrahman b. Müslim'i 20.000 kişilik bir ordu ile Harzem'e göndermiş ve buraları mutlaka ele geçirmesini istemiştir.39 Böylece Orta Asya'nın iktisâdî ve ticârî hayatında çok önemli bir yeri olan "Kuzey ticâret yolu" da Arapların kontrolüne geçmiş oluyordu.

Kuteybe, bundan sonra gizlice iyi bir plan yapmıştır. Fazla vakit kaybetmeden hem de kendinden önce yapılan bir sulh (saldırmazlık) anlaşmasını hiçe sayarak büyük bir ordu ile Semerkant'ın üzerine yürümüş ve şehri kuşatmıştır. Yerli halkın bütün direnmelerine rağmen Kuteybe ordusunda bulunan Türklerin de büyük ölçüde yardımları sayesinde Semerkant'ı teslim almaya muvaffak olmuştur.40

Kuteybe, Semerkant'ı bir üs gibi kullanarak fetih hareketlerini İç Asya'ya kaydırmak, Şaş (Taşkent) ve Fergâne'yi ele geçirmek, dolayısıyla Çin'in istilâsını daha da kolaylaştırmak istiyordu. Haccac'ın gönderdiği taze kuvvetlerle ordusunu daha da güçlendiren Arap Komutanı, (M. 713) yılında büyük bir ordu ile Maverâünnehir (Aşağı Türkistan)'ın iç kısımlarına doğru ilerlemeye başladı. Ordu Şaş önlerine geldiği zaman Kuteybe'ye, kendisini koruyan ve bütün gücü ile destekleyen Haccac'ın ölüm haberi geldi (713). Zaten Haccac'ın korkusu ile Kuteybe'ye itaat eden Arap askerlerinin bundan sonra ona, aynı derecede bağlılık göstermeleri gerçekten de şüpheli idi.

Bununla beraber, hilâfet merkezinde de önemli değişiklikler olmuştu. Velid b. Abdü'l-Melik'ten sonra hilâfet makamına geçen Süleyman b. Abdü'l-Melik (714), muhaliflerinden intikam almaya başlamıştı. Yeni Halifenin kendisinden de çok acı bir şekilde intikam alacağını bilen Kuteybe, sonunda Halifeye Fergâne'de isyan etti. Fakat süratle gelişen hadiseler karşısında zaferden zafere koşturduğu, ganimet ve servete boğduğu ordusu, onun yanında olacağı ve onu destekleyeceği yerde bilakis Kuteybe'nin karşısına dikilmiştir. Daha sonra Vekı' b. Sûdet-Temimi emrinde bin grup gönüllü fedai, Kubeybe'nin çadırına hücum ederek çok yakın akrabalarından onbir kişi ile birlikte Kuteybe'nin de başını uçurmuşlardır (714).41

III. Merhale: Müslüman Arapların Bütün Aşağı Türkistan'a Hâkim Olmaları

Kuteybe ile başlayan Türk yurtlarının istilâ harekâtı, ondan sonra Horasan'a vali olarak gönderilen diğer Arap valileri tarafından bütün şiddetiyle devam etmiştir. Emevi halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik devrinde Horasan'a vali olarak Yezid b. Mühelleb gönderildi (717). Uzun zamandan beri Horasan valiliği özlemini çeken ve Horasan valiliğini elde etmek için çeşitli entrikalar çeviren Yezid, en nihayet bu arzusuna nail olmuştu.42 Horasan'a gelen Yeni Vali, önce Kuteybe'nin öldürülmesiyle ortaya çıkan huzursuzluk ve karışıklıkları giderdi. Âsâyiş ve sukûnu bir dereceye kadar temin ettikten sonra, tasarladığı yeni fetih hareketlerine girişti.

Yezid'in hedefi ilk anda Cürcan ve Taberistan'ı ele geçirmekti. Bunun için de Harzem ile Cürcan arasında bulunan Dehistan Türklerinin üzerine yürüdü. Kalabalık bir ordu ile şehri kuşattı. Dehistan Türklerinin bu kadar büyük bir kuvvete karşı koymalarına zaten imkân yoktu. Mahalli hükümdar Sul-Tekin, Araplara bazı şartlarla şehre girebileceklerini söyledi. Yezid, bu şekilde şehre girdikten sonra şehri yağma ettirdi. Ayrıca muharip Türk unsurunun mukavemetini kırmak için, İbni Cerir'in, rivayetine göre 14.000 Türkü de kılıçtan geçirtti.43

Dehistan ve Taberistan'ı bu şekilde cebir ve kahır ile ele geçirdikten sonra Yezid, Cürcan Türkleri üzerine yürümüştür. Yukarıda da belirtildiği gibi o, Cürcan'a çok büyük önem veriyordu. İbni Cerir, Yezid'in daha yola çıkmadan önce:

"Eğer kendisine zafer müyesser olursa, Türklerden akacak kanlarla öğütülen undan yapılan ekmeği yiyinceye kadar oradan ayrılmayacağına ve Türklerin boyunları üzerinden kılıcını kaldırmayacağına (devamlı olarak katlettireceğine) dair ALLAH'a karşı ahdettiğini" bildirmektedir.44

İşte böyle bir halet-i ruhiye ile hareket eden Yezid, Cürcan'a doğru yürümüş ve şehri büyük bir kuvvetle kuşatmıştır. Kuşatma yedi aydan fazla devam etti. Hiçbir yerden en ufak bir yardım dahi almadan, aylardır Arap ordularına karşı şehri kahramanca müdafaa eden Türkler için Araplara boyun eğmekten başka bir çâre kalmadı. Yezid şehre girince şehrin bütün erkeklerinin bir araya getirilmesini emretti. Bir kısmını esir aldı, eli silah tutanların bir kısmını da kılıçtan geçirdi. Geçeceği yolun sağ ve soluna yaklaşık 6 fersah (24 km) uzunluğunda bir mesafe boyunca darağacı diktirerek bu Türkleri astırdı. Diğer taraftan şehri Araplara istedikleri gibi yağma ettirmeyi ve kanlı planını uygulamayı da ihmal etmedi. Kaynaklarda Yezid'in sadece Cürcan'da öldürdüğü Türklerin sayısının 40.000 kişiden fazla olduğu kaydedilmiştir.45

Yezid b. el-Mühelleb, Halife Ömer b. Abdü'l-Aziz tarafından azledilmiş ve onun yerine Horasan'a Abdullah b. Cerrah el-Hakemî gönderilmiştir (716).46 Artık bundan sonra Arapların Orta Asya harekâtında sıkıntılı yeni bir dönem de başlamış oluyordu. Zira bu sıralarda Orta Asya'da yeni yeni dalgalanmalar olmuş ve Türk militarizminin yeni temsilcileri Turgişler tarih sahnesine çıkmışlardır (717-738).47 Onların başında Bilge Kağan'ın damadı ve Arapların Ebî müzahim Araplara zor günler yaşatan kimse) lakabını verdikleri48 Su-lu Han bulunuyordu.

Su-lu Han fazla vakit kaybetmeden bu başarısız Arap valilerinin karşısına dikilmiş ve onlarla kıyasıya bir mücadeleye girişmiştir. Bunun iki sebebi vardı: I. Arapların İç-Asya'ya doğru ilerlemelerini durdurmak ve yerli halkın bir "Arap tebeası" haline gelmesini (asimilasyon) önlemek. II. Türklerin tarihi hükümranlık hakları olan Aşağı Türkistan'dan (Maveraünnehir) Müslüman Arapları sürüp çıkarmak.

İşte Su-lu Han bu iki önemli gâyesini gerçekleştirmek için Said b. Abdü'l Aziz (721), Amr b. el Haraşî (722), Müslim b. Said el-Kilabî (722), Esed b. Abdullah el-Kasrî (724), Eşres b. Abdullah es-Süllemî (727) ve Cüneyd b. Abdullah el-Mürrî (729) gibi beceriksiz Arap askerî valileri ile çetin bir mücadeleye girişmiş ve Arapları nerede ise bütün Aşağı Türkistan'dan sürüp çıkaracak bir hâle gelmiştir.49

Türgiş Hakanı'nın gösterdiği bu büyük başarı ve Arapları Türk yurtlarından çıkarmak için yaptığı bu çetin mücadeleler tâ, Nasr b. Seyyar el-Kinânî'nin Horasan'a vali olarak gönderilmesine kadar devam etmiştir (73).50 Gerçekte Nasr b. Seyyar akıllı, dirayetli, sağlam iradeli bir adamdı. Yapacağı şeylerin önünü sonunu daima düşünür ve iyi bir durum muhakemesi yapmadan kolay kolay karar vermezdi. Zaten Horasan'a vali olarak gelmeden önce Aşağı Türkistan harekâtına girişen Arap

ordularında görev almış ve birçok yararlıklar göstermişti. Bu harpler bir taraftan Nasr'ın askeri bir komutan ve idareci olarak tecrübelerini artırırken, diğer taraftan da bulunduğu yerlerin coğrafi konumunu, diğer bir tabirle araziyi yakından tanımak; bu arada Türklerin, özellikle muharip Türk unsuru ve Türk hakanlarının huy ve karakterlerini öğrenmek hususunda ona büyük bir fırsat vermiş oluyordu.51 O, bu cümleden olmak üzere Türkçeyi öğrendiği gibi, kızını da Buhara Türk beyi Tuğşad'la evlendirmişti.52

Yeni vali, ilk senesini Horasan'da hazırlık devresi olarak geçirdi. Çoktandır yıpranmış ve disiplinden uzaklaşmış Arap ordusuna önce bir çeki düzen verdi. Bu arada diğer Arap askerlerinin yanında Buhara, Semerkant, Keş ve Nesef halkından toplanan ve genellikle Türk muharip unsurlarından oluşan 20.000 kişilik bir takviye ordusu daha kurdu.53 Çünkü Nasr, Türk yurtlarında Arap siyâsi hâkimiyetini kesin bir şekilde yerleştirmek ve uzun zamandan beri Arap ordularını meşgul eden "Türkler" meselesini artık katî bir sûrette halletmek istiyordu.

O, bu hazırlıklarını çok titiz bir şekilde tamamladıktan sonra, büyük bir ordu ile İç Asya istikametinde, Taşkent'e doğru ilerlemeye başladı (739). Nasr'ın Taşkent'e doğru ilerlediği haberi duyulunca, Su-lu Han'ın yerine geçen büyük Türk Hakanı Kûr-Sul derhal hazırlıklara başladı. Yaklaşık 15.000 kişiden oluşan dinamik bir ordu kurdu. Bu ordu ile, Arap akınlarını önlemek ve Nasr'a karşı koymak için harekete geçti.

Şimdi o, yürüyen kayaları andıran heybetli ordusu, çelikleşmiş irâdesi ile yeni Arap valisinin karşısında idi. Zafer kendisinin olduğu takdirde Arapların Merv'e kadar bütün Orta Asya'dan çekilmeleri gerekiyordu. Türkler bir tebea olmaktan da kurtulmuş olacaklardı. Ömrünü harp meydanlarında geçiren ihtiyar ve tecrübeli Türk Hakanı, Nasr ve ordusunu durdurmak için uygun bir yerde harp vaziyeti aldı. Bu, Araplara karşı çevirme harekâtı idi. Arap askerleri bu kez de Türk Hakanı tarafından çok fena bir şekilde sıkıştırılmış olduklarının çok geçmeden farkına varmışlardı.

Araplar için sonu meçhul olan karanlık günler yine başlamıştı. Nasr'ın durumu da vaktiyle başka bir Türk Hakanı To-lu Han tarafından sıkıtırılmış olan Ahnef b. Kays'tan pek farklı değildi. Nasr da, onun gibi katî neticeli bir harbe tutuşmaya bir türlü cesaret edemiyordu. Fakat Nasr, yine de askerlerini mevzilere yerleştirdi. Onlardan hiçbirinin harp mevkilerinden ayrılmamalarını tembih etti. Muhtemel bir Türk baskınını önlemek için uygun gördüğü yerlere gözcüler koymayı da ihmal etmedi. Bu durum karşısında, günlerin kendisine neler getireceğini sabırsızlıkla beklemekten başka Nasr'ın yapacağı fazla birşey kalmamıştı.

Araplar için son derece tehlikeli olan bu günlerde, talih bu defa da Nasr'a yine beklediğinden fazla bir şekilde yardım etti. Zira Türk Hakanı, büyük bir tedbirsizlik eseri bir gece yarısı Nasr'ın ve onun harp mevzilerini gözetlemek için çıktığı bir kontrol gezisinde, pusuda bekleyen Arap askerleri tarafından yakalanmış ve esir edilmişti.

Arap askerleri ellerine geçirdikleri bu yaşlı fakat üzerinde ipekli elbiseler bulunan ihtiyar adamı, Nasr'ın huzuruna getirmişlerdir. Nasr, gece yarısı çadırına getirilen bu ihtiyar Türk'ün ne kadar büyük ve önemli bir kimse olduğunun çok geçmeden farkına vardı. Bu zat, günlerdir kendisini sıkıştıran ve pek çok korkulu günler yaşatan büyük Türk Hakanı Kûr-Sul idi.

Kûr-Sul serbest bırakılması için, Nasr'a fidye olarak 1000 Türk devesi ile 1000 at vermeyi teklif etti. Arap komutanı âdet yerini bulsun kabilinden yanındaki Şam ve Horasan ileri gelenleri ile meşverette bulundu. Arkadaşları ona bu ihtiyar Türk'ü bırakmalarını söylemişlerdir. O zaman Nasr'la Kur-Sul arasında şöyle bir muhavere cereyan etmiştir. Kaynakların bildirdiğine göre Nasr, önce ona yaşını sordu. Kur-Sul,

"Kesin olarak bilmiyorum!" dedi. O zaman Nasr,

"Araplarla kaç defa harbe tutuştun?" diye sordu. Kur-Sul,

"Yetmiş iki" diye cevap verdi. Nasr tekrar sordu:

"Meşhur Susuzluk Harplerinde de bulundun mu? " Türk Hakanı,

"Evet, Susuzluk harbinde de bulundum." dedi. Bu cevabı aldıktan sonra Nasr, ne düşündüğünü açıkça ortaya koymuş ve:

"Sen böyle çetin gözlemlerini söyledikten sonra eğer bana güneşin üzerine doğup battığı herşeyi (kurtuluş fidyesi olarak) versen, yine seni elimden çıkarmam." demiş ve kesin emrini vermiştir. Bu emre göre, Kûr-Sul'un boynu vurulacak ve cesedi oradan geçen nehrin kenarına belki de Türklerin daha rahat görebilecekleri bir yere asılacaktı.54

Böylece, ömrünü harp meydanlarında geçiren, küçük büyük yetmiş iki harbe giren, Araplarla Türkler arasında cereyan eden harplerin hemen hepsine iştirak eden bu Türk Hakanı, garip bir talihsizlik, belki de tedbirsizlik eseri olarak kendisini tam ölümün kucağında bulmuştu. Nasr'ın Türgiş Hakanı, Kur-Sul'u öldürmesi ve Türkleri bir daha toparlanmamak üzere dağıtmak suretiyle kazandığı bu zaferden sonra, Arap siyâsi hakimiyeti Aşağı Türkistan'da kesin olarak yerleşmiştir (H. 121/M. 738). Böylece doğuda Türk yurtlarında girişilen bu baş döndürücü mücadele ve fetih hareketleri sayesinde Prof. P. K. Hitti'nin de işaret ettiği gibi: "Peygamber sancağı doğuda Farsça konuşulan kavimlerle Türkçe konuşulan kavimler arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilen Ceyhun nehrinin çok daha ötelerine götürülmüş; Buhara, Semerkant ve Taşkent gibi Orta Çağların meşhur ticaret şehirleri Müslümanların eline geçmiş ve neticede Orta Asya'da İslamiyet'in üstünlüğü çok kuvvetli bir şekilde yerleşmiştir."55

Nasr b. Seyyar, Türgiş tehlikesini bu şekilde önledikten sonra Türk yurtlarında kırgın ve kızgın Müslümanlar arasında iç barışı sağlayacak ve Arap siyâsî otoritesini ihya edecek bir kısım ciddî tedbirler daha almış ve bunda kolayca başarılı olmuştur. Bundan maksadımız, çoğunluğunu

Müslüman Türklerin oluşturduğu yersiz, yurtsuz büyük muhâcirler kitlesi ve onların ileri sürdüğü şartlardı. Nasr, onlara büyük tavizler vererek iyi bir anlaşma yapmıştır. Anlaşmaya göre;

1. Daha önce Müslüman olmuş, fakat çeşitli nedenlerle dininden irtidâd etmiş olan bu kimseler hiçbir surette cezâlandırılmayacaklardır.

2. Muhâcirlerin şahsî borçlar ile vergi borçları bağışlanacak ve kendilerine herhangi bir kims#enin borcu yüklenmeyecektir.

3. Onlardan geçmiş yıllara ait Beytü'l-Mâl'e ödenmek üzere hiçbir şey istenmeyecektir.

4. Onların elinde bulunan Müslüman esirler, ancak doğru kimselerin şehâdeti ve mahkemenin hukukî bir kararı olmaksızın ellerinden alınmayacaktır.56

Taberî'den aldığımız bu rivâyetler aynı zamanda yerli halk ile Arap idârecileri arasında senelerdir sürüp gelen müzmin meselelerin nelerden ibaret olduğu hakkında da bizlere açık açık fikirler vermektedir. Mâmâfih Nasr'ın Türk yurtlarında emniyet ve huzuru sağlamak için büyük bir fedâkarlık göstererek yaptığı bu anlaşmanın önemini kavrayamayan kimseler, onu çok ağır bir dille itham etmişler, hatta daha da ileri giderek Halifeye şikâyette bile bulunmuşlardır. Nasr'ın bu sorumsuzca yapılan tenkitlere cevabı çok sert olmuş ve şöyle demiştir:

"Yeminle söylüyorum ki; eğer onların böyle bir anlaşma sâyesinde, Müslümanlara vereceği kuvveti, aksi takdirde ise verebilecekleri zararları benim bildiğim kadar siz de bilmiş olsaydınız, bu dediklerinizi tamamen inkâr ederdiniz."57

Gerçekte, Emevi halifeleri ve devlet adamları Türk yurtlarında Nasr'ın valiliği ile başlayan bu huzur ve istikrar devrini getirmekte çok geç kalmışlardı. Zira, siyah cübbe, siyah sarık ve kara sakalları ile Horasan'a gelen ve yerli halkın arasına sızan Abbâsî ihtilâl ve propagandacıları, yani düatlar, Doğu halkını ve bu arada Türkleri siyah ihtilâl sancağı altına çoktan toplamış bulunuyorlardı. Artık bu zorba Emevîlerin ve despotik Arap idaresinin Türk yurtlarında daha fazla ayakta kalmaları mümkün değildi.

Evet; temelleri koyu bir Arap milliyetçiliğine dayanan, kendilerini çok üstün gören, gayr-i Arap, Müslümanlara nerede ise bir köle gözü ile bakan, onları her zaman hor ve hakîr gören; Hz. Peygamber'in mübarek soyundan gelenlere dil uzatan ve onlara ha-kâret etmeyi bir devlet politikası hâline getiren, minber ve mescidlerde Peygamber ehline saygısız davranan ve bunu teşvik eden, cebbar tutumları dolayısıyla Müslümanlar tarafından hiçbir zaman kabul edilmeyen zorba Emeviler Devleti; o eski Turan kahramanlarını andıran Ebû Müslim el-Horasânî'nin önderliğinde ve çoğunluğu doğu halkı, Türk erleri ve komutanlarının oluşturduğu bir ihtilâl ordusu karşısında yıkılıp gitmiştir (750).

Buraya kadar olan açıklamalarımızda Orta Asya Arap fetihlerini özetlemeye çalıştık. Ne ilginçtir ki, Türk yurtlarında bir kan ve ateş kasırgası hâlinde senelerce devam eden bu çetin mücadele ve

boğuşmalar sırasında, diğer taraftan İslâmiyet lehine çok hayırlı gelişmeler olmuştur. Bu cümleden olmak üzere mahallî Türk hükümdarlarının birçoğu ve onların yakın çevreleri Müslüman olmuşlardır. Ayrıca İslâm dini, bölge sakinleri ve Türkler arasında çok süratli bir şekilde yayılmaya başlamış ve Müslüman toplum, yine bu zaman zarfında güçlü bir varlık hâline gelmiştir. Bu, aynı zamanda İslâmiyet'in şüphesiz Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Budizm gibi rakip dinlere karşı kazandığı köklü bir zafer idi.

Durum sadece bundan ibaret de değildir. Bu gelişmelerin devamı olarak Türk yurtlarında aristokrat tabakaya mensup birçok kimse de Müslüman olmuşlardır.

1 Gibb, H. A. R., Orta Asya Arap Fütuhatı, Çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.

2 Barthold, W., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Hzr. H. D. Yıldız, İstanbul, 1981.

3 Wellhausen, J., Arap Devleti ve Sukûtu, Çev. F. Işıltan, Ankara, 1960.

4 Frye, R. N., The Golden Age of Persia; The Arabs in the East, London, 1997.

5 Kurat, A. N., "Kuteybe b. Müslim'in Harzem ve Semerkant'ı Zabtı", D.T.C.F.D. VI, no, 5.

6 el-Isfahânî, Ebü'l-Ferec, K. el-Ağani, Beyrut, 1970, XIII, s. 80, 81, 82, 83, Krş. Bunyadov, Z., Azerbaycan, VII-IX. Asırlar (Krilce) Bakü, 1989, s. 41. el-Hamevi, Mucemü'l-Büldan, Beyrut, 1955, IV, s. 292.

7 Togan, Z. V., Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, s. 72.

8 Kitapçı, Z., Saâdet Asrında Türkler, Konya, 1997, s. 47.

9 Şeşen, R., Eski Araplara Göre Türkler, T. M. İstanbul, 1960, no. XV, s. 12

10 İbn Hişam, es-Sire en-Nebeviyye, Mekke, 1955, I, s. 275.

11 Kitapçı, Z., Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler, Konya, 1996, I, s. 105 vd.

12 et-Taberi, Tarihu'l-Umem vel-Mülük, tah. M. İbrahim, Beyrut, 1967, III, s. 454.

13 Bkz. Kitapçı, Z., The First Challange of the Turks Against the Arabs, T. D. İstanbul, 1979, no, XXXII, s. 896 vd.

14 Hitti, P. K., The Arabs, Chicago, 1960, s. 80, Gibb, H. A. R., a.g.e., s. 3.

15 et-Taberi, IV, s. 168, İbnü'l-Esir, el-Kâmil fit-Târih, Beyrut, 1972, III, s. 34, İbn Kesir, el-Bidâye, Beyrut, 1966, VII, s. 127.

16 en-Narşahî, Tarih-u Buhara, nşr. NM. et-Tırazi, E. A. Bedevi, Mısır, 1986, s. 23, er-Reşid b. Zübeyr, K. ez-Zahâir ve't-Tuhub, Kuveyt, 1959, s. 169.

17 et-Taberi V, s. 298, İbnü'l-Esir, III, s. 513, İbn Hubeyb, Esmâü'l-Muğtâlîn, Nevâdirü'l-Mahtutat, Kahire, 1954, II, s. 166, Ayrıca Kabac Hatun hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı Z., Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları, Konya, 1995, s. 39 vd.

18 et-Taberi, V, s. 306.

19 İbn Hacer, el-Isâbe, Mısır, 1328, III, s. 227, İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Gabe, Mısır, 1280, IV, s. 157, İbn Saad, Tabakat, Beyrut, 1958, V, s. 357, Schaeder, H. H. Semerkant, İA.X, s. 470.

20 el-Belâzuri, Fütûhu'l-Büldan, tah. A. E. et-Tabba, Ö. E. et-Tabba, Beyrut, 1958, s. 579.

21 et-Taberi, V, s. 308.

22 et-Taberi, V, s. 471.

23 et-Taberi, V, s. 474, el-Belâzuri, s. 581, Gibb, H. A. R. a.g.e., s. 19.

24 et-Taberi, V, s. 546, el-Belâzuri, s. 602.

25 Wellhausen, J., a.g.e., s. 203.

26 et-Taberi, V, s. 549, Barthold, W., Türkistan, s. 238.

27 Kitapçı, Z., Arap Şehirlerine Yerleşen İlk Türkler, Türk Kültürü, 1972, no, 112, s. 209-221.

28 Gibb, H. A. R., a.g.e, s. 40.

29 et-Taberi, VI, s. 434, İbnü'l-Esir, IV, s. 523, Brockelman, C., İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Çev. N. Çağatay, Ankara, 1964, s. 75.

30 Kitapçı, Z., Arapların Türkistan'a Girişi, İstanbul, 200, s. 78.

31 Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., İlk Müslüman Türk Hükümdarı ve Hakanları, Konya, 1996, s. 38-54.

32 İbn A'sem el-Kûfi, K. el-Fütûh, tah. S. Zekkâr, Beyrut, 1992, III, s. 105.

33 Baykent'in Türklük dokusu için bkz. Esin, E., İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş, İstanbul, 1978, s. 243, Kitapçı, Z., Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler, Konya, 1998, s. 147.

34 et-Taberi, VI, s. 430, Frye, R. N., History of Buhara, Cambridge, 1954, s. 18.

35 Tarhan: Türk unvanı, Türk devlet teşkilâtında boylar üzerine Kağan tarafından tayin edilen soylu komutan, Bkz. Donuk, A., Eski Türk Devletlerinde İdârî, Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988, s. 40, Orkun, H. N., Eski Türk Yazıtları, İstanbul, 1936, I. s. 128-156.

36 İbn A'sem, III, s. 107, et-Taberi, VI, s. 431-432, İbn Kesir, IX, s. 72, İbnü'l-Esir, IV, s. 528, Gibb, H. A. R., a.g.e., s. 30.

37 en-Narşahi, s. 72, Arnold, T. V., The Preaching of Islam, Lahore, 1965, s. 216, İbn Hayyat, Tarih, Necef, 1967, s. 210.

38 et-Taberi, VI, s. 462.

39 Kurat, A. N., "Kuteybe b. Müslim'in Harzem ve Semerkant'ı Zaptı", D.T.C.F. Dergisi, 1948, VI, no, 5, s. 385-415.

40 Kitapçı, Z., et-Türk fi Müellefât el-Câhız, Beyrut, 1972, s. 70.

41 el-Yakûbi, Tarih, II, s. 296, et-Taberi, VI, s. 506, İbn Kesir, el-Bidâye, IX, s. 167.

42 et-Taberi, VI, s. 523.

43 et-Taberi, VI, s. 534-535.

44 et-Taberi, VI, s. 451.

45 et-Taberi, VI, s. 543.

46 İbnü'l-Esir, V, s. 44

47 Tûrgişlerin bu ilk devirleri için bkz. Genç, R., Tûrgişler md. Türk Ansiklopedisi, XXXII, s. 60-61, Chavannes, E., Documents, Paris, 1903, s. 80 vd., Orkun, H. N., Türk Tarihi, İstanbul, 1936, I, s. 191 Ögel, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, 1988, s. 141, Kafesoğlu, İ., Türk Millî Kültürü, Ankara, 1977, s. 120.

48 İbn Kesir, IX, s. 222, et-Taberi, VII, s. 113.

49 Horasan'a gönderilen Arap askerî valilerinin tam listesi için bkz. Kitapçı, Z., Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler, s. 398-399.

50 et-Taberi, VII, s. 224.

51 Shaban, M. A., The Abbaside Revolution, Cambridge, 1970, I, s. 127.

52 Kitapçı, Z., Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları, s. 48.

53 Kitapçı, Z., Orta Doğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru, İstanbul, 1987, s. 41, et-Taberi, VII, s. 174.

54 et-Taberi, VII, s. 174.

55 Hitti, P. K., İbid. s. 80.

56 et-Taberi, VII, s. 192, İbnü'l-Esir, V, s. 250, Ayrıca Krş. Zettersteen, SK. V. Nasr md. İA. IX, s. 170.

57 et-Taberi, VII, s. 192, İbnü'l-Esir, V, s. 250.

ARNOLD, T. V., The Preaching of Islam, Lahore, 1965.

BARTHOLD, W., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Hzr. H. D. Yıldız, İstanbul, 1981.

BOROCKELMAN, C., İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, Çev. N. Çağatay, Ankara, 1964.

CHAVANNES, E., Documents, Paris, 1903.

DONUK, A., Eski Türk Devletlerinde İdârî, Askeri Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988.

ESİN, E., İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş, İstanbul, 1978.

el-YAKÛBİ, Tarih, Beyrut, 1960, et-Taberi, Tarîhu'l-Umem vel Mülük, Beyrut, 1967, İbn Kesir, el-Bidâye, İbnü'l-Esir, el-Kâmil, Beyrut, 1972.

el-ISFAHÂNÎ Ebü'l-Ferec, K. el-Ağani, Beyrut, 1970, Bunyadov, Z., Azerbaycan, VII-IX. Asırlar (Krilce) Bakü, 1989.

el-HAMEVİ, Mucemü'l-Büldan, Beyrut, 1955.

el-BELÂZURİ, Fütûhu'l-Büldan, tah. A. E., et-Tabba, Ö. E., et-Tabba, Beyrut, 1958.

en-NARŞÂHÎ, Tarih-u Buhara, nşr. N. M. et-Tırazi, E. A. Bedevi, Mısır, 1986.

er-REŞİD b. Zübeyr, K. ez-Zahâir ve't-Tuhub, Kuveyt, 1959.

FRYE, R. N., The Golden Age of Persia; The Arabs in the East, London, 1997.

GENÇ, R., "Tûrgişler" md. Türk Ansiklopedisi, XXXII.

GİBB, H. A. R., Orta Asya Arap Fütuhatı, Çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.

HİTTİ, P. K., The Arabs, Chicago, 1960.

İBN HAYYAT, Tarih, Necef, 1967.

İBN A'SEM el-Kûfi, K. el-Fütûh, tah. S. Zekkâr, Beyrut, 1992.

İBN HACER, el-Isâbe, Mısır, 1328.

İBNÜ'L-ESİR, Üsdü'l-Gabe, Mısır, 1280.

İBN SAAD, Tabakat, Beyrut, 1958.

İBN HİŞAM, es-Sire en-Nebeviyye, Mekke, 1955.

KAFESOĞLU, İ., Türk Millî Kültürü, Ankara, 1977.

KİTAPÇI, Z., Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler, Konya, 1998.

KİTAPÇI, Z., Saâdet Asrında Türkler, Konya, 1997.

KİTAPÇI, Z., Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler, Konya, 1996.

KİTAPÇI, Z., et-Türk fi Müellefât el-Câhız, Beyrut, 1972. Konya, 1998.

KİTAPÇI, Z., Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler.

KİTAPÇI, Z., Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları, Konya, 1995.

KİTAPÇI, Z., Orta Doğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru, İstanbul, 1987.

KİTAPÇI, Z., The First Challange of the Turks Against the Arabs, T. D. İstanbul, 1979, no, XXXII.

KİTAPÇI, Z., Arap Şehirlerine Yerleşen İlk Türkler, Türk Kültürü, 1972, no, 112.

KİTAPÇI, Z., Arapların Türkistan'a Girişi, İstanbul, 200.

KİTAPÇI, Z., İlk Müslüman Türk Hükümdarı ve Hakanları, Konya, 1996.

KURAT, A. N., "Kuteybe b. Müslim'in Harzem ve Semerkant'ı Zaptı", D.T.C.F. Dergisi, 1948, VI, no, 5.

ORKUN, H. N., Türk Tarihi, İstanbul, 1936.

ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, IV, s. 105.

ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, İstanbul, 1936.

ÖGEL, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, 1988.

SCHAEDER, H. H., “Semerkant”, İA. X, s. 470.

SHABAN, M. A., The Abbaside Devolution, Cambridge, 1970.

ŞEŞEN, R., Eski Araplara Göre Türkler, T. M. İstanbul, 1960, no. XV, s. 12.

TOGAN, Z. V., Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981.

WELLHAUSEN, J., Arap Devleti ve Sukûtu, Çev. F. Işıltan, Ankara, 1960.

Maveraünnehir'e İslâm'ın Girişi / Yrd. Doç. Dr. Hasan Kurt [s.279-289]

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Maveraünnehir, bireysel birtakım çabaların ötesinde Türklerin İslâm diniyle tanıştıkları ilk bölgedir. Maveraünnehir adı, Ceyhun (Amu Derya) nehrinin doğusundaki bölgeye Emevîler tarafından verilmiştir. Maveraünnehir bölgesi aynı zamanda Heytallar (Bilâdü'l-Heyâtile), Hebtal veya Heftal memleketi, daha genel ifadeyle Turan ve Türkistan gibi isimlerle de anılmıştır.1 Maveraünnehir bölgesi genellikle beş bölüme ayrılmıştır. Birincisi, onun merkez bölgesi olan Soğd'dur (Soğdiana). Buhârâ ve Semerkand'ı içine alan bu bölge, ülkenin en büyük tarım ve ticaret merkezlerindendir. İkincisi, Soğd'un batısında bulunan eski Hîve bölümüdür ki, Amu Derya ile Aral gölünün birleştiği delta bölgesini teşkil etmektedir. Üçüncüsü, Sagâniyân ve Huttal topraklarını kapsayan güney parçasıdır. Dördüncüsü Amu Derya'nın yukarısında yer alan Bedahşan ve Vâhân'dır. Beşincisi ise Fergana ve Şaş bölgelerinden oluşan kuzey bölgesidir.2

Maveraünnehir, milattan yüzyıllarca öncesinden itibaren bir Türk yurdu olarak karşımıza çıkmaktadır. Harezm bölgesinde kazılar yapmış olan Tolstov, Türklerin bölgeye M.Ö. 2500'lerde geldiği kanaatini taşımaktadır.3 Narşahî ise, Buhârâ'nın, dolayısıyla Maveraünnehir'in ilk sakinlerinin Türkistan halkı olduğunu nakletmektedir.4 Onun verdiği bu bilginin hangi devri kastettiğinin bilinebilmesi için Buhârâ'nın kuruluş döneminin tespiti gerekmektedir. 1970 yılından sonra Yahya Gulamov başkanlığında Buhârâ'da başlayan arkeolojik kazılar sonucunda şehrin arkeolojik yaşının 2300 yıldan az olmadığı kesinlik kazanmıştır.5 Bu tespit aynı zamanda Tolstov'u da teyit etmektedir. Ayrıca iki arkeolojik kazının birbirini desteklemesi, Narşahî'nin bu husustaki rivayetinin yabana atılacak nitelikte olmadığını ortaya koymaktadır. Fakat Türklerin Maveraünnehir'deki geçmişleri hakkında yazılı kaynaklarımızda bu denli eski dönemlere ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Elimizdeki en eski bilgiler ancak milattan yedi yüzyıl öncesine kadar geri gidebilmektedir. Bu dönemden Maveraünnehir tarihiyle ilgili olarak buraya İslâm'ın girişine kadar ki zaman dilimi hakkında ana hatlarıyla bilgi vermek, bölgenin İslâmlaşmasının, Türkler açısından ne denli önem taşıdığını ortaya koyacaktır.

Bahsettiğimiz dönemde Maveraünnehir'de Yunanlılar'ın İskit veya Sit, İranlıların Saka, Çinlilerin Sai veya Sai-wang dedikleri Türk kavmi bulunmaktadır. Çin'deki Çu Hanedanı'nın yıkıldığı M.Ö. 770 yılına kadar,6 Taberi ve Firdevsî gibi tarihçilerce de Türk oldukları vurgulanan7 Sakaların ilk yurdu, Sir Derya'nın kuzey kenarından büyük steplere değin uzanmaktaydı.8 Bu Hanedan'ın yıkılmasıyla başlayan siyasi karışıklık sırasında, İssedonların (Yüeçiler ve Vusunlar) saldırısına uğrayan Sakalar'ın (İskit) Maveraünnehir'e göç ettiklerinin, Herodot ve Strabo gibi Batı kaynaklarınca da doğrulandığı belirtilmektedir.9 Sakalar zaman zaman başka ulusların egemenliği altına girmiştir. Milattan önce VI. yüzyıldan itibaren Sakalar, önce İran'da kurulmuş bulunan Ahamenid (Ahameniş) Devleti'nin,10 M.Ö.

IV. yüzyılda Baktri Yunan (Selevkid ya da Selevkos) İmparatorluğu'nun,11 M.Ö. II. yüzyılın başlarında ise çok kısa bir süre İranlı Partların egemenliğine girmiştir.12

Maveraünnehir'de M.Ö. II. yüzyıl içinde yaşanan kavimler göçüyle birlikte siyasî dengeler yeniden değişmiş ve bölgeye yeniden Türk asıllı bir başka kavim olan Yüeçiler egemen olmuştur. Çin belgelerinde Yüeçilerin, Sai veya Sai-wang şeklinde nitelendirilen Sakaların akrabası olduğu kaydedilmektedir.13 Yüeçilerin Maveraünnehir'e gelişiyle birlikte Baktri Yunan İmparatorluğu döneminde yerleşmiş olan Yunan kolonileri ise bölgeden göç etmiştir.14 Sakalara gelince, onların bir bölümü Baktriya'ya (Toharistan) göç etmekle birlikte diğer bölümü yurtlarında kalmıştır. Böylece Saka nüfusunun en azından bir bölümü Maveraünnehir'in etnografik yapısı içinde yerini korumuştur.15

424 tarihinden sonra Maveraünnehir, Seyhun ötelerinden gelen Eftalitlerin hakimiyeti altına girmiştir.16 Çin kaynaklarında Ye-da olarak nitelendirilen ve Gav-çığların bir boyu olan Eftalitler,17 İslâmî kaynaklarda Heytallar şeklinde isimlendirilmektedir.18 Belâzurî, onların etnik durumları hakkında iki rivayet nakletmektedir. Bunlardan biri Eftalitlerin Fars, diğeri Türk olduğu yönündedir.19 Eftalitlerin Altay Dağları'ndan gelerek önce Doğu Türkistan bölgesine yerleştiği bilindiğine göre,20 onların Fars olmaları mümkün değildir. Akhunlar olarak da isimlendirilen bu kavmin, Frye 350'li yıllarda İran'ın doğusuna geldikleri nakledilen Hunların torunları olmasının kuvvetle muhtemel bulunduğunu belirtmektedir.21 Eberhard onların antropolojik yönden başlangıçta Türk veya Moğol olduğuna karar vermenin güç bulunduğunu, ancak daha sonraları gittikçe beliren özellikleri itibariyle Türklüklerine kesin şekilde hükmedilebileceğini belirtmektedir.22 Bu bağlamda Firdevsî de onların Türk olduğu yönünde rivayette bulunmaktadır.23

Eftalit Devleti, 563-567 yılları arasında ortadan kaldırılarak Eftalit ülkesi Göktürkler ile İranlılar arasında Ceyhun nehri sınır olmak üzere paylaşıldı.24 Çünkü Ceyhun nehri Türkler ile İranlılar arasındaki tarihi çok eskilere dayanan bir sınır niteliği taşımaktaydı. Nitekim Tahmasp oğlu Zav'ın idaresi altında Ceyhun'dan Turan, Çin ve Hotan'a kadar uzanan Türk toprakları hakkında şeklî bir antlaşma imzalanmıştı. Yine Türklerle (Turanlılar) İranlılar arasında başlayan bitmez tükenmez savaşlar sırasında bütün Türkler, Ceyhun nehrini geçip İranlıları bu nehrin gerisine atmıştı. Sâsânîler döneminde Behram Gor (421-439), Türklerle aralarında sınır olmak üzere kireçlenmiş bir sınır taşı dikmişti. Bu taşı daha sonra Yezdicerd'in oğlu Perviz, Türklerle savaşa katıldığında bulmuştur. Henüz çözülen bu abideye göre ne Türklerin ne de İranlıların bu sınırı geçmelerine izin verilmemiştir. Aynı yerde aynı amaçla Perviz de bir kale inşa etmiştir. Bu nedenle Göktürklerle işbirliği yaparak Eftalitleri ortadan kaldıran Enûşirvan da, burada bir kale yapmıştır.25 Böylece Maveraünnehir, açıkça "Türk" adıyla anılan Göktürk Devleti tarafından yönetilmeye başlamıştır.

582 yılında ikiye ayrılan Göktürk Devleti'nin batı koluna ait olan Maveraünnehir'de, bu devletin 658 yılında Çin'e bağlanması sonucunda siyasî dengeler değişti.26 Batı Göktürk Devleti'nden önce 630 yılında Çin egemenliğine girmiş olan Doğu Göktürk Devleti, Kutluk Hakan'ın liderliğinde yeniden bağımsızlığını kazandı.27 Bu durum Çin'in Maveraünnehir'deki egemenliğini de zora soktu. Bu nedenle bölgedeki otorite boşluğunu bir Türk boyu olan ve Onokların Tulu koluna mensup bulunan

Türgişler doldurmaya çalıştı. “Sarı” ve “Kara” diye ikiye ayrılan Türgişler arasında zaman zaman iktidar kavgaları yaşandı. 710 yılına kadar süren bu mücadele Türgişleri iyice zayıf düşürdü.28 716’da Doğu Göktürk Kağanı Kapgan’ın öldürülmesinden sonra Kara Türgiş Beyi Sulu (717-738) Batı Göktürkler üzerinde hakimiyet kurup kağan oldu.29 Yeni Türgiş kağanı Sulu, Talas’ın kuzeybatısında bulunan Balasagun’u başkent yaptı.30 O, gerek Çinlilere ve gerekse bu tarihlerde bölgeyi fethetmeye çalışan Araplara karşı zorlu mücadeleler verdi. Araplar, kendilerine zor anlar yaşatan Sulu’ya Ebû Müzâhim (boğa) lakabını verdi.31 Bununla birlikte Sulu çok sık gerçekleşen çatışmalar nedeniyle Maveraünnehir’de tam bir egemenlik kuramadı. Bu nedenle Maveraünnehir şehirleri kendi başına buyruk bir yapıda varlıklarını sürdürmekteydi.32

Maveraünnehir’de çok fazla ön plâna çıkmamış başka Türk topluluklarının da bulunduğu bilinmektedir. Parmaksızoğlu’nun da belirttiği gibi Peçenekler, Aslar, Alanlar ve Oğuzlar Maveraünnehir bölgesinin ilk sakinlerinden idi. Çünkü Orta Çağ Müslüman yazarlarının eserlerinde yer alan Arzu’l-Guziyye, Arzu’l-Becnakiye, Dîz-i Alanân ifadeleriyle Strabon ve Batlamyus’ta geçen yer adlarının büyük bir benzerlik göstermesi, bunun en açık belgesidir. Vâhân, Bedahşan, Fergana öteden beri Oğuzların; Şaş, Sagâniyân ve Harezm yöreleri ise As, Peçenek ve Alanlar’ın en eski yurtları arasında yer almıştır.33 Yine adları arabayla ticaret yapan zümre anlamına gelen Comuklar (Cömük/Çömük/Çumak) Buhârâ’yı imar eden ilk Türk kabilesi olarak görülmektedir.34 Ayrıca Göktürkler devrinden itibaren Buhârâ’da Türk boyları arasında Çiğil ve Kaylar da yer almıştır.35

Görüldüğü gibi Araplar, Ceyhun sınırlarına dayandıklarında Maveraünnehir’de Türklerle mücadele vermek durumunda kalmıştır. Bu nedenle Maveraünnehir’in İslâmlaşması aynı zamanda Türklerin İslâmlaşması anlamına gelmektedir. Bu İslâmlaşma süreci, hem Türk hem de dünya tarihinde yeni siyasî oluşumların bir başlangıç noktası niteliğini taşımaktadır.

1. Maveraünnehir’in İslâmlaşması Konusunda Atılan İlk Adımlar

İslâm’ın girmeye başladığı yıllarda Maveraünnehir’de birçok din bulunmaktaydı. Budizm, Mecûsîlik, Maniheizm ve Hristiyanlık bunlardandır. Çin belgelerinde ve İbn Nedîm’in el-Fihrist’inde Maveraünnehirlilerin Budist olduğu belirtilmektedir.36 Mecûsîliğin geçmişi ise, burada mîlattan yüzyıllar öncesine kadar gitmektedir.37 Müslümanların Maveraünnehir kapılarına dayandığı VII. yüzyılın sonlarına doğru bir çok yerde bu din hakim durumdaydı. Maveraünnehir Mecûsîliği, İran’dakinden farklı özellikler taşımaktaydı.38 Mecûsîlik ve Budizm arasında süren sürtüşmeden yararlanarak Hıristiyanlık dininin Nesturî Mezhebi de, III. ve IV. Yüz-

yıllardan sonra burada yaygınlık kazandı.39 İran ve Bizans baskınlarından kaçan Maniheistlerin Maveraünnehir'e sığınmasıyla Maniheizm, dördüncü bir din olarak burada temsil edilir duruma geldi. Bu dinler İslâm'ın bölgede yayılmasından sonra da eski etkinliklerini yitirmekle birlikte varlıklarını uzun süre sürdürdü.40

Maveraünnehir Türklerinin İslâm diniyle ilk tanışması ticarî ilişkiler yoluyla olmuştur. Ancak bu tanışma daha çok bireysel boyutta gerçekleşmiştir. İpek yolu üzerinde yer alan Maveraünnehir şehirlerinden İslâm dünyasıyla ilişki içinde bulunan tüccarlar, bu din hakkında ilk bilgi edinen kimselerdir. Örneğin Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr adlı tarihçilerin kaydettiği41 Erzekyân adlı Buhârâlı, bu yolla Müslüman olan kimselerdendir. Onların kaydettiğine göre Erzekyân, ticaret yapmak amacıyla zaman zaman Müslüman şehirlerine gitmekteydi. Bu seferlerden birinde önce Çin'e, oradan deniz yoluyla Basra'ya ve Ali b. Ebî Talib'in yanına, muhtemelen Kûfe'ye gidip onun çağrısı üzerine İslâm'ı kabul etti. Erzekyân gibi İslâm'ı öğrenip kabul eden, başka Maveraünnehir şehirlerinde yaşayan tüccarların da bulunduğu kanaatindeyiz. Ancak elimizdeki kaynaklar bu yolla Müslüman olanlardan pek söz etmemektedirler. Çünkü Erzekyân hakkındaki bilgiyi de, tanınmış bir din bilgini olan ve 955'de vefat eden torunlarından Ebû Abdullah Muhammed b. Hasen'den bahseden ensab (şecere) kitaplarından öğrenmekteyiz.42 Müslüman olduğu halde, bu kitaplarda soyundan gelen birisi nedeniyle adı geçmeyen başka Maveraünnehirlilerin de bulunduğu kuvvetle muhtemeldir.

Maveraünnehir Türklerinin İslâm diniyle tanışmalarında askerî faaliyetler önemli rol oynamıştır. Araplar, fethettikleri yerin halkından zaman zaman milis ve muhafız kuvvetleri teşkil etmiştir. Bunların ilki, Ubeydullah b. Ziyad'ın 674 yılında çıktığı Buhârâ seferi dönüşünde Basra'ya götürdüğü Buhârâ'da oturan Maveraünnehirli askerlerdir.43 Bu askerlerin sayısını Taberî iki bin, Narşahî ise dört bin olarak rivayet etmektedir.44 Ubeydullah, iyi ok atan söz konusu Maveraünnehirli askerleri ordusu içinde istihdam etmiş ve onlara maaş bağlamıştır. Bunların bir bölümü Vâsıt şehri kurulunca Haccac tarafından bu şehre yerleştirilmiştir.45

Müslümanlarla bir arada bulunmalarını sağlayan bu fırsat, Maveraünnehirli askerlerin İslâm'ı öğrenmelerini kolaylaştırmıştır. Bu askerlerin Mecûsî veya Budist veyahut başka bir dine göre hayatlarını sürdürdükleri yönünde kaynaklarımızda herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Şeşen'in de belirttiği gibi,46 bu durum onların İslâm dinini kabul ettikleri kanaatini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca Maveraünnehirli bu askerlere güven duyularak ellerine silah verilip onların orduda aktif bir göreve getirilmiş olmaları bu kanaati kuvvetlendiren bir diğer husustur. Kimi rivayetlerde Ubeydullah; kendilerine güvence verip maaş bağlamayı kabul ettiği için, bu kimselerin gönüllü olarak Basra'ya geldikleri kaydedilmektedir.47

Diğer Müslüman askerler gibi özgür hareket edebildikleri anlaşılan Maveraünnehirli askerlerin, memleketleri ile bir şekilde ilişkilerinin devam ettiği kanaatindeyiz. Diyelim ki, bu insanlar Maveraünnehir'e hiç gitmemiş bile olsalar, yukarıda kaydettiğimiz Erzekyân hadisesinde görüldüğü gibi onların ticaret veya bir başka nedenle Basra ya da Vâsıt'a yolu düşen Maveraünnehirli Türkler ile

görüştüklerini düşünmekteyiz. Bu sırada hemşehrilerinin, İslâm ve Müslümanlar hakkında bilgi edinmelerine yardımcı oldukları ve böylece Maveraünnehir'de İslâm'ın tanınmasına katkı sağladıkları inancındayız.

Maveraünnehirli Türklerin İslâm dini hakkında edindikleri bilgiler, ilk zamanlarda daha çok gözlem ve duyumlara dayanmaktaydı. Bu nedenle Maveraünnehir'i ekonomik yönden kızıl elma olarak gören bir takım Müslüman yöneticilerin İslâm'ın ilkeleriyle bağdaşmayan tavırları, Maveraünnehir Türkleri üzerinde olumlu bir imaj bırakmadı. Bu nedenle ilk dönemlerde Türklerin toplum olarak İslâm dinine sempati duymaları pek mümkün olmadı.

676 yılında Buhârâ üzerinden Semerkand'a sefer yapan Said b. Osman'ın tavır ve uygulamaları Türkler üzerinde olumsuz kanaatların oluşmasına yol açan ilk örneklerdendir. Said, sefer sırasında güvenliğini sağlamak gayesiyle Buhârâ'nın ileri gelenlerinden rehineler almıştı; ancak bu kimselere verdiği sözü yerine getirmemişti. Oysa sefer dönüşünde Buhârâ'yı terk ederken rehineleri salıvereceğini belirtmiş; ancak Merv, Nîsâbûr derken eşinin ölümü üzerine Buhârâ'nın yönetimini elinde bulunduran Buhâr-hudât Hatun'u ciddiyetten uzak sözlerle oyalayarak rehineleri Medine'ye kadar götürmüştü. Said bununla da yetinmemiş, hanedan ailesinden olan bu rehinelerin üzerindeki değerli elbiselere el koymuş, onları kaba saba elbiseler giydirip bağ ve bahçelerinde çalışmaya mecbur bırakmıştı. Böylelikle Said; hem kendinin, hem de rehinelerin hazin sonunu hazırlamış oldu.48

Sonuçta Maveraünnehir Türklerinin, gözlem ve duyumlarından hareketle İslâm'ı daha çok Araplara özgü bir inanç ve yaşam biçimi olarak algıladıkları anlaşılmaktadır. Hatta 728 yılında bile, Müslüman olmanın Türkler tarafından Arap olmak şeklinde algılandığı görülmektedir.49

2. İslâm'ın Tebliği Yolunda Atılan İlk Ciddi Adımlar

Maveraünnehir'in İslâmlaşmasında ilk ciddi adım Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliği döneminde (705-715) atıldı. Zira Kuteybe b. Müslim'in Buhârâ, Semerkand gibi Maveraünnehir şehirlerini fethi, siyasî ve askerî yönden olduğu kadar, dinî yönden de Maveraünnehir'in tarihinde yeni bir sayfanın açılmasını sağlamıştır.50 Çünkü Kuteybe b. Müslim, daha önceki Horasan valilerinden farklı olarak, Maveraünnehir'de siyasî hakimiyetin yerleşmesi için olduğu kadar, İslâm'ın yöre halkı tarafından öğrenilmesi ve yaşanması için de faaliyette bulunmuştur.

Kuteybe'nin İslâm adına yaptığı ilk girişim, halkın kafasındaki putları devirmek olmuştur. Bu nedenle o ilk önce, halkın olağanüstü güçlere sahip bulunduklarına ve kendilerine kötülük yapanı cezalandıracaklarına inandığı putlarını imha etmiştir. Böylece onlara, büyük saygı duydukları putlarının kendilerini bile korumaktan aciz kaldıklarını göstermiştir. Kuteybe bu konudaki uygulamasını ilk olarak, Beykend'in fethi esnasında ele geçirdiği altından yapılmış putları eritmek suretiyle gerçekleştirmiştir. Kuteybe, Zekeriya Kitapçı'nın Budist heykelleri olarak tanımladığı51 bu putları hiç tereddüt etmeksizin eritip ekonomik maksatla kullanılabilecek herhangi bir altın madde konumuna getirmiştir.52 Kuteybe; yine yerli halkın, iki kuşun gagalarında getirip ateşgedeye bıraktığına

inandıkları güvercin yumurtası büyüklüğündeki iki lü'lü taşını bulunduğu yerden alıp Irak ve Horasan Genel Valisi Haccac'a göndermiştir.53 Kuteybe'nin ekonomik hesaplarla dahi olsa böyle bir davranışta bulunması; halka, kutsallığına inandıkları bu putların kendilerini bile koruyamadıkları gerçeğini bir kez daha göstermiştir.

Kuteybe, İslâm'ın kabulünün zorla olmayacağını görüp Maveraünnehir Türkleri ile dostça ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Bu nedenle Buhârâ'nın fethini tamamladığında ilk olarak uyum içinde çalışabileceği bir yerli prensi iş başına getirmek istedi. Buhâr-hudât Hatun'un oğlu Tuğşâde'yi hükümdar yaparak bu isteğini gerçekleştirdi. Zamanla Kuteybe ile aralarındaki samimiyet artan Tuğşâde, kısa bir süre sonra Müslüman olduğunu açıkladı. Hatta yeni doğan oğluna Kuteybe adını verdi. Çünkü Vali Kuteybe, Verdân-hudât başta olmak üzere bütün rakiplerini ortadan kaldırarak onu Buhârâ hükümdarı yaptı. Bu nedenle Tuğşâde, Kuteybe'ye karşı büyük bir minnet borcu duymaktaydı.54 Brockelmann, Tuğşâde'nin Müslüman olmasıyla Buhârâ'da İslâm dininin yerleştiğini savunmaktadır.55

Kuteybe'nin Maveraünnehir'in önde gelenleri arasında da, samimi ilişkiler kurup İslâm dinini kabul etmesini sağladığı kimseler vardı. Bunlardan biri olan Dihkan Hîne İslâm dinini kabul edince Ahmed adını aldı. Bu kişi Kuteybe'yi yakın adamlarıyla birlikte özel mülkü olan Kasr mahallesinde bulunan sarayında misafir etti. Daha sonra bu saray Buhârâ valilerinin konağı haline geldi.56 İçinde yaşadıkları toplumun bir nevi önderleri konumunda bulunan böyle şahsiyetlerin Müslüman olmasının, Maveraünnehirlilerin İslâm dinine biraz daha ılımlı bakmalarına yol açtığı muhakkaktır. Böylece Kuteybe, Maveraünnehirlilerin İslâm dinini daha yakından tanımalarına yardımcı oldu.

Kuteybe b. Müslim 709 yılında Buhârâ'yı fethedince yapılan antlaşma gereği Müslüman Araplar buraya yerleşti. Buhârâlıların evlerine, bağ ve bahçelerine ortak oldu.57 Bunlar arasında cihad maksadıyla Maveraünnehir'e gelmiş bulunan Müslüman din bilginleri de yer almaktaydı. Bu kişilerin İslâm'ı Maveraünnehir Türklerine açıklayabilmesi için, Kuteybe gerekli fiziksel ve sosyal ortamı hazırlamaya çalıştı; ayrıca ordusu içinde büyük bölümü Türklerden oluşan Maveraünnehir halkına da yer verdi.58 Böylece Türkler ile Müslüman Araplar arasında yakın ilişkilerin kurulmasını sağladı. Bu birliktelik hiç kuşkusuz iki tarafın birbirini tanımasında büyük rol oynadı. Bu ilişki zamanla evlilik bağlarıyla iyice pekiştirildi.59 Yine Kuteybe b. Müslim, ibadethane özelliğinin yanı sıra bir tebliğ ve kültür merkezi niteliği de taşıyan camileri yaptırdı. Kuteybe yapmış olduğu cami, namazgah ve mescidlerle İslâm'ın hakimiyetini fiziksel olarak Maveraünnehir'in bu şehrinde tescil etmiş oldu. Yani Buhârâ, yapısal olarak tam bir İslâm şehri kimliğine bürünmeye başladı. Sonuçta Kuteybe, Buhârâ'da olduğu gibi fethettiği diğer Maveraünnehir şehirlerinde de Türkleri psikolojik yönden bir İslâm şehrinin fertleri olmaya hazırladı. Bu durum, onların İslâm'ı kabul etmelerini kolaylaştırdı. Müslümanlarla iç içe yaşayan Türklerden İslâm dini hakkında bilgi edinmek isteyenler, yakın çevrelerinde bulunan mescide giderek bu arzularını yerine getirmeye başladılar. Kuteybe b. Müslim hatta cuma namazlarına gelen yerli halka para bile dağıttı.60 Bu yolla onları İslâm dinini öğrenmeye teşvik etti. Görüldüğü gibi Kuteybe, Türkleri gerek fizikî, gerekse psiko-sosyal çevre bakımından İslâm'ı kabule hazır hale getirdi.

Türklerin, yeni sosyal oluşumu hiçbir tepki göstermeden kolayca kabul ettiklerini söylemek zordur. Bir takım insanlar Müslümanlarla bir arada yaşamak konusunda çok sert tepki göstermiş ve yerini yurdunu terk etmiştir. Buhârâ'nın önde gelenlerinden Mecûsî Kuskusân ailesi (Âl-i Kuskusa) bunlardandır. Buhârâ'ya sonradan yerleşip burada ticaretle uğraşan ve Buhârâlılar arasında saygın bir konuma sahip bulunan bu aile, antlaşma gereği evlerinin, bağ ve bahçelerinin yarısını Araplarla paylaşmayı reddettiler. Sonuçta Araplara karşı bir tepki olarak bütün gayri menkullerini terkedip Araplar'dan uzak yeni bir Mecûsî mahallesi kurdular.61 Fakat bu arada terk ettikleri yerlerin tam bir müslüman bölgesi haline gelmesine yol açtılar. Böylece Arapların egemenliğinde bulunan Maveraünnehir topraklarında Müslüman nüfus artarken, Mecûsî nüfusu azalmış oldu. Onların bu davranışı, belki de Mecûsîliğe bu bölgede en büyük darbelerden birini vurmuştur.62

Kuteybe, yeni Müslüman olanları sıkıntıya sokmamak için namazda Arapça'ya göre daha yatkın oldukları Farsça Kur'an okuyabileceklerini belirtmiştir. Arapça öğrenmek onlara ağır gelebileceğinden cemaatle namaz kılarken, rüku sırasında arkadan birisi yüksek sesle "bekünîta-Nekînetî, secde sırasında ise "Nekûniyâ-nekûnî" derdi. Onlar da ne yapacaklarını anlardı.63 Bu sözcüklerin, kullanılış biçiminde "ruku yapın" ve "secde edin." anlamına geldikleri anlaşılmaktadır. Kuteybe'nin böyle bir izni kendi kafasına göre değil, Müslüman din bilginlerinin fetvalarına göre verdiği muhakkaktır. Nitekim İmam Ebû Hanîfe namaz kılarken tam olarak metninin karşılığı olmak şartiyle Kur'an'ın Farsça okunabileceğini belirtmektedir. Fars Müslümanların Selmân el-Fârisî'den namazda okumak için Fatiha sûresinin Farsça mealini yapmasını istemelerini Ebû Hanîfe buna delil olarak göstermektedir.64

Maveraünnehir'de İslâmlaşma süreci, Kuteybe b. Müslim'in öldürülmesinden sonra bir süre kesintiye uğradı. Çünkü Kuteybe'deki karizmatik yapı, ardından gelen valilerde yoktu. Vekî' b. Ebî Sûd çok kısa bir müddet vali olarak kalabildiği için bölge üzerinde ne siyasî ne de dinî yönden varlık gösterme imkanı bulamadı.65 Ondan sonra vali atanan Yezid b. Mühelleb'e gelince, onun da ilk icraatı, bölgenin İslâmlaşması için çaba harcamak yerine aralarında bulunan düşmanlıktan dolayı Kuteybe b. Müslim'in memurlarını tutuklayıp hapsetmek ve işkenceye tabi tutmak oldu.66 Yezid b. Mühelleb'in valiliği süresince İslâm adına herhangi bir faaliyet içine girdiğini göremiyoruz.

Maveraünnehir'de İslâm'ın yaygınlaşması konusunda ikinci büyük adım, Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti döneminde atıldı. Onun iş başına gelişine kadar Maveraünnehir'de pek çok insan Müslüman olmuştu. Rivayete göre bunlardan yirmi bin kadarı İslâm ordusu içinde, yine bir o kadarı da sivil toplum içinde yer almaktaydı.67 Halife Ömer b. Abdülaziz, Türklerin Müslüman olmasını her türlü çıkardan önemli gördü. İslâm dinini öğrenip kabul etmeleri için her türlü imkanı onların önüne serdi. Müslümanların eşitliği prensibini tam olarak uygulamaya koydu. Oysa 700 tarihinden itibaren Müslüman olanlar, bir takım ekonomik endişelerden dolayı gayrimüslimler gibi cizye denilen vergiyi ödemek zorunda bırakılmıştı. Durumu öğrenen Ömer b. Abdülaziz derhal bu uygulamanın sona erdirilmesi için emir verdi.68 Çünkü o, sosyo-politik hayatın tüm yönlerini İslâm kardeşliği ilkesine göre düzene sokmakta kararlıydı. Türklerden Müslüman olanlar için kullanılan "mevali" isminin siyasi, sosyal, ekonomik ve dini alanda ayrım nedeni olmasına kesinlikle izin vermedi. Onları Arap

Müslümanlarla yiyecek, giyecek ve diğer harcamalarda eşit haklara kavuşturdu.69 Halife Ömer b. Abdülaziz, Horasan Valisi Cerrah b. Abdullah'a gayri müslim halkı İslâm'a davet etmesini ve kabul ederlerse onlardan cizye vergisini kaldırmasını emretti.70 Ayrıca Ömer b. Abdülaziz diğer Müslümanlar gibi, mevaliye de maaş bağlayıp Horasan yolu üzerinde onlar için hanlar yaptırdı.71

Ömer b. Abdülaziz, mevali ile Arap Müslümanların eşit şartlara sahip olmalarını sağlayacak bütün hususları düzene koymaya çalıştı. Ömer b. Abdülaziz'in bu davranışı Müslümanlar arasında üstün ırk anlayışını törpüledi; Müslüman mevalinin gönlünü kazandı. Mevali nazarında Müslüman Araplar işgalci konumundan çıkmaya başladı; aralarında din kardeşliği duygusu gelişti. Mevaliyi sömürmek sevdasında olanları bir tarafa bırakacak olursak, iki taraf arasındaki buzlar erimeye yüz tuttu.

Ömer b. Abdülaziz sadece mevalinin haklarını iade etmekle kalmadı, bunun yanı sıra mutlu azınlığın hukuka ters düşen işlerini de engellemeye çalıştı. Çünkü kardeşlik her konuda adalet esası üzerine kurulu bir idarî yapılanmayı gerektirmekteydi. Bu kişiler, ellerinde İslâm bilginlerinin haracî arazi olarak tanımladığı emlaktan bulunduğu halde vergisini ödememekteydiler. Ömer b. Abdülaziz onları bu vergiyi ödemeye mecbur etti. O daha ileri giderek bu kişilerin devletin gelirlerini istedikleri gibi kullanmalarının önüne geçti.72 Bu durum Ömer b. Abdülaziz'in çevresindeki mutlu azınlığın hiç hoşuna gitmedi. O, mutlu azınlığın zaman zaman yaptığı eleştirilere, Rabb'ine isyan etmekten korktuğunu vurgulayarak karşı koydu.73

Ömer b. Abdülaziz'in eşitlik politikası Türklerin İslâm dini hakkındaki kanaatlerini olumlu yönde etkiledi. Onlar ekonomik endişelerle kendilerine ikinci sınıf muamelesi yapanların bu davranışlarının İslâm dininden kaynaklanmadığını gördü. Ömer b. Abdülaziz'in topraktan çok gönüllerin fethine ağırlık vermesi kısa zamanda meyvelerini verdi. Sonuç itibariyle Müslüman olanların sayısı kat kat artmaya başladı. Gelişmelerden rahatsızlık duyan bazı kimseler, İslâm'ı yeni kabul edenlerin samimi olmadığını ve cizyeden kurtulmak için böyle bir yola başvurduğunu öne sürdü. Hatta bunlar, Halife Ömer b. Abdülaziz'e yeni Müslümanların samimiyetini ölçmek için sünnet olmak şartının getirilmesini teklif etti. Halife onların bu teklifini "Allah, Hz. Muhammed (s.a.s.) i sünnetçi değil, davetçi olarak gönderdi." diyerek geri çevirdi.74 Hatta Müslüman olan Türklere gayrimüslim muamelesi yapmakta ısrarını sürdüren, fitne ve fesat çıkarma eğiliminde olduklarını söyleyerek onların hakkından ancak kılıç ve kırbacın geleceğini belirten valisi Cerrah b. Abdullah'ı görevden aldı. Onun yerine Abdurrahman b. Nuaym'ı atadı.75

Ömer b. Abdülaziz, yalnızca ekonomik refah seviyelerini yükseltmenin ve İslâm dininin adalet ilkesini uygulamanın Türklerin İslâm dinini kabul edip uygulaması için yeterli olmayacağı düşüncesindeydi. O, imanın bir kabullenme ve inanma işi olduğunu çok iyi bilmekteydi. Bu nedenle Horasan Valisi'nin şahsında orduda bulunan Müslüman din bilginlerini İslâm'ı tebliğ etmeye ve mescidlerde konuşmalar yapmaya davet etti.76 Ömer b. Abdülaziz, İslâm bilginlerine büyük değer verdi. "Mümkünse bilgin ol, değilse bilginleri sev, bunu da beceremiyorsan onlara kin tutma"77 diyerek

bu husustaki düşüncesini ortaya koydu. Yine “İlim zengin için bir süs, yoksul için bir yardımdır.’Onunla yardım istenilir.’ demiyorum, ama o kanaat etmeyi öğütler.” demekteydi.78

Ömer b. Abdülaziz’in İslâm bilginlerine iltifatı yerini buldu ve onları daha büyük bir gayretle harekete geçirdi. Nitekim Kur’an bilimleri üzerinde uzmanlaşmış bulunan Dahhak b. Müzahim; Merv, Buhârâ ve Semerkand’ı dolaşıp bu şehirlerde Türklere Kur’an bilimlerini öğretti. Kaynakların İslâm’a bütün içtenliğiyle bağlı olduğunu belirttiği Dahhak, yaptıklarının karşılığı olarak Türklerden hiçbir ücret almadı.79 Bu sayede Dahhak’ın davranış ve tutumları Türklere örnek oldu ve onun Kur’an hakkında verdiği bilgiler içi boş bir sözden ibaret kalmadı. Dahhak gibi daha nice bilginin, gerek Ömer b. Abdülaziz’in teşvikiyle, gerek kendi istek ve arzusuyla İslâm’ın anlaşılması ve yaşanması için çaba harcadığında şüphe yoktur.

T. W. Arnold’un Ömer b. Abdülaziz dönemi rahiplerinden Şamlı St. John’ın dinî tartışmalarla ilgili eserinden naklettiği bilgiden de Müslüman bilginlerin Türklerin İslâm dinini öğrenmesi için toplantılar düzenlediği, fikrî ve dinî tartışmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Arnold’un verdiği bilgiye göre, St. John bu eserini Müslümanlarla yapacakları fikrî ve dinî tartışmalara Hıristiyanları hazırlamak gayesiyle yazmıştır. Bu kitabı “Eğer Müslümanlar sorarlarsa…, Eğer müslümanlar şunu derlerse… onlara şöyle cevap veriniz…” tarzında soru cevap metoduyla kaleme almıştır.80

Bütün bunların yanı sıra halkın içinde bulunduğu şartlar da, halkın İslâm dinini kabul etmesini kolaylaştırmaktaydı. Zira Maveraünnehir’de önemli bir nüfusa sahip olan Mecûsîlerden sanat sahipleri mecburen ateşi, toprağı ve suyu kirletmekteydi. Bundan dolayı Mecûsî inançlarından kaynaklanan kanun nazarında hor ve hakir görülmekteydiler. O yüzden bu insanlar, mensuplarını kardeş ilan eden ve onlara değer veren İslâm dinini herhangi bir baskıya maruz kalmaksızın kabul ettiler.81

3. İslâmlaşma Sürecinin Kesintiye Uğraması

Ömer b. Abdülaziz’in üç yıldan bile daha kısa süren hilafet müddeti içinde Maveraünnehir’in İslâmlaşma sürecinde büyük mesafe alması, yukarıda belirttiğimiz gibi, bazı kimseleri endişelendirmişti. Bunlar Ömer b. Abdülaziz’in ölümünü bir fırsat bilip Türklere ikinci sınıf muamelesi yapmak maksadıyla önceden olduğu gibi yeniden atağa geçti. Açıkçası bu kimseler İslâm’ın yayılmasından çok, bölgeyi sömürmeyi amaç edinmişti. Bunlar devletlerinin kuvvetli kalabilmesini sadece hazinenin dolu olmasına bağlı görmekte ve gelir kaynaklarının meşru olup olmadığına pek aldırış etmemekteydi. Fakat Maveraünnehir’deki Emevî yönetiminin bölgeyi sömürme arzusu başarızlığa uğradı. Maveraünnehir’de Müslüman oldukları halde gayrimüslim muamelesine tabi tutularak çifte standart uygulanmaları nedeniyle Türkler ayaklandı. Sonuçta Türgişler, Semerkand yakınına kadar sokulup askerî faaliyetlerde bulunmaya başladı.82 Diğer taraftan Arap ordusu içinde de huzursuzluk başladı; Yemen, Mudar ve Rebia kabileleri arasında çatışmalar vuku buldu ve bunlardan Yemenli kuvvetler cezalandırıldı.83

724 yılında Türgişler, Arapları Seyhun ötesinden Ceyhun yönünde sürüp onları uzun süre savunmada kalmaya mecbur etti. Bu durum Maveraünnehir'de Araplardan artık kurtulma zamanının geldiği kanaatinin belirmesine ve halkın Türgişleri bir kurtarıcı gibi görmesine sebep oldu.84 Horasan Valisi Esed b. Abdullah, 108/726 yılında Huttal'da Su-lu Kağan'ın karşısına dikildi, ancak hiçbir başarı elde edemedi. Üç sene ardarda Türgişlerle çarpışmasına ve ağır zayiatlar verdirmesine rağmen kontrolündeki Maveraünnehir şehirlerine onların yürüyüşlerini durduramadı.85 Maveraünnehir, tümüyle Emevîlerin elinden çıkacak noktaya geldi. Emevî halifeleri bölge valilerini Türklerin ayaklanmasını bastırmakta başarısızlığa uğradıkları için sık sık değiştirmek zorunda kaldı. Ancak Emevîlerin tüm çabaları boşa çıktı.

728 yılında Eşres b. Abdullah, Türklerin yeniden güvenini kazanmak için onların büyük saygı duyduğu Ebu's-Sayda Salih b. Tarîf'i86 ve Rebî' b. İmran et-Temîmî'yi Maveraünnehir'e gönderdi.87 Bu arada Ebu's-Sayda'nın Maveraünnehir'e gitmesinin bir şartı olarak öne sürdüğü gayrimüslimlerin ödemek zorunda olduğu cizye vergisini Müslüman olanlardan kaldırmayı kabul etti.88 Ebu's-Sayda'nın Türkler arasındaki girişimleri olumlu sonuç verdi. Fakat Eşres bu insanların vergiden kurtulmak için Müslüman olduklarına hükmederek, daha önce Cerrah b. Abdullah'ın yapmak istediği gibi, Türklerin sünnet olma, farzları uygulama ve Kur'an'dan bazı sûreleri öğrenme gibi bir takım şartları yerine getirmelerini istedi. Fakat Türkler, daha ileri giderek bu şartları kabul ettiklerinin bir belirtisi olarak cami de inşa ettiler.89 Ne var ki Eşres, Türklerin bütün çabalarına rağmen vergi ödemekle yükümlü olanların Müslüman olsalar dahi, bunu ödemeye devam etmelerini isteyerek Ebu's-Sayda'ya verdiği sözü bir kenara attı.90 Eşres, söz konusu verginin Müslümanların kuvvetini artıracağını savundu.91 Eşres b. Abdullah'ın tutarsızlığına tepki gösteren Türkler, Eşres'e “kurbağa” lakabını taktı.92 Sir Derya bölgesinde karargah kurdular. Kaynaklarda, bu olaydan bahsedilirken “Maveraünnehir halkı küfre döndüler.”93 ifadesi kullanılmaktadır. Bu arada Ebu's-Sayda ve arkadaşları Eşres'in komutanları tarafından Türklere yardımcı olduğu için tutuklandı.94

Çıkan çatışmalarda Türkler karşısında tutunamayan Eşres, Maveraünnehir'i kendi haline bırakıp Merv'e döndü. Onun bu davranışına canı sıkılan Halife Hişam b. Abdülmelik, Eşres'i görevden alıp yerine 729 yılında Cüneyd b. Abdurrahman'ı tayin etti.95 Fakat Cüneyd de Türkler karşısında kalıcı bir başarı gösteremedi. Bu arada İslâmî yapılanma noktasında açılan yaraların, Emevî iktidarının valileri tarafından iyileştirilmesi hayli zorlaştı. Yine de olan bitenin kendilerine neye mal olduğunun anlayamayan valiler, Arap-mevali ayrımına “dur” demenin gerektiğini fark edemedi.

Araplara karşı savaşmalarına rağmen Türkler, onların içinden İslâmî değerlere bağlı olan ve Allah'ın hoşnutluğunu her türlü çıkarın üstünde tutan Müslüman Araplara karşı, savaş ortamında bile sevgisini saygısını göstermiştir. Abdullah b. Havzân el-Cehdamî bunlardandır. 730 yılında gerçekleşen Şi'b olayında Müslümanlar, Türgiş desteğindeki yerli halk tarafından iyice sıkıştırılmıştı. Bu sırada karşı tarafın komutanı Abdullah b. Havzân'ı, tercümanı aracılığıyla kendilerine katılmaya davet etmiştir. Rivayete göre ona “Gel, aramıza katıl. Taptığımız putları terk edip sana tapalım.” demiştir. Hiç şüphesiz Abdullah, bu teklifi bir Müslüman olarak üzerinde düşünmeye bile gerek

duymadan geri çevirmiş ve “Ben zaten putları terk edip yalnızca Allah’a ibadet etmeniz için sizinle savaşıyorum.” cevabını vermiştir. Abdullah bir süre sonra iki taraf arasında çıkan bir çatışmada şehit olmuştur.96 Bu olay Türklerin, samimi Müslümanlara karşı olan sevgi ve saygılarını savaş ortamında bile kaybetmediklerini açıkça göstermektedir.

735 yılında Horasan valiliğine getirilen Esed b. Abdullah’a Buhâr-hudât Tuğşâde, memleketinde ortaya çıkan bir kimsenin telkinleriyle birçok insanın İslâm’ı kabul eder göründüklerini, fakat gerçekte Müslüman olmadıklarını bildirdi. Şehirde terör estirmek ve cizyeden kurtulmak; böylece hükümeti zora sokmak hevesinde olduklarını öne sürdü. Narşahî’ye göre; gayrimüslim olduğu hâlde Müslüman görünen Buhâr-hudât Tuğşâde’nin sözlerini ciddiye alan Vali, Buhârâ Amili Şerîk b. Hureys’den bu kişileri tutuklayıp Buhâr-hudât’a teslim etmesini istedi. Mescidde toplanan dört yüz kadar yeni Müslüman, yüksek sesle şehadet getirdikleri halde, Tuğşâde tarafından boyunları vurulduktan sonra asıldı. Tuğşâde, yeni Müslüman olanlardan geride kalan kısmını Horasan Valisi’ne gönderdi.97 Esed’e gönderilen bu insanlar, herhangi bir zulüm ve işkenceyle karşılaşmaksızın Müslüman olarak hayatlarını devam ettirdi. Tuğşâde’nin ölümünden sonra ise yurtlarına döndü.98 Her ne kadar Merv’de bulunan Müslüman Türkler, hoşgörü ortamı içinde hayatlarını sürdürmüşlerse de, yurtlarından uzak kaldı. Bu arada kendileri gibi Müslüman olan pek çok kimse de acı feryatlar arasında öldürüldü.

4. İslâmlaşma Sürecinde Emevî Karşıtlarının Rolü

Maveraünnehir’deki Türklerden kimileri, bu kadar zulme ve Müslüman olmaları konusunda çıkarılan engellere rağmen İslâm dinini kabul etmişlerdir. Dolayısıyla onlar, birilerinin iddia ettiği gibi vergiden kurtulmak için bu işi yapmamışlardır. Çünkü yukarıda görüldüğü gibi vergiden kurtulma şansına da sahip olamamışlardır. Tam tersine Müslüman olmanın bedelini zaman zaman canlarını vererek ödemişlerdir. İşte bu noktada resmî kurumların uygulamasını doğru bulmayan ve İslâm’ı din olarak benimseyenler arasında ayrım yapılmasından rahatsızlık duyan bazı samimi Müslümanların devreye girdiğini görmekteyiz. Halkın İslâmlaşmasında, bunların önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu Müslümanların, idarecilerin yaptıklarını İslâm dininin uygun görmediğini, Kur’an’ın bütün inananları kardeş ilan ettiğini ve onların arasında hiçbir ayrım yapılamayacağını Türklere anlattıkları ortaya çıkmaktadır.

Bu Arap Müslümanlar sadece Türklerin İslâmlaşması için değil, aynı zamanda yönetimin değişmesi için de çaba göstermişlerdir. Dolayısıyla Buhârâ ve Semerkand gibi şehirlerdeki Müslümanların kin ve nefreti İslâm dinine karşı olmaktan öte yönetime yönelmiştir. Bu kişiler daha ziyade Haşimî ve Abbasî taraftarları olarak ön plâna çıkmıştır.

729-747 yılları arasında Haşimoğulları adına gizlilik içinde davete başlayan Süleyman b. Kesîr el-Huzâî, el-Alâ b. Hureys, Malik b. Heysem, Mûsa b. Ka’b, Halid b. Heysem, Talha b. Züreyk, Nadr b. Sabîh ile Şerîk b. İsa Türklerin İslâm’ı kabulünde pay sahibi olan kimselerdendir.99 Her biri meslek sahibi olan davetçiler, ticaret ve hac bahanesiyle her tarafı dolaşmışlardır.100 Nitekim bu insanlar, Maveraünnehir’in birçok yerinde faaliyette bulunmuşlardır.101 Ancak Esed gibi bir takım valiler, sıkı

takip sonucunda ele geçirebildiği yönetim karşıtlarını, caydırıcı olması için ellerini ayaklarını kesip asmıştır. O nedenle bu kişiler, davetlerini çok gizli yapmak durumunda kalmıştır.102

734-746 yılları arasında Emevî yönetimine karşı savaşan Haris b. Süreyc ve onun taraftarlarından Muhammed b. Fadl b. Atıyye (ö. 796) de Maveraünnehir bölgesinin İslâmlaşması için çaba harcayan kimselerdendir. Bunlardan Haris b. Süreyc, Kur'an ve sünnetin uygulanmasından başka hiçbir isteği olmadığını belirterek Emevîlerin 739 yılında atanan son Horasan Valisi Nasr b. Seyyar'ın Maveraünnehir'e kendisini yönetici atama isteğini ve bir defasında yüz bin, bir diğerinde ise üç yüz bin dinar teklifini geri çevirmiştir.103 Böyle bir liderin taraftarı olan ve Buhârâ'nın Şerefden köyüne yerleşip geçimini çiftçilik yaparak temin eden Muhammed b. Fadl, halkın İslâm dinini öğrenmesi için büyük gayret göstermiştir.104 Hatta İsa b. Musa Guncâr105 ve Ebû Hafsi'l-Kebîr106 gibi tanınmış Maveraünnehirli din bilginlerinin yetişmesine katkıda bulunmuştur.

Böylece Maveraünnehirliler, İslâm dini hakkında sadece resmî devlet yetkililerinden değil, aynı zamanda yönetim karşıtlarından da bilgi alma fırsatına erişmişlerdir. Bu nedenle neyin İslâm'a uygun olup, neyin olmadığını daha iyi görebilme imkanını elde etmişler ve yönetimdeki Müslümanların yaptıkları hataların İslâm dininden kaynaklanmadığını görmeye başlamışlardır.

5. İslâmlaşma Sürecine Devlet Yetkililerinin Yeniden Katkıda Bulunması

Horasan Valisi Nasr b. Seyyar, artık baskıyla bir yere varılamayacağını anlayıp, yukarıda sözünü ettiğimiz Haris b. Süreyc'in desteğini kazanma çabasının yanı sıra başka bir takım ıslah girişimlerinde daha bulunmayı gerekli gördü. Türklerle daha yakın ilişkiler kurabilmek için kızını Buhâr-hudât Tuğşâde ile nişanladı. Tuğşâde ise, Kârîk Aleviyyân denilen Yukarı Hunbûn arazisini ona bağışladı.107 Nasr, daha önce Kuteybe b. Müslim'in yaptığı gibi ordusu içinde Türklere de yer verdi.108

Maveraünnehirli Müslüman Türklerin, Müslüman Araplarla aynı cephede omuz omuza çarpışmalarının, aralarındaki düşmanca tutumun sıcak ilişkiye dönüşmesinde hiç şüphesiz büyük etkisi olmuştur. Yine Nasr, yıllarca Müslüman Türklerle aralarında sorun olan ganimetlerin paylaşımını adalet ve kardeşlik esası üzerine yeniden düzenlemiştir. Nasr'ın bu davranışı; Müslüman Türkleri ikinci sınıf Müslüman muamelesine tabi tutulmaktan kurtarmıştır. Ayrıca Arap ve Türk Müslümanlar arasında kurulan samimi ilişkilerin gelişmesine, dolayısıyla Türklerin İslâm dinini daha iyi öğrenip uygulamalarına yardımcı olmuştur.

Nasr'ın en önemli icraatı; her zaman Maveraünnehirli Türkleri zora sokan cizye ve haraç konusunda İslâmî prensipleri esas almasıdır. Bu sorunu çözmek için Mansur b. Ömer b. Ebi'l-Harkâ'yı görevlendirerek kendisinden haraç ve cizye vergisi alınan Türklerin ona başvurmasını istedi. Sonuçta bir hafta içinde otuz bin kadar Müslüman Türk'ün cizye ve haraç ödeme yükümlülüğü kaldırıldı.109 Böylelikle ırkçı politika terk edilmeye başlanmış ve Müslümanlar arasında eşitlik ve adalet ilkelerinin hakim kılınması için önemli bir adım atılmıştır.

6. Maveraünnehir'in İslâm Merkezi Olması

Abbasîlerin iktidara gelişinden (750) sonra, Maveraünnehir bir İslâm merkezi olma yoluna girdi. İlk dinî bilgilerin verildiği okullar olan küttaplar, evler ve mescitler Türklerin İslâm'ı öğrendiği yerler haline geldi. İslâmî ilimlerde kendini yetiştirmek isteyenler küttaptan sonra ev ve mescitlerde İslâm bilginleri tarafından verilen derslere katıldı. Bunun ardından ise istekli olanlar Mekke, Medine, Bağdat, Kûfe ve Basra gibi diğer ilim merkezlerine giderek bilgilerini artırdı. Bu sayede Maveraünnehir'de çok değerli İslâm bilginleri yetişti. Bu arada diğer İslâm şehirlerinden de Maveraünnehir'e bilginler geldi. Bunlardan bazıları burada yerleşti. Ubeyde b. Bilal et-Temîmî (ö.777)110 ve Ebû Hafs Mansur b. Nu'man er-Rib'î el-Yeşkurî Basra'yı terk edip Maveraünnehir'e yerleşen İslâm bilginlerindendir.111 Bu dönemden itibaren kaynaklarda haklarında bilgi verilen, gerek Türk gerekse Arap olsun Maveraünnehir'de faaliyet gösteren İslâm bilginlerinin sayısının çok arttığı görülmektedir.112

İslâm dininin VIII. yüzyılın ikinci yarısında Maveraünnehir'de tam olarak yerleştiğinin bir göstergesi olarak İslâm dışı grupların bile davalarını halka kabul ettirebilmek için İslâmî öğretilerden yararlanma yoluna gitmeye başladığı görülmektedir. Bunlar, sahip oldukları inançları İslâm diniyle uzlaştırma ihtiyacı duymuştur. 160/776 yılından sonra Herat yakınında bulunan Fûşenc'te Halife Mehdî'nin askerleri karşısında başarı kazanamayan ve çareyi Buhârâ'ya kaçmakta bulan Yusuf b. İbrahim el-Berm bunlardandır. Başlangıçta Haricî zihniyetine sahip olan Yusuf el-Berm, Maveraünnehir'de daha çok yarı Müslüman, yarı Mecûsî bir yapı arz eden Hurremdin taraftarı görüntüsü vermeye başladı. Frye, Yusuf el-Berm'in aşırı bir Haricî mi, yoksa uzlaşmacı bir gayrimüslim mi olduğu hakkında görüş belirtmenin güç olduğunu vurgulamaktadır. Ancak Maveraünnehir'de takındığı tavır onun daha çok uzlaşmacı bir gayrimüslim olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir. Yusuf el-Berm, Maveraünnehir'de bir yıl kadar faaliyet gösterdikten sonra Sistan'a gitmiştir.113

Halife Ebû Ca'fer Mansur zamanında (754-775) ortaya çıkan ve Maveraünnehir'de taraftarları olan Mukanna' da Yusuf el-Berm gibi, İslâm dininin temel prensiplerine kendi inanç sistemi içinde yer verdi. Kendisinin bütün alemin ilahı olduğunu; sırasıyla Hz. Adem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed ve Ebû Müslim kimliğine büründükten sonra Mukanna' olarak ortaya çıktığını iddia etmekteydi. Çevre vilayetlere gönderdiği mektuplarına şöyle başlıyordu: "Kendisinden başka ilah olmayan; Adem, Nuh, İbrahim, İsa, Musa, Muhammed ve Ebû Müslim'in ilahı olan Allah'a hamd ederim… Her kim bana uyarsa cennete, uymazsa cehenneme girer…"114 Ancak Mukanna' taraftarları Ebû Müslim'in Hz. Muhammed'den daha üstün olduğuna inanmaktaydılar.115 Görüldüğü gibi Mukanna', İslâmî değerlerle tenasüh inancının116 karışımı bir din ortaya atmıştır.

VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Maveraünnehir şehirlerinin üstünlüğü üzerine hadisler bile nakledilmeye başlandı.117 Bu hadislerin doğru olup olmadığı bir yana, Maveraünnehir'in üstünlüğünün tespitinde ölçü olarak hadislerin kullanılır hale gelmesi dikkat çekicidir. Bu durum İslâmî değerlerin Maveraünnehir'de ne derece önem kazandığını açık seçik ortaya koymaktadır.

Maveraünnehir'e gelen ilk Müslümanlardan sayabileceğimiz tabiinden birçok insanın kabrinin bulunduğu Buhârâ'nın Nur köyünü ziyaret edenlerin, bir hac sevabı alacağı inancının halk arasında yaygın olması, Türklerin İslâm'ı ne denli içten kabullendiğini gösteren en tipik örneklernden birisidir. Buraya halk tarafından Buhârâ'nın nuru adı verilmekteydi.118 Bu köye "Nur" adının verilmesinin söz konusu Müslümanların burada mezarının bulunmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu olay, Türklerin Müslüman Araplara artık işgalci gözüyle bakmayıp, onları birer din büyüğü ve kahraman olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Bu durum yerli halk ile Araplar arasında dinî ve kültürel birliğin sağlandığını göstermektedir.

VIII. yüzyılın sonlarına doğru Maveraünnehir şehirleri İslâmî bilimler alanında Bağdat, Basra, Kûfe ve Medine gibi şöhrete kavuşmuştur. Müslüman Türk din bilginleri İslâm'ı öğrenmekten ziyade, öğreten kişiler durumuna gelmişlerdir. Deyim yerindeyse Arap Müslümanlar, geçmişin Mecûsîlerinden, Budistlerinden İslâm dinini öğrenmeye başlamışlardır. İmam Buhârî'nin (ö.870) dedesi bir Mecûsî iken Yemân el-Cu'fî'nin girişimleriyle Müslüman olmuştu.119 İmam Buhârî, atalarının dini üzerine bir sünger çekmiş ve İslâmî ilimler sahasında tahsil yapmıştır. Bir sahabî misali İslâm'ı yaşamaya başlamıştır. Onun haram ve helal konusundaki titizliği kaynaklarımıza konu olmuştur.120 Aynı şekilde ed-Dârimî (ö.869), Müslim (ö.875) ve Tirmizî (ö.892) vb. büyük İslâm bilginleri de İmam Buhârî gibi Maveraünnehir'den yetişmiş ve İslâm'ın öğrenilmesi için büyük hizmetlerde bulunmuştur.

1 Yâkût, V, 45. Ebu'l-Fidâ, s. 483; Firdevsî, II, 46; Minorsky, 108 vd.

2 Strange, 476 vd.; Parmaksızoğlu, 333.

3 İzgi, 633 vd.

4 Bkz. Narşahî, 18-21.

5 Bkz. Muhammedcanov, 34 vdd., 41 vdd.; Barakaev, 13 vdd.

6 Haussig, 33.

7 Bkz. Taberî, I, 455 vd.; Firdevsî, I, 387; II, 6, 34.

8 Ögel, "Wu-sun'lar", 269.

9 Bkz. Haussig, 33 vdd.

10 Günaltay, 11 vdd.

11 Frye, Bukhara, 5; Ross, 354.

12 Müfit, 70.

13 Eberhard, 168.

14 Ögel, “Eski Orta Asya Kabileleri”, 261; İzgi, 635.

15 Ögel, Hun İmparatorluğu, I, 479.

16 Günaltay, 13.

17 Eberhard, 105.

18 Yâkût, V, 45.

19 Belâzurî, 585.

20 İzgi, 636.

21 Frye, Persia, 38.

22 Eberhard, 170 vd.

23 Kowalski, 298.

24 “Ak-Hunlar”, 333 vd.

25 Kowalski, 291.

26 Kafesoğlu, 171 vd.

27 Kayabalı-Arslanoğlu, 102.

28 Salman, 64.

29 Sümer, 61.

30 Kafesoğlu, 184.

31 Sümer, 11; Genç, 61.

32 Hasan, 2.

33 Parmaksızoğlu, 333.

34 Bunlar, Ukrayna dilinde Çumak şeklinde geçen bu kelime, arabayla ticaret yapan zümre olarak tanımlanmaktadır. Z. V. Togan, 50.

35 N. Togan, 37 vd., not: 20.

36 Chavannes, 345.

37 Şehristânî, I, 651 vd.

38 Bkz. Kurt, 224.

39 Wambery, 53.

40 Barthold, Four Studies, 14, 90.

41 Sem'ânî, I, 123; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 41 vd., 47.

42 Sem'ânî, I, 123.; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 41 vd., 47.

43 Taberî, V, 297; İbn Kesîr, VIII, 72.

44 Bkz. Taberî, V, 298; Narşahî, 62.

45 Belâzurî, 545; Yâkût, I, 355.

46 Şeşen, 6.

47 Belâzurî, 545; Yâkût, I, 355.

48 Bkz. İbn A'sem, II, 317; Narşahî, 62-65; Taberî, V, 306; Belâzurî, 597-600.

49 Taberî, VII, 55.

50 Nesefî, Buhârâlıların şehrin Kuteybe b. Müslim tarafından fethedilmesi sırasında Müslüman olduğunu vurgulayan bir rivayet nakletmektedir. Buna göre, Kuteybe b. Müslim'in şehri kuşattığını gören Buhârâ Dihkanı (Buhâr-hudât), ona Huştiyâr adlı Mecûsî din adamını göndermiştir. Buhâr-hudât, Kuteybe'ye bu din adamına İslâm'ın hak din olduğunu ispatlaması halinde halkıyla birlikte Müslüman olacağını, aksi takdirde kendisiyle savaşacağını bildirmiştir. Huştiyâr, Kuteybe'yi dinleyince İslâm'ın hak din olduğu kanaatine varmış ve Müslüman olmuştur. Bunu haber alan Buhâr-hudât, Müslümanların kontrolunda olmayan Türk şehirlerine kaçmış, ancak halkı Müslüman olmuştur. Bkz. Nesefî, 201 vd. Gerek Kuteybe b. Müslim ve gerekse daha sonraki valiler döneminde İslâm dininin kabulü hususunda ortaya çıkan sıkıntılar dikkate alındığında, bu rivayetin doğruluğu konusunda ihtiyatlı olmak gerektiği kanaatindeyiz.

51 Kitapçı, "Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet", s. 54.

52 Bkz. Taberî, VI, 432; İbn Kesîr, IX, 80.

53 Bkz. İbn A'sem, IV, 163 vd.

54 Narşahî, 24.

55 Brockelmann, I, 166.

56 Narşahî, 80; Kitapçı, İlk Türk Hükümdarları, 104.

57 Narşahî, 50, 80.

58 Bkz. İbn A'sem, IV, 166 vdd.; Taberî, VI, 472-481, 483; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Beyrut, 1965, IV, 571, 581.

59 Frye, Persia, 104.

60 Bkz. Narşahî, 32, 73 vd, 80 vd.

61 Narşahî, 50.

62 Kitapçı, "Buhârâ'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi", 52.

63 Narşahî, 74.

64 Serahsî, I, 37.

65 İbn A'sem, IV, 208.

66 İbn A'sem, IV, 210.

67 Taberî, VI, 559; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 50 vd.

68 Arnold, 134.

69 İbn Sa'd, V, 375.

70 İbn Sa'd, V, 386.

71 Belâzurî, 622; İbn Sa'd, V, 345; Arnold, 134.

72 İbn Abdi'l-Hakem, 125.

73 İbn Sa'd, V, 381.

74 Taberî, VI, 559; İbnü'l-Esîr, V, 51.

75 Taberî, VI, 560.

76 Bkz. İbn Abdilhakem, 68.

77 İbn Abdilhakem, 113.

78 İbn Abdilhakem, 146.

79 İbn Hibban, 194; Sem'ânî, V, 657.

80 Arnold, 135.

81 Arnold, 296, 299 vdd.

82 Bkz. Taberî, VI, 608-614.

83 Taberî, VII, 30 vdd.

84 Kafesoğlu, 185.

85 Bkz. İbn A'sem, IV, 306.

86 İbn Haldun, bu ismi Salih b. Zarîf seklinde kaydetmektedir. Bkz. İbn Haldun, III, 87. Bunun bir yazım hatası olduğu kanaatindeyiz.

87 Kitapçı, Türkler, 220 vd.

88 Taberî, VII, 54; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 147; İbn Haldun, III, 87.

89 İbn Haldun, III, 87; Nuveyrî, XXI, 408.

90 Taberî, VII, 55.

91 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 147.

92 Taberî, VII, 52.

93 Taberî, VII, 56; Nuveyrî, XXI, 408 vd.

94 Taberî, VII, 56.

95 Taberî, VII, 67; İbn A'sem, IV, 307.

96 Bkz. Taberî, VII, 74.

97 Narşahî, 87.

98 Narşahî, 88; Kitapçı, İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler, 256 vdd.

99 Ya'kûbî, II, 319; Taberî, VII, 353, 363; Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye, 278.

100 Vloten, 57; Abâdî, 22.

101 Dîneverî, 336.

102 Ya'kûbî, II, 319.

103 Taberî, VII, 309 vd., 331; Nuveyrî, XXI, 510, 524.

104 Sem'ânî, III, 416; Zehebî, Mîzânü'l-İ'tidâl, IV, 7; Hatîb el-Bağdâdî, III, 147-152.

105 İbn Ebî Hâtim, VIII, 56 vd.; Ukaylî, IV, 120 vd.; Zehebî, Mîzânü'l-İ'tidal, IV, 6.

106 İbn Ebi'l-Vefâ, II, 553.

107 Narşahî, 89.

108 Bkz. Nuveyrî, XXI, 428; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 236; İbn Haldun, III, 97.

109 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 236.

110 İbn Mâkûlâ, VI, 51; Sandıkçı, 458.

111 Zehebî, Mîzânü'l-İ'tidal, IV, 188.

112 Kurt, 285-349.

113 Taberî, VIII, 124; Frye, Persia, 129 vd.

114 Narşahî, 95.

115 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VI, 39; Narşahî, 24; Balyaev, 233.

116 Taberî, VIII, 135.

117 Bkz. İbnü'l-Cevzî, II, 58-61.

118 Narşahî, 27.

119 Zehebî, Siyer, XII, 392.

120 Bkz. Zehebî, Siyer, XII, 392, 447.

"Ak-Hunlar", (Yazarı belli değil), Türk Ansiklopedisi, I, 333 vd.

Abâdî, Ahmed Muhtar, Fi't-Tarîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî, Beyrut, 1972.

Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye, (III. /IX. yüzyıla ait, yazarı bilinmiyor).

Arnold, T. W., İntişar-ı İslâm Tarihi, çev. Hasan Gündüzler, Ankara, 1971.

Balyaev, E. A., Arabs, Islams and the Arab Caliphate, Rusçadan çev. Adolphe Gourevitch, Jerusalem, 1969.

Barakaev, Haydarov, Buhârâ Tarihi (Eng Kadimgi Davrlardan Ulug Oktyabr Inkilabigaça), Taşkent, 1992.

Barthold Vasiliy Viladimir, Four Studies On The History Of Central Asia, çev. T. Minorsky, Leiden, 1962.

Barthold-Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1984.

Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, çev. M. Fayda, Ank., 1987.

Brockelmann, Carl, Tarîhu'ş-Şuûbi'l-İslâmiyye, (I-V), çev. Nebih Emin Faris, Münir el-Baalbekî, Beyrut, 1948.

Chavannes, Edvard, Documents Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux, Paris, 1990.

Dîneverî, el-Ahbâru't-Tıvâl, thk. Abdülmün'im Amir, Kahire, 1960.

Eberhard, Wolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti", çev. Mecdut Mansuroglu, Türkiyat Mecmuası, 7-8, (1942), s. 125-189.

Ebu'l-Fidâ, Takvîmu'l-Buldân, tsh. M. Reinaud-M. Le Baron Mac Guckin de Slane, Paris, 1840.

Firdevsî, Şehname, (I-IV), çev. Necati Lugal, İst., 1945-55.

Frye, Richard Nelson, Bukhara The Medieval Achievement, Norman, 1965.

Frye, Richard Nelson, The Golden Age Of Persia, London, 1988.

Genç, Reşat, "Türgişler", Türk Ansiklopedisi, Ank., 1980, XXXII, 61 vdd.

Günaltay, M. Şemsettin, Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asiyanın Umumi Vaziyeti, Ank., trz.

Hasan, S. A., "The Expansion of Islam Into Central Asia and the Early Turco-Arab Contacts", I. C., XLIV, 1, (January, 1970), s. 1-8.

Hatîb el-Bağdâdî, Târîhi Bağdad ev Medîneti's-Selâm, (I-XIV), Beyrut, trz.

Haussig, Hans Wilhelm, İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, çev. Müjdat Kayayerli, Kayseri, 1997.

İbn A'sem, el-Futûh, (I-IV), Beyrut, 1987.

İbn Abdi'l-Hakem, Sîreti Ömer b. Abdilaziz alâ mâ Revâhu'l-İmam Malik b. Enes ve Ashâbuh, tsh. ve tlk. Ahmed Udeyd, Dimeşk, 1954.

İbn Ebî Hâtim, Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil, (I-IX), Beyrut, 1952.

İbn Ebi'l-Vefâ, el-Cevâhiru'l-Mudiyye Fî Tabakâti'l-Hanefiyye, (I-II), Haydarabat-Dekkan, trz.

İbn Haldun, el-İber, (I-VII), Beyrut, 1979.

İbn Hibban, Kitâbu Meşahîri Ulemâi'l-Emsâr, Mekke, trz.

İbn Kesîr, el-Bidaye ve'n-Nihaye, (I-XIV), Kahire, trz.

İbn Mâkûlâ, el-İkmal, (I-VII), thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallemî el-Yemenî, Haydarabat, 1962.

İbn Nedim, el-Fihrist, haz. Gustav Flügel, Beyrut, 1964.

İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, (I-IX), Beyrut, trz.

İbnü'l-Cevzî, Kitâbu'l-Mevzuât, thk. Abdurrahman M. Osman, Medine, 1966.

İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, (I-XIII), Beyrut, 1965.

İbnü'l-Esîr, el-Lübâb Fî Tehzîbi'l-Ensâb, (I-III), Beyrut, 1980.

İzgi, Özkan, "Orta Asya'nın Türkleşmesi", İst. Ün. Ed. Fak. Tarih Ens. Der., S. 12 (1981-82), Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, 627-640.

Kafesoğlu, İbrahim, "Türkler", İslâm Ansiklopedisi, (M. E. B.), İst., 1988, XII-II, 167-251.

Kayabalı, İsmail-Cemender Arslanoğlu, "İslâmlıktan Önceki Devirlerde Türk Kültür ve Uygarlığı", Diyanet Gazetesi, (Ordu Özel Sayısı, 3) 1. 7. 1973, 102-105.

Kitapçı, Zekeriya, "Bugünkü Türk ve İslâm Şehri Buhârâ'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi", Milli Kültür, I, 3, (Mart 1977), s. 51-55.

Kitapçı, Zekeriya, "Kuteybe b. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 29, (Nisan, 1984), s. 52-71.

Kitapçı, Zekeriya, Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler, Konya, 1994.

Kitapçı, Zekeriya, Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları, İstanbul, 1988.

Kowalski, Tadeusz, “Şehnamede Türkler”, çev. Harun Güngör, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1, (Kayseri, 1983) s. 289-300.

Kurt, Hasan, Orta Asya’nın İslâmlaşma Süreci, Ankara, 1998.

Minorsky, V., “Turan”, İslâm Ansiklopedisi, (M. E. B.), İstanbul, 1980, XII-II, 107 vdd.

Muhammedcanov, Abdullah, Kadimgi Buhârâ, Taşkent, 1991.

Müfit, Arif, İran’ın Tarih ve Arkeolojisi (En Eski Zamanlardan Sasanilerin Sukutuna Kadar), İstanbul, trz.

Narşahî, Târîhu Buhârâ, thk. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî, Mısır, trz.

Nesefî, el-Kand Fî Zikri Ulemâi Semerkand, tkd. Nazar Muhammed el-Faryabî, Suudi Arabistan, 1991.

Nuveyrî, Nihâyetü’l-Ereb Fî Funûni’l-Edeb, thk. M. C. Abdu’l-Âl el-Hînî, Kahire, 1984.

Ögel, Bahaeddin, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun’lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, A.Ü.D.T.C.F.D. VI, 4, (Eylül-Ekim 1948), 269.

Ögel, Bahaeddin, “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar”, A.Ü.D.T.C.F.D., XV, 1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957), 261.

Ögel, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu, Ank., 1981.

Parmaksızoğlu, İsmet, “Mâverâünnehr”, T. A., Ank., 1980, XXIII, 333 vd.

Ross, Sir Edvard Denison, “Bukhara”, Encyclopedia Britannica, London, 1953.

Salman, Hüseyin, “Sarı ve Kara Türgişler Meselesi”, Türk Dünyası Araştırmaları, 61, (Ağustos 1989), 61-70.

Sandıkçı, Kemal, İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis, Ankara, 1991.

Sem’ânî, el-Ensâb, tlk. Abdullah Ömer el-Barudî, Beyrut, 1988.

Serahsî, Kitâbu’l-Mebsût, Beyrut, trz.

Strange, Guy Le, Buldânu’l-Hilâfeti’ş-Şarkiyye, İngilizceden çev. Beşir Francis ve Korkis Avvad, Beyrut, 1985.

Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, Ank., 1935.

Şehristânî, el-Milel ve’n-Nihal, thk. Muhammed b. Fethullah Bedran, Kahire, trz.

Şeşen, Ramazan, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, (İbn Havkal, Sûretü'l-Arz adlı eserin kısmen çevirisi), Ankara, 1985.

Taberî, Târîhu'r-Rusül ve'l-Mulûk, (I-X), thk. M. E. İbrahim, Kahire, trz.

Togan, Nazmiye, "Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatlarına Ait Kayıtları", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, 1-2, (1964), 21-64.

Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970.

Ukaylî, Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr, thk. Abdü'l-Mutî' Emin Kal'acî, Beyrut, trz.

Vloten, Gerlof Van, Emevî Devrinde Arab Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar, çev. M. S. Hatiboğlu, Ankara, 1986.

Wambery, Arminius, Târîhu Buhârâ Münzü Akdemi'l-Usûr Hatte'l-Asri'l-Hâzır, çev. ve tlk. Dr. Ahmed Mahmud es-Sadatî, Kahire, 1965.

Ya'kûbî, Tarih, (I-II), Beyrut, trz.

Yâkût, Mu'cemü'l-Büldan, (I-V), Beyrut, 1979.

Zehebî, Mîzânü'l-İ'tidâl Fî Nakdi'r-Rical, (I-IV), thk. Ali Muhammed el-Becâvî, İsa el-Bâbî el-Halebî mtb. 1963.

Zehebî, Siyeri A'lâmi'n-Nübela, Beyrut, 1984.

Türkler ve İslâmiyet / Prof. Dr. Osman Turan [s.290-304]

Yeni bir din veya medeniyetin kabulü, cemiyet içerisindeki inanış, düşünüş ve yaşayış gibi türlü bakımlardan husule getirdiği derin değişiklik ve inkişaflar dolayısıyla bir kavmin tarihinde en mühim bir hadise olmak vasfını daima muhafaza eder. Böyle bir inkılapla kavimlerin mevcudiyetlerini koruduğu veya yeni bir hızla ileri bir seviyeye eriştiği, yahut da bünyelerini sarstığı veya bir istihaleye maruz bıraktığı hakkında tarihi misaller göz önüne getirilecek olursa, böyle bir hâdisenin milletlerin mukadderatı bakımından ne kadar şümûllü bir mana taşıdığı kolaylıkla anlaşılır. Türkler, tarihleri boyunca, kısmen de olsa, değişik âmiller neticesinde birkaç defa din ve medeniyet değiştirmek veya daha mühim olarak, bazen aynı çağda birbirinden farklı din ve medeniyetler çerçevesinde yaşamakla, başka kavimlere nazaran çok farklı bir tarihi oluşa ve daha hususi bir içtimai bünyeye maliktirler. Bu keyfiyet, aşağıda işaret edeceğimiz, diğer daha bazı âmillerin iştirakiyle de, kültür tarihimizin, millî tarihin maddî azametine müvazi bir millî gelişme göstermesine engel olan ve onu kesinti ve sarsıntılara uğratan başlıca sebepleri teşkil eder. Bununla beraber Türklerin İslâm medeniyetine toptan girişleri, diğer din ve medeniyetlere intisaplarından farklı olarak, doğurduğu büyük bir müsbet neticeler itibarıyla, yalnız Türk ve İslâm tarihinin bir dönüm noktasını teşkil etmekle kalmaz, dünya tarihinin de en büyük hâdiselerinden biri sayılacak bir ehemmiyet taşır. Bu büyük hâdisenin cereyan ettiği şartlarla oluş tarzı ve bunun millî bünye üzerinde husule getirdiği müsbet veya menfi neticenin tetkikinden hasıl olacak ilmî kanaatlerini, girmekte olduğumuz Avrupa medeniyeti karşısında alacağımız vaziyeti tâyin ve yürütmekte olduğumuz yolu kontrol etmekte bize bazı tecrübi dersler vereceği, bazı hususlarda rehberlik edilebileceği dolayısıyla, ameli bir gayesi de olacağına dikkatimizi çekmemiz icabeder. Türkler ve İslâmiyet mevzuu altında temas edilmesi gereken meseleleri, Türklerin İslâm medeniyeti ve İslâm medeniyetinin Türkler üzerinde icra ettiği tesirler gibi iki esasa icra ederken bu keyfiyet bizi, zarurî olarak, Türklerin İslâm'dan önce inanış, düşünüş ve yaşayış bakımından nasıl bir kavim olduğu, İslâm olduktan sonra ne gibi değişiklik ve inkişaflara uğradığı, aynı veçhile Türklerin İslâmlaşmasından önce ve sonra İslâm âleminin nasıl bir vaziyette bulunduğu ve ne gibi bir istikamet aldığı hakkında umumî ve sentetik bir görüş sâhibi olmağa sevk eder. Böyle bir görüşe sahip olmaksızın Türklerin İslâm dünyasındaki mevkileri ile İslâmiyet'i ne suretle kabûl ettikleri, böylece İslâm tarihinin takip ettiği gelişme anlaşılamaz.

İslâm'dan Önceki Dini Durum

İslâmiyet, X. asırda, Türkler arasında umumî ve millî bir din haline gelmeden önce, Türk halkları din bakımından bir parçalanma manzarası gösterir. Moğolistan'dan Tuna boylarına kadar geniş bozkır sahası içerisinde yaşayan göçebeler millî, Şamanî, dini ve kültürü çerçevesinde bulunuyorlardı. Siyasî bakımdan ancak Hiung-nu ve Göktürkler idaresinde bir birlik teşkil eden bu geniş bölgeler halkı düşünüş ve yaşayış itibarıyla, daha Herodot'tan başlayarak, İslâmiyet'in yayılışına kadar kültür vahdetini muhafaza ediyordu. Fakat bu sahayı dünya ile bitiştiren Şarkî Türkistan, Mâverâünnehir, Hazarlar ülkesi gibi yerlerde yaşayan ve eskiden beri yerleşik bir hayat geçiren Türklerin çok eski zamandan beri yabancı din ve kültürlerin tesirine marûz kaldığı gözükmektedir. Husûsiyle Şarkî

Türkistan ve Maveraünnehir'de Milâdın IV. ve VI. asırlarında Buda, Zerduşt, Mani ve Hıristiyan dinlerinin nüfuz etmiş ve yerleşmiş olduğuna dair çağdaş kaynaklarda hayli vesikalar mevcuttur.

İslâmiyet'in bu sahalara yayıldığı zamanlardır ki henüz millî Şamanî dinini muhafaza eden ve yerleşik hayata geçen Uygur, Hazar ve Bulgar adlarını taşıyan Türk halkları bu âlemin doğu ve batı uçlarında ilk defa olarak yabancı din ve kültürlere geçmeğe başlamışlardır. Dikkate şayandır, ki Cüveyni'nin, tarihî vak'ayı efsanevî bir tarzda nakleden rivayetine göre, Uygurlar arasında Manihaizm kamları yani Şamanî dinindeki Türk rahiplerini tamamıyla ortadan kaldırmak, yenmek suretiyle yerleştiği halde, İslâm coğrafyacılarının sarih ifadelerinden anlaşılacağı üzere, Şamanilik, Hazarlar arasında X. asra kadar Musevi, Hıristiyan ve İslâm dinlerine karşı dayanabilmiştir. Burada İslâmiyetin yayılmasıyla Şamaniliğin kaybolması arasında, aşağıda üzerine döneceğimiz üzere, diğer Şamanî sahalarda olduğu gibi, bir münasebet mevcuttur. Bu geniş sınır bölgeleriyle başka din ve kültürlere temas eden göçebelerin, yerleşik ırkdaşlarının yabancı dinleri kabûl etmiş olmalarına rağmen, uzun asırlar boyunca millî dinlerine, yani Şamanîliğe, bağlı kalmaları, onların yaşama şartları ve düşünüşleri ile yakından ilgilidir. Bu keyfiyet, İslâmlaşma oluşunu izah ederken üzerinde durulacak bir meseledir. Bunun için önce bu inanış ve yaşayışın umumî bir tavsifini yapmak zarureti vardır.

Şamanîliğin tarihî tekâmülünü takip etmek mümkün olmamakla beraber, bildiğimiz çağlara nazaran bu din, başlangıçta daha basit inanışlar ve bu inanışlar üzerine kurulmuş birtakım dinî merasimlerin heyeti mecmuası idi. Şu kadar var ki Heredot'un Massagetler'e ati hasvir ettiği itikatlara VI-X. asırlar arasında bu dinin inanışlarına dair elimizde bulunan çeşitli kaynaklardan gelmiş bilgilerin birbirine benzerliği bize Şamaniliğin milattan önce IV. asırdaki durumu hakkında bir fikir vermeğe ve onu o tarihe kadar çıkarmağa imkân vermektedir. Göktürk kitabeleri ve daha sonra türlü Türk kavimlerine ve Moğollara dair İslâm kaynaklarında verilen haberler İslâmiyet'in intişarı sıralarında Şamanî Türklerin bir tek Tanrı'ya inandıklarını ve buna binaen bu dinin, din tarihçilerinin ileri bir inanç merhalesi olarak kabul ettikleri, monoteist (vahdaniyetçi) bir seviyeye eriştiğini açık olarak göstermektedir. Bu cihet, Şamaniliğin monoteist olmayan komşu dinlerden, hiç olmazsa başlıca inanışlarda, müteessir olmadığını meydana koymak bakımından da ehemmiyetlidir. Gök, yer ve mahlukarın yaratıcısı olarak telâkki edilen bu Tanrı'nın bir hususiyeti varsa o da vahdaniyetçi olan Musa dinindeki Yahudilerin Yahova'sı gibi, Türkleri başka kavimlerden üstün tutmasıdır. Orhon Kitabeleri'ne göre bu Tanrı güçlük zamanlarda Türklerin imdadına yetişir, üzerlerinde semavî bir menşeden gelen bir kahraman tayin ederek onları yok olmaktan korur (Türk bodun yok bolmasun tiyin Türk Tanrı…) ve nihayet kendi necip kavmine dünyadaki kişileri idare etmek hakkını bağışlar. Bizim bugünkü bilgilerimize göre peygamberi, muayyen bir mukaddes kitabı ve galip bir ihtimalle de, tapınağı olmayan bu din kamları, yani rahipleri tarafından idare edilirdi. Mukaddes günlerde, ölüm, gömme ve bayram âyinlerini, her türlü dua merasimlerini idare eden, halkın müşküllerini hal eden, dertlere deva bulan bu kamların Tanrı ile münasebetlerde bulunduklarına dair bir inanış mevcut idi. Bu inanış daha VI. asır Bizans kaynaklarında, İslâm eserleriyle son etnografik tetkiklerde de rastlamaktayız. Çingiz Han'ın pek büyük ehemmiyet verdiği Gökçe adlı kamanın Tanrıdan zafer müjdeleri getirdiğine ve bütün yeryüzü hükümdarlığını Tanrı'nın Çingiz Han'a verdiğine ve bütün

Moğollar arasında onun daima Tanrı ile münasebette bulunduğuna dair kayıtlar, kamların mahuyet ve nüfuzlarını ifade etmek için kafidir. Göğün üst katındaki cennete giden iyi ruhların orada, Tanrı'nın nezdinde, dünyadaki yakınları için şefaatte bulunduklarına dair inanış, Türklerde ecdadı takdis etmek akidesiyle ilgilidir.

Ölenlerin ruhlarının bir kuş gibi oraya uçtuğuna (uça bardı) inanılır. Türkler İslâm olduktan sonra yeni dine ait birçok istilâhları Şamanî dinindekilerle karşıladıkları zaman, hiçbir güçlüğe uğmadan, Şamanî kültürü hazinesinden aldıkları uçmak kelimesini, pek isabetli bir şekilde, cennet istilâhı yerinde kullanmışlardır.

Türkler savaşçı bir kavim olmak hasebiyle, bu dinin bir akidesi olarak, öldürdükleri düşmanlardan dolayı Âhiret'te bir mücazat değil, bilakis ölen düşmanın ehemmiyet ve sayısına göre bir mükafat göreceklerine inanırlar ki, bu, Türk mezarları etrafına dikilen ve balbal adını taşıyan taş heykelerin menşe ve mahiyetini izah eder. Savaş icabı ve mukaddes sayılan bu inanış ve teammülü basit bir kan dökme hâdisesiyle karıştırmamalıdır. Katili cezalandırmayı bir âmme hakkı telâkki ederek ferde bırakmayıp devlete mal eden, en gergin düşmanlıklar zamanında bile elçiye zeval vermeyecek kadar milletlerarası bir hukukî tekâmüle erişen bir cemiyette, meselâ Göktürklerde, câri olan bir âdeti ancak İslâmiyetin cihad fikriyle mukayese ettiğimiz zaman anlayabiliriz.

Öte yandan Göktürk kitabelerinde Türk Kağanı kendi kavminin su gibi akan kanının bahsettiği halde, kazandığı zaferler dolayısıyla, hiçbir zaman Asurî hükümdarları gibi, öldürdüğü düşmanlardan ötürü bir gurur ve iftihar duyduğunu ihsas etmemiştir. Yerleşik Türkler, zamanla, yabancı dinlere geçtikleri halde, geleneğe daha bağlı kalan göçebeler, millî dinlerini muhafaza etmek ve yabancı dinlere karşı direnmekle varlıklarını koruyabileceklerine inanıyorlardı. Birinci Göktürk Devleti'nin yıkılışından sonra, kuvvetli Çin kültür tesirine karşı millî kültürü korumak ve millî duyguların gelişmesini göstermek bakımından başka milletlerin tarihinde örneğe rastlanmayan Orhon Kitabeleri'nde belirdiğini gördüğümüz millî tepki, göçebe kitlenin asırlarca Şamanizm'i nasıl muhafaza edebildiğini gösterir. Bu devre ait diğer bir misal, göçebelerin millî din ve kültüre bağlılıklarının sebeplerini anlayabilmek için çok daha dikkate şayandır. VIII. asırda Buda dini Yüksek-Asya'da yeniden yayılma imkânlarını bulduğu zaman herhangi bir tesirle, Göktürk Hükümdarı Bilge Kağan (ö. 734 M.) büyük veziri Tonyukuk'tan payitahtında bu din adına bir tapınak yapmak istediği zaman akıllı vezir ona, içtimaî ve coğrafî şartları pek iyi bilerek: "Savaşçı ve hayvan kesmeği yasaklayan ve miskinlik telkin eden bir dini kabûlün Türkler için bir felâket olacağını" söylemekle göçebe bir kavmin inanış ve düşünüşlerine hakkiyle tercüman olmuştu. Nitekim 762'de Uygur hakanının Mani dinini kabûlü münasebetiyle IX. asrın ilk yarısına ait Karabalgasun Kitabesi bu vaziyeti açıkça ifade etmiştir. Kitabe "Evvelce et yiyen kavim, şimdi pirinç yiyecek, evvelce adam öldürmesi şâyi olan memlekette bundan sonra hayır hüküm sürecek" demektedir. Bu esasları emreden Manihaizm'in bu bakımdan Uygurlar üzerinde tesir ettiği İslâm müellifleri de kaydetmiştir. Aynı asrın Arap mütefekkiri Cahiz evvelce Uygurların az olmamalarına rağmen Karluklara galip geldikleri halde Mani dininin kabûlünden sonra onlara yenilmelerini bu dinin esaslarından doğan bir netice olarak izah eder. Bununla beraber

dinlerin, kavimleri kendi esaslarına uydurmak kadar kavimlerin dinleri kendi bünyelerine göre tadil ettiklerine dair mevcut içtimaîyat kaidesini unutmamalıdır. Filhakika Uygurlar bu dine girdikten sonra Çin'deki dindaşlarını himâye edecek bir kudret gösterebildikleri gibi Moğolistan'dan Şarkî-Türkistan'a göçtükleri zamanlarda, daha zayıf bir durumda bulunmalarına rağmen, Mes'udi ve İbn ün-Nedim'in ifadelerine göre, Maveraünnehir'de Müslüman Şâmânîler idaresinde bulunan dindaşlarına karşı yapılan tecavüzlere karışabilecek bir tavır da takınabiliyorlardı. Müslüman Karahanlılarla Budist Uygurlar arasında mücadeleler ve bunları aksettiren Divânü lûgat it-Türk'teki şiirler Manihaizm veya Budizm'in Uygurların askerî kabiliyetleri üzerinde pek fazla bir tesir yapmadığını açıkça gösterir. Hattâ Kâşgarlı Mahmud'un Uygurları en iyi ok kullanan bir kavim olarak vasıflandırması da dikkate şâyândır. Bu kayıtlar savaşçı bir kavmin uyuşturucu bir dini kendi bünyesine uydurmakta gösterdiği kabiliyete güzel bir misal teşkil eder.

Nitekim Hazreti İsâ'nın getirdiği esaslara rağmen Hıristiyanlık da Avrupalıların savaşçı ruhları üzerinde hiçbir değişiklik yapmamıştır. Bununla beraber göçebelerin bu dinlere karşı aldıkları vaziyet, onların bahsettiğimiz mahiyet ve esaslarıyla ilgilidir.

Yabancı Dinler

Türklerin Şamanilikten gayri bir dine girmeleri hadisesi ilk defa şüphesiz Şarki Türkistan ve Maveraünnehir'de vukubulmuştur. Bu sahalarda Zerduşt, Buda, Mani ve Nasturî Hıristiyanlığı gibi nedenlerden en çok tesir edeni herhalde Budizm olmuştur. Budizm'in Maveraünnehir'de yerleşmesi, burasının Zerduşt İran'dan ayrılmasına ve farslaşmasını önlemeğe sebep olduğundan Türk tarihi bakımından hususi bir ehemmiyet taşımasını mucip olduğu gibi, bu dinin İslâm medeniyeti üzerindeki tesirinin burada vuku bulması da bu sahanın tarihi rolünü arttırmaktadır. Gerçekten Budizm'in İslâm mezhep ve tasavvuf cereyanları üzerindeki tesiri ve ilk defa İslâm âleminde kurulan medreselerin (üniversite) Budist viharalarını (manastır) takliden kurulması Mâveraünnehir ile ilgilidir. O şekilde ki Buhara şehrinin adı bile Budist Viharalarından gelmektedir. İslâm medeniyetinde pek büyük mevkii olan Maveraünnehir'de cereyan eden medeni faaliyetlerin göçebelerin İslâmlaşması üzerinde nasıl büyük bir tesir icra ettiğine ileride temas edeceğiz.

İslâmiyet'in Mâverâünnehir'de, Buda, Mani, Zerduşt ve Hıristiyanlık bakiyelerini kaldırarak, yerleştiği bir zamandadır, ki doğuda Uygurlar Mani, Buda ve Hıristiyan dinlerine girmekle millî Şamanî dininden ayrılmakta idiler. Bir zamanlar Akdeniz sahillerinden Çin'e kadar cihanşumûl bir din olmak istidadını gösteren ve Yakın-Şark, Balkanlar ve Avrupa'da Pavlakileri, Bogomiller'i ve Albigeois hareketlerini doğuran Manihaizm (meşhur Hıristiyan ilâliyatçısı St. Augustin'in evvelce bu dine mensup olduğu malumdur). İslâmiyet ve Hıristiyanlık gibi iki büyük din karşısında dayanamayarak sönmek üzere iken Uygurlar sayesinde birdenbire yeni bir hayat kazandı. Öyle ki, son zamanlara kadar bu din hakkındaki bilgilerimizin kaynağı yalnız ona düşman olan Hıristiyan ve İslâm müelliflerinin eserlerine inhisar ederken, Uygurlar vasıtasıyla bizzat kendi eserlerini ile geçirmekle bu hususta daha sağlam malûmata sahip olduk.

Manihaizm, Uygurlar arasında, tarihin Türklerce mahsus olarak kaydettiği maruf dini müsamaha sayesinde, Şamanilik, Budizm ve Hıristiyanlıkla yanyana yaşayabilirdi. Uygurların bu dinler etrafında vücuda getirdikleri kültürün Türk-İslâm dünyası üzerindeki tesiri ancak Karahanlı ve Moğol Devletlerinin kurulmasıyla mümkün olmuştur. Fakat Müslüman Karahanlılar ile putperest telâkki edilen Uygurlar arasındaki düşmanlık bu tesiri çok tehdit ettiği halde devletlerinin medeni teşkilat ve müesselerini tamamen kabul ettikleri Uygur kültürü üzerinde kuran Moğollar sayesinde bu kültür, imparatorluklarının hâkim olduğu bütün ülkelere yayılmak imkânlarını bulmuştur. O şekilde ki Uygurca bu vasıta ile İslâmi Türk edebi dilinin inkişafında bir âmil olduğu gibi İlhaniler zamanından itibaren Fars dili üzerinde de tesirini gösterdi. Bundan dolayı Moğol İmparatorluğu'nun teşkilatını anlayabilmek için Uygur kültürünü bilmeye lûzum vardır veya Moğol devri kaynakları sayesinde daha müşkül bir durumda bulunduğumuz Uygur devrini öğrenmek mümkün olabilecektir. Bu metod, tarihi tekamülü ve zamanın şartlarını gözden uzak tutmamak şartıyla, Moğol devri kaynaklarının, kültür ve teşkilatını Uygurlara miras bırakan, Göktürkler hakkında da kullanabileceğini mümkün kılmaktadır. Halbuki İslâm dünyası dışında kalan göçebe Türkler üzerinde Uygurların bu nispette böyle bir tesirleri henüz tespit edilmemiştir.

Türk aleminin Şark uçlarında bulunan Uygurlar, böyle bir dini istihale geçirirken bu alemin Garp uçlarında bulunan ve Uygurlar gibi yerleşik hayata geçmiş olan Hazarlar da Hıristiyan, Yahudi ve İslâm dinlerine, İtil (Volga) Bulgarları İslamiyet'e, Tuna Bulgarları Ortadoksluğa girmeye başlamıştı. Hatta bir rivayete göre İslavların havvarisi sayılan ve İncil'i eski İslav (Bulgar) diline tercüme eden Cyrille ve Méthode onu Hazar Türkçesine de tercüme etmişlerdi. Bugün dinleri Musevi, dilleri Türkçe olan Karayimlerin menşei de bu Hazarlara bağlanmaktadır. Dikkate şayandır ki X. Asır arap kaynaklarının verdiği haberler, yabancı dinlerin yayılmasına rağmen devam eden Şamanî inanış ve adetleri Hazarlarla Göktürkler arasında bu bakımdan bir aynilik göstermekte ve iki devre ait bilgiler birbirini ikmal etmektedir.

Görülüyor ki Maveraünnehir Türkleri, Şamanilikten sonra adı geçen dinleri bırakıp İslâm dinine geçerken Türk dünyasının doğusunda Uygurlar, batısında Hazarlar ve Tuna Bulgarları da millî dinden başka dinlere giriyordu. Türklerin X. asırdan itibaren İslâmlığı umumî ve millî bir din haline getirdikleri zamana değin din bakımından bu kadar dağınık bir mazara arz etmelerinin başlıca sebepleri, Göktürklerden sonra bir daha bütün Türkleri bir siyasî birlik halinde birleştiren devletlerin kurulamamış olması; sahanın genişliği ve türlü din ve kültürlerle ayrı ayrı temaslarda bulunmaları ve nihayet Türklerin bütün dinlere karşı gösterdiği müsamaha ile izah edilebilir. Gökttürk Devleti'nin yıkılışından sonra Türk dünyasının şark ve garp uçlarında ancak Uygurlar ve Hazarlar küçük bir siyasî varlık olarak mevcudiyetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Moğolistan'dan Tuna boylarına kadar uzanan geniş bozkırlarda yaşayan göçebeler, Selçuk İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar, istikrarlı ve geniş bir siyasi birlik kuramamışlardır. Bu büyük göçebe kitlesi devam eden coğrafi ve içtimai şartlarla birlikte eski din ve kültür geleneklerine bağlılığı muhafaza etmişlerdir. Yukarıda andığımız dinlerin Türk tarihinin seyrinde büyük bir tesir göstermediklerini anlayabilmek için fazla araştırmaya değil, hattâ düşünmeğe bile lüzum yoktur. Bunun başlıca sebebinin şüphesiz bu dinlerin göçebe kitleleri arasında

yayılmak imkanlarını bulamadığı meselesi üzerine dikkatimizi çekmemiz gerekiyor. Nitekim Türklerin İslâm tarihinde büyük bir âmil olmaları ve yeni bir devir açmaları da bu unsurun İslâmlaşmasının tabiî bir neticesi olarak tezahür eder. Türk tarihinin büyük hamlelerini yaratmak, büyük imparatorluklar kurmak gibi başlıca hâdiselerde sakin ve itaatli olan yerleşik halkın değil, hayat şartlarının icabı olarak, faal, savaşçı ve teşkilâtçı bir unsur olan göçebelerin rolü belirgin bir şekilde göze çarpar. Türk tarihinde devletleri kuran, idare ve orduları teşkil edenlerin esasını göçebelerin teşkil etmesi, çağdaş kaynaklarda Türklerin hep göçebe bir kavim olarak tasvir edilmesini gerektirmiş ve yerleşik Türkleri gözönüne getirmeksizin zamanımız müelliflerini de böyle bir kanaata sürüklemiştir.

Bununla beraber, göçebeliğin bugünkü mânasıyla geri ve iptidaî bir cemiyet olarak telâkki edilmemesi gerektiğini unutmamalıyız. Aksine, ilk defa atı kullanmayı bilerek zamanın en süratli vasıtalarını mâlik olan bu göçebeler, türlü kültür sahalarıyla temas ettiklerinden, dış âlemle mahdud münasebetlerde bulunan bazı yerleşik kavimlere nazaran daha ileri bir medeniyet seviyesinde idiler. Bu hayatın gerektiği teşkilatçılık ve devletçilik kabiliyetleri ve netice olarak âmme hukukunda gösterilen gelişme, göçebe Türk unsurun üstünlüğünü teşkil eder.

Kendilerine lâzım olan âletleri yapabilen ve bu münasebetle çok eski zamanlardan beri Altaylar'da demir işleriyle uğraşan, kısmen de ziraat yapan bu insanlar yazının keşfi olmasa bile onun kullanılmasını, mevsuk bilgilerimize göre, VI. asırdan beri biliyorlardı. Göktürk hükümdarının bütün Türk halkını Orhon yazılarını okumaya çağırması, biraz mübalâğalı gözükse de herhalde yazının oldukça yaygın olduğuna şüphe bırakmaz. Daha Sasaniler zamanında Oğuz-nâme'nin Türkçeden Farsçaya ve o vasıta ile de Arapçaya tercüme edildiğine dair Mısırlı Türk müellifi Aybeg'in ifadesi bu bakımdan ehemmiyetlidir. Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzların devlet muhaberatında yazıyı kullandıklarına dair kaydı herhalde Oğuzların Göktürkler'den beri yazıyı devam ettirdiklerine bir delildir. Bundan başka, Kâşgarlı Mahmud'un göçebelerin dil hazinesinden bahsederken verdiği kültür kelimeleri de medeni hayatlarını anlamak için ehemmiyetlidir.

İslâmiyet'in Zuhuru

Bu göçebe unsurun ne gibi şartlar içinde ve nasıl Müslüman olduğunu izaha girişmeden önce Türklerin X. asra kadar İslâmlarla vuku bulan münasebetlerine temas etmek, bu mevzuu kavrayabilmek için zaruridir. Bu keyfiyet bizi Türklerin İslâm dünyasındaki tesirlerini X. asırdan önce ve sonra olmak üzere iki kısma ayırmaya sevk eder.

Orta çağlar tarihi İslâmlık ve Hıristiyanlık gibi iki cihanşumûl dinin zuhur ve inkişaflarıyla dünya tarihinde hususi bir mahiyet arz eder. Hıristiyanlık, politeist Roma, Yunan ve Yakın Şark'ın kargaşalık halinde bulunan akidelerini yıkarak kendi inanışları etrafında ruhi birlik ve sukûn yaratmaya çalışırken ikinci büyük bir din, İslâmiyet, onun bu birleştirme ameliyesini ikmâle muvaffak olmasından önce, âni ve mucizevi bir hamle ve daha cihanşumûl bir iddia ile ortaya atılıp yalnız bu dinin gelişmesine set çekmekle kalmadı; tutunduğu ve kendi çerçevesi içine soktuğu birtakım memleketlerde bile onun aleyhinde genişlemek ve yakılmak kudretini de göstermeğe muvaffak oldu. Dikkate şayandır ki İslâm medeniyetinin inhitat içinde bulunduğu son asırlarda bile Hıristiyan kavimlerinin üstünlüğüne ve misyonerlik teşkilatının faaliyetlerine rağmen Afrika ve Şarki Hint adalarında yayılma kudreti Hıristiyanlığa değil İslâm dinine aittir. İslâm ideolojisinin verdiği büyük hamle Abbasilerin iktidar mevkiine gelmesine kadar fütuhatçı bir istikamet takip ederek İslâm dünyasına geniş ülkeler kazandıkdan sonra, bu yeni devlet ve tâbileri zamanında yalnız Arapların değil, bu dine giren, İranlı ve Türk gibi yeni unsurların da gayretleriyle, fikri ve medeni faaliyetlere yöneldi. Bu suretle İslâmiyet eski Yunan, Roma, Yakın Şark ve kısmen de Hint ve Çin'in kültür mahsullerini kendi potasında eriterek yeni bir sentez, yani İslâmi medeniyeti vücuda getirdi. Gariptir ki Hıristiyanlık, kurulduğu ve yayıldığı sahalar dolayısıyla, daha imtiyazlı bir durumda bulunmasına ve İslâmlığın aksine olarak zuhurundan beri ruhani ve cismani hakimeyiti birleştirmek imkanına malik olmamış bulunmasına rağmen Antik medeniyeti geliştirmeye değil yaşatmaya bile muvaffak olamamıştır. Bunda Hıristiyanlığın Yunan ve Roma medeniyeti mahsullerine düşman gözüyle bakmış olmasının büyük bir tesiri olmuştur. Bunun için en tipik bir misal olarak antik medeniyetin fikri mahsullerini toplayan İskenderiye kütüphanesinin yakılması, mühim âlimlerinin öldürülmesi ve VI. asırda Justinien'in eski Yunan tefekürünün son ananesini yaşatan Atina felsefe mektebini Hıristiyanlık için zararlı bir ocak telâkki edip kapatması zikredilebilir. Halbuki Abbasiler zamanında Müslümanlar eski Yunan'ın her türlü fikir mahsullerini serbest bir kafa ile münaşaka edilebiliyorlar; onlardan faydalanabiliyorlardı. İslâmiyet her türlü fikir ceryanlarına Hıristiyanlık'tan daha müsait davranmakla beraber, İslâm Orta çağının medeni inkişafını ve Hıristiyan Orta çağının da medeni sukutunu münhasıran her iki dinin birbirine zıt bir görüş tarzına atfetmek istemiyoruz. Esasen dinlerin mahiyetleri ne olursa olsun milletlerin ilerleme ve gerilemelerinde hiçbir zaman bunun başlıca amil olmadığını tarih açık misalleriyle göstermektedir. Fakat her ne şekilde olursa olsun şurası muhakkaktır ki eski zamanlar medeniyetini Yeni zamanlar medeniyetine, mutavassıt yeni bir medeniyet sentezile, nakletmek şerefi Hıristiyanlığa değil, İslâmlığa aittir. Bu, şimdiye kadar pek az anlaşılan veya hiç de layık olduğu ehemmiyet derecesinde üzerinde durulmayan ve Yeni zamanlar medeniyetinin başlangıcı olan, Renaissance ve Réforme hareketlerinin doğuşunda İslâm medeniyetinin Avrupalılara icra ettiği tesir sayesinde mümkün olabilmiştir. Eski zamanlar medeniyetini Yeni zamanlara birleştiren bu halkanın ehemmiyeti şüphesiz ki Avrupa medeniyetinin gelişmesini anlayabilmek için bizi yalnız klasik izah tarzına saplanmaktan kurtaracaktır. İslâm dinini cihanşûmul bir mahiyet almasında fütuhatçı ve fikri hamlelerden sonuncunun daha büyük bir ehemmiyet taşıdığı aşikardır. Bu cihet, Türklerin İslamlaşmasını neticelendiren amillerden biri olarak zikredilecektir.

Türkler ve İslâmlar

Arapların Türkleri daha Cahiliyye devrinde tanıdıklarına A'şa ve Nàbiga'nın eserleri göstermektedir. Esasen Göktürklerin Sâsânilerle münasebetleri ve Yakın-Şark işlerinde faal bir rol oynamaları gözönüne getirilirse bu tanımanın sebeplerinin de pek tabii olduğu anlaşılır. Bu münasebetlerdir ki H. Peygamber'in Türkler'den bahsetmesi mümkün olabilmiş ve bazı hadiselerin sıhhati bir terüddüde sebebiyet vermemiştir. Bununla beraber hadislerin doğruları Peygamber'in, uydurmaları da İslâm dünyasının Türklere karşı duygularını göstemek itibariyle, her iki cins de tarihi bir kıymet taşır. Buna rağmen Arapların Türklerle münasebetleri hakkında bu kayıtlar bir şey ifade etmez. Türkler Araplar arasındaki asıl münasebetler şüphesiz Emevîler zamanında başlar. Emevîler idaresindeki İslâm ordularının Maveraünnehir'e girmeleri Göktürk Devleti'nin Şarkta ikinci defa kurulduğu zamanlara rastlar. Fakat bu devlet önce kendini Garpte feodal bir vaziyette bulanan prenslerine tanıtmak, sonra da ilerlemekte olan Arap kuvvetleriyle çarpışmak ve nihayet ağırlık merkezini daima Moğolistan'da bulundurmak gibi mecburiyetlerle Arapların Semerkand, Baykend, Buhara şehirlerine girmelerine engel olamadı. İslâm kuvvetleri Kuteybe idaresinde Türkistan'a yerleştikten sonra Emevî Devleti'nin ezici ve gayru musavatçı bir tarzda devam eden siyaseti Türklerin İslâmiyet'e yanaşmamalarının en mühim sebebini teşkil eder. Bu hususta Müslümanların Buhara'da camiye silahla gitmelerinde bile, karşılaştıkları güçlüklere dair haberler güzel bir misal olarak zikredilebilir. Halkın İslamlara karşı ruhi bir durum ve hallerini belirtmek maksadıyla Semerkand Türk hükümdarının bu esnada Çin İmparatoruna yazdığı mektupta "Arap hâkimiyetinin 718'de zeval bulacağına" dair halk arasında mevcut olan bir itikat da, Türklerin Emevî idaresi zamanında İslâmiyete karşı tavırları, İslamlaştırmaktan uzak kalmaları sebepleri için, kayda değer.

İkinci Göktürk Devleti'nin yıkılışı sıralarında Türkler İranlılarla birlikte Emevî Devleti'ni yıkan ceryanlara karışarak, daha adil ve müsavatçı bir siyaset güden, Abbasi Devleti'ni kurmaya muvaffak olduktan sonra İslâmiyete karşı yakın bir ilgi duymağa başladılar. Bunun başka bir sebebi de Garpte bu ümit verici hadiseler vuku bulurken Şarkta Orta Asya'ya doğru ilerleyen Çin istilasının Türkler için tazyikkar bir mahiyet almasıdır. Budan dolayı müstakbel mukadderatları üzerinde büyük bir tesir yapan Talas Suyu Meydan Muhaberesi'nde (751) Türkler Abbasiler tarafını tutmakla yalnız muhaberenin neticesini değil tarihlerini istikametini de değiştirdiler. artık Türklerin yüzü İslâm dünyasına dönmüştü. Abbasi halifeleri, başlangıçta İranlılara ehemmiyet verdikleri halde, yavaş yavaş imparatorluğun müdafaasında daha kabiliyetli bir unsur olan Türkleri kullanmaya başladılar ki bununla müvazi olarak Maveraünnehir'de İslamlaşma faaliyeti genişlemeye başladı. Bu ülkenin İslamlaşması ve İslâm tarihi bakımından haiz olduğu ehemmiyet, İslâm medeniyetini inkişaf edebilmek için burada iyi bir zemin bulabilmesi ve bu medineyete mensup birçok büyük ilim ve fikir adamlarını yetiştirmiş olması, İslâm imparatorluğunu teşkil eden orduların esasını buradan sağlaması ve nihayet Türk kitlelerini yeni din ve medeniyete sokmak için bir mutavassıt rolünü ifa etmiş olması tarzında hülasa edilebilir. Bu da burada hüküm süren Sâmânî Devleti zamanında vuku bulmuştur. Bu devletin başında bulunan hanedan İranlı olmakla beraber halkın ekseriyeti ve gittikçe artan bir nisbette, ordu ve idare unsurlarının menşei dolayısıyla bir Türk devleti karakterini arz eder. Bunlar zamanında

Maveraünnehir'de (Türkistan'da) ilmî, iktisadi ve ticari faaliyetlerin gösterdiği gelişme bu ülkenin, İslâm medeniyetinin beşiği mesabesinde bulunan Mezopotamya ile muvaffakiyetle rekabet edecek bir seviyeye erişmesine sebep oldu. O şekilde ki İslâm âleminde otoritesi tanınan birçok âlimlerin vatanı bu memleket olmuştur. Mâveraünnehir'in İslâm tarihindeki bu kadar büyük ehemmiyetine rağmen buradaki yekleşik Türklerin rolü hiçbir zaman göçebe kitlelerinin islamlaşması kadar büyük bir netice yaratmadığını meydana koyacağız.

İslâmiyet'in Orta Asya bozkırlarında yayılmasıyla Maveraünnehir'de ceryan eden ilmi ve ticari faaliyetler arasında sıkı bir ilişiklik mevcuttur. Bu memlekette bir taraftan büyük göçebe kitleleri, öte yandan Volga Bulgarları arasında vuku bulan ticari ve medeni münasebetler yavaş yavaş bu âleme İslâm medeniyetinin üstünlüğünü göstermiş ve ona karşı bir ilgi uyandırmıştı. Buradaki medreselerde yetişen ilim ve tasavvuf erbabı, dervişler bu ticâret kervanlarına karışarak göçebelere İslâmiyet'in esaslarını öğretiyorlardı. Bilhassa İslâmlığı dar şeriat kaideleri içinde değil, geniş ve yumuşak bir ruh ve mana ile anlayarak göçebelere telkin eden mutasavvıf Türk dervişleri bu İslamlaştırma faaliyetlerinde büyük bir rol oynadılar. Türklerin ata veya baba adını verdiği bu dervişlerin faaliyetleri neticesinde X. asırda Türkler artık İslâmiyete ısınmağa ve kitle halinde ona girmeğe başladılar. İbn Fadlan seyahatinin gösterdiği üzere 921'de Volga Bulgarları İslâm dinine girmişlerdi. Bu suretle Hıristiyan dinine giren Tuna Bulgarlarından bir asır sonra İdil Bulgarları da Şamaniliği terk ettiler. Bundan bir müddet sonra, 930'larda, Karahanlı Devleti'ni kuranlar da İslâm dinini kabul ettiler. Bu hadiseyi menkıbe şeklinde nakl eden Satuk Buğra Han Tezkeresi'nde, yukarıda temas ettiğimiz, medeni ve ticari tesislerin İslamlaşmadaki ehemmiyetini ve Samani Devleti'nin rolünü açıkça görmek mümkündür. İbn Fadlan Bağdat'tan Bulgar iline giderken yolda Oğuz Yabgularına uğramıştı, ki bu zamanda bunlar henüz Şamanî dininde bulunuyorlardı. 960 yılında 200.000 çadır halkının Müslüman olduğuna dair İbnül-Esîr'in verdiği haber bu Oğuzlara ait olmalıdır. Karahanlıların İslâm dinini kabul etmesiyle ilk defa olarak Türk ülkelerine hâkim bir Türk-İslâm devleti meydana çıktı. Bu devletin yeni dini, ırkdaşlarına kabul ettirmek hususundaki faaliyetleri daha ziyade Budist Uygurlara karşı yapılan seferlerde göze çarpar. Bunlarla vuku bulan savaşların Müslüman Türkler üzerindeki tesirlerini ve Müslüman Türklerin putperest Türklere karşı duygularını anlamak için Kaşgarlı Mahmud'un kaydettiği halk şiirleri dikkate layıktır.

İslâmlığın Yayılma Sebepleri

Göçebe kitlelerin hiçbir baskı altında bulunmadan, toptan ve kendi istekleriyle Müslüman olmalarını iki esaslı amille izah etmek mümkündür. Bunlardan biri o zamanda İslâm medeniyetinin üstünlüğü ve câzipliğidir. Fakat medeniyet üstünlüğü din değiştirmek için kâfi bir sebep teşkil etse idi bugün bütün dünyanın veya hiç olmazsa dinî hislerin kuvvetle yaşadığı sahaların Hıristiyan olması gerekirdi. Halbuki, yukarıda temas ettiğimiz üzere tamamen aksi şartlara rağmen İslâmlık Hıristiyanlığa nazaran daha fazla yayılma kudretini elan muhafaza etmektedir. Bundan dolayı bütün yabancı dinlere karşı uzak kalarak Şamanî inanışlarını devam ettirmeğe muvaffak olan göçebe kitlelerinin süratli bir şekilde İslâm olmalarında müessir başka bir sebep aramak icab eder. Bu sebep,

İslâmlıkla Şâmânîliğin birbirine yakın esaslara malik bulunması ve yeni dinin Türklerin inanç ve mizaçlarına uygun gelmesidir. Filhakika Türkler Müslüman olurken kendi Tanrılarıyla İslâmiyet'in Allah'ı arasında bir fark görmemişlerdir. Allahın zat ve sıfatları ile Tanrı'nın zat ve sıfatları arasında esaslı benzerlikler vardır.2 Bundan dolayı Müslüman Türkler uzun zaman Allah adı yerine Tanrı adını kullanmakta hiçbir mahzur görmemişlerdir. Şâmâniliğin Muhammed'le mücadele edecek bir peygamberi olmadığından ve bu hususta mukeddaslarını incitecek bir vaziyet mevcut bulunmadığından Türkler Peygamberi kabul ederken bir şey kaybetmiş olmuyorlardı. Esasen doğruluğundan şüphe edilmeyen birtakım hadiselerde H. Peygamber Türklere karşı sempati göstermiştir, ki onlar arasında İslâmiyet'in yayılmasında bu hadiselerden faydalandığı ve bunların Türklerin temayüllerini okşadığı tahmin edilebilir. Bu sempatinin bir sebebi de herhalde Göktürklerin Müslümanlar için başlıca düşman sayılan Sâsânilere karşı kazandığı zaferler olmalıdır. Nitekim Müslümanlar siyasi bakımdan olduğu gibi Eh'li kitap olmak dolayısıyla Bizanslıları da ateşperest İranlılara tercih ediyorlardı. Bu, Kur'anda "Rumlar bizim memleketimize yakın bir yerde mağlup oldular; yakında galip geleceklerdir" ifadesiyle Rum suresinde tezahür eder ki hakikaten bu âyetin tebliğinden birkaç yıl sonra Heraklius Sasanilere galip gelmiştir. Eski ozan ve kamlarla İslâm evliyaları, mutasavvıf dervişleri mahiyet itibariyle birbirine yakın şahsiyetler idi. Esasen Müslüman Türk ata ve babalarının yaydığı İslâmiyet şeriatın dar kaidelerinden uzak, göçebelerin inanış ve mizaçlarına uygun bir uysallık şekli altında nüfuz ediyordu. Keramet sahibi olan ve kayıptan haber veren kamlar ile İslâm evliya ve mürşidleri birbiri yerine geçerken veya daha doğrusu birbirleriyle kaynaşırken husule gelen değişiklik pek duyulmuyordu. esaslardaki bu yakınlığın en kuvvetli bir tarafı şüphesiz İslâmiyetin emrettiği cihad mefkuresi ile Türklerin savaşçılık temayülleri arasında bir münasebetin mevcut bulunmasıdır. İslâmiyet Türklere cihadın faziletleri, Âhiret'te sağlayacağı mükâfatı bildirirken onlar bu yeni dinde kendi ideallerini de bulmuş oluyorlardı. Esasen Şâmânilikte öldürülen düşman nisbetinde öteki dünyada bir mükâfatın vâdedilmiş olması yeni dine girmek için teşvik edici bir âmil olmuştur. Bundan ötürü Türklerin kendi inanış ve ideallerine uygun gelen ve zamanın en üstün ve yaygın bir din ve medeniyetine neden ve nasıl toptan ve süratle girmiş oldukları, daha kolay anlaşılabilir. Halbuki yukarıda işaret ettiğimiz üzere göçebeler inanış ve yaşayışlarına aykırı olan Buda ve Mani gibi yabancı dinleri, halk olarak, kendilerine uygun bulmuyor ve tehlikeli sayıyorlardı.

Türklerin İslâmlaşması ve İslâm Dünyası

Türklerin İslâm medeniyetine girişleri ve bunun sebepleri hakkında bu umumî esasları belirttikten sonra bu büyük tarihî hâdisenin neticeleri üzerinde durabiliriz. Lâkin bu neticeleri anlayabilmek için X. asırla XI. asrın başlarında, yani Selçukluların İslâm dünyasını idarelerine almadan önce, İslâm âleminin umumî durumunu gözönüne getirmek zarureti vardır. Göçebe Türkler arasında İslâmlaşma faaliyeti cereyan ederken olgunluk devresine erişmiş bulunan İslâm medeniyeti, bugünkü Avrupa medeniyetinin geçirmekte olduğu buhranlara benzer bir buhran içinde meş'um bir âkibete doğru sürükleniyordu. Siyasî bakımdan birçok devletlere parçalanmış bulunan İslâm dünyası, fikir ve mezhep mücadeleleri ile de dayandığı esasları kemiriyordu. Bilhassa daha Abbasî halifeliğinin

kuruluşundan beri varlıklarını duyuran ve zaman zaman İslâm dünyası ve medeniyeti için büyük tehlikeler teşkil eden ve bugün Avrupa medeniyetine karşı dogmatik ve müfrit akidelerle her türlü metod ve vasıtaları kullanarak saldıran komünist zümreler gibi aynı metod ve vasıtalara muharetle işleyen eski Zerdüş ve Mezdek taraftarlarının Batınî veya Gulât-i Şia (âşırı Şiî) adı altında İslâm medeniyetini baltalama hareketleri çok şiddetli ve tehlikeli bir mahiyet almıştı. İslâm âleminin sarsılmasından faydalanan İsmailî ve Karmatî fırkları İslâm dini ve hakimiyeti yerine İran'ın eski düalist ve komünist dinlerini koymaya çalışıyorlardı. Karmatiler bizzat Halifelik merkezine yakın sahaları, Suriye'yi ele geçirdikten sonra İslâmiyet'in mukaddes şehri Mekke'de Müslümanları heyecana düşüren hareketlerde bulundular.

Horasan tarafları da müfrid Şialar tarafından M. 920'de alt-üst ediliyordu. Gulat-i Şia fırkaları İslâmiyet'i yıkarak kendi gayelerini gerçekleştirecek hayalî bir Sahib-i Zaman'ın pek yakında çıkacağına inanıyorlar ve bunu bekliyorlardı. İslâm dünyasının siyasi ve fikri kargaşalığından faydalanan Bizans İmparatorluğu, Makedonya sülalesine mensup kuvvetli hükümdarlar idaresinde, artık müdafaa siyasetini bırakıp taarruza geçmiş bulunuyor ve ordularını halifelik merkezine doğru ilerletiyordu. Yalnız İslâmlığın karşısında duran bu büyük imparatorluk değil, İbn ün-Nedim ve Mes'udi'nin ifadelerine göre, Uygurlar da Manihaistleri himâye maksadıyla Samanileri tehdit eder bir vaziyet almışlardır; şimaldeki Hazarlar da bir Yahudi havrasının yıkılmasına karşı memleketlerindeki Müslümanları sıkıştırmaya başlamışlardı.

İslâm dünyası için içte ve dışta bu gibi korkunç hadiseler cereyan ederek Türkler arasında İslâmiyetin yayılmakta olduğuna dair gelen haberler yegâne teselli teşkil ediyor ve İslamların ümitlerini ve gözlerini Şarka doğru çeviriyordu. Gulâd-i Şia'dan olmayan ve İslâm medeniyetinin kurulmasında büyük hizmetler gören İranlılar da ırkdaşları tarafından güdülen bu yıkıcı hareketlere şüphesiz taraftar değillerdi. Fakat ne Arapların, ne de İranlıların bu tehlikeyi önleyecek kudret ve enerjileri kalmamıştı. Türkler hakkında gelen ilk ümit verici haberler dolayısıyladır ki Halife el-Muktedir, 921'de, İbn Fadlan idaresindeki meşhur elçilik heyetini, Oğuzlara uğramak suretiyle, Bulgarlara göndermişti. Bu haberler münasebetiyle X. asırda Bağdat'ta Şarktan gelecek fâtih Türklerin İslâmiyet'i kurtaracağına ve burada hüküm süren Şiî Büveyhoğullarının hâkimiyetine son vereceğine dair bir inanış yerleşmişti. İlk defa Kâşgarlı Mahmud tarafından kaydedilerek Türkler hakkında türlü kaynaklarda kullanılan ve sonraları da Moğol hükümdarları ve nihayet Timur tarafından benimsenerek gönderdikleri mektuplara dercolunan "Benim doğuda Türk adını verdiğim bir askerim vardır; hangi kavme gazab edersem anları o kavim üzerine saldırtırım" hadîs-i-kudsîsinin meydana çıkışı bu temayül ve inanışları göstermek ve İslâm dünyasının Türklere nasıl bir kurtarıcı göz ile baktıklarını meydana koymak bakımından dikkate şayandır.

Selçuk İstilâsının Ehemmiyeti

İşte İslâm dünyası böyle bir buhran ve âkibete doğru sürüklendiği zamanlardır ki göçebe kitlelerinin süratle İslâmlaşması ve İslâm ülkelerine göçmeleri vuku bulmuştur. İslâm medeniyetinin karşılaştığı buhranları yatıştırarak ve medeniyete yeni bir hız ve istikamet verip onun XVI. asra kadar

dünyanın üstün bir medeniyeti olarak yaşayabilmesi bu göçebe Oğuzların İslâmlaşması ve bunun neticesi olarak da Büyük-Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulması eseridir. Bu suretle İslâm âlemine giren bu taze ve enerjik unsur sayesinde İslâm idelojisi tekrar ilk zamanlardaki ruh ve hamlesini kazanarak dört asırlık bir ömürden sonra inhilâle yüz tutan bir medeniyet, bir âlem, daha asırlar boyunca yaşayacak ve ilerleyebilecek bir hayatiyet kazandı. Artık bundan sonraki İslâm medeniyeti yeni bir safhaya girmiş, İslâm tarihi de Selçukluların ve Osmanlıların bir eseri olarak zamanımıza kadar devam eden istikameti almıştır. Oğuzların Selçuk sultanları idaresinde kurdukları bu büyük imparatorluk İslâm âlemini siyasî ve içtimaî anarşiden kurtarmakla kalmadı; başlıca düşman olan Bizanslıları ezmek gibi İslâm idealini de gerçekleştirdi. Bu, Yakın Şark'ın ve hususiyle Anadolu'nun Türkleşmesi gibi neticeleri itibariyle daha büyük bir tarihi oluşa imkân verdi. Bu hâdisenin mahiyeti hiç de haiz olduğu ehemmiyet nispetinde kavranılmamıştı. Filhakika, Büyük Selçuk sultanları için Anadolu'da girişilen fetihler, İslâm'ın hamilleri olmaları sıfatıyla, onun en mühim dış düşmanını yenmek ve Orta-Asya'dan göçen kesif Türk kitlelerini yerleştirecek bir yer bulmak gayesini güdüyordu. Bundan dolayı başlangıçta Büyük Selçuk sultanları nazarında Anadolu bir uç beyliği, âsi bey ve boyların bir sürgün yatağı olarak telâkki ediliyordu. Halbuki tarih, istilânın en mühim neticesi olarak bu uç beyliğinin bir Türk vatanı haline gelmiş olduğunu göstermiş; burada hazırlanan kuvvetler Türk ve İslâm tarihinin en büyük hamlesi olarak cihanşumûl Osmanlı İmparatorluğu ve dünya nizâmının vücût bulmasını doğurmuştur. O şekilde ki, bu yeni vatan yalnız Türk milleti için değil bütün İslâm kavimleri bakımından da bir kale vazifesini görmüştür.

Selçuk istilâsından sonra Türkten başka kavimler için artık siyasî bir hayat kalmamıştır. Arap ve İranlı unsurlarını istilâya takaddüm eden zamanlarda tamamiyle enerjilerini kaybetmiş olmaları, tabiatıyla, bu hususta Selçuklular için herhangi bir mesuliyetin bahis mevzuu olmayacağını gösterir. O şekilde ki; bir kasırga gibi İslâm âlemini ve husûsiyle Türk ülkelerini sarsan ve uzun zaman da baskısı altında tutan Moğol istilâsı, maddî tesirlerini kaybettikten sonra bile siyasî kuvetler diğer unsurlara değil tamamiyle Türklere inhisar etmiştir. Bu keyfiyet Selçuk istilâsının tarihî ehemmiyetini ve sürekliliğini ve Türkten gayri unsurların zaaflarını göstermek için kâfi bir delildir. Nitekim Müslümanlar, fâtih Türkler sâyesinde kararlarda müdafaadan taarruza geçerek ilerledikleri zamanlarda, hiçbir zaman denizci bir devlet vaziyetine geçemeyen Selçuk İmparatorluğu idaresi dışında kalan ve Akdeniz'e hâkim bulunan İslâmlar bu denizde süratle gerileyerek hâkimiyeti Hıristiyan kavimlere terk ettiler.

Öyle ki denizde giden Haçlı kuvvetlerini durduracak ve onlarla karşılaşacak bir Müslüman donanması kalmamış gibi idi. Bundan başka, sebepleri ne olursa olsun, Selçuk İmparatorluğu'nun parçalanmasına rağmen İslâm dünyasını Haçlıların taarruzundan ve bu münasebetle diğer bir inhilâlden kurtaran tek unsuru da Türkler teşkil ediyordu. Öte yandan İslâm âlemine, Moğollar ve onlar idaresinde bulunarak saldıran, gayrimüslim Türklere karşı İslam medeniyetinin müdafaası da yine Müslüman Türkler sayesinde mümkün olabilmiştir. Memlûklerle İlhaniler arasında vuk ubulan'Ayn-i Câlût muharebesinden bahseden ve Moğolları Türk sayan İslâm müellifleri "Ne gariptir ki Türklere karşı İslâmiyet'i kurtaran yine aynı cinsten olan Türkler olmuştur" diyerek bu hakikati belirtmişlerdir.

Araplar daha Abbasî Devleti'nin kuruluşunu müteakip askeri kuvvet ve hamleleri kaybetmişlerdi. Onların zâfile başlayan İran'ın siyasî rolü ise Sasaniler devrinde olduğu gibi hiçbir zaman hayatiyet gösterememiştir. Kültür bakımından İslâm medeniyeti üzerinde büyük bir rolü olan İranlıların siyasî bakımından tesirleri Türklere ve Araplara nazaran yok denecek bir mahiyette, bazen da menfi bir şekilde belirmektedir. Bu iki kavmin Selçuk istilâsından sonra devam eden kültür faaliyetleri her bakımdan Türkler sâyesinde mümkün olabilmiştir. Daha Abbasî Halifesi Mu'tasım zamanından itibaren İslâm İmparatorluğunda Türk askeri kuvvetlerinin baş gösteren üstünlükleri dolayısıyla Türklerin Arapları tekrar çöle süreceğini ifade eden İbn Sa'd'ın Tabakat'ındaki hadîs de burada zikre şayandır.

İstilâ, İslâmiyet için daima yıkıcı vasfını muhafaza eden fikir ve hareketlerin ezilmesine ve İslâm âleminde Sünnilik'in muzaffer olmasına, İslâm dünyasında maddî kuvveti temsil eden Selçuk sultanlığı ve manevî kuvveti temsil eden Abbasi halifeliği olmak ve ikincisi birincisine bağlı olmak üzere iki kuvvetin meydana çıkmasına sebep oldu. Selçuk sultanları devletlerinin menfaati kadar inançları icabı olarak da Sünniliği İslâm dünyasına hakim kıldılar. Bu münasebetle, halifeliğin Moğollar tarafından kaldırılmasına kadar, maddî sultalarını korumak şartıyla, bazı halifelerin menfi hareketlerine rağmen, onların manevî nüfuzlarına saygı gösterdiler ve bütün Müslümanları İslâm ideolojisine bağlamayı ihmal etmediler. Bundan başka onlar İslâmiyet'i kemiren hastalıkların yalnız silâh kuvvetiyle tedavi olunamayacağını pek iyi kavradıklarından İslâm medeniyetini ilmî ve medenî müesseseleriyle ve Sünnîlik esasları üzerinde yeniden kurarak kendi hâkimiyetlerinin temellerini de sağlamlaştırdılar. Cami, medrese, zâviyelerin kurulması ve kökleşmesi için sarfedilen gayretlerle, kılıç tutan askeri kuvvetler yanında, zamanın, ihmali caiz olmayan ilim ve tasavvuf erbabından müteşekkil irfan ordusunu da müşterek gaye etrafında toplamışlardı. Bu suretle İslâm âleminde Abbasî devrinin parlaklığına rağmen hiçbir zaman kurulamayan maddî ve manevî huzuru temine muvaffak oldular. Nitekim yalnız Sünniliği değil kökten İslâmiyet'i yıkmaya çalışan hareketler bir daha büyük bir tehlike mahiyetini almak imkanını bulamadı. XVI. asırda Türk kabilelerine dayanarak kurulan ve Şiîliği İran'ın resmi mezhebi haline sokan safevî hareketini yıkıcı müfrit Şii hareketleriyle pek karıştırmamalıdır.

Selçuklular idaresinde Türklerin İslâm alemine yaptıkları hizmetler, zamanında pek iyi takdir edilmiş ve bunlara karşı duyulan minnet ve şükran duyguları devrin müellifleri vasıtasıyla bize kadar nakledilmiştir. Bu hususta çok karakteristik olan bir parça bize İslâm âleminin Selçuk hâkimiyetine karşı bakışını göstermek bakımından burada zikredilmeye lâyıktır. Râvendî Selçuk tarihi hakkında yazdığı Râhat us-Sudûr adlı eserinde der ki: "İmam-ı Âzam vedâ haccını yaparak Mekk'de Allah'a karşı niyazda bulunurken 'Ey Tanrım, benim içtihadım doğru ve mezhebim hak ise yardım et; çünkü ben senin için Muhammed'in şeriatini takrir ettim' demiş; hâtiften gelen bir ses ona 'Sen doğruyu söyledin, kılıç Türklerin elinde bulundukça senin mezhebine zeval yoktur' cevabını verir. Bunun nakl ve senetlerini kayıt eden Râvendi şöyle devam eder: "Tanrıya hamdolsun ki İslâm'ın arkası kuvvetli Hanefi mezhebi mensupları mesutturlar; Arap, Acem, Rûm ve Rus diyarlarında kılıç Türklerin elindedir. Selçuk sultanları Ebu hanife âlimlerini o kadar korumuşlardır ki onların sevgisi ihtiyar ve gençlerin kalbine bakidir". Halbuki Selçuk devrinde yetişmeyen el-Bîrûni ve Abdulkadir Bağdadî gibi

mütefekkirler Karahanlılarla Bulgarların İslâm olmasını İslâmiyet'i yıkmaya çalışan İran'ın Gulât-i şîa hareketlerine karşı bir zafer telâkki etmişler ve bununla İslâm medeniyeti için bir tehlike kalmadığını sanmışlardı.

Türkler, bağlandıkları İslâm ideolojisi uğrunda, İslâmiyet'in yükselmesine çalışırlarken kendi temayül ve gayeleri olan cihân hâkimiyeti fikrini daha kuvvetli bir şekilde canlandırdılar. Onlar arasında bütün Orta zamanlar boyunca Tanrı tarafından dünya hâkimiyetine memur bir millet olduklarına dair bir inanış mevcuttur. Orhon kitabelerinde belirdiği üzere onlar, Tanrı'nın sevgili bir kavmi, ilâhi menşeden gelen Türk hakanlarının insanları idare için göndermiş bulunduğu akidesini İslâm dininde Peygamber'in "Türklerin, Tanrı'nın askeri" (Cund Allah) olduğu gibi hadîslerde bu inanış ve temayüllerini bulmakla ve bunun gerçekleşmesini mümkün kılan muvaffakiyetleri görmekle cihan hâkimiyeti mefkûrelerini kamçıladılar. İslâm müellifleri gibi kendilerini Türklük camiası içinde hisseden Moğollar da bu telâkkiyi benimseyerek cihan hâkimiyetinin kendilerine Tanrı tarafından verilmiş olduğunu İslâm hükümdarlarına ve papalara yazdıkları mektuplarda (İslâm hükümdarlarına buna müteallik hadîsleri), gururlu bir ifade ile bildirmeyi unutmamışlar ve bu münasebetle başka kavimlerin boyun eğmekten başka çareleri olmadığına samimiyetle inanarak bunda ısrardan çekinmemişlerdir. İslâm ideolojisinin Araplara verdiği büyük hamle bir asır sonra bütün hızını kaybettiği halde Türkler için on asır süren bir hayatiyet göstererek İslâmiyet'in şerefini yücelten parlak bir tarih yaratmaya imkan verdi. Bundan dolayı Türkler, başlangıçta, Arap ve Farsların bu yeni medeniyette kendilerine üstün olduklarına kani olmakla beraber onlara enerjilerini kaybetmiş; gevşemiş, ahlâkça bozulmuş, hilekâr bir unsur nazariyle bakmışlardır. Bu münasebetle yalnız bunları değil medeniyetin gevşetici tesirleri içinde yaşayan Türk zümrelerini de tezyifkâr manasıyla Tacik adı altında zikrediyorlardı. Gariptir ki aynı tesirlere maruz kalan göçebeler tam İslâmi bir cemiyetin unsurları olduktan sonra göçebe hayatını sürmeğe devam eden ırkdaşlarını, vaktiyle şeref iade eden "Türk" kelimesiyle fakat tezyifkar bir mânadâ adlanmışlardır. Halbuki bunlar dahi bu ismin geniş manasının şümulüne girdiklerini unutmuş değillerdi.

Türk Hâkimiyetinin Karakteri

Selçuklular ile başlayan Türk hegomonyasının en belirgin vasfı şüphesiz İslâm dünyasının geniş ve sıkı bir devletçilik esasları üzerinde teşkilâtlandırılmasıdır. Halbuki I. asrın Arap müteferriki Câhiz Türklerin meziyetleri hakkında yazdığı Fâil ül-Etrâk adlı risalede onların askerî kabiliyetlerini, zekâ ve karakterlerini öğerken sanatın Çinlilere, felsefenin Yunanlılara, teşkilât ve devlet idareciliğinin İranlılara mahsus bir hüner olduğunu söylemşiti. O bunda mâdu; çünkü Câhiz Türkleri ancak halifelik merkezindeki mevcudiyetiyle tanıyor ve onlar hakkında o münasebetle malûmat sahibi bulunuyordu. Esasen onun zamanında Türkler, Hazar ve Uygurlar istisna edilecek olursa, başlıca bir siyasî mevcudiyet de göstermiyorlardı. Binaenaleyh İslâm'dan önce kurulan Türk devletlerini bilmediği gibi iki asır sonra İslâm âlemi için yeni bir nizam kuracaklarını da keşfedemezdi. Gerçekten Selçukluların, Orta Çağ'ın şartları içinde kurduğu devletçilik, işletme tarzı ve doğurduğu sağlam neticeler itabariyle hayrete şayan bir mahiyet arz eder. Bundan dolayı Selçukluların İslâm âleminde yaptıkları inkılabın iç

cephesi yeni bir içtimaî nizam yaratan devletçilik siyasetidir. Bu, menşeini eski Türk devlet telâkkisinden ve zamanın buna lüzum gösteren şartlarından alır. İlmî, içtimaî, iktisadî ve ticarî bütün işler ve müesseseler devlet tarafından ya idare, ya müdahale veya bir himayeye mevzu teşkil ediyordu. İlk defa ilim müesseseleri umumileştirildi ve amme meselesi haline geldi. Meselâ ilk medreselerin (üniversite) bir ilim ocağı halinde İslâm âleminde yayılması ve herkese açılması Selçuk Devleti'nin eseridir. Bunların, Sünnilik esasları üzerinde, yetiştirdiği insanlar yıkıcı cereyanlara karşı İslâm-Türk imparatorluğunun tabiî müdafileri idi. Medreselerin müdererrislerine ve talebelerine maaşlar bağlanmıştı. Zâviye ve imâreler de devletin verdiği istikamette ve murakabesi altında bulunuyor; bu suretle içtimaî yardım ve imar bakımından olduğu kadar, memleketin her tarafına yayılmış kültür yuvaları olmak itibariyle de umumî gayeye hizmet ediyorlardı. Bu müesseseler sultanlar, devlet adamları veya hususî şahısların vakıflarıyla geçiniyor ve vâkıfların şartlarına uymak mecburiyetinde bulunuyorlardı.

Buna rağmen devlet her sahada olduğu gibi buruda da bu müesseselerin başlarındaki adamları tayin ve işleyişlerini kontrol etmek suretiyle nüfuzunu icra ediyordu. Halbuki Selçuklulardan önce ilim ve kültür müesseseleri ne amme müesesesi telâkki edilmiş ve ne de bu kadar yaygın bir mahiyet almıştı. Binaenaleyh İslâmiyet Selçuk orduları ve devletin teşkilâtlandırdığı kültür müesseseleri ve bunların faaliyetleri sayesinde Gulât-i Şîa adı altında başgösteren fikir ve zümrelerin yıkıcı ve bozguncu hareketlerinden kurtulmuş oldu. Fakat bununla Selçukluların kurduğu yeni nizamın yalnız askeri ve fikri kuvvetlere dayandığını ve bunların kâfi geldiğini sanmak tabiatıyla bugünkü tarih anlayışına uygun gelmez. Nitekim Gulât-i Şîa hareketlerini de münhasıran dinî bir menşee bağlamak da doğru olmaz. Şüphesiz müfrit Şiî hareketlerinin başında bulunanlar zaman zaman asilzade ve dıhkan sınıfının ellerinde ezilen sefil, çıplak halktan ve serserilerden faydalanmasını iyi bilen insanlardı. Binaenaleyh Selçuklulardan önce bu türlü zümrelerin Bâtınî hareketlerine iştirakleri ve bu sahada bir talih aramaları pek tabii idi. Bu münasebetle Bâtınî reislerinin dinî ve siyasî gayeleri esas olmakla beraber hareketlere iştirak edenlerin sevk eden iktisadî âmilleri gözden uzak tutmak doğru değildir.

Selçukluların kurduğu nizamın sağlam esaslarından biri de şüphesiz içtimai tezatları kaldırmak veya teşekkülüne engel olmak idi. Devlet, feodal bir sistemde olduğu gibi, reayayı imtiyazlı sınıf veya şahıslara bırakmayıp bütün velayeti üzerine almıştır. Bu zamanda bir sınıftan bahsetmek icap ederse ancak halk ve sultan adına idare eden memurlar sınıfıdır. Fakat bu ikinci sınıfın yine devletçilik icabı hiçbir zaman bir sınıf halinde teşekkülüne mesade edilmemiştir. Topraksız köylüye toprak tevzii veya boş arazinin imar edilerek bunlar tarafından şenlendirilmesi devletin başlıca vazifelerinden biri olmuştur.

Bu eski Türk devletçiliğinin bir devamı olsa gerek: Göktürk kitabelerinde hakan kendisini aç halkı doyurmak, çıplak halkı giydirmek, nüfusu çoğaltmak gibi hususlarda idaresinde bulunanlara karşı bir velayetle mükellef saymaktadır. Hükümdarların, toy veya Hân-i yağma adı altında, halka sarayında

yemek ve ziyafet vermesi herhalde menşei kadim devirlerin dini inanışlarına kadar çıkan bir teâmül olup sonraki çağlarda müşahede ettiğimiz bir devletçilik zihniyetiyle yakından ilgilidir.

Göktürk Hükümdarı Kapagan vaktiyle Çin'de yerleştirilmiş olan birkaç bin çadır halkını kendi topraklarına yerleştirince onları müstahsil vaziyete getirebilmek için Çin'den üç milyon kiloluk tohum, üç bin ziraat aleti celbetmesi hakkında Çin kaynaklarının verdiği kayıt, göçebe esasına dayanan bir devletin ziraat işleri ve tebaasiyle münasebetleri dolayısiyle olduğu gibi devletçilik bakımından da dikkate şayan bir vesikadır. Selçuk Devleti'nin toprak idaresinde tatbik ettiği yenilikler de herhalde, maziden gelen ve bugün vesikaların yokluğu dolayısiyle bizce aydınlatılması pek kolay olmayan, bir milli geleneğin amil olduğunu düşünmek yerinde olur. Şüphesiz bu hususta Selçuklulara hakim oldukları memleketlerin tabi bulunduğu içtimai şart ve zaruretlerin tesirini de ihmal etmemek icabeder. Herhalde Selçuklular Maveraünnehir'de, Horasan'da zengin arazi sahipleri ile topraksız, sefil halk yığınları arasında mevcut olan tezatları, içtimai ve iktisadi buhranları görmüşler; Bizans idaresinde bulunan Anadolu'nun toprak aristokrasisi elinde bir içtimai ahenksizlik, bir feodalleşmenin doğurduğu hareketleri öğrenmişlerdir. Bundan dolayı bu yeni fethedilen toprakları, öşri ve haraci olsun, şahıslar elinde hususi mülk halinde bırakmayıp tamamiyle miri topraklar haline getirmişler; yani toprak üzerinde bugünkü manada, bir mülkiyeti kabul etmemişlerdir. Bu suretle, mahdut menşelerden gelen bazı mülk topraklar müstesna, bütün memleket devlet tarafından halka kiralanmış ve bu sayede içtimai bünyede aristokratlaşma ve feodelleşme şeklinde belirecek tezatlara imkan vermemişlerdir. Selçuk devletçiliğinin en karakteristik bir örneğini teşkil eden toprak sisteminin Tanzimat'a kadar Osmanlı İmparatorluğu tarafından dahiyane devam ettirilebilmesi bunun ne kadar sağlam esaslara dayandığını anlayabilmek için bize bir fikir verebilir. Ticari ve iktisadi diğer sahalarda da takip edilen devletçilik siyaseti ve buna dair vak'aların zikri de, bu yazının umumi çerçevesine sığmaz. İslam dünyasını bu kadar geniş bir devletçilik siyasetiyle idare etmenin İslam dünyasını bu kadar geniş bir devletçilik siyasetiyle idare etmenin İslam medeniyetinin gelişmesindeki müsbet veya menfi neticeleri üzerinde herhangi bir hüküm vermek ancak bu hususta yapılacak geniş araştırmaların neticelerini beklemekle mümkün olacaktır. Bu, herhalde bugünkü devletçilik ve liberalizm cereyanları arasında vuku bulan münakaşalar gibi bu hususta da birtakım müsbet veya menfi görüşlere yer verebilir. Mesela denebilir ki Selçuk Devleti'nin Sünniliğe dayanan fikir vcereyanlarını himaye etmesi ve teşkilatlandırması fikir hürriyeti ve bundan ötürü de medeni ilerleme için bir engel teşkil etmemiş midir? Fakat, şurasını hatırlamak lazımdır ki Selçukluların Sünnilik siyasetleri ancak açıktan açığa İslam medeniyetini baltalamak, her türlü fikir hürriyetini boğarak ve kendilerinden olmayanları yok ederek hüküm sürmek gayesini güden ve vaktiyle Sasani İmparatorluğu'nu yıkan hareketleri doğuran Mezdekçiliğin yeni mümessillerine karşı alınmış bir tedbir olarak göre çarpar. Bu bakımdan bunu bugün Avrupa medeniyetini ve bu arada başlıca fikir hürriyetini yıkarak bütün dünyada tek bir görüşü hakim kılmak ve başka türlü düşünen insanlara hayat hakkı vermek istemeyen totaliter cereyanlara karşı demokrasinin aldığı müdafaa tedbirlerine benzetmek mümkündür.

Bu münasebetle Selçukluların bu siyasetine o zamana göre hürriyeti koruyucu gözüyle bakılabilir. Selçuk devrinde, Abbasi devrindeki serbest ve ileri fikirleri temsil eden Mutezile vesair

kuvvetli ilim, felsefe cereyanlarına raslamamış olmamız bu siyasetin eseri olmayıp bu, çok daha evvel Eş'ariler ile başlayan ve Akliyecileri zayıflatarak Nakliyecileri kuvvetlendiren karşı bir cereyanın neticesidir. bundan dolayı Selçukluların Sünnilik siyasetleri akliyecileri değil hürriyete düşman olan ve İslamiyet ve Selçuk devleti için siyasi bir tehlike teşkil eden müfrit Şiileri hedef tutmuştur. Esasen Selçuk sultanları da, umumiyetle, eski Türk hakanları gibi din ve fikre karşı müsamaha gösteren geleneğe sadık kalmışlardır. Nitekim bazı Türkiye Selçuk sultanları bu bakımdan, yani dini ve fikri müsamaha dolayısiyle, birtakım ithamlara bile maruz kalmışlardır. Bunun açık bir delili de Rum, Ermeni gibi Hıristiyanların din ve mezhepleri hususunda Selçuklulardan gördükleri hürriyet ve himayedir ki bu keyfiyet bu devrin bu kavimlere mensup tarihçileri tarafından Türk sultanları hakkında yazılan methedici yazılarda göre çarpar. Hususiyle İslamiyet'in ilk zuhurunda Bizans'ın dini tazyiklerine karşı Mısır ve Suriye gibi memleketlerde yaşıyan Monofizitlerin İslam idaresini tercih etmelerine ve bu sahaları kolaylıkla Bizans'ın elinden çıkmasına sebep olan temayüller aynen Anadolu'da Süryaniler, Ermeniler ve diğer yerliler tarafından Selçuklular hakkında da görülmüş ve bu vaziyet istilayı kolaylaştırıcı amillerden ibir olmuştur. Nitekim aynı amil Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'a yayılmasında da kendini gösterir.

Millî Harsın İhmali

Bu umumi taslak Selçuklularla başlayan Türk hakimiyetinin İslam medeniyetini nasıl yenileştirdiğini ve bu taze unsur sayesinde daha uzun asırlar boyunca İslam aleminin ne kadar büyük bir hayatiyet kazandığını gösterir. İlk büyük Selçuk sultanları ve onların kollarını teşkil eden birtakım varisleri, bazı Atabegler, yalnız irade ve siyasetleri bakımından değil, ahlak ve İslam ideali dolayısıyla da halife Ebu Bekir ve Ömer'in vasıflarını andıran büyük şahsiyetler idiler.

İlk Türkiye Selçuk sultanları ve birkaç asır hiçbir zaaf göstermeyen dahi Osmanlı padişahları bu yeni unsurun haiz olduğu kudret ve hayatiyetin tam mümessilleridir. Bununla beraber burada Türk sultanlarının ve Türk kültürünü taşıyıcı olan yüksek tabakanın İslam ideolojisi uğrunda sarf ettikleri gayret ve fedakarlıkların Türk kültürü zararına olarak bazı tecellilerini de hatırlatmak ve bunu itiraf etmek icabeder. Onların İslam'dan önceki tarih ve geleneklerine karşı bir ilgisizlik şeklinde tezahür eden bu hareketleri İslamiyet'e aykırı ve putperestlik devrinin hatıralarını canlandırmak gibi bir endişenin neticesi olmalıdır.

Esasen bütün Türk-İslam devletlerinde İslam dininin koyduğu İslami beynelmielciliği Türklerin samimiyetle kabul ettikleri ve yeni dinin icabı saydıkları görülmektedir. Türklerin İslamiyet'i kabulleri hakkında ve onların lehinde olarak Fahreddin Mübarekşah'ın verdiği malumatın bir misal olarak zikri bu bakımdan ehemmiyetlidir. Ona göre: "Başka kavimlerin Müslüman iken de ana, baba ve yakınlariyle ilişkilerini kesmedikleri çok defa görüldüğü ve samimi bir Müslüman olmak için uzun bir zamana ihtiyaç hasıl olduğu halde Türkler Müslüman olduktan sonra Müslümanlığa öyle sarılırlar ki bir daha adlarını, yerlerini ve yakınlarını hatırlamazlar; hiçbir Türkün irtidat ettiği de görülmemiştir". Bu keyfiyet Arapların Hulafa-i Raşidin'in sonuna kadar Cahiliyye devri hatıralarını terk etmelerine benzer. Bununla beraber Peygamber zamanından uzaklaştıkça eski hatıraları canlardırma temayülü

kuvvetlenmişti. O şekilde ki yalnız Araplar değil İranlılar ve Türkler bile çöllerde yaşayan kabileler arasına girerek dil, tarih, edebiyat ve etnoğrafya bakımından çok zengin bir malzeme topladılar ve araştırmalar yaptılar. Gerçi bunda Kur'an dilini öğrenmek gibi dini bir gaye mevcut idi. Fakat bunun asıl neticesi Cahiliyye devrini ve Arap harsının menşeini aydınlatmak ve yaşatmak olmuştur. Halbuki İranlılar da bir iki asırlık istiladan sonra milli dilleriyle ananelerini yeniden canlandırmağa çalıştılar. Bundan dolayı mesela milli ananeye daha sadık olan göçebe kitleri arasında vücut bulan Oğuz-name ve Dede Korkut Kitabı istisna edilecek olursa aydın Türklerden, Firdevsi gibi İran tarihi destanını ebedileştiren bir kimse değil, Oğuz Destanı'nı bize sadece nakleden bir Türk raviisi bile çıkmamıştır. Nitekim Mısırlı Türk tarihçisi Aybeg Oğuz-name'den bahsederken bunun birtakım parçalarını mahz-i küfr telakki ederek nakletmekten sakınmıştır. Vakıa Firdevsi de uzun zaman hakiki Müslüman muhitlerde putperest devrin ananelerini diriltmekle itham edilmişti. Bununla beraber bu telakki zamanla gevşeyerek Firdevsi'ye yalnız milliyetçi İranlılar arasında değil, Türkler arasında da büyük bir mevki verildi. İlk Selçuk sultanları ve aydın tabakanın devletin kuruluşundan önceki devirlere ait bir tarihi eser yazmayı veya yazdırmayı düşündüklerine ait bir kayıt henüz görülmemiştir; bilakis Tuğrul Bey'in doğuşuna dair Bundari tarafından zikredilen şifahi rivayet böyle bir eserin yazılmamış olduğunu gösteriyor. Sultan Sancar'ın yazdırdığı Mefahir ul-Etrak adlı eser kaybolduğu ve muhtevası malum bulunmadığı için bu hususta açık bir şey söylenemez. Halbuki küçük bir kitle halinde İslam memleketlerine gelen ve kültür yakınlığı ve üstünlüğü ve nihayet muhitlerindeki ekseriyet dolayısiyle kolaylıkla Türkleşen Moğallar eski tarihlerini Cami üt-Tevarih'i yazdırmak suretiyle istikbale nakletmeğe muvaffak oldular, ki Oğuz-name'nin İslam kaynaklarına geçişi de bu vasıta ile oldu.

İlk Osmanlıların milli tarih görüşüne sahip olmaları denebilir ki istisnai ve dikkate şayan bir hadisedir. İlk tarihçiler, Osmanlı tarihini Türkiye Selçukluları, Büyük Selçuklular, Karahanlılar devrelerini destani Oğuz Han'a çıkarmak suretiyle yazarlarken Türk tarihini bir bütün halinde mütalaa etmenin lüzumuna kani olmuşlardı. Onların ilk İslami Türk devleti Karahanlılardan önce doğrudan doğruya Oğuz Han'a çıkmaları daha evvelki Türk devletleri hakkında hiçbir bilgileri olmadığını gösterir ki, bu da Selçuklulardan veya diğer Türklerden böyle bir eser kalmaması dolayısiyle gayet tabiidir. Osmanlıları Selçuklulardan farklı olarak böyle bir milli tarih görüşüne sevkeden amillerden biri herhalde Osmanlı tarihini yazanların bizzat bu hanedan etrafındaki Türk müellifler olması idi. Bundan başka bu müelliflerin henüz canlılığını yaşatan Osmanlı aşiretinin ananelerine vakıf olmaları ve galip bir ihtimalle de Cami üt-Tevarih'ten istifade etmiş ve bizzat onun tesirinde kalmış bulunmaları bu hareketin sebeplerini teşkil etmelidir.

Selçuk sultanları ve münevver sınıfın Türk kültürüne karşı gösterdiği kayıtsızlığın en menfi neticesi Türk dili yalnız İran gibi Farsçanın kuvvetli bir edebiyat dili haline geldiği bir sahada değil, Anadolu gibi İslam medeniyetine yeni giren ve başlıca Türklerle meskun olan bir memlekette bile uzun zaman Farsçanın baskısı altında edebi ve resmi bir dil olmak imkanını bulamadı. Halbuki, Selçuk İmparatorluğu'nun kurulduğu zamanlarda, Karahanlıların idare ettiği yerlerde, Uygur kültürü tesiriyle, Türk dilinde mühim eserler vücuda getiriliyordu. Fakat bu sahaların çok sürmeden maruz kaldığı siyasi buhranlar gelişmekte olan Türk kültürü için bir darbe teşkil etti. Şartlar ne olursa olsun Selçuk

Devleti'ni idare edenler arasında Türk kültürünün ehemmiyetini Kaşgarlı Mahmud gibi duyan ve anlayan alimler yetişse idi, milli dilin İslam dünyasındaki rolü pek ehemmiyetli olurdu.

Mahmud, türk dilinin öğrenilmesi ve yayılması için meşhur eserini yazarken bu maksadı terviç eden bir hadis de nakletmektedir. Hadis diyor ki; "Türk dilini öğreniniz; çünkü onların hakimiyetleri uzun sürecektir". Mahmud'a göre bu hadis doğru ise Türkçeyi öğrenmek vacibtir; eğer doğru değilse aklen öğrenilmesi gerektir; çünkü zamanımızın sultanları ve hakim kavmi Türklerdir. Mahmud'un, zamanında şartların müsaadesizliği yüzünden semeresiz kalan çalışmalarına karşı Timurlular devrinde daha iyi bir zemin bulan Ali Şir Nevai'nin gayretleri Türk dilinin ilerlemesinde büyük bir hamle yarattı. Buna karşı İran edebiyatı ve kültürü bakımından Selçuk devri Türklerin teşvik ve himayeleriyle parlak bir devir olarak tarihe geçmiştir. Selçuk devrinin Türk dili ve tarihi bakımından böyle bir manzara göstermesi şüphesiz sadece yüksek tabakanın kayıtsızlığı eseri değildir. Vakıa Türkler İslam medeniyetini tamamiyle benimsemiş bir millet olarak milli kültürün, İslam kültürü çevresinde gelişmesini dünya hakimiyeti temayülleri için lüzumlu görmemişlerdir. Onlar imparatorluklarını kurdukları sahalarda içtimai ve ilmi müesseseleriyle kurulmuş üstün bir medeniyete rasladılar. Yeni gelen unsurun buralardaki kültür düzenini kolaylıkla değiştirmesi imkansızdı. Zaten bu yeni unsurun esası ve bizzat imparatorluğu idare eden tabakanın menşei göçebe idi. Bu münasebetle ister istemez kurulu medeniyetin diline de, edebiyatına da uzak kalmazlardı. Bundan başka, bu devlet kurulurken ne doğrudan doğruya ne de dolayısiyle milli vasfile gelişen Uygur-Karahanlı kültürüne dayanmak imkanına da malik değildi. Hatta Selçuk Devleti'nin ağırlık merkezi Maveraünnehir olsa idi tarihi ve içtimai şartlar böyle bir şuura malik olmaksızın dahi ister istemez milli temelden beslenerek milli kültür daha kolay gelişme imkanlarına sahip olacaktı. Nitekim tamamiyle Uygur kültürünü benimseyen ve ancak Müslüman ülkelerde birkaç nesil sonra Müslüman olan Moğallar sayesindedir ki Uygurların medeni tesirleri geniş sahalara kadar yayılma ve İslam medeniyetiyle imtizaç etme imkanını bulabildi. Selçukluların İslam kültürü içerisine girerken milli kültüre karşı kayıtsız kalmalarının bir amili de şüphesiz İslam dinini kendi arzulariyle kabul etmeleri ve bizzat İslam dünyasına hakim bulunmaları idi. Bundan dolayı onların yeni din ve yeni medeniyete karşı bir aksülamel duymalarına sebep kalmamış idi. Esasen Türklerin İslam ideolojisini tamamiyle benimsemeleri de ancak bu sayede mümkün olabilmiştir.

Türkler cihanşûmul hakimiyet ve kudretlerini muhafaza ettikleri asırlar boyunca milli üstünlüklerini müdrik bulunmakla beraber dar ve titiz bir milliyetçilik şuuruna sahip olmamalarını böyle bir siyasi kudret ve hakimiyete ftfetmek icabeder. Nitekim Orhon yazılarında beliren kuvvetli milliyetçilik hareketini de acı gelen Çin istilasiyle izah etmek mümkündür. Bunun gibi XIX. asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan Türk milliyetçiliği cereyanında, Fransız İhtilali'nden ziyade iç ve dış tehlikeler karşısında zaafa uğrayan milli mevcudiyeti koruma ve kurtarma duygusunun tesirini aramak daha doğru olur. Bu ruhi amil gözönünde tutulmaksızın bu mesele tamamiyle kavranılamaz. Fakat bununla İslamiyet'in, bilhassa X. asırda, Türkler arasında süratle yayılmış olmasına rağmen bu İslamlaşmanın bazı iç mücadelelere ve buhranlara sebep olmadığını iddia etmiyoruz. Esasen bu içtimaiyat ilmi bakımdan da imkansızdır. Nitekim bu hususa dair bazı vesikalar da mevcuttur.

Millî Harstan Kalan Unsurlar

Bütün bu vak'a ve izahlara rağmen toptan Müslüman olan bir kavmin tamamiyle kendi harsından sıyrıldığını ve binaenaleyh İslam medeniyeti üzerinde bu bakımdan da bir tesirde bulunmadığını söylemek imkansızdır. Esasen bu sosyoloji kaidelerine aykırı bir iddia olur. Bu kavim, nasıl bir medeniyet seviyesinde olursa olsun, asırlardan beri devam eden yaşayış, düşünüş ve inanışlarını, şuurlu veya şuursuz, ister istemez ve birdenbire feda edemez. Selçuk sultanları ve idare sınıfı birçok eski Türk devlet telakki ve müesseselerini, İslami bir imparatorluk kurarken de muhafaza etmişlerdir. Başlangıçta eski Türk sistemine göre teşkilatlandırılan imparatorluk, zamanla İslami şekle uymak zorunda kalarak bir kısım hususiyetlerini kaybetti ise de bazı Türk müesseseleri imaratorluk çerçevesini aşarak İslam medeniyetinin de malı oldu. İslam akideleriyle açıktan açığa çarpışmayan adetler, merasimler, teşkilat ve devlet mansıb ve vazifeleri İslam dünyasının her tarafında kabul edildi.

Selçuklularla birlikte İslam medeniyetinde başlayan Türk kültür tesiri henüz ciddi bir tetkike tabi olmamış olmakla beraber bugün umumi olarak bildiklerimizi bile burada sıralamak bu yazının hudutlarını aşar. Yalnız Selçukluların eski Türklere ait idari, askeri ve içtimai teşkilatları, Atabeglik teşkilatını devam ettirmeleri ve inşa divanını tuğra divanı haline çevirmeleri onların en fazla ihmal ettikleri bir hususta dahi Türk tesirinin ehemmiyetini göstermek için kayda değer. Bu, Kaşgarlı Mahmud'un Oğuzlar arasında yazının mevcut olduğuna dair ifadesini teyit edeceği gibi, Oğuz yabguları idaresindeki siyasi teşekküllerin, büyük bir devlet haline gelmemiş olsa da, bir divan teşkilatına malik olduklarını meydana kor.

Yüksek tabaka İslam medeniyeti içerisinde daha fazla İran kültürü tesirine maruz kalıp onun inkişafında başlıca amil olurken, İslamiyet'i sathi bir şekilde kabul eden ve İslam kültür merkezlerinden uzak sahalarda yaşayan ve hususiyle göçebeliği devam ettiren Türkler, uzun zaman Şamani inanış ve düşüncelerini İslamiyetle uzlaştırmak suretiyle muhafaza etmişlerdir. Milli destanın bir parçası olan ve İslami bir cemiyet kadar şimani bir cemiyetin yaşayış ve inanışlarını aksettiren Dede Korkut Kitabı bu göçebeler arasında vücut bulmuş; Oğuz-name'nin Cami üt-Tevarih'e geçmesi bunlar arasında yaşayan rivayetlerin toplanması sayesinde mümkün olmuştur. Battal-Gazi destanı ile Dede Korkut kitabindaki kahramanlar aynı İslam ideolojisi uğrunda savaşan insanlar olmakla beraber, birbirlerinden farklı hususiyetler arzederler. Birinciler tamamiyle İslamlaşan şehirli ve yerleşik Türklerin, ikinciler sathi bir şekilde islamlaşan ve eski Türk hayat ve telakkilerini yaşatan göçebelerin eseridir. Dede Korkut'ta geçen kahramanlar İslamiyet uğrunda Trabzon Rumları ve Gürcülerle savaşan, şarap içen, kadınlı meclisler kuran insanlar olup İslam'ın gazilerinden ziyade Türklerin alpleridirler; Bu hikayetler bize Müslüman göçebelerin ne derece İslamlaştıklarını, yaşayış ve düşünüşlerinin eski Türk karakterini nasıl devam ettirdiğini gösterir. Bu münasebetle Türkler tarafından kurulan bazı tarikatlar üzerinde Türk tesirini bulabiliyor ve Şamani unsurlara raslayabiliyoruz. bundan dolayı İslamiyet'i birbirinden farklı bir şekilde anlayan ve kabul eden şehirli unsurlarla bu göçebeler arasında yaşayış bakımından olduğu gibi inanış bakımından da bazı tezatlar vücuda gelmiş ve bu, birtakım mücadelelere sebep olmuştur. Bununla beraber, şüphesiz, göçebeler de bu yaşayış ve inanışları

dolayısiyle İslamiyet'e aykırı davrandıklarına dair bir kanaat hiçbir zaman mevcut olmamıştır. Fakat münevver kitlenin takip ettiği yol karşısında milli temele dayanan bu İslami Türk kültürü galebe çalmak imkanını bulamamış; bilakis beslenemediği ve zamanla eski Türk hayatından uzaklaştığı için gittikçe kuvvetini kaybetmiştir. Eğer İslami Türk kültürü bu esas üzerinde kurulsa ve yürüse idi, şüphesiz bugün çok daha ileri ve daha sağlam bir milli kültür temeline sahip olacak idik. Bundan dolayı Türklerin İslam alemine hakim olmaları Türk kültüründen ziyade Arap ve bilhassa Fars kültürünün inkişafına yardım etti. Arapçadan sonra İslam dünyasının ikinci kültür dili olan Farsça, Türk ilim ve edebiyat adamlarının da kültür dili haline geldi.

Garp Türkçesinin edebi bir dil haline gelmesi Selçukluların son zamanlarında başlar ve Beylikler devrinde gelişir. Bu da İslamiyet'i, tasavvuf ve tarikat mensuplarının fikirlerini halk arasında yaymak gayesiyle başlamıştır. Bu suretle yavaş yavaş halk dili üzerinde bir edebiyat dili kuruldu. Ekserisi göçebe ve aşiret aslından gelen ve Arap ve Fars dilinde yazılı eserlerden anlamayan Anadolu beylerinin bu cereyanı teşvik etmeleri, edebi Garp Türkçesinin inkişafında çok tesirli oldu. Türkiye'de gelişen yazı dilinin tamamiyle halk dili üzerinde kulupu Orta-Asya yazı dili geleneğiyle hiçbir ilgisi olmadığı hakkında en kuvvetli delil şüphesiz burada Arap harflerinin Türkçeye tatbik şeklidir. Filhakika, Orta-Asya'da Arap harfleri Türkçeye tatbik edildiği zaman, herhalde Uygurcanın tesiriyle, Arap harflerinden bazı sesli harfler yaratıldığı halde Garp Türkçesinin ilk metinlerinde bu sesli harfler kullanılmamış; sefer çok defa hareketle gösterilmeğe çalışılmıştır. Bu suretle kurulmağa başlayan yazı dili ve edebiyat cereyanı Anadolu beyliklerinden biri olan Osmanlı Devleti'nin yükselmesi nisbetinde gelişti. Bu sayede ilk defa bütün kültür faaliyetlerini kendi dilinde yapan ilk Müslüman Türk devleti Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Bundan dolayı Türklerin vücuda getirdiği en büyük siyasi teşekkül olan ve dünya tarihinde Roma ve Halifelik imparatorlukları ölçüsünde bir tarihi role sahip bulunan Osmanlı cihanşumul İmparatorluğu'nun, milli kültür tarihimiz bakımından da hususi bir ehemmiyeti vardır. Filhakika Osmanlı İmparatorluğu her bakımdan Selçuk Türkiyesi'nin bir inkişafından ve üç kıt'aya ve iç denizlere hakim olarak Türk ve İslam tarihinin en son ve cihan nizami (Nizam-i alem) halinde yükselişinden başka bir şey değildir. Anadolu Bizans idaresinde, Selçuk istilasına takaddüm eden asırlarda, türlü sebeplerin tesiriyle, medeniyet bakımından çok geride bulunuyordu. İslam-Bizans mücadeleleri ve bu esnada dünya ticaretinin aldığı istikamet Anadolu'nun medeni ve iktisadi durumu için tam bir darbe şeklinde belirdi. Şehirler yıkıldı ve küçüldü. Selçuk istilası da başlangıçta inhitatı ikmal etti. İstiladan sonra Anadolu İslam dünyasının geniş iktisadi ve medeni faaliyetleri içine girmekle ve bu ülkenin tarihinde yeni ve mesut bir devir açılmakla beraber bu memleketin medeni seviye itibariyle diğer İslam memleketleri vaziyetine gelebilmesi için bir asırdan fazla bir yerleşme ve çalışma zamanına ihtiyaç vardı. Haçlıların ve Bizans'ın taarruza geçmeleri ve iç mücadelelerde medeni faaliyetlerin inkişafına engel çıkarmakta büyük bir amil oldu. Zaten Türkler Anadolu'da mamur bir ülkeye konmak, hazır bir medeniyete varis olmak talihine mazhar olamadılar. Bu, Selçukluların Anadolu'da İslami bir medeniyet kurabilmeleri için fethi kadar güç bir durumla karşılaşmalarına sebep oldu. Bunun açık bir delili de İslamiyet'in ilk fethettiği Bizans ve Sasani Devleti idaresindeki memleketlerde Hıristiyan unsurlar İslamlar üzerinde bariz bir medeni tesir ve üstünlük gösterdikleri halde, Anadolu'da Hıristiyan unsurların böyle bir tesir ve üstünlüklerine dair bir misale rastlanmamış

olmasıdır. Hatta bu devirde Hıristiyan kavimlerin, şüphesiz İslam medeniyetine nazaran pek geri olmakla beraber, medeni ve fikri faaliyetleri Türkiye'de değil, daha ziyade eski İslam hudutları içerisinde vuku bulmuştur. Bundan dolayı, mevkiine rağmen İslam hudutları içerisene girmiş olan bu yeni ülkede başlayan medeni faaliyet Bizans medeniyetiyle karışarak yeni bir sentez halini alamayıp İslam medeniyetinin bir istitalesi mahiyetini arz eder. Bu sebeple güç şartlar içinde Türkiye'de inkişaf etmeğe başlayan Selçuk medeniyetinin İslam dünyasından uzun zaman daha beslenmesi, onun kuvvetlenmesi için zaruri idi.

Filhakika bu beslenme devam etti ise de Moğol istilası bütün İslam dünyasayla birlikte Türkiye'yi de sarstı. Beyliklerin kurulduğu zamanda ise ne dahili inkişaf ne de İslam dünyasının vaziyeti sağlam bir zemin hazırlamağa kafi geldi. Bundan dolayı Osmanlı Türklerinin siyasi hamlesi ilim ve fikir bakımından beslenecek bir kaynak bulamadı; hukuki, siyasi, içtimai, idari en yüksek nizami çeşitli San'atlarda ve hususiyle mimaride imparatorluk azameti ile müvazi ihtişamlı eserler verdi ise de gittikçe kuvvetlenen Avrupa karşısında da bu zayıflık daha kuvvetle hissedildi. Nihayet Avrupa medeniyetinin ağır basan üstünlüğü İslam kavimlerini ve başta Türkleri artık yeni medeniyeti kabule icbar etti. Halbuki XVI. ve hatta XVII. asırlarda Türkiye'ye gelmiş olan Avrupalı seyyahlar, imparatorluğun azametini yaratan müesseselerin sağlamlığına, Türklerin ahlaki meziyetlerine, memleketin medeni ve içtimai tekamül ve teşkilatına karşı müttefikan hayranlıklarını ifade etmişlerdi. Esasen bu asırda Türkler her bakımdan Avrupalılara üstün olduklarına inanıyorlardı.

Bu mevzua dair yazdıklarımızı bir iki cümle ile hülasa edersek:

1. Türklerin İslam dünyasının mukadderatı üzerinde büyük bir amil olmaları göçebe unsurun İslamlaşmasının ve binaealeyh Selçuk istilasının bir neticesidir.

2. Bu İslamlaşma İslam medeniyetinin üstünlüğü ile İslam dini esaslarının Türklerin inanış ve mizaçlarına uygun gelmesi gibi iki başlıca amilin tesirinde vuku bulmuştur.

3. İslamiyet'i kurmak şerefi Araplara ait ise de onu yaşatmak ve Araplar nisbetinde yaymak şerefi Türklere aittir. Türkler olmasa idi İslamiyetin XI. asırdan sonra iç ve dış tehlikeler dolayısiyle, akıbeti meşkuk, Haçlı taarruzlariyle yıkılmağa mahkum olurdu.

4. Türkler, İslam medeniyetinin kuruluşunda Araplar ve İranlılarla birlikte çalıştılarsa da, türlü amillerin tesiriyle, bu medeniyet çerçevesi içerisinde Araplara ve İranlılara nazaran İslami Türk kültürü ihmale uğradı ve onlar nispetinde gelişemedi.

5. Türk tarihinin en mühim devresi İslam medeniyeti içerisinde yaratılmış ve Osmanlılar en son ve büyük azameti temsil etmiştir.

Bu tarihi görüş bizi haklı olarak bugün girdiğimiz veya, daha doğrusu, girmekte olduğumuz bize göre yeni bir sentez yapmak zorunda bulunduğumuz Avrupa medeniyeti karşısında meydana çıkan birtakım meseleler hakkında derin düşüncelere sevk eder. Gerçekten on asır önce olduğu gibi bugün

de milli tarihin bir dönüm noktası üzerinde bulunuyoruz. Bu dönüşü ne kadar milli şuura ve ilmi esaslara sahip olarak idare edersek milletin mukadderatı o kadar teminat altına alınmış olacak; aksi takdirde o nispette milli bünyemiz sarsıntılara, tehlikelere maruz kalacaktır. Bugün daha fazla milli endişelerle hareket edersek ilmi esaslara dayanmamızı gerektiren en nazik nokta da İslam medeniyetine girmekten farklı olarak hakim ve büyük bir millet mevkiinde bulunmak gibi bir imtiyazla değil küçük ve tabi bir millet menzilesinde cihanşûmul bir medeniyeti kabul etmek zorunda olmamızdır. Diğer bir fark da yeni medeniyete girerken din değiştirmenin bahis mevzuu olamıyacağıdır. Burada her iki medeniyete mensup cemiyetlerde, dinin Orta çağdaki kudret ve tesirini muhafaza edememiş olması ileri sürülebilirse de; onun içtimai mahiyeti dolayısiyle hayati ehemmiyetinin bir vakıa olarak mevcut olduğu ve ne şekil ve nisbette olursa olsun daima mevcut olacağı aşikardır. Birinci fark milli bünyemiz için ne kadar sarsıcı bir tesire sebep olursa ikincisi de, asrımızın hakim bir cereyanı olan milliyetçilikle birlikte, bu sarsıntıyı tadil edici bir role sahiptir. Bundan dolayı yeni medeniyet bize kendini ne kadar ezici bir kuvvetle kabul ettirirse ettirsin ve buna karşı biz ne kadar tabi bir durumda bulunursak bulunalım İslam dini ve medeniyetinin bin yıllık bir tarih potası içerisinde milli kaynaktan gelen unsurlarla yoğurduğu bir içtimai bünyenin, şuurlu veya şuursuz, birtakım müdafaa kuvvetlerine malik olarak, ister istemez, bünyesine uygun bir şekilde bir alış yapacak ve yeni medeniyeti milli, İslami ve Avrupai unsurların dozuna göre yeni bir hamur haline sokacaktır. Tarihin bu dönüş ve akışında içtimai amillerin ehemmiyeti ne olursa olsun milli şuur ve ilim sahipleri olan yüksek tabakanın bu hususta oynadığı ve oynayacağı rol çok büyük olacaktır. Aksi halde milli mukadderatımız için tedavisi imkansız hastalıklar doğurabilir. Bundan başka üzerinde durulması gereken bir mesele de İslam medeniyetine girerken bu medeniyetin içinde bulunduğu buhranın yeni medeniyete girerken onda da buna benzer bir mahiyette bir buhranın mevcut olmasıdır. Avrupa medeniyetinden faydalanmamız, Avrupalıların İslam medeniyetinden faydalanarak yeni medeniyeti vücuda getiren Renaissance ve reforme hareketlerine benzer bir mahiyette mi olacak; yoksa bugünkü medeniyetin bütün dünya milletlerini içerisine alması dolayısıyla müşterek medeniyeti yaratan ve içinde yaşayan Avrupa kavimlerini birbirinden ayıran farklara yakın bir farkla yeni bir içtimai ve milli bünye mi arz edecektir? Bu meseleler ve bugün görmemiz ve çekinmeden söylememiz gereken hars buhranımız giriş mahiyetinde olan bu makalenin bir devamı olarak başka bir yazımızda tetkik mevzuu olacaktır.3

1 Bu mevzuun şümûl ve ehemmiyeti, makalemizin ancak en umumî esasları ve hususî görüşlerimizi belirtecek bir mahiyet almasını gerektirmiş ve bu münasebetle tafsilat ve tahlillere girişilmemiş; bibliyografya gösterilmemiş; bu hususlar bu mevzu için hazırlayacağımız bir esere bırakılmıştır. Bir konferansın metni olan bu makale Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi'nde çıkmış (Ankara 1946, C. IV, Sayı 4) olup, mütevazi hüviyetine rağmen, Avrupalı meslekdaşlarım tarafından eserlerinde kullanılmıştır.

2 XII. asrın meşhur Süryanî tarihçisi Mihael de Türklerin dini ile İslamiyet arasındaki bu yakınlığın onların kolaylıkla Müslüman olmalarına sebep olduğunu yazarak bu görüşü ilk defa

meydana koymuştur. Daha sonra tetkik ettiğimiz bu mühim kaynağa ait bu fikirler muahhar araştırmalarımızda kaydedilmiş ve işlenmiştir.

3 Türkiye'nin bugün karşılaştığı medeniyet dâvâsı Medeniyet tarihine göre ele alınması gerekirken, Türklerin İslâm dini ve medeniyetine girişlerine dair bir umumi görüş bu makale ile meydana konmuştur. Avrupa medeniyeti karşısında girişilen sathi taklitlerin zararlı ve hatta tehlikeli taraflarına dair yazdığımız çeşitli yazılara rağmen, bu makalenin giriş teşkil ettiği Medeniyet davamız henüz yazılmamıştır. Bunun Avrupa'nın İslâm medeniyetinden asırlarca yaptığı ilim, fikir ve teknik iktibaslar şeklinde olacağı tabiidir.

Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek / Prof. Dr. Enver Konukçu [s.305-310]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Akhunlar, I.-VI. yy.'larda İran, Hind ve Çin arasında büyük bir imparatorluğun, daha doğru bir söyleyişle Türk Hakanlığının temsilcisi idiler. Bu nedenle, hemen her kaynakta yer aldılar. Çeşitli isimler altında göze çarptılar. İslam kaynaklarında ise bu Hun kökenli kabile, Abdal ile yakın ilişkisi olan Haytal Habtal, çoğul şekli ile de Hayâtıla diye göze çarpmaktadır. Taberi, Belazuri, Belâmi, Dineveri, Yakût, Mesudî, Mukaddesi, Şehnameyi yazan Firdevsi bu yazılar ile Haytal-Heyâtılılardan bahsederler.1

Haytallar, VI. yy.'da bölgenin büyük siyasi kuruluşudur. Batıda Sasaniler, doğuda-kuzeydoğuda Türkler (Tu-kiue), güneyde Hindu Racalıkları ile komşu idiler. Çin ile siyasi münasebetleri her zamanki gibi elçilikler yolu ile devam ettirilmekteydi. Sasaniler ise sürekli dostluk elini uzatan Haytallara karşı nedense hep düşmanca davranmışlardır. Firuz (459-488) ve halefi Kavad zamanında Heyâtıla ile savaşa varan hareketler, Ahşunvar'ın dirayetli siyaseti ile Sasanilerin aleyhinde sonuçlanmıştır. Kavad, Mezdek hareketi sırasında oldukça zor duruma düştüğünde, yine yardım elini uzatanlar Heyâtıla olmuştur. İç düzenin sağlanmasından sonra Heyâtıla-Sasani barışı bir müddet devam etmiştir. Tarihe Âdil şöhreti ile geçen Nuşirevan (531-579), batıda Bizans ile uğraşırken, doğu da yeni ortaya çıkan Göktürkler ile dostluk kurdu.2 Heyâtıla askeri ve siyasi bakımdan yalnız kaldı. Afganistan ve Mâveraünnehir'deki hakimiyetleri azaldı. Nuşirevan ve İstemi Han bu Türk devletine son darbeyi vurdular.3

Heyâtıla'nın Milli Kahramanı Tarhan Nizek

Mâveraünnehir, Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyindeki Heyâtıla (Akhun: Hûna)4 hakimiyeti, ittifak karşısında zayıfladıktan sonra, bazı grupların direnişe geçtikleri görülmektedir. Toharistan'da Heyâtılaları bir araya toplamaya çalışan milli bir kahraman ortaya çıktı. Bu kişi Tarhan unvanlı Nizek'tir. Bunun menşei hakkında bilgiler çok azdır. Sasanilerin, Araplar karşısında yenilmesi üzerine Heyâtıla ülkesi yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Göktürk-Nizek münasebetleri hakkında kaynaklar sessiz kalmaktadır. Ancak, bazı arkeolojik malzemelerden anlaşıldığına göre Nizek, kendi adına para bastırılmış ve herhangi birini de efendi olarak tanıdığını gösteren ifade kullanılmamıştır.

Nizek Adı

Tarih kaynaklarında, daha çok Taberi'den nakiller yapan yazarlar, Nizek adından sıkça bahsederler. N.z.k veya N.i.z.k diye yazılmış olan isme bir de unvan eklemişlerdir. Bu da eski Türklerde bir asalet unvanı olan Tarkan veya Tarhan'dır. Çin yıllıklarında ise Tte I, ssu-nan-cu/Tireç unvanında görüldüğü gibi bir kullanış vardır.5 Nizek Türkler arasında kullanılan şekil değildir. Belki de söyleyişten veya yazılıştan kaynaklanan bir hata vardır. Zira, T.z.k'deki noktalama işaretleri yer değiştirelecek olursa T.r.k ortaya çıkmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, Tirek/Direk kelimesinden bahseder.6

T’ang dönemi yazılışında, Arapların veya yerlilerin Nizek ismi, Çinlilerce Nosê diye yazılmaktadır.7 Belh ve civarında ise Na-zek Şah kullanımı yaygındır.8

Nozeg şeklinin de olduğunu belirtmeliyiz. Abdullah İbn Hâzim ve Selm İbn Ziyâd’ın efendi olarak tanımladığı bazı paralarda Tarka (n) Şaho/Tarka (n) Nizaga yazısı okunuyor. Şaho, Farslıların kullandığı “şah”dır. Eski gelenek VII. yy’da da devam ettirilmiş oluyordu.9

İsmin Türkçe olabileceği üzerinde duran ilk tarihçi Prof. Dr. A. N. Kurat’dır.10 Onun Nizek hakkındaki görüşlerini Dr. Emel Esin şöyle değerlendirmektedir.11 “Bagdis/Herat hükümdarı olan bir Türkün adı ekseri İslam kaynaklarında Tarhan Nizak diye geçmektedir. A. N. Kurat, Tabari’nin hem-zamane Âsam al-Kufi’nin rivâyetlerinden Badgis hükümdarının Tarhan Terik unvanlı bir Türgiş beyi olduğunu istihrac etti. Tarhan Tirek’deki Tirek lakabı, bazen değişik şekiller meyânında, Nizak olarak yazılmış ve araştırıcılara böyle sunulmuştur. Tirek, Tarhan gibi Türkçe bir unvan idi.” Gumilov12 ise Nizek’e değişik bir yorum getirmektedir. Nizek/Bijan şekli için Gumilov şunları kaydeder: “Belazuri ve Taberi, Nizek Tarhan’dan bahsediyor. Ancak. Firdevsi, itiraz ederek, onun isminin Bijan Tarhan olduğunu ileri sürüyor. Yine ona göre Bijan’ın ülüşü Semerkand’da idi. Badgis’te 653 yılında Çjançju (Cabgu) ki inci anlamına gelmektedir, öldürüldü. 709 yılında öldürülen Nizak Tarhan onun genel valisi idi. Şu halde büyük bir ihtimalle Tarhan’ın adı Nizak değil Bijan idi. Arap kaynaklarında geçen Nizak’da, Arapça da “j” olmadığı için, olsa olsa Bijan’ı gösterebilir.”

Yezdegerd’in Yenilgisi ve Tarkan Nizek’in Ona Yardımı

M.Ö. IV. yy.’da Perslerin başına gelenler şimdi de Sasanileri ilgilendiriyordu. Zira, halife orduları, Medain’i ele geçirmişler ve İran’a girmişlerdi.

III. Yezdegerd (633-651) Sasanilerin son şahı idi. Şehr-i Yâr’ın oğlu ve Husrev’in de torunuydu. Kadisiye, Medain ve Nihavend’e yenilen şah, Media’ya sığındı. Burada da fazla kalamadı. Toharistan’da Tarkan Nizek’den, diğer Türk ileri gelenlerinden yardım istedi.13

Bu sırada, onu takip etmekte olan Ahnef b. Kays, Sasaniler üzerine sefer için Hz. Ömer’den izin istedi. Halife, ona gereken müsaadeyi verdi. Afganistan’ın önemli şehirlerinden olan Herat, fethedildi. İdaresi Sahhar b. Fulan’a verildi. Ahnef b. Kays, Ceyhun nehrine doğru ilerledi. Merv-i Şah-ı Cihan’a ulaştı. Yezdegerd bunun üzerine Merv er-Rud’a geçti. Yine, son bir ümit ile Yezdegerd Çin hükümdarına ve Türk hakanına yardım için elçi gönderdi ise de teklifi reddedildi.

Yezdegerd, mecburen Belh’e çekildi. Belazuri, Yezdegerd ve Tarhan Nizek arasındaki gelişen hadiseler hakkında şunları yazmaktadır: “Yezdegerd bu durumu görünce, Horasan’a gitti. Merv sınırına gelince, buranın merzbanı Maheveyh kendisini saygı ile yücelterek karşıladı. Tarhan Nizek de Yezdegerd’in yanına geldi. Getirdiği elbiseyi, Şaha hediye etti. Yanında bir ay kaldıktan sonra ayrıldı. Sonra, Tarhan Nizek, Yezdegerd’e yazdığı mektupta, kızı ile evlenmek istediğini bildirdi.14 Yezdegerd buna son derece öfkelendi. Tarhan Nizek’i kölelikle suçladı ve cesaretine, cüretine kızdığını belirtti. Böylece, zaten kötü olan durum Şahın aleyhinde gelişme kaydetti”.15 Yezdegerd, takiben

Maheveyh'e, hesapların incelenmesini ve kendisine bildirilmesini emretti. Akıllı ve dirayetli bir şahıs olan Maheveyh, o anda Şah'dan yüz çevirdi. Tarhan Nizek'e bir mektup yolladı ve onu Yezdegerd aleyhinde kışkırttı. Belazuri, bu konuda şunları nakletmektedir: "Yenilmiş ve kovulmuş bu adama iktidarına yeniden kavuşması için sen ona yardım ettin. Ama, o sana neler yazdı. Daha sonra Maheveyh ile Nizek Tarhan Yezdegerd'i öldürmek için birbirlerine destek oldular. Nizek Tarhan Türklerin başına geçti ve el-Cünabiz'e geldi. Burada, Sasani ordusu ile savaştılar. Önceleri iki taraf birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. Sonra ise savaş Türklerin üstünlüğü ile sona erdi. Adamları öldürüldü ve ordugahı yağmalandı. Yezdegerd Nizek Tarhan'ın eline geçmemek için Merv'e geldi. Ancak, şehrin ahalisi kapıları açmadı. Yezdegerd, bunun üzerine hayvanının üzerinden indi yaya olarak gitti. Sonunda Mürgab Nehri kenarında bir değirmencinin evine girdi".16

Yezdegerd, bir söylentiye göre Maheveyh'in adamlarınca, bir başka söyleyişe göre de değirmenci tarafından öldürülmüştür. 651 yılında meydana gelen olay, aynı zamanda Sasanilerin de sonudur. Hanedandan Firuz sağ kaldı ve Türklere sığındı. Bir müddet sonra da Türkler kendisini evlendirdiler. O da bunların arasında sade bir vatandaş gibi yaşadı.17

Tarhan Nizek, Sasaniler gibi büyük bir devletin ortadan kalkması ile bu defa Araplarla karşı karşıya kalacaktır. Bazen dostane bazen düşmanca bir siyaset artık bu tarihten sonra, 652'de başlayacak ve devam edecektir.

Kuteybe B. Müslim'e Kadar Belh ve Toharistan

Ahnef ile başlayan Arap akınları, Kutebye b. Müslim'in valiliğine kadar Kays b. El-Heysem, Abdullah b. Hazim, Rebi b. Ziyad b. Enes b. Ed-Deyyan el-Harisi tarafından devam ettirildi. Taberi ve Belazuri'deki bilgiler, karışık olduğu için kronolojik sırayı takip edebilmek güçleşmektedir.

Ahnef'den sonra Belhde Esid b. Müteşemmis göze çarpmaktadır. Kays b. El-Heysem de Toharistan fatihi olarak kaynaklarda yer almaktadır. Semengan bölgesine kadar ilerlediği rivayet edilmektedir.

Kays'ın, Belh'de Nev-Bahar (Nev-Bahar-ı Belh)'i yıktırması ise akisler uyandırmıştı. Barmak / Bermekilerin ilim ve irfan yuvası olan bu tapınak, Kays tarafından görevlendirilen Ata b. Eş-Şaib tarafından yerle bir edilmiştir. Nizam ül-Mülk, Siyasetnamesi'nde Bermekden bahseder. Ata, bu arada üç akarsu üzerinde köprüler de inşa ettirdi. Bunlar kendi ismi ile uzun zaman anılmıştır.

Belazuri'nin kaydına göre, 665'de, Kays el-Heysem Merv er-Rud, Nafi b. Halid et-Tahi Herat Badgis, Umeyr de Merv'de yönetici oldular.

671 yılında Belh yönetimi yine bir başkasının elindedir. Bu esnada Horasan Valisi Abdullah b. Hazim'dir. Tarkan Nizek, onunla dostça geçindi. Tabi olduğunu ifade etmek için, paralarında onun adını da belirtmiştir. Ancak, Abdullah b. Hazim, 691'de, ayaklanma ile devrilmiş ve kesilen başı Abdülmelik'e yollanmıştır. Haccac zamanında ise Kuteybe b. Müslim sahneye çıkacaktır.

Halife ve Emevilerin Horasan'daki Yöneticileri

İslamiyet Arabistan'da ortaya çıktı. Çevresinde hızla yayılmaya başladı. Halifeler ve Emeviler, İran meselesine önem verdiler ve bu tarafta arka arkaya büyük zaferler kazandılar. Horasan'da oturan Arap valileri, burayı üs yaptılar. Maveraünnehir, Toharistan ve Türk ülkelerine akınlarını, gazalarını devam ettirdiler.

El-Ahnef b. Kays, Hz. Peygamber devrinde dünyaya gelmişti. Ancak onu göremedi. Sicistan tarafındaki Türk beldelerini fethetmiştir. Daha sonra Kufe valiliğine getirildi. Haccac ile arası açıldı. Bu nedenle, Türk meliki Rutbil'e sığındı. Ancak, 704 yılında Rutbil tarafından başı kesildi ve Haccac'a yollandı.

Tarhan Nizek ile ilişkileri olan diğer Arap komutanı Kuteybe b. Müslim'dir. Abdülmelik b. Mervan zamanında Rey, El-Velid devrinde ise Horasan valiliği yapmıştır. Sicistan, Harezm gibi Türk ülkelerini ele geçirdi. Tam adı, Ebu Hafs Kuteybe b. Müslim b. Amr b. Hüseyin b. Rebi'a Ebu Hafs el Bahili'dir. Annesi Dırar binti Dırar b. Ka'ka'dır.18

Kuteybe b. Müslim, büyük bir fatih olarak İslam kaynaklarında yer almaktadır. Toharistan'da, Maveraünnehir'de unutulmayacak izler bıraktı. Türklerin başbuğu olarak sivrilen Tarhan Nizek ile bazen dostane bazen de düşmanca bir siyaset takip etti. Ancak, son isyan hareketi üzerine Tarhan Nizek'le çatıştı. Onu, aşağıda temas edileceği üzere, bir kalede sıkıştırarak teslim aldı. Kuteybe b. Müslim, Halife Süleyman b. Abdülmelik'e karşı ayaklandı. Ancak, emrindeki askerler bu harekete katılmadılar. Vaki b. Hasan el-temimi tarafından öldürüldü (715).19

Tarkan Nizek-Yezid Savaşı (703)

Yezid b. El Mühelleb b. Ebi Sufra VIII. yy. başlarında tanınmış Arap komutanlarından ve valilerinden biri idi. Babasının ölümü üzerine Horasan idaresini üzerine aldı. Haccac'ın güvenilir adamlarındandı. Kaynakların ifadesine göre Yezid, Toharistan ve buranın hakimi olan Tarkan Nizek olayı ile meşgul oldu. Türkler ve Araplar arasındaki antlaşmanın bozulmasından sonra Yezid, ülkeyi bir kere daha istila etti. Birçok kaynaktan derlemeler yapmış olan İbn el-Esir, Ka'b b. Ma'dan'ın şiirine de yer vermiştir. Ayrıca, fetih haberini anlatan Advanlı Yahya b. Ya'mer'in, Haccac ile olan ilişkilerini de hikaye eden İbn el-Esir20, Badgis fethi, Tarkan Nizek'in davranışı için şunları kaydetmektedir: "Bu yıl içerisinde Yezid b. Mühelleb Neyzek kalesini fethetmiştir. Yezid casusları vasıtasıyla Neyzek'i gözaltında tutuyordu. Neyzek'in kalesinden çıkıp gittiğini haber alınca kendisi gidip kaleyi muhasara

etti ve ele geçirdi. Bu kale en sağlam kalelerden biriydi. Kendisi bu kaleyi gördüğü zaman taziminden dolayı kalenin önünde secdeye kapanırdı. Eşkarlı Ka'' b. Madan bundan söz ederek şöyle der;

" O Bazegis ki, onun zirvesine çıkan

Bütün hükümdarlardan güçlü olur;

ister asar, ister keser.

Zapt edilmedi orası bundan önce.

Büyük ordularla kuşatılmadıkça.

Uzaktan gördüğünüzde karanlık gecelerde,

Oradaki ateşler yıldızları andırır."

Bu şiir birkaç beyittir. Yine Yezid'i ve onun burayı fethedişini konu ederek şöyle der;

"Neyzek'i Bazegis'ten sürdü, oysa orası

Bütün hükümdarları acze düşürmüş ve

zaptedilememiş.

Göklerde yükselen başı,

Yağmursuz yaz bulutu gibidir."

Bu şiir de birkaç beyit olarak devam etmektedir.

Yezid burayı fethettikten sonra Haccac'a fetih haberini bildirdi. Yazdığı mektupta şöyle diyordu; "Bizler düşmanımıza kavuştuk. Allah bizlere, onları omuzlarından yakalama fırsatı verdi. Onların kimisini öldürdük kimisini esir aldık. Kimisi de kaçıp gitti." Haccac, Yezid'in kâtipliğini kim yapıyor diyince, kendisine; "Yahya b. Ya'mer" denildi. Mektup yazarak Yahya'nın posta birlikte kendisine gönderilmesini istedi.

Mufaddal'ın Badgis Seferi (704)

Mufaddal 702 Horasan'da ölen Mühelleb'in oğludur. El-Mufaddal b. El-Mühelleb s. Ebu Sufra adını taşımaktadır. Yezid'in kardeşidir. Haccac tarafından 704 yılında Horasan valiliğine tayin edildi. Bu görevinde dokuz ay kadar kalabildi. Mufaddal, "gâzâ" niyetiyle Badgis'e saldırdı. Yöreyi kolaylıkla ele geçirdi. O kadar çok ganimet ele geçirilmişti ki, Mufaddal'ın emriyle herkese sekizyüz dirhem verilmişti. Badgis kazasından sonra yine akına devam etti. Bu defa aynı yöredeki Aherûn'a hücum etti. Şuman'a kadar ilerledikten sonra, Mufaddal aldığı bir kara ile geri döndü. Aynı yıl Haccac'ın rakibi ve

halifelik makamında bulunan Abdulaziz b. Mervan'ın öldüğü haberi duyuldu. Ancak Tarkan Nizek bu halife ile değil, Hacca ve onun Horasan'daki valisi ile temasta idi.

705'te, Mufaddal'ın yerine Horasan valiliğine Kuteybe b. Müslim tayin edildi. O da, Tarkan Nizek ve Toharistan konusunda farklı bir siyaset takip etmedi. Ganimet amaçlı birçok akın yapılacağı görülecektir.21

Tarkan Nizek ve Kuteybe B. Müslim

Kuteybe b. Müslim Horasan valiliğine başlar başlamaz, ülke işleri ile meşgul olmayı sürdürdü. Diğerleri gibi Haccac'a bağlıydı ve onun adına hareket ediyordu. Ordu komutanlığına İlyas b. Abdullah b. Amr'ı getirdi. Merv'de oturmasını ve çevreye göz kulak olmasını emretti. Bu arada, Osman es-Saidi de haraç işlerine memur edildi.

Kuteybe daha sonra Talekân'a gitti. Belh ve civarı dihkanları kendisine katıldı. Toharistan meselesi ile ilgilendi. Belh meselesi hâlâ çözülmüş değildi. Ahali fırsat buldukça Araplarla mücadele ediyordu. Barmak/Bermek Nev-Bahar'ı meselesi yüzünden Araplara karşı hu sumet gittikçe arttı. Kuteybe b. Müslim'in kardeşi Abdullah b. Müslim, Bermek'in eşini dana önce ganimet olarak almıştı. Ancak Kuteybe barış yaptıktan sonra eşini ailesine iade etmişti.

706'da Tarkan Nizek ile Kuteybe arasında da barış yapıldı. Buna göre Tarkan Nizek elindeki esirleri serbest bıraktı. Tarkan Nizek, Kuteybe ile görüştü. Badgis'e girmeme şartı ile düşmanlık ortadan kalkmış oldu. Kuteybe'de bu fırsattan istifade ederek Ceyhun'u geçti. Ve Maverâ ün-nehir'de yeni bir askeri hareket başladı. 708 yılında, Buhara gâzâsı yapıldı. Tarkan Nizek'in de Kuteybe ile birlikte olduğu anlaşılmaktadır. İbn el Esir, "Tarhun ülkesine dönerken, Kuteybe de Tarkan Nizek ile birlikte geri döndü." diye yazmaktadır.

Buhara dönüşü Tarkan Nizek, Kuteybe'ye karşı siyasetini değiştirdi. İki lider Amûl'da iken birbirinden ayrıldılar. Tarkan Nizek Toharistan'a gitti. Bir müddet sonra Kuteybe, Mugire b. Abdullah'ı yanına çağırdı. Ve Tarkan Nizek'i gözaltına almasını istedi. Mugire, Türklerin Hulm geçidini aştığını öğrenince, takipten vazgeçti.

Sırasının kendisine geleceğini iyice anlayan Tarkan Nizek, hemen Belh, Merv er-Rûd, Talekân, Fâryâb, Cüzcan'dan yardım istedi. Bahar geldiğinde birlikte Kuteybe'ye saldıracaklardı. Kabulşah'da bu konuda onlara güvence vermişti. Tarkan Nizek, Toharistan Yabgusu'nun durumunu iyi görmediği için öncelikle onu etkisiz hale getirdi.

Kuteybe bu isyan hareketini zamanında haber aldığı için kışı hazırlık yaparak geçirdi. Kardeşi Abdurrahman'dan 12.000 askerle Burukân'da mevzilenmesini istedi. Taberi ve diğer kaynaklardan iktibaslar yapan İbn ül- Esir, Tarkan Nizek ve Türk Hükümdarının sonu hakkında şu bilgileri vermektedir;22

“Kuteybe’nin Neyzek üzerine yürümesinden, Talekan’da neler olduğundan ve orada öldürdüğü kimselerden söz etmişti. Kuteybe Talekan’ı fethettikten sonra oraya kardeşi Ömer b. Müslimi vali olarak bırakmıştı. Talekan hükümdarının Kuteybe ile savaşmadığı dolayısıyla Kuteybe’nin ona ilişmediği de söylenir.”

Talekan’da bir takım hırsızlar da vardı. Kuteybe onları öldürüp astı, ondan sonra Fariyab’a doğru yürüdü. Fariyab hükümdarı Kuteybe’nin yanına gelip ona itaat ettiğini söyledi. Kuteybe de onun bu itaat arzını kabul etti. Fariyab da hiç kimseyi öldürtmedi ve oraya da ailesinden birisini vali olarak tayin etti.

Cûzcân hükümdarı onların durumunu haber alınca dağlara kaçtı. Kuteybe de Cûzcân üzerine yürüyünce Cûzcân halkı Kuteybe’nin yanına gelerek itaatlerini arzettiler. Kuteybe onların bu itaat arzlarını kabul etti ve Cûzcân da hiç kimseyi öldürtmedi. Buraya da Amir b. Malik el-Himmani’yi vali tayin etti.

Kuteybe daha sonra Belh’e geldi. Belh halkı tarafından karşılanan Kuteybe burada yalnızca bir gün kaldı ve Hulm geçidinde yetişmek üzere kardeşi Abdurrahman’ı takibe başladı. Nezyek, Bağlan’a doğru yola koyuldu. Ayrıca bu geçidin girişine ve dar yerlerine kendisini korumak amacıyla geride bir takım savaşçılar bıraktı. Diğer taraftan arka tarafında bulunan oldukça güçlü bir kaleye de savaşçılar bıraktı. Kuteybe günlerce bu geçidin dar yerlerinde onlarla savaştığı halde geçitten başka bir yol bilemiyor ve Neyzek’in yanına varabilecek bir yol, ya da askerin bulunmadığı bir geçit bulamıyordu. Bu bakımdan şaşırıp kaldı. Bir kişi yanına gelerek geçidin arka tarafında bulunan kaleye girebilecek bir yolu göstermesi karşılığında izin istedi. Kuteybe ona izin verdi ve onunla birlikte bazı kişiler gönderdi. Bu kişi Hulm geçidinin arka tarafından giden bir yolla onları kaleye kadar götürdü. Kaledekilerin kendilerini emniyette hissettikleri bir sırada baskın yaptılar. Bunun üzerine geri kalanlar ve geçitte bulunanlar da kaçışmaya başladı. Böylelikle Kuteybe geçide girdi, kaleye kadar geldi ve oradan da Simincana varıp bir kaç gün kaldıktan sonra yine kardeşi Abdurrahman’ı önden göndererek Neyzek’in üzerine yürüdü.

Bunu öğrenen Neyzek kaldığı yerden yola koyuldu. Fergana vadisini aşarak kıymetli eşyalarını ve mallarını Kâbul Şah’a gönderdi, kendisi de Kürz’e gidip konakladı. Abdurrahman da onu takip ediyordu. Bu bakımdan Abdurrahman’da gelip Kürz’ün tam karşı tarafında yerleşti. Kuteybe ise kendisi ile Abdurrahman arasında iki fersahlık bir uzaklıkta konakladı. Neyzek, Kürz’e sığındı. Buraya ancak bir taraftan varılabiliyor ve oldukça sarp bir yolu olduğundan binekler buraya çıkamıyordu. Kuteybe iki ay süreyle onları muhasara altına aldı. Sonunda Neyzek’in elinde bulunan yiyecekler azaldı ve çiçek hastalığına da yakalandılar.

Kuteybe ise kışın bastırmasından çekindiği için Süleym, en-Nasıh’ı çağırarak ona şöyle dedi: “Neyzek’in yanına git ve onu bana izinsiz olarak getirmek için bir çare bul. Neyzek’i getirmeyecek olursan seni asarım.” Bu sözleri üzerine Süleym: “O halde bana muhalefet etmemesi için Abdurrahman’a bir mektup yaz.” dedi. Kuteybe, Abdurrahman’a Süleyman istediği mektubu yazdı.

Süleym Abdurrahman'ın yanına vararak "Benimle yolun ağzında durmaları için bazı adamlar gönder. Neyzek ile beraber çıktığımı gördüklerinde bunlar arkamızdan geçip bizimle yol arasında dursunlar. Süleym yanına pek çok yiyecek ve ekmek alarak Neyzek'e vardı ve: "Sen Kuteybe'ye kötülük ettin ve ona vermiş olduğun sözde durmadın." dedi. Neyzek: "Peki görüşün nedir?" diye sorunca Süleym şöyle cevap verdi: "Görüşüme göre onun yanına geri dön, çünkü o bu işten vazgeçecek değildir. İster sağ kalsın, isterse ölsün, olduğu yerde kışı geçirmeğe karar vermiş bulunuyor." Neyzek'in "Peki ben ona izinsiz olarak nasıl gidebilirim?" diye sorması üzerine: "Sana karşı olan duyguları sebebiyle sana izin vereceğini zannetmiyorum, çünkü sen onu oldukça kızdırmış bulunuyorsun. Bununla birlikte şunu uygun görüyorum: Yanına gidip elinden yakalayarak izin isteyinceye kadar kendisine doğru gelmekte olduğunu bilmelisin. Böylelikle utanıp seni affedeceğini ümit ediyorum." diyerek karşılık verdi. Neyzek şöyle dedi: "Bu görüşü uygun görmüyorum, çünkü beni görür görmez öldüreceğini zannederim." Bunun üzerine de Süleym şöyle konuştu: "senin yanına sadece bu fikri vermek için gelmiş bulunuyorum. Eğer dediğimi yaparsan kurtulacağını ümit eder ve yanındaki eski durumuna geleceğini zannederim, kabul etmiyorsan o zaman bende buradan çeker giderim."

Daha sonra Süleym yanında getirmiş olduğu yiyecekleri onlara takdim etti. Benzerini görmemişlerdi, bu bakımdan Neyzek ile birlikte bulunanlar bunu kapıştılar. Neyzek bundan hoşlanmadı. Süleym ona tekrar seslenerek şunları söyledi: "Ben sana öğüt veriyor ve hayırlısını söylüyorum. Seninle birlikte onların büyük bir sıkıntı içinde olduklarını görüyorum. Kuşatma uzayacak olursa senin için selametli olan işleri yapacaklarından emin değilim; o bakımdan kalk, Kuteybe'nin yanına git." Onun bu sözlerine Neyzek şöyle karşılık verdi: "Onun bana zarar vermeyeceğinden, beni öldürmeyeceğinden emin değilim; o bakımdan yanına izinsiz gitmiyorum. Bununla beraber izin verse bile beni öldüreceğini sanırım, ancak izin alırsam yaptığımdan mazur olurum." Süleym'in: "O sana izin vermiştir. Benim bu konuda yalan söylemiş olacağımı düşünebiliyor musun?" demesi üzerine ise Neyzek: "Hayır." dedi. Arkadaşları da Neyzek'e: "Süleym'in sözünü kabul et, çünkü o haktan başkasını söylemez." dediler.

Neyzek bunun üzerine yanında Cebguye, Cebguye'nin halifesi Sul Tarhan, güvenlik kuvvetleri komutanı Habs Tarhan, Neyzek'in yeğeni Şükran bulunduğu halde kaleden çıktı. Geçitten çıktıkları zaman Süleym'in daha önce geride bırakmış olduğu atlılar araya girerek Neyzek'in arkadaşları olan Türklerle çıkışları arasında engel teşkil ettiler. Neyzek: "İşte sözde durmamanın başlangıcı!" deyince Süleym şu cevabı verdi: "Bunların geride kalmaları senin için daha hayırlıdır." Süleym, Neyzek ve yanında bulunanlar Kuteybe'nin yanına geldiler. Kuteybe onları hapsederek Haccac'a Neyzek'i öldürmek üzere izin almak amacıyla mektup yazdı. Kuteybe Uleymli Muaviye b. amir b. Alkame'yi göndererek Kürz'de bulunan malları ve orada bulunan kişileri çıkartıp getirmekle görevlendirdi, o da bunları ele geçirip Kuteybe'nin yanına geldi. Onlara yapacağı uygulama ile ilgili olarak Kuteybe Haccac'ın mektubunu bekledi. Kırk gün sonra Haccac'dan gelen mektup Neyzek'i öldürmesini emrediyordu. Kuteybe görüş sahiplerini çağırarak Neyzek'i öldürüp öldürmemek konusunda istişare etti. Farklı görüşler ortaya attılar. Sonunda Dırar b. Husayn şöyle dedi: "Ben senin: 'Elime imkan

verecek olursa Neyzek'i öldüreceğime dair Allah'a söz vermiş bulunuyorum' dediğini işittim. Şayet bunu yapmayacak olursan Allah seni ona karşı ebediyen bir daha muzaffer etmeyecektir."

Kuteybe bunun üzerine Neyzek'i yanına çağırarak kendi eliyle boynunu uçurdu. Sul'un ve Neyzek'in arkadaşlarından yedi yüz kişinin öldürülmesini emretti. On bin kişinin öldürülmesini emrettiği de söylenmiştir. Neyzek'i ve yeğenini astı, ayrıca Neyzek'in başını da Haccac'a gönderdi. Nehar b. Tevsia Neyzek'in öldürülmesi ile ilgili olarak şunu söylemiştir:

"Neyzek'ten intikamını alarak yükselen bu ordunun gazası, yemin ederim ki, çok iyidir."

Abbas el-Bahili'nin azatlı kölesi olan Zinnir, Neyzek'e ait mücevherli bir kap almıştı. Neyzek mal, akar, servet ve bu tür mücevheratı çok olan bir kişiydi. Cebguye Velidin ölümüne kadar Şam'da kaldı. Herkes Kuteybe'nin, Neyzek'e verdiği sözde durmadığından bahsediyordu. Şairin birisi şöyle der:

"Sen sözde durmamayı kararlılık sanma sakın,

Bu şekilde yükselenlerin bir gün gelir

ayakları kayabilir."

Kuteybe Neyzek'i öldürdükten sonra Merve geri döndü. cûzcân hükümdarı elçi göndererek izin istedi. O da yanına gelmesi şartıyla izin verdi. Cûzcân hükümdarı sonra karşılıklı olarak rehine alıp vermeyi teklif edince Kuteybe ona Habib b. Abdullah b. Habib el-Bahili'yi hükümdar ise ailesinden bazı kimseleri rehin olarak verdi. Daha sonra Kuteybe'nin yanına gelip onunla barış yaptı. Cûzcân hükümdarı geri döndükten sonra Talekan'da öldü. Bu bakımdan Cûzcânlılar: "Bizim hükümdarımızı zehirlediler." diyerek Habibi öldürdüler. Kuteybe de yanında bulunan rehineleri öldürdü."

Kuteybe b. Müslim daha sonra Mavera ün-nehr meselesi ile ilgilendi. Seyhun boylarına kadar ilerledi. Şimdi, büyük bir devlet doğuya onların doğru ilerleyişlerini durdurmaya çalışacaktır. Bu da Çinlilerdi. Halife Hişan döneminde, Toharistan'a vali olarak, Nusayr b. Seyyar gönderildi. Esed b. Abdullah da Huttal meselesi ile ilgilendi. Bir ara Belh'e geldi ve imarı ile uğraştı. Divanların buraya naklini sağladı.23 Huttelan, Belh, Toharistanlılar yine Araplara karşı başkaldırmalarla meşgul oldular. El-Cüneyd b. Abdurrahman Toharistan'daki meselelerle ilgilendi. Onun kılıcı ile bölgede sükun sağlanabildi. Tarkanlar mücadelesi, şimdi Rutbiller, Yabgular, Huttelanlar ve Türkler aracılığı ile devam ettiriliyordu.24

1 B. A. Litvinsky, The Hephtalit Empire (History of civilization of central Asia), III. Cilt, yay., B. A. Litvinsky, Paris 1996.

2 R. Ghirsman, Les Chionites-Hephtalites, Le Caire 1948, s. 93-94.

3 Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur zeit Sasaniden, Leyden 1879, s. 158-164.

4 Bkz., U. Thakur, The Hunas in İndia Varanazi, 1967, s. 47.

5 R. Ghirsman, a.g.e., s. 24-26.

6 Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lugati't Türk, çvr., B. Atalay, Ankara 1985, I, s. 386; Tsai Wen-Shan, Lı-Tê Yü'nün Mektuplarına göre Uygurlar (840-900), Taipei 1967, s. 164, 167, 168, 170, 172, 223, Alp Direk şekli ile XII. yy'da da kullanılmıştır. Bkz; Atamelik Cüveyni, Tarin-i Cihangüşa, Tahran 1375, II, s. 40.

7 J. Hartmatta, "Late Bactrian Inscrıptıons" Acta Antıqua, Academiae Hungaricae, XVII (1969), s. 409.

8 J. Hartmatta, a.g.y.

9 R. Ghirsman, a.g.e., s. 24-25.

10 E. Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1958, s. 240.

11 Aynı yer.

12 L. N. Gumilov, Eski Türkler, çvr., A. Batur, İstanbul 1999, s. 305-306.

13 Belazuri, Fütuh el Buldan, çvr., M. Fayda, Ankara 1987, s. 451-454; Sasani şahının tam adı Yezdegerd b. Şehriyar b. Kisra Perviz b. Hürmüz. B. Nuşirevan'dır.

14 Belazuri, s. 452-453.

15 Belazuri, s. 453.

16 Belazuri, s. 453-454.

17 Belazuri, s. 454, Tarihçi onun için şöyle yazıyor; Bazılarının ileri sürdüklerine göre, Yezdegerd'in oğlu Firuz.

18 Belazuri, Fûtûh el-Buldan, s. 568, 570-2, 576, 595-596.

19 K. V. Zettersteen, "Kutayba b. Müslim", İ. A, VI, s. 1051; Yakubi, Kitab el-Buldan, nşr., De Geoje, Leiden 1892, s. 300.; İbn ül-Kesir, El bidaye ve'n-Nihaye, çvr; M. Keskin, İstanbul-1995, IX, s. 272.

20 İbn el-Esir, El-Kâmil fi't Tarih, çvr; M. Beryarsoy, İstanbul 1986, IV, s. 446-447.

21 Belazuri, FûtÖh el-Buldan, s. 350, 607, 610, 643; İbn ül-Esir, El-Kâmil fi't Tarih, İstanbul 1986, IV, s. 453.

22 İbn ül-Esir, El Kâmil fi't-Tarih, IV, s. 478, 485-488, 492-495.

23 Belazuri, a.g.e., s. 624.

24 E. Esin, "Tabari's Report on the Warfare with the Turgis and the Testimony of Eigth Century Central Asian Art." Central Asiatic Journal, XVII / 2-4 (1973), s. 130, 131; L. Petech, Note su Kapisi e Zabul, Roma 1964, s. 287-294. Bu konuda, M. A. Stein'in "Zur Geschichte der Çahis von Kabul adlı eseri önemli bir araştırmadır.

VII-IX Yüzyıllarda Güney Hazar Bölgesinde Hükümranlık Süren Türk Sulî Hanedanı / Dr. Farda Asadov [s.311-316]

Azerbaycan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü / Azerbaycan

Bir zamanlar Türklerin de dahil olduğu göçerlerin olumsuz imajına çoğunlukla, sürekli komşu göçerlerin saldırısına uğrama korkusu ile yaşayan, yerleşik hayata geçmiş halkların yazıt ve kitabelerinde rastlanmaktadır. Stepler üzerinde ve tarım alanlarının sınırlarında pratik savunma ihtiyaçlarını karşılamak için dikilen devasa yapılar ve çalışmalar koyun otlatıcısı göçerlerin yerleşik hayata geçmiş olan nüfus üzerinde yarattığı dehşeti de sembolize etmektedir. Bu dehşet ve korku, nesilden nesile aktarılarak, bu askeri yapıların önemini çoktan kaybettiği dönemlerde bile hayatiyetini sürdüregelmiştir. Tevrat'tan başlayarak eski zamanların ve Orta Çağ'ın pek çok tarih kitabı ve vekayinamelerinin sayfaları hala göçer halkların yarattığı korku ve panik havasını yansıtmaktadır. Bu göçerleri şöyle sıralamak mümkündür: Simeryanlar (Cimmerians), Saytlar (Scythes), Hunlar, Avarlar, Kumanlar, Oğuzlar, Kıpçaklar ve Macarlar.

Vahşi bir göçer imajının oluşması, sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda nispeten daha ileri adımların sadece yerleşik toplumlarda mümkün olduğunu varsayan tek taraflı klişeleştirmeden de etkilenmiştir. Bu yargıyı verdikten sonra, şunu da belirtmemiz gerekir; tarımın gelişmesi ve yoğunlaşmasının uygun bir koyun yetiştiriciliği olmaksızın mümkün olamayacağı şeklindeki önemli bir üretkenlik unsuru göz ardı edilmektedir. Bu durum askeri güvenlik sorunundan ziyade normal üretim faaliyetlerinin ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır. Orta çağın feodal devletlerinin en güçlü askeri kuvvetlerini atlı insanların teşkil etmesine rağmen, yerleşik toplumlar için hayvan otlakçılığından elde edilen ürünlerin önemi daha büyüktür. Çünkü artan tarımsal üretim mallara ve bu malları takas eden göçer topluluklara olan ihtiyacı artırmıştır.1

Yine de, hiç bir erken dönem göçer topluluğu yalnızca hayvancılık yaparak kendi kültür ve üretim güçlerini geliştirememiştir. Büyük göçer topluluklar kaçınılmaz olarak ya yarı-göçer üretim faaliyetinde bulunmaya başlamışlardır ya da komşu çiftçilerle birlikte toprak işleme ve hayvancılık kombinasyonundan oluşan ortak bir üretim organizması kurmuşlardır.2

Surların varlığı ve Türklerin kontrolündeki yerleşimler hakkındaki bilgiler Orta Çağ Arap edebiyatında önemli orandadır.3 Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan Türkçe sözlük (XI. Yüzyıl), tarım işleri ve üretimiyle alakalı hemen hemen bütün temel terminolojiye delalet eden Türkçe deyimleri ihtiva etmektedir.4

Her ne kadar, Türklerin düşük bir manevi kültüre sahip olduğuna dair önyargılar son zamanlarda yapılan çalışmalarla ortaya konulmuş ise de, Türklerin sosyal ve ekonomik hayatındaki değişiklikler hala harici nüfuz unsurlarına atf olunmaktadır, (Orta Doğu ile alakalı olarak İslamlaşma gibi.) İslam'a geçişin, Türklerle yerleşik topluluklar arasındaki kültürel ve ekonomik temasları artırdığı ve böylece yerleşim alanlarını genişletme faaliyetlerini ve Orta Asya Türkleri kontrolünde devletler kurmayı başlattığı kaydedilmektedir.

Karahanlı Devleti'nin kurucusu Abdul Kerim Satuk Buğra Han'ın (901-955), İslam'ı kabul eden ilk bağımsız Türk devlet adamı olduğuna ve İslam'ı, devletinin resmi dini olarak ilan ettiğine inanılır. Bu tarihten başlayarak, İslamlaşma çok hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. 960'da iki yüz bin Türk aile İslamı kabul etmiştir. İslam dünyası da kapılarını sonuna kadar Türklere açmıştır ve birkaç on yıl sonra muzaffer Tuğrul Bey'in liderliğinde Orta ve Yakın Doğu'ya on binlercesi akın eden Türkler, kadim tarihlerinde yeni bir sayfa açmışlardır.

Türkler ve Müslüman Araplar arasındaki temaslar, o zamanlar bile, dört yüzyıllık bir geçmişe sahipti. Arap tarih kaynaklarında, "Türk" kelimesi ilk olarak, Taberi'nin delaletinde, Hendek Savaşı'nın hemen öncesinde, yani 626'da "Muhammed Peygamber bir "Türk çadırında el-haymetu't- turkiyya dinlendi", şeklinde geçmektedir.5 Taberi bu kelimeden bir de 642 yılında, Ktesifon'un ele geçirilmesi sırasında Türk çadırlarında altın dolusu küplerin ele geçirilmesi münasebetiyle bahsetmektedir.6 Bizans ve Suriye kaynaklarına göre, Türklerin daha erken dönemlerde Sasani İranı'ndaki iç siyasi çatışmalara dahil olduğu çok iyi bilinen bir gerçektir.7 Taberi'nin hikayesi, bir kısım Türk taburlarının ya da tüccarların Fars kuvvetleriyle birlikte Araplara karşı savaştığına dair önemli bir kanıt olarak düşünülebilir. Horasan'ın fethi sırasında Araplarla Türkler arasındaki çatışmalar çok daha düzenli bir seyir izlemiştir. Araplar kuzeye doğru daha fazla nüfuz ettikçe, Türklerle çok daha sık karşılaşmışlardır. Türklerle çarpışan ilk Arap savaşçılar, Türklerin cesareti, gözüpekliği ve askeri yeteneklerinden derin bir şekilde etkilenmişlerdir. Rus bilim adamı Vladimir Barthold'un yazdığı gibi, Araplar ve dolayısıyla da İslam, ilerleyişini yavaşlatarak Türklerle olan sınırlarında saldırıdan savunmaya geçtiler.8 Kuteybe b. Müslim'in Horasan'daki yönetimine (705-715) kadar Araplar Türklerle yaptıkları savaşlarda önemli bir başarı elde edemediler.

Araplar, Türk savaşçıların cesaret ve üstün askeri yeteneklerine gerçekten hayran kaldılar. Bu ilk etkilenmeler ilelebet Türklere teveccüh göstermelerini sağladı. Ünlü Arap yazar İbnü'l-İbri, XIII. yüzyılda şunları yazmaktaydı: "Türkler pek çok halktan oluşmaktadırlar. Askeri yetenekleri ve silah üretme kabiliyetleri en büyük avantajlarıdır. Ata binmede, kılıç sallamada, mızrak fırlatma ve ok atmada mahirdirler."9 Böylesine açık bir görüş yüzyıllar süren temaslar ve birliktelikler sonucu şekillenmiştir. Oysa haşin ve korkusuz düşmanla karşılaşan ilk Müslümanlar, ki bunlar Sasani İmparatorluğu'nun gücünü ezen Müslümanlardı, Türklerin üstesinden gelemedi. Türklerin dehşetine maruz kalan ve onlara yenilen Araplar, daha sonra Türkleri çirkin yaratıklar, zalim, kaba, insanların günahlarına kefaret olarak gönderilecek olan halk ve tecavüzcü şeklinde tasvir ettikleri anekdotlar yaratmaya başladılar.

Türkler, kıyamet gününden önce dünyayı fethedecek barbarlar olarak tasvir edilmekteydi. Hatta İncil'de geçen ve kıyamet misyonunu üstlenen vahşi kabileler olarak bilinen (Gog-Magog (Kur'an'daki Yecüc-Mecüc) olarak tanımlanmaktaydılar. Erken dönem Arap tarihçileri Türklerle Yecüc-Mecüc'ü özdeşleştirmeyi akla uygun hale getirmeye çalışmışlardır. Bir yazarın hikayesinde bulunan eski bir efsane şöyle söylemektedir: "Yecüc-Mecüc yirmi iki kavimden oluşmaktadır ve Zulkarneyn'in inşa ettiği duvarın bu tarafında sadece Türkler kalmıştır."10 Bu efsanenin anlamını açıklığa kavuşturacak

olursak; Kur'an ayetleri Makedonyalı İskender'in Yecüc-Mecüc'ü dünyanın son noktasına kadar sürdüğü ve bu barbarları oraya hapsederek insanlığı şiddetlerinden kurtarmak için bir duvar inşa ettiğini söylemektedir.11 Bu tür bir temsilin varlığına dayanarak "Türk" kelimesini sanki İskenderun "Utrukuhum!" (Onları bırakın) haykırışından türemiş gibi açıklamak, bir geleneksel kavramın vuzuha kavuşturulma kolaycılığına sapmaktan ibarettir.12

Bu efsaneler hadis derlemelerinde, bolca bulunan tarihi yazıtlarda ve erken Arap coğrafya edebiyatında bulunmaktadır. Bu araştırma bizim makalemizin kapsamı dahilinde olmadığı için, konu hakkında bazı özel araştırmaları önerebiliriz.13

Böylesine bir panik ve dehşet delillerinin taarruzu altında Türklerin erken dönemleri hakkında objektif olabilmek ve sadece gerçekleri açıklamak kolay değildir. Medeni halkları Türklerin kıyımından korumak için tasarlanmakla birlikte merhametsiz göçerlerden duyulan korkuyu da pekiştiren bu duvarlar, aslında Türklerin kendi ellerinde tuttukları toprakları da kapsamaktaydı. Belazurî (IX.Yüzyıl) ve Kudama (X.Yüzyıl) gibi Arap yazarlar bize şunları aktarmaktadır: Güney Hazar'daki Curcan halkı, eski zamanlarda Türklere karşı savunma duvarları inşa etmişlerdi, fakat Arap işgali sırasında Türkler bu duvarları geçmiş ve bütün Curcan'ın yanı sıra komşu Dihistan bölgesini de kendi kontrollerine almışlardır. Bu kanıtlar, Irak'a yeni atanan Vali Yezid b. Muhallab'ın selefi ünlü kumandan Kuteybe b. Müslim'in isyanı bastırmak amacıyla Horasan'a doğru sefere çıktığı 716 olaylarıyla ilgilidir. Kaynaklarımız, Arap ordularının Sul diye adlandırılan Curcan ve Dihistan Türk yönetiminin topraklarından geçtiğinden bahsetmektedir.14

Arap kaynaklarında, Türk hanedanın kifayetsiz ve cahil olduğuna dair deliller bulunmaktadır. Bunlar, Araplar işgal edinceye kadar Güneydoğu Hazar topraklarını yönetmişlerdir. Arap Komutan Suvaid b. Mukarrin'in orduları 642 yılında bölgeye girdiğinde, tebaası Türk diye adlandırılan Ruzban Sul ile çatışmıştır. Yılda bir kez haraç ödenmesi şartıyla bir barış anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın tarihi 639-40'tır, fakat at-Taberi bu olayı 642 olaylarının altında işlemektedir, belki de bunu Arapların Nihavend'deki savaşları (642) öncesine kadar Curcan'a gelememeleri temeline dayandırmaktadır.

Bu anlaşmanın şartları uygulanamamıştır; haraçlar ödenmemiş ve 650 yılında Curcan ve Dihistan'a Said b. As komutasındaki Araplar yeniden müdahale etmek zorunda kalmışlardır. Yapılan yeni bir anlaşmaya göre, barış ve güvenliğe karşılık olarak toptan bir haraç miktarı ödenmesi şart koşulmuştur. Çeşme kitabelerindeki değişik raporlara göre verginin miktarı 100 bin ile 300 bin dirhem arasında değişmektedir. Araplarla Türkler arasındaki savaşlar münferit olarak devam etmiştir. Türklerin sömürülmesine dair özel risalesinde Menakibü't - Tûrk ve ammati Cundu'l Hilafet Osman Amr b. Bahr al-Cahiz bir hikayeden bahsetmekte ve Türk kemendine yakalanan ancak sonra kaçmayı başaranlar arasında Yezid bin Muhallab'ın babası Muhallab b. Ebu Sufra'ın da olduğunu yazmaktadır.15 Muhallab b. Ebu Sufra 679-701 yılları arasında Horasan'ın yöneticisiydi, diğer bir deyişle bu görevde oğlunun selefiydi ve muhtemelen Türklere karşı yerel boyutta yıkıcı bir savaşa girişmişti. Neticede, Yezid b. Muhallab, Sul kalesini 716 yılında alıp, Dihistan ve Curcan bölgelerine

boyun eğdirinceye kadar, halk vergilerini düzenli olarak ödemedi daha sonra da tamamen kesti. Sul'un kişisel kaderi ise yeterince açık değildir. Bazı deliller savaş alanında öldüğünü gösteriyor; diğer kaynaklara göre ise o 14 bin Türkün perişan olduğu kanlı bir savaşa tutuştu ve sonunda kendisinin, ailesinin ve hizmetkarlarının hayatının garanti edilmesine karşılık teslim oldu.16

Sulların kalesi “göl” anlamına gelen “al-buhayra” olarak adlandırılmıştı. Bir savunma yapısı için bu isim oldukça ilginçti ve mantıklı olarak nakledicilerin akla yatkın bir açıklama yapmaları gerekmekteydi. Bu hikayenin Taberi'deki versiyonu, bir nakledicinin düşüncesi farz edilerek, “al-Buhayra Curcan kıyısından 5 fersah uzaklıkta denizin ortasındaki bir adadır” demektedir.17 Ancak, kalenin kuşatılmasına dair çok miktarda ayrıntı olmasına rağmen, nakledici ler yüzen araçlar ya da bir donanmanın kullanıldığına dair herhangi bir şey söylememektedirler. Aksine, Sul'un beklenmedik gecesinin zuhur etmesi18 rapor edilerek kalenin sahilden önemli ölçüde uzakta bulunduğuna dair şüpheleri izale etmektedir.

Yakut, değerli Coğrafya Sözlüğü'nde şunu söylemektedir: “Buhayra” kelimesi “bahr”'dan (deniz) ziyade “baharat”ın (toprak, surla çevrilmiş yerleşim) bir nevi indirgenmiş şeklidir.19 Yakup'un şahitliği Sul'un kalesinin kıtada bulunduğunu söylememize imkan vermektedir. Bu yukarıda ifade edilen bazı nüanslar dışında Taberi tarihinde gösterilen bütün diğer ifadelerle de desteklenmektedir

Bir kaç yıl sonra, 720'de, meşhur Yezid b. Muhallab'ın isyan olaylarına katılmış olan Sul'un oğlu, Dihistan'a komşu olan Kuhistan bölgesine yönetici oldu. Pek çok isyana liderlik etmiş isimlerin arkadaşları arasında gösterilmekteydi, Halife Yezid b. Abdul Melik'in20 ordularından ağır zayiatla bir yenilgi aldıktan sonra esir düştüğü söylenmektedir. Araştırmacıların tahminine göre, bu olayla Curcan, Dihistan ve büyük ihtimalle Kuhistan'da yönetimde bulunan Türk Sul Hanedanlığı parçalandı.21

Ancak, Taberi'de bulunan iki ilginç ifade araştırmacıların dikkatinden kaçmıştır. Bir tanesine göre, oldukça ileri bir tarihte, 835 yılında yerel yönetici Sul Artekin'in (Sultekin de olabilir) tebaasından bir grup (maa ehli biladihi) ayakları prangalı bir vaziyette Abbasi halifesi Mutasim'a (833-842) getirilmiştir.22 Halife tutsağına karşı merhamet göstermiş hatta ona karşı oldukça nazik davranmıştır, çünkü Taberi'nin bahsettiği diğer tanığın ifadesine göre, O, 839 yılında merkezi otorite tarafından Şam valisi olarak atanmıştır.23 Sultekin, 835 yılına kadar Güneydoğu Hazar topraklarını elinde tutan Sul Hanedanı'nın neslinden gelmektedir. Bu tarih, Halife'nin Babak liderliğinde bütün Azerbaycan ve Kuzey İran'a yayılan büyük ayaklanmaya karşı verdiği mücadelede bir dönüm noktasıdır. Babak hareketi bölgenin önemli ölçüde kaynağını seferber etmeyi başardı. Bu hareket İslam öncesi dini dogma ve moral değerleri; İslam'dan önce bölgede var olan devleti yeniden ihya etmeyi amaçlamaktaydı. Bu amaç Babak'in yerli asillerin önemli bir kısmının ve eski güçlü hanedanların desteğini celb etmesini mümkün kılmıştır. Eski Karen kabilesinin soyundan gelen Mazyar b. Karen de Babak'i desteklemiştir. Mazyar b. Karen Curcan'a komşu bir bölge olan Taberistan'ın lideriydi. 1837'de, Mazyar yakalanarak Bebek'in idam edildikten sonra cesedinin sergilendiği Samarra'da çarmıha gerilmiştir.

Bütün bunlar olurken Sultekin başlangıçta Babak'ı desteklemiş ya da en azından ona bir şekilde meyletmiştir. Ancak daha sonra ondan uzaklaşmış ve netice olarak Halife'nin ihsanına mazhar olmuştur.

Şam'a vali olarak atanmış olan Sultekin'in Müslüman olduğuna dair şüphemiz bulunmamaktadır. Bu durumda sorulması gereken soru, henüz Güney Hazar'ın liderliğini yaptığı bir kaç yıl öncesinde de Müslüman olup olmadığıdır. Bütün olasılıklar gözden geçirildiğinde, onun çok önceden İslam'ı benimsediği ortaya çıkmaktadır. Yukarıda bahse konu olan Mazyar b. Karen de resmen İslam'ı kabul etmiştir. Hanedanın bahsettiğimiz ilk temsilcisi olan ve 642'de Suvaid b. Mukarrin ve 650'de Said İbnü'l-As'ın orduları ile karşılaşan Ruzban Sul'un orijinal dinini korumayı başardığını tahmin edebiliriz. Çünkü o tarihlerdeki çatışmalar barış anlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Ne yazık ki, bu anlaşmanın şartlarının neler olduğunu, vergi miktarı dışında, bilmiyoruz, bu bilgiler kesin olarak saptanamamış ve değişik kaynaklara göre farklılıklar göstermiştir. Yine de, standart anlaşma şartları göstermektedir ki, eğer bir halka haraç ödemesi şartı koşuluyorsa, normal şartlarda bu o halkın mevcut inancını korumasını gerektirir.24 Belki daha sonra, yani 14 bin Türkün öldürülmesi ve Sul'un teslimi ile neticelenen Yezid b. Muhallab liderliğindeki Araplarla Sul liderliğindeki Türkler arasında kanlı çatışmalar olduğu zaman, halkın dinini seçme hakkında önemli değişiklikler olmuştur.

Sul Hanedanı'nın soyundan gelenler İslam kültürüne fark edilir bir katkıda bulunmuşlardır. Mesela, Ebu İshak İbrahim İbnü'l-As es Suli (857'de ölmüştür) önemli bir şair ve dil bilimcisi idi. 967'de ölen Ebül-Facc al-İsfehani tarafından kaleme alınan Kitabü'l-Agani adlı eserde bulunan biyografisi, hanedan hakkında sınırlı bilgimizin temel kaynaklarından birini teşkil etmektedir. O, halife Mütevekkil'in (849-861) iktidarı sırasında yüksek yönetim kademelerinde de bulunmuştur.25 Sul ailesinin diğer bir ünlü temsilcisi de, tarihçi, dil bilimci ve Nisba'ya göre seçkin bir satranç oyuncusu olan Ebu Bekir Muhammed b. Yahya es-Suli es-Safranci-Shatranji'dir (Doğum: 260/873-74, Ölüm: 335-336/946-947)

O, Halife Muktafi (902-908) ve Halife Muktadir'e (908-932) en yakın asiller çevresine dahildi, ayrıca o bir sonraki halife Radi (934-940) ve onun kardeşi Harun'a da mürebbilik yaptı. Radi'nin ölümünden sonra es-Suli'nin konumu sarsıldı ve göç ederek bir Türk komutan ve bölgenin valisi olan Bedjkem'in patronajı altındaki Wasit'e yerleşti. Burada en önemli tarihi eseri olan ve Abbasi halifelerinin tarihine hasrettiği "Kitabü'lEvrak" tamamladı.26

Ailenin meşhur temsilcilerinden yaşlı olanı Ebu İshak es-Suli, Sul-tegin'in yakalanmasının üzerinden yaklaşık 20 yıl geçtikten sonra bir yazar ve profesyonel bir hükümet görevlisi olarak kariyerinin zirvesinde vefat etti (835). Netice olarak, hanedan soyundan gelenlerin kaderleri farklı farklıydı. Arapların işgalinden sonra ailenin yakalanan temsilcilerinden bazıları saraya götürüldü ve bunlar yıllarca değişik resmi konumlarda hizmet verdiler; fakat ailenin kalan fertleri Güneydoğu Hazar bölgesindeki kendi anavatanlarının yönetimini üstlendiler ve bu 835'e kadar sürdü. Bu durum, yerel hanedanın temsilcilerinden bir kısmının hizmet etmeleri için saraya götürülerek rehin tutulması, diğerlerinin ise kendi nüfuz alanlarında yönetici olarak bırakılması şeklinde özetleyebileceğimiz eski

devirlerin yaygın geleneğine tamamen uygundur. Mesela, Amid Memun'un sarayında Şabib b. Buharalı el-Belhi ve İhşad es-Suhdi isimleriyle karşılaşmaktayız ki bunlar sırasıyla Buhara ve Semerkant liderlerinin oğullarıdır.27 Babak başkaldırısı, bu uygulamanın bölgelerin merkezi otoriteye boyun eğmesini ve vergilerini zamanında ödemesini garantiye almakta artık etkili olmadığını göstermiştir. Başkentte Müslüman toplumla tamamen uyum ve işbirliği içinde yaşamakta olan hanedan soyundan gelenlerin giderek anavatanları ile olan bağları zayıflamaktaydı. Buna zıt olarak, Emin (809-813) ve Memun (813-833) dönemlerinde halifelikte yaşanan iç çekişmeler ve iktidar çatışmaları ayrılıkçılık ve İslam öncesi inançlara ve devlet yapısına geri dönme eğilimlerini tırmandırdı. Bu nedenledir ki, Halife Mutasım, Babak hareketini yenilgiye uğrattıktan sonra bölgeyi güçlü bir askeri kontrol ve baskı altında tutmayı denemiştir. Bu amaca hizmet etmek için Türk muhafızlar gelmiş ve bu tarihe kadar bu bölgelerde varlıklarını koruyabilmiş pek çok yerel hanedan dağıtılmıştır.

Sul Hanedanı'ndan üç yöneticinin adlarını bilmekteyiz: Erken Arap işgali sırasında Ruzban Sul, 716'da Yezid b. Muhallab'a karşı savaşan Sul ve Dihistan ile Curcan'da iktidarı paylaştığı kardeşleri Firuz28 ve Sul-tegin. (Bu liderler bölgede Arapların görünmeye başlamasından itibaren yaklaşık iki yüzyıl boyunca kendi nüfuz alanlarını ellerinde tutmayı başarmışlardır).

Bazı araştırmacılar Sul kelimesinin bir şahıs ismi olmaktan ziyade bir coğrafi terim olduğunu ileri sürmektedirler.29 Derbend surlarının (Arapça'da Babü'l Ebuab) Ermeni kaynaklarında "Çol" (Chol) şeklinde geçmesi böyle bir yoruma temel teşkil etmektedir. J. Marquart bu tür ifadelerin Türkçedeki "çöl" kelimesine atfen kullanıldığını fark etmiştir. V. V. Barthold daha çok Moğolistan'daki erken dönem Türk runik yazıtlarında bulunan Türkçedeki "çur" kelimesine atıfta bulunur.30 Öte yandan, Araplar "ç" sessizine karşılık "sad" yerine daha çok "şin" harfini kullanmaktadırlar. Araştırmacıların dikkatinden kaçan bir başka nokta daha vardır. Bu araştırmacılar, yukarıda en azından üç tanesini telaffuz ettiğimiz değişik şahıs isimlerinin bir parçası olarak kullanılması ihtimalini hesaba katmaksızın "Sul" terimini muhtemel bir coğrafya terimi şeklinde tartışmaktadırlar. Bunun anlamı bu kelimenin ne bir etnik isim ne de bir coğrafya terimi olduğudur.

Arapça kaynaklar, "Sullar" diye adlandırılan Türk tebaalarının, hangi Türk kavmine ait oldukları konusuna açıklık getirmemektedirler. Bunlar nadiren Türk olarak adlandırılmaktadır. V. V. Barthold, ihtiyatlı bir şekilde, Türk halkının daha henüz VI. asırda Hazar'ın doğu steplerine yerleşmiş olduğunun Arap kaynaklarında kaydedildiğini ve "Guz ya da Oğuzlar" olarak bilinen boyun da bu Türklerin soyundan geldiğini söylemektedir. Şüphesiz Araplar, Horasan'ı işgal ettiklerinde Türkler hakkında çok az şey biliyorlardı ve Türk asıllı halklar ile Türk asıllı kavimler arasındaki farklılığı ayırt edememişlerdi. Ancak daha sonraları, Orta Asya'ya iyice nüfuz ettikten sonra kayıtlarında değişik Türki etnik gruplardan bahsetmeye başlamışlardır. VIII ve IX. yüzyıllarda Orta Asya'da yaşamış olan Türklerin tarihini araştırmak için bu deliller daha güvenilir ve daha önemlidir

Türklerin etnik farklılıkları hakkında daha özel/detaylı bilgi elde etmeleri Arapları, daha Güney Hazar'daki fetihlerinin başlangıcında karşılaştıkları Türk halkı hakkındaki algılayışlarını yeniden

gözden geçirmeye itmiştir. Araplar, Maveraünehir'in ötesindeki topraklarda karşı karşıya geldikleri göçmen Türk halkı ile mukayese ettiklerinde, Güney Hazar'ın Türk nüfusunu biraz farklı, kültürleri ve temel ekonomik uğraşları bakımından da bir nevi kendilerine yakın buldular. Pek çok tarihi anıtta, İbrahim'in ikinci karısı Kantura bint Meftun'dan (İncil'de Kettura diye geçer) doğma dört oğlunun anavatanlarını terk ederek Horasan'a yerleştiklerinden bahseden efsaneler bulunmaktadır.31 Efsaneler bu dört oğuldan büyük bir halkın doğduğunu, ve bunların bölgeyi boyunduruklarına alıp tüm düşmanlarını hezimete uğrattıklarından bahseder. Şimdiye kadar atıfta bulunduğumuz kaynaklar, Horasan halkının etnik özellikleri hakkında herhangi bir şey söylememekte, ancak yukarıdakilere ilave olarak, İbrahim'in çocuklarının ülkeye hakim olmalarında, düşmanlarına karşı yağmur ve şimşekleri çağırmakta yardımcı olan sözde "yağmur taşı"na sahip olmalarının büyük yardımı olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Nitekim, "yağmur taşı", savaş alanlarında kullanılan bir büyü aracı ya da silah olarak sürekli Türk halkı ile irtibatlandırılmıştır. Çin kaynaklarında da bunun hakkında bahsedilmekte, daha sonra da Firdevsi Şehnamesi'nde, Sasani Başkomutanı Behram Çubin ile Türkler arasında 883 yılında yapılan Herat savaşına atfen bundan yeniden bahsetmektedir.32 Ibnü'l-Fakih de, Türklere karşı yaptığı bir sefer sırasında İsmail b. Ahmed es-Samani'nin Türk büyücülerin manipülasyonlarıyla çağrılan yıkıcı bir gök gürlemesi ve dolu tehdidi ile karşılaştığını yazmaktadır.33

Yağmur taşına sahip olmaları ya da Tanrı'nın gizli ismini bilmelerinin Oğuz kavmine, düşman kabileleri yenmelerine yardım etmek üzere gök gürlemesini çağırma kudreti verdiğinden bahseden pek çok efsane bulunmaktadır. Meşhed el yazmalarında bugüne kadar gelebilmiş ve daha sonra Cabuya oğlu Balkik gibi başka yazarlar tarafından tekrarlanmış olan, ataları arasında çok eskiden yaşamış birinin yağmur taşını nasıl ele geçirdiği ve sonrasında yaşadığı maceralara dair bir hikaye bulunmaktadır. Cabuya, bir Oğuz beyinin ûnvanıdır ve bu Oğuz Türkleri el-atrakü'l-guzziye beyinin Balkik diye adlandırılan oğlu tarafından da doğrulanmaktadır.34 IX. yüzyılın ortalarında Ebu Osman Emir b. Bahr al-Cahiz, Horasan Türklerinin Peygamber İbrahim'den türediklerini ve Kahtan'ın soyundan gelen sözde Güney Araplarına nazaran Peygamber Muhammed'e daha yakın olduklarını teyit etmektedir.35 Sul halkının etnik orijininin Samilere dayandığını iddia etmekten oldukça uzağız ama, Arapların kültür, tarihi ilişkilerinin derinliği ve İslam toplumu ile olan ilişkileri ile kendilerini daha yakın düşündükleri açıktır. Arapça kaynaklarda mevcut olan diğer detaylar: yağmur taşı hikayesinde Cabhu'dan bahsetmek, ve yağmur taşını aynı zamanda hem Horasan Türkleri hem de Oğuz Türklerine mal etmek, nihayetinde Horasan Türkleri ile Hazar Türkleri arasında bazı ilişkiler olduğunu ileri sürmek,36 Sulların tebaasının Oğuzlar soyundan geldiğini belli belirsiz doğrular. Kavminin ismi bir Türk soylusu olan Selçuk Bey'e dayanan Selçuk Hanedanı'nın kurucusunun Hazar kralının emrinde hizmet ettiği, zamanla itaatsizliğe başladığı ve bu hareketinin onun soyluluğunu, üstünlüğünü ve bağımsızlığını gösterdiği iyi bilinen bir gerçektir. Bu, Sul Hanedanı ile ilgili olarak Oğuz toplumunun hafızasında var olan bir anı ya da uzak bir ilişkinin veyahut da hala orijini tartışmalı olan Selçuk isminin dilden dile geçerken değişmiş Sul isminin bir şekli olduğuna delil olabilir mi? Bu iddiadan ziyade bir sorudur. Yine de, Selçukluların ilk akınlarının Dihistan ve Curcan'a yönelik olması bir tesadüf değildir. Bu akınları, kaybettikleri toprakları yeniden almak ve eski devleti yeniden ihya etmek şeklinde yorumlamak mümkündür.

Bu motivasyonlar bir boyutuyla, Arap edebiyatında ve İslam öncesi Lahmid ya da Hasani hanedanlarıyla bağlantılı tarihi gelenekte varlığını sürdüren eski tarihi miras ve zafere yönelik bir çaba olarak açıklanabilir.

1 Cl. Cahen. Kochevniki i osedliye v srednevekovom musulmanskom mire. Musulmanskiy mir (950-1150). Moscow, 1981, ss. 112-113.

2 E. N. Galich, A. V. Gordon, A. V. Zhuravskiy and others. Evolutsiya vostochnikh obshestv: sintez traditsionnogo i sovremennogo. Moscow, 1984, p. 55.

3 Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, Çin, Türkler, Hindistan üzerine. İngilizceye çevirisi bulunan ve V. Minorsky'nin yorumlarını içeren Arapça metin - Londra, 1942, sayfa 17-18; Meşhed yazması "Akhbar al-Buldan" tarafından Ibn al-Faqih al-Hamadani, f. 168b. Library of Saint Petersburg Institute for Oriental Studies. Inv. 1937, F-V 202.

4 Bu terminoloji aşağıdaki araştırma yayınlarında açıklanmakta ve yorumlanmaktadır: Materiali po istorii turkmen i Turkmenii. Moscow-Leningrad, 1939, pp. 309-312; S. G. Agadzhanov. Ocherki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii IX-X C. Ashkhabad, 1969, pp. 95-97.

5 Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari. Cumallis ed. M. J. de Goeje. Ser. I, s. 1468.

6 Ibid., pp. 2444-2445.

7 N. V. Pigulevskaya. Vizantiya i Iran na rubezhe V i VI C. Moscow- Leningrad, 1946, pp. 104, 110.

8 V. V. Bartold. Sobraniye Sochineniy. Vol. II (pt. 1), s. 244.

9 Tarikh mukhtasar ad-duwal li-Grigorius al-Malati al-maruf bi-Ibn al-Ibri. Beyrut, 1958, s. 3.

10 Jacut'e geographishes Worterbuch. Hrsg. von F. Wustenfeld. Bd. I-VI. Leipzig, 1866-1873. - Bd. II, p. 256.

11 Kur'an, Süre 18, ayetler 92-101.

12 Risala ila al-Fath b. Khaqan fi manakib at-turk wa ammati jund al-khilafa. In: Tria opuscula auctore Abu Othman Amr ibn Bahr al-Jahiz Basrensi. Quae edidit G. van Vloten. Lugduni Batavorum, 1903, s. 49. Arapça yazımında "turk" ve "taraka" tamamen aynıdır.

13 R. Şeşen. Eski Araplara göre Türkler. Türkiyat Mecmuası, c. XV (1968). İstanbul, 1969, s. 11-36; A. Zayonchkovski. Stareyshiye arabskiye khadisi o turkakh. - Palestinskiy sbornik, 1966, ss. 194-201.

14 Ahmad b. Yahya al-Balazuri. Kitab Futuh al-Buldan. Al-Qahira, 1958, pp. 412-413; Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Djafar. Bibliotheca geogrphorum arabicorum. Edidit M. J. de Goeje. Pars VI. Lugduni Batavorum, 1889, s. 261.

15 Risalat ila Fath b. Khaqan fi Manaqib at-Turk wa ammati djund al-khilafat. In: Tria Opuscula auctore Abu Othman Amr ibn Bahr al-Djahiz Basrensi. Quae edidit G. van Vloten. Lugduni Batavorum, 1903, s. 29.

16 Ahmad b. Yahya al-Balazuri. Kitab Futuh al-Buldan, p. 412.

17 Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari, Ser. II, 1322.

18 Ibid., ss. 1320-1322.

19 Jacut'e georaphishes Worterbuch, Bd. I, s. 513.

20 Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari, Ser. II, s. 1411.

21 Kitabcı Z. Emeviler devrinde Orta-Asya mahalli Türk hükümdar ve aristokratları arasında İslamiyetin yayılması. Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi. İstanbul, 1985. Tebliğler III. Türk Tarihi. Cilt I, s. 375. 369-376; Yıldız H. D. İslamiyet ve Türkler. İstanbul, 1976, s. 46-47, 52.

22 Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari, Ser. III, s. 1194.

23 Ibid., s. 1313.

24 Örnek olarak, Mah bahradan, Mah Dinar ve İsbahan halkalrı arasındaki anlaşmalara bakınız: Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari, Ser. I, ss. 2632-2633, 2641.

25 Abu Bakr Muhammad as-Suli. Kitab al-Avrak. V. I. Belyayev and A. B. Khalidov. Sankt-Peterburg tarafından kaleme alınan eleştirel metin ve Arapçaya tercüme, 1998, s. 80, Arapça metin: s. 526.

26 Ibid., s. 7.

27 Risalat ila Fath b. Khaqan, s. 25.

28 V. V. Barthold. Ocherk istorii turkmenskogo naroda. (içinde) V. V. Barthold. Sobraniye Sochineniy, v. II (1), Moscow, 1963, s. 556.

29 Ibid. ; J. Marquart. Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i, Berlin, 1901. Abhandlungen der koniglische Gesellshaft der Wissenshaften zu Gottingen. Philologish-Historische Klasse. Bd III, # 2, s. 73.

30 V. V. Barthold. Ocherk istorii turkmenskogo naroda, s. 557.

31 Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari, Ser. I, s. 345; Ibn Sa'd. At-Tabakat al-Kubra. Beyrut, 1968, v. I, s. 47; Ibn al-Faqih al-Hamadani. Mashhad manuscript of Kitab Akhbar al-Buldan. ff. 1b-186b. A photocopy holding F-V 202, Inv. 1937, L. 171a.

32 L. N. Gumilev. Drevniye Turki. Moscow, 1967, s. 84.

33 Ibn al-Faqih al-Hamadani. Mashhad manuscript of Kitab Akhbar al-Buldan, l. 172b.

34 Ibid., l. 171 b. Bu hikayenin daha ileri versiyonu S. G. Agadzhanov. Ocherki istorii oguzov i Turkmen'de analiz edilmiştir, ss. 122-125; V. V. Barthold. Sobraniye Sochineniy, v. VIII, p. 42.

35 Risalat ila Fath b. Khaqan, s. 48.

36 Ibn al-Faqih al-Hamadani. Mashhad manuscript of Kitab Akhbar al-Buldan, l. 171 b.

37 Kitab tafdil al-atrak ala sair al-ajnad wa manaqib al-hadra al-aliya al-sultaniyya. Tasnif al-wazir Abu al-Ala Ibn Hassul. Türk Tarih Kurumu Belleteni, 1940, c. IV. Sayı 14-15, İlave s. 50. Abbas Azzavi. Ibni Hassulun Türkler Hakkında Bir Eseri. Türkçeye çeviren S. Yaltkaya. (ss325-267)

TEMEL KAYNAKLAR

Abbas Azzavi. Ibni Hassul'un Türkler hakkında bir eseri. Türkçeye çeviren S. Yaltkaya. Türk Tarih Kurumu Bülteni, 1940, c. IV. Sayı 14-15, ss. 235-267.

Abu Bakr Muhammad as-Suli. Kitab al-Avrak. V. I. Belyayev and A. B. Khalidov tarafından yazılan eleştirel metin ve Arapçaya tercümesi, Sankt-Peterburg, 1998.

Ahmad b. Yahya al-Balazuri. Kitab Futuh al-Buldan. Al-Qahira, 1958.

Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari. Cumallis ed. M. J. de Goeje. Ser. I-III, s. Lugduni Batavorum, 1879-1901.

Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Djafar. Bibliotheca geogrphorum arabicorum. Edidit M. J. de Goeje. Pars VI. Lugduni Batavorum, 1889.

Ibn al-Faqih al-Hamadani. Mashhad manuscript of Kitab Akhbar al-Buldan. Ll. 1b-186b. A photocopy holding F-V 202, Inv. 1937.

Ibn Sa'd. At-Tabakat al-Kubra. Beyrut, C. I, 1968.

Jacut'e geographishes Worterbuch. Hrsg. von F. Wustenfeld. Bd. I-VI. Leipzig, 1866-1873.

Kitab tafdil al-atrak ala sair al-ajnad wa manaqib al-hadra al-aliya al-sultaniyya. Tasnif al-wazir Abu al-Ala Ibn Hassul. Türk Tarih Kurumu Bülteni, 1940, c. IV. Sayı 14-15, İlave s. 1-50.

Mashhad manuscript of "Akhbar al-Buldan" by Ibn al-Faqih al-Hamadani, ff. 1b-182b. Library of Saint Petersburg Institute for Oriental Studies. Inv. 1937, F-V 202.

Risala ila al-Fath b. Khaqan fi manakib at-turk wa ammati jund al-khilafa. In: Tria opuscula auctore Abu Othman Amr ibn Bahr al-Jahiz Basrensi. Quae edidit G. van Vloten. Lugduni Batavorum, 1903.

Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, Çin, Türkler, Hindistan üzerine. İngilizce tercümesi ve V. Minorsky'nin yorumları ile Arapça metin. London, 1942.

Tarikh mukhtasar ad-duwal li-Grigorius al-Malati al-maruf bi-Ibn al-Ibri. Beyrut, 1958.

ARAŞTIRMA ÇALIŞMALARI

Agadzhanov S. G. Ocherki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii IX-X C. Ashkhabad, 1969.

Barthold V. V. Ocherk istorii turkmenskogo naroda. - (içinde) V. V. Barthold. Sobraniye Sochineniy, v. II (1), Moscow, 1963.

Barthold V. V. Sobraniye Sochineniy, vv. I-IX, Moscow 1963-1977.

Cahen Cl. Kochevniki i osedliye v srednevekovom musulmanskom mire. Musulmanskiy mir (950-1150). Moscow, 1981, ss. 111-122.

Galich E. N., Gordon A. V., Zhuravskiy A. V. and others. Evolutsiya vostochnikh obshestv: sintez traditsionnogo i sovremennogo. Moscow, 1984.

Gumilev L. N. Drevniye Turki. Moscow, 1967.

Kitabci Z. Emeviler devrinde Orta-Asya mahalli Türk hükümdar ve aristokratları arasında İslamiyetin yayılması. Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi. İstanbul, 1985. Tebliğler III. Türk Tarihi. Cilt I, s. 369-376;.

Marquart J. Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i, Berlin, 1901. Abhandlungen der koniglische Gesellshaft der Wissenshaften zu Gottingen. Philologish-Historische Klasse. Bd III, # 2.

Materiali po istorii turkmen i Turkmenii. Moscow-Leningrad, 1939.

Pigulevskaya N. V. Vizantiya i Iran na rubezhe V i VI C. Moscow- Leningrad, 1946.

Sesen R. Eski araplara göre Türkler. Türkiyat Mecmuası, c. XV (1968). İstanbul, 1969, s. 11-36.

Yildiz H. D. İslamiyet ve Türkler. İstanbul, 1976.

Zayonchkovski A. Stareyshiye arabskiye khadisi o turkakh. - Palestinskiy sbornik, 1966, pp. 194-201.

B. Türkler, Emeviler ve Abbâsîler

Emevîler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri / Prof. Dr. İrfan Aycan [s.317-323]

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Araplarla Türklerin coğrafî açıdan komşu olmamaları nedeniyle İslam öncesi dönemde doğrudan bir ilişkilerinden bahsedilmez. Ancak bu durum onların birbirlerini tanımadıkları anlamına da gelmez. Kaynaklarımıza göre Araplarla Türkler cahiliyye döneminde Sasanî İmparatorluğu aracılığı ile dolaylı bir ilişki içinde idiler.1 Özellikle Sasanî ordularında bazen görev alan Araplarla, hem orduda hem de Sasanîlerin iç siyasetinde önemli roller üstlenen Türklerin birbirlerini tanımaları mümkün hale gelmiş2 ipek yolu sayesinde gerçekleştirilen ticarî seferler de bu ilişkileri pekiştirmiştir.3 Bu ilişkilerin varlığı Cahiliyye dönemi şairlerinden Nabiğa ez-Zübyanî, Hassan b. Hanzala, Evs b. Hacer, A'şa b. Ekber ve Şammah b. Zirah'ın ve Hz. Peygamberin amcası Ebu Talib'in şiirlerinde Türklerin askerî kabiliyet ve kahramanlıklarından bahsedilmesinden de anlaşılabilir.4

Miladî V. asrın sonlarına doğru batıya yönelen Türkler, Sasanîlerle temasa geçmişler ve onların ordularında iç ve dış siyaset konusunda etkili olmaya başlamışlardır. Hatta Sasanî Hükümdarı Kavad'ın (488 - 541) Eftalit (Akhun) Türklerinin desteği sayesinde iktidarı elegeçirdiği, oğlu Nuşirevan'ın da Göktürklerle iyi münasebet ve dostluk kurmak için Göktürk hakanının kızı ile evlendiği belirtilir. Bu evlilikten IV. Hürmüz'ün doğduğu (578 - 596) ve IV. Hürmüz'ün şekil ve karakter olarak İranlılara benzemediği için "Türk oğlu" diye lakaplandırıldığı kaynaklarımızda zikredilen hususlar arasındadır.5

Cahiliyye döneminde Ebu Süfyân'ın Hicaz'dan zeytinyağı ve benzeri ticarî malları alıp Horasan'a kadar gittiği ve oradan da Araplara lazım olan ticarî malları getirdiği bilinmektedir.6 Başlangıçta Çin ipeklerini Batıya ihraç etmek için kullanılan İpek Yolu Arapların da dahil olduğu İran, Bizans, Hind, Rum, Avrupa ve Rusların ürettikleri malların dünya pazarına taşındığı bir yol olmuştur. Arap atlarının da İpek Yolu vasıtasıyla diğer milletlerin yanı sıra ata binmeyi seven Türklere de pazarlandığını düşünmek pek abartılı sayılmaz.7

Yine Nuşirevan'ın miladî 570'de Yemen'e yaptığı sefer esnasında Sasanî ordusunda çok miktarda Türk askerinin bulunduğu belirtilir. IV. Hürmüz'ün başkomutanı Behram Çupin'in 588'de Horasan'da Göktürk Hakanı Baga Hakan ile yaptığı savaşta ise Sasanî tarafında Arap askerlerinin bulunduğu belirtilmekle birlikte8 sonraki dönemlerde bol miktarda Türk askerinin bulunduğu zikredilir ki, bu miktar Behram Çupin'in birlikleri arasında Göktürklerden üç büyük komutanın ve 6000 askerin bulunduğu şeklindedir.9

Burada belirtmemiz gereken bir bilgi de, Hüsrev Perviz'in (590-628) kendi komutanı Behram Çupin'le 596'da yaptığı savaşta Araplar Hüsrev Perviz Türkler ise Behram Çupin'le birlikte olmuşlardır.10

İslam öncesi dönemde Türk-Arap münasebetlerinin gerek askerî açıdan gerekse ticarî açıdan dolaylı bir şekilde geliştiğini belirttikten sonra direkt münasebetlerin İslamî dönemde nasıl bir çizgi izlediğine bakmak gerekir.

İslamiyetin sadece Araplara has bir din olmadığını bütün insanlığa hitap ettiğini, bu dinin diğer toplumlara tanıtılması ve onlar arasında yayılması için ilk ciddî teşebbüslerin Hz. Muhammed tarafından gerçekleştirildiğini gerek göçler gerekse davet mektuplarından anlamaktayız. Ancak coğrafî mesafe nedeniyle ilk dönemde Türkler bu teşebbüslerin dışında kalmıştır.

Kaynaklarımızda Arapların Türklerle olan ilişkileri ve Türkler hakkında, Hz. Muhammed'e atfedilen bazı haberler de mevcuttur. Bu haberlerin bir kısmı Türklerle iyi geçinmeyi ve onlarla mücadele etmemeyi tavsiye etmektedir. Bir kısmı da Türklerle Araplar arasında birçok mücadelenin olacağı ve Türklerin, hakimiyeti Araplardan alacağı ile ilgilidir.11

Bu bilgilere Müslümanların büyük önem verdiği hadis kûlliyatlarında rastlamak mümkündür. Ancak bu haberler şeklî açıdan doğru görünmesine rağmen içerik açısından şüphelidir. Çünkü Hz. Peygamber zamanında bu metinlere konu olan hususları iki toplum arasındaki ilişkileri olumlu veya olumsuz şekilde etkileyecek herhangi bir durum sözkonusu olmamıştır.12 Bununla birlikte Türklerin içinde bulunduğu Bizans ordularının veya Göktürklerin Sasanî ordularını bozguna uğratması13 o dönem Araplarının Türkler hakkında mübalağlı fikirler ileri sürmelerine sebep olmuş olabilir.14

Bazı kaynaklarda da öyle rivayetler var ki, bu rivayetlere göre Hz. Muhammed ve Müslüman Arapların Türkler hakkında bilgi sahibi oldukları, en azından Hz. Muhammed'in Hendek savaşı sırasında bir Türk çadırında oturduğu15 başka bir rivayette de kadir gecesi bir Türk çadırında itikafa çekildiği16 belirtilmektedir. Mevcut olan bu bilgilerden Hz. Muhammed'in ve Müslüman Arapların Türklerle ilgili bir fikre sahip oldukları sonucu çıkarılabilir.

Öte yandan tarihçi W. Eberhard, İslamiyetin daha Hz. Muhammed'in vefatından önce Türkistandan Çin'e kadar olan bazı ülkelerde hatta Tayol-Zung'un iktidarı döneminde (627-649) İslam'ın Çin'de ilk defa yayılmaya başladığını belirtmektedir.17

Müslüman Araplarla Türklerin doğrudan münasebetleri ilk İslam fetihlerinin başladığı süreçte gerçekleşmiştir. Hz. Peygamberin vefatıyla birlikte ortaya çıkan iç karışıklıklar ve ridde olayları devlet başkanı seçilen Hz. Ebu Bekir tarafından kontrol altına alındıktan sonra gözler dış dünyaya çevrilmişti. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in de ideali olan, ikinci ve üçüncü halifeler Ömer ve Osman döneminin ilk altı yılını içeren bu kısa süreçte, belki de dünya tarihinin en hızlı ve en kapsamlı fetihleri başlıyordu.

Hz. Ömer döneminde (634-644) zamanın iki süper gücünden biri olan Bizans kısmen, Sasanî İmparatorluğu ise tamamen ortadan kaldırılmıştır. İslam orduları Nihavend savaşı ile 642 yılında İran'ı tamamen ele geçirmişlerdir. Bu zaferi müteakip Ceyhun nehrini geçen İslam orduları komutanı Ahmef b. Kays, hiç beklemedikleri bir mukavemetle yani Türklerle karşı karşıya gelmişlerdir, Maveravünnehir bölgesindeki bu çetin direniş veya halife Hz. Ömer'in içinden geçilen süreçte yeni bir cephe istemeyişi

İslam ordularını Belh'e çekilmeye mecbur etti. Diğer taraftan Nihavend savaşında İran ordularına komuta eden III. Yezdicerd'in son bir direniş için Türklerden yardım istemesi ve Türklerin de hızla gelişen İslam ordularının akınlarının Türk illeri için tehlike arzettiği kanaatine varmaları neticesinde III. Yezdicerd ve İranlılarla ittifak yaparak Müslüman Araplara karşı bir cephe oluşturdular. Ceyhun nehrini aşarak batı istikametinde Belh'e doğru harekete geçen ve Fergana Türkleri ile Soğdlardan oluşan Türk ordusu Müslümanlarla Belh civarında karşılaştılar. Miladi 644 yıllarında gerçekleşen bu karşılaşmada gerek İslam ordusu komutanı Ahnef b. Kays'ın savaşmak istemeyip ordusunu müdafaa düzeninde tutması gerekse Türk illerinde Çin tehlikesi başgöstermesi nedeniyle iki ordu arasında bir savaş meydana gelmedi. Fakat böylece Müslüman Araplar ile Türkler arasında doğrudan ilişkiler başlamış oldu.18

Ceyhun nehrine kadar olan bölgede Ahnef b. Kays, Herat, Nişapur, Serahs, Belh ve Toharistan'ın fethedilmesiyle birlikte bütün Horasan Müslümanların eline geçmiştir.19

Müslüman Arapların bu kadar kısa zamanda ve hızlı bir şekilde Sasanî İmparatorluğu'nu yıkıp, Horasan'a yerleşmeleri ve Ceyhun nehrinin öte yakasını zorlamaları aynı zamanda Orta Asya'daki istikrarsız durumu yansıtmaktaydı. Bilindiği üzere Müslüman Arapların 642 yılında Horasan'a dayandıklarında Doğu Göktürk Hakanlığı, Çin'in Tang İmparatorluğu tarafından henüz yeni yıkılmıştır. Ceyhun ve Sint ırmakları boylarına kadar yayılan Batı Göktürk Hakanlığı ise Tekinlerin çıkarttıkları kargaşa ve istikrarsızlık yüzünden bir çalkantı içindeydi. Bu bölgede asli unsurlarını Türklerin oluşturduğu pek çok şehir devletleri ve küçük beylikler ortaya çıkmıştır.

Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen bu fetihler onun vefatından sonra işbaşına geçen Hz. Osman döneminde de devam etmiştir. Özellikle Basra valisi Abdullah b. Amir komutasında gerçekleştirilen bu fetih hareketleri20 bazen sert direnişlerle karşılaşsa da çoğunlukla başarılı sonuçlar alınmıştır.21

Hz. Osman döneminin ikinci altı yıllık diliminde ülke içinde meydana gelen kargaşa ve ihtilaflar, ardından Hz. Osman'ın isyancılar tarafından öldürülmesi Orta Asya'daki fetihleri de etkilemiş hatta Toharistan Hanı (Yabgusu) bu durumdan istifade ederek fethedilen topraklarının büyük kısmını geri almıştı. Aynı zamanda Horasan, Müslüman Araplardan arındırıldı. Bu arada Toharistan Hanı, daha önce kendisine sığınmış olan III. Yezdricerd'in oğlu Fîruz'u Horasan hakimi ya da İran Şahı ilan etti.22

Orta Asya'daki bu istikrarsız durum Hz. Ali döneminde de (656-660) devam etmiştir. Çünkü bu dönemde ülke içi ihtilaflar, iç savaşlar ve iktidar mücadeleleri nedeniyle İslam coğrafyasına antlaşmalar yoluyla bağlanan bölgeler antlaşmalarını tek taraflı olarak ihlal ediyorlardı. Ancak İslam toplumundaki iktidar mücadelesi Muaviye b. Ebî Sûfyan lehinde neticelenmesinden sonra Orta Asya yeniden Müslümanların gündemine girdi. Planlı ve kalıcı hareketler ancak bu dönemde gerçekleştirildi. 45/665 yılında Irak valiliğine atanan Ziyad b. Ebîhi, Horasan ve Toharistan bölgelerine yapılan seferlere yeni ve ciddî bir boyut kazandırmıştır. Özellikle İslam toplumunun iç karışıklık döneminde, mesafenin uzaklığı, takviye birliklerinin gönderilememesi ve Türklerin karşı saldırıları

neticesinde bu bölgeler terkedilmek ve boşaltılmak durumunda kalındığından Vali Ziyad, bu durumu görerek, devlet başkanı Muaviye'nin de onayı ile Merv şehrini askerî bir karargâh haline getirir. Böylece alınan tedbirler sonucu Horasan ve Toharistan'ın önemli bir kısmı yeniden Müslümanların eline geçti. Dolayısıyla İslam ordularının Maveraünnehir'e daha rahat ve kolay bir şekilde geçmeleri de sağlanmış oldu. Ziyad ayrıca Basra ve Kufe'deki farklı kabilelerden 50.000 kadar Arap muhaciri Horasan'da iskana tabi tuttu.23

45/665 yılında Ziyad tarafından Horasan valiliğine atanan Hakem b. Amir el-Gıfarî, Sicistan'a akınlar düzenleyerek daha önce Toharistan Hanı tarafından Horasan'da İran Şah'ı ilan edilen Firuz'u Çine sığınmaya mecbur etti.24 Böylece Sasanilerin son temsilcisi olan Firuz'un direnişi de kırılmış oldu.

Emevîler döneminde Müslüman Araplar özellikle Muaviye b. Ebî Süfyan zamanında (H. 41-60/661-680) Ceyhun nehrine kadar ilerlemişler ve Buhara'nın kapılarına kadar dayanmışlardı. 53/673 yılında Horasan valiliğine atanan Ziyad'ın oğlu Ubeydullah Buhara'yı almak için 24.000 kişilik ordusuyla sefere çıktı. Beykend, Nesef ve Ramisin bölgelerini fetheden Ubeydullah, Buhara şehir merkezini mancınıkların desteğinde kuşattı. O sırada Buhara hakimi henüz vefat etmiş; yerine hanımı Kabac Hatun bakmaktaydı. Kabac Hatun zaman kazanmak ve diğer Türklerden yardım alabilmek için Ubeydullah'ı oyalamaya çalıştı. Bunu farkeden Ubeydullah şehrin tahrip edilmesini ve ağaçların kesilmesini emretti. Antlaşma yapmaktan başka çaresi kalmayan Kabac Hatun, yılda bir milyon dirhem, bir miktar mal ve sıradan olmayan ok ve yay kullanmasını iyi bilen 2000 asker vermeye razı oldu. Ubeydullah bu askerlerin hepsine maaş bağlayarak onları Basra'da iskan etti.25

56/676 yılında Ubeydullah'ın Basra valiliğine getirilmesinden sonra yerine Hz.Osman'ın oğlu Said tayin edildi. Said vali olur olmaz, Buhara ve Semerkant üzerine bir sefer düzenledi. Bu bölgede hakimiyet antlaşmalar yoluyla olduğu için kalıcı bir egemenlik sağlanamıyordu. Said'in ordusunda Kusem b. Abdulmuttalib ve Abdulmelik b. Umeyr el-Kureyşî gibi önemli şahsiyetler de bulunuyordu. Said, Buhara hakimi Kabac Hatun'la 300.000 dirhem vergi ile yeniden antlaşma tazeledi, Ancak Kiş, Nesef ve Soğdlu Türklerden oluşturulan 120.000 kişilik bir ordu Buhara'ya yardım için gelince Kabac Hatun Said'le yaptığı antlaşmaya pişman oldu. Fakat oluşturulan müttefik ordu Said'le savaşmaktan imtina edince Kabac Hatun, Said'e eski antlaşmaya oranla daha fazla vergi ve tavizler vermeye mecbur kaldı. İlave olarak Semerkant'a yapacağı sefer için Buhara'dan geçerken orduyu güvence altına almak gayesiyle Kabac Hatun'dan önemli kişilerden oluşan bir rehine grubu istedi. Yirmisi hanedan çocuklarından, diğerleri üst düzey yönetici ve dihkanlardan oluşan 80 kişiyi Said'e teslim etti. Bir miktar asker ve Said'in ordusuna klavuzluk yapacak kimseler de bu antlaşmanın şartlarındandı. Said, Semerkant ve Tirmiz şehirleriyle birkaç gün savaştıktan sonra antlaşmalar yaptı, 30.000 civarında esir ve pek çok ganimet elde etti. Said, Buhara'dan geçerken ordusunun güvencesi için aldığı rehineleri, kaç defa geri istenmesine rağmen, iade etmedi ve onları Medine'ye kadar götürdü. Ancak Said'in bu asilzadeleri Medine'deki çiftliğinde çalıştırmaya başlaması, hem Said'in hem de

kendilerinin hazin sonu oldu. Said'in evine baskın düzenleyen bu asilzadeler Said'i öldürdüler, kendileri de teslim olmadıkları için çöllerde açlık ve susuzluktan telef oldular.26

Maveraünnehir ötesine sefer düzenleyenlerden birisi de Yezid b. Muaviye tarafından 61/681 tarihinde Horasan ve Sicistan'a vali tayin edilen Selm b. Ziyad'dır.27 Daha önceki Horasan valileri Buhara ve çevresine yazları sefer düzenliyor, kışları ise askerî karargah durumundaki Merv'e çekiliyorlardı. Yerel hükümdarlar bu fırsatı değerlendirmeye kalkıştılar ve 61/680 yılında aralarındaki çatışmalara son vererek Müslüman Araplara karşı bir ittifak oluşturdular. Bu ittifakın önderliğini Buhara hükümdarı Kabac Hatun'la Soğd Hükümdarı Tarhun yapıyordu. Hatta kaynaklarımıza göre bu ikili Müslümanlara karşı güçlerini birleştirmek için evlilik kararı almış, ülkelerini birleştirmeye bile çalışmışlardı. Ama onların gücü Selm b. Ziyad komutasındaki Müslüman Araplara yetmedi ve barış antlaşması imzalamak durumunda kaldılar.28

Orta Asya'da Müslüman Arapların egemenliklerinin zedelendiği anlar hep iç karışıklıklar ve iktidar mücadelelerinin yapıldığı zamanlarda olmuştur. 64/683 tarihinde Yezid b. Muaviye'nin ölmesiyle yerine geçecek kişinin iktidarı ele alması gecikince İslam coğrafyasının büyük kesiminde otorite zaafiyeti ortaya çıktı. Orta Asyada da Selm b. Ziyad'ın otoritesi zayıfladı, kabileler kendi başlarına buyruk hale geldiler. Abdullah b. Zübeyr'in iktidara gelmesi ve Kuzey Araplarının desteğini arkasına alması Horasan bölgesinin geçici de olsa Emevilerin elinden çıkmasına neden oldu. Dolayısıyla Horasan, Abdullah b. Zübeyr'in egemenliğine girerken valiliğine de Kays kabilesi lideri Abdullah b. Hazim tayin edildi.29

Abdullah b. Hazim, 65 yılından itibaren öldürüldüğü yıl olan 72/691 yılına kadar Emevîleri tanımadı ve Buhara bölgesinde kaldı.30 Abdullah b. Hazim'den sonra Abdülmelik b. Mervan tarafından 74/693 yılında Horasan valiliğine atanan Ümeyye b. Abdullah dönemi de bölgede istikrar sağlamamış, iç çekişmeler otoriteyi zayıflatmıştır. Umeyye'nin 77/696 yılında Buhara ve Tirmiz'e karşı giriştiği hareket başarısız kalmıştır.31 Uzun zamandır Arap kabileleri arasındaki iç çekişmeler Kuteybe b. Muslim el-Bâhilî'nin Horasan valiliğine getirilmesiyle yerini barış ve uzlaşmaya bıraktı. Kuteybe'nin birleştirici ve uzlaştırıcı politikaları Orta Asya'da kalıcı fetih politikalarının ön plana çıkmasına sebep oldu. Ayrıca Maveraünnehir bölgesinde güçlü bir ordunun önünde durabilecek herhangi bir güç de yoktur.32

Kuteybe, bölgede anlaşmaya yakın olan yerel yöneticilerle anlaşma yolunu seçti.33 Barışa yanaşmayanlar üzerine ise seferler düzenledi, 87/706 yılında Beykend,34 88 yılında Numuşkes ve Ramisan35 89-90/708 yılında Buhara'nın fethini gerçekleştirdi.36 Kuteybe, bu bölgenin kesin olarak fethini tamamladıktan sonra egemenliğin kalıcı olması için yani bu bölgenin tıpkı Hicaz gibi Suriye gibi devlete bağımlı hale gelmesi için bir takım tedbirler aldı. Buhara'nın hükümdarını öldürüp yerine kendisine daha bağımlı biri olan Tuğşade'yi atadı.37 O bölgenin mekezi durumunda olan Buhara'ya pek çok Müslüman Arap'ı iskan etti ve Buharalıların da rızasıyla bu insanlara ev, bağ, bahçe arazileri dağıtıldı. Başlangıçta bu güzel ilişkiler daha sonra Müslümanlarla Buharalılar arasında sosyal ve dinî

alana da taştı. Aralarındaki evlilikler çoğaldı, İslamlaşma hızlandı. Bir müddet sonra Buhara tam bir islam şehri halini aldı.38

Kuteybe ordusunda Buharalılara yer verdi. Çünkü onların askerî kabiliyetleri ortadaydı. Kuteybe ile antlaşmasını bozan Semerkant'a 90/709 yılında yapılan seferde Buharalılar Semerkant Türklerine karşı savaştılar. Bu durum Semerkant hükümdarı Gûzek'in Kuteybe b. Müslim'e "Sen bana karşı öz kardeşlerimle savaşıyorsun, yiğitsen karşıma Arapları çıkar"39 sözünden çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Kuteybe'nin Türklerle kurduğu bu iyi ilişkiler Emevî Devlet Başkanı Velid b. Abdûlmelik'in vefatı ve yerine Süleyman b. Abdülmelik'in iktidara gelmesiyle yeni bir safhaya girdi. Arap kabileleri arasındaki Kuzeyli-Güneyli ya da Mudarî-Yemenî şeklindeki kabile çatışmaları yeniden ortaya çıktı. İktidara gelişinde Süleyman b. Abdûlmelik'e destek veren güney kabileleri ülke genelinde bürokrasiye yerleşiyordu. Abdûlmelik ve Velid'in buna ilaveten Haccac'ın himayesinde olan Kuteybe ise korumasız kalmış, 96 yılında çadırında Yemenî kabile mensuplarınca öldürülmüştü.40 Kuteybe'yi öldüren Ezdîlere mensub Yezid b. Muhelleb bölge valisi olarak atandı, ancak o bölgede Kuteybe'nin sağladığı insicamı sağlayamadı. Süleyman b. Abdûlmelik'in 99/717 yılında ölümü ve yerine Ömer b. Abdûlaziz'in devlet başkanı olması sonuçları olan bazı değişikliklere yol açtı. Yezid b. Mühelleb görevden alındı, Kuteybe'nin yerli halkla kaynaşma politikası yeniden gündeme alındı. Ömer b. Abdülaziz, gelenekselleşen Maveraünnehir seferlerini yasakladı.41 Mevali adı verilen yerli Müslümanlarla Arap Müslümanları aynı statüye kavuşturdu. Savaşlara katılan yerli Müslümanlara ganimetten pay verdi, hiçbirinden haraç alınmaması talimatını gönderdi, yerli Müslümanlara beytûlmalden maaş bağladı ve halk yararına yatırımlarda bulundu.42 Yezid'in yerine Horasan'a vali tayin ettiği Cerrah b. Abdullah b. el-Hakemî'yi Ömer'in bu icraat ve talimatlarından rahatsız olması nedeniyle valilikten azlederek yerine Abdurrahman b. Nuaym'i tayin etti. Ömer b. Abdulaziz'in bu güzel icraatları bölgede hemen yankısını buldu ve İslamlaşma daha da hızlandı.

Fakat Ömer b. Abdûlaziz'in kısa süren dönemi ve geriden gelen Emevî devlet başkanlarının başarısız politikaları ve sık sık tayin ettikleri valilerin o bölgede otoriteyi sağlayamayışları, Emevîlerin Maveraünnehirdeki siyasî egemenliklerine gölge düşürdü. Yerel yöneticiler Müslüman Arap egemenliğinden ve onların takip ettikleri politikalardan kurtulmak için Çin İmparatoru'ndan ya da komşu Türk beyliklerinden yardım istemeye başladılar.43 Hele hele Türgiş Hakanı Sulu'nun Müslümanları Seyhun nehrinin ötesinden geri çekilmeye mecbur etmesi Maveraünnehir bölgesinde Araplardan kurtulma zamanının geldiği kanaatini uyandırdı.44 Bu durum ise Türgisleri bir kurtarıcı gibi görmelerine sebep oldu.45 VIII. asrın başlarından itibaren Emevilerin ya da Müslüman Arapların Maverünnehir bölgesinde otoriteyi sağlama girişimleri hep boşa çıktı. Arap kabileleri arasındaki iç çekişmeler de bu durumu zorlaştırdı. Üstelik bölgedeki Emevî karşıtlığı Abbasî propopandistlerinin işini kolaylaştırıyordu.46 129/747 yılında özellikle Abbasî davetcisi Süleyman b. Kesîr'in bölgedeki önü alınamaz faaliyetleri yerli halkın Ebû Müslîm el-Horasanî taraftarı olmasını sağladı.47 Emevî

Valisi Nasr b. Seyyar 130/748 yılında idarî merkezi olan Merv'i terketti. Bu tarihten kısa bir süre sonra Buhara'nın da içinde yer aldığı Orta Asya bölgesi tamamen Ebu Müslim'in hakimiyeti altına girdi.48

Müslüman Arapların Türklerle karşılaştıkları ikinci bölge ise Kafkasyadır. Kafkasya'da Hazar Türkleri yaşamakta ve Bizans devletiyle müttefik durumda bulunmaktaydılar. Bu iki toplumun ittifakı Bizanslıların 627'de Perslere karşı yaptıkları ve kazandıkları savaşa dayanıyordu. Daha sonra bu dayanışmayı pekiştirmek ve Araplara karşı Hazarların ittifakını sağlamak için bazı Bizans imparatorları Hazar hakanının kızları ile evlendiler.49 Hazarların Bizans'a bu yakınlıkları Bizans'a dinlenme ve güç tazeleme imkanı veriyordu.

Müslüman Arapların Hazarlarla ilk karşılaşmaları Hz. Osman döneminde gerçekleşmiş, Bizans ordusundaki Hazar kıtaları, Fırat boyunda Müslümanlar tarafından mağlub edilmişlerdi. Esas Arap-Hazar mücadelesi, h. 30-31 yıllarında meydana gelmiş ve Selman b. Rebia ile kardeşi Abdurrahman b. Rebia komutasındaki İslam ordusu Kafkaslarda ilerleyerek Derbend'i ele geçirmiş, Hazarların önemli bir merkezi olan Belencer önlerinde meydana gelen büyük çatışmada her iki taraf da büyük kayıplar vermişlerdir. Bunun üzerine Hazarlar tekrar güney Kafkaslara doğru inmişler ve Ermenistan'a girmişlerdir. Kızışan Arap-Hazar mücadelesi yaklaşık 80 yıl kadar sürmüş, Müslümanlar ancak Velid b. Abdûlmelik döneminden itibaren Kafkaslarda ilerleme ve bazı başarılar elde etme imkanı bulmuşlardır.50 Ancak Kafkaslarda kesin bir üstünlük elde edememişlerdir.

Miladî 706/707 yıllarında Mesleme b.Abdülmelik Azerbaycan'ın şehirlerini işgal etti, Derbent'e yakın köylere saldırılar düzenledi, 708-9 yıllarında da Meslemen'in yerine Kafkasya valisi atanan Mervan b. Muhammed tekrar Derbent'i ele geçirdi.51 Hazarlar bu saldırılara 710-11 yıllarında karşılık verebildiler. Derbent'i geçici olarak ele geçiren Hazarlar 713-714 yıllarında tekrar Kafkasya'ya gelen Mesleme b. Abdülmelik'e terketmek durumunda kaldılar. Bazı Ermeni kaynakları Mesleme'nin bu seferlerinin 716-717 yıllarında gerçekleştiğini belirtseler de bu gerçeği yansıtmaz. Çünkü Mesleme anılan tarihlerde Bizans'ın başkentini kuşatmaktaydı.52

Müslümanların Konstantinopolis'i kuşatmalarını fırsat bilen Hazarlar, Ömer b. Abdülaziz Dönemi'nde 717-18 yıllarında 20.000 askerle Azerbaycan'a girdiler. Ancak Ömer b. Abdülaziz'in yardımcı kuvvetler göndermesiyle Hazarlar yenilgiye uğratıldı. Fakat Hazarların bu saldırılarının, Müslümanların Bizans'ın başkentini kuşatmaktan vazgeçmesinde etkili olan unsurlardan biri olduğu söylenir.53

721-22 yıllarında Hazarlar Ermenistan'a girdiler ve orada bulunan Müslüman askerleri mağlub ettiler, Müslüman askerlerin kamplarını ele geçirdiler. Aynı yıl Ermenistan valiliğine atanan Cerrah b. Abdullah el-Hakemî büyük bir orduyla Hazarları Derbent'e geri çekilmeye mecbur etti.54 Cerrah'ın Kafkasya'daki fetihleri Yezid b. Abdülmelik'in ölümüne (724) kadar devam etmiştir. Haşin, Tark, Belencer şehirleri Müslümanların eline geçmiş, pek çok ganimet alınarak Azerbaycan Hazarlara cizye vergisi konmuştur.55

Yezid b. Abdülmelik'in ölümünden sonra devlet başkanı olan Hişam b. Abdülmelik 725 yılında Kafkasya'da başarılı bir dönem geçiren Cerrah'ı valilikten azletti ve yeniden kardeşi Meslemeyi tayin etti. Mesleme ile birlikte Kafkasya'daki seferler hız kazandı ve Hazarların tamamen Azerbaycan'dan çekilmesi sağlandı.56

729-30 yıllarında Hazarlar yine boş durmadılar ve Azerbaycan'a girdiler. Hişam ise Mesleme'yi geri çağırmış yerine yine Cerrah b. Abdullah'ı tayin etmişti. Cerrah'la Hazarların meşhur komutanlarından Tarmac arasında çeşitli mevkilerde çok çetin çatışmalar yaşandı. Erdebil civarında meydana gelen bu çatışmalarda Cerrah başta olmak üzere 25.000'e yakın Müslüman asker Hazarlar tarafından öldürüldü.57 Cerrah'ın öldürülmesi ve askerinin yok olması üzerine Hişam, Meslemeyi yeniden Kafkasya'ya gönderdi. Bu sıralarda ele geçirdikleri yörelerde talanla uğraşan Hazarlar, Cerrah'ın yardımcısı Said b. Amir el-Haraşî'nin askerlerinin baskınlarına uğradılar. Hazarların ellerinde bulunan çok sayıdaki Müslüman asker de kurtarıldı. Said'in Kafkasya daki başarıları çeşitli bölgelerde devam etti. Mesleme de Hazarları yeniden Derbent'e kadar çekilmeye mecbur etti.58

Mesleme 732 yıllında Dağıstan'ın güney bölgesindeki dağlık bölgelerde yaşayan kabile liderleriyle antlaşmalar yaparak tekrar Derbent'e döndü. Bölgedeki Hamzin, Belencer, Semender şehirleri Müslüman askerler tarafından tamamen Hazarlardan temizlendi.59

Mesleme kendi yerine Mervan b. Muhammed'i vekil bırakarak Şam'a döndü. 732 yılına tekabül eden bu tarihte Hişam, Mervan'ı Ermenistan, Azerbaycan ve el-Cezire valiliğine tayin etti. Mervan iyi bir askerdi. Teşkil ettiği büyük bir orduyla önce Hazarları Kuzey'e çekilmek zorunda bıraktı, sonra da 120/737 yılında Kafkasları geçerek Hazarların ülkesine girdi. Mervan, burada yaptığı bütün savaşları kazandı ve Hazar Hakanı'nı barış istemeye mecbur etti. Hatta mervan, hakanı iktidar değişikliği ile tehdit edince hakan Müslüman olacağını belirtti. Mervan onlara İslamı tanıtmak için ilim adamları gönderdi. Böylece Hazarlar hem siyasî hem de dinî açıdan halifeye bağlanmış oldular.60 Yapılan antlaşmayla uzun zamandan beri Hazarların bu bölgede vermiş oldukları rahatsızlık ortadan kaldırıldı ve Kafkaslarda sûkunet sağlanmış oldu.

Sonuç olarak çalışmamızın başından bu yana verdiğimiz bilgilerden hareketle, Arapların Türklerle ilk münasebetlerinin İslam öncesinde Sasanîler aracılığıyla başladığı, fakat bu münasebetlerin doğrudan değil, dolaylı yoldan ve kısmî olarak gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Hz. Muhammed döneminde de Türklerin bilindiği fakat Türklerle herhangi ciddi bir münasebetin olmadığını, bu konuda ilk ciddi girişimlerin Hz. Ömer döneminde İran'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle başladığını belirtmeliyiz. Bu tarihlerden itibaren Müslüman Araplar, fetihler münasebetiyle hem Orta Asya'da hem de Kafkasya'da Türklerle karşıkarşıya kalmışlardır. Elbette bu karşılaşma savaşlar çerçevesinde olması nedeniyle pek dostane ilişkiler olmamıştır.

Kuteybe b. Müslim, Mervan b. Muhammed gibi valiler, Ömer b. Abdülaziz gibi devlet başkanlarının dönemleri istisna edilirse ilişkiler tamamen askerî boyutta olup, birbirleriyle savaşmışlar ve karşılıklı olarak çok zayiat vermişlerdir. Oysa yukarıda sözkonusu olan kişiler

döneminde ilişkilerin sosyal ve dinî boyutu da ele alınarak dostane ve samimî ilişkilerin temeli atılmıştır. Bu samimi ilişkilerin meyveleri daha sonraki yıllarda ve asırlarda ortaya çıkmış, Türk milletinin cihanda İslamiyet'in müdafaasını ve bayraktarlığını yapmasına zemin hazırlamıştır.

1 Cahız, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri (Çev. Ramazan Şeşen), Ankara 1988, 28.

2 Yıldız, H. D, İslamiyet ve Türkler, İstanbul 1980, 3.

3 Çağatay, N. İslam Öncesi Arap Tarihi Ankara, 1971, 154.

4 Togan, Z. V Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, 74; Yıldız, H. Dursun, 4, Yazıcı, Nesimi, İlk Türk İslam Devletleri Tarihi, Ankara 1992, s. 12.

5 Ibnû'l Esîr el-Cezerî (630/1232) el-Kamil fi't Tarih (Çev. Mehmet Köse I. XII, İstanbul 1989, I, 427, 454 v. d.; Togan, Z. V., a.g.e., 72.

6 Çağatay, N., 154.

7 Baypakov, K. Nurjonov, A., Ulu İpek Yolu ve Orta Asırlardaki Kazakistan, Almatı 1992, 6.

8 Togan, Z. V. 72; Yıldız, H. D. 3.

9 Togan, Z. V., 72.

10 İbnü'l-Esîr I, 459 Yıldız, H. D. 4.

11 Danışmand, İ. H., Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu, İstanbul 1994, 182-185.

12 Yıldız, H. D, 5-6.

13 Ibnû'l-Esîr, I, 463.

14 Togan, Z. V. 73.

15 İbn Sad, Tabakat, (I-IX, Beyrut) IV, 83; VIII, 68 Zehebî, Siyeru Alami'n Nübela, (Thk. Suayb el-Arnavut I-XXV, Beyrut, 1986) II, 188, V, 396; Yıldız, H. D, 6.

16 Müslim, Kitabü's Siyam, h. No: 215 (Cağrı Yayınları I-XXIII, İstanbul 1981) IV, 835, Danışmend, İ. H, 188.

17 Eberhard. W, Çin Tarihi, Ankara 1974, 204.

18 Belazurî, Futuh, Trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987, 452-454, Ibnü'l-Esîr, III, 39-43; Yıldız, H. D. 7-8 Taberî, Tarih I, 2681-2683.

19 Ibnü'l-Esîr, III, 39-43; Cahız, 28.

20 Gibb, Orta Asya'da Arap Futuhatı, Trc. M. Hakkı, İstanbul 1930, s. 12-14 sözkonusu direniş ve Türklerin Araplara karşı elde ettikleri mevzi başarılar konu edilmektedir.; Ibnû'l'-Esîr, III, 107-108.

21 Dineverî, Ahbaru't Tıval, I Mısır 1330; 133; Ibnû'l-Esir, III. 107-108

22 Taberî, I, 872-880; Günaltay, M. Şemsettin, Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumî Vaziyeti, Ankara, ?, 36 v.d.

23 Ibnû'l-Esîr, III, 459, 491; Pamukçu, Ekrem, Bağdatta İlk Türkler, Ankara 1994, s. 9.

24 Belazurî, 595; Ibnû'l-Esîr, III, 408; Günaltay, M. s. 39.

25 Belazurî, 545, 596; Yakubî, Tarih, Beyrut, ? II, 236 v. d.; Taberî, II, 168-170 Yakut el-Hamevî, Mucemû'l Buldân (I-V, Beyrut, 1979), I, 355.

26 Belazurî, 597-600; Yakubî, Zekeriya Kitapcı, İslamın ilk Devirlerinde Arap Şehirlere Yerleştirilen İlk Türkler, Türk Kültürü, X, 112 (Şubat 1972) s. 215 v. d. Hasan Kurt, Orta Asyanın İslamlaşma Süreci, Ankara 1998, 146-149.

27 Taberî, II, 392; Belazurî, 600; Yakubî, II, 252; Ibnû'l-Esîr, IV, 36 v.d.

28 Yakubî, II, 252; Taberî, II, 393-395; Ibnü'l-Esîr, IV, 96-97; Nerşahî, Tarihu Buhara, thk. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mubeşşir et-Trazî, Mısır,

29 Belazurî, 602 v.d.

30 Buharî, Tarih'l-Kebîr, IIX, Beyrut, trz. IV, 67; Ibn Hibban, Kitabû's Sikât I-IX, Haydarabad, 1973, IV, 300.

31 Belazurî, 606.

32 Hasan Kurt, a.g.e., 159 v. d.

33 Taberî, II. 1184.

34 Taberî, II, 1188 v. d.; Ibn Asem, Futuh, I-IV, Beyrut, 1987, IV, 164.

35 Halife b. Hayyat, Tarih Thk. Ekrem Ziya el-Ömeri, Riyad, 1985, 301.

36 Taberî, II, 1201 v. d.; Ibnû'l-Esir, IV, 479.

37 Ibnü'l-Esîr, IV, 486 v. d.; Nerşahî, 52.

38 Nerşahî, 50.

39 Taberî, II, 1241 v. d.; Ibnû'l Esîr, IV, 486 v. d.

40 Teberî, II, 1289-1295; Zehebî, Nübela, I. XXV, Beyrut 1984, IV, 410.

41 Kitapçı, Z., Türkistanda İslamiyet ve Türkler, Konya 1988, 207.

42 Belazurî, 622.

43 Kafesoğlu, İbrahim, Türkler İslam Ansiklopedisi (M.E.B) İstanbul 1988, XII-2, 185.

44 Hasan Kurt, 182.

45 Kafesoğlu, 185.

46 Yakubî, II, 319.

47 Taberî, II, 1964-1965.

48 Taberî, II, 1984-1985, III, 24.

49 Rasonyi, L., Tarihte Türklük, Ankara 1988, 114-115; Hazarlar İ. A. V, 1, 198-199; Kurat, A. N., Türk Kavimleri ve Devletleri 1992, 32.

50 Ibnû'l-Esîr, III, 137; Kurat, A. N., a.g.e., 38-39; Yıldız, H. D., 9.

51 Taberî, II, 1217; Artomonov, V, a.g.e., 203.

52 Mirzayev, Balgabek, İslamiyetin Doğuşundan Emevîler Döneminin Sonuna Kadar Arap-Türk İlişkileri (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1997), 18.

53 Taberî, II, 1346; Artomonov, V. 203-205.

54 Taberî, II, 1453.

55 Taberî, II, 1462; Ibnül-Esîr, V, 95-96; Artomonov, V, 207.

56 Ibnu'l-Esîr, V, 116.

57 Belazurî,; 295; Taberî, II, 1530; İbnû'l Esîr, V, 132.

58 Taberî, II, 1533; Ibnû'l-Esîr, V, 133-136.

59 Yakubî, II, 6; Taberî, II, 1533; Ibnü'l-Esîr, V. 144.

60 Belazurî, 297-299; Ibnü'l Esîr, V, 148-150, 164-165, 178,

Baypakov, K. Nurjonov, A., Ulu İpek Yolu ve Orta Asırlardaki Kazakistan, Almatı, 1992.

Belazurî, Futuh, Trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

Buharî, Tarih'l-Kebîr, I-IX, Beyrut, trz.

Cahız, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri (Çev. Ramazan Şeşen) Ankara 1988.

Çağatay, N. İslam Öncesi Arap Tarihi, Ankara, 1971.

Danışmand, İ. H., Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu, İstanbul 1994.

Dineverî, Ahbaru't Tıval, I Mısır 1330.

Eberhard. W, Çin Tarihi, Ankara 1974.

Gibb, Orta Asya'da Arap Futuhatı, Trc. M. Hakkı, İstanbul 1930.

Halife b. Hayyat, Tarih Thk. Ekrem Ziya el-Ömeri, Riyad, 1985.

Ibnû'l Esîr el-Cezerî (630/1232) el-Kamil fi't Tarih (Çev. Mehmet Köse I. XII, İstanbul 1989.

Ibn Asem, Futuh, I-IV, Beyrut, 1987.

Ibn Hibban, Kitabû's Sikât I-IX, Haydarabad, 1973.

İbn Sad, Tabakat, (I-IX, Beyrut Trz).

Kafesoğlu, İbrahim, Türkler, İslam Ansiklopedisi (M.E.B) İstanbul 1988.

Kitapçı, Z., Türkistan'da İslamiyet ve Türkler, Konya 1988.

Kurat, A. N., Türk Kavimleri ve Devletleri 1992.

Kurt, Hasan, Orta Asyanın İslamlaşma Süreci, Ankara 1998.

M. Şemsettin, Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumî Vaziyeti, Ankara, ?.

Mirzayev, Balgabek, İslamiyetin Doğuşundan Emevîler Döneminin Sonuna Kadar Arap-Türk İlişkileri (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997.

Müslim, Kitabü's Siyam, h. No: 215, Cağrı Yayınları I-XXIII, İstanbul 1981.

Nerşahi, Tarihu Buhara Thk. Emin Bedevî, Nasrullah Mubeşşir et-Trazî, Mısır 1965.

Pamukçu, Ekrem, Bağdatta İlk Türkler, Ankara 1994.

Rasonyi, L., Tarihte Türklük, Ankara 1988.

Taberî, Tarih (Thk. M. J. de Goege, I-XV, leiden 1879-1965.

Togan, Z. V, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981.

Yakubî, Tarih, II, Beyrut, ?.

Yakut el-Hamevî, Mucemû'l Buldân (I-V, Beyrut, 1979).

Yazıcı Nesimi, İlk Türk İslam Devletleri Tarihi, Ankara 1992.

Yıldız, H. D, İslamiyet ve Türkler, İstanbul 1980.

Zehebî, Siyeru Alami'n Nübela (Thk. Suayb el-Arnavut I-XXV, Beyrut, 1986).

Zekeriya Kitapcı, İslamın İlk Devirlerinde Arap Şehirlere Yerleştirilen İlk Türkler, Türk Kültürü, X, 112 (Şubat 1972)

Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı / Yrd. Doç. Dr. Âdem Apak [s.324-335]

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Hz. Peygamber İslâm dinini ve siyasî hakimiyetini ölümüne yakın döneme kadar Arap Yarımadasına yaymayı başardı. Onun vefatından sonra halife seçilen Hz. Ebû Bekir, dönemini ülke bütünlüğünü tehdit eden ridde hadiselerini bastırmakla tamamladı. Bununla birlikte doğuya Sasani İmaparatorluğu üzerine ve batı komşusu Bizans topraklarına gönderdiği ordularla, bu iki devletin Arap sömürgelerini hedef alan akınlar başlattı. İkinci halife Hz. Ömer de, stratejisini Hz. Ebû Bekir ile birlikte planladığı doğu ve batı seferlerini, daha da uzak bölgelere taşıdı; onun zamanında Arap orduları Sasani İmparatorluğu'nu ortadan kaldırıp bütün İran'a hakim olurken, diğer taraftan Suriye ve Mısır'daki Bizans idaresine son verdiler. Hz. Osman döneminde ise Müslümanlar batı sınırını Kuzey Afrika'yı içine alacak şekilde genişletirken, doğuda da tüm Horasan topraklarını ele geçirdiler.

Arap orduları Horasan'ın ardından Türklerin yoğun olarak yaşadığı Maveraünnehir ile Azerbaycan-Ermeniye bölgesini ele geçirmelerinin akabinde Hazar Türklerinin yurdu Kafkasya sınırına dayandılar. Bu dönemde karşı karşıya gelen Türk ve Araplar, yıllar boyu süren şiddetli mücadelelere giriştiler. Bu araştırma Emeviler devleti sürecinde gerek Horasan-Maveraünnehr bölgesinde, gerekse kuzeyde Kafkaslar'da gerçekleşen Türk-Arap askerî, siyasî, dinî ve ictimaî ilişkilerini incelemeyi hedeflemektedir. Ayrıca başlangıçta konunun temellendirilebilmesi için bu dönemden önceki Türk-Arap münasebetlerine de özet olarak değinilecektir.

Türklerle Araplar arasında ilk ilişkiler Sasani imparatorluğu aracılığı ile başlamıştır. V. yüzyıl sonlarında batıya doğru yönelen Göktürkler, komşuları Sasaniler üzerinde tesir icra etmişler, hükümdar Kavâd (Kubat) (488-541) Türklerin yardımıyla tahta çıkmış, iktidarı boyunca da onların etkisi altında kalmıştır.1 Nuşirevan (541-597) doğuda kendisi aleyhine tehlikeli bir şekilde kuvvet kazanan Göktürklerle iyi geçinmeyi politika haline getirmiş, onların desteğini sürdürmek amacıyla hakanın kızıyla evlenmiştir.2 IV. Hürmüz zamanında Başkomutan Behram Çubin'in, Göktürk hakanı Baga Hakan ile yaptığı savaşta Arap askerleri Türklere karşı savaşmış,3 Kisra Hüsrev Perviz (590-628) ile komutanı Behram Çubin arasındaki iç çatışmada (596) İran ordusunda bulunan Araplar, Kisra Hüsrev Perviz, Türkler ise Behram Çubin'in tarafında savaşmışlardır.4

Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde, İslâm topraklarının Arap Yarımadasıyla sınırlı olması sebebiyle, herhangi bir Türk-Arap ilişkisinden bahsetmek mümkün değildir. İki ırk ancak aralarındaki komşuları Sasaniler vasıtasıyla dolaylı bir şekilde karşılaşma imkanı bulmuşlardır. Bununla birlikte hadis edebiyatı ve Arap şiirinden bazı örnekler, o dönemde Arapların Türkleri tanıdıkları ihtimalini akla getirmektedir.5

Müslüman Arapların 21 (642) yılında son Sasani ordusunu Nihavend'de mağlup ederek İran topraklarının tümünü fethettikten sonra Toharistan6 ve Maveraünnehr7 bölgelerinde Türklerle sınır komşusu olmalarıyla birlike Türk-Arap mücadelesi resmen başlamıştır. Araplar Abdullah b. Amir'in Basra valiliği döneminde Ahnef b. Kays kumandasında Horasan'a8 girerek Herat,9 Serahs,10 Belh11 ve Nisabur12 başta olmak üzere Toharistan'a kadar bütün merkez şehirleri ele geçirmişlerdir. Arapların önünden kaçarak Ceyhun'un karşı tarafına geçen son Sasani Hükümdarı III. Yezdicerd, bölgede hüküm süren Türk hakanından, ayrıca Fergana13 ve Soğd14 ahalisinden topladığı askerlerle Belh'i geri almış, bunun üzerine Abdullah b. Amir 30 (650-651) yılında düzenlediği seferlerle Horasan'ı tekrar el geçirmiştir.15 Bu dönemde Türk-Arap mücadelesi Horasan hakimiyeti üzerine odaklanmış, her iki taraf da bu bölgeyi kontrol altına almak için çetin savaşlara girişmiştir. Bu mücadelelerde aralarında koordineli bir bütünlük sağlamayı başaramayan Türkler'e karşı Arapların bariz şekilde üstünlüğü görülür. Hz. Osman'ın hilafetinin son yılları ile Hz. Ali döneminde meydana gelen iç karışıklıklar sebebiyle Horasan-Maveraünnehr hattındaki askerî harekât durmasına rağmen Araplar bölgede elde ettikleri toprakları muhafaza etmeyi başarmışlardır.16

Hulefâ-i Raşidîn Döneminde, Arapların Türklerle karşılaştıkları ve çetin mücadelelere giriştikleri ikinci bölge Kafkaslar'dır. Hz. Ömer döneminde Azerbaycan ve Ermenistan'ın fethinden sonra Müslüman akıncılar daha kuzeyde bulunan Hazar Devletinin sınırlarına dayandılar. Halifenin emriyle 22 (643) yılında Hazar seferine çıkan Suraka b. Amr, cizye karşılığında Bâbu'l-Ebvâb (Derbend) 17 şehrinin hakimi Şahbaraz ile anlaşma yaptı.18 Müslümanlar ile Hazar Türkleri arasındaki ikinci büyük savaş Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde 32 (563-563) yılında meydana geldi. Bâbü'l-Ebvâb'daki Arap birliklerinin komutanı olan Abdurrahman b. Rebia, Belencer'e19 yürüdüğünde Hazarlar başarılı bir savunma gösterdiler. Komutanlarını da bu savaşta kaybeden Arap orduları Kafkasya bölgesindeki bu hücumlarında başarılı olamayıp geri çekildiler.20 Gerek iç karışıklıklar, gerekse fetihte ağırlığın doğuya kaydırılmış olmasından dolayı Araplar uzun süre -Velid b. Abdülmelik Dönemine kadar [86-96 (705-715)] - Hazarlar üzerine harekât imkanı bulamadılar.

A. Emeviler Döneminde Türk-Arap İlişkileri

1. Horasan-Maveraünnehir Bölgesi

Emeviler Devleti'nin kurucusu Muaviye b. Ebî Süyan, Hz. Ali taraftarlarıyla giriştiği siyasî mücadeleyi tamamlayıp ülkenin iç bütünlüğünü sağladıktan sonra fetih hareketlerini başlattı. Onun hilafetinde ilk seferler Hz. Osman Döneminden beri Horasan üzerine harekât düzenleyen Basra valisi Abdullah b. Amir tarafından gerçekleştirildi. Abdullah'ın ordu komutanı Abdurrahman b. Semure, Kabul,21 Belh ve Bust22 şehirlerini ele geçirerek Sicistan23 seferini başarıyla tamamladı [42 (662)].24 44 (664-665) yılında Mühelleb b. Ebî Sufra da Sind'deki25 Türkleri itaat altına aldı.26

Muaviye'nin ilk yıllarındaki harekât, planlı olmaktan ziyade Horasan'ı kontrol ve Maveraünnehr27 (Aşağı Türkistan) 28 bölgesini keşif ve yoklama amacını taşımaktadır. Seferleri planlı ve hedefli haline getiren kişi 45 (665) yılında Irakayn (Kûfe ve Basra) valiliğine getirilen Ziyad b.

Ebih'dir.29 Onun emriyle Arap zamanında Emeviler üç yıl süren mücadeleler neticesinde Ceyhun nehrini geçerek Türkler karşısında başarılı sonuçlar aldılar.30 Seferlerin daha iyi yürütülebilmesi için için Ziyad, askerî merkezleri Irak topraklarında bulunan Kufe ve Basra'dan cepheye daha yakın olan Horasan'ın doğusuna taşıyarak ordusunu Merv31 merkez olmak üzere Herat, Tus,32 Nisabur ve Belh gibi şehirlere yerleştirdi.33 Karargâh şehirler tahkim edildikten sonra Horasan valisi tayin edilen Rebî b. Ziyad el-Harisî, 51 (671) yılında Kûhistan'da34 Türkleri mağlup ederek Zamm35 şehrini ele geçirdi. Bu şekilde Emeviler'in Horasan hakimiyeti pekişmiş, Maveraünnehr açık hedef haline gelmiş oldu.36

Emeviler Döneminde Maveraünnehr üzerine etkili hücumlar, Ziyad b. Ebih'den sonra yerine tayin edilen oğlu Ubeydullah b. Ziyad tarafından başlatıldı. Ubeydullah, ilk önce Buhara37 yolu üzerinde bulunan Beykend'i38 zaptetti. Buhara hakimi Kabac Hatun, Türkler'den yardım almasına rağmen Ubeydullah'ın ordusuna mağlup olmaktan kurtulamayarak ağır vergiler karşılığında barış istedi [54 (674)].39 56 (575-576) yılında Horasan'a vali tayin edilen Sa'îd b. Osman da Maveraünnehr seferlerini devam ettirdi. Sa'îd, daha önce sadakat arzeden ancak daha sonra bölgede örgütlediği Türkler, Soğd, Kiş40 ve Nesef41 halkıyla isyan eden Kabac Hatun'un yönetimindeki müttefik orduyu mağlup ederek Buhara'nın kontrolünü yeniden sağladı. Semerkand'ı42 da vergiye bağlayan vali, ardından daha güneyde yer alan ticaret merkezi Tirmiz'i43 ele geçirdi.44 Ondan sonra bölgede seferler düzenleyen kişi 61 (680-681) yılında Horasan'a vali tayin edilen Abdurrahman b. Ziyad'dır. Onun emriyle Selm b. Ziyad komutasındaki askerler ilk önce Semerkand, ardından Harezm'i45 ele geçirdiler, sonra da Maveraünnehr'de yeniden isyan başlatan Kabac Hatun ve müttefiklerini mağlup ederek onları tekrar sulh yapmaya mecbur bıraktılar.46

Muaviye'den sonra Emeviler ile iktidar mücadelesine girişen Abdullah b. Zübeyr, kendisine itaat eden doğu eyaletlerinin hakimi olarak halifeliğini ilan etti [64 (683)]. Horasan ve Maveraünnehir bölgesi bu dönemde Emevî-Zübeyrî Hanedanı'nın mücadele sahası haline geldi. Bundan istifade eden bazı mahalli prenslikler bağımsızlık hareketini başlattılar. Horasan'ı elinde bulunduran Abdullah b. Zübeyr'in valisi Abdullah b. Hazım, isyan eden Türkleri itaat altına aldı.47 Abdullah b. Zübeyr'in Haccac tarafından ortadan kaldırılmasından sonra Maveraünnehr hakimiyetini sağlamak isteyen Abdülmelik (685-705) Abdullah b. Hazım'ı etkisiz hale getirdi. Onun oğlu Musa, Tirmiz'de Emevi idaresine isyan etti. Musa b. Abdullah, 85 (704) yılında Türkler, Araplar ve Tibetlilerden müteşekkil bir orduyu mağlup edince bölgedeki gücünü pekiştirdi. Onun başarısı Emevi iktidarının Maveraünnehr hakimiyetini o kadar sarsmıştır ki, mahalli prensliklerin bazıları vergilerini Emevilere değil Musa'ya vermeye başlamışlardır.48

Abdullah b. Zübeyr hareketini bastıran Abdülmelik doğu eyaletlerinde Arap hakimiyetini yeniden sağlamak amacıyla Irak umumi valiliğine Haccac b. Yusuf'u getirdi [78 (697)]. Onun Horasan'a vali tayin ettiği Mühelleb b. Ebî Sufra, 80 (699) yılında Kiş üzerine düzenlediği seferde şehri iki sene muhasara etmesine rağmen ele geçiremedi. Ardından oğlu Yezid b. Mühelleb de bölgede başarısız seferler yapınca azledilip yerine üvey kardeşi Mufaddal geçti. Mufaddal, Emevilerin hakimiyetine

gölge düşüren Musa b. Abdullah'ı ortadan kaldırmasına rağmen görevinden alındı.49 Bu şekilde Haccac'ın, Irak valiliğinin ilk yılları Aşağı Türkistan hakimiyeti için başarısız bir dönem oldu.

Maveraünnehr'in gerçek fatihi Haccac tarafından Horasan'a vali tayin edilen Kuteybe b. Müslim'dir. Kuteybe, Maveraünnehir seferini başlatmadan önce, bölgenin güneyinde yer alan ve Arap fütühatı için tehdit oluşturan Toharistan'ın stratejik öneme sahip merkezi Belh'i fethe karar verdi. Toharistan hakimi Nizek Tarhan, Emevilerle mücadeleyi göze alamayıp sulh teklifinde bulunun'ca Kuteybe, anlaşmayı kabul ederek harekât merkezi Merv'e geri döndü.50 Toharistan'ın güvenliğini sağlayan Kuteybe [87 (706)] Ceyhun ırmağının batısında bulunan Zamm Geçidi'ni ele geçirmesinin ardından Buhara yolu üzerindeki önemli ticaret şehri Beykend'i [88 (706)],51 bir yıl sonra da Ramisan'ı52 itaat altına aldı.53 Güzergâhı üzerindeki önemli merkezleri sırayla ele geçirdikten sonra nihayet [90 (709)] Buhara'yı kuşattı. Türk ve Soğdlardan müteşekkil Buhara halkı şehrin muhasarasına uzun süre dayanamayınca ağır vergiler ödemek şartıyla barış yapmayı kabul etti.54 Buhara'nın Arapların eline geçmesinden sonra sıranın kendisine geleceğini gören Semerkand hükümdarı Tarhan, şehir daha kuşatılmada, haraç karşılığında Arapların hakimiyetini tanımak istediğini Kuteybe'ye iletince burada da sulh yapıldı [90 (709)].55 Buhara'yı denetim altına alan, Semerkand idarecisine de siyasî hakimiyetini kabul ettiren Kuteybe, hedefini daha önce anlaşma yaptığı Toharistan'a çevirdi. Bölge hükümdarı Nizek, Buhara seferi sonunda Kuteybe'ye bağlılığını yenilemiş olmasına rağmen, Toharistan'ın iç kısımlarına kaçmış, ardından Belh, Merv er-Rûz,56 Talkan,57 Firyab58 ve Cüzcan59 idarecilerini Emevi hakimiyetine karşı birlikte hareket etmeye ikna etmişti. Diğer şehir idarecilerinin bir ara Nizek'i yalnız bıraktıklarını öğrenen Kuteybe de [91 (710)] saldırıya geçti. Toharistan hakimi Araplarla savaşmaya cesaret edemeyince bu sefer de aman dileyip teslim oldu. Kuteybe onu Haccac'a göndererek Irak'ta idam edilmesini sağladı.60 Kuteybe b. Müslim 92 (711) yılında Maveraünnehr'deki Arap hakimiyetini tehdit eden diğer bir bölge olan Sicistan'a bir sefer düzenledi. Sicistan'ın Türk hükümdarı Rutbil,61 Arap ordularıyla savaşmak yerine vergi şartıyla sulha razı oldu.62 Kuteybe bir yıl sonra [993 (711)] kardeşi Abdurrahman'ın düzenlediği askerî harekâtla da Harezm topraklarını ele geçirdi.63

Kuteybe b. Müslim Toharistan, Sicistan ve Harezm seferlerini başarıyla tamamladıktan sonra Maveraünnehr bölgesinin Buhara ile birlikte diğer önemli şehri ve ticaret merkezi64 Semerkand'a yöneldi. Şehir hakimi daha önce her ne kadar harac karşılığında Arap hakimiyetini tanımışsa da, içinde Müslüman askerî birliği olmadığı için devletin zaafı anında bu şehir bir isyana merkezlik edebilir, bu da Emevilerin Maveraünnehr hakimiyetini tehlikeye düşürebilirdi.65 Bu nedenle Kuteybe Arap askerlerle birlikte fethettiği bölge insanlarından müteşekkil bir ordu ile harekete geçti. Seferi haber alan Semerkand hakimi Gûrek b. İhşid, Şâş (Taşkent),66 Fergana ahalisi ve diğer Türklerden oluşturduğu ordusuyla Buhara ile Semerkand'ın arasında yer alan Arbincan (Rabincen)67 beldesinde Arapları karşıladı, fakat başarılı olamayıp Semerkand'a geri çekildi.68 Kuteybe de şehri muhasara etti. Şâş melikinin gönderdiği yardım kuvvetinin kuşatma ordusu tarafından mağlup edildiği haberini alınca ümitsizliğe kapılan Gûrek, barış istedi. Yapılan anlaşmaya aykırı bir şekilde Kuteybe, Semerkand'a girerek şehre askerî birlik yerleştirdi.69 Semerkand'dan sonra askerî faaliyetlerini

Maveraünnehr'in daha doğusuna yönelten Kuteybe 94 (713) yılında Fergana bölgesine bazı seferler yaptı. Hocend70 şehrini ve Seyhun nehrinin doğusundaki Şâş topraklarını hakimiyeti altına aldı. Ertesi yıl hedefini Şaş'ın kuzey doğusuna çevirerek o ana kadar Arap fatihlerinin burada ulaştıkları en uzak şehir İsbicab'ı (İsfîcâb, Esbicab)71 ele geçirdi.72 Kuteybe son kez [96 (715)] yılında Fergana ile Kaşgar73 arasındaki bölgenin ve ticaret yolunun güvenliğini sağlamak için çıktığı seferde Kaşgar'a kadar ilerleme başarısını gösterdi.74

Aşağı Türkistan fetihlerinde en büyük destekçisi Haccac b. Yusuf'un [95 (714)] ölümü, ardından Velid'in yerine Süleyman b. Abdülmelik'in halifeliğe gelmesi [96 (715)] Kuteybe b. Müslim'in fetih harekatını sekteye uğrattı. Özellikle Süleyman'ın, önceki halifenin idarecilerine karşı gösterdiği hasmane tutum75 Kuteybe'nin isyanına ve öldürülmesine,76 onun ölümü de Maveraünnehr'deki Arap hakimiyetinin sarsılmasına neden oldu. Kuteybe'den sonra Horasan idaresine getirilen Veki' b. Su'd et-Temimî'nin dokuz ay gibi [96 (715)] kısa süren valiliğinin ardından77 Yezid b. Mühelleb aynı göreve getirildi. Yezid, Cürcan'ı78 ikinci defa ele geçirdikten sonra [98 (716)] çıktığı Taberistan79 seferinden eli boş döndüğü gibi, ardından yöneldiği Dehistan'da80 da Arap hakimiyetini sağlama girişimlerinde başarılı olamadı.81 Bu gelişmeler Emevilerin Maveraünnehr üzerindeki faaliyetlerinin duraklama dönemine girdiğinin ilk işaretleridir. İşte bu esnada Emevi devlet politikasında keskin dönüşlerin meydana geleceği hadise meydana geldi: Süleyman b. Abdülmelik'in vefatı neticesinde 99 (717) yılında Ömer b. Abdülaziz Emevi halifesi oldu. Onun gelişi ve idaredeki uygulamaları Emeviler tarihi boyunca istisnai bir dönem olmuştur. Halife iç barışı öncelikli hedef alarak, Haccac zamanından beri sürdürülen mevaliden harac ve cizye alınması uygulamasına son vermiştir. Emevi iktidarı boyunca mevali denilen gayr-ı arap unsurun ülkenin eşit vatandaşı, olarak kabul edildiği, yönetim meşruiyetinin sertlik ve şiddet politikasıyla değil, ancak halkın desteğiyle elde edilebileceği görüşüne itibar edildiği belki de tek dönem Ömer b. Abdülaziz'in iki yıllık hilafet süreci olmuştur.82

Ömer b. Abdülaziz'in devlet politikasında gerçekleştirdiği tavır farklılıkları, o dönem Türk-Arap ilişkilerinin seyrinde de olumlu değişiklikler meydana getirmiştir. Halifenin ilk icraat olarak bütün fetih hareketlerini durdurup, askerleri geri çağırma girişimi neticesinde Türk-Arap savaşları durmuş, bölgede barış ve istikrar süreci başlamıştır.83 Ayrıca özellikle Maveraünnehr'de halka zulmeden, onların nefretini celbeden valiler, görevi kötüye kullanan idareciler de azledilmiş,84 yine onun zamanında maaş ve ganimetten pay almada Emevilerin mevali aleyhindeki haksız uygulamaları terkedilerek -Arap olsun, mevali olsun- bütün askerlere hak ve sorumluluk konusunda eşit muamele edilmesi sağlamıştır.85 Ömer b. Abdülaziz, sadece kendi halifeliğindeki yanlış uygulamaları düzeltmekle kalmayıp, geçmişe dönük haksızlıkların giderilmesine de çalışmıştır.86 Bütün bunlar Ömer b. Abdülaziz'in kısa süren halifeliğinde genelde mevali, özelde de Türkler'in Araplarla ilişkilerinde bahar döneminin yaşandığını gösterir. Ancak onun vefatından sonraki gelişmeler bu dönemin yalancı bir bahar olduğunu ortaya koymuş, klasik Emevi Arapçılık politikası daha şiddetiyle geri dönerek eski yanlış uygulamalar kaldığı yerden devam etmiştir. Bu da halkın Arap idarecilere karşı derin bir husumet beslemelerine, imkan buldukça isyan etmelerine ve Emevilere karşı asileri

desteklemelerine sebep olmuştur. Sosyal barış sağlanamadığı için de Arap idareciler bu bölgelerde kendilerini hiç bir zaman emniyet içinde hissedememişlerdir.87

Ömer b. Abdülaziz'in ıslah etmeye çalıştığı Emevi politikaları Yezid b. Abdülmelik [101-105 (720-724)] tarafından yeniden canlandırıldı. Yezid ilk iş olarak selefinin atadığı bürokratları değiştirerek, mevaliden cizye ve haraç alınması uygulamasını yeniden başlattı, kendisi saray eğlencelerine dalarak ülke halkını şiddet ve mal düşkünü valilerin insafına bıraktı.88 Tabiatıyla onun ve bürokratlarının yanlış uygulamaları bölgedeki Arap hakimiyetini tehlikeye düşürdü; yerel idareciler daha önce kabul ettikleri Arap yönetimini tanımamaya, hatta Emevi orduları üzerine saldırılar düzenlemeye başladılar. Nitekim Türgiş hakanı Su-lu, Arap topraklarındaki karışıklıklardan89 istifade ederek 102 (720-721) yılında Semerkand üzerine bir ordu göndererek Horasan valisi Sa'îd b. Amr el-Haraşî komutasındaki Emevi askerlerini mağlup etti. Hakan yeterli askerî desteği olmadığı için Semerkand'ı muhasara edemedi.90 Türkler geri çekildikten sonra düşmanla işbirliği yapan Semerkand halkına karşı Sa'îd çok sert davrandı; şehri terk etmelerine rağmen pek çok kişiyi takip ederek öldürdü. Bu davranış bölge halkının Emevi idaresine karşı beslediği kini daha da arttırdır.91

Hişam b. Abdülmelik'in [105-125 (724-743)] hilafetinin ilk yıllarında Arapların Türkler karşısında gerilemesi devam etti. Horasan valisi Müslim b. Sa'îd el-Kilabî, [105 (723-724)] Şaş üzerine yürüdüğü esnada Türgiş hakanı Su-lu'nun saldırıya geçtiğini duyunca geri çekildi. Emevi ordusu ricat sırasında Fergana bölgesinde büyük kayıplar vererek Hocend'e sığındı.92 Bu mağlubiyet Maveraünnehr üzerindeki Arap hakimiyetini derinden sarstı; bundan sonra taarruz sırası Maveraünnehr halkına geldi, Araplar savunmaya çekilerek,93 ellerindeki şehirleri elde tutmanın telaşına düştüler. Yine 105 (724) tarihinde Irak valiliğine getirilen Esed b. Abdullah el-Kasrî, 108 (726-727)'de Türklerle giriştiği mücadeleyi kaybetti. Toharistan seferinden eli boş dönen vali daha sonra Huttel'de94 Türgişler tarafından mağlup edildi.95

Maveraünnehr'de Arap hakimiyetinin zayıflaması bölgede fırsat kollayan Türklerin isyanına neden oldu. Mevalinin de desteğiyle Türkler, Buhara merkezli büyük bir isyan başlattılar. 109 (727-728) yılında meydana gelen bu hadisede Horasan valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemî Ceyhun kıyısında isyancılar tarafından sıkıştırıldı. Vali Buhara yolu üzerinde Beykend de Türklerin hücumuna uğradı. Onu kesin hezimetten Cüneyd b. Abdurrahman el-Murrî'nin komutasında, merkezden gelen kuvvetler kurtardı. Cüneyd'in gayretleriyle 111 (729) yılı sonlarına doğru Araplar, Buhara'da kontrolü tekrar sağlayabildiler. Buhara'yı Türkler'in hücumundan kurtaran yeni vali Cüneyd bu defa [112 (730)] Semerkand'ın Türgiş hakanı tarafından kuşatıldığını haber aldı. Yolda bir çok Türk saldırısına maruz kalarak Semerkand'a ulaştı. Türkler bu defa ters istikamette bulunan Buhara üzerine yürüyüp şehri muhasara ettiler. Vali Cüneyd geriye dönerek Hakan'ı çekilmeye zorladı.96 112 (730) yılından 120 (738) yılına kadar bu bölgede Türklerle Araplar arasında karşılıklı sonuçsuz saldırılar oldu. İki taraf arasında bir çeşit denge kuruldu. Bu defa süreç Türkler lehine işliyordu.97

Maveraünnehr'de elden çıkmak üzere olan Arap hakimiyetini Emevilerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyar yeniden sağlayabilmiştir. Kuteybe ile birlikte Maveraünnehr fetihlerinde aktif görev

alan tecrübeli devlet adamı Nasr, bu başarısını -aynen Ömer b. Abdülaziz gibi-şiddet ve baskı yerine barışçı tavrına ve bölgenin farklı etnik unsurlarına saygı göstermesine borçludur.98 Bununla birlikte gerektiğinde askerî harekâttan da çekinmemiştir. Bu çerçevede Kîş'e sefer düzenlemiş, ardından Semerkand'ı kontrol altına almış, 122 (740) yılında Şâş'a yürüyerek bölgenin hakimi Baga Tarkan Kur-Sul'u yakalayıp idam etmiş, buradan daha doğuda bulunan Fergana'ya yürüyüp bölge hükümdarı ile sulh imzalamıştır.99 Nasr b. Seyyar zamanında Arap hakimiyeti bölgede sonbaharını yaşamış, yaklaşan Abbasi ihtilali sadece Maveraünnehr değil, bütün Horasan ve Irak topraklarındaki Emevi hakimiyetini tehdit etmeye başlamıştır.100

2. Kafkasya Bölgesi

Emeviler döneminde Türk-Arap mücadelesinin gerçekleştiği diğer bir bölge Kafkaslar'dır. Hz. Ömer'in hilafetinde başlayan fetihleriyle birlikte Araplar, Hazar Türkleri ile karşı karşıya gelmişlerdi. Uzun süren iç mücadeleler ve fetihlerin genelde doğu ve batıya yönelmiş olması sebebiyle, kuzeydeki Arap harekâtı Emevi halifesi Velid zamanına kadar durmuştur. Arap-Hazar Türkleri ilişkileri Emevi halifesi Velid b. Abdülmelik'in hilafeti döneminde yeniden başlamış, ilk harekât halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik tarafından gerçekleştirimiştir. Mesleme 89 (708) ve 91 (710) yılındaki seferlerde Bâbu'l-Ebvâb'a (Derbend) kadar ilerlemiş, 95 (714) yılında da şehri ele geçirmiştir.101

Hazarlar, İstanbul muhasarası nedeniyle Emevilerin bölgeden ayrılmasını fırsat bilerek 99 (717-718) yıllarında Azerbaycan ve Ermeniye üzerine düzenledikleri akınlarda bir çok Müslümanı katlettiler. Hilafeti zamanında genelde barışçı bir politika tercih ederek askerî seferleri askıya alan Ömer b. Abdülaziz bu hareketi cezasız bırakmamak için Hatim b. Nu'man el-Bahilî'yi Hazarlar üzerine gönderdi. Emevi ordusu Hazarları mağlup ederek onları işgal ettikleri topraklardan çıkardı.102 Bu seferden sonra uzun yıllar Araplarla Türkler arasında karşılıklı yıpratma savaşları başlamış, bazan biri bazan diğeri çarpışmalarda üstün gelmiş, fakat iki taraf için de kesin bir hakimiyet söz konusu olmamıştır.103

Hişam b. Abdülmelik Döneminde de Hazar Türkleri-Emevi Arapları mücadelesi artarak devam etti. Halife, Cerrah b. Abdullah'ı 107 (725-726) yılında Hazarlar üzerine gönderdi. Yardımcı kuvvetleri beklemeden saldırıya geçen Cerrah, ağır bir hezimete uğrayınca görevden alındı. Onun yerine bölgeye tekrar vali tayin edilen Mesleme 108 (726-727), 109 (727-728) ve 110 (728-729) yıllarında ardarda askerî harekât düzenledi. Özellikle son seferinde Hazar hakanını mağlup ederek Bâb el-Lân104 şehrini ele geçirdi.105 Bu başarılarına rağmen Hişam 111 (729-730) yılında Mesleme'yi azlederek Cerrah b. Abdullah'ı tekrar Ermeniye ve Azerbaycan valiliğine getirdi. Cerrah çıktığı Hazar seferinde Tiflis106 üzerinden Belencer'e ulaşarak Hazarların başşehri el-Beyzâ'yı107 zapta muvaffak oldu. Bu hücumu karşılıksız bırakmak istemeyen Hazarlar 112 (730) yılının başlarındaki saldırılarıyla Arapları geri çekilmeye zorladıkları gibi Musul'a kadar ilerleme başarısını gösterdiler. Hazarlıların, Emevi Devleti'nin kuzey hakimiyetini tehdit etmeye başladığını gören Hişam, bu defa daha önce Hazar topraklarında başarılı seferler yapan Sa'îd b. Amr el-Haraşî'yi büyük bir orduyla yola çıkardı. Hazarların işgal ettikleri beldeleri tek tek geri alan Sa'îd, Versan'ı108 muhasara etti. Ardından

Berzend109 ve Beylakan'da110 Hazar ordusunu iki defa mağlup etmeyi başardı. Hişam bu defa bölge valisini yine değiştirerek göreve yeniden Mesleme'yi getirdi.111 113 (731-732) yılında Hazar seferine çıkan Mesleme, Belencer'e kadar ilerleyerek buradaki Türk kuvvetlerini mağlup etti. Bunun üzerine komşu hükümdarlardan yardım alan Hazar hakanı karşı saldırıya geçince, Mesleme, Derbend'e çekildi. Hişam, Hazarlardan çekindiği gerekçesiyle Mesleme'yi azlederek yerine Mervan b. Muhammed'i tayin etti. 114 (732-733) yılında ilk seferini düzenleyen Mervan, Suriye, Irak ve el-Cezire'den112 topladığı orduyla bazı küçük yerleşim birimlerini kontrol altına aldı. İki yıl sonra da Hazarlar üzerine yıpratma saldırılarını sürdürdü. Onun kuzeye düzenlediği en başarılı harekât 119 (737)'da gerçekleşti; yaklaşık 150 bin kişilik orduyla yola çıkan vali karşılaştığı Hazar birliklerini mağlup ederek başşehir Beyzâ'yı kuşattı. Gönderdiği 40 bin kişilik ordu da Emeviler tarafından mağlup edilince Hazarlar barış istemek zorunda kaldılar. Mervan da ancak hakanın Müslüman olması durumunda barışı kabul edeceğini söyleyince hakan müslüman olmaya razı oldu. Mervan, hakimiyeti altına aldığı Hazar topraklarına akınlarını bir kaç yıl daha devam ettirdi.113

Türk-Arap ilişkileri açısından Kafkasya harekâtı Emeviler tarafından Maveraünnehr fetihlerinden farklı değerlendirilmiştir. Maveraünnehr'e Horasan ve Toharistan üzerinden planlı bir ilerlemeyi ve orayı yurt edinmeyi düşünen, ele geçirdikleri şehirlere askerî birlik yerleştiren ve bir çok Arap göçmeni bu beldelere iskan eden Emeviler, bunları Hazarlar topraklarında gerçekleştirmemişler, Hazar Türklerini direkt hedef almaktan ziyade, Azerbaycan ve Ermeniye topraklarının emniyetini sağlamak açısından Kafkasya üzerine sefer düzenleme ihtiyacı duymuşlardır. Hazarlar da uzun yıllar kendi kontrollerinde kalan bu bölgeyi topraklarının devamı gibi görmeleri ve yurtlarının güvenliği sebebiyle Araplarla savaşma gereği duymuşlardır. Emevilerin son dönemlerine doğru Mervan b. Muhammed, Hazar hakanını sulh istemeye mecbur bırakarak kuzey cephesi Türk-Arap mücadelesinde Emevilerin üstünlüğe geçmesini sağlamıştır.114

B. Emeviler Döneminde Türklerde İslâmlaşma Faaliyetlerinin Başlangıcı

Horasan'ın fethinden sonra Arapların yeni hedefi haline gelen Maveraünnehr bölgesi, coğrafî konumu itibariyle Orta Asya, Hindistan, Afganistan ve Horasan'a komşu olması sebebiyle bölgeler arası gerçekleşen her türlü beşerî münasebetten en üst derecede etkilenmiştir.115 Çok çeşitli insan unsurlarının yurt edindikleri bölgede farklı menşeli inanç sistemleri de yaşama imkanı bulmuş; Zerdüştlük, Budizm, Manihaizm, Mazdekizm ve Hinduizm gibi eski Hint ve İran dinleri, Hıristiyanlık ve Musevilik gibi Sami dinleri ile Konfuçyüscülük ve Türklere has Şamanizm bu topraklarda yayılmıştır.116

Türkistan'da Türklerin İslâm ile tanışmaları Arap fatihlerinin Maveraünnehr sınırına ulaştıkları döneme tesadüf eder. Horasan valileri bölge şehirlerine yaptıkları seferler sonucunda ele geçirdikleri esirleri kendi ülkelerine götürmüşlerdir ki, bunları ilk ihtida eden Türkler olmuşlardır.117

Emeviler döneminde Türklerin İslâmlaşması sürecinde en önemli adımlar Türkistan fatihi Kuteybe b. Müslim, halife Ömer b. Abdülaziz ve Emevilerin son Maveraünnehr valisi Nasr b. Seyyar tarafından atılmıştır.

Kuteybe b. Müslim'in Maveraünnehr bölgesinin Arap hakimiyetine geçmesi kadar, bölgede İslâmiyet'in yayılmasında da önemli payı vardır. O, 87 (706) yılında ele geçirdiği Beykend'e önce Arap aileler yerleştirmiş, bu göçmenler vesilesiyle İslâmiyet'in tanınmasına çalışmış,118 ilk iş olarak da şehirde hemen bir cami inşa ettirmiştir.119 Kuteybe, Maveraünnehr'in en önemli dinî merkezi olan Buhara'da İslâmiyet'in tanınması için, yaptığı anlaşmaya Buharalıların ödeyecekleri vergi dışında bağ-bahçe ve evlerinin ve şehir dışındaki bir kısım arazilerinin yarısını Araplarla paylaşmaları şartını koymuş,120 bu sayede Buhara'da Müslüman Araplarla Türklerin tanışmalarını, kaynaşmalarını temin etmiştir.121 Ayrıca Buhara merkezinde İslâm kültür ve medeniyetinin sembolleri olan cami ve mescid inşasına girişerek 90 (709) yılında Mâh-ı Rûz Camii'ni yaptırmıştır. Kuteybe ilginç bir uygulama başlatarak Buharalıları istisnasız cuma namazına gelmekle mükellef tutmuş, hatta halkı İslâm'a ısındırmak gayesiyle cuma namazına gelecek olanlara ikişer dirhem para yardımı yapmayı taahhüt etmiştir. Bir kısmı vali zorlamasıyla, bir kısmı da para hırsıyla mescitlere dolan halk bu sayede Müslümanlar ve onların ibadetleriyle tanışma imkanı elde etmiştir. Daha sonraki dönemlerde rastlanmayan bu davranış, Müslüman olan Türklerden cizye ve haraç almayı resmî politika haline getiren diğer Emevi valilerinin uygulamalarına göre masum ve iyi niyetli sayılabilir. Kuteybe, Arapçanın yeni girdiği Buhara şehrinde halkın daha rahat ibadet yapabilmesi için sınırlı bir süre de olsa Kur'an'ın yerli dilde okunmasına izin vermiştir. Onun zamanında İslâm dini Buhara'da oldukça rağbet görmüş bunun karşısında Zerdüşlük ve Budizm gibi dinler nüfuz kaybetmeye başlamıştır. Bu nedenle İslâm'ın daha sonra Buhara'da yaşayacağı parlak günlerinin temeli Kuteybe b. Müslim tarafından atılmıştır, denilebilir.122

Aşağı Türkistan'ın en önemli dinî merkezi Buhara'da İslâmlaşma faaliyetlerini belirli noktaya getiren Kuteybe'nin, ikinci hedefi bölgenin ticaret merkezi Semerkand'dır. Kuteybe, ilk muhasara sonunda yapılan sulh anlaşmasında şehrin hakimi Gûrek'ten belde içinde cuma kılınacak bir cami istemiştir. Semerkand'ı ele geçirdikten sonra da -aynen Buhara'da olduğu gibi- pek çok Arap nüfusu şehre getirerek onların Türklerle sosyal ilişkiye girmelerini sağlamış, ayrıca gerek Müslüman Araplar gerek mühtedi Türkleri aydınlatmak üzere tabiinden müfessir Dahhak b. Müzahim'i (ö. 103 / 721) de buraya davet etmiştir. Kuteybe'nin Beykend, Buhara ve Semerkand'daki İslâmlaşma faaliyetleri çevre beldelerdeki sosyal ve dinî bütünlük için örnek olmuş, gelişmeler civar şehir halklarını da müsbet yönde etkilemiştir. Mesela Türklerin yoğun bir şekilde yaşadığı Fergana ve civarı şehirlerde camiler inşa edilmeye başlanmıştır.123 97 (715) yılında düzenlediği doğu seferi sırasında Çin İmparatoru'nun İslâmiyet'i tanıma isteğine olumlu cevap veren Kuteybe, Hubeyre b. Müşemrec el-Kilabî başkanlığında bir heyet göndererek İslâmiyet'in Çin'e kadar ulaşmasına vesile olmuştur.124 Özet olarak söylemek gerekirse Kuteybe b. Müslim'in en az siyasî faaliyetleri kadar İslâmiyet'in Türkistan'da yayılması yönünde gösterdiği gayretler olumlu neticeler vermiştir. Onun ölümünden

sonra bölgede hem fetihler, hem istikrar durmuş, İslâmlaşma faaliyetleri Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti dönemine kadar kesintiye uğramıştır.

Ömer b. Abülaziz Emevi devlet adamları içerisinde İslâm'ı yaymayı öncelikli hedef alan tek şahsiyettir.125 Onun, dinin yayılmasında ilk adım olan sosyal düzenin sağlanması girişiminde merkez bölge Türklerin yaşadıkları topraklar olmuştur. Halife bu politikayı uygulamak için öncelikle Maveraünnehr sosyal barış projesini yürütemeyen vali Yezid b. Mühelleb'i azlederek yerine Cerrah b. Abdullah'ı getirmiştir.126 Cerrah, valiliğinin ilk dönemlerinde halifenin yönetim anlayışına uygun icraatta bulunmuş, onun emri üzerine Tibet'e İslâm'ı öğretmek amacıyla bir eğitim heyeti göndermiştir.127 Bununla birlikte Cerrah, Haccac ekolünden gelmesi sebebiyle128 zaman zaman halka sert davranmayı teklif etmiş ancak halifeden yüz bulamamıştır.129 Ömer b. Abdülaziz, Cerrah'ın mevaliye hakkını vermediği, Müslüman olmalarına rağmen bir kısım mühtediden cizye ve harac aldığı şeklinde şikayet alınca derhal bir emirname göndererek onun haksız uygulamalarını engellemiştir.130 Bu politika değişiklikleri halkın Arapları işgalci görme duygularını değiştirmiş, bu sayede pek çok insan Müslüman olmuş, o döneme kadar putperestlikte ısrar eden Soğdlular dahi İslâm'a girmeye başlamışlardır.131 Mevaliden haksız yere alınan harac ve cizyenin kaldırılması bölgede İslâm kültür ve medeniyetinin sağlam zemine oturmasında önemli katkı sağlamıştır.132 Bu gayretlere rağmen gerek bölgenin dinî liderleri, gerekse valiler halifenin sosyal ve dinî bütünlüğü sağlayıcı uygulamalarını engellemeye çalışmışlar, halkın vergiden kurtulmak için Müslüman olduklarını ileri sürerek, samimiyet testine tâbi tutulmaları amacıyla onlardan sünnet olmalarının istenmesini halifeden talep etmişlerdir. Ömer b. Abdülaziz Hz. Peygamber'in (s.a.v.) insanları sünnet etmek için değil, İslâm'a davet amacıyla gönderildiğini söyleyerek art niyetli bu tür istekleri reddetmiştir. Halife, Maveraünnehr halkı hakkında bilgi edinmek için gelen elçilerin görüşleri ve valisi Cerrah'ın gönderdiği bilgilerle iktifa etmeyerek; Ebû Mizlac adında, halkın güvendiği bir şahsı danışman sıfatıyla bölgeden sağlıklı bilgi almak amacıyla Maveaünnehr'e göndermiştir. Ebû Mizlac yaptığı kontroller sırasında vali Cerrah'ın, halifenin kesin emrine rağmen mevaliden cizye ve harac almaya devam ettiğini bildirince, Cerrah derhal azledilerek yerine Abdurrahman b. Nuaym el-Kureşî vali tayin edilmiştir [100 (718)].133 Yeni vali halifenin siyasetine uygun davranarak bölgede huzur ve sükûnun devamına, dolayısıyla ihtida hareketlerinin artmasına katkı sağlamıştır.134 Ömer b. Abdülaziz sadece Emevi idaresinin hakim olduğu toprakların halkını değil, Semerkand, Soğd, Uşrusana,135 Şâş, Fergana idarecilerini davet mektuplarıyla; İndus bölgesi hükümdarlarını da Sind valisi Amr b. Müslim el-Bahilî aracılığıyla İslâm'a çağırmıştır.136

Ömer b. Abdülaziz İslâmiyet'in yayılması için ülke içinde barış şartları oluşturmanın yanında, halkın İslâm'ı en doğru şekliyle öğrenebilmesi amacıyla da Merv, Semerkand ve Buhara'da ilmî faaliyetlerde bulunan Dahhâk b. Müzâhim başta olmak üzere ilim adamlarını dini tebliğ seferberliğine çağırmıştır. Halife dini öğrenmek ve öğretmek uğrunda mesai harcayan insanların geçimlerinin temini maksadıyla hazineden kaynak ayırmış, bu sahada çalışanlara her yıl beytülmaldan 100 dinar tutarında para desteği sağlamış, ayrıca devlet memurluğu atamalarında dinî ilimlere vakıf olanlara öncelik tanınmasını isteyerek ilim öğrenmeyi teşvik etmiştir.137

Ömer b. Abdülaziz'in ölümüyle birlikte, İslâm'ın yayılmasının yerine vergi tahsilini ön plana alan Haccac Dönemi Emevi politikası138 yeniden uygulamaya konulmuştur.139 Gerçi Hişam'ın halifeliğinin ilk yıllarında [106 (727)] Horasan'a vali tayin ettiği Eşres b. Abdullah es-Sülemî, Ömer b. Abdülaziz Dönemine benzer şekilde yeni mühtedilerden harac ve cizyenin alınmayacağı taahüdünde bulunmuş ve bunu bir süre uygulamışsa da,140 daha sonra devlet gelirlerinin azaldığı gerekçesiyle bu sözünden dönmüş, halkın Müslüman olduğuna dair beyanını kabul etmeyip, sünnet olan, farzları yerine getiren ve Kur'an'dan bir sure okuyanların dışındaki mevaliyi zimmî statüsünde değerlendirmiştir. Bu uygulama halkta mennuniyetsizlik meydana getirmiş, toplum huzurunu bozmuş, özellikle ileri gelen Türk aileleri cizye ve harac vermekten kaçmak için Semerkand'ı terkederek uzak bölgelerde yaşamaya başlamışlardır.141 Sosyal barışı zedeleyen bu tür girişimlerin bölge halkının İslâmlaşmasına menfi yönde etki yaptığı açıktır. Bu durum sadece İslâmlaşmayı engellememiş, bir çok mühtedi isyanı ve irtidat hadiselerine sebep olmuştur.142

Hişam'ın halifeliği döneminde Eşres'ten sonra Horasan valiliği yapan Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî [116-117 (729-734)] ve Asım b. Abdullah (734-735) dönemlerinde İslâmlaşma faaliyetleri alanında pek müsbet gelişmeler görmek mümkün değildir. Bu süreçte daha çok siyasî ve askerî faaliyetler ön planda olmuştur.143 Asım b. Abdulah'tan sonra valiliğe getirilen Esed b. Abdullah el-Kasrî [106 (735-738)] zamanında bölgedeki Arap hakimiyeti ve İslâm'ın yayılması önündeki en önemli engel olan Maveraünnehr isyanlarının teşvik ve destekçisi Türgiş hakanı Su-Lu Hakan bir iç ihtilal sonucunda öldürülmüştür. Onun ölümüyle Türgiş Devleti etkisini kaybetmiş ve İslâmlaşma faaliyetlerinin önündeki önemli bir dış etken ortadan kalkmıştır. Bu dönemde Samaniler Devleti'nin kurucusu olan Saman Müslüman olduğunu ilan etmiştir.144

Maveraünnehr bölgesinin İslâmlaşmasında Ömer b. Abdülaziz'in hilafetinden sonra en başarılı çalışmalar Nasr b. Seyyar tarafından gerçekleştirilmiştir. 120 (738) yılında valiliğe getirilen Nasr, Kuteybe b. Müslim'in ilk fetihlerinden itibaren bölgede görev almış, bir çok isyan girişimlerine şahit olmuş, dolayısıyla bölge halkının meselelerine vakıf tecrübeli bir devlet adamıdır.145 Nasr b. Seyyar, İslâmlaşma faaliyetlerinin hızlanabilmesi için sosyal barış ve huzur ortamının sağlanmasının şart olduğunun bilinciyle cizye ve harac meselesinin çözümünü öncelikli hedef olarak belirlemiş;146 vergi sistemini -aynen Ömer b. Abdülaziz'de olduğu gibi- düzenleme girişimini başlatmış, halk ile yeniden sözleşme anlamına gelen yeni ıslahat planını bir cuma günü Merv Camii'nde ilan etmiş ve bundan böyle mevaliden cizye ve haracın kaldırılacağı, bu vergi müşrik olduğu halde cizyesi hafifletilmiş olanlara yükleneceği, o döneme kadar yapılmış olan haksızlıkların giderilmesi için Mansur b. Ömer b. Ebi'l-Harkâ başkanlığında bir vergi ıslah komisyonu kurulacağı taahüdünde bulunmuştur. Derhal çalışmalara başlayan komisyon bir hafta sonra yaklaşık 30 bin Müslümanın cizyeden muaf tutulma talebini kabul etmiş, ayrıca komisyon asıl cizye vermesi gerekenlerin sayısının 80 bin kişi olduğunu belirlemiştir. Harac meselesi de aynı usulle çözülmüştür.147 Bu şekilde mevali üzerindeki haksızlık giderilmiş, sosyal patlamaların önüne geçilmiş, oluşturulan huzur ve güven ortamı İslâm'ın Türkler arasında hızla yayılmasına imkan sağlamış, sadece halk değil, mahallî Türk hükümdarları ve dihkanlar da bu barış ortamında Müslümanlığı seçmeye başlamışlardır.148

Emeviler döneminde Arapların, Hazar Türkleriyle giriştikleri siyasî ve askerî faaliyetlerden bahsederken, bunların planlı ve hedefli bir şekilde yürümediğini, Azerbaycan ve Ermeniye toprakları üzerindeki hakimiyet mücadelesi şeklinde devam ettiğini ve her iki tarafın birbirine kesin üstünlük sağlayamadan karşılıklı yıpratma saldırıları ve sınır ihlalleriyle meşgul olduklarını ifade etmiştik. Böyle olunca Hazarlarda Maveraünnehir bölgesiyle kıyaslanabilecek bir İslâmlaşma faaliyetinden bahsetmek mümkün değildir. Ancak savaş esiri olarak Arap yurduna götürülen Türkler başta olmak üzere, az sayıda insanın ihtida etmiş olduğu söylenebilir. Mervan b. Muhammed'in Hazar hakanını Müslüman olmaya zorlaması sonucunda bir çok kişinin Müslümanlığa geçtiği iddia edilmekle birlikte,149 gerçek Müslüman olmaktan ziyade siyasî bir tavra benzeyen bu hareket, Hazarların içinde Emeviler döneminde Müslümanlığın yayıldığına delil sayılmaz. Bununla birlikte Mervan b. Muhammed'in Azerbaycan ve Ermeniye valilikleri döneminde Hazarlar üzerinde hakimiyetini kabul ettirmesi, savaşların durmasına, karşılıklı sosyal ve dinî etkileşimin başlamasına imkan sağlamıştır, denilebilir. Bu etkileşimin neticeleri çok kısa süre sonra Emevileri ortadan kaldırıp yeni bir hanedanlık kuracak olan Abbasiler döneminde alınacaktır.

Sonuç

Hz. Ömer zamanında başlayan İran fetihleri Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde Horasan'ın tamamen kontrol altına alınmasıyla neticelenmiş, Araplar bundan sonra Türklerin hakim oldukları Maveraünnehir topraklarına girmişlerdir. Muaviye b. Ebî Süfyan'ın başlattığı askerî faaliyetler gerek yeni toprakları ele geçirme, gerekse isyan hareketlerini bastırma şeklinde olsun Emevilerin sonuna kadar devam etmiştir. Türkler başlangıçta sınırlarına dayanan Araplara karşı çok çetin mücadele etmişler, boyun eğmek zorunda kaldıkları zamanlarda da Arapların kendi aralarındaki iç mücadelelerini fırsat bilerek hem sık sık isyan etmişler, hem de merkezî idareye karşı gerek Arap, gerekse mevali kaynaklı isyanları desteklemişlerdir. Bununla birlikte sulh dönemlerinde, Türkler kendi topraklarına iskan edilmiş Müslüman Araplarla bir arada olmaları sebebiyle İslâmı ve Müslümanların yaşayışlarını görmüşler, onlardan etkilenmişler ve ferdî olarak İslâm dinini kabule yönelmişlerdir. Ancak gerek Emevi idarecilerinin müslümanlıklarına şüpheyle bakarak onlara zimmî muamelesi yapmaları, gerekse de bölgede yerleşik eski idarecilerin önceki inançlarını koruma gayretleri, bu dönemde gözle görülür bir İslâmlaşma faaliyetini engellemiştir. Bu olumsuz şartlar karşısında Emeviler döneminde Türkler arasında İslâmlaşmanın yoğun bir şekilde gerçekleşmemiş olması tabii bir sonuçtur. Türk-Arap sosyal ve dinî ilişkilerinin kesif bir şekilde yaşandığı Maveraünnehr bölgesinde beklenilenin altında İslâmlaşmanın gerçekleştiği göz önüne alınırsa, böyle bir sosyal ortamın oluşturulamadığı ve iki milletin genelde kılıçlarıyla karşılaştığı Hazar Türkleri arasında dikkate değer bir İslâmlaşma faaliyetinden bahsetmek mümkün değildir. Bütün bunlara rağmen Türklerin İslâm dinini ve Müslümanları tanımalarında Emevilerin rolünün bulunduğu ve Türklerin İslâmlaşma sürecinin onların idaresi döneminde başladığı gerçeğinin unutulmaması gerekir.

1 Taberî, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, I-XI, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut ts., (Dâru's-Seveydan), II, s. 90-98.

2 Taberî, II, s. 172; Mes‘ûdî, Mürûcü’z-Zeheb, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mısır 1964, I, s. 265; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil fi’t-Tarih, I-XIII, Beyrut 1965, I, s. 441.

3 Mes‘ûdî, I, s. 271-272.

4 Taberî, II, s. 177-179; Mes‘ûdî, II, s. 216; Makdisî, Kitabu’l-Bed‘ ve’t-Tarih, I-VI, Paris 1916, III, s. 169-172.

5 Togan, Z. Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 74; Yıldız, Hakkı Dursun, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1980, s. 6-7.

6 İbnü’l-Fakih, Muhtasar Kitabu’l-Buldân, Leyden, 1967, s. 321-323, 325; İbn Hurdazbih, Kitabu’l-Mesâlik ve’l-Memâlik, Leyden 1967, s. 18, 25, 32, 34, 37; İstahrî, Kitabu’l-Mesâlik ve’l-Memâlik, Leyden 1967, s. 254, 275; Yakut el-Hamevî, Mu’cemu’l-Buldân, I-V, Beyrut 1975, IV, s. 23.

7 İstahrî, s. 286-338.

8 İstahrî, s. 227, 237, 253-286.

9 İbn Hurdazbih, s. 18, 36, 40, 50, 52, 243, 245; İstahrî, s. 248, 253-225, 263; Yakut, V, s. 396-397; Kazvinî, Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-‘İbâd, Beyrut ts. (Dâru’s-Sâdır), s. 281, 329, 361, 425, 429, 481, 482.

10 İbnü’l-Fakih, s. 319-321; İbn Hurdazbih, s. 24, 36, 39; İstahrî, s. 254, 259, 281, 285; Yakut, III, s. 208.

11 İbn Hurdazbih, s. 18-25, 32-34; İstahrî, s. 254, 256, 275, 278; Yakut, I, s. 479; Kazvinî, s. 233, 299, 331-333, 382.

12 İbn Hurdazbih, s. 23, 29, 31, 39, 41, 50, 51, 171, 189, 199, 201, 202; İstahrî, s. 202, 207, 253, 258, 282, 283; Mukaddesî, Ahsenü’t-Tekâsim, Leyden 1967, s. 7, 27, 30, 34, 36, 270, 294, 295, 309, 314, 330, 333; Yakut, V, s. 331-333.

13 İbn Hurdazbih, s. 27, 29, 30, 38, 40, 203, 206, 208, 212, 243, 262; İstahrî, s. 333; Yakut, IV, s. 253; Kazvinî, s. 235, 491, 509, 558, 603.

14 İbn Hurdazbih, s. 15, 38, 172, 265; İstahrî, s. 282, 294, 316; Yakut, IV, s. 409-410; Kazvinî, s. 179, 200, 232, 286.

15 Belâzurî, Futûhu’l-Buldân, (thk. Abdullah Enis et-Tübbâ-Ömer Enis et-Tübbâ) s. 568-569, 573; Ya‘kûbî, Tarih, I-II, Beyrut 1960, II, s. 167; Taberî, IV, s. 301, 311-312, 313; İbnü’l-Esîr, III, s. 33-38, 123-128; İbn Kesîr, el-Bidâye ve’n-Nihâye, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü’l-Meârif-Mektebetü’n-Nasr), VII, s. 160-161.

16 Yıldız, s. 8.

17 İbn Hurdazbih, s. 122, 124, 173, 227, 259; İstahrî, s. 184, 190, 192; Yakut, I, s. 303-306; Kazvinî, s. 491, 506, 508, 578, 584, 595, 596, 600. Bâbü'l-Ebvâb, Derbend: Dağıstan'da Hazar denizinin kuzeybatı sahilinde tarihi bir şehir ve liman olup Türkler buraya Demirkapı adını vermişlerdir. Sa'd Abdülaziz er-Raşid, "Derbend", DİA, IX, s. 164-166.

18 Taberî, IV, s. 155-156; İbnü'l-Esîr, III, s. 28.

19 İbn Hurdazbih, s. 123, 124; Yakut, I, s. 489.

20 Belâzurî, s. 286-287; Taberî, IV, s. 305; İbnü'l-Esîr, III, s. 131-133.

21 İbn Hurdazbih, s. 17, 37, 39, 243.

22 İbn Hurdazbih, s. 243; İstahrî, s. 240, 242, 250, 252; Mukaddesî, s. 50, 259, 304, 322, 337, 350; Yakut, I, s. 414.

23 İstahrî, s. 158; Mukaddesî, s. 34, 260, 322, 328, 329, 333, 337, 340; Yakut, III, s. 190.

24 Ya'kûbî, II, s. 166; İbnü'l-Esîr, III, s. 286-287.

25 İbn Hurdazbih, s. 17, 18, 52-57, 13-155, 173-178; İstahrî, s. 170-180; Yakut, III, s. 267.

26 Belâzurî, s. 432; İbnü'l-Esîr, III, s. 437, 446; Ömer Ferruh, Tarihi Sadru'l-İslam ve'd-Devletü'l Emeviyye, Beyrut 1976, s. 128; Muhammed Hudari Bey, ed-Devletü'l-Emeviyye, Beyrut 1986, s. 441. Sind fetihleri için bk. Uslu, Recep, Sind'de İslâm Fetihleri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990, s. 25-114.

27 Maveraünnehr bölgesi sınırları ve yerleşim birimleri için bk. Barthold, Vassily Viladimiroviç, Moğol İstilasına Kadar Türkistan (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 67-93.

28 Zekeriya Kitapçı, Maveraünnehr bölgesinin Aşağı Türkistan olarak da isimlendirildiğini ifade eder. Kitapçı, Zekeriya, Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler, Konya 1988, s. 49-55.

29 Ömer Ferruh, s. 128.

30 Taberî, V, s. 228; İbnü'l-Esîr, III, s. 455.

31 İbn Hurdazbih, s. 17, 18; İstahrî, s. 254, 258, 263; Mukaddesî, s. 310-312; Yakut, V, s. 112.

32 İbn Hurdazbih, s. 24, 35, 99, 201, 243; İstahrî, s. 254, 255; Yakut, IV, s. 49-50; Kazvinî, s. 314, 352, 411, 413, 415.

33 Yıldız, s. 10-11.

34 İbn Hurdazbih, s. 20, 35, 243; İstahrî, s. 250, 254, 255, 257, 273; Yakut, IV, s. 416-417.

35 Yakut, III, s. 151.

36 Halife b. Hayyat, Tarih, (thk. Ekrem Ziya el-Ömerî) Riyad 1985, s. 210; Taberî, V, s. 285; İbnü'l-Esîr, III, s. 489. Horasan fetihleri için bk. Uslu, Recep, I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997, s. 48-94; Çetin, Osman, "Horasan", DİA, XVIII, s. 235; Apak, Adem, Hz. Osman Dönemi Fetihleri, UÜİFD, Bursa 2000, sy. IX, s. 437-442.

37 İbn Hurdazbih, s. 25, 26, 38, 40, 129, 181, 203, 243, 265, İstahrî, s. 315, 316; Yakut, I, s. 353, 356; Kazvinî, s. 229, 301, 377, 378, 407, 408, 474, 509-511, 540, 543, 557.

38 İbn Hurdazbih, s. 25, 187, 203; İstahrî, s. 308, 334, 342; Yakut, I, 533.

39 Belâzurî, s. 577; Taberî, V, s. 297-298.

40 İstahrî, s. 343; Yakut, IV, s. 497.

41 İbn Hurdazbih, s. 18, 26, 38, 243; İstahrî, s. 316; Yakut, V, s. 285.

42 İbn Hurdazbih, s. 26, 28, 29, 40, 149, 172, 181, 203, 207, 243, 262, 265; Yakut, III, s. 246-250; Kazvinî, s. 289, 491, 510, 535, 536, 554, 57, 599, 608.

43 İbn Hurdazbih, s. 33, 37, 39, 169, 173, 211, 243; İstahrî, s. 295, 298, 339; Yakut, II, s. 26-27.

44 Halife b. Hayyat, s. 224; Belâzurî, s. 577-580; Taberî, V, s. 304-307; İbn Asem, Futûh, I-IV, Beyrut 1986, II, s. 313-316.

45 İbn Hurdazbih, s. 33, 38, 140, 173, 243, 259, İstahrî, s. 217, 253, 254, 281, 287, 299; Yakut, II, s. 240.

46 Belâzurî, s. 581; Taberî, V, s. 315, 471-474; Narşahî, Tarihu Buhara, (trc. ve tls, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kabâvî-Muhammed b. Züfer b. Ömer), Tahran 1362, s. 59; İbnü'l-Esîr, IV, s. 95-97. Muaviye dönemi Horasan-Maveraünnehr seferleri için bk. Aycan, İrfan, Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan, Ankara 2001, s. 193-199.

47 Belâzurî, s. 582-583; Taberî, V, 548-549; İbnü'l-Esîr, IV, s. 156-158.

48 Belâzurî, s. 587-590; Taberî, VI, s. 403-407; İbnü'l-Esîr, IV, s. 505-513.

49 Belâzurî, s. 587; Taberî, VI, s. 325, 350-355; İbnü'l-Esîr, IV, s. 502-505; Gibb, H. A. R., Orta Asya'da Arap Futuhatı, (çev. M. Hakkı), İstanbul 1930, s. 23; Wellhausen, Julius, Arap Devleti ve Sükutu, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1963, s. 204.

50 Belâzurî, s. 590; Taberî, VI, s. 428-429; Ömer Ferruh, s. 151; Gibb, s. 28; Kurat, Akdes Nimet, Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Zaptı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1984, VI / 5, s. 388-393.

51 Belâzurî, s. 591; Taberî, VI, s. 430-431; Narşahî, s. 61; İbnü'l-Esîr, IV, s. 523-530.

52 İbn Hurdazbih, s. 46.

53 Taberî, VI, s. 442-443.

54 Belâzurî, s. 591; Taberî, VI, s. 442-445; Narşahî, s. 65; İbnü'l-Esîr, IV, s. 535; Aycan, İrfan-İbrahim Sarıçam, Emeviler, Ankara 1993, s. 60-61.

55 Taberî, VI, s. 442; İbnü'l-Esîr, IV, s. 543, Kurat, s. 394-396.

56 İbn Hurdazbih, s. 32, 36, 39; İstahrî, s. 254, 261, 269; Yakut, V, s. 115.

57 İbn Hurdazbih, s. 32, 34, 210, 243; İstahrî, s. 270, 275, 279, 282, 286, Mukaddesî, s. 296, 302, 303, Yakut, IV, s. 23.

58 Yakut, IV, s. 259.

59 İbn Hurdazbih, s. 32, 33, 40, 210; İstahrî, s. 254, 256, 279; Yakut, II, s. 182, 183.

60 Belâzurî, s. 591; Taberî, VI, s. 445-447; İbnü'l-Esîr, IV, s. 544-545, 549-552.

61 Wellhausen bunun Rutbil değil Zunbil olduğunu idda eder. Wellhausen, s. 109, 123, 207.

62 Taberî, VI, s. 468; İbnü'l-Esîr, IV, s. 569.

63 Belâzurî, s. 591-592; Taberî, VI, s. 469; İbnü'l-Esîr, IV, s. 570.

64 Semerkand, Hindistan, İran ve Türk egemenliği bölgelerinden gelen yolların birleştiği bir merkezdir ve her dönem için Marevarünnehr'in bir numaralı şehri olmuştur. Barthold, s. 88.

65 Yıldız, s. 18.

66 İbn Hurdazbih, s. 25, 27, 39, 302, 304, 206, 243, 262; İstahrî, s. 328, 332, Yakut, III, s. 308-309; Kazvinî, s. 538.

67 İstahrî, s. 343, Yakut, III, s. 26.

68 Belâzurî, s. 592; Taberî, VI, s. 472; İbnü'l-Esîr, IV, s. 571.

69 Belâzurî, s. 592; Taberî, VI, s. 472-476; İbnü'l-Esîr, IV, s. 571-576.

70 İbn Hurdazbih, s. 26, 29, 30, 39, 207, 208, 243; İstahrî, s. 295, 333; Yakut, II, s. 347-348; Kazvinî, s. 554, 557.

71 İbn Hurdazbih, s. 26, 28, 69, 204, 243; İstahrî, s. 333, 345, 346.

72 Belâzurî, s. 593-594; Taberî, VI, s. 483; İbnü'l-Esîr, IV, s. 581-583.

73 Yakut, IV, s. 430.

74 Taberî, VI, s. 484-485; İbnü'l-Esîr, V, s. 5-8; Ömer Ferruh, s. 152; Muhammed Hudari Bey, s. 513-516.

75 Hasmane tavrın sebebi şudur: Abdülmelik, vefatı esnasında önce büyük oğlu Velid ardından da diğer oğlu Süleyman'ı veliahd tayin etmişti. Fetihlerle geçen parlak bir dönem yaşayan Velid, bu başarısına güvenerek kardeşininin veliahdlığını tanımayıp onun yerine oğlu Abdülaziz'i veliahd ilan etmek istedi. Onun bu görüşünü Irak umumî valisi Haccac ile Aşağı Türkistan fatihi Kuteybe açıkça desteklemişlerdi. Velid'in oğlunu veliahd olarak kabul ettirme girişimlerini tamamlayamadan ölmesiyle gerçek veliahd Süleyman halife oldu. Makamına oturan Süleyman'ın ilk icraatı ise kendisinin veliahdlikten azledilmesine katkısı olan vali ve komutanları cezalandırmak oldu. Süleyman halife olmadan Haccac b. Yusuf vefat etmiş [95 (714)] olduğu için, onun komutanı Kuteybe yeni halifenin hedefi haline geldi [bk. Belâzurî, s. 594; Taberî, VI, s. 500-505; İbnü'l-Esîr, V, s. 8-11; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, I-XVIII, (thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata), Beyrut 1992, VII, s. 18)].

76 Medine valisi Osman b. Hayyan el-Mürrî, Mekke valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî, Hindistan fatihi Muhammed b. Kasım'ın azli ve katli, benzer şekilde İspanya fatihi Musa b. Nusayr'ın görevden el çektirilmesi ve oğlu Abdülaziz'in idam edilmesi gibi Süleyman'ın eski idareciler üzerindeki faaliyetlerini gören Kuteybe sıranın kendisine geleceğini anlayınca, Emevi hakimiyetinin en uzak bölgesinde yer alan Fergana'da isyan etti. Zafer dolu mazisine güvenerek isyana karar veren Kuteybe birlikte savaştığı insanlardan umduğu desteği bulamadı. Hatta kendi emrinde savaşan bir grup asker çadırına saldırarak Kuteybe ve yakınlarını katlettiler (bk. Belâzurî, s. 594-599; Ya'kûbî, II, s. 295-296; Taberî, VI, s. 511-516; İbnü'l-Esîr, V, s. 12-19; İbnü'l-Cevzî, VII, s. 18-19, 22-23; Wellhausen, s. 121-122; Ömer Ferruh, s. 166-167; Muhammed Hudari Bey, s. 519-520). Halife Süleyman'ın şahsî kinini devlet politikasına dönüştürmesiyle Kuteybe gibi bir çok başarılı bürokrat ve askerin isyana zorlanıp öldürülmesi veya görevden alınması Emevilerin zayıflamasına dolayısıyla fetih hareketlerinin de durmasına sebep olmuştur. (bk. Wellhausen, s. 207-207).

77 Ya'kûbî, II, s. 296; Taberî, VI, s. 511-516, 523.

78 İbn Hurdazbih, s. 35, 40, 124, 154, 244, 250, 261, 265; İstahrî, s. 207, 212, 217; Yakut, II, s. 119.

79 İstahrî, s. 218, 219, 253; Yakut, IV, s. 13-16.

80 İbn Hurdazbih, s. 45, 119; Yakut, II, s. 492.

81 Taberî, VI, s. 532-536, 541-545; İbnü'l-Esîr, V, s. 32.

82 Ömer b. Abdülaziz'in halkı kucaklama girişimleri o kadar destek bulmuştur ki, o döneme kadar hiç bir siyasî otoriteyle geçinemeyen Haricîler ile sürekli isyan hareketlerini organize eden Şiîler onunla diyaloğa geçmişlerdir, Haricîler isyanlarını onun döneminde bir süre askıya almışlardır. bk. Brockelmann, C. İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, (çev. Neş'et Çağatay), Ankara 1964, s. 83; İmadüddin Halil, Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve İslâm İnkılabı, (çev. Ubeydullah Dalar), İstanbul 1984, s. 126-134; Muhammed Hudari Bey, s. 524-527; Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, I-IV, İstanbul 1987, III, s. 120; Hodgson, Marshall G. S., İslâmın Serüveni, I-III, (çev. Komisyon), İstanbul 1995, I, s. 192; Hasan, Hasan İbrahim, Siyasi, Dini Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, I-X, (çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş), İstanbul 1996, II, s. 66; Demircan, Adnan, Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi, İstanbul 2000, s. 19, 115.

83 Ya'kûbî, II, 302; Taberî, VI, s. 568. Bu kararın nedenleri üzerine değerlendirmeler için bk. Gibb, s. 47; Wellhausen, s. 127; Kitapçı, s. 205-206; Kurt, Hasan, Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci, Ankara 1998, s. 177; Akyürek, Yunus, Maveraünnehr-Türk İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2001, s. 40-41.

84 Mesela halife, Cürcan ganimetlerinde hazinenin hakkını merkeze göndermeyen Horasan valisi Yezid b. Mühelleb'i görevden alıp Cerrah b. Abdullah'ı onun yerine tayin etmiş, Cerrah'ı da kendi kabilesine iltimas geçmesi ve mevaliden haksız yere vergi alması sebebiyle azletmiştir. (bk. Belâzurî, s. 559-560; Taberî, Tarih, VI, s. 556-558; İbnü'l-Esîr, V, s. 48-50; Wellhausen, s. 126; Brockelmann, s. 81-84; Zettersteen, "Ömer b. Abdülaziz", İA, IX, s. 462-465; Aycan-Sarıçam, s. 74-75).

85 Lewis, Bernard, Tarihte Araplar, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1979, s. 91.

86 Semerkand ahalisi Kuteybe'nin Semerkand anlaşmasındaki şartlara uymayıp haksız yerine şehirlerini işgal ettiğini, kendilerini göçe zorladığını bildirdiklerinde, halife meselenin kadı tarafından tekrar görüşülüp karara bağlanmasını emretmiştir. Semerkand kadısı yaptığı inceleme sonunda Maveraünnehr halkını haklı bulmuş, işgalci konumundaki bütün Arapların şehri terkedip eşit şartlarda iki tarafın tekrar savaşması kararına vermiştir. Bu durum karşısında Türkler, kendilerinin Araplarla yaşamaktan memnun oldukların ifade etmişler ve onların şehir dışına çıkarılmasına razı olmamışlardır. Bu hadise Ömer b. Abdülaziz Döneminde Türk ve Arap unsurun birarada yaşama tecrübesinde kaydettikleri mesafeyi açık bir şekilde göstermektedir (Belâzurî, s. 593; Taberî, VI, s.

568-70). Halifenin benzer geriye dönük uygulamaları için (bk. Wellhausen, s. 140-141; İmadüddin Halil, s. 170-173).

87 Emevilerin son dönemlerinde önemli bir iç problem teşkil eden asi Haris b. Süreyc, uzun süre Türkler arasında kalmış, onların himaye ve desteğini görmüştür. Zettersteen, “Nasr b. Seyyar”, İA, IX, s. 108; Ömer Ferruh, s. 177; Demircan, Adnan, Arap Mevali İlişkileri, İstanbul 1996, s. 176.

88 Belâzurî, s. 600; İbnü’l-Esîr, V, s. 67.

89 O dönemdeki karışıklıkların baş sorumlusu Horasan valiliği görevinde iken ganimetler konusunda usülsüzlük yaptığı gerekçesiyle azledilip hapse atılan Yezid b. Mühelleb’dir. Yezid, Ömer b. Abdülaziz’in ölümünden sonra hapisten kaçarak Basra’ya giderek burada kuvvet toplamayı başladı. Onun Irak bölgesindeki isyanı Mesleme b.

Abdülmelik tarafından zorla bastırılabildi. Her iki tarafın verdiği zayiat bölgedeki Arap hakimiyetini zaafa uğrattı. Bu iç çatışma iki yıldan beri üzerlerine sefer yapılmayan Maveraünnehr sakinleri için büyük bir isyan fırsatı verdi. (bk. Taberî, VI, s. 556-558, 590-604; İbnü’l-Cevzî, VII, s. 64; İbnü’l-Esîr, V, s. 57-58, 71-77).

90 Taberî, VI, s. 607-615; İbnü’l-Cevzî, VII, s. 87; İbnü’l-Esîr, s. 103-105.

91 Belâzurî, s. 600-601; Taberî, VII, s. 7-12; İbnü’l-Esîr, s. 92-93, 115-117.

92 Belâzurî, s. 601; Taberî, VII, s. 21, 32-35; İbnü’l-Cevzî, VII, s. 112; İbnü’l-Esîr, V, s. 128-130; İbn Tagriberdî, en-Nücûmu’z-Zahire fî Mülûki Mısr ve’l-Kahire, I-XXII, Kahire 1992, I, 331.

93 Yıldız, s. 21.

94 İstahrî, s. 253, 275, 276, 279, 341; Yakut, II, s. 346-347.

95 Belâzurî, s. 601-602; Taberî, VII, s. 43-45; İbnü’l-Esîr, V, s. 131-132, 139-140.

96 Belâzurî, s. 602-604; Taberî, VII, s. 54-60, 67, 71-88; İbnü’l-Esîr, V, s. 147-150, 156-158, 162-165, 182-183; İbn Tağriberdî, I, s. 345.

97 Hişam b. Abdülmelik dönemi Horasan-Maveraünnehr bölgesinde Türk-Arap ilişkileri için bk. Atçeken, İsmail Hakkı, Devlet Geleneği Açısında Hişam b. Abdülmelik, Ankara 2001, s. 155-160.

98 Zettersteen, K. V., “Nasr b. Seyyar”, İA, IX, s. 107-109.

99 Taberî, VII, s. 173-180; İbnü’l-Esîr, s. 200-205, 226-228, 250; Atçeken, s. 160-163.

100 İbnü'l-Esîr, V, s. 254-259, 302-307. Horasan merkezli Abbasi hareketleri ve Nasr b. Seyyar'ın mücadeleleri için bk. Bozkurt, Nahide, Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali, Ankara 2000, s. 41-73.

101 Taberî, VII, s. 441, 454; İbnü'l-Esîr, V, s. 540, 555; İbn Tağriberdî, I, s. 285, 294.

102 Belâzurî, s. 289; Ya'kûbî, II, s. 302; Taberî, VII, s. 553-554; İbnü'l-Esîr, V, s. 43; İbn Tağriberdî, I, s. 306.

103 Mesela, 103 (721-722) yılında Hazarlar hücum etmişler, buna karşılık bir yıl sonra Halife Yezid b. Abdülmelik'in gönderdiği ordu, Kıpçaklar ve diğer Türk boylarından aldıkları destekle Hazarlar tarafından mağlup edilmiştir. Bu hadisenin akabinde Halife Yezid'in gönderdiği Emevi ordusu Cerrah b. Abdullah komutasında Hazar topraklarına girmiş ve Belencer'i ele geçirmiş, Hazarlar bir yıl sonra buna cevap vererek Ermeniye üzerine sefer düzenlemişlerdir. Cerrah da buna karşılık iki yıl üst üste yaptığı seferlerle bazı Hazar şehirlerini zaptetmiştir. (bk. Belâzurî, s. 289-290; Ya'kûbî, II, s. 313; Taberî, VI, s. 619, VII, s. 14-15, VII, s. 21; İbnü'l-Esîr, V, s. 105, 110, 111-113, 125, 134; İbn Tağriberdî, I, s. 321-324).

104 İbn Hurdazbih, s. 17, 119, 123, 143, 173; Yakut, V, s. 8-9; Kazvinî, s. 412, 493, 597.

105 Belâzurî, s. 290; Ya'kûbî, II, s. 317-318; Taberî, VI, s. 54; İbn Asem, IV, s. 266-268; İbnü'l-Cevzî, VII, s. 135; İbnü'l-Esîr, V, s. 137, 141, 145, 155.

106 İstahrî, s. 185, 193.

107 Yakut, I, s. 530.

108 İbn Hurdazbih, s. 119, 121, 122, 174, 212, 213; İstahrî, s. 182, 187, 192; Yakut, V, s. 370-371.

109 İbn Hurdazbih, s. 119, 121, 223, 243; İstahrî, s. 182; Yakut, I, s. 382.

110 İbn Hurdazbih, s. 120, 122, 123, 175, 212, 213; Yakut, I, s. 533; Kazvinî, s. 493, 513.

111 Belâzurî, s. 290; Taberî, VII, s. 70-71; İbn Asem IV, s. 269-270, 270-278; İbnü'l-Esîr, V, s. 158-159; İbn Tağriberdî, I, s. 346-347.

112 İstahrî, s. 71, 78, 218.

113 Belâzurî, s. 290-292; Taberî, VII, s. 88-99; İbn Asem, IV, s. 289; İbnü'l-Esîr, V, s. 173-174, 177-179, 195; İbn Tağriberdî, I, s. 366.

114 Hişam b. Abdülmelik Dönemi Kafkasya'da Türk-Arap ilişkileri için bk. Atçeken, s. 165-176.

115 Togan, s. 48.

116 Barthold, Türkistan, s. 195-196; Arnold, T. W, İntişar-ı İslâm Tarihi, (çev. Hasan Gündüzler), İstanbul 1982, s. 209; Kitapçı, s. 56; Kurt, s. 219-229.

117 Mesela, 54 (674) yılında Irak umumî valisi Ubeydullah b. Ziyad Buhara muhasarası ardınan iki bin kadar Türk savaşçıyı alarak Basra'ya dönmüştür. bk. Belâzurî, s. 577; İbnü'l-Esîr, V, s. 297-298. Emeviler dönemi askerî faaliyetlerinde faal görev alan Türkler hakkında bk. Yıldız, s. 45-48; Kitapçı, s. 98-100.

118 Kitapçı, s. 105.

119 Yakut, I, s. 533.

120 Taberî, VI, s. 442; Narşahî, s. 65-66; İbnü'l-Esîr, IV, s. 335, 342-343; Barthold, Türkistan, s. 201.

121 Kitapçı, s. 98.

122 Narşahî, s. 66-67, 76; Wellhausen, s. 208; Kitapçı, s. 102-104, 125-131, 132-138, 140; Kurt, s. 238.

123 Taberî, VI, s. 475; İbnü'l-Esîr, IV, s. 573.

124 Taberî, VI, s. 501.

125 Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, (haz. M. Fuad Köprülü), Ankara 1963, s. 107; Hodgson, I, s. 221. Hasan, Hasan İbrahim, I, s. 412. Ömer b. Abdülaziz'in İslâmlaşma faaliyetlerini hızlandırma amaçlı uygulamaları ve sonuçlarının değerlendirilmesi için bk. Vloten, Gerlof Van, Emevi Devrinde Arab Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar, (çev. Mehmet S. Hatiboğlu), Ankara 1986, s. 38-39; Wellhausen, s. 127-133, 144-147; Brockelmann, s. 83-84.

126 Taberî, VI, s. 557; İbnü'l-Esîr, V, s. 49.

127 Ya'kûbî, II, s. 302.

128 Wellhausen, s. 214.

129 Taberî, VI, s. 560; İbnü'l-Esîr, s. 52.

130 Taberî, VI, s. 559, 569; İbnü'l-Esîr, s. 50.

131 Wellhausen, s. 136.

132 Belâzurî, s. 599; Brockelmann, I, s. 84; Arnold, s. 217; İmadüddin Halil, s. 115-117; Hasan, Hasan İbrahim, I, s. 415.

133 Taberî, VI, s. 559-561; İbnü'l-Esîr, V, s. 50-51.

134 Kitapçı, s. 197; Hasan, Hasan İbrahim, I, s. 417.

135 İstahrî, s. 322, 325, 338, 343; Yakut, I, s. 197; Kazvinî, s. 540.

136 Belâzurî, s. 620-621, 634; Taberî, VI, s. 567; İbnü'l-Esîr, V, s. 54.

137 Belâzurî, s. 634; Taberî, VI, s. 559; İbnü'l-Esîr, V, s. 51; İbn Kesîr, IX, s. 207.

138 İbnü'l-Esîr, V, s. 236.

139 Wellhausen, s. 219; Hasan, Hasan İbrahim, I, s. 421; Aycan-Sarıçam, s. 82.

140 Belâzurî, s. 625; Taberî, VII, s. 51-54.

141 Belâzurî, s. 602; Taberî, VII, s. 55; İbnü'l-Esîr, V, s. 147-151.

142 Mesela Eşres'in valiliği esnasında [109 (727-728)] Buhara ve Semerkand merkezli bir isyan başlamış, isyancılar komşu Türgiş hakanından yardım talebinde bulunmuşlar, çağrıya cevap veren hakan Maveraünnehr'e gelerek birçok şehri kontrol altına almıştır. Belâzurî, s. 602; Taberî, VII, s. 54-60, 67; İbnü'l-Esîr, V, s. 147-150. Ömer b. Abdülaziz'in sosyal barış projesinden vazgeçilmesinin sonuçları hakkında bk. Kurt, s. 245-246.

143 Belâzurî, s. 603-604; Taberî, VII, s. 67, 93; İbnü'l-Esîr, V, s. 156-158, 162-165, 183-183.

144 Narşahî, s. 81; İbnü'l-Esîr, V, s. 200-205.

145 Taberî, VII, s. 155-159.

146 Emeviler Döneminde halktan alınan vergiler hahambaşı, merzuban, piskopos gibi din adamlarınca tahsil ediliyordu. Haccac zamanından itibaren mühtedilerden cizye alımı başlayınca görevli din adamları vergileri kasten mevali aleyhine düzenlemişlerdir. Meseleye sadece gelir yönüyle bakan Emevi valileri maddi sonuçla ilgilendikleri için, Gayr-i Müslim din adamlarının zimmilerin vergilerini bile mevaliye yüklemelerine göz yummuşlardır. Mesela zerdüştlerin lideri Bahramis İslâmiyet'i seçen zerdüştlerden hem cizye alıyor hem de onları halkı içinde küçük düşürmeye çalışıyordu. Bu durumda, Emeviler'in mevaliden cizye alma kararı İslâm'ın yayılması değil, engellenmesinin aracı haline geliyordu. Bu şekilde İslâmlaşma adına ters bir adım atılıyor, Emevilerin yanlış vergi uygulaması hem insanların İslâmiyet'ten uzak tutulmasına, hem de onların kendi dinlerinde sabit kalmalarına sebep oluyordu (bk. İbnü'l-Esîr, V, s. 236, Lewis, Bernard, s. 84; Arnold, s. 209; Kitapçı, s. 263-266; Kurt, s. 255-256; Roux, Jean-Paul, Orta Asya, (çev. Lale Arslan), İstanbul

2001, s. 181-182). Harac için de aynı uygulama yapılıyordu. Harac toplayan din adamları kendi müntesiplerinden cüz'î miktarda vergi alırken, içlerinden İslâm'ı seçenlerden Emeviler'in harac politikasını gerekçe göstererek ağır arazi vergileri tahsil ediliyordu. Tabii olarak bu şartlarda İslâmın değil, diğer dinlerin bağlılarının çoğalması mümkün olmuştur. (bk. Kitapçı, s. 266).

147 Taberî, VII, s. 173; İbnü'l-Esîr, V, s. 236.

148 Mesela Nizek et-Türgeşî'nin oğlu Salih, Buhara hükümdarı Tuğşade, onun oğlu Kuteybe, Sükan, Buniyet, Semerkand ihşidi Gûrek'in oğlu Muhtar gibi Türk asıllı idareciler Müslüman olmuşlardır. (bk. Narşahî, s. 13).

149 Bu konuda değerlendirmeler için bk. Atçeken, s. 174.

Akyürek, Yunus, Maveraünnehr, İslam Tarihindeki Yeri ve Önemi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2001.

Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, I-IV, İstanbul 1986.

Apak, Adem, Hz. Osman Dönemi Fetihleri, UÜİFD, Bursa 2000, sy. IX, s. 437-442.

Arnold, T. W, İntişar-ı İslâm Tarihi, (çev. Hasan Gündüzler), İstanbul 1982.

Atçeken, İsmail Hakkı, Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik, Ankara 2001.

Aycan, İrfan, Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan, Ankara 1990; AYCAN, İrfan-İbrahim Sarıçam, Emeviler, Ankara 1993, s. 82.

Barthold, Vassily Viladimiroviç, İslâm Medeniyeti Tarihi, (haz. M. Fuad Köprülü), Ankara 1963; BARTHOLD, Moğol İstilasına Kadar Türkistan (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya (279/892), Futûhu'l-Buldân, (thk. Abdullah Enis el-Tübbâ ve Ömer Enis el-Tübbâ), Beyrut 1987.

Bozkurt, Nahide, Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali, Ankara 2000.

Brockelmann, C. İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, (çev. Neş'et Çağatay), Ankara 1964.

Demircan, Adnan, Arap Mevali İlişkileri, İstanbul 1996; Demircan, Adnan, Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi, İstanbul 2000.

Ferruh, Ömer, Tarihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Emeviyye, Beyrut 1976.

Halife B. Hayyat, Tarihu'l-Halife, (thk. Ekrem Ziya el-Ömerî) Riyad 1985.

Hasan, Hasan İbrahim, Siyasi, Dini Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, I-X, (çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş), İstanbul 1996.

Hodgson, Marshall G. S., İslâmın Serüveni, I-III, (çev. Komisyon), İstanbul 1995.

Gıbb, H.A.R., Orta Asya'da Arap Futuhatı, (çev. M. Hakkı), İstanbul 1930.

İbn Âsem, Ebû Muhammed b. Ahmed (314 / 926), Kitâbu'l-Futûh, I-IV, Beyrut 1986.

İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillah (280 / 893), Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, Leyden 1967.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ (774 / 1372), el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif—Mektebetü'n-Nasr).

İbn Tagriberdî, Ebu'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf (874 / 469), en-Nücûmu'z-Zahire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire, I-XXII, Kahire 1929.

İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali Muhammed (597 / 1201), el-Muntazam, I-XVIII, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut 1992.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (630 / 1232), el-Kâmil fi't-Tarih, I-XIII, Beyrut 1964.

İbnü'l-Fakih, Muhtasar Kitabu'l-Buldân, Leyden, 1967.

İmadüddin Halil, Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve İslâm İnkılabı, (çev. Ubeydullah Dalar), İstanbul 1984.

İstahrî, Ebû İshak İbrahim Muhammed el-Farisî (340 / 951), Kitabu'l-

Mesâlik ve'l-Memâlik, Leyden.

Kazvinî, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî (682 / 1283), Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdır).

Kitapçı, Zekeriya, Türkistanda İslâmiyet ve Türkler, Konya 1988.

Kurat, Akdes Nimet, Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Zaptı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1984, VI / 5, s. 388-393.

Kurt, Hasan, Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci, Ankara 1998.

Lewis, Bernard, Tarihte Araplar, (çev. H. Dusun Yıldız), İstanbul 1979.

Maksidî, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl (350 / 966), Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih, I-VI, Paris 1916.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyn b. Ali (345 / 956), Mürûcü'z-Zeheb, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964.

Muhammed Hudarî Bey, ed-Devletü'l-Emeviyye, (thk. Şeyh Muhammed Osmanî), Beyrut 1986.

Mukaddesî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (4 / 10 Asır), Ahsenü't-Tekâsim, Leyden 1967.

Narşahî, Tarihu Buhara, (trc. ve tls, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kabâvî-Muhammed b. Züfer b. Ömer), Tahran 1362.

Roux, Jean-Paul, Orta Asya, (çev. Lale Arslan), İstanbul 2001.

Sarıçam, İbrahim, Emevî-Haşimî İlişkileri, Ankara 1997.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (310 / 922) Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk, I-XI, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut ts, (Dâru's-Seveydân).

Togan, Z. Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981.

Uslu, Recep, Sind'de İslâm Fetihleri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990.

Uslu, Recep, I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997.

Vloten, Gerlof Van, Emevi Devrinde Arab Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar, (çev. Mehmet S. Hatiboğlu), Ankara 1986.

Wellhausen, Julius, Arap Devleti ve Sukutu, (çev. Fikret Işıltan) Ankara 1963.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (292 / 904), Tarih, I-II, Beyrut 1960.

Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdillah (626 / 1229), Mu'cemu'l-Buldân, I-V, Beyrut 1975.

Yıldız, Hakkı Dursun, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1980.

Türkler ve İslâm Dünyası / Yrd. Doç. Dr. Mevlüt Koyuncu [s.336-351]

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. Emeviler Döneminde Horasan ve Maveraünnnehir Bölgesinde Türklerle Arapların Askerî ve Siyasî Münasebetleri

İslâm ve dünya tarihinde önemli bir yer işgal eden Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinin 7. ve 8. asırlardaki tarihi, Türklerle Müslüman Arapların siyasî ve askerî sahalarda ki mücadeleleri bakımından önem arz etmektedir. Konumuz açısından oldukça önemli olduğundan, Araplarla Türklerin münasebetlerine geçmezden önce “Horasan” ile “Maveraünnehir” bölgelerinin coğrafî sınırlarına işaret edilecektir.

Emevi Dönemi ile Abbâsî Devleti’nin ilk döneminde “Horasan” ve “Maveraünnehir” denince Ceyhun’un batısındaki bölgelerle beraber Harezm, Sicistan ve Seyhun’un doğusundaki Taraz’a1 kadar olan yerler anlaşılmaktadır.2 Batılı müsteşriklerden J.Wellhausen3 adı geçen bölgelerin Horasan’ın iki hudut bölgesi olduğuna işaret ederek şöyle ifade etmektedir: “Bunlardan birisi Toharistan yani Eski Baktriya idi. Burası aslında Ceyhun nehrinin orta kısmında Bedahşan’a kadar her iki tarafındaki dağlık bölgedir… Horasan’ın ikinci ve çok mühim olan hudut bölgesi Maveraünnehir idi…”.

Batılı bilim adamları, Seyhun nehrinin İranlılar ile Türkler arasında tabiî bir hudut teşkil ettiğini,4 Arapların Maveraünnehir’de Türklerle değil, bilakis İranlılardan oluşan ordular ve yerli prenslerle askerî ve siyasî münasebetlerde bulunduklarını,5 Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinin Türkleşmesinin Selçuklular döneminde olduğunu6 kabul ederler.

Bu konuda etraflı bir şekilde bilgi veren çağdaş araştırmacılardan A. Sayılı7 ise Batılılarca ileri sürülen iddiaların gerçeğe uymadığını, Arapların adı geçen bölgelerde fetihler yaparken, Türklerin Horasan ve Maveraünnehir’de bulunduklarını, Müslüman Arapların bölgeye hakim olmalarından sonra da buradan ayrılmadıklarını etraflıca ele almıştır. Ayrıca bu konuda dönemin en meşhur araştırmacılarından olan H.D. Yıldız da, Arapların adı geçen yerlerde fetihler yaparken Türklerle karşılaştıklarını ve onlarla uzun müddet mücadele ettiklerini, hattâ ilk dönemlerde az sayıda da olsa münferiden Türklerin İslâm Dini’ne girdiklerini ıfade etmiştir.8

Diğer taraftan meşhur Arap müelliflerinden Cahız, Feth b. Hakan’dan naklen, mezkur yerlerde yaşayanların etnik kökenleri hakkında şöyle demektedir: “Horasanlılar ile Türkler kardeştirler. Bunların memleketleri aynıdır…Aralarındaki ırk bağları aynı değilse de müşabihtir. Onları barındıran memleketler aynı değilse de benzerdir. Türklerle Horasanlılar bazı bakımlardan birbirlerinden farklı iseler de esas itibariyle hepsi de Horasanlıdırlar…”.9

Bu bilgilerden sonra Harezm, Sicistan, Afganistan ve Maveraünnehir yani Ceyhun ırmağının kuzey doğusunda yaşayan, fakat Fars asıllı olmayan milletlerin Türk olduğunu söyleyebiliriz. Türklerin

iskan yerlerinin “güneyde Pamir-Hindukuş Dağları, kuzeyde Sibirya ormanları, batıda Hazar Denizi, doğuda Çin’le sınırlanmış geniş yaylalar” olarak tarif eden araştırmacılar da vardır.10

Arapların İslâm öncesinde Türkleri tanımaları Sasanî Devleti vasıtasıyla olmuştur. Hattâ Türklerin kahramanlıkları cahiliye devri Arap şiirine de konu olmuş ve zamanımıza kadar ulaşmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber zamanında Araplarla Türklerin askerî ve siyasî temaslarının olduğu hususunda klâsîk kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak Hz, Peygamber’in Türkler hakkında söylediği sözlere bakılacak olursa, Hz. Muhammed’in Türkleri tanıdığı kabul edilebilir.11

Hz. Peygamber’in vefatıyla birlikte ortaya çıkan halife krizi çözülmüş, Halife Hz. Ebû Bekir döneminde iç isyanlar bastırılmış ve Hz. Ömer döneminde ise İslâm fetihleri başlamıştı. Bundan böyle büyük bir dini heyecan içinde olan Müslüman Araplar, Mısır, Kuzey Afrika, Bizans ve İran istikametinde sınırlarını genişletmişlerdi. Biz burada doğuda meydana gelen Türklerle Arapların askerî ve siyasî ilişkilerini ele alacağız. Bilindiği gibi, doğudaki bu münasebetler, Sasani devleti aracılığı ile olmuştur

Nitekim son Sasani İmparatoru Yezdücerd III., Farslıları Arapların üzerine saldırmağa sevkediyordu. Bunun üzerine Araplar, Hz. Ömer b. el-Hattâb’ın halifeliği zamanında (634-644) yaptıkları akınlarla Sasanî devleti topraklarını ele geçirmişler, hattâ İran’ın doğusunda geniş bir alanı kaplayan Ceyhun nehrine kadar dayanmışlardı. Sasanî devletinin son hükümdarı Yezdücerd, Ceyhun nehrinin doğusuna geçerek Türklere sığınmak suretiyle canını kurtarabilmişti. Hz. Ömer, Yezdücerd’in bölgede elde edeceği yardımcı birliklerle yeniden güçlenmesine imkan vermemek için, Ahnef b. Kays komutasında bölgeye bir askerî birlik gönderdi 22/643. Merv’e doğru hareket eden Ahnef b. Kays, Toharistan’a kadar bütün Horasan’ı ele geçirerek Merv er-Rûd’da karargahını kurdu. Fethedilen yerler hakkında halifeye bilgi verdikten sonra, daha da ileri gitmek için halifeden izin istedi. Ahnef b. Kays’ın Ceyhun nehrini geçmek niyetinde olduğunu öğrenen Hz. Ömer, İslâm devleti sınırlarının oldukça genişlemesinden ve özellikle merkez ile öncü birliklerinin arasına nehir gibi bir engelin olmasının Müslümanlar açısından son derece tehlikeli olabileceğini düşündüğünden, Ahnef b. Kays’a nehrin doğusuna geçmemesini emretmişti.

Diğer taraftan Araplarla yalnız başa çıkamayacağını anlayan Yezdücerd, Türk Hakanı’ndan yardım talebinde bulundu. Fergana ve Soğd halkından destek gören Yezdücerd, Ahnef b. Kays’ın üzerine yürüdü. Belh’i geri alarak Horasan’a doğru ilerledi. Yezdücerd’in, Türk birlikleriyle üzerine geldiğini öğrenen Ahnef b. Kays, Basra ve Kufeli birliklerini dağa doğru çekerek önüne Merv nehrini almakla kendisini müdafaa edebildi. Savaşın uzamasından endişelenen Türk Hakanı, Araplarla savaşmanın bir anlamı olmadığına karar vererek Belh’e doğru geri çekildi. Yalnız kaldığı için Müslümanlara karşı koyamayacağına inanan Yezdücerd de, ülkesine veda ederek Belh’e, oradan da Fergana’ya gitti. Ahnef b. Kays ise yerli halkla antlaşma yaparak durumu halifeye bildirdi.12 Araplar, Ahnef b. Kays’ın bu toprakları elde etmesiyle ilk defa Türklerle karşı karşıya gelerek onları yakinen tanıma imkanı bulmuşlardı. Ancak Hz. Ömer’in vefatından sonra fethedilen toprakların bir kısmı tekrar kaybedilmişti.

Hz. Osman b. Affan döneminde, 31/651 yılında Horasan bölgesine Abdullah b. Âmir komutasında büyük bir askerî birlik gönderilerek kaybedilen yerler yeniden elde edildi. Hattâ Belâzurî'nin rivayetine göre13 Abdullah b. Âmir, Ceyhun nehrini geçerek Maveraünnehir halkı ile anlaşmalar yapmıştı. Böylece nehrin ötesindeki Türklerle siyasî ve askerî ilişkiler bilfiil başlamış oluyordu.

Hz. Ali döneminde meydana gelen iç karışıklıklar Horasan bölgesinde yapılması plânlanan fetihleri aksatmış, Müslümanlar daha çok iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kalmışlardı.

Emevî devletinin kurucusu Muaviye b. Ebî Süfyan'ın halîfe olmasından sonra içerde sükunet yeniden sağlanmış ve Türk ülkelerine karşı akınlar tekrar başlatılmıştır. Muaviye'nin halifeliği döneminde (41-60/661-680), Abdurrahman b. Semure askerî bir birliğin başına getirilerek 43/663 yılında Sicistan'a gönderilmişti Abdurrahman Kabul, Büst, Zeran ve Huşşek gibi önemli şehirleri feth ederek halkıyla antlaşmalar yapmıştı.14

Diğer taraftan Abdullah b. Sevvar da Horasan'ın güneydoğu bölgesindeki Kîkan halkı üzerine sevkedilmişti. Ancak Türklerin karşı koymaları sonunda mağlup olmuşlardı. Abdullah b. Sevvar'ın ölümü üzerine bölgeye Mühelleb b. Ebî Sufra gönderildi. Mühelleb 44/664 de bölgede Türk süvarileri ile karşılaştı ve onların hepsini öldürmekle Abdurrahman'ın intikamını almış oldu. Türk atlarının kuyruklarının kesik olması, Mühelleb'in çok hoşuna gittiği için, o da atlarının kuyruklarını kısaltmış, böylece Araplarda bu şekil hareket eden ilk kimse olmuştur.15 Mühelleb b. Ebî Sufra'nın Türklere karşı kazandığı bu zaferden sonra, Arap hakimiyetinin bölgede kendisini göstermeye başladığını kabul edebiliriz.

Muaviye tarafından 45/665 yılında Basra valiliğine getirilen Ziyad b. Ebih, Maveraünnehir'deki Türklerden haberdar olunması, askerî sevkiyatın sıhhatlı ve planlı bir şekilde yapılabilmesi düşüncesiyle bölgede bazı düzenlemeler yaparak, yeni bir askerî karargahın kurulmasını halifeden ısrarla talep etti. Ziyad b. Ebih, halifenin bu konuya sıcak bakmasından sonra 51/671 yılında Ceyhun nehri yakınlarında bulunan Merv'i, askerî üslerin merkezi haline getirdi. Hattâ Kufe ve Basra halkından getirdiği elli bin kişiyi, aileleri ile birlikte Horasan'ın belli başlı şehirlerinden olan Merv, Herat, Tus, Nişabur ve Belh'e yerleştirdi.16

Ziyad'ın bu planı, ilerde görüleceği gibi, Horasan'da Arap hakimiyetinin güçlenmesine ve doğuda yapılacak seferlerin daha planlı ve daha kararlı bir şekilde yapılmasına yardımcı olmuştur. Nitekim Horasan valisi Hakem b. Amr, 47/667 yılında Mühelleb ile beraber Ceyhun nehrini geçerek Maveraünnehir'e akınlar yapıp bol miktarda ganimet elde etmiştir.17

Diğer taraftan Horasan'a tayin edilen yeni vali Rebi b. Ziyad el-Haris, Kuhistan'a sefere çıkmazdan önce vergi vermek istemeyen Belhliler üzerine 51/671 tarihinde yürüdü ve isyanı anında bastırdıktan sonra Kuhistan'a yöneldi. Bölgedeki Türklerle yaptığı savaşta onları mağlup ederek,18 Horasan'ın doğu ve güneyini tekrar Emevi hakimiyeti altına almış oluyordu.

Horasan bölgesinde kısmen hakimiyeti sağlayan Araplar, Maveraünnehir'de en başarılı ve kalıcı seferleri Muaviye b. Ebi Süfyan'ın Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın başkanlığında yapmışlardır. Nitekim Buhara'yı fethetme niyetinde olan Ubeydullah, Horasan'a gelişinden bir müddet sonra, Ceyhun hehrini geçerek Buhara yolu üzerindeki ticaret merkezi durumunda olan Beykent'i ele geçirdi. Ubeydullah'ın bu seferi ile ilgili en geniş bilgiyi Bize Nerşahî ile Vambery vermektedir. Onlara göre,19 Ubeydullah önce Beykent'i ve Ramisen'i ele geçirdi. Ayrıca dört bin insanı da esir aldı. Buradan Buhara istikametine yönelen Ubeydullah, Buhara'nın etrafına mancınıklar kurarak şehri muhasara altına aldı. O dönemde Buhara'yı, oğlu küçük yaşta olduğu için, ölen hükümdarın dul karısı Buhara Melikesi Hatun idare ediyordu. Bunun üzerine Hatun, Türklerden yardım istedi. Diğer taraftan Ubeydullah'a hediyeler göndererek onu oyalamaya çalışmıştı. Fakat Hatun'a yardıma gelen Türkler, Ubeydullah tarafından mağlup edildiler. Araplar bu karşılaşmada Türklerden bol miktarda ganimet elde ettiler. Yardıma gelen Türklerin yenilerek geri çekilmeleri, Hatun'u oldukça endişelendirmişti. Nihayet Hatun, Ubeydullah'tan sulh talebinde bulundu. Yapılan antlaşmaya göre, Hatun ağır bir vergi ödemek durumunda bırakılmıştı. Nihayet Ubeydullah elde ettiği ganimetlerle, dört bin köleyi alarak Basra'ya döndü. Ubeydullah b. Ziyad, Basra'ya getirmiş olduğu esirleri muhafız birliği olarak kullanmış, böylece Türkler, bu dönemden itibaren İslâm devletinin hizmetinde çalıştırılmaya başlanmıştır.20

Muaviye zamanında Maveraünnehir'deki başarılı fetihleri gerçekleştiren diğer bir komutan ise, 56/675-676 yılında Horasan'a vali tayin edilen Said b. Osman'dır. Said b. Osman büyük bir ordu ile Ceyhun nehrini geçerek Soğd ülkesine doğru hareket etmiş ve Semerkant'ı muhasara altına almıştı. Durumun vehamatini anlayan Soğdlular, Araplara antlaşma teklifinde bulundular. Nihayet sulh gerçekleşti. Said b. Osman antlaşma gereği şehrin ileri gelenlerinin çocuklarından elli kişiyi alarak oradan ayrıldı. Sonra Belh'e giden yol üzerinde bulunan Maveraünnehir'in önemli şehirlerinden olan Tirmiz'e giderek sulh yoluyla şehre girdi. Bir müddet sonra buradan da ayrılan Said b. Osman yanındaki rehinelerle birlikte Medine'ye döndü.21

Ayrıca Barthold, Hz. Peygamber'in yeğeni Kusam b. Abbas'ın 56/676 yılında bu sefere iştirak edip Semerkant'a gittiğini, burada şehit düştüğünü ve Kusam'ın kabrinin hala ziyaret edilen yerler arasında olduğunu ifade eder.22

Said b. Osman'dan sonra Maveraünnehir'de bir ara duraklayan fetihler, Yezid b. Muaviye'nin halifeliği döneminde, 61/680 yılında Horasan valiliğine getirilen Selm b. Ziyad'la23 yeniden canlandı. Selm b. Ziyad, Horasan'a hareketinden önce Basra'da cihat çağrısı yaparak çok sayıda asker toplayıp24 Horasan'a doğru yola çıktı. Yeni valinin bu seferde kadınları da orduya aldığını Belâzurî'den öğreniyoruz.25 Nerşahî'nin rivayetine göre26 Selm b. Ziyad, Horasan'da orduyu yeniden tanzim edip Buhara'ya doğru harekete geçti. Durumdan haberdar olan Buhara Melikesi Hatun, şehri tek başına savunamayacağını anlayınca çevredeki Türklerden yardım istedi. Bunun üzerine Soğd Meliki Tarhun ve Türkistan Prens'i Bîdun yardıma geldiler. Türkler ilk karşılaşmada başarı sağlamışlardı. Ancak Arapların toparlanarak ikinci bir hamle yapmaları, savaşın seyrini değiştirmiş ve

Türkler mağlup olmuşlardır. Öldürülenler arasında Bîdun da bulunmaktadır. Nihayet Araplar karşısında çaresiz kalan Hatun, sulh talebinde bulundu ve antlaşmayı yeniledi. Selm b. Ziyad bol miktarda ganimet elde ederek Merv'e döndü. Öyleki savaşa iştirak eden her bir askere 2400 dirhem düşmüştür. Her ne kadar bu rakam abartılı gibi gelse de bölgenin ekonomik gücü düşünüldüğü zaman, Arapların bu savaştan zengin dönmüş olabilecekleri kabul edilebilir.

Abdülmelik b. Mervan 65/685 yılında halife olunca, kendisine sadece Suriye ve Mısır itaat ediyordu. Hicaz ve Irak'ta ise Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyeti geçerli idi. Ayrıca Horasan'daki Arap kabileleri arasında da çarpışmalar oluyordu. Emevi devleti içerisinde baş gösteren bu karışıklıklardan istifade etmek isteyen Maveraünnehir'deki yerliler, kaybettikleri yerleri tekrar elde etmek için harekete geçtiler. Hattâ bu durumdan istifade eden Türkler, akınlar yaparak Nişabur'un yakınına kadar geldiler.27 Taberî ve İbnü'l-Esîr'in bildirdiklerine göre Türkler, Kasr-ı Esfâd'ı muhasara ettiler. Kalede bulunan Ezdliler, Abdullah b. Hazm'e haber göndererek yardım talebinde bulundular. Bunun üzerine vali, Züheyr b. Hayyan başkanlığında askerî birliği yardıma gönderdi. Böylelikle Türklerin baskınından kurtulmuş oldular.28

Diğer taraftan Emevi devleti içindeki karışıklıklardan istifade eden Sicistan'daki Türk hükümdarı Rutbil, bu devlete karşı ödemek zorunda olduğu vergiyi ödemedi. Bu sebepten Abdülmelik'ın Irak umumî valisi Haccac b. Yusuf, Ubeydullah b. Ebî Bekr'i 797698 de askerî birliğin başında Sicistan'a sevketti. Kufe ve Basralı birliklerle yola çıkan Ubeydullah, yol boyundaki bazı kaleleri yıkarak ilerliyordu. Durumdan haberdar olan Rutbil, yanındaki Türklerle birlikte geri çekilerek askerî taktik uyguladı. Ubeydullah ise şehre 18 fersah yaklaşmıştı. Bu esnada Rutbil, Arapları çember içine alarak bütün geçitleri kapattı. Böylece çaresiz kalan Ubeydullah, Türk hükümdarına 700 bin dirhem vermek suretiyle kurtulabildi.29

Ubeydullah'ın Türkler karşısındaki yenilgisi Haccac'a çok agır gelmişti. Rutbil'e karşı intikam duygusuyla dolu olan Haccac, durumdan halifeyi haberdar etti ve Rutbil üzerine yeni bir ordunun gönderilmesi için halife Abdülmelik'ten izin aldı. Bunun üzerine Basra ve Kufe'den 40 bin kişilik bir orduyu Abdurrahman b. Eşas'ın başkanlığında bölgeye gönderdi 80/699. Ordunun moralini yüksek tutmak için de maaşlarını peşinen ödemişti.

Abdurrahman'ın büyük bir ordu ile yola çıkması üzerine Rutbil, geçen seneki olaydan dolayı özür dilediğini ve öyle bir savaşa istemeyerek iştirak ettiğini, tekrar istenilen vergiyi vermeğe razı olduğunu bildiren bir mektubu Abdurrahman'a gönderdi. Ancak kendisinden oldukça emin olan Abdurrahman bunlara razı olmadı.

Abdurrahman, Rutbil'in ülkesinde pek çok şehri istila ederek, ganimet ve esirler alarak ilerliyordu. Orduyu yeniden tanzim etmek ve Rutbil'i iyice yıpratmak için bir yıl burada konakladı. Ertesi yıl merkez üzerine yürüyerek fetihlerde bulundu. Araplara karşı bir şey yapamayacağını anlayan Rutbil geri çekilmek zorunda kalmıştı.30 Abdurrahman fetih müjdesini Haccac'a bildirdi. Fakat Haccac, daha da ilerlere gidilerek yeni fetihler yapmasını ondan istedi. Hattâ Haccac, Abdurrahman'ın

duraklaması sebebiyle, tehdit dolu mektuplar bile göndermişti. Haccac'ın bu tutumuna son derece kızan Abdurrahman, ordusunu toplayıp durumdan haberdar etti ve Haccac'a olan bağlılığını kaldırdığını, bundan böyle müstakil olarak hareket edeceğini açıkladı. Böylece o, Haccac'a karşı açıkça isyan etmiş oluyordu. Ayrıca Abdurrahman, Haccac'a karşı savaş yapmak üzere Rutbil'le de anlaşmıştı.

Bilindiği gibi Abdurrahman b. Eşas ile Haccac'ın birlikleri arasında çok çetin mücadeleler olmuştur. Bu savaşlarda geri çekilmek zorunda kalan Abdurrahman, müttefiki olan Rutbil'e sığınarak kurtulabildi. Fakat Haaccac'ın, Abdurrahman'ı kendisine teslim etmesi için Rutbil'e yazmış olduğu mektuplar, Türk hükümdarının gözünü korkutmuş olmalı ki Rutbil, müttefikini bazı şartlarla Haccac'a teslim etmeyi kabul etmişti.31

Horasan'da bulunan kabileler32 arasındaki görüş ayrılıklarını giderip birlik ve musavatı temin edecek yegane kişinin Kuteybe b. Müslim olacağını düşünen Irak umumî valisi Haccac b. Yusuf,33 85/704 yılında Kuteybe b. Müslim'i Horasan valiliğine getirdi.34

Maveraünnehir bölgesinde kalıcı fetihler, Kuteybe'nin Horasan'a vali olmasından sonra gerçekleşti. Kendine mahsus üstün zekası ile bilinçli bir şekilde hareket etmek isteyen Kuteybe Horasan'a gelir gelmez, Mufaddal tarafından sefere çıkarılmak üzere olan orduyu35 yeniden bir düzene sokarak Müslüman Arap askerlerinin safında yer alacak olan kabilelere iyi davranıp, orduda görevde bulunanların36 kalplerini kazanmıştı. Kuteybe bu uygulamasıyla önce orduda birlik ve beraberliği sağlamış oluyordu. Ayrıca Kuteybe Merv'e varınca, askerlere hitaben coşkulu ve heyecanlı okuduğu hutbesinde; Allah'ın, İslâm'ın yayılması için bu toprakları onlara helal kıldığını, insanları haram işlemekten alıkoymaları için buralara geldiklerini ifade ettikten sonra, Kur'an'dan ayetler okuyarak ordunun kuveyi maneviyatını yükseltip onların cihada olan şevklerini artırdı.37

Konuşmasıyla askerler üzerinde büyük bir etki bırakan Kuteybe, önce Belh'e doğru yola çıktı 86/705. Kuteybe Ceyhun'u, geçerek Âhrûn,38 Sağaniyan,39 Şûmân40 ve Belh hükümdarlarıyla da bir anlaşma yaptı ve kardeşi Salih komutasında askerî birliği Toharistan'ın kilit mesabesinde olan Tirmiz'e yerleştirdikten sonra Merv'e döndü.41

Kuteybe b. Müslim, Horasan'ın bazı şehirlerine hakim olan ve henüz Kuteybe'ye itaat etmeyen Bâdgîs (Bâzeğîs) emiri Nîzek'i tehlikeli bulduğu için ona bir elçi gönderip barış yapmaya davet etti 87/706. Şayet bu davete icabet etmeyecek olursa savaşa hazır olmasını da bildirmişti. Kuteybe'nin bu sert ve kararlı tutumu karşısında endişeye kapılan Nîzek, Kuteybe'nin yanına giderek onun isteklerini kabul etmek zorunda kaldı.42 Böylece her iki tarafta birbirlerinden emin olmuşlardı. Türk olduğu kabul edilen Nîzek Tarhan'ın43 bu şekilde itaat altına alınması ve bölgenin sükuna kavuşturulmasından sonra Kuteybe, Araplar için ikinci bir tehlike arzeden Maveraünnehir üzerine yönelmeye karar verdi.

İslâm aleminin yetiştirdiği büyük kumandanlardan biri olan Kuteybe, Ceyhun nehrinin güneyindeki tehlikeleri bertaraf ettikten sonra nehrin ötesindeki şehirler arasında stratejik ehemmiyete

haiz Buhara'ya bir merhale[44] uzaklıkta bulunan ve etrafı surlarla çevrili olan Beykent'in[45] üzerine sefer düzenledi. 87/706 yılında büyük bir ordu ile yola çıkan Kuteybe, Nîzek'le birlikte[46] Beykent'in surları önüne geldi. Durumun ciddiyetini anlayan Beykentliler çevredeki Türklerden yardım istediler. Yardıma gelen Türk birlikleri, arkadan Kuteybe'nin yolunu keserek merkezle olan bağlantısını kestiler. ve Kuteybe'yi muhasara altına aldılar. Hattâ iki ay gibi bir zaman içinde Kuteybe'den hiçbir haber alamayan Haccac, bütün camilerde Kuteybe için düâ edilmesini emretti.[47]

Nihayet kesin galibiyete ulaşmak isteyen Kuteybe, bütün gücüyle Türklere yeniden hücum etti. Kuteybe karşısında tutunamayan Türkler, geri çekilerek şehri içerden savunmaya karar verdiler. Ancak Kuteybe ordusunun, şehrin kale duvarları altından tüneller kazarak içeri sızmak istemeleri Türkleri korkuttu. Çaresiz kalan Beykentliler, sulh istemek zorunda kaldılar. Bu teklif Kuteybe'nin de işine geldiği için kabul etti. Böylece iki taraf arasında anlaşma yapılarak savaşa nihayet verildi. Kuteybe Beykent'e askerî birliğin başında Varakâ b. Nasr el-Bâhilî'yi bırakarak Merv'e döndü.[48]

Kuteybe'nin şehirden ayrılmasından kısa bir müddet sonra Beykentliler isyan ettiler. Beykentlilerin isyan ettiklerini öğrenen Kuteybe, tekrar şehire yürüdü. Bunun üzerine şehir halkı sulh yapmak istedilerse de Kuteybe onları dinlemedi. Nihayet Beykent ikinci defa fethedilmiş oluyordu. Ancak bu defa çok sayıda insan öldürülüp, bol miktarda silah ve ganimet elde edildikten sonra Merv'e dönüldü.[49] Bazı tarihçiler[50] Kuteybe'nin Beykent'i harabeye çevirdiğini, savaşa katılanların hepsini öldürdüğünü, kadın ve çocukları esir aldığını bildirirler. Galibiyetin sonunda bol miktarda ganimet elde eden Kuteybe, Merv'e döndükten sonra bu ganimetleri askerler arasında taksim etmek istediğini Haccac'a bildirdi. Haccac'ın muvafakatını alan Kuteybe elde edilen ganimetleri askerleri arasında taksim etti.[51] Böylece Müslümanlar elde ettikleri maddî imkanlarla silah ve askerî techizat satın alarak güçlerini artırdılar. Ayrıca ganimetlerden Haccac'a da gönderildiğini zikrederler.

Beykent fethedildikten sonra şehirde Mescid-i Camii adıyla fetih sembolü olarak büyük bir camii inşa edildi ki, mihrabının Maveraünnehir'de benzerinin olmadığı bildirilir.[52]

Kuteybe'nin 88/707 tarihinde Nûmeşkes ve Râmîsen'i itaat altına alması Maveraünnehir'deki Türkleri endişelendirdi. Nitekim birlikte hareket etmeleri halinde Kuteybe'ye karşı koyabileceklerini düşünen Soğd ve Ferganalılar derhal harekete geçerek Arapların üzerine yürüdüler. Fakat Türkler, karşılaşma sonunda mağlup oldular. Bu savaşta Nîzek'le birlikte kesin üstünlüğü sağlayan Kuteybe, Türk kuvvetlerini takip etmeden Merv'e dönmeye karar verdi.[53]

Kuteybe b. Müslim, Râmîsen'i fethedip Belh yoluyla Merv'e dönerken Haccac'ın gönderdiği mektubu Fâryâb'da aldı.[54] Haccac mektubunda Buhar'a meliki Verdân Hudât üzerine yürümesini emrediyordu. Mektubu alan Kuteybe 89/707 de derhal geri dönüp Ceyhun nehrini geçtikten sonra Buhara'ya doğru ilerledi. Fakat Buhara melikine karşı başarılı olamayıp Merv'e dönmek zorunda kaldı. Durumdan haberdar olan Haccac, Kuteybe'ye kızarak Buhara'ya karşı nasıl bir saldırı yapılması hakkında açıklamalarda bulunarak, tehdit dolu bir mektup yazıp derhal hareket etmesini emretti.[55]

Bunun üzerine Kuteybe'nin Buhara üzerine yürümesi, Buhara çevresindeki bazı şehirleri fethedip harp manevraları yapması Türklerin gözünü korkutmuştu. Nitekim Merv'de bütün askerî hazırlıklarını tamamlayan Kuteybe 90/708 da Buhara'yı fethetmek üzere yola çıkmış, kısa zamanda Buhara'ya ulaşarak herhangi bir güçlükle karşılaşmadan şehri muhasara altına almıştı. Ayrıca Türkler arasında birlik ve beraberliğin bozulması Kuteybe'nin işini kolaylaştırıyordu.

Diğer taraftan Kuteybe'nin büyük bir orduyla üzerlerine geldiğini duyan Buhara meliki Verdân Hudât, Soğdlular ve çevredeki Türklerden yardımcı birliklerin gönderilmesini talep etti. Ancak Kuteybe, yardıma çağrılan güçlerin gelmesinden önce Buhara'yı muhasara altına almıştı. Verdân Hudât'a yardıma gelen birlikler, önce Kuteybe ordusunu geri püskürtmüş, hattâ çadırlarına kadar girmişlerdi. Ancak Kuteybe'nin, Türk askerlerinin başını getiren herkese yüz dirhem bahşiş vereceğini ilân etmesi savaşın kaderini değiştirdi. Buhar Hudât'a yardıma gelen güçlerin böyle bir saldırı karşısında geriye çekilmesi, Hakan ve oğlunun bu karşılaşmada hayatlarını kaybetmeleri, Arapların Buhara'ya girmelerini sağlamıştı. Böylece kesin galibiyeti elde eden Kuteybe Merv'e dönerek, fetih haberini Abdurrahman b. Müslim'le Haccac'a ulaştırdı.56 Fatih edâsıyla Buhara'ya giren Kuteybe, Buhara halkı ile ağır şartlar taşıyan bir anlaşma da imzaladı.57

Kuteybe anlaşma gereğince, Arapların Buhara'da kolaylıkla yerleşmelerini ustaca gerçekleştirmiş oluyordu. Ayrıca Müslümanların iaşelerinin yerliler tarafından karşılanması Arapların işini hepten kolaylaştırıyordu. Böylece şehre iskân eden Arapların hem mesken sıkıntısı, hem de geçim proplemleri çözülmüş oluyordu. Diğer taraftan yerlilerin arazilerinden bir kısmının Araplara verilmesi, ilk anda doğacak işsizlik sorununu da ortadan kaldırıyordu. Kuteybe şehri Araplar arasında taksim etmişti. Böylece Buhara, Arapların ve özellikle de İslâm'ın makarri ve merkezi durumuna getirilmiş oluyordu.58

Servetlerinin yarısının Araplara verilmesini hazmedemeyen ve kendilerine Keskesân adı verilen zengin tâcirler59 şehirdeki gayrimenkullerini Müslümanlara bırakarak şehrin dışında kendilerine yeni meskenler edindiler. Hattâ hizmetçilerine de (kendileri için yaptıkları yedi yüz köşkün dışında) evler inşa ettiler.60

Buhara'yı kesin itaat altına alarak Arap hakimiyetini kuran Kuteybe, şehirde Tuğşâde ile beraber komutanlarından Vezir b. Eyyup adındaki birisinin babasını (Eyyub'u) görevlendirdi. İç işlerinde serbest ve dış işlerinde Kuteybe'ye bağlı olan Tuğşâde, Kuteybe'ye olan bağlılığını 96/714 yılı sonuna kadar sürdürmüştür.61

Diğer taraftan dört yıldan beri Kuteybe ile barış içinde bulunan, hatta onun yanında seferlere iştirak eden Nîzek Tarhan, Kuteybe tarafından bir gün cezalandırılacagını düşünüyordu. Bu sebeptten, Kuteybe'nin yanından ayrılıp Toharistan'a gidince, Belh, Merv er-Rûd, Tâlkân, Fâryâb,62 Cüzcân hükümdarlarına mektuplar yazıp, Kuteybe'ye karşı ilkbaharda müşterek savunmaya davet etti. Böylece Kuteybe'ye karşı askerî bir güç oluşturulmak isteniyordu. Nîzek'in bu tutumu, Kuteybe'ye karşı açıkça baş kaldırmak anlamına geliyordu. Nîzek'in isyan ettiği haberini alan Kuteybe on iki bin

kişilik bir askerî birliğin başında kardeşi Abdurrahman'ı, Nîzek'e karşı yola çıkardı. Ordunun Belh'te kışlamasını, ilkbaharla birlikte kendisinin de arkadan geleceğini kardeşi Abdurrahman'a söyledi.63 Çünkü Kuteybe geç kalındığı takdirde Nîzek'in Çin'den de yardım alabileceğini düşünüyordu.64

Toharistan bölgesini kesin itaat altına almak isteyen Kuteybe, çevredeki şehirlerden topladığı birliklerle büyük bir güç oluşturup, Nîzek'le ittifak yapan adı geçen prenslerin üzerine yürüdü ve onları itaat altına aldı. Böylece adı geçen yerlerde kesin olarak hakimiyeti sağlayan Kuteybe, Toharistan'a doğru yürüdü 91/709-710 Kuteybe'nin üzerine geldiği haberini alan ve yalnızlığa itilen Nîzek, çareyi Bâdğîs Kalesi'ne sığınmakta buldu. Büyük bir kuvvetle kaleyi her yönden muhasara altına alan Kuteybe, Süleym b. Abdullah'ı, Nîzek'in yanına göndererek hile ve desiselerle onu yanına getirtmeye muvaffak oldu. Nîzek'in öldürülmesi için Haccac'dan izin alan Kuteybe, kendisine önceki seferlerde yararı dokunan Türk komutanını kendi elleriyle öldürüp başını ganimetlerle birlikte Haccac'a gönderdi.65

Kuteybe b. Müslim, yapılan antlaşmayı tanımayan, ayrıca kendisine gönderilen elçiyi öldüren Şuman hükümdarı üzerine 91/710 yılında bir sefer düzenledi. Kuteybe Şuman'ı kuşatıp mancınıklarla taşa tuttu. Yapılan savaş sonunda şehir yeniden teslim olmak zorunda kaldı.66 Kuteybe bu esnada Haccac'dan bir mektup almıştı. Mektupta Kiş67 ve Nesef'e68 yürünmesi ve şehirlerin yerle bir edilmesi isteniyordu.69 Kuteybe, Haccac'ın isteği üzerine adı geçen şehirlere yürüyerek Kiş ve Nesef'i sulh yoluyla itaat altına aldı.70 Fakat Fâryâb halkı teslim olmayınca, Kuteybe'nin intikamı feci oldu. Fâryâb'ı yakıp yıktı. Ancak Fâryâb melikinin Kuteybe'ye itaat edeceğini bildirmesi üzerine, Kuteybe'nin Fâryâplılara herhangi bir kötülük yapmadığını bildiren tarihçiler de vardır.71 Böylece bölgeyi yeniden itaat altına alan Kuteybe Buhara'ya uğradıktan sonra Merv'e gitti.72

Haccac b. Yusuf, Kuteybe birlikleri için her zaman tehlike olabileceğini düşündüğü73 Sicistan hakimi Rutbil üzerine bir sefer düzenlemesini Kuteybe'den istedi. Bunun üzerine Kuteybe doğudaki fetihlerine ara vererek 92/711 yılında Sicistan'a hareket etti. Kuteybe'nin üzerine geldiğini öğrenen Rutbil, Kuteybe'ye elçi göndererek itaatını arz edip sulh talebinde bulundu.74 Böylece savaş yapılmadan Sicistan sulh yoluyla emniyet altına alınmış oluyordu. Yapılan anlaşmaya göre; Rutbil beşyüz bin dirhem, iki bin köleyi Kuteybe'ye verdi. Kuteybe'de bunların beşte birini Haccac'a gönderip geri kalanını askerleri arasında taksim etti.75 Kuteybe, Abdullah b. Amir'in ana bir kardeşi İbn Abdillah b. Umeyr el-Leysî'yi Sicistan'da vekil bırakıp geri döndü.76

Maveraünnehir şehirlerinden Semerkant'ın Araplar açısından çok önemli bir yer olduğunu düşünen Kuteybe b. Müslim, Buhara'yı fethetmekle Seyhun'a giden yolu açmış ve Semerkant'ı da tehdit etmeye başlamıştı. Kuteybe'nin kendisi için büyük bir tehlike olduğunu düşünen Soğd hükümdarı Tarhun, ilk anda onunla karşı karşıya gelmek istemediği için Kuteybe ile anlaşma yapmak istedi. Tarhun 90/708 yılında yapılan anlaşma gereğince kendisinden istenen şartları yerine getireceğini teahhüt etmiş, Kuteybe de bunu kabullenmişti. Kuteybe ayrıca antlaşma şartlarının yerine getirilebilmesi için Tarhun'dan rehineler almıştı.77 Bundan böyle ilk etapda Semerkantlılar, Araplar

tarafından kendilerine gelebilecek tehlikeyi bertaraf etmiş olmakla birlikte, Kuteybe'nin üstünlüğünü kabul etmiş oluyorlardı.

Ancak Semerkant halkı, daha sonra böyle bir anlaşmanın Semerkantlılar için bir zillet olduğunu, ayrıca Tarhun'un yaşlanması sebebiyle kendisine ihtiyaçlarının kalmadığını iddia ederek onu hapse attılar. Tarhun'un yerine Gurek'i getirdiler. Bu duruma tahammül edemeyen Tarhun, kurtuluşu intihar etmekte buldu.78

Semerkant'taki iç karışıklıklar, anlaşmanın bozulması ve Tarhun'un ölümü Kuteybe'yi endişelendirdi. Nihayet Harezm'in itaatını sağladıktan sonra, Semerkant'ın fethine kesin karar veren Kuteybe 93/711'de sefer hazırlıklarına başladı. Ancak Kuteybe bu seferin nereye yapılacağı hususunda herhangi bir açıklama yapmadı.

Seferin büyük bir gizlilik içinde yürütülmesi hususunda dikkatli olan Kuteybe, Haccac b. Yusuf'un, Semerkant'a seferin yapılmasını tasvip ettiği övgü dolu mektubunu askerlerine okumakla79 seferin yönünü açıklamış, ayrıca Semerkantlıların cezalandırılmalarını da ifade etmişti. Bu sebeple Kuteybe, orduya Harezm ve Buhara'dan da yardımcı birlikler alarak öncü birliklerin arkasından yola çıktı.80 Yalnız Semerkantlılarla Kuteybe'ye karşı koyamayacağını anlayan Gurek, Şâş melikine, Fergana İhşid'ine ve Hakan'a mektup yazarak, Arapların ülkesine geldiklerini, galip gelmeleri halinde doğuya doğru ilerleyeceklerini, dolayısıyla büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalacaklarını bildirerek onlardan yardımcı kuvvetlerin gönderilmesini istedi. Bunun üzerine durum değerlendirilmesi yapıldıktan sonra Semerkant hükümdarına yardımcı birlikler gönderilmişti. Diğer taraftan Abdurrahman b. Müslim'in askerleriyle birleşerek Semerkant'ı muhasara eden Kuteybe, Şâş'dan düşman birliklerinin Semerkantlılara yardıma gelmek üzere yola çıktıklarını öğrenince, kardeşi Salih b. Müslim'i tecrübeli üç yüz ile altı yüz kişi arasında değişen askerlerin başında akşamleyin yola çıkardı.81 Salih, Kuteybe ordusundan iki fersah uzaklıkta düşmanın geleceği yol üzerinde karargahanı kurdu ve askerlerini gizleyerek Şâşlıları pusuya düşürdü. Gece vakti üç koldan hücuma uğrayan Şâşlılar, neye uğradıklarını şaşırdılar. Şâş askerlerinin pek çoğu öldürülürken çok sayıda insan esir edildi. Bir kısmı da kaçıp kurtuldu. Kesin galibiyet elde eden Salih b. Müslim, bol miktarda ganimet ve askerî mühimmat elde ederek Kuteybe'nin yanına döndü.82

Kuteybe'nin Semerkant'ı muhasara altında tutarak mancınıklarla dövmesi sonunda surlarda gediklerin açılması ve Şâş'dan yardıma gelen birliklerin bozguna uğratılması, Semerkant halkını endişelendirdi. Bu sebepten Gurek'in, Kuteybe'den sulh talebinde bulunması üzerine Kuteybe muhasarayı kaldırdı.83

Kaynaklarda Kuteybe ile Gurek arasında yapılan sulhun ihtiva ettiği hususlar hakkında birbirinden farklı bilgiler vardır. Ya'kubî,84 anlaşma şartları olarak Kuteybe'nin, şehir'e Kiş Kapısı'ndan girip, Çin Kapısı'ndan çıkmasını, Semerkant'ta iki rekat namaz kılmasını bildirir. Diğer taraftan Kuteybe'nin şehre girip ordusuyla beraber Semerkant melikinin hazırladığı ziyafete katılmasından sonraki yazdığı ahidnamede ise Semerkant, Kiş ve Nesef'in85 Soğd'a bağlı kalacağını, Gurek'in her

sene başında üç bin[86] dirhem ödemesini ve bu ahidnamenin de H. 94 yılında yazıldığını rivayet eder. Belâzurî,[87] Gurek'in her yıl iki milyon iki yüz bin dirhem, başka bir rivayetinde yedi yüz bin dirhem ödemesi ve Arapların şehirde üç gün misafir edilmelerini, Kuteybe'nin şehirde namaz kılmasını, ibadethane olarak kullanılan yerlerin de Müslümanlara verilmesini ifade eder.

Taberî,[88] H. 93 yılı olayları arasında yer verdiği bu anlaşma metninde her yıl iki milyon iki yüz bin dirhem, küçük yaştaki sabi, ihtiyar ve sakat olmamak kaydıyla bu yıl bir defaya mahsus olmak şartıyla otuz bin köle verilmesi, başka bir rivayetinde ise yüz bin köle, ateşgede ve put evlerinin verilmesinin yer aldığını bildirir.

Sulh anlaşmasını uzun bir şekilde ele alan İbn A'sem[89] ise, iki milyon dirhemin derhal ödenmesini, iki yüz bin dirhem her sene ödemesini, üç bin köle (sabi, ihtiyar ve sakat olmamak şartıyla) verilmesini, putlardaki ve ateşgedelerin ateş yaktıkları evlerdeki ziynet eşyalarının verilmesini, şehirde bir mescit yapılmasını, Semerkant'ın savaşçılardan boşaltılmasını, Kuteybe askerleriyle şehre girip namaz kılması, hutbe okuması ve misafir edilmesi, Kuteybe'nin Semerkant'a Kiş ve Nesef Kapısı'ndan girip Çin Kapısı'ndan çıkmasını zikreder.

Diğer taraftan Kuteybe şehre girdikten sonra bir elçi göndererek taşınabilir mallarını alıp götürmek isteyenlerin götürebileceğini, kendisinin Semerkant'tan çıkmak niyetinde olmadığını, anlaşma şartlarının dışında kimseden bir şey talep etmediğini, bundan böyle askerlerin şehirde ikâmet edeceklerini bildirdi.[90] Bunun üzerine Gurek maiyetiyle birlikte şehirden çıkarak dört beş fersah uzaklıkta Ferenkes adıyla yeni bir yerleşim yeri kurarak orada iskân ettiler.[91] Böylece Semerkant ve çevresi de Arapların idaresi altına girmiş oluyordu.

Hakimiyet ve üstünlüğü kesin olarak sağlayan Kuteybe, Semerkant'ta hakimiyeti elinde tutabilmek düşüncesiyle bir askerî birliğin başında kardeşi Abdullah b. Müslim'i şehirde bırakarak Merv'e döndü.[92] Kuteybe Merv'e dönmezden önce, şehre giriş çıkışların kontrol edilmesi ve şehirde yabancıların kalmamalarını sağlamak için şehre giren herkesin eline balçıktan mühür vurulmasını, çamur kuruyuncaya kadar şehirde kalmalarına müsaade edilmesini, gecikme sebebiyle çamurun elinde kuruması halinde onun öldürülmesini, ayrıca yabancıların kesici alet taşımaları halinde ve şehrin kapılarının kitlenmesinden sonra şehir içinde görünenlerin de öldürülmelerini emretmişti.[93]

Her iki taraf arasında imzalanan anlaşma metninde böyle zorlayıcı sıkıyönetim şartları olmamasına rağmen, şehre girildikten sonra yerli halka baskı ve zulüm yapılması, Kuteybe'nin "iki yüzlü bir siyaset"[94] izlediği iddialarının haklı olduğunu ortaya koymaktadır.

Böylece Semerkant hükümdarı Gurek iç işlerinde serbest olmakla birlikte, dış işlerinde Kuteybe'ye tabi olmaya zorlanmıştır. Diğer taraftan Kuteybe b. Müslim, anlaşma şartları gereğince dört bin askerle birlikte şehre girdi. Müslümanlar bol miktarda esir ve ganimet elde ettiler. Semerkant'taki putlar toplanıp üzerlerindeki ziynet eşyaları alındıktan sonra yakıldı. Yerli halk, bu putlara dokunanların helak olacağına ve en azından çok kötü şeyler olabileceğine inanmışlardı. Bu

yüzden Kuteybe'ye putlara dokunulmaması için yalvarmışlardı. Fakat Kuteybe'nin bu icraatı bölgede yaygın olan batıl inançlara indirilen bir darbe olmuştu. Nitekim putların yakılmasıyla Müslümanlara hiçbir şeyin olmadığını gören insanlar şaşırmışlardı. Nihayet böyle bir inancın gerçek olmadığını müşahede eden çok sayıda insan Müslüman olmuştu.95

Diğer taraftan Kuteybe'nin zamanın tefsir alimlerinden Dahhak b. Müzâhim'in de96 bulunduğu Müslüman topluluğu Semerkant'ta iskân ettirtmesi, 97 Ayrıca anlaşma şartlarına göre âcilen şehirde bir camiinin yapılmasını emretmesi98 onun bu şehirde hem hakimiyetin sağlanmasını, hem de İslâm Dini'nin yayılmasını gerçekleştirmek istediğini göstermektedir.

Kuteybe Semerkant'ın fethini bildiren bir mektup ile, elde ettiği malların beşte birini,99 ayrıca hissesine düşen esirler arasında Yezdücerd'in kızlarından birisini de Haccac'a gönderdi. Haccac da bu güzel cariyeyi Halîfe Velid'e ikram etti. Velid'in bu cariyeden Yezid adında ileride halîfe olacak olan bir oğlu oldu.100

Fetihlerle ismini ebedîleştirmek isteyen Kuteybe'nin, 94/713 yılında doğuya doğru sefere çıktığını görüyoruz. Kaynaklar101 bu sefer hakkında fazla bilgi vermezler. Ancak kuzeye giden birliklerin herhangi bir güçlükle karşılaşmadan Şâş'ı102 fethettikleri, Kuteybe birliklerinin ise birkaç defa askerî güçlerle karşı karşıya kaldıkları, nihayet Arapların galip geldikleri bildirilir. Ayrıca Belâzurî,103 Kuteybe'nin Uşrûsana'ya104 da bir sefer yaptığını zikretmekle birlikte seferle ilgili herhangi bir açıklamada bulunmaz. Ancak Kuteybe'nin Uşrûsana'ya yaptığı sefer konusunda Gibb'in bildirdiğine göre,105 kesin olmamakla birlikte Kuteybe'nin siyah elbiseler içerisinde Uşrûsana Afşini'ni, Fergana nehirlerinden Mînk civarında muhasara altına aldığını kısa da olsa zikreder. Şâş, Hocend, Fergana'nın bazı yerlerini elde eden Kuteybe, Fergana'ya İsâm b. Abdullah el-Bahilî'yi vali olarak bıraktıktan sonra Merv'e döndü.106 Kuteybe bölgeye bir vali tayin etmekle hem yeni fethedilen yerlerin emniyet ve iç güvenliğini sağlamış, hem de Buhara ve Semerkant'ı güvence altına almış oluyordu.

Diğer taraftan Haccac b. Yusuf, Kuteybe'nin fetihlere devam etmesini istediği için ona Irak'tan yeni askerî birlikler gönderdi. Kuteybe de 95/713'te taze güçlerle Şâş'a doğru sefere çıkarak,107 kuzeyde İspîcâb'a kadar ilerledi.108 Fakat Kuteybe, Şâş'da veya Küşmâhân'da bulunduğu bir sırada Şevvâl 95/Haziran714 yaz mevsiminde, efendisi ve en büyük yardımcısı Haccac b. Yusuf'un ölüm haberini aldı. Bu mutsuz haber sonunda ne yapacağını şâşıran Kuteybe, seferlerini derhal durdurarak Merv'e dönmeye karar verdi. Kuteybe Merv'e dönüşünde ordusunu terhis ederek bir kısmını Buhara'ya, bir kısmını Kiş'e, bir kısmını da Nesef'e gönderdi. Kendisi ise Merv'de ikamet etti. Burada olup bitenleri dinlemeye ve olayların bundan sonra nasıl ceryan edeceğini beklemeye başladı. Böyle bir kritik anda imdadına halîfe Velid yetişerek kendisine bir mektup yazdı. Halîfe mektubunda Kuteybe'yi övmekle beraber, fetihlere devam etmesini istiyordu.109

Kuteybe b. Müslim'in 96/715 yılında Fergana'ya yaptığı son seferi hakkında iki ayrı rivayet vardır: Bunlardan birincisi İbn A'sem'in bildirdiği rivayettir.110 Buna göre, halîfe Velid, Haccac'ın

ölümünden sonra Irak valiliğine Yezid b.Ebî Kebşe es-Sekseki'yi tayin etti. Kuteybe'yi ise eski görevinde tutmasını yeni valiye emretti. Yezid Irak'a gelince Kuteybe'ye bir mektup yazarak durumu bildirdi ve Fergana'ya sefer düzenlemesini emretti.

Bunun üzerine Kuteybe, büyük bir ordu ile Fergana'ya doğru yola koyuldu. Nihayet Kuteybe, Çin hududuna kadar ilerleyerek bol miktarda ganimet elde etti. Bölgede üstünlüğü sağlayan Kuteybe, Fergana meliki Bâşek'in üzerine yürüyerek kaleyi muhasara altına aldı. Kuteybe muhasaraya yedi ay devam ettikten sonra bir hile ile Bâşek'i yakalayarak öldürdü. Bâşek'in bütün mallarına el koyarak beşte birini Irak valisi Yezid'e gönderdi. Geri kalan kısmını da askerler arasında taksim etti. Durumdan haberdar olan halîfe, Kuteybe'ye övgü dolu bir mektup daha yolladı.

Fergana'yı kesin itaat altına alan Kuteybe, Çin'e en yakın şehirlerden Kaşgar'a sefere çıktı. Kaşgar'a varmadan şehre yakın bir yerde karargahını kurdu. Kuseyr b. Eymerriyâk adındaki kumutan başkanlığında yedi bin kişilik bir askerî birliği Kaşgar'a sevketti. Her iki taraf arasında şiddetli çarpışmalardan sonra, Kuseyr galip gelerek iki yüz kadar esirin boyunlarına mühür vurup Kuteybe'ye gönderdi. Fakat Kuteybe Fergana seferinden döndükten sonra Halîfe Velid vefat etmişti.

Cürcan ve Taberistan'a seferler düzenleyen diğer bir komutan ise Yezid b. Mühelleb'dir. Süleyman b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde (96-99/715-717), Yezid b. Mühelleb 98/716 yılında Türklerin bulunduğu Cürcan ve Taberistan'a sefere çıktı. Ordu önce Türklerin yoğun olarak bulunduğu Dihistan üzerine yürüdü.111 O dönemde bu bölge Sul et-Türkî'nin hakimiyeti altında idi. Sul et-Türkî'nin karargahı Dihistan'a beş fersah uzakta bulunan Hazar Denizi'ndeki Buhira adasında idi. Cürcan'da ise Firuz b. Kul bulunuyordu. Sul et-Türkî'nin, Cürcan'ı istila edeceğinden endişelenen Firuz, Yezid b. Mühelleb'den yardım talebinde bulundu. Bu esnada Sul et-Türkî Cürcan'a girmişti. Firuz'un talebine olumlu cevap veren Yezid, Cürcan üzerine yürüyerek Sul et-Türkî'yi buradan çıkardı ve şehri yağmaladı. Ayrıca kendisine yapılan sulh teklifini kabul ederek, bol miktarda ganimet ve çok sayıda esir elde etti. Yezid'in, bu savaşta 14 bin Türk'ü öldürdüğü bildirilir.112 Türk hükümdarının, bu karşılaşmadan sonra Müslüman olduğu da rivayet edilir.113

Yezid b. Mühelleb, Cürcan'ın fethinden sonra yerine Abdullah b. Muammer el-Yeşkurî'yi bırakarak Taberistan'a gitti. Üzerine geldiğini öğrenen Taberistan hakimi Asbehbez, Yezid'e sulh teklifinde bulunarak bu tehlikeyi atlatmak istemişti. Ancak Taberistan'ın fethine kesin gözüyle bakan Yezid, sulh teklifini reddetti. Bunun üzerine iki ordu dağlık arazide karşılaştılar. Yezid'in galibiyetine, bölgenin dağlık olması ve Cürcan'da çıkan iç isyan sonunda Abdullah b. Muammer'in başkanlığındaki muhafız birliğinin öldürülmesi engel oldu. Büyük zorluklarla karşı karşıya kalan yezid b. Mühelleb, barış istemek zorunda kaldı. Yezid, ağır şartları ihtiva eden bir antlaşmayı imzaladıktan sonra Cürcan'daki âsîler üzerine yöneldi. Büyük bir intikam duygusuyla Cürcan'a gelen Yezid, kaleyi yedi ay muhasara altında tuttu. Çaresizlik içinde kalan Cürcanlılar, Yezid'e teslim oldular. Yezid kaledeki kadın ve çocukları esir alıp, erkekleri kılıçtan geçirdi ve Cürcan şehrini yeniden kurdu. Cehm b. Zahr el-Cufî'yi şehirde bırakarak Horasan'a döndü.114

Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği döneminde doğuya yapılan askerî seferler duraklamıştı. Ancak Yezid b. Abdülmelik'in halife olmasıyla akınlar yeniden başladı. Yezid'in Horasan valisi Said b. Amr el-Haraşî, kendileri için tehlike arz eden Semerkant'a elçiler göndererek âsîleri önce itaata davet etti ve onlarla savaşmak istemediğini bildirdi. Fakat isyancıların olumsuz cevap vermeleri üzerine Said b. Amr el-Haraşî Semerkant'a yürüdü.115

Haraşî'nin Semerkant'a hareket etmesinden, veya Arap hakimiyetinden kurtulmak isteyen pek çok asilzâde ve tüccar vatanlarını terk etmeğe niyet ettiler. Semerkant hakimi Gurek onları bu düşüncelerinden vaz geçirmeğe çalıştıysa da başarılı olamadı. Nihayet Soğdlular Fergana'ya hicret ettiler. Fergana meliki ile beraberce Araplara karşı mücadele etmek üzere anlaştılar. Muhacirlerin bir kısmı Hocend'de, bir kısmı Fergana'da, bir kısmı da Zerefşan'da iskan ettiler. Fakat Fergana meliki, Soğdlulara ihanet ederek, durumdan Arapları haberdar etti. Hareşî, önce yol güzegahı üzerinde bulunan Hocend'e Süleyman b. Ebî Sarî komutasında bir öncü birliğini gönderdi. Hocendliler kayıtsız şartsız teslim olacaklarına ve vergilerini de ödeyeceklerine dair söz verdiler. Ancak bu vaatler nazarı itibare alınmadı. Nihayet Süleyman, Hocentlilerin üzerine yürüyerek tüccarların dışında pek çok insanı kılıçtan geçirdi. Diğer taraftan Haraşî, Uşrusana'ya kadar ilerleyip, müstahkem mevkileri elde ederek bölgede hakimiyeti yeniden tesis etmiş oldu.116

Haraşî'nin yerine Horasan valiliğine getirilen Müslim b. Sa'd, 105/703 yılı sonbaharında Fergana'ya doğru sefere çıkmış, fakat herhangi bir fetihte bulunamadan, bir Türk birliği tarafından Ceyhun'un doğusuna püskürtülmüştü. Başarısızlığını gidermek isteyen Müslim, aynı yıl tekrar sefere çıkarak Afşin üzerine yürüdü. Ele geçirdiği kaleyi altı bin köle karşılığında Afşin'e iade ettikten sonra Merv'e dönmüştü.117 Fakat halife Hişam b. Abdülmelik tarafından Irak umumî valiliğine getirilen Halid b. Abdullah'ın emri üzerine Fergana'ya tekrar sefere çıkmaya mecbur oldu. Ancak durumdan haberdar olan Türk Hakanı Su-lu'nun, üzerine geldiğini öğrenince geri çekilerek Hocend'e sığınmak zorunda kaldı. Türkler, geri çekilen Arap birliklerini takip etmiş, ayrıca Araplar Fergana ve Şâş kuvvetleri tarafından da sıkıştırılmışlardı. Bu durum Arapların çok sıkıntılı ve tehlikeli bir an yaşamalarına ve o günün tarihe "Yevmü'l-Atş" ismiyle geçmesine sebep olmuştur. Nitekim Müslümanlar geri çekilirken büyük zayiatlar vermişlerdi. Ayrıca mukavemetleri de kalmamıştı.

Türkler, Araplar karşısında elde ettikleri galibiyetin en meşhurunu bu karşılaşmada göstermiş oluyorlardı. Müslümanların geri püskürtülmeleri, bölgedeki fetihlerin dönüm noktasını teşkil etmiş, Arap nüfuz ve itibarının sarsılmasına vesile olmuştur. Bundan böyle Araplar müdafada kalırken, Türkler ve Maveraünnehir yerlileri taarruza geçmişlerdir.118

Emevi valilerinin bölgedeki insanlara karşı uyguladıkları baskı, yerlilerle Türklerin birlikte hareket etmelerini sağlamış ve isyan giderek yayılmaya başlamıştı. Tehlikenin vehametini anlayan Hişam'ın Horasan valisi Eşres b. Abdullah, Katan b. Kuteybe komutasında askerî birliği önden göndererek, kendisi de Merv'den Buhara'ya hareket etti. Ancak Arap orduları Amul'e gelince, yerliler ile Türklerden oluşan büyük bir ordu ile karşılaştılar. Çok sayıda zayiat vererek Ceyhun'un doğusuna geçen Eşres'in ordusu, Katan b. Kuteybe ile birleşerek Beykent'te konakladı. Bölgedeki su yollarını ellerinde tutan

Türkler, Arapların üzerine tekrar saldırdılar. Araplar bu defa ne yapacaklarını şâşırdılar, hattâ çok büyük hayatî tehlike atlattılar. Onları bu durumdan Haris b. Süreyc'in fedakarca davranması kurtarmıştı. Tehlikeyi atlatan Eşres b. Abdullah Buhara'ya doğru yoluna devam etti. Ancak Buhara çevresindeki Türk tehlikesi henüz atlatılabilmiş değildi. Onu bu sıkıntılı durumdan halifenin gönderdiği yeni vali kurtarmıştır.119

Eşres b. Abdullah'ın Türkler karşısında başarısız olduğuna inanan Halife Hişam, onun yerine Cüneyd b. Abdurrahman el-Murrî'yi vali tayin etti 111/729. Beş yüz kişiyle Horasan'a gelen Cüneyd, Buhara ve Semerkantlılarla mücadele eden selefi Eşres'e yardım etmek üzere yola çıktı. Ancak nehri geçtikten sonra Beykent yakınlarında Türk kuvvetleriyle karşılaştı. Cüneyd bu defa yardımcı birliğin gönderilmesini Eşres'ten talep etti. Bunun üzerine Eşres, Amir b. Malik komutasında bir kuvveti yola çıkardı. Cüneyd, kendisine yardıma gelen güçler sayesinde tehlikeyi atlatarak Semerkant'a kadar ilerledi. Bu sırada yeniden toparlanan Hakan, Semerkant çevresindeki Zerman denilen yerde Araplarla tekrar karşı karşıya geldi. Bu karşılaşmadan galip çıkan Cüneyd, elde ettiği esirler arasındaki Hakan'ın kardeşinin oğlunu120 halife Hişam'a gönderdi. Semerkant'ta başarılı bir mücadele veren Cüneyd, buradan Tirmiz'e giderek iki ay kaldıktan sonra Merv'e döndü ve Arapların rahat bir nefes almalarını sağladı.121

Tirmiz ve Belh yoluyla Merv'e dönen Cüneyd'in, Merv'e dönüşünde Buhara-Beykent yolunu tercih etmeyip, güneye giderek daha uzun bir yol güzergahını tercih etmesi, onun bu bölgedeki âsî gruplara göz dağı vermek niyetinde olduğunu ortaya koymaktadır. Aksi halde yorgun olan bir ordunun daha kısa yoldan merkeze dönmesi gerekirdi.

Cüneyd'in Merv'e dönmesinden istifade eden Türkler, yeniden toparlanarak Semerkant'a gelip, Hakan'la güç birliği yapmak suretiyle Semerkant Valisi Sevr'e b. Hürr'e saldırdılar. Bu saldırı karşısında âciz kalan Sevre, Toharistan'da bulunan Cüneyd'den âcilen yardım göndermesini talep etti. Cüneyd'in kumandanları, çevreye gönderilen askerî birliklerin gelmesini, dolayısıyla daha kalabalık bir orduyla Türklerin üzerine gitmenin daha isabetli olacağını Cüneyd'e söylemelerine rağmen, o bunları dinlemedi. Cüneyd, mevcut birliklerle Ceyhun'u geçerek Kiş'e geldi ve askerî hazırlıklarını burada tamamladı.

Cüneyd'in üzerlerine geldiğini öğrenen Hakan, Semerkant yolu üzerinde bulunan su kuyularını imha etti. Cüneyd, Kiş'den Semerkant'a giden iki yoldan kendileri için daha ehemmiyetli gördükleri dağ yolunu tercih etti. Ancak Semerkant'a dört fersah kala Hakan'ın baskınına maruz kaldı. Yapılan savaşta Cünneyd'in birlikleri mağlup olmuş ve çok sayıda Müslüman hayatını kaybetmişti. Bu çarpışmada yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Cüneyd, Semerkant'tan yardımcı birlikler istedi. Sevre'nin 12 bin kişiyle Cüneyd'in yardımına koştuğunu öğrenen Hakan, iki düşman arasında kalmamak için geri çekilerek Sevre'ye karşı pusu kurdu ve beklemeğe başladı. Cüneyd'e dört fersah kala, ansızın Türkler tarafından baskına uğrayan Sevre ne yapacağını şaşırmıştı. Diğer taraftan Türklerin çevredeki otları ateşe vermeleri, su kuyularını imha etmeleri, ayrıca kavurucu sıcağın da askerlerin üzerinde etkisini göstermesi, Arap askerlerinin çoğunun telef olmasını kolaylaştırmıştı.

Hattâ komutan Sevre de ölenler arasında bulunuyordu. Ayrıca Türkler de bu karşılaşmada çok sayıda insanını kaybetmişti.

Cüneyd ise Semerkant'tan kendisine yardıma gelen askerî birliği bu karşılaşmada yalnız bırakmış, hattâ bundan istifade ederek Semerkant'a doğru yol almıştı. Diğer taraftan Sevre'nin güçlerini hezimete uğratan Hakan, Cüneyd'in peşine düştü. Ancak Cüneyd'in Semerkant'a daha önce girmesi hasebiyle yolunu değiştirerek Buhara'ya hareket edip, Kutan b. Kuteybe'yi muhasara altına aldı.

Semerkant'ta dört ay kalan Cüneyd, durumdan halifeyi haberdar etti. Bunun üzerine halife, Cüneyd'e yardımcı birlikler göndererek Türklere karşı kesin üstünlüğün sağlanmasını istedi. Türklerin Buhara'yı muhasara etmeleri sebebiyle Cüneyd, merkezden gelen yardımcı birlikleri beklemeden Buhara üzerine yürüdü ve Hakan'ı mağlup ederek Buhara'ya bir fatih edasıyla girdi Ramazan 113/731. Kışın iyice bastırmasından önce Merv'e dönen Cüneyd, halifenin gönderdiği birlikleri Çağanyan'da karşıladı ve onları Semerkant'a sevketti.122

Bölgede sık sık valilerin değiştirilmesi otorite boşluğunu oluşturmuş, bu da merkeze karşı kabileler arasında isyanın yayılmasınnı kolaylaştırmıştı. Bunun üzerine halife Hişam, daha önceki valilik döneminde bölgeyi tanımış olan Esed b. Abdullah'ı ikinci defa valiliğe getirdi. Esed b. Abdullah, önce otorite boşluğundan istifade ederek merkeze karşı baş kaldıran âsîlerle uğraşmak zorunda kaldı. Esed'i daha çok Toharistan bölgesinde Emevi halifesi aleyhinde çalışmalar yapan Haris b. Süreyc meşgul etmişti. Horasan'ın merkezi durumunda olan Merv ise buraya uzak idi. Bu sebepten devlet merkezini Merv'den Belh'e nakletti.123

Esed b. Abdullah, 119/737 yılında Belh'in kuzey doğusunda bulunan ve halifeye karşı Haris b. Süreyc'le ittifak eden Huttelliler üzerine yürüdü. Huttel hükümdarı İbn Sâicî, Nevakısta bulunan Türk Hakanı'nı durumdan haberdar ederek âcilen yardım talep etti.

Hakan'dan olumlu cevap alan İbn Sâicî, Esed'e elçi göndererek Hakan'ın gelmekte olduğunu dolayısıyla Huttel'i terk etmesini istedi. Haberi itiyatla karşılayan Esed geri çekilmeğe karar verdi. Esed'in ordusunun bir kısmı henüz nehrin batısına geçmemişti. Bu sırada Hakan onlara yetişerek çok sayıda insanı öldürdü. Bu savaşta oldukça başarılı olan Hakan, Arap ordusunu takip ederek nehrin batısına geçip karargahını kurdu. Her iki taraf da kışın geçmesini beklerken askerî hazırlıklarını yeniden tanzim ettiler. Bu defa savaşın seyri değişmişti. Türklerin üzerine yeni bir güçle saldıran Esed, bu çarpışmada üstün bir galibiyet elde ederek Türkleri geri çekilmek zorunda bıraktı. Hakan'ın almış olduğu bu yenilgi, memleketine döndükten sonra onun ölümüne sebep oldu.124

Hişam b. Abdülmelik, Esed b. Abdullah'ın 120/738 yılı başında ölmesinden kısa bir zaman sonra, Nasr b. Seyyar'ı Horasan valiliğine getirmişti.125 Ömrünün büyük bir kısmını bu bölgede geçiren ve pek çok savaşlarda çeşitli görevlerde bulunan, dolayısıyla araziyi çok iyi tanıyan Nasr b. Seyyar, ilk iş olarak devlet merkezini Belh'den Merv'e taşıdı. Horasan ve Maveraünnehir'in önemli

şehirlerine de yeni atamalar yaptı. Böylece o, bölgede iç isyanların önüne geçmek, Arap hakimiyetini yeniden tesis etmek ve Türk ülkelerine de seferler yapmak düşüncesinde idi.

Nitekim Nasr b. Seyyar 121/738 yılında Merv'den Semerkant'a bir sefer düzenledi. Fakat Semerkant'tan ileri geçmeden Merv'e döndü. Nasr b. Seyyar bu seferiyle yerli kabilelere âdetâ bir gövde gösterisi yaparak, Semerkant'a tayin ettiği Katan b. Kuteybe'nin her zaman yanında olduğunu göstermek istemişti.

Nasr b. Seyyar, ordusunu Buhara, Semerkant, Kiş ve Neseflilerle takviye ettikten sonra, aynı yıl içinde Merv'den hareketle Şâş'a doğru sefere çıktı. Bunun üzerine Şâş hükümdarı ile o sırada Şâş'da bulunan dört bin çadırın meliki Kûrsûl, karşı koymak üzere birlikte harekete geçtiler. Nasr b. Seyyar'ın birliklerine geçit vermek istemeyen Kûrsûl, yapılan muharebede esir edilerek Nasr'ın yanına getirildi. Kûrsûl, serbest bırakılabilmesi için Nasr b. Seyyar'a bazı teklifler yaptıysa da kabul edilmedi. Nihayet öldürülerek cesedi nehrin kenarına asıldı. Kûrsûl'un öldürüldüğünü duyan Türkler ne yapacaklarını şaşırdılar. Kendi kendilerine ceza vererek bazıları kulaklarını kestiler, bazıları saçlarını kazıdılar, bazıları da atlarının kuyruklarını kısalttılar. Türklerin, Kûrsûl'a son derece bağlı olduklarını gören Nasr, cesedin Türklerin eline geçmesini istemediği için yaktırttı. Böylece onlara ikinci bir üzüntü daha vermiş oluyordu.

Nasr b. Seyyar, Kûrsûl'un öldürülmesinden sonra Şâş hükümdarı ile bir antlaşma yaptıktan sonra, Fergana'ya geçti. Bu sırada Fergana hükümdarı ile, Nasr tarafından gönderilen Süleyman b. Sul arasında bir antlaşma yapılarak geri dönüldü.126 Böylece Kuteybe b. Müslim tarafından fethedilen bölge yeniden Emevi hakimiyeti altına girmiş oluyordu.

Nasr b. Seyyar'ın Fergana seferi, Türkler üzerine yapılan son sefer olmuştur. Çünkü Emevi devleti içinde çıkan Abbâsî isyanları, içerde sıkıntıların artmasına vesile olmuştu. Bu sebepten Horasan valileri daha çok iç huzurun sağlanması için mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

B. Araplar ile Hazar Türkleri ve Siyasi Münasebetler

Arapların, Türklerle askerî ve siyasî münasebetlerde bulunduğu önemli bölgelerden birisi de Hazar Türklerinin bulunduğu yerdir. İdil nehrinden Kırım adasına kadar V. ve X. yüzyıl arasında hüküm süren Hazarlar, zamanla güneyden Sasanîler ile Arapların saldırılarına uğramışlardır.

Araplar, Hz. Ömer b. el-Hattâb'ın zamanında Azerbaycan ve Ermeniye'nin fethinden sonra Hazar ülkesine ciddi seferler düzenlemeyi düşündüler. Nitekim Halife Hz. Ömer 22/643 yılında, Suraka b. Amr'ın başkanlığında bir orduyu el-Bâb'a (Derbend'e) gönderdi. Bölgenin en önemli şehirlerinden olan el-Bâb, o dönemde İran'ın hakimiyeti altında idi. Fakat Yezdücerd III.'in Müslümanlar karşısında mağlup olarak geri çekilmesi, el-Bâb'daki İranlı komutan Şahrbarâz'ı zor durumda bırakmıştı. Çünkü bundan sonra kendisine herhangi bir askerî yardımın gelmesi mümkün değildi. Bu sebepten Şahrbarâz, Suraka ile antlaşma yaparak, ona vergi vermek suretiyle tehlikeyi

atlatabilmişti.127 Böylece Araplara Hazar kapıları Hz. Ömer döneminde açılmış olmakla birlikte, henüz Hazar ülkesinde önemli bir ilerleme kaydedilmemiştir.

Araplar ile Hazar Türkleri arasında önemli karşılaşmalar, Hz. Osman b. Affan'ın halifeliği döneminde olmuştur. Abdurrahman b. Râbia komutasındaki Müslümanlar, 32/652 yılında el-Bâb'dan hareket ederek Hazarların hükümet merkezi olan Kafkasların kuzeyindeki Belencer'e saldırdılar. Diğer taraftan Arapların yol güzergahı üzerinde pusu kuran Türk-Hazar kuvvetleri, ânî baskınlar yaparak Müslümanlara ağır kayıplar verdirmelerine rağmen, Abdurrahman'ın Belencer önlerine gelmelerini engelleyemediler. Fakat Belencer'de beklemedikleri bir mukavemetle karşılaşan Araplar, yapılan savaşta çok sayıda zayiat verdiler. Hattâ ölüler arasında Abdurrahman da bulunuyordu. Ordunun başına geçen Abdurrahman'ın kardeşi Selman b. Râbia, Müslümanları yok olmaktan geri çekilerek kurtarabilmişti.128

İslâm devleti sınırları içerisinde meydana gelen iç karışıklıklar sebebiyle, bu savaştan sonra Hazarlara karşı yapılan seferlerin uzun bir süre durduğu bilinmektedir.

Hz. Osman zamanında duraklayan Araplarla Hazarlar arasındaki askerî münasebetler, Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik döneminde (86-95/705-714) yeniden başlamıştır. Halife Velid b. Abdülmelik'in Ermeniye valisi Muhammed b. Mervan 89/708 yılında, bölgeyi çok iyi tanıyan Mesleme b. Abdülmelik komutasında askerî birliği Hazarlara karşı sefere çıkardı. Mesleme, Hazarların önemli şehirlerinden el-Bâb'ı muhasara altına aldı. Hazarlar şehri savunmalarına rağmen mağlup olmaktan kurtulamadılar. Hazarlarla yaptığı ilk karşılaşmada üstün başarı elde eden Mesleme, Muhammed b. Mervan'ın yanına döndü.129

Mesleme'nin elde ettiği bu başarı, onun Ermeniye valiliğine getirilmesinde etkili olmuştur. Hazarlara karşı kesin galibiyet elde etmek isteyen Mesleme, 91/710 yılında büyük bir ordu ile tekrar sefere çıktı. Yol boyundaki bazı kaleleri elde ederek el-Bâb'ı tekrar elde etti. Şehirde sükuneti sağladıktan sonra şehrin etrafına dönemin en etkili silahı olan mancınıklar yerleştirerek, askerî bir garnizon bıraktıktan sonra geri döndü.130 Mesleme'nin bu uygulaması, el-Bâb'ı ileri bir karakol gibi kullanmak istediğini ve Hazarlara yapılacak seferlerde öncü birliklerin buradan yola çıkarılacağını ortaya koymaktadır.

Ancak Müslümanların askerî yönlerini Bizans'a çevirmeleri sonunda, Hazarlara yapılan seferler bir müddet durmuştur. Bu durumdan istifade eden Hazarlar, askerî güçlerini yeniden tanzim ederek güneye doğru seferler yapmaya başladılar. Bilhassa 99/717 yılında Azerbaycan'a yaptıkları akınlarla Müslümanları hezimete uğratarak üstünlük sağladılar. Bunun üzerine, halife Ömer b. Abdülaziz, Hâtim b. Nu'mân el-Bâhilî komutasında bir orduyu Hazarlar üzerine göndermek zorunda kaldı. Bu karşılaşmada kesin galibiyet elde eden Hâtim b. Nu'mân, Hazarları takip etmeyip, elde ettiği ganimet ve esirlerle geri dönmeyi tercih etmiştir.131 Onun bu tutumu, Halife Ömer b. Abdülaziz'in askerî politikasına son derece uygun düşmektedir. Çünkü o, savaşlarla insan kanının akıtılmasına razı olmamaktadır. Fakat Ömer b. Abdülaziz'in, saldırılar katrşısında sessiz kalmayıp, mukabelede

bulunarak caydırıcı bir yöntem uyguladığı görülmüştür. Bilindiği gibi o dönemde, bu savaşın dışında birkaç sene herhangi bir karşılaşma olmamış, dolayısıyla kılınçlar kınlarında kalmıştır.

Ancak halife Yezid b. Abdülmelik zamanında askerî hareketlilik yeniden başlamış, hattâ en çetin mücadeleler bu bölgede olmuştur. Nitekim askerî güçlerini yeniden tanzim ederek Arapların üzerine saldıran Hazarlara karşı halife Yezid b. Abdülmelik 104/722 yılında Subeyt en-Nehrânî komutasında bir orduyu yola çıkarmak zorunda kalmıştı. Durumdan haberdar olan Hazarlar, çevredeki Türklerden de askerî birlikler temin ederek, "Merc-i Hicâre" denilen yerde Arapları karşıladılar. Neye uğradığını anlamayan Araplar, Türklere yenilmekten kurtulamadılar. Subeyt en-Nehrânî'nin bu yenilgisi onun görevden azline sebep olmuştur. Halife Yezid b. Abdülmelik, askerî sahada üstün başarıları ile meşhur olan Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'i 104/722 de Ermeniye valiliğine getirdi. Subeyt en-Nehrânî'nin intikamını almak ve bölgede kesin galibiyet elde etmek isteyen halife, yeni valiyi Hazarlar üzerine sefer yapmakla görevlendirdi. Cerrah'ın hareketinden haberdar olan Hazarlar, Derbend'de karargah kurarak savunmaya geçtiler. Cerrah b. Abdullah, Derbend'e altı fersah uzaklıkta bulunan "Nehr er-Rân"'a vararak burada konakladı. Bu esnada çevreye öncü birlikler göndererek Hazarlar hakkında bilgi elde etmeğe çalıştı. Durumun vehametini anlayan Hakan'ın oğlu, Cerrah'ın bulunduğu yere doğru harekete geçerek iki ordu "Nehr er-Rân"da karşılaştılar. Çetin mücadelelerden sonra Araplar galip gelerek Belencer şehrine ulaştılar. Hazarlar burada da mağlup olmaktan kurtulamadılar. Araplar bu savaştan oldukça fazla miktarda ganimet elde etmişlerdi. Öyle ki her bir süvariye 300 dinar düşmüştü. Cerrah, Belencer'i itaat altına aldıktan sonra, Türklerin yoğun olarak bulunduğu Vebender üzerine yürüyerek şehir halkını haraca bağlamıştı.132

Yezid b. Abdülmelik'in ölümü, Cerrah b. Abdullah'ın bölgede askerî seferlerini yavaşlatmasına sebeb olmuştur. Yeni halife Hişam b. Abdülmelik ise, 107/725 yılında Cerrah b. Abdullah'ı valilikten azl edip, kardeşi Mesleme'yi Ermeniye valiliğine getirdi. Bu arada otorite boşluğundan istifade eden Hazarlar, Azerbaycan sınır şehirlerinden olan Versan'a saldırarak şehri muhasara altına aldılar. Bunun üzerine Said b. Amr el-Haraşî, bir askerî öncü birliğin başına getirilerek Versan'a doğru sefere çıkarıldı. Said, Versan'da Hazarları mağlup ederek kaleyi teslim aldı.133

Said, merkezi birliklerin gelmesini beklemeden Versan'a saldırmış, ayrıca galibiyetin müjdesini de bölge valisi olan Mesleme'nin bilgisi olmadan halifeye bildirmişti. Bu durum Mesleme'nin onuruna dokunduğu için Said'i görevden alarak Berze'a'da hapse attı. Onun yerine de Abdülmelik b. Müslim'i getirdi.134 Hazarları takip eden Mesleme, el-Bâb'a 24 bin Suriyeli askerleri yerleştirip bölgeyi tahkim ettikten sonra geriye döndü.135

Mesleme'nin geri çekilmesinden istifade eden İbn Hakan, askerî güçlerini yeniden tanzim ederek 108/726 de Azerbaycan'a sefer düzenledi. Ancak Haris b. Amr komutasındaki Araplar taarruza geçerek İbn Hakan'ı geri çekilmek zorunda bıraktı ve onları Aras nehrini geçinceye kadar takip etti. Böylece Haris, Türklere karşı üstün bir başarı elde etmiş oluyordu. Diğer taraftan kendisinden oldukça emin olan Mesleme'nin, 110/728 yılında Hakan'a karşı büyük bir ordunun başında sefere çıktığını, Türkleri mağlup ederek Bâb el-Lân'ı feth ederek bol miktarda ganimet elde ettiğini, daha da kuzeye

doğru seferler düzenlemek istediğini, ancak kış mevsiminin engel olması sebebiyle geri dönmek zorunda kaldığını kaynaklardan öğreniyoruz.136

Halife Hişam b. Abdülmelik 111/729 yılında Cerrah b. Abdullah'ı bölgeye yeniden vali tayin etti. Cerrah göreve gelir gelmez Beydâ üzerine sefer düzenleyerek şehirde itaatı sağladıktan sonra geri dönmüştür. Onun geri çekilmesinden istifade eden Hazarlar, el-Lân bölgesindeki Türklerin de desteğini alarak 112/730 de güneye doğru sefere çıkıp Erdebil'e kadar ilerlediler. İki ordu Erdebil'de karşılaştı. Cerrah yapılan muharebede mağlup olmaktan kurtulamadı. Çok sayıda insan hayatını kaybetmişti. Hattâ ölüler arasında Cerrah b. Abdullah da bulunuyordu. Cerrah'ın öldürülmesiyle başsız kalan Müslümanlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Böylece Erdebil'i geri alan Türkler, güneye doğru akınlar yaparak Musul'a kadar ilerlediler.137

Cerrah b. Abdullah'ın öldürülmesi ve Hazarların Musul'a kadar ilerlemeleri halife Hişam'ı oldukça endişelendirmişti. Halife, bölgeyi çok iyi tanıyan ve üstün başarılara imzasını atan Said b. Amr el-Haraşî'yi büyük bir ordu ile yola çıkardı 112/730. Askerî tecrübelere sahip olan Said, yolda ilerlerken "cihat" çağrısı yaparak ordunun sayısını oldukça artırmıştı. Said, Berze'a'ya varıncaya kadar yol boylarındaki müstahkem kaleleri birer birer ele geçiriyor, böylece ordunun moralini oldukça yüksek tutmaya çalışıyordu. Nihayet iki ordu Berzend'de karşılaştılar. Hazarlar ilk anda galip gelmişlerdi. Ancak komutan Said'in harp meydanındaki hararetli konuşması Müslümanları galeyana getirdi. Büyük bir heyecanla Hazarlar üzerine saldıran Araplar kesin galibiyeti elde ederek, çok sayıda esir ile bol miktarda ganimete sahip oldular. Nihayet Said, bir fatih edasıyla Bâcervân'a döndü. Çevreden yeni birlikler toplayarak gücünü artıran İbn Hakan, bu yenilginin intikamını almak için tekrar Arapaların üzerine saldırdı. Bu defa iki ordu Beylekân denilen yerde karşılaştılar. İbn Hakan yine yenilmekten kurtulamadı. Çok sayıda askeri de geri çekilirken nehirde boğularak hayatını kaybetti. Türkler karşısında başarılar elde eden Said, elde ettiği ganimetlerin beşte birini halifeye göndererek feth edilen yerler hakkında da halifeye bilgi verdi.138

Ancak halife Hişam, Bâcervân'da karargahını kuran Said b. Amr el-Haraşî'yi aynı yıl görevden alarak, yerine kardeşi Mesleme'yi tekrar Azerbaycan'a vali tayin etti. Yeni vali derhal sefer düzenleyerek el-Bâb'a kadar geldi ve Haris b. Amr başkanlığında bir askerî garnizonu buraya yerleştirip Azerbaycan'a döndü.139 Mesleme askerî birliklerini 113/731 yılında ayrı ayrı kollardan Hazarlar üzerine göndererek değişik bir taktik uyguladı. Yapılan baskınlar sonunda pek çok şehir ve kale ele geçirilmiş, çok sayıda insan öldürülmüştü. İbn Hakan da ölüler arasında bulunuyordu. Diğer taraftan bu saldırılar karşısında şaşkına dönen bölgedeki yerliler, Mesleme'ye itaatlarını bildirerek canlarını kurtarabilmişlerdi. Fakat üstün başarılar elde eden Mesleme'nin Türkleri takip etme yerine, Belencer'den Derbend'e döndüğü görülmektedir. Bu da onun valilikten azedilerek yerine Mervan b. Muhammed'in tayin edilmesine sebep olmuştur 114/ 732.140

Mervan b. Muhammed'i Ermeniye'ye vali olarak gönderen Halife Hişam, arkasından Suriyeli, Iraklı ve el-Cezireli insanlardan oluşan büyük bir orduyu hazırlayarak yola çıkardı. Hazarlara karşı büyük bir kin ile dolu olan Mervan, bu orduyla Hazarların en önemli şehirlerinden el-Lân'a sefere

çıkacağını ilân etti. Durumu öğrenen Hazar hükümdarı, Mervan'a elçi göndererek antlaşma yapmak istediğini bildirdi. Ancak Mervan, yapılan teklifi reddetti. Hazar hükümdarı karşı koyacak gücü kendisinde bulamadığı için geri çekilmek zorunda kaldı. Bu durumu iyi değerlendiren Mervan, Hazar ülkesine girerek çevredeki pek çok kale ve şehirleri ele geçirerek onları vergiye bağladı.141 Böylece bol miktarda gelir elde etmiş oluyordu. Ayrıca çevre kabilelerle yapılan antlaşmalar sonunda bölgede bir müddet çarpışmalar durmuş ve sükun temin edilmişti.

Fakat Hakan'a karşı kesin galibiyet elde etmek isteyen Mervan b. Muhammed'in, sessizliğini bozarak 119/737 yılında tekrar Hakan'ın üzerine sefer düzenlediğini görmekteyiz. Mervan'ın bu seferi hakkında bize en geniş bilgiyi İbn A'sem vermektedir. Ona göre Mervan, Büyük bir ordu ile Hakan üzerine hareket etti. Berze'a'dan 40, Tiflis'ten 20 fersah uzakta bulunan Kisâl denilen bölgede bir müddet konakladı. Mervan iki ayrı koldan saldırmayı planladığı için orduyu iki gruba ayırdı. Birinci grubun başına Useyd b. Zâfir es-Sülemî'yi getirdi. Diğer grubun başında ise kendisi bulunuyordu. iki aryı koldan yani, Derbent ve Daryal geçitlerinden hareket ederek el-Lân kapısından içeriye girdiler. Böylece Arapların baskınına uğrayan Hakan ne yapacağını şaşırdı. Kurtuluşu iç kısımlara doğru çekilmekte buldu. Herhangi bir güçlükle karşılaşmayan Mervan, başşehir Berze'a önlerine gelip şehri muhasara altına aldı. İdil nehrinin kuzeyine çekilmiş olan Hakan 40 bin kişilik bir orduyu Hezar Tarhan komutasına vererek savunmaya geçirdi. Nehri geçen Araplar Hezar Tarhan'ın ordusuyla karşılaştılar. Askerî dehaya sahip olan Mervan, burada Hazarları mağlup etmiş, hattâ Hezar Tarhan da öldürülmüştü. Nihayet Araplar karşısında duracak gücü kalmayan Hakan, Mervan'dan sulh talebinde bulundu. Mervan, ancak İslâm Dini'nin kabul edilmesi halinde saldırıyı durduracağını, aksi halde savaşa devam edeceğini bildirmesi üzerine, Hakan Müslüman olmayı kabul ettiğini, kendisine İslâm'ın kurallarını öğretecek âlimler gönderilmesini talep etti. Bunun üzerine Mervan, İslâm Dini'ni öğretmek üzere Nuh b. Saibü'l-Esed ile Abdurrahman b. Fulan el-Havlâni'yi gönderdi. Mervan, Hakan'ı Müslüman olmasından sonra, ülkesindeki idaresinde serbest bıraktı. Hakan karşısında üstün başarı elde eden Mervan, 40 bin civarında aldığı esirlerle geri döndü. Bu esirler Azerbaycan'ın kuzeyindeki es-Semûr ile eş-Şâbirân arasındaki düz araziye yerleştirildi. Elde edilen ganimetlerin beşte biri de halife Hişam'a gönderildi.142

Araplarla Hazarlar arasında yıllarca devam eden mücadelelerde bazan Araplar, bazan da Hazarlar galip gelmişlerdir. Fakat Arapların üstünlüğü Hazarlardan oldukça fazla olmasına rağmen, ülkede kesin bir hakimiyet kuramadıkları görülmektedir. Yalnız Hazar Hakanı'nın İslâm Dini'ni kabul etmesinden sonra ülkede savaşlar yerini barış ve huzura, hattâ ticarî ve ekonomik ilişkilere bırakmıştır.

1 Taraz: Tiraz: İsbicab'a yakın Türk hududunda, Türkistan'a bitişik bir şehirdir. Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1998, s. 141, 147.

2 R. Şeşen, a.g.e., s. 2, 247.

3 J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, (terc., F. Işıltan), Ankara 1963, s. 205.

4 P. K. Hitti, Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, (terc., S. Tuğ), İstanbul 1980, II, s. 332.

5 H. A. R. Gibb, Orta Asyada Arap Fütuhatı, (terc., M. Hakkı), İstanbul 1930, s. 10.

6 R. N. Frye ve Aydın sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", Belleten, Cilt X, Ocak 1946, sayı 37, s. 100.

7 A. Sayılı, s. 100-103.

8 H. D. Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1976, s. 7.

9 Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, Hilâfet ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Fazıletleri, (terc., R. Şeşen), Ankara 1967, s. 42.

10 O. Hançerlioğlu, Düşünce Tarihi, İstanbul 1974, s. 53.

11 R. Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyat Mecmuası, Cilt XV, 1968. (Hadisler için buraya bkz).

12 Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, Beyrut trz., IV, s. 262-266; İzzüdddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih, Beyrut 1979-1982, III, 33-37; İmâmüddin Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, el-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut 1973, VII, s. 127-129.

13 Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, Beyrut 1987, s. 574, (terc., M. Fayda, Ankara 1987, s. 592).

14 İbnü'l-Esîr, III, s. 436-437.

15 Fütuhu'l-Büdân, terc., 630-631; İbnü'l-Esîr, III, s. 437, 446.

16 Fütuhu'l-Büdân, terc., 596; Taberî, VI, s. 160-161; İbnü'l-Esîr, III, s. 498; İslâmiyet ve Türkler, s. 11.

17 İbnü'l-Esîr, III, s. 456. (Taberî, s. 140 ise, Hakem b. Amr'ın, Mühelleb ile beraber oluşunu H. 50 yılı olayları içinde ele almıştır).

18 Taberî, VI, s. 160-161; İbnü'l-Esîr, III, s. 489.

19 Ebû Bekr Muhammed b. Cafer en-Nerşahî, Tarihu Buhara, Kahire 1965, s. 62; A. Vambery, Tarihu Buhara, s. 57-58.

20 İslâmiyet ve Türkler, s. 45-46. (Esir sayısı iki bin olarak geçer. Bkz., Fütuhu'l-Büldân, s. 577; Taberî, VI, s. 167).

21 Taberî, VI, s. 171; İbnü'l-Esîr, III, s. 512-513.

22 V. V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Ankara 1990, s. 96. (Kusam'ın öldürülmediği, kafirlerin elinden kaçıp, mucizevî bir şekilde, önünde açılan bir kayaya girdiği ve kayanın arkasından tekrar kapandığı şeklinde bir rivayet de vardır).

23 Nerşahî, s. 65, valinin ismini Müslim b. Ziyad olarak verir.

24 Taberî, VI, s. 272.

25 Fütuhu'l-Büldân, s. 581.

26 Nerşahî, s. 65-67.

27 Fütuhu'l-Büldân, terc., s. 603.

28 Taberî, VII, s. 45-46; İbnü'l-Esîr, IV, s. 157. (Sarayın adı İbnü'l-Esîr'de Kasr-ı Esgâd olarak geçer).

29 Taberî, VII, s. 281-283; İbnü'l-Esîr, IV, s. 450-451; İbn Kesîr, IX, s. 29-30.

30 Taberî, VIII, s. 3-5; İbnü'l-Esîr, IV, s. 454-455; İbn Kesîr, IX, s. 31-32.

31 İbn Kesîr, IX, s. 35, 53-54.

32 Araplar, İranlılar, Kayslılar ve Yemenliler. Bkz., H. A. R. Gibb, s. 26.

33 H. A. R. Gibb, s. 25.

34 Taberî, VIII, s. 60; İbn Hallikân Vefeyâtü'l-A'yân, Beyrut 1978, VI, s. 278.

35 İbnü'l-Esîr, IV, s. 523.

36 Muhammed Ahmed Muhammed, Buhara fi Sadri'l-İslâm, Kahire 1992, s. 51.

37 Taberî, VIII, s. 59.

38 Surhan ile Kefirnihen vadilerinin birleştiği ova. Bkz., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 78.

39 Ceyhun Nehri'nin kollarından biri olan Surhân vadisindeki eyaletinin adı. Bkz., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 75.

40 Sağaniyân'ın şehirlerinden birinin adıdır. Bkz., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 78.

41 Fütûhu'l-Büldân, s. 590, (terc., s. 610-611); Taberî, VIII, s. 59-60; İbnü'l-Esîr, IV, s. 523.

42 Taberî, VIII, s. 61-62; el-Fütûh, IV, s. 159; İbnü'l-Esîr, IV, s. 527; İbn Kesîr, IX, s. 71; Muhammed Hudarî Bek, ed-Devletü'l-Emevîyye, Beyrut trz., s. 322. (Yapılan anlaşmaya göre; Kuteybe Badğîs'e girmeyecek, Nîzek'in elindeki Müslüman esirler serbest bırakılacak, Nîzek bundan böyle Kuteybe'nin yapacağı seferlere iştirak edecekti).

43 A. N. Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkant'ın Zaptı", AÜDTCFD, cilt VI, sayı 5, Kasım-Aralık 1948, s. 393.

44 "Merhale": Bir konaklık, yani bir yolcunun orta bir yürüyüşle bir günde gidebileceği mesafe yerinde kullanılır, bir tabirdir. Ortalama olarak sekiz saat itibar edilir". Bkz., M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1993, II, s. 481.

45 Yakut el-Hamavî, Mucemü'l-Büldân, Beyrut 1990, I, s. 633.

46 Fütûhu'l-Büldân, s. 591, (terc., s. 611).

47 Taberî, VIII, s. 62; Nerşahî, s. 72; İbnü'l-Esîr, IV, s. 529; A. Vámbe'ry, s. 62.

48 Nerşahî, s. 70; A. Vámbe'ry, s. 62. (Taberî, VIII, s. 63, Beykent'te emir olarak bırakılan kişinin Kuteybe'nin çocuklarından birisi olduğunu zikreder. Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, el-Fütûh, Beyrut 1986, IV, s. s. 165, ise Kuteybe'nin buraya, kardeşi Abdurrahman'ı bıraktığını bildirir).

49 Taberî, VIII, s. 63; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem, Beyrut 1992, VI, s. 279; İbnü'l-Esîr, IV, s. 529; el-Fütûh, IV, s. 165; İbn Kesîr, IX, s. 72; ed-Devletü'l-Emevîyye, s. 322. [Ancak Nerşahî, s. 71; Kuteybe'nin Beykent'i fethinden sonra Merv'e dönmeden, Maveraünnehir'de Horasan yolu üzerinde Buhara'dan dört fersah uzaklıkta bulunan Hanbûn (bkz., Yakut el-Hamavî, II, s. 447); sefere çıktığını buradaki pek çok köyü de istila ettiğini bildirir].

50 Nerşahî, s. 70; A. Vámbe'ry, s. 62.

51 Taberî, VIII, s. 63; İbnü'l-Cevzî, VI, s. 279; İbn Kesîr, IX, s. 72.

52 Yakut el-Hamavî, I, s. 633.

53 Taberî, VIII, s. 66; İbnü'l-Esîr, IV, s. 533.

54 Taberî, VIII, s. 67.

55 Taberî, VIII, s. 67; İbnü'l-Esîr, IV, s. 535; İbn Kesîr, IX, s. 76; ed-Devletü'l-Emevîyye, s. 322.

56 Taberî, VIII, s. 68-69; İbnü'l-Esîr, IV, s. 542-543. (Taberî ve İbnü'l-Esîr, Kuteybe'nin bu saldırısını direk Buhara'ya karşı yaptığını rivayet ederler).

57 Nerşahî, s. 80; Vámbe'ry, s. 67; el-Fütûh, IV, s. 165.

58 Arap Devleti ve Sukutu, s. 208.

59 H. A. R. Gibb, s. 34. (Bu zenginlerin Kusan tâcirleri olduğunu zikreder. Ayrıca Z. Kitapçı Türkistanda İslâmiyet ve Türkler, Konya 1988, s. 125, Kusanlı tâcirlerin muhtemelen Türk asıllı olduğunu ifade eder).

60 Nerşahî, s. 50. (Nerşahî, s. 92, başka rivayetinde yeni kurulan mahalledeki nüfusun, şehirdeki nüfustan daha çok olduğunu mubalağalı bir şekilde zikreder).

61 Nerşahî, s. 24.

62 Belh ile Merv e'r-Rûd arasında bir şehirdir. Bkz., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 83.

63 Taberî, VIII, s. 70; İbnü'l-Esîr, IV, s. 544.

64 İslâmiyet ve Türkler, s. 16.

65 Ahmed b. Ebî Ya'kûbî, Tarihu'l-Ya'kûbî, Beyrut 1992, II, s. 286; Taberî, VIII, s. 75-78; İbnü'l-Esîr, IV, s. 549-552; el-Fütûh, IV, s. 166-169; İbn Kesîr, IX, s. 81-82.

66 Taberî, VII, s. 79; İbnü'l-Esîr, IV, s. 553.

67 Soğd'un en önemli şehirlerinden olup bugünkü adı Şehrisebz'dir. Bkz., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 145.

68 Bugünkü adı Karşi'dir. Bkz., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 146.

69 Taberî, VIII, s. 79.

70 Fütûhu'l-Büldân, s. 591, (terc., s, 612); Taberî, VIII, s. 79.

71 el-Fütûh, IV, s. 172; İbnü'l-Cevzî, VI, s. 299.

72 Taberî, VIII, s. 79-80; İbnü'l-Esîr, IV, s. 496.

73 Ya'kûbî, II, s. 286. (Belâzurî, s. 563, Sicistan valisi Amr b. Müslin'in Kuteybe'yi çağırması üzerine sefere çıkıldığı belirtilirken; Taberî, VIII, s. 569, Bu seferin yapılış sebebi hakkında bilgi vermez).

74 Ya'kûbî, II, s. 286; Fütûhu'l-Büldân, s. 563; Taberî, VIII, s. 82; el-Fütûh, IV, s. 173-174 İbnü'l-Esîr, IV, s. 569.

75 el-Fütûh, IV, s. 174.

76 Ya’kûbî, II, s. 286; Fütûhu’l-Büldân, 563, (terc., s. 580-581); Taberî, IV, s. 174.

77 Taberî, VIII, s. 69.

78 Taberî, VIII, s. 80; İbnü’l-Esîr, IV, s. 554; İbn Kesîr, IX, s. 84; A. Vámbe’ry, s. 66. (Ancak Tarhun’un öldürüldüğü rivayetleri de vardır, bkz., Ya’kûbî, II, s. 287).

79 el-Fütûh, IV, s. 177-178.

80 Taberî, VIII, s. 85; İbnü’l-Esîr, IV, s. 571. (Ayrıca İbn A’sem, el-Fütûh, IV, s. 178; Kuteybe’nin ordusuna Horasan’ın bütün şehirlerinden küçük ve büyük yaşta çok sayıda insanın iştirak ettiğini bildirir).

81 Taberî, VIII, s. 85, 87; İbnü’l-Esîr, IV, s. 572. (Ancak İbn Asem, el-Fütûh, IV, s. 179, bu sayının yedi yüz kişi olduğunu bildirir).

82 Taberî, VIII, s. 85, 87; el-Fütûh, IV, s. 179. (İbn A’sem, Kuteybe’nin yanına gönderilen esirlerin öldürüldüğünü bildirir).

83 Taberî, VIII, s. 86; İbnü’l-Esîr, IV, s. 573; el-Fütûh, IV, s. 180. (Adı geçen sulhun şiddetli bir çarpışma sonunda yapıldığını bildiren tarihçiler de vardır: Bkz., Ya’kûbî, II, s. 287; Fütûhu’l-Büldân, s. 592).

84 Ya’kûbî, II, s. 287.

85 Metinde Kesef olarak geçerse de Nesef olmalıdır.

86 Bu miktar senelik olarak düşünülünce çok az bir rakam olduğu görülür. Acaba köle başına mı, üç bin dinar ödenecektir? Bu konuda herhangi bir açıklık getirilmemiştir.

87 Fütûhu’l-Büldân, s. 592.

88 Taberî, VIII, s. 86.

89 el-Fütûh, IV, s. 181-182.

90 Taberî, VIII, s. 86; İbnü’l-Esîr, IV, s. 573.

91 H. A. R. Gibb, s. 39. (Ferenkes şehrinin Gurek’in kardeşi Afârûn tarafından kurulduğu da bildirilir. Bkz., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 101. Fütûhu’l-Büdân s. 593 ise, Semerkantlılar’ın boş bir araziye iskân etmek zorunda kaldıklarını ifade ederken herhangi bir yer ismi zikretmez).

92 Taberî, VIII, s. 89; İbnü’l-Esîr, IV, s. 575; İbn Kesîr, IX, s. 86; el-Fütûh, IV, s. 83. (Ayrıca Ya’kûbî, II, s. 287; Semerkant’ta Abdurrahman b. Müslim’in bırakıldığını, diğer taraftan Kuteybe’nin bu uygulamaları karşısında Hakan’ın Semerkantlılar’a yardıma geldiğini, bu sebepten Kuteybe’nin gelen

birliklerle mücadele etmek zorunda kaldığı için kışı Semerkant'ta geçirdiğini, Merv'e dönmediğini, bilakis baharla birlikte Türklerin üzerine yürüyerek onları hezimete uğrattıktan sonra döndüğünü rivayet eder).

93 Taberî, VIII, s. 89; İbn Kesîr, IX, s. 86.

94 A. N. Kurat, a.g.m., s. 413.

95 Fütûhu'l-Büdân, s. 592-593; Taberî, VIII, s. 86-87; İbnü'l-Esîr, IV, s. 573; İbn Kesîr, IX, s. 86.

96 Dahhâk b. Müzâhim hakkında bkz., İbn Kesîr, IX, s. 223.

97 Fütûhu'l-Büldân, s. 592, (terc., s. 613).

98 el-Fütûh, IV, s. 181. (Adı geçen camiinin şehrin merkezinde inşâ edilmesi hakkında bkz., Ya'kut el-Hamavî, III, s. 280; Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 89).

99 el-Fütûh, IV, s. 183.

100 Taberî, VIII, s. 87; Mes'ûdî, Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher, Beyrut 1988, III, s. 239.

101 Fütûhu'l-Büldân, s. 593-594, (terc., s. 614-615); Taberî, VIII, s. 91-92; İbnü'l-Esîr, IV, s. 581; ed-Devletü'l-Emevîyye, s. 323.

102 Seyhun Nehrinin sağ kesiminde kurulmuş bir vilayettir. Bkz., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 183.

103 Fütûhu'l-Büldân, s. 594, (terc., s. 615).

104 Semerkant ile Hocent arasındaki sahanın tamamı bu vilayete aittir. Bkz., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 179-180.

105 H. A. R. Gibb, s. 42.

106 Taberî, VIII, s. 169; İbnü'l-Esîr, V, s. 105.

107 Taberî, VIII, s. 96; İbnü'l-Esîr, IV, s. 583.

108 H. A. R. Gibb, s. 44.

109 Taberî, VIII, s. 96; İbnü'l-Esîr, IV, s. 583; İbnü'l-Cevzî, VI, s. 335.

110 el-Fütûh, IV, s. 185-186.

111 Hamavî, II, s. 559.

112 Taberî, VIII, s. 119-122.

113 İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 47; İslâmiyet ve Türkler, s. 47.

114 Taberî, VIII, s. 122-125.

115 Fütuhu'l-Büldân, 600-601, (terc., s. 623).

116 Taberî, VIII, s. 168-172; H. A. R. Gibb, s. 52-54; Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 204-205.

117 Fütuhu'l-Büldân, 601, (terc., s. 623); Taberî, VIII, s. 178.

118 H. A. R. Gibb, s. 55; İslâmiyet ve Türkler, s. 21.

119 Taberî, VIII, s. 198-203; İbnü'l-Esîr, V, s. 149-154; H. A. R. Gibb, s. 58-59; İslâmiyet ve Türkler, s. 22.

120 Taberî, VIII, s. 205. (Ancak Belâzurî, s. 603, adı geçen kişinin Hakan'ın oğlu olduğunu bildirir).

121 Fütuhu'l-Büldân, 603; Taberî, VIII, s. 204-205; İbnü'l-Esîr, V, s. 156-157.

122 Taberî, VIII, s. 206-214; İbnü'l-Esîr, V, s. 162-170; H. A. R. Gibb, s. 62-63. (Cüneyd b. Abdurrahman ile Hakan'ın karşılıklı üç saata yakın görüşmeleri hakkında bkz. R. Şeşen, Türklerin Fazıletleri, s. 86-89).

123 Taberî, VIII, s. 230; Arap Devleti ve Sukutu, s. 222.

124 Taberî, VIII, s. 231-239; İbnü'l-Esîr, V, s. 200-205; Arap Devleti ve Sukutu, s. 222-224; H. A. R. Gibb, s. 68-71.

125 Taberî, VIII, s. 257; İbnü'l-Esîr, V, s. 216, 226.

126 İbnü'l-Esîr, V, s. 236-239; Arap Devleti ve Sukutu, s. 225-226; H. A. R. Gibb, s. 74-76.

127 Taberî, IV, s. 256; İbnü'l-Esîr, III, s. 28. (İbnü'l-Esîr'de İranlı komutanın ismi Şehriyâr olarak geçer).

128 Taberî, V, s. 78; İbnü'l-Esîr, III, s. 131-132; İslâmiyet ve Türkler, s. 8-9.

129 El-Fütûh, III, s. 403-405.

130 İbnü'l-Esîr, IV, s. 555.

131 Taberî, VIII, s. 130; İbn Kesîr, IX, s. 185.

132 El-Fütûh, IV, s. 260-263; İbnü'l-Esîr, V, s110-112. (Ayrıca bkz. M. Koyuncu, "Emeviler Devrinde Hazarlarla Yapılan Mücadeleler", SAÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1997, sayı 1, seri A-B, s. 76).

133 Ya'kûbî, II, s. 317; Fütûhu'l-Büldân, s. 290.

134 El-Fütûh, IV, s. 280.

135 Fütûhu'l-Büldân, s. 291.

136 Taberî, VIII, s. 196; İbnü'l-Esîr, V, s. 155; İbn Kesîr, IX, s. 259.

137 Taberî, VIII, s. 205; İbnü'l-Esîr, V, s. 158-159.

138 İbnü'l-Esîr, V, s. 160-162.

139 Taberî, VIII, s. 206; İbn Kesîr, IX, s. 303.

140 Taberî, VIII, s. 217; İbnü'l-Esîr, V, s. 173, 174, 177; İnb Kesîr, IX, s. 304.

141 İbnü'l-Esîr, V, s. 178.

142 el-Fütûh, IV, s. 289-291. (Ayrıca bkz. İslâmiyet ve Türkler, s. 31; M. Koyuncu, "Emeviler Devrinde Hazarlarla Yapıllan Mücadeleler", s. 79).

A. Vambery, Tarihu Buhara, (terc., Ahmed Mahmut Sâdâtî), Kahire 1331/1913, Şirketü'l-İlânti'ş-Şarkiyye.

BARTHOLD, V. V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Haz., H. D. Yıldız) Ankara 1990, TTK. yay.

EL-BELAZURİ, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, Beyrut 1987, Müessesetü'l-Maârif, (terc., M. Fayda, Ankara 1987, Kültür Bakanlığı yay).

EL-CAHIZ, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, Hilâfet ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Fazıletleri, (terc., R. Şeşen), Ankara 1967, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay.

EL-HAMAVİ, Şehabüddîn Ebû AbdillahYakut el-Hamavî, Mucemü'l-Büldân, Beyrut 1990, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.

FRYE, R. N., -Aydın sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", Belleten, Cilt X, Ocak 1946, sayı 37, TTK. yay.

GİBB, H. A. R., Orta Asyada Arap Fütuhatı, (terc., M. Hakkı), İstanbul 1930, Evkaf Matbaası.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, Düşünce Tarihi, İstanbul 1974, Remzi Kitabevi.

HİTTİ, P. K., Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, (terc., S. Tuğ), İstanbul 1980, Boğaziçi yay.

İBN AS'EM, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, el-Fütûh, Beyrut 1986.

İBN HALLİKAN, Vefeyâtü'l-A'yân, Beyrut 1978.

İBN KESİR, İmâmüddin Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, el-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut 1973, Mektebetü'l-Maârif.

İBNÜ'L-CEVZİ, el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem, Beyrut 1992.

İBNÜ'L-ESİR, İzzüdddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih, Beyrut 1979-1982, Dâru Sâdır.

KİTAPÇI, Zekeriya Türkistanda İslâmiyet ve Türkler, Konya 1988, Nur Basımevi.

KOYUNCU, Mevlüt, "Emeviler Devrinde Hazarlarla Yapıllan Mücadeleler", SAÜ. Fen-Ede. Fak. Dergisi, 1997 Sayı 1, seri A-B.

KOYUNCU, Mevlüt, "Ömer b. Abdülaziz'in İslâm'ı Yayma Politikası", SAÜ. Rektörlüğü Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı, Sakarya 2000.

KURAT, A. Nimet, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkant'ın Zaptı", AÜDTCFD, cilt VI, sayı 5, Kasım-Aralık 1948.

MES'UDİ, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher, Beyrut 1988.

MUHAMMED Hudarî Bek, ed-Devletü'l-Emevîyye, Beyrut trz.

MUHAMMED, Ahmed Muhammed, Buhara fi Sadri'l-İslâm, Kahire 1992, Dâru'l-Fikri'l-Arabî.

NERŞAHI, Ebû Bekr Muhammed b. Cafer en-Nerşahî, Tarihu Buhara, (haz. Emin Abdülmecid Bedevî –Nasrullah Mübeşşir), Kahire 1965, Daru'l-Maârif.

PAKALIN, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1993, MEB. yay.

ŞEŞEN, Ramazan, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1998, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay.

ŞEŞEN, Ramazan. "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyat Mecmuası, Cilt XV, 1968, İÜEF. Basımevi.

TABERİ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, Beyrut trz., Daru'l-Kalem.

WELLHAUSEN, Julius Arap Devleti ve Sukutu, (terc., F. Işıltan), Ankara 1963, AÜİF. yay.

YA'KUBİ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, Tarihu'l-Ya'kûbî, Beyrut 1992, Dâru Sâdır.

YILDIZ, H. Dursun, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1976, İÜEF. yay.

Abbâsîler Dönemi Türklerin Siyasî Faaliyetleri / Mahmut Karapınar [s.352-363]

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Abbâsî hareketinde yer alan Türkler,1 ihtilal sonrası Abbâsîler Dönemi'nde devlet hizmetinde çeşitli görevler almışlardır. Abbâsî Devleti'nin kuruluşundan hemen sonra ilk Abbâsî halîfesi Saffâh zamanında 133/751 yılındaki Talas Savaşı'nda Türklerin Müslümanlarla Çin'e karşı birlikte hareket etmesi, Türklerle Müslümanların münasebetleri bakımından bir dönüm noktası olmuş, iki taraf arasında devam eden karşılıklı mücadeleler, bu tarihten itibaren yerini sulh ve dostça münasebetlere bırakmış ve İslâmiyet Türkler tarafından benimsenmeye başlanmıştır.2

Abbâsîler döneminde Halîfe Mansur (136-158/754-775) Devri Türklerin İslâm dünyasına esaslı bir şekilde nüfuz etmelerinin başlangıcı olarak kabul edilir. Türkleri büyük devlet hizmetlerinde kullanan ilk Halîfe, Mansur'dur.3 Halîfe Mehdî (158-169/775-785) Dönemi'nde ordudaki Türklerin Hâricîlerin isyanının bastırılmasında büyük rolleri olduğu4 yine Hârûn Reşîd'in (170-193/776-833) saray muhafızlarını Türklerden meydana getirmesi de Abbâsîlerin ilk devirlerinde halîfelerin Türklere karşı duydukları itimadı göstermektedir.5

Bilhassa Halîfe Me'mûn (198-218/813-833) Türkleri ordu safları arasına almak için gayret etmiş ve kardeşi Mu'tasım'ı bu hususta görevlendirmişti.6 Me'mûn'un Horasan'dan Bağdat'a dönmesini müteakip kısa zamanda hilâfet ordusunda Türklerden bir nüve teşekkül etmişti. Onun zamanında ortaya çıkan bazı isyanların bastırılmasına Türk kumandanların memur edilmesi bu hususu açıkça ortaya koymaktadır.7 Me'mûn kardeşi Emîn ile yaptığı mücadelede Arapların Emîn'i desteklediklerini görmüş, Farslara da güvenememişti. Çünkü kendi dönemindeki Benî Sehl'in nüfuzunu ve daha önce Ebû Müslim ile Bermekîlerin nüfuzunu ve otoriteyi ele geçirmek istediklerini, bu sebeple Halîfe Mansur8 ve Hârûn Reşid9 zamanında bertaraf edildiklerini biliyordu.10

Abbâsîlerin iktidara gelmesinden sonra siyasî ve idarî devlet kadrolarında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. İlk Abbâsî halîfeleri döneminde İran unsuru hakim olmuş ve bu dönemde değişik tezahürler gösteren Arap mukavemeti Halîfe Me'mûn Devri'nde tam manasıyla başarısızlığa uğramıştır. Araplar ve İranlılar birbirlerini uzun mücadeleler esnasında tüketmişlerdi. Birincisi iki asra yakın bir hakimiyet yorgunluğu ikincisi ise yüzlerce yıllık bir maziyi takip eden yine iki asırlık bir uyuşukluk devresinden sonra büyük kayıplara mal olan yeni iktidar mücadelesinin bitkinliği içinde bulunuyordu.11 Ayrıca Araplar Abbâsîlerin hiçbir zaman mazhar-ı itimadları olmadığı gibi İranlıların da büyük nüfuzlarıyla yetinmeyip devlet otoritesini ele geçirmek hususundaki hırsları, halîfelerin onlara karşı itimadlarını sarsmıştı.12

Bundan dolayı Arap ve Farslar arasında denge olması düşüncesiyle Me'mûn, özellikle şecaatleri ve askerî kabiliyetleriyle tanınmış olan Türkleri istihdam etmeye başladı.13 Halîfe Me'mûn elçileri vasıtasıyla Türklerle meskûn bölgelerdeki önemli şahsiyetleri kendi hizmetine çağırıyor, bunlar

Bağdat'a geldiklerinde kıymetli hediyeler veriliyordu.14 Türkleri orduda toplama gayretleri ve bunu bir devlet politikası haline getirmesi neticesinde, Me'mûn'un son yıllarında Türkler ordu içerisinde sayı ve nüfuz itibariyle önemli bir yer işgal etti. Abbâsî tarihinde ilk defa Türk kumandanların halîfe yanında sefere katıldığı görülmektedir. Daha sonraki yıllarda siyasî ve askerî sahalarda mühim roller oynayacak olan Afşin, Aşnas ve Boga el-Kebîr Me'mûn devrinde temayüz etmiş kumandanlardır.15

İslâm coğrafyacılarından İbn Havkal16 (ö. 367/977) zaman bildirmemekle beraber Abbâsî halîfelerinin Türkleri askerî birlikleri arasına aldıklarını şöyle belirtmektedir: "Abbâsî halîfeleri muhafız birlikleri meydana getirmek için Maverâünnehir bölgesinden Türk askerleri getirttiler. Bunlar ordunun diğer gruplarından üstün idiler. Onlara kumandan olarak geldikleri bölgelerin asilzadeleri tayin ediliyordu. Türklerin askerî hayatta istidatleri, itaatta kusur etmemeleri ve güçlü olmaları, onların halîfelerin muhafız birliklerini meydana getirmede esas sebebi teşkil ediyordu".

Abbâsî halîfeleri (özellikle Me'mûn) Mu'tasım'a kadar ordularında Türklerin çoğaltılmasına ehemmiyet göstermişler, Mu'tasım zamanında ise bu tamamen yaygınlaştırılmıştır. Mu'tasım'ın Türk birliklerinin desteği sonucu halîfe olmasıyla Araplardan sonra İranlılar da devlet idaresindeki nüfuzlarını kısmen kaybetmişler ve onların yerini Türkler almışlardır.17

Mu'tasım'ın halîfeliğinde Me'mûn tarafından uygulanan usul daha geniş ölçüde tatbik edilerek Türk hassa ordusu, Soğd, Fergana, Uşrusane ve Şaş'tan gelenler de dahil olmak üzere hilâfetin başlıca desteği oldu.18 Mes'ûdî19, bu hususta şu bilgiyi vermektedir: Halîfe Mu'tasım Türkleri ordu birlikleri arasına almak için büyük gayret sarfediyor, Horasan, Fergana ve Uşrâsane halkından kimseleri ordusuna alıyordu. Kısa zamanda Türklerden büyük bir ordu teşkil edildi.

Mu'tasım Türkleri orduda büyük çapta yaygınlaştırarak, onları kendi içlerinden kimselerin komutasına vermekle, halîfeyi Müslümanlar arasındaki hizip çatışmalarından ve özelde yarı bağımsız Tahirî komutanlarına halîfeden daha fazla bağımlılık gösterebilecek Horasanlı kıtaların hakimiyetinden bağımsız bir hale getirebileceğini düşünüyordu. Zira çoğunlukla Merkezî Avrasya bozkırlarından gelen Türkler, Irak'taki ve diğer bölgelerdeki yerli nüfusa karşı herhangi bir bağlılık hissetmiyorlardı.20 Mu'tasım Türklerin adedini çoğaltmakla merkezdeki İran unsurunun gücünü tahdit etmek amacını da güdüyordu.21 Çünkü ordunun çoğunluğu Me'mûn'dan sonra onun annesi İranlı olan oğlu Abbas'a meyletmiş, fakat Mu'tasım aldığı tedbirlerle bunu önlemiştir. Siyasî zaruretlerin yanında Mu'tasım'ın annesinin Türk olması, bedenî gücü, metaneti ve şecaati gibi özelliklerin bir çoğunda dayılarına benzemesinin de, onun askerî bir güç olarak Türklere güvenmesinde ve sayılarını çoğaltmasında tesiri olduğu söylenebilir.22

Türklerin ordudaki sayılarının kısa zamanda çoğalması ve nüfuzlarının artması, onlara farklı muamele yapılması ordu içinde bulunan diğer unsurlar yanında umumî bir hoşnutsuzluğun meydana gelmesine sebep olmuştur. Türklerden meydana gelen süvari birlikleri Bağdat'ı adeta bir talimgâh sahası haline getirmişlerdi. Bundan dolayı Halîfe'ye oldukça sert ve acıklı müracaatlar yapılmaktaydı. Mu'tasım bu durumda halkın isyanından ve muhafız birlikleri ile aralarında kanlı çatışmalar

başlamasından korkuyordu. Bu nedenle daha halîfeliğinin ikinci yılında muhafız birlikleri ile beraber hilâfet merkezini nakledebilecek bir yer aramaya başladı; 220/835 yılında Sâmarrâ'nın yeri tespit edilerek merkezin oraya nakline karar verildi.23

Sâmarrâ'nın kurulmasına sebep olan Türkler burada da hususî bir muameleye nail olmuşlar. Afşin, Hâkân, Vasîf ve Inâk gibi Türk kumandanlarına halîfe ayrı ayrı arazi tahsis edip maiyetleri ile beraber oralara yerleşmelerini sağlıyordu. Türklerin diğer unsurlarla karışmamalarına dikkat ediliyor, hatta kendi soydaşları dışında yabancılarla evlenmelerine müsaade edilmiyordu.24 Mu'tasım Devri'nde hilâfet ordusundaki Türklerin sayısı hakkında bu alandaki çalışmalarıyla tanınan merhum Prof. Dr. H. D. Yıldız, kaynakların verdiği muhtelif rakamlardan hareketle, kesin olmamakla birlikte, yirmi beş bin civarında olduğunu söylemektedir. 25

Hilâfet merkezinin Bağdat'tan Sâmarrâ'ya nakli Türklerin Abbâsî Devleti'nde nüfuzlarının ne derece etkili olduğunu açıkca göstermektedir. Böylece "Sâmarrâ Devri" (222-279/836-892) diğer bir ifadeyle Türklerin iktidar devresi başlamış oluyordu.

Türklerin Mu'tasım Devri'nden itibaren gittikçe artan bir nüfuza sahip olmaları, bilhassa Bâbek isyanında gösterdikleri başarı nüfuzlarını daha da artırmıştı. Askerî kadroların hemen tamamen Türklerin eline geçmesi, devletin diğer kadroları üzerinde bir baskı unsuru haline gelmeleri; Arap ve diğer grupların mevki ve nüfuzlarını kaybetmeye başlamaları, Türklere karşı büyük bir gayri memnunlar kitlesinin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu grubun elinde kolayca kullanabilecekleri halifenin yeğeni Abbas b. Me'mun gibi bir kozları da bulunmaktaydı. Nitekim Türklere karşı olan grup, Mu'tasım'ın halife olması sırasında Abbas'ı desteklemekle onun güvenini de kazanmışlardı.

Gelişmelerin aleyhlerinde olduğunu fark eden Arap ve İranlı kumandanlar, Arap kumandan Uceyf b. Anbese liderliğinde harekete geçtiler. Abbas b. Me'mun'un halifeliğini iddia ederek, Afşin ve diğer Türk kumandanlarının buna mani olduğunu ileri sürdüler. Türklere karşı cephe alan bu grup hedef olarak, öncelikle, onlara bu kadar geniş imkanlar veren Mu'tasım'ı seçtiler. Bundan sonra sıra Türk kumandanlara gelecekti. Yapılan plan gereğince Afşin, Aşnas ve diğer kumandanların birliklerine yerleştirilen kendi taraftarları zamanı geldiğinde halifeyi ve bu iki kumandanı öldüreceklerdi. Amorion (Ammuriye) seferi esnasında ve Amorion'un fethini müteakip gerçekleştirilmesi düşünülen bu suikast, isyancıların harekete geçme girişimlerine rağmen, her defasında gençliğini gazalarda geçirmiş olan Abbas'ın karşı çıkması ve daha uygun bir zamanı ileri sürerek ağırdan alması sebebiyle bu teşebbüs başarısızlıkla sonuçlanır. Ammuriye dönüşü tertipçilerin hareketlerinden şüphelenen Aşnas'ın girişimiyle yapılan tahkikat neticesi suikast teşebbüsü ortaya çıkarıldı. Mu'tasım, Abbas'ın itirafı üzerine elebaşıların idamla cezalandırılmalarını Türk Kumandanları Afşin, Inak ve Aşnas'a havale etti. 26 Bu olay Arap ve İranlı gruplara pahalıya mal olmuş, ordudaki temsilcilerini kaybetmeleri, bundan sonra bu tip hareketlere girişmeleri imkanını ortadan kaldırmıştır.27

Mu'tasım'ın güçlü ve otoriter şahsiyeti Türk komutanların nüfuzunu belirli bir noktada tutmuştur. Ordunun hilafet işlerine müdahelesine müsamaha etmemiştir. Devlet işlerini idarede, halifelik otoritesini tam anlamıyla kullanmıştır. Mu'tasım hilafetin ordu üzerindeki otoritesinin muhafazası konusunda çok hassas davranmıştı. Ordusunda aynı düzeyde yetenekli ve dirayetli çok sayıda kumandanı bulunmasına rağmen ülke topraklarını müdafaa için Bisans üzerine düzenlenen Ammuriye seferinde bizzat ordunun başında düşmanlarıyla savaşmıştır. Aynı şekilde Bâbek el-Hürremî, Zuttlar gibi isyancılar karşısında da hilafetin otoritesini korumuştur.

Mu'tasım'ın son yıllarında meydana gelen önemli olaylardan meşhur Afşin'in halifenin emriyle bertaraf edilmesi de bunu açıkça göstermektedir (Afşin hk. bkz. dn). İlk Abbasiler Dönemi'nin en meşhur kumandanlarından Afşin, Me'mun Dönemi'nde adını duyurmaya başlamış, askeri başarıları sebebiyle Mu'tasım yanında haklı olarak kazandığı itibar, devlet erkanı ve özellikle Arap ileri gelenleri arasında kendisine karşı kıskançlık ve kin doğurmuştur. Me'mun'un son yıllarında çıkan Mısır isyanlarını bastırmakla görevlendirilmiş, devlete uzun yıllar meydan okuyan Bâbek isyanının bertaraf edilmesi, yine geleneksel düşman Bizans'a yönelik seferlere katılarak halifenin yanında büyük hizmetler ifa etmişti. Ancak rakiplerinin aleyhte propagandaları sonucu Mu'tasım'ın Afşin'e karşı tavrının değiştiği; daha sonra rakipleri tarafından düzenlenen komplo sonucu, Afşin halifeye karşı bir suikast girişiminde olduğu iddiasıyla Mu'tasım'ın emriyle tutuklandı. 840 yılında saraya davet edilerek hapse atıldı. Daha sonra yargılandığı mahkemede kendisine çeşitli suçlar isnad edilerek mahkum edildi. Uzun süren hapis hayatından sonra 336/841'da hapishanede öldü. Afşin'in bu şekilde ortadan kaldırılması Türk nüfuzunun kırılması yolunda bir başarı sayılmakla birlikte, yerine yine Türk kumandanlardan Aşnas'ın geçmiş olması Türk nüfuzunun etkinliğini göstermektedir.28

Emevîler Devri'nde olayların içinde Haccac b. Yusuf, Ziyad b. Ebih, Kuteybe b. Müslim, Musa b. Nusayr gibi meşhur Arap şahsiyetler, ilk Abbâsîler döneminde Ebu Müslim Horasani, Bermekîler, Beni Sehl, Abdullah b. Tahir gibi İranlı liderler vardı. Mütevekkil (232-847/247-861) ile başlayan Abbâsîlerin ikinci döneminde ise Aşnâs, Inâk, Boga el-Kebîr, Boga es-Sağîr, İbn Tûlûn gibi Türkler öne çıkmışlardır.

Vâsık Dönemi Türklerin Siyasî Faaliyetleri

Halîfe Vâsık da Türkleri çoğaltmakta babasının siyasetini takib etti. Vâsık devri Türklerin nüfuzlarını güçlendirdikleri ve sağlamlaştırdıkları bir dönem olmuş, Türk liderler önemli ve yüksek makamlara nâil olmuşlardır. Onun hilâfeti umumiyetle kabul edildiğine göre29 yükseliş devrinin son bulduğu ve kendisinden sonra duraklamanın başladığı iki dönem arasında bir intikal devresi olmuştur. İlkinde Türkler güçlenmekle birlikte halîfenin gücü, heybeti de devam etmekteydi. Halîfe Mütevekkil ile başlayan ikinci dönemde de Türk nüfuzu sürekli artmış ancak halîfenin gücü ve heybeti artık yok olmaya başlamıştır.30

Vâsık döneminde Türkler askerî alandaki tesirlerini idarî alanlara da kaydırmaya başlamışlardır. Vâsık Abbâsî tarihinde ilk kez Türk kumandanlardan Aşnas'a sultanlık unvanı vererek idareyi ona

devretti. Aşnas'a mücevherlerle süslenmiş bir taç giydirdi. Kaynaklar Vâsık'ın bir sultanı kendisine vekil tayin eden ilk halîfe olduğunu kaydeder.31 Halîfe ile aralarında bir anlaşmazlık olmadığı için Türklerin de sükuneti bozmadıkları görülmektedir. Vâsık devlet işlerine müdaheleye imkan vermemiştir. Vâsık Dönemi Abbâsîlerin en sakin dönemi olarak kabul edilmektedir. Mu'tasım Devri'nde Türk nüfuzuna karşı girişilen çeşitli faaliyetlerden önemli bir sonuç alamayan Arab unsur bilhassa Abbas b. Me'mun olayında uğradıkları büyük kayıptan dolayı, bu dönemde fiilî bir harekete teşebbüs edememişlerse de dinî ve idarî alanlarda durumlarını korudular. 32

Mütevekkil Dönemi Türklerin Siyasî Faaliyetleri

Abbâsî Devleti tarihinde 3/9. asır İran unsurunun zayıflaması ve yerini Türklerin almasıyla temayüz etmektedir. İkinci Abbâsî Dönemi'ne kadar sürekli artmakta olan Türk nüfuzu bu dönemden itibaren artık kesin ve açık bir şekil almıştır.33

Bu dönemin ilk halîfesi olan Mütevekkil, Halîfe Vâsık'ın Zilhicce 232/Ağustos 847'de velîahd tayin etmeden vefatı üzerine Abbâsî tarihinde ilk defa devlet erkânı yeni halîfeyi seçmek için bir araya geldi. Kâdılkudât Ahmed b. Ebû Düâd, Vezir İbnu'z-Zeyyât, Türk ordu kumandanları Inâk ve Vasîf ile diğer devlet görevlilerinin katıldığı bu toplantıda Vâsık'ın oğlu Muhammed'in hilâfete getirilmesi kararlaştırılmıştı. Fakat küçük yaşta olması itirazlara yol açtı. Çeşitli isimler üzerinde duruldu. Vasîf 34 ve diğer Türk kumandanların tercih ve dayanışmaları sonucu Vâsık'ın kardeşi Cafer üzerinde ittifak edildi. 24 Zilhicce 232/12 Ağustos 847 tarihinde hilâfet tahtına oturdu. el-Mütevekkil alellâh unvanını aldı.35

İlk icraatlarına Vâsık dönemi devlet ricalini tasfiyeyle başlayan Mütevekkil, önce Vâsık zamanında halifeyi aleyhinde kışkırtan ve hilâfete onun oğlunu öneren Vezir İbnu'z-Zeyyât'ı Rebîülevvel 233/Kasım 847'de azletti ve tutuklattı.36 Ardından divan başkanlıkları gibi önemli işlerin başında bulunan bazı görevlileri azlederek yenilerini tayin etti.37 233 yılı sonlarında vezirliğe getirdiği el-Cercerâî'yi38 236/850'de yaşlılığı ve ihmalkârlığı gibi sebeplerle39 azletti. Yerine hilâfeti boyunca vezirliğini yapacak -Abbâsî tarihinde Türk asıllı ilk vezir- olan Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'ı tayin etti.40 Mu'tasım'ın kendisiyle birlikte sarayda eğitimine imkan sağladığı, tanınmış edebiyatçılardan yakın dostu Feth b. Hâkân ise sağkolu ve başmüşaviri konumundaydı.41

İdarî düzenlemelerin ardından Halîfe Me'mûn'un başlattığı Mu'tasım ve Vâsık'ın devam ettirdiği siyasî, dinî ve fikrî politikalarda değişikliklere yöneldi. Otoritesini güçlendirmek için devlet dahilindeki nüfuzlu unsurlarla mücadeleye girişen Mütevekkil halkın sevdiği bir politika takip etti.42

Destekleriyle hilâfete geçmiş olmakla birlikte Mütevekkil, devlet bünyesinde ağır basan Türk nüfuzu ve baskısından rahatsızlık duymaktaydı. Türk komutanların devlet işlerini ve orduyu tek başlarına ellerine aldıklarını görmekte ve onların kendisi üzerindeki hâkimiyetlerini hissetmekteydi. Bunun önüne geçmek için hilâfeti boyunca büyük bir çaba sarf etmiş ve çeşitli teşebbüslerde

bulunmuştur. Türkleri bertaraf etmek ve onlar üzerinde otoritesini sağlamak için birtakım tedbirler almakta ve planlar geliştirmekte olan43 Mütevekkil'in ilk hedefi Inâk oldu.

Inâk44 Et-Türkî

Inâk, halîfelerin en güvenilir adamlarından idi. Mu'tasım ve Vâsık cezalandırılması gereken kişileri ona havale eder, onun yanında idam edilir veya onun nezaretinde hapsedilirdi. Mütevekkil hilâfete geçtiğinde Inâk bu durumunu korumuş; ordu komutanlığı, posta idaresi başkanlığı, bazı bölgelerin valiliği, halîfenin hacipliği ve saray sorumluluğu gibi görevler onun uhdesinde bulunuyordu. Diğer bir ifadeyle halîfeden sonra en kudretli şahıs Inâk idi.45 Ancak o, bu konumunu uzun süre koruyamayacaktır. Çünkü bulunduğu konum itibariyle askerî, siyasî ve idarî pek çok yetkiyi elinde bulunduran Inâk, Türk nüfuzunun azaltılması gayretlerinin önünde önemli bir engel teşkil etmekteydi. Inâk'ın bu durumu halîfenin öncelikle onu bertaraf etmek isteyişini açıklamaktadır.

Halîfe Mütevekkil 234/849 yılında Inâk ve bazı diğer üst düzey devlet erkanı ile birlikte bir gezinti sırasında içkinin de tesiriyle orada bulunanların huzurunda Inâk'a ağır ifadelerle hakaret ederek ona karşı olan hislerini açığa vurur. Inâk'ın halîfenin bu davranışına tepkisi sert olmuş, ancak ertesi gün olup bitenler Mütevekkil'e anlatıldığında, Inâk'ı yanına çağırarak, ona, "sen benim babamsın, beni sen yetiştirdin, benim ve devletimin reisisin" diyerek gönlünü alması, bir nevi özür dilemesi üzerine aralarındaki nefret zahirî olarak ortadan kalkar.46 Her ne kadar Mütevekkil Inâk'ın gönlünü alır ve iltifat dolu sözler söylerse de gerçekte onu bir an önce ortadan kaldırmakta kararlıdır. Inâk merkezde kaldığı sürece ona bir şey yapılamayacağı ortadadır. Zira onun gücü merkezde kumandanı bulunduğu askerî birliklerden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı Mütevekkil onu merkezden uzaklaştırmanın yollarını aramaya başlar. İbn Tağrıberdî'nin ifadesine göre, Inâk'ın güvenini kazanmak için önceki görevlerine ilâveten Kûfe, Hicâz, Mekke ve Medine valiliklerini de ona verir.

Kaynaklar kimler olduklarını açıklığa kavuşturmamakla beraber bizzat halîfe tarafından görevlendirilen bazı şahısların teşviki ile Mütevekkil, Inâk'ın hacca gitmek için kendisinden izin istemesini ayarlar. Aradığı fırsatı bulan Halîfe Mütevekkil onun isteğini kabul ettiği gibi hac kafilesinin geçeceği yerlere haberler gönderek Inâk adına hutbelerde dua edilmesini, sultanlar gibi karşılanıp ağırlanmasını emreder. Ayrıca ona en kıymetli hilatler giydirir. Inâk 18 Zilkade 234/3 Haziran 849 tarihinde Mekke'ye gitmek üzere kalabalık maiyeti ile birlikte Sâmarrâ'dan ayrılır. Halîfe Mütevekkil Inâk'ın hareketinden hemen sonra aynı gün hâciplik görevini yine Türk komutanlardan Vasîf et-Türkî'ye verir.47 Mütevekkil'in bu davranışı Türk nüfuzunun ne kadar etkin olduğunu göstermektedir.

Inâk büyük bir debdebe ile hac farîzasını tamamlayarak Sâmarrâ'ya dönmek üzere yola çıktığında, Mütevekkil onun herhangi bir şeyden kuşkulanmasını önlemek için kendisini karşılamak üzere hilatler ve çeşitli hediyeler gönderir.48 Diğer taraftan Bağdat muhafızı İshak b. İbrahim'e haber göndererek Inâk'ın Sâmarrâ'ya gelmesine mâni olmasını ve onu Bağdat'a davet ederek orada katletmesini emreder. Fırat ve Enbâr yoluyla Sâmarrâ'ya dönmeyi düşünen Inâk, Bağdat'a yaklaştığında İshak'ın, kendisine bir mektup yazarak, halîfe Bağdat'a uğramanızı, burada halkın ileri

gelenlerine hediyeler vermenizi emrediyor, diye bildirmesi üzerine Inâk maiyetindeki üç yüz kişi ile Bağdat'a uğramak üzere yolunu değiştirir. İshak onu büyük bir törenle karşılayarak konağına götürür. Adamlarından üç dört kişi hariç diğerleri içeri alınmayarak onu tesirsiz hale getirirler. Inâk, yanında bir kaç kişinin kaldığını görünce, şunları söyler: "Yapacaklarını yaptılar galiba, eğer bunu Bağdat'ın dışında başka bir yerde yapmaya kalkışsalardı asla beceremezlerdi". Inâk'la beraber iki oğlu ile kâtipleri de hapsolundular. Inâk burada demir prangalar altında uzun müddet susuz bırakılması neticesinde 5 Cemaziyelevvel 235/25 Kasım 849 tarihinde öldü. İshak b. İbrahim, Bağdat posta müdürü ve kadılara, Inâk'ın cesedini teşhir ederek; bununla kendisine herhangi bir işkence yapılmadığını göstermek istemiştir.49 Daha sonra Inâk'ın bütün mallarına el konularak,50 ona niyâbeten çeşitli bölgelerde vâlilik yapanlar da görevlerinden uzaklaştırıldı51

Kaynaklar Inâk'ın bertaraf edilmesinin sebeplerini yeteri kadar açık bir şekilde belirtmemekle birlikte, olayların gelişmesine bakıldığında onun ortadan kaldırılması, Mütevekil'in devlet üzerinde giderek artan Türk nüfuzuna karşı bir hareket olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, bazı tarihçiler Mütevekkil'in kendisinden sonra en nüfuzlu kişi olan Inâk'ı öldürtmesini müteakip, birkaç ay gibi kısa bir süre içerisinde velîahd tayin ederek devlet idaresini oğulları arasında taksim etmesini de buna bağlamaktadır. Mütevekkil'in velîahd tayiniyle devlet idaresinde Abbâsî nüfuz ve hâkimiyetini kuvvetlendirmeyi ve Türkleri ileride halîfe seçiminden de uzak tutmayı hedeflemiş olabileceğini ifade etmektedir.52

Halîfe Mütevekkil Inâk'ın bertaraf edilmesini müteakiben Tâhirîlerden Bağdat vâlisi İshak b. İbrahim'i Sâmarrâ'ya davet etmiş, İshak on binin üzerindeki maiyetiyle Sâmarrâ'ya gelmiştir. İbn Vâdirân53 bu bilgiyi kaydettikten sonra devamla, Halîfe Mütevekkil'in bununla merkezdeki Türk birliklerine karşı durumunu güçlendirmek ve Tâhirîlerin desteğinin yanında olduğunu göstermek istediğini ifade etmektedir. Horasan'da güçlü ve etkin bir durumda olan ve İshak b. İbrahim'in de mensubu olduğu Tâhirîler Hânedânı Me'mûn'dan itibaren Abbâsîlerin en kuvvetli desteği olmuşlardır. Horasan'da yarı müstakil bir durumda olmalarına rağmen bu hânedâna mensup şahıslar aynı zamanda Bağdat vâliliği gibi devletin önemli mevkilerini işgal ediyorlardı.54

Halîfe Mütevekkil'in bu hareketi istenilen neticeyi vermemekle birlikte bir başlangıç oldu. Zira bu dönemde Türklerin nüfuzu şahısların varlığı ile kaim değildi. Türk komutanlardan birinin bertaraf edilmesi bir diğerinin onun yerine geçmesini doğurmaktaydı.55 Halîfe Mütevekkil'in Inâk'tan sonra onun yerine Türk komutanlardan Vasîf et-Türkî'yi getirmesi, Türk nüfuz ve hâkimiyetinin ne kadar etkin olduğunu göstermektedir. Halîfe onlardan tamamen kurtulamamakta bilakis bir kısmına dayanarak diğerlerini ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Çünkü Türk askerler arasında da tam bir birlik olmayıp her grup kendi komutanı etrafında birleşmekteydi.56 Türk komutanları birbirine kırdırma siyasetini Mütevekkil'den sonraki halîfeler de sürdürmüşlerdir.57

Mütevekkil'in Şam'ı Başkent Edinme Teşebbüsü

Mütevekkil Inâk'ı bertaraf etmiş ancak Türkler üzerinde arzuladığı hakimiyeti kuramamıştı. Fakat bu Sâmarrâ'da mümkün görünmüyordu. Çünkü burada Türkler kuvvetli idiler. Bundan dolayı hilâfet merkezini Şam'a (Dımaşk) naklederek Türklerden uzaklaşmayı ve oradaki Arap unsurun da desteğiyle Türklere karşı durabileceğini düşünüyordu.58 Bilindiği gibi Şam, Emevîlerin merkezi oluşundan bu tarafa Arapların ve Arap asabiyetinin ağır bastığı bir merkez idi.59

Mütevekkil 243/858 yılında hilâfet merkezini Şam'a nakletmeyi ve burada ikâmeti kararlaştırdı.60 Bu maksatla saray ve binalar hazırlanmasını, yolların ıslahı ve buralarda konaklama tesisleri ile diğer gerekli hazırlıkların yapılmasını emretti. 20 Zilkade 243/8 Mart 858 tarihinde beraberinde veziri Ubeydullah b. Yahya ve başmüşaviri Feth b. Hâkân olduğu halde kalabalık maiyeti ile Şam'a gitmek üzere Sâmarrâ'dan ayrıldı. Safer 244/Mayıs 858'de Şam'a geldi. Önemli devlet müesseseleri de buraya nakledildi.61

Mütevekkil burada Emevî halîfelerinden Hişâm b. Abdülmelik ve oğlu Süleyman'ın saraylarını gezmiş62 ve Dâriya bölgesinde büyük bir saray yaptırmıştır.63

Mes'ûdî,64 Mütevekkil'in Dımaşk'a gidişini ve orada meydana gelen hadiseleri diğer kaynaklardan daha mufassal ve ayrıntılı kaydetmektedir. Halîfe Mütevekkil'in Türk komutanlara sırt çevirerek Şam'a gitmesi ve hükûmet kurumlarını buraya nakletmesiyle başlayan huzursuzluk ordudaki Türk birliklerini harekete geçirdi. Türk askerleri Mütevekkil'in Şam'ı tercih etmesinin ardındaki asıl maksadını ve bunun kendilerine karşı bir hareket olduğunu fark etmişlerdi. Bunun üzerine kendileri ve ailelerinin maişetlerini bahane ederek harekete geçtiler. Önce atıyye verilmesini istediler, sonra silâhlarını çıkartarak nümayişe başladılar. Halîfe, Veziri Ubeydullah b. Yahya'ya istediklerinin verilmesini emretti.65 Ancak askerler yapılan ısrarlara rağmen verilen hiçbir şeyi almıyor, Irak'a dönmek istediklerini ileri sürüyorlardı. Bu isteklerinin kabul görmediğini anlayan askerler Mütevekkil'i Şam'da öldürme teşebbüsünde bulunmuşlar; fakat, ordunun önde gelen komutanlarından Boga el-Kebîr'in aldığı tedbirler sayesinde bunu başaramamışlardır. Bunun üzerine Boga ile halîfenin arasını açarak onu halîfeden uzaklaştırmaya çalıştılar ve bunda başarılı da oldular.66

Mütevekkil ordunun bu yoğun baskı ve komploları sonucu onların isteklerine uymak mecburiyetinde kaldı. Şam'da iki ay ve bir kaç gün gibi kısa bir süre kaldıktan sonra aynı yıl Sâmarrâ'ya döndü.67 Şam'dan ayrılırken Boga el-Kebîr'i merkezden uzaklaştırmak maksadıyla Bizans'a yaz seferi68 için gönderdi.69 Şam bölgesinin idaresini Feth b. Hâkân'ın uhdesine verdi. O da Külbâtekîn et-Türkî'yi burada yerine vekil bıraktı.70

Kaynaklar Mütevekkil'in Dımaşk'ta ikameti kararlaştırması, oraya gidişi ve tekrar Sâmarrâ'ya dönüşüyle ilgili olarak şu bilgileri de vermektedir: Mütevekkil adeti olduğu üzere Sâmarrâ yakınlarındaki Muhammediye'ye gezintiye çıkmıştı. Beraberindekilerle her şehrin havasından, güzelliklerinden ve diğer şehirlere üstünlüğünden konuştular. Halîfenin tabiplerinden Tayfûrî adıyla bilinen İsrail b. Zekeriyya Şam'dan bahsederek, havasının mutedil ve sıcaklarının azlığını, soğuk sularını, bağ ve bahçelerini övdü ve Emîrulmüminîn'in orada ikametinin mizacına uygun olacağını, yaz

mevsiminde Irak'ta karşılaştığı hastalıklardan kurtulacağını söyledi. Bunun üzerine Mütevekkil Şam'da ikâmeti kararlaştırdı ve gerekli hazırlıkların yapılmasını emretti. Sâmarrâ'ya dönüş hakkında da, yine bazı kaynaklar, Mütevekkil'in Şam'ı beğenmediği, havasının soğuk ve rutubetli, suyunun ise bir hayli ağır olduğu, rüzgarların gece yarılarına kadar estiği, fiyatların yüksek olduğu ve yağan karların insanların gelip geçmesine mâni olduğu gibi hususları da zikretmektedirler.71 Fakat bu sebepler pek makul görülmemektedir. Bu hususların, bazı tarihçilerin de işaret ettiği72 gibi, halîfenin asıl gayesini gizlemek için ortaya atılan bahaneler olduğu anlaşılmaktadır. Zira Mütevekkil'in bir asra yakın bir süre Emevîlerin başkenti olan Şam'ı bilmemesi ve bu hususları gözönünde bulundurmaması düşünülemez. Nitekim Mütevekkil Şam dönüşünü müteakip 245/859 yılında Sâmarrâ yakınlarında el-Mâhûze denilen yerde kendi adına nispetle Mütevekkiliyye adını verdiği şehrin inşasını emretmiş73 ve kısa bir sürede kurulmasıyla 246/860 yılı başlarında buraya taşınarak devletin bütün kurumlarını da yeni şehre naklettirmiştir.74 Mütevekkil'in Şam dönüşünü müteakip Sâmarrâ'da oturmayarak yeni inşa ettirdiği Mütevekkiliyye'ye taşınması da onun Şam'a gidiş ve dönüşünün Türk nüfuzunu azaltma çabasının bir sonucu olduğunu göstermektedir.

Kaynakların verdiği bilgiler ve olayların seyri göz önüne alındığında Mütevekkil'in Sâmarrâ'yı terk edişi ve tekrar oraya dönüşünün tamamen Türklerle ilişkilerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Günümüz tarihçileri75 de aynı değerlendirmeyi yaparak Mütevekkil'in devlet ve ordu üzerindeki Türk nüfuzunu azaltmak gayesiyle merkezî hükûmeti Şam'a nakletme teşebbüsünde bulunduğunu ve yine onların baskısıyla Sâmarrâ'ya dönmek zorunda kaldığını ifade etmektedirler.

Mütevekkil'in yeni başkent olarak Şam'ı seçmiş olması son derece mânâlı ve yerinde bir hareketti. Emevîlerin merkezi olan bu şehir aynı zamanda Arapların ağırlıklı olarak bulunduğu bir bölge olup,76 kabîle asabiyeti burada hâlâ canlı idi.77 Mütevekkil, Emevîlerin takip ettiği Arapçılık siyasetinin özlemini duyan Şam halkının kendisini destekleyeceğini düşünmüştü. Ancak Abbâsîlerin iktidara gelişi ile devlet içindeki mevkiini kaybeden, siyasî ve iktisadî bakımdan da birçok kayıplara uğramış olan78 Şam halkının Abbâsîlerle ilişkileri iyi değildi. Hattâ Abbâsîlere düşmanlık duymaktaydılar. Bundan dolayı Mütevekkil'e destek vermediler.79

Yeni Askerî Birlikler Oluşturulması

Sâmarrâ'ya Türklerin güvenini büyük ölçüde kaybetmiş olarak dönen Mütevekkil Türk nüfuzunu azaltma faaliyetlerini devam ettirdi. Mes'ûdî'nin80 verdiği şu bilgiler bu hususa açıklık kazandırmaktadır: "Mütevekkil Türkleri muhafız birliklerinden uzaklaştırmayı ve hatta onların yerine ordu saflarına başka unsurlardan asker alarak yeni birlikler kurmayı kararlaştırdı. Bu amaçla veziri ve en güvenilir adamlarından olan Ubeydullah b. Yahya b. Hâkân'ın nezâretinde, oğlu Mu'tezz'in komutasında Arap ve diğer unsurlardan oluşan on iki bin kişilik bir birlik kurdu." Taberî ve İbnu'l-Esîr'in zikrettiği ve 247/861 yılında Mütevekkil'in öldürülmesini müteakip sabahın erken saatlerinde Muntasır'ın halîfe olmasını istemeyen Arap, Acem, Ermeni ve diğer unsurlardan oluşan on bin veya daha fazla sayıdaki birliklerin Mütevekkil'in veziri Ubeydullah b. Yahya'nın etrafında toplanarak, ona: "Bizi ancak böyle bir gün için yetiştirdin; emret isteğini yerine getirelim. Bize izin ver, Muntasır ve

etrafındakileri topyekûn öldürelim" diyen birliklere dair verdiği bilgiler Mes'ûdî'yi teyid etmektedir. Aynı kaynaklar bu birliklerin adedinin yirmi bin, on üç bin, on bin ve beş ile on bin arasında olduğuna dair farklı rakamlar vermektedir.81

Mütevekkil'in yeni askerî birlikler meydana getirmeye ne zaman başladığı kaynaklarda belirtilmemektedir. Fakat, Mütevekkil'in Şam'a gitmesinden önce ve daha sonra orada meydana gelen olaylarda da adı geçen birliklere dair bir işâret görülmediği gözönüne alındığında, onun bu faaliyetlere halîfeliğinin son yıllarında, muhtemelen Şam dönüşü 244/858 yılından sonra başladığı söylenebilir.

Mes'ûdî'nin çok kısa olarak verdiği bu bilgiler, diğer kaynaklarda açık bir şekilde zikredilmemekle beraber, Mütevekkil'in umumî siyasetini aksettirdiği açıktır. Günümüz Arap tarihçilerinden bazıları, Mütevekkil'in bu girişimini, ordu ve ordu komutasında tekrar Arapları hâkim kılma arzusu olarak değerlendirmekte82 ve onun bu hareketiyle Türklerle olan mücadelesinde kendisine destek çıkabilecek bir Arap cephesi açmış olduğunu, seleflerinin aksine Araplara meylettiğini ifade etmektedirler.83

Kanaatimizce yeni askerî birlikler oluşturulması, Mütevekkil'in Türk nüfuzunu azaltma çabaları arasında başvurduğu çok hatalı bir teşebbüs idi. Zira bu teşebbüs, devletin bütünlüğünü tehdit edebilecek bir oluşumun başlangıcı demekti. Çünkü devlet bünyesinde birbirine rakip güçlerin idaresinde, farklı unsurlardan oluşan iki ayrı ordu kurulmuş oluyordu.

Hodgson84 da bu hususa işaret ederek şunları söyler: "Bu dönemde Türk kıtaları kendileri nasıl halîfeye dayanıyorlarsa, halîfenin de kendilerine dayandığının farkında idiler. Halîfeler kıtalara çeşitli etnik unsurları sokarak böylesi bir sonucu engellemeye çalıştılar. Bu unsurlar arasındaki çekişme hepsini kontrol altında tutabilme imkanı sağlayacaktı. Mütevekkil ve ağırlıklı olarak ondan sonra oğulları zamanında Türk kıtaları batı bölgelerinden getirilmiş olan zenci ve diğer askerî birliklerle karşı karşıya getirildi. Halîfelerin "böl-yönet" gayretleri kısa vadede amaçlarına hizmet ettiyse de bütün ciddî kirizlerde kıtalar arasında komutanları daha az sorumluca davranma eğilimine sevk eden, daha kontrol edilemez ve daha yıkıcı hizip kavgalarını doğurmuştur". Bu tür çatışmalar Mütevekkil'den sonra oğulları zamanında bilhassa Mu'tezz (252-255/866-869) devrinde meydana gelmiştir.85

Diğer taraftan Mütevekkil, diğer Türk komutanların desîseleri neticesinde, Devri'nde birçok ayaklanmayı bastırarak halîfeye bağlılığını gösteren Boga el-Kebîr'e bile güvenmemeye başladı.86 Boga aynı zamanda Mütevekkil'in halasının kocası oluyordu, bu yönüyle de halîfe ailesine ve saraya yakınlığı vardı.87 Ancak Şam'daki olaylardan sonra büyük bir endişeye kapılan Mütevekkil işin gerçek yüzünü öğrenmeksizin oradan ayrılacağı sırada 244/858 yılında Boga el-Kebir'i yanından uzaklaştırmak maksadıyla Bizans'a sefer yapmak üzere göndermiş ve böylece nüfuz sahibi ve sadık bir kumandanın himayesinden mahrum olmuştur.88

Mütevekkil'in Öldürülmesi

Bu olaylardan sonra Dımaşk dönüşü, Mütevekkil ile Türkler arasındaki ihtilaf daha da büyüdü. Bu sefer sahnede Türklerin yanında babasına karşı oğlu ve ilk sıradaki velîahdi Muntasır da görülmektedir. Mütevekkil 235/850 yılında üç oğlunu sırayla velîahd tayin etmiş ve ilk sırayı oğlu Muntasır'a vermişti. Muntasır'la babası Mütevekkil'in ilişkilerinin bozulması, başlangıçta aralarındaki görüş ayrılığından kaynaklanıyordu. Hz. Ali Evlâdı'na büyük bir sevgi besleyen89 Muntasır, babasının Hz. Ali Evlâdı'na karşı sert tavrını hiçbir zaman benimsememişti.90 Muntasır'ın babasıyla aralarının açılması işte bu noktada başladı.91 Diğer taraftan Mütevekkil'in, ikinci sırada velîahd tayin ettiği oğlu Mu'tezz'in annesi Kabîha'ya olan aşırı derecedeki sevgisi ve tutkunluğundan92 dolayı Mu'tezz'e iltifat etmeye başlaması93 ve daha önce de belirttiğimiz gibi Mütevekkil'in Türklere karşı veziri Ubeydullah'ın nezâretinde Arap ve diğer unsurlardan oluşan on iki bin kişilik bir birlik kurarak başkanlığına Mu'tezz'i getirmesi gibi davranışları bu durumu açıklığa kavuşturmaktadır.94 Bütün bunlar Muntasır'ın dikkatini çekmekte ve babasına karşı nefretinin büyümesine sebep olmaktaydı.

Bu noktada Mütevekkil üzerinde hilâfeti boyunca etki sahibi olan iki önemli Türk şahsiyete işaret etmek istiyoruz. Birincisi halîfenin en yakın adamı ve başmüşaviri Feth b. Hâkân, diğeri ise Veziri Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân'dır. Bu ikisinin Mütevekkil'in Türklere karşı olan tavrında daima halîfenin yanında yer almaları, bu iki zatın asker olmamaları ve bilhassa Feth'in halîfeye yakınlığı ile izah edilebilir.95 Vezir ve Feth Muntasır'a karşı cephe alarak Mu'tezz'in yanında yer almışlar ve Halîfe'yi Muntasır aleyhinde kışkırtmışlardır.96

Bu durumda Muntasır da muhaliflerine karşı kendi durumunu korumak için ordudaki Türklerle işbirliği yapma yolunu seçti. Boga es-Sağîr ve Otamış gibi Türk kumandanlar da Muntasır'ın bu hareketini kendi menfaatlerine uygun buldular ve onu desteklemeye karar verdiler. Muntasır babasının ordudan uzaklaştırdığı Türkleri kendisine çekmeye çalışıyor ve bunda başarılı da oluyordu. Türk kumandanlar da askerlerin Muntasır'ın yanında yeralmaları için çalışıyorlardı.97

Diğer taraftan Mütevekkil, Şevval 247/Aralık 861 tarihinde hilâfete geçmesinde önemli rol oynayan hâcib Vasîf et-Türkî'nin Isfahan ve Cebel bölgelerinde sahip olduğu bütün emlâkine el konulması ve buraların Feth b. Hakan'a ikta edilmesi için talimat vermişti. Mütevekkil'in bu şekilde kendisine karşı tavır alması Vasîf'i kızdırdı.98 Bu olay Mütevekkil ile Türkler arasında cereyan eden mücadelede bardağı taşıran son damla olmuştur. Boga el-Kebîr'in bir nevi sürgün edilmesinden99 sonra, Vasîf'e yapılan bu muamele diğer Türklerin de halîfeyle aralarında mevcut olan ihtilafı artırmıştır. Diğer taraftan Mütevekkil'in velîahd tayininde ilk sırayı verdiği büyük oğlu Muntasır'ın yerini, ikinci sıradaki oğlu Mu'tezz'e vermek istemesi ve daha sonra onu velîahdlikten azletmesi,100 Muntasır'ı Türklere yakınlaştırarak onlarla işbirliği yapmasına yol açmıştır.101

Böylece başkent Sâmarrâ'da birbirine düşman iki grup oluşmuştu. Birincisi, Muntasır ve beraberinde bulunan Vasîf, Boga es-Sağîr, Otamış ve diğer Türk komutanları. İkincisi ise Feth b. Hâkân ve Vezir Ubeydullah'ın başını çektiği Halîfe'nin çevresi idi.

Böylece her iki taraf da birbirinden kesinlikle kurtulmayı düşünmeye başladı ve karşılıklı suikast planları yapılır oldu. Nitekim Taberî ve İbnü'l-Esîr'in bildirdiklerine göre, bu olayların akabinde Halîfe Mütevekkil ve Feth'in ertesi gün (Mütevekkil'in öldürülmesinden sonraki gün) Muntasır, Vasîf, Boga es-Sağir ve diğer Türk kumandanlarından önde gelenlerini öldürerek ortadan kaldırmak hususunda neler yapılması gerektiğini kararlaştırmışlarken,102 diğer taraftan Muntasır'ın da Vasîf ve diğer Türk kumandanlarla Halîfe'yi öldürmek üzere anlaştıklarını Mes'ûdî, İbnu'l-Cevzî ve İbnu'l-Esîr kaydetmektedirler.103

Kaynaklar olayların yoğunlaştığı bugünlerde, Mütevekkil'in oğlu Muntasır'ı sürekli alaya alarak aşağıladığını ve ona her türlü zillet ve aşağılığı reva gördüğünü bildirmektedir.104 Sonuçta Halife, kaynakların ittifakla bildirdiğine göre oğlu Muntasır'ı velîahdlıktan azletti.105

Buraya kadar anlattıklarımızı, konunun daha iyi anlaşılması bakımından şu şekilde özetleyebiliriz: Halîfe Mütevekkil'in Türklere yönelik politikası ve buna bağlı olarak Hâcib Vasîf'in mallarının müsâdere edilmesi, Mütevekkil ile Türkler arasında cereyan eden mücadelede bardağı taşıran son damla olmuştur. Bunun yanında Muntasır'ın aralarındaki görüş ayrılığından dolayı, babasına karşı cephe alması ve özellikle saray ileri gelenlerinden Vezir Ubeydullah ve Feth'in Mu'tezz'in yanında yer alarak Halîfe'yi sürekli bir şekilde Muntasır aleyhinde kışkırtmaları, diğer taraftan karısı Kabîha'nın Mütevekkil üzerindeki etkisi, onun Mu'tezz'e meyletmesine ve sonuçta Muntasır'ı velîahdlikten azletmesine yol açmıştır. Bu gelişmeler, Muntasır ve beraberindeki Türkleri, muhaliflerinden önce hareket etmeye sevk etmiştir.

Mütevekkil'in öldürülmesine dair planı, Muntasır ve Boga es-Sağîr müşterek hazırladılar.106 O gece sarayı koruma nöbeti Musa b. Boga el-Kebîr'de idi.107 Musa da bu görevi suikastın planlayıcılarından Boga es-Sağîr'e vermişti.108 Aynı günün akşamı komplodan habersiz olan Halife Mütevekkil, nedimleri ve diğer yakınlarıyla gecenin ilerleyen saatlerine kadar içki ve eğlenceye devam etti. Daha önce de belirttiğimiz gibi, oğlu Muntasır'ı azletmesi de bu geceye doğru olmuştu. Muntasır öfkeyle meclisten ayrıldı ve kapıcılardan sorumlu olan Zürâfe'ya ait odaya geçti.109

Muntasır'ın yanlarından ayrılmasından sonra Mütevekkil, Feth ve beraberindekilerle yemek yemeye başladı. İlerleyen saatlerde Boga içeri girerek halifenin yanında bulunanları çıkardı.110 Mütevekkil'in yanında Feth b. Hâkân, nedimlerinden şarkıcı As' as ve özel hizmetçileri Şefî, Ferec es-Sağîr, Mu'nis ve Ebû İsa el-Mârid, oğlu Ebû Ahmed111 ve meşhur şâir Buhturî'den başka kimse kalmamıştı. 112

Boga sarayın bütün kapılarını kapatarak yalnızca suikastçilerin girmeleri için nehire açılan saray kapısını açık bıraktırdı. Suikasti üstlenenler buradan saraya girdiler. Sabaha yakın aralarında Boga as-Sagîr, Bağlûn et-Türkî, Bâğır, Musa b. Boga, Hârûn b. Suvârtekîn'in de bulunduğu bir grup halifenin bulunduğu salona girdiler. Bu esnada tehlikeyi gören Feth, "yazıklar olsun size, Emîrulmüminîn" diye bağırarak halifeyi korumak amacıyla üzerine kapandıysa da, katiller Feth ile beraber Mütevekkil'i kılıç darbeleriyle katlettiler.113

Mütevekkil'in katli İslam tarihinde özel koruma birlikleri tarafından velîahd olan oğlunun da iştirakiyle bir halîfeye karşı işlenen ilk cinayettir.114 Cinayete iştirak edenler, bilinmelerine rağmen herhangi bir cezaya maruz kalmadılar. Bu durum Türklerin Abbâsî Devleti'nde tamamen iktidarı ele geçirdiklerini göstermektedir. Mütevekkil'in katli ile halîfelerin siyasî nüfuzları yanında manevî nüfuzları da zayıflamış oluyordu.115

Mütevekkil'den sonra halîfeler hassa birlikleri ve muhafız alaylarının kumandanları üzerindeki bütün otoritelerini kaybetmişlerdir.116 Halîfe Me'mûn'la başlayan Türk nüfuzu Mu'tasım ve Vâsık zamanında güçlenmiş, Mütevekkil döneminde ise onun kendilerine karşı tavrı ve Dönemi'ndeki gelişmeler sonucu Türkler, devlet bünyesinde tamamen söz sahibi olmuşlardır. Bu şekilde büyüyen Türk nüfuz ve iktidarı bazı fasılalarla asırlarca devam edecektir.

Muntasır Devri Türklerin Siyasî Faaliyetleri

Mütevekkil'in öldürülmesini müteakip, sabahın ilerleyen saatlerinde kumandanlar, kâtipler, devletin diğer ileri gelenleri, ordu birlikleri ve diğerleri Ca'ferî sarayında toplandılar. Onlara Muntasır'ın, Feth b. Hâkân'ın Mütevekkil'i öldürdüğü, kâtilin de derhal cezalandırıldığına dair bildirisi okundu. Sonra insanlar sırayla Muntasır'a bîat ettiler. Vezir Ubeydullah ise istemeyerek de olsa bîat etmek zorunda kaldı ve Muntasır'ın halîfeliğini tanıdı.117

Muntasır'ın Türk komutanlarca halife ilan edilmesi karışıklıklara yol açtı. Türklere karşı oluşturulan birliklere halktan bazılarının da katılımıyla karışıklık büyüdü. Meydana gelen çatışmalarda ölenler oldu. Ancak kumandanların zamanında müdahaleleriyle büyümeden bastırıldı.118

Muntasır Türk kumandanlarla işbirliği yapmış ve onların yardımı ile halife olmuşsa da onlara güvenemiyordu. Zira onların yanında bir gücü yoktu. Ordu içinde kendisini destekleyecek bir kuvvet bulamadığı için Türklere karşı herhangi bir harekete girişemiyordu.

Muntasır Halife olduğunda muhaliflerinden Vezir Ubeydullahı azlederek yerine Ahmed b. Hasib'i tayin etti. Yeni vezir, Muntasır'ı Türklere karşı harekete geçmeye zorluyordu. Inâk'ın katledilmesinden sonra onun yerine geçen Vasîf'in durumu veziri rahatsız etmekteydi. Vasîf'i merkezden uzaklaştırmak için gayret ediyor ve halifeyi bu yönde etkilemeye çalışıyordu. Nihayet Muntasır, Vasîf'i Bizans'a karşı hazırlanan seferde görevlendirdi.119

Vasîf'in merkezden uzaklaştırılması Türklerin halife üzerindeki baskısını azaltmadı. Aksine Türkler halife Muntasır'ı kardeşleri Mu'tezz ve Müeyyed'i velîahdlıktan azletmesi için zorladılar. Zira Muntasır'dan sonra, kendilerine karşı olan ve maiyetinde Türklerin dışındaki unsurlardan oluşan askeri birlikler bulunan Mu'tezz'in halife olması ihtimal dahilinde idi. Yapılan baskı ve zorlamalar neticesinde Mu'tezz ve Müeyyed velîahdlikten çekildiler.120

Muntasır babasının öldürülmesinden önce Türklere yakınlık duyması ve onlarla işbirliği yapmasına karşın Türk nüfuzunun ağır basması karşısında onlara düşman oldu. Türklerden korkuyor

onları dağıtmak ve hakimiyeti altına almak istiyordu. Türk komutanlar için halifenin katilleri diyordu. Hatta bir defasında şöyle demişti: "Şayet Türkleri bertaraf edemez, birliklerini dağıtamaz ve babamın öcünü alamazsam, Allah beni kahretsin".121 Muntasır'ın bu düşüncelerini anlayan Türk komutanlar daha önce davranarak kan aldırması esnasında anlaşmış oldukları tabib İbn Tayfur'a onu zehirlettiler. Kaynaklarda Muntasır'ın verem veya nefes darlığından öldüğü de belirtilmekte ise de, olayların seyri göz önüne alındığında öldürüldüğü kuvvetle muhtemeldir.122

Muntasır'dan sonra da yarım asırdan fazla süren Sâmarrâ Devri boyunca halifelerle Türk birlikleri arasındaki siyasî iktidar mücadeleleri devam etti. Halife Mu'temid'in son yıllarında 276/889-890'da hilafet merkezinin, Türkler için kurulmuş olan Sâmarra'dan Bağdat'a nakledilmesi, siyasî sahada Türk hakimiyetinin artık gücünü kaybettiğini göstermektedir.

Bilindiği gibi Me'mun ve Mu'tasım Dönemlerinde, sistemli bir şekilde Türk ülkelerinden asker getirtilerek hilafet ordusuna alınmış ve zamanla Türklerin mevcudu önemli bir sayıya ulaşmıştı. Ancak, Mütevekkil'in Türklere karşı takip ettiği politika sonucu sayıları azalmaya başlamıştı. Bilhassa Mütevekkil'den sonraki dönemlerde meydana gelen iç çatışmalarda uğranılan kayıplara, çeşitli isyanların bastırılması ve Bizans'la yapılan savaşlardaki kayıplar da ilave edilecek olursa zamanın Türkler aleyhine işlediği kendiliğinden ortaya çıkmış olur.

Türk komutanlar ile halifeler arasındaki mücadelelerde her iki taraf da büyük kayıplara uğramıştır. Bir taraftan halifeler taht ve canlarını kaybederken, diğer taraftan Türk kumandanları da ortadan kaldırılıyordu. Aşnas ve Boga el-Kebir müstesna, Abbasiler Dönemi'nde önemli roller oynamış diğer pek çok Türk kumandanın çeşitli sebeplerle katledilmeleri dikkate alınınca, bu çatışmaların halifelere olduğu gibi Türklere de pahalıya mal olduğu açıktır. Halifeler ile Türk komutanlar arasında devam eden mücadelelerde, başlangıçta tarafsız kalan halk, yani Arap unsur yavaş yavaş Türklere cephe almaya başladı. Diğer taraftan Mütevekkil'in başlatmış olduğu, Türklere karşı yeni askerî birlikler kurma siyaseti sonraki halifeler tarafından da benimsenmiş, bu suretle ordu birlikleri arasında bir denge kurulmuştur.

Sâmarrâ Dönemi'nde Türkler yalnız askerî sahalarda değil siyasî ve idarî alanlarda da söz sahibi olmuşlardır. Fakat bu sefer halîfeler, kendilerinin dayanabilecekleri bir kuvvet olarak teşkil ettikleri Türk birlikleriyle mücadeleye giriştiler. Bu mücadelelerde halifelerin Türk nüfuzundan kurtulmak için çalışmaları yanında birçok bakımdan tesir icra etmekte olan Arap unsurun da teşvik ve tahrikleri görülmektedir. Halifeler ile Türk kumandanları arasındaki siyasî iktidar mücadeleleri çoğunlukla şiddetli bir şekilde devam etmiş, bir taraftan halifeler diğer taraftan Türk kumandanları hayatlarını kaybetmişledir. Sâmarrâ Devri boyunca devam eden bu mücadeleler sonunda halifeler siyasî ve askerî kuvvetlerini, Türk birlikleri de sayıca üstünlüklerini ve buna bağlı olarak kuvvet ve nüfuzlarını kaybetmeye başlamışlardır.

Samarra Devri'nin sonuna doğru halifelerin siyasi nüfuzlarının zayıflaması üzerine eyaletlerde büyük isyanlar patlak verdi. Basra civarında Zencîlerin isyanı, doğuda Saffarilerin ortaya çıkışı,

İmparatorluğun başına büyük gaileler açmıştır. Mu'temid zamanında bu iki büyük isyanın bastırılması için iki cephede savaşmak zorunda kalan hilafet ordusu, bu arada ordunun çekirdeğini oluşturan Türk birlikleri ağır kayıplara uğramışlardır. Bunun yanında askerî birliklerin çeşitli cephelerde bulunması, Türklerin merkezdeki nüfuzlarını önemli ölçüde zayıflatmıştır.123

Sâmarrâ Dönemi'nden sonra halifeler ordu birlikleri üzerinde hâkimiyet sağlamışlarsa da bu durum uzun sürmemiştir. 324/936 yılında Emîrü'l-ümerâ unvanını alan Türk komutanların nüfuzlarına boyun eğmişlerdir. Kısa zaman sonra da 334-335/945 yılında Bağdat'a hakim olan Büveyhîlerin tahakkümü altına girmişlerdir. Daha sonra Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey 447/1055 yılında Bağdat'a girerek Büveyhî hâkimiyetine son vermiştir.

1 Çoğunluğunu Arap ve Fars unsurların oluşturduğu Abbâsî hareketinde Türklerin de yer aldığı bilinmektedir. 129/747 yılında Ebû Müslim Horasânî'nin faaliyetleri esnasında, onun güvenilir adamlarından birisi de Tarhân el-Cemmâl'dir (Taberî, Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut ts. , VII, 354; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-târîh, I-XII, Beyrut 1979, V, 356). Tarhân, isminden de anlaşılacağı gibi Türk olmalıdır (Tarhan Türklerde hâkânın veziri veya vekili anlamına gelen bir unvandır. Bkz. Kaşgarlı Mahmut, Dîvânü Lüğâti't-Türk Dizini "Endeks", nşr. Besim Atalay, I-IV, Ankara 1991, IV. 577). Abbâsî ihtilalinde mühim rol oynayan Türklerden birisi de 98/716 yılında Irak Vâlisi Yezîd b. Mühelleb ile anlaşma yoluna giderek onun hizmetine girmiş olan Sûl'un oğlu Muhammed'dir. Abbâsî nakîblerinden olan Muhammed (Yâkût el-Hamevî, İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb Mu'cemü'l'üdebâ), I-XX, Beyrut ts. , I, 166; Ahmet Savran, Abbâsîler Devri Edebiyatında Sûlîler ve Ebû Bekr es-Sûlî, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Erzurum 1981, 45 vd. , 250). Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985, 8). Büyük Zâb muharebesinde Abdullah b. Ali'nin karargâh kuvvetlerinin kumandanı olarak vazife görmüştür (Taberî, VII, 433; İbnu'l-Esîr, V, 419).

2 H. D. Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1980, 33-37.

3 Câhiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 29; Taberî, VIII, 402; Kasım İlgün, Halîfe Mansûr ve Dönemi, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Ünv. Türkiyat Arş. Enst. , İstanbul 1994, 115; H. D. Yıldız, "İslâmiyet ve Türkler", Diyanet Dergisi, Hicret özel sayısı 1981 yıllığı, 228. Bu konulardardaki çalışmalarıyla tanınan Ramazan Şeşen, şu açıklamayı yapmaktadır. Türkler daha önce de halîfelerin ve diğer komutanların muhafız birliklerinde hizmet etmişlerdir. Fakat aralarında devlet idaresinde söz sahibi kişiler olmaması dolayısıyla eski müellifler Türklerin İslâm alemine esaslı bir şekilde nüfuz etmelerinin başlangıcı olarak Halîfe Mansur Devri'ni kabul ederler. Bkz. Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacıları, 8. Züheyr b. et-Türkî (Taberî, VII, 493-494; İbnu'l-Esîr, V, 477-478) Mübârek et-Türkî (Ya'kûbî, Buldân, Tahran 1964, 25-26; Taberî, VII, 195-196; İbnu'l-Esîr, VI, 91-92) ve Hammâd et-Türkî'nin (Taberî, VII, 617-620) Halîfe Mansur'un komutanlarından ve yakın adamlarından olduğu bilinmektedir.

4 Halîfe b. Hayyât, Tarih, thk. E. Ziya el-Ömerî, I-II, Necef 1967, II, 475.

5 Câhiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, trc. R. Şeşen, İstanbul 1982, 29.

6 Ya'kûbî, Buldân, 29; Makdisî, Mutahhar b. Tahir, el-Bed' ve't-târîh, nşr. Clément Huart, I-VI, Paris 1907, VI, 112.

7 H. D. Yıldız, İslâmiyet, 67 vd.

8 Bkz. Taberî, VII, 479-494; İbnu'l-Esîr, 468-481.

9 Bkz. Taberî, VIII, 287-294; İbnu'l-Esîr, VI, 175-180.

10 Hasan-Ahmed, (Hasan A. M-Ahmed İ. Ş), el-Alemü'l-İslâmî fi'l-asri'l-Abbâsî, Kahire ts. , 37.

11 H. D. Yıldız, İslâmiyet, XII.

12 R. Dozy, Tarihi İslâmiyye, çev. Abdullah Cevdet, I-II, Mısır, 1908, I, 323; A. A. Vasiliev, el-Arab ve'r-Rûm, Arapça trc. M. el-Hâdî, Beyrut ts. , 11.

13 Hasan-Ahmed, 37.

14 W. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990, 228-229.

15 H. D. Yıldız, İslâmiyet, 69.

16 Kitâbu Sûreti'-arz, Leiden 1967, 468.

17 H. D. Yıldız, İslâmiyet, 76.

18 Barthold, Türkistan, 229.

19 Mürûcu'zeheb ve meâdinu'l-cevher, thk. M. Abdulhamid, I-IV, Mısır 1964-65, IV, 53.

20 M. G. S. , Hodgson, İslam'ın Serüveni, trc. Heyet, I-III, İstanbul 1993, I, 466.

21 Hitti, Hamsete Âlâf Sene Min Târîhi'ş-Şarkı'l-Ednâ, I-II, Beyrut 1982, II, 348.

22 Hasan-Ahmed, 319-320; H. D. Yıldız, Mu'tasım Devrinde Abbâsî İmparatorluğu, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Ü. Sosyal Bilimler Enst. , İstanbul 1965, 20-26; aynı müellif, İslâmiyet, 70-76.

23 Ya'kûbî, Buldân, 29; H. D. Yıldız, Mu'tasım, 29.

24 Ya'kûbî, Buldân, 30-32; İbn Ruste, II, 258-259; R. Şeşen, İslâm Coğrafyacıları, 185.

25 H. D. Yıldız, İslâmiyet, 79-80.

26 Taberî, IX, 71-79; İbnu'l-Esîr, VI, 486-488 vd.

27 H. D. Yıldız, İslâmiyet, 89-91.

28 Kaynak ve araştırmaların geniş olarak yer verdiği Afşin ve onun Mu'tasım'la ilişkisi, mahkemesi hakkında bkz. H. D. Yıldız, İslâmiyet, 91-103.

29 Şevkî Dayf, el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-evvel, Kahire ts. , 565; A. Çelebi, "Abbâsîler Tarihi", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, (Redaktör: H. D. Yılıdız) I-XIV, İstanbul 1986-1990, III, 46-47, 231; Hasan-Ahmed, 79, 138, 328; P. K. Hitti, Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, trc. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1987, I, 458; Muhammed b. Afîf el-Bâcûrî Hudarî, Muhâdarâtu Târîhi'l-ümemi'l-İslâmiyye: Ed-Devletü'l-Abbâsiyye, Beyrut ts. , 484-486; Cemâlüddîn eş-Şeyyâl, Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye, İskenderiye 1967, 38, 60; C. Zeydan, Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye, I-II, Beyrut 1983, I, 460. Bu dönemin başlangıcını Halîfe Vâsık'a götürenler olduğu gibi, Mütevekkil'den sonra başlatanlar da vardır. Bkz. G. Le Strange, Bağdad fî ahdi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye, Arapça trc. Beşîr Yusuf Fransis, Bağdat 1936, 5; Robert Mantran, İslâmın Yayılış Tarihi, trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, 136-137; Mahmud Şakir, et-Târîhu'l-İslâmî, I-XXII, Beyrut 1991, V, 237.

30 Hasan-Ahmed, 321-322, 328-329.

31 Taberî, IX, 124.

32 Yıldız, 104-105.

33 Brockelmann, İslâm Ulusları, 138 vd. ; Şevki Dayf, Asru'l-Abbâsiyyu's-Sânî, Kahire 1975, 12; Dominique Sourdel, Le Vizirat De 749-939 (132 a324 de L'Hegire), I-II, Damas 1959-60, II, 285; Bernard Lewis, Tarihte Araplar, trc. H. D. Yıldız, İstanbul 1979, 116; Vasılıev, 9-12. Halîfe Mütevekkil dönemine kadar Türk nüfuzu hakkında geniş bilgi için bkz. S. Hamdi, Die Enstehung und Entâicklung des Türkischen Einflusses im Abbâsîdenreich bis Mutavakkıl, Tubıngen 1958.

34 H. D. Yıldız, İslâmiyet, 105; A. G. Chejne, Successıon to the rule ın Islam, Lahorets, 122; Brockelmann, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, trc. N. Çağatay, Ankara 1982, 138; R. Dozy, Târîhu'l-İslâmiyye, çev. Abdullah Cevdet, I-II, Mısır, 1908, I, 324; F. Ömer, el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî asri'l-fevda'l-askeriyye, Bağdat 1977, 41; L. A. Sedillot, Hulâsatü Târîhi'l-Arab, Beyrut 1980, 116; Sourdel, Le Vizirat, II, 268.

35 Ya'kûbî, Târîh, II, 484; Taberî, IX, 155; Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye (H. III. asra ait müellifi meçhul, thk. Abdulazîz ed-Dûrî-Abdülcebbâr Muttalibî) Beyrut 1971, 412; Mes'ûdî, Murûc, IV, 85; Makdisî, Bed', VI, 120; İbnu'l-Esîr, VII, 34.

36 Ya'kûbî, Târîh, II, 484; Taberî, IX, 158-159; Mes'ûdî, Murûc, IV, 88; İbnu'l-Cevzî, Muntazam, XI, 200; İbnu'l-Esîr, VII, 38.

37 Ya'kûbî, Târîh, II, 485; Taberî, IX, 162; İbnu'l-Esîr, VII, 39; Yâkût, İrşâd, I, 165, 196; İbn Hallikân, I, 44 vd.

38 Mes'ûdî, Murûc, IV, 89.

39 Seâlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed, Tuhfetü'l-vüzerâ, thk. Ali er-Râvî-İbrisâm Merhûn es-Saffâr, Bağdat 1977, 121.

40 Ya'kûbî, Târîh, II, 489; Taberî, IX, 185; Mes'ûdî, Murûc, IV, 89; İbnu'l-Esîr, VII, 56; İbn Haldûn, Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-mübtedei ve'l-haber, I-IV, Beyrut 1399, III, 278; Sourdel, Le Vizirat, II, 276. Vezirlik müessesinin ihyâsında önemli rol oynayan (L. V. Vagleri, "Abbâsî Hilâfeti", 137). Ubeydullâh'ın daha önceki görevleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye tesadüf edilmemektedir. Mütevekkil tarafından Harâc Divanı'na bakmakla görevlendirilen babası Yahyâ b. Hâkân daha önce Me'mûn'un Veziri Hasan b. Sehl'in katipliğini yapmış dedesi Hâkân ise Mervlidir. (Ya'kubi, Tarih, II, 592; Taberî, IX, 162; İbnu'l-Esîr, VII, 39), İbn Kuteybe, Ubeydullâh'ın kitâbet konusundaki geniş bilgisi ve başarısından övgüyle bahseder (İbn Kuteybe, Edebü'l-kâtip, Beyrut 1982, 12). Güzel ahlakı ve cömertliğinin yanında muhasebe işlerini iyi bilen ve güzel yazı yazan (Zehebî, Siyerü'l-a'lâm, XIII, 9; İbn Tıktaka, el-Fahrî, Beyrut ts. , 238). Ubeydullâh'ın daha önce çeşitli memuriyetlerde bulunduğu muhakkaktır.

41 Yâkût, İrşâd, XVI, 174-175; İbn Tağrıberdî, en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire, I-VIII, Kahire ts. , II, 325.

42 Mütevekkil'in Mu'tezile ve takip ettiği diğer politikaları hakkında geniş bilgi için bkz. Mahmut Kırkpınar, Abbâsî Halîfesi Mütevekkil ve Dönemi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enst. , İstanbul 1996, 82-165.

43 Mes'ûdî, et-Tenbih ve'l-işrâf, Beyrut ts. , 329.

44 Kaynaklarda Îtâh veya Aytâh olarak kaydedilen bu şahsın ismi hakkında merhum Prof. Dr. H. D. Yıldız şu açıklamayı yapmaktadır; İslâm kaynaklarındaki imlaya göre Îtâh kelimesindeki t harfinin n olarak düşünülmesi halinde anlam ve açıklığa kavuşucağını ve kelimenin aslının Îtâh değil Inâk olması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde izah etmekte ve şunları söylemektedir. Kaynaklar incelendiğinde aynı ismi taşıyan ikinci bir şahsa tesadüf edilmediği görülür. Ayrıca kelime yapı itibariyle Arapça değildir. Nitekim Arapça lûgâtlerde bulunamamıştır. Dikkate değer bir husus da Abbâsî hizmetine giren Türk komutanları İslâmiyet'i kabul etseler bile memleketlerindeki isim ve unvanları ile anılmaktadır. Ancak ikinci neslin isimleri değişmiştir. Musa b. Boga, Mansûr b. Inâk, Ahmed b. Tolûn… gibi. İslâm kaynaklarındaki imlaya göre bu kelimeye eski Türk lügatlerinde de rastlanmamaktadır. Ancak Inâk olarak düşünülmesi kelimeye açıklık kazandırmaktadır. Eski Türk

lûğât ve metinlerinde Inâk, dost, arkadaş, güvenilen ve inanılan kişi, hâkânın maiyetinde bulunan ve en güvenilir kişiye verilen unvan anlamlarına geldiği görülmektedir. Bu kısa açıklama kelimenin Türkçe asıllı olduğunu, kaynaklara belki de bir müstensih hatası olarak yanlış geçtiğini göstermektedir. Geniş bilgi için bkz. H. D. Yıldız, "Abbâsîler Devri Türk Kumandanları (I) Inâk et-Türkî", Tarih Enstitüsü Dergisi, II, 51-58, İstanbul 1971, 51-52. Biz de bu değerlendirme doğrultusunda bu şahsın ismini Inâk olarak okumayı tercih ettik.

45 Taberî, IX, 166; İbnu'l-Esîr, VII, 43; İbn Tagrıberdî, II, 276. Inâk Hazarlardan olup Halîfe Mehdî'nin hâcibi Sellâm el-Ebraş'ın mevlası idi; Mu'tasım onu halîfe olmadan önce satın almıştı. Inâk, Mu'tasım ve kardeşi Vâsık zamanında üst seviyede görevlere getirilmiştir. Taberî, IX, 166-167; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem, thk. Muhammed A. Atâ-Mustafa A. Atâ, I-XVI, Beyrut 1992, XI, 208-209; İbnu'l-Esîr, VII, 43; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, el-Bidâye ve'n-nihâye, I-XIV, Beyrut 1981, IX, 312-313; İbn Tagrıberdî, II, 276). Onun ilk askerî faaliyeti Mu'tasım devrinde Bâbek'le yapılan mücadeleler esnasında görülmektedir (Taberî, IX, 29; H. D. Yıldız, Mu'tasım, 35 vd). Daha sonra aynı dönemin en önemli harekâtından Ammûriye seferine katılmış, bizzat halîfenin komutasındaki ordunun sağ kanat kumandanlığını yapmıştır (Taberî, IX, 57; İbnu'l-Esîr, VI, 481). Onun Mu'tasım dönemindeki son vazifesi Sâmarrâ'nın bir nevi merkez komutanlığıdır. (Taberî, IX, 120; H. D. Yıldız, "Inâk et-Türkî", 55). Vâsık döneminde de itibarını koruyarak Halîfe Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinin önde gelen komutanlarından Aşnas'ın ölümü üzerine, 230/844 yılında halîfe ordularının Başkumandanlığı ve Mısır valiliği gibi görevler Inâk'a verildi. (Kindî, Ebû Ömer b. Yûsuf, Kitâbu'l-Vülât ve Kitâbu'l-Kudât, thk. Rhuvon Guest, Leiden 1912, 196; İbn Tağrıberdî, II, 255, 274). Bu devirde umumiyetle valiler tayin edildikleri yerlere gitmeyip yerlerine vekiller göndermekte idiler. Inâk da Mısır'a gitmeyip vekilleri vasıtasıyla bu bölgeyi idare etmiştir. (Bkz. Kindî, 196 vd).

46 Taberî, IX, 168; İbnu'l-Cevzî, Muntazam, XI, 209; İbnu'l-Esîr, VII, 43; İbn Vâdirân, Hüseyin b. Muhammed, Târîhu'l-Abbâsiyyûn ev Devletü'r-Reşîd li beni'l-Abbâs ve benîh, thk. Müncî el-Kâ'bî, Beyrut 1993, 582-583. "benim ve devletimin reisisin" ifadesini yalnızca İbn Vâdirân kaydeder.

47 Taberî, IX, 167-168; İbnu'l-Cevzî, Muntazam, XI, 209; İbnu'l-Esîr, VII, 43; İbn Kesîr, IX, 312; İbn Vâdirân, 582-583.

48 Taberî, IX, 168; İbn Vâdirân, 583.

49 Taberî, IX, 168-170; İbnu'l-Cevzî, Muntazam, XI, 209, 221-222; İbnu'l-Esîr, VII, 46-47.

50 Kindî, 197; Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Osman, Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü meşâhîri'l-a'lâm, thk. Ömer Abdurrahman Tedmûrî, I-XXXIV, Beyrut 1993, (231-240 olayları), 107.

51 Ya'kûbî, Târîh, II, 486.

52 F. Ömer, el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye, 64-65; Hasan-Ahmed, 333.

53 İbn Vâdirân, 586.

54 H. D. Yıldız, İslâmiyet, 121 vd.

55 H. D. Yıldız, İslâmiyet, 107-108.

56 F. Ömer, el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye, 64.

57 Şevkî Dayf, el-Asru'l-Abbâsiyyü's-sânî, 12.

58 Hüseyin Algül, İslam Tarihi, I-IV, İstanbul 1987, III, 338; 234.

59 Sadık Cevdet, er-Rihletü'l-Mütevekkiliyye ilâ Dımaşk, Ürdün 1985, 14.

60 Taberî, IX, 210; İbnu'l-Esîr, VII, 83; İbn Kesîr, IX, 344; İbn Vâdirân, 627.

61 Ya'kûbî, Târîh, II, 491; Taberî, IX, 209; Mes'ûdî, Murûc, IV, 114 vd. ; İbnu'l-Esîr, VII, 83, 85; N. Abbot, "Arabic papyri of the reign of Ca'fer al-Mutavakkıl ala'llah", ZDMG, 92, 88-135, Leipzig 1938, 100-101.

62 Himyerî, Muhammed b. Abdülmü'min, er-Ravdu'l-mi'sâr, thk. İhsan Abbâs, Beyrut 1984, 253; el-Bekrî, Ebû Ubeyd el-Endelûsî, Mu'cem mâ ista'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâdı, thk. Mustafa es-Saka, I-IV, Beyrut 1983, II, 580-581; E. Honigmann, "Rusâfe", İA. , İstanbul 1988, IX, 783.

63 İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrem, Muhtasaru Târîhu Dımaşk li'bi Asâkir, nşr. Heyet, I-XXIV, Dımaşk 1984, VI, 87.

64 Mes'ûdî, Murûc, IV, 114-117.

65 Taberî, IX, 210; Mes'ûdî, Murûc, IV, 114-115.

66 Mes'ûdî, Murûc, IV, 115-117.

67 Taberî, IX, 210; Mes'ûdî, Murûc, IV, 116; İbnu'l-Esîr, VII, 85; İbn Manzûr, VI, 87.

68 Daha önceki dönemlerde olduğu gibi Bizans'a karşı tertip edilen Savâfî (yaz seferleri) ve şevâtî (kış seferleri) denilen ve belirli bir program dahilinde düzenlenen akınlar, (çoğunlukla savâfî) süreklilik içerinde gerçekleştiriliyordu. Yıllık bir program dahilinde düzenlenen bu seferlerin ilki bahar hamlesidir ki 10 Mayıs'ta başlar ve yaklaşık 30 gün devam eder, diğeri yaz mevsiminde 10 Temmuz'da başlar altmış gün ya da daha fazla devam ederdi. Üçüncüsü ise kışın zaruri hallerde yapılır ve Şubat'ın sonuna doğru başlar, Mart ayında sona ererdi. Bkz. Kudâme b. Cafer, Kitâbu'l-harâc ve Sınâatü'l-kitâbe, thk. Muhammed H. Zebîdî, Bağdat 1981, 259; P. K. Hitti, Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, I, 463-464.

69 Taberî, IX, 210.

70 İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan, Târîhu Medîneti Dımaşk, I-XIX, Beyrut ts. , XIV, 195; Yâkût, İrşâd, XVI, 175.

71 Bkz. Taberî, IX, 210; İbnu'l-Esîr, VII, 85; İbn Manzûr, VI, 87.

72 Şevkî Dayf, el-Asru'l-Abbâsiyyi's-sânî, 12.

73 Ya'kûbî, Buldân, 29; Taberî, IX, 219.

74 Ya'kûbî, Târîh, II, 492; İbnu'l-Cevzî, Muntazam, XI, 328, 340; İbnu'l-Esîr, VII, 87, 93.

75 Şevki Dayf, el-Asru'l-Abbâsiyyi's-sânî, 12-13; Hudarî, 261; Yusuf Işş, Târîhu asri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye, Beyrut 1990, 106; H. D. Yıldız, İslâmiyet, 109.

76 H. D. Yıldız, İslâmiyet, 109.

77 Hüseyin Algül, III, 338.

78 A. Çelebi, "Abbâsîler Tarihi", 235.

79 F. Ömer, el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye, 65; Hasan-Ahmed, 334.

80 Mes'ûdî, Tenbîh, 329. Ayrıca bkz. A. G. Chejne, Succession to the Rule in Islam, Lahore ts. , 128; S. D. Goitein, Dirâsât fi't-târîhi'l-İslâmî ve'nuzumi'l-İslâmiyye, Arapça trc. A. el-Kavsî, Kuveyt 1980, 103; Yusuf Işş, 105-106; Sourdel, Le Vizirat, II, 281.

81 Taberî, IX, 229; İbnu'l-Esîr, VII, 99. Ayrıca bkz. İbn Haldûn, Kitâbu'l-İber III, 290. Yirmi bin adet olduğunu Taberî kaydetmektedir.

82 Şevkî Dayf, el-Asru'l-Abbâsiyyi's-sânî, 13.

83 Sâdık Cevdet, Rihle, 12-13.

84 Hodgson, I, 465.

85 Bkz. A. Çelebi, "Abbâsîler Tarihi", 244-258; M. Forstner, al-Mu'tazz billah (252-866/255-86929 DIE Krise DES abbasidischen Kalifats im 3. /9. Jahrhundert Ein Beitrag zur Pelitischen Periode der Anarchie Von Samarra, Germersheim 1976, 22-49.

86 Sourdel, "Bugha al-Kabir", EI2. , Leiden 1960, I, 1287; H. D. Yıldız, "Boga el-Kebîr", 202.

87 Taberî, IX, 226; İbnu'l-Esîr, VII, 98. Boga el-Kebîr, Abbâsîler Devri'nde temyüz etmiş komutanlardandır. Halîfe Mu'tasım'dan itibaren beş halîfenin hizmetinde bulunan Boga, özellikle askerî sahada birçok başarılar kazanmış ve muhtelif bölgelerdeki isyanların bastırılmasında mühim rol oynamıştır. 248/862 yılında Sâmarrâ'da vefat etmiştir. Bkz. Mes'ûdî, Murûc, IV, 160 vd. ; İbn Asâkir, III, 390-391; İbn Vâdirân, 581; H. D. Yıldız, "Abbâsîler Devrinde Türk Komutanları (II) Boga el-Kebîr et-Türkî", Türk Kültürü Araştırmaları, II, Ankara 1969, 195-203; Sourdel, "Bugha al-Kabir", EI2. , Leiden 1960, I, 1287.

88 Taberî, IX, 210; İbn Asâkir, III, 390-391; İbnu'l-Esîr, VII, 85.

89 Mes'ûdî, Murûc, IV, 135.

90 İbn Haldûn, III, 279; Sourdel, "La Politique Religieuse Des Successeurs D'al-Mutavakkıl", Studia İslamica, 13 (1960) 15-21.

91 İbnü'l-Esîr ve İbn Tıktaka, Mütevekkil'in bu davranışlarını Muntasır'ın onun öldürülmesini meşru gördüğü sebepler arasında zikreder. (İbnu'l-Esîr, VII, 56; İbn Tıktaka, 238) Taberî ise bu konuda bir fetvadan bahseder arkasından da, "Muntasır'ın babası Mütevekkil'in yaşantısı ve bazı gayri ahlâkî davranışları sebebiyle fakihlerle görüştüğünü, onların da Mütevekkil'in katline fetvâ verdiklerini" kaydetmektedir (Taberî, IX, 252).

92 Zehebî, Siyeru'l-a'lâm, XII, 33, Târîhu'l-İslâm (241-250), 198; aynı müellif, İber, I, 353; aynı müellif, Düvel, 132; Diyârbekrî, I, 339; G. Flugel, Die Geschcte Der Araber, 173.

93 Taberî, IX, 176; İbnu'l-Esîr, VII, 50; İbn Haldûn, III, 275. Muntasır'la Mu'tezz baba bir kardeştir. Muntasır'ın annesi Habeşî isminde Rum asıllı bir câriyedir. Bkz. Ya'kûbî, Târîh, II, 493; Sedûsî, 43; Mes'ûdî, Tenbîh, 330.

94 Mes'ûdî, Tenbîh, 329; S. D. Goitein, Dirâsât, 103.

95 H. D. Yıldız, İslâmiyet, 110. ; A. Çelebi, "Abbâsîler Tarihi", 240.

96 Mes'ûdî, Murûc, IV, 121; A. Çelebi, "Abbâsîler Tarihi", 240.

97 Mes'ûdî, Murûc, IV, 121.

98 Taberî, IX, 222; İbnu'l-Cevzî, Muntazam, XI, 355; İbnu'l-Esîr, VII, 95.

99 Mütevekkil daha önce de kendisine karşı sadık bir kumandan olan meşhur Boga el-Kebîr'i merkezden uzaklaştırmak amacıyla Şam dönüşü 244/858'de Bizans'a sefer yapmak üzere göndermişti. (Taberî, IX, 210; İbn/ Asâkir, III, 390-391; İbnu'l-Cevzî, Muntazam, XI, 322; İbnu'l-Esîr, VII, 95). Son sıralarda meydana gelen olaylarda onun ismi geçmemektedir. Kaynaklar Mütevekkil'in

katli sırasında onun Sümeysat'ta olduğunu bildirmektedir (Taberî, IX, 226; İbnu'l-Esîr, VII, 98; İbn Haldûn, III, 279).

100 Taberî, IX, 225; İbnu'l-Cevzî, Muntazam, XI, 356; İbnu'l-Esîr, VII, 97; İbn Kesîr, IX, 349; Zehebî, Siyeru'l-a'lâm, XII, 38; Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, Meâsiru'l-inâfe fî meâlimi'l-hilâfe, thk. Abdüssettâr Ahmed, I-III, Beyrut 1980, I, 229; Olga Pinto, "Feth b. Hâkân", trc. H. D. Yıldız-Neyire Mîlânî, Tarih Dergisi, XXVII, İstanbul 1973, 56.

101 Mes'ûdî, Murûc, IV, 121.

102 Taberî, IX, 225; İbnu'l-Esîr, VII, 97.

103 Mes'ûdî, Tenbîh, 329; İbnu'l-Cevzî, Muntazam, XI, 356; İbnu'l-Esîr, VII, 97.

104 339. Ya'kûbî, Târîh, II, 492; Mes'ûdî, Tenbîh, 329. Taberî, IX, 225; İbnu'l-Cevzî, Muntazam, XI, 356; İbnu'l-Esîr, VII, 97; İbn Haldûn, III, 279; Diyârbekrî, I, 339.

105 Taberî, IX, 225; İbnu'l-Cevzî, Muntazam, XI, 356; İbnu'l-Esîr, VII, 97; İbn Hallikân, I, 350; İbn Kesîr, IX, 349; Zehebî, Siyeru'l-a'lâm, XII, 38; aynı müellif, İber, I, 353; Kalkaşandî, Meâsiru'l-inâfe, I, 229.

106 Mes'ûdî, Murûc, IV, 117-118; Taberî, IX, 225-226; İbnu'l-Esîr, VII, 97-98.

107 Taberî, IX, 226; İbnu'l-Esîr, VII, 98; İbn Haldûn, III, 280.

108 İbn Haldûn, III, 280.

109 Taberî, IX, 225-226; İbnu'l-Esîr, VII, 97-98.

110 Taberî, IX, 226; İbnu'l-Esîr, VII, 98.

111 Taberî, IX, 226-227; İbnu'l-Esîr, VII, 98. Ayrıca bkz. İbn Haldûn, III, 280.

112 Mes'ûdî, Murûc, IV, 118-120.

113 Ya'kûbî, Târîh, II, 492. Mes'ûdî, Murûc, IV, 120; Taberî, IX, 227; İbnu'l-Esîr, VII, 98-99; İbn Haldûn, III, 280.

114 Bkz. A. Çelebi, "Abbâsîler Tarihi", 241; Hudarî, 269; F. Ömer, el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye, 66.

115 F. Ömer, el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye, 66; H. D. Yıldız, İslâmiyet, 111.

116 Bernard Lewis, Tarihte Araplar, trc. H. D. Yıldız, İstanbul 1979, 116; Vasiliev, 9-12.

117 Taberî, IX, 234; İbnu'l-Esîr, VII, 103.

118 Taberî, IX, 234 vd; İbnu'l-Esîr, VII, 104-105.

119 Taberî, IX, 240-241; İbnu'l-Esîr, VII, 111-112. Yıldız, 112.

120 Taberî, IX, 244-251; İbnu'l-Esîr, VII, 112 vd.

121 Taberî, XI, 252-253.

122 Taberî, IX, 251-253; İbnu'l-Esîr, VII, 114-115.

123 H. D. Yıldız, İslâmiyet, 89, 129-130. Muntasır'dan sonraki gelişmeler için bkz. 89-130.

Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Azimli [s.364-374]

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

İslam'ın dünyaya yayılmaya başlamasından itibaren İslam devletlerinin en önemli kurumlarından biri ordu teşkilatı olmuştur. Bu kuruma bu kadar önem vermelerinin sebebi İslam'ın ilk dönemlerden itibaren Atlas okyanusundan Çin sınırlarına varan geniş bir coğrafyada devamlı bir mücadeleyi gerektirecek bir durumla yüz yüze olmalarından dolayıdır. Bunun içindir ki, bütün İslam devletleri daima ordularının bölgelerinde hakim bir güç olması için uğraşmışlardır.

Saltanat dönemleri ilerledikçe halifeler devleti koruyan orduyla yetinmeyerek kendilerini ve çevresini koruyan özel ordular kurmaya başladılar. Bunlara Hassa orduları denmektedir.1 Emevilerle başlayan bu muhafız kuvvetleri özellikle Abbasilerde oldukça büyüyecek ve gerçek ordunun yerini alacaktır. Bu çalışmamızda Abbasiler döneminde Türklerden kurulan Hassa ordusunu incelemeye çalışacağız.

I. Abbasilerde Ordu

Abbasiler, Emeviler zamanında oluşan kurumların bir çoğunu korumuşlardır. Böylece Emevilerle birlikte başlayan halife muhafız ordusu, aynen Abbasilerde de devam etmiştir.2

Abbasilerde ordu kurumu iki bölümden oluşmaktaydı;

1. Düzenli ordu: Ordunun bu bölümü divana kayıtlıydı ve düzenli bir şekilde aylık alıyordu. Murtazıka da (ücretli) denilen bu grubun her türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılanıyordu. Hassa ordusu da bu ordu içerisinde yer almaktaydı.

2. Gönüllü Birlikler: Mutatavvıa (gönüllü) denilen bu grup kendi istekleriyle savaş zamanlarında orduya katılıyor, zekat ve ganimetlerden pay alıyorlardı. Bunlar Bedevilerden oluştuğu gibi, içlerinde şehirliler de vardı.3

Emeviler de gücünün zirvesinde olan Arap birlikleri, Abbasilerle birlikte önemini kaybetmeye başlamıştı. Abbasilerde ilk yıllardakinin aksine sonraki yıllarda orduda Arap birlikleri iyice zayıfladı. Rejime bağlı Araplar dan olan bir sınıf asker devam ettirilse de çok geçmeden bunlar da önemini kaybettiler ve orduya hususi eğitime tabi tutulan Memlükler (Türkler) alınmaya başlandı.4 Değişik gruplardan halifeyi korumak adına birlikler oluşturuldu. Mısır, Yemen ve Kaysîlerden oluşturulan birliklere “Meğâribe”, Fergana taraflarından5 oluşturulan birliğe de “Ferâğine” denildi.6

Asıl birlik ise Asya'dan getirilen ve ordunun çoğunluğunu teşkil eden Türklerden oluşturuldu. Bunlar ordunun çekirdeği olan halifeye bağlı hassa birliklerini oluşturuyordu. Aynı zamanda idarenin

en önemli dayanağı idiler. Merkezde Halife birliklerine önem veren Abbasilerin Bağdat'ta belli dönemlerde 125.000'e yakın asker bulunduruyorlardı.[7]

II. Türklerden Kurulmuş Bir Orduya İhtiyaç Duyulmasının Sebebi

Her ne kadar Abbasi Devrimi'ndeki İranlı (Fars) askerlerin etkisi büyük olsa da, ilk Abbasi halifelerinin ordudaki temel siyaseti, Arap unsurunu dışlamadan Arap-Fars dengesini bozmamak yönündeydi. Özellikle bu dengeyi Ebu Cafer Mansur güzel bir şekilde uygulamıştı. Fakat Abbasiler Araplara güvenmediklerinden dolayı Arapların etkisi Memun Dönemi'nde artık zayıflayacaktı.[8] Böylece Abbasi Devrimi'nden sonra 100 sene içinde yavaş yavaş Arap unsuru orduda bilinçli olarak azaltıldı.[9]

Abbasiler, devletin kuruluşunu sağlayıp devleti hegemonyası altına almaya çalışan Farslılara karşı, Abbasi Devrimi'nde de önemli rol oynayan[10] Türklerden destek aradılar. Memun'un Türklerden oluşan Hassa ordusu kurmasının en büyük sebeplerinden biri devletteki Fars (İran) etkisini kırmaktı.[11]Abbasiler, Harun Reşit Dönemi'nde meydana gelen Bermekiler[12] olayında İranlılara karşı bütün güvenlerini yitirmişlerdi. Ayrıca ordudaki İranlılar da lüks ve zenginliğe alışmış olup savaşlarda isteksizdiler.

Gerek Memun gerek Mutasım Abbasi Devleti'ni kuran İranlılara güvenmiyorlardı. Fars unsuruna dayanan Tahir b. Hüseyin devletten ayrılmış ayrı bir devlet kurmuştu (Tahiriler). Devletin güvenliğinin tevdi edileceği daha sadık bir ordu, yeni bir kuvvet gerekliydi. Ayrıca bu ordunun kurulmasına sebep olan Memun ve Mutasım Türkleri seviyorlardı.[13] Abbasiler bu düşüncelerle Türkleri getirdiler, Arap ve Farslılara karşı politika aracı olarak kullandılar.[14]

Abbasiler halifeye kayıtsız şartsız teslim olan bir birlik istiyorlardı. Bu birlik kölelerden olmalıydı. Bu köleler genç yaşta elde edilmeli, yetenek ve bilgisine göre seçilmeliydi. Ayrıca İslamiyet'in iç kavgalarından hiçbirisi ile ilişkisi olmamalıydı.[15] Türkler merkezi hükümete daha çok bağlı kalabilirlerdi. Gerçekten askeri kabiliyetleri çoktu. Atların üzerinde süratle ok kullanıyorlardı. Merttiler ve cesaretleri vardı. Dine yeni giriyorlardı. Coşkuları vardı, israf ve lüksleri yoktu. Riya bilmemeleri, ahlaklarının bozulmaması, entrikalarının olmaması, onların tercih edilmelerini sağladı.[16]

Abbasiler, İslam medeniyetini benimseyen Arap ve İranlıların zararına, Türkleri orduda çoğalttılar. Abbasiler de IX. yy. ikinci çeyreğin de büyük bir değişim yaşandı. Abbasi ordusundaki bu değişimle Türkler orduda hakimiyet kurdular. Bunun sonucunda devlete de hakim oldular.[17] Bu rejimin daha da askeri bir karakter taşımaya başlamasına sebep oldu.[18]

Sonuçta zorla ve cizye yoluyla getirilmeye başlanan Türk askerleri orduda belli bir yekun oluşturmaya başladılar.

III. Memun Dönemi'ne KadarTürkler

Abbasi Devleti'nin kurucusu Ebu Müslim el-Horasani'nin ihtilal ordusunda çok sayıda Türk bulunuyordu. Abbasi Devrimi'nin komutanlarından Muhammet b. Sul Türk'tü. Yine Tarhun b. ez-Zaî ve Tarhun b. Cemal Türk'tü.19Talas Savaşı'nda Çinlilere karşı Türklerin yanında yer alan Abbasiler daha önce ordularında İranlılara yer verirken, bu savaşla birlikte Türklere yöneldiler ve onlarla aralarında oluşan yumuşama zeminini iyi değerlendiler ve ordularını artık yavaş yavaş Türk illerinden oluşturmaya başladılar.20

Ebu Cafer Mansur, Ebu Müslim'le arasındaki meseleden dolayı Ebu Müslim'i çok seven İranlılara güvenemeyince, Türkler onun döneminde orduya alınmaya başlandı. Devlet işinde Türklere vazife veren ilk halife Ebu Cafer kabul edilir.21Ebu Cafer'in ordusunun önemli adamlarından biri Hammad et-Türki idi. Artık bundan sonra halifelerin Türklere görev vermesi adet oldu. 22

Daha sonraki yıllarda Mehdi Dönemi'nde Mübarek et-Türkî'yi, Harun Dönemi'nde sınır boylarında Ebu Süleyman Ferecü'l-Hadim et-Türki'yi görüyoruz. Bu dönemlerde değişik adlarda şeref kıtaları da Türklerden oluşuyordu.23 Bu yıllarda Türkler Arap merkezlerine adeta akmaya başlamış, sayıları çoğalmış ve özellikle Suğur ve Avasım bölgeleri denilen Bizans sınırlarına yerleştirilmiştir. Devlet ricali yanında itibar ve mevkileri gittikçe artmıştır.

IV. Memun Dönemi'nde Türkler

Memun'un annesinin Meracil adlı bir Türk cariye olduğu belirtilmektedir.24 Harun Reşit'in iki oğlu Emin ve Memun'un hilafet mücadelesinde Memun -hazinenin ve ordunun Emin'in tarafında kalmasından çekinerek-dayıları olan Türk hakanlarına sığınmak ister. Fakat vezir Fazl b. Sehl, buna engel olarak dayılarına sığınmamasını, fakat onlardan yardım alarak Emin'e saldırmasını tavsiye eder. Bunun üzerine Memun doğu sınırları komşusu olan Hakan'la ilişki kurmuştur.25

Harun Reşid'in ölümüyle başa geçen Emin'in Memun tarafından tahttan indirilmesi ve öldürülmesinden sonra Memun hilafete Merv'de devam etti. O Merv'de iken gelişen olaylar Memun'un İranlılara ve Araplara olan güvenini sarstı. Memun sadece İran unsuruna dayanmanın yanlışlığını anlamıştı. Zaten Bermekiler26 olayında İranlılara olan güveni azalmıştı. Arapların Emin'i desteklemesiyle de Araplara güveni kalmamıştı. Onun yeni bir kuvvet ve kadroya ihtiyacı vardı. Ordu'daki Arap ve Fars unsuruna karşı Türkler denge unsuru olabilirdi. Horasan'dayken yakından tanıdığı ve kabiliyetlerini gördüğü Türkleri orduya alıp kendine iyi bir dayanak yapmayı düşündü. Bundan dolayı hilafet ordusuna bu yeni unsuru kattı.27

Memun özellikle son yıllarında Türkleri orduya almayı bir devlet politikası haline getirdi. Böylece Memun Dönemi'nde az da olsa Türklerden bir kuvvet oluşmuş oldu.28 Bunların içinde Afşin,29 Aşnas, Boğa el-Kebîr, Urtuç gibiler birer komutandı.30 Memun, Türklere karşı çok yumuşak davranıyordu. Türklerden vergisini vermeyen Kavus'ü yakalatınca ona ikram da bulundu. Onu Türk illerine görevli

olarak gönderdi. Uşrusanalı31 olan bu şahsın oğulları Afşin, Fadl ve Reşit büyük komutanlar arasına girdiler.32

Memun Dönemi'ndeki Türkleri toplama ve ordu oluşturma işini kardeşi Mutasım yapıyordu. Mutasım, Memun zamanında Semerkand'a Nuh b. Esedin yanına Cafer el-Huşşekî'yi gönderdi. Bu şahıs oradan her sene bir miktar Türk'ü Bağdat'a getirdi. Böylece Memun Dönemi'nde orduda belli bir yekün Türk oluşmuştu. Bu Türkler içinde daha sonra Mısırda Toloniler Devleti'ni kuracak olan Ahmet b. Tolun'un babası Tolun da vardı.33 Memun'un bu birlikleri Fergana, Uşrusana, Şas, ve Soğd34 gibi bölgelerden getirildi. İlk düzenli şekilde halifenin hassa ordusu bu şekilde kurulmuş oldu. Mutasım, Avasım bölgesinde vali iken bile Bizans'la savaşmak için, keşfettiği Türklerden iyi bir ata binen ve ok atan bir birlik oluşturmuştu.35

Memun Horasan'da başladığı Türkleri orduya alım işini ve Hassa ordusunu geliştirmeyi düşünüyordu. Çünkü gerek Babek Hareketine karşı gerekse Harici Mehdi Ayaklanmasına karşı bunlardan çok faydalanmak istiyordu. Artık Bizans saldırılarına da karşı kardeşi Mutasım'ın emrindeki Afşin, Aşnas, Boğa el-Kebir gibi Türk komutanlar gönderiliyordu.36 Bu Türk komutanlardan Aşnas H. 215 (M. 830) da Anadolu'ya başarılı akınlarda bulunmuştu.37Aynı komutanla birlikte yine bir Türk olan Sercun, Harici Ayaklanmasını bastırmıştı.38 Diğer bir komutan Afşin ise Mısır'daki isyanı bastırmıştı.39 Artık Türkler orduda önemli ve takdir edilen bir güç olmuşlardı.

Memun, Pozantı'da vefat edeceği sırada, gönlünde oğlu Abbas olsa da, orduda o anda etkili olan Türklerin ısrarlı istemeleri sonucu Mutasım halife ilan edilmiştir.40 Memun ordudaki önemli bir güç odağı olan Türk birlikleri üzerinde Mutasım'ın hakimiyetini düşünüp vasiyetinde41 tercihini Mutasım'dan yana kullanmış olsa gerektir.

V. Mutasım Dönemi

Mutasım, Harun Raşid'in Maride adlı Soğd'lu bir Türk cariyesinden olma oğludur.42 Memun'un halifeliği sırasında Mısır'da vali iken43 Türkleri orduya toplayan ve onlar üzerinde etkisi olan birisidir ve özellikle bu yeni ordunun baskısıyla halifeliğe geçmiştir.

Mutasım halifeliğe geçer geçmez o dönemin en önemli sosyal değişimini gerçekleştirmiştir. Bu değişim ordunun Türkleştirilmesiydi. Mutasım halife olmadan önce Türklerden mühim derecede bir ordu kurulmuştu.44 Mutasım, Memun'un döneminde bizzat başladığı bu işi hızlandırarak devam etmiştir. Mutasım'ın Memun Dönemi'nde bile bu işi kendisinin yürütmesinin, kısa sürede bu büyük değişimi gerçekleştirmesine sevk eden bazı sebepler bulunmaktadır:

a) Türklerin askerî bir yapılarının olması ve savaşta sebat etmeleri: Mutasım artık askerlik özellikleri pek kalmamış, savaşa isteksiz hale gelen ve israfa dalmış bulunan Arap ve Farslardan oluşan ordu yerine -toprakları olabildiğince geniş- bir imparatorluğun ancak iyi bir ordu ile yönetilebileceğini düşünmekteydi.45 Atlas okyanusundan Hint okyanusuna kadar geniş sınırları olan imparatorluğa, arka arkaya çıkan ayaklanmaları bastıracak, çevik ve hazır bir ordu gerekliydi. Savaşa

istekli, muharebede mahir hazır bir ordu lazımdı. Türkler bu iş için biçilmiş kaftandı.46 Nitekim Mutasım'ın haklılığı sonraki yıllardaki gerek Zuttların isyanında, gerek Babek İsyanı'nın bastırılmasında, gerek Amorium'daki savaştaki Türklerin çok büyük işler görmeleri ile ortaya çıkmıştır. Cahız'ın övdüğü bu disiplinli, tok gözlü, sabır ve sebat sahibi çok yetenekli Türkler, Rus steplerinden tacirler vasıtasıyla getirildiler ve o günden sonra bütün doğunun vazgeçilmez unsuru oldular.47

b) Abbasilerin Arap ve Fars unsura karşı güvenlerini kaybetmeleri: Daha önceleri gerçekleşen Farsların desteklediği Ebu Müslim olayı ve Bermekîler hadisesi, Arapların desteklediği Emin'in Memun'la savaşı ve Abbas b. Memun'un Arap askerler tarafından halifeliğe geçirilme teşebbüsü48 gibi olaylar, Mutasım'ın iyiden iyiye bu iki unsura karşı güvenini sarsmıştı. Memun'un ölümünde ise Türkler ise Mutasım'ı tercih etmişlerdi.49 Mutasım için yeni bir unsur gerekliydi. Türkler bu iş için biçilmiş kaftandı.50

c) Mutasım'ın annesinin Türk olması, onun Türkleri tercih etmesine ve ayrıca puta tapan bir kavmi Müslüman yapmak arzusuyla da bu işe meyletmiş olabilir. Yeni dine giren bu insanların dejenere olmadan dine iyi bir şekilde sarılmaları Mutasım'ı bu işe teşvik etmiş olabilir.51

d) Mutasım orduda bulunan ve gittikçe siyasileşen ve aralarında siyasi rekabetin oluştuğu Arab ve Fars unsuruna karşı bunlara karşı bunları dengeleyen üçüncü bir denge unsuru bir ordu kurmayı düşünmüştü.52 Bu ordu için düşünülen Türkler ise komutanlarına çok bağlıydılar.53 Mutasım bu olayın bir ordu için çok önemli olduğunu düşünüyordu. Çünkü bunlar hürleştirilse de komutan ve efendilerine itaat ediyorlardı.54

e) Mutasım, Emevilerin başına gelen ihtilalin aynısını Abbasilerin de başına gelmesinden korkarak bu yeni kuvvete hem sahip çıkmış hem de imparatorluğu bunlar ile korumaya çalışmıştı.55

Bu gibi sebeplerden dolayı Mutasım çok güvendiği bu insanları Semerkant, Fergana gibi şehirlere56 adamlar gönderip satın aldırarak, valilerinden alacağı vergi karşılığında ve kendisine köle ve esir hediye edilerek bir ordu oluşturuluyordu.57

Bu getirilen askerlerin köle olup olmadığı konusunda bazı farklı görüşler bulunmaktadır. Bir kısım yazarlar, bunların köle olamayacağını, zira tarihte kurulan ücretli orduların kölelerden kurulmadığı ve Samarra şehrindeki Türk sanatının tesiri ve yine bu orduya gösterilen aşırı itina gibi sebeplerle bunların hür şekilde gelen kimseler olduğu belirtmişlerdir.58

Belki bir kısmı hediye olarak veya askerlik için getirilse de59 bunların para karşılığı getirildiği sabittir. Makdisi bu askerlerin 100 veya 200 bin dinar karşılığında getirildiğini belirtirken,60 Mesudî de onların efendilerinden satın alındığını açık bir şekilde belirtir.61Yine halifelerin bunlara kölelerim şeklinde hitap ettiği biliniyor.62 Fakat bunlar diğer köleler gibi değerlendirilmemiş özel bir statüde farklı yerlerde oturtulmuş farklı giyimlerle giydirilmiştir. Köle olarak getirilen bu Türkler çok farklı muamele görüyorlardı. Kölelerin yaptığı işleri Slavlar, Zuttlar, Sudanlılar yaparken bunlar hür insan statüsünün de üstündeydiler. İpekli kumaşlar içerisinde kendilerine özel şehirler bile tahsis

ediliyordu.63 İslam dünyasına getirildikten sonra onlara çok ikram edilmiştir. Çünkü devletin koruması bunlara tevdi edilmişti.

Getirilen Türklerin sayısı konusunda ise, değişik görüşler bulunmaktadır. Mutasım'ın çıktığı Bizans seferlerine değişik sayıda Türk askerleriyle çıktığı belirtilir. İlk kurulduğu yıllarda 4 bin kadar64 olan bu ordunun daha sonraları 18 binlere65 hatta yetmiş binlere ulaştığı aktarılmaktadır.66 Ordunun 4/5'ini Türkler oluşturuyordu.67 Türklerin sayısı konusunda o günler için verilen en fazla rakam budur. Fakat her halde bu rakam bunların aileleri ve çocuklarıyla birlikte düşünülmüştür. Toplam olarak 25 bin civarında olduğunu tahmin etmek mümkündür.68

Mutasım bu özel birliğe çok önem veriyordu. Onlar gibi giyiniyordu.69 Kendisi de bu yeni askerler gibi güçlü70 kuvvetli bir halife idi.71 Onlar için özel eğitimci hocalar tuttu. Bu getirilen Türklere ilim, ibadet, Kur'an, öğretildi.72 Halifeden çok kendi komutanlarına bağlı bu askerlerin her bölüğünün başına bir komutan tayin edildi. Mutasım getirilen bu askerlere çeşit çeşit ipekten yapılmış özel elbiseler giydirmiş, altın kolyeler taktırmış, süslü işlemeli kemer ve kaftanlar vermiştir.73 Mutasım bu sırmalı elbiseler ile onları özel bir sınıf haline getirmiştir. Orduda onları yükselterek büyük komutanlıklara geçirmiştir.74 Mutasım bütün yetkileri bu Türk komutanlarına vermenin iyi olacağını zannetmiştir. Fakat daha kendi zamanında onlara hakim olamamıştır.75

Bu arada Mutasım Arapları askerlik divanından siliyor ve askere almıyordu. Bu şekilde Türklerin kendilerine tercih edildiğini anlayan Araplar ziraate yöneldiler ve askerliği terk ettiler.76 Koskoca imparatorluk kuran Arapların bir anda deforme edilmeleri, Türklerin bürokrasiye yerleşmeleri çok önemli bir sosyal değişim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu olay kurulan devletin korunamama endişesiyle başka bir millete devredilmesidir.

Bu özel muamele halkta hoşnutsuzluk yaratmıştır. Üstelik Arap unsurun tasfiye edilmesi Türklere karşı halkın soğumasına sebebiyet vermiştir. Bu kadarıyla da iktifa etmeyen Mutasım daha da ileri gitmiş, getirilen bu köle askerleri savaş divanına almıştır.77 Artık bunlar harp erkanı da olmuşlardır. Bütün bunlar hoşnutsuzluklara sebep olacaktır.

Ayrıca Mutasım yakın görevlilerini Türklerden oluşturmuştu. Mesela devlet sekreteri (Hacibi) Vasıf bir Türk komutandır. Bütün bunlara bir de yerli Nüfusa karşı sorumluluk hissetmeyen Bozkır Türklerinin hareketleri eklenince iş büyüdü78 ve Mutasım yeni problemleri önlemek için yeni bir askeri şehir kurmaya karar verdi.

A. Samarra Şehrinin Kurulması

Bu şehrin ismi hakkında muhtelif görüşler vardır. En meşhuru çok güzel olduğu için (Sürre men rea) "görenleri sevindiren" anlamındaki deyimin bozulmuş şekli olabileceği ihtimaline dayanan görüştür.79 Ayrıca Hz. Nuh'un oğlu Samira'dan dolayı da bu ismi aldığı da belirtilmiştir.80

Mutasım'ın böyle bir şehri kurmasına niçin gerek duyduğu konusunda da yine farklı görüşler bulunmaktadır.

a) Mutasım, daha evvel kurmuş olduğu Meğaribe ordusuna söz geçiremediği gibi, yeni orduya da söz geçiremiyordu. Bunlar halifeyi değil, reislerini dinliyorlardı. Bunları ilk defa savaş divanına sokan halifeydi.81 Ancak bu tutum halk da nefret uyandırmıştı. Halka da yabancı olan Türkler kendilerine verilen haklarını sonuna kadar kullandılar. Netice olarak devlet halka yabancı bir devlet durumuna düştü.

Bunlar Bağdat'ta karışıklıklar çıkarıyorlardı. Daru's-Selam diye kurulan Sulh Şehri Bağdat, karışıklık ve kaynama şehri haline gelmişti.82 Orta Asya'dan getirilen ve Mutasım'ın güzel elbiseler giydirip mücevherler taktığı83 bu insanlar halka tepeden bakıyor, kaba hareketlerde bulunuyor, Bağdat sokaklarında atlarıyla gezinip çocuklara ihtiyarlara çarpıyorlardı. Bağdat, askeri talim sahasına dönmüştü. Halk yaralanıyor veya ölüyordu. Halkta geceleri bunları yakalayıp öldürüyorlardı.84 Gerçekten Türkler o kadar ileri gittiler ki istedikleri kimsenin evine zorla giriyorlardı.85 Nitekim, Türklerden biri, birinin evine zorla girmek isteyince hanımı sokmamıştı, o da kadını dövmüştü. Kadının kocası da Türk'ü öldürüp isyan etmişti.86

Taberi, konuyla ilgili olarak şunları aktarır; "Mutasım Türk gulamlarının sayısını bir hayli çoğaltmıştı. Ancak bu gulamlar birer birer öldürülmeye başlandılar. Çünkü bunlar kaba tabiatlı kişilerdi. Hayvanlara binerek caddelerde koşturuyor, önlerine gelen erkek, kadın ve çocuklara çarparak ölümlerine sebep oluyorlar, bu yüzden de yerli halk onları hayvanlarından indirip dövüyorlar, hatta çoğu zamanda onlardan birisi öldürülüyordu. Halk ise bunun üzerine onların işkence ve cefasına maruz kalıyordu."87

Bunların hareketlerine halifede artık dayanamıyordu. Mutasım bir seferinde bayram namazından çıkarken Bağdatlı yerli bir adam Türklerin hareketlerinden şikayet ederek "çocuklarımız yetim, kadınlarımız dul kaldı bunlar halkı öldürüyor. Ya bunları buradan götür ya da savaşacağız" demişti.88 Mutasım "nasıl savaşacaksınız?" deyince, Adam "Geceleri dua ederek", demişti. Mutasım "o zaman buna güç yetmez", dedi.89 Halkla Devlet arasındaki bir savaş endişesinden korkan Mutasım böylece yeni bir şehir kurmaya karar verdi.

b) Mutasım bu yeni askeri kuvveti yabancı unsurlarla karıştırmak istemiyordu. Bunların halka karışmasını önlemek için Orta Asya'dan Türk kızlar getirip bunlarla evlendiriyordu.90 Bunlar için ayrı bir şehir kurarak bunları Bağdat'tan uzaklaştırmayı düşünüyordu.91

c) Bağdat o dönemde Beytü'l-Hikme tercüme faaliyetleriyle felsefeye gömülmüştü. Yine 1001 gece masalları ve eğlenceleri son derece yaygınlaşmıştı. Mutasım, yeni gelen ve askerlikten başka bir şeyden anlamayan bu insanları eğlence ve felsefi ortamdan uzaklaştırmak istemişti.92

d) Halk o dönemlerde Mutasım'ı çok sevmiyordu. Çünkü Mutasım Mutezile yoluna girerek ehli sünnet alimlerine hapislerde işkence yaptırıyordu. Bu işkenceye uğrayanlardan biriside Ahmet b. Hanbel'di. Bu sebeple Mutasım Bağdat'tan ayrılmak istemiştir.93

Benzeri sebeplerle Mutasım H. 220/M. 835 tarihinde Ahmet b. Halit'e para vererek "Git bana bir şehir yap. Bu köle Türklerin öldürülmesinden korkuyorum, onların üzerinde olayım", dedi. O da bu askeri birlik için uygun bir yer araştırdı.94 Abbasilerin muhafız birlikleri daha önce sırayla Kufe, Hire, Enbar (Haşimiyye), Bağdat gibi yerlerde kalmışlardı.95

Mutasım'a Türkler için daha önceleri Harun Reşid'in dinlenmek için gittiği Katul denilen bir mevki tavsiye edildi. Mutasım Bağdat'a Vasık'ı bırakarak buraya gitti.96 Burayı beğendi, burada bulunan Hıristiyanlar dan burayı satın alarak inşaatı başlattı.97 Değişik yerlerden ustalar getirtti. Sınırları çizdi, evler çarşılar ordugahlar yaptırmaya başladı. Bu işin üzerinde sıkı durdu.98 Bu şehri H. 220/M. 835'de inşa etti.99 Burası Bağdat'a fazla uzak değildi. Aynı zamanda Bağdat'a nehir yoluyla ulaşılabiliyordu. Herhangi bir isyan durumunda buradan rahatça Bağdat'a ulaşabilirdi.

Yapımında ve mimarisinde Türklerin etkili olduğu görülen100 Samarra, askeri bir kışla gibi yapılıyor101 ve Dicle doğu kıyısında102 15 km.103 (7 fersah) 104 boyunca uzanıyordu. Daha önce Türkleri getirmeye yönelik çabaları olan Mutasım'ın artık Türkleri korumaya yönelik çabaları vardı ve her sülaleyi kendi kabilesi arasına oturttu. Devletin resmi kurumları buraya taşındı.105 Esnafa uygun yerler yapıldı.106 Mutasım şehir yapılınca bütün Türkler'i hatta Bağdat'ta meskun Türkleri bile getirip buraya yerleştirdi. Artık Mutasım'ın Hassa ordusu Samarra'daydı. Mutasım bir kısım arazileri, Hassa ordusuna ücret yerine iktalar olarak verdi. Araziler Türk komutanlara ikta olarak dağıtıldı.107 Mutasım'ın başladığı bu şehrin yapımını Mütevekkil bitirmiştir.108

Bu noktadan sonra İslam tarihi artık Türk boyasıyla boyanacaktır.109 Ve Türklerin İslam tarihindeki etkileri devam edecektir. Artık İslam tarihinde Samarra devri başlamış oldu. Buradaki Türkler imtiyazlıydılar. Elbiseleri farklı, ücretleri farklıydı.110 Roma'da Protorlardan, Osmanlıda Yeniçerilerden farklı olmayan ve halifeliğin idaresindeki mühim rol oynamış hakim unsur olarak Türklerden meydana gelen bu birlik, devlete hakim olacaktır ve devlet idaresinde çözülmeyi başlatacaktır. Bunun en önemli alameti oğlunun teşvikiyle Mütevekkil'in öldürülmesidir.111

Samarra başşehir olarak durumu 56 yıl (M. 836-892) sürdü. 8 halife burada yaşadı. Fakat kültür ve sanat açısından Bağdat'ı hiçbir zaman yakalayamadı. Samarra bu yarım yüzyıllık başşehirliğinden sonra terkedildi ve harabeye döndü. Kuruluşundan yaklaşık yüzyıl sonra burayı ziyaret eden coğrafya bilgini ibn Havkal ziyaret ettiği sırada, buranın çok köhne, harap olmuş bir çok yerlerinin yıkılmış bir durumda olduğunu belirtmektedir.112 Daha sonraki dönemlerde bu bölgelerden geçen seyyahlardan İbn Cübeyr113 ve İbn Batuta da114 buranın harap durumda olduğunu hayret ifadeleri ile aktarmaktadırlar.

VI. Hassa Ordusunun Gördüğü Askeri Hizmetler

Hassa ordusu savaşta-barışta halifeyi koruyordu. Özellikle ordunun başındaki Afşin, İtah, Aşnas, Vasıf, Boğa el-Kebir gibi komutanlar savaş kabiliyeti gelişmiş kişiler olup bu yıllarda devleti bir çok gaileden kurtarmayı başardılar. Bir çok ayaklanmaları bastırdılar. Orduya yeni alınan Türkler kısa sürede temayüz edip askeri kabiliyetlerinden dolayı sefere çıkmaya başladılar. Türkler daha kendilerini getiren halife döneminde devleti iki büyük düşmandan kurtardılar. Bunlar Bizans tehdidi ve Azerbeycan da ortaya çıkıp yayılan Babek Hareketi idi.

A. Bizans Seferlerinde

Ordunun, Mutasım Dönemi'nde Babek İsyanı'yla uğraşmasını fırsat bilen Bizans, yapmış olduğu saldırılarla Zibatra da (Doğanşehir) 115 katliamlarda bulunmuştu.116 Mutasım bunun üzerine Bizans'a savaş açtı.117 Bu seferde Bizans'ın Anadolu'daki en önemli kalesi Amorium fethedildi. Buranın fethinden önce Türk komutanlardan Afşin komutasındaki Türk kuvvetleri Dazmana da (Kazova-Tokat) 118 Bizans imparatorunu mağlup ettiler. Daha sonra halife ve Afşin birlikte Amorium'a yöneldiler. Bu ordunun sağ kanadını, Afşin, Sol kanadını yine bir Türk komutan olan Aşnas yönetiyordu.119 Amorium'un fethi sırasında Türklerin çok önemli işler yaptığını görüyoruz

Mütevekkil kendi döneminde Bizans'la yapılan gazalara Türk komutanı Boğa el-Kebir'i göndermişti. Boğa birliğiyle Anadolu'ya başarılı akınlar yaptı. Samsat (Sumeysat) gibi yerleri fethetti.120 Yine Bilgeçur komutasındaki birlik Bizans'ın önemli bir komutanını esir almıştı.121

Muntasır Dönemi'nde Vâsıf, Bizans üzerine seferle görevlendirildi.122 Daha sonraki yıllarda da diğer Türk komutanların seferlere gönderilmesine devam edildi. Bu Türklerden oluşturulan ordu Bizans üzerine seferler de çok başarılı görevler yerine getirdi. Bu bölgedeki komutanların pek siyasi entrikalara katılmadan seferlerine devam ettikleri anlaşılmaktadır.123

Tarsus bölgesi komutanlarından Yazman124 ise bu bölgeden Bizans üzerine bir çok akınlarda bulunmuştur.125

B. İsyanların Bastırılmasında

Türklerden kurulan ordu, Mutasım Dönemi'nde meydana gelen Abbas b. Memun'un Arap komutan Uceyf'le birlikte halifelik iddiası ile Mutasım'a karşı ayaklanmasını bastırmışlardı.126

Bu dönemdeki Babek'in Azerbaycan taraflarında Sasani Devleti'ni ihya etmek için ayaklanması, devleti çok güç durumlara düşürmüştü.127 Yıllarca süren bu ayaklanma, Memun Dönemi'nde bastırılamadı. Mutasım Dönemi'nde ise bu iş Afşin'e havale edilerek ona çok geniş imkanlar sağlandı.128Afşin daha önce bir çok komutanın gönderildiği, fakat hepsinin öldürülüp mağlup olduğu, el-Bezz şehrinde üstlenip binlerce kadın ve çocuğu esir edip, binlerce erkeği öldüren Babek'e karşı değişik taktikler, casuslar kullandı. Boğa gibi Türk komutanlarda ona destek olarak gönderilmişti.129Afşin değişik taktiklerle 20 yıldır süren, devletin en önemli problemi olan Babek İsyanı'nı bitirerek onu ele geçirdi.130Afşin böylece Türk komutanlar arasında ilk sıraya yükseltildi.131

Yine o dönemde aynı bölgede isyan eden Mengücur isyanını Türkler arasında büyük saygınlığı olan Boğa el-Kebir bastırdı.132 Yemame ve Hicaz bölgesinde meydana gelen bedevi ayaklanmalarını da Boğa komutasındaki Türkler bastırdılar. Orduda öncü kuvvetlerin başında Tarduş et-Türki bulunuyordu. Bir yıl sonra Yemame'de meydana gelen isyanı da yine Boğa bastırdı.133 848/234'de Azerbaycan taraflarında ayaklanan Muhammed b. Buays üzerine gönderilen Boğa ayaklanmayı bastırdı ve liderini öldürdü.134 851/237'de Ermeniye de meydana gelen güçlü ayaklanmalar da Boğa gönderilerek halledildi.135 852/238'de yine Boğa Tiflis üzerine sefere çıktı.136 Bunların dışında Musa b. Boğa bir Şii ayaklanmasını137 bastırdı. Bu yıllarda Türk kuvvetleri irili ufaklı gerek Şii, gerek Harici, gerek başka sebeplerle çıkarılmış bir dizi isyanı bastırdılar. Bu ayaklanmaları bastırmada; Müflih et-Türki, Satekin et-Türki, Yarcuh et-Türki, Bayık bey, Amacur et-Türki gibi Türk komutanların komutası altındaki ordular görev almıştı. Sonraki yıllarda Saffariler tehlikesinin bertaraf edilmesinde Musa b. Boğa emrindeki Türkler büyük kayıplar vermelerine rağmen önemli işler görmüşlerdi.138 Zenc İsyanı'nı da Türk komutanlardan Taşdemir, Musa b. Otamış, Culan et-Türki, Ebu'l-Türki, Tekin el-Buhari, Agartmış et-Türki139 gibi Türk komutanların emrindeki Türkler önemli başarılar elde etmişlerdi.140

VII. Hassa Ordusu ile Halifeler Arası Mücadele

Türklerden oluşturulmuş Hassa ordusu kendisinden beklenenleri yerine getirmiş ve devleti büyük gailelerden kurtarmıştı. Ve yine devleti yıllardır rahatsız eden ve onu çöküntüye götüren isyanları bastırmaya muvaffak olmuştu.

Fakat bu ordunun kurulduğu günden itibaren halifelerle arasında problemler hiç eksik olmadı. Bu ordu halifelerden çok kendi komutanlarını dinleyen bir orduydu ve halifelerle anlaşabildiği dönem olarak sadece Mutasım ve Vasık dönemlerini sayabiliriz. Bunda Mutasım'ın bu orduyu kurması, Vasık'ın da oldukça yumuşak başlı bir halife olmasının etkisi büyüktür. Fakat bu dönemlerde bile problemler bitmek bilmemiştir. Hemen Hemen bundan sonraki haciblerin141 hepsinin de Türklerden olması da meselenin daha da çıkmaza girmesine sebep olmuştur.142

Mutasım zamanında ortaya çıkan ilk problem ordunun halka eziyet etmesiydi. Bağdat halkı ordudan çok muzdaripti. Bundan dolayı Mutasım Samarra'yı kurmuştu. Yine Türk askerlerden birinin halktan birisinin evine zorla girmesi üzerine bu kişi devlete isyan etmiş ve devleti meşgul eden bir isyan oluşmuştu.143 Türkler Mutasım Dönemi'nde belki halifeyi fazla yıpratmasalar da Mutasım bunların baskılarını sezmeye başlamıştı. Aslında o dönemde devlet için çok güzel işler yapmışlardı. Mesela 837'de Babek'in İsyanı bastırılmıştı. Daha sonra İmparator Teophilos zamanında Kuzey Suriye'ye hücum eden Bizanslılara seferler yapılmış,144 Galatia'daki (Orta Anadolu'nun kuzeyi) Amorium kuşatmayla alınmış, ayaklanmalar bastırılmıştı.145

Mutasım'la bu ordunun ilk ihtilafı ise Afşin meselesinde olmuştu. Afşin, Mutasım'ın en önemli komutanıydı. Fakat onun kendisine suikast teşebbüsünde olduğu ve Müslüman olmadığı, boğulmuş hayvan eti yediği gibi hakkında ortaya atılan iddialar sebebiyle, Mutasım onu azletmiş, tutuklatmış ve

nihayet hapiste öldürmüştür. Daha sonrada Afşin'in ölüsünü Samarra'da çıplak olarak astırmıştır.146 Böylece Türklere karşı kararlılığını göstermiştir. Bu olay Mutasım'la ordunun arasını açmamıştır. Ama anlaşılan o günlerde itaatsizlik alametleri gösteren komutanlara Afşin'in meydanda ölüsünün asılması bir gözdağıdır. Fakat bu pek bir şey değiştirmeyecektir. Afşin'in yerine geçen Aşnas'a Hacca giderken gösterilen tazimler pek bir şeyin değişmediğini göstermektedir.147

Mutasım ordunun ve komutanların hareketlerinden dolayı böyle bir ordu kurduğuna pişman olmaya başlamıştır. Bunu, yakın dostu İbrahim b. İshak'a anlatarak "Abisi Memun'un seçip yetiştirdiği kişilerin iyi çıktığını, kendisinin ise Afşin, Aşnas, İtah, Vasıf'ı, seçtiğini bunlardan Afşin'in ihanet ettiğini, Aşnas'ın korkak olduğunu, İtah ve Vâsıf'ın değersiz ve beğenilecek tarafları olmayan insanlar" olduğunu belirtmiştir.148 Mutasım ömrünün sonlarına doğru böyle bir ordu kurmakla yanlış yaptığını, hakimiyeti ele alan bu Türklerin devlet açısından sıkıntı oluşturacağını düşünerek pişmanlığını dile getirmiştir.149 Türklerle ilişkisi çok iyi gitmeyen halife Mutasım, orduyu etnik bir yapılanmaya götürmenin zararını anlamaya başlamıştır. Ama artık iş işten geçmişti. Ömrünün sonralarına doğru "Bilseydim böyle yapmazdım", diyecektir.150

Vasık Dönemin'de ordu ile halife arasında fazla bir problem görülmese de bu Vasık'ın yumuşaklığından kaynaklanıyordu. Onun döneminde ordu isteklerini artırdı. Nihayet Vasık ordu yetkililerine tac ve hilat giydirdi.151

Vasık'tan sonra Türklerin istek ve uygun görmeleriyle Mütevekkil de halife oldu. Bu seçimde Mütevekkil'in annesinin Şucağ adlı Türk bir cariye152 olmasının etkisi olsa gerektir. Böylece Mutasım'dan sonra ikinci kez Türklerin istekleriyle bir halife seçiliyordu.

Türklerin kendisini seçmesine rağmen Mütevekkil Türklerden memnun değildi ve onlardan kurtulmanın yollarını arıyordu.153 Mütevekkil Hassa ordusunun sayılarını azaltmaya, yeni alternatif ordular kurmaya çalıştı. Araplardan oluşan 12 bin kişilik yeni bir ordu kurdu. Türklerin ordudaki sayısı konusunda tahditler koydu.154 Aşnas'ın ölümünden sonra yerine geçen İnak et-Türki'yi bir hile ile öldürttü.155 Ayrıca Türk baskısından kurtulmak için hilafet merkezini ve devlet kurumlarını Şam'a taşıttı.156 Türkleri bu şekilde eritmeyi düşünüyordu. Şam'a geçmesinin sebebi Arap milliyetçiliğinin merkezi olmasından dolayı idi.157 Bu girişimler Türkleri endişeye düşürdü. Ve aralarında bir düşmanlık başladı. Bunun üzerine Türkler kendi içlerinde Mütevekkil'i koruyan Boğa ile Mütevekkil'in arasını açtılar.158 Mütevekkil'de yanlış bir kararla Boğa'yı Bizans sınırına gönderdi ve Türkler oğlu Muntasır'la anlaşarak159 Mütevekkil'i sarhoşken öldürdüler.160

Abbasiler'de halifenin Türkler tarafından öldürülmesi Mütevekkil'le başladı. Ordunun devlet üzerindeki mutlak otoritesi Mütevekkil'in öldürülmesiyle iyice anlaşılmış oldu. Suçluların cezalandırılamamasından dolayı artık halifeler Türklerin elinde bir yüzük gibi görülüyordu. İstediklerini tahta geçirip istediklerini indirebiliyorlardı. Artık halifeler sıraya göre değil, uysal oluşuna göre başa geçiriliyordu.161

Türkler başa geçen Muntasır'a baskı yapıp babaları Mütevekkil'in intikamını alırlar korkusu ile Mutez ve Mueyyed'i veliahtlıktan azlettirdiler. Muntasır bunu bizzat kardeşlerinin yüzüne karşı Türklerin çok baskı yaptığını belirtip mecbur olduğunu söylemek zorunda kalmıştır.162 Muntasır da Türkleri bertaraf etmeyi düşünüyor bunu açıkca hissettiriyordu.163 Vasıf'tan kurtulmak için onu Bizans'a fethe gönderip 4 yıl orada kalmasını emretmişti.164 Bu gibi sebepler üzerine Türkler Muntasır'ı zehirlediler 165

Türkler kendilerine karşı gelmeyecek bir kukla halife istiyorlardı. Bunun için Mutasım'ın neslinden olan fakat öldürdükleri Mütevekkil'in neslinden olmayan birisi olan Mustain'e biat edilmesini sağladılar. Türklerin bu baskıları halkı tedirgin etmiş, ayaklanmalar baş göstermeye başlamıştı.166 Bu arada Türklerin ilk defa kendi aralarında iktidar kavgalarına başladıklarını görüyoruz. Bu kavgalardan dolayı Vasıf ve Boğa kendilerini öldürmeyi düşünen Bagır et-Türki'yi öldürdüler.167 Diğer komutanlardan korkan Mustain, Vasıf, Boğa Bağdat'a kaçtılar.168

Böylece Bağdat tekrar devletin merkezi olmuştu. Bu gelişmeden korkan ve başkentin değişmesinden çekinen Türkler halifeyi Samarra'ya çağırdılar. Halife gelmeyince hakimiyetlerinin ellerinden çıkacağını düşünen Türkler hapisteki Mutez'i çıkarıp halifeliğe geçirdiler. Artık iki halife vardı ve bunların mücadelelerinde iki tarafta da Türkler bulunuyordu. Aslında bu bir nevi Türklerin kendi iç hesaplaşmaları için yapılan bir mücadele idi. Sonuçta Türkler Bağdat'ı kuşattılar. Mustain'i ele geçirilip öldürdüler.169 Mustain hakkında şairler onun Türk komutanlar Vasıf ve Boğa'nın emirlerini tekrarlayan kafesteki bir papağana benzetmişlerdir.170

Mustain'den sonra Mutez'e biat edildi.171 Her ne kadar Türklerin yardımıyla başa geçse de gerek babasının katilleri olmalarından gerek kendisini hapse atmalarından dolayı, Mutez aslında Türklere düşmanlık besleyen birisiydi. Vasıf ve Boğa'ya istemese de mecburen Samarra'ya dönmelerine izin verdi ve hilat giydirdi.172 Bu arada değişik hilelerle Vasıf ve Boğa öldürüldü. Fakat bunlara rağmen o da Türklere hakimiyet kuramadı. Türkler maaşlarının verilmediğini bahane ederek sarayı basarak halifeyi hapse mahkum ettiler. Çeşitli eziyetler sonucu hilafetten çekilmek zorunda kalan halife birkaç gün sonra ölmüştür.173 Onun döneminde Türkler aşırı bir hakimiyet kursalar da, gerek Meğaribe ordusunun isyanı gerek halkın Türklere karşı harekete geçmeleri gibi olaylar Türk hakimiyetinin sonunun başlangıcını oluşturmaya başlamıştır.174

Bundan sonra hilafete Muhtedi geçti. Mühtedi alternatif ordu girişimlerinde bulunarak Türk hakimiyetini kırmak istedi. Bir ara bunu fark eden Musa b. Boğa başkanlığındaki Türkler sarayı basarak Mühtedi'yi aşağılamak için Türkçe hitap ederek hakaretler ettiler ve başka bir saraya götürüp Türkler aleyhinde çalışmadığına dair yeminler ettirip söz aldılar.175 Bu arada halife iki ünlü Türk komutan Musa b. Boğa ve Bayık Bey'le birleşerek Salih b. Vasıf'ı öldürttü. Sonrada ikisini Musul'a sefere gönderdi. Ve aralarını bozup birbirine düşürmeye çalıştı. Hileyi fark edip geri dönen Bayık Bey'i bir hile ile öldürünce Bayık Bey'in kardeşi Togatyan başkanlığında ayaklanan Türklere karşı, başka birliklerden oluşturulan Meğaribe birlikleri ve halktan topladığı birliklerle savunmaya geçse de birlikleri

dağıldı. Sokaklarda elinde kılıç savaşırken yakalanıp yüzüne tükürüldü, tokatlandı ve öldürüldü.176 İlk defa bir halife kendi ordusuna karşı elinde kılıç savaşmıştı.

Hilafete getirilen Mutemit Dönemi ise halifelerle Türkler arasındaki bir sükunet dönemi olarak zikredilebilir. İki taraf da olayların bu kadar tırmanmasından belki de rahatsız oldukları içindir ki bu dönemde pek kargaşaya rastlamıyoruz. Bundan dolayı Mutemit yaklaşık 22 yıl kadar iktidarda kalmıştır. Bundan önceki halifelerin bir kısmı bir yıl bile hilafette kalamıyordu. Aynı zamanda Mutemit'in Dönemi Türk hakimiyetinin zayıfladığı hatta sona erdiği dönem denilebilir. Çünkü Mutemit'le birlikte Samarra Devri de sona ermiştir.

VIII. Samerra Devri'nin ve Türk Hakimiyetinin Sonu

Bu dönemde Türk nüfuzunun sona ermesinin sebepleri şöylece sıralanabilir;

Mutasım Dönemi'nde sayıları on binleri bulan Türklerin Mütevekkil Dönemi'nde başlayan orduya alınmama siyaseti meyvesini vermiş ve Türklerin sayıları zaman geçtikçe gerilemeye başlamıştır. Buna dahili ve harici savaşlar ve isyanları bastırırken verilen kayıplarda eklenince geçen sürenin Türklerin aleyhine çalıştığı söylenebilir.

Halifelerle Türkler arasındaki çarpışmalar iki tarafa da zarar vermiştir. İki tarafta da ölenler olmuştur. Mücadelelerde her ne kadar Türkler galip gibi görünüyorsa da bu mücadeleler sırasında Abbasi Devleti'ne katkılarda bulunan ünlü Türk komutanlardan Aşnas ve Boğa el-Kebir hariç hepsi katledilmiştir. Halifelerin ise kimisi öldürülmüş kimisi tahtlarını kaybetmişlerdir.

Halifelerle Türklerin mücadeleleri sırasında ilk başlarda sessiz kalan halk sonraları Türklerin hazineyi hoyratça kullanmaları ve hazinenin bitmesi üzerine maaş karşılığı devlet arazilerini ikta olarak almaları177 gibi aşırılıklarını benimsemeyerek halifelerin tarafında yerini almıştır. Buna Mütevekkil Dönemi'nde başlatılan alternatif ordu projelerinin sonraki halifelerce devam ettirilmesi de eklenirse Türklerin karşısında nasıl bir denge unsurunun kurulduğu kolaylıkla anlaşılabilir.

Samarra Devri'nin son yıllarında eyaletlerdeki isyanların yanında Saffariler ve yıllarca sürecek olan Zenc isyanları sırasında ordu hem iki cephede savaşmış hem de ordunun çekirdeğini teşkil eden Türkler çok büyük kayıplar vermiştir. Özellikle uzun süren ve bataklıklarda mücadele şeklinde geçen Zenc isyanları Türk hakimiyetinin sonunu getirmiştir.

Bunlara ilave olarak halifenin pasifliği yanında devletin bütün işlerini üstlenen kardeşi Muvaffak'ın otoriter, başarılı, azimli, savaş meydanlarında ki yılmaz cesareti ve gerçek bir devlet adamlığı hakimiyeti de eklenince178 merkezi idarenin güçlü yapısı bu dönemin yumuşak bir geçişle bitişini sağlamıştır.

Samarra'nın da devlet dairelerinin boşaltılıp Bağdat'a taşınması ile de 8 halifenin yaşadığı ve hüküm sürdüğü yaklaşık yarım yüzyıldan fazla olan bu dönem sona ermiştir.179

Sonuç ve Değerlendirme

Doğudan köle olarak sırf askeri amaçlarla Türklerin getirilmesi, o dönem İslam dünyasının en önemli olaylarındandır. İlk başta halifelere ait özel bir koruma ordusu oluşturmak amacıyla getirilen ve Arapça konuşan bir coğrafyada -imparatorluğu kuran Arap ve Fars unsurunun dışlanarak- Türklerin esas ordunun yerini alması, o çağın en önemli sosyal değişikliği olarak karşımıza çıkar. Fakat bu değişiklik beraberinde rejimin biraz daha askeri bir karakter taşımasına sebep olmuştur. Artık bürokrasi hep bu askerlerden oluşturulmuştur.

Köle olarak getirilip asker yapılan Türkler artık bundan sonraki tarihlerde Doğunun vazgeçilmez öğesi oldular. Türklersiz bir İslam alemi düşünülemez olmuştur. Bunun ilk başlangıcı Mutasım Dönemi'dir. Fakat şunu da hemen belirtelim ki Mutasım'ın bu yeni millete özen göstermesi ve orduda ayrımcılık yapması Arapları düşmanlığa itmiştir. Nitekim o dönemde Zutlarla başarılı savaşlar yapan Arap komutan Uceyf'in isyana kalkışması bu sebeptendir. Netice olarak ordunun bu türden taşkınlıklarından dolayı onlar için ayrı bir şehrin kurulmasına yol açmıştır.

Bu önemli değişimden sonra devlet Arap devleti özelliğinden sıyrılmıştı. Artık Türk hakimiyetinin etkisinden kurtulamayan bir halife vardı. Abbasi tarihinin bu bölümü Türklersiz düşünülemez olmuştu. Hassa ordusunu kurulurken, küçük yaşta getirilen bu insanlar halifeyle ruhi bir ahenk içinde değillerdi. Zamanla halifeyi kale almayan bir yapıya bürümüşlerdi. Ordu artık fetihler yapan bir ordu olmaktan çıkıp ülke içinde siyaset uygulayan bir yapıya dönüştü. Ordunun devletteki söz konusu bu hakimiyeti Mütevekkilin ölümüyle iyice ortaya çıktı. Bütün bu gelişmeler hilafet kurumunun saygınlığını zedelemiştir.

Yıllardır yorulan yıpranan kuvvetlerin yerine taze, güçlü, askerliği bilen bir kuvvet olarak gelen Türkler, savaşçı özellikleri ve komutanlarına olan itaatleriyle temayüz etmişlerdi. Bunlardan kurulan ordu, devleti yıkılmaktan korumuş, isyanları bastırmış ve devlete isyan eden asilere hiç destek olmamışlardır. Bu ordu Gerek Anadolu'da ki fetihlerde ve gerekse isyanların bastırılmasında büyük katkıları olan ve çöküntüye giden devleti korurken, bu işi devleti hakimiyeti altına alarak yapmıştır. Bu ordunun kurulmasından sonraki yıllarda devletin toprakları küçülürken, ordunun istekleri artacaktır.

Hassa ordusunun sayısının çoğalması ve her Türk'ün çocuğunun asker olması ile Türklerin sayıları 100 binlere ulaşmıştır. Sayının artışına bağlı olarak ekonomik düzen de bozulmuştur. Öyle ki bütçenin yarısı orduya aktarılmıştır. Devletin mali kaynaklarnın tükenmesi ve merkezi idarenin siyasi entrikalarla uğraşması sonucu başkent Bağdat'ın yakınında gerçekleşen Zenc isyanları bastırılamamış ve gelişmekte olan Karmati ve İsmaili hareketlerine de devletçe gereken müdahale yapılamamıştır.

Devletteki bu karışıklık yeni toprak parçalarının kopmasına sebep olmuştur. Karışıklıkların önüne geçilmesi için eyaletlere gönderilen Türk komutanlar da merkezi idareden ayrılarak, kendi devletlerini kurmuşlardır. İbn Sac Azerbaycan'da Saciler Devletini, İbn Tolun Mısır'da Toloniler

Devleti'ni kurarak kendi başlarına buyruk olmuşlardır. Diğer taraftan bu komutanların, daha önce merkezi idareye gönderilen vergileri kesmeleriyle halifelik maddi yönden de zayıflamış ve etkinliğini kaybetmiştir.

Mutasım tarafından kurulan bu ordu sonuçta devlete faydaları dokunduğu gibi bu tarih diliminde halifelerle yaptığı iktidar mücadelesi sonucunda devletin çöküntüye gitmesine de sebep olmuştur. Bu mücadeleler devletin etkinliğini bitirdiği gibi, ayrıca devlete çok da pahalıya mal olmuştur.

1 Özcan Abdülkadir, Hassa, Diyanet İslam Ansiklopedisi, (D.İ.A.) İst, 1997, XVI, 394.

2 Terzi Mustafa Zeki, Abbasi Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları, Samsun, 1986, 115.

3 Bkz. Hasen. İ. Hasen, İslam Tarihi, Çev; Heyet, İst, 1985, III, 96; Yıldız Hakkı Dursun, Abbasiler, D.İ.A. İst, 1988, I, 39; Cahen, Claude, İslamiyet, Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar, Ank, 1990, 166.

4 Lewis, Bernard, Tarihte Araplar, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, İst. 1979, 102.

5 Bartold, W, Fergana, İslam Ansiklopedisi, (İ.A.), İst. 1979, VI, 564; Yazıcı, Tahsin, Fergana, D.İ.A. XII, 376.

6 Mesudi, Murucu'z-Zeheb, Beyrut, 1988, IV, 53; İbnü'l-Esir, el-Kamil, Beyrut, 1995, VI, 554; İbn Haldun, Tarihü İbn Haldun, Beyrut, 1971, III, 257.

7 Hasen İ. Hasen, Ali İ. Hasen, en-Nuzumu'l-İslamiyye, Mısır, 1970, 204.

8 El-Bâşâ, Hasan, Dirasetü'n fi Tarihi'd-Devleti'l-Abbasî, 1990, 50.

9 Terzi, 121.

10 Merçil Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ank, 1991, 1.

11 Yıldız, Hakkı Dursun, İslamiyet ve Türkler, İst., 2000, 94.

12 Bkz. Mesudi, III, 380 vd.

13 Mesudi, IV, 53.

14 Mantran, Robert, İslam'ın Yayılış Tarihi, Çev: İsmet Kayaoğlu, Ank., 1981, 127.

15 Cahen, 166.

16 Bkz. Cahız, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Giriş Böl, Çev; Ramazan Şeşen, Ank, 1988; Kitapçı, Zekeriya, Saadet Asrında Türkler: İlk Türk Sahabe Tabiî ve Tebea, Tabiiler, Konya, 1993, 192.

17 Ali Habib, el-Abbasiyyun fi't-Tarih, Kahire, 1980, 162.

18 Mantran, 180.

19 Bkz. Taberi, Tarihu't-Taberî, Beyrut, 1997, IV, 306.

20 Turan, Osman, Selçuklular ve İslamiyet, İst., 1971, 11.

21 Cahız, 29.

22 Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 82.

23 Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, 184.

24 Suyutî, Tarihu'l-Hulefa, Mısır, 1952, 306; Bkz. Kitapçı, 184.

25 İbnü'l-Esir, el-Kâmil, Beyrut 1979, IV, 229-230.

26 Makdisi, Kitabu'l-Bed ve't-Tarih, Beyrut, 1899, VI, 104.

27 Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 94.

28 Yıldız, Abbasiler, D.İ.A, I, 35.

29 Bkz. Bartold, W, Afşin, İ. A, I, 147; Yıldız, Hakkı Dursun, Afşin, D.İ.A., I, 442.

30 İbnü'l Esir, IV, 480.

31 İbn Tağriberdi, en-Nucumu'z-Zahire, Beyrut, 1992, II, 301.

32 İbnü'l Esir, VI, 477.

33 Yakut el-Hımevî, Mucemu'l-Buldan, Beyrut, Trz III, 174.

34 Bkz. Barthold, W, Sogd, İ.A. X, 736.

35 Zettersten, Mutasım, İ. A, VIII, 749.

36 Bkz. İbnü'l Esir, VI, 477.

37 Taberi, V, 181.

38 Taberi, V, 140.

39 Taberi, V, 182; İbn Tağriberdi, II, 296.

40 Dineveri, Ahbaru't-Tıval, Beyrut, Trz, 367.

41 Taberi, V, 195.

42 Taberi, V, 273; İbn Verdan, Tarihu'l-Abbasiyyun, Beyrut, 1993, 487.

43 Taberi, V, 179; İbn Tağriberdi, II, 251.

44 Lewis, 179.

45 Ali İ. Hasan, Tarihül'l-İslami'l-Âmm Mısır, Trz, 415.

46 Cahız, 61 vd.

47 Cahen, 166.

48 Taberi, V, 247.

49 Dineveri, 367.

50 Ahmed Emin, Zuhrul-İslam, Kahire, 1962, I, 3.

51 Terzi, 127.

52 Ahmet Emin, I, 4; Kitapçı, 202.

53 İbn Havkal, Suretu'l-Arz, Beyrut, 1938, 468.

54 Cahen, 166.

55 Kitapçı, 202.

56 İbn Verdan, 488.

57 Terzi, 129.

58 Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 109.

59 İbn Havkal, 468.

60 Makdisi, Kitabü'l-Bed ve't-Tarih, Beyrut, 1899, VI, 112.

61 Mesudi, IV, 53.

62 Taberi, V, 213.

63 Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 112.

64 Mesudi, IV, 57; İbn Tağriberdi, II, 255.

65 İbn Tağriberdi, II, 285.

66 Yakut, III/174.

67 H. İ. Hasen, İslam Tarihi, VI/12.

68 Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 108.

69 İbn Verdan, 488.

70 İbn Kesir, X, 296.

71 İbn. Abdirrabbih, İkdü'l-Ferit, Beyrut, 1989, V, 100.

72 Ali İ. Hasen, 415.

73 İbn Verdan, 488.

74 Mesudi IV, 53; Hudari Bek, Muhammed, Muhadarati't-Tarihi'l-Ümemi'l-İslamiyye, Beyrut, 1986, 237.

75 Brocelman Carl, İslam Ulusları ve Devlet Tarihi, Çev: Neşet Çağatay, Ank, 1992, 106.

76 Hasen. İ. Hasen, Ali İ. Hasen, en-Nuzumu'l-İslamiyye, Mısır, 1970, 200.

77 İbn Verdan, 488.

78 Hodgson, Marchall, G. S., İslam'ın Serüveni, Çev: Heyet, İst., 1993, I, 461.

79 Vıollet. H, Samerra, İ.A. İst, 1966, X, 147.

80 Yakut, III, 215, Suyuti, Tarihu-l Hulefa, 335.

81 Suyuti, 335.

82 Hitti, Philip K. İslam Tarihi Çev: Salih Tuğ, İstanbul, 1989 II, 733.

83 Mesudi, IV, 58.

84 Mesudi, IV, 53.

85 İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut, 1970, X, 295.

86 İbnü'l Esir, VI, 457.

87 Taberi, V, 213.

88 İbnü'l Esir, VI, 452; İbn. Haldun, III, 257.

89 İbn, Tağriberdi, II, 284; Suyuti, 335.

90 Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 112.

91 Günaltay, M. Şemsettin, Abbas Oğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü, Belleten, Ank, 1942, sayı. 23-24, 194.

92 Kitapçı, 210.

93 Zettersteen, Mutasım. İ.A. VIII, 749.

94 Taberi, V, 213.

95 Terzi, 166.

96 Taberi, V, 213.

97 İbn Tağriberdi, II, 286; İbn. Asem, el-Futuh, Beyrut, 1982, VIII, 471.

98 Yakubî, Tarihi Yakubî, Beyrut, trz II, 473.

99 Diyarbekrî, Tarihu'l-Hamîs, Beyrut, trz, 336.

100 Aslanaba, Oktay, Samerra, İ.A., X, 147.

101 Dineveri, 367.

102 İstahri, Mesalikü'l-Memalik, Beyrut, 1927, 82; İbn. Havkal, 244.

103 Bartold W. İslam Medeniyeti Tarihi Çev: Fuat Köprülü, Ank., 1973, 35.

104 İbn Havkal, 243.

105 Mesudi, IV, 59.

106 Mesudi, IV, 55.

107 Ed-Duri, İslam İktisat Tarihine Giriş, Çev: Sabri Orman, İst., 1991. 120.

108 İstahri, 82.

109 Ahmed Emin, II, 55.

110 Yıldız, 108.

111 Hitti, II, 734.

112 İbn Havkal, 244.

113 İbn Cübeyr, Rıhletü İbn Cübeyr, Beyrut, Trz. 208.

114 İbn Batuta, Tuhfetu'n-Nazar, Beyrut, 1996, 243.

115 Ostrogorski, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, Ank. 1991, 221.

116 Taberi, V, 235.

117 Ebi'l-Fida, el-Muhtasar, Beyrut, 1997, I, 345.

118 Yıldız, 170.

119 Taberi, V, 240.

120 İbnü'l Esir, VI, 482.

121 Taberi, V, 331; İbnü'l-Esir, VII, 89.

122 İbnü'l-Esir, VII, 111.

123 Yıldız, 174.

124 İbn Tağriberdi, III, 83; Yıldız, 177.

125 İbnü'l-Esir, VII, 420.

126 Taberi, V, 245.

127 Günaltay, a.g.y. VI, 197.

128 Taberi, V, 211.

129 İbn Tağriberdi, II, 288.

130 Bkz. Taberi, V, 227 vd.; Mesudi, IV, 59; Ayrıca, Azimli Mehmet, Hürremiyye ve Babek, (basılmamış araştırma).

131 Taberi, V, 233.

132 İbnü'l-Esir, VI, 442.

133 Taberi, V, 283-289,; İbnü'l-Esir, VII, 19-27.

134 İbnü'l Esir, VII, 47.

135 İbnü'l-Esir, VII, 58.

136 Taberi, V, 316; İbn Verdan, 581.

137 İbnü'l-Esir, VII, 189.

138 Taberi, V, 480.

139 İbn Kesir, XI, 38.

140 Taberi, V, 524.

141 Köprülü, Fuat, Hacib, İ.A., İst, 1964, V, 31.

142 İbn. Abdurrabbih, V, 103.

143 İbnü'l-Esir, VI, 458.

144 Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Çev; Fikret Işıltan, Ank, 1991, 195.

145 Brockelmann, 107.

146 Yakubi, II, 478; İbn A'sem, VIII, 472; Yafi'i, Mira'tü'l-Cenan, Beyrut, 1997, 68.

147 Taberi, V, 268.

148 İbnü'l-Esir, VI, 461.

149 İbn. Kesir, X, 296.

150 İbn Kesir, X, 296.

151 İbnü'l-Esir, VII, 9; Ali. İ. Hasan, 108.

152 Diyarbekrî, 338.

153 Brocelman, 108.

154 Ali Habib, 158.

155 İbnü'l-Esir, VII, 46; İbn Verdan, 581.

156 İbnü'l-Esir, VII, 85.

157 Ahmet Emin, I, 10; Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 140.

158 Mesudi, IV, 118.

159 Makdisi, VI, 123.

160 İbnü'l-Esir, VII, 95; Suyutî, 354; İbn Verdan, 598; Ebi'l-Fida, el-Muhtasar, fi Ahbari'l-Beşer, Beyrut, 1997, I, 355.

161 Cahen, 167.

162 İbnü'l-Esir, VII, 112.

163 Mesudi, IV, 137.

164 İbnü'l-Esir, VII, 111.

165 Mesudi, IV, 137. Suyuti; 358, 360.

166 İbn Kesir, XI, 3.

167 İbn, Kesir, XI, 6.

168 Taberi, V, 367.

169 Mesudi, IV, 166; İbnü'l-Esir, VII, 140; Suyuti, 358.

170 Mesudi, IV, 142.

171 İbn Tağriberdi, II, 398.

172 İbnü'l-Esir, VII, 169.

173 Taberi, V, 431. İbn Kesir, XI, 16; Ebi'l-Fida, I, 358; Yafi'i, 169.

174 Mesudi, IV, 179.

175 İbn Kesir, XI, 21.

176 İbnü'l-Esir, VII, 228; İbn Kesir, XI, 22.

177 Demirci, Mustafa, Haraç, D.İ.A. XXII, 46.

178 Bkz. İbn Kesir, XI, 28.

179 Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 162.

Ahmed Emin, Zuhrul-İslam, Kahire, 1962.

Ali Habib, el-Abbasiyyun fi't-Tarih, Kahire, 1980.

Ali İ. Hasan, Tarihül'l-İslami'l-Âmm, Mısır, Trz.

Aslanaba, Oktay, Samerra, İ.A.

Azimli Mehmet, Hürremiyye ve Babek, (basılmamış araştırma).

Barthold, W, Afşin, İ.A.

Barthold, W, Fergana, İ.A.

Barthold, W, İslam Medeniyeti Tarihi Çev: Fuat Köprülü, Ank., 1973.

Barthold, W, Sogd, İ.A.

Brocelman Carl, İslam Ulusları ve Devlet Tarihi, Çev: Neşet Çağatay, Ank., 1992.

Cahen, Claude, İslamiyet, Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar, Ank., 1990.

Cahız, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Giriş Böl, Çev; Ramazan Şeşen, Ank., 1988.

Demirci, Mustafa, Haraç, D.İ.A.

Dineveri, Ahbaru't-Tıval, Beyrut, Trz.

Diyarbekrî, Tarihu'l-Hamîs, Beyrut, Trz.

Ebi'l-Fida, el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, Beyrut, 1997.

Ed-Duri, İslam İktisat Tarihine Giriş, Çev: Sabri Orman, İst., 1991.

El-Bâşâ, Hasan, Dirasetü'n fi Tarihi'd-Devleti'l-Abbasî, 1990.

Günaltay, M. Şemsettin, Abbas Oğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü, Belleten, Ank., 1942, sayı. 23-24, 194.

Hasen İ. Hasen, Ali İ. Hasen, en-Nuzumu'l-İslamiyye, Mısır, 1970.

Hasen. İ. Hasen, İslam Tarihi, Çev; Heyet, İst., 1985.

Hitti, Philip K. İslam Tarihi Çev: Salih Tuğ, İst., 1989.

Hodgson, Marchall, G. S., İslam'ın, Serüveni, Çev: Heyet, İst., 1993.

Hudari Bek, Muhammed, Muhadarati't-Tarihi'l-Ümemi'l-İslamiyye, Beyrut, 1986.

İbn Abdirrabbih, İkdü'l-Ferit, Beyrut, 1989.

İbn Asem, el-Futuh, Beyrut, 1982.

İbn Batuta, Tuhfetu'n-Nazar, Beyrut, 1996.

İbn Cübeyr, Rıhletü İbn Cübeyr, Beyrut, Trz.

İbn Haldun, Tarihü İbn Haldun, Beyrut, 1971.

İbn Havkal, Suretu'l-Arz, Beyrut, 1938.

İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut, 1970, X, 295.

İbn Tağriberdi, en-Nucumu'z-Zahire, Beyrut, 1992.

İbn Verdan, Tarihu'l-Abbasiyyun, Beyrut, 1993.

İbnü'l-Esir, el-Kâmil, Beyrut 1979.

İstahri, Mesalikü'l-Memalik, Beyrut, 1927.

Kitapçı, Zekeriya, Saadet Asrında Türkler: İlk Türk Sahabe Tabiî ve Tebea, Tabiiler, Konya, 1993.

Köprülü, Fuat, Hacib, İ.A.

Lewis, Bernard, Tarihte Araplar, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, İst., 1979.

Makdisi, Kitabu'l-Bed ve't-Tarih, Beyrut, 1899.

Mantran, Robert, İslam'ın Yayılış Tarihi Çev: İsmet Kayaoğlu, Ank., 1981.

Merçil Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ank., 1991.

Mesudi, Murucu'z-Zeheb, Beyrut, 1988.

Ostrogorski, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, Ank., 1991.

Özcan Abdülkadir, Hassa, D.İ.A. İst., 1997.

Suyutî, Tarihu'l-Hulefa, Mısır, 1952.

Taberi, Tarihu't-Taberî, Beyrut, 1997.

Terzi, Mustafa Zeki, Abbasi Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları, Samsun, 1986.

Turan, Osman, Selçuklular ve İslamiyet, İst., 1971.

Yafi'i, Mira'tü'l-Cenan, Beyrut, 1997.

Yakubî, Tarihi Yakubî, Beyrut, Trz.

Yakut el-Hımevî, Mucemu'l-Buldan, Beyrut, Trz.

Yazıcı, Tahsin, Fergana, D.İ.A.

Yıldız Hakkı Dursun, Abbasiler, D.İ.A.

Yıldız, Hakkı Dursun, İslamiyet ve Türkler, İst., 2000.

Yıldız, Hakkı Dursun, Afşin, D.İ.A.

Vıollet. H, Samerra, İ.A.

Zettersteen, Mutasım, İ.A.

VIII-X. Yüzyıllarda Abbâsî Ordusundaki Türk Muhafızların Sayısı ve Onlar İçin Yapılan Harcamalar / Dr. Farda Asadov [s.375-380]

Azerbaycan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü / Azerbaycan

Türk muhafızlar, Abbasilerin ilk döneminden itibaren Arap halifeler için hizmet verdiler. Bunların bazıları, daha önceden hanedanlığın kurucularının emri altında önemli başkumandanlık mevkilerine gelmeyi başarabilmişlerdi. Halife el-Mansur'un (754-775) meşhur askeri kumandanı Hammad At-Turki, Halife el-Mahdî'nin (775-785) emrinde hizmet eden Mubarak At-Turki ve diğer birçoğunun isimleri yazılı Arapça kaynaklarda bulunmaktadır. Bir Türk muhafızın halifelikteki askeri hizmetine ilişkin ilk 4 rapor 54/674-5 yılına aittir.1 David Pipes tarafından, halifelik ordusunda hizmet sunan Türklere ait ilk deliller hakkında özel bir araştırma yayınlanmış bulunmaktadır.2

Özel Türk askeri kolordularının oluşturulması ve konuşlandırılması Halife el-Mutasım'a (833-842) atfedilir. Bununla birlikte, el-Mûtasım'ın gelecekteki Türk alayının temelinin, onun selefi Halife al-Mamun'un (813-833) hükümdarlığı zamanında oluşturulmuş olması akla yatkındır. Güvenilir kaynaklarımız, al-Mutasim'in Türk muhafızlarının ilk müstakil askeri seferini 202/817-818 yılında, İbrahim el-Mahdi tarafından, Bağdat halkının halifeliğe, al-Mamun'a karşı isyan etmeye çağrılması üzerine, başkaldıranlarla başkentin dışında Mahdi b. Alwan komutasında savaşmak üzere gönderilmesiyle yaptığını belirtmektedir.3 Mutasım'ın tahta çıkması üzerine Türk muhafızları özellikle 833 yılında el-Mamun'un oğlu el-Abbas tarafından düzenlenen ve birtakım eski müfrezelerin de katıldığı darbe girişiminden sonra, en güvenilir askeri güç haline geldi.

Türklerle Bağdat halkı arasındaki çekişme, Bağdat'ta yerleştirilen askeri birliklere karşı duyulan güvensizlik el-Mutasım'ı yeni bir şehir olan Samarra'yı kurmaya yönlendirdi. Mutasım, güven duyduğu Türk müfrezeleriyle birlikte bu şehirde oturdu. Mutasım'ı bunu yapmaya güden unsurlar, çıkabilecek isyanları bastırmak için karadan ve su yolları vasıtasıyla Bağdat'a kolayca ulaşabileek bir yer bulmaya çalışmak olduğu, kendi ifadesinde açıkça bellidir.4

El-Mutasım yeni başkentinde Türklerin yaşadığı mahalleleri şehrin diğer bölgelerinden tecrit etmeye çalıştı.5 Muhafızlarla evlenmeleri için cariyeler verildi ve onların tamamına maaş bağlandı. El-Mutasım'ın yönetiminde Türk güçlerinin önemi ve etkisi hızla artmaktaydı. El-Mutasım'ın halefleri zamanla Türk muhafızlara, Türk kumandanlar halifeliğin politikalarını belirlemede baş karar vericiler durumuna gelecek ölçüde bağımlı oldular. Kaynaklarımızdan biri Halife al-Mutazz'ın (866-869) göreve gelmesiyle ilgili törene ilişkin alaycı bir hikayeye yer verir. Bir yıldız falcısına yeni halifenin ne kadar görevde kalacağı sorulduğunda, törene katılanlardan biri, Türkler müsaade ettiği sürece görevde kalır diye şaka ettiği belirtilmektedir.6

Halife el-Mütevekkil (847-861) ve ondan hemen sonra gelen halefi Halife el-Mûs (861-866) gibi halifeler bu nevi bağımlılığa karşı mücadele etmeyi denediyse de başarısız oldular. Halife al-Mûtemid (870-892), kardeşi el-Muvaffak'ın gücü, enerjisi ve askeri yetenekleri sayesinde -bu hareket

özgürlüğünü kısıtlamaya karşı gelmede- daha başarılı olabilirdi. Ağabeyinin halife olmasından çok önce Türk alaylarında bir komutan olarak hizmet eden El-Muvaffak askerlerin saygısını kazanmıştı ve buna bağlı olarak -yerli Türk komutanlarından daha fazla nüfuz sahibi olması nedeniyle- askerlerini şahsi kontrolü altında tutmayı başarabildi. Bu gelişmeler birçok çağdaş araştırma tarafından aydınlığa kavuşturulup analiz edildi.7

Bütün bu meraklı incelemelere rağmen, Türk muhafızlarının toplam sayısı ve onlar için yapılan harcamalar konusundaki sorun halen tartışılabilir. Açıktır ki sorun Arap kaynaklarındaki delillerin kesin olmamasından kaynaklanmaktadır. El-Yakubî'nin belirttiğine göre al-Mamun zamanında el-Mutasım kendi adamlarını Semerkant şehrindeki Nuh. B. Ahmad'e Türk köleleri satın alması için göndermekteydi. Türk kölelerin sayısı üç bin oluncaya kadar her yıl belirli miktarda Türk köle getirildi. El-Mutasım halen ülkede bulunan Türk köleleri de edinmeye kendini adamıştı. Böylece el-Mutasım Huaym b. Hazim'in kölesi Aşinas'ı, Salama b. El-Wasıf'ın aşçısı olarak hizmet veren Itah'ı, Numan Ailesi'nde silah yapım ustası olarak görev yapan Wasıf'ı, Fadl. B. Sahl'dan iktisap edilen Sima el-Dimaşki'yi elde etmeyi başardı. Bütün bu kişiler daha sonra devletle üst düzey görevlere getirildi.8

El-Mes'udi'ye göre, Samarra'nın kuruluşu sırasında el-Mutasım'ın 4.000 tane Türk muhafızı vardı.9 Daha sonraki kaynaklarımız, el-Mutasım'ın muhafızlarının sayısının 70.000 savaşçı olduğunu nakletmektedir.10 El-Mutasım'ın çağdaşı olan, halifeyi aşağıdaki mısralarla tanımlayan şair Ali. B. Cahm'ın görüşü özel bir dikkate değerdir:

Oklarını yaylardan süratle salıveren yirmi bin Türk'ün efendisi İmam.11

Tarihi kaynakların bu boyutta çelişkiler içermeleri nedeniyle, tüm Abbasi ordusunun sayısı ve onlar için yapılan harcamalar konusunda olduğu gibi, Türk muhafızların sayısı ve onlar için yapılan harcamalar konularında da kesinlik mevcut değildir. Münhasıran Türk muhafızlar üzerine olan yeni sayılabilecek bir monografinin yazarı da, toplam sayı konusundaki sorunu tartışarak, çelişkili delilleri bir araya getirip, en az ve en çok olan 4-70 bin sayılarını verebilmekten daha iyi bir çözüme ulaşamadı.12

Son yıllarda yapılan ve bazı araştırmacılarca da desteklenen açıklamalar, Abbasi ordusunun ortalama 50 bin savaşçıdan oluştuğunu, bunların idamesi için yılda 14 milyon dinar gerektiğini belirtmektedir.13 Bu durumda her asker ayda 23,3 dinar gelir elde edebilirdi. Hesaplamaya araç-gereçlerin de dahil edilmesi durumunda bile kalifiye bir ustanın ortalama maaşının 8 katından fazla olan bu maaş büyük bir maaştı.

Bu nevi büyük çaplı harcamalar Türk muhafızların yüksek maaşları ile açıklanır. Böylece, üç verisi eksik olan bir denklemle karşı karşıya geliriz: Toplam sayı, ortalama maaş ve Türk muhafızlar için yapılan harcamaların toplamı. Bu konuları araştırmanın önemi yalnızca karanlıkta saklı kalan noktaları doldurmak değildir, modern bilimde tartışmaya yol açan iki farklı savın mevcudiyeti bu

konuları araştırmanın önemini arttırmaktadır. Birinci sav, Türk alaylarının ortaya çıkmasının diğer güçlerin sayısında önemli bir düşüşe ve nihayetinde yavaş yavaş yok olmalarına neden olmasıdır.14

Karşıt sav, Türklerin mavali'nin birliklerini ve yerel halktan oluşturulan bağlı diğer grupları yöneten yalnızca bir avuç dolusu üst kumandandan oluştuğudur.15 Genel olarak Abbasi ordusunun ve özel olarak Türk güçlerinin sayısının kaç kişi olduğunun belirsizliğini korumasının nedenlerinden biri, bilgi kaynaklarımızda iki çeşit sayının bulunabileceğindendir. Bu sayıların biri, ordudaki askerlerin toplam sayısına ilişkin kanıtlar, diğeri küçük çaplı çeşitli müfrezelerde olduğu rapor edilen asker sayılarıdır. Halifenin ordusundaki asker sayısını tahmin etmeye çalışan araştırmacıların, küçük müfrezelere ilişkin raporlarda belirten genel rakamları dikkate aldıkları açıktır. Bununla beraber, genel rakamlar küçük müfrezeler için yapılan tahminlerdeki kadar güvenilir değildir. Çünkü; genel rakamlar askeri sicillere tescil edilenleri yansıtmaz. Başka bir deyişle, genel rakamları içeren listeler fiilen asker olanların yanı sıra onların aile bireylerini de kapsıyor olabilir. Bu durum, örneğin, El-Yakubî'nin kaydettiği şekliyle, yukarıda belirtilen Türk muhafızların cariyelerinin listelere dahil edilmesidir. Ölen şahısların kayıtlardan silinmemesi sebebiyle de, ki bu basit bir mübalâğa olmasına rağmen, pek çok tutarsızlık söz konusu olabilir. Küçük müfrezeler hakkındaki raporlara gelince, güçlerini abartmayı gerektirecek bir sebep olmadığı gibi, bu raporlardaki bilgilerin verildiği zaman, gerçek askeri kapasitenin bildirildiği, fiili savaş şartları mevcuttu.

Örneğin, sözü en çok geçen üst kumandanlardan biri olan Vasif at-Türki 248/862-3 yılında yalnızca 10,000 asker ile Bizans topraklarına sefere çıkmıştı. Rütbesi ondan aşağı olmayan diğer bir komutanın -Musa b. Bugha-emrinde yalnızca iki bin ve üçüncü bir komutanın -Muflih- ise yalnızca 1130 askeri vardı.16 Bu nevi alıntıları yapmaya devam edebiliriz, fakat meseleyi hızlandırmak daha iyi olacaktır. Biz mevcudu çok olan müfrezeleri örnek verdik. Halbuki, müfrezelerin mevcudu genellikle birkaç yüz askerden veya düzinelerle ifade edilebilecek bir sayıdan fazla değildi.

Bu şartlar altında orduların mevcudunu belirlemede en güvenilir yol, o zamanlardaki askeri birliklerin bütününün katıldığı askeri operasyonlarda, her bir müfrezenin mevcutları hakkındaki mümkün olan en fazla bilgiyi toplamaktır. Bu fırsat, 251/865-66 yılındaki iç savaşa ait hadiselerle ortaya çıkar. Bu hadiseler pek çok nedenle araştırmamızın amaçları ile uygunluk teşkil eder. Halifeliğin askeri kuvvetleri iki rakip kampa ayrılmıştı ve hemen hemen bütün kuvvetler çatışmalara katıldı. İç savaş, uzun süren sosyal çelişkilerin o yıl had safhaya gelmesi ve patlamasının sonucudur. Bu nedenle, tarihi belgeler hadiselerin detaylarıyla ilgili bilgileri içermemektedir. at-Tabari değerli vakiyenamesinde birkaç düzine sayfayı iç savaşın karmaşıklıklarına ve çatışmalara ayırmıştır.

Arap kaynaklarının belirttiğine göre, Türkler, el-Mutavakkil'in (847-861) Türk muhafızlar tarafından öldürülmesinden sonra, hükümdarlığın ve halifelerin kaderini belirleyen baskın bir konuma geldiler. Onlar, halka sormadan ve dini prensiplere başvurmadan istediklerini tahta geçirdiler, istemediklerini tahttan indirdiler.17 Bununla beraber, kısa sürede Türkler arasında çekişmeler ve fikir ayrılıkları oluştu, halifeler değil fakat Türk kumandanların kendileri mücadelenin kurbanları oldular. Bir zamanlar güçlü olan Utamiş, Itah ve Baghir dahili entrikalar münasebetiyle mahvoldular.18 251/865-

66 yılında Türk muhafızların çoğunluğunun özellikle Wasif ve Bugha ash-Sharabi (as-Saghir) gibi üst rütbeli komutanlara karşı gelmesi üzerine şiddetli bir bölünme oldu. Bu iki kumandan gayrimeşru güç kullanma ve ülkenin servetini gasp etmekle suçlandı.19

Halife el-Mutasım'ı ele geçirdikten sonra, Wasıf ve Bugha onunla birlikte çabucak Bağdat'a gitti ve Bağdat'ın yöneticisi Muhammad b. Abdallah ve Bağdat birlikleri onları destekledi. O andan itibaren muhafızlarla ordunun yalnızca merkez bölgede yerleştirilen müfrezeleri değil, halifeliğin öteki vilayetlerindeki müfrezelerini de kapsayan geri kalanı arasında bir savaş çıktı.

El-Mustain'in Bağdat'tan kaçmasından sonra, Türk muhafızlar el-Mutavakkil'in (866-869) oğlu el-Mutazz'ı tahta çıkardılar ve Bağdat'a doğru yöneldiler.20 Türk kolordusunun yanında, halifenin yerli halktan oluşan, halifeliğin batı topraklarında yerleşik, hem köle hem de hür olanlardan oluşturulan bir mağrib asker birliği de vardı.21 Muhafızlar ayrıca İranlılar, Araplar, Horasanlılar ve Ferganalıları da içermekteydi.22

El-Mustain Muharrem ayının 4 veya 5'inde kaçtı. Daha sonra, Muharrem ayının 22'sinde beş bin Türk ve iki bin el-magrib Samarra'dan yürüyüşe geçti ve Bağdat'a Dicle'nin doğusundan, ash-Shammasiyya bölgesinden yaklaştı. Halife el-Mutazz'ın kardeşi Abu Ahmad askerlerin başındaydı. 23 Sefer ayının 17'sinde ad-Darghanam el-Farghani'nin komutasındaki dört bin kişilik Ferganalılar ve Türk askerleri Katrabbul ve Katiat Umm Jafar bölgeleri arasından geçen nehrin batı kıyısında kamp kurdular. Burada Türk ve kuşatılan Bağdat birlikleri arasında yapılan ilk çatışma Samarra askerlerinin kesin yenilgisiyle sonuçlandı. Başarısızlık Türkleri batı kıyısındaki birlikleri güçlendirmeye yöneltti. O birliğin sayısı Rebi'ül âhir ayının 7'sinde 12 bine kadar çıkarıldı ve başlarına Türk kumandan Bayikbak (Bıyık-bek) atandı. Ad-Dargaman al Farhanin Shammasiyya'deki Abu Ahmad'ın birliklerinin başındaydı. Tigris nehrinin karşı kıyısında Musa b. Asinas emrinde bulunan üç bin kişilik kuvvet Katrabbul kapılarında kamp kurmuştu.

Bir casus Bağdat'taki askerlere, Samarra'nın hemen hemen bütün askerlerinin Bağdat'ı kuşatmaları için görevlendirildiğini ve yalnızca kumandanın (qaids) Samarra'daki hisarları korumak için orada kaldığını bildirdi.24 Qaid deyimi dar manada belirli sayıda askere kumandanlık eden bir komuta rütbesi olarak anlaşılmalıdır. Bir qaidin emrinde kaç tane asker olabilirdi? Bazı tanık ifadelerine dayanılarak ve bu ifadelerin el-Mutasim'in halifeliği dönemine ait olduğu göz önüne alınırak bir değerlendirme yapılırsa bir qaidin yüzden fazla askere kumandanlık yaptığı yargısına varılır.25 Qaidin yüz askerin komutanı olma görevi konusuyla ilgili olarak başka bir delili Abu Ahmad'ın komutasındaki birliklerin Rebi'ül âhir ayının 7'sinde yaptığı savaşta uğradığı kaybın hikayesinden çıkarabiliriz. Onlar, yirmisi qaid olmak üzere, 400 Türk ve mağribi askerini kaybettiler.26 Uzun vadede, bin kişiden daha fazla savunucunun Samarra'da kalmadığı kabul edilir.

Ayrıca Şam'daki Musa b. Bugha'nın emrinde, onun askerlerini Bağdat'a götüren Muzahim b. Hakan'ın emrinde olduğu gibi, çok fazla değil sadece birkaç yüz asker vardı.27 Buna dayanarak, IX. yüzyılın ortasında halifenin muhafızların toplam sayısının yaklaşık 25 bin asker olduğunu iddia

edebiliriz. Bundan üç yıl sonrası için, muhafızlarının alayında kökeni Türk olan kaç tane askerin olduğunu da hesaplayabiliriz. Halife el-Mutazz'ın ölümünden sonra Türkler tarafından el-Muhtadi (869-870) göreve getirildi. Bununla birlikte, el-Muhtadi Türklerin politik nüfuzuna muhalif olan bir politika izlemeye çalıştı. O, mağribi muhafızlarına güvenerek riziko üstlendi. On bin Türk Samarra'da el-Muhtadi'ye karşı ayaklandı.28 Yalnızca bin Türk askeri halifelerini destekledi.29 Bunlara ilave olarak, Musavir ash-Shari ile mücadele etmek için Musa b. Bugha'nın komutası altında 2 bin 500 yüz asker vardı.30 Bazı abartılı raporlar, üç bin, diğer kaynaklar iki bin ve üçüncü bir kaynağa göre de yaklaşık bin Türk askerin savaş meydanında öldürüldüğünü belirtir. Böylece, el-Muhtadi'nin halifeliğinde Türk muhafızların sayısı 15 bini geçmedi, halifenin geriye kalan muhafızları el-mağribi ve kısmen el-fergani idi (Fergana kökenliler).

Birkaç düzine Türk askeri halifelik hazinesinin tamamının kaldıramayacağı kadar çok değildi. Özel bir araştırma, halifelik tarihinin ilk üç yüz yılında hükümetin yıllık gelirinin normalde 10 milyon dinarın altına düşmediğini ortaya çıkardı.31 Bununla birlikte, geriye kalan düzenli asker sayısının yaklaşık 20 bin asker olduğu araştırmacının dikkatinden kaçmamalıdır.32 O askerlerin ortalama maaşları çok değildi ve bir sipahinin aylık maaşı 2,4 dinar ve bir piyadeninki 1,2 dinardı.33 Piyadelerin sayısı kesinlikle sipahilerin sayısından daha fazla olduğu için, bu nevi bir ordunun idamesi için yaklaşık 400 bin dinarın gerekli olduğunu kolaylıkla hesaplanabilir. Bu rakamlara, halifelik ordusunun harcamalarının yıllık ortalama iki milyon dinar olduğunu belirten at-Tabari'nin kanıtıyla karşılaştırma yapabilmek için ihtiyaç duyarız.34 Yapmış olduğumuz bütün hesaplamalarımızın ve bu hesaplara ilişkin sağlamaların, teorik olarak 4,27 gram olan ve IX-X. yüzyıllarda tedavülde olan, altın dinar üzerinden yapılmış olduğunu belirtmek gerekir.

Şimdi muhafızların yıllık maaşlarının toplamının yaklaşık olarak 1 milyon 600 bin dinar olması gerektiğini, buna bağlı olarak bir muhafızın ortalama aylık maaşının yaklaşık 5,3 dinar olduğunu kabul edebiliriz. Bu hesaplamalar, araştırmacıların dikkatinden kaçan at-Tabari'nin Türk muhafızların maaşlarıyla ilgili delilleriyle tamamen uyumludur.

Defalarca isimleri belirtilen kumandanlar Wasif ve Bugha güvenilir askerlerine günde iki dirhem vermekteydi, bu günde iki dirhem yeniden ayda 4 dinar olarak hesaplanmalıdır.35 Bu miktar, daha sonra halife el-Muhtadi'nin krizin ardından kendisini destekleyen Türklere ödediği miktar kadardır.36 el-Muhtadi ile birlikte kalan Türk muhafızlar düşük rütbeli ve halifenin resmi ikametgahının dış surlarını korumakla görevli olduğunu öğrendikten sonra, aylık 4 dinar maaş muhtemelen Türkler için asgari oran olarak değerlendirilmelidir.37 Maaş oranının üst seviyesini at-Tabari'nin delili ortaya çıkarır. O delile göre, Abu Ahmad'in Bağdat'ta kamp kuran askerleri toplam maaşın 2/3'ünü alırken, Bağdat askerlerine toplam maaşın 1/3 tahsis edilmişti.38 Bağdat askerlerinin maaşlarının ödenmesi için Samarra'dan 30 bin dinarın getirtildiğini öğrendikten sonra,39 Abu Ahmad'in askerlerinin maaşlarının toplamı 60 bin dinar olmalıydı. Abu Ahmad 7 bin Türk'ün kumandanı olduğundan, her bir Türk askerinin aylık maaşı 8,5 dinar eder.

Yukarıdaki verileri özetlersek, IX. yüzyılın ortasında halifenin muhafızlarının, birkaç yüz farkla, 25 bin savaşçı olduğunu söyleyebiliriz. Aslen Türk olan askerlerin sayısı politik nedenler ve belirli halifelerin stratejisi doğrultusunda düzensiz olarak değişmekle beraber, hiçbir zaman 15 bin sınırının altına düşmedi. Bir muhafızın asgari aylık maaşı dört dinara eşitti, azami maaşı yaklaşık bunun iki katı civarındaydı.

Tarikh at-Tabari'nin delillerini analiz ederek elde edilen bu verileri diğer bir tanınmış Arap tarihçisi Hilal as-Sabi'in sağladığı verilerle karşılaştırarak ispat etme imkanına sahibiz. As-Sabi'nin delilleri IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başlangıcına aittir ve bu nedenle bu veriler yalnızca yukarıda varılan sonuçları doğrulamayıp, şayet yapıldıysa maaş oranlarında meydana gelen değişiklikleri ve Türk muhafızlar için yapılan toplam harcamaları da doğrulamaktadır.

As-Sabi'nin meşhur eseri "Kitab el-Wuzara"da -son derece güvenilir- Halife el-Mutadid'in (892-902) tahta çıktığı 892 yılına ilişkin askerlere ödenen günlük ve aylık maaşları da içeren, muhafızların müfrezelerinin detaylı bir listesini bulabiliriz.40 Hilal el-Sabi'nin bir diğer eseri olan "Rusum dar el-khilafa" (Halife Sarayının Normları ve Dinsel Töreleri) başlıklı eseri çok yakın bir zamanda bulundu ve yayımlandı.41 Bu eser, tahminen 306/918-919 yılına ait olan saray harcamalarının bir bütçesini içerir. Bu belgeleri detaylı olarak inceleyen hususi bir çalışma tamamlanmış bulunmaktadır.42

'Kitab el-Wuzara'da bulabildiğimiz kadarıyla, el-Mutadid'in halifeliği sırasında, 892 yılında beş tane muhafız müfrezesi bulunmaktaydı. Bir tanesi halifenin resmi ikametgahını koruyan piyadelerdi. Bunlara; muhtemelen Deylem piyadelerinin savaş düzenlerinin adı olan el-masaff kelimesinden türetilen el-masaffiyya denilmekteydi. Halife el-Mutadid'in babası olan El-Muvaffaq'ın azat ettiği köleler halifenin yakın çevresinde bir müfreze kurdular ve ikametgahından çıkışında ona refakat ettiler.

Diğer muhafızlar için el-Mutadid tarafından teftiş edildi ve üç gruba ayrıldılar. En iyi yetiştirilen askerler tisin (dokuz) kelimesinden gelen at-tisininyya diye adlandırılan asıl hücum kuvveti oluşturdular. Doksan, onlara ödeme yapılabilmesi için geçmesi gereken gün sayısıdır. Daha az eğitimli sipahiler bölgelerdeki polis vazifesini yerine getirmek üzere meşhur kumandan Badr'a intikal ettirildiler. Bunlar askar el-hidma (hizmet birlikleri) olarak adlandırıldılar. Daha kötü savaşma meziyetleri gösterenler vilayetlere toprak vergisi gelirlerinin emniyet altına almak için gönderildiler. Onların maaşları sarayın bütçesine dahil edilmedi ve yerel kaynaklardan sağlandı. Halife el-Mutadid'in kişisel olarak tanıdığı ve güvendiği sipahilerden teşekkül eden özel bir müfreze oluşturuldu. Onlara el-mukhtarun (seçilmişler) denildi.

Yukarıda belirtilen birliklerin maaşlarının toplamı ayda 138 bin dinar olarak gösterildi. Bütün müfrezelerin toplam mevcudu 20 bin olarak kabul edilmelidir: Bu rakam Hilal as-Sabi'nin eseri "Rusum dar el-khilafa"da halife el-Muktafi (902-907) zamanındaki muhafızlar için kullanıldı. Halife el-Muktafi'nin bu kısa döneminde önceki statükoda önemli bir değişim yapılmadığı farz edilir. Öyleyse, bir muhafızın ortalama aylık maaşının 6,9 dinara eşit olduğu kolaylıkla hesaplanabilir. Piyade el-

masaffiyya ve sipahi el-muhtarun, veya at-tisiniyya gibi farklı müfrezelerin askerlerinin farklı aylık maaş olacağı şüphesizdir.

"Kitab el-Wuzara"ya göre el-masaffiyya askerlerinin aylık minimum maaşları 4, maksimum maaşları 7 dinar olarak belirtilidir.43 Sonuç olarak, bu müfrezede ortalama maaş 4 ve 7 dinarın ortalaması olan 5,5 dinar-genel ortalama olan 6,9 dinardan oldukça düşük bir rakam-olmalıdır. Ayrıca, el-masaffiyya'nın halifeliğin ikametgahının muhafızlığını yaptığını ve anılan süredeki sayılarının 5 bin olduğunu44 ve hatta Halife el-Muktadir zamanında sayılarının 10 bine kadar yükseltildiğini de bilmekteyiz.45 Şayet ortalama aylık 5 dinardan hareketle yola çıkarsak, Halife el-Mutadid ve Halife el-Muktafi zamanlarında el-masaffiyya 6 bin kişiye ulaşmıştı. Bu verileri genel rakamlardan düşmemiz üzerine, geriye kalan muhafızların ortalama aylık maaşlarını 7,7 dinar olarak hesaplayabiliriz. Bir seçilmişin (el-muhtarun), veya at-tisiniyya mensubunun maaş seviyesi kesinlikle yardımcı hizmet müfrezeleri (askar el-hidma) olarak adlandırılan müfrezelerin bir muhafızından daha yüksekti. Dikkate alınması gereken ana prensiplerden bir tanesi, bir sipahinin maaşının bir piyadenin maaşının normalde iki katı olmasıdır. Öte yandan, en yüksek maaş seviyesinin aylık 9,6 dinar olduğuna dair bir delilimiz var.46 Bu yüksek maaş seviyesini dikkate aldığımızda, bir el-muhtarun ve bir at-tisiniyya muhafızının ortalama aylık maaşının 9 dinar olduğunu farz edebiliriz.

Öyleyse geriye kalan el-Muwaffak'ın azat ettiği kölelerden oluşan el-ghilman el-hassa ve askar el-hidma muhafızlarının ortalama aylık maaşları 6,43 dinar olur. Bu müfrezelerin mevcudu sırasıyla 4,666 ve 2,333'tür. El-ghilman el-hassa'nın halifeye yakın olduğu ve maaşlarının bir kısmı yem parası olarak harcamaları gerektiği göz önüne alınırsa; bu rakamları el-ghilman el-hassa için 4,500'e ve askar el-hidma için 2,500'e yuvarlayabiliriz. Böylece ilki için en yüksek maaş seviyesini, diğeri için en düşük maaş seviyesini belirleyebiliriz. Bu hesaplamaların ana sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Sonuç

IX. yüzyılın sonu ila X. yüzyılın başlarında beş ayrı müfrezede toplam 20-25 bin Türk muhafız vardı. Bir piyadenin aylık maaşı dört ila yedi dinar arasında değişmekteydi ve ortalama 5 dinar olarak belirtilebilir. Bir sipahi yaklaşık iki kat fazla maaş almaktaydı. Bu muhafızların idamesi için yıllık 1,6 milyon dinar harcama yapılırdı. Açıkçası, genel görünüm yukarıda belirtilen zaman sürecinde değişmedi. Muhafızların sayısının dengede olması ve onların idamesi için yapılan harcamalar, X. yüzyılın başlarına kadar halifelik müessesinin oldukça istikrarlı düzeyde devlet gelirlerine sahip olduğu bir ortamda gerçekleşti.47

1 H. D. Yıldız. İslamiyet ve Türkler. İstanbul, 1976, s. 46.

2 D. Pipes. Turks in Early Muslim Service. -Journal of Turkish Studies (Boston, USA), 1978, 2, s. 85-96.

3 Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari. Cumallis ed. M. J. de Goeje. Ser. III, s. 1017; Al-Uyun wa-l-hadaiq fi akhbar al-haqaiq li-l-muallif al-majhul. Maktabat al-Muthanna, Baghdad [n. d.], s. 254.

4 Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari, ser. III, s. 1179-1180; Al-Uyun wa-l-hadaiq, s. 281-282; Muhammad b. Ali b. Tabtaba Ibn Tiqtaqa (ayrıca Ibn Tiqtaqa gibi alıntı yapılır). Al-Fakhri. Çeviren C. E. J. Whitting. London, 1947, s. 231.

5 O. S. A. İsmail. The Founding of a New Capital: Samarra. -Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Cilt. 31, 1968, s. 8-9.

6 Ibn Tiqtaqa, s. 241.

7 Yukarıda belirtilen H. D. Yıldız ve D. Pipes'ın çalışmasına ve ayrıca aşağıda belirtilen kaynaklara bakınız: Ş. Günaltay. Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü. -Türk Tarih Kurumu Belleteni, 1942, 6, s. 177-205; Z. Kitabcı. Emeviler Devrinde Orta-Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslamiyet'in Yayılması. -Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi. İstanbul, 1985. Tebliğler III. Türk Tarihi. Cilt I, s. 369-376; Hilafet Ordusunun Menkibetleri ve Türklerin Faziletleri. Yazan Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz. Çeviren Ramazan Sesen. -Ankara, 1967; R. Sesen. Eski Araplara göre Türkler. -Türkiyat Mecmuası, c. XV (1968). -İstanbul, 1969, s. 11-36. Z. M. Buniyatov. Nachalo gospodstva turkov v khalifate Abbasidov (830-870). -Izvestiya Akademii Nauk Azerbijanskoy SSR, 1973, # 11-12, s. 51-58; D. Pipes.

Slave Soldiers and Islam: The Genesis of Military System. -New Haven, 1981; H. Tollner. Die Turkishe Garten am Kalofenhoff von Samarra. -Bonn, 1971;.

8 Kitab al-Boldan auctore Ahmad ibn Abi Jacub ibn Wadhih al-Katib al-Jacubi. -Bibliotheca Geographorum Arabicorum, edidit M. J. de Goeje. Pars VI. Lugduni Batavorum, 1889, s. 255; Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari, ser. III, s. 1383.

9 Z. M. Buniyatov. Nachalo gospodstva turkov, s. 52.

10 Tarikh Baghdad au Madinat as-Salam li-l-hafiz Abi Bakr Ahmad b. Ali al-Khatib al-Baghdadi. Al-Kahira, 1349/1931, Djuz II, s. 73, 185; The Irshad al-Arib ila marifat al-adib. Dictionary of learned men of Yaqut. -derleyen D. S. Margoliouth. Leyden-London, 1913, v. I, s. 37; Siaset-name. Kniga o pravlenii vezira XI stoletiya Nizam al-Mulka. Perev. s persidskogo B. N. Zakhoder. Moskva, 1949, s. 51.

11 Kitab al-Agani. Talif Abi al-Faraj al-Isbahani. Al-Kahira, [n. d.], Djuz X, s. 205.

12 D. Pipes. Slave Soldiers and Islam, s. 148.

13 The Encyclopaedia of Islam. New edition, v. I, s. 58; B. J. Beshir. Fatimid Military organization. -Der Islam, 1978, bd. 55/1, s. 45.

14 R. Levy. The Social Structure of Islam. Cambridge, 1957, s. 421.

15 Faruq Umar. Al-khilafa al-Abbasiyya fi asr al-fauda al-askariyya. Baghdad, 1974, s. 14.

16 Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari, ser. III, s. 1595, 1686.

17 A.g.e., s. 510.

18 A.g.e., s. 1384, 1512, 1537.

19 A.g.e., s. 1537.

20 A.g.e., s. 1542, 1550.

21 A.g.e., s. 1370.

22 Kitab al-Boldan auctore Ahmad ibn Abi Jacub ibn Wadhih al-Katib al-Jacubi, s. 261; O. S. A. İsmail. Mutasım and the Turks. -Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. 29, 1966, s. 14.

23 Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari, ser. III, s. 1555.

24 A.g.e., s. 1589, 1596.

25 A.g.e., s. 1799.

26 A.g.e.,

27 A.g.e., s. 1582, 1588.

28 A.g.e., s. 1816.

29 A.g.e., s. 1829.

30 A.g.e., s. 1817.

31 F. M. Asadov. Dokhodi khaliphata s Savada v VII-nachale X vv. -Narodi Azii i Afriki (Moscow), 1987, # 1, s. 55-65.

32 F. M. Asadov. O dostovernosti svedeniy arabskikh istochnikov o chislennosti Abbasidskikh voysk v IX-X vv. -Bartoldovskiye Chteniya. Moscow, 1987, s. 14.

33 F. M. Asadov. Razmer zhalovaniya voinam v Abbasidskom khalifate v VIII-IX vekakh. -Izvestya Akademii nauk Azerbaijanskoy SSR. Seriya istorii, filosofii i prava, 1986, 1, s. 83.

34 Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari, ser. III, s. 1685.

35 A.g.e., s. 1658.

36 A.g.e., s. 1820, 1832.

37 A.g.e., s. 1821, 1832-1833.

38 A.g.e., s. 1640.

39 A.g.e., s. 1715.

40 The Historical Remains of Hilal al-Sabi. First part of his Kitab al-Wuzara and Fragments of His History 389-393 A. H. Sunuş ve sözlük ilave edilerek H. F. Amedroz tarafından derlenmiştir. Leyden, 1904, s. 11-22.

41 Rusum dar al-khilafa. Talif Abi al-Hasan Hilal ibn al-Muhassin as-Sabi. Derleyen M. Awwad. -Baghdad, 1964.

42 F. M. Asadov. Chislennost turkskoy gvardii Abbasidov v IX-nachale X veka. -In: Problemi zarubezhnogo Vostoka: istoriya i sovremennost. Baku, 1988, s. 125-139.

43 The Historical Remains of Hilal al-Sabi, s. 146, 276.

44 A.g.e., s. 11; Rusum dar al-khilafa, s. 8; Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari, ser. III, s. 1790.

45 The Historical Remains of Hilal al-Sabi, s. 87-88.

46 A.g.e., s. 14.

47 F. M. Asadov. Dokhodi khaliphata s Savada v VII-nachale X vv., s. 55-65.

Birincil Kaynaklar

Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammad Ibn Djarir at-Tabari. Cumallis derleyen M. J. de Goeje. Ser. I-III, Lugduni Batavorum, 1879-1903.

Hilafet Ordusunun Menkibetleri ve Türklerin Faziletleri. Yazan Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz. Çeviren Ramazan Sesen, Ankara, 1967.

The Historical Remains of Hilal al-Sabi. First Part of his Kitab al-Wuzara and Fragments of His History. 389-393 A. H. Sunuş ve sözlük ilave edilerek H. F. Amedroz tarafından derlenmiştir, Leyden, 1904.

The Irshad al-Arib ila marifat al-adib. Dictionary of learned men of Yaqut. -derleyen D. S. Margoliouth. Leyden-London, 1913, v. I, p. 37.

Kitab al-Agani. Talif Abi al-Faraj al-Isbahani. Al-Kahira, [n. d.].

Kitab al-Boldan auctore Ahmad ibn Abi Jacub ibn Wadhih al-Katib al-Jacubi. -Bibliotheca Geographorum Arabicorum, edidit M. J. de Goeje. Pars VI. Lugduni Batavorum, 1889.

Muhammad b. Ali b. Tabtaba Ibn Tiqtaqa. Al-Fakhri. Çeviren C. E. J. Whitting. London, 1947.

Rusum dar al-khilafa. Talif Abi al-Hasan Hilal ibn al-Muhassin as-Sabi. Derleyen M. Awwad. -Baghdad, 1964.

Siaset-name. Kniga o pravlenii vezira XI stoletiya Nizam al-Mulka. Perev. s persidskogo B. N. Zakhoder. Moskva, 1949.

Tarikh Baghdad au Madinat as-Salam li-l-hafiz Abi Bakr Ahmad b. Ali al-Khatib al-Baghdadi. Al-Kahira, 1349/1931.

Al-Uyun wa-l-hadaiq fi akhbar al-haqaiq li-l-muallif al-majhul. Maktabat al-Muthanna, Baghdad [n. d.], p. 254.

Araştırmalar

Asadov F. M. Dokhodi khaliphata s Savada v VII-nachale X vv. -Narodi Azii i Afriki (Moscow), 1987, # 1, s. 55-65.

Asadov F. M. O dostovernosti svedeniy arabskikh istochnikov o chislennosti Abbasidskikh voysk v IX-X vv. -Bartoldovskiye Chteniya. Moscow, 1987, s. 14-19.

Asadov F. M. Razmer zhalovaniya voinam v Abbasidskom khalifate v VIII-IX vekakh. -Izvestya Akademii nauk Azerbaijanskoy SSR. Seriya istorii, filosofii i prava, 1986, 1, s. 80-84.

Asadov F. M. Chislennost turkskoy gvardii Abbasidov v IX-nachale X veka. -In: Problemi zarubezhnogo Vostoka: istoriya i sovremennost. Baku, 1988, s. 125-139.

Beshir B. J. Fatimid Military organization. -Der Islam, 1978, bd. 55/1, s. 37-56.

Buniyatov Z. M. Nachalo gospodstva turkov v khalifate Abbasidov (830-870). -Izvestiya Akademii Nauk Azerbaijanskoy SSR, 1973, # 11-12, s. 51-58.

The Encyclopaedia of Islam. New edition.

Faruq Umar. Al-khilafa al-Abbasiyya fi asr al-fauda al-askariyya. Baghdad, 1974.

Günaltay S. Abbas oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü. -Türk Tarih Kurumu Belleteni, 1942, 6, s. 177-205.

İsmail O. S. A. The Founding of a New Capital: Samarra. -Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. 31, 1968, s. 1-13.

İsmail O. S. A. Mutasim and the Turks.-Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. 29, 1966, pp. 12-24.

Kitapçı Z. Emeviler Devrinde Orta-Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslamiyetin yayılması.-Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi. İstanbul, 1985. Tebliğler III. Türk Tarihi. Cilt I, s. 369-376.

Levy R. The Social Structure of Islam. Cambridge, 1957.

Pipes D. Turks in Early Muslim Service.-Journal of Turkish Studies (Boston, USA), 1978, 2, s. 85-96.

Pipes D. Slave Soldiers and Islam: The Genesis of Military System. -New Haven, 1981;.

Sesen R. Eski Araplara Göre Türkler.-Türkiyat Mecmuası, Cilt XV (1968).-İstanbul, 1969, s. 11-36.

Tollner H. Die Turkishe Garten am Kalofenhoff von Samarra. -Bonn, 1971.

Yıldız H. D. İslamiyet ve Türkler. İstanbul, 1976.

Fâtımîler Devleti'nde Türkler / Dr. Aydın Çelik [s.381-387]

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Türklerin, ilk İslam fetihleriyle birlikte İslam şehirlerine doğru gruplar halinde gelişleri, Emevilerin ilk halifesi Muaviye (661-680) zamanından itibaren başlamıştır. Muaviye'nin Horasan Komutanı Ubeydullah b. Ziyad tarafından Buhara'dan getirilen ve 2.000 okçudan ibaret olan ilk Türk askeri taifesinin Basra'ya, daha sonra Haccac b. Yusuf zamanında bir garnizon olarak kurulan Horasan'ın yeni eyalet merkezi olan Vasıt şehrine yerleştirildiği belirtilmektedir.1

Kısaca, Emeviler döneminde İslam şehirlerinde istihdam edilen Türklerin, Emevilerin takip ettiği ırkçı politikalar yüzünden, önemli mevkilere getirilmediği ve daha ziyade garnizonlarda rütbesiz askerler olarak kaldıkları bilinmektedir.2

Emevilerden farklı bir politika takip eden Abbasiler, başa geçtikten sonra bütün Müslüman unsurları eşit tutan siyasetleri neticesinde, İslam dinine girmiş olan muhtelif unsurlar, imparatorluğun gidişatında etkin olmaya başladılar.3 Bu dönemde, ana tarafından Türk olduğu belirtilen Halife Me'mun, devlet idaresinin başına geçtikten sonra sistemli olarak Türkleri orduya almış ve Türk askerlerin sayıları kısa zamanda artmıştır. Nitekim bu dönemde gelenler arasında Me'mun'un kumandanlarından ve daha sonraki yıllarda Mısır'da Tolunoğulları Devleti'ni kuracak olan Ahmed'in babası Tolun da vardı.4 Türklerin çok yoğun bir şekilde Abbasi İmparatorluğu'nda yer almaları ve devlet idaresinde tam yetki sahibi olmaları, Annesi Türk olan Mu'tasım devrinde (833-842) zirveye çıkmıştır.5

Türklerin Abbasilere bağlı bir vilayet olan Mısır'daki durumlarına gelince Makrizî, bu konuda, Mısır vilayetinden söz ederken şöyle demektedir: "Halife Mu'tasım başa geçince Türk kökenli askerleri çoğalttı, divana kaydetti. Mısır valisi Kayder b. Nasr es-Safedî'ye, Mısır divanında bulunan Arapların kayıtlarının silinmesini ve maaşlarının kesilmesini emretti. Daha sonra bunların yerine mevali ve acemler geçtiler". Buna örnek olarak da M. 866 yılında Mısır'da çıkan bir isyanda Mısır Emiri'nin bunu bastırmak için bir Türk birliğini gönderdiğini belirtmektedir.6 Makrizî, Mısır'a gelen Türk ve diğer kavimlerin daha sonra buraya akmaya devam ettiklerini belirttikten sonra şunu yazar: "Türk dalgası, Tolunoğullarından beri görünmeye başlamıştı. Memlükler döneminde artık Arapların rızk elde ettikleri delikleri bir bir kapatmaya başlamışlardı".7 Artık, Halife Mu'tasım'dan sonra Türkler, sadece Emiru'l-Ümerâlık değil, vilayetlerdeki valilikleri ve komutanlıkları da ellerine almaya başlamışlardı. Kısaca Türkler sade bir asker olmaktan çıkıp, idareye bizzat yön veren güç durumuna gelmişlerdi.8 Nitekim Fatımiler Devleti Mısır'ı ele geçirdiği zaman buranın idaresi Türk asıllı olan İhşidîlerin eline geçmiştir.

Fatımîler Devleti Kuzey Afrika'da kurulmuş ve o bölgede teşekkül ettirilen Mağribli askerlerle Mısır'ı ele geçirmiştir. Bundan dolayı Fatımiler Devleti'nin Mısır'daki ilk yıllarında, ordu, ağırlıklı olarak Kuzey Afrika'nın (Mağrib), Kutame, Züveyle, Sinhace, Barkiyye gibi Berberi kabileleri ve azınlık olarak

da Sekalibe (Slav) kökenli askerlerden oluşmuştu. Bu sebeple, bunlara geldikleri bölgeye nispeten Meğâribe ismi verilmiştir.

Mısır'ın ilk Fatımî halifesi Halife Mu'izz Lidinillah, onları kendisine yakın seçmiş ve her türlü idari mekanizmalarda olduğu gibi ordu teşkilatında da onlara daha çok yer vermişti. Daha sonra Fatımîler, paralı asker olarak doğudaki Türkleri ve Deylemlileri9 orduda istihdam etmeye başlamışlardır. Bunlara da doğudan geldiklerinden dolayı Meşârika denilmiştir.10 Zamanla Fatımîler döneminde sayıları artan Meşârika askerleri Fatımilerin dahili ve harici politikalarında etkin ve söz sahibi olmaya başlamışlardır. Özellikle Fatımi halifelerinin, Şam (Suriye) üzerindeki hakimiyetinde, Türk komutanlarının üstün harp tekniğinden ziyadesiyle istifade ettiği ve onlardan bazısını uzun bir müddet bu bölgedeki valilik görevlerinde bıraktığı görülmüştür.

Tarihçiler, Fatımiler Devleti'nde, Türklerden ilk kez komutan ve paralı askerler edinen kişinin, Muiz Lidinillah'dan sonra hilafete geçen oğlu Halife el-Aziz Billah (975-996) olduğunu belirtmektedirler.11

El-Aziz Billah'ın askerlerini paralı, kendisini de danışmanı ve ordu komutanı olarak edindiği ilk Türk komutan, Alptekin eş-Şerrâbî'dir.12 İncelediğimiz kaynaklarda ismi Heftekin, Elftekin ve Eftekin olarak değişik biçimlerde yazılan, Alptekin Ebu Mansur Türkî eş-Şerabî, Mısır'a gelmeden önce, Abbasi halifesi Muti' Lillah döneminde (946-974) Bağdat idaresini elinde bulunduran Mu'izzu'd-Devle Ahmed b. Büveyhî'nin hizmetinde idi. Daha sonra Mu'izu'd-Devle'ye isyan eden Alptekin, Bağdat'ta 30 Ocak 975'te yenilince etrafındaki yaklaşık 400 süvariyle birlikte Dımaşk'a girdi ve Fatımî valisini şehirden çıkararak yaklaşık bir buçuk yıl Dımaşk'ı idare ederek, hutbeyi Abbasi halifesi adına okuttu. Bunun üzerine harekete geçen Fatımî Halifesi el-Aziz Billah ilk önce Mısır'ı ele geçiren meşhur Fatımî komutan Cevher'i bir orduyla Alptekin üzerine gönderdi. Alptekin Karmatilerden aldığı destekle Cevher'i sıkıştırdı. Cevher ancak mal karşılığında antlaşma yaparak canını ve ordusundan geriye kalanları zor kurtarabildi. Daha sonra bizzat Halife el-Aziz Billah'ın iştirak ettiği büyük bir orduyla Ağustos 977 tarihinde Remle'de giriştiği savaşta yenildi ve savaş sonucunda esir olarak halifenin yanına getirilen Alptekin, el-Aziz Billah'ın büyük ikram ve izzetiyle karşılaştı. Halife kendisine ayrı bir çadır kurulmasını emretti ve kıymetli hediyeler sundu. Ardından da esir aldığı adamlarıyla birlikte Alptekin'i Mısır'a götürdü.13 el-Aziz Billah'ın ordusuyla birlikte Hilafet merkezi Kahire'ye gelen Alptekin'in askerleri, Fatımî ordusunun paralı askerleri statüsüne alınarak Haretü'l-Etrak (Türkler Mahallesi) denen mahalleye yerleştirildiler.14

el-Aziz Billah, Alptekin'i Kahire'de dayayıp döşettiği kendi sarayına yakın güzel bir evde ikamet ettirdi. Alptekin'i en iyi komutanları arasına kattı ve tüm komutan, ümerâ ve devlet ricalinin onu davet etmesini emretti. Yine ona hil'at giydirdi ve kendisine geniş miktarda ikta arazisi tahsis etti.15 Böylece devletteki konumu bir hayli yükseldi. Nitekim Devadârî, Alptekin'le Halife el-Aziz Billah'ın hukuku hakkında: "Efendisinin Alptekin'le olan dostluğu baba-evlat gibiydi" ifadesini kullanmaktadır.16

Fatımî ordusunun Dımaşk'ta Alptekin'in adamları ve Karmatiler tarafından zor durumda bırakılması, Alptekin ve adamlarının savaştaki üstün maharetleri, Fatımî ordu teşkilatında yeni bir oluşuma gitmeyi lüzumlu hale getirmiştir. Halife el-Aziz Billah, Türk komutan Alptekin'in ordusuyla karşılaştığında Türklerin savaş tekniklerine bizzat şahit olmuş ve döndükten sonra Veziri Yakub b. Killis ile yaptığı istişarede ordu teşkilatında ıslahat yapmaya karar vermiştir. Bu ıslahatın en önemli özelliği, Türkler ve Deylemlilerin Fatımî ordusuna alınmış olmasıdır. Türklerin paralı askerler olarak orduya katılmasıyla, Fatımî ordusu yeni bir teşkilatlanmaya gitmiştir.17 Nitekim ed-Devadârî: " Onun (Alptekin) Mısır'da, Iraktaki gibi (düzene göre oluşturulmuş) askerleri oldu" demekle aslında bu dalda meydana gelen ilk değişikliğin tezahüründen söz etmektedir. Yine aynı müellif daha sonraki yıllarda cereyan eden olaylardan bahsederken, Alptekin'in Vezir Yakub'a hediye ettiği komutan Bultekin'in ordusunda ok kullanan çok sayıda askerin bulunduğunu belirtmesi18 de askeri alanda meydana gelen değişikliğin bir sonucu olsa gerektir. Zira Türk ordu teşkilatında okçuların ayrıcalıklı bir yeri olduğu bilinen bir husustur.

Halife el-Aziz Billah'ın Türklere karşı olan iyi tutumu sayesinde onun döneminde Türkler Mısır'a gelmeye devam etmişlerdir. Nitekim Haleb'den ayrılan bazı Türk kuvvetlerinin daha sonra Mısır'a geldikleri ve son derece iyi karşılanan bu birliğin el-Aziz Billah tarafından orduya alındıktan sonra ileri gelenlerinden Bişâre el-İhşidî'nin Taberiyye'ye vali olarak atandığı belirtilmektedir.19

İncelediğimiz kaynaklarda, Türkleri paralı asker olarak istihdam etmeye son derece önem veren el-Aziz Billah'ın bu konudaki gayretlerinin onun hilafeti boyunca devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim onun döneminde -özellikle-Şam (Suriye) istikametine doğru gönderilen en büyük orduların başında bulunan komutanların hemen hepsinin Türk oldukları görülmektedir.

Ordu başında Şam (Suriye) istikametine doğru sefere gönderilen ilk Türk komutan, Bultekin20 et-Türkî'dir.

Devâdârî H. 372 yılı olaylarını anlatırken, Bultekin et-Türkî'nin, Alptekin tarafından el-Aziz Billah'ın veziri Yakub b.Kilis'e memluk olarak hediye edilen bir Türk genci olduğunu belirttikten sonra vezirin, Bultekin et-Türkî'yi ordunun başına getirerek, Meğaribe, Mısırlı, Arap, Türk ve Deylemli vs. unsurları içine alan bir ordu ile bedevilerle birlik olan İbn Cerrah'i itaat altına almak üzere Mısır'dan Şam (Suriye)'a doğru sefere gönderdiğini zikretmektedir.

Bultekin ve ordusu Remle'de İbn Cerrah'ın askerleriyle karşı karşıya geldi ve aralarında çıkan şiddetli savaşı kazanan Bultekin, daha sonra Kerk21 kalesine geçerek orayı da ele geçirdi. Bu esnada Bultekin, el-Aziz Billah'dan Dımaşk'ın muhasara edilmesine dair mektup aldığından idari boşluktan yararlanarak Dımaşk'ta itaatten uzak duran Dımaşk yöneticisi Kassam'ı itaat altına almak için oraya yöneldi. Kassam'la Bultekin arasında bir hafta süren savaştan sonra, Kassam Dımaşk'ı eman karşılığında Bultekin'e teslim etmek zorunda kaldı. Daha sonra Bultekin saklanan Kassam'ı parangalara vurarak Mısır'a gönderdi.22

Halife el-Aziz Billah zamanında Suriye üzerine gönderilen ünlü Türk komutanlardan birisi de Mencütekin23 et-Türkî'dir.

Haleb'de hüküm süren Hamdaniler, Emir Sa'dü'd-Devle (966-991) zamanında Fatımî hilafetine bağlılığını bildirmiş ve hutbeyi onlar adına okutmuştu. Bundan dolayı da daha önce Bizanslılarla yapılan antlaşmayı bozmuştu.24 Hamdanilerin lideri Sa'düddevle öldükten sonra yerine geçen oğlu Ebu'l-Fedâil Saî'düddevle ve naibi Lü'lü'l-Kebîr et-Türkî, Fatımî hilafetine olan bağlılıklarına son vermişti. Dolayısıyla Bizans'la yapılan antlaşmaya yeniden uyarak oraya hediye ve mal göndermeye başlamıştı. Bunun üzerine Halife el-Aziz Billah bölgeyi yeniden itaati altına almak için memlüklerinden olan Mencütekin'i 993 yılında 30.000 kişilik Mısır ordusunun başında Haleb'e göndermişti.25 Mencütekin, Haleb'e giderek şehirde bulunan Hamdanileri şiddetli muhasara etmek suretiyle burayı ele geçirmeye karar verdi.

Bu esnada Lü'lü'l-Kebîr et-Türkî aralarında bulunan antlaşmanın gereği olarak Bizanslılardan destek istedi. Ancak, Bizans İmparatoru Basilos II (976-1025), o sırada Bulgarlarla savaşta olduğu için gönderdiği elçisiyle Antakya valisi Michel Bourtzes'in Rum askerleriyle Hamdanilerin yardımına gitmesini emretti. Bunun sonucunda Michel Bourtzes askerleriyle birlikte Halep ve Antakya arasında bulunan Cisru'l-Hadîd'e kadar geldi.26

Antakya valisinin bir orduyla Haleb'e doğru geliş haberini alan Mencütekin, yaptığı istişare sonucunda iki ateş arasında kalmamak için Haleb'den ayrılıp, Bizans ordusu ile çarpışma kararı aldı. Neticede Bizanslılarla aralarındaki Maklûb (Asi) nehrinin kıyısına geldiler. Birlikler nehri tehlikeye rağmen büyük bir cesaretle geçtiler. Mencütekin tehlikeyi sezdiğinden, onları bundan men etmeye çalıştıysa da başarılı olamamıştı. Sonuçta sıkışan Bizanslılara karşı galip geldiler ve Michel Bourtzes geride bol miktarda ganimet bırakarak az sayıdaki adamıyla kaçtı. Daha sonra Antakya'ya giden Mencütekin varoşları talan edip Haleb'e döndü ve Haleb'i muhasaraya devam etti.27

Lü'lü Bizanslıların hezimete uğradıklarını ve Mısırlı askerlere karşı kendisinin mukavemet edemeyeceğini anlayınca, Mencütekin'in yanındaki yardımcısı Ebu'l-Hasan el-Mağribî ve katibi Ahmed b. Muhammed el-Kuşûrî'ye mal göndererek onların, Mencütekin'i Haleb'den ayrılmaya ve muhasarayı gelecek yıla ertelemeye dair ikna etmelerini istedi. Zira Haleb şehrinde yiyecek ve gıda sıkıntısı baş göstermişti. Buna olumlu cevap veren Mağribî ve el-Kuşûrî Mencütekin ile konuşarak yaşam şartlarının zorluğunu, savaşlardan ve seferlerin sıkıcılığından bahsederek Dımaşk'a çekilmeye teşvik edip onu bu konuda ikna ettiler. Mencütekin ve adamları erzak sıkıntısını bahane ederek muhasaraya son vermek için Halifeden izin talebinde bulundular ve henüz oradan bir cevap gelmeden de geri dönmeye başladılar. Bu durumdan haberdar olan Halife el-Aziz Billah, ordunun organize işlerinden sorumlu olan Ebu'l-Hasan'a kızarak onu azletti ve yerine Salih b. Ali er-Ruzbârî'yi atadı.28

Halife el-Aziz Billah'ı Mencütekin'in ordusuna gönderilmek üzere Mısır'dan deniz yoluyla Trablus'a buradan da Efamiye29 kalesine gitmek üzere, erzak yükledi. Her türlü ihtiyacını temin eden Mencütekin, ikinci yıl ordusuyla yeniden Haleb'e döndü. Kölelere ücretlerini ve hayvanlarının

yemlerini vermek suretiyle Haleb'e 25 fersah mesafede olan Efamiye'ye, erzakları 13 ayda naklettirdi. Bununla birlikte Mencütekin Haleb'de hamamlar, çarşılar ve hanlar inşa ettirmek suretiyle sıkıntıları gidermeye gayret gösterdi.30

Bu şartlar karşısında Lü'lü, Bizans İmparatoru II. Basilos'a destek için bir elçi gönderdi. II. Basilos ise yine Bulgar savaşının ortasında idi. Elçi İmparator'un yanına gitti ve mektubu ileterek şöyle dedi: Haleb fethedilirse, ardından da Antakya fethedilir ve bunu diğer felaketler takip eder. Eğer bizzat kendin sefere çıkarsan iki şehri (Haleb ve Antakya) ve diğer şehirleri muhafaza etmiş olursun."31 İmparator, elçiyi dinledikten sonra bu sefer, Tağriberdî'nin belirttiğine göre 100.000 kişilik bir orduyla hemen Haleb'e doğru yola çıktı. II. Basilos, tüccarların iki ayda aldıkları bu mesafeyi, ordudaki piyadeleri katırlara bindirmek suretiyle 26 günde katetti.32

Lü'lü et-Türkî Müslüman halkın Bizanslılardan bir zarar görmemesi için, Mencütekin'e adam gönderip, Bizans İmparatoru II. Basilos'un ordusuyla Haleb'e doğru gelmekte olduğunu kendisine bildirdi. Ardından Mencütekin'in casusu Tali' de Bizanslıların kalabalık bir orduyla geldikleri haberini doğrulayınca, Mencütekin, muhasara esnasında Haleb varoşlarında inşa etmiş olduğu depoları, çarşıları, hamamları ve diğer yapıları yaktırarak İmparator II. Basilos gelmeden iki gün önce - mağlup olan bir ordunun geriye bıraktıkları bir enkaz görüntüsüyle - Haleb'den ayrıldı.

Bizans İmparatoru II. Basilos Haleb'e geldikten sonra önce Hıms'ı alıp talan etti ve ele geçirdiği esirlerle birlikte Trablus üzerine yürüdü. Buranın bağlantılarını kesti ve 40 küsür gün kaldıktan sonra bir şey elde demeyeceğini anladı ve buradan Rum diyarına geri döndü.33

Bizans İmparatoru Basilos'un Şam'a (Suriye) giriş haberi, Mısır halifesi el-Aziz Billah'a ulaşınca çok zoruna gitti ve halkın cihada çağrılmasını emretti. Ardından da halkın savaşa katılması için duyuru yapıldı. el-Aziz Billah tüm ordusuyla birlikte yola çıktı. Ancak Bilbîs'de yakalandığı bir hastalık sonucu öldü (996) ve böylece bu girişim sonuçsuz kaldı.34

El-Aziz Billah'ın ölümüyle onun yerine, hilafete oğlu el-Hakim Biemrillah geçti. Halifenin küçük yaşından istifade eden Kutameliler vezirliğe liderleri Ebu Muhammed Hasan b. Ammar'ı geçirdikten sonra idarenin tüm birimlerini ele geçirdiler. Öte yandan Hakim Biemrillah'ın vasisi Bercevan ise Hakim'i onların baskısından korumaya çalışıyordu. İbn Ammar'ın yaptırımları artınca, Bercevan Mencütekin'e mektup yazarak İbn Ammar'ın yaptıklarını şikayet etti ve kendisini Mısır'a gelmeye çağırdı. Mencütekin mektubu alır almaz yola çıkmak için emirlerini topladı. Ardından da Remle'ye doğru yürüdü.

Mencütekin'in yaptıkları İbn Ammar'a ulaşınca, Kutamelileri topladı ve Mencütekin'in Hakim'e karşı isyan ettiğini söyledi. Ardından da büyük bir orduyu Ebu Temîm Salim b. Ca'fer komutanlığında Mencütekin'e karşı gönderdi. Her iki ordu Askalan'da karşılaştı. Savaş sonucunda Mencütekin ve adamları mağlup oldular ve Mencütekin'i yanlarına alarak Mısır'a döndüler. İbn Ammar Meşarika'yı

kendi tarafına çekmek için ona iyi davrandı. Böylece Mencütekin'in Şam (Suriye) bölge valiliği yaklaşık 6 yıl sonra bitmiş oldu.35

Halife el-Hakim Biemrillah (996-1021) döneminde de askeri üstünlüklerinden dolayı Şam bölgesine gönderilen ordularda Türk komutanların ordu komutanlığı yaptığı görülmektedir. Ancak bu dönemde Meğaribe'nin Meşarika ile rekabeti ve anlaşmazlığının ciddi boyutlara ulaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Halife Hakim tarafından Haleb'e gönderilen Türk komutan Yaruhtekin'in başına gelenler bunu göstermektedir.

Halife Hakim, Yaruhtekin36 el-Azizî'yi Mısır ordusuna komutan atayarak, 996 yılında Haleb'e gitmek üzere teçhiz etti. Diğer komutanların da onun gönderilmesi törenine katılmalarını emretti. Yaruhtekin'in emrinde bulunan komutanlar arasında Filistin bölgesinde bulunan Tai kabilesinin lideri el-Müferrec'in oğullarından Ali ve Muhammed el-Müferrec de bulunuyordu. Ancak her ikisi bu durumlarını gururlarına yediremediklerinden Yaruhtekin'i, topladığı bedevi Gazze'de bir komplo ile ele geçirip öldürdüler.37

Yine, aynı dönemde soyu Endülüs Emevilerine dayanan Ebu Rakve ismindeki şahıs isyan ederek, Barka'yı ele geçirdi. Halife ona karşı hazırladığı ordunun başına, Türk asıllı Yınal et-Tavîl'i komutan olarak getirdi. Ancak Türklerle araları açık olan Mağribli askerlerin savaşta Yınal'a destek çıkmamaları üzerine bu ordu yenildi ve Yınal esir düşerek öldürüldü.38

Halife Hakim'in yerine geçen ez-Zahir Lii'zaz Dinillah (1021-1036) döneminde de Şam bölgesine gönderilen ordularda Türk komutanların ordu komutanlığı yaptığı görülmektedir.

Maveraünnehr'den gelmiş başarılı bir asker olan ve Dizbirî lakabıyla meşhur Ebu Mansur Anuştekin Müntehabu'd-Devle39 et-Türkî daha önceki halife zamanında Suriye'ye gönderilen orduda görev almış ve Baalbek, Kaysariyye ve Filistin valiliklerinde bulunmuştu.40

1029 yılında Şam'da (Suriye) bedevileri toplayarak Fatımilere karşı isyan edip, birçok şehri eline geçiren Salih b. Mirdas Esedüddevle ve Hassan b. Müferrec b. Cerrah'a karşı savaşmak üzere, Anuştekin komutanlığındaki bir orduyu teçhiz etti. Anuştekin onlarla yaptığı savaşta galip gelerek, Salih'in başını halifeye gönderdi. Bu galibiyetten sonra da Dizbirî Şam (Suriye) bölgesine vali oldu.41 Fatımî Halifesî el-Mustansır Billah (1036-1094) zamanında tüm Şam (Suriye)'ı itaat altına alan Anuştekin, yaklaşık 9 yıl kadar valilik yaptı.42

Yine kaynaklarda hakkında pek bilgi verilmeyen, Sebüktekin b. Abdullah et-Türkî Ebu Mansur isimli Türk komutanın, 1063 yılında halife el-Mustansır tarafından Suriye valiliğine atandığı ve üç ay sonra vefat ettiği zikredilmektedir.43

Bundan başka, Fatımi ordusunda Meşarika'yı (Türkler ve Deylemliler) ilk kez istihdam edinen Halife el-Aziz Billah olduğunu daha önce belirtmiştik. Onun zamanında bu Türklerin gerek sayısı ve gerekse ordudaki konumları bir hayli artmıştır.

Halife el-Aziz Billah'ın oğlu Hakim 15 yaşında hilafete geçtikten sonra, Meğaribe el-Aziz döneminde zayıflayan konumunu güçlendirmek için bu durumdan istifade yoluna gitti. Bu amaçla Kutameli komutanlar Hakim'in huzuruna girerek, Meşarika'nın uzaklaştırılmasını talep ettiler ve kendi liderleri olan, Ebu Mahmud b. Ammar'ın vezirliğe getirilmesi için halifeye baskı uyguladılar. Yönetime geçen İbn Ammar hazineden Meğaribe'ye gıda, erzak ve çokça mal dağıtmaya başladı. Vezir kendi hemşehrileri olan Kutamelileri divan reisliklerine ve valiliklere atarken, Türklere ve Deylemlilere verilen erzak ve maaşın çoğunu kesti ve onlara kötü muamelede bulundu. Bu yüzden Meşarika'nın bir kısmı Şam (Suriye)'a kaçtı. Ancak fazla geçmeden İbn Ammar'ın yaptığı haksızlıklar etrafı rahatsız etmeye başladı. Neticede bir Türk'ün öldürülmesi her iki tarafı karşı karşıya getirmeye yetti.

Bu hadisenin ardından taraflar çatışmak üzere ayrı ayrı toplandılar. Türklerle Meğaribe arasında iki gün süren çatışmalarda Türkler, halife Hakim'in yakınlarından olan Bercevân'ın da desteğiyle galip gelen taraf oldular ve Bercevan vezir oldu. Bu kez Bercevan'ın taraftarları olan Türk ve Deylemlilerin, idaredeki nüfuzu arttı.44 Lakin gençlik çağına girmiş olan halife yönetime tamah eden İbn Ammar ve Bercevan'ı öldürttü. Tüm bunların sonucunda liderlerini kaybeden Kutamelilerin devlet idaresindeki nüfuzu azaldı. Diğer yandan, aynı halifenin son dönemlerinde Mağrib'de Ebu Rakve isyanının patlak vermesiyle, Türk ve Deylemlilerin konumu tekrar güçlendi.45

İlk önce Meğaribe ile Türk ve Deylemliler taraftarları arasında ortaya çıkan zıtlaşma daha sonraki dönemlerde farklı gruplar arasında da devam edip gitmiştir. Bu zıtlaşmaların dozu, halifelerin ve vezirlerin gücüne göre artmış ya da azalmıştır.

Nitekim halife Mustansır döneminde yaşanan sıkça vezir değişiklikleri ve buna karşı halifenin pasif yapısından istifade eden bazı üst düzey devlet ricali ve vezirler yüzünden ülke tam anlamıyla bir iç savaşa sürüklenmiştir. Bu dönemde meydana gelen iç karışıklıklarda taraf olan kesimlerden birisi de Türkler olmuştur.

Halife Mustansır döneminde istihdam edilen diğer önemli bir unsur da Sudan kökenli askerler olup, bunların Hakim döneminde sayıları artmaya devam etmiş, Mustansır döneminde 50.000'i aşmıştır. Zira Müstansir'in annesi Sittü'l-Melik Sudanlı idi ve onların paralı asker olarak orduya alınmasını sağlıyordu. Sittü'l-Melik'in Türklere karşı Sudanlı köle ve askerleri desteklemesi ve onlara her türlü silah yardımında bulunması her iki askeri taife arasında büyük çatışmaların yaşanmasına sebep oldu. Nitekim 1062 yılında bir şahsın ölümüyle başlayan hadise sonrasında Türklerle Sudanlılar, Sudanlı kölelerin çoğu öldürüldü, geriye kalanlar ise Yukarı Mısır'a kaçmak zorunda kaldılar.46

Türkler, kölelerle, Arap kökenli olan Nasıru'd-Devle b. Hamdan'ın liderliğinde savaşa devam ettiler. Ancak aralarında mal edinme yüzünden antlaşmazlık çıkınca, bu kez Türkler, İldeniz (İldikiz) liderliğinde Nasıru'd-Devle b. Hamdan'a karşı savaşarak onu Kahire'den uzaklaştırdılar. Aşağı Mısır'a yerleşen İbn Hamdan, oranın tamamının idaresini eline aldı. Böylece gücü bir hayli arttı. Daha sonra adamlarıyla geri dönerek Kahire'yi ele geçiren İbn Hamdan, Fatımî hilafetine son vermek arzusunda

idi. Ancak İldeniz (İldikiz) Esedü'd-Devle'in, İbn Hamdan ve yakınlarını öldürmesiyle47 Kahire yönetimi, 1073 yılında Ermeni asıllı Bedru'l-Cemalî'nin Halife Mustansır'ın davetiyle Kahire'ye gelmesine kadar, Türklerin elinde kaldı. Kimsenin Kahire'ye niçin geldiğini bilmediği Bedru'l-Cemalî, iyi karşılandı. Bedru'l-Cemalî geldiği gece, her bir adamının öldürülmesini planladığı bir Türk komutanın peşine takmak suretiyle Türk komutanlarını tek tek öldürttü. Böylece sabah olduğunda artık hilafet merkezi Kahire'de kendisine engel çıkarabilecek bir kesim kalmadı.48

Bununla, Fatımiler Devleti'nde Türklerin dahili siyasetteki etkileri azalıp giderken, yeni bir unsur olan Ermeniler, bu devletin yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlardır.

Sonuç

İncelememizde çıkarabileceğimiz önemli sonuçları maddeler halinde belirtmek gerekirse;

1- Fatımiler Devleti'nde Halife el-Aziz Billah'ın Mısır ordusunda istihdam ettiği Alptekin ve arkadaşları sayesinde Fatımî ordu teşkilatında yeni bir düzenlemeye gidildiği ve bu anlamda Türk savaş tekniğinden istifade edildiği anlaşılmaktadır.

2- Fatımiler, doğuya doğru bir diğer deyişle Şam (Suriye) istikametine doğru gerçekleştirdikleri seferlerde, daha önce bu bölgeden gelmiş olup ve dolayısıyla da bölgenin coğrafyasını iyi bilen Bultekin, Mencütekin ve Anuştekin gibi başarılı Türk komutanları sayesinde bahsedilen bölgede egemenliklerini uzun bir müddet devam ettirme imkanına kavuşmuşlardır.

3- Türkler, Fatımiler Devleti'ndeki iç karışıklıklarda hilafet merkezinde huzur bozanların karşısında yer almışlar ve özellikle kölelerin çıkardığı isyanın bastırılmasında birinci derecede rol oynamışlardır.

4- Türklerin askeri sahadaki başarıları Meğaribe tarafından kıskanılmak suretiyle engellenmeye çalışılmış, böylece askeri taifeler arasına nifak girmiş ve halife Mustansır döneminde yaşanan ekonomik kriz ve sıklıkla yapılan vezir değişiklikleri neticesinde askeri darbelerle yönetime sahip olma fikri Türklerde de kabul görmüş ve ister istemez siyasi olaylarda etkin rol almışlardır.

1 Ahmed b. Yahya Câbir el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân (Çeviren, Mustafa Fayda) Ankara, 1087, s. 545, 597; Zekeriya Kitapçı, Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru, İstanbul, 1897, s. 31-33; Zekeriya Kitapçı, Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabiî ve Tebea Tabiîleri, Konya, 1993, s. 138 -140, 157; Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 2000, s. 71-72; Aydın Sayılı - Richaard N. Frye, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", Belleten, c. X, S. 37, (1946), s. 105 vd.; Ayrıca bakınız, Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hvârizm ve Samerkand'i Zabtı", Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. VI, S. 5 (1948), s. 385 vd.; Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına göre Türkler, Ankara, 1985, s. 6.

2 Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, s. 73-75; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları”, Türk Kültürü Araştırmaları, II, 1965, s. 195.

3 M. Şemseddin Günaltay, “Selçuklular Horasan’a İndiklerinde İslam Dünyası”, Belleten, c. VII, S. 25 (1943), s. 60.

4 Zekeriya Kitapçı, Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabiî ve Tebea Tabiîleri, s. 186; Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, s. 94-95; Hakkı Dursun Yıldız, Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları, s. 195.

5 El-Belâzûrî, s. 628.

6 Takiyuddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, Beyânu ve’l-İ’râbu’Amma bi Ardi Mısra mine’l-‘A’rab, İskenderiyye, (Tarihsiz), s. 104-105.

7 El-Makrizî, Beyan, s. 115.

8 M. Şemseddin Günaltay, “ Abbas Oğulları İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve Yükselişinde Türklerin Rolü ”, Belleten, c. VI, S. 23-24, (1942), s. 205. Geniş bilgi için bakınız, Zekeriya Kitapçı, Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru, s. 2, 75-78; Zekeriya Kitapçı, Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabiî ve Tebea Tabiîleri, s. 196- 214; Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, s. 98 vd.; Zekeriya Kitapçı, “ Türk Tarihinin İslam Tarihi İle Birleşmesi ve Bütünleşmesi”, F. Ü. Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu, Elazığ, 1990, s. 282.

9 Deylem Ülkesi: Kazvin Denizi (Hazar Denizi)’nin güneybatısına düşer. Doğusunda Taberistan, güneyinde, Kazvin bulunur. Batısında Azerbaycan’la sınırdır. Burada yaşayanlara da Deylemî denilir. Corci Zeydan, İslam Medeniyeti Tarihi (Çeviren, Zeki Meğâmiz), İstanbul, 1972, II, s. 79.

10 Muhammed Hamdî el-Münavî, el-Vezâretü ve’l-Vüzerâu fî’Ahdi’l-Fatımîyyîn, Kahire, 1970, s. 171; Abdulmun’im Macid, Nuzumu’l-Fatımîyyîn ve Rüsûmuhum, Kahire, 1955, s. 307; Eymen Fuad Seyyid, ed-Devletü’l-Fatımîyye fi Mısr, Kahire, 1992, s. 279; Ahmed Muhtar el-Îbadî, fî Tarihi’l-Abbasî ve’l-Fatımî, Beyrut, (Tarihsiz), s. 267.

11 Bkz., Tacuddin Muhammed b. Ali b. Yusuf b. Celeb Râgıb İbn Müyesser, el-Müntekâ min Ahbâri Mısr (Tahkik, Eymen Fuad Seyyyid), Kahire, 1981, s. 176; Takiyuddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, el-Mevâ’izu ve’l-İ’tibaru bi Zikri’l- Hıtati ve’l-Âsâr, c. II, Kahire, 1270, s. 285.

12 ed-Devadârî ve İbn Tağriberdî’nin eserlerinde geçen “eş-Şerrabî” lakabının tahrif olduğu ve aslının ise “eş-Şîrâzî” olduğu muhakkik tarafından belirtilmiştir. Bkz., Cemaluddin Ebi’l-Mehâsin Yusuf b. Tağriberdî, el-Atabekî, en-Nücûmu’z-Zâhire fi Mülûki Mısra ve’l-Kahire, Beyrut, 1992, IV, s. 137 (dipnot 4). Ayrıca daha geniş bilgi için bkz., Abdullan b. Aybek, ed-Devadârî, Dürretü’l-Mudiyye fi Ahbâri’d-Devleti’l-Fatımîyye, (Tahkik, Salahuddin Müneccid), Kahire, 1961, c. VI, s. 167 vd.; el-

Makrizî, Hıtat, c. II, s. 9-10; İsmail b. Ömer b. Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihâye (Çev. M. Keskin), c. I-XV, İstanbul, 1995, c. XI, s. 474-478. Ayrıca, bu komutan hakkındaki çalışmamız tamamlanmış olup yakında yayımlanacaktır.

13 Ebu Ya'lâ Hamza İbnu'l- Kalânisî, Zeylu Tarihi Dımaşk (Neşr, H. F. Amedroz), Beyrut, 1908, s. 19; Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih (Çeviren, Ahmet Ağırakça), c. IX, İstanbul, 1985-1987, c. VIII, s. 568-569; el-Makrizî, Hıtat, c. II, s. 10; Yahya b. Saîd el-Antakî Tarihu Yahya bin Saîd (Editör: L. Cheıkho, B. C. Carra De Vaux, H.Zayyat), La Durbeco, 1954, s. 155; Melikü'l-Müeyyed'İmaduddin İsmail Ebu'l-Fidâ, el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer, c. II, Kahire, (Tarihsiz), s. 115; Emine Beytar, Mevkifu Umerâi'l-Arab bi'ş-Şâm ve'l-Irak Mine'l-Fatımiyyîin Hattâ Evâhiri'l-Karni'l-Hâmis'il-Hicrî, Dımaşk, 1980, s. 76.

14 Bkz., Aydın Çelik, " Fatımiler Döneminde Kahire Şehri" (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat. Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2001, s. 70.

15 İbnu'l- Kalânisî, Zeylu Tarihi Dımaşk, s. 20-21; el-Antakî, s. 155; İbn Kesîr, c. XI, s. 478; Makrizî, Hıtat, c. II, s. 10; Takiyuddin Ahmed b. Ali, el-Makrizî, İtti'azu'l-Hunefâ bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatımiyyîn el-Hulefâ (Tahkik, Cemaluddin Şeyyal), Kahire, 1948; (II ve III. cildin tahkiki, Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed), Kahire, 1996, I, s. 295; Ebu'l-Fidâ, el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer, c. II, s. 115. Yaacov Lev, " The Fatimid Vizier Ya'qub İbn Killis and Begining of the Fatimid Administration in Egypt", Der İslam, Vol., 58 (1981), s. 242.

16 Ed-Devâdârî, c. VI, s. 141.

17 Eymen F. Seyyid, ed-Devletü'l-Fatımîyye fi Mısr, s. 280; Yaacov Lev, "Army, Regime and Socıety in Fatimîd Egypt 358-487/968-1094", İnternational Journal of The Middle Eastern Studies, Vol., 19 (1987), s. 337, 342.

18 Bkz., ed-Devâdârî 6, s. 207

19 Bkz., İbn Tağriberdî, Nücûm, IV, s. 121-122.

20 İncelememizde geçen Türk komutanların isimleri genelde Arapça olarak, tamlamanın sonu "tikin" olarak harekelenmiştir. Fakat biz bu isimlerdeki tamlamaları Türkçe'de "tekin" olarak kullanılan şekliyle okumayı tercih ettik.

21 Cebel-i Lübnan sınırları dahilindeki bir köydür. Bkz., Yakut b. Abdillah el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, Beyrut, 1995, IV, s. 452.

22 Bkz., ed-Davâdârî, VI, s. 205-207,209.

23 Bu isim İbnu'l-Adîm'in eserinde "Bencütekin" olarak geçmekte, Bkz., Kemaluddin Ebi'l-Kasım Ömer b. Ahmed İbnu'l-Adîm el-Halebî el-Hanefî, Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb (Tahkik,

Halil el-Mansur), Beyrut, 1996, s. 105. İbnu'l-Esîr'de ise "Mengütekin" olarak geçmektedir. Bkz., İbnu'l-Esîr, IX, s. 77. "Mencütekin" kelimesine gelince; Arapçada (g) harfi yerine (c) harfinin yazılabildiği bilinen bir husustur. Dolayısıyla İbnu'l-Esir'deki şekli daha doğruya yakın olmakla birlikte, İbnu'l-Adîm'de "Bencütekin" olarak geçen aynı ismin de yanlış olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Eski Türk Yazıtları'ndan Kül tegin ve Kara-yüs Yazıtları'nda geçen "Mangü" ve "Bangü" kelimelerinin her ikisinin de benzer anlamlar olan; ebedi, âbide, daimi vb. manalara gelmektedirler. Bkz., Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1994, s. 603-604, 819.

24 Bkz., İbnu'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb, s. 96-100.

25 İbn Kalânisî, s. 40-41; Muhammed b. el-Hüseyn Zâhiruddin er-Rûzrâverî, Zeylu Kitâbu Tecâribi'l-Ümem (Tahkik, H. F. Amedroz), Bağdat, 1914, III, s. 217; İbn-Tağriberdî, Nücûm, IV, s. 121-122; İbnu'l-Adîm, s. 105; ed- Devadârî, VI, s. 232; Takiyuddin Ahmed b. Ali, el-Makrizî, Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr (Tahkik, Muhammed Ya'lâvî), Beyrut, 1987, s. 368; Abdulmun'im Macid, Zuhûru'l-Hilafeti'l-Fatımîyye ve Sûkûtuhâ fî Mısr, Kahire, 1994, s. 122.

26 İbn Kalânisî, s. 41; İbnu'l-Esîr, IX, s. 77; Zâhiruddin er-Rûzrâverî, Zeylu Kitâbu Tecâribi'l-Ümem (Thk. H. F. Amedroz), c. III, Bağdat, 1914, s. 218; İbn Tağriberdî, IV, s. 122-123; İbnu'l-Adîm, s. 105-106; ed-Devadârî, VI, s. 233-234.

27 İbn Kalânisî, s. 41-42; İbnu'l-Esîr, IX, s. 77; er-Rûzrâverî, III, s. 218-219; İbn Tağriberdî, IV, s. 123-124; İbnu'l-Adîm, s. 106-107; ed-Devadârî, VI, s. 235.

28 İbn Kalânisî, s. 42; er-Rûzrâverî, III, s. 219.

29 Şam (Suriye) sahilinde Hıms şehrine bağlı bulunan bir kale şehridir. El-Hamevî, I, s. 227.

30 İbn Kalânisî, s. 42; İbnu'l-Esîr, IX, s. 77; er-Rûzrâverî, III, s. 219.

31 er-Rûzrâverî, III, s. 220.

32 İbn Kalânisî, s. 43; er-Rûzrâverî, s. 220; İbn Tağriberdî, IV, s. 124; İbnu'l-Adîm, s. 108.

33 İbn Kalânisî, s. 43-44; İbnu'l-Esîr, IX, s. 78; er-Rûzrâverî, s. 221; ed-Devadârî, VI, s. 237; İbn Tağriberdî, IV, s. 125; İbnu'l-Adîm, s. 108.

34 İbn Kalânisî, s. 44; er-Rûzrâverî, s.221.

35 İbn Kalânisî, s. 44-47; İbnu'l-Esîr, IX, s. 100-101; ed-Devadârî, VI, s. 271; er-Rûzrâverî, III, s. 222-223; el-Makrizî, İtti'az, II, s. 10; el-Münâvî, el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ', s. 173-174.

36 Bu isim, Eski Türk yazıtlarından Çakul Yazıtları'nda "Yaruk tegin" olarak geçmektedir. Kelimenin aslına bakıldığında, Türkçedeki (k) harfi yerine, Arapça yazılışında (kara "h") kullanılmış olduğu muhtemeldir. Bkz., Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, s. 528.

37 Bkz., er-Rûzrâverî, III, s. 233-235. İbnu'l-Esîr, IX, s. 103.

38 Bkz., İbn Tağriberdî, IV, s. 216-217.

39 İbn Kalânisî'nin eserinde bu kelime "Müntecibu'd-Devle" olarak geçmektedir. Bkz., s. 72.

40 İbn Kalânisî, s. 71-72.

41 İbn Tağriberdî, IV, s. 252-253.

42 İbn Tağriberdî, V, s. 36; İbnu'l-Esîr, IX, s. 186.

43 İbn Kalânisî, s. 90; İbn Tağriberdî, V, s. 73.

44 el-Makrizî, Hıtat, II, s. 36-37.

45 Abdulmun'im Macid, Zuhûru'l-Hilafeti'l-Fatımîyye, s. 309.

46 Bkz., İbn Müyesser, s. 31-32; İbn Tağriberdî, V, s. 22; Abdulmun'im Macid, Zuhûru'l-Hilafeti'l-Fatımîyye, s. 310.

47 İbn Tağriberdî, V, s. 24.

48 el-Münavî, el-Vezâretü ve'l-Vüzera', s. 176; Macid, Zuhûru'l-Hilafeti'l-Fatımîyye, s. 325-326.

BEYTAR, Emine, Mevkifu Umerâi'l-Arab bi'ş-Şâm ve'l-Irak Mine'l-Fatımiyyîin Hattâ Evâhiri'l-Karni'l-Hâmis'il-Hicrî, Dımaşk, 1980.

ÇELİK, Aydın, " Fatımiler Döneminde Kahire Şehri" (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2001.

DONUK, Abdulkadir, Eski Türk Devletlerinde İdarî - Askerî Ünvan ve Terimler, İstanbul, 1988.

EBU'L-FİDÂ, Melikü'l-Müeyyed'İmaduddin İsmail, el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer, c. II, Kahire, (Tarihsiz).

ed-DEVADÂRÎ, Abdullah b. Aybek, Dürretü'l-Mudiyye fi Ahbâri'd-Devleti'l-Fatımîyye, (Tahkik, Salahuddin Müneccid), c. VI, Kahire, 1961.

el- HAMEVÎ, Yakut b. Abdillah, Mu'cemü'l-Büldân, c. IV, Beyrut, 1995.

el-ANTAKÎ, Yahya b. Saîd, Tarihu Yahya b. Sa'îd (Editör: L. Cheıkho, B. C. Carra De Vaux, H. Zayyat), La Durbeco, 1954.

el-ATABEKÎ, Cemaluddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf b. Tağriberdî, en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısra ve'l-Kahire, Beyrut, 1992.

el-BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya Câbir, Fütuhu'l-Büldân (Çeviren, Mustafa Fayda) Ankara, 1087.

el-ÎBADÎ, Ahmed Muhtar, fî Tarihi'l-Abbasî ve'l-Fatımî, Beyrut, (Tarihsiz).

el-MAKRİZÎ, Takiyuddin Ahmed b. Ali, el-Mevâ'izu ve'l-İ'tibaru bi Zikri'l- Hıtati ve'l-Âsâr, II, Kahire, 1270.

el-MAKRİZÎ, Takiyuddin Ahmed b. Ali, Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr (Tahkik, Muhammed Ya'lâvî), Beyrut, 1987.

el-MAKRİZÎ, Takiyuddin Ahmed b. Ali, Beyânu ve'l-İ'râbu'Amma bi Ardi Mısra mine'l-'A'rab, İskenderiyye, (Tarihsiz).

el-MAKRİZÎ, Takiyuddin Ahmed b. Ali, İtti'azu'l-Hunefâ bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatımiyyîn el-Hulefâ (Tahkik, Cemaluddin Şeyyal), Kahire, 1948; (II ve III. cildin tahkiki, Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed), Kahire, 1996.

el-MÜNAVÎ, Muhammed Hamdî, Vezâretü ve'l-Vüzerâu fî'Ahdi'l-Fatımîyyîn, Kahire, 1970.

er-RÛZRÂVERÎ, Zâhiruddin, Zeylu Kitâbu Tecâribi'l-Ümem (Tahkik. H. F. Amedroz), c. III, Bağdat, 1914.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, " Abbas Oğulları İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişinde Türklerin Rolü ", Belleten, c. VI, S. 23-24, (1942), s. 177-205.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, "Selçuklular Horasan'a İndiklerinde İslam Dünyası", Belleten, c. VII, S. 25 (1943), s. 59-99.

İbn KESÎR, İsmail b. Ömer, el-Bidâye ve'n-Nihâye (Çeviren, Mehmet Keskin), c. XI, İstanbul, 1995.

İbn MÜYESSER, Tacuddin Muhammed b. Ali b. Yusuf b. Celeb Râgıb, el-Müntekâ min Ahbâri Mısr (Tahkik, Eymen Fuad Seyyyid), Kahire, 1981.

İbnu'l-'ADÎM, Hebbetullah el-Halebî, Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb (Tahkik, Halil el-Mansur), Beyrut, 1996.

İbnu'l-ESÎR, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali, el-Kâmil fi't-Tarih (Çeviren, Ahmet Ağırakça), c. IX, İstanbul, 1985-1987.

İbnu'l-KALÂNİSÎ, Ebu Ya'lâ Hamza, Zeylu Tarihi Dımaşk (Neşr, H. F. Amedroz), Beyrut, 1908.

KİTAPÇI, Zekeriya, “ Türk Tarihinin İslam Tarihi İle Birleşmesi ve Bütünleşmesi”, Fırat Ünv. Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu, Elazığ, 1990, s. 273-292.

KİTAPÇI, Zekeriya, Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru, İstanbul, 1987.

KİTAPÇI, Zekeriya, Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabiî ve Tebea Tabiîleri, Konya, 1993.

KURAT, Akdes Nimet, “Kuteybe Bin Müslim’in Hvârizm ve Samerkand’i Zabtı”, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. VI, S. 5, Ankara, 1948, s. 385-415.

LEV, Yaacov, “ The Fatimid Vizier Ya’qub İbn Killis and Begining of the Fatimid Administration in Egypt”, Der İslam, Vol., 58 (1981), s. 237-249.

LEV, Yaacov, “Army, Regime and Society in Fatimîd Egypt 358-487/968-1094” İnternational Journal of The Middle Eastern Studies, Vol., 19 (1987), pp. 337-346.

MACİD, Abdulmun’im, Nuzumu’l-Fatımîyyîn ve Rüsûmuhum, Kahire, 1955.

MACİD, Abdulmun’im, Zuhûru’l-Hilafeti’l-Fatımîyye ve Sûkûtuhâ fî Mısr, Kahire, 1994.

ORKUN, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1994.

SAYILI, Aydın - Richard N. Frye, “Selçuklulardan Evvel Ortaşark’ta Türkler”, Belleten, c. X, S. 37, Ankara, 1946, s. 97-131.

SEVİM, Ali, Ünlü Selçuklu Komutanları, Ankara, 1990.

SEYYİD, Eymen Fuad, ed-Devletü’l-Fatımîyye fi Mısr, Kahire, 1992.

ŞEŞEN, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına göre Türkler, Ankara, 1985.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları”, Türk Kültürü Araştırmaları, II, Ankara, 1965. s. 195-203.

YILDIZ, Hakkı Dursun, İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 2000.

ZEYDAN, Corci, İslam Medeniyeti Tarihi (Çeviren, Zeki Meğâmiz), I-V, İstanbul, 1972.

VII. Yüzyılda Arapların ve XI. Yüzyılda Türklerin Orta Doğu Fetihlerinin Karşılaştırılması / Ruth A. Miller [s.388-393]

Prınceton Üniversitesi / A.B.D.

Yarımadanın Arapları, 630 ve 660 yılları arasında Sasani İmparatorluğu'nu ve aynı zamanda Bizans'ın büyük bir bölümünü fethettiler. Sasani İmparatorluğu'nun başkentini ele geçirip sonraki için tehdit oluşturdular. Geçmişteki yönetim sistemini ortadan kaldırıp halifelikle birlikte tamamen yeni bir hükûmet anlayışı kurdular ve aristokrasi oluşturdular. Her ne kadar kısa süreli de olsa, ordu yalnızca Araplardan oluştu. Fethettikleri halklara kendi dillerini, politik ideolojilerini ve tabii ki dini felsefelerini benimsetme sürecine başladılar. Diğer bir deyişle, 630 ve 660 yılları arası, Araplar kendilerini, kendi kültürlerini, ve sürekli bir etkiyi kendilerine farklı ve yabancı bir çevreye tanıttılar.

1050 ve 1080 yılları arasında, Orta Asya Türkleri Abbasi İmparatorluğu'nu ve aynı zamanda Bizans'ın büyük bir bölümünü fethettiler. Abbasilerin başkentini ele geçirip Bizans için tehdit oluşturdular. Elbette önceki devlet sistemini değiştirmek için Salahattin'in Fatimi Hanedanlığı'nı yıkıp Mısır'da Abbasi Halifeliği'ni yeniden kurduğu zaman olan 1171 yılına ya da belki de Moğolların halifeliği bütünüyle ortadan kaldırdığı 1258 senesine kadar beklemek zorunda kaldılar. Türklerin çoğunlukta olduğu bir ordunun oluşturulmasının daha erken, El-Mutasım ve Memlüklerin hüküm sürdüğü bir devirde olduğu, doğrudur. Fakat fethedilen halkların Türk dili, politik ideolojisi ve dini felsefeleri ile kaynaşmaları konusundaki durumun, önceki Arap kültürü ile kaynaşmaları kadar etkili olduğu söylense de bu temelsiz ve eleştiriye açıktır. Diğer bir deyişle 833 ve 842 arası, 1050 ve 1080 arası, 1171 civarı ve sonra 1258'de Türkler kendilerini, kültürlerinin bir kısmını, ve nispeten daha az süren bir etkiyi kendilerine tamamiyle farklı bir çevreye tanıttılar. Bu, Türklerin Otradoğu'daki varlığı ve yönetimi sonuçsuzdur demek anlamına gelmez. Sadece, fethedenle fethedilen arasındaki ilişkinin belirsizliği kadar fetih tarihlerindeki zorluk, şu üç sorunun merkezini oluşturuyor: Türk fetihleri, Arap fetihlerinden nasıl farklıdır? Türk fetihleri, sonuç bakımından Arap fetihlerinden nasıl farklıdır? Ve de en önemlisi niçin farklıdır?

İlk iki sorunun cevabı az veya çok daha tanımlayıcı niteliktedir. Türk fetihleri, Araplarınkinden şöyle farklıdır: Sadece erkekler değil tüm aileleler fethedilen bölgelere yerleşiyorlardı. Türkler ve Araplar arasında fethedilen yerlerin sırası değişiyordu. Ve son olarak da fethin gerekçesi, Türkler için dini ve politik olmayıp ekonomikti. Sonuçlardaki en önemli fark ise şudur: Araplar kendi kültürlerini fethettikleri yere beraberlerinde getirirken, Türkler, fethettikleri yerlerin kültürünün bir parçası haline gelmekteydiler. Yukarıdaki konulardan çok daha önemlisi olan 'niçin' sorusu, tüm bu tanımlayıcı konuları biraraya getiren temadır: Türk ve Arap fetihleri birbirinden çok farklıdır, bu yüzden, esas olarak, Türk fetihleri süresince, ne Türkler, ne halifenin kulları, ne fatihler, ne de fethedilenler birbirlerine yabancılardı.

Askerli konular dışındaki etkileşimler, Arap yayılmasından hemen sonra başladı, daha da önemlisi, Türkler, yüzyıllardan beri halifelik içinde çeşitli kurumları işgal ve idare ediyorlardı. Aslında

Türk fetihlerinin 9. yüzyılda başladığı ve gerçek anlamda asla durmadığı ileri sürülebilir. Bu iddiayı izlemeden önce, nitelik ve sonuç olarak aradaki farklara geri dönelim.

Bir kez daha vurgulanmasında fayda var; Türk ve Arap fetihleri arasındaki en açık iki fark: Türk fetihleri tüm aile ve kavimlerin hareketiyken, Arap fetihleri yalnızca erkekleri fethedilen bölgelere getirdi ve Türkler, doğudan batıya doğru ilerlerken, Araplar güneyden kuzeye doğru hareket ettiler. 11. yüzyıl Türk fetihlerinde tüm kabile ve ailelerin varlığı öncelikle Kuzey Moğolistan'daki 732 yılına ait Kültigin (Köl-tigin) Kitabesi'nde1 tanımlanan Türk fetih özelliğinden çıkarılabilir. Bu kitabede, Kültigin, askeri kampını korurken saldırıya uğradığında, yalnızca kampın ardında kalan erkekleri değil, aynı zamanda, annesini, kızkardeşlerini ve kızlarını2 da korumak zorundaydı. Bu durum aile üyelerinin de askerlere sefer sırasında eşlik ettiklerini göstermektedir. Önceki Türk örgütlerinin sonraki Selçuklu kurumlarından büyük oranda farklı olduğu şüphesizdir. Üstelik Dede Korkut Hikayeleri'nde -Selçuklu kaynakları çerçevesinde anlatılmıştır- çadırlar ve evler3 arasında bir ayrım yapılmıştır ve aileler (eşler) hem önceki geçici hem de sonraki kalıcı ikametgahlarda bulunuyordu. Ayrıca, bu olayın anlatılmasında Türk kabilelerinin göçebe özelliğine işaret edilemez. Dört asır önceki Araplar, büyük oranda göçebeydiler. Ancak, ailelerini akın sırasında yanlarında getirmezlerdi. Hem, Mevali bir kadınla evlenen Arap adamın bilgeliğini tartışan geniş miktarda eski edebiyat, hem de I. Ömer'den4 bu yana İranlı cariyelerin kullanımına ağıt tutan gelenek bu durumu açıklamaktadır.11.yüzyıl Türklerinin önceki Araplardan daha göçebe olduğu iddia edilebilirse de böyle bir iddia fetih biçimlerindeki farkı tam olarak açıklayamaz.

İki fetih arasındaki özellik açısından ikinci ve en açık fark, fetihlerin kendine has sonuçlarıdır. Araplar yarımada dışına çıktılar. Suriye ve Irak'ı yakın aralıklarla aldılar. Mısır'ı bir yıl sonra ele geçirdiler ve bu sırada İran için oldukça zaman harcadılar ve İran'ı asla tamamıyla bir asırdan fazla kontrol altında tutamadılar. Selçuklular, tam tersi, İran dışına çıktılar; Irak ve Suriye'yi aldılar ve sonra Mısır'a giderken Bizans baskısıyla karşılaşıp geri döndüler ve Anadolu'nun bir kısmını ele geçirdiler. Açıkçası Türkler doğudan geldiler, Araplar ise güneyden. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Arapların coğrafi benzerliğe göre hareket etmeleri -Suriye ve Mısır, yarımadanın iklimi ve karakterine en yakın, Mısır bir ölçüde benzer, İran ise tamamen farklı- fakat Selçukluların tam zıt bir şekilde ilerlemeleridir. Eğer Türkler, kendilerininkine benzer yer ve iklime göre hareket etselerdi, Irak'ı ve Mısır'ı alma çabasına girmeden, İran'dan, Anadolu'ya ve sonra da aşağıya doğru yüksek Suriye topraklarına seyahat ederlerdi. Abbasi Devleti'nin başkentinin Irak'ta olduğu doğrudur. Ancak Selçukluların Abbasi Devleti'ni sürdürme niyetinde olduğu gerçeği karşısında, başkenti kendi iyiliği için almalarının ardındaki amaç -sembolik etki- tamamen kayboldu. Ayrıca ilave edilmelidir ki Ctesiphon (şimdi Tak-i-Kesra) İran İmparatorluğu'nun başkenti olmadan dört asır önce Araplar ilk kez Şam'ı aldılar. Küfe ve Basra'yı kurmaları ise imparatorluğun başkentini fethetmenin göreli önemsizliğini ciddi biçimde zayıflattı. Bu noktadan hareketle şöyle bir soruyla karşı karşıya geliyoruz: Türkler niçin kendilerine coğrafi olarak tamamen yabancı bir bölgeye yönelip orayı istila ederken, Araplar, önce tanıdıkları bölgeye girip, ardından daha dağlık bölgeleri alma girişiminde bulundular?

İlk bakışta Türk ve Arap fetihleri arasındaki son fark, niçin sorusu için anlamlı görünüyor. Araplar, dini ve politik amaçlarla fetihler yaptılar. Türkler ise belirsiz biçimde tanımlanan ekonomik nedenlerle. Ortaya çıkan bu fark, hemen hiç bir ayrıntılı açıklamayı getirememektedir. Çok sayıda hadis, insanların yalnızca Allah'ın varlığını değil aynı anda Allah'ın varlığı ve Muhammed'in O'nun elçisi olduğunu benimsetinceye kadar savaşmalarını ilan ediyor. Kur'an'ın birçok bölümü de inananlara tüm halkları İslamiyet'e devşiremeseler bile İslami devlet anlayışını tüm dünyada kurmalarını emrediyor.

Araplar, bölgelerinden, ekonomik ve politik nedenlerle atılmadıklarından meşruiyet sağlayan bir ideoloji geliştirmeye zorlandılar-ideoloji ortaya çıktı ve fikirlerini yaymak için bölgelerini gönüllü olarak terk ettiler. Tam tersine, Türklerin durumu, bu gerekçelerden çok farklı olamazdı. Selçuklular, onuncu yüzyıl sonlarında tarih sahnesine çıktıkları zaman, İslamiyet'i yeni kabul etmişlerdi. Kendi İslam anlayışlarını başka milletlere yayma konusunda çok az istekliydiler. Horasan'a gelmişlerdi, çünkü, yorucu bir savaşın ardından toprağa ve yiyeceğe ihtiyaçları vardı. Teklifleri Gazneliler tarafından geri çevrilince Selçuklular, tamamıyla Gazne yönetimine son vermek amacıyla olmasa da bir kez daha hücum ettiler.5 Irak ve diğer Arap ülkelerinin sonraki tarihteki fetihleri daha geniş açıdan bir önceki yüzyılda başlayan batıya göçlerinin devamı olarak görülebilir.6

Görünürde bu tanımlayıcı farklar, açıklayıcı bulunabilir. Yakından incelendiğinde ise bağlantı kurmak zor, hatta imkansız hale gelir. Örneğin, fetihlerin dini ve politik ideolojisi olması, göçebe olarak Arapların niçin fetihler sırasında ailelerini yanlarında getirmediklerini açıklamaz. Üstelik iki düşünce tamamen ilgisiz görünüyor. Türkler için fetih sırasında ailelerin de bulunmasını ekonomik sebepler açıklıyor gibi görünse de bunlar, açlık tehdidi geçtikten sonra da Selçukluların niçin eşleri ve çocuklarıyla birlikte hareket etmeye devam ettiklerini ya da Araplar gibi doğrudan fethetmek yerine niçin fetihin göçebe tarzını kullandıklarını açıklamıyor.

Tamamen farklı ideolojiler, Selçukluların kendilerine yabancı iklim ve coğrafyaya intibak kabiliyetleri; eğer diğerlerine karşı belli bölgelere hareketin nedeni, ki bu yöneliş salt bir genellemeye tabi tutulamaz, yalnızca ekonomik olsaydı, nasıl yiyecek üreteceklerini bildikleri bölgelere girmeleri daha anlamlı olurdu. Oysa ki, onun yerine genelde ekonomik sebeplerle hareket ettikleri açık, ancak belli bölgelerde daha karmaşık fetih nedenleri var. Üstelik her üç farklılık ve şimdi kısa bir süreliğine tartışılacak olan bu farklılıkların sonucu da salt siyasi ideolojideki ayrımdan ziyade arka planda çok boyutlu bir durumun neticeleri olarak ortaya çıkıyor.

Türk ve Arap fetihlerindeki en önemli ayrılık, ikisi arasındaki farklı sonuçtur. Arap fetihleriyle, hemen hemen her fethedilen yerin halkları, fethedenin kültürünü benimsemiş, ve Araplar çıktıktan sonraki yüzyıllarda dahi, daimi şekilde bir değişim yaşamış da olsa bu kültürü benimsemeye devam etmişlerdir. Arapların orijinal dini olan İslam fethedilen halkların geniş bir çoğunluğunun dini olmuştur. Yine asıl Araplara ait olan halife ve imam gibi siyasi kavramlar yalnızca sonraki Ortadoğu imparatorluklarına model olmakla kalmamış, aynı zamanda bu imparatorluklara karşı ayaklanıp yeni devletler kuran gruplara da model olmuştur. Arapça, üst ve alt kültürün dili olmuş ve İran ve Fars

dilleri bile Arapça etkisine girince, kalıcı olarak değişmişlerdir. Sonuç olarak, elbette, Kur'an'da belirtilen ilkeler tüm fethedilen bölgelerin yasal sistemi haline gelmiştir. Selçuklular, tam tersine, kendi dinlerini İslam uğruna terketmişler, politik yapılarını7 tüketmişler ve bu yolda devletlerinin demokratik yapısı kısa sürede sona ermiştir. Sultan kavramı her ne kadar yenilik de olsa, bu, halife tarafından tanınan bir unvandı.8 Zamanın bilginleri bunu henüz yerleşmemiş olan halifelik tanımıyla birleştirdiler. Türkçe, dil olarak, fethedilen halkların hiçbirinin dili haline gelmedi. Yüksek kültürün ifadesinde bile önden yerleşen Fars ve Arap estetik standartlarına uyma arzusunun bilinci her zaman sürmüştür. Sonuç olarak, bir imparatorluk kurulduğunda Türk kurumlarının ve-Kültigin Kitabesi'nde çok önemli olan- ataların kurallarının fethedilen yerlerin kanunlarıyla yer değiştirmesi İslam'a geçişin doğal sonucudur.9

Bu nedenle önemli soru: "Niçin?"dir. Niçin yalnız erkekler yerine aileler de bu fetih hamlelerine katıldılar? Niçin fetihler, coğrafi yönden bilinmeyen bölgeye doğru yöneldi? Niçin motive edici dini ve siyasi ideoloji eksikliği vardı? Ve son olarak istilacılar niçin, fethedilen halkları, kendilerine benzemeleri konusunda zorlamak, yani asimile etmek yerine kendileri bu halklarla kaynaştılar? Tüm bu soruların yanıtları, büyük Türk unsurunun fethedilen bölgelerde daha önceden zaten var olmasıdır. Sonuçta ne fetheden, ne de fethedilen birbirine yabancıydı. Ancak, bu durumu kanıtlamak için üç nokta açıklanmalıdır: İlk olarak, Selçukluların hilafet düzen ve kurumu içerisinde zaten yer alan Türkleri bildiklerini ve onları bazı açılardan aynı geçmişe sahip olarak değerlendirdiklerini göstermek zorunludur. İkinci olarak, durumun dört asır önceki Arap fetihleriyle aynı olmadığını göstermek zorunludur-fethedilen bölgelerin kurulu düzenleri içerisinde çalışan Araplar yoktu ve Araplar bu bölgeleri tamamiyle yabancı saymışlardı. Son olarak, tamamen farklı bu iki durum daha önceden anlatılan özel farklılıkların ardındaki esas sebep olarak gösterilmelidir.

11. yüzyıla gelindiğinde Türkler, halifeliğe girip bir çok büyük kurumda yer almışlardı. Elbette ki Türklerin askeri yönü bu olayın en açık deliliydi. Ancak açıkçası Türkler devletin diğer alanlarında da önemli yerler aldılar ya da en azından Cahız'ın şiirinde10 halifenin gözdesi, el-Fatih b. Hakan'a açıkça övgüde bulunduğu gibi bu alanlardan etkilendiler.

Selçuklular bu durumun farkındaydılar ya da kendilerinin imparatorluk sınırlarında çalışan Türklerle ortaklığının kanıtlanmasının zor olduğuna inanıyorlardı. Şüphesiz Selçuklularca Halifelik ordusunda ve diğer kurumlardaki Türklerin varlığı biliniyordu. İlk olarak Halifelik'ten Orta Asya'yı11 ziyaret eden çok sayıdaki seyyah aracılığıyla, ikinci olarak kölelik kurumlarını tam anlamıyla temin etmek üzere olan bölgede artan köle ticareti yoluyla haberliydiler.12 Son olarak da kendileri Gazneliler için, 10. yüzyıl sonlarında Halifelik sınırlarında paralı asker olarak çalışmışlardı.13 Sınırlardaki Türkler ile orada çalışan Türkler arasındaki ilişki, Kül Tigin Kitabesi'nden olduğu kadar Kaşgarlı'nın Divan-ü Lügat-it Türk'ündeki14 birçok açıklamadan da çıkarılabilir. Kitabede, her ne kadar düşman ya da hain olarak görülselerde Çin ordusuna hizmet eden Türkler şüphesiz hâlâ Türk sayılıyor. Ve Çin sınırları15 dışındaki Türklerle açıkça ilişkileri vardır. Aynı düşmanlık, güç farklılıkları çok büyük olmadığından, Selçuklu ve Abbasiler arasında görülmese de, Abbasi ordusuna hizmet eden Türkler ve sınır

dışındakiler arasındaki ilişki, Kitabe'de ifade edilenle benzer biçimdedir. Daha inandırıcısı, Kaşgarlı'nın, Türklerin kendilerini nasıl tanımladıkları16 tasvirinde olduğu gibi -Divan-ü Lügat-it-Türk'te geçen farklı Bulgar, Uygur ve Oğuzların17 doğudaki Türklerden tamamen farklı lehçeleri olduğu sözleri- Türklerin sathi bir biçimde bölünmüş tek bir millet olduğunu açıklıyor.

Dönemin Türklerinin birbirlerini nasıl gördüklerinden daha da önemlisi, bu kimliği ve kendi topraklarıyla, kendilerine ait olmayan topraklar arasındaki bölünmeyi nasıl anladıklarıdır. Yine Kitabe'de ve Kaşgarlı'da görüldüğü gibi, Türk bölgeleri ile Türk olmayan bölgeler arasındaki sınır, Selçuklulara Abbasilerden daha az açık görünüyordu. Bu konuda kabul gören ve tekrar edilen bir görüş de Türklerin büyük sayılarda yerleştikleri her yerin, bir ölçüde Türk olduğudur.18 Bu nedenle Selçukluların gelmesinden önce, Hilafet topraklarının çevresini dolaşan büyük göçebe grupları olmasa da, hem hilafette yerler tutan, hem de onun bölgesel bütünlüğünü tehdit eden büyük Oğuz Türkleri grubu vardı.19 Babasının ölümünden sonra Horasan'daki Selçuklu toprağı Çağrı'ya geçtiğinde bu, Tuğrul için, Selçuklu kontrolünü batıya doğru genişletme konusunda özellikle -onun gittiği batı artan biçimde karışsa da-Horasan'ın ahlak ve kültür devamı açısından kusursuz bir anlam ifade ediyordu.20 Açıkçası, Selçukluların Horasan'ın batısındaki topraklara girişi onlar açısından tamamıyla yabancı oldukları bir bölgeye yaptıkları yeni bir fetih olarak görülmüyordu. Fakat bunun yerine, Kültigin'in kardeşi ve Kaşgarlı tarafından da tanımlandığı gibi, Türk halklarının topraklarının parçası olan bir bölgeye asker amaçlı göçleri olarak algılanıyordu.

Araplar, dört asır önce, fethi üstlendiklerinde tamamen farklı bir durumla başa çıkmak zorunda kaldılar. İran ve Bizans İmparatorluğu ile hem ticaret hem de Hira gibi sınır krallıkları yoluyla bir anlaşmaları varsa da Arapların hiç bir şekilde herhangi bir İran veya Bizans kurumuna sızdığı söylenemez. Üstelik Suriye'deki bedevi kabileleri Bizans yönetiminden uzaklaşmışlardı ki Hz. Muhammed (s.a.s), fetih öncesi, onlarla anlaşma yapmada bir sorun yaşamadı.21 Ve sadece onun yönlendirmesiyle, tüm İmparatorluk üzerinde etkiye sahip olabildiler. Ayrıca, Kültigin'in Kitabesi'nde Çinlilerle yaşananın aksine, bunu, yarımada dışındaki büyük güçlere şüphelerini ifade eden İslam öncesi Arap şiirleri, doğrudan davet ya da müracaat ederek değil, fakat Araplara bağlı devletlere doğrudan saldırarak yapıyordu.22 Bu nedenle, Arapların fethettiği uygarlık, başlangıçta, onlara kurumlarını kapamakla kalmadı,23 aynı zamanda onlar da bu uygarlık hakkında az bir bilgi ve iletişime sahip oldular. Sonuçta, birbirinden oldukça farklı olan fetihlerin çıkış noktaları, Arap ve Türk fetihlerinin izlediği farklı yönlerin asıl sebebidir.

Görülüyor ki, Türkler, fethettikleri yerlerle zaten bir ölçüde temas içindeydiler, buna karşılık Araplar, ele geçirecekleri yerlere tamamen yabancıydılar. Yapılan fetihlerin farklı sonuç ve niteliklere sahip olmasının sebebi olarak bu farklı bakış açılarını belirtmek gerekmektedir. Öncelikle, hem Türk,24 hem de Arap25 göçebeleri, sefer zamanında, ailelerini de yanlarında getirmeye eğilimlilerdi. Ancak, durum tehlikeli olduğunda, ya da ganimet gerektiğinde, erkekler savaşa girerken, kadınlar ve çocuklar kampın gerisinde kalırlardı. Ancak, fetihlerin başlangıcı her ne kadar bir benzerlik gösterse de, bir müddet sonra farklılıklar hasıl olurdu. Türkler, ele geçirdikleri toprakları tanıdık gördüklerinden,

buraları, onlar için, tehdit edici ve bu nedenle de erkeklerin tek başına gitmek zorunda oldukları yerler değildi. Onların, batıya doğru göçleri bir anlamda savaş olarak görülebilir. Fakat, sonuçta ganimet toplamının aciliyeti yoktu ve kadınların da Türklerin hilafet topraklarına girişleri sırasında yanlarında bulunmaları bu bakımdan anlamlıdır. Diğer taraftan, Arap fetihleri sırasında kadınların olmayışı da aynı oranda anlamlıdır. Türklerden farklı olarak Araplar, girdikleri toprakları tanıdık değil, tamamen yabancı ve bu nedenle de tehdit edici görüyorlardı. Fetihlerinin ilk otuz yılını ganimet mantığı altında geçirdiler ve sonuçta ailelerini geride bırakmaları pek şaşırtıcı değildir.

Selçukluların Irak'a ve coğrafi olarak tanımadıkları bir bölgeye hareket etmeyi seçmeleri, yukarıda belirtilen fethettikleri topraklarla ilgili Türk ve Arap görüşlerinin içeriğinde daha anlamlı hale gelir. Coğrafya ve iklim bağlamında Selçukluların İran'dan Irak, Suriye ve Mısır yerine doğrudan Anadolu'ya hareketini beklemek doğrudur. Ancak, Türk halklarının önceki dağılımı dikkate alındığında, Selçuklu hareketi daha mantıklı görünmeye başlar.

Selçukluların İran'ı aldıktan sonrasına kadar Anadolu'da Türkler yoktu.26 Bu nedenle, Anadolu, Büyük Selçuklulara coğrafi olarak tanıdık olsa da kültür olarak tamamen yabancıdır ve aynı zamanda -çok belirsiz de olsa- önceden tanımlanan Türk topraklarının bir parçası değildir. Bundan dolayı Selçuklular, Anadolu'ya hareket etselerdi, kendilerini Arap yarımadası dışına çıkıp Suriye, Irak ve İran'a hareket ediyor gibi düşünebilirlerdi -kendilerini daha fazla tehdit altında görüp göçebe taktiği yerine, ganimet stratejisi kullanmaya zorlanabilirlerdi- şeklinde bir varsayımda bulunulabilir. Selçukluların coğrafi olarak bilmedikleri bir alana hareketleri, bu sebeble, daha tehlikeli bir bölgeye alternatif olarak kültürel olarak bilmedikleri bir alana hareketleri olarak görülebilir.27

Fethedilen bölgeye iki farklı açıdan bakıldığında, Arap ve Türklerin dini ve politik ideolojilerinin farklılığı ortaya çıkar. Türkler, fetihleri için yeni bir din ve ideolojiye ihtiyaç duymuyorlardı. Çünkü, zaten fethettikleri alanın hem dini, hem politik sistemiyle bütünleşiyorlardı. Aslında Türkler ele geçirecekleri toprakların dinine aşinaydılar. Ve bunu sosyal ve politik amaçlı çıkarları28 için kullanabiliyorlardı. Hatta Bağdat'a girdiklerinde29 Abbasi halifeleri tarafından bir anlamda hoş bile karşılandılar. Ayrıca, fethedilecek halk, grup olarak Türklere benziyordu. Politik açıdan Türkler, devletin her kademesinde önemli roller oynamışlardı ve Selçuklular için yeni bir din ve politik ideoloji üstlenmek tamamiyle gereksizdi. Araplar, feth edecekleri alanın önceden oluşan sistemi içerisinde hiç bir yere sahip değillerdi. Mevcut devlet kurumlarına30 ve fethettikleri halklara tamamen yabancıydılar. Sonuçta, Türkler'den farklı olarak, Araplar askeri fetihlerinde, kendilerine dini ve politik ideolojide yer bulacakları bir desteğe ihtiyaç duydular.31

Sonuç olarak, asimilasyon sorunu, Türk ve Arapların fethettikleri yerlere karşı farklı tavırları çerçevesinde daha tatmin edicidir. Arap fetihlerinin asimile edici yapısı yalnızca onların dini ve politik ideolojileri bağlamında açıklanamaz. Çünkü, fethedilen halkların kaynaştığı kültür, müslüman olmaktan çok, geniş anlamda Araptır. Sonuçta, Arapların politikası başka açıdan açıklanmak zorundadır. Arapların, fethettikleri halkları ve kültürleri kendilerine tamamen yabancı görmeleri gerçeği bizi bu açıklamaya doğru götürüyor. Araplar, hakim oldukları uygarlığı değiştirmek ve kendilerine

benzetmek zorundaydılar, önceki sistemle uyuşmalarına imkan yoktu. Tek alternatif, onlara tamamen yabancı kalan halk arasında yeni bir yönetim varlığı bırakmaktı. Tam tersi, Türkler fetihlerden önce zaten o kültürle kaynaşmıştı. Bundan dolayı Selçuklular için, Arapların dört asır önce yaptıkları gibi kendi göçebe kültürlerini empoze etmeleri imkansızdı. Selçukluların, fethedecekleri halklarla, bu halkların da Selçuklularla ilgili bilgileri vardı-Selçuklular için medeniyette32 oluşmuş bir yer vardı ve Selçuklular bu yeri Arapların hiç bir zaman elde edemeyecekleri biçimde aldılar.

Türk ve Arap fetihleri arasındaki farkı anlatmak için en uygun yol, Arap fetihlerini fetih olarak, Türklerinkini ise 9. yüzyıl başından beri devam eden göçün en son noktası olarak değerlendirmektir. Eğer, Türkler hilafet topraklarına düzenli olarak alınsalardı, nüfusla birlikte, yöneten sınıf değişirdi33 - Yarı Türk Mutasım'ın Türkleri yerleşik mevkilere getirme eğilimi karşısında Arapların öfkeli sesleri buna kanıttır. Ayrıca, asırlarca süren bu göç ve askeri ayaklanmalar sonucu, Selçukluların istila ettikleri bölgeler zaten, çok önceleri halk olarak Türklere alışmıştı. Fethedenlerle edilen arasındaki yakınlıktan daha da önemlisi Selçukluların ticaret ve seyahatler vasıtasıyla Halifelik'teki Türk varlığının konumundan haberdar olmaları ve dolayısıyla içinde bulundukları topraklarla yöneldikleri bölge arasında eşit bir yakınlık hissetmeleriydi. Bu nedenle, 1050 ile 1080 yılları arası, Orta Asya Türkleri, Abbasi İmparatorluğu'nu fethetti. Ancak onların fetihleri daha çok, uzun ve biçimlenmemiş bir aşamaydı. Geçen bin yılın da gösterdiği gibi, bu, daha fazla değilse de en az fethettikleri yerlerdeki halk kadar, fethedilenleri de etkiledi.

1 Talat Tekin, A Grammer of Orkhon Turkic. Bloomington: Indiana University Press, 1968. s. 261-273.

2 Tekin, s. 271. "Baharda, bir orduyla Oğuz'a karşı yürüdük. Prens Kül'ü kampı savunması için yurtta bırakıp, (orduya) baskın yapmalarını emrettik. Düşman Oğuz, birdenbire kampa saldırdı. Beyaz atına atlamış olarak, Prens Kül, dokuz adamı bıçakladı ve kampı teslim etmedi. Sağ kalan bu kadar insan, annem, hatun, ve (üvey) annelerim, büyük ablalarım, üvey kızlarım, prenseslerim, köle olacaktı.

3 S. 182'de, Kazan "çadırda" oturuyor ve s. 188'de, Uruz'un "evinin" yağmalanmasına izin verir. The Book of Dede Korkut, çeviren: Geoffrey Lewis. Londra: Penguin Books, 1974.

4 Halife 1. Ömer, İbn Abi Sayhbah'ta, Musannaf.: "İran Kızları ve Erkekleri Ortaya Çıktığında Araplar Kaybolacaklar." 7: 506, no. 37, 591.

5 P. B. Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. s. 218-219.

6 Burada Golden benimle hemfikir olmazdı ama, neden 1000 ile 1040 yılları arasında çeşitli kavimlerin batıya doğru hareketlerinin "göç" ve "yer değiştirme" olarak adlandırılıp da, 1040 ve 1060 yılları arasındakilerin "amaçlı politik faaliyetler" olarak adlandırıldığını tamamiyle anlayamıyorum. Selçukluların 1040'tan sonra büyük şehir merkezlerine yerleşmeye başladıkları doğrudur, fakat bu

zamanda onlar zaten “yarı-yerleşik”lerdi, (Karl Menges, the Turkic Languages And Peoples, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968. s. 27) ve ayrıca sadece yirmi yıllık bir süre içinde tüm bir halkın hareket amacı bu kadar kesin bir biçimde değişmiş olamaz.

7 Egemenliğe sahip bir aile düşüncesine rağmen -bir başka deyişle, imparatorluğun farklı bölgelerini yöneten kardeşler ve nihayet taht için birbirleriyle kavga eden, eşit meşruluğa sahip olan ailenin erkek üyeleri- buna sahip değildi. Şunu ileri sürmek isterim ki taht için yapılan çekişme, daha önce kabul edilen “İslami yönetim” anlayışıyla oluştuğuna göre, sultanlık için yapılan iç Selçuk çekişmeleri, Emevilerden veya daha da açık olarak Halifelik için yapılan Abbasi çekişmelerinden (el-Memnun ve el-Amin kardeşleri arasındaki gibi) daha farklı değildi.

8 David Morgan, Medieval Persia 1040-1797, Londra: Longman, 1988 s. 28.

9 Yine farklı fetih tarzları ardında yatan dini/politik ideoloji, kaynaşmadaki bütün bu önemli farklılıklardan ayrı düşer. Eğer Araplar, başlangıçta fethettikleri halkları yalnızca yeni oluşturulmuş bir dini/politik anlayış içinde kaynaştırmak niyetinde olsalardı, İslami adalet anlayışına tamamen zıt bir sistem olan İslamiyet öncesi Arap müşteri/velinimet sistemine güvenip, bunu yeniden yorumlamazlardı. Mavali sistemi, gerçekte, erken kaynaşmanın ilk metodu olarak, yeni din kabul edildikten sonra, İslam bakışıyla bozulmuyarak kalan İslam öncesi kültürün gerçekten de önemli bir yönüdür. Bu yüzden, fethedilen halk, Arap kültürüyle kaynaşmış olmadığı gibi İslam kültürüyle de tamamiyle kaynaşmış değildi ve gene önemli bir kısmı İslam ideolojisine zıttı. Fethedilen halkların kaynaştırılmasının uzun süre İslam’dan bir ölçüde ayrı olarak, Arap kültürüne kaynaştırılması gerçeği, sadece “yeni düzenlenmiş bir dini/politik” ideolojiyi kabul ettirme girişiminin dışında bir açıklama gerekmektedir. Aynı biçimde, Selçukluların Orta Asya steplerinden oldukça farklı olan bir kültürün bu kadar rahat bir parçası olmaları gerçeğinin sadece kabul ettirilecek bir dini/politik ideoloji eksikliğinin sonucu olmasından daha fazla nedenleri olmalıdır. Nasıl, sadece fethetmek üzere oldukları halkın mistik, pek Ortodoks olmayan bir din biçmini bir kaç yıl önce kabul ettikleri için, varlıklarının bir çok yönlerinden vazgeçmiş olabilirler? Suriye Hıristiyanlığının oraya ulaşan İslam’dan ayrı olduğu kadar, onların sufi İslam yorumlarının da kabul edecekleri Ortodoks biçminden ayrı olduğu iddia edilebilir. Böyle bir iddia olmasa bile, onların hızlı ve neredeyse tam olan bir kaynaşmalarını anlamak için daha fazla açıklamaya ihtiyaç vardır.

10 Jahiz, “The Merits of the Turks and of the Imperial Army as a Whole”, The Life and Works of Jahiz, çeviren: C. Pellat, Londra: Routledge, 1968. s. 91-97.

11 İşaret edildiği gibi, örneğin, Ibn Fadlan’da Reisebericht. çeviren: Ahmed Zeki Velidi, Leipzig: F. A. Brockhaus, 1939. 20-22.

12 Golden, s. 192-193.

13 A.g.e., s. 218.

14 Selçuklular'ın Bağdat'ı almasından 25 yıl sonra yazmış olduğu halde ve Türk fetihlerini vazgeçilmiş bir sonuç olarak düşünmek istese de, Orta Asya Türklerinin durumları hakkında yaptığı saptamalar hâlâ faydalıdır. Görünüşe göre, bu iş üzerinde yıllarca araştırma yapmıştır (s. 25) ve bu yüzden insanlarla illa ki yerleşik düzene geçtikten sonra değilse de belli olaylarla birlikte onların fikirleri değişirken konuşmuş olmalı. Kaşgarlı Mahmut, Divanu Lugat-it-Türk: Tercümesi. çeviren: Besim Atalay. Türk Dil Kurumu, 1985.

15 "Türk hükümdarları, kendi Türk isimlerini terkettiler." Burada önemli olan kavram açıkça, onların "Türk" olduğu gerçeğidir. Ayrıca, 50 senedir Çin kontrolu altına girmeyen Türklerin girenleri "bağımsızlığa" hazır olarak görmeleri gerçeği, yeri sözde kimin yönettiğinin önemli olmaksızın iki grup arasında bir çeşit ilişki olduğunu gösterir. "Kül Tigin Yazıtı." A Grammar of Orkhan Turkic. Talat Tekin, Bloomington: Indiana University Press, 1968. bu noktada açık olmak gerekirse, Selçukluların Halifelik topraklarına bir çeşit dayanışma hareketiyle girdiklerini iddia etmemem gerekmektedir. Bu iddia silsilesiyle kanıtlamak istediğim şudur: Selçuklular, halifelik topraklarını kısmen yabancı görmüyorlardı ve bir ölçüde onları Türk topraklarının bir devamı olarak bile görüyorlardı. Aynı şekilde, bir başka deyişle, Kül Tigin'in kardeşi, onlar hakkında ne düşünürse düşünsün, Çöinlileri yabancı olarak görmüyordu ve ayrıca-şimdi açıklanacağı üzere-Çin sınırlarıyla içiçe olan alanlarda Türklerin yaşadığı yerleri bir şekilde Türk alanlar olarak görüyordu.

16 İlk kimlik saptaması "Ben bir Türk'üm"dür ve bundan hemen sonra iki Türk kendi boy veya kabilelerinden söz edeceklerdir.

17 Kaşgarlı, cilt. 1. s. 59, 112, 85.

18 Örneğin, Çinlilere yakın olan yerlerde sık sık bulunmak, açıkçası Türkler için akıllıca olmayan ve cesaretlerini kıran bir durumdu, Kül Tigin'in kardeş, i: "Şantun Ovası'nın doğusuna kadar…, Dokuz Arşın'ın güneyine kadar…, İnci Irmağı'nın gerisindeki Demir Kapı'ya kadar batıya" sefer ettiğini söyler, ve Ötüken, boyların kontrol edilebildiği bir yer olduğu için oturulması gereken en iyi yer olduğu halde, bu çizilmiş sınırlar içerisinde, "bütün halklar" ona tabidir. Bir başka deyişle, Türklerin hareket ettiği veya yerleştiği her yer sözde Türk alanlardı ve ulusal sınır kavramının var olmasının açıklığına rağmen ve Türk boylarının birbirleriyle bu tür sınırlar yüzünden savaşmalarına rağmen -göçebe olduklarını zihinde kavrayarak- tanım, tam olarak fethedilen nokta ya da duvarların çekildiği yere kadar değil, insanların oldukları yer, olarak olursa daha akıcı ve bulunabilir olur. Kaşgarlı, Çin hakkındaki yazıtın yaptığı aynı uyarıyı yaparken, Çin ve Bizans arasında olan sınırlar gibi, Türk topraklarının sınırlarını çizer. İlk önce batıdan doğuya Türk boylarını sıralar ve son boyun olduğu sahayı da "Hıtay ülkesi", "Çin" olarak ortaya koyar (s. 28). Böyle yaparak, açıkça Kül Tigin Yazıtı'ndaki aynı kaynak çerçevesinde çalışmaktadır: yazıtta Hıtay, aralarında Çin için çalışmakla suçlanmıştır. (Yazıt, s. 26). Aynı zamanda, yurtları Çin yurduyla aynıydı -ikisi birlikte var olmaktalar ve Hıtay yer yer paralı asker olarak Çin'e hizmet etmektedir- ta ki nihayet Hıtay, 907'den 1125'e süren Liao Hanedanlığı'nı kurana kadar (Golden, s. 166). Golden, gerçekte bu durumla Yakın Doğu'daki Memlük durumu arasındaki etklili benzerliğe işaret eder. Kaşgarlı, bu yüzden aynen Kül Tigin'in

kardeşi gibi ve Tuğrul gibi (20. dipnota bakınız) açıkça hepsi kimin hükmettiğinin önemli olmadığına, Türklerin yaşadığı toprakların büyük ölçüde Türk olduğuna inanıyorlardı.

19 Kölelerin satın alınmalarının gerçekten önerildiği gibi bireysel olmasına karşın, kabile olarak kurulmuş bir kültürden bir zamanda iki ya da üç bin köle satın almanın, kölelerin birbirleriyle olan etkileşimlerindeki etkisini merak etmekteyim. Örneğin, Jean Paul Roux Semerkand' da en azından Türk askerlerinin kendilerine ait kalacak kalacak yerleri olduğuna ve etkin kökenlerine göre gruplara ayrıldıklarına işaret eder. Histoire des Turcs, Fayard: Librairie Artheme, 1984. s. 135. Bu durum, onların kavimsel bağlılıklarının kaldığına şüphe ettirecek bir durumdur.

20 Batıdaki Türkler ve doğudaki Selçuklular arasındaki bağın anlamının daha açık delili ve sınırları reddetmeleri C. E. Botworth'un 11. yy. ortası olaylarının yorumlanmasında görülebilir: "Tuğrul buna rağmen kendisini tüm Oğuzların hükümdarı olarak kabul etmiştir ve 1044' te Göktaş'ın Musul'u vahşice yağmalamasının ardından Irak Hükümdarı Celal El-Bula'ya Türkmenlerin davranışı için özür dileyen bir mektup yazmıştır. Tuğrul: "Bunlar, sadece Selçuklu'ya bağımlı ve cezayı hakeden kölelerdi'der." C. E. Bosworth, "Political and Dynastic History of the Iranian World", "Cambridge History of Iranu, cilt. 5. J. A Boyle, derleyen: Cambridge University Press, 1968. Tuğrul, Bağdat'ın o alan üzerindeki hayali egemenliğini kabul ettiği halde kendinin, onların kişisel hükümdarı olarak şehir için gerçek bir tehdit oluşturabilecek. yeni bir oluşuma bağlı hissettiğini açıkça belirtmiştir.

21 Fred Donner, The Early Islamic Conquests. Princeton: Princeton University Press, 1981.

22 Reynold A. Nicholson, A Literary History of the Arabs, Cambridge: Cambridge University Press, 1956. s. 109-110. A. J. Arberry, The Seven Odes, New york: Macmillan, 1957. s. 204-209 (Pocket, s. 87-92).

23 Selçuklular'ın 1035'te Halifeliğe ilişkin yaptıkları" müminler koruyucusuna bağımlılık"a benzer bir durumu ön Fetih yapmamış yarımada Arapları hiç bir şekilde Pers ve Bizans hükmdarlarına karşı yapmazlardı.

24 Kül Tigin Yazıtları'na bakınız.

25 H. Kennedy, The Prophet and the Age of the Caliphates, Essex Longman, 1986. s. 18.

26 Golden, s. 221-222.

27 Bosworth, s. 10'da "Halifeliğin doğusundaki tüm yerlerin Müslüman Hükümdarları, Türk köle topluluklarından daha fazla bağımlı olarak geliştiler, bu da Türklerin Maveraünnehir ve Horasan'a akımlarını arttırdı. Bu, batıya hareket eden Türklerin kölelik ticaretinin bir sonucu olarak takip edeceği doğal bir yolun var olduğunu gösterir.

28 Onların içindeki inançtan değil, Müslümanlığa geçenlerle dostluk kurmak için "Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed Allah'ın elçisidir." dediklerini duydum. Ibn Fadlan, 20-22.

29 Morgan, s. 28.

30 Yönetilseler de yönetilmeseler de devam ettiler, önceki bürokrasi burada geçersizdir. Buradaki durum şudur: Halifelik gibi tamamen yeni bir hükümet sistemi ve Araplar gibi uabilecekleri yeni bir ordu kurmak zorundaydılar.

31 Gene, Arapların etrafındaki yerlerin yabancılığının tehlikeli olmasının, onları İslam'ı yaratmak ve kurmak için teşvik ettiğini iddia etmiyorum. Sadece fethedecekleri yerlere karşı tutumları ve fethedilenin de onlara karşı tutumları, tanımlanmış dini ve politik ideolojinin varlığının yararlılığına sebep olmuştur. Aynı şekilde, dört yüz yıl sonra Türklerin fethedecekleri yerlere karşı tutumları ve fethedecekleri halkın da onlara karşı tutumları, yeni bir dini ve politik ideolojiyi yararlı kılmazdı, özellikle de mükemmel bir şekilde kabul edilebilir ve içsel bir ideoloji var iken.

32 Türkler, sadece askeri değil, politik olarak da bir yerlere sahipti. Saltanatın oluşurulması, herşeyden öte, zaten bir buçuk asırdır yeri olan bir askeri lider ile Halifelik arasındaki ilişkinin resmileştirilmesi olarak görülebilir.

33 Golden, s. 191.

Ibn Abi Shaybah, Musannaf. Beyrut: Daral Tag, 1989 (For the purposes of this paper, trans. Michael Cook).

Arberry, A. J. The Seven Odes, New York: Macmillan, 1957.

Donner, Fred. The Early Islamic Conquests. Princeton: Princeton University Press, 1981.

Bosworth, C. E. "Political and Dynastic History of the Iranian World," in J. A. Boyle.

Cambridge History of Iran. Vol. 5. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Ibn Fadlan, Reisebericht. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1939. Trans: Ahmed Zeki Velidi.

Golden, P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.

Jahiz, "The Merits of the Turks and of the Imperial Army as a Whole," in C. Pellat (trans). The Life and Works of Jahiz, London: Routledge, 1969.

Kaşgarlı, Mahmud. Divanu Lugat-it-Turk, Besim Atalay (trans). Türk Dil Kurumu, 1985.

Kennedy, Hugh. The Prophet and the Age of the Caliphates, Essex: Longman, 1986.

Lewis, Geoffrey (trans). The Book of Dede Korkut, London: Penguin Books, 1974.

Menges, Karl. The Turkic Languages and Peoples, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968.

Morgan, David. Medieval Persia: 1040-1797, London: Longman, 1988.

Nicholson, Reynold A. A Literary History of the Arabs, Cambridge: Cambridge University Press, 1956.

Roux, Jean-Paul. Histoire des Turcs, Fayard: Librairie Artheme, 1984.

Tekin, Talat. A Grammar of Orkhan Turkic, Bloomington: Indiana University Press, 1968.

C. İdil Bulgar Hanlığı ve Saciler

İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet / Prof. Dr. Nesimi Yazıcı [s.394-408]

Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi / Türkiye

"Benim elimle Tâlût adında bir Bulgar Müslüman oldu. Ona Abdullah adını verdim. Bu adamın karısı, anası ve çocukları Müslüman oldular. Ona "Elhamdü lillah." ve "Kul huvallahü ahad." surelerini öğrettim. Bu iki sureyi öğrenmekten dolayı duyduğu sevinç, Bulgar hükümdarı olsa duyacağı sevinçten daha fazla idi."

İbn Fadlân Seyahatnâmesi

"Bulgarlar Türk Tarihinin umumî cereyanında büyük bir mevki sahibi değillerse de ilk evvel heyet-i mecmualarıyla İslâmiyet'i kabul etmeleri itibarıyla Türk ve İslâm Tarihinde mevkîleri vardır."

F. Köprülü (Türkiye Tarihi)

Bu makalede, isminden de anlaşılacağı üzere, İdil (Volga) Bulgarları sahasında İslâmiyet'in kabulü konusu değerlendirilmeye çalışılacaktır. Ülkemizde Bulgarlar hakkında yapılan araştırmalar hem sayıca çok az ve hem de meselenin muhtelif noktalarını açıklamaktan oldukça uzaktırlar. Bizim dikkatimizi çeken husus Bulgarların İslâmiyet'i kabulü ve İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nın hangi tarihten itibaren bağımsız bir devlet olarak kabul edilebileceği konularında, özellikle çelişkili görüşlerin bulunduğu yönündedir. Bu nedenle bu küçük boyutlu çalışmamızda biz, bu konulardan birincisine açıklık getirmek istiyoruz. Böylelikle, özelde İdil (Volga) Bulgarlarıyla ilgili değerlendirme eksikliklerini giderme yönünde bir adım atmış olacağımız gibi, ayrıca Türkler arasında İslâmiyet'in gönül rızası ve serbest kabul ile yayıldığının önemli bir örneğini de ortaya koymuş olacağız.

Hangisi olursa olsun, bir milletin inandığı bir dini bırakarak yeni bir dine geçmesi, o milletin tarihindeki en önemli olaylardan birini oluşturur. Ayrıca bir milletin din değiştirmesini, belirli bir gün, ay ve hatta seneyle tarihlemek de mümkün değildir. Çünkü büyük toplulukların, aynı zamanda denebilecek şekilde, kısa sürede din değiştirdikleri görüldüyse de, bir milletin fertlerinin bütününe yakınının inançlarını değiştirmelerinde, benzer durumun geçerli olması olayın doğasına aykırı, dolayısıyla imkânsızdır. Bu nedenle biz, Bulgarların İslâmiyet'i kabulü konusuyla ilgili olarak önce simgesel bir olayla tarihleme yapacak, sonra da bu dinin, Bulgarlar arasında yayılmasının şekillerini ve sürecini açıklamaya çalışacağız.

İdil (Volga) Bulgarları arasında IX. yüzyıl sonlarında İslâmiyet'in büyük oranda kabul edilmiş olduğunu İbn Rusteh'in kitabından öğrenmekteyiz. Çünkü bu müellif, bu konuyu her hangi bir tereddüde yer bırakmayacak biçimde net olarak ortaya koymuştur.1 Nihayet bu kabul 922'de Abbasî Halifesi Muktedir'in (908-932) gönderdiği İslâm elçilik heyetinin, Bulgar ülkesine vararak Almış b.

Şelkey (Şilkî) Han (Müslüman ismi Cafer b. Abdullah) ile düzenlenen resmî bir törenle görüşmesinden (16 Mayıs 922 Perşembe)2 itibaren, İslâmiyet'in devlet dini haline getirilmesiyle yepyeni bir merhaleye ulaşmıştır.3

Bu tarih İdil (Volga) Bulgar Hanlığı sınırları içerisinde İslâmiyet'in yayılması/kabulü açısından simgesel önemi olan bir tarihtir. Şüphesiz bu dinin kabulü daha sonraki tarihlerde de devam etmiş, nihaî noktaya ulaşılmak için sürecin tamamlanması gerekmiştir. Bu konularda tarihçiler arasında her hangi bir tartışma ve anlaşmazlık söz konusu değildir. Bizim kanaatimize göre İslâmiyet'in Bulgarlar tarafından kabulü meselesinde üzerinde durulması gereken noktalar, bu dinin bu bölgelere ulaşma yol ve şekilleriyle, bunlarla ilgili zaman kayıtlarıdır.

Hiçbir İslâm devletiyle müşterek sınırı bulunmayan, dolayısıyla kendisi bir İslâm devletinin topraklarını fethetmediği gibi, bir Müslüman istilâsına da maruz kalmamış bulunan İdil (Volga) Bulgar Hanlığı sınırları içerisinde İslâmiyet'in yayılması, hem Türklerin İslâmiyet'i kabulünü ve hem de bu dinin dünyanın farklı bölgelerinde nasıl yayıldığını anlayabilmemiz açısından, son derece dikkat çekici bir örneği oluşturur. Bununla birlikte konumuzu doğrudan ilgilendiren tarihî malzeme bulmamız oldukça güçtür. Çünkü geçmiş dönemlerin tarihçileri, fikir ve inançların değil, öncelikle orduların ilerlemesi veya gerilemesiyle meşgul olmuşlardır. Bununla birlikte farklı bir kısım tarih kayıtları bizim önümüzü de aydınlatmaktadır.

İdil (Volga) Bulgar Hanlığı, bir Türk-İslâm devleti olarak ortaya çıkmadan önce, diğer İslâm devletleriyle silahlı bir ilişki içerisine girmediğine göre, İslâm mesajının onlara ordular haricinde başka bazı vasıtalarla getirilmiş olması gerekecektir. Bunun için de özelde Bulgarların durumlarıyla birlikte, İslâm'ın başka bölgelerde genelde hangi yollarla yayılmış olduğunu göz önünde bulundurmamız yerinde olacaktır. Çünkü muhatap insan olduğuna göre, ona inançların ulaştırılmasının ve onun tarafından kabulünün de belirli bazı esaslar dahilinde gerçekleşmesi, bu arada özel durumların etkilerinin de göz önünde bulundurulmalarının lüzumu açıktır. Biri diğerinin tıpatıp aynı iki ihtida olayı bulmak mümkün olmamakla birlikte, İslâm'ın kabulünün en önemli etkeni doğrudan onun kendisi, yani içerdiği mükemmel esaslar olmalıdır. Bu mükemmel esasların muhataplarına ulaştırılmasında kullanılan başlıca yöntem ve vasıtalarsa şunlardır: Ticaret, tasavvuf, toplum önderlerinin kabul ve teşvikleri, yerli dil ve mahallî unsurların kullanılması, ayrıca evlilik, evlat edinme gibi diğer bir kısım vasıtalar. Bunlar içerisinde Bulgarlar arasında İslâm'ın yayılmasında en önemli ve tabiî ki en bilinen vasıta ticaret olmalıdır. Şimdi bunu ve İslâm'ın kabulünde Bulgarlara özel diğer durumları göstermeye çalışalım.

Bilindiği gibi Bulgar ismi ilk defa Bizans kaynaklarında ve 482'de İmparator Zenon'un Sirmium'da Doğu-Gotlarına karşı savaşmak üzere, Karadeniz'in kuzeyindeki toplulukların yardımlarını istemesi dolayısıyla geçer.4 Bu sırada Bulgarlar kısmen Tuna ile Kuban nehri ve Azak denizi havalisindeki bozkırlarda bulunmaktadırlar. Bu bölgelerdeki Bulgarlar sırasıyla Sabirler (558'e kadar), Avarlar (567'ye kadar) ve Göktürkler'in (630'a kadar) hakimiyetinde kaldıktan sonra, ortaya çıkan müsait ortamdan istifade ederek Hazarlardan (630) sonra bağımsızlıklarını elde ederler (635).

Başında Kubrat'ın (583-665) bulunduğu bu siyasî teşekkülün adı Büyük Bulgarya'dır. Kafkaslar'ın kuzeyi ve Azak denizi çevrelerini içeren bu devletin hayatı, kurucusunun ömrü ile sınırlı kalmış, onun vefatından az sonra da Hazar Kağanlığı'nın baskısıyla parçalanmıştır. Fakat bu parçalanmanın neticeleri, bağımsızlığın kaybından daha ileri noktalara ulaşmış ve bir kısım Bulgarlar eski topraklarında kalırlarken, önemli miktarlardaki iki Bulgar kütlesi farklı coğrafyaları vatan tutmak üzere bulundukları yerlerden ayrılmışlardır.

Asparuh'un (Esperih) yönetiminde önemli bir Bulgar topluluğu Tuna çevresine göç etmiş (668) ve burada Tuna Bulgar Devleti'ni kurmuştur. Başta Bizans olmak üzere bölgesindeki siyasî teşekküllerle olumlu-olumsuz ilişkilere giren Tuna Bulgarları, burada güçlü bir devlet kurmuşlar, Boris Han (Mihail) (852-889) Dönemi'nde Bizans'ın da çabalarıyla 864'te Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. 971'de Bizans hakimiyetine girmek zorunda kalacak olan Tuna Bulgar Hanlığı 1018'de ise Bizans'ın bir eyaleti haline gelecektir.5

Bizim konumuzu oluşturan ve ileride İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nı kuracak olan çoğunluğu Otuz-Oğuzlardan meydana gelen Bulgar toplulukları ise Kubrat'ın ikinci oğlu Kotrag yönetiminde Orta İdil yani İdil (Volga) ile Kama (Çulman) nehirlerinin birleştikleri bölgeye çekilmişlerdir. Yeni yurtlarında yerli Fin-Ugorlar ve M.S. III. yüzyıldan beri burada bulunan muhtelif Türk topluluklarını da yönetimlerinde birleştiren Bulgarlar, bölgeyi süratle Türkleştirmiş ve devletlerini kurmuşlardır. Bu devletin Hazar Kağanlığı'na bağlı olmakla birlikte, bu bağlılığın, oldukça da serbest hareket etmeye imkân verebilecek nitelikte olduğunu düşünmemiz yerinde olacaktır.

Gerek Hulefâ-i Raşidîn (632-661) ve gerekse Emevîler (661-750) ve hatta Abbasîler (750-1258) dönemlerinde Müslüman Arapların, silahlı ilişkiler içinde bulundukları Türk devletlerinden biri, hatta başlıcası Hazar Kağanlığı'dır. Özlü biçimde hatırlamak gerekirse Hazarlarla Müslüman Arapların ilişkileri Hulefâ-i Raşidîn Dönemi'nde başlamıştı. 643'te Suraka b. Amr, Derbend'in fethiyle görevlendirilmiş, fakat bölgenin İran asıllı komutanının cizye vermeyi kabul etmesiyle antlaşma sağlanmıştı. Daha sonra İslâm ordularının Hazar ülkesine küçük çaplı akınları 645 ve 646'da da devam etmiş, büyük boyutlu ilk savaş ise 32/652-53'te Müslümanların Derbend'i geçerek bu sırada Hazar başkenti olan Belencer üzerine hücumlarıyla gerçekleşmiştir. Hazarlar bu savaşta, daha önce İran Sâsânî İmparatorluğu'nu tamamen ortadan kaldırmış, Bizans'ın da önemli eyaletlerini almış olan İslâm ordularına şiddetle karşılık vermişler, hatta komutan Abdullah b. Rebîa bile şehit olmuştur.

Müslüman ordularıyla Hazarlar arasında Kafkaslar bölgesindeki silahlı mücadeleler Emevîler Dönemi boyunca da devam etmiştir. Bu devrede Velîd'in (705-715) hilâfetinde başlayan savaşlar, daha sonra Emevî halifelerinin sonuncusu olarak tahta çıkacak olan Mervan b. Muhammed'in 737'deki zaferine kadar bütün şiddetiyle devam etmiştir. Bu savaşlarda İslâm orduları Derbend'i geçerek Hazar ülkesinin iç kısımlarına kadar nüfuz etmişlerse de, Hazarlar da her defasında mukabil akınlarda bulunmuşlar, zaman zaman Musul ve Erbil'e kadar Müslüman bölgelerini yağma ve tahripten geri durmamışlardır. Bu bölgede görev yapan İslâm orduları komutanları ve savaş tarihlerini şu şekilde gösterebiliriz: Anadolu gazalarında büyük şöhret kazanmış Mesleme b. Abdülmelik (708,

710, 724), Hâtim b. Nûman el-Bâhilî (719-720), Subeyt en-Nahranî (721), Cerrah b. Abdullah (722, 723), Mesleme b. Abdülmelik ve Said b. Amr el-Haraşî (726), Haris b. Amr et-Tâî, tekrar Mesleme b. Abdülmelik (727, 728), Cerrah b. Abdullah (729), Said b. Amr el-Haraşî (730) ve Mesleme b. Abdülmelik (731). Sonuç olarak Müslümanların 737'deki kesin zaferlerine kadar Kafkaslar için çok önemli bir geçit kapısı olan Derbend müstahkem mevkii, çoğunlukla Müslümanların hakimiyetinde kalmış, kuzeydeki başkent Belencer ise, kısa süreyle de olsa, fethedilebilmiştir. Bilindiği gibi bundan sonra Hazarlar daha kuzeydeki İtil'i başkent edinmişlerdir.

Müslüman Arapların 737'deki galibiyetleri, ilişkilerde bir dönüm noktası oluşturması dolayısıyla önemlidir. Hezimetin büyüklüğü karşısında şaşıran Hazar Kağanı, barışı temin edebilmek için İslâm dinini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bölgeden ayrılmadan Nuh b. Sabit el-Esedî ve Abdurrahman el-Hulânî isimli iki fakihi İslâm'ı öğretmeleri için burada bırakan Mervan b. Muhammed, esir olarak almış bulunduğu 20 bin aileyi kendisiyle birlikte getirmiş ve Derbend'in güneyine yerleştirmiştir. Bizim için dikkat çekici olan, bu ailelerin büyük çapta Hazarlara yardıma gelmiş olan Bulgarlardan oluşmuş bulunmalarıdır. Eski yurtlarında kalan Bulgarlarla birlikte İdil (Volga) Bulgarlarının da Hazar Kağanlığı'na bağlı oldukları düşünülürse onların, Müslümanlarla savaşları sırasında Hazar ordularında, belirli oranlarda da olsa, yer almış olduklarını ve Müslümanlarla bir şekilde ilişki içerisine girmiş bulunduklarını düşünmemiz mümkündür.6 Nitekim İbn Fadlân ile birlikte Bulgar ülkesine giden Tegîn et-Türkî ve Bâris es-Saklâbî'nin ya Bulgar Türklerinden olmaları veya geçmişte bu ülkede bulunmaları dolayısıyla sefaret heyeti içerisine dahil edilmiş olduklarını düşünebiliriz.7 Bulgarların Hazar ordularında yer almaları ve bu vasıtayla Müslümanlarla temasa geçmiş olmaları durumu, Abbasîler Dönemi'nde 762'deki Hazar hücumunda, 799'da Harun Reşîd Dönemi ilişkilerinde de geçerli olmalıdır.

Hazarlarla Müslüman Araplar arasındaki ilişkilerin yalnızca karşılıklı silahlı mücadelelerden ibaret olmadığını da belirtmek gerekir. Nitekim bu savaşlara ara verildiği dönemlerde veya silahlı mücadelelerin son bulmasından itibaren, yani özellikle de Abbasîler Dönemi'nde, büyük çapta ticarî münasebetler başlamıştı. İtil yanında Belencer ve Semender gibi Hazar şehirleri bu ticaretin yoğunlaştığı merkezlerdi ve buralarda Müslüman ticaret kolonileri kurulmuştu. Hazar ülkesindeki Müslümanların davalarına bakmak üzere iki ayrı hakim tayin edilmişti. Hazar Kağanlığı'nın savunmasında Müslüman Hârizmli (Harezmli) paralı askerler özel bir yere sahiptiler. 10-12 bin kadar oldukları bilinen bu paralı askerler (erîsiyye), hizmete girerken yaptıkları antlaşmalarla, kendi dindaşlarına karşı olan savaşlarda tarafsız kalma hakkını elde etmişlerdi. Ayrıca Hazar ülkesinde huzur, refah ve adaletli yönetimle birlikte dinî hoşgörünün de bulunması, başta Hârizmliler olmak üzere farklı İslâm ülkelerinden Müslüman göçmenlerin buraya gelip yerleşmelerini kolaylaştırmıştı.

Bunlar arasında sanatkârlar da vardı, Bütün bunların sonucunda İslâmiyet'in Hazar ülkesinde siyasî otoriteden bağımsız, belki hızlı değil, fakat oldukça da istikrarlı bir biçimde yayıldığı tespit edilmektedir. Nitekim X. yüzyılın farklı dönemlerini anlatan İslâm tarihi kaynaklarında Hazar başkenti İtil, 10 binden fazla Müslümanın yaşadığı, 30 kadar cami ve mescidi bulunan bir yer olarak

tanıtılmaktadır.8 Anlaşılan o ki Bulgarların bir bölümü İslâmiyet'i, Hazarlarla Müslümanların, farklı görünümler arz eden ilişkileri sırasında tanımış, muhtemelen de bu tanıma sonrasında bu dini kabul etmişlerdir. Fakat bundan daha da önemlisi İdil (Volga) Bulgarlarının esas yurtlarında İslâm'ı öğrenmeleridir ki, bu da öncelikle ticarî aktiviteler sırasında gerçekleşmiş olmalıdır. Şimdi bu konu üzerinde duralım.9

İletişimin gerçekleşmesi için dört esas unsura ihtiyaç vardır. Bunlar mesaj, gönderici, alıcı ve kanal'dır. Maddî ve manevî bütün iletişim şekilleri bu dört unsurun içerisinde cereyan eder. Zamanın, coğrafyanın ve teknik imkânların değişmesiyle mesaj kanalının değişebileceğini kabul etmek gerekir. Bununla birlikte eski çağların iletişiminde yolların ve bu yollar boyunca sürdürülen ticarî ilişkilerin çok önemli bir yerinin bulunduğu kesin kabul görmüş hususlardandır. Çünkü tüccarlar mallarını götürüp satar, yenilerini alıp başka pazarlara taşırken, mektup, kitap ve benzerlerini, aynı zamanda ve bunlardan çok daha önemli olarak da haberleri, fikirleri, düşünceleri yani manevî bir takım unsurları da taşırlardı. Orta Asya'da İpek Yolu dolayısıyla bu durumun çok dikkat çekici bir tasvirini yapan Water Ruben, eserinde şu cümleye yer veriyor:10 "Bu nevî fikrî alış veriş hakkında bir fikir edinebilmek için, Türkistan mağaralarında bulunan şaheser tablolara dikkat etmek kâfidir. Burada; Çin ve Batı tesirleri altında Hint kültürü elemanlarının nasıl yekdiğeriyle mezcedildiğini ve Avrasya kültür mıntıkasının bütününe şâmil bir karma tip yarattığını görmek mümkündür". Göktürklerden bahsettiği sırada L. Rásonyi'nin kullanmış olduğu şu cümleler de enteresandır; "Türk hakanları, Orta Asya kervan yollarının sahibi sıfatıyla, dört yüce medeniyet ortasında dünya ticaretinin ve büyük manevî cereyanların şahdamarını ellerinde bulundurdular. Bir yüzyıl boyunca onların teşkilâtçılığı sayesinde kültür değerlerinin mübadelesi sağlandı".11 Bu vesile ile Uygurlarda haberci ve elçi anlamlarında kullanılan arkış teriminin, Karahanlılar sahasında da varlığını koruduğunu ve bununla ilgili olarak Kaşgârlı'da "Yırak yer sawın arkış keldürür" (Uzak yerin sözünü kervan getirir) şeklinde çok dikkat çekici bir kaydın bulunduğunu belirtmemiz yerinde olacaktır.12 İran'dan Çin'e giden kervan yollarında IX ve X. yüzyıllarda da güvenlik Türkler tarafından temin edilecektir.13 Yollar boyunca yalnızca tüccarın gidip geldiğini de düşünmemek gerekir. Nitekim maddî kazançla hiç ilgisi bulunmayan, tek amacı fikir, düşünce ve inanç taşımak olanlar da hedefledikleri bölgelere yollar vasıtasıyla ve bilhassa da bu yolları kullanan ticaret kafilelerinin refakatinde ulaşırlardı. Geçmiş dönemler için bu durum en tabiî bir uygulama idi. Nihayet çanak, çömlek satıp; kumaş, deri, kürk almak durumunda olan tüccarın, kendi dininin yayılmasına gayret sarf ettiğini düşünmemiz yerinde olacaktır. Bu durum geçmiş dönemin tüccarının daha dindar olmasıyla da alâkalı değildir. Kara yollarından faydalanılarak yapılan ticarette kervanların, gün boyunca yol aldıktan sonra, geceyi emin bir yerde geçirmek isteyecekleri açıktır. Bu emin yer ise inancını paylaşan, kendisine zarar vermeyecek insanların bulunduğu mekândır. Bunu temin etmek için tâcirler güzergâhları boyunca dinlerinin yayılması yolunda, büyük çaplı maddî fedakârlıklarda bulunmaktan geri durmamışlardır.

Tüccarları yalnızca kervanlarla seyahat eden kişiler olarak düşünmemek gerekir. Tüccar kafilelerinin belli başlı uğrak yerlerinde ve nihaî varış noktalarında ortakları veya işbirliği yaptığı diğer tüccar grupları bulunurdu. Nitekim Çin'de olduğu gibi Kore'de bile Müslümanların ticaret kolonileri,

dolayısıyla yerli ortakları vardı.14 Benzer durum Oğuzlarla ticaret yapan Hârizmli Müslüman tüccarlar için de geçerliydi.15 Yabancı ülkelerde yerleşmiş olan bu tüccarlar, çoğu defa mahallî dilleri bilir, yerli hanımlarla evlenirler; çoluk çocukları, hizmetçileriyle birlikte bir topluluk oluştururlardı. Ayrıca bunların ilişkide bulundukları yakın çevreleri üzerinde de olumlu etkiler bırakmış olduklarını düşünebiliriz. Hatta bir tüccarın, yalnızca kendisi ile Allah arasında olmak üzere, günün belirli zamanlarında yaptığı ibadetlerin bile etrafındakiler üzerinde, dolaylı da olsa, olumlu etkiler yapmış olması mümkündür.

Bir defa tohum atıldığında, artık biraz da söz konusu ülkenin, toplumun içinde bulunduğu şartlara bağlı olarak, fikirler ve inançlar yayılmasını sürdürür gider. Bu konuyu dinlerle örneklemek gerekirse; M.Ö. VI. yüzyılda Buda tarafından kurularak, daha sonra evrensel bir nitelik kazanan Budizm'in, Hint Baharat Yolu ve İpek Yolu'nu kullanarak Hindistan dışına çıktığını gösterebiliriz. Nitekim M.S. I. yüzyılda önce Batı, sonra da Doğu Türkistan'da Türkler bu dinle tanışmışlardır. Bu arada Göktürklere de Budizm, diğer çeşitli vasıtalar yanında özellikle de ticaret kervanlarıyla dolaşan gezici vaizler eliyle ulaştırılmıştı.16

Hıristiyanlığın bir mezhebi olan Nesturîlik İran'dan Orta Asya'ya büyük oranda ticaret yollarından faydalanarak girmiştir.17 Ön Asya'dan başlayarak İran'dan Maveraünnehir'e ulaşan ve burada Beykent, Buhara, Semerkant gibi belli başlı merkezlerden geçen milletlerarası İpek Yolu, bir taraftan ekonomik gelişmeyi sağlarken, öte taraftan da kültür ve medeniyet unsurlarını taşımış, birçok din asırlar boyunca bu vasıta ile Türk dünyasına ulaşmıştır.18 Nesturî misyonerler de ellerinde bir torba bir değnek, tüccar kafilelerinin refakatinde, bazen bizzat tüccar olarak bu yolda gayret göstermişler, dinlerini yaymaya çalışmışlardır.19 Nitekim Batı Göktürklerini değerlendirirken F. Köprülü dinlerin yayılmasıyla ticaret arasındaki ilişkiyi açıkça belirtmiş bulunmaktadır.20

Bütün diğer düşünceler ve dinler için geçerli olan ticarî ilişkilerden faydalanma konusu, İslâm'ın yayılmasında da geçerlidir. Bu nedenle İslâm'ın, özellikle İslâm devletlerinin hakimiyet alanlarının dışarısında yayılmasıyla, Müslüman tüccarın ticarî faaliyet alanları ve ilişki yoğunluğu arasında, paralel bir alâka daimâ var olmuştur. Müslüman tüccarın ticaret güzergâhlarını gösteren bir haritanın, aynı zamanda da İslâm'ın yayılış yollarını işaretleyen harita olduğunu söylemek abartılı bir iddia değil, ancak hakikatin ifadesinden ibarettir. Bu konuyu, yani İslâm'ın yayılmasıyla Müslüman tüccarların faaliyetleri arasındaki ilişkiyi bir iki örnekle gösterebiliriz.

Güneydoğu Asya adalarında İslâmiyet'in yayılış serüvenini araştıran tarihçilerin ulaştıkları sonuç, bu dinin tebliğinin üç yolla gerçekleşmiş olduğudur. Bunlar; barışçı ve dürüst bir ticaret için çalışan Müslüman tüccarların faaliyetleri, Hindistan ve Arabistan'dan, gayrı müslimleri İslâm'a davet, Müslümanlara ise dinlerini daha iyi öğretmek (tebliğ ve irşâd) için gelen vaiz ve tebliğcilerin çalışmalarıyla, son olarak da Müslümanlığı kabul eden yerlilerin yeni dinlerini diğer ırkdaşlarına da kabul ettirmek için yaptıkları her türlü mücadelelerdir. Bu bölgenin Arap, Hint ve İranlı Müslüman tüccarlar açısından önemi, bizzat yerli üretimin çeşitliliği ve fazlalığı ve Batı Asya ile Uzak Doğu arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunmasından kaynaklanmakta idi. Bütün bu durumların neticesi olarak İslâmiyet, bölgenin öncelikle sahillerindeki ticarî merkezlerde, müteâkiben de iç bölgelerinde

barışçı bir yolla ve yüzyıllar süren yavaş bir süreci takip ederek yayılmıştır. Doğrudan din tebliğini hedefleyen vaizlerin de çoğu kez tüccarların refakatinde bulundukları düşünülürse, bölgede İslâmiyet'in ticareti takip ederek yayıldığını ifade etmemiz yanlış olmayacaktır.21 Sri Lanka'ya (Seylan) da İslâmiyet VII. yüzyıldan itibaren Arap tüccarları ve onlarla birlikte hareket eden İslâm davetçileri vasıtasıyla ulaştırılmış ve yayılmıştır.22 Borneo'da ise, adanın bazı bölgelerine Hinduizm ve Budizm nasıl ticarî ilişkilerle girmişse, İslâmiyet de Müslüman Arap, İranlı ve Hintli tüccarlar vasıtasıyla girmiştir.23 Hindistan'da İslâm'ın yayılması da ticarî ilişkilerle yakından ilişkilidir.24 İslâm'ın Afrika'da yayılmasıyla Müslüman tüccarların faaliyetlerindeki paralellikle ilgili olarak da çok sayıda örneğe sahibiz.25 Bütün bunları vermekten maksadımız genelde İslâm dininin yayılmasıyla, Müslüman tüccarların faaliyetleri arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koyabilmektir. Nitekim bu dinin Türkler tarafından kabulünde de, diğerleriyle birlikte, ticarî ilişkilerin ve bunlara bağlı faaliyetlerin önemli yeri bulunmaktadır.26 İdil (Volga) Bulgarlarının Müslümanlığı kabulünde ise ticarî ilişkiler, çok özel bir yere sahiptir ki, şimdi bunu göstermeye çalışacağız.

İdil (Volga) Bulgarlarından bahsedenler, bunlar arasında İslâm'ın ticarî ilişkiler sonunda tanındığını ve kabul edildiğini ittifakla ifade ederler.27 Gerçekten de onların bölgesine İslâm'ın, ticarî münasebetler olmaksızın, bu kadar eski tarihlerden itibaren gitmiş olduğunu düşünmek mümkün değildir. Çünkü Bulgarlar hiçbir zaman, hiçbir İslâm devletiyle müşterek sınıra sahip olmadıkları gibi, doğrudan askerî nitelikli bir ilişki içerisine de girmemişlerdir. Modern iletişim imkânlarının bulunmadığı o dönemlerde, ticaret kervanları ve bunları götürüp getiren tüccarlarla onlara refakat eden diğer unsurlar; fikirlerin, düşünce ve inançların en önemli taşıyıcılarıydılar. İslâmiyet de Bulgarlara bu vasıta ile ulaştırılmıştı. Bu dönemde Hazar ülkesi ile İdil (Volga) Bulgar ülkesi, çok önemli ticaret bölgeleriydiler. Özellikle Bulgar ülkesi transit ticaret yönünden ehemmiyeti yanında, kendi üretimiyle de ticarete ve tüccarların faaliyetine konu oluşturmaktaydı.

Bulgar ülkesi ve bilhassa da başşehir Bulgar, hem kendi üretimi ve hem de dışarıdan gelen çeşitli malların ticaretine konu olan çok önemli bir merkezdi. Buraya kuzey bölgesinden tüccarlar gelip gittiği gibi Müslüman tüccarlar da Bulgar'a gelirlerdi. Bu ülkede ticaret kolonileri oluşturmuş olan Müslüman tüccarların daha ileri bölgelere kadar ulaşmaları söz konusuysa da bu durum çok yaygın değildi. Aynı şekilde bizzat Bulgarlar da bu faaliyete aktif biçimde katılmakta ve kuzey bölgeleriyle Hazar başkentine, Hârizm ve daha ötelere ticarî seferler düzenlemekteydiler. İşte bu canlı ticaretle ona bağlı diğer bazı çalışmalar ve pek muhtemeldir ki, tüccar kafilelerinin refakatinde gelerek bu ülkede yerleşen Müslümanlar,28 Bulgarların İslâm'ı tanımalarının ilk ve en önemli vasıtası olmuştur. Bu konunun biraz genişliğine ele alınması, bu ticarî trafiğin genişliğini daha iyi kavramamızı, dolayısıyla İslâm'ın bu ülkeye ne şekilde ulaştığını anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Bilindiği gibi Orta İdil sahası zenginlik ve ulaşım açısından kuzey bölgelerini Hazar Denizi, İran, Kafkaslar, Türkistan ve dolayısıyla da Orta Asya'ya bağlayan büyük kervan yolları üzerinde bulunuyordu. Ülkelerinin bu konumu dolayısıyla Bulgarlar, çok erkenden şehirler kurmuşlar ve iyi tüccarlar olarak tanınmışlardır. Özellikle İbn Fadlân'ın ziyaretinden hemen sonra, yani 922-23 veya

924'te temeli atılarak kurulmuş olması gereken başkent Bulgar, Kama ve İdil nehirlerinin birleştikleri yerden 100 km. güneyde, İdil nehrine 6,5 km. mesafede, X-XIII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olmuştu. Bulgar şehrinin ticarî önemi, Hârizm'den gelen kara yoluyla birlikte, İdil (Volga) nehri ve buna paralel uzanan yol vasıtasıyla Hazar başkentine bağlanmış olması, kuzey ülkeleriyle İslâm dünyası arasındaki yolların pek önemli bir noktasında bulunmasındaydı.

Hazar Kağanlığı'nın başkenti İtil, Volga ırmağının Hazar Denizi'ne döküldüğü sahilde kurulmuş olup, İslâm dünyası içerisinde yer alan Suriye, Irak, İran, Türkistan gibi ülkeler ve Çin ile Rus bölgeleriyle İskandinavya arasındaki ticaret trafiğinin en önemli noktasında bulunuyordu. VIII. yüzyılın sonunda Doğu Avrupa'nın en çok kullanılan iki ana ticaret yolundan birincisi İtil şehrinden başlıyor ve Volga nehrini takip ederek kuzeye, bir taraftan Kama (Çolman) nehriyle Urallar sahasına, diğer taraftan Volga'nın yukarısında bazı küçük ırmaklar vasıtasıyla Ladoga gölü ve Fin Körfezi'ne, oradan da İskandinav memleketlerine kadar gidiyor, bu güzergâhlar büyük bir ticaret trafiğine şahit oluyorlardı.

Bu yolların geçtiği Bulgar ülkesi ve bizzat Bulgar şehri de söz konusu ticarî akış içerisinde pek aktif bir mevkiye sahipti.29 Hazar başkentinden geçen diğer önemli ticaret yolu ise, Bizans ile İskandinavya Körfezi ve İsveç'e kadar ulaşıyordu. Fazla bir üretime sahip bulunmayan Hazarlar, ülkelerinin ve başkentlerinin bu konumunu o derece de iyi değerlendirmişlerdi ki; "Hazar Kağanlığı'nın ekonomik bünyesinin ticaret faaliyetine dayanmış olduğunu söylemek mümkündü". Başkent İtil'de çeşitli milletlerden tüccarlar kısa veya uzun süreli olarak bulunurlar, bunlar içerisinde Müslüman tüccarlar önemli bir yer tutardı.30 Zaten diğer Hazar şehirleri yanında, özellikle de İtil'de çok önemli bir Müslüman nüfus bulunmaktaydı. İtil'deki Müslümanlar ve şehrin ticarî ehemmiyeti İslâm tarih ve coğrafya kaynaklarında da belirtilmişti.31

İdil (Volga) Bulgarları, uzun dönemler halinde Hazarlarla birlikte bulunmaları yanında, Hazar ülkesindeki ticarî faaliyetlere de etkili bir biçimde katılmaları dolayısıyla İslâm'ı, bu ilişkiler sırasında belirli oranda tanımış olmalıdırlar. Bu vesile ile hatırlanması gereken bir husus da, Bulgar Hanı Almış tarafından Abbasî Halifesi Muktedir'e gönderilen elçinin, Hazar asıllı bir Müslüman, Abdullah b. Baştû el-Hazarî olmasıdır. Fakat bundan çok daha önemlisi Bulgarların, diğer İslâm ülkelerine gittiklerinde ve bilhassa da kendi ülkelerine gelen tüccarlarla temasları sırasında Müslümanları ve İslâmiyet'in gereklerini daha geniş çerçevede görerek kavramalarıdır. Çünkü Bulgar tüccarlar, Hazar başkentinde olduğu kadar, Hârizm'de ve Sâmânîlerin ülkesinde de ticarete aktif biçimde katılmaktaydılar.32 Fakat Bulgar tüccarlarının çok daha ilerilere, hatta Hindistan'a bile ulaşmaları söz konusuydu.33

İslâm medeniyetinin hudut vilayetlerinden biri olan Hârizm'in üç tarafı bozkırlarla çevriliydi ve buranın göçebe kavimlerle ticareti İslâm öncesine kadar uzanıyordu. İslâm döneminde de iyi tüccarlar olduklarını her vesileyle ispatlayan Hârizmliler, Seyhun çevresindeki ticaret kolonilerinin kurulmasında rol oynamışlardı. Fakat Hârizmlilerin en önemli ticarî faaliyet alanları batı ve kuzeybatı taraflarıyla, yani Hazar ve Bulgar ülkeleriyleydi.34 Hârizmliler ve diğer ülkelerden gelen Müslüman tüccarlar Kuzeyin ürünlerine ihtiyaç duyuyorlar ve bunları almak için Hazar başkenti İtil veya daha ziyade

Bulgar'a gidiyorlardı. Bu ticaretin canlılığının bir göstergesi olarak, İbn Fadlân'ın meşhur sefareti sırasında Hârizm'den Oğuzların ve Bulgarların memleketine giderken, ilkbaharda çıkıp sonbaharda geri dönmeyi hedefleyen, 5.000 kişilik bir kervana katılmış olduğunu gösterebiliriz.35 Nitekim biraz da bu durumun sonucu olarak, kendine özel şartlarına rağmen, İbn Fadlân'ın dahil olduğu sefaret heyetinin, Bağdat'tan Buhara'ya, oradan Harizm'e ve oradan da Bulgar ülkesine ulaşmış olması; yani Bağdat'tan Orta İdil havzasına gitmek için kullanılabilecek en kısa yol olan Kafkasya güzergâhını tercih etmemiş bulunması, Bulgarların İslâm medeniyetiyle temaslarının, öncelikle Hârizm ve Sâmânîlere bağlı vilayetler vasıtasıyla gerçekleştiği şeklinde yorumlanmıştır.36

Müslüman tüccarlar Bulgar'da her türlü kıymetli kürkü buluyorlardı. Bunlar arasında samur, kakım, sansar, sincap ve tilki kürkleri önemli bir yer tutuyordu. Ayrıca bal, balmumu, fındık, tutkal, çiriş, balık dişi, kehribar, sahtiyan gibi diğer bazı mallar da Müslüman tüccar tarafından buradan alınıyordu. Bunlara Slav köleleri, kılıç, zırh ve av köpeklerini de ilave edebiliriz. Tabiatıyla bunların bir kısmı Bulgar ülkesinin üretimiydi. Nitekim deri işleme sanatı burada çok gelişmişti. Bulgar'da yapılmış ayakkabı ve çizmeler İslâm ülkelerinde çok beğeniliyordu.37 Müslüman tüccarlarının burada sattıkları arasında ise çeşitli dokuma ürünleri, silah, lüks eşyalar ve seramik eşya en önde yer alıyordu.38

Emevîler Dönemi'nde Müslüman Arapların fetihleri doğuda Seyhun sınırında, Hazarlar sahasında ise Kafkaslar bölgesinde kalmıştı. Bundan sonraki fetihler, istisnaları olmakla birlikte, Sâmânîlerden başlamak üzere bölge devletleri ve özellikle de Müslüman Türk devletlerince gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte, çok önemli bölgelerde Müslüman azınlıkların ortaya çıkması veya İslâm devletlerinin kurulmasının fetih ve savaşlarla, doğrudan bir alakası da bulunmamaktadır. Nitekim Bulgarların İslâm'ı kabulünde, Müslümanlarla yaptıkları yoğun ticaretin çok önemli bir yeri olduğunu vurgulamış bulunuyoruz. Gerçekten de Araplar, bir taraftan fetihlerin nimetlerinden faydalanmışlar, diğer taraftan da, gerek onlar ve gerekse diğer Müslümanlar kendi hakimiyetlerinin haricindeki ülkelerle, farklı ilişkiler içerisine girmişlerdi ki, ticaret bu ilişkilerin en önde geleniydi.

Bu durumu Hârizm'in ötesindeki ülkelerle ilgili olarak W. Heyd şu şekilde ifadelendirmiştir; "Buradan kuzeye doğru fatih olarak değil, tüccar olarak atılıyorlar, Volga nehri boyunca yukarı çıkıyorlar, gerek nehrin munsabında yerleşmiş olan uygar ve hoşgörücü bir ulus olan Hazarlar arasında, gerek bunların ortalarına rastlayan topraklarda yerleşmiş ve İslâmlığı kabul etmiş tüccar bir ulus olan Bulgarlar arasında, her yerde iyi karşılanıyorlardı".39 Bu olumlu ilişkilerin sonucu ise, bu bölgelerde İslâm kültür ve medeniyetinin tesirlerinin yaygınlaşması ve nihaî olarak da bu üstün medeniyetin kaynağı olan dinin kabulü şeklinde tezahür ediyordu. Mercanî bu hususa dikkat çekerek, coğrafî mekân itibarıyla daha uzak olmalarına rağmen Müslüman Arapların dili Arapçanın, Bulgar dili üzerinde Farsçadan çok daha fazla etkili olduğunu ifade ederken,40 Barthold ise; "İbn Fadlân'ın şimdi artık bize belli olan güzergâhından pek açık olarak görülüyor ki, İslâm memleketlerinden uzakta kalan kavimler bazen İslâm memleketleriyle komşu olan kavimlerden daha önce İslâm tesirine giriyorlardı",41 hükmünü verir.

W. Heyd'in Yakın-Doğu Ticaret Tarihi adlı meşhur eserinde, Doğu Avrupa'nın farlı bölgelerinde çıkarılan çok bol miktarlardaki İslâm gümüş paralarına (dinar) dayanılarak, Kuzey ve Kuzeydoğu Avrupa'daki bu ticaretin hangi tarih ve yöreleri içerdiğiyle ilgili dikkat çekici detaylar verilmiş bulunmaktadır. Buna göre İzlanda ve İngiltere gibi az önemli olanları bir tarafa bırakılacak olursa, İslâm sikkelerinin yoğun bulunduğu bölgelerin batı sınırı Norveç'in Christiansand eyaletinde, Kuzey Denizi'ne bakan en uç noktasındaki Egersund şehridir. Rusya için ise kuzey sınır Kazan'dan Ladoga gölüne ve oradan da Finlandiya'ya çizilecek düz bir çizgiyi takip eder. En güney nokta Kırım'da eski Kerç şehridir. İslâm gümüş paralarının en bol bulunduğu yerler ise Rusya'nın orta bölgeleri, yani Volga yatağı, Dinyeper nehrinin yukarı kısmındaki topraklarla, Baltık denizi ve Finlandiya Körfezi'ndeki eyaletlerdir. Finlandiya'dan İsveç'e Aland adasından geçiliyor, daha güneyde Gotland ve Öland adaları, Rusya'nın Baltık bölgesi ile İskandinavya arasında bir köprü oluşturuyordu. Danimarka'da bu sikkeler en çok Bornholm adasında bulunmuştu.

Ödemelerin İslâm sikkeleriyle yapıldığı yoğun bir ticaretin varlığını gösteren bu paraların basılış tarihleri ise, bu ticaretin hangi dönemlerde özellikle artarak yapıldığının belirlenmesi açısından önemlidir. Buna göre Rusya ile Baltık ülkeleri arasındaki İslâm dinarlarının en eskileri VII. yüzyıl sonlarına, en yenileri ise XI. yüzyıl başlarına aittir. 795-816 arasında bir yoğunlaşma söz konusu olmakla birlikte, daha sık bulunan sikkeler IX. yüzyıl sonlarıyla X. yüzyıl başlarına, bu arada da 909-914 yıllarına aittir. 995'ten itibaren bir azalma söz konusu olup, XI. yüzyılın ilk on senesinden sonra hiçbir sikkeye rast gelinememiştir.

İslâm gümüş paralarının basılış yerlerinin dikkate alınması, ticarete konu oluşturan malların gidiş istikametlerini, yani nereye satıldıklarını göstermesi yönüyle anlamlı olmalıdır. Buna göre bu paraların üçte ikilik bir kısmı Sâmânîlere aittir ve Semerkant, Buhara, Şaş (Taşkent), Belh, Enderâb, Nişabur gibi şehirlerde basılmıştır. Hazar Denizi'nin güney sahilindeki Cürcân, Taberistan ve Deylem'de basılmış sikkeler de önemlidir. Abbasî başkenti Bağdat'ta basılmış bol miktarda sikke bulunurken, Emevîler Dönemi'nde Şam'da darbedilmiş paralara çok nadir rastlanmıştır. Ayrıca Maveraünnehir, İran ve Dicle-Fırat nehirlerinin suladığı bölge sikkeleri de görülmüştür.

Bu paraların bulundukları bölgelere kadar nasıl gelmiş oldukları konusu da araştırmacıları meşgul etmiş, farklı ihtimaller üzerinde durulmuştur. Bu ihtimallerin ikinci derecede önemlilerinden biri savaş ganimeti olmalarıdır. Fakat bulunan paraların çokluğu, ticarî ilişkilerde kıymetli madenlerin ağırlık olarak ödenmeleri dolayısıyla yer yer ikiye, dörde ayrılmış olmaları ve nihayet dönemlerinin en önemli ticaret merkezleri çevresinden çıkarılmaları karşısında bunların, savaşlarla değil, ticarî ilişkilerle buralara getirilmiş olduklarında ittifak sağlanması sonucunu doğurmuştur. Bununla birlikte burada açıklığa kavuşturulması gereken bir konu da, Müslüman tüccarların hangi noktalara kadar ulaştıklarıdır. Her ne kadar Rusya ve İskandinav ülkeleri İslâm coğrafyacıları tarafından tanınmakta ve tanıtılmakta ise de, Müslüman tüccarların, Volga üzerinden geldikleri Bulgar ülkesinden daha ileriye geçip geçmedikleri bilinememektedir. Kuzeyin ürünleri Bulgar ülkesine ve onun başkentine getirilmekte, Müslüman tüccarlar da burada hiçbir sıkıntıyla karşılaşmamaktaydılar. Her ne kadar

Müslüman tüccarların İtil'de bu malları, Rus veya Bulgar tüccarlar tarafından getirilmiş olarak bulmaları mümkünse de, iki aylık nehir veya bir aylık kara yolculuğuyla Bulgar'a kadar gelmek, büyük çapta kaynağa ulaşmak anlamına geliyordu.42 Buradan daha ileriye gitmek maceraya atılmak olurdu ve esasen Bulgarların çalışmaları dolayısıyla43 böyle bir çabaya hiç gerek kalmıyordu.44 Yani İtil ve çok daha önemlisi Bulgar'da İslâm tüccarı, daha ziyade alıcı durumundaydı ve söz konusu paraları da karşılık olarak veriyordu. Onların buradaki aralıksız faaliyeti Bulgarların İslâm'ı daha yıkından tanımalarına da imkân veriyordu.

Bu vesile ile Bulgarların Veslerle (Visolar, Vîsûlar) yaptıkları ticaret üzerinde de durmak gerekir. Bulgarların başta kürk olmak üzere, kuzeyin ürünlerini temin etmek için bu ülkelere ticarî seferler düzenlediklerinden bahsetmiştik. Bulgar tüccarların bu arada Kama, Vyatka ve İdil'in kuzeyinde yaşayan ve genel olarak Vesler olarak isimlendirilen kavimlerle yaptıkları ticaret dikkat çekicidir. İslâm kaynakları bu ticaretten bahsetmişler, daha sonra yapılan araştırmalar da meseleye açıklık getirmişlerdir. Buna göre Bulgarlar Vyatka nehri boyunca koloniler tesis ettikleri gibi, kuzey istikametinde daha da uzaklara, bugünkü Arhangelsk'e kadar yani Beyazdeniz sahillerine kadar ticaret amacıyla gitmişlerdir.

Fakat bizim dikkat çekmek istediğimiz nokta, Veslerle Bulgarların, Bulgar şehri civarında yaptıkları ticaretin şeklidir. Bu ticaret "sessiz mübadele" tarzında gerçekleştiriliyordu. Buna göre Bulgarlar ve Vesler birbirlerini görmeden ve konuşmadan alış-veriş yapıyorlardı. Bu usulde Vesler ticaret eşyalarını Bulgar şehrinin alış veriş mekânı olan muayyen bir pazar yerine koyarlar ve buradan uzaklaşırlardı. Daha sonra gelen Bulgarlar, belirli mallar karşılığında kendi tekliflerini para veya eşya cinsinden Veslerin satılık eşyaları karşısına koyarlar ve pazar yerinden ayrılırlardı. Vesler kendi mallarına yapılan teklifi kabul ederlerse bunu, kabul etmezlerse getirdikleri malları alırlardı. Böylece ticaret ilişkisi hiç konuşma olmaksızın gerçekleşmiş olurdu.45 1l35/36'da Bulgar'ı ziyaret etmiş olan Ebu Hâmid el-Endelûsî el-Gırnatî'nin kaydına göre Bulgarlar Vesleri şehre, kuzeyin soğuğunu getirmesinler diye sokmadıklarını ifade ediyorlardı.46 Tabiatıyla bu bahane Veslerle yabancı tüccarları, özellikle de Müslüman tüccarları karşılaştırmamak isteğine, dolayısıyla aracı olarak daha fazla kar elde etmek hedefine yönelikti. Bu durumun Müslüman tüccarların, bir oranda da olsa Bulgar ülkesinde daha fazla ikametleri ve Bulgarlarla daha fazla ilişkiye girmeleriyle sonuçlanmış olduğunu düşünmemiz yerinde olacaktır.

Şahabeddin Mercanî, Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâli Kazan ve Bulgar adlı meşhur eserinde47 Bulgarlar arasında İslâm'ı anlatan vâizlerden bahseder ve Bulgarların Müslümanlığı kabulünün Halife Harun Reşid (786-809) ve Me'mun (813-833) dönemlerinde olduğunu vurgular. Bu tarihler yukarıda gösterilen para trafiğinin ifade ettiği ticaret yoğunluğuyla da uyuşmaktadır. Bu durum, bu dönemde halk arasında İslâm dininin, hiç değilse belirli oranda, kabul gördüğü şeklinde değerlendirilebilir. Almış Han'ın hangi tarihte tahta çıktığını ve ne zamandan beri Müslüman olduğunu bilememekle birlikte, İbn Fadlân'ın eserinden, onun babasının Müslüman olmadan öldüğünü öğrenmekteyiz. Yani Bulgarlar arasında İslâmiyet'i kabulde öncelik ülke ahalisine aittir. Almış Han'ın kabulüyle de bu süreç çok

önemli bir merhaleye ulaşmıştır. Tabiatıyla Han'ın Müslüman olmasının, ülkede İslâmiyet'in yayılmasına olumlu etkiler yapmış olmasını düşünmek durumundayız.

Bulgarların İslâmiyet'i kabulleriyle ilgili olarak farklı bazı rivayetler de bulunmaktadır. Nitekim eserini XVIII. yüzyıl sonu veya XIX. yüzyıl başlarında yazmış olması gereken Hüsameddin b. Şerefeddin el-Bulgarî bu konuda şunları kaydetmiş bulunmaktadır:48 Hicretin dokuzuncu yılı Ramazan'ında Hz. Peygamber; Abdurrahman b. Zübeyr, Zübeyr b. Ca'd (veya Ca'de) ve Talha b. Osman adlı üç sahabesini "tebliğ-i İslâm ve din-i hak için" Bulgar ülkesine göndermiştir. Bu sırada ülke Aydar Han tarafından yönetilmekte, Barac isimli bir de veziri bulunmaktadır. Türkçeyi çok iyi bilen Zübeyr b. Ca'd ve diğer sahabîler, iyi tabiplerdi ve Bulgarlar arasında bilhassa bu özellikleriyle tanınmışlardı. Bir süre sonra Aydar Han'ın kızı Toybike hastalanmış ve Bulgar tabipler tedavisinde aciz kalmışlardır. Bunun üzerine vezir Barac, Aydar Han'a; "Ey Hanım, ömrünüz uzun olsun. Bizim şehrimizde Arap yurdundan gelme üç tabip bulunmaktadır ki, bunların tabiplikte benzerleri yoktur. Ama bizim dinimizde değillerdir" demiştir.

Menkıbe Aydar Han'ı, Hz. Peygamber'in İslâm'ı tebliğle görevlendirilmiş olmasından haberdar gösterir. Nitekim o Arap tabiplere, kendi yurtlarında peygamber olarak ortaya çıkan Muhammed'i bilip bilmediklerini sorar. Arap tabiplerden Peygamber'i tanıdıkları ve onun dinini kabul etmiş, yakın arkadaşları oldukları cevabını alınca, şayet kızını tedavi edebilirlerse, kendisinin de onların dinini kabul edeceğini bildirir. Sahabîler çeşitli otlardan yaptıkları ilaçlarla Toybike'yi tedavi etmeyi başarırlar. Bunun üzerine başta Aydar Han olmak üzere, ailesi, Vezir Barac ve bütün şehir İslâmiyet'i kabul eder. Bu sırada keramet sahibi bu sahabîler şehir ahalisine Kur'ân-ı Kerîm'i okumayı ve İslâm'ın kurallarını öğretmiş, ibadet için cami yapmışlar, burada beş vakit namazı, Cuma ve Bayram namazlarını kıldırmışlardır. İslâmiyet'in daha iyi öğrenilmesi için okullar da kurmuş olan sahabîler üç yıllık bir çalışmanın sonunda, görevlerini yaptıklarını düşünmüşler, içlerinden ikisi ülkelerine dönmüştür. Toybike ile evlenen Zübeyr b. Ca'd Bulgar ülkesinde kalmış, daha sonra yaşadığı 25 yıl süresince İslâmiyet'in şehirler ve bölgede kabulüyle daha iyi öğrenilmesi için çalışmalarına devam etmiş, hutbelerinde Hz. Peygamber'in kendisine verdiği asaya dayanmış, vefatı üzerine burada defnedilmiştir.49

Hüsameddin b. Şerefeddin el-Bulgarî'nin kitabının devamında ülkenin muhtelif yörelerinden gelerek bu sahabeden İslâm'ı öğrenenlerden bahsedilmektedir. Bunlar arasında Başkurtlardan altı kişinin İslâm'ı öğrenmesi ve sonra kendi ülkelerinde Müslümanlığın yayılmasına çalışmaları, Nogay Han'ın yurdu Ufa'dan gelen üç kişinin ve diğer bölgelerden gelenlerin benzer durumları anlatılmaktadır. Yine bu eserde tâbiîn başlığı altında 33 kişiden bahsedilmektedir. Tebe-i tâbiîn Dönemi'nde, yani üçüncü nesil Müslümanların zamanında İslâmiyet iyice kuvvetlenmiştir. Bu devrede Bulgar ülkesinden bazı öğrenciler Hârizm ve Bağdat gibi ilim merkezlerine giderek İslâmî kültürlerini geliştirmişler, ülkelerine dönerek çok sayıda dinî eserler vermişlerdi ki, bunların bir kısmının eserleri ve isimleri sayılmakta, mezarlarının da Bulgar ülkesinde bulunduğu belirtilmektedir. Kitapta kaydedilen bir ayrıntı da, Bulgar ülkesine gelen üç sahabîden Kur'ân-ı Kerîm'i ve dinî bilgileri öğrenmeye büyük

hevesle sarılanlar arasında Bulgar kadınlarının da bulunduğudur ki, bunların isimleri tâbiîn kadınlar olarak belirtilmektedir.

Ebû Hâmid el-Endelüsî el-Gırnatî (ö. 1169) Tuhfetü'l-Elbâb'ında ve ondan naklen Kazvînî (ö. 1283) Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ında; dindar bir kişinin Bulgar'a geldiğini, hükümdarın hasta olan karısı ve kızını tedavi ettiğini, bunun üzerine İslâm'ın hem yöneticiler ve hem de halk tarafından kabul edildiğini, Bulgarların bundan sonra bu dinin müdafaası ve yayılması için çalıştıklarını kaydederler.50

Çağdaş yazar Abdurrahman Zübeyrî de Tarih-i Bulgar isimli küçük kitabında bu bilgileri tekrar eder. Fakat o daha sonra Müslüman olmayan hanların da tahta çıktıklarını, 300/912-13'te Almış (Cafer) Han'dan itibaren gelenlerin ise tamamının Müslüman olduklarını ilave eder.51 İslâm'ın Bulgarlar tarafından kabulünü Peygamber Dönemi'ne kadar geri götürme gayreti ve bunda sahabenin rolü başka bazı eserlerde de görülür.52 Tabiatıyla sahabeden üç kişinin İslâm tebliği amacıyla ve tabip kılığında Bulgar ülkesine gelmesi ve buradaki faaliyetleriyle ilgili olarak aktarılanlar bir menkıbeden ibarettir. Böylelikle Bulgar halkının muhayyilesinde İslâm'ı kabullerinin çok eskilere dayandığı fikrinin varlığı vurgulanmış olmaktadır. Çünkü üç sahabenin Müslümanlığı yaymak için, o günün şartlarında Bulgar ülkesine gelmesi ve burada sözü edilen çalışmaları yapmaları mümkün değildir. Zaten ifade edilen hususlar gerçek olsaydı, bunun muteber kitaplarda geçmiş olması gerekirdi. Bununla birlikte burada sözü edilen hususların dikkatle incelenerek, Bulgarların İslâm'ı kabulleri konusunda bazı neticelere ulaşılabileceği ve ulaşmanın gereği de açıktır. Nitekim Şehabeddin Mercanî de konuya bu açıdan yaklaşmış ve bize göre meseleyi en açık biçimde ortaya koymuş bulunmaktadır. Fakat biz onun açıklamalarına geçmeden önce, merkeze uzak ülkelere İslâm'ı tebliğde sahabeyi öne çıkaran iki farklı örnek üzerinde durmak istiyoruz. Böylelikle Bulgarların durumunu kavramamızın daha da kolaylaşacağını düşünmekteyiz.

Son araştırmalara göre İslâm'ı kabulleri en erken X. yüzyılda başlayarak XVIII. yüzyıl gibi geç bir döneme kadar sürmüş olan Kırgızların bu dine geçmelerinde de sahabe unsurunun kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Seyfeddin b. Damolla Şah Aksikendi, XVI. yüzyılın birinci yarısında Farsça olarak kaleme aldığı, daha sonra oğlu Nur veya Nevruz Muhammed tarafından tamamlanan eseri Mecmuatü't-Tevârih'te, Hz. Peygamber'in Kırgızlara sahabesinden birini, İslâm'a davet mektubuyla gönderdiğini ifade etmektedir. Buna göre Hz. Peygamber'in yanında Kırgızlardan Akaşe isimli bir Müslüman vardı. Hz. Peygamber, açık davete başladığında onu bir mektupla bölgeye göndermiş, bunun üzerine İslâm Hârizm'de ve diğer bölgelerde kolayca kabul edilmiştir. Hatta Aksikendi'nin eserinde, Kırgızlar da dahil, çok sayıda Türk kabilesi Hz. Peygamber'in Bedir gazvesine bile iştirak etmiş gösterilmektedirler.53

İslâmlaşma ile sahabenin ilgilendirilmesi konusundaki ikinci örneğimiz ise Çin'e aittir. İslâmiyet'in Çin'de yayılması ile ilgili olarak da bir sahabenin, Sa'd b. Vakkas'ın ismi geçmektedir. İslâm kaynaklarında bir bilgi bulunmamasına rağmen, Çin tarafına göre Hz. Peygamber muhtelif devlet başkanlarına İslâm'a davet amacıyla elçiler gönderirken, Çin imparatoruna da bir elçi göndermişti. İmparatorun ne cevap verdiği bilinmiyorsa da, elçinin geri döndüğü, Hz. Peygamber'in irtihalini

müteakip tekrar Çin'e gelerek oraya yerleştiği ve türbesinin halâ ziyaret edilmekte olduğu Çin kaynağının verdiği bilgiler arasında bulunmaktadır.54 Belki de bununla bağlantılı olarak düşünülebilecek bir menkıbeye göre, İslâmiyet Çin'e sahabeden Sa'd b. Vakkas tarafından tanıtılmıştı. Hatta onun mezarı Kanton'da bulunmaktaydı.55 Bu şehirde onun adına nispet edilen bir cami de yaptırılmıştı.56 Bu sahabenin Vehhâb İbn Ebî Kebeşe olduğu, 628 senesinde Çin'e gittiği ve İslâm'ın müjdesini orada verdiği, İmparator tarafından kendisi ve maiyetindekilere, ülkede İslâm'ı yayma müsaadesinin verildiği de nakledilmektedir. Çin'de dört sene kalan heyet, bir kısım Çinlinin Müslüman olmasında etkili olmuştur. Nihayet İbn Ebî Kebeşe Hz. Peygamber'in vefatından sonra Medine'ye dönmüş, bir süre sonra ise tekrar Kanton'a, bu defa yanında bir Kur'ân-ı Kerîm ile birlikte gelmiştir. Burada vefat eden İbn Ebî Kebeşe'nin mezarı, bir ziyaret yeri haline getirilmiştir.57

T. W. Arnold ise; Çin Müslümanları arasında dolaşan rivayete göre, Çin'de İslâm müjdesini veren ilk kişi Hz. Peygamber'in dayısıdır, demekte ve yine onun türbesinin ziyaretgâh haline getirilmiş olmasından bahsetmekte, sonra da bu rivayetin hiçbir esasa dayanmadığını kaydetmektedir. O bu konuda şunu da ilave etmektedir: "Bu rivayet şüphesiz Çin Müslümanlarının, dinlerinin kendi memleketlerindeki tarihini, mümkün olduğu kadar Peygamber'in zamanına yaklaştırmak arzusundan ileri gelmiştir; böyle bir arzu ise, İslâm tarihinin merkezinden uzak olan yerlerdeki kıssalar için bereketli bir kaynaktır".58 Biz de bu görüşe bütünüyle iştirak etmekle birlikte, yukarıda da değindiğimiz gibi bazı velîler çevresinde oluşturulan menkıbelerin dikkatten uzak bulundurulmamaları ve özellikle kültür tarihinin kaynakları olarak değerlendirilmeleri gerektiğini düşünmekteyiz. Nitekim Afet İnan bu konuya dikkat çeken bir makalesinde;59 "Arkeologların yaptıkları kazılarda elde edilen çanak, çömlek vs.'lerin parçaları muhtelif devirlerdeki maddî kültürün inkişaf safhalarını öğrenmek için yegâne kaynakları teşkil ettikleri gibi, epope, hikâye, masal vesâir manevî kültür mahsulleri de, o geçmiş muhtelif devirlerin karanlık noktalarını aydınlatırlar. Bunlar kazılarda elde edilen çanak, çömleklerden daha mühimdirler; çünkü bunlar toprak altında ölü kalan kırıntılar değil, cemiyetin ruhunda binlerce yıl yaşayan vesikalardır" der.

Ahmet Yaşar Ocak din tebliği ve irşad faaliyetlerini öne çıkaran velileri misyoner ve mürşid velîler olarak niteliyor. Ona göre dünyanın hiçbir yerinde halk muhayyilesi, bir dinin yalnızca kendisine ulaşan resmî çerçevesi ile yetinmemiş, bunun sonucunda da dine popüler mahiyette ikinci bir çevre eklenmiştir. Nitekim Karahanlılar sahasında İslâm'ı kabul eden ilk han olan Satuk Buğra Han'ın hayatı, Tezkire-i Satuk Buğra Han ismiyle, bize kadar ulaşan Türk menâkıbnâme edebiyatının ilk örneğini oluşturmuştur.60

F. Köprülü başta Ahmed Yesevî ve Hacı Bektaş menâkıbnâmeleri olmak üzere daha birkaç menâkıbnâmeyi Türk tarihinin kaynağı olarak, örnek bir metotla ve başarıyla kullandığı Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar adlı eserinde şu cümlelere yer verir:61 "Halkın muhayyilesi üzerinde kuvvetli izler bırakan her şahsiyet, hatta daha hayatta iken, menkıbesinin teşekkül ettiğini görür. Halk muhayyilesinin yarattığı menkıbeler daimâ hakikat cüz'ünü de içine alır; yani, herhangi bir şahsiyetin veya bir hadisenin umumî vicdana akseden şeklini olduğu gibi gösterir". Ahmet Yaşar Ocak da

eserinde menâkıbnâmelerin zengin birer kültür tarihi kaynağı olduklarını ve bazı esaslara dikkat edilmek şartıyla, kendilerinden azamî ölçüde faydalanılabileceğini ifade etmekte ve bu görüşünü delillendirmektedir.62 Bu ön hazırlıktan sonra şimdi Şehabeddin Mercanî'nin değerlendirmelerine geçebiliriz.

Şehabeddin Mercanî öncelikle, gerek Hüsameddin b. Şerefeddin el-Bulgarî el-Müslimî'nin kitabında ve gerekse inceleme fırsatını bulduğu bir kısım mecmuada, Hz. Peygamber'in üç sahabesinin Bulgar ülkesine gelmesiyle ilgili rivayetleri gördüğünü ifade ediyor. Onun verdiği bilgilerden bazı yerlerde Talha b. Osman yerine Hanzal b. Rebî isminin geçtiğini de öğreniyoruz. Ona göre bu bilgiler doğru değildir. "Bu fakir derki mezkur Tevârih-i Bulgariye kitabı ve mezkur mecmua asla inabet kılırga (güvenilirlik) sahih değiller. Ve her ikisinin kitabı meşhûn bi'l-ekâzîbi's-sarîha (açık yalanlarla dolu) olduğuna ilave, ulemâ-i mütekaddimîn ve müteahhirîn tesânîfinde ehl-i Bulgarnın Resul asrında bu keyfiyette İslâmga dahil olduğuna asla îmâ ve işaret yok. Bu kadar uluğ hadise vâkî bulgan takdirde elbette kütüb-i hadis ve âsâr ve tevârîh ve ahbârda mezkur olur idi". Mercanî bundan sonra, belirtilen dört ismi ele almakta ve bunların bazılarının sahabe olarak isimlerinin geçmediğini ve bazılarının da Bulgar'a gelmelerinin mümkün olmadığını çeşitli delillerle izah etmektedir. Onun bu konudaki son sözleri ise, gerçekten modern tarih araştırmalarının ulaştığı noktayı isabetle işaret etmiş bulunmaktadır: "Gerçi bu keyfiyette şehr-i Bulgarga sahabe kilmeginin aslı yok bulsa da lâkin bu memleket ahalisinin tekaddüm-i İslâm'ı ve anlarını dinge davet içün Arap tâifesinden tabib suretinde dâîler kildiğine dâlil bulgan bu kadar rivayetler var".63

Bu vesile ile üzerinde durulabilecek bir konu da Hz. Peygamber tarafından Bulgar veya Hazar Türklerine, İslâm'a davet yolunda bir mektubun gönderilmiş olduğudur. Bu konuyu ilk defa Kazanlı âlim Şehabeddin Mercanî (ö. 1889)64 Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar65 adlı meşhur eserinde gündeme getirmiştir. Buna göre Mercanî, İbnü'l-Esîr'in Usdu'l-Gâbe fî Mârifeti's-Sahabe isimli tabakât kitabının, müellifin döneminde yazılmış ve kendisi tarafından tashih edilmiş bir nüshasında; Hz. Peygamber'e kabilesinden bazı kişilerle birlikte gelen Umeyr b. Esfî el-Eslemî'ye, Peygamber (SAV) tarafından Türkçe bir mektup verildiği bilgisine ulaşmıştır. Ebu Hureyre'nin naklettiği bu mektup, daha sonra Arapça olarak rivayeti sırasında anlaşılmaz hale geldiğinden, İbnü'l-Esîr tarafından kitabına alınmamıştır. Mercanî devamla; Usdu'l-Gâbe'nin Kahire 1280 tarihli baskısında bu kısmın, hatalı bir biçimde, farklı ibare ile geçtiğini ve yazmadaki manayı ifade etmediğini belirtiyor. Onu göre Hz. Peygamber'in yanında Türkçe bilen vardı ve Rasulullah'ın bu mektubu bu dili bilmeyen Umeyr veya Benî Eslem kabilesine yazması mümkün değildi.

Türklere yazıldığında şüphe bulunmayan bu mektubun muhatabı konusunda ise Mercanî şu görüşü ortaya koymaktadır: O sırada ne Arabistan'da, ne Şam ve Rum diyarında Türkçe konuşan bir halk bulunmamaktadır. Orta Asya (yazar Çin ve Hıtay diyor) ise çok uzaktır. Öyle ise bu mektup coğrafî olarak en yakında bulunan ve İslâm'dan önce de Araplarla yakın ilişki içerisine girmiş oldukları, dillerindeki az sayıdaki Farsça kelimeye karşılık çok fazla Arapça asıllı kelimeyi kullanmaları ile sabit olan Bulgar veya Hazar Türklerine gönderilmiş olmalıdır.

Şehabeddin Mercanî'nin bu önemli tespiti ve yorumu, o dönemde oldukça ilgi uyandırmış olmalıdır. Nitekim Reşit Rıza'nın Mısır'da çıkardığı, döneminin en meşhur dergilerinden el-Menâr'da yer alan bazı kayıtlar bu fikri desteklemektedir.66 Buna göre Ufa'da Kâdılkudât ve Cemiyetü'l-İslâmiyye üyesi olan Rızaüddin Efendi, cevaplandırılmak üzere dergiye bazı sorular göndermiştir ki, ikinci sorusu Mercanî'nin eserindeki, yukarıda sözünü ettiğimiz tespit ve iddiaların değerlendirilmesi hakkındadır. Biz verilen cevabın teferruâtı üzerinde durmadan, yalnızca R. Rıza'nın, 1280'de Mısır'da basılan (c. IV, s. 140) Usdu'l-Gâbe ve bir kısım yazma nüshalara dayanarak Mercanî'nin metni yanlış okuduğunu, doğrusunun matbu nüshadaki gibi olması gerektiğini, ifade ettiğini belirtelim. R. Rıza böylece, Mercanî'nin "kitâben türkiyyen" şeklinde okuduğu ve "ya" harfinin noktalarını, üzerindeki şeddeyi ve sondaki tenvini tarif ettiği metni görmemiş, fakat metnin kendi ulaştığı yerlerde gösterildiği gibi "türkiyyen" değil "teraknâ" şeklinde olması gerektiğini iddia etmiştir.

Şehabeddin Mercanî'den kırk yıl geçtikten sonra, bu defa da İsmail Hakkı İzmirli, 20-25 Eylül 1937'de toplanmış olan İkinci Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu bir tebliğle aynı konuyu gündeme getirdi.67 İzmirli, Mercanî'nin kitabına atıfta bulunduktan sonra, Hz. Peygamber'in yanında Türkçe bilen ve Türkçe mektup yazanın bulunduğunun Usdu'l-Gâbe'deki kayıt dolayısıyla anlaşıldığını, Reşit Rıza'nın el-Menâr'da Müstefâdü'l-Ahbâr'ı görmeden ortaya koyduğu görüşlerin isabetli olmadığını belirtiyordu. Fakat onun Mercanî'den farkı, Hz. Peygamber'in Türkçe mektubunun, o vakitler Hicaz bölgesine yakın bir başka Türk zümresine yazılmış olmasını düşünmenin, daha uygun olacağını belirtmesindedir.68

Hz. Peygamber'in Türkçe mektubu meselesi uzun süre bu haliyle bırakılmışken, son dönemde Zekeriya Kitapçı, özellikle Hz. Peygamber ve Emevîler dönemlerinde Müslüman Araplarla Türkler arasındaki ilişkileri değerlendiren bir serî çalışması sırasında bu konuyu tekrar ele almıştır. Zekeriya Kitapçı, Usdu'l-Gâbe'nin Kahire'de basılan nüshasında, Hz. Peygamber'in Umeyr'e bir mektup verdiğinin belirtildiğini ve fakat bunun dili konusunda bir açıklık bulunmadığını belirtmektedir.69 Z. Kitapça ayrıca İbnü'l-Hacer el-Askalanî'nin el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahabe'sinde bu meseleyi teyit eden bazı kayıtları da göstermiş bulunmaktadır.70

Bütün bunlardan çıkan sonuç Bulgarlar arasında İslâm'ın kabulünün başlangıcının oldukça erken bir döneme kadar gitmekte olduğudur.71 Müslüman tüccarların İslâm'ın tanınması ve kabulüne, şu veya bu şekilde katkıda bulunmaları yanında, onların refakatinde giden İslâm vaizlerinin varlığını kabul etmemiz gerekmektedir. Bunların bazı defa tabip olarak Bulgar halkının itimadını kazanmış olduklarını düşünmek durumundayız. Kesin olan konu Harun Reşid (786-809) ve Me'mun (813-833) dönemlerinde Bulgar halkının belirli oranda Müslüman olduğudur.72 Vâsık-Billah'ın (842-847) hilâfet dönemi de İslâmlaşmanın hızla devam ettiği bir devredir. H. 300'ler/M. 910-915 yılları arasında ve kuvvetle muhtemel 913'te Hazar Kağanı ile anlaşan Rusların, İslâm ülkelerine hücum etmeleri, hem Hazar ülkesindeki Müslümanlar ve hem de Bulgarlar üzerinde etkisini göstermiş, Müslümanlıklarının gereği olarak Ruslarla savaşmışlar ve onları hezimete uğratmışlardır. Bu olay aşağıda tekrar değerlendirirken değineceğimiz gibi, Hazar Kağanı'nın güçsüzlüğünü göstermesi kadar, Bulgar halkı

arasında İslâm'ın kabulünün çok ileri bir seviyelere ulaştığının ve onların dinî gayretlerinin de bir göstergesi olarak nitelenebilecektir. Nitekim İbn Rusteh'in IX. yüzyıl başları itibarıyla verdiği bilgiler, ondan hemen sonra İbn Fadlân'ın eserindeki detaylar, bu sırada Bulgar ülkesinde İslâm'ın, ne derece geniş yayılma imkânı bulduğunun açık delilleridir. Bu delilleri muhtelif İslâm coğrafyacılarını eserleriyle de takviye edebiliriz.73 Bu cümleden olmak üzere birkaç olayı hatırlayabiliriz.

İslâmiyet'in Bulgar ülkesinde iyice kökleşmesinden sonra, onların diğer İslâm ülkeleriyle ilişkilerinin arttığı görülmektedir. Nitekim onların Türkistan ile münasebetleri, aradaki kavimlerin çeşitli hareketleri, Hazar ülkesinin maruz kaldığı Rus tazyik ve hücumları neticesinde sıkıntılı durumlar ortaya çıkmış olmasına rağmen, devamlılık göstermiştir. Beyhakî'nin belirttiğine göre Bulgar Hanı Ebu İshak İbrahim 1025'te gördüğü bir rüya tesiriyle Nişabur yakınındaki Beyhak'ta cami inşası için bir vakıf kurmuştu. Yine 1024'te bir Bulgar elçilik heyetinin, zengin hediyelerle Gazne sarayını ziyaret ederek Gazneli Mahmud ile görüştüğü bilinmektedir. Nihayet Bulgarlar hac ibadetinin yerine getirilmesi amacıyla Bağdat'la birlikte Mekke ve Medine'ye de gelmişlerdir. İbn Fadlân'ın dahil olduğu elçilik heyetinden çok da fazla bir süre geçmeden 943/44'te, Bulgar Hanı Almış'ın oğlu Ahmed hacca gitmiş, bu münasebetle Bağdat'a uğramış, halifeye bir sancak, siyah kürkler ve diğer bazı hediyeler takdim etmiştir. 1041/42 olaylarını nakleden İbnü'l-Esîr de, Bulgar hacılarının Mekke'ye giderken Bagdat'a uğradıklarını belirtir.74

Bir dinin kabulünün, bir milletin tarihinde karşılaşabileceği en önemli olaylardan biri olacağı kesindir. Ayrıca çok kısa bir süre içerisinde bütün toplumun aynı inançta birleşmesi de, din değiştirmenin tabiatına aykırıdır. Bu nedenle Bulgarlar arasında İslâm'ın, bir millet bütünü olarak, kabulünün İbn Fadlân sonrasında da uzunca bir süreci içermiş olduğu muhakkaktır. Nitekim onun eserinde Barancer adlı 5.000 kişilik bir topluluğun tamamının Müslüman olduğu açıkça ifade edilirken, Tâlût isimli birinin de İbn Fadlân vasıtasıyla Müslüman olarak Muhammed ismini aldığı, onu takiben bütün ailesinin İslâm'a girdiği belirtilmektedir.75 Şehabeddin Mercanî ve M. Murad er-Remzi'nin eserlerinde de Kâim-Biemrillah (1031-1075) zamanında 30.000 çadır halkının İslâm'ı kabul ettiği kaydedilmiş bulunmaktadır.76 Yine Mercanî'nin değerlendirmesine göre 986'da Hıristiyanlığı seçen Rus Kiyev Knezi Viladimir'in, bu tarihten az önce, din seçme konusunda tereddütleri bulunduğu sırada Bulgar Han'ından Müslüman din adamları istediğinde, ona gönderilen din âlimleri, bu ülkede İslâm'ın güçlü bir biçimde yerleşmiş bulunduğunun deliliydi.77 Aynı şekilde onlar kendi çevrelerindeki ülkelerde İslâm'ın yayılması için de gayret sarf etmişlerdir. Nitekim Hüsameddin b. Şerefeddin el-Bulgarî el-Müslimî'nin eserinde bu konuda bazı menkıbeler bulunduğu gibi, Mercanî'nin eserinde de Başkırtların İslâm'ı kabullerinde, ülkelerine gelen yedi Bulgar Müslümanın katkısından bahsedilir.78 Bu halkayı Peçenekler ve Kumanları içerecek şekilde genişletmemiz mümkündür.79

Bir milletin Müslüman olması veya büyük bir coğrafyada İslâm'ın yayılmasında, daima birden fazla unsurun etkili olacağı şüphesizdir. Bulgarların İslâmiyet'i kabullerinde de ticaret ve buna bağlı faaliyetlerin haricinde bazı vesile ve vasıtalardan bahsetmemiz, hatta bu unsurların zaman içerisinde birbirini tamamlamaları veya farklılaşmalarını söz konusu etmemiz mümkündür. Nitekim Ahmed

Yesevî (ö. 1066-67) ve müritlerinin başlıca faaliyet bölgelerinden birinin de Bulgarların oturdukları yöreler olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Bilindiği gibi Ahmed Yesevî'nin on iki bini yaşadığı bölgede, doksan dokuz bini uzak bölgelerde olmak üzere müritleri ve tasavvuf geleneğine uygun olarak tayin ettiği çok sayıda halifesi vardı. Bunlar vasıtasıyla onun, göçebe ve İslâm'ı yeni kabul etmiş toplulukların psikolojilerine uyum gösteren irşad halkası, dalga dalga genişlemiş ve Orta İdil bölgesini ve daha öteleri de içine almıştı.80 Nitekim Ahmed Yesevî'nin menkıbelerinin en yaygın olduğu üç Türk sahasından biri; Anadolu ve Rumeli (Batı sahası), Türkistan ve Kırgızistan Merkezî (Doğu sahası) yanında İdil boyu'dur (Kuzey sahası). Ahmed Yesevî'nin tesirleri Kırgız bölgesini geçerek Bulgar Türklerine ulaşmış ve burada kuvvetli izler bırakmıştır. Nitekim Hüsameddin b. Şerefeddin'in tarihî kıymetinden ziyade menkıbevî bir mahiyeti bulunan Risâle-i Bulgariyye'sinde Ahmed Yesevî'nin halifelerinden bazıları burada görev yapmış gösterilmektedir. Eski Kazak şeyhlerinden Beyraş b. Ebraş Sûfî Bulgar havalisine gönderilmiştir. Onu müridi, Buri nehri boyunda Aday-Çermiş avulundan İşmuhammed Tokmuhammed-oğlu takip etti ve otuz altı sene şeyhlik yaptı. Sûfî İşmuhammed etrafına birçok derviş toplamıştı ve Şeyh Baba lâkabıyla şöhret kazanmıştı. Onun ölümünden tam yirmi senelik bir aradan sonra, Yarkent'te Ahmed Yesevî'nin müridinin müridi Şeyh Hidayetullah'a on beş sene hizmet etmiş olan Bulgar'a bağlı Terbirdi Çallısı avulundan İdris Zu'l-Muhammed-oğlu Bulgar havalisine gönderildi, burada yirmi sene hizmetten sonra vefat etti. Bu sonuncusunun yerine halifesi Kasım Şeyh İbrahim-oğlu geçti. Bunun da vefatından sonra Buhara'dan Feyzullah Efendi geldi ve bölgede İslâm dininin daha iyi öğrenilmesi için çaba gösterdi. Yine Ak-İdil başında Bay Çura-çermişî'nin avulunda Ahmed Yesevî müritlerinden Hoca Emir Kelâl'in kabri bulunmaktadır. İşte bu kısa kayıtlar bile Ahmed Yesevî'nin Kuzey Türkleri arasındaki önemli yerini ve ona bağlı sûfîlerin çalışmalarını göstermeye yeterlidir. Şayet İdil Bulgarları ve bu bölgenin tarihiyle ilgili olarak bu kadar az yazılı vesika olmasaydı, hiç şüphesiz Kırgız-Kazaklar arasından geçerek İdil boylarına kadar yayılan Ahmed Yesevî müritlerinin menkıbe ve kerametleri, dolayısıyla faaliyetleri hakkında daha fazla bilgiye sahip olabilecektik. Nitekim Şerâitü'l-İman gibi o çevrede pek çok yayılan basit ve umumî bir ilmihal mahiyetindeki eserler bile Hoca Ahmed Yesevî'nin bölge halkı arasındaki ehemmiyetine işaret etmektedir.81

İdil-Volga Bulgarları İslâmiyet'i daha ziyade Hârizm ve Maveraünnehir aracılığıyla kabul etmişti. Bu nedenle de Hanefî mezhebinde idiler ve daima böyle kaldılar. İbn Fadlân, Şafiî olması dolayısıyla, kametin şekli gibi bazı konularda müdahalede bulunmuşsa da, onlar üzerinde etkili olamamıştı.82 Bulgarların İslâmiyet'i din olarak kabul etmeleri ve bu dini öğrenip hayatlarını ona göre düzenlemeleri süreciyle ilgili olarak üzerinde durulabilecek bir konu da, Almış b. Şelkey (Cafer b. Abdullah) Han'ın Abbasî Halifesi Muktedir'e müracaatında ortaya çıkmaktadır. Bulgar Han'ının Halife'ye gönderdiği elçisiyle ondan öncelikle; "İslâm dinini anlatacak, şeriatın hükümlerini öğretecek, ülkesinde ve bütün memleketinde kendi adına hutbe okunması için minber ve cami yapacak bir heyet göndermesini" istemişti. Muktedir tarafından gönderilen elçilik heyetinin tertibinde bu isteğe uyulmuş, çeşitli görevliler yanında, yeterli dinî kültüre sahip, Han ve halkla doğrudan ilişki kurabilmesi için Türkçe de bilen İbn Fadlân sefâret heyeti içerisinde yer almıştır. Onun görevleri arasında; "Fakihlere ve öğretmenlere nezâret etmek" de bulunmaktaydı. Fakat heyetteki fakih, muallim ve (muhtemelen kale yapımıyla ilgili)

diğer bazı vazifeliler, seyahatin tehlikesi dolayısıyla Cürcaniye'den itibaren yola devam etmek istememiş, geri dönmüşlerdir.83 Burada görülen, dini öğretecek kadroların resmen istenmesi ve gönderilmesi keyfiyeti, son derece önemlidir. Çünkü İslâm dininin intişârının tarihine bakıldığında, Hz. Peygamber dönemi haricinde, bu tür istek ve uygulamalardan ziyade; tarikatlar, tüccar grupları, kişisel girişimler gibi tabiri caizse, sivil inisiyatifin öne çıkması söz konusudur. Bu çalışmaların ise, çoğu defa yeterli düzenden uzak kaldıklarını düşünmek mümkündür. Halbuki belirli bir program dahilinde ve ülkedeki siyasî otoritenin desteğinin de arkaya alınmasıyla yapılacak çalışmaların, çok daha verimli olabileceğini düşünebiliriz. Fakat bu durum, bu işle görevlendirilen kişilerin, görevlerini yerine getirmekten çekinmeleri dolayısıyla gerçekleşememiştir.

İbn Fadlân'ın Risâle/Seyahatnâmesi'nin Bulgarlar arasında İslâm'ın kabulü ve 922'deki durumu göstermesi açısından taşıdığı değer tartışılamaz. Fakat bunun yanında onun genelde din değiştirme süreçlerini gözlemlemek isteyenler ve özelde İslâm'ın kabulünün şekil ve şartlarını araştıranlar için de paha biçilmez bir kaynak olduğunu vurgulamamız gerekir. İslâm'a girmek şahadet kelimesini söylemek ve buna inanmakla gerçekleşir. Yani hiçbir töreni gerektirmeyen, son derece de sade ve bir anda yapılabilecek bir işlemdir. Görünüşteki bu sadeliğin arkasındaki derinliği, bunun ifade ettiği anlamı ve bundan sonraki gelişmeleri görebilmek isteyenler açısından İbn Fadlân'ın gerçek bir hazine olduğuna şüphe yoktur.

1 "Bulgarlar Hazarlar ile Sakâlibe (Slâvlar) arasında oturur ve hükümdarlarına Almış denir. Bu hükümdar İslâm dinine mensuptur… Bulgarlar ziraat ve çiftçilik yapar; buğday, arpa, darı vs. gibi her çeşit hububat ekerler. Çoğu İslâm dinine mensupturlar. Oturdukları yerlerde mescitleri ve mektepleri vardır. Müezzinleri ve imamları bulunur…Elbiseleri Müslümanların elbiselerine benzer. Müslüman gibi mezarları vardır". Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, 1985, s. 37-38. Bu ifadeler İbn Fadlân tarafından tamamıyla doğrulanmış olduğu gibi, eserlerini daha sonraki tarihlerde tamamlamış olan İslâm müellifleri de benzerlerini tekrarlamışlardır. Şehabeddin Mercanî ve M. Murad er-Remzî'nin kitaplarında aynı yöndeki değerlendirmeler, yeri geldiğinde gösterilecektir.

2 İbn Fadlân varış günlerini 12 Muharrem Pazar olarak veriyor. Pazar, Pazartesi, Salı ve Çarşamba günlerini kendilerine ayrılan çadırda geçirdiklerini, Perşembe günü ise Han tarafından kabul edildiklerini açık biçimde ifade ediyor (Bkz. Ramazan Şeşen, Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi, İstanbul, 1975, s. 44); Krş. Ahmed Zeki Velidî, Türk ve Tatar Tarihi, Kazan, 1912, s. 81. Buna rağmen Rafael M. Veliyev ve Cemil A. Muhammetşin tarafından hazırlanmış olan eserde (Büyük Bolgar Bolgar-Tatar Uygarlığının Anıtı, Türkiye Türkçesi Fazıl Agiş, s. 14), muhtemelen halen bu olayın anısına kutlanan bir tarih olarak 15 Mayıs'ın gösterilmesinin sebebi anlaşılamadı. Krş. İbn Fadlân'ın eserinden naklen Şehabeddin Mercanî, Müstefadü'l-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Tatar, Kazan, 1907, c. I, s. 65.

3 İbn Fadlân'ın Rihle/Risâle'sinden bazı kısımlara ilk defa Yakut el-Hamavî, Mu'cemu'l-Buldân'ında yer vermiş, başka bazı kitaplarda da ondan bahsedilmişse de, uzun süre esas

nüshasının kaybolduğu kabul edilmişti. Fakat Zeki Velidî Togan yaptığı araştırmalar sırasında bu eseri Meşhet'te bulmuş ve yaptığı çalışmalardan sonra ilim alemine tanıtmıştır. Onun bu çalışması ilim aleminde geniş yankı bulmuş, eser üzerinde dünyanın farklı ülkelerinde çok sayıda çalışma yapılmış, ülkemizde de değişik çevirileri gerçekleştirilmiştir. Biz bu makalemizde Ramazan Şeşen (Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi, İstanbul, 1975)'in tercümesini kullandık. İbn Fadlân için bkz. Zeki Velidî Togan, İbn Fadlân, İA, c. V/2, s. 730-732; Aliyev Salih Muhammedoğlu, İbn Fadlân, DİA., c. XIX, s. 477-479.

4 Bulgarların siyasî tarihleriyle birlikte kültür ve medeniyetleriyle ilgili olarak özlü bilgiler için bkz. Nesimi Yazıcı, İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi, Ankara, 1992, s. 63-79; Nuri Yüce, Bulgar, DİA., c. VI, s. 390-391.

5 Tuna Bulgar Hanlığı için bkz. İbrahim Kafesoğlu, Bulgarların Kökeni, Ankara, 1985; Géze Fehér, Bulgar Türkleri Tarihi, Ankara, 1999; Akdes Nimet Kurat, Bulgaristan, İA., c. II, s. 796-799; Nazif Kuyucuklu, Bulgaristan, DİA., c. VI, s. 391-396.

6 A. Aziz, Tatar Tarihi, Moskova, 1925, s. 17-24; Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul, 1980, s. 25-32; Aynı yazar, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, Ankara, 1981, c. II, s. 856-858; İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ankara, 1977, s. 148-149; Zeki V. Togan, Hazarlar, İA., c. V/1, s. 388-389; Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", Tarihte Türk Devletleri, Ankara, 1987, c. I, s. 145-150; Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972, s. 38-40; W. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Haz. Kâzım Yaşar Kopraman-Afşar İsmail Aka, Ankara, 1975, s. 87-90; Salim Koca, Türkler ve İslâmiyet, Erdem, c. VIII, S. 22 (Ankara 1996), s. 272-273; Ahmet Taşağıl, Hazarlar, DİA, c. XVII, s. 117-119.

7 İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 20, 21, d. notları 7 ve 8.

8 Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 45-47, 138, 156, 165; İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 76-80, Notlar s. 113-115.

9 Bu konuların özlü bir değerlendirmesi için örnek olarak bkz. Şehabeddin Mercanî, a.g.e., c. I, s. 53-57; Ayr. bkz. Yahya G. Abdullin, Volga-Kama Bulgarları ve Tatarların Tarihinde İslâm, Çev. Mevlût Uyanık, Türk Yurdu, c. XIII, S. 68 (ankara Nisan 1993), s. 36-40.

10 Buddhizm Tarihi, Çev. Abidin İtil, Ankara, 1947, s. 3.

11 Tarihte Türklük, Ankara, 1971, s. 102.; Krş. M. Fuad (Köprülü), Türkiye Tarihi, İstanbul, 1923, s. Batı Göktürklerinin geniş ülkeleri yönetimleri altında birleştirmeleri sayesinde "Çin, Hind, İran, Bizans arasında iktisadî ve manevî mübadeleler icrası kabil oldu. Mesela Sâsânî medeniyeti mahsullerinin tâ Japonya'ya kadar gidebilmesi sırf bu sayededir".

12 Reşat Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara, 1997, s. 280.

13 "Müslüman ve Çin dünyası arasında bulunan göçebe Türkler kervan refakatçisi ve koruyucusu rollerini oynuyorlardı". Maurice Lombard, L'Islam dans sa Première Grandeur (VIIIe-Xıe Sièecle), Paris, 1971, s. 50. Bu eserin Türkçe çevirisi İlk Zafer Yıllarında İslâm, İstanbul, 1983.

14 Adam Mez, Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, Çev. Salih Şaban, İstanbul, 2000, s. 545, 578 vd.

15 İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 32 vd; Zeki Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970, s. 125; Krş. Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, İstanbul, 1980, s. 42-43.

16 Barthold Spuler, "Gök Türklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülâhazalar", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1981, c. II, s. 660-661.; Ünver Günay-Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi, Ankara, 1997, s. 110-127;.

17 W. Barthold, Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hıristiyanlık, Çev. Köprülüzâde Ahmed Cemal, TM., c. I (İstanbul 1925), s. 47 vd. Bizans İmparatoru Jüstinyen, İranlıların ipek ticaretindeki tekellerini kırmak istediğinde, en kestirme yolun bizzat kaynağa ulaşmak ve mümkün olursa kendi ülkesinde ipeği üretmek olduğunu düşündü. Bunun için gerekli olan ipek böceği tohumlarını ona, büyük bir ihtimalle Hoten'e kadar gitmiş olan (552'ye doğru) misyoner rahipler temin etmişti. W. Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya Karal, Ankara, 1975, s. 14-15.

18 Zeki V. Togan, Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, c. I, s. 94; W. Barthold, a.g.m., s. 61.

19 Fr. Psalty, "Türkelide Hıristiyanlık", İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943, s. 891.

20 Türkiye Tarihi, "Ticaret mallarından başka, bir takım fikirler ve itikatlar da bu kervan yollarından kolayca geçip gidiyordu. Muhtelif seyyahların ve Budist hacıların Asya'nın bir ucundan öbür ucuna gidebilmeleri, Mazdeizm ve Hıristiyanlığın İran ve Orta Asya sahalarından geçip Çin'e girmesi Budizm'in Hind sahasını atlayarak Çin'e kadar intikali ve Asya'nın şark sahalarında kuvvetlenip inkişaf edebilmesi işte hep bu sayede oldu".

21 H. de Graaf, "Onsekizinci Yüzyıla Kadar Güneydoğu Asya'da İslâm", Çev. Hürrem Yılmaz, İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, İstanbul, 1989, c. III, s. 15 vd.; X. de Planhol, "İslâm Toplumu ve Medeniyeti", a.g.e., s. 338.

22 Rıza Kurtuluş, Asya (III. Kıtada İslâmiyet), DİA., c. III, s. 537.

23 Muhammad Abdul Jabbar Beg, Borneo, DİA., c. VI, s. 291; H. de Graaf, a.g.m., s. 28-34.

24 Bir örnek olarak bkz. W. Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, s. 38-39.

25 Ünver Günay, Zenci Afrikada İslâmiyetin Yayılışının Belli Başlı Safhaları, Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi (Tayyib Okiç Armağanı) (Ankara 1978), s. 147-157; Fildişi Sahili, Gana ve Gine'de İslâmiyet'in yayılmasında Müslüman tüccarların rolleri için bkz. Davut Dursun, Fildişi Sahili, DİA., c. XIII, s. 77-78; Mustafa L. Bilge, Gana (Ülkede İslâmiyet), DİA., c. XIII, s. 345; Davut Dursun, Gine (II. Tarih ve İslâmiyet), DİA, c. XIII, s. 71.

26 Konuyla ilgili bilgi için bkz. Osman Turan, Türkler ve İslâmiyet, AÜDTCFD., c. IV, S. 4 (Ankara 1946), s. 467; Salim Koca, Türkler ve İslâmiyet, Erdem, c. VIII, S. 4 (Ankara 1996), s. 268-270, 272-273; Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, Diyanet Dergisi Hicret Özel Sayısı (Ankara 1981), s. 295; Aynı yazar, Türklerin Müslümanlığı Kabulü, Kubbealtı Akademi Mecmuası, Yıl 12, S. 3 (İstanbul Temmuz 1983), s. 15; Abdülkadir İnan, "Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı", Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968, s. 333.

27 Örnek; A. Aziz, Tatar Tarihi, Moskova, 1925, s. 36; Osman Turan, Türkler ve İslâmiyet, s. 467; İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ankara, 1977, s. 187; Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 297; Aynı yazar, Türklerin Müslümanlığı Kabulü, s. 17; Salim Koca, Türkler ve İslâmiyet, s. 273; Nuri Yüce, Bulgar, DİA., c. VI, s. 390-391; Akdes N. Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 115; T. W. Arnold, İntişar-ı İslâm Tarihi, Çev. Hasan Gündüzler, İstanbul, 1971, s. 343; Hâmit Sadi Selen, Ticaret Tarihi, İstanbul, Tarihsiz, s. 40; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, Devletü'l-Bulgari'l-Müslimîn fî Havzi'l-Folgâ, Müerrihu'l-Arabî, S. 21, s. 206, 207, 220 vd.

28 İbn Fadlân'ın Rihlesi'nde Bulgar'da yaşayan Bağdatlı bir terzi ve hariçten gelerek hayatlarını burada sürdüren diğer Müslümanlara atıfta bulunulmaktadır: "Hükümdarın aslen Bağdatlı olup tesadüfen bu taraflara gelmiş olan terzisi…", "Yanlarında bulunan bir Müslüman veya Hârizmli birisi ölürse Müslümanların ölülerini yıkadıkları gibi onu yıkarlar". Bkz. a.g.e., s. 51, 62.

29 İslâm coğrafyacıları bu yol hakkında bilgi vermişlerdir. Nitekim İdrisî, İstahrî ve Yakut el-Hamavî'de bu yol, birbirine yakın ifadelerle; İtil'den Bulgar'a karadan bir ay, Volga nehrinden iki ay, Bulgar'dan İtil'e nehirden iniş ise 20 günlük bir mesafe olarak tarif edilmiştir. Bkz. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 119, 133, 134, 160.

30 İslâm coğrafyacılarının eserlerinde İtil'in bu durumuyla ilgili yeterli bilgi bulunmaktadır. Ayr. Bkz. A. N. Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 30-33; Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", Tarihte Türk Devletleri, Ankara, 1987, c. I, s. 150, 160, 161. A. J. Yakubovskiy, IX-X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihî Topografisi Meselesine Dair, TTK. Belleten, c. XVI, S. 62 (Ankara Nisan 1952), s. 274-287.

31 İbn Rusteh, Mes'ûdî, müellifi bilinmeyen Hudûdu'l-Âlem, İdrisî, İbn Havkal, Ebu Hâmid el-Endelusî el-Gırnatî'nin eserlerindeki kayıtlar için bkz. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 36, 39, 45-47, 56, 70-71, 109-112, 119, 157, 178.

32 Ahmed Zeki Velidi, Türk ve Tatar Tarihi, s. 76-77; Akdes Nimet Kurat, Bulgar, İA., c. II, s. 783-786; Aynı yazar, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 112-115, 117; Şerif Baştav, "İtil (Volga) Bulgar Devleti", Tarihte Türk Devletleri, c. I, s. 187, 189, 191.

33 Géza Fehér, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü-Türk Kültürünün Avrupa'ya Tesiri", İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943, s. 292-293. Bu tebliğ Türk Kültürünün Avrupa'ya Tesiri (Ankara 1986) başlığıyla kitap haline de getirilmiştir.

34 W. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Haz. Kâzım Yaşar Kopraman-Afşar İsmail Aka, Ankara, 1975, s. 80.

35 Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 125; Aynı yazar, Hârizm, İA, c. V/1, s. 249; Yolculuk hakkında bkz. İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 28.

36 W. Barthold, a.g.e., s. 89,

37 Akdes Nimet Kurat, Bulgar, s. 786; Zeki Velidî Togan, Hârizm, s. 249; Ayr bkz. W. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 91. İslâm coğrafyacılarının eserlerinde bu konuda tafsilât bulmamız mümkündür.

38 I. Hrbek, Bulghar, EI2, s. 1346.

39 W. Heyd, a.g.e., s. 74.

40 Mercanî, a.g.e., s. 53.

41 W. Barthold, a.g.e., s. 92.

42 İslâm tüccarlarının Çin ve Kore gibi uzak ülkelere kadar gittikleri gibi Sibirya'da da faal olduklarını biliyoruz. Nitekim Batı Sibirya'nın IX. yüzyıl başlarından itibaren Bulgar Hanlığı, VIII. yüzyıldan itibaren de Hârizm ile münasebetleri vardı. Bu arada Bulgar ve Hârizm ticaret kervanları, Sibirya'nın her yanına alış-veriş için korkusuzca gitmişlerdi. Başka ülkelerde olduğu gibi, çoğu defa olduğu gibi bu kervanlara, Hârizm'den İslâm mürşitleri de katılmakta, bozkır ve Sibirya halkını İslâm'a davet etmekteydiler. Bkz. Abdülkadir İnan, "Sibirya'da İslâmiyet", Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968, s. 331-333.

43 "Aralarında pek çok tüccar vardır. Bu tüccarlar Türk ülkelerine gidip koyun, Vîsû ülkesine gidip samur ve siyah tilki kürkü satın alırlardı". İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 57.

44 Kuzey Avrupa'nın değişik ülkelerinde bulunan İslâm paralarıyla ilgili çok sayıda araştırma ve konuyla ilgili yayınlarda muhtelif değerlendirmeler bulunmaktadır. Biz bu kısmı W. Heyd'in eserinden (s. 64-75) özetledik. Ayr. bkz. Maurice Lombard, a.g.e., s. 231; Adam Mez, a.g.e., s. 534-535; Nikita Elisséeff, L'Orient Musulman au Moyen Age (622-1260), Paris, 1977, s. 176, 179; Géza Fehér, a.g.m., s. 293; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, a.g.m., s. 224.

45 Bu tarz ticaretin başka bazı yerlerde de geçerli olmasını düşünebiliriz. Nitekim Nureddin Muhammed b. Muhammed el-Avfî (ö. 1233 civarı) Câmiu'l-Hikâyât'ında Karlıklar İmaklar başlığı altında Kimaklardan bahsederken şu cümlelere yer vermektedir: "Kimak kavmi üç kabiledir. Tüccarlar bunların memleketlerine mal götürdükleri zaman bunlar dil ile pazarlık etmezler. Tüccar ile söyleşmezler. Aksine alış verişleri filendir. Tüccarlar getirip mallarını bir yere koyarlar, yanından çekilirler. Onlar da gelirler, malın pahasını yanına koyarlar ve giderler. Tüccarlar mallarının yanına dönerler, onların koydukları pahayı beğenirlerse alırlar. Malı orada bırakır, giderler. Ve eğer bıraktıkları pahayı beğenmezlerse almazlar. Malı da pahasını da yerinde koyup gine yanından çekilirler. Onlar da yine gelip görürler ki, koydukları pahayı almamışlar. Ona bir miktar paha dahi ilâve ederler, yine dönerler. Aralarında bu üslup üzere bir nice defa varış-geliş ederler. Nihayet, iki taraftan rıza hasıl olur. Pazar ederler". Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 92-93.

46 Kazvînî, Yakut el-Hamavî, Bîrûnî ve Ebu Hâmid el-Endelûsî el-Gırnatî'nin Vesler ve sessiz ticaretle ilgili kayıtları için bkz. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 128, 144, 179, 182, 196; Aynı yazar, İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 57-58; Ayr. bkz. A. N. Kurat, Bulgar, s. 786, 787.

47 Kazan, 1897, c. I, s. 52-59. İstahrî'nin de Volga boyundaki bir Bulgar şehrinde bir vaizden bahsetmesi söz konusudur. Bkz. A. Mez, a.g.e., s. 330.

48 Risâle-i Tevârih-i Bulgariyye ve Zikr-i Mevlânâ Hazret-i Aksak Timur ve Haber-i Şehr-i Bulgar, Kazan, 1999, s. 25-34 (Sadeleştirilmiş metin s. 68-77); Bu eserin ilk baskısı Kazan'da 1832'de yapılmıştır. Bkz. Seyfettin Erşahin, Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi, İFD., c. XXXV (Ankara 1996), s. 563. Fuad Köprülü; "Tarihî bir kıymeti olmaktan ziyade menkabevî bir mâhiyeti hâiz bulunduğunu" ifade ettiği bu eserin yazılış tarihini 992-996/1584-1588 gibi oldukça erken bir döneme kadar geri götürmektedir. Bkz. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1981, s. 44.

49 M. Murad er-Remzî Bulgar şehri harabelerini anlatırken (Telfîku'l-Ahbâr ve Telkîhu'l-Âsâr fî Vakâyii Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar, Orenburg, 1908, c. I, s. 312) burada halkın sahabe kabirleri olduğunu bildirdikleri kabirler bulunduğundan bahseder.

50 Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 152, 178-179.

51 Kazan, 1907, s. 7-8.

52 Yazarının ismi “Kazan fuzalâsından bir zat” şeklinde belirtilen ve Salih Cemal tarafından Türkiye Türkçesine çevrilerek 1318/1900’de Mısır’da Matbaa-i Osmaniye’de basılan Rusyada Müslümanlar Yahut Tatar Akvâmının Tarihçesi adlı eserde bu konuda şu cümle yer almaktadır; “Urallarda ünlü Kama nehri kıyılarında İslâm dinini yaymak için gelip vefat eden Rasulüllah’in (SAV) ashabından iki zatın mekânlarının bulunduğu…” Seyfettin Erşahin, a.g.m k., s. 567; Ayr. Bkz. Zeki V. Togan, Hazarlar, İA., c. V/1, s. 399.

53 Seyfettin Erşahin, Kırgızlar ve İslâmiyet Göçebe Bir Türk Boyunun İslâmlaşma Tarihi Üzerine Bir Deneme, Ankara, 1999, s. 13, 34-40, 81-85.

54 Muhammed Hamidullah, Çin İle İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları, Çev. Yusuf Ziya Kavakçı, İTED., c. VI, S. 1-2 (İstanbul 1975), s. 142;.

55 Cemil Hee-Soo Lee, Çin (Ülkede İslâmiyet), DİA., c. VIII, s. 323; Aynı yazar, İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu’ya Yayılması, Ankara, 1988, s. 30-32; Konunun geniş tartışması için bkz. Hasan Tahsin, Çin’de İslâmiyet, İstanbul, 1322, s. 24 vd.

56 Celâleddin Wang-Zin-Shan, Çin’de İslâmiyet, İTED., c. II, S. 2-4 (İstanbul 1960), s. 160; Cemil Hee-Soo Lee, a.g.e., s. 31.

57 Mevlânâ Şâh Muhammed İsmâil Pani Pati, İslâm Tarihi, Çev. Ali Genceli, Baskıya hazırlayan Ayhan Yalçın, İstanbul, 1971, s. 650-651.

58 İntişar-ı İslâm Tarihi, Çev. Hasan Gündüzler, İstanbul, 1971, s. 421.

59 Epope ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi, Çığır, S. 71-72 (1 Kasım 1938),

60 Özeti için bkz. Necla Pekolcay, İslâmî Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1967, c. I, s. 15-19.

61 Ankara, 1981, s. 27, 61. F. Köprülü’nün menâkıbnâmeleri kaynak olarak kullanmasına dikkat çekici diğer bir diğer örnek olarak Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları [TTK. Belleten, c. VII, S. 27 (Ankara 1943), s. 379-522] başlığını taşıyan çok tanınmış makalesini hatırlamamız mümkündür.

62 Kültür Tarihinin Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım), Ankara, 1992.

63 A.g.e., s. 51-52.

64 Yazar ve eserinin değerlendirmesi için bkz. Abdullah Battal Taymas, Kazan Türkleri, Ankara, 1988, s. 130-131; Osman Keser, Şehabettin Mercanî ve Müstefâdü’l-Ahbârı, Ankara. 1995, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde hazırlanmış ve yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

65 A.g.e., c. I, s. 52-53, 57.

66 Reşit Rıza, Babu'l-Es'ile ve'l-Ecvibe, el-Menâr, c. V, S. 14 (16 Receb 1320/18 Eylül 1902 Mısır), s. 581-583.

67 "Peygamber ve Türkler", İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943, s. 1013-1026.

68 A.g.tebliğ, s. 1017-1018; İzmirli aynı kongrede sunduğu ikinci bir tebliğde bu konuya tekrar yer vermiş ve bilinen görüşlerini vurgulamıştır. Bkz. "Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasında İzleri", İkinci Türk Tarih Kongresi, s. 285-287.

69 Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler, İstanbul, 1986, s. 56-58 (İbnü'l-Esîr, Usdu'l-Gâbe, Mısır, 1280, c. IV, s 139-140).

70 Zekeriya Kitapçı, Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler, Konya, 1994, s. 100-101 (İbnü'l-Hacer, el-İsâbe, Mısır, 1328, s. 29); Aynı yazar, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, Konya, 1994, c. I-II, s. 192-193.

71 Konunun genel bir değerlendirilmesi ve bu konudaki farlı görüşler için bkz. R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, Büyük Bolgar Bolgar-Tatar Uygarlığının Anıtı, s. 12-15.

72 Mercanî bu konuda aynen şu cümleyi yazmıştır: "Bulgar ahalisinin İslâm'ı Hulefâ-i Abbasiyeden Harun er-Reşîd ve Me'mun asırlarında ve belki kable zâlik İslâmga dahil olduklarına delâlet eder". Müstefâdü'l-Ahbâr, s. 58, 59, 73, 89.

73 Bkz. Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 49 v. diğer yerler; Mercanî, a.g.e., s. 64-65; W. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 82-83; Krş. Zeki V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 88-89.

74 Mercanî, a.g.e., s. 63, 90; A. N. Kurat, Bulgar, s. 788.

75 A.g.e., s. 57. İbn Fadlân'ın Fatiha ve İhlas surelerini öğrettiği bu kişi ile ilgili olarak; "Bu iki sureyi öğrenmekten dolayı duyduğu sevinç, Bulgar hükümdarı olsa duyacağı sevinçten daha fazla idi" diyor ki, bu onun bir gözlemci olarak detayı bile kaçırmadığını göstermektedir.

76 Müstefâdü'l-Ahbâr…, s. 10-11; M. Murad er-Remzi, a.g.e., c. I, s. 267. Her iki eser de bu bilgiyi Risâletü'l-İntisâb'dan nakladiyorlar.

77 "Melik-i Bulgar niçe ulemânı tayin eyleyüb anlar Rusya memleketine varub ahkâm-ı İslâmını beyan kıldılar. Bu ise Bulgar'da ol vakitte İslâm kavî ve ahalisi din-i İslâm'da râsihu'l-kıdem ve ahkâmını âlim olduklarına delâlet eder". Müstefâdü'l-Ahbâr, s. 73, 75; Ayr. bkz. T. W. Arnold, İntişar-ı İslâm Tarihi, s. 344-345; I. Hrbek, Bulghar, s. 1347. Bulgarların Rusları İslâmiyet'e kazanmak istemelerine karşılık Hazarlar da onların Musevîliği kabulü için çaba sarf ediyorlardı. Bkz. Reşit Saffet Karaşemsi, Hazar Türkleri Avrupa Devleti, İstanbul, 1934, s. 22.

78 Müstefâdü'l-Ahbâr, s. 73.

79 I. Hrbek, Bulghar, s. 1347.

80 Nesimi Yazıcı, Hoca Ahmed Yesevî Dönemi'nde Türk-İslâm Kültürünün Oluşumu-Gelişimi, Diyanet Dergisi, c. XXIX, S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1993), s. 3-16.

81 Hüsameddin b. Şerefeddin, a.g.e., s. 32-34; Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 44-45, 56-57, 85; Aynı yazar, İslâm Medeniyeti Tarihi (W. Barthold'un eserine yazdığı izahlar), Ankara, 1963, s. 186-199; Ayr. Bkz. Osman Türer, "Türk Dünyasında İslâm'ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Sûfî Tarikatlar ve Yesevî'nin Rolü", Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Kayseri, 1993, s. 361-368.

82 İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 48-49.; I. Hrbek, Bulghar, s. 1347.

83 İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 20, 28-29.

İdil Havzasındaki İlk İslâm Devleti: İdil Bulgar Devleti / Prof. Dr. Zufar Z. Miftakov [s.409-416]

Kazan Pedagoji Üniversitesi / Rusya

M.S. 855 yılı tarihi -kültürel İdil-Ural bölgesinde ilk İslam devletinin kurulmasıyla sonuçlanan tarihi olaylar zincirinin başlangıç noktasıdır. Peki sonra ne oldu?

855 yılında Kara Bulgar Han'ı Aydar vefat etti. İki önemli nokta tarihçilerin dikkatini bu kişiye yöneltmektedir: Birincisi, Aydar İslamiyet'i kabul eden ilk Bulgar yöneticisiydi. İkincisi ise Aydar'ın büyük oğlu Abdullah Cılkı (bazı kaynaklarda isim Şılkı olarak verilmiştir), İdil Bulgar Devleti'nin kurucusuydu.

Aydar'ın İslamiyet'i Kabul Döneminin Şartları

8. yüzyılın sonunda bir tacir olan Sinc, Hindistan'daki iş gezisinden dönerek Horasan'a (kuzeydoğu İran) geldi. Burada Araplardan öğrendiği İslamiyet'i kabul etti. Sonrasında, Sinc Horasan tacirler loncasının başkanlığına aday gösterildi. 9. yüzyılın başlarında, büyük oğlu Abdullah bir elçilik heyetiyle Hazar Devleti'ne gönderildi. Heyet burada alıkonuldu. Kısa bir süre sonra Abdullah Samandar'a (bugünkü kuzey Dağıstan) yerleşti ve Molla oldu. 817 yılında Samandar sakinleri Hazar egemenliğine ve Hakan Karak'ın Yahudiliği benimsetme teşebbüslerine karşı ayaklandılar. Hakan Karak ayaklanmayı bastırdıktan sonra, ayaklanmanın kışkırtıcısı olan Molla Abdullah'ın Samandar Camii'nin minaresinde asılması için emir verdi. Abdullah'ın büyük oğlu Şems, zamanında Kara Bulgar'a kaçmayı başardı. Hükümdar Aydar onu iyi karşıladı. 819 yılında Hazar Hakanı Kara Bulgar'a saldırdı. Tam da bu savaş sırasında Şems Aydar Han'a çok yararlı bir tavsiye verdi. Onun tavsiyesinden feyz alan uygulayan kararlar sayesinde, Bulgarlar zafer kazandılar. Şems bütün bunları Allah'ın gücünün her şeye yetmesiyle açıkladı ve Aydar Han'ı İslamiyet'i kabul etmesi için teşvik etti. Aydar'ın İslamiyet'i kabulünden kısa bir süre sonra "Cok" Camii Kiyev'de inşa edilmişti.

Cılkı Han'ın Hakimiyetinin Başlaması

Aydar'ın ölümünden sonra büyük oğlu Cılkı, Kara Bulgar'ın hükümdarı oldu. Han bu mevkiye yükselirken Müslümandı. Küçük kardeşi Laçın bir Tengrianist (Tengrianism: eski Türk dini) olarak kaldı. Daha sonra iki kardeş arasında güç için bir mücadele başladı. Bulgarlar ve Müslümanlar Cılkı etrafında toplandılar. Bunlar çok sayıdaki Saban uruğu Barındılar. Laçın'ın etrafında ise Tengrianism'e bağlı Bulgarlar vardı. Zamanla iki kardeş arasındaki mücadele Müslümanlık ve Tengrianism arasındaki bir mücadeleye dönüştü. Karşılıklı muhalefet, üçüncü bir kuvvet olarak Hazar Hakanı İshak'ın da girmesinden sonra iyice alevlendi. İshak'ın atası Hakan Manas 858'de bir sefer sırasında çadırında öldürülmüştü. Bu iyi planlanmış bir kışkırtmaydı. Manas, Yahudi Hazarlar tarafından öldürülmüştü. Ancak Hazarlar suçu orada iş için bulunan tacirlere attı. Bu tacirler aceleyle idam edildiler. Yeni hakan İshak, Kara Bulgar topraklarını işgal etti. Bulgar-Tengrianistler, Laçın'ın

liderliğinde Hazar tarafına katıldılar. Savaş Baltavar (bugünkü Poltava) şehri yakınlarında meydana geldi. Cılkı kaybetti. Bu yenilginin çok uzun vadeli sonuçları oldu:

İlk olarak Hazar Hakanı Kara Bulgar'dan iki toprak parçası aldı: Kiyev (Baştu) ve Novgorod (Urus). Bu topraklarda birer Rus prensliği kurulmuştu. Tarihi yazımda buranın adı Kiyev Rus Prensliği ya da Eski Rus Presliği olarak geçer. Kiyev Rus Prensliği Dnyeper'in orta kısımlarının sağ taraftaki kıyılarında bulunuyordu. Hazar Hakanı İshak Rus Prensliği'ne ilk hükümdar olarak Dir isimli bir Norman'ı atadı. Bulgarlar ona Cir diyorlardı. Dir 859'a kadar Kiev'in düzensiz Slav kuvvetlerine başkanlık etti. Dir, Hazar Hakanına bağlı valinin gözetimi altındaydı. İlk vali olarak da bir Norman olan Askold (Oskold, Oskolat veya kara Bulgarların adlandırdıkları şekliyle Halib) atanmıştır. Vali, ayrıca, vergi toplanmasından, toplanan verginin Hazarlara düzenli bir biçimde dolanmasından ve yabancıların şehir kapılarından geçişinden de sorumluydu. Ayrıca Hazarlara ödenen haraçları ve şehirden geçişlerde ödenen vergileri de gözetliyordu.

İkinci olarak, tahttan indirilmiş Cılkı Han emniyette olduğu Karacar (Çernigov) ve çevresindeki topraklara yerleşiyordu ki burada zamanla Karacar Prensliği kurulacaktı.

Üçüncüsü, Kara Bulgar Krallığı Dnyeper'in aşağı kısımlarında (Kırım yarım adasının kuzey kesimi) varlığını sürdürdü. Bugün bu bölgelerde Poltava ve Putivl şehirleri bulunuyor. Bunlardan Putivl (Horusdan) yeni kurulan krallığın siyasi merkezi oldu. Laçın ise han oldu.

Böylelikle daha önceden bir bütün olan Kara Bulgar Krallığı, üçe bölünmüş oluyordu: Rus Prensliği, Kara Bulgar Krallığı ve Karacar Prensliği. En aktif merkezi kuvvete Bulgarlar sahiptiler-Tengrianistler, ücretli Norman askerleri ve Kiev ve Novgorod'un düzensiz Slav kuvvetleri. Bu kuvvetler Hazarlar tarafından askeri ve siyasi olarak destekleniyorlardı.

863 yılında Cılkı bölünmüş olan imparatorluğu birleştirme teşebbüslerinde bulundu. Cılkı aniden yöneticisinin Laçın Han olduğu Baltavar (bugünkü Poltava) şehrine saldırdı. Laçın, devleti kaderine terk etti ve Hazar Devleti'ne kaçtı. Baltavar'ı ele geçirdikten sonra Cılkı Kiyev'e doğru ilerledi. Cılkı'nın askerleri şehre yaklaşırken Hazar Hakanının valisi Askold Novgorod'a kaçtı. Prens Dir, Cılkı'ya geldi ve itaat edeceğine dair söz verdi. Sonrasında Cılkı Baltavar'a (Poltava) geri döndü ve hakimiyetini Kara Bulgar Han'ı olarak devam ettirdi.

Böylece Kara Bulgar Devleti'nin birliği sağlanmış oldu, fakat uzun sürmedi. 864 yılında Hazar Hakanı, Cılkı'nın üstüne 75 bin kişilik bir ordu gönderdi. Cılkı, yeniden Karacar kalesinin duvarları arkasından saklamak zorunda kalıyordu.

İdil Bulgar Devleti'nin Kuruluş Zamanı ve Koşulları

Cılkı'nın bundan sonraki kaderi ve İdil Bulgar Devleti'nin komşulukları onun Tuymaz isimli bir tacirle karşılaşmasından etkilendi. Bu karşılaşma 864 yılında Karacar'da meydana geldi. Cılkı tacirden, Orta İdil'deki Bulgar Hanlığı'nın kurucusu olan Tat-Ugek'ten gelen hanedanlığın, Han

Barıs'ın yerine geçecek birini bırakmaması ile sallandığını öğrendi. Bulgar şehri sakinlerinden bir kısmı, prenslik tacının Hazar Hakanının oğluna giydirilmesini istiyorlardı. Bu haberler Cılkı'nın yeni girişimlerde bulunmasına sebep oldu. Cılkı, Bulgar Hanlığı'nın başına geçmeye karar verdi. Cılkı "büyük oğluna Kara-Bulgar Hanlığı'na hükümdarlık etmesini emretti ve alelacele 10 bin savaşçıyla Bulgar'a doğru harekete geçti". Böylelikle 864 yılında Almuş, Batı Bulgar Prensliği'nin prensi oldu.

Cılkı askerleriyle Bulgar'a yaklaştığında şehirde yaşayan halk onun içeri girmesine izin vermedi. Kumanlar (Peçenekler) bu olayı fırsat bildiler. Kumanlar Cılkı'nın askerlerini Hazarlarla yapacakları bir savaşta kullanmak istiyorlardı. Kuman lideri, Cılkı'ya sahip olduğu bir toprak parçası olan Esegel Prensliği'ni verdi. Cılkı kendi sarayını Sulça şehrinde bulunan Barac-Çeşme (bugünkü Şeşme) nehrinin sol tarafındaki kıyılarında kurdu. Cılkı bu arada Bulgarların temsilcileriyle görüşmelere devam ediyordu. Şehrin Müslüman olan nüfusu, merkezi Bulgar şehri olacak bir İslam devleti kuracağına dair söz verdikten sonra Cılkı'yı desteklemeye başladı. Artık şehre girmiş olan Cılkı, bir camide dua etti. Sonrasında ise Cılkı'nın tahta çıkma töreni yapıldı.

Cılkı tahta, Ant kumandanı Nankay, Saban uruğundan olan Esegel prensi Culgut Tarnak, aynı uruğdan başka bir Esegel prensi olan Barın Alabuga ve Mart Bel uruğundan bir Burcan prensi tarafından çıkarıldı. Cılkı daha sonra, prenslikten daha üstün bir statüye sahip olacak bir devlet yaratmaya çalıştı. İlk olarak Cılkı kendisini Han ilan etti. İkinci olarak, devletin adının Bulgar İslam Devleti olduğunu ilan etti.1 Bu olay 865 yılında gerçekleşti.

Böylelikle, 9. yüzyılın 60'larında, İdil Havzası'nın ortasında, tarih yazınında İdil-Bulgar Devleti veya İdil-Çulman Bulgar Devleti olarak bilinen ilk İslam devleti kurulmuş oldu. İdil Bulgar Devleti bir İslam devleti olarak kurulmuş olmasına rağmen, Müslüman aleminin başı olan Bağdat Halifeliği tarafından, henüz tasdik edilmemişti; bir başka deyişle, İdil Bulgar bir İslam devleti olarak tanınmamıştı.

Toprak ve Nüfus

Başlangıçta Han'ın otoritesi, daha yeni kurulmuş olan İslam devletinin tımar prensliklerinden oluşan küçük bir kısmını kapsıyordu: merkezi Bulgar şehri olan İdil Bulgar Devleti, Sulça merkezli Esegel, Nur-Suvar merkezli Barıncar. Esegel ve Barıncar prensleri, tarkan olarak ilan edilmişlerdi.

Politik muhalifleri henüz faal hale geçmemişken, Cılkı egemenliğinin sınırlarını artırmakla meşgul oluyordu. Bu amaçla 865 yılında kuzeye, Tamtazay nehrinin (bugünkü Zay nehri) ağzına gitti. Burada Berşud Macarlarının hükümdarı olan Kuş'un konağı vardı. Berşud Macarları modern Marilerin tarihi atalarıydılar. Kuş, Cılkı'nın otoritesini karşı koymaksızın tanıdı. Cılkı'nın Kama'daki egemenliği, Berşud Prensliği adı altında, İdil Bulgaristanı'na eklenmiş oluyordu.

Cılkı Han'a sadakatını göstermek isteyen Kuş, kendisine bağlı kuzeybatı ve kuzeydoğu topraklarında seferlere çıktı. Kuzeybatı prensliğinde, sonradan ismi Kostroma (Kosturma) olacak olan

bölgeye ulaştı. Orada, adını Kuş-Urma (Macarcada “Urma” kelimesi “düzensiz güçler” anlamına gelir) olarak ilan ettiği nehri, İdil Bulgar Devleti’nin sınır çizgisi olarak açıkladı.

Bu nehrin bir kıyısına, adı yine Kuş-Urma olan bir kale inşa ettirdi [daha sonradan burası Kostroma (Kosturma) oldu].

Kuzeyde ise Biy-Su nehri havzasında ve Kar Denizi (Kar Gingeze) sahillerinde yaşayan İdil Bulgarlarına boyun eğdirdi.

İdil Bulgar Devleti’ne prens Kuş tarafından ilave olunan topraklara Biysu adı verildi (Peçera gibi). Sınırları batıda Akgöl (Beloozero), kuzeyde Kar Denizi sahillerinden, doğuda Biy-Su nehrinin sol kıyı şeridinden, güneyde ise Kama (Çulman) nehrinin (Çulman nehri) sağ taraftaki kıyılarından geçiyordu.

866 yılında İdil Bulgaristanı’na iki toprak parçası daha eklendi: Ura ve Baygul. Ura, Biy-Su ve Baygul’un (Ob nehri) alt kısımları arasında kalan Kuzey Ural toprağıydı. Baygul ise Ob nehrinin orta taraflarında kalan Batı Sibirya toprağıydı.

Böylelikle İdil Bulgar Devleti’nin ilk idari-bölgesel düzeni aşağıdaki gibi oluştu:

1. Bağlı Prenslikleri:

1.1. Bulgar-merkezi Bulgar şehri.

1.2. Esegel-merkezi Sulça şehri.

1.3. Barıncar-merkezi Nur-Suvar şehri.

1.4. Berşud-merkezi Tamtazay şehri.

2. Vilayetler:

2.1. Biysu-merkezi Kolin Kalesi (bugünkü Kirov).

2.2. Baygul-merkezi Ob nehri üstünde ki Baygul yerleşim birimi.

2.3. Ura-merkezi Alamir Sultan kalesi (bugünkü Alabuga).

Prensliklerin hepsine birden İç Bulgar ve illere de Dış Bulgar deniyordu.

İç Bulgar (“Eçke Bulgar”) İdil Bulgar Devleti’nin merkez kısmını oluşturuyordu. Sınırları batıda Sviyaga, doğuda Şeşme, kuzeyde Meşe nehirlerinden ve güneyde Samara nehrinin bendinden geçiyordu.

Dış Bulgar (“Tışkı Bulgar”) ise İç Bulgar’a tabi idi. Dış Bulgaristan’ın toprakları batıda Akgöl’den doğuda Ob nehrine; kuzeyde kuzey buz denizinden güneyde Fin-Ugor kavimlerinin yaşadığı Kama

(Çulman) nehrine kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsıyordu. Aslında, Bulgarlar kendilerini tanımlamak için aşağıdaki kolektif isimleri kullandılar:

1. Arlar modern Udmurtların tarihi soyları idi.

2. Biysulular Udmurt, Komi ve Permyakların tarihi soyları idi.

3. Bayglar Hantların ve Mansi halkının tarihi soyları idi.

İç Bulgarların prensleri ve Dış Bulgarların Fin-Ogur kavimlerinden olanlara Tarkan (Handan bağımsız olan, sınırlı yetkilerle donatılmış hükümdarlar) deniyordu. Her Tarkan sadece, kesin şekilde belirlenmiş, kürk, bal, balmumu, hububat ve sığırlardan oluşan bir vergi ödemek zorundaydı.2 Vergileri toplamak için özel alanlar oluşturulmuştu. Bunlara ciyen deniyordu. Ciyenler Bulgar, Nur-Suvar ve ayrıca Sulça, Bulyar (Bilyar), Alamir Sultan (bugünkü Alabuga), Kaşan ve Cuketau'da (Cukedağ) bulunmaktaydılar.

Sosyo-politik Organizasyon

Cılkı'nın yönetimi süresince İdil Bulgar Devleti'nin sosyo-politik organizasyonu az-çok şekillendi. Şimdi bunu sosyo-politik bir merdiven olarak sunalım:

Birinci Basamak: Hükümdar, onun eşi, oğulları ve en yakın akrabaları tarafından yürütülüyordu. Cılkı hakimiyetinin birkaç orijinal özelliği vardı:

İlk olarak o, yeni bir hanedanın kurucusuydu. Bundan önceki hanedan, liderliği sırasında Batı Bulgarlarını, Orta İdil Havzası'na getiren prens Tat-Ugek'ten geliyordu. Bu, 760'tan 864'e kadar sürdü. Cılkı hanedanı, Attila'nın oğlu Bel-Kermek'ten geliyordu. Bu hanedan İ.S. 455 yılında başlamıştı.

İkinci olarak Cılkı, İdil Havzası'nda bir devlete başkanlık eden ilk Müslüman hükümdardı.

Üçüncüsü, Cılkı iki görev üstlendi: ilk olarak o, Han ve İlteber idi. Bir Han olarak İdil Bulgar halkına ve bir İlteber olarak da Bulgar şehri ve komşu toprakların halklarına hükmetti.

Han'ın eşi siyasi hayata direk olarak katılıyordu: resmi misafir kabullerinde eşinin yanında oturuyordu ve o başkentte olmadığında şehri yönetiyordu.

İkinci Basamak: Sosyo-politik merdivenin bu basamağını prensler, onların akrabaları ve ayrıca Fin-Ogurların liderleri oluşturuyordu.

Üçüncü Basamak: Bu basamak Kuvvadlar tarafından yürütülüyordu. Kuvvadlar Han tarafından atanan, en yüksek mertebedeki görevlilerdi. Bağlı prensliklerde ki ticari vaziyetleri ve orada yaşayanların Hana olan bağlılıklarını gözetirlerdi.

Dördüncü basamak: Bulgar topraklarının “en iyi insanları” olarak bilinen kesim bu basamağı oluşturuyordu. Bunlar, kabile elitlerinin temsilcileriydiler.

Beşinci Basamak: Huanlar tarafından oluşturuluyordu. Huanlar, saray eşrafındandı ve Hanın arkadaşlarıydılar.

Altıncı Basamak: Bu basamağı da tüccarlar, köylüler, avcılar ve zanaatkarlar oluşturuyordu.

Cılkı, han olup, bürokratik yapıyı ve vergi sistemini oluşturduktan sonra İdil Bulgar Devleti’ne daha fazla toprak kazandırmakla meşgul oldu. Ayrıca, silahlı kuvvetlerin yaratılmasında da büyük emeği geçti.

Silahlı Kuvvetler

Cılkı Han, iyi organize olmamış bir ordu ile gelişmekte olan bir ülkenin bağımsızlığının elde tutulamayacağını anlamıştı. Bu nedenle, hiç gecikmeden, bir ordu kurma işine girişti. İdil Bulgar ordusu üç bölümden oluşuyordu: urma, kursıbay ve yaran.

Urma, güçlü-yapılı erkeklerden oluşan düzensiz bir birlikti. Bu birlik sadece düşman saldırdığında toplanırdı. Urma savaşçıları örgü giyerlerdi.

Kursıbay sürekli orduydu ve hizmet süresi bir yıldı.

Yaran ise Han’ın maiyeti altındaydı.

Cılkı Han kendi hükümranlığına bağlı bazı halklarla görüşerek onları orduya dahil etmeye çalıştı. Berşud Macarlarına ve ayrıca Sak ve Sok nehirleri arasında yaşayan Başkurtlara, urmada gönüllü olarak hizmet etmelerini önerdi. Buna ilaveten kursıbay için 4 bin atlı sağlamak zorundaydılar. Urma ve kursıbaydaki hizmetler için Han, katılacakların vergisini, kendine bağımlı olan diğerlerine göre, yarı yarıya azalttı. Berşudlar ve Başkurtlar zaten balıkçılık, avcılık ve savaşla uğraştıkları ve ziraatle alakadar olmadıkları için Cılkı’nın teklifini isteyerek kabul ettiler.

Han, benzer bir teklifi beş Saban uruğuna daha yaptı: Barın, Tuk-Suba, Ak-Suba, Culut ve Bahta. (6) Urma ve kursıbaydaki hizmetleri için, Berşud Macarlarına yaptığı gibi vergilerini yarıya indirdi. Bunun yanında Han, Tuk-Suba’ya ve Bahta’ya yerleşmeleri için yeni topraklar verdi. Burası Cuketau ve Kiçi-Çeremiş (Küçük Çeremiş) arasında kalan yer idi. Bunlardan sadece Tuk-Suba, Cılkı Han’ın teklifini isteyerek kabul etti; çünkü onlar zaten hayvancılıkla geçiniyorlardı. Fakat diğer Saban uruğlar bu teklifi istemeyerek kabul ettiler; çünkü ordu hizmeti onları tarımla uğraşmaktan alıkoyuyordu.

Cılkı Han, 8. yüzyılın 50’lerinin sonlarında Tat-Ugek’le beraber İdil Havzası’na gelen Kara Bulgarlarını (Batı Bulgarları ya da gerçek Bulgarlar) yaranda (kohort) hizmet etmeye zorladı. Bu hizmet için, bütün Kara Bulgarlar vergilerden muaf tutuldular.

Silahlar

Bulgarlar at sırtında dövüşürlerdi. Askerler zırh, tulga ve kasket giyerlerdi. Silahlar 2-3 metre uzunluğunda bir mızrak, uzun bir kılıç, ince bir bıçak, bir hançer ve bir savaş baltasını içeren bir setten oluşuyordu. Taşlar, mancınık ile fırlatılıyordu. Her savaş biriminin korık adı verilen bir savaş sancağı vardı. Bir savaştan önce Bulgar askerleri 3 sıra halinde dizilirlerdi. Ağır silahlara sahip askerler ilk sıradaydılar. Bunlara ulan (uglan) deniyordu. İkinci sırada ise orta derecede silahlanmış askerler vardı. Üçüncü sırada da hafif silahlı askerler bulunuyordu. Bu askerlere guzer denirdi.

Cılkı'nın Ölümü ve Sonuçları

882 yılında Abdullah Cılkı Han öldü. Ölümünden sonra oğulları, babalarının mirasını paylaşmaya başladılar. Cılkı'nın büyük oğlu Almuş, Kara Bulgar prensliğini yönetmeye devam etti. İkinci oğlu Bat-Ugır ise Bulgar prensliğini yönetmeye başladı. Üçüncü oğlu Mercan (Mardan) da Arça, Kuzey Burtas, Nur-Suvar ve Esegel'i kapsayan, Esegel Prensliğini kurdu.

Böylece, Cılkı'nın ölümünden sonra İdil Bulgar Devleti parçalara bölünmüş oldu.

İşler Kara Bulgar'da da pek yolunda gitmiyordu. 885 yılında Almuş, büyük oğlu Arbat tarafından tahttan uzaklaştırıldı. Almuş, Kiyev'e yerleşti ve "siyasi sığınma istedi." Sonrasında ona, bir konak inşa etmesi için bir yer verildi.

894'te Kumanlar (Peçenekler) Kara Bulgar'a saldırdılar. Bu olay Kara Bulgar topraklarında bulunan Saban uruğlarını buradan çıkmaya zorladı. Barın uruğundan 5000 Saban, Almuş'tan İdil Bulgaristan'ındaki hısımlarına gönderilmelerini istedi. Almuş bu teklifi kabul etti ve Desna nehri boyunca, Sabanların başında Karacar'a (Çernigov) kadar gitti. Burayı geçince Sabanlar Oka nehrine gittiler. Burada Murdaslar yaşıyordu. Almuş'un Sabanlarından biran önce kurtulmayı isteyerek, Almuş'un kuryesini bir botla Bulgar şehrine götürmeye karar verdiler. Almuş'ta küçük kardeşi Bat-Ugır'a, Sabanları yerleştirecekleri bir yer bulması için bir adamını yolladı. Bat-Ugır Barınların, Dyau-Şir (bugünkü Tataristan'ın Çistopol bölgesindeki Yavşırma) nehrinin kıyısına yerleştirilmelerini emretti. Saban Barınlar buraya yerleştiklerinde, Türkmen Oğuzlar onlara saldırdılar. Almuş'un kardeşi Mercan, Türkmen lideri Salar'ı kışkırttı. Almuş kanlı bir savaşı önlemek istemişti. Salar ile şu şartlar altında anlaştı: Türkmenler, Bulgar sınırını terk edecek, Almuş kızını Salar'la evlendirecek ve Bat-Ugır'ı vergi ödemeye ikna edecek. Tüm bunların karşılığında Salar da Almuş'a Şeşme nehri üstünde bulunan Sulça'yı almasına yardım edecekti. Almuş kızını Salar'a verdi. Salar Sulça'nın alınmasına yardım etti. Lakin Almuş, Bat-Ugır'ı Türkmenlere vergi vermesi için ikna edemedi. Türkmenlerle savaş kaçınılmaz hale gelmişti. Daha sonra, 895 yılında Almuş, prens Alabug, Bel-Umart ve Askal'ı Bulgar (Bilyar) şehrindeki ciyen'e davet etti. Onlara hitap ederken şöyle dedi: "Büyük Beyler! Hepimiz, ben ve Bat-Ugır, Han Cılkı'nın oğullarıyız. Ama Bat-Ugır Han Türkmenlerle anlaşma yapmaya yanaşmıyor ve

ülkeyi felaket bir savaşa sürüklüyor. Ben de bu kutsal barışa darbemi vuruyorum. Şimdi söyleyin bana, kimin peşinden gideceksiniz?" Prensler Almuş'un peşinden gelme isteklerini belirttiler.

Bundan sonra Almuş Bulgar şehrine gitti. Bat-Ugır kalesini sağlamlaştırdı. Molla Mikail Baştu ona şunları söyledi: "Ey büyük Han! Sana çocukluğundan beri bakıyorum ve sanırım şu soruyu sorabilirim. Şimdi bana hangisinin daha iyi olduğunu söyle: dostların arasında sıradan bir ölümlü olarak yaşamak mı, yoksa düşmanlar tarafından çevrilmişken hüküm sürmek mi?"3 Bu sözlerden sonra Bat-Ugır bir süre sessiz kaldı ve sonra kapıların açılması için emri verdi. Almuş Bulgar şehrine girmişti. Bir camide dua etti. Bundan sonra Almuş, prensler Culut, Bel-Umart, Askal ve Molla Abdullah tarafından tahta çıkarıldı.

Almuş böylece, 895 yılında İdil Bulgar Devleti'nin Han'ı olmuş oldu.

Bulgar Toplumunun İslamlaşması

Almuş'un Han olduğu 895 yılında İç Bulgar'da bir nüfus sayımı yapıldı. Sonuçlar burada 550 bin kişinin yaşadığını gösteriyordu. Bunlardan 200 bini Türk dilinin Saban lehçesini kullanan Bulgarlar (909'da 320 bine yükseldi), 180 bini Ar ve 170 bini Macardı. (1; 48)

Almuş, Han olup, babasının başlattığı İdil Bulgar Devleti'ni bir İslam devletine çevirme işine devam etmeye başladığında, içeride vaziyet böyleydi.

İdil Bulgarlarının İslamiyet'i Resmen Kabul Edişini İzleyen Olaylar

Dağıstan ve Batı Bulgarları 8. yüzyılın 30'larında İslamiyet'e geçmeye başladılar. Mesela Burcanların bir kısmı olan Dağıstan Bulgarları İslamiyet'i, Hz. Muhammed'in soyundan gelen Şeyh Yunus'tan, Curaş'ta (Kuzey Dağıstan) aldılar. En kalabalık ve en güçlü Saban uruğu olan Barın ise İslamiyet'i, Dnyeper Havzası'nda, Molla Mikail Baştu'nun ellerinden aldı.

Mektepleriyle beraber camiler, İslamiyet'in İdil Bulgarlarınca kabulünden çok daha önce Orta İdil bölümünde bulunmaktaydı. Örneğin İdil Bulgar Devleti'nde 9. yüzyılın ortalarında 42, 922 yılında 180 tane mektep vardı.

İslamiyet'in Bulgarlar arasında yayılmasında en büyük katkılar Şeyh Yunus (ya da Seyid Yunus, çünkü Hz. Muhammed'in soyundan geliyordu), Molla Abdullah (Samander şehrinin mollası), Mikail Baştu (Kiyev ve Bulgar şehirlerinin mollası) ve Almuş'tan (başlangıçta Kara Bulgar Prensi, sonradan İdil Bulgarlarının Hanı) geldi.

Almuş Han, İdil Bulgar Devleti'nin Bağdat halifeliği tarafından, bir İslam devleti olarak tanınmasını sağlamak için Bağdat'a birkaç kez heyet yolladı.

İlk heyet İ.S. 901 yılında Bağdat'a ulaştı. Halife (Ahmed El-Mu'tadid, 892-902) elçi Molla Abdullah'ı kabul etti. Halife elçiye, İdil Bulgar Devletlerinin yasaları, hükümdarları ve insanları

hakkında sorular sordu. İdil Bulgarlarının çoğunun Müslüman olduğunu ve bir İslam devleti olmak istediklerini duyan halife çok memnun oldu ve yakın bir gelecekte ülkelerine bir büyük heyet yollayacağını belirtti. İlk önce temsilcilerini, yolu öğrenmeleri için Abdullah ile yollamaya karar verdi. Molla Abdullah'ın Mekke'ye, Hacca, gitmesi için 2 sene geçtikten sonra, molla ve halifenin heyeti Bulgar'a ulaştılar. Heyet Bağdat'a 903 yılında geri döndü. Halifenin heyeti içerisinde, Hz. Muhammed'in soyundan gelen Şeyh Hasan, halifenin Müslüman tarzı giyecek fabrikasının önde gelenlerinden Mesud ve tüccar Musa'da vardı.

Almuş Han, halifenin temsilcilerini gördüğüne çok sevindi. Şeyh Hasan'ı İdil Bulgar Müslümanlarının başı ilan etti. Bu şartlar altında, 903 yılında İdil havzasında Hz. Muhammed'in soyundan birisi ortaya çıktı. Şeyh Hasan'la yaptığı konuşmalar sırasında Almuş Han, kafirlerle bir kutsal savaşa girişme fikrine kapıldı. Oğlu Hasan ile Molla Abdullah'ı Avar Ülkesi (bugünkü Macaristan) ve Kiyev'e yolladı. Avar Ülkesi'nde hükümdarlık Almuş'un büyük oğlu Arbat'ın elindeydi. Hasan ve Abdullah Tuna yakınlarındaki Arbat'ın geldiklerinde, kafirlerle savaşa zaten Burcanlarla (Balkan yarımadasındaki Bulgar İmparatorluğu) savaşarak katkıda bulunulduğu cevabını aldılar. Arbat, oğlu Cakın'ı kafirlerle savaşta yardımcı olması için askerleri ile birlikte İdil Bulgaristanı'na yollayacağına dair söz verdi. Daha sonra bunların üçü (Hasan, Abdullah ve Cakın) Kiyev'e gittiler. Burada Hasan ve Abdullah, Prens Oleg ile birlikte, 905 yılında, Bizans'a karşı ortak hareket etmeye karar verdiler. Cakın Bulgaristan'a dönmeyi reddetti ve Kiyev'de kaldı. Prens Oleg ona Almuş'un (Cakın'ın büyükbabası) konağını verdi.

Prens Oleg'in Bizans seferine İdil Bulgarları katılmadı. Kumanlarla birleşen Burtaslar Ruslarla birlikte, 905 yılında Tuna Bulgarlarına saldırdılar ve Bulgar ordularını şaşırttılar. Prens Oleg bu saldırıda birçok esir ve ganimetler ele geçirdi. Prens Oleg bu ganimetlerin bir kısmını vergi olarak Almuş'a gönderdi. Bunlar şahane Bizans brokları, Frank masa takımları, Alman kılıçları, İran halıları vs. idiler. Almuş Han bunların yarısını "kutsal savaşta elde edilen başarıların kanıtı olarak" Bağdat halifesine hediye yolladı.4

Tüccar Musa 906 yılında bu hediyeleri Bağdat'a götürdü. Yolda bir hizmetkarı ona ihanet etti: Türkmen Gök-Oğuz Prensi Salar'a Musa'yı öldürüp soyması için yardım etti. Daha sonra bu hizmetkar Bağdat'a geldi ve halifeye (Ali El-Muktafi, 902-908) Bulgar Hanının İslamiyet'ten vazgeçtiğini, kafirlere karşı kutsal savaşta yer almayacaklarını ve halifenin temsilcilerini öldürdüğünü söyledi.5 Bu yalan, halifenin Bulgar şehrine heyet göndermeyi reddetmesine sebep oldu.

Ancak 911'de Molla Abdullah, Almuş tarafından Bağdat'a gönderildiğinde halifeye (Cafer El-Muktedir, 908-932) gerçek durumu anlatmaya muvaffak oldu. Halife Bulgarlara büyük bir heyet gönderilmesini emretti. 912'de heyet Buhara'ya ulaştığında Halife, Hazarlar adına Askold'un oğlu Hud tarafından Hazar denizi kıyılarındaki İslam yerleşimlerine saldırdığını haber aldı. Bunun için Almuş'u suçladı. Halife, heyeti geri çağırdı.6 Molla Abdullah kendi şehrine yalnız döndü. Hazar denizini bir botla geçti ve Yayık nehrinin ağzına geldi. Buradaki bozkırda Hazar muhafızları onu buldular ve tutsak ettiler. Almuş onu tutsaklıktan kurtarmak için çok çaba sarf etti. Sonuçta, Almuş'un Bağdat

halifesinden Bulgar İslam Devleti'nin kurulması için onay alma çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Lakin teşebbüslere devam edildi. Bunun birkaç sebebi vardı.

İlk olarak bir "prensler isyanı" oldu. 900 yılında Molla Mikail'in ölümünden sonra Almuş Han, bölgedeki birçok prensin yerini değiştirdi ve Berşud Macarlarının önemli bir kısmını İslamiyet'i kabul etmeleri için zorladı. Aynı yöntemlerle eski Bulgar inancına sahip Bulgarları da İslamiyet'i kabul etmeleri için zorladı. Tengrianistlerin İslamiyet'i kabul etmeye zorlanmaları ülkede kızgınlığa yol açtı. Prensler Bulyar'da (Bilyar) toplandılar ve "Han'a aşağıdaki şartları kabul ettirdiler:

- Han Tengriansitleri İslam'a geçmesi için zorlamayacak,

- Han Berşud'da Bırak'ın, Esegel'de Askal'ın, Arbuga'da Mercan'ın ve Nur-Suvar'da Culut'un miras haklarını tanıyacaktı,

- Han'ın kesin olarak belirlenmiş verginin dışında hiçbir şey istemeye hakkı olmayacaktı,

- Han'ın, beylerin yaptırımı dışında, yalnız veya orduyla, yukarıdaki yerlere gelmeye hakkı olmayacak ve sadece elçiler yoluyla mektuplaşılacak,

- Bu dört yerin beyleri, kendi iyi niyetleri dışında Han için asker sağlamayacak ve bir hareket halinde, ortak ya da değil, ganimetlerin paylaşımı bir sözleşmeye göre olacak."7

Almuş Han, prenslerin bu isteklerine boyun eğmek zorunda kaldı. Ülke parçalanmanın eşiğine geldi.

İkinci olarak Almuş ve oğulları arasında bir taht kavgası alevlendi. 918 yılında vaziyet kritik bir hal aldı. Hasan ısrarla babasına karşı geldi. Samaniler (Horasan'ın hükümdarları) ile sıkı bir iletişim içindeydi.

Üçüncüsü, kendi oğulları ve dört prensliğiyle olan ağır mücadeleler sonucu Almuş'un sağlığı bozuldu: felç oldu.8 Prenslikler İdil Bulgar Devleti'nin yeni hükümdar adaylarını açıkça tartışmaya başladılar. Molla Abdullah, Almuş'a, hastalığının Allah tarafından "Han'ın Sultana temsilci yollamaktaki isteksizliğine"9 karşılık bir ceza olarak verildiğini anlattı. Almuş, Bağdat'a bir kez daha temsilci yollamaya karar verdi.

Molla Abdullah elçi olarak belirlendi. Abdullah, Bağdat'ı daha önceden birkaç kez, benzer bir görevle, ziyaret etmişti. Yola çıkmadan önce elçinin karar vermesini gerektiren önemli bir sorun vardı: hangi yolu kullanacaktı? Bağdat'a gitmenin üç farklı yolu vardı.

Birinci yol: Horus yolu adı verilen yoldu. İdil nehrinden botla Arbuga şehrine, oradan karayoluyla Horusdan (bugünkü Putivl), oradan da güneye ve Karadeniz'den Anadolu'ya ve sonra Bağdat'a. Bu yol uzun ve tehlikeliydi. Almuş'un heyetinin Kara Bulgar topraklarını kullanmaya izni yoktu.

İkinci yol: Güney Kafkasya üstündendi: İdil'den tekneyle ve karayoluyla Bağdat'a. Bu yol birinciden daha kısaydı. Ne var ki bu rota da İdil Bulgarları ve Hazarlar arasındaki düşmanlık nedeniyle kullanılamazdı.

Üçüncü yol: Buhara yoluydu. Bu yol Bulgar şehrinden Ural nehrine, oradan Sir Derya nehrine ve oradan da Horasan üstünden Bağdat'a uzanıyordu.

Molla Abdullah, Buhara yolunu kullanmaya karar verdi. Bağdat'a güvenli bir yolculuk için Horasan üzerinden geçmeye izinleri olmalıydı. Molla Abdullah, Horasan hükümdarıyla iyi ilişkiler içinde bulunan, Almuş'un oğlu Hasan'a, içinde Horasan'dan geçmek için izin isteğinin de yer alacağı bir mektup göndermeyi planladı. Almuş ayrıca, dindar Müslümanların hükümdarı, Bağdat halifesi Cafer El-Muktedir'e de bir mektup yazdı. Mektupta selamlarına ek olarak, halifeye ve ülkesine ihsan edilmesini diledi. Mektup ayrıca ülkesine bir İslam hukuku uzmanı isteğini ve bunun karşılığında kale yapımında yardım edileceğini bildiriyordu.

Heyet, Bağdat'a (Arapçadaki adı Medinet'üs-Selam) 921 yılının ortalarında geldi. Bağdat prensi (bek) Hasır, İdil Bulgar Devleti'nden gelen heyete başkanlık etti. Molla Abdullah onu uzun zamandır tanıyordu. Almuş'u 906 yılında ziyaret etmeyi planlıyordu. Bu olmadı, çünkü 911 yılında halifenin İdil Bulgar Devleti'nden gönderdiği heyete başkanlık etmekle görevlendirildi. Bu yolculuk da gerçekleşmedi. Bu sefer Bek Hasır, halifeyle Almuş'un elçisi arasında bir görüşme ayarladı. Molla Abdullah halifeye, İdil Bulgar Devleti'nden hükümdarının mektubuyla beraber değerli hediyeler sundu. Halife en çok Abdullah'ın giymiş olduğu zırhlardan etkilendi. Bunlar Prens Askold'un oğlunun zırhlarıydı. Bulgarlar ona Hud diyorlardı.10 Hud, Azerbaycan'ı ve İran'ı kuşattı. Güney Kafkasya ve İran'ın Müslüman nüfuslu topraklarını yağmaladıktan sonra, sadık olarak hizmet ettiği İdil'e, Hazarlara döndü. Burada Oğuzlar ona ani bir saldırı düzenlediler ve Hud, İdil nehri yoluyla kaçtı. Hud kendinden çok emindi. İdil Bulgar Devleti üstünden Kiyev'e dönmek istedi. 5 bin kişilik iyi silahlanmış bir ordusu vardı. Bulgarlar, Bulgar şehrinde onların gemilerini beklediler. Bu nehir savaşı Bulgarların zaferiyle sonuçlandı. Hud'un yalnızca bir gemisi kurtulmayı ve Cunu'ya (Nijni Novgorod) kaçmayı başardı. Diğer gemiler ise ya batmışlardı ya da kıyıda bir yerde sahile çıkmışlardı. Hud'un askerlerinden üç bini kıyıya çıktılar. Burada uzun ve vahim bir savaş meydana geldi. Savaşın sonlarına doğru Hud'un askerleri kandırılarak Bahta (bugünkü Tataristan'ın Çistopol bölgesi) nehrinin kıyısında köşeye sıkıştırıldı. Savaşta Hud, prens Burak tarafından yaralandı. Savaş bittikten sonra Almuş, Hud'u Burak'a geri götürdü. Burak onu bir meşe ağacına astığında şöyle diyordu: "En cesurumuza, Tangre'mize hizmet et ve onun seni topraklarımızda tekrar canlandırmasına izin ver!"11

Hud'un zırhları, Müslüman yerlerin yağmacıları, Bulgarların kafirlerle savaşta başarılı olduğunu görsel olarak kanıtlıyordu. Ve halife İdil Bulgaristanı'na Büyük Heyeti'ni göndermeyi kabul etti.

Büyük Heyet Yolda

921 yılı Temmuzu'nda halifenin heyeti Bağdat'tan ayrıldı. Susan Er-Rasi (Bulgarlar ona Rasi diyorlardı) elçi olarak belirlenmişti ve heyete başkanlık ediyordu. Ahmet İbn-i Fazlan da danışman ve sekreterdi. Heyete Balus Buhray rehberlik ediyordu.

Buhray ailesinin geleneklerinden biri tıpla uğraşıyor olmalarıydı. Bunlar Bağdat'ın eski tüccarları ve doktorları ile ticari bağlara sahiptiler.

Heyette bir fakih, bir İslam hukuku uzmanı, bir muallim, bir öğretmen, iki vaiz, mollalar ve tüccarlar vardı. Bağdat'tan ayrılan elçilik heyeti Kuzey Harezm'in başkenti Lucanya (Urgenç) şehrine geçti. Kışı burada geçirdiler. Curcan'da elçi Susan Ar-Rassi'nin 4000 dinar alması ve onları kale yapımında kullanması için Bulgar şehrindeki Almuş'a vermesi gerekiyordu. Bu, halifenin isteğiydi. Lakin halifenin Harezm valisinin evi ilkbahara kadar satılamadığı için parayı alamadılar. Fakih ve muallim ücretleri ödenmediği için daha ileri gitmeyi reddettiler.

İlkbaharın yaklaşmasıyla heyet tekrar yola çıktı. Elçilik heyeti İdil'e giden bir ticari heyete katıldı. İyi korunan heyet, Oğuz toprakları olan Üstyurt yaylasını geçerken, bir yağma tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Heyet, Oğuz askerlerinin reisi tarafından kurtarıldı (reisin annesi, Almuş'un kızıydı. 894 yılında Almuş kızını Gök-Oğuz Türkmenlerinin lideri Salar'la evlendirmişti). Kumanların topraklarından güvenle geçen heyet, Yayık'a ulaştı. Burada elçilik heyeti ile ticari heyet yollarını ayırdı. Ticari heyet İdil'e giderken elçilik heyeti kuzeye doğru devam etti. Başkurtların topraklarından geçilirken, Almuş'un topraklarına yaklaşıldı.

Şeref konukları ulaşacakları yere bir günlük mesafe kala, Almuş'un yazlık ikametgahı olan, bugünkü Tataristan'ın Spassky bölgesindeki 3 Göller'de karşılandılar. Ziyaretçileri Almuş'un kardeşleri Mercan ve Bat-Ugor ve oğulları Memektay ve Mikail karşıladılar. Buna ek olarak karşılama için hazırlanan Almuş'a 4 prens de eşlik etti: Berşud prensi Bırak, Esegel prensi Askal, Arbuga prensi Mercan ve Nur-Suvar prensi Culut. Han'a eşlik eden prensler, Müslüman olmayan prenslerden Müslüman olan önemli ziyaretçiler önünde şapka çıkarmaları istendiği için sinirlenerek, karşılamaya isteksiz gelmişlerdi. Ev sahipleri ziyaretçilerine ekmek, et ve ak darı tohumları sundular. Bu, Bulgarların geleneği idi.

Buradan itibaren ev sahipleri elçilik heyetine eşlik ettiler. Almuş Han yazlık ikametgahına 8 km. kala ziyaretçilerini karşıladı. Heyet 3 Göller yöresine 11 Mayıs 922 tarihinde ulaştı. Harezm'den 3 Göllere yapılan 2000 km.'den fazla süren yolculuk 70 gün sürdü.

Halifenin Mesajının Okunması Töreni

15 Mayıs Perşembe günü heyetin resmi kabulü için hazırlıklar başladı. Heyet, İslam Devleti hükümdarının resmi kıyafetlerini giymesine yardımcı oldu: siyah bir çapan ve kar-beyaz bir türban.

Tören bir göl yakınında orman içindeki açıklıkta başladı. İlk önce halifenin ve onun büyük vezirinin mesajları yüksek sesle okundu. Bundan sonra elçi Susan Er Rasi, Almuş Han'a yeşil İslam

sancağını sundu. Sancak, “tepesinde yarım ay olan bir direğe bağlanmıştı”.12 Halife tarafından gönderilen bu sancak, kafirlerle savaşa giden İdil Bulgaristanı liderleri tarafından taşınırdı. Sancağa ek olarak bir Arap atı ve altın işlemeli bir seccade de halife tarafından Almuş’a hediye edildi. Kusursuz bir samur kürk ise Almuş’un eşine verilmişti. Bulgarlarda kendi adlarına heyetin tüm üyelerine değerli hediyeler sundular.

Halifenin mektubunun okunması ve hediye verme töreninin ardından devlet yemeği verildi. Yemekte Almuş’un çadırında en yakın akrabaları, ona tabi prensler ve heyet üyeleri vardı. Yemek sırasında Almuş, halifenin söz verdiği parayı göndermemesinden şikayetçi oldu. Bunun üzerine Ahmet İbn-i Fazlan şöyle dedi: “Ülkeniz geniş ve imkanlarınız bol ve geliriniz fazla. Kendi kendinize yetersiniz”. Buna cevaben Almuş kendi sebeplerini anlattı: Dindar Müslümanlar tarafından getirilen hazine halifeye “saf” para olarak gidiyor. Eğer bir kale bunun gibi “saf” para ile yapılırsa, kafirler onu alamayacaklardır.

İslamiyet’in Resmen Kabulü

Almuş Han, Haziran 922’nin ortalarında ona tabi prenslerini ve onlarda kendilerine tabilerini Dyau-Şir (bugünkü küçük Çeremiş) nehri kıyısında topladı. Bulgar ülkesinin, tüm inançlı Müslümanların başı tarafından kutsanması alenen ilan edildi. Bir başka deyişle İdil Bulgaristanı’nda yaşayan halk, tüm Müslümanların başı Bağdat halifesinin, Bulgaristan’ı bir İslam devleti olarak tanıdığını öğrenmiş oluyordu. Bu, halifenin İdil Bulgaristanı’nı artık koruması altına aldığı anlamına geliyordu.

Heyetin Ayrılması

Ağustos 922’de heyet geri dönmek üzere yola çıktı. Seyid (Bulgar Müslümanlarının başı) Ahmet Bekir ve Almuş’un oğlu Hasan, elçi Susan Er Rasi’ye Buhara yolunu kullanmasını önerdiler. Fakat Şeyh Hasan onları bu fikirden vazgeçirdi. Elçilik Horıs’dan yoluyla gitti. Arbuga’ya kadar bir botla seyahat ettiler. Burtas’ta Susan Er Rasi bir camiyi ziyaret etti ve burayı Tanrı’ya adadı. Bu hizmetiyle bu camiye “Mercan” adını verdi. Daha sonra yol üzerindeki bir camiyi daha Tanrı’ya adadı.

Heyete Almuş Han’ın kardeşi Macar, Şeyh Hasan, oğlu Taca ve rehber Balus eşlik etti. Burtas’tan sonra Büyük Heyet dinlenmek için şu duraklarda durdu:

Razi-Suba, Kubar, Burtas-Simbir, Yozek, Veşna, Leubat (Aybat), Borık, Sarık-Kune, Sığır, Çırtı, Balın ve Bulgar otoritesi dışındaki duraklar üzerinden devam etti.

Sonuçlar

İslamiyet’in devlet dini olarak resmen kabulüyle, İdil Bulgaristanı’nın siyasi hayatında büyük değişiklikler meydana geldi.

Birincisi, uluslararası alanda, İslam devleti statüsünü aldı.

İkincisi, İdil Bulgaristanı'nın yöneticisinin statüsü değişti; tüm Müslümanların başı olan halife tarafından resmen tanınan İslam Devleti'nin hükümdarı olmuştu artık. Bundan böyle halifenin bir valisi olarak Emir sıfatını alacaktı. İslam Devleti'nin başı olarak Emir, Kuran ve hadislere uymak zorundaydı. Fakat diğer alanlarda gücü sınırlandırılmamıştı. Resmi törenler sırasında Emir, İslam devleti hükümdarının giyeceklerini giymek zorundaydı: parmak uçlarını birkaç cm. geçen uzun kollu siyah bir kaftan. Kaftan, işlenmiş, uzun, beyaz bir kumaşla giyilmeliydi. Emir ayaklarına kalın, kırmızı morako ayakkabılarını giymek zorundaydı.

Üçüncü olarak, yargı sistemi artık Kuran ve hadislerde belirtildiği gibi olacaktı. Bir başka deyişle, kanuni işlemler şeriat düzenine dayanacaktı.

Son olarak İdil Bulgaristanı'nın sancağı, diğer İslam ülkelerininkine benzer bir hal aldı: ucunda yarım ay olan sırıktan bir mızrağa yeşil bayrak.

Bütün bunlar İdil Bulgaristanı'nın 922 yılında bir İslam devleti olduğunu kanıtlıyordu.

1 Bakşi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian annals. C. 1-Orenburg, 1993. s. 38.

2 A.g.e., s. 39.

3 A.g.e., s. 48.

4 A.g.e., s. 190.

5, 6 A.g.e., s. 191, 192.

7, 8 A.g.e., s. 55, 57.

9, 10 A.g.e., s. 57, 53.

11 A.g.e., s. 54.

12 A.g.e., s. 97.

Bakşi Iman. Djafgar tarikhy. C. 1. Collection of Bulgarian annals year 1680. -Orenburg, 1993.

Skrynnikov R. G. Wars of the Ancient Rus//Historical questions. 11-12, 1995, s. 24-38.

İbn Rusta. The book of precious treasures//History of Tataria in the documents and materials. Moskova, 1937, s. 24.

Mavrodin V. V. Sketches on the history of the feudal Rus. Leningrad, 1949.

Grebenyuk A. V. The sources of the Slavic civilization//Teaching of history in school. 1, 1996, s. 3-7.

Sacoğulları / Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız [s.417-442]

1. Ebu’s-Sac Divdad b. Divdest

Sacoğulları ailesi aslen Uşrusana menşelidir.1 Ailenin İslam devleti hizmetinde faaliyet gösteren ilk temsilcisi Ebu’s-Sac Divdad b. “Yusuf Divdest2’in ne zaman memleketini terk ettiği bilinmemektedir. Muhtemelen Halife Me’mun zamanında Ahmed b. Ebi Halid’in 822-823 yılında Uşrusana’yı fethetmesi üzerine ülkesini terk etmek zorunda kaldığı sanılmaktadır. Ebu’s-Sac’ın, Türk olduğuna dair kaynaklarda açık bir bilgiye rastlanmaz. Ancak bu aile hakkında bilgi veren çağdaş tarihçiler, kaynak göstermemelerine rağmen, onların Türk asıllı olduklarını tereddütsüz kabul etmektedirler.3 Maveraünnehir ve Batı Türkistan, VII. asrın sonlarından itibaren Türklerin elinde bulunuyordu. Taşkent, Semerkant, Fergana, Buhara ve Uşrusana bölgelerinde Göktürklere bağlı Türk beylikleri bulunuyordu. Bu siyasi hakimiyet yanında nüfus çoğunluğu da Türkler’den meydana geliyordu.4 Ebu’s-Sac’ın memleketindeki mevkii bilinmemekle birlikte İslam devleti hizmetinde komutan olarak faaliyet göstermesi, onun memleketinin ileri gelenlerinden olduğunu göstermektedir. Zira bu devirde Abbasi ordusunda temayüz etmiş olan hemen hemen bütün Türk komutanları geldikleri bölgelerin önemli idarecilerinden idiler. Ayrıca Ebu’s-Sac’ın oğlu Muhammed’in, Uşrusana hakimlerine verilen el-Afşin unvanını taşıması, Sacoğulları’nın Uşrusana’nın ileri gelen bir ailesi olduğunu teyit etmektedir. Ebu’s-Sac’ın, Türkler’in siyasi ve askeri kadroları ellerinde bulundurdukları Samerra devrinde komutanlık ve valilik görevlerinde bulunması ve bu devrin meşhur Türk komutanlarından Afşin’in maiyetinde çalışması onun Türk asıllı olma ihtimalini daha da kuvvetlendirmektedir. Ancak burada dikkati çeken husus, isminin (Divdad) Farsça olmasıdır. Fakat İran kültürünün hakim olduğu bir sahada bu durum normal karşılanabilir. Bununla beraber yalnız isme bakarak bir kimsenin milliyeti hakkında kesin bir hüküm verilemeyeceği de açıktır. Bütün bu ihtimalleri göz önüne alarak Sacoğulları hanedanının Türk asıllı olduklarım kabulde hataya düşülmeyeceği kanaatindeyiz.

Halife Me’mun’un, Türkler’den askeri birlikler meydana getirdiği sıralarda5 hilafet ordusu saflarına katıldığı anlaşılan Ebu’s-Sac’ın, bu halife zamanında ismini duyuracak bir faaliyetine rastlanmamaktadır. Ancak Halife Mu’tasım’ın Babek isyanını bastırmaya memur ettiği Afşin’in maiyetinde küçük bir birlik komutanı olarak bu harekata katıldığı, kaynaklarda onun ilk askeri faaliyeti olarak geçmektedir. Afşin komutasındaki birliklerin iki yıllık bir mücadeleden sonra Babek’in merkezi olan el-Bazz şehrini ele geçirmeleri üzerine artık kurtuluş ümidinin kalmadığını gören Babek; daha önce mektuplaştığı Bizans imparatorunun himayesine sığınmak maksadıyla el-Bazz’da sokak muharebelerinin bütün şiddetiyle devam ettiği bir sırada bu karışıklıklardan faydalanarak kaçmaya muvaffak oldu. Çarpışmaların sona erip Babek’in kaçtığını fark eden Afşin, Ebu’s-Sac komutasında dörtyüz beşyüz kişilik bir birliği onu takibe memur etti. Ebu’s-Sac, Ermeniye bölgesinde Babek’e yetişti ise de yapılan çarpışmada onu yakalayamadı. Ancak kardeşini, annesini, karısını ve komutanı Muaviye’yi esir alarak Afşin’e gönderdi. Bundan sonra da takibe devam eden Ebu’s-Sac, nihayet 15

Eylül 837 tarihinde Babek'i yakalayarak bu kıymetli esiriyle beraber Berzend'de bulunan Afşin'in yanına geldi.6

Ebu's-Sac'ın, Halife Mûtasım zamanında katıldığı ikinci askeri harekat, Mazyar b. Karîn'in isyanının7 bastırılmasına bir birlik komutanı olarak iştirak etmesidir. 839 yılında Abbasi halifesine ödediği vergiyi keserek Taberistan'da isyan bayrağını açan ve kısa zamanda kuvvetlenen Mazyar üzerine Horasan valisi Abdullah b. Tahir gönderildi. İsyanın bütün Taberistan'a yayılması üzerine Abdullah b. Tahir komutasındaki birlikler bölgeyi doğu ve güneydoğu taraflarından muhasara altına aldı. Halife Mutasım da merkez ve diğer eyaletlerden topladığı kuvvetleri üç ayrı koldan Taberistan'a sevk etti. Halifenin gönderdiği birliklerden birisinin komutanı Ebu's-Sac olup el-Lariz ve Dunbavend cephesinden Taberistan'a girmesi emredilmişti.8 Ebu's-Sac'ın Mazyar'ın yakalanarak isyanın sona ermesine kadar askeri harekata katıldığı anlaşılmaktadır.

Babek isyanını bastırmaya memur edildiği zaman Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine de tayin edilen Afşin, isyanın bastırılmasından sonra Samerra'ya dönünce Azerbaycan'ın idaresini, vekili sıfatıyla akrabası Mengü-çur'a bırakmıştı. Fakat çok geçmeden Mengüçur, etrafına topladığı kuvvetlere güvenerek isyan etti (839). Halife Mutasım, Afşin'den isyanın bastırılmasını istedi. Afşin, asi üzerine Ebu's-Sac'ı gönderdi. Ebu's-Sac'ın Mengü-çur'a karşı bir başarı kazanamadığı, isyanın bastırılmasına başka komutanların gönderilmesinden anlaşılmaktadır. Ancak bu sırada halife nezdinde büyük bir itibar sahibi olan Afşin'in rakipleri, Ebu's-Sac'ın Afşin tarafından Mengü-çur'a yardıma gönderildiğini ileri sürerek onun halife nezdinde ki itibarını sarsmak istemişlerdir. Ancak Ebu's-Sac'ın yardıma gönderildiği hususu oldukça şüpheli olup Afşin'e karşı girişilen menfi propagandanın bir neticesidir.9

Ebu's-Sac'ın, Mengü-çur'a karşı uğradığı başarısızlıktan sonra uzun müddet askeri ve siyasi faaliyetine rastlanmamakta, daha doğrusu bu hususta kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ebu's-Sac'ın bir kenara itilmesi onun bu başarısızlığından ziyade Afşin'e olan yakınlığı ile ilgili olmalıdır. Bilindiği gibi Uşrusana hükümdar ailesinden olan Afşin, Halife Me'mun ve Mutasım devirlerinde büyük askeri başarılar kazanmış ve bunun neticesi olarak bilhassa ordu içinde büyük bir nüfuz sahibi olmuştu. Onun nüfuz ve itibarını çekemeyenler çeşitli bahaneler uydurarak neticede hapse atılmasını ve ölüme terk edilmesini sağlamışlardır.10 Aslen Uşrusanalı olması ve Afşin'in maiyetinde temayüz etmesi aynı zamanda Afşin'e olan yakınlığı sebebiyle Ebu's-Sac, Afşin'in bertaraf edilmesinden sonra herhangi bir göreve getirilmemiştir. Bu durum, Sacoğulları hakkında araştırma yapmış olan tarihçileri yanıltmış olmalıdır ki, bunlar Ebu's-Sac'ı Halife Mütevekkil'in komutanı olarak kabul etmişler ve onun Mutasım devrindeki askeri faaliyetlerinden hiç bahsetmemişlerdir.11

Halife Mütevekkil'in son yıllarına doğru Ebu's-Sac'ın idari kadrolarda görev aldığını görmekteyiz. 856-857 yılında Ebu's-Sac, Halife Mütevekkil tarafından Tarik Mekke valiliğine tayin edilmiştir.12 Bu vazife muhtemelen Irak ile Mekke arasındaki hac yolunun bedevi Arap kabilelerinin baskınlarına karşı korunmasıdır.

865 yılında Samerra'da meydana gelen karışıklıklar sebebiyle Halife Müstain'in Vasıf et-Türki ve Boga es-Sagir ile birlikte Bağdat'a kaçması ve Samerra'da bulunan diğer Türk komutanlarının Mütezz'i halife ilan etmeleri üzerine her iki taraf da eyalet valilerini ve komutanları kendi taraflarına kazanmak için harekete geçmişlerdir.13 Hâlâ Tarik Mekke valiliğinde bulunan Ebu's-Sac, biri Bağdat'ta diğeri Samerra'da iki halifenin ortaya çıktığı ve aralarında iktidar mücadelelerinin devam ettiği sırada Müstain tarafını tutmuş ve hatta valisi bulunduğu bölgede çıkan karışıklıkları Bağdat'tan gönderilen yardımcı kuvvetlerin sayesinde bastırabilmiştir. Bu başarıyı müteakip yanında yedi yüz süvarisi ve bir miktar esirle birlikte 27 Nisan 865 tarihinde Bağdat'a gelmiştir. Halife Müstain ve Bağdat muhafızı Muhammed b. Abdullah b. Tahir tarafından iyi karşılandı ve hatta ona hil'at ve kılıç verildi. Bir müddet Bağdat'ta kaldıktan sonra tekrar vazife mahalline döndü.14

Müstain ile Mutezz'in birlikleri arasında çarpışmalar devam ederken Ebu's-Sac, İsmail b. Firâşe ve Yahya b. Hafs adlı iki komutanla birlikte Medain'e gönderilerek burasını Mutezz'in birliklerine karşı korumakla vazifelendirildi. Ebu'1-Sac şehrin etrafına hendek kazdırarak savunma tedbirlerini arttırdı. Diğer taraftan Muhammed b. Abdullah onlara takviye kuvvetleri gönderiyordu.15 Aynı yılın Temmuz-Ağustos ayında Ebu's-Sac ile, Mutezz'in tarafını tutan Türk komutanlarından Bayık Bey arasında meydana gelen çarpışma da Ebu's-Sac galip gelerek karşı tarafa ağır kayıplar verdirdi.16 Ebu's-Sac ile Mutezz taraftarları arasındaki ikinci çarpışma Eylül-Ekim ayında Carcaraya kasabasında oldu ve yine Ebu's-Sac galip geldi. Ancak bu mağlubiyetten kısa bir zaman sonra Mutezz'in birlikleri Anbar'ı ele geçirerek Bağdat'ı batı tarafından sıkıştırmaya başladılar. Muhammed b. Abdullah bunlara karşı koymakta güçlük çekiyordu. Diğer taraftan Ebü Nasr Muhammed b. Boga el-Kebir komutasındaki birlikler fazla zorlanmadan Medain'i zapt ettiler.17

Müstain ile Mütezz arasındaki iktidar mücadelesi 25 Ocak 866 tarihinde Müstain'in hilafetten çekilmek zorunda kalmasıyla sona erdi. Yeni halife Mutezz, bu dahili mücadelede Müstain'i destekleyenlere karşı herhangi bir harekete geçecek güçte değildi. Müstain'i destekleyenlerin başında bulunan Muhammed b. Abdullah yine Bağdat muhafızlığı görevine devam ediyordu. Hatta kısa zaman sonra Türkler'e karşı Mutezz'in en sadık adamlarından birisi olmuştur. İç savaşın sona ermesinden sonra Ebu's-Sac, Muhammed b. Abdullah'ın vekili sıfatıyla Küfe ve çevresinin idaresine memur edildi.18

Ebu's-Sac'ın Kûfe'deki vazifesi fazla uzun sürmemiştir. Halife Mutezz'in, Vasıf ve Boga es-Sagir'in Samerra'ya dönmelerine müsaade etmesinden sonra, muhtemelen bu iki komutanın telkin ve istekleri neticesinde Ebu's-Sac tekrar eski vazifesine, hac yolu muhafızlığına (Tarik Mekke valiliğine) tayin edildi (866).19 Öyle anlaşılıyor ki, Ebu's-Sac, Muhammed'in maiyetinde bulunmaya Tarik Mekke valiliğini tercih etmiştir. Çünkü Türk komutanları ile halifeler arasındaki mücadeleler sırasında Tahiriler'in bütün fertleri gibi Muhammed de halifelerin cephesinde yer almıştır, Muhammed'in Türk komutanları hakkındaki düşüncelerini yakından öğrenme imkanına sahip olan Ebu's-Sac kendi emniyeti bakımından ona bağlı olmayan bir vazifede çalışmayı daha uygun bulmuş olmalıdır.

Müstain ile Mutezz arasındaki iktidar kavgaları ülke dahilinde asayişin daha da bozulmasına ve her tarafta isyanların patlak vermesine ortam hazırlamıştı. İktidar mücadelelerinin devamından faydalanan İsmail b. Yusuf el-Alevi adlı birisi Mekke'yi işgal etmiş ve onun ölümünden sonra da oğlu Muhammed aynı durumu devam ettirmiştir. Bu hal, Ebu's-Sac'ın Tarik Mekke valiliğine yeniden tayin edilmesine kadar devam etmiştir. Ebu's-Sac'ın, Halife Mutezz tarafından Hicaz'daki bu isyanı bastırmaya memur edildiğini haber alan Muhammed b. Yusuf el-Alevi, ona karşı koyamayacağını anlayarak kaçtı. Mekke'deki bu Alevi işgali kısa sürmüş, fakat şehir halkına çok zararı dokunmuştur.20

Ebu's-Sac, Mart 868 tarihinde Diyar-ı Mudar, Kınnesrin, Halep ve Avasım valiliğine tayin edildi.21 Bu devrin tarihçilerinden Yakubi, biraz daha tafsilat vererek Kelb kabilesinin Kınnesrin valisi Muhammed el-Müvellid'e karşı ayaklanıp onu mağlup etmeleri üzerine Muhammed'in azledildiğini ve onun yerine Ebu's-Sac'ın getirildiğini yazmakta, ancak tayin tarihi hakkında kesin bir rakam vermemektedir.22 Ebu's-Sac'ın, İslam devletinin Bizans'a karşı yaptığı gazaların merkezi durumunda olan bu askeri bölgedeki valiliğinin ne kadar devam ettiğini ve valiliği sırasında Bizans'a karşı herhangi bir sefere çıkıp çıkmadığını bilmiyoruz. Yakubi, Mutemid halife olduğu zaman her tarafa kendisine biat edilmesi için mektuplar yazdığını, bu sırada Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebia ve Kınnesrin valisi olan Ebu's-Sac'ın ona biat ettiğini kaydetmektedir.23 Buna mukabil İbnü'1-Adim ise Ebu's-Sac'ın valiliğinin Halife Mühtedi zamanında (869-870) Ahmed b. İsa b. Şeyh'in Suriye'ye hakim olmasına kadar devam ettiğini belirtmektedir.24

870 yılında Basra civarında isyan eden Zenci köleler kısa zamanda Ubulla, Abadan ve Basra'yı zapt ederek Abbasi hilafeti için büyük bir tehlike oldular. On üç yıl kadar devam eden ve büyük tahribata sebebiyet veren bu isyanın bastırılması sırasında Ebu's-Sac'ın birlik komutanı olarak harekata katıldığı görülmektedir. 874-875'te Ahvaz valisi Abdurrahman b. Müflih'in Fars'a tayin edilmesi üzerine Ahvaz valiliğine Ebu's-Sac getirilmiş ve bu bölgede faaliyet gösteren Zenci komutanlarından Ali b. Eban ile savaşa memur edilmiştir. Derhal Ahvaz'a giden Ebu's-Sac, daha buradan ayrılmamış olan Abdurrahman ile birlikte Ahvaz yakınında ed-Dülab mevkiinde Zenciler ile savaşa tutuştular. Savaş sırasında Abdurrahman'ın ölmesi üzerine tek başına onlara karşı koyamayacağını fark eden Ebu's-Sac, Asker Mükrem'e çekildi. Zenciler Ahvaz'a girerek yağma ve katliamda bulundular. Kuvvetlerini takviye ettikten sonra tekrar Zenciler üzerine yürüyen Ebu's-Sac, onlarla yaptığı ikinci savaşı da kaybetti. Uğradığı mağlubiyetler onun azline sebep olmuş ve yerine İbrahim b. Sima et-Türki tayin edilmiştir.25 Böylece Ebu's-Sac'ın, Ahvaz valiliği bir yıl bile sürmemiştir.

Ebu's-Sac, Ahvaz valiliğinden azlinden kısa bir müddet sonra, Fars ve civarını ele geçirerek Bağdat'a doğru ilerlemekte olan Yakub b. Leys el-Saffar'ın yanına giderek onun hizmetine girdi.26 Öyle anlaşılıyor ki, bu azl, ona pek ağır gelmiş ve bu sebeple Abbasi Halifesini tehdit etmekte olan Saffariler'in safına geçmekte tereddüt etmemiştir. Ancak onun Saffariler hizmetinde askeri faaliyetine rastlamamaktayız. Bununla beraber Yakub b. Leys ile halife kuvvetleri arasında yapılan ve Yakub'un ağır mağlubiyeti ile son bulan Deyrü'1-Akûl yakınındaki savaşta 8 Mart 876 Ebu's-Sac'ın Yakub'un

zamanında bulunduğu anlaşılıyor.27 Fakat savaşta faal bir rol alıp alnmadığını bilmiyoruz. Ebu's-Sac'ın, Yakub b. Leys'in tarafına geçmesi, Halife Mutemid'in naibi Ebû Ahmed el-Muvaffak'ı çok öfkelendirmiş ve bunun neticesi olarak mallan müsadere edilmiş ve ıktalan da Mesrür el-Belhi'ye verilmiştir.28

Ebu's-Sac'ın, Yakub B. Leys'in ölümünden Mayıs 879 sonra Saffariler'in hizmetinde kalmak istemediği anlaşılmaktadır. iunda Ebu Ahmed el-Muvaffak'ın davetinin de rolü olmuştur. Nitekim Amr b. Leys'in karargahından ayrılıp Bağdat'a dönerken Kasım-Aralık 879 tarihinde Cundişapur'da vefat etmiştir.29

Ebu's-Sac'ın İslam devleti hizmetindeki askeri ve idari faaliyetleri kırk yıl kadar devam etmiştir. Samerra devrinde halifeler ile Türk komuutanları arasında devam eden kanlı mücadelelere katılmamıştır. Vazifesi icabı daima merkezden uzakta bulunması onun, merkezde devam eden siyasi mücadelelere katılmasını önlemiştir. O, bu devir Türk komutanlarından Afşin, Aşnas, Boga el-Kebir, Vasıf et-Türki, Bogaes-Sagir vs. gibi birinci derecede bir komutan olmamakla birlikte devlet erkanı arasında nüfuz ve itibara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Zira ölümünü müteakip oğlu Muhammed el-Afşin, onun uzun müddet idaresini deruhte ettiği Tarik Mekke valiliğine getirilmiştir. Onun tarihi şahsiyet olarak ehemmiyeti Sacoğulları hanedanının kurucusu olmasıdır.

2. Ebü Ubeydullah Muhammed el-Afşin

Sacoğulları hanedanından, İslam devleti hizmetine girmiş ve hanedana ismini vermiş olan Ebu's-Sac'ın Kasım-Aralık 879 tarihinde Cundişapur'da vefat ettiği zaman geriye iki oğlu kalmıştı: Muhammed el-Afşin ve Yusuf.

Uzun müddet Tarik Mekke ve bu arada Kınnesrin, Halep, Avasım ve Ahvaz valiliklerinde bulunmuş olan Ebu's-Sac'ın, Zenciler'e karşı uğradığı mağlubiyet sebebiyle valilikten azledilmesi yüzünden Saffariler'in safına geçmesinden kısa bir müddet sonra tekrar Abbasi hali-fesinin hizmetine dönerken yolda ölümü30 üzerine Tarik Mekke valiliği Haremeyn valiliğiyle birlikte oğlu Muhammed el-Afşin'e verilmiştir 880.31

Muhammed el-Afşin'in ne zaman doğduğu, adı geçen valiliğe tayinine kadar ne gibi askeri ve idari faaliyetlerde bulunduğu hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır. Ancak onun Samerra'da doğduğunu, babasının kırk yıl kadar İslam devleti hizme-tinde çalıştığını göz önüne alarak söyleyebiliriz. Ayrıca her zaman Bedevilerin baskınlarına maruz kalan hac yollarının, Mekke ve Medine gibi önemli şehirlerin valiliğine tayin edilmesi, onun daha önce buna benzer vazifelerde bulunduğunu, diğer bir ifade ile az da olsa tecrübe sahibi bir kimse olduğunu göstermektedir.

Muhammed el-Afşin'in Haremeyn valiliğine tayin edildiği sırada Mekke, 878-879 yılından itibaren bu şehirdeki birliklerin komutanlığını yapmakta olan ve daha sonra Basra civarında isyan etmiş bulunan Zencilerin safına katılan Ebu'l-Mugire İsa b. Muhammed el-Mahzumi'nin kontrolünde

bulunuyordu. Muhammed, 20 Temmuz 880 tarihinde el-Mahzumi ile yaptığı savaşı kazanarak onun ağırlıklarını ele geçirdi ve Mekke'yi Zenciler'in tasallutundan kurtarmış oldu.32

881 yılı Mayıs-Haziran ayında Muhammed el-Afşin'in birlikleri, bir müddetten beri Kûfe'yi elinde bulunduran el-Heysem b. el-Ala b. Cumhur el-İcli'nin öncü kuvvetleriyle yaptıkları savaşı kazanarak karargahta bulunan mal ve silahları zapt ettiler.

Muhammed el-Afşin, 881-882 yılında Vasıt'a bağlı küçük bir kasaba olan el-Kariye'yi işgal eden Muhammed b. Ali b. Habib el-Yeşkuri adlı bir asi ile karşılaştı. Yapılan savaşta el-Yeşkuri mağlup oldu ve öldürüldü.33 Yine aynı yıl el-Harun adıyla bilinen bir Alevi'nin hac yollarında yağma ve çapul yapması üzerine Muhammed, bu asiyi bertaraf etmeye memur edildi. Onun hac yollarını emniyete almasından sonra hac yapılabilmiştir.34

el-Mahzumi'nin 266 yılında mağlup edilmesine rağmen, hâlâ Hicaz bölgesindeki nüfuzu devam ediyordu. Bilhassa Cidde limanını elinde bulundurmasının Mekke için her zaman tehlike arz edeceğini bilen Muhammed el-Afşin, 882 yılı başlarında Cidde'ye bir ordu gönderdi. Bu birlikler el-Mahzumi'ye ait içi silah ve diğer eşya ile dolu iki gemiyi zapt ettiler ve bu bölgedeki nüfuzunu tamamen kırdılar.35

Muhammed el-Afşin'in bu başarıları merkezde ona bir itibar sağlamış olacak ki, (Aralık 882-Ocak 883) tarihinde Tarik Mekke ve Haremeyn valiliğine ilaveten yine küçük çapta karışıklıkların hüküm sürdüğü Anbar, Tarik el-Fırat36 ve Rahba valiliği de uhdesine verildi.37 Muhammed, Rahba'ya hareket edeceği sıralarda Hicaz bölgesinde Bedeviler yağma ve çapulculuğa başladılar. Bu sebeple önce Bedeviler'e karşı harekete geçmek zorunda kaldı. Çarpışmanın ilk anlarında Muhammed'in birlikleri Bedeviler'in karşısında bir varlık gösteremediler. Fakat geceleyin Muhammed'in ani bir baskını sayesinde asiler mağlup oldular. Ancak Hicaz'da sükünet sağlandıktan sonra Muhammed, yeni tayin edildiği bölgeye gitme imkanım buldu. Ahmed b. Malik b. Tavk'ın işgalinde bulunan Rahba ona mukavemet etti. Yapılan çarpışmada mağlup olan Ahmed'in Şam'a kaçması üzerine Rahba, Muhammed'in eline geçmiş oldu. Buradan, daha önce bazı isyan hareketlerine karışan İbn Safvan el-Ukayli'nin kontrolünde bulunan Karkisiya üzerine yürüyerek burasını da itaat altına aldı.38

Mısır hükümdarı Ahmed b. Tolun'un Mart 884 tarihinde vefatı, 882-883 yılında Mısır valiliğine tayin edilmiş olan İshak b. Kundacık'a39 ismen valisi bulunduğu Mısır'a sahip olabilme fırsatını verdi. Bu sırada İbnü'l-Adim'e göre40 Diyar-ı Mudar valiliğini elinde bulunduran Muhammed el-Afşin, İshak ile müşterek hareket etme hususunda anlaştı. Bu iki muhteris komutan, Ahmed b. Tolun'un yerine Mısır tahtına geçen oğlu Humareveyh'in kendilerine karşı koyacak cesarete sahip olmadığı zannına kapılarak onun idaresindeki yerleri zapt etmek için hazırlıklara giriştiler. Bununla beraber Ahmed b. Tolun tarafından teşkil edilmiş kuvvetli bir ordunun varlığı onları, halifenin naibi el-Muvaffak'a yardım için müracaat zorunda bırakmış olmalıdır. el-Muvaffak'a yazdıkları mektupta Tolunoğulları'nın elinde bulunan Suriye ve Filistin'i zapt etmek istediklerini, bunun için de merkezden yardımcı kuvvetlerin gönderilmesinin lüzumunu belirttiler. Bu teklifi, Ahmed b. Tolun'un Mısır'a hakim olmasından itibaren ona karşı takip etmekte olduğu politikaya uygun bulan el-Muvaffak, yardımcı kuvvetler göndereceğini

ve derhal Dımaşk üzerine yürümelerini emretti.41 İbnü'1-Adim, bu sırada Muhammed el-Afşin'in el-Muvaffak tarafından Halep ve civarının valiliğine tayin edildiğini bildirmekte,42 ancak bu husus diğer kaynaklarca teyit edilmemektedir. El-Muvaffak, Tolunoğullan'nın elinde bulunan Halep'e, Muhammed'i vali tayin etmekle, burasının zaptını çabuklaştırmayı ve böylece Tolunoğulları'na Suriye'de bir darbe vurmayı düşünüyor olmalıdır.

Muhammed el-Afşin ile İshak b. Kundacık, el-Muvaffak'tan gerekli izni ve yardım vadini alınca bu kuvvetleri beklemeden maiyetlerindeki birliklerle harekete geçtiler. Tolunoğulları'nın, Suriye şehirlerindeki valileri genç ve tecrübesiz yeni hükümdar Humareveyh'in nasıl hareket edeceğini bilmedikleri ve ona pek güvenmedikleri için tereddüt içinde idiler. Bu sebeple Muhammed ve İshak'ın kuvvetlerine karşı mukavemet etmediler. Dımaşk naibi, bu iki komutanla mektuplaşarak onların tarafına geçeceğini bildirdi ve Humareveyh'e isyan bayrağını açtı. Halep, Hıms ve Antakya valileri kurtuluşu kaçmakta buldular. Böylece İshak ve Muhammed hiçbir mukavemetle karşılaşmaksızın adı geçen şehirleri kolaylıkla zapt ettiler. Yalnız Şeyzer, Humareveyh'e bağlılığını devam ettiriyordu.43

Suriye'deki bu gelişmeler üzerine Humareveyh buraya bir ordu gönderdi. Mısırlı birlikler önce Suriye'nin merkezi Dımaşk üzerine yürüdüler. İshak ve Muhammed ile anlaşmış olan Dımaşk naibi bu kuvvetlere karşı koyamayarak kaçtı ve şehir tekrar Tolunoğulları'nın hakimiyetine geçti. Humareveyh'in ordusu buradan İshak b. Kundacıkın muhasara ettiği Şeyzer'i kurtarmaya gitti. İshak, Irak'tan gönderileceği vadedilmiş olan yardımcı birliklerin yetişmesini beklemek maksadıyla Mısırlı birlikleri oyalama taktiğine başvurdu ve bunda da başarılı oldu. Humareveyh'in ordusu kışın yaklaşması üzerine mevzilerini terk ederek kışı geçirmek için çevreye dağıldılar.44

El-Muvaffak, oğlu Ebu'l-Abbas Ahmed (daha sonra el-Mutezid unvanı ile halife olacak) komutasındaki bir orduyu Suriye'ye sevketti. Ebu'l-Abbas Halep'e geldiği zaman Muhammed el-Afşin vali sıfatıyla burada bulunuyordu.45 Onu da yanına alarak Mısır birliklerinin kalabalık bir halde bulunduğu Şeyzer'e hareket etti. Ani bir baskınla dağınık bir halde bulunan Humareveyh'in birliklerine ağır kayıplar verdirdi. Kurtulabilenler Dımaşk'a kaçtılar. Ebu'l-Abbas onları takip ederek Dımaşk önlerine geldiği zaman ona karşı koyamayacağını anlıyan Mısır ordusu Remle'ye çekilmek zorunda kaldı. Buradan Humareveyh'e durumu bildirerek yardım istediler. Ebu'l-Abbas da Ocak-Şubat 885 tarihinde Dımaşk'a girdi.46

Suriye'deki bu aleyhte gelişmeler karşısında Humareveyh bizzat Suriye'ye gitmek lüzumunu hissetti. 884 yılı ortalarında kalabalık bir ordu ile Mısır'dan hareket eden Humareveyh, Remle'ye gelerek karargah kurdu ve beklemeye başladı. Fakat bu sırada Ebu'l-Abbas Ahmed ile Muhammed ve İshak arasında kaynakların sebebini belirtmedikleri bir anlaşmazlık çıktı47 ve bu iki komutan ordudan ayrıldılar. Muhammed Halep'e,48 İshak ise Rakka'ya49 giderek buralarda durumlarını sağlamlaştırdılar.

Muhammed ile İshak'ın ayrılmasından sonra ordusunun oldukça zayıflamasına rağmen Ebu'l-Abbas Ahmed ilerlemesine devam ederek, sayıca kendisinden çok üstün olan Humareveyh'in ordusu

ile Dımaşk ve Remle arasında Ebu Futrus suyu kenarında et-Tavvahin (buraya, değirmenler bulunduğu için et-Tavvahin- Değirmenler adı verilmektedir) mevkiinde karşılaştı. Humareveyh'in tecrübesizliği, Ebu'l-Abbas birliklerinin zayıflığı sebebiyle savaşmaktan çekiniyorlardı. Savaş başlar başlamaz Humareveyh korkuya kapılarak harp meydanını terk edip Mısır istikametinde kaçmaya başladı. Hiç beklemediği anda galibiyet kazanan Ebu'l-Abbas, Mısır ordugahına girdi ve birlikleri yağmaya başladılar. Bu sırada daha önce savaş taktiği icabı pusuda bekleyen Sa'd el-Aysar, Humareveyh'in çekildiğinden haberi olmadan pusudan çıkarak dağınık bir halde bulunan Irak birliklerine saldırdı. Ebu'l-Abbas, Humareveyh'in bir harp hilesi olarak geri çekildiğini ve sonra da taarruza geçtiğini zannederek kurtuluşu kaçmakta buldu. Birlikleri ağır kayıplar verdiler. Ebu'l-Abbas, Dımaşk'a sığınmak istedi ise de şehir, kapılarını açmadı. Buradan Halep'e gitti, fakat orada da Muhammed el-Afşin'in mukavemeti ile karşılaştı. Son çare olarak Bizans'a karşı başanlı akınlar yapmakta olan Yazman'ın idaresinde bulunan Tarsus'a iltica etmek kalmıştı. Ancak bu şehirde de umduğunu bulamayınca, Bağdat'a dönmek mecburiyetinde kaldı. Böylece Dımaşk, Musul ve diğer bazı Suriye şehirleri kısa bir müddet sonra tekrar Tolunoğulları'nın kontrolüne geçmiş oluyordu. Et-Tavvahin yenilgisi, yıllardan beri Tolunoğullarına karşı düşmanca bir politika takip etmekte olan el-Muvaffak'a, artık kuvvet yoluyla Mısır'ı ele geçiremeyeceği gerçeğini kabul ettirmişti. Çaresiz Humareveyh'in sulh teklifini kabul etti (886).50

Muhammed el-Afşin ile İshak b. Kundacık arasındaki iyi münasebetler Bağdat ile Mısır arasında sulh yapılmasını müteakip bozuldu. Suriye'nin büyük bir kısmını tekrar Tolunoğulları'na kaptıran bu iki muhteris komutan bu sefer de kendi ellerinde bulunan bölgelere göz diktiler. Muhammed el-Afşin, Ebu'l-Abbas Ahmed'in Bağdat'a dönmesinden sonra Halep ve civarında kendisinin iyice kuvvetlendiğini anlayınca İshak'ın idaresinde bulunan el-Cezire'yi de ele geçirmek arzusunda olduğunu açıkça ortaya koydu. Yıllardan beri bu bölgelerde valilik yapmış olan İshak'ın böyle bir teklife yanaşmayacağı açıktı. İshak ile el-Muvaffak arasındaki iyi münasebetleri bilen Muhammed, tek başına el-Cezire'yi kuvvet yoluyla zapt etmeye kalktığı takdirde Bağdat halifesinin İshak'ı destekleyeceği ihtimalini hesaba katarak kuvvet dengesini sağlamak maksadıyla Mısır'a yanaşmaya teşebbüs etmiş olmalıdır. Humareveyh'e yazdığı mektupta kendisine destek olduğu takdirde valisi bulunduğu bölgelerde onun adına hutbe okutacağını teklif ediyor ve fikrinde samimi olduğunu göstermek için de oğlu Divdad'ı rehine olarak Mısır'a gönderiyordu.51

Humareveyh, Muhammed'in teklifini, Suriye'de sarsılmış olan itibarını yeniden kazanmak için iyi bir fırsat addederek harekete geçti. Önce Muhammed ve maiyetine bol miktarda para ve hediyeler gönderdi ve ardından da kuvvetli bir orduyla Mısır'dan ayrıldı. Balis'te Muhammed ile buluştu. Hazırladıkları plan gereğince Muhammed, Fırat'ı geçerek İshak'ın bulunduğu Rakka üzerine yürüdü. Yapılan savaşta mağlup olan İshak, Rakka'yı terk ederek daha kuzeyde Mardin kalesine sığınmak zorunda kaldı. Bundan sonra Humareveyh de Fırat'ı geçerek er-Rafika'da Muhammed ile buluştu. Mısır hükümdarı, İshak'ın elinde bulunan Musul ve el-Cezire valiliklerini kendisine bağlı olmak şartıyla Muhammed'e verdi.52

Muhammed el-Afşin, İshak'ı takip ederek Mardin'e geldi ve şehri kuşattı. Fakat bu sırada Sincar'da Bedeviler'in isyan etmesi, onu, muhasarayı kaldırmak mecburiyetinde bıraktı. Bu durumdan faydalanmak istiyen İshak, Musul üzerine yürüdü. Fakat Bedeviler'in isyanını süratle bastıran Muhammed, Musul önlerinde İshak'ı pusuya düşürerek mağlup etmeye muvaffak oldu. İshak yine Mardin kalesine sığındı.53 Muhammed el-Afşin İshak'ı ikinci defa mağlup edip Musul'a kesin olarak hakim olduktan sonra bölgenin haracını toplamaya başladı. Adamlarından Feth adlı birisini Musul yakınındaki el-Merc'in haracını toplamaya memur etmişti. Bu civarda oturan Yakubiler onun üzerine saldırdılarsa da mağlup oldular. Ancak kısa zaman sonra bütün Yakubiler'in saldırıya geçmesi karşısında tutunamadı. Birliğinden sekiz yüz kişiyi savaş meydanında kaybetti. Yanında kalan yüz kişi ile Musul'a döndü.54

İshak b. Kundacık, uğradığı bu mağlubiyetlere rağmen, kaybettiği yerleri geri almak için mücadeleye devam ediyordu. Kasım-Aralık 886 tarihinde Muhammed ile yaptığı savaşı kaybetmiş, bunu Nisan-Mayıs 887 uğradığı ikinci başarısızlık takip etmiştir.55

Muhammed el-Afşin ile Humareveyh arasındaki ittifak bir yıl kadar devam edebilmiştir. Kaynaklar bu ittifakın kısa zamanda ne sebeple bozulduğu hakkında açık bir bilgi vermemektedirler. Yalnız İbnü'1-Esir, İshak b. Kundacık'ın, uğradığı mağlubiyetler neticesinde Humareveyh'in desteklediği Muhammed'e kuvvet yoluyla bir şey yapamayacağını anlayarak Humareveyh'i kazanmak istediğini yazmaktadır.56 Öyle anlaşılıyor ki, İshak, başarısızlıklarının sebebini Humareveyh'in desteklememesine bağlayarak rakibinin daha önce başvurduğu yolu seçmiş ve Mısır hükümdarının maiyetine girmeyi kendisine daha uygun bulmuştur. Humareveyh için, şahıs değil Suriye'deki hakimiyeti önemli idi; aynca yardım sayesinde tehlikeli olabilecek bir şekilde kuvvetlenen Muhammed'den çekinmiş ve ona karşı İshak'ı desteklemeyi menfaatine daha uygun bulmuş olması düşünülebilir.

Humareveyh'in İshak ile anlaşma yapması üzerine Muhammed el-Afşin, Dımaşk'ı zapt etmek için harekete geçti. Bunu haber alan Humareveyh 3 Nisan 888 tarihinde Mısır'dan yola çıktı. İki ordu Mayıs-Haziran 888'de Dımaşk yakınında Seniyetu'1-Ukab mevkiinde karşılaştı. Savaşın ilk anlarında Mısır ordusunun sağ kanadı ağır kayıplar vererek geri çekildi. Fakat merkez ve sol kanat birlikleri Muhammed'in sayıca az olan kuvvetleri-ni çember içine alarak savaşın seyrini değiştirdiler. Muhammed silah ve ağırlıklannı terkederek Hıms istikametinde kaçmaya mecbur oldu. Humareveyh de onun Hıms'a girmesine engel olmak için bir birliği süratle yola çıkardı. Bu birlik Hıms'a daha evvel vararak Muhammed'in ağırlıklarını ele geçirdiği gibi onun da girmesine mani oldu. Bu vaziyet karşısında Muhammed Halep'e, oradan da Rakka'ya gitmek zorunda kaldı. Fakat Humareveyh de onun peşini bırakmıyordu. Rakka'da kalmanın da tehlikeli olacağını görünce Musul'a, Humareveyh'in Beled'e gelmesi üzerine el-Hadise'ye çekildi.57

Humareveyh, bundan sonra onun takibine kalabalık bir ordu ile İshak b. Kundacık'ı memur etti. Kovalamaca Tekrit'e kadar devam etti. Muhammed, Dicle'yi geçerek karşı tarafta İshak'ı beklemeye başladı. Sayılan yirmi bin civarında olan birliklerinin karşı tarafa geçmesini sağlamak maksadıyla

kayıklardan bir köprü kurmaya çalışan İshak, karşı tarafın oklarına maruz kalıyor ve karşı tarafa geçemiyordu. Muhammed bir gece karşı tarafın tedbirsizliğinden faydalanarak iki bin kişilik bir süvari birliğiyle Musul'a hareket etti ve dördüncü gün buraya gelerek şehrin dışında Deyru'l-Ala'da karargah kurdu. İshak onun Musul'a çekildiğini fark edince tekrar takibe koyuldu. Nihayet iki ordu Musul yakınında Kasr Harp mevkiinde karşı karşıya geldi. Yapılan çetin savaşta Muhammed, İshak'ın birliklerinin sayıca çok üstün olmasına rağmen bütün gücüyle savaşa devam etmiş ve neticede galip gelmiştir. İshak Rakka'ya çekildi. Takip sırası bu sefer de Muhammed'e gelmişti. Diğer taraftan el-Muvaffak'a son gelişmeler hakkında bilgi vererek ondan Dımaşk üzerine yürümek için izin ve yardımcı kuvvetlerin gönderilmesini istemiştir. el-Muvaffak, verdiği cevapta başarılarına teşekkür ediyor ve merkezden gönderilecek kuvvetlerin gelmesine kadar beklemesini emrediyordu.58

İshak b. Kundacık, Humareveyh ile buluşmak için Rakka'dan ayrılınca Muhammed bu şehri işgal etti. Humareveyh ile İshak birlikte Rakka'yı kurtarmak maksadiyle yürüyüşe geçtiler. Fırat kenarına geldikleri zaman karşı tarafta Muhammed'in birliklerinin mevzilendiğini gördüler. Muhammed onları oyalayarak merkezden gönderilecek takviye kuvvetlerini bekliyordu. Bu durumda nehri geçmenin mümkün olmadığını gören Humareveyh, birkaç gün bekledikten sonra küçük bir birliği başka bir yerden Fırat'ı geçirerek Muhammed'i arkadan çevirmeğe teşebbüs etti ve bunda da başarılı oldu. Hiç beklemedikleri taraftan hücuma uğrayanlar mevzilerini terk ederek Rakka'ya çekildiler ve böylece Humareveyh ile İshak rahatça karşı tarafa geçtiler. Rakip kuvvetlerin ilerlemesi üzerine onlara karşı koyamayacağını bilen Muhammed el-Afşin, Musul'a çekilerek burada bir ay kadar el-Muvaffak'tan yardım bekledi. Fakat yardım gelmeyince Dicle yoluyla Bağdat'a gitmekten başka çaresi kalmamıştı. Temmuz 889 tarihinde Bağdat'a vardı ve el-Muvaffak tarafından karşılandı.59

Muhammed el-Afşin, Bağdat'ta büyük bir itibar gördü ve Humareveyh'e karşı mücadeleleri sebebiyle el-Muvaffak tarafından hil'atla taltif edildi. Hatta el-Muvaffak, el-Cebel bölgesindeki karışıklıkları bastırmak için adı geçen bölgeye gittiğinde onu da yanına almıştır.

Muhammed el-Afşin'in Bağdat'a kaçmasıyla daha önce valisi bulunduğu bütün vilayetlerini kaybetmiş oluyordu. Ancak bu sefer de el-Muvaffak tarafından Azerbaycan valiliğine getirildi. Onun Azerbaycan valiliğine tayin tarihi hakkında kaynaklarca muhtelif rakamlar verilmektedir. İbnü'1-Esir ve muhtemelen ondan naklen İbn Haldun 889-890 tarihini vermektedirler.60 Bu devrin muasırlarından Taberi ise bahsedilen yılda böyle bir tayin keyfiyetinden bahsetmemekte, ancak 898 yılında Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine getirildiğini kaydetmektedir.61 Görüldüğü gibi iki tarih arasında dokuz yıllık gibi büyük bir fark bulunmaktadır. İleride görüleceği gibi Muhammed el-Afşin, 897 yılında Halife el-Mutezid'e karşı kısa süren isyan teşebbüsünde bulunmuş, fakat tekrar itaat arz etmesi üzerine 898'de Yeniden Ermeniye valiliği de dahil eski vazifesine iade edilmiştir.62 Ayrıca Muhammed el-Afşin'in 898 yılına gelinceye kadar Azerbaycan'da askeri faaliyetlerini görmekteyiz. Öyle anlaşılıyor ki, Taberi ikinci tarihi ilk tayin tarihi olarak kabul etmiş ve hataya düşmüştür. Bu durumda Muhammed'in Azerbaycan valiliğine tayin tarihi olarak 276 yılını kabul etmek icap etmektedir.63

Muhammed el-Afşin, Azerbaycan valiliğine tayin edilip bu bölgeye geldiği zaman Meraga'yı elinde bulunduran Abdullah b. Hüseyin el-Hemedani'nin mukavemeti ile karşılaştı. Taberi'nin Meraga hakimi,64 İbni Haldun'un ise Meraga amili65 olarak belirttikleri bu şa-hıs şehir dışında onu karşılayarak durdurmaya çalıştı ise de başarılı olamadı ve şehre çekilmeye mecbur kaldı. Şehrin kuşatılmasına ve bu kuşatmanın uzun müddet devam etmesine rağmen netice alınamadı. Birkaç yıldan beri erzak bakımmdan büyük bir sıkıntı içinde olan Ab-dullah ve adamları, Muhammed'in eman vereceğini bildirmesi üzerine teslim oldular. Fakat Muhammed sozünde durmayarak mallarını zapt ve Abdullah'ı idam ettirdi.66 Meraga'nın, Muhammed tarafından zaptı tarihini İbnü'1-Esir 893-894 olarak vermekte,67 Taberi ise fetih haberinin Bağdat'a Mayıs-Haziran 893 tarihinde ulaştığını kaydetmektedir.68

Muhammed el-Afşin, Azerbaycan valiliğine tayin edildikten sonra bir taraftan valisi bulunduğu bölgede süküneti temin etmeye gayret sarf ederken diğer taraftan da bu sırada Ermeniye'deki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Bilindiği gibi Ermeniye, Emevi hanedanı zamanında fethedilmiş ve merkez Dvin69 olmak üzere bir eyalet haline getirilmişti. Buraya gönderilen valiler daha ziyade vergi işleriyle meşgul oluyorlar ve eyaletin iç işlerini Ermeni asilzadelerine bırakıyorlardı. Abbasiler zamanında buraya gönderilen valilerin sert tutumları ve Ermeniler'in istiklal kazanma istekleri yüzünden isyanlar eksik olmuyordu. Bu isyanların en tehlikelisi Halife el-Mütevekkil zamanında patlak veren (852) ve Türk komutanlarından Boga el-Kebir'in uzun ve çetin mücadeleler neticesinde bastırabildiği isyandır.70

862 yılmda Ermeniye valiliğine tayin edilen meşhur İslam mücahidi Ali b. Yahya el-Ermeni, sık sık meydana gelen bu isyanları önlemek ve Ermeniler'in Bizans imparatorluğuna yaklaşmalarma mani olmak için Halife el-Müstain'in emri ile Ermeni hanedanları içinde en nüfüzlu ve bu isyanlarda rol oynamamış olan Bagratuni sülalesinden Aşot b. Simbat'ı bütün Ermeni naharar ve işhanlarının başı tayin ederek ona İşhanlar işhanı unvanını verdi ve hilyat giydirdi (862). Aşot'un uzun süren saltanatı esnasında İslam devleti ile ihtilafa düşmemesi, vergiyi zamanında ödemesi ve dahilde de karışıklığa meydan vermemesi halifeler tarafından iyi karşılanmış, bu yüzden de el-Mütemid tarafından 882-883 yılında kral unvanı verilmiştir. Bundan kısa bir müddet sonra Bizans imparatoru Basileios da ona aynı unvanı vermiştir. Böylece Aşot, ülkesini dilediği gibi yönetme imkanı bulabilmiştir.71

Aşot'un öldüğü ve yerine oğlu Simbat'ın geçtiği yıl (890), Muhammed el-Afşin de Azerbaycan valiliğine tayin edilmişti. Muhammed, Meraga'yı zapt etmek için mücadele ederken Simbat da tahtta hak iddia eden amcası Abbas ile uğraşıyordu. Simbat, 891 yılında Abbas gailesini bertaraf edip iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra 892'de halifeye elçi göndererek babasının ölümü sebebiyle onun yerine kendisinin geçtiğini bildiriyor ve kırallığının tasdikini rica ediyordu. Halife el-Mütemid, Simbat'ın bu şekilde hareket etmesinden memnun kalmış ve Azerbaycan valisi Muhammed el-Afşin'e bizzat Erazgavork'a (Şirakavan) giderek ona kendi adına taç giydirmesini emretmiştir. Muhammed'in, Kral Simbat'ın taç giyme merasiminde bizzat hazır bulunup bulunmadığını kesin olarak tespit edemiyoruz. Bu devir muasırlarından Ermeni tarihçisi Katolikos Hohannes VI., Muhammed'in halife adına Simbat'a

taç ve diğer hediyeler gönderdiğini,72 çağdaş müelliflerden Saint Martin ise, kaynak göstermeksizin Muhammed'in bizzat Erazgavork'a giderek Simbat'a taç giydirdiğini kabul etmektedir.73 İslam kaynaklarında ise yalnız bu hadise için değil, daha son-raki yıllarda Muhammed ile Ermeniler arasındaki savaşlar hakkında da hiç bilgi verilmemektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu sırada Meraga'yı kuşatmakta olan Muhammed'in taç giyme merasimine katılamayacağı ve bu sebeple Hohannes'in de belirttiği üzere taç ve diğer hediyeleri gönderdiği açıktır.

Simbat, halife tarafından kral olarak tanınmasına rağmen ona fazla güvenemediği, babası gibi Bizans İmparatorluğu nezdinde bir destek arama teşebbüsüne girişmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim halife tarafından kral unvanı verilmesinden bir yıl sonra, 893 yılında Bizans İmparatoru VI. Leon'a bir elçi heyeti göndererek babası zamanından beri devam eden iyi münasebetlerin sürdürülmesini ve Bizans İmparatorluğunun vasallığını arzu ettiğini bildirdi. Leon ile Simbat arasında görünüşte bir ticaret antlaşması imzalandı. Bu aslında Müslümanlara karşı siyasi bir ittifak idi. Bizans İmparatoru Simbat'a oğlum diye hitap ediyor ve ona kıymetli hediyeler gönderiyordu.74 VI. Leon'un Simbat'a karşı bu derece yakınlık göstermesi kendisinin de Ermeni asıllı olması75 yanında yıllardan beri Müslümanlar ile devam eden mücadelelerin de rolü büyüktür.

Simbat'ın Bizans İmparatoruna elçi göndermesi, onunla bir antlaşma imzalaması Muhammed el-Afşin'in dikkatinden kaçmıyor ve bu gelişmeleri endişe ile takip ediyordu. Makedonya sülalesinin iktidara geçmesinden sonra (867) Bizans İmparatorluğunun, yıllardır devam ettirdiği müdafaa harpleri yerine taarruzî bir siyaset takibine başlaması ve böyle bir devrede Ermeni kralı ile bir antlaşma yapılması Azerbaycan valisi olarak Muhammed'in tehdit edilmesi demekti.

Muhammed el-Afşin'in Simbat ile Bizans İmparatoru arasında antlaşma yapılması üzerine ani bir baskın karşısında gafil avlanmamak gayesiyle hazırlıklara giriştiği görülmektedir. Diğer taraftan Simbat da, Muhammed ile aralannda düşmanca bir hadise geçmemesine rağmen, onu yakından takip ediyordu. Muhammed'in bazı hazırlıklara giriştiğini haber alınca kendisine bağlı nahararlara, kuvvetleriyle birlikte maiyetine gelmelerini emretti. Otuz bin kişi kadar bir ordu teşkil ettikten sonra harekete geçti ve Azerbaycan hududunda yerini tespit edemediğimiz Rodagk bölgesine kadar ilerledi. Aynı zamanda Muhammed de Simbat'a karşı yürüyüşe geçmişti. İki ordu Azerbaycan ve Ermeniye hududunda karşılaştı. İkisinin de birbirinden çekindiği görülüyordu.

Kuvvetlerinin sayıca üstün olmasına rağmen, Simbat hücuma geçme yerine Muhammed ile sulh yapmayı tercih ederek ona bir mektup gönderdi. Mektupta: "Niçin benim üzerime yürüyorsun. Eğer ben Bizans İmparatoru ile dostluk kuruyor isem bu sizin de yararınızadır. Belki bu dostluğa halifenin de ihtiyacı vardır. Onlara bir zaman ihtiyacınız olabilir; dostluk elinizi uzatınız, kıymetli hediyeler gönderiniz. Tüccarlarınıza onların memleketine giden yolu açınız ve bu sayede onların zenginlikleriyle hazinelerinizi doldurunuz" diye yazıyordu. Simbat'ın üstün kuvvetleri karşısında savaşa girmekten çekindiği anlaşılan Muhammed, sulh teklifini kabul etmede tereddüt göstermedi. Her ikisi de atlarına binmiş olarak birbirlerine yaklaştılar, hediyeler verdiler ve ayrıldılar. Bu suretle çıkması muhtemel savaş önlenmiş oldu.76

Muhammed el-Afşin, muhtemelen Simbat ile antlaşma yaptıktan sonra Musul civarında isyan etmiş olan Hariciler üzerine kuvvetler sevk etmiş ve onlan mağlup ederek esir ettiği otuz kadar Harici ileri gelenini Bağdat'a gönderilmiştir. Bunlar Bağdat'ta idam edilmişlerdir.77

894-895 yılında Muhammed'in adamlarından Vasıf el-Hadım ile Cibal valisi Ömer b. Abdülaziz b. Ebi Dulef arasında vuku bulan çarpışmada Ömer mağlup olmuştur. Vasıf, bu galibiyetine rağmen, Cibal bölgesini istila etmeyip Haziran-Temmuz ayında Muhammed'in yanına dönmüştür.78

895-896'da Halife el-Mütezid, Muhammed el-Afşin'in kardeşi Yusuf'u, el-Muvaffak'ın gulamı Feth el-Kalanisi'ye yardım için Saymara'ya gönderdi. Fakat Yusuf, halifenin bu emrini dinlememiş, gönderildiği yere değil Meraga'ya kardeşinin yanına gitmiştir. Yolda halifeye ait bir kervana rastlamış ve bütün malları gasbetmiştir.79

Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan'a vali tayin edildiği ve buraya hakim olduğu yıllar merkezi hükümetin iyice zayıfladığı ve mahalli hanedanların müstakil hareket etmeye başladıkları bir devreye rastlamaktadır. Bu durumu çok iyi bilen Muhammed'in de, bundan faydalanarak müstakil hareket etmeye başladığı görülmektedir. Kardeşi Yusuf'un halifenin emirlerini dinlememesi ve hatta ona ait malları ele geçirip Meraga'ya gelmesi ve Muhammed'in buna tepki göstermemesi halife ile olan bağların kopmak üzere olduğunu göstermektedir. Halifenin de, Yusuf'un bu davranışı karşısmda sessiz kalması da dikkati çekmektedir.

Charles Defremery, 897 yılında Muhammed el-Afşin'in halifeye karşı isyan ettiğini ve kısa zaman sonra isyandan vazgeçerek tekrar itaat arz ettiğini, İbn Haldun'a dayanarak ileri sürmektedir.80 Ancak İbn Haldun'da bu hususta açık bir bilgiye rastlamadığımızı be-lirtmeliyiz. İbn Haldun, Muhammed'in değil kardeşi Yusuf'un Feth el-Kalanisi'ye yardıma gönderildikten sonra isyan ettiğini, sonra da itaat arz ettiğini ve Halife el-Mutezid'in de ona hil'at gönderdiğini yazmaktadır.81 Diğer kaynaklarda bu isyanla ilgili haberler bulunmamaktadır. Yalnız başta Taberi olmak üzere bazı tarihçiler 898 yılında Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine tayin edildiğini ve ertesi yıl onun, oğlu Ebu'l-Musafir'i Bağdat'a rehine olarak gönderdiğini ifade etmektedirler.82

Bilindiği gibi Muhammed el-Afşin 276 yılında Azerbaycan valiliğine tayin edilmiş ve daha sonraki yıllarda bu vazifeden azledilmemiştir. Hal böyle iken onun 285 yılında tekrar aynı bölgenin valiliğine tayin edilmesi anlaşılmamaktadır. Büyük bir ihtimalle yukarıda veri-len tarihler arasında halife ile Muhammed arasında kaynaklara aksetmemiş bazı tatsız hadiseler meydana gelmiş, bu hadiseler neticesinde Muhammed, merkezi hükümetin de zayıflığını fırsat bilerek halifeye başkaldırmış, fakat Ermeniye'deki gelişmeler üzerine halifeye itaat arz etmiş ve bağlılığını göstermek için oğlunu rehine olarak Bağdat'a göndermiştir. Yusuf'un, halifenin emirlerini dinlememesine Muhammed'in de buna ses çıkarmamasına bu noktadan bakacak olursak, durum daha açıklık kazanmış olur. İleride göreceğimiz gibi Simbat'ın faaliyetleri karşısında Muhammed'in, istiklal arzusuna rağmen, halifeye itaat etmek zorunda kalacağını fark etmiş olması düşünülebilir. Onun isyanı ve kısa zaman sonra halifeye

bağlılığını bildirmesi üzerine Ermeniye valiliği de dahil, eski vazifesinde kalması kaynaklara adı geçen bölgelere yeniden vali tayin edildiği şeklinde aksetmiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Simbat, 893 yılında Muhammed ile sulh yaptıktan ve onun Azerbaycan'a dönmesinden sonra Ermeniye eyaletinin merkezi olan ve Müslüman emirleri ile bir askeri garnizonun bulunması sebebiyle huzursuzluk duyduğu Dvin üzerine yürüdü. Halife tarafından kral tayin edilmesine rağmen hâlâ İslam devletine vergi ödüyor ve Dvin'deki emirlerce kontrol ediliyordu. Simbat kral olduğunu ve bunun halifece de tanındığını ileri sürerek Dvin'in kendisine bağlanmasının gerektiğini ileri sürüyor ve vergi ödemekten şikayet ediyordu. İşte bu düşün-cesini gerçekleştirmek için Dvin önlerine geldi ve şehri muhasara etti.

Müslüman garnizonu onun bu isteğine kesinlikle karşı çıkarak müdafaa tedbirleri aldı. Simbat etrafta yağma ve tahribata başladı. Müslüman birliği gece vakti ani bir çıkış hareketi yaparak hücuma geçti, fakat hazırlıklı olan Simbat karşısında mağlup oldu. Şehir Simbat'ın eline geçti. Esir edilen Müslüman emirleri ise, sadakatini göstermek için İstanbul'a İmparator VI. Leon'a gönderildi.83 Simbat, bu başarısından kısa bir zaman sonra da Ermeniye'nin kuzeyindeki dağlık bölgede yaşayan Ermeni ve Gürcü kabilelerini kendisine bağlayarak daha da kuvvetlenmiştir (895).

Aralarındaki antlaşmaya rağmen, Simbat'ın Dvin'i zapt etmesi ve ülkesini genişletmesi onu yakından takip etmekte olan Muhammed'i Ermeniye'ye karşı yeniden sefer yapmaya mecbur etmiştir. Çok gizli bir şekilde hazırlıklarını tamamlayıp Nahcivan'a geldiği zaman Sim-bat onun düşmanca bir niyet beslediğini anlayabilmiştir. Derhal kendisine bağlı İşhan ve Nahararlara haberler göndererek birlikleriyle yardıma gelmelerini emretti. Ancak daha Ermeni kuvvetleri toplanamadan Muhammed, Dvin önlerine gelerek fazla mukavemetle karşılaş-maksızın şehri zapt etmişti. Simbat'ın çağrısını hemen hemen bütün Ermeni prensleri kabul ettiler. Yalnız Vaspurakan (Van ve çevresi) bölgesindeki Ardzruni hanedanı, Müslümanlar ile bozuşmamak için bu çağrıya katılmadılar. Simbat dağlık bölgeye çekildi. Ermeni kuvvetleri Aragadz (bugünkü Alagöz) dağı eteğindeki Vadzan kasabasında toplandılar.84

Ermeni Katolikos'u II. Georg, çıkması muhakkak gibi görünen savaşı önlemek maksadıyla Muhammed'in yanına gitmeye karar verdi. Muhammed, Katolikos'u çok iyi karşıladı ve ona dostça muamelede bulundu. Muhammed, sulh teklifini, Simbat'ın, karargahına gelip görüşme yapma şartıyla kabul edeceğini söyledi. Bunun teminini de Katolikos'a havale etti. Ermeni tarihçisi Hohannes, Muhammed'in bu teklifinde samimi olmadığını, ancak katolikosun ona inanarak Simbat'ın yanına gidip teklifi ilettiğini, fakat kendisine bir tuzak hazırlandığının farkına varan Simbat'ın, Muhammed'in karargahına gitmeyi reddettiğini yazmaktadır. II. Georg eli boş olarak Muhammed'in karargâhına dönünce başarısızlığı sebebiyle hapsedildi. İki ordu Alagöz dağı eteğinde karşılaştı. Yapılan savaşta mağlup olan Muhammed geri çe-kildi ve Simbat'a sulh teklifinde bulundu. Savaşı kazanmış olmasına rağmen Simbat, bu teklifi derhal kabul ederek Muhammed'e kıymetli hediyeler gönderdi. Muhammed, Katolikos II. Georg'u da yanına alarak Azerbaycan'a döndü. Katolikos ancak iki ay sonra serbest bırakıldı.85

Simbat'a karşı uğradığı mağlubiyetten sonra Muhammed, onun ordusuna katılmayı reddeden Vaspurakan'daki Ardzruni hanedanı ile temasa geçerek onların bu muhalif tutumlarından faydalanmak istedi. Vaspurakan prensi Grigor Derenik'in ölümünden sonra ülkesi daha çocuk yaşta olan oğulları Sergis Aşot, Haçik Gagik ve Gurgen arasında taksim edilmişti. Bu çocukların kuzenleri Gagik Abu-Morvan onların küçük yaşta olmaları sebebiyle Vaspurakan'ın idaresini eline geçirmek istiyordu. Ardzruni hanedanı arasında bu anlaşmazlıklar de-vam ederken, Muhammed ile Simbat arasında savaş cereyan etmiş ve Ardzruniler savaşa katılmamışlardır. Muhammed de onların Simbat'a karşı bu tutumlarını devam ettirmeleri için faaliyete geçti. Bu üç kardeşe birer mektupla, hediyeler göndererek gönüllerini kazanmak istiyordu. Sergis Aşot, memleketinin iç durumunu da göz önüne alarak bir Müslüman taarruzunun felaket olacağını gördüğü için Muhammed'in bu iyi tutumunu fırsat bilerek onun tabiiyetine girmeyi kabul etti. Şüphesiz Sergis Aşot'un bu kararı Simbat'ın hoşuna gitmemişti. Onu, kararından döndürmek için çok uğraştıysa da başarılı olamadı. Simbat'ın bu baskısı üzerine Sergis Aşot Siuni büyük işhanı ile birlikte tabilik antlaşmasmı imzalamak üzere Muhammed el-Afşin'in yanına gitti.86

Kral Simbat, Muhammed'e karşı kazandığı bu başarıdan cesaret alarak bu sefer de el-Cezire valisi Ahmed b. İsa b. Şeyh eş-Şeybani ile mücadeleye girişti. Fakat Ahmed ile yaptığı savaşı kaybetti.87 Simbat'ın bu yenilgisi Muhammed'e Ermeniye işlerine yeniden müdahale fırsatı verdi. Ardzruni hanedanını kendisine bağlamış, fakat bu sefer de Simbat Gürcistan kuropalatı II. Adarnase ile ittifak yapmıştı. Hem Simbat'a, uğradığı mağlubiyetten sonra toparlanma imkanı vermemek hem de onun Gürcistan ile olan irtibatını kesmek için kuzey Ermeniye'ye yürüdü. Fakat bu bölgedeki prenslerin Simbat'a bağlı kalmaları karşısında kralı merkezden vurmak arzusuyla Kars üzerine yöneldi. Simbat dağlık bölgede bir kaleye çekildi, Muhammed de Ermeniye'nin önemli merkezlerinden Kars'ı kuşattı. Simbat'ın karısı, gelini, diğer prensesler ve çevredeki manastırların keşişleri mahsurlar arasında bulunuyordu. Kars'taki Ermeni kuvvetlerinin komutanı Hasan Kentuni adlı birisi idi. Şehir kendisini çok iyi müdafaa etmesine rağmen kuşatmanın uzaması ve dışarıdan yardım alamaması sebebiyle teslim olmak zorunda kaldı. Muhammed, buraya iltica etmiş olan köylülerin ve bir çok ileri gelen kimsenin şehri serbestçe terk edebileceğini bildirdi. Simbat'ın karısı, gelini ve diğer bazı önemli şahsiyetleri esir aldı ve burada bulunan krallık hazinesine el koydu. Muhammed, Kars'ta fazla kalmayarak esir ve ganimetle Dvin'e döndü.88 Muhammed'in, bu seferiyle bir fetih değil Simbat'a gözdağı vermek istediği anlaşılmaktadır.

Muhammed'in ayrılmasından sonra Kars'a dönen Simbat, muhasara esnasında şehir fazla tahrip edilmiş olacak ki, burada kalamayıp kışı geçirmek için Kağzvan (bugünkü Kağızman) kalesine çekildi. Buradan Muhammed ile temasa geçerek karısı ve diğer esirleri kurtarma teşebbüsünde bulundu. Muhammed, verdiği cevapta esirleri, Simbat'ın yahut kardeşi Sahak'ın kızlarından biriyle değiştirebileceğini ve bu kızla evlenmek istediğini bildirdi. Yapılan görüşmeler sonunda Kral Simbat, oğlu Aşot Erkat ile yeğeni Simbat'ı rehine olarak, küçük kardeşi Şapuh'un kızını da evlenmek için Muhammed'e gönderdi. Ermeni prensesi ile Muhammed'in düğünü çok muhteşem oldu. İlk baharda

da Muhammed'in kayınpederi Şapuh rehinelerle damadının yanına giderek esirleri geri getirdi (898).89

İki rakibin aralarında sıhri bağ kurulmasına rağmen hâlâ birbirlerine güvenemedikleri görülmektedir. Simbat, daha önce ittifak yapmış olduğu Bagratuni hanedanına mensup Gürcistan kuropalatı II. Adarnase ile ittifak bağlarını daha da kuvvetlendirmeye gayret sarf ediyor, buna mukabil Muhammed de bu ittifakı bozarak Simbat'ı yalnız bırakmaya çalışıyordu. Fakat Simbat ve Adarnase müşterek düşman addettikleri Muhammed karşısında daha sıkı iş birliği lüzumunu fark etmişler ve ona göre harekete başlamışlardır. Ermeni kralı, Adarnase'yi kendisine daha fazla bağlamak gayesiyle ona krallık unvanı vermiş ve taç giydirmiştir (899).90

Bu hadise Muhammed el-Afşin'in harekete geçmesi için kafi sebep teşkil ediyordu. Tiflis üzerinden yürüyüşe geçen Muhammed bu devirde Müslümanların hakimiyetinde bulunan bu şehri kontrolüne aldıktan sonra süratle Simbat'ın idaresinde bulunan Şirak (Ani çevresi) bölgesini istila etti. Bu ani hücüm karşısında gafil avlanan Simbat, Taik'e, oradan da müttefiki II. Adarnase'nin yanına kaçmak zorunda kaldı. Karşısına çıkacak bir kuvvetin olmadığını gören Muhammed, oğlu Divdad'ı Dvin'de vali ve güvendiği adamlarından Vasıf el-Hadım'ı91 da yardımcı bıraktıktan sonra Azerbaycan'a döndü.92

Bu gelişmeler sırasında veliaht prens Aşot Erkat ve diğer rehineler Muhammed'in yanında bulunuyor ve hatta sefere çıkarken bile onları yanına alıyordu. Kral Simbat, rehineleri kurtarmak için bizzat harekete geçmekten çekiniyordu. Bununla beraber rehineler arasında bulunan Simbat'ın annesi (Kral Simbat'ın kardeşi Sahak'ın karısı) oğlunu kurtarabilmek için Muhammed'In yanına gitmeye karar verdi.

Bunda Kral Simbat'ın rolü vardır ve onu desteklemiştir. Muhammed'i yumuşatabilmek için bir annenin göz yaşlarının daha tesirli olacağı dikkate alınmış olabilir. Tarihçi Hohannes'in bildirdiğine göre Simbat'ın annesi altın ve gümüşten kıymetli hediyeler ve kalabalık bir mahiyet erkanı ile yola çıkmış, Muhammed'in yanına gelerek bizzat onunla görüşmüş, ağlayıp sızlamış ve neticede oğlunu kurtamaya muvaffak olmuştur.93

Muhammed'in çekilmesinden ve kısmen sükûnetin avdet etmesinden sonra Simbat, Gürcistan'dan ülkesine döndü. Ani yakınlarında Vasıf el-Hadım ile buluşup ona kıymetli hediyeler takdim etti. Bununla, Ermeniye'nin idaresini fiilen elinde bulunduran Vasf'i kazanmak istediği açıktır. Fakat istediği neticeyi elde edememiştir. Çünkü kısa bir zaman sonra Vasıf, mahiyetindeki birliklerle kuzey-batı Ermeniye'deki Sevordik bölgesine bir akın yapmıştır. Sevordik nahapeti Georg bütün gücüyle mukavemet etmeye çalıştı ise de esir olmaktan kurtulamadı. Georg, Divdad b. Muhammed'in karargâh kurmuş olduğu Paytarakan'a götürüldü ve İslam dinini kabul etmemesi üzerine idam edildi.94

Bu başarılarından sonra Vasıf'ın Muhammed ile arası açılmıştır. İslam kaynakları onun 900 yılında Muhammed'in yanından kaçtığını kaydetmekte,95 fakat sebebini bildirmemektedirler. Ermeni kaynakları ise Vasıf'ın efendisinden korkarak başta veliaht Prens Aşot Erkat olmak üzere diğer rehineleri de alarak Ermeniye'ye kaçtığını ve rehineleri Kral Simbat'a teslim ettiğini, kralın da ona kıymetli hediyeler verdiğini yazmaktadırlar.96 Bütün bu hadiseler cereyan ederken bile Simbat'ın yıllık vergiyi Dvin'de bulunan Divdad'a ödediği görülmektedir.

Muhammed el-Afşin, Simbat ile mücadele ederken Vaspurakan bölgesindeki Ardzruni hanedanıyla anlaşmış ve onları kendisine bağlamıştı. Fakat Kars'ın alınmasıyla biten seferden sonra Muhammed'in beklenmedik bir anda Vaspurakan'a karşı hücuma geçtiğini görmekteyiz. Onun kış ortasında kuvvetli bir orduyla taarruza geçerek Thor-navan (Maku'nım güneyi) bölgesine kadar ilerlemesi üzerine ona karşı koyamayacağını bilen Ardzruni prenslerinden Sergis Aşot, Müslüman karargâhına kadar giderek yeniden vasallık antlaşması yapmak zorunda kaldı. Antlaşmaya göre Sergis Aşot'un kardeşleri, Haçik Gagik yedi ay, Gurgen ise bir yıl müddetle Muhammed'in yanında rehine olarak kalacaktı. Haçik Gagik'in rehine kaldığı yedi aylık zaman zarfında herhangi bir olay olmadı. Fakat Gurgen, kendisine yapılan muamelelere tahammül edemeyerek arkadaşı Şapuh Amatuni ile birlikte ölümü dahi göze alarak kaçmayı ve Vaspurakan'a dönmeyi başardı.97

Bu firar hadisesine çok sinirlenen Muhammed el-Afşin, derhal Vaspurakan üzerine yürüdü. Ona karşı koyamayan Ardzruni prensleri Sergis Aşot, Haçik Gagik ve Gurgen güneye Küçük Aghbak (Hakkari bölgesi) dağlık bölgesine çekildiler. Van'ı zapt eden Muhammed, buraya adamlarından Rum asıllı muhtedi Safi'yi, Ostan'a98 ise başka bir adamını bırakarak Ardzruniler'i takibe koyuldu. Bu sırada Ardzruni hanedanı ile akrabalığı olan, fakat Müslümanlığı kabul etmiş bulunan Hasan b. Vasak adlı birisi Muhammed'in hizmetine girerek bölgedeki mukavemet yerlerinin ortaya çıkarılmasında Müslümanlara yardımcı olmuştur.

Bir Müslüman birliği, Van gölünün doğu sahilinde bulunan Hambairazan kalesini fethetti. Diğer küçük birlikler de çevredeki köy, kasaba ve kalelere akınlar yapıyorlardı. Ancak çok müstahkem kaleler bu hücumlardan kurtulabiliyordu. Muhammed ise Sergis Aşot ve iki kardeşini takibe koyulmuş, güneye Aghbak bölgesine kadar ilerlemiş ve burada Hatamakert (bugünkü Başkale) adlı yerde karargâh kurmuştu. Komutanlarından Hadım Hivor'u99 öncü kollarının başında Kakenik kalesinde bulunan Ardzruni prenslerini yakalamaya göndermiş, kendisi de onu takip etmiştir. Nihayet Kakenik'te onları sıkıştırdı. Yapılan savaş hakkında Ermeni tarihçilerinden Thomas Ardzruni şu bilgiyi vermektedir:

«Kış mevsiminde, üç yiğit kardeş az bir kuvvetle gelmişlerdi. Şafakla birlikte düşmanlarının üzerine saldırdılar ve onlardan epey adam öldürdüler. Ancak karın fazlalığı sebebiyle atları yürüyemeyecek halde yorulmuşlardı. Yorulmamış olan düşman onların üzerine görülmemiş bir şekilde ok ve mızrak yağdırmaya başladı. Ermeniler'den bir kısmı kaçtı, bir kısmı esir edildi ve bir kısmı da kılıçtan geçirildi. Esirler Berda'a'ya götürülerek burada idam edildiler. Yalnız Sergis Aşot'un karısı İseta'nın (Seda) yalvarmaları neticesinde Aşot Varajnuni idam edilmedi».100

Muhammed, Vaspurakan'a karşı kazandığı bu kesin zaferi müteakip buraya bir birlik bırakarak ülkesine döndü. Bundan sonra Vasıf el-Hadım'ın kaçmasına yardımcı olan Simbat'a bir ders vermek maksadıyla büyük hazırlıklara girişti. Fakat bu sırada Azerbaydan'da bir veba salgını başgösterdi. Muhammed bu salgın sırasında 901 yılında Azerbaycan'da öldü. Ölümünden önce yakınlarına, yerine oğlu Divdad'ı geçirmelerini vasiyet etmişti.101

3. Ebu'l-Kasım Yusuf

Sacoğulları hanedanının ikinci temsilcisi, Ebu's-Sac Divdad'ın oğlu Muhammed el-Afşin, Azerbaycan ve Ermeniye'de on bir yıl süren yarı bağımsız bir valilikten sonra 901 yılında vefat ederken, yerine oğlu Divdad'ı geçirmelerini adamlarına vasiyet etmişti. Ancak Muhammed'in bu son arzusu yerine getirilemedi. Çünkü sahneye bu sefer Muhammed'in kardeşi Yusuf çıkmıştı.102 Divdad'ın, kendisini tanıtacak ve adamlarına sevdirecek ölçüde bir kişiliğe sahip olmadığı anlaşılıyor. Tarihi açıdan önemsiz bir çok kişiye eserlerinde yer ver-miş olan bu devre tarihçilerinin Divdad bakımmdan sükütu bu hükmü güçlendirecek mahiyettedir. Nitekim onun hakkında babasının Humareveyh b. Ahmed b. Tolun ile anlaşmaya çalıştığı 886-887 yılında rehine olarak Mısır hakiminin yanına gönderildiği ve ertesi yıl Humareveyh'in onu babasına iade ettiği haberinden başka bir bilgiye sahip bulunmuyoruz.103

Buna rağmen kaynaklarımız babasının adamlarından bir kısmının onun tarafını tuttuğu ve amcasının da onun kuvvetlerini bozup hakimiyetini sağladıktan sonra kendisine iş birliği teklifinde bulunduğunu bildirmektedirler.104 Bununla beraber Divdad amcasının, belki aile bağlılığına atfedilebilecek olan bu teklifini kabul etmemiş ve Taberi'nin kaydına göre105 ülkesinden ayrılarak Musul üzerinden 10 Eylül 901 Cuma günü Bağdat'a gelmiştir. Divdad, bundan sonra hiçbir tarihi kayıtta yer almamış ve böylece tarih sahnesinden çekilmiş görünmektedir.Böylece ve oldukça kolay bir şekilde ağabeyisi Muhammed el-Afşin'in mevkiine yükselmiş olan Yusuf b. Ebi's-Sac, Divdad b. Yusuf Divdest el-Uşrüsani'nin iktidara yükselişinden önceki hayatı hakkında kaynaklardan sağlanabilen bilgi pek yeterli olmasa da onun şah-sıyeti ve tutumunu belirleyecek niteliktedir.

Yusuf'un doğum tarihi hakkında bilinen kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanamamıştır. Buna mukabil onun 864 yılında doğmuş olduğu hakkında bir rivayetin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.106 Bu tarihe göre onun babası Ebu's-Sac'ın Mekke valiliği sırasında dünyaya gelmiş olduğu düşünülebilir. Daha önce de belirtildiği gibi, hanedanın kurucusu ve Yusuf'un babası Ebu's-Sac Divdad, Halife Mütevekkil/847-861 zamanında 856-857 yılında el-Haremeyn (Mekke ve Medine) ve Tarik Mekke (Hac yolları) valliğine tayin olmuş, gerek Mütevekkil'in karışıklıklarla dolu, onun bütün karşı çabalarına rağmen Türk unsurunun devlet üzerindeki hakimiyetini geliştirdiği hilafeti esnasında107 ve gerekse onu takip eden beş halife devrinde, giriştiği çok yönlü siyasi faaliyet yanında bu görevini 880 yılındaki ölümüne kadar elinde tutmayı başardı.

Onu bu vazifede istihlaf eden Muhammed el-Afşin ise 880-883 yılları arasında bu bölgede kalmış ve Bedeviler'in hac yollarında ve Mekke civarında süregelen çapulculuklarını önlemeye

çalışmış ve 883'te aynı bölge valiliği üzerinde kalmak üzere ayrıca el-Anbar, er-Rahba ve Tarık el-Fırat valiliği de kendisine verilmişti. Halife Mütemid'in/870-892 dirayetli naibi el-Muvaffak ile çok iyi ilişkiler kurduğu anlaşılan Muhammed el-Afşin, hemen bu sırada, el-Cezire valisi İshak b. Kundacık ile birlikte Suriye'yi Tolunoğullarının işgalinden kurtarma faaliyetine giriştiği için, anlaşıldığma göre Hicaz bölgesinde asayişi ve sükünu tesis görevini kardeşi Yusuf'a vermiş yani onu kendisine vekalet etmesi için Mekke'ye göndermiş olmalıdır. Taberi'nin Yusuf'u 884-885 yılında Mekke valisi olarak gösteren kaydı108 kanaatimizce böyle anlaşılmalıdır.

Aslında Taberi'nin iki ayrı yerde verdiği bilgiyi birleştirmek suretiyle daha anlaşılır bir şekilde ifade etmiş olan İbnü'l-Esir109 884-885 yılında Ahmed b. Muhammed et-Ta'i'nin110 Medine ve Tarık Mekke valiliğine tayin olunduğunu ve onun hac emiri olarak gönderdiği gulamı Bedr'in Mescidü'l-Haram kapıları önünde Yusuf b. Ebi's-Sac tarafından saldırıya uğrayarak esir düştüğünü kaydediyor. Yusuf'un, Bedr'in gelişini ağabeyisi Muhammed el-Arşin'e ait olan bütün bölge valiliğinin yetkisine müdahale saydığı için bu harekette bulunduğu kabul edilebilir. Ancak Yusuf, bu hareketin sonunu getirememiş ve işe karışan hacıların ve hac kafilesinde bulunan askerlerin saldırısı sonucıında bizzat esir düşmüş, Bedr ise kurtarılmıştır. Taberi, Yusuf'un zincire vurularak Bağdat'a gönderildiğini kaydetmektedir.111

Bundan sonra yağma ve çapulculuk hareketlerinin sürüp gittiği Hicaz bölgesinde meydana gelen olaylar hakkında kaynaklarda mevcut olan bilgilerde Yusuf'un adı hiç geçmiyor. Bu suretle onun 894-895 yılına kadar Mekke valiliğinde bulunduğunu kabul eden Zambaur'ın112 düşüncesine katılmak oldukça güçtür. Bu devre içinde Mekke'nin, adı geçen Ahmed b. Muhammed et-Ta'i'nin idaresinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Zambaur da Mekke ve Medine'nin valilerini kaydettiği listede 113271 yılında bu şehirlere onun hakim olduğunu, daha evvelki kayıtlarma rağmen belirtmektedir.

Ayrıca Taberi'nin 893-894 yılı olaylan arasında zikredilen bir kayıt doğru ise, bu tarihte, yani Zambaur'ın Yusuf'u Mekke valisi olarak gösterdiği bir yılda, onun bu bölgenin çok kuzeyinde bulunan el-Cezire'de faaliyette bulunduğu kabul edilebilir. Taberi bu yıl içinde Yusuf'un Musul yoluyla otuz iki Harici'yi Bağdat'a gönderdiğini, bunlardan yirmi beşinin idam ve geri kalan yedisinin de hapsedildiğini kaydetmiştir.114 Bununla beraber çok dikkatli bir tarih yazarı olduğu hiç bir zaman göz önünden uzak tutulmaması gereken İbnü'l-Esir'in aynı olayı Muhammed b. Ebi's-Sac'a atfetmiş olduğu da bir vakıadır.115

Yusuf hakkında Taberi'de iade edilip doğruluğu şüphe uyandıracak bundan sonraki ilk haber, onun 895-896 yılında Feth el-Kalanisi adında, yalnız İbnü'l-Esir'in, Taberi'nin metnine yaptığı bir ilave ile el-Muvaffak'ın gulamı olduğunu bildirdiği116 bir zata yardım etmek üzere es-Saymara'ya117 gönderildiğini ve fakat verilen görevi yapmaktan ise es-Saymara yerine ağabeyisinin bulunduğu Meraga'ya gitmeyi tercih ettiğini ve bu arada yolda önüne çıkan devlete ait bir kervanı da gasp ettiğini ifade eder.118 Bu arada esasen ağabeyisi Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan'da halifenin emirlerini dinlemeyerek bağımsız hareket ettiği göz önüne alınırsa Yusuf'un da belki istemediği halde bir rehine

gibi tutulduğu Bağdat'tan kurtulma fırsatını kaçırmadığı ve böylece ağabeyine katıldığı kolaylıkla düşünülebilir. Onun Azerbaycan'a gelişinden Muhammed el-Afşin'in ölümüne kadar ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu, kaynaklarda bu hususta bir bilgi bulunmadığı cihetle, tespit etmek mümkün değildir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere 901'de ağabeyisinin ölümünden sonra bölgede iktidarı nisepeten kolay ele geçirmiş ve yeğeni Divdad'ı saf dışı bırakmaya muvaffak olmuş bulunması, onun bu bölgede kalıp muharip ve idarecilerle iyi ilişkiler kurmuş ve bunlar üzerinde iyi intiba bırakmış olduğuna delil sayılabilir kanaatindeyiz.

Muhammed el-Afşin'in ölümünü müteakip Azerbaycan'da meydana gelen gelişmelere Bağdat halifesi seyirci kalmaktan Öteye gidemedi. Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine halife tarafından tayin edilmiş bulunan Muhammed'in ölümüyle Yusuf'un bu makamı zorla ele geçirmesine halifenin ses çıkaramaması, bir taraftan merkezi otoritenin eyaletlerde tamamen zayıfladığını, diğer taraftarı da Sacoğullarının Azerbaycan'da iyice kuvvetlenerek müstakil hareket etmeye başladıklarını göstermektedir. Nitekim Yusuf, Azerbaycan'da iktidarı ele geçirdikten çok kısa bir süre sonra 902 yılında Erdebil'de adına gümüş dirhem bastırmıştır. Her ne kadar bu sikkenin üzerinde Halife Mütezid'in ismi zikrediliyorsa da bu, Yusuf'un tam manasıyla halifeye bağlılığının ifadesi olarak değerlendirilmemelidir. Nitekim Mısır'da Tolunoğulları hanedanının kurucusu olan Ahmed b. Tolun ve oğlu Humareveyh de, Bağdat halifesi ile savaş halinde olmalarına rağmen, bastırdıkları sikkelerin üzerinde halifenin ismine yer vermekte idiler. Bu durumda sikke üzerindeki halifenin isminin, bir sembol olmaktan öteye geçmediği tabiidir.

Muhammed el-Afşin'in ölümünden sonra meydana gelen gelişmeleri yakından takip ettiği anlaşılan Ermeni kralı Simbat'ın, bu durumdan faydalanmak isteyerek Abbasi halifesi Muktefi ile siyasi münasebetlerini düzeltmek ve Sacoğulları tehlikesini uzaklaştırmak için harekete geçtiği görülüyor. Bağdat'a bir elçi göndererek halifeye bağlı kalacağını ve Yusuf karşısında kendisine yardım edilmesini istedi. Sacoğulları'nın ve bilhassa Yusuf'un müstakil hareket etmesini tehlikeli bulan Halife Muktefi, Simbat'm bu teklifini memnuniyetle kabul etti, hatta ona krallık tacı, hil'at, kıymetli taşlarla süslü altın kemer, murassa kılıç ve atlar gönderdi.[119]

Diğer taraftan Yusuf, halife ile Simbat arasındaki temaslardan haberdar olarak bu ittifakın gerçekleşmesini önlemek maksadıyla teşebbüse geçti ve Simbat'ı Erdebil'e davet ederek halifeye karşı birlikte hareket etme teklifinde bulundu. Ancak Ermeni kralı daha önceki acı tecrübeleri unutmadığından Yusuf'un davetini kabul etmedi.[120] Yalnız başına Yusuf ile mücadele edemeyeceğini bilen Simbat'ı, halifenin yardım vaadi cesaretlendirmiş olmalıdır.

Simbat'ın, tekliflerini reddetmesine çok öfkelenen Yusuf, kalabalık bir ordu ile Erdebil'den hareketle alışılmış yol olan Phaytakaran[121] ve Uti[122] üzerinden Taşir (Lori'nin kuzeyinde ve Kür ırmağının kollarından Borçalı suyunun batısı)[123] bölgesine geldi. Buradan Aşotz (Akbaba) ve Ahurean (Arpaçayı)[124] vadisini takip ederek Bagratuni Ermeni krallığının merkez eyaleti olan Şirak'a inmek istiyordu. Fakat onun Erdebil'den hareket ettiğini haber alan Simbat, bölgedeki bütün geçitleri tutarak onun ilerlemesine engel oldu. Bunun üzerine Yusuf, yolunu değiştirerek daha batıdan, nehir

vadilerini takip etmek suretiyle gizlice Şirak bölgesine gelmeye muvaffak oldu. Ancak mevsim ilerlemiş ve kış yaklaşmıştı. Kış mevsiminin son derece sert geçtiği bu dağlık bölgede kalmanın ve Ermeniler ile mücadele etmenin tehlikeli olacağını düşünen Yusuf, kışı geçirmek için Dvin'e dönmeye karar verdi. Bu sırada Simbat Aragadz (Alagöz)125 dağının eteğinde müstahkem Aruc kalesinde kalabalık bir ordu ile mevzilenmiş bulunuyordu.

Yusuf, Ermeni kralının kuvvetli bir ordu ile kendisini takip ettiğinin farkına varınca savaşı göze alamayarak, Simbat ile anlaşma teşebbüsünde bulundu. Adamlarından Süryani asıllı birisini elçi olarak kralın yanına gönderdi. Hiç ummadığı bir anda sulh teklifi ile karşı-laşan Simbat, bu teklifi memnuniyetle kabul ettiğini bildirdi. Bundan sonra 902-903 kışını geçirmek için Yusuf Dvin'e ve Simbat da Arşarunik bölgesindeki (Ani'nin güneybatısında).126 Eraskhadzor yakınındaki bir kaleye gittiler. İlkbahara kadar iki tarafta da bir hareket görülmedi. 903 ilkbaharında Yusuf, Simbat'a çeşitli hediyeler ile birlikte üzeri kıymetli taşlarla süslü altın bir taç gönderdi. Veliaht prens Aşot Erkat'a da (Demir Aşot) bir hil'at ve "işhanlar işhanı" unvanı verildi. Meşhur tarihçi ve katholikos Hohannes bile bu hediyelerden nasibini almıştı. Kral Simbat da Yusuf'a kıymetli hediyeler göndererek mukabelede bulundu.127

Yusuf ile Kral Simbat arasındaki ilk münasebetler tehlikeli bir şekilde başlamasma rağmen sulhla neticelendi. Yusuf bu ilk seferi sırasında askeri bakımdan bir başan kazanamadı. Fakat Simbat'ın halife ile kendisine karşı yapmış olduğu anlaşmayı işlemez hale getirdiği gibi ona taç göndererek kendisine tabi olmasını istemiş ve kral da bunu kabul etmişti.

Yusuf ile Abbasi halifesi arasındaki münasebetlerin daha başlangıçtan itibaren bozuk olduğunu yukarıda belirtmiştik. Azerbaycan ve Ermeniye valiliğinin ilk yıllarında aynı durumun devam ettiği, hatta daha kötüleştiği anlaşılmaktadır. Gerçi İslam kaynaklarında bu hu-susa açıklık getirecek haberlere rastlanamamaktadır. Fakat onların boşluğunu Ermeni kaynaklan dolduruyor. Ermeni kaynakları bu hususta şu bilgiyi vermektedirler: Yusuf, 905 yılında Halife Muktefi'ye karşı isyan etti. Bunun üzerine halife, Simbat da dahil kendisine bağ-lı olanlara mektuplar göndererek Yusuf'un tedibi için kendisine yardım etmelerini istedi. Bilhassa Yusuf'a komşu olan Ermeni Simbat'tan birlikleriyle harekete geçmesini istedi ve buna karşılık bir yıllık vergiyi almayacağını bildirdi.

Simbat, Yusuf ile aralarında anlaşma olmasına rağmen, ona fazla güvenemediğinden kuvvetlerini hazırlamaya başladı. Fakat kısa bir süre sonra halife ile Yusuf'un anlaşması Simbat'ı çok güç bir durumda bıraktı. Simbat'ın harekete geçmemesine rağmen hazırlıklara girişmesinden şüphelenen Yusuf, onu güç durumda bırakmak ve gözdağı vermek maksadıyla yıllık verginin bir defada ödenmesini istedi. Simbat, istenen meblağin büyük olmasına ve bunu bir defada ödeyecek durumda bulunmamasına rağmen kuvvete başvuracak cesareti kendinde bulamadığı için çaresiz ödeme cihetine gitti. Kendisine tabi Naharar ve İşhanlardan para istedi. İstenen para büyük zorluklarla toplanarak Yusuf'a ödendi, fakat Simbat'a karşı Ermeniler arasında bü-yük bir hoşnutsuzluk ortaya çıktı ve hatta onu bertaraf etmek için teşebbüse geçildi.128

Yusuf tehlikesini ağır vergiler ödeyerek önlemeye çalışan Kral Simbat, bu sefer de Vaspurakan bölgesinde hüküm sürmekte olan Ardzruni hanedanı ile ihtilafa düştü. Eskiden beri Ardzruni hanedanına bağlı olan Nahcıvan 902 yılında Simbat tarafından Doğu Siunik129 prensi Simbat'a verilmişti. 907-908 yılında Ardzruni prensi Haçik Gagik, Kral Simbat'ın içinde bulunduğu güç durumdan faydalanmak isteyerek Nahcıvan meselesini halletmeye, diğer bir ifade ile bu şehre tekrar sahip olmaya karar verdi. İsteğinin Simbat tarafından redde-dilmesi üzerine Haçik Gagik, daha önce kendisine hediyeler göndererek ittifak yapma teklifinde bulunmuş olan Yusuf'a başvurarak ondan yardım istedi. Bu isteği büyük bir memnuniyetle kabul eden Yusuf, onu Erdebil'e davet etti. Haçik Gagik de kıymetli hediyelerle yola çıktı.130

Ermeni prensleri arasındaki ihtilaf Yusuf'un işine geliyordu. Kral Simbat'a cephe alan ve kendisinden yardım isteyen Haçik Gagik'i Erdebil'de merasimle karşılayarak ona çok iyi davrandı. Hatta ona kral unvanı ve altın taç vererek Simbat ile aralarındaki ihtilafı daha da körükledi. Böylece Ermeniler arasında iki kral ortaya çıkmış oluyordu.131 Kuzeyde Bagratuni, güneyde ise Ardzruni krallıkları (908). Yusuf, Ermeniye'nin ikiye bölünmesinde baş rolü oynamasma rağmen, bu iki rakip arasında hakem rolünde görünmeye dikkat ediyordu. Simbat, aleyhine gelişen olayların farkında idi, ancak gerek Yusuf ve gerekse Haçik Gagik'e karşı askeri bir harekata girişecek kuvveti olmadığını da biliyordu. Bu sebeple Yusuf'u öfkelendirecek hareketlere girişmemeye bilhassa dikkat ediyordu. Haçik Gagik'in bizzat Erdebil'e gitmesine rağmen, Simbat buna cesaret edemeyerek elçi sıfatıyla bu devrin tarihini geniş olarak kaleme almış olan Katholikos VI. Hohannes'i Erdebil'e gönderdi. Hohannes eserinde, çok kıymetli hediyelerle emirin yanına gittiğini, onun tarafından iyi karşılandığını ve Yusuf'un hediyeleri büyük bir memnuniyetle aldığım canlı bir şekilde anlatır. Katholikos, Yusuf'u kazanmak için çok gayret sarfet-miş ise de kendi ifadesine göre rehine olarak hapsedilmekten kurtulamamıştır.132

Yusuf ile halife arasındaki münasebetlerin 905 yılındaki isyanı müteakip varılan anlaşmaya rağmen düzelmediği anlaşılmaktadır. Yusuf Ermeniler ile, halife de iç karışıklıklarla uğraştıkları için böyle bir anlaşmaya mecbur kalmış olmalıdırlar. Ermeniler'e karşı kazandığı başarılarla iyice kuvvetlenen ve ilerde kendisi için de büyük bir tehlike olacağını göz önüne alan Abbasi halifesi Azerbaycan üzerine asker sevketmeye karar vermiştir. 24 Mart 908 tarihinde Hakan el-Müflihi komutasındaki dört bin kişilik bir ordu Bağdat'tan hareket etti.133 Yusuf ile Hakan el-Müflihi arasında bir çarpışmanın olup olmadığını ve hatta Hakan'ın Azerbay-can'a gidip gitmediğini tespit edemiyoruz. Çünkü bu hususta İslam ve Ermeni kaynaklarında bir bilgiye rastlanamamıştır. Ayrıca kuvvetlenen Yusuf'un, halife ile askeri mücadeleye girişmesi Ermeniye'deki harekâtına kısa süre için bile olsa ara vermesini gerektirirdi. Halbuki Ermeni kaynaklan böyle bir duraklamadan bahsetmemektedirler. Bu durumda belki de, Hakan el-Müflihi, Yusuf'tan çekindiği için yanındaki zayıf kuvvetle Azerbaycan'a giremeden geri dönmüştür. İleride onun aynı Müflihi ile yaptığı çarpışmadan bahsedilecektir.

Abbası halifesi, başlangıçtan itibaren karşı çıkmasma rağmen, Mart 909 tarihinde Yusuf'un Azerbaycan ve Ermeniye valiliğini resmen kabul etmek zorunda kaldı ki, bunu da üzerine gönderilmiş olan Müflihi'nin hiçbir başarıya ulaşamaması, hatta mücadele etmemiş olmasıyla izah etmek

mümkündür. Yusuf da yapılan anlaşmaya göre ona her yıl yüz yirmi bin dinar vergi ödemeyi taahhüt ediyordu.134 Böylece Yusuf sekiz yıldır fiilen elinde bulundurduğu bu iki bölgeye resmen sahip olmuş oluyordu. Halife ile Yusuf arasındaki anlaşmanın, uzun ömürlü olmadığı ve bir önem taşımadığı, birkaç yıl sonra çıkan ihtilaflardan anlaşılmaktadır.

Halife ile olan anlaşmazlığım kısmen halleden Yusuf, tekrar Ermeniye'ye döndü. Bu sırada Haçik Gagik'in kardeşi Gurgen Erdebil'e elerek Bagratuni hanedanınm elinde bulunan yerlere karşı müşterek bir sefer yapılması için teklifte bulundu. Onun dönmesinden birkaç ay sonra Haçik Gagik, daha önce tesbit edilmiş vergi ve hediyelerle birlikte Erdebil'e geldi. Yapılması kararlaştırılan ortak seferin hazır-lıklarım görüştüler. Haçik Gagik'e ikinci defa krallık tacı verildi. Bundan sonra ülkesine dönen Haçik Gagik hazırlıklara başladı.135

909 yılı ilkbaharında büyük bir ordu ile Erdebil'den hareket eden Yusuf Nahcıvan'a gelerek burada Haçik Gagik ve Gurgen komutasındaki Ermeni birliklerinin gelmesini beklemeye başladı. Birkaç gün içinde Ermeni kuvvetleri Nahcivan'a vardılar. Yapılan sefer planı gereğince bir Müslüman birliği Doğu Siunik üzerine sevkedildi. Doğu Siunik hakimi Simbat ve kardeşleri kendilerine bağlı kuvvetlerle Müslümanlar'ı karşılamak için harekete geçtiler. Simbat, dağlık bölgedeki yol ve geçitleri tutmak suretiyle memleketini istiladan kurtarabileceğini düşünüyordu. Fakat gelen birliğin kalabalık olduğunu haber alınca emniyete alabilmek için annesi Şuşan, kansı Sofi (Haçik Gagik'in kız kardeşi) ve küçük yaştaki oğlunu Erencak136 kalesine gönderdi. Kendisi de maiyetindeki birliklerle Müslümanlar'ı durdurmak için mücadeleye girişti. Yapılan çarpışmalarda Ermeni kuvvetleri agır kayıplar vererek dağlık bölgedeki kalelere çekildiler. Müslümanlar bütün Doğu Siunik'i istila ettiler. Ancak sarp dağlardaki kalelere sığınanlar kendilerini kurtarabildiler. Böylece Doğu Siunik, Nisan 909 tarihinde Yusuf'un eline geçmiş oldu.137

Batı Siunik'in akıbeti de Doğu Siunik'in kaderinden farklı olmadı. Batı Siunik'in hükümdan II. Grigor Suphan (Kral Simbat'ın yeğeni), Yusuf'un bu bölgeye sevketmiş olduğu kuvvetlere karşı koy-maya çalıştı ise de mağlup olmaktan kurtulamadı. Bütün ümitlerini kaybetmiş olduğu halde bu sırada Dvin yakınına gelmiş olan Yusuf'un karargâhına giderek ona bağlılık arz etti. Batı Siunik de böylece fazla zorluk çekilmeden itaat altına alınmış oluyordu.138

Vaspurakan ve Siunik hakimlerinin Yusuf'a tabi olmalarından sonra Kral Simbat yalnız ve çok güç durumda kalmıştı. Onu bu kötü durumda yakalayan Yusuf, bir yıllık vergiyi hemen ödediği takdirde barışın devam edeceğini bildirdi. Yusufun, Ermeniler'e karşı takip etmekte olduğu politikanın çok çabuk değiştiğini gören ve ona hiç güvenemeyen Simbat, çaresiz istenilen büyük meblağı ödemek zorunda kaldı. Buna rağmen Yusuf, seferine devam ederek Bagratuni krallığının arazisine girdi. Bu sırada Bağratuni hanedanma mensup olan Gürcistan kralı II. Adarnase de, diğer Ermeni ileri gelenleri gibi Simbat'a cephe almıştı. Yusuf ile savaşacak kuvveti olmayan Simbat, tarihçi Hohannes'e göre çok sarp bir yerde bulunan Kelarck (Gelarck) kalesine,139 Asoghik'e göre de Taşir bölgesindeki Odsun (Otzun) köyüne ve oradan da Abhazlar'ın yanına kaçtı.140 Yusuf onu takip ederek bazı

kaleleri fethetti ise de Simbat'ın sığındığı kaleyi ele geçiremedi. Bütün yaz boyunca dağlık bölgede askeri harekata devam etti. Kışın yaklaşması üzerine Tiflis üzerinden Dvin'e döndü.141

Yusuf'un Dvin'e dönmesini müteakip Kral Simbat da başşehri Erazgavor'a döndü. Kışın cok şiddetli geçmesine rağmen iki rakip birbirini devamlı kontrol altında tutuyorlardı. Bu sırada Simbat'ın kardeşi Şapuh'un oğlu büyük sparapet (komutan) Asot, kıymetli hediyeler ile birlikte Dvin'e giderek Yusuf'a bağlılık arz etti.142 Simbat'ın maruz kaldığı tehlike ve Ermeni prensleri arasındaki rekabet üzerine Ermeni asilzadeleri Yusuf'un himayesine girerek bir mevki kapmak için adeta yarış halinde idiler. Vaspurakan ve Siunik prenslerinden sonra Bağratuni hanedanma mensup olanlar da aynı yolu takip etmeye başladılar. Bu durum Ermeniye'yi hakimiyeti altına almak için uğraşan Yusuf'un işini oldukça kolaylaştırıyordu.

Yusuf, 910 yılı ilkbaharında kalabalık bir ordu ile Simbat'a kesin darbeyi indirmek için Dvin'den hareket etti. Vaspurakan kralı Haçik Gagik de birlikleriyle ona katıldı. Diğer taraftan Simbat da, birliklerini oğullan Aşot Erkat ve Muşegh komutasında Yusuf'a karşı göndermiş ve bilhassa geçitleri tutmalannı emretmişti. İki kardeş Nig143 dağlık bölgesinde Yusuf'un birlikleriyle karşılaştılar ve Asoghik'in verdiği bilgiye göre,144 Dsknavacar145 adlı yerde savaşa tutuştular. Ermeni kaynakları, iki kardeşin, karşılarındaki kuvvetin sayıca çok üstün olmasına rağmen, savaş meydanını terketmeyerek cesurca dövüştüklerini kaydetmektedirler. Savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği bir sırada Uti dağlık bölgesinden gelmiş olan ve Sevordik146 adı verilen dağlı birliğin savaş meydanını terk etmesi Ermeni kuvvetlerinin yenilmesine sebep olmuştur.147 Aşot Erkat birlikleriyle geri çekilip kurtuldu ise de kardeşi Muşegh'in, Yusuf'un birlikleri tarafından sarılarak esir edildiği, bir müddet sonra da Dvin'e gönderilip hapiste zehirletilerek öldürüldüğü Ermeni tarihçiler tarafından belirtilir.148

Dsknavacar zaferi, bütün kuzey-doğu Ermeniye'nin Yusuf'un eline geçmesini sağlamıştı. Bagratuni Ermeni krallığının kontrolünde, içinde yalnız Ani ve Erazgavor gibi şehirlerin bulunduğu Şirak bölgesi kalmıştı. Her taraftan sarılmış ve tek başına zayıf bir hale gelmiş olan Bagratuni krallığına kesin darbeyi indirmek an meselesi idi. Bu sırada Batı Siunik hakimi II. Grigor Suphan, Yusuf tarafından zehirletilerek öldürüldü. Kardeşleri Sahag ve Vasag ise bir gece hapisten kaçmayı başardılar. Yusuf onlan yakalamak için bir müfreze sevk etti. İki kardeş anneleri Mariam (Sımbat'ın kızkardeşi) ile birlikte Sevan (Gökçegöl) gölünde bir adaya sığındılar. Fakat Yusuf'un adamları onların peşini bırakmıyordu. Bu sebeple adayı da terkederek gölün batı tarafında yer alan Gardman bölgesine kaçtılar ve canlarını kurtarmayı başardılar.149

Emir Yusuf, Ermeniye'deki harekatına devam ediyordu. Artık karşısına çıkacak kuvvet kalmamıştı. Kral Simbat ise Kapuit-Berd (Mavi kale)150 kalesine sığınmıştı. Hohannes'e göre151 Yusuf, Vaspurakan kralı Haçik Gagik'i maiyetindeki kuvvetlerle beraber Va-gharşagerd (yahut Vagharşakert)152 kalesini zapta göndermişti. Kuşatmanın uzun müddet devam etmesine ve çetin çarpışmalarm olma-sına rağmen, kale bir türlü ele geçirilemiyordu. Asoghik ise Hohannes'in aksine 359 Ermeni yılında (13 Nisan 910-12 Nisan 911) Haçik Gagik'in adı geçen kaleyi zapt ettiğini bildirmektedir.153 Diğer kaynaklarda bu hususta bilgi bulunmaması sebebiyle bu haberlerden

hangisinin doğru olduğunu kabul etmenin zorluğu ortadadır. Bununla beraber, hadiselere bizzat şahit olmuş olan Hohannes'in haberinin gerçeğe daha yakın olacağı kanaatindeyiz. Bu arada Yusuf'un birlikleri de Bagratuni arazisine girerek yağma ve tahribatta bulunuyorlardı.154

Ermeniye'deki olayların gittikçe Ermeniler aleyhine bir gelişme takip etmesi, 893 yılında Kral Simbat ile bir antlaşma yapmış olan Bizans imparatorluğunun gözünden kaçmıyordu. Ermeni tarihçisi Hohannes, Ermeniler'in maruz kaldıkları güç durumu öğrenen Bizans imparatoru VI. Leon'un,155 Simbat'a yardım göndermek için büyük bir kuvvet teşkil ettiğini ve bu birliği harekete geçireceği sırada öldüğünü (912) ifade etmektedir.156 Adı geçen kaynakta Ermeniler'in imparatordan yardım istedikleri hususunda bir bilgi bulunmamakla beraber büyük bir ihtimalle yardım isteğinin Ermenilerden geldiği düşünülebilir. Leon'dan sonra Bizans imparatoru olan Aleksandr, gerek dahili durumdaki zorluklar ve gerekse hudutlarda Müslümanlar ile devam eden mücadeleler sebebiyle böyle bir teşebbüse girişememiştir. Aynı zamanda onun imparatorluğunun bir yıl kadar devam etmesi de bu yardıma imkan vermemiştir.157

Simbat, ülkesinin adım adım istila edilmesi karşısında canını kurtarma çareleri arıyor ve sığınmış olduğu Kapuit-Berd kalesinde savunma tedbirlerini kuvvetlendirerek gelişmeleri beklemeyi tercih ediyordu. Muhasaranın bir yıl devam etmesine rağmen son derece sarp bir yerde bulunan kale, Müslümanlar'ın eline geçmedi. Onu teslim olmaya mecbur etmek maksadıyla civardaki köy ve kasabalara akınlar yapılarak her taraf yağma ve tahrip ediliyordu. Bir taraftan kuşatmanın uzaması sebebiyle kalede erzakın tükenmesi, diğer taraftan da Ermeniler ile meskun olan yerlerin tahribi Simbat'ı teslim olmak zorunda bıraktı. Simbat, Yusuf'un karargâhına elçi göndererek kalenin teslim edileceğini, buna karşılık onun da Ermeniler'e iyi muamele etmesini ve elindeki esirleri serbest bırakmasını istedi. Bir yıldan beri muhasara ettiği halde ele geçiremediği Simbat'ın kendi isteği ile teslim olmayı kabul etmesine çok memnun olan Yusuf, onun isteklerini kabul etti ve kendisine altın işlemeli bir hil'at gönderdi. Aralarında geçen bunca olaylara rağmen Yusuf'tan gördüğü yakın alaka ve dostluktan şüphelenen ve daha önce yaptıkları antlaşmaları istediği zaman ihlal etmiş olması sebebiyle ona güvenemeyen Simbat, bir fırsatını bularak Yusuf'un karargahı arasından kaçmaya muvaffak oldu ve Şirak bölgesinde küçük bir köyde saklandı. Muhtemelen Yusuf tarafından gönderilen Haçik Gagik onu bularak tekrar Yusuf'un karargâhına getirilmesini sağladı. Kışı geçirmek için Dvin'e dönen Yusuf, böylece beraberinde getirmiş olduğu Simbat'ı hapse attırdı (913).158

Emir Yusuf'un, muhtemelen bir yıllık bir aradan sonra Ermeniler üzerine tekrar bir sefere çıktığını görmekteyiz. Seferin hedefi, Siunik bölgesi büyük işhanı Simbat'ın annesi Şuşan, karısı Sofi ve bölgenin ileri gelenlerinin bulunduğu Erendcak kalesi idi. Yusuf'un teslim teklifi kaledekiler tarafından reddedilince muhasara başladı. Simbat da tutuklu olarak buraya getirilmişti. Bütün mücadelelere ve muhasaranın uzamasına rağmen kale zapt edemiyordu. Bu durum karşısında Yusuf, kral Simbat'a kalenin teslimi için aracılık yapmasını teklif etti ise de o buna yanaşmadı. Buna kızan Yusuf da kralı idam ettirdi.159 Tarihçi Hohannes, Yusuf'un, mahsurların dayanma gücünü kırmak ve kaleyi teslim etmelerini sağlamak gayesiyle kralı onların gözleri önünde öldürttüğünü

belirtmektedir.160 Bunlardan farklı olarak A-soghik ise, kalenin zaptından sonra Dvin'e dönen Yusuf'un. Kral Simbat'ı burada katlettirdiğini yazmaktadır.161

Verilen bu üç rivayetten ilk ikisi arasında büyük bir fark olmadığı görülmektedir. Hadiselerin gelişmesi ve ileriye sürülen görüşler dikkate alınınca, onlardan tamamen farklı olan Asoghik'in rivayetinin daha zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Başvurduğu bu son çare de bir netice vermeyince Yusuf, mahsurların çevre ile münasebetlerini tamamıyla keserek teslim olmalarını beklemeye başladı. Bu arada kaledekilerden birisi para ile elde edilerek kale kapısı açtırıldı ve Yusuf'un birlikleri kaleyi zapt ettiler. Kalede bulunanların büyük bir kısmı kılıçtan geçirildi. Siunikli hanımlar Dvin'e götürülerek hapsedildiler.162 Kral Simbat'ın katliyle neticelenen bu seferin tarihi hakkında 913-916 yılları arasında çeşitli tahminler ileri sürülmekte ise de 914 yılının, olayların gelişmesi bakımından gerçeğe en yakın ihtimal olduğu anlaşılmaktadır.

Yusuf b. Ebi's-Sac'ın Ermeniye işleriyle meşgul olduğu sıralarda batıdan Erdebil ve çevresine Ruslar tarafından bir akın yapılmıştır. Bu hususta bilgi veren Mes'udi'ye göre163 912-913164 yılından sonra Ruslar beş yüz gemilik bir nehir donanmasıyla İtil (Volga) nehri üzerinden Hazar denizine inmişler ve bu denizin güney ve batı sahillerindeki Taberistan, Deylem ve Gilan sahillerini yağmalamışlar, hatta Bakû'da karaya çıkarak Azerbaycan'a girmişler ve Erdebil çevresine kadar ilerleyerek yağma ve tahribatta bulunmuşlar, kadın ve çocukları esir alarak geri çekilmişlerdir. Bu baskın sırasında Yusuf'un, başşehri Erdebil'de olmadığı anlaşılmaktadır. Büyük bir ihtimalle Erendcak kalesinin muhasarasında bulunuyordu. Erdebil'de Ruslar'ı karşılayacak bir kuvvetin olmaması onların daha cüretkar hareket etmelerine imkan hazırlamıştır. Yusuf'un komutanlanndan Ali b. Heysem, bölge halkının yardımı ve ticaret gemileriyle Ruslar'ı takip ederek onların çekildikleri Hazar denizindeki bir adaya hücum etti. Ancak büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Ruslar bir müddet daha Hazar sahillerinde yağma ve katliama devam ederek geldikleri yolla ülkelerine döndüler.

Kral Simbat'ın Erendcak kalesi önünde öldürülmesinden sonra Agratuni hanedanının başına oğlu Aşot Erkat (Demir Aşot) geçti. İkinci oğlu Abas, ağabeyisinin en büyük yardımcısı oldu. Aşot, kral olduğu zaman son derece güç durumda idi. Bir taraftan Ermeniye'nin büyük bir kısmı Yusuf tarafından zapt edilmiş, diğer taraftan da Bagratuni hanedanına mensup olan Gürcistan kralı II. Adarnase ile Taron hakimi Grigorigios başta olmak üzere bütün Ermeni işhan ve nahararları siyasi rekabetten dolayı Aşot'a cephe almışlardı. Diğer bir deyişle yeni hükümdar Aşot da, babası gibi Yusuf'un karşısında yalnız kalmıştı. İçinde bulunduğu güçlükler sebebiyle Yusuf ile başa çıkamayacağım anlayan Aşot Erkat, arazinin verdiği imkanlardan faydalanarak çete harbi yapmaya karar verdi ve kendisine bağlı az fakat sadık birlikleriyle bu kararını uygulamaya girişti.

Ermeniye'deki müstahkem mevkilerden sonuncusu olan Erendcak kalesinin zaptından ve Simbat'ın katlinden sonra bu tarafta hiçbir tehlike kalmadığına kanaat getiren Yusuf'un Rey taraflarındaki siyasi gelişmelere müdahale etmesinden ve esas kuvvetlerini bu cepheye sevk etmesinden faydalanan Aşot ani baskınlarla Ermeniye'deki Müslüman garnizonlarını sıkıştırmaya başladı. Küçük süvari kuvvetlerinin süratli ve ani baskınları bu garnizonların birleşmelerini önlüyor ve

böylece Aşot, yavaş yavaş kale ve şehirleri geri almayı başarıyordu. Birbiri arkasından Bagrevand, Arşarunik, Şirak ve Gugark bölgeleri Aşot'un hakimiyetine girdi. Buralardaki Müslüman birlikleri esir veya katledildiler. Bagratuni hanedanının ülkesini böylece ve nispeten kolaylıkla Müslümanlar'dan geri alan ve önemli bir mukavemetle karşılaşmayan Aşot, kuzeye yönelerek Taşir bölgesini ve daha sonra da Tiflis şehrini zapt etti.165

Sacoğulları ile Ermeniler arasındaki mücadeleleri yakından takip eden ve hatta Kral Simbat ile bir anlaşma yapmış olan Bizans imparatorluğunun, bu son gelişmeler yani Simbat'ın katli ve Ermeniye'nin Yusuf tarafından zaptı karşısında tekrar harekete geçtiği görülmektedir. İmparator Kostantinos Porphyrogennetos üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olduğu anlaşılan İstanbul patriği Nikolaos, Ermeni katholikosu VI. Hohannes'e yazdığı mektupta, imparatorun Ermeniler'e yardımcı kuvvetler göndereceğini, ancak bu kuvvetlerin gelmesinden önce bütün Ermeni işhan ve nahararlarının, Gürcistan kralının ve Abhaz ileri gelenlerinin Müslümanlar'a karşı birleşmelerinin lüzumunu belirtiyor ve bunu sağlamak için de Katholikos'un harekete geçerek Ermeni asilzadeleri ve bölgenin diğer Hıristiyan ileri gelen şahsiyetleri ile temasa geçmesinin icap ettiğini ve müşterek hareket sayesinde korkunç düşmanlarından kurtulabileceklerini ilave ediyordu.166

İstanbul patriği Nikolaos'ın mektubunun, Ermeniye'deki siyasi gelişmeler üzerinde büyük bir tesir uyandırdığı görülmektedir. Mektubu alan Katholikos Hohannes'in Ermeni reisleri arasındaki faaliyeti kısa zamanda meyvelerini vermeye ve Aşot'un etrafında Yusuf'a karşı bir birlik kurulmaya başladı. Gürcistan kralı II. Adarnase, yıllardan beri Bagratuni hanedanı ile aralarında devam eden rekabete son vererek Aşot'un yanına gitti ve onu kral olarak tanıyarak eski dostluk antlaşmasını yeniledi.167 Katholikos Hohannes Bagratuni ailesinden Taron hakimi Grigorigios'un yanına giderek ondan Aşot ile aralarındaki düşmanlığa son vermesini istedi. Aynı zamanda bölgedeki işhan ve nahararlar ile bir toplantı düzenleyerek onları da Aşot lehine kazanma cihetine gitti ve bunda da başarılı oldu.168 Bunların hepsinden önemlisi Bagratuni hanedanı ile Vaspurakan kralı Haçik Gagik arasındaki düşmanlığın sona ermesi idi.

Bilindiği gibi bu iki hanedan arasındaki münasebetler arazi ihtilafı sebebiyle son derecede bozulmuş ve Haçik Gagik Yusuf un saflarında Bagratuni hanedanı ile savaşmıştı. Haçik Gagik son gelişmelerden ve Yusuf'un Azerbaycan'a dönmesinden faydalanarak eskiden kendi ailesine ait bulunup şimdi kaybetmiş olduğu merkezi Dariunk (bugünkü Doğu Bayezit)169 olan Kogovit ile merkezi Maku olan Artaz bölgelerini zapt ederek ülkesinin hududunu Büyük Ağn'nın güneydoğusundaki Masiatsont bölgesine kadar genişletti. Kendisinin, doğuda meşgul bulunduğu sırada Ermeniye'de Aşot lehine vuku bulan gelişmeleri öğrenen Yusuf, Haçik Gagik'e haber göndererek Aşot'a karşı tekrar beraber harekete geçmelerini teklif etti. Ancak Haçik Gagik, Ermeniler lehine gelişen olayları dikkate alarak zaten pek güvenemediği Yusuf'un teklifini reddetti. Diğer taraftan ondan korktuğu için Mog dağlık bölgesine çekilerek Yusuf'un tepkisini beklemeye başladı.170

Katholikos Hohannes, Ermeniler arasında birlik fikrinin kuvvetlenmesine ve hatta bazı başarılar kazanılmasına rağmen, Yusuf'un dönmesi halinde Ermeniler'in onunla başa çıkamayacaklarını gayet

iyi bildiği için İstanbul patriği Nikolaos'a, aslı kendi eserinde bulunan uzunca bir mektup yazdı.171 Hohannes mektubunda İmparator Kostantinos Porphyrogennetos'tan Ermenilere yardım edilmesini istiyor, Bizans imparatorluğunun Müslümanlar'a karşı kazandığı başarıları büyük bir heyecanla selamlıyor ve bu başarılar sayesinde memleketinin kurtulacağını ümit ettiğini belirtiyordu. Ayrıca Müslüman akınları sebebiyle Ermeniler'in maruz kaldıkları kötü durumu, Ermeniye'nin uğradığı zararları acıklı bir şekilde ifade ettikten sonra: "Allah'ın askeri, Hz. İsa tarafından taçlandırılmış Romalılar'ın kudretli imparatoru, bize yardım için birliklerinizi hazırlayımz, biz çok kötü durumdayız, bizi bu zor durumdan kurtarınız ve öcümüzü alınız" diyerek devrin Hıristiyan aleminin en büyük devletlerinden birisini adeta bir haçlı seferine davet ediyordu.

Katholikos Hohannes'in mektubunun Bizans imparatoru üzerinde iyi bir tesir uyandırdığı anlaşılmaktadır. İmparator, kıymetli hediyeler ile birlikte Theodoros adlı bir elçiyi Ermeniye'ye gönderdi. Kostantinos Porphyrogennetos ile Bagratuni kralı Aşot arasındaki dostluk bağlarını kuvvetlendirmek ve kral ile Katholikos'u İstanbul'a davet etmekle vazifelendirilmiş olan Theodoros, önce Hohannes'in bulunduğu Taron'a geldi ve onunla birlikte Aşot'un yanına gitti. Ermeniye'deki gelişmelerin kendi lehine bir seyir takip etmesine hatta Yusuf' ile Abbasi halifesi arasındaki anlaşmazlıkların çatışmaya dönüşüp Yusuf'un esir edilmesine rağmen yine de en büyük tehlikenin Azerbaycan'dan geleceğini düşünen Aşot, Bizans'ın askeri desteğini sağ-lamak ümidiyle daveti kabul ederek hemen yola çıktı. Ancak Katholikos Hohannes, Bizans kilisesi ile Ermeni kilisesi arasındaki inanç ayrılıkları sebebiyle kendisine baskı yapılabileceğini göz önüne alarak çeşitli bahanelerle İstanbul'a gitmedi.172 Aşot, İstanbul'da büyük bir merasimle karşılandı. İmparator ona yakınlık gösterdi; kendisine ve maiyetine kıymetli hediyeler verildi. Bu gösterişli törenlerin arkasında önemli görüşmelerin yapıldığı şüphesizdir. Bizans imparatoru ile Ermeni kralı arasında yapılacak ittifakta, Ermeniye'yi Müslüman hakimiyetinden kurtarmak ve bu arada da İslam devletine karşı saldırgan bir siyaset takip etmekte olan Bizans imparatorluğuna bazı yeni fırsatlar sağlamak hedef alınmıştı. Diğer bir ifade ile Katholikos Ho-hannes'in arzu ettiği haçlı seferi böylece başlama imkanını bulacaktı.

Aşot'un Bizans imparatorunun davetini kabul ederek İstanbul'da ve Emir Yusuf'un da Bağdat'ta hapiste bulunmasından istifade cihetine giden Vaspurdkan kral Haçik Gagik, Zarevan (Urmiye gölünün kuzey-batısında şehir ve bölge) 173 ve Her (Hoy) 174 hudut bölgesinde, Merend istikametinde bir akın teşebbüsünde bulundu. Bu teşebbüs başarısızlıkla neticelendiği gibi Yusuf'un birlikleri karşı akına geçerek Van ve Mardastan (Van'ın kuzeyinde) 175 şehirlerine kadar ilerleyerek tahribatta bulundular.176 Diğer taraftan Aşot'un yokluğundan faydalanmak isteyen, amcası Şapuh'un oğlu Aşot Sparapet, isyan ederek Arpaçay ile Aras nehirlerinin birleştiği yerin kuzey ve güneyinde yer alan Goghb ve Bagaran bölgelerini177 eline geçirdi.178

Ermeniye'deki bu son gelişmeleri haber alan Aşot, imparatordan ülkesine dönmek için izin istedi. İmparator Kostantinos Porphyrogennetos onun bu isteğini yerinde buldu ve onu, yanına yardımcı kuvvet olarak verdiği bir Bizans birliğiyle İstanbul'dan merasimle uğurladı. Dönüşü sırasında

Goghb bölgesinde Aşot Sparapet'in birliklerinin mukavemetini Bizanslı birliğin yardımıyla kırmayı başaran Aşot, büyük bir törenle başşehri Erazgavor'a döndü.179

Kral Simbat'ın katli ile Aşot Erkat'ın İstanbul'dan dönüşüne kadar cereyan eden olayların kronolojisini tespit etmek oldukça zordur. Hadiselerin bizzat şahidi olan Hohannes, bu olayları geniş olarak anlatmasına rağmen tarihi bildirmemektedir. Diğer Ermeni kaynaklarında da fazla birşey bulunamıyor. İslam kaynakları ise Yusuf ile Ermeniler arasında geçen mücadeleler hakkında hiç bir bilgi vermemektedirler. Kral Simbat'ın katli tarihinin 914 yılı olabileceğini yukarıda belirtmiştik. Yusuf'un Ermeni'ye'de kazandığı başanlar ve Ermenilerin maruz kaldıkları güç durum karşısında Bizans imparatorluğu harekete geçmiş ve İstanbul patriği Nikolaos yukarıda bahsettiğimiz mektubu yazmıştır. Mektup Simbat'ın ölümünden sonra Ermeniye'ye ulaşmıştır.

Aşot'un, çete harbine girişmesi ve Ermeni asilzadeleri arasında bir birliğin kurulmaya başlaması büyük bir ihtimalle 915 yılından itibaren vuku bulmuş olmalıdır. Bunlardan sonra Katholikos Hohannes'in, cevabi mektubunu yazmış olması düşünülebilir. Hohannes'in mektubunun tarihi hakkında da bazı görüşler ileri sürülmektedir. Saint Martin ve muhtemelen ondan naklen Rene Grousset, mektubun 920 yılında yazıldığını ve ertesi yıl da Aşot'un İstanbul'a gittiğini kabul etmektedirler.180 N. Adontz Aşot'un 914 yılında İstanbul'a gittiğini ileri sürmekte181 ise de bu tarihin kabul edilemeyeceği açıktır. Çünkü verilen yılda Aşot, Bagratuni tahtına yeni geçmiş ve muhtemelen ancak daha sonraki birkaç yıl içinde ülkesini kısmen Yusuf'un birliklerinden kurtardıktan sonra İstanbul'a gitmiştir. Bunların hepsinin aynı yıl içinde olması mümkün değildir.

Bu hususta verilen diğer tarihler şunlardır: İstanbul patriği Nikolaos 918 yılında Ermeni katholikos'u Hohannes'e mektup yazmıştır. Hohannes'in Bizans imparatorundan yardım isteyen mektubu 920 tarihini taşımaktadır. Aşot'un İstanbul'a gidişi 921 yılındadır.182 Bu durum karşısında, Hohannes'in eserinde verilen tafsilattan faydalanarak ve olaylardaki veriliş sırasını göz önüne alarak Hohannes'in mektubunun 920 yılında yazılmış olabileceğini ve Kral Aşot'un da muhtemelen 921 yılında İstanbul'a gittiğini kabul etmek mümkündür.

Yusuf Bağdat'tan Erdebil'e döndüğü zaman Aşot'un Bizans'ın askeri desteği ile Ermeniye'de faaliyette bulunduğunu gördü. Ermeni azilzadelerinden Aşot Sparapet krala cephe almış ve onun İstanbul'dan dönmesi üzerine Dvin'e sığınmıştı. Katholikos Hohannes tarafından iyi bir insan olarak tanıtılan ve birçok kilise yaptırdığı ifade edilen Aşot Sparapet 909 yılında Yusuf'un yanına giderek onun tabiiyetini kabul etmiş ve çeşitli zamanlarda ona erzak ve zahire temin etmişti. Yusuf, kendisine karşı yapılmış olan Bizans-Bagratuni ittifakını tesirsiz hale getirmek ve biraz da kurulmuş olan birliği zayıflatmak gayesiyle iki Aşot arasındaki anlaşmazlıktan faydalanma cihetine gitti. Dvin'de bulunan Aşot Sparapet'e taç giydirdi ve Ermeniler'in kralı olarak onu tanıyacağını ilan etti.183

Aşot Sparapet, Yusuf'un desteğini sağladıktan sonra Kral Aşot tarafından işgal edilmiş olan Koghb ve Bagaran'a döndü. Burada çok kötü bir manzara ile karşılaştı: Bütün evler ve kaleler tahrip edilmiş, taraftarlarından esir edilenler esir pazarlarında satılmıştı. Bunun üzerine iki Aşot arasında

mücadele başladı. Fakat Ermeni asilzadeleri arasında büyük nüfuzu olduğu anlaşılan Katholikos Hohannes araya girerek onları barıştırdı.184 Ancak bu barışma uzun ömürlü olmadı. Aşot Sparapet, hakimiyet sahasını genişletmek maksadıyla Vagharşa-pat'ı (Ecmiazin)185 zapt etti. Derhal harekete geçen Kral Aşot, ani bir baskınla adı geçen şehri ele geçirdiği gibi bol miktarda esir ve ganimet almış, Aşot Sparapet yine Dvin'e sığınmak zorunda kalmıştı. Katholikos Hohannes harekete geçerek tekrar onları bir anlaşma yapmaya ikna etti.186

Aşot Erkat, Bizans imparatorluğunun desteğine rağmen Ermeniye'nin tamamını hakimiyeti altına alamamış ve daha önceki yıllarda olduğu gibi Yusuf'un desteklediği yeni bir rakip kralla karşı karşıya kalmıştı. Rakibini bertaraf edebilmesi için Bizans desteğinin yetme-yeceğini anlayan Aşot, Yusuf'a başvurarak ona bağlılık arz etti. Yusuf ise, Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine geldiğinden beri bütün çabalarına rağmen Bagratuni hanedanını ortadan kaldıramamıştı. Bu sebeple Aşot'un teklifini kabul ederek onu Ermeni kralı olarak tanıyacağını ilan etmiş ve kıymetli hediyelerle birlikte bir de taç göndermiştir. Ayrıca ona yardımcı olması için bir Müslüman birliğini de yola çıkarmıştır. Kral Aşot merasimle Yusuf'un gönderdiği tacı giydikten ve onun askeri desteğini sağladıktan sonra Aşot Sparapet üzerine yürümüştür. Dvin yakınlarında yaptığı savaşı kaybederek geri çekilmek zorunda kalan Aşot, Abhaz prensi Gurgen (yahut Giorgi)'den temin ettiği yeni kuvvetlerle Vagharşapat'a geldiği zaman Katholikos Hohannes'i karşısında buldu. Katholikos dini otoritesi sayesinde bu iki rakibi üçüncü defa barıştırmayı başardı.187

Yusuf'un Abbasi halifesi ile ihtilafa düşmesi ve hatta esir edilerek Bağdat'ta hapsedilmesi, daha önceki yıllarda arazileri Yusuf tarafından zapt edilmiş olan Ermeni asilzadelerini harekete geçirmiştir. Bu cümleden olarak Doğu Siunik işhanı Simbat ve üç kardeşi, eskiden kendilerine ait Goghthan bölgesindeki (Nahcivan'ın güney doğusunda)188 Erendcak kalesini geri almak için harekete geçtiler. Yusuf'un birlikleriyle yapılan savaşta, Simbat'ın sol kanat kuvvetlerine komuta eden kardeşi Vasag'ın maiyetindeki birliklerin189 savaş meydanını terk etmeleri üzerine Ermeniler mağlup oldular.190

Yusuf hapisten kurtulup Azerbaycan'a dönerken, daha önceki yıllarda Bagratuni hanedanıyla yaptığı savaşlarda daima onu desteklemiş olan, fakat onun hapiste bulunduğu sırada Merend istikametinde bir akın teşebbüsünde bulunan Vaspurakan kralı Haçik Gagik ile komşusu Antzevatsik (Van gölünün doğusunda yer alan bölge) 191 hakimi Hetum, Yusuf'tan çekinerek dağlık bölgelere sığındılar ve gerekli tedbirleri aldılar. Buna rağmen birikmiş vergilerini ödemeyi ve tekrar itaat arzetmeyi de ihmal etmediler.

Yusuf b. Ebi's-Sac 901'de fiilen ve 909'da da halife tarafından resmen, Azerbaycan ve Ermeniye valisi tayin edildikten sonra bütün askeri gücünü Ermeniler ile yaptığı mücadelelere hasretmiş ve ancak 914 yılında Bagratuni kralı Simbat'a karşı kazandığı kesin zaferden sonra doğuya dönme fırsatını bulabilmiştir. İbn el-Furat'ın azledilerek onun yerine Ali b. İsa'nın vezir tayin edilmesi (913) üzerine Ermeniye'deki meseleleri halletmiş olan Yusuf, yeni vezire başvurarak Rey valiliğinin de kendisine verilmesini istedi. Ali b. İsa, Halife Muktedir'den bu hususta bir ferman almaya muvaffak oldu. Kaynaklar bu fermanın halifenin haberi olmadan gönderildiğini belirtmektedirler. Rey valiliğinin

Yusuf'a verildiği sıralarda bu bölge Samaniler'den Nasr b. Ahmed b. İsmail'in elinde bulunuyordu. Yusuf, halifenin desteğini sağladıktan sonra kuvvetli bir ordu ile Rey üzerine hareket etti. Samani valisi Muhammed b. Ali Su'lük, Rey ve çevresini elinde bulundurmasına karşılık halifeye vergi ödemekte idi. Yusuf'un hareket ettiğini öğrenen Muhammed, ona karşı koyamayacağını bildiğinden Horasan'a çekilmek zorunda kaldı. Yusuf da hiçbir mukavemetle karşılaşmaksızın 916-917 yılında Rey'e girdi ve ardından da Kazvin, Zencan ve Ebher şehirlerini zapt etti.192

Yusuf, Rey ve çevresini zapt ettiği sıralarda Bağdat'ta Ali b. İsa vezirlikten azledilmiş ve onun yerine tekrar İbnü'l-Purat tayin edilmişti/3 Haziran 917. Bu iktidar değişikliği üzerine İbnü'l-Furat'a müracaat eden Yusuf, Rey ve çevresi valiliğinin Ali b. İsa tarafından kendisine verildiğini ve bu sebeple adı geçen bölgeyi Samaniler'in işgalinden kurtardığını belirtiyor ve valiliğinin tasdikini istiyordu. İbnü'l-Furat, hapiste bulunan Ali b. İsa'dan, gerçekten bu valiliğin Yusuf'a verilip verilmediğini sordu. Ali b. İsa böyle, bir hususun kesinlikle olmadığını açıkladı. Zaten Yusuf'un İbnü'l-Furat'a müracaat ederek valiliğinin tasdikini istemesi daha önce bir ferman almadığı intibaını kuvvetlendirmektedir. Çünkü valiliğin ona vezir tarafından değil, halife tarafından verilmiş olması gerekiyordu. Öyle anlaşılıyor ki, Yusuf merkeze sormadan harekete geçmiş ve vezirin değişmesini fırsat bilerek valiliğe tayin edilmesini istemiştir. Bunun yanında merkeze ödemekte olduğu vergiyi de kesmesi halife ve İbnü'l-Furat'ı tamamıyla kendisine cephe almaya zorlamıştır. Halife Muktedir, Yusuf'un valilik isteğini kesinlikle reddederek, ona karşı Hakan el-Muflihi komutasında bir ordu gönderdi. İki ordu Rey yakınında karşılaştı. Yapılan savaşta Muflih mağlup oldu ve askerlerinden büyük bir kısmını kaybetti. Yusuf, esirlerle birlikte Rey'e döndü.193

Hakan el-Muflihi'nin mağlubiyet haberinin Bağdat'a ulaşması üzerine Halife Muktedir, kısa bir zaman önce Bizans hududundan dönmüş olan Münis el-Hadım'ı Azerbaycan'a göndermeye karar verdi. Aynca Münis'in geçeceği şehirlere haberler göndererek asker ve zahire bakımından ona yardımcı olmalarını emretti. Münis 918 yılı ilkbaharında194 Bağdat'tan hareket etti. Münis'in hareketini haber alan Yusuf, ona bir elçi göndererek Rey ve çevresinin valiliği kendisine verildiği takdirde Beytülmal'e yedi yüz bin dinar ödeyeceğini bildirdi. Yusuf'tan çekindiği anlaşılan Münis, halifeye müracaat ederek talimat beklemeyi uygun buldu. Ancak Halife Muktedir, Yusuf'un teklifine yanaşmayarak onun, önce Bağdat'a gelmesi şartıyla adı geçen bölgenin askeri işlerini uhdesine verebileceğini bildirdi. Bağdat'a gitmenin kendisi için tehlikeli neticeler doğurabileceğini düşünen Yusuf, on gün gibi kısa bir zamanda Rey şehrinin haracını toplayarak Erdebil'e döndü. Münis el-Hadım, Rey, Kazvin ve Ebher valiliğini Vasıf el-Begtemiri'ye verdi. Bu gelişmeler karşısında Yusuf tekrar Bağ-dat'a müracaat ederek Azerbaycan ve Ermeniye valiliğinin devam etmesi halinde Rey ve çevresinden vazgeçeceğini bildirdi. Vezir İbnü'l-Furat'ın bu teklifi kabul etmesine karşılık Halife Muktedir, onun Bağdat'a gelmemesi halinde askeri harekata girişileceğini kesinlikle ifade etti.195

Yusuf, bütün tekliflerine karşılık Bağdat'a gelme şartıyla karşılaşınca bunun kendisi için kurulmuş bir tuzak olduğuna iyice kanaat getirdi ve Erdebil'de gerekli tedbirleri almaya başladı. Ondan bir cevap alamayan Münis de Henedan'dan hareket etti. İki ordu 21 Temmuz 919 tarihinde Tebriz'den

Erdebil'e giden yol üzerinde bulunan Serat'ta196 karşılaştı. İlk hücum Yusuf'un öncü kuvvetlerinin komutanı Ali b. Vasıf tarafından yapıldı ve Münis'in komutanlarından Sima b. Büveyh esir alındı. Fakat daha sonra savaşın seyri süratle Yusuf'un aleyhine gelişmeye başladı.

Bu sırada Yusuf ve gulamı Sebük el-Müflihi,197 maiyetlerindeki süvari kuvvetleriyle hücuma geçtiler. Bu ani hücum karşısında neye uğradıklarını şaşıran Münis'in birlikleri savaş meydanını terk ederek kaçmaya başladılar. Münis'in karargahı ve ağırlıkları Yusuf'un eline geçti. Münis, Zencan'a çekildi. Sebük onu takip etmek istedi ise de Yusuf buna mani oldu. Birkaç gün savaşın cereyan ettiği yerde kalan Yusuf, daha sonra Erdebil'e döndü. Ele geçirilen esirlere iyi muamele edilmesini emretti ve hatta komutanlara karşı iyi davranarak onlara hil'at giydirdi.198 Bu davranışı ile Yusuf'un, ya bu komutanları kendi saflarına kazanmak veya halife ile tekrar anlaşmak ümidinde olduğu düşünülebilir.

Münis el-Hadım Zencan'dan halifeye mağlubiyet haberini bildirdi ve bundan sonra ne yapması gerektiği hakkında ondan talimat istediğini açıkladı. Halife Muktedir, yardımcı kuvvetler göndereceğini, bu kuvvetlerin gelmesine kadar Zencan'da beklemesini emretti. Bu sırada Münis, Yusuf'un sulh teklifini ihtiva eden bir mektubunu aldı. İkisi arasında elçiler gidip geldi. Münis, Yusuf'un sulh teklifini halifeye arz etti ise de tekrar red cevabı ile karşılaştı ve bütün kışı merkezden gönderilecek kuvvetlerin gelmesini bekleyerek Zencan'da geçirdi.

919 Haziran'ında Hamdaniler'den Ebu'l-Heyca Abdullah ve Ebu'1-Ala Sa'id199 komutasında yardımcı kuvvetler geldi. Bu sırada Yusuf'un bazı güçlüklerle karşı karşıya bulunduğu haberinin alınması üzerine derhal harekete geçildi. Erdebil yakınların da iki ordu karşılaştı. Yapılan savaşta Yusuf yenilerek Erdebil'e doğru kaçmaya başladı. Ebu'l-Heyca onu takibe koyuldu. Yusuf kaçarken attan düşüp yaralanması üzerine yakalandı ve Münis'in karargahına getirildi. Münis, bu mücadeleci rakibine çok iyi davrandı ve hatta yaralarının tedavi edilmesi için bir hekimi vazifelendirdi. Hususi bir çadır tahsis edilerek yaralanın iyileşmesine kadar beklenildi. Münis ayrıca Yusuf'a, halife nezdinde yardımcı olacağını ve ağır cezaya çarptırılmaması için çalışacağını vaadetti.200

Yusuf b. Ebi's-Sac'ın esir edilmesinden sonra onun idaresinde bulunan yerlere yeni valiler tayin edildi. Bu cümleden olarak Rey, Dunbavend, Kazvin, Ebher ve Zencan valiliği Ali b. Vehsuzan'a, İsfehan Kum, Kaşan ve Save Ahmed b. Ali Su'luk'a ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinin valiliği de muhtemelen Muhammed b. Ubeydullah el-Faruki'ye verildi. İdari tedbirlerin tamamlanmasından sonra Münis, Yusuf ile birlikte Azerbaycan'dan hareket ederek 9 Eylül 919 tarihinde Bağdat'a vardı. Başta vezir Hamid b. el-Abbas olmak üzere devlet erkanı onlar karşıladılar. Yusuf bir deve üzerine bindirilmiş olarak halkın arasından geçirilerek halife sarayına getirildi, huzura kabul edildi ve sarayda hapsedildi.201

Münis'in, Azerbaycan'dan ayrılmasından sonra Yusuf'un gulamı Sebük harekete geçerek dağılmış olan birlikleri topladı ve Azerbaycan'ın bir kısmına hakim oldu. Üzerine gönderilen Muhammed b. Ubeydullah el-Faruki'yi mağlup etti. Halifeye gönderdiği mektupta Azerbaycan

valiliğinin kendisine verilmesini, buna karşılık her yıl iki yüz yirmi bin dinar vergi ödeyeceğini bildirdi. Halife Muktedir bu olup bittiyi kabul etmek zorunda kaldı.202

Yusuf hapiste üç yıl kadar kalmıştır. Bir taraftan Azerbaycan ve çevresindeki siyasi gelişmelerin tehlikeli bir hal alması, diğer taraftan Münis'in tavassut ve ricalar neticesinde halife, Mayıs 922 tarihinde onu hapisten çıkarttı, huzuruna kabul ederek hil'at giydirdi ve yılda beş yüz bin dinar vergi ödemek şartiyle Rey, Kazvin, Ebher, Zencan ve Azerbaycan valiliğine tayin etti. Maiyetine Vasıf el-Begtemiri komutasında bir birlik vererek Musul üzerinden Azerbaycan'a dönmesini ve Musul'daki karışıklıklara son vermesini emretti. Yusuf, halifenin emri gereğince Musul'a gelerek buradaki işleri yoluna koyduktan sonra Erdebil'e döndü. Erdebil'e geldiği zaman kendisinin hapiste bulunduğu sırada emaretini idare etmiş olan Sebük'ün kısa bir zaman önce öldüğünü öğrendi.203 Böylece 901 yılından beri idare ettiği ülkesine üç yıllık bir aradan sonra tekrar sahip oldu. Yusuf Erdebil'e döndüğü sırada Rey, Ahmed b. Ali Su'lük'un (daha önce Rey'i Samaniler adına idare etmekte olan Muhammed b. Ali Su'lük'un kardeşi) elinde bulunuyordu. Azerbaycan'daki işlerini düzene koyduktan sonra halife tarafından kendisine verilmiş olan Rey üzerine yürüdü. Ebher ile Zencan arasında yapılan savaşta Ahmed b. Ali mağlup oldu.204

Yusuf bir müddet Rey'de kaldıktan sonra yerine gulamı Müflih'i bırakarak 313 yılı başında (Mart-Nisan 925) Hemedan'a gitmek için bu şehirden ayrıldı. Fakat onun ayrılmasından sonra Rey halkı isyan ederek Müflih'i şehri terk etmeye mecbur etti. Bunun üzerine Yusuf geri dönerek Ağustos-Eylül 925 tarihinde Rey'e girerek şehri tekrar itaat altına aldı.205

IX. yüzyılın ikinci yarısında Basra bölgesinde çıkan Zenci isyanının büyük güçlüklerle bastırılmasından sonra Bahreyn'de yeni ve daha tehlikeli başka bir isyan, Karmatiler'in isyanı patlak vermişti.206 Karmatiler, Suriye'de başarısızlıkla neticelenen ayaklanmalarını müteakip Ebü Said Hasan b. Behram el-Cennabi'nin idaresinde 894 yılında Ahşa'da tekrar başkaldırdılar. Birkaç yıl içinde bütün Ahsa bölgesini ellerine geçirerek müstakil bir devlet kurdular/899. Hasan'ın oğlu Ebü Tahir Süleyman zamanında (914-943) Karmati isyanı bütün Irak'ı tehdit etmeye başladı. Hatta 924-925 yılından itibaren doğu bölgelerinden gelen hacılar Mekke'ye gidemedikleri gibi Karmati akınları Küfe'ye kadar uzanmaya başladı.207 Tehlikenin Bağdat'ı bile tehdit etmeye başlaması ve onlara karşı gönderilmiş olan kuvvetlerin bir netice alamamaları üzerine Vezir Ahmed el-Hasibi, Halife Muktedir'e Karmatiler'e karşı Azerbaycan valisi Yusuf'un gönderilmesini tavsiye etmiştir.

Halife Muktedir, 926-927 yılında Yusuf'u Azerbaycan ve Ermeniye valiliği de dahil olmak üzere geniş selahiyetlerle bütün doğu bölgelerinin valiliğine getiriyor, ayrıca idaresine verilen yerlerden topladığı vergileri merkeze göndermeyip kendi birliklerinin ihtiyaçlarına sarf etme selahiyetini veriyor ve Karmatiler ile savaşmak için Irak'a gelmesini emrediyordu. Böylece Yusuf yıllar önce babası ile kardeşi Muhammed el-Afşin'in görmüş oldukları aynı vazife ile görevlendirilmiş oluyordu. Halifenin isteği üzerine Yusuf gulamı Fatik'i vekil olarak Erdebil'de bırakıp ordusunun bir kısmıyla yola çıktı ve Karmatiler'e karşı sevk edilecek ordunun toplandığı Vasıt'a geldi. Onun gelmesinden kısa bir süre önce Vasıt'ta bulunan Münis Bağdat'a dönmüştü.208

927 yılı başlarında Vasıt'a varan Yusuf'un, hiçbir harekete girişmeden altı ay kadar beklediği görülmektedir. Bu bekleyişin sebepleri arasında, kaynaklarda belirtilmemekle beraber büyük bir ihtimalle ordunun ihtiyaçlarının sağlanamaması ve devlet er-kanı arasında Yusuf'a karşı bir güven duygusunun olmamasını sayabiliriz.

Uzun bir bekleyişten sonra Ebu Tahir Süleyman el-Karmati'nin Hacer'den hareketle Kûfe'ye doğru yürüdüğü haberi geldi. Halife Muktedir Vasıt'ta bulunan Yusuf'a derhal Karmatiler'i karşılama emrini verdi. 28 Kasım 927 tarihinde Vasıt'tan hareket eden Yusuf, Ebü Tahir'den bir gün sonra 6 Aralık Kûfe önlerine vardı. Vali şehri terketmiş ve Karmatiler Kûfe'yi zapt etmişlerdi. Yusuf, Ebû Tahir'e haber göndererek derhal şehri terk etmesini ve halifeye itaat arz etmesini istedi ise de bu teklifi kabul edilmedi. Karmati ordusunun sayıca kendi birliklerinden çok az olduğunu.209 gören Yusuf, daha savaş başlamadan etrafa zafer haberleri göndermeye başlamıştı. 7 Aralık'ta iki ordu savaşa tutuştu. Savaş, bütün gün hatta gece bile devam etti. Hiç ummadıkları bir mukavemetle karşılaşan Yusuf'un birlikleri gecenin karanlığından istifade ederek savaş meydanını terk ettiler. Ertesi gün mücadele yine şiddetlendi. Birkaç yüz kişilik sadık taraftarlarıyla bizzat hücuma geçen Ebü Tahir Süleyman, etrafında pek az bir kuvvet kalmış olan Yusuf'u esir almaya muvaffak oldu.210

Yusuf'un Karmatiler tarafından mağlup ve esir edilmesi haberi Bağdat'ta büyük bir paniğe sebep oldu. Hele Karmatiler önünden kaçan birliklerin perişan hali bu paniği daha da arttırdı. Halk, Hulvan ve Hemedan'a gitmek için şehri terk ediyordu. Münis el-Hadım bu paniği durdurmak ve Karmatiler'in merkeze yaklaşmalarını önlemek maksadıyla Kûfe'ye hareket etti. Karmatiler'in bu sırada Kûfe'yi terk ederek kuzeye Aynu't-Temr istikametinde ilerlediklerini öğrenince beş yüz kişilik bir birliği kayıklara bindirerek onların Fırat'ı geçmelerine engel olmak üzere yola çıkardı. Aynı zamanda bir birliği de Anbar'a sevk ederek yapılabilecek hücumlara karşı gerekli tedbirleri aldırttı. Bu suretle Fırat üzerindeki bütün geçit noktaları tutulmuş oluyordu. Fakat Karmatiler'den üç yüz kişi Anbar'daki birliklerin gafletinden faydalanarak nehri geçtiler ve şehri zapt ettiler. Fırat üzerine kurulan köprü vasıtasıyla Ebü Tahir ve ordusu nehrin doğusuna geçmeyi başardı. Bu sefer tehlike kuzeyden gelme istidadı gösteriyordu.

Halife Muktedir bu son gelişmeler karşısında Nasr el-Hacib komutasında bir orduyu Münis ile birleştikten sonra Karmatiler'in ilerlemesini durdurmak için harekete geçirdi. Münis ile Nasr el-Hacib'in birliklerinin sayısı kırk bine ulaşıyordu. Hamdaniler'den Ebu'l-Heyca ve kardeşleri de bu ordunun sallarında yer almışlardı. Münis, Bağdat'ın iki fersah kuzeyinde Akarkub yakınında Zubara kanalı üzerinde karargâh kurdu. Ebü Tahir Süleyman'ın öncü birlikleri Münis'in ordugâhına yaklaşınca bütün geçitlerin tutulduğunu gördüler ve şiddetli bir ok yağmuru ile karşılaşarak geri dönmek zorunda kaldılar. Bu sırada halife ordusunun büyük bir kısmı ordugâhlarını terk ederek Bağdat'a kaçmıştı. Münis çok kötü bir durumla karşı karşıya idi.

Ancak bu durumdan haberleri olmayan Karmatiler de karşılaştıkları mukavemet neticesinde Anbar'a doğru geri çekilmeye başlamışlardı. Münis, komutanlarından Yalbak'ı211 altı bin kişilik bir kuvvetle onları takip ederek Yusuf'u kurtarması için sevk etmişti. Ebu Tahir, Anbar'ı zapt edip güneye

doğru inmeye başladığı zaman, ağırlıklarını ve Yusuf'u Fırat'ın batısında bırakmıştı. Yalbak'ın ilk hedefi bu ağırlıkları ele geçirmek ve Yusuf'u kurtarmak idi. Ebu Tahir Münis'in bu planını öğrenince süratle Anbar'a geldi ve nehri geçerek Yalbak'ı beklemeye başladı. Kısa zaman sonra Yalbak da geldi. Yapılan çarpışmada Yalbak ağır kayıplar vererek geri çekildi. Çarpışmanm devam ettiği sırada çadırından çıkan Yusuf, çarpışmaları seyrediyordu. Ebu Tahir onun kaçmak istediğini zannederek derhal yanına getirtti ve diğer esirlerle birlikte idam ettirdi.212

Yusuf b. Ebi's-Sac 901 yılından itibaren ölümüne kadar, Bağdat'ta hapiste bulunduğu üç yıl hariç, müstakil bir hükümdar gibi Azerbaycan ve Ermeniye'de hüküm sürmüştür. Abbasi halifesinin adı geçen bölgelerdeki valiliğini tanıyıp tanımaması onun durumunda bir değişiklik yapmamıştır. Bastırdığı sikkelerde halifenin adının zikredilmesi, onun her hususta halifeye bağlı olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır. Nitekim, çeşitli zamanlarda halifeye ödemekte olduğu vergiyi ödememiş ve ona karşı cephe almıştır. Ermeniler ile devam eden mücadeleler onun iyi bir asker olduğunu ortaya koymuştur. Gerek Ermeni hanedanlarının birbirleri arasındaki münasebetlerinin gelişmesinde ve gerekse Bagratuni krallığı ile Abbasi halifesi arasındaki münasebetlerde oynadığı rol, onun iyi bir siyasetçi olduğunu göstermektedir. Halifeyle aralarının iyi olmamasına rağmen, Bağdat'ta devlet erkanı arasında iyi bir muhiti olduğu dikkati çekmektedir. Onun hapisten kurtarılmasının, karşı karşıya savaştığı Münis sayesinde olması bu hususu teyit etmektedir. Hakimiyeti zamanında devamlı savaşlara rağmen, bölgenin iktisadi durumunun iyi olduğu, muhtelif tarihlerde bastırdığı çoğu altın olan sikkelerden anlaşılmaktadır.

Gençlik yıllarını Mekke'de geçiren Yusuf'un iyi bir tahsil gördüğü, Arap dil ve kültürüne vakıf olduğu ve devrin edebi çevreleri ile iyi münasebetler kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim devrin önde gelen şair ve ediplerinden es-Süli ile dost olduğu bizzat es-Süli tarafından ifade edilmektedir.213 Bir kumandanda aranması lazım gelen cesaret ve gözü peklikle beraber sakin bir karaktere sahip olduğu, yavaş ve güzel konuştuğu ve hatta şiir yazdığı rivayet edilmiştir.214

Yusuf b. Ebi's-Sac'ın ölümünden sonra yeğeni Ebu'1-Müsafir Feth b. Muhammed el-Afşin, Halife Muktedir tarafından Şubat 928 tarihinde Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine tayin edildi. Bu zatın iki yıla yakın devam eden valiliği esnasında hiçbir siyasi ve askeri faaliyeti kaynaklara aksetmemiştir. Muhammed el-Afşin ve Yusuf hakkında geniş bilgi veren Ermeni kaynakları bile onun valiliği devresiyle ilgili herhangi bir haber vermemektedirler. Ölümü hakkında iki rivayet vardır: Bunlardan birincisinde birliklerinin isyanı üzerine Meraga'ya kaçtığı ve burada yakalanıp idam edildiği, ikincisinde ise kölelerinden birisi tarafından zehirlenerek Eylül-Ekim 929 tarihinde öldürüldüğü anlatılmaktadır.215

Ebu'l-Müsafir Feth'in öldürülmesinden sonra, 889-890 yılından beri Azerbaycan ve Ermeniye'de devam eden Sacoğulları hakimiyeti sona eriyordu. Gerçi Ebu'l-Musafir'in oğlu Ebu'l-Ferec, ilk emirülümera İbn Raik'in komutanları arasında zikrediliyorsa da216 onun

Azerbaycan'a vali tayin edildiği hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamıştır. Üstelik Ebu'l-Musafir'in öldürülmesini müteakip Azerbaycan valiliğine Yusuf'un gulamlarından Vasıf es-Sirevani ve kısa bir müddet sonra da Muflih geçmiş ve bu keyfiyet Halife Muktedir tarafından tasdik edilmiştir.217

Sacoğulları'nın Azerbaycan'daki hakimiyetleri 890'dan 929 yılı sonlarına kadar devam etmiştir. İslam devleti sınırları içinde, fakat iç ve dış siyasetlerinde tamamen müstakil hareket edebilen Mısır'daki Tolunoğulları'ndan sonra ikinci Türk hanedanıdır. Sacoğulları'nın Azerbaycan'da bağımsız hareket etmeye başladıkları sıralarda Mısır'da Tolunoğulları, el-Cezire ve çevresinde Hamdaniler, Maveraünnehir'de Samaniler ve ülkenin çeşitli bölgelerinde diğer bazı hanedanlar hüküm sürmekte idiler.

Sacoğullan'nın İslam dünyası içinde siyasi, askeri ve kültürel bakımdan büyük bir varlık gösterdikleri iddia olunamaz. Nitekim yukarıda adlan geçen hanedanlar hakkında İslam kaynaklarında geniş bilgi bulunması, buna karşılık aynı kaynaklarda Sacoğulları üzerinde pek az ve hatta hiç durulmaması bu hususa açıklık kazandırmaktadır. İslam devletinin bir vilayeti olan Ermeniye'ye karşı yapılan seferler ve Ermeniler'e karşı kazanılan zaferler de kaynaklarda hiç akis bulamamıştır. Bu askeri başarılara rağmen Sacoğulları'nın, Tolunoğullarının Mısır'da gerçekleştirdikleri imar ve sosyal faaliyetleri, Samaniler'in Maveraünnehir'de başarı ile yürüttükleri dini ve kültürel faaliyetleri yanında sönük kaldıklarını söyleyebiliriz.

Bölgenin çok eskiden beri sürüp giden durumu da esasen bu çeşit faaliyetlere imkan verecek nitelikte değildi. Ermeniye, ilk Roma-İran münasebetlerinden beri İslam devrinde de hep sınır olmuş ve gelişmesi de hep bu çizgide oluşmuştur. Ancak iktisadi bakımdan Sacoğulları zamanında Azerbaycan'da bir canlılık olduğu, hanedan mensupları adına bastırılan altın sikkelerden anlaşılmaktadır. Yusuf un dört ve Ebu'l-Musafir Feth'in bir altın sikkesi elimize geçmiştir. Askeri sahada oldukça kuvvetli oldukları, Ermeniler'e karşı yaptıkları başarılı askeri harekattan, halifeye meydan okumalarından ve Karmatiler önünde acze düşen halifenin bunlardan yardım istemesinden anlaşılmaktadır.

Hanedanın merkezinin, Muhammed el-Afşin zamanında Meraga olduğu kaynaklarda açıkça belirtilmekte ise de, Yusuf b. Ebi's-Sac'ın iktidar sırasında Meraga'nın terk edilerek eyalet merkezinin daha merkezi durumdaki Erdebil'e nakledildiği anlaşılıyor.

Sacoğulları'nın Azerbaycan'ın Türkleşmesinde ne derece rol oynadıklarını tespit etmenin güçlüğü ortadadır. Hakimiyet kurdukları bölgede, burayı ele geçirdikleri zaman büyük bir Türk nüfusu olmadığı bellidir. Bunlar ile birlikte Azerbaycan'a kalabalık Türk nüfusunun yerleşmediğini de söyleyebiliriz. Maliyetlerindeki askeri birlikler arasında muayyen miktarda Türk askeri bulunduğunu kabul etsek bile, Azerbaycan içinde bunun büyük bir anlam taşıyamayacağı açıktır.

1 İbn Havkal (Kitab Suret el-Arz, ed. J. H. Kramers, Leiden-Leibzlg 1938-1939, s. 506) Sac Oğulları'mn Uşrusana'nın Cankakes kasabasına mensup olduklarım yazmaktadır.

2 İbn Hallikan, Vefeyat el-A'yan, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdül-hamid, Mısır 1949, V, 457.

3 M. Defrémery, «Memoire sur la Famille des Sadjides» Journal Asiatique, 410; Cl. Huart Saciler mad. Halil Edhem, Düv-el-i İsi-Uye, İstanbul 1927, s. 170, J. A.

4 Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1971, I, 66 vd.

5 Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1976, 61 vd.

6 Taberl, neşr. M. J. de Goeje, Leiden 1879-1898, m, 1222-1228, Ibnü'1-Eslr, neşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1965, VI, 472 vd.

7 Mazyar b. Karln ve isyanı hakkında bkz. V. Minorsky İslâm Ansik-lopedisi, Mazyar b. Karin mad.

8 Taberl, m, 1276; İbn Miskeveyh, Tecaribü'1-Ümem, neşr. M. J. de Goeje, Leide» 1869, 505; İbnü'1-Esir, VI, 496.

9 Bu hususta bkz. Hakkı Dursun Yıldız, Abbasîler Devrinde Türk Kumandanları; el-Afşın Haydar b. Kavüs, Tarih Enstitüsü Dergisi, sa-yı 4-5, 1-22.

10 Hakkı Dursun Yıldız, Aynı makale.

11 M. Defremery, Aynı makale, tome IX, 410; Cl. Huart, Saciler mad. İslam Ansiklopedisi; Halil Edhem, Düvel-i İslamiye, 170.

12 Taberl IH, 1436; İbnü'1-Esir, VII, 85.

13 Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 114 vd.

14 Taberl, III, 1559, 1594; İbnü'l-Eslr, VII, 151.

15 Taberİ, III, 1599; İbnü'l-Esir, VII, 152.

16 Taberi, III, 1616.

17 Taberi, III, 1624 vd.; İbnü'l-Esir, VII, 157.

18 Taberi, III, 1656 vd.; İbnü'l-Esir, VII, 168.

19 Taberi, III, 1685. E. de Zambaur (Manuel de Genealogie et de Chro-nologrie pour l'Histoire de l'Islam, Hannover 1927, 43) Ebu's-Sac'ı 252-257 yılları arasında Kûfe valisi olarak göstermiştir. Her şeyden önce onun Kûfe valiliğinden pek bahsedilemez. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi Ebu's-Sac, Kûfe'yi Muhammed'in vekili sıfatıyla kısa bir müddet idare etmiştir. Diğer taraftan onun 257 (870-871) yılına kadar Kûfe'de valilik yaptığı hiçbir kaynak tarafından teyit edilmediği gibi 257 yılında Ebu's-Sac'ın Kınnesrin, Halep ve Avasun valisi olduğunu bizzat E. de Zambaur kaydederek (s. 383) tenakuza düşmektedir. Oriun Kûfe'deki vazifesi muhtemelen bir yıl kadar sürmüştür.

20 Mes'ûdi, Murücü'z-Zeheb, neşr, C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1861-1877, VII, 395.

21 İbnü'1-Adim, Kemaleddin. Zübdetü'l-Haleb mtn Tarihi Haleb, nşr. Sam! Dehhan, Dımaşk 1951, I, 74; İbnü'1-Esir, VII, 179.

22 Ya'kubl, Tarih, II, 497.

23 Ya'kubİ, Tarih, II, 507.

24 İbnü'1-Adim, A.e., I, 74. E. de Zambaur (A.e., 32) kaynak belirtmeden 258 (871-872) yılını vermektedir.

25 Taberi, III, 1888 vd.; Ibnü'1-Esir, VII, 276; Kitabu'1-Uyûn, IV, cildi nşr. Ömer es-Saidi, Dımaşk 1972-1973, IV/1, 29.

26 Taberi, III, 1892; Ibnü'1-Esir, VII, 290; Uyûn, IV/1. 31.

27 İbn Hallikan, A.e., V, 457.

28 Taberi, III, 1896; İbnü'l-Esir VII 292; Uyûn, Iv/1, 32.

29 Taberi, III, 1937; İbnü'l-Esir, VII, 333.

30 Ebu's-Sac hakkında bkz. Hakkı Dursun Yıldız, Azerbaycan'da Hü-küm Sürmüş Bir Türk Hanedanı, Sac Oğulları I, Ebu's-Sac Divdad b. Divdest, İ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 30, tstanbul 1976.

31 Taberi, III, 1942; Ibnü'1-Esir, VII, 336.

32 Taberi, III, 1996; İbnü'1-Esir, VH, 362.

33 Taberi, III, 2025; İbnti'1-Esir, VII, 372.

34 Taberi, III, 2025 vd.

35 Taberl. III, 2027; İbnü'1-Esir, VII, 396.

36 Tarik el-Fırat, Hadisa ile Rahba arasında Habur'un Fırat'a karıştığı yerin biraz kuzeyindeki bölge, bu hususta bkz, Marius Canard, Histoire de la Dynastie des Hamdanides, Paris 1953, 94 vd.

37 Taberi, III. 2039; İbnü'1-Esİr, VII, 397.

38 Taberi, III, 2048; İbnü'1-Esir, VII, 398.

39 Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, 176.

40 İbnü'1-Adim, Zubdetü'I-Haleb, I, 80.

41 tbnü'1-Eslr, VH, 409 vd.; Ibnü'1-Adim, I, 80.

42 İbnü'1-Adim, I, 80.

43 İbnü'1-Esir, VII, 409 vd.

44 İbnü'I-Esir, VII, 410.

45 İbnü'1-Adim, I, 81. İbnü'1-Esir (VII, 410) Mısırlılar'ın Dımaşk'tan Şeyzer üzerine yürüdüklerini, Muhammed ve İshak ile savaşacaklarını kaydederek Muhammed'in de Şahzer'de olduğunu ifade etmektedir. Ancak haberin devamında Mısırlılar'ın karşısına yalnız İshak'ın çıktığını söylemekle bir önceki haberin doğruluk derecesini şüpheye düşürmektedir. Halbuki İbnü'1-Adim, Muhammed'in bu sırada Halep'te olduğunu açıkça beyan etmektedlr. Bu durumda İbnü'I-Adim'e inanmak daha doğru olur kanaatindeylz. Ayrıca Muhammed'in, Ebu'I-Abbas Ahmed'in Haleb'e geleceğini öğrenmesi üzerine oraya dönmüş olması da mümkündür.

46 İbnü'1-Eslr, VII, 410; el-Kindi, Kitabu'I-Vulat, Leiden, 1917.

47 İbnü'1-Adim, I, 81; İbnü'1-Esir, VH, 414.

48 İbnü'1-Adım, I, 81.

49 İbn Haldun, m, 332.

50 Zeky Mohamed Hassan, Les Tulunides, Paris 1933, 111 vd.; Şinasi Altundağ, İslam Ansiklopedisi, Tolunlular Md.

51 İbnü'1-Esir, VII, 422; İbnü'1-Adim, I, 82; İbn Haldun, III, 333. Ay-rıca bkz. Zeky Mohamed Hassan, Les Tulımides, 115 vd.

52 İbnü'1-Esir, VII, 422 vd.; İbnü'1-Adim, I, 82; İbn Haldun, III, 333.

53 İbnü'1-Esir, VH, 422 vd.; Kitabu'1-Uyün, IV/1, 61; İbn Haldun, m, 33.

54 İbnü’1-Esir, VH, 423; İbn Haldun, IH, 333.

55 İbnü’1-Eslr, VH, 424.

56 İbnü’l-Eslr VH, 427.

57 İbnü’1-Eslr, vn, 428 vd.; el-Kindi, Vulat, 239; İbn Tagribirdl, Nücüm, m, 52; İbn Haldun, m, 333. Aynca bkz. Zeky Mohamed Hassan, Les Tulunides, 116.

58 İbnü’l-Eslr, VH, 430 vd.; İbnü’1-Adlm, I, 84; İbn Haldun, m, 333.

59 Taberi, m, 2116; İbnü’1-Esir, vn, 431 vd.

60 İbnü’1-Esir, VH, 436; İbn Haldun, m, 333.

61 Taberi, III, 2185.

62 İbnü’1-Esir, VII, 491.

63 Çağdaş müellifler de 276 tarihini kabul etmektedirler. Bkz. Ch. Def-remery, Aynı makale, 428; E. de Zambaur, 179.

64 Taberi, III, 2137.

65 İbn Haldün, III, 333.

66 Taberi, III, 2137; İbnü’1-Esir, VII, 464.

67 İbnü’1-Esir, VII, 464.

68 Taberi, III, 2137.

69 Uzun müddet Ermeniye’nin merkezi olan bu şehir Süryanice Devin, Arapça, Dabil ve Ermenice Dvin olarak isimlendirilmektedir. Erme niye’nin fethinden sonra Müslüman valileri bu şehirde oturmakta idiler. Ayrıca bir de askeri garnizon bulunuyordu. Bkz. M. Streck. İslam Ansiklopedisi, Dvin Mad.

70 Hakkı Dursun Yıldız, Abbasiler Devrinde Türk Kumandanlar, I, Bo-ga el-Kebir el-Türki, Türk Kültürü Araştırmaları, II, Ankara 1969; Ren6 Grousset, Histoire de l’Armenie, Paris 1947, 355 vd.

71 Ren6 Grousset, A.e., 379 vd.; A. A. Vasiliev, La Dynastie Mac£-donienne, II/l, Bruxelles 1968, 104 vd.

72 Jean VI. Katholikos, Histoire d’Armenie, Fransızca terc. M. J. Saint Martin, Paris 1841, 132.

73 M. J. Saint Martin, M6moires Historiques et Geographiques sur l’Ar-menie, Paris, 1818, I, 351.

74 Jean Katholikos, A.e., 144; Saint Martin, A.e., I, 351 vd.; Ren6 Grousset, A.e., 399; A. A. Vasiliev, A.e., 116 vd.

75 Etienne Asaghik de roron Historie Universelle, Fransızca terc. Frédéric Macler, Paris 1917, 10. ayrıca bkz. A. A. Vasiliev, A.e., 1 vd.

76 Jean Katholikos, A.e., 145 vd.; ayrıca bkz. René Grousset, A.e., 400.

77 İbnü’1-Esir, VII, 464.

78 Taberi, m, 2140; Ibnü’1-Esir, VII, 467; el-Mes’üdi, Murücu’z-Zeheb, VII, 145.

79 Taberi, III, 2146; İbnü’1-Esir, VII, 473.

80 Ch. Defrénery, Aynı makale, 435.

81 İbn Haldun, III, 350.

82 Taberi, III, 2185: Ibnü’1-Esir, VII, 491; Kitabu’1-Uyûn”.

83 Jean Katholikos, A.e., 146; ayrıca bkz. René Grousset, A.e., 400 vd.; Saint Martin, A.e., I, 352.

84 Jean Katholikos, A.e., 153 vd.; René Grousset, A.e., 402.

85 Jean Katholikos, A.e., 154 vd.; René Grousset, A.e., 403.

86 Thomas Ardzruni, Histoire Ardzruni, Fransızca terc. M. Brosset, St. Petersburg 1874, 187; Jean Katholikos, A.e., 159 vd. Karş. Re-né Grousset. A.e., 403 vd.

87 Bu hususta tafsilat için bkz. René Grousset, A.e., 409 vd.; Saint Martin, A.e., I, 353.

88 Jean Katholikos, A.e., 167 vd.; Etienne Asoghik de Taron, A.e., 14: ayrıca bkz. M. Brosset, Additions et éclairicissements a l’Histoire de la Georgie, St. Petesburg 1851, 163: René Grousset, A.e., 413.

89 Jean Katholikos, A.e., 168; Etienne Asoghik de Taron, A.e., 14: René Grousset, A.e., 414.

90 Jean Katholikos, A.e., 169 vd.; M. Brosset, A.e., 16: René Grousset, A.e., 414.

91 Thomas Ardzruni (A.e., 195)’de Hovsep olarak geçen bu ismin Vasıf veya Yusuf olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. Bilindiği gibi Vasıf el-Hadım, Muhammed el-Afşin’m güvenilir

komutanlamdan biri, Yusuf ise kardeşidir. Adı geçen kaynağın bu şahsın hadra olduğunu tasrih ettiğine göre onun Vasıf el-Hadım olduğunu kabul etmemiz mümkündür.

92 Jean Katholikos, A.e., 173 vd.

93 Jean Katholikos, A.e., 174; ayrıca bkz. René Grousset. A.e., 415.

94 Jean Katholikos, A.e., 175 vd.

95 Taberi, III, 2195; Ibnü'1-Esir, VII, 487.

96 Jean Katholikos, A.e., 176; René Grousset, A.e., 416.

97 Thomas Ardzruni, A.e., 193 vd.; René Grousset, A.e., 416.

98 Ostan, her türlü vergiden muaf, bir hükümdarın veya prensin imtiyazında olan şehir demektir. Ermeniye'de bu adı taşıyan muhtelif şehirler vardır. Burada bahsedilen şehir muhtemelen Van Gölü'nün kuzey sahilinde bulunmaktadır. Bu hususta bkz. Urfalı Mateos Vakayı-namesi, Türk. çev. Hrant D. Andreasyan, Ank. 1962, 49 n. 126.

99 Ermeni kaynaklarında Hivor şeklinde verilen bu ismin doğrusunun ne olduğunu tespit edemedik. Çünkü İslam kaynakları Muhammed el-Afşin'in Ermeniler ile olan münasebetleri hakkında en küçük bir bilgi bile vermemektedirler.

100 Thomas Ardzruni, A.e., 194 vd.; René Grousset, A.e., 416 vd.

101 Taberi III, 2202; İbnü'1-Eslr, VII, 509.

102 Taberi, II, 2203, 2204 vd.: Ibnü'1-Eslr. VII, 417; ayrıca krş. Mes'ûdi, Murucu'z-Zeheb, VIII, 200.

103 Ibnü'1-Esir, VH, 422 ve 428.

104 Taberi, III, 2205; ondan naklen Ibnü'1-Esir, VII. 509.

105 Taberi, III, 2205.

106 Yusuf'un doğum tarihi yalnız Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali el-Ezdi (Brockelmann bu zatın 15 Şaban 613 yılında öldüğünü belirtmekte ise de Geschichte der Arabischen Litteratur, Supplement, I, 553, aynı zatın yazdığı eserin 622 yılma kadar devam ettiğini söyleyerek, A.e., I, 321 tezada düşmektedir. Halbuki Katib Çelebi onun ölümünü 623 olarak vermektedir. Keşfü'z-Zünün, nşr. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, İstanbul 1971, I, sütun 762) nin Ahbaru'l-Duvel el-Munkati'a (nşr. Freytag, Bonn 1823, 39 vd.) adlı eserinde bulunmaktadır.

107 Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, İstanbul 1976. 105 vd.

108 Taberi, III, 2107.

109 Ibnü’1-Esir, VII, 417; krş. Taberi, III, 2106-2107.

110 Bu zat 269 (882-883) yılında Muhammed el-Afşin’in er-Rahba, Ta-rık el-Furat’a tayin edildiği sırada Kûfe ve Sevad valiliğine getiril-mişti. bkz. Taberi, III, 2039 vd. Bağdat, Samerra ve Kûfe olaylarında önemli roller oynamış olan bu şahıs 281 (894-895) yılında Kûfe’de ölmüştür, bkz. Taberi, III, 2140.

111 Taberi, III, 2107. İbnü’1-Esir, VII, 417.

112 E. de Zambaur, A.e., 21 ve 179, n. 3.

113 E. de Zambaur, A.e., 114, n. 2.

114 Taberi, III, 2138.

115 Ibnü’1-Esir, VII, 464.

116 İbnü’1-Esir, VII, 473.

117 el-Cebel ile Huzistan arasında bir şehir, bkz. Yakut, Mu’cemu’1-Bul-

dan, Beyrut 1955. m, 439 vd.

118 Taberi, III, 2146.

119 Jean VI. Katholikos, A.e., 181 vd.; Etienne Asoghik de Taron, A.e., 15.

120 Jean Katholikos, A.e., 183 vd.

121 Kur ile Aras nehirlerinin birleştiği yerin çevresindeki bölge, bkz. J. Laurent, L’Armenie entre Byzance et I’Islam, Paris 1919, 306 ve harita H-4; S. Martin, Ménoires Historiques et Geographiques sur l’Armenie, I, 153.

122 Kur nehrinin sağ sahili boyunca Sevan (Gökçegöl) gölüne kadar uzanan ve Berda’a’yı da içine alan bölge, bkz. J. Laurent, A.e., 13 ve harita GH-3. S. Martln, A.e., I, 86 vd.

123 J. Laurent, A.e., 13, 306 ve harita FG-3, Asoghik de Taron, Ay-nı eser, 15 n. 8.

124 Asoghik de Taron, A.e., 46, n. 11; Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Türkçeye çeviren Fikret Işıltan, Istanbul 1970, indeks; S. Martin, A.e., I, 39.

125 R. Grousset, A.e., 431.

126 J. Laurent, harita F-3; S. Martin, A.e., I, 108 vd.

127 Jean Katholikos, A.e., 184 vd.; Asoghik de Taron, A.e., 15 vd.; krş. Rene Grousset, Histoire de 1'Arménie, 430 vd.

128 Jean Katholikos, A.e., 192 vd.; Etienne Orbélian, Histoire de la Sioun, Fransızcaya tercüme Brosset. Petersburg 1864, 113: krş. R. Grousset. A.e., 431 vd.

129 Gökçegöl-Nahçivan ve Akera nehirleri arasında kalan bölge, bkz. J. Laurent, A.e., 13. harita G-4; S. Martin, A.e., I, 142.

130 Jean Katholikos. A.e., 199 vd.

131 Jean Katholikos, A.e., 200; Thomas Ardzrouni, Histoire des Ardzrounis, Fransızcaya tercüme Brosset. Petersburg 1874. 227 vd.

132 Jean Katholikos. A.e., 200 vd.

133 Taberi. III, 2280.

134 Taberi, III, 2280; Arib b. Sa'd, Sılat Tarih et-Taberi, ed. M. J. de Goeje Leyden 1897, 31; Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedani. Tekmile Tarih et-Taberi, neşr. A. Yusuf Ken'an, Beyrut 1961, 7; İbn Miskeveyh, I, 45; Ibnü'1-Esir, VIII, 54.

135 Jean Kathollkos. A.e., 202 vd.

136 Nahcivan'ın kuzey-batısında, Alinca çayı üzerindeki bugünkü Alinca kalesi, bkz. R. Grousset, A.e., 435, 439; Asoghik de Taron, A.e., 18 n. 9.

137 Jean Katholikos, A.e., 204; Etienne Orbelian, A.e., 113 vd Bu son kaynakta, Doğu Siunik Prensi Simbat'ın, Yusuf'a karşı koyamayacağını anlaması üzerine kayınbiraderi Haçik Gagik'in yanına kaçtığı belirtilmektedir; ayrıca bkz. B. Grousset, A.e., 435.

138 Jean Katholikos, A.e., 205; Etienne Orbélian, A.e., 114.

139 Gökçegöl'ün güney-doğusunda ve Siunik tarafında yer almaktadır, bkz. R. Grusset. A.e., 436: S. Martin. A.e., I, 146.

140 Jean Katholikos. A.e., 205: Asoghik de Taron. A.e., 17. Hohannes'in ismini verdiği Kelarck kalesi Sevan gölünün güney-batısında ve Siunik bölgesinin hududunda bulunmaktadır. Slunik'in bu sırada Yusuf'un hakimiyeti altında bulunduğunu dikkate alarak Simbat'ın buraya sığınmakla bizzat tehlikeye yaklaşmış olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda Asoghik'in verdiği Odsun (Lori'nin hemen kuzeyinde) kalesine sığınmış olması akla daha uygun gelmektedir. Krş. R. Grousset. A.e., 436.

141 Jean Katholikos. A.e.,. 206: Asogrhik de Taron. A.e.,. 17.

142 Jean Katholikos, A.e., 206 vd.

143 Erivan'ın kuzeyinde ve Alagöz dağı eteklerinde yer almaktadır: bkz. Asoghik de Taron. A.e., 18. n. I: R. Grousset. A.e., 437.

144 Asoghik de Taron, A.e., 18.

145 Bu kelimenin manası Asoghik'de verilen nota göre (A.e., 18, n. 2) Balık pazarıdır ve yeri tespit edilemedi.

146 Honigmann (A.e., 146 n. 19) bu dağlıları Güney Kafkas Macarları olarak vermektedir.

147 Jean Katholikos, A.e., 210.

148 Jean Katholikos, A.e., 210 vd., 217; Asoghik de Taron, A.e., 17.

149 Jean Katholikos, A.e., 220 vd.; Etienne Orbélian, A.e., 116.

150 Ermeniye'de bu ismi taşıyan birkaç kale bulunmaktadır. Bunların en meşhurlarından birisi Erzurum'un kuzey-doğusunda, diğeri ise Siunik bölgesinde yer almaktadır. Ancak burada zikredilen Kapuit-Berd'in Şirak ve Vanand bölgelerinin güneyinde Arşarunig yakınında bulunması muhtemeldir, fakat kesin olarak mevkii tayin edilememektedir. Bkz. R. Grousset, A.e., 438, n. 7.; Asoghik de Taron, A.e., 18, n. 5.

151 Jean Katholikos, A.e., 222 vd.

152 Bugünkü Eleşkirt, bkz. R. Grousset, A.e., 438.

153 Asoghik de Taron, A.e., 18.

154 Jean Katholikos, A.e., 223.

155 Hohannes Bizans imparatorunun adını Basil olarak vermekte ise de yanlış olup, burada bahsi geçen imparatorun, VI Leon'dan başkası olamayacağı açıktır.

156 Jean Kathollkos, A.e., 225.

157 A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, tome II, la Dynastie Macedonienne, Fransızca edisyonunu hazırhyan Marius Canard, Bruxelles 1968, 119.

158 Jean Katholikos, A.e., 226 vd.; Asoghik de Taron, A.e., 18; Etienne Orbélian, A.e., 116. N. Adontz, Simbat'ın Kapuit kalesine sığınmasın 910 ve Dvin'e getirilmesini de 911 yılında gösteriyorsa da bu görüştü kabul etmek oldukça zordur, bkz. N. Adontz, Les Taronites en ArmSnie et & Byzance, Byzantion. IX. sayı 2, Bruxelles 1934. 732.

159 Etienne Orbélian, A.e., 116.

160 Jean Katholikos, A.e., 231.

161 Asoghik de Taron, A.e., 19.

162 Jean Katholikos, A.e., 235; Etienne Orbé1ian. A.e., 117; ayrıca bkz. R. Grousset, A.e., 439 vd.

163 Mes'ûdi, Murüc, II. 18 vd.

164 Akdes Nimet Kurat (Rusya Tarihi, Ankara 1948, 22 vd.). 912 yılında Kiyef knezi olan İgor'un ganimet elde etmek için Hazar denizinin güney sahillerine bir akın yaptığını, Bakü civarında karaya çıkarak bol miktarda esir ve ganimet elde ettiğini, daha sonra geri döndüğünü, fakat Hazarlar'm hizmetindeki Müslüman kıtalarınm onlara hücum ederek büyük bir kısmını kılıçtan geçirdiklerini yazmakta ve bu Rus akınını 301 (913-914) yılında yapıldığını ifade etmek-tedir. Bu bilgi Mes'ûdi'nin verdiği rivayete uymaktadır. Rusların buna benzer akınları daha önceki yıllarda da olmuştur; bu hususta bkz. Abdu'r-Rafi' Hakikat, Tarih-i Neyzadhay-ı Milli İran, Tahran Hicri-şemsi 1354 (1976), 82 vd.

165 Jean Katholikos, A.e., 237 vd.; krş. R. Grousset, A.e., 441 vd.; Brosset, A.e., 165.

166 Bu mektubun tamamı Hohannes'in eserinde bulunmaktadır, 263 vd.

167 Jean Katholikos, A.e., 239.

168 Jean Katholikos, A.e., 267; N. Adontz, a.g.m., 732, R. Grousset, A.e., 443.

169 R. Grousset, A.e., 443 n. 5.

170 Thomas Ardzruni, A.e., 230; Jean Katholikos. A.e., 268: krş. R. Grousset, A.e., 443 vd.

171 Mektubun tam metni için bkz. Jean Katholikos. A.e., 270-282.

172 Jean Katholikos, A.e., 282 vd.

173 J. Laurent, A.e., 22 ve harita G-4; S. Martin, A.e., I, 125.

174 Bkz. E. Honigmann, A.e., indeks.

175 R. Grousset, A.e., 146.

176 Jean Katholikos, A.e., 287 vd.; ayrıca bkz. R. Grousset, A.e., 445 vd.

177 R. Grousset, A.e., 446; J. Laurent, A.e., indeks ve harita F-3; Asoghik de Taron, A.e., 18 n. 4.

178 R. Grousset, A.e., 447.

179 Jean Katholikos, A.e., 292 vd.; Etienne Orbelian, A.e., 117 vd.

180 Saint Martin, A.e., I, 361: R. Grousset, A.e., 444.

181 N. Adontz. Aşot Erkat ou de fer roi d'Armenie de 913 a 929, Annuaire de I'Inst. de Phil. et d'Hist. Orient, Bruxelles 1935, III, 24.

182 A. A. Vasiliev, A.e., II, 233 n. 4; ayrıca bkz. Marius Canard, Histoire de la Dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie, Paris 1953, I, 725, n. 15.

183 Jean Katholikos, A.e., 293. R. Grousset (A.e., 447) Yusuf tarafından Aşot Sparapet'e taç giydirilmesinl 921 yılında göstermekte ise de, bu sırada Yusuf'un Bağdat'ta hapiste olduğunu ve 922 yılında Azerbaycan'a döndüğünü kesin olarak tesbit ettiğimize göre verilen tarihi bir yıl sonraya almamız gerekmektedir.

184 Jean Katholikos, A.e., 295.

185 Burası uzun müddet Ermeni katolikosluğunun merkezi olmuştur; bkz. S. Martin, A.e., I, 115; Asoghik de Taron, A.e., 18 n. 7.

186 Jean Katholikos, A.e., 299 vd.

187 Jean Katholikos, A.e., 301 vd.; krş. Brosset, A.e., 167.

188 J. Laurent, A.e., 86 ve harita G-4.

189 Etienne Orbelian (A.e., 119, n. 3), Vasag'ın maiyetindeki bir-liklerin İskit Türkleri olduğunu belirtiyor.

190 Etienne Orbélian, A.e., 119; Jean Katholikos, A.e., 311 vd.

191 S. Martin, A.e., I, 131; J, Laurent, harita G-4.

192 İbn Miskeveyh, I, 44 vd.; Hemedani, 18; İbnü'1-Esir, VHI, 99 vd.

193 Hakan el-Muflihi ile Yusuf arasında yapılan bu savaşın tarihi İbn Miskeveyh'te (I, 45 vd.) 304 (916-917), Arib (67) ile İbnü'l-Esir'de (VIII. 100 vd.) ise 305 (917-918) yılında gösterilmiştir.

194 Cemaleddin Ali el-Ezdi, (35) Mûnis'in Mart Nisan 918; tarihinde Bağdat'tan hareket ettiğini, Arib ise (67) aynı tarihte Münis'in Rey'e girdiğini belirtmektedirler. Kış mevsiminde Bağdat'tan Rey'e gitmenin zorluğunu dikkate alarak birinci tarihin daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

195 İbn Miskeveyh; I, 46 vd.; Ibnü'1-Esir, VIII, 101.

196 İlk İslam coğrafyacılarının Serat olarak isimlendirdikleri bu şehir, Hamdullah Müstevfi ve Yakut'ta Serav, Serab ve Serv şeklinde geçmektedir. Serat'ın Tebriz'den üç, Erdebil'den iki günlük yolda olduğu yine aynı coğrafyacılar tarafından ifade edilmektedir; bkz. G. le Strange, The Lands of the Eastern Caliphates, Cambridge 1930, 163.

197 Arib'de (71) Nasr es-Sebüki olarak geçmektedir.

198 Arib, 70 vd.; İbn Miskeveyh, 47; Ibnü'1-Esir, VIII, 101 vd.; Uyûn, IV/1, 199.

199 Bazı kaynaklar Münis'in Ebul-Heyca ve Ebu'1-Ala Said'in yardımcı olarak gönderilmemesi halinde Yusuf ile harp edemeyeceğini bildir-mesi üzerine halifenin onları gönderdiğini bildirmektedirler, bkz. M. Canard, A.e., I. 347.

200 Uyûn, IV/1, 200 vd.; İbn Miskeveyh, I. 48; Mes'udi, Muruc, VIII. 284 vd.; Ibnü'1-Eslr. VHI, 102; Arib. 77.

201 İbn Miskeveyh, I. 48 vd.; Mes'udi, Muruc, Vin, 284 vd.; Arib, 77; İbnü'1-Esir, Vin. 102.

202 İbn Miskeveyh, I, 50; İbnü'1-Esir. VIII, 103. Arib'in kaydettiği bir rivayete göre (77) Münis'in baskısı ile Yusuf'un, Sebük'e bir mektup yazarak halifeye itaat etmesini istemesine rağmen, Sebük bunu ka-bul etmemiş ve bundan sonra kuvvete başvurulmuştur.

203 İbn Miskeveyh, I, 82 vd.; İbnü'1-Esir, VHI, 136 vd.; Hemedani, 29; üyün, IV/1, 219.

204 Ibnü'1-Esir, VIII, 144; Hemedani, 43.

205 Ibnü'1-Esir, Vin, 145.

206 Karmatiler'in ortaya çıkışları, siyasi ve dini faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. M. J. de Goeje, MSmoire sur les Cannathes du Bahrain et les Fatİmidcs, T, jiden 1886.

207 M. J. de Goeje, A.e., &< vd.

208 İbn Miskeveyh, 147 vd.: Mes'udi. Murüc. VIII. 285: Arib. 128: Hemedani. 49. De Goeje (88) Yusuf'un ReyMen yirmi bin kişilik bir kuvvetle Irak'a hareket ettiğini İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esir'e dayanarak ileri sürmektedir. Ancak kaynaklarda böyle bir rakama rastlanmamıştır. Diğer taraftan Yusuf'un Azerbaycan'dan ayrılırken ordusunun bir kısmını orada bırakacağı tabiidir. Bu sebeple de Goeje'nin verdiği rakam mübalağalıdır.

209 Kitabu'l-Uyûn'da (IV/1. 237) Ebü Tahir'in ikibin savaşcısına karşılık Yusuf'un ordusunun otuz bin süvari ve piyadeden meydana geldiği belirtilmekte ise de diğer kaynaklarda bu rakamları teyit edecek bir bilgiye rastlanamadığı için kesin bir sayının verilemeyeceği açıktır.

210 İbn Miskeveyh, I. 162 vd.; İbnü'l-Esir, VIII, 170 vd.; Arîb, 132 vd.; Hemedânî, 52; Uyûn, IV/1, 237 vd.; Krş. De Goeje, A.e., 90 vd.

211 Bu isim İbn Miskeveyh (I, 178), Hemedani (54) ve Arib (133)'de Yalbak; Mes'udi (VIII, 286) ve Ibnü'1-Esir (VIII, 173)'de ise Bulayk olarak geçmektedir. Kitabu'l-Uyûn'da bu hadise sırasında olmamakla beraber Mûnis'i gulâmı Yalbak ismine rastlanmamaktadır. Bkz. IV/1, 200.

212 İbn Miskeveyh, I, 175 vd.; Ibnü'1-Esir, VIII, 171 vd.: Arib, 133.

213 Muhammed b. Yahya es-Suli, Akhbar ar-Radl billah va'1-Muttagi billah, Fransızcaya tercüme Marlus Canard, Alger 1946-1950, I, 32, 77.

214 Arib (78) onun Bağdat'ta hapiste bulunduğu sırada yazdığı bir şiirini vermektedir. Ayrıca bkz. as-Süli, 77; Defrémery, Aynı makale, 435 vd.

215 Arib, 145; Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali el-Ezdi, A.e., 39; Zam-baur, A.e., 179.

216 as-Süli, II, 30; Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali el-Ezdi, A.e., 40.

217 Arib, 145; Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali el-Ezdl, A.e.,. 40.

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM, KARAHANLILAR

Karahanlılar Tarihi / Prof. Dr. Reşat Genç [s.445-459]

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektörü / Kırgızistan

A. Karahanlılara Bu Adın Verilişi

Karahanlılar Devleti'ne adını vermiş olan sülâleye çeşitli adların verildiği bilinmektedir. Bu adların içinde en yaygın olanı "Karahanlılar"dır. Bu ad ile, Doğu ve Batı Türkistan'da, hüküm süren ilk Müslüman-Türk sülâlesinin (840-1212) kurduğu devlet ifade edilmektedir. Bu ad, özellikle tarihçi ve doğubilimci V. V. Grigorev'in 1874 yılında Maveraünnehir Karahanlıları hakkında yazmış olduğu makaleden itibaren yaygın bir ad haline gelmiştir. Karahanlılar deyimi bu sülâleye mensup hükümdarların unvanları arasında sık sık geçen Kara sözünden ileri gelmektedir. Gerçekten de bu sülâleye mensup meşhur hükümdarlardan bazılarının Kara Han, Kara Hakan, Arslan Kara Hakan, Tamgaç Buğra Kara Hakan gibi unvanlar kullandıkları bilinmektedir. İşte bu unvana bakarak, Grigorev tarafından bu devlete Karahanlılar Devleti adı verilmiştir. Söz konusu unvanlarda geçen Kara'nın anlamına gelince: O. Pritsak bunun eski Türklerde kuzey yönünü ifade eden Kara sözünden hareketle Türklerin hukukî rumuzunda büyüklük ve yükseklik ifade eden bir deyim haline geldiğini ve Kara Han'ın Büyük Baş anlamında kullanıldığını belirtir. Ayrıca Kara'nın kuvvet anlamına geldiği de belirtilmektedir. Aynı sıfatın Karahanlı hükümdarlarına unvan olarak verildiğini kaydeden Kaşgarlı Mahmud, onlara bu sıfatın verilişi ile ilgili bir hikayenin varlığına işaret etmiş ise de ne hikayeyi kaydetmiş ne de Kara'nın bu unvanlarda hangi anlamda kullanıldığını bildirmiştir.

Biz burada söz konusu devletin hükümdarlarına Kara unvanının verilmiş olması ile ilgili olarak iki hususa işaret etmek istiyoruz. İlk önce, aşağıda ifade edileceği gibi Karahanlılar Devleti'ni Yağma'lar kurmuştur. Kaşgarlı Mahmud ise Yağmalara "Kara Yağma" denildiğini kaydetmiştir. Acaba Kara sıfatı, Yağma'ların bu sıfatı ile ilgili olamaz mı? Diğer taraftan yine Kaşgarlı Mahmud, bu devletin hükümdarları tarafından kullanılmış olan "Kadır" sıfatının anlamını izah ederken Türklerin "Karakış" anlamında "Kadır Kış" sözünü kullandıklarını kaydetmektedir. O halde her iki kelime de (Kara ve Kadır) şiddetli, çetin, sert anlamlarına gelmektedir. Buradan alınarak, çetin, sert, zorlu, şiddetli tabiata sahip hükümdar anlamında "Kara Han" unvanının kullanılmış olması en kuvvetli ihtimal olarak görülmektedir. Nitekim günümüzde de "Gözü Kara" sözünün hemen hemen aynı anlamları ifade ettiği bilinmektedir.

Bu sülâle ve dolayısıyla kurdukları devlet için ilmî eserlerde kullanılan diğer bir ad ise İlek Hanlar deyimi olup, deyim de bu sülâleye mensup hükümdarların pek çoğu tarafından kullanılan "İlig" unvanının doğu bilimciler tarafından "İlek" şeklinde okunmuş olmasından kaynaklanmıştır. İlig unvanının kelime anlamına gelince: Bilindiği gibi Türkler il (el) kelimesini önce millet anlamında kullanmışlardır. Bugün kullandığımız "el mi yaman bey mi yaman?" ifadesindeki el de kelimenin bu anlamı ile ilgilidir. Daha sonra onların, bir milletin üzerinde yaşadığı toprağa da il dedikleri görülür. Bu

suretle il=vatan, yurt, ülke anlamını kazanmıştır. Nihayet aynı kelimenin, belli bir toprak (yurt, vatan) üzerinde yaşayan milletin meydana getirdiği siyasî organizasyona da ad olduğu görülmektedir. Bu safhada il=devlet demek olmuştur. Netice itibariyle il+lig=ilig de, tıpkı Osmanlılar dönemindeki "Devletlü" deyimi gibi, "millete, ülkeye ve devlete sahip çıkan, onları koruyan" anlamını ifade etmiştir. Yani İlig=hükümdar demek olmuştur. Dolayısıyla, yukarıda işaret edildiği gibi Karahanlı hükümdarlarının pek çoğu, bu unvanı da kullanmışlardır ve Batılı tarihçiler de bu Türkçe unvanı ve anlamını bilmediklerinden bu unvanının Arap harfleri ile yazılış şekliyle "İlek" biçiminde okuduklarından, bu devlete İlek-Hanlar devleti gibi bir ad daha vermişlerdir.

Bu sülâle ve devlet için Karahanlılar ve İlek-Hanlar adları yaygınlaşmadan önce ise aynı devlet için Batılı tarihçilerce "Türkistan Uygur Hanları" adının kullanıldığı bilinmektedir. Buna uygun olarak özellikle devletin hâkimiyet sürdüğü ülkelerin adından dolayı Osmanlı tarihçilerinin ise bu sülâleye "Türkistan Hakanları" adını verdikleri görülmektedir.

Diğer taraftan aynı sülâle için Karahanlılar ile çağdaş İslâm kaynaklarında daha başka adların kullanıldığı da görülmektedir.

Bu cümleden olarak, yine bu sülâle hükümdarlarınca çok sık kullanılmış olan Han ve Hakan unvanları ile ilgili olarak el-Hâkâniyye, el-Hâniyye gibi adların, veya Mülûku'l-Hâkâniyye (Hakanlı Hükümdarları), Mülûku'l-Hâniyye (Han Hükümdarları), Evlâdü'l-Hâniyye (Han Oğulları) gibi adların verildiği de görülmektedir.

Ayrıca, çağdaşları olan tarihçiler gibi, Karahanlı hükümdarları da kendilerini Alp Er Tonga'nın neslinden kabul ettikleri için, bu Türk hükümdarının İranlıların Şehnamelerinde Afrâsiyâb olarak adlandırılmış olmasından dolayı bu sülâleye Âl-i Afrâsiyâb (Afrâsiyâb-oğulları) gibi bir ad verildiği de bilinmektedir. O. Pritsak, Alp Er Tonga adındaki Tonga sözünün Tamgaç adı ile ilgili olduğunu ileri sürmüşse de bu doğru değildir. Bu ad Türkçede yırtıcı hayvanlardan birinin adı olarak kullanılmış olup, bugünkü karşılığı muhtemelen Panter demektir. Dolayısıyla onlar nasıl Arslan adını hükümdar unvanlarında kullanmışlar ise tıpkı onun gibi Tonga adını da hükümdar unvanı ve hatta şahıs adı olarak kullanmış görülmektedirler.

B. Karahanlıların Kökeni

Bilindiği üzere Karahanlılar Devleti'nin başında, kendilerinin efsanevî destan kahramanı Alp Er Tonga'nın (Afrâsiyâb) soyundan geldiklerine inanılan bir aile bulunmuştur. Nitekim, bununla ilgili olarak bu aileye Âl-i Afrâsiyâb denildiğini de biliyoruz. Bu cümleden olarak, söz konusu devletin tarihinin ilk dönemleri hakkında kısa fakat doğru bilgiler vermiş olan Cemal Karşî, onların Afrâsiyâb neslinden olduklarını kaydettiği gibi, Kaşgarlı Mahmud da Han unvanı dolayısıyla da şu bilgiyi verir: "Han, Türklerin en büyük hükümdarıdır ve Afrâsiyâb oğullarına Han denilir. Afrâsiyâb Hakandır."

Ancak, Karahanlılar sülâlesinin kökeni hakkında mevcut kaynaklarda yer alan bilgilerin çok eksik olması, bu konuda değişik görüşlerin ileri sürülmesine sebep olmuştur. Konunun uzmanı olan ilim

adamlarınca bu konuda ortaya konulmuş olan faraziyeleri şöyle sıralayabiliriz. 1- Uygur faraziyesi, 2- Türkmen faraziyesi, 3- Yağma faraziyesi, 4- Karluk faraziyesi, 5- Karluk-Yağma faraziyesi, 6- Çigil faraziyesi, 7- T'u-chue (Tukyu-Göktürk) faraziyesi.

Bununla beraber, daha önce V. V. Barthold, V. Minorsky ve F. Sümer tarafından da işaret edildiği gibi, devleti kuranların Yağmalar olduğu hemen hemen kesinlik kazanmıştır. Zira, X. yüzyıl Coğrafya eserlerinden Hudûdu'l-Âlem'de kaydedildiğine göre Yağmalar, Uygurların bir kolu idi ve başlarında bulunan hükümdarlar da Uygur (Toguz-Guzz) hükümdar ailesindendi. Aynı kaynağa göre Kaşgar ve Artuç kasabaları da aynı dönemde Yağma'ların elinde bulunuyordu ki, Kaşgar'ın Karahanlıların ortaya çıkışı yıllarında bu devletin başlıca merkezlerinden olduğu ve Artuç'ta da Karahanlı hükümdar ailesinin mezarlığının bulunduğu malumdur. Yine aynı kaynakta Bulakların bir Yağma boyu olmakla birlikte, Uygıırlarla karışık bir halde bulundukları da kaydedilmiştir. Bunun gibi, Kaşgarlı Mahmud da Bulakların bir Yağma boyu olduğunu bildirmektedir. Diğer taraftan Mücmelü't-Tevarih ve'l-Kısas, Yağma hükümdarlarına Buğra Han denildiğini açıklıkla kaydeder ki, kanaatimize göre işte bu husus onların Karahanlılar Devleti'nin kurucuları olduklarını gösteren en kuvvetli delildir. Çünkü, tarih boyunca Karahanlılardan başka hiçbir Türk devletinde hükümdarların Buğra-Han unvanını kullandıkları görülmemektedir.

O halde, bunlara bakarak söylemek mümkündür ki, Uygurların bir kolu veya Uygurlara bağlı bir kavim olan Yağma'lar Uygur Devleti'nin yıkılması üzerine (840) batıya göç ederek Kaşgar bölgesine gelmişler, buraları Karluklardan alarak yurt edinmişlerdir. Daha sonra onlar İli vadisine de yayılmışlar ve dolayısıyla devletin öteki önemli merkez sahası olan Balasagun (Kuz-Ordu=Kuz Uluş) bölgesini de ellerine geçirmişlerdir. Onların hükümdarlarının kolaylıkla Han unvanını almış olmaları da şüphesiz Uygur hükümdar ailesi ile olan ilişkilerinden ileri gelmiştir. Buna karşılık, aynı devletin kurucuları olarak ileri sürülen Karlukların hükümdarları Yabgu unvanını taşımışlardı ve hatta Hudûdü'l-Âlem'e göre Karluk hükümdarları bu Yabgu unvanını eskiden kullanmışlardı. Dolayısıyla eserin yazıldığı yıllarda (982) artık bu unvanı da taşımıyorlardı. Buna paralel olarak Kaşgarlı Mahmud da XI. yüzyılda Karluk büyüklerine verilen unvanlar olarak "Çuğlan", "Sagun" ve "Köl İrkin"i gösterir ki, bu mütevazı unvanlar şüphesiz onların siyasî varlıklarını iyice yitirmiş bulunmaları ile ilgilidir.

Öte yandan Karahanlıların Yağmalar yolu ile Uygurlara bağlı bulunmalarının daha başka tarihî izleri de mevcuttur. Bu cümleden olarak Yusuf Has Hâcib'in hükümdara hitabederken, eski Uygur hükümdar unvanlarından birini kullanarak "ay ıduk kut" demesi de tamamen bununla ilgilidir. Yine bununla ilgili olarak Yusuf, eserinin bir yerinde hükümdara, "ey Müslüman" anlamında, "ey çomak" diye hitabediyor ki çomak'ın, Budist Uygurlar tarafından Müslüman anlamında kullanılan bir deyim olduğu Kaşgarlı vasıtasıyla bilinmektedir.

C. Karahanlılar Tarihinin İlk Dönemleri

840 yılında Ötüken'deki Uygurlar Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonraki Orta Asya Türk tarihinin seyri hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Bu yüzden de Karahanlılar

Devleti'nin tarih sahnesine çıkışı konusu bugüne kadar gereği gibi aydınlatılmayan bir konu olarak kalmaktadır

Malûm olduğu üzere eskiden beri Yukarı Yenisey bölgesinde yaşayan Kırgızlar 840 yılında Uygurlar üzerine yürüyerek, kağanın oturduğu Orhun kıyısındaki Ordu Balık'ı yıktılar. Uygur kağanı öldürüldü. Bunun üzerine hükûmet merkezine yakın yerlerde yaşayan 13 Uygur boyu Çin sınırına doğru kaçtı. Bu 13 boy bir taraftan Çinlilerin bir taraftan da Kırgızların ardı kesilmeyen saldırılarına uğrayarak dağıldılar. Onların mühim bir kısmı Çin hâkimiyetine girdi, bir kısmını da Kırgızlar tutsak aldı.

Uygurların, 15 boydan oluşan bir kümesi ise, batıya doğru kaçmıştı. Bunlar 766'dan beri İli ve Çu havzalarını ellerinde bulunduran Karluklara sığınmak istiyorlardı. Anlaşıldığına göre batıya kaçan bu Uygurlar da iki kısma ayrıldılar. Bir kısmı Tibet üzerinden Kansu'ya geçti ve burada 1020'lerdeki Tangut hâkimiyetine kadar süren küçük bir krallık kurdu. Daha kalabalık olduğu anlaşılan öteki kısma gelince, bunlar Tanrı Dağları bölgesinde yurt tutup, 848 yılından önce Mong-li adlı başbuğlarını Kağan ilân ettiler. Daha sonra ise 866'dan itibaren onların bütün Beş-Balık bölgesinin hâkimleri durumuna geldiklerini görüyoruz. Bu suretle Moğol istilâsına kadar devam edecek bir başka Uygur devleti de kurulmuş oluyordu ki, biz bunları genellikle Beş-Balık Uygurları olarak tanımaktayız.

Bilindiği gibi, X. yüzyıl İslâm coğrafyacıları hem Ötüken hem de Beş Balık Uygurlarından hep Toguz-Guzz (Dokuz Oğuz) olarak söz etmişlerdir. Zira, öyle anlaşılıyor ki bu coğrafyacılar 848 yılında Orhun'daki Uygur devletinin yıkılışı olayından haberdar olamamışlar ve X. yüzyılda da Uygurları eskisi gibi Türk kavimlerinin en kuvvetlisi olarak vasıflamışlardır.1

Uygurların yanında Göktürk İmparatorluğu'nun yıkılışı olayına katıldıktan sonra, Uygurlar ile hâkimiyet mücadelesine giren ve bu mücadeleyi kaybeden Karluklar ise batıya yönelerek Batı Türklerinin, bir başka söyleyiş ile On-Okların ülkesini ellerine geçirdiler. Böylece Göktürkler devrinde üç boy halinde (Üç Karluk) Urungu-Zaysan-Ala Göl üçgeni arasında yaşayan Karluklar, 766'dan itibaren On-Oklar yurdunun sahipleri haline geldiler. 840 yılında Ötüken'deki Uygur Devleti yıkıldığı zaman onlar Isık-Göl'ün güneyi ile İsficab'dan Çu ve İli havzalarına kadar olan geniş sahayı ellerinde bulunduruyorlardı.

İşte bu durumu göz önünde bulunduran bazı tarihçiler, Uygur Devleti'nin yıkılması üzerine Karluk Yabgusunun kendisini bozkırlar hâkiminin (Uygur kağanının) kanunî halefi ilân ederek Karahanlılar devletini kurduğunu beyan etmişlerdir.2 Ancak, Karlukların böyle bir siyasî varlık göstermiş olmaları şüphelidir. Zira bilebildiğimiz kadarıyla onlar bu bölgede dağınık ve tesirsiz bir hayat yaşadılar. Hatta bu yüzden Samanlı hükümdarı İsmail b. Ahmed 893'te Talas'a kadar uzanan bir sefer yapmış; oradaki büyük kiliseyi camiye çevirdikten sonra, Karluk Yabgusunun hatunu da dahil olmak üzere 15000 tutsak ile geri dönmüştü. Öte yandan bu gevşek ve dağınık yaşayışın tabiî bir sonucu olarak, Karluk boyları olarak tanıdığımız Çiğil ve Tuhsılar muhtemelen daha IX. yüzyıldan

itibaren ana kümeden kopup müstakil birer Türk kavmi sayılacak kadar önem kazanmışlar ve X. yüzyıla ait başlıca eserlerde de öyle yer almışlardır.3

Eğer iddia edildiği gibi 840 yılında Karluklar Karahanlılar Devleti gibi kuvvetli bir siyasî yapı meydana getirebilselerdi, Samanîler karşısında bu kadar tesirsiz kalmayacakları gibi, bu Türk elini meydana getiren boylar da aynı siyasî çatı altında varlıklarını devam ettirebileceklerdi.

Öte yandan, X. yüzyıl coğrafya eserlerinden bazılarında Karlukların başbuğlarının eskiden Yabgu unvanını taşıdıkları belirtildiği gibi, XI. yüzyılın ikinci yarısı ortalarında yazmış olan Kaşgarlı Mahmud da bu Türk Eli'nin büyüklerinin ancak Çuglan, Sagun ve Köl İrkin (Kül Erkin) gibi unvanlar taşıdıklarını beyan etmektedir.4 Yani Karlukların başında bulunan hükümdarların Kağan, Hakan veya Han gibi unvanlar taşıdıklarına dair herhangi bir kaynağa sahip bulunmuyoruz. Bu durumda da devletin kurucularının Karluklar olduğu şeklindeki görüşü kolayca kabul etmek mümkün değildir.

Biz, aşağıda "Hükümdar ve Ailesi" kısmında daha etraflı bir şekilde belirtmeye çalıştığımız gibi, devleti kuranların Karluklar değil Yağmalar olduğu kanaatindeyiz. Zira Hudûdü'l-Âlem'de Yağmaların Toguz-Guzzlardan olduğu ve başlarında bulunan hükümdarların da Toguz-Guzz (=Uygur, belki de Göktürk) hükümdar ailesinden oldukları belirtildiği gibi, Mücmelü't-Tevârih ve' Kısas'ta da Yağmaların başında bulunan hükümdarların "Buğra Han" unvanını taşıdıkları açıkça kaydedilmiştir. Bu husus, bazı araştırmacılarca Karahanlı hükümdar ailesinin Aşina ailesinden oldukları tarzındaki tespitlerine aykırı olmadığı gibi, onların neden Hakan ve Han unvanlarını kullanarak hâkimiyetlerinin pek çok Türk eli tarafından kolayca kabul edildiğini de izaha yeter sanırız.

Öyle anlaşılıyor ki 840 yılında Ötüken'deki Uygur devleti yıkıldıktan sonra, Uygurlara bağlı bir kavim olan ve Uygur hükümdar ailesinden başbuğların idaresinde bulunan5 Yağmalar, batıya doğru çekilerek Kaşgar yöresine gelmiş ve bazı yerleri Karlıklardan alarak hâkim olmuşlardır. Bu bölgede yaşayan Karlukların hiç değilse bir kısmının daha bu ilk fetih sırasında onların hâkimiyeti altına girdikleri de anlaşılıyor. Bu durum X. yüzyıl coğrafyacılarının Yağmaları Kaşgar ile onun kuzeybatısındaki yörelerin hâkimleri olarak göstermeleri ve yine Hudûdu'l-Âlem'in Kaşgar'dan söz ederken bu şehrin hâkimlerinin Karluklardan veya Yağmalardan olduğunu ifade eden kaydı ile de teyid edilmektedir.

Daha sonra Yağmalar Çu ve bilhassa İli vadilerine de hâkim oldular. Nitekim Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyılın ikinci yarısında onlardan önemli bir kısmının İli boylarında, bir kısmının da Tıraz (Talas=Taraz) yakınlarında yaşadığını belirtmiştir.6 Öyle anlaşılıyor ki Yağmaların bu bölgeye yayılması, adı geçen yerlerin Karahanlı hâkimiyetine girişi ile paralel bir şekilde olmuştur. Mamafih daha bu bölgelerin ele geçirilişinden itibaren özellikle Çu boyundaki Balasagun'un7 önem kazandığı ve ilk fetihten itibaren uzun süre devletin (Kaşgar'la birlikte) en önemli merkezi olarak kaldığı anlaşılmaktadır.

Karahanlı ailesinin tesbit edilebilen ilk hükümdarı Bilge Kül[8] Kadır Han'dır. Ancak onun saltanatı zamanı hakkında olduğu kadar faaliyetleri hakkında da hiçbir bilgimiz yoktur. Cemal Karşî'ye göre onun zamanında Türk ülkelerinden Şaş (Taşkent) bölgesi İslâmiyet'i kabul etmiş idi. Bilge Kül Kadır Han'ın iki oğlunu tanıyoruz. Bazîr Arslan Han ve Oğulcak Kadır Han. Başta Pritsak olmak üzere bazı yazarlar, bu iki oğuldan Bazîr Arslan Han'ın Balasagun'da (Büyük Kağan sıfatıyla) ve Oğulcak Kadır Han'ında (Ortak kağan olarak) Tıraz ve bilahare Kaşgar'da hüküm sürdüklerini ifade etmişlerse de[9] şimdiki bilgilerimize güre bunu böyle kabul etmeğe imkân yoktur. Zira, her şeyden önce Karahanlılarda "ortak kağanlık" diye bir şey olmadığı gibi, X. yüzyılın birinci yarısı sonlarına kadar (942'ler) Karahanlı hanedanının Balasagun ile ilgisine dair hiçbir kesin delile de sahip değiliz. Gerek bu aileye ait en eski bilgileri bize veren Cemal Karşî'nin gerekse Satuk Buğra Han Menkıbesi'nin devamlı surette Kaşgar'dan bahsetmesi ailenin asıl yurdunun bu bölge olduğunun bir başka delilidir ki, onların aile mezarlığı da bu şehirde bulunuyordu.[10]

Oğulcak Kadır Han zamanında yeğeni Satuk'un (Satuk Buğra Kara Han b. Bazîr Han) Karahanlılara sığınmış Ebû Nasr adlı Samanlı şehzadesi veya İslâm sûfî vaizleri ile karşılaşması onun İslâm dinini benimsemesi ile neticelenmiş, amcasına karşı giriştiği taht mücadelesini kazandıktan sonra da hâkim olduğu bölgelerde İslâmiyet'i resmen ilân etmiştir. Kaynağın "el-mücahid", "el-gâzî"[11] olarak bahsedişine bakılırsa, yeni dini yaymak için onun gayrı-müslim Türklerle epeyce mücadele etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Ancak onun İslâmiyet'i, kabulü tarihi hakkında da kesin bilgimiz yoktur. Grenard, onun 900 veya 910'da doğmuş olacağını ifade eder ki, doğru olmalıdır. Yine onun, Satuk'un unvanları arasında "İlig"e de yer vermiş olması Karahanlı hükümdarlarının daha başlangıçta bu unvanı kullanmış olmaları bakımından kayda değer.[12] Menkıbenin verdiği 333 (944/45)[13] yaklaşık olarak onun İslâmiyeti kabul edişi veya hâkimiyeti ele geçirişi tarihi olarak kabul edilirse, gayrı-müslim Türklere karşı mücadelesinin de bu yıllarda başladığını kabul etmemiz gerekir.[14]

Belki de bu mücadeleler sırasında ona karşı direnen aynı hanedan idaresindeki gayrı-müslim Türkler 942'de Balasagıın'u ele geçirmişlerdir. Bu tarih her halde hanedanın bir kolunun Çu ve Talas vadilerine hâkim olduğu yılı göstermelidir,[15] Gerçekten de Karahanlı hükümdarlarının adı ile bağlı olarak bu şehirden ancak bu tarihten sonraki döneme ait kaynaklarımızda bazı kayıtlar yer almaktadır. Cemal Karşî'ye göre Satuk Buğra Han 344 (955/56) yılında ölmüştür. Onun Müslüman adının Abdülkerim olduğu malumdur. İşaret edildiği üzere 942'de gayrı-müslim Türklerin eline geçen Balasagun bölgesinin bundan bir müddet sonra Satuk Buğra tarafından zaptedildiği ve bu mücadeleler esnasında kendisinin Müslüman gönüllülerinin de desteğini gördüğü anlaşılmaktadır.[16]

Satuk Buğra Han'dan sonra yerine oğlu Musa Tonga İlig[17] geçmiştir. Onun çok kısa sürdüğü anlaşılan saltanatından sonra hükümdar olan öteki oğlu Baytaş Arslan Han (Süleyman),[18] gayrı-müslim muhaliflerine karşı mücadele etmiş ve bütün Karahanlı Devleti'ni İslam dairesi içine sokmayı başarmıştır. Gerçekten de İslam tarihçileri 349 (960) yılında 200.000 çadırlık bir Türk topluluğunun Müslüman olduğunu bildirirler ki, bunların Karahanlı Devleti'nin hâkim bulunduğu bölgelerde yaşayan

Yağma, Karluk, Çiğil ve Tuhsı gibi Türk kavimleri olduğundan şüphe yoktur.19 Bu hadise herhalde Baytaş Arslan Han Süleyman'ın faaliyetleri ile ilgili olmalıdır.

Baytaş'ın yerine geçen oğlu Ebû'l-Hasan Ali (Arslan Han b. Baytaş)20 388 yılı Muharrem sonlarında (Kasım 998) ölmüştür. Zamanı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Kaynağımızın ondan "el-harîk" ve "eş-şehîd" sıfatları ile bahsedişine bakılırsa onun da babası gibi yeni dini yaymak için savaşlar yaptığı ve bunların birinde ve yanarak şehit düşmüş olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan sikkelerden anlaşıldığına göre, Fergana bölgesinin Samanîlerden alınması da onun zamanında olmalıdır.21

Ebû'l-Hasan Ali Arslan Han zamanında, devletin batı kısmını22 idare etmekte olduğu anlaşılan kardeşi23 Kılıç Buğra Han Harun (Ebû Musa el-Hasan b. Baytaş Süleyman) ile birlikte Karahanlı tarihinin az çok iyi bilinen dönemi başlamaktadır. Onun daha çok batı ile meşgul olarak Samanîlere karşı harekete geçtiğini ve önemli başarılar elde ettiğini görüyoruz. Gerçekten de o, Samanî beylerinin de muvafakati ile 990'da İsficab'ı zaptetmiş ve 992 başlarında da Semerkand'ı aldıktan sonra Samanîlerin başkenti Buhara'ya girmiştir. Onun bu hareketinde Samanîlerin Horasan valisi Ebû Ali Simcurî'nin rolü olduğunu ve ikisinin Ceyhun sınır olmak üzere Samanî devletini bölüşmek hususunda anlaştıklarını biliyoruz. Ancak Buğra Han Harun burada uzun süre kalamadı. Hastalığı sebebiyle şehri terk etti ve Kaşgar'a dönerken Koçkar-Başı'nda öldü.24 Onun Şihabü'd-devle ve Zahîrü'd-da'va gibi İslâmî bir lakab da taşıdığını biliyoruz. Mamafih, el-Bîrûnî'ye göre25 bu lakab halîfe tarafından verilmiş olmayıp, unvanlarına kendisi tarafından eklenmiştir.

Anlaşıldığına göre onun ölümünden sonra devletin batı kısmını idare ve Samanîlere karşı mücadeleyi devam ettirme işi, Ali Arslan Han'ın oğullarından Nasr b. Ali'ye kalmıştır. Bu durumda Nasr b. Ali'nin (İlig Han) 998'e kadar babası adına, ondan sonra da kardeşi Ebû Nasr Ahmet b. Ali (Togan Han-998-1016/7) adına batıda hükûmet ettiği anlaşılıyor. O, Karahanlı hükümdarları içinde Abbasî halîfesini ilk tanıyan olarak bilinir ki, bundan böyle onların sikkelerinde dönemin hâkimiyet anlayışının bir gereği olarak Abbasî halîfelerinin adları yer almaktadır.

Büyük Kağan Ebû Nasr Ahmet b. Ali'nin doğudaki faaliyetleri hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ancak kardeşi İlig Nasr'ın batıdaki faaliyetlerini oldukça ayrıntılı bir şekilde takip edebiliyoruz.

İlk önceleri Fergana taraflarının idarecisi olarak gördüğümüz İ1ig Nasr'ın (ölm. 996-1012/3) daha sonra Özkend'de oturduğu anlaşılıyor. O, Samanî Devleti'ndeki karışıklıklardan faydalanma yoluna gitmiş ve bu bakımdan adı geçen devletin en yüksek makamlarında bulunan Faik, Ebû Ali Simcurî ve Sebüktekin arasındaki mücadeleyi fırsat olarak değerlendirmiştir. Bu cümleden olarak İlig Nasr 996 yılında Faik'in teşviki ile bu devlete ait topraklara hücum etti. Ancak, Gazne hâkimi Sebük-tekin'in aracılığı ile bir anlaşmaya varıldı. Buna göre Katvan Çölü'ne kadar Sir Derya sahası Karahanlılara terk edilecek ve Faik de Semerkand valisi olacaktı. Ancak anlaşma uzun sürmedi ve İlig Nasr 997'de Buhara üzerine yürüdü. Bu girişim Faik'in iki taraflı hareketi yüzünden başarıya

ulaşamadı ise de, 999 yılı sonlarında giriştiği yeni bir teşebbüsü başarılı oldu. Ciddî bir mukavemet görmeden Buhara'ya girdi.

İlig Nasr Maveraünnehir'deki Samanlı hâkimiyetine tamamen bir son vermek niyetinde idi. Bu yüzden hanedan mensuplarının hepsini Özkend'e götürerek orada hapsetti. Ancak bunlardan Nuh b. Mansur'un oğullarından Ebû İbrahim İsmail, hapis bulunduğu yerden kaçarak Harezm'e gitti ve etrafına bir hayli adam topladı. Niyeti hanedanını yeniden dirilterek Samanlı topraklarına hâkim olmak idi. Gerçekten hareketinin başlangıcında oldukça başarılı da oldu. Hâcibi Arslan Balu'yu26 Buhara üzerine gönderen Ebû İbrahim, Arslan Balu'nun Karahanlı kumandanlarına karşı kazandığı önemli başarılar üzerine Buhara'ya geldi ve hükümdarlık tahtına oturdu. Hükümdarlık unvanı olarak da Muntasır adını aldı. Ancak İ1ig Han'ın harekete geçmesi üzerine Buhara'yı terk etmek zorunda kaldı. Horasan'da yenilgiler ile sonuçlanan bazı savaşlar yaptıktan sonra, 1001 yılında yardımlarını elde etmek için Oğuzların yanına gitti. Oğuz Yabgusu (İsrail b. Selçuk=Arslan Yabgu) onunla dünürlük kurdu ve yardım vadetti. Ancak bu yardıma rağmen Muntansır'ın başarıları devamlı olmadı ve 1004 yılında öldürüldü.27 Mamafih o, gerek Karahanlılara gerek Gaznelilere öyle güçlükler çıkarmıştı ki, ölümü üzerine her iki tarafın da büyük bir gaileden kurtuldukları muhakkaktır.

Bu suretle bütün Maveraünnehir'in tek hâkimi haline gelen İlig Han, 1001'de henüz Muntansır gailesinin devam ettiği bir sırada, yaptığı bir anlaşma ile Gaznelilere bıraktığı Horasan'ı da ülkesine katmaya karar vermişti. Bu yüzden, Sultan Mahmud'un Hindistan'da seferde bulunmasından faydalanarak 1006 yılında Horasan üzerine iki ordu gönderdi. Bunlardan biri Sü-Başı Tegin kumandasında Nişabur ve Tus, ikincisi de kardeşi Ca'fer Tegin kumandasında Belh üzerine yürüdü. Ancak bu ordular Hind'den sür'atle dönen Mahmud ile kardeşi ve Horasan hâkimi Nasr tarafından yenilgiye uğratıldılar.28 Fakat İ1ig Nasr'ın bu yenilgiye rağmen Horasan'dan vazgeçmediğini görüyoruz. O, bu defa Hotan hâkimi bulunan Yusuf Kadır Han'dan yardım ister. Kadır Han yardıma gelirse de 1008'de Belh yakınlarında yapılan savaşta birleşik Karahanlı kuvvetleri de Sultan Mahmud'un fillerle takviye edilmiş kuvvetleri karşısında duramayarak dağılır. Görünüşe göre bu sefer, Karahanlılar tarafından Horasan'ı ele geçirmek için yapılan son büyük teşebbüs olmuştur.

Öyle anlaşılıyor ki Gazneliler karşısında uğranılan bu son yenilgi Karahanlı ailesi arasında birtakım huzursuzluklara sebep olmuştur. Bu cümleden olarak İlig Han'ın, belki de Gaznelilere karşı kendisine yardım etmeyen ağabeyi ve büyük hakan Togan Han'a (Ahmed b. Ali) karşı istiklal davasına girdiğini görüyoruz. Bu durumda, devleti Kaşgar'dan idare etmekte olan Togan Han da, İlig'e karşı Sultan Mahmud ile bir anlaşma yapar. Bunun üzerine İlig Nasr'ın 1011/12 kışıda Kaşgar üzerine düzenlediği sefer, karın yürüyüşe imkân vermemesi sebebiyle sonuçsuz kalmış, bu defa iki kardeş, aralarındaki anlaşmazlığı halletmesi için Gazneli Mahmud'a başvurmuşlardır. Sultan Mahmud'un aracılığı ile aralarında barış sağlandı ise de çok geçmeden Maveraünnehir'in ikinci ve gerçek fatihi olan Nasr b. Ali İlig Han 1012/13 yılında öldü.

Maveraünnehir'de İlig Han'ın yerine kardeşi Mansur (Arslan İlig) geçti ve kısa zamanda hanedanın en meşhur hükümdarlarından biri haline geldi. Anlaşıldığına göre o, Togan Han Ahmed'in

hastalığından da faydalanarak hâkimiyetini Talas, Şaş, Tünhas, Binhas, Fergana, Özkend, Hocend, Uşrusana ve Buhara'da tanıtmış idi. Diğer kardeşi Muhammed b. Ali de onun hâkimiyetini tanıyordu.

Kaşgar hükümdarı Togan Han Ahmed, bu iki kardeşe karşı harekete geçti. Hotan hâkimi Yusuf Kadır Han ve Ali Tegin de onunla birlikte idi. Mücadelenin kesin sonucu hakkında bilgimiz yok ise de Ali Tegin'in Arslan İlig Mansur eline tutsak düştüğüne bakılırsa29 Ahmet Han'ın başarılı olamadığı anlaşılır. Daha İlig Han zamanından beri Sultan Mahmud ile müttefik bulunan ve onunla iyi ilişkilerini sürdüren Ahmed, hayatının sonlarında, içlerinde muhtemelen Kıtayların da bulunduğu 100.000 çadırdan fazla gayrimüslim göçebelere karşı mücadele etmek zorunda kaldı. O, Balasagıın'a 8 günlük mesafeye kadar yaklaşmış bulunan bu göçebelere karşı kazandığı büyük zaferden sonra onları üç ay müddetle takip etmiş ve bu seferden dönüşünden kısa bir müddet sonra da ölmüştür (1017/18).30 Sikkelere bakılırsa onun 1014/15'ten itibaren, Hotan'dan başka Yarkend ve Kaşgr'ı da Yusuf Kadır Han'a bırakmış olması ve hayatının son zamanlarında sadece Balasagun bölgesinin hâkimi olarak kalmış bulunmasının da ihtimalden uzak olmadığı görülür.31

Togan Han Ahmed'den sonra, hanedan içinde en kuvvetli durumda olarak kardeşi Mansur kalmıştı. Ancak Yusuf Kadır Han onun hâkimiyetini tanımayarak taht üzerinde hak iddiasına girişti. Bu maksatla Sultan Mahmud ile de ittifak etti. Sultan Mahmud ona yardım maksadıyla Maveraünnehir'e girdi ise de, anlaşılmayan bir şekilde geri döndü. Ondan umduğu yardımı göremeyen Yusuf Kadır Han, Mahmud'a ait toprakları zaptetmek üzere, Mansur ile anlaştı. Müttefik Karahanlı orduları Horasan'a bir sefer yaptılar ise de Belh civarında Sultan Mahmud karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar (1019/20). Panik içinde Maveraünnehir'e dönen Karahanlı ordusundan pek çok asker Ceyhun'u geçerken suda boğuldu. Öyle ki, zaferden birkaç gün sonra Harezmşah Altun Taş'tan bir tebrikname alan Sultan Mahmud, zaferin ne çabuk Harezm'de öğrenildiğini sormuş ve "Ceyhun'un Harezm'e kadar taşıdığı Türk (Karahanlı) külahlarından öğrendik" cevabını almıştı.32 Bunun üzerine Kadır Han ile Sultan Mahmud bir görüşme yaparak anlaştılar.

Bu sıralarda Arslan İlig Mansur b. Ali'nin elinden kurtulmayı başardığı anlaşılan Ali Tegin, (1020/21)'de Buhara'ya hâkim oldu. Ali Tegin ile Selçuklu Arslan Yabgu arasında kuvvetli bir ittifakın kurulduğu ve Buhara'nın da muhtemelen Selçukluların yardımı ile ele geçirildiği anlaşılıyor. Bundan bir müddet sonra da Karahanlıların büyük kağanı Mansur hükümdarlıktan vazgeçerek (1024/25), yerini Yusuf Kadır Han'a bıraktı. Daha önce Hotan hâkimi olarak gördüğümüz Yusuf Kadır Han'ın bir ara Buhara'yı son zamanlarda da Mansur b. Ali adına Semerkand'ı idare ettiği anlaşılmaktadır. Mansur'un kardeşi Muhammed b. Ali İlig'in, onun tahttan ayrılışından bir süre önce Ali Tegin ve Arslan Yabgu kuvvetleri karşısında bir yenilgiye uğradığını biliyorsak da daha sonra ne olduğu ve ağabeyinin neden tahtı kendisine bırakmadığı konusunda herhangi bir şey bilmiyoruz. Mamafih bu sıralarda o da ölmüş olabilir.

Yusuf Kadır Han'a karşı kardeşleri Ahmed ile Ali Tegin cephe aldılar.33 Ahmed kendisini büyük kağan ilân ederek Balasagun, Hocend ve Fergana'ya hâkim oldu. Bundan dolayı Yusuf Kadır Han da Gazneli Mahmud ile eski ittifakını yeniledi. Zira Mahmud da, topraklarına sık sık tecavüzlerde

bulunduğu için, Ali Tegin'in komşuluğundan memnun değildi. Bunu üzerine, Kaşgar'dan gelen Yusuf Kadır ile Sultan Mahmud 1025 yılında Semerkand'da buluşarak meseleleri aralarında görüştüler. Buna göre Ali Tegin gailesinden başka Arslan Yabgu meselesi de halledilecekti. Ayrıca iki hanedan arasında akrabalık kurulması da kararlaştırılmıştı. Bu iki büyük hükümdarın bölgeye gelişi üzerine Ali Tegin bozkırlara kaçmış, Arslan Yabgu da Sultan Mahmud tarafından hile ile yakalanarak bertaraf edilmişti. Mamafih Mahmud'un Ali Tegin'i tamamen ortadan kaldırarak Yusuf Kadır'a bütün Türkistan'ın yegane hâkimi olmak imkânı vermemek için Ali Tegin meselesi üzerine fazla varmadığı da bir gerçektir.34 Çünkü, Mahmud'un ayrılmasından sonra Ali Tegin'in tekrar Buhara ve Semerkand'a hâkim olduğunu görüyoruz.

Daha sonraki yıllarda Ali Tegin bağımsız konumunu korurken, Yusuf Kadır Han'ın hâkimiyetini daha da yaygınlaştırdığına tanık oluyoruz. O ve oğulları önce Özkend'i, sonra da Balasagun'u ele geçirmeyi başardılar (1026/27). Gazneliler ile ilişkilere gelince, 1030'da Sultan Mahmud'un ölümünden sonra pek olumlu cereyan etmediği anlaşılıyor. Sultan Mes'ud tahta çıkışını bildirmek ve iki hanedan arasında yeni bir akrabalık kurulması amacıyla 1031 yılında Karahanlı sarayına bir elçilik heyeti gönderdi ise de, büyük kağanlık konusunda Gaznelilerin tutumundan dolayı hâlâ kırgın bulunan Yusuf Kadır Han Kaşgar'da bu heyeti iyi karşılamadı. Fakat, 1032 yılında Yusuf Kadır Han da öldü. Onun Kaşgar'da hakanlar mezarlığına gömüldüğü bilinmektedir.

Bu suretle onun idaresi altında bulunan yerler, oğullarından Süleyman Arslan Han ile Muhammed Buğra Han'ın eline geçmiş oluyordu. Bunlar zamanında Gazneliler ile aradaki bazı küçük pürüzlerin giderildiğini ve iki taraf arasında anlaşma sağlandığını görüyoruz. Ancak, daha sonraki yıllarda meydana gelen bazı siyasî olaylar, Karahanlılar Devleti'nin biri doğu öteki de batı olmak üzere iki ayrı devlet haline gelmesine yol açtı ki, şimdi kısaca buna da işaret edelim.

Sultan Mes'ud Gazneli tahtını ele geçirmeden önce kardeşi Muhammed'e karşı Ali Tegin'den yardım istemiş ve buna karşılık Hıttal'ı ona vadetmişti. Ancak tahtı elde ettikten sonra bu sözünde durmadığı gibi, Ali Tegin'e karşı Yusuf Kadır Han'ın oğullarından Muhammed Buğra Han'ın Maveraünnehir'e hâkim olması için çalışmaya başladı. Bu durum Ali Tegin ile Gaznelilerin arasını açtı. Gaznelilerin ona karşı Harezmşah Altuntaş'ı kışkırtmaları bir netice vermedi (1032). İki yıl sonra ise bu defa Ali Tegin Harezmşah (Harun) ile anlaştı. Amaçları Gazneli topraklarına birlikte saldırmaktı. Ancak 426 (1034/35) yılı kışında Ali Tegin öldü. Yerine küçük yaştaki iki oğlundan Yusuf geçti ve Harezmşah Harun ile birlikte Çağaniyan'ı zaptederek Tirmiz'i kuşattı. Ne var ki, çok geçmeden Harun da öldü (1035). Yusuf yalnız kalmıştı. Ayrıca sadık müttefikleri olan Selçukluların darıltılıp, Buhara civarından ayrılmalarına sebep olunması da onun kuvvetinin büyük ölçüde azalmasına yol açmıştı. Diğer taraftan İlig Han'ın iki oğlu Muhammed ile İbrahim (önceleri Böri Tegin (sonradan Tamgaç Buğra Kara Han),35 herhalde Ali Tegin'in ölümünden sonra güç kazanarak bölgede varlıklarını hissettirmeye başlamışlar ve bu da Yusuf'u zor durumda bırakmıştı. Gerçekten Muhammed b. İlig Nasr'ın 1036/37'den itibaren Özkend'de oldukça kuvvetli bir duruma gelmiş olduğu anlaşılıyor. Çaresiz kalan Yusuf Sultan

Mes'ud'a başvurmak zorunda kaldı. O, bu müracaatında Huttal'dan vazgeçtiğini bildiriyor ve Süleyman Arslan Han ile barışmaları için ondan aracılık yapmasını istiyordu.

Buna rağmen Ali Tegin oğullan için iyi bir sonuç elde edilemedi. Zira İbrahim b. Nasr onların elinde bulunan Kiş, Soğd ve Bıhara'yı birer birer ele geçirdi. Ali Tegin oğulları, Yusuf Kadır Han'ın oğullarının yanına kaçtılar. Bu durumda İlig Nasr'ın oğullan Maveraünnehir'in tamamı dahil devletin batı kısmının hâkimleri haline geldiler.

Bununla birlikte 1041/42'lerde hâlâ Muhammed Buğra Han'ın büyük kağan sıfatıyla bütün Karahanlılar Devleti'nin yegane hâkimi konumunu koruduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu tarihlerden itibaren devletin batı kısmı ile ilişkileri giderek bozulacaktır. Nihayet, İlig Nasr'ın oğullarının 1046/47'den itibaren Maveraünnehir'de tamamen müstakil bir devlet kurduklarını görüyoruz.36 Bu yıllardan itibaren İlig Nasr'ın oğullarının kendilerini Yusuf Kadır Han oğullarından tamamen ayırdıkları ve doğu batı olmak üzere iki ayrı Karahanlı Devleti'nin meydana geldiği anlaşılıyor.

Batı Hanlığı Maveraünnehir ile Hocend'e kadar Fergana'ya sahipti. Devlet merkezi önceleri Özkend, sonra da Semerkand oldu. Doğu Hanlığı'nın hudutları içinde ise, Balasagun, Talas, İsficab, Şaş, Doğu Fergana, Kaşgar, Yarkend ve Hotan bölgeleri yer alıyordu. Devletin merkezi ise genellikle Balasagun ve Kaşgar olmuştu.

1. Batı Karahanlılar Devleti

Devletin ikiye ayrılmasından sonra, merkez Özkend olmak üzere batıda hâkimiyetin I. Muhammed b. Nasr'ın elinde olduğu ve asıl kuvvet sahibi bulunan I. İbrahim b. Nasr'ın onun adına Semerkand'da Maveraünnehir'i idare ettiği anlaşılıyor. Muhammed'in ölümünden sonra (1052/3?) ise İbrahim (Tamgaç Buğra Kara Hakan Ebû İshak İbrahim b. Nasr), devletin tek hâkimi haline geldi. O Özkend'e gitmedi ve bu suretle devletin merkezi Semerkand oldu. Kendisi Karahanlı hükümdarlarının en meşhurlarındandır. Bu itibarla kendisinden uzun zaman “Büyük Tamgaç Han”37 olarak söz edildiğini biliyoruz. Özellikle Avfî, onu ideal bir hükümdar olarak nitelendirmiştir. Gerçekten o, âdil bir hükümdar idi. Memleketinde dirlik ve düzenliği, fiyatlarda da istikrarı sağlamış, halk refah ve huzura kavuşturulmuştu. Onun şeyhlere ve âlimlere büyük ilgi gösterdiğini ve fakihlerin fikrini almadan yeni vergiler koymayacak kadar iyi bir hükümdar olduğunu da biliyoruz. İbrahim Tamgaç Han'ın Semerkand'da yaptırdığı medrese ve hastahane de meşhur olup, bu vesileyle kendisi imar faaliyetleri hakkında oldukça bilgi sahibi olabildiğimiz ilk Karahanlı hükümdarı durumundadır.38

Tamgaç Han İbrahim Doğu Karahanlılarından Şaş, İlâk, Tünhas ve Fergana'nın bazı kısımlarını almıştır. Ancak hayatının son zamanlarında Selçukluların nasıl hızla yükseldiklerine şahit olduğu gibi, onların kendi topraklarına giriştiği saldırılarla da karşılaştı. Gerçekten Alp Arslan, uzun süre İbrahim'in elinde bulunmuş olan Huttal ve Çağaniyan'ı aldığı gibi, Selçuklu kuvvetleri asıl Karahanlı sahasına da akınlar yapmaya başlamıştı. İbrahim daha 1061'de Bağdat'a bir elçilik heyeti göndererek bu

akınlardan şikayet etmiş ve halîfeden duruma müdahale etmesini istemişti. Ancak halîfe ona lakap ve hil'at göndermekten başka bir şey yapamamıştı.

Tamgaç Han İbrahim'in, felç gelmesi üzerine hâkimiyetini daha sağlığında oğlu Nasr'a (Şemsü'l-Mülk Ebû'l-Hasan II. Nasr b. İbrahim) bıraktığı anlaşılıyor. Fakat öteki oğlu Şuayb (veya Şuays) ki, o zamana kadar Şaş ve Tünhas valisi olduğu anlaşılıyor, bu duruma itiraz ile isyan etti. Ancak babalarının daha sağlığında yapılan mücadele, Şemsü'l-Mülk lehine sonuçlandı.

Selçuklulara karşı savaşlar ise Şemsü'l-Mülk zamanında da (1066-1080) devam etti. 1072 sonbaharında Sultan Alp Arslan Maveraünnehir'i ele geçirmek amacıyla 200 bin kişiden oluştuğu belirtilen bir ordu ile harekete geçti. Ancak onun, Ceyhun ötesi kalelerinden birinin kumandanı olup, Sultanın huzuruna tutsak olarak getirilen Yusufü'l-Harezmî tarafından yaralanarak 3-4 gün sonra da ölmesi üzerine39 bu sefer sonuçsuz kaldı. Alp Arslan'ın ölümü ile meydana gelen durumdan faydalanmak isteyen Şemsü'l-Mülk, derhal harekete geçerek Tirmiz'i aldı (Aralık 1072) ve yağmaladı. Daha sonra, Belh valisi bulunan Alp Arslan'ın oğlu Ayaz'ın o sıralarda Curcan'a gitmiş olmasından faydalanarak Belh üzerine yürüdü. Şehri ele geçiren Han, burada da halkın mallarını yağmaladıktan sonra Tirmiz'e döndü. Ancak Belh'te bıraktığı kuvvetler ile şehrin başıbozuk kuvvetleri arasında çarpışmalar başlaması üzerine geri gelerek şehrin yıkılmasını emretti. Ancak, şehir ileri gelenlerinin af dilemeleri üzerine şehir affedildi ise de, orada hutbeyi kendi adına okutmaktan başka, yıllık vergi kesmiş ve bir hayli mal daha yağmalatmıştı. 1073 başlarında geri dönerek Belh'ı ele geçirmeyi başaran Ayaz, Tirmiz'i de almak istemiş fakat başarılı olamamıştır. Tirmiz önlerinde yenilen Ayaz'ın askerlerinden bir kısmı öldürülmüş fakat çoğu da Ceyhun'da boğulmuşlardır. Kendisinin çok az bir kuvvetle kaçmayı başardığı anlaşılıyor.40

Babasının ölümünden sonra ortaya çıkan güçlükleri ortadan kaldıran Melikşah, 1074'te Karahanlılara karşılık vermek üzere harekete geçti. İlk önce Şemsü'1-Mülk'ün adını bilmediğimiz bir kardeşi tarafından müdafaa edilen Tirmiz'i kuşattı. Uzun süre dayanamayacaklarını anlayan savunma kuvvetleri aman dilediler. Şehri ele geçiren Sultan, teslim olan Han'ın kardeşini serbest bıraktı. Şehirde gerekenlerin yapılmasını Emîr Savtekin'e havale ettikten sonra Semerkand üzerine yürüdü. Amacı Şemsü'l-Mülk ile hesaplaşmak idi. Ancak Selçuklu öncü kuvvetleri Semerkand civarında göründüğü zaman, mukavemet edemeyeceğini anlayan Şemsü'l-Mülk, Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün aracılığı ile af dileyip barış istedi. Sultan onu da affederek yerinde bıraktı.

Şemsü'l-Mülk de babası gibi âdil bir hükümdar olarak şöhret bulmuştu. O, bugünkü bilgilerimize göre Karahanlı hükümdarları içinde imar faaliyetlerine en çok önem vereni olarak karşımıza çıkar. Onun en meşhur eserlerinden biri, Harceng köyü yakınında 1078/9'da yaptırdığı Rıbat-ı Melik'tir. Bir başka Rıbatı da Semerkand'dan Hocend'e giden yol üzerindeki Ak-Kütel'de idi ki, kendisinin de burada gömülmüş bulunduğu anlaşılmaktadır.41 Ayrıca Buhara yanındaki Şemsabad da onun eserlerinden olduğu gibi42 aynı şehirdeki mescid-i camî'nin yeniden yapılması da onun zamanında olmuş idi.43

Şemsü'l-Mülk'e kardeşi Ebû Şuca Hızır b. İbrahim halef oldu. Ancak onun ölüm tarihini bilemediğimiz gibi, zamanındaki olaylar hakkında da fazla bilgi yoktur. Nizamî-i Aruzî'ye göre devlet onun zamanındaki en ihtişamlı dönemini yaşamıştır. Ona göre Han, âdil, akıllı ve siyaset oyunlarını iyi bilen bir hükümdardı. Onun özellikle şairlerin en büyük koruyucusu olduğu, onlara bir defada 1000 dinara kadar varan ihsanlarda bulunduğu ve ihtişama düşkünlüğünden alay gösterilerine çıktığı zaman atının önünden, öteki silahlarının yanı sıra 700 altın ve gümüş gürz taşıttığı da aynı kaynak tarafından belirtilmektedir.44

Hızır Han'ın yerine oğlu Ahmed geçti (1081-1088; 1090-1095). Henüz çok küçük yaşta tahta oturduğu anlaşılan Ahmed'in idareyi bilmeyişi yüzünden özellikle ulema ile ihtilafa düştüğünü görüyoruz. Bu bakımdan o Sultan Melikşah'a şikayet edildi. Anlaşıldığına göre bir taraftan da halka kötü muamelede bulunuyor ve tebaasının servetini gasp ediyordu.

Özellikle, zenginliğinden dolayı Ahmed Han'ın mallarını gasp edeceğinden korkan Şafîî fakihlerinden Ebû Tahir b. Alek İsfahan'a giderek vaziyeti anlatmış ve Melik Şah'ı bu ülkenin fethine teşvik etmişti.

Melikşah, bu yoldaki şikayet ve teşviklerin de etkisi ile 1088/89 başlarında Ceyhun'u geçerek Buhara önlerine geldi. Şehri kuşattı ve zaptetti. Buradan Semerkand'a yürüdü. Şehrin kuşatılması sırasında bir burç kumandanının ihaneti yüzünden Semerkand da çabucak düştü. Ahmed Han yakalandı ve İsfahan'a gönderildi. Melikşah Semerkand'da bir naib bırakarak Özkend'e kadar ilerledi. Bu sırada Talas, İsfıcab ve Balasagun hâkimleri Sultan'a tâbi oldukları gibi, Kaşgar Han'ı Buğra Kara Hakan el-Hasan b. Süleyman da hutbeyi Melikşah adına okutmak ve sikkede de onun adını yazdırmak üzere tabiyyete alındı. Böylece, Ahmed Han'ın tutsak alınmasından sonra devletin batı kısmı bir süre için de olsa doğrudan Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlandığı gibi, doğu kısmı da tabiyyet altına alınmış oluyordu.

Fakat, bir yıl kadar sonra Melikşah ikinci bir Maveraünnehir seferine çıkmak zorunda kaldı. Zira, Semerkand naibi ile Karahanlı ordusunda önemli bir varlığı olan Çigil askerlerinin reisi45 Aynü'd-devle arasında anlaşmazlık çıkmış ve naib Ebû Tahir Harezm'e kaçmıştı. Aynü'd-devle Kaşgar hanının kardeşi ve Atbaşı şehrinin hâkimi Yakub Tegin'i Semerkand'a davet etti. Yakub, işe Aynü'd-devle'yi öldürmekle başladı ve bu yüzden Çiğillerin düşmanlığını kazandı.46 Sultan Melikşah duruma müdahale etmek amacıyla Buhara'ya geldiğinde Yakub Tegin Fergana üzerinden kendi vilayeti olan Atbaşı'ya kaçtı. Sultan Semerkand'ı tekrar zaptetti. Yakub Tegin'i ise takibe adamlar memur ettiği gibi, tâbii Kaşgar hanına da onun derhal yakalanarak huzura yollanmasını bildirdi. Kendisi de herhalde olayları daha yakından takip edebilmek için yeniden Özkend'e vardı.

Semerkand'dan kaçışı sırasında kuvvetleri dağılmış bulunan Yakub, kardeşi Kaşgar hanı Hasan b. Süleyman'a sığınmağa mecbur oldu. Han, oğlunun kumandasındaki bir kıt'a askerin muhafazasında Yakub'u Sultan'a teslim edilmek üzere yolladı. Ancak bu sırada Kaşgar'ın saldırıya uğradığı ve Kaşan kalesi hâkimi Yınaloğlu Tuğrul'un47 Kaşgar hanını esir ederek ülkesine döndüğü

duyuldu. Bu haber üzerine kardeşinin saltanatının nasıl olsa yıkıldığını söyleyen Yakub bol vaadlerle muhafızlarının elinden kurtulmayı başardı. Melikşah bir ara bizzat Tuğrul'un üzerine yürümeyi düşündü ise de, bazı düşüncelerle bu fikirden vazgeçti ve Tuğrul'a karşı mukabil bir kuvvet bulundurmak amacı ile Yakub ile anlaşmaya karar verdi. Yakub'un Doğu Karahanlı Devleti'ne hükümdar yapılması ile, Tuğrul'un saldırıları da önlenmiş olacaktı.48

Sultan Melikşah'ın, tutsak aldığı Batı Karahanlı hükümdarı Ahmed Han'ı bir süre sonra kendisine tâbi kalmak şartı ile tahtına iade ettiğini biliyoruz. Böylece bir süre Sultan'ın naib veya valileri tarafından idare edilen Batı Karahanlıları sahası da tâbi bir devlet durumuna getirilmiş oluyordu. Bu iadenin ne zaman yapıldığı hususunda kaynaklarımız çelişkili bilgiler veriyorlarsa da, bunun Sultan'ın ikinci Maveraü'n-nehir seferinden sonra olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Doğu Karahanlılarından gelebilecek saldırılara karşı az önce söylediğimiz tedbiri alırken, aynı amaçla Batı Karahanlı Devleti'nin, tâbilik statüsü içinde varlığını korumasında fayda görmüş olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, eğer Melikşah Ahmed Han'ı birinci seferden hemen sonra tahtına iade etmiş olsa idi, Semerkand'da bir naib bırakması pek düşünülemeyeceği gibi, aynı şekilde ikinci defa Semerkand'ı zaptedip, Özkend'e doğru yola çıkarken şehirde vali olarak kimseyi bırakmaması gerekirdi.49

Tahtına iade edilen Ahmed Han bir süre sonra ulema ile yeniden ihtilafa düştü. O, zındıklıkla itham ediliyordu. Nihayet askerleri ve halkın ileri gelenleri tarafından esir edildi. Alenî bir muhakemede ithamları reddetmesine rağmen, isnad edilen suç varit görülerek idam edildi (1095).

Daha sonra yerine âsîler tarafından Rükneddin Kılıç Tamgaç Han I. Mes'ud b. Muhammed'in geçirildiği anlaşılıyorsa da, onun kısa sürdüğü anlaşılan (1095-1097) saltanat devri hakkında hemen hiçbir bilgimiz yoktur.

Bundan sonra Sultan Berkyaruk tarafından Batı Karahanlıları tahtına, birbiri arkasından üç hükümdar çıkarıldığı anlaşılıyor.50 Bunlardan ilki tahta çıkarıldığı yıl içinde (1097) öldüğü anlaşılan Süleyman Tegin olup, kendisi Davud Güç Tegin'in oğlu ve Tamgaç Han İbrahim'in de torunu idi. İkincisi ise kaynağın Mahmud Tegin olarak kaydettiği Ebu'l-Kasım I. Mahmud Han (1097-1099)'dır. Berkyaruk tarafından tahta çıkarılan üçüncü şahıs ise, Bundarî'de Harun Tegin olarak kaydedilmiştir. Pritsak bu Harun Tegin'in XII. yüzyılın hemen başlarında Maveraünnehir'i istila ettiği bilinen Doğu Karahanlılardan Kadır Han Cibrail b. Ömer ile aynı şahıs olabileceğini ifade etmişse de, bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Zira, İbnü'1-Esîr aynı şahsı Togan Han b. Karahan olarak kaydetmektedir.51

Sözü edilen Kadır Han Cibrail sadece Maveraünnehir'i istilâ etmekle kalmamış, Melikşah'ın oğulları arasında baş gösteren mücadelelerden de istifade ederek, 1102 yılında Selçuklu topraklarına girmiş ve Tirmiz'i ele geçirmeğe muvaffak olmuştu. Ancak, aynı yılın Haziranı'nda Sancar tarafından Tirmiz civarında yenilerek öldürüldü. Böylece Maveraünnehir artık tamamen Sancarın müdahalesine uygun bir duruma gelmişti. Sancar, Cebrail'in istilâsı sırasında Horasan'a kaçmış bulunan yeğeni

Muhammed Tegin’i (Arslan Han II. Muhammed b. Süleyman, 1102-1130) Batı Karahanlıları hükümdarı olarak Semerkand’da tahta çıkardı.[52] Muhammed Arslan Han saltanatının ilk yıllarında öteki taht iddiacılarına karşı yerini ancak Sancar’ın müdahaleleri ile koruyabildi. Kendisinin bilhassa Buhara’yı fevkalade imar ettiğini, 12 bin kişiden meydana gelmiş olduğu anlaşılan hassa (memlûk) ordusu ile muhtemelen gayri müslim Kıpçaklara karşı savaşlar yaptığını[53] ve bu yüzden de “gâzî” sıfatıyla anıldığını biliyoruz. Bütün bunlara rağmen Batı Karahanlı Devleti artık iyiden iyiye Selçuklu tâbiiyyetine girmiş bulunuyordu. Bu cümleden olarak onun sikkelerinde Sancar’ın adı görüldüğü gibi, Sancar da kendisinden “naibimiz ve hudud memurumuz” olarak söz ediyordu.[54]

Muhammed Arslan Han b. Süleyman ömrünün son yıllarında felce uğramış olduğundan oğulları, Nasr ve Ahmed’i devlet işlerinin yürütülmesi ile görevlendirmişti. Bu sıralarda onun, muhtemelen daha bağımsız bir politika takibine meyletmesi yüzünden Sultan Sancar ile aralarının açıldığı anlaşılıyor. Nitekim Sultan Sancar Semerkand’ı zaptederek devlet hazinesine elkoydu ve Muhammed Arslan Han’ı da esir etti (1130), Muhammed Arslan Han 1132’de Merv şehrinde öldü. Oğlu II. Ahmed Han’ın bir müddet için Sancar’ın hâkimiyetini kabul etmeyerek bağımsız hareket ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü’l-Esîr de ondan bu münasebetle “Sahibü Maveraünnehir Ahmed Han” olarak bahsetmektedir. Pritsak, Ahmed Han’ın “Kadır Han” unvanını taşımış olduğunu belirtirse de bu husus kesin değildir.

Diğer taraftan, daha Ahmed Han’ın sağlığında Sultan Sancar’ın, hanedanın bir başka koluna mensup bulunması kuvvede muhtemel bulunan ve kaynakta el-Hasan b. Ali olarak belirtilen Hasan Han’ı kendi adına hüküm sürmek üzere Batı Karahanlı tahtına çıkardığı anlaşılıyor. (1130-1132) Ancak, çok geçmeden bu Hasan Han’ın da ölmesi üzerine bu defa Sancar’ın, Muhammed Arslan Han’ın kardeşi İbrahim Han’ı tahta çıkardığını görüyoruz. Bu zatın Sultan Sancar’ın sarayında terbiye görmüş olmasından başka, hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

İbrahim Han’dan sonra, Muhammed Arslan Han’ın üçüncü oğlu Mahmud’un tahta çıkarıldığına şahit oluyoruz (1133-1141). Sancar’ın yeğeni olan Mahmud Han ona tam bağlı idi. Batı Karahanlı Devleti’ni özellikle dış müdahalelere karşı korumak hususunda Selçuklu politikasından asla ayrılmamış ve adeta Selçuklularla kader birliği yapmıştı. Maveraünnehir’in Kara Hıtaylar (Kıtaylar) tarafından istilası da onunu zamanında meydana gelmiştir. 1136 yılında onlarla savaşmak mecburiyetinde kalan Mahmud Han, savaşı kaybedince Semerkand’a kaçmıştır. Bir müddet sonra, bu defa Maveraünnehir’de yaşayan Karluklar ile arası açılan Mahmud Han, onlara karşı Sultan Sancar’dan yardım ister. Buna karşılık Karluklar da Orta Asya’nın yeni siyasî hâkimi durumuna gelmiş bulunan Kara Hıtay hükümdarını (bu hükümdarların hepsi Kür Han unvanı ile anılmaktadırlar) yardıma çağırırlar. Sonuçta Selçuklu-Karahanlı müttefik ordusu, aralarında Karlukların da bulunduğu Kara Hıtay ordusu ile Semerkand’ın doğusundaki Katvan bozkırında karşılaşırlar. Yapılan şiddetli bir savaş sonucunda yenilen Selçuklu-Karahanlı kuvvetleri, otuzbin kayıp vermiş, Sultan Sancar ile Mahmud Han Horasan’a kaçmaya mecbur olmuşlardır.

Bu galibiyet üzerine Kara Hıtaylar bütün Maveraünnehir'i istilâ ettiler. Ancak, mevcut Karahanlı idaresine de dokunmadılar. Ne var ki, Horasan'a kaçmış bulunan Mahmud'un yerine, kardeşi III. İbrahim'i "Tamgaç Buğra Han" unvanı ile Semerkand tahtına çıkardılar (1141-1156). O, uzunca bir zaman Kara Hıtayların himayesi altında Batı Karahanlı Devleti'ni idare etti. Ancak İbrahim Handa Karluklar ile mücadele etmek zorunda kalmış ve 1156 yılında Buhara yakınlarında Karluklarla yaptığı savaşta yenilerek öldürülmüştür.

İbrahim Han ile Batı Karahanlı tarihinde İ1ig Han oğulları kolu son bulmuş ve bu tarihten sonra hâkimiyet Ali Tegin ailesine geçmiştir. Gerçekten de İbrahim Han'dan sonra Batı Karahanlı tahtına Ali Tegin kolundan Ali Han'ın (Ali b. el-Hasan) oturduğunu görüyoruz. (1156-1160) Karlukların Maveraünnehir'den tamamı ile çıkarılması bunun zamanında olmuştur. O, önce Karlukların reisi Peygu (Yabgu) Han'ın öldürmüş ve onun oğullarını da ortadan kaldırmıştır. Daha sonra Kür Han'ın isteği üzerine Karlukları askerlik işlerinden uzaklaştırarak yerleşik hayat yaşamaya mecbur etmiştir. Bunun sonucunda Karluklar ile Karahanlılar arasında uzunca süren kanlı çarpışmalar meydana geldi. Sonuçta, 1158 tarihinde Buhara yakınlarında meydana gelen savaşta, Harezmşah İl Arslan'ında Karluklar ile birlik olmasına rağmen Ali Han galip geldi. Bu savaşta Kür Han'ın da teşviki sonucunda, Doğu Karahanlı hükümdarı II. İbrahim Han (İbrahim b. Ahmed) da Batı Karahanlılarına yardıma gelmiş ve sonuç olarak mağlup olan Karluklar Maveraünnehir'den tamamen çıkarılmışlardır.

Ali Han'ın 1160 yılında öldüğü anlaşılıyor. Yerine kardeşi II. Mesud Han (Ebu'I-Muzaffer Mesud b. el-Hasan) hükümdar olmuştur. Onun, "Kılıç Tamgaç Han" unvanı ile de bilindiği anlaşılmaktadır. Sindbaz-name'ye göre onun hükümdar olduğu sırada ülkede karışıkların hüküm sürdüğü, fakat kısa bir süre zarfında bu karışıklıklara son verdiği anlaşılıyor. Daha sonra Nahşeb, Kiş, Çağaniyan ve Tirmiz'de Karluklara karşı harekatta bulunmuş, bundan başka Oğuzlar ile de mücadele etmiştir. O, başta Buhara olmak üzere imar faaliyetleri yanında, sanat ve bilim koruyuculuğu ile de ünlüdür. Bu alimlerin en ünlüleri, Muhammed b. Ali Suzenî-i Semerkandî ile Muhammed b. Ali ez-Zahirî el-Katib es-Semerkandî'dir.

Tarih-i Buhara'nın kaydına göre Mesud Han'ın 1178 yılında öldüğü anlaşılıyor. Yerine yeğeni IV. İbrahim b. el-Hüseyin Han hükümdar olmuştur. Adına bastırılmış sikkelerden anlaşıldığına göre İbrahim, Arslan Han ve Küç (Güçlü) Arslan Han unvanlarını kullanmıştır. Zamanında bazı önemli bilimsel faaliyetlerin yapılmış olması bir yana bırakılırsa faaliyetleri hakkında hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Sikkelerinden anlaşıldığına göre 600 (1203-1204) yılında ölmüş olmalıdır. Gerçektende İbnü'1-Esîr 1204 tarihinde Batı Karahanlıları tahtında hükümdar olarak onun oğlu Osman Han'ı göstermektedir. Osman Han, Batı Karahanlılarının son hükümdarıdır (1204-1212). Onun zamanı Harezmşahlar devletinin büyük bir siyasî güç olarak görüldüğü zamana rastlamış olup, bu yıllarda Tekiş oğlu Harezm-şah Muhammed bir taraftan İslâm dünyasında ve Batı Karahanlı sahasında öte yandan da o zamana kadar Kara Hıtayların hâkim bulundukları Orta Asya'da hâkimiyeti elde etmek için mücadeleye girişmiş bulunuyordu. Osman Han bu mücadele döneminde kendisinin iyi bir siyaset adamı olduğunu göstermek fırsatını da bulmuştur.

Bu cümleden olarak, başlangıçta henüz Kür Han'a (Kara Hıtaylara) bağlı bulunan Muhammed Harezmşah, Gurluları sindirmek üzere Kür Han tarafından gönderildiğinde, Osman Han' da Harezmşah'a yardım etmekle görevlendirilmişti. Fakat Osman Han, Kür Han'ın emrine rağmen, Müslüman Gurluların Kara Hıtayların hâkimiyeti altına düşmemeleri için bütün gayretini sarf etmiştir. Yine de Kür Han ile ilişkilerini devam ettirmiş ve hatta onun kızı ile evlenmek isteğinde bulunmuştur. Bu isteği reddedilince, bu kez Muhammed Harezmşah ile ittifak etmiş ve bu ittifak sonucunda birlikte, Kara Hıtaylar himayesinde bulunan Buhara'yı zaptetmiştir (1207). Daha sonra ise Kara Hıtaylara yenilmesine rağmen, yaptıkları affedilmiş ve daha önce reddedilen isteği kabul edilerek, Kür Han'ın kızı ile evlenmiştir (1210). Bunu takiben değişen siyasî şartlar onu yeniden Muhammed Harezmşah ile bir ittifak yapmaya mecbur etmiştir. Bu ittifak ile ilgili olarak o, bu defa da Harezmşah'ın kızı Han Melik (Melek?) ile evlenmiş ve o dönemlerde genellikle Türklerde adet olduğu üzere bir yıl kayın babasının evinde kalarak, ancak 1211 yılında ülkesine dönebilmiştir.

Fakat, ülkesine döndüğü zaman, Harezmşah'ın Semerkand naibinin keyfî hareketlerine şahit olunca. Kara Hıtayların son zamanlardaki durumunun hiç de iyi olmamasına rağmen yeniden Kür Han'a tabi olmaya karar vermiştir. Bu şekilde Harezmşahlar ile ilişkiler giderek daha da gerginleşmiştir. Sonuçta 1212 yılında Semerkand'da Harezmlilere karşı bir isyan patlak verir ve Osman Han'ın teşvikiyle şehirdeki bütün Harezmliler kılıçtan geçirilir. Bu haberin Harezm başkentinde duyulması üzerine Muhammed Harezmşah ordusu ile Semerkand'a gelmiş ve bir süre devam eden kuşatmadan sonra şehri zaptederek Osman Han'ı da esir almıştır. Osman Han, Harezmlilerin kendi ülkesinde Karahanlılara tahakküm etmeye kalkışmalarından dolayı bütün Harezmlilere kızgın olduğu gibi, Harezmli Harezmşah'ın kızı olan karısına da hakaretlerde bulunmuştu. Bu yüzden, affedilebileceği beklenirken, karısının teşvikleri sonunda idam edildi. Bu fetih ve idam hareketinden sonra Semerkand şehri Harezmşahlar Devleti'nin başşehri haline gelmiş ve Batı Karahanlılar Devleti de sona ermiştir (1212).

2. Doğu Karahanlıları Devleti

Yusuf Kadır Han'ın ölümünden sonra Karahanlı tahtına oğlu Süleyman Arslan Han (1031-1056/7) geçmişti. Ancak, yukarıda kısaca izah edildiği gibi, batıda meydana gelen olaylar sonunda devletin batı toprakları İlig Han Nasr'ın oğulları eline geçince, Kadır Han oğulları da doğuda ellerinde kalan topraklarla yetinmek zorunda kaldılar. Bu bakımdan "Şerefü'd-devle Ebû Şuca" lakabını taşıyan Süleyman Arslan Han, Doğu Karahanlılarının da ilk hükümdarı oldu. Onun saltanatı zamanında doğuda gayri müslim Türklere karşı çetin savaşlar yapıldığı anlaşılıyor. Hatta bu savaşlar o zamanki Karahanlı Türk muhitinde o derecede yankılar yapmıştır ki, bu olaylar destanlar halinde anlatılır hale gelmiş ve bu destanlara ait bazı parçalar Kaşgarlı'nın Dîvan'ında da yer almıştır. Buna göre Karahanlılar kuzey-doğuda Yabaku, Basmıl ve Çomullar, hatta muhtemelen Yimekler ile mücadele etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Karahanlı ordularına kumanda ettiği anlaşılan Bekeç Arslan Tegin Gazî'nin kazandığı zaferler ile önce Yabakular yenilmiş, tutsak alınan başbuğları Büke Budraç öldürülerek tehlike bertaraf edilmiştir. Yabakularla yapılan bu savaşlar sırasında -Yabakıı tehlikesi

yüzünden- Karahanlılar ile anlaşma imzalayıp Hakan'a sadakat yemini eden ve savaşta da Karahanlı ordusunda yer alan Basmıl ve Çomullar, daha sonra bu anlaşmayı bozmuşlarsa da Arslan Tegin'e yenilerek itaat altına alınmışlardır.55 Bu sürede bütün Balkaş ve Ala Göl yöresinin de hiç değilse bir müddet için Karahanlı hâkimiyeti altına girdiği anlaşılıyor. Eğer ifade edildiği gibi, Fergana'nın İsfara kasabası yakınlarındaki Varuk kayalıkları üzerine kazılmış kitabe gerçekten bu savaşların bir hatırası olarak yazdırılmış ise,56 bu olaylar 1041/2 yıllarında meydana gelmiş olmalıdır. Ayrınca 1043'te Bulgar ile Balasagun arasında göçebe olarak yaşayan 10 bin çadırdan ibaret bir Türk topluluğunun İslâmiyet'i kabul etmesi de, yukarıda sözü edilen mücadelelerin Karahanlılar lehine neticelenmesinden hemen sonra meydana gelmişe benzer.

İşte doğuda beliren bu tehlikeler ve bunun tabiî sonucu olarak yapılan savaşlar, ister istemez bütün dikkatlerin bu yöne çevrilmesine sebep oldu. Bu yüzden de büyük ihtimalle Süleyman Arslan Han, devletin batısında meydana gelen gelişmeler ile meşgul olma fırsatı bulamadı ve İlig Han oğullarının batıya tamamen hâkim olması önlenemedi. Doğuda cereyan eden olaylarla, onu takibeden yıllarda meydana gelen devletin ikiye bölünmesi olayında bu gelişmelerin oynayabileceği role de şimdiye kadar hiç işaret edilmemiştir.

Öyle anlaşılıyor ki başta Süleyman Arslan Han olmak üzere Yusuf Kadır Han'ın oğulları, doğudaki gaileleri bertaraf ettikten sonra, aralarında işbirliği yapmak ve faaliyet sahalarını belirlemek için bir araya geldiler (1043/4). Buna göre artık yalnız Doğu Karahanlılarının hükümdarı olarak kalmış bulunan Süleyman Arslan Han Balasagun ve Kaşgar bölgelerini doğrudan idare edecek, kardeşi Muhammed Han Tıraz ve İsficab'da, öteki kardeşi Mahmud Han da devletin en doğusundaki topraklarda onun adına hüküm süreceklerdi. Her halde Batı Karahanlılarına karşı da müşterek hareket ediyorlardı. Gerçekten onların bir müddet sonra Fergana'nın bir kısmı ile Özkend'i ele geçirmeyi başardıklarını görüyoruz.

Süleyman Arslan Han, kaynakların ifadesine göre âdil ve dindar bir hükümdar idi. Âlimlerin dostu ve hamîsi olarak tanınmıştı. O yüzden her taraftan âlimler onun katına gelirler, lütuf ve ihsanına mazhar olurlardı. Böyle olmasına rağmen, bilemediğimiz bir sebepten kardeşi Muhammed ile anlaşmazlığa düştü. Aralarında yapılan bir savaşta da yenilerek esir oldu. Ağabeyini hapse attıran Muhammed, kendini büyük kağan ilân etti. Fakat bu da 15 aylık bir hükümdarlıktan sonra (1057-1058), yerini büyük oğlu Hüseyin'e terk etti. Ancak, İbrahim adlı bir başka oğlunun anası bu işe razı olmadı ve tahtı kendi oğluna kazandırmak amacıyla kocasını zehirlediği gibi, ailenin pek çok ferdini de ortadan kaldırttı. Böylece gerçekten taht İbrahim b. Muhammed Han'a kalmış oldu. İbrahim'in saltanatı yıllarında (1057-1059), Batı Karahanlılarının büyük hükümdarı ve adaşı Tamgaç Han İbrahim doğudaki bu aile çekişmesinden yararlanarak Fergana'yı tekrar zapt ettiği gibi, Şaş ve Tünhas'ı da ele geçirdi. Doğu Karahanlı hükümdarının bazı iç gaileler yüzünden devletin batısı ile ilgilenme ve bu saldırılara cevap verebilme fırsatını bulamadığı anlaşılıyor. Hakikaten o bu sıralarda, anasının da teşviki ile, Barsgan hâkimi Yınal Tegin üzerine yürümüş, lakin savaşta yenilerek öldürülmüştür.

Onun ölümünden sonra Doğu Karahanlı tahtına Yusuf Kadır Han'ın üçüncü oğlu Tuğrul Karahan Mahmud (1059-1075?) geçti. Onun bu yıllarda Kaşgar hâkimi bulunan müstakbel büyük kağan Ebû Ali Hasan b. Süleyman ile birlikte, Batı Karahanlılarına kaptırılan toprakları yeniden zaptetmek için, 1068'den sonra Şemsü'l-Mülk'e karşı savaş açtığını görüyoruz. Bu savaş iki taraf arasındaki sınırı yeniden düzenleyen bir anlaşma ile son buldu. Buna göre sınır Sir-Derya'yı takiben Batı Karahanlılarına bırakılan Hocend'e ulaşıyor ve Fergana'nın hemen tamamı Doğu Karahanlılarının eline geçiyordu.

Tuğrul Kara Han Mahmud zamanı hakkında başka bilgimiz yoktur. Onun ölümünden sonra yerine oğlu Tuğrul Tegin Ömer geçti. Fakat bu da bir-iki aylık bir hükümdarlıktan sonra Kaşgar hâkimi Ebû Ali Hasan tarafından ele geçirilmiş, ordusu da Hasan'a sadakat yemini etmiştir.

Bu sürede Tavgaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali Hasan Doğu Karahanlılarının büyük kağanı oldu. Onun büyük kağan oluşu 1075 yılında olmuş ise de, daha babasının ölümünden (1056/7) itibaren Kaşgar hâkimi bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir.57 Pritsak'ın daha önce söylediği gibi,58 bu sıralarda Kaşgar artık önemli bir kültür merkezi haline gelmişti. Bunda, Karahanlıların hâkim bulunduğu öteki sahalarda zaman zaman huzursuzluk ve iç mücadelelerin baş göstermiş olmasına rağmen, daha babası Süleyman Arslan Han zamanından beri Balasagun ve özellikle Kaşgar bölgesinde oldukça istikrarlı bir idarenin kurulmuş olmasının şüphesiz büyük rolü vardır. Bu itibarla Süleyman Arslan Han'ın katına pek çok âlimin geldiğini bildiğimiz gibi, oğlu Ebû Ali Hasan'ın da bu bakımdan şöhret bulduğu ve katına âlimlerin geldiği anlaşılıyor. Bunlardan biri de şüphesiz Balasagun'lu Yusuf (Has Hâcib) olup, meşhur eseri Kutadgu Bilig'i de 1069/70 yılında Kaşgar'da yazarak ona ithaf etmiştir. Zamanının bir başka âlimi de Ebû'l-Fütuh Abdülgafir b. el-Hüseyn el-Almaî olup (ölm. 1093), onun bugüne kadar ulaşmayan Tarih-i Kaşgar adlı eseri de bu zamanda kaleme alınmıştır. Hatta Kaşgar'dan çok uzakta eserini yazmış olmasına rağmen, Kaşgarlı Mahmud'un Dîvanü Lügati't-Türk'ünün de aynı kültür muhitinin bir ürünü olarak ortaya çıktığı muhakkaktır.

Ebu Ali Hasan'ın 1102/3 yılına kadar hüküm sürdüğü anlaşılıyor.59 Ancak, oldukça uzun sürdüğü görülen bu saltanat dönemi hakkında bildiklerimiz pek fazla değildir. Selçuklu Sultanı Melikşah 1089'da Özkend'e geldiğinde, Ebû Ali Hasan da onun hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kalmıştı. Bundan bir müddet sonra, yukarıda da işaret edildiği gibi, kardeşi ve Atbaşı hâkimi Yakub Tegin Semerkand tahtına geçmiş, ancak Melikşah'ın yeniden gelişi üzerine Atbaşı'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Hasan, Melikşah'ın buyruğu üzerine, onun tabii olarak, kardeşi üzerine varıp, onu ele geçirdi. Melikşah Yakub'un kendisine teslim edilmesini de istemişti. Hasan ilk önce buna yanaşmadı ise de, Sultan'ın ikinci defa Özkend'e gelmesi üzerine bu teslime razı olduğunu bildirip, onu Özkend'e doğru yola çıkardı. Ancak çok geçmeden, Ebû Ali Hasan'ın, Karahanlı ailesinden Tuğrul b. Yınal tarafından tutsak edildiği haberi geldi. Bu durumda Melikşah, Yakub Tegin ile bir anlaşma yaparak, Tuğrul ile mücadeleyi ona bıraktı.

Bundan sonraki gelişmeler hakkında fazla bilgi yoktur. Ancak öyle anlaşılıyor ki Tavgaç Buğra Han Ebû Ali Hasan kısa bir müddet sonra bu tutsaklıktan kurtulup yeniden tahta oturmuştur.

Yarkend'de 474 veya çok daha muhtemel olarak 1100/1101 yılında düzenlenen mahkeme kaydından anlaşıldığına göre, bu tarihte sağdır ve oğullarından Çağrı Tegin Ebû Musa Hârun onun adına Yarkend ve havalisini idare etmektedir. Onun Togan Tegin Ebû'l-Muzaffer Me'mun adında bir başka oğlunun varlığı da ifade edilmiş ise de,60 bu husus şüphelidir.

Ebû Ali Hasan'a oğullarından Ahmed'in halef olduğu anlaşılıyor. Ahmed Han, 1105 yılında halîfe el-Mustazhir Billah'a bir elçilik heyeti göndererek berat istemiştir. Onun bu isteğini yerine getiren halife, kendisine hil'at ile birlikte Nûrü'd-devle lakabını da tevcih etmiştir.61 Ahmed'in 1128'lerde Kara Hıtayları yenerek onların batıya doğru ilerlemelerini bir müddet için durdurduğu da ifade edilmektedir. O nun oğlu ve halefi İbrahim Han zamanında ise Balasagun'u ele geçiren Kara Hıtaylar, daha sonra Doğu Karahanlı Devleti'ni de hâkimiyetleri altına aldılar. Bu tarihten sonra da Doğu Karahanlıları hakkında, birkaç hükümdar adı ile ayrıntısını bilemediğimiz bazı olaylar dışında hemen hiçbir bilgiye sahip değiliz.

Onun oğlu ve halefi II. İbrahim Han, Batı Karahanlılarında da sık sık görüldüğü üzere ülkesinde özellikle göçebe unsurların sebep olduğu iç karışıklıkları önlemekte güçlük çekmesi üzerine, Kara Hıtaylardan yardım istemek mecburiyetinde kalmıştır. Bu davet üzerine Balasagun'a gelen Kara Hıtaylar, bir daha bu şehirden çıkmamış ve böylece Balasagun Kara Hıtayların başkenti olmuştur. Bu durumda, tamamen Kara Hıtaylara bağlı bir duruma düşen İbrahim Han, Kaşgar'dan Doğu Karahanlı Devleti'ni idare etmek durumunda kalmıştır. Daha sonra (1141'de) Batı Karahanlıları Devleti de Kara Hıtayların egemenliği altına girdikten sonra, 1158 yılında isyan eden Karlukları cezalandırmak için Batı Karahanlı hükümdarına yardım etmek üzere kendisinin Kür Han tarafından Maveraünnehir'e gönderildiğine yukarıda işaret edilmişti. Bu olaydan sonra onun zamanı hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur. Cemal Karşî, onun hakkında "eş-Şehid" deyimini kullanıyor ise de, ne zaman ve nerede şehit düştüğünü belirlemek mümkün olmamıştır.

Kendisinden sonra, "Arslan Han" unvanı ile hüküm sürdükleri anlaşılan oğlu II. Muhammed Han ile onun oğlu Yusuf Han zamanlarında devletin durumu hakkında hiçbir bilgi edinmek mümkün olmuyor. Cemal Karşî "Ebu'l-Muzaffer" lakabını da taşıdığı anlaşılan Yusuf Han'ın 1205 yılında öldüğünü ve Kaşgar'da hükümdarlar mezarlığına (Cenbezetü'l-Hâkâniyye) defn olunduğunu kaydetmektedir.

Onun ölümü yıllarında oğlu II. Muhammed'in (Ebu'1-Feth Muhammed b. Yusuf) Kür Han'ın sarayında rehin bulunduğu anlaşılıyor. Fakat bir müddet sonra, Orta Asya'ya kısa zaman da olsa hâkim olan Nayman Devleti kurucusu Küçlük Han, Kara Hıtayları yenerek son hükümdarlarını esir aldığı zaman, III. Muhammed'i de Kür Han'ın sarayından kurtarıp Doğu Karahanlı tahtına oturmak üzere Kaşgar'a göndermişti. Fakat, aynı sırada Kaşgar'ın ileri gelen aileleri tarafından şehirde büyük bir isyan çıkarılmış ve bu isyanın liderliğini yapan beyler, Doğu Karahanlılarının bu son temsilcisini daha şehre ulaşamadan öldürmüşlerdi (607/1210-1211). Bunun üzerine Küçlük Han, Kaşgar üzerine giderek şehri almış ve birçok isyancıyı öldürmüş ve böylece Doğu Karahanlılar Devleti de son bulmuştur.

3. Fergana Hanlığı ve Karahanlıların Sonu

Anlaşıldığına göre 1141 yılında Kara Hıtayların Maveraünnehir'i istilâ etmelerinden sonra, Fergana'da merkezi Özkend şehri olmak üzere bağımsız bir Karahanlı devleti daha meydana gelmiş ve bunun hükümdarları genellikle "Tuğrul Kara Hakan" unvanını taşımışlardır. Kaynaklarda, bu devletin ilk hükümdarları olarak Batı Karahanlı hükümdarlarından Ali Han ile II. Mesud Han'ın kardeşleri Hüseyin Han (el-Hüseyin b. el-Hasan) kaydedilmektedir. A. Y. Yakubovsky tarafından yayınlanmış olan Hüseyin Han'ın türbe kitabesinde kendisinin "Celâlü'd-dünya ve'd-din" lakabı yanında Türkçe "Alp Kılıç Tonga Bilge Türk Tuğrul Hakan" unvanı da bulunmaktadır. Cemal Karşî'nin kaydına göre kendisi 1156 tarihinde ölmüş ve 1152 yılında yaptırıldığı anlaşılan türbeye defnedilmiştir. Görünüşe göre kendisinden sonra Fergana tahtına oğlu Tuğrul Han Mahmud geçmiş olmalıdır. Kendisinin ne kadar hükümdarlık yaptığı kesinlikle belli olmamasına rağmen 1164 tarihinde ölmüş olmalıdır. Çünkü, 1164'ten itibaren Özkend'de basılmış sikkelerin Hüseyin Han'ın ikinci oğlu "Nusretü'd-dünya ve'd-dîn" İbrahim Han adına basıldığı görülmektedir. Bu İbrahim Han'ın 1178'de IV. İbrahim Han unvanı ile Batı Karahanlı tahtına geçtiğine yukarıda işaret edilmiş ve kendisinin son Batı Karahanlı hükümdarı Osman Han'ın da babası olduğu belirtilmiştir.

İbrahim Han, Batı Karahanlı hükümdarı olduktan sonra Fergana tahtına kendisine bağlı olarak kardeşi Nasr Han'ın oturduğu anlaşılıyor. Bu sonuncusu, adına "Tuğrul Han" unvanı ile kesilmiş sikkelerden anlaşıldığına göre 1168-1173 yıllan arasında Fergana tahtında bulunmuş olmalıdır. Fergana tahtına Nasr Han'dan sonra oğlu Muhammed Han oturmuş görülüyor. Muhammed Han adına 578 (1182-1183) yılında kesilmiş paralar mevcut olduğuna göre bu tarihlerde hükümdarlığının devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Muhammed Han'dan sonra adına "Ulug Sultan Kadır Hakan" unvanı ile para bastırılmış olan hükümdarın adı ve kimliği bizim için belli değil ise de 1209-1212 yılları arasında Özkend tahtında bulunan bu zatın, Batı Karahanlıları hükümdarı Osman Han'ın idamından sonra Muhammed Harezmşah tarafından itaate davet edildiği bilinmekte, ancak sonunun ne olduğu bilinememektedir.

Sülâlenin bundan sonraki tarihi bizim için şimdilik tamamiyle karanlıktır. Pritsak, Moğol istilâsı yıllarında Yedisu bölgesinde hüküm süren Karluk devletinin başında bulunan hükümdarların "Arslan Han" unvanını taşımış olmalarına bakarak, bunların da Karahanlı sülâlesine mensup bulunabileceklerini belirtmekte ise de bu durum henüz kesinlik kazanmamıştır.

1 Bu hususta geniş bilgi için bk. F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler, Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, Ankara, 1967, s. 22; Grenard, La Légende de Satok Boghra Khan et L'histoire, (Menkibe), XIV (1900), s. 50, s. 79.

2 bk. Grenard, Menkıbe, 79, s. 51-52; O. Pritsak, "Karahanlılar", İA, VI, s. 252; Aynı müellif, "Von den Karluk zu den Karachaniden", (Karahanlılar) ZMDG, 1951, C. I, s. 280 vd; Merçil, "Karahanlılar", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s. 794.

3 Tafsilat için bk. F. Sümer, Oğuzlar s. 27 vd.

4 Bu hususta, aşağıda “hükümdar ve ailesi” kısmına bk.

5 Göktürk Devleti’nde olduğu gibi, Uygurlarda da devlete tabî bazı kavimlerin başına, hanedan mensubu şehzadelerin başbuğ olarak tayin edildikleri bir gerçektir.

6 Kaşgarlı İli ırmağından bahsederken “Türklerden Yagma ve Tuhsılar ile Çigillerden bir bölüğün indiği bir dere” şeklinde bir ifade kullandığı gibi (Kilisli Rıfat Bilge, Dîvânü Lügâti’t-Türk, 1915-1917, I, 85; Besim Atalay, Dîvânü Lügâti’t-Türk, Ankara, 1939-1941, I, 92), Ak-Terek’i “Yagma ülkesinde/Ji suyu üzerinde bir geçit” olarak tarif etmiş (Kilisli I, 77; Atalay I, 81), Yagma adlı bir köyden söz ederken de (Kilisli III, 26 Atalay III, 34), bunun Tıraz yakınında bir köy olduğunu ve adının da Yağma kavim adı ile bağlı bulunduğunu beyan etmiştir.

7 Şehrin yeri hakkında bk. Cl. Huart, “Trois Actes Notaries Arabes De Yarkend”, JA, IV (1914), s. 608;.

8 Mülhakat’ta V. Barthold tarafından verilen metnine göre unvanı “Kül”den çok “Çur” okumak daha akla yatkındır (Mülhakat. s. 130); Z. V. Togan ise bunu “Munçur” olarak okumuştur (Karahanlılar (840-1212) 1966-1967 Ders Notları, s. 12).

9 Pritsak, “Karahanlılar”, s. 253; Merçil, “Karahanlılar”, s. 794.

10 Gerçekten, devletin daha ilk yıllarının Kaşgar ile bağlı olduğu anlaşılıyor ki, hânedanın aile mezarlığı da burada idi. Satuk Buğra Han hariç (o, Artuç’ta medfun idi), ilk meşhur hükümdarlar ile 1041’lerde ikiye ayrılan devletin doğu kısmını idare eden hanların çoğu bu şehirdeki “cenbezetü’l-hâkâniyye” adı verilen hükümdarlar mezarlığında medfun idi.

11 Mülhakat, s. 130, 132.

12 Grenard, Menkıbe, 80, s. 155.

13 Bk. Menkıbe, 74, s. 145; 80, s. 157.

14 F. Grenard (Menkıbe, 79, s. 52), O. Pritsak (“Karahanlılar”, s. 253), ve Z. V. Togan (Karahanlılar, s. 15), asıl kaynağı İbnü’1-Esir olan habere dayanarak Satuk Buğra Han’ın İslam dinine girişini çok daha erken göstermişler ve hatta onun, 921’de Leyla b. Numan ed-Deylemî’ye karşı Samanîlere yardım için Nişabur’a kadar geldiğini kaydetmişlerdir. Ancak bizce bu mümkün görülmemektedir. Zira, İbnü’l-Esir’in ilgili bahsinin iyi bir incelenmesi (el-Kamil, C, VIII, s. 25, 132), burada adı geçen Buğra’nın Samanîler emrindeki bir Türk kumandanının (aynı yıllardaki Tegin gibi) adı olacağını ortaya koymaktadır. Değilse, Satuk Buğra’nın ordusu ile Esterabad, Cürcan ve Nişabur’u dolaşacağı düşünülemez.

15 Ayrıntı için bk. Barthold, Turkestan Down to the Mongol Invasion, London 1928 s. 256; F. Sümer, Oğuzlar, s. 50.

16 Pritsak, “Karahanlılar”, s. 253.

17 Bk. Mülhakat, s. 132-Metinde Musa b. Satuk Buğra’nın lakabı olarak yer alan kelime () şeklinde olup, “tonga”nın () bir şekli olmalıdır. Pritsak’ın Satuk Buğra Han’dan sonra öteki oğlu Baytaş Arslan Han’ın hükümdar olduğunu ve Musa’nın da bunun İslâmî adı idiğini beyan etmesi, Cemal Karşî’nin Buğra Han Harun b. Musa’nın şeceresi hakkında verdiği bilgiye ters düşmektedir. Kanaatimizce Pritsak bu ilk şahsiyeti birbirine karıştırmıştır. Biz, Cemal Karşî’ye bağlı kaldık. Z. V. Togan da (Karahanlılar, s. I 6) Satuk Buğra Han’dan sonra, Musa Tonga’nın hükümdar olduğunu kaydetmiştir.

18 Cemal Karşî’ye göre, Baytaş Arslan Han da Satuk Buğra Han’ın oğludur. Ancak A’mak-ı Buharî bunu Tonga İlig’in oğlu olarak göstermektedir (Togan, Karahanlılar, s. 11).

19 Bk. 15 numaralı notta gösterilen yerler. O. Pritsak, Baytaş Arslan Han zamanında komşu sahaların da İslâm bayrağı altına alınmaya başlandığını ve bu cümleden olarak Hotan’ın en az 971 yılından itibaren fethedilmiş olduğunu kaydediyorsa da, şimdilik bu hususu doğrulayacak bilgilerden mahrumuz ve bizim Hotan’ın fethine ait bilgilerimiz 1006’dan öteye gitmemektedir (bk. bir de Grenard, Menkıbe, 83, s. 429).

20 Pritsak, yukarıdaki (bk. not 17) kaydının bir sonucu olarak bunu Musa’nın oğlu olarak göstermektedir (Karahanlılar, s. 254), ki hatalıdır. Künyesi için bk. Mülhakat, s. 132; Yine, Karşî’ye göre bunun lakaplarından birinin de Tonga Han olduğu görülmektedir (s. 133). A’mak-ı Buharî’nin ondan “Ali İlig” olarak söz edişine bakılırsa (Togan, Karahanlılar, s. 11), bu unvanı (yani İlig) Ali Arslan Han’ın da kullandığı açıklık kazanır.

21 Pritsak, “Karahanlılar”, s. 254.

22 Kaynaklar İsfıcab’ın Balasagun Han’ı tarafından fethedildiğini bildiriyorlarsa da (bk. Barthold, Turkestan, s. 257) bu fethin, başkenti Balasagun olan Ali Arslan Han adına Buğra Han Harun tarafından gerçekleştirildiği anlaşılıyor ki aşağıda işaret edilecektir.

23 Cemal Karşî, Buğra Han’ın künyesini “Harun Buğra Han b. Musa Tonga İlig” olarak verir ki (Mülhakat, s. 132); buna göre Ebu’l Hasan Ali’nin kardeşi değil amcasının oğlu olmaktadır. Biz, İbnü’l-Esîr’in kaydının daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Bu Hususta ayrıca bk. Pritsak, Karahanlılar, s. 254; Merçil “Karahanlılar”, s. 794; Togan, Karahanlılar, s. 17.

24 Ayrıntı için bk. Gerdizî, Zeynü’l-Ahbar, nşr. Barthold, Turkestan 1, s. 12; Grenard Menkıbe, 80, s. 159 160; Barthold, Turkestan, s. 257, 8. Gerdizî’ye göre o Buhara’yı Abdülaziz b. Nuh b. Nasr’a bırakmış ve ona hil’at giydirmişti.

25 el-Asârü'l-Bakiyye ani'l-Karni'l-Haliyye, nşr. C. Eduard Sachau, Berlin, 1878 (ofset, Harrassowitz, Leipzig, 1923).

26 Kaynaklarda bu adın yazılışı pek açık değildir ve bu yüzden Barthold bunu Arslan Yalu olarak almıştır (Turkestan, s. 269).

27 Ayrıntılı bilgi için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 62-64.

28 Utbî, Târîh-i Yemînî, I, Kahire 1286, s. 76-82; O. Pritsak, "Karahanlılar", s. 255; Barthold, Turkestan, s. 272-273; Merçil; "Karahanlılar", s. 795.

29 Pritsak, "Karahanlılar", s. 255; Merçil, "Karahanlılar", 795.

30 Barthold, Turkestan, s. 279.

31 Barthold, Turkestan, s. 281.

32 Müneccimbaşı, Türk. trc. (Karahanlılar kısmı) Necati Lügal, İstanbul, 1940, s. 6.

33 Bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 66. Pritsak, Buhara hakimi Ali Tegin'in Yusuf Kadır Han'ın kardeşi Ali Tegin değil, Ali b. el-Hasan adlı başka bir hanedan mensubu olduğunu söylüyorsa da, biz ikisinin de aynı şahıs olduğu kanaatindeyiz.

34 Barthold, Turkestan, s. 285; Pritsak, "Karahanlılar", s. 257.

35 Bu hususta bk. Barthold, "Börü Tigin", İA, C. II, s. 740, 741.

36 Tafsilat için bk. Barthold, Turkestan, s. 303 vd.

37 Aynı eser, s. 311; Pritsak, "Karahanlılar", s. 262.

38 Onun bu ilk meşhur eseri hakkında bk. E. Esin, "Börü Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in (H. 444-60/1052-68) Semarkand'da yaptırdığı Abideler", Sanat Tarihi Yıllığı, VIII, İstanbul, 1979, s. 37-55.

39 Ayrıntılı bilgi için bk. İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Bü yük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953, s. l6; Sıbt İbnü'1-Cevzî, Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'1-Âyân, nşr. Ali Sevim, Ankara, 1968, s. 164 vd.

40 Bk. Kafesoğlu, Melikşah, s. 19, 20.

41 Onun türbesinin Ak-Kütel'de yaptırdığı ribatta bulunduğuna dair bk. Ahmed b. Muhammed, Kitâb-ı Mollazâde, nşr. Barthold, Turkestan I, s. 168. Harceng'deki Ribat-ı Melîkî için bk. Mülhakat, s. 132.

42 Şemsâbâd hakkında geniş bilgi için bk. Nerşahî, Târîh-i Buhâra, Arapça trc. E. A. Bedevî – N. M. et-Tırâzî s. 49.

43 Barthold, Turkestan, s. 315, 316; Togan, Karahanlılar, s. 59 vd.

44 Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî, Çehar Makale, neşr. Muhammed Mu'în, Tahran 1341, s. 73, 74, Z. V. Togan, Çehar Makale'nin bu husustaki kaydını "ardın-dan 700 atlı gidiyordu ve bunların tolgaları ve gürzleri altın ve gümüştendi" şeklinde kaydetmiştir (Karahanlılar, s. 61), ki doğru değildir.

45 İbnü'l-Esir, Aynü'd-devle'yi kumandan olarak değil, "mııkaddemü'l-Çigiliyye" olarak vasıflandırmaktadır (el-Kâmil, C. X, s. 173).

46 Barthold, Turkestan, s. 317. İ. Kafesoğlu. Aynü'd-devle'nin halk tarafından öldürüldüğünü ifade etmişse de (Melikşah. s. 122), bizce doğru değildir.

47 Barthold'a göre (Turkestan, s. 318) Tuğrul Yınal Beğ.

48 Bu hususta bk. Kafesoğlu, Melikşah, s. 122, 123.

49 Bk. Barthold, Turkestan, s. 317; Pritsak, "Karahanlılar", s. 263.

50 Bk. el-Bundârî, Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra, Türk. terc. Kıvameddin Burslan, Ankara. 1943, s. 235.

51 el-Kâmil, C. IX, s. 310.

52 Bu son olaylar hakkında geniş bilgi için bk. M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, Ankara, 1954, s. 158 vd.

53 Bk. Barthold, Turkestan, s. 319, 320.

54 İnşâ, nşr. Barthold, Turkestan 1, s. 24.

55 Bk. Kilisli I, 377, 382, III, 172, 263-Atalay I, 452, 459, III, 227, 355.

56 Bk. Togan, Karahanlılar, s. 43.

57 Bu hususta bir de bk. R. R. Arat, Kutadgu Bilig I, (Metin), Giriş, s. XVII. vd.

58 "Karahanlılar", s. 261.

59 Bu hususta bk. Barthold, Kutadgu Bilig'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?, Türk. terc. Ragıp Hulusi, TM, C. 1 (1925), s. 221-226.

60 bk. Z. V. Togan. “Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kayıtlar”, Türk Yurdu. V/11, s. 9-10; Pritsak, “Karahanlılar”, s. 261. Togan’ın Manisa Genel Kitaplığında bulduğunu daha önce ifade ettiğimiz tıb kitabı, Karahanlı şehzadelerinden Togan Tegin Ebü’l-Muzaffer Memun b. Harun Kısıgsız (?) Kadır Hakan b. Süleyman Arslan Han b. Yusuf Kadır Han’a ithaf edilmiştir. Şehzadenin künyesinden de anlaşılacağı gibi, onun babası Harun Kısıgsız Kadır Hakan’dır. Halbuki biz Ebû Ali’nin adlan arasında “Hârun”a ve unvanları arasında da”Kadır Hakan”a rastlamıyoruz. Bu durumda adı geçen şehzadenin, Süleyman Arslan Han’ın bir başka oğlundan torunu olması gerekir. Mamafih ne Harun Kadır Hakan ne de oğlu Togan Tegin’in hangi yıllarda ve nerelerde hüküm sürdükleri hakkında hiçbir şey bilemiyoruz.

61 el-Kâmil, C. IX. s. 307; Pritsak, “Karahanlılar”, s. 261.

Karahanlılar / Prof. Dr. Jürgen Paul [s.460-468]

Halle Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü / Almanya

9. yüzyıl ortalarından 13. yüzyıl başlarına kadar Orta Asya'nın değişik bölgelerinde hükümran olan Karahanlılar, Türk soyuna mensup bir hanedanlıktır. Karahanlı, hanedanın kendisine taktığı bir isim değildi. Hanedan başta Al-i Efrasiyab ve Hakaniye olmak üzere değişik isimler kullanıyordu. Hakani aynı zamanda Kaşgarlı Mahmud'un kullandıkları dile verdiği isimdi.1 Karahanlılar teriminin ilk olarak V.V. Grigoryev'in2 1874'te yayınlanan bir makalesinde kullanıldığı görülmektedir. Batı bilimsel literatüründe kullanılan diğer isimler ise İlek Hanları ve Tabğaç Hanlardır. Bu isimlerin çoğunun kökeni hanedana mensup bazı yöneticilerin ünvanlarına kadar gitse de, bugün yaygın olarak kullanılan isim Karahanlılardır.

Müslüman olduktan sonra kabile dünyasıyla bağlarını koparan ilk Türk köle hanedanların (özellikle Gazneliler) aksine, Karahanlıların Müslüman olduktan sonra da kabile teşkilatını ve yönetim prensiplerini devam ettiren ilk Türk hanedanı olduğu söylenmektedir.3 Bundan dolayı onlar hem daha sonra meydana gelen gelişmeler için bir model, hem de sonraki dönemlerde İslam dünyasının değişik bölgelerinde hüküm süren önemli bir çok hanedanlığın da başlangıç noktası olarak görülmektedir.

Karahanlıların etnik ve kabile geçmişlerine dair birkaç görüş savunulagelmiştir. Onların Çiğil ve Yağmaların da bağlı olduğu Karluk birliğinden geldiği söylenmiştir. Bazı bilim adamları ise onların kökeninin Çiğil, Yağma ya da başka diğer gruplara dayandığını söylemektedir. Burası onların kökenlerinin detaylı olarak tartışılabileceği bir yer değildir.4 Buradaki ana sorun yazılı hiçbir kaynağın Karahanlıların kökenine dair açık bir şey söylememesidir. Bundan dolayı da eldeki deliller hem çelişkilidir hem de kesin değildir. Buna binaen Pritsak şimdiye kadar önerilmiş olan yedi görüşün tümünün bir açıdan doğru olduğunu söyler.5

Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda tüm niyet ve amaçlarıyla Karahan Hanedanlığı'nın toplumsal ve coğrafi açıdan yükselmesi için bir iskelet oluşturan Karluk Birliği, kuzeyde Yedisu'dan (Semireç) güneydeki Hoten'e kadar (bugünkü Doğu Türkistkan bölgesinin güney kısmı) geniş bir coğrafyada yaşamaktaydı. Bu Birliğin en önemli merkezleri Kuzeyde Balasagun (Kuz Ordu) güneyde ise Kaşgar'dı. Batı için yaklaşık sınır Seyhun olarak verilebilir. Bu bölgede yaşayan nüfus sadece kırsal kesimde yaşayan Türklerden oluşmuyordu. Yerleşik olarak yaşayan Türklerin yanında İpek Yolu'nun değişik kolları boyunca serpilmiş bulunan eski vaha şehirlerinde yoğunlaşan Soğdlar ve diğer milletlere mensup kişiler de bölge nüfusunun bir parçasıydı.

Karluk Birliği, Karahanlıların yükselmesinden çok önce Türk politikasında önemli bir rol oynamakta olup bölgenin sağlam bir biçimde kurulmuş önemli bir gücüydü.6 Karahanlıların yönetici konumuna yükselmelerinin 8407 yılı civarında olduğu görülmekte fakat onu izleyen yüzelli yıl boyunca ne yaptıklarına dair hiçbir şey bilinmemektedir. Bu dönemde İslam'ın bölgeye gelişi, Karahanlı tarihi açısından meydana gelen en önemli hadiseydi.

Bugün Kırgızistan ve Doğu Türkistan olarak bilinen yerlerdeki Türklerin Müslüman olma tarihleri genellikle onuncu yüzyılın ortalarından itibaren başlatılır. Daha kesin tarihler de önerilmiştir ama eldeki deliller bu konuda daha dikkatli olmamız gerektiğini göstermektedir. Her ne kadar İbni Esir'de geçen meşhur "Bu yıl yaklaşık 200 bin çadır kadar Türk İslam'ı kabul etti" cümlesi 349/960'da söylenmiş olsa bile buna fazla itibar edilmemelidir.8 Karahanlıların Müslüman olmaları, Cemal Karsi'nin 14. yüzyılda kaleme alıp ilk şeklini bize naklettiği bir kıssada efsane tarzında tekrar anlatılmıştır. Fakat bilinmelidir ki Cemal Karsi kesinlikle bu kıssanın Moğol öncesi dönemlere kadar giden yorumunu kullanmıştı.9 Efsanenin kahramanı ise kendisine ilk Müslüman olma şerefi verilen Karahan Prensi Satuk Buğra Han'dır ki, Kaşgar'ın Artuç bölgesindeki mabedi daha sonraları bir ziyaret yerine dönüştürülmüştür.10 Bu efsane, Satuk Buğra Han'ı ve ona bağlı olanları Müslüman olmaya götüren olayları anlama konusunda muhtemelen bir kaynak olarak kullanılamaz, fakat İslam'ı kabul edişlerinin nasıl hatırlandığı noktasında önemli ipuçları içermektedir. Bu açıdan bakıldığında bazı özellikler açıkça göze çarpar. Bu sürecin kendisi ticari yollarla ve ticari hareketlerle olduğu kadar Samanoğullarının kendi iç anlaşmazlıklarıyla da yakından bağlantılıdır. Satuk Buğra Han örnek bir Müslüman olarak tarif edilmektedir fakat "geleneksel" Türk yöneticilerin sahip oldukları özelliklerle bezenmiş biri olarak da sunulmaktadır. Satuk Buğra Han askeri bir seferde, Fergana vadisinden gelen gazi savaşçıların da desteğiyle "putperest" amcası Oğulcak'ı yener. Yine de bir bütün olarak bakıldığında onun efsanesi değişik yorumlarıyla birlikte hala derinlemesine bir tahlile ihtiyaç duymaktadır.11

Onuncu yüzyılın son dönemlerinden itibaren Karahanlılar tarih kayıtlarında izlerini bırakmaya devam etti. Fakat kendi saray tarihçilerine kaynak sağlamada pek cömert değildiler. Bilindiği gibi bugün elimizde olan kaynakların çoğu komşu ülkelerdedir ve genellikle de Arapça ve Farsça olarak yazılmıştır.12 Karahanlıların bize bırakmış oldukları en önemli kaynaklar arasında değişik sikkeleri zikredebiliriz ki bu sikkeler daha sonraları Karahanlılara ait kronoloji, soykütüğü, ünvan ve yöneticilere ilişkin bilgilerin düzeltilip tamamlanmasında tarihçilere yardımcı olmuştur.13 Şüphesiz Karahan Edebiyatının meşhur eserleri de kendi tarihlerine hizmet edegelmiştir. Örneğin, Abbasi başkentinin Selçuklular tarafından 1055'te14 fethedilmesinden hemen sonra, Kaşgarlı Mahmud tarafından Bağdat'ta yazılan "Divan-i Lügat-it Türk" ve prensler için İslami üslupta yazılan tavsiyelerin ilk örneği olan ve Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınan "Kutadgu Bilig"15 gibi. Oldukça zengin bir hazine değerinde olan hukuki metinler de Karahanlı dönemi Orta Asya tarihçiliği için dikkatle incelenmesi gereken kaynaklardır.16

Karahanlılar, bugün bilinmeyen nedenlerden dolayı, 4./10. yüzyılda batıya doğru bir sefere çıktılar. Ebu Musa El Hasan (ya da Harun) b. Süleyman Buğra Han'ın önderliği altında ve Samani bölgesinde bulunan lider grupların onayıyla -muhtemelen bazılarının da davetleriyle- Samanoğulları'nın başkenti Buhara'yı 328/992 yılında fethettiler. Daha önce de İsficap (Sir Derya üzerinde) ve Fergana vadisini ele geçirmişlerdi. Karahanlıların para basmaya başlamaları da bu liderle başlar ve paralar da bundan sonra artık İslamidir. Bu sikkeler İslami olduğundan dolayı, hanedanlığın daha önceki dönemlere ait tarihleri için herhangi bir belge veya delil teşkil etmez.17

Haran'ın bu olaydan hemen sonra hastalandığı ve hastalığından dolayı Buhara'yı terk ettiği görülmektedir. Onun Buhara'yı terk etmesi Samanoğullarına kendi idarelerini yeniden tesis etmelerinin de yolunu açmıştı.

328/992'de Harun'ın ölümünden sonra Ahmed bin Ali tahta çıktı ve Büyük Hakan oldu. Ama Maveraünnehir'i fethetmeyi başaran kardeşi Nasr b. Ali İlik oldu. Bu olay, 384'de Fergana ve Hokand, 385'de Ulak, 386'da Şaş ve 387'de Usranana'da bulunan sikkelerden de anlaşıldığı gibi adım adım gerçekleşmiştir. Bu ilerleyişte Semerkant bölgesinin yöneticisi olma planları kuran Samani komutanı Faik tarafından desteklenmişti.18 Ancak bu planlar boşa çıktı. Çünkü Nasr Buhara'yı tüm Maveraünnehir ile birlikte 23 Ekim 999 da hiç savaş yapmadan ele geçirmeyi başardı. Selçuklu kendi yerel güçlerini harekete geçirebilecek durumda olan son Samani, İsmail el Müntasır'ın yaptığı daha sonraki girişimler ise 1004'e kadar devam etti.

Hanedanın, Maveraünnehir bölgesinde hüküm sürmüş İranlı soyundan gelen hanedanların sonuncusu olan Samanoğulları'ndan Karahanlılara geçmesi, bölge tarihi ve hatta tüm İslam tarihi açısında çok önemli bir olay olarak görülmektedir. Fakat ilk bakışta bile ortada bir sürekliliğin varolduğu da göze çarpar. Kayda değer sayıda Samani lider ve kumandan Karahanlıların altında kendi mesleklerini devam ettirdiler ki bunlara en güzel örnek Samanoğulları'nın son yıllarında kendilerine hizmet etmiş olan köle general Begtüzün'dür. O'nun en azından 415/1024-1025'e kadar Karahanlıların hizmetinde olduğuna dair delil mevcuttur.19

Karahanlılar ayrıca Gaznelilere karşı yürüttükleri seferlerde dahakinden de yararlandılar.20 Kırsal eşraf olan dahakin 4/10. yüzyılda askeri ve siyasi gücünü sürekli bir şekilde kaybettiğinden Karahanlıları desteklemeye oldukça gönüllüydü. Bununla birlikte onların ekonomik alanda gerilemeleri ve askeri konularda sahip oldukları liderlik konumlarını kaybetmeleri yine Karahanlılar dönemine rastlar. Yerel liderlik, özellikle ulema alt yapısından gelen diğer gruplar tarafından ele geçirilmişti. Ama bundan önce, Samanoğullarının düşmesiyle birlikte, bir yönüyle dahakin olarak nitelendirilebilecek İsficab'a olduğu gibi, mahalli liderler tekrar sahneye çıktılar.21 Durum böyle olsa da ortada bir değişim olduğuna dair bir çok unsur göze çarpmaktadır. Mesela Karahanlılar Horasan'da hiçbir zaman yönetimde bulunmadılar. Bundan dolayı da Maveraünnehir'in 8. yüzyılın başlarından itibaren başlayan İslamlaşmasından sonra, Ceyhun, ilk olarak siyasi açıdan istikrarlı bir sınır durumuna geçmiştir.

Karahanlı Kağanlığı, 431/1040 yılında doğu ve batı kollarının bağımsızlıklarını ilan ederek birbirinden tam olarak ayrılmalarına kadar az ya da çok birleşik bir siyasi yapı olarak var olmuştur.

411/1020-1021'den sonra, Buhara fatihinin oğullarından biri olan ve 393/1002-3 yılından beri bölgede faal olduğu tahmin edilen Ali Tegin b. Harun/Hasan'ın Maveraünnehir'de hüküm sürdüğü görülmektedir.22 Ali Tegin b. Harun/Hasan, her ne kadar pratik nedenlerden dolayı bağımsız bir yönetici olarak hareket ettiyse de 426/1034 yılında vuku bulan ölümünden üç yıl öncesine kadar han ünvanına sahip olamadı. Bu şahıs nispeten iyi bilinmektedir. Çünkü Gazneli Mesud'un Harezm vassalı Altuntaş'ı askeri bir temsilci olarak kullanıp Ceyhun'un kuzey bölgesini ele geçirme girişimleri

onun döneminde meydana gelmişti. Çok iyi bilindiği gibi, Altuntah yenilgiye uğratıldı ve Dabusiye savaşında aldığı yaralardan ötürü 1032'de öldü. Bundan dolayı Gaznelilerin çabaları boşa çıktı. Ali Tegin'in oğlu Yusuf ve Arslan Tegin, babalarıyla araları iyi olan Selçuklularla mücadeleye girdiler ve Selçukluları bölgeden uzaklaştırıldılar. Selçuklular 1030'larda Ceyhun'u dalga dalga geçtiler. Bu olay onların İrandaki ve diğer bölgelerdeki büyük hakimiyetlerinin başlangıcı olmuştur.

Fakat başından beri Maveraünnehir'deki hükümdarlar, ileride değineceğimiz gibi, Karahanlılar kabilesinin kıdem esasına dayanan iç hiyerarşi sistemine hep saygı duyuyorlardı. Bundan dolayı tatbikatta oldukça ileri düzeyde bir bağımsızlığa sahip olsalar da, onlar Batı kağanlığının ilk hükümdarları olarak düşünülemezler. 431/1041'de kendisini han ilan eden İbrahim b. Nasr b. Ali'nin bu prensibi ilk bozan kişi olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu yılın aynı zamanda Karahanlılar Devleti'nin bölündüğü tarih olarak da alınması gerekmektedir.23 Doğu kağanlığı Maveraünnehir'in fethedilmesinden önce Karahanlıların yönetimi altında olan tüm toprakları içine alıyordu. Bu da Seyhun'dan Yedisu'ya, Kaşgar, ve çoğu zaman-Fergana'ya kadar uzanıyordu. Balasagun ve Kaşgar başkent olmaya devam etti. Batı kağanlığı genel olarak Maveraünnehir ve Fergana ırmağının batı kısımlarından oluşmaktaydı. Bugünkü Tacikistan'ın dağlık bölgelerini oluşturan kısım, kısa bir süre sonra Gaznelilere, onlardan da 456/1064'de Selçuklu İmparatorluğu'na geçti.24 Batı kağanlığının başkentleri, ilk olarak Fergana vadisinde bulunan Özkent, daha sonra Semerkant ve Buhara idi.

Müslüman kaynaklar, yazarlarının aşina oldukları bölgeler konusunda daha çok bilgilendirici olsalar da, Doğu kağanlığının daha önemli olarak düşünüldüğünü hatırda tutmak gerekmektedir. Doğu hanlarının etkileri kendilerine bağlı olan ve doğrudan yönettikleri toprakların ötesine uzanmaktaydı. Bu hanların çevreyi Müslümanlaştırma gayretleri vardı fakat bazı kaynaklar bu daveti reddeden bazı kimselerin olduğunu da kaydetmektedir.25 482/1089'da Doğu Hanı Hasan b. Süleyman Selçukluların emrine girmek zorunda kaldı. Ancak bu sadece sözde bir bağlanmaydı. Çünkü Melikşah'ın bölgede kalmak gibi bir düşüncesi yoktu. 522/1128'de Hasan'ın oğlu ve halefi olan Ahmed, Kara Hıtay'ın ilerleyişini durdurmayı başardı. Fakat 535/1140'da Kara Hıtay'ın gücü o kadar büyüdü ki artık Doğu Karahanlığı'nın onlara karşı koyacak gücü kalmadı. Onu izleyen dönemde ise İbrahim b. Ahmed b. Süleyman'ın Kanklı ve Karluk boylarıyla giriştiği mücadele neticesinde Doğu Karahanlılar bozguna uğradılar. Bu yenilgi sonunda ise İbrahim b. Ahmed b. Süleyman han ünvanını kaybetti ve sadece İlik-i Türkmen olarak anılmaya başladı. Bundan sonra da, Kara Hıtay hükümdarları egemenlik taleplerini daha açık olarak ortaya koydular. Bunun bir neticesi olarak O'nun kendi adına bastığı sikke bulunmamaktadır. Onun halefleri ise tekrar Doğu kağanlığının geleneksel ünvanlarından olan Arslan Han'ı kullanmaya başladılar. Doğu kağanlığını yöneten ve bugün bilinen hükümdarların nesli Moğol istilasından hemen önce, 601/1205'de sona ermektedir.26

Batı kağanlığı yukarıda da gösterildiği gibi İbrahim b. Nasr tarafından kurulmuştur. Bu hükümdar Fars ve Arap kaynaklarında sık sık ideal bir yönetici olarak betimlenmektedir.27 İbrahim b. Nasır Şaş ve onu çevreleyen eyaletlerde olduğu kadar Fergana vadisinin merkezi bölgelerinde de hükümranlığını kurmayı başardı. Sahip olduğu askeri güce rağmen Selçukluların büyüyen gücünü

kontrol etmekten acizdi. Onun oğlu, tahtının ortağı ve halefi Nasr, Alparslan'la 464/1072'de karşı karşıya gelmek zorunda kaldı. Selçuklu komutanının ani ölümünün bir neticesi olarak Nasr insiyatifi tekrar elde etmeyi ve Selçuklu ordusunu Ceyhun kadar geri püskürtmeyi başardı. Fakat Alparslan'ın oğlu Melikşah, babasının akınlarını sürdürdü ve ünlü vezir Nizamülmülk'le imzalanan bir anlaşmadan sonra Nasr Selçuklulara boyun eğdi. Bazı sikkelerden de anlaşıldığı gibi muhtemelen Melikşah Semerkant'a bir yönetici tayin etti.28 Melikşah'ın ayrılışından sonra bir askeri lider (Batı kağanlığını desteklediğine inanılan Çiğil kabilesinin lideri (Aynüd Devle29) isyan etti ve bunun sonucunda Doğu Kağanlığından bir temsilci kısa bir süre için tahta çıktı (483/1090-1). Daha sonra yöneticilik İbrahim b. Nasr'in sülalesine geri döndü ve Selçuklular da bu ailenin Maveraünnehir'deki hükümranlık haklarına saygı duydular. Selçuklular 524/1130'de Maveraünnehir'i işgal eden ve Semerkant'taki Karahanlı hükümdarını tahttan indirip kendi temsilcisini çıkaran Sancar'a kadar Batı kağanlığı üzerindeki etkilerini devam ettirdiler.

536/1141'de Kara Hıtay, Semerkant yakınlarında yapılan Kayvan savaşında Sancar ve Selçukluları yendi. Selçukluların sonunu hazırlayan bu yenilgiden sonra Kara Hıtay kendi idaresini Maveraünnehir'in tamamına kadar genişletti.30 Fakat bunlar, fethettikleri yerlere gitmedikleri gibi Müslüman da olmadılar. Bundan dolayı da Çin kültürüne bağlı kalıp Batı Kağanlığını yönetmek için "dolaylı idare" tarzını tercih ettiler. Bir anlamda her iki kağanlıktaki Karahanlı yöneticiler ve Harezmşahlar onların vassalı durumuna geldiler. Onların vassalı olarak kendi bölgelerinde yönetimin başında kaldılar fakat bağlılıklarını sürdürmek ve haraçlarını vermek zorundaydılar. Bu süre zarfında Batı kağanlığında iktidar bir mahallileşme sürecine girdi; Kara Hıtay hükümdarları Buhara'lı sadr ailesine diğer mahalli idarecilere davrandıkları gibi davrandılar.31

Bunu takip eden dönemleri nitelendiren iki önemli olay Karluklara karşı yapılan sürekli savaşlar ve kuzeybatıda önemli bir güç olarak yükselen Harezmşahlarla büyüyen anlaşmazlıktı. Karluklar Maveraünnehir'de bulunuyorlardı ve 561 ya da 562/1155-7'de meydana gelen bir ayaklanma neticesinde askeri bir tehlike olmaktan çıkartılmışlardı. İyi bilindiği gibi Semerkant 1212'de, yerel mahalli lider Osman b. İbrahim'in başkaldırarak şehirde bulunan tüm Harzemşahları katletmesiyle sonuçlanan ayaklanmayı bastırmaya giden Harezmşahlı lider Muhammed b. Tekeş tarafından yıkılmıştı. Bu olay aynı zamanda Batı Karahanlı Kağanlığı'nın da sonu anlamına geliyordu. 32

Bağımsız bir kağanlığa dönüşen başka bir bölge de Fergana vadisiydi. Bu bölgenin bağımsız bir kağanlığa dönüşmesi Kara Hıtay'ın 536/1141'de Selçuklulara karşı kazandığı zaferden sonra olmuştu.33 Fergana kağanlığının da, diğerlerinde olduğu gibi, 608/1211-12 ya da 609/1212-13 yılları arasında meydana gelen ve Harezmşahlarla kendi komşuları arasında vuku bulan savaşlar neticesinde ortadan kalktığı görülmektedir.

Bu üç kağanlık grubunu betimleyen resmin sadece nümizmatik (para bilimi) gözlüğüyle görünen kısmıdır. Kabile töresi, toplumu ve yönetimi güçlü bir yerelleştirmeye doğru yönlendirir. 12. yüzyılın ilk yarısından sonra Kara Hıtay'ın ilerlemesi sonucu Karahanlı bölgelerin gelişmesi göstermektedir ki, mahalli iktidar merkezleri "merkezi" otoritelerin ortadan kalkmasından sonra bile yaşamaya devam

ettiler. Bazı yerel hükümdarlar, yazılı kaynaklardan araştırılabilirler (paralarda değil), fakat sayılarının daha da çok olduğu düşüncesi daha kabul edilebilir görünmektedir.

Karahanlılar, kendilerinden önce ve sonra tarih sahnesine çıkan diğer Türk hanedanlarının yaptıkları gibi, Türklerin hükümranlık konusundaki kuram ve uygulamalarını takip ettiler: Hükmetme hakkı tek adama değil yönetici durumunda bulunan tüm aileye aitti. Bundan dolayı onlar doğrudan babadan oğula geçen bir prensipten ziyade kıdem esasına dayanan bir hükümdarlık geleneğini izliyorlardı. Dolayısıyla ailenin en kıdemli üyesi boyun başına geçiyordu ve ulu han oluyordu. Ailenin geride kalan bireyleri de değişik bölgelere atandıkları konumun gerektirdiği ünvan ve rütbelerle yönetici olarak gönderiliyorlardı. Toprak mülkiyetine dayanan sistem Moğol ve Türk kabile geçmişinden gelen bir çok hanedanın uygulamaya koyduğu bilinen bir olguydu.

Bu sisteme ilişkin, özellikle de Karahanlılarla bağlantılı olarak, değişik sorular tartışıla gelmiştir. Birincisi, kıdemlilik ilkesinin boyun tümüne mi yoksa sadece boyun “kıdemli koluna” mı uygulandığı pek açık değildir. İkincisi, Pritsak her ünvanın sıralamada açık bir mevkiye karşılık gelmesini ve ulu hükümdar olmak için bir kişinin hangi aşamalardan geçmek zorunda olduğunu açıkça ortaya koyan ve aile içinde paylaştırılmış incelikli bir yönetim sistemi önerir. “İlig” ve “Tegin” ünvanlarıyla anılan ve “Han” ünvanıyla yönetici konumunda bulunan kişilerden farklı bir prensler grubu mevcuttu. Bundan dolayı Pritsak biri Doğuyu yöneten ve aynı zamanda ulu hakan da olan Arslan Han, diğeri Batıyı yöneten ve Pritsak’ın ortak-kağan (Mit-Kağan) dediği Buğra Han’dan meydana gelen iki hükümdarın bulunduğunu düşünür. Bu iki yöneticiyi Arslan İlig, Buğra İlig, Arslan Tegin ve Buğra Tegin’den oluşan dört alt yönetici izler (Unter Kagane).

Pritsak aynı zamada toprak mülkiyetiyle ya da yerel idarecilerden meydana gelen ve kendisinin özel ünvanlarla adlandırdığı üçüncü bir yönetici düzeyin oluğuna inanır. 34 Bu teori Batı’daki kitaplarda yaygın olarak kabul gördü.35 Yine de Sovyet yazarlar bu yaklaşıma daha ihtiyatlı bakmaktadırlar. Karaev ve Kochnev Pritsak’ın önerdiği sistemin çok mekanik olduğunu ve toprak mülkiyeti sistemini anlamamız için bize pek yardımcı olamayacağını gösterdiler.36 Genç ise, bunlardan bağımsız olarak, Pritsak’ın önerdiği sisteminin gerçekte işlediğine inanmanın çok zor olduğu sonucuna varır.37 Fakat ortada iktidarın çift sahibinin bulunduğu bir çok durum gerçekten de mevcuttu ve Karahanlıların yönetimleri boyunca ünvanlarda bir çok değişikliğin meydana geldiği yazılı kaynaklarla ve sikkelerle ortaya konmuştur.

Bu sisteme ilişkin bir diğer problem ise ikya kurumunun kabile yönetimiyle ilişkilendirilip ilişkilendirilemeyeceği ve eğer ilişkilendirilecekse bunun ne şekilde olacağıdır. Davidovich Karahanlılar tarihine yaptığı en son katkı olan çalışmasında bu soruyu sorar.38 Karaev de aynı problemi geniş bir şekilde tartışır fakat mülk ve ikya sisteminin birbirlerine çok yakın olduklarından emindir.39 Fakat, Orta Asya’da uygulanan ikya sistemiyle, özellikle de bu sistemin Karahanlılar yönetimi altında aldığı şekil hakkındaki kaynaklar yetersizdir. Karaev’in verdiği örnekler de Selçuklu bağlamından alınmışlardır.40 Bundan dolayı, bu kaynakların Karahanlılarda ikya sisteminin olup olmadığı, olduysa ne kadar önemli bir kurum olduğu konusunda yeterli bilgi vermediğini söylemek daha mantıklı

görünmektedir.41 Boy töresi yeni bir uygulama olmayıp tamamen Türklere de ait değildi. İran Buyidleri de boy töresini uyguluyorlardı. Belki de bunu, iktidarı daha geniş alanlara yaymak, yayarken de bağlılığı muhafaza etmek için bir araç olarak görmek daha yerinde olur. Sonuç olarak boy töresi, merkezileşmeye karşı koyan bir sistemdi.

Merkezi idare Samanoğullarında ve Gaznelilerde olduğu gibi saray ve divan arasında bölüşülmüştü, fakat hükümdar her iki kolun da başı olduğu için bu bölünme bazen sadece yapay kalıyordu.42 Saraydaki dairelerden biri "mabeynci" Hacib'indi (kıdemli memur: Has Hacib), Kutadgu Bilig'in yazarı da bu görevde bulunduğu için Hacib terimi çok iyi bilinir. Bu, sarayda bulunan en yüksek makamdı.43 Mali yönetim ve vergilendirme sistemi dolayısıyla da genel olarak divan hakkında çok az bilgi mevcuttur. Ortada gerçek bir delil olmasa da onların Samanî ve Selçuklu geleneğini izledikleri kabul edilmektedir. Sadece Karahanlıların katipleri nasıl adlandırdıklarını biliyoruz.44 Bundan dolayı, yağmanın dışında Karahanlı ordusunun nasıl finanse edildiği bilinmemekle birlikte ortada askeri bir divanın olduğu kesindir. Çünkü Kaşgarlı, birinin isminin "aylıktan" silinmesinin aynı zamanda Sultanın divanında muhafaza edilen bordrodan da silinmesi anlamına geldiğini söylemişti.45 Bu olgu Türk kölelerinden oluşan ve doğrudan hükümdara bağlı olan merkezi bir orduya işaret etmektedir. Orduyu oluşturan kölelerin sayısı hakkında çok az delil vardır. Örneğin, 12. Yüzyılın başlarında bu bölgede bulunan Batı kağanlığının köle ordusunda (bu bölgede 10. yüzyılın başlarından, yani Samanoğlu İsmail zamanından itibaren köle ordular yaygın olarak mevcuttu) bulunan kölelerin sayısı bir dönem için, 12 bin olarak zikredilmektedir.46 Belki de Karahanlılar hiçbir zaman tek bir ordusu olan merkezi bir devlet teşkilatı kurmadıkları için, doğal olarak her prens ve mülk sahibi kendi askeri gücünü oluşturmuştur. Bunun dışında, Avrasya bozkırlarında bulunan kabileler kendi askeri güçleriyle bilinir. Bu açıdan Karahanlılar dönemi kesinlikle bir istisna teşkil etmemektedir.47 Hükümdarın gücü, kaynaklarda zikredilen isyanlardan da anlaşılacağı gibi, büyük ölçüde kabilelerin desteğine dayanıyordu. Kutadgu Bilig hükümdara kendi savaşçılarına cimri davranmamasını, altın ve gümüşü onlara dağıtmasını buyurur-zenginlik bunun içindir, zenginliği saklayan bir gün gücünü kaybeder.

Karahanlı beyliklerinde sadece Türkler yaşamıyordu ve bu bölgede ikamet eden Türklerin hepsi de köylü ya da hayvancılıkla uğraşan bir halk değildi. İran (Soğd) soyundan gelen insanlar, Batı kağanlığına bağlı vaha şehirlerde ve Fergana vadisinde çoğunluğu teşkil ettikleri gibi Doğu kağanlığında da güçlü bir şekilde temsil ediliyorlardı. Kasabalar ve şehirler oldukça gelişti ve sayıları da arttı. Bu, özellikle Samanoğullarına ait bölgelerin doğu kıyısını teşkil eden yerlerde göze çarpan bir gelişmeydi.48 Bu olay Karahanlılar zamanında ticaretin Büyük İpek Yolu boyunca azalmadan devam ettiğini göstermek için kullanılmaktadır. Arkeologlar madenciliğin ve madenciliğe bağlı faaliyetlerin bölgede çok önemli olduğunu söylemektedir. Hatta nadir olarak madencilik faaliyetlerinin de var olduğunu, gümüş, demir ve bakır gibi metallerin işlendiğini belirtmişlerdir.49 Kasabalar önceki hanedanların yönetimi altında oldukları biçimde yaşamaya devam etti ve kendi iç işlerine dokunulmadı. reis ve muhtesip, gibi kurumlar hükümdarla (merkezi ya da bölgesel) onlara bağlı bulunan şehir eşrafı arasında durmaya devam etti. 50 Bu şehirlerin dışarıdan gelen fatihler için ne kadar savunmasız olduğu tartışmaya açık bir konudur, fakat Moğol istilası boyunca bir çok şehir

kahramanca bir direniş göstermişti. Buhara ve Semerkant gibi şehirlerde meskun olan ve Farsça'da ayyaran ya da gaziyan denen ordular hakkında çok zayıf da olsa bazı deliller mevcuttur.

Kırsal alanların ekonomik ve sosyal durumu hakkında ancak çok az şey söylenebilir. Yerleşik tarım, sulanan vahalar için bir zenginlik kaynağıydı. Buralarda yetiştirilen ürünler sadece kırsal nüfus için değil hayvancılık yapan göçmenler için de hayati öneme sahipti. Toprak sahipliğinin niteliği hakkında kaynaklardan oldukça az şey öğrenilmektedir. Fakat açık olan şudur ki, toprak sahipliği konusunda yeni biçimler ortaya çıktı, çünkü Karahanlılar dönemi aynı zamanda toprak sahibi ve kiracı arasındaki ilişkileri düzenleyen yeni hukuki araçların icat edildiği bir dönemdi. Bu araçlar dönemin ileri gelen fakihleri tarafından pek hoş karşılanmayan ortak yetiştiricilik (share-cropping) anlaşmaların işaret etmektedir.

Orta Asya'da bu anlaşmaların geçerli olduğuna dair Hanefi fukahası arasında mutabakat ancak Karahanlılar döneminde gerçekleşti. Orta Asyalı bir hukukçu olan Kayahan'ın çalışmasına dayalı olarak zikredilebilecek bir başka gelişme de kiracıların statüsünün bu dönemde zayıflamış olmasıdır. Bunun nedeni de sözleşmelerin artık zorunlu olmaktan çıkartılmış olmasıydı.51 Bu durum toprak sahibinin daha güçlü konuma geçtiği şeklinde yorumlanabilir. Muhtemelen artık toprak bir kaynak olarak emeğe nazaran daha kıt hale gelmişti.

Dolayısıyla Karahanlılar dönemi Orta Asya'da genel bir ekonomik çöküş dönemi olmaktan çok uzaktı. Aynı şey kültür için de geçerlidir. Günümüzde Orta Asya'da bulunan en önemli eserlerin bazıları Karahanlılar döneminden kalmadır. Örnek olarak Burana'da (eski Balasagun) muhtemelen 10. yüzyılın ikinci yarısında dikilmiş olan minare52 verilebilir. İyi bilinen diğer minareler hala Buhara ve Vabkend'te ayakta durmaktadır. Fergana vadisindeki Özkent şehri mahalli hükümdarlara ait bir grup anıt mezarı barındırmaktadır. Bu mezarlardan, üzerlerinde kitabe taşıyan iki tanesi, 1152 ve 1187 tarihlerinden kalmadır.53 Karahanlılar döneminden günümüze kadar gelen ve dinsel olmayan eserler de mevcuttur. Semerkant-Buhara yolu üzerinde bulunan ve 11. yüzyıldan kalma Ribay-i Malik kervansarayı buna güzel bir örnek teşkil eder. Başka kaynaklardan öğrendiğimize göre Karahanlı hükümdarları kendilerine etrafı parklarla çevrelenmiş, günümüzde bir çok yazar tarafından övgüyle bahsedilen, şatafatlı binalar da yaptırmışlardı. Bunun yanında pek çok hastane ve medrese de inşa ettirmişlerdi.54

Edebiyat Samanoğulları dönemindeki yolu izledi: Hükümdarların ve yöneticilerin konuştuğu dil Müslümanların edebi dilinden türetilmişti ve hükümdarlar bu dili geliştirmek için epey çaba harcıyorlardı. Özellikle Doğu kağanlığında çift dil kullanımı (Türkçe-Arapça) daha yaygındı. Samanoğulları dönemiyle karşılaştırıldığında Farsça giderek terk edilmekteydi ve daha çok batıda kalan bölgelerde kullanılmaktaydı. Bu dönemde yazılmış olan Türk edebiyatının ünlü eserlerini burada tekrar zikretmeğe gerek yoktur. Divanı Lügat-it Türk bile tek başına yazarın Türklerin bir çok Müslüman ülkenin efendisi haline geleceği ve Türkçe'nin de İslam dünyasının en önemli dillerinden biri olacağını düşündüğünü ispat etmektedir.

Karahanlılar döneminde Müslüman Orta Asya'da en önemli ve süregelen miraslardan biri de yukarıda belirtildiği gibi Hanefi Fıkhı'nın gelişmesiydi. Bu dönemde, Orta Asya'da bu ekole mensup bir çok büyük fakih yetişmiştir. Henüz bunların çalışmaları ve Hanefi Fıkhının gelişmesindeki rolleri yeterince tetkik edilmemiştir.55 Bu bağlamda Şems ül-Ümme es-Serahsi ve Hanefi hukuku konusunda yazılmış en sistematik eserin yazarı Kaşani gibi Muslüman hukukunun en önemli beyinlerinden bazıları zikredilebilir.56 Bu gelişme Moğol istilasıyla bir miktar durmaya yüz tuttu, fakat daha açık, bir gerileme daha erken tarihlerde görülebilir (Halep'e giden Kaşani gibi önemli şahsiyetlerin göç etmesi de dahil). Bilindiği gibi bundan sonra Hanefi fıkhının gelişmesi açısından en önemli merkez Osmanlı imparatorluğu olacaktı. Fakat unutmamak gerekir ki, Osmanlı fakihleri şüphesiz Orta Asya'daki öncülerinin omuzlarına basarak yükseliyorlardı.

Şüphesiz Karahanlılar sadece Orta Asya'nın tarihinde fakat bir bütün olarak bakıldığında tüm İslam dünyasının tarihinde önemli bir yer edindiler. Onlar Türklüklerini vurgulayan ilk Müslüman hanedandı. O kadar ki, bir Müslüman edebi dili bile oluşturdular. Yazılanların ve söylenenlerin aksine onlar kültürel bir felaket değildiler, ve fetih peşinde koşan her hangi bir kabileden daha fazla yıkım ve ekonomik gerilemeye neden olmamışlardı. Toprak mülkiyetine dayanan idare şekilleri Türkler için yeni değildi fakat daha önce Samanoğulları bölgesinde yaşayan halk için yeniydi. Değişik biçimlerde karşımıza çıkan bu sistem (hepsi Karahanlılar'ın uyguladığı model kadar çalışılmadıysa da) Müslüman dünyasında uzun süre saray politikasını belirleyen en önemli kurum olacaktı.

Nümizmatik Delillere Dayanılarak Elde Edilen Karahanlı HükümdarlarınınListesi

Bu liste Boris Kochnev tarafından düzenlenmiştir ve bunun Bosworth'un "New Islamic Dynasties"57 [Yeni Müslüman Hanedanlar] adlı eserinde geliştirdiği tablonun yerine geçmesini istemiştir. Kochnev tarafından ortaya konan argümanlar büyük ölçüde nümizmatik (para bilimi) delillere dayanmaktadır ve yazılı kayıtlara nadiren göndermede bulunur. Liste burada hiçbir tartışmaya girilmeksizin olduğu gibi verilmiştir. Kochnev aynı zamanda yöneticilerin bilinen tüm ünvanlarını da zikretmektedir. Burada sadece en önemli ünvanlar verilmiştir. Han ve kağan arasında fark gözetilmemiştir. Bazı ünvanlar her iki biçimde de karşımıza çıkmaktadır. Sikke basmamış olan yerel hükümdarlar listede verilmemiştir.

Birleşik Kağanlığın Kağanları

El-Hasan/Harun b. Süleyman, Buğra han,?-382/992

Ali b. Musa, 382/992-388/988. Sikkler bilinmiyor.

Ahmed b. Ali, 388/988 - 408/1017-8, Tugan Karahan.

Mansur b. Ali, 404/1013-415/1024-5, Arslan Han.

Muhammed b. el-Hasan/Harun, 415/1024-418/1027-8, Tugan Han.

Yusuf b. Harun el-Hasan, 395/1004-5-423/1031-2'den önce, Kadir Han.

Süleyman b. Yusuf, 423/1031-431/1040, Arslan Han.

Ali (b. Nasr?), 427/1035-6? Takip eden yıllar? Arslan Han.

Doğu Kağanlığı Kağanları

Süleyman b. Yusuf, 431/1040-447/1056.

Muhammed b. Yusuf, 447/1056-449/1057, fakat bundan önceki han Buğra Han.

Nasr (?),449/1051-451/1059-60 civarı, Tugan Han

İbrahim b. Muhammed, 449/1057-454/1062, Arslan Han.

Yusuf b. Süleyman, 449/1057 (?)-473/1080-1'den daha sonra, Tuğrul Kara Kağan.

Ömer b. Yusuf (473/1080-1 ve 481/1088-9 yılları arasında muhtemelen iki ay).

El Hasan Haran b. Süleyman 460/1068 (?)-496/1102-3.

Cebrail b. Ömer, 492/1098-495/1102, Tabgaç Han

Ahmed b. el-Hasan/Harun, 496/1102-522/1128 ve 535/1140 arasında, Arslan Han.

Muhammed b. İbrahim, 553/1157-8 civarı-575/1179-80 civarı. Arslan Han.

Yusuf b. Muhammed, 575/1180-601/1205 civarı.

Batı Kağanlığı Kağanları

İbrahim b. Nasr, 431/1040-460/1067-8, Tabgaç Buğra Han

Nasr b. İbrahim, 460/1067-472/1080, Şems el-Mülk. İkisi de 460'dan 461'e kadar ortak yönettiler.

Hızır b. İbrahim, 472/1080-479/1086, Tabgaç Han.

Ahmed b. Hızır, ilk saltanatı, 479/1086-483/1090-1, Sultan.

Muhammed b. İbrahim, 482/1089-483/1090-1, Arslan Han, Kılıç Arslan Han.

Yakub b. Süleyman, Doğu koluna bağlı, 483/1090-1 (?). Sikkeler bilinmiyor.

Ahmed b. Hızır, ikinci saltanatı, 485/1092-488/1095.

Mesud b. Muhammed, 488/1095-490/1097 (?), Arslan Kağan.

Süleyman b. Davud, 490/1097. Sikkeler bilinmiyor.

Mahmud, 490/1097-492/1099'den önce, Tabgaç Han.

Harun, 490/1097-492/1099 civarı. Sikkeler bilinmiyor.

Cebrail b. Ömer, Doğu kolundan, 492/1099-495/1102'den önce. Tabgaç Han.

Muhammed b. Süleyman, 495/1102-524/1130, 523-4/1129-30'de oğlu Ahmed Arslan Han'la birlikte.

Ahmed b. Muhammed, 523-4/1129-30'de babasıyla birlikte, Kadir Han.

Al Hasan b. Ali, 524/1130-530/1135-6'dan önce, Kara Han.

Mahmud b. Muhammed, önce 530/1135-6-536/1141. Pehlivan eş-Şark.

İbahim b. Muhammed, 536/1141-551/1156, Rükn ed-Dünya ve Din.

Mahmud b. el-Hüseyin, 551/1156-7-553/1158, ìughÀn Han, Kadir ìughÀn Han.

Ali b. el-Hasan, 553/1158-556/1160-1.

Mesud b. el-Hasan, 556/1160-566/1170-1, Kılıç Tabgaç Han.

El Hüseyin b. Abdürrahman, Karahanlılardan olmayan isyancı, 561-2/1155-7, Malik el-Ümera

Muhammed b. Mesud, 566/1170-574/1178-9, Kılıç Tabgaç Han.

Abdülhalik b. Hüseyin, 574/1178-9 (?), Kutlug Bilge Han.

İbrahim b. El Hüseyin, 574/1178-599/1202-3, Arslan Han.

Osman b. İbrahim, 599/1202-609/1212, Sultan, Ulu Sultan es Salatin.

Fergana Kağanlığının Kağanları

El Hüseyin b. El Hasan, 531/1137-551/1156 dolayları, Tugrul Han.

İbrahim b. Hüseyin, 551/1156 (?)-574/1178/9, Arslan Han.

Ahmed b. İbrahim, 574/1178-607/1210-11, Kadir Han.

Mahmud b. Ahmed, 607/1210-608 veya 609/1211-2 veya 1212-3, Küç Arslan Kağan.

1 Kaşgarlı Mahmud, Divan-i Lügat-i Türk, C. 1. Yay. Kilisli Rifat (Bilge), Istanbul 1333/1915.

2 Grigor'ev, Vasilii Vasilevich: Karakhanidy v Maverannakhre po Tarikh-i Munedzhim-bashi v osmanskom tekste s perevodom i primechaniiami. - (İçinde): Trudy Vostochnogo Otdeleniia IRAO, C. 17, St. Peterburg 1874, 189-258. Ayrıca bkz. Pritsak, Omeljan: Die Karachaniden. - (İçinde): Der Islam 31 (1954), 17-68, s. 18.

3 Bu mevki için İslamiyeti Karahanlılar'dan önce kabul eden Volga Bulgarları diğer bir aday olabilirdi, fakat geliştirdikleri yönetim biçiminin ne dereceye kadar kabile temeline dayandığını belirlemek kolay değildir.

4 Son yayınlar şunları içerir: Boris Kochnev: The origins of the Karakhanids: a reconsideration.- (İçinde): Der Islam 73 (1996), 352-358, Karluk konfederasyonunun bir alt grubu için bkz.; O. Karaev: Istoriia karakhanidskogo kaganata. Frunze 1983 (özellikle 74-80 sayfaları arası), Çiğil hakkında.

5 Pritsak, Die Karachaniden, s. 22.

6 Daha fazla bilgi için bkz., Omeljan Pritsak: Von den Karluk zu den Karachaniden. - (İçinde): Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 101 (1951), 270-300; Christopher Beckwith: The Tibetan Empire in Central Asia. A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs and Chines during the Early Middle Ages. Princeton 1987; Peter Golden: An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden 1992.

7 O. Pritsak, Von den Karluk zu den Karachaniden, s. 284.

8 Wa fÁhÀ aslama min al-atrÀk napwa mi1/2atai alf ÉarkÀh, Ibn al-Athar: al-Kamil, Beyrut yayını, C. 7, s. 532. Ayni cümle Miskawaih'de de bulunur: TajÀrib al-umam, in H. F. Amedroz: The eclipse of the Abbasid caliphate, Oxford 1920, arapça metin, s. 181. Bunlarıın hangi Türklerden olduklarını ve nerede yaşadıklarını öğrenemiyoruz. Yine de bundan Orta Asya'nın Müslüman olmuş bölgelerinin doğusunda yaşayanların kastedildiğini düşünmek daha uygun görünmektedir. Bu meselenin özet bir değerlendirmesi için, bkz., Jürgen Paul: Nouvelles pistes pour les études karakhanides. - (İçinde): Cahiers d'Asie centrale 9 (2001), 13-34, s. 19.

9 JamÀl QarshÁ: MulPaqpt aÿ-ÿurÀP. - (İçinde): V. V. Bartol'd: Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviia, C. 1: Teksty. St Peterburg 1900, 130-2; ayrıca ms. St Petersburg, SPF IVRAN C-286, 42b-43a. Bu baskının tam bir tercümesi için bkz., J. Paul, Nouvelles pistes, 19-21.

10 François Grenard kapsamlı bir değerlendirme yapar: La légende de Satok Boghra Khan et l'histoire. - (İçinde): Journal Asiatique, neuvième série, tome 15 (1900), 5-79. Bir yüzyıl önce bu kıssadan "tarihi bir öz çıkarmak mümkün görülmüştü. - Satuk Buğra Han'ın destanı Julian Baldick

tarafından tercüme edilen kıssaların da en önemlisidir: Imaginary Muslims. The Uwaisi Sufis of Central Asia. London & New York 1993. Kullanırken dikkatlı olmak gerekmektedir. Bir değerlendirme için bkz., Devin DeWeese: The Tadhkira-yi Bughra-Khan and the 'Uvaysi' sufis of Central Asia. Notes in review of Imaginary Muslims. - (İçinde): Central Asian Journal 40 (1996), 87-127.

11 Müslümanlaşma hikayelerinin tahlillerinden nelerin çıkarabileceğine dair bir örnek için, bkz., Devin DeWeese: Islamization and native religion in the Golden Horde. Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition. University Park, Pennsylvania 1994.

12 Çin kaynakları için (şimdiye kadar Çin dışında tarihlendirme yapmak için kullanılmamış olan) bkz., see Michal Biran: Qarakhanid studies. A view from the Qara Khitay edge. - (İçinde): Cahiers d'Asie Centrale 9 (2001), 77-89, ve Karahanlılar üzerine yapılmış Çin çalışmalarına genel bir örnek için bkz., Liu Yinsheng: A century of Chinese research on Islamic Central Asian history in retrospect. -(İçine): Cahiers d'Asie Centrale 9 (2001), 115-127. Bu çalışmada, dikkat daha çok Karahanlılar'ın 840'da devletlerinin yıkılmasından sonra bölgeden kaçan Uygurlardan gelmiş olabilecekleri tezine ve hanedanlığın kökenine ilişkin diğer görüşlere yer verilmiştir.

13 Boris Kochnev'in çalışması bu bağlamda merkezi bir öneme sahiptir. O'nun son çalışmaları şunları içermektedir: La chronologie et la généalogie des Karakhanides du point de vue de la numismatique. -(İçinde): Cahiers d'Asie Centrale 9 (2001), 49-75; Svod nadpisei na karakhanidskikh monetakh: antroponimy i titulatury, chast' 1.- (İçinde): Vostochnoe istoricheskoe istochnikovedenie i spetsial'nye istoricheskie distsipliny. Vyp. 4, Moskva 1995, 201-279; chast' 2: A. g. e. vypusk 5, Moskva 1997, 245-316. Ayrıca basılmamış tezinin bir özeti için bkz., Karakhanidskie monety: istochnikovedcheskoe i istoricheskoe issledovanie. Moskva 1993.

14 Bu önemli metin şimdiye dek hep dilbilimsel amaçlar için kullanılmıştır. Bunun kayda değer bir istisnası Reşat Genç'tir: Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası. Ankara 1997. 1970'lerin ortalarına kadar yayınlanmış eserlerden oluşan geniş bir bibliyografya da içermektedir.

15 Yayınalayan R. R. Arat, Ankara 1947. İngilizce tercümesi için Robert Dankoff: Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes. Chicago 1983. Bu çalışma Reşat Genç tarafından yapılan başka bir çalışmada yoğun olarak kullanılmıştır. Reşat Genç: Karahanlı Devlet Teskilatı. İstanbul 1981. Çalışma ayrıca Maurizio Grignaschi için de ana kaynaktı: La monarchie Karakhanide de Kachgar et les relations de dépendance personelle dans le 'Kutadgu Bilig' de Yusuf Has Hacip. - (İçinde): Recueils de la société Jean Bodin 20 (1970) (La Monocratie I), 515-626.

16 Bu durum Ashirbek Muminov tarafından kısaca betimlenmiştir: Le rôle et la place des juristes hanafites dans la vie urbaine de Boukhara et de Samarcande entre le XIe et le début du XIIIe siècles. - (İçinde): Cahiers d'Asie Centrale 9 (2001), 131-140.

17 Pritsak, Die Karachaniden, s. 26; Kochnev, Svod, chast’ 1, s. 203. Karahanlı hükümdarların listesi Kochnev tarafından nümizmatik (parabilimi) delillere dayanılarak oluşturulmuştur. Liste bu makalenin sonunda verilmiştir.

18 Samanoğullarının bölgelerine ilişkin bölme planları Pritsak tarafından betimlenmiştir, s. 26-27 Faik’in tartışmalı olan yapsısı E. Merçil tarafından SÁmjÂrid ailesiyle birlikte ortaya konmuştur: Sîmcûrîler. 5 Makale bir seri olarak basılmıştır: Tarih Dergisi 32 (1979), 71-88; Tarih Enstitüsü Dergisi 10-11 (1981), 91-96; Tarih Dergisi 33 (1980/1), 115-132; Belleten, Sayi 195, 49 (1985), 547-567; Tarih Enstitüsü Dergisi 13 (1983-7), 123-138.

19 Kochnev, Karakhanidskie monety, s. 36.

20 J. Paul: The state and the military: the Samanid case. Bloomington 1994 (Papers on Inner Asia: 26), s. 12.

21 Kochnev, Karakhanidskie monety, s. 36.

22 B. Kochnev: Histoire de Ali Tegin, souverain qarakhanide de Boukhara (XIe siècle) vu à travers les monnaies. - (İçinde): Cahiers d’Asie Centrale 5-6 (1998), 19-36.

23 B. Kochnev, Chronologie, s. 54.

24 Karahanlı İmparatorluğunun sınırlarının kendi paralarına göre yapılan bir tanımlaması için bkz., B. Kochnev: Les frontières du royaume des Karakhanides. -(İçinde): Cahiers d’Asie Centrale 9 (2001), 41-48, ayrıca bu ciltte yer alan ve bir anlamda Pritsak’ın Von den Karluk zu den Karachaniden, s. 301’de yayınlanan haritasının yerine geçen Cahiers’in bir haritası için bkz., s. 70.

25 Pritsak, Die Karachaniden, s. 39-40.

26 Doğu kağanlığına ait olan ve 500 (hicri) hatta 450’den sonra basılan çok az sayıda sikke de bilinmektedir. Bkz., B. Kochnev, Svod chast’ 2, s. 287-290. Fakat bunun bir nedeni Doğu Türkistan’da bulunan sikkelere Kochnev ve diğer eski Sovyet yazarlarının ulaşamaması olabilir. Çin veya Doğu Türkistanlı diğer mahalli yazarların Doğu Kağanlığının paraları üzerine bir şey yazıp yazmadıklarını bilmiyorum.

27 Pritsak, Die Karachaniden, Aufî: Cami el-Hikayat’a yapılan bir referans ile.

28 Muhammed b. İbrahim b. Nasr, bu paraların üstünde aynı zamanda Melikşah’ın ismi de okunmaktadır. Bkz., B. Kochnev, Chronologie, s. 54.

29 Pritsak, Die Karachaniden, 47.

30 Kara Hıtay için Michal Biran tarafından yapılan ve yukarıda anılan çalışmasına bakınız. - Kara Hıtay'ın ilerleyişi aynı zamanda O. Karaev, Istoria, kısım 5, s. 166-196'de geniş bir şekilde tartışılmıştır.

31 Onlara ilişkin, bkz., Omeljan Pritsak: Ali Burhan. -(İçinde): Der Islam 30 (1952), 81-96.

32 Yakut, Harezmşah'ın Moğollara karşı izlediği yıkma politikasının onun Karahanlı yerel hükümdarlarını ortadan kaldırdıktan sonra başladığını söylemektedir. "Harezmşah Muhammed b. Tekeş Maveraünnehir'i fethedip Karahanlı idaresine son verdikten sonra-Karahanlılar kendi eyaletlerini koruyan tüm güçlerin prensleriydiler-onlardan hiç kimse ortada kalmadığı için Tekeş sahip olduğu toprakları koruyacak durumda değildi, çünkü yönetimi altında bulundurduğu alan çok genişti. O tüm sınır bölgelerini boş bırakmıştı. Kuvvetleri de bu bölgeleri tamamen tahrip ettiler. Sonunda halk evlerini bırakıp uzaklara gitti. "Mujam al-buldan, yay. Beyrouth 5 cilt olarak, C. 1, s. 179b, s. v. İsficap. Ayrıca bkz., J. Paul: L'invasion mongole comme 'révélateur' de la société iranienne. - (İçinde): L'Iran face à la domination mongole. Etudes réunies et présentées par Denise Aigle. Paris/Téhéran 1997, 37-53; 46.

33 Bu görüş ilk olarak Pritsak tarafından ortaya atılmıştı. Pritsak, Die Karachaniden, s. 57, ve Bosworth'un Clifford E. Bosworth: The New Islamic Dynasties. Edinburgh 1996 kitabında ortaya koyduğu karşı varsayımlara karşı Kochnev tarafından da savunulmuştu. Kochnev, La chronologie, s. 61-2. Kochnev, Bosworth'nın listesinde yer alan ve Fergana'da hüküm sürmüş olan 14 hükümdarın sayısının 4'e düşürülmesi gerektiğini düşünmektedir.

34 Pritsak, Die Karachaniden, s. 23.

35 Mesela Soucek "bir tür müzikal yönetim" tevarüsünden bahsetmektedir. Svat Soucek, A history of Inner Asia. Cambridge 2000, 84.

36 O. Karaev, Istoriia, s. 91-4; B. Kochnev, Chronologie, s. 50-1.

37 Reşat Genç, Karahanlı Devlet Teşkilati, s. 274'ü. İzleyen sayfalar geniş bir tartışma da içermektedir.

38 Elena A. Davidovich: The Karakhanids. -(İçinde): History of Civilizations of Central Asia. C. IV: The age of achievement: A. D. 750 to the end of the fifteenth century. Part One: The historical, social and economic setting. Paris (UNESCO) 1998, 119-143.

39 O. Karaev, Istoriia, s. 210-3.

40 M. Fedorov aynı zamanda ikya kurumunun Karahanlı kaynaklarında az belgelendirildiğini hatırlatmaktadır. M. M. Fedorov: K voprosu ob istoricheskikh sud'bakh dikhkanstva pri Karakhanidakh (po dannym karakhanidskoi numizmatiki). -(İçinde): Sovetskaia Arkheologiia 1975/s. 1, 109-117, s. 113.

41 İkya kurumuna genel bir yaklaşım için bkz., Tsogitaka Sato: State and rural society in medieval Islam: sultans, mukyalar and fall HUN. Leiden 1997. Bu çalışma daha çok Mısır üzerine yoğunlaşmıştır. Daha geniş coğrafyaları ele alan çalışmalar için bkz., Antonio Jurrado: La Éidma selyuqi, Basılmamış Doktora Tezi, Madrid 1993.

42 Karahanlıların yönetim şekillerine ilişkin yapılacak taslaklar arşiv malzemesine dayanmamalı çünkü bu kaynaklar tam değildir. Bundan dolayı söylenebilecek şeyler dikkatle söylenmeli; Kutadgu Bilig öncelikle ideal bir resim sunar. Yazdıkları bir yönetim kitabı değil prensler için yazılan nasihatlerdir. Bundan dolayı, Grignaschi onu hükümdar ve maiyeti arasındaki ilişkileri değerlendirmek için kullanmakta tamamen haklıdır. İdari mevki listesi ve buna benzeyen idarenin daha teknik yönleri Karaev, Istoriia, s. 246 vd. ve, kaynakların bu konuda ne dediklerine dair gerçekten iyi bir değerlendirme olan, Genç'in kitabında incelenmiştir.

43 Genç, Karahanlı, s. 199.

44 Genç, Karahanlı, s. 255; Karaev, Istoriia, s. 247. Katipler ve yazıcılar Kutatgu Bilig'de "bitikçi" ve "ilimga" olarak geçmektedir. Genç, Melikşah idaresine ait bazı terimleri verir. Karaev de Samanoğullarında olan divanların düşüncelerini sıralar.

45 Genç, Karahanlı, s. 292, Divan-i Lügat-it Türk'e referans vererek.

46 Genç, Karahanlı, s. 291, Bundari'nin Selçuklular tarihine referans vererek. Samanoğulları'nın köle ordusu için bkz., J. Paul:.

47 Her ikisi için bkz., Genç, Karahanlı, s. 293-6.

48 Karaev, Istoriia, s. 224-231 arkeolojik deliler üzerine. Halen Kazakistan sınırları içinde bulunan bölgeler için bkz., K. M. Baipakov: Srednevekovye goroda Kazakhstana na Velikom Shelkovom puti. Almaty 1998. Eski bir araştırma için bkz., A. M. Belenitskii, I. B. Bentovich, O. G. Bol'shakov: Srednevekovyi gorod Srednei Azii. Leningrad 1973. Yeni olan bir diğer çalışma; K. M. Baipakov: Culture urbaine du Kazakhstan du sud et du Semiretchie à l'époque des Karakhanides. - (İçinde): Cahiers d'Asie Centrale 9 (2001), 141-175.

49 Un exemple récent: M. A. Boubnova: L'extraction des minerais et le mode de vie des mineurs au XIe siècle: l'exemple du Pamir oriental. - (İçinde): Cahiers d'Asie Centrale 9 (2001), 177-187. - Sözde "gümüş krizi" problemine bu bağlamda gönderme yapılamaz.

50 Şehir politikaları ve temsil problemleriyle şu çalışmamda ilgilenmiştim: Herrscher, Gemeinwesen, Vermittler. Ostiran und Transoxanien in vormongolischer Zeit. Beirut/Stuttgart 1996.

51 Hukuksal argüman Baber Johansen tarafından geliştirilmiştir. Johansen: The islamic law on land tax and rent. London 1988. Fakat Johansen Orta Asya fakihleri arasında geçen bu tartışmaları bölgenin toplumsal gerçekliğiyle ilişkilendirmez. Anlaşılabilir nedenlerden dolayı sözü

edilen bu hukuki metinlerin dışında kullanılabilecek bir kaynak neredeyse yoktur. Ayrıca bu metinlerin ne dereceye kadar toplumsal tarihe kaynaklık edebilecekleri tartışmaya açık bir konudur.

52 Valentina D. Goriatcheva: A propos de deux capitales du kaghanat karakhanide. -(İçinde): Cahiers d'Asie Centrale 9 (2001), 91-114.

53 Karaev, Istoriia, s. 252.

54 M. Khadr (with Claude Cahen): Deux actes de waqf d'un Qarakhanide d'Asie centrale. -(İçinde): Journal Asiatique 255 (1967), 305-334.

55 Yusuf Ziya Kavakçı: XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maveraünnehir İslâm Hukukçuları. Ankara 1976. Bu çalışma her ne kadar burada çalışılan dönem boyunca Maveraünnehir'de yaşayıp çalışma yapan fakihlerin ve İstanbul'da bulunabilen Arapça ile yazılmış ve zengin bir koleksiyon oluşturan eserlerinin listesinden oluşuyor olsa da önemli bir eserdir. Diğer bölgelere ilişkin buna karşılık gelen bir liste (mesela Taşkent) oldukça aydınlatıcı olabilir. -Ashirbek Muminov Karahanlılar döneminde Maveraünnehir'de Hanefi Fıkhının gelişmesi üzerine çalışmıştır. Onun çalışması için bkz., Le rôle et la place.

56 Onun önemli çalışması Bedayi us sanayi'dir, o konuda takdire şayan çalışmalar yapan kişi de Johansen'di.

57 Boris Kochnev, Chronologie et généalogie, s. 64-66; C. E. Bosworth, The New Islamic Dynasties, 181-184.

Karahanlılar ve Uygurlar / Dr. Erkin Emet [s.469-476]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Karahanlılar tabiri Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan ilk İslamî Türk sülâlesine (840-1212) Avrupalı oryantalistler tarafından kendi unvanlarındaki kara "kuvvetli" kelimesinin çok sık geçmesinden dolayı verilen bir isimdir. Bu sülâle için ilmî eserlerde kullanılan diğer bir isim, yine karakteristik bir unvandan dolayı, ilek (ilig) Hanlar tabiridir. Ayrıca bu sülale muasır İslâm kaynaklarında el-Hakaniye ve Al-Afrasiyab gibi isimlerle de zikrolunmuştur. Onların menşei hakkında 7 muhtelif nazariye vardır ve Karahanlılar tarihi üzerindeki başlıca otorite O. Pritsak bu sülâleyi A-shi-na hanedanının bir kolu olan Karluk hanedanına bağlamaktadır.

840'ta Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine Karluk Yabgusu kendisini bozkırlar hâkiminin kanunî halefi ilân ederek Karahanlılar Devleti kurdu. Bir başka iddiaya göre Karahanlılar Devleti Yağmalar tarafından kurulmuştu1. Bu devlet, kavimleri yarı yarıya bölen Altay sistemine uygun olarak iki kağan idaresinde iki kısma ayrıldı. Arslan Kara Hakan unvanını taşıyan doğu kısmının hâkimi büyük kağan, nazarî olarak, bütün Karahanlıların hükümdarı idi ve Kara-Ordu'da yerleşmişti. Buğra Kara Hakan unvanını taşıyan batı kısmının hâkimi ise, ortak kağan olarak önce Taraz'da oturmuştu. Bu iki kağandan başka devlet idaresinde dört alt kağan ile altı hükümdar vekili yer almakta idi. Bu hükümdarlar zümresi aynı hanedana mensup idiler ve birbirine bağlı olarak kademe kademe yükselmekteydiler. O. Pritsak'ın bu görüşüne karşı, ülkemizde bu konudaki araştırmaları ile tanınan Reşat Genç'in tezi başka şekildedir. Ona göre, Karahanlıların Türk idare geleneğinin bir icabı olarak "ikili teşkilât" esasına göre idare edildiği ileri sürülmüştür. Buna uygun olarak devlet, doğu ve batı olmak üzere iki idarî kısma ayrılmıştı. Doğu kısmının hâkimi büyük kağan bütün Karahanlıların hükümdarı idi. Batı kısmı ise büyük kağanın yüksek hâkimiyetini tanımak kaydıyla başka bir hanedan azası tarafından idare ediliyordu. Devletin her iki kısmındaki müstakil vilâyetler ise hanedana mensup şehzade veya askerî valilerin idaresine veriliyordu. Karahanlı Devleti 1041/1042 yıllarında doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldıktan sonra da, her iki devlette de ikili idare geleneği bir süre devam etmişti. Doğu ve Batı Karahanlı Devletleri içindeki vilâyetlerin idaresinde yine hanedan üyesi şehzadeler görevlendirilmekteydi.

Karahanlıların ilmî bakımdan pek aydınlık olmayan başlangıç devresi için tespit edilebilen ilk kağan Bilge Kül Kadır Han'dır ve Samanîler ile mücadele etmiştir. Onun iki oğlundan Arslan Han Bazır büyük kağan sıfatı ile Balasagun'da, Kadır Han Oğulcak ise ortak-kağan olarak Taraz'da devleti idare ettiler. Samanilerden İsmail b. Ahmed (892-907) uzun bir muhasaradan sonra Taraz şehrini zaptetmişti (Mart-Nisan 893). Bu durum karşısında Oğulcak merkezini Kâşgar'a naklederek Samanî hâkimiyeti altındaki bölgelere akınlara başlamıştır. Onun yeğeni Satuk Buğra'nın, Karahanlılara sığınmış Ebü Nasr adlı Samanî prensi veya İslâm sufî vaizleri ile karşılaşması İslâmı kabulüne sebep olmuş ve devletin kaderini değiştirmişti. Belki de Taberistan'daki Ali evlâdından İmam el-Hasan b. Ali'nin kumandanı Leyla b. Numan'a karşı Samanilere yardım eden Buğra Han idi. Eğer kaynaklarda adı geçen Buğra Han, Karahanlılar hükümdarı ise 921 yılında Samanî Emiri II. Nasron'u yardıma

çağırmıştı. Merv şehri civarında yapılan savaşta aralarında Buğra Han'ın da bulunduğu Samanî kuvvetleri Leyla b. Numan'ı mağlup ve esir ettiler. Leyla b. Numan daha sonra öldürüldü.

Satuk Buğra amcasına karşı taht mücadelesini kazandıktan sonra kendi devleti içinde İslâmiyet'i resmen kabul etmiştir (muhtemelen 944-45). Bu olay Batı Karahanlıların dinî durumunu değiştirdi. Satuk Buğra, Müslüman ismi olarak Abdülkerim'i almışti O aynı hanedan idaresindeki gayrimüslim Karahanlılara karşı mücadelede Müslüman gönüllülerden de istifade etmişti. Satuk Buğra 955-6 yılında öldü ve Kâşgar'ın kuzeyindeki Artuç'ta gömüldü.

Satuk'un oğlu Musa, doğu kağanı Arslan Han'ı yenerek sülâlenin bu kolunu ortadan kaldırmış ve bütün Karahanlı Devleti'ni İslâmlaştırmaya muvaffak olmuştur. Bundan sonra İslâm dininin Türkler arasında yayılması artık bir cihat mahiyetini almıştı. Bir diğer görüşe göre, Musa çok kısa bir hükümdarlıktan sonra ölmüş, yerine kardeşi Baytaş Arslan geçmiş ve Karahanlı Devleti'nin bütünüyle Müslüman olması Baytaş Han zamanında olmuştu. Ayrıca 960 yılında Müslümanlığı kabul eden 200.000 çadırlık Türk halkı, Karahanlılar hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşamaktaydı. Baytaş'ın (veya Musa'nın) yerine geçen oğlu Ebu'l-Hasan Ali'nin Karahanlı Devleti'ne komşu sahalarda yaşayanları İslâmlaştırmak için açılan savaşların birinde şehit düşmüş olması muhtemeldir (998). Bu sırada devletin batı kısmını idare etmekte olan yeğeni (veya kardeşi) Buğra Han Hatun 990'da İsficab'ı zapt etmiş ve daha sonra da Samanilerin başkenti Buhara'ya girmiştir (Mayıs-Haziran 992). Onun bu şehre gelişinde Samanilerin Horasan Valisi Ebu Ali Simcuri'nin rolü olmuş ve aralarında gizli bir anlaşma yapmışlardı. Buna göre her ikisi Samanilerin arazisini paylaşacaklardı. Buğra Han daha sonra bu anlaşmaya uymamış, fakat hastalanarak bu şehri terk etmek zorunda kalmıştı. Onun bu şehirden ayrılışında muhtemelen Samanilerin yardımına gelen Arslan b. Selçuk'un idaresindeki Oğuzların da rolü olmuştur. Buğra Han Kâşgar'a dönerken yolda ölmüştür.

998'de ölen büyük kağan Ebu'l-Hasan Ali Arslan Han'a oğlu Ahmet halef oldu. Ahmet Karahanlı hükümdarları içinde Abbasi halifesini ilk tanıyandır. Onun zamanında Samaniler ve öteki vassallar ile münasebette olan ve batı kısmını idare eden kardeşi Ebu'l-Hasan Nasr b. Ali idi. Nasr Özkend'de oturmaktaydı ve daha önce 996'da Samani kumandanlarından Faik'in teşviki ile bu devlet topraklarına hücum etmişti. Fakat Gazne Hâkimi Sebüktegin'in (977-997) aracılığı ile bu iki devlet anlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya göre, Samanîler Sir Derya (Seyhun) sahasını Katvan çölüne kadar Karahanlılara bırakıyorlar, Faik ise Semerkand valisi oluyordu. Faik daha sonra Karahanlı kuvvetleri ile Buhara'ya girdi ise de (997), Samanî Emiri II. Mansur ile anlaşarak onun tekrar adı geçen şehre dönmesini sağladı. Nihayet Nasr 999 yılında Buhara'yı zapt etti ve Samanî hanedanı mensuplarını Özkend'e götürdü. Daha sonra Samanilerden İsmail el-Muntasır'ın hapis olduğu yerden kaçarak atalarının devletini diriltmek için giriştiği teşebbüsler başarısız kaldığı gibi, bu hareket ölümüne de sebep olmuştu (1005). Nasr b. Ali'nin Gazneli Sultan Mahmud (998-1030) ile yaptığı anlaşmada ise, iki devlet arasında hudut Amu Derya (Ceyhun) olarak tespit edildi (1001). Ayrıca aradaki dostluğu kuvvetlendirmek için Mahmut (998-1030) ile yaptığı anlaşmada ise iki devlet arasında hudut Amu Derya (Ceyhun) olarak tespit edildi (1001). Ayrıca aradaki dostluğu kuvvetlendirmek için Mahmud,

Nasr'ın kızı ile evlendi. Fakat Nasr, Samanilerin bütün mirasına konmak ve Horasan'ı ele geçirmek istiyordu. Sultan Mahmud'un Hindistan'da meşgul olmasından faydalanarak bu arzusunu gerçekleştirmek üzere harekete geçti. Bu maksatla kardeşi Ca'fer ve Sübaşı Tegin idaresinde Horasan'a gönderdiği kuvvetler Sultan Mahmud ile kardeşi Nasr tarafından mağlûp edildi (1006). Nasr b. Ali, aileden Hotan hâkimi Yusuf Kadır Han b. Harun'dan yardım istedi. Gazneli Sultan Mahmud, Belh ovasındaki savaşta bu birleşik Karahanlı kuvvetlerini tekrar hezimete uğrattı (5 Ocak 1008). Bu muvaffakiyetsizlik Karahanlılar arasında aile kavgalarına yol açtı. Nasr b. Ali bağımsızlığını ilân etmek istedi. Büyük kağan Ahmed b. Ali (Toğan Han) ise ona karşı Sultan Mahmud'la dost oldu. Neticede iki rakip, Mahmud'un aracılığına başvurdular. Nasr b. Ali 1012/1013 tarihinde öldü ve yerine üçüncü kardeşi Mansur geçti.

Ahmed b. Ali'nin ağır hastalığı sırasında muhtemelen kardeşi Mansur kendisini büyük kağan ilân etti. Öteki kardeşi Muhammed de Mansur'un hâkimiyetini tanıyordu. Ahmed bu iki kardeşine karşı harekete geçti. Onun tarafından Yusuf Kadır Han ile Ali Tegin vardı. Ali Tegin bu mücadele sırasında Mansur b. Ali'nin eline esir düşmüş olmalıdır. Karahanlılar, Harezmşah Ebul'-Haris Muhammed ile Gazneliler arasında önce arabuluculuk yaptılarsa da, daha sonra Mahmud'un Harezm'i işgalini kabul etmek zorunda kaldılar (1017). Büyük kağan Ahmed b. Ali hasta yatağından kalkarak Balasagun'a 8 günlük mesafeye yaklaşan 100.000 çadırdan fazla gayrimüslim göçebeyi yendikten sonra, 3 ay müddetle Turfan'a kadar takip etmişti. O, bu zafer dönüşünden kısa bir müddet sonra ölmüştür (1017/1018).

Ahmed b. Ali'nin ölümünden sonra yerine geçmek isteyen iki namzed vardır. Bunlardan Yusuf Kadır Han, Gazneli Mahmud'dan yardım istedi ise de, umduğunu bulamadı. Sultan Mahmud ona yardım için göstermelik bir sefere çıkmış, fakat Ceyhun nehrini geçtikten sonra geri dönmüştü. Neticede Yusuf Kadır Han rakibi Ebu'lMuzaffer Mansur b. Ali ile anlaştı. Bu iki Karahanlı hükümdarı birleşerek Horasan'a bir sefer yaptılarsa da, Belh civarındaki savaşta Sultan Mahmud onları ağır bir mağlûbiyete uğrattı (1019/1020). Karahanlı kuvvetlerinin dönüşü sırasında pek çok asker Ceyhun nehrini geçerken boğuldu. Bu durumda Yusuf, Sultan Mahmud ile tekrar barışmak zorunda kaldı.

Arslan İlig Ebu Muhammet b. Ali, devlet içinde en kuvvetli duruma gelmişti ki, Ahmet b. el-Hasan ona karşı çıkarak Özkend'i zapt etti (1019/1020). Bu sırada Mansur b. Ali'nin elinden kurtulmaya muvaffak olan Ali Tegin, Arslan b. Selçuk'un yardımı ile Buhara'yı ele geçirdi (1020/1021) ve burada hüküm sürmeye başladı. Öte taraftan sofi bir zat olduğu anlaşılan Mensur b. Ali kağanlığı terk ederek derviş oldu (1024/1025). Onun yerine Yusuf Kadır Han geçti. Muhammet b. Ali'nin ise ağabeyinin tahttan ayrılmasından önce Ali Tegin ve Arslan Yabgu önünde mağlûp edilmiş ve aşağı yukarı bu sıralarda ölmüş olduğu anlaşılıyor. Yusuf'a karşı iki kardeşin birleştiğini görüyoruz; bunlardan Ahmed kendisini büyük kağan ilân ederken, Ali Tegin de ona yardımcı oldu. Yusuf için tekrar Gazneli Mahmud ile anlaşmaktan başka bir çare kalmamıştı. Semerkand civarında buluşan bu iki hükümdar, Karahahlıları ilgilendiren meselelerin yanı sıra Arslan b. Selçuk ve emrindeki Oğuzların da Horasan'a nakledilmesi hususunda karara vardılar. Ayrıca iki hanedan arasında akrabalık tesis edilmesi

kararlaştırıldı (1025). Sultan Mahmud bir hile ile Arslan b. Selçuk'u yakalattı ve Hindistan'da Kalıncar kalesinde hapsettirdi. Ali Tegin ise bozkırlara kaçtı, ancak Mahmud'un ülkesine dönmesi üzerine tekrar Buhara ve Samarkand'a hâkim oldu. Sultan Mahmud eski Samanî topraklarını hâkimiyeti altına aldı ve Karahanlıların Abbasî halifesi ile münasebetlerinin kendisi vasıtası ile olacağı hususunda onlarla bir anlaşma yaptı. Öte taraftan Yusuf Kadır ve oğullarının talihleri açılmıştı, önce Özkend'i (1025), sonra da başkent Balasagun'u ele geçirmeyi başardılar (1025). Ahmed b. el-Hasan da Yusuf'un hâkimiyetini tanıdı.

Gazneli Hükümdarı Mahmud 1030 yılında ölmüş ve yerine oğullarından önce Muhammed, kısa bir mücadeleden sonra da Mes'ud geçmişti. Sultan Mes'ud'un 1031 yılı baharında, tahta çıkışını haber vermek ve iki hanedan arasında dostane münasebetler kurmak için gönderdiği, elçilik heyetini Yusuf Kadır Han iyi karşılamadı. Ancak onun ölümü (Aralık 1032/Ocak1033) ve yerine oğulları Arslan Han Süleyman ile Buğra Han Muhammed'in geçmesi üzerine Sultan Mes'ud'un gönderdiği elçi heyeti anlaşmayı yapmaya muvaffak oldu. Daha sonra Gazneli Prensesi Zeyneb'in Buğra Han Muhammed'e eş olarak verilmemesi sebebiyle iki hanedan arasında çıkan anlaşmazlığı da, Mes'ud yeniden gönderdiği bir elçi heyeti ile bertaraf ederek iki kardeşle tekrar anlaştı.

Ali Tegin ve Karahanlı Devleti'nin Bölünmesi

Gazneli Sultan Mes'ud tahta geçmeden önce Ali Tegin'den yardım istemiş, buna mukabil de ona Huttal'i va'd etmişti. Ancak Mes'ud tahta çıktıktan sonra sözünde durmadığı gibi Maveraünnehir'i Ali Tegin'den alarak oraya Buğra Han Mahmud b. Yusuf'u yerleştirmeye karar verdi. Ali Tegin'e karşı Harezmşah Altuntaş idaresinde kuvvet gönderdi. Altuntaş, Ali Tegin'le Debusiye'de savaştı ve ağır bir şekilde yaralanmasına rağmen, müsait bir anlaşma yapmaya muvaffak oldu ve bundan hemen sonra öldü (1032). Altuntaş'ın halefi Harun ise Sultan Mes'ud'a karşı Ali Tegin ile anlaştı (1034). Ali Tegin'in ölümünden (1034) sonra yerine Yusuf geçti. Yusuf, Harun ile beraber, Sağaniyan'ı zapt ederek Tırmiz'i muhasara etti. Ancak Harun'un, Gazneliler tarafından tertiplenen bir suikast sunucu öldürülmesi (1035), Yusuf'un geri çekilmesine sebep oldu. Bunda onun beraberindeki Selçukluları darıltmasının da rolü vardı. Yusuf bundan sonra anlaşmak için Sultan Mes'ud'a müracaat etti. O Huttal'dan vazgeçiyor ve kendisini Arslan Han Süleyman b. Yusuf ile barıştırması için Mes'ud'un aracı olmasını istiyordu. Ayrıca iki hanedan arasında tekrar evlenme yolu ile akrabalık tesis edildi. Yusuf'un durumunu tehlikeye sokan başka bir olay da Nasr b. Ali'nin iki oğlu Muhammed b. Nasr 1036/1037'de Özkend'de sağlam bir şekilde yerleşmeye muvaffak oldu.

İbrahim'in Vahş ve Huttal gibi şehirlere akınlar yapması üzerine, Sultan Mes'ud ona karşı kuvvet sevk etti ise de, bir netice elde edemedi (1038/36). İbrahim Türkmenlerden de yardım aldı ve Ali Tegin oğullarının elinde bulunan Kiş, Soğd ve Buhara'yı zapt etti. Ali Tegin'in oğulları Yusuf Kadır Han'ın oğullarının yanına sığındılar. Muhammed büyük kağan unvanı alarak kardeşi İbrahim ile kendilerini Yusuf Kadır Han kolundan ayırmışlar ve bu suretle aşağı yukarı 1041/1042'den itibaren doğu ve batı olmak üzere iki Karahanlı Devleti meydana gelmiştir.

Batı Hanlığı Maveraünnehir ve Hocend'e kadar Batı Fergana'yı içine almaktaydı. Büyük Kağan'ın merkezi önceleri Özkend, sonra Semerkand olmuştu. Doğu Hanlığı'nın hudutları içinde Talas, İsficab, Şaş, doğu Fergana, Semireçye ve Kâşgar bulunmaktaydı. Büyük Kağan'ın başkenti Balasagun idi. Doğu Hanlığı'nın dinî ve kültür merkezi ise Kâşgar idi. Bilhassa bu şehir Ebu Ali el-Hasan b. Süleyman zamanında en parlak devrini yaşamıştır.

1. Kara Hitaylar Dönemi

Liao hânedanının inkirâzı üzerine, Çinlilerin büyük bir kısmı gâlip Cürcenlerin (Müslüman kaynaklarında: Çürçit) hâkimiyetini kabul etmiş ve Ye-Lu-Ta-Shi idâresi altında bulunan küçük bir kısmı Batı Moğolistan'daki birçok kavimleri içine almak ve onlar tarafından desteklenmek suretiyle, Asya'nın merkezi olan Türkistan'da Karahitay ismi altında, 1124-1211 yılları arasında 88 yıl süren bir imparatorluk kurmuştur. Coğrafî sahası ve içtimaî teşekkülü ile Çinlilerinkinden tamamiyle farklı olan bu devlet, Moğol istilâsından önceki Orta Asya'nın siyâsi, askerî ve kültür durumunu aydınlatması bakımından mühim bir yer işgal etmektedir. Çin kaynaklarında, Kıtay kavmine VIII. asırdan itibaren tesâdüf edilmektedir. Orhon Kitabelerinde Kıtay (Kıtan) kavmi, Türk sahasının doğu kısmında yaşayan ve Türklerin düşmanı olan bir kavim olarak birçok defa zikredilir. Çinlilerin verdiği malûmata göre, bunlar Mançurya'nın güney kısmında yaşıyorlardı.

X. asrın başlarında Kıtaylar fatih olarak ortaya çıktılar ve Çin'in güney kısmını hâkimiyetleri altına alarak, orada Liao ismiyle, bir hanedan tesis ettiler (916). 840'ta kuzey Moğolistan'da Uygurların yerine geçen Kırgızlar da bu hanedanın müessisi olan Apaoki'nin hâkimiyetini tanımaya mecbur olmuşlardır. Bu zat 924'te bizzat Karakorum'da bulunduğu sırada bir Arap, yani bir Müslüman, sefâret heyetini kabul etmiştir. Bu kayıt Müslümanların havaliye gelişini dair ilk malûmatı teşkil eder. Mamafih bu bir sefaret heyeti olmayıp sadece bir tüccar kervanından ibaret de olabilir. Liao hanedanı 960'tan beri Çin'in güneyinde başkaldıran millî Sung hanedanına karşı muvaffakiyetler kazanmıştır. Ancak 1125'te Kıtaylar bir diğer bir Tungguz kavmi olan Cürcenler tarafından mağlûp edilmişlerdir. Daha sonra Cengiz Han Devri'nde bir fırsatını bularak Cürcenlere karşı ayaklanmışlar ve Moğollara tâbi bir devlet olmak üzere Kıtay imparatorluğunu ihya etmişlerdir. Bu hanedan Cürcenlerden önce ve sonra da Çin kaynaklarınca bir Çin hanedanı gibi telâkki edilmiş ve adları Çin imparatorlarının lâkap ve alâmetleri ile anılmıştır. Yabancı menşeden olan bu hanedan mümessillerinin birer Çin imparatoru gibi telâkki edilmesi Çin tarihinin biricik istisnasını teşkil eder.

Çin'e yerleşmeden önce de Kıtaylar, Çin kültürünü, diğer göçebe kavimlere nispetle, daha çok benimsemiş bulunuyordu. Çok miktarda Şamanizm unsurları ile karşılaşmış olan Budizm, gerek Liao ve gerek Karahitaylarda makbûl bir din olmuştur. Cürcenlerin de daha sonraları yaptıkları gibi, Hıtaylar da, esâsı Çin hiyerogrifleri olmak üzere, hususî bir yazı sistemi vücûda getirmişlerdir. Marquart (SPAW, 1912, s. 500 vd.) tarafından, menşe' itibârı ile Garplı (belki Uygur örneğine göre) bir yazı sistemi tarzında tefsir edilmiştir. Bugüne kadar bu yazı ile yazılmış hiçbir vesika bulunamamıştır. Fakat Çin yazısı örnek tutularak vücûda getirilmiş işâretler ile yazılı eserlere mâlik bulunuyoruz.2

Karahitay bu tâbirin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı mâlûm değildir. Bu tabirin meydana çıkmasının Karahanlılar Devleti'nin yıkılması ile ilgili olması muhtemeldir. Bu tâbirin, bir taraftan Karahitayları eski Kıtaylar ile bağlamak ve diğer taraftan bunları şarkî Kıtaylardan ayırmak üzere, iki vazife gördüğü anlaşılıyor.

Karahitay Devleti'nin hudutları hakkında kaynaklardaki mâlûmat birbirinden az çok farklıdır. 1219'da Orta Asya'yı ziyaret etmiş olan Yeh-lu Chu'u-ts'ai birkaç 10.000 Li'den bahsediyor. Onun muâsırı olan Chang-Chun "her tarafı 10.000 Li" olarak göstermekte ve daha sonra Ting Chien bunun 6.000 Li genişliğinde ve 7.000 Li uzunluğunda olduğunu tahmin etmektedir. Büyük olduğu işaret edilmek istenilen bu imparatorluğun batı hududu -Amu-Derya güneyini- Belh, Tirmiz ve Hotan tâbi eyaletleri, doğusunu Hai-Shia Devleti (Uygurlar da dahilinde kalıyor) ve kuzey hududunu Naymanlar teşkil ediyordu. Buna göre, Karahitay Devleti, merkezi Balasagun olmak üzere, geniş bir sahayı kapsamıştır.

Müslüman kaynaklarında Karahitay hükümdarları hakkında bilgi az ve eksiktir. Çin ve Müslüman kaynaklarında mevcut mâlûmatın birleştirilmesinden, Karahitay hükümdarlarının sırası ve saltanat devirleri aşağıdaki şekilde tespit edilebilmektedir. Yeh-lü-Ta-Shi daha önce idareyi eline almış ve Türkistan'a geçerek, Semerkand'da düşmanlarını mağlup ettikten sonra, imparator ilân edilmiştir. Çin kaynaklarınca kendisi 1124'ten beri hükümdar olarak tanınmaktadır.

1. Yeh-lü Ta-Shih 1124-1143 (20 yıl)

(Te-Tsung)

2. Kan-tien (kadın) 1144-1150 (7 yıl)

3. İ-lieh 1151-1161 (13 yıl)

4. Cheng –tien (kadın) 1164-1177 (14 yıl)

5. Chih –lu-hu 1178-1211 (34 yıl)

2. Cengizliler Dönemi

Cengiz Devri'nde bölgenin kuzeyinde Uygur, güneyinde de Doglat sülâleleri oluştu. Cengiz'den sonra da bu sülâleler Çağatay Hanlığı'na bağlandı.

Temuçin Moğol kabilelerini birleştirdikten sonra, 1206 yılında açılan kurultayda Cengiz Han unvanını alır,3 Cengiz Han'ın bu kurultayda kabile beylerine söylediği "Gökte iki güneş ve bir kında iki kılıç olmadığı gibi, bir hanlıkta da iki han olmaz. Gelin benimle birleşin ve benim sağ elim olun" şeklindedir.4

Temuçin'i Cengiz Han yapan bu kurultay öncesinde, yıl 1204, Temuçin ile Nayman kabilesinin beyi Tayang Han arasında savaş çıkmıştı.5 Savaşta Nayman kabilesi yenilir ve dağılır. Ağır yara alan Tayang Han, kaçıp sığındığı yerde çok geçmeden ölür. Bu savaşta Cengiz Han'ın eline esir düşenlerin arasında, Tayang Han'ın yüksek dereceli beyi Uygur Türklerinden olan Tatakun da vardır. Tatakun, yanından çıkardığı altın damgayı Cengiz Han'a teslim ederek, kendisinin bu görevi yerine getirmek için, isteyerek kaçtığını ve esir düştüğünü anlatır.

Cengiz Han, bu altın damganın kendisinin adına kullanılması, aynı zamanda, Türk-Uygur dilinin, yazısının, kanun ve âdetlerinin oğulları ve beylerine öğretilmesi için Tatakun'u görevlendirir. Tatakun hizmetiyle kendini kanıtlar ve Cengiz'in halefi Ögedey'in büyük rütbeli devlet memuru olur. Tatakun'dan sonra da, Cengiz oğulları ve beylerine Uygur yazısını öğreten Uygurların adı kayıtlarda geçmektedir: Karayagaç Buyruk, Mihg Seris, Yolun Timur, Sucis, Şiyban.6

Cengiz Han, hanlığını genişletmek amacıyla, 1210 yılında Alp Utuk ve Darbay adlı iki kişiyi elçi olarak Turfan Uygurlarının İdikut devletine gönderir. Turfan İdikut'u (Hanı) Barçuk Art Tegin, Cengiz Han'ın elçilerini kabul eder ve Cengiz Han'a biat ettiğini belirtmek için, gelen elçiler ile beraber Moğolistan'a elçi gönderir. Kendisi 1211 yılında Cengiz Han'ın Kerülen nehri boyundaki karargâhına giderek, Cengiz Han'ı ziyaret eder. Cengiz Han, Barçuk Art Tegin'e hediyeler verir ve kızı İl Altun Hanım'ı ona eş olarak vermeyi kabul eder.7 Böylece Barçuk Art Tegin 10.000 kişilik birlik ile katılır. Üstün savaş yeteneklerinden dolayı Cengiz Han'ın takdirini kazanır.8

Türkistan, Cengiz İmparatorluğu'na katılınca, Cengiz ve halefi Ögedey, imparatorluğun idaresi için, Ürgençli Türk Mahmut Yalavaç ile onun oğlu Mesut'tan faydalanırlar. Mesut'u Moğol beyleri ile beraber Türkistan'ın idaresine bırakıp, Mahmut'u Ordubalık (Pekin) şehrine götürürler. Mesut Bey'in iyi bir idareci, iyi bir eğitimci olduğu, Buhara'da ve Kâşgar'da Mesudiye Medresesi'ni kurduğu bilinmektedir.9

Cengiz Han ömrünün sonuna doğru, 1225 yılında imparatorluğunu dört oğluna paylaştırırken, Moğol geleneğine göre, Cengiz Han'ın esas mülkünün en küçük oğula kalması ve her oğlun arazisinin merkeze uzaklığının da yaşı ile uygunluk sağlaması lâzımdı. Cuci'nin (Çoçi) büyük oğul olması itibarıyla en uzak bölgeyi alması gerekirdi.10 Böylece, büyük oğul Cuci'ye Deşti Kıpçak (Kıpçak Bozkırları), ikinci oğul Çağatay'a bütün Türkistan, üçüncü oğul Ögedey'e Altay, Tarbagatay dâhil Batı Moğolistan, dördüncü oğul Tuluy'a Cengiz'in asıl yurdu verilir.11

Baba mülkü yukarıda bahsettiğimiz geleneğe göre taksim edilse bile, büyük han seçiminin bu gelenek ile ilgisi yoktur. Cengiz Han hayatta iken, halef olarak üçüncü oğlu Ögedey'i tayin etmiştir. Böylece 1227'de, Cengiz'in ölümünden sonra, Ögedey büyük han olarak babasının yerine geçer. 11 Aralık 1241'de, 56 yaşında Ögedey ve yine aynı yıl Çağatay ölür. Bir müddet Cengiz'in evlâtları arasında taht kavgaları sürer. Ağustos 1246'da yapılan kurultayda Güyük babası Ögedey'in yerine büyük han seçilir. Çağatay hayatta iken, tahtına vâris ettiği büyük oğlu Kara Hülegü'nün yerine, Güyük'ün desteğiyle Kara Hülegü'nün kardeşi Yesü Möngke oturur. Mesut Bey, bu yeni hükümdarlara

güvenemediği için Cuci'nin vârisi Batu'ya sığınır. Fakat, Güyük'ün ölümü üzerine, Tuluy'un büyük oğlu Mengu 1252'de açılan kurultayda büyük han seçilince, Mesut Bey tekrar Türkistan'daki eski görevine getirilir.12

Çağatay Hanlığının batı kısmı; Maveraünnehir halkı daha önceden çiftçiliğe dayanan yerleşik ekonomik hayata geçtiği için, o yörenin Moğolları önce Türkleşir. Çağatay Hanlığı'nın doğu kısmı; bugünkü Doğu Türkistan'daki Moğollar, Maveraünnehir Moğollarına nispeten göçebeliği ve Moğolluğu biraz daha devam ettirir. Çağatay Hanlığı'nın bu iki kısmındaki iktisadî ve etnik farklılaşma, gitgide hanlığın siyasî ve manevî varlığının parçalanmasına yol açar. Maveraünnehir insanları kendilerini "Çağataylılar" diye adlandırıp, doğudaki Moğolları "haydutlar" olarak görürler. Doğudaki Moğollar ise, batıdakileri hulmuk "melez", kendilerini "asil Moğol" olarak kabul ederler.13

Çağatay Hanlığı ikiye bölündüğünde, batıda Timur'un mensup olduğu Barlas kabilesi ve onun nüfuzu Maveraünnehir'de ne ise, doğudaki Duğlat kabilesi ve onun nüfuzu Altışehir'de odur. Çağatay Han'ın ölümünden bir yüzyıl geçtikten sonra, Çağatay Han'ın soyu bu iki kabile beyinin eline geçer.

Moğolca Manglay Süye olarak adlandırılan "Altışehir"in adının Cengiz Han tarafından mı, yoksa Çağatay Han tarafından mı verildiği belli olmamakla beraber, Duğlat kabilesinin beyi Urtup'un idaresine verilmiştir. Bu kabileye mensup olan, Tarih-i Reşidî'nin yazarı Mirza Haydar Duglat, atalarını geçmişe doğru şöyle sıralamaktadır: Muhammed Hüseyin - Muhammed Haydar- Emiri Said Ali - Emir Ahmed - Hudaydat- Bulaci. Bulaci, Müslümanlığı ilk defa kabul eden Duğlat beyi olup Urtup'un torunudur.14

Herat şehrinde 1508 tarihinde Özbek Hanı Şaybak tarafından öldürülen Muhammed Hüseyin Taşkent'te altı yıl kadar valilik yapmıştır. Muhammed Hüseyin'in oğlu olan Mirza Haydar Duğlat 1499 yılının Ağustos ayında Taşkent'te doğmuştur. Mirza Haydar Duğlat ana tarafından, Timur'un beşinci kuşaktan torunu Hindistan fatihi Babur'un akrabasıdır. Çağatay Hanı Yunus Han'ın kızı olan Babur'un annesi Kutluk Nigâr Hanım, Mirza Haydar Duğlat'ın annesi olan Hub Nigâr Hanım'ın ablasıdır.15 Haydar Mirza Duğlat'ın amcası Seyit Muhammed Mirza, Seidiye Hanlığı'nın ikinci hanı Abdulreşit Han tarafından 1533'te öldürülünce, bu olaydan korkan Haydar Mirza Duğlat, Timurlular tarafına kaçar ve 1541'de Keşmir'i fethederek, orada devlet kurar. Kendisini korkutan kişinin adına bağışladığı ünlü eseri Tarihi Reşidî'yi burada yazar. O, 1551 Ekim'inde yerlilerin bir isyanı sırasında, okla vurularak öldürülür.16 Böylece, Haydar Mirza Duğlat'ın ölümüyle Altışehir ve Keşmir'de XIII. yüzyıl ortalarından XVI. yüzyıl ortalarına kadar süren, Duğlat soyunun 300 yıllık saltanatı sona erer.

3. Seidiye Hanlığı

(Yarkent Hanlığı)

Çağatay Han'ın on üçüncü kuşaktan, Timur'un beşinci kuşaktan torunu ve Babür'ün dayısı olan Ahmet Alçahan'ın oğlu Seyit Han (1484-1533), uzun bir müddet Babür ile kader birliği yaptıktan sonra, 4.700 kişilik kuvvet ile Artuş üzerinden Kâşgar'a doğru ilerleyecektir. Seyit Han'dan 350 yıl sonra,

Ocak 1865 yılında Yakup Bey de bu yol ile Kâşgar'a gelecektir. Seyit Han'ın Kâşgar'ı hedef aldığı o zaman, Kâşgar'da zalimliği ile tanınmış Duğlat beylerinden Abubekir saltanat sürmektedir. O, 1478 yılında Seyit Han'ın dedesi Yunus Han'ı Yarkent civarında yenerek, Kâşgar'ı ele geçirmesinden, Seyit Han'ın Kâşgar'a geldiği 1514 yılına kadar 36 yıl buranın mutlak bir hükümdarı olacaktır. Sayramî'ye göre, "Abubekir kadar zalim padişahın tarihte yine bir benzeri yoktur".17

Seyit Han halkın da yardımıyla Kâşgar, Yarkent, Hoten şehirlerini ele geçirir ve 1514'te Seidiye Hanlığı'nı kurar. Seyit Han devletini güçlendirmek amacıyla birtakım ıslahat girişimlerinde bulunur. Aksu gibi verimli topraklara göç teşebbüsünde bulunur. Hazineden halka mülk dağıtır. En önemlisi, halkın iktisadî gücünü yükseltmek için, halk 10 yıl vergiden muaf tutulur.18

Aksu'nun kuzeydoğusu ile Bay'ın batısındaki Arbat (Aravan) denilen yerde, 1516 yılında, Seyit Han ağabeyi Mansur Han ile görüşür ve aralarında, Altışehir'deki bu hanlığı beraber yönetmekten ibaret bir anlaşma ortaya çıkar. Bu görüşmede tarihçi Haydar Mirza Duğlat da bulunur. Seyit Han, Tibet Budistlerine karşı çıktığı cihat seferinde, 2 Ağustos 1533 günü 48 yaşında ölür.19

Hanlık ilk önce Kâşgar'ı, sonradan Yarkent'i başkent edinir. Başkentinin adıyla "Yarkent Hanlığı" veya kurucusunun adıyla "Seidiye Hanlığı" olarak bilinen bu hanlığın kurucusu Çağatay soyundan olsa da, tamamen Türk-İslâm geleneğine göre yaşatıldığı için, bu hanlığa Çağatay Hanlığı denilmemektedir. Eğer bu hanlığı kendine özgü bir özelliğiyle izah etmek gerekirse, en çarpıcı kendine özgü bir yönü, hanlığın kuruluşundan başlayarak hocaların koyu etkisi altında kalmasıdır. Hanlığın genel manevî havasına tasavvuf hâkim olduğu için, hanların ve devlet adamlarının askerî ve siyasî fikirleri sınırlı kalır. Dünyada ve komşularında cereyan eden değişiklikleri takip edemezler. Bu yüzden Seidiye Hanlığı siyasî ve askerî bakımdan komşuları ile rekabet edebilecek seviyeye ulaşamamıştır. Abdullah Han Dönemi'nde (1638/39-1668) kuzey komşuları olan Kalmukların büyük bir askerî güce sahip olduğu bilinmektedir. Buna karşı önlem alınırsa da iş işten geçmiş, her şey Abdullah Han'ın aleyhine, genel olarak Saidiye Hanlığı'nın aleyhine işlemiştir.20

Yarkent'te toplanan hocalar arasındaki iktidar mücadelesi, Abdullah Han ile oğlu Yolbars Han'ın arasının açılmasına sebep olur. Abdullah Han, 1662'de Yolbars Han'ı Kâşgar'a vali tayin ederek başkentten uzaklaştırır. Bu tedbir Yolbars Han'ın arkasındaki "Aktaglık" hocaları daha çok gücendirir. "Karataglık" Hocalar ise Abdullah Han'ı destekleyerek, iç savaşı körükleyecektir. Bundan sonra Kâşgar Aktaglık Hocaların merkezi, Yarkent ise Karataglık Hocaların merkezine dönüşecektir.21

Hindistan'daki Timuroğulları Devleti ile iyi ilişki kurmaya çalışan Abdullah Han, 1664'te Mir Hacı Pulad'ı elçi olarak Hindistan'a gönderir. O zaman Hindistan padişahı, Babür'un beşinci kuşaktan torunu olan Alemgir (1618-1658-1707), 1665 yılında, Hoca İshak'ı elçi olarak Kâşgar'a gönderir. Fakat, o arada Kâşgar'da kargaşa olduğunu duyunca, Hoca İshak yoldan Hindistan'a geri döner. Sözü geçen kargaşa, Abdullah Han'ın oğlu Yolbars Han tarafından yenilerek, tahtını bırakıp Hindistan'a sığınması sırasında çıkar. Abdullah Han'ın geleceğini duyunca Alemgir, onun olağanüstü bir şekilde karşılanmasını buyurur.

Aktaglık ve Karataglık Hocaların çekişmeleri sırasında yalnız saltanatını değil, hayatını bile sürdüremeyeceğini anlayan Abdullah Han, 1667 yılında Seidiye Hanlığı'ndan ayrılarak, Hindistan'daki Timuroğullarına sığınır. Aktaglık Hocalar ve Aktaglık taraftarı beyler, 1668 yılında Abdullah Han'ın oğlu Yolbars'ı han ilân ederler. Karataglık Şadi Hoca'nın oğlu Abdullah Hoca, kendi taraftarı olan bey ve müridlerini yanına alarak, Aksu'ya çekilir ve orada iken, Abdullah Han'ın kardeşi İsmail'i kendileri için han tayin ederler. Aksu şehrinin Hakim Beyi ile Hoten şehrinin Hakim Beyi, İsmail Han'ı destekler. Karataglıklar işi daha sağlam bir kuvvete bağlamak için, Oyratların iktidar muhalifi Altan Teyci'ye adam gönderip yardım ister. Altan Teyci bu teklifi kabul eder ve asker gönderir. Oyratların iktidarında bulunan Singge ise, Yolbars Han'ı desteklemektedir. Böylece Oyratların da iki taraf olarak askerî kuvvete başvurmaları ile, Aktaglık ve Karataglık Hocaların mücadelesi savaş hâline dönecek, çekişme sahası başkent Yarkent olacaktır. Bu savaşı Yolbars Han kazanır ve Yarkent tahtına oturur. Fakat, bu defa Yolbars Han'ın tahtı yanında başka birisi vardır; bu kişi, Singge'nin yüksek dereceli komutanı Erk Beg'dir. Erk Beg bir müddet sonra, Yolbars Han'a karşı olan kişileri kışkırtarak, Yarkent'te isyan çıkartır. İsyancılar Yolbars Han'ı öldürür. Yolbars Han'ın küçük yaştaki oğlu Abdullatif, han ilân edilir. Abdullatif tahta çıkar çıkmaz annesinin aklı ile isyan eden beyleri kılıçtan geçirir, babasının öcünü almaya kalkar. Erk Beg Kâşgar'a kaçarken, yol üstü Aksu'daki İsmail Han'a haber gönderip, ona Yarkent'i ele geçirmenin tam fırsatı olduğunu anlatır. İsmail Han bu haberi duyunca askerî faaliyete başlar ve 2 Nisan 1670 tarihinde Yarkent İsmail Han'ın eline geçer. Yolbars Han'ın oğlu Abdullatif Kâşgar'a kaçar. İsmail Han Kâşgar'a kuvvet gönderip, Yolbars Han'ın çoluk çocuğunu öldürtür. Aktaglık Hocalar takip edilir.22

İsmail Han, ağabeyi Abdullah Han'ın izini takip ederek, Karataglık Hocaları desteklemeye devam eder. Aktaglık Hocaların lideri Appak Hoca, İsmail Han tarafından kovulur. Appak Hoca Keşmir yolu ile Tibet'e geçer ve Budistlerin lideri V. Dalay Lama ile görüşür. Ondan İsmail Han'a karşı yardım etmesini ister. Bu istek, Dalay Lama ve Kalmuklar tarafından hoş karşılanır. Kalmuk komutanları ve Appak Hoca'nın başında bulunduğu 12 bin kişilik Cungar ordusu Yarkent şehrini ele geçirir. Esir alınan İsmail Han ailesiyle beraber İli'ye götürülür. 1678'de cereyan eden bu olay ile, Seidiye Hanlığı topraklarında, 1755'teki Birinci Çin İstilâsı'na kadar sürecek olan 77 yıllık "Hocalar Devri" başlar. Bu devir içinde Hocalar, her yıl Kalmuklara 100 bin madenî para vergi verirler. Bir madenî para 35 gram gümüşe eşit olup, toplam yıllık vergi miktarı, 3.5 ton gümüşe eşittir. Bu vergi Altışehir'deki her aile gelirinin %55'i ile karşılanır.23

Seidiye Hanlığı'nın, siyasî ve askerî cihetten güçsüz olmasına rağmen, iktisat, edebiyat ve sanatta birçok gelişmelere sahne olduğu bilinmektedir: Doğu Türkistan tüccarları Çin'e altın, yeşim taşı, yün, deri götürüp, oradan ipek giysi ve porselen alırlar. Hindistan'a keçe, pamuklu kumaş, altın ve Çin mallarını götürüp, oradan baharat getirirler.24

Edebiyat ve sanattaki gelişmelere ise, Mirza Haydar Duğlat'ın T#rOh-i ReşOdO'si, Şah Mahmut Çuras'ın T#rOhi ReşOdO Zeyli gibi tarihî eserler, o dönemin ürünleridir. Seyit Han ile Seyit Han'ın oğlu Abdulreşit Han'ın ikisi de şairdir. Seidiye Hanlığı'nın en ünlü musikîşinası Kıdırhan Yarkendî

olup, onu Abdulreşit Han yanından hiç ayırmazmış. Onun zamanında Seidiye Hanlığı Türk musikîşinaslığının merkezi olur. Irak, İran, Tebriz, Harezm, Semerkant, Endican, İstanbul, Keşmir, Belh ve Şiraz gibi yerlerden gelen müzik heveslileri Yarkent'te toplanırlar.25 Abdulreşit Han'ın eşi Amannisahan hem şair, hem musikîşinastır. Fakat, Amannisahan'ın eserleri, Amannisahan'dan yüzyıl sonra, Appak Hoca'nın tahta çıktığı sırada yasaklanır ve ateşe verilir.26

Sonuç olarak, Seidiye Hanlığı'nın genel durumu için şunları söyleyebiliriz: Bir millî devletin varlığını sürdürebilmesi için, iktisat ve sanattaki gelişmeler yetmeyecektir. Bu gelişmeler ile bütünleşen, komşuları ile rekabet edebilecek siyasî ve askerî güç de gerekecektir.

Seidiye Hanlığı'ndaki genel durumun tersine, Cungar Hanlığı'nda (Oyratlarda) göçebe bir milletin hayat tarzına uygun olarak, devletin bütün varlığını askerî güce dayanarak sürdürdüğü bilinir. Fakat, böyle bir devletin de uzun ömürlü olmayacağını Cungar Hanlığı'nın başına gelenler gösterecektir.

Yunus Han'ın torunları olan Babür, Seyit Han ve Haydar Mirza Duğlat'ın bu üç torununun olağanüstü girişimler ile, tarihin çetin denemelerinden geçerek, üç yörede, Hindistan, Altışehir ve Keşmir'de aynı çağda, XVI. yüzyılın ilk yarısında üç devlet kurmaları bir rastlantı değildir. Cengiz'in ve Timur'un neslinden gelen bu üç şahsiyet, Türkistan tarihinin öyle bir dönüm noktasında doğup büyüyeceklerdi ki, Türkistan'da Çağatay'ın bıraktığı 250 yıllık devlet ile Timur'un bıraktığı 150 yıllık devlet, artık yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır. Böylece Çağatay ve Timuroğulları da yok olup tarihten silinebilecektir. Bu bütün bir devletin, bütün bir neslin başına çöken kara günler, ölümkalım savaşının doğurduğu o acımasız kanlı olaylar, Türkistan bozkır doğasının o sert iklimi, bu üç şahsiyeti, insanlarda olabilecek bütün yetenekler ile beraber doğurup, yoğurup büyütecektir. Onlar büyük bir asker, büyük bir devlet adamı olarak tarih yarattıkları gibi, büyük bir ülkücü, büyük bir yazar olarak Babur'un Vek#yO'si, Haydar Mirza Duğlat'ın T#rOh-i ReşOdO'si gibi ölümsüz eserler ile tarih de yazacaklardır. İşte onların sayesinde Çağatay Devleti Doğu Türkistan'da yine 150 yıl, Timur Devleti Hindistan'da yine 350 yıl yaşayacaktır.

1 Reşat Genç, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981, s. 36-7.

2 Hıtay diline ait Çince bir lûgat için bkz. P. Pelliot, JA, seri 2, IV. 174.

3 H. H. Howorth, History of the Mongols From th to 19 th Century Part. I. The Mongol Proper and the Kalmuks, Londra, 1876, s. 64.

4 H. H. Howorth, a.g.e., 1876, s. 62.

5 Liu Zhi Shiao, a.g.e., Pekin 1988, s. 499.

6 Liu Zhi Shiao, a.g.e., 1988, s. 501; B. Ögel, Sino –Turcica, Tai-Pei, 1964, s. 25.

7 Liu Zhi Shiao, a.g.e., 1988, s. 468.

8 Liu Zhi Shiao, a.g.e., 1988, s. 227.

9 W. W. Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, Ankara 1990, s. 506-507.

10 W. W. Barthold, a.g.e., s. 417.

11 Liu Zhi Shiao, a.g.e., s. 276.

12 H. H. Howorth, a.g.e., 1876, s. 158, 161, 163, 164, 188.

13 Şin Cangning Kiskiçe Tarihi, Ürümçi, 1984, s. 302-303.

14 Şin Cangning Kiskiçe Tarihi, Ürümçi, 1984, s. 304.

15 Dughlat, Mirza Muhammed Haydar, A History of the Moghuls of Central Asia, Londra, 1972, s. 9.

16 Dughlat Mirza Muhammed Haydar, a.g.e., s. 22.

17 Musa Sayrami, Tarih-i Hamidi, Pekin, 1986, s. 123.

18 Musa Sayrami, a.g.e., 1986, s. 123-124.

19 Dughlat, Mirza Muhammed Haydar, a.g.e., 1972, s. 143.

20 Mehmet Emin Buğra, a.g.e., 1987, s. 380.

21 Liu Zhi Shiao, a.g.e., Pekin 1988, s. 811-815.

22 Uygurlarning Kiskiçe Tarihi, s. 319-321.

23 Uygurlarning Kiskiçe Tarihi, s. 343.

24 Mehmet Emin Buğra, a.g.e., 1987, s. 381-382.

25 Mucizi, Molla İsmetulla Binni Molla Nimetulla, Tevarih-i Musikiyyun, Pekin, 1982, s. 33-34.

26 Mucizi, Molla İsmetulla Binni Molla Nimetulla, a.g.e., Pekin, 1982, s. 12.

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM, GAZNELİLER

Gazneliler / Prof. Dr. Erdoğan Merçil [s.479-508]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Kuruluş Devri

ürklerin tarih boyunca yayılıp devletler kurdukları ülkelerden biri de Afganistan'dır. Türkler bu bölgede M.Ö. II. yüzyıldan itibaren çeşitli devletler kurmuşlardır. Bu Türk devletlerinden biri olan Gazneliler, isimlerini başkentleri Gazne şehrinden almışlardı. Ancak bu devlet, tarihî kaynaklarda, Yemînîler ve Sebükteginîler olarak da geçmektedir.

Sâmânî Devleti'nin (819-1005) en parlak devrinde çok sayıda Türk, gruplar hâlinde Mâverâünnehir yoluyla İslâm dünyasına getirilmekteydi. Sâmânî Devleti'nin zayıflamaya başladığı sırada; Simcûrîler, Kara Tegin İsficâbî ve Baytuz gibi Türk aile ve komutanlar bazı bölgelerde hâkimiyet kurmuşlardı.

İşte bu Türk komutanlardan biri de Gazne Devleti'ni kuracak olan Alptegin'dir. Alptegin tahminen H. 277 (M. 890-891) yılında doğmuştur. O, Sâmânî Emîrî Ahmed b. İsmâil'e (907-914) köle olarak satılmış ve onun hassa askerleri arasına dahil edilmiştir.1 Netice olarak o, Sâmânîlerin takdir ettikleri bütün vasıflara sahipti. Bu sebeple, yavaş yavaş temâyüz eden Alptegin'i, Emîr Nasr b. Ahmed (914-943) azat etti. Daha sonra Sâmânîlerin başına geçen Nûh b. Nasr (943-954), ona bazı birliklerin komutasını vermişti. Bundan sonra Alptegin'in mevkiinin hâcibü'l-hüccâblığa (bütün saray idaresinin başı) yükseldiğini görüyoruz.2 Nûh'un ölümünden sonra Sâmânî emîri olan genç yaştaki oğlu Abdülmelik (954-961) üzerinde onun büyük nüfûzu vardı. Artık bu devrede Alptegin, Sâmânî siyasetinde aktif bir rol almaya başlamıştı.

Nitekim Emîr Abdülmelik'e her istediğini yaptırabilen Alptegin, bu sırada vezir olan Ebû Mansûr Yûsuf b. İshâk'ın devleti kötü idare ettiğini ileri sürdü. Emîr Abdülmelik, veziri azletti ve onun yerine Ebû Ali Muhammed b. Muhammed el-Bel'amî'yi bu göreve tayin etti. Ancak vezirliğe Bel'amî'nin tayininden sonra, Emîr Abdülmelik'in ileride Alptegin'den gelebilecek tehlikeleri sezdiği ve ona karşı davranışının değiştiği anlaşılıyor. Nitekim Abdülmelik, onu başkentten uzaklaştırmak maksadıyla, Belh Eyaleti âmilliğine (vergi memuru) tayin etti. Alptegin ise, hâcibü'l-hüccâblıktan sonra, daha aşağı seviyedeki bir görevi kabul etmeyerek, âmil olamayacağını ileri sürdü. Emîr Abdülmelik, teklifinin reddedilmesi karşısında onu devletin en yüksek askeri mevkii olan Horasan sipehsâlârlığına tayin etmeye mecbur kaldı. Fakat Alptegin'in yerine hâcib olarak yine onun bir kölesi (gulâmı) getirilmişti. Böylece onun saraydaki nüfuzu devam ediyordu. Alptegin, 20 Zilhicce 349 (10 Şubat 961) tarihinde, Nişâbûr'a gelerek yeni görevine başladı.3 Alptegin saraydaki nüfuzu sebebiyle, devlet

merkezindeki gelişmelerden haberdardı. Ayrıca o, Vezir Bel'amî ile devlet işlerini birlikte yürütme hususunda anlaşmıştı. Bel'amî vezirliğe Alptegin sayesinde getirilmiş olduğundan, bu anlaşmaya tam manasıyla uymaya çalışıyordu.

Alptegin yeni görevine başladıktan bir müddet sonra, Emîr Abdülmelik attan düşerek öldü (Kasım 961). Vezir Bel'amî, derhal Alptegin'e bir mektup yazarak durumu bildirdi ve Sâmânî tahtı için en uygun adayın kim olduğunu sordu. Alptegin, ölen Abdülmelik'in oğullarından birinin tahta geçirilmesini tavsiye etti. Bel'amî buna uyarak Abdülmelik'in oğlu Nasr'ı tahta geçirdi ise de, o ancak bir gün emîr olarak kalabildi. Bu sırada Sâmânî sarayında, Alptegin'in hâkimiyetinden ve her işe müdahale edişinden kurtulmaya karar veren yeni bir grup ortaya çıkmıştı. Nitekim Sâmâni hanedan mensupları ve ordu, Mansûr b. Nûh'a sadâkat yemini ederek tahta geçirdiler. Alptegin ise, kendi adayını zorla tahta çıkarmaya karar verdi. Bu maksatla Alptegin'in Buhara'da kendisine karşı koyabilecek kuvvetleri hazırlıksız yakalamak için hızla harekete geçtiği anlaşılıyor. O, Ceyhun'un kenarına ulaştığı sırada, emrindeki bazı subaylara, Buhara'dan Alptegin'in bir gâsıb olduğu hakkında mektuplar geldi. Alptegin bunları görünce ordusunun içinde de kendisine karşı hareket olabileceğini sezdi ve Buhara üzerine yürümekten vazgeçerek kendi has gulâmları ile Belh'e çekilip bu şehri aldı.

Alptegin bir-iki ay orada ikâmet etmeye, ondan sonra da Hindistan'a doğru yola çıkmaya karar verdi. Ancak Alptegin'e karşı olanlar, Sâmânî Emîri Mansûr'u, onu yakalamak için bir ordu göndermeye ikna ettiler. Emîr Mansûr onun ardından Eş'as b. Muhammed komutasında on altı bin kişilik bir ordu gönderdi. Alptegin de harekete geçerek Belh ile Hulm arasındaki, Hulm geçidinde yer tuttu. Bu sırada onun emrinde iki bin iki yüz Türk gulamı ile gazâ için gelen sekiz yüz atlı vardı. Sâmânî ordusu ile Alptegin arasındaki savaşı, yanında az bir kuvvet bulunmasına rağmen, Hulm geçidini başarıyla tutan Alptegin kazandı (Rebîülevvel 351/Nisan-Mayıs 962). Alptegin, daha sonra Hindistan'a yapacağı seferler için uygun bir üs olan Gazne şehrine yürüdü.4

Bu yürüyüşü sırasında o, Bâmiyân Hâkimi Şîr Bârik'i ve Kâbil'in Hindûşâhî hükümdarını itaat altına alarak Gazne'ye geldi. Alptegin, buranın hâkimi Ebû Bekr Levîk (veya Enük)'i5 şehrin kalesinde dört ay süren bir muhasaradan sonra mağlûp ederek Gazne'yi ele geçirdi (13 Zilhicce 351/12 Ocak 963). O, bu şehirde kendi hâkimiyetini ilân etmekle, Gazneliler Devleti'nin de temelini atmış oldu. Gazne Hâkimi Ebû Bekr Levîk'in Hindû olması muhtemeldir. Ancak bu isim Türkçe "Enük" (hayvan yavrusu, arslan, sırtlan, kurt, köpek yavruları) manasına da okunmuş ve onun Türk olabileceği ihtimali de ileri sürülmüştür. Ebû Bekr Levîk, Gazne'yi kaybettikten sonra Kabûl Şâhları'nın yanına sığındı.

Gazneliler Devri'nden önce de Afganistan'da Türk toplulukları bulunmaktaydı ve Gazneliler Devleti büyük ölçüde bu topluluklara dayanıyordu. Nitekim Halaçlar, daha sonra Gazneliler ordusunda önemli bir kuvvet olarak yer almışlardı.

Alptegin'in Gazne'yi ele geçirmesinden hemen sonra Sâmânî Emîri Mansûr b. Nûh, Ebû Cafer komutasında yirmi beş bin kişilik bir orduyu ona karşı gönderdi. Alptegin, bu Sâmânî ordusunu Gazne kapıları önünde mağlup etti; Ebû Cafer çekilmeye mecbur kaldı. Emîr Mansûr, bundan sonra Alptegin

ile arasını düzeltmek maksadıyla zapt ettiği ülkelerin idaresini ona veren bir fermân gönderdi. Alptegin, daha sonra Büst'ü ve Kabûl-Şâhlar'ın ülkesinin bir kısmını zapt etti ve Hindistan'a seferlere başladı ise de, kendi hükümdarlığında uzun boylu saltanat süremeden 13 Eylül 963 tarihinde öldü.6

Öte taraftan Levîk Hanedanı, Gazne'yi kolay kolay elden bırakmamış, Alptegin'e halef olan oğlu Ebû İshâk İbrâhim zamanında (963-966), bu şehri ele geçirmişti. Ebû İshâk, Sâmânî Emîri'nin yardımıyla Gazne'ye tekrar hâkim oldu. Böylece Sâmânîler de bu bölge üzerinde hiç olmazsa ismen hâkimiyet kurdular. Ebû İshâk İbrâhim'in oğlu olmadığından, ölümünden sonra devletin başına Türk komutanların geçtiğini görüyoruz. Bunlardan birincisi olan Bilge Tegin, Sâmânîlerin merkezi Buhara'ya elçi göndererek bağlılığını bildirdi ve Türklerin reyi ile seçilmiş olduğunu ifade etti. Ancak Buhara'daki Sâmânî komutanlarından Fâik, Gazne'de bağımsız bırakılmış olan bu Türk topluluğuna şiddetle karşı idi. Bu yüzden, doğrudan doğruya kontrolü ele geçirmek için Gazne üzerine bir ordu gönderdi. Bilge Tegin, bu Sâmânî ordusunu mağlup etti ve bir daha Buhara'dan Gazne'ye ordu gönderilmedi. On yıllık bir saltanattan sonra Bilge Tegin, Gerdîz Kalesi'ni kuşatırken öldü (975).

Bilge Tegin'in yerine Alptegin'in diğer bir kölesi Böritegin (veya Pîrî Tegin) başa geçti. Ancak çok geçmeden idare şekliyle halkı kendisinden nefret ettirdi. Bu sebepten Gazne halkı, Levîk'i kendilerine hükümdar olmak üzere davet ettiler. Levîk, Kabûl-Şâhlar'dan yardım alarak derhal Gazne'ye hareket etti. Sebüktegin, emrindeki beş yüz gulâm ile istilâcıları karşılayarak mağlup etti. Devleti yönetmekte başarısız kalan Böritegin ise görevinden uzaklaştırıldı. Onun yerine, yine Türklerin seçimiyle, Alptegin'in en çok güvendiği adamlarından Sebüktegin getirilmişti (977).

Sebüktegin, oğlu Mahmud'a nasihatlarda bulunduğu Pendnâme'sine göre,7 şimdi Kırgızistan hudutları içinde bulunan Issık Göl sahillerindeki Barshan bölgesinde dünyaya gelmişti. Onun Karluk Türklerine bağlı boylardan birinden olması muhtemeldir. Sebüktegin'in başa geçmesiyle Gazneliler Devleti, hükümdarlığın babadan oğula geçtiği bir hanedanın idaresi altına girmiş oldu. Bir diğer yönüyle Gazneliler Devleti'ni kuruluş yıllarında yöneten Türk komutanların yerini artık bir hanedan almış oluyordu. Sebüktegin, görünüşte Sâmânîlerin bir valisi olarak hareket etmesine rağmen, bağımsız Gazneliler Devleti'nin temeli onun zamanında atılmıştı. Çok geçmeden Türklerin nüfuzu, Gazne'den Doğu Afganistan'daki Zâbulistan bölgesine kadar yayıldı. Sebüktegin, Zâbulistan asillerinden birinin kızıyla evlenerek mahallî güçleri de kendi tarafına çekmeye çalıştı.

Sebüktegin, devletin devamlılığını emniyet altına almak için en iyi yolun dinamik bir genişleme siyaseti takip etmek olduğunu görmüş olmalıdır ki, iktidara geçtikten sonra, rakip Türk gulâm gruplarının bulunduğu Büst şehrine bir sefer düzenleyerek bu şehri ele geçirdi. Aynı zamanda Kuzeydoğu Belucistan'daki Kusdar bölgesini de topraklarına ilâve etti. Sebüktegin, hâkimiyetini Toharistan ve Zemindâver'e kadar genişletmiş ve daha sonra gözlerini Hindistan'a çevirmişti. Onuncu yüzyılda Lamgan ve Kâbul'e kadar aşağı Kâbul Vadisi, kudretli Vayhand Hinduşahî hükümdarlarının hâkimiyeti altında idi. Bu hükümdarlar, İslâm dininin kuzey Hindistan'da yayılmasına bir engel teşkil ediyorlardı. Neticede'de 367 (986-987) Kâbul-Lamgan bölgesindeki çetin savaşlardan sonra Hinduşahî Racası mağlup edildi ve Sebüktegin, Kâbul Nehri boyunca Peşâver'e kadar ilerlemeye ve

orada İslâm dinini yaymaya muvaffak oldu. Bundan sonra Sebüktegin'in, Sâmânîlerin iç siyasetinde rol oynamaya başladığını görüyoruz. Türk komutanlarından Ebû Ali Simcûrî ve Fâik ittifakına karşı Sâmânî Emîri Nûh b. Mansûr, Sebüktegin'i yardıma çağırdı (994). Sebüktegin ve oğlu Mahmud, Horasan'a gelerek bu isyancıları mağlup ettiler (995). Bunun üzerine Sâmânî emîri, Mahmud'a "Seyfü'd-devle" lâkabı ve Horasan ordu komutanlığını vermişti.8 Sebüktegin, Gazneli Devleti'nin temellerini sağlam bir şekilde attıktan sonra Ağustos 997'de öldü.

Sebüktegin; ölmeden önce küçük oğlu İsmail'in tahta geçmesini vasiyyet etmiş, hattâ emîrler ve komutanlardan ona itaat edeceklerine dair sadâkat yemini almıştı. Nitekim Sebüktegin'in dediği yapıldı. İsmail babasının ölüm haberini duyar duymaz derhal Belh şehrine giderek kendi hükümdarlığını ilân etti. Bu sırada Nişâbur'da bulunan Mahmud, kudret ve tecrübe bakımından İsmail'den üstündü. Mahmud, zayıf yaratılışlı kardeşi İsmail'in hükümdarlığını tanımayarak kardeşine bir elçi gönderdi. Ona kendisinin yaşça daha büyük olduğunu ve bu hukukunun tanınması gerektiğini bildirdi. Ayrıca Gazne şehrinin de kendisine teslim edilmesini istiyordu. Buna karşılık Mahmud, kardeşine Belh ve Horasan eyâletlerini bırakıyordu. Ancak İsmail, bu teklifi kabul etmedi. Bu sebeple Mahmud, işini kuvvete başvurarak sonuçlandırmaya karar verdi ve mücadele için hazırlandı. İki kardeş arasında, Mart 998 tarihinde savaş başladı. Mahmud'un kuvvetleri karşısında bütün gün savaşan İsmail'in ordusu, akşama doğru dağılarak kaçmaya başladı. Bu savaşla beraber Mahmud, Gazneliler tahtını da kazanmış oldu. İsmail de Gazne Kalesi'ne sığındı, fakat mukavemetin faydasızlığını anlayarak teslim oldu. Onun saltanatı yedi-sekiz ay sürmüştü. Mahmud onu bir kaleye hapsettirdi. İsmail burada hareketlerinde serbest bırakılmış ve mevkii ile uygun her türlü davranışı hoşgörüyle karşılanmıştı.9

1. Sultan Mahmud

Sebüktegin'in en büyük oğlu olan Mahmud, 2 Kasım 971 tarihinde doğmuştur. Mahmud'un annesi, Zâbulistan bölgesinde asil bir ailenin kızı idi. Bu sebeple şâirler, Mahmud'a zaman zaman "Mahmud-ı Zâbulî" olarak hitap etmişlerdir.10 Mahmud, daha gençlik yıllarında devlet idaresinde görev almaya başlamış, babasının yanı sıra katıldığı savaşlarda cesaret ve zekâsıyla kendisine göstermişti. O, bu başarı ve kazandığı tecrübeyle kendisine ilerde Gazneli tahtını sağlayacak ortamı hazırlamıştı.

A. Sultan Mahmud'un

Sâmânîler ile Münâsebeti

Sultan Mahmud, kardeşi ile taht mücadelesi yaptığı sırada, Sâmânîler Horasan'ı işgal etmiş, II. Nûh'un ölümü üzerine de yerine oğlu Ebû'l-Hâris II. Mansûr (997-999) geçmişti. Yeni Sâmânî emîrinin ileri görüşlü bir kimse olmadığı anlaşılıyor. O, Mahmud'un ayrılmış olduğu Horasan'a kendi komutanlarından Beytüzün'ü sipehsâlâr tayin etmişti. Beytüzün de tayin sonucu Nişabur'a yerleşmişti. Halbuki o sırada Sâmâni Devleti'nin yaşaması Mahmud'un yardım ve desteğine bağlıydı.

Sultan Mahmud, Gazneliler tahtına çıktıktan sonra Belh şehrine gelerek II. Mansur'a tahttaki değişikliği ve babası gibi tâbi olduğu hükümdara hizmet edeceğini bildirmek ve bu sebepten eski ülkesi Horasan'daki haklarının tanınmasını sağlamak için Buhara'ya bir elçi gönderdi. Emîr II. Mansur, cevabında Mahmud'u tebrik ediyor; Belh, Tirmiz, Hirat ve Büst vilâyetlerinin Gazne'ye bağlı bulunduğuna dair ferman gönderiyor, ancak Beytüzün'ün idaresine verilmiş bulunan Horasan'ın iadesinin mümkün olmadığını bildiriyordu. Ayrıca II. Mansur, Buhara'ya gelen Mahmud'un elçisini kendisine vezir yapmak üzere kandırmış, bu bardağı taşıran son damla olmuştu. Mahmud, Horasan'ı barış yoluyla alamayacağını anlayınca, kuvvet kullanmaya karar vererek Nişâbur'a yürüdü. Beytüzün, sultana karşı koyamayacağını anlayınca Nesâ ve Bâverd'e çekilerek Buhara'dan yardım istedi. Emîr II. Mansur ve Semerkand Valisi Fâik, ona yardıma geldiler ve Serahs civarında ordugâh kurdular. Mahmud onların yardıma geldiğini haber alınca, II. Mansur ile savaşmadan geri çekildi. Belki de o, Sâmânîlere son darbeyi vurmak istemiyordu. Ayrıca onun asıl maksadı, bu sırada Maveraünnehir'e el atmaya çalışan Karahanlılara fırsat vermemekti. Bu sebepten Mahmud, geri çekilerek durumun gelişmesini bekledi. Beytüzün Serahs'a yürüdü. O ve Fâik, Emîr II. Mansur'un kendilerinden ziyâde Mahmud'a güvenmesinden ve kendilerini ona teslim etmesinden korktular. Bunun sonucu olarak Emîr II. Mansur'u yakalayıp gözlerine mil çektiler (2 Şubat 999). Onun yerine henüz çok küçük yaşta bulunan Abdülmelik b. Nûh'u tahta geçirdiler. Böylece Sâmânî Devleti içinde iktidara, perde arkasında Fâik ve Beytüzün hâkim olmuştu.11

Artık Mahmud'u savaştan alıkoyacak bir sebep kalmamıştı. O Fâik ve Beytüzün'e karşı, kör edilen emîrin intikamını almak için harekete geçti. Fâik ve Beytüzün, onun yaklaşması üzerine Merv şehrine kaçtılar. Mahmud da onları takip etti ve Merv önünde karargâh kurdu. Burada iki taraf arasında başlayan barış görüşmeleri sonunda, eski şartlar üzerine bir anlaşma yapıldı. Mahmud bu anlaşmayla Beytüzün'ün Horasan'da kalmasına razı oluyordu. Mahmud, kan dökülmeden barış yapıldığı için sadaka olarak iki bin dinar dağıttı. Onun böyle bir barış yapmasında, rakiplerinin Ebu'l-Kâsım Simcûrî'nin kuvvetleriyle birleşmesinin ve sayıca üstünlüklerinin etkili olduğu anlaşılıyor. Ancak bu anlaşma çok kısa bir süre içinde bozuldu. Mahmud ordusuna hareket emrini verdi, fakat rakiplerinin ordusunda bulunan Ziyarîler hanedanından Dârâ b. Kâbûs komutasındaki bir grup askerin bu anlaşmayı kabul etmeyerek Mahmud'un kardeşi Nasr idaresindeki Gazneli artçı birliklere saldırması savaşın patlamasına sebep oldu.

Gazneli ordusu; Emîr Abdülmelik, Beytüzün, Fâik ve Ebu'l-Kâsım Simcûrî'nin birleşik kuvvetlerini 16 Mayıs 999 tarihindeki savaşta mağlup etti. Emîr Abdülmelik, savaş meydanından Buhara'ya çekildi. Beytüzün önce Nişâbur'a sonra da Cürcan'a, Ebu'l-Kâsım Simcûrî ise Kuhistan'a kaçtılar. Sultan Mahmud, Tus şehrini, komutanlarından Arslan Câzib'in idaresine bıraktı ve ona Beytüzün'ü takip etmesi için emir verdi. Ebu'l-Kâsım Simcûrî de Arslan Câzib karşısında tutunamayarak Tabes'e kaçmaya mecbur kaldı.

Sultan Mahmud böylece Horasan'ı ele geçirdi. O burayı ele geçirmekle, zengin ve parlak bir eyaletin sahibi olmuştu, kardeşi Nasr'ı oraya vali tayin etti.12 Mahmud daha sonra Bağdat'a bir elçi

göndererek Abdülmelik'e karşı olan galibiyetini Abbasî Halifesi el-Kâdir Billâh'a (991-1031) bildirdi. Sâmânîler tarafından halife olarak tanınmamış bulunan el-Kâdir, Mahmud'un elçisini memnuniyetle karşıladı. Halife ayrıca ona hil'at, taç ve bayrak ile birlikte, hâkim olduğu ülkelerin fermanını gönderdi. Yine Mahmud'a Velî Emîrü'l-Mü'minîn ile Yemînü'd-Devle ve Emîrü'l-Mille lâkaplarını verdi (Kasım 999). Sultan, gönderilenleri aldıktan sonra "İslâm dinine yardım etmek ve İslâm düşmanlarını söküp atmak maksadıyla her yıl Hindistan'a sefer yapmayı vaad etti".

Bu sırada Sâmânîlerin zayıf durumundan yararlanan Karahanlılardan Nasr b. Ali, Mâverâünnehr bilginlerini kendi tarafına çektikten sonra, mukavemet görmeksizin Buhara'ya girdi (23 Ekim 999). Daha sonra, Sâmânî sülâlesinin bütün mensuplarını Özkent'e gönderdi. Sâmânî Devleti'nin ortadan kalkmasıyla Mahmud, tam mânasıyla bağımsız bir hükümdar niteliğini kazanmış oldu ve halifenin gönderdiği hil'atleri ve tacı büyük bir merâsimle giydi. Bundan sonra da Gazneliler Devleti içinde Halife el-Kâdir adına hutbe okundu.13

B. Sistan Seferi

Saffârî hanedanından Halef b. Ahmed, Buğracuk'un idaresi altındaki Puşenc'i savunmasız bırakarak, İsmail ile mücadelesinde Mahmud'a yardıma gitmesinden yararlanmış ve oğlu Tâhir'i göndererek bu vilâyeti ve Kuhistan'ı işgal etmişti. Sultan Mahmud tahta çıktığı zaman Buğracuk'a yardımcı kuvvetler vererek onu, bu şehri geri almak için gönderdi. Tahir mağlup oldu ve kaçtı. Buğracuk ise zafer kazanmanın yanısıra fazla içkiden de sarhoş olmuştu, buna rağmen düşmanı takibe devam etti. Tahir onun bu durumundan yararlanarak geriye dönmüş ve Buğracuk'u tuzağa düşürerek öldürmüştü (998).

Sultan Mahmud, amcasının ölümüne sebep olmasından dolayı, Halef'i cezalandırmaya karar verdi ve bu maksatla Aralık 999 tarihinde büyük bir ordunun başında Sistan'a yürüdü. Halef, İspehbed Kalesi'ne çekilmiş, Mahmud da bu kaleyi kuşatmıştı. Ancak Halef'in yüzbin dînâr ödemeyi ve hutbeyi Mahmud adına okutmayı kabul etmesi üzerine, sultan barışa razı oldu ve anlaşma yaparak Gazne'ye döndü (1000).14

C. Hind Seferleri

Sultan Mahmud, Karahanlılar ile bir anlaşma yapıp kuzey cephesini emniyete aldıktan sonra, tahta çıkarken yaptığı yemine ve söze sâdık kalarak, Hint seferlerine başlamaya karar verdi. O daha önce de babasıyla Hindistan'a gitmişti. Hindistan seferlerinin en önemli sebebi ise, bu ülkede İslâm dinini yaymaktı. Ayrıca boş ve hareketsiz duran büyük bir orduyu çıkarabileceği isyan ve kargaşadan uzak tutmak için çarelerden biri de cihat idi. Bu bakımdan kalabalık Gazneliler ordusunu hareket hâlinde tutmak ve gaza yapmak da Hint seferlerinin sebeplerinden birisidir. Halk ve gönüllüler de ganimet getirdiği için bu seferleri desteklemekteydi.15

Sultan Mahmud, takriben Eylül 1000 tarihinde Birinci Hint Seferi'ne çıktı. O, Kabûl'un doğusunda Lamgan bölgesinde Hintlilerin elinde bulunan birkaç kaleyi zapt ettikten sonra Gazne'ye döndü.

Sultan Mahmud'un İkinci Hint Seferi, Vayhand Racası Caypal'a karşı olmuştur. O hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Eylül 1001 tarihinde on beş bin atlı ile birlikte Gazne'den harekete geçti ve Peşâver yakınında ordugâh kurdu. İki tarafın kuvvetleri, 27 Kasım 1001 tarihinde Mahmud'un ordugâhı civarında karşılaştılar. Savaşı Gazneli ordusu kazanmış, Caypal, on beş kadar oğlu, torunu ve büyük komutanlarıyla esir düşmüştü. Sultan Mahmud'un eline bu savaştan sonra muazzam ganimet geçti. Caypal ise, elli fil ve iki yüz elli bin dînâr fidye karşılığında serbest bırakıldı. Bu zaferden sonra Hinduşahî hanedanının merkezi Vayhand (Und) şehrini zapt eden ve geri kalan kış aylarını burada geçiren Sultan Mahmud, büyük ganimet ve filler ile muazzam bir şekilde Gazne'ye geri döndü. Ayrıca o "Gâzî" lâkabını aldı (Nisan 1002). Caypal ise, o sıradaki Hint geleneklerine göre, Müslümanlara esareti sebebiyle halkın gözünden düşmüş ve bu nedenle kendisini ateşe atarak intihar etmiştir. Yerine oğlu Anandpal geçti (1002 yılı sonu).

Sultan Mahmud, 1004 yılının Ekim-Kasım aylarında Müslümanlar tarafından Bhâtiya (Bhatinda, Multân'ın doğusunda bugünkü Uch) bölgenin Racası Becî Rây'a karşı Üçüncü Hint Seferi'ne çıktı. Sultan, İkinci Hint Seferi'nde Becî Rây'ın kendisine yardım edeceğini ummuş, ancak bu düşüncesinden hüsrana uğrayınca onu cezalandırmak için Gazne'den ayrılmıştı. Sultan, İndus (Sind) Irmağı'nı Multan bölgesinden geçerek Bhâtiya önüne geldi. Becî Rây, Sultan Mahmud'un ordusuna mağlûp olup kaçmış, ancak daha sonra çaresiz kalarak esir düşmektense intihar etmişti. Sultan Mahmud bir süre orada kalarak Bhâtiya Racalığı'nın bütün bölgelerini itaat altına aldı. Bu bölgede mescitler ve minberler yaptırdı. Ayrıca sultan oraya İslâm'ın esaslarını öğretmek için âlimler tayin etti. Mahmud daha sonra Gazne'ye dönüş için harekete geçti. Ancak o Bhâtiya'da çok kalmıştı, bu yüzden dönüşü sırasında erken başlayan şiddetli yağmurlar yüzünden zorluklarla karşılaştı. Multan Hâkimi Ebu'l-Feth Dâvud'un ülkesinden geçerken dostça davranmaması Mahmud'un bu dönüşünü güçleştiren sebepler arasında idi. Sultan, tahminen Mayıs-Haziran 1005 tarihinde büyük bir zorlukla Gazne'ye dönebildi16.

Sultan Mahmud'un Hindistan'a yaptığı seferlerinin sebeplerinden biri de Sünnîliği koruma fikri idi. Multân o sıralarda Karmatî mezhebinde olan Ebu'l-Feth Dâvud'un idaresinde idi. Bu şahsın Bâtınî düşünceleri yayma gayreti Mahmud'un oraya bir sefer yapmasına sebep oldu. Bu Dördüncü Hint Seferi'nin sebeplerinden biri de bu emîrini Sultan Mahmud Bhâtiya bölgesinden dönerken Gazneli ordusuna karşı kötü davranışı idi. Sultan Mart-Nisan 1006 tarihinde Gazne'den harekete geçti. Mahmud bu sefer sırasında önce topraklarından geçiş izni vermeyen Pencap Racası Anandpal üzerine yürüyerek onu mağlûp etti. Sultan daha sonra Multân'a yürüdü. Ebu'l-Feth, şehri terk ederek İndus Nehri üzerindeki bir adaya kaçtı. Bir haftalık bir kuşatmadan sonra Multân'ı zapt etti ve buradaki Karmatîleri cezalandırdı. Sultan Mahmud Müslüman olan Nevasaşah adıyla meşhur Suhpal'i Multân ve civarının valiliğine getirdikten sonra Gazne'ye döndü.17

Sultanın kuzeyde Karahanlılar ile olan mücadelesinden yararlanan Multân Valisi Suhpal, Mahmud'a itaati reddederek tekrar Hindû dinine dönmüştü. Sultan Mahmud bu haberi Ocak 1008 tarihinde aldı. O kış mevsiminin şiddetine rağmen Beşinci Hint Seferi'ne çıkarak Multân'a yürüdü. Mahmud, bu şehir önünde gözüktüğü zaman, Suhpal mukavemete çalıştı ise de, başarılı olamayarak tutuklandı. Sultan, Multân ve çevresinin idaresini komutanlarından Tegin Hâzin'e bıraktıktan sonra Gazne'ye döndü.

Sultan Mahmud'un Altıncı Hint Seferi, Caypal'ın oğlu Anandpal'a karşı olmuştur. Anandpal Pencap bölgesinin gittikçe artan İslâm baskısı altında bulunması üzerine Kuzeybatı Hindistan'daki öteki racalardan yardım istemişti. Bu racalar da yaklaşan İslâm tehlikesini hissederek onunla anlaştılar ve ordu gönderdiler. Sultan Mahmud, Hintlilerin bu hareketinin haberini de kış ortasında almıştı, 31 Aralık 1008'de Gazne'den ayrıldı. O İndus Nehri'ni geçtikten sonra Hintliler ile Vayhand (Und) şehrinin karşısındaki ovada karşılaştı. İki taraf arasındaki savaşı zor da olsa Mahmud kazanmıştı. Bu savaşta Kuzey Hindistan'ın başlıca racalarının kuvvetlerinin ezilmesi, Pencap yolunun Müslüman-Türk orduları bakımından güvenini sağlamıştı. Sultan Mahmud savaş alanından kaçanları meşhur bir tapınağın bulunduğu sarp Nagarkot (Bhim Nagar) Kalesi'ne kadar takip etti. Gazneli ordusu üç günlük kuşatmadan sonra bu kaleyi de aldı (1009). Burada ele geçen ganimet son derece fazla idi. Sultan Mahmud bu kaleyi kendi adamlarının idaresine bıraktıktan sonra Gazne'ye döndü. Başkent Gazne'de ele geçirilen hazineler halka gösterildi (Ağustos-Eylül 1009).18

Sultan Mahmud, Ekim 1009 tarihinde büyük bir ticaret merkezi olan Narayan'a (Narayanpur) karşı yürüdü. Burasının racası mukavemete teşebbüs etti ise de, başarılı olamadı. Gazneli ordusu şehri ele geçirerek yağmaladı. Sultan Mahmud daha sonra Gazne'ye döndü. Narayan racası Gaznelilere karşı koyamayacağını anlayarak sultan ile barış yapmak istedi. Sultan Mahmud'un onun teklifini kabul etmesi üzerine iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Bu barış Horasan ile Hindistan arasındaki yolların tüccarlara açılmasını ve ticaretin hız kazanmasına zemin hazırladı.19

Sultan Mahmud, yarım kalan Multân fetih hareketini tamamlamak için Ekim 1010 tarihinde Sekizinci Hint Seferi'ne çıktı. O bu seferinde hiçbir zorlukla karşılaşmayarak Multân'ı bütünüyle itaat altına aldı. Buradaki Karmatîlere ağır bir darbe indirildi. Mahmud, orada devamlı karışıklıklar çıkaran Ebu'l-Feth Dâvud'u yakalayarak beraberinde Gazne'ye getirdi.

Sultan Mahmud, Nandana'ya (Naradîn, bugünkü Salt Range bölgesinde) Dokuzuncu Hint Seferi'ni yaptı. Buranın racası Triloçanpal idi. Fakat esas idareye hâkim olan oğlu Bidar (Korkusuz) Bhimpal faal bir siyaset izleyerek Sultan Mahmud'a tâbi olmayı reddetmişti. Sultan, Mart 1014 tarihinde iyi hazırlanmış bir orduyla Nandana'ya yürüdü. Triloçanpal, Sultan Mahmud'un harekete geçtiğini haber aldığı zaman Nandana Kalesi'nin idaresini oğluna bırakarak yardım istemek üzere Keşmîr racasının yanına gitti. Bhimpal, Gazneli ordusu karşısında önce dar bir boğazda mevzilendi ise de, daha sonra Nandana Kalesi'ne çekilmek zorunda kaldı. Gazneli ordusu bu kaleyi kuşattı, kalenin duvarları altında kazılan lâğımlar ve özellikle keskin Türkmen nişancılarının okları karşısında kaledekiler kayıtsız şartsız teslim oldular. Sultan Mahmud, buradan Keşmîr'e doğru ilerledi ve önce

Keşmîr kuvvetleri komutanı Tunga sonra da Triloçanpal'ı mağlup etti. Onun bu zaferinin Hindistan'daki yankıları büyük oldu ve en uzak yerlere kadar yayıldı. Bu ülkelerin sakinlerinden bir kısmı İslâm dinini kabul ettiler. Mahmud, Temmuz-Ağustos 1014 tarihinde Gazne'ye döndü.20

Sultan Mahmud, Hindistan'daki en önemli seferlerinden birisini Delhi'nin 150 km. kadar kuzeyinde bulunan Thanesar şehrine yapmıştır. Hintlilerce mukaddes bilinen bu şehirde birçok tapınak ve put vardı. Bu putlar arasında en meşhuru "Çakrasvamî" adında büyük bir put idi. Ayrıca Thanesar racası da Müslümanlara karşı direnmekteydi. Sultan Mahmud, hem o putu kırarak Hinduların mâneviyatını sarsmak hem de bu şehirde bulunan hazine ve filleri ele geçirmek için Ekim-Kasım 1014 tarihinde Onuncu Hint Seferi için Thanesar üzerine yürüdü. Buranın racası sultanın yaklaşması üzerine şehri terk etmişti. Mahmud herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Thanesar şehrine girdi. Buradaki putlar kırıldı, ancak en meşhuru olan Çakrasvamî Gazne'ye götürülerek halka gösterildi.21

Sultan Mahmud, 1015 yılı sonlarına doğru On birinci Hint Seferi'ne çıktı. O Nandana Seferi sırasında Triloçanpal'a yardım etmiş bulunan Keşmîr racasını cezalandırmak istiyordu. Mahmud, Keşmîr yolu üzerinde önce zapt edilmez olarak meşhur Lokhot (bugünkü Boharin) Kalesi'ni kuşattı. Ancak Gazneli ordusu kış yüzünden bir ay sonra kuşatmayı kaldırmak ve çekilmek zorunda kaldı.

Sultan Mahmud'un on ikinci seferi zengin ve bayındır bir ülke olan Kanavc'a karşı idi. Sultan bu sefer için 27 Eylül 1018 tarihinde Gazne'den ayrıldı. Büst'te bulunduğu sırada Türkistan'dan gelen yirmi bin kişilik bir gönüllü grubunun katılmasıyla ordusu daha da kalabalıklaşmıştı. Hint dünyası Sultan Mahmud'dan o kadar yılmıştı ki, onun şöhreti kendisinden önce gitmekte ve birçok yerlerde fetihlerin daha kolay olmasını sağlamaktaydı. Nitekim bu seferinde de ona karşı önemli bir direnme olmamış ve başarılar birbirini takip etmişti. Sultan Mahmud Cumne Nehri'ni geçerek önce Agra'nın 170 km. kadar doğusunda bulunan Sirsava Kalesi'ni ele geçirdi, sonra da Beren'e (veya bugünkü Bülendşehr) yürüdü. Buranın Racası Hardat itaatini bildirdi ve onunla beraber on bin taraftarı İslâm dinini kabul ettiler. Cumne Nehri kenarındaki Mahaban Kalesi Racası Kulçend (Kul Çandra) ise Gazneli ordusu karşısında mağlup oldu. O esir olmaktansa ölümü seçti, önce karısını öldürdü, sonra da intihar etti.

Sultan Mahmud böylece Cumne ile Ganj Nehirleri arasındaki ülkeleri zapt ettikten sonra, Delhi ile Agra yolunun ortasında bir yerde bulunan Mathura (Muttra) şehri üzerine yürüdü. Burası da mukaddes Hint şehirlerinden biri idi. Sultanın yaklaşması üzerine Mathura'daki garnizon direnmeden teslim oldu. Mahmud daha sonra asıl hedefi olan Kanavc şehrine yürüyerek 20 Aralık 1018'de oraya ulaştı ve bir günde Kanavc Kalesi'ni aldı. Buradaki hazinelere el konuldu. Gazneli ordusu dönüş sırasında etraftaki bazı kaleleri de ele geçirmişti. Ayrıca Şarva Racası Candar Rây da mukavemete hazırlandı ise de bir başarı sağlayamayarak mağlûp oldu. Sultan Mahmud bu seferden rivayete göre tahminen üç milyon dirhem para, elli beş bin esir ve üç yüz elli fil ganimet ile Gazne'ye döndü. Gazne'nin ünlü Ulu Câmii, Kanavc'dan alınan ganimetler ile yapılmıştır.22

Sultan Mahmud Kanavc Seferi'nden döndükten sonra Kalincar Racası Ganda ortalığın karışmasına sebep olmuştu. Sultan Mahmud bu olayı haber aldığı zaman zorunlu bir yürüyüş ile Hindistan'a girdi. Onun On üçüncü Hint Seferi'nin gayesi Ganda ve müttefiklerini itaat altına almaktı. Sultanın harekete geçtiğini duyan Anandpal'ın oğlu Triloçanpal güneye doğru yürüyerek Ganda ile birleşmek istedi. Mahmud önce Triloçanpal'ın Ganda kuvvetleriyle birleşmesini önlemeye çalıştı ve bunda da başarılı oldu. Sultan onu Ramga (veya Ruhut) Irmağı kenarında yakaladı ve mağlûp etti. Triloçanpal savaşta yaralanmış ve kaçmaya çalışırken kendi adamları tarafından öldürülmüştü. Öte taraftan müttefiklerin reisi Kalincar Racası Ganda rivayete göre; yüz kırk beş bin yaya, otuz beş bin atlı ve altı yüz kırk filden oluşan ordusuyla Sultan Mahmud'un askerlerine doğru ilerledi. İki ordu tam mânâsıyla savaşa girmeden önce, gece yapılan bir öncü çatışmasını Gaznelilerin kazanması Ganda'nın ürkmesine ve gece karanlığında kaçmasına sebep oldu. Sultan Mahmud bu galibiyetten sonra Gazne'ye döndü.23

Sultan Mahmud On dördüncü Hint Seferi'ni daha önce ele geçiremediği Keşmîr üzerine yaptı. O, Eylül-Ekim 1021 tarihinde Gazne'den ayrıldı. Fakat bundan önceki Keşmîr Seferi'nde olduğu gibi, kışın şiddetle bastırması sebebiyle, Lokhot Kalesi'nin zaptı bu kez de mümkün olmadı.

Daha önce Kalincar Racası Ganda mağlûp edilmişse de, kesin olarak itaat altına alınamamıştı. Bu sebepten Sultan Mahmud 1022 yılında Ganda'ya karşı harekete geçti ve önce ona bağlı olan Gvalior Racası Arcan'ın üzerine yürüdü. Gvalior (Gwalior) kayalar üzerinde inşa edilmiş, zapt edilmesi güç bir kale idi. Gazneli ordusu kaleyi kuşattığı zaman, Gvalior racası mukavemet edemeyeceğini anlayarak sultana tâbi olmak ve otuz beş fil vermek şartıyla barış teklifinde bulundu. Sultanın bu teklifi kabul etmesiyle iki taraf anlaştı. Gazneli ordusu bundan sonra Kalincar üzerine yürüdü. Bu şehir de çok sarp kayalar üzerine inşa edilmişti. Sultan Mahmud bu kaleyi kuşatarak öteki yerlere olan bağlantılarını kesti. Ganda da yıllık haraç, hediyeler ve üç yüz fil karşılığında barış istedi. Sultan bu şartları kabul ederek kuşatmayı kaldırdı. Ganda ayrıca Mahmud'u öven bir şiir yazarak göndermişti. Sultan bu şiiri çok beğendi ve ona on beş kalenin idaresini vererek Mart-Nisan 1023 tarihinde Gazne'ye döndü.24

Sultan Mahmud'un Hindistan'a yaptığı en önemli ve meşhur seferlerden biri, on altıncısı olan Somnat, Hindistan'ın batı sahilinde Kathiavar Yarımadası'nda bir şehirdi. Bu şehirde kendisine tapılan Şiva'ya ait kutsal bir putla, bir tapınak bulunmaktaydı. Orayı ziyarete gelen binlerce insan en kıymetli mücevherlerini bu meşhur puta sunarlardı. Hintlilerin inanışına göre, Somnat'taki put, Hint ülkelerindeki öteki putların en kudretlisi idi. Sultan Mahmud bunu işittiği zaman, bu sapık inançla beraber o putu da yıkmaya karar verdi. Bu sayede Hintliler arasında İslâm dininin yayılması hareketi de çabuklaşmış olacaktı. Sultan Mahmud otuz bin atlı ve yüzlerce gönüllüden oluşan ordusuyla 18 Ekim 1025 tarihinde Gazne'den harekete geçti. Multân'da Gazneli ordusunun geçeceği Büyük Tar (Thar) Çölü için hazırlıklarda bulunuldu. Tar Çölü'nde önemli ilk durak Lodorva Kalesi idi, Gazneli ordusu bu kaleyi aldıktan sonra ilerlemeye devam etti. Bir aylık bir yürüyüşten sonra çöl geçildi. Nihayet 6 Ocak 1026 tarihinde sultan ve ordusu Somnat'a ulaştı ve şehri kuşattı. Kaledeki garnizon;

Brahmanlar ve gönüllüler tarafından takviye edilmişti. Bunlar, Sultan Mahmud'un ordusuna karşı cesaretle direndilerse de, başarılı olamadılar. Gazneli ordusu 8 Ocak'ta Somnat'ı zapt etti. Sultan, meşhur tapınağa girdi ve müezzine tapınağın üzerine çıkarak ezan okumasını emretti. Tapınaktaki putların hepsini kırıp yok ettiler. O taştan büyük putu dört parçaya ayırdılar. Bu parçalardan ikisi Gazne'deki Ulu Câmi ve Sultan Sarayının kapıları önüne konulmuş, ötekisi de Mekke ve Medine'ye gönderilmişti. Bir tarihçiye göre, ganimetten sultanın payına düşen beşte bir malın değeri yirmi milyon dînâr idi.

Mahmud, Somnat'ta on beş günden fazla kalmadı. Gazneli ordusunun dönüşünde rivâyete göre; deve, katır, at gibi iki yüz bin yük hayvanı bu zengin ganimetleri taşımakta idi. Sultan, bu ağır yüklere rağmen yine de fetihlerde bulunmaktan geri kalmadı. Karmatî olan Mansûre hâkimi Hafif, sultanın önünden kaçtı. Sultan, İndus nehri boyunca Multân'a doğru yürüyüşüne devam etti. Fakat bu bölgenin yerli halkı Catlar sürekli saldırılarla Gazneli ordusuna ağır kayıplar verdirdiler. Sultan Mahmud uzun ve yorucu bir yürüyüşten sonra Gazne'ye ulaştı (2 Nisan 1026). Onun Somnat seferi ve zafer kazanması haberi İslâm dünyasında büyük sevinç ve heyecan yarattı.25

Sultan Mahmûd son ve On yedinci Hint Seferi'ni Somnât dönüşü sırasında ordusuna saldıran Catları cezalandırmak için yaptı. Ordusunu hazırladıktan sonra Multân'a doğru ilerledi (Mart 1027). İndus Nehri'nin iki yakasına hâkim bulunan Catlar ile yapılan savaşta Sultan Mahmud'un intikamı müthiş oldu ve Catlar kesin bir mağlubiyete uğratıldı. Sultan Hint kuvvetlerinin başına Ahmed b. Yınal-tegin'i tayin ettikten sonra Gazne'ye döndü (Haziran-Temmuz 1027). Mahmud bu meşhur seferler ile Hint ülkesinde yüzyıllarca sürecek olan Türk hâkimiyetinin temellerini atmıştı.26

Sultan Mahmud Devri'nde Diğer Olaylar

A. Sistan'ın Zaptı

Saffârî Emîri Halef, kısa bir süre sonra, oğlu Tâhir ile anlaşmazlığa düşmüş ve onu bir hile ile ele geçirmeye ve öldürmeye muvaffak olmuştu (1002). Halef'in oğluna karşı zalimce davranışı onun etrafındakiler arasında bir korku ve nefret havası estirmişti. Bu sebepten Tâhir b. Zeyd başkanlığındaki emîrler ve komutanlar Sultan Mahmud'u kendi hükümdarları olması için Sistan'a davet ettiler.

Sultan Mahmud için bu kaçırılmaz bir fırsattı. Nitekim derhal Sistan'a yürüdü (Kasım 1002). Halef onun hareketini haber aldığı zaman, etrafı derin ve geniş bir hendekle çevrili müstahkem Tâk Kalesi'ne çekildi. Sultan bu kaleyi kuşattı. Kaleyi savunanlar Gazneli ordusuna karşı cesurca savaştılar. Fakat Halef, Gazneli ordusundaki fillerin ayakları altında kendi adamlarının ezilişini gördüğü zaman, sultana itaatini bildirerek kaleyi teslim etti (21 Aralık 1002). Halef, Mahmud'un huzuruna getirildiği zaman, pahalı hediyeler ve değerli inciler takdim etti. Sultan Mahmud, onun hayatını bağışladığı gibi, bütün servetini muhafaza etmesine izin verdi ve arzusu üzerine Cuzcân'a gönderdi.

Sultan Mahmud, bir süre sonra Sistanlıların Halef'in kız tarafından torunu olan Ebû Bekr Abdullah idaresinde kendisine karşı ayaklandıklarını haber alarak derhal bölgeye yürüdü. Mahmud, 393 yılı Kurban Bayramı'nda (10-11 Ekim 1003) Halefâbâd'a geldi. Âsîler onun geldiğini öğrendikleri zaman müstahkem Erk Kalesi'ne kapandılar. Sultan ve ordusu kaleyi kuşattı. Gazneli askerler âsîlerin birçoğunu yakaladılar ve bir kısmını da öldürdüler. Böylece Sistan tekrar Gazneliler tarafından itaat altına alınmış oldu. Sultan bu bölgeyi kardeşi Nasr'ın idaresine bırakarak, Gazne'ye dönmek üzere harekete geçti (1004 kışı).27

B. Şehzâde İsmail B. Nûh'un Sâmânî Devleti'ni İhyâ Teşebbüsü

Karahanlılardan Nasr b. Ali, 999 yılında Sâmânîlerin başkenti Buhara'ya girmiş ve bu hanedanın bütün mensuplarını Özkent'e götürmüştü. Sâmânî hânedanı mensuplarından Ebû İbrahim İsmail b. Nûh bir süre sonra tutuklu olduğu yerden kaçarak atalarının devletini yeniden kurmak için teşebbüse geçti. O "Muntasır" lâkabını alarak önce Hârezm'e gitti. Burada hâlâ Sâmânîlere sâdık olarak yaşayan birçok soylular ona katıldılar. İsmail el-Muntasır, Karahanlıların Buhara Valisi Cafer Tegin'i şehirden çıkartmaya ve esir almaya muvaffak olmuştu.

Öte taraftan İsmail'in Sultan Mahmud ve kardeşi Nasr ile mücadelesi önceleri başarılı gibi göründüyse de, çok geçmeden bu cephede de hüsrana uğradı. Ancak İsmail el-Muntasır'ın bütün bu yenilgi ve talihsizliğine rağmen devletini diriltme mücadelesini kolay bırakacak bir şahıs olmadığı anlaşılıyor. Nitekim o daha sonra Serahs'ı ele geçirmişti. Mahmud'un kardeşi Nasr, bu şehir civarında yapılan savaşta onu tekrar mağlup etti ve aralarında Ebu'l-Kâsım Simcurî de olmak üzere onun birçok kumandanlarını esir ederek Gazne'ye gönderdi (Ocak-Şubat 1002). İsmail el-Muntasır, bu yenilgiden sonra Oğuzların yanına sığındı ve onlardan yardım istedi. Onun yanına sığınmış olduğu Oğuzlar artık Selçuklu ailesinin idaresinde idi. İsmail, Oğuzların yardımıyla Karahanlılar ile birkaç kez savaştı ise de neticede mağlûp oldu. İsmail, kurtuluşu kaçmakta bulmuş ve Ceyhun Nehri'ni geçerek Horasan'a girmişti.

Fakat sürekli savaşmaktan ve dolaşmaktan usanmış olan askerleri zamanla onu terk ettiler. Böylece yanında sadece sekiz kişi kalan İsmail, Karahanlıların takibinden kurtulmak için Merv civarındaki çöle girdi ve İbn Buheyc'in reisi bulunduğu kabileye sığındı. Fakat yanına sığınmış olduğu İbn Buheyc, onu öldürdü28 (Ocak 1005). Bu suretle hanedanını diriltmeye çalışan son temsilcisinin ölümü üzerine Sâmânîler Devleti tarihten silinmiş oluyordu.

c. Sultan Mahmud ve Karahanlılar

Karahanlı Hükümdarı Nasrı b. Ali, Buhara'yı zapt ettikten sonra Sultan Mahmud ile birbirlerine dostluk mesajları gönderdiler. Daha sonra iki devlet arasında Ceyhun Nehri'nin hudut olması kabul edildi. Ayrıca aradaki dostluğu kuvvetlendirmek için de Sultan Mahmud, Nasr'ın kızı ile evlendi (1001).

Ancak Karahanlı Nasr ile Sultan Mahmud arasındaki bu dostluk kısa bir süre sonra sona erdi. Çünkü Nasr b. Ali, Sâmânîlerin bütün mirasına konmak istiyor ve Horasan'ı ele geçirmek için de fırsat

bekliyordu. Sultan Mahmud'un Multân üzerine gitmesiyle bu fırsat kendiliğinden ortaya çıkmış oldu (396/1005-1006). Nasr b. Ali, Sultanın Hindistan'da bulunmasından yararlanarak iki koldan Horasan'a kuvvet gönderdi. Karahanlı kuvvetleri, Belh ve Nişâbur'u ele geçirdiler. Gazneliler komutanı Arslan Câzib, bu durumda Karahanlılar önünden çekilmiş ve Gazne'ye giden yolları tahkim ettirmişti.

Sultan Mahmud, bu durumu öğrendiği zaman Multân'ın uzak bölgelerinin itaat altına alınmasını komutanlarına bırakarak sür'atle Gazne'ye döndü. Ordusunu Halaçlar ve Afganlar ile takviye etti. Sultan Mahmud, 397 yılı başında (Eylül-Ekim 1006) Karahanlı kuvvetlerini Horasan'dan uzaklaştırmış oluyordu.

Fakat Nasr b. Ali, kolay kolay Horasan'dan vazgeçmek niyetinde değildi. Bu sebeple Karahanlılardan Hotan hâkimi olan Yusuf Kadır Hân'dan yardım istedi. Tahminen kırk-elli bin kişi civarında bulunan birleşik Karahanlı kuvvetleri, Sultan Mahmud idaresindeki Gazneli ordusuyla Belh'e yirmi km. kadar mesafedeki Katar (Keter) Ovası'nda karşılaştı (5 Ocak 1008). Bu savaşta Nasr b. Ali kahramanca döğüştü ve hattâ galibiyet ibresini kendi lehine çevirmek üzereydi. Fakat bizzat Mahmud'un Karahanlı ordusunun merkezine yönelttiği başarılı hücumlar, diğer Gazneli komutanların da maneviyatını yükseltmişti. Onlar da idareleri altındaki birliklerle şiddetle Karahanlılar üzerine saldırdılar. Bu savaşta Karahanlı ordusunu çökerten sebeplerden birisi de Sultan Mahmud'un ordusunun önünde bulunan beş yüz fil olmuştu. Maneviyatları bozulan Karahanlılar, artık yenilmiş ve kaçmaya başlamışlardı. Onların pek çoğu esir alındı veya öldürüldü. Hindistan'da Suhpal'in isyanı Sultan Mahmud'un daha ileriye gitmesi engellemişti. Bu yüzden derhal Gazne'ye döndü. Bu aynı zamanda Karahanlıların Horasan'ı ele geçirmek için yaptıkları son büyük teşebbüs olmuştu.

İlig Han Nasr b. Ali, bu yenilgi üzerine ülkesine çekilmesine rağmen yine de Mahmud ile mücadele için kendisine müttefik arıyordu. Nitekim bu maksatla kardeşi Büyük Kağan Togan Han Ahmed ve Yusuf Kadir Han'a müracaatta bulunmuştu. Ancak diğer taraftan o, bağımsızlığını da ilân etmek istiyordu. Bu sebepten Ahmed, kardeşi Nasr'a karşı Sultan Mahmud ile bir dostluk anlaşması yaptı. Buna çok kızan Nasr b. Ali'nin; kardeşinin ülkesi Kaşgar'a sefer teşebbüsü, şiddetli kış yüzünden sonuç vermemişti (402/1011-1012). Bundan sonra iki kardeş, aralarındaki anlaşmazlığı çözmesi için Sultan Mahmud'a elçiler gönderdiler. Gazneli Mahmud, iki kardeş arasında aracı olmakla beraber onların elçilerini kabul ettiği sırada kuvvet ve kudretini göstermekten de geri kalmadı.

İlig Han Nasr b. Ali, 403 (1012-1013) yılında öldü, onun yerine Ebû Mansûr Arslan Han geçti. O, Sultan Mahmud ile iyi komşuluk münasebetlerini devam ettirmek isteyerek bir anlaşma yaptı. Diğer taraftan Sultan Mahmud, Karahanlıların iç mücadelelerinden ve kendisine hakemlik başvurularından yararlanmak istedi. Nitekim, Halife el-Kâdir Billâh'tan bir Karahanlı şehri olan Semerkand'ın kendisine bağışlanması hususunda bir ferman istemiş, fakat, onun bu arzusunu şiddetle reddetmişti (404/1013-1014).

Ancak Karahanlılar arasındaki saltanat mücadelesi bitmiyordu. Yusuf Kadir Han, Mansûr'un büyük kağanlığını tanımayarak taht üzerinde hak iddia edip Sultan Mahmud'dan yardım istedi. Sultan

Mahmud, Yusuf Kadir Han'a yardım etmek için sefere çıktı ve Ceyhun Nehri'ni geçti. Ancak daha ileriye gitmeden geri döndü. Bir gösterişten ileriye gitmeyen bu seferden de anlaşıldığına göre sultan, Hindistan ile meşgul olduğu bir sırada Karahanlıların birbirleri ile uğraşmalarını daha uygun bulmuştu. Yusuf Kadir Han, onun bu davranışından dolayı hayal kırıklığına uğramış, bu sebepten Mansûr ile müzakerelere girişerek onunla anlaşmıştı. Her iki Karahanlı hükümdarı, ordularını birleştirerek Mahmud'a karşı harekete geçtiler ve Horasan'a yürüdüler. Sultan Mahmud, bu birleşik Karahanlı ordusunu Belh civarında yenerek Mâverâünnehr'e geri döndü (410/1019-1020). Bu durumda Yusuf Kadir Han, yeniden Mahmud ile anlaşmayı tercih etti.

Öte taraftan Yusuf'un kardeşi Ali Tegin, 411'de (1020-1021) Buhara'yı ele geçirdi. Ali Tegin, ölümüne kadar Gazneliler'in Orta Asya'daki isteklerine inatla karşı koymuştu. Ancak Büyük Kağan Mansûr'un hükümdarlıktan vazgeçerek yerini Yusuf Kadır Han'a bırakması, yeni olaylara sebep oldu (415/1024-1025). Yusuf Kadır Han'a kardeşleri Ali Tegin ve Ahmed karşı çıktılar. Bu durumda Yusuf Kadır Han, Sultan Mahmud ile anlaşmak istedi. Sultan Mahmud, yeni komşusu Ali Tegin'e güvenmediğinden bu anlaşma kolaylıkla olmuştu. Sultan, ikinci kez Ceyhun Nehri'ni geçti ve Semerkand yakınlarına kadar ilerledi. Onun ikinci kez Mâverâünnehr'i geçmesinin başka bir sebebi de bölge halkının, Ali Tegin'in zulmünden kendisine şikâyette bulunmaları idi. Sultan Mahmud ve Yusuf Kadır Han, Semerkand civarında buluştular (Mart-Nisan 1025).

Bu iki hükümdarın görüşmesinde önemli kararlar alındı. Bu kararlara göre; Ali Tegin'in hâkim olduğu yerler, Yusuf Kadır Han'ın ikinci oğlu Yığan (Boğa) Tegin Muhammed'e verilecek ve iki hanedan arasında evlenme yoluyla akrabalık tesis edilecekti. Ayrıca Sultan Mahmud, Ali Tegin'in müttefiki olan Arslan Yabgu'yu Mâverâünnehr ve Türkistan'dan uzaklaştıracaktı.

Sultan Mahmud, önce Arslan Yabgu'ya karşı harekete geçti. Arslan Yabgu, sultanın geldiğini duyunca çöle kaçmıştı. Sultan Mahmud, bir elçiyle ona haber gönderdi ve kendisiyle görüşmek istediğini bildirdi.

Semerkand civarındaki ordugâhtaki ziyafet meclisinde yapılan mülâkattan sonra, sultan onun önemli bir kuvvete sahip olduğunu anlamıştı. Mahmud, kendi ülkesine gelebilecek zararları önlemek için Yabgu'yu hileyle tutuklayarak Hindistan'da, Keşmîr'e giden geçitte bulunan Kalincar Kalesi'ne hapsettirdi. Arslan Yabgu, ölüm tarihi olan 1032 yılına kadar o kalede kalmıştı.

Öte taraftan Ali Tegin de sultanın hareketini öğrendiği zaman Semerkand ve Buhara'yı terk ederek çöle kaçmıştı. Ancak bu başarıya rağmen Sultan Mahmud, müttefiki Yusuf Kadır Han'ın çıkarını düşünmeden Belh üzerinden Gazne'ye döndü. Onun yine de Ali Tegin'i bütünüyle ortadan kaldırmayı düşünmediği sürekli bir Karahanlı saltanat mücadelesini tercih ettiği anlaşılıyor. Nitekim sultanın Somnat Seferi hazırlıkları için Mâverâünnehr'den ayrılmasından hemen sonra, Ali Tegin geri döndü. O Yusuf Kadır Han'ı mağlup ederek tekrar Semerkant ve Buhara'ya hâkim oldu. Bu fırsattan yararlanan Mahmud ise Huttal, Çaganiyan, Kubadiyan ve Tirmiz gibi şehirleri Gazneli Devleti'ne daha sıkı bağlamaya çalıştı. Bu suretle Sultan Mahmud, eski Sâmânî Devleti'nin mirasını içine alan

topraklara bütünüyle hâkim oluyordu. Ancak daha sonra Yusuf Kadır Han ve oğullarının talihleri açılmıştı. Onlar önce Özkent'i sonra da Balasagun'u ele geçirdiler (1026-1027).

Sultan Mahmud, Somnat Seferi'nden döndükten sonra (1026), Yusuf Kadır Han ile görüşmek için fakih Ebû Bekr Husayrî'yi Merv'e gönderdi. Daha sonra da yardım için bir Gazneli ordusu gönderilmiş olduğu anlaşılıyor. Neticede Ali Tegin mağlup olmuş ve Sultan Mahmud ile bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre, Ali Tegin'in Mâverâünnehr'deki hükümdarlığı tanınıyordu. Yusuf Kadır Han ise Sultan Mahmud ile arasındaki dostça ilişkileri devam ettirdi.29

D. Hârezm'in Zaptı

Öte taraftan Sultan Mahmud her fırsatta Hârezm'i itaat altına almaya çalışmaktaydı. Buranın hâkimi Me'mûnîlerden Ebu'l-Abbas Me'mûn, sultanın kızkardeşi Hurrey-i Huttalî (veya Hurrey-i Kalçı) ile evlenmişse de Mahmud'dan korkmakta ve bu sebeple Gaznelilere karşı Karahanlılar ile ittifak yapmak istemekteydi. Fakat Karahanlılar, onunla görüşmelerde bulunmakla beraber bir askerî anlaşma yapmaya yanaşmıyorlar, daha çok Gazneliler ile onun arasında aracı olmayı tercih ediyorlardı. Me'mûn, bu aracılık teklifini kabul etti. Mahmud ise 1016-1017 kışında Karahanlılara elçi göndererek Hârezmşâh ile anlaşmazlığı olmadığını nazikâne bir şekilde bildirmişti. Ancak sultan, Me'mûn'a da bir mektup göndermiş ve Hârezmşâh'ı tehdit etmişti. Nihayet Karahanlıların aracılığı ile Sultan Mahmud ile Hârezmşâh arasında bir barış yapıldı. Bu barışa göre; Hârezmşâh, Sultan Mahmud'a tâbi olacaktı. Ebu'l-Abbas Me'mûn, Nesâ, Ferâve şehirlerinde hutbeyi sultan adına okuttu. Mahmud, buna memnun olarak Gazne'ye döndü. Öte taraftan hutbenin Sultan Mahmud adına okunmaya başlanması, Hârezm ordusu komutanları arasında bir anlaşmazlığa yol açmıştı. Hutbenin okunmasını istemeyenler bu durumun ülkenin itibarına gölge düşürdüğünü ileri sürdüler. Bu komutanlar arasında Buharalı Alptegin ve arkadaşları Me'mûn'u öldürerek (17 Mart 1017) yerine on yedi yaşındaki yeğeni Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ali'yi geçirdiler. Bu sırada Karahanlılar arasında da bir saltanat mücadelesi başgöstermişti. Sultan Mahmud ise Karahanlıların bu iç mücadelesinden ve Yusuf Kadır Han'ın yardım istemesinden yararlanarak görünüşte eniştesi Me'mûn'un intikamını, hakikatte ise Hârezm'i almak için harekete geçmek istiyordu. Nitekim bu maksatla önce Hârezm'e bir elçi yollanarak Me'mûn'u öldürmüş olanların gönderilmesi ve hutbenin tekrar Mahmud adına okunması istendi. Hârezm'deki isyana önderlik edenler, sultanın kızkardeşi Hurrey-i Kalçı'yı geri gönderdiler, hattâ beş-altı kişiyi Me'mûn'un katilleri olarak yakaladılar. Ancak Sultan Mahmud'a itaat ve hutbeyi onun adına okutmak hususunda harekete geçmediler. Mahmud'un; Alptegin ve öteki önderleri, öldürülmek üzere kendisine teslimini istemesi, iki taraf arasında bir savaşı kaçınılmaz kılmıştı. İlk öncü savaşında; Hârezmliler, Gazneli öncülere ağır kayıplar verdirdiler. Fakat sultan zamanında yetişerek Gazneli öncü birliklerini bütünüyle yok olmaktan kurtardı. Nihayet 3 Temmuz 1017 tarihinde yapılan savaşta, Sultan Mahmud'un ordusu, Alptegin komutasındaki Hârezm ordusunu yenerek bu bölgenin başkenti Gürgenç'e girdi. Mahmud, bu suretle Hârezm bölgesine hâkim oldu ve buradaki Me'mûnîler hanedanına son verdi. Karahanlılar kendi iç mücadelelerinden dolayı bu durumu

kabul etmek zorunda kaldılar. Sultan Mahmud, Hârezm'i Hâcib Altuntaş'ın idaresine vererek Gazne'ye döndü.30

E.Sultan Mahmud ve Oğuzlar

Arslan Yabgu'nun tutuklanmasına; Selçukluların bu sırada aralarında bir birlik bulunmaması ve Mahmud'a karşı koyacak kadar kuvvetli olmamalarından tepki gösteremedikleri anlaşılıyor. Buna karşılık Arslan Yabgu'ya bağlı dört bin çadırlık bir Oğuz grubunun ileri gelenleri, Sultan Mahmud'a, Selçuklulardan zulüm görmekte olduklarını ve Mâverâünnehr'de geçim darlığı içinde bulunduklarını bildirerek, Horasan'a geçmelerine müsaade edilmesini rica ettiler. Bir rivâyete göre de, onların Mâverâünnehr'den ayrılmalarına Selçuklu ailesi içindeki önderlik mücadelesi sebep olmuştu. Sultan Mahmud, onlardan özellikle askerî kuvvet olarak faydalanabileceğini düşünerek Tûs Valisi Arslan Câzib'in muhalefetine rağmen, Oğuzların Ceyhun Nehri'ni geçmelerine müsaade etti. Başlarında Yağmur, Buka, Göktaş ve Kızıl Beylerin bulunduğu bu Oğuz grubu, Serahs, Ebiverd ve Ferâve sahralarında yerleştiler. Arslan Câzib, Mahmûd'a ok atmamaları için onların başparmaklarının kesilmesini yahut da Ceyhun Nehri'ne atılmaları tavsiyesinde bulunmuştu. Sultan onun bu sözlerine hayret etmiş ve: "Sen merhametsiz, katı yürekli bir adam imişsin" cevabını vermişti.

Ancak olaylar Arslan Câzib'e hak verdirecek şekilde gelişti. Oğuzlar (Türkmenler) yerli halkı sıkıntıya düşürmeye başladılar. Nitekim 1028 yılı başında Nesâ, Bâverd ve Ferâve halkı Türkmenlerden Sultan Mahmud'a şikâyette bulundular. Sultan, Arslan Câzib'i Türkmenler üzerine gönderdi. Fakat Arslan Câzib birkaç kez Türkmenler ile karşılaştı ise de, bu mücadelede başarı kazanamadı. Halkın devam eden şikâyetleri üzerine Mahmud, Arslan Câzib'i beceriksizlikle itham etti. Arslan Câzib, bu hakikati kabul etti ve verdiği cevapta; Türkmenlerin bir eyalet ordusunun yeterli olamayacağı derecede kuvvetlendiğini bildirerek bizzat sultanı mücadeleye çağırdı.

Sultan Mahmud, hastalığına rağmen harekete geçti (1028). Önce Tûs'a yürüdü ve Arslan Câzib'i gerekli yardımcı kuvvetler ile takviye ederek Türkmenler üzerine gönderdi. Ferâve Kervansarayı (Rıbât-ı Ferâve) yakınında yapılan savaşta, Arslan Câzib idaresindeki Gazneli kuvvetleri, Türkmenleri ağır bir yenilgiye uğrattı. Türkmenlerden bu savaşta dört bin kişi öldürüldü, geri kalanları Balhan Dağlarına, Dihistan ve bir kısmı da Kirman'a kaçtılar. Kirman'a kaçanlar orada da çok kalamayarak İsfahan'a geldiler. İsfahan Hâkimi Kakuyîler hanedanından Alâüddevle Muhammed b. Düşmenziyâr (1008-1041) onları kendi ordusuna asker kaydetti. Ancak Türkmenlerin buradaki rahat hayatları çok kısa sürdü. Sultan Mahmud'dan gelen bir emir üzerine İsfahan Hâkimi Alâüddevle, Türkmenlere bir tuzak kurdu ise de onun Türk hizmetkârlarından biri durumu soydaşlarına bildirdi. Bu durumu öğrenen Türkmenler, adı geçen yerden ayrıldılar ve yollarını kesmeye çalışan Alâüddevle'nin bir birliğini yenerek Âzerbaycan'a ve Balhan Dağlarına kaçtılar. Sultan Mahmud, ölünceye kadar içte ve dışta Türkmenleri takip ettirerek ülkesini onlardan temizledi.31

F. Sultan Mahmud'un Gur'u Zaptı

Afganistan'ın Helmend Vadisi ile Herat arasında bulunan dağlık bölgeye Gur veya Guristan denilir. Bu bölgeye bazan Mendiş adı da verilir. Başarısız kalan bazı teşebbüslere rağmen Sebüktegin etki sahasını Gur'un doğusuna kadar yaymış ve Gur Hâkimi Muhammed b. Sûrî ona tâbi olmuştu. Sebüktegin'in ölümünden sonra İbn Sûrî, Gaznelilere karşı düşmanca davranmaya başladı. Onun idaresindeki Gurlular yol kesmekte ve türlü kötülükler yaparak Sultan Mahmud'u rahatsız etmekte idiler.

Bu eyaletin Gazneli valileri, İbn Sûrî üzerine yürüdükleri zaman o, ulaşılmaz dağlık bölgelere sığınarak kurtulmaya muvaffak oluyordu. Nihayet Sultan Mahmud H. 401 (M. 1011) yılında bizzat harekete geçti. Gazneli ordusunun geldiğini öğrenen Gurlular sür'atle dağlara çekilerek, kendilerini savunmaya çalıştılar ve bunda da başarılı oldular. Sultan Mahmud, ordusunun güç duruma düştüğünü öğrenince sür'atle ilerledi. Gurlular onun karşısında aynı başarıyı gösteremediler. Gazneli ordusu, Gur bölgesinin başkenti Âhengerân şehrine yürüdü. Muhammed b. Sûrî on bin kişilik ordusuyla sultana karşı koymaya çalıştı. İki taraf arasında öğleye kadar devam eden savaş sırasında, Sultan Mahmud, sahte bir geri çekilme hareketi yaparak Gurluları dağlık bölgeden ovaya çekmeyi başardı. Burada devam eden savaşta Gazneli ordusu, Gurluları mağlûp etti. İbn Sûrî ve oğlu Şîs, Sultan Mahmud'un eline esir düştüler ve Gazne'ye gönderildiler. Ancak İbn Sûrî esir olmaktansa ölmeyi tercih etti ve yüzüğünde gizlediği zehiri içerek intihar etti. Sultan Mahmud, Gur bölgesini İbn Sûrî'nin, Müslüman olan diğer bir oğlu Ebû Ali'ye bıraktı. Ayrıca bu bölgede İslâmiyet'i yaymak için din adamları görevlendirildi.

Sonraki yıllarda Gur bölgesine birkaç sefer daha yapıldı. Sultan Mahmud 1015 yılında, muhtemelen Gur bölgesinin güneybatısında bulunan Hvabin'e yürüdü ve bazı kaleleri ele geçirdikten sonra Gazne'ye döndü. Birkaç yıl sonra Sultan Mahmud, oğlu Mesud'u Gur'un Teb adı ile meşhur kuzeybatı bölgesini itaat altına almakla görevlendirdi. Mesud, 1 Eylül 1020 tarihinde bu bölgeye gitmek için Herat'tan ayrıldı. Teb bölgesinde birçok kaleyi zapt ettikten sonra buranın hâkimi de itaatini bildirdi, ayrıca Garcistan tarafında ele geçirdiği bütün kaleleri teslim etmeye söz verdi. Mesud, Tur adındaki başka bir kaleyi de bir hafta süren şiddetli çarpışmalardan sonra zapt ederek Herat'a döndü. Bu suretle bütün Gur bölgesi, Sultan Mahmud'un idaresi altına girmiş oldu.32

G. Kusdar Bölgesinin İtaat Altına Alınması

Bugünkü Belucistan'ın kuzeydoğusuna düşen Kusdar bölgesi hükümdarı, Sebüktegin zamanında Gazneliler Devleti'ne bağlanmıştı. Sebüktegin, 977-978 tarihinde Kusdar şehrini zapt etmiş ve buranın hükümdarı yıllık haraç vermek ve hutbeyi kendi adına okutmak şartıyla serbest bırakılmıştı. Ancak bu bölge hükümdarı 401 (1009-1011) yılında ülkesinin dağlık oluşuna güvenerek Sultan Mahmud aleyhine Karahanlılar ile irtibat kurmuş ve yıllık haracı göndermemişti. Mahmud, Aralık 1011 yılında onun üzerine yürüdü. Sultan, önce Herat'a gidiyormuş gibi yaparak aniden Kusdar bölgesine döndü ve bu şehri kuşattı Buranın hâkimi sultana itaat etmeyi kabul ettiği gibi, yıllık haraca ilâve olarak on beş fil ve yüklü bir tazminat ödemeye söz verdi. Sultan bu şartları ve onun hükümdarlıkta kalmasını kabul ettikten sonra Gazne'ye döndü.33

H. Garcistan'ın Zaptı

Garcistan, Afgan Türkistanı içinde, Murgab'ın yukarı vadisinde bir ülkedir. Sultan Mahmud, 999 yılında bu bölgenin Şîr (veya Şar) denilen hâkimi Ebû Nasr'a el-Utbî'yi elçi olarak gönderdi ve itaat etmesini istedi. Şîr de bunu kabul ederek hutbeyi Sultan Mahmud adına okuttu. Ancak bir süre babasının yerine geçen Şîr Muhammed, sultanın bir seferine katılmadığı gibi, Horasan'ı zapt etmeleri için de Karahanlıları gizlice teşvik etmişti. Sultan Mahmud, bu durumu haber aldığı zaman komutanlarından Altuntaş, Arslan Câzib ve Mervrud şehri Valisi Ebu'l-Hasan el-Menîî'yi Garcistan üzerine gönderdi. Gazneli kuvvetler, yolun bütün güçlüklerine rağmen bölgenin başkentine girmeye muvaffak oldular. Şîr Muhammed, zaptı güç bir dağ kalesine çekildiyse de burada tutunamayarak sonuçta Gazneli kuvvetlerin eline esir düştü. Belucistan'daki Mesteng şehrine gönderildi ve birkaç yıl sonra orada öldü. Bu suretle Garcistan 1012 yılında Gazneli Devleti sınırları içine alınmış oldu. Sultan Mahmud, bu bölgeyi Ebu'l-Hasan el-Menîî'nin idaresine verdi. Yaşlı Şîr Ebû Nasr Muhammed ise Gazne'ye getirildi, kendisine büyük hürmet gösterildi ve 406 (1015-1016) yılında adı geçen şehirde öldü.34

Sultan Mahmud'un Dış Münasebetleri

A. Ziyârîler ile Münasebeti

Gaznelilerin özellikle Cürcan ve Taberistan'a hâkim olan Ziyârîler Devleti ile yakın münasebetleri vardı. 403 (1012-1013) tarihinde bu hanedanın başında bulunan Kabûs b. Vuşmgîr, zalimliği yüzünden ordusunun isyanıyla karşılaşmış ve tahtından uzaklaştırılarak yerine oğlu Felekü'l-Meâlî Menuçehr geçirilmişti.

Sultan Mahmud ise Kabûs'un diğer oğlu Dârâ'yı desteklemekteydi. Dârâ daha önce babasıyla anlaşmazlığa düşmüş ve Gazne'ye sultanın yanına sığınmıştı. Mahmud, bu sebeple onu desteklemeye karar vermiş ve Arslan Câzib komutasındaki bir orduyu Dârâ'yı Ziyârîler tahtına çıkarmak için göndermişti. Fakat Menuçehr, Sultan Mahmud'a tâbi olmak ve yıllık elli bin dînâr haraç ödemeyi vaadetmek suretiyle tahtında kalabildi ve öteki vasaller gibi zaman zaman Mahmud'un seferlerine asker gönderdi. Bu seferlerden birinde 404 (1013-1014) yılında Sultan Mahmud, Hindistan'da Naradin'e yürüdüğü sırada Menûçehr, Deylemli askerlerden yardımcı bir birlik yollamıştı. Sultan Mahmud, batıya; Rey şehrine doğru yürüdüğü zaman, Menuçehr onu kendi toprakları içinde karşılamış, dört yüz bin dînâr para ödemeye ve Gazneli ordusunun erzak ihtiyacını gidermeye zorlanmıştı.

Öte taraftan Rey şehrinin düşmesinden sonra Menuçehr, sultanın Gazneli ordusunu kendi ülkesini ele geçirmek için kullanabileceğini düşünerek korkmuş ve Gazne'ye giden yolları kapatmıştı. Sultan Mahmud, onun yaptıklarını öğrendiği zaman çok kızdı ve Menuçehr'e bir ders vermek istedi. Menuçehr, sultanın kendi ülkesine doğru ilerlemesinden çok korkmuş, onu önleyebilmek ve yerinde

kalabilmek için af dileyerek beş yüz bin dînâr ödemiştir. Mahmud, onun itaatini sağlayarak Gazne'ye döndü (1029). Bundan birkaç ay sonra da 420 yılının sonunda (1029 yılı sonu/1030 yılı başı) Menuçehr öldü. Onun yerine geçen oğlu Anûşirvan da Gazneliler tarafından emîrliğinin tanınabilmesi için beş yüz bin dînâr para ödemeye mecbur olmuştu.35

B. Büveyhîler ile Münasebeti

Sultan Mahmud'un ilk saltanat yıllarında Kirman bölgesinde Büveyhî hanedanından Bahâüddevle, Ebû Nasr Fîrûz (990-1012) hâkimdi. Sultanın kudretli şahsiyeti ve faaliyetleri karşısında tutunamayacağını anlayan ve bu sebepten korku içinde yaşayan Bahâüddevle, hediyeler ve elçiler göndererek onunla dostluk kurmuş böylece bir ittifak tesis etmişti. Bu yakınlaşmayı gözönüne alan Sultan Mahmud'un Büveyhîlere karşı siyaseti bundan sonra tam bir müdahale şeklinde olmadı. Ancak onun Kirman'da hâkimiyetini tesis için bir fırsat beklediği görülmektedir. Mahmud'un eline bu fırsat Bahâüddevle'nin ölümüyle geçti. Bahâüddevle'nin ölümünden sonra (1012) yerini, Halife el-Kâdir Billâh tarafından "Sultânü'd-Devle" unvânı verilen ve hükümdarlığı tasdik olunan oğlu Ebû Şücâ (1012-1021) almıştı. Ancak bir müddet sonra Ebû Şücâ'ya Kirman valisi olan kardeşi Ebu'l-Fevâris isyan etti (407/1016-1017). Şiraz civarında, iki kardeş arasında yapılan savaşta Ebu'l-Fevâris mağlup olduğu zaman yardım istemek için Sultan Mahmud'un yanına gitmekten başka çaresi kalmamıştı.

Böylece Sultan Mahmud için Kirman'a müdahale etmek fırsatı doğmuştu. Nihayet Ebu'l-Fevâris, sultandan hükümdarlığı ve Kirman'ı tekrar ele geçirebilmek için yardım istedi. Sultan Mahmud da komutanlarından ve devletin ileri gelenlerinden Ebû Said b. Muhammed et-Tâî komutasındaki bir orduyu Ebu'l-Fevâris'in emrine verdiği gibi, para yardımında da bulundu.

Gazneli kuvvetlerin desteğiyle yeniden Kirman'a hâkim oldu, oradan Fars bölgesine geçerek Şiraz'ı da aldı. Bir süre sonra Ebu'l-Fevâris ile Gazneli kumandan Ebû Said'in arasının açıldığı o devrin kaynakları tarafından da belirtilmiştir. Çünkü, Ebû Said onun yanında daha fazla durmayarak geri dönmüş ve Sultan Mahmud'a onu şikâyet etmiştir.

Böylece kısa bir süre için Sultan Mahmud'un himayesine girmiş olan Ebu'l-Fevâris, Ebû Said idaresindeki Gazneli kuvvetlerin yanından ayrılmasından sonra, biraz da kendi endişeli davranışı yüzünden Gazneli hükümdarının yardımından uzak kalmış bulunuyordu. Nitekim Ebu'l-Fevâris 408 (1017-1018) tarihinde Sultânü'd-Devle'ye yenilmiş ve hâkim olduğu vilâyetleri bırakıp kaçmıştı. Sultan Mahmud ise daha çok Hindistan ile meşgul olduğundan Kirman üzerine bir ordu göndermemişti. Kirman, daha sonra oğlu Sultan Mesud zamanında Gazneliler tarafından zapt edilecektir.36

Öte taraftan Büveyhîlerden Rey Hâkimi Mecdüddevle b. Fahrüddevle ise idareyi annesi Seyyide'ye bırakmak zorunda kalmıştı. Çünkü devlet işlerinden çok vaktini, harem zevkleri ve ilimle uğraşmakla geçirmekteydi.

Seyyide, 1028 tarihinde öldüğü zaman oğlu Mecdüddevle idareyi tekrar eline aldı. Ancak o devlet idaresinde tecrübesizdi. Bu bakımdan ordusu kendisinden memnun değildi. Hattâ

Mecdüddevle'yi dahi tehdit ettiler. Bu durumda Mecdüddevle'nin Sultan Mahmud'dan yardım istemekten başka çaresi kalmamıştı. Diğer bir rivayete göre bu daveti, Mecdüddevle'nin ordusu yapmıştı. Hangi taraftan gelirse gelsin, Sultan Mahmud böyle bir fırsatı sabırsızlıkla bekliyordu. Nitekim, Hâcib Ali Karîb idaresinde sekiz bin kişilik bir kuvveti derhal Rey üzerine göndermiş ve bu komutanına Mecdüddevle'yi tutuklamasını emretmişti. Sultan Mahmud gittikçe bozulan sağlığına rağmen kendisi de harekete geçti ve önce Cürcan'a gitti. Belki de o önce buraya gelmekle Mecdüddevle'ye Selçuklulardan ulaşması mümkün bir yardımı önlemek istiyordu. Hâcib Ali Karîb, Mayıs 1029 tarihinde Rey şehrine geldi. Hâcib Ali Mecdüddevle'yi ve yanındakileri tutuklayıp Gazneli ordugâhına gönderdi. Sonra da Gazneli subayları yollayarak Rey şehrinin kapılarını ele geçirdi. Bu muvaffakiyet haberini alan sultan, Cürcan'dan ayrılarak 26 Mayıs 1029 tarihinde hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Rey şehrine girdi. Mecdüddevle ve oğlu Ebû Dülef ise hapsedilmek üzere Hindistan'a gönderildi.

Sultan Mahmud, Rey'de bulunduğu sırada komşu ülkelerin hükümdarları, itaatlerini bildirmek için onun huzuruna geldiler. Ancak genellikle Sallar ismi ile meşhur olan Müsâfirî hanedanından II. Merzubân'ın oğlu II. İbrahim bu görevi yapmamıştı. Mahmud, II. İbrahim'i cezalandırmak için onun eski rakibi Cüstânî hanedanından el-Merzubân'ı büyük bir orduyla harekete geçirdi.

el-Merzubân, Müsâfirîlere ait Kazvin'i aldı ise de Sultan, Gazne'ye döndüğü zaman II. İbrahim, bu şehre tekrar sahip oldu. Mahmud, Rey ve civarındaki bölgenin idaresini oğlu Mesud'a bırakarak Nişâbur'a döndü.

Mesud beraberinde el-Merzubân olduğu halde II. İbrahim'e karşı harekete geçti. II. İbrahim, önce Sercihan Kalesi'ne çekildi ise de daha sonra Gazneli kuvvetleri ile savaşı kabul etmek zorunda kaldı. Mesud, II. İbrahim'in bazı adamlarını rüşvet ile kandırarak onu esir almaya muvaffak oldu (13 Eylül 1029). II. İbrahim'in oğlu ise Gaznelilere itaati ve yıllık vergi ödemeyi kabul etti. Mesud daha sonra Kâkuyî hanedanından Hemedan'ı ve 421 yılı başında da (Ocak 1030) İsfahan'ı zapt ederek Gazneli toprakları içine kattı.37

C. Sultan Mahmud'un Afganlar ile Münasebeti

İndus ile Gazne arasındaki dağlık bölgede yaşayan Afganlar, Sultan Mahmud'un ülkesinin hudut bölgelerine zaman zaman yağma akınları yapmakta ve Horasan ile Hindistan arasındaki kervanları vurmaktaydılar. Afganlar ayrıca Kanavc Seferi dönüşü (1019) sultanın, birliklerine dağ geçitlerinde hücum etmişlerdi. Bu sebepten sultan, aynı yılın sonlarında onlara karşı bir sefer tertipledi. Bu sefer sonucunda Afganlar cezalandırıldı.

Sultan Mahmud, daha sonra Kâbil'in doğusundaki Nur ve Kirat Vadilerini putperest Afganlıları üzerine hücum etti. Nur ve Kirat, Kâfiristan (bugünkü Nuristan) Lamgan'ın kuzeyindeki iki nehrin ismidir. Sultan Mahmud, arslana taptıklarını öğrendiği bu bölge halkı arasında İslâm dinini yaymak istiyordu. Nitekim 411 yılı başında (Mayıs-Haziran 1020) bu bölgeye yürüdü ve sarp dağlardan

ordusunu geçirebilmek için yollar yaptırdı. Kirat Hâkimi, Mahmud'a itaat ve taraftarlarından büyük kısmıyla İslâm dinini kabul etti. Sultan, ona hürmetle muamelede bulunmuş ve vasalı olarak yerinde bırakmıştı.

Nur Vadisi halkı ise, Kirat Vadisi'ndekilerin aksine hareket ederek sultana karşı düşmanca davrandılar. Sultan, komutanlarından Ali Karîb'i o bölgeye gönderdi. Ali Karîb, bu bölgeyi itaat altına alarak bir kale yaptırdı ve bir Gazneli garnizonu bırakarak oradan ayrıldı. Sultan Mahmud da bu bölgenin İslâmlaşması için hocalar tayin ettikten sonra Gazne'ye döndü.38

D. Sultan Mahmud ve Mekran Hâkimleri

Mekran, Uman Körfezi'nin kenarından itibaren Sind, Kirman ve Belucistan'ın bir kısmını içine alan bir ülke olup, buranın emirleri önceleri Büveyhîlere tâbi idiler. Ancak Büveyhîler çökmeye yüz tuttuğu sırada Mekran emîri Ma'dân, önce Sebüktegin'e, onun ölümünden sonra da Mahmud'a itaat etmişti. Ma'dân 416 (1025-1026) yılında ölmüş ve iki oğlu; İsa ve Ebu'l-Muasker, taht için mücadeleye girişmişlerdi. Bu mücadeleyi kaybeden Ebu'l-Muasker, ülkeyi terkederek Sistan'a kaçmaya muvaffak olmuştu.

Sultan Mahmud'un Somnat Seferi'nden dönüşünde (1026) Ebu'l-Muasker, Gazne'ye gitti ve burada iyi karşılandı. İsa ise kardeşine yardım edileceğini anlayınca sultana bağımlı olmak zorunda kaldı. Fakat bir süre sonra 1029 yılında, Sultan Mahmud'un Selçuklular ile meşgul olduğunu gören İsa, Gaznelilere karşı düşmanca bir tavır takınarak bağımsızlığını ilân etti. Sultan, bu durumu haber aldığı zaman İsa'nın üzerine yürümek ve tahta Ebu'l-Muasker'i yerleştirmek istedi ise de ecel bunu gerçekleştirmesine müsaade etmedi.39

E. Abbasî Halifeleri ile Münasebetleri

Sultan Mahmud, başlangıçta Abbasî Devleti ile iyi münasebetler içinde bulunmuş, Sâmânîler tarafından halife olarak tanınmamış bulunan el-K#dir Billâh'ı halife tanımıştı. K#dir Billâh, sultanın bu davranışından memnun olmuş, ona hil'at ve hediyeler göndermişti. Yine halife, İslâm dinini yaymak için Mahmud'un putperest Hintlilere karşı yaptığı gazâları memnunlukla izlemiş ve Mahmud'a gayretinden dolayı unvanlar vermişti. Sultan, buna karşılık Şiî inançlı Fâtımî halifelerine hiç yüz vermemişti. Gazneli ülkesinde Fâtımî halifesi ile haberleşen gizli bir teşkilât yakalanmış ve birçok kişi öldürülmüştü. Hattâ Sultan Mahmud'a Fâtımî elçisi olarak gönderilen Tahartî de idam edilmişti. Bu olaydan sonra Abbasî halifesi, Mahmud'a "Nizâmü'd-Dîn ve "Nâsırü'l-Hakk" lâkaplarını vermişti.

Sultan Mahmud'un Abbasî halifesi ile arası, Karahanlılara ait Semerkand şehrinin fermanının kendisine verilmesini istediği zaman açılmıştı. Halife cevabında; "Bunu yapamam ve eğer bu işi benim fermanım olmadan yapmaya kalkışırsan bütün dünyayı sana karşı ayaklandırırım" demişti. Sultan Mahmud, daima desteklediği Abbasî halifesinden böyle bir cevap alınca kızmış ve K#dir Billâh'ın elçisine; "Bin fil ile Bağdat'ı yok etmek isteğinde olduğunu söylemişti". Ancak bir müddet sonra

halifeden gelen üç harfli bir mektubun tefsir edilmesiyle Mahmud, bu davranışından dolayı mahcup olmuştu (1014).

Bundan sonra halife ile Sultan Mahmud'un arasını açacak bir olay daha olmuştu. Mekke'ye 414 (1023-1024) yılında gönderilen Horasan hacılarının başında, Emîr-i Hacc olarak, Nişâbur'un ileri gelen ailesi Mikâiloğullarından Hasenek, dönüşte çöl yolunu tehlikeli bulduğundan Fâtımî bölgesi içinde olan Suriye ve Filistin yolunu takip etmişti. Mısır Fâtımî Halifesi ez-Zâhir, onu ve öteki hacıları hararetle karşılamış, bunun Sultan Mahmud'un bir tertibi olmasından ve bir Gazneli-Fâtımî yakınlaşmasından şüphelenmişti. Nitekim Abbasî halifesi bu sebeple Hasenek'in Karmatî olduğunu öne sürerek idamını istedi. Mahmud, bu iddiaya son derece kızmış ve saçma bulmuştu. Ancak elçilerin gidip gelmesinden sonra, Abbasî halifesini tatmin etmek için Fâtımî halifesinin Hasenek'e verdiği hediye ve hil'atler Bağdat'a yollanmış ve halkın önünde yakılmıştır (1025). Bu olaya son derece canı sıkılan Sultan Mahmud "ölünceye kadar Halife'ye karşı içinde gizli bir nefret beslemiştir". Sultan belki de bu nefretin tesiriyle bir müddet sonra Hasenek'i vezir yaptı. Bu olay gizliden gizliye bile olsa, halife ile Mahmud'un arasını daha da çok açacak nitelikteydi. Bütün bu olaylara rağmen Sünnîliğin tam bir koruyucusu olan Mahmud, daima halifenin ismini paralarının üstüne bastırmaya, seferlerinden sonra elde edilen ganimetten Bağdat'a hediyeler göndermeye ve fetihnâmelerinde kendisini bu inancın bir savaşçısı olarak göstermeye dikkat etmişti.40

F. Sultan Mahmud'un Ölümü ve Şahsiyeti

Sultan Mahmud, hayatının büyük bir kısmını savaş meydanlarında geçirmiş, özellikle Hindistan'a yaptığı seferler onu çok yormuş ve hastalanmasına sebep olmuştu. Doktorların tavsiyelerine rağmen hiç dinlenmiyor ve bir hükümdarın yapması gereken bütün vazifelerini yerine getiriyordu. Genellikle tarihçiler, Sultan Mahmud'un verem hastalığından öldüğünü kabul ederler.

Mahmud, 1029-1030 kışını Belh'de geçirdi. Fakat bu şehrin havası ona hiç iyi gelmedi. Bu nedenle Gazne'ye döndü (22 Nisan 1030). Burada da sağlığına kavuşamayan Sultan Mahmud, 30 Nisan 1030 tarihinde ellidokuz yaşında iken öldü.41

Türk-İslâm dünyasının müstesna devlet adamlarından biri olan Sultan Mahmud öldüğü zaman Gazneli Devleti; batıda Âzerbaycan hudutlarından, doğuda Hindistan'ın Yukarı Ganj Vadisi'ne, Orta Asya'ya Hârezm'den Hint Okyanusu sahillerine kadar uzanan çok geniş bir sahaya yayılmıştı. O, Hindistan'a yaptığı seferler sebebiyle "gazi" lâkabıyla anılmış ve putperest Hinduların çekici olarak şöhret kazanmıştı. Sultan Mahmud; Allah'tan korkan, zeki, cesur, ileri görüşlü, ihtiyatlı ve âdil bir hükümdardı. Nitekim onun bu özellikleriyle ilgili birçok hikâye tarih kitaplarında geçmiştir. Nizâmülmülk'ün Siyasetnâmesi'ndeki bir hikâyede de geçtiği üzere42 o, oğlunu dahi yargılamaktan çekinmemiştir.

Nizâmülmülk'ün Siyasetnâmesi'ne göre;43 Sultan Mahmud, güzel yüzlü ve yakışıklı değildi. Çekik gözlü, uzun boylu, kalkık burunlu ve köse idi. Toprak yemesi sebebiyle kırmızı yüzlü idi.

Târihçi İbnü'l-Esîr'e göre44 ise, Sultan Mahmud orta boylu, yakışıklı bir insandı. Güzel bir simaya sahip, küçük gözlü ve kızıl saçlıydı. Halkına çok iyi davranır, onlara şefkatle muamele ederdi.

Sultan Mahmud, özel hayatında gûy (bir çeşit top oyunu) oynamayı sever, sık sık ava gider ve eğlence meclisleri tertip ederdi. Sultan aynı zamanda gösterişe meraklı idi. Nitekim debdebeli bir şekilde sürdürdüğü saray hayatının ihtişam ve büyüklüğünü, yabancı devlet elçileri geldiği zaman göstermekten geri kalmaz, bu maksatla resmî geçitler ve ziyafetler tertip eder, misafirlere zengin hediyeler verirdi.

2. Sultan Muhammed B. Mahmud Devri

Sultan Mahmud, ölmeden önce hâkim olduğu ülkeleri, beş erkek çocuğundan45 büyük olan ikisi arasında taksim etmişti. Buna göre; Gazne, Horasan, Belh ve Kuzey Hindistan Muhammed'e, yeni zapt edilmiş ve geleceği meçhul olan Rey, İsfahan ve Cibâl ise büyük oğlu Mesud'a verilmişti. Sultan Mahmud, her iki oğluna da bu taksime uyacaklarına dair yemin ettirmişti.46

Sultan Mahmud, 30 Nisan 1030 tarihinde öldüğü zaman Gazne'de duruma akrabalarından Emîr Ali b. İlarslan Hâcib (Karîb) hâkim olmuş ve şehirde çıkması muhtemel kargaşalığı önlemişti. Bundan sonra başta Sultan Mahmud'un kardeşi Yusuf ve Emîr Ali Daye'nin de dahil olduğu Gazneli devlet büyükleri, bu sırada otuüç yaşındaki Muhammed'e biat ettiler.47

Muhammed tahta geçer geçmez Mesud'un isyan ihtimalini gözönüne alarak hiçbir masraftan kaçınmamış ve tedbir almıştı. Ancak bu sırada Muhammed'in taraftarları arasında anlaşmazlık çıkmış, bazı komutan ve köleler, Mesud'un yanına kaçmayı başarmışlardı.

Mesud'un Tahtı Ele Geçirme Hazırlıkları

Muhammed, tahta çıktığı zaman ağabeyi Mesud devletin batısında İsfahan'da bulunuyordu. Mesud'a babasının ölüm haberi 26 Mayıs 1030 tarihinde gelmişti. Bu durumda Mesud batı bölgesini kardeşi Muhammed ile yapacağı taht mücadelesi için terketmek zorunda idi.

Bu bakımdan kardeşi ile yapacağı mücadele sırasında batıda kendisine bağlı birisini bırakmayı düşünmüş ve sâbık İsfahan Hâkimi Kakuyîler'den Alâüddevle Muhammed b. Düşmenziyâr'ı (1008-1041) İsfahan'da vekil olarak bırakmıştı.48 Mesud, 29 Haziran 1030 tarihinde İsfahan'dan ayrılarak Rey'e hareket etti. Bu arada bir elçisini kardeşi Muhammed'in huzuruna Gazne'ye gönderdi. Onun gayesi kardeşini tebrik edip başsağlığı dilerken miras meselesini de ortaya koymak idi. Mesud, yazdığı mektupta babasının taksimine razı olduğunu ve birlikte olup aralarındaki anlaşmazlığa son verecek olurlarsa, bütün engelleri aşabileceklerini belirtiyordu. Ancak bu arada kardeşinin vekili gibi kalmasında, hutbelerde ve sikkede önce kendi adının zikredilmesinde ısrar ediyordu.

Muhammed, ağabeyine gönderdiği cevapta kendisinin veliaht olduğunu, babalarının ölmeden önce ona verdiği Rey ile yetinmesini, ayrıca hiçbir şekilde onun vekili olamayacağını bildirmişti.49

Mesud, kardeşinden aldığı cevap üzerine Bağdat'a halifenin yanına gitmek istedi. Fakat Nişâbur'da bulunan Horasan orduları komutanı Hâcib Asıgtegin Gazî'nin kendisini sultan tanıdığını ve hutbeyi adına çevirdiğini, civardaki devlet büyükleri ile halkın da aynı şekilde hareket ettiğini öğrendi. Mesud'u rahatlatan ikinci olay ise Abbasî Halifesi el-K#dir'in onu Mahmud'un veliahtı olarak tanıması idi. Halife tarafından babasının veliahtı olarak tanınması kardeşiyle yapacağı mücadelede kendisine büyük bir destek idi. Bundan sonra Mesud'a, başta amcası Yusuf olmak üzere Gazneli devlet adamlarından kendisini destekleyen ve saltanat tahtına geçmesini isteyen mektuplar geldi. Mesud bu mektupları aldığı zaman yakın adamlarını toplayıp durumu onlarla görüştü. Neticede onlar acele hareket etmeyi ve asıl gayeye ulaşmayı kararlaştırdılar. Mesud, Beyhak köylerinden birisine geldiği zaman Horasan sipehsâlârı Gazî'yi kalabalık bir orduyla onu karşılayarak hizmetinde olduğunu belirtti. Mesud onu ordusuna başkomutan tayin etti. Daha sonra Nişâbur'a gitti ve burada halk tarafından büyük bir merâsimle karşılandı. Bu sırada Nişâbur'a Abbasî halifesinin elçisi de geliyordu. Halifenin menşuruyla Mesud, babasından kalan bütün ülkelere sahip oluyor, ayrıca ele geçirdiği ve bundan sonra zapt edeceği yerlerde de onun hâkimiyeti kabul ediliyordu.50

Mesud, halifeden aldığı bu destekle kardeşine karşı yeni müttefik aramaktaydı. Nitekim Karahanlı hanedanından Buhara'ya hâkim olan Ali Tegin'e bir elçi göndererek yardım istemiş, karşılığında Huttal vilâyetini vereceğini bildirmişti.51 Mesud, bu sırada Balhan Dağlarındaki Türkmenlerin Horasan'a dönmelerine müsaade etmiş; Kızıl, Göktaş ve Buka adındaki reislerin idaresindeki bu Türkmenleri hizmetine almıştı. Bu iki olay Mesud'un başına ilerde iş açacak iki hata idi.52 Gazne'den devamlı mektuplar alması ve bir kısım kuvvetlerin de kendi tarafına geçmesiyle Mesud, artık devletin merkezine yürümeye karar vermiş ve bu maksatla da 16 Eylül 1030 tarihinde Nişâbur'dan ayrılmıştı.

Öte taraftan Muhammed, sultan oluşundan dört ay sonra Mesud'un üzerine yürümeye karar vererek harekete geçti. Teginâbâd denilen yere geldiği zaman, bütün ordu komutanları ve büyükleri bir araya toplanarak Muhammed'e, artık Mesud'a tâbi olduklarını bildirdiler. Sultan Muhammed, onlara bir şey yapamayacağını anlamış ve çaresiz bu oldu-bittiyi kabul etmek zorunda kalmıştı. Neticede Muhammed, sultanlıktan uzaklaştırılarak Teginâbâd'ın Kuhtiz Kalesi'ne hapsedilmişti.53

3. Sultan Mesud Devri

Muhammed'in tutuklanmasından sonra Gazneli komutanlar ve devlet büyükleri Tekinâbâd'da Mesud adına hutbe okutarak sultanlığını ilân ettiler. Gazne şehrinde de Mesud'un sultanlığı sevinçle karşılandı. Öte taraftan Hâcib Ali Karîb ve Hârezm'i idare eden devlet büyükleri Herat'ta bulunan Sultan Mesud'un huzuruna gittiler. Sultan Mesud burada Hâcib Ali Karîb ve kardeşini öldürterek onların servetlerine el koymuştu. "Kavm-i Mahmûdî" veya "Mahmûdiyân" denilen, yani eskiden Mahmud'a hizmet edenler Mesud'un bu davranışı sebebiyle korkuya kapıldılar. Ayrıca Mesud, kardeşi Muhammed'i Mendiş Kalesi'ne göndererek gözlerine mil çektirmişti.54

Mesud, tahta çıktığı zaman Mekran bölgesinde hâkim olan âsi İsa'nın yerine kardeşi Ebu'l-Muasker'i geçirmek için oraya bir ordu göndermeye karar verdi ve bu ordunun komutanlığına Yaruk-Toğmuş'u tayin etti. Yaruk-Toğmuş, İsa'yı mağlûp edip Ebu'l-Muasker'i Mekran'da tahta geçirdikten sonra geri döndü (Kasım-Aralık 1030).55

Sultan Mesud'un aldığı başka bir karar ise amcası Yusuf'u Kusdâr valisi tayin etmesi idi. Hattâ o Yusuf'tan çekindiğinden kontrol etmeleri için peşine adamlar tayin etmişti.

Sultan Mesud, Herat'ta iken Kalincâr Kalesi'nde tutuklu bulunan sâbık Vezir Hâce Ahmed b. el-Hasan el-Meymendî'yi serbest bıraktırmış ve Gazne'ye getirtmişti. Onun maksadı Hâce Ahmed'i vezirliğe tayin etmekti. Hâce Ahmed bu görevi kabul ederken şartları olduğunu söylemiş, sultan da onun isteklerini kabul ederek vezirliğe tayin etmişti. Öte taraftan sultanın babasının başka bir veziri Hasenek denilen Ebû Ali Hasan b. Muhammed ile de görülecek bir hesabı vardı. Çünkü Hasenek, Sultan Mahmud'un veliaht seçimi sırasında Muhammed'in tarafını tutmuştu. Nitekim Hasenek, Karmatî mezhebinden olduğu ileri sürülerek, muhâkeme ve idam edildi (1031).56

Sultan Mesud, Belh'te bulunduğu sırada Kirman'dan gelen casuslar, bu bölgenin karışıklık içinde olduğunu, buranın hâkimi Büveyhîlerden Ebû Kâlicar'ın akrabaları ile uğraştığından düzen ve adaleti sağlayamadığını bildirdiler. Mesud, hâkimiyeti altındaki Sistan bölgesine komşu olan Kirman'ı mevkiinin önemi dolayısıyla zapt etmek istemekteydi. Nitekim oraya gönderilecek ordunun komutanlığına ve müstakbel Kirman valiliğine Ahmed b. Ali Nuştegin tayin edildi. Bu Gazneli ordusu oradaki Deylemlileri mağlup ederek dört ay içinde Kirman'a hâkim oldu (1031).57

A. Sultan Mesud'un Gazne'ye Gelmesi ve Buradaki Faaliyetleri

Sultan Mesud nihayet 8 Mayıs 1031 tarihinde Belh şehrinden ayrılarak Gazne'ye doğru ilerledi. Ayrıca amcası Yusuf'a bir mektup göndererek Gazne'ye gelmesini istedi. O daha babasının sağlığında kızını kendisine vermediği için amcasına kırgındı. Ayrıca amcasının peşine taktığı casusların, Yusuf'un Karahanlılar ile mektuplaştığını bildirmeleri bardağı taşıran son damla oldu. Mesud ile amcası Gazne'ye yakın bir yerde buluştular. Sultan, amcasını tutuklatarak bir kalede hapsettirdi. Yusuf burada çok yaşamadı ve 1032 yılında öldü. Böylece Mesud, korktuğu kişilerin birinden daha kurtulmuş oluyordu.58

Sultan Mesud 2 Haziran 1031 tarihinde devletin merkezi Gazne'ye ulaştı ve halk tarafından büyük bir coşku ile karşılandı, gündüz ve gece şehirde eğlenceler yapıldı, pazarlar süslendi. Ertesi günü sultan büyük bir kabul resmi düzenledi ve hakiki olarak babasının tahtına oturdu. Sultan Mesud daha sonra iki önemli göreve tayinler yaptı. Bunlardan birincisine Taş Ferrâş adında bir komutanını Irak ordusu başkomutanlığına tayin etti. Ayrıca Yağmur, Buka, Göktaş ve Kızıl adlı beylere de bütün Türkmenler ile Taş'ın yanında toplanmaları için emir verildi. Fakat Taş Ferrâş'tan bu Türkmen reislerini yakalaması istenmişti. Vezir Ahmed Meymendî sultanın bu kararına yerinde bir görüşle itiraz etmişti. Sultanın ikinci olarak görev verdiği kişi Ahmed Yınaltegin olmuştu. Mesud bir süredir boş

bulunan Hindistan başkomutanlığına Sultan Mahmud'un hazinedârı olan Ahmed Yınaltegin'i tayin etmişti. O, emrindeki kuvvetler ile Sultan Mesud'un önünde bir geçit resmi yaptıktan sonra Hindistan'a hareket etti (17 Ağustos 1031).59

B. Debusiye Savaşı

Buhara'daki Gazneli casuslar Ali Tegin'in rahat durmadığını ve askerî hazırlıklar yaptığını haber vermişlerdi. Belh'te iken bu durumu haber alan Sultan Mesud devlet ileri gelenleriyle görüşmüş ve Ali Tegin ile savaşma görevini Altuntaş'a vermeyi kararlaştırmıştı. Hârezmşâh Altuntaş, verilen bu görevi kabul ederek harekete geçti. Sultan Mesud da on beş bin kişilik bir orduyu Altuntaş'a yardımcı kuvvet olarak gönderdi. Altuntaş idaresindeki orduyla Ali Tegin'in askerleri, Buhara-Semerkant yolunun aşağı-yukarı ortasında bir yerde bulunan, Debusiye Kasabası'nda karşılaştılar. Her iki taraf sabahtan akşama kadar savaştılarsa da üstünlük sağlayamadılar. Altuntaş'ın bizzat savaşa girmesi muhtemel bir yenilgiyi önlemiş, ancak kendisi de ağır yaralanmıştı. Neticede iki taraf arasında geri çekilmek üzere antlaşmaya varıldı. Altuntaş bu antlaşmadan hemen sonra öldü. Ali Tegin Semerkant'a çekildi. Gazneli ordusu Belh'e dönerken, Altuntaş'ın kuvvetleri de Kethüdası Ahmed'in başarılı idaresiyle Hârezm'e gittiler (1032).

Sultan Mesud, Altuntaş'ın yerine Hârezm'e oğlu Hârun'u tayin etti. Fakat bu tayin o bölgenin doğrudan doğruya Hârun'un idaresinde olması demek değildi. Mesud da artık Hârezm'i kontrol altına almak istiyor ve bu sebeple de oğlu Saîd'e "Hârezmşâh" unvânı veriyordu. Hârun ise Saîd'in vekili oluyordu. Hârun daha sonra sultanın yanından ayrılarak Hârezm'e gitti.60

C. Batıdaki Olaylar

Öte taraftan Sultan Mesud'a tâbi olan Kakuyîlerden Alâüddevle Muhammed, 1032-1033 kışında Gaznelilere isyan etti. Alâüddevle önce bir başarı kazanamadı ise de, daha sonra Hemedan, Kerec ve İsfahan'ı ele geçirmeye muvaffak oldu. Hindistan'daki Ahmed Yınaltegin'in isyanı Sultan Mesud'u Alâüddevle ile bir barış yapmaya mecbur etti. Alâüddevle, Sultan Mesud'a tâbi olacak ve yıllık haraç verecekti.61

Bu olaylar sırasında Gazneli veziri Ahmed el-Meymendî Herat'ta öldü (31 Aralık 1032). Daha sonra Sultan Mesud birkaç adayı gözden geçirmiş, bunlar içinde Hârezmşâh Altuntaş'ın kethüdâsı Ahmed Abdüssamed'i tercih etmiş ve vezir olarak atamıştı.62

Irak sipehsâlârı Taş Ferrâş, sultandan aldığı emirle, Türkmen reislerine karşı harekete geçmiş ve Rey yolunda onlardan Yağmur ve ileri gelenlerinden elli kadarını öldürmüştü. Buna rağmen Humartaş idaresindeki Türkmenler Gazneli ordusundaki görevlerine devam ederek Rey şehrine gelmişlerdi. Ancak Yağmur'un oğlu ve öldürülen öteki Türkmen reislerinin oğulları babalarının intikamını almak için bulundukları Balhan Dağı'dan inerek etrafa akınlara başladılar. Sultan Mesud aldığı tedbirler ile bu akınları engelledi. Fakat bu hareket öteki Türkmenlere de sirayet etmiş ve önce Gazneli ordusunda bulunan Türkmenlerde kıpırdanmalar başlamıştı.63

D. Hârun'un Hârzem'de İstiklâlini İlan Etmesi

1034 yılı İlkbaharında Hârezm hâkimi Hârun'da da birtakım itaatsizlik işaretleri görülüyordu. İsyan için görünürdeki sebep, onun Sultan Mesud'un sarayında rehine olarak bulunan kardeşinin ölümü idi. Hakikî sebep ise, Horasan'da Türkmenlerin çıkardığı karışıklıklardan istifadeyle onun istiklâlini ilân etmek istemesiydi. Hârun, Gazne'ye giden yolları tutmuş ve hükümdarlık alâmetleri kullanmaya başlamıştı. Ayrıca o Karahanlılardan Ali Tegin ve Selçuklular ile de ittifak yapmıştı. Bu ittifaka göre, Hârun Merv şehrine, Ali Tegin de Tirmiz ve Belh üzerine yürüyecekti. Sultan Mesud Hârezm'deki bu durumdan 29 Temmuz 1034'te haberdar olabildi. O Hârezm ileri gelenlerine, Hârun'a nasihat etmeleri ve bir karışıklık çıkarmadan sakinleştirilmesi için mektuplar yazdırdı, fakat bu bir netice sağlamadı. Hârun Ağustos ayında hutbeyi, Mesud'un ismini çıkarmak suretiyle kendi adına okuttu ve bu suretle istiklâlini ilân etmiş oldu.

Öte taraftan Hârun'un müttefikleri olan Selçuklulardan Tuğrul ve Çağrı Beyler birçok asker, çadırlar ve sürüleriyle ona yardım için Hârezm hududuna geldiler. Hârun, onlara otlaklar ve konaklayabilecekleri yerler verdikten sonra Horasan'ın fethinde öncülük yapacaklarını bildirdi. Bu sırada Ali Tegin öldü (muhtemelen Aralık 1034/Ocak 1035). Sultan Mesud bu haberi duyduğu zaman bazı tedbirler aldı, Ali Tegin'in yerine geçen oğlu Yusuf'a lâkaplar vererek mektuplar gönderdi. Ancak bu mektuplar bir fayda sağlamadı. Yusuf, Hârun ile yapılan antlaşmaya sadık kaldı. Ali Teginoğulları, Hârun ile üzerinde anlaştıkları plânı tatbik ettiler ve Çaganiyan bölgesini yağmaladılar, sonra da Tirmiz önüne geldiler, buraya birkaç kez taarruz ettilerse de bir netice sağlayamadılar, Hârun'un öldürülmesi üzerine bu seferden vazgeçtiler.64

E. Harun'un Öldürülmesi

Sultan Mesud, Hârun'un Hârezm'de istiklâlini ilan etmesine, Karahanlılar ve Selçuklular ile işbirliği yapmasına üzülmekteydi. Ancak Gazneli Abdüssamed daha önce görev yaptığı bu bölgede adamları olduğu için boş durmuyor, bazı tedbirler alıyordu. Hârun da, Ali Teginoğulları ile harekete geçmek için hazırlıklarını tamamlamış ve ordugâhını şehir dışında kurmuştu. Bu ordugâhta Gazneli vezirinin satın aldığı adamlar bir fırsatını bularak Hârun'u ağır yaraladılar. Hârun bu olaydan sonra üç gün yaşadı ve 18 Nisan 1035 tarihinde öldü. Hârezm'in merkezi Gürgenç'te çıkan karışıklıklar Altuntaş'ın adamları tarafından önlendi. Nihayet Hârun'un Handan lâkaplı kardeşi İsmail emîrlik tahtına oturdu. Ordu ve devlet ileri gelenleri ona biat ettiler. Sultan Mesud kendi tarafına çekebilmek için İsmail'e ve devlet ileri gelenlerine mektuplar gönderdi ise de, bu bir fayda sağlamadı. Gazneliler Devleti için Horasan, Rey, Hindistan'da birçok önemli işler dururken, bir de Hârezm meselesi ortaya çıkmıştı.65

F. Ahmed Yınaltegin'in İsyanı

Hindistan başkomutanı Ahmed Yınaltegin görev yerine geldiği zaman burada kendi işlerine karışmaya hazır birisini buldu. Bu Hindistan'daki sivil yönetimin başı olan Kadı Ebu'l-Hasan Şirazî idi. Ayrıca Ahmed'in Sultan Mahmud'un oğullarından biri olduğu ve ona çok benzediği rivayet edilmekte idi. Ahmed Lâhor'daki Hindistan ordusuyla harekete geçmiş ve yerli prenslerden yıllık haraçları aldığı gibi, sonra da Benares şehrine akın yaparak yağmalamıştı (1032-1033). Ahmed'in başarılı işler yapmasına rağmen, Kadı Gazne'ye devamlı olumsuz mektuplar gönderiyordu. Nihayet bu mektuplar Sultan Mesud'a tesir etti. Ahmed'in, Mahmud'un oğlu olduğunu ileri sürmesi, her zaman şüpheci olmuş Mesud için yeni bir rakibin doğuşu demekti. Sultan Mesud, Hintli Tilek'i başkomutan tayin ederek Hindistan'a gönderdi. Ahmed Yınaltegin de etrafına topladığı kuvvetlerle harekete geçti. Tilek'in âsilere şiddetle davranması sonucu Ahmed Yınaltegin'in isyanı bastırıldı. Onun kesik başı ve esir edilen oğlu Sultan Mesud'un huzuruna gönderildi (Eylül-Ekim 1034).66

Öte taraftan 1034 yılı içinde Gaznelilerin Kirman'daki hâkimiyetleri sona erdi ve burası tekrar Büveyhîlerin eline geçti.

G. Sultan Mesud'un Seferleri

Sultan Mesud Hârezm meselesinin, Horasan ve Rey civarındaki Türkmen isyanlarının merkezden çözümlenemeyeceğini anlayınca harekete geçmeye karar verdi. Ayrıca Horasan Dîvânı Reisi Sûrî de yazdığı mektupta sultanın acele Horasan'a gelmesini istiyordu. Türkmenler de Tirmiz hududundaki Kubadiyan Kasabası'na gelerek yağmaya ve etrafı tahribe başladılar. Tirmiz Emîri Hâcib Begtegin, bunların üzerine yürüdü. İki taraf arasındaki savaş sonunda bozulan Türkmenleri takip eden Begtegin atılan bir ok ile yaralandı ve aldığı bu yara ölümüne sebep oldu (Aralık 1034). Begtegin'in ölümünden sonra faaliyetlerini daha da arttıran ve Serahs etrafına sarkmış olan Türkmenler, Gazneli ordusunun önünden çekilerek Merv tarafına gitmişlerdi. Bunu haber alan Nuştegin Hâdim, kendi gulâm ve askerleri ile Merv'den onları, üzerine yürüdü. İki taraf arasındaki savaşta bozguna uğrayan ve çöllere kaçan Türkmenler olmuştu.

1. Dihistan ve Taberistan Seferi

Sultan Mesud bu olaylardan sonra Horasan'da karışıklıklar çıkaran Türkmenler için alınan tedbirleri yeterli bularak Dihistan'a bir sefer düzenledi ve 25 Ocak 1035 tarihinde Nişâbur'dan ayrılarak Cürcan'a ulaştı. Buranın hâkimiyetini elinde tutan Ebû Kâlicar ve öteki Cürcan reisleri sultanın geldiğini duyunca korkularından kaçmayı tercih ettiler. Sultan daha sonra Cürcan'dan ayrılarak Esterâbâd ve Sari şehirlerine uğradı ve oradan Âmül'e ilerledi. Âmül reisleri ve halk temsilcileri sultanın huzuruna gelerek itaatlerini bildirdiler. Sultan bu itaatten memnun kalarak Âmül'ün haracının bağışlandığını bildirdi. Mesud daha sonra Nâtıl şehrini şiddetli bir savaştan sonra zapt etti. Ancak o Nâtıl'dan gördüğü mukavemetin karşılığını talihsiz Âmül halkından çıkarmak istedi. Bu haracı ödemeyen Âmül şehri, Gazneli askerler tarafından yağmalandı. Sultan, Âmül'e yaptığı bu seferden dolayı pişman olmuştu. Çünkü o bu seferden bir kâr sağlamamış ve ayrıca bölge halkı da zarar görmüştü.

2. Nesâ Yenilgisi

Sultan, Cürcan'a ulaştığı zaman Horasan dîvânı reisi Sûrî'den haberciler geldi. Bu haberciler Selçukluların Sûrî'ye göndermiş oldukları mektupları getirdiler. Selçuklular bu mektupta Horasan'a gelmelerinin sebeplerini belirttikten sonra Nesâ ve Ferâve vilâyetinin kendilerine verilmesini istiyorlardı. Sultan Mesud bu istekleri reddettiği gibi, iyi teçhiz edilmiş bir ordu da gönderdi. Bu ordunun komutanlığına Hâcib Beytoğdı tayin edildi. Nihayet on beş bin atlı ve iki bin de saray gulâmından oluşan ve fillerin de yer aldığı Gazneli ordusu Nesâ tarafına hareket etti. Selçuklular bu Gazneli ordusunu Nesâ yöresinde ağır bir yenilgiye uğrattılar (29 Haziran 1035). Bu sırada Nişâbur'da bulunan Sultan Mesud'a önce galibiyet müjdesi gelmiş o da şenlikler yapılmasını emretmişti. Ancak ardından gelen mağlubiyet haberi sultanın neşesini kaçırdı. Daha sonra iki taraf arasındaki görüşmeler neticesi, Gazneliler Devleti, Musa Yabgu'ya Ferâve'yi, Çağrı Bey'e Dihistan'ı ve Tuğrul Bey'e de Nesâ'yı veriyordu.67

Gaznelilerin bu mağlubiyet haberi üzerine Karahanlılardan Ali Teginoğulları harekete geçerek Çaganiyan ve Tirmiz'e doğru ilerlediler. Gaznelilerin bu harekete karşı asker toplamaları ve tedbir almaları, Karahanlıların geriye dönmelerine sebep oldu. Öte taraftan Selçukluların yanından Nişâbur'a dönen Gazneli elçisinin kanaati onlara güvenilemeyeceği şeklinde idi. Sultan Mesud, Selçukluların hemen harekete geçeceğini tahmin etmemekle beraber, bazı tedbirler almayı faydalı gördü. Ancak o, hayvanlara ot bulmanın zorluğu yüzünden Nişâbur'da kalmanın mümkün olmadığını belirtti. Mesud 25 Eylül 1035 tarihinde Nişâbur'dan ayrıldı ve Herat yoluyla Belh'e gitti. Sultan, Belh şehrinde iken Ali Teginoğullarının başında bulunan Yusuf'un bir elçi heyeti geldi. Yusuf'un elçileri olaylar sebebiyle özür dilediler. Sultan, vezirin de teşvikiyle onların özürlerini kabul etmiş ve böylece iki hanedan arasında bir barış yapılmıştı.68

3. Türkmenlere Karşı Tedbirler Alınması

Sultan Mesud, Belh'te iken yaptığı işlerden birisi de başta vezir olmak üzere Gazneli devlet büyüklerine hil'atler dağıtması olmuştu. Onun bu hil'atleri dağıtmaktaki gayesinin devlet büyüklerini kendisine bağlamak ve daha iyi iş görmelerini sağlamak olduğu anlaşılıyor. Bu işler görüldüğü sırada Horasan bölgesi, Büst, Serahs ve Cüzcan şehirlerinden gelen mektuplarda; Selçukluların tekrar faaliyete geçtikleri, her yerde halkı incittikleri ve birçok kötülükler yaptıkları, eğer bu hususta yeterli tedbirler alınmadığı takdirde Horasan'ın harap olacağı bildiriliyordu. Sultan Mesud bu haber üzerine vezir ve öteki devlet büyükleriyle bu konuyu görüştü. Neticede Hâcib-i Buzurg Sübaşı'nın on bin atlı ve beşbin piyadeyle Horasan'a gitmesi ve bu bölgenin acele temizlenmesi kararlaştırıldı. Sultan Mesud bu orduyu Türkmenler üzerine gönderdikten sonra Belh'ten ayrılarak başkent Gazne'ye döndü (20 Mayıs 1036). O, oğlu şehzâde Mecdûd'u da Hindistan emiri tayin ederek Lâhor'a göndermişti.

Selçukluların başarılarından cesaretlenen Irak'taki Türkmenler de harekete geçtiler ve Rey şehrine yürüdüler. İki taraf arasında Rey civarında vuku bulan savaşı Türkmenler kazandılar. Türkmenler, Taş Ferrâş'ı esir ettiler ve daha önce kendilerinden öldürülenlerin intikamını almak

maksadıyla onu parçaladılar. Bu başarıdan sonra Türkmenler Rey şehri önünde göründüler. Buradaki Gazneli görevli Ebû Sehl Hamduy yardım almak ümidi kalmayınca şehri kaderiyle başbaşa bırakarak Horasan'a çekildi. Onun gidişiyle Gaznelilerin batıdaki hâkimiyetleri de kesin olarak sona eriyordu (Şubat-Mart 1038). Alâüddevle Muhammed Kakuyî, Ebû Sehl'in ayrılışından hemen sonra, emrindeki bazı Türkmen yardımcı kuvvetleriyle, Rey şehrini işgal etti.69

4. Selçukluların Harekete Geçmesi ve Alınan Tedbirler

Selçukluların Gazneliler ile yaptıkları antlaşmadan sonraki sakin devreleri çok uzun sürmemiş, dört-beş ay geçtikten sonra onlar yeniden Gazneli topraklarına akınlara başlamışlardı. Bir müddet sonra Horasan'dan Sultan Mesud'a gelen mektuplarda (13 Ocak 1037). Türkmenler'in muhtelif yerlere dağılarak akınlar yaptıkları bildiriliyordu. Bu haber Sultan Mesud'u çok üzdü, derhal veziri çağırarak Herat'a gitmesini Hâcib Sübaşı ve Horasan ordusuyla birleşmesini ve hazırlıklar tamamlandıktan sonra Türkmenlerin Horasan'dan çıkarılmasını emretti. Vezir, emrindeki bin atlıyla Herat'a doğru yola çıktı. Bir müddet sonra vezirden gelen bir mektupta (19 Nisan 1037), Horasan'ı Türkmenlerden temizlemek için sultanın, yazı Herat'ta geçirmesi teklif ediliyordu. Sultan bu fikri kabul etmemiş ve Büst'ten Gazne'ye dönmüştü (28 Mayıs 1037). Daha sonra vezir Gazneli ordusunun hazırlıklarını tamamlayarak ciddî tedbirler almış, Hâcib Sübaşı da Merv'e giderek her tarafa bir şahne göndermişti. Bu alınan tedbirler neticesi Selçuklular, Nesâ ve Ferâve tarafına çekildiler. Sultan Mesud bu haberlerden memnun kalarak son durumu görüşmek üzere veziri Gazne'ye çağırdı.70

Öte taraftan Karahanlılar, Gazneliler aleyhine Selçukluları teşvike devam ediyorlardı. Sultan Mesud ileri gelen devlet adamları ile görüştükten sonra Karahanlılara elçi göndermeye karar verdi. Ebû Sâdık isimli bir şahsın başkanlığındaki elçi heyeti 22 Ağustos 1037 tarihinde Gazne'den ayrıldı. Bu elçi heyeti Arslan Han Süleyman ve Buğra Han Muhammed ile bir buçuk yıl kadar süren görüşmelerden sonra görevini başarıyla tamamlamış ve Karahanlılar ile Sultan Mesud arasındaki dostluğu sağlamıştı.71

5. Sultan Mesud'un Hansi Kalesi'ne Seferi

Sultan Mesud, Karahanlılara elçi gönderdikten sonra Hindistan'a bir sefer yapmak istediğini açıkladı. Vezir ve öteki devlet ileri gelenleri Horasan ve Irak-ı Acem'in karışıklık içinde bulunduğu bir sırada Hindistan'a sefer yapmasının doğru olmayacağını belirttiler. Ancak sultan bu fikirleri ve tavsiyeleri dinlemeyerek Hindistan'a gitmekte kararlı olduğunu gösterdi. Bundan sonra hazırlıklarını tamamlayan Mesud, Kâbil yoluyla Hindistan'daki Hansi Kalesi'ne gitmek üzere Gazne'den ayrıldı (6 Ekim 1037). Gazneli ordusu Hansi'ye ulaştı ve Çavhanların elinde bulunan bu müstahkem kalenin eteğinde ordugâh kurdu. Burası şimdiye kadar zapt edilmemiş olması nedeniyle "Bâkire" Kalesi adını taşıyordu. Gazneli ordusu bu kaleyi kuşattıktan sonra savaşa başladı, fakat kaledekiler şiddetle mukavemet ediyorlardı. Sultan kendi hassa kuvvetlerine bahşiş vererek daha gayretli savaşmalarını sağladı. Nitekim bunun faydası görüldü. Gazneli ordusu tarafından beş tünel kazılması sonucu kale duvarı yıkıldı. Bu suretle içeri giren Gazneli ordusu Hansi Kalesi'ni zaptetti (31 Aralık 1037).

Sultan Mesud'un bu seferi sırasında Gazneliler tarafından başka kaleler de zapt edilmiş ve itaat altına alınmıştır. Hansi'den sonra Gazneli ordusu Delhi'nin yirmi üç mil (37 km.) kuzeyinde bulunan Sunipat Kalesi'ne yöneldi. Buranın Hâkimi Cay Dibay kurtuluşu kaçmakta buldu. Sultanın emriyle kale yağmalandı ve içinde putların bulunduğu mabetler yakıldı. Gazneliler ordusu daha sonra Delhi'nin yüz mil (yaklaşık 161 km.) kadar doğusundaki Rampur olması muhtemel şehre doğru ilerledi. Buranın hâkimi de sultana itaat etti. Sultan onun itaatini ve hediyeleri kabul ederek geriye döndü ve 11 Şubat 1038'de Gazne'ye ulaştı.72

6. Talhâb Bozgunu

Sultan Mesud'un Hindistan gazasında kazandığı başarının sevinci, Horasan'dan gelen haberler nedeniyle çok kısa sürmüştü. Sultanın yokluğu sırasında Türkmenler Talekan ve Faryab'ı yağma etmişlerdi. Zarara uğrayan başka yerler de vardı. Belh'te bulunan Gazne ordusunun kış mevsiminde Türkmenlere karşı harekete geçmesi mümkün olmamıştı.

Selçuklular ile savaşacak olan Gazneli Komutan Sübaşı, bu sırada Nişâbur'da idi. Ancak bu komutan Selçuklular ile kesin bir savaşa cesaret edemiyor, aynı zamanda işi ticarete dökerek askerlere sattığı buğdaydan kazandığı paralarla kesesini dolduruyordu. Sultan Mesud bu durumu öğrendiği zaman onu azarlayan ve ihtarda bulunan mektuplar göndererek savaşa teşvik ediyordu. Nihayet bu tazyiklere dayanamayan Sübaşı, Selçuklular ile bir meydan savaşı yapmak için sultandan izin istedi. Sultan Mesud, Selçukluların durumu hakkında bilgi aldıktan sonra Hâcib Sübaşı'ya bir meydan savaşı yapmak için gerekli izni verdi. Sübaşı, sultandan aldığı emir üzerine Nişâbur'dan harekete geçerek Selçuklular ile Serahs civarındaki Talhâb denilen yerde karşılaştı. İki taraf arasında sabahtan öğleye kadar devam eden şiddetli savaşta Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı ve bütün ağırlıkları Selçukluların eline geçti (Muhtemelen 24 Mayıs1038).73

Selçuklular, Sübaşı idaresindeki Gazneli ordusuna karşı zafer kazandıktan sonra Nişâbur'a sahip oldular. Sultan Mesud bu durumu öğrenince Nişâbur ileri gelenlerine harekete geçtiğini bildiren ve onların mâneviyatlarını yükselten mektuplar gönderdi. Mesud daha sonra vezirden Velvalic şehrine gelerek ordunun ve özellikle hayvanların ot ihtiyacını karşılayacak hazırlıklar yapmasını istedi. Sultan da hazırlıklarını tamamladıktan sonra ellibin kişiye yaklaşan ordusuyla 6 Ekim 1038'de Gazne'den ayrıldı.74

7. Böri Tegin Üzerine Sefer

Karahanlılardan Ebû İshak İbrahim b. Nasr, Ali Teginoğullarının eline esir düşmüş, fakat buradan kaçmayı başararak Özkent'te bulunan kardeşi Aynüddevle Muhammed'in yanına sığınmıştı. Bu sırada Böri Tegin unvanını taşıyan İbrahim orada da kalamayacağını anlamış, muhtemelen kendisine sığınacak yeni bir yer bulmak maksadıyla Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed'e bir mektup yazmıştı. Ancak Böri Tegin, Mesud'un verdiği cevaptan memnun kalmıyor, Ali Teginoğullarının eline esir düşerse Gaznelilerden bir yardım göremeyeceğini anlayarak bir Türk

kabilesi olan Kümecilerin yanına sığınıyordu. Daha sonra o etrafına üç bin kadar atlı toplayarak, Gazneliler toprakları üzerindeki halka zarar vermeye başladı. Sultan Mesud bu haberler üzerine Selçuklulara karşı yürütülen seferden vazgeçerek önce Böri Tegin üzerine bizzat yürümekte kararlı idi. Nihayet öteki devlet ileri gelenlerinin ve komutanların tepkisi üzerine Mesud, Sipehsâlâr Ali Dâye'yi on bin kişilik bir kuvvetle Böri Tegin üzerine Huttelan tarafına gönderdi (26 Ekim 1038).

Sultan Mesud da Cüzcan'dan hareket ederek Belh'e gelmiş, fikrini değiştirerek Böri Tegin üzerine kendisi sefere çıkmaya karar vermişti. Nitekim o bu maksatla hazırlıklara girişti ve kış mevsiminin başladığı bir sırada Böri Tegin'in bulunduğu istikamette yürüyüşe başladı. Gazneli askerlerin soğuk ve kardan bu seferde çektiği zahmet ve zorluk her türlü tasvirin üstünde idi. Buna rağmen sultan inadından vazgeçmeyerek yürüyüşe devam ediyor ve iradesiyle her türlü zorluğu yeneceğini düşünüyordu. Fakat bu sırada gelen başka bir haber sultanı daha ileri gitmekten ve bütün askerlerin ölümüne sebep olmaktan vazgeçirdi. Bu habere göre, Çağrı Bey kuvvetli bir orduyla Cüzcan üzerine yürümüştür ve Ceyhun kenarına ulaşarak muhtemelen bu nehir üzerindeki köprüyü yıkacaktır. Sultan bu haberden son derece telaşa düşerek izlemekte olduğu hareketi değiştirdi. Ayrıca Böri Tegin de bulunduğu yerden ayrılarak başka bir tarafa gitmişti. Sultan onu yakalamaktan ümidini kesti ve Ceyhun üzerindeki köprünün de yıkılmasından korkarak acele geri döndü ve Tirmiz'e geldi (25 Ocak 1039). Sultanın geri döndüğünü işiten Böri Tegin, fırsatı kaçırmamış, Gazneli ordusunun ağırlıklarının bir kısmını ele geçirmişti. Bu sırada Çağrı Bey ise Faryab ve Şuburkan'a gitmiş ve etrafı yağmalamıştı.75

8. Ulya-âbâd Savaşı

Bu olaylardan sonra Çağrı Bey'in hâcibi olan Altı adındaki bir Türkmen, emrindeki iki bin atlıyla Belh civarındaki iki köyü yağmalamıştı. Sultan Mesud'un gönderdiği Gazneli kuvvetler karşısında Altı ve emrindekiler Ulya-âbâd'a çekildiler. Bu durumdan haberdar olan Çağrı Bey cesaretlenmiş ve Şuburkan'dan Ulya-âbâd'a gelmişti. Sultan Mesud otuz filin yer aldığı ordusunu hazırlayarak harekete geçti. İki taraf arasında 6 Nisan 1039 tarihinde şiddetli bir savaş başladı. Gruplar halinde yapılan savaşta Sultan Mesud'un, bin gulâm ile Çağrı Bey'in emrindeki Türkmenler üzerine hücum etmesi savaşın seyrini değiştirdi. Türkmenler bozguna uğradılar ve çöllere çekildiler. Gazneli askerler bu kaçanları takip etmek istedilerse de sultan çölde takibin tehlikeli olacağını söyleyerek onları engelledi. Ayrıca o, esirlere iyi davranmış ve serbest bırakmıştı. Sultan 14 Nisan 1039'da Belh şehrine döndü.76

9. Serahs Savaşı

Sultan Mesud 12 Mayıs 1039 tarihinde Serahs'a gitmek üzere Belh şehrinden ayrıldı. Onun emrindeki kırk-elli bin kişilik ordu teçhizat bakımından mükemmeldi. Öyle ki, Gazneli ordusunun karşısına çıkacak bütün Türkistan ordularını yenebilecek güçte olduğu söyleniyordu. Sultan, Ramazan ayının başında (27 Mayıs 1039) Talekan şehrine geldi ve orada iki gün kaldıktan sonra ordusunu düzene sokarak yürüyüşe devam etti. Bu sırada haberciler, Tuğrul Bey'in Nişâbur'dan, Musa Yabgu'nun da Merv'den Serahs'a geldiğini bildirdiler. Çağrı Bey de zaten orada idi. Söylendiğine göre

Selçukluların yirmi bin atlısı vardı. Öte taraftan Sultan Mesud, daha önce Selçuklular tarafına kaçan askerlere de güvenmekte idi. O, savaş sırasında bu kaçak askerlerin kendi sancağını görünce geri döneceğini sanıyordu. Çünkü bunun için para sarfetmişti. Ancak o, çok geçmeden yanıldığını gördü.

Buna rağmen Sultan Mesud, Ramazan ayı münasebetiyle kan dökmemek için savaşmıyor, Bayramdan sonra bir meydan savaşı yapmak istiyordu. Bu sebepten iki taraf arasındaki çarpışmalar Ramazan ayının sonuna kadar sürdü. Bayramın ertesi günü Sultan Mesud ordusunu tekrar savaş düzenine sokarak Selçuklulara saldırdı ve onları Serahs çölündeki savaşta bozguna uğrattı (27 Haziran 1039). Mesud, çekilen Selçuklu kuvvetlerini yarım fersah kadar izledi. Daha sonra da Pirî adında bir komutan idaresinde bir miktar asker Selçukluların peşinden gönderildi. Ancak Pirî ve emrindekiler korkuya kapılarak görevlerini yerine getirmediler.

Sultan Mesud 30 Haziran günü Serahs'a ulaşarak bir su kenarında konakladı. İşte bu sırada Selçuklu öncüleri tekrar göründü, bunlar daha sonra Gaznelilerin, kenarında konakladıkları suyun yönünü değiştirdiler. Şimdi Gazneli ordusunu meşgul eden en önemli mesele su bulmak olmuştu. Gazneli kuvvetleri Selçuklular üzerine yürüdü. İki taraf arasındaki savaş ikindi vaktine kadar sürdü, gerek Gazneli ve gerekse Selçuklu ordusundan çok sayıda ölü ve yaralı vardı.77

Gazneliler ile Selçuklular Arasında Mütareke

Bu olaylardan sonra Gazneli veziri, Selçuklular ile bir antlaşma yapmak fikrini ileri sürmüş, devlet ileri gelenlerinin de katıldığı bir toplantıda uzun görüşmelerden sonra bu fikir kabul edilmişti. Gazneli elçisi olarak Ebû Nasr Mutavvî Zevzenî seçildi. Vezirden gerekli talimatı alan Ebû Nasr, Selçukluların yanına gitti. Selçuklu reisleri elçinin gelişinden sonra toplanarak durumu görüştüler. Neticede onlar da Gazneli vezirinin barış teklifini kabule karar verdiler. Selçuklular bu şartları kabul ettikten sonra kendilerine verilmiş olan yerlere doğru çekildiler. Gazneli elçisi ordugâhına döndüğü zaman vezire Selçuklular hakkındaki görüşlerini açıklamış, onların bu fırsattan yararlanarak hazırlık yapmayı uygun gördüklerini, Gazne ordusu Herat'a döndüğü zaman eski hareketlerini tekrarlayacaklarını ve Selçuklulara güvenilmemesi gerektiğini belirtmişti. Gazneli veziri de kendisine güvenmekle birlikte, o da hazırlık yapacağını ve tedbirler alacağını, Selçuklular rahat durursa üzerlerine gidilmeyeceğini ifade etmişti. Gazneli ordusu bu geçici barıştan sonra Herat'a ulaştı (Temmuz-Ağustos 1039).

Sultan Mesud Herat'ta iken Tuğrul Bey'in Nişâbur'a döndüğünü, Çağrı Bey'in Serahs'ta kaldığını öteki Türkmenlerin Nesâve Bâverd'e gittiklerini öğrendi. Bu durum Selçukluların antlaşma şartlarına uymayarak işgal ettikleri yerlerden çekilmediklerini gösteriyordu. Sultan Mesud, hazırlıkların yanı sıra Kurban Bayramı'nı büyük bir törenle Herat'ta kutladı (2 Eylül 1039).78

10. Sultan Mesud'un Nişâbur Üzerine Yürümesi

Sultan Mesud, Gazne'den istediği teçhizat ve askerler geldikten sonra 9 Kasım 1039'da Herat'tan ayrılarak Buşenc'e doğru ilerledi. Onun emrindeki ordu, savaş filleriyle ağırlığı hafif çok

sayıda piyade ve atlılardan oluşuyordu. Sultanın ordusu, Buşenc sahrasında savaş düzeni aldı. Tuğrul Bey bu sırada Nişâbur'da idi. Buradan hareket eden Sultan Mesud, doğrudan Nişâbur'a gidecek olursa, Tuğrul Bey'in kaçacağını bildiği için önce Tus şehrine yürüyüp onu şaşırtmak istiyordu.

Fakat sultan, Tuğrul Bey'i yakalayamadı. Gazneli öncüleri Habuşan Kasabası'na geldiği zaman, Tuğrul Bey'in buradan biraz önce ayrılmış olduğunu anladılar. Sultan Mesud, ordusunu Habuşan'da iki gün dinlendirdi ve bu sırada yanına gelen Ebû Sehl Hamduy ve Sûrî'ye derhal Tuğrul Bey'in ayrıldığı Nişâbur'a gitmelerini ve bu şehri zapt etmelerini buyurdu. Onlar gittikten sonra sultan da atlılar ile Baverd'e bir akın yaptı. Bu sırada Tuğrul Bey Baverd'e gelmiş ve kendisinden önce oraya ulaşmış olan Çağrı Bey ve öteki Türkmeleri bulmuştu. Selçuklular henüz şehri terk etmişti ki, Sultan Mesud Baverd sahrasına ulaştı. Eğer Gazneli kuvvetleri biraz daha süratli hareket etselerdi, Selçukluları yakalamaları işten bile değildi. Selçuklular bu devamlı takip sebebiyle çok güç durumlara düşmüşlerdi. Bu durumda sultan, Nesâ'dan ayrılarak 16 Ocak 1040 tarihinde Nişâbur'a girdi.

Bu sırada Nişâbur tamamiyle harap olmuş, sadece birkaç bina ayakta kalmıştı. Şehirde yiyecek namına bir şey bulunmuyordu. Sıkıntı çeken yalnız halk değildi, Gazneli ordusu da yiyecek ve binek hayvanları için ot sıkıntısı çekiyordu. Sultan Mesud da bizzat ordunun ihtiyacını sağlamakla uğraşıyordu. Ot kıtlığının gittikçe artması üzerine Damgan'a kadar develer yollanarak oradan ot getirildi.79

Sultan Mesud'un Serahs'a Hareketi

Sultan Mesud 16 Mart 1040 tarihinde Tus şehrine doğru yola çıktı. O, müsait bir sahrada konakladığı sırada; çevredeki yol başlarına öncü kıtaları gönderdi. Öte taraftan Selçuklular da harekete geçerek Serahs'a gelmişler ve onlar da öncü birlikleri çıkarmışlardı. Her iki taraf da dikkatli idiler. Sultan Mesud'un ordusu savaş durumu almış, ancak sultan, askerin büyük kısmıyla Selçukluların üzerine yürümüyor, buğdayın gelmesini bekliyordu. Zira kıtlık hâlâ sürmekte idi. Gazneli komutanlar ot bulunamadığı için ordunun isyan etmesinden korktular ve durumu Sultan Mesud'a bildirerek harekete geçilmesini istediler. Sultan bu teklifi kabul ederek Serahs'a doğru yürüyüş emri verdi (5 Mayıs 1040). Fakat Gazneliler bu şehirde de umduklarını bulamadılar, yiyecek ve su sıkıntısı burada da devam etti. Serahs'a geldiği zaman sıkıntıların biteceğini sanan Sultan Mesud, ordunun perişanlığını görünce çok şaşırmıştı. O daha sonra Merv şehrine gitmeye karar verdi ve bu fikrine çıkacakların boynunu vurduracağını söyledi.

Öte taraftan devlet ileri gelenlerinin bütün dikkatine rağmen Gazneli ordusunda çözülmeler başlamış, sultan ile komutanlar arasında da bir huzursuzluk ortaya çıkmıştı.

Selçuklular ile Karşılaşma

Gazneli ordusu 17 Mayıs 1040 tarihinde Serahs'tan Merv'e doğru yürüyüşe başladı. Fakat ordunun bütün fertlerinin maddî ve manevî kuvvetleri tamamen bozulmuştu, hemen hepsi şaşkın ve

perişan bir halde idi. Ayrıca yollarda su bulunamadı. Yürüyüşün sürdüğü 22 Mayıs günü birdenbire karşıdan bir Türkmen atlısı ile Gazne ordusundan Selçuklular tarafına geçenlerden oluşan beş yüz atlı göründü. Bunlar ile Gazneliler arasında şiddetli bir savaş başladı. Selçuklu öncüleri Gaznelileri konak yerine kadar izlediler. Sultan Mesud, Selçukluların savaştaki cesaretini gördüğü zaman bu yürüyüşü yaptığına pişman oldu. O, devlet ileri gelenleri ve komutanlar ile görüşerek bundan sonra ne yapılacağı hususunda karar almak istedi, fakat komutanlar onun inatçı karakterini bildiklerinden söz söylemeye cesaret edemediler. Sultanın ısrarı üzerine söz alan vezir, iş bu duruma geldikten sonra geri dönülemeyeceğini, yoksa neticenin hezimet olacağını ve Merv'e ulaşıldığı zaman işlerin düzeleceğini belirtti. Toplantıda bulunanlar vezirin bu fikrini beğendiler, fakat orduda düzensizlik belirtileri bulunduğunu söylediler.

Sultan Mesud 23 Mayıs günü ordusunu savaş düzeninde harekete geçirdi. Gazneli ordusu henüz bir fersah mesafe yol almıştı ki, sağdan-soldan büyük gruplar hâlinde Selçuklular göründüler ve savaşa başladılar. Gazneli ordusu Selçukluların bu saldırısı karşısında çok yavaş ilerleyebiliyordu. Daha önce Selçukluların yanına geçmiş olan Gazneli askerler sultana ait gulâmlar ile konuşarak kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı. Sultan Mesud ve öteki komutanlar iyi çalışıp, savaşarak o gün olması muhtemel büyük bir hezimetin önünü almışlardı. Gazneli ordusu yürüyüşe devam ederek su kenarına ulaştı. Artık hiç kimsede bu savaşın kazanılacağı hususunda ümit kalmamıştı, büyük bir bozgun olacağı anlaşılmıştı.80

11. Dandanakan Savaşı

Ertesi günü 24 Mayıs 1040'ta Gazne ordusu Dandanakan Kalesi'ne doğru ilerlerken Selçuklu ordusu hücuma geçti. Gazneli ordusu bu hücuma rağmen öğleye doğru Dandanakan Kalesi'ne ulaşabildi. Sultan Mesud kalenin yanında konaklanması teklifini kabul etmeyerek ordusunun su sıkıntısını önlemek için beş fersah ilerdeki havuza gidilmesini emretti. Bu, Gazne ordusunun düzeninin bozulmasına ve savaşın kaybedilmesine yol açan bir emirdi. Bu sırada üç yüz yetmiş beş saray gulâmı Gazne ordusundan ayrılarak Selçukluların tarafına geçtiler ve daha önce kaçmış olanlar ile birleştiler. Onlar daha sonra şiddetle hücuma geçtiler. Bu hücum; zaten bitik, yorgun ve moralsiz Gazneli ordusunun çökmesine ve etrafa dağılmasına sebep oldu. Sultan Mesud, emrindeki birkaç komutan ve kendisine sâdık birkaç gulâm ile hemen hemen yalnız kalmıştı. Hâcib Beytoğdı ve emrindeki gulâmlar çöllere kaçarken, Gazneli ordusunda bulunan öteki askerler de her biri bir tarafa dağılmışlardı. Sultan Mesud kahramanca savaştı ise de, beraberinde neticeyi değiştirecek sayıda asker yoktu. Neticede yanında kalanların ısrarıyla Sultan Mesud da savaş alanını terketti.

Sultan Mesud önce Merv Ovası'nda bulunan Berkdiz Kalesi'ne, daha sonra da Garcistan tarafına kaçtı. Beraberinde kardeşi Abdürreşid, oğlu Mevdud ve devlet ileri gelenlerinden bazıları bulunuyordu. Sultan nihayet 21 Haziran 1040 tarihinde Gazne'ye geldi. Herkes onu teselli ediyor, Dandanakan mağlubiyetinin nâdir olaylardan biri olduğunu söylüyordu.

Öte taraftan Çağrı Bey Belh'e gitmiş ve buranın valisi Altuntak Hâcib'den kendisine itaat etmesini istemişti. Sultan Mesud, Belh'den yardım isteyen mektup ulaştığı zaman, Hâcib Altuntaş'ın bin atlı ile gönderilmesini kararlaştırdı. Ancak bu Gazneli kuvveti de Selçuklular tarafından mağlûp edilmişti. Bu olaylar olurken Sultan Mesud; Hâcib Sübaşı, Beytoğdı ve Ali Dâye gibi komutanları tutuklatarak onların mallarına el koymuştu. Sultan, Altuntaş'ın mağlubiyet haberini aldığı zaman, artık gönlü Gazne'den geçmişti. O Çağrı Bey'in Belh'i aldıktan sonra Gazne'ye gelmesinden korkmakta ve bu sebeple Hindistan'a gitmeyi düşünmekte idi. Sultan yine de oğlu Mevdud ve Veziri Ahmed b. Abdüssamed'i Selçuklular ile mücadele için görevlendirdi. Bu Gazneli ordusu 22 Eylül 1040 tarihinde Belh'e gitmek üzere Gazne'den ayrıldı.

H. Sultan Mesud'un Hindistan'a Hareketi ve Ölümü

Sultan Mesud Selçuklulardan korktuğu için Hindistan'a gitmeyi aklına koymuştu. Bu maksatla hazırlıklara başlayarak kardeşi Muhammed ve dört oğlunu Nagar Kalesi'nden Gazne'ye getirtti (11 Ekim 1040). Sultan, kardeşi Muhammed ve oğullarından kendisine muhalefet etmeyecekleri hususunda yeminler aldı. O daha sonra Gazne'deki hazinenin götürülmek üzere hazırlanmasını istedi. Sultan Mesud başta annesi, vezir, devlet ileri gelenleri ve komutanların Hindistan'a gitmekten vazgeçilmesi hususundaki bütün itiraz ve başvurularını kabul etmedi. Ayrıca o oğlu Mecdûd'u iki bin atlı ile bölgeyi emniyet altına alması için Multân'a gönderdi. Bundan sonra Mesud, babası Mahmud'un muhtelif kalelere yerleştirilmiş olan hazinelerinin Gazne'de toplanmasını emretti. Sultan, beraberinde bu hazineler ve harem mensupları olduğu halde muhtemelen 15 Kasım 1040'ta Hindistan'a gitmek üzere Gazne'den ayrıldı.

Sultan Mesud Sind Nehri'ni geçtikten sonra Marikale denilen yerde hazineye göz koymuş olan Türk ve Hintli gulâmların ayaklanmasıyla karşılaştı. Sultanın hazineyi beraberine almasıyla doğacak tehlike ortaya çıkmış oldu. İsyan eden, Gazneli ordusu Mesud'un kardeşi Muhammed'in etrafında toplanarak onu ikinci kez sultan ilân ettiler (21 Aralık 1040). Mesud ise Rıbat-ı Marikale'ye gitti ve ertesi günü kendisine sadık kalanlar ile isyanı bastırmaya çalıştı. İki taraf arasındaki savaş sırasında Mesud'un bütün gayretleri sonuç vermeyince, Muhammed'in taraftarları onu esir almaya muvaffak oldular. Mesud zincire vuruldu ve beraberinde, eşi Sare Hatun olduğu halde Girî Kalesi'ne gönderilerek hapsedildi. Sâbık sultan daha sonra o kalede öldürüldü (17 Ocak 1041).81

Sultan Muhammed'in İkinci Saltanatı

Sultan Muhammed ikinci kez tahta çıkarıldıktan sonra hemen başkent Gazne'ye dönmemiş ve kışı Peşâver taraflarında geçirmişti. Şehzâde Mevdud ise babası Mesud tarafından Selçuklular ile mücadele için Belh tarafına gönderilmişti. Mevdud, Selçuklular ile yaptığı mücadelede başarılı olamayarak Hupyan Kasabası'na çekildi. O burada iken babasının ölümünü ve amcası Muhammed'in tahta geçtiğini haber almıştı. Mevdud bu durumu öğrendikten sonra intikam almak için derhal amcasının üzerine yürümek istedi. Fakat veziri olan Ahmed b. Abdüssamed onun bu hareketini engelledi ve; "Önce Gazne'yi zapt etmek doğrudur. Eğer Gazne'yi ele geçirirsek ordu çabucak itaat

eder" dedi. Vezirin bu sözlerini doğru bulan Mevdud, beraberindeki askerler ile Gazne'ye geldi. Bütün Gazne halkı onu karşılayarak önce başsağlığı dilediler, sonra da ona tâbi olduklarını bildirdiler. Mevdud bütün kış aylarını, saltanatı amcası Muhammed'in elinden alabilmek için hazırlıklar yaparak geçirdi. Nihayet bahar geldiği zaman, o hazırladığı orduyla gayesini gerçekleştirebilmek maksadıyla amcasının üzerine yürüdü.

Öte taraftan Mesud'un öldürülmesinden sonra ordu ve halk nazarında davranışları sebebiyle Sultan Muhammed ve oğullarının itibarı kalmamıştı. Onların askerleri tarafından Peşâver bölgesi yağma edilmişti. Sultan Muhammed kış sonunda, bulunduğu Peşâver şehrinden Gazne'yi almak için harekete geçti. Muhammed ve Mevdud'un orduları Kabul Nehri vadisindeki Nangrahar bölgesinde bulunan Dunpûr mevkiinde (bugünkü Celalâbad) karşılaştılar. İki taraf arasındaki savaş bütün gün sürmüş, fakat bir netice alınamamıştı. Ertesi gün iki ordu tekrar çarpışmaya başladılar. Neticede hezimete uğrayan Muhammed'in ordusu dağıldı (8 Nisan 1041). Muhammed taraftarlarından birçoğu öldürüldü ve esir alındı. Sultan Muhammed ve oğulları da esirler arasında bulunuyordu. Muhammed ve oğulları ile Mesud'a isyan edenlerin elebaşıları cezalandırıldılar. Bunların bir kısmı ok yağmuruna tutularak, bir kısmı da atların arkalarına bağlanarak öldürüldüler. Bu intikam fırtınasından sadece Muhammed'in oğlu Abdürrahim, isyan sırasında amcası Mesud'a gösterdiği hürmet sebebiyle, kurtulabilmişti. Mevdud, bu savaşı kazandığı yere bir köy ve rıbât yaptırarak ona Fethâbâd ismini verdi, daha sonra muzaffer bir şekilde Gazne'ye döndü (28 Nisan 1041). Bu suretle Muhammed'in üç ay on sekiz gün sürmüş olan ikinci saltanat devresi de sona ermiş oluyordu.82

4. Sultan Mevdud'un Saltanatı

Mevdud Gazne'ye döndükten ve saltanat tahtına oturduktan sonra vezirliği yine Ahmed b. Abdüssamed'e verdi. Ancak Mevdud, henüz Gazneliler Devleti üzerinde kesin olarak hâkimiyet kuramamıştı. Daha önce babası zamanında Multân'a gönderilen kardeşi Mecdûd'un yanında da kuvvetli bir ordu bulunuyordu. Mecdûd da babasının öldürüldüğünü öğrendiği zaman sultanlığını ilân etmiş, büyük bir orduyla Lâhor yolunu takip ederek Gazne'ye ilerliyordu. O, Kurban Bayramı'nı (11 Ağustos 1041) Lâhor'da kutladıktan üç gün sonra esrarengiz bir şekilde çadırında ölü bulundu. Mecdûd'un ölüm sebebi anlaşılamadı. Böylece Hint ülkelerinin idaresi de Mevdud'un eline geçiyor ve o tek başına Gazneli sultanı oluyordu.83

A. Devrindeki Olaylar

1. Sistan Olayları

Selçukluların Sistan'a hâkim oldukları sırada, Gaznelilere taraftar bazı şahısların Sultan Mevdud'dan yardım istedikleri anlaşılıyor. Onlar Sultan Mevdud'dan aldıkları orduyla Sistan şehri önüne gelerek konakladılar. Bu Gazneli ordusunun başında Kaymaz el-Hâcib bulunuyordu.

Sistan'da Selçuklular adına hüküm süren Ebu'l-Fazl kendisine bağlı askerler ile oraya gitti ve Kaymaz ile savaşa girerek Gaznelileri mağlûp etmeyi başardı. Yenilen Gazneli kuvvetleri Gazne'ye

döndüler (1041). Sultan Mevdud, Sistan'ı tekrar ele geçirmekten ümidini kaybetmemişti. Sultan bu maksatla oradaki taraftarlarına gizlice mektuplar gönderiyordu. Bu durumu öğrenen Ebu'l-Fazl, Sistan'daki Gazneli taraftarlarının ileri gelenlerinden bazılarını tutuklattı. Gazneli taraftarların tutuklanması, Sultan Mevdud'u Sistan'a yeni bir ordu göndermeye mecbur etti. Yine Kaymaz'ın komuta ettiği bu Gazneli ordusu iki bin atlı ile on bin yayadan oluşmaktaydı. Gazneli kuvvetleri 20 Mart 1042 tarihinde Sistan önüne gelerek Ebu'l-Fazl ile savaşa başladılar. İki taraf arasındaki bu savaşı Gazneliler kazandı. Ebu'l-Fazl bu durumda Zerenc Kalesi'ne çekilmek zorunda kaldı. Gazneliler, adı geçen kaleyi kuşattılar ve bu kuşatma dört ay sürdü. Ebu'l-Fazl, Gaznelilere karşı mukavemet edemeyeceğini anladığı zaman, Horasan'da bulunan Ertaş'tan yardım istedi. O bir sabah vakti ansızın şehrin önünde bulunan Gazneli askerlere saldırdı (Ağustos 1042). Selçuklu ve Gazneli kuvvetleri tahminen bir saat kadar savaştılar. Ebu'l-Fazl'ın da beraberinde şehir halkı olduğu halde dışarı çıkarak Selçuklulara yardım etmesi, savaşın gidişini değiştirdi. Gazneli kuvvetleri bu mücadelede başarılı olamamış ve çok sayıda kayıp vermişti. Sultan Mevdud'un daha sonra komutanlarından Tuğrul'u Sistan'a gönderdiğini görüyoruz. Tuğrul emrindeki iki bin atlıyla Sistan'a geldi (1043 yılı başı) ve halktan birçok kimseyi öldürerek etrafı yağmaladı. Neticede Ebu'l-Fazl onunla mahiyeti kesin olarak anlaşılamayan bir barış yaptı. Böylece Sistan, Sultan Mevdud devrinde Selçuklulara tâbi olarak kalmıştı.84

2. Hindistan Olayları

Sultan Mevdud Devri'nde Hindistan'da da bazı olaylar oldu. Bunlardan birincisinde; 435 (1043-144) tarihinde bazı Hintli racalar birleşerek Gaznelilere karşı harekete geçtiler ve Müslümanların elinde bulunan Hansi, Thanesar, Nagarkot ve öteki bazı yerleri geri aldılar. Bu birleşik Hintli ordusu daha sonra Lâhor'u muhasara etti. Sultan Mevdud, Lâhor'a yardım için bir ordu gönderdi. Hintlilerin kuşatması yedi ay sürdü, ancak Hintli liderlerden birinin ölmesi, racaların birbirine girmesine ve kuşatmanın kaldırılmasına sebep oldu. Racalardan bazıları tekrar Mevdud'a itaat ederken, büyük bir kısmı da ülkelerine çekildiler. Daha sonra 1048 yılında Sultan Mevdud, Pencap'taki Hintli asiller arasındaki geçimsizliği ortadan kaldırmak için iki büyük oğlu Mahmud ve Mansûr'u Lâhor ve Peşâver şehirlerine vali tayin etti. Aynı zamanda Hintlilerin saldırılarını önlemek için komutanlardan Ebû Ali Kûtvâl de Hindistan'a gönderildi. Ebû Ali bu görevinde başarılı oldu. Mevdud Devri'ndeki bu başarılar, Gaznelilerin Hindistan'da sona ermek üzere olan nüfuzlarını yeniden sağlamlaştırmış ve racaların itaatini sağlamıştı.85

3. Gazneli-Selçuklu Münasebetleri

Sultan Mevdud'un bütün arzusu, Selçukluların aldıkları yerleri tekrar ele geçirerek Gazneli Devleti'nin ihtişamını yeniden diriltmekti. Nitekim o güneybatı hudutlarının korunmasını sağlar sağlamaz, Kuzeybatı Afganistan'da Selçukluları durdurmaya ve geçici olarak geri çekilmeye mecbur etmişti. Sultan Mevdud Herat şehrini kurtarmış, Ceyhun Nehri üzerinde önemli bir köprübaşı olan Tirmiz şehri de birkaç yıl daha onun elinde kalmıştı. O, Çağrı Bey'in kızı ile de evlenmişti. Selçuklular ile evlilik bağı olmasına rağmen, Sultan Mevdud, Çağrı Bey'in hastalanmasını fırsat bilerek Horasan'ı

alabilmek için bu bölgeye bir ordu sevk etmişti. Çağrı Bey, Gazneliler ile mücadele için oğlu Alp Arslan'ı gönderdi. Bu sırada Belh şehrinde üslenmiş olan Alp Arslan, Gazneli ordusuna hücum ederek birçok kişiyi öldürdü. Ayrıca o Gaznelilerden bin kişiyi esir edip, birçok ganimet ele geçirerek babasının yanına döndü (Ağustos-Eylül 1043). Bir süre sonra iyileşen Çağrı Bey beraberinde Alp Arslan olduğu halde Tirmiz Kalesi üzerine yürüyerek burasını teslim aldı.

Öte taraftan Sistan'da bulunan Ertaş da 1045-1046 tarihinde Gazne'yi almak için büyük bir orduyla harekete geçti. Sultan Mevdud da onunla mücadele için bir ordu gönderdi. İki taraf arasındaki savaşı kazanan Gazneliler olmuş, Ertaş hezimete uğrayarak Sistan'a dönmüştü.86

B. Sultan Mevdud'un Ölümü

Sultan Mevdud tek başına Selçuklulara karşı kesin netice elde edemeyeceğini anladığı zaman, çevredeki öteki hükümdarlar ile bir ittifak meydana getirmeye çalıştı. Birçok müzakerelerden sonra İsfahan'da bulunan Hemedan'ın sâbık Hâkimi Kakuyî ailesinden Ebû Kalicâr Gerşasp b. Alâüddevle Muhammed ve Karahanlılardan muhtemelen İbrahim b. Nasr ile ittifak yaptı. Sultan Mevdud, onlarla birleşmek üzere Gazne'den ayrıldı ise de, az sonra kulunç hastalığına yakalanması onu tekrar adı geçen şehre dönmek zorunda bıraktı. Daha sonra hastalığı şiddetlenen Mevdud 18 Aralık 1049 tarihinde Gazne'de yirmi dokuz yaşında öldü. Böylece Mevdud'un tatbik etmek istediği plân ölümüyle sonuçsuz kalmış oldu.87

5. Sultan II. Mesud

Sultan Mevdud öldüğü zaman küçük yaştaki oğlu Mesud tahta oturtuldu. Bir rivâyete göre II. Mesud bu sırada henüz beş yaşında idi. II. Mesud; Mevdud'un, Çağrı Bey'in kızıyla olan evliliğinden dünyaya gelmişti. O babasının vasiyeti olduğu ileri sürülerek tahta çıkarıldı. Aslında devlet idaresi Selçuklu prensesi olan annesinin elinde idi. Ancak devlet ileri gelenleri birleşip küçük yaştaki II. Mesud'u tahttan indirerek Şehzade Ali'yi sultan ilân ettiler (29 Aralık 1049). II. Mesud'un saltanat müddeti beş gün sürmüştü.

6. Sultan Ali B. Mesud

Ali b. Mesud, muhtemelen yerini sağlamlaştırmak için, devlet idaresinde söz sahibi olduğu anlaşılan Çağrı Bey'in kızı olan yengesiyle evlendi. Öte taraftan Sultan Mevdud, saltanatı ele geçirdikten sonra amcası Abdürreşid b. Mahmud'u hapsetmişti. Yine Mevdud Veziri Abdürrezzâk'ı orduyla Sistan'a göndermişti. Vezir, onun ölüm haberini aldığı zaman ailenin en yaşlı kişisi olan Abdürreşid'i tutuklu bulunduğu yerden çıkarmış ve askeri de ona itaate davet etmişti. Askerler bu davete uyduğu için Abdürreşid'in sultanlığı ilân edilmişti. Daha sonra Abdürreşid, vezir ve beraberindeki askerler Gazne'ye yürüdüler. Güçsüz bir şahıs olan Sultan Ali, Abdürreşid karşısında tutunamayacağını anlayarak kaçmıştı. Bu suretle rakipsiz kalan Abdürreşid Gazneli Devleti sultanı oldu. Sâbık Sultan Ali ise yakalanarak bir kalede hapsedildi, onun saltanatı kırk beş gün sürmüştü.88

7. Sultan Abdürreşîd B. Mahmud

Sultan Abdürreşid bir rivayete göre, 24 Ocak 1050 tarihinde Gazneliler tahtına oturdu. Kendisini tahta çıkarmış olan Nûştegin'i Hindistan ordusuna komutan tayin ederek Lâhor'a yolladı. Nûştegin, Kangra Kalesi'ni Hintlilerden alarak Gaznelilerin Hindistan'daki durumunu sağlamlaştırdı.

Tuğrul Bozan'ın Gazneli Tahtını Ele Geçirmesi

Gazne Devleti'nin bu sıradaki başarılı komutanlarından birisi de daha önce Sistan'a gönderilen Hâcib Tuğrul Bozan idi. Sultan Abdürreşid, Tuğrul'u başkomutan tayin ederek Selçukluları durdurma görevini verdi. Tuğrul 1051 tarihinde Selçukluları mağlûp ettikten sonra Sistan'a yürüyerek onları bu bölgeden de çıkarmak istedi ve bunda da başarılı oldu.

Tuğrul Sistan'a hâkim olduktan sonra durumu Sultan Abdürreşid'e bildirerek Horasan'a gitmek ve Selçuklulardan burayı almak için yardım istedi. Sultan da bir grup atlıyı Tuğrul'a yardımcı olarak gönderdi. Tuğrul bu gelen atlılar ile durumunu sağlamlaştırdıktan sonra Gazneliler tahtını ele geçirmek için Gazne'ye yürüdü ve şehre yaklaştığı zaman Sultan Abdürreşid'e bir elçi göndererek durumu bildirdi. Abdürreşid yakınları ile Gazne Kalesi'ne çekilmekten başka bir şey yapamadı. Tuğrul Gazne'ye girerek Sultan Abdürreşid ve on bir şehzâdeyi öldürttü ve böylece Gazneli hanedanında kanlı bir katliâm yapmış oldu. Bu katliâmdan bir kalede tutuklu bulunan üç şehzâde; Ferruhzad, İbrahim ve Şücâ kurtulabilmişti. Tutuklananlar arasında meşhur tarihçi Ebu'l-Fazl Beyhakî de bulunuyordu. Tuğrul, Sultan I. Mesud'un kızı ile de zorla evlenerek Gazneli tahtına oturdu. Ayrıca tarihçiler Tuğrul'u, Gaznelilerden gördüğü iyiliklere ihanet etmesi sebebiyle "Kâfir-i nimet" ve "Tuğrul el-Mel'ûn" gibi lâkaplarla kaydediyorlar. Nihayet Sultan Mesud'un Türk gulâmlarından Nûştegin, beraberinde iki gulâm daha olduğu hâlde, bir fırsattan yararlanarak Tuğrul'u kılıçla öldürdüler. Bu suretle ölüm sırası gelen üç şehzâde de kurtulmuş oldu. Tuğrul'un başı bir sopanın ucuna takılarak Gazne'de dolaştırıldı. Böylece halk onun öldüğüne inandı. Tuğrul'un Gazneli tahtını ele geçirdiği süre, tarihçiler tarafından kırk ilâ elli gün olarak verilmektedir.

Bu olaylardan kısa bir süre sonra Gaznelilerin Hindistan Başkomutanı Hırhiz Gazne'ye geldi. O, komutanlar ve şehrin ileri gelenlerini bir araya topladı. Bu toplantının konusu Sebüktegin ailesinden hayatta kalan üç kişiden saltanata en lâyık olanı seçmekti. Neticede Sultan Mesud'un oğlu Ferruhzad üzerinde karar kılındı. Ferruhzad tutuklu bulunduğu kaleden Gazne'ye getirtilerek saltanat ona yardımcı olacaktı. Ayrıca bir soruşturmadan sonra Sultan Abdürreşid'in katledilmesinde rol oynayanların hepsi öldürüldü.89

8. Sultan Ferruhzad

Ferruhzad tahta çıkar çıkmaz bir tehlikeyle karşılaştı. Selçuklulardan Çağrı Bey, Abdürreşid'in ölümü ve saltanat değişikliğini öğrendiği zaman durumdan yararlanarak Gazne'yi zapt etmek üzere ordusuyla harekete geçmişti. Ancak Hırhiz idaresindeki Gazneli ordusu Büst şehrine kadar ilerleyen

Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğrattı. Çağrı Bey bu yenilgi sonucu Horasan'a dönmek zorunda kaldı. Sultan Ferruhzad'ın, durumunu sağlamlaştırdıktan sonra tekrar Horasan'a sahip olmak istediği anlaşılıyor. Nitekim o, bu maksatla büyük bir Gazneli ordusunu Toharistan'daki Selçuklular üzerine gönderdi. Emîr Kutbeddîn Gülsarıg idaresindeki Selçuklu kuvvetleri bu Gazneli ordusunu karşıladı. İki taraf arasındaki savaşı kazanan Gazneliler olmuş, Selçuklu ordusundan birçok komutan ve asker esir düşmüştü. Bu yenilgi Alp Arslan'ın babası Çağrı Bey'den Gazneliler üzerine yürümek için izin istemesine sebep oldu. Çağrı Bey, oğlunun bu arzusunu yerine getirerek onu hareketinde serbest bıraktı. Gazneliler, Alp Arslan idaresindeki Selçuklu kuvvetleri karşısında yenilgiye uğradılar ve aralarında komutanların da bulunduğu birçok esir verdiler. Bu savaşın ardından iki taraf arasında bir antlaşma oldu. Sultan Ferruhzad elindeki Selçuklu esirlerini ve Gülsarıg'ı, Selçuklularda Gazneli esirleri serbest bıraktılar (1053).

Sultan Ferruhzad halkına gayet iyi davranmış ve altı yıl hüküm sürdükten sonra 4 Nisan 1059 tarihinde otuz dört yaşında kulunç hastalığından ölmüştür. "Sultânü'l-Mu'azzam" şeklindeki unvân ilk defa Ferruhzad'ın sikkeleri üzerinde görülmektedir.90

9. Sultan İbrahim B. Mesud

Sultan Ferruhzad'ın ölümünden sonra yerine kardeşi İbrahim geçti. İbrahim 6 Nisan'da Gazne'de tahta oturmuştu. Onun sultan olmasıyla, uzun bir süre devam eden Gazneli-Selçuklu mücadelesi sona erdi. Bu iki Türk devleti arasındaki savaşlara son verilmesine Çağrı Bey de razı olmuş ve iki taraf arasında barış antlaşması yapılmıştı (1059). Bu antlaşma gereğince; iki devlet hâkimiyetleri altındaki ülkeleri muhafaza ediyor ve birbirlerine saldırmamayı yükümleniyorlardı. İki taraf arasındaki hudut ise, Afganistan'ın kuzeyindeki Hindukuş Dağları oluyordu.

Sultan İbrahim bu sâkin devreden yararlanarak, ülkesini yeniden düzene soktu ve bir dereceye kadar halka refah getirdi. Öte taraftan bir rivayete göre, Sultan Alp Arslan tahta geçtiği zaman Gazne'ye elçiler göndererek Sultan İbrahim ile dostluğunu sağlamlaştırmış ve Gazneli topraklarına sefer yapmamıştı. İki devlet arasındaki bu iyi münasebetlere rağmen, Alp Arslan'ın ölümü ve yerine oğlu Melikşah'ın sultan ilân edilmesiyle (24 Kasım 1072) meydana gelen taht değişikliğinden Karahanlılar kadar Gazneliler de faydalanmak istedi. Nitekim çok sayıda Gazne askeri Melikşah'ın amcası ve emîrü'l-ümerâ unvânıyla meşhur olan Osman'ın idaresindeki Çiğilkent (veya Sakalkent) şehrine hücum etti. Osman, Gaznelilerin bu saldırısına karşı koyamadığı gibi esir edilerek maiyyetiyle birlikte Gazne'ye götürüldü. Selçukluların bu saldırıya cevap vermek için harekete geçmesiyle, Gazneliler Çiğilkent'i yağmalayarak geri çekildiler.

Öte taraftan Sultan Melikşah amcası Kavurd'un isyanını bastırdıktan sonra ve Herat'ın güneyindeki İsfizar'da konakladı. Sultan İbrahim bu durumu haber aldığı zaman, Melikşah'ı önlemek için, Selçuklu emîrlerini kendi tarafında göstermek gibi, psikolojik bir savaş plânı düşündü ve bunun tatbikinde de başarılı oldu. Sultan Melikşah eline geçen bu sahte mektupları okuduğu zaman, emîrlerinin gerçekten Sultan İbrahim ile ittifak ettiğini sandı ve seferden vazgeçerek İsfahan'a döndü.

Sultan Melikşah'ın yarıda kalan bu seferinin yine de faydalı olduğu anlaşılıyor. Sultan İbrahim bu seferden sonra emîrü'l-ümerâ Osman'ı serbest bıraktı. Ayrıca iki hanedan arasındaki dostluk, evlilik bağları ile de kuvvetlendirildi.91

Hindistan Seferleri

Sultan İbrahim de ataları gibi Hindistan'a seferler yaptı. O önce güney Pencap bölgesinde Sütlec Nehri üzerindeki şimdi Pak-Patan adıyla bilinen Sufî Baba Ferîd'in makamının bulunduğu meşhur Acudhan Kalesi üzerine yürüyerek kuşatmadan sonra zapt etti (13 Ağustos 1079). Bu sefer sırasında sultan, Rupal denilen bir kaleyi de ele geçirmişti. Onun bu sefer sırasında zapt ettiği başka bir kalenin de dağlık mıntıkada bulunan Derâ Dun olması muhtemeldir. Sultan İbrahim'in Hindistan'da zapt ettiği son kale muhtemelen Kuzeydoğu Pencap'ta idi. O, Kasım 1079'da bu kalenin önüne gelerek orada üç ay kaldı. Gazneli askerler kış mevsiminin şiddetli geçmesi sebebiyle zorlandılar. Neticede bu çekilenler mutlu bir şekilde sona erdi. Sultan İbrahim bu kaleyi zapt ederek muzaffer bir şekilde Gazne'ye döndü (muhtemelen 1080 yılı baharı).

Sultan İbrahim'in saltanatı sırasında Gur bölgesinde Abbas b. Şîs hüküm sürüyordu. Ancak Abbas'ın Gur halkına zulüm ve işkence yapması üzerine ileri gelenler Gazne'ye mektuplar göndererek yardım istediler. Sultan İbrahim de bu çağrıya uyarak kalabalık bir orduyla Gazne'den hareket etti ve Gur'a ulaştı. Gur ordusu da sultanın hizmetine girerek Emîr Abbas'ı ona teslim etti. Sultan İbrahim, Emîr Abbas'ı Gazne'ye götürerek yerine oğlu Muhammed'i tayin etti. Emîr Muhammed zamanında Gur halkı rahatladı, o Gazneli sultanlarına hizmet ve itaat ediyor, söz verilmiş olan malı ve hediyeleri de gönderiyordu.

Sultan İbrahim'in uzun süreli hükümdarlığı zamanında Gazneliler Devleti, Doğu Afganistan ve Kuzey Hindistan'da parlak günler yaşamıştı. İbrahim âdil ve cömert bir sultandı, Eylül-Ekim 1099'da öldü, bu durumda onun kırk yıl gibi uzun bir süre saltanat sürdüğü anlaşılıyor.92

10. Sultan III. Mesud

Sultan İbrahim'in yerine oğullarından III. Mesud geçti. O Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kızıyla evliydi. Mesud iyi ahlaklı, adâlet ve insaf sahibi bir hükümdardı. Ülke onun zamanında barış ve güven içinde idi. Sultan III. Mesud, oğlu Adududdevle Şirzad idaresinde bir orduyu Lâhor'a gönderdi. Hindistan'daki askerî hareket sırasında Hâcib Togan Tegin idaresindeki Gazneli ordusu Sultan Mahmud zamanından beri kimsenin ulaşamadığı Ganj Nehri'nden ileriye geçerek birçok ganimet ile geri döndü.

Sultan III. Mesud on altı yıllık bir saltanattan sonra Şubat-Mart 1115 tarihinde ellidört yaşında öldü. Onun zamanında Gazneliler Devleti; Gazne, Kâbil, Büst, Kusdar, Mekran ve Kuzey Hindistan bölgelerini içine almaktaydı. Gazneli Devleti birinci derecede Hindistan kıtasında yükselirken, bu hanedan İslâm dünyasında dinin öncüsü olarak hürmet görmeye devam ediyordu.93

11. Sultan Şirzad

Sultan III. Mesud'dan sonra Gazneli tahtına oğlu Şirzad geçti. Bu hükümdarın hayatı hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır. O, bir yıl saltanat sürdükten sonra kardeşi Arslanşah tarafından tahttan uzaklaştırıldı (Şubat 1116). Şirzad daha sonra Taberistan'da hüküm süren Bavendîler hanedanına sığındı ve hacca gitmek istedi. Bu hanedanın reisi Alâüddevle Ali b. Şehriyâr onun bir hac seferi için gerekli bütün ihtiyaçlarını sağlamıştı. Şirzad hacca gittikten sonra tekrar tahtı ele geçirmek istedi ise de kardeşi Arslanşah tarafından öldürüldü.94

12. Sultan Arslanşah

Şirzad'dan sonra Gazneli tahtına geçen Arslanşah'ın babası Sultan III. Mesud, annesi ise Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kızı Mehdü'l-Irak idi. Arslanşah'ın tahta geçerken verdiği mücadele sırasında Şirzad'dan başka, kardeşlerinden bazıları öldürüldü, bazıları da tutuklandı. Bunlardan sadece Germsîr bölgesindeki Teginabad şehrinde bulunan Behramşah kurtulmuştu. Arslanşah 22 Şubat 1116 tarihinde Gazne'de tahta çıkmıştı. Behramşah ise Teginabad'da Arslanşah kuvvetlerine mukavemet etmiş, fakat yenilerek kaçmak zorunda kalmıştı. O daha sonra Melik Sencer'in huzuruna Merv şehrine giderek yardım istemişti. Behramşah bu sırada Horasan meliki olan Sencer'e kendisini sevdirmesini bildi. Melik Sencer bu durumda bizzat Gazne'ye yürümeye ve Behramşah'ı tahta oturtmaya karar verdi. Sencer hazırlıklarını sürdürürken, Sultan Arslanşah bu haberi duyduğu zaman kalabalık bir orduyla harekete geçti. İki taraf arasında muhtemelen Büst civarında yapılan savaşta, Selçuklu ordusu galip gelmiş ve Arslanşah Gazne'ye dönmüştü.

Öte taraftan Melik Sencer de hazırlıklarını tamamlayarak Gazne'ye doğru ilerledi. Arslanşah otuz bin atlı ve pek çok yaya asker ve yüzyirmi filden meydana gelen bir orduya sahipti. Selçuklu ve Gazneli kuvvetleri şehirden bir fersah uzaklıktaki Şehrabad sahrasında karşılaştılar. Neticede Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Sultan Arslanşah, Hindistan'a çekilmekten başka çare bulamamıştı. Melik Sencer, 25 Şubat 1117 tarihinde Gazne'ye girdi ve Behramşah'ı vassali olarak Gazneliler Devleti tahtına oturttu. Daha sonra Behramşah ile Sencer bir antlaşmaya vardılar. Buna göre; Behramşah hutbeyi sırasıyla önce Abbasî halifesi, Selçuklu sultanı, Muhammed Tapar ve Melik Sencer adına, sonra da kendi ismine okutmayı, ayrıca Sencer'e yıllık iki yüz elli bin dînâr vergi ödemeyi kabul etmişti. Bu suretle Sencer Selçukluların bir rüyasını gerçekleştirmiş oluyor ve ilk defa Gazne'de Selçuklu sultanı adına hutbe okunmasını sağlıyordu. Sencer Gazne'de kırk gün kalarak 6 Nisan 1117 tarihinde bu şehirden ayrıldı ve Horasan'a döndü.

Sultan Arsalanşah ise saltanat mücadelesine devam edebilmek için Hindistan'a kaçmış ve oradaki valisi Muhammed-i Ebû Halîm'den yardım almıştı. O, Sencer'in Gazne'den ayrıldığını duyduğu zaman, Hindistan'da topladığı kuvvetler ile Behramşah'a hücum etti. Behramşah ona karşı koyacak kuvvet ve kudrette değildi, bu sebeple Sencer'den yardım istedi. Sencer, Behramşah'ı desteklemek için Belh şehrinden tekrar büyük bir ordu gönderdi (1117-1118). Gazne'ye hâkim olan Arslanşah kardeşi Behramşah'ı yakalamak için harekete geçti ise de, yardıma gelen Selçuklu

kuvvetleri onu izleyerek yakaladılar. Behramşah önce Arslanşah'ı hapsetti, sonra serbest bıraktı. Fakat Arslanşah rahat durmamış ve tahtı ele geçirmek için gizlice bazı çalışmalarda bulunmuş olmalıdır. Behramşah bu durumu anlayarak Arslanşah'ı öldürtmüştü (Eylül-Ekim 1118).95

13. Sultan Behramşah

B. III. Mesud

Behramşah, Gazneliler tahtına geçer geçmez, Arslanşah taraftarı olduğunu gördüğümüz Hindistan Valisi Muhammed Ebû Halîm isyan ederek ona itaati reddetti. Bu haberler Gazne'ye ulaştığı zaman Behramşah, büyük bir orduyla Hindistan'a giderek 11 Ocak 1119 tarihinde Lâhor'da yapılan savaşta Hindistan valisini mağlûp ve esir etti. Ancak Behramşah, Muhammed'in muktedir ve tecrübeli bir şahıs olduğunu anlayarak onun suçunu bağışladı ve tekrar görevine iade ettikten sonra Gazne'ye döndü.

Sultan Behramşah'ın Hindistan'dan ayrılmasından sonra Muhammed Ebû Halîm tekrar faaliyete geçti ve Sivalik (Batı Pencap) eyaletindeki Bhira yakınındaki Nagor'a bir kale yaptırdı. Muhammed'in isyankâr tutumuyla ilgili haberler Gazne'ye ulaşmakta gecikmedi. Behramşah on bin kişilik atlı ordusuyla Hindistan'a yürüdü. Muhammed ve on yedi oğlu savaş meydanında öldüler (1119). Sultan Behramşah bu âsileri cezalandırdıktan sonra Hüseyin b. İbrahim Alevî adındaki bir şahsı Hindistan valisi olarak tayin ederek Gazne'ye döndü.96

Sultan Behramşah 1119 yılından 1134 tarihine kadar sakin ve refah içinde bir saltanat sürdü. Bu son tarihten sonra Behramşah, 1118'de Selçuklu sultanı olan Sencer'in itaatinden çıkmış ve daha önce ödemeyi kararlaştırdığı iki yüz elli bin dînârı ödememişti. Ayrıca Sultan Sencer'e onun halka kötü davrandığı ve mallarına el koyduğu bildirilmişti. Sultan Sencer, Ağustos-Eylül 1135 tarihinde Merv şehrinden harekete geçerek Gazne'ye doğru ilerledi.

Behramşah, Sultan Sencer'in Gazne civarına ulaştığını haber alınca korktu ve elçiler göndererek itaatsiz davranışından dolayı özür diledi. Sultan Sencer, huzuruna gelmesi şartıyla onun bu isteğini kabul etmişti. Ancak Behramşah, Sencer ile buluşmaktan korkarak maiyyeti ile birlikte Hindistan'a kaçtı. O, Sultan Sencer'in kendisini cezalandırmasından korkmuştu. Sencer bu olaylardan sonra hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Gazne'ye girdi ve Behramşah'ın bütün hazinesine ve servetine el koydu. Behramşah Hindistan'dan Sencer'e yazdığı mektupta özür dilemiş ve korktuğu için huzuruna gelemediğini ifade etmişti. Sultan Sencer, Behramşah'ın samimiyetine inanmış ve Gazneliler Devleti'nin idaresini tekrar ona vermişti. Böylece Behramşah Gazne'ye dönmeye ve tahtına oturmaya muvaffak oldu.97

Öte taraftan Gur Devleti'nde saltanat mücadelesi başlamış, bu sırada kardeşlerine kızan Kutbeddîn Muhammed, Gazne'ye Behramşah'ın yanına kaçmıştı (1147-1148). O, Behramşah'ın kızkardeşi ile de evliydi.

Kutbeddîn Muhammed'in Gazneli Sultanı'nın yanına geliş sebebi olarak çeşitli rivayetler ileri sürülmüştür. Bir rivayete göre, Behramşah Kutbeddîn'den şüphelenerek onu zehirletmişti. Kutbeddîn Muhammed, Gazne'de gömüldü. Gazneli hanedanı ile Gurlular arasındaki derin nefret ve düşmanlığa bu olay sebep olmuştu.

Seyfeddîn surî bu haberi aldığı zaman, büyük ordular topladı ve beraberinde küçük kardeşleri Bahâeddîn Sam ve Alâeddîn Hüseyin olduğu hâlde Kutbeddîn'in intikamını almak için Gazne'ye yürüdü. Sultan Behramşah onların harekete geçtiğini duyunca Gazne'ye bağlı yerlerden biri olan Kurramân'a (Kurram, Pakistan'ın kuzeybatı hudut bölgesinde) kaçtı. Böylece Gurlular hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Gazne'yi ele geçirdiler (Eylül-Ekim 1148). Surî "Sultan" unvânı alarak Gazneliler tahtına oturdu. Surî, Gazne şehrinde kendisini emniyette hissedince, Gur'un idaresini kardeşi Bahâeddîn Sam'a verdi. Gazneli Devleti emîrleri de ona itaat etmişlerdi. Kış mevsimi geldiği zaman, Sûrî herkesin kendisine itaat ettiğine güvenerek kardeşleri Bahâeddîn ve Alâeddîn ile Gurlu emîrlerine ülkelerine dönmeleri için izin verdi. Onun yanında daha çok Gazneli memurlar görev yapmaktaydı. Kış ve soğuk şiddetlendiği zaman, Gur yolları kar yüzünden kapanmıştı.

Gazne halkı, Gur'dan yardım gelmesinin mümkün olmadığını anlayınca, Gazneli hanedanına olan sevgisini gösterdi. Onlar gizlice Behramşah'a mektuplar göndererek Gazne'ye çağırdılar. Sultan Behramşah, bu mektuplardaki çağrıya uyarak Afganlar ve Halaçlardan topladığı bir orduyla Kurraman'dan Gazne'ye yürüdü ve Surî'ye hücum etti. Savaşı kaybeden Surî, veziri Mecdüddîn Musevî ve yakın adamları ile Gur'a doğru kaçmaya çalıştı. Ancak Behramşah'ın süvarileri onları yakalayarak Gazne'ye getirdiler. Surî ve veziri burada öküz (veya eşeğe) bindirildiler ve aşağılayıcı bir şekilde şehirde dolaştırılarak halka teşhir edildikten sonra asıldılar (19 Mayıs 1149).

Seyfeddîn Surî'nin yokluğu sırasında Gur'u idare eden kardeşi Bahâeddîn Sam, onun idam edildiğini öğrendiği zaman intikam almak maksadıyla Gazne üzerine yürümek için bir ordu topladı. Fakat o daha yolda iken çiçek hastalığına yakalanarak öldü. Onun yerine Gur tahtına geçen kardeşi Alâeddîn Hüseyin kardeşlerinin intikamını almayı bir vazife bildi ve büyük bir ordu toplayarak Gazne'ye doğru harekete geçti. Sultan Behramşah onun niyetini öğrendiği zaman Gazne ve Hindistan'dan büyük ordular topladı ve Teginabad'a (bugünkü Kandehar bölgesi) ilerledi. İki taraf orduları Zemindâver Ovası'nda karşılaştılar. Gazne önünde yapılan üçüncü savaş sonunda da yenilgiye uğrayan Behramşah için Hindistan'a kaçmaktan başka çare kalmamıştı.

Alâeddîn Hüseyin, Gazne'yi hücumla zapt etti, intikamı ise müthiş oldu, şehri tahrip ederek halkı kılıçtan geçirdi. Gazne yedi gün yedi gece ateşe verildi (1151). Alâeddîn Hüseyin bu davranışı sebebiyle tarihlerde Cihânsûz (dünyayı yakan) lâkabıyla anılmıştır. Ancak o Gazne'yi elinde tutmaya çalışmadı. Çünkü Büyük Selçuklu Sultanı Sencer onu batı tarafından tehdit etmekte idi. Bu sebeple Alâeddîn, Gur'a çekildi ve bu dönüş sırasında Gaznelilerin büyük merkezlerinden biri olan Büst şehri de onun gazabına uğradı.

Sultan Sencer'in 24 Haziran 1152'de yapılan savaşta Alâeddîn Hüseyin'i mağlup ve esir etmesi, Behramşah'a yeniden Gazne'ye hâkim olmak fırsatını verdi. O Hindistan'dan harekete geçerek tekrar Gazne'ye hâkim oldu (1152). Sultan Behramşah bir müddet daha hüküm sürdükten sonra 1157 yılı başında Gazne'de öldü.98

14. Sultan Husrevşah

Behramşah'ın ölümünden sonra yerine oğlu Husrevşah Gazneli tahtına geçti. Bu sırada Gurlular, Gazne Devleti'ni sıkıştırmaya devam ediyorlardı. Artık Gurlular İslâm dünyasında önemli bir kuvvet hâline gelmişler ve sür'atle yükselmeye başlamışlardı. Gerçekten de Gazneli Devleti'nin çökmesi ve Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir edilmesinin (1153-1157) sebep olduğu karışıklık ve otorite boşluğu, Horasan'da Gurluların genişlemesini kolaylaştırmıştı. Gurlular; Büst, Zemindâver ve Teginabad şehirlerini Gaznelilerin elinden aldılar. Husrevşah zayıf bir hükümdardı, Gurluların bu baskısına dayanamayarak Gazne'yi terk etti ve Lâhor'a çekildi. Bundan sonra Gazneli hükümdarları varlıklarını ancak Lâhor'da devam ettirebildiler. Nitekim Husrevşah Lâhor'da vefat etmişti (1160).

15. Sultan Husrev Melik

Husrevşah'dan sonra oğlu Husrev Melik, Gazneliler Devleti tahtına oturdu. Onun hâkimiyet sahası Pencap bölgesi idi. Husrev Melik de bu devrede Gazneliler Devleti'ni yıkılmaktan kurtaracak bir karaktere sahip değildi. Öte taraftan Gazne'ye hâkim olan Gurlu Gıyâseddîn Muhammed buraya Muizzüddîn Muhammed'i yerleştirmişti. Muizzüddîn Muhammed 1181-1182 tarihinde Lâhor kapıları önünde göründü ve Husrev Melik'in oğlu Melikşah'ı esir alarak geri döndü. Muhammed'in bu davranışından ve kuvvetli bir kabile olan Hokarların arazisine girerek Sialkot Kalesi'ni bir hareket üssü hâline getirmesinden sonra (1184-1185), Husrev Melik birşeyler yapmak gereğini hissetti ve adı geçen kabile ile birleşerek Sialkot'u geri almaya çalıştı. Fakat Cammû Racası'nın Husrev Melik aleyhine dönerek Gurlu Muhammed'in tarafına geçmesi, Husrev Melik'in hareketinin başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep oldu. Muhammed ise tekrar Lâhor önünde göründü ve bir hile ile Husrev Melik'i esir etti. Muizzüddîn Muhammed bu suretle Lâhor ve Pencap'a hâkim olarak Gazneliler Devleti'ne son verdi (1186).

Bu devlete şan ve şöhret sağlayan başlıca tarihî gerçek, kuzeyden gelen Türk kütleleri vasıtasıyla Hindistan'ın fethini sağlaması ve bu kıtada İslâm dininin yayılmasında önderlik yapmış olmasıydı.99

1 Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, Târîh-i Güzîde, nşr. Dr. Abdülhüseyin Nevâ'î, Tahran, hş. 1336-1339, s. 379.

2 Gerdîzî, Zeynü'l-ahbâr, nşr. Abdülhayy-ı Habîbî, Tahran hş. 1347, s. 161; Târîh-i Güzîde, s. 381; M. Nazım, The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna, Cambridge 1931, s. 24.

3 Gerdîzî, s. 161, Nazım, aynı eser, s. 24; W. Barthold, Alptegin mad., İA.

4 Bk. Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme, hazırlayan Prof. Dr. M. A. Köymen, Ankara 1999, s. 79-80; Gerdîzî, s. 162.

5 Bk. C. E. Bosworth, The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994: 1040, Edinburg 1963, s. 37.

6 Bk. Nazım, aynı eser, s. 26; Bosworth, Ghaznavids, s. 38.

7 Bk. E. Merçil, "Sebüktegin'in Pendnâmesi", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, cild VI, cüz 1-2, İstanbul 1975, s. 227.

8 Bk. E. Merçil, "Simcûrîler IV, Ebû Ali b. Ebû'l-Hasan Simcûrî", Belleten, sayı: 195, Ankara 1985, s. 554-557.

9 Bk. Tercümey-i Târîh-i Yemînî, Ebû'l-Şeref Nâsıh b. Zafer Curfadâkanî, nşr. Dr. Ca'fer Şi'ar, Tahran hş. 1345, s. 159 ve 181; Muhammed b. Ali Şebânkâre'î, Mecma' u'l-Ensâb, nşr. Mîr Hâşim, Tahran hş. 1363, s. 45-47; Târîh-i Güzîde, s. 390. Krş. Nazım, aynı eser, s. 38-41; İ. Kafesoğlu, Mahmud Gaznevî mad, İA., s. 174.

10 Bk. Târîh-i Güzîde, s. 391.

11 Bk. Hâce Ebû'l-Fazl Beyhakî, Târîh-i Beyhakî, nşr. Dr. Ganî-Dr. Feyyâz, Tahran hş. 1324, s. 640-641; Gerdîzî, s. 173; Nazım, aynı eser, s. 42-43; Kafesoğlu, Mahmûd-ı Gaznevî mad, İA., s. 174; Bosworth, Ghaznavids, s. 45; E. Merçil, "Simcûrîler V", Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı: XIII, İstanbul 1987, s. 129.

12 Bk. Curfadâkanî, Târîh-i Yemînî, s. 173-178; Beyhakî, 641-642; Gerdîzî, s. 173; Merçil, "Simcûrîler V", s. 130-131.

13 Bk. Curfadâkanî, aynı eser, s. 182; Gerdîzi, s. 175; Kafesoğlu, Mahmûd Gaznevî mad, İA.; O. Pritsak, Karahanlılar mad., İA., s. 255.

14 Bk. Curfadâkanî, Târîh-i Yemînî, s. 206-208; Târîh-i Güzîde, s. 392; C. E. Bosworth, The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3), Costa Mesa 1994, s. 321-322.

15 Bk. E. Merçil, "Gaznelilerin Hindistan Siyâseti", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 547-561.

16 Bk. Curfadakânî, Târîh-i Yemînî, s. 275-278; Gerdîzî, s. 177-178; İbnü'l-Esîr, İslâm Tarihi, el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, çev. A. Özaydın, cilt IX, İstanbul 1987, s. 152.

17 Bk. Curfadakânî, aynı eser, s. 279-280, 291; Gerdîzî, s. 178.

18 Bk. Curfadakanî, Târîh-i Yemînî, s. 292-294; Gerdîzî, s. 180; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 168.

19 Bk. Curfadakanî, aynı eser, s. 311-312; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s173.

20 Curfadakanî, aynı eser, s. 331-334; Gerdîzî, s. 180; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 194; Merçil, "Hindistan Siyaseti", s. 555.

21 Curfadakanî, aynı eser, s. 335-336; Gerdîzî, s. 180; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 197; Merçil, aynı makale, s. 555-556.

22 Bk. Curfadakanî, aynı eser, s. 379-386; Gerdîzî, s. 183-184; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 209-210; Şebânkâre'î, s. 52-53; Merçil, "Hindistan Siyaseti", s. 556.

23 Bk. Gerdîzî, s. 184; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 240-242; Şebânkâre'î, s. 54-55.

24 Bk. Gerdîzî, s. 185-186; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 258-259; Şebânkâre'î, s. 55-56.

25 Bk. Gerdîzî, s. 190-1891; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 265-267; Şebânkâre'î, s. 56-57; Merçil, "Hindistan Siyaseti", s. 558-559.

26 Hindistan Seferleri için ayrıca bk. Nazım, aynı eser, s. 86-122; Y. H. Bayur, Hindistan Tarihi, I, Ankara, 19872, s. 140-142, 146-149, 153-155, 163-169, 176-179; Kafesoğlu, Mahmûd Gaznevî mad., İA., s. 175-181; E. Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, Ankara 1989, s. 16-28.

27 Curfadakanî, Tercümey-i Târîh-i Yemînî, s. 210-213; Gerdîzî, s. 177-178; Târîh-i Sistan, nşr, Melikü'ş-Şüerâ Bahâr, Tahran hş. 1314, s. 357-358; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 138-139, 142-143; Bosworth, The History of the Saffarids, s. 322-326 ve 370.

28 Curfadakanî, Tercümey-i Târîh-i Yemînî, s. 185-190, 192-193, 197-199; Gerdîzî, s. 175-177; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 130-132; Merçil, "Simcurîler V", s. 132-135; M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri, Ankara 1979, s. 47-50; F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Ankara 1972_, s. 63-65.

29 Bk. Curfadakanî, Tercümey-i Târîh-i Yemînî, s. 274-276, 281-287, 318-321; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 154-156, 180, 192, 233; Şebânkâre'î, s. 49-50, 57-58; O. Pritsak, Karahanlılar mad., İA., s. 255-257; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 31-36.

30 Bk. Curfadakanî, aynı eser, s. 274-276; Gerdîzî, s. 182; Beyhakî, s. 668-691; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 208-209; Şebânkâre'î, s. 49; W. Barthold, Turkistan Down to the Mongol Invasion, London 19683, s. 275-279/Trk. trc. Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, Hazırlayan: H. D. Yıldız, Ankara 1990, s. 295-299; Pritsak, aynı eser, s. 255-256.

31 Bk. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt I, s. 173-174; Kafesoğlu, Mahmûd-ı Gaznevî mad, İA., s. 180-181; Sümer, Oğuzlar, s. 70-71; Nazım, aynı eser, s. 64-66.

32 Bk. Curfadakanî, Tercümey-i Târîh-i Yemînî, s. 312-314; Beyhakî, s. 111, 114-120; Şebankâre'î, s. 51-52; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 179-180; Nazım, s. 70-73; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 39.

33 Bk. Curfadakanî, Tercümey-i Târîh-i Yemînî, s. 321-323; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 183; Kafesoğlu, Mahmûd-ı Gaznevî mad., İA.

34 Bk. Curfadakanî, aynı eser, s. 324-331; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 207; Şebânkâre'î, s. 52; Nazım, s. 60-61.

35 Bk. Curfadakanî, Tercümey-i Târîh-i Yemînî, s. 347-354; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 190-191 ve 288; Bosworth, Ghaznavids, s. 75 ve 276. not; E. Merçil, Ziyârîler mad, İA.

36 Bk. E. Merçil, "Gaznelilerin Kirman Hâkimiyeti (1031-1034) ", Tarih Dergisi, sayı: 24, İstanbul 1970, s. 35 vd.

37 Bk. Curfadakanî, s. 357-363; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 287-289; Târîh-i Güzîde, s. 420-422; Nazım, s. 80-85; Kafesoğlu, Mahmûd-ı Gaznevî mad., İA., s. 1818; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 180; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 42-45.

38 Bk. İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 241; Gerdîzî, s. 185; Nazım, s. 74-75; Bosworth, Ghaznavids, s. 118; Merçil, "Hindistan Siyaseti", s. 557.

39 Beyhakî, s. 242-243; Nazım, s. 79-80.

40 Bk. Beyhakî, s. 182-183; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IX, s. 279; Bosworth, Ghaznavids, s. 52-53, 182; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 151-153, 170.

41 Bk. Beyhakî, s. 13; Gerdîzî, s. 194.

42 Bk. Hazırlayan M. A. Köymen, Trk. trc., s. 156-157.

43 Bk. aynı eser, s. 34.

44 Bk. Trk. trc., IX, s. 309-310.

45 Bunlar; Mesud, Muhammed, Süleyman, Şücâ' ve Abdürreşîd idi. Bk. Bosworth, Ghaznavids, Soy Kütüğü Tablosu.

46 Şebânkâre'î, s. 64.

47 Beyhakî, s. 1; Gerdîzî, s. 194; Şebânkâre'î, s. 71.

48 Beyhakî, s. 12-17; Bosworth, Ghaznavids, s. 74.

49 Beyhakî, s. 17, 80-81; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 185.

50 Beyhakî, s. 17-19, 25, 36-39, 41-44, 47-49, 82.

51 Beyhakî, s. 67-68, 283, 338; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 185-186; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 140.

52 Beyhakî, s. 68; Köymen, aynı eser, I, s. 175-176.

53 Beyhakî, s. 1, 3, 5; Gerdîzî, s. 195.

54 Beyhakî, s. 55-60, 75, 94, Gerdîzî, s. 196, Cüzcânî, I, 274; Bosworth, Ghaznavids, s. 232.

55 Beyhakî, s. 68-69, 240, 244-245, Bosworth, Ghaznavids, s. 127, Sümer, Oğuzlar, s. 171-172.

56 Beyhakî, s. 93-95, 149-156, 180-183, 186-187; Gerdîzî, s. 196-197; Seyfeddîn Hâcı b. Nizâm Ukaylî, Âsârü'l-Vüzerâ, nşr. Mîr Celâleddîn, Tahran hş. 1337, s. 178-186, 192; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 220-221; Bosworth, Ghaznavids, s. 60, 62, 72, 182-183.

Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler / Yrd. Doç. Dr. Hanefi Palabıyık [s.509-521]

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Gaznelilerin ortaya çıktıkları bölge Horasan, Tus, Nişabur, Nesa, Herat, Merv ve Belh civarlarıdır. Bu bölgelere İslâmî tebliğin ilk olarak Dört Halife zamanında geldiği, İran'ın tamamının bu dönemde İslâmlaştığı ve Emevîler Dönemi'nde bu faaliyetin daha da yayılarak Maveraünnehir ötesine yayıldığı malumdur. Ancak daha sonraki dönemlerde ötelere ulaşan fetihlere aynı şekilde devam edilemediği gibi, fethedilen her yerde de sürekli kalıcılık temin edilememiştir. Hemedân, Kazvîn, Rey, Azarbeycân, Merv, Belh ve Nişâbûr dahil bütün Horasan (641-642) ile Kirmân, Mekrân ve Sîstân Halife Ömer zamanında fethedilmiştir (643).1 Afganistan'a seferler Halife Osman zamanında başlamıştır (659).2 Afganistan ve Pencap 664 yılında fethedilmiş,3 akınlar Hindistan'a yönelerek 705-715 yılları arasında Buhara, Semerkand, Fergana dahil bütün Maveraünnehir, Kaşgar ile bazı Afgan ve Hint şehirleri fethedilip Multan içlerine kadar girilmiştir.4

Fetih yılından (642) itibaren valilerle idare olunan Horasan eyaleti, önce Tâhirîler (821-875), sonra Saffârîler (867-1500) ve daha sonra da Sâmânîlerin idareleri altında yönetilmiştir.5 Pakistan (Sind), bir ara kısmen Hinduların eline geçtiyse de Karmatîlerin işgaliyle durum değişmiştir. Sind'e İlk İsmaîli Dâîsi 883 yılında gelmiş ve Fâtımî 'Aziz'in bir miktar askerle gönderdiği İbn Şeyban, 977 yılında Multan'ı almıştır. Böylece hutbe, Multan'da Fâtımî Halifesi adına okunmaya başlamıştır.6

Gaznelilerin Menşei

Karahanlılar, Sâmânîler vasıtasıyla Müslüman oldukları gibi, Gazneli Devleti'nin asıl kurucusu sayılan Sebüktegin de köle olarak Sâmânîlerin memleketine gelince Müslüman olmuştur.7 Milliyet açısından ise, Orta Çağ'da bir devletin Türk olup olmadığını anlamak için, bilhassa Orta Çağ dünyası "hakimiyet telakkisi"ne ve o bölgede "otoriteyi kullananlar"a bakılması gerektiği kanaatindeyiz. Yani o dönemde, "devlet idaresinde hangi halkın âdet ve töreleri câriyse, hakimiyet onların elinde sayılır" şeklinde bir telakki olmamakla birlikte, bir devletin milli kimliğinin idarecilerine göre isim almakta olduğu kabul edilmektedir.8 Gazneli Devleti'nin, bütünüyle Türk kültürünü kapsayan bir siyaseti olmamakla beraber, gerek devlet teşkilatında vazife alan Türklerin, gerekse devlet teşkilatı dışında kalan Türklerin, hemen tamamıyla Orta Asya'daki İslâm öncesi hayatlarını yaşamamaları, diğer bir deyişle eski kültürlerini tamamen muhafaza etmiş olmamaları için de hiçbir sebep yoktur. Ayrıca o zamanlar kültür asimilasyonu gibi faaliyetler takip edilmediği için, ister istemez günümüzden farklılık arz eden bir hürriyet, egemenlik ve insan hakları telakkisinin varlığı da göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda Roux; "…Gazne İmparatorluğu, güçlü bir İran tesirinde olmasına rağmen, Gazneliler özgün Türk niteliklerini terk etmemişlerdir. İslâm yazarlarının, Firdevsî, kendisine Şâh-Nâme'yi ithaf ettiğinde, Gazneli Mahmud'un bazı sakınımları ve eleştirilerini hâlâ anlayamamış olmalarına hayret edilebilir, zira kendisini de onlardan biri (Türk) olarak görüyordu."9 diyerek kanaatlerimizi paylaşmaktadır.

Sebüktegin'in Pend-Nâme'sine göre, Emîr Sebüktegin Türkistan'da Barshanlılar denen kabiledendir.10 Kaynakların tamamı, Sebüktegin'in "Türk Köle" olarak Sâmânî Emîri Alptegin tarafından satın alındığını ifade ederek,11 Sultan Mahmud'a ait şu nesebi zikrederler: Mahmud b. Sebüktegin b. Cûk Kara Beckem b. Kara Arslan b. Kara Mellet b. Kara Yağmân b. Fîrûz b. Yezdicerd b Şehriyâr el-Fâris.12 Ebû'l-Gazi Bahadır Han ise, "Sultan Mahmud Gazneli'nin babası Sebüktegin kayı halkından olup, onu Türkmenler esir ederek tacire sattılar" derken,13 Sebüktegin'in nesebinin Osmanlılar gibi "Kayı Boyu"ndan olduğunu ifade etmektedir.14 Bu nesebin tam sıhhati tartışılsa bile, Sultan Mahmud, Sebüktegin ve seleflerinin Türk oldukları tartışılmamaktadır.15

Gaznelilerden önce Hindistan ve civar bölgelerinde, tarihin ilk yıllarında hüküm sürmüş olan Sakalar, Kuşanlar, Eftalitler ve Akhunların bakiyesi olarak yaşayan Halaç ve Karluk Türklerinin mevcudiyetini biliyoruz.16 Hindistan'ın hakimiyeti ise, unvanlarına "Caypâl" veya "Rây" veya "Raca" denen17 Budist Hindûşâhî hanedanlığı elinde olup, Sultan Mahmud meşhur Hint seferlerinde bunlarla çarpışmıştır.

Bu hususta Köprülü de; "Samanoğullarının son devirlerinde ve Gazneliler zamanında İran'ın bilhassa şark mıntıkalarında, esasen oldukça kalabalık olan Türk unsuru bir kat daha çoğaldı. Bugünkü Afganistan, Sîstân ve Horasan sahalarında daha İslâm istilasından evvel mevcut olan, Halaç, Karluk, Oğuz ve Kûmiçi gibi muhtelif Türk unsurları, Eftalitlerin hakimiyeti zamanından beri buralarda yaşamakta idiler; daha Gaznelilerden evvel buralardaki birçok askerî faaliyete iştirak eden bu Türk kabilelerinin daha sonraki faaliyetleri hakkında da, tarihî kaynaklarda birtakım tafsilata tesadüf edilmektedir. Etrafı kesif Türk kabileleri ile meskûn olan Büst şehrinin Togan, Baytuz gibi Sâmânîlere tabi olan Türk Beyleri Simcûrîlerin asıl ıktâları, Halaçların asıl vatanı olan Kûhistan olup, Türk kuvvetine istinad ettiğini görüyoruz."18 demektedir.

Bu bilgilerin bize, Gaznelilerin menşei ve tarih sahnesine çıktıkları bölgenin Türklüğü hakkında, yeterince anlatıcı fikirler verdiği kanaatindeyiz.

Gazneli Devleti Tarihi

Başkentleri Gazne'ye nispetle "Gazneliler" ismini alan bu hanedanın ilk emîri Alptegin, Sâmânîler Devleti'nde zamanda hâcibliğe ve ordu komutanlığı makamına yükseldi.19 Devlet işlerinde söz sahibi olarak Sâmânî Emîri Abdülmelik'e her istediğini yaptırabilen Alptegin'in emîrle arası bozuldu ve Horasan sipehsâlârı tayin edilerek merkezden uzaklaştırıldı (961). Daha sonra azledilince, Belh, Zâbulistân ve Gazne'yi ele geçirdi (963) ve vefatına kadar orada kaldı.20

Alptegin'den sonra yerine oğlu Ebû İshâk İbrahim geçti.21 Hinduşâhî Levîk (Enûk) ile yaptığı mücadelede ona yenildi ve Gazne'ye gitti. Sonra Sâmânî Mansûr b. Nuh'dan yardım alarak onu yenip tekrar Gazne'yi ele geçirdi ve birkaç yıl sonra da (966) öldü.22 Ebû İshâk'tan sonra yerine Alptegin'in gulamlarından olan Bilgetegin geçti. Çok iyi ve adil bir kimse, iyi bir askerdi. 10 yıllık bir hükümdarlıktan sonra Gerdîz kalesi kuşatmasında öldü (365/975).23

Bilgetegin'in yerine Alptegin'in diğer kölesi Böritegin emirliğe geçti. Beceriksiz ve halkı kendinden soğutan tavırları vardı. Bir grup halk Hinduşahî Levik'ten yardım istedi. O da Kâbûlşâhlardan yardım alarak harekete geçince Alptegin'in bir başka kölesi olan Sebüktegin 500 gulamla onları püskürttü, birçok kimseyi öldürüp birçoklarını da esir aldı, ayrıca iki de fil ele geçirdi. Onun bu başarısını gören Böritegin'den bıkmış herkes ittifakla Sebüktegin'i emirliğe getirip Gazne tahtına oturttular (977).24 Türklerdeki yönetim anlayışı açısından bu uygulamânın, dikkate değer bir vaziyet arz ettiğine dikkat çekmek istiyoruz.

Sebüktegin ilk olarak Büst'ü ele geçirip Tohâristan, Zemindâver, Doğu Gûr ve Kusdâr bölgelerine kadar hakimiyetini yaydı (978). Hindistan'a sefer açtı ve Hinduşâhî Hükümdarı Caypal'ı yenerek para, fil ve ordusuna yeni asker elde etti (986).25 Bu arada Horasan Sipehsâlârı Ebû Ali Simcûr ile komutanlardan Fâik, Sâmânî Emîri Nuh'u tahttan indirerek Horasan'a sahip olmayı düşünüyorlardı. Bunu haber alan Emîr Nuh, Sebüktegin'den yardım istedi. Gelen orduyla Nuh'un ordusu birleşerek daha büyük bir ordu halinde Ebû Ali ve Faik'in ordusunu yendi (994). Bunun üzerine Emîr Nuh, Sebüktegin'e "Nâsıru'd-Dünya ve'd-Din" lakabıyla beraber Belh, Toharistan, Bâmyân, Gur ve Garcistan idaresini; bu savaşta büyük yararlılıklar gösteren oğlu Mahmud'a da "Seyfu'd-Devle" lakabıyla beraber Horasan Sipehsalarlığını verdi.26 Sebüktegin her ne kadar güçlü ve bağımsız hareket ediyorsa da Sâmânîleri metbû kabul etmişti.

Karahanlılarla da sulh imzalayan27 Sebüktegin, yerine küçük oğlu İsmail'i veliaht bırakarak 20 yıllık bir hükümdarlıktan sonra öldü (997).28 Emîr İsmail'in tahta çıkmasına razı olmayan Sebüktegin'in büyük oğlu Emîr Mahmud, tahtın kendisine ait olduğu gerekçesiyle kardeşi İsmail'e karşı savaş açarak onu yendi ve hapsetti (998).29

Emîr Mahmud, Horasan'ın idaresi yüzünden anlaşamadığı Sâmânî Ebû'l-Hâris II. Mansûr'un Bektuzun ve Fâik tarafından tahttan indirilmesinden sonra, Horasan'ı ele geçirdi ve o zamana kadar Abbâsî eski halifesi et-Tâî' (974-991) adına okunan hutbeyi o dönemde halife olan Kâdir Billâh (991-1031) adına okuttu ve bunu Bağdat'a halifeye bildirdi. Halife de ona hil'at, tâç ve bayrakla birlikte menşûr göndererek "Yemînu'd-Devle ve Emînu'l-Mille" lakabını verdi (999).30 Artık bu tarihten sonra 44 yıllık Sâmânî metbûiyeti (955-999) sona ermiştir.31

Emîr Mahmud ilk seferini, Gaznelilerin dahilî mücadelesinden istifade ederek Sîstân ve Kuhistan'ı işgal eden Saffarî Halef b. Ahmed'in üzerine yaptı. Mahmud onu yenerek anlaşmaya zorladı ve bölgeyi metbûiyeti altına aldı (1000).32 Bölge tam olarak 1003 yılında Gazneli hakimiyeti altına girmiştir.33

Ceyhûn Nehri'ni sınır kabul eden Mahmud, Karahanlılarla "kendisi Hint kâfirleriyle, Karahanlılar da daha henüz Müslüman olmamış kâfir Türklerle savaşmak üzere" 1025 yılında imzaladığı dostluk anlaşmasıyla kuzey sınırlarını emniyet altına almış ve böylece meşhur Hint seferlerine başlamıştır.34 Sultan Mahmud, Hindistan seferlerinde asıl gaye olarak "cihad"ı gözetmiş35 ve oraya 17 sefer düzenlemiştir:

Birinci seferini, 390/1000 yılında Kâbil'in doğusunda bulunan Lamgân'a yaparak36 başlatan Sultan, Vayhand'a yaptığı ikinci seferinden (1001) sonra "Gazi" lakabını aldı.37 Daha sonraki seferler sırayla Bhâtiya'ya (1004),38 Multân'a (1006 ve yine 1008'de),39 Pencâb'a (1008),40 Nârayân'a (1009).41 Karmatîlere karşı Batınî Ebû'l-Futûh Dâvûd'a (1010)42 yapıldı. Nandana'ya (Narâdîn) (1014) yapılarak Keşmir'e kadar gidilen dokuzuncu seferden sonra Sultan Mahmud "Nizâmeddîn" lakabını aldı.43 Onuncu Hint Seferi'ni, 1014 yılında Thânesâr'a yaptı. Burada bulunan meşhur put Çakrasvâm'ı ve şehir hazinesini Gazne'ye götürdü.44 Daha sonraki seferler 1015 yılında Keşmir Racasına,45 ve Kanavc'a yapılan seferlerden sonra büyük servet, ganimet ve çok miktarda esir elde edildi. Gazne camisi bu seferin gelirleriyle yapıldı (1018).46 On üçüncü seferini, 1019 yılında Kalincar Racası ve müttefiklerine karşı yaptı.47 Daha sonra Keşmir üzerine (1021)48 ve Kalincâr'a seferler yapıldı (1022).49 En önemli seferlerinden biri olan On altıncı Hint Seferi'ni, 1025 yılında Somnât'a yaptı. Hintlilerin en kutsal kabul ettikleri Somnât Putu, sefer sonunda dört parçaya bölünerek biri Gazne Ulu Camii'nin, diğeri Gazne Sarayı kapısının önüne, diğer iki parça da Mekke ve Medine'ye gönderildi.50 On yedinci ve son seferini, 1027 yılında Câtlara karşı yaptı. İndûs Nehri üzerinde 1400 gemilik donanmasıyla, Câtların 4000 gemilik donanmasına karşı cidden askerî bir deha sergileyerek yaptığı harbi kazandı ve Câtları hezimete uğrattı.51

Hindistan'a yapılan bu seferlerde çeşitli vesilerle Karmatîler cezalandırılmış, Hindistan kapıları Müslümanlar için kolaylaşmış, Hindistân-Horasân ticaret yolu iyice açılıp gelişmişti. Bölgede birçok yere camiler yapılarak hocalar tayin edildi. Bu seferlerden dolayı da Hintlilere bir yılgınlık ve Sultan Mahmud korkusu yerleşti.

Hindistan dışı seferlerine gelince: Sultan Mahmud 1017 yılında Hârezm'e yaptığı seferle, bölgenin idaresini hâcibi Altuntaş'a verdi.52 Oğuzların Ceyhun Nehri'ni geçip Serahs, Ebiverd ve Fevâre bölgelerine yerleşmelerine izin verdi, ancak halkın şikayetleri üzerine, yapılan savaşta Oğuzlar, Balhan Dağlarına, Kirmân ve Dihistân'a kaçtılar.53 Sebüktegin zamanında tebe'iyyet altına alınan Gur bölgesi, halkın şikayet ve daveti üzerine itâat altına alındı (1011).54 Sultan Mahmud, 1011 yılında Kusdâr bölgesini fethederek yıllık haraca bağladı.55 1012 yılında Garcistan bölgesini56 1029 yılında da Gürcan ve Taberistan Ziyarileri'ni tam itaat altına aldı.57 Ayrıca 1029 yılında Rey ve çevresi de Büveyhîlerden alındı.58

Sultan Mahmud zamanında Gazneli hakimiyeti; batıda Horasan ve Irak-ı Acem'e, kuzeyde Tohâristan ve Maveraünnehir'in bir kısmına, güneyde Sîstân, Zemindâver ve Kusdâr'a ve doğuda ise Pencâb, Multan ve Sind'in bir kısmına ulaşmaktaydı. Gazne vadisinin ve güney sınırların Hindû devletleri, Gur ve Garcistân hükümdarları ve dağlarda yaşayan Afganlılar da Gazneli Devleti'ne tâbi' idiler.59 Devletin sınırları Sultan Mahmud'un vefatı sırasında en geniş şeklini almış olup 4.680.000 km2'ye erişmektedir (ki 1981 yılında bu topraklarda 430 milyon nüfus yaşıyordu).

Ülke Afganistan, Türkmenistan, Hârezm; İran'da Kirmân, Horasân, Semnân-Dâmgan, Lâristân, İsfehân, Rey, Hemedân, Yezd, Kazvîn, Kâşân, Mâzenderân, Esterâbâd, Geylân; Hindistân'da,

Pathanistân, Sind, Belûcistân, Doğu ve Batı Pencâb (bugünkü Pakistan'ın tamamı), Racastân, Mâlvâ, Gûcerât, Delhî, Agra, Ud, Allâhâbâd (asıl Hindistan) bölgelerini içermektedir.60

Abbâsî Hilâfeti'ne cidden ve samimiyetle bağlı bir politika sürdüren Sultan Mahmud, kendisini tâbii kılmak için irtibat kuran Mısır Fâtımî halifesi ve elçilerine meyl ve iltifat etmemiştir.61

Gazneli Devleti ile âdetâ özdeş olan Sultan Mahmud, 1030 yılında 59 yaşında 32 yıllık bir saltanattan sonra öldü.62 Sultan Mahmud'un ölümünden sonra yerine küçük oğlu Muhammed geçtiyse de, büyük oğlu Mesud ordu ve çoğu ayânın desteğiyle tahtı ele geçirdi. Kardeşinin gözlerine mil çektirerek hapsettirdi (1030).63 İçişlerini yoluna koyduktan sonra, ilk iş olarak gönderdiği orduyla Mekrân'ı tam itaat altına aldı (1030).64

Sultan Mesud, babası zamanında uzun yıllar devlet hizmetinde bulunmuş birçok büyük kumandan ve devlet adamını, saltanat endişesi veya türlü kaprislerle öldürttü veya yanından uzaklaşmalarına sebep oldu.65 Debûsiye'de Karahanlılarla neticesi olmayan bir savaş yapıldı (1032).66 Sultan Mesud, Kâkûyîlerin elindeki Kirman'ı bazı karışıklıklara son vermek için ele geçirdi (1031). Daha sonra isyan eden Kâkûyî Alâuddevle de, Hemedân, Kerec ve İsfahan'ı ele geçirdi ve Sultan Mesud'a tâbi' olmak üzere anlaşma yaptı (1032-1033).67 Hârezm Hakimi Harun arkasını Karahanlı ve Selçuklulara (Türkmenler-Oğuzlar) vererek istiklâlini ilan etti (1034).68 Hindistan Ordu Komutanı Ahmed Yınâltegin de isyan etti, fakat isyan bastırılarak Yınâltegin öldürüldü (1034).69 Kirmân 1034 yılında Büveyhîlerin eline geçti.70 Sultan Mesud, 1032 ve 1037 yıllarında divan üyelerinin sözünü dinlemeyip, Hindistan'a yaptığı yersiz ve zamansız seferlerle birkaç kale fethederken diğer yandan Türkmenlerin (Selçukluların) de iyice güçlenmelerine sebep oldu.71

Diğer yandan Türkmenler bulundukları her yerde huzursuzluk çıkarıyorlar ve devletten yerleşebilecekleri toprak istiyorlardı. Sultan Mesud geç kalmış da olsa, artık Türkmen işine bir an önce son vermek istiyordu. Bunun üzerine, Selçuklularla karşı karşıya gelen Gazneli ordusu önce Nesâ'da (1035),72 daha sonra da Talhab'da yenildi73 ve Selçuklular Nişâbûr'u işgal ettiler (1038).74 Sürekli büyüyen ve güçlenen Türkmenler, 432/1040 yılında Dandanakan'da Gazneli ordusuna bir daha toparlanamayacağı bir darbe indirdi75 ki, bu tarih, Selçukluların devletlerini kesin olarak kurdukları ve Gaznelilerin de artık eski ihtişamlarını bir daha toparlayamadıklarının tarihidir.

Dandanakan mağlubiyetinden sonra yakınları, hazineleri ve ordusunun kalanı ile birlikte Hindistan'a gitmek için yola çıkan Mesud, yolda, isyan eden ordu tarafından öldürülerek yerine kardeşi Muhammed yeniden tahta oturtuldu (1040).76 Bu sırada Selçuklularla mücadele için Belh'de bulunan Mesud'un oğlu Mevdûd, babasının öldürüldüğünü duyunca gerekli hazırlıkları yaparak, amcasını ve babasının diğer katillerini öldürüp tahta oturdu (1041).77

Sultan Mevdûd, Selçukluların eline geçen Sîstân'ı gönderdiği birkaç orduyla 1043 yılında geri aldı.78 Hindistân'a gönderilen bir ordu ile oradaki birleşik Raca Ordusunun ele geçirdiği birkaç şehirde yeniden hakimiyet sağlandı (1048).79 Sultan Mevdûd Selçuklulara karşı hazırladığı bir ordu ile yola

çıkarken kulunçtan öldü (1049).80 Mevdûd'un yerine oturtulan oğlu Mesud II, küçük olduğu için idareyi aslında annesi yürütüyordu. Bu yüzden devlet ileri gelenleri tahta Ali b. Mesud I'i oturttular (1049). Fakat Mevdûd'un Veziri Abdurrezzâk, hapisteki Abdürreşid b. Mahmud'u ordusuyla destekledi ve tahta oturttu (1050).81

Sultan Abdurreşid'in, Selçukluları durdurma görevi verdiği başkumandanı Hâcib Tuğrul Bozan, Selçukluların elinden Sistân'ı aldıktan sonra orduyu "Gazne tahtını ele geçirmeye razı ederek" Gazne'ye geldi. Gazne'yi ele geçirerek Sultan ve üç kişi hariç Gazneli hanedanının tamamını katletti. Sonunda Mesud'un gulamlarından Nuştegin ile iki gulam Tuğrul'u öldürerek tahta Ferruhzâd'ı oturttular (1052).82 Sultan Ferruhzâd, Gazne'yi zapt etmek için gelen Selçuklu Çağrı Bey'in ordusunu iki sefer üst üste hezimete uğratarak bol esir aldı. Akabinde de Alp Arslan komutasındaki Selçuklular bunun acısını çıkararak Gazneli ordusunu yenilgiye uğrattılar. Bunun üzerine yapılan anlaşma ile, Ferruhzâd'ın vefatına (1059) kadar bir daha savaşılmadan, iki devlet arasındaki ilişkiler huzur ve sükûnetle geçti.83

Ferruhzâd'ın yerine kardeşi İbrahim geçti. İbrahim, Selçuklularla dostluk anlaşması imzaladı ve vefatına kadar bu anlaşma yürürlükte kaldı. Bundan istifade eden Sultan İbrahim, ülkesini yeniden düzene soktu, halkına bir dereceye kadar refah getirdi.84 Sultan İbrahim Hindistan'a sefer yaparak 1079 yılında Acudhan'ı ve birkaç kaleyi zapt etti. Daha sonra Gur'u itaat altına alarak 1099 yılında öldü.85

Sultan İbrahim'in yerine oğlu Mesud III geçti. 16 yıllık saltanatı sırasında Hindistan'a bazı seferler yaptı, 1115 yılında öldü.86 Onun yerine oğlu Şîrzâd, tahta çıktıysa da bir yıl sonra (1116) kardeşi Arslan Şâh tarafından öldürüldü.87 Arslan Şâh tahta çıkınca Behrâm Şâh hariç kardeşlerinin bazılarını öldürttü bazılarını hapsetti. Behrâm Şâh da Selçuklu Sultanı Sencer'den yardım istedi. Sultan Sencer de yardım ederek metbuu sıfatıyla onu Gazne tahtına oturttu (1117).88

Sultan Behrâm Şâh da tahta çıkınca kendisine itaati reddeden Hindistân Valisi Muhammed Ebû Hâlim'in üzerine yürüyerek, oraya Hüseyn b. İbrahim'Alevî'yi vali yaptı (1119). 1118 yılında Selçuklu tebe'iyyetini reddedip, anlaştığı vergiyi de ödemediği için Sultan Sencer tekrar Hindistan'a yürüyerek (1135) Hindistan'ı ele geçirdi. Fakat Behrâm Şâh'ı affederek yine tahta oturttu.89

Diğer yandan saltanat mücadelelerinden kaçarak kaynı Behrâm Şâh'ın yanına sığınan Gurlu Kudbeddin'in, bir süre sonra Behrâm Şâh tarafından öldürülmesi üzerine (1148) Gur Hükümdarı Seyfeddin Sûrî, kardeşleriyle beraber Gazne'ye yürüyerek şehri kolayca ele geçirdiler (1148). Daha sonra halkın daveti üzerine, Kurramân'a kaçan Behrâm Şâh geri döndü ve Surî ile vezirini aşağılayarak öldürdü (1149). Bunun üzerine Gur Hükümdarı Alâuddin Hüseyin kardeşinin intikamını almak için Gazne'ye yürüdü ve Gazneli ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Gazne'yi tahrip ederek halkı kılıçtan geçirdi ve bu yüzden "Cihânsûz=Dünyayı yakan" lakabını aldı. Behrâm Şâh da Hindistan'a kaçtı (1151). Daha sonra Sultan Sencer'in Gurluları yenmesi üzerine Behrâm Şâh tekrar Gazne'yi ele geçirdi (1152) ve 1157 yılında öldü.90

Yerine oğlu Hüsrev Şâh geçtiyse de Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından dört yıl esir tutulması (1153-1157), Gurlulara Horasan'da tutunup yükselebilme imkanı verdi. Gurluların Büst, Zemindâver ve Tekinâbâd'ı Gaznelilerin elinden alıp hakimiyet kurmalarından dolayı Gazneliler bundan sonra hüküm sürmek üzere Hindistan-Lâhûr'a (Lahor) çekildiler ve Hüsrev Şâh da orada öldü (1160).91 Yerine geçen oğlu Hüsrev Melik, kendine başkaldıran Türk ve yerli emîrlere bile söz geçiremedi. Gur Hükümdarı Gıyâseddin Muhammed'in Gazne valisi Mu'izzeddin Muhammed 1181-1182 yılında Lahor'a saldırarak Hüsrev Melik'in oğlu Melikşâh'ı ve daha sonra da Hüsrev Melik'i esir alıp (1186) öldürdüler (1191).92

Böylece Alptegin'le başlayıp (955-963) Hüsrev Melik'le (1160-1187) son bulan, Hindistan bölgesinde İslâm'ın yayılması için mücadeleler veren ve bu bölgeden bir daha hiç eksilmeyecek olan Türk devletlerinin burada kalıcılığına zemin hazırlayan 225 yıllık bir büyük Türk devleti tarih sahnesinden silinmiş oldu.

Gazneli Devleti'nin

Siyasî Özellikleri

Gazneli Devleti ve bilhassa Sultan Mahmud, tarih sahnesinde bir döneme damga vurmuşlardır. Hindistan'da Türklerin kesintisiz hükümranlığı Gazneli Sultan Mahmud'la başlamıştır. Gazneli Devleti, Orta Çağ'da kurulmuş olan Müslüman ve Türk devletleriyle kuruluş, devlet ve teşkilat olarak aynı özellikleri taşımaktadır.

B. Levis'e göre, X. asırda ortaya çıkan iki yeni Türk hanedanı, çeşitli yönlerden Müslüman-Türk devletinin karakteristiğinin meydana gelmesinde ve olgunlaşmasında geniş bir tesir husûle getirmişlerdir. Bunlardan ilki 963-1186 yıllarında yaşayan Gazneli Devleti'dir. Klasik 'İslâm Devleti' tipinde bir devlet olmasına rağmen Orta Asya sınırlarında bulunan bu devletin ordusu da halkı da bir dereceye kadar Türktür.93

Türkler, tutumlarını çevrenin siyasî, içtimaî ve kültürel muhtevasına göre ayarlamakta mahir idareci olduklarından, hakimiyetleri esnasında Müslüman ve diğer kitlelerce alışılmış ve kendilerini tedirgin etmeyen gelenek ve kuruluşlara müdahale etmemişlerdir. Bu itibarla; sosyal tabakalaşmanın devamı, halk dili Farsça ile Kur'ân dili Arapçanın konuşma ve yazışmada kullanılması, edebiyatta, dinî ve ilmî eserlerde bu dillerin geçerli olması,94 Türk idareciler tarafından, İslâmî isimler, unvanlar, lakablar alınması, mevcut hükümet teşkilatının adları ile birlikte muhafaza edilmesi, devleti koruma hürmetine yerli unsurların iştirak ettirilmesi ve İslâm'ın inanç ve ideallerinin devlete hakim bir manevî güç durumuna yükselmesi bu Türk siyasî teşekküllerinin özellikleri olmuştur.

Kafesoğlu, Türk siyasî kuruluşlarını birbirinden ayıran, onların birer bağımsız devlet sayılmasını gerektiren kıstasları üç esasa bağlamaktadır. Bunlar; siyasî istiklâl ilanı, başka bir hanedanın iktidara gelmesi ve ülkenin değişmesidir. Türk tarihinde bazen bunların üçü birden, bazen ikisi, bazen de

yalnız biri gerçekleşmiştir. Elbette “bağımsız devlet”in oluşması açısından siyasî istiklal ilanı başta gelmektedir.95

Gazneli Devleti’ni diğer İslam-Türk devletleriyle mukayese edince ortaya çıkan manzarayı Kafesoğlu şöyle ortaya koyar: “İslâm kültürünün Türk bozkır kültürüyle kaynaşması, tabiatıyla pek kolay olmamış, uzunca bir geçiş merhalesi gerektirmiştir. Türklerin tek tek veya küçük aileler halinde Hilâfet merkezine girmeleri bir yana bırakılırsa, ilk İslâm-Türk siyasî kuruluşu olan Karahanlılar zamanı, bu ‘geçiş’in devlet seviyesindeki devresini teşkil eder. Gerçekten Orta Asya’da halkı yüzde yüze yakın Türk asıllı bir sahada kurulduğu için siyasî, içtimaî ve hukukî yönden Türk olan bu devlet, dinî açıdan İslâmiyet’i temsil etmekle, Türk-İslâm cemiyet tipine doğru köprü vazifesi görmüş bulunuyordu. Gelişme Selçuklularla tamamlandı. Gazneli Devleti’nde bu sonuç alınamazdı. Çünkü yabancı etnik kültür üzerinde ince bir tabaka meydana getiren ve İslâm dünyasının bir kenarında faaliyete geçen Gazneli idarecilerinin, bir yandan yerli unsura dayanmak mecburiyeti, diğer taraftan siyasetlerinin daha çok dışa (Hindistan’a) dönük bulunması, onları böyle bir imkandan yoksun bırakmıştı.

Halbuki Selçuklu Devleti, Müslüman ülkelerin ortasında kurulmuş ve bütün siyasî, iktisadî, dinî icraatı doğrudan doğruya bu memleketlerin meselelerine hasretmiş. Aynı zamanda Türk ve yerli Müslüman halkın arzu ve ihtiyaçlarının tatminine yönelmişti. Böylece bilhassa bahis konusu olan kaynaşmayı gerçekleştirmek suretiyle Türk-İslâm devlet ve cemiyetini meydana getirmeyi başaran devlet, Büyük Selçuklu İmparatorluğu’dur.96

Türkler İslâm medeniyeti dairesine girerek İslâmî Türk devleti kurulduktan sonra, diğer sosyal müesseseleri gibi hukukî müesseseleri de büyük değişmeye uğradı. İslâmiyet’in o zamana kadar oldukça işlenmiş ve tekemmül etmiş olan hukukî esaslarını ve müesseselerini almaya ve tatbik etmeye başladılar. Bununla beraber İslâmiyet’ten evvelki devrin birçok kalıntıları Türkler arasında tabii ki yaşayacaktı. Bunlar bazen İslâmî bir cila altında eski mahiyetlerini korudular; bazen eski şekilleri korumakla birlikte yeni bir mahiyet kazanmaya başladılar.97

Köprülü, edebî, hukukî ve kültürel başka unsurları da ilave ederek Gaznelilere ait birtakım özellikleri şöyle izah eder: “Başlangıçta Sâmânîlere tabi bir devlet olarak kurulmakla beraber, vaktiyle asırlarca Eftalit İmparatorluğu’nun hakimiyeti altında kalmış kesif Türk unsurlarıyla meskûn sahaları da kendisine ilhak suretiyle büyüyen bu imparatorlukta, Türk hükümet ananelerinin tesirlerini kuvvetli olarak görmek mümkündür. Gerçi mutaassıp bir Sünnîlik siyaseti takip eden ve Bağdad sarayı ile çok samimi münasebetlerde bulunan bu devlet, âmme müesseselerini Abbâsî-Sâmânî modeline göre tanzim etmekle beraber, ordu teşkilatında, rütbe ve memuriyet adlarında, bilhassa Türk kabileleriyle olan hukukî münasebetlerinde, Göktürk ve Eftalit hukukî ananelerinden de müteessir olmuştur. O devre ait Arap ve Fars diliyle yazılmış kaynaklarda, ekseriyetle Arapça ve Farsçaya mütercem şekiller altında bile, eski Türk “lakab ve unvan”larının bakiyyelerini görmek kâbildir; bu menbaların şimdiye kadar hiç düşünülmemiş olan, bu bakımdan sıkı bir tetkiki, bu hususta tam olmamakla beraber az çok müspet neticeler verebilir. Mesela Gazneliler gibi Türk kumandanları tarafından yabancı sahalarda

kurulan devletlerde bile İslâmiyet'ten evvelki Türk müesseselerine rastlanmaktadır. Gazneliler teşkilatında, esasen vâris oldukları Sâmânî teşkilatındakinden daha fazla Türk tesiri göze çarpar ki, gayet tabiidir. Gaznelilere ait Fârisî metinlerde bir takım memuriyet isimlerinin başına geçen Farsça "buzurg" kelimesi, Türk unvanlarında geçen "ulug" tabirinin karşılığıdır. Yine Farsça "haznedâr", "âğâcî", "sipehsâlâr", "sü-başı" mukabilidir. Eftalitlerdeki "tigin" gibi eski Türk unvanları, bunlarda da vardır.98 Karahanlılar gibi devletken İslâmiyet'i kabul etmeyip, Sâmânîler gibi köklü ve esaslı devlet teşkilatına sahip bir İslâm devletine bir süre hizmet eden ve bir süre de ona tabi olarak varlığını sürdüren Gazneli Devleti, Orta Çağ İslâm devletlerinin özelliklerini, devlet, hükümet ve hakimiyet anlayışlarını aynen yansıtmaktadır. Teşkilat olarak da Abbâsî, Sâmânî ve bunlar vasıtasıyla Sasanî teşkilatını, aynı zamanda eski Türk (Eftalit, Göktürk ve Uygur) ananesini tevarüs ettikleri gözlenmektedir.99

Bunu şöyle de ifade edebiliriz: Karahanlılar, Gazneliler ve Selçukluların birçok hukukî müesseseleri üzerinde Sâmânî müesseselerinin tesiri göze çarpar ki, onlar da bu hususta doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak Abbâsî İmparatorluğu'nun kuvvetli nüfûzu altında kalmışlardır. Abbâsîler'in hukukî müesseselerinde ve bilhassa devlet teşkilatında ise; İslâm tesirinden başka, kısmen doğrudan doğruya alınmış, kısmen de Emevîler vasıtasıyla intikal etmiş olan Bizans ve pek kuvvetli Sasanî tesiri olduğu göze çarpar.100

Gazneli Devleti'nde Yapısal ve Kültürel Özellikler

Gazneliler, İran'ın güneybatısında ve bugünkü Afganistan'da daha eskiden beri yerleşmiş birtakım Türk kabilelerine istinad etmekle beraber, bilhassa Türk kölelerinden mürekkep askerî kıtalara dayanarak ve Sasanî-İslâm ananelerine göre kurulmuş bir devlettir. İslâm-Türk devletlerinde makam ve memuriyet adlarından ve Vezir Nizamülmülk Siyasetnâmesi'nden anlaşıldığına göre hükümet teşkilatı ve ordu konusunda esas itibariyle İslâm-İran geleneğini devam ettiren Gazneli Türk Devleti, Selçuklulara ve dolayısıyla sonraki bütün Türk-İslâm teşekküllerine örnek olmuş durumdadır.101

Köprülü'nün Gazneli Devleti ile ilgili şu ifadeleri de dikkat çekicidir:

"Muhtelif kavimlerle meskûn çok geniş bir sahada kurulan Gazneli İmparatorluğu, kuruluş tarzı itibariyle sağlam ve payidar bir devlet sayılmazdı. Çünkü milyonlarca halkı idare eden bu devlet aslında sayıca gayet az Türklerden mürekkep bir merkezî kuvvete dayanıyordu ki, bunların da büyük kısmı Halaç Türkleriydi. Bütün bu gibi imparatorluklarda olduğu gibi Gur ve Afgan'ın dağlı kabilelerinden, İranlılardan hatta Pencap Hindularından para ile satın alınıp toplanma, karışık fakat büyük bir ordu, Türk-Halaç köleleriyle birlikte imparatorluğun askeri kuvvetini teşkil ediyordu.

Toprağa bağlı ve sayıca çok ve güçlü bir kavmî zümreye dayanmayan bütün saltanatlar gibi Gazneli Devleti de varlığını, ancak olağanüstü şahsiyetler sayesinde devam ettirebilirdi. Tamamiyle askeri bir teşkilattan ibaret olup millî bir esasa dayanmayan bu Türk saltanatı, içerden veraset

kavgalarıyla ve dışardan Selçukîler ve bilhassa Gurîler gibi kuvvetli rakiplerle uğraşması sebebiyle uzun bir hayata sahip olamamıştır. Bu Türk saltanatının Türk ve İslâm tarihindeki başlıca rolü, kuzey Hint fütuhatına yol açarak İslâmiyet'e Pencap'ta kuvvetli bir dayanak noktası vücuda getirmesi ve Sultan Muizzuddin'in daha sonra Hint'teki büyük fütuhatına bu suretle sağlam bir zemin hazırlanmış olmasıdır."102

Kültürel açıdan bakıldığında Gazneliler sayesinde bölgede kurulan siyasî birliğin, bir İran devleti değil fakat İranlaşmış bir Türk devleti olduğu gözlemlenebilir. Gazneli hükümdarları Farsça şiir yazan şairleri koruyor ve fikrî alanda Sâmânoğullarının bıraktıkları mirasa sahip çıkıyorlardı. Gaznelilerin İranlılıkları her ne kadar zahirî ise de, İran'ın tesirleri kuzey Hindistan'a Gazneliler aracılığı ile girmiş, oradan Anadolu'ya kadar uzanmıştır.103 İran destanını ihya ettiren Sultan Mahmud, aynı zamanda Türk ananelerine de önem vermiş ve ilk İslâmî Türk şiiri bunun zamanında görülmüştür.104

Gazneliler, Hindistan'da yarımadanın hemen hemen yarısını yavaş yavaş İslâm egemenliği altına almışlardı, ne var ki; birçok bölgede halka İslâm dinini ve onun sosyal kurumlarını kabul ettirebilmiş değillerdi. İslâmiyet'in iyice yaygınlık kazanmasına Moğol ve Timur fetihleri neden olmuştur. Bu istilalar İran'dan kaçan yığınla insanın Küçük Asya'nın yanı sıra Hindistan'a gitmesine yol açtığından, bu yolla İran Müslümanlığı yeni bir bölge kazanmıştır. Bu çağın -yazarları İslâmî çevreden olan- tarih, şiir ve din alanlarındaki eserlerinin dili hemen hep Farsçadır. Buna karşılık sanatta meydana getirilmiş olan eserlerin yaratıcıları, camilerin ve Müslüman türbelerinin yapımında bile atalarının geleneğine ellerinden geldiğince sadık kalmışlardır.105

Nizamülmülk'e göre, Sultan Mahmud devletinin memuriyetlerini hep Horasan Hâce ve Mutasarrıflarına vermiştir. Bunun sebebi de onların Hanefî veya Şafiî olmasıdır. Çünkü bu iki taife, sapık mezheplilere düşman ve Türklere uygundur. Iraklı katipler sapık mezhepli olup, Türklerin işlerini karıştırdıklarından, Sultan Mahmud onlara memuriyet vermemiş ve böylece Irak'ı sapıklardan temizlemiştir.106

Hindistan'da kurulan Delhi Türk Sultanlığı (1206-1555) da, bir bakıma Gazneli Devleti'nin devamıdır. Gazneli Mahmud'un Hindistan'a seferler düzenlemesiyle ordusuna, Afganlı, İranlı ve Türk asıllı olup da Afganistan'a daha eskiden yerleşmiş bulunan Halaçlar ile çok sayıda Orta Asya Türkünün katılması üzerine Mahmud devri, Maveraünnehir ile Hindistan arasında bir göç köprüsü olmuştur. Böylece çok sayıda alim ve Türk cengaveri Türkistan'ı terk edip Hindistan'a yerleşmeye başlamışlar ve burada büyük ilgi görmüşlerdir. Mesela er veya paralı asker iken sultanlığa yükselenler bile vardır ki, Sultan Aybek, İltutmuş ve Balaban bunlardandır. Türkler fizik yapılarıyla, savaş kabiliyeti ve taktikleri bakımından Hintlilere daima üstün bir kavim olarak kabul edilmiş ve Hinduların Türklere yenilmesi adeta bir gelenek olmuştur.107

İlhanlı Devri'nde alim ve devlet adamı olan Hamdullâh Kazvinî güzel bir mukayese ile; "İslâm Hanedanlarının çoğu bir ayıpla malûldür. Emevîler zındıklık ve haricilik; Abbâsîler i'tizal; Büveyhîler rafızîlik ve Gazneliler, Hârezmşahlar ve diğer Müslüman sülaleleri de asillerinin, hakir (köle) olmasıyla

bir kusura sahiptir. Halbuki Selçuklular bütün bu illetlerden pâk, temiz ve dindar insanlardır. Halka şefkat bunların mümtaz vasıflarıdır.” diyerek108 Gaznelilerin belli bir yönüne temas etmektedir.

Gazneli Devleti ve Bünyesindeki Vassalları

Selçuklu İmparatorluğu gibi Gazneli İmparatorluğu da muhtelif devletlerin bir araya gelmesinden meydana gelen bir devletler topluluğu idi. Bu muhtelif devletler “üstün” devlet olan baştaki Gazneli Devleti’nin vasalleri idiler. Bu vassalları -Köymen’in Selçuklular için pek güzel bir şekilde yaptığı gibi109-Gazneli Devleti için de, hiç olmazsa Sultan Mahmud Dönemi için, pekâlâ ikili taksime tabi tutmamız mümkündür: Biri, başlarında Türk soyundan olan hükümdarların bulunduğu vassal devletler; İlk Selçuklular, Me’mûnîler gibi. Diğeri ise, başlarında Türk olmayan hükümdarların bulunduğu vassal devletler. Ziyârîler, Kâkûyîler, Saffârîler gibi.110

Gazneli Sultanlarının Abbâsî Hilafeti’yle Münasebetleri ve Dinî Faaliyetleri

Abbâsî Hilâfeti’nin, vilayetleri, büyük salahiyetli valilere tevdi etmesi şeklinde başlayan adem-i merkeziyet usulü, merkezin zaafı neticesinde muhtelif hükümetler halinde tecelli edivermiştir. İşte ilk zamanlarda merkezî idare altında toplanmış olan İslâm alemi, bu şekilde muhtelif İslâm devletleri olarak kendini göstermiştir. Hilâfet merkezinin zaafından istifade ederek kendi başlarına harekete kalkışan Tûlûnîler, Ihşidîler, Tâhirîler, Ağlebîler, Sâmânîler ve saire bu cümleden devletlerdir. Bir de böyle Abbâsîler tarafından tayin edilmeyip, kılıçları kuvvetiyle ve istila suretiyle çıkmış emaretler vardı ki, bunlara “emîru’l-umerâ” ve “sultan” namı verilirdi, Büveyhîler, Gazneliler, Selçukîler bu kabildendi. Ayrıca bunlardan olmayıp da, müstakilen kurularak tarih sahnesinde yer almış Karahanlılar gibi birtakım devletler de vardı. Tüm bu şekilde Abbâsî Devleti içinde veya dışında meydana çıkan yeni devletler, mutlaka halifenin muvafakatını alırlardı; her ne kadar devlet müessisi yeni devletini, diğer bir devletin yerine kılıcının hakkı olarak kurmuş olsa dahi, elindeki yerlerin, esas itibariyle halifelere ait telakki edilmesinden ve halifenin Müslümanların imamı olmasından dolayı, İslâm memleketlerini Cenab-ı hakkın kendisine ihsan etmiş olmasından ve “Emîru’l-Mu’minîn” ismi verilmiş olan halifenin İslâm alemi üzerindeki manevi nüfuzundan dolayı bunu yapmak mecburiyetinde idiler.111

Köprülü, Gazneliler-Hilafet ilişkisi hakkında şunları söyler:

“Sultan Mahmud, culûsundan itibaren Abbâsî Hilâfeti’ne karşı büyük bir bağlılık göstererek Kadir billâh’dan alelusûl saltanat menşûru aldığı gibi, ayrıca, bütün memleketinde de ‘Sünnî’ akaidini yaymaya ve ‘Şîîlik’i her türlü şiddetli tedbirler ile imhaya çalışmıştır. ‘Âl-i Büveyh’e karşı şiddetle savaşması, ‘Multan’ ve ‘Mensûra”da pek mühim bir mevki kazanmış olan’ Karmatî’lere karşı şiddetle muamelesi de bunu göstermektedir.”112 Gazneliler halifeyle münasebetleri hususunda Sâmânîlerin ananesine sadık kalmışlardır ve bilhassa Bağdat’tan gelen elçilere yapılan gösterişli karşılama törenleri, diğer devlet mümessillerine yapılandan çok farklı olup, daha hürmetkârâne olmuştur.113

Kaynaklarımızın ifadelerine göre, Gazneliler Bağdat halifesini ve onun hâmiliğini tanımıştır, çünkü Sultan Mahmud, Horasan’a hakim olduktan sonra, o zamana kadar Abbâsî eski Halifesi Tâî’

Lillâh (974-991) adına okunan hutbeyi o dönemde Halife olan Kâdir Billâh (991-1031) adına okutmuştur. Bu hususta bir mektup yazarak bunu Bağdat'a Halife'ye bildirmiştir. Halife de ona hil'at, tâç ve bayrakla birlikte menşûr, ahd ve livâ göndererek "Yemînu'd-Devle ve Emînu'l-Mille" lakabını ve memâlik-i acemi verdi. Ayrıca yazdığı mektupta oğlu Gâlib Billâh'ı veliahd tayin ettiğini bildirerek, kendi adıyla beraber onun adının da hutbelerde okunmasını istemiş, o da bayram ve Cuma hutbelerinde halifenin ve oğlunun ismini birlikte okutmuştur.114

Bundan sonra tam bir bağımsızlığa kavuşan Mahmud, Abbâsî Hilâfeti'nce kendisine gönderilen hükümdarlık alametlerini de kullanarak genel anlamda İslâm dininin, özel anlamda ise Ehl-i Sünnet görüşünün, bu geniş bölgede tek savunucusu ve koruyucusu oldu. Şîî Fâtımî Devleti'nin Abbâsî halifeliğini yakından tehdit ettiği bir sırada o, Bağdat'ın en büyük dayanağı olmuştur. Nitekim bu dönemde, devlet başkentinin hemen yanı başında bulunan Musul ve Halep gibi şehirlerde hutbe, Fâtımîler adına okunmaya başlanmıştı. İşte Sultan böyle nazik bir zamanda Sünnî mezheplerin en büyük koruyucusu oldu. O, bu sağlam inanç ve görüşü koruyup, kollayıp geliştirmek için Şîîlerle, çeşitli şekillerde kendini gösteren etkili savaşlara ve çabalara girmiştir.115 Sultan Mahmud, 1029 yılında Rey'i ele geçirip de orada Müslümanlara zulm eden Bâtınî-Râfızîleri cezalandırdı ve bunu fetihnâme ile Halife Kadir Billâh'a bildirdi.116 Aynı şekilde daha sonra, Halife Kadir Billâh vefat edip de yerine Halife Kâim Biemrillâh hilâfete geçince (1031) Sultan Mesud'dan bey'at almak için Fakîh Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed es-Süleymânî et-Tûsî'yi elçi olarak göndermştir.117

"Sultan Mahmud, Bağdat halifeliğine hakimlik mi koruyuculuk mu yapmıştır?" diye soran A. Miquel, "şayet Büveyhîler engellemeseydi batıya doğru kayan Mahmud, bunu halifeye bizzat kendisi söylemeyi arzuluyordu ve o Türk kardeşlerine bir politikanın ilkelerini göstermiştir ki, bu da Sünnîlik ve Sünnî mezhepleridir."118 diyerek Sultan'ın, ömrü vefa etseydi daha çok şeyler yapabileceğini, fakat en azından, ciddi bir dinî siyaset takip ettiğine haklı olarak işaret etmektedir.

Halife kendisini İslâm aleminin maddî ve manevî sahip ve hakimi addettiğinden, kendisine ait bölgede bulunan bir hükümdarı, cismanî işlere vekil yapmasından dolayı müsaadeyi hâvî menşûr ve sair hükümdarlık alametleri vermesi tabii görülmekte idi. Hükümdar gâsıb (silah ve isyan yoluyla zorla hakimiyet kurmuş) dahi olsa halifeden bu emanetleri alması zarurî idi. Halife iki türlü saltanat menşûru verirdi: Hükümdar Bağdat'a gelir, orada menşûrunu alırdı veya Bağdat'a gelmezse, ona hususi bir memurla halifeden saltanat emanetleri gönderilirdi. Bu teşrifat, altın işlemeli siyah atlastan mamûl cübbe, boyna takılan altın bir toka, iki altın bilezik, altın kabzalı kılıç, altın eyerli at ve üzerine beyaz yazı ile halifenin ismi yazılmış siyah bir bayraktı. Hükümdar kendisine gönderilen bu emaret eşyasını derhal giyer, kılıcı kuşanır, ata biner ve sancağı başına açarak dolaşır; bu suretle kendisinin meşru bir hükümdar olduğunu ilan etmiş olurdu.119

Böylece hilâfet ve hükümdarlık otoritesini taşıyan halife, ancak dünyevî yetkisini kendisinin ruhanî otoritesini kabul eden bir sultana devretmiş oluyordu. Hindistan'da Müslüman Türk ilerlemesinin başlamasıyla beraber bu Hilâfet anlayışının, buralarda da görülmesi tabii idi. Gazneli Mahmud, Abbâsî halifeliğinin evrensel yetkisine bağlı olarak bir bir kafir diyarını İslâm'a katmanın

daha kolay olacağına kânî idi. Mahmud'un bastırdığı paralar üzerinde kendi adı yanında halifenin adı da yazılıydı. Bu gelenek gerek Gazne ve gerek Lahor'daki haleflerince devam ettirildi.120

Bunun sebebi olarak, Mahmud ve haleflerinin sadece siyasî emelleri gözettiklerini öne sürmek tabii ki son derece yanlış olmalıdır. Çünkü halifenin otorite ve yaptırımını kaybetmiş olması, bu sebeple Gazneliler için bir tehlike arz etmesi düşünülemeyeceği gibi, bilakis halife, Mahmud ve halefleri gibi hâmîlere zaten muhtâçtı, ki bunu Sultanlara gönderdiği mektuplardaki ifadelerinde görmekteyiz. Ayrıca o zaman zaten gelenek olarak icrâ edilen bu uygulamayı Gaznelilerin de yapmasını tabii karşılamak gerekir. Bunlar kadar önemli bir diğer husus da, Gazneli sultanlarının, Halifelere gerçekten samimiyetle bağlı olmalarıdır ve bunu dinî hissiyatlarının gereği olarak yaptıkları da şüphe götürmemektedir. Yoksa bu sıralarda halifelerin Hindistan'a ve diğer bölgelere el atması ve onları tedip etmesi düşünülemezdi.

Sultan Mahmud'un Abbâsî Hilâfeti'yle münasebetlerini Aziz Ahmed, "Sultan Mahmud Hilâfet'le ilişkilerinde hem politik hem de dinî inançlarının etkisi altında kalıyordu. O, Halife Kadir'i tanıyarak fethettiği yerlerin ve Horasan'ın emaretini istedi. Kendisine bu ülkenin hakimi olma yetkisi tanınarak, tâç ve unvan verildi. Ayrıca Nişabur'da basılan paralarda oğlunun adı da geçecekti. Buna rağmen Semerkand üzerindeki isteklerine şiddetle muhalefet edildi. Halife'nin Gazneli Mahmud tarafından yürekten desteklenmesi sonucunda İran'daki otoritesi yeniden arttı. Bu sayede Fâtımîlerin İran'da dayanak bulmaları engellenebildi."121 şeklinde değerlendirmektedir.

Halife'nin Mahmud'a olan güvenini Sultan Mahmud'a ve çocuklarına verdiği lakablarla beraber, gönderdiği mektupta "sen kendine kimi istersen veliahd yap, senin seçimin bizim seçimimizdir" diyerek, yaptığı gazalardan dolayı ona teşekkür ve onu medh etmesi122 gayet açık bir şekilde göstermektedir.

Sultan Mahmud Hindistan'a yaptığı her seferden sonra Halife'ye olan bağlılık, sadakat ve samimiyetinden dolayı gönderdiği mektup veya fetihnâmelerle hem zaferini iletmiş hem de dua ve teşvik beklemiştir. Bu yüzden Halife de ona büyük lakablar ve hil'atler göndermiştir. Mesela Sultan, 1026 yılında on altıncı Hint seferi olan Somnât fethinden sonra Bağdat'taki yüce divana bir mektup yazdı ve bu mektupta uzun uzadıya sefer ve Somnât putu hakkında bilgi verdi.123

Bütün bunlara rağmen, bir ara Halife ile Sultanın arasının bozulduğuna dair rivayetler de mevcuttur. Bu rivayet, iki farklı olay için anlatılır. Bunlardan birine göre; Şehnâme'yi yazdıktan sonra Sultan Mahmud'dan beklediği iltifatı göremeyen Firdevsî, -Sultan Mahmud için yazdığı bir hicviyeden dolayı- gizlice Gazne'den kaçmış ve uzun bir yolculuktan sonra Bağdat'a gelerek Halife'nin himayesine girmiştir. Halife'den ciddi ikram görmüş ve Halife için bir kaside ve bazı ricalar üzerine "Yusuf u Züleyha" adlı kitabını telif etmiştir. Bunu haber alan Mahmud da Halife'ye bir mektup yazarak Firdevsî'yi istemiştir.124 Diğer rivayete göre ise Sultan, Halife'ye bir mektup yazarak ondan "Maveraünnehir'in menşûr"unu istemiştir.125 Sultan'ın, bu isteklerini kabul etmeyen Halife ile arası böylece açılmıştır.

Kâbus-Nâme'deki rivayet, iki farklı sebepten dolayı yazılan bu mektup hakkında daha ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu mektup, Sultan'ın Halife'ye olan bakışını ve saygısını gayet açık bir şekilde ortaya koyduğu için bunu nakletmemiz uygun olacaktır: Sultan Maveraünnehir menşûrunu isteğini belirten bir mektubu Halifeye gönderdi. Halife cevabında "Müslümanlar arasında bana itaat edenlerden daha mutî yoktur. Ben bu işi uygun bulmuyorum." diyerek, "Maveraünnehir'in menşûr"unu göndermeyi reddeder. Çünkü Sultan, bu menşûrla Maveraünnehir'i topraklarına katmak için kılıca sarılacaktı. Sultan bu cevaba çok kızdı ve Halife'nin elçisiyle; "Halife'ye de ki; benim Ebû Müslim'den neyim eksik? Şimdi iki bin fil ve çok askerle gelip, dâru'l-hilâfenin toprağını bunların sırtında Gazne'ye getiririm" diye kat'i bir tehdid gönderdi ve acele cevap istedi. Bir müddet sonra elçinin geldiğini söylediler. Sultan'ın emriyle filler süslendi, saraya getirildi, gulamân saf bağlayıp saygıyla saray çevresinde yer aldılar. Kendisi de tahtına çıktı ve hüccâb ile gulamân-ı saray mutad yerlerini aldılar. Sultanın emriyle elçi huzura alındı, içeri girince nameyi çıkardı. Bir deste kağıttan ibaret mansûrî (ölçü ve cinsi muayyen bir çeşit kağıt) tomarı, dürülmüş ve üzeri sultanî mühürle mühürlenmiş olarak sundu. Elçi; "Halife diyor ki; Namenizi okuduk, sözünüzü işittik, namenin cevabını bu tomar içinde derc eyledik, oku gör." dedi. Nameyi divan reisi Hâce Ebû Nasr-ı Mişkân açtı. Gördü ki, başına "Bismillâhirrahmânirrahîm" yazılmış sonrası bomboş. Diğer ucunda da "Elif lâm mîm" yazıyor ve sonunda da "Elhamdulillâhi Rabbi'l-'âlemîn, es-Salâtu ve's-Selâmu 'alâ Muhammedin ve âlihi ecma'în" yazıyor. Tüm yazılı olan buydu ve başka bir şey yoktu. Sultan ve bütün katipler şaşırdılar. Bu rumuza akıl erdiremeyip düşünmeye başladılar.

Kur'ân'da "Elif lâm mîm" bulunan her ayeti okumaya ve tefsir etmeye başladılar. Sonunda katiplerden biri olan Hâce Ebû Bekr Kuhistânî, "Ey Hüdavend, bu yazılan, "Elif lâm mîm" değildir, bu uzun bir kıssadır. Zira siz, halifeye, "iki bin fille tehdit haberini ve yerinizin toprağını fil sırtında Gazne'ye getiririm." diye iletmiştiniz. O da "Elif lâm mîm" yani "Elem tera keyfe fe'ale…" diye fillerinizin cevabını veriyorlar." deyince Sultan, işte o zaman bu ifadenin remzini anladı, hali değişti ve bir zaman kendine gelemedi. Çok ağladı, İslâm'a yakışır bir şekilde bir "özürnâme" göndererek çok özür diledi. Ebû Bekr Kuhistânî'ye de hil'at giydirip rütbesini artırdı, çok altın verdi ve onu nedimleri arasına aldı (1014).126

Sultan'ın Halife ile arasını açan olayla ilgili bir başka rivayet de şu şekildedir: Mekke'ye 1042 yılında gönderilen Horasan hacılarının başında, hac emîri olarak, Nişabur'un ileri gelen ailesi Mikâiloğulları'ndan Hasenek denilen Ebû Ali Hasan b. Muhammed (bu zat daha sonra Sultan'ın veziri olmuştur) bulunuyordu. Hasenek dönüşte çöl yolunu tehlikeli bulduğundan Fâtımî bölgesi içinde olan Suriye ve Filistin yolunu takip etti. Mısır Fâtımî Halifesi Zâhir Lii'zâzi Dinillâh onu ve öteki hacıları hararetle karşılamış, onlara hediyeler ve hil'atlar vermişti.

Abbâsî halifesi, Hasenek'e hediyeler verilmesini hoş karşılamamış, bunun Sultan Mahmud'un bir tertibi olmasından ve bir Gazneli-Fâtımî yakınlaşmasından şüphelenmişti. Nitekim Abbâsî halifesi bu sebeple Hasenek'in Karmatî olduğunu öne sürerek idamını istedi. Mahmud bu iddiaya son derece

kızmış ve saçma bulmuştu. Ancak Abbâsî halifesini tatmin etmek için, Sultan, Fâtımî halifesinin Hasenek'e verdiği hediye ve hil'atleri bir elçiyle Bağdat'a gönderdi.

Mahmud, "Ben itaatın farziyyetine inanan bir hizmetkarınızım" diyor ve bu hil'atleri de kendisine takdim ettiğini belirterek uygun gördüğü şekilde kullanmak üzere divana gönderdiğini söylüyordu. Bunun üzerine hil'atlar Bâbu'n-Nûbî'de yakıldı. İçinden çok sayıda altın çıktı, bunlar Benû Hâşim'e mensup fakirlere sadaka olarak dağıtıldı.127 İşte Sultan, halifenin bu itham ve güvensizliğine kızmış ve bunu, anlatıldığı şekilde ifade etmişti.

Fâtımîlerin, kendi mezheplerine yaptıkları çağrıların büyük çapta muvafakat gördüğü bu dönemde, Abbâsî halifesinin Sultan Mahmud gibi güçlü bir hükümdarın desteğine ihtiyacı olduğunu söylemiştik. Fâtımîlerin bu çağrılarının etkisiyle Musul, Enbâr, Medâin ve Kûfe gibi Bağdat'a çok yakın şehirlerde, belli bir süre de olsa Mısır halifesi adına hutbeler okunabilmişti. Fâtımî halifesi, Sultan Mahmud'a 1012 yılında Tâhertî adında birini bu maksatla elçi olarak gönderecek kadar ileri gitmişti. Ne var ki, Sultan'ın ülkesinde belirtilen anlamda çalışmalarını sürdüren Tâhertî, o sıralarda Horasan'da çok yaygın olan Kerrâmiye Fırkası'nın reisi Ebû Bekr Muhammed'in de etkisiyle yargılanarak idam edildi.128 Sultan, Abbâsî halifesine yazdığı bir mektupta Tâhertî'nin getirdiği mektubu yırttığını ve ona hakaret ettiğini belirtmektedir.129

Alim ve aynı zamanda birçok hususlarda geniş bilgisi bulunan Mahmud, yaşayışı, davranışları, özellikle Hint kıtası başta olmak üzere Müslüman olmayanlarla ve sapık görüşlere saplanmış sözde Müslümanlarla yaptığı amansız mücadelesiyle de Halife Kadir'in yüksek takdirine mazhar olmuştu. Sultan yukarda zikredilen bazı anlaşmazlıklara rağmen her zaman ona gereken saygıyı gösteriyordu. Zehebî'nin deyimiyle: "O, halifenin şahsında bir İslâm anlayışına sahip bulunuyor, onun yüceliği karşısında boyun eğiyor ve ona çok miktarda altın gönderiyordu."130

Sonuç

Orta Çağ İslâm tarihinin umumî akışı üzerinde, ne Karahanlıların ne de Gaznelilerin büyük bir tesiri olamadığı bir gerçektir. Karahanlılar İslâm dünyasının doğu ucunda mahallî bir devlet halinde kaldığı gibi, Gazneliler saltanatı da, hiçbir zaman Türk ekseriyetine dayanan, cihanı kaplayan bir imparatorluk halini alamamıştır.131 İslâm'ı yeni kabul etmiş bulunan Karahanlılar, şarkta cihat ile uğraşmakta ve İslâm dünyasını o taraftan gelen istilalara karşı korumakta idiler. Kendilerini İslâm halifesine bağlı birer Müslüman emîr (kumandan-idareci) durumunda sayan132 hükümdarlarca İran ve Horasan'da kurulan Gazneli Devleti ise, daha çok Hindistan sefer ve fetihleri ile meşguldu.133 Büyük Selçuklu İmparatorluğu ise, siyasî ve idarî müesseselerini Sâmânî ve Gaznelilerden alıp, geliştirip tekamül ettirdikten sonra kendisinin yerine geçen büyük küçük birçok devletlere onları miras bırakmıştır.134 Özellikle Büyük Selçukluların ve Osmanlıların tarihin akışı içinde kısa sürebilecek bir zamanda -birer yüzyılda- imparatorluk haline gelebilmeleri nedenlerinin başında, teşkilat bilincinin varlığı önemli bir yer tutar. Bu devletlerin gelişmesine kendilerinden önceki Türk devletleri gerekli yolu açtılar. Hükümet teşkilatı ve ordu kuruluşunda esas itibariyle İslâm-İran geleneğini devam ettiren

Gazneli Türk Devleti, Büyük Selçuklulara, Türkiye Selçuklularına, Osmanlılara ve dolayısıyla sonraki bütün Türk-İslâm siyasî teşekküllerine idarî bakımdan olduğu kadar kültür bakımından da ileri toplumlar devretmişler ve örnek olmuşlardır.135

Gazneliler tebaa olarak, hem din hem de millet bakımından karışık olup, yöneten zümre olan Müslüman Türkler azınlıkta idiler. İslâm dünyasının kıyısında yaşamaları da işlerini güçleştiriyor, dış siyaset yönünden de Hindistan'la ilgileniyorlardı. Bu güçlüklere bir de, mahallî kimlik taşıdıklarını eklersek, Türk dünyasında niçin göze çarpıcı teşkilatlanmada bulunamadıkları kolayca anlaşılır.136

Gaznelilerin Hindistan Hâkimiyetleri / Prof. Dr. Salim Cöhce [s.522-525]

İnönü Üniversitesi Fen-edebiyat Fakültesi / Türkiye

Kuzey Hindistan'da Akhun hakimiyetinin sona erdiği sıralarda batıdan gelen bir başka istilâ dalgası ortaya çıkmış ve Müslüman Araplar, Hindistan kapılarını zorlamaya başlamıştır.1 664 yılında, Sind'e giren Arap orduları Hindular tarafından kısa sürede geri atılmış2 ise de, 711 yılında girişilen ikinci teşebbüs gelişmiş ve altı bin kişiyle harekete geçen Muhammed b. Kasım, Sind'in Brahman Racası Dahir'i mağlup edip, öldürdü. Bunun sonucunda, Multan ele geçirilip Pencab'ın tamamına hakim olunurken,3 kuzeyde Keşmir, güneyde Malva önlerine kadar ulaşabilme imkanı doğdu.

Müslüman Araplar, Sind bölgesine tamamen hakim olduktan sonra yerli, putperest ahaliye Kur'an'ın ilgili hükümlerini uygulamadılar. Buna rağmen Hindistan'da İslâm dininin gelişmesini sağlayamadıkları gibi siyasi açıdan da varlıklarını yarı feodal bir şekilde sürdürmek isteyişleri4 yüzünden ellerinde tuttukları bölgenin dini-politik çalkantılar içerisinde kalmasına sebep oldular. Bu hal Gazneli Mahmud gelinceye kadar sürecektir. Dolayısıyla Müslüman Arap girişimi Hindistan kültüründe hiçbir önemli tesir meydana getiremeyen, geçici bir sınır harekâtı olmaktan öteye gidememiştir.5

976 yılında Gazne tahtına oturan Sebüktegin (976-997), Pencâb'ın kuzeyinde Kabil'e kadar uzanan sahayı elinde tutan Hindu Raca Cayapala ve müttefiklerini yenerek 991 yılında Hindistan'a doğru genişlemeye başladı.6 Bu sırada Kuzey Hindistan, Ecmir'de Çauhanlar, Dehli'de Tomaraslar, Galyur'da Kaçavalar, Kannauç'da Pariharalar vs. başta olmak üzere adeta her önemli şehirde bir grup raca-maharaca arasında bölünmüş durumdaydı.7 Kısa sürede Afganistan'ın büyük bir bölümüne hakim olan Sebüktegin epeyce güçlenmiş ve 993 yılında Samanileri de yenerek Türk-İslâm dünyasının umumi siyaseti içerisindeki yerini almıştı. Dolayısıyla Kuzeybatı Hindistandaki gelişmelere ilgisiz kalamazdı.8 Ama Gaznelilerin Hindistan üzerinde etkili olmaları oğlu Mahmut döneminde gerçekleşecektir.

Gazneli Mahmud, babası Sebüktegin'in başlattığı Hindistan'a doğru genişleme politikasına büyük önem vermiş ve otuziki yıllık saltanatının (997-1030) yirmi altı yılını bu ülkeye onaltı büyük sefer yapmakla geçirmiştir.9 Onun bu seferlerin hepsinden de muzaffer olarak döndüğü ve Türk Şahîlerin yerini alan Hindu Şahîleri tamamen ortadan kaldırdığı gibi Türk nüfuzunu da yeniden Gucerat ile Orta Hindistan'a kadar yaydığı görülmektedir10 Ancak bu seferler, 1040-1071 yılları arasında Anadolu'ya yapılan Selçuklu seferleri gibi ileriye dönük büyük idealler taşıyan, yani, yeni bir vatan kurmaya yönelik geniş çaplı ve plânlı bir fetih harekatının hazırlayıcısı olmaktan öte, bir yerde ömrünü cihad için nezretmiş cesur ve becerikli birisinin11 şiddetli gaza akınları, dolayısıyla geçici birer istila hareketi mahiyetindedir.

Gazneli Mahmud'un Thaneşvar, Mathura ve Kannauc gibi yerlerdeki kutsal mabedleri tahrip etmesi Hinduları derinden etkilemişti. Ama O'nun, 1025'te kimsenin ummadığı bir şekilde, Hindistan'ın

batı kıyısında, Gucerat'taki Kathiavar yarımadasının güney kıyısında yeralan Somnath'daki ünlü Şiva tapınağına karşı giriştiği harekât bu hususta zirveyi teşkil edecektir.12 Yüzlerce kilometrelik meçhul ve korkunç Tar çölü geçilerek başarılan bu sefer, aynı zamanda Türk cesaret ve teşkilâtçılığının da bir şaheseri olarak kabul edilir.13 Bu seferde üstesinden gelinen güçlüklerin büyüklük ve korkunçluğu, alınan ganimetlerin bolluğu14 ve Hinduluğa vurulmuş olan maddî ve manevî darbenin şiddeti Hindistan'da ve İslâm dünyasında geniş yankı uyandırmıştır.15 Bu seferden sonra efsanevî bir kahraman hüviyetini kazanan Gazneli Sultanı, destan ve hikâyelere konu olacak, evliyalar arasında anılacaktır.16

Gazneli Mahmud'un Hindistan için bir fatihten ziyade, bir akıncı olarak görünmesi bazı İngiliz ve Hindistanlı tarihçilerin onu merhametsiz bir yağmacı olarak göstermelerine sebep olmuştur.17 Ama, buna karşı çıkarak Mahmud'un asla basit bir yağmacı veya barbar olmadığını belirten Hindistan tarihçilerinden I. Prasad yanında P. Spear da, Kuzey Hindistan'daki Hinduların köylü sınıflarının Brahmanların baskılarından onun akınları sayesinde kurtulduklarına işaret eder.18 Aslında Gazneli Mahmud'un Hindistan seferleri sadece Hindular üzerine tevcih edilmemiştir. 1006 yılında gerçekleştirilen ve Multan hakimi Davud'a karşı yapılan üçüncü Hind seferinde olduğu gibi bu akınlar zaman zaman Müslümanları da hedef almıştır.19 O sebeple Gazneliler hakkında önemli çalışmaları olan C.E. Bosworth'un, Mahmud'un Hindistan seferleri ve siyasetini daha değişik yorumladığı görülmektedir. Ona göre, Gazneli Mahmud, Orta Asya üzerinde güçlü bir şekilde hak iddia edebilmek için Hindistan'ı bir hazine ve köle kaynağı olarak görmekteydi. Yoksa Hindlileri imha veya Müslümanlığı yaymak gibi bir niyeti bulunmamaktaydı.20

Hindistan'ın her dönemde bir servet ve köle kaynağı olarak görüldüğü doğrudur. Ancak, belki şaşılacak bir hadise ama, bu ülkede İslâmiyet en güçlü şekilde Gazneli Mahmud'un seferleri esnasında yayılmış ve Bengale hariç o devirde ulaşılan sınırların dışına da esaslı bir şekilde hiçbir zaman çıkamamıştır.21 Dolayısıyla bu seferler, bugünkü Hindistan'ın demografık yapısını daha o zamanlar değiştirip yeniden şekillenmeye zorlarken, önceleri aynı bölgede temasa geçtiği bütün kültürleri yutan Hinduizm'i de bu defa Türk kültürü karşısında aciz kalmaya mahkum etmiştir. Buna rağmen Mahmud'un Hindistan'da Kuşan ve Akhunlar gibi bir imparatorluk kurmaya teşebbüs etmemesi bölgede Türk hakimiyetinin esaslı bir şekilde tesis edilmesini belki de yüzelli yıl geciktirmiştir. Ama, bu ülkede daha sonra hakimiyet kuracak olan Türklere sonuçları kalıcı bir şekilde nasıl hareket edileceğine dair ilk örnekleri gösteren de yine Gazneli Mahmud olmuştur.22

Hindistan tarihinde kalıcı etki bırakan çok az kişiden birisi olan Gazneli Mahmud, Azerbaycan hudutlarından Ganj düzlüklerine, Harezm'den Hint okyanusu sahillerine kadar uzanan sahada muazzam bir imparatorluk meydana getirirken, aynı zamanda göz kamaştırıcı bir güce de erişmişti.23 Bunu Hindistan'ın içerisinde bulunduğu bölünmüşlüğe bağlayarak Gazne Sultanı'nın askerî kaabiliyetlerini abartmamak gerektiği yönünde, özellikle Hindistan tarihçilerinin ileri sürdükleri görüşlere 24 katılmak mümkün değildir. Zira O, aynı başarıları Türkistan ile İran'da da fazlasıyla göstermiştir.25

Gazneli Mahmud'un Nisan 1030'da ölmesi üzerine yerine geçen oğlu Sultan Mes'ud zamanında (1030-1041) Hindistan orduları komutanı Ahmet Yınaltegin'in 1032'de Benares'e yaptığı akın26 bir tarafa bırakılacak olursa Gaznelilerin Hindistan politikalarında bir sessizlik göze çarpar. Bunun sebebi Sultan Mesud'un 1037-1038 kışında Dehli'nin kuzeybatısında bulunan Hansi yöresine yaptığı sefer 27 sırasında, Horasan ve Rey bölgesini altüst etmiş olan Selçuklu meselesinin28 ağır basmış olmasıdır. Nitekim Mesud, bu meseleyi kesin olarak haletmek üzere harekete geçecek, fakat 1040 yılında Dandanakan sahrasında Selçuklulara yenilmesinden hemen sonra Hindistan'a çekilirken, yolda öldürülecektir.29

Babası gibi muktedir birisi olamayan Mesud'un ortadan kaldırılmasını müteakip başlayan iktidar mücadelesi ile birlikte her geçen gün artan Selçuklu baskısı Gaznelileri sarsarken Hinduları da harekete geçirdi. 1043 yılının sonlarına doğru bir ittifak oluşturan bir kısım Raca, Hansi, Thanesar, Nagarkot (Kangra) ve öteki bazı yerleri işgal ettiği30 gibi Lahor'u da kuşattı. Bu sırada Gazne sultanı bulunan Mevdud b. Mesud'un gönderdiği yardım kuvvetleri de ulaşmış olmasına rağmen muhasara yedi ay sürdü. Ancak racalardan birinin ölmesi, diğerlerinin de anlaşmazlığa düşmesi kuşatmanın kaldırılmasına sebep oldu. Bunlardan bir kısmı Gazneliler'e tekrar itaat ederken, geriye kalanlar ülkelerine çekildi.31

Horasan ve İran'da Selçuklular karşısında sürekli kaybeden Gazneliler için Hindistan büyük bir önem kazanmaya başladı. O sebeple Sultan Mevdud, Pencâb'taki Hintli asiller arasındaki geçimsizliği ortadan kaldırmak üzere iki büyük oğlu Mahmud ve Mansur'u 1048'de Lahor ve Peşaver'e vali tayin etti. Ünlü komutanlardan Ebu Ali Kutval da muhtemel bir Hindu saldırısını önlemek üzere Hindistan'a gönderildi. Bu tedbirler kısa sürede tesirlerini gösterdi. Hintli racalar tamamen itaat altına alınırken devletin sarsılan itibarı yükseltilmiş ve bölgede Gazneli hakimiyeti sağlam bir şekilde, yeniden tesis edilmiştir.32 Onun için, Sultan Mevdud'un 18 Aralık 1049 yılında daha yirmidokuz yaşında iken, beklenmedik bir şekilde ölümünü müteakip ortaya çıkan ve 6 Nisan 1059'da İbrahim'in tahta geçmesine kadar, yaklaşık onyıl süren istikrarsızlığa33 rağmen Hindistan'da Gazeliler'i sıkıntıya sokacak kayda değer bir olay yaşanmadığı gibi Abdürreşid'in kısa süren iktidarı döneminde (Ocak 1050-1052) Hinduların bir süre önce zapt ettikleri Nagarkot kalesi de Hindistan ordusu kumandanı Nûştegin tarafından geri alındı.34

İbrahim'in Gazne tahtına geçmesiyle birlikte uzun bir süredir devam eden Gazneli-Selçuklu mücadelesi sona erdi ve taraflar arasında barış sağlandı.35 Bundan istifade ile Gazneli Sultanı karışıklık içerisinde bulunan ülkesini düzene sokarken Hindistan'a yöneliş de daha belirgin bir hal almaya başladı. Bu arada bizzat Sultan İbrahim'in başında bulunduğu Gazneli kuvvetleri Güney Pencâb'taki Sütleç ırmağı üzerindeki Acudhan kalesini 13 Ağustos 1079'da zaptetti. Sultan civardaki Rupal ve dağlık mıntıkadaki Derâ Dun kalelerini de ele geçirdikten sonra Gazne'ye döndü.36

İbrahim'in yaklaşık kırk yıl süren hükümdarlığı esnasında Gazneli devleti en geniş sınırlarına ulaştı ve Sultan Mahmud dönemindeki parlak günlerini tekrar yaşadı. İbrahim'in Ekim1099'da vefatını müteakip yerine geçen oğlu III. Mes'ud da adil, cömert ve muktedir bir hükümdardı. Döneminde ülke

huzur ve sükun içerisinde varlığını sürdürdü. Bu arada oğlu Adud ed-devle Şîrzâd idaresinde Lahor'a gönderilen ordu Hindistan'daki askerî harekât sırasında Gazneli Mahmud zamanından beri kimsenin ulaşamadığı Ganj nehrinden öteye geçti. Bu bölgedeki harekâtı yöneten Hacib Togan Tegin pek çok ganimet ile geri dönerken Gazneliler Hindistan'da yeniden rakipsiz bir konuma yükselmiş oluyordu.37 Ne var ki, Sultan III. Mesud'un Mart 1115'te ölümü üzerine başgösteren karışıklıklar Selçuklu Meliki Sencer'in 25 Şubat 1117'de Gazne'ye girmesinden sonra da devam edecek ve bu sırada Hindistan'a çekilmiş olan Arslanşâh, Başkent'e yeniden hakim olmasına rağmen Selçuklu baskısı karşısında tutunamayarak yerini Behramşâh'a bırakmak zorunda kalacaktır.38

Behramşâh'ın tahta geçmesi Gazneliler'in Hindistan valisi Muhammed-i Ebû Halim'in isyan etmesine sebep oldu. Bizzat Sultan'ın komutasındaki kuvvetler tarafından 11 Ocak 1119'da Lahor önlerinde mağlûp ve esir edilen Halim muktedir ve tecrübeli birisi olduğu için bağışlanmış ise de ikinci defa isyan etmesi üzerine ortadan kaldırılmıştır.39 Behramşâh dönemi, 1134 yılında Selçuklu Sultanı Sencer ile olan bazı meseleler40 bir tarafa bırakılacak olursa uzun süre sukûnet ve refah içerisinde geçmiştir. Ancak, Gurlular ile olan meselenin büyümesi, Gazne'nin Gurlu Alâ ed-dîn Hüseyin tarafından korkunç bir şeklide yağmalanıp, yakılması ile neticelendi.41

Bu sırada Lahor'a çekilen Behramşâh, bir yıl sonra, Haziran 1152'de Alâ ed-dîn Hüseyin'in Sencer'e mağlup olmasından42 sonra Gazne'ye dönmüş ise de, bu şehir bir daha eski ihtişamına erişemedi ve 1157'de O'nun ölümü üzerine tahta geçen Husrevşâh'ın Lahor'a çekilmesinden sonra, 1173'te de Gurluların eline geçti.43 Bundan sonra 1186 yılına kadar Lahor ve çevresinde tutunmaya çalışan Gaznelilerin Afganistan'da yerini alan Gurlular Hindistan'a akınlar yapmaya başlayacaklar ve böylece bu ülkenin tarihinde yeni bir dönem açılacaktır.44

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM, OĞUZLAR-TÜRKMENLER

Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler) / Prof. Dr. Salim Koca [s.529-551]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Türklerin topluca İslâm dinine ve medeniyeti çevresine girmeye başladıkları X. yüzyılda Türklük dünyası siyasî bakımdan tamamen parçalanmış, Türk toplulukları da birbirleriyle mücadele eder durumdaydı. Daha doğrusu, bu yüzyılda, Orta Asya'nın tamamına ve Türk topluluklarının hepsine birden hükmeden bir Türk devleti bulunmuyordu. Türklük dünyasındaki sonu gelmez iç mücadeleler de, zaman zaman Türk topluluklarının bölünmelerine ve göç etmelerine yol açıyordu. Çünkü, mücadeleyi kaybeden taraf, genellikle kendisine yeni bir yurt aramak zorunda kalıyordu. Başka bir ifade ile onlar, istiklâllerini değil, yurtlarını fedâ ediyorlar ve üzerinde hür olarak yaşayabilecekleri yeni bir yurt arayışına çıkıyorlardı. Yeni yurt arayışı için yapılan göçler, Orta Asya içinde herhangi bir bölgeye olabileceği gibi, Orta Asya dışında başka bir ülkeye de olabilmekteydi. X. yüzyılda Orta Asya'da Türk göçlerinin hemen hemen tek bir istikâmeti vardı; o da batı idi. Esâsen, batıya, yani Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara, Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a olan Türk göçleri Hunlardan beri devam ediyordu. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren buna bir de İslâm ülkeleri üzerinden Bizans'a ait Anadolu eklendi.

X. yüzyılda, Türk dünyasını temsil eden büyük Türk topluluklarından biri de Oğuz Türkleri idi. Bu yüzyılda Oğuzların Hazar denizi ile Seyhun (İnci/Sir Derya) nehrinin orta yatakları arasındaki sahada bağımsız bir devletleri vardı. O zaman Seyhun nehrinin kuzeyindeki sahaya "Oğuz Bozkırı" denmekteydi. Yarı göçebe, yarı yerleşik hayat yaşayan Oğuzların, Seyhun havzasında Yenikent, Cend, Suğnak, Karnak, Sapran, Sütkent, Karaçuk (Farab) ve Barçınlığkent adları ile anılan birçok şehirleri bulunuyordu.

"Yabgu" unvanını taşıyan Oğuz hükümdarı, Yeni-kent'te oturuyordu. Burası Oğuzların kışlık merkezleri idi. Yabgu'nun vekili ise, "köl-erkin" unvanını taşıyordu. Orduya da "sü-başı" komuta ediyordu. Ayrıca, "tarkan", "yınal" ve "bey" unvanına sahip kişiler de ayrı ayrı idareye katılıyorlardı.

X. yüzyılda Oğuzlar, "Boz-ok" ve "Üç-ok" olmak üzere iki kola ayrılıyorlardı. Bu ikili teşkilâtın temeli, Türk soy kütüğünün atası olan Oğuz Kağan'a dayanıyordu. Boz-ok kolunu Oğuz Kağanın "Gün, Ay, Yıldız", Üç-ok kolunu da "Gök, Dağ, Deniz" adlarında oğullarının her birinden olan dörder oğuldan türemiş boylar temsil ediyordu. Bu duruma göre, Oğuzlar, "sağ kol" olan Boz-oklarda on iki, "sol kol" olan Üç-oklarda da on iki olmak üzere toplam yirmi dört boydan meydana geliyordu.1 Her boyun başında da "bey" unvanını taşıyan bir başkan bulunuyordu. Beyin görevi, boydaki iç dayanışmayı korumak, hak ve hukuku sağlamak, gerektiğinde boyunun çıkarlarını silâhla savunmaktı.2 Öte yandan, her boyun kendisine özgü bir damgası, her dört boyun da bir "ongun"u

(töz: ata kabul edilen kuş. Bu kuş hiç bir şekilde avlanmaz ve eti de yenmezdi) vardı. Ziyafetlerde (toy, şölen, hân-ı yağma) ve toplantılarda (kengeş veya térnek) her boyun ve beyinin yeri (orun) ve yiyeceği (ülüş) önceden belirli idi.3

Diğer Türk toplulukları gibi Oğuzlar da, kuzey-batı komşuları Hazarlar, kuzey komşuları Peçenekler, kuzey-doğu komşuları Kimekler/Kıpçaklar, doğu komşuları Karluklar ve Çiğiller ile mücadele halindeydi. Bu mücadele hem Oğuzlar, hem de komşuları için son derece yıpratıcı olmaktaydı. Öte yandan, Türk devletinin çöküşlerine sebep olan iç mücadeleler, Oğuzlar Devleti'nde de eksik olmuyordu. Nitekim, iç mücadeleyi dış mücadele tamamlayacak, Oğuzlar Devleti komşuları Kıpçakların sürekli saldırıları sonucunda, XI. yüzyılın başlarında çökerek, siyasî varlık olmaktan çıkacaktır.4

1. Oğuz Ana Kütlesinden

Kopmalar

X. yüzyılın ikinci yarısından sonra Oğuz ana kütlesinden iki ayrı kopma oldu. Bunlardan birinci bölük Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a inerken, ikinci bölük ise göç yeri olarak kendi devletine bağlı bir uç şehri olan Cend'i tercih etti.

Uzlar: Greklerin “Uz” (Uzoi), Rusların “Tork” veya “Torci” (Türk) adını verdikleri birinci bölük, X. yüzyılın ikinci yarısından sonra Oğuz ana kütlesinden ayrılarak, uzun bir göç hareketine girişti. Önce, Hazar denizinin kuzeyinde oturan soydaşları Peçenekleri batıya iterek, onların yerlerine sahip oldu. Peçenekler ise Karadeniz'in kuzeyine göç ettiler. Bundan sonra batı yönünde harekete geçen Uzlar, Etil nehrini aşarak, Peçeneklerin arkasından Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara yayıldılar (1054). Uzlar, bununla da kalmadılar; Peçenekleri arkadan sıkıştırmak suretiyle onların Tuna nehrini geçip Balkanlar'a inmelerine yol açtılar. Fakat, Kiyef Knezliği, Uzların bölgeye hâkim olmalarına ve yayılmalarına fırsat vermedi. Kiyef şehri çevresine kadar ilerlemiş olan Uzlar, Ruslar tarafından geri püskürtüldü. Bundan sonra Uzlar, kendi arkalarından Karadeniz'in kuzeyine ulaşan Kuman Türklerinin baskılarına mârûz kaldılar. 1065 yılında, 600.000 kişilik büyük bir kütle halinde Tuna nehrini geçen Uzlar, kollara ayrılarak, Balkanlar'a dağıldılar; Trakya ve Makedonya'ya kadar uzanan geniş bir akın hareketinde bulundular. Uzların bu akın hareketi, başta Bizans olmak üzere Batı dünyasında büyük korku ve dehşet uyandırdı. Fakat bu sırada meydana gelen şiddetli soğuklar, Uzlar arasında salgın hastalıkların çıkmasına sebep oldu. Bu yüzden onlar, büyük mal ve can kaybına uğrayarak zayıfladılar. Bu durumdan yararlanan Peçenekler, yılgın ve perişan vaziyette olan Uzların üzerine saldırarak, onları dağıttılar. Bundan sonra Uzlar, bir kuvvet olmaktan çıktılar ve bir daha da kendilerini toparlayamadılar.

Peçenek darbesinden sonra Uz kalıntılarının bir kısmı, Kiyef şehri çevresine dönerek, buraya yerleşti. Balkanlar'da kalan Uz kalıntıları da Bizans ordusunda hizmete alındı. Bizans ordularının saflarında Malazgirt savaşına katılan Uzlar, kıyafetlerinden ve konuşmalarından soydaşları olduklarını

anlayarak, Selçuklu ordularının safına geçip, savaşın Türkler tarafından kazanılmasında başlıca rol oynadılar.5

Selçuk Beye Bağlı Oğuzlar: İkinci bölüğe gelince, tarihte asıl rolü, birincisine göre daha küçük olan bu bölük oynayacaktır. Oğuz ana kütlesinden ayrılmadan az önce bu bölüğün başında Selçuk adında bir bey bulunuyordu. Selçuk, Oğuzların Kınık boyuna mensup bir aileden gelmekteydi. Büyük bir ihtimalle, kendisi, babası ve büyük babaları, Kınık boyunun başkanı idiler.

Selçuk, Oğuzlar Devletinde ordu komutanı (sü-başı) idi.6 “Temür Yalığ” (Demir Yaylı)7 unvanı ile anılan babası Dukak, devlet işlerinde söz sahibi bir bey idi.8 X. yüzyılın birinci yarısı içinde sü-başı olan Selçuk, “yabgu” unvanı ile tanınan Oğuz hükümdarının yerini almak gibi yüksek siyasî bir gayenin peşinde olmakla birlikte henüz genç ve tecrübesizdi. Nitekim o, henüz güçlü hale gelmeden, bir toplantı sırasında protokolda olması gereken yerin üzerinde bir mevkiye oturmak suretiyle, bu niyetini açığa vurdu.9 Bu sırada gayesi ile denk bir güce sahip olmadığı için yabgu ile mücadeleyi göze alamayan Selçuk, kendisine bağlı birlikler ve ailelerle birlikte Oğuzlar Devletinin kışlık merkezi Yenikent’den ayrılarak, İslâm gazilerinin toplandığı bir uç şehri olan Cend’e gelip yerleşti. Cend, Oğuzlar Devletine bağlı bir şehir olup, Oğuz yabgusuna vergi veriyordu. Öte yandan, Oğuz yabgusu, bu ayrılışı ciddîye almamış olacak ki, Selçuk’u takip etmeye bile lüzum görmedi.

2. Oğuzların İslâm Dinine

Girişleri

Selçuk, göç yeri olarak, niçin daha önceki soydaşları gibi Karadeniz’in kuzeyini değil de, halkı Müslüman olan bir uç şehrini tercih etmiştir? Karadeniz’in kuzeyini kullanarak batıya giden Türk toplulukları ne kadar teşkilâtlı ve ne kadar büyük olurlarsa olsunlar, Bizans engeline çarparak dağılıyorlar veya Bizans politikasının oyununa gelerek, birbirlerini imha ediyorlardı. Aradan geçen uzun veya kısa bir süre sonra da millî varlıklarını bütünüyle kaybediyorlardı. Selçuk, büyük bir ihtimalle soydaşlarının bu âkıbetini duymuş olmalıydı. Üstelik bu tarafta, Selçuk’un önünde savaş gücü ile aşamayacağı büyük bir engel olan Hazar Devleti bulunuyordu. Ayrıca, bu sırada Oğuzlar arasında büyük bir Hazar korkusu hâkimdi.10

Diğer taraftan, bir buçuk asırdan beri İslâm devletinin hizmetine giren Türklerin İslâm ordularında yüksek mevkilere çıktıkları ve büyük başarılar elde ettikleri duyulmakta ve yayılmaktaydı. Yine çoktan beri Oğuzlar ile Müslümanlar sınır komşusu idiler. Aralarında son derece canlı ticarî ilişkiler cereyan etmekteydi. Özellikle, Harezm ve Cürcan (Gürgan), Oğuzların alış-veriş yaptıkları İslâm ülkelerinin başında geliyordu. Üstelik bu ülkelerde, çok eskiden yerleşmiş Türk kolonileri de bulunuyordu.11 Böylece, Oğuzlar ve özellikle Selçuk, İslâm dininin ve medeniyetinin üstünlüğünü yakından tanıma fırsatı bulmuştu. Ayrıca o, başlattığı mücadeleyi, sonuç alıncaya kadar devam ettirmek azminde ve kararındaydı. Bunun için de onun Oğuz yabgusuna yakın bir mesafede

bulunması gerekiyordu. İşte bütün bu sebepler, Selçuk'un İslâm dünyasını tercih etmesinde başlıca rol oynamıştır.

Selçuk, Oğuz yabgusu ile aralarında çıkan siyasî anlaşmazlıktan hemen sonra Yenikent'i terk ederek, İslâm ülkelerine yönelmekle, aslında kararını vermiş ve tercihini yapmış bulunuyordu. Yine de o, Cend'e gelir gelmez, alacağı kararlar ve göstereceği faaliyetlere dair bir durum değerlendirmesi yaptı. Selçuk'un bir toplantı düzenleyerek (kengeş: tartışma meclisi), maiyetindeki ileri gelenlerle yaptığı durum değerlendirmesi, kaynağa yansıdığı kadarıyla şöyle idi: "İçinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların törelerine uymazsak, kimse bize iltifat etmez ve tek başımıza yaşamaya mahkûm bir azınlık halinde kalırız".12

Bu sözler, Selçuk'un içine girdiği çevrenin şartlarını ve değerlerini doğru bir şekilde kavramış olduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim o, kendi devletine ve soydaşlarına karşı mücadele etmek üzere geldiği Cend şehrinde sosyal ve siyasî şartları belirleyen tek unsurun İslâm dini olduğunu isabetli bir şekilde görmüş ve tercihini bu yönde yapmıştır. Selçuk, tercihini yaparken İslâm dininin sadece çevrenin hâkim değeri olmasını değil, aynı zamanda bu dinin vereceği mücadeleye sağlayacağı faydaları da düşünmüş olmalıdır. Zira, hiçbir lider, içinde bulunduğu çevrenin değerlerini dikkate almadan ve desteğini kazanmadan hiçbir işe başlamaz. İslâmiyete giriş, her şeyden önce Selçuk'a içine girdiği çevrenin maddî ve manevî desteğini sağlayacaktır. Ayrıca onun, soydaşlarına karşı ele alacağı mücadeleyi cihat haline dönüştürerek, bu mücadeleye yeni bir mânâ ve mahiyet kazandıracaktır.

Bundan sonra, kararını hemen uygulamaya koyan Selçuk, gönderdiği bir elçi ile bölgenin valisinden13 kendilerine İslâm dinini öğretecek imam ve fakihler istedi. Selçuk'un kararını memnuniyetle karşılayan vali, kendisinden istenen imam ve fakihleri hemen gönderdi.14 Böylece, Selçuk ve maiyetinin İslâm dinine girişi tamamlandı. Bu tarihî olaydan sonra, İslâm dünyasında, Müslüman olan Oğuzlara, diğer soydaşlarından ayırdetmek için özel bir adlandırma ile "Türkmen" denmeye başlandı. Bundan sonra gittikçe yerleşip yaygınlaşan Türkmen adı, XIII. yüzyıldan itibaren tamamen Oğuz adının yerini aldı.15 Biz de bu tarihî gerçeğe uygun olarak, Türkmen değil, kaynaklarda geçtiği şeklini, yani Oğuz adını kullandık. Burada şunu da belirtelim ki, özellikle kaynaklar bu adı, "Guzz" imlâsıyla yazıp söylemişlerdir.

Sıra, Selçuk'un kendi soydaşlarına karşı ele alacağı mücadeleye geldi. Aradan çok zaman geçmeden bu mücadeleyi başlatacak sebepler kendiliğinden ortaya çıktı: Bir yıl sonra Oğuz yabgusu'ndan Cend şehrinin vergisini almak üzere tahsildârlar geldi. Bu durumu kendi lehine değerlendiren Selçuk, "Müslümanların gayr-i Müslimlere vergi vermeyeceğini" söyleyerek, bağımsızlık yolunda ilk adımını attı ve soydaşlarına karşı hemen cihat hareketini başlattı.16 Uzun süren bu mücadele hem Selçuk, hem de Oğuzlar Devleti için son derece yıpratıcı oldu. Her iki taraf da birbirine karşı üstünlük sağlayamadı. Hatta Selçuk, bu savaşların birinde büyük oğlu Mikail'i kaybetti. Bu acı olaydan sonra Mikail'in oğulları olan Tuğrul (Toğrıl) ve Çağrı (Çakır) kardeşleri yanına alan Selçuk,

torunlarına babalarının yokluğunu aratmadı; her ikisini de geleceğin liderleri olarak özenle yetiştirmeye başladı.17

3. Karahanlılara Karşı

Sâmânilerle İttifak

X. yüzyılın sonlarına doğru doğudan ilerleyen Karahanlılar ile Sâmânîler arasında Mâverâünnehir hâkimiyeti için mücadele başladı. Bu mücadele, önemli bir kuvvetin başında bulunan Selçuk'un değerini birden artırdı. Sâmânî hanedanı, Karahanlılara karşı yürüttüğü mücadele için Selçuk'tan yardım istedi. Bu durum, Selçuk'un artık bölgede siyasî bir kuvvet olarak tanındığı anlamına geliyordu. Selçuk, bu gelişmenin değerini takdir ediyordu; fakat o, etrafında toplanan kütlelerin gittikçe sayısının artmasından dolayı yer ve otlak sıkıntısı çekiyordu. Bunun için Selçuk, Karahanlılara karşı Sâmânîlerin yanında yer alarak, tarihin önüne çıkardığı bu fırsatı iyi bir şekilde değerlendirmesini bildi. Sâmânîler, Buhara'ya kadar ilerlemiş olan Karahanlı hükümdarı Buğra Han'ı Selçuk'un bizzat başında bulunduğu Oğuz (Türkmen) kuvvetleri sâyesinde geri püskürtmeyi başardılar (992).18 Selçuk, yardımına karşılık Sâmânîler Devletinden Buhara ve Semerkant arasında yeni otlaklar ve yurtluklar (Nûr kasabası) elde ederek, yer sıkıntısını giderdi. Böylece, Mâverâünnehir'e yerleşen ve Sâmânîlerin tabiî müttefiki haline gelen Selçuk, artık mücadele yönünü ve hedefini değiştirmiş bulunuyordu. Bundan böyle o, hem soydaşları hem de dindaşları olan Karahanlılara karşı Sâmânîlerin yanında savaşacaktı. Aslında Selçuk ile Sâmânîlerin ortak gaye birliği olmamasına rağmen, bu ittifak her iki tarafın da gayesine ayrı ayrı hizmet ediyordu. Zira, Sâmânîler, Karahanlılardan gelecek saldırılara karşı ülkelerini savunmak gayesini güderlerken, Selçuk ise, başında bulunduğu Oğuz kütlelerine yeni yurtluklar ve doyumluklar (ganimet) elde etmenin peşindeydi. Fakat, Karahanlı İlig Nasr Han'ın 999 yılında Sâmânîler Devletini ortadan kaldırarak Mâverâünnehir'i ele geçirmesi, bu arada Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan Mahmûd'un da aynı devlete ait Horasan'a el koyması, kuvvetler dengesinin değişmesine ve Oğuzların Karahanlı Devleti'nin kıskacı arasında sıkışıp kalmasına yol açtı. Bu gelişmeler dolayısıyla son derece güç bir duruma düştüğünü anlayan Selçuk, Karahanlılar ile mücadeleye devam eden Muntasır adında bir Sâmânî melikine yardım ederek, içine düştüğü siyasî yalnızlıktan kendini bir dereceye kadar kurtarmak istedi. Fakat o, yaşı çok ilerlemiş olduğu için bir süreden beri fiilî mücadeleden tamamen çekilmiş durumdaydı. Bu sırada Oğuzların başında Selçuk'un oğlu Arslan (İsrail) bulunuyordu. Sâmânî meliki Muntasır, her defasında Oğuzların sâyesinde Karahanlıları yendi. Fakat, bu sırada ne Selçuk'un ve ne de oğlu Arslan'ın geleceğe dönük bir politikaları ve plânları vardı. Onlar, faaliyetlerini, ihtiyaçları kadar esir ve ganimet ele geçirmekle sınırlı tutuyorlardı. Daha doğrusu, Oğuz beyleri bu savaşlarda yeteri kadar esir ve ganimet elde ettikten sonra Muntasır'dan ayrılıyorlardı. Bu yüzden Muntasır da daha ileri gidemiyor ve Mâverâünnehir'i Karahanlılardan kurtaramıyordu. Sonuç olarak o, Karahanlılara karşı tek başına girdiği savaşı hayatıyla birlikte kaybetti (1004). Böylece Oğuz beyleri, Mâverâünnehir'deki tek müttefiklerini de kaybettiler ve Karahanlılar karşısında yalnız başlarına kaldılar.

Selçuk, 1007 veya 1009 yıllarında, yaklaşık 100 yaşında Cend'te öldü. Selçuk'un Mikail, Arslan, Musa ve Yunus adlarında dört oğlu bulunuyordu. Bilindiği gibi, bunlardan Mikail bir savaşta ölmüştü. Selçuk'tan sonra Oğuzların (Türkmen) başına "yabgu" unvanı ile Arslan geçti. Musa "inanç", oğlu Yusuf da "yınal" unvanını aldı. Bu sırada 17-20 yaşlarında olan Tuğrul ve Çağrı kardeşler de "bey" olarak yeni teşkilâtta yerlerini aldılar.19

4. Oğuz (Türkmen) Beylerinin

Yeni Yurt Arayışları

Oğuzların Sâmânîler ile ittifakları sırasında başlayan Mâverâünnehir'e geçişleri, Karahanlılar ile arka arkaya yaptıkları savaşlarda elde ettikleri başarılarla hızlanmış, Selçuk'un ölümüyle de bu göç hareketi tamamlanmıştır. Artık, Oğuzlar Cend şehrini tamamen boşaltmışlar ve bütünüyle Mâverâünnehir'e inmiş bulunuyorlardı. Fakat onlar, Sâmânîlere yardımcı kuvvet olarak bulundukları bu ülkede, son Sâmânî meliki Muntasır'ın ölümünden sonra, âdeta mülteci durumuna düşmüşlerdi.

Mâverâünnehir'in tek hâkimi olan Karahanlı İlig Nasr Han, Oğuzların bölgedeki varlıklarından rahatsız olmakla birlikte onların kuvvetlerinden çekiniyordu. Zira, Karahanlılar daha önce Oğuzlarla her karşılaşmalarında başarısızlığa uğramışlardı. Öte yandan, Oğuz beylerinden Tuğrul ve Çağrı kardeşler, İlig Nasr Han ile er veya geç çatışmanın kaçınılmaz olduğunu biliyor ve bunun için gerekli tedbirleri almaya çalışıyorlardı. Nitekim onlar, bu düşünce ile, kendilerine bağlı birlikleri ve aileleri alarak, Talas bölgesindeki Karahanlıların büyük Hanı'nın yanına gittiler. Belirli yükümlülükleri yerine getirmek şartıyla Han'dan topraklarında oturma izni isteyeceklerdi. Aralarında karşılıklı güvensizlik hali bulunduğu için, Tuğrul Bey, Han ile görüşmeye giderken, Çağrı Bey birliklerini pusuya yatırarak, gerekli tedbirleri aldı. Öte yandan, durumu kendi lehine değerlendirmek isteyen Buğra Han, Tuğrul Beyi hemen tutuklattı; Çağrı Bey'in üzerine de bir birlik gönderdi. Böyle bir durum için hazırlıklı olan Çağrı Bey, üzerine gönderilen Karahanlı birliğini bir baskın hareketi ile dağıttı ve komutanlarını da esir aldı. Kurduğu komplonun işe yaramadığını gören Buğra Han, Tuğrul Beyi serbest bırakarak, uzlaşma yoluna gitti. Buna karşılık Tuğrul ve Çağrı Beyler de ellerindeki Karahanlı komutanlarını serbest bırakıp, süratle Buğra Han'ın hâkimiyet sahasını terk ederek, Mâverâünnehir'e döndüler.20

Bu olay Oğuz (Türkmen) beylerine şu durumu göstermiştir: Karahanlılar, Oğuz Türklerini kendileri için hâlâ tehlikeli saymaktadırlar. Daha da önemlisi, onları ortadan kaldırmak için fırsat kollamaktadırlar.

5. Karahanlı Hükümdarına Karşı Bir Karahanlı Meliki İle İttifak

Buhara'yı ele geçirip (1020), burada kendi idaresini oluşturmuş olan Karahanlı meliki Ali Tigin, bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve yayabilmek için kendi hanedanına karşı mücadeleye geçmiş bulunuyordu. Ali Tigin, böyle bir mücadele için gücünün yeterli olmadığını biliyordu. Bundan dolayı o, Mâverâünnehir'deki Oğuzların başında bulunan ve daha önce Sâmânîlerin yanında Karahanlılara karşı başarılı savaşlarıyla tanınmış olan Arslan Yabgu ile bir ittifak meydana getirdi.

Böylece Arslan Yabgu, Muntasır'ın ölümünden sonra içine düştüğü siyasî yalnızlıktan kendini kurtardığı gibi, Oğuzların Mâverâünnehir'deki varlığını da Ali Tigin'e kabul ettirmiş oldu. Fakat, bu sırada Ali Tigin'in içinde bulunduğu şartlara bakılırsa, Arslan Yabgu'nun kopardığı tavizi yeterli bulmak mümkün değildir. Zira, bu sırada çok zayıf durumda olan Ali Tigin, Arslan Yabgu'nun kuvvetlerine son derece muhtaç durumdaydı. Başka bir ifade ile, Ali Tigin bu sırada ülkesi olan, fakat ordusu olmayan bir hükümdar idi. Arslan Yabgu ise, ordusu olan, fakat ülkesi bulunmayan bir lider durumundaydı.21 Bu durumda Arslan Yabgu'nun Ali Tigin'den az da olsa belirli bir toprak tavizi koparması beklenirdi. Bu haliyle Arslan Yabgu, yüksek askerî niteliklere sahip, fakat tarihin önüne çıkardığı fırsatları yeteri kadar değerlendiremeyen, siyasî kavrayışı zayıf bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır.

6. Oğuz (Türkmen) Beylerinin Mâverâünnehir Dışında Tekrar Yurt Araşyıları

Tuğrul ve Çağrı Beyler, amcaları Arslan Yabgu'nun Ali Tigin ile anlaşmasına rağmen, Karahanlılara karşı güvensizlik hallerini devam ettiriyorlardı. Nitekim onlar, bu ittifaktan uzak durarak, tekrar kendileri için emin bir yurt arayışı içine girdiler. Çünkü, her iki kardeş de Mâverâünnehir'de varlıklarını koruyamayacaklarını ve kendilerini savunamayacaklarını anlamış bulunuyorlardı. Bunun üzerine Tuğrul ve Çağrı Beyler hemen bir durum değerlendirmesi yaparak, şu karara vardılar: Tuğrul Bey, obalarının ağırlıklarını, kadınları, çocukları ve ihtiyarları alarak, çöllerin gerisine çekilecekti. Çağrı Bey ise, çoktan beri hakkında bilgi sahibi oldukları Anadolu'ya bir keşif seferi yapacak ve burasının kendileri için emin bir yurt olup olmadığını tespit edecekti. Ayrıca onlar, bu sefer sırasında elde edecekleri doyumluklarla (ganimet) çok sarsılmış olan ekonomik durumlarını da düzeltmiş olacaklardı. Zira, bu sırada belirli bir toprağa sahip olmayan Oğuzlar (Türkmen), devamlı yer değiştirmelerinden dolayı son derece ağır sıkıntılar içine düşmüşlerdi.

Oğuz (Türkmen) beyleri kararlarını hemen uygulamaya koydular: Tuğrul Bey, obalarının ağırlıkları ile çöllerin gerisine çekilirken, Çağrı Bey de 3 bin (kaynakta 30 bin) kişilik bir atlı birliğin başında Anadolu'ya doğru yola çıktı. Gazneliler Devleti'ne ait Horasan'ı yıldırım hızı ile geçti. Başından beri Oğuzların hareketini adım adım takip eden Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan Mahmûd, Çağrı Beyin ülkesinden geçmesine engel olmak istediyse de, bunda başarılı olamadı. Hatta o, bu hususta gevşek davranmakla sorumlu tuttuğu Tus valisi Arslan Cazib'i sert bir şekilde azarladı. Öte yandan, İran ülkesine geçerek Azerbaycan'a ulaşan Çağrı Bey, burada daha önce gazâ ve akın için gelmiş olan Oğuz Türklerinden kendisine katılanlarla gücünü daha da artırdı. Bundan sonra, Van Gölü civarından Anadolu'ya giren Çağrı Bey, Ani Ermeni Krallığı topraklarına kadar sırasıyla Vaspurakan Krallığı, Şeddad Oğulları ve Gürcü Krallığı toprakları üzerinde geniş bir akın hareketinde bulundu. Karşısına çıkan kuvvetleri arka arkaya yendi. Oğuz akıncıları, bu sırada uzun saçları ve yayları ile atlarının üzerinde yıldırım gibi son derece süratli hareketleriyle yerli halkın şaşkınlık ve hayranlık içinde dikkatlerini çekti.22 Çağrı Bey, son olarak Ani Ermeni Krallığı üzerine yaptığı akında başarı sağlayamayınca, geri çekildi.23 Artık yeteri kadar ganimet elde etmiş olan Çağrı Bey, geri dönmeye karar verdi. Azerbaycan'dan katılmış olan Oğuzlar, paylarına düşen ganimeti alarak, Çağrı Beye veda edip ayrıldılar.

Mâverâünnehir'e dönmek için hazırlıklarını tamamlayan Çağrı Bey, Sultan Mahmûd'un topraklarından geçmek için bu defa farklı bir taktik uyguladı: O, dikkat çekmemek için birliklerini küçük gruplara ayırdı. Her birini değişik yollardan Mâverâünnehir'e gönderdi. Kendisi de tüccar kılığına girerek, ticaret yolları üzerinden Mâverâünnehir'e ulaştı. Öte yandan, stratejik mevkileri ve geçitleri tutmuş olan Sultan Mahmûd, Çağrı Bey'i bir kere daha yakalayamadı.24 Böylece, Sultan Mahmûd'un itibarının yediği darbe, uğranılabilecek herhangi bir askerî mağlûbiyetten daha ağır oldu.

Bu keşif seferinin Türkmenler için ifade ettiği anlamı ve değeri şu şekilde açıklamak mümkündür:

1. Başında Çağrı Beyin bulunduğu Oğuzların (Türkmen), yaşadıkları bölgeden binlerce kilometre uzaklıktaki bir ülkeye yapmış oldukları bu keşif seferi, başından sonuna kadar bütünüyle başarılı geçmiştir. Bu müspet sonucun elde edilmesinde, Çağrı Bey'in plân ve projelerinde son derece kararlı ve cüretkâr tavrı ile strateji ve taktikte üstün yeteneklere sahip askerî kişiliğinin başlıca rolü olmuştur. Bir de buna, Oğuz Türklerinin üstün savaş yeteneklerini ilâve etmek lâzımdır. Zira, Oğuz Türklerinin son derece hareketli atlı birliklerinin hedeflerini şaşmaz oklarıyla uzaktan savaş tekniği karşısında, hemen hemen hiçbir ordu tutunamamıştır.

2. Çağrı Bey ve Oğuzlar bu keşif seferi sırasında içinden geçtikleri Horasan ve Azerbaycan'ın, özellikle geniş akın hareketinde bulundukları Doğu Anadolu ve Kafkasların bir kısmının siyasî, sosyal, askerî ve ekonomik şartları ile tabiat ve iklim durumunu yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Onlar özellikle, tabiat ve iklim şartlarıyla Anadolu'nun kendilerine özgü hayat tarzlarını sürdürmeye son derece elverişli bir ülke olduğu kanaatine varmışlardır. Hatta Çağrı Bey, "bu ülkede kendilerine karşı koyabilecek bir kimsenin bulunmadığını" anlamıştır.25 Nitekim, bu keşif seferinde elde edilen bilgiler ve kazanılan tecrübeler, Oğuzların daha sonra bu ülkede yapacakları fetihlerde ve akınlarda onlar için başlıbaşına bir kılavuz olmuştur.

3. Oğuz beyleri bu keşif seferinden elde ettikleri büyük ganimetlerle, son derece kötüleşmiş olan ekonomik durumlarını düzelttiler. Bilindiği gibi, onların Mâverâünnehir'de kalan kısmı, 4 veya 5 yıl süren sefer sırasında (1016-1021), çöllerin gerisinde pek kıt imkânlarla yaşamak zorunda kalmışlardı.

4. Oğuz beylerinin bu keşif seferi ile elde ettikleri başarı, onların kendilerine olan güvenlerini son derece artırdı. Daha da önemlisi bu başarı, onlara yeni bir mücadele azmi kazandırdı, şevklerini artırdı.

5. Oğuz beylerinin başarılarının duyulması, onların Türk dünyasında şöhretlerinin artmasına ve yayılmasına yol açtı. Bunun tabiî sonucu olarak, kendilerine yeni katılmalar oldu. Böylece, Tuğrul ve Çağrı Beylere bağlı Oğuzlar, bölgenin en güçlü topluluklarından biri haline geldi.

Yeni katılmalarla Tuğrul ve Çağrı Beylerin güçlerinin birden artması, amcaları Arslan Yabgu'nun kıskançlığına yol açtı. Kendi liderliğinin gölgede kalacağı endişesine kapılan Arslan Yabgu, bölgedeki hükümdarların dikkatlerini üzerlerine çekeceği ve bu durumun da kendileri için tehlike yaratacağı

şeklinde bir bahane ileri sürerek, yeğenlerinden arkalarında toplanmış olan kuvvetleri dağıtmalarını istedi. Tuğrul ve Çağrı Beyler de, başlarında bulunan büyüğe saygı geleneğine uyarak, amcalarının temelinde kıskançlık yatan bu emrini ister istemez yerine getirmek zorunda kaldılar. Zaten bir süreden beri müstakil faaliyet gösteren Tuğrul ve Çağrı Beyler, bu davranışından sonra amcaları ile yollarının tamamen ayrıldığını anladılar. Bundan sonra onlar, bir süre sessiz ve hareketsiz kaldılar.

7. Arslan Yabgu'nun Sultan Mahmud Tarafından Bertaraf Edilmesi

1024 yılında Karahanlı tahtına çıkan Yusuf Kadır Han, bütün Mâverâünnehir üzerinde hâkimiyet kurmak istiyordu. Fakat, Yusuf Kadır Han, Buhara hâkimi olan kardeşi Ali Tigin ile Arslan Yabgu'nun kuvvetlerinden çekiniyordu. Bunun üzerine o, Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan Mahmûd'un yardımına başvurmak zorunda kaldı. Bu davet, Sultan Mahmûd'a Mâverâünnehir'e müdahale edebilmek için mükemmel bir fırsat verdi. Çünkü, o, çoktan beri rahatsızlık duyduğu Ali Tigin ile Arslan Yabgu'nun faaliyetlerini dikkatle takip ediyordu. Üstelik, Sultan Mahmûd kendini Sâmânîlerin meşru varisi sayıyordu. Bu münasebetle de kendisini Mâverâünnehir üzerinde hak sahibi görüyordu. Bütün bu sebepler bir araya gelince, her iki hükümdar da ortak düşman olarak gördükleri Ali Tigin ve Arslan Yabgu'ya karşı harekete geçtiler. Yusuf Kadır Han'ın ordusu doğudan Semerkant'a doğru ilerlerken, Sultan Mahmûd da Ceyhun nehrini geçerek, Mâverâünnehir'e girdi. Türk hükümdarları Semerkant yakınlarında buluştular. Yusuf Kadır Han ile Sultan Mahmûd burada, kaynakların ifadesi ile "İran-Turan meseleleri"ni görüştüler. Bu görüşmede Sultan Mahmûd, Ali Tigin ve Arslan Yabgu meselesinin hallini kendi üzerine aldı. Yusuf Kadır Han da ister istemez Sultan Mahmûd'un çözüm şekline razı oldu.

Bundan sonra Sultan Mahmûd, dostluk ve ittifak kurmak bahanesiyle Arslan Yabgu'yu huzuruna davet etti. Siyasî kavrayışı zayıf olan Arslan Yabgu, Sultan Mahmûd'un gerçek niyetini anlayamadı; şahsî emniyetini ihmal ederek bu davete icabet etti. Sultan Mahmûd, bu görüşmede kendisi için de tehlikeli saydığı Arslan Yabgu'yu tutuklayarak, Hindistan'daki Kalencer kalesine kapattı. Sadece aşiret önderliği kabiliyetine sahip olan Arslan Yabgu, tedbirsizliğinin bedelini çok ağır ödedi; kapatıldığı kalede 7 sene sonra öldü.26

8. Tuğrul ve Çağrı Beylerin Oğuzların (Türkmen) Başına Geçişleri

Arslan Yabgu'dan sonra sıranın kendisine geleceğini anlayan Ali Tigin, Buhara'yı terk ederek kaçtı. Sultan Mahmûd, Ali Tigin'in üzerine bir birlik gönderdi ise de, onu yakalayamadı. Daha doğrusu o, Ali Tigin meselesinde gevşek davrandı. Zira, Sultan Mahmûd, Ali Tigin'i de ortadan kaldırıp, Yusuf Kadır Han'ın tamamen serbest kalmasını istemiyordu. Aksi takdirde Yusuf Kadır Han Mâverâünnehir'in mutlak hâkimi haline gelebilirdi. Bu da Sultan Mahmûd'un politikasına uygun düşmüyordu.27

Sultan Mahmûd, Arslan Yabgu'yu tutukladıktan sonra Oğuzların üzerine gitmedi. O, Arslan Yabgu'yu bertaraf etmekle, Oğuz Türklerini başsız bırakıp, böylece onların kudretini kırmak istemiştir.

Fakat Oğuzlar başsız kalmadılar. Bu olay Tuğrul ve Çağrı Beyleri ön plâna çıkardı. Bu beyler fiilen Oğuzların lideri oldular. Fakat onlar, büyüğe saygı geleneğini sürdürme ve iç dayanışmayı koruma düşüncesiyle amcaları Musa'yı başlarına usulen "yabgu" tayin ettiler. Öte yandan, 4 bin çadırlık bir kütleden oluşan Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuz kütlesi, Tuğrul ve Çağrı Beylerin emri altına girmeye yanaşmadılar. Bağımsız kalma arzusunda olan bu Oğuz kütleleri, Oğuz beylerinden kötülük ve zulüm gördükleri bahanesini ileri sürerek, Sultan Mahmûd'dan Horasan'a geçmek için izin istediler. Onlar, Sultan Mahmûd'u ikna edebilmek için de "Mallarının çok olduğunu, bundan dolayı Horasan'a bolluk ve ucuzluk geleceğini, Sultanın askerleri arasında kalabalık sayıda yer alıp, hizmette kusur etmeyeceklerini" bildirdiler. Oğuz Türklerinden elde edeceği büyük verginin cazibesine kendini kaptıran Sultan Mahmûd, devlet adamlarının itirazına ve uyarılarına rağmen, onların Horasan'a geçmelerine izin verdi.28

Diğer taraftan Ali Tigin, Sultan Mahmûd'un Mâverâünnehir meselelerini yarım bırakarak, ülkesine dönmesinden sonra tekrar harekete geçti. Müttefikini kaybetmiş olan Ali Tigin, bu defa Tuğrul ve Çağrı Beylere yanaşmak istedi; bu düşünce ile onlara, ittifak ve hatta iktidarına ortaklık teklif etti. Bunun bir hileden ibaret olduğunu anlayan Oğuz beyleri, bu teklifi geri çevirdiler. Siyaset yoluyla onları yanına çekemeyeceğini anlayan Ali Tigin, yöntem değiştirdi. Musa Yabgu'nun oğlu Yusuf'a "yabgu" unvanı teklif etmek suretiyle onu yanına çekip, Oğuz beyleri arasında içten ayrılık yaratarak, yani onları birbirine düşürerek, gayesine ulaşma yoluna gitti. Fakat o, bu yolla da başarı sağlayamadı. Yani Oğuz beyleri arasındaki son derece kuvvetli olan iç dayanışmayı bozamadı. Bu defa Ali Tigin, kendi amacına âlet olmayan Yusuf'u hile ile öldürttü.29 Bu durum Selçuklu ailesi arasındaki iç dayanışmayı daha da kuvvetlendirdiği gibi, Ali Tigin'e karşı mücadele azimlerini de artırdı. Nitekim onlar, aradan çok geçmeden Yusuf'un intikamını aldılar.

9. Oğuzların Mâveraünnehir'den Harezm'e Göçüşleri

Kurduğu tuzakların işe yaramadığını gören Ali Tigin, gerçek niyetini açığa vurarak, Oğuzlara karşı dört cepheden saldırıya geçti.30 Ali Tigin'in saldırıları karşısında Mâverâünnehir'de tutunamayacaklarını anlayan Oğuz beyleri, Mâverâünnehir'i terk ederek, Harezm'e yöneldiler. Harezm, Gazneliler Devleti'ne ait olup, burası merkezden gönderilen valiler tarafından yönetiliyordu. Bu sırada Harezm'de vali olarak Altuntaş bulunuyordu. Mâverâünnehir'de Gazneliler Devleti adına topraklarını genişletme gayesi ile harekete geçen Altuntaş, bölgenin hâkimi Ali Tigin'e karşı bir ittifak cephesi oluşturma faaliyeti içindeydi. O, bu gaye ile, Cend hâkimi Şahmelik'i kendi ittifakına almıştı. Altuntaş, aynı şekilde Oğuz beylerine topraklarından yer vererek, onları da kendi yanına çekti. Böylece, Tuğrul ve Çağrı Beyler, devletlerarası mücadelelerde yerlerini alarak rol oynamaya başladılar. Fakat, müttefikleri Altuntaş, Ali Tigin ile yaptığı bir savaşta aldığı yaradan kurtulamayarak öldü. Bu durum, mevcut ittifak üzerinde herhangi bir değişiklik yapmadı. Zira, Altuntaş'ın yerini alan oğlu Harun, babasının Oğuz beyleri ile kurmuş olduğu ittifakı ve dostluğu devam ettirmek kararındaydı. Fakat, Harun'un müttefikleri arasında uyum yoktu. Aksine, bunlardan Şahmelik ile Selçuklu ailesi arasında eskiden beri sürüp gelen ve sebebini bilmediğimiz bir düşmanlık vardı.

Kafasındaki öç alma fikrini bir türlü atamamış olan Şahmelik, gizlice çölü (Kızılkum) geçerek, Harezm'e girdi ve burada ansızın bir tün (gece) baskını ile Oğuzlara ağır bir darbe vurdu. Katliam şeklinde olan bu darbede Oğuzlar büyük mal ve can kaybına uğradılar. Daha da önemlisi bu darbe Oğuz beylerinin maneviyâtını çok sarstı. Bu zamana kadar böylesine ağır bir darbe hiç yememişlerdi.31 Buna rağmen onlar, bu felâketin altında ezilip kalmadılar; kendilerini kısa sürede toparladılar. Yeni katılmalarla etraflarında tekrar büyük bir kütle oluştu. Bunlar Oğuzların eski yurdundan gelmişlerdi.32

Bu felâket üzerine Harezm'in de kendileri için emin bir yurt olamayacağı kararına varan Oğuz beyleri, Horasan'a gitmek üzere süratle buradan ayrıldılar. Öte yandan, müttefiklerini kaybetmek istemeyen Harun, Oğuz beylerinin önlerine çıkarak, onları bu kararından vazgeçirdi. Başka bir ifade ile Harun, onları tekrar Harezm'de kalmaya ikna etti. Gerçekten de Harun'un bu sırada Oğuz beylerinin kuvvetine babasından daha fazla ihtiyacı vardı. Zira o, 1034 yılından itibaren Gazneliler Devleti ile ilgisini keserek, bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Onun bu davranışı, Gazneliler Devleti nezdinde isyan etmek anlamına geliyordu. Bu yüzden Gazneliler Devleti tarafından üzerine ordular gönderilmek suretiyle cezalandırılması gerekiyordu.

Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan Mesud, ordularını harekete geçirmeden Harezm'de bulunan adamlarına kurdurduğu bir komplo ile Harun'u sessizce ortadan kaldırarak, cezalandırma yoluna gitti. Diğer taraftan müttefikleri Harun'un bertaraf edilmesi, Oğuz beylerini son derece müşkil bir duruma soktu. Onlar bu durumda Harezm'de kalamazlardı. Zira, Harun'un baskısı ile güçlükle durdurulabilen Şahmelik, sönmek bilmez intikam duygusuyla kendilerini pusuda bekliyordu. Mâverâünnehir'e de dönemezlerdi. Burada da Ali Tigin'in yerini alan oğulları, babalarının Oğuz beylerine karşı düşmanlık siyasetini aynen sürdürüyorlardı. Bu vaziyette tek bir yer kalıyordu. O da Gazneliler Devleti'ne ait Horasan idi. Böylece, onlar Horasan'a geçmeye karar verdiler. Horasan, medenî ve iktisadî üstünlüğü ile İslâm dünyasının bir cazibe merkeziydi.33

10. "Irak türkmenleri" (Oğuzlar) Veya "Nâvekîyye" (Okçular)

Bilindiği gibi, Arslan Yabgu'nun Sultan Mahmûd tarafından bertaraf edilmesinden sonra Tuğrul ve Çağrı Beylere katılmak istemeyen Oğuz kütleleri, bu hükümdardan aldıkları izinle Horasan'a geçmiş bulunuyorlardı. Tuğrul ve Çağrı Beyler, Horasan'a gitmeye karar vermekle, daha önce buraya geçmiş olan bu soydaşlarından destek ve yardım göreceklerini umuyorlardı.

Daha sonra "Irak Türkmenleri", "Balhan Türkmenleri" veya "Nâvekîyye" gibi adlarla anılacak olan bu Oğuzlar, Horasan'ın Nesâ, Bâverd ve Ferâve şehirleri çevresindeki sahalara yerleşmişlerdi. Başlarında Kızıl, Boğa, Yağmur ve Göktaş adlarında beyler bulunuyordu. Oğuz kütleleri burada bir süre sessiz ve hareketsiz kaldılar. Fakat, Gazneli valilerin aşırı vergi talepleri ve bu yüzden yaptıkları baskılar, Oğuzların huzurunu kaçırdı. Böylece, tahrik edilmiş olan Oğuzlar, sükûnetlerini bozdular; Gazneli valilere tepki olarak bölgedeki ekili ve dikili sahalara zarar vermeye başladılar.34

Sultan Mahmûd, Tus valisi Arslan Cazib'i Oğuz kütlelerini cezalandırmak için görevlendirdi. Fakat, Arslan Cazib, Oğuzların son derece hareketli birliklerinin vur-kaç (gerillâ) taktiği karşısında başarılı olamadı. Sultan Mahmûd, endişe verici bu durum karşısında ordusu ile harekete geçmek zorunda kaldı. Oğuzlar, Sultan Mahmûd'un büyük ordusu ile de çarpışmaktan çekinmediler. Fakat, vur-kaç taktiği bu defa işe yaramadı. Onlar, Sultan Mahmûd'un büyük ordusu karşısında tutunamayarak dağıldılar (1028). Bir kısmı Balhan dağlarına sığınırken bir kısmı da batıya doğru (Kirman) kaçtı. Sultan Mahmûd, Oğuz kütlelerini Horasan'ın dışına çıkarmakla yetinmedi; gittikleri yerlerde de zaman zaman takibata uğratarak, onların tekrar güçlenmelerine fırsat vermedi.

Sultan Mahmûd'un ölümü üzerine oğulları arasında başlayan taht mücadelesi (1030), Oğuzların önemini birden artırdı. Sultan Mahmûd'un oğullarından Mesud, Gazne tahtını ele geçirmek için harekete geçince, kuvvetlerinden yararlanmak üzere Oğuzları gittikleri yerlerden geri çağırdı. Gazneli devlet adamlarının ve ordusunun kendisinin yanına geçmesi üzerine Mesud'un Oğuzlara ihtiyacı kalmadı. Bu defa Mesud, Horasan'a dönmüş olan bu Oğuz kütlelerini yardımcı kuvvet olarak Gazneli ordusunda hizmete alarak, hepsini Irak ordusu komutanı Taş-ı Ferraş'ın emri altına verdi. Böylece Sultan Mesud, Oğuzları daima kontrol altında tutacağını umuyordu. Bu durum Oğuz beylerine çok ağır geldi. Onlar, vaktiyle Tuğrul ve Çağrı Beylerin bile emri altına girmemişlerdi. Oğuz beyleri, ister istemez bu duruma bir süre katlanmak zorunda kaldılar. Bu arada, Gazneliler Devletinin düzenlediği birçok sefere katıldılar ve bu seferlerin başarıya ulaşmasında başlıca rol oynadılar. Fakat, Oğuz beyleri ile Gazneli komutanlar arasında karşılıklı güvensizlik hali devam ediyordu. Özellikle, başlarında bulunan Taş-ı Ferraş, onların serbest hareket etmelerine izin vermiyor, sık sık baskısını hissettiriyordu. Öte yandan Sultan Mesud da endişe içinde idi. Bunun için Mesud, şüphelendiği Oğuz beylerini ortadan kaldırarak, onların hareket kabiliyetini tamamen kırmak istedi. O, bu düşünce ile başta Yağmur olmak üzere 50 kadar Oğuz (Türkmen) beyini öldürttü. Bu durum, öldürülen beylerin çocuklarının ayaklanmalarına yol açtı. Bunlara Kızıl, Boğa, Göktaş gibi beylerin de katılmasıyla isyan daha da büyüdü. Oğuzlar bölgenin şehirlerini birer birer yağma ve tahrip ettiler. Önlerine çıkan Gazneliler Devleti'nin ordularını birer birer yendiler. Bundan sonra Oğuzların büyük bir kısmı Azerbaycan'a gitmek üzere batıya yöneldi (1034).

11. Oğuzların (Türkmen) Horasan'a Geçişleri

Harezm'de, müttefiklerini kaybettikten sonra çok yönlü tehdit ve tehlikeye mârûz kalarak, burada yaşama imkânını kaybeden Tuğrul ve Çağrı Beyler, 1035 yılının ilkbaharında bütün ağırlıklarını alarak, topluca Ceyhun nehrini geçtiler. Sultan Mesud'dan izin almaksızın Horasan'ın Nesâ şehri çevresine gelip yerleştiler. Oğuzların böyle birden Horasan'a inmeleri, başta Sultan Mesud olmak üzere Gazneli devlet adamları arasında büyük telâş ve endişe yarattı. Nitekim, Irak Türkmenlerinin (Oğuzlar) bir yıl önceki dehşet uyandıran ayaklanmaları devlet adamlarının hafızasından henüz silinmemişti. Üstelik aynı devlet adamları, bu Oğuzları soydaşları Irak Türkmenlerinden daha tehlikeli buluyorlardı. Hatta onlar, bu konuda endişelerini açık ifadelerle birkaç defa dile getirmekten çekinmemişlerdi. Meselâ, devlet adamlarından biri haberi duyunca, her şeyini kaybedeceğini hisseden

bir adamın ruh hali içinde “Horasan elden gitti” diye âdeta feryat etmiştir. Aynı şekilde, “Bugüne kadar işimiz çobanlar ile idi. Şimdi ülkeler zapteden emîrler geldi” tarzında ifadesiyle Irak Türkmenleri ile bu Oğuzları, birbiriyle karşılaştıran Sultan Mesud’un veziri, özellikle Tuğrul ve Çağrı Beylerin nitelikleri üzerine dikkati çekmiştir.35 Gerçekten de Tuğrul ve Çağrı Beyler, amaçlarına ulaşma hususunda son derece kararlı iki lider idi. Amaçları da kendi devletlerini kurmaktı. Sultan Mesud’un veziri, onların bu gayesini ve özelliklerini daha o zaman sezmiş bulunuyordu.

Oğuz beyleri yerleşmek için neden Nesâ şehri çevresini tercih etmişlerdi? Nesâ, çöllerin başladığı bir yerde bulunuyordu. Oğuz beyleri bu bölgeyi tercih ederlerken, şüphesiz, karşı koyamayacakları bir güç ile karşılaşmaları halinde çöllere kaçarak, kendilerini kurtarmayı düşünmüşlerdi. Üstelik bölge, Oğuz beylerine bağlı olmayan Oğuz boylarının yaşadıkları yerler ile her zaman kolayca temas sağlanabilecek bir konumdaydı. Ayrıca Nesâ çevresi, geniş otlaklarıyla Oğuzların göçebe hayat tarzlarına son derece elverişli bir bölge idi.36 Oğuz beyleri, bütün bu durumları göz önüne almış olmalıdırlar.

Oğuz beyleri, Horasan’a inerlerken bölgedeki Oğuz kütlelerinden kendilerine yeni katılmalarla kuvvetlerini oldukça artırdılar. Nitekim, Nesâ çevresine yerleştiklerinde kuvvetleri 10 bin atlıya ulaşmıştı.37

Onlar, Nesâ çevresine yerleşir yerleşmez, Gazneliler Devleti’nin Horasan Dîvân Reîsi Sûrî’ye mektup yazdılar. Oğuz beyleri bu mektupta, Horasan’a geliş sebeplerini izah ettikten sonra, kendilerine tâbi olarak, “Gazneliler Devleti ordusuna asker verme, sınır bekçiliği yapma, vergi ödeme ve Gazne sarayında rehin bulundurma” gibi yükümlülükleri yerine getirmek şartıyla üzerinde oturabilecekleri bir yer talebinde bulundular.38 Bunun için, kendisinin Sultan Mesud nezdinde arabuluculuk yapmasını istediler. Bu mektup, başta Sultan Mesud olmak üzere Gazneli devlet adamları arasında şok etkisi yaptı. Oğuz beylerini iyi tanıyan vezir, ihtiyat tavsiye ettiyse de, Sultan Mesud onu dinlemedi. Tuğrul ve Çağrı Beylerin bu cüreti karşısında son derece sinirlenmiş olan Sultan, hemen Oğuzların üzerine yürüyüp, kuvvetlenmelerine fırsat vermeden onların Horasan’dan çıkarılmasını istedi.

12. Oğuz (Türkmen) Beylerinin Tarihin Seyrini Değiştiren Zaferleri

Nesâ Zaferi: Sultan Mesud’un emri ile 17 bin kişilik fillerle takviyeli bir ordu hazırlandı. Başına Hâcib Beğ-toğdu geçirildi. Beğ-toğdu, doğrudan doğruya Nesâ üzerine yürüdü. Bu durum Oğuz beyleri için sürpriz olmadı. Telâşa kapılmadılar. Çünkü, tekliflerinin kabul edilmeyeceğini biliyorlardı. Üstelik, üzerlerine bir ordu gönderilmesini de bekliyorlardı. Bunun için hazırlıklı idiler. İki ordu Nesâ yöresinde karşılaştı. Oğuz beyleri ustalıkla kurdukları pusularla Gazneli ordusunun birliklerini birer birer saf dışı ettiler.39 Sonunda Gazneli ordusu bozgun halinde dağıldı. Dağılan birliklerin her biri bir tarafa kaçtı. Aynı şekilde, Beğ-toğdu da kaçmak suretiyle canını zor kurtardı. Gazneli ordusunun bütün ağırlıkları Oğuz beylerinin eline geçti (1035).

Oğuz beyleri bununla yetinmediler; kazandıkları askerî zaferin siyasî sonucunu alabilmek için Gazneliler Devleti vezirine bir elçilik heyeti gönderdiler. Yapılan görüşmeler sonucunda, taraflar anlaşmaya vardılar. Anlaşma gereğince, Oğuz Türkleri Gazneliler Devleti'ne tâbi olacaktı. Oğuz beyleri (Tuğrul ve Çağrı Beyler), sırasıyla Gazne sarayında rehin olarak bulunmak suretiyle de bu tâbilik şartını yerine getireceklerdi. Buna karşılık Gazneliler Devleti de Oğuz beylerine Nesâ, Ferâve ve Dihistan vilâyetlerini verecekti.40

Görüldüğü gibi, Gazneliler Devleti ile yapılan bu antlaşmada, Oğuz beylerinin elde ettiklerine karşılık yerine getirecekleri yükümlülükler pek hafif kalmıştır. Hatta, onların savaştan önce teklif ettikleri "Gazneliler Devleti ordusuna asker gönderme, sınır bekçiliği ve vergi verme" gibi şartlar, antlaşmada hiç yer almamıştır. Bu da, Oğuz beylerinin sadece askerî faaliyetlerde değil, aynı zamanda siyasî faaliyetlerde de son derece başarılı birer lider olduklarını göstermektedir.

Öte yandan, bu yenilgi Gazneliler Devleti'nin itibarını son derece sarsmıştır. Daha da kötüsü Sultan Mesud'un zayıf bir hükümdar olduğunu bütün çıplaklığı ile meydana çıkarmıştır. Zira, Sultan Mesud, yenilgi karşısında tekrar ordularını harekete geçiremeyerek, Oğuz beylerinin üstünlüğünü zımnen kabul etmiştir. Hatta o, Oğuz beylerinin nezdinde rehin bulunma şartının yerine getirilmesinde de gevşeklik göstererek, zayıflığını bir kere daha ortaya koymuştur. Bu durum, Oğuz beylerinin cesaretini daha da artırmıştır.

Diğer taraftan, Oğuz beyleri için Gazneliler Devleti ile yaptıkları antlaşmanın anlamı çok büyüktür: Sultan Mesud'un Oğuz beyleri ile böyle bir antlaşmaya yanaşması, her şeyden önce onları kendisine muhatap kabul etmesi demektir. Bu aynı zamanda, Oğuz Türklerinin bölgede siyasî bir kuvvet olarak tanınması anlamına gelmektedir. Nitekim, Oğuz Türkleri bu antlaşma ile işgal altında bulundurdukları topraklarda mülteci olmaktan kurtulmuşlar ve bu toprakların sahibi haline gelmişlerdir. Kısaca söylemek gerekirse, bu antlaşma onların bölgedeki varlıklarının resmen tescili olmuştur.

Oğuz beylerinin, Gazneliler Devleti'ne karşı kazandıkları bu ilk zafer, onların kendilerine olan güvenlerini son derece artırdı. Bu zafer, aynı zamanda Oğuz beylerinin itibarlarını birden yükseltti. Bunun tabiî sonucu olarak, yeni katılanlarla kendilerini daha da kuvvetlendirdiler. Daha da önemlisi, bu zafer onlara Horasan'da bir devlet kurma imkânının bulunduğunu gösterdi.41 Nitekim zaferden sonra yaptıkları antlaşma ile Nesâ, Ferâve ve Dihistan bölgesinde özerk bir statüye kavuştular.42

Tuğrul ve Çağrı Beylerin Gazneliler Devleti ile 1035 yılında Nesâ yöresinde yaptıkları bu savaşın zaferle sonuçlanması, o zamana kadar aleyhlerine olan tarihin seyrini birden değiştirdi. Artık, tarihin seyri Gaznelilerin aleyhine, Oğuz Türklerinin lehine gelişmeye başladı. Nitekim onlar, lehlerine olan bu gelişmenin farkındaydılar ve faaliyetlerine büyük bir gayretle devam ettiler.

Sultan Mesud, yaptığı bu antlaşma ile Oğuz beylerini kendisine tâbi kılarak, onları daha yakından kontrol edebileceğini umuyordu. Fakat, bu tâbilik meselesinin aradan çok geçmeden sadece sözden ibaret olduğu açık bir şekilde anlaşıldı. Zira, Oğuz beyleri tâbilik şartlarından hiçbirini yerine

getirmediler. Meselâ aralarındaki antlaşma hükümlerinden Sultan Mesud'un nezdinde rehin bulundurma şartına hiç uymadılar. Üstelik, Sultan Mesud'un tâbilik sembolü olarak kendilerine gönderdiği "hil'atler ile alay ettiler, külahları ayak altına attılar".43 Oğuz beyleri bu davranışlarıyla, şüphesiz, tamamen Sultan Mesud'un hükmü altına girmeyi kabul etmediklerini, yani bağımsız olduklarını göstermek istemişlerdir.

Serahs Zaferi: Sultan Mesud'un kendileriyle anlaşmada gösterdiği uysallık, Oğuz beylerinin yeni isteklerle tekrar karşısına çıkmasına yol açtı. Gerçekten de onlar, arkalarında gittikçe artan Oğuz (Türkmen) kütlelerine bulundukları yerlerin yetmediğini ileri sürerek, Merv, Serahs ve Bâverd gibi şehirlerin de kendilerine verilmesini istediler. Buna karşılık olarak da Gazneliler Devleti'ne maaşlı asker olarak hizmet edecekleri vaadinde bulundular. Ordu ile üzerlerine gelinmesi halinde de, savaşmak azminde ve kararında olduklarını bildirdiler. Bu oldukça sert bir nota idi. Öte yandan haberi duyan Sultan Mesud, başında dolaşan felâketi âdeta görmezlikten geldi. Hatta o, Oğuz Türkleri karşısında içine düştüğü yılgınlığı, başka yerlerde elde edeceği başarılarla âdeta örtmek ister gibi, hanedanlarına büyük ün kazandıran Hindistan seferine çıktı. Oğuz Türkleri meselesini de daha önce yaptığı gibi komutanlarından Hâcib Sübaşı'ya bıraktı. Hâcib Sübaşı, Sultan Mesud'un emri ile Oğuz Türklerine karşı harekete geçti. Haberi duyan Oğuz beyleri, obalarının bütün ağırlıkları ile kadınları ve çocukları çöllerin içine göndererek, kendi savaş taktiklerini rahatça uygulayabilecekleri bir ordu meydana getirdiler.

Diğer taraftan, Hâcib Sübaşı, doğrudan doğruya Oğuzların üzerine yürümekte tereddüt ediyordu. Daha doğrusu o, Oğuzlarla bir meydan savaşı yapmaktan çekiniyordu. Halbuki, Mesud, onun bir an önce Oğuz beyleri ile bir meydan savaşı yapmasını istiyordu. Hâcib Sübaşı, bu hususta Sultandan aldığı kesin emirle, Serahs yöresinde bulunan Oğuz Türklerinin üzerine yürümek zorunda kaldı. Serahs yöresinde yapılan savaşta, Oğuzlar özellikle Çağrı Bey'in gayretiyle Gazneli ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Nesâ savaşında olduğu gibi, burada da Gazneli ordusu bozgun halinde dağıldı. Savaşta yaralanan Hâcib Sübaşı güçlükle kaçarak, Herat şehrine sığındı (1038).

Bu ikinci zaferden sonra Horasan'ın büyük kısmına sahip olan Oğuz beyleri,44 burada kendi devletlerini kurma kararına vararak, hemen teşkilâtlanma yoluna gittiler. Onlar, zaferden hemen sonra düzenledikleri kurultayda, Tuğrul Bey'i başlarına hükümdar seçtiler. Türk devlet anlayışının bir icabı olarak da, sahip oldukları toprakları kendi aralarında taksim ettiler. Buna göre, Tuğrul Bey, Horasan'ın merkezi Nişâpûr'u aldı.45 Merv şehri Çağrı Bey'e, Serahs da amcaları Musa Yabgu'ya bırakıldı. Oğuz beylerinin teşkilâttaki yerleri de, bu sıraya göre oldu.

Tuğrul Beyin payına bırakılan Nişâpûr henüz fethedilmemişti. Bunun için Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal görevlendirildi. İbrahim Yınal, 3 bin kişilik bir atlı birliğin başında Nişâpûr'a geldi ve şehri savaşmadan Tuğrul Bey adına teslim aldı. İbrahim Yınal'ın öncü birliklerinden sonra şehre Tuğrul Bey girdi. Tuğrul Beyin Nişâpûr'a girişinde hükümdarlık sembollerinden olarak, kolunda gerilmiş bir yay ile kemerinde üç ok bulunuyordu46 Yine hâkimiyet sembollerinden olarak "melikü'l-mülûk"47 unvanı ile Tuğrul Bey adına şehirde ilk hutbe okundu. Bundan sonra Tuğrul Bey, Sultan

Mesud'un Nişâpûr'daki tahtına oturarak, devletin kuruluşuna dair önemli işlemlerden birini daha tamamladı. Hemen icraatına başlayan Tuğrul Bey, Horasan valilerinin âdetini devam ettirerek, haftanın ilk gününü halkın şikâyetlerini dinlemeye ve davalarına bakmaya ayırdı.48 Bu arada Tuğrul Bey, Abbasî Halifesi el-Kaim Bi-emrillâh tarafından Nişâpûr'a gönderilen elçiyi bölgenin hükümdarı olarak kabul etti.49 Artık bu, Tuğrul Bey'in İslâm dünyasındaki en büyük manevî otorite tarafından bir hükümdar olarak kabul edilmesi anlamına geliyordu. Böylece, devletin kuruluşu da son safhaya gelmiş bulunuyordu. Artık, bu kuruluşun tamamlanması için tek engel kalmıştı. O da Gazneliler Devleti idi. Gazneliler engeli aşıldığı takdirde, devletin kuruluşu tamamlanmış olacaktı. Bu da ancak kesin sonuçlu bir savaş sonucunda mümkün olabilirdi.

Tuğrul Bey, Nişâpûr'a ayak basmasından itibaren devlet adamlığı sorumluluğu içinde hareket etmeye başlamıştır. Bu hususta siyasî kavrayış sahibi olan Tuğrul Bey, Çağrı Bey'in itirazlarına rağmen ele geçirdikleri şehirlerde yağmacılık yapmayı tamamen durdurmuştur.50

O zamana kadar hiçbir hükümdarda görülmeyen bir alçakgönüllülükle hareket ederek, halkın arasına karışıp, önüne gelenlerle görüşmüş ve dertlerini dinlemiştir. Ayrıca, kabul ettiği şehrin kadısına da her zaman öğütlerini dinlemeye hazır olduğunu bildirmiştir.51 Böylece Tuğrul Bey, halkın desteğini ve sevgisini kazanmaya çalışmıştır.

Oğuz beyleri, Gaznelilere karşı arka arkaya kazandıkları zaferlerle Horasan'da kendi devletlerini kurma yolunda büyük mesafeler katetmişlerdir. Fakat, bu zaferler ne Oğuz Türklerinin ve ne de Horasan'ın kaderini kesin olarak tayin eden birer zafer olabilmiştir. Artık her iki taraf da meselenin çözümünü kesin sonuçlu bir meydan savaşında görmekteydi. Böylece, taraflar için bir meydan savaşı âdeta kaçınılmaz olmuştur.

13. Oğuzların (Türkmen) ve Horasan'ın Kaderini Tayin Eden Savaş: Dandanakan Savaşı

Gazneliler ordusunun arka arkaya iki defa yenilmesinden sonra durumun son derece ciddî olduğunu anlayan Sultan Mesud, 300 savaş fili ile destekli 50 bin kişilik atlı ve yaya birliklerden oluşan ordusunun başına geçerek, Oğuzların üzerine yürüdü. Fakat, Gazneli ordusu Sultan Mesud'un yanlış tutumu yüzünden huzursuzluk içindeydi. Zira, siyasî kavrayışı zayıf olan Sultan Mesud, daha önce bazı komutanlarını görevden almış, bazılarını da sudan sebepler yüzünden öldürtmüştü. Bu yüzden, hassa ordusundan birkaç bin kişilik bir bölük, kendisinden ayrılarak, Oğuz Türklerinin tarafına geçmişti. Hatta, Gazneli ordusunda karşı tarafa geçmek için fırsat kollayan birçok komutan ve bölük bulunuyordu.52

Diğer taraftan, Sultan Mesud'un hareketini adım adım takip eden Çağrı Bey, Ulya-âbâd denilen yerde Gazneli ordusunun üzerine bir saldırı düzenledi. Amacı, Gazneli ordusunun savaş gücünü öğrenmekti. Fakat o, bu hareketinde başarılı olamadı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Bu, kesin sonuçlu bir yenilgi değildi. Bunun için, bu başarısızlık, Oğuzların durumunu hiç etkilemedi. Bundan sonra Oğuz beyleri, bir durum değerlendirmesi yapmak ve hareket tarzlarını belirlemek üzere Serahs

şehrinde bir araya geldiler.53 Onlar bu toplantıda kendi aralarında uzun uzun tartıştılar. Başta Tuğrul Bey olmak üzere bazı beyler (İbrahim Yınal'a bağlı olanlar), Sultan Mesud ile bir meydan savaşını tehlikeli bularak, hemen Horasan'ın terk edilmesini istediler. Buna karşılık, Çağrı Bey, bir meydan savaşı verilmesi kararındaydı. Çünkü o, son çarpışmada Gazneli ordusunun çok hantal olduğunu, bundan dolayı savaş yeteneğinin zayıf bulunduğunu tespit etmişti. Üstelik bu ordunun Sultan Mesud'un sert ve hoşgörü tanımaz tavrı yüzünden savaşmakta isteksiz olduğu da, onun gözünden kaçmamıştı. Bu şekilde Gazneli ordusunun durumunu tespit etmiş olan Çağrı Bey, son derece hareketli olan Oğuz birlikleriyle bir meydan savaşında kesin sonuca gidilebileceği fikrindeydi. Çağrı Bey bu fikrinde ısrar edince, başta Tuğrul Bey olmak üzere diğer Oğuz beyleri ona katılmak zorunda kaldılar.54 Böylece, onlar oybirliği ile savaşa karar verdiler.

Oğuz beyleri başlangıçta bir meydan savaşını göze alamadılar. Sultan Mesud'un ilerlemesi karşısında devamlı geri çekilerek, yıpratma savaşına yöneldiler. Ara hücumlar ve aralıksız yaptıkları baskınlarla Gazneli ordusuna önemli kayıplar verdirdiler. Bu arada, Sultan Mesud'un karargâhının bulunduğu yere doğru akan nehrin yatağını değiştirmek ve kuyuların bulunduğu yerlere hücum etmek suretiyle Gazneli ordusunun su teminini güçleştirdiler. Sultan Mesud'a ve ordusuna güç ve sıkıntılı anlar yaşattılar.55

Böylece, 1039 yılının ilkbaharında başlayan savaşlar, 1040 yılının ilkbaharına kadar sürdü. Bu arada Sultan Mesud, vezirinin tavsiyesi üzerine Oğuz beyleriyle anlaşma yolları aradıysa da, aralarındaki karşılıklı güvensizlik hali devam ettiği için, bu teşebbüsünden olumlu sonuç alamadı. Obalarının ağırlıklarını daha önce Balhan dağlarına göndermiş olan Oğuz beyleri, yıpratma savaşına büyük bir gayretle devam ettiler. Bir savaş bitmeden başka bir savaş başlıyordu. Bu yüzden Tuğrul Bey, günlerce çizmesini ve zırhını üzerinden çıkarmamış, ancak kalkanını yastık yapmak suretiyle dinlenebilmişti.56 Savaşın çok uzamasından dolayı bir ara Oğuz beylerinin maneviyâtı bozuldu; yılgınlık içine düştüler. Hatta onlardan bazıları, iş işten geçmeden, bir an önce Horasan'ın terk edilmesini istediler. Amacına ulaşma hususunda sarsılmaz bir inanca sahip olan Çağrı Bey, "başlanılan işin sonunun getirilmesi" gerektiğini söyleyerek, yılgınlık içinde olan beyleri savaşın devamı konusunda ikna etti. Bundan sonra Oğuz beyleri, yeni bir mücadele azmiyle bütün kuvvetlerini Merv şehri yöresinde topladılar. Vur-kaç (gerillâ) taktiği ile Gazneli ordusuna göz açtırmadılar.

Savaşın başından beri uygulayageldikleri bu taktik sonuç vermekte gecikmedi; maddeten ve manen çökertilmiş olan Gazneli ordusunda panik ve yılgınlık baş gösterdi. Sultan Mesud'un durumu ise, ordusununkinden daha kötüydü; kimseyi dinlemiyordu. Âdeta ihanete uğramış bir komutanın ruh hali içindeydi. Her hareketin arkasında bir ihanet arıyordu. Devamlı devlet adamlarını ve komutanları suçluyordu. Onları, başlarından ayrılıp gitmekle tehdit ediyordu. Daha da kötüsü, devlet adamlarını ve komutanları bir tarafa bırakıp, uşaklar ve hizmetçilerle müşavere ediyordu. Bütün bu olumsuz tutumlar, Gazneli Devlet adamlarının ve komutanlarının başlarında bulunan hükümdara karşı bağ-

lılıklarını gevşetiyor ve onları umutsuzluğa düşürüyordu. Hatta onları, istikballerini başka zeminlerde arama düşüncesine sevk ediyordu.57

Artık, Gazneli ordusunu yeteri kadar yıpratmış oldukları kanaatine varan Oğuz beyleri, Merv yakınlarındaki Dandanakan Hisarı önünde, meydan savaşını kabul ettiler. Gazneli ordusunun saf halinde savaşmasına karşılık, Oğuzlar bölük bölük saldırıyorlardı. Anî ve şaşırtıcı darbeler vurduktan sonra da geri çekiliyorlardı. Geri çekilen bölüklerin yerini yeni bölükler alıyordu. Böylece onlar, kendilerini ve ordularını tehlikeye atmıyorlardı. Buna karşılık, Gazneli ordusu, başlarında bulunan Sultan Mesud'a kırgınlıklarından dolayı gevşek savaşıyordu. Hatta bazı birlikler, daha önce Oğuz Türklerinin tarafına geçmiş olan silâh arkadaşlarıyla savaş meydanının bir kenarında buluşup konuşuyorlardı.58 Halbuki bunlar, Gazneli ordusunun vurucu gücünü oluşturan en güvenilir birlikleri idiler. Bu birliklerden 370 kişilik bir bölük, savaş cereyan ederken, Gazneli ordusundan ayrılıp, Oğzların tarafına geçti.59 Artık, Gazneli ordusu bir taraftan çökerken, bir taraftan da çözülüyordu. Bu durum, Oğuz beylerinin zafer umutlarını artırıyor ve onları cesaretlendiriyordu.

Son derece hareketli olan Oğuz birliklerinin durmadan tekrarladıkları vurma ve geri çekilme taktiği, üç gün sürdü. Zaten bitkin bir vaziyette olan Gazneli ordusu, bu şiddetli saldırılar karşısında daha fazla dayanamadı. Bozgun halinde dağıldı. Sultan Mesud'un yanında birkaç komutan ile bir miktar hassa askeri kaldı. Savaşı kaybettiğini anlayan Sultan Mesud, yanında kalan 100 kadar has adamıyla birlikte Gazne şehrine doğru kaçtı. Gazneliler Devleti'nin bütün ağırlıkları Oğuz Türklerinin eline geçti.

Daha önceki savaşlarda olduğu gibi bu savaşta da zaferin kazanılmasında başlıca rolü, Çağrı Bey oynadı. Öte yandan, devletinin merkezinde kendisini emniyette hissetmeyen Sultan Mesud, Hindistan istikametine kaçarken, yolda kendi adamları tarafından öldürüldü.

Böylece, Selçuk ile başlayan, oğlu Arslan Yabgu ve özellikle torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler ile devam eden yüzyıllık mücadele, zaferle sonuçlandı; kaynaklarda "Selçukîyân" veya "Salâçika" adıyla anılan, modern tarihçilerin de "Büyük Selçuklu Devleti" adını verdikleri Türk devletinin kuruluşu tamamlandı. Tuğrul ve Çağrı beylerin büyük babaları Selçuk'un adı ile anılan bir Türk hanedanı oluşmaya başladı. Böylece, İslâm dünyasında "Selçuklu devri" açılmış oldu.

Selçuklu (Oğuz) beyleri savaş meydanında hemen bir taht kurdular. Tuğrul Bey hükümdar sıfatıyla bu tahta oturdu. Oğuz (Türkmen) beyleri ve Oğuz atlı birlikleri, kendisini "Horasan Emîri" olarak selâmladılar. Âdet gereğince, zafer haberi birer fetihnâme ile komşu hükümdarlara bildirildi.60

Tuğrul Bey, her büyük devlet adamında bulunması gereken ileri görüşlülük, kararlılık, kurnazlık, sabır, sezgi ve siyasî kavrayış gibi bütün meziyetlere sahipti. Karar ve hareketlerinde son derece isabetli ve dengeli idi. Diğer taraftan cesaret ve kahramanlığı ile "Büyük Selçuklu Devleti"nin kurulmasında başlıca rol oynayan Çağrı Bey, siyasî ihtirası olmayan mükemmel bir komutandı. Kendisinden emin tavrı, onun en belirgin özelliği idi. Tehlike ne kadar büyük olursa olsun âcizlik

göstermez, engeller onun cesaretini kıramazdı. Ele aldığı meseleyi sonuca ulaştırmadan durmaz ve dinlenmezdi. Cihân hâkimiyeti fikri, onun önüne koyduğu ideallerin başında geliyordu. Çünkü o, Gazneliler ordusunun kesin sonuçlu bir savaşla yenildiği takdirde "cihân bizimdir" diyordu. Askerî faaliyetlerde olduğu kadar siyasî faaliyetlerde iddialı değildi. Bu hususta son derece mütevazı olan Çağrı Bey, zekâsı ve siyasî kavrayışındaki üstünlüğü ile daima takdir ettiği küçük kardeşi Tuğrul Beyi kurdukları devletin başına geçirmek suretiyle emsalsiz bir fedakârlık ve feragat örneği vermiştir.

14. Tuğrul Bey Yönetiminde Devletin Yeniden Düzenlenmesi

Selçuklu (Oğuz) beyleri, 1038 zaferinden sonra temelini attıkları devleti yeniden düzenlemek üzere 1040 zaferini takip eden ay içinde Merv şehrinde bir araya geldiler. Bu kurultayda hâkim rolü hükümdar olarak Tuğrul Bey oynadı. Tuğrul Bey bu kurultayın açılış konuşmasında, kurdukları devletin Selçuklu ailesinin ortak sorumluluğu altında bulunduğunu ve aralarındaki dayanışmanın ve birliğin korunmasının çok önemli olduğunu belirtti. Bu fikrini de kurultaya katılan beylere şu müşahhas örnekle açıkladı: O, daima yanında taşıdığı oklarından birini kardeşlerinden birine vererek, kırmasını istedi. Kardeşi, aldığı oku kolayca kırdı. Ok sayısını önce ikiye, sonra üçe çıkararak, aynı işlemi birkaç defa tekrarlattı. Sayı arttıkça, oklar daha zor kırılıyordu. Ok sayısı dörde çıkarıldığında, artık kırmak mümkün olmadı. Bundan sonra sözü alan Tuğrul Bey, bu örnekten alınması lâzım gelen dersi şu sözlerle ortaya koydu. "İşte biz bu oklar gibiyiz. Eğer birbirimizden ayrılacak olursak, tek tek kolayca kırılırız. Düşman bir hamlede hakkımızdan gelebilir. Fakat, bir araya gelip birleşecek olursak, kuvvetli oluruz. Hem düşman bize saldırmaya cesaret edemez, hem de saldırdığı takdirde kolayca yenemeyeceği gibi, karşımızda da bozguna uğrar".61

Başından beri birlik ve beraberliklerini hiç bozmamış olan Selçuklu beyleri, Tuğrul Beyin bu önemli uyarısından sonra aralarındaki dayanışmayı daha da pekiştirdiler.

Bundan sonra Selçuklu beyleri kurultayda bazı önemli kararlar aldılar. Bunlardan ilki, Bağdat'daki Abbasî halifesine, yaptıklarını ve isteklerini belirten bir mektup yazmak oldu. Onlar, Tuğrul Beyin imzasıyla gönderdikleri bu mektupta, kendilerinin hak yolunda savaştıklarını, fakat Sultan Mahmûd'un amcaları Arslan Yabgu'yu haksız yere hapsettiğini ve yerine geçen oğlu Sultan Mesud'un da halkı kötü idare ettiğini, zulüm yaptığını belirttiler. Bu yüzden Sultan Mesud'a karşı gelip, kendi devletlerini kurduklarını bildirdiler. Daha da önemlisi, adâleti devletin temeli sayan bir anlayışla hareket ettiklerini, bu anlayışın gereği olarak da Horasan'da "Zulmün, haksızlığın adâletsizliğin önünü alarak, adâlet kapılarını açtıklarını" söylediler. Sonuç olarak da, kurdukları devletin zat-ı devletleri tarafından onaylanmasını istirham ettiler.62

Zaferden sonra alınan kararlardan biri de iktisadî alanda oldu. Buna göre, savaşlar yüzünden darlık ve sıkıntı içine düşmüş olan Horasan halkı bir yıl vergiden muaf tutularak, kendilerini toparlamaları sağlandı.63

Selçuklu beyleri, devletlerini, içine girdikleri İslâm medeniyetinin şartlarına uygun bir tarzda şekillendirdiler: Onlar, temelde ve özde Türklük özelliklerini (Oğuz geleneklerini) koruyarak, İslâmî yönetim tarzını benimsediler; Sâmânî, Gazneli ve Abbasî Devletlerine ait müesseselere ve geleneklere bünyelerinde yer verdiler; İslâmî isimler, unvanlar ve lâkablar aldılar.64

Devletin başı olarak Tuğrul Beyin ilk kurduğu müessese vezirlik idi. Devletin ilk veziri de Ebû'l-Kasım Buzcânî oldu. Hükümet teşkilâtı da, bu teşkilâtın başı olarak Ebû'l-Kasım Buzcânî tarafından meydana getirildi.

Tuğrul Bey, hükümdarlık sembollerinden olarak ilk parayı da zaferden hemen sonra Nişâpûr'da bastırdı. Bu paranın üzerinde Tuğrul Bey'in resmî unvanı olarak "el-emîrü'l-ecell" (yüce emîr) ibaresi yer almaktaydı.65

Zaferden sonra önemli bir değişiklik de ordu teşkilâtında yapıldı: Selçuklu ordusu Dandanakan zaferine kadar Oğuz (Türkmen) atlılarından meydana geliyordu. Dandanakan zaferinden sonra, Gaznelileri kendilerine örnek alan Selçuklu beyleri, tıpkı onlar gibi ordularını "gulâm sitemi"ne göre yetişmiş Türklerden teşkil etmeye başladılar. Bunun için, onlar, gerek Dandanakan Savaşı'ndan önce, gerekse bu savaş sırasında kendilerine sığınan Gazneli gulâmları hizmete aldılar. Böylece, yeni Selçuklu ordusunun temeli atılmış oldu. Öte yandan, büyük zaferin kazanılmasına kadar büyük sıkıntılar çekmiş olan Oğuzlar (Türkmenler), geri plâna itildi. Bu yüzden kendi beylerine küsen Oğuzlar, batı uçlarına giderek, Yukarı Mezopotamya, Azerbaycan ve Anadolu'nun fethinde ve Türkleşmesinde başlıca rol oynadılar.

Selçuklu beyleri, son iş olarak, "devleti hanedan ailesinin ortak malı sayan" Türk hâkimiyet anlayışına göre, ellerinde bulunan ve ileride fethetmeyi plânladıkları ülkeleri kendi aralarında taksim ettiler. Buna göre, Çağrı Bey, "melik" unvanı ile Merv şehri merkez olmak üzere kuzey Horasan'ı aldı. Musa Yabgu'ya da Bust, Herat ve Sîstan şehir ve bölgeleri verildi. Sultan sıfatıyla Nişâpûr'da kalan Tuğrul Beyin payına da, İran ve Irak gibi henüz fethedilmemiş ülkeler bırakıldı. Tuğrul Bey'in emrinde üvey kardeşi İbrahim Yınal, Çağrı Bey'in oğlu Yakutî ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış bulunuyordu.66

Selçuklu beyleri, bu iş bölümünden sonra İslâm dünyasında geniş bir fetih hareketi başlattılar. 20 yıl içerisinde, başta İran olmak üzere, Harezm, Toharistan, Gürgan (Cürcan), Umman, Irak, Kuzey Suriye ve Güney Azerbaycan gibi bütün İslâm ülkelerini ele geçirdiler. Orta Doğu İslâm dünyasının idarî ve siyasî sorumluluğunu kendi üzerlerine aldılar. Daha da önemlisi, derin bir çöküş içinde olan İslâm medeniyetine yeni bir hamle kudreti kazandırdılar. İslâm dünyasındaki siyasî bölünmelerden ve mezhep ayrılıklarından kaynaklanan anarşiye tamamen son verdiler. İslâm dünyasına yeniden düzen, refah, emniyet, huzur, adâlet ve barış getirdiler. Sönmeye yüz tutmuş olan İslâmın cihat ruhunu yeniden canlandırdılar. Kendilerini, kılıç kuvvetiyle İslâmı yayma gayretine verdiler. İslâma yeni ülkeler açmaya ve kazandırmaya başladılar.

15. Tuğrul Bey’in Oğuzlara (Türkmen) Yeni Bir Yurt ve Hedef Göstermesi

Selçuklu beylerinin Gaznelilere karşı 1040 yılında kazandıkları Dandanakan zaferi sonucunda Horasan’da kendi devletlerini kurmaları, Oğuzların bir asırdan beri çektikleri yer ve yurt sıkıntısını sona erdirdiği gibi, onların önüne bütün İslâm dünyasını açmış bulunuyordu. Artık Oğuzlar, bundan sonra birbirini izleyen dalgalar halinde İslâm ülkelerine akmaya başladılar. Oğuz kütleleri, genellikle Hemedan, Azerbaycan ve Kuzey Irak gibi uçlara yakın bölgelerde toplanmaktaydı. Hatta onlardan Selçuklu beylerinin emri altına girmek istemeyen bir grup Oğuz kütlesi de (Irak Türkmenleri) daha önce İslâm ülkelerine girerek, Azerbaycan ve Kuzey Irak’a yerleşmiş bulunuyordu. Başlarında Göktaş ve Boğa gibi beylerin bulunduğu bu Oğuz kütlesi, önce mahallî melikler tarafından kendi düşmanlarına karşı kullanılmış ve sonra da onların ihanetlerine ve saldırılarına uğrayarak dağılmıştı. Ancak, yeni gelenlerle Oğuzların sayısı gittikçe artmıştır.

Oğuz kütleleri, yaşayış tarzlarından dolayı, zaman zaman yerli halkın ekili ve dikili sahalarına zarar vermekteydiler. Zira onlar, bulundukları yerleri özel mülkleri gibi görmekte ve onu istedikleri gibi kullanmakta kendilerini serbest saymaktaydılar. Başka bir ifade ile Oğuzlar, Selçuklu hâkimiyetinde olsun veya olmasın girdikleri her yeri, kendi sürülerinin serbest otlakları olarak kabul etmekteydiler. Bu yüzden onlar, yerli halk ile iyi geçinememekte ve daimî bir iğtişaş (karışıklık) unsuru olarak görülmekteydiler. Onların bu tutumu da, başta Abbasî halifesi olmak üzere Tuğrul Beye kadar uzanan şikayetlere yol açmaktaydı. Bu şikayetler üzerine Tuğrul Bey, Oğuz kütlelerinin başında bulunan boy beylerini devlet hizmetine alarak, onları daha yakından kontrol etmek istedi. Fakat, tâ Mâverâünnehir’den beri aralarında karşılıklı güvensizlik hali devam ettiği için, onlar sultanın bu teklifinin kabul etmeye yanaşmadılar.67 Bu durumda, Tuğrul Bey’in söz konusu şikayetleri tamamen ortadan kaldırabilmek için, ordusu ile Oğuzların üzerine yürümesi ve bu kütleyi ezerek, cezalandırması bekleniyordu. Fakat, Tuğrul Bey böyle yapmadı. Zira o, bu kütlenin sosyal psikolojisini çok iyi biliyordu. Üzerine gidilmesi halinde ise, karşı koymak için hemen silâha sarılmaktan bir an bile geri durmayacakları muhakkaktı. Oğuzların (Türkmen) geleceğinden kendini sorumlu sayan Tuğrul Bey, engin tecrübesiyle bu kütleye yeni bir hedef ve ülke göstermesi lâzım geldiğini anlamakta gecikmedi. Bunun için o, bir taraftan yerli meliklere Oğuzları gazâya sevk etmeleri tavsiyesinde bulunurken, diğer taraftan İbrahim Yınal ve Kutalmış gibi hanedan üyelerini de, onlara yol açmaları ve rehberlik yapmaları için Anadolu’ya yapılan gazâların merkezi Azerbaycan’a gönderiyordu.68

Bunlardan İbrahim Yınal, Tuğrul Beyin emri gereğince, Oğuz beylerine; “Sizin burada kalmanız ve ihtiyacınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa, yapacağınız en doğru iş Rumlara (Bizans) karşı gazâya çıkıp, Allah yolunda cihat etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de arkanızdan gelip, yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım” şeklinde bir haber göndererek, ordusu ile Azerbaycan’a hareket etti.69 Böylece Oğuzlar, İbrahim Yınal’ın bu yerinde tavsiyesine uyarak, Anadolu’ya gazâ yapmak, daha iyi ekonomik imkânlara sahip olmak ve üzerinde hür olarak yaşabilecekleri bir yurt tutmak gayesiyle Azerbaycan’da toplanmaya başladılar.

Azerbaycan, çoktan beri Seyhun ötesindeki yurtlarından kopup gelmiş îmân mücahitleri ile Oğuz (Türkmen) kütlelerinin toplandığı bir bölge idi. Buraya gelen Oğuz kütleleri, toplu halde bulundukları için bağımsız kabîle teşkilâtları ile kendi örf ve âdetlerini bütünüyle koruyorlar ve burada âdeta Orta Asya'daki hayatlarını yaşıyorlardı. Ayrıca, bağlı oldukları boy beylerinden başka hiçbir siyasî otoriteyi tanımıyorlardı.

16. Selçuklu Beylerinin Azerbaycan ve Anadolu Üzerine Yaptıkları Seferler

Tuğrul Bey'in Azerbaycan'a gönderdiği İbrahim Yınal ve Kutalmış, Bizans kontrolündeki Ermeni ve Gürcü topraklarına doğru süratle ilerlediler. Gence şehri önünde Gürcü prensi Liparit komutasında Bizans, Ermeni ve Gürcü müttefik ordusu ile karşılaştılar. Bu, Selçuklu ordusunun Bizans ordusu ile ilk karşılaşması idi. Selçuklu beyleri, bu karşılaşmada müttefik ordusunu yenerek, Bizans'a karşı ilk zaferi kazandılar (1046). Bu arada başka bir birliğin başında Anadolu topraklarına giren Melik Hasan, Erzurum'un Pasinler yaylasına kadar uzanan geniş bir akın hareketinde bulunduktan sonra Van gölü civarından geri dönerken, Gürcü prensi Liparit tarafından pusuya düşürülerek, şehit edildi.70 Böylece Melik Hasan, Anadolu üzerine yapılan bu ilk akının ilk kurbanı oldu.

Melik Hasan'ın şahadetinden sonra Anadolu'ya İbrahim Yınal girdi. O da tıpkı Melik Hasan gibi Pasinler yaylasına kadar ilerledi; Hasankale mevkiinde Katakalon komutasında Gürcü, Ermeni ve Abhaz kuvvetleriyle destekli 50 bin kişilik bir Bizans ordusu ile karşılaştı. Çarpışma Bizans ordusunun bozgunu ile sonuçlandı. İbrahim Yınal'ın eline büyük miktarda esir ve ganimet geçti. Esirler arasında Melik Hasan'ı şehit eden Gürcü Prensi Liparit de bulunuyordu (1048). İbrahim Yınal, esirleri ve ganimetleri devletin merkezi Rey'e naklederek, Tuğrul Bey'e teslim etti.71

Bizans İmparatoru, doğudaki birliklerinin bu yenilgisinden sonra elçisini göndererek, vasıtalı yollardan Tuğrul Bey ile anlaşma yolları aradı. Tuğrul Bey'in anlaşmak için Bizans'tan istemiş olduğu yıllık vergi, İmparator tarafından reddedilince görüşmeler kesildi. Buna rağmen imparator anlaşma yollarını tamamen kapatmak istemiyordu. Bunun için o, Emevî Halifesi Abdülmelik zamanında (685-705) İstanbul'da inşa edilmiş, fakat, harap vaziyette olan camiyi onarttı. Caminin mihrabına da, Türk hâkimiyet sembollerinden olup, Tuğrul Bey'in "ok ve yay" işaretinden oluşan tuğrasını koydurdu. Burada daha önce Mısır Fâtımî halifesi adına okunan hutbeyi keserek, Abbasî halifesi ve Tuğrul Bey adına okutmaya başladı. Bu jeste karşılık Tuğrul Bey de büyüklük göstererek, elinde esir bulunan Gürcü prensi Liparit'i fidye almaksızın serbest bıraktı.72

İbrahim Yınal'dan sonra Anadolu'ya Kutalmış girdi. Kutalmış Kars çevresini tahrip ettikten sonra Ani kalesi üzerine yürüdü. Sarp kayalar üzerinde kurulu ve etrafı ırmak ve içi su dolu hendeklerle çevrili olan bu kaleye Selçuklu ordusunun silâhları tesir etmedi. Kuşatmayı kaldırıp bölgeden ayrılan Kutalmış, yolda bir Ermeni birliğinin gece baskınına uğradı ve geri çekilmek zorunda kaldı.73

İbrahim Yınal'ın ilk Anadolu seferinde elde ettiği başarı, Tuğrul Beyi heyecanlandırdı; onun fetih arzusuna Anadolu'da geniş bir ufuk kazandırdı. Böylece, sürekli batıya doğru genişleme politikası

güden Tuğrul Bey'in önünde, yeni bir mücadele sahası açılmış oldu. Nitekim, İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın arkasından ordusu ile Azerbaycan'a giren Tuğrul Bey, bölgedeki mahallî iktidar sahiplerinin (Bâvendî, Şeddadî) direnişlerini kırarak, onları birer birer itaat altına aldıktan sonra Anadolu'ya yöneldi. Amacı, Anadolu'yu kendisine açacak kilit noktaları birer birer ele geçirmekti. Bu gaye ile harekâtına devam eden Tuğrul Bey, Van Gölü civarından ordusu ile Anadolu'ya girdi; Muradiye (Bergiri) ve Erciş'i ele geçirdi; Malazgirt Kalesi'ni kuşattı (1054). Fakat Tuğrul Bey'in kaleyi düşürmek için yaptığı bütün hücumlar boşa gitti. Hatta, Bitlis'ten getirtilen büyük mancınık ile kale savunucularının baskı altına alınması bile fayda vermedi. Kuşatma uzuyordu. Bunun başlıca sebebi, Türk ordusunun kuşatma savaşına alışık olmaması idi. Bir ara kaleden çıkan bir Frank askeri, kendisine barış için gelen elçi intibaı vererek, mancınığın önüne kadar ilerledi. Burada durarak, âleti uzun uzun seyretti. Selçuklu askerleri bu durumu, Frank askerinin âlete karşı hayranlığına yorarak, herhangi bir harekette bulunmadılar. Bu arada Frank askeri koynunda gizlediği nefti birden mancınığın üzerine atarak, onu yaktı. Bu beklenmedik olayın yarattığı şoktan yararlanarak da kaçıp kaleye sığındı. Bir gaflet sonucunda meydana gelen bu olay, Selçuklu ordusunun üzerinde moral yıkıcı bir etki yaptı.

Bundan sonra Tuğrul Bey ordusunu üç kısma ayırdı. Birinci kısmı Kars istikametinte, ikinci kısmı Çoruh-Kelkit vadisi istikametinte gönderdi. Kendisi de üçüncü kısmın başına geçerek Erzurum yaylasına kadar ilerledi. Ordusuna Kuzeydoğu Anadolu'da geniş bir akın hareketi yaptırdı. Yeteri kadar ilerlediğine ve ganimet elde ettiğine kanaat getiren Tuğrul Bey, ordusuna geri dönme emrini verdi. Dönüşte birden ordusu ile Malazgirt önlerinde görünüp, kaleyi tekrar kuşatan Tuğrul Bey, bunu beklemeyen kale savunucularını şaşırttı. Hatta bu sürpriz durum, kale savunucuları arasında büyük korku ve ümitsizlik yarattı. Bu defa onların imdadına kış ayının yaklaşması yetişti. Elde ettiği başarıyı yeterli bulan Tuğrul Bey, soğukların enikonu kendisini hissettirmeye başlaması üzerine kuşatmayı kaldırarak, kışı geçirmek için devletin merkezi Rey şehrine hareket etti.74 Bu her zaman böyle olmuyordu. Genellikle, seferden dönüş zamanını, sefere çıkış gayesinin gerçekleştirilmiş olması tayin etmekteydi.

Bundan sonra Anadolu üzerine olan akınlara, Selçuklu ve Oğuz (Türkmen) beyleri devam ettiler: Dinar adında bir beyin komuta ettiği Selçuklu akıncıları, 1057 yılında Tuğrul Beyin bıraktığı yerden hareket ederek, Kemah ve Şebinkarahisar'a ulaştılar. Bundan sonra Erzincan üzerinden Malatya'ya indiler. Bölgenin en zengin şehirlerini birer birer ele geçirerek yağmaladılar. Bir çarpışma sırasında Dinar şehit düşünce, başsız kaldılar ve dağıldılar.75

Anadolu akınları, 1059 yılında Selçuklu ve Oğuz beyleri tarafından bir kere daha tekrarlandı: Başlarında Sâlâr-ı Horasan (Yakutî?) komutasında bir Selçuklu akıncı birliği Doğu Anadolu'dan Güneydoğu Anadolu bölgesine inerken, Samuh idaresinde başka bir akıncı birliği de Doğu Anadolu'dan Orta Anadolu bölgesine doğru ilerlemeye başladı. Bu akınların sonunda Sâlâr-ı Horasan Urfa çevresini, Oğuz beyi Samuh da Sivas'ı ele geçirdi ve yağma etti.76

Buraya kadar verilen bilgilerden çıkan sonuç şudur: Oğuz Türklerinin (Türkmenler) Anadolu'ya yönelmeleri, özellikle kendilerine uygun bir yurt, sürülerine de yeni otlaklar bulmak düşüncesinden kaynaklanıyordu. Çünkü, onların bu zarurî ihtiyaçlarının İslâm ülkeleri üzerinden karşılanması, bu ülkeleri korumak ve savunmak misyonu ile hareket eden Tuğrul Bey'in siyasetine ters düştüğü için mümkün görünmemekteydi. Ayrıca, Oğuz kütlelerinin ganimet (doyumluk) elde etme arzuları da, bu akınlarda başlıca rol oynuyordu. Zira, düşmanın birikmiş servetini elinden almak, bazı eksikliklerini giderebilmek için Oğuzların hayatında önemli bir yer tutmaktaydı.

Başta Selçuklu sultanı olmak üzere, Selçuklu beylerinin düzenledikleri sefer ve akınlarda ise; gazâ, keşif yapma fikri ile ganimet elde etme arzusu daha ağır basıyordu. Ayrıca, Anadolu'yu kendilerine açacak kilit noktalarının ele geçirilmesi de, Selçuklu sultanı ile beylerinin gayeleri arasında bulunuyordu.

Görüldüğü gibi, Selçuklu beyleri Anadolu'ya olan ilk akınlarını hemen İslâm cihadı ile birleştirerek, ona yeni bir mânâ ve mahiyet kazandırdılar. Fakat, onların bu akınları ve seferleri ne Selçuklu Devletine toprak kazancı sağlayabildi ve ne de Oğuzların yer ve yurt ihtiyacını giderebildi. Bundan dolayı da, kayda değer bir sınır değişikliği olmadı. Zira, ele geçirilen yerler, Selçuklu ordularının bölgeden çekilmelerinden hemen sonra birer birer elden çıkmaktaydılar. Bunun başlıca sebebi, Selçuklu beylerinin geri çekilirken, ele geçirdikleri yerlerde hâkimiyetlerini koruyacak ve devam ettirecek bir yönetim kadrosu ile askerî birlik bırakmamaları idi.

Bu seferlerin ve akınların geçici avantajlarından başka kalıcı faydaları da oldu: Her şeyden önce bu seferler ve akınlarla Bizans'ın mukavemet gücü büyük ölçüde yıpratıldı ve hatta kırıldı. Bunun tabiî sonucu olarak, daha sonra yapılacak fetihlere uygun bir zemin hazırlanmış oldu. Daha da önemlisi, bu seferler ve akınlar sonucunda Türkler, Anadolu'yu daha yakından tanıma fırsatı buldular. Hatta onlar, bu ülkenin kendilerine özgü hayat tarzları için uygun bir yurt olduğunu gördüler ve anladılar. Bu bilgiler, ileride bu ülkede yapılacak fetihler için hem başlıbaşına bir kılavuz oldu, hem de onların azim ve cesaretlerini son derece artırdı.

17. Sultan Alp Arslan'ın Gaza ve Fetih Politikası

Anadolu, Sultan Alp Arslan zamanında Türk akınlarının başlıca hedefi haline geldi. Zira Alp Arslan, özellikle, İslâm dinini yayma fikrine dayanan bir genişleme politikası güdüyordu. Bunun için o, ilk seferini Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yaptı. Bu seferinde Alp Arslan'a Oğuz (Türkmen) beyi Tuğtigin rehberlik ediyordu.77 1064 yılı içinde Nahcivan'a gelen Alp Arslan, burada ordusunu ikiye ayırdı; bunlardan bir kısmını oğlu Melikşah ve veziri Nizâmü'l-Mülk'ün idaresinde Doğu Anadolu'daki sınır kaleleri üzerine gönderirken, kendisi de diğer kısmın başında Gürcü topraklarına girdi; derinliğine bir yıldırım harekatında bulundu. Amacı, bölgedeki Gürcü ve Ermeni gücünü kırarak, Anadolu'da yapacağı gazâ ve fetih faaliyetlerinde arkasını emniyet altına almaktı. Gürcü kralı Bagrat, bu harekat sırasında Alp Arslan'ın karşısına çıkmaya cesaret edemedi; kurtuluşu kaçıp saklanmakta buldu. Öte yandan, Aras nehrini geçerek, Anadolu topraklarına giren Melikşâh, Sürmeli ve Meryem-nişîn gibi

müstahkem mevkileri fethederek, bu başarıyla ilk defa kendisini gösterdi. Bundan sonra oğlu Melikşah ile birleşen Alp Arslan, Anadolu'nun önemli kilit noktalarından biri olan Ani şehri ve kalesi üzerine yürüdü. Şehri, içi su dolu hendeklerle çevrili olan ön cepheden kuşatma altına aldı.

Sarp ve yüksek kayalar üzerine kurulu olan Ani şehri ve kalesi, üç tarafı nehirle (Arpaçayı), bir tarafı da içi su dolu hendekle çevrili olup, silâh kuvvetiyle düşürülmesi son derece güçtü. Buradaki dağlık tabiat, Ani şehrini âdeta tabiî bir kale haline getirmişti. Şehri çevreleyen surların görünüşü bile, kuşatanları korkutmaya yetiyordu. Surların içi ise, büyük bir orduyu barındıracak kadar genişti. Bölgedeki Bizans birlikleri ile onların hazineleri, silâhları, yiyecek maddeleri Ani kalesinin içinde toplanıyordu. Selçuklu ordusunun önünden kaçan bölge halkı da Ani şehrine sığınmıştı.

Alp Arslan, mancınık ve okçu birlikleriyle kale savunucularını baskı altına aldıktan sonra şehri ve kaleyi düşürebilmek için hücum üstüne hücum düzenledi. Selçuklu askerleri, kendilerine olan güvenle yüksek cesaretlerini birleştirerek, İslâm dini uğruna büyük bir gayretle savaşıyorlardı. Buna karşılık, sağlam ve yüksek surların sağladığı avantajları iyi bir şekilde değerlendiren Bizans birlikleri ve Ani halkı da, olağanüstü bir direniş göstererek, bütün saldırıları püskürtmekteydi. Diğer taraftan cesaretle ileri atılan Selçuklu birlikleri ise, surlar önünde dalga dalga kırılmaktaydı. Fakat, kuşatmanın gereğinden fazla uzaması, Selçuklu ordusu üzerinde yılgınlık ve ümitsizlik uyandırmaya başladı. Bu yüzden bir ara maneviyâtı sarsılan Alp Arslan, kuşatmayı kaldırıp, geri dönmeyi bile düşündü. Diğer taraftan kale savunucularının durumu daha da kötüydü. Şehirlerini âdeta fedâ eden Bizans birliklerinin komutanları, hayatlarını ve Bizans hazinesini emniyete almak için, düşürülmesi daha da güç olan iç kaleye çekildiler. Başsız kalan Bizans birlikleri de, savunmayı bırakarak kaçışmaya başladılar. Bu durum, şehir halkı arasında büyük bir korku ve panik yarattı. Böylece, Alp Arslan'ın aradığı fırsat kendiliğinden ortaya çıkmış oldu. Artık Ani şehrinin âkıbeti belli olmuştu. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Alp Arslan, son darbeyi vurmak için şiddetli bir hücum başlattı. Selçuklu birlikleri, surları aşarak şehre girdiler. Kısa sürede şehre hâkim olan Selçuklu birlikleri, Bizans hazinelerinin saklandığı iç kaleyi de düşürerek, Ani şehir ve kalesinin fethini tamamladılar. Ele geçirilen ganimet ise, tek kelime ile muazzamdı.

Böylece, Anadolu'ya yapılan Türk akınları fethe dönüşerek, yeni bir gelişme safhasına girdi. Ani şehrinin ve kalesinin düşüşü İslâm dünyasında büyük bir sevinçle karşılanırken, Hıristiyanlık dünyasında da o derece büyük bir üzüntü ve korku yarattı.

Alp Arslan, bölgedeki Selçuklu hâkimiyetinin kalıcı ve devamlı olabilmesi için Ani şehrinin ve kalesinin güvenliğinden sorumlu bir komutan tayin ederek, Anadolu'da ilk Selçuklu askerî teşkilâtının çekirdeğini oluşturdu. Ayrıca o, şehirde hemen bir cami inşa ettirerek, bölgedeki İslâmlaşmanın da temelini attı. Bundan sonra Kars hâkimi Ermeni Gagik'e bir haber gönderen Alp Arslan, ondan Selçukluların yüksek hâkimiyetini tanımasını istedi. Ani'nin âkıbetini gören Gagik, direnmenin boşuna olduğunu anladı ve gelip Sultana itaatini arz etti. Böylece Kuzeydoğu Anadolu bölgesi, tamamen Selçuklu hâkimiyeti altına girmiş oldu.78

Ani şehir ve kalesinin fethi ile, Bizans'ın çok güvendiği emniyet sistemi çökmeye başlamış ve sınırda büyük bir gedik açılmıştır. Artık buradan, Anadolu'nun derinliğine doğru yapılacak olan akınlarda ve fetihlerde, Selçuklu akıncılarının geri emniyeti büyük ölçüde sağlanmış oldu. Zira, ileri hareketlerde karşılaşılabilecek herhangi bir güçlük karşısında arkadan destek alabilmek veya rahatça geri dönebilmek için geri çekilme yolunun mutlaka açık ve emniyet altında tutulması gerekli idi. Aksi taktirde her türlü arka destekten ve geri çekilme imkânından mahrûm kalınabilirdi.

18. Selçuklu ve Oğuz (Türkmen) Beylerinin Anadolu'nun Derinliğine Akınları

Diğer taraftan, Selçuklu ve Oğuz beyleri, Alp Arslan zamanında Anadolu topraklarına derinliğine nüfuz ederek, daha cüretkâr bir hale geldiler. Hatta onlar, hareketlerini Bizans'ın Anadolu'daki önemli merkezlerini içine alacak kadar ileri götürdüler. Özellikle, Gümüş-tigin, Afşin ve Ahmed-şah gibi Selçuklu beyleri, Doğuanadolu'dan başlayarak Güneydoğu Anadolu bölgesine kadar uzanan geniş bir akın hareketinde bulundular. Fakat bu arada Afşin ile Gümüş-tigin'in arası açıldı. İki Selçuklu beyi arasında çıkan kavgada Afşin Gümüş-tigin'i öldürdü.79 Bu hareketinden dolayı Alp Arslan tarafından cezalandırılacağından korkan Afşin, kendi birliğini alarak Anadolu'ya kaçtı; Malatya civarında bir Bizans ordusunu yendikten sonra Kayseri'yi ele geçirdi ve Toroslar üzerinden Halep hareket üssüne döndü (1067).

Diğer taraftan Ahlat'ı kendilerine hareket üssü edinen Er-basgan ve Sanduk gibi beyler de Anadolu üzerine düzenli akınlar yapmaya başladılar. Fakat bunlardan Er-basgan'ın Kirman Meliki Kara Arslan yanında yer alarak, aynı zamanda eniştesi olan Alp Arslan'a karşı cephe alması, sultan ile aralarının bozulmasına sebep oldu. Bundan dolayı Alp Arslan tarafından cezalandırılacağından korkan Er-basgan, kaçarak Bizans'a sığınmak zorunda kaldı.80

Anadolu, öyle gelişi güzel kolayca ele geçirilebilecek sahipsiz bir ülke değildi. Sağlam surlarla çevrili büyük şehirleri ve bu şehirlerin hafif silâhlarla düşürülmesi son derece güç kaleleri bulunuyordu. Fakat, buralardaki Bizans birlikleri, Türk akınlarını durduramamakta, ancak zayıf bir direniş gösterebilmekteydiler. Esâsen, kale ve surlarla korunan şehirlerin dışında hiçbir yer direnmeye kâdir değildi. Özellikle, surlardan mahrûm veya zayıf surlarla çevrili şehirler, direnmeden birer birer düşmekteydi. Bunları koruyan Bizans birlikleri ise, Selçuklu beylerinin üstün kuvvetleri karşısında acz içindeydiler.

Öte yandan Bizans, bu akınların sadece ganimet arzusu ile yapılan bir çapul hareketi olmadığını, aksine Anadolu'nun fethi için yapılan bir ön hazırlık hareketi olduğunu anlamakta gecikmedi. Bütün bu akınlara son vermek amacıyla Bizans İmparatorluğu tahtına çıkarılan Romanos Diogenes, vakit kaybetmeden harekete geçti (1067). İmparator, Kayseri üzerinden Kuzey Suriye'ye indi ve Menbic'i ele geçirdi (1068). Amacı, Selçuklu beylerinin bu akınlarda üs olarak kullandıkları Halep ile Anadolu'nun irtibatını kesmekti. Bu arada Ahlat üssünden harekete geçmiş olan Afşin, Niksar'ı vurduktan sonra yıldırım hızıyla İç Anadolu'yu geçerek, Amuriyye'ye (Amorium) ulaştı. Öte yandan, Kuzey Suriye'den süratle dönen İmparator, Afşin'in yolunu kesmek istediyse de, bu

teşebbüsünde başarılı olamadı.81 Yolunu değiştiren Afşin, Ahlat'a değil, Toroslar üzerinden Halep üssüne döndü.

Bizans İmparatoru, ertesi yıl (1069) tekrar sefere çıktı. Çünkü, Selçuklu akınları artan bir hızla devam ediyordu. Ordusu ile Kayseri'ye gelen İmparator, buradan Harput'a yöneldi. Bu sırada, Selçuklu akıncılarının Malatya'da bulunan Bizans komutanını yendikleri, ayrıca Konya'yı ele geçirdikleri haberi geldi. İmparator, seferini yarıda kesip, hemen geri döndüyse de, onları yakalayamadı. Böylece, İmparator, büyük ümitlerle çıkmış olduğu bu ikinci seferinde de, bir şey yapamadan, üstelik de gururu incinmiş olarak, geri dönmek zorunda kaldı.

Görüldüğü gibi, Bizans'ın son derece hantal olan ordusu, son derece hareketli Selçuklu akıncılarının gerillâ taktikleri ile başa çıkabilecek yetenekte değildi. Gerçekten de onların savaş güçleri, sayılarıyla orantılı olmayacak kadar büyük idi. Bu durumu çok iyi bilen Alp Arslan, İmparatorun karşısına daima daha küçük ve daha hareketli birlikler çıkarıyordu. Selçuklu beyleri de, İmparatorun ordusu ile çarpışacak kadar büyük kuvvete sahip olmadıkları için daima geri çekiliyorlardı. Daha doğrusu onlar, kuvvetlerin eşit olmadığı bir savaşta birliklerini boşuna kırdırmaktansa, İmparatorun karşısına çıkmamayı tercih ediyorlardı. Bu arada Bizans'ın zayıf noktalarını vurarak, onu maddeten ve manen çökertiyorlardı.

Alp Arslan'ın emri ile tekrar Anadolu'ya dönen Afşin, Denizli dolaylarında geniş bir akın hareketinde bulunduktan sonra, ilerleyerek Marmara sahillerine ulaştı.

Burada, İmparatora gönderdiği bir haberle Sultan Alp Arslan adına kendilerine sığınmış bulunan Er-basgan'ı geri istedi. Fakat, Afşin'in bu isteği İmparator tarafından reddedildi.

Öte yandan, Bizans, başkentinin önlerine kadar gelmiş olan Afşin'e en ufak bir harekette bile bulunamadı. Bundan sonra Azerbaycan'a dönen Afşin, Bizans'ın içinde bulunduğu durumu Alp Arslan'a bildirdi ve onu Bizans'a karşı cesaretlendirdi. Çünkü Afşin'e göre, Bizans'ın savaş kabiliyeti yoktu; üstelik kendisini savunmaktan da âcizdi.82

Bütün bu gelişmelerden sonra, Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Alp Arslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in Anadolu'nun kaderini tayin için karşı karşıya gelmeleri kaçınılmaz oldu.

18. Oğuz Türklerine Yeni Bir Ülke Açan Savaş: Malazgirt Savaşı

Fâtımî devlet adamlarından davet alan Alp Arslan, 1071 yılı içinde Mısır üzerine sefere çıktı. Zira, Mısır Fâtımî Devletine son vererek, İslâm dünyasının siyasî ve manevî bütünlüğünü sağlamak, Tuğrul Beyden sonra Alp Arslan'ın da dış politika hedeflerinin ön sırasında yer alıyordu. Ordusu ile Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya giren Alp Arslan, Tuğrul Beyin kuşatıp alamadığı Malazgirt Kalesi'ni zaptetti. Alp Arslan, burada bir askerî birlik bırakıp, Selçuklu dinî teşkilâtını kurduktan sonra Güney-Doğu Anadolu bölgesine indi; Siverek ve Tulhum kalelerini ele geçirdi. Bundan sonra, Bizans'ın Ani ve Malazgirt'ten sonra doğuda üçüncü büyük müstahkem mevkii olan Urfa şehrini ve

kalesini kuşattı. Alp Arslan bu defa kaleyi düşürmek için ısrarlı olmadı; hatta kendisine zaman kaybettireceği düşüncesiyle kuşatmayı kaldırıp, Suriye istikametinde yoluna devam etti. Fırat'ı geçerek, Halep hâkimi Mirdasoğullarını Selçuklu Devleti'ne bağlayan Alp Arslan, Şam istikametinde ilerlerken Bizans imparatorunun büyük bir ordu ile üzerine gelmekte olduğu haberini aldı. Bunun üzerine Alp Arslan, seferini yarıda keserek, 4 bin kişilik hassa birliği ile süratle Azerbaycan'daki Hoy şehrine döndü ve burada hazırlığını kısa sürede tamamlayıp, Anadolu'ya doğru hareket etti. Akıncı beyleri de birer birer gelip, birlikleriyle birlikte kendisine katıldılar. Bunların başında Gevherâyin, Sav-tigin, Ay-tigin, Sanduk ve Afşin gibi Selçuklu komutanları geliyordu. Ayıca, Artuk, Tutak, Dimlacoğlu Muhammed, Arslan-taş, Duduoğlu, Saltuk, Çavlı, Çavuldur, Caka (Çağa), Mengücek ve Gümüş-tigin Danişmend Ahmed Gazi gibi Oğuz (Türkmen) beylerinin de birlikleriyle Sultan Alp Arslan'a katılmış oldukları kuvvetle muhtemeldir.83

Öte yandan, Bizans imparatoru Romanos Diogenes, Sivas'da topladığı savaş meclisinde nerede karşılaşırsa orada Selçuklu ordusunun üzerine yürüme kararı aldı. Bu mecliste, bazı komutanlar tarafından tedbir ve ihtiyat kabilinden ileri sürülen fikirler ise, mağrur İmparatora korkaklık gibi geldiği için reddedildi. Bizans'ın bütün imkânlarını seferber ederek, meydana getirdiği büyük ordusuna çok güvenen imparator, Selçukluları sadece Anadolu'dan atmayı yeterli bulmuyordu; topraklarına girerek, onları orada ezmek ve askerî güçlerini tamamen yok etmek istiyordu. Bu gaye ile doğu istikametinde ilerlemesine devam eden imparator, Erzurum'a ulaştı ve buradan da güneye inip pek az bir kuvvetle korunan Malazgirt kalesini ele geçirdi. Buna karşılık, Selçuklu ordusunun öncü birlikleri komutanı olan Sanduk, hiç beklenmedik bir anda Ahlat önlerinde göründü ve burada karşısına çıkan Bizans ordusunun öncü birliklerinin komutanlarını yenerek, ilk zaferi kazandı. Üstelik, Bizans öncü birlikleri komutanlarından birini de esir aldı. Diğerleri de kaçmak suretiyle canlarını zor kurtardılar.84 Bu beklenmedik yenilgi, Malazgirt'te bulunan Bizans İmparatoru ve ordusu üzerinde moral bozucu bir etki yaptı.

Diğer taraftan, süratle hazırlığını tamamlayarak, Azerbaycan'dan Anadolu'ya dönen Alp Arslan, Ahlat üzerinden Muş'un Rahva (Zehra) ovasına geldi; Malazgirt'in ilerisindeki yüksekliklere sırtını verip, yanındaki ırmağın (Murat) kenarına yerleşerek, stratejik mevkileri tuttu.85 Burada hemen belirtelim ki, ırmakların, vadilerin ve tepelerin sağladığı avantajlardan azami ölçüde yararlanmak, Türk savaş taktiğinin bir parçası idi. Öyle ki, etrafında birçok tepenin bulunduğu Rahva ovası, Selçuklu atlı birliklerin rahatça manevra yapmalarına ve pusu kurmalarına elverişli bir saha idi.

Öte yandan, Bizans imparatoru ise, Selçuklu ordusunun karşısında, hiçbir stratejik avantajı olmayan bir meydanda karargâhını kurmuş bulunuyordu.

Artık, Bizans ordusu ile Selçuklu ordusu karşı karşıya gelmiş bulunuyordu. Alp Arslan, âdet gereğince barış teklifinde bulunmak üzere Bizans karârgâhına bir elçilik heyeti gönderdi. O, Bizans İmparatoruna barış teklifini halifenin elçisi vasıtasıyla yaptı. Halifenin elçisinin yanında ünlü Selçuklu komutanı Sav-tigin de bulunuyordu. Sav-tigin'in görevi, Bizans ordusunun durumunu incelemekti. Zaferinden emin gözüken mağrur İmparator, Alp Arslan'ın barış teklifini alaycı bir ifade ile reddetti.

Nitekim o, daha şimdiden Şam, Merv, Rey, Irak ve Horasan gibi Selçuklu Devleti'nin önemli şehirlerini ve bölgelerini kendi komutanları arasında paylaştırmıştı.86 Daha da kötüsü İmparator, "Türklerin Rum ülkesine yaptıklarını İslâm ülkesine yapmak" gibi bir intikam duygusuna kendisini kaptırmış bulunuyordu.

Orduların Durumu: Bizans ordusu, çoğu piyade olmak üzere 100 bin kişi civarındaydı. Başta Rumlar olmak üzere Ermeni, Gürcü, Abhaz, Rus, Alan, Frank, Hazar, Uz (Oğuz), Peçenek, Kuman (Kıpçak) gibi içinde Türklerin de bulunduğu çeşitli kavimlerden meydana getirilmiş olan bu orduda tam bir birlik yoktu. Aynı dinden olan Ermeniler ile Rumlar, birbirlerinin can düşmanıydılar.87 Komutanlar arasında da savaş tecrübesi olan pek azdı.

Hemen hemen tamamı atlı olan Selçuklu ordusu ise, 40 bin kişiden ibaretti. Başında bulunan komutanından en küçük rütbeli askerine kadar bu ordunun her kademesinde tam bir uyum vardı. Aynı uyum ve birlik, bütün İslâm dünyasına da hâkimdi. Nitekim, İslâm ülkelerinin her tarafında, camilerde okunan hutbelerde Alp Arslan'ın zaferi için dualar ediliyordu.88 Bundan da anlaşılıyordu ki, bu savaş sadece Selçuklu Türklerinin değil, bütün İslâm dünyasının savaşıydı.

Selçuklu askerleri, 25 ve 26 Ağustos gecelerini davul ve boru çalmak, savaş türküleri söylemek, korkunç naralar atmak, etrafa tehditler savurmak, korku ve dehşet uyandırabilmek için kendileri hakkında korkunç hikâyeler yayma gibi faaliyetlerle geçirdiler. Bu onların taktiklerinin bir gereğiydi. Çünkü onlar, rakiplerinin kendilerinden ne kadar çok korkarlarsa, o kadar az direneceklerini düşünürlerdi.

Savaş Düzeni: Taraflar, 26 Ağustos Cuma günü sabahtan itibaren ordularını savaş düzenine sokmaya başladılar. İmparator, ordusunu düz bir hat üzerinde sağ kol, sol kol, merkez ve ihtiyat kuvvetleri olmak üzere dört kısım halinde tertipledi. Alp Arslan da aynı şekilde ordusunu dört kısma ayırdı. Bunlardan ikisini savaş meydanının yanlarındaki tepelerin arkasına gizlice pusuya yatırdı. Bir grubu da, Bizans ordusunu arkadan çevirmek üzere ilerdeki bir tepenin arkasına gönderdi.89 Dördüncü grubun başına da kendisi geçti.

Alp Arslan'ın başlangıçtan itibaren hareket tarzına bakılacak olursa, onun üzerinde dikkatlice düşünülmüş ve bütün ayrıntıları iyice hesaplanmış mükemmel bir savaş plânının bulunduğu kolayca anlaşılır. O, bu plânını hiç bir ayrıntısını atlamaksızın yeri ve zamanı geldikçe parça parça uygulamaktadır.

Son Hazırlık: Alp Arslan çatışma saatini öğleye kadar geciktirdi. Cuma namazını ordusu ile birlikte kıldı. Beyaz bir elbise giydi; beyaz bir ata bindi. Türk âdeti gereğince atının kuyruğunu kendi eli ile bağladı. Okunu ve yayını bırakarak, eline yakından savaş silâhları, yani kılıç ve topuz aldı.90 Bundan da anlaşılıyordu ki, Alp Arslan, bütün büyük Türk komutanları gibi en önde savaşacaktı. Çünkü, Türk komutanları, sadece emir veren komutanlar değil, aynı zamanda verdiği emirleri ilk

olarak bizzat kendileri icra eden kimselerdi. Şüphesiz Türk komutanlarının başarıya ulaşmalarında da, onların bu davranışlarının büyük payı vardı.

Bundan sonra Alp Arslan ordusuna kısa, fakat son derece etkili bir nutukta bulundu. O, bu nutkunda, şehit düşerse vurulduğu yere gömülmesini, geri kalanların da oğlu Melikşâh'a tâbi olmalarını vasiyet etti. Ayrıca, bir hükümdar gibi değil, bir er gibi din ve devlet uğrunda savaşacağını belirtti. Savaştan korkanların da çekip gitmekte serbest bulunduklarını ilân etti. Şehit olanların cennete gireceklerini, kalanların da dünya nimetlerine gark olacaklarını söyledi. Alp Arslan, kaçanları öteki dünyada ateş, bu dünyada da alçaklık beklediğini sözlerine ekleyerek, konuşmasını tamamladı.91

Bu nutuk, Sultan Alp Arslan'ın ve Selçuklu ordusunun inancına ve sosyal psikolojisine tamamen uygundur. Zira bu nutuk, Selçuklu ordusunu birden coşturmuştur. Şurası muhakkaktır ki, Alp Arslan bu duygu ve düşüncelerle dolup taşmasaydı, ne bu sözleri söyleyebilirdi; ne de Selçuklu ordusu aynı duygu ve düşünceleri benimseyip paylaşmış olmasaydı, coşardı. Şüphesiz, Alp Arslan, bu nutuk vasıtasıyla kendi fikirlerini ordusuna aşılamaya ve onu kendi kutsal amaçları doğrultusunda fikren hazırlamaya çalışmış ve bu teşebbüsünde de tam başarıya ulaşmıştır. Yani onları inandırmış ve ikna etmiştir. Böylece, büyük işler yapmak azminde ve kararında olan her büyük lider gibi Alp Arslan da, bu savaşa başlamadan önce, kendi fikri etrafında emrindekiler arasında kuvvetli bir birlik ruhu yaratmıştır. Çünkü, büyük liderlerin en büyük sermayelerinden biri de zamana, zemine ve şartlara uygun etkili nutuklar söyleme yetenekleridir. Onlar, kesin sonuç almak istedikleri zaman bu yeteneklerini ustalıkla kullanarak, kütleleri coştururlar ve onları peşlerinden sürüklerler. Görüldüğü gibi, bu yetenek Alp Arslan'da da fazlasıyla vardı. Nitekim, Alp Arslan'ın savaş meydanında söylediği nutuk, Selçuklu ordusunu coşturacak ve onu arkasından sürükleyecek bir cazibeye sahipti.

Türk Savaş Taktiği: Savaş Alp Arslan'ın işareti ile başladı. Fakat, tam bu sırada kopan fırtına, savaş meydanını toz duman içinde bıraktı. Alp Arslan'ı çok korkutan bu fırtına uzun sürmedi. 70 ilâ 200 kişilik müstakil gruplardan oluşan Selçuklu birlikleri, Alp Arslan'ın emri ile ileri atılarak, yıldırım hızıyla Bizans ordusunun safları üzerine oklarını boşalttıktan sonra, aynı süratle geri çekiliyordu. Görevini tamamlayan birlikler, geri çekilirlerken de aynı ustalıkla ve isabetle oklarını düşman safları üzerine atmaya devam ediyordu.92 Geri çekilen birliklerin yerini durmadan yeni birlikler alıyordu. Böylece, Bizans ordusu bir süre yıpratıldı.

Bundan sonra Alp Arslan'ın emri ile bu birlikler yavaş yavaş geri çekilmeye başladılar. Bunu kaçış sanan İmparator, karşısında savaşacak ordu safları bulmak üzere boşuna ilerledi.93 Fakat, bu gelişmenin içinde büyük bir tehlikenin gizlenmekte olduğu aradan çok geçmeden bütün çıplaklığı ile meydana çıktı. Zira, akşama doğru, başında İmparatorun bulunduğu Bizans ordusu pusuların kurulduğu yere çekilmiş bulunuyordu. Üstelik, daha savaşın başında, çoğunluğu Türklerden oluşan Bizans ordusunun sağ kolu da çökmüştü. Sağ ve sol kollarda bulunan Türkler de, çarpışma başlar başlamaz Selçuklu tarafına geçmişlerdi.

Artık savaşın son safhasına gelinmişti. Alp Arslan'ın emri ile pusudaki birlikler harekete geçirilerek, Bizans ordusu çember içine alındı. İmparator hatasını anladığında iş işten geçmişti. Türk çemberi içinde sıkışıp kalmış olan İmparatorun durumu son derece ümitsizdi. Ancak onu tamamen mahvolmaktan bir mucize kurtarabilirdi. Artık taraflar kucak kucağa dövüşüyorlardı. Selçuklu birlikleri, bir taraftan mağlûpların kaçmasını önlemek için yollarını kesiyor, diğer taraftan direnen herkesi imha ediyordu. Karanlık bastığında, gittikçe daralmış olan Türk çemberi içindeki Bizans ordusu tamamen imha edilmişti. Bu arada İmparator ile bütün kurmay heyeti de esir alınmıştı. Böylece, tarihte ilk defa bir Bizans İmparatoru savaş meydanında Müslüman bir Türk hükümdarının eline geçmiş bulunuyordu.

Savaşın Kazanılmasında Rol Oynayan Unsurlar: Türk savaş taktiğini büyük bir ustalıkla uygulayan Alp Arslan, Türk tarihinin en parlak ve en büyük zaferini kazanmıştır. Daha savaşın başında Uzlar (Oğuzlar)'ın ve Peçenekler'in, konuşmalarından ve kıyafetlerinden soydaşları olduklarını anladıkları Selçukluların tarafına geçmeleri, Bizans ordusunun maneviyâtını ve gücünü kırarken, Selçuklu ordusunun maneviyâtını ve gücünü ise son derece yükseltmişti.94 Öte yandan, tarafların taşıdıkları gayeler de savaşın sonucunu etkilemiştir: Alp Arslan, dini ve devleti korumak gibi yüce bir gaye uğruna savaşa girerken, İmparator ise Büyük Selçuklu Devleti'ni yıkmak ve Türkleri geldikleri yere atmak gibi tecavüzî bir gayenin peşindeydi. Şurasını unutmamak gerekir ki, tecavüzî gaye güdenlerle dini ve devleti savunmak gibi yüce gaye güdenler hiçbir zaman aynı psikolojide olamazlar.

Galibin Mağlûba Karşı Tavrı: Galip, mağlûba karşı hiçbir zaman mağrur olmadı. Başka bir ifade ile, galip mağlûbu hiç bir şekilde küçük düşürmedi ve onu aşağılamadı. Aksine o, merhametli, mütevazı ve mert bir galibin tutsağına gösterebileceği her türlü insanî davranışı İmparatora gösterdi. Öyle ki, tutsak İmparator karşısına getirildiğinde, hemen zincirlerini çözdürdü; elinden tutarak ayağa kaldırdı; tahtının yanında kurdurduğu kendi tahtına oturttu; onunla uzun uzun konuştu; cesaretini övdü; yaptığı hataları birer birer saydı; yenilgisinden dolayı kendisini teselli etti; ne şerefine, ne de hayatına dokunulmayacağını bildirdi; kendisini tutsak olarak değil, konuk olarak ağırlayacağını söyledi. Sonunda büyüklük göstererek onu affetti. Halbuki, İmparator affedilmeyi değil, çok ağır bir şekilde cezalandırılmayı bekliyordu.

Barış Antlaşması: Savaşın geçtiği meydanda Alp Arslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes arasında bir barış antlaşması yapıldı. Alp Arslan'ın isteği doğrultusunda kaleme alınan antlaşma metninin hükümleri şöyledir: İmparator, serbest bırakılmasına karşılık 1,5 milyon altın verecektir. Ayrıca o, her yıl 360 bin altın parayı da vergi olarak ödeyecektir. Bizans'ın elinde bulunan bütün Müslüman esirler serbest bırakılacaktır. İmparator, ihtiyaç duyulduğu zaman Selçuklulara yardımcı kuvvet gönderecektir. Malazgirt, Urfa, Menbiç ve Antakya şehir ve kaleleri Selçuklu Devleti'ne terk edilecektir.95

Antlaşmanın son hükmünden de anlaşılmaktadır ki, Alp Arslan, Anadolu'yu daima kontrol edebilecek kilit noktaları elinde tutmak istemiştir. Halbuki, Alp Arslan için teşkilâtı ve ordusu tamamen çökmüş ve başında bulunan hükümdarı esir edilmiş bir ülkenin ele geçirilmesi artık işten bile değildi.

Alp Arslan isteseydi, bütün Anadolu'yu hiç kan dökmeden ele geçirebileceğinden en küçük bir kuşku bile duymamak gerekir. Fakat Alp Arslan bunu niçin yapmamıştır? Kanaatimizce, teslim alınmış bir düşmanın daha fazla ezilmesi, her büyük Türk hükümdarı gibi Alp Arslan'ın da hükümdarlık ve insanlık anlayışına uygun düşmemiştir. Bunun, başka izahı olmasa gerektir.

Alp Arslan, antlaşma şartlarının bir an önce yerine getirilebilmesi için Romanos Diogenes'i bir muhafız birliğinin refakatinde İstanbul'a gönderdi. Diogenes, daha yolda iken İstanbul'da bir darbe ile tahtta değişiklik meydana geldi; iktidar Selçuklulara düşmanca bir siyaset güden VII. Mikhael'in eline geçti. Yeni İmparator, gönderdiği bir ordu ile Diogenes'i yolda yakalatarak, gözlerine mil çektirdi. Bundan sonra bir manastıra kapatılan Diogenes, kalan ömrünü acı ve üzüntü içinde tamamladı. Öte yandan, Türk insanlık anlayışının yüceliği karşısında son derece etkilenmiş olan Romanos Diogenes, Alp Arslan'a karşı dostluğunu ve bağlılığını sarsılmaz bir inançla, fakat ümitsizlik ve çaresizlik içinde sonuna kadar sürdürdü.

Bizans tahtının yeni sahibi VII. Mikhael, rakibini bertaraf etmekle kalmadı; onun Alp Arslan ile yaptığı antlaşmayı tanımadı. Böylece, Alp Arslan ile Romanos Diogenes arasında yapılmış olan antlaşma geçerliliğini yitirdi.

Sonuç

Malazgirt zaferi, Anadolu'nun fethinde ve Türk vatanı haline gelmesinde bir dönüm noktası teşkil eder. Çünkü, bu zaferden sonra Anadolu'nun kapıları Türklere ardına kadar açılmıştır. Nitekim Alp Arslan, Romanos Diogenes ile yaptığı antlaşmanın hükmünü yitirdiğini görünce, Selçuklu ve Oğuz (Türkmen) beylerine Anadolu'nun fethi emrini verdi96. Kanaatimizce bu emre Kutalmış oğulları (Mansur, Süleyman-şah, Alp İlig, Dolat/Devlet) da dahil edildi. Bundan sonra, tarihin akışı Bizans'ın aleyhine, Türklüğün ise lehine hızla akmaya başladı: Çünkü, Malazgirt Savaşı Bizans için sadece kaybedilmiş bir savaş değil, aynı zamanda talihinin de tersine dönüşü idi.

Selçuklu ve Oğuz beyleri, Alp Arslan'ın açtığı yoldan ilerleyerek, sistemli bir şekilde Anadolu'nun fethine koyuldular. Sınırlarda toplanmış olan Oğuz boyları ise, Malazgirt zaferiyle önlerine bir ülkenin açılmış olduğunu anlamakta gecikmediler; sel halinde akarak, bütün Anadolu'ya yayıldılar. Böylece, Selçuklu kuvvetleri ve Oğuz boyları, aileleri ve sürüleriyle birlikte her yerde ilerlerken, Bizans'ın gücü sürekli olarak gerilemekteydi. Anadolu'nun yerli halkı ise, Türkleri ne İranlılar gibi rakip bir millet, ne de Araplar gibi karşı bir dinin temsilcisi olarak görüyorlardı. İnançlara ve kültürlere saygılı oldukları için, birçok şehir ve kale onlara kapılarını açmakta tereddüt etmiyordu. Halbuki, Bizans idaresi, kendi halkı arasında Türklere karşı millî bir direniş hareketi meydana getirebilseydi, onların Anadolu'ya sahip olmaları bu kadar kolay olmayabilirdi. Bizans idaresi böyle bir hareket meydana getiremediği gibi, yıllarca uyguladığı yanlış dinî ve iktisadî politikalar yüzünden kendi halkının desteğini tamamen yitirmiş bulunuyordu.

İkinci safhada, Selçuklu ve Oğuz beyleri, Malazgirt Savaşı'nın geçtiği yerden itibaren Ahlatşahlar, Saltuklular, Mengücüklüler, Artuklular, Danişmendliler ve Türkiye Selçukluları adları ile anılan Türk devletleri kurdular. Oğuz (Türkmen) kütleleri ise, Anadolu'da kendileri için uygun buldukları yaylalara, ovalara, daha önce yerleşik hayata geçmiş olan Türk kütleleri de şehirlere ve kasabalara yerleştiler. Özellikle büyük şehirlerde Anadolu'yu terk etmeyip yerinde kalan yerli halk ile Türkler yanyana yaşamaya başladılar. Aralarında soy, kültür ve din farklılığından kaynaklanan hiçbir mesele olmuyordu. Zira Türkler, başka soydan, başka kültürden insanlara karşı daima kendi dinlerinde ve siyasetlerinde mevcut olan hoşgörü ile davranıyorlar, onların kendi inanç ve gelenekleri içinde yaşamalarına hiç karışmıyorlardı.

Anadolu'da Malazgirt zaferinden sonra başlayan Türk hâkimiyeti, yeni bir devir açtı; İslâmî eserler ve İslâmî yaşayış tarzı Anadolu'nun çehresini bütünüyle değiştirmeye başladı. Kısaca söylemek gerekirse, Türkler Anadolu'ya ebediyen silinmeyecek damgalarını vurdular. Böylece, Malazgirt zaferi, Profesör Mehmet Altay Köymen'in belirttiği gibi "devlet ve vatan kuran zafer" olarak gerçek değerini kazandı.

Öte yandan, sürekli savaşlar, istilâlar ve Bizans'ın kötü yönetimi yüzünden Anadolu'nun yerli nüfusu çok azalmıştı.97 Birçok bölge boş ve ıssız bir vaziyetteydi. Türk akınları ve fetihleri başlayınca da, hayatını tehlikede görerek, büyük bir korkuya kapılan yerli halkın bir kısmı Balkanlar'a ve adalara göçmüştü. Diğer taraftan, Bizans, VIII. yüzyıldan itibaren Balkanlara inmeye başlayan Bulgar, Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uz (Oğuz)lardan oluşan Türk kütlelerini Anadolu'ya geçirerek onları çeşitli yerlere yerleştirmişti.98 Bu Türk unsurları da kısa zamanda soydaşlarıyla birleşip kaynaşarak İslâmlaştılar.

Anadolu'nun Türkleşmesi birden değil, uzun bir tarih içinde gerçekleşmiştir. Çünkü, Türklerin hepsi Anadolu'ya aynı zamanda gelmemişlerdir. Göç dalgası zaman zaman büyük kitleler halinde devam etmiş ve hiçbir zaman da bitmemiştir. Meselâ, Sultan II. Kılıç Arslan zamanında (1155-1192) ve Moğol istilâsı sırasında (XIII. yy.) Anadolu'ya büyük Oğuz (Türkmen) kütleleri gelmiştir. Nitekim, bir Arap coğrafyacısı XIII. yüzyılın sonlarında Batı uçlarından Denizli civarında 200 bin, Kastamonu civarında 100 bin ve Ankara civarında 30 bin çadırlık Türkmen kütlelerinin yaşadığını belirtmiştir.99

Aynı şekilde, büyük bir Oğuz (Türkmen) kütlesi, XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru Moğol istilâsı önünden kaçarak, Anadolu'ya sığınmıştır. Anadolu'da da Moğolların baskısına maruz kalan bu Oğuz kütlesi, Kuzey Suriye'ye inerek, Memlûklere sığınmıştır. Kaynaklarda, 40 bin çadırlık büyük bir kütle olduğu belirtilen Oğuzlar, Sultan Beybars (1261-1277) tarafından Antakya ve Gazze arasındaki bölgeye yerleştirilmiştir.100 Oğuzlar, Memlûk ordularının Anadolu'ya yaptıkları bütün seferlere katılmışlardır. Oğuzların Boz-ok ve Üç-ok koluna mensup olan bu kütleler, Memlûk ordularının Anadolu'da ele geçirdikleri yerlerde (Çukurova ve Maraş yöresi) yurt tutarak, bir daha Kuzey Suriye'ye dönmemişlerdir. Bunlardan Boz-ok Türkmenleri Maraş ve çevresinde Dulkadiroğulları Beyliği'ni, Üç-ok Türkmenleri de Çukurova yöresinde Ramazanoğulları Beyliğini kurarak, bölgenin Türkleşmesinde başlıca rol oynamışlardır.

Anadolu'ya Türk topluluklarının hemen hemen hepsinden kütleler gelmiş olmakla birlikte bunların çoğunluğunu Oğuz (Türkmen) boyları teşkil ediyordu. Oğuzlar, Anadolu'da yerleştikleri yerlere genellikle kendi boy adlarını vermişlerdir. Bu hususta Osmanlı arşiv belgelerine dayanılarak yapılmış bir toponomi araştırmasına göre, XVI. yüzyılda Anadolu'da Oğuzların boy adlarını taşıyan 890 kadar köy tespit olunmuştur.101 Bunların birçoğu bugün de aynı adlar ile varlıklarını korumaktadırlar.

Daha XII. yüzyılda "Türkiye" adını alan Anadolu, 925 yıllık tarih içinde insanıyla ve toprağıyla bütünleşerek, tam bir Türk vatanı haline gelmiştir. Türkler, vatan haline getirdikleri bu ülkeyi korumakta ve savunmakta gösterdikleri başarıyı, millî varlıklarını ve kültürlerini korumakta da göstermişlerdir. Bütün gayretlerine rağmen ne Bizans, ne Moğollar ve ne de Batılılar bu bütünlüğü bozup yok edebilmişlerdir.

Türkmenler / Dr. Cem Tüysüz [s.552-579]

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Onuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Süt-Kent'te müslümanlığı kabul etmiş mühim bir Türk topluluğunun yaşadığı görülüyor.1 Bunların Oğuzlardan olduğuna şüphe yoktur. Süt-Kent'in XI. yüzyılın sonlarında bir Oğuz şehri olduğunu biliyoruz. Yine X. yüzyılın ilk çeyreğinde Farab-Kence ve Şaş (Taş Kend) arasında Oğuzlardan ve Karluklardan İslâmiyeti kabul etmiş, 1000 çadıra yakın bir küme yaşamakta idi.2 Bunlar gayrımüslim Türklerin akınlarına karşı yapılan müdafaa hareketlerinde önemli hizmetler görüyorlardı. İbn Fadlan, 922 yılında Bulgar'a giderken görüştüğü Oğuz ileri gelenlerinden Yınal'ın, bir defa Müslüman olduğunu, fakat halkın itirazı üzerine eski dinine dönmek zorunda kaldığını3 ifadelerinden çıkarmaktayız.

Bununla beraber, Oğuzların İslâmlaşmasında esas rol Türkistan (Maveraünnehir)'da hüküm süren Samaniler devrine (874-999) aittir. Samaniler ordusunu ve halklarının da büyük bir kısmını Türkler teşkil ediyordu. Askerlerin bir kısmı, Abbasiler'deki gibi, Türk kölelerden, diğeri yerli halklardan ve Türklerden oluşuyordu. Samanilerin, Şamani Oğuzlarla giriştikleri mücadelelerde kendi askerleri arasında karşı tarafta akrabaları bulunanlar vardı.4 İslâm'ın sınırı Samanlıların gayretleri ile Talas'ın ilerisine kadar gitmişti. İsmail b. Ahmed'in Talas seferi ve İsficab beylerinin faaliyetleri neticesinde, Balasagun'un batısındaki ordu şehrinde oturan Türkmen meliki İslâmiyeti kabul etmiş ve İsficab beğlerine vergi vermeye başlamıştı. Yine daha önce belirtildiği gibi, Türk kavimleri arasında ilk önce İslâmiyet'i kabul edenler arasında başlıca, Balasağun ile Talas'ın doğusundaki Mirki kasabası arasındaki bölgede oturan Türkmenler olmuştur.5 Bu Türkmenlerin İslâmiyeti kabullerinin X. yüzyılın birinci yarısında olduğu kesindir.6 Ancak Balasagun, 942 yılında gayri müslim Türkler'in eline geçmiştir.7 Bu gayri müslim Türklerin başlarında Karahanlı hanedanının bulunduğu Yağmalar vardı. Bu olay asıl yurdu Kaşgar bölgesi olan Karahanlı hanedanının Taraz (Talas) vadisine hakim olduğu tarihi göstermektedir.8

Müverrihler 960 yılında 200.000 çadırlık bir Türk topluluğunun müslüman olduğunu bildirirler.9 Karahanlı hanedanının hakim bulunduğu yerlerdeki Türk kavimleri (Yağma, Karluk, Çiğil, Tuhsi) idiler.10 Oğuzlar arasında da X. yüzyılın ikinci yarısında, İslâmiyetin büyük oranda yayılmaya başladığı söylenebilir. Son Samani emiri İsmail, 893'te Türk ellerine sefer yapıp Karluklara ait Talas (Taraz) şehrini aldı ve oradaki büyük kiliseyi camiye dönüştürdü. Şehir hâkimi ve halkı da İslâmiyeti kabul etti. X. yüzyılda coğrafyacı Mukaddesi, bu büyük şehrin çarşılarında camiler bulunduğunu yazmaktadır. Bununla beraber Şamani Oğuzlar mukabelede bulunarak 903'de büyük bir ordu ile, Maveraünnehir'i istila ettiler. Sadece reislerine mahsus "otağ"11 (kubbe Türkiyye)'ların sayısının 700 miktarında olduğu rivayet edilmektedir. Fakat Samani hükümdarı, ordusu ve Türk gönüllüleri ile birlikte onları çekilmeye mecbur etti. Yakubi, İslâm ve Şamani Oğuzlar arasında, 920 senesinde, hududun Talas şehrinin 20 kilometre şarkında bulunduğunu ifade etmektedir. Bu da fetihlerin ve İslâmiyet'in, Türkistan ve Uzak-Şark arasında işleyen büyük kervan yolunu takip ettiğini gösterir. Samaniler, 905'de, Türklerden birtakım yeni fetihlerde bulundular; İslâmiyet Şarkta Balasagun'a kadar ilerledi.

Samani şehzadesi İlyas'ın 922'de isyanı Türklerden yardım gördü. Fakat mağlup olunca Talas'a, daha sonra tekrar isyan edince Kaşgar Hükümdarı Toğan Tekin'e sığındı. Türkler 942'de Balasagun'u kurtardılar. Samani hapishanesinde bulunan Türk hükümdarının oğlu da iade edildi. Böylece Maveraünnehir'de çok kuvvetlenmiş olan İslâm dini ve medeniyeti, hem Müslüman Türklerin fetihleri hem de ticaret kafilelerine katılan alim ve şeyhlerin seyahatleri sayesinde sınırlarını genişletiyor ve Şamani Oğuzlar arasına nüfuz ediyordu. Maveraünnehir'de yükselen kültürel ve ekonomik hayat yavaş yavaş Türkleri İslâm dininin cazibesi içine çekiyordu. Kendi ırkdaşlarının Müslüman olması da bu faaliyetleri kolaylaştırıyordu. Büyük Türkistan şehirlerinde gelişen sanayi mahsulleri, yünlü ve pamuklu çeşitli kumaşlar, madeni eşya ve silahlar Oğuzlar arasında rağbet görüyordu. Tüccarlar onların memleketlerine götürdükleri ticari malları satıyor; karşılığında hayvan mahsullerini ve Uzak-Şark ticari mallarını alıyorlardı. Bu ticaret, İslâm kültür ve dininin Maveraünnehir dışında, Türkler arasında etkilerini arttırıyordu. Böylece orduların yapamadığını, dini neşriyat, ticari kervanlar ve onlara karışan din adamları sayesinde vuku buluyordu. Bu devirde Türkistan'da her ilim sahasında büyük Arapça eserler te'lif edilirken Türkler Farsça şiirler de yazıyorlardı. Filhakika, İslâmi Fars edebiyatı İran'da değil, Samaniler idaresindeki Maveraünnehir'de ve Gazne devleti hudutlarında doğmuş ve gelişmiş; Ağacı ve Türkeşi unvan ve nispetlerini taşıyan bir takım Türk şairleri Farsça şiirler yazmıştır.12

Türkmen Adı ve Anlamı

XI. yüzyıl ortalarında, Yakın Doğu'da Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmak suretiyle Orta Çağ tarihinde çok önemli bir rol oynamış olan Türk kabilelerine "Oğuz" yanında "Türkmen"de denilmektedir.

"Türkmen" adı gerek eski eserlerde, gerekse son zamanlarda yapılan araştırmalarda değişik şekillerde açıklanmaya çalışılmıştır. Türkmen kelimesi ilk olarak XI. yüzyılın Türk asıllı müellifi Kaşgarlı Mahmud, -Divan-ı Lügat-it Türk- tarafından açıklanmıştır. Bu adla ilgili bir efsane nakleden Kaşgarlı'ya göre; Büyük İskender Türk Ülkelerine yöneldiği sırada Balasagun'da oturan Türk Hükümdarı doğuya çekilmiş, orada yalnız 22 kişi kalmış (bunlar Oğuz boylarını teşkil etmişler), az sonra bunlara iki kişi daha katılmış İskender, üzerlerinde Türk belgeleri bulunan bu 24 kişiye Farsça "türkmanend" (Türke benzer) demiş ve Türkmen adı böylece dogmuştur.13

Daha sonraki tarihlerde birçok kaynak eserde Divan-ı Lügat-it Türk'ten naklen anlatılan bu rivayet, ilim aleminde pek rağbet görmemiştir.

Reşideddin'in Camiü't Tevarehin'de "Tacikler Türkmanend dediler", şeklindeki benzer rivayet tekrarlanmaktadır.14 Bir başka görüşe göre, "Türkmen" Türk+iman'dan gelmektedir. Bu görüşü Mehmet Neşri15 kabul etmiştir. Son devir Türk tarihçilerinden Hüseyin Hüsameddin'e göre, "men Türkçe büyüklük eki olup Türkmen' büyük Türk" demektir.16 Yine S.A. Dilemre, Asurca 'Tüccar' demek olan "Tuggar" kelimesini Türk ile münasebete getirerek Türkmen'in ticaret adamı kervan adamı olacağını belirtmektedir.17 Zamanımızda ise Türkmen sözünün sonundaki 'men'in Türkçe mübalağa

eki olduğu (kocaman, azman, değirmen) söylenerek bu adın, Öz-Türk anlamına geldiği üzerinde durulmaktadır18 ki, bu görüş ilim aleminde kabul edilmiştir.19

Oğuzlardan Müslümanlığı kabul eden zümrelere, onları gayrımüslim kardeşlerinden ayırt etmek için, Maveraünnehir Müslümanlarınca Türkmen adı verilmiştir. Orta Asya'da Müslümanlığı ilk kabul eden Türk kavmi Balasagun ile Mirki arasında yaşayan Türkmenler olduğu için Türkmen adı, Maveraünnehir Müslümanları arasında "Müslüman Türk" şeklinde özel bir manada da kullanılmaya başlandı. Böylece Oğuzlardan da Müslüman olan zümrelere Türkmen denildi. Türkmen adının Oğuzlardan Müslüman olanlara verildiği hususu Biruni'nin sözlerinin de gösterdiği gibi, her türlü şüpheden uzaktır. Gerdizi ve Beyhaki gibi Gazneli müverrihleri Oğuzları Müslüman Türk anlamında alarak Türkmen adı ile zikretmişlerdir. Buna karşılık yakın doğu müellifleri onlardan el-Guzz yani Oğuz adıyla söz etmektedirler. Çünkü Oğuzlar, kendilerine Türkmen demiyorlardı. Onlar, Müslümanlar tarafından her yerde kendilerine verilen bu adı uzun bir zaman benimsemediler. XIII. yüzyıl başlarından itibaren artık her yerde Türkmen Oğuz'un yerini aldı. Ancak Oğuz adı da unutulmadı. O da şanlı ataların adı olarak uzun bir zaman hatıralarda yaşadı.20

Oğuz Yabgu Devleti

X. yüzyılın ilk yarısında Oğuzların başında "yabgu" ünvanlı hükümdarlarının bulunduğu bir devletleri vardı. Oğuzların eskiden beri yabgular tarafından yönetilmekteydi.21 Camiü't-Tevarih'teki Oğuzların destani tarihlerinde yabguların çoğusunun ismine tesadüf edilmektedir.22 Yabguların emirleri altında çeşitli görevlilere de sahip olduklarını biliyoruz. Bu görevlilerden makamca en yüksek olanlardan birisi Köl İrkin,23 diğeri Sü Başı'dır.24 Sü Başı25'ya gelince, bu ordu komutanı demektir. Bütün Türk devletlerinde kullanılan ve Orhun kitabelerinde geçen bu deyimi, Selçuklular Anadolu'ya getirdiler. Selçuklular devrinde Sü Başı vilayetlerin valileri tarafından kullanılan bir deyimdi. Osmanlı devrinde bu deyim Subaşı şeklinde ve bilhassa şehirlerin zabıta amiri manasında kullanıldı. Oğuz yabgu devletinde bunların yanında Yınal26 ve Tarhan27 ünvanlarınında bulunduğu bilinmektedir.28 Yınal'ı, İnal şeklinde zikreden Kaşgarlı, bu ünvanın sadece ana tarafından soylu olan gençler tarafından taşındığını bildirir.29 Tuğrul beyin ana bir kardeşi ve amcası Yusuf'un oğlu İbrahim'in (ölm.1059) Yınal ünvanını taşıdığını biliyoruz. Tarhanda Köl İrkin gibi kullanılmaktan çıkarak unutulmuştur. Nitekim, Kaşgarlı Tarhan hakkında: "emir manasında İslâmlıktan önce kullanılan argoca bir isimdir" demektedir.30 Yabguların mühürlerine ve fermanlarına Tuğrah31 (Tuğra) denilmekte olup, bu kelime öteki Türklerce tanınmamakta idi.32 Oğuzlar bu kelimeyi İran ve Anadolu'ya da getirdiler. Selçuklu devletlerinde Tuğra (nişancılık) memuriyetinin bulunduğunu biliyoruz. Oğuzlar aynı zamanda diğer Türklerin biti-(yazmak) fiili yerine yaz-fiilini kullanıyorlardı.33 Yazıgçı da taraflar arasında mektup getirip götüren anlamına geliyordu.34 Bütün bunlar Oğuz yabgularının bir divanları oldukları fikrini hatıra getirmektedir. Aslında Oguzların şehirlerden vergi toplayan tahsildarları olduğunu da biliyoruz. Yabguların ordularında avcı-başı, ahır beg (emir-i ahur) gibi memurların çavuşların (teşrifat memurları), bekçilerin (muhafızlar) bulunduğu şüphesizdir.35 Oğuzlar işlerini meclisler kurarak istişare

(keneşme) yoluyla çözüme kavuştururlardı. Oğuz Sü-başı'sı Edrek, Tarhan, Yınal gibi Oğuz büyüklerini çağırarak halifelik, elçilik heyetine ne yapılacağı hakkında onlarla istişare etmişti.36

Bütün bu açıklamalardan sonra denilebilir ki; Oğuz Yabgu Devleti X. yy. birinci yarısında bağımsız güçlü bir devlet idi. Oğuzlar hiçbir zaman başka bir devlete veya bir kavme tabii olmadılar, onlar çok yiğit ve savaşçı bir kavim olarak hayatiyetlerini devam ettirdiler.37

Oğuzların komşuları ile ilişkilerine gelince, bu çok defa dostça olmamıştır. Oğuzların Peçeneklere karşı Hazarlar ile ittifat ettiklerini biliyoruz. Ancak iki kavim (Hazarlar ile Oğuzlar) arasındaki münasebetlerin X. yüzyılda pek dostça olmadığı görülüyor. İbn Fadlan, Oğuzlardan Hazarlar nezdinde tutsakları bulunduğunu işitmişti.38 Mes'udi Oğuzların İtil'in ağzına yakın yerlerine gelip kışladıklarını, suyu donunca buz tutmuş ırmağın üzerinden geçerek Hazar ülkesine akınlar yaptıklarını, Hazar kuvvetlerinin bu akınları durduramaması sebebi ile bizzat Hazar melikinin Oğuzların karşısına çıkmak zorunda kaldığını yazmaktadır.

Coğrafyacıların Oğuz ülkesinin hudutlarının İtil ırmağı olduğu söylemeleri de bilhassa buradan kaynaklanmaktadır. Durum böyle olunca da Oğuzların Hazarlara tabi oldukları şeklinde son zamanlarda ortaya atılan görüşün hiçbir değeri kalmamış bulunmaktadır.39

Buna karşılık, Oğuzların orta İtil boylarında yaşayan Bulgarlar ile münasebetlerinin dostça olduğu söylenebilir. İbn Fadlan'ın 922 yılında görüştüğü Oğuz sübaşısı Etrek, Bulgar kralı Almuş'un damadı idi.40

Oğuzların güney komşuları Müslümanlar, bu dönemde tarihlerinin en mutlu dönemlerinden birini yaşıyorlardı. Maveraünnehir, yani Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Sir Derya) ırmakları arasındaki bölge verimli topraklara sahip bir ülke olmakla beraber, stratejik konumu dolayısıyla orada ticaret ve sanayi de pek gelişmemişti. Bu ülke Samanlıların idaresi altında siyasî istikrara kavuşunca, maddeten ve manen İslâm aleminin en gelişmiş ülkelerinden biri haline geldi. Maveraünnehir'li ticaret kervanları Türk aleminin en uzak yerlerine kadar gidiyorlardı. Harizm (Harezm)'liler de onlardan geri kalmıyordu. Her iki ülkenin sanayi mamulleri için en büyük Pazar, İtil'den Çin seddine kadar uzanan geniş Türk alemi idi. Hatta Maveraünnehir halkı eski zamanlardan beri, Türk aleminde koloniler meydana getirmişler, Türk Kağanlarının hizmetlerinde bulunarak onların şehir kurmalarında ve diğer kültürel faaliyetlerinde yardımcı olmuşlardır. Bu ülkelerde ticaret ve sanayinin gelişmesi, bölge halklarının manevi gelişmelerini de sağladı. İşte bunun neticesinde IX-XI. yüzyıllarda bu iki ülkeden Harizmi (ölm.850), Buhari (ölm. 869), Maturidi (ölm. 944), Farabi (ölm. 950), Cevheri (ölm. ?), İbni Sina (ölm. 1037), Biruni (ölm. 1051), ve daha bir çok ilim adamları yetişti.41

Emevi Devleti'nin yıkılmasından sonra (750) çok geçmeden (766) esasen zayıf bir durumda bulunan Türgiş Kağanlığı da Karlukların istilasına uğradı. Fakat, Karluklar kuvvetli bir devlet kuramadılar. Karluklar ile batı komşuları Oğuzların İslâm ülkelerine karşı yaptıkları hareket, yağma akınlarından ibaret kalıyordu. Müslümanlar bu yağma akınlarına karşı Buhara civarında, Saş ile

İsficab bölgelerinde duvarlar yaptılar.42 Hudut şehirleri de surlar ve hisarlar ile kuvvetlendirildi. Fakat bölge ve yöreleri korumak için duvar yapmak tedbirinden, bir müddet sonra vazgeçildi. Türklerin zayıf bir durumda oldukları anlaşılarak onlar üzerine seferlere girişildi. Bunun sonucunda Şaş (Taş Kend) ve İsficab bölgeleri ile Talas'ın doğusuna kadar uzanan topraklar İslâm aleminin sınırları içine alındı. Müslümanların nüfuzu, Çu ırmağının aşağı yatağına, Isıg Göl'ün batısına kadar ulaştı. Bu dönemde Seyhun boylarındaki Müslüman şehirlerinde kalabalık sayıda gönüllü mücahitler vardı. Maveraünnehir'deki başlıca şehirlerin halkı ve büyük kumandanlar bu hudut şehirlerinde mücahitlerin oturmaları için ribatlar yaptırıyorlar ve onların diğer ihtiyaçlarını da temin ediyorlardı. Bunlar için zengin vakıflar tahsis edilmişti. Bu mücahitlerin en fazla toplanmış olduğu yer, İsficab şehri idi. Bu mücahitlerin arasında çok sayıda Türk olduğunu da biliyoruz.43

942 yılında İslâmın nüfuzu altına girmiş bulunan Balasagun şehri gayri müslim Türkler tarafından fethedildi. Bu Karahanlılar Devleti'nin yükselişini gösteren önemli bir olaydır. Daha önce de belirtildiği gibi, bu gayri müslim Türklerin başlarında Karahanlı hanedanının bulunduğu ve başlıca Kaşgar bölgesinde oturan Yağmalar vardı. Balasagun'un fethinin Samanlı başşehrinde tepkisiz kalmadığı görülmektedir. Kağan'ın oğlunun tutsak alındığı dikkate alınırsa, tepkide bulunulduğu akla gelmektedir. Bununla beraber şehrin geri alınmadığı muhakkaktır. Böylece Karahanlılar, yükselmeğe başlarken Samanlılar'ın kudreti de Nuh b. Nasr (934-954)'dan itibaren çöküşe doğru gidiyordu. Samanlı tahtına birbirinden zayıf şahsiyetler geçtiği için Türk hassa ordusunun kumandanları nüfuz ve iktidarlarını gittikçe artırdılar. Bu kumandanlar ile hükümdarların mücadelesi devletin yıkılmasında en önemli etken oldu. Türk kumandanlarından biri olan Alp Tigin 962'de Gazne'yi fethetti. Bu suretle Gazneliler Devleti kuruldu.44

Karahanlı hükümdarı Buğra Han Harun b.Musa, aldığı davetler üzerine, 922 yılında Maveraünnehir'i istila etti. 999 yılında girişilen bir sefer ile de Samanlı Devleti sona erdi. Maveraünnehir'de Karahanlılar devri başladı. Horasan'a gelince, burası da Gazneliler'in eline geçti.45

Karahanlıların batı komşusu Harizm'e gelince, burada eskiden beri yerli bir hanedan hüküm sürüyordu. Afrigoğulları denilen bu hanedan mensupları Samanlılara tabi idiler. Afrigoğulları, Oğuzların kuzeyden yaptıkları akınlarına karşı daime hazırlıklı bulunuyorlardı. Bu hanedanın yerini 995'te Memunoğulları Harizm şahları aldı ki, bunların hâkimiyeti de 1017 yılına kadar sürdü. Bu tarihte Harizm, Gazneli Mahmud'un eline geçti, Mahmud, oranın Valiliğini kumandanlarından Altun Taş'a verdi. Altun Taş ve oğulları 1040 yılına değin Harizmi idare ettiler.46

Kaynaklara göre, Oğuzlar doğu komşuları olan Karluklar ile de savaşmışlardır. Hatta bu savaşlardan birinde Oğuz yabgusu ölmüştür. Bu hadise XI. yüzyılda veya ondan daha önce meydana gelmiş olmalıdır.47

Oğuzların kuzey komşuları, Kimeklerin büyük kolu Kıpçaklar (Kıfçak) idiler. Oğuzlar ile Kıpçaklar arasında savaşlar olduğu gibi, barış zamanları da oluyordu. Bu barış zamanlarında Kıpçaklar çok

soğuk kışlarda Oğuzlardan izin alarak kuzeye göç ederlerdi. Onlar X. yüzyılın sonlarında nüfusları çoğalmış ve dolayısıyla daha güçlü bir el durumuna yükselmişlerdir.48

Oğuz Yabgu devletinin hangi tarihte, nasıl tarih sahnesinden silindiği ile ilgili Camiüt-Tevarih'teki destani tarihte şu ifadeler yer almaktadır; "Oğuz hükümdarı Ali Han, Amu (Ceyhun) suyu'nun öte yakasında yaşayan kalabalık Oğuz kümesinin başına çoçuk yaştaki oğlu Kılıç Arslan'ın yanında atabeği Büğdüz Kuzucu'yu gönderdi. Kuzucu çok yaşlı bir insandı. Kılıç Arslan delikanlı olunca vaktini kötü hareketlerle geçirmeğe başladı. Bu arada beylerin kızlarını da rahatsız ediyordu. Bu yüzden halk ona zalim Şah Melik dediler. O, atabeğinin öğütlerine de kulak vermemişti. Fakat beylerin kendisini öldüreceklerini haber alınca korkup Yeni Kent'e, babasının yanına kaçtı. 40.000 atlı çıkaran Horasan'daki bu Oğuz kümesinin başına Tuğrul geçti. O, Toksurmuş İci adlı yoksul bir çadrcının oğlu idi. Ali Han 20.000 atlının başında oğlu Şah Melik'i, Tuğrul'un üzerine yolladı ise de Şah Melik yenilip bazı beyleri ile birlikte tutsak düştü ve Şah Melik'in hayatına son verildi. Ali Han da iki yıl sonra Yeni Kent'te öldü. Onun ölümü üzerine Oğuz eli dağıldı".49

Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılışı hakkında tarih kaynaklarında ise hiçbir bilgi yoktur. Bu sebeple bu meseleye dair ancak bazı tahminler ileri sürülebilir. Bu tahminlerden biri, Oğuz devletinin iç çekişmeler üzerine son bulduğudur.

Oğuz elinde eskiden beri iç çekişmeler olduğu ve bu yüzden bazı Oğuz zümrelerinin elden ayrılıp başka yerlere göç ettikleri daha önce görülmüştü. Selçukluların tarih sahnesine çıkışlarını ve ilk faaliyetlerini anlatan Melik-name'ye göre Kınık boyundan Tukak (Dukak), Oğuz devletinin Sü Başı'sı idi. O muktedir bir kumandan olduğu için "Temur yalıg" (Demir yaylı) ünvanını taşıyordu, ölünce yerine oğlu Selçuk (Salçuk) geçti. Fakat beygu (yabgu) nun karısı, kocasını Selçuk'u, ileride kendisi için büyük bir tehlike teşkil edeceğini söyleyerek Selçuk'u ortadan kaldırmaya tahrik ediyordu. Bunu duyan Selçuk, beygu ile mücadele edemiyeceği için askerini, oymağını, hayvanlarını alıp Cend'e gelmişti. Yukarıda görüldüğü gibi beygunun oturduğu Yeni Kend doğusunda olan Cend de beyguya bağlı bir şehirdi. Selçuk Cende 985-986 yılında gelmiş olabilir. Aynı yılda (985) Oğuzlardan bir kümenin Rus prensi ile birlikte İtil Bulgarlarının üzerine yürüdüğünün görülmesi50 Oğuz elinde iç savaş yüzünden, bir dağılmanın meydana geldiği fikrini desteklemektedir.

İkinci bir ihtimal de Oğuz Yabgu devletinin, Oğuzların kuzey komşuları Kıpçaklar tarafından ortadan kaldırılmış olmasıdır. Fakat bu görüş oldukça zayıf bir ihtimaldir.51

Selçuklu Devleti'nin kurulması üzerine Oğuz ülkesinden (Mangışlak ve Balhan=Balkan-İsficab arası) dalgalar halinde Yakın Doğu'ya göçler yapıldı. Bu arada söz edildiği gibi kalabalık bir küme de 1054 yılında Kara Deniz'in kuzeyindeki topraklara göç etti. Diğer yandan Oğuzlar arasındaki yerleşik hayata geçiş de gelişmesini sürdürmekteydi. Bununla birlikte göçebe ana Oğuz kitlesinin nüfusu yine de çoktu. Bu kitlenin sakin bir hayat geçirerek doğum yolu ile kayıplarını önemli ölçüde karşıladığı anlaşılmaktadır.52

Yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere, XI. yüzyılın birinci yarısının ortalarında Yeni Kent ve Cend yöreleri batıdaki üst yurt ve kuzeydeki Kara Kum gibi bölgeler Kıpçakların elinde bulunuyordu. Nitekim 1066 yılında Cend'e gelen Sultan Alp Arslan orada Cend Han'ı, yani bir Kıpçak beyini görmüştü. Alp Arslan onu yerinde bıraktığına göre, Cend Han'ın şehrin daha önceki sahibi Şah Melik arasında herhangi bir akrabalık ilişkisi söz konusu değildir. Esasen Tuğrul beyin Harizm seferinde (1043-1044) Şah Melik'in 40 kadar akrabası tutsak alınmıştı. Göçebe Oğuz kitlesinin kalabalık kısmı Kaşgarlı'nın haritasında açıkça gösterildiği gibi, doğuda, Seyhun ırmağına paralel olarak İsficab'a kadar uzanan Karaçuk dağları (Cebel Karaçuk) bölgesinde oturuyordu. Hatta "Karaçuğun Kaplanı" (Salur Kazan Bey) ile arkadaşlarının adı geçen bölgede bu zamanda (yani XI. yüzyılın ikinci yarısında) yaşamış olmaları muhtemeldir. Tabiki onların yine orada XII. yüzyılda yaşamaları da imkansız değildir. Yatuklar yani yerleşik Oğuzlar da, rahatsız edilmedikleri için yine bu bölgedeki şehir ve köylerinde gelişme içinde yaşayışlarını sürdürüyorlardı. Oğuz elinden kalabalık bir küme de 1066 yılında Üst Yurt'ta yaşıyordu. Bu Oğuzların başı Çarığ'ın 30.000 askeri olduğunun söylenmesi bu Oğuzların nüfuslarının çok olduğuna şüphe bırakmaz. Mangışlak'taki Oğuzların sayıları da yeni göçler ile çoğalmış ve başlarına geçen bir hanedan onları siyasî bir kuvvet haline getirmişti. 1066 yılında onları bu hanedandan Kafşut idare ediyordu.53

Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Aşamasında Oğuzlar

X. yüzyıl ortalarında Maveraünnehir ve Türkistan bölgesinde Türk ve İslâm tarihi açısından çok önemli bir olay cereyan etti. Oğuzlar büyük bir kitle halinde (200 bin çadır halkı) Müslüman oldular.54 İslâmiyeti kabul eden bu Oğuzlardan, Kınık55 boyuna mensup Selçuklu hanedanının ortaya çıkması ve bu Oğuz kitlelerine liderlik yaparak, onlara yeni hedefler ve istikametler çizmek suretiyle önce İran ve Azerbaycan'ın Türkleşmesine ve İslâmlaşmasına, Yakın Doğu İslâm dünyasının bilhassa X. yüzyılın başlarından itibaren siyasî bakımdan zayıf bir duruma düşmesinden faydalanarak adım adım ilerleyen Bizans'ı geri atmakla kalmamış, onun asıl dayanağı olan Küçük Asya'yı fethetmekle bu devletin çökmesinde ve yıkılmasında en önemli etken olmuştur.

Selçuk,56 Oğuzların Kınık boyuna (bu boyun bey ailesine) mensuptur. Bilindiği gibi, Samanlı Devleti'ni 999 yılında Karahanlılardan İlig Han (Nasr b.Ali, Ölm. 1012-1013) tarafından son verilmiş ve hanedan menesupları da yakalanıp hapsedilmişlerdi.57 Bunlardan b. Mansur'un oğullarından Ebu ibrahim hapis bulunduğu yerden kaçarak Harizme gitmiş ve orada etrafına bir hayli adam toplamıştı. Ebu İbrahim, hacibi Arslan Balu'yu Buhara üzerine gönderdi. Arslan Balu'nun Karahanlı kumandanlarına karşı kazandığı mühim başarılar sebebi ile Ebu ibrahim Buhara'ya geldi ve hükümdarlık unvanı alarak Müntasır adını aldı. Fakat o İlig Han'ın harekete geçmesi karşısında Horasan'a döndü. Orada yenilgiler ile neticelenen bazı savaşlarda bulunduktan sonra (1003) yardımlarını elde etmek için. Oğuz Türklerinin yanına gelerek yabgunun konuğu oldu.58 Bu yabgunun, Selçuk'un oğlu İsrail olduğu Ahbar-üt Devlet-üs Selçukiyye'nin59 ifadesinden anlaşılmaktadır. Bu kayıt, Oğuzlardan kalabalık bir topluluğu etrafına toplayan Selçukluların kendilerini Oğuzların başı saydıkları ve içlerinden birini yabgu ilan etmiş olduklarını göstermektedir.

Bu husus, Yeni Kent'teki Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılmış olması ile ilgilidir. Böylece Selçuklular Oğuz Yabgu Devleti'ni devam ettirmişler ve O'nun son sülalesi olmuşlardır.60

Selçuk'un dört oğlu olmuştu: Mikail, İsrail (Arslan), Musa (İnanç), Yusuf (Yınal). Mikail, daha babasının sağlığında gayri müslim Oğuzlarla savaşmış ve bu savaşların birinde ölmüştü. Mikail'in iki oğlu vardı: Muhammed Tuğrul ve Davud Çağrı Bey idi. Tuğrul ve Çağrı Beyler babalarının ölümü üzerine dedeleri Selçuk'un yanında kaldılar. Selçuk ve Mikail'in ölümünden sonra Oğuzların başına Arslan (İsrail) geçti ve "Yabgu" ünvanını aldı. Arslan Yabgu bu sıfatı ve mevkii ile her ne kadar Oğuzların reisi durumunda idiyse de Oğuzlar ona zayıf bir feodal bağı ile bağlıydılar.61 Selçuk'un diğer oğlu Musa hakkında ise; İsrail'in ölümünden sonra "Yabgu" ünvanını almasından başka bir bilgiye sahip değiliz.

XI. yüzyıl başlarında, Cend çevresinde kuvvetli bir siyasî varlık olarak ortaya çıkan Selçuklular Samani ve Karahanlı savaşlarında yardımları aranan bir kuvvet haline gelmişlerdi. Bu sebeple Selçuk'un beyliği, Karahanlılar karşısında sıkışık bir duruma düşen Samanlılar tarafından resmen tanındı ve çok geçmeden de Samanlı hükümdarı Nuh, Karahanlı hükümdarı Buğra Han'a karşı kendisinden askeri yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Selçuk, Arslan Yabgu'nun komutasında yardım birliği gönderdi. Bu yardım sayesinde Karahanlıları yenilgiye uğratan Nuh, Buhara-Semerkant arasında, Karahanlı sınırı yakınlarındaki Nur ilçesini Selçuklulara yurt olarak verdi.62 Fakat kısa bir süre sonra Selçuk'tan ikinci bir yardım talebinde bulunacak olan samani Devleti Karahanlı hükümdarı Harun Buğra Han'ın Buharayı alıp Samanlı Devleti'ne son vermesiyle (999) tarih sahnesinden silinecekti. Böylece Samanlıların müttefiki durumunda bulunan Arslan Yabgu, Karahanlıların karşısında yalnız kaldı. Fakat Samanlı hükümdarı, İsmail Muntasır, Arslan Yabgu ile beraber Karahanlılar ile tekrar mücadeleye başlayacaktı. İlk etapta, başarılı olan ittifak, bir müddet sonra, Karahanlı İlig Nasr Han karşısında yenilgiye uğrayacak ve Buhara'yı terketmek zorunda kalacaktı. Siyasî dengenin kendi aleyhine değiştiğini gören Arslan Yabgu; iliğ Nasr Han'la anlaşmak zorunda kaldı. Samanlı Devleti'ni diriltmeye çalışan Muntasır'ın çabası sonuç vermedi (1004).63 Nur Bölgesi'ne gelmiş olan Tuğrul ve Çağrı Beyler, İliğ Nasr Han'ın saldırısına uğrayınca, Buğra Han'ın hizmetine girdiler. Bununla beraber eski düşmanlıkları ve hür yaşama arzularından dolayı, Tuğrul Bey Buğra Han'ın hizmetine girerken Çağrı Bey kendilerine bağlı olan Türkmenlerin başında bulunuyordu. Buğra Han'ın hizmetine giren Tuğrul Bey, Han tarafından tutuklanınca bu tedbirin isabetliliği ortaya çıkmıştı. Serbest olan Çağrı Bey, Han'a karşı baskın ile kardeşini esaretten kurtarıyordu.64 Bu olaydan hemen sonra, Tuğrul ve Çağrı Beyler kendilerine bağlı Türkmenlerle Maveraünnehir'e geri döndüler. Fakat İlig Nasr Han'ın (1012-1013) ölümü üzerine, Karahanlı hükümdarı Arslan Han tarafından esaret altına alınmış olan Karahanlı Şehzadesi Ali Tekin'in hapisten kaçarak Arslan Yabgu'nun desteğiyle Buhara'ya hakim olması siyasi dengelerinin yeniden değişmesine, Gazneli Devleti'ne karşı yeni bir ittifakın oluşturulmasına, dolayısıyla bu şartlar içinde Selçukluların daha fazla önem kazanmasına neden oldu.65

Selçuklu ailesinin başında bulunan Arslan Yabgu ile Tuğrul ve Çağrı Beyler arasında bir soğukluk ve gerginlik mevcuttu. Öyle ki, Ali Tekin'le yapılan ittifakta Tuğrul ve Çağrı Beyler dahil edilmemişti. Bu olaydan hemen sonra Arslan Yabgu'nun müttefiki Ali Tekin, Tuğrul ve Çağrı Beylere karşı hareket geçerek onları ciddi ve tehlikeli bir duruma düşürdü. Tuğrul ve Çağrı Beyler, bu durum karşısında kendileri için daha güvenli yeni bir yurt aramaya karar verdiler. Bunu uygulamak için de Tuğrul Bey ve Türkmenler çöllere çekilirken Çağrı Bey, vaktiyle Abbasilerin hizmetinde bulunmuş olan Türk soydaşlarının gazalarda bulundukları, Bizans yönetimindeki Anadolu'ya bir keşif seferine çıktı (1018).66

Samani Devleti'nin yıkılmasından sonra Türkistan'da bozulan siyasî dengeyi, Ali Tekin'in Buhara'da kurduğu, devlet ile doldurmaya çalışıyordu. Lakin Samanilerin mirasına konmak isteyen Gazneli ve Karahanlılar Ali Tekin'e karşı bir ittifak oluşturdular. Bu sebeple, Karahanlı Yusuf kadir Han ile Gazneli Sultan Mahmud 1025 yılında "Bütün İran ve Turan Meseleleri üzerinde anlaştılar. Anlaşmanın bir maddesi, Ali Tekin hükümetine son vermek, diğeri de Selçukluları Horasan'a nakletmek" idi.67 Han sultana: "Türkistan'dan memleketine gelen ve yıllarca Nur-i Buhara ile Semerkand arasındaki otlakları ellerinde tutan bu kavmin çok askeri vardır. Selçuk'un oğulları kendi kavmi arasında çok itibar ve saygıya sahip olup, Padişahlık davasındadırlar. Eğer onlar senin Hindistan seferlerinin birisinde hükümdarlık davasına kalkarlarsa netice müşkil olur" sözleriyle Mahmud'un onları Horasın'a nakletmesine razı ediyor; bu sayede Oğuzlardan kurtuluyor idi.68

Karahanlı ve Gazneli Devleti hükümdarlarının buluşmasında, Ali Tekin ve Arslan Yabgu çöllere kaçmışlardı. Gazneli Mahmud Selçuklulara gönderdiği elçi vasıtasıyla, komşuluk ve dostluk icabı reislerinden biri ile görüşmek istediğini bildirdi. Selçuklu reisi konumundaki Arslan Yabgu, davete icabet eyledi. Gazneli Mahmud, Kutalmış ve ailenin diğer ileri gelenlerini tutuklayarak Kalincar Kalesi'ne hapsetti.69

Gazneli Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'yu saf dışı bıraktıktan sonra, onun lidersiz kalan Türkmenlerine saldırılar düzenleyip, geniş çapta yağma hareketinde bulundu ve bu Türkmenlerden dört bin çadırlık bir kitleyi Horasan Valisi Arslan Cazib'in muhalefetine rağmen, Horasan'a getirerek Nesa, Bevart ve Ferava'ya yerleştirdi (1025). Irak Türkmenleri (Arslan Yabguya nisbetle Yabgulular, Yavgıyan) başbuğları Arslan Yabgu'nun hapsedilmesi sebebiyle, Kızıl, Yağmur, Göktaş, Boğa, Mansur, Anası Oğlu gibi beylerin yönetimi altında, daima hareket halinde görülmüşlerdir. Nitekim çok geçmeden bu Türkmenler, özellikle Gazneli vergi memurlarının zülumce davranışları üzerine, kendilerine katılan diğer Türkmenlerle birlikte, yağma hareketlerine başladılar ve Horasan Valisi, Arslan Cazib'e karşı isyan ettiler.70

Bunun üzerine Gazneli Mahmud, bizzat 1028'de sefere çıkarak, Türkmenleri ağır bir yenilgiye uğrattı. Türkmenlerin bir kısmı bu mağlubiyet üzerine Balhan dağlarına ve Dihistan'a sığındılar. Ancak, iki bin kadar Türkmen Irak-ı Acem yoluyla Azerbaycan'a geldiler. Bizans'ın taarruz ve tehdidine karşı Türkmenlerin yardımına muhtaç olan, Azerbaycan hükümdarı Vehsudan bu Türkmenleri tabiiyetine aldı. Onlar Azerbaycan üstünden Bizans'a karşı akınlar yapmaya başladılar.71

Gazneli Mahmud'un oğlu ve Irak-ı Acem valisi olan Mesud, Horasan'da kalan diğer Türkmenleri kendi tabiiyetine aldı. Sultan Mahmud'un ölümünden sonra Gazneli tahtına çıkan Sultan Mesud72 bu Türkmenlerden hükümdarlığının ilk yıllarında çok istifade etti. Fakat bir müddet sonra Türkmen beylerinden Yağmur Beyin Rey havalisi kumandanı Taş-ı Ferraş tarafından öldürülmesi diğerlerini telaşa ve heyecana düşürdü. Kızıl, Boğa, Anası Oğlu, Dana, Göktaş, Mansur gibi Türkmen başbuğları yönetiminde olan bu Türkmenler Taş-ı Ferraş ve Sultan Mesud'un gönderdiği bütün kuvvetleri birer birer yenilgiye uğrattılar.73 Bu Türkmenlerden bir kısmı Irak-ı Acem'de dağılmakla beraber, diğer önemli bir kısmı Azerbaycan'a yürüdüler ve kendilerinden evvel oraya gelmiş olan soydaşları ile birleşip Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde yaylaklar ve kışlaklar kurdular (1036). Bunların bir kısmı geri dönmekle beraber, diğer kısım Azerbaycan'da kaldı. Bu Türkmenler 1037-1038 yılında Meraga'yı ele geçirdiler, bir müddet sonra, bu Türkmenlerden bir bölümü Hemedan'ı, Ebu Kalicar b.Alaüddevle'den aldılar. Fakat bu Türkmenler, reisleri Kızıl'ın önderliğinde Rey'e döndüler. 1041 yılında Vehsudan b.Mehlan Tebrizi'i Türkmenlerden geri aldı. Bu Türkmenlerden bir çoğu Anadolu'ya Diyarbakır ve Vaspurağan taraflarına hareket ettiler.74

1035 zaferinden sonra devamlı olarak Türkistan'dan göç eden Oğuzların kendilerine katılmasıyla gittikçe güçlenen Selçuklular Gazneliler için ciddi bir tehlike haline gelmeye başladılar. Özellikle yapılan iltihaklarla gittikçe çoğalan ve yurt sıkıntısı çekmeye başlayan Selçuklular, Gaznenilerden yeni toprak talebinde bulunmalarından başka, Sistan'a kadar akınlar yapmakta, ayrıca Harun'dan sonra Harezmşah olan İsmail ve Karahanlı hükümdarı Buğra Han ile de siyasî ilişkiler kurma girişimlerinde bulunuyorlardı.75

Gazneli ve Selçuklu barışının yapılmasından bir müddet sonra Türkmenler yeniden Yağma hareketlerinde bulunmaya başladılar. Bu yağma akınlarının ardı arkası kesilmeyince Gazneli Sultanı, Subaşı komutasında 15.000 kişilik bir orduyu Türkmenler üzerine sevk etti (1036).

Bütün bu gelişmeler olurken Selçukluların Horasan'ın bir kısım vilayetlerine gelip oralarda yurt tutmaları üzerine Yağmurlu, Kızıllı Türkmenleri ile Balhan Türkmenlerinden bir bölüm, Selçuklulara tabi olmak istemeyerek, Göçüp, İsfahan ve Hemedan hâkimi, Deylemli Alâ-uddevle'nin hizmetine girmişti. Sonra bu Oğuzlar Alâ-ud devle'nin yanından ayrılıp Rey'deki Oğuzlar'a katıldılar. Irak Oğuzlar'ı 5000 atlı çıkarmakta idiler. Bunların büyük bir kısmının Selçuklu Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuz topluluğu olduğunu burada bir kere daha hatırlatalım; başlarında dört eski başbuğdan üçü yani Kızıl, Gök-Taş ve Buka olduğu gibi Dânâ ve Anası-Oğlu gibi beylerde vardı.76

Irak Oğuzları 428 yılında (1037), şüphesiz Selçukluların Horasan'da kazandıkları başarılardan cesaret alarak harekete geçtiler. Onların ilk önce Horasan istikametine yönelip Damgan ve Simnan şehirlerini yağmalamış olmaları muhtemeldir. Bunu takiben tekrar Rey cihatine yönelen Oğuzlar Huvâr'ı yağmaladıktan sonra, Rey'e bağlı Müşkûye yöresini de talan ettiler. Onların bu hareketleri üzerine Rey'deki Gazneli valisi Taş-ı Ferrâş, Oğuzlar ile savaşa hazırlandı. Onlar bir taraftan da durumu Sultan Mesud'a ve Sultan'ın tâbilerinden olan Curcan ve Taberistan valilerine bildirip yardım istemişlerdi. Taş 3000 atlı ile Oğuzların karşısına çıktı. Oğuzlar ise 5000 atlı idiler. Yapılan savaşta

Taş, ağır bir yenilgiye uğradı. Bu savaşta, diğer bazı kumandanlar ve Horasanlılardan da birçok memur ölmuş, ağırlık ve filler Oğuzların eline geçmişti. Oğuzlar Ebû Sehli Hamdavi ve Reylileri yenerek şehre girip orayı hiçbir şey bırakmayacak şekilde yağmaladılar.77

Ebû Sehl bir kısım asker ile şehir yakınındaki Taberek kalesine sığındı. O, yapılan bir çarpışmada Yağmur'un kız kardeşinin oğlu ve büyük kumandanlardan olan birini de tutsak almıştı. Oğuzlar bu kumandanı salıvermesi için, pek çok şey vereceklerini teklif ettilerse de Ebû Selh, hükümdarı Sultan Mes'ud'a danışmadan bunu yapamayacağı cevabını verdi. Bu esnada Curcan askerinin Ebû Sehle yardım için gelmiş olduğunu öğrenen Oğuzlar, Rey civarında bir baskın yaparak bu orduyu da bozguna uğrattılar. Kumandan da dahil olmak üzere 2000 kişiyi tutsak aldılar.78 Oğuzlar bu başarılarına rağmen Rey'den ayrılarak Azerbaycan'a doğru hareket etmişlerdir.

Bu sıralarda Orta ve Batı İran'ın her bir bölgesi ya Deylemli yada Kürd asıllı bir hânedanının elinde idi. İşte Deylemli Kâkâveyh oğullarından İsfahan ve Hemedan hâkimi Alâ-ud devle, Oğuzların Reyi bırakıp Azerbaycan'a gittiklerini duyunca Rey'e geldi. Fakat, Alâ-ud devle, Ebû Sehli Hamdavîye karşı Oğuzların desteğine muhtaç olduğunu anlayarak onlara haber gönderdi. Oğuz başbuğlarından ancak Kızıl geri döndü. Sergüzeştçi ruhlu Göktaş, Buka ve diğerleri yollarına devam ettiler. Kızıl'ın buyruğunda 1500 kişi vardı. Fakat az sonra Oğuzların Alâ-ud devle ile araları açıldı ve onlar tekrar yağma hareketlerine başladılar.79

Azerbaycan'a gidenlere gelince, buranın hâkimi Revvâdî hânedanında Vahsudan, Oğuzları dostça karşılamış ve hatta onlardan bir kız ile evlenmişti.80

Vahsudan'ın Oğuzları dostça karşılaması hatta onları bizzat kendisinin çağırması düşmanlarına karşı bu savaşçılardan faydalanmak gayesi ile ilgili idi. Oğuzların başında Buka, Gök Taş, Mansûr ve Dânâ vardı. Fakat Vahsudan'ın beklentisi boşa çıktı. Oğuzlar bir müddet sonra yağmacılığa başladılar; hatta Merega şehrine girerek cami yakmışlar, Hezebâniyye oymağından ve halktan çok kimseleri öldürmüşlerdi. Oğuzların bu işi Vahsudan'ın isteği üzerine yapmış olmaları da mümkündür. Çünkü onun Hezebâniyye oymağının başı Ebû'l-Heycâ b. Rebib ud-devle ile arası açıktı. Mamafih her ikisi de bu hadiseden sonra barıştılar ve Oğuzlara karşı birleştiler. Halkın da kendilerine katılması üzerine onlar ile savaşabilecek bir kuvvete sahip oldular. Bunu gören Oğuzlar, Azerbaycan'da daha fazla kalamayacaklarını anlayarak Irak'a geri döndüler.81

Azerbaycan'dan Irak-ı Acem'e dönen Oğuzlara gelince, bunlar iki kola ayrıldılar. Gök-Taş ve Mansûr'un idaresinde bulunan kol Hemedan'a; Buka'nın buyruğundaki Oğuzlar da Rey'e gitti.

Gök-Taş Hemadan'ı kuşattı. Şehrin valisi İsfahan hâkimi Ala-ud devle'nin oğlu Ebu Kâlicar idi. Kuşatma uzun sürdü. Fakat Ebû Kâlicar Oğuzlara daha fazla dayanamayacağını görerek Gök-Taş ile anlaştı ve onun yakın bir akrabası ile evlendi. Rey'e giden Buka ise Kızıl ile bu şehri kuşattılar. Şehir'de Alâ-ud devle bulunuyordu. Buveyh oğullarından Fenâ Husrev b.Mecd ud-devle ve Deylemli emirlerinden Sâve hâkimi Kâmrûye de Oğuzlara katıldı. Güç bir duruma düştüğünü gören Alâ ud

devle geceleyin Rey'den çıkarak İsfahan'a kaçtı. Bunun üzerine Oğuzlar, Rey'e girip burayı görülmemiş bir surette yağma ettiler. Rey şehri Kızıl'ın hakimiyetine girdi. Oğuzlardan bir zümre Kereç taraflarını yağma ve talan ettiği gibi, Anası-Oğlu da Kazvin'e gitti. Kazvinliler, ilk önce Anası-Oğlu ile savaştılar ise de sonraları 7000 altın vermek ve onun hakimiyetini kabul etmek üzere anlaştılar (1037-1038). Aynı yılda Dânâ'nın buyruğunda Azerbaycan'da (Urmiye'de) kaldığını söylediğimiz Oğuzlar, Urmiye'den çıkarak Ermeniler üzerine yürüyüp onlardan bir çoklarını öldürmüşler, esir ve ganimet almışlardı. Ermeniler at üstünde büyük yayları ile gayet iyi ok atan ve süratle manevra yapan Oğuzlara karşı başarı ile savaşamıyorlardı.82

Şimdi Oğuzlar, gözlerini büyük ve zengin bir şehir olan Hemedan'a dikmişlerdi. Gök-Taş, Buka ve Kızıl birleşerek bu şehri de ele geçirdiler. Maiyyetinde Deylemlilerin bulunduğu Büveyh (Boye) oğullarından Mecd ud-devle oğlu Fenâ Hüsrev de bu beylerin yanında idi. Şehrin valisi Alâ-ud devle oğlu Ebû Kâlicâr, Oğuzlar'a bu defa dayanamayacağını anlayıp büyük tacirler ve şehrin ileri gelenleri ile Hemedan'dan çıkıp civardaki bir kaleye kapandı. Oğuzlar şehri aldılar ve orayı korkunç bir şekilde yağmaladılar. Dinever ve Esed-Abâd köyleri de aynı şekilde yağmalandı. Bu yağmalarda bilhassa Deylemliler daha merhametsizce hareket etmişlerdi. Oğuzlar az sonra hile ile kapandığı kaleden indirdikleri Ebû Kâlicâr'ın bütün malını da elinden aldılar.83

Irak Oğuzları'nın tek bir gayeleri vardı, o da yağmacılıktı. Onlar bunu o kadar ileriye götürmüşlerdi ki, halîfe yağmadan vazgeçmeleri için kendilerine mektuplar yazmıştı. Bu Oğuz kümesinin başında bulunan beylere, zaptettikleri yerlerde ister bağımsız, ister bir hükümdara bağlı olarak dirlik düzenlik kurup oraları idare etmek fikri her zaman yabancı kalmıştır. Bu beylerden belki Rey hakimi Kızıl, bir dereceye kadar istisna edilebilir. Gerçekten Kızıl'ın Selçuklular ile işbirliği yaptığı anlaşılıyor. Onun Tuğrul Beyin kız kardeşi ile evlenmiş olduğunu halîfenin mektubuna Tuğrul Bey ile birlikte cevap yazdığını biliyoruz.84 Babasının adı Yahya olan Kızıl, İbn ul-Esir'e göre, 1040-1041 yılında vefat etmiş Rey bölgesinde gömülmüştü..85

Dandanakan Meydan Muharebesini kazanarak (23 Mayıs 1040) Gazneli Devleti'nin tarih sahnesinden silinmesini sağlayarak yeni bir Türk devleti vücuda getiren, İslâmın bayraktarlığı vazifesini üstlenen Selçuklu Tuğrul Bey (1040-1063) maiyetindeki Selçuklu şehzadelerinden amca-oğlu Arslan-oğlu Kutalmış'ı Hazar Denizi kıyılarının, öteki amca-oğlu Musa-oğlu Hasan ile kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi Azerbaycan'ın fethine memur etmişti (1043). Ayrıca gene Selçuklu ailesinden İbrahim Yınal'da Azerbaycan'a gönderilmişti.86

Tuğrul Bey, daha sonra Nişabur'a hareket etmiş ve gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra (1041-1042) Curcan ve Taberistan'ın fethiyle meşgul olmuştu. Ertesi yılda (1042-43) Harezm üzerine hareket edecekti.87

Harizm'de Selçukluların barışmaz eski düşmanı Şah-Melik bulunuyordu. Buranın hakimleri olan Altun Taş oğullarının isyan etmeleri üzerine, Sultan Mes'ud, vezirinin tavsiyesi ile Harizm'i, kendisini metbu tanımak şartiyle, Cend meliki Şah-Melik'e vermişti. Şah Melik Cend'den gelerek Harizm-Şah

Altun-Taş oğlu İsmaili yenip bu ülkeye hakim oldu. İsmail Selçuklulara sığındı ve onlardan yardım istedi. Çağrı Beğ ve İsmail, birlikte Harizm'e yürüdüler ise de Şah Melik'e yenildiler. Fakat Tuğrul Beğ aynı talihsizliğe uğramadı; Şah-Melik, ailesi ve ağırlığı ile Dihistan'a kaçtı, oradan Kirman bölgesinden geçerek Mekrân havalisine geldi. Buraya gelince artık kurtulduğuna hükmetmişti. Şah-Melik bu uzun yolu yeni metbuu Gazne hükümdarı Mes'ud oğlu Mevdud'a sığınmak için katetmişti. Onun eski ülkesi Cende gitmemesi orada durumun kendisi için müsaid olması ile izah edilebilir. Fakat Şah-Melik'in Mekrân'da Selçukluların elinden kurtulduğundan duyduğu sevinç çok uzun sürmedi. Onun bulunduğu yeri öğrenen İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-Taş Yınal 4000 atlı ile bastırarak Şah-Meliki, çoluk çocuğuyla yakaladı ve bütün ağırlığını ele geçirdi. Er-Taş, Şah-Meliki Çağrı Bey'e teslim etti ve derhal hayatına son verildi (1043).88

Tuğrul Beğ Irak'a geldiği zaman Irak Oğuzları hâlâ burada idiler. Başlarında, Kızıl, Gök-Taş, Buka, Mansur ve Anası Oğlu bulunuyordu.89

Tuğrul Beğ elçi yollayıp adı geçen beylerden, katına gelmelerini istedi. Onlar elçiyi Zencan çayına kadar götürdükten sonra elçi vasıtasıyla Tuğrul Beğ'e şu haberi gönderdirler. "Çağırmaktan maksadının bizi tevkif etmek olduğunu biliyoruz. Senden korktuğumuz için gideceğiz ve seninle hiçbir zaman bir araya gelmeyeceğiz". Beylerin Tuğrul Beğ'in kendilerini tevkif edeceğinden korktukları sözleri bir bahaneden ibaret olsa gerektir. Onlar, Selçukluların emri altına girmeye yanaşmıyorlardı. Buna karşılık yağmacılıkla geçen sergüzeştçi hayatlarını sürdürmek istiyorlardı. Bu sebeble, onlar bir taraftan Azerbaycan dolaylarına göç ederlerken, diğer taraftan İbrahim Yınal'ın takibinden kurtulmak için Güney Doğu Anadolu'daki bugünkü Cizre dolaylarına geldiler. Beylerden Mansur burada kaldı. Buka, Anası Oğlu ve Gök-Taş Diyarbekir'e gittiler ve orada yağma hareketlerinde bulundular, yapılan bir savaşta Musul hükümdarı Ukayl-oğlu Kırvâş ve Diyarbekir hükümdarı Mervan-oğlu Nasr ud devle Ahmed'in kuvvetleri ile Beşneviyye oymağını bozguna uğrattıktan sonra yağmacılık hareketlerini artırdılar.90

Diyarbekir hükümdarı Nasrud-devle Ahmed, bir hile ile esir alınmış olan Mahsûr Beği serbest bırakmak ve bir miktar mal vermek karşılığında Oguzların ülkesinden uzaklaşmalarını istedi. Oğuz Beyleri bunu kabul ettiler. Fakat sonra sözlerinde durmadıkları gibi, yağma faaliyetlerini genişlettiler. Oğuzlardan bir bölüm Musul üzerine yürüdü ve şehir hakimi Kırvâş'ı yenip (1043) bir müddet burayı ellerinde tuttular. Oğuzlar, zapt ettikleri Musul'da hutbeyi Tuğrul bey adına okuttular.91 Bir müddet sonra Musulluların bir hareketini Oğuzlar sert bir şekilde cezalandırdılar. Bu durum karşısında Bağdad'ta oturan Büveyhi hükümdarı Celâl ud-devle ve Diyarbekir hükümdarı Nasr ud-devle, Tuğrul Beğe bu Oğuzları şikayet ettiler. Tuğrul Beğ, Celâl ud-devle'ye verdiği cevapta, bunların mutlaka itaat altına alınacağını vadediyor, Nasr ud-devle'ye gönderdiği mektupta da, onları Diyarbekir bölgesinden uzaklaştıracağını söylüyordu. Fakat bu sırada Musul hükümdarı Kırvâş, Hille hükümdarı Dubeys b.Mezyed ul-Esedi ile birleştikden, sonra, Oğuzlar'ın üzerine yürüdü. Bunu haber alan Musul'daki Oğuz beyleri Gök-Taş ile Mansur, Diyarbekir bölgesinde bulunan Buka ile Anası-Oğlu'ndan yardıma gelmelerini istediler. Yapılan savaşta (1044) Oğuzlar ilk önce galip geldiler ise de sonra yenildiler ve

Diyarbekir bölgesine çekildiler. Irak Oğuzları bu yenilgiden sonra artık Diyarbekir bölgesinde tutunamıyacaklarını anlıyarak Azerbaycan'a gitmeye karar verdiler. Bu maksatla Van gölü çevresine geldiklerinde, bu bölgenin Bizans valisi geçiş izni vermediği gibi üstelik onlara hücum etti; fakat yenilerek tutsak düştü. Bu savaşı takiben Oğuzlar Azerbaycan'a geçtiler ve Tuğrul Beğ'e itaat ettiler.92

İbn ul-Ezrak'a göre, Tuğrul Beğ, Buka ile Anası-Oğlu'nu 10.000 atlı ile Diyarbekir bölgesine gönderib, orayı onlara ikta etmiştir. Onlar buralarda yine yağmalarda bulunmuşlar ve bir gece sarhoş iken kavga edip birbirlerini yaralamışlar ve her ikisi de aldıkları yaralardan ölmüşlerdir. Diğer iki beyin (Gök-Taş ve Mansur) âkıbetleri hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. İşte Arslan Yabgu'nun topluluğu olup sonra kendilerine "Irak Oğuzları" denilen Oğuzlar'ın tarihleri burada sona ermektedir.93

Tuğrul Bey, Rey'e geldikten (1042-1043) üç-beş yıl içinde, etraftaki hükümdarlar tarafından metbu tanındı.94 Mâverâunnehr'den gelen Oğuzlar umumiyetle Bizans ucuna gönderiliyorlardı. İbrahim Yınal, bunların başında Pasin ovasında bir Bizans ordusuna karşı parlak bir zafer kazandı (1048). Bu başarı üzerine Bizans imparatoru İstanbul'da IX. yüzyılda inşa edilmiş olan câmii tamir ettirerek orada Tuğrul Beğ adına hutbe okuttu, fakat vergi vermeyi kabul etmediğinden barış yapılamadı.95

1055 yılında Tuğrul Beğ halîfenin ısrarlı daveti üzerine Bağdad'a hareket etti. Tuğrul Beğ câzip vaadlerde bulunmasına rağmen Bağdad'taki Türk askerleri onun gelişini hoş karşılamadılar ve bunu açıkça gösterdiler. Bunun sebebi, varlıklarının sona ereceği korkusu idi. Bu Türk askerlerinin başında Arslan ul Besâsiri vardı. Arslan sahip olduğu bazı meziyetler ile başında bulunduğu Türkler ve Bağdad'ın avam halkı tarafından seviliyordu. Bir müddetten beri Arslan ul-Besâsiri'nin halîfe ile araları açıktı. Hatta Arslan'ın halîfeyi yakalayıp, Bağdad ve Irak'ın diğer yerlerinde hutbeyi Mısır Fatîmi halîfesi adına okutacağı söyleniyordu. Halîfenin Tuğrul Beği davet etmesi de bu hadise ile ilgili idi.96

Tuğrul Beğ kalabalık bir ordunun başında Bağdad'a geldi. Arslan ul Besâsîri, Türklerin çoğu ile evvelce Bağdat'tan çıkarak Rahbe'ye gitmiş ve Mısır'daki Fâtimi halîfesinin taraftarlığını gütmeye başlamıştı. Bağdad'da kalan Türkler ile Deylemliler, Oğuzların gelmesi üzerine büyük endişeye kapıldılar ve Oğuzlarla mücadeleye başladılar. Bunun üzerine Oğuzlar bunların üzerine yürüyüp çoğunu yenilgiye uğrattılar. Tuğrul Beğ Büveyhi hükümdarı el-Melik-ur-rahim'i yakalayarak ülkesindeki bir kaleye gönderdi. Böylece iki yüzyıldan beri devam eden Deylemli Büveyh-oğulları'nın devleti sona erdi. Tuğrul Beğ Bağdad'da bir saray ve onun yanında emirlerine mahsus konaklar, askerler için kışlalar ve bir cami yaptırdı. Kendisi, emirleri ve askerleri orada oturdular. Tuğrul Beğ, halîfenin armağan ettiği bir taht üzerinde oturarak kumandanlarını, devlet adamlarını ve ziyaretçilerini burada kabul ediyordu. Bu esnada Tuğrul Beğ'in Arslan üzerine gönderdiği amcası oğlu Kutalmış Musul civarında mağlup oldu. Bunun üzerine Tuğrul Beğ Nusaybin'e kadar ilerledi ve Sincar'ı tahrip ettirdi. Çünkü, buranın halkı Kutalmış'a karşı itaatsizlikte bulunmuşlardı. Tuğrul Beğ, Musul'u İbrahim Yınal'a verdi ve kendiside Bağdat'a döndü. Tuğrul Beğ Halife ile bir görüşme yaptı. Halife Selçuklu hükümdarına üst üste 7 hil'at giydirdi ki bu, 7 iklimin kendisine tevcihi demekti. Halîfe ayrıca Tuğrul

Beğ’e doğunun ve batının hükümdarı “Melik ul-maşrik ve’l-mağrib” unvanı ile hitap etti ve bunu ifade etmek üzere ayrıca iki kılıç kuşattı. Bu, İslâm aleminin cismani hakimiyetinin, Türk hükümdarına verilmesi idi ki, o zamana kadar böyle bir uygulama hiç kimseye yapılmamıştı. Fakat bu sırada üzücü bir haber geldi. Buna göre Musul’dan Hemadan’a dönen İbrahim Yınal, Oğuzların mühim bir kısmını etrafına toplayarak isyan bayrağını kaldırmıştı. İbrahim Yınal, daha önce de (1049-1050) ağabeyine karşı ayaklanmış, fakat Tuğrul Beğ onu tedip ettikten sonra affetmişti. İbrahim Yınal’ın ikinci defa isyan teşebbüsünde Oğuzların kışkırtması en büyük etken idi. Bu Oğuzların büyük bir kısmı Tuğrul Beğ’in son zamanlarda kendilerine karşı olan tutumundan şikayetçi idiler. Gerçekten Tuğrul Beğ, idaresi altındaki ele ganimet temin etmekle mükellef bir başbuğ olmak durumundan gittikçe uzaklaşıyor, Gazneli sultanları gibi, hassa ordusu Memlûklerden ve mülki memurları da İranlılardan müteşekkil bir devletin hükümdarı vasfını alıyordu. Teşvikçilerden birinin de Arslan ul-besâsiri olduğu biliniyordu.97

Tuğrul Bey, kardeşinin isyanını öğrenir öğrenmez sür’atle İran’a gitti. İbrahim Yınal onu Hemadan’da kuşattı. Tuğrul Beğ bir fırsatını bularak kendisini devlet merkezi Rey’e atabildi ise de, orada da sıkı bir muhasara altına alındı. Tuğrul Bey pek müşkil bir durumda kalmıştı. Nihayet yardıma gelmeleri için Çağrı Beğ’in oğulları olan yeğenlerine haber gönderdi. Başta Alp-Arslan, Kirman meliki Kara-Arslan Beğ unvanlı Kavurd ve Yâkuti, askerleri ile yardıma koştular. Rey civarında yapılan savaşta İbrahim Yınal yenilerek esir düştü. Tuğrul Beğ bu sefer kardeşini affetmedi. Çünkü, kendisine sıkıntı ve ızdıraplı günler yaşatmıştı. İbrahim Yınal, Türklerde asil kimselerin kanlarının dökülmemesi geleneğine98 uyularak yayının kirişi ile boğuldu. İbrahim’in kardeşi Er-Taş’ın oğullarından ikisi de öldürüldüler (1059).99 İbrahim Yınal, “Yınallı” denilen Oğuz bölüğünün başında, Selçuklu Devleti’nin kuruluşunda emeği geçmiş ve Tuğrul Beğ’in batıdaki başarılarında önemli hizmetler vermiş biriydi. Oğuzlar’ın Tuğrul Beğ’e kızgınlığı ve saltanat hırsı onu hiç de layık olmadığı bu âkıbete götürdü.100

İki kardeş arasındaki bu mücadele esnasında Arslan ul-Besâsiri de yanındaki Türkler ve Arablar ile Bağdad’a girmiş, halîfe, sarayını yağmalandıktan sonra, yakalanıp çöle götürülmüştü. Bağdad’ta ve Irak’ın diğer bazı yerlerinde ilk ve son defa olarak Mısır halîfesi adına hutbe okundu. Tuğrul Beğ, ağabeyi Çağrı Beğ’in ölümü üzerine (1060) Irak’a yöneldi. Halife, makamına iade edildi ve Arslan da ortadan kaldırılarak Irak’ın işleri düzene sokuldu. Bir müddet sonra Tuğrul Bey Halife’nin kızı ile evlenme arzusunu halifeye bildirdi. Halife el-Kâim Biemrillah, Tuğrul Beğ’in bu isteğine olumlu cevap verdi. Tuğrul Beğ bu sırada 70 yaşında bulunuyordu. Bağdat’ta muhteşem bir düğün yapıldı. Halife kızının ayrılmasından keder içinde iken, Selçuklu hükümdarının sarayında Türkçe şarkılar söyleniyor ve Tuğrul Beğ yetmiş yaşında olmasına rağmen Türk geleneğince, beğleri ile birlikte milli oyun oynuyordu. Gazneli Mesu’ud’un 25-30 yıl önce bir çöl kasabını çok gördüğü bu Oğuz beyi şimdi İslâm dünyasının en büyük hükümdarı ve halifenin güveyisi olmuştu. Fakat Tuğrul Beğ’in bu sevinçli ve mutlu günleri çok uzun sürmedi. Düğünden bir müddet sonra eski hastalığı tekrar başgösterdi. Böyle olduğu halde, Bağdad’a gelişinden yaklaşık iki ay sonra, hastalığı geçmeden ülkesine döndü. Onun böyle bir durumda iken Bağdad’dan ayrılması, ülkesinde önemli bir hadisenin çıkmış olması ile ilgili idi. Bu ise Kutalmış’ın isyanıdır. Filhakika Tuğrul Beğ’in veziri Amid ul-mülk Kündüri’nin Kutalmış’ı

Damğan yakınındaki Gird-Kuh kalesinde kuşattığını biliyoruz. Bu esnada, düğünden yedi ay sonra Tuğrul Beğ, Rey'de vefat etti (4 Eylül 1063) ve orada gömüldü.101

Tuğrul Beğ, dirayetli, doğru sözlü, iyi kalbli, yumuşak huylu merhametli, merd, cesur ve cömert bir insandı.102

Tuğrul Beğ, kardeşi Çağrı Beğ ile birlikte Oğuz Türklerininin tarihine yön vermiş büyük bir şahsiyettir. Ağabeyi ile birlikte büyük gayretleri sarfederek yabancı bir ülkede bir devlet kurmaları ve bu devletin sınırlarının Bizans imparatorluğuna kadar götürülmesi, Anadolu'nun fethini ve Oğuz Türkleri'nin bu ülkeyi yurd edinmelerini sağlamıştır. Kurulan büyük devlet kendisi ile ağabeyinin eseridir. Onlar olmasa idi, idare ettikleri Oğuz kümesi, Uzlar, Irak Oğuzları ve Sultan Sancar'ı yenen Oğuzlar gibi dağılıp gideceklerdi.

Tuğrul Beğin vasiyeti üzerine veziri, ağabeyinin oğullarından Süleyman'ı hükümdar yapmış ise de kumandanlar ve askerlerin isteği üzerine ağabeyin diğer oğlu, Horasan hükümdarı Alp-Arslan ona halef olmuştur. Fakat Gird-Kuh kalesinde bulunan Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, başına Türkmenleri toplayarak onun karşısına çıkmıştı. Yapılan savaşta Kutalmış yenildi ve savaş meydanına yakın bir yerde ölü bulundu. Alp-Arslan, tutsak alınan Kutalmış'ın kardeşi Resul Tigin ve oğlu Mansur ile Türkmen beylerini öldürtmek istedi ise de vezir Nizam ul-Mülk buna engel oldu.103

Alp-Arslan 1064'de Doğu-Anadolu ve Gürcistan'a bir sefer yaptıktan sonra, 1065-1066 yılında Üst-Yurd ve Mangışlak taraflarına gitti. Anlaşıldığına göre, Mangışlak ile Aral gölü arasında kalabalık sayıda bir Türkmen kümesi yaşıyordu ve bunların başında Çarığ adlı bir bey bulunuyordu. Bunlar Kıpçaklar ile karışmış bir halde idiler; yani onlar ile bir arada yaşıyorlardı. Türkmenler, Harizim-İtil boyları arasındaki çok işlek ticaret yolundan geçen kervanları vuruyorlardı. Alp-Arslan'ın bu seferi yapmasındaki maksat da, onların bu tecavüzlerini önleyerek bu önemli ticaret yolunu tekrar açmak idi. Alp-Arslan, Harizm'in merkezi Gürgenç'ten çıkarak Çarığ'ın bulunduğu yere geldi. Çarığ askerinin çokluğuna güvenip karşı koymağa çalıştı ise de bozğuna uğradı. Türkmenler, çoluk çocuklarını, ve davarlarını bırakarak Mangışlak'a kaçtılar. Burada Kafşut adlı bir bey vardı (Türkmen beyi). Kafşut, Alp-Arslan'ın elçisine çok iyi muamele ettiği için onun ülkesine girilmeyerek Harizm'e dönüldü. Alp-Arslan, buradan Seyhun kıyısındaki Cend şehrine uzandı. Bunun da gayesi sadece büyük dedesi Selçuk'un kabrini ziyaret etmekti. Şehrin hakimi Cend Han annesini göndererek bağlılığını bildirdi. Dedesinin kabrini ziyaret eden Alp-Arslan, buradan tekrar Harizm'e, oradan da Horasan'a döndü.104 Alp-Arslan'ın altı ay kadar devam eden bu seferleri ana yurtta kalmış olan Oğuzlarda Selçuklu ülkesine göç etmek arzusunu doğrumuştur.105

Alp-Arslan devrinde, Bizans topraklarına yapılan akınlar sıklaşmıştı. 1070 yılında Alp-Arslan'a Fatimi halifesinin veziri, Mısır'ı teslim edeceğini bildirerek Selçuklu hükümdarını bu ülkeye gelmeye teşvik ediyordu. Bunun üzerine Alp-Arslan Diyarbekir üzerinden Suriye'ye gitti. Bunu haber alan Haleb hükümdarı Mirdas-oğlu Mahmud, Haleb kadısını Sultanı karşılamaya gönderdi. Alp-Arslan Haleb önüne geldiğinde Şehrin hâkimi Mirdas-oğlu Mahmud, korkusundan Sultan'ın huzuruna gelemediği

için Haleb bir müddet muhasara edildi. Güç bir duruma düşen Mirdas-oğlu sonunda Oğuzlar gibi giyinerek yani Oğuz kılığına girip Alp-Arslan'ın katına geldi; affa nail olup, Haleb yine kendisine verildi. Alp-Arslan buradan Dimaşk'a (Şam) doğru hareket etmiş iken, Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in muazzam bir ordu ile sefere çıktığı haberi geldi. Bunun üzerine Alp-Arslan imparatoru karşılamak için süratle geri döndü. İki hükümdar 1071 de Malazgird'te karşılaştılar. Alp-Arslan Türk Savaş usullerinden birini tatbik ederek Bizans ordusunu görülmemiş bir yenilgiye uğrattı. Savaş esnasında Bizans ordusunda bulunan Peçeneklerin ve Oğuzların (Uz=Guzz), bir kısmı soydaşlarının tarafına geçtiler.106 Bu geçmede, milliyet duygusunun sebep olduğu bir gerçektir.

Malazgird Savaşı Anadolu'nun Türkler tarafından fethini sağlamış ve burası Oğuz Türklerinin yurdu olmuştur. Alp-Arslan ertesi yıl doğuda, Ceyhun taraflarında beklenmeyen bir ölümün kurbanı oldu (1072).107

Alp-Arslan'ın oğlu Melik-Şah Devri (1072-1092) Selçuklu İmparatorluğu'nun en fazla genişlediği bir devirdir. Selçuklu hudutları bu devirde Adalar Denizi kıyılarından Ceyhun'a kadar uzanıyordu; Karahanlılar ve Gazneliler de imparatorluğa tabi bulunuyordu. Bu devirde, bilhassa Kutalmış'un oğlu (Mansûr ve Süleyman) ile birçok Oğuz beyi Anadolu'nun fethine girişerek 10 yıl içinde bu ülkenin Adalar Denizi ve Boğaziçi'ne kadar fetih hareketlerini sürdürdüler.

Alp Arslan önünden Suriye'ye kaçan Yavgılı Türkmenlerin108 Kınık boyundan Atsız-Beğ'in idaresinde 1070'ten itibaren, Kudüs'ü Mısırlılardan feth ederek orada bir Türkmen beyliği kurma faaliyetinde idiler. Bu Türkmen kitlelerinin bir kısmı henüz Azerbaycan'da bulunuyordu. Bu münasebetle Melikşah 1075 yılında bu tarafa hareket etmiş Arran ve Abhaz memleketlerine vardığı zaman Bizans elçisi de ağır hediyeler ile Sultan'a gelmişti. Bu, Bizans İmparatorloğu'nun 1074 Haziran'ında Halîfenin Sultan nezdinde yapmasını istediği sulh teşebbüsünün müsbet karşılanması, Süleyman Şah'ın Anadolu'da giriştiği fetihleri ve Antalya, Konya'dan sonra nihayet 1075 İznik'te yerleşmesiyle neticelenen ilerlemesi ile ilgili idi.109

Yavguluların Anadolu'ya çekilmiş olmaları Melikşah'ın Kafkasya işleriyle meşgul olmasını sağladı. Melikşah, 1076 başlarında Arran ve Şirvan eyaletlerini Serheng Sav-Tekin'e ikta etmiş ve buralarda Sutan'dan sonra onun adı hutbelerde okunmuştur. Bu suretle Türkler Arran bölgesinin bütün ovalarında, dağ, nahiye ve kalelerinde yerleştiler.110 Sav-Tekin, Arran'daki Türk kuvvetlerini toplayarak, Gürcülerle yeniden muharebelere başladı.

Sultan Melikşah, babası Alp Arslan'ın büyük zorluklarla ve binlerce Türk evladının kanları karşılığında alınan Kür ve Aras boylarında, Bizans'ın hakimiyet arayışları içerisinde bulunması üzerine; 1080 yılı başlarında Selçuklu başbuğlarından Emir Ahmedi mühim bir ordu ile Arran'a gönderdi.111 Gence, Divin ve Ani'deki Şeddâdlı kuvvetlerini de emrine olan Emir Ahmed, Kuvel kalesinde Giorgi II'nin ordusunu müthiş bir mağlubiyete uğrattı (1080). Kuvel/Kol zaferi üzerine Selçuklular Kür ve Çoruh boylarını tamamıyla ele geçirdiler.112

Kazanılan bu zaferden büyük ganimetle geriye dönen Emir Ahmed ve maiyyetindeki diğer beyler Arran'a dönerken, Emir Ahmed; Ebu-Yakup ve İsa-Böri adlı Türkmen beylerinden, Kür, Çoruh ve Paşa ırmakları boylarına yerleşmelerini ve buraları Türkleştirilmelerini istedi. Emir Ahmed'in bu isteği bu Türkmen beyleri tarafından gerçekleştirildi (1080). Türkmen boyları bu bölgenin Türkleştirilmesi için 1081'de Mugan'daki kışlıklarından tekrar bölgeye akınlarda bulunmuşlar ve Karadeniz bölgesine kadar ilerlemişlerdir.113

Melikşah, 1078'de kardeşi Tutuş'u Suriye'ye ve Emir Porsuk'u da Anadolu'ya göndererek Kutalmış oğulları ve Atsız tarafından kurulan Türkmen (Kınık) devletini itaat altına almak istemiştir. Melikşah Azerbaycan'da Gence ve Berde'de ikamet eden Tutuş'u kendisine ikta ettiği, Suriye'ye gönderirken, diğer Türkmen beylerinin de ona iltihak etmeleri emrini vermiştir. 1078-1079'da Tutuş Haleb kalesinden çıkıp dönerken Filistin'den sonra Şam'ı fetheden Atsız'a yardıma gitmiştir. Bilahare Atsız'ı bertaraf eden Tutuş, Şam'a yerleşti ve Suriye Selçuklu idaresi başladı.114

Sultan Melikşah 1086 yılı başlarında büyük bir ordu ile tekrar Kafkaslara geldi. Bu seferin de her türlü muhalefet ve mukavemeti bertaraf ederek, Karadeniz'e kadar akınlarını uzatmıştır. Sultan'ın bu seferi esnasında Gence uzun müddet direnmiştir. Buranın fethi işini Sultan, Emir Bozan'a verdi. Bozan Gence'yi şiddetli bir muhasaradan sonra işgal etti ve Fadlûn'u esir etti. Gence'nin alınmasıyla, bölge doğrudan merkeze bağlandı.115

Sultan Melikşah, Şehzade Berkyaruk yerine kendi oğlu Mahmud'u veliahd yapmak isteyen Terken Hatun ile, Melikşah'a kırgın bulunan halîfe el-Muktedi billâh'ın işbirliği neticesinde zehirlenerek öldürüldü (1092). Melihşah devri, müslim ve gayri müslim müelliflerce bir adalet ve yükseliş devri olarak vasıflandırılır.116 Melikşah'ın ölümü ile bu parlak devir kapanacak, Selçuklu ailesi arasında başlayan ve yıllarca sürecek saltanat mücadeleleri devleti yıpratacaktı.

Sultan Sancar Döneminde Oğuzlar

Oğuzlar Horasana gelmeden önce Maveraünnehir'de yaşıyorlar ve Karluklar gibi, Karahanlı hükümdarı Muhammed Arslan Hanın (1101-1132) hizmetinde bulunuyorlardı. Bunların Seyhun boylarından Maveraünnehir'e inmeleri, Kanlı-Kıpçakların sıkıştırmaları sonucunda meydana gelmişti. Bu Oğuzlar Üç-Ok ve Boz-Ok adıyle iki kola ayrılmakta idiler. Üç-Okların başında Dad Bey ünvanlı, hızır oğlu İshak oğlu Tûti (Dudu), Boz-Okların başında da Abdulhamid oğlu Korkut Bey vardı. Oğuzların hizmetinde bulundukları Karahanlı hükümdarları ile iyi geçindikleri anlaşılıyor.117

1122'de Çin'den kovulan Kıtaylar, Moğolistan'a gitmek yerine, Türk ülkesine gelip kısa bir zamanda, Balasagun merkez olmak üzere, kuvvetli bir devlet kurdular. İslam tarihlerinde, bunlara Kara-Hıtaylar denilir. Karluklar, Kara Hıtaylar nezdinde, kendileri için kuvvetli bir hami buldular. 1141 yılında Semerkand yakınındaki Katvan çölünde Kara-Hıtay hükümdarı ile Sultan Sancar arasında yapılan savaşta Kara-Hıtay ordusunda yer almış olan Karluklar, Sultan Sancar ordusunun ağır bir şekilde bozguna uğramasında en önemli etken oldular. Bu savaş sonucunda, Maveraünnehir'de

Karahanlı hanedanı, Kara-Hıtay hakimiyeti altına girdiği gibi, Karluklar da Kara-Hıtaylar'ın desteği ile Oğuzları buradan çıkardılar.118 Oğuzlar Belh'in doğusundaki Toharistan bölgesine gelip yurd tuttular.119

Oğuzlar, Selçuklu Sultanı Sancar tarafından devlet hizmetine alınmayıp, "raiyyet" (halk zümresinden) sayıldılar, vergileri Sancar'ın haslarına dahil edildi.120 Yukarda söylendiği gibi, Oğuzlar, Üç-Ok ve Boz-Ok adları ile iki kola ayrılıyorlardı. Üç-Okların başında (Tutu=Dudu kuşu), Boz-Oklarındakinde de Korkut Bey vardı. Bu kol beylerinden sonra, Dinar, Bahtiyar, Arslan, Çakır ve Mahmud gibi boy beyleri geliyordu. Bunlardan başka, Korkut'un kardeşi Muhammed, Sancar, Davud ve Selmeneci gibi beylerin olduğunu da biliyoruz. Kaynaklarda bu beylerin varlıklı insanlar oldukları belirtilmektedir.121

Sancar'ın, Belh valisi Kımac, Oğuzların kendi idare bölgesinden çıkıp gitmelerini istedi. Oğuzlar onun bu isteğini yerine getirmediler. Oğuzlar, Kımac'ın ani bir hücumu karşısında gafil bulunmamak için bir araya geldikleri gibi, başka yerlerde oturanlar da onlara katıldılar.Türk Arslan Buka, Oğuzlara katılanlardan biri idi. Kımacın bu isteğinde, metbuu Sancarın muvafakatını aldığı muhakkaktır.122 Oğuzların kendi bölgesinden göçüp gitmeyi reddetmelerinden dolayı Kımac, 10.000 atlı ile onların üzerine yürüdü. Bunu haber alan Oğuz beyleri, yanına gelerek, yerlerinde kalmalarına rıza göstermesi karşılığında, her evden 200 dirhem vereceklerini söyledilerse de Kımac bunu reddetti. Öfke ile geri dönen beyler atlandılar ve Kımac'ın karşısına çıktılar. Yapılan savaşta Oğuzlar parlak bir zafer kazandılar. Kımac ve oğlu tutsak alınarak öldürüldüler.123 Oğuzlar bu galibiyeti takiben Belh yörelerini yağmaladılar. Kımacın mağlubiyet haberi Merv'e gelince Sultan sancar kalabalık bir ordu toplayarak Oğuzların üzerine yürüdü. Oğuzlar bu defa daha büyük bir kaygıya kapıldılar ve Sancar'a gönderdikleri elçiler ile ona şu sözleri söylediler: "Biz Sultana daime sadık kullarız. Kımac ocağımıza kasd etti, onunla çoluk çocuğumuz için zaruri olarak savaştık. Bununla beraber 100.000 dinar ile 100 Türk delikanlısı verelim, Sultan bizi bağışlasın."124 Sancar, bazı emirlerinin etkisi altında kalıp Oğuzların bu ricasını yerine getirmedi. Hatta onlara yaklaştığında, Oğuzlar, kadın ve çocuklarını önlerine katıp af dilediler ve daha önceki tekliflerine ek olarak, her evden yedi batman gümüş vermeyi taahhüd ettiler ise de, Sancar yine emirlerinin ısrarı ile bu teklifi de reddetti.125

Bütün yaptıkları teklifleri, sultan Sancar tarafından kabul edilmeyen Oğuzlar, ancak, 100 atlının geçebileceği bir bogazdan girilen bir yerde azimle savaşa hazırlandılar, boğazdaki yol üzerine targan yaptılar.126 Oğuzlar burada Sancar ordusunu bir hamlede bozguna uğrattılar (1143). Sancar bir kısım askeri ile perişan bir halde Belh'e doğru kaçtı. Oğuzların arkadan yetişmesi üzerine yeniden savaşıldı ve Sancar yine yenildi ve zor bir hal Merv'e ulaştı. Oğuzlar Merv üzerine yürüdüler. Onların yaklaştığını haber alan Sancar ve askerleri karşılaşmaya cesaret edemiyerek oradan uzaklaştılar. Oğuzlar Merv'e girip burayı yağmaladılar. Az sonra, Sultan Sancar'ı ellerine geçiren Oğuzlar tahta oturtup onu ululadılar ve ona itaat edeceklerini söylediler.127 Gerçekte Sancar bir tutsaktan başka bir şey değildi. Oğuzlar, mevcud düzeni korumak ve dış müdahaleleri önlemek için Sancar'ı muhafaza etmeyi ve onu hükümdar gibi göstermeyi, siyasetlerine uygun bulmuşlardı.128

Oğuzlar, Sancar da yanlarında olduğu halde Merv'e döndüler ve şehri bir kez daha yağmaladılar. Bu yağmada halkın kendilerini tahrik etmiş olması da mümkündür. Bu esnada Nişabur'a kaçmış olan Sultan Sancar'ın erkan ve ümerası orada Sancar'ın yeğeni, Sultan Muhammedtapar oğlu Süleyman Şahı hükümdar yıptılar. Süleyman Şah Merv üzerine yürüdü ise de askerleri Oğuzlardan o denli yılmışlardı ki Oğuzları görür görmez, arkalarına dahi bakmadan kaçtılar. Onları kovalayan Oğuzlar, yolları üzerindeki Tus'u yağmaladıktan sonra Nişabur'a geldiler (1153-1154). Bu şehir de Merv gibi yağmalandı. Bu yağmalar esnasında bir çok insan da ölüyordu. İsferayin ve Cuveyn'e kadar yağmalarını uzatan Oğuzlar, Nişabur'u yeniden yağmaladıktan sonra oradan uzaklaştılar. Bütün bu ilerleyiş esnasında Sancar da yanlarında idi. Kaçmaması için onu demir bir kafeste muhafaza ettiler. Sancar'ın sağa-sola dağılmış emirleri Nişabur'da toplanarak, Karahanlı Muhammed Han'ın oğlu ve Sancar'ın başka bir yeğeni olan Mahmud'u hükümdar yaptılar.129 Sultan Mahmud, bu esnada Herat'ı kuşatmakta olan Oğuzların üzerine yürüdü. İki taraf arasında birçok savaşlar olmuş, bunların çoğunu Oğuzlar kazanmışlardı. 1155 yılında Oğuzlar Merv'e döndüler ve oradan Mahmud'a elçi göndererek onunla barış yaptılar.130 Mahmud da selefi Süleyman Şah gibi, zayıf bir şahsiyet olup, bütün kudreti Emir Müeyyed Ay-Aba'nın elinde idi. Ay-Aba, Nişabur'dan başka Tus, Nesa ve Abiverd'i eline geçirdi. Sancar'ın diğer bir emiri olan Aytak da, 10.000 atlı toplamış, Horasan, Curcan ve Dihistan'da dolaşıyordu.131

Oğuzların elinde olan yerler ise, Belh, Merv ve Serahs bölgeleri idi, obaları da eskisi gibi, Belh yörelerinde ve Toharistan'da bulunuyordu. Han Mahmud ile barışın yapılmasından sonra, Sancar'ın emirleri Merv'e gidip onu ziyaret edebiliyorlardı. Yalnız bu ziyaret esnasında oğuz beylerinden Tûti Bey, Korkut veya Selmeneci ve büyük Davud mutlaka hazır bulunuyorlardı. Fakat, Müeyyed Ay-aba, nöbetçi bulunan Oğuzları kandırarak, Sancar'ı Belh'ten Tirmiz'e kaçırdı. Sancar burda bir müddet kaldıktan sonra oradan Merv'e geldi. Oğuzlar, Belh bölgesinde Sancar'ın ne yapacağını merak ve biraz da kaygı ile beklediler. Gerçekten Sancar hiçbir harekette bulunmadan kurtuluşundan 7 ay sonra üzüntü ve keder içinde Merv'de öldü (1156) ve gök çinili kubbesinin bir günlük yoldan görüldüğü söylenen muhteşem türbesine gömüldü.132 İşte kudreti ve haşmeti şair ve tarihçiler tarafından göklere çıkarılan Sultan Sancar'ın akibeti, böyle beklenmeyen bir şekilde sona erdi. Bu, hiç şüphe yok ki, bir hanedanın kendi öz kavmine karşı çevresindeki İranlı devlet adamlarının zihniyetiyle hareket etmesinin kaçınılmaz bir sonucu idi. Oğuzların bütün yalvarmalarını ve olumlu tekliflerini reddetmesi, onun eldaşlarını yok etmek düşüncesinde olduğunda pek şüphe bırakmıyor. Halbuki Gazneli Sultan Mes'ud bile, Sancar'ın bu Oğuzlardan daha az yağmacı ve daha az tehlikeli olmayan Oğuz Dedeleri hakkında bu kadar katı bir davranışta bulunmamıştı.133

Sultan Sancar'ın ölümü üzerine Oğuzlar Belh dolaylarını yurt edindiler, hatta yağmacılıktan vazgeçerek Sultan Mahmud'u kendi hükümdarları olarak tanımaya karar verdiler. Oğuzlar bundan sonra Belh bölgesinden Merve geldiler. Sultan Mahmud ve asıl iktidarı elinde tutan Ay-Aba Serahs'ta bulunuyordu. Ay-Aba askeri ile Oğuzların üzerine yürüyerek onlardan bir bölük ile karşılaşıp galip geldikten sonra Merv'e girdi. Bu galibiyet cüretini artınmış ve ona Oğuzları ortadan kaldıracağı ümidini vermişti, bu sebeple yanında Sultan Mahmud olduğu halde Oğuzların üzerine gitti. Fakat Ay-Aba'nın

bu ümidi boşa çıktı, üç gün devam eden savaşta Oğuzlar üç defa geri çekildiler ise de en sonunda Ay-Aba'yı ağır bir bozguna uğrattılar.134 Bu galibiyet Oğuzların kuvvetlerini kaybetmediklerini gösterdi. Onlar bu defa Mervlilere iyi davrandılar. Fakat Serahs ve Tus şehirlerini yağmalamayı ihmal etmediler.135 Oğuzlar bundan sonra Curcan'a gitmiş olan Sultan Mahmud'a (1159) elçiler göndererek hükümdarları olması için kendisini Merv'e davet ettiler. Fakat Mahmut Oğuzlara güvenemediği ve korktuğu için müsbet bir cevap vermedi. Bu durum karşısında Oğuzlar, ondan oğlunu göndermesini rica ettiler. O, da bunu kabul etti. Oğuzlar hükümdarlarını Nişabur'da karşıladılar. O'na saygı ve tazimde bulundular.136 Oğuzların başlarında bir hükümdar bulunmasını gerekli görmelerinin, hakimiyetlerini meşru kılmak hususu ile ilgili olduğu anlaşılıyor. Diğer taraftan başlarına geçecek bir hükümdar, beyler arasındaki anlaşmazlıkları da gidererek birliği sürdürecekti.137 Oğuzlar meşhur Tus şehrini bir defa daha yağmaladılar. Çünkü, Tuslular hakimiyetlerini tanımayı reddetmişlerdi. Oğuzlar Tus'dan Nesa ve Abiverd taraflarına gittiler. Burada Sultan Mahmud ile buluşup onun hükümdarlığı üzerinde anlaştılar, sonra birlikte Nişabur ve Serahs yolu ile Merv'e döndüler. Onlara itaat etmeyen Ay-Aba Nişabur'a döndü ve o bölgeye hakim oldu.138

Nesa bölgesinin bir yöresinde Yazır boyu oturuyor ve 1160 yılında başlarında Evdük (Ödek) Han oğlu Yağmur Han bulunuyordu. Bu Yazırlar, söz konusu Oğuz kümesine mensup olmayıp, buraya Balhan yolu ile Mangışlah'tan gelmişlerdi.139 Aynı yılda, Harizm Şah İl-Arslan'ın askerlerinden bir birlik bu Yazırların üzerine hücum ederek onları bozguna uğrattı. Yağmur Han Oğuzların yanına giderek onlardan yardım istedi. Ona göre, Harizm askerlerinin kendisine saldırması, Sancar'ın emirlerinden Aytak'ın kışkırtması ile ilgili idi. Bunu öğrenen Aytak da Mazenderan Şahını yardıma çağırdı. Dihistan yakınlarında yapılan savaşta Aytak ve Mazenderan emiri ağır bir yenilgiye uğradılar (1160). Öyle ki Mazenderan Şahı Rüstem b.Ali, 30.000 kişi ile girdiği savaştan dört kişi ile çıkmıştı. 1161 yılı başında Dihistan ve Curcan'ı yağmalayan Oğuzlar Horasan'a döndüler.140 Bu Oğuzların kazandığı en önemli zaferlerden biri olmuştur. Nişabur ve yörelerine hakim olan Ay-Aba Sultan Mahmud'un hükümdarlığını tanımıyordu. Bu yüzden Oğuzlar yanlarında Sultan Mahmud olduğu halde Ay-Aba üzerine yürüdüler. Ay Aba asıl Nişabur'a çok yakın olan Şadiyah'ta kuşatıldı. Bu esnada Sultan Mahmud, Oğuzlardan kaçarak, Nişabur Hisarına sığındı. Fakat, az sonra yaptığı bu hareket için derin bir pişmanlık duymuş olmalıdır. Çünkü, Ay-Aba, O'nu ve oğlunu yakalayarak gözlerine mil çektirdi. Baba-oğul birbirini takiben ızdıraplar içinde vefat ettiler (1162).141

Oğuzlara gelince onlar Sultan Mahmud'un kaçmasından sonra Merv'e döndüler. Merv, Belh ve Serahs doğrudan doğruya idareleri altında idi. Herat hakimi Aytigin'de onlar ile dostça geçiniyordu. Oğuzlar hakim bulundukları yerlerde Sancar'ın adına hutbe okutuyorlardı ki, böyle bir gelenek hiçbir yerde ve hiçbir zaman görülmemiştir.142 Hutbede, Sancar'dan sonra o yerin hakimi olan Oğuz beyinin adı okunuyordu. Ay-Aba'ya gelince, kendisi Nişabur bölgesi ile Tus, Nesa ve Kumis'e hakim bulunuyor ve hutbede Irak Selçuklu Sultanı Arslan Şah'ın adına okutuyordu. Dihistan ve Curcan ise, Aytak'ın elinde idi. O da bu bölgede hutbeyi Harizm Şah İl Arslan'ın adını okutuyordu.143 1162 yılında Gor hükümdarı Seyfettin Muhammed, Oğuzların üzerine yürüdü ise de, onlar tarafından yenildi ve öldürüldü.144 Ertesi yıl (1163), Oğuzlar bu zaferlerinden istifade ederek Gazne'yi de aldılar ve burayı

epeyce bir müddet ellerinde tuttular.145 Böylece Oğuzların doğrudan doğruya idareleri altında bulunan bölgelere (Merv, Serahs, Belh, Nesa ve Abiverd) Gazne şehri ve bölgesi de katıldı.146 Bu bölgelerden her biri beylerden biri tarafından idare olunuyordu. Herat Hakimi Ay Tigin'de Oğuzların tabii durumunda olduğu gibi, 1163 yılında Talikan ve Garcistanı fethetmiş bulunan Sancar'ın emirlerinden Sungur'da onlara vergi vermekteydi. Oğuzlar Herat'ı kuşattılar. Çünkü buranın hakimi olan Ay Tigin bir yıl önce Gorlular ile yapılan savaşta ölmüş ve Heratlılar, şehirlerinin muhkem surlarına ve kuvveti gittikçe artan Ay-Aba'nın desteğine güvenerek onlara baş eğmemişlerdi. Fakat, Oğuzlar Ay-Aba'nın da Serahs taraflarına yaptığı akınlar ile kendilerini taciz etmesi üzerine muhasarayı bırakıp geri dönmeye mecbur kaldılar.147

Oğuzların 1164-1165 tarihlerinden sonra yavaş yavaş siyasi önemlerini kaybetmeye başladılar. Bu, onların ortak bir lidere sahip olmamaları ve bu yüzden çözülmeye doğru gitmeleri ile ilgilidir. Ayrıca büyük beylerin ölmüş olmaları buna sebep olabilir.148

1172-1173 yılında Merv ve Serahs, Oğuz beylerinden Dinar'ın elinde idi. Bu esnada Horasan'a bitişik iki ülkede iki devlet süratle yükseliyordu. Bunlardan biri, kurulduğu yer Herat ile Gazne arasındaki dağlık bölge olan Gor devleti, öbürü de Harizm ülkesindeki Harizm-Şahlar idi. 1172 yılında Harizm-şah İl-Arslan'ın ölümü üzerine yerine geçen Sultan Şah, Kara Hıtayların yardımı ile ağabeyi Tekiş tarafından tahttan uzaklaştırılmıştı. Horasan'a gelen Sultan Şah, görüldüğü gibi, bu bölgenin mühim bir kısmına hakim olan Müeyyed Ay-Aba'nın yardımı ile Harizm tahtını ele geçirmek istedi ise de muvaffak olamadı. Meydana gelen savaşta Ay-Aba yenilerek öldürüldü (1174) ve Sultan Şah da Gorlulara sığındı. Fakat çok geçmeden Tekiş ile metbuu Kara-Hıtayların arası açıldı. Durumu dikkatle takip etmekte olan Sultan Şah, müsait bir fırsatın geldiğini görerek Kara Hıtayların yanına gitti. Kara Hıtay kraliçesi mühim bir ordunun başında, kocasını Sultan Şah ile Harizm'e gönderdi. Fakat halkın ve ordunun Tekiş'e sadakati ve alınan tedbirler ile savaş gücü eşsiz olan Kara-Hıtay ordusu hiçbir şey yapmadan geri döndü. Ancak Sultan Şah, Kara Hıtay kuvvetlerinden bir miktar asker alarak Merv'i aldıktan sonra Serahs'ta bulunan Melik Dinar üzerine baskın yaptı. Bu baskın sonucunda Dinar'ın adamlarından bir çoğu öldürüldü. Dinar'a gelince o da kendisini kalenin hendeğine atmıştı. Bu sayede hayatını kurtaran. Dinar, geri kalan Oğuzlar ile Hisara kapandı.149 Sultan Şah daha fazla bir şey yapamayacağını anlayarak Merv'e döndü ve orada oturdu.150 Sultan Şah çok faal ve cesur bir insandı. Merv'den Serahs üzerine ardı kesilmeyen akınlarda bulundu. Melik Dinar bu akınlara karşılık veremiyordu. Bu sebeple buyruğunda bulunan Oğuzların çoğu ondan yüz çevirerek dağıldılar. Serahs'ı Sultan Şahın hücumlarına karşı daha fazla muhafaza edemiyeceğini anlayan Dinar, başta Nişabur olmak üzere, Horasan'ın mühim bir kısmına hakim olan Ay-Aba oğlu Toğan Şaha Serahs'ı Bistam ile değişmek teklifinde bulundu. Toğan Şah bu teklifi kabul etti. Fakat Toğan Şah da şehri koruyamadı. 1181 yılında yapılan bir savaşta Sultan Şah, Toğan-Şahı yendi, Serahs'ı ve müteakiben Tus'u elde etti.151

Sultan-Şah'ın Merv'i ele geçirip Serahs'a akınlarda bulunması ve bu şehrin onun tarafından Toğan Şah'a teslimi, Musa ve Abiverd'in de kaybedilmesi Oğuzların tarihinde önemli bir dönüm

noktasıdır (1174-1181). Bu hadiseler üzerine Oğuzlar, tamamen denebilecek bir şekilde dağıldılar. Yine bu tarihler arasında Gazne şehri de onların elinden çıktı. Oğuzlar, Gazne'de Targan yaparak Gorlulara karşı şiddetli bir şekilde müdafaada bulundular ve ilk önce galip geldilerse de sonra bozguna uğradılar.152 Belh'e gelince, burasının Oğuzların elinden nasıl ve ne zaman çıktığını bilmiyoruz. Bu hususta bilinen, şehri 1197-1198 yılında Gorluların Özbe adlı bir Türkün elinden aldıklarıdır. Özbe, Kara-Hıtayları metbu tanıyor ve onlara vergi veriyordu.153

Merv ve Serahs'ın düşmesi üzerine dağılan ve Horasan'daki siyasi tarihleri sona eren Oğuzlardan önemli bir küme Kirman'a,154 daha az kalabalık bir küme de Fars'a, eldaşları Salgurlular'ın155 yanına gitti. Bunlardan önemli bir kümenin de Anadolu'ya gittiği anlaşılıyor.156 Bistam'da bulunan Dinar'a gelince O, Harizm Şah Tekiş'in Irak'a yürümesi esnasında burayı da terkederek Nişabur'a, Toğan Şah'ın yanına geldi. Dinar, Toğan Şah'ın kız kardeşi ile evlendi ve onun (1185) ölümüne dek yanında kaldı. Dinar aynı yıl içinde Kirman'a giderek bu ülkeyi ele geçirdi.

Dinar Kirman'ı huzur ve sükuna kavuşturdu, orayı hak ve adalet ile idare etti. Kendi kavmine karşı da mülayim davrandı. Onlar yine eskisi gibi, Nermaşir, Nisa ve Reşkan'da oturuyorlardı. Burası Kirman'ın en iyi hububat yetiştiren bölgesi idi. Dinar hakimiyetini denize kadar uzattı ve eski zamanlardan beri Hind, Afrika ve Arabistan ticareti ile zengin bir gelire sahip bulunan Kays adasının hükümdarını da vergiye bağladı. Ayrıca Mekran da tabiiyet altına alındı. Türkleri ve bilhassa Oğuzları hiç sevmeyen müverrih Efdal-i Kirmani (Dinar'ın divanında mühim bir mevkiye sahipti) Dinar'ı göklere çıkarır. İmad ud-din Dinar, 8 yıllık bir hükümdarlıktan sonra vefat etti (1195). Yerine oğlu Ferruh Şah geçti. Ferruh Şah, kabiliyetsiz ve aynı zamanda içkiye müptela, eğlenceye düşkün bir gençti. Müverrih, Efdal-i Kirmani'nin Ferruh-Şah'da beğendiği tek husus, onun Oğuzlardan nefretidir. Halbuki Melik Dinar, nizam ve asayişi Oğuzlara dayanarak temin etmişti. Efdal-i Kirmani başka bir eserinde, bu Oğuzlara Kara-Guzz (Kara-Oğuz) diyor ki, onlara bu "kara" sıfatının Horasan'da siyasi itibarlarını kaybederek kovulmaları sonucunda verilmiş olduğu anlaşılıyor.157

Horasan'ın, Kirman'ın geniş bir kısmına hakim olan Oğuzların sadece cesur savaşcılar değil, savaş usullerini bilen ve onları maharetle uygulayan insanlar oldukları görülüyor. Ancak başlarında, Selçuklu ailesi gibi dirayetli bir aile olmadığı ve içlerinden devlet adamı vasıflarına sahip bir kimse çıkmadığı için zaferlerinden gerektiği gibi faydalanamamışlar ve bir devlet kuramamışlardır. Beyleri yapılan geniş ölçüdeki yağmalar için fazla kınamaya hakkımız yoktur. Çünkü, buyruklarındaki Oğuzların kendilerine bağlılıkları bu husus ile yakından ilgilidir. Beylerin başlarında bulundukları topluluklar üzerindeki nüfuzları hududsuz değildi. Türk tarihinde vakıa şudur ki doyumluluk yani ganimet varsa ne güzel, yoksa bağlılık ve itaat ortadan kalkıyor ve han, sultan, bey mevkiini koruyamıyordu.158

Boz Oklar'ın başı Abdulhamid oğlu Melik Korkut Bey'e gelince onun Merv'i idare etmiş olması muhtemeldir. Korkut Bey'in Muhammed adlı kardeşini tanıyoruz. Merv ve Serahs'ı en son idare eden Melik Dinar'ın bu Muhammed'in oğlu olduğu bilinmektedir. Korkut Bey'in kızının Harizm-Şah Tekiş'in hatunlarından biri olduğu biliniyor.159 Moğolların Seyhun boylarını istila etmeleri üzerine oradaki

Türkmenlerden pek çoğu bilhassa Merv yöresine geldi. Bunlardan sadece Merv ve Nesa bölgesine gelenlerin 70.000'den fazla askerleri olduğu söyleniyor.160

Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Oğuzlar

Anadolu'nun kapısı açan Malazgirt Savaşı'nı takiben dalgalar halinde Anadolu içlerine gelen Türkmenler, Adalar Denizi ve Marmara'ya kadar olan yerleri fethettiler. Fakat Anadolu'dan Türkleri atmak ve Kudüs'ü ele geçirmek amacıyla başlayan Haçlı seferleri161 yüzünden başta Batı Anadolu ve Marmara Bölgeleri olmak üzere fethettikleri yerlerin mühim bir kısmını kaybedip, Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kaldılar. Haçlı seferleri dolayısıyla güçlenen Bizans, Türkleri, Orta Anadolu'dan atmak ümidine kapılmıştı. Ancak, II. Kılıçarslan 1176'da Bizanslıları ağır bir bozguna uğratarak bu ümidi tamamıyle suya düşürdü.162 Türkler bu zaferden sonra yavaş yavaş Bizans aleyhine topraklarını genişletmeye başladılar. 1243 yılındaki Köse-Dağ163 bozgunundan önce kuzeyde ve güneyde denize ulaşılmış ve batıda Denizli ve Kütahya ötesine kadar gidilmişti. Güneyde Çukurova'daki Ermeni164 krallığı vergi ve asker vermeye mecbur edilmiş olmakla beraber, bu krallık, Haçlıların desteği ile yine Tarsus'tan Nur dağlarına kadar uzanan bölgeyi elinde tutabilmişti.

Türkiye Selçukluları ailesinin atası Arslan, Oğuzların yabgusu, idi. Oğlu Kutalmış da buna dayanarak saltanat davasına girişmiş ve Kutalmış'ın oğulları ise, Anadolu'daki fetihlerini Oğuzlara dayanarak yapmışlardı. Bununla beraber hanedanın bu kolu da, diğerleri gibi, Memlük sistemini kabul etti. Çünkü, o zamanlarda bir hanedan için bu sistemin kabülü adeta bir zaruret olarak görünüyor. Hanedanların bekası ve kuvveti buna bağlı idi. Her yerde önüne geleni mahveden Moğol kasırgası bu sistemi tam olarak tatbik eden bir devlet karşısında durmak zorunda kalmıştır.165

Bununla beraber, Türkiye Selçuklularında yine devletin asıl dayandığı askeri kuvvet, hanedanın kendi kavmi yani Türkmenler idi. Türkmenler bu ülkede göçebeliği bırakarak yerleşik yaşama geçmeye başladılar. Selçuklu ordusuna dirlikli sipahi askerini verenler de bu yerleşik yaşama geçen Türkmenlerdi. Yerleşik hayata geçen Türkmenlere bir müddet sonra artık Türkmen denilmeyerek Türk adı veriliyordu.166 Göçebe yaşayışını devam ettirenlerin fazla olmasına gelince, bunun en önemli sebebi, Azerbaycan-Arran ve Orta Asya'dan bu ülkeye arkası kesilmeden vuku bulan göçlerdi.167 Bu durum, yani devamlı göçler aynı zamanda Selçuklu Devleti'nin Haçlı seferlerinin başlamasından sonra Anadolu'da varlığını devam ettirmesinde ve sonra Yakın Doğu'nun en kuvvetli devleti durumuna yükselmesinde en önemli etken olmuştur.168 Bu göçebe Türkmenler bilhassa uçlarda oturuyorlardı.169 Oralarda akıncı ve muhafız kuvveti olarak vazife gördükleri gibi, düşman topraklarında yurd tutmak suretiyle fetihleri kolaylaştırıyorlar ve çok defa kendileri de fetihlerde bulunuyorlardı. XII. yüzyılda, Horasan'da Diyar-ı Rum (Anadolu) denilince akla Ankara-Konya arasında yaşayan Türkmenler geliyordu. Moğol istilası üzerine çok sayıda gelen yeni unsurlar ile kuvvetlenen Uç Türkmenleri kendi başlarına, Selçuklu devletinin feth edemediği, Batı Anadolu ve Marmara bölgelerini açarak buralarda yerleştiler.170

Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun her bir bölgesi veya yöresi bir Türk hanedanının hakmiyetinde idi.171 Bunların birbirleri ile ilişkileri dostça olmuş, birbirlerinin hak ve hukuklarına riayet etmişlerdir. Bu hanedanlara ait ikinci bir özellik de faaliyetlerinin önemli bir kısmını bulundukları bölgelerin imarına kendilerini adamış olmalarıdır. Bu hanedanların başlıcaları şunlardır: Erzurum bölgesinde Saltuklular; Harput Erzincan bölgesinde Mengücekler; Ahlat'da Ahlat-Şahlar;172 Mardin, Hasankeyf, Meyafarakin (Silvan)'da Artıklular;173 Amid (Diyarbakır)'da, İnal (Yınaloğulları); Bitlis-Erzen'de Toğan-Arslanoğulları; Harput ve yöresinde Çubukoğulları bulunmaktaydılar. Bunlardan Ahlat-Şahlar hariç hepsi Türkmen asıllıdır. Bu Türkmen hanedanları içinde en ünlüsü Artuklulardır.174

1185 yılında Güney Doğu Anadolu'ya kalabalık bir Türkmen kümesi gelmişti. Bu Türkmenler dağılan Horasan Oğuzlarının Batıya gelmiş koluydu. Bunların başında Rüstem adlı bir bey vardı.175 Onlar bu beyleriyle tanındılar ve anıldılar.

Oğuzlar veya Türkmenler Selçuklu Devletini kurdukları gibi, bu devletin genişlemesinde de başlıca rolü oynadılar. Türk hakimiyetinin daim olmasında Orta Asya'dan gelen göç dalgaları Türkmenleri bu ideallerinde başarılı kılıyordu.

Kösedağ Savaşı'ndan Sonra Anadolu'da Oğuzlar

Moğol istilası sonucunda, Anadolu'ya Türkistan, Horasan, Arran ve Azerbaycan'dan pek çok Türkmen göç etti. Anadolu'nun her karış toprağı bu Türkmenlerle doldu. XIII. yy. ortalarında, Anadolu'ya, "Türkiye" ve "Türkistan" adının verilmesi bu göçlerin bir sonucuydu. Anadolu'ya göçen Türkmenler sadece yarı-göçebe veya göçebe olan Oğuzlar değil aynı zamanda yerleşik yaşama geçmiş olan Oğuzlar da vardı. Bu Oğuzlar/Türkmenler Anadolu'ya göç ettiklerinde beraberlerinde Türk kültür ve medeniyetini de taşımışlardır.176

Türkmenler beraberinde şeyh ve dervişlerini de getirmişlerdi. Bunların Müslümanlığı yüzeysel olup eski Türk inançlarını kuvvetle taşıyorlardı. Bu şeyhlerden biri, Baba İshak,177 Malatya'nın Sumeysat (Samsat) yöresindeki Türkmenler arasında yaşıyordu. Yanında birkaç müridi ile ibadet ve riyazet ile meşgul olan Baba İshak bu yaşayışı ve sözleri ile Türkmenler üzerinde büyük bir tesir yapıyordu. Türkmenlerin bu gibi şahsiyetlere eskiden beri korku ile karışık bir saygı ve bağlılık duyarlardı. Baba İshak, II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile bir kısım devlet ricalinin dini ve ahlaki kaidelere, milli geleneklere aykırı bir hayat sürdüklerinden bahsederek Türkmenleri ayaklandırdı.

Baba İshak'ın peygamberliğine inanan Türkmenler harekete geçtiler ve üzerlerine gönderilen Selçuklu kuvvetlerini birbiri arkasından yenilgiye uğrattılar. Baba İshak Amasya yakınında tutulup öldürüldüğü halde onlar peygamberlerinin yardım getirmek üzere göğe çıktığını söyleyerek hareketlerine devam ettiler. Nihayet Selçuklu ordusu Kırşehir yöresinde, Malye ovasında Baba İshak Türkmenlerinin büyük bir kısmını yok etti (1240).178 Bununla beraber Baba İshak'ın müridleri onun bâtinî inançlarını devam ettirdiler. Horasan'lı Hacı Bektaş, bunların en büyüklerinden biri veya en büyüğü idi. Bu ayaklanmanın gerçek sebebi, Türkmenlerin iktisaden sıkıntı içinde bulunmaları ve

onlara yalnız istismar edilen unsur gözü ile bakılmasıdır. Bu telâkki Osmanlı devrinde de devam etmiş ve bu devletinde başına birçok gaileler açmıştır.179

1240 yılındaki Baba İshak ayaklanması Selçuklu devletinin manen ne kadar zayıf bir durumda olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bunu anlayan İran'daki Moğol kuvvetleri kumandanı Baycu, 1243 yılında Selçuklu ülkesine yürüdü.180 Sivas'ın takriben 80 km. doğusunda bulunan Kösedağ'da yapılan savaşta Selçuklu ordusu kendisinden sayıca az olan Moğol ordusuna yenildi.181 Bu yenilgi üzerine Selçuklu devleti Moğollar'ın hakimiyeti altına girdi ve çöküntü, düşkünlük ve feryat devri başladı. Selçuklu tahtında bulunan hükümdarların liyâkatsızlıkları ve bir kısmı İranlı veya onların oğulları olan devlet ricalinin ihtirasları yüzünden Mogollara karşı yapılması gerken mücadeleyi Türkmenler yapmakta idiler.

Selçuklu Sultanlarının Moğol tabiyyeti altına girmeleri üzerine Türkmenler devlete karşı büsbütün itaatsizlik gösterdikleri gibi, Moğollara da baş eğmediler,182 XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selçuklu sultanları bunları itaat altına alacak bir kuvvete sahip değildiler. Bu sebeple İlhanlı hükümdarı Hülagü (1256-1265) Anadolu'daki Moğol kumandanlarına Türkmenleri tenkil etmeleri buyruğunu vermişti.183

Moğollar bilhassa Sivas ve Kayseri bölgesindeki Türkmenler ile Ağaç-Eriler'e184 ağır bir darbe indirdiler ise de onların çoğu güneye inerek Memlûk topraklarına sığındılar.185

1277 yılında Mısır-Suriye Türk Memlûkleri hükümdarı Baypars Selçuklu Devleti'nde iktidarı elinde tutan Pervane Muineddin Süleyman'ın daveti üzerine Anadolu'ya yürüdü ve Elbistan ovasında Toku ve Tudaun'un kumandasındaki Moğol ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı.186 Moğollardan Celâyir İlyegey Noyan'ın oğlu olan Toku ile Suldus Sodun Noyan'ın oğlu Tudaun da savaş meydanında kaldılar.187 Baypars Kayseri'ye geldi, fakat kendisini dâvet eden Pervâne ve diğer devlet ricali onunla işbirliği yapmayarak Tokat'a kaçtılar.188 Baypars böyle bir hareketi beklememekteydi. Onu, elinden hiçbir şey gelmeyen halk ve Türkmenler destekledi. Bu Türkmenlerin başında Karamanoğulları geliyordu.189 Bu Türkmenler Ermenek yöresinde yurt tutmuşlardı. Onların Moğol istilâsı üzerine Arrân'dan ilk önce Sivas taraflarına gelmeleri ve orada Baba İshak ayaklanmasına katıldıktan sonra da Ermenek çevresine göç etmiş olmaları mümkündür. Aileye adını vermiş olan Nureddin Sûfî (Sofu) oğlu Karaman, İç-el bölgesinde Ermeniler ile mücadele etmiş ve Konya yakınında 1261'de Selçuk kuvvetleri ile kanlı bir savaş yapmıştır. Bu ailenin Avşar boyundan olduğuna dair Yazıcıoğlu'nun ifadesi doğru olması mümkün ve hatta belki muhtemeldir.190 Baypars'ın Anadolu'ya gelmesini fırsat bilen Karamanoğlu Mehmed Beğ Konya'yı zaptetti ve tarihlerin Cimri adını verdikleri bir Selçuklu şehzadesini tahta çıkardı. Mehmed Beğ de vezir oldu. İlk alınan kararlardan biri bundan sonra devlet dairesinde, sarayda, toplantılarda, Türkçeden başka dil konuşulmaması hakkında idi ki bu, Türk kültür tarihi bakımından çok önemli bir hadiseydi.191

Mehmed Beğ Türkmenleri küçümseyen Vezir Fahreddin Ali'nin oğullarını yenerek durumunu kuvvetlendirdi ise de Moğolların gelmesi neticesinde İç-el'e çekilmeğe mecbur kaldı.192 Baypars'ın

Suriye'ye dönmesi üzerine Moğol Hanı Abaka mühim bir kuvvetle Anadolu'ya geldi. Elbistan savaşında öldürülen Moğolların öcünü Türk halkından aldı ve Kayseri'den Erzurum'a kadar olan yerlerde katliamlar ve yağmalar yaptırdı.193 Karaman-oğlu Mehmed Beğ'e gelince onun üzerine Moğol şehzadesi Kongurtay gönderilmişti. Mehmed Beğ iki kardeşi ile birlikte şehid düştü. İşte, Konya'da Türk dilinden başka hiçbir dilin konuşulmamasını isteyen Mehmed Beğ'in hayatı böyle üzüntü verici bir şekilde sona erdi. Bununla beraber Mehmed Beğ'in ölümü acı bir kayıp olmuşsa da Karamanlıların kuvveti kırılmamış ve Moğollar ile mücadele azimleri zayıflamamıştı. Onlar Anadolu Türklüğü'nün Moğollara karşı en mücadeleci unsuru olmuşlardı.194

Bizans ucuna gelince, bu uzun hudud bölgesinde Türkmenler eskiden beri kalabalık kümeler halinde yaşıyorlardı. Moğol istilası ve baskısı üzerine bu uc bölgelerindeki Türkmen kümelerinin nüfusları cokça artmıştı. Bu Türkmenler Bizans topraklarına akınlar yapıyorlar, elde ettikleri tutsakları tüccarlara satıyorlardı. Bununla beraber bu Türkmenler hayatlarını yalnız akıncılık yapmakla geçirmiyorlar, dokudukları değerli halıları ihraç ediyorlar, Mısır'a ve başka yerlere kereste de gönderiyorlardı.195

Denizli (asıl adı: Tonuzlu) Türkmenleri XIII. yüzyılın ikinci yarısında denize ulaşarak bugünkü Muğla bölgesinde Menteşe Beyliği'ni196 kurdular. Selçuklu Devleti'nin zayıflaması üzerine Denizli'de İnanç-oğulları ve Isparta ile Antalya bölgesinde, yine Türkmenler tarafından Hamid-oğulları beylikleri kuruldu.197

Eskiden beri Kütahya dolaylarında da mühim bir Türkmen kümesi vardı. 1277 yılında bu bölgede Germiyanlıların yaşadığı görülür.198 Bunlar 1240'da Malatya bölgesinde oturuyorlardı. Onlar bu tarafa Moğol baskısı üzerine 1240'lardan sonra geldiler. Batı Anadolu'nun diğer bölgelerini de Aydın-oğlu Mehmed, Saru-Han ve Karesi adlı beyler açtılar ve Aydın-oğulları, Saruhan-oğulları (Balıkesir bölgesinde) beyliklerini kurdular.199 Bu fetihler XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde sona ermişti. Marmara bölgesi ise Söğüt yöresinde yaşayan Osman Beğ ve oğlu tarafından fethedildi. Osman da bir Türkmen beyi idi; babası Ertuğrul, oymağı ile birlikte Söğüd'e Ankara taraflarından gelmişti (Bunun Moğol baskısı üzerine 1277 yılından az sonra olması muhtemeldir). Osmanlı ailesinin atalarının Anadolu'ya gelişleri meselesine gelince, onların Moğol istilası sebebi ile yaşamakta oldukları Merv yakınındaki Mâhân'dan Anadolu'ya geldikleri hakkında Osmanlı tarihlerinde bulunan rivayeti reddetmek için esaslı hiçbir sebep yoktur.200

Uç Türkmenleri, Selçukluların Haçlı seferlerinden sonra bir daha ele geçiremedikleri Batı-Anadolu ile Marmara bölgesini kolayca fethettiler ve orada yerleştiler; o bölgeleri öyle Türkleştirdiler ki, XVI. yüzyılda Anadolu'da en az Hıristiyan nüfusu bulunan yerlerin başında bu bölgeler geliyordu.

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü üzerine (1335) Moğollar arasında şiddetli bir iç mücadele başladı. Bunun sonucunda Anadolu beylikleri tam bir istiklale kavuştular. Artık hâkimiyetin ızdıraplı devri geride kalmıştı.201 Bütün Anadolu şehirlerinde başlarında "Ahi" isimli reisleri bulunan esnaf ve san'atkâr dernekleri vardı.202

Anadolu’ya işgal kuvvetleri olarak gönderilmiş olan Moğollar başlıca Tokat, Amasya Çorum, Kırşehir, Kayseri ve Sivas çevresinde yaşıyorlardı. Bunlara “Tatar” denilmektedir; yabancı eserlerde de Kara-Tatar adı verilmektedir. Bunlara Kara sıfatının verilmesi siyasi itibarlarını kaybetmiş olmalarından ileri gelmiştir. Tahrir defterlerinde bunlardan bazı oymaklara “Muğâl” adı verilmektedir. Bu tatarlar XIV. yüzyılın başlarında artık tamamen Müslüman idiler. Bunların hepsi Moğol asıllı olmayıp, aralarında Uygur ve diğer Türk kavimlerinden mühim topluluklar da vardı. 1337 yılında bu Tatarların başında Emir Eretna bulunuyordu. Eretna Uygur Türklerindendi. Eretna 1343 yılında, Tebriz’deki İlhanlı otoritesinin zayıflamasından sonra Orta ve Doğu Anadolu’nun geniş bir kısmına hakim oldu.203 İdaresi altında bulunan halkı, kendisine “Köse-peygamber” dedirtecek derecede adaletle idare etti (Ölm. 1352)204 Halefleri, Eretna gibi dirayetli olmadıklarından iktidar, onlara kadılık, vezirlik ve naiplik yapan Kadı Burhaneddin’in eline geçti (1380).205 Kadı Burhaneddin Oğuzların Salur boyuna mensup olup, beşinci dedesi Mehmed, Moğol istilası üzerine Harizm’den Anadolu’ya gelmişti. Buna göre Mehmed Mangışlak’taki Salurlara mensup olmalıdır.206

Timur, Anadolu seferi sırasında, Kara Tatarların çoğunu ordusu ile bir yay içine alarak zorla Anadolu’dan göçürdü. Halbuki bunlar, Anadolu’da rahat bir hayat sürüyorlardı; burada doğmuş ve büyümüşlerdi. Onun için Timur dönemine ait kaynaklarda onlara “Kara Tatar Türkmenleri” denilmektedir. Kara Tatarlar yolda kaçmaya teşebbüs ettilerse de ağır bir şekilde cezalandırıldılar.207 Kara-Tatarların az bir kısmı saklanmak, sağa ve sola kaçmak suretiyle Anadolu’da kalmıştı.208

XII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında kalabalık sayıda bir Çepni kümesinin Sinop taraflarında yaşadığı görülür. Bu Çepniler karışıklıklardan faydalanarak Sinop’u almak isteyen Trabzon-Rum imparatoruna karşı, şehri 1277 yılında başarı ile müdafaa ettiler; sonra Samsun’un doğusunda Giresun’a kadar uzanan ve Canik denilen bölgenin fethinde mühim rol oynadılar. Ordu bölgesinde ortaya çıkan Hacı-Emirli Beyliği’nin Çepniler tarafından kurulmuş olması gerekir. Çünkü, o bölgede Çepnilerden başka güçlü bir oymak yoktur. 1398 yılında Giresun, Hacı-Emirli Süleyman Beğ tarafından fethedildi. Bu tarihte biz Çepnileri Tirebolu önlerinde görüyoruz. Clavijo’nun seyahat-nâmesinden, Çepniler’in Trabzon-Erzincan arasında kuvvetli bir varlık gösterdikleri anlaşılmaktadır.209 Trabzon bölgesi, 1461 yılında Fatih tarafından fethedilmek suretiyle Kuzey Doğu-Anadolu’nun fethi tamamlanmıştır.

XII. yüzyılda Suriye’de kalabalık bir Türkmen kümesi yaşıyordu. Bu kümenin önemli bir kısmı yazın Sivas’ın güney yörelerine ve Uzun-Yayla’ya çıkıyordu. Bunlara Şamlu, Şam Türkleri veya Şam Türkmenleri deniliyordu. Bu Türkmenler Boz-Ok ve Üç-Ok şeklindeki eski Oğuz ikili teşkilatını muhafaza ediyorlardı. Boz-Oklar, uzun bir zaman geçmesine rağmen Halep çevresinde ve Amik ovasında yaşıyorlardı. Bu Türkmen kümesindeki Boz-Oklar başlıca şu boylar tarafından temsil ediliyordu: Bayat, Avşar, Beğ-Dili, Döğer. Boz-Oklar’dan birçok tanınmış aileler çıkmıştır. Bu ailelerin başında Dulkadırlılar gelmektedir. Fakat bu ailenin hangi boydan olduğu kesin olarak bilinmemektedir.210

Boz-Oklar'dan diğer bir aile de İnanç-oğulları'dır. Bu ailenin başında bulunduğu teşekkül İnanlu adını taşımaktadır. Bu teşekkül Ak-Koyunlu faaliyetine katılmış, bir oymağı Şamlu boyu arasında İran'a gitmiş, bazı kolları da Amasya, Samsun ve Çankırı taraflarında yurt tutmuştur.

Köpek-oğulları'nın ve Gündüz-oğulları'nın Avşar'dan, Bozca-oğulları'nın Bayat'tan oldukları anlaşılıyor. Harbende-oğulları'nın ise hangi boya mensup bulundukları bilinmemektedir. Harbendelü teşekkülü, bilhassa Malatya bölgesinde yurd tutmuştur. Harbendelülerin bazı obaları da XVII. ve XVIII yüzyıllarda Orta Anadolu'ya ve oradan da Batı Anadolu'ya gelmişlerdir. Batı'ya gelen Harbendelü oymakları da Harmandalı adıyla anılmıştır.211

Üç-Oklar'a gelince, bu kolda, bir boy müstesna (Çavundur), diğer bütün boylara mensup oymakların görülmesi çok ilgi çekicidir. Bu Üç-Oklu oymakların nüfusça kalabalık olanları, Yüregir, Kınık, Bayındır, Salur ve Eymir'dir. Bu kola mensup olduğunu bildiğimiz aileler, Ramazan-oğulları (yüregir) ile Özer-oğulları (Kınık)'dır. Bunlardan sonra Kara İsa, Kosun (Kusun), Koş Temür (Kuş Temür), Ulaş ile Burnaz oğulları aileleri gelir. Bunlar da Çukurova'nın fethinde mühim roller oynamışlardır. Üç-Oklar Çukurova'ya göçmeden önce her halde Amik ovasında ve Tarablus taraflarında yaşıyorlardı.212

Şam Türkmenleri, 1294 yılında Sivas'a girerek şehri yağmalamışlar ve Kayseri bölgesinde de son Selçuklu hükümdarı II. Gıyaseddin Mes'ud'u uğraştıran hadiseler çıkarmışlardı. Ebû Said Bahadır Han'ın ölümü üzerine (1335) Moğollar arasında baş gösteren mücadeleden faydalanan bu Türkmenler, 1337'de Elbistan yöresinde Dulkadırlı Beyliği'ni kurdular. Aynı asrın ikinci yarısında, Uzun-Yayla'da yağma hareketlerinde de bulundular. XV. yüzyıl başlarında onlar için beklenmeyen sevindirici bir hadise oldu ki, bu da Timur'un Kara-Tatarların çoğunu Anadolu'dan göçürmesi idi. Türkmenler gecikmeksizin Tatarlardan boşalan yerlerde, bilhassa Yozgat bölgesinde yurt tuttular. Bu yurt tutanlar Türkmenlerin Boz-Ok kolundan oldukları için onlar orada da Boz-Ok adını taşıdılar. Ancak çok sonraları Boz-Ok, bölgenin adı oldu ve bu Boz-Ok adı Cumhuriyet devrine kadar muhafaza edildi. Üç-Oklara gelince, onların pek çoğu Türk-Memlük ordusunun yanında Çukurova bölgesinin fethine katılmış ve burada yurt tutmuşlardır.213

XIV. yüzyılın ikinci yarısında ve XV. yüzyılın başlarında, Türkiye Türklerinin kıyafetleri, umumiyetle Orta Asya Türklerininkinin aynı idi; ayaklarında, kadınlar da dahil olmak üzere sarı-kırmızı çizmeler ve başlarında da kızıl börk vardı. Ozanlar XIV. yüzyılda olduğu gibi, bu yüzyılda da ellerinde kopuzlar ile her tarafa dolaşıyorlar ve Dede-Korkut destanlarını söylüyorlardı. Bu destanlar o kadar ilgi görüyordu ki dini eserlerde dahi onların yankılarına rast gelinir.214 Saraylara gelince, durum buralarda da dışarıdakinden farksızdı. Tebriz'deki bir Oğuz-nâme'ye dayanarak babası Kara Yusuf Beğ ile Sultan Murad'ın Oğuz-Han soyundan geldiklerini söylüyordu.215

Diyarbekir'deki Ak-Koyunlu216 hânedanına gelince, bu hânedan Oğuz-Han'ın oğullarından Bayındır-Han'ın soyundan gelmekle öğünüyordu.217 Ak-Koyunlu Devleti'nin kurucusu Kara Yülük Osman Beğ, kendisinin Selçuklu hânedanı ile akraba olduğunu söylüyordu; baş hanımının adı da

Selçuk Hâtun idi. Bu Ak-Koyunlu beyinin çağdaşı olan Çelebi Mehmed'in kızının aynı ismi taşıdığını bildiğimiz gibi, Kara Yülük Osman Beğ'in torunu Uzun Hasan Beğ'in hatununun ismi de Selçuk Şah idi. Yine bu hânedana mensup Kılıç Arslan adlı bir bey tanıdığımız gibi, Kara Koyunlu hânedanı mensuplarından biri de aynı adı taşıyordu. Ak-Koyunlular Bayındır boyunun damgasını devletinin resmi alameti olarak kabul etmişler ve onu paralarına, kitâbelerine ve resmi vesikalarına koydurmuşlardı. Hânedan azasına mensup bazı beyler de Bayındır adını almışlardır.218

Osmanlılara gelince, Türkçeyi daha Orhan Beğ zamanında resmi dil yapmış olan bu hânedan da Türkçülük ve Oğuzculuk cereyanının tesiri altında kalmıştır. Paul Wittek, II. Murad devrinde Osmanlı sarayında ilk defa kendisi tarafından müşahede edilen bu cereyana "milli romantizm" adını vermiş. Fakat Ahmedi de219 Ertuğrul Beğ'in askerlerinin Oğuz olarak vasıflandırıldığını görmekteyiz.220 II. Murad devrinde hânedan, Reşideddin'de Oğuzların en şerefli boyu olarak görünen Kayı boyuna bağlanmıştır.221

Sonuç olarak, XV. yüzyılda Tuna'dan Ceyhun'a kadar uzanan geniş sahadaki Türkler, tek bir kavim olduklarını biliyor ve Oğuzların torunları olmaktan gurur duyuyorlardı. Bu kavmi şuur o kadar canlı ve kuvvetli idi ki, toplumun hiçbir tabakası, zümresi ve hânedanlar ve onun tesiri dışında kalmamıştır. Bu kavmi şuur, bilhassa Oğuzların hatıralarını ve geleneklerini yaşatmak ve Türkçe'ye değer vermekle kendini belli ediyordu. Bu kavmi şuurun canlanması, Türkmenlerin XV. yüzyılda kazandıkları büyük siyasi başarılar ile yakından ilgilidir.222

Halep Türkmenleri

XVI. yüzyılda Halep Türkmenleri başlıca: Beğ-Dili, Harbendelü, Bayat, İnallu, Köpeklü-Avşarlı, Gündürlü-Avşarı gibi büyük teşekküler ile Karkın, Kızık, Uç, Acurlu, Kaçılu, Peçenek, Döğer, Kınık, Eymür, Büğdüz, Alayurtlu, Bahadırlu, Kara-Koyunlu ve saire gibi oymaklardan meydana geliyordu.

Dulkadırlı: Bu el başlıca Maraş-Elbistan bölgesinde yaşamaktadır. Bu ele mensup göçebe oymaklar, kışın Amik ovasına, Haleb dolaylarına ve Çukur-Ova'ya inerlerdi. Dulkadırlı elinde birçok bölükler, İran'a gitmiş oldukları gibi, ona mensup bir kol da Diyarbekir bölgesindeki Boz-Ulus'a katılmış bulunmakta idi. Ayrıca yine bu el'e mensup teşekküller, Yozgat bölgesinde yerleşmişler ve ayrıca Sivas'ın güneyinde Yeni-İl'i meydana getirmişlerdir. Daha XVI. yüzyılın başlarında bu el'e mensup oymakların Ankara bölgesine kadar sokulmuş oldukları görülüyor. Kayseri ve Kır-Şehir bölgeleri de bu el'in yerleşme sahaları arasında idi. Daha sonraları onlardan mühim bir kısmının (Cerid, Tecirli ve Ağça-Koyunlu) Çukur-Ova'da yerleşik yaşayışa geçmişlerdir. Bu büyük el, başlıca şu boylardan meydana gelmiştir:

1- Anamaslı öbür adı Karacalı (bazı obaları: Yazır, Sevinçlü, Oruç-Beğlu, Ulaşlu, Urçanlu, Kazıncılu, Söylemezlü, Yol-Basanlu, Kara-Haytalu).

2- Dokuz, öbür adı Bışanlu (Bazı obaları: Karkın, Karamanlu, Kürd-Mihmadlu, Avcı, Demrek, Hacılar, Neccarlu, Dokuz-Doyunlu, Bazlamançlu, Kara Goncülü)

3- Küreciler

4- Cerid (bazı obaları: Yabır-Cerid, Kara-Hasanlu, Oruç-Gazilu, Mamalu).

5- Peçenek

6- Kavurğalu

07- Elçi

08- Döngelelü

09- Küşne

10- Yuvalı (yahut Kara-yuvalu)

11- Tekelü

12- Varsak

13- Ağça-Koyunlu (en önemli obaları: Çalışlı, Musa-Hacılu-Musacalu, Kazanlu, Hamidlu).

14- Eymir

15- Çimelü

16- Kızıllu

17- İmanlu-Afşarı

18- Çağırğanlu

19- Avcı

20- Gündeşlü

21- Tecirlü (Tacirlu)

22- Eşkinciler

23- Dulkadırlı eli'nin Kars (Kadirli) yöresinde yaşayan oymakları işe şunlardır. Varsak, Demürcülü, Karamanlu, Selmanlu, Zâkirlu, Kavurgalu, Geçlik, Eşkinciler. Sis (bugün Kozan) sancağında da: Savcı-Hacılu, Eğlen-Oğlu, Ayru-Damlu, Kavurgalı ve Avşar teşekkülleri yurt tutmuşlardı.223

Çukur-Ova Türkmenleri

Bu bölgeyi fethetmiş olan Üç-Oklar toprağa bağlanmışlar ve kısmen boy teşkilatını kaybetmişlerdir. Bölgenin Türkmen yerleşimine açılmasında önemli roller oynamış olan Yüreğirler ve Kınıkların XVI. yüzyılda yerleştikleri yerlerde yalnız isimleri kalmıştır.224

Trablus-Şam: Bu yörede yaşayan Türkmen topluluğu da başlıca: Salur, Eymir-Gazilü, Boğayırlu, Süleymanlu ve sair oymaklardan oluşmaktaydı.

Boz-Ulus: Boz-Ulus. Diyarbekir Türkmenleri, Dulkadırlı oymakları ve Haleb Türkmeni oymakları olmak üzere üç koldan meydana gelmiştir.

Ak-Koyunlu Kalıntısı: Eski Ak-Koyunlu Eli'nin kalıntısı olan Diyarbekir Türkmenlerinin başlıca oymakları şunlardır. Tabanlu, Oğul-Beğlü, Musullu, Pürnek, Hamza-Hacılu, Koca-Hacılu, İzzeddin-Hacılu, Süleyman-Hacılu, Şeyhlü, Danişmendlü, Sâlârlu, Çavundur, Dodurga, Döğer, Karkın, Avşar, Beğ-dili, Alpavut.

Dulkadırlı oymakları: Cerit Sultan-hacılu, Kürd mihmadlu (Dokuz'dan), Köçeklu, Küşne, Anamaslu, Avcı, Dodurga, Cecelü, Çimelü, Avşar, Karaca-Arablu, Eymir, Gündeşlü, Çağırğanlu, Kızıl-Kocalı, Şam-Bayadı, Karkın Musacalu-Musa Hacılu (Ağca-Koylunlu'dan)

Halep Türkmen Oymaklar: Köpeklü-Avşarı, Gündüzlü-Avşarı, Harbendelü, Beğ-Dili, Acûrlu, İnallu, Bayat, Kara-Koyunlu

Yeni İl: Yeni-İl Sivas'ın güneyindeki Mancılık, Gürün ve Hekim-Han arasındaki bölgede yaşayan oymakların adıdır. Mancılık ile Gürün arasındaki araziye Uzun-Yayla denilir. Hekim-Han'ın kuzey doğusunda ve Alacahan'ın güney doğusundaki Yeylüce dağı da Yeni-İl'in en ünlü yaylalarından biri idi. Yeni-İl, mali bakımdan II. Murad'ın anası Nur-Bânû'nun Üsküdar'da yaptırdığı Camiinin evkafına bağlanmıştı. Bu sebeple vesikalarda bu topluluğa "Üsküdar Türkmeni" de denilir. Bu topluluk biri Dulkadırluya diğeri Haleb Türkmenlerine mensup olmak üzere, iki koldan meydana gelmiştir. Haleb Türkmenlerine mensup kola eskiden beri Yaban-Eri denilir. Dulkadırlu kolu ise umumiyetle çiftçilik yapmaktadır. Yaban-Erilerin çoğunun Beğ Dili boyuna mensup obalardan meydana geldiği görülür. Başlıca Yaban-Eri teşekkülleri şunlardır. Beğ-Dili, Bayat, Avşar, Bayındır, Hanbendelü, Kara Koyunlu.225

Dulkadırlı: Çimelü, Musacalu-Musa-Hacılu-(Ağça-Koyunlu'dan), Boynu-Yoğunlu, Kürd Mihmadlu (Dokuzdan), İmanlu-Afşar, Barak (Cerid'ten), Ağça-Koyunlu, Tatar-Alilü, Çağırganlu, Elçi, Tecirlü, Neccarlu (Dokuz'dan)

Ulu-Yörük Türkleri: Ulu-Yörük, başlıca Sivas, Amasya ve Tokat bölgelerinde yaşamakta olup, bu topluluğun bazı oymakları batıda, Kırşehir ve Ankara bölgelerine kadar yayılmışlardır. Daha sonraları bazı oymakları Eskişehir bölgesine, oradan da Balıkesir yöresine gitmişlerdir. Ulu-Yörük başlıca üç

kümeye ayrılar: Yüzde-Pâre, Orta-Pâre, Şark-Pâre: Bu kümeleri teşkil eden oymaklar bölük adını taşımaktadır. Bölüklerden her biri belli kışlaklara sahip bulunmakta ve onun üzerinde çiftçilik yapmaktadır. Ulu-Yörük Türkleri topluluğu geçmişi ve teşkilatı İlhanlılar devrine kadar gider. Bu topluluğu meydana getiren başlıca bölükler şunlardır:

İl-Beğlü, Çepni, Kulağuzlu, Ak-Kuzulu, Ak-Salur, Tatlu, Gerâmpâ, Gökçelü, Şerefeddinlü, Çungar (moğolca Ca'ungar=sol) Bulla, Çapanlu, İkizlü, Çavurçı (mogolca Caverçi), Ustacalu (Usta Hacılu= Ustaclu), Dodurga, Özlü, Kırıktu, Kara-Fakihlu, Turğutlu, Ağça-Koyunlu (Dulkadırlu'dan) Ali-beğlü, Kuzu-Güllü, Kara-Keçilü, İnallu (Haleb Türkmenlerinden).226

Boz-Ok: (bu günkü Yozgat bölgesi ve komşu bazı yöreler): Bu bölge Kara-Tatar denilen Moğolların başlıca yaşadıkları bir yer idi. Timur'un bunlardan çoğunu beraberinde Türkistan'a götürmesi üzerine, XV. yüzyılın ilk yıllarında Boz-Ok Türkmenleri, yani Dulkadırlı eline mensup teşekküller burada güçlüğe uğramaksızın yurt tuttular.227

Gedük: Kara-Yahyalu, Delü-Alillü, Ağçalu (en mühim obası: Hacılar), Ağça-Koyunlu (Dulkadırlı'dan), Şam Bayadı (Dulkadırlı'dan)

Kara-Taş: Ali Beğlü, Ağçalu, Tecirlü (Dulkadırlı'dan), Kızıl-Kocalu (başlıca oymaklarından: Ali-Şarlu).

Ak-Dağ: Karalu, Kırklu, Hisar-Beğlü, Kızıl-Kocalu, Sevgülen (en büyük oymağı: Saru-Halillu).

Boğazlayan: Çiçeklü, Kulağuzlu.

İli-Su: Tatar (Moğol) Arslan-Beğlü, Ağçalu.

Sorgun: Zâkirlu, Kızıl-Kocalu.228

At-Çekenler ve Komşu Oymaklar

At-Çekenler başlıca Lârende (Karaman), Ak-Şehir ve Koç-Hisar gölü arasındaki bölgede yaşıyorlardı. Bu bölge üç yöreye ayrılmıştı: Eski-İl, Turğud ve Bayburd. Eski-İl Koç-hisar gölünden başlayıp güney doğuya doğru Ereğli'nin batısındaki Akça Şehir'e kadar uzanan topraklara deniliyordu. Bu yörenin merkezi Koçhisar gölü kıyısına yakın yerdeki Eski-İl köyü olup bugün de mevcuttur. Konya-Aksaray arasındaki eski Selçuklu anayolu üzerinde bulunan Eşme-Kaya köyü de At-Çeken beylerinin oturdukları yerlerde idi ki, bu beylerin nesli zamanımıza kadar gelmiştir. Turgud, Akşehir gölünün kuzeyinden Karaman'ın batısındaki topraklara kadar uzanan yörenin adıdır. Bayburd'da Karaman'ın doğusunda, Ereğli'nin güneyindeki toprakları içine alıyordu. Aşağıda bu yörelerdeki ve Karaman iline bağlı diğer bazı yerlerdeki en belli başlı oymakların adı verilmiştir. Bunlar arasında geçen Tatar ve Celâyir adlı oymaklar Kara-Tatarların kalıntılarındandır.229

Eski-İl: Koş-Temür, Sölmüşlü, Hcantılı (Karaman oğulları'na bağlı beylerden biri olan Hcantı'dan) Dâvudlar, kureyş-Melik-Şah, Boynu, Yumru, Kurulu

Turgud: Kusunlu, Yapa (ünlü bir oymak), Çepni, Reyhanlu, Saruca-Ahmedlü, Şah Beğ Nökerleri.

Bayburd: Emîr-Hacılu, Oğul-Beğlü, Kayı, Farsaklar, Peçenek, tatar (Moğol).

Ak-Saray: Beşkaşlı Tatar'ı (büyük bir oymak, beyleri Şey'ünlilah oğlu Ali Beğ Bayazıd), Elçili tatarı.

Koş (Koç)-Hisar: Boz-Kırlu, (Boz Kır adlı beyden), Boz-Doğan, Urunğuş, Hindlü, Cüneydlu, Celâyir.

Ürgüb: Cemallu, Yavalu.

Niğde: Berekatlu, Dündarlu, Bulgarlu (Güneydeki Bulgar dağından).

Develü: Benderi-Beği.

Develü Kara-Hisar'ı: Yahyalu.

Ilgın: Muğal Samağarı, Elçili (Alçi?) Tatarı

İshaklu: Selçuklu, Kondu, Kutlu-Boğa Tatarları, Kapucu-Tatarları, diğer adı: Boğaz tatarı, Muğal-Tatarları

Bu oymaklardan bazıları İç-el'den (Boz-Kırlu, Boz-Doğan), bazıları da Tarsus-Adana bölgesinden (Koş-Temür, Kusunlu, Farsak-Varsak, Urunğuş, Dündarlu, Bulgarlu) gelmişlerdir.230

İç-il: İç-il Selçuklular zamanında fethedilmeye başlanmış ve bu fetih Karaman-oğulları devrinde tamamlanmıştır. Bu bakımdan buradaki Türkler Çokur-Ova'dakilerden ayrı bir siyasi maziye sahiptirler. Bunların hemen hepsi Karaman-oğulları'nın Türkmenleri olup, onların en güvendikleri unsuru teşkil etmişler ve başlıca dayanakları olmuşlardır. Bunların başlıcaları şunlardır: Boz-Doğan (Silifke'de), Yıvalu-yahut Yuvalu (Anamur'da), Oğuz-Hanlu (Selinti ve Anamur'da), Boz-Kırlu (Taşlık-Silifke'de) Hoca-Yunuslu (Günar'da), Beğ-Dili (Gülnar'da), Şamlu (Taşlık-Silifke'de). Bu oymakların başında bulunan aileler, Karaman-oğulları'nın emirleri arasında yer almıştır.231

Menteşe: Menteşe (bugünkü Muğla vilayeti) sancağında yarı göçebe olmak üzere, bazı oymaklar yaşamaktadır. Bu oymakların başlıcaları şunlardır: Kayı, Horzum, (her halde Hovârizm'den), Barza Kızılca Yalınç, Kızılca,-Keçilü, İskender Beğ. Burada adı geçen Barza oymağı Oturak-Barza ve Göçer-Barza olmak üzere iki kol halinde olduğu gibi, ayrıca bir de Güne-Barza kolu vardır.232

Aydın: Bu sancakta Karaca-Koyunlu adlı bir Yörük topluluğu görülmektedir. Bu topluluk geniş bir sahaya yayılmış olup, çok küçük oymaklardan meydana gelmiştir. Bu topluluk içinde Tarucular, (Darıcılar), Elliciler, Çullular gibi bazı büyük oymaklar da vardır.233

Kütahya: Bu sancağın bilhassa Denizli yöresinde, oldukça mühim bir Yörük topluluğu görülmektedir. Bu topluluğu meydana getiren başlıca büyük oymaklar şunlardır: Kayı, Ak-Koyunlu, Boz-Guş, Kılcan, Ak-Keçilü, Kaşıkçı, Müsellemân-ı Toylı, Avşar, Ala-Yundlu.234

Ankara: Ankara sancağının her tarafında yarı göçebe ve çoğu az nüfuslu oymaklara rastgelinir. Bu sancağın Yaylalu ve Aziz-Beğlü, Kara-Keçilü, Tos-Boğa, Beğ-Pazarı, sivri-hisar ve Sultan-Önü kazalarında da mühim bir kısmını Gençlü oymağının meydana getirdiği Ulu-Yörük teşekkülleri yaşamaktadır. Yukarıda adı geçen oymaklardan Tos-Boğa eski Osmanlı tarihlerinde Moğol olarak vasıflandırılır. Kara Keçiler'e gelince, bunlar bugün Eski-Şehir ve komşu yörelerde yaşadığını gördüğümüz Kara-Keçililerdir. Ankara sancağındaki bu Kara-Keçililer de Ulu-Yörük'e bağlı ve Kır-Şehir toprağında yaşayan büyük Kara-Keçili oymağının bir kolunu teşkil ediyorlardı.235

Oğuzların Tarihteki Önemi

Göktürk Devleti Türk Milletine yön verici, merkezi bir nitelik taşımıştır. Asya Hun Devleti'nden daha geniş ölçüde Asya Türklüğünü bünyesinde birleştirmiş, Orta Asya'nın batı sınırlarında Türk halkının siyaseten zayıf düştüğü zamanlarda bile Türk nüfuzunun yayılmasında büyük rol oynamıştır.

VIII. yüzyıl ortalarında Maveraünnehir, Taşkent, Fergane, Huttal, Şuman ve Toharistan'da görülen "kırallıklar" ya Türkler tarafından kurulmuş veya Türk siyasi ve kültürel etkisi altında gelişmiş siyasi teşekküllerdi.

Uygur, Türgiş, Karluk Hakanlıkları Göktürk Hakanlıgının devamıydılar. Batıda Hazar Hakanlığı ve Uz, Peçenek, Kuman-Kıpçak boyları Göktürk Hakanlığından ayrılmış zümrelerdi. Yukarı İrtiş bölgesindeki Kimekler;236 Aral Gölü'nün kuzeyinde bir Kıpçak Gurubu olan Kanglılar; Kaşgar'ın kuzeydogusu, Özkakent, Talas ve Çu bölgelerinde Karluklardan bir kabile olması muhtemel Yagmalar;237 bir Karluk kabilesi olup, Issık Göl'ün güneybatısında ve sonraları Talas, Barsgan, Kaşgar ve Maveraünnehir civarında Çigiller;238 yine Karluklara bağlı bir kabile olarak, Issık Göl-Çu Irmağı arasında görülen Tohsılar,239 Toharistan, Gazne, Belh, Sicistan, Kuzey Hindistan'da Kalaçlar; Kaşgar, Balasagun, Talas, Fergana arasında: Argu, Yabaku, Çomul, Iğrak, Çaruk, Ezğiş, Kençek toplulukları aslında hep "Doğu Türk" kolları olup Göktürklerle bağlantılı bulunuyordu. Ayrıca Karluk, Yağma, Çiğil yolu ile Karahanın hakanlıkları; vaktiyle aynı toplulukta yer alan çeşitli Türk grupları yolu ile: hanedanı Karluk menşeli olduğunu bildiğimiz Gazneliler Devleti, Harezmşahlar; Hindistan Türk Devletleri; Oğuz Boyları yolu ile: Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu Devleti, Atabeylikler, Türkmen Beylikleri, Anadolu beylikleri, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri, Kadı Burhaneddin, Ramazan Oğulları, Dulkadırlılar, Berçem-oğulları ve Yaruklular, İran'da Avşar, Kaçar Hanedanları, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti hep Göktürk hakanlıgının kavmi,

sosyal, idari, askeri ve kültürel varisleri olmuşlardır. Bu durum çeşitli Türk Kütleleri arasında, bilhassa XI. yüzyıldan itibaren 200 yıl süren göçleri ile bütün Orta-Doğu sahasını tutarak saydığımız siyasi teşekkülleri kuran ve ebedi bir Türk Vatanı yaratan Oğuzların Türk, İslam ve dünya tarihindeki mümtaz yerini ortaya koyar.

Orta Asya'nın steplerinden başlayarak, Anadolu'ya ve oradan da Balkanlara kadar devam eden bu Oğuz/Türkmen göçü ile, tarihin seyri bir anda değişmiştir. Bu göçün başrol oyuncusu olan Oğuzlar gittikleri, ulaştıkları her bölgeye getirdikleri kültür ve medeniyet ile çağdaş ve özgün bir yaşam tarzının oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu Oğuz/Türkmen kültür ve medeniyeti, Ortaçağın karanlıklarında yaşayan Avrupa'nın yeniden şekillenmesine, Renaissance ve Üniversal Avrupa medeniyetinin doğmasına katkıda bulunmuş ve bütün özellikleri ile zamanımıza kadar çok az değişikliğe uğrayarak yaşayıp gelmiştir.

Boy Teşkilatı ve Boylar

Oğuzlar kavmi ve siyasi bir teşekkül için el (il)240 kelimesini kullanmakta idiler.

Oğuz eli'ni meydana getiren teşekküllerden her birine boy denir ki Kâşgarlı241 bu sözün Oğuzca olduğunu bildiriyor. Orhun abidelerinde geçen "bad" sözü242 söylendiği gibi, belki bu kelimenin en eski şeklidir. Boy, Türkiye'de bu anlamda gerek resmi dilde, gerek halk arasında son zamanlara kadar kullanılmıştır.

Boylar da obalara ayrılmaktadır. Kâşgarlı oba kelimesinin de Oğuzca olduğunu belirtmektedir.243 Obalardan sonra da aileler gelmekteydi.

Oğuz boylarının Arap ve diğer bazı kavimlerde olduğu gibi tek başlarına bir hayat geçirdikleri veya tek başına siyasi bir harekette bulundukları nadir olarak görülür. Onlar daima el halinde (yani üç-dört oymak bir arada) yaşamayı severler ki, bu husus siyasi başarılarında enönemli bir etken olmuştur.244

Görüldüğü gibi X. yüzyılın başlarından itibaren Oğuz eli'nden kümeler halinde ayrılmalar başlamıştır. Bu kümelerden ilki Hazar Denizi kıyasındaki yarım adaya giderek yurt tutmuş ve buraya Mangışlak adını vermişti. İkinci bir küme ise Selçukluların idaresinde Yakın-Doğu ülkelerine geldi. Üçüncü bir küme de yine XI. yüzyılda Kara-Deniz'in kuzeyinden Balkanlar'a indi.245 Diğer taraftan Oğuzlar'dan kalabalık bir nüfus da Seyhun'un orta yatağındaki şehirlerde yerleşmişti. Göçebe Oğuzlar'ın bu şehirli eldaşlarına, küçümseyerek, yatuk yani tenbel adını verdiklerini biliyoruz. Fakat bütün bunlara rağmen Oğuz eli eski yurdunun bir kısmında el teşkilatını muhafaza ederek yaşıyordu. Boz-Ok ve Üç-Ok adları ile iki kola ayrılan Sultan Sancar'ın gâlib Oğuz kümesi önemli bir kol olmakla beraber son teşkilatlı küme veya ana kol değildir. Boz-Ok ve Üç-Ok ikili teşkilatını en son taşıyan Oğuz-Türkmen kümesi, Moğol baskısı yüzünden XIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'dan Suriye'ye göceden kalabalık topluluktur.246

Seyhun Oğuzları XI. yüzyılda 24 boydan müteşekkil bulunuyorlardı. Bize bunu bildiren Kâşgarlı Mahmud, aynı zamanda bu boylardan 22'sine ait bir liste de vermiştir. Oğuz boylarına ait tam liste XIV. yüzyılın başlarında Reşideddin tarafından verilmiştir.247 Bu listelerin önemi, bunlar olması idi Oğuz boylarına ait tam bir liste yapmak bizler oldukca güç ve hatta belki de imkânsız olacaktı.

Kâşgarlı Mahmud, Halac adını taşıyarak bazı hususlarda diğerlerinden ayrıldıkları için Oğuzlardan sayılmadığını söylediği248 iki boyu listesine almadığı gibi, bunların adlarını da vermemiştir. Diğer taraftan Kâşgarlı'nın "sayısı az ve damgaları belli değil" dediği Çarukluğ boyunun adına da Reşid-ed-din listesinde rastlanmamaktadır. Orada Kâşgarlı'da bulunmayan şu adlar vardır: Yaparlı, kızık, Karkın. Kâşgarlı'nın listesinin boyların o zamandaki siyasi şöhretlerine göre sıralandığı anlaşılmaktadır. Meselâ Selçuklu hânedanının mensup olduğu Kınık boyu orada en başta yer almıştır. Halbuki bu boy Reşid-ed-din'in listesinde en sonda bulunmaktadır.249 Reşid-ed-din'in listesinin, Oğuz boylarının eski siyasi ve içtimai mevkilerine göre tanzim edildiği görülüyor. Burada 24 boy her biri eşit sayıda olmak üzere Oğuz Han'ın altı oğlundan türetilmiştir. Diğer taraftan Kâşgarlı'nınkinde olduğu gibi burada da boylardan her birinin kendine mahsus damgaları olduğu halde, her dört boyun ortak bir ongunu da vardır.250

Reşid-ed-din'de 24 boy iki kola ayrılmıştır. Bunlardan biri Boz-Ok, öbürü Üç-Ok adlarını taşımaktadır. Ne bu ikili tasnif ne de onların isimleri Kâşgarlı'da vardır. Ancak bunun da tarihi bir sebebi olduguna inanıyoruz.

Yine Reşid-ed-din'deki sözlere göre, Oğuz-eli'nde hâkim kolu Boz-oklar teşkil etmiştir. Bu sebeple Boz-Oklar'ın alameti yay ve Üç Oklar'ınki oktur. Tuğrul Beğ 1038 yılında Nişabur'a girerken kolunda gerilmiş bir yay ve belinde de üç-ok bulunuyordu. Bunlar her halde, kendisini Boz-Ok ve Üç-Ok'un, yani bütün Oğuz-eli'nin hükümdarı saydığının bir ifadesidir.251 Daha önce de belirtildiği gibi, bir yay ve üç ok, Oğuz yabgularının hükümdarlık alâmeti idi.252

Eski Türk ellerinde ve ordularında ikili düzenin değişmez bir kaide olduğu bilinir. Oğuz elinde ve ordusunda da, bu kaide hakimdi. Böylece el ve ordu ikiye bölünmekte, bunlara kol denilmektedir. Kollar da birbirinden sağ ve sol sıfatları ile ayrılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda da sağ kol, sol kol adları verilen bu ikili düzen hem askeri, hem de idari teşkilatta esaslı bir düzen olarak uygulanmıştı. Türklerde sağ kol, Moğolların aksine olarak daha şerefli sayılıyordu, Boz-Oklar da hakim kolu teşkil etmeleri itibari ile onlar sağ kol sayılmışlardır. Bu gelenek, bu kollar var oldukça devam edip gelmişlerdir. Boz-Okların hakim kol sayılması, İslamiyet'ten önce siyasi üstünlüğün uzun bir zaman bu kolun elinde kalması, yabguların daha çok bu kolun boylarına mensup olmalarından ileri geliyordu. Oğuz Yabguları başlıca şu boylardan çıkmıştır: Kayı, Yazır, Avşar, Beğ-Dili ve Eymür. Bunlardan yalnız Eymür boyu Üç-Oklardan idi. Dede-Korkut destanlarında ise siyasi üstünlüğün Üç-Oklar'da olduğu görülür. İslam ülkelerinde Üç-Oklar büyük bir varlık göstermişlerdir: Selçuklu hânedanı (Kınık), Salgurlular (Salur), Berçem oğulları (Yıva), Ak-Koyunlular (Bayındır), Ramazan-oğulları (Yüregir) ve Kadı Burhaneddin (Salur) bu kolda idiler. Şimdiki bilgilerimize göre, Boz-Oklardan

da Artuk-oğulları'nın (Döğer), Şumla-oğullarının (Avşar) ve Nadir Şah'ın Avşarlı hânedanından çıkmış olduğu görülüyor.253

Kâşgarlı ve Reşid-ed-din'de bulunan listelerdeki Oğuz boyları dönemlerindeki söyleniş şekillerine göre yazılmıştır.254

Kâşgarlı ve Reşid-ed-din'in listelerinde boyların damgaları da gösterilmiştir. Bu durum damgalara verilen önemi ifade eder. Kâşgarlı bu damgaların davarlara, yılkılara vurulduğunu söyler.255 Reşided-din'de bunlara damga kelimesi ile ifade edilmiştir.256 Oğuz boyları damgalarının Anadolu'da hayvanlara vurulduktan başka halı, kilim motifi olarak kullanıldığını, aşı boyası ile evlerin duvarlarına resmedildiğini, kap kacağa ve nazar değmemesi, uğur getirmesi için bazı giyim eşyasına konulduğunu ve hattâ mezar taşlarına bile çizildiğini biliyoruz.257

Reşid-ed-din'in listesinde damgalardan başak ongunlar da görülmektedir. Bunların hepsi eti yenmeyen avcı kuşlardır. Reşided-din ongun ittihaz edilen hayvan veya kuşun kutlu sayıldığını, incitilmediğini, etinin yenilmediğini bildirmektedir ve ongun (onkun) kelimesinin türkçede kutluluk demek olan oynuk'tan geldiğini belirtmektedir.258 Abdülkadir İnan'a göre259 Ongun Moğolca bir kelime olup Türkçesi töz'dür. Her iki kelime de bugün Türkiye'de bilinmemektedir. Görmüş olduğumuz gibi, Oğuzların tarihinde bir totem devri söz konusu değildir. Diğer taraftan Oğuzların ongun kuşları olduğu hakkında tarihi kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur. Bu sebeple Oğuz boylarının ongunları olduğuna dair ongunlarla ilgili bilgilerin doğruluğundan şüphe etmek gerekir260

Yine Reşid-ed-din'in listesinden anlaşılıyor ki eski zamanlarda boyların toylarda yiyecekleri koyun etinin kısımları da bir kaideye bağlanmıştır. Reşid-ed-din'de bu kısımlara "endâm-i goşt" (etin bir kısmı),261 Yazıcı-Oğlu'nda "sünük" (kemik) denilmekteydi.262

Bir boyun toplantılarda ve toylarda (umumî ziyafetler) oturacağı mevki (orun) ve yiyeceği et kısmı (ülüş) yalnız Oğuz elinde değil, diğer Türk kavimlerinde de kaidelere bağlanmıştır.263

Reşided-din'in listesinde boylar Oğuz Han'ın 24 torunundan türetilmiştir. Kâşgarlı da, 24 Oğuz boyunun, adlarını dip dedelerinden aldığını söyler264 ve bu 24 dip dedeye Zulkarneyn'in Türkistan seferi esnasında nasıl Türkmen adının verildiğine dâir bir de hikâye anlatır.265 Ona göre bu boylar çok eski zamanlarda meydana gelmişlerdir. Aynı müellif bu boyların oba ve oba kolları olduğunu da yazmaktadır. Fakat Oğuzlardan hiçbir boyun obası kesin olarak bilinmemektedir.266

Oğuz boylarına ait bu özellikleri belirttikten sonra, Kaşgarlı Mahmud267 ve Reşideddin Fazlullah'ta268 geçen Oğuz Boyları listeler halinde aşağıda verilmiştir. Bilindiği gibi, Yazıcı-Oğlu Ali'nin ve Ebû'l-Gazi'nin269 listeleri Reşideddin orijinlidir. Ancak Yazıcıoğlu, Reşideddin'in mükemmel bir nüshasını gördüğünden ve aynı zamanda konuya ilgili olduğu için listesi kaynağına en yakın olanıdır. Bu bakımdan onun listesini de eklemeyi uygun buldum.

Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti / Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu [s.580-584]

On birinci asır ortalarında, Yakın Doğu'da, Büyük Selçuklu İmparatorluğunu kurmak suretiyle Orta Çağ tarihinde çok ehemmiyetli bir rol oynamış olan Türk kabilelerine 'Oğuz' yanında 'Türkmen' de denilmektedir. Türkmen adı, bilindiği gibi, gerek eski eserlerde gerekse son zamanlardaki muhtelif araştırmalarda çeşitli tefsirlere uğramış, başka başka izah edilmiştir. Bu hususta kaynaklarımızda verilen bilgilerle modern görüşleri karşılaştırarak bu kelimenin gerçek manasını tespite çalışmayı uygun bulduk. Tetkikimizin, yalnız Türkmen tabirinin esasını belirtmekle kalmayıp, aynı zamanda Türkmen-Oğuz münasebeti bahsinde yeni problemlerin mevcudiyetini de ortaya koyacağını sanırız.

1. Türkmen kelimesi ilk olarak XI. asrın Türk asıllı müellifi Kâşgarlı Mahmud'un büyük lûgatinde izah ediliyor. Bu münasebetle bir efsane nakleden Kâşgarlı'ya göre, Büyük İskender Türk ülkelerine yöneldiği sırada Balasagun'da oturan Türk hükümdarı doğuya çekilmiş, orada yalnız 22 kişi kalmış (bunlar Oğuz boylarını teşkil etmişler), az sonra bunlara iki kişi daha katılmış. İskender, üzerinde Türk belgeleri bulunan bu 24 kişiye Farsça 'türkmânend' (Türke benzer) demiş ve Türkmen adı böylece doğmuştur.1 Daha sonra, Divanü Lûgat'ten naklen, Bedreddin Aynî'nin İkdü'l-cümân'ında2 ve bu eserin Mabmud b. Şehâbeddin Ahmed el-Aynî tarafından yapılan ihtisarı Târihü'l-Bedr'de3 aynen bildirilen ve eski bir efsane ile karıştırılmış halk etimolojisinden ibaret olan bu rivayet, ilmi değersizliği dolayısıyla, kabul edilmemiştir.4

Reşîdeddin'in Câmiü't-tevârih'inde 'Tacikler onlara türkmânend dediler' şeklinde benzer rivayet tekrarlanmaktadır.5 Á. VÁMBÉRY, Türk men' (ben) Türküm' izah tarzını Türk dili kaidesine uymadığı için reddetmiştir.6 Akkâ piskoposu J. V. Ariac'a göre, kelime, Türk ile Kuman sözlerinin birleşmesinden doğmuştur7 ki, bunun da tamamıyla bir yakıştırma mahsülü olduğu âşikârdır. Kelimenin bir de Türk + imân olarak manalandırılması vardır. Türklerden İslâmiyeti kabul eden kütlelere böyle ad verildiği esasına dayanan türkimân rivayeti Bedreddin Aynî tarafından, yukarıdaki rivayetten ayrı olarak, bildirilmekte8 ve Neşrî9 İbn Kesîr10 taraflarından nakledilmektedir. Yine halk etimolojisi mahsulü olan bu rivayet Müslüman Şarkta lûgat kitaplarına girecek kadar yayılmıştır.11

Son devir Türk müelliflerinden HÜSEYİN HÜSAMEDDİN'e göre, men Türkçe büyüklük eki olup, Türkmen 'büyük Türk' demektir12. NECİP ASIM'a göre, kelime, Türk ile adam manasına gelen man'dan terekküp etmiştir ve 'Türk eri' tabirinin tercümesidir.13 Nihayet S. A. DiLEMRE, asurca 'tüccar' demek olan tuggar kelimesini Türk ile münasebete getirerek Türkmen'in ticaret adamı, kervan adamı olabileceğini söyler.14

Türk tarihi ve dili ile uğraşan Avrupalı bilginler de öteden beri Türkmen kelimesinin manası üzerinde durmuşlardır. Yabancı Türkologlar arasında ilk ilmî izah yapmağa çalışan VÁMBÉRY'ye göre, kelime Türk ile-men'den terekküp etmiştir ve 'Türklük, Türkler' demektir, zira men Türkçede toplayıcı isimler vücuda getiren bir ektir.15 Daha sonra, ünlü Türkologumuz J. DENY Türk dili grameri adlı meşhur eserinde, Türkçedeki-men,-man ekinin, 'kocaman (ènorme) ', karaman 'très brun', şişman 'obèse, enflè' v.b. sözlerinde görüldüğü üzere, birleştiği kelimeye augmentatif (mübalâğa, fazlalık,

büyüklük, üstünlük) manası verdiğini tespit ile, Türk ve-men'den mürekkep Türkmen tabirinin de 'koyu Türk, halis kan Türk (turc pur sang) ' manasına geldiği neticesine varmıştır.16 L. LIGETI 1925'te yazdığı bir makalede 'Aslî şekillerinde kabile ve boyların muayyen bir kütlesini ifade eden cemilerin, sonradan ism-i cemi halinde müfret olarak kullanılmağa başlandıklarını kabul etmek lazımdır' demek ve buna Türkmen'i misal göstermek suretiyle, esas olarak VÁMBÉRY nazariyesine uymakla beraber, Türkmen adını 'asli Türk' diye manalandırmaktadır.17 J. DENY'nin yaptığı izah GY. NÉMETH18, V. MINORSKY19, GY. MORAVCSIK taraflarından isabetli görülmüş, nihayet son yıllarda 0. PRITSAK tarafından tekrarlanmıştır,20 Fakat bu izah tarzının Türk meseleleriyle ilgili her bilgin tarafından kabul edilmediğini söyleyelim. Mesela El'deki Turk-mèns maddesinde bu izahı bahis konusu etmeyen V. V. BARTHOLD 1927'de çıkan Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler adlı mühim kitabında 'Türkmen kelimesinin aslı ve menşei bugüne kadar hallolunmamıştır21 demektedir. İlâve etmek lazımdır ki, NÉMETH ve PRITSAK, adları geçen makalelerinde-men,-man ekinin augmentatif olduğunu tasdik etmişler, fakat Türkmen kelimesinin manası üzerinde J. DENY kadar sarahatle durmamışlardır. Filhakika bu adın manası, menşei ve mahiyeti, şüpheleri ortadan kaldıracak şekilde açıklanmış değildir.

Biz bu yazımızda önce, tarihi kaynaklarda ve adlarını sıraladığımız tetkiklerde görüldüğü gibi, Türk adı ile-men ekinden meydana geldiği muhakkak olan Türkmen kelimesindeki-men,-man'ı, bu ekle yapılmış isim, sıfat ve fiillerin ışığında inceleyecek ve sayın DENY'yi destekler mahiyetteki bu fasıldan sonra, kelimenin menşe ve mahiyeti bahsine geçeceğiz.

2. Türkçede-men,-man (-min,-mun, mung,-ming; m ~ b:-bin,-bang) 'lı22 kelimeler. İsimler (son ek olarak):

közmen 'közde pişirilmiş et, közleme'.23

dilmen 'çok dili, konuşkan'.

elik (ilik) men 'el kandili'.

tokluman 'bir yaşında doğuran (erken yetişmiş) kuzu.'24

ataman 'reis, başbuğ' 25

nijemen 'gürültü, şamata' (Yakutça nije 'ses', PEKARSKY).

yülmen 'dağ doruğu'.

balaman 'büyük, cesim'

şahman 'iri, büyük'.

dökmen 'yakışıklı, levent, dökme vücutlu'.

kermen ‘kale, müstahkem mevki’.26

sökmen ‘çok cesur, yiğit’.27

İsimler (önek olarak):

mun kirleas (Çuvaşça) ‘Ocak ayı’ (çok buz tutturan ay, mun = büyük).28

mang (man> ‘üç yaşında kuzu’.29

manmang ‘iri, koca başlı’.30

Yer adları:

Menkermen Kiev şehrinin eski adı (kermen ‘kale’, men yüksek’).31

Mingi tau Elbrüz dağları (ming, meng ‘yüksek, sema’).32

Man (Min) kışlag Hazar Denizi’nin kuzey doğusundaki yayla.33

Bingöl Anadolu’da dağ (bin ‘büyük, yüksek’).

Binboğa Anadolu’da dağ (bin ‘büyük, yüksek’).

Kögmen Asya’da dağ.34

Çankırman bir kale.35

Tekmen bir yer adı.

Çirmen bir yer adı,

Kişi adları:

Ming kara Uygurlarda (‘büyük, kudretli’).36

Ming temür Uygurlarda (‘kuvvetli, sert, sağlam’).

Gökmen Anadolu’da (‘gözleri çok gök’).37

Tuman XI. asır başlarında bir kumandan.38

Tümen Uygurlarda.39

Karaman Peçenek reislerinden, Anadolu’da bir beylik adı.

Min direk (Men direk) Emîr Şihâbeddin.40

Mingi direk Gazneli Sultan Mes'ud zamanında hacip.41

Min taş (Man taş) Memlûkler devrinde Malatya valisi.42

Bu isim Bezm u Rezm'de Mantaş şeklinde harekelenmiştir.43

Min taş (Man taş) Çağatay'ın torunlanndan biri,44

Men teş (Menteşe) Anadolu'da bir beylik kurucusu; Hacı Bektaş-ı Veli'nin kardeşi ve ayrıca müritlerinden biri.45

Sıfatlar ve fillerde:

dikmen 'çok dik, şahika'.46

ağırman (ağarman) 'çok ağır hareket eden'.47

bütümen 'büsbütün, tamamıyla'.48

kuduman 'çok cebredici'.49

ıssıman 'çok ısınmış' (güneş çarpmış).

evcimen 'evine düşkün kimse'.

işçimen 'işe sarılan, çalışkan'.

teğirmen 'değirmen' (değirme 'yuvarlak).

sıkman 'korse'.

ökmen 'harman' (ökmek 'yığmak').50

koruman 'öncü, koruyucu'.

oyman 'çukur, vadi'.

nelemen 'geniş, vasi' (PEKARSKY).

tuyuman 'çok lafçı, geveze

gülemen 'çok, sık sık gülen'.

yetmen ‘yeter, kamil kişi’ (Dede Korkut).

dalaşman ‘çok kavgacı’.

azman ‘çok büyümüş, iri, vahşi’.51

Bunlardan başka, yine ‘büyük’ üstün, iri. v.b.’ manalarını veren şu kelimeler vardır:

arman ‘mübalağa, fazlalık’ (PEKARSKY).52

dızman (tızman) ‘çok büyük, büyüklük’ (BIANCHI).

yaman ‘çok kötü, çok fena’.53

maytalman ‘çok güzel, muhteşem’ (RADLOFF).

urman (orman) ‘ağır bir cilt hastalığı (kanser)’ 54

tümen (dümen) ‘en yüksek rakam, 10 bin, binlerce’55

Görülüyor ki, Türk dilinde-men,-man v. b. ekler,56 ister son ek, ister ön ek olsun, birleştiği isim, fiil ve sıfatlara daima augmentatif mana vermekte57, aynı ekle meydana gelen kişi adları da yine augmentatif mana taşımaktadır.-men,-man eki ile kurulmuş kavim veya kabile adları da vardır: Tuman, Kalkaman, Avukman, Tokman, Akman, İlmen, Korman, Moçurman oymakları58 ve Azman59, Kukman-yüs, Karaman, Kuzman, Ahtaman kabileleri60 gibi. İşte bu nevi adlardan biri de Türkmen dir. Türkmen tabiri bu durumda ancak halis, asil, büyük, üstün, sağlam… Türk manasına gelebilir.

3. Şimdi Türkmenlerin niçin bu isimle anıldıkları meselesini tetkik edelim. Bu noktayı açıklayabilmek için Türkmen-Oğuz münasebetlerinden hareket etmek lazım geliyor; çünkü Türkmen adının menşe ve mahiyeti muammasının çözülmesinde bu nokta ‘büyük ölçüde yardım edecektir.

Türk tarihi literatüründe Türkmen ve Oğuz kelimelerinin muayyen bir Türk boyunun iki ayrı adından ibaret bulunduğu umumiyetle kabul edilmiş gibidir. Geçen asrın 2. yarısında A. VÁMBÉRY şöyle diyordu: ‘Arapların Guzz adını verdiği kütleleri zamanımızdaki Türkmenler olarak kabul etmek nokta-i nazarı tamamıyla doğrudur’61. NÉMETH, M. TH. HOUTSMA’ya istinaden62, Türkmenlerin eski adları Oğuz yerine Türkmen ismini aldıklarım, bir aralık, XII. asır başlarında, Oğuz ve Türkmen adını müştereken kullandıklarını beyan etmekte; 63 V. MINORSKY bir eserinde: ‘Oğuzlar umumiyetle Türkmen adı ile tanınmıştır’ demekte; 64 PRITSAK, bir kısım Türklerin tarihi kaynaklarda Türkmen yahut Oğuz isimleriyle göründüklerini ve ‘Oğuz Yabgusu’ devletinin Oğuz ve Türkmen gibi çifte ad altında bir siyasi birlik teşkil ettiklerini bildirmektedir65. Neticeleri bakımından doğru olan bu hükümlerde yalnız Türkmen tabirinin ne zamandan beri mevcut olduğu ve menşe ve mahiyeti hususu aydınlatılmış değildir.

Memleketimizde ise, F. Köprülü'nün görüşü klasik bir değer kazanmıştır. Köprülü vaktiyle, Divânü Lhugat'e dayanarak, Türkmen adım Oğuzlardan Müslüman olan gruplara verildiğini söylemiş66 ve filhakika bu görüş, daha sonra meydana çıkan, Şerefü'z-Zaman-ı Mervezî'nin Tabâyiül-hayvân'ındaki satırlarla aynen teyit edilmişti67. Mervezhî'den önce, Türkmenlerden bahseden ilk İslam müellifi El-Mukaddesi (X. asrın 2. yarısı) onları İslamiyeti kabul etmiş kütleler olarak göstermişti68. Kaşgarlı Mahmud'da Türkmen ile Oğuz'u çok yerde birlikte kaydetmektedir: Türkmâniyetü'l-uzziye, beyne't-Türkmâniyet'i 'l-Guzziye, bit-Türkmeniyeti'l-Guzziye, butûnü'l-Guzziyeti 't-Türkmâniye… 69

Türkmen adını tarihini efsanevi Oğuz Han zamanına kadar çıkaran VÁMBÉRY'nin nazariyesi70 bir yana bırakılırsa, son yılların hakim fikri, Türkmen isminin XI. asırda zuhur ettiği ve bunun da Müslüman Oğuzlara verildiği merkezindedir. Halbuki, Türkmen adının daha önceki devirlerde mevcudiyetini gösteren bazı deliller bulunduğu gibi İslamiyetin Oğuzlar arasında yayılması da bu kelimenin menşeini izah bakımından kafi gelmemektedir.

Mervezî bir Türkmen-Oğuz-Peçenek hareketinden bahsetmiştir. Buna göre 'Oğuzlar, Türkmen tazyiki altında Harezm'i terk ederek Peçenek topraklarına göçmüşlerdir'.71 Müellif bu muvaffakıyeti Türkmenlerin Müslüman oluşlarına atfeder. MINORSKY bu hadiseyi 893 yılına doğru vaki olup Konstantinos Porphyrogennetos'ta zikredilen ve İstahrî'de, Hudûdu'l-âlem'da (yazılışı 893) izlerine rastlanan, Peçeneklere karşı Hazar-Uz müşterek hücumuna bağlamakta ve hadisenin Mervezi tarafından, daha sonra kullanılan, 'Türkmen' tabiriyle modernize edilmiş olması ihtimalini ileri sürmektedir.72 Ancak kaynağımızda hadise Peçeneklerle Uzlar arasında değil, Türkmenlerle Oğuzlar arasında cereyan etmiş gösterildiğine göre, eğer bir modernleştirme mevcut ise, bunun Türkmen tabirinden ziyade, İslamiyet mefhumuna raci olacağı düşünülebilir. Çünkü, bilindiği gibi, VıIl. asır ortalarında Çu havzasına tamamıyla hakim olan Karluklar, daha sonra, ihtimal aynı asrın sonlarında veya IX. asır başlarında, Talas ve Çu bölgesinden Oğuzları çıkarmışlar, bunlar da Peçenekleri daha batıya itmişlerdi.73 Buna nazaran Mervezî'deki kaydı hakikaten Harezm mıntıkasında, fakat Karluklarla Oğuzlar arasında cereyan etmiş bir hadisenin aksi olarak kabul etmek daha doğru olsa gerektir. Yine bu devirlere ait bir haber olduğu anlaşılan El-Mukaddesi'deki malumatta da Türkmenlerle Oğuzların ayrı ayrı yerlerde oturdukları zikredilmektedir.74 Coğrafi yakınlık, burada bahis konusu edilen 'Türkmen'lerin de Karluklar olması ihtimalini kuvvetlendiriyor. Kâşgarlı Mahmud'u kendi zamanındaki çeşitli Türk lehçelerinin birbirinden farklarını bildiren satırları da bu bakımdan mühimdir. 0, bir çok harflerin telaffuzu ve bazı kelimelerin kullanılışı bahsinde 'Türkler' ile Oğuzlar arasındaki ayrılıkları belirtmiştir.75 Mahmud'un buradaki 'Türkler'den maksadı, dar manada olarak, kendi öz vatanı olan Karahanlılar ülkesi halkı ve oğuzcadan ayırdığı 'Türkçe' o civarda konuşulan Türkçe ise76, bunun da Karluklarla yakın ilgisi meydandadır.

Diğer taraftan, Oğuzların İslamiyeti kabul etmekle Türkmen adını aldıkları nazariyesi, bazı kaynaklardaki sarahate rağmen, ikna edici görünmüyor. Zira din değiştirmek, aynı zamanda isim değiştirmeği icap ettirmez. Böyle bir teamül olsaydı, İslam memleketlerinden Türkmenlerden önceki

Türkler gibi77 daha sonra İslamiyete giren Oğuzların da yeni bir ad almaları veya Müslüman soydaşları gibi Türkmen diye anılmaları lazım gelirdi. Türk tarihinde, ad değiştirme nazariyesini destekleyecek bir misal bulunmamasına mukabil başka dinlere intisap yüzünden örf ve adetlerin, telakkilerin unutulduğunu fakat halis Türkçe kavim adlarının korunduğunu gösteren deliller çoktur. Buddhist, Maniheist Uygurlar, Musevi Hazarlar böyledir. Türk menşeli Bulgarlar ve Macarlar Hıristiyan camiası içinde kendilerine has her şeylerini unutmuşlar, ancak Türkçe adlarını muhafaza ‘etmişlerdir. Türkmen meselesi bu umumi nizam içinde bir istisna teşkil etmemektedir.

El-Mukaddesî, Divânü Lûgat ve Mervezî’deki kayıtları Karluklarla münasebete getirmiştik. Filhakika, son araştırmalara göre, Karluklar, Çu, Talas, Yedisu bölgesine hakim bulundukları en kuvvetli devirlerinde (XI. asrın ilk yarısı) kendilerine, siyasi bir isim olarak, aynı zamanda Türkmen diyorlardı78. Bundan başka IX. asır ortalarına doğru Balasagun’a kadar gelerek, orada Karluk Yabgu’sunun Karahan unvanını almak suretiyle tarihte Karahanlılar, İlig hanlar veya Hakaniye diye maruf Türk devletini kuran Karluklar79, Kaşgarlı’nın da belirttiği gibi, Oğuzlardan farklı bir lehçe konuşuyorlardı.80 Ayrıca, F. HIRT ‘tarafından Çin kaynaklarında ‘Türkmen’ tabirinin tespit edildiği malumdur. Dikkate değer ki, kelimeyi ‘Tö-Kö-möng’ şeklinde zapt eden Çin ansiklopedisi T’ung-t’ien, Karlukların aynı zamanda Türkmen diye anıldıkları devre aittir.81 Binaenaleyh şimdilik, hiç olmazsa, IX asır boyunca Türkmen sözünün, siyasi tabir olarak, mevcut bulunduğu ve Karluklar tarafından kullanıldığı, fakat o tarihlerde Oğuzlara Türkmen denilmediği kuvvetli bir ihtimalle kabul edilebilir.

Türkmen tabiri niçin kullanılmıştır? Kanaatimize göre, bu tabirin, VI. ve VIII. asırlar arasında, Karlukların da dahil bulunduğu çeşitli Türk kabileleri konfederasyonunun kurduğu büyük Türk İmparatorluğu için kullanılmış olan ‘Kök Türk’ tabiri ile yakın bir münasebeti olmalıdır. Bilindiği üzere, tarihçe malûm Türk boyları veya budunları arasında doğrudan doğruya Kök Türk adında her hangi bir grup mevcut değildir. Orhon kitabelerinde görülen Kök Türk kelimesi siyasi bir isimlendirmedir ki, V. THOMSEN’e göre, ‘Geniş hudutlar içinde kısa süren, ‘fakat Türk İmparatorluğunun tam birlik teşkil ettiği parlak bir devrinde, dünyanın dört yönünün muhtelif kavimlerini veya kabilelerini topluca bir kelime ile ifade etmek üzere kullanılmıştır’82 köklü, asil, necip’, öteki ‘sema, gök’. Her iki manası ile de kelime, asil, yüksek, büyük, cihan şümul mefhumlarını ifade eder ve bu mefhum, THOMSEN’in tarif ettiği siyasi duruma uyar. Türkmen kelimesi de, gördüğümüz gibi, aynı manalara gelmektedir. Kök Türk tabiri nasıl belli bir kabilenin adı olmayıp siyasi bir terim ise, Türkmen tabiri de, aynı manada olmak üzere, Karlukların en kudretli zamanlarında kullandıkları siyasi bir terimdir. IX. asırda Göktürk kelimesinin ifade ettiği tarihi vakıa artık maziye mal olmuş, cihanşümul hakimiyet sona ermiş, siyasi Türk birliği dağılmış olduğu için bir yandan Uygurlar, bir yandan Oğuzlar gibi diğer Türklerle hasım vaziyette olan Karluklar tarafından Kök Türk tabiri şüphesiz kullanılamayacağı cihetle, Karluklanın, onun yerine, aşığı yukarı benzer bir mefhuma âlem olarak, ‘Türkmen’ tabirini ikame ettikleri anlaşılmaktadır.

Bununla beraber biz, Orta Doğu kaynaklarında ‘Türkmen’den daha ziyade Oğuzların kastedildiğini görüyoruz. Oğuzların Kınık boyuna mensup Selçukoğulları kaynaklarımızda ‘Türkmen’

diye gösterilmiştir. İlk defa Selçuklulardan bahseden Farsça eserler hep böyledir: Gerdizî El-Kaim bi-emrillah 423'te halife oldu. Onun zamanında Türkmenler zuhur etti' der83. Nâsır-i Husrev Divan'ında 'Tuğrul Türkmen ve Çağrı' mısraı bulunmaktadır.84 Ebû'l-Fazl-i Beybakî'nin meşhur tarihinde Selçuklu kelimesinin yanında yalnız Türkmen adı bahis mevzuudur.85 Kaşgar da 'Oğuz Türkmenler? ' veya 'Türkmen Oğuzlar' tabirlerini sık sık kullanılmıştır.86 Bütün bunlardan. Türkmen kelimesinin manası ve mahiyeti hakkında baştan beri verdiğimiz izahata dayanarak, aynı tabirin bu sefer X. asrın 2. yarısında Hazar-Aral kuzeyi düzlüklerinde büyük bir siyasi teşekkül vücuda getirmiş olan Oğuzlar tarafından kullanılmağa başlandığı neticesini çıkarabiliriz. Esasen Oğuzlar bu mefhuma yabancı değillerdi. Yukarıda adı geçen Çin ansiklopedisindeki Tö-kö-möng kelimesi Hazar denizine yakan bir mahal ile ilgili bulunmaktadır.87 Ancak Orta Doğu'da yerliler ve daha bir çok Türk olmayan kavimler üzerinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu teşekkül ettikten, Selçuklu ailesi Türkmenlerle birlikte aynı zamanda bu yabancı kavimlerin de metbuları olduktan ve onları da, tıpkı Türkmenler gibi, kendi malı saymağa başladıktan sonradır ki, imparatorlukta hükümdar sülalesiyle aynı adı taşıyan Türkmenlerin, bilhassa orduya her cinsten asker katıldığı ve daha ziyade köle kumandanların istihdam edildiği bu devirde, kısmen sülaleden ayrıldıkları müşahede olunuyor ki, 'Türkmenler her ne kadar devlete büyük zorluk çıkarmışlarsa da, bu devlette hakları geçmiş, devletin kuruluşunda çok hizmetleri olmuş ve ağır meşakkatlere katlanmışlardır. Onların hanedan ile akrabalıkları vardır' diyen Vezir88 Nizamülmülk'ün cümlelerini böylece izah etmek mümkündür.

Oğuz Boyu ve 1040 Yılına Kadarki Yükselişi / Doç. Dr. Omid Safi [s.585-594]

Colgate Üniversitesi / A.B.D.

Selçuk ailesinin köklerini araştırırken, kaçınılmaz bir ironi ile karşı karşıya kalınır. Henüz üç nesil öncesine kadar Müslüman olmayan Orta Asyalı bir göçebe Türk ailesinden, tarihsel kaynaklarda anlatıldığı üzere, İslam'ın görünüşte manevî ve simgesel lideri olan Abbasi Halifesi tarafından İslam'ın koruyucuları olmaları istenmiş idi. Bu Selçuk ailesi kim idi ve halifenin kendilerine bu şekilde yaklaşmasını sağlayan böylesi güçlü bir konuma nasıl gelmişlerdi? Selçuklular, geniş Türk kabileleri birliğinin bir boyundan her hangi bir aile olarak nasıl modernite öncesi İslamiyet'in kalbine (İran ve Irak) etkileyici yöneticiler olarak girmişlerdi? Bu makale Selçukluların Oğuz kabilesi içinden yükselmelerinin izlerini sürecektir.

Selçuklular ve Oğuzlar

Oğuzlar saf bir boy değildiler, Selçukluların yükselmelerinden önce İran platosundan İç Asya'ya göç eden bir kabileler birliğiydi. Henüz sekizinci yüzyıl başlarında, Oğuzlar Moğolistan'ın Orhun ve Selenga vadilerinden İrtiş ve Seyhun bölgelerine gelmişlerdi.1 Selçuk sultanı Sancar'ı 548/1153 yılında esir eden Belhi'lı bir Oğuzu anlatırken İbn'ül el-Esir şöyle der: "Bazı Horasan'lı tarihçiler Oğuzların Maveraünnehir'in ötelerine, Halife el-Mehdi (775-85) zamanında Türk topraklarının en uzak sınır bölgelerinden geldiklerini ifade ediyorlar."2 309-310/921-2 itibâriyle, Arap seyyah İbn Fadlan Oğuzların İdil ve Harezm bozkırlarında var olduklarına işaret ediyor.3 Orada korkunç bir yoksulluk içinde yaşayan ve "yolunu kaybetmiş ahmaklar gibi" dolaşan bir Oğuz grubundan bahsediyor.4 Aynı zamanda İbn Fadlan, daha sonraları Gazne ve Selçuk tarihlerinde sıkça karşılaşılan askerî-siyâsi-kabilevî unvanların Oğuz hükümdarlarına da verildiğini yazıyor: yabgu (reis), su-başı (Sahib el-ceyş, askerî kumandan) ve İnal5 (küçük rütbeli komutan). Oğuzlar saf bir etnik grup değillerdi, Moğolistan'dan ayrılırken farklı kabileleri içlerine almaya hazırdılar.

Türk ansiklopedist Kaşgarlı Mahmud, bazılarının Türk olmaması muhtemel6 yirmi iki Oğuz boyu adı vermektedir:

Oğuzlar bir Türk, Türkmen boyudur. Yirmi iki koldan oluşmuşlardır, her birinin hayvanları üzerinde birbirlerinden ayrılmaları için belirgin birer alametleri vardır. Reislerine Kınık denir, bugünkü sultanlarımızın soyu ondan gelir.7

Kaşgarlı, yukarıdaki bu yirmi iki bölümlük Oğuz grubunun alt-kabileleri olduğunu, her alt-kabilenin de sıra ile yedi alt-koldan oluştuğunu eklemektedir. "Alt-kabilelerin adları atalarının adlarıdır... tıpkı Arapların 'Beni Salim' dediği gibi."8 Bu durum delâlet etmektedir ki, Büyük Selçuklular Oğuz alt-kabilelerini ihtiva eden yirmi iki alt-boyun herhangi bir ailesi olarak meydana çıkmışlardır.

Oğuz-Selçuk göçünün, İran platosuna ve Irak'a etkilerini ortaya koyarken ve bu göçün korkunç etkilerinin şehirleşmiş kültürlere yansımasını belgelerken, bu göçü "şehir-kültürü" (tahminen Acem ve İslam) ve "göçebe" kültür (öncelikle Türk, putperestlik izlerine rastlanan ve sathî İslamlaştırma) olarak iki ayrı kısımda sınıflandırmak uygundur.9

Önemli bir Orta Çağ öncesi İran tarihçisi olan, C.E. Bosworth, bu tanımlamayı şüphe ile karşılamıyor ve Selçuklular hakkında şöyle bir hüküm veriyor: "Selçuklular medeni hayat için gerekli olan yollara ve onun yararlarına yabancı idiler"10 Fakat bu eski sınıflamaları ["zarif-şehirli-Farsça" "kaba-göçebe-Türkçe"] sosyal gerçekliğin mutlak yansıması olarak ele almak konusunda şüphe duymayı gerektirecek geçerli bir sebep var. Örneğin, Türk dilinin ve kültürünün zenginliğinin korunmasını isteyen bu zamanın eğitimli Türk bilim adamları, Türkçede "rikka"dan yakınmaya başlamışlardı. Rikka muhtemelen Türklerin İranlılara karışmasının, onların topraklarına yerleşmelerinin veya Farsçayla birlikte çift dilli hale gelmelerinin bir sonucu idi.11

Eğer Kaşgarlı'nın öne sürdüğü ilişkiyi, Acem şehir kültürlerini12 rikka ve düşüşe geçen "zarif Türkçe" ile birleştirmeyi kabul edersek, çok açık olarak ortadadır ki, Oğuzlar diğer bütün Türk grupları arasında "en zayıf diyalekte" sahip olan grup olmuştur, bu da onların Acem şehir kültürü ile en yüksek derecede ilişki içinde olduklarını göstermiştir.13 İranlılar ile Türkler arasındaki derin bağları ifade eden bir diğer örnek de, Kaşgarlı tarafından aktarılan şu Türk deyişidir: Tatsız Türk bolmas, bassız börk bolmas (Bir Türk Acemsiz olamaz [aynen] bir şapkanın başsız olamayacağı gibi.)14 Bazı kaynaklar [örneğin Siyasetname] zaman zaman "İranlı" ve "Türk" kavramları üzerinde yoğunlaşsalar da, hatırlamalıyız ki tarihi gerçek çeşitli derecelerdeki işbirliği, çatışma ve benzerlikle birlikte önemli bir nüans taşır.15

Türk kabilelerinin İslamiyet'e geçmesi birkaç yüzyıl önce başlamış iken, bu süreç halen tamamlanamamıştır. Başka bir deyişle, Türklerin çoğunluğunun İslamiyet'i kabul etmesi ile sonuçlanmaktan çok uzaktır. İslamiyet'e yeni geçen Türkler ile putperest olanlar arasında sürekli harpler olagelmiştir. İbn'ül el-Esir 1043-4 yılında, Bala-Sagun ve Maveraünnehir'de Kaşgar'dan on bin "haymananın" İslamı seçtiğini kaydediyordu. İbn'ül el-Esir'in tesellisi16 bu, sürekli pagan ve göçebe Türk akınlarına maruz kalmış şehir kültürü hakim olan Horasan ve Maveraünnehir'de şüphesiz yankılanmıştır. O durumda ihtida edenlerin sayısı çoktu, abartılı olsa bile, Türklerin İslamiyete geçişinin 11. yüzyılın ortalarında bile sürdüğü, başka bir deyişle Selçukluların yükselişine kadar devam ettiği öne sürülmüştür. Bu putperest davetsiz Türk misafirlerinin muhtemel menşei, özellikle Selçuk kabilesinin menşei Selçuklulara İslamın koruyuculuğunu tevdi etmiş olan daha sonraki tarihçiler için önemli bir sorun arzediyordu.

Anonim bir coğrafi kaynak olan Hudud'ül-'alem17 adlı eserde erken dönem Oğuz Birliği hakkındaki anlatıma sahip olduğumuz için şanslıyız. Bu övgüsüz anlatım Oğuzlar Darü'l-İslam hududlarına girdikten fakat Selçuklular henüz güçlenmeden önce yazılmıştır.

Hamilerini memnun etmeye hevesli kroniklerde, ilk Selçuklular hakkında parlak anlatımlar yer almaktadır:18

Guzların19 kibirli suratları vardır (suh-ruy) ve kavgacıdırlar (sitiza-kar), muzip (badh-rag) ve kinci (hasud). Yaz ve kış meralarda ve otlaklarda dolaşırlar (charagah-va-giya-hvar). Zenginlik kaynakları, atlar, inekler, koyunlar, silahlar ve az miktarda av hayvanlarıdır. Aralarında tüccarlar pek çoktur. Bunların sahip olduğu iyi ve güzel herşey Guzlar için kutsal bir nesnedir. Tabiplere (tabibân) itibâr ederler ve onları ne zaman görürlerse hürmet ederler (namaz barand) ve bu doktorların hayatlarını ve eşyalarını koruduğunu düşünürler. Guzların evleri yoktur20 fakat aralarında keçe barakalara sahib olanlar pek çoktur. Silahları ve teçhizatları vardır (silah ve alat) ve cesaretli ve savaşmaya cüretlidirler (şuh). Sürekli olarak İslam topraklarına akınlar (gazve) yaparlar (navahi-yi islam), yolları üzerinde hangi yer varsa vurur (ba har ja'i uftadh), yağmalar (bar-kuband) ve mümkün olan en çabuk şekilde kaçarlar. Her kabilenin (ayrı) bir reisi vardır ki, birbirleriyle kavgalarını (na-sazandagi) önler.21

Bu anlatımdan Oğuz birliğinin en belirgin özellikleri olarak; göçebe yaşam tarzı, yerleşik halkın oturduğu İslam topraklarına22 süregelen akınlar ve öfkeli bir mizaca sahip olmaları çıkarılabilir. Tabiplere hürmet ise önemli Şaman şahsiyetlerine bir atıf olarak kabul edilebilir.

Yine de, yukarıdaki anlatımdan Oğuz birliğinin sürekli dolaşan zalim bir göçebe takımından daha fazla bir şey ifade etmediği çıkarılabilir. Şu nokta da önemli olarak vurgulanmalıdır ki, yukarıdaki anlatımın ve bazı kroniklerin tersine, yerleşik hayat kültürü Oğuzlara tamamı ile yabancı değildi.23 Mesudi ve İbn Havkal Türklerin el-karya el-haditha (Farsça: dih-i nau, Türkçe: Yengi-Kent, "Yeni-Kent")'da aşağı Seyhun üzerinde yaşadıklarını söylüyordu. Bu şehirli Türklerin pek çoğu hem göçebe, havadi hem de yerleşik hadar24 olan Oğuz birliğinden idi. Kaşgarlı aşağı Seyhun kısımlarını "Oğuzların kentlerinin toprağı" olarak tasvir eden bir harita yapmıştı.25

Daha sonraki Selçukluların siyasi açıkgözlülüğü ışığında, siyasi ve entelektüel ileri gelenlerin (ayan),26 şehirli İslam kültürlerine bazı bakımlardan yabancı olmamaları ve özellikle bu yerleşik bölgelerdeki tüccar ve ulema ile olan ilişkileri şaşırtıcı gelmemelidir. Hudud'ül-alem'de bahsedilen Oğuz tüccarları şüphesiz ki ürünlerini şehirlere getirmek ve böylece yerleşik ve göçebe kültürler ile görüşmeler yapmakla sorumlu idiler. Bu görüşmeler Selçukluların 11. yüzyılda İslam'ın merkezine, Irak ve İran platosuna, girmeleri ile daha da karmaşık hale gelmiş ve yoğunluk kazanmıştır.

Hem Selçuklulara hem de geniş anlamda Oğuzlara mahsus olarak kullanılmakta olan bir terim de Türkmen terimidir (Farsça=Türkaman/Turkaman şeklindedir). Bu terim 10. yüzyılın sonralarında kullanılmaya başlanmıştır. Beyhaki gibi bazı tarihçilere göre, bu terim Gazneli İmparatorluğunun sınırlarını zorlayan tüm Oğuzları kapsamaksadır.27 Selçuk veziri Nizamülmülk de bu terimi kabileye mensup tüm Selçuk sultanları için kullanmıştır. Siyasetname'de, yetenekli vezir, Sultanı, Türkamananın Sultanın yakınları oldukları ve başından beri bu diyara sadaketle hizmet ettikleri konusunda etkiler.28

Büyük ansiklopedist ve lügatçı Kaşgarlı Mahmud Oğuz boylarının bazı üyelerine Türkmen unvanını verenin Zülkarneyn'den başkası olmadığını anlatan komik bir efsaneden bahseder. Bu rivayetde esrarengiz "çift-boynuzlu" heykel, (Müslüman edebiyatında çoğunlukla Büyük İskender ile özdeşleştirilmiştir29) bazı kabile üyelerinin Turk-manend olduğu şeklinde yorumlanır; yani Türklere benzediği kastedilir.30 Başka bir bölümde, Kaşgarlı Türkmeni Oğuz ile özdeşleştirir.31 Buradaki maksadımız, Türkmen yönetiminin Selçuk toplumunda oynayacağı sosyal baskının ilk etapta önemli olduğu konusunu vurgulamaktır.

Selçuk Ailesi

Selçuk kavminin adının doğru transkripsiyonu üzerinde ilmi tartışmalar süregelmektedir. V. Barthold, Mahmud Kaşgarî'nin Divan-ı lugat'it-türk adlı eseri gibi Türk kaynakları, en doğru yazılışın Selcük olduğunu söylemektedir.32 Ayrıca ünlü Rus şarkbilimci yaygın Seljuq yazılışının Türkçedeki sesli harf uyumu kuralını bozduğunu belirtmektedir.33 Aslında bu Türkçe kaynakların bir çoğu bu ismi sin-lam-cim-kaf ile yazarlar. Kaşgarlı fonetik farklılıklara verdiği önem ile bilinir ve bu ismi ön sesliler ile olan kelimeler sınıfına sokar.34 Diğer taraftan, hemen hemen tüm İran ve Arap kaynakları açıkça kabilenin adını sin-lam-cim-vav-kaf ile kaydederler. Bu isim ile salmak (saldırmak, hücum etmek), veya salçuk (vurmak, hücum etmek) kelimeleri arasındaki bağlantı henüz açıklığa kavuşturulmamıştır. Bu etimolojiler "bir (şeyi) hareket ettirmek, vahşi tarzda harekete geçirmek" anlamlarına gelen sal kökünden türemişlerdir.35 Bu makalede, orijinal Türkçe telaffuzun doğruluğunu kabul ederken -ki bu da Barthold tarafından tasdik edilen ve Kaşgarlı tarafından öne sürülen şekildir- Büyük Selçuklular ile ilgili çalışmalar için çok yararlı olan, İran ve Arap kaynaklarına itibar ederek Selçuk yazılışını kullanacağım.

Geniş Selçuk birliği içinde Oğuz ailesinin mevkii ve asaleti hakkındaki kaynaklar arasında belirgin görüş farklılıkları vardır. Bir taraftan Kaşgarlı, Ebu'l-Ala [ibn] Hassul (öl.1058)36 Tarih'inden rivayetler aktararak, Selçukluların atalarının (34 nesil) mitolojik Turanî kral Efrasiyab'a dayandığını iddia eder.37 Daha sonraki rivayetlerde kraliyet nesline atfedilen bu iddialar, erken dönem Selçuklu unsurlara da atfedilmiştir.

Nişapuri'nin Selçuknamesinde ve Reşididdin Fazlullah'ın Cami'üt-Tevarih adlı eserinde Selçuklular Gazneli Sultanı Mesud'a vergi ödemeyi reddederek şöyle derler: "Biz kral nesliyiz (nizhad-i padişahan)."38 Bu söz, erken dönem kroniklerde aşikar bir biçimde eksiktir, fakat erken Selçukluların uzun tarihsel geçişlerinin menşeinde mevcuttur. Bir taraftan pozitivist tarihsel bakış açısından, bu rivayetler yok sayılmaya çalışılırken, diğer taraftan bunların, daha sonraki Selçuk kronikleri tarafından geçmişe atıfta bulunularak, Selçuklulara asalet bahşetmek ve oldukça mütevazı kökenlerini saklamak için önemli bir işaret kabul edilmiştir. Hatırlanmalıdır ki, Tuğrul'un sarayında mahkemeden sorumlu bir memur olan, İbn Hassul Tafdil'ül-etrak (Türklerin Üstünlüğü) adlı eseri yazmak üzere görevlendirildi. Bu eser, Selçuk komutanlarının bilmediği,39 Arap dilinde yazılmıştı, bu da bu çeşit eserlerin başkalarının yararına yazıldığını yani, idareyi ellerine yeni alan hanedanı şüphe ile karşılayan mevcut

Müslüman ilerigelenlerinin gözünde meşrulaştırmak için yazıldığını gösteriyordu. Bu eserler devamlı surette gelişen ve ileriki nesillerde sistematik hâle gelen bir meşrulaştırma sürecinin ilk adımlarıydı.

Diğer taraftan, geleceğin sultanları için diğer kroniklerde, yukarıdaki kroniklerin kraliyet menşei teorisi ile çelişen, daha mütevazı aile menşei rivayetleri bulunabilir. Bu kaynaklar, Selçuklu boyunun üyelerinin çadır-barakalarda (kargah-taras) yaşayan parçalanmış göçebeler olduğunu ve Türk padişahlarının hizmetinde bulunduklarını söylüyordu.40 Modern bilim adamlarının, Selçukluları böylesi bir iş ile özdeşleştirenlere -ki bu da göçebe bir kabile için esastır- nasıl şiddetle karşı çıktıkları dikkate alınmalıdır. Bazı yeni bilim adamları erken dönem kaynaklardaki bu rivayetin tezahürünü gizlemeye teşebbüs etmişler ve bunu "yersiz" olarak nitelendirerek yok saymışlardı.41 Hond-Mir, günümüze ulaşamamış olan Melik-name adlı eserinde, bir orta yol önermiş ve Selçukluların "itibârlı kumandanlardan" (ez cümle umara'-i mu'teber) olduklarını ve Hazar ovalarının (aşağı İdil ve kuzey Rusya) hakimi olan Yabgu'nun hizmetinde olduklarını söylemişti.42

Tarih Öncesi Selçuk Boyu: Dukak ve Selçuk

Selçuk ailesinin erken dönem tarihinde kendilerini başarılı bir hanedana dönüştüreceklerini tahmin eden pek azdı. Selçuk boyunun tarih öncesine giderken başka bir tarihsel problem ile karşılaşırız. Selçukluların erken dönem tarihleri ile ilgili en faydalı metin, şu anda mevcut olmayan Melik-namedir.43 Bu eserin bize ulaşmamasına rağmen, bu esere ulaşabilmiş iki eski yazar ondan geniş alıntılar yapmışlardır. Bu iki eski yazardan birincisi İranlı tarihçi Gıyaseddin ibn Hamamüddin ya da bilinen adıyla Hond-Mir'dir.44 İkincisi, Süryani yazar Bar-Hebraeus'dur. Erken dönem Selçuk tarihi için en önemli gayri-İslâmî kaynak olan bu yazar Farsça Melik-name'ye de girmiştir.45 Claude Cahen, Süryani kroniklerinin, özellikle Bar-Hebraeus'un Chronography'sinin46 erken dönem Selçuklu çalışmalarına dahil edilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştu.47 Melik-name'den aktarılan bu iki yazarın görüşleri, Selçuklular ile ilgili daha sonraki kaynaklarda görülen mit yaratma çabalarının dengelenmesi açısından gerekli idi. Biraz sonra göstereceğim gibi, bazı geç dönem kaynaklar Selçuklu devletinin meşruiyetini tesis etmek için kendi ideolojik yapılanmalarına uymayan Selçuklu hanedanının kurucuları ile ilgili belirli detayları atlıyorlardı.

İran ve Arap kroniklerine geçen nadir Türkçe isimlerde olduğu gibi, Selçuk ailesinin reisinin adının doğru yazılışı hakkında dikkate değer görüş farklılıkları vardı. Hond-Mir onun adını ya Dukak48 ya da Vukak49 olarak kaydediyordu. Diğer kaynak Bar-Hebraeus'un Melik-name'sine göre Tukak'ı tercih ediyordu.50 Geç dönem Müslüman kaynakları bunu taklit ediyordu.51 Dukak ile ilgili kesin olan bir şey, gücünün ve başarısının kendisine ulu Timur-Yalığ, "demir-ok" ünvanını kazandırmasıydı.52 Hazar Türklerinin hükümdarı Yabgu'nun hizmetinde olduğuna inanılıyordu.53 Geç dönem Selçuk mitolojisi Dukak'ı Yabgu'nun İslam topraklarına (Dar'ül-İslam) saldırmasını önlerken tasvir eder.54 İbnül-Esir Yabgu'nun Müslüman topraklarına saldırmak için ordusunu topladığı şeklinde bir rivayet kaydeder. Tukak [Dukak] onun ile tartışır ve Müslümanların canlarını bağışlaması için Yabgu'yu ikna etmeye çalışır. Tartışma alevlenir ve Dukak Yabgu'nun kafasına vurur [bir sopa ile?] ve yaralanmasına sebep olur. Dukak, daha sonra aralarında bir uzlaşma olana dek kendisini tehlikede

hissediyordu.55 Bu iki erken dönem kaynakta, doğrudan doğruya Melik-name'ye (Khwand-Mir ve Bar-Hebraeus) dayanarak, Dukak ve Yabgu arasındaki bu sözde kavgadan bahsedilmiyordu. Bizim görevimiz bu geç dönem rivayeti, her nasıl kabul edildi ise, düzmece ve efsanevî diyerek yok saymaktan çok öte. Bu rivayeti, Selçukluları meşrulaştırma teması çerçevesine nasıl oturtabiliriz, sorununu incelemeliyiz. Hiç şüphesiz, bu sonraki gelenek, Müslümanları kafirlerden "korumuş" bir kabilenin atalarını belirtmek için eskiye yönelik atılan adımdan başka bir şey değildir. Müslümanları ve İslamiyet'i iç ve dış tehditlere ve adaletsizliğe karşı koruma iddiaları Selçuk ideolojisinin önemli bir unsuru olan sosyal düzeni sürdürmek ve Müslümanların canlarını ve mallarını korumak konusu için önemli idi.

Dukak'ın oğlu Selçuk akıllıca İslam'ı kabul etmesi ile dikkat çeker. Bu da boyun sonraki tarihi için önemliydi. Kendi halkı arasında İslamiyet'i kabul eden ilk kişi olduğu ve Müslümanlar arasında yaşandığı söyleniyordu (sa ada bi'l-İman va mujavarat al-muslimin)56 Huseyni, Selçuk'u "saf ve ilk dini" (el-din el-hanifi) kabul eden kişi olarak tarif ediyordu.57 Selçuk'un ihtidası Melik-name'de doğrulanabilir, orada, "tevhid ışığı ile kalbinin aydınlandığı ve akrabaları ve köleleri ile birlikte Müslüman olduğu" iddia ediliyordu. Onlar kendilerini, Kuran'ı ve İslam hukukunun yasaklarını ve emirlerini öğrenmeye adamışlardı."58 Bu samimi ihtidayı tamamen gözden çıkarmak için bir neden yoktur; özellikle Oğuzlar arasında var olan tek tanrılı dinlere karşı eğilimler göz önüne alınırsa.59

Diğer taraftan, erken dönem kaynaklarımız aynı derecede pratik bir sonuç önermektedir. Selçuk, boyuna, eğer şimdi üzerinde bulundukları toprakların dinini kabul etmezlerse, orada sürekli olarak kalamayacaklarını söylemişti. Süryani tarihçi, Bar-Hebraeus, Selçuk'un neslini şu şekilde anlattığını yazar: "Eğer üzerinde [yaşamak] istediğimiz ülkenin insanlarının dinine girmez isek ve onlar ile anlaşmaz isek (veya âdetlerine uymazsak), kimse bize sadık kalmaz ve yalnız ve azınlık bir grup insan olarak kalırız."60 Bu konu üzerine karara vararak, Selçuklular Harezm şehri Zandak'a bir elçi gönderdiler ve bazı din adamlarının kendilerine gönderilmesini istediler. Kasaba halkı yeni mühtedilere bir mübaşir ve hediyeler gönderdi.61

Daha sonraki kronikler Selçuk tarzı İslamiyet ile "İslam toprakları"na (Dar'ül-islam) yeniden iskan arasında kati bir bağlantı kuruyorlardı. Selçuk ailesini Dar'ül-harb'den Dar'üll islam'a; 960 yıllarında özellikle Cent bölgesine (aşağı Seyhun'da) taşınmakla emniyet sağlanmış oluyordu.62 Cend Oğuzlara yabancı olmayan bir şehirdi. Hudud ül'alem'in yazarı Cend'den (Kh.vara) Oğuz hükümdarlarının kış aylarını geçirdiği yer olarak bahsediyordu...63 Bu yer değişikliği için başka açıklamalar da vardır. En mantıklı açıklama, Selçuk'un kabilesini Hazar ovalarından Türkistan'a hükümdar ile arasındaki düşmanlıktan dolayı taşıdığıdır. İlk başta, Selçuk Yabgu'nun iyi bir adamı idi, su-başı (Arapça: qa'id ül'ül ceyş) derecesine kadar bile yükselmişti. Birçok kaynakta bu unvan belirtilir,64 ansiklopedist Kaşgarlı Mahmud (969/1077) dahi Selçuk'u "günümüz Sultanların ceddi" olarak tanıtır. Selçuk bir su-başıdır.65 Kaynaklar Yabgu'nun karısının genç kumandan ve Yabgu arasındaki sürtüşmeye neden olduğu konusunda hem fikirdiler: Kadının, genç kumandanın artan gücü ile endişeye düştüğü rivayet edilir. Bir diğer rivayet ise ilkiyle kolaylıkla bağdaşabilir, Selçuk, yabguluk

sarayında yabgunun ailesinden daha belirgin bir mevki almaya teşebbüs edince, kadın suçlu olarak tasvir edilir.66 Kocasını genç kumandanı öldürmesi için tahrik etmiş, fakat Selçuk tuzağa düşmeden az önce sarayı terk etmiştir.67 Şu ihtimal de göz ardı edilmemelidir ki, sürekli otlak arayışı içinde olmaları Selçukluları yeni topraklara sevk etmiş olabilir. Cend'e göç hareketine atfedilen iki tane daha ideolojik anlam vardır. Bazı Müslüman kaynakları bu hareketi hicret, Dar'ül-Harb'den Dar'ül-İslam'a geçiş olarak yorumlamak istemişlerdir.68 Diğer taraftan bazı modern milliyetçi tarihçiler, Selçuk'un, ailesinin, hizmetkarlarının, 1500 devesinin ve 50.000 koyununun69 bu göç hareketini "büyük Oğuz göçü" olarak yorumlamışlardır.70 Bu göçte aşikar alınyazısı görmek isteyen bazı bilim adamları göç ve fetih arasındaki farkı hatırlatarak iyi bir şey yapmışlardı.71 Bir taraftan bu iki yorumun bakış açısı birbirinden çok farklı iken, aslında her ikisi de sürü için yeni otlaklar bulmanın sürekli olarak göçebelerin işi olduğu gerçeğine ideolojik bir açıklama getirmek için yapılan çabalardı. Göç olgusunu hicret çerçevesine oturtma teşebbüsleri, Selçukluların İslam'a boyun eğmelerini vurgulamaya çalışan aynı çerçevenin parçalarıydı.

Cend'e gelip İslamiyeti kabul ettikten sonra, Selçuk'un şehirdeki Müslüman nüfustan, putperest Yabgu'nun adamlarının haraç (vergi) toplamalarını önlediği konusunda kaynaklar hem fikirdirler. Fakat bu olayın nasıl yorumlandığı konusunda Melik-name'ye kadar giden kaynaklarda ve bazı geç dönem kaynaklarda belirgin görüş farklılıkları vardır. İbn' ül-Esir bu savaşları gazve72 olarak yorumlamış, başka bir kaynak, bu karşılaşmaların sonucu olarak, ulu el-Melik el-gazi unvanını Selçuk'a atfetmiştir.73 Bu rivayet Dukak ile süregelmiş olan, Selçukluların gazi savaşçılar olduklarının mecazî bir yansıması olarak görülebilir. Bu tarz yorumlama Selçuk ideolojisinin başka bir unsurunu açığa çıkarmaktadır; sosyal düzeni sürdürmek ve Müslümanların canlarını ve mallarını korumak. Bu yorumun ilk uyarlaması Khwand-Mir'de bulunabilir. Burada, çatışmanın özü Müslümanların ideolojik savunmalarına bağlanmamakta, sadece putperest hükümdarın güçleri tarafından alıkonulan bir deve sürüsünün yeniden elegeçirilmesi söz konusu olmaktadır.74

İki Türk boyu arasında bir koyun sürüsü yüzünden çıkan çatışma geç dönem kroniklerde yeniden yorumlanmış ve Müslümanların dış tehditlere karşı savunmaları çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir. Çatışmaya atfedilen ideolojik anlam, Selçukluların başlıca ideolojik meşrulaştırılmalarının en can alıcı unsurlarından birisi, sosyal düzenin sürdürülmesi olarak kabul edilebilir. Selçuk'un çok ileri bir yaşta öldüğü -muhtemelen 107 yaşında- söylenmektedir.75 Selçukların isim babasının uzun ömürlü olması kadar etkili olan bir diğer etken de, aynı zamanda ailenin tarih öncesi [putperest] ile [ideolojik olarak doğrulanmış] o günkü varlığı arasındaki boşluğa bir köprü oluşturma çabaları idi.

Selçuk ailesi ve Yabgu arasındaki gerilim azalmıyordu: Gazneli tarihçi Beyhaki, halen "eski bir önyargılı grubun vâr olduğunu ve Selçuk ve Şah Melik soyundan gelenler, oğlu ve halefi, arasında büyük bir nefret ve kan davası (taassub-i kadim va kina-yi saab va khun) olduğunu söylüyordu.76 Şah Melik Selçuk ailesini 425/1033-4 yılında pusuya düşürmüş ve yedi bin ile sekiz bin arasında Selçukluyu öldürmüştü. 433/1041-2 yılı itibariyle, Selçuklular tekrar birleşmişler ve Şah Melik'i

yenmişlerdi.77 Bu noktadan sonra, kendilerinin Kınık boyunun üstün gücü olduğunu iddia edebilmişler ve böylece Oğuzlar bir bütün haline gelmişlerdi. Birçok tarihi kronik Selçuk hanedanının yükselişini İslam veya Perso-İslam tarihinin rivayetleri arasına yerleştiriken, aynı zamanda Selçuk başarısını Batı Asya'da üstünlük kazanma amaçlı boy içi ve arası Türk rekabetine önemli bir bölüm olarak yerleştirmek de ilk etapta önemlidir.78

Selçuk boyunun kaderi geçmişte Selçuk'a atfedilen tuhaf bir rüya vasıtasıyla ön görülmüştü. Bu rüyada, Selçuk'un ateş işediği varsayılıyor ve bu ateşin kıvılcımlarının Doğu ve Batıya yayıldığı söyleniyordu.79 Mu'abbir Selçuk'la görüşerek, komutanı şüphesiz ki memnun edecek, bir rüya yorumunda bulundu.

Rüya yorumcusuna göre, Selçuk neslinden gelenler bütün Dünyanın hakimi olacaklardı. Ben burada Bosworth'un muabbiri bir "Türk Şamanı" olarak yorumlamasına katılmıyorum.80

İşemek sembolü, evrensel hakimiyeti temsil eden tuhaf bir sembol olarak bizim şimdiki duyarlılığımız ile çelişmekle bearber, sıklıkla erkeklik ve güçlülük sembolü ile bağdaştırılan Ortaçağ İslami rüya klavuzlarında ortak bir semboldür.81

Aynı tarz yeniden yorumlama süreci sonraki nesillerin olaylarını yeniden düzenlemede de açıkça görülür. İbn'ül-Esir Selçuk'un oğlu, Mikail'i (Tuğrul ve Çağrı'nın babası) putperest Türklere karşı gazvelere katılan ve Allah yolunda şehitlik mertebesine ulaşan (fe esteshheda fi sebili'l lah)82 bir kişi olarak anlatır. Şimdiden sonra bu rivayetin en erken kaynak olan Melikname'de bulunmadığını söylemek gereksizdir. Gazi kelimesini sadece savaşçı olarak değil fakat inancı uğruna savaşan kişi olarak değerlendirdiğimizde, bu rivayette meşrulaştırmanın tohumları görülür. Bu durum üç nesildir Selçuk sultanları için geçerlidir. Selçuk hükümdarını gazi kaynağı olarak nitelendirien mecaz içinde, Selçukluların iki ideolojik doğrulama safhası vardır: İslam'a boyun eğmek ve aynı zamanda Müslümanların hayatlarını korumak için istekli olmak. Mikail'in sözde şehitliği hakkında kaynaklar daha başka detay vermezler. Bu anlatım (Selçuk'un kayda değer uzun hayatı ile birlikte) aradaki boşluğu doldurur ve rivayeti doğrudan Tuğrul'a getirir. Daha önceleri putperest olmaları veya en azından Selçuk boyunun henüz ihtida etmiş olması, onların nesiller boyu inanç şampiyonu ve Müslümanların canının ve malının koruyucusu oldukları iddiasını gizliyordu.

Selçuk boyunu kuranları, Müslümanları dış tehditlerden koruyan gaziler olarak tasvir eden yazar, Selçuk ailesini "dindar, Allah'a inanan, Kâbe'yi ziyaret etmeye istekli ve imamlar ile dost kişiler" olarak tarif ediyordu.83 Kazvini Selçukluların sünniliğini şiddetle vurguluyordu: Onları "saf ve temiz" (pak) [dalalete düşmeyen] insanlar olarak tarif ediyordu. Kazvini'ye göre, Selçuklular Sünni idi "saf din"e inanıyorlardı (pak-din), gerçek "itikad sahibi idiler ve boylarına karşı iyilik severlerdi.84 Geç dönem Anadolu Selçuklu tarih yazarı, Aksarayi, Büyük Selçukluları taharet-i itikad sahibi olarak, "duru inanç sahibi" olarak yüceltmişti.85 Bu terim, niku itikad terimi ile birlikte İngilizce sözlük anlamı "doğru inanç" veya "doğru doktrin" olan "Orthodoxy" teriminin muhtemelen en doğru Farsça/Arapça karşılığı idi.86 Meşruiyetin ideolojik dilinde inanç, dini olarak saf ve kirlenmemiş demekti. Selçuklular doğru

inanca sahip olduklarını iddia ediyorlar ve gayrimüslim izlerinin yeterince örtüldüğüne inanıyorlardı. Onlar o zaman, saf dini kirleten diğer unsurları temizleyen kişiler olarak tasvir ediliyorlardı. Mutlaka hatırlanmalıdır ki bütün bu rivayetler, Selçuk ideolojisinin ilk unsuru olan İslam'ın Ortodoks yorumuna uymaları konusunu açığa çıkarmaktadır. İslamın bu kuralcı bakış açısına yöneliş, geleneksel tarzdaki dini meşruiyetin yokluğunda yeni ve güçlü Selçuk idaresini temize çıkarmak için kullanılmıştı.

Halifenin Köleleri Olarak Güçsüz Selçuklular

Takip eden on yıl içinde, Selçuklular Maveraünnehir ve Harezm'deki önemsiz rekabetlere karışmışlardı. Karahanlılara (İlig Hanlar da denir) ve Gazneli kuvvetlerine yardım etmişlerdi.87 Selçuklular birbirini takip eden iki olay ile güçsüzleşmişlerdi: İlki, Selçuk birlikleri parçalanmış, bazısı Arslan İsrail'in önderliğinde Horasan'a gitmişlerdir.88 Böylesi bir hizipçilik, sürekli yeni otlak alanları arayan göçebe birlik hayatında normal bir olay idi. Bu durum, belirgin bir halde onların askerî birliklerini zayıflatıyordu. İkinci olay, Sultan Mahmud'un Selçuk lideri Arslan İsrail'i hapsetmesiydi. Nişapuri'ye göre, Sultan Mahmud Türkistan'ın İlhan hükümdarları ile barış yapmıştı.89 Karahanlı hükümdarı Selçuk boyunun büyüklüğü konusunda ihtiyatlı idi ve Mahmud'u Selçukluların "son derece güçlü ve düzenli kuvvetleri" olan bir grup olduğu konusunda uyaran mesajlar gönderiyordu. Mahmud'u, Gazneli hükümdar Hindistan'a akınlar yaparken, Selçukluların fitne ve fesad meydana getirdiklerine inandırmıştı.90 İlhanlılar bu fitne ve fesadı ve diğer Selçuk oyunlarını önceden biliyorlardı.

Mahmud 416/1025 yılında Selçukluları teftiş etmek için Buhara'ya gitti.91 İsrail Mahmud'un karargahına oğlu Ebu'l-Favaris Kutalmış ile iştirâk etti. Mahmud İsrail'e, Selçuk hükümdarına güvenip güvenemeyeceğini, kendisi Hindistan'daki fetihler ile uğraşırken Horasan'a bir düşman saldırısının olup olmayacağını sordu. Genç (ve naif) Selçuk kumandanı İsrail, Gazneli hükümdarına sadık kalacağına dair söz verdi.

Mahmud, Selçuk kuvvetlerinin miktarını şüphesiz ki tahmin etmeye teşebbüs etmedi ve İsrail'in ne kadar kuvvet toplayabileceğini sordu. İsrail sultana kuvvet toplamak için kullanılabilecek yay ve oklar sundu. İsrail, övünerek ilk oku ile 100.000 kişinin, ikinci ile de 50.000 kişinin ve yay ile ise 200.000 kişinin geleceğini söyledi. Belirtilmelidir ki, Nişapuri [ve onu takip eden Reşidüdin Fazlullah] İsrail'in cevabının "gururundan mest olmuş bir halde iken ve gençlik coşkusu ile verildiğini iddia etti."92 Aslında bu hareket İsrail'in hayatına mâl olmuş gibi idi: Mecburî şarap-içme oturumunu müteakip, Mahmud şüphesiz ki İsrail'in kuvvetlerinin sayısı hakkında uyarılmış, Selçuk komutanını yedi yıl boyunca Kalancar93 kalesine hapsetmiştir. Sonunda, İsrail orada öldü.94 Selçukluların gücünü zayıflatan yukarıdaki bu iki olaydan sonra, birbiri ardısıra gelen yenilgilere maruz kaldılar; birincisi Sultan Mahmud'un karşısında 419/102895 yılında, diğeri 425/1034 yılında Cent'li Şah-Melik'in karşısında.96

Bir kez daha geç dönem kronikleri Mahmud'un İsrail'i hapsetmesi rivayetini yeniden yorumlayarak, bu durumu Selçuklular lehine olan bir çerçeve içine koyarlar: Hapsedilmiş İsrail'in

akrabasına yalvararak son dileğini gönderirken tasvir ederler: "Saltanat için uğraş. Seni on kez yenseler bile sakın yılma ve geri dönme. Bu hükümdar [Mahmud] bir köleden doğmadır (mevlâ-zade),97 [asil] bir soydan gelmiyor ve bir zorba. Krallık onda kalamaz sana geçmeli".98 Bu sırada, Selçukluların, kendi Kınık boyunun içinde, İran-İslam dünyasında dahi, saltanat peşinde olacak bir durumları yoktu. Bu yakarış eski bir nidâ idi. Bu sırada, nasıl tezat oluşturacak şekilde, Sultan Mahmud'un maula-zade olarak Selçukluları meşrulaştırmak için Selçukluların sözde "asil" mirası tezine oturtulduğu hatırlanmalıdır.

Yukarıdaki tüm zorluklara rağmen, Selçuklular Gaznelilerin onlara Ceyhun nehrini 1025 yılında geçmeleri için izin vermelerini rica etmişlerdi. Fakat, Gazneli tarafında hâlâ endişeliler var idi. Arslan Hacib99 Sultana, sayıca çok fazla olduklarını ve teçhizatlı olduklarını, bir fitneye sebep olabileceklerini söyleyerek, onların buradan geçmelerini önlemesi için yalvardı.100 Arslan'ın endişeleri sonuç vermedi, Sultan onlara izin bahşetti ve Selçuklular Ceyhun'u geçti ve Nasa ile Bavard yakınlarında, takriben 1025 yılında karargah kurdular. Selçuklular oldukça büyük bir hayvan sürüsünü (700 deve, 300 Türk koyunu) Horasan hükümdarına hediye olarak verdiler.101

Ravandi, Sultan Mahmud yaşadığı müddetçe, Selçukluların daha fazla yaklaşamayacaklarını kaydediyordu.102

Gazneli Sultan Mahmud 421/1030 yılında öldü. İki oğlu Muhammed ve Mesud arasında Mesud Sultan oluncaya kadar çatışmalar oldu.103 Yetenekli Mahmud'un ölümü, Selçuklulara Horasan'ı tahkim etmeleri için bir fırsat doğurdu. 426/1035'te Gazneli vezir Ebu'l-Fazl'a haddinden fazla hürmetkar bir mektup gönderdi. Beyhaki'nin Tarih'inde bulunan bu mektup açıklayıcı bir ifade ile başlıyordu: "Kölelerden Baygu [Yabgu],104 Tuğrul ve Davud [Çağrı Beğ], "Emirü'lmüminin kölesi (mevali) "105 Selçuklular bir önceki Karahan hükümdarı, Ali Tegin ile iyi ilişkiler içinde olduklarını söylediler. Fakat, bu hükümdarın ölümünden beri, oğlu Selçuklulara zulm ediyordu. Gazneli komutan Altun-Taş'ın, topraklarını sürülerine otlak olarak kullanmaları için izin verdiğini de söylediler. Selçuklular, alçak gönüllü bir şekilde Gaznelilerden Nasa ve Farava ovalarını kullanmak için izin istediler. Karşılığında, Harezm, Ceyhun ve Dihistan'ı kötülerden (müfsidler) koruyacaklarını ve "Irak Türkmenlerini" kontrolleri altına alacaklarını söylediler. Bir Gazne kaynağında görülen bu mektup, Selçukluların meşruiyetine bağlı değildi (ve aslında bazen onlara karşı düşmanca idi). Gelecek nesiller tarafından açıkça ifade edilecek olan Selçuk ideolojisinin tohumlarını taşımaktaydı. Selçukluların Abbasi halifesinin köleleri olarak tanınmaları Selçuk ideolojisinin bir diğer unsuru idi. Fesadı ortadan kaldırma iddiası Selçuk ideolojisinin bir diğer unsurundan başka bir şey değildi. Bu mektup, Selçukluların meşruiyetinin sadece geç dönem kroniklerinin bir ürünü olması, Selçuklular ile çok önceleri başlayan, açıkça ifade edilen ve yeniden yorumlanan bir haklı çıkarma şeklini göstermesi açısından önemliydi. Selçukluların ideolojik haklılıklarının kendilerinin ilgilenmediği veya katılmadığı bir süreç olduğu varsayılmamalıdır. Selçuk ideolojisi yetenekli idareciler, katılımcı bilim adamları ve kronikler vasıtasıyla yapılanırken ve açıkça ifade edilirken, Selçuklular bu tarz meşruiyetleri yaymaya başladılar.

Selçukluların Horasan'a nüfuz etmeleri bir çok yerde derin sıkıntı yaratmıştı. Göstereceğimiz gibi bu, gelecek elli yıl boyunca tüm İran platosunda ve Irak'ta tekrar vuku bulan bir modeli kanıtlamak içindi. Daha da fazlası, Selçukluları meşrulaştırıcı kaynakların anlamını abartmak zordur. Bu kaynaklar, Selçukluları sosyal düzeninin destekleyicileri olarak ebedileştirerek sosyal karışıklık yaratırlar.

Kazvini gibi Selçukluları meşru kılan tarihçiler Selçukluların Horasan halkının kalbini kazandığını ve onların kavgalarında arabulucu gibi hareket ettiklerini iddia ediyorlardı.106

Diğer tarihsel kaynaklar, 418/1027-8 yıllarının sonlarına doğru, Nasa ve Bavard'ın vatandaşlarının Gazne mahkemesine giderek fesad-i turkamanan'dan "Türkmenlerin neden olduğu bozgunculuktan" şikayet ettiklerini belgeleyerek yukarıdaki tasvirin etkisini hafifletmeye çalışmışlardır.107 Bu kaynakların (Selçukluları meşrulaştırma sürecine dahil olmayan), kanıt olarak öne sürdükleri şey, Selçukluların Müslüman şehirlerini korumaktan öte Horasan şehirleri üzerinde tahrip edici bir etkisi olduğudur.

Selçukluların ve onların faaliyetlerinin 1030'ların başlarında tam olarak nerede vuku bulduğu konusunda kronikler garip bir suskunluk içindedir. Sultan Mesud ile 1040 yılındaki savaşlara kadar, birçok geç dönem Müslüman kaynakta, yukarıdaki 1027-8 savaşları ile ilgili şikayetler hakkında çok az bilgi vardır. Selçukluların ne zaman Gazneli Sultandan hapsedilmiş amcalarını kurtarma ümitlerinin kaybolduğu ve sınır alanlarındaki halka karşı ne zaman politikalarını "iyilik"ten "kötülüğe" çevirdikleri konusunda Müslüman kaynaklarında sınırlı bilgi vardır.108 Hiçbir Müslüman kaynağı bu tedhiş dalgasını ayrıntısıyla anlatmaya cesaret edememiştir. Sadece Süryani tarihçi, Bar-Hebraeus, Selçukluları sosyal düzenin taraftarları gibi gösteren diğer tüm mitolojik anlatılarla çelişerek, Selçukluların faaliyetleri üzerinde detaylı bilgiler vermiştir. Tuğrul ve Çağrı, Ceyhun nehrini geçmiş ve Damgan şehrini "bütünü ile yok etmiş" olarak anlatılıyordu.109 Aynı zamanda aynı gaddarca davranışı Ravi şehrindede yaptıkları ifade edilmiştir.110 Bu noktada Aksarayi vasıtasıyla başka bir doğrulama imkanımız daha vardır; Aksarayi, Tuğrul'un bizzat kendisinin Ravi'deki111 yağma ve cinayetlerden sorumlu olduğunu yazmıştır.

Bu dürüst itiraf (Selçuk himayesi altında yazılmış bir kaynaktan bile olsa!) hiç kimsenin "vahşi" Oğuzlar ve "şehirli/Müslümanların koruyucusu" olan Tuğrul arasında tam bir ayırım yapamayacağını doğrulamaktadır. Liderler anlaşılmaz bir şekilde bu fitnelere karışmışlardı. Bar-Hebraeus tüm "Ghuzzaye"yi [Oğuzları] Arapları ve Ermenistan'daki Kürtleri kılıçtan geçirmekle, yağma yapmakla ve de Azerbaycan Urmiye'daki Kürtleri öldürmekle suçlar. Muhtemelen, en şok edici iddia, Oğuzların Meraga şehrine girip, halkı mahkum ettikleri ve oradaki ulu camiyi yaktıkları iddiasıdır.112 Tüm olasılıklar göz önüne alındığında, bu olaylara yol açan Azerbaycan'daki bu seferine kumanda eden Çağrı Beğdir.113

Sonuç

Selçukluların yükselmeleri ile ilgili en belirgin şey, hiç şüphesiz onların Oğuz kabilesinin vasat ve önemsiz bir boyundan hızlıca yükselerek Nil'den Ceyhun bölgesine kadar politik bir güç olarak hakimiyet kurmalarıdır. Yukarıdaki makale Büyük Selçukluların erken dönem tarihlerinin sadece İran ve İslam rivayetleri çerçevesi içinde kalmaması aynı zamanda Batı Asya'da 10 ve 11. yüzyıllarda kabilevi Türk politikası çerçevesi içinde de değerlendirilmesi gereğini kurgulamaktadır. Son olarak, Selçukluların İslam'a uydukları ve sosyal düzenin devamından yana olduklarını vurgulamaya çalışan tarihsel kronikler, büyük bir dikkat ve şüphe ile okunmalıdır, çünkü kronikler görevlerinin bir parçası olarak Selçuk ailesinin pagan menşeini ve yarattıkları huzursuzluğu kapatmaya çalışmışlardır.

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM, BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

A. Büyük Selçuklu Siyasî Tarihi

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi / Prof. Dr. Erdoğan Merçil [s.597-633]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türkler tarih boyunca yayıldıkları sahalarda muhtelif devletler kurmuşlardır. İsimleri başka başka olmasına rağmen bu devletler bir devamlılık göstererek bugüne kadar gelmiştir. Millî tarihimiz bakımından bu devletlerin en önemlilerinden biri şüphesiz Büyük Selçuklu İmparatorluğu'dur.

Oğuzlar, X. yüzyılda Sir Derya (Seyhun) ile Hazar Denizi'nin doğusu ve Aral Gölü arasındaki bölgede yaşıyorlardı. Bu sırada Oğuzlar, Üç-ok ve Boz-ok diye iki kol halinde teşkilâtlanmıştı.

Selçuklular, bu yirmidört Oğuz kabilesinden Üç-ok kolunun Kınık boyuna mensupturlar. Kınık boyu da Oğuzlar arasında Sir Derya suyunun ağzına yakın bir yerde oturmakta idi.1

X. yüzyılın başında Oğuz Devleti'ni "Yabgu" unvanı taşıyan bir hükümdar idare etmekteydi. Selçuklu ailesinin atası olan Temir-Yalığ (Demir yaylı) lâkablı Dukak, bu Oğuz Devleti'nde kuvvetli bir askerî ve siyasî mevkiye sahipti.

Bir müddet sonra Dukak öldü. Onun oğlu Selçuk, babasının ölümünden sonra, üstün vasıfları ile dikkati çekmiş ve Yabgu tarafından genç yaşta "Sü-başı" (Ordu kumandanı) tayin edilmişti. L. Rasonyi,2 onun "Selçük" şeklinde de kaydedilen isminin "Küçük-sel" manasına geldiğini, Selçuk'un Orta Asya'da Kırgızlar tarafından Muz (Buz) Tağ denilen Sel-Tağ civarında doğmuş ve adını bu dağdan almış olmasının muhtemel olduğunu ileri sürmüştür. Bundan başka "Salçuğ" kelimesinin bazı Türk lehçelerinde "mücadeleci" manasında kullanıldığı da belirtilmektedir.3 Yabgu, gün geçtikçe devlet içinde durumu kuvvetlenen Selçuk'u kıskanmış, bunda Yabgu'nun hatununun tahriki de rol oynamıştı. Selçuk ise öldürülmekten korkarak kabilesi, yakın adamları ve sürüleri ile bulundukları Yengi-Kent bölgesinden ayrılmış, İslâm ülkeleriyle, Türk ülkelerinin birleştiği bir uç (suğûr) şehri olan Cend havalisine gelmişti [tahminen X. yüzyılın son çeyreği (961)].4 Selçuk'un Cend'e gelişinin Oğuz Yabgu Devleti'nin Kıpçaklar tarafından yıkılması ile ilgili bulunduğu ileri sürüldüğü gibi,5 bu göçün başlıca sebebinin, yer darlığı ve otlak kifayetsizliği olduğu da belirtilmiştir.6

Bu sıralarda İslâm dînî Türk kitleleri arasında sür'atle yayılmaktaydı. Selçuk, Cend'de yanındakiler ile birlikte Türk inanışlarına yakınlığı ve siyâsî geleceğinin parlaklığı dolayısıyla İslâm dinini kabul etti. Bundan sonra Selçuk, Oğuz Yabgusu'nun Cend'deki Müslümanlardan aldığı yıllık verginin ödenmesine "kâfirlere haraç verilmeyeceğini söyleyerek" engel oldu ve vergiyi almaya gelen memurları kovdu. Daha sonra da Yabgu tarafından gönderilen kuvvetlerle çarpıştı. Selçuk, bu bölgede kolaylıkla tutundu ve Yabgu'nun hâkimiyetine son vererek Cend'de müstakil bir beylik kurdu.

Selçukluların varlıklarının ilk safhasında çevrede ikisi Türk, üç büyük Müslüman devlet vardı. Bunlardan birincisi İslâmın doğu sınırı üzerinde bir Türk devleti olan Karahanlılar (tahminen 840-1212) idi. Diğer Türk devleti de o zaman için, şimdiki Afganistan toprakları üzerinde, hâkimiyetini sürdüren Gazneliler (963-1186) idi. Bu devlet, daha sonra hududlarını genişleterek Kuzey Hindistan'ı -bugünkü Pakistan'ı- da ele geçirecektir. Maverâünnehr ve Horasan'a hâkim olan üçüncü büyük devlet, Sâmânoğulları Devleti (819-1005) idi.7 Abbasî halifeliği ise artık ismen mevcut olup, dünyevî işlerde idare Büveyhî Devleti'nin (932-1055) Irak'a hâkim kolunun elinde idi.

Selçukluların Sâmânîler ile Münasebetleri

Selçuk Bey, yaptığı gazalar sonucu şöhret kazanmış ve emrindeki Oğuzlar ile mühim bir kuvvete sahip olduğunu göstermişti. Onun bu şöhreti Maverâünnehr'de üstünlüğü ele geçirmeğe çalışan devletlerden biri olan Sâmânîler ile anlaşmasını sağladı. Sâmânîler, devlet sınırlarının diğer Türk akınlarına ve Karahanlılara karşı korunmasına mukabil Selçuklu Oğuzlarına Buhara civarındaki "Nur Kasabası" yöresine yerleşme müsaadesi veriyordu (985-986).8 Bununla beraber Cend bölgesinden Nur Kasabası ve civarındaki otlaklara sürüleri ile gelenler Selçuk'un oğlu Arslan (İsrail) idaresinde olan Oğuzlar idi. Selçukla beraber olanlar yine Cend ve yöresinde kalmışlardı.

Karahanlı hükümdarı Buğra Han, Ebû Mûsâ el-Hârun b. Süleyman'ın Sâmânî başkenti Buhara'yı zapt etmesi (992), Sâmânî Emîri II. Nûh'un (976-997) bu şehirden uzaklaşmasına sebep olmuştu. II. Nûh kendisine yardım etmesi için Selçuk'a başvurdu. Selçuk da oğlu Arslan kumandasında bir kuvveti yardım için gönderdi. Arslan, bu sırada Oğuz devlet teşkilâtına uygun olarak "Yabgu" unvanı taşıyordu. Buğra Han'ın Buhara'dan çekilmesine hastalığı kadar, Arslan Yabgu idaresindeki Oğuzlar da sebep olmuştu. Hatta Sâmânî Emîri II. Nûh, Buhara'yı geri aldığı gibi Oğuzlar ile birleşerek, çekilmekte olan Karahanlı kuvvetlerine taarruz etmiş ve onların artçılarını bozguna uğratarak ağırlıklarını yağmalamıştı. Daha sonra Maveraünnehir'deki kuvvet dengesinin Karahanlılar ve Gazneliler lehine değiştiğini görüyoruz. Ancak Selçuklular da bu bölgeye olan alâkalarını arttırmışlardı. Bu sırada Karahanlı İlig Han Nasr ise Sâmânîleri mağlup ederek Buhara'yı ele geçirdi (Ekim 999), son Sâmânî Emiri II. Abdülmelik ve diğer hânedan mensupları Karahanlı başkenti Özkent'e gönderildi. Çok geçmeden bu hanedana mensup Ebû İbrahim İsmail el-Muntasır tutuklandığı yerden kaçmayı başararak Karahanlılar ile mücadeleye başladı ve Buhara'ya tekrar hâkim oldu (1000).9

Başlangıçta Karahanlılara karşı başarı ile mücadelede bulunan el-Muntasır daha sonra bunu devam ettiremeyerek Arslan Yabgu'nun idaresindeki Oğuzlara sığınmak ve onlardan yardım istemek zorunda kaldı (1002). Arslan Yabgu kumandasındaki Oğuzlar el-Muntasır ile birlikte harekete geçtiler ve Karahanlılara karşı başarılı savaşlar yaptılar. Önce Karahanlı kumandanı Sü-başı Tegin'i, sonra bir gece baskınıyla İlig Nasr'ı (1003) ve ertesi yılda yine bir Karahanlı ordusunu Semerkand civarında bir kez daha yendiler (Mayıs-Haziran 1004). Fakat Oğuzlar bu savaştan ellerine çok ganimet geçince, el-Muntasır'dan ayrılarak yurtlarına döndüler. Bu ayrılış el-Muntasır'ın Karahanlılar karşısında başarısız

kalmasına ve ölümüne sebep oldu (Aralık 1004-Ocak 1005). Onun ölümüyle Sâmânî Devleti'nin tekrar kurulması ümidi de ortadan kayboluyordu.10

Uzun ömürlü olduğu anlaşılan Selçuk ise yüz yaşını geçmiş olduğu hâlde 1007 tarihinde Cend şehrinde öldü. Selçuk'un Mikâil, Arslan (İsrail), Yusuf ve Musa adlarında dört oğlu vardı. Mikâil daha babasının sağlığında bir savaş sırasında ölmüş, onun evlâtları Çağrı ve Tuğrul Beyler dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir.11 Selçuk'un ölümü ile ailenin başına Arslan Yabgu geçti. Bir müddet sonra Selçukluların hepsi Cend'den ayrılarak, Arslan Yabgu'nun faaliyet sahası olan Maveraünnehir'e, Buhara civarına indiler.

Selçukluların Karahanlı ve Gazneliler ile İlişkileri, Çağrı Bey'in Doğu Anadolu Seferi

Sâmânîlerin ortadan kalkması ile Maveraünnehir'e Karahanlıların hâkim olması, Selçukluların bu bölgede adı geçen devlet ile karşı karşıya kalmasına yol açmıştı. Selçuklulardan Tuğrul ve Çağrı Beyler, İlig Han Nasr'ın hücumuna uğrayınca, yine Karahanlı hanedanından Buğra (Ahmed b. Ali) Han'ın yanına Talas havalisine gittiler. Ancak Buğra Han'ın da onlara düşmanca davranarak Tuğrul Bey'i tutuklaması üzerine Çağrı Bey, bir baskınla Karahanlıları mağlûp etmiş ve Tuğrul Bey'i kurtarmıştı. Bundan sonra Tuğrul Bey, çöllere çekilirken Çağrı Bey de Doğu Anadolu'ya meşhur akınını yapmıştı (1016). Çağrı Bey, bu akın sırasında, emrindeki 3000 Türkmen ile Horasan, Rey ve Azerbeycan yolunu takip ederek Ermeni Vaspurakan Krallığı arazisine saldırmış ve bu bölgeden bol ganimet ele geçirmiştir. Errân ve Doğu Ermeniye'deki Müslüman Şeddâdîlerin topraklarından da geçen Çağrı Bey, daha sonra Gürcü Krallığı arazisini yağmalamış ve Ani Ermeni Krallığı topraklarına kadar ilerlemişti. Çağrı Bey, bu bir keşif hareketi sayılan seferinden sonra Horasan'a döndü ve Buhara civarında Tuğrul Bey ile buluştu (1021).

Modern tarihçilerden bir kısmı bu akının yapıldığını kabul ederken,12 diğer bir kısmı da menkıbevî (hikaye) bir mahiyet taşıdığını ileri sürmüşlerdir.13

Arslan Yabgu'ya gelince, Karahanlılardan Ali Tegin (öl. 1034) ile birleşerek onun Buhara'yı ele geçirmesine yardımcı olmuştu (h. 411/m. 1020-1021). Yusuf Kadir Han'ın büyük kağanlığını tanımayarak isyan eden Ali Tegin'in Arslan Yabgu ile ittifakı Maverâünnehr'e hâkim olmak isteyen Karahanlı ve Gazneli devletleri için kuvvetli bir engeldi. Yusuf Kadir Han, bu sebeble onlara karşı Gazneli Sultan Mahmud ile anlaşmak istedi. Sultan Mahmud, Gazneli Devleti topraklarına tecavüzlerde bulunmasından dolayı yeni komşusu Ali Tegin'e itimat etmemekte idi. Bu sebepten anlaşma kolaylıkla oldu. Yusuf Kadir Han ve Sultan Mahmud, Semerkand civarında buluştular (1025). Bu meşhur mülâkatta alınan kararlardan birisi de Arslan Yabgu ve emrindeki Oğuzların Maverâünnehr ve Türkistan'dan Horasan'a nakledilmeleri idi. Bu sırada Arslan Yabgu ve Ali Tegin, iki büyük devletin kuvvetlerine mukavemet edemeyeceklerini anlayarak Buhara'dan çöllere çekildiler. Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'yu huzuruna davet etti. Arslan Yabgu, Semerkand'da bulunan Sultan Mahmud'un yanına gelerek onunla görüştü. Bu görüşme sonucu Sultan, Arslan Yabgu'nun emrindeki kuvvetler ile kendi ülkesi için ilerde bir tehlike teşkil edebileceğini anlamış ve bir ziyafet meclisinde onu yakalatarak

Hindistan'da bulunan Kâlincâr kalesine hapsettirmişti (1025). Arslan Yabgu yedi yıllık bir esâretten sonra bu kalede öldü (1032).14

Arslan Yabgu'nun esir edilmesinden sonra Selçukluların başına Musa (İnanç) Yabgu geçirildi. Ancak hakikatte Selçukluları idare eden Tuğrul ve Çağrı Beyler idi. Tekrar Buhara'yı ele geçiren Ali Tegin'in Tuğrul ve Çağrı Beylere elçi göndererek beraber olmak teklifi kabul edilmemişti. Ali Tegin buna mukabil Selçuk'un dördüncü oğlu Yusuf'u15 "Yabgu" ilân ederek Selçuklu ailesinin birliğini bozmaya çalıştıysa da Yusuf buna taraftar olmadı. Ali Tegin, bu kez Alp-Kara Baran adlı bir kumandan idaresindeki ordusunu göndererek Yusuf'u öldürttü. Tuğrul ve Çağrı Beyler bunun intikamını Alp Kara'yı ve onun kuvvetlerinden takriben 1000 kişi öldürerek almakta gecikmediler (1030).16 Fakat Ali Tegin'in tekrar saldırması üzerine Selçuklular Harezm'e çekildiler.

Selçukluların Kısa Bir Süre Harezm'de Oturmaları

Gazneli Sultan Mahmud'un ölümü (1030) ve yerine oğlu Mesud'un geçmesi siyasî durumun değişmesine sebep oldu. Selçuklular, tekrar Ali Tegin ile ittifak ederek Debûsiye'de Harezmşah Altuntaş idaresindeki Gazneli ordusuna karşı savaştılar (1032). Öte taraftan bu savaş sırasında ağır yaralanan Altuntaş, Karahanlılar ile bir barış yaptıysa da, hemen sonra ölmüştü. Mesud, Altuntaş'ın yerine Harezm'e oğlu Harun'u tayin ettiyse de, kendi oğlu Said'e "Harezmşâh" unvanı verdi. Bu olay Harezm'in karışmasına sebep oldu. Ali Tegin'in 1034 yılında ölümü üzerine, Selçuklular, bu kez Gaznelilere karşı istiklâl mücadelesine girişmiş olan Altuntaş'ın oğlu Harun'un daveti üzerine Maverâünnehr'den ayrılarak Harezm'e göç etmişlerdi. Bu sırada Selçukluların eski düşmanı Cend Emiri Şâh-Melik onların Harezm topraklarında olduğunu haber alınca süratle harekete geçmiş ve bir baskınla Selçukluları vurmuştu (Kurban Bayramının son günü Zilhicce/Kasım 1034). Selçuklulardan bu baskın sonucu 7-8 bin kişi ölmüş, kadın ve çocuklardan birçok esir vermişler ve perişan bir hâlde Ceyhun'un öbür yakasına geçerek Rıbat-ı Nemek denilen yerde konaklamışlardı. Diğer taraftan Harezmşâh Harun, Selçukluların desteğini kaybetmek istemediğinden onlara birçok mal vererek ve vaadlerde bulunarak yerlerine döndürdü. Selçuklular kısa zamanda toparlandılarsa da çok geçmeden dostları Harun'u kaybettiler. Harun, Gazneliler tarafından hazırlanan bir suikast sonucu öldürüldü (13 Nisan 1035).17

Horasan'a Göç ve Gazneliler ile Savaşlar

Selçuklular, bu dostlarını kaybedince Harezm'de daha fazla durmayarak Horasan'a göç ettiler (Recep 426/Mayıs 1035). Muhtemelen burada kolaylıkla yurt tutabilecekleri düşüncesinden hareket eden Selçuklular, önce, 1000 süvari ile Ceyhun'u geçerek Nesâ'ya geldiler. Daha önce bu bölgeye göç etmiş olan Türkmenler ve Harezmliler de onlara katılmaya başladılar. Selçuklu reisleri Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler, Gaznelilerin Horasan divanı reisi Sûrî'ye gönderdikleri bir mektupta durumlarını anlatmışlar, Sultan'ın hizmetine girmek istediklerini buna karşılık Nesâ ve Ferâve'nin yurt olarak kendilerine verilmesini yazmışlardı. Fakat bu istekleri red edildiği gibi, Sultan Mesud, vezîrinin biraz beklenilmesi tavsiyesine rağmen, Selçukluların üzerine Hacib Beğtoğdı idaresinde iyi techiz

edilmiş 17.000 kişilik bir ordu yolladı. Selçuklular ile bu Gazneli ordusu Nesâ yöresinde karşılaştılar. Burada Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı (19 Şaban/29 Haziran 1035). Selçuklular ise çok zengin ganimetler ele geçirdiler, buna rağmen yine de Gazneliler Devleti'nin kuvvetinden çekinmekteydiler. Gazneli Devleti, vezirine elçi göndererek savaşa kendilerinin sebep olmadığını bildirip, özür dilediler.

İki taraf arasındaki müzakereler neticesinde Gazneliler Devleti, Musa Yabgu'ya Ferâve'yi, Çağrı Bey'e Dihistân'ı ve Tuğrul Bey'e de Nesâ'yı veriyordu. Ayrıca Sultan Mesud, Selçuklu reislerine hil'at, menşûr ve sancak göndererek "Dihkân" unvanı vermişti (Ağustos 1035).18 Buna karşılık onlar sultana itaat edecekler ve içlerinden biri de dâima rehin olarak bulunacaktı. Bu zafer ve anlaşmayla Selçuklular, artık meşrû bir kuvvet haline gelmişler ve devlet kurma yolunda önemli bir adım atmışlardı.

Selçukluların İstiklâl Kazanması

Selçukluların Gazneliler ile yaptıkları bu anlaşma prestijlerini arttırmış olduğundan bilhassa Balhan Dağı (Hazar Denizi'nin doğusu) ve Cey-hun taraflarından akın akın Türkmenler onların yanına gelmeye başlamıştı. Selçukluların bu sakin devresi çok uzun sürmedi, 4-5 ay geçtikten sonra yağma hareketlerine başladılar. Diğer taraftan Gaznelilerin düşmanı olan Harezmşâh İsmail ile anlaştılar (1036 yazı).

Gazneli Sultan Mesud Horasan vilâyetini Selçuklu akınlarına karşı korumak için Sü-başı adındaki bir kumandanın idaresinde 15.000 kişilik bir ordu gönderdi. Buna rağmen Selçuklular sultana yeni bir elçi göndererek idareleri altındaki topluluğa şimdi yaşadıkları yerlerin yetmediğini ileri sürdüler ve Merv, Serahs ve Bâverd'in kendilerine verilmesini istediler. Sultan Mesud'un bu teklife müspet bir cevap vermemesi üzerine Selçuklular yeniden akınlara başladılar. Mesud onlarla mücadele için vezirini Herat'a gönderdi. Vezîr burada büyük bir ordu hazırlayarak Türkmenler üzerine sevk etti. Türkmenler bu Gazneli kuvvetlerine mukavemet edemeyeceklerini anlayarak Nesâ ve Ferâve'ye çekildiler. Sultan Mesud ise devlet erkanının önce Selçuklular üzerine yürümesi tavsiyelerine kulak asmayarak 6 Ekim 1037'de19 Hindistan'daki Hansi kalesini feth etmek için Gazne'den ayrılmıştı. Onun, devletini tehdit eden Selçuklu tehlikesine rağmen, bu sırada Hindistan'a sefer yapması büyük bir tedbirsizlikti. Nitekim Mesud'un Hindistan'da bulunmasından ve kışın bastırması dolayısıyla Sü-başı'nın muntazam ordusuyla harekete geçmememesinden yararlanan Türkmenler Tâlekân ve Fâryâb'ı yağmaladıkları gibi Rey şehrini de muhasara etmişlerdi.

Sultan Mesud, Aralık 1037'de Hansi Kalesi'ni zapt ederek, 1038 baharında Hindistan'dan geri döndüğü zaman, Selçuklular Gazneli kuvvetlerine karşı birçeşit çete savaşları yapıyorlardı. Nihayet Sultan Mesud, Selçuklular ile bir meydan muharebesi yapması için Gazneli ordusu kumandanı Sü-başıya kat'i emir verdi. Sü-başı, Selçuklular üzerine yürüdü. Onun harekete geçtiğini haber alan Selçuklular ağırlıklarını ve ailelerini Merv Çölü ortasına gönderdiler. Gazneli ve Selçuklu kuvvetleri Serahs yakınında Talh-âb denilen yerde karşılaştılar (429 yılı Şaban sonu/Muhtemelen 24 Mayıs

1038). Bilhassa Çağrı Bey'in gayretleri ile Selçuklular, Gazneli ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Sübaşı yanında ancak 20 kadar gulamı20 olduğu halde Herat'a kaçabilmişti.

Bu zaferden sonra istiklâllerini kazandıklarına inanan Selçuklular, yeni bir devlet kurmak için derhal hazırlıklara başladılar ve kendi aralarında toplanarak, eski Türk devlet an'anesi gereğince, ülkeyi aralarında bölüştüler. Tuğrul Bey, devletin hükümdarı olarak Nişâbur'u, Çağrı Bey, Merv'i, Musa Yabgu da Serahs'ı aldılar. Tuğrul Bey ana bir kardeşi olan İbrahim Yınal'ı öncü olarak Nişabur'a gönderdi. Nişabur halkı aralarında bir müşavereden sonra İbrahim Yınal'ın elçisine Selçuklulara itaat edeceklerini bildirdiler. İbrahim Yınal, şehre girerek durumu Tuğrul Bey'e bildirdi. Nişabur'da Cuma günü hutbenin, Tuğrul Bey adına okunduğu ileri sürülüyor (Haziran 1038).21 Birkaç gün sonra da yanında 3-4.000 atlı olduğu hâlde Tuğrul Bey Nişâbur'a geldi, kolunda Türk hâkimiyet alâmeti olarak bir yay ve kemerinde üç ok bulunuyordu.22 Tuğrul Bey, Sultan Mesud'un tahtına oturdu ve Horasan'ın en mühim şehri Nişâbur, Selçukluların merkezi oldu.23

Diğer taraftan Sultan Mesud da Selçukluların artık kendisi için ne kadar büyük bir tehlike olduğunu anlamış ve onlar üzerine sefere çıkmaya karar vererek harekete geçmişti. Nihayet Sultan Mesud Ulyâ-âbâd mevkiinde Çağrı Bey ve emrindeki Türkmenler ile karşılaştı ve onları bozguna uğratmaya muvaffak oldu (6 Nisan 1039).24 Selçuklular bu yenilgiden sonra çöllere çekilmek zorunda kaldılar. Bu galibiyet Sultan Mesud'un mâneviyatını yükseltmiş ve Serahs'a gitmek üzere Belh'den harekete geçmişti.

Gazneli ordusu 70.000 süvari ve 30.000 piyadeden meydana gelen devrin büyük ordularından biriydi. Bu sırada Çağrı Bey Serahs'da bulunuyordu. Tuğrul Bey, Nişâbur'dan, Musa Yabgu da Merv'den onun yanına gelerek kuvvetlerini birleştirdiler. Selçuklular bu büyük Gazneli ordusu karşısında savaşmaktan çekinmekte idiler. Bu sebeple Tuğrul Bey ve diğer Selçuklu reisleri savaşı kabul etmeyip, çöllere çekilmek istediler. Çağrı Bey ise, Horasan'dan gidildiği takdirde başka yerlerde tutunmanın güçlüğünü belirterek, kalabalık ve manevra kabiliyeti ağır olan Gazneli ordusu karşısında çabuk hareket kâbiliyetine sahip kendi kuvvetlerinin daha şanslı olduğunu ileri sürmüş ve savaşmakta ısrar etmişti. Neticede Çağrı Bey'in fikri kabul edildi. Serahs Çölü'nde yapılan savaşta galip gelen taraf yine Gazneli ordusu olmuştu (27 Haziran 1039/2 Şevval 430).25 Fakat bu Gazneliler için Selçukluları itaat altına alabilecek kesin bir zafer değildi. Sultan Mesud, 30 Haziran'da Serahs'a geldi. Selçuklular, Gazneli ordusunun kullandığı suyun yatağını değiştirerek onları susuz bıraktıkları gibi, devamlı baskınlarla da Gaznelileri yıpratmaktaydılar. Bu bakımdan Gazneli vezirin tavsiyesine uyularak Selçuklulara barış teklif edildi. Selçuklular tarafından da kabul edilen bu teklife göre:

1) Gazneli ordusu Herat'a gidecek,

2) Nesâ, Bâverd, Ferâve şehir ve hududları Selçuklulara teslim edilecek,

3) Selçuklular ele geçirmiş oldukları Nişabur, Serahs ve Merv şehirlerini tahliye edeceklerdi.

Bu anlaşma daha ziyade geçici bir barış niteliğini taşımakta idi. Esas barış görüşmeleri Herat'ta yapılacaktı. İki tarafın da bu geçici barışı kabul etmelerinin sebebi dinlenmek ve yeniden savaşa hazırlanmaktı. Bu barışla meydana çıkan diğer önemli bir nokta ise Gazneliler tarafından Selçukluların siyasî bir teşekkül olarak kabul edilmesi idi.26

Dandânakân Savaşı ve Selçuklu

Devleti'nin Resmen Kuruluşu

Bu geçici barıştan sonra Sultan Mesud, Herat'a çekildi. Ancak Selçuklular geri verecekleri üç şehri tahliye etmedikleri gibi yeniden Gazneli topraklarına akınlara başlamışlardı. Sultan Mesud, yaz mevsimini Herat'ta geçirdikten sonra tekrar Selçuklular üzerine yürüdü. Fakat Selçuklular bir meydan savaşını kabul etmiyorlar, daha ziyade Gazneli ordusunu yıpratıcı akınlar yaparak çöllere çekiliyorlardı. Bu sebepten bir sonuç elde edemeyen Sultan Mesud, kumandanlarının çevre şehirlerdeki kıtlık nedeniyle Herat'a çekilmelerini tavsiye etmelerine rağmen Merv'e doğru hareket etti (16 Mayıs 1040).

Selçuklular bunu haber aldıkları zaman bir ara korkuya kapıldılar ve hatta Tuğrul Bey, Cürcan'a yerleşmeyi teklif ettiyse de, Çağrı Bey yine savaşta ısrar etti. Neticede savaşa karar vererek ağırlıklarını 2000 atlı ile gerilere gönderdiler. Selçukluların asıl ordusu takriben 16.000 atlı idi. Gazneli ve Selçuklu kuvvetleri arasındaki ilk öncü savaşı 22 Mayıs 1040'ta başladı. Ertesi gün Gazne ordusu savaşarak Merv'in güney-batısında ve bu şehre bir konak mesafede bulunan Dandânakân Kalesi'ne ulaşmıştı. Gazneli ordusu susuzluktan bitkin bir durumdaydı. Selçuklular onların karşısında savaş düzeninde yer aldılar. Daha önce kale civarındaki kuyular Selçuklular tarafından kullanılmaz hâle getirildiğinden Sultan Mesud, ordusunun 5 fersah uzaktaki bir havuz başına gitmesini emr etti. Gazneli ordusu hareket edince düzeni bozuldu ve bu sırada Sultan Mesud'un Türklerden meydana gelen "Hassa Ordusun'dan 370 kişi Selçuklu kuvvetlerine katıldı. Bu olay zaten bitkin, moralsiz ve disiplini kalmamış olan Gazneli ordusunun Selçukluların hücumu ile dağılmasına ve hezimete uğramasına yol açmıştı (24 Mayıs 1040). Gaznelilerden savaş meydanında sadece Sultan Mesud, birkaç kumandan ve çok az sayıda memluk kalmıştı. Bir müddet sonra onlar da savaş meydanını terk ederek Merv Ovası'ndaki Berkdiz Kalesi'ne kaçtılar. Selçukluların eline hazinelerin yanısıra çok miktarda silah ve malzeme ganimet olarak geçmişti.27

Dandânakân Savaşı kazanıldıktan sonra Selçuklu beyleri toplanarak Tuğrul Bey'i "Horasan Emiri" ilân ettiler. Selçuklular artık Horasan'da tamamen müstakil bir devlet kuruyorlar ve büyük bir imparatorluk için ilk adımlarını atıyorlardı. Ayrıca devrin âdeti gereğince civardaki Karahanlı hükümdarlarına; Ali Tegin oğullarına, Böri Tegin'e ve Kâkuyi Emiri 'Alâ ed Devle Muhammed'e zaferlerini bildiren fetihnâmeler gönderdiler. Selçuklu reisleri aynı ay içinde Merv'de toplanan Kurultay'da tekrar bir araya geldiler ve mühim kararlar aldılar. Bu kararlardan birisi de Abbasî Halifesi Kâim bi-Emrillâh'a mektup yazılması idi. Selçuklu elçisi Ebû İshak el-Fukkâ'î ile Bağdad'a gönderilen bir mektupla son durum anlatıldıktan sonra halifeye sadık olduklarını ve Horasan'da adaleti tesis

edeceklerini bildirdiler. Bundan sonra Selçuklular hâkim oldukları ve ayrıca ilerde feth edecekleri ülkeleri eski Türk devlet ananesi gereğince aralarında bölüştüler. Bu bölüşmeye göre; Tuğrul Bey "Sultan" sıfatıyla Nişâbur'u alarak batıya Irak tarafına gidecekti. Çağrı Bey'e "Melik" unvanı ile merkez Merv olmak üzere Ceyhun nehriyle Gazne arasındaki bölge, Musa Yabgu'ya ise Büst, Herat ve Sistan havalisi verildi. Yine Selçuklu ailesinden batıya gidecek olan İbrahim b. Yınal Kuhistan'a, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış Gürgan ve Damegân'a Çağrı Bey'in oğlu Kavurd ise Kirman bölgesine tayin edildiler. Selçuklular bu esas üzerine harekete geçtiler ve bunları süratle gerçekleştirdiler.28

Çağrı Bey

Çağrı Bey'e hâkimiyet sahası olarak Horasan'ın kuzey kısmı ile Gaznelilerin elinde bulunan bölgeler düşmüştü. Nitekim O, Gaznelilere karşı başarı ile savaşarak onları Horasan'dan uzaklaştırdı. Çağrı Bey önce Belh üzerine yürümüş ve 1040 yılı sonbaharında bu şehri teslim almış, şehrin kumandanı Altun-Tak da onun hizmetine girmişti. Çağrı Bey, Merv şehrini kendisine merkez yaptı. Selçuklular 434/1042-1043'te Harezm üzerine bir sefer düzenlediler. Şah-Melik'i mağlûp ettiler ve bu ezelî düşmanlarından geçmişte uğradıkları baskının acısını çıkardılar. Bu suretle Harezm bölgesi Selçukluların hâkimiyet sahası içine girmiş oldu. Çağrı Bey, Mekran bölgesinde yakalanan Şah-Melik'i derhal öldürttü.

Çağrı Bey ve oğlu Alp Arslan Gazneli Sultan Mevdûd ile de savaştılar.

Karahanlı hükümdarı Arslan Han da Alp Arslan'ın idaresindeki bölgeleri geri alma girişiminde bulunmuş, fakat Ceyhun'u geçtikten sonra karşılaştığı Alp Arslan'a yenilerek ülkesine çekilmişti. Daha sonra Arslan Han ve Çağrı Bey arasında Karahanlıların Selçuklu hâkimiyeti altındaki bölgelere saldırmamaları şartı ile sulh yapıldı (1050).

Çağrı Bey'in Gazneliler mücadelesi Sultan Ferruzad zamanında da devam etmiş ve İbrahim döneminde 1059'da barışla sonuçlanmıştı.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda büyük rolü olan Çağrı Bey, 70 yaşında Serahs'ta ölmüştü (Safer 452/Mart-Nisan 1060). Çağrı Bey önce bu şehre gömülmüşse de, daha sonra cenazesi oğlu Alp Arslan tarafından Merv'de yaptırılan türbesine nakledilmiştir. Yerine oğlu Alp Arslan Horasan Emîri oldu. Oğullarından Süleyman'ın annesi olan Hatun'la da Sultan Tuğrul evlenmişti.29

Musa (İnanç) Yabgu

Selçuklu ailesinin üçüncü büyüğü Musa Yabgu'ya gelince, önce beraberindeki 5000 süvari ile Herat'ı zaptederek buraya yerleşmişti. İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş, Kasım 1040'ta Sistan'a gitmiş ve buranın hâkimi Ebu'l-Fazl'ın itaat etmesiyle bu bölge de Selçuklulara bağlanmış ve Musa Yabgu adına hutbe okunmuştu. Hacib Tuğrul'un işgal ettiği yerlerden, Gazneli saltanatını ele geçirmek için, çekilmesi, Musa'nın yine Sistan'a hâkim olmasını sağlamıştı (1053 yılı başı). Yakutî'nin bu bölgede

hutbeyi babası Çağrı Bey adına okutma teşebbüsü ise Sultan Tuğrul Bey'in müdahalesi ile önlenmişti (458/1056).

Sultan Tuğrul Bey

İran Fetihleri

Tuğrul Bey, Nişâbur'da tahta çıktıktan, siyasî değişiklik sebebiyle bozulan nizam ve teşkilâtı yeniden düzenledikten sonra fetihlere girişmişti. Bu fetih harekâtı sırasında önce Taberistan ve Cürcân bölgelerini ve buralardaki mahallî hânedanları Ziyârîler ve Bâvendîleri kendine tâbi kıldı (433/1041-1042). Ertesi yıl giderken, İbrahim Yınal da Rey şehrini Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzların, Bürûcird ve Hemedan'ı da Kâkûyi Hanedanı'nın elinden almıştı. Aynı yıl içinde Tuğrul Bey, Rey'e gelmiş ve burada İbrahim Yınal tarafından merasimle karşılanmıştı. Tuğrul Bey, Nişâbur yerine Rey'i Selçuklu Devleti başkenti yaparak, bu şehrin imarını emretmişti.

Bu sırada Abbâsî Halifesi Kaim bi-Emrillâh, devrin meşhur hukukçusu ve halifelik başkadısı Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Mâverdî'yi (974-1058)30 Tuğrul Bey'e elçi göndermişti. Halife, Selçuklulardan önce İslâm ülkelerine girmiş olan Türkmenlerin yaptıkları akın ve yağmalardan Tuğrul Bey'e şikâyette bulunmaktaydı. Tuğrul Bey, elçiye hürmetle muamele etmiş, fakat kalabalık askerlerine mevcut toprakların yetmediğinden bu tip hareketlerin önlenemediğini belirtmişti (435/1043-1044).

Tuğrul Bey daha sonra Kazvin üzerine yürüdü. Kazvin hâkimi Merdâvîc şehrini savunmaktan vazgeçerek, 80.000 dinar yıllık vergi ödemek suretiyle Tuğrul Bey'e tâbi olmayı kabul etmiş ve yerinde kalmıştı.

Diğer taraftan Kâkûyilerden Ebû Kâlicâr Gerşasp, (öl. 443/1051-1052), 436/1044-1045 yılında Hemedan'ı tekrar ele geçirdi. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı buraya gönderdi, şehrin hâkimi korkarak kaçmış, bu suretle Hemedan tekrar Selçukluların olmuştu. Tuğrul Bey ise 438/1046-1047 yılında Isfahan'ı muhasara ile şehrin hâkimi olan Kâkuyilerden Zahîreddîn Ebû Mansur Ferâmürz'ü vergi ödemeğe mecbur etmiş, fakat yine yerinde bırakmıştı.31 Tuğrul Bey, Rey'e döndükten sonra, İbrahim Yınal, Kutalmış ve Kavurd'u İran'ın zapt edilmemiş yerlerini itaat altına almakla görevlendirdi. İbrahim Yınal ve diğer Selçuklu şehzadeleri birkaç yıl içinde Dînever, Karmîsîn, Hulvân, Hânikin ve Şehrizûr gibi şehirleri ve Kirman bölgesini Büveyhîlerin elinden alarak Selçukluların hâkimiyet sahasını genişlettiler.

Sultan Tuğrul Bey Zamanında Türkmenlerin Anadolu Gazaları

Anadolu'ya ilk Türk akınları Türkmenlerin burayı kendilerine yurt yapmak istemeleri neticesinde başlamıştı. Selçuklu Devleti kurulduktan sonra ise sultanların kendi devletleri içindeki Müslüman halk ve ülkeleri akınlar ve âsâyişsizlikten korumak maksadı ile kesif Türkmen göçünü Anadolu'ya sevk

etmeleri de bölgeye yapılan gazaların diğer bir sebebiydi. Anadolu'nun Türkleşmesi bu iki yönlü siyâset ve gayretlerin sonucu olmuştur.

Anadolu'ya Türk akınları Çağrı Bey'in 1016'daki meşhur keşif akını ile başlamıştır. Bunu, 1028'de Gazneli Sultan Mahmud'un karşısında mağlûp olan ve kaçan Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzların Azerbaycan yolu ile Bizans arazisine girmeleri ve Diyarbekir havalisine kadar uzanmaları takip etti (1029).32

Selçukluların ise devletlerinin kuruluşunda birinci derecede rol oynayan Dandânakân Savaşı'nı kazandıktan sonra, genişleme ve yayılma hareketleri daha çok batı yönünde olmuştu. İşte bu genişleme ve yayılma sırasında Tuğrul Bey, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'in fethine İbrahim Yınal'ı memur etmişti. İbrahim Yınal'ın Rey şehrine gelmesi üzerine Selçuklulara tâbi olmak istemeyen bu bölgedeki Türkmenler, Azerbaycan'a geçerek diğer soydaşları ile birleştiler. İbrahim Yınal onları takip edince, Azerbaycan'a halka yaptıkları kötü muameleden dolayı cezalandırılmaktan korkarak Doğu Anadolu'ya doğru ilerlediler. Bu Türkmenler, Diyarbekir ve Cizre bölgesinde akınlarda bulundular, bir müddet için Musul'u ellerinde tuttular (1043). Türkmenlerin bu hareketi, Musul Emiri Karvaş, Diyarbekir Emir Nasrü'd-devle Ahmed ve Irak'taki Büveyhî hükümdarı Celâlü'd-devle'nin onları Sultan Tuğrul Bey'e şikayetlerine sebep oldu. Sultan Tuğrul Bey, onlara verdiği cevapta bu şikayetlerin dikkate alınacağını ve devlet idaresi altına girmek istemeyen bu Türkmenlerin cezalandırılacaklarını bildirdi. Bu şikâyetlerin yanısıra Karvaş da boş durmamış ve Hille hükümdarı Dübeys b. Mezyed ile birleşmişti. Anasıoğlu ve Boğa'nın da Musul Türkmenlerine yardıma gelmesine rağmen Karvaş, onları müthiş bir bozguna uğrattı (1044) ve Diyarbekir bölgesine kadar takip etti.33

Bu olayı duyan Tuğrul Bey, Türkmenlere İslâm ülkelerine hücumdan vazgeçmeleri, Azerbaycan'a dönerek oradaki yaylak ve kışlaklara yerleşmeleri ve Bizans'a akın yapacak olan emirlerin hizmetine girmeleri hususunda bir talimat gönderdi. Bunun üzerine Anasıoğlu, Göktaş ve Oğuzoğlu Mansur, beraberlerindeki Türkmenlerle Diyarbekir bölgesinden Dicle'nin kuzeyine çıktılar ve oradan Murad suyunu takip ederek Bizans'a tâbi Ermeni topraklarına girdiler, bu bölgedeki şehir ve köylere akınlar yaptıktan sonra Erciş önüne geldiler.34 Onlar Vaspurakan (Van gölü bölgesi) Valisi Stephanos'dan topraklarından geçerek Azerbaycan'a gitmek için izin istediler. Stephanos onlara izin vereceği yerde üzerlerine saldırmayı tercih etmişti. Ancak bu cesareti ona bir fayda sağlamadı, Türkmenler karşısında mağlûp ve hatta esir oldu (1045).35 Türkmenler bu akınlar neticesinde daha önce hâkimiyetlerini kabul etmek istemedikleri Selçuklu Devleti'nin emrine girmeğe mecbur olmuşlar, Tuğrul Bey'in buyruğuna uyarak bundan sonra Bizans arazisine yapılan hemen hemen bütün akınlara katılmışlardır.

Selçuklu akınları öncesi Vaspurakan ve Ani, Bizans'ın tasarrufunda idi. Ermeni asilzadeleri ve askerler bölgenin Bizans'a terk edilmesine karşı çıkarak isyan etti (1040). Ermeniler ile Bizans arasındaki dört savaşta özellikle Ermeni halkı ağır zayiat verdiler. Ermeniler, bu yıllarda Selçuklu akınlarından ziyade Bizans'ın paralı askerlerinden oluşan orduları tarafından hırpalanmıştı. Öte yandan Ermeni kralı da tahttan feragat etmeye zorlandı (1045). Bizans Ani ve Vaspuragan'ı İberya

Katepanı adı altında askerî bir eyalete dönüştürdü. Artık bütün Ermenistan'ın doğusu Bizans'ın eyaleti olmuştu.36

Tuğrul Bey ise Selçuklu şehzadelerini çeşitli bölgelerin fethi ile görevlendirmişti. Bu şehzadelerden Azerbaycan'ın fethine memur edilen Musa Yabgu'nun oğlu Hasan, Pasin ve Erzurum ovalarını ele geçirip, bir Bizans ülkesi olan Vaspurakan'a (Van havzası) girdi ve akınlara başladı. Bu bölge hâkimi Aaron, Gürcistan Valisi Katakalon Kekaumenos'dan yardım istemek zorunda kaldı. Bizans kuvvetleri birleşerek, Şehzade Hasan'ın kumandasındaki Selçuklu ordusu ile Büyük Zap (Stragna) suyu kenarında karşılaştılar. Savaş başladıktan biraz sonra Bizanslılar, Türk ordusunu tuzağa düşürmek için ağırlıklarını olduğu yerde bırakarak geri çekildiler. Selçuklu kuvvetleri onların bozulduğuna inanarak Bizans ordugâhına ilerlemiş ve yağmaya başlamıştı. Bu olayda Bizanslıların plânı muvaffak olmuştu. Pusuya girdikleri yerden çıkarak Selçuklu kuvvetlerine hücum ettiler ve onları bozguna uğrattılar. Hasan ve arkadaşlarının çoğu bu çarpışmada şehit edildiler (1048).37

İbrahim Yınal'ın Anadolu'ya Gönderilmesi

Sultan Tuğrul Bey, şehit düşen Hasan'ın ve mağlûp olan Selçuklu ordusunun intikamını almak için çok vakit kaybetmedi. Azerbaycan valiliğine tayin ettiği İbrahim Yınal'ı yeni bir Anadolu seferi ile görevlendirdi. Ayrıca Errân bölgesinde fetihlerde bulunan Kutalmış'a da onunla birleşmesini bildirdi. İbrahim Yınal ve Kutalmış, beraberlerinde Bizans kaynaklarınca 100.000 olduğu ifade edilen kalabalık bir Selçuklu ordusu olduğu hâlde Bizans topraklarına girdiler (440/1048-1049).38 Bizans generali Katakalon Kekaumenos'un Bizans hudutları dışında mücadele etme teklifi red olundu ve Türk ordusu karşısında mukavemet edemeyeceğini anlayan Bizans kuvvetleri, Pasin (Basean)'deki Ordoru'ya (Ordru) çekildi. Öte yandan İbrahim Yınal idaresindeki Selçuklu ordusu Karîn idarî bölgesindeki Arcn'e (Artze) geldi ve bu şehri yapılan savaştan sonra tahrip etti. Artze'den kaçan halk, o sırada Bizanslılar tarafından tahkîm olunan Kâlîkala (Theodosiupolis, Karin)'ya göç etmiş olup, burası bu tarihten itibaren Erzen er-Rûm (şimdiki Erzurum) adını taşımıştır. Artze'den sonra Selçuklular Bizans ordusuna doğru yürüdüler.

İlerleyen Selçuklu kuvvetlerine karşı koyamayacaklarını anlayan Bizanslılar, İmparator IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055)'tan yardım istemişlerdi. İmparator kendisine tâbi olan Gürcü prensi Liparit'e valilere yardıma gelmesi için haber gönderdi. Liparit takriben 20.000 kişi civarındaki ordusu ile Bizans kuvvetlerine yardıma geldi. Böylece 35.000 kişiye ulaşan Bizans ordusu müstahkem karargâhından çıkmış, Pasin Ovası'ndaki Kapetru Kalesi'nin inşâ edilmiş olduğu bir tepenin eteklerinde karargâh kurmuştu. Daha sonra bölgeye gelen Selçuklu ordusu ile Bizans ordusu arasında 18 Eylül 1049 Cumartesi günü şiddetli bir savaş başladı. Selçuklu ordusu biri İbrahim Yınal'ın, diğeri ise Kutalmış'ın kumanda ettiği iki büyük grup hâlinde savaşıyordu. Bütün gece devam eden şiddetli çatışmalarda zaferin hangi tarafta olduğu belli değildi. Ancak Bizanslıların tamamen geri çekilmesi ve Liparit'in onlara uyması Selçuklulara bir hücum imkânı sağladı. Savaş, Bizans ordusunun bozgunu ve Liparit'in tutsaklığı ile sonuçlanmıştı. Mağlûp Bizans kumandanları, Van ve Ani şehirlerine çekilmek zorunda kaldılar. İslâm kaynaklarına göre, Selçukluların eline geçen esir sayısı 100.000'i,

ganimet de 15.000 arabayı bulmaktaydı. Bizans'a karşı kazanılan bu ilk ve büyük Hasan-kale (veya Pasinler) zaferinden sonra İbrahim Yınal beraberinde mühim esir ve ganimetler olduğu hâlde Rey'de bulunan Tuğrul Bey'in yanına döndü.39

İmparator IX. Konstaninos Monomakhos, batıda Bizans'ı ciddî bir şekilde tehdit eden diğer bir Türk kabilesi Peçeneklerin akınları nedeniyle doğuda Selçuklular ile anlaşmak zorunda idi. Bu sebepten İmparator, Mervânoğulları Emîri Nasrü'd-devle Ahmed aracılığı ile Sultan Tuğrul Bey'e barış teklifinde bulundu. Ayrıca esir bulunan Liparit'i kurtarmak için bir elçi heyeti ile Sultan Tuğrul Bey'e bir miktar kurtuluş akçesi ve değerli hediyeler gönderdi. Tuğrul Bey kurtuluş akçesini almadan Liparit'i serbest bıraktı ve müzakerelerde bulunmak üzere Halife'nin akrabasından Şerif Ebu'l-Fazl Nâsır b. İsmail başkanlığında bir heyeti 441/1049-1050'de İstanbul'a gönderdi. Yapılan görüşmeler sonucunda, İstanbul'da Emevîler zamanında inşa edilmiş, fakat o sırada harap durumda bulunan camiin tamir edilmesi, Fatımî Devleti adına okunan hutbenin sünnî Abbasî Halifesi (el-Kaim) ve Tuğrul Bey adına okunması kararlaştırıldı. İmparator ayrıca camide namaz kılınmasına müsaade etti.40 Bu anlaşma üzerine Bizans İmparatoru, İstanbul'daki cami ile minaresini tamir ettirdi, üzerine kandiller astırdı ve mihrabına da "ok ve yay" yaptırdı. Bu olay "Tuğrul Bey'in şan ve şöhretini arttırmış ve iktidarı kökleşmişti".41 Ancak Bizanslılar, Selçuklu Devleti'ne yıllık vergi ödenmesi için yapılan teklifi kabul etmediler. Bu suretle iki devlet arasında tam bir anlaşmaya varılamadı. Bizans İmparatorluğu Türk akınlarının yeniden başlayacağını anlayarak ülkenin doğu hududundaki kale ve istihkamların tamiri ve bu sınır bölgesindeki kuvvetlerin arttırılması için emir verdi. Taht mücadeleleri gibi bazı iç meselelerin baş göstermesi sebebiyle Selçuklular bir süre Anadolu'ya akın yapamadılar.42

İbrahim Yınal'ın İsyanı

Tuğrul Bey, başarılı faaliyetlerini gördüğümüz İbrahim Yınal'dan hâkimiyeti altında bulunan Hemedan şehrini ve Cibal bölgesindeki bazı kalelerin kendisine teslimini istemişti. İbrahim Yınal, istenilenleri vermeyi kabul etmediği gibi, bu meseleden Vezîri Ebu Ali'yi suçlu bularak cezalandırmış, sonra da Tuğrul Bey'i terk ederek ordusunu toplamıştı. Tuğrul Bey ona karşı 100.000 kişiye yaklaşan bir ordu ile harekete geçti. İki taraf arasındaki savaşı kaybeden İbrahim Yınal teslim olmağa zorlanmış, fakat Tuğrul Bey ona iyi muamele ederek kendi yanında kalmakta veya iktâ edeceği bir ülkeye gitmekte serbest olduğunu bildirmişti. İbrahim Yınal da Tuğrul Bey'in yanında kalmayı tercih etti (1049-1050).43

Tuğrul Bey Zamanındaki Diğer Fetihler

Tuğrul Bey, İbrahim Yınal sorununu çözdükten sonra Isfahan Emîri Ferâmürz'ün kendi aleyhine Büveyhiler ile münasebetlere giriştiğini öğrenmiş, bu sebeple adı geçen şehri kuşatmıştı (Muharrem 442/Mayıs-Haziran 1050). Isfahan muhasarası bir yıl sürdü. Nihayet 443 Muharrem ayında (Mayıs-Haziran 1051) Isfahan zapt edildi, buranın hâkimi Ferâmürz'e ise Yezd ve Eberkûh havalisi iktâ olarak verildi.44 Diğer taraftan Fars'ta Selçuklu akınları bu bölgenin başkenti Şiraz'a kadar inmekte, bu bölgenin hâkimi Büveyhilerden Emîr Mansur Fûlâd Sütûn Şiraz'da Tuğrul Bey adına hutbe okutmakta

idi (Ocak-Şubat 1054).45 Selçuklu kuvvetleri, Ahvaz, Huzistan ve El-Cezire bölgelerinde de ilerlemekte idiler. Kavurd da Kirman'ı feth etti. Ukaylîlerden Musul Emîri Kureyş de Büveyhilerin yerine Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştu. Artık Irak'taki Şii Büveyhî Devleti, Selçukluların bu ilerlemesi neticesinde ancak Bağdad ve civarı gibi dar bir sahaya hükmedebiliyordu.

Tuğrul Bey'in Anadolu Seferi

Dört yıllık bir aradan sonra bizzat Tuğrul Bey'in Anadolu'da fetih hareketlerine giriştiğini görüyoruz. Tuğrul Bey, 1054 yılı başlarında ordusuyla birlikte Anadolu topraklarına girmiş, önce Bargiri (Berkri bugünkü Muradiye) Kalesi'ni hücumla almıştı. O daha sonra Erciş önüne geldi, 8 günlük bir muhasaradan sonra Bargiri'nin akıbetine uğramak istemeyen buranın halkı birçok hediyeler sunarak itaat arzettiler. Tuğrul Bey, Erciş'den sonra Malazgirt önüne gelip bu müstahkem şehri muhasaraya başladı. Ayrıca bir kısım kuvvetini üçe ayırarak diğer bölgelere akına gönderdi. Bu akıncı kuvvetlerden bir kol Oltu (Taik-Erzurum) içinden Çoruh'a ve Halidiye'ye kadar yayıldılar. Bayburt'a kadar ilerleyen bu kol buradaki Frank Birlikleri tarafından geri püskürtüldü. “İkinci kol, kuzeyde Kafkaslar'a, batıda Canik ormanına kadar uzanırken güneyde Horsen, Hanzit, Tercan ve Ekeleac yani Erzincan bölgesindeki faaliyet gösterdi”. Üçüncü Selçuklu kuvveti, Kars bölgesine (Vanand) yönelerek burada Kars Kralı Gagik'in generallerinin kumanda ettiği bir orduyu imhâ etti.

Tuğrul Bey'e gelince Malazgirt'i üç gün süre ile kuşattıktan sonra ordusuyla Pasin Ovası'ndan Erzurum'un kuzeydoğusuna kadar ilerledi. Bizans generalleri İberia denilen bu bölgede kalelerinden çıkmaya cesaret edemedikleri için Tuğrul Bey tekrar Malazgirt muhasarasına döndü. Vali Vasili isminde bir Ermeni olan bu çok iyi tahkim edilmiş şehre günde iki defa yapılan Selçuklu hücumları tesirsizdi. Ayrıca Bitlis'ten getirtilen büyük mancınığın da bir Norman fedaisi tarafından yakılması Tuğrul Bey'i, yaklaşan kışın da tesiri ile, bir ay süren muhasarayı terketmek zorunda bırakmıştı. Dönüş esnasında o, Van Gölü kenarında alınması çok zor bir kale olan Arcke (Adilcevaz) şehrine baskın yaparak zapt etti (1054-1055). Tuğrul Bey baharda tekrar Anadolu'ya sefer yapmayı düşünerek Azerbaycan'a dönmeye karar vermişse de halifenin çağrısı üzerine Bağdad'a gitmiştir. Ancak Irak'ın durumu ve isyanlar bir daha ona Anadolu seferine çıkmasına imkân vermemiştir.46

Tuğrul Bey Zamanındaki Selçuklu Şehzâde ve Emîrlerinin Anadolu Gazaları

Tuğrul Bey, bir daha Anadolu'ya gelmemesine rağmen, muhtelif Selçuklu şehzâde ve emîrleri fetih hareketlerine devam etmişlerdi.

Tuğrul Bey ise 3000 kişilik bir Selçuklu kuvvetini Samuh (Samuk veya Sabuk) adındaki bir emîrin idaresinde Bizans arazisinde bırakmıştı. Samuh idaresindeki kuvvetle Doğu Anadolu'nun ova ve vadilerinden etrafa akınlar yaparak dolaşmakta idi. Selçuklu askerlerinden bir grup kışın (Bulanık (Haik) köyünü yağmaladılar) donmuş olan Muratçay'dan (Arsiona-Aracani) geçerken yanlarındaki esirlerle birlikte buzların kırılması ile ırmağa düşüp boğuldular. Bu savaş birliklerinin kumandanı muhtemelen Samuh idi.

1059 yılında Çağrı Bey'in oğlu Yakutî beraberindeki Sâlâr-ı Horasan,47 Samuh (Sabuk), Emir Kapar (Emir-i Kebir)48 ve Ermeni müverrihlerinin Kicaciç (Giçaçiçi) dediği kumandan olduğu hâlde Bizans ülkesine geçti.49 Alışıla gelen şekilde yine ikiye ayrılan Selçuklu ordusundan Sâlâr-ı Horasan idaresindeki kuvvetler Urfa'yı kuşattı, fakat bu kuşatma neticesiz kaldı. Samuh'un emrindeki ikinci kol ise Sivas şehrine şiddetli bir hücum yaptı. Türk akıncıları 4 Temmuz'da bu şehre girdiler. Burada 10 gün kaldıktan sonra esir ve ganimetleri alarak Azerbaycan'a döndüler. Bizans İmparatoru X. Konstantin Dukas (1059-1067) bu Selçuklu akınlarını önlemeğe çalıştı ise de başarılı bir sonuç alamadı. Selçuklu kuvvetleri çekildikten sonra İmparator, başta Malatya olmak üzere şehirlerin yıkılan sur ve kalelerinin tamirini emretti.

1062 yılında Sâlâr-ı Horasan beraberinde adları Ermeni kaynaklarınca Cemcem ve Isulu olarak geçen emirlerle tekrar Anadolu'ya girdi. Bu emirler Ergani bölgesine akınlarda bulundular. Diyarbekir Mervânî Emîri Nizâm'üd-devle Nasr b. Ahmed, Sâlar-ı Horasan ile bu fetihlere devam etmesi hususunda bir anlaşma yaptı. İmparator Dukas, artık Türklere karşı birşeyler yapmanın zamanının geldiğine inanarak Frankopol unvanı ile meşhur Normandiyalı Herve'yi Türkler ile savaşması için görevlendirmişti. Ancak bu sırada Selçuklu kuvvetleri sayısız ganimet ve esirler ile üslerine dönmüş-lerdi.50

Sultan Tuğrul Bey zamanındaki bu akınlar Sivas ve Malatya'nın doğusundaki bütün araziyi içine almıştı. Türk tarihi bakımından akınların önemi ise, gelecek fetihlere zemin hazırlamış ve Bizans'ın savunma gücünü kırmış olmasıdır.

Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'a Gelişi

Abbasi Halifesi Kâim bi-Emrillâh Bağdad'da Büveyhîlerin ve Türk askerleri kumandanı Arslan Besâsîrî'nin baskısıyla, onların içine düşürdükleri maddî sefaletten şikâyetçiydi. Ayrıca Arslan Besâsîrî'nin Mısır Fatımî Devleti ile haberleşmede bulunması bardağı taşıran son damla oldu. Abbasî halifesi (o sırada Rey'de bulunan) Tuğrul Bey'e elçi göndererek ısrarla Bağdad'a davet etti ve içinde bulunduğu bu güç durumdan kurtarılmasını istedi. Halife belki de, kendisine uygun bir hayat seviyesine kavuşma imkanı verecek, bozulan düzeni yeniden tesis edecek ve İslâm dininin yayılmasını sağlayacak Sünnî bir hükümdarın himâyesini istemeyi düşünmüştü.51 Tuğrul Bey, halifenin bu ısrarlı daveti üzerine 1055 yazında beraberinde 8 filin de bulunduğu ordusu ile Bağdad'a hareket etti. Besâsîrî, Tuğrul Bey'in gelişini duyduğu zaman Bağdad'ı terk ederek Rahbe'ye çekildi. Tuğrul Bey'in parlak vaadlerde bulunmasına rağmen, muhtemelen varlıklarının sona ereceği korkusu ile Bağdad'daki Türklerin çoğu, Deylemli savaşçılar ve Türkmenlerin komşuluğundan otlakları için endişe duyan Araplar da Besâsîrî'ye katılmıştı. Bu Türklerin bir kısmı esnaf olarak iş yapmakta (söz gelişi ekmekçi, sebzeci, ateşçi gibi)52 ayrıca ücretli asker olduklarından işlerini kaybetmekten de korkmakta idiler. Halife, Tuğrul Bey'i parlak bir merasimle karşılamağa hazırlandı. Büveyhî Emiri Melik ür-rahîm Fîrûz da halifenin tavsiyesine uyarak Tuğrul Bey'e itaatini bildirdi. Ayrıca Tuğrul Bey adına Bağdad camilerinde hutbe okundu. Nihayet 25 Ramazan 447/18 Aralık 1055'te Tuğrul Bey, parlak bir merasimle İslâm dünyasının o zamanki merkezi Bağ-dad'a girdi. Selçuklu ordusu ise Bağdad dışında

ordugâh kurmuştu. Fakat ertesi günü alışveriş için şehre giren Selçuklu askerleri ile halk arasında dil anlaşmazlığı yüzünden kavga çıktı. Bağdad'da kalan Türklerle Deylemli askerler de bu fırsattan istifadeyle Selçuklu kuvvetlerine hücum ettiler. Neticede Selçuklu ordusu bu hareketi bastırmış ve âsileri cezalandırmıştır. Tuğrul Bey bu hadise ile ilgili gördüğü Melik ür-rahîm'in yakalanmasını emretmiş, bu suretle Bağdad'daki Büveyhî Devleti'ne son vermişti. Bağdad'da asayiş sağlandıktan sonra da Emîr Ay-Tegin'i Bağdad şahneliği'ne tayin etti. Daha sonra hazineye el konuldu ve "Sultâniyyât" adı altında alınan vergiler Selçuklu hazinesine nakledildi. Halifenin yıllık geliri az görülerek 50.000 dinar ve 500 batman = men (1 men = 816,5 gr.) buğday olmak üzere artırıldı. Tuğrul Bey, daha sonra Bağdad'da imâr faaliyetlerine girişti. Şehrin doğusunda Dicle kenarında bir saray, camii, askerlerine kışlalar ve emîrlerine konaklar yaptırdı. Bu yeni şehir, Tuğrul Bey şehri "Medinetü Tuğrul Beg" adını taşımaktaydı. Tuğrul Bey, saray tamamlanınca halifenin armağan ettiği altın taht üzerine oturarak devlet adamlarını kabul etmişti. Ayrıca Bağdad'da kendi nâmına para bastırdı.53 Artık İslâm âleminde siyasî otorite tamamen Selçukluların eline geçmiş, halifeye dînî otoriteden başka bir hak tanınmamıştı. Halifenin, Çağrı Bey'in kızı Hatice (Hadice) Arslan Hatun ile evlenmesi, iki hanedan arasındaki siyasî bağları akrabalık yoluyla da kuvvetlendirmiş oldu (Ekim 1056).54

Arslan Besâsîrî'ye gelince, yanına kaçan askerleri ve Fâtımî Halifesi Mustansır'dan aldığı yardımcı kuvvetler ile Rahbe'de bir ordu meydana getirmişti. Sultan Tuğrul Bey onun üzerine Kutalmış ile Musul Arap Emîri Kureyş'i gönderdi. Ancak Kutalmış'ın Sincâr civarında yaptığı savaşı Kureyş'in Arslan Besasiri tarafına geçmesiyle, kaybetmesi üzerine (Şevvâl 448-Ocak 1057) Tuğrul Bey, bizzat sefere çıkmak gereğini hissetmiş ve Bağdad'a gelişinden 13 ay 13 gün sonra bu şehirden ayrılarak büyük bir ordu ile Besâsîrî'ye karşı harekete geçmişti (Ocak 1057). Tuğrul Bey'e İbrahim Yınal ve Yâkûtî de yolda katıldılar. Selçuklu ordusunun ilerlediğini duyan Besâsîrî önce Rahbe'ye sonra da Bâlis şehrine kaçtı. Bu sefer sırasında Cizre ve Sincar, Selçuklular tarafından hücumla alındı. Sincar Emîri ve halkın bir kısmı, Kutalmış'ın askerlerine yaptıkları fena muameleden dolayı öldürüldüler. Diyarbekir Mervânî Emîri Nizamü'd-Devle Nasr ise 100.000 dinar göndererek itaatini tekrarlamıştı. Tuğrul Bey, Musul'u İbrahim Yınal'ın idaresine vererek Bağdad'a döndü (1057).55

Sultan Tuğrul Bey, Bağdad'a geldiği zaman bu kez Halife ile görüştü. Halifelik sarayında iki tarafın en yüksek devlet adamlarının ve büyük âlimlerin yer aldığı muhteşem bir merasimle Halife Kâim bi-emrillâh, Tuğrul Bey'i Melik ül-Maşrık ve'l-Mağrib "Doğunun ve Batının hükümdarı" ilân etmiş ve kendisine Ebû Tâlib künyesi ile Rükn ed-dîn "Dinin temel direği" lâkabını vermişti. Ayrıca halife, Tuğrul Bey'e hilatler giydirdi ve iki kılıç kuşattı (26 Zilkade 449/29 ocak 1058). Artık İslâm âleminin siyasî hâkimiyeti, halife eli ile resmen Sultan Tuğrul Bey'e geçmiş oluyor, din ve dünya kuvvetleri birbirindan ayrılıyordu.56

Şehzâde İsyanları

Sultan Tuğrul Bey, 1055'te Bağdat'a girdiği sıralarda, Şiraz tarafına hâkim olan Kutalmış'ın kardeşi Resûl Tegin isyân etmişti. Sultan onun üzerine bu bölgenin valisi Hezâresb'i gönderdi. Resûl Tegin mağlûp ve esir edildi. Ancak halifenin şefaati ile Tuğrul Bey'in cezalandırmasından kurtuldu

(449/1057-1058).57 Bundan sonra İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'e karşı isyana hazırlandığı ve Musul'dan ayrıldığı söylentisi çıktı. Bunun üzerine sultan ve halife ona Emir Savtegin başkanlığında bir elçi heyeti ve hediyeler göndererek Bağdad'a davet ettiler. Davete uyan İbrahim Yınal Bağdad'a geldi ve merasimle karşılandı (Nisan 1058). O, bu şehirde yapılan görüşmelerde isyankâr bir tavır takınmadığına Sultan Tuğrul Bey ve halifeyi ikna etti. Neticede onun tekrar Musul'a dönmesine müsaade edildi.58

İbrahim Yınal'ın yokluğundan faydalanan Besâsîrî ve Kureyş, Musul'u kuşatmışlardı. Bu durum Tuğrul Bey'in tekrar Besâsîrî üzerine yürümesine sebep oldu. Tuğrul Bey, Nusaybin'e kadar ilerlediği sırada İbrahim Yınal'ın Fatımîler'in ve Besâsîrî'nin teşviki ile açıkça isyan ettiğini ve Hemedan'a doğru yola çıktığını öğrendi (Kasım 1058). Hemedan'ın hazine, mal ve silâhlar için bir depo olması Sultan'ın bu şehirde İbrahim Yınal'dan önce bulunmasını gerektiriyordu. Sultan Tuğrul Bey, ordusunun bir kısmını vezir Amîd el-Mülk Kündüri ve zevcesi Altuncan Hatun'la Bağdad'a göndererek kendisi süratle Hemedan'a gitti ve İbrahim Yınal'dan önce bu şehre girdi. İbrahim Yınal, Türkmen obalarından 30.000 kişiye yakın kuvvet toplamıştı, bu kuvvetlerle Hemedan'ı kuşattı. Tuğrul Bey ise vezirine ve hatununa mektuplar yazarak süratle yardım gönderilmesini istemiş ve bir fırsatını bularak Rey şehrine gidebilmişti. Altuncan Hatun, emrindeki kuvvetler ile sultana burada iltihak etti. Tuğrul Bey buna rağmen zor bir durumda idi. Çağrı Bey'in oğulları olan yeğenleri Alp Arslan, Kavurd ve Yâkûtî'yi yanına çağırdı. Onlar mühim kuvvetlerle Tuğrul Bey'in yardımına koştular. Rey civarında yapılan savaşta İbrahim Yınal yenilerek esir düştü. Tuğrul Bey bu kez onu affetmedi. İbrahim Yınal, Türklerde hanedan azasının kanlarının akıtılmayacağı ananesine uyularak yayının kirişi ile boğduruldu59 (23 Temmuz 1059).60

Halife'nin Besâsîrî'nin Eline Esir Düşmesi ve Kurtarılışı

Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ile uğraşırken Besâsîrî bu fırsattan yararlanarak Bağdad'a yürümüştü. Bağdad şahnesi Aytegin yanında çok az bir kuvvet bulunduğundan mukavemet edemeden şehri terk etmiş, Besâsîrî de rahatça Bağdad'a girmişti (8 Zilkade 450/27 Aralık 1058). Bu harekât sonucu Halife Kâim bi-Emrillâh esir edilmiş ve sarayı yağmalanmıştı. Bağdad'da hutbe, Şii Fatımî halifesi adına okundu. Besâsîrî, Basra taraflarını zapta girişmiş ve Ahvâz emîri Hezâresb, ona vergi vermeye razı olmuştu.

Diğer taraftan bu durumu haber alan Sultan Tuğrul Bey, daha İbrahim Yınal'ın işini bitirmeden önce, Besâsîrî'nin müttefiki Kureyş'e elçi göndererek "Halife ile beraber esir düşen eşi Selçuklu Prensesi Arslan Hatun'un kendisine gönderilmesini ve halifenin serbest bırakılarak makamına iadesini" istiyordu. Ancak Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal karşısında zafer kazanmasından sonra Arslan Hatun geri gönderildi. Sultan, halifenin serbest bırakılmadığını görünce tekrar Bağdad üzerine yürüdü. Selçuklu öncülerinin yaklaşmakta olduğu haberi Bağdad'a ulaşınca 14 Aralık 1059'da (6 Zilkade 451), Besâsîrî için bu kez de şehri terk etmekten başka yapacak iş kalmamıştı.

Daha sonra Sultan Tuğrul Bey, kumandanlarından Anuşirvân'ı 300 gulam ile göndererek, halifeyi bulunduğu yerden aldırtmış ve Bağdat'a getirtmişti. Sultan, halifeyi karşılamağa çıkmış ve önünde yedi kez yeri öpmüştü. Halife ise yaptıklarından dolayı teşekkür ederek kendi kılıcını ona kuşatmıştı. Tuğrul Bey, halifeyi bizzat halifelik sarayına kadar götürmüştü (Ocak 1060).61

Bundan sonra Sultan Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti ve Halifelik için dâimî bir tehlike olan Besâsîrî'nin işini bitirmeğe karar verdi. Besâsîrî bu sırada Hille Emiri Dübeys b. Ali'nin yanına sığınmıştı. Sultan Tuğrul, aralarında Humartegin, Savtegin, Gümüştegin ve Erdem gibi büyük kumandanların bulunduğu ikibin kişilik bir kuvveti Besâsîrî üzerine gönderdi. Nihayet Selçuklu ordusu Hille'de Besâsîrî'yi yakaladı, yanındaki kuvvetler mağlup edildi ve kendisi de öldürüldü (8 Ocak 1060).62

Sultan Tuğrul Bey'in Halifenin Kızı ile Evlenmesi ve Ölümü

Sultan Tuğrul Bey, 7 Nisan 1060'da Irak-ı Acem'e dönmek üzere Bağdad'dan ayrıldı. Bir müddet sonra sultanın eşi Altuncan Hâtûn vefat etti ve Rey'de gömüldü.63 Sultan, akıllı ve kendisine işlerinde yardımcı olan bu hâtûnun ölümüne çok üzüldü. Rivâyete göre bu hâtûn öleceğini hissettiği zaman Tuğrul Bey'e halifenin Seyyide adındaki kızı ile evlenmesini tavsiye etmiştir.64 Sultan da gönderdiği bir mektupla halifeden kızını istemiştir. Halife, Vâsıt şehrinin kendisine teslimi ve 300.000 dinar mihr verilmesi gibi bir takım ağır şartlar ileri sürmesine rağmen prensip olarak bu evliliğe razı olmuştur. Sultan, Veziri Amîd el-Mülk ile Arslan Hatun'u diğer bazı devlet büyükleri ile nikâh akdi için Bağdad'a gönderdi. Bu elçi heyeti Nisan 1061'de Bağdad'a ulaştı ise de, halifenin anlaşmadan vazgeçtiğini bildirmesi, iki taraf arasına bir soğukluk girmesine yol açtı. Neticede halife, biraz da tehdit ile, bu evliliğe razı oldu. Nikah 22 Ağustos 1062 günü Tebriz civarında kıyıldı. Fakat sultan ancak 6 ay sonra Bağdad'a gelerek gelinle buluştu, 11 Şubat 1063'de başlayan ve bir hafta süren muhteşem bir düğün yapıldı.65

Sultan Tuğrul Bey'in bu mutlu günleri çok uzun sürmedi. İki ay sonra 13 Nisan 1063'te Bağdad'dan ayrılmak zorunda kaldı. Onu bu harekete gittikçe tehlikeli bir durum alan Kutalmış'ın isyanı mecbur etmişti. Kutalmış, kardeşi Resûl Tegin ile birleşerek saltanat davasına kalkışmış ve Damegân yakınındaki Girdkûh Kalesi'ne sığınmıştı. O daha sonra kendisini muhasara eden Humartegin idaresindeki Selçuklu kuvvetlerini çekilmeğe mecbur etmişti (1 Eylül 1061). İsyanın tehlikeli bir durum alması üzerine bu kez Vezir Amid el-Mülk'ün Kutalmış'a doğru harekete geçtiğini ve Rey'den ayrıldığını görüyoruz (Mayıs 1063).66

Sultan Tuğrul Bey, Bağdad'dan Rey'e döndükten sonra hastalandı ve 70 yaşında iken (4 Eylül 1063) öldü. Öldüğü şehirde yani Rey'de gömüldü. Sultan Tuğrul Bey, kaynaklarda adaleti, dindârlığı ve iyi kalpliliği ile zikredilir. O, bu vasıfları ile Selçuklu Devleti'ni sağlam temeller üzerinde oturtmuş, devlet hudutlarını Bizans sınırlarına kadar uzatarak Oğuzları buraya sevketmiş ve Anadolu'nun bir Türk ülkesi hâline gelmesine yardımcı olmuştur.67

Sultan Alp Arslan

Alp Arslan'ın Kutalmış'ı Mağlup Ederek Sultan Oluşu

Sultan Tuğrul Bey, yerine geçecek herhangi bir evlât bırakmadan ölmüştü. Ancak son günlerinde Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı kendisine veliaht tayin etmişti. Bu tayinde; onun Çağrı Bey'in ölümünden sonra Süleyman'ın annesi ile evlenmesinin rolü büyük olsa gerektir. Vezîr Amîd el-Mülk de buna uyarak Isfahan'da bulunan Süleyman'ı Rey'e getirtmiş ve sultan olarak tahta çıkarmıştı. Diğer taraftan Alp Arslan ve onun yanısıra zaten isyan hâlinde bulunan Kutalmış ile Musa (İnanç) Yabgu, emirlerden ve şehzâdelerden bir kısmı Süleyman'ın sultanlığını tanımadılar. Emirlerden Hâcib Erdem ve Yağısıyan Kazvin şehrinde Alp Arslan nâmına hutbe okuttular. Alp Arslan, Merv şehrinden harekete geçerken, Kutalmış da Gird-kuh Kalesi'nden inmiş 50.000 kadar Türkmen'den meydana gelen bir ordu toplayarak 15 Kasım 1063'te sultanlığını ilân etmişti. Kutalmış daha sonra Rey şehri önüne geldi. Vezir Amîd el-Mülk Kündürî acele Alp Arslan'dan yardım istediği gibi, Süleyman'ın adını kaldırmak suretiyle hutbeyi Alp Arslan adına okutmuştu. Kutalmış, kendisine karşı çıkan vezîrin kuvvetlerini mağlûp ederek Rey şehrini kuşattı. Alp Arslan, vezirin sıklaşan çağrılarına verdiği cevapta, şehirden çıkmamalarını, süratle gelmekte olduğunu bildirmişti. Kutalmış'ın kuvvetleri Alp Arslan'ın Erdem kumandasındaki öncü kuvvetleriyle karşılaşarak onları yendi. Daha sonra Kutalmış, Dameğan civarındaki Milh Vadisi'ne su akıtarak bataklık hâline getirmiş ve rakibinin hareket kabiliyetini güçleştirmek istemiştir. Fakat bu tedbir bir fayda sağlamamış iki taraf arasındaki savaşta kesin zafer Alp Arslan'ın olmuştu. Kutalmış'ın kardeşi Resûl Tegin ve büyük oğlu68 esir düştüler, kendisi ise kaçarken muhtemelen atından düşerek öldü (Ocak 1064). Cesedi Rey şehrine nakledildi69 ve Tuğrul Bey'in türbesinin yanına gömüldü.70 Bu arada yerinde tedbir ve görüşleri ile dikkati çeken Nizâm ül-Mülk 7 Aralık 1063'te Alp Arslan'ın veziri oldu.71

Öte yandan Kirman da bulunan Melik Kavurd da taht mücadelesine katılmak ve sultan olmak istemiştir. Hatta o, bu mücadele sırasında kendi hâkimiyet sahası Kirman'ın dışında bulunan Isfahan'a kadar ilerlemişti. Ancak o Isfahan'da iken kardeşi Alp Arslan'ın Rey şehrine ve amcasının her şeyine sahip olduğunu, Selçuklu tahtına çıktığını öğrendiği zaman Kirman'a döndü. Daha sonra Alp Arslan adına hutbe okutarak onun sultanlığını kabul etti.72

Alparslan, Rey şehrinde merasimle tahta çıktıktan sora halifenin Tuğrul Bey ile evlenen kızı Seyyide'yi geri gönderdi, ayrıca halifeden kendi adına hutbe okutmasını istedi. Halife 9 Nisan 1064'te73 Bağdad'da Sultan Arslan namına hutbe okutarak sultanlığını tasdik etti ve Adud ed-Devle, Ebû Şucâ gibi unvanlar verdi.

Sultan 1064 yılı içinde Tuğrul Bey devrinde başarılı hizmetlerde bulunan Amîd el-Mülk'ü görevinden azlederek Merv er-Rûd (Horasan) şehrine sürgün etti ve mallarına el koydu. Onun bu görevden uzaklaştırılmasında önemli rol oynayan Nizâm ül-Mülk, Selçuklu Devleti veziri oldu. Amîd el-Mülk Kündürî 29 Kasım 1064'te74 sultanın emriyle öldürüldü. O ölmeden önce cellada "Nizâm ül-

Mülk'e çok fena bir iş yaptığını, Türklere vezir ve divan sahiplerini öldürtmeği öğrettiğini söyle…" demişti.75

Yine bu yıl içinde saltanat tahtında hak iddia etmiş olan Musa (İnanç) Yabgu Herat'ta sığındığı kalede yakalanarak sultanın huzuruna getirildi. Alp Arslan amcasına iyi davranarak yanında alıkoydu.76

Birinci Kafkasya ve Doğu Anadolu Gazası

Sultan Alp Arslan, tahta geçmek iddiasında bulunan rakiplerini bertaraf ettikten ve devlet kademelerine bir düzen verdikten sonra fetihlere başladı ve ordusunu Bizans hudutlarına doğru harekete geçirdi. 22 Şubat 1064'te büyük bir ordu ile Rey şehrinden ayrılarak Azerbaycan'a girdi. Merend şehrine geldiği zaman Anadolu'ya sürekli akınlarda bulunan Emir Tuğtegin, kuvvetleriyle birlikte kendisine iltihak ederek yollar hakkında bilgi verdi ve sultan ile birlikte sefere çıktı. Sultan Alp Arslan, Merend'den Nahcıvan'a yürümüş ve burada gemilerden kurulmuş bir köprüden Aras Nehri'ni geçmişti. Ordu nehri geçtikten sonra ikiye ayrıldı. Bizzat sultanın başında bulunduğu kuvvetler, önce Erran'daki Lori Ermeni topraklarına girip burada bulunan Ermeni Giorg ile bir antlaşma yaptı. Bizans adına burayı yöneten Giorg bu antlaşmaya göre; yıllık vergi ödeyecek, sultana itaat edecek ve kızını sultana verecekti. Alp Arslan daha sonra Gürcistan'a doğru ilerledi ve Tiflis-Çoruh arasındaki (Kangarni, Kartli ve Avakhet) bölgede bulunan birçok şehir ve kaleleri fethetti.

Bu seferde daha mühim olan, bugünkü Türkiye sınırları içinde bulunmasından dolayı Alp Arslan'ın oğlu Melikşah ve Vezir Nizamülmülk idaresindeki ikinci kolun harekâtıdır. Bu ordu Aras boyunca ilerleyerek önce adını tesbit edemediğimiz bir Bizans kalesini zapt etti. Daha sonra Surmâri (Sürmeli, Kars'ın güney doğusu) ele geçirildi, bunu üçüncü bir kalenin Hagios Georgio'nun zaptı izledi. Bütün bu ele geçirilen yerler Nahçuvan Emîri'nin idaresine verildi. Selçuklu ordusu bundan sonra Meryem-Nişîn, yani muhtemelen Şirek'teki Marmaraşen'i (Kars'ın kuzey doğusu) kuşattı. Hıristiyanlığın kutsal merkezlerinden biri olan Meryem-Nişîn bir zelzele sonunda kale surlarından bir bölümün yıkılması üzerine ele geçirildi. Bundan sonra tekrar birleşen Selçuklu ordusu, İslâm kaynaklarının Sepîd Şehr (Beyaz şehir-Akşehir-Ahalkalak/Ahalkale) dedikleri, şimdiki Kops mevkiinde Marmaraşen manastırının takriben 5 km. kuzeybatısında bulunan, şehri kuşattı. Bu kalenin önünde 1064 Haziran/Temmuzu'nda ordugah kuran Sultan Alp Arslan şiddetli hücumlar sonunda bu şehri de zapt etti. Selçuklu ordusu daha sonra Borçala (Debeda) Nehri'nin sol sahilindeki Allahverdi (Lal) Kalesi'ni (Kars'ın kuzeydoğusu) çetin savaşlar neticesi ele geçirdi. Sultan, buradan Kars-Ani bölgesine girdi, Kars Çayı yanında Çıldır Gölü güneyinde bulunmaları muhtemel iki kale77 halkı kendisini karşılayarak İslâm dihihi kabul ettiklerini bildirdiler. Sultan oradan Bağrat (Bagarat) Ermeni Krallığı'nın başkenti olan Ani önüne geldi. Arpaçay üzerinde bulunan Ani, yüksek ve sağlam surlar ve etrafını çeviren su dolu hendeklerle korunan müstahkem bir şehirdi. Ani'nin müfusu hakkında bazı kaynaklar çok mübalağalı rakkamlar veriyorlar. Buna göre şehirde 700.000 ev, 1000 kilise ve manastır bulunmaktaydı.78 Ancak bu şehir Selçuklu ordusu önünden kaçanların sığındıkları bir yer olduğundan nüfusunun kalabalıklığı hakkında kaynakların ifadesinde bir hakikat payı bulunmaktadır. Ani'yi

kuşatan Alp Arslan surların sağlamlığı dolayısıyla şehri zapt edebilmek için bir hayli uğraştı. İnşa ettirdiği ahşap bir kuleye yerleştirdiği mancınıklar ile surları döğdürdü. Nihayet yarılan surlardan geçen Selçuklu kuvvetleri 16 Ağustos 1064'te bu şehre girdiler. Şehri savunan iki Bizans valisi Gürcü Bagarat ile Grigor iç kaleye kapandılarsa da neticede teslim olmak ve vergi ödemek zorunda kaldılar. Alp Arslan, bir emirin idaresinde kuvvetli bir garnizonu şehirde bıraktıktan sonra buradan ayrıldı. Ani, bir müddet sonra Şeddadî Emiri Menuçehr b. Ebu'l-Esvâr'ın idaresine verildi.

Diğer taraftan Alp Arslan, Kars'ta hüküm süren Ermeni Prensi Gagik-Abbas'a bir elçi göndererek, huzuruna gelmesini ve itaat etmesini bildirdi. Bu Ermeni prensi, Türk elçisini siyah elbiseler giymiş olarak kabul etmiş "Tuğrul Bey'in ölümünden beri matem tuttuğunu" söylemiştir. O, bu sayede Alp Arslan'ın teveccühünü kazanmaya muvaffak oldu. Ayrıca sultanı Kars'a davet etti. Ordusu ile Kars'a varan ve merasim ile karşılanan Alp Arslan, bu prensin hediyelerini ve tâbiyetini kabul etti, ona hilatler giydirdi. Fakat Gagik bir müddet sonra devletinin asil-zâdeleri ile bu şehirden ayrıldı ve ülkesini Bizans'a bırakarak mukabilinde Zamantı havalisini (bugünkü Pınarbaşı = Kayseri'nin 40 km. doğusunda Malatya-Kayseri yoluyle birleştiği yerin yakınında)79 aldı.

Sultan Alp Arslan, bu büyük sefer sırasında kardeşi Kavurd'un isyânkar bir tavır takındığını haber alınca daha fazla ilerlememiş, pek çok ganimet ile Rey şehrine dönmüştür. Ayrıca bu zaferlerini Abbasî Halifesi Kâim-Emrillâh ile öteki İslâm hükümdarları emirlerine bildirdi. Bu başarılı sefer başta Bağdad olmak üzere bütün İslâm ülkelerinde büyük bir sevinç yaratmış, halife, Sultan Alp Arslan'a Ebû'l-Feth lakabını vermiştir.

Bu seferin neticesi Bizans Devleti'nin derinliklerine kadar uzanan önceki akınlardan çok daha önemli olmuştu. Bizans'a epeyce pahalıya mal olmakla beraber Gagik'in ülkesini imparatora terk etmesi yine de bir teselli idi.80

Melik Kavurd ve İsyanları

Kirman bölgesinin ve civarının zaptı Alp Arslan'ın kardeşi Kavurd'a verilmişti. Büveyhîler idaresinde olan bu bölgeye Oğuzlar tarafından başlatılan akınları, 1048 yılından itibaren bizzat Melik Kavurd yönetmişti. Sonuçta Kavurd bütün Kirman'a hâkim olmuştur. Bu başarı üzerine, Basra Körfezi'nin ağzında bir liman şehri olan Hürmüz'ün emiri Kavurd'un hâkimiyetini kabul etti. Daha sonra Hürmüz emirinin sağladığı gemiler ve mürettebat ile Selçuklular Arabistan Yarımadası'nın doğu ucundaki Omân (Umman)'a geçtiler. Böylece o, idaresi altındaki gemiler ile Selçuklular tarihinde ilk deniz-aşırı seferi gerçekleştirmiş oldu. Kavurd, Omân'a girdi ve şehrin valisi Şehriyâr b. Tâfil'i itaate mecbur ederek, burada Selçuklu hâkimiyetini sağladı.81

Kavurd, Kirman'dan batıya doğru genişleyerek Şebânkâre Emiri Fazlûye'yi yenmiş, Fars bölgesinin merkezi Şîrâz'a girerek hutbeyi Sultan Tuğrul Bey namına okutmuştu (Receb 454/Temmuz-Ağustos 1062).

Kavurd'un, Tuğrul Bey'in ölümüyle Fars'dan ayrılmış olması, Fazlûye için yeni bir imkan yaratmıştı. Fazlûye, derhal Alp Arslan'a bir mektup yazarak ona tâbî olduğunu bildirdi ve yardım istedi.Öte taraftan Huzistan hâkimi Hezâresb de Fazlûye'ye Deylemli ve Türklerden meydana gelen bir kuvvet yolladı. Bunlar Fazlûye ile birleşerek Şîrâz'a tâbî yerleri yağmaladılar. Kavurd'a Sultan Alp Arslan'ın gaza için Bizans'a gittiği ve Fazlûye'nin Şiraz'a yürüdüğü bildirildiği zaman, derhal harekete geçti. O Fazlûye'yi tekrar ağır bir yenilgiye uğratarak Şîrâz'a girdi (1064). Ancak Kavurd'un devamlı genişleme siyaseti takip etmesi ve isyankar bir tavır takınması sebebiyle Sultan Alp Arslan süratle onun üzerine yürüdü ve Ocak 1065'te Şîrâz'a geldi. Kavurd bir kaleye kapanarak af diledi ve bu dileği Alp Arslan tarafından kabul edildi. Ancak Fars bölgesi 27.000.000 dirhem karşılığında tekrar Fazlûye'ye bırakıldı. Kavurd'un Kirman'da hâkimiyetini sürdürmesine ise müsaade edilmişti.82

Sultan Alp Arslan oradan Merv'e gitti ve bu şehirde yapılan büyük bir düğünle oğlu Melikşah'ı Karahanlı prenseslerinden Terken Hatun, diğer oğlu Arslanşah'ı ise Gazneli prenseslerinden biri ile evlendirdi. 1065 yılı sonlarında Sultan, Ceyhun'u geçerek Hazar Denizi kenarındaki Üstyurt ve Mangışlak taraflarına yürüdü. Buralarda ticaret yollarını vuran Kıpçak ve Türkmenleri itaat altına aldı. Cend'de bulunan büyük atası Selçuk'un mezarını ziyaret eden83 Alp Arslan, oradan Harezm'in başkenti Gürgenç yoluyla Merv'e döndü (Mayıs 1066). Bu sefer ile Maveraünnehir'e komşu bölgeler tamamiyle Selçuklu Devleti'ne bağlanmış oluyordu.

Sultan, Temmuz 1066'da Nişâbur yakınındaki Râdgân'da büyük bir merasimle oğlu Melikşâh'ın veliahdlığını ilân etti.84 Bundan sonra Kavurd'un ilk isyanını görüyoruz. Bu isyanda onun Melikşah'ın veliahtlığını tanımaması kadar vezirinin sözlerine kanarak Kirman'da sadece kendi adına hutbe okutup, sikke bastırmıştı. Bu olay Kavurd'un sultanın itaatından çıktığına ve isyanına açık bir işaretti. Sultan Alp Arslan, Haziran-Temmuz 1067'de süratle Kirman üzerine yürüdü. İki taraf arasındaki öncü kuvvetleri savaşını kaybeden Kavurd, Ciruft Kalesi'ne sığındı ve aman diledi. Sultan Alp Arslan, bu kez de büyüklüğünü göstererek Kavurd'u affetti ve Kirman'ı onun idaresinde bıraktı. Kızlarına çeyiz olması için 100.000 dinar gibi önemli bir bağışta bulundu.85

Sultan buradan Şiraz civarındaki müstahkem Istahr Kalesi üzerine yürüdü. Kısa süren bir savaştan sonra Kale hâkimi Sultan Alp Arslan'a kıymetli hediyeler vererek itaat etti. Sultan Istahr'da kalenin muhafazası için bir emir idaresinde bir mikdar asker bırakarak oradan ayrıldı.86

Emirlerin Anadolu Gazaları

Sultan Alp Arslan, İran'da ve doğuda iki yıl kadar bir takım olayları yatıştırmak veya fütûhat yapmakla uğraşırken Selçuklu emirleri ve Türkmen beyleri Anadolu'da akınlara devam ettiler. 1065-1066 yılında Sâlâr-ı Horasan, Tulhum (Diyarbekir'in kuzeyinde) kalesini kuşattı, kaleyi alamayınca oradan Siverek (Süveydâ) ve Nasîbin87 üzerine hücum etti. Fakat burada da Bizans'a bağlı ücretli Frank askerleri tarafından püskürtüldü. Sâlâr-ı Horasan yardımcı kuvvetler alarak bu sefer Urfa'yı kuşattı ise de başarı sağlayamadı. Sâlâr-ı Horasan aynı yıl içinde Urfa bölgesine yeni bir akın yaptı. Adı geçen şehirde bulunan ve kendisini önlemeğe çalışan 4.000 kişilik bir Bizans kuvvetini yendi.

Sâlâr-ı Horasan 1065/1066 yılı içinde üçüncü defa Urfa bölgesinde göründü ve Kupin (Gubin) adlı bir yerde ordugâh kurdu. Türkler bu çevreyi tahrip ettiler. Sâlâr-ı Horasan büyük ganimet ve sayısız esirle beraber bölgeden ayrıldı. Sâlâr-ı Horasan 1066 Şubatı'nda Diyarbekir önüne gelerek muhasaraya hazırlandı. Mervânî Emiri Nizâm ed-dîn şehrin kapılarını kapattı. Onun veziri Ebu'l-Fazl İbrahim bu Türk emirini 30.000 dinâr mukabilinde geri çekilmeğe ve bu durumu müzakere için de şehre girmeye iknâ etmişti. Fakat bu bir tuzaktı ve Emir Nizâm ed-dîn şehre giren Sâlâr-ı Horasan'ı öldürttü.88

1066-1067 yılında ise Hacib Gümüştegin maiyyetinde Afşin ve Ahmed Şah gibi birçok Türkmen beyleri olduğu halde Anadolu'ya girdi. Önce Tulhum bölgesine geldi. T'letut adındaki bir kaleyi hücumla aldı, sonra El-cezire'ye inerek Nizib'i kuşattı. Şiddetli savunma karşısında fazla uğraşmak istemeyen Selçuklu kuvvetleri şehrin kuşatmasını terk ettiler ve Fırat'ı geçerek Hısn Mansûr (Adıyaman) bölgesine girdiler. Türk akınlarını önlemek isteyen Bizans'ın uç kumandanı Aruandanos (Arvantanos) 10.000 kişilik bir kuvvetle onların yolunu kesmeye çalıştı. Hoşin (Oşin)89 Kalesi civarında yapılan çarpışmayı Selçuklu kuvvetleri kazandı, Arvantanos esir düştü, fakat 20.000 (veya 40.000) dinar fidye ile kurtuldu. Gümüş Tegin ve beraberindeki emirler büyük ganimet ve esirlerle hareket üsleri olan Ahlat'a döndüler. Burada Türkmenler arasında çıkan kavga sırasında Afşin, Gümüş Tegin'e hücum ederek öldürdü. Afşin, bu değerli emiri öldürmesi sonucu Alp Arslan tarafından cezalandırılacağı korkusu ile beraberinde bulunan kalabalık Türkmenlerle birlikte batı yönünde hareket ederek Fırat'ı geçti ve Bizans topraklarına akınlara başladı. Onun kuvvetlerinden bir kısmı Gaziantep'in batısında bulunan Dülük (Deluk) ve Ra'ban'ı muhasara ederek aldı. Diğer bir kol ise yine Bizans'a tâbi Antakya bölgesini tamamıyle tahrip etti (Ağustos-Eylül 1067). Afşin daha so'ra Malatya'ya yürüdü ve burada toplanmış olan Bizans ordusu onun taarruzuna mukavemet edemeyerek dağıldı. Bu zaferden sonra Afşin ve beraberindekiler Tohma vadisini takip ederek Kayseri şehrine hücumla burayı zabta muvaffak oldular. Afşin, Karaman bölgesine de akınlar yaptı ve çok ganimet topladı. Daha sonra Toroslar'ı geçen Afşin, Adana ve Seyhan havzasına girdi, bu bölgede de muhtelif akınlar yaparak Gavur Dağlarını aştı ve kendi hareket üssü olan Haleb'e geldi ve ganimetleri bu şehirdeki pazarlarda sattı (1067 sonları).

Ertesi yılı yani 1068'de Afşin, beraberinde Hanoğlu Harun olduğu hâlde yeniden Antakya bölgesine girdi. Sürekli akınlarla Antakya çevresinde faaliyette bulundu. Bu harekât sırasında Afşin, Sultan Alp Arslan'ın kendisini affettiğini bildiren mektubunu aldı ve beraberinde 100.000 altın ve birçok hediyeler olduğu halde Sultan'ın yanına gitmek üzere bu bölgeden ayrıldı.90

İkinci Kafkasya Seferi

Sultan Alp Arslan 1067 yılı sonlarında büyük bir ordu ile Horasan'dan ayrılarak ikinci defa Aras Nehri'ni geçti ve Şeki bölgesine girdi. Selçuklu ordusunun öncü kuvvetlerine bu sırada Emir Savtegin kumanda etmekte idi ve Ahal-kelek Kalesi'ni alarak yağmalamıştı.91 Ormanlık olan Şeki bölgesi Selçukluların eline geçerken buranın hâkimi Ahastan (Agsartan) sultana tâbi olarak İslâm dinini kabul ediyordu. Gürcü Kralı Bagrat IV ise savaşa cesaret edemeyerek kaçtı. Sultan Alp Arslan, Gürcistan'ın her tarafına akıncılar gönderdi ve 1068 yılı başında daha önce Gürcü kralının Müslümanlardan almış

olduğu Tiflis ve Rustav şehirleri Gence Emiri Ebu'l-Esvâr'ın oğlu Fazlûn'un (Fazl) idaresine verilerek orada Selçuklulara bağlı bir uç beyliği kuruldu.

Sultan Alp Arslan'ın bu İkinci Kafkasya Seferi sırasında Derbend (el-Bâb) halkı reisleri Ağleb b. Ali (öl. 1068)'nin Şirvanşâh Feriburz (1065-1092) elinde tutuklu bulunmasından şikâyetçi olmuşlardı. Sultanın araya girmesiyle Ağleb b. Ali serbest bırakıldı. Alp Arslan Savtegin idaresinde bir grup Selçuklu askerini, beraberinde Ağleb b. Ali bulunduğu hâlde, Derbend'e gönderdi. Selçuklu ordusu önce el-Maskat92'ı ele geçirmiş, sonra Şirvanşahlardan el-Bâb Kalesi'ni ele geçirerek buranın orta surlarını yıkmış ve şehri de almıştı. Savtegin, Ağleb b. Ali'yi nâibi olarak el-Bâb'a bıraktıktan sonra Sultan'ın yanına döndü. Bu, Selçukluların Derbend'de hâkimiyet tesis etmeleri için ilk teşebbüsleri olmuştu.93

Bizans'ın Türk Akınlarına Mukabelesi

Bizanslılar, iyi müdafaa edilemeyen ve gittikçe tehlikeye düşen Anadolu'yu kurtarmak için Romanos IV. Diogenes gibi kudretli ve haris bir kumandanı imparatorluk makamına çıkardılar. Uzun zamandan beri sefere çıkmamış Bizans imparatorlarına mukabil, Diogenes kendi memleketi olan Kapadokya'dan çok sayıda asker topladığı gibi, Rumeli'deki Uz ve Peçenekler, ayrıca Frank ve Normanlardan da ücretli askerleri ordusuna alarak 1068 baharında Suriye istikâmetinde harekete geçti. O, Kayseri'ye yaklaşırken kuzeyden gelen Selçuklu kuvvetlerinin Niksar'ı zapt ve yağma etmiş olduğunu haber aldı. Bunun üzerine yolunu değiştirerek Kayseri üzerinden Sivas'a, oradan da doğuya doğru ilerleyerek Divriği'de Türk ordusu ile karşılaştı. Türk kuvvetleri savaştan sonra çekilmek zorunda kaldılar. İmparator kazandığı bu ilk başarıyı müteakip güneye yönelerek Maraş'a geldi ve ordusunun bir kısmını ayırıp, Fırat boylarına göndererek arkasını emniyete almak istedi. Fakat bu bölgeye akınlarda bulunan Emir Has İnal kumandasındaki kuvvetler buna pek imkan vermedi. İmparator ise Kuzey Suriye'ye ilerledi ve burada ordusunu üç gün dinlendirdikten sonra Haleb bölgesine indi. Çok geçmeden de şiddetli bir muhasaranın ardından Menbiç şehrini zabt etti (20 Kasım 1068). Bu muhasara sırasında Han-oğlu Harun ve Mirdasîlerden Haleb Emîri Mahmud kumandasındaki Türkmen ve Arap kuvvetleri Bizans ordusuna karşı taarruza geçmişlerse de şehrin alınmasına engel olamamışlardır. Diogenes, bir gece baskını ile bu müttefik kuvvetleri de bozguna uğrattı ve Menbiç'i de yeniden tahkîm etti. Ancak imparator dönüş yolunun Türk kuvvetleri tarafından kesilmesinden korktuğu gibi, kalabalık ordusunu beslemekte zorluk çektiğinden geri çekilmeye karar verdi. Dönerken Artah'ı (Antakya'nın doğusunda) aldı ve Toroslar'ı aşarak Orta Anadolu'ya girdi. Bu sefer sırasında imparator, Haleb bölgesinde meşgul iken Ahlat hareket üssüne dönen Afşin, oradaki Türkmen beylerinin bir kısmını da beraberinde alarak Ahmedşah ile birlikte Orta Anadolu'ya bir akın yaptılar. Bu akıncılar süratle Bizans topraklarını geçerek Sakarya Nehri havzasına kadar ilerlediler ve İslâm tarihinde meşhur olan Amorion şehrini (Eskişehir civarı) zapt ve yağma ettiler. İmparator bu olayı Pozantı'da iken öğrendi ve Afşin'in üzerine yürüyerek onun yolunu kesmek istedi. Fakat Afşin süratle doğuya döndüğünden İmparator bu arzusunda muvaffak olamadı. Daha sonra imparator, kış

mevsimine girilmesi dolayısıyla, askerlerini kışlaklara dağıtarak İstanbul'a döndü ve merasimle karşılandı.94

Kavurd'un İkinci İsyanı

1068 yılı sonlarında Kirman Meliki Kavurd'un bu defa Fars vâlisi olan eski düşmanı Fazlûye ile birleşerek isyan ettiğini görüyoruz. Sultan Alp Arslan, bu durumu öğrenince Isfahan'dan harekete geçti ve önce Fazlûye üzerine yürüyerek Şiraz'a girdi. Sultan bu asi ile uğraşmak görevini Vezir Nizamülmülk'e bırakarak Kirman'a gitmeyi tercih etti.

Selçuklu askerleri bir hile ile Fazlûye'yi yakalamağa muvaffak oldular (Mayıs-Haziran 1069). Alp Arslan ise askerleri arasında Kavurd lehine bir hava sezdiği için Kirman'dan ayrılarak Isfahan'a döndü (Ekim 1069).

Daha sonra Kavurd'un oğlu Sultanşah, Alp Arslan'a başvurarak babası ile savaşmak ve Kirman'ı almak istediğini bildirdi. Sultan onu hürmetle karşılayarak hediyeler ve ayrıca emrine bir ordu vererek Kirman'a gönderdi. Kavurd, oğlu ile yaptığı savaşı kazanarak Kirman'da hâkimiyetini sürdürdü (1069-70).95

Sultan Alp Arslan, Kafkasya'dan döndükten sonra bu bölgedeki Müslüman emirliklerden Derbend (el-Bâb) emirliği ile Şirvanşahlar arasında savaş başladı. Errân, Gence ve Tiflis Emiri olan Fazlûn da bu mücadeleye karışınca, bu durumdan faydalanan Gürcü Kralı Bagrat olmuş ve tekrar Khartli'ye (Gürcistan) gelmişti. Fazlûn 30.000 kişilik bir ordu ile karşı harekete geçti ise de yenildi. Bagrat, tekrar Tiflis'i zaptetti. Kaçan Fazlûn yakalanarak (Temmuz 1068), önce Agsartan'a, sonra da onun tarafından Bagrat'a teslim edildi. Kafkasya'daki bu karışıklık ve Müslümanların yenilgisini öğrenen Sultan Alp Arslan bu durumu düzeltmek için Emir Savtegin'i tekrar bu bölgeye gönderdi. Savtegin, Gürcü kralını mağlup ederek Fazlûn'u esirlikten kurtardı (Nisan 1069) ve emirliğin başına geçirdi.96

Emirlerin Anadolu Gazalarına Devamı

1069 yılında Selçuklu emirlerinin çeşitli yönlerden Bizans İmparatorluğu arazisine hücum ettiklerini görüyoruz. Bu Selçuklu kuvvetlerinin başında Afşin, Sanduk, Ahmedşâh, Türkman ve Dilmaçoğlu Muhammed gibi emirler bulunmaktaydı. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, bu akınları önlemek için Anadolu'ya bir miktar kuvvet gönderdi ise de bunlar Türk akıncıları karşısında yenilmekten kurtulamadılar. Mağlûbiyet haberi üzerine İmparator, ikinci defa sefere çıkmağa karar verdi ve hazırladığı kuvvetli bir ordu ile Kayseri'ye kadar ilerledi. Bu bölgede faaliyette bulunan Selçuklu kuvvetleri imparatorun önünden geri çekilmek zorunda kaldılar. İmparator Fırat kenarına kadar ilerledi ve Selçuklu kuvvetlerini nehrin sol sahiline geçmeğe mecbur etti. Onun esas gayesi, Selçukluların hareket üssü olan Ahlat'ı almak ve bölgedeki kaleleri ele geçirmek suretiyle Türk akıncılarını Bizans topraklarından çıkarmak idi. Bu maksatla Fırat'ı geçerek Harput'a geldi. Selçuklu kuvvetleri ise o sırada Malatya'ya saldırmış ve burayı savunan Philaretos Brachamious'u mağlûp

etmişlerdi. Philaretos kılıç artıkları ile kaçarak imparatora iltihak etti. Bu mağlûbiyete rağmen Diogenes ileri harekâtını durdurmadı. Harput'tan hareket ederek Murat Çayı boyunca doğuya doğru ilerledi ve bugünkü Palu'ya geldi. Bu sırada Selçuklu kuvvetleri devamlı akınlarla başta Konya ve Karaman olmak üzere birçok şehir ve kasabayı ele geçirmeyi başarmışlardı. İmparator, Konya şehrinin durumunu öğrendiği zaman, doğudaki askerî harekâtına son vererek Selçuklu akıncılarının dönüş yollarını kesmek maksadıyla Sivas üzerinden Kayseri'ye geldi. Fakat Türkler bunu haber aldılar ve Kilikya geçitlerinden geçerek güneydeki hareket üsleri olan Haleb'e dönmeye muvaffak oldular. Böylece imparator ikinci seferinde de Selçuklu akıncıları karşısında esaslı bir başarı kazanamadan geri dönüyordu.97

İmparator Romanos Diogenes'in zaman zaman giriştiği bu karşı askerî hareketlere rağmen Selçuklu akınları hiç duraklamadan devam ediyordu. Bu sebepten imparator, 1070 yılında kendi yerine Manuel Komnenos'u kuvvetli bir orduyla Anadolu'ya gönderdi. Bu sırada Sultan Alp Arslan'la arası açılmış olan eniştesi (Sultanın kızkardeşi Gevher Hatun'un eşi) Er-basgan çok sayıda bir Türkmen kitlesinin başında Anadolu'ya girdi. Sultan Alp Arslan onu takip etmek ve yakalamak için Emir Afşin'i görevlendirmişti. Er-basgan onun önünden kaçarak batı yönünde Kızılırmak kıyılarına kadar ulaştı. Bizans'ın doğu orduları kumandanı Manuel Komnenos ise bu durumdan habersiz olarak Sivas'ta onun karşısına çıktı. Er-basgan, yolunu kesmeğe çalışan Manuel Komnenos'u bu savaşta mağlûp ve esir etti. Selçuklu şehzâdesi, Bizanslı esirine Alp Arslan ile olan anlaşmazlığı ve Afşin tarafından takip edilmesi nedeniyle buralara geldiğini söyledi. Manuel buna güçlükle inandı ve sonradan Er-basgan'ı Bizans'a sığınmak husûsunda iknaya muvaffak oldu. Er-basgan ve maiyyeti Manuel ile birlikte İstanbul'a gittiler.98 Diğer taraftan Er-basgan'ı takip etmekte olan Emir Afşin batı yönünde yürümeye devam ederek İç Anadolu'daki şehir ve kasabaların bir çoğunu aldıktan sonra İstanbul Boğazı'na kadar ilerledi. Afşin imparatora bir elçi göndererek, sultan adına, Er-basgan ve beraberindekilerin geri verilmesini istedi. İmparator bu teklifi reddedince Afşin geri dönmek zorunda kaldı. O, bu dönüşü sırasında yani 1070 sonbaharında birçok bölgeye akınlar yaptı ve sayısız ganimetler ele geçirdi. Sonra da kış bastırdığı için "Meryem Derbendi" denilen yerde konakladı. Karların erimesi ile Afşin, Ahlat'a hareket ederek durumu bir mektupla Haleb'de bulunan sultana bildirdi.

Malazgirt Savaşı

Bizans'tan sonra Orta Doğu'nun büyük devletlerinden birisi de Mısır'daki Şiî Fatımî Devleti idi. Fakat özellikle Halife el-Mustansır zamanında (1036-1094) Fatımî Devleti'nin vezirlik görevini elinde bulunduran Nâsır ed-Devle Hamdan kuvvetli rakipleri karşısında zor duruma düşmüş ve 1070 başlarında Selçuklu sultanına bir elçi göndererek Mısır'a gelmesi ve bu ülkeye hâkim olması için davet etmişti.

Vezirin davetini amacına uygun bulan Sultan Alp Arslan, Mısır'da Selçuklu hâkimiyetini kurmak maksadıyla ordusunu hazırladıktan sonra Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya girdi. Aynı anda Anadolu hudududaki Selçuklu akıncılarını da maiyyetine alan Sultan Alp Arslan, Van Gölü'nün

kuzeyinden geçerek, amcası Tuğrul Bey zamanında alınamamış olan, Malazgirt Kalesi'ni süratle zaptetti. Daha sonra Diyarbekir bölgesine gelerek Bizanslıların elinde bulunan Tulhum ve Siverek kalelerini hücumla ele geçirdi ve Bulgar Kralı Alusian'ın oğlu Vasil idaresindeki Urfa önüne geldi (Mart 1071). Selçuklu ordusu, üç defa kuşatıldığı halde alınamayan ve sağlam surları bulunan şehri kuşattı. Elli gün kadar süren muhasara neticesiz kalmış, bir ara iki taraf arasında yapılmak istenilen anlaşma suya düşünce vakit kaybetmek istemeyen sultan, muhasarayı kaldırarak Haleb üzerine yürümüştü.99 Urfa kuşatması sırasında sultan, Haleb emiri Mirdasoğlu Mahmud'u huzuruna çağırmış, fakat Mahmud, sultanın bu çağrısına uymamıştı. Haleb emiri huzura gelmekte direndiğinden Alp Arslan, Tell-Sultan (Sultan Tepesi) üzerinde ordugahını kurarak Haleb'i muhasaraya başladı. Ayrıca Haleb, hutbeyi daima Fatımîler adına okutmakta idi. Bu muhasara uzun sürdüğü hâlde, sultan bu İslâm şehrini kılıçla almaktan çekindiği için hücumları sıklaştırmamıştı. Nihayet Emir Mahmud, annesi ile birlikte sultanın huzuruna geldi ve annesinin şefaati ile af oldu. Mahmud, Sultan'a tâbi olarak hutbeyi de Selçuklular adına okutmaya başlamıştı. Sultan, Haleb'i tekrar Mahmud'un idaresine bıraktıktan sonra Mısır'a gitmek üzere Dımaşk (Şam)'a hareket etti. Bu sırada Bizans imparatorundan kendisine bir elçi gelmişti. Bizans imparatoru gönderdiği mektubunda Malazgirt, Ahlat, Erciş şehirlerinin Bizans'a bırakılmasını istiyor, aksi takdirde büyük bir ordu ile bu yerleri geri almak için harekete geçeceğini bildiriyordu. İmparatorun bu tehdit dolu mesajına kızan Sultan, gelen elçiyi red cevabıyla geri yolladı. Fakat İmparator'un hakikaten büyük bir ordu ile Erzurum'a doğru ilerlemekte olduğunu haber alınca, Mısır seferinden vazgeçerek süratle geri döndü (3 Receb 463/Nisan 1071?).

Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, modern müelliflerin 100.000 ilâ 200.000 kişi arasında tahmin ettikleri büyük bir ordu ile İstanbul'dan harekete geçmişti.100 İslâm kaynakları bu ordunun sayısı hakkında 600.000'e varan rakkamlar veriyorlarsa da bunların mübalağalı olduğu anlaşılıyor. Bizans ordusunun tertibi de oldukça karışıktı. Bu ordu Balkanlar'daki Peçenek, Uz (Oğuz), Kıpçak, Bulgar gibi Türk boylarından, Slavlar ayrıca Alman ve Franklarla Ermeni ve Gürcüler ve birçok eyaletten toplanmış askerlerden meydana geliyordu. İmparator, Kapadokya'da bir savaş meclisi toplayarak takip edilecek yolu ve harekât tarzını müzakere etti. Bu toplantı sonucu Erzurum'a geldi. Bu arada Uzlar ve Franklardan 30.000 kişilik bir kuvveti öncü olarak sevk ederken, 12.000 kişilik bir kuvveti de orduya erzak bulması için kuzeye gönderiyordu. İmparator geri kalan kuvvetler ile Malazgirt'e ilerledi ve az sayıda Selçuklu birliği tarafından savunulan bu kaleyi muhasara etti. Kaledekiler aman ile teslim olmasına rağmen, Bizanslılar burada çok sayıda insan öldürdüler.

Sultan Alp Arslan, Bizans ordusunun Anadolu'da ilerlediğini duyunca süratle hareket etti. Sultan yaşlı ve yorgun Irak askerlerini dağıttı, yanında sadece Horasan, Azerbaycan ve Errân kuvveteri kalmıştı. Daha sonra Ahlat'a geldi. Hatunu, çocukları ve hazinelerini Veziri Nizamülmülk ile Hemedan'a gönderdi. Nizamülmülk bu şehirden yeni kuvvetler yollayacaktı. Selçuklu ordusunun Malazgirt savaşında 40.000-50.000 kişilik bir kuvvet olduğu tahmin ediliyor. Alp Arslan, Emir Sanduk idaresinde bir öncü kuvvetini ileri sevk ederken, Bizans öncüleri de Ahlat yönünde ilerliyorlardı. Fakat bu Bizans öncüleri Selçuklu akıncıları tarafından bozguna uğratıldılar. İmparator hâlâ sultanın geldiğini düşünemiyor, bu Selçuklu kuvvetini Ahlat üssünden askerler sanı-

yordu. Vasilakes (Basilakes) adında bir Ermeni kumandanı durumu öğrenmek üzere bir miktar askerle ileri sevk etti. Bu Bizans kuvveti de Selçuklu öncüleri karşısında mağlûp olmaktan kurtulamadı. Vasilakes esir edildi ve ele geçirilen büyük bir haç, zafer işareti olarak Bağdad'a sevk edilmesi için Nizamülmülk'e gönderildi.

Daha sonra Selçuklu kuvvetleri ile Bizans ordusu Malazgirt ile Ahlat arasındaki Rahva Ovası'nda karşı karşıya geldiler (24 Ağustos 1071). Selçuklu ordusunda Savtegin, Afşin, Gevher Ayin, Sanduk, Aytegin, Ahmed-şâh gibi tecrübeli kumandanlar bulunmakta idi.101 Sultan Alp Arslan, iki ordu arasındaki sayı farkı nedeniyle bir meydan savaşına karar verememişti. Görünüşte sulh teklifinde bulunmak, hakikatte ise Bizans ordusunun durumunu öğrenmek için kendi yanında bulunan Abbasî halifesinin elçisi İbn Muhallebân ile Emir Savtegin'i elçi olarak imparatora gönderdi. Tabii ki, imparator sulh teklifini kabul etmemiş, artık savaş kaçınılmaz olmuştu. Alp Arslan, fakihi ve imamı Ebû Nasr Muhammed b. Abdülmelik'in "bütün hatiplerin minberlerde Müslüman halkla birlikte senin için duada bulunacakları Cuma günü düşmana saldır" şeklindeki tavsiyesini kabul ederek hazırlıklarını tamamladı.102

26 Ağustos günü sabah iki taraf savaş düzenine geçti. İmparatorun bizzat merkezde yer aldığı Bizans ordusunun sağ kanadında Uz askerleri ile general Aliates (Alyattes), sol kanadında Rumeli askerleri ile N. Bryennios bulunuyordu. İhtiyat kuvvetleri ise Andronikos Dukas adlı bir kumandanın idaresinde idi. Selçuklu ordusu ise Türk savaş sistemine göre düzenleniyordu. Alp Arslan ordusunu ikiye ayırmış, kendisi az bir kuvvetle düşmanın karşısında yer alırken, diğer büyük kısmını ise tepelerde pusuya yatırıyordu. Savaşa ilk olarak okçuların himâyesindeki sultanın idaresinde bulunan Selçuklu kuvvetleri başladı. İmparator az sayıdaki bu Selçuklu ordusunu yok etmek için karşı taarruza geçti. Alp Arslan ve emrindeki kuvvetlerin muvaffakiyetle tatbik ettikleri sahte ricat hareketine inanan imparator, Türkleri takip için karargahından uzaklaşmıştı. Bu arada Bizans ordusundaki Uz ve Peçenekler de soydaşları Selçukluların safına geçtiler. Bu durum Bizans ordusunun sağ kanadının bozulmasına sebep oldu. Alp Arslan ise Bizans ordusunun pusudaki kuvvetlerine kadar yaklaştığını görünce Selçuklu askerlerine genel bir hücum emri verdi. Bu hücum karşısında hatasını anlayan imparator geri çekilmeye çalıştı ise de kanatlardan sarkan Türk süvarilerinin dar çemberi içine girdiğinden artık çok geç kalmıştı. İhtiyat kuvvetleri kumandanı Andronikos da ordunun bozguna uğradığını ilân etmiş ve daha da gerilere çekilmişti. Bu durumu haber alan Ermeni kıtaları da savaş alanından uzaklaştılar. Akşam olduğu zaman savaş Bizans ordusunun tam bir mağlûbiyeti ve imhası ile sonuçlanmış, imparator da yaralı olarak esir edilmişti.

Sultan Alp Arslan, İmparator'a bir savaş esiri değil, bir misafir hükümdar muamelesi yapmış ve ona özel bir çadır kurdurmuştur. Daha sonra İmparatoru huzuruna getiren Alp Arslan barış teklifini reddettiği için ona kızmış, fakat konuştuktan sonra affetmiştir. Görüşmelerden sonra Alp Arslan ile Romanos Diogenes arasında bir barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre:

1- İmparator, kendisi için birbuçuk milyon altın parayı kurtuluş akçası olarak verecek,

2- Bizans Devleti her yıl Selçuklu Devleti’ne 360.000 altın ödeyecek,

3- Bizans’ın elinde bulunan bütün Müslüman esirler serbest bırakılacak,

4- İhtiyaç olduğunda Bizanslılar, Selçuklu Devleti’ne askerî yardımda bulunacak,

5- İmparator tahtını muhafaza ettiği takdirde Antakya, Urfa, Menbic ve Malazgirt gibi şehir ve kaleler Selçuklulara geri verilecekti.

Zaferin kazanılması İslâm dünyasında sevinç ve heyecan yarattı. Halifeye gönderilen fetihname (zafer mektubu) sarayın önünde halka okundu. Bağdad, bu zafer şerefine süslenmiş ve büyük şenlikler tertiblenmişti.103

Antlaşmadan sonra sultan ile imparator dostça ayrıldılar. Sultan, İmparatorun yanına muhafız olarak yüz Türk askeri verdi. İmparator Romanos, Sivas civarında bu Türk askerlerini geri gönderdi. Bir görüşe göre,104 sultan ilerde bu antlaşmayı tanımayacak bir rakip tarafından İstanbul’da iktidarın ele geçirilişini engellemek amacıyla Romanos Diogenes’i serbest bırakmıştı. Bu sırada Anadolu’nun fethinin çok kolay olacağını bildiği hâlde, Alp Arslan’ın esas gayesi Müslüman dünyasının siyasî bütünlüğünü sağlamaktı. Bu durumda Bizans Devleti’nin yıkılmasından ziyade onun tarafsızlığı veya Selçuklular ile ittifak yapması Sultan Alp Arslan için daha faydalı olacaktı.

Bizans’ta Romanos’un esir olduğu haber alınınca VII. Mikhail Dukas (1071-1078) İmparator ilân edilmişti (24 Ekim 1071). Korktuğu başına gelen Romanos, buna rağmen yaptığı antlaşmaya sadık kaldı ve Tokat’ta topladığı 200.000 altın ile 70.000 altın değerindeki eşyayı sultana yolladı, sonra da Bizans tahtı için mücadeleye girişti. Etrafına 3.000 Ermeni asker toplayarak Amasya’yı ele geçirdi ise de Konstantin Dukas karşısında mağlubiyete uğradı. Romanos daha sonra Kilikya’ya gitti. İmparator Mikhail 1072 yılı başlarında onun üzerine Andronikos Dukas’ı gönderdi. Andronikos, Romanos’u bir hile ile ele geçirerek tutuklattı ve çok geçmeden de gözlerine mil çektirerek İstanbul’a getirildi. Romanos bu durumu Sultan Alp Arslan’a bildirdi ise de çok yaşamadı ve 1072 yılı ortalarında Kınalıada’da kendisinin tesis etmiş olduğu manastırda öldü.105

Sultan Alp Arslan Malazgirt Savaşı’ndan sonra Hemedan’a döndü. Burada başta halife olmak üzere birçok hükümdarın gönderdiği elçileri ve tebrikleri kabul etti. Sonra da Romanos’un başına gelenleri öğrenerek çok üzüldü. Fakat bu durum artık Bizans’la yapılmış olan sulhun bozulması sonucunu doğuruyor, “Bu suretle Türklere Malazgirt Meydan Savaşı’nın sonuçlarından faydalanmaya imkan veriyordu”.106 Bu nedenle Alp Arslan Türkmen beylerine bütün Anadolu’nun fethini emrediyordu. Bir bakıma Bizans’taki iktidar mücadelesi Anadolu’nun fethini hızlandırıyordu.

Sultan Alp Arslan’ın Türkistan Seferi ve Ölümü

Karahanlı Hükümdarı Ebu’l-Hasan I. Nasr (1068-1080) ile Alp Arslan’ın oğulları Hârezm Meliki İlyas ve Toharistan Meliki Ayaz arasında zaman zaman savaşlar olmakta idi. Son yapılan savaşta

Nasr Han, Ayaz'ı yenmişti. Bu sebepten Sultan Alp Arslan, rivayete göre 200.000 kişilik büyük bir ordu ile Maveraünnehir'e, Karahanlılar üzerine bir sefer tertip etti. Selçuklu kuvvetleri Ceyhun nehrini geçtikten sonra Karahanlı ülkesinde ilerlediler. Yalnız Yusuf el-Hârezmî adlı bir kumandanın idaresindeki Berzem Kalesi mukavemet etmekte idi. Fakat Yusuf, bu büyük Selçuklu kuvveti önünde daha fazla dayanamayacağını anlamış ve sultana bir suikast plânlamıştı. Bu sebeple Selçuklu kuvvetlerine teslim olmuş ve huzuruna götürüldüğü zaman çizmesinde sakladığı bıçakla Alp Arslan'ı yaralamıştır (20 Kasım 1072). Alp Arslan aldığı yaraların tesiri ile ancak 4 gün yaşayabildi ve 24 Kasım 1072'de (40 veya 41 yaşında) öldü.107 Türk-İslâm tarihinin büyük sultanlarından biri olan Alp Arslan'a hâkimiyet sahası çok geniş olduğundan "Sultanü'l-Âlem" (dünya Sultanı) denilmiştir.108 Ayrıca casusların verdiği jurnallere (Berid teşkilâtı) itibar etmiyordu. Sultan Alp Arslan, babası Çağrı Bey'in Merv'deki türbesine gömüldü.

Sultan Melikşah

Sultan Alp Arslan'ın ölümü üzerine yerine geçen 18 yaşındaki oğlu Melikşâh 6 Ağustos 1055'e doğmuş, küçük yaştan itibaren babası ile sefere çıkmış ve devlet kademesinde görev almıştı. Melikşâh, Alp Arslan'ın evlâtları arasında (en büyüğü olmamasına rağmen) cesareti, sevk ve idarede gösterdiği kabiliyet ile veliaht ilân edilmiş, ancak tahta çıkmasında Vezir Nizamülmülk'ün de rolü olmuştur. Melikşâh, tahta çıkar çıkmaz diğer hanedan azalarından gelebilecek muhtemel itirazlara karşı kuvvet kullanılması gerekeceğini düşünerek etrafındakilere ihsanlarda bulunduğu gibi askerlerin maaşlarını da 700.000 dînar arttırarak onları kendine bağlamıştı. Melikşâh, babasının cenazesini Merv'e nakl ettirerek orada gömdürdükten sonra süratle Horasan üzerinden Nişabur'a geldi (31 Aralık 1072).109

Selçuklu Devleti'ne Saldırılar ve Kavurd'un İsyanı

Sultan Alp Arslan'ın ölümünü haber alan Karahanlılar ve Gazneliler bu karışık durumdan yararlanarak Selçuklu topraklarına saldırdılar. Melik Kavurd da Melikşâh'ın sultanlığını tanımayarak isyan etmişti. Batı Karahanlı hükümdarı Ebu'l-Hasan I. Nasr derhal harekete geçerek Tirmiz'e girdi (Aralık sonu 1072). Daha sonra da Melikşâh'ın kardeşi Ayaz'ın bulunmamasından faydalanarak Belh'i zapt etmiş ve burada hutbeyi kendi adına okutmuştu. Ayaz durumu öğrenince süratle geri dönerek tekrar Belh'e hâkim olmuş ve topladığı kuvvetle Tırmiz şehri üzerine yürümüştü. Fakat Nasr, Tırmiz önlerinde Ayaz'ı yenerek firara mecbur etti. Selçuklu askerlerinin bir kısmı öldürülmüş, çoğunluğu Ceyhun'da boğulmuştu (Mart 1073).110

Sultan Melikşâh için en büyük tehlike ise Kirman'daki amcası Melik Kavurd'dan gelmişti. Melik Kara Arslan Kavurd, Alp Arslan'ın öldüğünü haber alınca saltanatta hak iddia ederek isyân etmiş ve Rey şehrini ele geçirmek için yola çıkmıştı. Melikşâh bu durumu öğrenince süratle Rey'e geldi. İki taraf arasındaki öncü savaşını Emîr Savtegin idaresindeki Melikşâh kuvvetleri kazandı. Asıl ordular Hemedan civarındaki Kerec'de karşılaştılar. Bu savaş da Melikşâh'ın ordusunun üstünlüğü ile son buldu (15 Nisan 1073). Zaferin kazanılmasında Emir Savtegin ve Arap Emirleri önemli rol oynamıştı.

Melik Kavurd, Hemedan Dağlarına kaçtı ise de yakalanarak sultanın huzuruna getirildi. Ancak bu sırada Melikşâh kuvvetlerinin bir kısmı maaşlarının arttırılmasını isteyerek gürültü, çıkarmaya ve Kavurd lehine tezâhürata başladılar. Bu durum Kavurd'un ortadan kaldırılmasına sebep oldu ve yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1073). Kavurd tehlikesinin yok edilmesinde Vezir Nizamülmülk önemli rol oynamıştı. Bu sebeple Melikşâh, bir ölçüde saltanatını borçlu olduğu vezirinin iktaına Tus şehrini ilâve etti ve kendisine atabey yaptı.111

Halife Kâim bi-Emrillâh, Kavurd'a karşı kazandığı galibiyet neticesi, Melikşah'ın sultanlığını tanımış ve saltanat fermanını Bağdad Şahnesi Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn ile göndermişti (Ekim-Kasım 1073).

Sultan Melikşâh, içteki durumu düzelttikten sonra sıra Selçuklulara karşı harekete geçmiş olan devletlere gelmişti. Önce Karahanlılar üzerine yüründü. Sultan, Belh'e geldi ve oradan ordusuyla Tırmiz şehrine yöneldi. Neticede adı geçen şehir Melikşâh'a teslime mecbûr oldu. Sultan daha sonra Semerkand üzerine yürüdü. Karahanlı Hükümdarı Nasr, mukavemet edemeyecegini anlayarak af diledi ve Vezir Nizamülmülk'ün aracılığı ile iki taraf arasında barış yapıldı. Nasr bir daha düşmanca tavır takınmamak şartıyla yerinde bırakıldı (1074). Sultan Melikşâh, Belh ile Toharistan bölgesinin idaresini kardeşi Şıhabü'd-Devle Tekiş'e vererek Rey'e döndü.

Gazneliler ise sultanın Karahanlılar üzerine yürümesinden sıranın kendilerine de geleceğini anlamışlar ve bunu önlemek için derhal barış taarruzuna geçmişlerdi. Gazneli hükümdarı İbrahim b. Mes'ûd Selçuklu ailesinden Emîr el-Ümerâ Osman'ı serbest bırakmış, bu suretle Gazneliler ile Selçukluların arası tekrar düzelmiş ve Melikşâh zamanında bu iyi münasebetler devam etmiştir. Sultan Melikşâh daha sonra amcası Osman'a Velvâlic şehrinin idaresini vermişti.112

Sultan Melikşâh devrinde Büyük Selçuklu Devleti ile Kirman Selçukluları arasında iki önemli olay daha olmuştu. Bunlardan birincisinde Sultan Melikşâh, belki de bazı kimselerin tahrikiyle Kirman üzerine bir sefer tertipledi. Kirman Selçuklu Meliki Sultan-Şâh başkent Berdsîr şehrine kapandı ve Melikşâh'a karşı koyamayacağını anlayarak ondan aff diledi. Melikşâh emîrlerin de aracılığıyla Sultan-Şâh'ı yerinde bırakarak Isfahan'a döndü (1075-76 veya 1079-80).

Sultan-Şâh'ın 1085 tarihinde ölümünden sonra yerine kardeşi Turan-Şâh geçti. Daha sonra annesi, oğlunun melikliğini tasdik ettirmek için hediye ve mallarla Sultan Melikşâh'ın huzuruna gitti. Sultan Melikşâh, bu hatuna ikramda bulunup, Turan-Şâh'ı Kirman Meliki tayin etti.113

Suriye'nin Fethi

Türkmen grupları 1063 yılından itibaren çeşitli vesilelerle Suriye'ye girmişlerdi. Haleb bölgesine ilk gelenler Hânoğlu Hârun adındaki beyin idaresindeki Türkmenler idi. Bunlar Haleb Mirdâsoğulları emirlerinin aralarında yaptıkları taht mücadelelerine karıştılar. Ayrıca Mısır-Fatımî Halifesi Mustansır'ın (1063-1094) da bu Türkmen zümresi dikkatini çekmişti. Halebliler bu Türkmenlere saldırarak güç durumda bıraktılarsa da onları buradan uzaklaştırmak mümkün olamadı. Sonunda

Hârun, Mirdâsoğullarından Mahmûd'un hizmetine girdi ve onun Haleb'i almasına yardım etti (457/1065). Mahmûd buna karşılık Hârun'a Ma'arratü'n-Numân bölgesini iktâ olarak verdi.114

1069/1070 yılında Kurlu ve Atsız adlarındaki emirler sayıları takriben üç bir çadır olan Türkmenler ile Filistin bölgesine yerleşiyorlar ve çok geçmeden Fatımîlerin idaresindeki bu bölgede askerî üstünlüklerini kabul ettiriyorlardı. Kurlu Bey'in 1071'de Akkâ kuşatması sırasında ölümü üzerine bu bölgedeki Türkmenlerin reisliğini Uvakoğlu Atsız Bey'in alması ile Suriye'nin Selçuklular tarafından asıl fethi başlamıştır.115

Atsız Bey önce Fatımîlerin hâkimiyetindeki Remle şehrini işgal etti, sonra yine onların idaresindeki Kudüs'ü kuşattı. Bu şehrin Türk asıllı vâlisi canı ve malı hususunda istediği teminatın Atsız tarafından verilmesi üzerine Kudüs'ün kapıları Türklere açılmıştı. Atsız Bey 1071 yılının son aylarında Kudüs'te hutbeyi Abbasî halifesi ve Selçuklu sultanı adına okutuyordu. Türkmen beylerinden olan Şöklü Bey de Akkâ'yı ele geçirmişti (Rebi I. 467/Ekim-Kasım 1074). Bu durumu yakından izleyen Atsız Şöklü'den ele geçirdiği ganimetin yarısını ve şehirde kendi adına şahne olmasını istedi, bu teklifi reddedilince de harekete geçti (467 Ramazanı/Nisan-Mayıs 1075). Şöklü onun karşısında tutunamadı ve daha sonra Kutalmışoğulları ile birleşerek Atsız Bey'e karşı yürüttüğü hareket de başarısızlıkla sonuçlanmış ve Taberiyye'de yapılan bir savaşta bu müttefikler yenilgiye uğramışlardı. Emir Atsız, esir düşen Şöklü ve oğlunu öldürtmüş, Kutalmışoğullarından ikisini (Alp İlig ve Devlet) de Sultan Melikşâh'ın yanına göndermişti116 Atsız, Suriye'nin bazı şehirlerine hâkim olduktan sonra kuşatma altında tuttuğu ve yiyecek sıkıntısı çeken Dımaşk'ta teslim almıştı (Haziran 1076). Atsız Bey Dımaşk'ta hutbeyi Abbasî Halifesi Muktedî Billâh ve Sultan Melikşâh adına okutmuştu.117 O iyi idaresi ile kısa zamanda şehir halkını memnun etti.

Atsız Bey daha sonra Fatımîlerin hâkim olduğu Mısır'ı zabta karar verdi. Emrindeki 5.000 kişilik kuvvetle Kahire'ye kadar ilerledi. Her iki ordu Kahire dışında karşılaştı, savaşın neticesi Atsız için tam bir bozgun olmuş ve perişan bir hâlde Dımaşk'a dönmüştü (7 Şubat 1077). Bu yenilgi Suriye'deki birçok şehirlerin hutbeyi tekrar Fatımîler adına okutmasına yol açmıştı. Atsız Bey sefere çıkarken servetini ve ailesini de Kudüs'te bırakmıştı. Bu bakımdan önce Kudüs'e yürüyerek şehre tekrar hâkim olmuş, teslim teklifini reddeden başta kadı olmak üzere 3.000 kişiyi kılıçtan geçirtmişti. Çünkü şehir kadısı ve bazı kumandanlar Atsız'ın mağlubiyet haberini duydukları zaman, onun mallarına el koymuş, kadınları ve çocukları kendilerine köle yapmışlardı. Ancak o bu sırada Dımaşk'ı ihmâl etmiş, Suriye'nin en ma'mûr şehri olan Dımaşk perişan bir duruma düşmüştü.118

Sultan Melikşâh, Atsız'ın Kahire yenilgisini haber alınca kardeşi Tutuş'u Suriye'ye gönderdi (1077-1078). Atsız bu durumu haber alınca Sultan Melikşâh'a hediye ve para göndererek ona bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine sultan, Tutuş'u Haleb bölgesine yollayarak Atsız'ı yerinde bırakıyordu.

Diğer taraftan Bedrü'l-Cemâlî ise 471/1078-1079 yılında büyük bir orduyu Suriye'ye gönderiyordu. Bu ordu Filistin'i istilâdan sonra Dımaşk'ı kuşattı. Atsız bu Fâtımî ordusuna mukavemet

edemeyeceğini anlayınca Tutuş'tan yardım istedi. Tutuş, derhal Dımaşk'a yürüdü. Fatımî ordusu onun geldiğini duyunca savaşmaktansa Mısır'a dönmeyi tercih etmişti. Tutuş, Dımaşk'a yaklaşınca Atsız onu karşılayarak itaatini bildirdi. Ancak Tutuş muhtemelen kuvvet ve kudretinden çekindiği Atsız Bey'i yayının kirişi ile boğdurmak suretiyle öldürttü ve Dımaşk'ı ele geçirdi (1079). Tutuş böylece Atsız'ın idaresindeki Suriye şehirlerine zahmetsizce hâkim oluyor ve Suriye Selçuklu Devleti'nin temellerini atıyordu.119

Sultan Melikşah Devrinde Anadolu

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Sultan Alp Arslan'ın emri ile Anadolu içlerine akın yapan Türk emirler, Sultan Melikşâh zamanında da bu görevlerine devam ettiler. Bu sırada Kutalmışoğulları Anadolu'nun güneyinde Birecik ve Urfa taraflarında kendilerine yaşama imkanı sağlamaya çalışıyorlardı. Sultan Melikşah tarafından Artuk Bey'in Anadolu'dan geri çağrılmış bulunması, soylarının yüceliği bakımından onlara herhalde Anadolu'da bulunan Türkmen grubları üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmak ümidini vermişti. Nitekim ümitleri boşa çıkmadı. Selçuklu ailesinin bu asil mümessilleri Anadolu'da Bizans hudutları civarında kendilerine çok uygun bir faaliyet sahası buldular. Onların gâyeleri de amcazâdeleri gibi bir devlet kurmaktı. Sultan Melikşâh ise Suriye'deki gibi Anadolu'daki bu yeni gelişmeyi zamanında idaresi altına almak için harekete geçmiş ve buraya Emir Porsuk'u göndermişti. Bu emir yapılan savaşta (veya teke tek vuruşmada) Kutalmışoğlu Mansur'u öldürmüş, fakat başkaca bir netice elde edemeyerek geri dönmek zorunda kalmıştı (1078).120

Ağabeyisinin ortadan kalkmasından sonra Kutalmışoğlu Süleyman Şâh bir müddet Bizans'la işbirliğinde bulundu. Porsuk'un ona karşı bir şey yapamamasında belki de Bizans'ın desteğini görmüş olması rol oynamıştır. Sultan Melik Şâh'ın gönderdiği ordu geri döndükten sonra Süleyman Şâh'ın durumunun daha da kuvvetlendiği anlaşılıyor. Nitekim Bizans'taki taht mücadelelerinden istifâde eden Süleyman Şah, imparator adaylarından olan müttefiki Nikephoros Melissenos'un hareketinin başarısız kalması sonucu, kendisine muhafaza edilmek üzere bırakılmış olan İznik ve etrafındaki kaleleri terk etmemiş ve adı geçen bu şehirde sıkıca yerleşmişti. Bu suretle İznik, 1080 yılı sonlarında yeni kurulan Türkiye Selçuklu Sultanlığı'nın merkezi oluyordu.121 Diğer taraftan bu fetih tarihini 1075 yılı olarak kabul eden tarihçiler de vardır.122

Süleyman-Şâh'ı batıda olduğu kadar, doğuda da fetihler yaptı, Haleb şehri hâkimiyeti için giriştiği mücadelede Tutuş karşısında mağlûp oldu ve kılıçla intihar ederek hayatına son verdi (18 Safer 479/4 Haziran 1086) Tutuş onun Hasan b. Tahir adındaki vezirini, oğulları ve eşini Antakya'ya gönderdi (Ayrıca bk. Türkiye Selçukluları).

Süleyman-Şâh'ın Antakya seferine giderken yerine vekil olarak bıraktığı Ebû'l-Kasım devlete sahip çıkmış, Bizans'a akıncılar göndererek bir donanma inşasına başlamıştı. Ayrıca Sultan Melikşâh'tan Marmara bölgesinin hâkimiyet menşurunun kendisine verilmesini istemişti. Sultan Melikşâh bu isteği reddetmiş ve Porsuk'u bağımsız davranan bu emiri itaat altına alması için Anadolu'ya göndermişti. Bizans İmparatoru Aleksios, Emir Porsuk'un yaklaşmakta olduğunu haber

alınca Ebû'l-Kasım'ı İstanbul'a davet ederek Melikşâh aleyhine bir ittifâk yapmış, fakat aynı zamanda İzmit şehrini ele geçirmişti. Diğer taraftan Emir Porsuk, İznik'i 3 ay kadar kuşattı ise de, Bizans'ın Ebû'l-Kasım'a yardımcı kuvvet göndermesi neticesi başarısızlığa uğradı.

Sultan Melikşâh, bu kez Anadolu'ya Urfa Emiri Bozan'ı gönderdi. Emir Bozan, İznik'i muhasara etti. Ebu'l-Kasım ise hediyelerle bu sırada Isfahan'da bulunan Sultan Melikşâh'ın yanına kadar gitti ise de, kendisi için bir af sağlamak başarısını gösteremedi. Ona geri dönmesi ve Bozan ile anlaşması bildirildi. Ancak dönüşünde Emir Bozan'ın adamları tarafından yakalanarak yayının kirişi ile boğduruldu (1092). İznik'te ise Ebû'l-Kasım'ın kardeşi Ebû'l-Gâzî, duruma hâkimdi.123

Anadolu'nun Ege sahillerinde diğer bir Türk beyi Çaka Bey hüküm sürüyor. İzmir'de inşa ettirdiği donanma ile Ege ve Marmara'da Bizans'ın hâkimiyetini yok etmeğe çalışıyordu.124

El-Cezire ve Suriye Olayları, Melikşâh'ın Bağdad'ı Ziyâreti

Suriye Meliki Tutuş, Süleyman-Şah'la yaptığı savaşı kazandıktan sonra Haleb şehrine yürüdü. Buranın hâkimi Şerîf el-Huteytî, şehri teslim etmek için Sultan Melikşâh'tan emir beklediğini söyleyerek onu oyalamak istedi. Tutuş buna inanmadı ve Haleb'i ele geçirdi (11 Temmuz 1086), ancak o iç kaleyi kuşattı ise de almaya muvaffak olamadı.

Sultan Melikşah ise İbn el-Huteytî'nin davetini ve Süleyman-Şah'ın ölümünü haber alınca, Haleb'e gitmek üzere büyük bir ordu ile Isfahan'dan harekete geçti (Eylül 1086), Emir Bozan'ı Urfa'nın zabtıyla görevlendirdikten sonra Caber Kalesi'ni ve Menbic şehrini zapt ederek Haleb'e doğru yürüdü. Sultan 3 Aralık 1086'da Haleb'e hâkim oldu. Diğer taraftan Emir Bozan da şiddetli bir kuşatmadan sonra Mart-Nisan 1087'de Urfa'yı zapt ediyordu.125 Melikşah, Bozan'ı, Urfa valisi tayin ettikten sonra Antakya'ya yöneldi ve burada Süleyman-Şah'ın veziri Hasan b. Tahir tarafından karşılandı. Sultan, bu şehrin idaresini Emir Yağısıyan'a verdi. Antakya'dan Suveydiye'ye kadar ilerleyerek Akdeniz'in suları ile karşılaşan Melikşah, atını dalgalar arasına sürerek kılıcını üç defa suya daldırmış "Yüce Tanrı bana Okyanus'a kadar hüküm sürmeyi nasib etti" diyerek sevincini göstermiştir. Sultan, Süleyman-Şah'ın eşini ve çocuklarını beraberine alarak Haleb'e döndü ve daha sonra Bağdad'a gitti (12 Mart 1087). Halife Muktedî 24 Nisan 1087'de parlak bir kabul resmi ile sultanla tanıştı. Bu merasim arasında halifenin emri ile Sultan Melikşah'a "Doğu ve Batı'nın hükümdarı" alâmeti olarak iki kılıç kuşatıldı. Ayrıca sultanın Isfahan'dan getirilen kızı Mehmelek Hâtûn muhteşem bir düğünden sonra halife ile evlendiriliyordu.126 Sultan, daha sonra Akdeniz sahilinden aldığı bir avuç deniz kumunu "Baba müjdeler olsun, oğlun dünyanın sonuna kadar hâkim oldu" diyerek ziyaret ettiği Alp Arslan'ın mezarına koymuştu.127

Kafkasya Harekâtı

Sultan Melikşâh, Gürcü Kralı II. Giorgi'nin (1072-1089) hâkimiyetine karşı vuku bulan isyanlar dolayısıyla Gürcistan seferine çıktı. Karthili'ye (K'art'li)128 kadar ilerleyerek Gence'yi Şeddâdî Emiri III. Fazl'dan aldı ve bütün Kafkasya'nın idaresini Emir Savtegin'e verdi (1076). Ancak Emir Savtegin'in

Gürcü Kralı II. Giorgi ile yaptığı savaşta başarısızlığa uğraması bu bölgeyi karıştırdı. Eski Ani Kralı Gagik de tekrar tahta çıkmak teşebbüsünde bulunuyordu. Bu durum sultanın bir kez daha Gürcistan'a girmesine sebep oldu. Melikşâh bu bölgeyi itaat altına alıp, Savtegin'in durumunu sağlamlaştırdıktan sonra geri döndü (1078/1079).

Emir Savtegin'in Gürcü Kralı'na tekrar yenilmesi, Bizanslıların hücuma geçmesine fırsat verdi, Oltu, Erzurum ve Kars şehirleri Bizans'ın eline geçti. Sultan Melikşah bu kez Emir Ahmed'i bölgeye gönderdi (1080). Emir Ahmed önce Gürcü Kralı II. Giorgi'yi mağlup etti, sonra Kars'ı kesin olarak Türk idaresi altına soktu, Oltu ile Erzurum şehirlerini geri aldı. Ayrıca Ebû Yakub ve İsa Böri adlarındaki emirler, beraberlerindeki Türkmenler ile Şavşat, Acara, Karthili, Ardanuc ve Kütâyis havalisine hâkim oldular (1080). Ertesi yıl Emir Ahmed, Çoruh havalisini ele geçirdi. Hatta onun Trabzon'u dahi zapt ettiği rivayet olunur. Bu durumda önce Giorgi, sonra da Kakhet Kralı Agsathan Isfahan'da bulunan sultanın huzuruna giderek bağımlılıklarını tekrarladılar.129 Sultan Melikşah, Erran bölgesinin idaresini Azerbaycan umûmî valisi Selçuklu ailesinden Kutb ed-dîn İsmail'e verdi.130

Sultan Melikşâh, 1086 başlarında tekrar Kafkasya'ya yürüdü, bu sefer neticesi Ani Emiri Menuçehr Ebû'l-Fazl ve Şirvan Meliki Feriburz da itaatlarını bildirdiler ve yıllık haraca bağlandılar. Bu sefer sonunda Emir III. Fazl idaresindeki Gence şehri de Emir Bozan tarafından zapt edilerek merkeze bağlandı.

Diyar Bekr'in Fethi ve Mervânî Devleti'nin Ortadan Kaldırılışı

Mervânî Devleti, başta Amid (Diyarbekir) olmak üzere Meyyâfârıkîn (Silvan), Mardin, Hısn Keyfâ (Hasankeyf) ve Cezire-i İbn Ömer (Cizre) içine alan Diyarbekir bölgesinde hüküm sürmekte idi. Bu devletin Musul Emîri Şerefü'd-Devle Müslim b. Kureyş ile sıkı ilişkilerde bulunması ve tâbilik şartlarını yerine getirmemesi, devrin ileri gelen devlet adamlarından Fahrü'd-Devle Muhammed b. Cüheyr'in (Oğlu Amidü'd-Devle Mansûr da Nizamülmülk'ün kızı Zühre ile evliydi) Mervânî Devleti'nin zenginliğini ileri sürmesi üzerine, Sultan bu bölgeye bir sefer yapmaya karar verdi. Sultan Melikşah, Diyarbekir emirliğini Fahrü'd-Devle'ye verdi ve onu beraberinde Artuk, Çubuk, Çökürmüş, Dilmaçoğlu Muhammed gibi Türk beyleri, Bağdad şahnesi Gevherâyin ve Arap Emîri Seyf ed-Devle olduğu hâlde büyük bir ordu ile Diyarbekir bölgesine gönderdi (1084 baharı). Selçuklu ordusu Siirt, Erzen ve Hısn Keyfa şehir ve kasabalarını birer birer zapt etti. Zaîm, 1085 yılı Mayıs ayının ilk haftasında Amid'e hâkim oldu. Türkmenler de Bitlis ve Ahlat'ı zapt ettiler. Meyyâfarikîn (Silvan) muhasarası da uzun sürdü. Selçuklu ordusuna devamlı takviye geldiğini gören halk, mukavemetin faydasızlığını anlıyor ve şehri teslimden başka bir yol bulamıyordu (30 Ağustos 1085). Bundan sonra Emir Moncuk Böri Mardin'i, Emir Çökürmüş de Ceziret-i İbn Ömer'i131 zapt ettiler. Böylece Diyarbekir bölgesi tamamen Selçuklu Devleti'nin idaresi altına giriyor, Mervânî Devleti de tarih sahnesini terkediyordu. Bu sırada Mervanoğullarının Meyyâfârikîn'deki hazinesi ele geçirilmiş ve başkent Isfahan'a götürülerek sultana takdim edilmişti.132

Şerefü'd-Devle Müslim'e gelince, Sultan Melikşah onun Mervânî Emiri ile birleşerek Selçuklu Devleti'ne karşı koymasına kızmış ve ülkesini Fahrü'd-Devle'nin oğlu Amidü'd-Devle'ye iktâ etmiş idi (1084). Daha sonra da kendisi ordusuyla harekete geçti. Sultan'ın Musul önüne gelmesi ile halk, kapıları açarak şehri teslim etti. Ancak belki kardeşi Tekiş'in isyanı veya Şerefü'd-Devle'nin hanımı olan halası Safiye Hatun'un ricası Sultan Melikşâh'ın Şerefü'd-Devle Müslim'i yerinde burakmasına yol açtı (Kasım 1084).133 Şerefü'd-Devle Müslim daha sonra Antakya hâkimiyeti için Süleymanşah ile mücadeleye girişecek ve bu uğurda hayatını kaybedecektir (20 Haziran 1085).

Tekiş'in İsyanları

Sultan Melikşâh; dışta fetihler yaptığı sırada, kardeşi Tekiş'in iki defa isyanı kendisi için bu fetihlerin devamını önleyen tehlikeli bir egel olmuştu. O tahta geçtiği zaman kardeşi Tekiş'e Belh ve Toharistan bölgesinin idaresini vermişti (1073). Bir müddet sonra Tekiş'in, Sultan Melikşah'ın disiplinsizlik sebebiyle ordudan çıkarttığı 7.000 askeri yanına topladığı ve isyan ettiğini görüyoruz (1080/1081). O, Merv el-Şâhicân134 ve Tırmiz gibi yerleri alarak Nişabur'a doğru yürümüştü. Sultan Melikşah ondan daha süratli hareket ederek adı geçen şehre girdi. Nişabur'a girmekte geç kalan ve bu sebeple Horasan'ı ele geçirmek ümidini yitiren Tekiş, çaresiz kalarak af dileğinde bulundu ve bu isteği Sultan tarafından kabul edildi.

Sultan Melikşah, Musul bölgesinde iken Tekiş ikinci kez başkaldırıyor ve Merv-i Rûd'den Serahs'a kadar olan bölgeyi hâkimiyeti altına alıyordu (1084-1085). Tekiş, Serahs şehrini135 muhasara ettiği sırada, casus taklidi yapan bir adamın elindeki mektuba sahip olmuş ve bu mektuptan Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün orduyla kendi üzerine geldiğini sanarak geri çekilmişti. Diğer taraftan Sultan Melikşah olduğu Tırmiz Kalesi'nden zorla indirerek gözlerine mil çektirdi ve hapse attırdı. Böylece kendisine fetihler sırasında engelden önemli bir rakibini ortadan kaldırıyordu.136

Karahanlılar ile İlişkiler

Sultan Melikşah batıda olduğu kadar, doğuda da Selçuklu Devleti topraklarını genişletiyordu. Karahanlılar üzerine yapılan ilk seferin dış görünüşü, Batı Karahanlı Hanı Ahmed b. el-Hızır'ın ulemâ ile arasındaki geçimsizlik, halkın malına el uzatması ve ulemânın Sultan Melikşah'ı daveti idi. Hakikatte Sultan Melikşah, bütün İslâm ülkelerini nüfuzu altına almak siyâsetini güdüyordu. Nitekim bu fırsattan istifade ederek Maveraünnehir'e yürüdü, önce 1089'da Buhara'yı aldı, daha sonra Semerkand'ı muhasara etti. Ahmed Han mukavemete çalıştıysa da, şehir ele geçirildi ve kendisi de esir edilerek Isfahan'a götürüldü. Bu suretle Batı Karahanlılar Devleti, Selçuklulara bağlanmış oldu. Sultan, Doğu Karahanlılar Devleti üzerine yürüdü ve Özkend'e kadar ilerledi. Melikşah her iki Karahanlı Devleti'ni de itaat altına aldıktan sonra 1090 yılında Isfahan'a döndü. Ancak Karahanlı ordusunun temelini oluşturan Çiğillerin ve Atbaşı şehrinin hâkimi Yakub b. Süleyman'ın isyanı üzerine Melikşah ikinci defa Semerkand ve Özkend'e hâkim oldu, Yakub ile anlaşarak Horasan'a döndü. Eşi Terken Hatun'un ricasıyla Ahmed Han'a ülkesine dönmesine müsaade etti.137

Hicaz ve Yemen’in Zabtı

Sultan Melikşah Bağdad’ı ikinci ziyareti sırasında (5 Kasım 1091) birçok Türk beyini yanına çağırmış ve onlarla yeni yapacağı fetihler için görüşmelerde bulunmuştu. Bu arada Sa’dü’d-Devle Gevherâyın idaresinde, kumandanlardan Turşek ve Yarınkuş (Yorunkuş) Yemen ve Aden’in fethine gönderildi. Emir Turşek önce Hicaz’a geldi, sonra güneye inerek Yemen kıtasına akınlara başladı ise de bir hafta gibi kısa bir süre içinde çiçek hastalığına yakalanarak öldü. Yerine geçen Yarınkuş, süratle Yemen ve Aden bölgesini Selçuklu Devleti toprakları içine kattı.138

Batınîler ve Karmatîler ile Mücadele

Sultan Melikşah zamanın önemli olaylarından birisi de Hasan-ı Sabbâh meselesidir. Hasan Sabbâh gizli olarak yürüttüğü Batınî faaliyeti neticesi Sultan Melikşâh’a tâbi Alamut Kalesi’ni139 ele geçirmiş (4 Eylül 1090) ve bir İsmailî Devleti kurmuştur. O kendisine bağlı olmayan yerleri tahrip ettiriyor, halkını öldürtüyor ve elverişli yerlere yaptırdığı yeni hisarlara kendi adamlarını yerleştiriyordu. Hasan Sabbâh ile ilk mücadeleye Alamut ve Rudbâr iktaı sahibi Yoruntaş başladı. Yoruntaş Alamut Kalesi’ni kuşattı ise de ölümü (1091), bir netice alınmasına mani oldu. Sultan Melikşâh Batınîler üzerine bu kez Emir Altuntaş ile Emîr Koltaş’ı gönderdi. Emir Altuntaş Alamut’ta Hasan Sabbâh’ı kuşatmış (Haziran-Temmuz 1092), Emir Koltaş ise Kuhistan’da bulunan Hüseyin Kâinî’yi sıkıştırmıştı. Batınîler bir gece baskını ile (Eylül 1092) Altuntaş’ı mağlûp ve geri çekilmeye mecbur ettiler. Sultan bu kez Emir Kızılsarığ’ı Batınîler’le mücadele için görevlendirdi. Ancak Melikşah’ın ölümü bu harekâtın yarıda kalmasına sebep oldu (1092).140

Sultan Melikşah Karmatîlerle de mücadele etmiş, Artuk Bey’el-Ahsa ve Bahreyn’e yaptığı bir seferle bu bölgeleri itaat altına almıştı (1077).141

Melikşah ile Nizâm ül-Mülk Arasındaki Gerginlik ve Vezirin Ölümü

Sultan Melikşah ile Vezir Nizâm ül-Mülk’ün zamanla arası açılmıştı. Bunun muhtelif sebepleri vardı. Sultanın eşi Terken Hâtun, 4 yaşındaki oğlu Mahmud’u veliaht yapmak istiyor, Nizâm ül-Mülk ise veliaht olan Berkyaruk’u destekliyordu. Tabii bu Terken Hâtun’un, onun aleyhine çalışmasına yol açıyordu. Ayrıca Nizâm ül-Mülk’ün oğulları, torunları ve damatları devletin birçok kademelerinde görev almışlar, taşkınlıklar yaparak sultanın adamlarına tecâvüzlerde bulunmuşlardı. Nizâm ül-Mülk’ün yerine göz dikenler söz gelişi; Terken Hâtun’un veziri Tâc ül-Mülk Ebu’l-Ganâim de anlaşmazlığa yol açacak tahrikler yapmaktaydı. Batınîleri sürekli olarak izletmesi Hasan Sabbâh ve adamlarının da ona kin beslemelerine sebep olmuştu. Sultan Melikşah aradaki bu anlaşmazlığa rağmen onu görevinden azletmedi. Melikşâh ikinci defa Bağdad’a giderken Nizâm ül-Mülk de onu takip etti ve bu yolculuk sırasında Nihavend yakınındaki Suhne mevkiinde bir batınî fedaî tarafından katledildi (14 Ekim 1092).142

Selçuklu İmparatorluğu'nda kudretli ve başarılı bir vezir olduğunu gösteren Nizâm ül-Mülk, devlet idaresinde kendi görüşlerini belirten bir de Farsça eser kaleme almıştır. Siyâset-nâme adlı bu eser birçok kere neşredildiği gibi, çeşitli dillere de tercüme edilmiştir. Bu arada Siyâset-nâme Türkçeye çevrilmiştir.143

Selçuklu Devleti'nde Nizâm ül-Mülk'ün yerine Tâc ül-Mülk Ebu'l-Ganâim'in vezir tayin edildiğini görüyoruz.144

Sultan Melikşah'ın Ölümü

Sultan Bağdad'da iken (Bağdad'a varış Ekim 1092) torunu Cafer'i halifelik veliahdı yapmak istemeyen Halife Muktedî ile arası açılmış ve ondan Bağdad'ı acele terk etmesini istemişti. Ancak bu emir tatbik mevkiine konmadan Melikşah zehirlenerek öldürüldü (19 Kasım 1092).145 Bu zehirlenme olayından halife, intikam almak isteyen Nizâm ül-Mülk taraftarları ve Terken Hatun şüphe altındadır. Otuzsekiz yaşında iken ölen Melikşah, geride Kaşgar'dan Boğaziçine, Kafkaslar'dan Yemen ve Aden'e kadar ulaşan büyük bir imparatorluk bırakıyordu. Cenazesi daha sonra Isfahan'a nakledilerek, burada yaptırmış olduğu medresenin türbesine gömüldü.146 Alimleri, din adamları, şâir ve edipleri himâye eden Melikşah adına, Celâlî ismiyle meşhur bir de takvim tertiplenmişti.147 Ayrıca sultan ava da çok meraklı idi.148

Sultan Melikşah Hıristiyanlara ve Musevilere karşı da çok iyi davranmıştı. Nitekim Ani Ermeni Başpiskoposu Barseg bir heyetle şikâyet ve durumlarını anlatmak maksadıyla Isfahan'a sultanın huzuruna gitti. Melikşah bu Ermeni heyetini çok iyi karşıladı, "Bütün kilise, manastır ve rahiplerin vergi dışı tutulmaları" hakkında bir ferman verdi. Bu sırada Azerbaycan valisi olan Kutbeddîn İsmail b. Yakutî bu fermana uyarak derhal vergileri kaldırmış ve Ermenilerin oturdukları bölgeleri imâr ettirmişti, sultanın bu davranışı Hıristiyan kaynaklara da aksetmişti. Ermeni müellifi Urfalı Mateos, sultanın ölümü dolayısıyla şunları yazmıştır.149 "Aynı yılda herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zat olan büyük Sultan Melikşah öldü…Melikşah'ın ölümü, bütün dünyayı büyük bir matem içine düşürdü".

Sultan Berkyaruk

Sultan Melikşah'ın ölümü ile Büyük Selçuklu Devleti'nde bir duraklama devrinin başladığına tanık oluyoruz. Bunun başlıca sebebi, içinde birkaç taht iddiacısının yer aldığı saltanat mücadelesi idi. Terken Hatun eşinin ölümünden altı gün sonra (25 Kasım 1092)150 küçük yaştaki oğlu Mahmûd'un sultanlığını ilân ediyor, kendine taraftar bulmak ve bu saltanatı pekiştirmek için, rivayete göre ordu mensuplarına 20.000 altın dinar dağıtıyordu. Sonra da Emir Kür-Boğa'yı151 Isfahan'da bulunan Veliaht Berkyaruk'u yakalamak için göndermiş, kendisi de ordu ile bu emiri izlemişti. Ancak Nizâm ül-Mülk taraftarları da 14 yaşındaki Berkyaruk'u Rey şehrine kaçırarak "Sultan" ilân ettiler. Selçuklu tahtını ele geçirmek isteyen iki taraf arasında Bürûcird152'de şiddetli bir savaş oldu, Terken Hatun'un

ordusundan bazı emir ve askerlerin kendi tarafına geçmesi, Berkyaruk'a savaşı kazanma imkanı sağlıyordu (17 Ocak 1093)153

Terken Hatun kendisi başarılı olamayınca, bu kez Berkyaruk'un dayısı ve Azerbaycan Valisi İsmail b. Yâkûtî'yi Berkyaruk aleyhine isyana teşvik etti. İsmail Kerec'de yapılan savaşta Berkyaruk'a yenildi (Ağustos 1093) ve Isfahan'da bulunan Terken Hatun'un yanına geldi. Buradaki emirler ile anlaşamayan İsmail'in bu kez yeğeni Berkyaruk'a sığınmak zorunda kaldığını görüyoruz. Ancak kısa bir müddet sonra Berkyaruk'a karşı beslediği kötü niyetinden dolayı birkaç emir tarafından öldürüldü (Ağustos-Eylül 1092).154

Terken Hâtun bir türlü saltanat hırsından vazgeçmiyordu. Nitekim o diğer bir taht iddiacısı Suriye Meliki Tutuş'u Isfahan'a çağırdı. Tutuş, Melikşah'ın ölümünü haber aldığı zaman sultanlığını ilân etmiş (Şubat 1093), El-Cezire ve Diyarbekir taraflarını hâkimiyeti altına almıştı. Tutuş, Urfa Valisi Bozan, Haleb Valisi Aksungur155 ve Antakya Valisi Yağısıyan ile anlaşarak Azerbaycan'a doğru ilerledi. Ancak Aksungur ve Bozan, Tutuş'tan ayrılarak, durumunun kuvvetlendiğini haber aldıkları Berkyaruk tarafına geçtiler. Tutuş, bu emirlerin ihâneti karşısında, kuvvetinden çok şey kaybettiğinden Suriye'ye geri çekilmeğe mecbur oldu (Kasım/Aralık 1093). Berkyaruk ise bu sırada Bağdad'a girmiş ve adına hutbe okutmuştu (Ocak-Şubat 1094). Tutuş bir ordu toplayarak tekrar harekete geçti ve önce ihanetlerini unutmadığı Aksungur ve Bozan'a hücum ederek intikamını aldı ve onları ortadan kaldırdı (1094). Sonra Ahlat üzerinden Azerbaycan'a giderek bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldı ve Hemedan'a doğru yürüdü. Terken Hâtun'un onunla birleşmek teşebbüsü hastalığı sebebiyle gerçekleşemedi ve Selçuklu Devleti'nin yönetmek isteyen bu ihtiraslı Hatun arzu ettiğine kavuşamadan Isfahan'da öldü (Eylül-Ekim 1094).156

Nusaybin yöresinde bulunan Berkyaruk, Tutuş'un ilerlediğini duyunca süratle Isfahan'a yürümüştü. Berkyaruk'un yanında bin kişilik bir kuvvet bulunuyordu ve Tutuş'un ordusuna çok yaklaşmıştı. Bu durumu öğrenen Tutuş'un gönderdiği bir miktar asker, Berkyaruk'u ve yanındaki ufak kuvveti mağlup etti. Bu bozgun haberi Abbasî Halifesi Mustazhir Billâh'ın Bağdad'da Tutuş adına hutbe okutmasına yol açtı. Berkyaruk ise Isfahan'a gitti ve bu şehirde kardeşi Mahmud'un emirleri tarafından tutuklandı, sonra da gözlerine mil çekilmek istendi. Ancak bu kez talihin Berkyaruk'a güldüğünü görüyoruz. Mahmud'un çiçek hastalığına yakalanarak ölmesi (Ekim/Kasım 1094) ve Isfahan'da gömülmesinden sonra,157 emirlerin Berkyaruk'u sultan tanımasına sebep oldu. Berkyaruk da çiçek hastalığına yakalandı ise de iyileşti, sonra da Tutuş'a karşı harekete geçti. İki taraf arasında kati savaş Rey'den 60-70 km. uzaklıktaki Daşilu (Taşlı) köyü yakınındaki bir düzlükte oldu (26 Şubat 1095). Savaş sırasında, daha önceki kötü davranışları sebebiyle Tutuş'a kırgın olan emirler ve askerlerden bir kısmı Berkyaruk tarafına geçtiler. Bir rivayete göre bu geçişe Berkyaruk'un ordusunda bulunan Melikşâh'ın sancağının meydana çıkarılması sebep olmuştu. Tutuş kahramanca çarpışmasına rağmen kendini kurtaramadı ve savaş meydanında öldürüldü.158 Onun sultanlığı kaybetmesinde en büyük etken beraberinde bulunan kumandanlar ve ele geçirdiği şehirlerdeki halka karşı zulme kadar varan sert hareket ve davranışlarda bulunması olmuştu. Tutuş'un ölümüne rağmen,

Suriye Selçukluları bir müddet daha varlıklarını sürdürdüler. Berkyaruk Selçuklu ailesinin bu kolunu tanımak zorunda kaldı.

Sultan Berkyaruk-Arslan Argun Savaşı ve Diğer Olaylar

Berkyaruk, batıda Mahmûd ve Tutuş ile taht mücadelesi yaparken, doğuda bir diğer Selçuklu hanedan azası Sultan Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun bağımsızlığını ilân ediyordu. Arslan Argun önce Nişâbur'a hâkim olmak istedi ise de, şehir halkının mukavemeti onu buradan uzaklaşmaya zorladı. Bu başarısızlığa rağmen o, Merv'e yürüdü. Merv Şahnesi Emîr Kovdan, şehri ona teslim ederek askerleri ile emrine girdi. Arslan Argun daha sonra Belh, Tırmiz ve Nişâbur gibi şehirleri alarak nüfûz bölgesini genişletti. Buna rağmen Sultan Berkyaruk'tan çekiniyordu. Bu sebeple Berkyaruk'a bir mektup yazarak hâkimiyetini tanıdığını ve ele geçirdiği şehirleri idare etmek istediğini bildirdi. Berkyaruk batıdaki taht mücadelesi dolayısıyla isteğini kabul ederek başlangıçta onu bu bölgede serbest bırakıyor, bu suretle onun tarafsızlığını sağlamış oluyordu. Berkyaruk batıda kendisine rakip olanları ortadan kaldırdıktan ve Selçuklu tahtında durumunu kuvvetlendirdikten sonra Arslan Argun'un işini sonuçlandırmaya karar verdi. Bu maksatla da diğer amcası Böri-bars'ı Arslan Argun üzerine gönderdi. Böri-bars önce başarı kazandıysa da, sonra Herat civarındaki savaşı kaybetti ve Arslan Argun'un eline esir düştü. Arslan Argun bir yıl sonra Böri-bars'ı boğdurdu (1095).

Sultan Berkyaruk, Arslan Argun'un daha fazla kuvvetlenmesini önlemek için harekete geçti. Kardeşi Sencer ile Atebeg Kumaç'ı öncü olarak gönderdi. Kendisi de yavaş yavaş onları izledi. Bu sırada Arslan Argun bir kölesi tarafından hançerlenerek öldürüldü (3 Şubat 1097). Arslan Argun'un adamları yedi yaşındaki oğlunu onun yerine geçirdiler ve Sultan Berkyaruk'u karşılayarak aman dilediler. Sultan Berkyaruk bu çocuğa Rey ve Hemedan nahiyelerinden iktalar verdi, kardeşi Sencer'i de Horasan Meliki tayin etti.159

Bu sırada Maverâünnehr'e hâkim olan Karahanlılar, Selçuklulara, dolayısıyla Berkyaluk'a bağlılıklarını tekrarladılar. O da Batı Karahanlı'ar Devleti'nden üç hükümdar arka arkaya tahta çıkarmıştır. Bu hükümdarlardan birincisi Süleyman b. Davud'dur. Bu hükümdar kısa bir müddet sonra ölmüş (1097), onun yerine Ebu'l-Kasım I. Mahmûd (1097-1099) tahta geçirilmiştir. Sultan Berkyaruk'un tahta çıkardığı üçüncü hükümdar Cibrail b. Ömer'dir (öl. 22 Mayıs 1102). Daha sonra Sencer, Maverâünnehr'i kendi görüşüne göre teşkilâtlandırmaya başlamıştır.160

1097 yılı içinde Selçuklu Devleti'nin doğusunda bir taht iddiacısının daha harekete geçtiği görüldü. Berkyaruk'un amcazâdelerinden emîr-i emîran lâkabını taşıyan Muhammed b. Süleyman b. Çağrı, muhtemelen Gaznelilerin yardımı ile, Horasan'da mücadele sahasına atıldı ise de Sencer tarafından mağlûp edildi.161 Sultan Berkyaruk bu suretle bütün Selçuklu Devleti üzerinde duruma hâkim olmuş görünüyor. Ancak bunun, kendisinden önceki selefleri kadar kuvvetle sağladığı söylenmez. Bu arada kardeşi Muhammed Tapar'a da Gence ve çevresinin idaresini bağışlamıştı.

Öte taraftan, Kirman Selçuklu Meliki Turan-Şâh'ın ölümünden sonra oğlu İran-şâh, Kirman Selçukluları tahtına oturmuştu (5 Kasım 1097). Melik Turan-Şâh'ın ölümünden sonra Şebânkâre büyükleri Fars bölgesinde ayrı ayrı yerlerde hâkimiyet kurmuşlardı. Sultan Berkyaruk taht değişikliğinden de yararlanarak Emir Üner'i Fars valisi tayin etmiş ve bu bölgede tekrar Selçuklu hâkimiyetini sağlamak istemişti. Şebânkâre büyükleri Emir Üner'in büyük bir orduyla Fars'a geldiğini öğrendikleri zaman, Melik İran-şâh'tan yardım istediler. Melik İran-şâh Kirman'dan Fars'a geldi ve Şebânkârelilerin yardımı ile Emir Üner'i mağlûp etti. Emir Üner Isfahan'a kaçmak zorunda kaldı (1098-99).162

Sultan Berkyaruk devrinin önemli olaylarından birisi de Avrupa'dan Haçlıların gelişi idi. I. Haçlı ordusu Antakya'ya kadar ilerlemiş ve Yağısıyan idaresindeki bu şehri kuşatmıştı (21 Ekim 1097). Yağısıyan ilk tedbir olarak kendisine yardım edecek müttefikler aradı. Ona yardım vaat edenler arasında Dımaşk Meliki Dukak ve Musul Atabeyi Kür-boğa bulunuyordu. Tabii Kür-boğa bu sırada Berkyaruk'un emrinde idi. Nitekim Berkyaruk'un, Kürboğa'yı Haçlılar üzerine bir seferle görevlendirdiği ileri sürülmüştür.163 Kürboğa'nın ordusu kendi birliklerinin yanısıra Artukoğullarının ve bazı Arap emirlerinin askerlerinden oluşuyordu. Ayrıca onun daha önce Haçlıların eline geçmiş olan Urfa'yı üç hafta boyunca kuşatmış olması zaman kaybından başka bir şey değildi (Mayıs 1098). Bu olay Haçlıların işine yaradı. Nitekim bir Ermeni dönmesi Fîrûz'un ihaneti Haçlılara Antakya şehrini ele geçirme fırsatı vermişti. 3 Haziran 1098 tarihinde akşam olurken Antakya'da canlı hiçbir Türk kalmamıştı. Bu katliamdan kurtulabilen Yağısıyan, kaçışı sırasında Ermeniler tarafından öldürüldü.

Haçlıların şehri ele geçirmesinden birkaç gün sonra 7 Haziran'da Kürboğa idaresindeki Selçuklu ordusu Antakya önüne gelerek ordugâh kurdu. Emir Kürboğa'nın emrindeki Büyük Selçuklu ordusu, Suriye Selçuklu Melikleri ve Arap Emirlerinin geçimsizliği ve birbirlerine güvensizlikleri yüzünden Antakya önünde Haçlılara mağlûp oldu (28 Haziran 1098). Bu mağlubiyette Kürboğa'nın bir meydan savaşı için düşmanlarının şehrinden çıkmasına müsaade etmesi de önemli rol oynamıştı. Ordusu dağılan Kürboğa Musul'a çekildi. Haçlılar ise bu bozgundan ve Müslümanlar arasındaki çekişmelerden yararlanarak Kudüs'e kadar ilerlemiş ve bu şehri işgal etmişlerdi (1099).164

Berkyaruk-Muhammed Tapar Mücadelesi

Sultan Berkyaruk'un iç isyanları bastırmasından uzun bir süre geçmemişti ki, kardeşi Gence Meliki Muhammed Tapar'ın isyanı ile karşılaştı. Muhammed, Nizâm ül-Mülk'ün ihtiraslı ve kudretli oğlu Müeyyid el-Mülk'ün yanına gelmesinden ve onu vezir tayin etmesinden sonra harekete geçmişti. O, önce Azerbaycan'ı zapt ederek Rey civarına kadar ilerledi ve bu şehre girmeye muvaffak oldu (20 Eylül 1099). Berkyaruk, Muhammed'e karşı koyamayacağını anlayınca önce Isfahan'a gitmiş, oradan da Huzistan'a çekilmişti. Bu sırada Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun, Muhammed'in Veziri Müeyyid el-Mülk tarafından boğdurulmuştu. Bu olaydan sonra Muhammed Tapar'ın itibarı artmış, Selçuklu Devleti'nin büyük emirleri arasında yer alan Bağdad Şahnesi Gevherâyin, Musul hâkimi Kürboğa ve Cezire-i İbn Ömer hâkimi Çökürmüş de onun safına katılmışlardı. Muhammed Tapar Gevherâyin'i Bağdad'a göndererek hutbenin kendi adına okunmasını istedi. Halife Mustazhir 4 Kasım

1099 tarihinde Bağdad'ta Muhammed Tapar adını hutbe okutarak ona "Gıyaseddîn Dünyâ ve'd-Din" lakabını verdi. Hutbenin okunmasıyla Muhammed Tapar Selçuklu sultanı ilân edilmiş oluyordu.165

Berkyaruk ise kuvvet toplamak üzere Bağdad'a geliyor ve Irak emirlerinin kendi tarafına geçmesiyle umduğu yardımı buluyordu. Ayrıca o, bu şehirde hutbeyi tekrar kendi adına okutmaya muvaffak oldu (31 Aralık 1099). Berkyaruk daha sonra kardeşi ile mücadele için Bağdad'dan ayrıldı (17 Nisan 1100). Bu arada Kürboğa, Çökürmüş ve Gevherâyîn Berkyaruk tarafına geçmişlerdi.

İki taraf arasında Hemedan cıvarında Sefidrud'da yapılan ilk savaş Berkyaruk aleyhine sonuçlanıyordu (15 Mayıs 1100). Berkyaruk beraberinde ancak 50 kişi olduğu hâlde savaş meydanının terk ediyor ve yardım bulmak amacıyla Horasan'a gidiyordu. Daha önce Tutuş'la yaptığı savaşta yanında 30.000 kişilik bir kuvvet olduğu düşünülürse, Berkyaruk'un bu sıradaki güçsüzlüğü ortaya çıkar. Bu zafer ise Bağdad'ta Muhammed Tapar adına hutbe okunmasını sağlıyordu (25 Mayıs 1100). Bu sırada Horasan hâkimiyeti için Melik Sencer ile bozuşan Taberistan ve Cürcan Emiri Emîr-Dâd Habeşî b. Altuntak Berkyaruk'u yardıma çağırmıştı. Ancak Berkyaruk, Habeşî ile birleşmesine rağmen Horasan'da umduğunu bulamadı. Öz kardeşi Muhammed'i tercih eden Horasan Meliki Sencer, Berkyaruk'la mücadeleye girişmiş ve yapılan savaşta onu mağlûp etmişti.166 Berkyaruk'a bu sıralarda sultan demek, bir sultanın sahip oldukları düşünülürse, pek doğru olmasa gerekir. Onun yanında sadece 17 kişi kalmıştı. Berkyaruk, takrar Huzistan'a geldi ve burada kendisine gerekli takviye kuvvetlerini temin etmeyi başardı. Fars hâkimi Çavlı Sakavu, Porsuk'un oğulları Zengi ve İlbegi ile Ayaz gibi büyük emirler onunla birleşmişlerdi.

Muhammed Tapar yanındaki kuvvetlerin Berkyaruk tarafına geçmesinden korkuyor, bunun için de bir an önce savaşmak istiyordu. Nihayet iki taraf Hemedan civarında tekrar karşılaştılar (5 Nisan 1101). Bu savaşta bozguna uğrayan ve Horasan'a kardeşi Sencer'in yanına giden Muhammed Tapar oldu. Ayrıca vezîri Müeyyid el-Mülk, Berkyaruk'un eline esir düşmüştü. Berkyaruk annesinin intikamını almak için bu veziri öldürdü.167 Savaş sonrası Sultan Berkyaruk'un 100.000 kişilik bir kuvvete sahip olduğunu görüyoruz. Bu sayıya Muhammed Tapar'ın askerlerinin de onun tarafına geçmesiyle ulaşmış olmalıdır. Berkyaruk daha sonra Bağdad'a geldi (13 Eylül 1101). Ancak o, elindeki bu büyük kuvvetten gereği gibi istifade edemedi ve belki de malî güçlükler yüzünden ordusundan ayrılmalar başladı. Bu sırada Bağdad'da hutbe Berkyaruk adına okundu. Halife Mustazhir ise, Bağdad'a hangi hükümdar gelse onun adına hutbe okutuyor böylece tarafsız bir tutum içinde imiş havası yaratıyordu. Fakat ortalığın daha çok karışmasına sebep oluyordu.

Diğer taraftan Muhammed ve Sencer, teşkil ettikleri orduyla Bağdad'a doğru yürüdüler. Onların yaklaştığını duyan ve bu sırada hasta olan Berkyaruk, Bağdad'ı terk etmekten başka çare bulamadı. Muhammed ile Sencer onun ayrılmasından sonra Bağdad'a girdiler (23 Ekim 1101). Hutbe bu kez Muhammed adına okundu. İki kardeşin orduları Nihavend civarında bulunan Rûdrâver'de tekrar karşılaştılar. Ancak yanlarında çok az kuvvet bulunuyordu ve askerler de devamlı olarak savaşmaktan artık bıkmışlardı. Ayrıca, rivayete göre, bu buhranın bir an önce ortadan kalkmasını isteyen Halife Mustazhir ve âlimlerin aracılığı yeni bir savaşı önledi. Böylece iki kardeş arasında bir anlaşma

sağlandı (27 Aralık 1101).168 Bu anlaşmayla Berkyaruk “Sultan”, Muhammed Tapar ise “Melik” tanınıyordu. Yine Muhammed Azerbaycan, Diyarbekir, Elezire ve Musul’a hakim oluyor, kapısından üç nevbet çalması kararlaştırılıyordu. Sencer ise eskisi gibi Horasan’ı idare edecekti. Geri kalan bütün bölgelere ise Berkyaruk hâkim oluyordu. Muhammed Tapar, Sultan Berkyaruk’a 1.300.000 dinar vergi ödeyecek, gerektiğinde askeriyle yardımcı olacaktı.

Bu anlaşmanın üzerinden iki-üç ay geçmişti ki, Muhammed Tapar’ın kapısı önünde tekrar beş nevbet çaldırdığını ve sultanlığını ilân ettiğini görüyoruz. Sultan Berkyaruk derhal Muhammed’in üzerine yürüdü ve Rey’den yapılan savaşı kazandı (Şubat-Mart 1102). Bu olaydan sonra yanında çok az sayıda taraftarı ile kaçan Muhammed, Isfahan’a sığındı ve savunma hazırlıklarına başladı. Berkyaruk onu Isfahan’da muhasara ettiyse de bir başarı sağlayamadı. Muhammed Tapar bir gece Isfahan’dan kaçmaya muvaffak oldu (25 Eylül 1102).169

Öte taraftan Bağdad’da da bu olaya bağlı olarak değişiklikler meydana geldi. Sultan Berkyaruk, Isfahan kuşatmasını kaldırttıktan sonra adamlarından Gümüştegin el-Kayseri’yi Bağdad’a şahne tayin etti. Gümüştegin 4 Ocak 1103 tarihinde Bağdad’da Berkyaruk adına hutbe okuttu. Ancak bu geçici bir süre için olmuş, çok geçmeden Bağdad’da okunan hutbelerde sadece Halife Mustazhir’in adı zikredilmişti. Sadaka’nın emrindeki Arapların Bağdad çevresini yağmalaması durumun tekrar değişmesine sebep oldu. Gümüştegin 23 Ocak 1103’de Bağdad’dan çekilmek zorunda kalmış ve bu şehirde hutbe tekrar Muhammed Tapar adına okunmaya başlamıştı. Muhammed Tapar kendi hâkimiyet bölgesi içindeki Azerbaycan’da yeniden bir ordu topladı. Berkyaruk-Muhammed Tapar mücadelesinin son savaşı Hoy şehri önünde oldu ve birincinin zaferi ile sonuçlandı (19 Şubat 1103). Bu yenilgiye rağmen Muhammed Tapar yeni bir savaş için hazırlanıyordu. Ancak Berkyaruk, Selçuklu Devleti’nin bu mücadeleden çok zarar gördüğünü, ülkenin harap olduğunu, hazinenin toplanmayan vergiler yüzünden boş kaldığını ve çok kardeş kanı akıtıldığını anlayarak Muhammed Tapar’a anlaşma teklif etti. Muhammed Tapar tarafından da kabul edilen bu anlaşmaya göre; Azerbaycan’da Sefidrud Nehri iki taraf arasında hudut olmak üzere, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab bölgeleri, yani Cibal, Fars, Rey, Huzistan ve Hemedan ile Bağdad ve civarı Berkyaruk’a ait olacak, Bağdad’da hutbe onun adına okunacaktı. Muhammed Tapar da kapısında 5 nevbet çaldıracak, Azerbaycan, Doğu Anadolu, El-Cezire ve Musul onun idaresinde olacaktı. Horasan bölgesi ise yine Sencer’in idaresi altında kalıyordu (Ocak 1104).170 Nitekim 18 Şubat 1104 tarihinde hutbenin Bağdad’da Berkyaruk adına okunması ona bir üstünlük sağlandığını gösteriyor. Bu suretle Büyük Selçuklu Devleti resmen ikiye bölünmüş oluyordu. Sencer’in Horasan’daki bağımsız durumunu göz önüne alırsak Selçuklu Devleti’nin üçe bölündüğünü dahi söyleyebiliriz.

Sultan Berkyaruk’un isyanlardan uzak yaşantısı çok kısa sürdü. Verem hastalığına yakalanmış olan Berkyaruk sultanlığın tadını çıkaramadan 25 yaşında Bürûcird şehrinde öldü (22 Aralık 1104)171 ve Isfahan’da kendisi için cariyesi tarafından yaptırılan türbeye gömüldü. Berkyaruk’un oniki yıl süren saltanatı dâimî bir mücadele içinde geçmiş, kendisine isyan edenlere, binbir zorluk ve tehlikeler içinde hâkimiyetini tanıtmaya muvaffak olmuştur. Fakat bu saltanat mücadelesi tabiî olarak Selçuklu

Devleti'ni sarsmış, bu duraklama devresinde gerek Batınîler172 ve gerekse Haçlılar ile savaş ihmal edilmiştir.

Sultan Muhammed Tapar

Musul'u kuşatmakta olan Muhammed Tapar ise, Berkyaruk'un ölüm haberini alınca derhal Bağdad'a gitti. Ancak bu sırada Selçuklu emirlerinden Ayaz, Bağdad'da hutbeyi daha önce veliaht tayin edilen 5 yaşındaki Melikşah b. Berkyaruk adına okutmuştu. Muhammed önce yeğeni Melikşah'ın Atabegi Ayaz ile anlaştı ve böylece rakipsiz Büyük Selçuklu Devleti sultanı oldu (13 Şubat 1105), daha sonra da kendisine tâbi olan Ayaz'ı öldürttü. Çok geçmeden diğer bir hanedan azâsı Böribars'ın oğlu Mengübars, Porsuk oğulları ile birlikte isyan ederek saltanat davasına kalkışıyordu. Muhammed Tapar bu isyanı da bastırdıktan sonra Mengübars ve Porsukoğullarını Isfahan Kalesi'nde hapsederek (1105-1106) Selçuklu Devleti'ne hâkim oluyordu.

Anadolu'nun Durumu ve Haçlılar ile Mücadele

Diğer taraftan Fars ve Huzistan bölgesinde bağımsız bir şekilde hüküm süren Emir Çavlı Sakavu da Sultan Muhammed Tapar'a biat etmişti. Sultan bu davranışından memnun olarak Musul bölgesinin idaresini ona verdi (Eylül-Ekim 1106). Ancak Musul hâkimi Çökürmüş, bu tayinden memnun olmayarak karşı koymaya çalıştı. Çavlı, Çökürmüş'ü öldürünce, Musul ileri gelenleri küçük yaştaki oğlu Zengi'yi onun yerine geçirdiler. Ayrıca Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'a haber göndererek Musul'u kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Çavlı ilk savaşta muvaffak olamadı, Kılıç Arslan ise Musul'a girdi (25 Receb 500/22 Mart 1107).173 Çavlı daha sonra büyük bir ordu ile harekete geçti. Habur Nehri kenarında karşılaşan iki taraf arasındaki savaş, önceleri Kılıç Arslan'ın lehine idi. Fakat onun yanındaki Doğu Anadolu beylerinin Çavlı tarafına geçmesi savaşın gidişini değiştirdi. Kılıç Arslan'ın ordusu bozguna uğradı, kendisi ise Habur suyundan karşıya geçmek isterken üzerindeki ağırlıklar nehirde boğulmasına sebep oldu (3 Haziran 1107) Çavlı Musul'u ele geçirdi, Kılıç Arslan'ın oğlu Şahin-şâh'ı yakalayıp Sultan Muhammed'e gönderdi.174 Sultan Muhammed Tapar bir müddet sonra Çavlı'nın yine itaatsizlik göstermesi sebebiyle onun yerine Mevdûd b. Altun Tegin'i yolllamıştı (1108).175 Çavlı ise tekrar sultanın huzuruna giderek af dilemiş ve bu kez de Fars valiliğine atanmıştır (1108-1109).

Emir Mevdûd aynı zamanda Haçlılarla mücadele ile de görevlendirilmişti. Daha sonra Muhammed Tapar, Haçlılara karşı cihad açmaları için Ahlatşahların kurucusu Emir Sökmen el-Kutbî ve Emir Mevdûd'a mektuplar yazmıştı (1109-1110). Nitekim bu iki emir Artuklulardan Necm ed-dîn İlgâzî ile birleşerek büyük bir ordu ile harekete geçtiler ve Baudouin du Bourg idaresindeki Urfa'yı kuşattılar (1110). Kuşatma iki ay kadar sürdü, ancak Kudüs Haçlı kuvvetlerinin Urfa'ya yaklaştığını duyan Emîr Mevdûd, Harran bölgesine çekilerek, Dımaşk Atabeyi Zâhir ed-Dîn Tuğtegin'in kendisiyle birleşmesini beklemeye başladı. Haçlılar, Türklerin bu büyük kuvveti karşısında tuzağa düşmemek için, belki de aralarındaki anlaşmazlıktan dolayı Urfa civarından çekildiler. Mevdûd ve diğer Türk

kuvvetleri, Fırat Nehri'ni geçmekte olan Haçlılara ancak yetişebildiler. Haçlı ordusunun büyük bir kısmı nehri geçmişti. Türkler geride kalanları kılıçtan geçirdiler ve bütün ağırlıkları ganimet olarak aldılar.176

Diğer taraftan Haçlıların Suriye sahillerinde Müslümanların elinde bulunan yerlere şiddetle saldırmaları üzerine Sultan Muhammed Tapar, yeniden bir sefer açılması için Mevdûd'a emir gönderiyordu. Emir Mevdûd, Meraga Emiri Ahmedî ve Sökmen el-Kutbî ile birleşti. Bu orduya İlgazi'nin oğlu Ayaz ile Hemedan Emiri Borsuk oğlu Borsuk da katılmışlardı. Selçuklu ordusu süratle Cezire'den geçerek Tell-Başir'i kuşattı (28 Temmuz 1111). Bir müddet sonra Halep Meliki Rıdvan'ın acele yardım isteyen mektupları, belki de Tell-Başir hâkimi Joscelin'in Emir Ahmedil ile anlaşması, bu kuşatmanın kalkmasına sebep oldu (22 Ağustos). Bu birleşik Selçuklu ordusu Haleb'e doğru yürüdü, ancak Melik Rıdvan bu çağrısında samimî değildi ve yaklaşan Selçuklu ordusuna Haleb kapılarını kapatmıştı. Mevdûd durumun bu şekle dönüşmesine kızmış ve Haleb çevresini yağmalayarak güneye Şeyzer'e inmişti. Orada kendisiyle Atabey Tuğtegin de birleşti. Diğer taraftan Haçlı ordusu da Türklere karşı harekete geçmek için biraraya toplanmakta idi. Mevdûd ise çeşitli sebeplerle sayısı azalan ordusu ile savaşmaktansa yaklaşan kışı da düşünerek, Musul'a çekilmeyi tercih etti. Bu sebeplere göre, Borsuk hasta idi ve ülkesine dönmek istiyordu. Sökmen el-Kutbî aniden ölmüştü. Emir Ahmedil de kuvvetlerini alarak ülkesine gitmişti.177 Mevdûd'un Urfa'yı ele geçirmekten vazgeçmediği anlaşılıyor. O muhtemelen şehir halkından bazı Ermeniler ile anlaşarak 1112 yılında Urfa'yı kuşatmışsa da bir başarı sağlayamadan Musul'a dönmek zorunda kalmıştı. Kudüs Haçlı Kralı I. Baudouin (Baldwin) de Boulogne 1113 yılında Tuğtegin'e karşı harekete geçti. Tuğtegin, Emir Mevdûd ve Artuklu Ayaz'dan yardım sağladı. Bu birleşik Türk kuvveti, Kudüs kralının ordusunu Taberiyye yanında büyük bir mağlubiyete uğrattı (28 Haziran 1113). Daha sonra Emir Mevdûd, Tuğtegin ile Şam'a döndü ve bu şehrin Ulu Câmii'inde kılınan Cuma namazından çıkarken bir Bâtınî fedâisi tarafından öldürüldü (10 Ekim 1113).178 Onun ölümü, Haçlılar ile mücadelede, Selçuklular için büyük bir kayıp olmuştu. Sultan Muhammed Tapar, Musul'un idaresi Emir Aksungur el-Borsukî'ye verdi ve oğlu Mes'ud'a Atabeg tayin etti (1114). Aksungur sultandan aldığı emir üzerine Haçlılara karşı harekete geçti. Selçuklu emirlerinden İmâd ed-Dîn Zengi, Sincar hâkimi Temirek ve Artuklu İlgâzi'nin oğlu Ayaz da bu sefere katıldılar. Aksungur, beraberinde 15.000 süvari bulunduğu hâlde Haçlıların hâkimiyetindeki Urfa şehrini muhasara etti (Mayıs-Haziran 1114). Urfa muhasarası iki ay kadar sürmüş, fakat Selçuklu ordusunda yiyecek sıkıntısı çekilmesi sebebiyle kaldırılmıştı. Bu sırada şehirdeki Ermeniler, Haçlılara karşı anlaşmak için Aksungur'a başvurdular. Bu olay Ermeniler ile Haçlılar arasındaki bir anlaşmazlığın artık açıkça meydana çıktığını gösteriyordu. Ancak Aksungur ile İlgazi arasındaki anlaşmazlık yüzünden Ermenilerin bu müracaatlarından bir netice elde edilemedi.179 Bu iki emir kendi aralarındaki çekişmeyi savaşacak kadar ileri götürmüşler ve yapılan savaşı İlgâzi kazanmıştı (1114). Hatta İlgazi'nin Şehzâde Mes'ud'u esir aldığı, fakat sonra serbest bıraktığı rivayet edilir. Ortaya çıkan bu durum Sultan Muhammed'in İlgazi'yi tehdit etmesine yol açtı. Sultan daha sonra oğlu Mes'ud'a atabeg olarak Çavuş Bey'i tayin ederken, Haçlılarla mücadele görevini de Hemedan valisi Borsuk oğlu Borsuk'a veriyordu (1115). Haçlılar üzerine tertiblenen Selçuklu ordusuna Sincar emiri Temirek de katılmıştı.

Haçlılar üzerine bir sefer yapılacağı şayiasının çıkması, İlgazi ile müttefiki Şam hâkimi Tuğtegin'i de endişelendirmişti. Onlara Haleb hâkimi Hadım Lülü de katıldı. Bu üç emir, Selçuklulara karşı Antakya Kontu Roger ile anlaştılar. Borsuk, emrindeki kuvvetlerle önce Haleb'e gitmek istedi ise de bu şehirdeki durumu öğrendiğinde kendisine hareket üssü olarak Şeyzer'i seçti. Daha sonra Tell-Danis denilen yerde Haçlılar düzensiz bir şekilde ve henüz ordugâh kurarken yakaladıkları Selçuklu ordusuna bir baskın yaptılar (Eylül 1115). Emir Borsuk ve Temirek'in mukavemetleri başarısız kaldı. Mağlûp Selçuklu ordusundan arta kalanlar Cezire'ye çekildiler. Mağlûbiyet ile biten bu sefer Sultan Muhammed Tapar'ın Suriye'ye müdahale etmek için yaptığı son teşebbüs olmuştu. Selçuklu İmparatorluğu'nun bu bölgedeki nüfuzunun kırılması Yukarı Mezopotamya ve Güney-doğu Anadolu'daki Selçuklu valileri ve bazı Türk hanedanlarının bağımsızlıklarını ilân etmelerine yol açtı (Artuklular gibi). Haçlı devletlerinin bölgede kuvvetlenmesini geç de olsa Tuğtegin'in uyanmasına sebep oldu. O tekrar Sultan Muhammed'e itaatini bildirerek anlaşmayı tercih etti. Sultan onu affettiği gibi, Suriye'nin idaresini de verdi (1116).180

Gürcülerle Mücadele

Selçuklu şehzâdeleri arasındaki taht kavgalarından faydalanan Gürcüler de bazı istilâ teşebbüslerine girişmişlerdi. Onların harekete geçmesi Gürcü Kralı II. David (1089-1125)'in Kuzey Kafkasya'daki kısmen Hıristiyanlaşmış bir Türk kabilesi Kıpçaklardan istifade etmesiyle mümkün olmuştu. Kral David, bu Kıpçakları davet ederek Gürcistan'a yerleştirmiş ve onlardan 40-50.000 kişilik bir ordu teşkil etmişti. Selçukluların zayıf durumundan istifade eden Gürcü-Kıpçak ordusu harekete geçmiş ve Kafkasya'da yaşayan göçebe Türkmenler bu güçlü kuvvet karşısında yerlerini terkederek Anadolu'ya göç etmişlerdi (1110). Sultan Muhammed Tapar, Gence önüne kadar ilerleyen bu Gürcü-Kıpçak ordusu üzerine büyük bir kuvvet göndererek onları mağlûp ve ülekelerini zapt ettirdi (1110).181

Hille Emiri Sadaka'nın Öldürülmesi

Hille182 Emiri Seyf ed-Devle Sadaka b. Mansûr b. Mezyed, Muhammed ile Berkyaruk arasındaki mücadelede birincinin tarafını tutmuş ve bu durumdan yararlanarak Irak'ın önemli bir kısmı üzerinde hâkimiyet tesis etmişti. Sultan Muhammed, onun gittikçe kuvvetlenmesine endişe ile bakıyordu. Sadaka, sultandan kaçanları ve gözden düşenleri de himaye etmekteydi. Bu olay Sultan'la Sadaka arasında mevcut bir anlaşmazlığı açıkça ortaya koyuyordu. Neticede Sultan Bağdad'a hareket etti, bu şehre girdiği zaman Sadaka da isyan belirtileri görüldü. Sadaka'nın yanında, Kürtler, Türkler, Deylemîler ve Araplardan meydana gelen 20.000 kişilik bir kuvvet vardı. Sultanın askerleri Hemedan'a döndüklerinden yanında has kölelerinden ancak bin kişi bulunuyordu. Bu bakımdan Sadaka ile anlaşmak istedi. Sultan'ın yanındaki emirler buna razı olmadılar. Sultan Hille'ye yürüdü ve Hille-Vasıt arasındaki Nu'mâniyye denilen bataklık bir yerde Sadaka ile savaşa başladı. Atların rahat hareket edemediği bu bataklık bölgede yaya olarak savaşan Selçuklu askerleri Sadaka'nın ordusunu ok yağmuruna tutular. Neticede Selçuklu ordusu büyük bir zafer kazandı, kaçmaya çalışan Sadaka öldürüldü (Mart başı 1108).183

Atabeg Çavlı'nın Fars ve Kirman'daki Faaliyetleri

Sultan Muhammed Tapar tarafından Fars Melikliği'ne tayin edilen Emir Çavlı'nın buradaki Şebânkâreleri itaat altına almak için amansız bir mücadeleye girişmesiyle İran'ın güneyi yeni olaylara sahne oldu. Ondan kurtulabilen Şebankâre emirlerinin sığındıkları yer Kirman olmuştu (1112-1113). Çavlı'nın Şebankâre emirleriyle mücadelesine Kirman Selçuklu Melik Arslanşâh da karıştı. Melik Arslanşâh altıbin kişilik bir süvari kuvvetini Atabey Çavlı'nın üzerine gönderdi. Bu Kirman ordusu ani bir baskınla Çavlı'yı mağlûp etti (1115).

Atabey Çavlı bu yenilgisinin intikamını almak için Kirman üzerine ikinci bir sefer yapmayı düşünüyordu. Melik Arslanşah ise Bağdad'da bulunan Sultan Muhammed Tapar'a elçi göndererek, Atabey Çavlı'nın Kirman üzerine yapacağı seferin engellenmesini istedi. Sultan Muhammed Tapar bu isteği kabul etmekle beraber, Atabey Çavlı'nın da bu hususta mutlaka rızasının alınmasını ve Furg'un ona tesliminin gerektiğini bildirmişti (1116). Bu olaydan sonra Atabey Çavlı öldü. Sultan Muhammed Tapar onun ölümünü haber aldığı zaman, Melik Arslanşah'ın Fars'ı ele geçirmesinden korkarak Bağdad'dan Isfahan'a döndü.184

Bâtınîler ile Mücadele ve Muhammed Tapar'ın Ölümü

Gittikçe gelişen Bâtınîlik hareketine karşı Sultan Muhammed Tapar ciddî tedbirler aldı. İlk olarak Bâtınîler elinde bulunan Isfahan yakınındaki Şâhdiz ve Han-Lincân kaleleri bir sefer sonucu zapt edildi. Esir alınan Bâtınîler kılıçtan geçirildi (1107). Sultan Muhammed, Alamut Kalesi'ndeki Bâtınîlerden şikâyetin artması üzerine Vezîr Ziyâ el-Mülk Ahmed b. Nizamülmülk ve Atabey Çavlı idaresinde bir orduyu bu kaleye gönderdi (Ağustos 1109). Atabey Çavlı pek çok Bâtınî öldürdü ise de kışın bastırması bir sonuç alınmasını engelledi. Sultan Muhammed Tapar her yıl Bâtınîleri rahatsız edici seferler tertipledi. Son olarak Emir Anuştegin Şirgîr'i Alamut'taki Bâtınîlere karşı gönderdi (1117). Bu fesad yuvası Bâtınî kalesi zapt edilmek üzere iken sultanın ölümü Selçuklu ordusunun dağılmasına ve seferin neticesiz kalmasına sebep oldu (1118).185

Sultan Muhammed Tapar yakalandığı hastalıktan kurtulamayacağını anlayınca 13 yaşındaki oğlu Mahmûd'u veliahd ilân etmiş ve bütün emirlerden onun için biat almıştı.186 Bundan kısa bir müddet sonra da 18 Nisan 1118'de vefat etmiş ve Isfahan'da yaptırmış olduğu medresesinde gömülmüştür.187 Sultan Muhammed Tapar dağılmakta olan Selçuklu Devleti'ni tekrar birleştirmiş, gerek Haçlılar ve gerekse Bâtınîler ile mücadele etmiştir.

Sultan, adalet sahibi, iyi ahlaklı ve cesur bir hükümdardı, şeriat dışı vegileri kaldırmıştı. Halka karşı hiçbir kötü davranışı görülmemiş, bu sebeple Selçuklu emirleri onun tutum ve davranışını bildikleri için halka zulüm etmeğe cesaret edememişlerdi.188

Sultan Sencer Meliklik Devri

Sencer, Berkyaruk tarafından Horasan Melikliği'ne tayin edilmişti. O, burada bağımsız bir şekilde hüküm sürüyordu. Berkyaruk-Muhammed Tapar mücadelesinde öz kardeşi olan ikinciyi desteklemiş ve onunla Bağdad'a gelmişti. Sencer'in uzakta bulunmasından ve taht mücadelelerinden istifade eden Doğu Karahanlı Hükümdarı Kadır Han Cebrail b. Ömer, Horasan'a kadar Selçuklu ülkesini ele geçirmeye çalıştı. Sencer bunu haber aldığı zaman geri dönmüş ve Tırmiz şehri için Karahanlılar ile yaptığı savaştan galip çıkmıştı. Cebrail önce esir ve sonra da idam edilmişti (22 Mayıs 1102).

Bundan sonra Sencer, Karahanlı ülkesini kendi görüşüne göre teşkilâtlandırdı. Sarayında yetişmiş olan yeğeni II. Muhammed b. Süleyman'ı "Büyük Kağan" unvanı ile Semerkand'a tayin etti. Ancak Muhammed b. Süleyman'ın kağanlığına Karahanlı hânedan âzâsından itirazlar görüldü. Önce Ömer Han, sonra da Ali Tegin koluna mensup Hasan b. Ali isyan ettiler. Muhammed b. Süleyman, Hasan ile uzun bir süre mücadele etti, sonunda Sencer'in yardımı ile onu Nahşeb'de hezimete uğrattı (1109).189

Sencer Melik iken Gazneliler Devleti'ni de kendisine bağlamıştı.

Sencer'in Sultan Olması

Sultan Muhammed Tapar öldüğü zaman hayatta bulunan beş oğlundan en büyüğü olan 13 yaşındaki Mahmud devlet erkânı tarafından Büyük Selçuklu Devleti tahtına çıkarıldı. Muhammed Tapar'ın diğer oğullarından Mesud (1134-1152), Tuğrul (1132-1134) ve Süleyman (1160-1161) Irak Selçuklu Devleti sultanlığı yapmışlar, sadece Selçukşâh bu şerefe erişememişti. Selçuklu Devleti tahtında başkalarının da gözü vardı. Muhammed'in oğulları Mes'ud ve Tuğrul'un atabeyleri de efendileri adına saltanatı ele geçirmek için zamanı uygun bulmuşlardı. Bu durum, tek başına Selçuklu Devleti'ne hâkim olmak isteyen Sencer'i batıya yürümeye sevk etti. Mahmud'un amcasıyla anlaşmak çabaları boşuna oldu. Neticede Büyük Selçuklu Sultanlığı'nı ele geçirmek isteyen iki rakip Sâve'de karşılaştı (11 Ağustos 1119). Sencer, yeğeni Mahmud'u ancak ordusunda bulunan 40 fil sayesinde mağlup edebildi, bu suretle Büyük Selçuklu Devleti Sultanı oldu. Fakat o yeğenine bir kötülük yapmadı, onu kendisine damat edindi.

Sencer, Büyük Selçuklu Devleti'ni yeniden tanzim etti. Rey, Mâzenderân ve Kumis gibi şehir ve bölgeleri kendi hâkimiyeti sahası içine aldı. Ayrıca Irak-ı Acem eyâletinin yarısı ile Gilân bölgesini Şehzâde Tuğrul'a, Fars eyaletini ve Huzistan'ın yarısını ise Selçukşâh'a190 veriyordu. Mahmûd'a da "sultan" unvanı ile merkezi Isfahan olmak üzere batı ülkeleri bırakılıyor, bu suretle "Irak Selçukluları" devleti meydana çıkıyordu. Sencer de "Sultan-ı a'zâm" unvanı ile diğerlerinin üstünde en büyük sultanlık makamına oturuyordu. Mahmud ve diğer hanedan azası ona tâbi oluyorlardı. Sencer, Mahmûd'un ordusunda kendisine karşı savaşan kumandanları tasfiye edip Irak Selçuklu Devleti idaresinde görev alacak devlet adamlarını tayin ettikten sonra geriye döndü.191

Halife Müsterşid-Mahmûd İttifâkı ve Sultan Sencer

Hille ve çevresi hükümdarı Dübeys b. Sadaka (1108-1135), Abbasî Halifesi Müsterşid (1118-1135) ile anlaşmazlığa düşmüş ve Mahmûd'un kardeşi Tuğrul ile birleşerek Irak'ta yeni bir Selçuklu Devleti kurmak istemişti. Bu iki müttefik başarılı olamayınca, Sultan Sencer'e sığınmışlar, fakat ondan umduklarını bulamadıkları gibi, Sencer Dübeys'i tevkif ettirmişti.

Diğer taraftan dünyevî haklarını yeniden ele geçirmek isteyen halife, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'la münasebetlerini düzeltmiş, hatta bu ikisi bir ittifak meydana getirerek Sultan Sencer'e karşı savaşmayı kararlaştırmışlardı. Sultan Sencer bu durumu öğrendiği zaman, derhal Mahmud'a bir mektup yazarak bu ittifaktan ayrılmasını istemiş ve bu arzusu yerine getirilmişti. Mahmud, halife ile Selçuklu Devleti arasındaki mevcut hukukî durumu yeniden sağlamak için, Sultan Sencer'in teşviki ile, silâhlı mücadeleye girişti. O halife'yi yenmesine rağmen neticede Bağdad'a halifeliği siyasî hâkimiyetini tanımış görünmektedir (1126). Bu durum Sultan Sencer'i batıdaki işleri düzenlemek için yeni bir sefere mecbur etti ve Rey'e geldi, Mahmûd'u bu şehre davet etti. Mahmûd bu çağrıya derhal uydu. Sultan Sencer, yeğeni ile yaptığı Rey görüşmesinden memnun olarak geri döndü (1128). Ancak bu görüşmede onun Mahmûd'dan halifenin emellerini önleyecek tedbirler almasını istediği anlaşılıyor. Bir müddet sonra da Mahmûd, Halife Müsterşid'i azletmek için harekete geçeceği sırada öldü (10 Eylül 1131).192

Batı'da Yeni Olaylar

Sultan Mahmûd'un ölümü Selçuklu Devleti'nin batı bölgesini karıştırmıştı. Sultan Sencer'in muvaffakati alınmaksızın Irak Selçukluları tahtına Mahmud'un oğlu Davud geçirilmiş, buna amcası Mes'ûd itiraz etmişti. Davûd-Mes'ûd arasındaki taht mücadelesine Selçukşâh da katılmıştı. Abbasî Halifesi ise Bağdada hutbenin okunması için karar vermek yetkisinin Sultan Sencer'e ait olduğunu bildiriyordu. Çok geçmeden Sultan Sencer bu karışık durumu düzeltmek maksadıyla batıya doğru hareket etti ve Rey şehrine geldi. Onun Irak Selçuklu Devleti tahtı için namzedi, yeğeni Tuğrul'du.

Sultan Sencer'in hareketini öğrenen Mes'ûd, Halife Müsterşid ve Selçukşâh aralarında anlaşmayı tercih ettiler. Bu anlaşmaya göre Mes'ûd Sultan, Selçukşâh veliaht olacak, halife de Irak'ı vekili vasıtası ile idare edecekti. Bu durum halifenin yeniden siyasî bir kuvvete sahip olması demekti. Selçukşâh'ın Atabeyi Karaca Sâkî idaresindeki bu müttefik kuvvetler, Mart 1132'de Bağdad'dan Sultan Sencer'e karşı yürüdüler. Onlar Sencer'in batıdaki hâkimiyetine son vermek istiyorlardı. Sultan Sencer de Hemedan'a gelmiş, kendisine karşı olan müttefik ordunun Bağdad'dan harekete geçtiğini haber almıştı. İki taraf orduları Dinever yakınlarında karşılaştı. Karaca Sâkî'nin kahramanca mücadelesine rağmen, savaşı kazanan Sultan Sencer oldu (26 Mayıs 1132). Melik Mes'ûd kaçtı, esir düşen Atabey Karaca Sâkî öldürüldü. Sultan Sencer kendisine silâh çekmiş olmasına rağmen Mes'ûd'u yanına çağırarak iyi davranmış ve eski vilâyeti Azerbaycan'ı ikta etmişti. Sencer, Irak Selçuklu Devleti tahtına Tuğrul'u geçirdikten sonra Horasan'a döndü.193

Tuğrul, sultanlığına ilk itiraz eden yeğeni Davud'u Hemedan civarında yapılan savaşta mağlûp etti (Temmuz/Ağustos 1132). İkinci taht iddiacısı kardeşi Mes'ûd oldu. O, Halife Müsterşid (1118-

1135) ve Davud ile birleşerek sağladığı kuvvetlerle Tuğrul'u yendi ve Irak Selçuklu Devleti'nin başkenti Hemedan'ı ele geçirdi (Mayıs 1133). Tuğrul, Sultan Sencer'in hâkimiyetindeki Rey şehrine çekildi. Bu iki şehzade arasında birkaç kez daha savaş oldu. Neticede Sencer'in desteklediği Tuğrul Kazvin cıvarında Mes'ûd'u bozguna uğratarak (Ramazan 528/Haziran-Temmuz 1134), Hemedan'a girdi ve tahtına kavuştu. Ancak kısa bir süre sonra öldü (24 Ekim 1134).194

Mes'ûd, bu haberi duyunca süratle Hemedan'a giderek Irak Selçukluları tahtına oturdu (Ekim 1134). Sultan Sencer ise Irak Selçuklu Devleti'ne yeni bir müdahalenin faydasızlığını anlamış olacak ki, Mes'ûd'un kendi onayını almadan tahta çıkışını kabul etti. Ancak bu devletin düzen ve tertibinin bozulmasında rol oynayan Borsukoğlu Borsuk, Kızıl ve Barankuş adlarındaki emirlerin öldürülmesi ve başlarının kendisine gönderilmesini emretti. Mes'ûd da bu emri yerine getirmeyerek Sencer'e tâbi olmadığını göstermek istedi.195

Diğer taraftan Halife Müsterşid, Mes'ûd'un sultanlığını tanımayarak bir siyasî kuvvete sahip olduğunu ispatlamaya çalışıyordu. Hatta bu anlaşmazlık sebebiyle Bağdad'da hutbeyi sadece Sultan Sencer adına okuttu. Ayrıca bir ordu meydana gerirerek Mes'ûd'a karşı savaş açtı. İki ordu muhtemelen Hemedan civarındaki Dâymerk denilen mekiinde karşılaştılar. Savaşın başında halifenin ordusundaki Türklerin hemen hepsinin Mes'ûd tarafına geçmesi halife ve devlet erkanının esir düşmesine sebep oldu (24 Haziran 1135). Sultan Sencer'in gönderdiği mektubun tesiriyle Mes'ûd halifeye iyi davrandı, hatta aralarında bir anlaşma dahi yaptılar. Merağa civarında bir ordugahda bulundukları sırada, başta Mes'ûd olmak üzere herkesin Sultan Sencer'in gönderdiği elçiyi karşılamaya çıkmasından yararlanan Bâtınîler, Halife Müsterşid'i öldürdüler (Ağustos 1135). Onun Sultan Sencer'in emri ile öldürüldüğü hakkında rivayetler vardır.196

Müsterşid'in yerine Râşid, halife ilân edildi. Yeni Halife Râşid, Sultan Sencer ve Mes'ûd'un adına hutbeden çıkardığı gibi silahlı mücadeleyi sürdürmekte kararlı idi. Bağdad'da hutbe Davud adına okunmuş ve adı geçen şehzade sultanlığını ilân etmişti. Bu olaylar Mes'ûd'un Bağdad'ı muhasara etmesine sebep oldu. Râşid ise Bağdad'ı terk ederek (14 Ağustos 1136), Musul'a gidiyor, Mes'ûd da ertesi günü şehre girerek Sencer'in talimatı gereğince Muktefî'yi halife ilân ediyordu (18 Ağustos 1136). Hutbe onun adından sonra Sultan Sencer ve Mes'ûd'un adına okundu.197

Sultan Sencer'e tâbi olmak istemeyen Mes'ûd, bu kez Selçuklu emirlerinin idaresi altına girmişti. Mes'ûd bu emirlerden, başka bir emir, Hasbey Belengerî sayesinde kurtulabildi. Devlet idaresi bu kez hemen hemen Hasbey'in eline geçmişti. Mes'ûd, onun işten uzaklaştırılması için Sencer'in verdiği emri de yerine getirmemişti. İşte bu durum Sultan Sencer'in son defa batıya sefer yapmasına sebep oldu. Rey şehrine gelen Sencer, Mes'ûd'u yanına çağırdı. Adı geçen şehirde yapılan görüşmede Sencer Mes'ûd tarafından verilen izâhattan tatmin olarak Horasan'a döndü (1150).198

Sultan Sencer'in Gazne Üzerine Seferi

Gazneliler hükümdarı Behrâmşâh 18 yıl kadar olay çıkarmadan Selçuklulara itaat etmişti. Daha sonra 250. 000 dinar tutarındaki yıllık haracı ödememesi ve halka kötü davranması, Sultan Sencer'i bu hükümdar üzerine bir sefer tertiblemeğe mecbur etti (Ağustos/Eylül 1135). Sonuçta Sencer onu tekrar bağışlayarak yerinde bıraktı ve önce Belh'e (Temmuz 1136), sonra da Horasan'a döndü199.

Sultan Sencer ve Karahanlılar

Sencer'in melikliği zamanında Karahanlı Devleti'ni teşkilâtlandırmıştı. Daha sonra. Batı Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Muhammed b. Süleyman ömrünün son yıllarında hastalanarak felç olmuş, bu bakımdan oğlu II. Nasr'ı kendisine ortak kağan yapmıştı. Bir müddet sonra Semerkand'da bu şehrin Alevîlerinin Reisi Eşref b. Muhammed'in teşvikiyle bir isyan çıktı ve Nasr öldürüldü. Arslan Han, bu isyanı bastırabilmek için Sultan Sencer'den yardım isterken, aynı zamanda diğer oğlu II. Ahmed'i ortak hükümdar yapıyordu. Türkistan'dan gelen Ahmed, kendisini karşılamağa çıkan Alevî Reisi Eşref b. Muhammed'i yakalatıp, öldürterek duruma hâkim oldu. Bu nedenle Sultan Sencer'in gelmesi için ortada artık bir sebep kalmamıştı. Arslan Han özür dileyerek durumu kendisine bildirdi.

Ancak Sultan Sencer harekete geçmişti bile, geri dönmedi. Semerkand'ı zapt ederek (Nisan 1130), devlet hazinesine el koydu. Bir kaleye sığınan ve hasta olan Arslan Han, Sencer'in huzuruna sedye ile getirildi ve affedilmesini istedi. Sultan Sencer, onu kızının (Sencer'in eşi) yanına gönderdi. Arslan Han kısa bir müddet sonra öldü ve Merv'de kendi yaptırmış olduğu "medrese"ye gömüldü. Oğlu Ahmed, hiç olmazsa, 1132'ye kadar Sultan Sencer'in hâkimiyetini tanımamış görünüyordu.

Sultan Sencer, Arslan Han'ın yerine önce Merv'de esir bulunan Hasan b. Ali'yi (öl. 11329, daha sonra da Ebu'l-Muzaffer İbrahim b. Süleyman'ı tayin etmişti. İbrahim'in de aynı yılda, yani 1132'de ölümüyle Sultan Sencer yeğeni olan (kızkardeşinin oğlu) II. Mahmud b. Muhammed'i büyük kagan yaptı. Bu hükümdar tamamiyle Sultan Sencer'e bağlı idi.200

Katvan Savaşı Öncesi Sultan Sencer ve Harezmşâh Atsız Münasebeti

Sencer daha melikliği sırasında Harezm bölgesine hâkim olmuş (1098) ve Berkyaruk tarafından oraya "Harezmşâh" tâyin edilmiş olan Kutbeddîn Muhammed b. Anuştegin'i yerinde bırakmıştı. Kutbeddîn Muhammed bütün valiliği süresince Sencer'e bağlı kalmış, yıllık vergi ve hediyeleri bir yıl kendisi, ertesi yıl da oğlu Atsız sultanın huzuruna götürmüştü. Onun 1128 yılında ölümüyle oğlu Atsız, Sultan Sencer'in menşûru ile Harezmşâh oldu. Atsız daha sonra sultandan izin alarak Harezm'e dönmüş (1135), Cend ve Mangışlak gibi askerî bakımdan önemli yerleri ele geçirerek nüfuz ve kudretini arttırmıştı. Onun izin almadan giriştiği bu hareket, bölgeyi kâfirlere karşı savunan Müslümanları öldürmesi, ayrıca bağımsızlık kazanmak temayülünde olduğunu göstermesi, Sultan Sencer'i kızdırmıştı. Muhtemelen Merv'den hareket ederek Harezm üzerine yürüdü (Eylül-Ekim 1138).201 Atsız ise kuvvetlerini Hezâresb Kalesi'ne202 yakın bir yerde toplarken, Selçuklu ordusunun hareket kâbiliyetini zorlaştırmak için, civardaki su bendlerini açarak etrafı bataklığa çevirdi. Ancak bu bir fayda sağlamadı, 16 Kasım 1138 tarihinde iki taraf arasında vuku bulan çarpışmadan Sultan

Sencer kazançlı çıktı. Atsız savaş alanından kaçarken, ölü ve esir 10.000'ne yakın kayıp veriyordu. Esirler arasında bulunan oğlu Atlığ, Sencer'in emriyle derhal öldürüldü. Sencer Harezm'i istilâ ettikten ve idaresini kendi kardeşinin oğlu Melik Gıyaseddîn Süleymanşâh b. Muhammed Tapar'a verdikten sonra, 1139 Şubatı'nda Merv'e döndü. Atsız çok geçmeden 5-6 ay içinde taarruza geçerek Süleymanşâh'ı mağlûp etmiş ve Harezm'e tekrar hâkim olmuştur. O, 25 Mayıs 1141'de büyük bir yeminle (Sevgend-nâme) Sultan Sencer'e itaatini arz etti.203

Katvan Savaşı

Çin'de hüküm süren Kitanların bir kolu buradaki hâkimiyetlerini kaybedince batıya doğru çekilmiş ve Türkistan'da Karahıtay204 ismi altında bir imparatorluk kurmuşlardı. Bu devletin Kaşgar mıntıkasını ele geçirmek teşebbüsü 1128 yılında Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Muhammed b. Süleyman tarafından önlenmişti. Bir müddet sonra Sencer tarafından Karahanlı hükümdarı tayin edilen II. Mahmud ile Karahıtaylar ilk kez Hocend cıvarında savaştılar (Ramazan 531/Mayıs-Haziran 1137). Bu savaşı kaybeden Mahmûd Semerkand'a kaçtı. Karahanlıların mağlûbiyeti, Karahıtayların istilâsını bekleyen Maveraünnehir halkı arasında büyük bir korku yarattı.205

Bir müddet sonra II. Mahmud ile idâresi altındaki Türk kabilelerinden Karluklar arasında anlaşmazlık çıktı. Mahmud, Sultan Sencer'den yardım isterken, Karluklar da Balasagun'da bulunan Karahıtaylardan Gür-Han (Kur-Han)'a başvuruyorlardı. Sultan Sencer bu yardım isteği üzerine 100.000 kişilik büyük bir ordu ile harekete geçti. Selçuklu ordusu ile yine 100.000 kişilik Karahıtay kuvvetleri Semerkand civarındaki Katvan veya Katavan sahrasında karşılaştılar (9 Eylül 1141). Sultan Sencer hayatının ilk yenilgisini burada aldı, ordusu tamamiyle dağıldı, eşi Terken Hatun esir düştü. Ordunun kaybı ise 30.000 kişi civarında idi. Sultan Sencer beraberinde Mahmûd ve ancak onbeş kişi olduğu hâlde Tırmiz'e kaçtı. Daha sonra eşi Terken Hâtûn 500.000 dinar diyet verilerek kurtarıldı. Karahıtaylar bütün Maveraünnehir'i istilâ ettiler. Bu mağlubiyet Selçuklu Devleti ve İslâm dünyası için ağır bir darbe oldu. Sultan Sencer Ceyhun nehri ötesinde kalan arazisini kaybetti. Türkistan ilk defa putperest bir kavmin hâkimiyeti altına girdi.206

Katvan Savaşı Sonrası Harezm Seferleri

Diğer taraftan Sencer'in mağlubiyet haberini öğrenen Harezmşâh Atsız, Selçuklulara ait yerleri zapt etmek için süratle harekete geçmişti. Onun ilk hedefi Horasan ve ele geçirdiği ilk şehir Serahs'tır (Ekim 1141). Atsız daha sonra Sencer'in başkenti Merv'e yürüdü ve halkın mukavemetini kırarak şehre hâkim oldu (20 Ekim 1141). Sultan Sencer'in hazinelerini, birçok din adamı ve âlimi de Harezm'e götürdü. Ertesi yıl Atsız, Nişâbûr üzerine yürüdü ve şehir halkına mukavemet göstermeden hâkimiyetini kabul etmeleri için bir beyannâme gönderdi. Nişâbur halkı ona itaati kabul ettiler.

Sultan Sencer Katvan'daki ağır yenilgiye rağmen bir yıl içinde tekrar kuvvetlerini toplamağa muvaffak olmuştu. Atsız'ın bu genişleme siyasetini önlemek için tek çare Harezm üzerine bir sefer tertiplemekti. Sultan Sencer Nişabur'u ele geçirdikten sonra ikinci kez Harezm seferine çıktı ve bu

bölgenin merkezi Gürgânç'a kadar ilerleyerek bu şehri kuşattı (1143-44). Bir meydan savaşı vermeye cesaret edemeyen Atsız bu şehre kapanmış, fakat Selçuklu askerlerinin muhasara sonunda Gürgânç'ı alabileceklerini anlayınca da Sultan Sencer'den af dilemek yolunu seçmişti. Sultan Sencer onun bu ricasını kabul etti. Ancak varılan anlaşmaya göre, Atsız, Merv şehrinde ele geçirdiği Selçuklu hazinesini geri vermeyi ve Sencer'e tâbi olmayı kabul ediyordu.207

Bir müddet sonra Sultan Sencer, Atsız'ın eski isyancı huyundan vazgeçmediğini gördü ve onu kontrol altında tutabilmek için devrin tanınmış şairlerinden Edîb Sâbir'i elçilik görevi ile Harezm'e gönderdi. Atsız ise Sultan Sencer'i öldürmeyi tasarlamış, bu maksadla da iki bâtınîyi görevlendirmişti. Edîb Sâbir, sultana gönderdiği haberle bu iki bâtınînin yakalanmasını sağladı, fakat bu hayatını kaybetmesine sebep oldu. Atsız haber verenin kimliğini öğrenince Edîb Sâbir'i Ceyhun nehrine attırarak öldürttü. Elçisinin öldürülmesi Sultan Sencer'in Harezm'e üçüncü bir sefer tertiplemesine yol açmıştı (Kasım 1147). Atsız bu kez de bir meydan savaşı vermeyi kabul etmemiş ve Selçuklu ordusunu müstahkem Hezâresb Kalesi'nde karşılamayı düşünmüştü. Sultan Sencer iki ay yakın bir muhasaradan sonra Hezâresb'i zabt ederek, Gürgânç'a doğru ilerledi. Atsız, bir kere daha yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldı ve Ahu-pûş nâmıyla meşhur bir dervişi aracı olarak göndererek af diledi. Sencer, bizzat huzuruna gelerek sadakat yemini etmesi ve yer öpmesi şartıyla onu affetti. Ancak Atsız huzura geldi ise de, sultanı sadece başı ile selamlayarak geri döndü (2 Haziran 1148). Sultan Sencer yine de onu affetti. Tabiî bunu bazı sebeplere bağlamak gerekiyor. Atsız, Karahıtaylara her yıl çok miktarda vergi ödüyordu. Ayrıca kuzeyde henüz İslâmiyet'i kabul etmemiş Türkler ile savaşıyor ve onların güneye inmelerini önlüyordu. Bu bakımdan Harezm, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuzey kapısı ve aynı zamanda Karahıtaylar ve henüz İslâm dinini kabul etmemiş Türklere karşı bir tampon bölge görünüşünde idi, burayı da Atsız savunuyordu. Sencer'in isyanlara rağmen onu affetmesi bu nedenlere dayanıyordu.208

Büyük Selçuklu İmparatorluğu-Gûrlular Münasebeti

Gûr hükümdarı Kutbeddîn Muhammed, Sencer'in Katvan'daki yenilgisinden istifade ederek Herat'ı almış ve Belh'e kadar ilerlemişti. Ona engel olmaya çalışan Selçuklu kumandanlarından Emir Kumaç yaptığı savaşta mağlûp olmuştu. Daha sonra Sencer'e tâbi olan iki devlet Gûrlular ile Gazneliler arasında büyük bir mücadele başladı. Neticede, Gûrlular bu savaşlardan üstün çıktılar.

Bunlardan başka Alâeddîn, ödemeye yükümlendiği yıllık vergiyi Sencer'e göndermemiş, sultan unvanı alarak bağımsızlığını ilân etmişti. Gûrluların kuvvetlenmesi ve Selçuklu Devleti'ne karşı düşmanca bir tavır takınması Sultan Sencer'i onlar üzerine bir sefer tertiplemeye zorluyordu. Nitekim Sencer, Gûr istikâmetinde harekete geçti, dağlı ve savaşçı bir kavim olduğundan Gûrlulardan çekiniyor, bu maksatla ordusunu yavaş yavaş ilerleterek onların af dilemelerini bekliyordu. Fakat umduğu çıkmadı. Nihayet iki taraf Herât yakınında Nâb denilen yerde karşılaştılar. Alâeddîn'in ordusunda bulunan takriben 6000 kişilik Oğuz, Türk ve Halaç grubu Sencer'in tarafına geçtiler. Bu suretle savaş Alâeddîn'in ordusunun yenilgisiyle sonuçlandı (Haziran 1152). Bu Sultan Sencer'in Katvan yenilgisinden sonra kazandığı kesin neticeli ilk savaş oluyor ve ona yeniden itibar

kazandırıyordu. Bu savaşta Alâeddîn Hüseyin de esir edilmişti, bir müddet Sencer'e hizmet etti ve kendisini sevdirmeğe muvaffak oldu. Daha sonra Sultan, Alâeddîn'i aff ederek Gûr'un idaresini tekrar ona verdi.209

Oğuz İstilâsı210 ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yıkılışı

Karahıtay ve Karlukların baskısı neticesinde Türkistan'dan batıya geçmek zorunda kalan Oğuzlar, çoğunlukla Belh civarında ve Huttelân otlaklarında yaşıyorlar, Selçuklu İmparatorluğu'nun nüfuz sahası içinde bulunmalarına rağmen yarı bağımsız bir hayat sürüyorlar ve sultanın mutbahına yılda 24.000 koyun vergi ödüyorlardı. Selçuklular ile Oğuzlar arasında ilk anlaşmazlık bu verginin alınması sırasında vuku bulmuş, Oğuzlar kendilerine güçlük çıkaran tahsildârı öldürmüşlerdi. O zaman Belh valisi olan Kumaç (Kamaç) bu hadiseyi büyütmüş ve kendisini Sultan Sencer'e Oğuzlar üzerine şahne tayin ettirmişti. Kumaç bir müddet sonra 10.000 kişilik bir ordu ile Oğuzların üzerine yürüdü ve onların sultanın hazinesine çadır başına 200 dirhem vererek bulundukları yerlerde yaşayışlarını sürdürme isteklerini reddetti. İki taraf arasında yapılan savaşı Oğuzlar kazanmış, Emir Kumaç ve oğlu Alâeddîn Ebû Bekr savaş sırasında ölmüşlerdi. Haberi duyan Sencer diğer kumandanların teşviki ile, Oğuzlar üzerine bir sefer tertipledi. Oğuzlar sultanı hareketinden vazgeçirmek için bir anlaşma teklif ettiler. Bu teklife göre, Kumaç ve oğlunun ölümüne diyet olarak 100.000 dinar ve 1000 Türk köle vereceklerdi.211 Diğer bir rivayete göre, 200.000 dinar para 200.000 koyun, 50.000 at ve deve, 100 köle teklif ediyorlardı.212 Sultan, Oğuzların bu cazib teklifleri karşısında seferden vazgeçmek niyetindeydi. Fakat başta Kumaç'ın torunu Emir Mü'eyyed Ayaba olmak üzere diğer emirlerin ısrarı karşısında yürüyüşe devam etmiştir. İki taraf arasında Belh vilâyeti hudutları içinde yapılan savaşta, Oğuzlar 100.000 kişilik Selçuklu ordusunun hücumunu püskürttükten sonra dar bir boğazda sıkıştırarak tam bir bozguna uğratmışladır. Sultan Sencer de Oğuzların eline esir düşmüştü (Muharrem 548/Mart-Nisan 1153).213 Oğuz reisleri önce gayet hürmet göstererek onu tahtına oturtmuşlar, hattâ "Biz senin kullarınız. Sen bizim sultanımızsın" gibi sözlerle emrinde olduklarını belirtmişlerdi. Ancak onların bu davranışı, yaşlı hükümdarla beraber oynadıkları bir sultanlık oyunundan başka birşey değildi. Bu oyunu 2-3 ay içinde anlayan Sencer kendi isteğiyle tahttan inmişti. Oğuzlar bundan sonra Sencer'e gayet kötü davranmışlar, alay etmişler ve kaçmasını önlemek için geceleri bir demir kafesin içine koymuşlardı.214

Bu arada Oğuzlardan kaçmayı başaran veziri Tahir b. Fahrü'l-Mülk'ün gayretiyle Nişâbur'da Sultan Sencer'in yeğeni, Muhammed Tapar'ın oğlu, Süleyman-şâh'ın sultanlığı ilân edilmişti. Ancak bütün kumandanları çevresine toplamaya muvaffak olamayan Süleyman-şâh, Merv üzerine yürüdü ise de Oğuzlar karşısında yenildi. Vezir Tahir'in ölümünden sonra da Horasan'ı terketti (Nisan-Mayıs 1154).215

Sultan Sencer'in bu esâreti sırasında Oğuzlar başta Merv (Eylül/Ekim 1153) olmak üzere Tûs (Kasım 1154), Meşhed (30 Kasım 1154), Nişâbur, Meyhene, Isferâyin, Cüveyn (Aralık 1154/Ocak

1155) ve Serahs (Ocak/Şubat 1155) gibi Horasan şehirlerini korkunç bir şekilde yağma ve istilâ ettiler, daha sonra Belh ve Merv bölgesine çekildiler.216

Bu hadiselerin oluşu sırasında bir kısım Selçuklu emir ve kumandanları bu kez de Sencer'in yeğeni (kızkardeşi tarafından) Karahanlı soyundan Mahmûd Han'ı devletin başına geçmesi için davet ettiler ve sultan tanıdılar (1155 yılı başı).

Mahmûd Han ve Atsız birleşme çabaları içinde iken Sencer esaretten kurtarıldı. Oğuzlar, Mahmud Han'la yapılan anlaşmadan sonra Sencer'in eski kumandanlarına kendisiyle görüşmek üzere izin vermişlerdi. İşte bu fırsattan yararlanan Kumaç'ın torunu Mü'eyyed Ayaba nöbetçi Oğuzlardan bir grubu kandırmağa ve Sencer'i kaçırmağa muvaffak olmuştu (Ekim/Kasım 1156). Sultan Sencer, önce Tırmiz şehrine geldi, buradan kendisine tâbi olmamış devletlere birer mektup göndererek tekrar Selçuklu İmparatorluğu'nun başına geçtiğini bildirdi. Mahmud Han ve yanındaki kumandanlar ise Harezmşah Atsız'a sığınmışlardı. Sencer bir müddet sonra başkenti Merv'e gitti. Ancak kendisi artık yaşlanmış ve çektiklerinden dolayı ruhen çökmüştü. Askerleri dağılmıştı, üstelik hazinesi de boştu. Bu bakımdan Sultan Sencer esaretten kurtulduktan sonra devletini yeniden diriltmek hususunda birşey yapamadı, 26 Nisan 1157 tarihinde 72 yaşında üzüntü içinde öldü ve Merv'de sağlığında yaptırdığı ve “Dârü'l-Ahıret/Ahıret Yurdu” adını verdiği.217 muhteşem türbesine gömüldü. Onunla beraber Büyük Selçuklu İmparatorluğu geride parlak bir geçmiş bırakarak tarih sahnesinden çekildi.218

Sultan Sencer ilim, edebiyat ve sanatın gelişmesine çok yardımları dokunmuş büyük bir hükümdardı. Enverî, Mu'izzî gibi şaireler, birçok ilim adamları devrinde yetişmiş ve onun teveccühünü görmüşlerdi. Din adamlarına önem verir, onların nasihatlarını dinlerdi. Dindar olmasına rağmen aynı zamanda müsamahakar ve halka karşı merhametliydi. Büyük bir sanat eseri olan türbesi, sanat tarihi bakımından devri hakkında bize bir fikir vermek açısından yeterlidir.

Selçuklu Devrinin Özellikleri / Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen [s.634-638]

Selçuklu Devri Türk tarihi, Cumhuriyet devrinde Türkiye'mizde çok büyük araştırma konusu olmuştur. İmparatorluk devrinde Türk tarihi deyince hemen hemen sadece Osmanlı tarihi anlaşılırdı. İmparatorluk tasfiye edilip de, onun yerine millî bir devlet kurulunca, Osmanlı tarihi bu devletin kuruluş esaslarını anlamaya yetmedi. İster istemez daha eski devirlere çıkıldı. İlk durak noktası Selçuklu Devri oldu.

Bugünkü Türkiye, son defa Selçuklu Türklerinin bundan 900 yıl önce fethedip vatan olarak seçtikleri ülkede kurulduğu için, Selçuklu Devri'ni araştırma hareketi yerinde idi. Selçuklular tarafından kurulan vatanı kurtaran Mustafa Kemal Atatürk, konumuz olan Selçuklu Devri tarihini araştıranların hemen hepsinin yetiştiği müesseseyi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni kurdu. İşte Cumhuriyet'in başında, Türkiye'de sadece bir kişi, rahmetli Prof. Mükrimin Halil Yınanç, doğrudan doğruya Selçuklu Devri ile meşgul olurken, bilhassa rahmetli hocam Fuad Köprülü'nün ve talebelerinin yetiştirildiği Selçuklu Devri Türk Tarihi ve Medeniyeti araştırıcılarının sayısı bugün düzineleri geçmektedir.1 Böylece, gerek Büyük Selçuklu İmparatorluğu, gerekse bu imparatorluk tarih sahnesinde iken onun vassalı olan ve yıkıldıktan sonra bütün diğer vassal devletler gibi bağımsız olan Anadolu Selçukluları Devleti tarihine dair, ana kaynaklara dayanılarak, ilmî ölçülere uygun, cilt cilt eserler yazılmıştır.2

Selçuklu Devri üzerinde araştırma yapan Batılı ilim adamları da, Türk araştırıcıların eserlerini artık bol bol kullanmaktadırlar. Dünyaca meşhur Cambridge tarih serisinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi'ni yazan İngiliz âlimi C. E. Bosworth;3 Büyük Selçuklu imparatorluk İdarî, Teşkilâtı'nı yazan genç Alman tarihçisi H. Horst;4 Anadolu Selçukluları Tarihi'ni yazan meşhur Fransız ilim adamı Cl. Cahen;5 Amerikalı tarihçi S. Vryonis;6 Anadolu Beylikleri Devri'ne dair güzel bir eser yazmış olan B. Flemming7 buna misâl olarak verilebilir. İşin dikkate değer olan tarafı, Türk araştırıcılarının, daha ziyade memleket dışında tanınmaları ve takdir edilmeleridir. Nitekim, Batı'da yayımlanan eserlerde Selçuklu Devri ile ilgili konular, artık, doğrudan doğruya Türk ilim adamlarına yazdırılmaktadır.8

İçte ve dışta yapılan bütün bu araştırmalara rağmen, Selçuklu Devri Türk tarihinin bütün cepheleriyle yazıldığı henüz ileri sürülemez. Hattâ aydınların okuyacağı derli toplu bir Selçuklu tarihi de henüz yazılmamıştır denebilir. Cl. Cahen'in yazmakta olduğunu söylediği beş ciltlik Selçuklu Tarihi'ni sabırsızlıkla bekliyoruz. Derli toplu bir Selçuklu tarihinin bile yazılamamış bulunmasının türlü sebepleri vardır. Bunların başında W. Barthold'un da dediği gibi,9 konunun güçlülüğü gelmektedir: Selçuklu Devri Türk tarihi araştırmacısı, sıkı münasebetleri dolayısıyla hem İslâm tarihini hem de Bizans tarihini iyi bilmek zorundadır. Böylece bir araştırıcının Arapça ve Farsça dilleri yanında eski Yunanca ve Lâtince öğrenmesi güçtür. Kaldı ki, bu da yetmemektedir. Selçuklu tarihçisi, Orta Asya'yı da iyi bilmek zorundadır. Bu ise, kaynaklar bakımından Çince, arkeolojik, etnolojik ve antropolojik araştırmalar bakımından Rusça öğrenmeyi gerektirdiğinden, daha da uzun süren bir hazırlığı gerektirmektedir.

Bugün Türkiye'deki Selçuklu Devri araştırıcıları, araştırmalarını, daha ziyade Arapça ve Farsça kaynaklara dayanarak yürütmektedirler. Türk tarihi araştırıcılarının, Türk devlet anlayışı ve teşkilâtı için Kutadgu Bilgi'i; Türk Kültür Tarihi için de Divân-ü Lügati't-Türk'ü ciddî olarak kullanmaları zamanı gelmiştir. Biz bilhassa bilgi hazinesi olan son eseri Selçuklu Devri kültür tarihi bakımından dikkatle kullanmaya başladık.10

Bu sebeple Selçuklu Devri tarihi araştırıcılarının yazdıkları eserler, ister istemez eksik kalmaktadır. Dış tarihten iç tarihe yani siyasî ve askerî tarihten medeniyet tarihine girince, bu eksiklik daha da açık olarak kendisini göstermektedir. Çünkü medeniyet ve kültür, çevre değişmelerinden daha az müteessir olmakta, yeni çevre içinde de bazı değişikliklere uğramakla beraber ana vasfını koruyabilmektedir. Meselâ Orta Asya Türk medeniyeti çevresinden Orta ve Yakın Doğu İslâm medeniyeti çevresine girerek, bu bölgeye yakın zamana kadar arasız hâkim olan; Selçuklu, Eyyubî, Memlûk ve Osmanlı devlerini kuran Oğuz Türkleri, özelliklerini, görüleceği gibi, zamanımıza kadar koruyabilmişlerdir. Şu halde Türk tarihi, bu arada Türk Medeniyeti ve kültürü, Fuad Köprülü'nün Türk edebiyatı için dediği gibi, esas itibarıyla bir bütündür. Bu sebeple de, Seçuklu Devri araştırıcısı, İslâm tarih ve medeniyeti kadar, Orta Asya tarih ve medeniyetini de bilmek zorundadır.

Bu kısa açıklamamıza göre, Selçuklu devletlerini kuran Oğuzlar, Orta ve Yakın Doğu'ya bir mirâs ile, bir medeniyet mirâsı ile gelmişlerdir. Bunu İran ve Arap kültürlerine karşı korumaya çalışmakla kalmamışlar, kendilerinden sonraki devirlere aktarmışlardır ki, saf Türk kültürünün izlerini içine girdiğimiz Batı medeniyeti devrinde de görmek her zaman mümkündür. Bu ciheti, son zamanlarda yayımladığımız yazarlar da ortaya koymaya çalıştık.11

İşte bu sebeplerle Selçuklu Devri, "bugünkü varlığımızı borçlu bulunduğumuz bir dönüm noktasıdır ve ne kadar önem verilse azdır" diyoruz.

O. Lattimore,12 W. Eberhard13 ve son defa da esas itibarıyla bunlara dayanarak güzel bir yazı yazan C. M. Kortepeter14 gibi Batılı bilim adamlarının araştırmaları sayesinde, Çin'in ve Hindistan'ın kuzeyinde Kore'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan, pek değişik ve çetin iklim şartları gösteren, uçsuz bucaksız sahaların Türklerin hayatlarında oynadıkları rolü, daha doğrusu bu iklimin nasıl bir Türk medeniyeti yarattığını daha iyi anlamak mümkün olmaktadır. Bu iklim şartları ile başa çıkabilmek için mücadele eden ve tabiat kadar sert olan Türkler, gerekli tedbirleri ve bilhassa gerekli devlet teşkilâtını kurmuşlar, nihayet bu ülkelere hâkim olmakla kalmamışlar, muhtelif istikâmetlerde yayılmışlardır.15 Denebilir ki, dünya tarihinde hiçbir kavim, Türkler kadar hareketli olmamışlardır. Zaten "dinamizm", Türk tarihinin ilk özelliğini teşkil eder. Coğrafyanın tesirini yalnız devlet teşkilât ve hayatında değil, her alanda müşahede etmek mümkündür. Kurdukları medeniyete, "atlı göçebe medeniyeti" dendiği malumdur.

Türk için hayat demek, mücadele demektir. Bunun izlerini vahşi hayvanları boğuşturan sanatta,16 yaz ile kışı savaştıran edebiyat ve şiirde de görmekteyiz.

Görünüşe göre, hayat şartları Türke has bir devlet telâkkisinin meydana gelmesinde de âmil olmuştur: Yaşadıkları geniş sahalar, Türklerin bütün ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır; daha doğrusu bu geniş sahaların mahsulleri onların ihtiyaçlarının ancak bir kısmını karşılamaktadır. Üstelik, zaman zaman baş gösteren kıtlıklar, kuraklıklar, hayvan kırımı, yaşamayı daha da güçleştirmektedir. Bazen nüfus artışı da yaşama şartlarını ağırlaştırmaktadır. Görülüyor ki, fert kendi ihtiyaçlarını kendi başına gidermek kudretinden mahrumdur. Bunu ancak devlet ve devletin başında bulunan hükümdar giderebilir. Gerçekten Orhun kitabelerinden öğrendiğimize göre, halkı beslemek, hattâ hattâ bütünü ile refah içinde yaşatmak ve zengin etmek, devletin başında bulunan hükümdarın başlıca vazifesidir.17 Bu anlayış, destan ve masallara kadar girmiştir. Bu anlayışı Yusuf Has Hacip tarafından Selçuklu Devri'nde yazılmış olan Kutadgu Bilig'de de bulmaktayız.18

Hükümdar, bu vazifesini daha ziyade dış ülkelere yaptığı seferlerden elde ettiği servetlerle yerine getirmektedir. Adı geçen Kutadgu Bilig, hükümdarın ve devlet adamlarının servetlerini, kendilerine bir şey kalmayıncaya kadar halka dağıtmayı tavsiye etmektedir.

Orta ve Yakın Doğu'da geniş bir imparatorluk kurmuş olan Selçuklular, bu devlet anlayışını hemen hemen aynen uygulamışlardır: Orta Asya'daki selefleri gibi, bizzat Selçuklu hükümdarlarının veya prenslerinin muhtelif istikametlerde yaptıkları seferlerden elde ettikleri ganimetler, imparatorluk hazinelerinin başlıca gelir kaynaklarını teşkil ediyordu. Diğer taraftan, iktisadî ve ticarî hayatın düzgün gitmesi, devletin başlıca gayesi idi: Alp Arslan'ın daha tahta çıkar çıkmaz, Bağdad-Rey ticaret yolunu vuran Lur Kürtlerini tedibe girişmesi,19 daha sonra Orta Asya ticaret yolunu kesen kendi soyundan Türkmenler'e karşı sefer açarak onları perişan etmesi, imparatorluğun, iktisadî ve ticarî hayatın engelsiz yürümesini her şeyin üstünde tutulan şuurlu bir iktisadî siyasete sahip olduğunu göstermektedir.20

Şiî propagandacısı meşhur müellif Nâsır-ı Husrev'in, ilk uğrayışında harabe halinde gördüğü İsfahan'ı, Tuğrul Bey'in, şehri üç yıl vergiden muaf tutulması dolayısıyla ikinci uğrayışında pek mâmur görmesi,21 devletin halka karşı siyasi için bir delil olarak alınabilir.

Selçuklu hükümdarlarından Alp Arslan ile Melikşah'ın, onları örnek alan Vezir Nizâmü'l-mülk'ün, fakirlere, din ve ilim adamlarına hiçbir devirde rastlanmayan miktarlara varan paralar dağıtmalarını,22 sadece dinî esaslara riâyet düşüncesiyle veya Türke has cömertlikle izah etmeye imkân yoktur; eski Türk devlet anlayışının devamından ibarettir.

Daha eskiden olduğu gibi, başta Tuğrul Bey olmak üzere, bütün Selçuklu hükümdarlarının, her vesileyle şölenler vermeleri ve saraylarını halka açık tutmaları, Selçuklu Devri'nde da yaygın bir adetti.23 Şölenden sonra,

eski bir Türk âdeti gereğince kaplar, davetliler tarafından yağma ediliyordu.

Bugün, demokrasi devrinde bile, köylülerimizin herşeyi “devlet baba”dan beklemelerini, bu eski devlet anlayışının kalıntısı saymak mümkündür.

Yukarıdan beri verdiğimiz kısa izahat, Türk devletlerinin, bu arada Selçuklu Devletlerinin kendilerine has bir iktisadî siyasetlerinin bulunduğunu göstermiştir sanırız. Bu iktisadî siyaset, iktisadî hayatı geliştirecek ve emniyet içinde iktisadî faaliyette bulunmayı sağlayacak tedbirleri alan Anadolu Selçuklularında daha da şuurlu bir hal almıştır: Belli mesafelerle Türkiye’yi kervansaray ağları ile örme,24 zayi olan tüccar eşyasını ödemeyi üzerine alan bir nevi devlet sigortası kurma, vs. buna misâl olarak verilebilir.25

Devletin takip ettiği bu iktisadî siyaset neticesinde, Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında İran halkı başka soydan olmalarına rağmen, tarih boyunca görmediği bir refah seviyesine ulaştığı gibi, Anadolu Selçukluları zamanında Anadolu, dünyanın en müreffeh ve zengin ülkesi olmuştu.26

Anadolu Selçuklu Devleti’nin bir özelliği de, medeniyetin nimetlerinden bütün Anadolu’nun aynı derecede faydalanmasını daima göz önünde bulundurmasıdır: Bütün Selçuklu şehirleri, devlet ve hükümet merkezi Konya kadar gelişmişti.

Orta Asya ile Orta ve Yakın Doğu’ya hâkim Oğuzlar arasında toplum hayatı bakımından da, sıkı bir bağ kurmak mümkündür.

Görebildiğimize göre, hiç olmazsa Selçukluların içinden çıktığı Oğuzlar devleti âdeta sınıfsız bir toplum yapısına sahipti: 922 yılında buradan geçen Arap seyyahı İbn Fadlan’ın anlattığına göre, kurultayın verdiği kararlara en basit bir Oğuz vatandaşı bile itiraz etse bozulurdu.27 Şüphesiz mübalağalı olmakla beraber, bu ifadeden Oğuzların demokratik bir yapıya sahip oldukları anlaşılmaktadır. Görünüşe göre, mevki ve servet, sınıf farkı yaratmadığı gibi; soy asaletine dayanan bir sınıf da yoktu.

Orta ve Yakın Doğu’ya gelerek bir imparatorluk kuran ve hâkim zümreyi teşkil eden Oğuzlar, bu toplum anlayışını kendi aralarında sürdürmekle kalmadılar; aristokratik bir toplum yapısına sahip olan yabancı soydan yerleşik halka da uygulamaya çalıştılar. Meselâ orduya basit bir köle olarak giren bir Türkü, yükselmek için gerekli meziyetlere sahip ise, aradan 10-15 yıl geçtikten sonra büyük bir kumandan, hattâ bir devlet kurucusu olarak görmek her zaman mümkün idi. Bunun gibi, devlet mülki teşkilât kadrolarına memur olarak alınan yerleşik halkın en alt tabakasından bir kimse, zaman ile en yüksek makama çıkabiliyordu. Tuğrul Bey’in devlet teşkilâtına aldığı bu vasıfta bir kimse, Irak sivil valiliğine kadar yükselmişti.28

Tuğrul Bey, 1038 yılında ilk defa Nişapur’u fethettiği zaman, bu şehir âyanı, önüne gelenin bu Selçuklu hükümdarı ile konuşabilmesinden hayrete düşmüşlerdi.29

Selçuklular, toplumun aristokratik yapısını değiştirerek, aynı topluma demokratik bir mahiyet vermeyi, kültür müesseselerini, meselâ üniversiteleri kurarken bir sistem halinde ele aldılar ki, bunu aşağıda ayrıca söz konusu edeceğiz.

Yukarıdan beri verdiğimiz misâller, Türk toplumunda Batılıların "social mobility" adını verdikleri, Türkçe "içtimai hareketlilik" diyebileceğimiz aşağıdan yukarıya doğru daimi yükselme imkânı lâyık olan herkese açık olduğunu, Türklerin bu telâkkilerini hâkim oldukları yerli halka da uygulamaya çalıştıklarını göstermiştir sanırız. Böylece Türkler, toplumu taze kuvvetlerle daima yeniliyorlardı.

Asıl üzerinde durulacak nokta, Türk toplumunda yükselmeyi sağlayacak mekanizmanın var olup olmadığıdır.

Yaptığımız araştırma denemelerinde vardığımız neticeye göre,30 Türk toplumunda büyük küçük, kadın erkek herkes günlük hayatında, ya yarışma ya da yardımlaşma halindedir. Türkler, özelliklerinden bahsettiğimiz tabiata ve dış düşmanlara karşı varlıklarını koruyabilmek için böyle hareket etmek mecburiyetindedirler. Meselâ, erkekler, ortaya bir şey koyarak veya koymadan, birbirleriyle ok atma yarışı, at yarışı vs. yaparlarken; yine mesela ana ile kız ip eğirmede ya da süt sağmada vs. birbirleriyle yarış ediyorlardı. Böylece kabiliyetli insanlar, kabiliyetlerini göstererek ve geliştirerek yükselme imkânlarını buldukları gibi, toplum da bütünü ile terakki etmek, gerektiği zaman başka kavimlere üstünlüğünü göstermek imkanına kavuşuyordu. Tesanüt örneği veren yardımlaşma ise, toplumun kendi varlığını korumasını sağlıyordu.

Bugün beynelmilel askeri yarışmalarda hemen hemen daima birinci gelen Türk subayları, atı koşarken, arkadaki hedefleri vuran dedelerinin meziyetlerini muhafaza ettiklerini ispat eylemektedirler. Atın yerini uçak veya tankın; ok ve yayın yerini makineli tüfeğin, top veya roketin alması, görülüyor ki, hiçbir şeyi değiştirmemektedir.

Yardımlaşma bugüne kadar köylerde imece adı altında devam etmektedir. Türk kadını, asıl yardımı geleneklerine ve alışkanlıklarına uygun olarak, Türk Kurtuluş Savaşı'nda yapmıştır

Selçukluların kısaca bazı cephelerini belirtmeye çalıştığımız içtimai siyasetleri gibi, bir kültür siyasetleri de var mı idi? Ne yazık ki, Beylikler devrine kadar, Selçukluların siyasi hakimiyetleri yanında kültürlerini, hakim oldukları milletlere kabul ettirmek şöyle dursun, Türk kültürünü bütünüyle ayakta tutmak için şuurlu bir siyaset takip ettiklerine dair elimizde kesin deliller yoktur. Bunun aksini gösteren emareler vardır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu sırasında başlıca rolü oynamış olan göçebe hür Türkmenlerin yerini, asker olarak gulâm (köle) Türklerin; halk olarak ve devletin mülki teşkilat kadrolarını işgal eden unsur olarak İranlıların alması31 siyasi bakımdan mağlup olan yerleşik halkın kültür bakımından galip gelmeleri neticesini doğurdu.

Görünüşe göre, resmi dil olarak Farsçayı kabul eden devletin takip ettiği kültür siyasetinin, zamanla devletin askeri teşkilat kadrolarını işgal eden gulam Türkler tarafından da iyi karşılanmadığını, kenar bölgede hakim olduğu için İran medeniyetinin tesiri altında pek kalmayan Kirman Selçuklu Hükümdarı Kavurd'u, kendilerini zaferden zafere koşturan Alp Arslan ve Melikşah gibi Selçuklu hükümdarlarına tercih etmelerinden anlaşılıyor. Zira, ordunun Kavurd'u tercih etmesini, sadece taht mücadelesiyle izah etmeye imkan yoktur.

Selçuklular zamanında, devlet idaresinde olduğu gibi, medeniyette de bir ikilik dikkati çekmektedir: Sanat (mimari, güzel sanatlar vs.) gibi maddi medeniyet alanında Türkler, edebiyat gibi manevi medeniyet alanında ise İranlılar kendi dehalarını ortaya koymak fırsatını bulmuşlardır. Hele Anadolu Selçukluları zamanında mimari ve güzel sanatlarda Türkler, şimdi bile ulaşılamayan bir seviyeye yani çağdaş medeniyet seviyesinin üstüne çıkmışlardı.32 Unutmamak lazımdır ki, bir taraftan Türk kültürü ile İran kültürü, alttan alta mücadeleye devam ederken,33 bir taraftan da hükümdarlarından türlü sahalarda yaşayan halka kadar Türkler kültürlerine bağlılıklarını sürdürüyorlardı. Meselâ Selçuklu saraylarında Selçuklu Devletleri yıkılıncaya kadar herkes Türkçe konuşuyordu. Meselâ Halife'nin genç kızı ile evlenen ihtiyar Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, kendi düğününde, kendi kumandanları ile birlikte Türk usulü oyun oynamış, Türkçe Türküler söylemişti.34 Asıl üzerinde durulması gereken nokta, onun, çehizi dışarıda herkesin görebileceği şekilde teşhir ettirmesidir.35 Bu adet, bilindiği gibi, Türkiye'mizde hâlâ yaşamaktadır.

Selçuklu Devri'nde yapılan matem merasimleri, İslam'dan öncekinden pek farklı değildi. Türklerde cenazenin üzerine ipek kumaş parçası örtmek adeti vardı. Bu kumaş parçaları daha sonra fakirlere dağıtılırdı. Genç Melikşah, taht mücadelesinden esir edilerek huzuruna getirilen amcası Kavurd'a, babası Alp Arslan'ın ölümü münasebetiyle Türk adeti gereğince matem merasimi düzenleyecek ve cenazesine örtülmek üzere ipek kumaş parçası gönderecek yerde, şenlikler yaptığını yüzüne karşı söylemiş idi.36

Antaka'yı alan Haçlıların, Türkler çekildikten sonra, Türk şehitlerinin mezarlarını açarak içlerindeki eşyayı yağma etmeleri37 İslam'dan önceki ölü gömme adetinin imparatorluğun kuruluşundan 60 yıl sonra İslam-Türkler tarafından aynen muhafaza edildiğini göstermektedir.

Sultan Sancar'ın, vasallık istemi gereğince sarayında rehin olarak bulunan Bavendli prens Alaü'ddevle Ali'ye, babası Şehriyar'ın ölümü münasebetiyle şarap göndermesi,38 ölü evine yemek götürme şeklinde de bugün de devam eden Türk adetinin, Selçuklu İmparatorluğu'nun sonuna doğru, kımızın yerini şarap alarak devam ettiğinin delilidir. Bu misalleri daha da çoğaltmak, şüphesiz, mümkündür.

Görülüyor ki, devletin bütün Türk kültürünü kapsayan bir siyaseti olmamakla beraber, gerek devlet teşkilatında vazife alan Türkler, gerekse devlet teşkilatı dışında kalan Türkmenler, hemen hemen tamamıyla Orta Asya'daki İslam öncesi hayatlarını yaşıyorlardı; diğer bir deyimle kültürlerini muhafaza ediyorlardı.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, siyasi hakimiyetine paralel olarak, kültürünü de yerel halka hakim kılmak için şuurlu bir siyaset takip etmemekle beraber, kurduğu kültür müesseseleri; bu arada üniversitelerle topluma ve hatta İslam medeniyetine yeni bir istikamet vermiştir.

Batıdan bir bir buçuk asır önce Selçuklu Hükümdarı Alp Arslan zamanında kurulmaya başlanan devlet üniversiteleri üzerinde ne kadar durulsa azdır. Biz bu hususta bir başlangıç yaparak, Selçuklu Üniversitelerine dair uzunca bir yazı yazdık.39

Selçuklu Devri'ne gelinceye kadar tahsil, daha ziyade maddi imkanları olanların üstesinden gelebilecekleri pahalı bir işti. Selçuklular, yukarıda izaha çalıştığımız demokratik toplum anlayışlarına uygun olarak, adeta kastlaşmış, katılaşmış İslam toplumunda "içtimai hareketliliği" yaratmak gayesiyle, müstakil binası ve ihtisas kütüphanesi olan yatılı-burslu üniversiteleri kurdu. Böylece kabiliyetli olup da sırf maddi imkansızlıklar yüzünden okuyamayacak durumda olan gençler, topluma ve insanlığa büyük adam olarak kazandırıldı. Herkesin pek iyi tanıdığı Muhammed Gazali, Ömer Hayyam, Muizzi, Hakani, daha sonra Sadi misal olarak verilebilir.

Yukarıdan beri verdiğimiz izahattan sonra, Selçuklu Devri'nin, Prof. Bausani'nin dediği gibi,40 yalnız dini hayat bakımından değil, devlet anlayışı, bu devletin takip ettiği kültürel ve ekonomik siyaset ve nihayet toplum hayatı bakımlarından da, bir dönüm noktası teşkil ettiği anlaşılmıştır sanırız. Bize göre, Selçuklu Devri'nin asıl özellikleri bunlardır.

Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri / Yrd. Doç. Dr. Süleyman Genç [s.639-658]

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Tarihin kaydettiği en eski milletlerden biri olan Türk milletinin tarihi bazı özellikleriyle temayüz etmiştir. Nitekim tarihçilerin kabullerine göre; Türk tarihi ve Türk kültürünü belirli bir coğrafya ile sınırlandırmak oldukça zordur. Oysa biz biliyoruz ki; Türklerin ana yurdu veya ata yurdu Orta Asya olduğu halde tarihin çeşitli dönemlerinde Türk milleti çok değişik sebep ve maksatlarla bu coğrafyanın dışına çıkmış ve Orta Asya'dan Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya, Anadolu ve Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya, Sibirya'dan Hindistan'a kadar çok geniş sahalarda hükümran olmuş ve değişik isimlerle anılan devletler kurmuştur. Kurduğu bu devletler sayesinde bu bölgelerde yaşayan toplumların tarihine ve kültürüne derin izler bıraktığı gibi Türk tarihi ve kültürü dünyanın değişik coğrafyalarına yayılabilme imkanı bulmuştur.

Elbette Türk tarihinin bu denli yaygınlık kazanmasında, nüfus kesafeti, kuraklık-kıtlık, otlak darlığı, din ve inançların tesiri ve benzeri sebeplerle gerçekleşen Türk muhaceretinin büyük payının olduğu söylenebilir. Fakat bunun yanında, Türk cihan hakimiyeti ideali, Türk milletinin bağımsızlığına düşkün olması, sahip olduğu hükümdarlık anlayışı, devlet kurmadaki kabiliyeti, tecrübesi ve başarısı gibi, Türk milletinin tarihî, kültürel, sosyolojik ve psikolojik özelliklerinin bu yaygınlığa katkıda bulunduğunu düşünebiliriz.

Ancak, her ne sebeple olursa olsun, Türk tahine baktığımızda, umumiyetle Türk milletinin ve devletlerinin hareketinin ve yönünün Orta Asya'dan Batıya doğru olduğu ve dolayısıyla askeri ve siyasi faaliyetlerinin de bu istikamette geliştiği dikkat çekmektedir. Mesela, kanaatimizce Selçuklu Devri ve Selçuklu Devleti'nin faaliyetleri ve durumu bu tespite uygun bir örnek oluşturmaktadır. Zira Selçuklular, Maveraünnehir ve Horosan'da ortaya çıkmış fetihlerle batıya doğru ilerleyerek İran, Irak, Suriye, Anadolu coğrafyasına egemen olmuşlar ve hem gerçekleştirdikleri siyasi, askeri, idari, sosyal ve kültürel faaliyet ve uygulamalarıyla Türk, İslam ve dünya tarihlerine yön verip, derin izler bırakmışlar, hem de oynadıkları rollerle İslam sonrası Türk tarihinin önemli bir kavşağını ve kesitini meydana getirmişlerdir.

Öte yandan, günümüz devletlerinde görüldüğü üzere, tarihte kurulmuş devletlerin, hanedanların da kendi yönetimlerini, varlıklarını, menfaatlerini, hakimiyetlerini ve hatta inançlarını korumak, ideallerini ve hedeflerini gerçekleştirmek, hakimiyet alanlarını genişletmek için temel stratejileri ve siyasetleri olagelmiştir. Devletler açısından bu strateji ve siyasetler, içe dönük olabileceği gibi dışa dönük, yani içinde bulunduğu coğrafyada bulunan komşu devlet ya da siyasi, askeri ve hatta dinî teşekküllerle kuracağı veya kurduğu münasebetler belli temeller ve amaçlar üzerine bina edilebilir.

Bu genel tespitten hareketle, Selçuklu Devleti'nin ortaya koyduğu siyasi ve askeri faaliyetlerini dış siyasetini ve komşu devletlerle münasebetlerini incelediğimizde; aşağıda belirteceğimiz üzere, kendilerinin içinde bulunduğu veya hakimiyet kurmayı düşündükleri coğrafyanın reel gerçeklerine ve kendi plân ve gayelerine paralel ve uygun hareket ettikleri sonucuna varabiliriz. Nitekim Selçuklular, hakim oldukları ve olacakları bölgelerdeki mevcut Abbasi, Fatımi, Büveyhi ve Bizans gibi zamanın belli başlı devlet ve güçlerini ve onların özelliklerini, birbirleriyle ilişkilerini dikkate aldıklarını ve doğrudan bu unsurlara yönelik -Selçuklu Batı Siyaseti1 olarak adlandırılan- bir siyaset takip ettiklerini söyleyebiliriz. Biz de bu araştırmamızda; kaynaklardaki bilgilerin ışığında; Tuğrul Bey zamanında (H. 429-455/M. 1037-1063) Selçuklu Devleti'nin batı siyasetinin, bize göre, en önemli unsurunu oluşturan Abbasi-Selçuklu münasebetlerini incelemeye çalışacağız. Tabii bunu yaparken, Selçuklu-Abbasi münasebetleri ve yakınlaşmasının tarihi, siyasi, dinî, askeri zeminine işaret ederek, münasebetlerin seyrine ve Selçukluların Abbasi-Sünni İslam yanlısı, Fatımi-Büveyhi karşıtı siyasetinin gelişimine dâir örnekler vermeye gayret edeceğiz.

Ancak, Abbasi hilafeti ile Selçuklular arasında münasebetlerinin tam olarak anlatılabilmesi için, kanaatimizce, başlangıçtan itibaren Halife el-Kaim ile Selçuklu sultanı Tuğrul Bey arasında cereyan eden münasebetlerinin seyrinin ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Buradan hareketle öyle sanıyoruz ki; bu hususlar, el-Kaim ile Tuğrul Bey arasında vuku bulan diplomatik yazışmalar ve elçilik teatilerinin titizlikle takibiyle mümkün olabileceğini düşünüyoruz. Fakat ne var ki, el-Kaim ile Tuğrul Bey arasında gidip gelen mektupların muhtevasını tam olarak ortaya koyacak metinlerin hepsi maalesef kaynaklarımızda yer almamaktadır. Tarihi kaynaklar bu mektuplardan ya kısa parçalar nakletmekte ya da sadece bize bu mektupların yazıldığından bahsetmektedirler. Bu durumda, hareket alanımız iyice daralmaktadır. Ama her şeye rağmen biz yine mevcut bilgilerin ışığı altında cereyan eden olaylar arasında bağlar kurmaya çalışarak konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

Bu konuya geçmeden önce, Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesine çıktığı dönemde, yani H.V/M. XI. asrın ilk yarısında Abbasi hilafetinin ve İslam dünyasının içinde bulunduğu siyasi, dinî, askerî, sosyal ve ekonomik duruma ve şartlara bakmamız yararlı olacaktır. Zira Selçuklu-Abbasi münasebetlerinin hangi ortam ve şartlarda oluşup geliştiğini ve bunların ilişkilere nasıl yansıdığını görebilelim.

Selçuklu-Abbasi Münasebetlerinin Zemini ve Mahiyeti

Bu açıdan söz konusu devre bakıldığında İslam dünyasının durumu hiç de iç açıcı değildir. Zira İslam dünyası, birlik ve istikrardan yoksun olup, siyasî, dinî ve mezhebî bakımdan bölünmüş ve parçalanmış haldedir.2 Buna paralel olarak İslam coğrafyasının her köşesinde dinî, siyasî ve askerî açıdan sürekli hakimiyet ve iktidar mücadeleleri cereyan etmekte ve iç çekişmeler yaşanmaktadır.

Nitekim İslam dünyası, dinî-siyasî otorite bakımından temelde iki ana eksene ayrılmış vaziyettedir. Bunlardan biri, toplam Müslüman nüfusun çoğunluğunu oluşturan ve sünnî İslam anlayışını benimseyen kesimlerce tüm Müslümanların meşru dinî ve siyasî otoritesi ve mümessili olarak kabul edilen, Doğu İslam dünyasında egemen olduğu varsayılan Bağdat-Abbasi hilafetidir. Hiç olmazsa en azından o dönemde Bağdat'ın doğusunda kalan İslam coğrafyasında dinî ve siyasî otoritenin sahibi olması umulan Abbasi hilafeti, gerçekte h. 334/m.945'ten beri bu bölgede fiilen siyasi, askeri ve ekonomik gücü ellerinde tutan Büveyhi emirlerinin tasallutu ve tahakkümü altındadır.3 Bu nedenle Abbasi halifeleri siyasi, askeri ve ekonomik gücünü ve yetkilerini kaybetmiş haldedir. Fakat yine de halifeler -özellikle el-Kadir Billah H. 381/M. 991'den itibaren- içinde bulundukları durumdan kurtulmak, yani, Büveyhi emirleri karşısında kaybettikleri güç ve yetkilerini yeniden kazanmak için çalışmaktadırlar.4 Çünkü, Şii-Büveyhi emirleri, inançları gereği Abbasi hilafetinin meşruiyetine inanmıyor ve onları gasıb olarak kabul etmektedir.5 Ama buna rağmen, Büveyhi emirleri yine de siyasî menfaatlerini ve iktidarlarını koruyabilmek için sembolik de olsa Abbasi hilafetinin mevcudiyetine müsaade etmişlerdi.6 Ayrıca yine Abbasiler, Şii İslam inancına mensup Müslümanların meşru tanıdığı rakip Fatımî hilafetinin ya da devletinin tehdidine ve husumetine maruz durumdadır.

Doğuda hal böyleyken, Batı İslam dünyasının dinî, siyasî, askerî hakimiyeti Fatımî hanedanının elindedir. Oysa Fatımiler, imametin/hilafetin Hz. Ali ve onun sülalesine ait olduğu inancıyla ve kendilerinin Hz. Ali-Hz. Fatıma soyundan geldikleri iddiasıyla7 Abbasi hilafetini gayr-i meşru ve gasıb kabul ve ilan ederek onları yıkıp, tüm Müslümanları yegane meşru dinî ve siyasî lideri olma talebiyle önce h.296/m.909'da Kayravan'da ortaya çıkmışlar ve devletlerini kurmuşlar ve h.358/m.968'de Kahire'yi ele geçirerek başkent yapmışlar, Mısır, Suriye, Hicaz ve Kuzey Afrika bölgelerine hakim olmuşlardır.8 Böylelikle Fatımiler, Abbasiler aleyhine önemli başarılar elde etmişler ve inançlarının gereği her yolda mücadele ederek onları yıkmak için çalışmaktadırlar.9

Bu iki dinî-siyasî eksene bölünmenin yanı sıra, İslam dünyası siyasi bakımdan da son derece parçalı bir vaziyettedir. Bu bağlamda doğu İslam dünyasında Karahanlılar, Gazneliler, Samaniler, Büveyhiler, Ziyariler, Sincuriler, Bavendiler, Kakuiler, Mervaniler, Ukayliler, Mezyediler, Hamdaniler ve Karmatiler gibi devlet ve hanedanlar vardı. Bunlardan Karahanlılar ile Gazneliler Türk ve Sünni İslam anlayışını benimsemiş ve Abbasilere tabii olmuşlardı. Buna karşılık Büveyhiler, Samanoğulları (hükümdarlarından bazısı), Mezyediler, Hamdaniler ise Abbasi coğrafyasında hüküm sürmelerine rağmen Şii İslam anlayışına mensup ve etnik bakımdan da İran'lı veya Arap idiler.

Bu siyasî bölünmeye ilaveten İslam dünyasında; bir tarafta Maturidi-Eş'ari, Hanefi, Maliki, Hanbeli, Şafii gibi Ehl-i Sünnet itikadi ve fıkhi mezhepleri; diğer tarafta ise Şia ve Gulat-ı Şia adları altında İsmaili, Batını, Dürzi, Nusayri vb; bunların dışında Mutezile, Kaderiye, Cebriye, Mürcie, Mücessime, Kerramiye vb. pek çok mezhep ve taraftarı bulunuyordu.10 Bu mezheplerin mensupları arasında, zaman zaman biri diğerini tekfir edecek kadar, ve hatta birbirleri arasında fiili çatışmaya varan mücadeleler yaşanıyordu.11

İslam dünyasında manzara bu haldeyken Hıristiyan gücün en önemli temsilcisi durumundaki Bizans devleti de Anadolu, Balkanlar ve İtalya'yı elinde tutuyor ve Müslümanlarla komşudur ve sürekli mücadele halindedir.

İşte kısaca çerçevesine işaret ettiğimiz konum ve şartlarda İslam dünyasına giren Selçuklu Türkleri, Selçuklu ailesinin riyasetinde Cend bölgesine geldiklerinde Sünni İslam anlayışı üzere Müslüman olmuşlardır;12 çeşitli sebep ve maksatlarla buradan, önce Maveraünnehir'e, sonra Horasan'a yerleşerek, siyasî ve askerî bir güç haline gelmişler; Gazneli Sultan Mesud karşısında 431/1039-40'da Dandanakan Savaşı'nı kazanarak resmen Selçuklu Devleti'ni kurmuşlar ve Sünni İslam anlayışının mümessili olan Abbasi hilafetine bağlılıklarını bildirmişlerdir. Anladığımız kadarıyla Selçuklular tarihleri boyunca da daima Abbasi hilafetine bağlı kalmışlar ve Abbasi-Sünni yanlısı siyasî-dinî bir çizgi takip etmişlerdir.13 Dolayısıyla Selçuklu devletinin siyasî, askerî ve kültürel tarihleri de genellikle bu çerçevede gelişmiş ve oluşmuştur denebilir.

Elbette ki Selçukluların bu siyasetlerinde bizzat kendilerinin Sünni inanca mensubiyetlerinin payı büyük olsa gerektir. Ancak söz konusu siyaseti sadece bu olguya dayandırmak herhalde yetersiz bir açıklama olur. Kuşkusuz bunun yanında Selçuklu Devleti'nin siyasi, askeri menfaatleri ile ileriye yönelik gayelerinin ve içinde bulundukları coğrafyanın mevcut konjonktür ve şartlarının da etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dolaysıyla bu durumun Selçukluların faaliyetlerini, hedeflerini, tutum ve davranışlarını belirlemede temel etkenlerden birisi olarak kabul edebiliriz. Bir başka ifadeyle, Selçuklu Devleti'nin ortaya çıktığı devirde İslam dünyasının ve Abbasi hilafetinin içinde bulunduğu konum ve şartlar Selçuklu siyasetinin oluşumunda, gelişiminde oldukça önemli rol oynamıştır denebilir.14 Yani Selçuklu Devleti, reel politik bir anlayışla hareket etmiştir.

Çünkü, işaret ettiğimiz konum ve şartlarda; hem kendilerinin Sünni olmalarından dolayı, hem de Horasan ve Maveraünnehir'e yerleştikten sonra, en azından Abbasi hilafetinin dini otoritesinin geçerli olduğu bölgelerde kurulacak Selçuklu siyasi ve askeri hakimiyetine zemin hazırlamak gibi ileriye dönük hedef ve menfaatleri icabı, Selçuklular bakımından Selçuklu-Abbasi yakınlaşması gerekliydi ve büyük önem taşıyordu. Ancak Selçuklular açısından bu gaye ve düşüncelerin tahakkuku, Abbasi hilafetine sadakatini bildirip onlarla müsbet münasebetler kurarak dostluk ve işbirliğine girmekle mümkün olabilirdi. Dolayısıyla kanaatimizce bütün bunların arka planında, esas itibarıyla İslam coğrafyasında kurulacak ya da kurulmuş bulunan Selçuklu siyasi, askeri hakimiyetine ve yönetimine meşruiyet kazandırmak gibi pratik ve pragmatik bir düşünce ve niyetin bulunduğunu söylemek mevcut konjonktüre uygun düşmektedir.15

Selçuklular açısından hal böyleyken, sağlanacak Abbasi-Selçuklu yakınlaşması, belirttiğimiz üzere, bir yandan Büveyhî baskısı, diğer yandan da Fatımi tehdidi altında gücünü ve yetkilerini kaybetmiş Abbasi hilafeti için de son derece hayati bir değer taşıyordu. Çünkü bu sıralarda zayıflayan Sünni Gaznelilerin yerine -kaldı ki Selçuklular, gerek hakimiyet alanları ve coğrafi konumları, gerek devlet teşkilat ve müesseseleri ve gerekse siyasetleri ve dinî inançları itibarıyla ve Sünnî- Abbasi yanlısı siyaset takip etmeleri bakımından Gaznelilerin mirasçısı olmuşlardır16-yeni zinde Sünni güç

olarak, doğuda ortaya çıkan ve üstelik sadakatini bildiren Selçuklu gücünün varlığı ve onların desteğini almak, Abbasiler lehine güç dengelerini ve şartlarını değiştirme imkan ve fırsatını veriyordu. Bu yeni durumda Abbasi halifeleri, Selçuklu gücünü yanına alarak mevcut durumdan kurtulmak ve gerçekleştirmek istedikleri hedefleri bakımından önemli avantajlar elde edecekti.17 Her halükârda iki tarafın karşılıklı menfaat ve gayelerinin bulunması, bu yakınlaşma ve müsbet ilişkilerin tesisinde, epeyce etkili olmakla birlikte, yine de ortak Sünni anlayış ve inanca mensubiyetin büyük payının olduğu inkar edilemeyecek bir husustur.

Nitekim işaret ettiğimiz çerçevede kaynaklardaki bilgileri değerlendirdiğimizde Abbasi-Selçuklu münasebetlerinin gelişim çizgisi ve tarihi akışı bizim kanaatimizi doğrular mahiyette gözükmektedir. Şimdi kaynaklardaki, Selçuklu-Abbasi yakınlaşması ve müsbet ilişkilerine dair ve dolayısıyla Selçukluların Abbasi Sünni yanlısı, buna mukabil Fatımi karşıtı faaliyetlerini ve siyasetini yansıtan hadiselerden bazı örnekler üzerinde duralım.

Dandanakan Öncesi Münasebetler

Genellikle Selçuklu tarihçileri, Abbâsî halifesi el-Kâim ile Tuğrul Bey arasındaki ilk münasebetin, 429/1037-1038'de Nişâbur'un Selçuklular tarafından alınması ve Tuğrul Bey adına hutbe okutulmasıyla başladığına dair bir rivayet,18 Ancak bizim tespitimize göre, Selçuklularla Abbâsî hilafeti arasındaki münasebetin halife el-Kâdir (ö.422/1030)'in zamanında başladığına dair bir rivayet İbnu'l-İmrani'nin (H.518/M. 1184) kitabında yer almaktadır. Bu rivayette Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve İbrahim Yınal kardeşlerin liderliğindeki Türkmenler, İslâm memleketlerine (Horasan'a) girdiklerinde kendilerine Horasan'dan bir yurt verilmesi için halife el-Kâdir'e mektup yazdıkları belirtilmektedir19. Halife el-Kâdir burada, üç Selçuklu Beyi'nden en büyüğü olan Tuğrul Bey'e "ed-Dihkânü'l20-Celilü Muhammed b. Mikail" ünvanıyla hitab edip, onlardan bahisle Gazne Sultanı Mes'ud'a bir mektup gönderdi. Halife mektubunda Sultan Mes'ud'dan, Türkmenlere, yani Selçuklulara, Horasan'dan bir bölge verilmesini istedi ve ancak bu şekilde onların hücumlarından İslâm beldelerinin korunabileceğine işaret etti.21 Bunun dışında bazı kaynaklar, dolaylı bir şekilde bu konuyla ilgili olabileceğini düşündüğümüz bir rivayeti nakletmektedirler. Buna göre, İnanç Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler 426/1035'de Sultan Mes'ud'a mektup göndererek, yapacakları hizmet karşılığında, Horasan'da kendilerine yurt verilmesini isterler.22 Ancak bu istek, İbnü'l İmrani'nin de naklettiği gibi, Abbâsî halifesine değil, Sultan Mesud'da iletilmişti. Bu iki rivayeti birlikte düşündüğümüzde, belki de Selçukluların toprak talebi hem Abbâsî halifesine hem de Sultan Mesud'a ulaştırılması da mümkündür. İbnü'l-İmrânî, bu rivayeti naklederken, mektupla ilgili her hangi bir tarih vermezken, olayın halife el-Kâdir zamanında olduğunu bildirmektedir. Halbuki halife el-Kâdir 422/1031'de ölmüştür.

Öte yandan, Sultan Mes'ud'un Nesâ, Ferâvâ, Dıhistan vilayetlerini Selçuklu Beylerine verdiğini birer mektupla bildirmesi ve kendilerine hil'at göndermesi 426/1035'da vukû bulmuştur.23 Öyle sanıyoruz ki, toprak talebi, aslında halife el-Kâdir zamanında cereyan etmiş ve onun tarafından Mes'ud'a bildirilmiş; fakat Mes'ud, Selçukluların hücumları ve baskıları karşısında onlarla baş

edemeyeceğini anladıktan sonra, hem Abbâsî halifesinin talimatını uygulamak, hem de Selçuklu gücü karşısında mecburen bu isteğe boyun eğmek zorunda kalmış olabilir. Böylece Gazneliler, Selçuklulara toprak vermek suretiyle bir nevî onlara kısmî bağımsızlık tanımışlar ve hatta anlaşma yapıp bu yolla belki de bölgedeki hakimiyetlerini korumayı hedeflemişlerdi.24 Her ne suretle olursa olsun, bu ilk temas, Selçukluların siyasî ve askerî varlığının meşruiyeti ve Tuğrul Bey'in liderliğinin hem Gazneliler ve hem de Abbasi hilafeti tarafından tanınması anlamındaydı. Nitekim Tuğrul Bey, Mesud'a gönderdiği mektupta "Mevâliu Halife" ibaresini kullanıyordu.25 Ama daha sonraki tarihî gelişmeleri nazar-ı dikkate aldığımızda, Selçukluların Gazneliler aleyhine geliştiklerini ve buna paralel olarak, Abbâsî hilafetiyle de münasebetlerinin arttığını görmekteyiz.

Nitekim tarihçilerden, Beyhakî,26 Huseynî,27 Râvendî,28 Bundârî,29 İbnü'l-Esîr,30 Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus)'in31 bize naklettikleri bilgilere göre 428/1036-37 yılında, Selçuklu ordusu, Serahs önlerinde Gazne ordusunu yendikten32 sonra, Nişâbur'u kuşatınca, şehirde bulunan Gaznelilerin Subaşısı Ebu Sehl Hamdûnî (Hamdûy) şehri terk eder. Bunun üzerine Nişâbur'un önde gelenleri, Selçukluları karşılayarak eman istediler. Zaten bu sırada Tuğrul Bey de 3000 süvariyle birlikte şehre ulaşmış; halkın canının ve malının güvencede olduğuna dair teminat vererek, Ramazan 429/Mayıs 1038'de şehre girdi. Kendisini Kadı Sâid ve Nakibü'l-Aleviyyîn Seyyid Zeyd b. Muhammed b. el-Muzaffer, hoş geldine tebrike geldiler. Akabinde İsmail es-Sâbûnî, "es-Sultanü'l-Muazzam, Rüknü'd-Dünya ve'd-Din" unvanıyla Tuğrul Bey ve Abbasi halifesi adına hutbe okudu. Fethin kutsal Ramazan ayında olması sebebiyle Tuğrul Bey, kendileri için kötü şöhret olacağını bildirip ordularına kesin talimat verdi ve askerlerine yağmayı yasakladı.33 Fakat Selçuklu ordusu, kendisinin emirlerini dinlemeyerek ısrar edince Tuğrul Bey, hiç olmazsa kutsal Ramazan'ın bitmesini beklemelerini ve bayramdan sonra yağmaya izin verebileceğini söyledi. Zaten bu esnada, Abbâsî halifesi el-Kâim'in elçisi Ebu Bekr et-Tûsi Sultana bir mektup getirmişti. Mektupta, el-Kâim, Tuğrul Bey'den halka iyi ve adaletli davranmasını, memleketi îmar etmesini ve Allah'tan korkmasını isteyerek uyarı ve ikazlarda bulunuyordu.34

Ancak bayramdan sonra Oğuzlar ve özellikle Çağrı Bey yağmada diretince, Tuğrul Bey, gelen mektubu da dikkate alarak halifeye bağlılığı ve itaati nedeniyle buna karşı çıktı ve atına binerek kesinlikle men etti ve şöyle dedi: "Herkesin itaat etmesi gereken halifeden bir mektup geldi. O halife ki, bizi dost tutup (bize teveccühünü gösterip hitap etmekle) hak ve hakîkatle bizi mümtaz kıldı". Buna karşılık Çağrı Bey, Sultanın yağmaya izin için ısrar edince, Tuğrul Bey bıçağını çıkararak, "Allah'a yemin ederim ki, eğer en ufak bir yağmada bulunursan kendimi öldürürüm" diyerek kardeşini tehdit etti. Bunun üzerine kardeşi Çağrı yağmadan vazgeçmek zorunda kaldı. Ama Tuğrul Bey de yağma yapmaması karşılığında, halktan toplanacak olan bir kısım vergiyi ve kendi malından ilâve ettiği miktarı Çağrı Bey'e verdi.35

Görüldüğü gibi, Selçuklular ve özellikle Tuğrul Bey, hangi maksatla olursa olsun Halifenin kendilerini muhatap kabul edip bir elçi göndermesinden dolayı iftihar ederek oldukça sevinmişlerdi. Çünkü Halifenin kendilerine elçi göndermesi Selçukluların şevket ve itibarlarını bir kat daha artırmış

ve bu nedenle Tuğrul Bey, Halifenin elçisine son derece büyük önem atfedip, hürmet göstermiş ve ona on üç (13) kat hil'at giydirmişti.36

Anlaşıldığı kadarıyla, bu olayı Abbâsî-Selçuklu münasebetlerinin başlangıcı kabul edebiliriz. İster Nişâbur halkının Selçuklu yağmasından korkması sebebiyle Halifeye vâki müracaatı, ister Selçuklu fetihlerinin bölge halkını ve Halife'yi rahatsız etmesi, ister Tuğrul Bey'in Nişâbur'u fethini müteakip, Abbâsîler ve kendi adına hutbe okutmuş olması sebebiyle olsun, artık doğu İslâm dünyasında Selçuklular, yeni bir siyasî ve askerî güç hüviyetiyle tarih sahnesine çıkmıştı. Bu itibarla bu mektubu ve elçilik olayını da Selçuklu gücünün Abbâsî halifesi el-Kâim tarafından fark edilmesi olarak görebiliriz.

Nitekim, el-Kâim bu gelişmeden, kendi lehine yararlanmak istemiş olacak ki, bunu fırsat kabul etmiş ve hemen bir elçi göndermek suretiyle, Selçuklularla diplomatik ilişki kurma durumunda olmuştu. Kaldı ki Abbasi hilafetinin, Büveyhi emirleriyle ilişkileri ve içinde bulunduğu şartlar gereği bundan faydalanmak niyetinde olduğu söylenebilir. Zira bu sıralarda, yani 429/1038'de Bağdat'ta halife el-Kâim'le Büveyhî emiri Celâlü'd-Devle arasında bir sürtüşme ortaya çıkmıştı.37 Bunu nazar-ı dikkate aldığımızda, elçilik hâdisesi hem Selçukluların geleceği, hem de Abbâsî hilafeti dolayısıyla Ehli Sünnet İslâm anlayışı açısından fevkâlade önemli olsa gerektir. Çünkü, bundan sonra Selçukluların batıya yönelişi hızlanacak ve Bağdat'ın doğusundaki bölgeler Selçukluların eline geçecektir. Ayrıca bu tarihlerde Fars bölgesinde Fâtımî dâisi el-Müeyyed eliyle Fâtımî nüfuzu ve mezhebi Abbâsî hilafeti aleyhine yayılmaktadır ve hatta Fars Büveyhî emiri Ebu Kalicar'ın kendisi de Fâtımî mezhebine girmiş ve dolayısıyla Fâtımîler adına Şiraz'da ve Ehvaz da hutbe okutulur olmuştu.38 Bütün bu gelişmeler çerçevesinde Abbâsîler açısından da Selçuklularla münasebetlerin gelişmesinin son derece önem kazandığını söyleyebiliriz.

Bu arada Tuğrul Bey'in, halifenin mektubu karşısındaki tavrına baktığımızda, onun Halifeye saygılı davrandığı ve her ne pahasına olursa olsun onun isteklerine uymaya çalıştığı sonucunu çıkarabiliriz.39 Tuğrul Bey'in bu tür davranışlarından, halifeye verdiği değer ve hatta davranışlarındaki samimiyetin gerisinde, Ehli Sünnet İslâm anlayışının tesiri olduğuna hükmedilebilir. Zaten Tuğrul Bey'in şahsiyetinden söz eden kaynaklar, onu dindar, itikadı sağlam ve ehl-i sünnet mensubu bir Sultan olarak tanıtmaktadırlar.40

Dandanakan Sonrası Münasebetler

Bunlarla beraber, Abbasi-Selçuklu münasebetlerinin gerçek manada başlangıcı, gelişmesi ve Selçuklu-Abbasi yakınlaşması, ancak Dandanakan Zaferi'ni (431/1040) müteakiben gerçekleşebilmiştir. Çünkü Gaznelilere karşı kazanılan bu zafer, yakınlaşma için uygun zamanı, zemini ve şartları hazırlamıştır. Nitekim zafer sonrasında Dandanakan'da bir kurultay toplanmış ve Selçuklu liderleri burada bazı kararlar almışlardır. Alınan kararlar gereği, Tuğrul Bey resmi ve hukuki sultan unvanıyla, Abbasi halifesine hitaben bir mektup yazdırmış ve bu mektupta Selçuklular, "Biz Selçukoğulları, kullarınız, mukaddes Peygamberlik huzur ve devletinin her zaman taraftarı olan ve

Ona itaat eden bir kabile idik. Her zaman gazâ ve cihada çalışıyorduk ve büyük Kâbe'yi ziyarete devam ederdik. Bizim aramızda ileri gelmiş ve muhterem İsrail b. Selçuk adlı bir amcamız vardı. Yeminü'd-Devle Muhammed b. Sevük-Tekin, Onu cürüm ve kabahatı olmadan, yakalayıp Hindistan'daki Kalincar kalesine göndererek, 7 yıl hapsetti. Nihayet O, orada ömrünün sonuna erip öldü.41 Bizim akraba ve taallukatımızdan bir çoklarını kalelerde mahpus tuttu. Mahmud (ö. 421/1030) ölüp,42 yerine oğlu Mes'ud geçince, memleket işleriyle uğraşmayarak eğlence ile gezip dolaşmakla meşgul oluyordu… Muhakkak ki, Horasan'ın meşhur ve ileri gelenleri, kendilerini himayemiz altına almamızı istediler. Mes'ud'un ordusu üzerimize geldi. Aramızda ilerlemeler ve gerilemeler, mağlubiyetler ve galibiyetler oldu. Nihayet iyi baht yüz gösterdi. Son defasında Mes'ud, büyük bir ordu ile bizzat üzerimize yürüdü. Tanrı'nın yardımı, temiz ve mukaddes huzurunun ikbali ile bizim taraf galib geldi. Mesud mağlub, zelil ve bayrağı baş aşağı gelmiş bir halde, sırt çevirip kaçarak ikbal ile devleti bize bıraktı… Tanrı'nın bu vergisine şükür, yardımına hamd olmak üzere, adalet ve insaf ile hareket ettik, zulüm ve adaletsizlik yoluna sapmadık. Şimdi istiyoruz ki, bu iş din yolu ile Emiru'l-Mü'minin'in buyruğu ile olsun."43 diyerek hem Abbâsî hilafetine bağlılıklarını arzediyorlar, hem de devletlerinin tanınmasını istiyorlardı. Kaynakların ifadesine göre, Selçukluların bu mektubu itimad edilen biri olan, elçi Ebu İshak el-Fukkâi tarafından Bağdat'ta götürülüp, Abbâsî halifesi el-Kâim'e ulaştırıldı.44

Mektubun muhtevasını tetkik ettiğimizde gönderiliş maksatları ile ilgili şu hususlar dikkat çekmektedir: Tuğrul Bey'in mektubunda; 1- Kendilerinin Selçukoğullarına mensup oldukları; 2- Gaznelilerin gadrine ve zulmüne uğradıkları; 3- Gazneliler karşısında Dandanakan Zaferi'ni kazandıkları ve Selçuklu devletini kurup ilan ettikleri ve bunun halife tarafından tescilini istedikleri; 4- Kendilerinin Sünnî İslam anlayışını benimsedikleri ve Abbasi hilafetinin meşruiyetine inanıp, ona tabi oldukları ve bu sebepler muvacehesinde Selçuklu Devleti'nin Abbasi halifesi tarafından tanınmasını arzuladıkları belirtilmektedir. Kısacası Selçuklu yönetimine, siyasi ve askeri hakimiyetine meşruiyet kazandırmaya yönelik istek ve hususları içermektedir.45

Öyle anlaşılıyor ki, bu mektup, Abbasi-Selçuklu münasebetlerinin gerçek ve resmi başlangıcını oluşturması ve Selçuklu siyasetinin esaslarını tayin etmesi bakımından oldukça önemli ve dikkat çekicidir. Öyle ki, halife el-Kaim, sadakatini bildiren Selçukluların ortaya çıkmasını kendi hayrına görüp ziyadesiyle memnun kalmış olmalı ki, adeta söz konusu taleplere dünden razıymış gibi, derhal cevabi mektubuyla birlikte, Tuğrul Bey'in isteklerini kabul edip yerine getirerek, mukabil elçisiyle hil'at, menşur ve hediyelerini gönderir. Böylece Selçuklu devleti, artık devrin hakimiyet ve meşruiyet anlayışına göre, dini otoriteyi temsil eden Abbasi hilafeti tarafından resmen tanınmıştı.46 Buna karşılık Abbasi hilafeti ise; hem Şii-Büveyhi devleti önünde ve hem de rakip Fatımi'nin hilafeti karşısında, kendisine bağlı yeni Sünni bir müttefik kazanmıştı.47

Bize göre mektup, Abbasi-Selçuklu yakınlaşması ve ilişkileri bakımından önemi haiz iken; diğer taraftan, Selçukluların da Fatımi karşıtı siyasetinin ve mücadelesinin mahiyetini ve temelini oluşturması bakımından da dikkat çekicidir. Zira mektuba göre, gerek kendilerini Sünni Müslüman

olarak takdimleri ve dolayısıyla Abbasi hilafetini meşru sayıp, bağlılığını bildirip, onlarla müsbet ilişkiler kurmak istemeleri; gerekse İslam dünyasıyla ilgili siyasi-askeri hedeflerinin bulunması ister istemez Selçukluları, Fatımilere karşı bir siyaset takip etmeye ve onlarla bir mücadeleye sevk ediyordu.48

Öte yandan, bu mektubun Selçukluların Abbâsî hilafetine bakışını yansıtması bakımından önemi dolayısıyla mektup hakkında bir kaç noktaya daha işaret etmek istiyoruz. Zira Tuğrul Bey, o zamanda Horasan ve Maveraünnehir'de cirit atan Fatımî dâîleri ile propagandası49 yapılan İsmailî-Şiî Fâtımî hilafetine değil de, niçin Bağdat'taki Sünnî Abbâsî hilafetine bağlılığını bildirmişti? Elbette bu soruyu cevaplandırırken, Selçukluların sünnî inancı ve Sünnî hilafet anlayışını benimsemelerinin ve dolayısıyla Abbâsî halifesini meşru görmüş olmalarının bunda büyük tesiri olduğunu kabul etmek gerekecektir. Ayrıca daha önce belirttiğimiz gibi, Selçukluların Nişâbur'a girişiyle birlikte 429/1038 yılında Tuğrul Bey'in "Sultanü'l-Muazzam" unvanıyla hutbe okutmasını müteâkip halifenin elçisi, Sultana gelmişti. Bu elçinin görünüşte geliş sebebi, Türkmenlerin bölgede yağma yapmalarının önlenmesine yönelikti. Ama aslında, belki de bu ziyaretin, Abbas Hamdani'nin işaret ettiği50 gibi, Tuğrul Bey'in, Abbâsî hilafetini Büveyhîlerin tasallutundan kurtarmaya matuf gayeleri taşıması sebebiyle çok önem arzettiği de söylenebilir. Zira Dandanakan Savaşını kazanan Selçuklular, artık esas gayelerinden biri olan Büveyhîlerin aleyhine nüfuzlarını genişletme sürecini başlatmışlardı. Nitekim Selçukluların Büveyhîler aleyhine batıya doğru fetihleri ve genişlemelerinin hızla devam ediyor ve 434/1042-1043'de Rey, Kirman, Cibal, Kazvin ve Harizm bölgesi fethedilmiş ve devletin merkezi Nişâbur'dan Rey'e nakledilmişti.51

Tekrar Selçuklu Abbâsî münasebetlerine döndüğümüzde, kaynaklarımız, 433/1041-1042'da Abbâsî halifesi el-Kâim'in, üst düzey bir bürokrat olan Kâdi'l-Kudât el-Mâverdî gibi mühim bir şahsın elçi sıfatıyla Tuğrul Bey'e mektup götürdüğünü bildirmektedir.52 Bu da bize, Abbasi-Selçuklu münasebetlerinin ve yakınlaşmasının geldiği seviyeyi; el-Kâim'in Selçuklulara verdiği önemi ve değeri; müttefik olarak Selçuklu Devleti'nin ve Tuğrul Bey'in Abbasi hilafeti nezdindeki itibarını göstermektedir.

Yine bu arada, Tuğrul Bey'in üvey kardeşi Horasan emiri İbrahim Yınal'ın 434/1042-1043'te halife el-Kâim'e bir mektup gönderdiğini kaynaklardan öğreniyoruz. İbrahim Yınal mektubunda, Tuğrul Bey'i "Şehinşah, Şehinşah-ı Horasan ve Harizm Sultanı" diye isimlendirerek, onun, Bedevilerin Hac yollarında neler yaptıklarını ve Allah'ın evine (Kâbe) ibadete gidenleri nasıl yakalayıp soyduklarını haber aldığını, bu nedenle Bağdad'a bir ordu göndermeye hazırlandığını ve suçluları cezalandırmak istediğini bildirdi.53 Hatta İbrahim Yınal, Halife'ye, kardeşinin askerlerini hüsnü kabulle ve hediyelerle karşılamasını tavsiye ediyor ve Selçukluların yeryüzünde sulhu hakim kılmaya geldiklerini ifade etti. Bu rivayetten de anlaşılacağı gibi, Selçuklular tâ kuruluşlarından beri Abbâsî hilafetini ve Sünnî İslamı koruma işini adeta kendilerine görev saymışlar ve bunun için gereken her şeyi yapmayı ve bu konuda bütün düşmanları bertaraf etmeyi kendilerine hedef tayin etmişlerdi. Buna karşılık Abbâsî halifesi de, kendilerinin bir nevi siyasî ve askerî hamisi ve destekçisi rolünü üstlenmiş görünen ve metbu tanımış olan Selçukluları, daha önce işaret ettiğimiz gibi, Fâtımîlerle işbirliğine girmiş bulunan Fars Büveyhî

emiri Ebu Kalicar'ın karşısına, bir tehdid unsuru olarak çıkarmayı da menfaatlerine uygun görmüşlerdi.54

Yine 435/1043'de Tuğrul Bey, Abbâsîlerle münasebetlerini geliştirmek ve aynı zamanda halifenin düşmanlarına karşı Selçuklunun niyetlerinde ve güttüğü siyasette ciddi ve samimi olduğunu göstermek gayesiyle olsa gerek ki, halife el-Kâim'e bir mektup daha gönderdi. Bu mektupta Tuğrul Bey, onun adına bir nevi nâibi olarak yerine getirdiği hizmetleri Halife'ye; "Ben, hakimiyetim altındaki bütün topraklarda Abbâsî halifesinin adına hutbe okutarak, ismini yücelttim. Benden önceki Gazneli Sultan Mahmud ve Mesud'un zulmünden insanları kurtardım." diyerek, Abbâsîlere tâbî ve hizmetkâr olan Gaznelilerden55 kendisine daha fazla şeref, kıymet ve ehemmiyet verilmesini istiyordu. Bu arada Tuğrul Bey kendisinin damarlarında Hunların asil kanının dolaştığını söyleyerek, cihangirliğini de ifade ediyordu.56

Selçukluların Abbâsî hilafetiyle kurdukları diplomatik münasebetler elbette karşılıksız ve tek taraflı değildi. Zira Abbâsî halifesinin de Selçuklularla münasebeti ve bağı kuvvetlendirmek için aynı hassasiyeti ve arzuyu göstermeye çalıştığını pekala söyleyebiliriz. Nitekim kaynaklarımız Selçukluların 434/1042'de Rey'i fethedip burayı başkent yapmalarını takiben, aynı yıl, yani 434/1042'de Tuğrul Bey'in, meşhur İslâm hukukçusu Kâdı'l-Kudât Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Maverdîyi (ö. 450/1058)57 Abbâsî halifesi el-Kâim'in elçisi sıfatıyla tekrar kabul ettiğini nakletmektedirler.58 İbnü'l-Cevzî'ye göre, el-Maverdî'nin bu elçilik görevinin görünürdeki amacı, bölgede fetih ve yağmalarda bulunan Ali b. Muhammed b. Habib'in faaliyetlerinin zabt u rabt altına alınması idi.59 Ama aslında esas niyet ve maksat hiç de öyle değildi.

Çünkü bu sırada Abbâsî hilafetinin durumuna baktığımızda, 434/1042'de, Bağdat'taki Büveyhî emiri Celâlü'd-Devle (ö. 435/1044) hilafet görevlilerinin Cevâli60 vergisini toplamalarını yasakladığını, toplananlara da el koyduğunu ve bundan sonra da bu vergiyi kendi adamlarına toplattırmaya başladığını görüyoruz.61 Böylelikle Celâlü'd-Devle, İslâm fıkhına göre halifeye ait olan ve gayri müslimlerden alınan bu vergiyi onun elinden alarak yetkilerini ve gücünü daha da kısıtlama yoluna gitmişti. Tabiî bu durum, halife el-Kâim'le Celâlü'd-Devle'nin arasında zaten var olan sürtüşmeyi ve problemi iyice su yüzüne çıkarmıştı. Bunun üzerine Halife, bu durumu protesto etmek için, hâdisenin camilerde halka anlatılmasını hatta camilerin kapatılmasını isteyip, bu meselenin hallolmaması halinde kendisinin Bağdat'ı terk edeceğini bildirerek Büveyhî emirini tehdit etmişti.62

Yine kaynaklarımız, 435/1043'de bir kere daha el-Maverdî'nin halife el-Kâim'in elçisi sıfatıyla Tuğrul Bey'e gittiğini zikretmektedir.63 Nitekim İbnü'l Cevzî'nin ifadesine göre,64 Selçuklu ordusu, Rey şehrini yağma etmiş ve şehirde ancak 3000 kişi kalmış camiler de kapanmıştı. Bu nedenle Halifenin el-Maverdî ile gönderdiği mektupta, bu durum kınanıyor ve hiç olmazsa geriye kalan şehir halkına iyi davranılması isteniyordu. Hal böyle iken, yani görünürde Halife'nin kendisini kınamasına rağmen Tuğrul Bey, ona olan saygısını ve bağlılığını göstermek için elçi el-Maverdî'yi Curcan'da son derece sıcak ve samimi bir şekilde karşılayıp, halifenin mektubunu alınca, onun emirlerine âmâde olduğunu bir kere daha ifade etmişti.65

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Celâlü'd-Devle'nin, topladığı ve Halifeyle aralarında sürtüşme sebebi oluşturan Cevali vergisini 435/1043'de tekrar halifeye iâde ettiğini görüyoruz.66 Kaynaklarımızda bu olayla bağlantılı olduğunu düşündüğümüz ve yine 435/1043'deki el-Maverdî'nîn elçiliğinden önce, Tuğrul Bey'le Büveyhî Emîri Celâlü'd-Devle arasında cereyan eden bir mektup teâtisinden söz edilir. Bu mektuplarda, Selçuklu Sultanı ile Büveyhî emiri birbirine "el-Melikü'l-Celil" olarak hitap etmişler, hatta, Tuğrul Bey kendi mektubuna "Mevlâü Emiru'l-Mü'minîn" ibaresini koyarak imzalamıştı.67 İbn Kesir'in rivayetine göre, Tuğrul Bey bu mektubunda Celâlü'd-Devle'ye, Bağdad halkına iyi davranmasını ve Bağdat'taki emirlere ve hilafet görevlilerine saygıda kusur etmemesini emrederek, onu bir anlamda tehdit ettiği bildirilmektedir.68 Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere, Tuğrul Bey, Celâlü'd-Devle'yi, halifeye karşı olan davranış ve tutumlarında daha dikkatli olması için diplomatik bir dille uyarmıştı. Bu da bize göstermektedir ki, Selçuklu yönetimi, her konuda Abbâsî halifesinin yanında yer alıp, destek vererek, hizmetine âmâde olmuş ve kendi güçlerini bu yolda sarf etmişlerdi. Buna karşılık, Abbâsî halifesinin de Büveyhiler karşısında kaybettiği otoritesini kazanmak için Selçuklu gücünden istifade etme yollarını her zaman açık tutmaya çalıştığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan Büveyhî emiri ile arasında sürtüşmeye neden olan vergilerin Celâlü'd-Devle tarafından kendisine iade edilmesiyle birlikte el-Kâim'in, Selçuklular ile Büveyhîler arasında yeniden sulhu temin etmeye çalıştığını görmekteyiz. Zira 435/1043 de halife, el-Maverdîyi Tuğrul Bey'e gönderdiğinde ondan, Büveyhî emirleri Celâlü'd-Devle ve Ebu Kalicar ile Tuğrul Bey'in arasını düzeltmesini ister.69 Öyle anlaşılıyor ki, halife el-Kâim, bir yandan Büveyhî emirine karşı Tuğrul Bey'le iyi ilişkiler kurmaya çalışırken; diğer yandan da Tuğrul Bey'le Büveyhîler'in arasını düzeltmeye soyunuyor ve böylelikle her iki tarafın üzerinde bir güç olmaya gayret ediyordu. Kanaatimizce bu davranışıyla o, zamanının güç odaklarıyla arasında tam bir denge kurarak bu sayede de kendisine itaati ve saygıyı sağlama amacıyla hareket ediyordu. Yani başka bir deyişle, sanki Büveyhîlere karşı Selçukluları, Selçuklulara karşı da Büveyhîleri kullanmaya çalışıyor ve bu ortamda kaybedilmiş bulunan hilâfet otoritesini yeniden tesis etmeyi amaçlıyordu.70

Görüldüğü gibi elçi el-Maverdî, Selçuklularla Abbâsî hilafeti arasındaki münasebetin gelişmesinde çok önemli bir rolü icra eden kimse olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira onun birkaç kere Abbâsî halifesi el-Kâim'in elçisi sıfatıyla üstlendiği görevi takiben hem Abbâsî hilafeti, hem de Selçuklular açısından önemli sayılabilecek hâdiseler vuku bulmuştur. Nitekim onun 435/1043'deki ziyaretinde, Sultana götürdüğü mektupta, görünüşte halife, Tuğrul Bey'den Büveyhî emirleri Celâlü'd-Devle ve Ebu Kalicar'la arasını düzeltmesini istemektedir. İbnu'l-Esir bunu bildirirken Tuğrul Bey'in Abbâsî elçisine gösterdiği saygıdan bahseder. Hatta o, Tuğrul Bey'in elçi el-Maverdî'ye gösterdiği ilgiyi, halifeye itaatinin ve saygısının gereği olarak değerlendirir ve Sultanın, halifenin emirlerine bağlılığı hakkında samimi ve ısrarlı olduğunu vurgular.71 Dahası İbnü'l-Esîr, Halifeye karşı bu tutum ve davranışları sebebiyle, Tuğrul Bey'i iyi bir Müslüman olarak takdim etmektedir.72

Bu arada, el-Maverdî'nîn elçiliği ve ziyaretlerinde, Tuğrul Bey'in ona gösterdiği iltifat, saygı ve samimiyetin gerisinde Selçuklularla Abbâsîler arasında bir takım görüşmelerin ve pazarlıkların yapıldığı neticesini de çıkartabiliriz. Zira bu görüşmeler sonrasında muhtemelen, el-Maverdî'nin Tuğrul Bey hakkında tam müsbet bir kanaat bildirmesiyle Halifenin, ona itimadının kuvvetlendiği ve dolayısıyla onun kendisine bağlılığıyla ilgili şüphelerinin tamamen silindiği söylenebilir.73

Yine Abbâsî halifesi el-Kâim ile Tuğrul Bey arasındaki ilişkilerde vazifeli Maverdî'nin elçilik görevinin amaçlarıyla ilgili olarak bu dönemde cereyan eden tarihi hadiselerden bazı neticeler çıkartılabilir. Dolayısıyla onun görüşmelerinin Selçukluların Batı politikasının oluşturulmasında önemli katkılarının olduğu düşünülebilir. Zira bu tarihlerden itibaren Selçukluların, gerek Bizanslılara, gerek Büveyhîlere ve gerekse Fâtımîlere karşı hep Abbâsî hilafetinin yanında olduğunu görüyoruz. Mesela Selçukluların batı politikası içerisinde değerlendirebileceğimiz, Zîrî Emiri Muiz b. Badis'in Fâtımîlere karşı isyan edip, Abbâsîlere bağlılığını ilanını takiben, cereyan eden elçi teatisinde, Bizans'a yapılan Selçuklu akınlarının sağladığı avantajla Tuğrul Bey etkili olmuş ve hadiselerin Abbasi lehine gelişmesine katkıda bulunmuştu. Yine aynı süreçte takib ettiği siyasetle Tuğrul Bey, Bizans'la Fâtımîler arasındaki mevcut ilişkileri bozmak ve bu iyi münasebetleri Abbâsî-Selçuklu yararına sürtüşmeye dönüştürmenin gayreti içerisinde olmuştu. Hatta Bizans'ın Fâtımî hilafetine karşı, Abbâsî hilafetinin tanınmasına yönelik siyasî ve askerî taktiklerini ve Abbâsî elçisinin kurtarılmasını hep bu çerçevede değerlendirmemiz mümkün olabilir kanaatindeyiz.74

Tarihçi Bar Hebraus, (Ebu'l Ferec) 436/1044'te el-Kâim tarafından Tuğrul Bey'e gönderilen bir mektuptan söz etmektedir. Halife mektubunda Tuğrul Bey'den;

1- Fethettiği ülkelerle yetinip geriye kalan toprakları Arap emirlerine bırakmasını; 2- Onu kendisine samimi bir tâbi gördüğü için sadakatine bağlı kalmasını ve öyle davranmasını ve bunu yeminlerle taahhüd etmesini; 3- Tebâya adaletle hükmetmesini; 4- Fethettiği memleketlerden, önceden âdet olduğu üzere, halifeye vergi göndermesini ve bu hususlara uymasını ister.75 Eğer Tuğrul Bey, bunları yerine getirip uyarsa, halife de bunlara karşılık, kendisine mükâfat olarak ahd, hil'at ve ünvanlar vereceğini ve dolayısıyla onun sultanlığını ve hakimiyetini bir kere daha meşru kılacağını ve tanıyacağını bildirmişti.

Tuğrul Bey Halifenin bu şartlarına karşılık "Benim askerlerim çoktur, sahip olduğumuz memleketler yetmemektedir, ihtiyacımız vardır" dedi. Bunun üzerine elçi; "yetmezliğin sebebi memleketleri tahrip etmenizdir. Bu durumda bütün dünyayı alsanız yine yetmez" dedi. Tuğrul Bey ikinci hususta, "yemin hususuna aklım ermez. Benim kendimi hatâ yapmamak üzere tam anlamıyla zaptu rabt altına almam mümkün mü?" deyince, elçi, "Siz tüm kalbinizle bize bağlılığınızı gösterir ve ancak doğru olanı yaparsanız hatadan kurtulursunuz" dedi. Diğer istek hakkında Sultan, "Ben zeten dürüst ve âdil olmaya çalışıyorum. Ancak benim yanımda bulunan kimseler, aç gözlülük edip kötülük ediyorlarsa ben ne yapabilirim" dedi. Son olarak da, "İstediğiniz verginin miktarını bana bildirin. Gücüm yettiğince karşılamaya çalışırım"76 dedi.

Halifenin isteklerini ve Tuğrul Bey'in cevaplarını değerlendirirsek; öyle anlaşılıyor ki el-Kaim, Selçuklu sultanından kayıtsız şartsız teslimiyetçi bir tavır beklemektedir. Halbuki onun karşısında siyasî ve askerî bakımdan güçlü bir Selçuklu Sultanı bulunmaktadır. Buna rağmen, Tuğrul Bey'in, Abbâsî halifesinin istekleri karşısında yine de saygısını koruduğunu, hiç bir şekilde doğrudan tam anlamıyla kafa tutan, isyankar ve onu tanımaz bir tavır sergilemediğini söyleyebiliriz. Bu da olsa olsa onun Ehli Sünnet İslâm anlayışına ve dolayısıyla Abbâsî hilafetine bağlılığı ve saygısı ile açıklanabilir.

İbn Müslime'nin el-Kâim'e Vezir Oluşundan Sonraki Münasebetler

Tarihî kaynaklar 437/1045'de İbn Müslime'nin (ö. 450/1058) "Reisü'r-Rüesa" lâkabıyla el-Kâim'e vezir olduğunu naklederler.77 İbn Müslime, koyu bir Ehli Sünnet mensubu olması78 dolayısıyla, hem Sünnî İslam'ın, hem de Abbâsî hilafetinin gerek Fâtımîler karşısında,79 gerekse Büveyhîler karşısında80 korunmasının ancak Selçuklular sayesinde mümkün olabileceğine inanıp, Selçuklulara yakınlık duyan ve icraatlarına bunu yansıtan biri olarak takdim edilmektedir. Nitekim onun, Tuğrul Bey'le el-Kâim arasındaki münasebetlerin gelişmesine büyük katkı sağladığı ve bu nedenle Selçuklu-Abbasi münasebetlerinde yeni bir dönem başladığı söylenmektedir.81 Zira kaynaklar, İbn Müslime'nin vezirliğinden sonra iki yönlü gelişmeden bahsederler: Birincisi; 437/1045 senesinde Selçukluların Irak topraklarına girmiş olmalarıdır.82 İkincisi ise, Selçuklu Sultanına el-Kaim'in davetini iletmek ve onun Bağdad'a gelmesini teminen gerekirse onu ikna edebilmek maksadıyla uzun süre Selçuklu Sarayı'nda kalmak üzere Ebu Muhammed Hibetullah Hasen b. Hasen el-Me'mun'un Tuğrul Bey'e gönderildiğinden söz edilir.83 Nitekim Ravendî gibi bazı müellifler Sultanı Bağdad'a gelmeye razı edebilmek için Hibetullah'ın üç yıl Selçuklu sarayında kaldığını ifade ederler.84 Bundan anlaşılacağı üzere, demek ki Abbâsî halifesinin Tuğrul Bey'i, 447/1055'te Bağdad'a gelişinden tam on yıl önce 437/1045'te davet ettiği ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan, bu dönemde Abbâsî halifesi el-Kâim'le Tuğrul Bey arasındaki münasebetlerin olumlu seyrettiğini Tuğrul Bey adına basılmış paralardan da çıkartmamız mümkündür. Nitekim, 433/1041-1042'de Rey'de basılan paralarda Tuğrul Bey'in ünvanı, "el-Emîru'l-Ecel";85 434/1042-1043'te Rey'de basılanlarda "el-Emîru's-Seyyid";86 434/1042-1043'te Nişâbur'da kestirilen sikkelerde "el-Emîru'l-Ecel";87 yine 435/1043-1044'te Rey'de basılanlarda "el-Emîru's-Seyyid"; "el-Emî-ru'l-Ecel";, 436/1045, 437/1046 yıllarında ise yine aynı unvanlar kullanılmıştır.88 Ancak, yukarıda da belirttiğimiz gibi İbn Müslime'nin vezirliğinden sonra Tuğrul Bey'in unvanlarında artmaların olduğu dikkat çekiyor. Nitekim, 438/1046'da Rey'de kestirilen sikkelerde Tuğrul Bey, "es-Sultanü'l-Muazzam, Şehinşah Tuğrul Bey Ebu Talip" unvanıyla zikredilmektedir.89 Görüldüğü gibi, bu sikkelerde Tuğrul Bey'in kullandığı unvanların Abbâsî-Selçuklu münasebetlerindeki gelişmeye paralel olarak kademe kademe ilerlemesinde, özellikle el-Maverdî'nin elçilikleri ve daha sonra İbn Müslime'nin vezirliğinin etkili olduğu ve dolayısıyla bu münasebetlerde önemli gelişmelerin yaşandığı iddia edilebilir.90

Abbâsî Selçuklu münasebetlerinde önemli sayılabilecek gelişmelerden birini oluşturan, Hibetullah'ın Tuğrul Bey'i ziyaretiyle ilgili karşımıza bir problem çıkmaktadır. Zira vaki davete rağmen, Selçuklu Sultanı, Bağdad'a gelmek için, niçin 447/1055 yılını bekledi? Elçi Hibetullah'ın söz konusu

ziyaretini ve halifenin davetini haber veren Bundârî ve Râvendî bu hâdiseyi naklettikten sonra, hemen 437/1045'den 447/1055 yılı hâdiselerine atlayarak, bu on yıllık tarihî dönem hakkında pek fazla bilgi vermezler.91 Dolayısıyla bu müellifler, Tuğrul Bey'in, bu on yılı nasıl geçirdiğini ve neden Bağdad'a geldikleri açıklayacak mahiyette bilgi vermemektedirler.

Ancak başka kaynakların verdiği bilgilerden anlıyoruz ki, bu on yıllık dönemde Selçuklular, büyük ölçüde hem Bizans, hem de Fâtımîlere dönük politikalar takip etmişler ve bu politikalarını aslında Abbâsîlerle mevcut münasebetlerin bir parçası olarak yürütmüşlerdir.92 Başka bir ifade ile 437/1045'den 447/1055 yılına kadar Selçukluların Abbâsîlerle münasebetleri hem Fâtımîlere, hem de Bizans'a yönelik Selçuklu siyasetiyle bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz. Yine Tuğrul Bey'in Halifenin davetine icâbetteki gecikmesinin sebeplerini Selçukluların Bağdad'a gelip Büveyhîlerin hakimiyetine son vermeden evvel onların elinde bulunan topraklara hâkim olmayı hedeflemiş olmalarında aramak yerinde olur, böylece Selçuklular, zaten zayıflamış Büveyhîleri iyice çökertip, kendi güçlerini ve hâkimiyetlerini iyice pekiştirmek istiyor olmalıydılar.93

Nitekim 437/1045'de Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'dan Cibal bölgesini feth etmesini istedi. İbrahim Yınal da Gerşasf b.Alai'd-Devle b. Kakaveyh'in elindeki Hemedan, Hulvan, Karmisin, Dinever'i feth etti. Çünkü Büveyhîler Selçuklu fetihleri karşısında askerî bakımdan fazla bir varlık gösteremeyip onları durdurmaya güçleri yetmiyordu.94 Bu durumda Büveyhîler, Selçuklu fetihlerini durdurmaya güçleri yetmeyince, barış yoluyla Selçuklu ilerleyişini önlemenin çarelerini aradılar. Nitekim Fars-Büveyhi Emiri Ebu Kalicar, Tuğrul Bey'den sulh istemek zorunda kaldı. Selçuklu Sultanı bu talebi kabul ederek, İbrahim Yınal'dan şimdilik elindeki topraklarla yetinmesini ve Büveyhî topraklarında fazla ileri gitmemesini emretti. Böylece Büveyhîler ile Selçuklular arasında hem sulh yapıldı hem de karşılıklı evlilik bağlarıyla bu sulh sağlamlaştırılmaya çalışıldı. Ebu Kalicar'ın kızıyla Tuğrul Bey; Çağrı Bey'in kızıyla da Ebu Kalicar'ın oğlu evlenmişti.95 Büveyhîler, bu tedbirlerle Selçuklu ilerleyişini durduracaklarını sanmışlardı, fakat durum böyle olmadı. Selçuklu ilerleyişi Büveyhîler aleyhine devam etti ve 447/1055'de Tuğrul Bey'in Bağdad'a girişine kadar merhale merhale Büveyhîlerin toprakları Selçuklular tarafından ele geçirildi.96 İşte bütün bunları, Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelip, Büveyhîlere son vermeden ve Fâtımîler ile Bizans üzerine yürümeden evvel, geride kendisine meşgale çıkartacak unsurları temizlemeye yönelik bir planı ve dolayısıyla 437/1045'teki Abbâsî halifesinin vaki davetine icabetin gecikmesinin sebepleri olarak yorumlayabiliriz. Başka bir ifade ile Tuğrul Bey, Bağdad'a gelmek için daha henüz şartların tam anlamıyla olgunlaşmadığını düşünmüş ve bunu beklemişti.

Tekrar Abbâsî-Selçuklu münasebetlerine dönersek; kaynaklarımız 442/1050'de Selçukluların İsfehan ve Fesa'yı fetihleri97 dolayısıyla el-Kâim'in elçisiyle Tuğrul Bey'e bir mektup gönderdiğini zikrederler.98 Bar Hebraus'a göre, hâdise şöyledir: Selçuklu ordusunun İsfehan'ı kuşatmasıyla sıkıntıya düşen şehir ahalisi, Tuğrul Bey'den şefaatte bulunması için halifeye müracaat ederler. Ancak el-Kâim, Tuğrul Bey'in çoktan beri talep ettiği ve kendisinin mevkiini yükseltecek ve hükümdarlığına lâyık unvanları ona vermeye yanaşmamaktadır. Kanaatimizce belki de Halife, bu unvanları sultana vermeyi tehir ediyor, böyle bir taltifi daha önemli hâdiselerde kullanmayı düşünüyordu. Bu yüzden de,

bu nevi unvanları ona kolayca vermeye yanaşmıyordu. Dolayısıyla Halife, İsfehan ahalisinin isteğini Selçuklu Sultanı'na iletmeyi kabul etmemişti.99 Bununla birlikte öte yandan başka bir olay her iki tarafın arzularına uygun bir fırsatı ortaya çıkarır. Nitekim el-Kâim'in 443/1051'de Zîrî emiri Muiz b. Badis'e gönderdiği elçinin Bizans'ta tutuklanması ve Fâtımîlere gönderilmesini müteakip Selçuklular, hem Bizans, hem de Fâtımîlere karşı Abbâsî hilafetinin yanında yer almış ve bu hâdiselerde aktif rol oynamıştı.100 Bunun tesiriyle101 olsa gerek ki, el-Kâim, Tuğrul Bey nezdinde şefaatte bulunmayı kabul etti ve ona "meşru hükümdar, Müslümanların sığınağı", "Rüknüd-Din Sultan Tuğrul" unvanıyla hitap ederek bir mektup yazdı ve elçisiyle gönderdi.102

Nitekim İbnü'l Esir, 443/1051 yılında Halifenin elçisinin Selçuklu sarayına giderek, el-Kâim'in gönderdiği hil'atı ve unvanları muhtevi mektubu Tuğrul Bey'e teslim ettiğini bildirir.103 Tuğrul Bey de, uzun zamandır beklediği bu unvanların kendisine verilmesi dolayısıyla el-Kâim'e teşekkürünü iletmek maksadıyla, gelen Abbâsî elçisiyle beraber kendi elçisini ve ayrıca halifeye 20.000, vezir İbn Müslime'ye 5.000, diğer hilafet görevlilerine de 2.000 dinar olmak üzere başka hediyeleri Bağdad'a gönderir.104 Öyle anlaşılıyor ki, el-Kâim, Abbâsîler lehine gelişen Selçuklu siyasetinden memnun olmuş ve bu yüzden istediği unvanları Tuğrul Bey'e vererek aralarındaki münasebetin gelişmesine katkıda bulunmuş, o da aynı şekilde cevap vermişti. Öte yandan Sıbt İbnü'l-Cevzî 444/1052'de, Hemedan ve çevresini feth eden Tuğrul Bey'in, artık Irak'a gelme düşüncesini hayata geçirme niyetinde ve arzusunda olduğunu söylemektedir.105 Sıbt'a göre Tuğrul Bey aynı yıl Bağdad'a gelmesi için halifeden bir davet daha almıştı.106 Öyle görünüyor ki Tuğrul Bey, bu durumda Oğuzların ne yapacağını tam kestiremediği için Bağdad'a gelmeyi bir daha te'hir etmişti.107

Bu rivayet ve gelişen olaylardan anlaşıldığı kadarıyla, yine bu yıllarda Abbâsî halifesi ile Selçuklu Sultanı arasında sıcak ilişkiler ve muhtemelen gizli pazarlıklar cereyan ediyordu. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, bu senelerde Kuzey Afrika'daki Zîrî emiri Muiz b. Badis Fâtımîlere karşı isyan etmiş ve Abbasi halifesi adına hutbe okutmaya başlamış,108 el-Kaim'de ona hil'at ve menşur yollamış, fakat bunları götüren Abbâsî elçisi Ebu Gâlib eş-Şîrâzî Bizans'ta tutuklanıp Fâtımîlere gönderilmişti. Öte yandan yine bu sırada Selçukluların Bizans'a yönelik baskıları artmış ve Azerbaycan yoluyla Ermenistan ve Doğu Anadolu Selçuklu akınlarına maruz kalmıştı.109 Bu olayların hepsinin aynı senelere rastlamasını sadece bir tesadüf olarak değerlendirmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü bu akınlar sonucunda Bizanslılar, Selçuklularla görüşmelerde bulunmuşlar ve hatta Fâtımîlere karşı tavır alıp, bir anlamda Abbâsî hilafetini tanıyarak ve İstanbul'da el-Kâim ile Tuğrul Bey adına hutbe okunmasına müsaade etmiş ve tutuklanan Abbâsî elçisini serbest bırakmak zorunda kalmıştı.110 Bu olayların da gösterdiği gibi Selçukluların Sünni siyaseti ile Abbâsîlerin yanında yer alarak hem Bizans'a, hem Fâtımîlere yönelik bir batı politikası uygulamasının gerisinde kendilerinin Abbâsîlerle olan münasebetlerinin epeyce etkili olduğunu düşünüyoruz. Bu durum Abbasi hilafetine de büyük bir güç kazandırıyordu. Nitekim 442-443/1050-1051'de Bağdat'ta Ehli Sünnet taraftarları ile Şia mensupları arasında şiddetli dinî kavgalar ortaya çıkınca,111 bu elçilik hâdisesindeki Selçuklu-Abbâsî işbirliğinin avantajıyla Abbâsîler, 444/1052'de Fâtımîlerin nesebinin Hz. Fatıma yoluyla Hz.Peygambere dayandığına dair iddiaların asılsız olduğu hakkında Bağdad'ta bir

bildiri yayınlayarak,112 onlara karşı mevcut politikalarını ve mücadelelerini kuvvetlendirdiler. İşte bütün bunlar, Selçuklu gücünün desteğiyle Abbâsîlerin muhalifleri karşısında silkinişini ve bizim yukarıda yaptığımız değerlendirmenin isabetli olduğunu gösteren gelişmelerdi.

Besâsirî İsyanı ve Tuğrul Bey'in Bağdad'a Gelişi

Şimdi Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinde en önemli merhaleyi oluşturan ve Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişine zemin hazırlayan Abbâsî davetine geçebiliriz. Çünkü kanaatimizce bu konu, hem Abbâsî hilafeti ve Ehli Sünnet İslâm anlayışının geleceği, hem Selçuklular, hem de genel İslâm tarihi ve hatta Türk tarihi bakımından ciddi gelişmelerin basamağı sayılabilecek ehemmiyete haiz bir meseledir.113

Anladığımız kadarıyla ele aldığımız dönemde cereyan eden bu olayların, bir yandan Selçuklu-Abbasi münasebetlerinin olumlu yönde gelişip, dostluk ve işbirliğine dönüşerek Fatımi-Büveyhi ittifakı aleyhine sonuçlar doğurması; diğer yandan gerçekleştirilen siyasi ve askeri faaliyetlerle Selçukluların Büveyhi topraklarını ele geçirip Irak'a kadar gelmesi ve hatta Fatımi hakimiyetini ve varlığını daha da ciddi şekilde tehdit eder bir noktaya ulaşması Fatımileri, Selçuklu gücünü durdurmak için bir takım yeni tedbirler almaya ve yeni arayışlara sevk etti.

Nitekim H. 447/M.1055'ye gelindiğinde bölgedeki bütün taraflar açısından çok önemli sonuçlar doğuracak bir olay patlak verir ve mevcut güç dengeleri ve konjonktür açısından dönüm noktaları oluşturacak nitelikte bir faaliyet ve tertip ortaya çıkar. Öyle ki, Fatımiler, hem geleneksel düşmanı ve rakibi Abbasi hilafetini yıkmak üzere son darbeyi vurmak; ve hem de aynı zamanda Abbasilerin müttefiki olup, aşağıda belirteceğimiz üzere, üstelik kendilerine karşı aleni düşmanlığını belirterek, Fatımi toprağı olan Suriye ve Mısır'ı almak114 niyet ve kararıyla mücadele eden ve Irak'a kadar gelmiş bulunan Selçuklu Devleti'nin önünü kesmek için, Bağdat'taki Arslan Besasiri adındaki Türk komutanı, maddi ve manevi yönden destekleyerek isyana teşvik ederler.115 Neticede Besasiri Abbasi halifesine karşı bir isyan başlatır. 116 Fatımiler de böylece bu isyana müdahil olur. Çünkü bu olayı Fatımiler adına organize eden dâi el-Müeyyed, bu isyanla ilgili olarak; "Ebu'l-Haris el-Besasiri ve Bağdatlı askerlere yazdığımız mektuplarla kendilerine destek olduğumuzu ve asker silah hususunda yardım edeceğimizi bildirmek üzere görüşmeler başladı…"117 diyerek Besasiri hareketindeki Fatımi rolünü açıkça itiraf etmektedir. Ancak Besasiri isyanında sadece Fatımilerin rol oynadığını söylemek tam gerçeği ifade etmeyebilir. Çünkü Besasiri'nin sahip olduğu konum içinde bulunduğu şartlar ve hedefleri yanında, yaklaşan Selçuklu gücünün de kendisinin isyanına tesir etmiştir denebilir.

İşte doğrudan doğruya Abbasi hilafetini yıkmayı hedefleyen bu tehlikeli isyan karşısında, halife el-Kaim, zaten iyi ilişkiler içindeki ve her fırsatta dayanmaya ve yararlanmaya çalıştığı üzere, bu defa da Selçuklu gücüne sığınmayı kendisi için bir çare olarak gördü ve Besasiri isyanını bastırıp ondan kurtulmak ve hatta belki de öteden beri Büveyhiler önünde kaybettikleri itibarını, yetkilerini ve siyasi-askeri gücünü yeniden kazanmak için Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti.118 Kaynakların bildirdiğine göre Tuğrul Bey, halifenin bu vaki daveti üzerine, Bağdat'a gelirken yolda, bir anlamda, Selçuklunun Abbasi yanlısı ve Fatımi karşıtı siyasetinin hedeflerini ve sınırlarını açık bir şekilde ortaya koyan bir

açıklama yaptı. Pek çok tarihçinin kaydettiği bu açıklamada, Tuğrul Bey; 1) Hz. Peygamber'in halifesine (Abbasi halifesi el-Kaim) hizmet etmekle şeref kazanmak ve onun tarafından kabul ve takdis edilmek, onun düşmanlarından (Besasiri, Fatimiler ve Büveyhiler) intikam almak; 2) Mekke'ye gidip hac ibadetini yerine getirip, dua ve niyazda bulunmak; 3) Hac yollarını Bedevi ve eşkıyalardan temizleyip güvenliğini sağlamak. 4) Suriye ve Mısır'da yuvalanmış muannidlerle (Fatimilerle) savaşmak, onları oralardan uzaklaştırıp, yeniden Abbasi halifesi adına hutbe okutmak; gibi niyet ve maksatlarla Bağdat'a geleceğini-geldiğini ilan etti.119

Görüldüğü gibi, bu açıklamasında Tuğrul Bey, Fatımilere karşı, sadece hasmane bir siyaset takip ettiğini ifade etmekle kalmamış, açıkça savaş ilan etmişti. Böylesi bir meydan okuma ve savaş ilanı karşısında, Fatımilerin de elbette kendi hedeflerini gerçekleştirmeleri ve varlıklarını koruma uğruna bir takım faaliyetlerde bulunmaları kaçınılmazdı. Yani Selçuklu gücüne karşı bir şeyler yapmaları gerekiyordu.

Bu arada Tuğrul Bey'in 447/1055'de Bağdat'a gelmesiyle birlikte, isyan halinde olan Besasiri, müttefiki Fatımilere sığınmak için Bağdat'tan Suriye'deki Rahbe'ye kaçmak zorunda kaldı.120 Bağdat'a gelen Selçuklu sultanı, ilk iş olarak zaten fiilen topraklarını aldığı Şii-Büveyhi devletini resmen ve hukuken ortadan kaldırdı.121 Böylece Tuğrul Bey yaklaşık 113 yıllık Büveyhi devletine son verip, Abbasi hilafetini Şii-Büveyhi emirlerinin tasallutundan ve tahakkümünden kurtararak, Abbasi-Sünni yanlısı siyasetini bir kere daha göstermiş oldu. Nitekim bununla ilgili olarak tarihçi İbn Kesir, Bağdat'ta egemen olan Şii-Büveyhi devleti yıkıldı ve onlardan sonra Ehl-i Sünnet mezhebini benimsemiş olan Selçuklu Türkleri geldi, diyerek bu olayın dinî-mezhebî ve siyasî boyutuna işaret etmektedir.122

Selçuklu-Abbasi İttifakıyla Fatımî-Besasiri İttifakı Mücadelesi

Bağdat'ta bulunan Selçuklu ordusu, hem Besasiri'yi takip etmek, hem de Musul, Nusaybin, Diyarbakır, Sincar, Tıkrit, Hille gibi şehirlerin bulunduğu Kuzey Irak ve Suriye bölgesini Abbasi Selçuklu hakimiyeti altına almak için 448/1056'da askeri sefere çıktı ve bir çok yeri fethederek önemli başarılar elde etti.123

Bu arada, Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişinden sonra h. 448/m. 1056'da Sultan'ın yeğeni ve Çağrı Bey'in kızı olan Hatice Arslan Hatun'la halife el-Kaim muhteşem bir törenle evlendi.124 Muhtemelen bu evlilikle Selçuklu hanedanı ile Abbasi hanedanı arasında akrabalık bağları kurmak suretiyle, zaten olumlu seyir takip eden Selçuklu-Abbasi münasebetlerini daha da güçlendirmek ve sağlam temellere oturtulmak istenmişti.

Belirttiğimiz gibi, Selçuklu gücüne karşı, Fatımilerin, dâi el-Müeyyed vasıtasıyla harekete geçirdikleri ve ancak ilk teşebbüste başarısız olan Besasiri'yi ve bölgenin emirlerini yeniden motive edip, örgütlemek için çeşitli faaliyetlere giriştiklerini görüyoruz. Nitekim bu doğrultuda Besasiri ve yandaşlarına her türlü Fatımi desteği sağlandı.125 Bu sayede kurulan Fatımi-Besasiri ve bölge

güçlerinden oluşan ittifak ordusu, Kutalmış komutasındaki Selçuklu ordusunu Sincar'da yenmeye muvaffak olur.126 Sincar galibiyetiyle Fatımi-Besasiri ittifakı, hem maddi bakımdan hem de manevi yönden önemli kazanımlar elde eder ve adeta yeniden doğar. Çünkü bölgedeki emirler ve liderler, bu zaferin ve gelen Fatımi yardımının tesiriyle yeniden Fatımi-Besasiri ittifakına katılırlar. Neticede Bağdat'ın batısındaki bölgelerin hepsi tekrar Fatımi hakimiyeti altına girdi.127

Sincar yenilgisi ve Selçuklu hakimiyetine karşı ortaya çıkan bu tehlikeli gelişmeler üzerine, bizzat Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ve Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'nin de katıldığı Selçuklu ordusu H. 448 sonları ve 449 başlarında/Ocak-Şubat 1057'de Musul, Diyarbakır, Sincar, Tıkrit, Hille civarını kapsayan bir sefere çıktı. Yapılan bu askeri seferin hedefi, Fatımi-Besasiri ittifakını dağıtmak, parçalamak ve zayıflatmak ve de bölgeyi yeniden Abbasi-Selçuklu egemenliğine kazandırmaktı. Anlaşıldığı kadarıyla bu seferin hedefleri büyük ölçüde gerçekleşti.128

Bu seferi müteakiben Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı Musul'da bırakarak Bağdat'a gitti.129 Anlatıldığına göre, gerçekten de Sultan halifeyle çok önemli bir görüşme için gelmişti. Zira, işaret ettiğimiz askeri ve siyasi faaliyetleriyle Tuğrul Bey, Besasiri-Fatımi ittifakı aleyhine, Abbasi-Selçuklu ittifakı lehine önemli başarılar kazanmıştı. İşte bu başarıların karşılığı ve takdiri sadedinde Sultan, 25 Zilkade 449/23 Ocak 1058 Cumartesi günü hilafet sarayında halife tarafından muhteşem bir törenle kabul edildi. Bu törende el-Kaim, Tuğrul Bey'e daha önceden verdiği "Ruknu'd-Din/Dinin Direği" gibi son derece anlamlı bir unvanla hitap ederek daha sonra "el-Melikü'l-Meşrık ve'l-Mağrib" unvanını verdi ve ona kendi eliyle kılıç kuşattı.130 Halife, bu unvanı ona vermekle bir anlamda Selçukluların Fatımilere karşı yürüttüğü siyaseti ve faaliyetleri onaylıyor ve meşru ilan ediyordu. Çünkü Tuğrul Bey, ifade ettiğimiz gibi, o ana kadar zaten doğunun sultanı konumunda olup, o bölgelerde de hakimiyetini kurmuştu. Artık verilen bu yeni unvanla, eskiden Abbasi hakimiyetinde iken, halen Fatımilerin elinde bulunan Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'nın onların elinden alınarak, yeniden Abbasi ve Selçuklu egemenliği altına alınması görevi resmen Tuğrul Bey'e veriliyordu.

Halife ile Tuğrul Bey arasında ilişkiler sıcak, samimi bir şekilde gelişirken Abbasi-Selçuklu münasebetleri de buna paralel bir şekilde dostluk ve işbirliği çerçevesinde yürütülüyordu. Abbasi-Selçuklu cephesinde Fatımi-Besasiri ittifakına yönelik maddi-manevi tedbirler alınırken, karşı taraf da elbette boş durmuyordu. Nitekim el-Müeyyed vasıtasıyla, Fatımiler, zayıflayan Besasiri-Fatımi ittifakını yeniden derleyip toparlamak için maddi yardımlarını sürdürürken, diğer yandan kendi taraflarında yer alan bölge güçlerinin birliğini korumak için diplomatik temas halindeydiler.131 Bu karşı faaliyet ve çabalarıyla Fatımiler, Selçuklu Devleti'ni yıpratmak ve dolayısıyla kendilerine yönelik Selçuklu niyet ve hesaplarını boşa çıkarmak için her türlü çareye başvuruyorlardı.

Bu meyanda el-Müeyyed; "Şüphesiz ben, çalışmalarımın heba olduğunu ve Mısır'dan getirdiğim malların yok olduğunu gördüm. Halbuki ben bu iş için (yani Besasiri-Fatımi ittifakının oluşturulup Selçuklu-Abbasi cephesine karşı mücadele için) kalkıp Mısır'dan buraya (Halep, Balis, Rahbe) geldim. Fatımi halifesinin gönderdiği yüklü malları getirdim. Ve bu şekilde Fatımi taraftarlarını bir araya topladım… Selçukluların azgın düşmanlığı Fatımiler üzerine gelecek ve onlar Fatımi topraklarına

musallat olacak; ya da buna mani olmak için yeni çareler bulacağız."132 diyerek gelişmeler karşısındaki düşüncelerini ve faaliyetlerini aktarıyor. Bu ifade ve itiraflardan da açıkça anlaşılacağı üzere, Fatımiler, Selçuklu gücünü ve tehdidini durdurmak için elbette her türlü tertip ve tedbire başvuracaktı. Pekala bu tertip ve tedbirler arasına Selçuklu yönetimini ve gücünü yıpratmak için, İbrahim Yınal'la anlaşarak onun durumundan faydalanıp onu kendi emellerine alet ederek isyan ettirmek de dahil olabilirdi.

Abbasi-Selçuklu münasebetlerinin tarihi akışı içerisinde önemli yer işgal ettiğini düşündüğümüz İbrahim Yınal isyanı ile ilgili olarak; Sire ve Mir'at dışında gerek Sünnî, gerek Fatımi kaynaklarında; Fatımilerin Halife Mustansır adına ya dâi el-Müeyyed, veya müttefikleri Besasiri vasıtasıyla, Fatımilerin Tuğrul Bey'e karşı İbrahim Yınal'ı isyana teşvik ettiklerine ve bu maksatla aralarında bir andlaşma yapıldığına dair sadece işaret ve kısa rivayetler bulunmaktadır.133 Belirttiğimiz gibi Sıbt'ın "Mirât"ında ve el-Müeyyed'in "Sire"sinde ise, bu olay ve gerisinde cereyan eden Fatımi-İbrahim Yınal işbirliği anlaşması ile isyan hakkında verilen bilgilerin oldukça zengin ve ayrıntılı olduğu dikkat çekmektedir. Üstelik bu kaynaklar, isyandaki el-Müeyyed ve Fatımi yardımı ve faktörünü açık bir şekilde ifade etmektedirler.

Daha önce işaret ettiğimiz üzere Tuğrul Bey'e karşı İbrahim Yınal'ın bu isyanında çok önemli rol oynayan kişilerden biri, dahası bu hususta onunla görüşmeyi gerçekleştiren ve aralarında bizzat anlaşma yapan Fatımi dâisi el-Müeyyed, bu olayla ilgili olarak şunları kaydetmektedir: "Günahkâr Türkmen şeytanlarının (Selçuklu Türklerinin) Irak topraklarını işgaline karşı koymak (kendi müttefikleri Besasiri ve yandaşlarına destek olmak) için getirdiğim Fatımi yardım kervanını, Fatımi başkentinden (Kahire) yüklediğim andan itibaren bunları Irak bölgesinde dağıtıncaya kadar karşı karşıya kaldığım, ancak bunlardan bir kısmını açıkladığım olayları ve seyrini, çektiğim sıkıntıları, eziyetleri başıma gelenlerin hepsini bir an için gözümün önünden geçirdim. Gerçi yaşadığım bu olaylar, yaptığım konuşmalar, görüşmeler, yazışmalar, bazen sertlikler bazen de dostluklar içinde cereyan etmişti. Sonunda zalimlere karşı (Selçuklulara karşı) Allah yardım etti ve müminler topluluğunun (Besasiri ve müttefikleri) kalpleri şifa buldu. İşte ben (bütün bunlarla uğraşırken) Rahbe'de bir yıldan fazla kalmıştım. Buradan Haleb'e döndüm…Orada kaldım"134

el-Müeyyed'in anlatımından anlaşıldığı kadarıyla, kendisi Halep'te hiç boş durmamış, misyonu ve ideali gereği halkla bütünleşip, onların desteğini almış ve onları tahrik ve teşvik ederek Selçuklu'ya karşı Besasiri'ye destek olmaları için bir yardım kervanı hazırlamış, ancak şehirde çıkan bir yangın her şeyi mahvetmişti. Bunun üzerine el-Müeyyed, olayların belirsizliği ve kötü gidişinden dolayı artık ümitsiz bir şekilde Mısır'a dönmeye karar vermiştir ve Halep'ten ayrılacağı anı beklemektedir.

İşte, bu sıralarda Tuğrul Bey'in anne bir üvey kardeşi İbrahim Yınal, kendi elçisiyle Halep yakınlarındaki Balis'te karargâhlarında bulunan Besasiri ve müttefiki Kureyş b. Bedran el-Ukayli'ye, şifreli bir mektubunu gönderir. Bu mektupta, görünüşte, Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal'ın, Besasiri ve Kureyş hakkında iyi şeyler düşündükleri, Selçuklu itaatına girmeleri halinde ise kendilerine bir çok vilayet verileceği ve ihsanlarda bulunulacağı ifade edilmektedir.

Ancak el-Müeyyed'e göre gerçekte mektup farklı mesajlar içermektedir ve mektubun esas maksadı ve içeriği hakkında o, şu yorumu yapmaktadır: "Hakikatte bu mektupta, Besasiri ve Kureyş benden, Tuğrul Bey'e karşı isyan etmesi için, İbrahim Yınal'ın istediği mal, silah, para, hil'at ve unvan gibi şeyleri Fatımi hilafetinden temin etmem; buna karşılık isyan edip, Selçuklu tahtını ve topraklarını ele geçirmesi halinde Fatımilere itaat etmesi ve onlar adına hutbe okutması şartıyla, onunla anlaşma yapmak için bunları konuşmamı ve aracılık etmemi istiyor ve buna işaret ediliyordu".135 Bu ifadeler, İbrahim Yınal isyanının ortaya çıkışına ve arka planına ışık tutmaktadır.

Yine el-Müeyyed'in Sire'sinde bu olayın cereyan edişi şöyle anlatılmaktadır: "İbrahim Yınal'ın elçisi, önce Balis'te bulunan Besasiri ve Kureyş'e gelmiş ve bu mektubun zahiri ve batını manalarının hepsini onlara anlatmış. Onlar da bunun üzerine, İbrahim Yınal'ın isteklerini bana iletmesi ve benimle görüşerek bunları temin etmemle ilgili karşılıklı anlaşma yapmak ve bunu kesinleştirmek için elçiyi, Haleb'e benim yanıma gönderdiler. Bu elçi, yolculuk şartları ve adetleri gereği sufi kılığında bana geldi… Akabinde elçi İbrahim'in mektubunun muhtevasını gizli ve açık bütün yönleriyle açıkladı ve her şeyi bana anlattı. Benden hüsn-ü kabul gördü ve olumlu cevap aldı. Daha sonra, ben de onun gibi sufi üslubunu kullanarak her şeyin gerçek yanını asıl maksadı ve uygulanacak planın her yönünü ayrı ayrı açıkladım (bir mektup yazdım), çok sevindi, kalbi mutmain oldu. Böylece İbrahim Yınal'ın Fatımi Hilafetinden istediği silah, mal, hilat ve unvan gibi şeyleri sağlayacağıma dair onunla bir anlaşma yaptım. Anlaşma metnini ya da senedini efendisine (İbrahim Yınal'a) götürmesi için kendisine verdim… Sonra bu elçi benim yanımdan ayrıldı, Besasiri ve Kureyş'e uğrayarak oradan Musul'daki efendisi İbrahim Yınal'ın yanına gitti."136 Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, İbrahim Yınal'la Fatımilerin bölgedeki temsilcisi el-Müeyyed arasında dolaylı bir görüşme ve anlaşma gerçekleşmiştir. Bu da göstermektedir ki İbrahim Yınal isyanının tertibi ve ortaya çıkmasında Fatımi faktörü ve rolü kesinlik kazanmaktadır.

Söylediğimiz gibi Sünni kaynaklar bu konuya sadece işaretle yetinirken137, Sıbt İbnu'l-Cevzî, verdiği tafsilatlı bilgilerle hem onları hem de Müeyyed'i teyit ediyor ve şunları anlatıyor: "Besasiri ve Mısır halifesi (el-Mustansır ya da onun veziri el-Yazuri) nin mektupları (el-Müeyyed vasıtasıyla olmalı), yahut da doğrudan Fatımi hilafetinden gelen bir kişi veya (girişim ve) mektup, Abbasi veziri İbn Müslime tarafından Bağdat'ta yakalanan bir casusun üzerinde ele geçirilir. Bu mektupta, İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'e karşı isyana teşvik edilerek tek başına hükümdar olmaya tamahlandırılmakta ve kendisine Fatımilerin yardım ve desteği vaadedilmektedir. Ancak İbn Müslime, İbrahim'in yakınlığını ve kalbini kazanmak, dolayısıyla taşıdığı isyan niyetinden vaz geçirir düşüncesi ve umuduyla, söz konusu casusa veya İbrahim'in elçisine bir şey yapmaz ve onu serbest bırakır. Ama bu şahıs, hemen Musul'da bulunan İbrahim'in yanına giderek olanı biteni kendisine anlatır. Fatımilerin mektubunun İbn Müslime'nin eline geçtiğini öğrenen İbrahim Yınal ise bundan ötürü epeyce huzursuz olur ve canı sıkılır. (Belki de olan oldu, artık ok yaydan çıktı diyerek) Aynı gece isyan bayrağını açarak bu maksatla yanındaki askerlerle birlikte Musul'dan Hemedan'a hareket etti." demektedir.138 Görüldüğü gibi Sıbt'ın bu rivayeti de yukarıda naklettiğimiz el-Müeyyed'in verdiği bilgileri adeta doğrulamaktadır. Tarihi kaynakların verdiği bu bilgilere göre, ister el-Müeyyed, ister Besasiri vasıtasıyla olsun, her

halükarda, Fatımi hilafeti ile İbrahim Yınal arasında Tuğrul Bey'e karşı isyan hususunda işbirliği antlaşması yapılmıştı.

Naklettiğimiz üzere, kendisiyle Besasiri ve Fatımi Devleti arasındaki ilişkileri gösteren mektupların, Bağdat'ta Abbasi veziri İbn Müslime'nin eline geçmesiyle birlikte, artık iplerin koptuğuna ve İbrahim Yınal'ın isyan niyetiyle Musul'dan ayrılıp Cibal'e gittiğine dair haberler, Abbasi başkentinde çalkalanmış ve endişeli bekleyiş başlamıştı. Bu haberler üzerine Tuğrul Bey, derhal olayın doğruluğunu ve durumu tetkik etmek için, hemen Hadimu'l-Has Sav-Tekin'i hediyelerle birlikte Musul'a gönderdi ve İbrahim'i Bağdat'a çağırdı.139

Sultanın vaki çağrısı üzerine İbrahim, Muharrem 450/Şubat 1058 sonu ya da Sefer 450/Mart 1058 başında Bağdat'a geldi. Ama Tuğrul Bey, onun hakkındaki bu söylentilerden ve ortaya çıkan tablodan oldukça kızgındı ve bu söylentilerin doğru olabileceğini düşünüyordu. Nitekim Sıbt'ın nakline göre, sultan; "İbrahim'e güvendim, Musul'u ona teslim ettim ancak o bütün bunlara rağmen isyan hazırlığı içindedir. Daha önce de isyan etti affettim. Ama bu defa isyanı gerçek olursa onu mutlaka cezalandıracağım."140 diyerek hem kardeşine karşı kararlılığını ve kızgınlığını dile getiriyor hem de onun isyan edebilecek bir karakteri ve geçmişinin bulunduğuna işaret ediyor. Aslında sultan, onun isyanının bastırılmasının kendisi için zor olmayacağına inanıyor, ama yine de karşı karşıya olduğu durumun ciddiyeti ve hassasiyetinin bilincindeydi.

Nitekim sultan, "Şu an başımda yeteri kadar gaile var, bir de onun isyanı ile uğraşırsam, sizin (Abbasi hilafeti) burada korumasız ve yalnız kalmanız halinde, Şii-Fatımiler ile onun müttefiki Besasiri gibi düşmanlar bunu fırsat bilerek size karşı başarı kazanmalarından korkuyorum."141 diyerek İbrahim'in isyanının yol açacağı hadiseleri tahmin ediyor ve olacaklardan endişeleniyordu.

Öte yandan bu sırada; Fatımi-Besasiri ittifakı ile İbrahim arasındaki antlaşmanın icabı, yahut da sultanın çağrısı üzerine, İbrahim'in Musul'dan ayrılıp Bağdat'a gelmesinden istifadeyle, el-Müeyyed, Besasiri-Fatımi güçlerini harekete geçmeleri hususunda durmadan teşvik ediyordu.142 Bu teşebbüsler sonucunda Besasiri ve Kureyş, Musul'un batısında kalan bölgeyi ele geçirmişler ve hatta orayı da kuşatma altına alıp,143 tehlikeli bir şekilde Selçuklu-Abbasi ittifakı aleyhine ilerlemesi üzerine, halifenin tavsiyesini de dikkate alan sultan, İbrahim'e hil'at ve hediyeler vererek onu taltif etti ve Bağdat'tan tekrar Musul'u korumak için gönderdi.144 Fakat o, belki de bilinçli olarak, isyan düşünce ve niyetini hayata geçirmek, ya da Fatımi ve Besasiri ile yaptığı işbirliği anlaşması icabı -kendi emellerine ulaşabilmek için Selçuklu düşmanlarına fırsat tanıdı- sultanın emrine uymayarak kendisine verilen görevi savsakladı, oyalandı durdu.145 İbrahim'in durumu kendisine ulaşınca, el-Kaim ve vezir İbn Müslime'nin engellemelerine rağmen, bizzat Sultanın kendisi, Recep 450/Eylül 1058'de Bağdad'tan Besasiri'nin kuşatması altındaki Musul'a hareket etti.146 Selçuklu ordusunun Musul'a gelmekte olduğunu öğrenen Besasiri ve müttefiki Kureyş, derhal kuşatmayı kaldırarak şehirden kaçtı. Tuğrul Bey de, burayı emniyete aldıktan sonra, daha fazla kalmadan hemen Nusaybin'e geçti.147

İşte tam bu sıralarda İbrahim, Musul'dan hareket ederek, Ramazan 450/Kasım 1058'de maiyetindeki askerlerle Selçuklu payitahtını ve saltanat hazinelerini ele geçirmek için Irak'ı terk edip Hemedan'a gitti.148 Yine el-Müeyyed, Sire'sinde; "Ben Halep'te iken, İbrahim'in gönderdiği elçi sufi kılığında bana geldiğinde onunla bizim aramızda kararlaştırdığımız ve yaptığımız anlaşmanın ilk perdesi açılmıştı. Halbuki Tuğrul Bey, bu perdeyle birlikte büyük bir darbe yiyeceğini hissetmemişti bile. Çünkü İbrahim, aramızdaki anlaşma gereği, askerleriyle birlikte (Musul'dan) ayrılıp Cibal'e gitti. Fakat Tuğrul Bey, onun nereden ve hangi yolla nasıl gittiğini dahi fark edemedi"149 şeklindeki açıklamalarıyla bu isyanın başlangıcı ve seyri hakkındaki bilgisiyle olayı aydınlatmaktadır.

Bu haber Nusaybin'de kendisine ulaşınca Tuğrul Bey, zaten her an beklediği bu isyanı hem saltanatının ve Selçuklu Devleti'nin akıbetini tayin edebilecek, hatta devletini yıkabilecek kadar tehlikeli gördü ve hem de saltanatın İbrahim'in eline geçmesi halinde de uzun vadede Fatımi-Besasiri ittifakı karşısında korumasız kalacak Abbasi hilafeti ile Ehl-i Sünnet mezhebinin ve taraftarlarının varlığını da ciddi bir şekilde etkileyecek boyutta hissetti. Bu durumun vahametine, aciliyetine ve önemine binaen Sultan, derhal yanındaki askerlerin bir kısmıyla 13 ya da 14 Ramazan 450/3-5 Kasım 1058'de Hemedan'a gitmek üzere Nusaybin'den ayrıldı.150

Anlaşıldığı kadarıyla Sultan, İbrahim'in isyanı ve muhtemel başarısıyla doğabilecek sonuçları çok iyi tahmin edip ileriyi görmüş ve onun kendisinden önce Hemedan'a varıp Selçuklu tahtını, devletin hazinelerini ve silahlarını ele geçirmesine mani olmak için süratle Nusaybin'den hareket ederek 20 veya 22 Ramazan 450/11,13 Kasım 1058'de İbrahim'den önce Hemedan'a ulaştı.151 Görüldüğü gibi Sultan, bir taraftan kendi saltanatını kurtarmak için çırpınırken, diğer taraftan Besasiri ve müttefikleri karşısında Abbasi hilafetini ve başkentini savunmasız bırakmamak için de, kuvvetlerinin bir kısmını ve vezir Amidi'l-Mülk el-Kündüri'yi, hanımı Altuncan Hatun'u ve üvey oğlu Enü Şirvan'ı Nusaybin'de bırakarak, onlara hemen Bağdat'a gitmelerini emretmişti. Bu emir gereği onlar da 4 Şevval 450/4 Kasım 1058'de Bağdat'a vardılar.152

İbrahim'in isyanı nedeniyle, Sultan Irak'tan ayrılmış ve bölge kısmen Selçuklu askerinden arınmış, sonuçta Besasiri'nin önü açılmış ve hatta Bağdat'ı işgal için uygun bir fırsat da doğmuştu. İşte bu ortamı ve şartları, Fatımi hedefleri bakımından çok uygun bulan dâi el-Müeyyed, kendisiyle Mısır'a gitmek için Balis'te bekleyen Besasiri'ye: "Şu an senin derhal Rahbe'ye dönüp oraların işini kendi karargahından idare etmenin ve o bölgenin gelirlerini toplamanın tam zamanıdır… Gerçekten senin önüne çok büyük fırsat çıktı bu nimetin kıymetini bilmen gerekir. Ayrıca biz, sen orada bulunduğun ve mücadele ettiğin müddetçe, sana her sene çok mal göndeririz ve böylece sen de Rahbe'ye ilaveten daha bir çok bölgeyi alabilirsin, imkanların genişler, gücün daha da artar"153 diyerek, bu sözleriyle onu mücadeleye teşvik etmişti.

Irak'ta Besasiri-Fatımi cephesinde bunlar olurken, kardeşinden daha önce Hemedan'a varan Sultan, hazinelerine, tahtına ve silahlarına kavuştu ve onları korumak için gereken hazırlıkları yaptı. Ancak İbrahim Yınal da çok geçmeden 25 ya da 26 Ramazan 450/16,17 Kasım 1058'de Hemedan'a ulaştı ve derhal harekete geçerek, kendi askerleri ve zaten Sultana kırgınlık içinde olan Türkmen

obalarından topladığı kuvvetlerle, yanında az bir asker bulunan Tuğrul Bey'le savaştı ve onu mağlup etti. Yenik düşen Sultan şehre kapandı, İbrahim de onu kuşattı.154 Selçuklu Sultanı, bu kuşatma altında en az üç ay kaldı ve çok müşkül durumlara düştü. Hatta onun öldüğü yolundaki haberler Bağdat'a kadar ulaştı. Bu kötü haberlerle Sultan'ın hayatından ümit kesildiği için, vezir el-Kündüri Selçuklu tahtına üvey oğlu Enü-Şirvan'ı geçirmeyi dahi düşündü. Fakat hem sultanın sağ olduğuna dair yeni haberlerin gelmesi, hem de hanımı Altuncan Hatun ile İnanç Bey ve Ömer adlı Selçuklu komutanlarının karşı çıkması üzerine bu teşebbüs akim kaldı.155 Tarihi kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılan o ki, demek ki bir ara İbrahim karşısında Sultanın hiç kurtulma şansının olmadığı düşünüldü.

Diğer taraftan da gerçekten sultanın içinde bulunduğu durumdan kurtulması için mutlaka yardıma ihtiyacı vardı. Nitekim o da bütün mahsurlarına rağmen, hem Bağdat'ta bulunan Vezir el-Kündüri ve karısı Hatun'dan, hem de kardeşi Çağrı'nın Horasan'daki oğulları Kavurd, Yakuti ve Alparslan'dan yardım talebinde bulundu.156 Sultanın bu yardım çağrısı üzerine Hatun, zor durumda ve kuşatma altındaki kocasının imdadına koşmak için, Bağdat'ta kendi yanındaki Selçuklu askerleriyle derhal sefer hazırlıklarına başladı. Ama diğer taraftan, muhtemel Besasiri saldırısı karşısında Bağdat'ın savunmasız kalacağı ve Sultanın da öyle sanıldığı kadar kötü durumda olmadığı gibi gerekçelerle halife Kaim, vezir İbn Müslime, hatta Selçuklu veziri el-Kündüri Hatun'u bu fikrinden vazgeçirmek için çok uğraştılar. Onların amaçları Selçuklu askerinin Bağdat'ı boşaltıp şehrin savunmasız kalmasını önlemekti.157 Çünkü böyle bir durumda, halife ile vezir İbn Müslime, Besasiri'nin niyetlerini ve neler yapabileceğini gayet iyi biliyorlar bundan da oldukça endişe duyuyorlar ve korkuyorlardı. Kaldı ki, zaten Besasiri ve yandaşları o sırada Bağdat'a doğru hareket halindeydiler ve şehre girebilmek için Selçuklu askerlerinin Sultan'a yardım maksadıyla Bağdat'ı terk etmelerini dört gözle bekliyorlardı.158

Bütün engellemelere rağmen Hatun, Selçuklu komutanları ve Selçuklu askerleri kuşatma altındaki Sultanı kurtarmak için yardım ulaştırmak gayesiyle Bağdat'tan ayrılıp Hemedan'a gitti.159 Doğudan Çağrı Bey'in oğulları Kavurd, Yakuti ve Alp Arslan'ın kuvvetlerinin, batıdan da, Hatun'un Bağdat'tan topladığı Selçuklu askerlerinin yardıma gelmesiyle, Sultan'ın ordusu güçlendi. Buna karşılık Ertaş'ın oğulları Mahmut ile Ahmet'in kuvvetleri İbrahim'in ordusuna katıldı. Böylece Sultanın lehine değişen kuvvet dengeleriyle, saltanat kavgasının talihi ve akıbeti değişti ve Rey önlerinde Heftat-Pulan'da (Bevlan) iki ordu arasında cereyan eden savaşta İbrahim yenilerek, Selçuklu tahtını elde etmek için giriştiği silahlı mücadeleyi kaybetti.160

Görüldüğü gibi, İbrahim'in isyanı ciddi sonuçlar doğurmuştu. Bu isyanı bastırmak için, Tuğrul Bey ve ordusu Bağdat'ı, Irak'ı boşaltmış, böylece yaklaşık üç yıl boyunca bölgede, Abbasi hilafeti ve Sünnî İslâm lehine, Besasiri'ye ve onun şahsında Fatımilere karşı yürütülen Selçuklu askerî ve siyasî mücadelesi ne yazık ki sekteye uğramış; hatta Suriye fetihleri gecikmek zorunda kalmıştı. Hepsinden önemlisi bir Selçuklu şehzadesi, devletin takip ettiği Abbasi-Sünni yanlısı siyasete ve Selçuklu Devleti'nin menfaatlerine ihanet ederek Fatımilerin hedeflerine alet olmuştu. Dahası az kalsın bu isyan yüzünden cihan şümul devlet özelliğini kazanmış olan Selçuklu Devleti yıkılma tehlikesi yaşamıştı.

Bununla beraber diğer taraftan bu olaylar Selçuklu devletinin Batı siyasetinin bir parçası olan Abbasi yanlısı siyaseti ve Selçuklu-Abbasi münasebetleri bakımından çetin sınavlara vesile olmuştu. İşte bu durum ve ortaya çıkan sonuçlar çerçevesinde Sultan, kendisini bir yıl uğraştıran İbrahim'i hiç affetmedi ve 9 Cemaziyyülahir 450/23 Temmuz 1059'da kendi yayının kirişiyle boğdurarak öldürttü. İbrahim'e yardım ettikleri için Ertaş'ın iki oğlu da aynı şekilde cezalandırıldı.161

Tuğrul Bey'in İbrahim'le uğraşmasını ve Selçuklu askerinin Irak'tan ayrılmasını, kendi hedefleri ve içinde bulundukları mücadeleyi kazanma açısından uygun bir fırsat olarak gören Besasiri ve müttefikleri 6 Zilkade 450/25 Aralık 1058'de Bağdat'a girerek şehri işgal ettiler ve Abbasi sarayını ele geçirerek, halife el-Kaim'i esir aldılar. Böylece Sünni Müslümanların dinî reisi durumundaki Abbasi halifesi bir yıl esaret hayatı yaşadığı gibi, Abbasi hilafeti de bir yıl ilga edildi. Yine Abbasi hilafet merkezi Bağdat'ta bir yıl boyunca Fatımi bayrağı dalgalandı ve onlar adına hutbe okutuldu. İbrahim Yınal'ın isyanının sağladığı avantajla Selçuklu-Abbasi ittifakı ile Besasiri-Fatımi ittifakı arasındaki söz konusu mücadelede üstün duruma geçen Besasiri, başarı kazanarak, Fatımiler adına Bağdat'ta bir yıl hüküm sürme imkanını buldu.162

Tuğrul Bey kardeşinin isyanını bastırdıktan sonra, 5 Zilkade 451/13 Aralık 1059'da derhal Irak'a geri döndü ve Besasiri'nin hakimiyetine son vererek onu cezalandırdı. Ayrıca uyguladığı yoğun diplomatik temas ve baskılarla, esir olan el-Kaim'i sağ salim kurtarıp makamına iade etme gibi öteden beri yüklendiği Abbasi hilafetini koruma misyonunu fiilen bir kere daha gösterdi. Tuğrul Bey, bu gayret ve faaliyetleriyle Sünnî hilafeti yeniden ihya etmeyi başardı ve dolayısıyla Abbasi hilafetinin yıkılıp yok olmasına izin vermedi.163

Anladığımız kadarıyla Selçuklu devleti ve onun başında bulunan Sultan Tuğrul Bey, ister siyasi, askeri menfaatleri gereği, ister inançları gereği ta başından beri uyguladıkları Abbasi-Ehl-i Sünnet yanlısı siyasetlerinden hiç sapmamış ve Abbasilerin düşmanlarına karşı var gücüyle siyasi ve askeri yönden mücadele ederek Sünni hilafetin devamına imkan sağlamıştır.164

Üzerinde durmaya çalıştığımız gibi Selçuklu tarihinde ve İslam tarihinde cereyan eden bu hadiseler karşısında ortaya koyduğu faaliyetlerinden ötürü Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, haklı olarak tarihçilerin övgüsüne mazhar olmuş ve kendisine "Şahan şahu'l-muazzam", "Melikü'l-Maşrık ve'l-Mağrib", "Muhyi'l-İslam", "Muhyi'l-Ehl-i Sünne", "Halifü'l-İmam", "Yeminü Hilafetillah", Ehl-i Sünnet hamisi, Ehl-i Sünnet şampiyonu vb. gibi ünvanlar verilmiştir.165

Ama ne var ki Selçuklu Sultanı'nın samimi, akıllı, istikrarlı, gerçekçi, planlı siyasetiyle dostluk, saygı ve tabilik, metbuluk çerçevesinde yürütülen Selçuklu-Abbasi münasebetlerinin, Abbasilere sağladığı destek, kazandırdığı avantajlar el-Kaim tarafından bazen göz ardı edildiği de bir gerçektir. Nitekim Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlendiğinde karşılaştığı engeller ve soğukluk buna en iyi örnektir. Zira bu olayda halifenin tavrı, öteden beri olumlu şekilde devam eden Selçuklu-Abbasi ilişkilerine ve Tuğrul Bey'in yaptığı hizmet ve fedakarlıklara pek de uygun düştüğü söylenemez.166Ama her şeye rağmen Tuğrul Bey'in vefatından (8 Ramazan 455/5 Eylül 1063 Cuma)

sonra da genellikle Selçuklu-Abbasi münasebetleri yukarıdan beri vurgulamaya çalıştığımız çizgide devam ettiğini söylemek mümkündür.

İlk Selçuklu-Abbâsî İlişkileri / Yrd. Doç. Dr. Hasan Hüseyin Adalıoğlu [s.659-668]

Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Selçuklular tarih sahnesine çıktıklarında, Sünni-İslam dünyasının liderliğini nazari olarak Abbasi halifeliği temsil ediyordu. Hazreti Peygamber'in vefatından hemen sonra ortaya çıkan halifelik, asırlarca İslam toplumunun fikrî, idarî, sosyal ve siyasî gelişmesinde rol oynayan önemli bir müessese olmuştur. Bilindiği gibi, halifelik temeli din olan bir otoritedir. Halife ise, Peygamber'in vekili, ondan sonra Müslümanların idaresini üstlenen, İslam toplumunun en yüksek reisine verilen ünvandır. Halifenin görevi; dini himaye ve dünyayı idare etmektir.1

Abbasi Devleti, Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyundan gelenler tarafından kurulduğu için bu adı almıştır. İslam dünyasında, Emevi hükümetinin uyguladığı politikaları beğenmeyen muhalif gruplar arasındaki siyasi mücadeleyi kendi lehine çevirmeyi başaran Ebu'l-Abbas es-Saffah devetin kurucusudur. Abbasilerin iktidarda bulunduğu ilk bir asır içerisinde, devlet idaresinde ve kurumlarında önemli gelişmeler oldu ve İslam medeniyetine katkı sağlayacak kültürel faaliyetler gerçekleşti. Çok geniş topraklara sahip olan İslam dünyası, bu kısa sürede zenginlik ve refaha ulaştı. Fakat ikinci asrın ortalarından itibaren, halifelerin ülke yönetiminde gösterdikleri zaafiyet, özellikle yüksek rütbeli Türk komutanlarla halifeler arasında yaşanan siyasi çekişmeler merkezi otoriteyi zayıflattı ve İslam coğrafyası üzerinde irili ufaklı devletlerin kurulmasına yol açtı.

X. yüzyılın ortalarına doğru giderek gücünü kaybeden Abbasi halifeliği, Bağdat ve civarında nüfuzunu arttırma mücadelesi veren mahalli emirlere boyun eğmek zorunda kaldı. Nitekim 945 yılının Aralık ayında Şiiliği benimsemiş olan Ahmed b. Büveyh, Sünni-İslam dünyasının merkezi olan Bağdat'ı işgal etti. Halifelik, bir asrı aşan Büveyhi hakimiyeti altında, yeni idarecilerin istedikleri an halifeleri iş başından uzaklaştırmaları, bazı halifelerin gözlerine mil çekilerek etkisiz hale getirilmeleri, bazılarının da sefil bir şekilde Bağdat sokaklarına terkedilmeleriyle, büyük bir itibar kaybına uğradı. Bu dönem halifeleri, bütün yetkileri elinden alınarak Büveyhi idarecilerinin tahsis ettiği az bir gelirle geçimlerini sağlamışlar ve halifelik sarayı içinde münzevi bir hayat sürdürmeye mahkum edilmişlerdi. Buna rağmen Büveyhiler, bazı siyasi endişelerden ve bölgedeki yoğun Sünni halkın tepkisinden çekinerek Abbasi halifeliğine son vermeyip, Şii geleneklerin yaygınlaştığı, etkisiz ve sembolik bir kurum olarak varlığını devam ettirmesine izin verdiler.2

XI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, yaklaşık üç asırdır varlığını sürdürmeye çalışan Abbasi Devleti, halifeler ile yüksek rutbeli komutanlar, emirü'l-ümeralar, daha sonra da Büveyhi emirleri arasındaki nüfuz mücadelelerinden dolayı yabancı unsurların tesirinde kalmış ve iyice yıpranmıştı.3 Siyasi yönden birçok irili ufaklı devletlere parçalanmış olan İslam dünyası fikir ve mezhep mücadeleleri ile içten içe kaynıyordu. Bilhassa Sünni-İslam dünyasının rakibi olan Şii-Fatımiler siyasi

nüfuzlarını Filistin, Suriye, Hicaz ve Irak bölgelerinde arttırmışlar ve onların desteklediği batıni akımların İslam medeniyetini baltalama hareketleri şiddetli ve tehlikeli bir biçim almıştı.4

Selçuklular, Yakın Doğu İslam dünyasının siyasi bakımdan zayıf bir duruma düşmesinden faydalanarak, XI. yüzyılın ortalarına doğru İslam ülkelerine göç ve akımlara başladılar. Kısa süre sonra Horasan bölgesinde hakimiyet kuran Selçuklu Bey'lerinin elde ettiği zaferler halifelik tarafından ilgiyle izlenmiş ve taraflar arasında ilk ilişkiler kurulmuştur.

I. Tuğrul Bey Devri

I.A. Diplomatik

Faaliyetler

Tuğrul Bey dönemindeki Selçuklu-Halifelik ilişkilerini üç aşamada ele alabiliriz. İlk aşaması diplomatik faaliyetlerdir. Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği arasındaki ilk ilişkiler, devletin kuruluş yıllarına tesadüf etmektedir. Bu konuda ilk teşebbüsü Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah5 yapmıştır. Çünkü o sırada Sünni-İslam dünyasının merkezi olan Bağdat Şii-Büveyhi devletinin tahakkümü altında olup, siyasi ve dini yönden büyük bir kargaşa içindeydi. Selçuklu Türkleri'nin Sunni inancı benimsemiş olmaları, Abbasi halifelerinin de aynı mezhebi temsil etmeleri, taraflar arasındaki alakayı kuvvetlendiriyordu. Halife, Selçuklu beylerinin Horasan ve İran'da yaptıkları fetihleri ve kazandıkları zaferleri ilgiyle takip etmiş ve onlarla hemen temas kurma ihtiyacı duymuştur.6

Selçuklular 1038 yılında Gazneli ordusunu ikinci kez mağlup ederek istiklallerini ilan ettiler. Daha sonra Tuğrul Bey, yeni kurulan devletin hukukî ve fiilî reisi olarak Nişabur'a girdi ve kendi adına "Sultanu'l-muazzam" ünvanıyla hutbe okuttu. Bu olayın akabinde Abbasi halifesi, Tuğrul Bey'e elçiler göndererek Oğuzlar'ın ülkede yaptığı tahribatı engellemek ve memleketi imar etmek konusunda çaba göstermesini istedi.7 Tuğrul Bey, çok değer verdiği Abbasi halifesinden gelen bu talep üzerine, halifenin istek ve emirlerine saygılı olduğunu göstermek için Ebu Bekr et-Tûsî isimli bir elçiyi, hil'at ve hediyelerle Bağdat'a gönderdi.8

Selçuklu-Halifelik ilişkilerinin gerçek anlamda Dandanakan Savaşı'nı müteakip başladığını söyleyebiliriz. Selçuklular 24 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan'da Gazneli ordusunu üçüncü kez yenilgiye uğratarak, öncekinden farklı, yeni bir devlet kurduklarından emin olarak Tuğrul Bey'in sultanlığını ilan ettiler. Diğer Selçuklu beyleri de bu idarede yer aldılar. Selçuklu beyleri, Dandanakan zaferi sonunda yaptıkları kurultayda aldıkları karar gereği, yeni kurdukları devletin tanınması ve meşruluğunun kabul edilmesi için başta Abbasi halifesi olmak üzere etraf emirliklere mektuplar gönderdiler.9 Selçukluların Bağdat'a gönderdiği mektubun içeriği, yeni kurdukları devletin meşruluğunun halife tarafından tasdik edilmesi idi.10 Onlar, "saltanat sahibi olmanın" büyük ölçüde Abbasi halifesinin manevi desteğini almaya ve teveccühünü kazanmaya bağlı olduğunu biliyorlardı. Zira, o dönemde kurulan her yeni devlet, meşruluğunun tasdikini geleneksel olarak halifelikten talep ederdi. Tuğrul Bey'in elçilerini kabul eden halife, Sultan'a gerekli ünvan, lakap ve menşuları vermedi.

Bu sırada Tuğrul Bey İran ve Horasan'da feth ettiği yerlerde okuttuğu hutbelerde halifenin adını zikrettirerek, Sünni-Abbasi halifeliğine bağlı olduğunu gösteriyordu. Bağdat'da ise, Şii-Büveyhi idarecileri halkı ve halifeliği rahatsız edici davranışlar sergiliyor ve halifenin gelirlerine el uzatıyorlardı. Bu olayı haber alan Tuğrul Bey, Şii-Büveyhi hükümdarı Celalü'd-Devle'ye11 tehditkar bir mektup yazarak halifeyi ve halkı tedirgin eden davranışlarından vaz geçmesini istedi. Böylelikle halifeliği her türlü haksızlıklara karşı himaye edeceğini gösteriyordu.12

Tuğrul Bey, Rey şehrini ele geçirdikten sonra (1043-1044), Abbasi halifesine ikinci kez elçi ve mektup göndererek kendisine gerekli itibar ve saygının gösterilmesini istedi. O, mektubunda; "halifenin vekili olduğunu, halka huzur getirdiğini ve adaleti sağladığını ve bu yüzden kendinden önceki hükümdarlardan (Gazneli Mahmud ve Mesud) daha çok saygı ve itibara layık olduğunu" ifade etti.13

Halife Kaim Biemrillah, Tuğrul Bey'in bu isteklerine karşılık Sultan'ın halifelik konusundaki gerçek niyetini anlamak amacıyla meşhur alim İmam Maverdî'yi saltanat merkezi Rey'e gönderdi (1043-144).14 Maverdî, koyu bir Abbasi taraftarı olup hilafet ve saltanat konusunda eser kaleme almış bir teorisyendi. Dolayısıyla halifelik haklarını hem nazari olarak hem de pratikte savunabilecek ve bunu Sultan'a anlatabilecek en bilgili ve tecrübeli kişi idi.15 Uzun süre Sultan'ın yanında kalan Maverdî bir rapor hazırlayarak halifeye sundu.16 Bunun üzerine halife, Tuğrul Bey'in isteklerini kabul edeceğini belirterek bazı şartlar ileri sürdü. Tuğrul Bey güç ve kudretinin arttığı bir dönemde, bir takım vaadlerle halifenin ileri sürdüğü şartların tamamını kabul edemeyeceğini bildirdi.17

Halife-Sultan arasındaki bu tür diplomatik faaliyetler daha sonraki yıllarda da devam etti. Nihayet 1046-7 yılında halife, Tuğrul Bey'in göndermiş olduğu bir elçiye, Horasan'ın idaresini tevcih ettiğine dair bir ferman verdi.18 Böylece halife, Selçuklu Devleti'nin Horasan'daki hakimiyetini hem fiilen hem de resmen tanıyarak meşruluğunu tasdik etti. Daha sonra, Tuğrul Bey'in İran'daki Isfahan'ı kuşatması sırasında (1050), muzdarip olan halkın istek ve ricaları üzerine halife, araya girerek Sultan'a bir mektup gönderdi. Mektubunda, Tuğrul Bey için, "meşru hükümdar", "Müslümanların sığınağı" ve "Rükne'd-Din Sultan Tuğrul Bey" ünvanlarıyla hitab ederek Isfahan halkına merhametli davranması için ricada bulundu.19

Böylece, halifeden talep ettiği ünvan ve lakapları alan Sultan Tuğrul Bey, halifeye ve diğer devlet adamlarına çok miktarda para ve hediyeler gönderdi.

Tuğrul Bey'in kudreti yayıldığı ve Selçuklu Devleti genişlediği nispette Bağdat'a hakim Şii-Büveyhilerin huzursuzluğu artıyor, Şii-Sünni mücadelesi şiddetleniyordu. Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah bu gergin ortamı sona erdirmesi için gizlice gönderdiği bir mektupla, Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti (1052).20 Bu davetten iki yıl sonra tekrar halifenin isteği üzerine halifelik veziri Reisü'r-Rüesa ibnü'l-Müslime, Büveyhiler'in askeri valisi Besâsirî'ye karşı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti.21 Büveyhiler'in Bağdat askeri valisi Besâsirî halifeyi ve vezirini, Oğuzlar'ı kendilerine karşı tahrik

etmekle suçluyor, tehdit ediyor ve hazine gelirlerine el koyuyordu. Böylece gerginleşen ortam ve artan davet üzerine Tuğrul Bey'in Bağdat'a müdahalesi gerekli oldu.

I.B. Askeri Faaliyetler

Bu dönem Selçuklu-Halifelik İlişkilerinin ikinci aşaması askeri faaliyetlerdir. Halifelik tarafından yapılan ısrarlı davetler üzerine Tuğrul Bey halifeyi ve Sünnî-İslam dünyasını rahatsız eden olaylara müdahale etme gereğine inandı.

Selçuklu ordusu hazırlıklarını tamamlayıp Bağdat önlerine geldiğinde, Halife, Tuğrul Bey'in adının hutbelerde okunmasını emretti. Böylece ilk kez 15 Aralık 1055 günü Bağdat'da hutbe bir Türk hükümdarı adına okutuldu. Hutbede Büveyhi hükümdarı Melikü'r-Rahim'in adı da zikredildi.22 Tuğrul Bey bir süre sonra Büveyhi hükümdarı Melikü'r-Rahim'i karışıklıkların sorumlusu görerek tutuklattı. Böylece Irak'taki bir asrı geçen Büveyhi hakimiyetine son vermiş oldu (Aralık 1055).23

Bir süre sonra Bağdat'a giren ve Büveyhoğulları Devleti'nin idare merkezi olan Dâru'l-Memleke'ye yerleşen Tuğrul Bey, kendi adına para bastırdı, şehre askerî vali atadı, devlet vergilerini Selçuklu hazinesine aktardı ve halifenin gelirlerini artırdı. Daha sonra, diğer şehirlere vali ve tahsildarlar tayin ederek Irak'ın idaresini ele geçirdi. Tuğrul Bey, Bağdat'da kaldığı süre içinde Dicle nehri kenarında, eski mahalleleri yıkıp, saray, sultan camii, evler ve çarşılar yaptırarak muvakkat bir süre için gelmediğini gösterdi.24

Büveyhi Devleti'ne son veren sultan, halifeliği kaldırmadı. Bunun birçok nedeni olabilir. O devirde halifeliğin, Sünnî-İslam dünyasını temsil eden siyasi bir sembol, Müslümanların dinî ve dünyevî işlerini deruhte eden bir makam olması, halifelerin Peygamberin soyundan gelmeleri ve saygın ve imtiyazlı olmaları gibi nedenler göz önüne alındığında Tuğrul Bey'in halifeliği kaldırmamasının nedenlerini anlayabiliriz. Eğer halifelik ilga edilseydi, Sünnî-İslam dünyasının tepkisini çekebilir, bu yüzden Tuğrul Be'yin o devirde fethettiği yerlerde hakimiyet kurması güçleşebilirdi. Ayrıca, Sünni-Abbasi halifeliğinin rakibi sayılan Şii-Fatımiler, bütün İslam dünyasında Şii mezhebinin yayılması ve hakim olması için çaba gösteriyorlardı. Ona karşı birincisinin himaye edilmesinin gerekli olduğu gibi nedenler, Tuğrul Bey'in böyle davranmasının sebepleri olarak izah edilebilir.25

Tuğrul Bey'in Bağdat seferi sırasında, şehri terkeden Büveyhilerin Bağdat askeri valisi Arslan Besasirî, bir süre sonra Fatımiler'den yardım isteyerek, bir ordu oluşturdu. Bunun üzerine Tuğrul Bey, bir yıldan fazla kaldığı Bağdat'dan ayrıldı ve büyük bir ordu ile Besasirî üzerine yürüdü (19 Ocak 1057).26 Kuzey Irak bölgesini aşırı şiilerden temizleyerek Bağdat'a döndü. Tuğrul Bey bu başarılı seferinden dönüşü sırasında Halife tarafından muhteşem bir törenle karşılandı ve halifenin huzuruna çıktı. Bu tarihi buluşmada, "Doğunun ve batının hükümdarı" (el-Melikü'l-Maşrık ve'l-Mağrib) ilan edildi. Halife, sultana "Dinin Direği" "Rükneddin"; "Halifenin ortağı" "Kasîmu Emiru'l-Müminin" ünvanları ile hitab etti. Ayrıca Halife, karşılıklı yapılan konuşmalarda "Allah'ın kendisine verdiği yerlerin tamamını

Sultan'ın idaresine tevdi ettiğini ve kulların hukukunun korunmasını ona bıraktığını" ifade ettti.27 Bu toplantı sonucunda, halifelik yanında saltanat ayrı bir hukuki ve siyasi kurum olarak kabul edilmiş ve hem halifenin hem de sultanın görev, yetki saha ve sınırları değişmiştir. Selçuklu sultanı bütün yetkileri elinde toplayan, İslam dünyasının yegane lideri; Halife ise; saygı duyulan muhterem bir kişi olarak kaldı. Halifelik, Sünni-İslam dünyasını tek çatı altında toplayarak, birliğin sağlanması amacıyla sembolik bir kurum olarak varlığını sürdürdü.

Tuğrul Bey'in "Doğunun ve batının hükümdarı" ilan edilmesiyle, Türklerin, İslam'dan önce şuurunu taşıdıkları ve gerçekleştirmeye çalıştıkları "cihan hakimiyeti mefkuresi" İslamî devirde yeniden ortaya çıkmış oluyordu. Ayrıca, Halifenin tüm yetkilerini sultana devretmesi olayı, Türk-İslam tarihinde ilk laiklik uygulaması yorumlarına neden olmuştur.28

Bir süre sonra Tuğrul Bey, amcaoğlu ve Musul valisi İbrahim Yınal'ın kendisine isyan ettiği haberini alınca, onun üzerine yürüdü. Sultanın şehirden ayrılmasını fırsat bilen Arslan Besasirî, Bağdat'ı işgal etti ve halifeyi sürgüne gönderdi. Bağdat'da yönetimi ele geçirip hutbeyi Mısır Fatımi halifesi adına okuttu. 4 Ocak 1059). Bağdat'daki Selçuklu idaresine son verip, halifelik vezirini katlettirdi.29

Tuğrul Bey, İbrahim Yınal isyanını bastırdıktan sonra işgal altındaki şehri kurtarmak için tekrar Bağdat'a döndü. Arslan Besasirî Tuğrul Bey'in geldiğini haber alınca, tam bir yıl işgalden sonra şehri terketti Aralık 1059).30 Bağdat'a giren Tuğrul Bey, esaret altında bulunan halifeyi şehre davet etti. Bu kez sultan, Halifenin şehre girişi esnasında onu karşılamak üzere bizzat yola çıktı, huzurunda yer öptü ve sağ salim kurtulduğu için onu tebrik ederek sevincini belirtti. Halife de sultana bir kılıç kuşatarak iltifatta bulundu. Tuğrul Bey, halifenin bindiği atın yularını tutarak onu sarayına götürdü. Böylece halife eski makamına tevdi edilmiş ve azalan itibarı Tuğrul Bey sayesinde arttırılmış oldu Ocak 1060). Halifeyi kurtaran ve iade-i itibarını sağlayan sultan, böylece Sünnî-İslam dünyasının hayranlığını kazandı.31 Bu olay, Tuğrul Bey'in Bağdat'ı Şii-Büveyhi valisinin işgalinden kurtarmak için yaptığı ikinci Bağdat seferi olarak, kaynaklarda yer almaktadır.

Halifeyi Bağdat'daki makamına yerleştiren Tuğrul Bey, veziri Amidü'l-mülk'e, Kanun kitabını (vergi) getirmesini emretti ve halifelik gelirlerini arttırarak yeniden tespit etti. Bağdat'ı kendi adına yönetecek bir şahne tayin etti. Bağdat ve çevresini üç yıllığına iltizama verdi. Daha önce idari ve siyasi yönden belli bir statüye bağlanan halifelik bu kez yeniden malî, idarî ve hukukî bir statüye bağlanmış oldu. Mali yönden, sultanın tahsis ettiği arazinin geliri ile geçinmeyi kabul eden halife, Bağdat ve havalisinin idaresini tamamen sultana terketmiş oldu oldu.32

Tuğrul Bey döneminde belirlenen bu yeni statü ile hem halifenin, hem de sultanın görev, yetki saha ve sınırları değişti. Artık devlet idaresi, saltanat ve hükümranlık ile siyasi nizam ve asayişin temini gibi bütün işler sultana; saltanat makamınca hazırlanan temliknâme ve menşurları mecburi tasdik etme işi halifeye ait oldu. Bununla birlikte halifenin adının, hutbelerde sultandan önce zikredilme geleneği sürdürüldü.

I.C. Akrabalık İlişkileri

Selçuklu-Halifelik ilişkilerinde diğer bir yol akrabalık ilişkileridir. Selçuklu hanedanı ile Abbasi halifeleri arasında akrabalık ilişkilerinin kurulması, her zaman taraflar arasında dostluk ve ittifakı teyid etme amacına yönelik olmuştur. Bu amaçla ilk kez 1056 yılında Halife Kaim Biemrillah, Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'la nikahlandı.33 Böylece başlayan sıhriyet ilişkileri daha sonraki dönemlerde de devam etti. Nitekim, 1063 yılında Sultan Tuğrul Bey, halifenin muhalefetine rağmen, Kaim Biemrillah'ın kızı Seyyide Hatun'la nikahlandı.34

II. Alp Arslan Dönemi

Sultan Alp Arslan dönemi Selçuklu-Halifelik ilişkilerine baktığımızda, Tuğrul Bey döneminde belirlenen statünün devam ettirildiğini görüyoruz. Tuğrul Bey'in ölümü üzerine, Halife Kaim Biemrillah, hepsi de Büyük Selçuklu Devleti'nin vasalı olan mahalli emirlere haber gönderip, ortaya çıkan yeni şartlar karşısında ülkede asayişi sağlamak için alınacak tedbirleri görüşmeye çağırdı. Bunun üzerine şehirde asayişi sağlamakla görevli Selçuklu Devlet'nin Bağdat temsilcisi şahne ile araları açıldı. Bu gerginlik, Alp Arslan'ın Selçuklu Devleti'nin başına geçmesine kadar sürdü.35 Bu olay istisna edilirse Alp Arslan döneminde, Selçuklu-Halifelik ilişkilerinin normal bir seyir takip ettiğini söyleyebiliriz.

Selçuklu Sultanı Alp Arslan, daima okuttuğu hutbelerde, kendi adından önce halifenin adını, lakap ve ünvanlarını zikrettirmiş, Halife ile hiç yüzyüze görüşmemesine rağmen büyük saygı göstermiş, onların rakibi ve düşmanı olan Fatımîler karşısında yer almıştır.36 Malazgirt Savaşı'ndan önce Suriye-Mısır seferine çıkarak Fatımilere karşı Sünnîliğin hamiliğini üstlenmiştir. Ani'nin fethi (1064), Malazgirt zaferi (1071) gibi olayların öncesinde ve sonrasında Abbasi halifesi Selçukluların başarısı için İslam dünyasına çağrıda bulunmuş, bu önemli zaferleri muhteşem törenlerle kutlamıştır.37

Zaman zaman Selçuklu yönetimiyle halifelik arasında idari, siyasi ve mali konularda gerginlik yaşanmış ise de bu gerginlikler hiç bir zaman ilişkileri koparacak seviyeye getirilmemiştir. Bu dönemde Selçuklu sultanı, veya veziri halifenin vezirini değiştirecek kadar olaylara müdahil olabiliyor; buna karşılık halife memnun olmadığı Bağdat şahnesinin değiştirilmesini sultandan talep edebiliyordu.38

Alp Arslan döneminde, Selçuklu Devleti'nin İslam dünyasında sağladığı hakimiyete paralel olarak, halifelik üzerinde de otorite sağlanmış, halifelik Tuğrul Bey döneminde belirlenen statüye uygun, Selçuklu Devleti'ne bağlı bir kurum olarak varlığını sürdürmüştür. Alp Arslan sayesinde, halifeliğin itibar ve saygınlığı artmıştır. Nihayet, Sultan Alp Arslan'ın kızının, Halife'nin veliahtı Muktedi Biemrillah ile evlenmesi, taraflar arasındaki akrabalık bağlarını ve dostlukları kuvvetlendirmiştir.39

III. Melikşah Dönemi

Melikşah dönemi, Selçuklu Devleti'nin hakimiyet sınırlarının en geniş olduğu, kültür ve medeniyet yönünden en ileri olduğu bir devredir. Selçuklu Devleti'nin İslam dünyası üzerinde kurduğu hakimiyete paralel olarak halifelik üzerinde de tam bir otorite sağlanmış ve Tuğrul Bey devrinde belirlenen statüye uygun bir politika izlenmiştir. Alp Arslan hayatta iken oğlu Melikşah'ı veliaht ilan etmiş ve bunu halifeye tasdik ettirmişti. Sultanın ölümünden sonra, kardeşi Kavurd taht iddiasında bulundu. Melikşah, amcası Kavurd'u taht iddiasından vazgeçirince, Bağdat'da Melikşah adına hutbe okutuldu ve halife tarafından gerekli lakap ve ünvanlar verildi.40

Melikşah devrinin ilk yılarında halife Kaim Biemrillah ölmüş, yerine Muktedi Biemrillah41 geçmişti. Devrin geleneklerine göre sultanların yeni halifeye biat etmesi gerekiyordu. Muktedi Biemrillah halifelik makamına geçince, Sultan Melikşah'ın kendisine biat etmesini istedi. Selçuklu sultanları kendi otoriteleri altında himaye ettikleri halifelere her zaman saygılı davranmışlar ve biat etmeyi ihmal etmemişlerdir. Bu geleneği Melikşah ta yerine getirerek, Abbasi halifesine kıymetli hediyeler göndermiş ve biat ettiğini bildirmiştir.

İslam dünyasında sünni düşüncenin güçlenmesini isteyen Sultan Melikşah, selefleri gibi Abbasi halifeliğinin rakibi ve düşmanı olan Fatımilere karşı Suriye ve Mısır'da mücadele etmek üzere komutanlar tayin etti. Nitekim, Suriye'de yapılan fetihlerle, bir çok şehirde hutbe Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı adına okutuldu.42

Selçuklu Devleti ile Halifelik arasında Tuğrul Bey zamanında belirlenen statüye göre; halife, kendisine tahsis edilen bazı ikta gelirleriyle geçiniyordu. Bunun haricindeki yerlerden elde edilen vergiler, Selçuklu devlet görevlisi âmid ve ona bağlı memurlar tarafından tahsil ediliyordu. Zaman zaman bu vergi toplama meselesinde anlaşmazlık çıkmış ve taraflar arasında gerginliğe neden olmuştur.43

Yine bu devirde halifelik, Selçuklu Devleti'ne bağlı bir kurum, halife de bu kurumun lideri olarak, Selçuklu Devleti'nin direktiflerine göre davranıyordu. Abbasi halifesi zaman zaman Selçuklu sultanı veya vezirinin emri ile kendi vezirini, mecburi ikamete zorlamak veya azletmek durumunda kalmış, yine sultanın direktifleri ile vezir tayin etmiştir. Bununla birlikte halife, Selçuklu Devleti'nden, mukabil isteklerde bulunabiliyor, halifeliğin yüksek makamlarına tayin edilecek bir görevli için, devlet görevlileri ile muhabere yapma lüzumu hissediyordu.44

Taraflar arasında bürokraside yaşanan sorunlara rağmen Sulan Melikşah, iki kez Bağdat'a geldi ve halifeyi ziyaret eti. Bu ziyaretleri esnasında, halifelik tarafından hürmetle karşılanan Sultan Melikşah, yapılan tanışma merasiminde “Şarkın ve Garbın Sultanı” ilan edilerek, yüksek lakab ve ünvanlarla taltif edildi. Ayrıca Halife, Tuğrul Bey zamanında olduğu gibi, emaneti Sultan Melikşah'ın uhdesine tevdi ettiğini bildirdi. Sultan da halifeye gerekli hürmeti gösterdikten sonra, emaneti kendisine tevdi ettiğinden dolayı minnettarlığını ifade etti.45

Selçuklu hanedanı ile Abbasi halifeleri arasında akrabalık münasebetlerinin kurulması, taraflar arasında dostluk ve ittifakı kuvvetlendirmek amacına yönelik olmuştur. Yine bu devirde taraflar arasında dostluğu pekiştirmek amacıyla akrabalık tesis edilmiş, halife, Sultanın kızı Mehmelek Hatun ile evlenmiştir.46 Fakat bu evlilik pek mutlu bir sonuç doğurmamış, hatta saltanatla hilafet arasında siyasi anlaşmazlıkların çıkmasına neden olmuştur.

Sultan Melikşah devrinin son günlerine doğru meydana gelen siyasi bunalım, taraflar arasında bir denge unsuru olmaya çalışan büyük vezir Nizamü'l-Mülk'ün bir suikast sonucu öldürülmesiyle, sultanın, halifeyi Bağdat'dan kovmasına kadar uzanmıştır. Ancak, halifenin Bağdat'ı terketmesi için verilen süre dolmadan Sultan Melikşah, yediği bir av etinden zehirlenerek ölmüştür. Sultanın bu ani ölümü, arkasında bir çok soru işareti bırakırken, olayın bir suikast olma ihtimali üzerinde duran tarihçiler, zanlılar arasında halifenin ismini zikretmeseler bile, olaya müdahil olma ihtimali üzerinde durmaktadırlar.47 Nitekim, Melikşah'ın ölümünden sonra karısı Terken Hatun, halifenin veliahtı olmasını istediği torunu Cafer'i, babası Muktedî'ye teslim ettikten sonra, kendi oğlu Mahmud'un tahta çıkarılması konsunda halife ile anlaşmıştır.48

IV. Beryaruk ve Muhammed Tapar Dönemi

Bu dönem Selçuklu Devleti tarihinde Fetret Devri olarak bilinmektedir. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, başta Terken Hatun olmak üzere sultanın diğer oğulları Berkyaruk, Muhammed Tapar ve amcaları Tutuş taht mücadelelerine girmişlerdir. Bu dönemin yeni halifesi Ebu'l-Abbas Ahmed el-Mustazhir Billah49 genç ve tecrübesiz biri olarak olaylar karşısında aciz bir tavır sergilemiştir.

Önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi, devrin mevcut geleneklerine göre sultanlar, saltanatlarının meşruiyetini sağlamak için, halifenin onayını almak zorundaydılar. Tahta çıkan ya da bu hususta mücadele eden taht müddeilerinin meşru hükümdar olarak ilanı, halifenin emriyle hutbelerde adlarının ve yine genellikle halife tarafından tevcih edilen lakapların zikredilmesine bağlıydı. Bu nedenle, dönemin rakip taht müddeileri, saltanatlarının tasdiki ve yetkilerinin meşrulaştırılması için sık sık halifeye müracaat etmişler, halife de ister istemez bu siyasi kavgalara alet olmuştur.50 Taht iddiacıları isteklerinin halife tarafından kabul edilmemesi halinde tehdit yoluna gittikleri gibi, bazen halifeyi nazarı itibara almadan kendi adlarına hutbe okutmaktan çekinmemişlerdir.

Fetret devri taht kavgalarında genelikle pasif kaldığını gördüğümüz Abbasi Halifesi Mustazhir, muzaffer veya Bağdat'a hakim olan taraf adına hutbe okutuyordu. Buna rağmen halife, Melikşah'ın ölümünden sonra, taht iddiasında bulunan Tacü'd-Devle Tutuş'un Bağdat'da kendi adına hutbe okutma isteğini reddetmiştir. Hutbe okutabilmesi için, barışı sağlaması, İslam dünyasında hükmünü geçirmesi ve kendisine muhalefet edecek, Melikşah'ın oğullarından hiç birinin kalmaması durumunda ancak hutbe okutabileceğini söylemiştir.51 Böylece halife teamüllere uygun davranmış ve saltanatı tehdit eden bir maniaya kolaylıkla boyun eğmek eğilimden olmadığını göstermiştir.

Halifeler, bazen yaptıkları teamül dışı işler veya sultanların hoşuna gitmeyen tasarruflarından dolayı, onların tepkisini çekiyorlardı. Fakat halifenin muhterem bir kişi, halifeliğin de Sunni-İslam dünyasını temsil eden bir kurum olması, sultanlar tarafından hesaba çekilmesine engel idi. Genellikle bu tür olayların vebali halifenin vezirine yüklenirdi. Sonuçta, siyasi düşüncelerle halifenin veziri görevinden azledilir ve sultanların direktifleri ile bir başkası vezirliğe tayin edilirdi.52

Bu dönemin orjinal olaylarından biri, taht kavgaları sırasında mali yönden sıkıntıya düşen sultanların zaman zaman halifeye müracaat ederek mali yardım talebinde bulunmalarıdır. Diğer bir orjinal hadise ise, Abbasi Halifesi Mustazhir'in, Berkyaruk'un Vasıt'ta kendisine ait toprakları işgal ederek aleyhinde konuşması üzerine, Muhamed Tapar'a, "Berkayruk'a karşı birlikte savaşmayı" teklif etmesidir.53 Taht kavgaları sırasında, sultanların kendi adlarına hutbe okutmak için, Bağdat'a gönderdikeri görevliler arasında mücadele devam ederken 1103 yılında bir ara kimin adına hutbe okutacağını şaşıran halifenin, sultanların adını hutbeden çıkararak yalnızca kendi adını zikrettirmesi olayı da farklı bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.

Muhammed Tapar, Selçuklu Devleti'nin yeniden güçlü ve hakim bir duruma gelmesi için çaba göstermiş ve halifelik üzerinde de tam bir otorite kurmuştur. O'nun, İslam dünyasını tehdit eden Batınîlere karşı verdiği mücadele, Sünni-İslam dünyası ve halifelik tarafından takdirle karşılanmıştır.

Hemen her devirde olduğu gibi, sultanların kızları veya kız kardeşleri ile evlenerek, Selçuklu Devleti nezdinde itibar sağlamak, ya da taraflar arasında dostluğu pekiştirmek amacıyla yapılan evlenme geleneğine Halife Müstazhir de katılmış, Melikşah'ın diğer bir kızı Seyyide Hatun'la Muhammed Tapar zamanında muhteşem bir düğünle evlenmiştir.54 Sonuç olarak bu dönemde de Selçuklu-Halifelik ilişkilerinin normal bir seyir takip ettiğini söyleyebiliriz. Gerek Berkyaruk, gerekse M. Tapar hutbelerde kendilerinden önce Abbasi halifesinin adını, lakap ve ünvanlarını zikrettirmişler, halifelik ise, Tuğrul Bey döneminde belirlenen statüye uygun olarak varlığını sürdürmüştür.55

V. Sultan Sencer Dönemi

Sencer dönemi, Selçuklu-Halifelik ilişkileri açısından önceki dönemlerden farklı olayların yaşandığı bir devir olmuştur.56 Bu dönemde işbaşında bulunan Abbasi Halifeleri Müsterşid Billah ve oğlu Raşid Billah halifeliği eski statüsüne kavuşturmak amacıyla, askeri güç oluşturarak silahlı mücalelelere girmişlerdir.

Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra, Büyük Selçuklu Devleti'nin idaresi oğlu Mahmud'un elinde kalmayarak, amcası Horasan Meliki Sencer'in eline geçti. Böylece Selçuklu Devleti siyasi ve idari yönden yeniden şekillendi ve devletin idare merkezi doğuya (Merv'e) taşındı. Sencer metbu sultan olarak Sultanu'l-A'zam ünvanını alırken, yeğeni Mahmud tâbi Irak bölgesi sultanı oldu.57 Halifelik, birinci derecede metbu hükümdar Sencer'e, ikinci derecede, Irak bölgesi kendisine verilen Sultan Mahmud'a tâbi hale geldi.

Bu dönemin yeni halifesi Müsterşid Billah, Irak bölgesinde kargaşa çıkaran mahalli emirlere karşı, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a danışmadan, bir ordu hazırlayarak savaşa girdi. Halifelik ilk kez kendine ait bir ordu ile siyasi mücadelelelere katılıyordu. Irak bölgesinde Selçuklu idaresine rağmen, siyasi hüviyetini kazanma eğiliminde olan halifenin benzer girişimleri daha sonra da devam etti. Nitekim bir müddet sonra halife, müstakil bir hükümdar gibi ordusu başında Arab emiri Dübeys'e karşı sefer çıkmış ve bizzat savaşa katılmıştır.58 Halife ilerleyen zaman içinde Bağdat'a yapılan saldırıları engelledi ve Bağdat ve civarında hakimiyet kurdu.59

Metbu Sultan Sencer, halifenin ordusu başında sefere çıkması ve başarılar elde etmesi neticesinde, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a haber göndererek, halifeye karşı gerekli tedbirleri almasını istedi.60 Halifenin, Tuğrul Bey döneminde belirlenen statünün dışına çıktığını, siyasi hüvviyetini kazanma amacında olduğunu gören Sencer, bizzat kendisi ülkenin batısındaki olaylara müdahale etmek için bir kaç kez harekete geçti.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un ölümünden sonra, Abbasi halifesi Müsterşid Billah, kendisine müracaat eden Selçuklu şehzadelerinden hiç biri adına hutbe okutmayarak, "Hutbe konusunda kararın Sencer'e ait olduğunu" bildirdi.61 Daha sonra Halife, Irak Selçuklu Sultanı olmak için mücadele eden şehzadelerle bazen ittifaklar kurarak, bazen de kurulmuş ittifakları destekleyerek, şehzadeleri birbirine düşürmeye çalıştı. Halifenin bu tutumu ve yetki ve statüsü dışına çıkması Sencer'i tekrar harekete geçirdi. Sultan halifeyi eski statüsü dışına çıkmaması konusunda ikaz ederek, gönderdiği mektubunda diplomatik bir dille tehdit etti.62

Sultan Sencer'in bu ikazlarına rağmen tutumunu sürdüren halife, Sultan Mesud'la yaptığı bir savaşta esir düştü. Bir süre sonra, tutsak bulunduğu çadır içerisinde Batınî fedailerin suikasti sonucu hazin bir şekilde öldürüldü (Ağustos 1135).63

Halife Müsterşid'in öldürülmesinden sonra oğlu Raşid Billah halifelik makamına oturdu. Fakat o da babası gibi elinde kılıç savaşa giren ve siyasi hüvviyetini elde etme temayülünde olan biri idi. Bu yüzden Irak Selçuklu Sultanı Mesud tarafından halifelikten azledildi. Selçuklu-Halifelik ilişkileri tarihinde ilk kez bir halife, Selçuklu Sultanı tarafından makamından uzaklaştırılıyordu.64

Bu kez Sultan Mesud, Selçuklu Devleti'ne başkaldırmayacak, silaha sarılmayacak ve taraflar arasında belirlenen statüye aykırı davranmayacak birinin halifelik makamına getirilmesini istedi. Bu düşünceyle yapılan müzakereler sonunda Raşid Billah'ın amcası Ebu Abdullah "Muktefî Biemrillah" lakabı ile sultan tarafından halifelik makamına tayin edildi.65 Sultan Mesud, yeni halifenin, ordu teşkil etmemesi ve Selçuklu Devleti'ne karşı siyasi mücadeleye girmemesi için gerekli tedbirleri aldı.

Kaynaklar, Sultan Mesud'un ölümü ile (Ekim 1152) Selçuklu hanedanın parlak devirlerinin sona erdiğini ve gücünün ortadan kalktığını belirtiyorlar. Sultan Mesud'un halifeliğe karşı aldığı bazı tedbirler, Halife-Sultan ilişkilerinde oldukça etkili oldu ve Muktefî Biemrillah önceki halifeler (Müsterşid Billah ve Raşid Billah) gibi, Mesud'un saltanatı boyunca silaha sarılmadı. Fakat Mesud'un ölümünden

sonra, Bağdat'da Selçuklu devlet görevlilerini tevkîf ettirip, mallarına el koydu. Bir süre sonra Bağdat civarındaki Hille, Vasıt gibi bazı şehirleri eline geçiren Halife Muktefi'nin bu siyasi mücadelesi ölümüne kadar sürdü (Mart 1160).66

Sultan Sencer'in ölümünü (Nisan 1157) müteakip Bağdat'da, Selçuklular adına okunan hutbeler tamamen kaldırıldı. Halife tarafından, Selçuklular adına okunan hutbelerin kesilmesi için Şam ve el-Cezire bölgelerine mektuplar yazıldı.67 Son dönemde Irak Selçuklu Devleti tahtına oturan Selçuklu devlet adamları Muhammed (1153-1159), Süleymanşah (1159-1161), Arslanşah (1161-1176) ve III. Tuğrul (1176-1194) siyasi zaafiyet yüzünden otorite sağlayamadılar. Onlar, atabeklerin himaye ve gölgesinde güç ve iktidarlarını kaybettiler. Buna paralel olarak halifelik üzerindeki otoriteleri de kayboldu. Son dönem halifleri de Selçuklu hakimiyetinin ortadan kalkması için, atabeklerin siyasi ihtiraslarını tahrik ederek talihsiz akıbeti hızlandırdılar.

Büyük Selçuklu Devleti'nin vasalı olan tâbi devletlerle Halifelik arasındaki ilişkiler; Tuğrul Bey ile Abbasi Halifesi arasında belirlenen ve daha sonra gelenek haline gelen statüye uygun olarak devam etmiştir. Özellikle birinci dereceden Selçuk Devleti'ne bağlı vasal devlet yöneticileri, Büyük Selçuklu Sultanları gibi Abbasi halifeliği adına hutbe okutuyorlardı. Yalnız Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti Meliki Tutuş'un bir ara Fatımi halifesi adına hutbe okutmak için mahalli emirlerle anlaşma yapması, yine Suriye, Filistin Selçuklu Meliki Rıdvan'ın Haleb ve diğer hakimiyet bölgelerinde kısa bir süre için Fatımî halifeliği adına hutbe okutması veya bazı Selçuklu beylerinin siyasi ikballeri için onlara yakınlaşması gibi istisnai olaylar dışında, Selçuklu Devleti'nin vasalı olan idareciler Şii-Fatımî halifeliği adına hutbe okutmadılar. Abbası halifeleri de, tahta geçme gibi bazı önemli olaylar sonucunda vasal devlet idarecilerine hil'at, ferman, lakab ve ünvanlar veriyordu. Örneğin, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Süleymanşah'a Abbasi halifesi Kaim Biemrillah tarafından hil'at (özel giysi) ve ferman ile "Nasiu'd-Devle", "Ebu'l-Fevaris" ve "Rükneddin" ünvanları tevcih edilmiştir.68 Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra, vasal devlet idarecileriyle halifelik arasında geleneksel ilişkiler sürdürülmüş, özellikle Anadolu Selçuklu Devleti sultanları ile, diplomatik faaliyetler ve Moğol tehlikesi gibi önemli olaylar karşısında işbirliği çabaları görülmüştür.69

Sonuç

Selçuklu-Halifelik ilişkilerini olayların karakteri bakımından başlıca iki devreye ayırabiliriz. Birinci devre, Tuğrul Bey'in Abbasi Halifesi tarafından "Doğunun ve batının hükümdarı" ilan edilmesiyle şekillenmiştir. Tuğrul Bey'in Ocak 1058'de halifelik sarayında, İslam dünyasının yegane lideri ilan edildiği toplantı sonunda, hem halifenin, hem de sultanın görev, yetki saha ve sınırları değişti. Halifenin görevi; meşru sultanın adını, kendi adından sonra hutbelerde zikrettirmekten ve saltanat makamınca hazırlanan temliknâme ve menşurları mecburî tasdikle birlikte, dönemin gelenekleri icabı, sultan, vezir veya devlet adamlarına ünvan ve lakablar vermek, hil'at giydirmek, kılıç kuşatmak gibi adetleri uygulamak oldu. Buna karşılık, devlet idaresi, saltanat ve hükümranlık ve siyasi nizam ve asayişin temini gibi bütün işler sultana tevdi edildi.

Bu devrede yaşanan Selçuklu-Halifelik ilişkileri genel olarak Tuğrul Bey döneminde tespit edilen statüye uygun bir seyir izlemiştir. Örneğin; Selçuklu Sultanları fethettikleri yerlerde okuttukları hutbelerde, kendilerinden önce Abbasi halifesinin adını, lakab ve ünvanını zikretttirmişlerdir. Sultanlar, halifelik makamına azamî saygıyı göstererek, İslam dünyasında halifeliğe yeniden itibar kazandırmışlar, Abbasi halifeliğinin rakibi olan Şii-Fatımilere karşı birincinin hamiliğini üstlenerek, Şiilerle mücadeleye girmişlerdir. Sultan Melikşah'ın son günlerinde meydana gelen siyasi anlaşmazlık yüzünden, halifeyi Bağdat'dan kovma olayı istisna edilecek olursa, hiç biri, halifeliği ortadan kaldırmak veya mevcut halifeyi değiştirmek gibi bir girişimde bulunmamışlardır.

Abbasi halifeleri de bazı istisnai olaylar dışında Selçuklu sultanlarının emir ve direktifleri dışına çıkmamışlardır. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra, siyasi iktidarı yeniden ele geçirme çabası içine giren ve bu amaçla bir müddet Sultan Alp Arslan adına hutbe okutmayan Halife Kaim Biemrillah ile Fetret Devri taht kavgaları sırasında kısa bir süre kimin adına hutbe okutacağını bilemeyen Halife Mustazhir dışında hiç biri, sultanlar adına okunan hutbeyi kesmemişlerdir. Halifeler, halifelik haklarının korunmasında titizlik göstererek, kendilerini rahatsız eden durumlar ve olaylar karşısında, sultanlardan yardım talep etmişler veya mukabil isteklerde bulunabilmişlerdir.

Selçuklu sultanlarının tahsis ettiği varidatla geçimlerini sağlayan bu dönem halifeleri, yalnızca hükümetleri tasdik etmek, ziyaretleri kabul, sultana ve tâbi hükümdarlara hil'atler ve bir takım ünvanlar vermek gibi öteden beri âdet olan merasimlerden başka hususlara karışmamışlardır.

İkinci devre olaylar; Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un, Horasan hakimi amcası Sencer'e mağlup olması neticesinde, devlet merkezinin doğuya kayması ile Irak'ta meydana gelen otorite boşluğundan istifade eden halifelerin, kaybettikleri iktidarı yeniden elde etme çabası için girmeleri ile şekillenmiştir.

Bu dönemdeki Abbasi halifeleri, başta Müsterşid Billah olmak üzere, Raşid Billah ve Muktefî Biemrillah Selçuklulardan kurtulup eski statülerine dönmeyi denemişler, hatta sultanlara karşı oluşturdukları ittifaklarla silahlı mücadeleye girmişlerdir. Nitekim Halife Müsterşid Irak Selçuklu Sultanı Mesud'a karşı yaptığı silahlı mücadele esnasında esir düşmüş ve Batıni Fedaileri tarafından öldürülmüştür. Bir sonraki Halife Raşid Billah ise, silahlı mücadelelere mütemayil olduğu için bizzat Sultan Mesud tarafından halifelik makamından uzaklaştırılmıştır.

Bunlar ve daha sonra gelen halifelerin, Selçuklu sultanlarına karşı yeniden siyasi hakimiyeti ele geçirme girişimleri, Seluklu Devleti'ni yıkan şiddetli dahili ihtilaflardan biri olmuştur. Halifeler, Selçuklu idarecilerine karşı siyasi ve askeri faaliyette bulunmalarına rağmen, Selçuklular onları Hz. Peygamber'in varisleri ve Sünni Müslümanların lideri olarak görmüşler ve eski saygılarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemin en zayıf ve en güçsüz sultanları bile, saltanat hukukuna gölge düşürmemek için çok dikkatli olmuşlar, halifeleri manevi nüfuzları dışına çıkmamaya zorlamışlardır.

Özet olarak diyebiliriz ki; Abbasi halifeliğinin, Selçuklu Devleti üzerinde biri müsbet, diğeri menfi olmak üzere iki yönde tesiri olmuştur. Müsbet tesiri; Selçuklu Devleti'nin manevi sahada

kuvvetlenmesinde, bütün orta ve yakın doğuda meşru bir siyasi teşekkül olarak tanınmasında ve İslam dünyasında birliği sağlamasında etkili olmuştur. Menfi tesiri ise; taht kavgaları sırasında meydana gelen siyasi buhranlardan istifade ile, kuvvetten düşen Selçuklu sultanlarına karşı, siyasi iktidarı ele geçirme mücadelesine girmeleri, devletin parçalanıp dağılmasında en önemli dahili etkenlerden biri olmuştur.

Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri / Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kayhan [s.669-677]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. Büyük Selçuklular Dönemi

1. Sultan Tuğrul Bey Devri

Selçuklu ailesinin liderliğinde Orta Doğu'da İslâm dünyasına hâkim olan Oğuzlar, Türk tarihinde yeni bir dönemi başlattılar. Türklerin büyük gruplar halinde İslâm dinine girdikleri bir dönemde yaşanan bu gelişme, Müslümanlar için büyük olayları da peşinden getirdi. Siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî açıdan buhran dönemi yaşayan İslâm dünyası, dinamik ve inançlı Türkler sayesinde bu gerileme sürecini kısa sürede tersine çevirmeyi başardı. Bu çerçevede gelişen tarihi olaylar içerisinde, Selçukluların Sünnî İslâm dünyasının mânevi liderliğini yapan Abbâsî Hilâfeti ile ilişkileri son derece önemlidir.

Selçuklu-Abbâsî ilişkileri 429/1038 yılında Serahs civarında Selçukluların Gaznelileri yenmesi ve bunun sonucunda devlet kurma kararı almaları ile başladı. Abbâsî halifesi el-Kâim Biemrillah, başta Tuğrul ve Çağrı Beyler olmak üzere, Batı İran'da akınlarda bulunan Oğuz beylerine elçiler göndererek, yağma ve tahribatlarda bulunmamalarını istedi. Bunun hemen akabinde Tuğrul Bey bir elçi göndererek, Gazneli Sultan Mesud'un hükümdarlığın şartlarını yerine getirmediği için kendilerinin yönetimi ele alıp, adaletle hükmetmeğe başladıklarını, yani bir devlet olduklarını ve bunun şartlarını yerine getirdiklerini bildirdi.1

Dandanakan Savaşı kazanıldıktan ve Selçuklu Devleti'nin kurulduğu resmen ilân edildikten sonra, karşılıklı elçiler göndererek, gelecekteki ilişkilerin temeli atıldı. Bu dönemde Selçukluların ilk girişimi Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal tarafından geldi. O, Halife el-Kâim'e bir elçi yollayarak, kardeşi Tuğrul Bey'in Horasan ve Harezm'in hükümdarı olduğunu, Bedevîlerin saldırıları sonucu güvenliğin kalmadığı Hac yollarının asayişinin sağlanması için Bağdad'a bir ordu göndermeğe hazırlandığını bildirip, gelecek olan ordunun çok iyi bir şekilde karşılanmasını tavsiye etmekteydi (434/1042).2

Sultan Tuğrul Bey, devlet başkanı olarak ilk elçisini 435/1043 yılında gönderdi. Hâkimiyeti altında bulunan bütün yerlerde halifenin adına hutbe okuttuğunu, ele geçirdiği yerlerdeki halkı Gazneli valilerinin zulmünden kurtardığını, kendisinin Gazne sultanları gibi köle soyundan gelmediği için, onlardan üstün tutulması gerektiğini bildirdi.3

Halife el-Kâim, aynı yıl içerisinde tanınmış İslâm hukukçusu Kadıu'l-Kuddât el-Mâverdî'yi, Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderdi. Mâverdî, yaklaşık bir yıl boyunca Tuğrul Bey'in misafiri olarak kaldıktan sonra Bağdad'a geri döndü ve izlenimlerini olumlu bir şekilde halifeye rapor etti.4 Mâverdî gibi büyük bir din bilgininin elçi olarak gönderilmesi, halifenin Selçukluların ciddi bir güç olduğunun farkına

vardığını ve onlara güvenip güvenemeyeceğini bu kişinin verdiği raporla öğrenmeğe çalıştığını göstermektedir.

Bunun hemen akabinde halife tarafından Tuğrul Bey'e bir elçi daha gönderildi (436/1044). Halife burada Tuğrul Bey'den Arap emirlerine ait toprakları işgal etmemesini, kendisine karşı sadakatten ayrılmamasını, topraklarında Müslüman olmayan kişileri yönetici olarak atamamasını ve topladığı vergileri kendisine göndermesini istedi. Sultan Tuğrul Bey, halifeye bağlı olduğunu, askerleri çok olduğu için elindeki toprakların onlara yetmediğini, vergiler için elinden geleni yapacağını bildirip, sonuçta bu isteklerin hiçbirini yerine getirmeği kabul etmedi.5 Burada, Tuğrul Bey'in istikbâl vadeden, güçlü ve güvenilir yapısı hakkında elçisi vasıtasıyla rapor alan halife, onu emri altına alma emelinde olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat Tuğrul Bey'in yıllar süren büyük mücadeleler sonucu elde ettiği tecrübeler, onun, ne kadar dindar olursa olsun, halifenin isteklerine karşı Selçuklu Devleti'nin çıkarlarını ön planda tutmasını sağlamış, sonuçta, halife bu Türk hükümdarını öyle kolayca etkisi altına alamayacağını anlamıştır.

Halife el-Kâim, 437/1045 yılında bir elçi göndererek, Bağdad'da yönetimi elinde tutan Arslan Besâsirî adındaki Türk emirine karşı Tuğrul Bey'den yardım isteyerek, ordusuyla birlikte Bağdad'a gelmesini istedi.6 Elçinin ısrarlarına rağmen Tuğrul Bey bu daveti hemen kabul etmedi. 438/1046-47 yılında Selçuklu Devleti halife tarafından onaylandı ve Tuğrul Bey'e hâkimiyet alâmetleri olan unvanlar verildi.7 Tuğrul Bey, verdiği unvanlar ve lâkaplar için teşekkür etmek maksadıyla halifeye bir elçilik heyeti gönderdi (Ramazan 443/Ocak 1052). Bu heyet ile birlikte halifeye, ailesine ve vezirine paralar ile değerli hediyeler de yolladı.8 Bundan sonra 444/1052 yılında halife tarafından yollanan bir mektup ile Tuğrul Bey tekrar Bağdad'a çağırılmış ise de, bu davete de katılmamıştı. Sonuçta, 446/1054 yılında bizzat sultanın kendisi gönderdiği bir elçi vasıtasıyla, 'Peygambere hizmetle şeref kazanmak, Hac yollarının güvenliğini sağlayıp, Hac farizasını yerine getirmek ve Suriye ile Mısır'da Fâtimîlere karşı savaşmak için Bağdad'a geleceğini' bildirdi.9 Bu isteğini ancak Ramazan 447/Aralık 1055 yılında ordusuyla Bağdad'a geldiğinde gerçekleştirebildi. Tuğrul Bey'in gelişi şehirde hâkim olan Buveyhîlerin Türk emirleri ve halk tarafından pek hoş karşılanmadı. Hutbelerde adı anılmağa başlandı. Selçuklu sultanı yeni memurlar tayin ederek, bu şehirde Selçuklu hâkimiyetini kurdu. Ardından, şehirde çıkarları bozulan Türk gulâmların Selçuklu ordusuna saldırmaları üzerine Buveyhî hükümdarı el-Meliku'r-Rahim'i tutuklatan Tuğrul Bey, bu devletin varlığına fiili olarak son verdi. Şehrin Selçuklu askerleri tarafından yağmalanmağa başlaması üzerine bu durumu protesto eden halife, 'Tuğrul Bey'i, halifelik müessesesine saygının artması için çağırdığını' açık bir şekilde belirtti. Halifenin protestolarına kulak asmayan Tuğrul Bey, 'onun emrinde olduğunu ve olayların sorumlularının gulâm Türkler olduğunu söyleyerek', sorumluluğu üzerine almadıktan başka, bu gulâmların mallarına da el koydu. Şehirde Selçuklu hâkimiyetini gerçekleştirdikten sonra da kendi adına para bastırarak, hâkimiyetini perçinledi. Selçuklu ordusu da Bağdad ve çevresinde saldırı ve yağmalara devam etti.10 Tuğrul Bey bütün bunların ardından, halifenin daha önceden aldığı yıllık tahsilatına 50 bin dinar zam yaptı. 'Askerlerinin sayısı çok olmasaydı bu meblağı daha fazla arttıracağını' da belirtmekten geri durmadı. Bu durum halifeyi memnun etti ve ilişkiler yumuşadı (Zilkade 447/Şubat 1056).11 Tuğrul

Bey, Basra ve Ahvâz'ı vergi gelirlerine karşılık üç yıllığına 360 bin dinar karşılığında Hezaresb b. Bengir b. İyâd'a iltizama verdi ve ayrıca Errecân'ı da iktâ etti.12

Yukarıda görüldüğü gibi, Buveyhîlerin Türk asıllı emirlerinin tehditlerini arttırmaları üzerine halife, Tuğrul Bey'i acilen yardımına çağırmış ve belli aralıklarla bu yardım isteklerini yenilemiş ise de, bu Türk hükümdarı hemen Bağdad'a gitmemiş, İran'daki fetihlerine devam ederek topraklarını genişletirken, bir yandan da saltanatının onaylanmasını beklemiş, uygun siyasi zemini yakaladıktan sonra da sanki kendiliğinden geliyormuş gibi Bağdad'a gitmişti. Onun buradaki faaliyetlerinin tamamen Selçuklu hâkimiyetini bölgeye yerleştirmek şeklinde cereyan ettiğini gören halife, Tuğrul Bey'in ne kadar zeki ve kararlı olduğunu görmüş, kendisini, siyasi nüfuzunu arttırmak için davet ettiğini bizzat Tuğrul Bey'e söylemek gereğini duymuştur. Bu da, halifenin gerçek niyetinin ne olduğunu açıkça göstermektedir. Onun her türlü isteklerini çok usta söz ve hareketlerle geri çevirerek Selçuklu Devleti'nin çıkarlarını her şeyin üzerinde gördüğünü fazlasıyla ispatlayan Tuğrul Bey, aynı zamanda büyük bir devlet adamı, usta bir siyasetçi olduğunu da göstermiştir.

Bağdad'da bulunan Selçuklu ordusunun halka karşı kötü davranışlarından memnun olmayan halife, bunun düzeltilmesini, aksi halde şehirden ayrılmasına izin verilmesini Tuğrul Bey'den istedi. Bunun üzerine, 'halifenin itaatkâr bir kölesi olduğunu, halka karşı herhangi bir eylem için bizzat emir vermediğini, askerlerinin sayıca kalabalık olduğundan dolayı disiplini sağlamanın zorluğunu' belirten Tuğrul Bey, askerlerinin şehre zarar vermelerini önledi (Cemaziyelâhir 448/Temmuz 1056).13

Karşılıklı ilişkiler devam ederken soğukkanlılığını devamlı muhafaza eden Tuğrul Bey'in bazen bunu bozduğu da görülmektedir. Arslan Besâsirî'nin isyanı sırasında, amcası oğlu Kutalmış'ın ordusu isyancılara yenilince (Şevval 448/Kasım 1056) son derece üzülmüş ve Bağdad'dan ayrılarak isyancıların üzerine yürümek için hazırlıklara başladığı sırada, şehrin savunmasız kalacağını öne sürerek uzun bir süredir Bağdad'dan ayrılmasını engelleyen halifeye son derece kızmış, onu kötü niyetli olmakla itham etmişti.14

Sultan Tuğrul Bey, Besâsirî'nin isyanı devam ederken, Mûsul seferi sonrasında Bağdad'a döndüğünde, yapılan resmi törenle halife tarafından "doğunun ve batının hükümdarı" ilân edilerek, kendisine dünyevi saltanat tevdi edildi (Zilkade 449/Ocak 1058).15 Yine burada halife, Arslan Besâsirî ve onunla birlikte hareket eden Arap melik ve emirlerinin ne kadar büyük bir tehdit oluşturduğunu görmüş ve ancak Selçuklu sultanı sayesinde bunları alt edebileceğini anlamış, bu amaçla da onu hilâfet kurumu ve bütün Sünnî İslâm dünyasının koruyucusu ilân etmek gereğini duymuştu. Yaşanılan olaylar onun ne kadar isabetli hareket ettiğini göstermiştir.

Besâsirî ile müttefikleri Kureyş b. Bedran ve Dubeys b. Mezyed'in Bağdad'ı işgalinden sonra Âne'de sürgüne gönderdikleri halife, kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanını bastırdıktan sonra harekete geçen Tuğrul Bey tarafından kurtarılarak, makamına iade edildi (Zilhicce 451/Ocak 1060).16 Besâsirî'nin öldürülmesinden sonra Bağdad'a dönen Tuğrul Bey, halife tarafından hil'at giydirilerek

ödüllendirildi ve onuruna büyük bir ziyafet verildi (Safer 452/Mart 1060). Tuğrul Bey, buna mukabele ederek on gün sonra kendisi de bir ziyafet verdi (Rebiulevvel 452/Nisan 1060).17

İki hanedan arasında ilişkilerin akrabalık düzeyine yükseltilmesi için Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun, Halife el-Kâim ile evlendirildi. Tuğrul Bey, halifenin sarayının yanında büyük bir konak yaptırarak gelini buraya yerleştirdi (Şaban 448/Ekim 1056).18 İkinci evlilik ise Tuğrul Bey ile halifenin kızı arasında gerçekleşti. 13 Şaban 454/23 Ağustos 1062 tarihinde Tebriz'de nikâh kıyıldı ve büyük bir düğün yapıldı.19

2. Sultan Alparslan Devri

Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455/5 Eylül 1063'teki ölüm haberini alan Halife el-Kâim Biemrillah hemen harekete geçerek, Irak'ta bulunan Selçuklulara tâbi bütün yerli meliklere ve emirlere mektuplar yazıp, durum değerlendirmesi yapmak için Bağdad'a çağırdı.20 Hemen akabinde şehirde hâkimiyeti ve asayişi tam olarak sağlayabilmek için güvendiği adamlarını görevlendirdi ve her çeşit memuriyetlere atamalar yaptı. Böylece, geçici bir süre için de olsa Irak'taki Selçuklu idaresi çökmüş, yerini Abbâsî Halifeliği almıştı. Bunun üzerine Selçukluların şehirdeki temsilcisi Âmid Ebû Sa'id Kainî halifeyi protesto etti ve ikamet ettiği İsa sarayının çevresinde savunma tedbirleri aldı ise de, daha sonra bunları kaldırdı. Halifenin emriyle Tuğrul Bey'in adı hutbelerden çıkarılmakla birlikte, yerine kimsenin adı konmadı. Selçukluları Irak'tan kovmak için Türk olmayan unsurlar arasında kendi liderliği altında birlik oluşturma gayretinde olan Halife el-Kâ'im'in isteği ile Bağdad'a gelen melik ve emirler şahsi çıkarları için birbirleriyle ve halifeyle mücadeleye başlayınca, bu plan daha başlamadan bitmek zorunda kaldı. En güvenilir yolun yine Selçukluların tâbiyetinde kalmak olduğunu gören halife, tahta geçen Alparslan'ın adına 18 Rebiulâhir 456/10 Nisan 1064 tarihinde Bağdad câmilerinde hutbe okuttu.21 Bununla da kalmayarak, daha önceden de yaptığı gibi, resmi bir törenle bütün dünyevi selâhiyetlerini Alparslan'a devrettiğini bildirdi ve bununla ilgili menşuru sultana gönderdi.22 Böylece, halifenin Tuğrul Bey'e devrettiği dünyevî iktidar, onun ölümünden sonra bu defa Alparslan için de tekrarlanıyor ve Irak Selçuklularının kuruluşuna kadar yürürlükte kalıyordu.

Selçukluların Irak'taki en büyük temsilcisi konumundaki Reis Ebû Ahmed Nihâvendî, varılan antlaşma şartlarının tâbi halifelik müessesesinin topraklarında uygulanışıyla ilgili olarak büyük çaba gösterdi. Bu durum karşısında gerek halife, gerekse de veziri İbn Cuheyr'in tepkilerine maruz kaldı ve ilişkiler gerginleşti. Vaziyeti yatıştırmak için Nihâvendî azledildi ve yerine herhangi bir görevli atanmayarak, bölge üç yıllığına 500.000 dinara Ebû Said Fâsî'ye iltizama verildi.23

Alparslan, kendisinden sonra oğulları arasında bir ihtilaf çıkmasın diye saltanatının son dönemlerinde oğlu Melikşah'ı veliaht tayin ederek, bu hususta halifeden onay almayı da ihmal etmemişti (464/1171-72).24

Karşılıklı ilişkiler çerçevesinde her iki hanedan arasında evlilik yoluyla akrabalık tesisine ilişkin olarak da bir gelişme yaşandı. Alparslan'ın isteği doğrultusunda kızı, halifenin torunu ve geleceğin halifesi Muktedî ile evlendirildi (Ramazan 464/Haziran 1072).25

3. Sultan Melikşah Devri

Alparslan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sultan Melikşah, amcası Kavurd Bey ile yaptığı taht mücadelesini kazandıktan sonra Bağdad şahnesi Gevherâyîn'i Halife el-Kâ'im'e göndererek saltanatınını onaylattı (Safer 466/Ekim 1073).26 Bu dönemde karşılıklı ilişkilerde önemli bir problem yaşanmadı. Bunda Sultan Melikşah'ın ve vezir Nizâmu'l-Mülk'ün güç ve otoritelerinin payı büyüktür. Sultan Melikşah, halifelik kurumu ile ilişkilerini metbûluk-tâbilik ilişkileri çerçevesinde yürütürken, bazen sivil idarenin başı olan veziri değiştirerek, iç işlerine karışmak gereğini duymuştu. İlk olarak, vezir Ebû Şucâ'nın azledilerek, Bağdad'dan uzaklaştırılmasını istedi. Sultanın isteğini geri çeviremeyen, diğer yandan da vezirini kaybetmek istemeyen halife, Ebû Şucâ'yı Nizâmu'l-Mülk'ün yanına göndererek, onun vasıtasıyla sultana affettirmeği ve eski görevine iadesini başardı (474/1081-82).27 Melikşah'ın başka bir müdahalesi Bağdad'ı ikinci ziyareti sırasında gerçekleşti. Ebû Şucâ, Müslüman olmayan halka baskı yaptığı gerekçesiyle Melikşah'ın isteği doğrultusunda ikinci kere görevinden azledildi ve yerine halifenin ricası ile Diyârbekir emiri Amîdu'd-Devle b. Fahru'd-Devle getirildi (Zilkade 484/Aralık 1091).28 Görüldüğü gibi, Melikşah, Selçuklu siyasetine ters düşen Abbâsî vezirlerini uzun süre görevlerinde tutmamakta, metbûluk haklarını kullanarak, azledilmesini sağlamaktadır. Halife ise, bu müdahaleleri etkisiz kılmak için ilk seferinde araya Nizâmu'l-Mülk'ü koyarken, ikincisinde ise azledilen vezirin yerine kimin geçmesi gerektiğini bizzat kendisi belirlemişti.

Melikşah, büyük askeri harekâtlarından fırsat buldukça Bağdad'ı ziyaret etmekten geri kalmadı. Zilhicce 479/Mart 1087 tarihinde gerçekleşen ilk ziyaretinde Bağdad'da oldukça parlak törenlerle karşılandı. Halife el-Muktedî, 18 Muharrem 480/25 Nisan 1087'de yapılan resmi tören ile kendisini "Doğunun ve Batının hükümdarı" ilân etti. Yine bu ziyaret sırasında iki hanedan arasındaki ilişkilerin daha da pekişmesi için Melikşah'ın kızı Mah Melek Hatun, Halife Muktedî ile evlendirildi.29

Sultan Melikşah'ın Bağdad'ı ikinci ziyareti Ramazan 484/Ekim-Kasım 1091 tarihinde gerçekleşti. Bu ziyareti sırasında kardeşi Suriye meliki Tutuş ile devrin önde gelen komutanlarını da şehre davet etti. Onlar da Selçuklu Devleti'nin ihtişamı ölçüsünde parlak törenlerle karşılandılar. Melikşah, yaklaşık beş ay süren ikâmeti sırasında, yapılması için emir verdiği bir câmîin inşaatına başlandı. Selçuklu ihtişamının doruklarda olduğu bu dönemde belli başlı devlet adamları ve emirler, geldiklerinde ikamet etmek için konaklar yaptırmağa başladılar.30 Bu durum, Selçuklu hâkimiyetinin Bağdad'da tamamen yerleştiğinin önemli bir göstergesidir.

Sultan Melikşah, 24 Ramazan 485/30 Ekim 1092 tarihinde üçüncü defa Bağdad'a gitti. Torunu Ebû Cafer'i hilâfet makamının veliahdı ilân ederek, bu durumu onaylaması için halifeden istekte bulundu. Bunun kabul edilmemesi üzerine Halife Muktedî ile araları açıldı ve ondan Bağdad'ı terk etmesini istedi. Amacı, torunu Ebû Cafer'i hilâfet tahtına çıkartmaktı. Halife, ayrılık hazırlıklarını

tamamlaması için kendisine on günlük bir süre istedi, fakat sürenin bitimine bir gün kala Melikşah şüpheli bir şekilde vefat etti.31

4. Sultan Berkiyaruk Devri

Melikşah'ın ölümünden sonra karısı Terken Hatun henüz dört yaşındaki oğlu Mahmud'u, kendi tarafına çektiği emirlerin desteği ile Selçuklu tahtına oturttu ve daha sonra da Halife el-Muktedî'ye elçi göndererek, hutbeyi oğlu adına okutmasını istedi. Bunu garanti altına almak için de yanında bulunan halifenin oğlu Ebû Cafer'i koz olarak kullandı. Melik Mahmud'un adına hutbe okutmayı kabul eden halife, karşılığında bazı şartlar ileri sürdü. Buna göre, yaşı çok küçük olduğu için saltanat ismen Mahmud'a ait olacak, fakat hutbe halifenin adına okunacak, ordu komutanlığı ve devletin idaresi Emir Üner tarafından yürütülecek, fakat devlet vezir Tâcu'l-Mülk'ün direktifleri ile idare edilecekti. Terken Hatun, halifenin bu şartlarını ilkin kabul etmek istemedi ise de, daha sonra İmam Gazzâlî'den küçük çocuğunun tahta geçmesinin dinen câiz olmadığı yolunda bir fetva alınca mecburen kabul etti.32 Göründüğü kadarıyla, halife burada kendisine tehditle dayatılan bir ismi kabul etmek zorunda kalmıştır. Bunu yaparken de devletin yönetimiyle ilgili olarak kendisine yakın Emir Üner ve Vezir Tâcu'l-Mülk Ebû'l-Ganâim gibi isimleri dayatmaktan geri kalmamıştır. Böylece, mevcut durum, yapılan uygulamalarla Selçukluların aleyhine değişebilecek, bu da dünyevî saltanat kurma yolunda hilâfet kurumu için önemli bir başlangıç olacaktı.

Melikşah'ın ölümü ile ortaya çıkan taht mücadelelerinde, Melik Tutuş'un kendi adına hutbe okunması ile ilgili isteği Halife Muktedî tarafından yerine getirilmedi (486/1093).33 Anlaşıldığı kadarıyla, halife hutbe konusunda acele etmemiş, saltanat mücadelelerinin sona ermesini beklemişti. Nitekim, rakiplerini yenen Berkiyaruk, 486 yılı sonlarında (Ocak 1094 ortaları) Bağdad'a bizzat gelerek, halifeden kendi adına hutbe okutmasını istedi ve bunun sonucunda 10 Muharrem 487/30 Ocak 1094 tarihinde Bağdad câmilerinde adına hutbe okundu ve saltanat menşuru halife tarafından onaylanarak, kendisine verildi. Bu sırada Halife Muktedî vefat etti ve yerine genç yaştaki oğlu el-Mustazhir Billah geçti. Sultan Berkiyaruk bu değişikliği onayladı. Yaklaşık iki aylık bir ikâmetten sonra Rebiulevvel/Mart ayında Bağdad'dan ayrıldı.34

Yeni halife Mustazhir'in, babasının bekle-gör politikasını uygulamadığı görülmektedir. Kuzey Suriye'de yeğeni Berkiyaruk'u yendikten sonra adına hutbe okutmasını talep eden Tutuş'u reddetmemiş, hutbelerde onun adı okunmağa başlamıştı (Şevval 487/Ekim-Kasım 1094).35 Tutuş, Safer 488/Şubat 1095 tarihinde Rey yakınlarında yapılan savaşta Berkiyaruk'a yenilerek öldürüldükten sonra hutbeler tekrar bu hükümdar adına okunmağa başladı.36

Abbâsî halifesinin bazen Selçuklu sultanını dış tehlikeler konusunda uyardığı da görülmektedir. Bu cümleden olarak, Halife Mustazhir, I. Haçlı Seferi ile Suriye'ye girerek Müslümanlara karşı mücadele yürüten Hıristiyanlarla mücadele etmesi için Sultan Berkiyaruk'a çağrıda bulunmuş ve bölgeye yerleşen Haçlıların güçlerini arttırmalarından önce hazırlıklarını tamamlayıp, harekete geçmesini istemişti (Rebiulâhir 491/Mart 1098).37

Halife Mustazhir, bir ara kardeşinden daha güçlü hale gelen Melik Muhammed Tapar'ın adına hutbe okutup, hükümdarlık alâmeti olan lâkaplar vermişti (17 Zilhicce 492/4 Kasım 1099).38 Durumunu güçlendiren Berkiyaruk, Bağdad'a gelerek (17 Safer 493/2 Ocak 1100) tekrar saltanatını onaylattı ve o şehre girmeden iki gün önce Cuma hutbesinde Melik Muhammed adına okunan hutbe kesilerek, tekrar kendi adına okunmaya başlandı.39 Sultan Berkiyaruk'un burada metbû hükümdar sıfatıyla halifenin veziri Amîdu'd-Devle İbn Cuheyr'i tevkif ettirerek, kendisinden 60 bin dinar tahsil edilmesi mukabilinde serbest bıraktırdı.40

Berkiyaruk'un 4 Receb 493/15 Mayıs 1100 tarihinde Hemedân yakınlarında Sepîdrûd'da kardeşi Muhammed Tapar'a yenilmesinden sonra Bağdad'da hutbeler tekrar el değiştirdi (14 Receb 493/25 Mayıs 1100).41 Sultan Muhammed Tapar, metbû hükümdar sıfatıyla halifenin veziri Amîdu'd-Devle İbn Cuheyr'i görevinden azlederek, tutuklattı (Ramazan 493/Temmuz-Ağustos 1100). Daha sonra 25 bin dinar parası alınarak, kardeşleriyle birlikte hapsedildi ve kısa bir süre sonra öldü.42 Kaynaklarda açıkça belirtilmese de, İbn Cuheyr'in Selçukluların aleyhine bir durum yaratmak için çaba sarf ettiği ortaya çıkmaktadır. Her iki taht adayının ayrı ayrı bu veziri cezalandırma yoluna gitmelerinin arka planında böyle bir durumun olduğu görülmektedir.

Berkiyaruk, kardeşi ile mücadelesini devam ettirerek, 3 Cemaziyelâhir 494/5 Nisan 1001 tarihinde yenilgiye uğratıp, tekrar saltanatı eline geçirdi. Rey'de askerlerinin büyük bir kısmının izin isteyerek yanından ayrılmalarından sonra Muhammed Tapar'ın harekete geçmesi üzerine, yanında bulunan az sayıda adamı ile birlikte Bağdad'a gitmek zorunda kaldı. Burada onun isteği doğrultusunda halife kendisine 50 bin dinar para yardımında bulundu. Berkiyaruk'un askerleri bu arada halkın mallarını müsadere etmeğe başladılar ve bu durum çevrede rahatsızlık yarattı. Bir süre sonra Berkiyaruk ağır bir şekilde hastalandı. Bu sırada Irak-ı Acem'i eline geçiren Muhammed Tapar ve kardeşi Sancar, Berkiyaruk'u takiben Bağdad'a geldiler (27 Zilhicce 494/23 Ekim 1001). Onlar şehre girmeden az önce adamları Berkiyaruk'u şehrin batı kısmına geçirdiler ve tam bu sırada onun iyileşmesi üzerine süratle Vâsıt'a doğru hareket ettiler. Giderken de çevrede bulunan her yeri yağmaladılar ve Berkiyaruk, halifenin Vâsıt'taki arazisine saldırıp yağmalarda bulundu. Bağdad'a giren Muhammed Tapar'ın adına yeniden hutbe okunmağa başladı. Muhammed Tapar ve kardeşi Sancar 17 Muharrem/11 Kasım tarihine kadar Bağdad'da ikamet ettikten sonra ayrıldılar.43 Berkiyaruk'un Vâsıt'ta yaptıklarının haberleri gelince halife yola çıkmış olan Muhammed Tapar'ı geriye çağırdı ve durumu ona anlatarak, kardeşinin cezalandırılması için birlikte mücadele etmeği önerdi. Muhammed Tapar, bu durumun halifenin statüsüyle bağdaşmadığını bildiği ve bunu bozmağa niyeti olmadığı için, metbû hükümdar sıfatı ile, kendisine tâbi olan halifenin haklarının korunması işini yalnızca kendisinin üstlenebileceğini uygun bir şekilde anlatarak, beklemeden ülkesine geri döndü. Dönerken de mevcut statüyü daha da güçlendirmek ve halifenin kendi aleyhine kararlar vermesini engellemek için tedbir olarak güçlü Türkmen beği Artukoğlu İlgazi'yi Bağdad şahneliğine getirdi ve Ebû'l-Meâlî el-Mufadda b. Abdurrezzak'ı Bağdad'da vergi toplamakla görevlendirdi.44 Böylece, kendisine başvuran bütün meliklerin saltanatlarını onaylamakta beis görmeyen halifenin denetim altında tutulması sağlanmış, onun kardeşi Berkiyaruk'a maddi destekte bulunmaması için para

kaynakları denetim altında tutulmuş ve bunları gerçekleştirmek için de İlgazi gibi güçlü bir komutan görevlendirilerek, Bağdad'da Selçuklu hâkimiyetine ters düşebilecek herhangi bir harekete fırsat verilmeyeceği gösterilmişti.

Halife Mustazhir, görüldüğü kadarıyla, Selçuklu hanedanına bağlı ve onun haklarını koruyan veziri Sedîdu'l-Mülk Ebû'l-Mealî'yi görevinden azlederek, tevkif ettirdi (15 Receb 496/24 Nisan 1103). Bu vezir Rebiulevvel/Aralık ayına kadar hapishanede kaldıktan sonra serbest bırakıldı ve Sultan Berkiyaruk'un yanına gidip, onun Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik reisliğine tayin olundu.45

Berkiyaruk ve Muhammed Tapar, aralarındaki mücadelenin devlete ve her iki tarafa da zarar verdiğini ve sonuçsuz olduğunu görünce anlaşmaya vardılar. Sepîdrûd'dan Suriye'ye kadar olan topraklar Muhammed Tapar'a bırakılacak, buna karşılık Berkiyaruk da sultanlığını devam ettirecekti. Bu anlaşma sonrasında, Bağdad'da belli bir zamandır Muhammed Tapar adına okunan hutbeler kaldırılarak, Berkiyaruk'un adına okunmağa başlandı (19 Cemaziyelevvel 497/18 Şubat 1104).46

Sultan Berkiyaruk 2 Rebiulâhir 498/22 Aralık 1104 tarihinde vefat etti. Onun ölümünden sonra Bağdad'da hutbeler oğlu Melikşah adına okunmağa başlandı (29 Rebiulâhir 498/18 Ocak 1105).47

5. Sultan Muhammed Tapar Devri

Kardeşinin ölüm haberini Mûsul'u kuşattığı sırada alan Muhammed Tapar, burayı ele geçirdikten sonra Bağdad'a gitti. 22 Cemâziyelevvel 498/9 Şubat 1105 tarihinde şehre vardıktan sonra yeğenine ve onu destekleyenlere aman verip, saltanatını halifeye onaylattı. Yaklaşık iki aylık bir ikametten sonra Şaban/Nisan ayı ortalarında şehirden ayrıldı.48

Sultan Muhammed Tapar Rebiulâhir 501/Kasım-Aralık 1107 tarihinde Bağdad'a tekrar geldikten sonra metbû hükümdar sıfatıyla, tâbi Halife Mustazhir'den veziri Mucâhideddîn İbnu'l-Muttâlib'i azletmesini istedi. Tâbilik şartlarına uyan halife, sultanın isteğini yerine getirdi ve bu vezir azledildi. Daha sonra 'âdil olması, halka iyi davranması ve Müslüman olmayanlara görev vermemesi' gibi şartlarla eski görevine iade edildi.49 Bununla, sivil idarenin başı olan vezirini azletmek suretiyle hilâfet kurumunun iç işlerine müdahalede bulunan Muhammed Tapar, halife üzerinde baskı kurarak, ona gözdağı vermek istemiştir.

Sultan Muhammed Tapar, Rebiulâhir 503/Kasım 1109 tarihinde tekrar Bağdad'a geldi. Bunun sebebi, muhtemelen halife ile veziri arasındaki ihtilaf idi. Zira, Halife Mustazhir, veziri Ebû'l-Meâlî İbnu'l-Muttâlib'i tekrar azlederek yerine Ebû'l-Kâsım İbn Cuheyr'i getirmişti. Hayatından endişe eden sâbık vezir ile çocukları halifenin sarayından kaçarak, Selçukluların Bağdad'daki sarayına sığınmışlardı.50 Kaynaklarda belirtilmemesine rağmen, bu durumun taraflar arasında siyasi bir mesele olduğu izlenimi uyanmaktadır. Muhtemelen bu durum Sultan Muhammed Tapar'ın müdahalesiyle çözüme kavuşturulmuştu.

Bu dönemde ilişkilerin daha da pekişmesi için iki hanedan arasında evlilik yoluyla akrabalık kuruldu. Halife Mustazhir, Sultan Muhammed Tapar'ın kız kardeşi Seyyide Hatun ile evlendi. Halife bu evlilik için 100 bin dinar mehir verdi. Nikâh İsfehan'da kıyıldı. Düğünde altınlar ve mücevherler saçıldı (Şaban 502/Mart-Nisan 1109).51 Gelinin götürülmesi ancak iki yıl sonra Ramazan 504/Mart-Nisan 1111 tarihinde gerçekleşti.52

6. Sultan Sancar Devri

2 Cemâziyelevvel 513/11 Ağustos 1119 tarihinde Sâve'de Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtını ele geçiren Sultan Sancar, Halifelik devleti ile olan ilişkilerini, yeğenlerinin yönettiği Irak Selçukluları Devleti vasıtasıyla yürütmekteydi.53 Halifelerin, Türkleri Irak'tan kovup, Abbâsî Halifeliğini yeniden ihya ederek, VIII. asırdaki parlak durumuna getirme ideallerini bu dönemde icra mevkiine koymağa başlamaları, geniş tecrübesi ile durumu sezen Sultan Sancar tarafından önlenmeğe çalışılmıştı. Bunun için yeğenlerini yönlendirerek tedbirler almağa çalışmış, hayatta bulunduğu süre içerisinde de bunda başarılı olmuştu. Konuyla ilgili ayrıntılar aşağıdaki bölümde ele alınmıştır.

B. Irak Selçukluları Dönemi

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en zayıf anında bile aradığı fırsatı bulamayan Abbâsî halifeleri, Sultan Sancar'ın batıdaki topraklarda yeğeni Mahmud'a kurdurduğu Irak Selçukluları Devleti ile arzularına kavuştular. Onlara bunu sağlayan sebepler, çocuk yaşlardaki hükümdarların devleti yönetmeleri, bunların kardeşleri ile olan taht mücadeleleri ve sultanlara hükmederek, nüfuzlarını arttırmağa çalışan çıkarcı emirler idi. Abbâsî Halifeliği ile olan ilişkiler açısından bu dönemi başlıca beş devrede incelememiz mümkündür.

1. Sultan Mahmud Devri

Halife Musterşid, amcasının emir ve direktifleri ile devleti yöneten genç ve tecrübesiz Sultan Mahmud'u kendi tarafına çekerek Sancar'a karşı kullanmak istedi ise de, onun zamanında müdahalesi ile bunda başarılı olamadı. Amcasının uyarısı ile halifenin gerçek niyetlerini sezen Mahmud, ordusuyla Bağdad'ı kuşattı ve halifeyi tekrar tâbilik statüsüne döndürmeği başardı (521/1127).54

Aynı dönem içerisinde, Bağdad'a yakın bir yerde bulunan Şiî Mezyedî hanedanı meliki Dubeys b. Sadaka, halifenin hareket kabiliyetini kırmak için Sultan Sancar tarafından bir koz olarak kullanıldı. Bu cümleden olarak, Dubeys birçok defalar Bağdad'a ve halifeye ait yerleşim yerlerine saldırılarda bulunarak, onu meşgul etti.55

2. Sultan Mesud Devri

Sultan Mesud, tahta geçtiği andan itibaren Selçuklu melikleri, emirler ve halifelerle büyük bir mücadele içerisine girdi. Halife Musterşid, Mesud'a muhalif olan emirlerin de desteği ve kışkırtmaları

ile mevcut tâbilik statüsünü bozarak meydana getirdiği ordusuyla sefere çıktı. Hemedân yakınlarında Dây Merk denilen yerde halifeyle karşılaşan Sultan Mesud, rakibinin ordusundaki Türk gurubunun kendisine katılması sonucu, savaş bile yapmadan zafer kazandı (10 Ramazan 529/24 Haziran 1135). Halife Musterşid ve devlet erkânı esir düştüler.56 Halifenin bütün servetine ve savaş ağırlıklarına el konuldu. Savaş sonrası Hemedân'a götürülen halife ile uzun görüşmeler neticesinde savaş tazminatı ödemesi, bir daha ordu toplamayacağı ve Bağdad'dan dışarı çıkmayacağına dair bir antlaşma imzalandı.57 Bu antlaşmanın şartları karşılıklı olarak yerine getirilirken, Bağdad'a dönüş hazırlıkları yapan halife, bir gurup Batınî'nin saldırısı sonucu öldürüldü (17 Zilkade 529/29 Ağustos 1135).58

Halife Musterşid'in ölüm haberi Bağdad'a ulaştıktan sonra oğlu Râşid tahta geçti. Râşid de babasının siyasetini aynen devam ettirdi ve Selçukluları Irak'tan kovmak için başta Mûsul atabegi İmâdeddîn Zengi olmak üzere, belli başlı Türk emirlerle ittifak kurdu. Bu yeni oluşuma müdahale eden Sultan Mesud, ordusuyla Bağdad'ın üzerine yürüdü ve müttefikleriyle halifenin arasına nifak sokarak, aleyhine kurulan ittifakı dağıttı. Türk emirlerin kendisini terk ettiği Halife Râşid, sonunda şehirden çıkarak Zengi ile birlikte Mûsul'a kaçtı. Onun gidişinden bir gün sonra Sultan Mesud Bağdad'a girdi (15 Zilkade 530/15 Ağustos 1136).59 Müftülerin verdiği fetva ile 'kötü hareketlerde bulunduğu ve boş yere Müslümanların kanının akmasına sebep olduğu için imamlık yapmasının caiz olmayacağı' belirtilerek halifeliği düşürüldü ve yerine Muktefî Liemrillah halife ilân edildi (18 Zilkade 530/18 Ağustos 1136).60

Halife Muktefî, kendisiyle varılan antlaşma gereği, Sultan Mesud'un saltanatının sonuna kadar tâbilik statüsünü açıkça ihlal edecek herhangi bir davranışta bulunmadı. Bu arada her iki hanedan arasında evlilik yoluyla ilişkilerin daha iyi bir düzeye getirilmeğe çalışıldığını görmekteyiz. Bu cümleden olarak, Muktefî, Sultan Mesud'un kız kardeşi Fatma Hatun ile evlenirken, Mesud da halifenin kızı ile evlendi (534/1140).61

Muktefî'nin, bu olumlu davranışlarına rağmen, Bağdad'a saldıran isyancı emirlere karşı korunmak için sultanın izniyle, tâbilik statüsüne aykırı olarak asker toplamış, şehrin surlarını sağlamlaştırarak, önlerinde hendekler kazdırmış, Ermeni ve Rum köleler alarak bunlardan bir ordu oluşturmuş, sultanın iç isyanlarla uğraştığı dönemlerde Irak'taki şehirlere yeni valiler tayin etmek suretiyle çevreyi kontrol altına almış, her tarafa gözcüler ve casuslar yerleştirerek sultanın yaptıklarından günü gününe haberdar olmuştu. Bütün bu uygulamalarının gerisindeki en büyük yardımcısı ve destekçişi veziri İbn Hubeyre idi.62

3. Sultan Muhammed Devri

Sultan Mesud'un Receb 547/Ekim 1152 tarihinde ölümünden hemen sonra harekete geçen Muktefî, planlarını uygulamaya koydu. Derhal Selçukluların Irak'taki emlâkine el koyarak, Bağdad'daki Selçuklu şahnesini kovdu. Ardından, gizlice oluşturduğu ordusunu vezir İbn Hubeyre komutasında harekete harekete geçirerek Hille, Kûfe, Vâsıt ve Basra'yı ele geçirdi.63 Mesud'dan sonra tahta geçen ve kısa bir süre kalan Sultan Melikşah, bu hareketlere karşı koyamadı.

Ordusu ile Tekrit üzerine sefere çıkan Muktefî, Sultan Muhammed'in izni ile kendisine karşı harekete geçen Selçuklu komutanlarından Mesud ve Alpkuş'u Bikemzâ'da bozguna uğrattı (30 Receb 549/10 Ekim 1154).64 Bu yenilgi üzerine, artık halifenin durdurulması gerektiği kanaatine varan Sultan Muhammed, bir yandan Bağdad üzerine sefere hazırlanırken, diğer yandan da kardeşi Melik Arslanşah'ı göz altında tutarak, Azerbaycan atabegi ildeniz'in onu eline geçirip kendisi için koz olarak kullanmasını ve yeni isyanlar çıkarmasını önlemek gayesiyle harekete geçti. Fakat ondan önce davranan İldeniz, aynı zamanda üvey oğlu olan bu meliki Azerbaycan'a kaçırttı.65 Bu durum karşısında sefere çıkarak, ardından büyük bir isyan hareketine maruz kalmak istemeyen Sultan Muhammed, Bağdad seferini ertelemek zorunda kaldı. Bağdad'da adına hutbe okunması isteği halife tarafından bir kere daha reddedilince 30 bin kişilik büyük bir orduyla gelip Bağdad'ı kuşattı (Muharrem 552/Şubat-Mart 1157). Rebiulâhir 552/Haziran 1157 tarihine kadar süren birkaç aylık mücadeleye rağmen, ordusunda bulunan komutanlarının ve kendisine yardım eden Mûsul atabegliğinin önemli komutanlarından Zeyneddîn Ali Küçük'ün, halifenin veziri İbn Hubeyre'nin faaliyetleri sonucu ihanet içerisine girerek, yeterince gayret göstermemeleri sebebiyle şehir ele geçirilemedi. Sultan Muhammed, Melikşah ile İldeniz'in isyan ettiğinin haberini alınca kuşatmayı durdurup, ülkesine dönmek zorunda kaldı.66 Bağdad üzerine yapılan bu son sefer başarılı olamamış, Abbâsî Halifeliğinin Irak'taki hâkimiyeti tescillenmişti.

4. Arslanşah Devri

Abbâsî veziri İbn Hubeyre, bu dönemde de yıkıcı faaliyetlerine bütün hızıyla devam ederek, Selçuklu emirlerini devamlı isyana teşvik edip, ülke içerisinde hiç bitmeyecek olan bir anarşi yaratmak için uğraştı. Onun bu çabaları sonucu irili ufaklı birçok isyanlar ortaya çıktı ise de İldeniz'in kuvvetli idaresi bu tehlikeleri ortadan kaldırdı.67

Arslanşah, Halife Mustencid'e elçi göndererek, adına hutbe okunmasını ve Sultan Mesud dönemindeki statüye dönülmesini istedi ise de, uzun süren bir Selçuklu hâkimiyetinden sonra kazanılan Irak'ın hâkimiyetini devretmeğe niyeti olmayan Halife Mustencid bunu reddetti.68 Bu arada, Irak'ta Selçuklulara karşı yapılan bütün faaliyetlerin mimarı ve uygulayıcısı olan vezir İbn Hubeyre (12 Cemâziyelevvel 560/27 Mart 1165) ve akabinde de Mustencid ölmüş (9 Rebiulâhir 566/20 Aralık 1170), yerine oğlu Mustedî geçmişti. Böylece Irak'taki Araplık mücadelesi Nâsır Lidinillah'ın iktidarına kadar belli bir süre hız keserek, duraklamıştı. Abbâsî Hilâfeti bu dönemde hizmetinde bulunan Türk emirlerin baskıları ve kabile isyanlarıyla sarsılmıştı. Mustencid bu iç tehditleri yok etmek için büyük bir mücadele vermek zorunda kalmıştı. Bu durum, Abbâsî Hilâfetinin sağlam bir bünyeye sahip olmadığını ve aynen Selçuklulardaki gibi emirlerin yönetimde ne derece etkili olduğunu göstermektedir.69 Zaten, askeri sınıfa mensup gulâm Türkler, IX. yüzyıldan itibaren Orta Doğu'da kurulan bütün İslâm devletleri için yıkıcı tehdit olmuşlardı ve bu kural XII. yüzyılda da değişmemişti.

5. II. Tuğrul Devri

Sultan II. Tuğrul'un yaşı küçük olduğu için ona vâsilik eden İldeniz'in oğlu Cihân Pehlivân, devleti bizzat yönettiği 571-582/1175-1186 yılları arasındaki yaklaşık on yıllık dönemde halifelik devleti ile iyi ilişkiler kurdu ve ortamı gerginleştirmedi. Halifelik devleti, Cihân Pehlivân'ın istikrarlı idaresinde yıkıcı çabaları için ortam bulamadığından dolayı, Selçuklularla dost görünmeğe gayret sarf etti.70 Cihân Pehlivân da, Halife Mustedî Biemrillah ile ilişkilerin iyi bir şekilde sürmesi için çaba gösterdi.71

Cihân Pehlivân, bu halifenin 2 Zilkade 575/30 Mart 1180 tarihinde ölümünden sonra yerine geçen Nâsir Lidînillah'ın bi'at isteğini reddetti ve yıllık 60 bin dinar vergi ödemesi karşılığında bunu kabul edebileceğini bildirdi. Bunu kabul eden yeni halife vadettiği verginin ilk dilimini gönderdikten sonra Selçuklu ülkesinde adına hutbe okundu.72

Hilâfet kurumu ile ilişkilerin düzgün yürümesine rağmen, değişik zamanlarda Bağdad'a elçiler gönderen Cihân Pehlivân, Selçukluların Bağdad'a hâkim oldukları dönemlerdeki statüye dönülmesi için girişimlerde de bulunmuştu.73

Kaybettiği iktidarı tekrar eline geçirmek için Selçukluların can düşmanı Abbâsî Halifesi Nâsir Lidinillah ile ittifak kuran Kızıl Arslan, ondan para ve asker yardımı aldı. Kızıl Arslan, siyasi rakibi olarak gördüğü Sultan Tuğrul'u tasfiye etmek isterken, Türk düşmanı bir politika izleyen Halife Nâsır'ın yıkıcı tavsiyelerine uymaktan öteye gidememiş, bölgedeki Türk varlığına büyük zararlar vermişti.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra yükselen Harezmşahlar Devleti'nin hükümdarı Tekiş, Abbâsî halifesi Nâsır'ın da kışkırtmasıyla Irak Selçukluları Devleti ile mücadeleye başlamıştı. Sonunda, 24 Rebiulevvel 590/19 Mart 1194 tarihinde Rey yakınlarında yapılan savaşta yanındaki emirlerin ihaneti sonucu yenilgiye uğrayan Sultan Tuğrul, savaş alanında maktul düştü.74 Böylece, Irak Selçukluları Devleti ile birlikte Selçuklular-Abbâsî Halifeliği ilişkileri de sona erdi.

VIII. yüzyılda bir dünya devleti olarak doğan, sonraki yüzyıllarda ise parçalanmalarla küçülerek, en son Bağdad şehrine sıkışıp, Buveyhîlerin burayı da ellerine geçirmeleri ile yüzyılı aşkın bir süre varlığını ismen koruyabilen Abbâsî Hilâfeti, Selçuklularla birlikte bölgeye hâkim olan Türklerin yükselttiği Sünnîlik ile mânevi nüfuzunu arttırdıysa da, uzun bir süredir kaybedilen dünyevî saltanatına kavuşamamıştı. Zira, Selçuklu sultanları bunu hiçbir zaman halifelere bırakmamışlar, tam tersine, kendileri bu hakkı bizzat onlardan devralmışlardı. Halifeler ise, güç karşısında Türklere devrettikleri bu hakkı silah zoruyla geri almak ve hanedanın kurulduğu anlardaki parlak günlere tekrar kavuşmak için uygun ortamın oluşmasını beklerken, buldukları fırsatları da değerlendirmeğe çalıştılar. Selçuklu hanedanının içerisine düştüğü yönetim zaafı onlara aradıkları uygun durumu yarattı ve yaklaşık yüz yıllık bir Selçuklu hâkimiyetinden sonra Irak'ın yönetimini Türklerden almayı başardılar. Böylece, 1055'te başlayan Türk hâkimiyeti 1152'de sona erdi. Mücadele bununla da bitmedi. Halifeler büyük bir hınçla, Batı İran'a sıkışıp kalmış olan Irak Selçuklularına saldırmağa başladılar. Anlaşıldı ki, amaçları

Türkleri sadece Irak'tan değil, bütün Orta Doğu'dan sürüp çıkartmaktı. Halifeler bunu gerçekleştirmek için Salâheddîn Eyyûbî ve Harezmşah Tekiş gibi Türk hükümdarlarını Selçuklulara karşı kışkırtıp, onları kullanmaktan çekinmediler. Sonuçta olay, bir hanedanın ihyasından çıkarak, Araplığı yükseltme mücadelesi şekline büründü.

Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Toksoy [s.678-693]

Atatürk Üniversitesi Erzincan Eğitim Fakültesi / Türkiye

Tarihte topluluklara yüzyıllar boyunca takip edecekleri istikametler çizmeye muvaffak olmuş büyük devirler vardır. XI-XIII. yüzyıllarda Selçuklu Türklüğünün gerçekleştirdiği çağ işte bu büyük devirlerden birisidir. Selçuklu İmparatorluğu, Türklerin kurduğu dört büyük imparatorluktan üçüncüsüdür. Bu büyük imparatorluk, XI. yüzyılda Oğuz Türkleri tarafından kurulmuştur. Bilindiği üzere Oğuzlar, umumi hayat ve devlet kuruculuğu gelenekleri bakımından Göktürklere bağlıydılar.

Selçuk'un ailesi, gerek tarihi kaynaklardan, gerekse para ve damgalarından anlaşıldığı üzere Oğuzların Kınık boyuna mensuptu. Babası Dukak (Dokak), Oğuzlar arasında Temir-Yalıg (demir yaylı) lakabı ile anılmaktaydı. Dukak Bey, şeametli, şeci, tedbir ve rey sahibi bir insandı.1 Oğuz Türklerinin başbuğu ve her zaman, her hususta fikir danışılan birisiydi. Onun sözlerine muhalefet etmez, emirlerine karşı çıkmazlardı. Kaynaklar, onun bulunduğu yüksek makamı göstermek için şu hadiseyi anlatmaktadır, Oğuz yabgusu bir gün askerini toplayıp İslam ülkelerine yürümek ister, fakat Dukak ona mani olmuş. Yabgu ile münakaşa etmişler, bu arada Türk Yabgusu ağır sözler söylemiş, bunun üzerine Dukak onu tokatlamış ve başını yarmıştır. Yabgu'nun adamları Dukak'ı yakalamak istemişlerse de Dukak'a bağlı emirlerin onu müdafaa etmesi üzerine dağılıp gitmişlerdir. Bu arada Selçuk isminde bir oğlu dünyaya gelmiştir.2

X. yüzyılın başlarında doğan Selçuk, babası öldüğü zaman 17-18 yaşında olduğu tahmin edilmektedir. Selçuk büyüyünce onda asalet ve liderlik vasıfları belirmiş, bu yüzden Oğuz yabgusu, onu kendi yanına alarak önemli mevkiler, ayrıca ona emaret ül ceyş'i ve asker kumandanlığı demek olan "subaşı" lakabını da vermiştir. yabgunun hanımı, Selçuk'un yükseldiğini ve halkın ona itaat edip boyun eğdiğini görünce kocasını Selçuk'a karşı dikkatli olmağa çağırdı ve ısrarla onu öldürmesi için kışkırttı. Bu konuşmayı işiten Selçuk Bey, bütün adamlarını ve kendine itaat edenleri yanını alarak Cend taraflarına geldi.3 Hükümdarlığın ilahi menşeli olduğu inancına dayanan Türk geleneği icabı Türklerin tarih boyunca asıl hanedanlara karşı duydukları bağlılıktan dolayı, babası gibi kalabalık Oğuz kitlelerini elinde tutan Selçuk, Yabgu ile arasının açılmasında iktidar için gizli mücadelenin rol oynadığı görülmektedir. Bundan başka tarihte büyük Türk göçlerinin çoğunda olduğu gibi, burada da yer darlığı ve otlak yetersizliğinin de etkili olduğu anlaşılmaktadır.4

Yeni-kent'ten uzak olmayan ve Maveraünnehir'den göç etmiş olan Müslümanların oturduğu Türkler ile İslam ülkeleri arasında bir sınır şehri olan Cend'e Selçuk Bey'in gelişi tarihte mühim bir çağın başlangıcı oldu. Ahalisinin bir kısmı Türk olan bir Müslüman bölgesinde yaşamak için zaruri, ayrıca siyasi imkanlar sağlamak bakımından da lüzumlu gördüğü İslamiyet'i kabulü düşünen Selçuk, Buhara ve Harezm gibi civardaki İslam beldelerinden din adamları istedi ve kendisine bağlı olan Oğuzlar ile Müslüman oldu.5 Selçuk Bey'in burada mevki ve itibarı oldukça arttı. O, Cend taraflarında

ikamet edip henüz İslam'ı kabul etmemiş olan Türkler üzerine cihada çıktı. Oğuz yabgusu, bu bölgedeki Müslümanlardan vergi almaktaydı, Selçuk Bey, yabgunun tahsildarlarını oradan kovdu.6

Bu sıralarda Karahanlı Hükümdarı Harun b. İlig Han, Samani topraklarından bir kısmını istila edince, Samani hükümdarı Selçuk'a haber gönderip yardım istemiş, Selçuk'ta askerlerini oğlu Arslan kumandasında ona, yardıma göndermiştir. Selçuklu kuvvetlerinin yardımı sayesinde Samani hükümdarı, Harun'a üstünlük sağladı ve onun daha önce işgal ettiği yerleri geri aldı.

Buna karşılık Nur kasabası civarında yeni topraklar yurt olarak verildi. Böylece yeni kurulan bu beylik bölgedeki diğer devletler tarafından resmen tanınmıştır. Bundan sonra Selçuk Bey, uzun bir hayat sürdükten sonra yüz yaşlarında Cend'de öldü (1007/1009).7 Selçuk Bey'in dört oğlu vardı. Mikail, Arslan (İsrail), Yusuf, Musa. En büyük oğlu Mikail, babası hayatta iken bir savaşta ölmüş olduğu için onun iki oğlu Çağrı ve Tuğrul dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir. Selçuk Bey'den sonra ailenin başına Arslan, yabgu unvanını alarak geçmiştir. Yusuf'a yinal, Musa'ya da inanç unvanı verilmiştir.

Çağrı Bey'in Anadolu Akını

Selçuk Bey'in ölümünü müteakip Türkmenler, Türk ananelerine uygun olarak Selçuklu ailesi efradı arasında bölüşülmüş ve idare ayrılığı yüzünden Selçuklularda bir kuvvet azalması belirmiştir. Selçuklu ailesinin mensupları, Arslan Yabgu'nun yüksek hakimiyetinde bulunmakla beraber, her biri kendine bağlı Türkmen kitlelerinin başında olarak Maveraünnehir'e inmişlerdir. Bu havaliye geldiklerinde Samani Devleti ortadan kaldırılmış ve toprakları Karahanlı ve Gazneli Devletleri tarafından paylaştırılmıştı. Dolayısıyla Selçuklu başbuğları burada Karahanlılarla karşı karşıya gelmişlerdir. Karahanlı Nasr Han, Selçuklulardan çekiniyor ve mümkün olursa kuvvetlerinden faydalanmak maksadıyla, onlarla anlaşmak istiyordu. Bununla beraber, karşılıklı güvensizlik havası yüzünden, aralarında mücadele başladı. Bu arada Tuğrul ve Çağrı Beyler, diğer Karahanlı hükümdarı Buğra Han'a müracaata karar vererek, onun arzusu üzerine Talas havalisine gittilerse de Buğra Han bir süre sonra Tuğrul Bey'i tutukladı. Çağrı Bey, bunun üzerine baskın yaparak kardeşini kurtardı. Daha sonra da Buhara'da bir devlet kuran Ali Tegin'in muhalefetiyle karşılaşmışlardır.8 Sonunda Karahanlı hükümdarı harekete geçerek onları Maveraünnehir'deki yurtlarından uzaklaştırdı.9

İstiklale büyük bir azim ile sarılan Tuğrul ve Çağrı Beylerin emrindeki kalabalık Türkmen kütlelerinin beş-on sene gibi kısa bir süre zarfında ve her defasında yeni bir yurt, müsait şartlarda bir toprak parçası bulabilmek kaygısıyla çoluk ve çocukları, eşyaları, çadırları, at ve koyun sürüleriyle haftalarca devam eden uzun ve meşakkatli muhaceretlerden hem maddeten hem de manen ne kadar sarsıldıklarını tahmin etmek güç değildir. Buna bir de her an taarruz ve tecavüze uğramak korkusu ilave edilirse, Selçukluların içinde bulundukları son derece vahim durum anlaşılmış olur. İşte bu bakımdan Selçukluların yeni bir yurt arama ve yeni bir yurt edinme zorunluluğu duydukları anlaşılıyor. Fakat aranan bu yeni yurt neresi olabilirdi? Onlar için en müsait yer batıda bulunan Anadolu'ydu. Çünkü Selçukluların da, vaktiyle soydaşlarının Bizans'la mücadelelerde bulundukları Anadolu'yu

ileride yurt edinmek amacıyla bir keşif seferi yapmaları hususunda karara varmış oldukları bilinmektedir.10 İbrahim Kafesoğlu, bu hususu “Ala Takin’in hazırlıkları ve tehdit vaziyeti üzerine başlayacak yeni bir mücadelenin Selçuklular hesabına öldürücü bir neticeye varacağını idrak eden Çağrı Bey, tehlikeyi hiç olmazsa bir müddet önlemek düşüncesiyle kendisinin Rum hududuna gitmesini, kardeşinin de Türkmenlerle beraber çöller içine çekilmesini münasip gördüğünü” belirtmektedir.11 Tuğrul Bey, uzak ve geçilmesi zor olan çöllere çekilirken Çağrı Bey, üç bin kişilik seçme süvarisiyle Doğu Anadolu’ya doğru yola çıktı.

Çağrı Bey Horasan’ı süratle geçerek Irak-ı Acem’e girdi. Selçuklu harekatını gözden uzak tutmamakla beraber, Gazneli idarecileri bu geçişi zamanında haber alamamış, Tus’da oturan Gazneli Devleti’nin Horasan Valisi Arslan Cazib, Çağrı Bey’in geçişini duyunca onu yakalamaları için bir askeri kıta gönderdi ise de bu askeri kuvvet Selçuklu süvarilerini yakalayamadan geriye döndü. Bu sıralarda Hindistan’da gazalarda bulunan Gazneli Sultanı Mahmud, Çağrı Bey’in rahat bir şekilde Horasan’ı geçmesi üzerine Horasan valisini azarlamıştır. Çünkü o, Arslan Cazib’in, Çağrı Bey’e göz yummasından şüphe etmekteydi.12

Çağrı Bey, vaktiyle Samanlı Devleti hükümdarlarından Emir Ahmed b. İsmail zamanında Horasan’ın bazı yerlerine yerleştirilen Türkmenlerden de aldığı kuvvetlerle birlikte Irak-ı Acem, Azerbaycan üzerinden batıya doğru ilerleyerek, o sıralarda Ermenilerin elinde bulunan topraklarda görüldü.13

Çağrı Bey’in Doğu Anadolu akını sıralarında, Doğu Anadolu’daki siyasi durum oldukça karışıktı. Ermeni ve Gürcü prenslikleri birbirleriyle sürekli çatışmalarda bulundukları gibi, bu bölgedeki Müslüman beyliklerle de işbirliği ve ittifak yapmaları sebebiyle vasal statülerine rağmen Bizans’la ciddi bir anlaşmazlık içinde bulunuyorlardı. II. Basileios, doğu seferinde Gürcü prensliklerini kendisine bağlayıp kırk bin Ermeniyi, Bizans’ın geleneksel siyaseti gereğince Orta Anadolu’ya göç ettirdi. Bundan dolayı Doğu Anadolu’da vasal da olsa artık ne Ermeni ve ne de Gürcü prenslikleri mevcut idi. Ancak bunların prensleri Bizans yöneticisi ve kumandanı olarak görev yapmışlardır.14 Çağrı Bey, emrindeki kuvvetlerle doğrudan doğruya Bizans yönetimindeki Doğu Anadolu sınırlarını aşarak Vaspurakan topraklarına girdi.15 Bu durumu işiten David, ordusunu alıp, Türk ordusuna doğru yürümeye başladı. İki ordu korkunç bir savaşa tutuştu. Bu zamana kadar Türk askeri görmemiş olan Vaspurakan ordusu, Türk ordusu karşısında bir çok zayiat verdi. Bu konu da Urfalı Mateos oldukça fazla bilgi vermektedir, “Ermeni askerleri, Türklerle karşılaşınca onların acayip şekilli, yaylı ve uzun saçlı olduklarını gördüler. Oklara karşı tedarikli davranmaya alışmamış olan Ermeni askerleri, kılıçlarla onların üzerine atıldılar. Türkler de Ermenilere ok ile karşılık veriyorlardı. Bu manzarayı gören General Şapuh, David’e çekilmelerini teklif etti. Çünkü askerlerin çoğu yaralanıyordu. David, tekrar savaşa girdiyse de Şapuh zorla onu geri çekti”.16

Bu ilk zorlu savaştan muzaffer çıkan Çağrı Bey, kendisine açılan Reştunik bölgesinde ciddi tedbirlerle karşılaşmaksızın uzun bir müddet dolaştı. Bu sırada eline bol ganimet geçti. Bölgenin birçok kalesini ele geçirerek Vaspurakan bölgesinin batı taraflarına hakim oldu. Bilahare çeşitli kollar

halinde kuzeye yönelip Gürcülerin oturdukları Nahcivan ve havalisine girdi. Burada Gürcü kumandan Liparit komutasında bir ordu Çağrı Bey'in karşısına çıktı ise de savaşa cesaret edememiş ve kaçmıştır. Böylece Çağrı Bey bütün havzaya hakim olmuştur. Bundan sonra Selçuklu başbuğu, Dovin üzerinden daha kuzeyde bulunan Nik bölgesine geçerek bura ahalisinin çoğunu esir etti. Selçuklu ordusu burada da zorlu bir savaşa başladı.17 Dilumnatz hükümdarı askerlerini alarak Nik bölgesinde Bıçni (Beçni) Kalesi'nin yakınlarına geldi. Kale'nin komutanı ve Ermeni Generali Vasak bu sıralarda bir ziyafette bulunuyordu. Bu sırada bir haberci gelerek, bütün Nik eyaletinin esaret altına girdiğini bildirdi. Vasak zırhlarını giyinerek ordusuyla beraber Nik bölgesine doğru ilerlemeye başladı. Türk askerlerinin buraları ele geçirdiğini ve kiliseleri tahrip ettiklerini görünce hemen savaşa girdi.18 Baskına uğrayan Türkler, asıl orduya iltihak etmek üzere ricat ettiler. Vasak, Türklerin geriye döndüğünü görünce başarılı olacağı heyecanı iyice kamçılandı. Esasen bu Türk askerleri öncü müfreze idi. Az sonra Vasak, Çağrı Bey'in ordusu ile karşı karşıya kalınca gerçeği gördü, ordusunda savaştan kaçma eğilimleri başladıysa da o, hitabetiyle ordusunun maneviyatını kuvvetlendirdi. Yapılan savaşta Ermeniler adeta yok edildiler ve kaçabilenler ise etrafa dağıldı. Vasak ise kaçmış ve canını kurtarmış ise de kendisine yetişen Türk askerleri tarafından öldürülmüştür.19 Urfalı Mateos bu savaşı biraz daha farklı anlatmaktadır. Ona göre, "Hıristiyan askerleri, Türk askerlerinin çokluğunu görünce hep birden ölmeye karar verdiler ve büyük kahramanlıklar gösterdiler. Birçok Türk askerini öldürdüler. Bu sırada Türk askerlerinden bir muharip çıktı. Bu cesur birisiydi ve yedi kurt adıyla anılıyordu… Asker bir kara bulut gibi gürleyerek ilerliyordu. Zırhı alev gibi parlıyor ve bağırıp Vasak'ı arıyordu. Ancak Vasak askeri ikiye böldü ve iki taraf arasında korkunç bir savaş başladı. Yapılan savaşta Vasak yaralanarak Sergevili denilen dağa çekildi. İstirahat etmek üzere kayaların gölgesine oturdu. Oraya iltica etmiş olan köylülerden birisi yaklaşarak Vasak'ın uykuya dalmış olduğunu gördü. Onu iterek yüksek kayadan aşağı düşürdü".20

Çağrı Bey, buralarda bir müddet daha mücadelesine devam edip hayli ganimet topladı. Sonuç itibariyle Çağrı Bey, ileride yurt edinilmesi amacıyla başarıyla tamamladığı bu keşif seferi sonucunda yolu üzerinden aldığı takviyelerle birlikte ancak beş-altı bin atlıyı bulan ve o devir için dahi çok küçük sayılan bir Türk kuvvetini, Bizans'ın doğu Anadolu'daki kuvvetlerinin durduramayacak durumda olduğunu fiilen ve bizzat tespit etmiştir. Çağrı Bey dönmeye karar verdikten sonra kendisiyle işbirliği yapmış olan Türkmenlerle vedalaştı. Tus valisi Arslan Cazip, Çağrı Bey'i yakalayıp Gazne'ye götürmeleri ayrıca yolların muhafazası ve emniyeti için uyanık ayrıca iş bilir kimseleri tayin etti. Fakat onun aldığı tedbirler yeterli gelmemiş, Çağrı Bey bu takipten mahirane bir şekilde sıyrılarak geldiği güzergah ile Azerbaycan ve Horasan ile Maveraünnehir'e geri döndü.21 Çağrı Bey, Tuğrul Bey'in yanına giderek, "Burada iki vali var. Bunlar Harezm Şah Harun ile Sebük Tigin'in torunu ve Sultan Mahmud'un oğlu Mesud. Biz yalnız başımıza bunların hakkından gelemiyoruz. Fakat keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı koyabilecek hiç bir kimse yoktur" dedi.22

Netice olarak;

1- Bu ilk Selçuklu akınından maksat ne doğrudan doğruya gaza etmek, ne sırf çapulculuk yapmak ve ne de Bizans'a sığınıp yabancı ordularda hizmet etmek değildi. Hakiki sebep Maveraünnehir'de henüz müstakil olarak yaşama imkanına erememiş Selçuklu Türkmenlerine ileride yerleşmek üzere müsait iklimler aramak ve rastlanan mukavemeti mümkün mertebe yarmaktı. Anadolu'nun bil fiil başlangıç olarak 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'ne kadar hep aynı hazırlığı yapmışlar ve bilumum bozkırlı Türklerinin stratejilerine uygun olarak hareket etmişlerdi.

2- Bu akın Ermeni Ardzruni ve Bagratuni hanedanlarının istiklallerini kaybetmelerine dolayısıyla Ermenilerin eski yurtlarından ayrılarak Orta Anadolu'ya yayılmalarına, XI ve XII. yüzyıllarda Anadolu tarihinde rol oynamalarına sebep olmuştur.

3- Bu akın sonucunda müdafaa ve mukavemeti kırılmış olan Armenya ile Gürcistan'ın bir kısmının zahmetsizce Bizans'a ilhakı, adı geçen imparatorluğun lehine tecelli etmemiştir. Bizans'ın aczi kısa zaman sonra Anadolu'daki kilit noktalarının süratle Türklere geçmesini mümkün kılmıştır.23

Bu itibarla Çağrı Bey'in akının vurduğu ağır darbeler Anadolu'yu vatanlaştırmak görevini yerine getiren Selçuklu Türklüğüne, küçük Asya'ya giden en kısa yolu göstermiştir. Bu akının tesirleri ise yüzyıllar boyunca hissedilmiştir.

İbrahim Yinal'ın Erzincan

Bölgesine Kadar Yaptığı Akın ve

Pasinler Savaşı

Selçuklu Türkleri Maveraünnehir bölgesinde yaptıkları mücadelelerden sonra kuvvetle bir güç olarak devletler arası mücadelelerde yer almaları, ayrıca bu sırada Karahanlı prensi olup Buhara'da bir devlet kurmuş olan Ali Tegin ile ittifak yapmaları sonucunda Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud Maveraünnehir'i ele geçirmeye karar verdi. Bahane olarak da Maveraünnehir ahalisinin sık sık Ali Tegin'den şikayet için Belh'e geldikleri ve aynı zamanda Ali Tegin'in Mahmud tarafından Türk hükümdarına yani Doğu Türkistan hükümdarlarına gönderdiği elçilerin geçmesine izin vermediği ileri sürülüyordu. Mahmud 1025 tarihinde zincirlerle birbirine bağlı kayıklardan meydana getirilen bir köprü vasıtasıyla Amu Derya'yı (Ceyhun nehri) geçti. Maveraünnehir hükümdarlarından kendisine ilk katılan Saganiyan emiri oldu, bu Harezmşah Altuntaş takip etti. Mahmud kalabalık ordusu için bir ordugah kurdurdu, kendisi içinde on bin kişilik bir orduyu içine alabilecek büyük bir çadır hazırlattı. Karahanlı hükümdarı Kadır Han'da Kaşgar tarafından harekete geçerek Semerkand'a vardı. Çadırlar kurulduktan sonra, Han gelişini haber verdirmek için Gazneli Mahmud'a elçiler gönderdi ve görüşmek arzusunda olduğunu belirtti.24

Kadır Han'ın haberine cevap olanak Mahmud bir görüşme teklifinde bulundu. İki hükümdar bir kaç süvariyle ortaya geldiler. Birbirlerine hediye verdikten sonra ayrıldılar. Ertesi gün Sultan Mahmud muhteşem bir sofra hazırlattı. İki Türk hükümdarı aynı sofraya oturdular, ardından da birbirlerine tekrar hediyeler takdim ettiler.25

Bu mülakattan çıkarılacak siyasi sonuçlar ise şunlardır.

1- Ali Tegin'in kurduğu Buhara Devleti ortadan kaldırılacak. Bu işi Sultan Mahmud üzerine alıyordu.

2- İki müttefik arasında sınır değişmiyor, yine sınır eskisi gibi Amu Derya idi.

3- Bu mülakatta asıl müzakere konusu Selçukoğulları teşkil etmiştir. Bu hususta ısrar eden Kadır Han'dır. Bunda da anlaşmaya varmışlardır. Daha doğrusu Kadır Han görüşünü Sultan Mahmud'a kabul ettirmiştir. Selçuklularda ortadan kaldırılacak ve bu işi de Gazneli sultanı yerine getirecektir.

4- İttifakın gerçekleşmesi için karşılıklı akrabalık münasebetlerine girişilmesi kararlaştırılmıştır.26

Gazneli hükümdarı bu görüşme dolayısıyla Türkmen Başbuğu Arslan Yabgu'yu düzenlediği bir şölen sırasında yakalatıp Hindistan'daki Kalincar Kalesi'ne hapsetti. Bundan sonra Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerden büyük bir kısmını Horasan'a yerleştirdi. Ancak Tus Valisi Arslan Cazib, onları pek rahat bırakmadı. Türkmenler de bunun üzerine valiyi yenilgiye uğrattılar. Sultan Mahmud'da Türkmenleri cezalandırdı ve pek çoğunu öldürttü (1028). Bundan sonra bazı zümreler savunması kolay olan dağlara çekilirken iki bin çadırlık başka bir kitle ise Azerbaycan'a gelip bura hükümdarı Vehsudan'ın hizmetine girdiler ve Anadolu üzerine sefer yapmaya başladılar.27

Arslan Yabgu'ya bağlı olduklarından dolayı kendilerine Yabgulu Türkmenleri adı verilen Türkmenler de Anadolu üzerine seferler yapmışlardır. Kızıl, Boğa ve Köktaş idaresindeki Türkmenlerden bir grup Vaspurakan bölgesine girerek Erzurum'a kadar olan sahada kartal gibi süratli at oynattılar. Bir kısmı da Diyarbakır bölgesine gelerek bu bölgede harekete geçmişlerdir.

Tuğrul ve Çağrı Beylerin idaresindeki Selçuklular 1040 yılına kadar Horasan bölgesinde Gazneli Devleti'ne karşı istiklal mücadelesinde bulunmuşlardır. Fakat bu devlete öldürücü darbeyi 1040 Mayısı'nda vurmuşlar ve bu zaferden sonra da istiklallerini ilan etmişlerdir (23 Mayıs 1040).28 Toplanan kurultayda Selçuklular ülkeleri paylaşmışlardır. Buna göre, Çağrı Bey, Merv merkez olmak üzere Horasan'ın büyük bir kısmını almıştır. Musa Yabgu ise, Bust, Herat, Sistan ve uzanabildiği kadar bölgeye tayin edilmiştir. Çağrı Bey'in oğlu Kavurd, Tabasayn vilayeti ile Kirman bölgesine gitmiştir. Tuğrul Bey ise Irak tarafına gitmiştir. Anne bir kardeşi İbrahim Yinal, Çağrı Bey'in oğlu Yakuti ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış onun yanında kalmışlardır. Rey şehri ele geçirilip başkent

yapılınca İbrahim Yinal Hemedan'a, Yakuti Zengan ve Azerbaycan taraflarına, Kutalmış ise Gurgan ve Damgan'a gönderildi.29

Dandanakan zaferini müteakip Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasından bir süre sonra kararlaştırılan fetih planları uyarınca batı yönünde gelişen fetihleri yürütme görevini bizzat üslenen Tuğrul Bey, devletin başkentini Nişapur'dan Rey kentine nakletti (1043).

Böylece Anadolu'da Selçuklu ordularının düzenli seferleri başlamıştır.30

Anadolu'nun fetih hareketini bizzat yeni başkent Rey yürütmeye başlayan Tuğrul Bey, amcası Yusuf Yinal'ın oğlu ve anne bir üvey kardeşi İbrahim Yinal'ı Hemedan ve İsfahan il ve yörelerinin, diğer amcasının oğulları Kutalmış ve Resul Tegin'i Hazar Denizi bölgesinin, öteki amcası Musa İnanç Bey'in oğlu Hasan Bey'i ile kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirdi. Ayrıca bu Selçuklu prenslerinin buyrukları altına kalabalık Türkmen kuvvetleri de verildi.31 İbrahim Yinal bir kaç yıl içinde Hemedan ve İsfahan bölgelerini fethettikten sonra Dicle Irmağı kıyılarına kadar harekatını başarıyla sürdürdü. Öte yandan Kutalmış da Ceyhan ve Tarım bölgelerini ele geçirdikten sonra ileri harekatına devamla Aras Irmağı'nı geçerek Erran ve Gürcistan'a girmeyi başardı. Bu arada Kutalmış, Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomakos'un Gürcü asıllı komutanı Liparit komutasında sevk ettiği ordunun Şeddadilerin başkenti Dovin'i (Divin) kuşatıp sıkıştırması sonucunda Şeddadileri savunmak amacıyla harekete geçerek Liparit'i Gence önlerinde kesin bir yenilgiye uğratıp geri çekilmek zorunda bıraktı. Öte yandan Hasan Bey'de 20.000 kişilik bir orduyla önce Eleşkirt'e geldi. Batıdaki Basean ovasını da geçerek Erzurum bölgesinde göründü. 1048 yılında Hasan, Vaspurakan'a doğru yoluna devam etti.32 Vaspurakan'ın Bizanslı valisi Aaron kalabalık Türk ordusu karşısında Gürcistan'ın Bizanslı valisi Kekavmenos'dan yardım sağladı. 1048 yılında Hasan Bey, Stranga denilen Yukarı Zap'da tuzağa düşürüldü. Askerlerinin bir kısmı kaçarak hayatlarını kurtarabildilerse de kendisi şehit edildi. Kaçabilen askerler Hoy'dan Sultan Tuğrul'a gönderdikleri haber ile beylerinin elim kaybını duyurdular.33

Sultan Tuğrul Bey, Hasan Bey ve mağlup olan ordusunun intikamını almak üzere o sırada Şehrizur taraflarını itaat altına almakla uğraşan İbrahim Yinal'a Azerbaycan valiliğini vererek Anadolu seferine memur ettiği gibi Erran kıtasının bir kısmını ele geçirmiş olan Kutalmış'ı da onunla birleşmeye ve birlikte Anadolu üzerine sefer yapmayla görevlendirdi. Bizans kuvvetlerinin mübalağa yaparak 100.000 kişi olarak gösterdikleri bu ordunun karşısında mukavemet edemeyeceğini anlayan Vaspurakan ve İberia valileri Bizans imparatoruna haber göndererek yardım istediler.34 Bu sırada Anadolu'da Selçuklu fetih hareketlerine karşı yeni Bizans hududunun dayanma noktaları Van Gölü kıyısındaki Vaspurakan Kalesi, Malazgirt Kalesi ve Taik bölgesindeki kaleler ve Anion şehri Kalesi'ydi.35

1048/1049 tarihinde İbrahim Yinal komutasındaki çok daha ciddi bir Selçuklu akını cereyan ederken Bizans komutanlarından Kekaumenos ise kendi görüşüne göre karşı saldırılarla Müslüman topraklarına hücum edilmesini teklif etti. Buna karşı Aaron ise kalelerde savunma yapılmasını tercih

etti. Bu durumda Bizans ordusu kuvvetle tahkim edilmiş olan Basean'a (Pasinler) düzenli bir şekilde çekilerek Erzurum'un doğusundaki Ordor köyünün bulunduğu ovada karargah kurdu.36 Burada bulunan halkı kalelere yerleştirerek beklemeye koyuldular. Bizans imparatoruna gönderdikleri mektupta, Türk ordusunun durumu hakkında bilgi verdiler. Mektubu alan imparator, onlara yardımcı olarak Gürcü Komutan Liparit'i gönderdi ve Liparit gelinceye kadar hiç bir harekette bulunmamalarını bildirdi.37

Bu sırada İbrahim Yinal komutasındaki Türk ordusu Vaspurakan'ı geçip Basean'a girmiş Valarchavan kasabasına kadar varmış ve kaynakların bildirdiğine göre yirmi bir ilçeyi ele geçirerek halkını esir etmiştir. Oradan Erzurum'a kadar ilerleyerek batıda Khaldia ülkesine, kuzeyde İspir'e, Taik kalelerine, doğuda Arşarunik'e, güneyde Taron, Haşteank ve Khorzean bölgesine kadar ilerlemiştir. Kuzeybatıda ise Siouni'ye kadar gitmiştir. Batıdan dönen askerler de merkezi Vican (Bican) olan Manalı sancağına, ardından da Kötür'de bulunan Sembatai-berd denilen kaleye saldırdılar. Bölge halkı ise Vican'ın yüksek dağ ve vadilerine sığınma imkanını bulabileceklerine inanıyorlardı. Türkler yaptıkları saldırılar sonucunda bu bölgeyi ele geçirdiler.38 Buradan da Artze (Karaz, Kara-arz) şehrine saldırdılar. Grousset'e göre, birçok zenginliğe sahip olan şehir, tabyalardan mahrumdu. Bizanslı general, Artze halkını Erzurum'un surlarının arkasına çekilmeye çağırdı. Kendi kahramanlıklarına güvenen halk bunu reddetti. Türk ordusu oraya varınca, onlara karşı koymak için ortaya çıktılar. Şehir halkı kendini kahramanca savundu ve korkunç bir savaş oldu.39

Urfalı Mateos ise bu savaş hakkında daha değişik bir şekilde yorum yapmaktadır. Ona göre, Bu sırada Türkler, çok nüfuzlu meşhur şehire geldiler. Onlar şehrin surlardan mahrum bir vaziyette ve lakin sayısız erkek ile kadın ve hesapsız altın, gümüş ile dolu buldular. Şehir halkı Müslüman askerleri görünce ittifakla onlara karşı geldiler. Şehrin etrafında şiddetli bir muharebe vuku buldu. Muharebe hemen bütün bir gün sürdü, tarlalar kanla boyandı. Çünkü ne iltica edilebilecek bir yer, ne de bir yardım ümidi vardı. Bu arada şehrin askerleri firar ettiler. Bunu gören Türk askerleri kılıçlarıyla şehre hücum ettiler ve burayı ele geçirdiler. Ganimet olarak alınan altını, gümüşü ve kıymetli kumaşları zikretmeye hacet yoktur. Çünkü bunların miktarını kalemle ifade etmek imkansızdır.40 İbrahim Yinal tarafından kumanda edilen Türk ordusu, Bizans güçlerinin üzerine yöneldi. Bizans askeri kuvvetleri, Liparit'in kendilerine katılmasından sonra ovaya inebildi. Aslında onlar daha önce alınması çok güç olan çeşitli kalelere çekilmişlerdi. Bundan sonra Bizans ordusu Kapetru (Kapetrud-Hasankale) Kalesi yanına yığıldılar. Katakalon ve Aaron adlı iki Bizans generali bir birleriyle anlaşamıyorlardı. Çünkü Katakalon, Artze'yi müdafaa edenleri yardımı önerirken, Aaron sarayın emri gereyi buna itiraz ediyordu. Bu arada Türk ordusu da Kapetru önlerine geldi (18 Eylül 1048/1049)41 Bizanslı komutanlar, Türklerin düzensiz bir şekilde durduklarını gördüler. Bu komutanlardan Katakalon Kekavmenos hemen Türk ordusunun üzerine hücum etmek istedi. Fakat Gürcü Komutan Liparit, günün cumartesi olduğu söyleyerek yapılan teklifi reddetti. Onların bu tereddütlerinden ümidi artan İbrahim Yinal, Türk ordusuna hücum emrini verdi. Bizans ordusunun savaş düzeni şöyle idi. Katakalon sağ kanatta, Aaron sol kanatta, Liparit ise merkezde yer almıştı. Nihayet savaş akşama doğru başladı. Katakalon ve Aaron Türk birlikleriyle savaşırken, Liparit yeğeninin öldüğünü görünce o

da savaşa girerek ölen yeğeninin öcünü almak için çarpışmaya başladı. Gürcü kaynağı, Liparit'in cesaretini kaybettiğini ve atının bir Türk askeri tarafından öldürüldüğünü42 yazmaktadır. Grousset ise savaş hakkında şu bilgileri vermektedir. "Liparit atını ileri sürerek Türklerden yiğitlik diledi. Türkler, onun etrafını sararak atının bacaklarını kestiler. Gürcü askerler komutanlarına gereken desteği vermediklerinden dolayı o, Türkler tarafından esir edildi".43 Türkleri uzaklaştırmaktan dönen Bizanslı komutanlar Liparit'i beklemeye başladılarsa da onu göremediler. Onlar böyle beklerken Liparit ile birlikte savaşa giren askerlerden birisi gelerek, Bizans komutanlarına onun yenildiğini ve esir alındığını haber verdi. Bu olaydan üzülen komutanlar, Vaspurakan'a geri döndüler.44 Aristakes'e göre Liparit, Katakalon ve Aaron'un yardımına geldi. Ancak onların arasında anlaşma yoktu. Savaş başlarken Aaron kendi adamlarıyla savaştan çekilip kaçtı. Bu olay Türk askerlerinin cesaretini artırdı ve onlar Allah'ın adını anarak birbirlerini savaşa teşvik ederek, Liparit ve onun adamlarını kuşattılar. Türkler, onların bir kısmını mahvettiler ve büyük ganimet elde ettikleri için çok sevinmişlerdir. Bizanslılar ise üzüntü içinde bulunuyorlardı,45 şeklinde savaşın başlaması ve sonucu hakkında bilgi vermektedir.

Urfalı Mateos da bu savaşı farklı olarak anlatmaktadır. "Diğer taraftan Grek askerleri şarka geldikleri vakit, Gamen ile Aaron ve Vasak'ın oğlu Grigor'u, Gürcü prensi Liparit'i yanlarına çağırdılar. Onlar Arçavit denilen yerde Gabutru denilen kaleye geldiler. Onların ilerlediğinin haberini alan Türkler durdular. Romalılar ise Arçovit'te karargah kurdular. Müslüman askerleri Liparit'in üzerine geldiler. Liparit, kız kardeşinin oğlu olan gece muhafızı cesur Çortuanel'i onlara karşı gönderdi. Müslümanlar geceleyin taarruza geçtiler. Gürültü esnasında, Liparit, "yetiş Müslüman askerleri bizi ihata ediyorlar" diye seslendiğini işitti. Bunun üzerine Liparit, "Bugün Cumartesi günü olup, Gürcülerin muharebeye alınma sırası değildir" diye cevap verdi.

Bununla beraber Çortuanel geceleyin bir arslan gibi Müslümanların üzerine atıldı. Ağzına hedeflenerek atılan bir ok onun ölümüne sebep oldu. Liparit, yeğeninin öldüğünü haber alınca vahşi bir hayvan gibi savaşın içine atıldı. Liparit'in kahramanlığını gören Romalı (Bizanslı) askerler, kıskandıklarından dolayı onu terk ettiler. Bunu gören Müslüman askerler, Gürcülerle harp etmek üzeri geri döndüler. Savaşın şiddetli bir anında arkasında bulunan bir Gürcü askeri, kılıcıyla onun atının ayaklarını kesti. Liparit yere düştü ve Liparit benim diye bağırdı. Müslümanlar, Gürcü askerlerinin bir çoğunu kılıçtan geçirdiler, kalanlarını da kaçmaya mecbur ettiler. Onlar, Liparit'i esir ederek Sultan Tuğrul Bey'in yanına götürdüler".46

İslam kaynaklarından İbnü'l Esir'de ise Pasinler Savaşı'nın nedeni ve gelişme daha değişik şekilde anlatılmaktadır. "Maveraünnehir'de bulunan Oğuzların büyük bir kısmı İbrahim Yinal'ın yanına gelmiş, bunun üzerine İbrahim Yinal onlara, sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine düştü. Bana kalırsa yapacağınız en doğru Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda gaza etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de sizin peşinizden gelip yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım" demiş, onlar da bu sözleri kabul ederek Anadolu üzerine sefere çıkmışlardır.

Oğuzlar İbrahim Yinal'ın önünden ilerlediler ve İbrahim Yinal'da onları takip etti. Malazgirt'ten Erzeni-Rum (Erzurum)'a kadar ilerlediler. Trabzon'a ve o bölgedeki bütün şehir ve kasabalara kadar uzandılar. Bu sırada Rumlar (Bizanslılar) ve Abhazlardan müteşekkil elli bin kişilik bir orduyla karşılaşıp savaşa tutuştular. Aralarında zorlu bir savaş cerayan etti. Vukubulan bir kaç savaşta bazen Rumlar, bazen de Türkler galip geldiler. Sonunda Türkler kesin bir zafer kazandılar. Çok sayıda patriği de esir ettiler. Abhaz kralı Liparit de esir edilenler arasındaydı. İstanbul'a on beş gün kalıncaya kadar o bölgedeki bütün şehir ve kasabalara akınlar yapıldı. Sayılamayacak kadar çok hayvan, katır, ganimet ve mal ele geçirildi. Ele geçirilen ganimetler on bin arabayla taşındı. Ganimetler arasında çok sayıda zırh da vardı."47

Rene Grousset ise, diğer kaynakların aksine savaşın sonucunda Bizanslıların galip, Türk ordusunun ise mağlup olduğunu söylemektedir.48

İbrahim Yinal, Liparit'i esir etmesinden dolayı sevinçli bir halde beş günlük cebri yürüyüşten sonra Rey'e geldi. Gürcü generalin esir edilmesi ve kazandığı zaferini Sultan Tuğrul Bey'e bildirmek için haberciler gönderdi. Tuğrul Bey'de bu haberi öğrenince çok memnun oldu. Diğer taraftan Bizans İmparatoru Liparit'in esir edildiğini öğrenince, serbest bırakılması için hemen girişimlerde bulundu.49 Bu arada Tuğrul Bey, başarısından dolayı İbrahim Yinal'ı kutlamış, hatta ona bu başarısından dolayı kırk bin altın başarı ödülü vermek istemişse de İbrahim Yinal, bunu kabul etmemiştir.50 Prof. Dr. Osman Turan ise, barış anlaşması konusunda; "İmparator Konstantinos, Balkanlar'da Tırak başbuğluğunda başlayan Peçenek hareketi dolayısıyla doğuda Selçuklular ile anlaşmak zorundaydı," demektedir.51 Diğer taraftan Bizans imparatoru ise önceden Bizans tabiiyetinde bulunan ve şimdi Sultan Tuğrul Bey'in tabiiyetine girmiş bulunan Diyarbekir Mervani Emiri Nasru'd-Devle'nin tavassutu ile sulh teşebbüsünde bulundu.

Selçuklu sultanı kendisine çok değerli armağanlar getiren, Bizans elçisini Şeyhülislam Ebu Abdullah ile birlikte huzura kabul etti. Bizans imparatorunun gönderdiği kurtuluş akçesini almayarak onu elçiye teslim etti. İmparatorun barış önerisini kabul eden Sultan Tuğrul Bey, Bizans'la imzalanacak olan barış anlaşmasını konuşmak ve imzalamak için Şerif Ebu'l-Fazl Nasr'ın başkanlığındaki bir heyeti Bizans elçisiyle birlikte İstanbul'a gönderdi (1049/1050). Konstantinos ile Selçuklu elçilik heyeti arasında yapılan birçok müzakereler sonucunda anlaşmaya varılmıştır. Yapılan anlaşmanın şartları ise şunlardır:

1- Emeviler Devri'nde Mesleme b. Abdulmelik tarafından İstanbul'da yaptırılan cami ve medrese tamir edilecek.

2- Şii Fatimi halifeliği adına okunan hutbe, Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı adına değiştirilecekti.

3- Caminin mihrabına, eski Türk hakimiyet alameti olan ve Sultan Tuğrul Bey'in kullandığı "ok ve yay" işaretleri işlenecekti.52

Gürcü komutan Liparit ise başkent Rey'den bir daha Türklerle savaşmamak üzere güzel anılanla geriye döndü.

Bu savaş Selçuklu İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğu'nun yaptıkları ilk ciddi savaştır. Savaşın asıl önemli tarafı, Bizans'a karşı büyük çapta bir zaferin kazanılmış olmasıdır. Türk orduları bu savaşla Erzincan bölgesine kadar uzanmışlardır. Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'e göre; "Bu suretle Bizans İmparatorluğu'na karşı duyulan çekingenliğin ve Bizans ordusunun mağlup edilemeyeceği telakkisi böylece Selçukluların zihninden silindiği söylenebilir" demektedir.53

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Anadolu Akını

Tuğrul Bey'in Anadolu üzerine yapmayı düşündüğü akından önce, Arslan Yabgu'nun oğlu Katalmış Bey de Aras'ın kuzeyinde Erran ve Kars bölgesine hakim olarak, Anadolu'yu fethetmeyi düşünüyor ve bu fethin planlarını yapıyordu. Bu yüzden Şeddadlıların merkezi Gence'yi kuşatarak zaptetmek için, bir buçuk yıl uğraştıktan sonra geri çekilmeye mecbur olmuştu. Ancak denizden ve karadan gelen kervan yolları üzerinde bulunduğundan çok zengin olan ve refah içerisinde yaşayan Kars şehrini ele geçirdi (6-18 Ocak 1054).

Bu hadiseleri daha geniş bir şekilde anlatan Enisü'l-Kulûbe göre, "Ebu'l Fevaris lakabıyla anılan Selçuklu İsrail (Arslan) oğlu Kutalmış Bey, başa geçerek, Horasan ve Irak ülkelerini yeniden fethetti. Sonrada kafirler ile dolu bulunan Bakradun (Bagratlılar) bayrağının yükseldiği Erminiye üzerine yürüdü. Kars ve Anion çevresine gelip, burada bulunan kafirlerden, İslam dinine karşı olan kinlerinin öcünü aldı. O çevrenin güzel ve biricik muteber şehri sayılan Kars'ı aldı.

Kars'ı alıp, Sultan Tuğrul Bey'in ordusuyla Tebriz'e gelmekte olduğunun haberini aldığından daha ileri gitmeyip geriye döndüğü sırada bir belaya uğradı. Kutalmış, Anion'a yakın Merin adındaki büyük bir şehire çekilerek burada bir yolcu gibi konakladı. Bu şehrin reisi askerleri aldatarak, her birini bir eve konak verdi. Reisin gizli tertip ve tenbihi üzerine her evde Türk askerlerine izzet, ikram ile yemek ve bolca şarap verildi. Gecenin geç vaktinde çan sesinin verdiği işaret üzerine altmış bin Türk askeri şehit edildi. Kutalmış Bey ise canını zor kurtararak kaçtı."54

Sultan Tuğrul, başkenti Hemedan olmak üzere kendine ayrı bir hakimiyet bölgesi sağlamak amacıyla harekete geçen kardeşi İbrahim Yinal'ın isyanını bastırdıktan ve böylece devletin merkeziyetçi kudretini sağlamlaştırdıktan sonra Anadolu seferine girişti. Esasen Tuğrul Bey, bir taraftan gittikçe artan Türkmen nüfusu ve dolayısıyla Anadolu'yu yurt tutma zorunluluğu, diğer taraftan da Bizans imparatoruyla yapılan barışta tam bir anlaşmanın olmaması sonucunda Bizans'ın fethi hareketine başlamak gereği ve zorunluluğu duymuştu. İşte bu nedenlerle Anadolu akınına başlayan Tuğrul Bey, 1054 yılında Anadolu'ya ayak bastı. O, Vaspurakan yolu üzerindeki Bergiri (Muradiye)'yi hücumla ele geçirdi. Şehrin ileri gelenlerini esir aldı. Buradan Erciş (Arçeş) şehrine hücum etti. Burayı da sekiz günlük bir muhasaradan sonra şehir halkı, Selçuklu sultanı ile anlaşmak zorunda kaldı ve Erciş ele geçirildi.55 Sultan buradan Malazgirt üzerine hareket etti. Urfalı Mateos'a göre sultanı

Malazgirt üzerine hareket etmesine sebep olanlar Erciş halkı idi. Sultan da bu sözlerden memnunluk duymuş ve Malazgirt önlerine gelerek karargah kurmuş ve şehri kuşatmaya başladı. Malazgirt Valisi Vasil, hemen savunmaya geçti. Sultan bir an önce kalenin düşmesini sağlamak amacıyla bir yandan lağımlar kazdırırken, bir yandan da Bitlis'ten getirttiği büyük mancınığı kurdurup kaleyi dövmeye başladı. Şehrin valisi Vasil ise bütün imkanlarını kullanarak kaleyi tahkim ettirdi. Hatta şehir merkezinde kadın erkek ayrımı yapmadan herkesi silah altına aldı. Selçuklu mancınığının kaleyi dövmeye başlamasıyla şehir halkını dehşetli bir korku içine soktu.56 Grousset'in bildirdiğine göre, "şehir halkından bir papaz Türklere karşı koymak için mukabil bir alet geliştirdi ve onunla taş atmaya başladı. Türk ordusunun kurmuş olduğu mancınığın başı ezildi. Böylece Malazgirt halkı yeniden cesaret kazandı. Fakat Türkler mancınığı tekrar tamir ederek şehir ateşe tutuldu."57 Malazgirt valisi, bu korkunç silahı yok edecek olana büyük mükafatlar vereceğini vaat edince bir frank askeri ileri atılıp mancınığı yok edebileceğini belirtip çok süratli koşan bir at istedi. Bu fedai koynuna üç şişe neft yerleştirdikten sonra Türk karargahına doğru ilerlemeye başladı. Türk askerinin dinlenmeye çekildiği bir sırada Frank fedaisi şişeleri koynundan çıkarıp mancınığın üzerine attı ve mancınığı ateş sardı. Türkler bu fedaiyi kovalamaya başladılarsa da o, yakalanamadan şehre girdi. Bunun üzerine Selçuklu sultanı kuşatmayı yeniden şiddetlendirdiyse de bir müddet sonra kuşatmayı kaldırdı.58

Bu sırada Sultan Tuğrul Bey, Anadolu'nun içlerine üç koldan ordular sevketti. Birinci kol; kuzeyde Abhaz kalelerine, Parhar dağlarından Kafkas dağlarının eteklerine kadar, batıda Canik ormanlarına, güneyde, Tercan, Hanzit ve Erzincan'a kadar akınlar yaptılar ve ganimetler ele geçirdiler. Tercan'ın kuzeyindeki vadiler de zorlanmış, bu arada Pulur, Sadak, Kelkit, Koloneia koridorunda önemli çatışmalar cereyan etmiştir İkinci kol; Taik bölgesine girerek, Çoruh vadisine ulaşmış ve ardından da Khaldia vilayetine bir akın yapmışlardır. Bu akın sonucunda yüklü miktarda ganimetler ele geçirilmiştir. Bu kuvvetler geri dönerken Bayburt Kalesi önünde kendilerine saldıran ücretli Frank askerleriyle karşılaştılar. Yapılan çarpışmalar sırasında Türk komutanı şehit edilmiştir. Üçüncü Selçuklu kolu ise, Kars yörelerine akınlar yapmış, Kars valisi Gagik Türk kuvvetlerine karşı koydularsa da yapılan savaşta Bizanslılar adeta yok edilmişlerdir.59

Öte yandan Malazgirt kuşatmasını kaldıran Tuğrul Bey ise Bingöl suyu (Murat Suyu) ve Yukarı Aras arasındaki Basean'ın güneyindeki bölgede bulunan Tvaradzoi-Taph'e60 gitti. Buradan Basean ovasına inerek ulaşılması zor bir sığınak yeri olan Avnik'e geldi. Buraya saldırmaktan vazgeçip başka tarafa geçerek Erzurum'un kuzey batısındaki Dou (Büyük Toy) köyünün yanındaki Basean'ın kuzey, batısına ulaştı. Tuğrul, Toy'u geride bıraktıktan sonra Deve boynundan geçerek Erzurum ovasına hakim bir tepeye tırmandı. Buradan Erzurum şehir ve Kalesi'ni seyretti. Kalenin ve şehrin ele geçirilmesinin uzun zaman alacağını düşünerek geri döndü.61 Bu bölgede Selçuklu sultanının karşısına hiç bir Bizans kuvveti çıkmadı. Çünkü Bizanslı generaller Abhaz ve Taik bölgesinin sınır kalelerine çekilmişlerdi.62

Kuzey Doğu Anadolu'daki harekatını tamamlayan Tuğrul Bey, güneye inerek yeniden Malazgirt Kalesi'ni kuşatmaya başladı. Şiddetle yapılan çarpışmalar sırasında dört yüz kişinin kullandığı

Selçuklu mancınığının attığı iri taşlar ve kayaların surlarda açtığı gediklerden şehre saldıran Selçuklu askerleri başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Zaten Sultan Tuğrul da kış mevsiminin yaklaşması nedeniyle baharda yeniden gelip fetihlere devam etmek maksadıyla kuşatmayı kaldırdı. Yolu üzerindeki Adilcevaz'ı da fethettikten sonra aldığı ganimetlerle Anadolu'dan ayrıldı.63

Tuğrul Bey'den Sonra Anadolu Üzerine Yapılan Askeri Harekat

Sultan Tuğrul Bey meşguliyetlerine rağmen yine de Anadolu işlerini ihmal etmemiş, bundan dolayı da Bizans İmparatoriçesi Theodora'ya elçi ve mektup göndermiş, Bizanslıların vaktiyle Müslümanlardan aldıkları yerlerin (Erzurum-Toros dağlarının doğusu) iadesini ve günde bin dinar vergi ödemesini talep etmiştir. İmparatoriçe de 1055'de yani sultanın Bağdat Seferi'ne giriştiği sırada kendi elçisiyle birlikte mühim miktarda hediyeler ve para göndermek zorunda kalmış, sultan da elçiyi Bağdat'a kadar götürmüştür.64

İki hükümdar arasındaki bu münasebetlere rağmen Türkmen akınları durmuyor; bilakis muhaceretin kesafeti nispetinde şiddetlenmiştir. Sultanın gönderdiği Selçuklu şehzade, emir ve Türkmen beyleri Anadolu'da Bizans'a karşı askeri harekatı idare etmekteydi. Bunlardan Çağrı Bey'in oğlu Yakuti, beraberinde kalabalık bir Türkmen kuvvetleriyle Azerbaycan ve Anadolu sınırlarına geldi ve Anadolu üzerine akınlara başladı. Yakuti'nin emrinde bulunan emir Sabuk (Saltuk veya Sunduk) 1057 yılında Doğu Anadolu'ya sürekli ve başarılı akınlarda bulundu. Bu Türk emirine karşı Bizans'ın Rumeli ve Makedonya orduları komutanlığına atanan general Nikephoros Bryennios'un çabaları da Sabuk'un harekatını durdurmaya yetmedi ve Bryennios, Türk emiriyle yaptığı bütün savaşlarda mağlup olmaktan kurtulamadı. Bundan başka yine Yakuti'nin sevk ettiği diğer Türk kuvvetleri 1058 yılında Kars bölgesine akınlarda bulundular. Bu kuvvetler daha sonra Basean ovasına inerek bu bölgedeki birçok şehir ve kaleyi kuşattılar ve Ügumi (Okomi)'yi fethettiler.65 Aynı yılda Yakuti'nin sevk ettiği diğer Selçuklu birliği, Anadolu sınırlarını aştıktan sonra Mananali bölgesinde iki kola ayrılmış, birinci kol, Erzurum havalisine gelmiş Pulur'u ele geçirilmiştir. İkinci Selçuklu kolu, Hanzit ve Horzan'dan geçerek Fırat'ın sol kıyısındaki Harav şehrine varmışlardır. Buradan sonra da Erzincan'ı ele geçirmişler ve ardından da Kemah'ı fethetmişlerdir.66 Başka bir Selçuklu kuvvetleri, Çoruh ve Kelkit vadisini ele geçirdikten sonra yoluna devam ederek Şark-i Karahisar'ı hakimiyeti altına aldı.67

1059 tarihinde Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in emri üzerine yeniden Anadolu seferleri başladı. Şehzade Yakuti, beraberinde Horasan Salar'ı, Kapar ve Sabuk adlı Selçuklu emirleri olduğu halde ordusuyla Van Gölü'nün kuzeyinden Anadolu topraklarına girdi. Emir Sabuk'un idaresinde ileri harekatına devam eden Türk birlikleri, Sivas üzerine yürümüşlerdir. Sivas önlerine gelen Selçuklu ordusu, şehrin kilise ve kulelerini Bizans ordusunun çadırları sandıklarından dolayı biraz duraklamışlardır. Ancak, şehrin Bizanslı komutanlarının Temmuz 1059'da Develi yöresine kaçmaları üzerine şehir ve kale hiç bir direnişle karşılaşmadan ele geçirildi.68 Bu fetihten sonra Türk kuvvetlerinin eline birçok tutsak ve ganimet ele geçirildi.

Sultan Alp Aslan'ın Anadolu Seferi ve Ani'yi Fethi

Sultan Alp Arslan devlet yönetiminde istikrarı sağladıktan sonra devletin fetih planlarına uygun olarak Sultan Tuğrul Bey zamanında yapılan Anadolu seferlerini sürdürmek amacıyla başkent Rey'den hareketle Anadolu seferine çıktı.69 Sultan Alp Arslan, Urmiye'nin kuzeyinde Merend'e geldiği zaman Anadolu'ya sürekli akınlar yapmakta olan Emir Tuğtekin, Sultan'ın huzuruna çıkıp giriştiği akınlar ve Anadolu'ya ulusan belli başlı yollar hakkında bilgiler verdi. Ayrıca Sultan'ca, Rum ve Gürcü beldelerim küfür, isyan ve azgınlığın istila etmiş olduğunu haber verdi. Bunun üzerine Sultan, Gürcü memleketlerine karşı yola çıktı.70

Gürcü kaynaklarının bildirdiğine göre 1030 yılında başlayan akınlardan, Gürcistan'ı alma ve fethetme gayesi taşıyan ilk ciddi teşebbüs ve hamle bu hareket olmuştur.71 O, yöredeki dar geçitlerden ve yollarından geçerek Nahcivan'a vardı. Burada Sultan, Aras nehrini geçmek için gemilerden bir köprü yapılmasını emretti. Aras nehrini geçen Alp Arslan, burasını üs yaparak ordusunun toplanmasını bekledi. İbnu'l-Esir'e göre; Azerbaycan'a bağlı Hoy ve Selemas şehri sakinleri itaat etmiş olmanın gereğini yerine getirmediklerinden dolayı Sultan, Horasan amidini üzerlerine göndererek ve onları itaate davet etti. Sonunda Hoy ve Selemas halkı tekrar itaat ederek Sultan'ın askerleri ve taraftarları arasında katıldılar.72 Sultan Alp Arslan burada askerlerini ikiye ayırarak kendisi Gürcistan üzerine yönelirken, diğer kol ise Melikşah ve Vezir Nizamülmülk'ün kumandasında Bizans hudut kalelerine doğru yola çıktı. Mehmet Altay Köymen'e göre Sultan'ın Gürcistan seferine çıkmasının sebebi Gürcistan'ı itaat altına almadan Rum gazasına teşebbüs etmenin tehlikeli olacağıydı.73

Sultan, Gürcistan topraklarına girerek Kangarnı da denilen Kangarnii eyaleti üzerine yürüdü. Buradan kuzeye doğru yürüyüşüne devam ederek, Kür nehrinin yay şeklinde çevirdiği dağlık saha olan Trialeth'e geçti ve Kvelis-Kür'e kadar yayıldı. Sultan Alp Arslan buradan sonra Şavşeti (Şavşat) alarak Klarcet'e geçti. Geniş bir yarım ay şeklinde kuzeybatıdan başlayarak kuzeydoğuya doğru olmak üzere Taik bölgesinin kuzeydoğusundaki Phanasker'e74 ulaştı.75

Panaskert'ten tekrar kuzeye Trialeth'e geldi. Gürcü kralı ise daha kuzeye kaçmak suretiyle zor kurtuldu, onu orada takip etmekten vazgeçen Türkler Djawkhetli'nin kuzeyinde bulunan tahkimsiz bir şehir olan Akhal-Kalakhi'ye hücuma başlayarak ele geçirdiler.76

Alp Arslan, Ermeni Kralı II. Gourgen'in veya Kiurike'nin kızı ile evlenmek arzusunu belirtti. Kral ise, Selçuklu ordusunu akınlarından korktuğundan dolayı, buna razı oldu ve Sultan Alp Arslan, onunla daimi sulh ve dostluk akdetti. Muhakkak ki, kral, evlilik hususunda kızıyla mutabık kaldı. Alp Arslan, kralı büyük iltifatla ve hediyelerle beraber kendi şehri olan Lori'ye uğurladı.77 Bundan sonra Gürcü Kralı IV. Bagrad'da elçiler göndererek barış istemiş ve onunla da barış yapılmıştır. Alp Arslan ele geçirdiği ganimetleri başkent Rey'e gönderdi.

Öte yandan Sultan’ın oğlu Melikşah, beraberinde Yakuti, Vezir Nizamülmülk ve Horasan amidi Muhammed b. Mansur olduğu halde emrine verilen Selçuklu kuvvetleriyle Aras Irmağı yönünde ilerleyerek, Bizans kuvvetlerinin savunduğu Buirakan (Anberd)’ı kuşattı. Kuşatma sırasında Rum okçuları Türklerden bir çoğunu öldürdüler.78 Îbnu’l Esir’e göre; halk kaleden inerek askerlerden bir kısmını esir edip götürerek onlardan bir kısmını öldürdüler.79 Sonra Nizamülmülk ve Horasan amidi Muhammed b. Mansur atlarından inerek savaşa başladılar. Şehzade Melikşah attığı bir okla kalenin emirini boynundan vurdu. Şehir halkı kendilerini, Türklere karşı taşla müdafaa ettilerse de sonunda yüksek dağların tepelerine tırmanıp çıktılar.80 Bunu müteakip Selçuklu ordusu, Sourb-Mari (Sürmeli) denilen kale üzerine yürüdü. Bu kalenin içinde akarsular ve bostanlar vardı, bir süre savaşıp bu kaleyi de ele geçirerek halkını kaleden aşağı indirdiler. Sürmari’nin yakınında başka bir kale daha vardı ki bu kale muhtemelen Hagia-Maria veya Hagio Geogio kalesiydi-.Melikşah burayı da fethederek tahrip etmek istediyse de Nizamülmülk, onu bu fikrinden vazgeçirdi ve “Burası Müslümanlar için bir uç kalesidir” dedi. Nizamülmülk, Müslümanlar için iyi üs olan bu kaleye bir takım bahadırlar yerleştirdi.81

Melikşah ile Nizamülmülk daha sonra Meryem-Nişin denilen şehre gittiler. Burada çok sayıda rahipler, papazlar ve keşişler otururlardı. Hıristiyan hükümdarları ve Hıristiyan ahalisi teberrük için burasını ziyarete giderlerdi. Meryem-Nişin müstahkem bir şehirdi. Surları büyük ve sağlam taşlardan yapılmış ve bu taşlar çivili ve demirden levhalarla birbirlerine kenetlenmişti. Bunun etrafında genişliği gözün alabildiği kadar akan bir su vardı. Nizamülmülk, burasını da fethetmek için gemiler ve kayıklar yaptırdı. Savaşa girerek, gece gündüz savaş yaptılar. Kaynakların ifadesine göre hiç bir dakika harpten geri kalmadılar, öyle ki Nizamülmülk askerleri nöbetleşe savaşmak üzere görevlendiriyordu. Halkın canı sıkılarak, çaresizlik, zaaf ve acz içine düştüler. Türk ordusu şehrin surlarına kadar gelerek, merdivenleri surlara dayadılar ve en üst noktasına kadar çıktılar. Bu arada Melikşah surun şerefesine ip bağlayarak, onunla duvara tırmandı ancak suya düştüyse de kurtuldu. Sudan salimen çıktıktan sonra kamet ve tekbir aldı. Kuşatmanın devam ettiği bir gece tesadüfen deprem oldu ve kalenin doğu tarafı yıkıldı. Güneş doğarken Melikşah ve Nizamülmülk şehre girmeye muvaffak oldular, bütün kiliseler yıkıldı, yerlerine camiler yapıldı ve halktan bazıları İslamiyet’i kabul ederek ölümden kurtuldular.82

Alp Arslan oğlunu ve veziri Nizamülmülk’ü yanına çağırdı. Aslında o, oğlunun elde ettiği bu başarılı fetihlerden haberdar değildi. Bunun üzerine Melikşah, babası Alp Arslan’ın yanına giderken, yolda hangi kaleye rast geldiyse onu fethetti, böylece nihayet babasına mülaki oldu. Babası, Allah’ın oğluna nasip ettiği bu fetihten dolayı çok sevindi. Çok geçmeden Sultan Alp Arslan, oğlunun kumandasındaki kuvvetleri de yanına alarak Sepid-Şehr üzerine yürüdü. Bu şehrin halkı ile Türkler arasında birçok muharebeler vaki olduktan sonra burası da fethedildi. Ardından Selçuklu ordusu Aal-Lal83 şehrine yürüdü. Bu şehrin surlarının uzunluğu oldukça fazlaydı ve hisarın doğu, batı ve kuzey taraflarını bir dağ çevirmişti ve o dağların zirvelerinde adeta gökyüzüne uzanmış sağlam kaleler vardı. Zikredilen uzun sur ise güney tarafında idi. Bu surun önünden de nehir akıyordu ki, nehir üzerine kurulan bir köprü ile şehire girilebiliyordu. Sultan Alp Arslan, şehrin önüne gelince halk, köprüyü kaldırıp, Müslümanların hisarın yanına varmasını ve içeri girmesini önledi.

Sonra Selçuklu Sultan Alp Arslan şehirin kapısında çadırını kurdurarak namaz kıldı ve Allah'a kalenin fethini müyesser kılması için çok yalvarıp yakardı. Şehrin hakimi Gürcü idi. Sultan nehrin üzerine geniş bir köprü kurdurarak şehri kuşatmaya başladılar. Burada şiddetli bir savaş yapıldı. Nihayet kafirler kendilerini mağlup olmuş gibi gösterip, Müslümanlar ile savaştan vazgeçip karşılarından ayrıldılar. Sonra hisardan iki kişi çıkıp bağırarak, Sultan'dan aman dilediler, ayrıca Sultan'dan kendileriyle birlikte bir grup asker göndermesini istediler. Esasen bu iki adam, gönderilecek bu askerlere kaleyi teslim edeceklerini de söylemişlerdi. Sultan, onların isteği üzerine Emir b. Mücahid ve Ebu Semre'yi gönderdi. Bunlar kalenin fasilini geçtikleri vakitte Gürcüler, bunların etrafını çevirerek öldürdüler.

Selçuklular ise kafirlerin itaat ettiklerini sanıp savaştan vazgeçmişler, bunca günden beri dinlenmemiş asker, böylece sıkıntılarını giderip istirahat etmekte ve kimisi de uyumaktaydı. Kale halkı, Selçukluların boş bulunup tamamen istirahata çekilinceye kadar beklediler ve ansızın hisardan çıkıp üzerlerine kılıç sallamaya başladılar. Selçuklular da durumu görüp, hemen kalkarak, kılıç ve keskin hançerlere el atıp kafirlerle savaşa girdiler, İki ordu arasında çok çetin bir savaş oldu. Sultan bu sırada namaz kılıyordu, imdat çığlıklarını duyduğu halde, namaz bitinceye kadar yerinden ayrılmadı. Namazı huşu ve huzur ile bitirdikten sonra çadırından çıkarak atına binip düşmanın üzerine saldırarak savaşa devam etti. Düşman bozulup geri kaçarak şehre girdi. Türk ordusu da onlarla beraber şehre girerek burayı fethetti.

Ancak burçların birinde düşmanların askerlerinden bir kısmı kalmıştı. Bunlar uzun sürü cesaretle mücadeleye dayandılar. Selçuklular, onlarla kulenin üzerinde savaştılarsa da bu kuleyi ele geçirmeğe imkan bulamadılar. Sultan Alp Arslan, sonunda askerlere kulenin etrafına odun yığılmalarını ve kuleyi ateşe vermelerini emretti. Bu emir yerine getirildi ve burç içindekilerle birlikte yakıldı. Sultan ve Türk askerleri daha sonra ordugaha döndüler. Bu fetih dolayısıyla, Müslümanların eline hadsiz hesapsız ganimet geçti, askerlerden her birisi zenginliğe erişti.84

Burcun yakıldığı yerde çok miktarda ateş kalmıştı, gece çıkan şiddetli rüzgar bunları etrafa yaydı ve bütün şehir yandı (Haziran-Temmuz 1064). Ele geçirilen bu şehrin yanında müstahkem bir kale daha vardı. Sultan bu kale üzerine de sefer yapıp fethetti. Bundan sonra Gürcü melikler, Sultan'a bir çok hediyeler göndererek sulh talebinde bulunarak, mazeretler beyan ettiler. Sultan da Emir Temir el Hacib'i gelen elçi ile beraber, Gürcistan meliklerine gönderdi. Ayrıca bir mektup yazıp "Sana mektubum vasıl olunca, ya İslam'a gelip hak yolu bulursun, ya da cizyeyi kabul edip, kılıçtan kurtulursun. Başka seninle savaştan vazgeçmeye imkan yoktur." dedi. Gürcü melik cizyeyi kabul etti. Sultan'a elçi gelip Gürcü melikinin cizye kabulünü ve itaatini haber verdi. Sultan da oradan döndü.85

Bundan sonra Sultan Alp Arslan, Bizans ülkesine geçerek ve bu tarafta olan bölgelerin üzerine sefer yapmak istedi ve kalabalık bir ordu ile Kars ve Anion bölgelerinin üzerine yürüdü. Bu şehirlerin hududunda "Seyl-i ürde" ve "Nevre" denilen iki belde daha vardı. Onların halkı Sultan Alp Arslan'ın geldiğini işitip, beyleri ile hisardan çıkıp İslamiyet'i kabul ettiler. Sultan, bunların Müslüman olmalarıyla övünüp memnun oldu. Şehirlerde olan ve İslam dinine uymayan, merasimleri değiştirip, kiliseleri

mescit yaptı. Oradan ilerleyip, Anion Kalesi'nin üzerine doğru hareket etti.86 Bu kale ve şehir Rum memleketlerinin en müstahkem bir noktasıydı. Kaynaklara göre bütün hazineler bu kalede bulunuyordu. Şehir her taraftan kuşatıldı. Şehir halkı askerlerin arasında kendilerine düşman olan kimse göremeyince bunları tüccar sandılar. Hatta "ne büyük kervan ve ne çok tacir geldi" deyip şaşakaldılar. Sultan otağını şehrin tarlalarında kurduğu ve askerler çayırların, ekinlerin, bağ ve bostanların içine girdiği zaman korucular durumu görerek onların üzerlerine yürüdüler. Amaçları vurup kaçmaktı. Fakat Selçuklu askerleri korucuların üzerine hücum edince geriye döndüler ve oradan kaçıp bağıra bağıra "Bundan sonra memleket yabancıların eline geçti" diye etrafa haber vermeğe gittiler. Sultan Alp Arslan da askeri ile bunların ardından gidip, göz açtırmadan yetişti ve şehire girdiler. Sultan memleketin her tarafına hakim olduğu zaman Encan (belki încad)'da ileri gittiler. Bu tarafta Rumlar darma dağınık oldular ve aralarına ayrılık düştü. Selçuklu sultanının saldırısının şiddetini hissedince hemen keskin kılıçları çekip Türk askerlerine doğru hareket ettilerse de, her taraftan üzerine gelen hücumlar karşısında, Rumlar ne olduklarını anladıklarında başlarının çaresine bakarak, memleketlerinin surlarını teşkil eden dağların tepelerine sığındılar. Kalelere giden yollara ağaçlar bırakıp arkalarına bezler, taş ve toprak koyup sağlamlaştırdılar. Alp Arslan, yolların üzerine geldiği zaman durumu gördü ve yakılmasını emretti. Yollar açıldıktan sonra Türkler, hisarlara hücum ettiler, her yönden savaşa giriştiler. Bunun üzerine Rumlar, dağlardan inerek cizyeyi kabul ettiler. Sultan Alp Arslan da bunların üzerine Horasan amidi ve beraberinde yetmiş hizmetkar göndererek cizyeyi aldı. Ancak bundan sonra Rumlar, yaptıkları anlaşmaya pişman olarak ihanet ederek kalelerini sağlamlaştırıp savaşa başladılar. Surlardan aşağıya ateş ve kızgın yağ atarak çok sayıda Türk askerini yaktılar. Sultan bu durumu gördüğünde, etrafta ne kadar çuval varsa bir yerde toplamaların emretti. Türkler, çuvalların içine saman ve toprak doldurup birbirinin üzerine yığarak, bir hisar meydana getirdiler ve askerleri buranın üzerine çıkardılar. Selçuklu askerleri, Rumlara neft ve taş atmaya ve daha şiddetli savaşa başladı. Rumlar, Müslümanların bu hücumu karşısında üzerlerine taş ve ateş geldiğini görünce bir müddet zaman kazanmak için hileye başvurdular. Şehirde ne kadar güzel kadın varsa süsleyerek hisardan çıkararak, Müslümanların karşısına koydular. Niyetleri askerin bunlara meyledip esir etmekle meşgul oldukları zaman savaştan vazgeçmiş bulunan Müslümanları gafil avlayarak öldürüp mağlup etmekti. Ancak Sultan Alp Arslan, askerini ikiye ayırarak bir kısmını kadınları takip etmek ve yakalamakla görevlendirirken, diğer kısmı ise savaştan ayrılmayıp mücadeleye devam ettiler.87

Sultan Alp Arslan, kalenin karşısına ağaçtan sağlam bir hisar yapılmasını emretti. Ağaçtan yapılan hisarın üstünü ateşten korumak için sirke ile ıslanmış keçeyle kaplattı. Sonra askerler bu ağaçtan yapılmış hisarın üzerine çıkarak durdular. Rumların kalelerinin üzerine yönelip ok atarak şiddetli savaştılar ve Rumların hisar duvarlarına çıkıp onların savaşmalarını ve ateş etmelerini önlediler. Rumların savaşacak gücü kalmayınca hisar duvarlarının yanları boş kaldı böylece Müslümanlar, her taraftan hisara girmeye başladılar. Nihayet hisarı fethettiler ve Rumları öldürerek mallarını yağmaladılar. Sultan bu zafere çok sevindi ve şehri tekrar inşa ettirip bir cami yaptırdı. Daha sonra kendisi de burada bir emir ile askerler bırakarak İsfahan'a gitti.88

İbnü'l-Esir bu konuyla ilgili daha farklı bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre "Sultan, Anion'nin müstahkem ve ele geçirilemeyecek vaziyette olduğunu gördü. Buranın dörtte üçü Aras nehriyle çevriliydi. Öbür tarafında ise çok sert akan derin bir nehir vardı. Şehre giden yol üzerinde sert ve sağlam taşlardan yapılı bir surun bulunduğu hendekten geçiliyordu. Anion büyük ve mamur bir şehirdi. Nüfusu kalabalıktı ve beş yüzü aşkın kilise vardı. Sultan Alp Arslan burayı kuşatıp sıkıştırdı. Fakat Müslümanlar şehrin müstahkem bir yapıya sahip olduğunu görünce buranın fethedilmesinden umut kesmişlerdi. Sultan ahşap bir burç yaptırıp içini askerlerle doldurdu. Üzerine mancınıklar ve okçular yerleştirdi. Böylece Müslümanlar surların üzerinden Rumları görebildiler. Müslümanlar surları delmek maksadıyla ilerlerken, Allah'ın bir lütfü olarak hiç hesap etmedikleri bir hadise yaşandı ve durup dururken surlardan bir parça yıkıldı. Müslümanlar, şehrin içerisine girerek halkın bir kısmını öldürürken bir kısmını da esir aldılar. Bu müjdeli haber bütün Selçuklu ülkesine yayıldı ve Müslümanlar sevince boğuldu. Fetihname Bağdat'ta halifelik makamında okundu. Halife Sultan'a övgü ve dualarını içine alan bir mektup yazdı.89 Urfalı Mateus ise Anion kuşatmasını daha da değişik bir şekilde şöyle anlatmaktadır. Ona göre; "Sultan ilerleyerek krallık şehri olan Anion'ye geldi ve şehri her taraftan kuşattı. Bunu gören şehir halkı kamilen sarsıldılarsa da onlar, Selçuklulara karşı şiddetli bir mukavemete hazırlandılar. Türk askerleri büyük ve şiddetli hücuma başladılar. Ermeni askerlerini şehrin içine attılar. Onlar bu suretle Ermeni askerlerini kamilen şehrin içine yığdıktan sonra büyük bir tehlike düşürdüler.

Bundan sonra Hıristiyanlar dehşet içinde kıvranmaya başladılar. Muharebe gittikçe daha çok şiddetleniyor ve bütün şehri sarıyordu. Muharebenin uzun sürdüğünü gören halk oruç tutmaya ve dua etmeye başladı. Anion, on binlerce kadın, erkek, ihtiyar ve çocuklarla dolu idi. Bu fevkalade büyük nüfusu gören Müslümanlar, Ermenistan'ın ekseriyetinin orada toplanmış bulunduğunu zannettiler. O gün şehirde mevcut olan bin bir adet kilisede "Messe" ayinleri icra ediliyordu. Şehir her taraftan taş surlarla çevriliydi ve Arpaçay da onun etrafını sarmıştı. Şehrin yalnız bir tarafında hemen bir ok menzili kadar uzak ve alçak bir kısım vardı. Müslümanlar, bu tarafı mancınıklarla yıktılar ise de günlerce hücum ettikleri halde içeri giremediler. Bunun üzerine onlar hücumlarını gevşettiler. Fakat Bizans imparatoru tarafından Ermenistan'a muhafız tayin edilmiş olan Bagrat ve Grigor iç ve yukarı kaleye çekilip kapanmaya başladılar. Aynı gün Sultan da bütün ordusunu geri çekip İran'a dönmeye hazırlanıyordu. Şehir halkı bu dinsiz muhafızların kaleye kapandıklarını görünce manevi kuvvetleri böylece kırıldı ve hiç bir sebep yokken herkes bir tarafa kaçışmaya başladı. Bütün şehir bir toz duman ile kaplandı. Şehrin ileri gelenleri ilk Ermeni kralının mezarına gidip ağlayarak yere kapandılar ve figan ederek "kalkın ve atalarınızın şehrine bakın" diye haykırdılar. Bu manzarayı gören Türk askerleri derhal Sultan'ın yanına koşup keyfiyeti ona anlattılar. Fakat Sultan onlara inanmadı. Türk askerleri surların muhafızlar tarafından terkedilmiş olduğunu görünce izdihamla içeriye girdiler. Sonra bir çocuğu Sultan'a götürüp "İşte Anion'yi fethettiğimize dair sana bir delil" dediler. Sultan buna çok hayret etti ve "Onların tanrısı zaptedilmez şehirlerini bugün elime verdi" dedi. Sultan bütün ordusuyla beraber geri dönüp Anion şehrine girdi. Her bir Müslüman askerinin ikisi elinde biri de dişlerinin arasında olmak üzere üç keskin bıçağı vardı. Halktan bazdan öldürüldü ve ermeni reisleri ve zadeganları zincirle bağlı oldukları halde Sultan'ın önüne getirildiler.

Müslümanlardan biri Katedralin üstüne çıkıp kubbenin tepesinde dikili olan kıymetli haçı sökerek yere düşürdü. Aynı adam sonra kubbenin üzerindeki kapıdan kilisenin içine girdi ve avizeyi düşürüp paramparça etti. Sultan bu emsalsiz avizenin kırıldığını duyunca çok kederlendi.90

Sultan Alp Arslan Anion'nin fethinden sonra şehir ve kalelerin yönetimlerine Muhammed b. Mansur ve hadimi Şemsi'yi atadı. Çarpışmalar sırasında yıkılan surların ve tahrip edilen şehrin onarılması hususunda onlara emirler verdi ve şehirde bir mescit yaptırdı. Teslim olan Hıristiyan din adamları ve halk Cizye ödemek şartıyla canlarını kurtardılar. Bizans İmparatorluğu'nun ve dolayısıyla Hıristiyan aleminin bu ünlü kentinin Müslüman Türklerin eline geçmesi, Hıristiyan dünyasında büyük üzüntü yaratmasına karşılık İslam aleminde büyük sevinç gösterilerine neden olmuştur.

Bu sıralarda Ermeni prensi Gagik, Kars'ın hakimi olarak bulunuyordu. Sultan ona bir elçi gönderip kendisine arz-ı hürmet etmek üzere yanına çağırdı. Zeki ve tedbirli bir adam olan Gagik, Sultan'ın elinden kurtulmak için bir çare düşündü. Güya matem içinde imiş gibi siyah esvaplar giyerek, siyah bir mindere oturdu. Onun bu vaziyetini gören Sultan'ın elçisi ona, bir kral olduğu halde niçin siyahlara bürünmüş olduğunu sordu. Gagik, "Alp Arslan'ın amcası, benim de dostum olan Sultan Tuğrul'un öldüğü gün ben bu siyah esvapları giymiştim" dedi. Bu sözlerden çok müteessir olan elçi, keyfiyeti Sultan'a anlattı. Sultan bunun üzerine bütün ordusuyla beraber Kars'a Gagik'in yanına geldi. Sultan, onu görmekle sevinç duydu, onula da dostluk akdetti ve krallık esvaplarını giydirdi. Gagik de Sultan'a bir ziyafet vererek böylelikle kurtuldu. Kısa bir süre sonra hakim olduğu Kars'ı Bizans İmparatoru Konstantin Dukas'a terk edip mukabilinde Zamantı şehri ile diğer bazı kaleleri aldı.91

Oğuzlar 1045 senesinde, Kafkasya'ya girmişler, payitaht Yezidiye şehrini surlar ile çeviren Şirvan-şah, 1066 yılında gelen Türkmenlere mal vererek geri dönmeye razı etmişti. 1066 yılında Kara-Tekin, Sirvan-Şah'ın amcası Mamkan ile birlikte Şirvan'a ikinci defa girdi ve Bakü ile Sabarran arasını istila ve Yezidiye şehrini de muhasara etti. Şirvan-Şah meşhur hacip Selçuklu beyi Sav-Tekin'e gizlice haber göndererek bu durumu bildirdi. Onun bu hareketi üzerine Kara-Tekin oradan uzaklaşarak Kür nehrini yaptıkları köprüden geçti. Oğuzların güneyden Kafkasya'ya girdikleri bu sıralarda, kuzeyden Derbend'i aşan gayr-i müslim Türkler, Komuk, Alan, Sarir ve Hazar bakiyeleri Şeki ve Erran ovalarına inmişlerdir. Şeddadîlerden Gence Emiri Abu'l-Asvar payitahtına kadar ilerleyen bu akınlara karşı çıkamadı.92 Bu karışık durumdan faydalanan Gürcü Kralı Bagrat da Şirvan-Şah'a karşı harekete geçmiş ve 1067'de Şeki'yi istila edip Kaheti Kralı Gagik'in oğlu Ahsartan'a vermişti. Kral ilerleyerek Berdea'ya girdi. Bunun üzerine Şirvan-Şah, Gürcülere dayanamayarak Yezidiyye'ye çekildi.93 Selçuklu Sultanı Alp Arslan, bu durumu haber alınca, askerini toplamaya karar verdi. Kısa bir zaman içinde asker ve kumandanlar toplanarak, Bagarat'ın üzerine sefere çıktı. Aras nehrini geçerek Şeki bölgesine girdi. Ahsartan, Sultan Alp Arslan'ın geldiğini işitince çeşitli hediyeler ve armağanlarla onu karşıladı. Ahsartan, Türk sultanının otağının kapısına ulaştığı zaman, atından inerek içeri girdi. Burada İslamiyet'i kabul ederek Müslüman oldu. Sultan da bunların İslam'ı kabul ettiklerine sevinerek Ahsartan'ı kucakladı. Bundan sonra Ahsartan, tahtında bırakılarak ona İslamiyet'in merasim ve esaslarını öğretmesi için hoca tayin edildi.94

Şeki bölgesi, ormanlık ve bataklık olup öteden beri asilerin, haydutların sığınak yeri idi. Bizans'ın ve Gürcistan'ın eşkıyaları orada gizlenir, yol keser, kervan basardı. Hatta yolcular o yörelerde yolculuk edemez olmuşlardı. Sultan buranın yakılmasını emredince, neftçiler ormanı ateşe verdiler. Yanan ormanların içinde haydutların karargahı olan iki kale zaptolundu.95 Selçuknameye göre; "Ormanların ortasında binası demirden ve çivileri bakırdan yapılmış iki hisar vardı. Bunların bir yol ile alınmağa imkanı yoktu. Bunun için buraların alınmasından ümit kesilmişti. Ancak o kalelerin beylerinin Ahsartan ile dostluk ve birbirlerine karşı sevgileri vardı. Beyler, Ahsartan'ın Alp Arslan'a tâbi olduğunu ve İslam'ı kabul ettiğini duydular. Onlar da İslam dinine girdiler, îmana gelip kaleleri Alp Arslan'a teslim ettiler. Kısacası, Sultan o taraflarda olan bütün kaleleri ve ülkeleri kendisine bağımlı kıldı ve hepsi onun himayesi altına girdi."96 Bundan sonra Alp Arslan, emir Sav-Tekin ve Ahsartan'ı kılavuz edinip, Gürcistan'a (Abhaz'a) doğru yürüdü. Bagrat'ın vilayetine vasıl oldukları zaman, her tarafa akınlar yaptılar. Halkı esir ettiler ve birçok da ganimet ele geçirdiler. Tiflis'e vardıkları zaman, birkaç savaş yaptıktan sonra burayı hakimiyet altına alarak şehrin içerisindeki büyük kiliseyi temizleyip, süsleyip cami yaptılar.

Gürcistan'da Tiflis yakınlarında Salib adında bir hisar daha vardı. Bu kale Hıristiyan askerleriyle doluydu. Kaynağa göre, onların hiç birisi mızrak, ok, gürz ve kılıçtan korkmaz ve yüz çevirmezdi. Selçuklu ordusu, Vezir Nizamülmülk'ün gayreti ile kısa süren bir savaştan sonra, kaleyi fethetmeyi başardı. Sultan 1068 senesi basında Tiflis'te bir müddet kalarak, Gürcistan ve Abhazya'nın her taratma akıncılar gönderdi. Bunlardan korkup, canlarım kurtarmak için dağlara çekilenlerin çoğu soğuktan telef oldular. Gürcü Kralı Bagrat'ın elçilerini kabul edip teslim şartlarını öğrenen Sultan, kışın şiddetine bakmayarak Samkheti'ye girip, Kars önlerine geldi ve Bizans'a terkedilmiş bu şehri kati surette ele geçirdi. Burada bir müddet kaldıktan sonra Şerthulni bölgesine girdi. Akıncı kuvvetleri Abhasya'nın her tarafını alt üst ettiler. Gürcistan kralı memleketinin kuzeyine kaçmış ve geçilmesi çok çetin olan yüksek dağlar arasına saklanmıştı. Kış mevsiminin şiddeti azaldıktan sonra. Sultan yeniden istila hareketine başladı. Bir taraftan Gürcistan içlerine, diğer taraftan Abhazya'ya kuvvetler gönderdi. Bu kuvvetlerin bir kısmı Karadeniz kıyılarında göründüler ve hatta Trabzon'a kadar akınlarını ilerlettiler. Sultan bundan sonra geriye dönerek tekrar Karthli bölgesine girdi ve ikinci defa Tiflis'e uğradı. O civarda bulunan pek müstahkem kalelerden Rusthov hisarını şiddetli bir muhasaradan sonra aldı ve kaleyi evvelce Anion şehrine emir tayin etmiş olduğunu gördüğümüz Menuçehr'in kardeşi olan ve halen Gence Emirliği görevini sürdüren Fadlun'a verdi. Yeni Bizans imparatoru tarafından teşvik gören ve yardım vadi alan ve bundan dolayı mukavemet göstermekte ısrar eden Kral Bagrat, Yavane'yi Sultanın yanına gönderip tabiiyeti ve haraç güzarlığı kabul ettiğini bildirdi. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan, kralın ülkesine yapılmakta olan fütuhatı durdurdu. İşte bu sırada Gürcü zadeganından bazıları Müslümanlığı kabul ederek Türk Ümerası meyanına girdiler ve Sultanın verdiği aman ve azad alametlerini boyunlarına taktılar. Sultan Alp Arslan'ın asıl maksadı Bizans'ın tabii ve müttefiki olan Gürcistan ve Abhazya Krallığı'nı ortadan kaldırdıktan veya zararsız hale getirdikten sonra Anadolu'ya girmek ve Bizans İmparatorluğu'na büyük bir darbe vurmaktı.97

Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye'de ise Gürcü Kralı Bagrat'ın teslim olması biraz farklı olarak anlatılmaktadır; Kaynağa göre: "… Abhaz Sultanı Bagrat bu hali görüp, Alp Arslan'a büyük hediyeler ile elçi ve mektup gönderip, aman diledi ve cizyeyi kabul edip, Sultan'ın emrine razı oldu. Mektup Sultan'a ulaştığı zaman, Bagrat'ın isteğini hoş karşıladı, bir miktar cizye tayin olunup, iki taraf arasında uyuşma oldu. Bu durumdan sonra harbin ateşi söndü. Sultan ise kendi vilayetine döndü.

Kış mevsimi ve şiddetli soğuklar geldi, harekete imkan kalmayıp, bir tarafa kımıldamak mümkün olmadı. Sonra Bagrat, yine şeytanın aldatmasına uyarak, eski isyanını ele alıp, Sultan'a isyanını ve düşmanlığını açıkça meydana çıkardı. Sultan, Bagrat'ın isyanını işitip çok kızdı. Ancak kışın ve soğuğun şiddetinden harekete imkan bulamadığından, bahara kadar bekledi. Bagrat da, Sultan'a isyan ettiği zaman 'Sultan yine üzerime gelir' diyerek askerini bir yere toplayıp, Sultan'ın korkusundan çadırda otururdu. Asker ve binek hayvanlarından soğuktan ölenler çoktu. Bahar olduğu zaman, Bagrat askerinden Sultan'a mukavemet edecek ve savaşacak kudret görmediğinden tekrar aman diledi. Sultan'a mektup ve armağan gönderdi. Sultan bunu hoş karşılamayıp, Bagrat'ın aman dileğini kabul etmedi. Sonra Sultan Alp Arslan yine Bagrat'ın ülkeleri üzerine yürüdü, atların ayaklarından çıkan toz dünyayı bürüdü. Bagrat, karşı durmayıp, kaçınca vilayet sıkıntıya düştü. Sultan ulaştığı yerlerin kimisini zapt, kimisini harap ederek Nemurd b. Ken'an'ın yaptırdığı şehre vardı. Sultan, Nemrud'un şöhretini harap ederek, civarında bir şehir ve mescit yaptırdı. Bu yol ile Bagrat'ın vilayetinden alabildiğini alıp, kimisini yağmalayarak Gürcistan'da beş oturdu."98

Fakat, bu sırada Türkistan hakanının ölümü ve onun ülkesinde karışıklıklar çıktığı haberi geldi. İran'ın muhtelif bölgelerinde çıkan bazı gaileler de Sultan'ın geriye dönmesini icap ettirdi. Bundan dolayı Sultan, Bizans seferinden vazgeçerek geriye döndü ve Gence yolu ile Berdaa'ya gitti ve Aras'ı geçip, Azerbaycan'a indi ve oradan Faris'e kadar uzun bir yürüyüş yapıp Şiraz'a vasıl oldu ve Ramazan'ı ve bayramı orada geçirdi.99 Ele geçen kaleler arasında, Şavşat, Klarcet (Ardanuç, Artvin, Borçka) ve Taok bölgesi (Oltu, Yusufeli, Tortum)'de bulunmaktadır.

Melîkşah Dönemi'nde Emîr

Ahmed'in Harekatı

Anadolu'nun batı bölgelerinde Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın kumandasında fetihler devam ederken doğu bölgelerinde ise bazı hadiseler vuku buluyordu. Melikşah tahta geçtikten sonra, Bagrat'ın yerine Gürcü kralı olan oğlu II. Giorgi (1072-1089) zamanında bölgede bazı anlaşmazlıklar oldu. Gürcü kralının bir muhafız kıtası tarafından korunmakta olan Gag Kalesi, krala isyan etmiş ise de bu isyan Liparit'in oğlu Yoane tarafından bastırılmış ve kale onun tarafından teslim alınmıştır. Ancak Yoane teslim aldığı kaleyi Şeddadoğulları emirlerinden Gence hakime Fadlun'a sattı. Bundan biraz sonra da Yoane ve oğlu Liparit, Sultan'ın yanına gittiler. Bu ziyarette Yoane ve oğlu hem Melikşah'a tabiiyetlerini arz etmişler hem de Melikşah'ı akın yapmaya tahrik etmişlerdir.100 Zira Sultan Melikşah, Yoane beraberinde olduğu halde Gürcistan seferine çıkmış Samşvilde'yi muhasara edip ele geçirdikten sonra Karthili bölgesine girerek pek çok ganimet toplamıştır (1076). Gürcü

kaynağına göre, Selçuklular, Gürcü Devleti'nin güçlenip yayılmasına müsaade etmediler.101 Melikşah geri dönüşünde Gence'ye gelip burasını emir Fadlun'dan alarak bütün bölgenin başına Sav-Tigin'i tayin etti. Bu kumandan idaresindeki Türkler Erran bölgesinin "ova, dağ, nahiye ve kalelerine" bu sırada yerleşmişlerdi. Bir müddet sonra Serheng Sav-Tekin, gerek kendinin gerekse tekrar emaretine iade edilen Gence Emiri Fadlun ile Dovin (Divin) ve Dmanis emirlerinin de kuvvetlerini yanına almış olduğu halde, kral Giorgi'nin üzerine yürüdü. Kral bütün kuvvetlerini toplayarak karşıya çıktı ve Farçhis civarındaki mevkide bunlarla muharebeye tutuştu. Gürcü kaynağına göre, Sav-Tekin ve diğer Erran emirleri muharebede bozguna uğrayarak çekilmişlerdi.

Gürcü kralı bu muzafferiyetten sonra vaktiyle Gürcü Krallığı'nda vuku bulan fetret sırasında Bizans İmparatorluğu ve Selçuklular tarafından ele geçirilen kaleleri ve Abhazya'nın başlıca mühim mevkii olan Anaphya (Anapa), Klarceth, Şavşeth, Cavakheth bölgesinin ve Ardahan bölgesindeki kaleleri geri almıştı. Kral bundan sonra, Türkler eline geçmiş olan Kars şehriyle mülhekatını, Vanand, Kamifor ve Asyan kalelerini almış ve buralara yerleşen Türkleri çıkarmıştır.102 Bu arada vaktiyle Melikşah tarafından ele geçirilen Samşvil'de Kalesi'nde mukavemete girişmiş, aynı zamanda eski Anion Kralı Gagik tekrar tahta çıkmak teşebbüslerinde bulunmuştur.103

Serhenk Sav-tekin, Erran'daki Türk kuvvetlerini toplayarak Gürcülerle yeniden muharebelere tutuştu. Kaynakların verdiği bilgiye göre, Sav-tekin bu muharebelerde muvaffak olamamış ve bu vaziyet Sultan Melikşah'ın bölgeye tekrar sefere çıkmasını gerektirmiştir. 1078/1079'da Melikşah, Aras nehrini geçerek Gürcistan'a girdi. Somkheth bölgesinden geçerek Samşvilde'yi muhasara etmiş ve burayı ele geçirerek, kumandanı olan Liparit'in oğlu Yoane'yi esir etmiştir. Emir Sav-tekin'e yeni kuvvetler bırakarak geriye dönmüştür. Aynı yıl içerisinde Sav-tekin bu ordu ile Samşvilde ovasına girmiş, Gürcü Kralı II. Giorgi kuvvetlerini toplayarak onu karşılamıştır. Gürcü kaynağının bildirdiğine göre, Farçakhis'te ikinci defa büyük bir muharebe yapılmış ve Sav-tekin gene bozguna uğramış geri çekilmiştir. Bu muzafferiyetten sonra Gürcü Kralı Taik (Oltu) ve soma da Bana (Penek)'ya girmiştir. Kralın burada bulunduğu esnada, Bizans İmparatorluğu'nun doğu hudutları komutanı unvanını taşıyan Grigor Bakuryan, Kralın yanına gelmiş ve ona arz-ı hizmet etmiştir. Daha önce Anion şehrini Sultan Alp Arslan'a karşı müdafaa yapmış olan bu general, Oltu, Kalikala (Erzurum) şehirleriyle evvelce Gürcüler tarafından zaptedilen Kars'ı eline geçirmiş ve Bizans imparatoru adına bu bölgelerde bir düklük tesis etmişti. Gürcü kralının bu havaliye gelmesi üzerine bu general Kars müstahkem mevkisini krala tekrar vermek mecburiyetinde kalmış ve kral da bu şehri Şavşat aznavurlarına vererek müdafaalarını onlara tevdi etmiştir.104

Melikşah meseleye son vermek amacıyla Emir Ahmed'i mühim bir kuvvetle Erran'a gönderdi. Emir Ahmed, Gürcü kralını Kouel mıntıkasında ağır bir bozguna uğrattıktan sonra Kars muhasara etti ve burayı kesin olarak ele geçirdi. Emir Ahmed, bundan sonra Bizans imparatoru adına hakimiyet icra eden Grigor'un elindeki Erzurum ve Oltu bölgelerini ve diğer kasaba ve şehirleri birer birer ele geçirerek bu bölgedeki Hıristiyan Rum hakimiyetine kesin bir şekilde son verdi. Prof. Dr.

Mükrimin Halil Yinanç ve Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Merkezi Erzurum olmak üzere kurulan Saltuklu Beyliği'nin bu tarihten sonra yani 1080 yılından itibaren kurulduğu hususunda hem fikirlerdir. Artık Bizans'ın elinden kati suretti alınan bu bölgeye Türkmenler büyük bir kesafetle yerleşmişlerdir. Emir Ahmed, fütühata devam ederek bir kere daha Gürcü kralını bozguna uğratarak hazinelerini, silahlarını, otağını, kıymetli eşyalarını ele geçirmiştir. Sonuçta Acara bölgesine çekilen kral, oradan da Abkazzistan'a kaçmaya mecbur kalmıştır. Selçuklu emiri ise, Erran'a dönerken Türkmenlerden Ebu Yakup ile İsa Böri'yi zengin Gürcü ülkesini ele geçirmeye teşvik etmiştir.10

Başlangıcından Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu-Bizans Münasebetleri / Yrd. Doç. Dr. Erol Kürkçüoğlu [s.694-704]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Yirminci yüzyıl ortalarında Maveraünnehir ve Türkistan adlı Türk yurtlarında, Türk ve İslâm tarihi bakımından çok önemli bir tarihi hadise gerçekleşmiştir. Oğuzlar büyük bir kitle halinde (200 bin çadır halkı) Müslüman oldular. İslâmiyet'i kabul eden yirmi dört Oğuz boyundan Kınıklara mensup Selçuklu Hanedanı'nın ortaya çıkması ve bu Oğuz kitlelerini önce İran ve Azerbaycan'a sonra Anadolu'ya sevk etmeleri bu hadiseyi daha da önemli hale getirdi. Selçuklu Türkleri Oğuz yayılmasına öncülük ettikleri için kısa zamanda, İslâm dünyasında haklı bir şöhrete ulaştılar. Selçuklular batıya doğru gelişen bu yayılmaları ile çabucak, Müslüman ülkelerinin büyük bir bölümüne hakim oldular. Bozulan İslâm birliğini, büyük ölçüde yeniden kurmayı başardılar. Ayrıca Anadolu da giriştikleri fetihlerle bu toprakları bir İslâm memleketi ve Türk Yurdu haline getirdiler.

Anadolu'nun İslâmlaşması ve Türkleşmesi, Türk tarihinin gerek siyasi ve gerekse medeniyet tarihi bakımından en önemli ve büyük faslı olduğu kadar, İslâm tarihinin de fütühat ve medeniyet bakımından en azametli bir kısmıdır. XI.yüzyılın başlarında "Oğuz" veya "Türkmen" adıyla anılan Türk boyları, kalabalık kitleler halinde Anadolu'yu açarak kendilerine vatan yapmalarından itibaren başlar. O zamandan günümüze kadar bu kıtada yaşayan ve zaman zaman bu ülkeden taşarak, muhtelif iklimleri ve coğrafyaları fetheden Türk Milleti'nin, gerek Anadolu'daki ve gerekse Anadolu üssünden hareketle, fethettikleri diğer kıta ve memleketlerdeki yapıcılıkları, siyasi ve medeni faaliyetleri, Türk tarihinin önemli bir kısmını teşkil etmektedir.

Henüz Selçuklu Devleti kurulmadan önce, Oğuzlar Anadolu fetihlerine iştirak etmek suretiyle Bizanslılarla temas kurmuşlardır. XI. yüzyıl başlarında ise siyasi ve iktisadi sebepler Selçukluların Anadolu'ya geçişini vazgeçilmez bir zorunluluk haline getirmiştir. XI. yüzyılın ilk yarısında Bizans İmparatorluğu'nun hudutları üzerinde Selçuklu Türklerinin görünmeleri ile İslâm ve Bizans tarihinde yeni bir dönem başlıyordu. Zira Selçuklular XI. asrın ortasından itibaren, Bizans tarihinin en mühim faktörlerinden biri haline geldiler.

XI. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesine yöneldiğini gördüğümüz ilk Selçuklu akınlarının, kısmen Sultanlar tarafından gönderilmeyen, bağımsız Türkmen grupları, bazen de siyasi otorite ile arası açılan ve onlardan kaçan gruplar tarafından başlatıldığını görüyoruz. Türkmen beyleri Anadolu yaylasına geldikleri zaman, binlerce senelerdir hayal ettikleri ülkenin burası olduğunu ve milli ideallerinin ancak buradan gerçekleşebileceğini sezmekte gecikmediler. Gerçi ilk zamanlar, Anadolu'ya hakim olmak isteği, Hıristiyan dünyasından İslâm dünyasına yöneltilen tehlikeleri göğüsleyebilmek gibi stratejik bir zarurete dayanıyordu. Fakat bunun arkasından cihan hakimiyeti ideallerine de en elverişli yerin yine bu ülke olduğunu ve burayı bir ana üs olarak kullanmak gerektiğini çabucak fark ettiler. Bu aşk ve imanla toprağa yerleşen Türkmen boyları yeni vatanlarını hiç yadırgamadılar ve buraya kolayca intibak ettiler. Çünkü burası sadece iklim bakımından eski

yurtlarını andırmakla kalmıyor, aynı zamanda asırlık ideallerinin tahakkukuna da yarayacak bir coğrafya olduğunu gördüler. Böylece Müslüman Türkün elinde Anadolu'nun kaderi kökünden değişiyor, her ova, yayla, şehir bir başka kutsallaşıyordu.1

Bizans İmparatorluğu'nun tarihinde Anadolu siyasi, iktisâdi ve askeri anlamda çok önem arz eden bir coğrafya idi. Çağlar boyunca Bizans'ı Anadolu coğrafyası beslemişti. Anadolu'nun iyi idare edilmesi de IX. ve X. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'na altın devrini yaşatmıştı. Anadolu'nun verimli toprakları kadar coğrafi mevkii de Bizans için bir iktisadi gelir kaynağı idi. Asya-Avrupa arasındaki ticaret yollarının Anadolu'dan geçmesi, onu ticaret bakımından dünyada imtiyazlı bir konuma yükseltiyordu. Bizans, Balkanlar, Karadeniz ve Akdeniz yoluyla, Avrupa, Rusya ve Kuzey Afrika ile ticari münasebetler kurabilmişti. Fakat Çin'den başlayarak batıya doğru uzanan önemli ticaret yollarını İstanbul'a ulaştıran Anadolu'nun ticari değeri çok daha fazla idi. Anadolu Bizans için hem verimli toprakları hem ticareti bakımından bu kadar önemli olduğu halde; siyasi mücadeleler zaman zaman bu bölgenin tahrip edilmesi sonucunu doğurmuş, bu da Anadolu'daki ekonomik hayatı felce uğratmıştı. Bilhassa VI-XI. yüzyıllar arasında tam beş yüzyıl ordularının devamlı suretle çiğneyip, yakıp ve yağmaladıkları Anadolu'da, hayatiyetin kaybolması tabii netice idi. Bilhassa Anadolu'yu ele geçirmek uğruna Bizans-Sasani mücadelesi uzun asırlar devam etmiş ve bu çatışma Anadolu'nun nüfusunun azalmasına sebep olmuş, aynı zamanda köy ve kasaba hayatını da yok etmiştir.

Emeviler Devri'nde başlayan ve Abbasiler Devri'nde devam ederek üç asırdan fazla süren Müslümanların Anadolu seferleri, nasıl Anadolu halkını ekonomik zorluklarla karşı karşıya bırakmışsa; XI. yüzyılın ilk yarısından başlayarak, Doğu Anadolu'dan sür'atle batıya yayılma istidadı gösteren Türk akınları da, aynı ölçüde ülke ekonomisini sarsmıştı. Ayrıca zayıflayan askeri teşkilat, idarî ve ekonomik verimliliğini kaybeden "thema"lar, güçlenen feodalite ve derebeylerin halk üzerinde artırdıkları malî baskılar, Bizans hazinesinin gelirleri ile İmparatorluğun lüksü arasında bir muvazene kurulamaması ve nihayet hazinenin açıklarını kapatmak için halka yüklenen ağır vergiler, Bizans ekonomisini sarsan iç sebepler olarak değerlendirilebilir.

Orta Bizans çağında, ekonomik hayat daha çok tarıma dayandığı için büyük toprak sahiplerinin kendi bölgelerinde söz sahibi olmaları, hükümet merkezi otoritesinin zayıflamasına yol açıyordu. Bu duruma dikkati çeken Ebu'l-Ferec; "Bu sırada (990 yılında) Tagrit ahalisi insafsız arazi sahiplerinin aldıkları ağır vergilerin tazyikinden kurtulmak için, şehirlerini bıraktılar ve yabancı yerlere dağıldılar"2 demek suretiyle bu gerçeği dile getirmektedir. Bu göçler Anadolu topraklarını, köylerden başlayarak, ıssızlaştırıyor ve tarım ekonomisinin hâkim olduğu şehirlerde, iktisadi sıkıntıdan nasibini alıyordu. Selçuklu istilâsı öncesinde önemli Bizans şehirlerinin bile nüfus bakımından çok küçülmesi bunun açık delilidir.3

Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya ilk akınları 1016-1021 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Çağrı Bey 1018 yılında, 3.000 süvari ile Horasan, Rey ve Azerbaycan yolu ile Anadolu seferine çıkmıştır. Gazneli Sultan Mahmud'un hiddetine ve bu geçişte, gaflet gösterdiği için Tûs valisini azarlamasına sebep olan bu akıncı kuvveti ile Çağrı Bey Azerbaycan'a vardığı zaman orada daha önce Anadolu

seferine çıkmış Türkmenlerle karşılaşmıştır. Bu Türkmenleri de yanına alarak Van havzasında (Vaspuragan) bulunan küçük Ermeni Krallığı topraklarına girdi.4

Çağrı Bey'in Anadolu'ya ilk akını esnasında Ermenistan ve Gürcistan hududundaki memleketler, Bizans garnizonlarının otoritesi altına girmiş idi. Bu bölgedeki Ermeni ve Gürcü krallarının Bizans Devleti ile münasebetleri pek dostane değildi. Her ne kadar imparatorlara karşı hürmet de kusur etmiyorlar, kendilerini onlara tabi gösteriyorlarsa da, Bizans'ın siyasi tahakküm ve müdahalesine tahammül edemiyorlar, bilhassa işgal söz konusu olunca, aralarındaki anlaşmazlıkları bırakıp, kuvvetlerini birleştirmeğe çalışıyorlardı. Ayrıca Ermenilerle Bizanslılar arasındaki esaslı ayırıcı bir unsurda mezhep farklılığı idi.5

Çağrı Bey maiyetindeki ordusu ile Vaspuragan Krallığı arazisinde görünmesi üzerine, Türkmenlerin "rüzgar gibi atlar üstünde bambaşka kıyafetleri, kadınlarınkine benzer uzun saçları, mızrakları ve yaylarıyla görünüşleri" böyle bir manzara ile karşılaşan Vaspuragan'ın Ermeni sakinlerini telaşa düşürmüştür. Çağrı Bey, bu ilk savaştan galip çıkmış ve Van Kalesi gibi sarp ve müstahkem bölgeler hariç, bir çok yerleri zaptetmiş ve Vaspuragan Krallığı''nın batı bölgesine hâkim olmuştur.6

Çağrı Bey, bu ilk Anadolu seferi hakkında, Tuğrul Bey'e Bizanslıları kastederek, "Bu ülkede bize karşı koyacak bir kimseye rastlamadım" derken de, her taraftan sıkıştırılan ve yurtsuz kalan, Selçuklu beylerine müstakil Türk vatanının keşfedildiğini bildiriyor ve hepsini ümitlendiriyordu. Bu sefer sonrası Türkmenler de Tuğrul ve Çağrı Beyler etrafında toplanıyor ve kuvvetleniyorlardı.7

Bu ilk Selçuklu akınının amacı, ne doğrudan doğruya gaza etmek, ne sırf ganimet elde etmek ne de Bizans'a sığınıp yabancı ordularda hizmet değildi. Gerçek sebep, Maveraünnehir'de henüz bağımsız yaşama imkânına ulaşamamış Selçuklu Türkmenlerine, gelecekte yerleşmek üzere, elverişli iklimler ve vatan arama mücadelesidir.

Bu akın Ermeni Ardzruni ve Bagratuni hanedanlarının istiklâllerini kaybetmelerini, dolayısıyla Ermenilerin Doğu Anadolu'dan ayrılarak, Orta Anadolu'ya yayılmalarını ve XII-XIII. asırlarda Anadolu tarihinde rol oynamalarını sağlamıştır.

Bu ilk Anadolu seferi neticesinde müdafaa ve mukavemeti kırılmış olan Ermenistan ile Gürcistan'ın bir kısmının zahmetsizce Bizans'a ilhakı zannedildiği gibi, Bizans İmparatorluğu'nun lehine sonuçlanmamıştır. Bizans'ın Selçuklu orduları karşısındaki aczi kısa bir süre sonra Anadolu kilit noktalarının süratle Türklerin eline geçmesini mümkün kılmıştır.

Bu itibarla, Çağrı Bey'in bu ilk seferi, Anadolu'yu vatan yapmak idealini gerçekleştiren Selçuklu Türklüğüne, Anadolu'ya giden en kısa yolu göstermiş ve sonuçları asırlarca hissedilen tarihi bir hadisedir.8

Selçukluların Anadolu'ya ikinci akınları Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenler tarafından yapıldı (1028). Bu akın sırasında Yabgulu Türkmenler, pek çok kayıplar vererek Anadolu'ya girmişler;

Azerbaycan, Ermenistan ve Bizans topraklarına, hatta Diyarbakır havalisine kadar yayılmışlardı. 1038'de Selçuklular Gazneliler ile uğraşırken üçüncü bir sefer düzenlenmişti. 1042'de Ermenistan'a giren onbeş bin kişilik Oğuz akıncısı, Vaspuragan havalisine kadar sokuluyor ve Ermeni Prensi Haçig'i öldürerek geri dönüyordu. Selçuklular ile Bizans arasında ilk savaş, Kutalmış idaresindeki Selçuklu ordusu 1045'de, Gence civarında Gürcü ve Ermeni kuvvetiyle takviye edilen Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğratıyordu. Bu zafer üzerine Kutalmış Aras nehri boyunca ilerlemiş ve Tuğrul Bey'e: "Bu bölgelerin zengin ve Romalıların da kadınlar gibi korkak insanlar olduğunu ve bu sebeple kolaylıkla fethedilebileceğini" bildirmişti.9

1048 yılında Sultan Tuğrul'un maiyetindeki Musa İnanç Yabgu'nun oğlu Hasan, 20.000 kişilik ordu ile Eleşkirt'i ve batıdaki Basean (Pasin) ovasını geçerek Erzurum yöresine akınlar düzenlemişti. 1048 sonbaharında Hasan, Van'a doğru yoluna devam etmiş. Stranga denilen Büyük Zap suyu üzerinde kurulan bir pusuya düşürüldü ve başta Hasan Bey olmak üzere bir çok Türkmen komutanı da şehit edilmiştir.10

Hasan'ın mağlûp ve şehit olması Tuğrul Bey üzerinde çok büyük bir üzüntü yaratmış ve Dicle boylarında geniş fetihler yapan İbrahim Yınal'ı Bizans'a karşı Anadolu seferine memur etmiştir. İbrahim Yınal, Türkistan'dan Nişapur'a gelen ve yurt arayan keşif bir Türkmen ahalisini Anadolu'ya sevk ettikten sonra, verdiği sözü yerine getirerek, kendisi de ordusu ile birlikte Bizans topraklarına doğru harekete geçti. Selçuklu orduları, önce İslâmların elinde bulunan ve İslâm Dünyası ile ticareti sayesinde zenginleşen Artze/Erzen (bugünkü Karaz) şehri üzerine yürümüştür. Surları mevcut olmayan şehirde çok şiddetli savaşlar oldu ve çıkan yagın ile harabe haline gelmiştir. Buradan kaçan halk, Bizanslılar tarafından tahkim edilen ve Theodosiopolis adını alan Karin (Kalikalâ, bugünkü Erzurum) şehrine sığındı.

İbrahim Yinal, Bizans'ın geride kalan kuvvetlerini bulmak için Erzen'den ilerlediği zaman, Gürcü Prensi Liparit kumandasında Gürcü, Ermeni ve Rumlardan müşterek Bizans Ordusu da bölgeye yaklaşıyordu. İslâm kaynaklarına göre Kaputru (Hasankale) önünde bulunan Kastro-Komi (bugünkü Ügümü) köyünde karargâh kurduğu sırada, Türk Ordusu da buraya doğru geliyordu. Rumlar, Türkler toplanmadan önce saldırma teklifinde bulundular ise de Cumartesi gününü uğursuz sayan Liparit buna yanaşmadı. Bu sayede İbrahim Yinal, kuvvetlerine saf kurdurarak hücuma geçti ve Rumları bozguna uğrattı. Rumların tamamen çekilmesi dolayısıyla, Liparit de akşam üstü Ügümü üzerine gerilemeye başladı ve Türklerin şiddetli saldırıları ve çevirme harekâtı ile Bizans ordusu perişan edildi. Başta Liparit olmak üzere, birçok kumandan ve ordunun hemen hepsi esir edildi (18 Eylül 1048). Kaputru (Hasankale) zaferi, Malazgirt öncesi, Selçukluların Bizans'a üstünlük kurdukları bir zafer olması açısından önemlidir.11

İbrahim Yinal'dan sonra Tuğrul Bey de 1054 tarihinde Anadolu'ya ayak bastı. Selçuklu Sultanı, Aras ve Fırat'ın yukarı havzasına kadar ilerledi. Theodosiopolis ile Bizanslıların Karadeniz kıyısındaki önemli ticaret ve askeri üssü bulunan Trabzon çizgisini belirleyen Parhar/Barkhar Dağı'na kadar kuvvet sevk etti. Selçuklu orduları, Erzurum ve çevresindeki kale ve şehirlere akınlar düzenlerken,

Bizanslılar, Gürcistan ve Taik'in (Oltu ve çevresi) sınır kalelerine çekilmişlerdi. Onlar küçük kasaba ve kalelerin imdadına koşacakları yerde, kale içinde kalmayı tercih etmekte idiler. Tuğrul Bey, Muradiye ve Erciş kalelerini fethederek, Malazgirt önlerine gelerek karargâh kurdu ve şehri kuşatmaya başlamıştır. Fakat Malazgirt kalesi kumandanı ve valisi olan Vasil tarafından çok iyi müdafaa ediliyordu. Bu yüzden Tuğrul Bey kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Hınıs, Karayazı vadisini takip ederek Pasin ovasına geldi. Bu yörenin en müstahkem kalesi Abnikion/Avnik önünden geçerek, batıya doğru ilerledi. Tuğrul Bey, muhtemelen Deve Boynu'ndan geçerek Erzurum Ovası'na hakim bir tepede bizzat konakladı. Buradan Erzurum şehri ve kalesini seyretti. Kale ve şehrin ele geçirilmesinin uzun zaman alacağını görerek geri döndü.12

Tuğrul Bey, eskiden Müslümanların elinde olup da kısa süre önce Bizanslıların fethettikleri yerleri yeniden almak için yapabileceği her şeyi yapmak ve Türkmenlerin katında kendini kanıtlamak zorunda idi. Bu bağlamda Ermenistan'a yaptığı akınlar kadar Ermenistan sınırları dışında, Trabzon'un arka bölgelerine ve Fırat Vadisi'nin üst kısmına yaptığı akınlar ve en sonunda bizzat Tuğrul Bey'in yönettiği Malazgirt seferi, doğrusunu söylemek gerekirse, pek büyük bir dirençle karşılaşmadı. Bu arada Bizans'taki iç karışıklıklar da, yolu yeni akıncı gruplarına gitgide daha çok açıyor, çeşitli Bizanslı hizipler, rakiplerine karşı kullanmak üzere akıncıları Anadolu'ya çağırıyorlardı.13

Tuğrul Bey, Azerbaycan'da bıraktığı Çağrı Bey'in oğlu Yakûtî, 1057'de Anadolu içlerine müthiş akınlarda bulunmuştur. Aynı yıl Tuğrul Bey'in Musul'a gelmesi sırasında, Türkmenler Diyarbakır'a kadar yayıldılar. Kuzeyde Türkmenler Trabzon Dağlarını, Şebinkarahisar'ı, Hanzit'i ele geçirdiler. Emir Dinar Malatya'yı zaptetti (1058). 1060'da Kızılırmak bölgesine girdi ve Sivas alındı. 1062'de Yakûtî, emrindeki birliklerle Malatya'nın güneyine inerek, Bizans idaresindeki toprakları istilâ ve yağma etti. Yaz aylarını akınlarla geçiren Türkmenler kış gelince Azerbaycan'a çekiliyorlardı.14

16 Ağustos 1064 Anı'nın Selçuklular Tarafından Fethi ve Bölgede Türk Hakimiyetinin Kurulması

Bizans çağında "Anadolu'nun Doğu Kilidi" sayılan ve göçlerle, istilâlar yolu üzerinde bir kapı olan Kafkasya'nın fethi ile, bu bölge Türk hakimiyeti altına alınmakla kalmayacak, gelecekte Anadolu'ya yapılacak akınlara da yol açmış olunacaktır. Nihayet böylesine sistemli, planlı ve programlı olarak başlatılan, fakat aralıksız yıllarca devam eden akınların tek gayesi Kafkasya'yı Bizans'tan koparmak ve onu Türk Yurdu haline getirerek asıl hedef olan Anadolu ve Bizans topraklarının fethinde üs olarak kullanmaktı.

Sultan Alp Arslan Anadolu'yu, Türk milletine ebediyen vatan yapmak düşüncesiyle 22 Şubat 1064'de Kafkasya seferine çıkmıştı. Sultan Anı'ya varınca, şehrin müstahkem ve ele geçirilemeyecek vaziyette olduğunu gördü. Anı'yı yerli askerlerden çok ücretli askerlerden kurulan Bizanslı bir garnizon korumakta idi. Surları ve şehrin etrafını çeviren Arpaçayı ile meşhur Anı şehrini kuşatan Selçuklu orduları, şiddetli hücumlar neticesinde 16 Ağustos 1064'de Bizans'ın doğudaki bu ünlü kalesini fethetti.15 Anı'nın fethi İslâm dünyasında büyük memnunluk yaratmış, her tarafa fetihnameler gönderilmiş, bizzat İslâm halifesi Alp Arslan'ın başarısından dolayı Sultan'a "Ebu'l-feth" unvanını

vermiştir. Bu büyük zafer, Bizans İmparatorluğu'nu Alp Arslan ile anlaşma teşebbüsüne mecbur etmişti.16

Tebrizli Kesrevi, Şehr-i Yaran-ı Gomnan adlı eserinde, Anı'yı Alp Arslan'dan önce hiçbir kimse kılıçla fethedememişti. Onun bu zaferi, tarihin en büyük fetihlerinden biri diye dikkati çekmektedir.17 16 Ağustos 1064'de Anı'yı fetheden Sultan Alp Arslan, Anadolu'nun fethinin başlangıcını ve Türkiye'nin temelini, Malazgirt Zaferi öncesi bu tarihi şehirde atmıştır.

Sultan Alp Arslan, aynı yıl Kars'a girmiştir. Bu sırada Yakûtî, Van Gölü çevresindeki kaleleri fethediyordu. Türkmenler 1065 yılında Halep yakınlarına kadar ilerlediler. Gümüş-Tigin yanına Afşın ve Ahmed-Şah'ı da alarak Murat ve Dicle vadisini Nizip'e kadar yağmaladı (1066). 1067'de Malatya önünde büyük bir Bizans ordusunu bozan Afşın, Kayseri'yi aldı. Oradan Kilikya'ya yöneldi. Toroslar'ı aşıp Çukurova'yı yağmaladı ve Halep'e geldi. Bu tarihlerde Balkanlar'da Peçeneklerin çok sıkıştırdıkları Bizanslılar, Selçukluların bu fetihlerine karşılık veremediler. Böylece Anadolu'nun doğusuna Müslüman Oğuzlar, Balkanlar'da ise Şamani Uzlar ve Peçenekler, birbirlerinden habersiz ve aralarında her hangi bir irtibattan mahrum olarak, Bizans'ı iki taraftan kuşatma altına almışlardır.

Türkmenlerin Anadolu'daki fetihlerini öğrenen Bizans imparatoru büyük bir ordu ile Kayseri'ye geldiğinde Afşın'ın Niksar'ı aldığını öğrendi. Önce Ahlat'a dönen Afşın imparatorun güneydeki meşguliyetini öğrenince yeniden Anadolu'ya girdi ve Sakarya boylarına kadar ilerledi. 1069'da Malatya'yı yeniden tazyike başlayan Afşın, akınlarını aralıksız sürdürdü. İmparator Romanos IV. Diogenes (1068-1071) Türkleri Anadolu'dan atmak için girdi ise de, Afşın'ın Konya'yı fethetmesine engel olamadı (1069). Alp Arslan'da daha önce amcası Tuğrul Bey'in alamadığı müstahkem Malazgirt Kalesi'ni aldı (1071). Buradan Diyarbakır ve Urfa bölgesine gelen Sultan'a yetişen Afşın, Alp Arslan'a son Anadolu seferi hakkında bilgi arz ederek, bu ülkeyi fethedebileceklerine dair rapor verdi.18

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan Malazgirt Zaferi'ne kadar süren otuz yıllık (1040-1071) devrede yoğunlaşan, Türk fetih ve savaşları, Anadolu'da Bizans mukavemetini kırma ve ülkede yurt kurma bakımından büyük bir ehemmiyet arz eder. Gerçekten kuruluşundan beri Selçuklu İmparatorluğu'nu uğraştıran en mühim meselelerden biri, kendi Türkmen beyleri idaresinde müstakil hareket eden, yurt bulmak ve sürülerini beslemek zorunda kalan Türkmen boyları idi. Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah gibi ilk büyük sultanlar Türkmen ordularını Anadolu'ya sevk ederken hem İslâm ülkelerini onların akınlarından ve devleti asayişsizlikten kurtarıyor; hem Türkmen soydaşlarına yurt buluyor hem de Bizans'a karşı daimi bir kuvvet kazanıyorlardı.

Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi bu siyaset ve zaruretlerin bir neticesi olarak gerçekleşmiştir. Böylece Anadolu otuz sene Türk nüfusu baskısına uğramış ve fetihlerine sahne olmuştur. Bazen Selçuklu ordularının himayesinde, bazen müstakil gruplar halinde sefer yapan ve her yıl biraz daha ilerleyen Türkmenler, Azerbaycan'dan Doğu Anadolu ve Orta Anadolu'ya kadar yayılıyorlardı. Bununla beraber Türkmenler Malazgirt Zaferi'ne kadar henüz bu ülkede emniyetle oturamamışlardı.

Zira yapılan bunca fetih ve ilerlemelere rağmen, Anadolu'da pek çok müstahkem şehir ve kale arkada kalıyor; mahalli Bizans garnizonları veya imparatorluk orduları da sık sık Türkmenleri takip ediyorlardı. Bu sebeple Türkmenler fetih ve istilâlarını yaptıktan sonra sıkışınca Azerbaycan ve İran'a dönüyor; bazen de Irak ve Suriye taraflarına çekiliyorlardı.19

Nizamülmülk "Siyasetname"20 adlı eserinde Türkmenler hakkındaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir: Türkmenlerin devletin kuruluşundaki hizmetleri çok önemlidir. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında hizmet eden Türkmenlerin hepsi yakın akrabadırlar ve devlet üzerinde hakları vardır. İhtiyaç hasıl olduğu zaman işaret edildiği an 5.000-10.000'i atlarına binip köleler gibi teçhizatlanarak hizmete koştuklarını ifade ediyor ve Sultan Tuğrul, Alp Arslan devirlerinde hiçbir Ateşperest, Hıristiyan, Râfızî ortaya çıkıp, bir Türkten ileri bir mevki elde etmeğe cesaret edemezdi. Tuğrul Bey ve Alp Arslan devletin kuruluşunda Türkmenlere büyük güven duyarak, Anadolu'nun Türk Milletine ebedi vatan olması gibi milli bir ideali gerçekleştirmişlerdir.

Malazgirt Savaşı ve Zaferi (26 Ağustos 1071)

Alp Arslan'ın Selçuklu Sultanı olması ile Bizans'a yönelik fetih politikası esaslı şekilde ele alındı. Alp Arslan önceden Azerbaycan ve Erran'a yürüyerek Bizans'a bağlı Ermeni, Gürcü, Abhaz krallarını mağlup etti ve Tiflis, Anı, Kars gibi mühim merkezleri ele geçirdi ki, bu suretle Orta ve Kuzey Anadolu'ya akınlar yapılması hayli kolaylaşmış oluyordu. Sultan'dan emir alan Türkmenlerin fetih politikaları gayet iyi düzenlenmiş, gidecekleri şehirler, kasabalar, uğrak mahalleri inceden inceye tespit edilmişti. Sultan Tuğrul Bey'in Alp Arslan'ın ve daha sonra Sultan Melikşah'ın dikkat ve ısrarla gerçekleştirdikleri akınların, düşmanın önemli askeri merkezlerine, kalabalık Bizans kuvvetlerinin bulunduğu kaleler civarında yoğunlaştığı bilinmektedir. Türkmen orduları eski Türk harp usulüne uygun tarzda, düşman topraklarını tahrip etmek, mukavemet noktalarını ortadan kaldırmak gibi fethi kolaylaştırıcı vazifelerini yapıyorlardı. Küçük çapta, fakat fasılasız olarak yıllarca süren bu hazırlık devresinin tek gayesi Anadolu'yu, Bizans'tan koparmak ve onu Türk yurdu haline getirmekti.

Malazgirt Savaşı öncesi Bizans'ın siyasi, iktisadi ve askeri durumu iyi değildi. İmparatorluğun başında bulunan İmparatoriçe Eudoxia, devleti yönetmek kudretinden mahrumdu. Bizans sarayında şahsi menfaat esasına göre teşekkül eden grupların, yersiz müdahaleleri yüzünden memleket sarsılmış, ihmâle uğramıştı. Bizans'ın diğer eyaletlerinde olduğu gibi, Anadolu'da da askeri birliklerin kendi ülkelerini yağmaladıkları, halkı soydukları görülüyordu.

Türk tazyikinin artması İmparatoriçe'yi, idarenin başına bir erkeği getirmeye zorladı. Eudoxia 1 Ocak 1968'de General Romanos Diogenes'le evlenmiş ve O'nu Bizans İmparatoru olarak ilan etmiştir. General Romanos Diogenes cesareti, atılganlığı, askeri kabiliyeti ile ün salmış bir kumandandı. Fakat o dönemin Bizans tarihçilerinin belirttiklerine göre, bütün Bizans'ın tek ümidi olan ve memleketini Türklerden kurtarmayı birinci vazife sayan İmparator, mağrur, nefsine güveni haddinden fazla ve dalkavuklardan hoşlanan bir karaktere sahipti. Romanos Diogenes tahta çıkışından hemen iki ay sonra, 1068 Martı'nda, yola koyuldu.

Uzun zamandan beri ilk defa Bizans ordusunun başında bir imparator bulunuyordu. Diogenes, Kayseri-Sivas, Divriği-Toroslar-Haleb yolunu takiben güneye indi, kuvvetli Menbiç kalesini zabtetti, kış aylarında bir fâtih edasile döndüğü başkentinde coşkun merasimle karşılandı. Fakat bu uzun seferinde O, ne Niksar'ın Türkler tarafından tahrib edilmesini, ne de Ahlat üssünden hareket eden Türklerin Eskişehir yakınındaki meşhur Amorium şehrine kadar sokularak burayı yağmalamalarını önleyememişti. Bizans İmparatoru 1069'da ikinci neticesiz seferini yaptı. Diogenes güya Türkleri tardetmek için Anadolu'da dolaşırken, seri Türkmen süvarileri Kayseri'deki düşman garnizonunu hırpalıyorlar, Malatya'da Ermeni menşeli Bizans Generali Filaretos'u mağlup ederek firara zorluyorlar, Anadolu'nun en büyük şehri Konya'yı sıkıştırıyorlar, diğer taraftan, Denizli yanındaki Honaz'ı tahripten sonra, Ege sahilleri boyunca Marmara Denizi'ne kadar akınlar yapıyorlardı.

Dikkat edilecek nokta, bütün bu hâdiselerde, teşebbüsün daima Türklerin elinde bulunması idi. Diogenes programını tamamen tatbik edemiyor, beklenmedik yerde görünen akıncılar dolayısıyla, sık sık istikâmet değiştirmeğe mecbur kalıyordu. Anadolu'nun yıpratılmak siyasetini büyük bir sabırla takip eden Sultan Alp Arslan, her gün biraz daha hedefine yaklaşmakta idi. Şüphesiz hadiselerin zoru ile Romanos Diogenes Türk meselesini kökünden halle karar verdi ve çok kalabalık bir ordu başında Türkleri Anadolu'dan çıkarmak ve arkasından Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu yıkmak azmi ile yola koyuldu (13 Mart 1071).

Sultan Alp Arslan o sırada Suriye seferinde idi. O, ana siyaseti icabı, Şiî Fâtımîleri ortadan kaldırmak üzere, Azerbaycan'dan inerek, Bizans'ın müstahkem kalesi Malazgirt'i zaptetmiş, Diyar-ı Bekr havalisini tâbiiyetine almış ve Haleb'e ulaşmıştı ki, ilk Bizans elçisi ile burada görüşme imkânı buldu. Elçinin ifadesine göre, Anadolu'da yürüyüş halinde olan İmparator Diogenes Malazgirt ile Ahlat'a karşılık Menbic'i Türklere bırakmayı vâdediyordu. Halbuki Türk fetih yolları üzerinde bulunan Malazgirt ve Ahlat kaleleri Anadolu fütuhatı bakımından fevkalâde mühim mevkilerdi. Sultan müspet cevap vermedi. Çünkü, o tarihlerde Batı Anadolu'dan dönen Türkmen Kumandanı Afşin'den aldığı, Bizans topraklarının hiçbir yerinde ciddî bir bir mukavemet unsurunun mevcut olmadığı şeklindeki rapor; Sultan Anadolu'nun fethini kendisine milli bir görev kabul etmişti. Haleb'ten Şam'a yürüdüğü sırada İmparator idaresindeki Bizans ordusunun, Doğu Anadolu'ya ilerlediğini haber alır almaz derhâl geri döndü (7 Nisan 1071). Çünkü o zamana kadar, Bizans ile karşılaşmak ihtiyacını duymayan ve daha ziyade Anadolu'nun fütuhat bakımından olgunlaşmasını bekleyen Alp Arslan, artık gayeye varıldığına ve Bizans'ın çıkarabileceği son ve en kalabalık kuvvetle hesaplaşmak zamanının geldiğine kanaat getirmişti.

İmparator Diogenes, uzun hazırlıklardan sonra, 100 bini aşan bir ordu ile ilerliyordu. Ordunun ağırlığını 3 bin araba taşıyor, bunları türlü muhasara aletleri takip ediyordu. Bunlar arasında, İslâm tarihi kaynaklarında etraflıca tasvir edildiği üzere, bir de 1200 kişi tarafından kullanılabilen muazzam mancınık bulunuyordu ki, bütün alâmetler İmparator'un katî netice almak maksadını güttüğünü göstermekte idi. İmparator Sivas'a gelince bir harp meclisi topladı. Onun gururunu okşamakta fayda umanlar, Selçuklu Devleti'nin merkezine yürümeyi teklif ediyorlar, fakat Nikeforos Briennios ve

Tarhaniotes gibi tecrübeli kumandanlar, memleketten uzaklaşmanın tehlikeli olacağını nihayet Erzurum'a kadar gidilebileceğini, Sultan'ı oraya çekmenin ve gerektiğinde bölgeyi tahrip ederek Türk ordusunu zor duruma düşürmenin uygun olacağını söylüyorlardı. Diogenes bu tavsiyeleri dinlemedi ve Türk topraklarına dalmak niyeti ile Erzurum'a geldi. Buradan bir kısım kuvvetini, geçeceği yolların güvenliğini sağlamak için, Ahlat üzerine sevk etti. Kendisi de ordusunun büyük çoğunluğu ile Malazgirt'e yürüdü.

Sultan Alp Arslan da Haleb'den ayrılarak Musul istikâmetine doğru yönelmiş, Bitlis hizasında kuzeye dönmüş ve Bizans kuvvetlerinin Malazgirt'i tehdit ettiğini öğrenince hızlanmıştı. Cebrî yürüyüş esnasında at ve develerinden çoğu öldü, ağırlıktan bir kısmı harap oldu. Fazla kuvvet taşımanın zorluğuna ilâveten iaşe güçlüğünü dikkate alan Sultan, yaşlı ve yorgun erleri terhis ederek, az sayıda, fakat genç ve dinç bir ordusu ile Ahlat'a ulaştı ve Bizans ordusunun durumunu öğrenmek maksadı ile bir süvari birliğini ileriye sevk etti. Böylece 24 Ağustos 1071 Çarşamba günü bu Türk süvarileri ile evvelce Ahlat'a yollandığını gördüğümüz Bizans kuvvetleri arasında ilk çarpışma meydana geldi. Türk öncüleri Bizanslıları mağlup ve kumandanları Bazilakes'i esir ettiler. Başta İmparator Diogenes olmak üzere bütün Bizans kumandanları, Ahlat'ta gördükleri Türkleri, buradaki Türk garnizonuna bağlı müfrezeler sanıyorlar ve "Muharebe sürat işidir" düsturunu ilke edinen Sultan Alp Arslan'ın şaşırtıcı bir süratle, ta Haleb'den Malazgirt'e yetişebileceğini düşünemiyorlardı.

Malazgirt kalesindeki az sayıdaki Türk muhafız kuvvetinin aman vermesine rağmen, kılıçtan geçirten Romanos Diogenes durumu yakından görmek üzere, Ahlat'a doğru ve Malazgirt'ten 10-12 kilometre mesafedeki Zahva vadisine geldiği zaman, buraya hâkim tepelerin Türk ordusu tarafından tutulduğunu gördü ve olduğu yerde karargâhını kurdu. 26 Ağustos 1071 Cuma sabahı her iki taraf birer fersah ara ile mevzi almış bulunuyorlardı.

İki ordu arasında sayıca üstünlük çok fazla idi. Kapadokya, Frikya, Mezopotamya kuvvetleri ile Trakya askerlerinden başka Ermenilerden, Gürcülerden ve ücretli Frank, Norman, Slâv, Uz ve Peçeneklerden mürekkep Bizans ordusu, büyük çoğunluğu piyade olarak, 100 binden aşağı değildi. Kalabalık Bizans ordusuna karşılık, 4 bin hassa askeri ile birlikte yekûnu 35-40 bin tahmin edilen Türk ordusu, Süleyman-şah, Mansur, Porsuk, Gevherâyin, Bozan ve Sav-tegin gibi seçkin kumandanların idaresinde, zorluklara alışkın, bozkır muharebe usulünce yetişmiş, ok atmakta mahir ve her birinin ayrıca birer yedek atı bulunan, seri manevra kabiliyetli süvarilerden oluşan bir ordu idi. Her türlü zorluklar altında hareket etmesini bilen Türk birliklerinin müşterek gaza fikri ve Anadolu'yu fethetme gayesi, sarsılmaz bir kitle halinde tutuyordu.

Anadolu'ya yöneltilen yıldırma akınları devamınca daima üstünlüğü ellerinde tutmuş olan Türkler, son hesaplaşma saatlerinde de duruma tamamı ile hâkim idiler. Alp Arslan büyük muharebeyi mübarek Cuma gününe tesadüf ettirmiş ve Abbasî halifesi vasıtası ile bütün İslâm dünyasını seferber hale getirmişti. Türk milletinin geleceğini tâyin edecek savaşın başlamasından önce bütün camilerde okunmak üzere hazırlanan zafer duasının metni her tarafa gönderilmişti. Alp Arslan, kesin darbeden önce anlaşma teşebbüsünde bulundu. Fakat Kadı İbnü'l-Mehleban ile kumandan Sav-tegin reisliğinde

gönderdiği heyeti iyi karşılamayan İmparator, Sultan'ın barış teklifini, O'nun savaştan çekindiği şeklinde düşünerek, müzakereye ancak Türk devletinin merkezi Rey'de başlanabileceğini söylemiş, hattâ Selçukluların başlıca şehirlerinden İsfahan'da kışlamak niyetinde olduğunu mağrurane bir şekilde açıklamıştı. Halbuki Sultan'ın, bir İslâm mücahidi sıfatı ile, önceden sulh teklifinde bulunması tabiî idi.

Savaşı Cuma vaktine kadar erteleyen Sultan, ordusu ile birlikte kıldığı namazı müteakip, beyazlar giyindi, kokular süründü; savaş meydanında, millet ve vatan yolunda şehit olmaya hazırlanıyordu. Sonra, bir hükümdar olarak değil, bir er gibi savaşacağını belirtmek üzere, hayatı kadar sevdiği, atının kuyruğunu kendi eli ile bağladı. Din ve devlet uğruna canını feda da asla tereddüt etmeyeceğini göstermek için de elinden yayını atarak, göğüs göğüse muharebe silahı olan, kılıç ve topuzunu eline aldı; son defa alev saçan, azm ve irade timsali gözlerini ordusuna çevirdi ve Bizans saflarından da işitilebilen gür ve hâkim sesi ile bir hitabede bulundu. Tarihimizin ender simalarından biri olan Büyük Alp Arslan, karşısında bir çelik duvar heybeti ile duran tunç yüzlü erlerine, vatan ve millet uğrunda şehit olmak alın yazısı ise, bu Ulu Tanrı'nın lütfu sayacağını; öldüğü takdirde, bir adım dahi gerilemeğe tahammülü olmadığı için, vurulduğu yere gömülmesini ve bu millet muharebesinde çarpışmak istemeyenler varsa, onların serbestçe çekilip gidebileceklerini bildiriyordu. Bu esnada Bizans ordugâhında da dini merasimler yapılıyor, düşman çadırlarından ilâhiler yükseliyor, renkli bayraklar ve büyük haçlar taşıyan asilzadelerin ve papazların düşman safları arasında dolaştıkları, askeri cesaretlendirdikleri görülüyordu.

Öğleden az sonra iki taraf da savaş düzeni almıştı: İmparator Diogenes merkezde kalmış, sol kanadına Anadolu birliklerinin başında Kapadokyalı Aleates'i, sağ kanadına Nikeforos Briennios emrindeki Trakya kıtalarını yerleştirmiş, imparatorluk ailesine mensup Andronikos'u geride yedek kuvvetlerin başında bırakmıştı. Alp Arslan ise, ordusunu dört kısma ayırdı. Bunlardan daha kalabalık ikisini muharebe sahasının yanlarındaki tepelerde pusuya yatırdı. Düşmanın gerilerini tutmakla vazifelendirdiği üçüncü kısmı da müsait mahallere mevzilendirdi ve kendisi de merkezde Diogenes'in tam karşısında yer almıştır.

İlk olarak Türk merkez kuvvetleri, okçuların himayesinde, hücuma geçtiler. Bu az sayıda kuvveti bir anda ezmek arzusuna kapılan Diogenes, bütün ordusu ile karşı taarruza kalktı ve yavaş yavaş gerilemeğe başlayan Türkleri takip etti. Bu çekilme, mağlubiyet veya bozgun değil, Sultan tarafından ustalıkla tatbik edilen geriye çekilme yani sahte ric'attı. Böylece ordugâhından ve ihtiyat kuvvetlerinden hayli uzaklaşan İmparator, akşama doğru, Türk ordusunda pusu kurma görevi üstlenmiş birliklerin bulunduğu bölgeye gelip dayanmıştı. Türk ordusuna umumî taarruz emri verildiği zaman müthiş hatasını anlayan İmparator Diogenes, geri çekilmeye çalıştı ise de, Bizans ordusu cepheden, yanlardan ve sür'atli Türk süvarilerinin marifeti ile arkadan sarılmış ve dar bir çember içine sıkıştırılmıştı. Akşam karanlığı bastırdığı sıralarda düşman tamamen imha edilmiş ve yaralı olarak İmparator, bütün kurmay heyeti ile birlikte esir alınmıştı.

Bizans ordusunun mağlup edilmesi sebepleri arasında; devrin Bizanslı tarihçileri tarafından, Peçeneklerin Sultan'a iltihakları, yedek kuvvetler kumandanı Andronikos'un tehlikeyi sezerek uzaklaşması, vs. zikredilmiştir. Yalnız Bizans sarayının meşhur filozof tarihçisi Psellos mağlubiyeti Diogenes'in gösterdiği kabiliyetsizliğe bağlamıştır. Lâkin Türk zaferinin asıl sebebini dâhi kumandan Alp Arslan'ın dikkatli bir sevk ve idare ile tatbik ettiği sahte ric'at, pusu ve uzak muharebe esasına dayanan, Bizanslıların tamamen yabancı oldukları, bozkır muharebe usulünde ve Türk ordusunun yüksek manevi duygularının ve savaşı kazanma arzularında aramak lâzımdır.

Sultan Alp Arslan esir Diogenes ile uzun uzun konuştu. Tarihlerde ittifakla belirtildiğine göre Sultan, İmparator'un barış teklifini reddetmesini tenkit etmiş, askerî hatalarını saymış ve nihayet ona nasıl bir muamele beklediğini sormuştur. Diogenes'a ya öldürüleceğini, veya zincire vurularak İslâm memleketlerinde teşhir edileceğini yahut, pek zayıf bir ihtimalle, affedileceğini ve ülkesine bir nâib olarak gönderileceğini söylemiştir.

Büyük Türk kumandanı onu, teselli etmiş, dost saydığını belirtmiş ve yanına oturtmuştur. Bu vâkıayı hayretle kaydeden Bizanslı tarihçilerden Psellos, N. Briennios, Y. Zonaras; Ermeni tarihçi Vardan, Süryani tarihçi Mihael ve diğerleri itidalin, merhametin ve insanlık duygularının emsalsiz bir örneğini veren Büyük Alp Arslan'ın bu ruhî asalet ve soyluluk karşısında şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir. Alp Arslan kendisi ile bir ittifak anlaşması yaptığı Diogenes'i hususî çadırda bir hükümdar gibi misafir ettikten sonra onu, emrindeki kumandanlar ve diğer esir asilzadelerle birlikte, Türk süvari müfrezesinin himayesinde 3 Eylül 1071 günü memleketine iade etmiştir.

Metni elde bulunmayan anlaşmanın çeşitli kaynaklarda tesadüf ettiğimiz bazı maddelerine göre, İmparator bir buçuk milyon altın verecek, her yıl 360 bin altın vergi ödeyecek, Bizans İmparatorluğu içindeki bütün Müslüman esirleri serbest bırakacak ve gerektiğinde Sultan'a askerî kuvvet gönderecekti. Arazi meselesi ile ilgili olarak yalnız Urfa, Menbiç ve Antakya'nın çevreleri ile birlikte Türklere bırakılacağına dair kaynaklar varsa da, Alp Arslan'ın bunlarla yetinmeyeceğini düşünmek daha doğrudur. Nitekim savaş sonrası oluşan hadiseler, bütün Anadolu'nun bu anlaşmada bahis konusu edildiğini ortaya koyacak mahiyettedir. 21

Malazgirt Zaferi ile Bizans'ın mukavemeti kırılıp artık Türkler karşısında bir ordu kalmayınca, Anadolu'da sür'atle bir yayılma ve yerleşme devri başlar. Gerçekten tarihinde bir çok kavim ve medeniyetlere sahne olan Anadolu'nun etnik siması, 1071'den sonra sür'atli bir değişikliğe uğradı. Kimliklerin oluşmasında temel faktör insan olduğu için Anadolu'daki Türk kimliği de tarihi devirlerde, çeşitli sebeplerle Anadolu'ya gelen Türklerin maddi ve manevi kültürlerinin sonucu teşekkül etmiştir. Daha XI. yüzyılda Anadolu coğrafyasına ismini veren Türk milleti için hemen hiçbir dönemde Anadolu'da kimlik meselesi söz konusu olmamıştır.

1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya giren Türkmen orduları artık buralarda yerleşmek amacıyla gelmişlerdir. Esasen beş-altı yüzyıldır Bizans ile Sasaniler arasındaki savaşlara sahne olan

Anadolu, nüfus bakımından da fevkalede azalmış olduğundan dolayı fetih yapmak heyecanı ile Anadolu'ya gelen Türk boylarına karşı ciddi ve kalıcı bir direnç gösterememişlerdir.

Bir Bizans müellifi "Türkler Anadolu'ya eskisi gibi yağmacı olarak değil, işgal ettikleri yerlerin hakiki sahibi sıfatı ile giriyorlardı" ifadesiyle bu yeni durumu ve eski gazalardan farkını daha doğru bir şekilde belirtir. Anadolu'nun Rum ve Rumlaşmış halkları Türklerin önünden kaçıyordu. Çağdaş bir yazara göre, "Bizans İmparatoru Mihael'i korku aldı. Korkak ve kadınlaşmış müşavirlerinin sözlerine kapılarak sarayından ayrılıp Türlere karşı sefere çıkmadı. Böylece ahalisiz kalan bu bölgelerde, Türklerin yerleşmesine hizmet etti". Bu kayıt Anadolu'nun Türkleşmesi bakımından çok mühimdir.22

1071'den sonra Türklerin Anadolu'daki bu sür'atli yayılışlarına dikkati çeken Ermeni Mateos: "Müslüman Türkler, bütün şarkın sahipsiz kaldığını görünce kuvvetli ordularla beraber bir sene içinde İstanbul'un kapılarına kadar ilerlediler. Bütün Roma eyaletlerini, liman şehirlerini ve adalarını zaptettiler. Grek milletini mahpus gibi İstanbul'un içine tıkadılar" diyor.23

Bizans'taki iç karışıklıklar ve isyanlar gerçekten de birkaç yıl içinde bütün Anadolu'nun fethine imkân verdi. Artık sahiller dahil girilmedik yer kalmamıştı. Üstelik Anadolu'daki Türk varlığından, Rumlar eskisi kadar rahatsız olmuyorlardı.24 Hatta imparatorlar ve asi generaller Selçukluları çoğu zaman yardımlarına müracaat edebilecek kimseler olarak görüyorlardı. Bu durum, Türkmenlerin bu yeni yurt köşelerine dağılarak yerleşmelerine zemin hazırladı. Böylece bir anda Anadolu'nun etnik simasında büyük değişiklikler meydana gelmiştir.

Aynı dinde olan Bizans Rumları, tebası olan milletlere her türlü mezalimi yaparken Alp Arslan ise devletini yıkmaya, milletini esir etmeye azmetmiş düşmanını affediyordu. Alp Arslan'a "Sultanu'l-Adil" (Adil Sultan) ismini veren Anadolu'da yaşayan Hıristiyan halk idi. Bütün tarihçilerin ittifak ettiği ikinci nokta da, eğer Bizans İmparatoru Malazgirt'te muzaffer olsaydı, dönüşte aynı dine bağlı olan Ermenileri tamamen imha etme kararında idi.

Hıristiyanlar en büyük mağlubiyeti Alp Arslan'dan gördükleri halde devrin Bizans, Ermeni, Süryani kaynakları "Alp Arslan'ın adaletini, yüksek insanlık vasıflarını övmekte müttefiktirler." Pakistanlı Alim Mevdudi, Alp Arslan'ı şöyle anlatıyor: "Onun çok ismi vardı. Fakat en meşhur ismi Alp Arslan'dır. Bu kelime Türkçe olarak Sultanın şahsi vasıflarına pek uygun sıfat idi."

Alp Arslan'ın Romanos Diogenes'i bir misafir gibi ağırlamak büyüklüğünü göstermesi de, Türk'ün al-i cenaplığını ve insanlık meziyetini göstermesi bakımından yine başlı başına bir zafer sayılacak önem ve ihtişamdadır. Hiç şüphesiz eğer İstanbul'un fethinde İmparator Konstantin sağ olarak ele geçseydi, Fatih'ten göreceği muamele daha parlak olacaktı. Çünkü Fatih, Alp Arslan'la başlayan Anadolu fethinin ancak İstanbul'un fethiyle gerçek hedefine ulaşabileceğini biliyordu.

Malazgirt Savaşı (Zaferi)'nin ölçüsüz değeri onun Türk milletine yepyeni bir vatan, yepyeni bir istikbâl hazırlamış olmasındadır. Malazgirt Savaşı'nın hediye ettiği bu vatan 931 yıl sonra dahi ebedi Türk Yurdu vasfını muhafaza etmekte ve Anadolu'da teşekkül eden yeni Türk cemiyetinin Osmanlı

Devleti gibi cihan imparatorluklarından birini yaratmasında amil olmuş bulunmaktadır. Anadolu, Türk tarihinde hiçbir zaman fetih sahası sayılmamış, doğrudan doğruya anavatan addolunmuştur.

Malazgirt Meydan Muharebesi, aynı zamanda Türk milletinin bir medeniyetten diğerine intikalinde başlıca amil olmuş, daha doğru bir ifade ile, 1071 zaferi Türklerin milli benliklerini muhafaza etmek şartıyla, medeniyet değiştirmesinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Malazgirt Savaşı ile Türkler bozkır medeniyetinden, Akdeniz medeniyetine geçmişlerdir.25

Malazgirt Savaşı, milletimize Anadolu adlı kutlu bir vatan kazandırmıştır. Bu büyük galibiyeti hemen takip eden yıllarda Anadolu'ya gelen Türk boyları, gelecek nesillere mesut yuva, kutlu bir vatan hazırlamak heyecanı ile her karış toprağı kanla yoğurarak fethedip yerleşiyorlardı. Anadolu Türk tarihinde hiçbir zaman fütuhat sahası sayılmamış, doğrudan doğruya, anavatan olarak kabul edilmiştir. Bize tarihimizde hiçbir meydan savaşının sağlayamadığı bir ölçüde mübarek vatanı Anadolu'yu Malazgirt Zaferi sağlamıştır.26

Sultan Alp Arslan'ın ölümü ve oğlu Melikşah'ın Büyük Selçuklu Devleti tahtına geçtiği 1072 yılında, esasen Malazgirt Zaferi'den sonra yapılan Selçuklu-Bizans antlaşmasının, Romanos Diogenes'in ölümü sebebiyle bozulması üzerine, Sultan Alp Arslan'ın emriyle Selçuklu prens ve emirleri Anadolu'da fetihler devam ettirmişlerdir. Bu cümleden olarak başta Kutalmışoğulları; Süleymanşah, Mansur, Alp-İlek ve Devlet olmak üzere Artuk, Tutak ve diğer Selçuklu emirleri, Kızılırmak'ı geçip Orta Anadolu yönünde fetihlere devam ettiler. Türklerin sür'atli ilerleyişlerini durdurmak isteyen Bizans İmparatoru VII. Mihael Dukas, yeni bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Fakat bu ordu Kayseri civarında dağıldı ve Komutan Isaac Commenus esir edildi. Fidye karşılığı serbest bırakılan İsaac'ın kardeşi Alexius I. Comnenus ile birlikte İstanbul'a dönüşlerinde İzmit'te Türklerle karşılaşması istilânın sür'atini göstermesi bakımından önemlidir. Bu tarihte Artuk Bey Sakarya (Sangira) vadisine yönelik fetihlerini sürdürmüştür. Bu savaş münasebetiyle beraberinde getirdiği yüzbinden fazla Türkün İzmit'ten Üsküdar'a kadar olan sahaya yayılmalarını sağlamıştı.27

İstanbul'u tehdit eden Frank Komutanı Urselius'a karşı Bizans İmparatoru Nikephoros, Kapadokya'da kalabalık bir ordunun başında bulunan Artuk Bey ile temas kurarak, O'nu Urselius üzerine yürümeğe ikna etmiştir. 1073 yılında Orta Anadolu'dan Bitinya'ya (İzmit havalisi) doğru ilerleyen Emir Artuk Saphon (Sapanca) Dağı önlerinde, Urselius kuvvetlerini mağlup etmiş, Urselius ve İoannes Dukas, Artuk kuvvetleri tarafından esir edilmiştir.28 Artuk Orta ve Batı Anadolu bölgelerinde elde ettiği askeri zaferlere rağmen, Sultan Melikşah'ın emri ile bu bölgeden alınmış ve Irak bölgesine verilmiştir.

Sultan Melikşah Devri'nin en önemli tarihi olayı hiç şüphesiz üzerinde yaşamakta olduğumuz bu vatanda, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmuş olmasıdır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı da Kutalmışoğlu Süleyman Şah'tır. O, 1075 yılında Bizans başkenti İstanbul'un hemen yakınında, büyük ve tarihi Bizans kenti olup, sağlam surlara sahip bulunan İznik'i fethetti ve burasını temellerini atmakta olduğu Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti yapmak suretiyle devletini kurdu.29 Böylece

Süleyman Şah'ın Selçuklu akıncılarının Marmara Denizi kapılarına kadar harekât içinde bulundukları bütün Anadolu'yu fethetme plânlarını uygulama safhasına koymaya başladığını görmekteyiz. 1077'de Konya ve havalisini fetheden Süleyman Şah, Bizans'ın iç karışıklıklarından faydalanmayı da ihmal etmedi. Asi general Nicephorus Botaniates'i destekleyerek onunla beraber İstanbul'a geldi ve İmparatorluk tacını giymesini sağladı (1078). Böylece Türkler, Üsküdar'a kadar her tarafa hakim olmuş oldular. Hatta Süleyman Şah ve kardeşi Mansur kurdukları karakollarla İstanbul Boğazı'nı kontrolleri altına aldılar. Adalar Denizi, Marmara ve Boğazlar artık Türkiye Selçuklu Devleti'nin batı sınırlarını teşkil ediyordu. Bir ara 1080 yılında Karadeniz Boğazı üzerinde gümrük istasyonu kurarak boğazdan gelip-geçen gemilerden bac (vergi) alan Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Süleyman Şah, görünüşe göre, denizlerin ticari ve ekonomik bakımlardan değerini takdir eden ilk Türk hükümdarıdır. Süleyman ve Mansur Boğaziçi'ne geldikten sonra, arkalarında bıraktıkları Anadolu kıt'asına artık kendi ülkeleri nazarı ile bakmağa başlamışlar ve maiyetlerindeki Türkmen beylerinin her birini, bir tarafa göndererek açılmış olan Batı ve Kuzey Anadolu bölgelerindeki kale ve şehirleri zaptettirmeye başlamışlardı.30

Selçuklu Türkleri, daha büyük fetihleri hazırlayabilmek için ilk başkent İznik şehrini seçtiler. Yani İznik'in merkez seçilmesi, fütuhatın Trakya ve Balkanlar'a doğru devam edeceğinin ifadesiydi.31 İstanbul'u zaptetmek için en yakın hareket üssü olarak İznik seçilmiş ise, Sakarya bölgesi de Marmara, İstanbul ve Balkanlar'a yönelik Türk fetihlerinin düzenlenmesi için Selçuklu ordularının askeri ordugâhı haline getirilmiştir. Tarihte, Türkistan, Anadolu'yu beslemiş; Anadolu da fetihler boyunca Rumeli'yi beslemiştir.

Süleymanşah'ın Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurması ve başarılı fetihler yapması sonucunda, özellikle 1080 yılında Azerbaycan'dan kalabalık Türkmen ahali Anadolu'ya âdeta akmaya başladı ve dolayısıyla bu ülkede Türk nüfusu süratle çoğaldı. Ayrıca Bizans'ta bitip tükenmeyen buhranların yarattığı huzursuzluklar sebebiyle, çeşitli yerli halklar (Ermeni, Süryani, Gürcü vb. gibi) Süleymanşah'ın yönetimini benimsedikleri gibi, büyük arazi sahiplerinin hizmetinde çalışan ve tutsak muamelesi gören köylü sınıfı da uyguladığı miri toprak rejimi dolayısıyla, Selçuklu yönetiminde hürriyetlerini elde ettiler ve toprak sahibi oldular.32

Yeni Bizans İmparatoru Aleksios Kommenos, Süleymanşah'ın başarılar kazanıp devletin sınırlarını Bizans aleyhine geliştirmesi sonucunda, çaresiz kalarak çok miktarda vergi vermek suretiyle, onunla bir anlaşma yaptı; böylece İmparator, Selçukluların İstanbul Boğazı'nı terk ile Dragos Suyu'na kadar çekilmelerini sağlamış oldu (1081). Esasen bu anlaşma sonucunda Süleymanşah, Marmara Denizi kıyılarına kadar hemen hemen bütün Anadolu'ya fiilen hakim olduğunu Bizanslılara kabul ve tasdik ettirmek suretiyle, büyük bir başarı elde etmiştir.33

Askerî ve siyasî başarıları ile ünlü bir devlet adamı olan Süleymanşah Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuş ve 1086'da öldüğü zaman Anadolu toprakları artık tamamen fethedilmişti. Böylece Orta ve Batı Anadolu Süleymanşah ve çocuklarının hâkimiyetine girmiş, diğer bölgelerde de o bölgelerin fatihleri tarafından beylikler kurulmuştu. Danişmentliler, Artuklular, Saltuklular, Mengücükler

bunlardan idi. Fakat burada bizi asıl ilgilendiren husus Anadolu'nun ne şekilde fethedildiğinden çok, fethin bu topraklarda meydana getirdiği tarihi etnik, kültürel ve dinî değişikliklerdir. Anadolu'nun fethinin bu topraklarda köklü ve sürekli bir değişikliğe yol açmasının ana sebebi, şüphesiz Selçuklu ordularının Anadolu'ya sadece düzenli ordular olarak değil, fakat beraberlerinde veya peşlerinden kalabalık Müslüman Oğuz boy ve oymaklarını sürükleyip getiren ordular olarak girmeleri olmuştur. Bu Türkmen kabileleri, fethin hızına paralel olarak çabucak Anadolu'ya yerleşmiş, böylece bu büyük hadise ve ona bağlı önemli neticeler ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Melikşah ve Nizamülmülk de Türkistan'da kalan veya Horasan ve Irak-ı Acem'e yayılıp buralarda sık sık bir Selçuklu şehzadesi etrafında toplanıp isyanlara sebep olan ve karışıklıklar çıkaran Türkmen boylarını, yaylak ve kışlak olarak yeni fetholunan Anadolu topraklarını göstermişler ve bu ülkeyi onlara iktâ (dirlik) ederek yurt olmak üzere vermişlerdi. Bu yüzden Anadolu'ya fetih esnasında veya fetihten sonra yoğun bir göç başlamış, Türkmenlerin en önemli kısamı bu suretle Anadolu'ya gelmişti. Anadolu yerli halkının fetihler sırasında yurtlarını terkederek batıya göç etmeleri, hatta, bunlardan önemli bir kısmının Bizans imparatorlarınca Rumeli'ye geçirilmeleri, zaten az olan Anadolu nüfusunu daha da azaltmış; buna karşılık Bizanslılar tarafından buraya yerleştirilen Müslüman olmayan Türklerin sonradan kısmen Müslüman olarak Türk fatihlerine karışmaları Anadolu'daki Türk nüfusunu önemli ölçüde artırmıştır.

Fethettikleri ülkenin taşına, toprağına, coğrafyasına kendi millî şahsiyetlerinin damgasını vuran, tarihin en büyük ve örnek devletini kuran Türklerin meydana koydukları üstün medeniyet ve yaşattıkları insanlık ülküsü yalnız Müslüman milletleri değil, Müslüman olmayan birçok kavimleri de cazibesi ve tesir sahası içine almıştır. Büyük Selçuklu-Bizans münasebetlerini genel olarak ele aldığımızda, Malazgirt Savaşı öncesi ve sonrası Büyük Selçukluların izlemiş oldukları devlet siyaseti ile Anadolu'yu Türkleştirmek ve İslamlaştırmak, Türk vatanı haline getirme gibi millî bir ideali gerçekleştirmişlerdir. Anadolu coğrafyasının bin yıldan beri toprağın altı da, üstü de Türk milletine aittir. Sultan Alp Arslan'ın "Ben size öyle bir vatan aldım ki ebediyen sizin olacaktır" sözü Türk milleti tarafından sonsuza kadar millî bir hedef olarak gerçekleştirilecektir.

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası / Savaş Eğilmez [s.705-712]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Selçuklu Devleti’nin kurucusu ve ilk sultanı Tuğrul Bey, Şubat 1063’te halifenin kızıyla Bağdat’ta evlenmiş, Mart ayında başkent Rey’e geldikten sonra altı ay süren hastalıktan kurtulamamış ve 70 yaşında 4 Eylül 1063’te vefat etmiştir.

Selçuklu Devleti’nin doğusu, daha Çağrı Bey’in oğlu Alp Arslan tarafından emniyet altına alındığından, devletin başında bulunan Tuğrul Bey, batıda fetihlere serbestçe devam etme imkânını bulmuştu. Horasan meliki olan Alp Arslan (1063-1072), Selçuklu beyleri arasında çıkan taht mücadelesini kazanarak 1064 yılında Rey şehrinde tahta çıktı. Böylece doğu ve batı tek hükümdarın hakimiyeti altında birleşti. Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İran’da daha önce kurulmuş devletler gibi, doğuda savunma, batıda hücum siyaseti takip ediyordu. Bu nedenle Alp Arslan’ın da, amcası Tuğrul Bey’in politikasını takip ettiğini görüyoruz.1

Sultan Alp Arslan’ın ilk yaptığı işlerden birisi otoritesini güçlendirmek için, siyasetinin Türkmen yönüne ağırlık vermek olmuştur. Bu siyaset sonucunda yaptığı hazırlıklar ile Gürcistan sınırına doğru harekete geçti.2

Sultan Alp Arslan, 22 Şubat 1064 yılında Rey’den hareket etti.3

Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos, Vekayinâmesi’nde, Sultan Alp Arslan’ın, Gürcü seferinin başlangıç tarihini 1064 yılı veya 1065 yılının Mart ayı olarak gösterir. “5 Mart 1064 - 4 Mart 1065 tarihinde Sultan Tuğrul’un kardeşi ve halefi olan Alp Arslan, Farslardan, Türklerden, Huzistan ve Secistan’a kadar olan yerlerden asker toplayıp şiddetle harekete geçti. Korkunç dalgalarda çalkalanan bir denizi ve taşkın sularını ileriye atan azgın bir nehri andıran bu muazzam ordu, şiddetle yürüyerek Ermenistan’a geldi.”4 Görüldüğü gibi Mateos bu olayı zikrederken, Tuğrul Bey’in yeğeni olan Alp Arslan’ı kardeşi olarak gösterme yanlışına da düşmüştür. Sultan hareket halinde iken, güzergâhında bazı kişilerin hırsızlık yaptığı haberini aldı. Bunun üzerine bir kısım askerini bu hırsızların üzerine gönderdi. Askerler, hırsızlardan bir kısmını öldürüp, bir kısmını da esir alarak bu bölgedeki yolları temizlediler. Geri kalanlar ise tövbe edip, Sultan’dan af dileyerek, yolların himaye ve korunmasını üzerlerine aldılar. O yollarda, meydana gelebilecek her türlü olaya kefil oldular. Sultan bu havaliyi, Emir Bey Arslan adındaki bir beye verdi.5

Sultan Alp Arslan, Azerbaycan’da ordusuna katılan kalabalık Türkmen kuvvetleriyle, Urmiye Gölü’nün kuzeydoğusundaki Merend şehrine geldiği zaman, pek çok askere sahip olan, Anadolu’ya sürekli akınlar yapan ve Bizans’ı durmadan rahatsız eden Emir Tuğtekin,6 Sultanın huzuruna çıktı. Giriştiği akınlar ve Anadolu’ya ulaşan belli başlı yollar hakkında kendisine bilgi arzetti. Ayrıca Rum beldelerinden, Gürcü beldelerinin her zaman vurgulandığı gibi küfür, isyan ve azgınlık içerisinde olduklarını bildirdi.7 Tuğtekin’den başka, Sultan Tuğrul zamanından beri, Anadolu’daki Selçuklu

harekâtını yönetmekte olan kardeşi Yakuti ve bir kısım Selçuklu emir ve Türkmen beyleri de Sultan Alp Arslan'a katılmış olmalıdır.8

Esas hedefi "Rum gazası" olan Sultan Alp Arslan'ı, devletin yanını ve arkasını emniyete almak maksadıyla, önce Gürcistan üzerine sefer yapmaya teşvik eden de, adı geçen Emir Tuğtekin oldu. Başta Tuğtekin olmak üzere etrafındaki beylerini dinleyen Alp Arslan buraları itaate almadan, Bizans egemenliğindeki Anadolu üzerine sefere çıkmanın tehlikeli olacağını anlamıştı. Bu nedenle Gürcistan'a sefer kararı aldı ve ordusunun bir kısmının başında kuzeye doğru harekete geçti.9

Alp Arslan'ın I. Gürcistan Seferi

Arap kaynaklarının, Alp Arslan'ın başında bulunduğu bu sefer üzerinde hiç durmamaları, şüphesiz sadece bu hususta bilgi elde edememeleriyle izah edilemez. Arap kaynaklarının, bu sefer üzerinde fazla durmamalarının en önemli sebebi bunu ikinci derecede önem taşıyan bir sefer saymalarından kaynaklanmaktadır. Ancak ileride görüleceği üzere, Alp Arslan'ın bu seferi, gerek iktisadi yönden, gerekse istihdam yönünden, Bizans ile büyük mücadelelere girişecek olan Selçuklu Devleti için çok önemli faydalar sağlamıştır.

Alp Arslan ordusuyla birlikte o yöredeki dar geçitlerden ve dağ yollarından geçerek Nahçıvan'a varmış ve Aras nehrini geçmek için gemiler yapılmasını emretmiştir. Bu sırada, Azerbaycan'a bağlı olan Hoy ve Selemas şehri sakinleri itaat etmiş olmanın gereğini yerine getirmiyorlardı. Şehirlerini kapatmış, Sultan'a yardım etmeyi reddediyorlardı. Bunun üzerine, Alp Arslan, kaynaklarda isminin zikredilmediği Horasan Emiri'ni üzerlerine gönderdi ve onları itaate davet etti. Ayrıca itaat etmeyecek olur iseler başlarına ne tür felaketler geleceği hakkında da tehditler savurdu. Bu gelişmeler, Hoy ve Selemas halkının itaat ederek, Sultan'ın askerleri arasına katılmalarına sebep oldu. Sultan Alp Arslan'ın etrafında pek çok bey, emir, tabi hükümdar ve çok sayıda asker toplanmıştı.10

Asker toplama ve gemi yapımı işini hallettikten sonra oğlu Melikşah'ı Nizamül-mülk ile umumi karargâhta bırakıp, bazı civâr kalelerin fethini emrettikten sonra, kendisi Gürcü beldelerine hareket etti.

Sultan Alp Arslan'ın bu seferi sırasında, bölgedeki siyasi durum genel hatlarıyla şöyle idi; "Bizans tarafından kurulan, Arpaçayı boylarını, Elegez Dağı çevresini, Kağızman Deresi ve Sürmeli Çukuru bölgesini içine alan "Anıon Theması"11, merkezi Ahalkelek olan, İber Bagratlıları'na tabi "Cavaket Bölgesi"12, ve Taryunt (Doğubeyazıt) kalesini kendilerine hanedanlık malikânesi edinmiş olan "Vanand Bagratlı Krallığı" vardı.13

Sultan Alp Arslan, 1064 yılında büyük bir kuvvet ile Transkafkasya'ya girdi. Alp Arslan, önce Ermeniler'in Kangarp dedikleri Kangarnı Eyaleti'ne girdi. Buradan yine kuzeye doğru yürüyerek Kür nehrinin, yay şeklinde çevirdiği dağlık saha olan Trialeti'ye geçti.14 Selçuklular, Kangarni ve Trialeti'yi yağmalayıp, birçok esir alıp, harabeye çevirdiler. Bir gün içerisinde Alp Arslan'ın öncü kuvvetleri, Kür

Nehri'nin kollarından biri üzerinde bulunan Kuelis ve Kür'e kadar ulaştılar. Daha sonra Şavşat (Shavsheti) ve Klarcet'e (Klarjeti) geçtiler.15

Alp Arslan böylece Ermenistan'ın kuzeyinde, kuzey doğudan kuzeybatıya doğru geniş bir yarım daire çizdi ve nihayet güneye doğru ilerleyerek, Oltu'nun aşağı yukarı 40 km. kuzeydoğusunda ve şimdiki Panaskert çayı üzerinde bulunan Tayk'ın (Tao, Tay) kuzeydoğusundaki Panaskert'e kadar ilerledi. Aynı gün içerisinde Tori ve Giviskhevi'ye girdi. Bu sıralarda Sultan, üç gün için Trialeti'de kamp kurmuştu. Böylece Kars ve Ani daha doğuda kalmıştı. Tao'da bulunan Bagrat ve ailesi hızla Kartli'ye döndü.16

Alp Arslan'ın öncüleri Gürcistan Kralı IV. Bagrat'ı yakalamak üzereyken, kral daha kuzeye doğru kaçmak suretiyle zor kurtuldu. Onu takip etmekten vazgeçen Selçuklu ordusu, önceden hazırlanmış olan plan doğrultusunda hareketine devam etti.17 Selçuklular Cavaketi bölgesine girip, Ahalkelek'i muhasara ettiler. Gürcistan genel olarak Türk işgali için hazırlanıyor ve şehirlerini istihkâm ediyordu. Fakat Ahalkelek istihkâmını tamamlayamamıştı.18 Müverrih Vardan "Ahalkelek denilen yerin aslında Narkagaki ve Şamsayltei olduğunu" iddia eder.19 Burada, iki grup asker arasında çetin savaşlar cereyan etti. Çatışmalar şehir içinde, sokak aralarında bile devam etti. Türkler sayısız Hıristiyan yakalayıp, birçok ganimet ve esir ele geçirdiler. Bu meşhur şehir artık Türklerin hakimiyetine girmişti.20

Bu sıralarda Melikşah, emrindeki asıl ordu ile Aras nehri boyunca ilerleyerek, bugünkü Türkiye sınırlarını aştı. O, önce müstahkem bir kaleyi muhtemel olarak da Biurakan'ı (Anberd) kuşattı.21 İki taraftan birçok kimse öldü. Çok çetin geçen savaşta bir ara Selçuklu askerlerinde yorgunluk hat safhaya ulaştı. Fakat Horasan Amidi ve Nizamü'l-mülk'ün gayret ve ısrarları onları da galeyana getirdi. Melikşah, bizzat kendisi, attığı bir okla kale komutanını boynundan vurarak öldürdü. Nihayet bu durum, düşman askerlerinin mukavemetinin kırılmasına neden oldu. Askerler kaleyi bırakarak dağlara doğru koştular. Türkler burada bulunan askerlerin hepsini, kılıçtan geçirdiler.

Bu kalenin fethinden sonra Melikşah, Sürmâri22 adındaki sağlam bir kalenin önüne geldi. Bu kalenin içinde akarsular, bağlar ve bostanlar vardı. Bu kale de kuşatılıp kısa zamanda fethedildi. Kale içerisindeki halkın hepsi kaleden dışarı çıkarıldı. Bu kalenin yanında bulunan başka bir kale de23 kısa zamanda fethedildi. Melikşah, bu kalenin zabtı güç diye, imar etmek yerine yıkılmasını emretti. Nizâmü'l-mülk bunu haber alıp, Melikşah'ı bu işten vazgeçirmek için "Bu sağlam bir kaledir. Bu onarılınca kâfirlerin İslâm yurduna girmek için yolları kapanır, üzerimize gelmeleri zorlaşır" dedi. Bunun üzerine Melikşah da fikrinden vazgeçip, ustalara kalenin harap olan yerlerinin tamir edilmesi için emir verdi. Sonuç olarak eskisinden daha sağlam bir bina ortaya çıkarıldı.

Vezir, Müslümanlar için iyi bir üs olan bu kaleye bir takım askerle birlikte, bir de idareciyi muhafız olarak yerleştirdi. Bunlar için lüzumlu yiyecek, para ve silahları buraya depo etti. Bütün bu kaleler Nahcıvan Emiri Ebu'l-Esvar'a24 teslim edildi.

Bundan sonra Selçuklu ordusu İslam kaynaklarında Meryem Nişin adıyla geçen, muhtemel olarak Şirek'teki Marmaşin'i kuşattı. Rahiplerin reislerinin iskân ettiği bu yer, tam bir rahipler ve keşişler şehri idi. Çevredeki Hıristiyan idareciler onları, zengin hediyelerle birlikte ziyarete gelirlerdi. Kale çok sağlam bir yapıya sahip idi. Kalenin inşa edildiği yontma taşlar birbirlerine demir levha ve çiviler ile kenetlenmişti. Öyle ki taşlar demir levhalar altında kalmış, sanki demirden bir kale olmuştu. Yanından büyük bir nehir geçen kale, çok yüksek kulelere sahipti. Nizamü'l-mülk, buranın fethi için gemiler ve kayıklar yaptırmıştı. Ordu gece-gündüz nöbetleşe savaşıyordu. Türk ordusu her yönden kaleye saldırıyordu. Melikşah bile, kendi gayretiyle savaşa girip, hisara çıkmaya çalıştı. Surun şerefesine bir ip bağlayarak, duvara tırmanırken hendeklerde bulunan suyun içine düştü ise de gemilerden birine ulaşmayı başardı. Asker, Melikşah'ın bu çabasını görünce şevke gelip, büyük bir hırsla kaleye saldırmaya devam etti. Gulamlar, nacaklarla surları delmek istemişler, taşların sağlamlığından başaramamışlardı. Atların üzerlerinde geçirdikleri bir gece deprem oldu. Kalenin doğu tarafı tamamen yıkıldı. Bu durumdan faydalanan Selçuklu askerleri, hemen bu yıkılan yerden içeri girerek kaleyi ele geçirdiler. Güneş doğarken Melikşah ile vezir şehre girdiler. Kiliseler yakıldı, şehir yıkıldı, halkın çoğu öldürüldü. Ancak İslâmiyeti kabul edenler kendilerini ölümden kurtardılar.25

Alp Arslan'ın Politik Evliliği

Diğer taraftan Sultan, Ermeni Kralı David oğlu Kivrike'nin kızı ile evlenmeye talip oldu. Alp Arslan'dan korkan kral, buna razı oldu. Yabancı kaynaklar bu olayı şöyle nakleder; "Kral David''in kız torunu, ayrıca IV. Bagrat'ın da yeğeni idi. Alp Arslan'ın evlilik isteği üzerine, IV. Bagrat'ta Kivrike'den evliliğe razı olmasını istedi. Ama Kivrike bunu kabul etmedi. Bunun üzerine IV. Bagrat, komutanlarından Varaz-Bakur Gamrekeli'yi büyük bir ordunun başında Kivrike'nin üzerine gönderdi. Gamrekeli, Kivrike taraftarlarını mağlup etti ve Kivrike ile kardeşi Sambat'ı ele geçirdi. IV. Bagrat yeğenini, Sultan'a göndererek, güçlü komşusu ile kan bağı teşkil etti."26

Bundan sonra Alp Arslan onunla ebedi sulh ve dostluk kurdu. Hediyelere ve şereflere garkettiği kralın, payitahtı Lori'ye dönmesine müsaade etti. Alp Arslan oğlunu ve veziri Nizamü'l-mülk'ü huzuruna çağırdı. Melikşah yolda birçok kaleler fethederek, Hıristiyanlardan birçok esirler alarak, babasının yanına vardı. Alp Arslan oğlunun yaptığı fetihleri duyunca çok sevindi.

Bilindiği gibi eski Türkler, komşu ülke ve devletlerle olan siyasi ittifak dostluklarını güçlendirmek için, hanedan evliliklerine büyük önem vermişler ve bunda büyük ölçüde başarılı da olmuşlardır. Geniş bir zamana yayılmış olan Türk tarihi içinde evlilik olaylarının birçok örneği görülmektedir. Bu eski Türk geleneği, daha sonraları Selçuklu Türkleri tarafından da uygulanmış, bu onların yüksek teşkilat gücünde ve devlet hayatında çok önemli bir başarı faktörü olmuştur. Çevre hükümdar ve hanedanlarla kurulan evlilikler, Büyük Selçuklu Devleti'nin vazgeçilmez politikalarından birini oluşturmuştur. Selçuklu sultanları, komşu devlet ve hükümdarlarla siyasi münasebetlerinin bozulduğu veya onlarla yeni ittifaklar kurmanın gerekli olduğu dönemlerde, evlilik politikasını yeni bir siyasi manevra gücü

olarak kullanmışlar ve onlarla akrabalık bağları kurarak ilişkilere yeni boyutlar ve daha zengin bir içerik kazandırmak istemişlerdir.

Yeniden birleşen Selçuklu ordusu, Sepid-şehr27 üzerine yürümeye başladı. Şehir kuşatma altına alındı. İki taraf arasında şiddetli bir savaş oldu ve birçok Türk askeri şehit oldu. Ama sonunda şehir, Türk ordusu tarafından ele geçirildi. Buranın fethinden sonra Selçuklu Sultanı Alp Arslan, İbnü'l-Esir'de "Aâl/Lâl", Ahbar üd Devlet üs Selçukiye de "Ağal-kâl" olarak geçen Allaverdi (Lal)28 şehri üzerine yürüdü.

Kalenin suru, yaklaşık 100 metre idi. Doğu, batı ve kuzey tarafları dağlarla çeviriliydi. Dağların birkaç tepesinde bulunan istihkamlar içerisinde askerler bulunmaktaydı. Diğer yönde ise geçilmesi çok zor olan, bir nehir akıyordu. Kalenin tek girişi, nehrin üzerinden kaleye uzanan köprüydü. Selçuklu ordusu kalenin önüne gelince, Gürcüler hemen köprüyü kaldırdılar. Sultan Alp Arslan, nehrin karşı yakasına ordugâhını kurdu. Nehrin üzerine de geniş bir köprü kurulmasını emretti. Askerler, dağlardan büyük ağaçlar kesip, birkaç gün içinde köprüyü tamamladılar. Bundan sonra çok şiddetli çarpışmalar cereyan etti. Karşılıklı büyük kayıplar verdiler. Bir müddet sonra, Gürcüler kendilerini mağlup olmuş gibi gösterip, Selçuklu askerlerinin karşısından çekildiler. Daha sonra şehirden iki kişi çıkıp, Sultan'dan kendileriyle birlikte, özü sözü doğru bir emirin başkanlığında heyet göndermesini rica ettiler. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan, Emir bin Mücahid ve Ebu Semre'yi29 gönderdi. Bu şahıslar, kalenin surlarını geçince, Gürcüler tarafından vahşice öldürüldüler.30

Diğer taraftan, düşmanın teslim olacağı düşüncesiyle, rehavete kapılan Türk ordusu, istirahata çekilmiştir. Gürcüler, Türklerin bu gaflet anından yararlanarak, kaleden çıkıp saldırıya geçtiler.31

Hadim'i Savab, Sultanın huzuruna gelerek, durumu anlatmak istedi.32 Fakat Sultan önce namazını kılmayı tercih etti. Namazını bitirdikten sonra çadırından çıktı, atına bindi ve düşmanın üzerine yürüdü. Sultanın bu davranışını gören Selçuklu ordusu da bütün gayretiyle, Gürcülere saldırdı. Zor bir muharebeden sonra Gürcüler şehre kaçmaya başladılar. Türkler de kaçanların arkasından kaleye girmeyi başardılar. Şiddetli bir muharebeden sonra Sultan ve ordusu şehre girmişti. Şehrin burçlarından birine sığınarak kendisine karşı savaşa devam edenlerin bulunduğunu gören Sultan, burcun çevresine odun yığılmasını ve ateşe verilmesini emretti. Bu emir hemen yerine getirilerek burç içindekilerle birlikte yakıldı. Sultan daha sonra ordugâha döndü. Türk ordusu bu şehirden sayısız ganimet ele geçirdi. Geceleyin çıkan rüzgar, bu burcun etrafındaki ateşin şehre yayılmasına neden oldu. Yoğun çabalara rağmen şehir yanmaktan kurtarılamadı. Bu hadise Haziran/Temmuz 1064 yılında olmuştu. Sultan Alp Arslan ayrıca bu şehrin yanı başında bulunan müstahkem bir kaleyi daha ele geçirdi.33

Alp Arslan'ın bu şehirdeki zalimce davranışının sebebi, şehir halkının hilebazlığı ve gaddarlığı olmuştur. Pekçok kimse öldürüldükten sonra, halk kendi haline bırakıldı. Sultan, mağlup olanlara, özellikle ordu mensubu olmayan sıradan şehir halkına karşı her zaman iyi davranırdı. Fakat bu sefer Sultan'ın hiddetini yatıştırmak kolay olmamıştır.34

Bundan sonraki gelişmeler Ahbür üd Devlet üs Selçukiye'de şöyle geçmektedir: "Gürcü Meliki (Bagrat), Sultan'a birçok hediyeler göndererek sulh talebinde bulundu. Mazeretler beyan etti. Gürcü melikinin elçileriyle beraber (Aybek veya Bek?) Emir Temur el-Hâcib de beraber Sultan'ın yanından Gürcü melikine bir mektup ile gittiler. Ya İslâm dinini yahut cizyeyi kabul etmekten başka çare olmadığını bildirdiler. Mumaileyh cizyeyi kabul etti."

Gürcistan istilasında, sıkı bir disiplin altında olan Türk ordusu çok iyi organize olmuştu. Sultan Alp Arslan ve komutanları, Ortaçağ-Asyalı savaşında yeni bir metot geliştiren, askeri ve siyasi alanda olağanüstü yetenekli insanlardı. Türk liderler tarafından Kafkasya'da takip edilen plan doğrultusunda cereyan eden atlı seferleri, Akdeniz sahillerine kadar olan bölgede, kültürel hayatı uzun yıllar etkileyebilecek nitelikteydi. Nitekim böyle de oldu.

Türklerin, bir ülkeyi ele geçirdiklerinde, merkez ve stratejik noktalara iradesi sağlam, liderlik özelliği olan insanların kumandasında bir birlik bırakmaları alışılmış bir durumdu. Hatta bu strateji, Türk Devlet Siyaseti'nin bir parçasıydı. Transkafkasya'da da aynı plan uygulanıyordu.

Güçleri eşit dört müfrezenin, çevredeki dört noktaya sevk edilmeleri temel esastı. Bu müfrezeler etrafı çevirdikten sonra, her biri kendi arasında üç küçük bölüme ayrıldı. Bu grupların en önemli özelliği, hızla hareket edebilme kabiliyetleriydi. Bunlar önceden belirlenmiş kendi sorumlulukları altındaki bölgelere gider, sonra bunlar da kendi aralarında daha küçük birliklere ayrılarak, kuşattıkları bölgeyi yağmalarlardı. Her birlik kendi ganimet ve esirleriyle, belirlenen günde kamp yaptıkları arazilerine dönerlerdi. Sonuç olarak bu dört bölüm, seferin organize edildiği merkez karargâhta tekrar toplanırlardı. Sonra, ellerindeki esir ve ganimetlerle, düşmanlar tarafından tehdit edilemeyecekleri güvenli bölgelere çekilirlerdi.35

Sultan Alp Arslan, Allahverdi şehrini fethettikten sonra, Ani şehrine hareket etti. Ani yakınında "Seylvürde" ve "Nevre" denilen iki beldenin ahalisi dışarı çıkarak İslamiyeti kabul ettiklerini bildirdiler. Buna çok memnun olan Sultan, onların İslami usule göre temizlenmelerini emrettikten sonra kiliseleri yıktırarak, yerlerinde mescitler inşa ettirdi.36

Bu sırada, Nizam'ül-mülk, Bağdat'a zamanın adeti gereğince bir fetihname göndererek, Sultan Alp Arslan'ın şimdiye kadar yaptığı fetihleri bildirdi. Bu fetihnamede Sultan'ın Hazar ülkelerine kadar ilerlediğinden, o zamana kadar erişilmesi mümkün olmayan yerlere ulaştığından, büyük beldeler fethettiğinden bahsediliyor; bu esnada aşağı yukarı 30.000 kişi öldürüldüğü, 50.000 kişinin esir edildiği ve sayısız ganimet elde edildiği bildiriliyor, muzaffer olarak dönen Sultan'ın Rum ülkelerinin ilki olan Ani'ye inerek, burayı kuşatmaya başladığını, Tanrı'nın yardımıyla fethinin gecikmeyeceğini ilave ediyordu.37

Görülüyor ki, bu fetihnameyle Alp Arslan'ın Gürcistan seferinin adeta bir bilançosu verilmiş oluyordu.

Ani, zamanının en büyük şehirlerinden birisiydi. Surları yüksek dağlardan meydana geliyordu. Her dağın tepesinde, bir kale vardı. Şehrin üç tarafını nehir (Arpaçay) çeviriyordu. Dördüncü tarafta ise nehirden alınan su ile dolu bir hendek bulunuyordu. Şehre hendeğin üzerindeki bir köprüden giriliyordu. Ani, Bizans Devleti'nin doğudaki en sağlam sınır şehriydi. Doğudan ele geçen ganimetler, toplanan vergiler ve hazineler burada muhafaza ediliyordu. Seyyahlara göre şehirde 500.000 ev, bunun yanında 500'den fazla kilise ve manastır bulunuyordu.38

Nüfus ile ilgili verilmiş rakamlardan, etraftaki ahalinin Türk korkusu ile bu müstahkem şehre sığınmış olduğu sonucu çıkarılabilir. Nitekim şehir kuşatıldığında, savaşçıların yanında binlerce kadın, erkek, ihtiyar ve çocuğun da bulunması, Türklerin dikkatini çekmiş ve Türkler bölge halkının büyük bir kısmının, şehir duvarları içinde toplanmış olduğunu sanmışlardı.39

Sultan, çadırını bu şehrin ekili tarlalarında kurmuştur. Memleketin ahalisi Sultan'ı ve askerlerini tacir zannetmişlerdir. Çünkü şimdiye kadar kimse burayı kuşatmaya, daha doğrusu ele geçirmeye cesaret edememişti. Memleketin ekili tarlalarını ve su mecraların muhafazaya memur bir takım süvariler şehirden dışarı çıktılar. Ve Sultan'ın askerlerini tarlalardan çıkarmak istediler. Bunun üzerine askerlerden bir grup onların üstlerine yürüdü. Düşman askerleri bunu görünce kaçmaya başladılar.40

Böylece Ani kuşatmasındaki şiddetli savaşlar başlamış oluyordu. Nitekim bu savaşlar sonunda, Rum askerleri püskürtülmüş ve şehre kapanmaya mecbur edilmiştir. Şehrin yalnız bir tarafında, hemen bir ok menzili kadar uzakta alçak bir kısım vardı. Sultan bunun karşısında ağaçtan bir burç yaptırmıştı. Buraya bir mancınık, neftçiler, yangın çıkaracak tutuşturucu okçular yerleştirdiler. Buradan şehre günlerce hücum ettiler. Fakat içeri giremediler. Saldırılarını mecburen gevşetmek zorunda kaldılar.41

Fakat tam bu sırada İmparator tarafından buraya muhafız olarak tayin edilmiş olan Roma prensleri, yani Bagrat ve Gürcü Bapuran'ın oğlu Grigor,42 iç ve yukarı kaleye çekildiler. Aynı gün Sultan'da bütün ordusuyla geri çekilip İran'a dönmeye hazırlanıyordu. Prenslerin, geri çekildiklerini gören halkın manevi kuvveti kırıldı ve her biri bir tarafa kaçmaya başladı. Bu manzarayı gören Türk askerleri derhal, Sultan'a gidip keyfiyeti bildirdiler. Fakat Sultan onlara inanmadı. Surların, garnizon tarafından terkedilmiş olduğunu gören Türk ordusu, şehre girdi. Şehirden aldıkları bir çocuğu, şehri aldıklarına dair delil olarak Sultan'a gösterdiler. Sultan "Onların Allah'ı, zapt edilmez dedikleri şehirlerini bugün elime verdi" diye bağırdı. Ve esas ordusu ile birlikte şehre girdi. Her Türk askerinin, ikisi iki elinde, biri de dişlerinin arasında olmak üzere üç keskin bıçağı vardı. Halktan birçok kimse öldürülmüş, şehir tahrip edilmişti. Asil ve güzel kadınlar esir alınmış ve İran'a götürülmüşlerdi. En meşhur asilzadeler zincirlenerek Sultan'ın önüne getirilmişlerdi.43

Ordunun Ani'yi korkunç bir katliama ve yağmaya uğrattığı konusunda bütün kaynaklar müttefiktir.

İç kalenin fethine gelince; buraya çekilen iki kumandan yolları odun ve saire ile kapattı. Sultan bu odunları yakmalarını emretti; bunun üzerine Rumlar oradan inerek cizyeyi kabul ettiler. Sultan bunların üzerine Horasan amidi ile Şemsülhadimi gönderdi. Bunlar, onlardan ister istemez cizye aldılar. Bundan sonra, bu müsalehadan pişman olarak tekrar harp etmeye başladılar. Savaş zor bir duruma girdiği zaman, Sultan bir tepe şeklinde görülmesi için birtakım çuvallara saman ve toprak doldurularak birbirini üzerine yığılmasını emretti. Bu şekilde oluşturulan tepenin üzerine sapancılar ve neftçiler yerleştirildi. Rumlar memleketlerinin en güzel kadınlarını ve oğlanlarını seçip, Türkleri esir almakla meşgul etmek için bunları Sultan'ın karargâhının önüne dizdiler. Sultan bunların hepsinin yakalanıp hapsedilmesini emretti. Sultan ve askerleri savaşın bütün şiddetine tahammül ile yemek, içmek, uyumak gibi hiçbir şeyle iştigal etmeyerek muharebeye devam ettiler.

Sultan tahtadan bir köşk yapılmasını ve bu köşkün üstünün, sirkeye batırılmış keçeden bir gölgelikle örtülmesini emretti. Daha sonra kısa bir süre içerisinde yapılan bu köşkün üzerinde savaşmaya başladılar ve Rumların, duvarlara ve burçlara tırmanmalarına mâni oldular; nihayet Türkler, surun kuvvetli taraflarını yıkarak şehre girmeyi başardılar. Şehrin ahalisini atların ayakları altında çiğnediler.

Ani, 16 Ağustos 1064 yılında Sultan Alp Arslan tarafından fethedildi. Sultan Alp Arslan, Fethiye adı ile camiye çevrilen Ani Katedrali'nde, 20 Ağustos günü, Melikşah ve Selçuklu beyleri ile Cuma namazını kıldı.44

Ani fethinden sonra Sultan, Kars'taki, Kral Gagik'e "bir elçi gönderip, kendisine arzı hürmet etmek üzere, yanına çağırdı." Fakat o, merhum Sultan Tuğrul'un ölümünden beri, sözde bir yas için karalar giyinmiş olarak gözüküp, itaatini arz edince Alp Arslan da ordusu ile Kars'a gelerek, dostluk kurduğu Gagik'e, "Krallık esvabı" (hil'at) giydirdi ve cizyeye bağladı. Kars'ta Sultan'ın ordusuna, bir kuzu, bir "dahekan" hesabiyle verilen şölen için, 100 bin dahekan harcanmıştı.

Bundan sonra Sultan, Kirman Meliki olan kardeşi Karaaslan Kavud'un Şiraz'ı alıp sınırlarını genişlettiği haberi üzerine, İran'a dönmeye hazırlandığı sırada (Ağustos 1064 sonunda), Ani ile çevresini Şeddâdlı Emir Esvar'a verdi. Bununla Ani-Şeddâdlıları (1064-1200) kolu, Selçuklulara tâbi olarak kuruldu.45 Bu fetihnâme ile, Rumlardan Ani'yi aldığını Bağdat halifesine müjdeleyen Alp Arslan'a, oradan gelen tebrik ile Ebu'l-Feth ünvanı tevcih edildi.46 Sultan 50 bin tutsak ve zengin ganimetler ile geri döndü.47

Bu seferle sultan Transkafkasya'yı tamamen Türk egemenliğine almış, böylece Bizans'ın Doğu Anadolu bölgesi ve Karadeniz ile bağı kesilme noktasına gelmişti.

Gittikçe büyüyen Türk tehdidi, bölgede bulunan ve birbirlerini devamlı taciz eden Hıristiyan hükümdarları arasında kapalı bir ilişkinin oluşmasına sebep oldu ve 1065 yılında Abaza ve Bizans saldırılarının ittifakı, Kral IV. Bağdat'ın kızı Martha ve İmparator X. Constantine Dukas'ın oğlu Michail'in evlilikleriyle daha da sıkılaştı.48

Alp Arslan'ın II. Gürcistan Seferi

Alp Arslan'ın ikinci Gürcistan seferi (1067), kuzeyden gelen ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kendi nüfuz ve hakimiyet sahası saydığı bölgeleri tehdit eden Alan istilâsı (Ekim 1065) üzerine olmuştur. Müslüman Şeddadoğulları49 Devleti Hükümdarı Ebü'l-Esvâr'ın, payitahtı Gence'ye dönerek, kışın yaklaşması üzerine kıtalarını yerlerine göndermesini fırsat bilen Alanlar, Alanlar Kapısı'nı geçerek, Şekki (Kakhetia) ve Hazar ülkesine girdiler. Abhaz Kralı Bagrat ile birleşerek, Şeddadoğulları ülkesi olan Erran'ı istilâ ettiler; bir engelle karşılaşmadan her tarafı yakıp yıkarak, Gence kapısına kadar ilerlediler; köylerde kimi buldularsa öldürdüler. Gence'de bulunan Ebü'l-Esvâr ve ümerâsı buradan dışarı çıkmağa cesaret edemiyorlardı. İstilacılar, Müslüman beldesi olan Berda'ya kadar ilerlediler; çevresini yağmaladılar; üç gün boyunca burada kalarak, büyük ganimetler aldılar.

Alp Arslan, Erran'a geldiği zaman (Kasım 1067), Ebü'l-Esvâr ölmüş ve yerine oğlu Fazl (veya Fadlûn) yeni geçmiş bulunuyordu. Fadlûn, Selçuklu Sultanı'nı karşılayıp arzı hürmet ettikten sonra hazinelerinin anahtarlarını ve sahip olduğu erzakı ona teslim etti. Sultan, vasallığını kabul etmesine mukabil onu payitahtına geri gönderdi.50

Aynı zamanda Selçuklular, Şirvan'ı zaptettiler. Burada yerleşmiş olan ve burayı yöneten Şirvan Hükümdarı Feribuz, ülkesinin Oğuz akınlarına maruz kalmasıyla 1067 yılında, zengin hediyelerle gelerek Sultan'a itaatini arz etti. Bundan sonra Feribuz, Alp Arslan'ın Gürcistan seferine de iştirak etti.51

Daha sonra Alp Arslan Gürcü memleketlerine doğru harekete geçti. Bu ordunun, öncü kuvvetleri kumandanı Emir Savtekin idi. Gürcü askeri, Rum memleketlerinin cesur adamlarından oluşuyordu. Bunlar genelde Efrenç ve Şekki yöresinden idiler. Şekki bölgesi hükümdârı Ahastan adında birisi idi. Şekki'nin etrafı Gürcü yağmacılarının gizlendikleri meşe ormanlarıyla kaplıydı.52

Ayrıca Şekki Hükümdarı Ahastan ile Gürcü Kralı IV. Bagrat arasında da adı konulmamış bir savaş bulunuyordu.53

Sultan Alp Arslan, Ahastan mahiyetinde, Gürcü, Pers ve Ermeni kuvvetlerinden mürekkep bir orduyu Şekki içlerine kadar sürükledi.54

Sultan neftçilere, buradaki ağaçlık bölgeyi yakmalarını emretti. Yakılan ormanın ortasında demir levhalar ve bakır çivilerle desteklenmiş, taştan iki kale görüldü. Fakat bu kalelerin bulunduğu yere gitmek mümkün olmadı. Sultan bu duruma çok üzüldü. Şekki meliki aralarında öteden beri düşmanlık bulunan, bu iki kale sahibi, kaleleri Sultan'a, teslim ederek Müslüman olmayı kabul ettiler.

Sultan buralarda bulunan kaleleri birer birer fetih ve yağma ederek, zengin ganimetler elde edip, Melik Ahastan'ın payitahtına geldi. Büyüklüğünü takdir ettiği bu melik bulunduğu yere geldiği zaman, Sultan, adamlarına onun şanına lâyık şekilde ağırlamalarını emretti. Huzura kabil edilince Sultan'a

hitaben “dalâlette kaldığından dolayı müteessir olduğunu, İslâm dini hakkında edindiği fikrin ve Hıristiyanlıktan ilgisini kesmek hususunda verdiği kararın, kendisini Sultan’ın huzuruna sevk ettiğini” söyledi. Bu sözler üzerine Sultan tahtından indi, onu karşıladı, kucakladı ve başını öptü.

Ahastân, Sultan’ın huzurunda Müslüman oldu. Sultan Alp Arslan bunun şerefine hazinelerinde bulunan mücevherleri yeni Müslüman olan melikin üzerine saçtı. Böylece gösterdiği saygıdan sonra Sultan onu kendi yedek atına bindirdi. Bu sırada bütün emirler ve hâcibler iki hükümdarın yanında, galiba onun için son derece ihtişamla hazırlanan saltanat çadırına ininceye kadar yaya yürüdüler.

Sultan, kendisine İslâm âdâb ve erkânını öğretecek bir fakih gönderdi; temizlenmesini (gusl etmesini) emretti. Sonra da bu vilayetlerin emîrliğini ona tevdi etti.55

Sultan bölgeyi tekrar Ahastan’a verdi. Kendisi de Gürcü Kralı IV. Bagrat üzerine harekete geçti ve Kartli’ye geldi.

Eski bir Gürcü tarihçi, bu tarihi olayı şöyle anlatıyor; “Sabahleyin, birliklerini harekete geçirdi. Akşam olduğunda Kartli, Alp Arslan’ın askerleri tarafından ele geçirildi. 10 Eylül 1068 Salı günü, Kartli şarap ve tahıl ile dolduruldu. Askerleri Argueti’yi geçti ve Sueri kalesine kadar geldiler. Sayısız Gürcü öldürüldü ve esir edildi. Kiliselerin çoğu tahrip edildi. Kaçanların çoğu da soğuktan öldü.”56

Yukarıda da naklettiğimiz gibi Sultan Alp Arslan, altı hafta içinde bütün bu ülke ve kalelerini fethetti. Türk akıncıları, denize yakın Sver kalesine kadar yayıldı. Şiddetli bir kış hüküm sürdüğü için, Sultan bir müddet Kars’ta kaldı. Oradan Gürcü kralının aldığı Tiflis’i kurtardı ve şehirde yeni bir câmi inşâ etti. Kral Bagrat meşhur Liparit’in oğlu İvane’yi sulh teklifi için, Sultan’a gönderdi. Dağlara çekilen ve takibi güç olan kralın vergi ödemek şartı ile tabiyeti kabul edildi. Tiflis ve Rustavi şehirleri, Fadlûn’un idaresine verilerek orada bir Uç Beyliği kuruldu.57

Fakat sonradan anlaştığına pişman olan Bagrat, tekrar düşmanlığa başladı. Bu sırada kış geldiği için Sultan, havalar yumuşayıncaya ve karlar eriyinceye kadar savaşa ara verdi. Buna rağmen, şiddetli kar yüzünden Selçuklu ordusundan birçok asker ve hayvanın öldüğü, hattâ çadırların ve sair eşyanın mahvolduğu malûmdur. Bu yüzden Sultan, Gence’ye dönmeye çalıştı. Fakat galiba ancak Tiflis’e gelebildi.

Topladığı ordunun kışın şiddetinden helâk olduğunu gören Bagrat, Sultan’dan tekrar aman diledi. Fakat Sultan bu sefer hilesine aldanmadı ve cezasını verdi.

Sultan, Nemrud b. Kenan’ın sakin olduğu ve göğe çıktığı şehri tahrip ederek, civarında bir şehir ve cami inşa etti.

Karahanlı hükümdarlarının öldüğünü ve işlerinin karıştığını öğrenen Alp Arslan 6 ay süren Gürcistan seferine son verdi; Gence’ye, sonra Berda’a’ya döndü ve Aras’ı gemisiz ve yüzücüsüz (rehbersiz) geçerek yurduna hareket etti (1068).58

Sultan Alp Arslan, Tiflis ve Rustavi'yi Fadlûn'a vermesinin amacı, bu emirin, IV. Bagrat ile arasındaki anlaşmazlıkları şiddetlendirmek ve IV. Bagrat'ın devamlı meşgul olup zayıf duruma düşmesini sağlamaktı.

Fadlûn, Bagrat'ın yerleşimlerini yağmalamaya başladı. Bulunduğu, doğu pozisyonunu başarıyla kullandı. Tiflis'te siperler kazdırdı. Buradan Kartli'yi zayıflatan saldırılarda bulunuyordu. Fakat zaman içerisinde Gürcü kuvvetleri Fadlûn üzerinde üstünlük kurdular. Girişilen bir çatışmada Fadlûn, Bagrat'ın eline esir düştü. Ancak Sultan Alp Arslan'ın arabuluculuğu ile kurtarılabildi. Fakat IV. Bagrat bir türlü sakinleşmedi ve eniştesi Ossetya Kralı, Darghaleli'yi yardıma çağırdı.

Darghaleli, 40.000 kişilik bir orduyla yardıma geldi. Gürcü-Ossetya birleşik güçleri, Fadlûn'a saldırarak istihkâmlarını harap ettiler ve büyük ganimetlerle geri döndüler.59

1068 yılından sonra Gürcistan, kısmen de olsa Selçuklu baskısından kurtulmaya başladı. Keza Fadlûn'a karşı kazanılan zafer, onlar için önemli bir başarıydı. Bunun yanında IV. Bagrat, bu mücadeleden sonra hakimiyetini genişletmişti. Sultan Alp Arslan'ın ana hedefi, Bizans'ı Anadolu'dan atmak ve bu coğrafyayı Türk Milleti'ne yurt yapmaktı.

Bu nedenle Gürcistan'a karşı tekrar harekete geçmedi. Yalnızca, Bagrat'ı uyararak vergiyi artırmayı uygun buldu. Bölgede sağlanan sükûnet, Bizans ile büyük bir mücadeleye girişecek olan Selçuklu Devleti için de çok gerekliydi.

Selçukluları, Transkafkasya'ya iten sebeplerden birisi Azerbaycan'ı güvenlik altına almaktı. Çünkü Azerbaycan, Selçukluların Müslüman dünyasındaki hasımlarına karşı ilerideki hareketleri idare etmek için önemli bir bölgeydi. Bundan sonraki düşünce Anadolu'ya yapılacak olan akınlarda, burayı bir üs olarak kullanmaktı.

Alp Arslan'ın Gürcistan Politikasının Siyasi ve Politik Etkileri

Kuşatılan ve izole edilen Gürcistan, tarihçilerin terimiyle didi "t'urk'oba"ya (Büyük Türklük, "Ağır Türk Saldırıları ve Yerleşmesi") açık bir durumdaydı.60 Bundan sonra Türkmen dalgaları, hızla bölgeye akmaya başladılar. Bu durum bölgedeki halkın hareketlenmesine neden oldu. Özellikle Ermeniler, Bizans'ın elinde bulunan Anadolu topraklarındaki Kilikya Ermeni Krallığı'na gittiler ve oradaki Ermeni nüfusunun yoğun bir şekilde artmasına sebep oldular.61

Malazgirt zaferinden sonra, Sultan Alp Arslan, Karahanlı Hükümdarı Şems'ül-mülk Nasr Han ile o sırada Harezm'de bulunan Melik İlyas arasındaki savaş sebebi ile tertiplediği Mâveraünnehir seferi esnasında esir edilen bir kumandan tarafından hançerlendi.

Böylece cesareti ile meşhur ve Türk-İslâm tarihinin en seçkin simalarından biri olan bu büyük hükümdar 25 Kasım 1072'de vefat etti. Merv'de gömüldü.

Alp Arslan öldüğü zaman 45 yaşında idi. Ebû Şucâ künyesini, Abud-ud-devle lakabını ve Burhan-u Emir'il Müminin unvanını taşıyordu.62

Aşağı yukarı aynı zamanda, 1072 yılının Kasım ayında Kral IV. Bagrat geçirdiği mide kanamasından öldü. IV. Bagrat, son nefesinde yaşlı annesi kraliçe Mariam Artsruni'ye "senin için ızdırap çekiyorum, çocukların senden önce gittiler ve ölüm şimdi senin peşinde" dedi. Kısa bir süre sonra da son nefesini verdi.63

Transkafkasya'daki Selçuklu yönetimi süreklilik açısından henüz muntazam bir yapıda değildi. Türklerin bu bölgedeki yönetiminde, yerel halk dini yönden çok rahattı.

Çünkü, Türk töresinde dini yaşantıya asla müdahale edilmezdi. Türklerin bu bölgede bulunmalarının olumsuz yönü, bölgedeki ekonomik gelişim üzerineydi. Türklerin bölgeye gelişiyle, bölge halkının bir kısmı dağlara çekilmişti. Bu da yeterince tarım yapılmasının önüne geçiyordu.

Sonuçta tarımsal topraklar yörede otlaklara dönüşmüştü. Sadece kaçmayan ve akınlarda hayatta kalmış olan köylüler, toprağı işleyebiliyorlardı. Bu da bölgenin ekonomik gücünün zayıflamasına neden oldu.

Selçuklu-Gürcü İlişkileri / Yrd. Doç. Dr. Nebi Gümüş [s.713-721]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Türklerin tarihte kurduğu büyük devletlerden birisi şüphesiz Büyük Selçuklu Devleti'dir. Bu devlet yaklaşık olarak bir buçuk asır gibi kısa sayılabilecek bir süre varlığını sürdürmüş olmasına rağmen hem geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş olması hem de Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletleri için temel teşkil etmesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Selçukluların hakim oldukları geniş coğrafya içinde stratejik önemi sebebiyle Kafkasya'nın özel bir yeri vardır. Bu bölgenin en önemli siyasi gücü ise Gürcistan'dır. Bu yazıda Büyük Selçuklular ile Gürcüler arasındaki siyasî ilişkiler üzerinde durulacaktır. Büyük Selçukluların devamı olan Anadolu Selçukluları ile Doğu Anadolu'da kurulan Türk devletlerinin Gürcülerle ilişkileri ise ayrıca ele alınması gereken önemli konulardır. Ayrıca Ahıska'da XI. yüzyıl mimarisi örneklerinden bir mescidin bulunması,1 Selçuklu-Gürcü ilişkilerinin dil, edebiyat, kültür ve sanat alanlarında da araştırma konusu yapılmasının gerekliliğini göstermektedir.

Türkler ve Gürcülerin Müslüman Araplarla temasları aynı döneme rastlar. Hz. Ömer döneminde İran'ın fethinden sonra İslâm ordularının bir bölümü Horasan'a hareket ederken diğer bir bölümü Kafkasya'ya yöneldiler. Bundan bir süre önce Gürcistan'ın doğusu ile Kafkasya'nın önemli bir bölümü, İran Sasani İmparatorluğu'na bağlı idi. Müslümanların Gürcülerle ilk ilişkileri, sahabî Habib b. Mesleme'nin 22/643'de Azerbaycan bölge komutanı Süraka b. Amr tarafından Tiflis fethine memur edilmesiyle2 başlamış oldu. Bu sefer sonuçsuz kaldı, fakat Habib 25/645'de Ermeniye'deki fetihlerden sonra Tiflis'e kadar ulaşmayı başardı ve şehri kuşatarak Gürcüleri İslam hakimiyetini tanımaya çağırdı. Kıymetli hediyelerle barış yapmak üzere gelen elçiye, yıllık cizye ödemelerine karşılık Gürcülerin canları, malları, mabetleri ve dinlerine dokunulmayacağını taahhüt eden bir emanname verdi.3 Bu başarısı sebebiyle "Gürcistan fatihi"4 olarak anılan Habib, Belazurî'ye göre bu sefer sırasında Samshe ve Şavşat bölgelerini de fethetmiştir.5

Bu ilk fetihlerden sonra Doğu Gürcistan'daki İslam hakimiyeti, Emeviler ve Abbasiler döneminde de devam etti. Başkenti Kutais olan Batı Gürcistan'daki Abhaz-Gürcü krallığı ise Bizans desteğiyle varlığını korudu ve kısa sürede diğer küçük devletler üzerinde hakimiyet kurarak III. Bagrat döneminde (975-1014) Tiflis dışında kalan bütün Gürcistan topraklarına sahip oldu. Aynı dönemde giderek zayıflayan Abbasiler, Kafkasya'daki otoritelerini kaybettiler. Abbasilerin hakimiyetlerini kısmen devrettikleri bölgedeki emirliklerin bağımsız hareket etmeye başlamaları da Gürcülerin işini kolaylaştırdı.

İlk Selçuklu-Gürcü Teması

Bu sırada Karahanlılar ve Gaznelilerin tazyiki sebebiyle bunalan Selçuklular bir yandan bu devletlere karşı varoluş mücadelesi yürütürken diğer yandan devamlı kalacakları bir yurt arıyorlardı. Bu çerçevede Çağrı Bey komutasında batıya bir keşif seferi düzenlediler (1018-1021).

Çağrı Bey, 1018'de Doğu Anadolu'daki muvaffakiyetlerden sonra Nahçıvan bölgesine yöneldi ve karşısına Gürcülerin çıkmaması üzerine akınlar düzenleyerek bölgeyi hakimiyeti altına aldı.6 Çağrı Bey'in bu başarılı seferi sırasında Bizans sınırında Ermeni ve Gürcü kumandanlarıyla muharebeler yaptığı ve birçok muvaffakiyetler elde ettiği de belirtilmektedir.7 1021'de Tuğrul Bey'in Nahçıvan'a geldiği, fakat karşısına çıkan Liparit'in ordusundan çekinerek kaçtığı iddiası8 doğru olmamalıdır. Zira hem sefer Çağrı Bey komutasında yapılmıştır, hem de başarılı olmuştur. Gürcü tarihçiler Selçuklu ordularının ilk kez Güney Kafkasya'da göründükleri tarihi, XI. yüzyılın otuzlu yılları olarak kabul etmektedirler.9 Bu ilk akınlarla birlikte Gürcistan sınırlarına dayanan Selçuklular, komşu bölgelere yerleşmeye başladılar.

Selçukluların Gürcistan sınırına dayandıkları bu dönemde Tiflis ve çevresi Arap hakimiyetindeydi. Dar bir alana inhisar eden Tiflis Emirliği, Caferiler hanedanı tarafından idare ediliyordu ve Gürcistan'ı birleştirmek iddiasındaki ilk Gürcü krallarının en önemli hedefi idi.10 Bu hususta IV. Bagrat (1027-1072) zikredilebilir.11 Fakat bölgedeki nüfuzu zayıf olan Bizans'ın ona karşı güçlü Gürcü derebeylerinden Liparit'i desteklemesi,12 güç dengesinin Tiflis Emirliği aleyhine bozulmasını engelliyordu.

Tiflis emiri Cafer b. Ali, 1032'de Liparit tarafından esir alınarak Gürcü kralı Bagrat'a verildi. Fakat bazı feodallerin araya girmesiyle serbest bırakıldı.13 Bagrat, bu hareketiyle emiri esir alan rakibi Liparit'in itibar kazanmasını engellemiş oldu.14 Çünkü, Tiflis'in Liparit'in eline geçmesinden korkuyordu.15 Bir süre sonra Tiflis'i kendisi kuşattı. Kuşatma uzayınca şehirde erzak tükendi ve büyük sıkıntılar yaşandı, fakat şehir düşmedi.16 1039-1040'da iki yıl kadar süren ve Kaheti kralının da destek verdiği kuşatmada kıtlık ve yokluk sebebiyle bunalan emir, şehri teslime hazırlanırken bazı Gürcü feodallerin tavassutuyla anlaşma sağlanarak muhasara kaldırıldı.17 Kuşatma sırasında Cafer b. Ali'ye kendisiyle dostane ilişkileri bulunan Şeddadî emiri Ali b. Musa el-Leşkerî'nin yardım ettiği belirtilmektedir.18 İbnü'l-Esir de erzakı biten halkın Azerbaycan Müslümanlarından yardım istemeleri üzerine Gürcülerin muhasarayı kaldırmak zorunda kaldıklarını nakletmektedir.19

Cafer'in 1046'da ölümünden sonra varisleri Mansur ve Ebu'l-Heyca, şehir meclisi ile girdikleri iktidar mücadelesini kaybettiler ve Tiflis dışına çıkarıldılar. Bundan sonra şehir meclisi, Tiflis'i Bagrat'a teslim etti.20 Şehrin tesliminin kararlaştırıldığı sırada Bagrat'ın Daru'l-Celal iç kalesiyle iki kule burcunu ele geçirmiş olduğu21 veya Batı Gürcistan'da Bizans'ın elindeki Anakopia'nın muhasarası ile meşgul olduğu, fakat Tiflis daha önemli olduğundan kuşatmayı kaldırıp buraya gelerek şehri teslim aldığı22 şeklinde değişik değerlendirmeler bulunmaktadır. Şehrin Bagrat'a teslimine karşı çıkan İsani mahallesi halkı ise Kür nehri üzerindeki köprüyü yıkarak mücadeleye devam ettiler.23 İsani'de direnen Müslüman aristokratlardan sonra Liparit'in de mücadele başlatması sebebiyle Bagrat, şehri uzun süre elinde tutamadı. Fakat 1048'de şehir meclisi bir kez daha ona şehri teslim edeceğini bildirdi. Bu sırada

Liparit'in esir olarak Selçukluların elinde bulunması sebebiyle rahatça aldığı şehri, Liparit'in serbest bırakılmasından sonra 1051'de yeniden terk etti.24

Gürcülerin Tiflis'i ele geçirmek için yoğun çaba harcadıkları dönemde Abbasiler giderek zayıflamakta, buna mukabil kısa sürede İslam dünyasının en güçlü devleti haline gelecek olan Büyük Selçuklular tarih sahnesine çıkmakta idi. Selçuklular kendilerinden çok daha güçlü Gazneli ordularını Dandanakan Savaşı'nda (1040) hezimete uğratıp bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra batıya yöneldiler ve Bizansla büyük bir mücadeleye giriştiler. Daha önce Çağrı Bey komutasında Doğu Anadolu'ya gerçekleştirilen keşif seferinden sonra önemli miktarda Türk toplulukları daha batıdaki bölgelere hareket etmişlerdi ve bu hareketlilik devam ediyordu.

Doğu sınırındaki gelişmeleri kaygıyla izleyen Bizans imparatoru IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055), Liparit komutasındaki bir orduyu, 1045 sonbaharında Şeddadilerin merkezi Duvin'e gönderdi.25 Fakat, Tuğrul Bey'in gönderdiği Kutalmış emrindeki kuvvetler tarafından yenilgiye uğratıldı.26 Bu başarıdan sonra Arslan Yabgu'nun oğlu Hasan'ın komutasında ileri harekete devam eden bir Selçuklu birliği Pasinler'in fethine girişti. Fakat Hasan, Liparit tarafından pusuya düşürülerek şehit edildi. Bunun üzerine Tuğrul Bey, İbrahim Yınal komutasındaki bir orduyu Bizans'a karşı gönderdi. Liparit'in de destek verdiği Katakalon emrindeki Bizans ordusu, Selçuklular tarafından Hasankale yakınlarında büyük bir yenilgiye uğratıldı ve Liparit'in de aralarında bulunduğu çok sayıda kimse esir alındı (18 Eylül 1048).27 Liparit, Selçuklu başkentine Tuğrul Bey'in yanına götürüldü.28 Onun esir düşmesiyle Bizans, bölgedeki en önemli müttefikini kaybetmiş oldu. O, Selçuklulara karşı olduğu gibi Bagrat'a karşı da iyi bir müttefik idi. İmparator onu serbest bıraktırmak için Tuğrul Bey nezdinde yoğun çaba harcadı.29 Çünkü Liparit, Bizansın bölgedeki temsilcisi konumunda idi.30

Değerli hediyelerle bir elçi gönderen imparator, Selçuklu sultanından Liparit'i fidye karşılığı serbest bırakmasını istedi. Fakat Tuğrul Bey onu fidye almadan serbest bıraktı.31 İki yıllık esaretten sonra serbest bırakılan Liparit, değerli hediyelerle imparatora gönderildi.32 Liparit'in yanına gelmesine sevinen imparator da, onu kıymetli hediyelerle Gürcistan'a gönderdi.33 Tuğrul Bey'in Liparit'i Müslüman olmaya çağırdığını kaydeden Vardabet, esir prensin ne istediğini soran sultana, "Eğer tacirsen beni sat, cellatsan beni öldür ve eğer padişahsan beni bedelime mukabil serbest bırak" dediğini, sultanın da cevaben "Ben ne seni satın alacak tacir, ne de senin celladın olmak isterim; ben bir padişahım, istediğin yere gitmek için serbestsin" diyerek onu serbest bıraktığını belirtmektedir.34

Tuğrul Bey, Liparit ile birlikte anlaşma yapmak üzere kendi elçisi Şerif Nasıruddin b. İsmail'i imparatora gönderdi. Yapılan anlaşma ile imparator, İstanbul'daki camiyi tamir ettirerek halifenin göndereceği bir imam tarafından beş vakit namaz kıldırılmasına müsaade etmiş ve burada Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştur. Daha önce Abbasilere ödenen yıllık verginin Selçuklulara ödenmesi şartı ise kabul edilmemiştir.35 Bu anlaşma Tuğrul Bey'e İslam dünyasında büyük ün kazandırdı. İstanbul'daki caminin yeniden ibadete açılmasıyla halife ve Müslümanlar nezdindeki itibarı arttı. Ayrıca bu zafer Türklerin Anadolu'ya girmelerine de imkan vermiştir. İbnü'l-Esir, Türklerin savaştan önceki akınlarla

Trabzon’a kadar ulaştıklarını, bu zaferden sonra da Tuğrul Bey öncülüğünde Anadolu’ya girdiklerini kaydetmektedir.36

Bir süre sonra 1054 yılında Azerbaycan’a bir sefer düzenleyen Tuğrul Bey, Şeddadî emiri Ebu’l-Esvar’ı itaat ettirdi.37 Tebriz ve Gence’de adına hutbe okuttuktan sonra ise Erciş’e hareket etti. Azerbaycan seferine çıktığı sırada Kutalmış da Kars üzerine yürümüştü.38 Bu sefer sırasında Selçuklu atlıları Orta Çoruh boylarına kadar ulaştılar.39

Alparslan’ın Kafkasya Seferleri

Tuğrul Bey’den sonra Selçuklu tahtına çıkan Alparslan (1064-1072), Gürcü beldelerinin isyan ve azgınlık içinde olduğunun bildirilmesi üzerine Gürcistan seferine çıktı.40 Şubat 1064’de başlayan bu sefere “Rum Gazası” da denilmektedir.41

Nahçıvan’a gelen ve burada sefer için gerekli hazırlıkları yapan Alparslan, Gürcistan içlerine yürürken, oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk’ü de Bizans sınırındaki kalelerin fethiyle görevlendirdi. Gürcülerin elindeki Sürmari Kalesi ve Meryemnişin şehri Melikşah ve Nizamülmülk emrindeki kuvvetler tarafından zaptedilirken, Sübizşehr ve Aâl-Lâl şehirleri de Alparslan tarafından ele geçirildi. Sultan daha sonra Ani ve Kars üzerine yürüdü.42

Trialet’e, oradan Kvelis-Kür’e, sonra Şavşat yoluyla Tao yöresine ve Gürcü kralının kaçması üzerine Ahilkelek’e gelerek burada Melikşah-Nizamülmülk kuvvetleriyle birleşen Alparslan, şehri kuşattı.43 Mukavemeti kırılan şehir, Selçuklu orduları tarafından ele geçirildi.44

Ahilkelek’in fethedilmesi üzerine Lori prensi Kvrike (Georgi) Selçuklulara tabi olmayı ve cizye ödemeyi kabul etti.45 Urfalı Mateos ise Alparslan’ın Kvrike ile daimi sulh yapıp onu Lori’ye gönderdikten sonra Gürcistan topraklarına girdiğini kaydetmektedir.46 Ahilkelek’in fethinden sonra Lori ve Borçalı Terekemelerinin toptan Müslüman oldukları belirtilmektedir.47

Alparslan, Ahilkelek’in fethinden sonra Doğu Anadolu’nun en müstahkem şehri Ani’yi kuşattı ve bir aylık kuşatmadan sonra 16 Ağustos 1064’de ele geçirdi.48 Surda açılan gedikten Selçuklu ordusu şehre girdikten sonra Bizans ordusundaki Gürcü generallerden Bagrat ve Greguvar iç kaleye çekilerek müdafaaya devam ettilerse de sonunda teslim olmak zorunda kaldılar.49 Şehirde Selçuklu idaresini temsil için bir emir ve garnizon bırakıldı.50 Böylece burada, 1044’deki ilhaktan51 itibaren sürmekte olan Bizans hakimiyeti sona ermiş oldu.

Ani’nin fethi İslam dünyasında büyük bir sevinçle karşılandı. Halife, Alparslan’a tebrik ve teşekkür mektubu yazdı.52 Fetihten sonra şehirdeki katedralin tepesindeki haçın alınarak Nahçıvan Camii’nin kapısının eşiğine konulduğu,53 ayrıca Alparslan’ın katedrali camiye çevirerek 20 Ağustos günü burada ilk Cuma namazını kıldığı54 belirtilmektedir. İbnü’l-Esir de büyük ve mamur bir şehir olarak tavsif ettiği Ani’de beş yüzü aşkın kilise bulunduğunu zikretmekte, buraya yakın Seylvürde ve Nevre adlı iki belde halkının Müslüman olarak manastırlarını camiye çevirdiklerini kaydetmektedir.55

Ani'nin düşmesi üzerine Kars prensi Gagik, Alparslan'ı Kars'a davet ederek itaatini bildirdi.56 Ayrıca Selçuklu ordularının Gürcistan'a girdiğini duyunca Kaheti seferini yarıda keserek Kartli'ye dönmüş olan57 Gürcü kralı Bagrat da bu sefer sonunda elçi gönderip barış istedi. Sultan da her yıl cizye ödemesi şartıyla itaatini kabul etti.58

Bu seferin önemli sonuçlarından biri de Alparslan'ın Bagrat'ın yeğeni ile evlenmesidir.59 Alparslan Ahilkelek'de bulunduğu sırada ona elçi gönderip yeğeni ile evlenmesine yardımcı olmasını istedi. Sultanın istediği Bagrat'ın kız kardeşinin kızı, aynı zamanda Ermeni kralı Kvrike'nin de kardeşinin kızıydı. Selçuklularla akrabalık kurarak sınırları emniyete almayı hedefleyen Bagrat'ın da desteğiyle bu evlilik gerçekleşti.60 Sıbt İbnü'l-Cevzî ise, bu evliliğin 1068 seferi sırasında gerçekleştiğini belirtmektedir.61 Bu seferin önemli sonuçları arasında Samşvilde'nin fethi,62 Selçuklu akıncılarının Şavşat, Klarceti ve Tao'dan geçerek Panaskert'e kadar ulaşmalarının yanı sıra Kaheti kralı Ağsartan'ın Bagrat'a karşı Selçukluların yanında yer alması gibi hususlar da sayılabilir.63

Alparslan, Şirvan'daki karışıklıkları önlemek, bütün Azerbaycan'ı Selçuklu hakimiyetine almak ve önünden kaçan İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-Sıgın'ı takip etmek maksadıyla 1068 yılında ikinci kez Kafkasya seferine çıktı. Önce Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde hüküm süren küçük prenslikleri ve Şeddadî emirlerini itaat ettirdi.64 1068 baharında Gence'ye gelen sultan, buranın hakimi Fadlun b. Ebu'l-Esvar'ın itaatinden sonra Dağıstan'a yürümek istedi. Fakat çok kar yağması sonucu bazı asker ve hayvanların ölmesi üzerine Gence'ye döndü. Tiflis emiri İbn Cafer, bağlılığını bildirmek üzere mal ve atlar getirdi.65 Sultan daha sonra Gürcistan topraklarına girdi.

Selçuklu ordularının gelişini haber alan ve bu sırada Kaheti'yi ele geçirmek üzere bölgede bulunan Bagrat, derhal Kartli'ye çekildi. Bagrat'la ihtilafı bulunan Kaheti'deki Gürcü feodal beyleri ise sultana itaat ettiler.66 Hatta Kaheti kralı olan Bagrati hanedanından Gagik'in oğlu I. Ağsartan zengin hediyelerle sultanın yanına giderek itaatini bildirip vergi vermeyi taahhüt ettiği gibi Müslüman olduğunu da açıkladı. Bundan memnun kalan Alparslan da Kaheti'yi yeniden ona verdi ve kendisini Kaheti kralı olarak tanıdı.67

Alparslan, Kaheti'de üç hafta kaldıktan sonra Tiflis üzerine yürüdü.68 Kartli'ye yönelik Selçuklu saldırıları 10 Aralık'ta başladı.69 Alparslan'ın yanında müttefiki Ağsartan'ın yanı sıra Ermeni kralı Kvrike, Tiflis emiri Cafer ve bölgedeki diğer tabi prensler de vardı.70

Kartli bölgesinde ilerleyen Alparslan Tiflis'i alarak71 burada bir cami inşa etti.72 Bütün Kartli ele geçirildikten sonra Selçuklu atlıları Gürcistan'ın iç bölgelerine akınlar düzenlediler ve İmereti'ye kadar olan bölgeleri tahrip ettiler.73 Alparslan, ordusuna dönüş emri vermeden önce Tiflis ve çevresini Gence emiri Fadlun'a,74 Ani'yi de Minuçehr b. Ebu'l-Esvar'a verdi.75 Vardabet, Fadlun'un Alparslan'a altınla müzeyyen çiçekli resimler vererek Ani'yi aldığını ve küçük yaştaki torunu Minuçehr'e verdiğini kaydetmektedir.76

Bu sefer sırasında Bagrat'ın Alparslan'a itaat ettiği belirtilmektedir. Sultan, Kartli'den Kars'a geçtiğinde Bagrat'ın elçisi Yovane burada kendisiyle görüşerek kralın barış teklifini iletti.77 Bagrat bu sırada sığınmış olduğu Abhazya'da bulunuyordu78 ve savaşı göze alamadığından Yovane'yi Alparslan'la barış yapması için görevlendirmişti. Teklifi kabul eden sultan, kralın vergi vermesini ve teslim olmasını şart koştu, fakat kış şartları giderek ağırlaştığından Bagrat'ın cevabını beklemeden Gürcistan'dan ayrıldı.79 Alparslan'ın Karahanlı hükümdarının ölüm haberi üzerine geri döndüğü de belirtilmektedir.80

Bagrat, Alparslan'ın Gürcistan'dan ayrılmasından sonra 1069 baharında Kartli'ye gelerek İsani'de karargah kurmuş olan Fadlun'un üzerine yürüdü. Yenilerek Kaheti'ye kadar çekilen Fadlun, burada Kaheti kralı Ağsartan tarafından esir alındı. Fadlun, serbest bırakılmasını temine karşılık Tiflis ve Yora'daki birkaç kaleyi Bagrat'a vermeyi kabul etmek zorunda kaldıysa da Alparslan'ın arabuluculuğuyla özgürlüğüne kavuştuğu için bu anlaşma tatbik mevkiine konmadı.81 Bundan sonra Fadlun'a ait bölgelere karşı düzenlediği saldırılarda kayınbiraderi Oset kralı Dorgholeli'den büyük destek alan Bagrat,82 Tiflis'i ele geçirdi, fakat yıllık vergi vermeleri şartıyla burayı Caferi hanedanının mirasçılarına bıraktı.83

Tiflis'in Gürcüler tarafından ele geçirildiğini duyan Alparslan, kendisi Mısır'a Fatımiler üzerine yürüdüğü için Sav Tegin'i Kafkasya'ya gönderdi ve bu sefer ile Kafkasya'da Selçuklu hakimiyeti güçlenmiş oldu.84 Böylece Gürcüler de yeniden itaat altına alınmış oldular (Nisan-Mayıs 1069).85

Alparslan bundan sonra Anadolu'da Bizans'a karşı önemli bir mücadeleye girişti. Onun döneminde Gürcistan'a yeni bir sefer düzenlenmedi. Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusunda Gürcülerin bulunması86 ve savaş öncesi Bizans imparatoru IV. Romanos Diogenes'in Erzurum'a vardıktan sonra yirmi bin askerini Gürcistan'a göndermesi87 gibi hususlar da yeni bir sefere yol açmadı. Savaşın büyük bir zaferle sonuçlanması üzerine Bizans'ın batıya doğru çekilmesi ve Gürcistan ile neredeyse sınırının kalmaması, Selçuklulara karşı bir ittifak ihtimalini de ortadan kaldırmış oldu.

Melikşah Dönemi Gürcülerle İlişkiler

Malazgirt zaferinden bir yıl sonra hem Selçuklu hem de Gürcü tahtı el değiştirdi. Aynı yıl içinde Alparslan'ın yerine oğlu Melikşah (1072-1092) Selçuklu sultanı olurken, Gürcistan'da da Bagrat'tan sonra oğlu II. Giorgi (1072-1089) tahta çıktı.

Melikşah, Şeddadiler ülkesindeki karışıklıklar ve Gürcü kralı Giorgi'nin itaatsizlik haberleri üzerine 1076'da Kafkasya'ya bir sefer yaparak bütün bölgeyi Sav Tegin'e verdi.88 Bu sefer sırasında Selçuklu orduları Tiflis'i bir kez daha aldılar.89

Seferden döndükten sonra Gürcü kralının tekrar itaatten ayrıldığını ve eski Ani kralı Gagik'in bağımsızlık için harekete geçtiğini haber alan Melikşah, ikinci kez Gürcistan seferine çıkarak Sav Tegin'in durumunu takviye etti (1078-1079).90

Bu seferlere rağmen Doğu Anadolu'nun fethi tamamlanmamıştı. Çünkü Erzurum ve çevresi Bizans'ın Gürcü asıllı generallerinden Grigor Bakuryan idaresindeydi. Melikşah bu sebeple Emir Ahmed komutasında bir orduyu 1080'de bölgeye gönderdi.91 Emir Ahmed, Kars, Oltu ve Erzurum'u aldı92 ve Giorgi'nin bulunduğu Kveli Kalesi'ne yürüdü. Esir düşmekten son anda kurtulan kral, Batı Gürcistan'a çekildi.93 Türk orduları Kutais'e kadar Acara bölgesini, Çoruh vadisini ve Karadeniz sahiline kadar olan yerleri tamamen alarak Trabzon'a ulaştılar.94

Bu gelişmelerden sonra Kral Giorgi, Selçuklu başkentine giderek Melikşah'a bağlılığını bildirdi.95 Hakimiyeti Batı Gürcistan'la sınırlı olan Giorgi'nin mahalli Gürcü beyleri üzerindeki otoritesi de zayıflamıştı.96 Melikşah, Kaheti ve Hereti'yi verdiği Giorgi'yi bir Türk birliğiyle Gürcistan'a gönderdi. Türk-Gürcü müttefik orduları Kaheti'deki Vejina Kalesi'ni kuşattılar. Kuşatma devam ederken kış yaklaşınca Giorgi avlanmak üzere Batı Gürcistan'a gittiği için kale alınamadı, fakat Türk birliği bölgeden ayrılmadı.97 Kaheti kralı Ağsartan, ülkesinin Giorgi'ye verildiğini öğrenince İsfahan'a gidip sadakatini yineledi ve ülkesi yeniden kendisine verildi.98

Bu seferlerden sonra Selçuklular, devamlı olarak Gürcistan'a yerleşme faaliyetlerine başladılar. Her ilkbaharda Türk toplulukları Gürcistan'ın çeşitli yerlerine yayıldılar.99 Melikşah dönemi, mahiyet itibariyle Selçuklu-Gürcü ilişkileri açısından çok önemlidir. Çünkü Didi Turkoba (Büyük Türklük) olarak adlandırılan Türk topluluklarının Gürcistan'a yerleşmeleri bu dönemde olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, Melikşah'ın zaptettiği yerlerde Gürcistan sınırından Hazar denizi sahillerine kadar Dağıstan'da birçok Türk topluluğunun iskan ettirildiğini belirtmektedir.100 Şengelia, bu döneme kadar ganimetle yetinen Selçukluların, Melikşah döneminde aileleriyle birlikte Gürcistan'a yerleştiklerini, Gürcülerin ise bunu engelleyecek güçte olmadıklarını söylemektedir.101

Bundan sonra Melikşah döneminde Gürcistan'daki Selçuklu hakimiyetini tehlikeye sokacak gelişmeler olmadı. 1084'de ölen Ağsartan'ın yerine Kaheti kralı olan oğlu Kvrike de Selçuklu tabiliğini devam ettirdi.102 Ermeni müellif Vardabet'in sulhperver ve Hıristiyanları seven bir sultan olarak nitelediği Melikşah103 1092'de öldüğünde Gürcistan'daki Selçuklu hakimiyeti zirve noktasındaydı.

Gürcistan'da Selçuklu Hakimiyetinin Zayıflaması

Melikşah'tan sonra Selçuklu hanedanı, sonu gelmez bir rekabete ve dahili mücadelelere sürüklendi. Melikşah Nizamülmülk'ün de tavsiyesiyle büyük oğlu Berkyaruk'u veliaht tayin etmişti. Fakat hanımı Terken Hatun, çeşitli yollara baş vurarak beş yaşındaki oğlu Mahmud'u tahta çıkarmayı başardı. Bundan sonra harekete geçen Nizamülmülk'ün adamları da onbir yaşındaki Berkyaruk'un (1092-1104) sultanlığını ilan ettiler. Bu mücadelede başarılı olan Berkyaruk, önce sultanlığını ilan eden Suriye meliki Tacuddevle Tutuş, daha sonra Horasan meliki diğer amcası Arslan Argun'la uğraşmak zorunda kaldı. Bundan sonra Azerbaycan meliki kardeşi Muhammed Tapar Selçuklu tahtını ele geçirmek için harekete geçti. Bir yandan onunla diğer yandan Haçlılarla mücadele eden Berkyaruk, genç yaşta veremden vefat edince yerine oğlu II. Melikşah geçti.104 Fakat ülkesinde hakimiyet sağlayamadı ve Muhammed Tapar (1105-1118) Selçuklu sultanı oldu. Onun yerine geçen

oğlu Mahmud, tahtı amcası Sencer'e (1118-1157) bırakıp Irak Selçuklularının kurucusu olarak amcasına bağlı kaldı. Eski ihtişamından çok uzak bir görüntü ile bir süre daha devam eden Büyük Selçuklu Devleti, Sencer'in 1153'de Oğuzlara esir düşmesi ve 1157'de vefatı ile yerini bu topraklar üzerinde kurulan yeni devletlere bırakarak tarih sahnesinden çekilmiş oldu.105

Selçukluların dahili mücadelelerle zayıflayıp çöküş sürecine girdikleri dönemde, bu gelişmelere paralel olarak Gürcistan'da bağımsızlık ve güçlü devlet olma yolunda önemli adımlar atıldı. Giorgi'den sonra tahta çıkan David (1089-1125), devleti yeniden yapılandırma çalışmalarına hız verdi. Orduda reform yaparak milis kuvvetlerden düzenli bir ordu kurdu. Gürcü feodalitesi de, onun tesiriyle yeniden yapılanma sürecine girdi. Suny'nin de belirttiği gibi Gürcü kralları ile vasalları bir feodal hiyerarşiye bağlanma sürecinde düşmanlar gibi savaştılar.106 Bu mücadelede kralı destekleyen Gürcü Kilisesi de merkezi idarenin güçlenmesine yardımcı oldu.

Selçukluları, Gürcistan'dan çıkarmak isteyen David, bu hususta başarılı oldu. Yukarıda ifade edildiği gibi bunun için şartlar da müsait idi. Haçlı seferlerinin başlamasıyla Kafkasya'daki Selçuklu-Gürcü ilişkileri yeni bir safhaya girdi. Selçuklu ülkesindeki karışıklıklardan yararlanan David, Papa öncülüğünde İslam dünyasına karşı tertiplenen Haçlı seferlerinin başladığı dönemde komşu İslam beldelerine saldırılar düzenledi. Gürcistan'ı Haçlıların bir üssü haline getirdiği iddiası107 tartışmaya açık olmakla birlikte Birinci Haçlı Seferi'nin başarılı olmasından sonra Selçuklu tabiliğinden çıkmaya karar verdi ve 1104'den itibaren bunun için vesileler aramaya başladı.108 Selçuklulara ödediği vergiyi kesti.109 1104'de Kaheti'yi, 1110'da Samshe'yi ve Aşağı Kartli'deki bazı kaleleri, 1115'de Tiflis'in doğusundaki ikinci önemli kale olan Rustavi'yi ve 1118'de de Lori'yi ele geçirdi.110 Onun bizzat yönettiği akınlar neticesinde Türk topluluklarının bir bölümü Gürcistan'dan çıkmak zorunda kaldı.111

1120'de Şirvan'a saldıran David, Kabala'yı ve ardından Berda'yı aldı. Bundan sonra Kafkasya Türkleri sultandan Gürcülere karşı yardım istediler.112 Artukoğlu İlgazi ile Erzen beyi Toğan Arslan Erzurum'a geldiler ve burada kendilerine katılan Saltuklu Emir Ali ile birlikte Tiflis üzerine yürüdüler, fakat Gürcülere mağlup oldular.113 Türklerden önce Didgori yakınındaki Manglisi yaylasına gelerek burada mevzilenen Gürcüler, ani bir saldırı ile 1121'de büyük bir zafer kazandılar.114 Ve bu başarı onlara, Tiflis üzerine yürüme konusunda büyük bir cesaret verdi.

Bundan sonra Tiflis'i kuşatan David, şehri 1122'de ele geçirdi.115 Tiflis halkının "İslam örneğinde para kestirilmek ve camiler ile ibadetlerine dokunulmamak" şartıyla 14 Ağustos 1122 günü teslim oldukları belirtilmektedir.116 İbnü'l-Esir, şehir düşmeden önce Tiflis halkının şehrin kadısı ile hatibini Gürcülere göndererek eman dilediklerini, fakat teklifin dikkate alınmadığını ve hatta kadı ve hatibin öldürüldüklerini zikretmektedir.117

İlk gün Müslümanları ağır bir şekilde cezalandırma yoluna giden David, daha sonra bir bildiriyle af ilan etti.118 Fakat Müslümanlar için af çıkarılmadan önce şehir üç gün boyunca yağmalandı.119 Af çıkarılması ve Müslümanlara iyi davranılması Tiflis'teki Müslüman nüfusun yoğunluğu ve şehrin iktisadi hayatındaki etkinliklerini gösteren bir husus olarak değerlendirilebilir. Gürcülerin Alparslan ve

Melikşah döneminde itaate alınmasından sonra Tiflis'in camileri, medreseleri ve önemli miktardaki Müslüman nüfusuyla bir İslam şehri haline geldiği belirtilmektedir.120 Bunda şehre Selçuklulardan önce beş asır boyunca hakim olan Müslüman Arapların payını da unutmamak gerekir. Tiflis'teki yaklaşık beş asırlık Arap-İslam hakimiyeti böylece sona ermiş oldu. Fakat Tiflis'te Müslümanların etkisi daha uzun süre muhafaza edildi ve hatta şehrin hayatında önemli rol oynamaya devam eden Müslümanlara Gürcü hanedanı tarafından bazı ekonomik ve dini kolaylıklar da sağlandı.121 İbn Havkal, Gürcü idaresinde Müslümanların dinlerini serbestçe yaşadıklarını ve ezanların açıktan okunduğunu belirtmekte,122 Kazvinî de "Kür nehrinin bir yakasında ezan okunur, diğer yakasında ise çanlar çalar"123 diyerek Tiflis halkının dinî özgürlüğüne işaret etmektedir.

David, Tiflis'i ele geçirdikten sonra başkenti Kutais'ten buraya taşıdı.124 Bundan sonra Gürcüler bölgede önemli bir güç haline geldiler ve Arran, Azerbaycan ve Ahlat'a kadar saldırılar düzenlediler.125 Haçlılar da, Gürcistan'ı Hıristiyanlığın doğudaki kalesi olarak görmeye başladılar.126

Tiflis'in Gürcülerin eline geçmesinden sonra Müslümanlar, ilk Irak Selçuklu sultanı Mahmud'dan yardım istediler. O da 1122 yılı Kasım ayını Tebriz'de geçirdikten sonra Gürcülere karşı bir ordu sevk etti,127 fakat Tiflis Gürcülerden alınamadı.

Tiflis'ten sonra bölgedeki en önemli şehirlerden biri olan Ani de Gürcüler tarafından ele geçirildi. 1124 yılında David'i çağıran Hıristiyanlar, Ani'yi ona teslim ettiler. Altmış yıldır Müslümanların elinde bulunan şehir Gürcülerin eline geçmiş oldu.128 Müslüman Şeddadi hanedanının 1072'de şehri Selçuklu sultanından satın almasından sonra bazı fasılalara rağmen şehir onların elinde kalmıştı.129 Şehir ele geçirildikten sonra Ani'de cami olarak kullanılmakta olan büyük kilise, tekrar eski haline dönüştürüldü. Kubbesindeki hilal indirilerek yerine haç konuldu.130 Şehrin ele geçirilmesi sırasında Gürcülerin yirmi bin Müslümanı öldürdükleri kaydedilmektedir.131 Horasan'da hüküm süren Sultan Sancar'ın 1126'da Şeddadi emiri Fadlun'a asker vererek bölgeye gönderdiği ve Ani'nin geri alındığı belirtilmektedir.132

1125'de ölen David, dindar ve adil bir hükümdar olarak tavsif edilmekte,133 İslam dinine karşı hürmetkar davrandığı ve Hıristiyanları, Müslümanların dini hissiyatını rencide edecek hareketlerden men ettiği belirtilmektedir.134 Arapça ve Farsça bilen kralın bu dillere hakimiyetinin Müslüman alimlerle kendi dillerinde akademik münazaralar yapabilecek kadar iyi olduğu ifade edilmektedir.135 David, Melikşah döneminde Gürcistan'a yerleştirilmiş olan göçebe toplulukları ülkeden çıkardığı gibi Tiflis'i alarak Gürcistan'ı adeta yeniden kurduğu için kurucu anlamına gelen Ağmaşenebeli lakabı ile anıldı.

Kral David'in başarısında Selçukluların eski güçlerini yitirmiş olmasının rolü inkar edilemez. Fakat burada onun başarısının diğer sebepleri üzerinde de kısaca durmak gerekir. David, tahta çıktığında ordusunun yeterince güçlü olmadığını gördü. Selçuklularla yapılan savaşlar, Gürcülerin askeri gücünü çok zayıflatmıştı. Sahip olduğu milis kuvvetler moral olarak güçlü değildilerdi ve Selçukluların yenilmezliğine inanıyorlardı.136

Yeni ve zinde bir askeri güce ihtiyaç duyan David, Kuzey Kafkasya'da bulunan Kuman-Kıpçak Türklerinden yararlanmayı düşündü. Kendisi Kuman beyi Atrak'ın kızı ile evli olduğundan onlarla yakın münasebeti vardı. Rus knezi Vladimir Monomakh tarafından sıkıştırılan Kumanlar, David'in daveti üzerine 1118'de Atrak kumandasında Gürcistan'a gelerek Gürcü kralının hizmetine girdiler.137 David bunlardan 40 bin kişilik bir süvari birliği oluşturdu.138 Bu ordular Selçuklulara karşı savaşlarda Gürcülerle birlikte hareket ettiler139 ve Gürcülerle birleşen Kıpçaklar, 1120-1121'den itibaren önemli bir siyasi güç olarak ortaya çıktılar.140 Gürcistan'a yerleşen Kıpçak toplulukları hızlı bir şekilde Hıristiyanlaştılar141 ve asimile oldular. Kuzey Kafkasya'daki bazı olumlu gelişmeler üzerine Atrak, 1125'de yurduna döndüyse de Kıpçakların bir kısmı Gürcistan'da kaldı.142

David'in ölümünden sonra 1125 yılında Müslümanlar Tiflis'e karşı seferler düzenledilerse de başarılı olamadılar.143 David'den sonra tahta çıkan Dimitri (1125-1154) döneminde Müslümanların huzur içinde yaşadıkları, kendisi dindar bir Hıristiyan olmasına rağmen, Tiflis Camii'ndeki Cuma namazlarına katılarak imamın karşısında bir yere oturduğu ve çıkarken de camiye iki yüz altın yardımda bulunduğu, ayrıca kendi adıyla birlikte halifenin ve Selçuklu sultanının isminin de bulunduğu paralar bastırdığı kaydedilmektedir.144

Sonuç

İlk Selçuklu-Gürcü teması, Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya düzenlediği keşif seferi sırasında olmuştur. Bundan sonra ilişkiler, bir süre Liparit gibi aynı zamanda birer vasal derebeyi olan Bizans ordusundaki Gürcü komutanlar sebebiyle Selçuklu-Bizans ilişkileri çerçevesinde ve dolaylı olarak gelişmiştir. Gürcistan, Selçuklu hakimiyetine Alparslan'ın seferleriyle girmiştir. Bu hakimiyet Melikşah döneminde daha da pekişmiştir. Selçuklu hakimiyeti döneminde Gürcistan'a çeşitli Türk toplulukları gelerek yerleşmişlerdir. Bu durum özellikle Melikşah döneminde bir iskan politikası olarak yürütülmüştür. Melikşah'tan sonra ise Gürcistan'daki Selçuklu hakimiyeti, devletin gücüyle doğru orantılı olarak giderek zayıfladı. Selçuklular, ülkenin hanedan üyelerinin ortak malı olduğu şeklindeki geleneksel anlayış sebebiyle dahilî mücadelelere sürüklendiler ve parçalanma sürecine girdiler. Ve bir süre sonra pek çok küçük devlete bölünerek tarih sahnesinden çekildiler. Bu anlayışın bir sonucu olarak ortaya çıkan Selçukî devletlerin bağımsız hareket etmeleri ve aralarındaki ihtilafların yanı sıra Haçlı Seferleri de Gürcülerin Selçuklu hakimiyetinden çıkmaları sürecini hızlandırmıştır.

Kafkasya'nın en eski milletlerinden biri olan Gürcüler, Bizans'ın güç kaybetmekte olduğunu görerek Alparslan dönemiyle birlikte Selçuklu hakimiyetini kabul ettiler. Bununla birlikte bağımsızlık için devamlı fırsat kolladılar ve Selçukluların zayıflamaya başlamasıyla birlikte harekete geçtiler. Özellikle David Ağmaşenebeli döneminde devleti güçlendirdikten sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Önce tabiiyetlerinin göstergesi olarak ödedikleri vergiyi kestiler, sonra Selçuklu hakimiyetindeki şehirleri ele geçirdiler. Ve nihayet tarihî ve stratejik önemi büyük olan Tiflis'i de alıp burayı başkent yaparak Moğol istilasına kadar sürecek olan Gürcistan tarihinin en parlak dönemini de başlatmış oldular.

Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler / Doç. Dr. Yunis Nesibli [s.722-730]

Bakü Devlet Üniversitesi / Azerbaycan

Güney Kafkasya bölgesinde Moğollar öncesi döneme ait yazılı Türk kaynaklarının azlığı, bu dönemdeki nakli Gürcü kaynaklarına önem kazandırmaktadır. Son dönemlere kadar bu kaynakların araştırılması, bir Orta Çağ Gürcü risaleleri külliyatı olan "Kartlis Tshoreba"nın M. Brosse tarafından Fransızca'ya yapılan çevirisi dışında, kesintili ve sürekli olmayan bir niteliğe sahip olmuştur.1 Bu çalışmamızda biz, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesinde yaşamış Türklerin askeri-siyasi ve etnik-dini tarihine ilişkin söz konusu kaynakları orijinal dilinde ele almaktayız. Belirtilen soruna ilişkin daha tam ve kronolojik açıdan devamlılık gösteren kaynaklar "Kartli Risalesi" (XI. yy.) ve "Çar David'in Hayat Hikayesi"dir (XII. yüzyılın ilk yarısı). "Kartli Risalesi" Güney Kafkasya feodal devletleri arasındaki ilişkilere ışık tutan temel bir kaynak olup, ilk Oğuz Selçuk seferlerini ve XI. yüzyılın 40-70'li yıllarındaki Güney Kafkasya hükümdarlarıyla ilişkilerini yeterince açıklamaktadır. "Kartli Risalesi"nin sonundaki olaylar "Çar David'in Hayat Hikayesi"nin başlangıcını oluşturmaktadır. Bu bilgilerin güvenilirliği aynı döneme ait yazılı İslam kaynakları, belgesel, epigrafik ve nümizmatik buluntularla da doğrulanmaktadır. Burada bazen, Azerbaycan'a ve Oğuz Türklerine ilişkin diğer kaynaklarda olmayan bilgilere rastlanmaktadır. Her iki yapıtın yazarı Orta Çağ Azerbaycan şehir ve kalelerini zikrederek Oğuzların Merkezi Kafkasya üzerine askeri seferlerine, Azerbaycan'ın, tüm Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun Türkler (Oğuzlar ve Kıpçaklar) tarafından topluca iskanına dair bilgiler vermektedir.

Güney Kafkasya'nın XI-XII. Yüzyıllarda Etnik Siyasi Tarihi

Azerbaycan'daki etnogenetik gelişmelerde etkili bir grup olan Türklerin yanı sıra onların beraberinde gelen diğer etnik gruplar da iştirak etmişlerdir. Türklerin, Hun-Hazar dönemine (I-X. yy.) denk gelen bin yıllık karşılıklı etkileşim ve etnik-kültürel tarihinde Selçuklar yoğun olarak XI-XII. yüzyıllarda, Orta Asya'nın bir kısmını, İran'ı, Irak'ı, yaklaşık tüm Küçük Asya'yı ve Güney Kafkasya'yı hükümranlığı altına almışlardır.

Oğuzların bu devletinde yalnızca farklı küçük yerli kabilelerin Türkler tarafından asimilasyonu süreci değil, aynı zamanda XI. yüzyılın sonu-XII. yüzyılın başlarında Kafkas ötesinden gelen Kıpçak Türkleriyle kaynaşma süreci de başlamıştır.2 Günümüzdeki Türk lehçelerinin hiç birisinde Azerbaycan Türklerinde olduğu kadar şive ve ağızın bulunmaması tesadüf değildir. Güney Kafkasya'nın doğusunda yaşayan Türklerin yaşamı ve onların diğer yerli halklarla ilişkileri konusunda yabancı dildeki birçok yazılı kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler XI-XIII. yüzyıl eski Gürcü kaynaklarında da yer almaktadır. Gürcü tarihçilerin eserlerinde askeri-siyasi olaylara daha fazla ağırlık vermekle birlikte, araştırdığımız dönem için, ticaret, ekonomi şehir ve kale hayatı farklı etnik gruplara ilişkin dağınık bilgilere de rastlamak mümkündür.

XI-XIII. yüzyıllara ait Gürcü yazarlarının risalelerinin ("Matiane Kartlisa",3 Çar David'in4 tarihçisi ve Çariçe Tamara'nın5 yaşam hikayesinin yazarı) içeriği, özellikle David'in tarihçisinde görüldüğü

üzere, olayların tanıklık yapmış kişiler tarafından yazıldığını doğrulamaktadır. Belirtilen kaynaklardaki metinlerin incelenmesi yazarların, sadece Hıristiyan dünyasının değil, genelde İran literatürü aracılığıyla Doğu'nun Müslüman ülkelerinin de eski tarihini bildiklerini göstermektedir. K. S. Kekelidze'ye 6 göre mevcut İran kaynaklarından direk atıfların ve alıntıların bulunmaması, komşu Müslüman dünyasının geleneksel olarak "Fars" dünyası gibi algılanmasına olanak sağlamıştır. Gürcü tarih risalelerinde, XI. yüzyılın ikinci yarısı ve XII. yüzyıla ait olaylar konusunda muhtemelen Oğuz Türkleri ve Selcuklardan bahsedilirken "Turkni" (Türkler), "Turkmanni" (Türkmenler) gibi terimlerin yanı sıra "Sparseti" (Farsistan), "Farslar", "Fars sultanı" vs. etnik terimlerin kullanılması yukarıda söylediklerimizin açık bir kanıtıdır. Gürcü kaynaklarındaki bu özelliği unutmamak gerekir. Bu bulguların tam olarak açıklana bilmesi için kaynaklarda geçen etnik ve coğrafi terimler konusunda farklı bir yaklaşım gerekmektedir.

Araştırmacılar tarafından belirtildiği gibi, XI-XIII. yüzyıllar üzerinde yoğunlaşan Gürcü tarihçilerinin dikkatlerini doğuya yöneltmeleri, kuşkusuz 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nda Bizanslıları yenilgiye uğratan ve doğrudan Gürcü Çarlığı'nın güney sınırlarına dayanan Oğuz Türklerinin Orta Asya askeri-siyasi arenasına çıkmasıyla alakalıdır. David'in tarihçisinin bu konuda verdiği bilgi şöyledir: "…Türklerin güçlenmesiyle Yunanlılar doğuda sahip oldukları toprakları, kaleleri ve şehirleri bırakarak gittiler. Türkler bu kaleleri ve şehirleri ele geçirerek, yerleştiler. Böylece onlar bizim sınırlarımıza yaklaştılar ve korkularımız ve kaygılarımız arttı."7

Transkafkasya'da Sultan Alp Arslan döneminde başlatılan fetihler oğlu Melikşah (1072-1092) tarafından başarıyla devam ettirilerek pekiştirildi. Melikşah ile yeni ve kesin bir dönem başlamış oldu. Bu dönemin belirgin özelliği, Oğuzların sadece ganimetler ve esirler ele geçirmekle yetinmeyerek, tüm önemli stratejik ve idari mıntıkaları zapt etmeleriydi. 1075 yılında Melikşah Şeddadilerin Gence'deki hakimiyetine son vererek, Selçukluların temsilcisi olarak buraya, Serheng Savtekin'i atadı. O, civar bölgelerdeki feodal devletler olan Şeki-Kaheti, Abhaz-Kartli ve Lore-Taşir'in itaat ettirilmesi ve denetimi konusunda sultanın talimatlarını yerine getirmek için Gence'yi temel bir üsse çevirdi. Gürcü kaynağına göre, bu dönemde Gence'de Oğuz komutanının emrinde 40 binden fazla asker bulunmaktaydı.8

1076 yılında Savtekin Transkafkasya feodallerinin tamamen itaat altına alınması girişiminde bulundu, fakat bunların birleşmeleri sonucu geri çekilmek zorunda kaldı. Savtekin'in bu başarısızlığı ve ardından Gürcü Çarı II. Giorgi'nin Gürcistan'ın güney ve güneybatısındaki (Acaristan, Şavşetiya, Cavahetiya) ayrı ayrı Oğuz kabilelerine karşı başarılı hareketi, 70'li yılların sonunda Melikşah'ın büyük bir orduyla Transkafkasya'ya tekrar girmesine neden oldu. Bu seferden sonra Hazar denizinden başlayarak "Küçük Lih Dağları"na9 kadar tüm doğu Transkafkasya doğrudan Selçuklu İmparatorluğu'na katılmış, merkezi Kutaisi olan batı Gürcistan, Şeki Prensliği ve Şirvanşahlar Devleti vasal devlet olarak ilan edilmiştir. II. Giorgi ve Şeki prensi Ahsartan itaat belirtisi olarak Hıristiyanlıktan dönerek İslam'ı kabul etmişlerdi. David'in tarihçisinin verdiği bilgilere göre, Çar Giorgi "tebaalarının kurtulması için ölümü göze almak zorunda kalmış, sevgili evlad gibi" Melikşah tarafından

affedilmiştir.10 Muhtemelen, Türklerin itaati altına girmiş Vasal hükümdarların İslam'ı kabul etmesi zorunlu bir uygulama idi. XII. yüzyıl tarihçisi Suriyeli Mihail de, Melikşah döneminde İslamı kabul ederek sadece kendi iktidarını korumakla kalmayıp ülke topraklarını da genişletebilmiş Edessa (Urfa) hükümdarı Filaret'ten bahsetmektedir. Bu bilgi, babası II. Giorgi'nin 1089 yılında tahttan indirilmesiyle (1112'de ölmüştür) kalbinin yaralandığını söyleyen Çar David'in duasında da dolaylı olarak doğrulanmaktadır: sanki David kendine beraat için "ben başka bir Tanrı'ya güvenmedim ve başka bir inanca bağlanmadım" diyordu.11

Vasal Gürcü Çarı II. Giorgi'nin beraberinde hareket eden Oğuz birliği "Sujeti'yi ve İori nehri boyundaki tüm Kuhetya ülkesini"12 ele geçirdi. Bu dönemden itibaren burada, Vejin, Uçarma, aynı zamanda Ganuh adlı iskan birimi ve Azerbaycan dilinde Alazan nehrinin ismi olan Ganıh gibi bir sıra Türk coğrafi terimleri meydana çıkmıştır.13 Oğuz Selcuk İmparatorluğu'nun oluşumu tüm bölgenin siyasi ve etnik haritasının değişmesine ve Türk unsurunun güçlenmesine neden oldu. Bu süreç yazılı Gürcü kaynaklarına, özellikle David'in tarihçisinin risalesine yansımıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi Oğuzlar tarafından "Suceti ve Kuheti'nin" zaptı, bu sürece ilişkin ilk bilgidir. Daha sonra Türkler "Gaçiani'ye gelmiş, aynı zamanda Tiflis'ten başlayarak Berde'ye kadar Kür nehri ve İori sahili boyunca"14, yani günümüzdeki Garayazı bozkırını, İor-Alazan (Gabırrı-Ganıh) nehirleri vadisini, Karabağ ve Borçalı'yı içine alan tüm topraklarda yerleşmişler. Yeni elde edilen toprakların benimsenmesi o kadar hızlıydı ki, XII-XIII. yüzyılların sonunda Gürcü Çariçesi Tamara'nın tarihçisi, Gökçe'den ("Gelakuni Gölü") Berde'ye kadar olan bölgede 100 bin "Uç olarak adlanan cesur ve deneyimli Türk askerlerinden"15 bahsetmektedir.16 David'in tarihçisine göre ise Türkler "kendi şehirlerinde ticaretle uğraşıyor, bizim bölgelerimize ise saldırılar düzenliyorlardı.…ve onların sayısı o kadar fazlaydı ki, bazen de 'dünyanın dört bir yanından Türkler burada toplanmıştır' denilmekteydi. Hiç kimse, hatta sultan bile onların istedikleri yerde iskan etmelerini yasaklayamazdı".17

Oğuzların yerli, yerleşik "uygar" halkların yaşam ve kültürlerinin gerilemesine neden olduğu tezi son yıllarda Gürcü, Ermeni ve diğer tarihçilerin çalışmalarında birinden diğerine aktarılarak dile getirilmektedir.18 Bu tez 80'li yılların sonunda Dağlık Karabağ'la ilgili olaylarda Ermeni liderler tarafından etkili bir şekilde kullanılmıştır. Bu görüşleri ayrıntılı bir şekilde tartışmaya gerek görmüyoruz. Zira okurları ilgili döneme ait kaynaklara ve Batı Avrupalı bilim adamlarının bilimsel kaygılarla hazırlanan eserlerine yönlendirmek yeterlidir.19 Fakat Oğuzların, XI. yüzyılın ikinci yarısına tesadüf eden fetihlerinin tüm Orta Çağ ve "uygar" XX. yüzyıl savaşlarında olduğu gibi yıkıcı sonuçları olması kaçınılmazdır. Daha sonra yerleşik halkın tarım ve göçebelerin hayvancılık ekonomisi birbirini tamamlamış olup sonraki mal üretimini teşvik etmişlerdir. Tesadüfi değildir ki, XII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış Gürcü tarihçisi, Oğuzların "kendi şehirlerinde ticaret yaptıklarını" kabul ettirmeye çaba göstermediklerini belirtmektedir. Aksine, müsait ortamın bulunduğu yerde, Türkler kendileri yerleşik çiftçiye dönüşmüş, yönetici zümreyi oluşturdukları şehirlerde ise, şehirli olmuşlardır. Gürcü kaynaklarında rastlanılan ve XII.-XIII. yüzyıllarda Oğuzlar tarafından kurulmuş, yeniden inşa edilmiş ve yeniden adlandırılmış şehir adlarını buna örnek olarak gösterebiliriz: Sevgelemec, Garluga, Ganıh, Akçakala20 vs. Tüm ismi geçen şehirler günümüzdeki Türkeye'nin sınır bölgelerinde ve doğu

Gürcistan'da bulunmaktadır. Bu anlamda Oğuz kahramanlık destanı "Dede Korkut"taki bilgilerin tarihi kaynaklardaki bilgilerle uyumlu olduğunu ve "çoğu zaman Gürcü risalelerini tamamladığını ve açıkladığını" söylemek yerinde olacaktır.21

Görüldüğü gibi, yukarıda söylenenler Oğuz Türkleriyle ilgilidir. Gürcü kaynaklarına istinaden XI.-XII. yüzyıllarda Türkmenlerin Azerbaycan'da yoğun biçimde yaşadıkları bölgeleri belli ölçüde tespit etmek mümkün olmuştur. Bu bölgeler Tiflis'ten doğuda Gencebasar'a kadar, Ganıh (Alazan) nehrinden Gökçe Gölü'ne, Zengibasar'a, Berde ve Beylegan şehirlerine kadar olan topraklardır. Şimdi ise Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde yaşayan halka ilişkin Gürcü tarihi abidelerindeki bilgileri gözden geçirelim. Her şeyden önce şunu belirtmek gereki ki, Gürcü edebi geleneklerinde, özellikle tarihi risalelerde halkı tanımlarken etnik değil, coğrafi terimler ve yerli halkın bu terimlerden türetilmiş isimleri kullanılmıştır.

Muhtemelen bu, Gürcistan geleneklerinden, kesin bir şekilde tarihi ve coğrafi bölgelere ayrılmasından ve buna uygun Kahetililer, İmeretililer, Kartliler vs. gibi adlardan kaynaklanmıştır. Aynı şekilde Orta Çağ Gürcü tarihi risalelerinde Azerbaycan'la ilgili "Gencelni"-Genceliler, "Bardavelni"-Berdeliler, "Darubendelni"-Derbentliler vs. adlara rastlamaktayız. Bazen "Kipçakni"lerin yanı sıra, "Kipçakni Darubandelni"-Kıpçaklar ve Derbent Kıpçakları gibi netleştirici ifadelere de rastlanılmaktadır. Görüldüğü gibi, onları Çar IV. David tarafından 1118 yılında Gürcistan'a hizmet etmek için davet edilmiş Atrak Hanın Kuban Kıpçaklarıyla karıştırmamak amacıyla bu ifade kullanılmıştır. Aynı şekilde Şirvan ve Kür nehrinin Ganuh'tan Şeki'ye kadar olan sol sahili boyunca yaşayan halk "Şarvanelli" ve "Erni", yani "Şirvanlılar" ve "Erler" olarak zikredilmektedir. Bu dönemde ikinci terimle Şeki Melikliğinin Gayri-Türk halkı kastedilmekteydi. "Şarvanelli" terimi ise bazen genelleştirici nitelikteydi. Örneğin David'in tarihçisi, Şirvan'ın kuzeydoğusundaki olaylara ilişkin "Kurdni", "Lepş" ve "Kipçakni", yani Kürtler,22 Lezgiler ve Derbent Kıpçakları gibi etnik isimleri sıralayarak bu kavramı sanki netleştirmekte ve tamamlamaktadır.

Yukarıda söylenenler ile Güney Kafkasya'nın doğu kısmının XI-XII. yüzyıllardaki nüfusunun etnik yapısına ilişkin Orta Çağ Gürcü yazılı tarihi kaynaklarından kısa bilgiler aktarmış olduk. Belirtmek istiyoruz ki, biz her hangi bir kronolojik ayrım yapmayı amaç edinmiyoruz. Ancak Kıpçakların ve Oğuz Türklerinin sayısı ve coğrafi dağılımına ilişkin Gürcü tarihçilerinin verdiği bilgiler Azerbaycan'ın "dil aracılığıyla Türkleşmesi" konusunda bir zamanlar uydurulmuş gerçek dışı teze karşı ek kanıtlar ortaya koymaktadır. Adı geçen tezin ayrıntılı ve detaylı incelenmesi başka bir konudur.

XI. Yüzyılda Güney Kafkasya Feodal Devletler ile Türkler Arasındaki İlişkiler

1137-1138 yılında Gürcü orduları Caferilerin Tiflis Emirliğinin merkezi olan Tiflis şehrini kuşatmaya aldılar. Halk karşı koydu. Emir ise en kötü ihtimalde "geceleyin sal ve kanolarla Gence Emiri Leşker'e kaçmayı" planladı.23 Gürcü çarı IV. Bagrat Liparit Bagvaşi'nin güçlenmesinden endişe ederek Şeddadilerle gizli barış imzaladı. Çarın elinde bu dönemde istila edilmiş Orbetive Partshisi

kaleleri bulunuyordu. İbni Esir'in verdiği bilgiye göre, Tiflis halkının "yardım ve askeri destek için" Azerbaycan'daki Müslümanlara müracaat etmeleri de Bagrat'ı acele barış anlaşmasını imzalamaya zorlamıştı. Fakat Oğuzların Azerbaycan'a yakınlaştığını duyan Abhazlar, Ermenilerin başına gelenlerin de etkisiyle çok korktular ve Tiflis'ten geri çekildiler".24 Böylece, Gürcülerin, kuşattıkları Tiflis'ten geri çekilmelerinin sebebi sadece yakınlarının Çar Liparit'e duyduğu güvensizlik ve sürtüşme değil, aynı zamanda ilk defa 1018 yılında Transkafkasya'ya gelmiş yeni bir güç olan Oğuz Türklerinin karşısında telaşa kapılmalarıydı.25 Artık Oğuzların 1018, 1021 yılındaki ilk hücumların ardından, Kartli'nin tam göbeğinde 1029 yılında Şiomgvim hazinelerinin yağmalanması IV. Bagrat'ı henüz 1029 yılında "çok sayıdaki putperestin" bu hücumlarının tehlikeli sonuçlarını değerlendirmek zorunda bıraktı. F. D. Jordanya tarafından yayınlanmış belgede denildiği gibi, o bunları "durduramadı"26 ve kendi umutlarını Bizans'a bağlamaya mecbur oldu. İmparatorluk da, sadece kendi sınırlarında değil, Güney Kafkasya'da da Türklerin hücumlarına karşı koymakla tüm etki ve saygınlığını korumaya çalışmaktaydı.

Gürcü tarih risalelerinde 1040'lı yılların sonunda Gence'nin Arslan Yabgu'nun oğlu, Selçuklu komutanı ve meliği Kutalmış'ın askerleri tarafından kuşatmaya alınmasına ilişkin bilgiler yer almaktadır: "Ve Türkler Gence topraklarındaydı ve Gence düşmek üzereydi"27. Bu, Kutalmış'ın yeğeni, Oğuzların önderi Hasan'ın ismini zikreden28 Skilitsa'nın verdiği bilgiler ve ayrıca Müslüman kaynaklarındaki diğer ifadelerle de doğrulanmaktadır. Sonunculara istinaden V. F. Minorski Gence'nin Oğuz Türkleri tarafından kuşatılmasının 1047 yılına dek devam ettiğini iddia etmektedir.29

Kaynakların verdiği bilgiler, 40'lı yılların sonunda Gence Şeddadiler Emirliği'nde iki eğilimin varolduğunu göstermektedir. Bunlardan birincisi Emir Leşkeri'nin komşu Hıristiyan feodal devletlerden uzaklaşan ve Türk yanlısı tutumu idi. Ona muhalif olanlar ise şehir eşrafının bir kısmıydı. Şehir Oğuz Türkleri tarafından kuşatılınca Ali Leşkeri tahtını oğluna devretti; fakat uygulamada geçici hükümdar Gence reislerinin çıkarlarını koruyan ve tahta Şeddadilerin Dvin kolunun hükümdarı Ebl-Asvar ibn Fazl'ı davet eden hacip Ebu Mansur oldu.

Türkler tarafından birkaç defa yenilgiye uğratılmış Bizanslılar ve Gürcüler yaklaşan tehlikeyi idrak ederek Şeddadilere askeri yardımda bulunmaya karar verdiler. "Grek çarı kendi yardımcısı olan Lihtur'un önderliğinde büyük bir ordu gönderdi, Bagrat'ı, ordusuyla birlikte davet etti. Birleşen bu iki güç Türklerle çarpışarak Gence kapılarına kadar geldiler. Türklerin geri çekilmesine müteakip, Gence ülkesini kurtararak geri döndüler".30 Risaledeki bu parça farklı şekilde yorumlanan "Lihtur" kelimesinden dolayı birçok defalar araştırmacıların dikkatini çekmiştir. İ. A. Cavahişvili ve V. D. Dondua fonetik benzerlik dışında hiç bir kanıt göstermemelerine rağmen söz konusu bu kelimenin Lihut soyundan geldiğini iddia etmektedirler.

Son dönemlerde, kaynaktaki "Lihturların" bu yazarların belirttikleri gibi, ordu komutanı Nikephoros'un seferine önderlik eden "rektör" unvanının Gürcü versiyonundan başka bir şey olmadığına ilişkin bir tez ortaya atılmıştır. Şöyle ki, bu iddianın temelinde V. D. Dondua'nın da bahsettiği proedr31 ve protoverstari32 Konstantin Lihud'un 1045 yılında Arçeş savaşında Türkler

tarafından esir alınması yatmaktadır.33 Günümüzde, 1045 yılında esir alınanların Konstantin Lihud'un yeğeni (Saratsin isimli) ve Vaspuragen Thema'sının34 katepanı35 Stephan Lihud olduğu tespit edilmiştir.

Müttefiklerin başında Konstantin Lihud'un durduğuna ilişkin iddiaları desteklemek için şu hususları belirtebiliriz: Gence, kuşatmadan müşterek çabalarla 1048-1049 yıllarından önce kurtarılmış olamazdı. Bizanslıların, yalnız 1047 yılının yılbaşına doğru bastırılabildikleri Leon Tornik'in önderliğindeki İmparatorluk karşıtı isyan gibi iç sorunlarla boğuşuyor olması, daha sonra 1049 yılında ise rektör Nikephoros'un Peçeneklere karşı Diaken savaşında36 ordu komutanlığı yapması ve Liporati Bagvaşi'nin Eylül 1048'de esir alınmasından sonra Bizanslılarla ilişkiler kuran IV. Bagrat'ın Gence civarındaki olaylara katılması bu tarihi tutarlı kılmaktadır.

Türklerin gitmesinden sonra 1022 yılından itibaren Şeddadilerin Dvin Emirliğini yöneten ünlü ve basiretli I. Ebl-Asvar Şavur (1049-1067) sadece Aran-Nahçivan Emirliğinde durumu istikrara kavuşturmakla kalmayıp mevcut karmaşık askeri-siyasi ortamda dengeli bir politika yürütmüştür. Öncelikle büyük feodaller ve Gürcistan'daki çar yönetimi arasındaki ihtilaftan yararlanarak Bagratilerin topraklarındaki Basru kalesini ele geçirmiş ve kaleye teçhizat ve gıda ile birlikte askeri birliğini yerleştirmiştir.

Bu, Çar IV. Bagrat'ın İstanbul (Konstantinapol) bulunduğu dönemde, yani 1054 ve 1056 yılları arasında gerçekleşmiştir.37 Fakat Gürcistan'daki durum kısa bir süre sonra tamamen değişti. Prensler Gürcü çarının düşmanı "Liparit'in iktidarı ile çekişmeye" başladılar. Bagvaşi hanedanının güçlenmesinden rahatsız olan bu prensler "Lipart'i tutuklayıp" Gürcü çarına teslim ettiler.38 Feodallerin Gürcü Çarı Bagrat'la barışmasından sonra Gürcistan bir hayli palazlandı ve önemli bir askeri güç haline geldi. Bu sebeple, I. Şavur doğuya yöneldi. 1062 yılında Tiflis zadeganlarının bir bölümü kaleyi teslim etmek için birisini gönderme ricasıyla geldiklerinde, Şavur, istekli olmasına rağmen veziri Bahtiyar İbni Selman'ın tavsiyesi üzerine bu adımı atmaya cesaret edemedi ve Tiflisli elçiye "kalenin anahtarını iade etti."39 Batıda pek fazla varlık gösteremeyen I. Şavur doğu komşularına yönelik askeri hareketi güçlendirmeğe karar verdi. 1063 yılında orduları Şirvan devletine karşı üç defa sefer düzenlemiş, Kulyamian kalesini ele geçirmiş, büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürülerini beraberinde, Şirvanşahtan ise 40 bin dinar haraç almıştır.40

1064 yılında Selçuklar büyük sultan Alparslan (1063-1072) önderliğindeki ilk fetih seferini düzenlediler. Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos'a göre, Alparslan, öncelikle Ermenistan'ı, Arran'ı ve Şirvan'ı ele geçirdi, daha sonra ise büyük bir orduyla Gürcü topraklarına ilerledi.41 Gürcü kaynağı, "Alparslan'ın aniden saldırarak Kangari'yi ve Trialeti'yi dağıttığını, ordularının bir gün içinde Kveli (kalesi) civarına ulaştığını…, (Sultanın) kendisinin ise üç gün Trialeti'de kaldığını" belirtmektedir. Türklerin saldırısı o kadar hızlı olmuştu ki, Çar Georgi zorla Kartli'ye kaçabilmişti.42 Kaynakların verdiği bilgiye göre, bu yıkıcı sefer sonucunda Türkler çok büyük miktarda hazine ve ganimet ele geçirdiler. Urfalı Mateos, ele geçirilen altının, gümüşün ve diğer değerli eşyalara paha biçilmediğini belirtmektedir.43

Sultan, bu başarıları Transkafkasya'nın doğrudan fethiyle pekiştirmeye istekli olmamış, sadece haraç almakla ve Gürcü çarının yeğenini haremine götürmekle yetinmiştir. Alparslan dönerken "Ani'ye yönelmiş, kaleyi ele geçirerek yağmalamış", şehri Bizanslılardan alarak "Ebu'l-Esvar'ın oğlu Manuç'un" yönetimine vermiştir.44

Böylece, Oğuz Türklerinin Alparslan dönemindeki seferlerinin sonuçlarından Şeddadilerde yararlanmıştır. Şeddadiler daha sonralar büyük bir emirliğe dönüşmüş ve XII. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürmüş bölgedeki en büyük şehirlerden biri olan Ani şehrini ele geçirmeyi başarmışlardır.

Gürcü Kaynakları ve "Dede Korkut" Destanındaki "Akçakale"

Oğuzların kahramanlık destanı olan "Dede Korkut"da Kazan Hanın fethettiği kaleler içinde Akçakale ve Sürmeli kaleleri de belirtilmiştir. Destanın Rusça'ya tercümesinde bu coğrafi terimlerle ilgili dipnotlarda şöyle denilmektedir: "Akça-Kale ve Sürmeli – Nahçivan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde yer adları."45 H. G. Koroğlu, yukarıda adı geçen kaynaklara dayanarak bu yer adlarını "şimdiki Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bölgesinde, Arpaçay nehri yatağında" bulunan yer adları olarak tanımlıyor.46

Sürmeli/Surmari kalesinin bulunduğu yer, Orta Çağ kaynaklarının verilerine göre günümüzde nihai olarak kesinleşmiştir. Bu, Türkiye'nin Kars ilinin Kağızman ilçesinde, Araz nehrinin sağ sahilinde, Arpa nehrinin (Nahçivan'daki Arpaçay ile karıştırmamalı) ona birleştiği yerden biraz aşağıda bulunmaktadır.47 XIII. yüzyılın ortalarında yaşamış Nesevi, Surmari'nin "eskiden beri Azerbaycan vilayeti olduğunu" belirtmektedir.48 1064 yılında Alparslan'ın önderliğindeki Oğuzlar tarafından fethedilen49 Surmari kalesi, daha sonralar da güçlü bir istihkam olarak kalmaktaydı. Özellikle Azerbaycan İldenizler Atabeyleri döneminde kalenin önemi daha da artmıştır. Zira, bu dönemde kale Atabeyler devletinin başkenti olan Nahçivan'a giden yolları korumaktaydı.50

Söz konusu naklî tarihi kaynakta ilk defa XV. yüzyılın sonlarında adı geçen Akçakale kalesi de Orta Çağ'ın güçlü istihkamlarından biri olmuştur. Bu, Yakup Han Akkoyunlu'nun (1478-1490) 1487 yılında ordu komutanı Halil Beyi "Kaozin ve Akçakale kalelerini inşa etmek için" gönderdiğine ilişkin Gürcü kroniklerindeki bilgidir.51 XVIII. yy. Gürcü coğrafyacısı ve tarihçisi Vahuşti Bagrationi bu bilgilere dayanarak, Akçakale'yi Yakup Han Akkoyunlu'nun inşa ettiğini ve kaleye bu adı onun verdiğini yazmıştır.52

Günümüzde D.L. Musheli̇şvili Akçakale'nin tarihini araştırarak, Vahuşti'nin fikrinin yanlış olduğu sonucuna varmıştır. Zira, Akçakale'nin yakınında olduğu belirtilen Kaozin kalesi, XI-XIII. yy. ait Gürcü ve Ermeni kaynaklarında sık sık adı geçen güçlü bir istihkam olan Kavazin kalesidir. Ayrıca, Akçakale kalıntılarında rastlanılan arkeolojik bulgular da kalenin XI-XIII. yy. arasında (belki de daha önce) mevcut olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Gürcü kroniğinde XV. yy. olaylarından bahsedilirken kalenin inşasından değil Yakup Han'ın ordu komutanı Halil Bey tarafından onarılmasından söz edilmektedir.53 D. L. Musheli̇şvili, eski Gürcü ve Ermeni kaynaklarının, ayrıca Kvemo (Aşağı) Kartli'de

yapılan araştırmalar sonucu elde edilen bulguların analizine dayanarak, XV-XVIII. yy. ait kaynaklarda Akçakale olarak geçen kalenin XI-XIII. yy.'a ait erken Orta Çağ dönemi kaynaklarında sık sık zikredilen ve Debeda nehrinin sağ sahilinde, yaklaşık 2-2,5 km. uzaklıktaki dağ geçidinde bulunan Gag kalesinin aynısı olduğu görüşüne varmıştır.54

Gag kalesinin ismi, Gürcü ve Ermeni kaynaklarında ilk kez XI. yüzyıla ait risaleler olan "Matiani Kartlisa" ("Kartli Risalesi")55 ve Asohik'de geçmektedir. Asohik'te Gag ismi, X. yüzyılın son yıllarında "Gag kalesinin eski reisi Demetr'in Gagik'ten ayrılıp atalarının inancına ihanet etmesi ve İberyalıların inancını (Diofizit Gürcüler - Y. N.) benimsemesiyle"56 ilgili olaylarda geçmektedir. Daha sonraki bir dönemin tarihçisi olan Büyük Vardan'ın (XIII. yy. verdiği bilgilere göre, Gag kalesi Şahinşah Gagik tarafından inşa edilmiş ve onun şerefine adlandırılmıştır.57 Bellidir ki, Eski ve Orta Çağlarda kaleler inşa edilirken relyefin doğal avantajlarından yararlanılmaya çalışılmıştır. Kaleler, genelde nehirlerin birleştiği yerlerde, uçurumlu platolarda veya dağların sarp zirvelerinde inşa edilmişlerdir. Bu da bu tür kalelerin güçlü istihkamlar olmasını sağlamıştır. Bulunduğu ovadan 20-30, batı tarafında ise 35 metreye kadar yüksekte olan sarp kaya üzerinde inşa edilmiş Akçakale -Gag kalesi de böyle kalelerden biri idi.58

D. L. Mushelişvili, Akçakale ve Gag kalelerinin bulundukları yeri ve bu ikisinin aynı olduğunu tespit etse de, Türkçe Akçakale teriminin ("Tetri-tsihe"-"Beyaz kale") yalnız 1580'li yıllarda ortaya çıktığını varsayarak ve Vahuşti Bagrationi'nin, bu adın kaleye Yakup Han Akkoyunlu tarafından verildiğine ilişkin görüşüne katılarak yanılgı içine düşmüştür.59 Fakat, XI-XII. yy. olaylarını nakleden "Dede Korkut" destanı bu tezin yanlışlığını göstermektedir.60

Tarihi kaynaklara göre Sefidşehir kalesi Oğuzların XI. yüzyılın ikinci yarısında Transkavkazya'ya seferleri zamanı fethedilmiştir. Sefidşehir kalesi Tetri-tsihe (Akçakale) kalesinin aynısıdır.61 Hatta Gürcüce ismi Türkçe'dekinin birebir tercümesidir.62 Bu kalenin Oğuzlar tarafından fethedilmesinden "Dede Korkut" destanında da bahsedilmektedir. Kazan Han esir düştüğünde şöyle diyor: "Madem ki beni ele geçirmişsin, öldür beni, gavur…Sarp bayırda kaçmaya mecbur ettiğim kişi senin babandı, gavur…; Akçakale'de atıma bindim, Karun halkına sektirdim, onların beyaz kalesinin bir kulesini yıktım."63 Kazan Han tarafından kullanılan "beyaz kale" ifadesi ve Akçakale coğrafi teriminin ortaya çıkması bir raslantı değildir. Bu terim, "Akçakale (Gag) kalesinin üzerinde inşa edildiği ve kendisiyle birlikte bir bütün oluşturduğu kayanın, kalenin açık sarı renkli taş duvarlarıyla birlikte beyaz renkli bir bütün görünümü veren beyaz kül renkli külteden oluşmasının"64 doğal bir yansımasıdır.

Akçakale; Hornabuci, Agarani ve Kavazin kaleleriyle birlikte büyük sultan Alparslan tarafından kendi vassalı olan Gence (Arran) hükümdarı Fazl Şeddad'ın yönetimine verilmişti. Akçakale (Gag) kalesinin bu dönemde Alparslan tarafından fethedildiğini kanıtlayan bilgiler Gürcü kaynaklarında da bulunmaktadır. Bu kaynaklarda, Alparslan'ın ordularının Güney Kafkasya'yı terkini müteakip 1069/1070 yılında "Çar Bagrat'ın Gag kalesini geri aldığı" belirtilmektedir.65 Fakat, kale Gürcü çarının elinde fazla kalmadı. Zira, Çarın düşmanlarından biri olan güçlü feodal İvane Bagvaşi, "Gag kalesini Çar Giorgi'nin (1072 yılında ölen Çar Bagrat'ın halefi-Y. N.) adamlarından geri alarak Gence

hükümdarı Fadlon'a (Fazl Şeddad - A. A.) sattı." Böylece Fazl Şeddad tekrar kalenin sahibi oldu: "ve (o zaman) sultan Melik Şah bütün Hıristiyanların düşmanı olarak geldi."66 Sultan Melik Şahın kaynakta adı geçen seferi, İ. A. Cavahişvili'ye göre 1073/1074 yıllarında gerçekleşmiştir.67 Bu seferi öncekilerden faklı kılan, Türklerin artık haraç almakla yetinmeyerek, Doğu Gürcistan'ı, Arran'ı ve Ermenistan'ı tamamen ele geçirip, buradaki tüm önemli stratejik ve idari noktalarda kendi askeri birliklerini yerleştirmeleri olmuştur. Kaynaklarda XII. yy. birinci yarısında yaşamış Çar David'in tarihçisi olarak geçen ancak kimliği bilinmeyen yazara göre, bu dönemde "Gürcü çarlığının sınırları küçük Lih dağları olmuştur."68 Sultan Melik Şah yeniden fethedilmiş Azerbaycan ve Gürcistan topraklarının yönetimini kuzeni emir Kutbettin İsmail'e verdi.69

Bundan sonra, bu topraklarda Türk kabilelerinin toplu şekilde meskunlaşması süreci başlamıştır. Yazarı bilinmeyen doğu kaynağındaki bilgilere göre, bu süreç özellikle 1075/1076 yıllarında Tiflis ve civar bölgelerin fethedilmesiyle güçlenmiştir.70 Bu konuda çar David'in tarihçisi de bilgi vermektedir. O, "bu dönemde (1070-80'li yıllar kastedilmektedir) Tiflis'in, Rustavi şehirlerinin, tüm Somhiti'nin71, Samşvilde'nin ve Agarani'nin Türklerin elinde bulunduğunu" belirtmektedir.72 Yazarın ifade ettiğine göre, Türkler "sonbaharda tüm göçebeleriyle birlikte Somhiti'den geçtiler, daha sonra Tiflis'ten Berde'ye kadar Kür nehri boyundaki Gaçiani'de ve İori nehri sahillerinde yerleştiler. Burada kendi çadırlarını kurdular. İlkbaharın gelmesiyle Somhiti ve Ararat (vilayetlerindeki - Y. N.) dağlarına çıkmaya başladılar."73

Bu kaynak Türk kabilelerinin sadece Kür ve İori (Gabırrı) nehirleri boyunda değil, ayrıca adı geçen vilayetlerde de yerleştiklerini göstermektedir. "Ararat" terimiyle, metinden de anlaşıldığı gibi, sadece dağın kendisi değil, ayrıca ona bitişik sıra dağlar da kastedilmektedir. Kaynakta adı geçen "Somhiti ve Ararat" vilayetlerindeki dağlar Kür'ün sağ sahilinden Ararat'a kadar uzanan sıradağları teşkil eden, Somheti, Bambak ve Türkiye'nin Kağızman ilçesi sınırları içindeki Ağrı dağıdır. Yani bu topraklar, "Dede Korkut" destanında Kazan Hanın: "Benim bir köküm beyaz kayanın kaplanından, diğeri ise Ak-Saz aslanından geliyor…"74 diye bahsettiği Akçakaleden (Gag) Surmari'ye kadar olan bölgelerdir. "Beyaz Kaya"dan yukarıda da belirtildiği gibi Ahçakale'nin, yani "Akçakaledeki içkale"nin anlaşılması gerekir.75 Ak-Saz ise Arpa nehri sahilinde bulunan, nehrin Araz'la kavuştuğu yerin yakınındaki bölgenin adıdır.76

Oğuz destanının metinleriyle Orta Çağ'a ait tarihi kaynakların yukarıdaki kıyaslaması, kanımızca destandaki Akçakale kalesiyle, Gürcü tarih kroniklerindeki Akçakale/Gag kalesinin birbirinin aynısı olduğunu tamamen ispatlamaktadır. Belirtmek gerekiyor ki, XV. yüzyıla kadarki döneme ait tarih risalelerinde Akçakale teriminin bulunmamasının nedeni, XII-XIII. yüzyıllardaki politik olayların gelişimiyle alakalıdır. Bu dönemde, Selçuklu Devleti'nde Sultan Melikşah'ın ölümünü müteakip başgösteren ve on yıldan fazla süren iç savaş etnik açıdan karmaşık ve ekonomik açıdan bölünmüş bir yapıya sahip İmparatorluğu yıkmıştır. Civar vilayetlerin hükümdarları, özellikle de Gürcü Çarı IV. David bu ortamdan yararlandı. Çar IV. David XI. yüzyılın sonlarına doğru Selçuklara haraç ödemeyi reddetmiş, XII. yüzyılın başlarından itibaren ise Gürcü Çarlığı'nın eski topraklarını geri almaya

başlamıştı. 1110 yılında, David, Türklerin Somhiti'deki önemli bir kalesi olan Samşvide kalesini ele geçirebildi. David'in tarihçisi bu konuda şöyle yazıyor: "Türkler Samşvide'nin (Gürcüler tarafından) ele geçirildiğini öğrenince Somhite'deki birçok kalelerini bırakıp kaçtılar."77 Somhiti'de bulunan ve otuz yıldan fazla Türklerin yönetiminde bulunan Akçakale kalesinin de bu dönemde terkedildiğini kesin bir şekilde söyleyebiliriz. Orta Çağ İslam tarihçisi İbni Kalanisi (İbni Azrak) bu Akçakale/Akşehir kalesini kastederek, hicri 571 yılının Muharrem ayında (Ağustos 1175) Azerbaycan Atabeyi Şemseddin Eldeniz'in ve müttefiklerinin "Lori ve Dmanisi ovalarına ulaştıklarını" ve Trialeti'deki "Akşehir bölgesine sokulduklarını ve yağmaladıklarını" belirtmektedir.78 Bu dönemden itibaren Moğol istilasına dek Gag/Akçakale, yeniden güçlenmiş Gürcü Çarlığı'nın sınırları içinde bulunmuş ve tekrar kendisini inşa eden Şahenşah Gagik'in adıyla adlandırılmıştır.

Kanımızca, özellikle bu yüzden, XIII. yüzyılın birinci yarısında yaşamış İslam tarihçisi Şihabettin Muhammet el-Nesefi (Celaleddin'le birlikte Orta Asya'dan gelmiş katibi) bile Akçakale'yi değil Gag'ı tanımaktadır.79 Oysa, aynı dönemde yaşamış el-Huseyni ve İbni Esir Akçakale'nin Türkçeden Farsçaya birebir tercümesi olan "Sefidşehir" terimini kullanmaya devam etmişlerdir.80 XV. yüzyılda kalenin Halil Bey tarafından onarılmasından sonra "artık uzun süreden beri bu topraklarda yaşayan"81 Türk evlatlarının hafızasında kalmış Akçakale adı tekrar kullanılmaya başlanmış ve kale, tamamen yıkıldığı XVIII. yüzyıla kadar bu Türk adıyla tanınmıştır.

Ek

"Çar David'in Hayat Hikayesi"nden82

(Sayfa 318) Bundan sonra Sultan Melikşah geldi, Samşvilden'i kuşatmaya alarak, orayı yağmaladı ve gitti. Aynı yılda Serhenk (Savtekin) sultan ordusuyla gelerek Samşvilde civarındaki ovaya yerleşti….

Türklerin güçlenmesiyle83 Grekler Doğu'daki vilayet, kale ve şehirlerini bırakarak oradan uzaklaştılar. Türkler bu şehir ve kaleleri ele geçirerek oraya yerleştiler. Türklerin sınırlarımıza yaklaşmasıyla (319) korku ve kaygılarımız artmaya başladı, onlar ise o dönemden beri biz Hıristiyanları yağmalamaya, yakıp yıkmaya ve esir almaya başladılar.

Daha önce Karini'yi84 elegeçirmiş emir Ahmet'in85 önderliğindeki çok sayıda Türk, bu dönemde Kveli86 civarında bulunan Çar Giorgi'nin üzerine aniden saldırdı. Hıristiyanların ihaneti sonucunda, Türkler Çar Giorgi ve ordusunu kaçmaya mecbur ettiler, zengin hazineleri, çar sofrasının gümüş ve altın eşyalarını, Bagraratilerin kıymetli kase ve kaplarını, çarın ve tüm didebulların87 çadırlarını toplayıp gitiler. Yenilgiye uğramış çar Giorgi Acara'dan geçerek Abhazya'ya gitti.

Bu ganimetlerle geri dönen Ahmet'in ordusu yolda Bizans üzerine giden büyük Türk emirleri Yas ve Bujğuş ve onların beraberindeki çok sayıda Türkle karşılaştı. Onlar bu kadar altın ve serveti gördüklerinde, Giorgi'nin yenilgisini öğrenerek şu sözleri duydular: "Niçin Bizans'a gidiyorsunuz?

Bakın, işte karşınızda kimsesiz ve bu tür ganimetlerle zengin olan Gürcistan". O zaman onlar yollarından dönüp, ülkemizin tüm bölgelerine çekirge gibi yayıldılar.

Ivanoba88 gününde Asisporni ve Klarceti'nin deniz kıyılarına kadar, Şavşeti, Acara, Samtshe, Kartli, Arkveti, Samokalako ve Cgondidi89 Türklerle doldu. Türkler bu bölgelerde ilkbahara kadar kaldılar; ülkedeki her şeyi yağmalıyor, ormanlara, kayalara, dağlara ve mağaralara sığınan herkesi öldürüyorlardı. Bu ilk ve büyük Türk istilasıydı; takvime göre on üçüncü dönem idi…

(321) Çar Giorgi tüm bunları görüyordu, fakat hiçbir yerden kurtarıcı güç ve yardım yoktu, çünkü Greklerin de gücü azalmıştı; Doğu'da deniz kıyılarına kadar ellerinde bulunan toprakların hepsini Türkler işgal etmişlerdi. Böyle olunca Çar Giorgi didebulları toplayarak büyük sultan Melik Şaha gitme kararı aldı.

Böylece o, Hıristiyanların kurtulması için ölümü göze aldı. Çar Giorgi Tanrıya güvenip, Hayatverici Haç'a sığınarak, Isfahan'a yollandı, sultanı gördü ve sultan öz evladı gibi onun suçunu affetti.

Eşsiz bir insan olan Melik Şah, büyük yüceliğe sahip, güleryüzlülüğüyle dünyaya gelmiş ve belki de gelecek olan tüm insanlardan daha üstün, adaletli, merhametli idi. Hıristiyanları severdi ve kısacası şunu söyleyim ki, onun kin tutmaması gibi birçok ibret alınacak yanı vardı. Melik Şah, Çar Giorgi'nin tüm isteklerini yerine getirdi, umutlarını yeşertti ve çarlığını yağmacılardan kurtardı. Kaheti ve Hereti'yi90 ona vererek çarlığının ileride sadece vergi ödemesini istedi. Büyük saygıyla şereflendirerek, yolda güvenliğini sağlamak ve Kaheti'yi ele geçirmek için büyük bir ordu ile kendi çarlığına gönderdi. Sonbaharda Kaheti'ye geldiler, Veji kalesinin91 yakınında yerleştiler ve savaşa kadar kar yağdı.

Selçukluların Altın Çağında Siyasî Kriz ve Müslüman Bürokratlar: Melikşah İktidarının Doğuşu / Dr. Lık Arifin Mansurnoor [s.731-744]

Brunei Darusselam Üniversitesi / Bruneı

Giriş

Büyük değişiklikler ve üstesinden gelmesi gereken zorlukların varlığı, halifelik kurumu için 11. yüzyılın belirleyici özellikleriydi. Çağımız bilim adamları Selçukluların Orta Doğu'ya gelmelerinin halifeliğin varlığını sürdürmesinde önemli bir faktör olduğunu düşünürler. Örneğin, Ira Lapidus, Selçukluların farklı siyasi gündem izlemelerine rağmen, Abbasi halifesinin şeref ve otoritesini canlandırmasına yardım ettiğinde ısrar eder.1 Daha önce de George Makdisi, 11. yüzyılın ikinci yarısında Sünni İslamın yeniden canlanmasının nedeni, Selçuklulardan -meşhur vezir Nizamülmülk dahil- daha çok Hambeli taraftarlarına atfedilmelidir, görüşünü savunur.2 Bütün bu fikirlerin ışığında inanıyorum ki 11. yüzyılın karmaşıklığı belirli kişi veya kuruluşların şemsiyesi altında basitçe genelleştirilemez; bu nedenle Müslüman toplumun kendine özgü hareketliliğini anlamak için zamanın birkaç olayını incelemek gereklidir. 11. yüzyılın en dinamik ve konuyla alakalı olgularından biri sultan Melikşah ve onun veziri -Nizamülmülk- arasındaki anlaşılması zor fakat ilginç ilişkilerdi. Her ne kadar bu olayın pek çok ayrıntısı M. H. al-Nakib tarafından anlatılmışsa da, onun çalışmasında bu ilişkilerin dinamizmi ve eşsizliğinden az bahsedilmiştir. 3

Selçukluların zayıf Abbasi halifeleri döneminde siyasi iktidarı ele geçirmeleri Orta Çağ İslam tarihinde önemli bir dönemi simgeler. Her ne kadar Selçukluların Horasan ve daha sonra Irak'ta 1055'de ortaya çıkışları, o zaman Şii yanlıları tarafından kuşatılmış ve tehdit edilmiş, halife tarafından önceleri sıcak bir şekilde karşılansa da, halifenin siyasi-dünyevi gücü hususunda Selçukluların Şii Buveyhilerden daha iyi olmadıkları ortaya çıktı. Selçuklu Sultanı Tuğrul, halifenin kızıyla evlenme teklifinin reddedilmesi halinde, halifeyi ekonomik ambargoyla bile tehdit etti. Bu konuda Tuğrul'un politikasında ve karar verme sürecinde vezir el-Künderi gibi bir şahsın etki ve rolünü görmezlikten gelemeyiz. 4

Alp Arslan'ın 1063'te amcası Tuğrul'un yerine geçmesi, Alp Arslan'ın halifenin otorite ve şerefinin bir kısmını iade etmesi nedeniyle, halifenin bir miktar rahatlamasını sağladı. Böyle uyumlu bir ilişki her iki tarafın, diğer tarafın pozisyonu ve gücü hakkında karşılıklı anlayışından kaynaklandı. Halife, siyasi ve askeri yönden zayıf durumunun, Alpaslan'ın yönetiminde yükselen Selçuklulara rağmen iktidarını daha fazla hissettirmesi açısından kendisine yardımcı olmayacağının farkındaydı. Aynı zamanda, becerikli Nizamülmülk tarafından yardım edilen sultan da halifenin Müslüman toplum arasındaki ruhani konumunu takdir edebildi ve koruyabildi. Böyle bir nüfuz ve prestij elbette Selçukluların dünyevi iktidarlarını sürdürmelerine yardımcı olacaktı. Dolayısıyla, sultanın, İslam toplumunun değişik mensupları üzerinde otoritesini meşrulaştırmak için, halifelik onayına ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda, Bağdat'ın Arslan Besasirî tarafından işgali deneyimine sahip halife, halifeliğin devamı açısından Selçuklular gibi güçlü yöneticilerin varlığının çok önemli olduğunu

anladı. Her ne kadar, Büveyhiler döneminde olduğu gibi, halifenin otoritesi uygulamada Bağdat'la sınırlandıysa da, dini otorite ve ikta suretinde elinde tuttuğu nispeten büyük maddi kaynak onu memnun etti. Halife ve sultan arasında küçük ve önemsiz krizler vuku buldu, fakat bu olayların çoğunda, sultan sadece halifenin fikirlerini kabul etti. 5

Sultanın bu gerçekçi tavrı benimsemesinin nedeni, özellikle neredeyse bütün saltanatı boyunca seferler düzenlemiş olmasıydı; Bağdat'ı görmek için, en azından resmen, hiçbir isteği yoktu. Dolayısıyla, başarıları ve zaferleri kadar istikrar ve fetihler sırasında biriktirilen zenginlik ona tatmin ve gurur vermişti. Alpaslan'ın saltanatı süresince, halife kendi vezirini belirleme yetkisini -vezir sarayın dışında hatta başşehir Bağdat'ta bile, çok sınırlı bir güç sahibi olsa bile- elinde tuttu. Bu, çoğunlukla sultanın eyaletler ve şehir üzerinde daha güçlü kontrol sağlamak için kurduğu idari sistemin bir sonucuydu. Askeri ve idari temsilcilerini -şahne ve amid- (idarî işlerden sorumlu vali) eyaletlere ve, halifenin oturduğu Bağdat dahil, şehirlere göndermek sultanın uygulaması oldu. Böylece, amid'in Bağdat'taki varlığı ile şehrin fiili yönetimi, özellikle vergilendirme ve ikta'nın organizasyonu, tamamen sultanın temsilcileri tarafından denetlendi. Bu arada, şehrin iç güvenliği "Şahne"nin elindeydi. 6

Halifenin hareketsiz ve memnun görünmesine rağmen, bu hakimiyeti göz önünde tutarak, bir soru ortaya atabiliriz: Halifenin böyle bir durumu kabulüne ve pasifliği benimsemesine sebep olan neydi? Onun siyasi ve askeri zayıflığına ilaveten, Büveyhilerin zorla kabul ettirdiği katı denilebilecek sınırlandırma, kitleler nazarında siyasi desteğini büyük ölçüde zayıflattı. Bu arada, egemen Selçuklular halkça sevilmeyen halife tarafından karşı konulamayacak derecede güçlüydüler.

Alp Arslan 1072'de, doğu sınırında sürdürdüğü uzun seferler esnasında öldü. O zamana kadar, kendisini Akdeniz kıyıları ve Çin sınırları arasındaki geniş toprakların hükümdarı olarak ilan edebilmişti. Ölümünden sonra, genç Melikşah babasının veziri Nizamülmülk'ün tam yardımıyla tahta geçti. Genç sultanın tahta geçişi, sultan ile halife ve sultan ile deneyimli veziri Nizamülmülk arasındaki ilişkilerin diğer bir safhasına damgasını vurdu.

Sultan ve halife arasındaki ilişkilerde 1075'te genç Muktedi'nin büyük babası Kaim'in yerine halife olmasıyla huzursuzluk ortaya çıktı. Her iki lider de genç ve hırslı fakat açıkça tecrübesizlerdi; dolayısıyla zaman zaman onların anlaşmazlık ve sürtüşme içine düşmeleri şaşırtıcı değildi. Vezir Nizamülmülk'ün kendini görevine adamışlığı ve tecrübesi sayesinde, sultan, halifenin daha çok ruhani bir merkez olarak kalmasını sağlayabildi; hatta o derecede ki, halifenin vezirleri sık sık sultanın saray halkının arkadaşları oldular.

Selçuklular, siyasi şartlar gerektirdiğinde, kendi plan ve isteklerini halifeye zorla kabul ettirmekte tereddüt etmediler. Örneğin, Tuğrul Halife Kaim'in kızıyla evlenmek istemek ve hatta bu konuda ona gözdağı vermekte ısrar etti. Diğer taraftan, Halife Muktedi Selçuklularla evlilik yoluyla uzlaşma sağlamaya teşebbüs ettiği zaman, sultan bu evlenme teklifini, muhtemelen sadece böyle bir kararın siyasi avantajlarını gördükten sonra, soğuk bir şekilde kabul etti. Fakat, halifenin daha uyumlu ilişkiler oluşturabilmek umudu, Muktedi'nin sultanın kızıyla evliliğinden halifenin bir oğlu dünyaya gelince,

tamamen yok olmadıysa da, başarısızlığa uğradı. Halifenin Mehmelek (sultanın kızını) ve onun oğlunu Bağdat'tan sürme çabaları sonuç vermesine rağmen, sultanın kendi siyasi çıkarları için torununu kullanması ihtimalinin önüne geçemedi. 7

Halifenin durumu, vezirleri sultanın himayesindekiler arasından atandığı zaman, çok değişken bir hal aldı. Halifenin sağ kolu olan bu vezirler, halifelik yönetimini kolaylıkla sultanın planlarına göre ayarlayabildiler. Genel olarak söylenirse, bu durum, iki genç yönetici arasında uyumsuz bir ilişkiye sebep oldu. Şüphesiz ki Melikşah güçlü ve zeki bir yöneticiydi, fakat başarısını-özellikle saltanatının ilk yıllarında çoğunlukla, babası Alpaslan'a hizmet etmiş ve kendini işine adamış, vezir Nizamülmülk'e borçluydu. Halife ve sultan arasındaki ilişkinin kötüleşmesinde Nizamülmülk'ün ne ölçüde katkısı oldu? Alpaslan'ın saltanatı süresince bu ilişkinin nispeten barışçı ve uyumlu olduğu gerçeği ışığında bu makale, Melikşah'ın saltanatının son yıllarında siyasi krizin odakları olarak ortaya çıkmış gözüken, halife, sultan ve Nizamülmülk arasındaki üçlü ilişkiyi inceler.8

Melikşah'ın Saltanatı Döneminde Abbasi Halifeliği

Melikşah saltanatının başlangıcında neredeyse üç yıl halife Kaim ile ilişkilerini kuvvetlendirmeye yönelik jestler yaptı. Unutulmamalıdır ki Melikşah, eğer Müslüman halkların desteğini kazanmayı amaçlamışsa da saltanatının halife tarafından onaylanmasına ihtiyaç duymakta idi. Nizamülmülk -sultanlığı yönetmek için hem babasının hem de Melikşah'ın kendisinin güvenini kazandı- Melikşah'ın sultanlığı için halifenin onayını başarıyla elde etti. Halifelik ve Selçuklular arasındaki uzun ve nispeten olumlu ilişkilere dayanarak -özellikle genç ve tecrübesiz bir sultanın hükümdarlığa gelmesiyle- Kaim, dini ve hatta belli bir dereceye kadar Bağdat ve çevresinin yönetimine ilişkin otoritesini tekrar teyit edebildi. 9

Halife, sultanın asi amcası Kavurd'a karşı seferine destek vermek için halifelik milislerini General (nakib) al-Zaynabi komutasında göndermeye karar vermesi ile, göründüğü kadarıyla sultanın halifeye sadakati ve minnet duyması meyvesini verdi. Al-Zaynabi'nin savaşa-Melikşah'ın zaferinde rol oynayan bu önemli katılımı, Kaim'in oynayabileceği siyasi rolü açıkça gösterdi. Halifenin, sultanı desteklemek için siyasi ve askeri mücadelelere doğrudan katıldığını belirtmeye değer. Halife neden Kavurd'u değil de Melikşah'ı desteklemişti? 10

Halife, açıkçası, Nizamülmülk'ün rehberliği altında Melikşah'ın gücünün ve Alp Arslan döneminde oluşan statükoyu sürdürebileceğinin farkına vardı. En azından teoride, sultanın halifeden onay almaya ihtiyacı olduğu doğruydu, fakat pratikte gücünün pek çoğunu kaybeden halife, güçlü sultanın desteğini sağlamak için istekliydi. Halife şimdiye kadar sultandan aldığı geçerlikte olan imtiyazları korumak için, manevralarını diplomatik yolları kullanarak yapmalıydı. Sözleşme yapılması ve bayrak verilmesi şeklinde tezahür eden Sultanın onaması ile yetinmeyen halife, sultan ile kurduğu ilişkileri teyit etmek için İbn Cahir (baba) başkanlığında özel bir heyet gönderdi. Böyle bir yaklaşım geçici olarak halife ve sultan arasındaki iyi ilişkilerin sürdürülmesine yardım etti.11

Fakat, devletin kontrolünü önemli ölçüde ele geçiren ve halifeyle muamelelerde çok tecrübeli olan vezir Nizamülmülk, halifenin azalan gücünü sınırlamak için girişimler başlattı. Halifenin oldukça küçük olan ikta'sının bir parçasına el koydu ve muhtemelen Bağdat'ta özel bir ordu olarak tuttuğu Oğuz'a verdi. Bu girişim halifeyi üzdü. Kaynaklarımız Nizamülmülk'ün bu girişimini hazırlayan sebepleri açıkça belirtmez; muhtemelen vezir, İbn Cahir (baba) tarafından halifeye verilen desteğin farkındaydı. Dolayısıyla, ikta'ya el koymak, Nizamülmülk'e halifenin güçlü bir ordu kurma kabiliyetini zayıflatmak için en iyi yol olarak göründü. Melikşah'ın sultanlığının propagandasını yapmak ve halife ile sultan arasındaki ilişkilerinin kuvvetlendirilmesi görevine ilaveten, İbn Cahir (oğul) Nizamülmülk'le ikta'nın müsaderesi konusunu görüşmeye mecbur edildi. Sonunda Nizam halifeye kötü davranmayı durdurmaya razı oldu, buna karşın halife el konulan ikta'sının geri iadesi için Oguz'a çok miktarda para ödemek zorunda kaldı. Diğer taraftan, Melikşah, Kaim'e verdiği hediyelerin fazlalığından açıkça belli olduğu gibi, halifeyle daha iyi bir ilişki kurmaya teşebbüs ediyordu. Bağdat'ta bir zamanlar şahne makamının verilmediği Aytekin Suleymanî halifenin sarayında, istek olduğu zaman halifeye hizmet edecek, sultanın "kişisel temsilcisi" (hacib-kelime anlamıyla mabeyinci) olarak atanmıştı.12

Bağdat'ta 1073'te meydana gelen büyük selin şehirde yıkım ve maddi hasara neden olduğunu belirtmek dikkat çekicidir. Bu sebeple, üst düzey görevliler veya halifeye gönderilen hükümet temsilcileri onuruna verilen geleneksel törenler dahi iptal edildi. Bu münasebetle, Nizamülmülk'ün oğlunun, Mu'ayyid el-Mülk ve İbn Cahir'in (baba) gelişi nedeniyle bu tür törenler yapılmadı. Muhtemelen Mu'ayyid al-Mulk'ün itirazları ve kızgınlığı sebebiyle, saray daha sonraları para karşılığı uzlaşma teşebbüsünde bulundu. Kaim'in ölümüne kadar halife ve sultan arasındaki uyumlu ilişki sürdü. Bundan başka, Bağdat şahne'si şehrin düzen ve güvenliğinin korunması amacıyla halifeyle işbirliği yaptı. 13

Her ne kadar halife tam bir dini otoriteye sahip olsa da, sultanın özellikle Bağdat'ta bulunan belli çıkarları, halifenin otoritesini tam olarak kullanmasına yönelik her girişimi zayıflatmayı amaçlayan önlemleri gerekli kıldı. 1073'teki sel felaketi sonrasında, bazı dini liderler-Ebû Ishak Şirazı ve Şerif Ebû Cafer dahil- saraya gelerek (daha önce yaptıkları gibi) halifeden genel evler, alkollü içki satan ve kadınların şarkı söylediği yerler gibi eğlence yerlerinin, kapatılmasını istediler. Fakat, halife bu talepleri sadece sultanla temasa geçeceğine söz vererek cevaplandırdı. Sultanın bu gibi yerlerdeki çıkarının ne olduğunu -şehirdeki askerlerine eğlence sağlamak veya sadece vergi toplamak olup olmadığını- tam olarak bilmiyoruz. Dahası dini çevrelerin sel gibi felaketlerin sebepleri olarak addolunan bu yerlere itirazları, halkın geniş bir kesiminin -özellikle ordunun- bu eğlenceleri şu veya bu şekilde himaye etmeye karıştığını gösterir. Böyle ahlaksızlık elbette 'ulema' arasında kaygı uyandırdı. Fakat itiraz, Muktedi ertesi yıl tahta geçene kadar çözümsüz kaldı. Böylece Kaim, bu ufak kriz dışında sultanla karşı karşıya gelmekten uzak durmayı tercih etti. Aynı zamanda yeni sultanın, durumunu güvence altına almak ve halkın kendisine desteğini kuvvetlendirmek için, bu meselede halifeye karşı yatıştırıcı uzlaşmacı bir siyaset benimsemekten başka seçeneği yoktu. 14

Kaim'in ölümünü takiben 1075'te hilafeti üstlendiğinde sultanın Bağdat'taki gücü ve etkisinin tamamen farkındaydı. Halife, makamını korumak için, İbn Cahir'i (oğul) büyük miktarda hediyelerle İsfahan'a gönderdi. Bu zaten zengin olan sultanın kalbini kazanmak için değil, halifenin sultanın gücünü itiraf ettiğini göstermek içindi. Bundan başka, Banu Cahir'in tekrar vezir yapılmasıyla Bağdat'ta belli gelişmeler oldu. Şehirde Nizamülmülk'ün çeşitli politikalarına karşı güçlü ve yaygın söylentiler vardı. Sibt İbnü'l Cevzi'ye göre Nizamülmülk'e karşı düşmanlık halifenin veziri İbn Cahir'in (baba) çevresindeki bazı gruplar tarafından teşvik edildi. Bu olayların önemi, Sultanın Bağdat'taki hakimiyetinin şümullü olduğu ve bunun Nizamülmülk tarafından yapılandırıldığını göstermesiydi. 15

İbn Cahir (baba) -halifenin siyasetinden sorumluydu- halifenin prestijini artırmak için harekete geçti. Vezir -yeni, tecrübesiz halifenin himayesinde, halifelik işlerini idare etmekte daha bağımsız olduktan sonra- Bağdat'ta bir milis grubu teşkil etti. Bu tedbiri almakta onu destekleyecek, örneğin, Kaim'den torunu Muktedi'ye geçiş döneminde şehirde düzen ve güvenliği korumak için duyulan ihtiyaç gibi güçlü sebeplere sahipti. Sultanın şehri ele geçirme ihtimaline karşı vezirin -sultanın gücüne meydan okumak şöyle dursun- şehri savunmak istediği iddiasını bile destekleyecek hiç bir delile sahip değiliz. Fakat vezirin, halifenin 'bağımsızlığını' teyit etmeye teşebbüs ettiği daha sonra meydana gelen olaylarda açıkça anlaşılmaktadır. Bu hususta vezir, Kaim'in saltanatı döneminde farklı olarak, muhtesib'e (ahlak zabıtası), halifeliğe ait milislerin desteğinde, eğlence yerlerinin yıkılmasına ilişkin dini grupların istediklerini yerine getirmek için emir verdi. Dini gruplar arasındaki artan desteği vurgulamak için, İbn Cahir (baba) şehirdeki pek çok kurumda uygulanmak üzerine katı ahlaki yönetmelikler yürürlüğe koydu. Kaynaklarımız İsfahan'ın -Melikşah ve Nizamülmülk'ün- bu sıradışı faaliyetlere doğrudan tepkilerinin ne olduğunu söylemezler. 16

Takip eden yıla (1076) kadar, halife en azından Bağdat'a siyasi olarak hakim olmuş gibi görünmektedir. Halifenin vezirin halifenin pozisyonunu tekrar teyit etme teşebbüsüne cevaben sultan, şahne Kuhra'in'i, İbn Cahir'in (baba) son siyasi hareketleriyle ilgilenmeyi içeren özel bir görevle Bağdat'a gönderdi. Kuhra'in'in Bağdat'ta bulunuşunun gözdağı verici niteliğini idrak eden vezir kendi pozisyonu hakkında son derece korktu ve kaygılandı. Dahası vezir, Kuhra'in'in halife için bir mektup getirdiğini görünce halifeliğin iç işlerini teşhir etmesinden anlaşılacağı gibi, paniğe kapıldı. Sultanın sadece vezirin İsfahan'a karşı siyasi hareketlerini durdurmasını istediğini anlayınca, kısa bir süre sonra uygunsuz davranışlarından pişman oldu. 17

1076 yılının başında, halife sultanın emriyle bir kez daha ikta'sının bir kısmına (100,000 dinar) el konulması ile utanılacak bir duruma düştü. Bu el koyma ile halifeliğin sultanın Bağdat'taki ayrıcalıklarına önceki karışması arasında bir bağlantı olup olmadığı açık değildir. Fakat, belli ki bu el koyma olayı, ortaya çıkan krizi görüşmek üzere halifenin İbn Cahir (baba) ve Zafar'ın başkanlığında bir heyeti İsfahan'a göndermesine neden oldu. Ancak, heyet bu el koyma kararının geri alınmasını sağlayamadı. Sibt el-Cevzî bu konuda bize sadece "bir süre sonra sultan, halifenin ikta'sının ve ikta'nın mahiyetinin (hashiya) beratını bildiren bir mektup gönderdi" demektedir. Bu zamana kadar,

şahne'nin Bağdat'taki-hatta bir dereceye kadar batı Irak'ta pek çok yerdeki-otoritesi daha da güçlendi. 18

1077'de Nizamülmülk-Melikşah'ın Bağdat'ta ikili politika izlediği daha açık hale geldi. Bir taraftan, müslüman halkın yaygın desteğini elde etme ümidiyle sultan, halifenin manevi desteğine şiddetle ihtiyaç duydu. Diğer taraftan, sultan başşehir Bağdat'ın kontrolünün gerekliliğini anladı. Nizamülmülk'ün sultanın siyaset yapıcısı olduğu kadarıyla, şahne ve amid'e ilaveten oğlu Muayyid al-Mulk ve Nizamiye medresesi vasıtasıyla şehirde kontrolünü ve halk desteğini kazanmak için manevra yapmıştı. Anlaşılan, Nizamülmülk'ün bu yöndeki politikaları, kendi siyasi çıkarlarını başarmak şöyle dursun, İsfahan ve Bağdat arasında uyumlu ilişkiler kurmaktan daha çok huzursuzluk ve ihtilafa neden oldu. 19

Nizamülmülk'ün hakim pozisyonda olduğu dönemde, özellikle kurduğu medreseler ve Şafi 'ulemaya' sağladığı mali destek vasıtasıyla, Şafilerin güçlendiği doğrudur. Yine de bu dönemde, Bağdat Hambeli olmayanların rahat ettiği bir mekan değildi. Bu olgu Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'ne Ebu Nasr'ın vaazını müteakiben kalabalıklar, diğer deyişle Hambeliler, tarafından saldırı düzenlendiğinde belirginleşti. Bu olayda çok sayıda kayıp verildi. Kriz neredeyse Ibn Cahir'in (baba), muhtemelen halifenin talebiyle, Hambeli lideri Şerif Ebû Cafer den çatışmaya son vermesini talep etmesine kadar kontrol altına alınmayacaktı. Uzayan çatışmalar halifenin veziri tarafından şehirdeki sultan ve Nizamülmülk'ün etkisini zayıflatmak amacıyla planlanmış gibi görünüyor. Çünkü, Nizamülmülk krizdeki rolü nedeniyle Ibn Cahir'in (baba) görevden alınmasını talep etmişti. Aynı zamanda, Nizamülmülk'ün Bağdat'taki dini politika hakkındaki kaygısı, Ebu Ishak'ın krizle ilgili çağrısına verdiği soğuk cevaptan anlaşılabilir. 20

Sultanın Ibn Cahir'i (baba) görevden alması talebine karşılık, halife onu vezirlik görevinden almadı. Bu arada, Ibn Cahir (oğul) İsfahan'a krizi çözmek için gönderildi. O, bu görevi başarıyla yerine getirdi. Nizamülmülk, Banu Cahir tarafından hazırlanan anlaşmayı tamamen kabul etti. Tarafların yakın kişisel ilişkileri bu anlaşmada açıkça önemli bir rol oynadı. Dahası, Ibn Cahir Nizamülmülk'ün diğer kızıyla evlendi. Bağdat'a dönüşü üzerine, İbn Cahir (oğul) Nizamülmülk'ten babasına -şüphesiz tarafların barıştırması için niyetlenilmiş -çeşitli hediyeler getirdi. Fakat, Ibn Cahir (oğul) başkente gelince, halife onu vezir olarak atamayı reddeden bir kararname yayınladı. Onun yerine, Ebu Şuca'yı geçiş dönemi veziri olarak atadı. Nizamülmülk, Ebu Shuja'nın adaylığına şiddetle karşı çıktı ve halifenin Ibn Cahir'i (oğul) vezir olarak atamasını -ta ki halife razı olana kadar- istemeye devam etti. Ebû Şuca'nın sadakatini korumak için halife onu, halifenin özel sekreteri sorumluluklarını üstlendiği Bab al-Hujra'da bir başka göreve nakletti. 21

Bu belli gelişmelerden halifenin, asıl ilgisi Bağdat'la sınırlı olmasına ve çıkarları özellikle vezirleri tarafından idare edilmesine rağmen, daha büyük güç kullanmak çabası içinde olduğunu çıkarabiliriz. Fakat, halifenin hemen hemen tamamen dini otoritesiyle hoşnut olmak zorunda olduğu kısa zamanda açığa çıktı. Muhtemelen, halifenin kendisini halka daha iddialı olarak sunmak konusunda tereddüt göstermesi, onun siyasi başarısızlığında büyük etkisi oldu. Bu arada, halifenin üstünlüğünü yeniden

teyit etmeyi tasarlayan gayretli vezir, sultan-Nizamülmülk ikilisinin gücüne karşı koyamayacak kadar zayıflattı.

Muktedi'nin halifeliği zamanındaki (467-1075-93) diğer önemli bir gelişmede -bu türden ilk gelişme olmasa da- onun sultanın kızıyla evlenme teklifiydi. Evlilik fikrini ortaya atan halifeydi. Bunun sultanla ilişkileri geliştirmeyi amaçlayıp amaçlamadığı kaynaklarımızda açık değildir. Sultan, başlangıçta böyle bir teklife çok ilgi göstermedi. Hatta, halifeyi kızıyla evlenmek isteyen diğer sıradan taliplerle kıyasladı. Bu aşamada, Banu Cahir ve Nizamülmülk'ün bu evlilik teklifindeki rolünü görmezlikten gelinmemelidir, çünkü onlar bu evliliğin başarısı için dikkatli bir plan düzenlemiş gibi görünüyor. Onların çabaları, nişan merasiminden 6 yıl önce, Banu Cahir'in Bağdat'tan çıkarılması zamanında, 474 H/1082'de başladı. 22

Halife Banu Cahir'in azledilmesindeki tehlikeyi iyi biliyordu. Örneğin, halife onların görevden alınmalarından önceki yıl sultana iki farklı elçi grubu gönderdi. Nizamiye profesörü Ebu Ishak öncülüğündeki ilk elçi grubu iki görevle görevlendirildi: Amid Ebû'l-Feth'in Bağdat'ta vergi toplamasını kısıtlamasını sultandan istemek ve teklif edilen Banu Cahir'in görevden alınması hakkında İsfahan'a danışmak. Nizamülmülk'le kuvvetli bir kişisel ilişkisi olan Ebu Ishak göründüğü kadarıyla görevini başarmakta hiç bir zorlukla karşılaşmadı. Öyleyse, Banu Cahir'in görevden alınması yönündeki sultanın tavsiyesini halifeye getirmiş olabileceği mümkündür. Diğer elçi grubu, halifenin Banu Cahir'in görevden alınmasından sonra vezirlik için tercih ettiği Ebu Şuca tarafından öncülük edildi. Her ne kadar Ebu Şuca'nın halife tarafından mı gönderildiği yoksa kendi isteğiyle mi İsfahan'a gittiği kaynaklarımızda açıkça belirtilmemişse de, Ebu Şüca'nın Bağdat'a dönüşünde halifelik tarafından iyi karşılanması, Ebu Şüca'nın sultanı ziyaretinin halifenin bilgisi dahilinde gerçekleştiğinin bir işareti olabilir. İddia edildiğine göre, Ebu Şüca'nın İsfahan'a gelişi Banu Cahir'in görevden alınması önerisine bir çözümle diğer bir deyişle, Banu Cahir'in sultanın himayesi altında olması ile- sonuçlandı. Her halükarda, sultan Ebu Şüca vezirlik için adaylığına hiç itiraz etmedi. 23

Böyle bir anlayışa ulaşılmasına rağmen, halife Banu Cahir'in görevden alınmasına sultanın göstereceği tepkilerden çok endişe duymaktaydı. Bu, halifenin İbnü'l Reisü'r-Rüesa'yı geçici vezir olarak atamasından anlaşılır. Aynı zamanda, halifenin Banu Cahir'i görevden almasına razı olan sultan, Diyarbakır olaylarında uzman olan İbn Cahir (baba) hakkında diğer bir fikre sahipti. İsfahan'da bir süre kaldıktan sonra Ibn Cahir (baba) Mervani beyliğinin yönetimini ele geçirmek üzere görevlendirildi. Halife Banu Cahir'in gizlice Bağdat'ı terk ettiğinin farkına varınca son derece hayal kırıklığına uğradı. Gerçekten, sultandan onları korunmamasını istedi. Bu istek sultan tarafından ciddiye alınmadı, çünkü Banu Cahir sultan tarafından hoş karşılandı ve hatta İbn Cahir (oğul) sonraları halifenin veziri olarak tekrar aday gösterildi.24

Halife kendi adamını atamak suretiyle Banu Cahir'in görevden alınmasından faydalanmaya teşebbüs etti. Fakat, bu makamı dolduracak Ebu Shuja zaten sultanla bir anlaşma yapmıştı. Dolayısıyla, yeni vezir halifenin, kendi çıkarlarını korumak için gereğini yapacağını umacağı bir şahıs değildi. Örneğin, 478/1086'da Bağdat'ta ayaklanma esnasında Ebu Shuja krizi kendi başına

yatıştırmayı beceremedi ve şahne'den yardım istemek zorunda kaldı. Böyle bir olay, sultanın güç ve etkisine Bağdat'ta boyun eğen halifenin vezirinin zayıflığını açıkça gösterdi. Ebu Shuja'nın zaman zaman sultanın şehirdeki üstünlüğüne meydan okuyabildiği doğrudur. Fakat, onun nüfuzunu genişletme amacı, görevi bırakmasına sebep oldu. Aynı zamanda, halife Ebu Shuja'nın icraatından memnun olmadı ve görevden alınmasına razı oldu. 25

Sultanın kızının (Mehmelek) evliliğinden önceki yılda, halife Bağdat'ta bağımsızlığını sergiledi. İçkili yerler ve eğlence yerlerinin yayılmasına karşı kampanyalarını tekrarladı. Dahası, halkın esenliğini teşvik için halife 'mezalim' bürosunu canlandırdı. Böyle bir kuruluşun halifenin popülaritesine tesiri Wasit halkının, bölgelerindeki vergi memuru (nazır) tarafından işlenen adaletsizlikler hakkında halifeye şikayet ettikleri zaman belirginleşti. Halife meseleyi "sahibü'l-mezalim" havale etti. Diğer taraftan, böyle bir hareket halifenin benzer bir konuda daha önceki bir siyasetiyle karşılaştırıldığında oldukça tartışmalıydı. Bununla beraber, halifenin halk desteğini kazanmak için diğer bir teşebbüsü de onun ticari vergiler (mukus) gibi bazı mali tedbirleri yasaklayan, bazı vergileri (daraib) kaldıran ve 1087'de veba kurbanlarına yardım sağlanmasına ilişkin kararnamesiydi. 26

Sultanın kızının halifeyle evlenme merasimi vesilesiyle Bağdat'a yaptığı ilk ziyaretini her iki taraf kendi siyasi düşünceleri temelinde daha uyumlu bir ilişki kurmak için kullanıldı. Sultan çeşitli unvanları ve hediyeleri kabul ettiği zaman, halife, sultan üzerinde sadece ahlaki etkisini kuvvetlendirmek şeklinde de olsa, başarılıydı. Fakat, sultanın bu evliliğe görünüşte soğuk tavrı da onun evlilikten faydalanmasını engellemedi. Sonraları, bu evliliği kendi siyasi hırsları için yönlendirmeye çalıştı.27

Sultan, İsfahan'a dönüşünden kısa bir zaman sonra, küçük oğlu Ahmed'i veliaht olarak atanmasını kabul etmesini ve Cuma hutbelerinde adının geçmesini halifeden istedi. Bu açıkça halifelik kurumunun geleneklerinde bir yenilik anlamına gelmesine rağmen, halife görünürde itiraz etmedi. Çok sayıda Türkmenin karısının (Mehmelek) sarayından çıkarılmasıyla aynı tarzda karşılık verdi. Bu eylem görünüşte onların Bağdat halkına karşı şiddete başvurmaları nedeniyle alındı. Fakat Mehmelek ile ilgili daha sonraki gelişmeler halifenin ondan ve oğlu Cafer'den kurtulmağa teşebbüs ettiğini gösterir.

Halife sultanın bu isteğinden, Ahmed'in atanmasına benzer biçimde Mehmelek'in oğlunun veliahtlığını meşrulaştırabileceği nedeniyle, kaygı duymuş gibidir. Dahası, Cafer'in doğumundan sonra halifenin Mehmelek'i kasten ihmal etmesi, muhtemelen Cafer'in tahta geçmesi ihtimalini safdışı etmeyi amaçlayan bir teşebbüstü. Diğer taraftan, sultan, torununu Muktedi'nin halefi konumuna gelmesi için çaba sarfetmiş olmalıydı. Bununla birlikte, Mehmelek'in kocasının, yani halifenin, 'kötü davranışı' hakkındaki şikayeti, sultanın onu ve Cafer'i İsfahan'a çağırmasına neden oldu. Halife tereddütsüz onların geri gönderilmesine razı oldu, çünkü muhtemelen bu durumu sultanın halifelik işlerine doğrudan karışmasından kurtulmanın en iyi yolu olarak gördü.28

1090'da Bağdat'ta otoritelerin bastırmakta başarısız olduğu ciddi bir ayaklanma çıktı. Ibn al-Jawzi, Ibn Aqil'in açıklamasına dayanarak, ayaklanmanın sadece belirli aralıklarla tekrarlanan

Hambeli-Şii hasımlığı olduğunu iddia etti. Fakat, ayaklanmadaki olayların detayları meselenin, toplulukların zengin ailelere ve pazar yerlerine giriştiği yağma ve çapulculuğun gösterdiği gibi, sosyo-ekonomik rahatsızlıklar üzerine odaklandığını işaret eder. Hatta Ibn al-Athir ayaklanmanın 'sorun çıkaranlar' (al-mufsidun) ve 'kendi çıkarları için toplum düzenini bozan zümreler' (al-`ayyarun) tarafından kışkırtıldığını iddia eder. Kriz esnasında halife muhtemelen şehirde bulunan askerlerin kavgayı ve yağmayı durduramadığının farkına varması nedeniyle, kendisi milisleri ayaklanmacılara karşı örgütlenmeyi denedi. Kriz, Mazyadi beyi, Seyfü'd-devle'nin, halifenin isteği üzerine, askerleriyle sorun çıkaranları temizlemek için şehre gelmesine kadar halkı tehdit etmeye devam etti. 29

Sultanın Bağdat'ta yaygın biçimde eleştirildiği göz önüne alınırsa, o, krizden kısmen sorumlu tutulabilir. Bundan başka, Bağdat şahne'si Kuhra'in, kriz esnasında, Mehmelek ve oğluna eşlik etmek için İsfahan'daydı. Sultanın en azından ayaklanmaya belki de halifenin Bağdat'ta bile düzeni sağlayamadığını göstermek için müsamaha ettiği ve böylece torununu halifenin yerine tahta geçirmeyi umduğu tezini ileri sürmek abartılı olmaz.30

Ayaklanmayı müteakiben 1090'da Bağdat'ta meydana gelen diğer gelişmeler bu konuda ışık tutabilir. Şahne Bağdat'a dönünce şehirde otoritesini kullanmak için çok aktif davrandı, ve hatta Basra'yı hedef alan Bedevi akınların kökünü kazımayı başardı. Bundan başka, halife, kendisi görünürde etkisiz vezirinden bıkmasına rağmen, sultan tarafından Ebu Shuja'yı vezirlikten almaya mecbur edildi. Ramazan 1092'de üst kademe bürokratları tarafından eşlik edilen sultan, bir cami ve kendisi ve yüksek rütbeli bürokratlar için saraylar inşa ettiği Bağdat'a doğru yola çıktı. Yine, Dicle nehrinin kenarında -vasıtasıyla başkentteki halk yığınları arasında kendisine duyulan sevgiyi artırabileceğini umduğu- büyük bir şenlik düzenledi. 31

Sultanın halifelik makamı için kendi hanedanlığını kurma isteği sadece Muktedi'ye karşı kişisel bir düşmanlık değildi, fakat bu oldukça stratejik bir hareketti. Sultan o zamanki müslümanlar arasında halifenin etkisini ve dini ününü takdir etti. Yine de sultan, aynı zamanda, imparatorluk için Bağdat'ın önemini anladı, fakat şehri tam olarak kontrol edemedi. Dolayısıyla, onun torununu tahta geçirme planı, özellikle kendisinin hâlâ orta-yaşlı olduğunu hesaba katarak, imparatorluk üzerinde tam bir hakimiyet kurmak ümidi ile yapılmıştı. 32

Melikşah Saltanatı ve Temsilcileri

Alp Arslan, Tuğrul'un 1064'te ölümü sonrasında Selçuklular arasındaki rekabetin farkına vardıktan sonra, büyük oğlu Melikşah'ı halefi olarak atamaya karar verdi. Bu Türk geleneğinde açıkça bir yenilikti. Saltanatının ilk yıllarında Melikşah, ailenin ileri gelenlerinden bazıları ona karşı ayaklandığı zaman büyük bir siyasi meydan okuma ile karşılaştı. Melikşah çok geniş sultanlığını düzenlemede hâlâ Nizamülmülk'e tamamen bağımlıydı. Bu hususta, sultanın veziri Nizamülmülk'e yetki devrinin mahiyetini incelemeye ihtiyacımız vardır. Nizamülmülk'ün gerçekte, Melikşah'ın tahta geçişinin ilk yıllarından bu yana devletin yapılanmasını idare ettiği sorgulanamaz. Hatta Nizamülmülk'ün Melikşah'ın veziri olmasını tavsiye eden Alp Arslan'ın kendisiydi. Fakat, yeni sultan,

babasının kendisine bir vezir temin ettiğini anlamayacak kadar cahil değildi. Gerçekte, sultan güçlü bir kişiliğe sahipti. Eğer durum böyle idiyse, neden Nizamülmülk Alp Arslan'ın ölümünden sonra ve ordudaki kriz esnasında devlet üzerine tam yetkili olmayı doğrudan istemedi? Nizamülmülk'ün pratikte bu yetki aktarımından önce bile sultanlığı kontrol ettiği doğrudur.

Ordunun sultana bağlılığı Nizamülmülk'ün nüfuzu ve askerlerin ona rağbeti sayesinde başarıyla sağlandı. Melikşah hala onlara "yabancı" idi. Dahası, Nizamülmülk Türkmenlerin asi karakterlerinin, onların bağlılığını güvence altına almak için para vermesinin gösterdiği gibi, tamamen farkındaydı. Melikşah'a karşı Kirman'da başkaldıran Kavurd, isyanın sonucu hakkında ve kardeşi (Alp Arslan'ın) eski ordusunun -kendisinin Melikşah'a saldırdığını gördükleri zaman- kendi tarafına geçeceği konusunda iyimserdi. 33

Kavurd'un Hemedan'da yenilgisine kadar, Nizamülmülk mevcut haliyle ordu ve devlet işleri üzerindeki gücü ve etkisinden memnundu. Fakat, orduda olumsuz gelişmelerin bazı işaretleri ortaya çıktığında, anlaşılan Nizam sözde otoritesini tehdit edildiğini hissetti. Kaynaklarımız Kavurd'un ölümünden sonra sultanın ordusunda çıkan isyanın nedenlerine ilişkin birkaç yorumu verir. Nizamülmülk'ü genç sultandan ısrarla tam ve meşru güç istemeye davet eden bu isyandı. Görünüşe göre Nizamülmülk, orduda kendisine karşı herhangi bir potansiyel eleştiri hakkında çok kaygılıydı. Nizamülmülk'ün rakipleri askeri birlikler arasındaki hoşnutsuz grupları kendi çıkarları doğrultusunda, Nizamülmülk'ün devlet ve ordu üzerindeki güç ve kontrolünü tehdit eder ve bu otoritenin meşru olmadığını iddia eder bir tarzda kullandılar. 34

Vezir ve sultan arasındaki konuşma (Sibt Ibn al-Jawzi tarafından aktarıldığı şekliyle), tehdit edici ve güçlü bir Nizamülmülk'ün yanında, bize bu gücü meşrulaştırmak isteyen bir Nizamülmülk tasvir eder. Diğer bir deyişle, Nizamülmülk, saray halkı, divan ve orduda "meşru olmayan ve yabancı" bir efendiye neredeyse hiç itaat etmemiş bazı unsurların önemli bir muhalefeti ile karşılaştı. Yetkililerin Nizamülmülk'e verilmesi sadece bir makama atama yapılması niteliğinde değildi, ona doğrudan bağımsız bir ordu kurabileceği ve mali masraflarını karşılayabileceği çok büyük bir ikta verildi. Gelir ve ordu, özellikle bu devirde, bir yönetici için açıkça çok önemli meselelerdi. Böylece, Nizamülmülk, şimdiye kadar sultan unvanını taşımaksızın, fiilen ve hukuken Selçuklu imparatorluğunun yöneticisiydi. Ek olarak, iktidarı kullanmak açısından sınırsız bir hareket alanına sahipti. Bu kapsamı belirlenmiş yetkilendirme daha sonraları Nizamülmülk ve tecrübesi arttığı zaman tam bağımsız bir yönetici olarak davranmaya teşebbüs eden sultan arasında huzursuz bir ilişki yaratacaktı. 35

Güç aktarımını takip eden uzun yıllar, sultan, güçlü veziri Nizamülmülk'ün ellerinde sadece bir kuklaydı. Ancak 1076'dan sonra, Nizamülmülk'ün tavsiyesini dinlemeyerek emir Itsız'ın yerine kardeşi Tutuş'u Şam valisi olarak tayin ettiğinde, sultan kendi fikirlerini ifade etmeye başladı. Fakat, vezir karar verme mekanizmasında görmezlikten gelinemeyecek kadar güçlüydü. Örneğin, 1077'de Bağdat'ta Nizamiler (Nizamülmülk'ün takipçileri) Hambeliler arasında çıkan kavga ve bu olay sonrasında Bağdat ile İsfahan arasındaki ilişkilerde yaşanan kriz, tamamıyla Nizamülmülk tarafından tertiplenmişti.36

Bir sonraki yılın Muharrem ayında, sultan kendisine ihanet ettiği gerekçesiyle ordu komutanını (sahib-ül ceyş) öldürerek tekrar daha kararlı bir şekilde bağımsızlığını ortaya koydu. Nizamülmülk'e sadakatinde şüphe olamayan sahib-ül ceyş'in öldürülmesi, sultanın en azından ordunun üst kademesini tekrar düzenleyerek askeri gücü kontrol altına alma teşebbüsü olarak değerlendirilebilir. Bu hareket Nizamülmülk üzerinde derin izler bıraktı. Gerçekten, vezir, zamanında Ebu Ishak'ın Bağdat'taki çatışmanın sonuçlandırılmasına ilişkin isteğine tereddütlü cevabından anlaşılacağı gibi, kendi geleceğinden kaygılanmaya başladı. 37

Nizamülmülk Bağdat'taki kendi çıkarları kadar sultanlığın işlerini de yürütmede oldukça ikna edici ve diplomatikti. Vezir, Hambelilerin şehirdeki gücünü çok iyi anlamış gibiydi; dolayısıyla açıkça onlara muhalefet etmek yerine Ibn Cahir (baba) gibi bazı şahısları suçlu olarak gösterdi. İsfahan'da ise her ne kadar sultan hakimiyetini ve kendi başına hareket etme kabiliyetini tekrar kazanmaya başlasa da, Nizamülmülk hâlâ icraatını sultan adına meşrulaştırabilecek kadar güçlüydü. Bu nedenle, Nizamülmülk'ün Ibn Cahir'in (baba) görevden alınması isteği sultan adına gönderildi. Bu arada, krizi yatıştırmak için gönderilen Ibn Cahir (oğul) sultanla değil, vezirle görüşmek zorunda kaldı.38

Ibn al-Athir'e göre, Bağdat ve İsfahan arasındaki krizden sonraki yılın -1080- bütününde sultan, zamanını kuzenleri Beni Kavurd'ların arasında avcılık ve eğlenceyle geçirdiği Kirmanda inzivaya çekildi. Bu çekiliş sultan ve onun bağımsız veziri arasındaki ilişkiler açısından önemliydi. Sultan, saraydaki hareketsizlikten sıkıldı; kendini etkili vezirinden özgür hissetmek istedi. Fakat, Huzistan'da avlanırken al-Sharabi ve Kuhra'in, Nizamülmülk'ün temsilcisi ve arkadaşı Ibn Allan'ı öldürmek hakkında sultana danıştılar. Sultan bu fikri onayladı ve hatta onu nehirde boğarak öldürmelerini istedi. Tabi ki, sultan bu hareketin Nizamülmülk'ün çıkarlarına ters düştüğünün tamamen farkındaydı. Böylece sultan, gizlice de olsa, vezirinin iktidar üzerindeki tahakkümüne meydan okuma fırsatını yakaladı. Bu cinayetten yararlanarak sultanın, Ibn Allan'ın servetine el koyabildiğini ve bu Musevi temsilcinin yerine, al-Sharabi'yi Basra'ya -yıllık 100.000 dinar ve 100 at verilmesini öngören bir anlaşma ile- kendi zamin'i olarak atayabildiğini unutmamalıyız. 39

Yakın arkadaşının öldürülmesinin kendi gücünün belirgin bir biçimde kısıtlanması anlamına geldiğinin farkına varan Nizamülmülk, sultanın hareketini neredeyse üç gün evde kalarak hemen protesto etti. Ve sadece yoğun iknalar ve bazı tavsiyeler sonucunda tekrar görevine döndü. O zaman, vezir hem sultanın büyüyen güç ve desteğinin, hem de saray görevlileri arasındaki rakiplerinin kuvvetinin farkına varmış gibi göründü. Dahası, Ibn Allan'ın öldürülmesi, Nizamülmülk'ün hükümetin idaresindeki yetersizliğini göstermek için kullanılabilirdi, ki durum kuşkusuz sultanın zihninde vezirine duyduğu güveni zayıflattı. Devlet içindeki güçlü adam pozisyonu nedeniyle Nizamülmülk şimdilik sultanla uzlaşmakta hiçbir zorluk çekmedi. Basra'nın mali teşkilatı üzerindeki kontrolünü kaybetti, fakat hâlâ hakim konumunu korumayı başardı. Uzun tatil dönüşünde, sultan Nizamülmülk'ün verdiği davete çağrıldı. Orada vezir özür dileyebildi ve böylece sultanın olumsuz fikir ve eleştirilerinden çoğunu defedebildi. Gerçekten olgun sultanın gözünde 'yanılmazlık' maskesini kaybetmesine rağmen, Nizamülmülk hala güçlü bir adamdı. 40

Sultan artan gücünü pekiştirmek çabasıyla, ve muhtemelen de ekonomik ve askeri sebeplerle, Nizamülmülk'ün tavsiyesini görmezlikten gelerek binlerce askerini terhis etti. Bu dikkate değer olay, özellikle devletin ve de ordunun işlerinin yürütülmesinde, sultanın veziri hakkındaki olumsuz görüşünü ön plana çıkardı. Vezirin bu birliklere ilişkin beklentilerine ilaveten, pek çoğu sadece savaşma sanatında beceri sahibi olan askerlerin refahı hakkındaki kaygısı, onun terhise karşı çıkmasına neden oldu. Her ne kadar Melikşah sonraları Nizamülmülk'ün tavsiyesinin geçerliliğinin farkına vardıysa ve kendi asi aşiret mensuplarına -Tekiş- karşı düzenlediği seferler için daha çok para harcamak zorunda kaldıysa da, Nizamülmülk tarafları birlikleri zayıflatmayı becermesine yaraması nedeniyle aslında bu olaydan istifade etti. 41

Melikşah'ın üzerindeki vezirin azalan etkisinin farkına varan sultanın önde gelen yardımcıları, sultanın vezire karşı kendilerine teveccüh etmesi için yarıştılar. Bir taraftan onlar, Nizamülmülk'ün devlet ve de muhtemelen ordu üzerindeki kontrolünün kendi çıkarlarına olacak şekilde azaltılmasında rol oynadılar. Diğer taraftan, sultanın veziri eleştirmesinde rol oynadılar. Bu grubun önde gelenleri arasında Ibn Bahmanyar vardı. Bahmanyar bir zamanlar Nizamülmülk'ün rakiplerinden al-Sharabi'nin sekreteriydi. Muhtemelen, Nizamülmülk'ün mali durumu ve kurumları hakkında al-Sharabi'den bilgi almıştı. Bahmanyar yaptıkları toplantıda sultanı Nizamülmülk'ün yıllık mali sisteminin yetersizliği hakkında bilgilendirdi. Bahmanyar'a göre, Nizamülmülk belirli bölgeler için yıllık 700.000 dinar harcadı. Ek olarak, Nizamülmülk, İsfahan'a ilişkin mukavele kendisine tahsis edildiği takdirde (eyaletin zamin'i olarak), merkezi hükümete yıllık 70.000 dinarlık ek bir hisse temin edeceğine söz verdi. Kaynaklarımız önceki sözleşme sahibinin (zamin) kim olduğunu açıkça bildirmez, fakat özellikle Nizamülmülk'ün Ibn Bahmanyar'ı saf dışı etmek kararlığı göz önüne alındığında bu kişinin Nizamülmülk'ün adamı olduğunu ima ederler. Sultan, ilginç bir şekilde, eğer Sibt Ibn al-Jawzi'nin açıklamalarını takip edersek, Nizamülmülk'ün Ibn Bahmanyar'a karşı suçlamasını kabul etmedi. Aynı zamanda, sultan yine de vezire alenen karşı çıkmaya cesaret etmedi. Bu en azından, vezirin kudret ve etkisinin bir göstergesi olabilir. 42

Nizamülmülk, artan eleştirilere rağmen, gücünden bir şey kaybetmedi; Ibn Bahmanyar'ın kışkırtmalarından beş ay sonra bile tekrar sultan ve halifenin takdirini kazanmayı başardı. Halifenin, sultanın kızıyla evlenme planını tam olarak destekledi muhtemelen bu plan Banu Cahir ve Nizamülmülk tarafından tertiplenmişti. Bununla, sultan üzerindeki etkisinin azaldığının farkına varması nedeniyle, Nizamülmülk'ün halifeyle kişisel ilişkisini geliştirmek istemiş olması mümkündür. Böyle bir yaklaşım, Nizamülmülk'ün halifeye hizmet eden Banu Cahir üzerindeki tam kontrolü göz önüne alınırsa, savunulabilir gözüküyor. 43

Bu evliliği teşvik edenin halife olduğu aşikardı, fakat daha sonraları sultan bu evliliği kendisinin daha geniş siyasi çıkarları için kullandı. Halife bu evlilik yoluyla sultanla olan soğuk ilişkisini düzeltmek istedi. Halifenin bu evlilikten açık beklentisi neydi? Özellikle kaynaklarımızın halifenin üzerine yüklenen çeşitli olumsuz koşulları kendi isteğiyle kabul ettiğini bildirdiği dikkate alınırsa, bu beklentinin ne olduğunu tespit etmek kolay değildir. Aynı zamanda, evlenme teklifi, planlanmamış olsa bile,

kuvvetli bir şekilde Nizamülmülk ve Banu Cahir tarafından desteklendi. Bu nedenle, Nizamülmülk'ün, bu evliliği desteklemede kendi neden (kaygı) ve çıkarlarına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bundan başka, halifenin iltimaslı yardımcısı Ebu Shuja'nın Nizamülmülk'le ilgilenmek için İsfahan'da uzun süre kalması, halife-Nizamülmülk ilişkisinde yeni bir boyut oluşturmak için devam eden çabalar olarak yorumlanabilir. Fakat Nizamülmülk, Hambeli taraftarı halife ile sıcak ilişkiler başlatırken, aynı zamanda Bağdat'ta Şafi-Eş'ari öğretisini yaymayı himaye edince zor bir durumda kaldı.44

Diğer bir taraftan sultan, Nizamülmülk'ün hakimiyetinden kurtulma çabalarını sürdürdü. Bu sefer hedefi vezirin oğlu ve temsilcisi ve aynı zamanda Belh'in valisi Jamal al-Mulk idi. Al-Bundari'ye göre, Jamal al-Mulk hem sultanın yardımcısı ve arkadaşı Ja'farak'ın öldürülmesi ve Ibn Bahmanyar'ın mal varlığına el konulması işlerine karıştı. Bu nedenle sultan, babasının koruması ve kayırması altında bağımsız fikirli bir aktör olan Jamal al-Mulk'den kurtulmak istedi. Böyle birinin saf dışı bırakılması elbette sultanın Nizamülmülk'ün gücü ve desteğini zayıflatmasına yardım edecekti. Sultan, Nizamülmülk'e doğrudan ve açık olarak meydan okumaktan kaçınmak için, Nişabur'un amid'i vasıtasıyla Jamal al-Mulk'ü zehirleyerek öldürmeyi tercih etti. Böyle yaparak sultan açıkça vezirle karşı karşıya gelmeksizin, Nizamülmülk'ün gücünü zayıflatmayı başardı. 45

Bu göstermektedir ki, sultanın Nizamülmülk'ten daha fazla gücü geri almak için manevra yaptığı bir zamanda, iki tarafın birbirlerine ihtiyaçları vardı. Bu karşılıklı çıkarlar, onların Banu Cahir'in görevden alınmasına hem de korunması konusunda benzer fikirlere sahip olmalarından anlaşılabilir. Nizamülmülk'ün Ibn Cahir (oğul) ve karısının Bağdat'tan çıkarılmaları karşısında fazlasıyla hayal kırıklığına uğradığını iddia eden tek otorite Sibt Ibn al-Jawzi'dir. O, aynı zamanda, Ibn Cahir'in şöyle dediğini rivayet eder: "Biz [Bağdat'tan] malımız ve ailemizle halifenin izni olmaksızın çıktık." Sibt Ibn al-Jawzi'nin çelişkili açıklamalarda bulunduğu belirgindir. Dolayısıyla, daha önce değinildiği gibi, görevden alınma olayı İsfahan tarafından biliniyor olması ve onaylanması nedeniyle, Nizamülmülk -kişisel hoşnutsuzluğuna rağmen- aslında buna razı olmuş olmalıydı. Bundan başka, onların İsfahan'a ulaşmalarından kısa bir süre sonra, Ibn Cahir Diyarbakır'ı almakla görevlendirildi ve oğlu ise, bir ordunun başında Musul'a gönderildi. Banu Cahir'in atanması böylece hem sultan hem de Nizamülmülk tarafından planlanmış ve kararlaştırılmış gibi görünmekteydi. 46

Bu dönemde sultan devletin merkezi bir şahsiyeti oldu, ve artık vezirin ellerinde bir kukla değildi. Fakat, sultanın hala Nizamülmülk'ü kayırdığı ve ona ihtiyacı olduğu görülür. Sultanın artan güç ve desteği, devlet yönetimi üzerinde Nizamülmülk'ün pahasına sultanın güvenini kazanmak isteyen üst kademe görevlilerin çabalarının bir sonucu olarak da görülebilir. Bu tür girişimler şüphesiz Nizamülmülk'ün etkisini kontrol etmede sultanın gücünü artırdı. Belli ki sultan, vezirin karşı konulmaz gücünün ve etkisinin farkına vardığında böyle bir hareketi düşünmüş olsa bile, henüz ona karşı çıkmaya cesaret edemedi. 47

Ebu al-Mahasin, Nizamülmülk'e karşı sultana destek veren hırslı görevliler arasındaydı. İnşa ve tuğra görevini elinde bulunduran babasına yardımcı (naib, katib) olarak, Ebu al-Mahasin şüphesiz devletin işleri -maliye dahil- hakkındaki bilgilere ulaşmıştı. Ebu al-Mahasin, konumundan ve sultanla

olan arkadaşlığından istifade ederek, Nizamülmülk'ün yetersiz mali sistemi hakkında sultana gizlice bilgi verdi. Sultan Ebu al-Mahasin'in kabiliyeti ve kişiliğine alaka duymaktaydı, ondan sonra Nizamülmülk'ün bir milyon dinarlık sözleşmesini (muhtemelen belirli bir bölge üzerine) ona verdi. Karşılaştığı bu krizi çözme metodu olarak Nizamülmülk eski uzlaşma tarzını -büyük bir davet düzenlemek ve sultanı çağırmak- tercih etti. Görünen o ki, Nizamülmülk ciddi bir şekilde tehdit edildiğini hissetti, çünkü Ibn Allan vakasının tersine, parayı etkili harcadığını ispatlamak ve muhtemelen potansiyel rakiplerini caydırmak için köle-askerlerini (gılman) teşhir etti. Nizamülmülk, bunu yaparak ve özellikle sultana değerli hediyeler ve daha fazla zenginlik sözü vererek, sultanla arasını düzeltebildi ve onu kendi tarafında tutabildi. 48

Diğer taraftan, Ebu al-Mahasin ve arkadaşları tutuklandı ve al-Mahasin kör edildi. Sibt Ibn al-Jawzi, Ebu al-Mahasin'in eylemlerinin Nizamülmülk'ün Banu Cahir'i korumasına cevaben halifelik sarayından yönetildiği iddiasını rivayet ederek bu olayı ayrıntılı bir şekilde inceler. Bu açıklama çok ciddiye alınmamalıdır, çünkü bu esnada artık sultan ve halife arasındaki ilişkiler Nizamülmülk'ün tek kaygı ve sorumluluğu değildi. Dahası, halifenin Ebu al-Mahasin'den ne tür bir çıkar sağlayabileceği açık değildir; ve Nizamülmülk'ün mali sisteminin detaylarını bilen halife değil, Ebu al-Mahasin idi. 49

Halifenin işlerinden çoğuna müdahale ettikleri ve belirleyici bir konumda oldukları bir zamanda, sultanın ve Nizamülmülk'ün hâlâ halifeyle araları iyiydi. Bu arada Nizamülmülk, oğlunun-Muayyid al-Mulk-Bağdat'ta bulunmasından, hem halifeyle işlerini yürütmek hem de şehirde kendi çıkarlarını korumak açısından, çok faydalandı. 1088'de Bağdat'ta yapılan halife ile sultanın kızının düğün merasiminde sultanlığı sultan değil Nizamülmülk temsil etti. Sultan, İsfahan'a giderken yolda muhtemelen Nizamülmülk'ün rızası olmaksızın, oğlu veliaht prens Ahmed'in adının hutbede anılmasını halifeden istemeye karar verdi. Nizamülmülk ve sultan arasındaki gerilim, sultanın, muhtemelen halifenin teşvikiyle, Bağdat'taki Nizamiye çarşısının halifelik sarayı yönetimi altına girdiğini ilan etmesiyle daha ciddileşti.50

Bağdat'ı ilk ziyaretinden sonra sultan halifeyle uyumlu ilişkilerini bir müddet sürdürdü. Aynı zamanda, gayretli memurlardan Taj al-Mulk Nizamülmülk'ün zararına sultanın yüksek güvenini kazandığında, sultan ve Nizamülmülk'ün arasındaki ilişkide bazı değişiklikler oldu. Elbette sultan hâlâ Nizamülmülk'ün kendini adamışlığı ve sevilmesi nedeniyle kıymetini çok takdir ediyordu, fakat saray (dargha) tarafından, diğer bir deyişle Terken Hatun, desteklenen bir grup divan üyesi (ashab al-diwan) Nizamülmülk'ün destekçilerine karşı güçlü bir grup olarak ortaya çıktı. Melikşah'ın saltanatının son yılı esnasında Nizamülmülk, sultan ve devlet siyaseti üzerinde etkisiz, figüran olarak kenarda tutulurken, pratikte Taj al-Mulk devletin yönetimini kontrol etti. Sultan özellikle Nizamülmülk'ün çok yaşlı oluşunu ve akrabalarının ukalaca yönetime ve orduya tahakküm ettiklerini göz önüne alarak böyle bir yaklaşımı benimsedi. Taj al-Mulk sultanın üzerindeki etkisi dorukta olduğu bir zamanda, gereksiz projeleri ve yersiz gayeleri için hazineyi ölçüsüzce harcadığı gerekçesiyle Nizamülmülk'ü azletmesi için sultanı teşvik etti. 51

Taçü'l-Mülk sultanın güvenini kazanabilmesi, çoğunlukla onun saray halkı üzerindeki hakimiyeti -ki bu onun saraya doğrudan ulaşmasının yolunu açtı- sayesinde gerçekleşti. Böyle bir pozisyonda iken Taj al- Mulk'ün, Nizamülmülk'ün tercih ettiği veliaht adayı Berkyaruk'un yerine Terken'in diğer oğlu Mahmud'u, daha önce olduğu gibi, veliahtlığa yükseltme hırsını desteklemesi şaşırtıcı değildir. Sultan, Mahmud'u veliaht atadığını ifade etmemesine rağmen, dolaylı olarak Zübeyde'nin oğlu yerine Terken'in oğlunu tercih etti. Muhtemelen, Terken'in sultana yakınlığı ve onun üzerindeki nüfuzu, sultanın veliaht tayini konusundaki görüşü üzerinde belli ölçüde etkili oldu. Gerçekten, 485H/1093 yılında vefat ettiği Bağdat'a yaptığı son ziyarette Mahmud'un yanında bulunan tek oğlu olması, yerine kimin geçeceğine ilişkin sultanın planını açıklayıcı nitelikte olabilir. 52

Sultanın hala genç olduğu göz önüne alındığında, veliahtlık meselesi Nizamülmülk ile Taj al-Mulk arasındaki rekabetin asıl meselelerinden biri olmayabilir. Taj al-Mulk ve başlıca arkadaşları anahtar makamlara atanmaları, sultanın Nizamülmülk'ün yetkilerini geri alma ve oğulları ve akrabaları vasıtasıyla devlete hakim olmasını önleme çabaları ile aynı zamana rastlar. Gerçekte Taj al-Mulk Nizamülmülk'e açıkça muhalefet edebilecek güçte değildi, fakat Nizamülmülk'ün hakimiyeti ve kayırmacılığına karşı özellikle saray eşrafı -divan üyeleri (ashab al-diwan) ve bazı komutanlar- arasındaki yaygın hoşnutsuzluk, sultanın Nizamülmülk yerine kendisine güven duymasının yolunu açtı. 53

Bunun sonucunda, Melikşah saltanatının son yıllarında sultanlığı kendi arzusu doğrultusunda yönetebildi. Sultan, tutkulu ve çalışkan yardımcılarının yardımıyla nüfuz sahibi veziri -Nizamülmülk- ile yaptığı uzun 'mücadeleler' sonrasında amacını gerçekleştirdi. Sultanın öncelikle Nizamülmülk'ün gücünü zayıflatmak için atadığı bu yardımcılar, bir süredir, devlet işlerini sultanın kontrolü dışında yönetecek derecede güçlü ve nüfuz sahibi oldular. Böyle bir durumda Nizamülmülk sultan nazarında faydası olmayan bir aktör konumuna geldi; daha da kötüsü, sultan onu çıkarlarını tehdit eden bir unsur olarak değerlendirdi. İlişkinin bu şekilde kötüleştiği bir zamanda -sultan ve halife arasındaki kriz derinleşmekte iken- Nizamülmülk'ün 1092'de öldürülmesi, sadece çağdaşlarının sultanı cinayetin teşvik edicisi olarak suçlamalarına neden oldu. Cinayetin diğer bir sebebi de, özellikle Melikşah'ın saltanatının son yıllarında-sultanın daha çok güç kullanmak ve sevilmek istediği bir zamanda Nizamülmülk'ün sultan ile halife arasındaki ilişkilerde dengeleyici ve etkisizleştirici bir unsur olarak ortaya çıkmasıydı.

Sonuç

Melikşah devlet üzerinde tam otoritesini Nizamülmülk'ten huzursuz olan bir siyasi grubun yardımıyla tekrar ele geçirdi. Sultan, Nizamülmülk'ün nüfuzu, kendini adamışlığı ve gücü nedeniyle, ona dolaylı yollardan muhalefet etmeyi tercih etti. Sultan bile, Nizamülmülk'ün gücünü azaltmaya yönelik girişiminde pek çok defa bahane bulmak ve açıklama yapmak zorunda kaldı. Bu muammalı siyasal mücadeleler, Nizamülmülk'ün oğulları, akrabaları ve sadık temsilcileri vasıtasıyla devlet üzerinde kurduğu hakimiyetin delillerini teşvik etmekteydi. Gerçekten, genç sultan uzun yıllar devlet yönetiminde kenarda tutuldu. Nizamülmülk'ün böyle bir kapalı gruba bağımlılığı doğal olarak Selçuklu

saray erkanı kadar yüksek düzey memurlar (ashab-al-diwan) arasında kıskançlığa yol açtı. Bu kişilerin Nizamülmülk'ün gücünü zayıflatmak amacıyla işbirliği yapmaları, dolaylı olarak Melikşah'ın gerçek bir yönetici konumuna gelmesine sebep oldu. Bunun sonucunda Nizamülmülk devlet işlerinde ikincil rolünü kabullenmek zorunda kaldı.

Fakat, Nizamülmülk'ün ordu, dini sınıf -fukaha, sufiler, kurra, ulema- ve bürokraside sahip olduğu büyük nüfuz, bu yeni yükselenlerin (homines novis) baskı grubundan etkilenmesini önledi. Nizamülmülk'ün katledildiği zaman Selçuklu sultanlığının gerçek bir destekçisi ve savunucusu olduğundan bir şüphe yoktur. Bu nedenle, Nizamülmülk'ün nüfuzunu ve devlet üzerindeki hakimiyetini sürdürme çabaları, onun kaygıları ve çıkarları doğrultusunda Selçuklu sultanlığının bütünlüğünü korumak içindi. Aynı zamanda Nizamülmülk'ün bürokrasi ve ordudaki yaygın nüfuzu, onların çıkarlarını yeni gruba karşı korumasını sağladı. Destekçilerinin ona sadakati, bu destekçilerin onun ölümünden sonra bile patronlarının rakiplerine karşı muhalefeti sürdürmeleri ile daha belirgin hale geldi.

Selçuklu devlet yönetiminde Nizamülmülk'ün hakimiyeti döneminde sultanın Bağdat'taki çıkarlarını Nizamülmülk tarafından, şahne, amid ve hacib gibi resmi temsilcileri, şehirde sahip olduğu dini -siyasal nüfuz ve saraydaki adamı -yani halifenin veziri- vasıtasıyla yönetildi ve korundu. Genç Muktedi'nin 1075'te halife olması, halifenin dünyevi gücünü yeniden kazanma çabalarında yeni bir dönemin başlangıcının işaretiydi. Her ne kadar bu çabalar Selçukluların halife ve toprakları -diğer bir deyişle Bağdat şehri- üzerindeki mutlak kontrolü nedeniyle boşa gitmişse de, bu çabalar Abbasiler ile Selçuklular arasındaki siyasi mücadelelerin örnekleridirler.

Halife, zayıflığının kaynaklarından birinin de kendi veziri olduğunu anlayınca, kendi adamlarından birini vezir yapma girişiminde bulundu. Elbette vezir değişimi halifenin gücünü pek fazla artırmadı. Fakat, bu icraat kesinlikle onu sultanın gözünde kuşku duyulacak bir kişi haline getirdi. Nizamülmülk'ün Melikşah üzerinde azalan etkisi ile eş zamanlı vuku bulan halifenin daha çok güç elde etmeye yönelik manevrası, artık kuvvetini artırmış bulunan sultana halifenin hamlelerine kendi siyasal kavramları ile muhalefet etme fırsatını verdi. Nizamülmülk, sultanın özünde-bağımsız otoritesinin -ki bu otorite doğrudan Tanrı tarafından verilmişti- kuvvetli bir destekçisi ve hatta savunucusu olmasına rağmen, halifelik kurumunun kendisine karşı değildi. Belki de bu kurumun sembolik prestijinin ve dini-kültürel alanda müslümalar üzerindeki pratik etkisinin -bu nedenlerle halifelik kurumu Selçuklu sultanlığını desteklemekte çok etkili olabilirdi- farkına varmıştı. Bu nedenle, halifeliğin mevcut haliyle korunmasının önemini anlamıştı.

Diğer taraftan, halifelikle ilgili meselelerde tecrübesiz olan sultan, özellikle de güçsüz bir halifenin bulunduğu bir dönemde iktidara geldiği dikkate alınırsa, halifelik kurumunun bu özelliğini takdir edemedi. Halifeyi, kendisinin doğrudan desteğine ihtiyacı olan zayıf bir yönetici olarak gördü. Halife, sultanın kızı ile evlendiği ve sultanın bir erkek torunu olduğunda durum daha da kötüleşti. Sultan şimdi bunu, halifelik makamına kendi soyundan birini yerleştirmek için bir fırsat olarak değerlendirdi. Böyle bir durumda Nizamülmülk gibi bir devlet adamının varlığı hâlâ hissedilmekteydi.

Zayıflamış ve nüfuzu azalmış olmasına rağmen, o, hem halifenin hem de sultanın gerekli olduğu fikrini savunmayı sürdürdü. Nizamülmülk'ün güçlü sultan ve zayıflayan halife arasında bir denge unsuru olarak davranması ve aynı zamanda sultan ile siyasi bir mücadelenin içinde bulunması, çağdaşlarının onu halifenin savunucusu olarak görmelerine neden oldu. Sultanın halifeyi görevinden uzaklaştırmayı planladığı bir dönemde Nizamülmülk'ün öldürülmesi, vezirin bu görünümün altının çizilmesine yol açtı.

Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri / Dr. Aydın Çelik [s.745-752]

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bilindiği gibi, Şiâ mezhebinin iktidarı ele geçirmek için İslâmiyet'in ilk yıllarından beri yönetime karşı başlattığı savaşın temelinde yatan sebep, Hilâfet'in (imâmet) Ali b. Ebî Talib'in soyundan gelenlere ait olduğu ve bunun gerek Emeviler gerekse Abbasîler tarafından gasp edildiğine inanmalarıdır. Şiâ mezhebi bu amacını gerçekleştirmek için gerek Emeviler ve gerekse Abbasîler döneminde pek çok defalar ayaklanmalarda bulundular. Ancak tüm gayretlerine rağmen, hilâfet merkezlerinin bulunduğu Suriye ve Irak topraklarında hedeflerine ulaşma imkanı elde edemediler. Bu nedenle Hz. Ali'nin torunları, iktidar olma mücadelelerini, hilâfet merkezlerinden daha uzağa kaydırdılar. Neticede, Şia'nın İsmailiyye kolu, Kuzey Afrika'ya gönderdikleri dâilerinin yoğun propagandaları neticesinde 296/909 yılında Kuzey Afrika'da Fatımîler Devleti'ni kurmayı başardılar.

Fatımîler, Kuzey Afrika'da (Mağrib) devletlerini kurduktan sonra, daha ilk halife el-Mehdî Ubu Muhammed Ubeydullah (297-322/909-934) zamanında bile istikametini doğuya doğru yani Bağdat'a doğru yöneltmiştir. Bu amaç doğrultusunda 358/969 yılında Mısır'ı ele geçirmişler ve hemen ardından da Suriye'ye doğru asker çıkarmışlardır. Aynı dönemde ekonomik destek sağlamak suretiyle, Hicaz bölgesinde hutbenin kendileri adına okunmasını sağladılar.1 Böylece kutsal bölgeler olan Mekke ve Medine de hutbeyi kendi adlarına okutmak suretiyle İslam dünyasında itibarlarını arttırdılar. Nitekim Mısır Fatımîlerinin ikinci halifesi olan el-Aziz Billah (955-996) zamanında bu devlet zirvede iken Kuzey Afrika, Sicilya, Mısır, Yemen, Hicaz ve Suriye bölgelerinde hutbe Fatımîler adına okunuyordu. Dolayısıyla İslâm dünyasının tamamında siyasî önder olmaları için önlerinde tek engel olarak, Irak'taki Bağdat yönetimi kalmıştı.

Fatımîler -kendi devletinin kuruluşunda da görüldüğü gibi- her hangi bir bölgeyi egemenlikleri altına almak istediklerinde ilk önce oraya kendi dâilerini göndererek oranın bir nevi alt yapısını hazırlamadıkça askeri müdahaleye başvurmazlardı. Bu hareket metodu Fatımîlerin dış siyasette takip ettikleri en belirgin özelliğini oluşturuyordu diyebiliriz.

Irak'ın hilafet merkezi olması hasebiyle Fatımîler, davalarını yaymak için bu bölgeye çok sayıda dâi göndermişlerdi. Fatımîler, bu vesileyle davalarını yaymak üzere devletin ilk kurulduğu yıllarda yani henüz Mısır'a gelmeden önce Abbasî devlet ricali arasında çok sayıda Iraklı ahaliyi kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardı. Nitekim kaynaklarda Abbasî Halifesi el-Muktedir'in (295-320/908-932) komutanlarından Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın Fatımîlerin ilk halifesi el-Mehdî'nin hilâfetini onayladığı ve onun için çalıştığı belirtilmektedir. Böylece yıllarca süren bu dâilerin gayretleriyle özellikle Büveyhîler, Deylemliler ve Türklerden saflarına katılan büyük bir kesim olduğu ifade edilmektedir. Her ne kadar siyasî konularda Büveyhîler, Fatımîlere itaat etmiyorlar ise de yine de Fatımîlerle olan münasebetlerini kesmediler ve onların egemenliklerinde bulunan topraklarda davalarını yani mezheplerini yayma konusunda müsamahalı davrandılar.2

Fatımîler, Selçuklulardan önce Bağdat hükümetini elinde bulunduran Büveyhîlerle dâileri vasıtasıyla sıkı temasa geçmiş ancak, bu ilişki siyasî anlamdaki bir birlikteliğe dönüşememiştir. Zira Büveyhîlerin Fatımîlerin egemenliğini tanımaları halinde kendi egemenliklerinden olmaları söz konusu olduğu için Fatımîlerin hilafet konusundaki iddialarına olumlu yaklaşmadılar. Çünkü Bağdat'ta iktidâr tamamıyla kendi ellerinde idi ve bu yetkilerini hiç de Fatımîlere bırakmak niyetinde değillerdi.

Yukarıda bahsedildiği üzere, Fatımîler, İslam dünyasının dinî ve stratejik yönden tanınan önemli bölgelerde hutbeyi kendi adlarına okuturlarken, dönemin uluslararası ilişkilerinde İslam dinini ve İslam dünyasını temsil etmesi açısından hutbenin kimin adına okunduğunun önemli olduğu bir diğer devlet olan Bizans'ın merkezi Kostantiniyye'de (İstanbul) de -daha önce hutbe Abbasîler adına okunmakta iken hutbeyi kendileri adına okuttular. Nitekim, Halife el-Aziz Billah, 377/987 yılında Bizans İmparatoru Basileios II (976-1025) ile yaptığı barış antlaşmasında anlaşma maddelerinden birisinin, İstanbul'daki camide hutbenin Fatımî halifesi adına okutulması,3 şeklinde olmasını istemiş ve Bizanslılar tarafından da kabul edilmiştir.

İşte 5./11. yüzyılın ilkyarısına gelindiğinde yani Selçuklular henüz Bağdat'taki Abbasî halifeleriyle temasa geçmeden önceki Irak, Suriye ve buranın batısında bulunan diğer ülkelerin siyasî coğrafyası kısaca, ağırlıklı olarak İsmailî mezhebine mensup olan Fatımîlerin egemenliği altında idi.

Selçuklulara gelince, 8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan Savaşı'nda Gaznelilere karşı galip gelen Selçukluların doğudaki nüfuzu git gide arttı. Bu galibiyetten sonra ittifak eden liderleri birbirleriyle yardımlaşma kararı aldılar ve başlarına Tuğrul Bey'i atadılar. Bir yıl sonra da Abbasî halifesi Kâim Biemrillah'a mektup göndererek, devletlerini kabul etmesini istediler.4

Şiî İsmailî mezhebine mensup olan Fatımîler, Suriye'deki hakimiyetlerini pekiştirmeye çalışırken, Sünnî Selçuklular ise Mâverâü'n-Nehr bölgesinde hakimiyet alanlarını genişletmeye çalışıyorlardı. Özellikle Samaniler Devleti'nin yıkılmasından sonra, Selçuklular, Tuğrul Bey'in liderliğinde Horasan'a doğru ilerlemeye başladılar ve Merv, Nîsâbûr, Kirman, Belh, Azerbaycan, Taberistan ve Hevârizm bölgelerini 429-437/1037-1045 yılları arasında yönetimleri altına aldılar.5

Irak'ın doğusunda ve batısında tüm bu gelişmeler yaşanırken Abbasîlerin hilâfet merkezi Bağdat'ta ise Muizzu'd-Devle Ahmed'in Bağdat'a girmesi ve Halife el-Müstekfî'yi işkence ve hapis ile devre dışı bırakması neticesinde, Abbasî hilafeti daha önce Türklerin idaresinde iken 334/945 yılından beri tamamen Şiî (Zeydî) Büveyhîlerin kontrolüne girmiş ve bu nedenle geçen uzun zaman aralığında Bağdat'ta zaman zaman dinî merasimler, ya da siyasî, ekonomik bahaneler ileri sürülerek meydana gelen şiddetli Sünnî-Şiî mezhep çatışmaları yaşanıyordu. Bu mezhep çatışmaları Selçukluların Bağdat'a gelmesine bir iki yıl kala daha sık ve daha tahripkâr olmaya başlamıştı.6

Selçukluların Bağdat'a gelmesine az bir süre kala Bağdat'ta halifeyi rahatsız eden siyasî gelişmeler yaşanmaktaydı. Büveyhîlerin komutanları arasında, Türk asıllı Ebu'l-Hâris Arslan el-Besîsîrî7 ismindeki komutan, Halife Kaim Biemrillah tarafından Türklere reis olarak atandıktan sonra

Irak'taki konumu bir hayli arttı. Halife neredeyse ona danışmadan hiçbir karar almıyordu.8 el-Besâsîrî'nin bu konumundan son derece rahatsız olan vezir Reîsü'r-Rüesâ halifeyle el-Besâsîrî'nin arasını bozmak için her türlü hileye başvurdu ve bu amaç doğrultusunda Bağdat'ta bulunan Türklere, el-Besâsîrî'nin maaşlarının azlığına neden olduğunu bildirerek onları el-Besâsîrî'ye karşı kışkırttı. Türklerin el-Besâsîrî'nin mal ve mülkünü dağıtmalarının ardından durumdan haberi olan el-Besâsîrî'nin vezire olan kini gittikçe arttı.9

Diğer taraftan, el-Kâim Biemrillah, Büveyhîlerin Dâi el-Müeyyed fi'd-Din Hebbetullah eş-Şîrâzî10 sayesinde Fatımîlere yaklaştıklarını ve Büveyhîlerin saflarında pek çok Türk ve Deylemlinin Fatımîlere meylettiklerini farketmiş ve bizzat el-Besasirî'nin Abbasî halifesiyle arasının bozulması dolayısıyla Fatımîlerle temasa geçtiği haberini almıştı. Bunu da kendisine, veziri Reisü'r-Rüesâ iletmişti. Halife bundan emin olunca, Büveyhîlerin lideri Meliku'r-Rahîm'den onu Bağdat'tan uzaklaştırmasını istedi. Bunun üzerine el-Besâsîrî, Tuğrul Bey Bağdat'a girmeden kısa bir süre önce Rahbe'ye gitmek zorunda kaldı.11

Abbasî halifesi dahili problemlerle meşgul iken diğer yandan da doğuda bulunan ve nüfuzu git gide artan ve egemenliğini buralara (Irak ve Suriye) yaymak isteyen Selçuklular için Bağdat'a girmek iyi bir fırsat idi. Nitekim 447/1055'te Tuğrul Bey; hacca gitmek istediğini ve Mekke, Şam ve Mısır yollarını ıslah etmek ve Mısır sahibi Müstansır el Alevî'yi izale etmek istediğini ilan etti.

Yakınlarına bu konuda gıda ve erzak yönünden hazırlık yapmalarını emretti. Sonra -Mekke yolunda iken- Halife Kâim'e haber göndererek, itaatinde olduğunu ve Bağdat'a girmek için izin istedi. Bunun üzerine Kâim, onun adının Bağdat hutbelerinde zikredilmesini emretti. Tüm ümerâ, kadılar, nakibler ve diğer üst düzey devlet ricali Tuğrul Bey için dışarı çıkarak büyük bir karşılama töreni düzenlediler. Tuğrul Bey'in 25 Ramazan 447/18 Aralık 1055'te şehre girmesiyle, Bağdat'ta yaklaşık bir asır süren Büveyhîler hükümeti düşerek, yerine Selçuklu hükümeti geçti.12

Selçukluların güçlenmesi diplomasi alanında da kendisini hissettirdi. Buna bağlı olarak, Tuğrul Bey aynı yıl Bizans'ın merkezi Kostantiniyye'ye (İstanbul) gönderdiği elçisi ile imparatordan, hutbenin Abbasî halifesi adına okunmasını istemiş ve bu isteği yerine getirildi. Böylece Bizans'ın merkezindeki camide Fatımî halifesi el-Müstansır adına okunan hutbeye son verilerek, Abbasî halifesi Kâim Biemrillah adına okutulmaya başlandı. Bundan son derece rahatsız olan Halife Müstansır, Mısır ve Şam (Suriye)'daki tüm kiliseleri ve Kudüs'teki meşhur el-Kumâme kilisesini kapatıp, Gayr-ı müslimlerin cizyesini arttırdı ve Ruhban sınıfının da cizye vermesini emretti.13

Selçukluların Bağdat'a girmelerinden sonra meydana gelen bazı çatışmalardan, Tuğrul Bey, Melikü'r-Rahîm el-Büveyhî'yi sorumlu tutarak, onu Rey yakınlarında bulunan bir kaleye hapsetti ve üç yıl sonra da o kalede öldü. Ardından, Tuğrul Bey onun tüm askerlerinin ikta'larına el koydu. Bunun üzerine Melikü'r-Rahîm'in askerlerinin çoğu el-Besâsîrî'ye giderek onun tarafında yer aldılar.14

Rahbe'ye gittikten sonra kendisine katılanlarla birlikte belli bir güce ulaşan el-Besâsîrî, Fatımîlerle olan ilişkilerini daha da güçlendirdi ve Halife Müstansır'a haber göndererek, itaatine girmek istediğini bildirdi. Zaten o zamanlar Kahire'de bulunan Irak dâisi Habbetullah eş-Şîrazî ile daha önceden yazışıyordu. Nitekim o kısa bir süre önce Şirazî'ye yazdığı mektupta: "Eğer elimden tutarsanız, size ülkeler fethederim, yine eğer desteğinizi ve yardımlarınızı (boynumuza) takarsanız, sizin adınıza (tüm) yüksek ve alçak yerleri fethederiz" demişti.15

Bağdat'ta Büveyhîlerin idareden uzaklaştırılıp, yerine Sünnî Selçukluların geçmesi, Kahire'de olumsuz karşılandı. Bu yüzden Fatımîler -ekonomik olarak pek müsait olmamakla birlikte- Irak'ta Abbasî hilafetine karşı isyan eden ve Selçukluları Bağdat'tan kovmak için ondan yardım talebinde bulunan Türk komutan Ebu'l-Hâris Arslan el-Besâsîrî'yi destekleme kararı aldı. el-Besâsîrî'ye yapılan yardımın boyutu hakkında İbn Müyesser: "Vezir el-Yâzûrî, Ebu'l-Hâris el-Besâsîrî'nin Bağdat'ı alması için el-Müeyyed fi'd-Dîn'e devlet ambarlarından o kadar mal taçhiz etti ki saraydaki Beytü'l-Mal'da geriye bir şey kalmadı" demektedir.16 İbn Tağriberdî ona gönderilen malın miktarını; 500.000 dinar nakit, bir o kadar da değerli kumaştan elbiseler, 500 at, 10.000'lerce yay, kılıç ve binlerce oktan oluşan askerî teçhîzat olarak vermektedir.17

Besâsîrî hareketinin başarıya ulaşması için Dâi eş-Şirazî, civar bölgelerdeki Arap liderlerine Abbasîler aleyhinde onları hazırlamak için mektuplar gönderip, hil'atlar hediye ederek vaatlerde bulunuyordu. Hatta bunun için Tuğrul Bey'in vezirine bile mektup gönderdi. Şirâzî, mektuplarında Kâim Biemrillah'ın hilafet hakkının bulunmadığını, dolayısıyla Irak'ta meşru bir halifenin zaten mevcut olmadığını ve gerçek halifenin Mısır'daki Fatımî halifesinin olduğuna dâir bilgiler de aktarıyordu. Yine mektubunda, Vezir İbn Mesleme'nin (Reîsü'r-Rüesâ) Selçukluları davet ettiğine işaret edildiği belirtilmektedir. Fakat Şirazî'nin mektuplarında vermeye çalıştığı mesaj büyük oranda amacına ulaşmadı. Zira, Tuğrul Bey'in Veziri'Amîdü'l-Mülk el-Kundurî, Arap liderleri arasına ihtilaf sokmak suretiyle, onların el-Besâsîrî'ye verdikleri desteği çekmelerini sağladı.18

Tuğrul Bey, Bağdat'a girdikten sonra Sulçukluların Irak'taki nüfûzu bir hayli arttı. Bir müddet sonra şehirden çıkıp, Anadolu'da bazı fetihlerde bulundu. Dönüşte Musul ve çevresini kardeşi İbrahim Yınal'a teslim ettikten sonra 449/1058 yılında Bağdat'a geri döndü. Bağdat'ta merasimle karşılanan Tuğrul Bey, Halife Kâim tarafından hil'at giydirilerek, "Meliku'l-Mağrib ve'l-Maşrik (Doğunun ve Batının Sultanı)" olarak ilan edildi.19

Ancak amacı Tuğrul Bey'e galip gelip devletin idaresini ele geçirmek olan Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal -Besasirî'nin teşvikiyle- isyan edip Musul'dan ayrıldı ve 26 Ramazan 450/16 Kasım 1058 yılında Hemedan'ı ele geçirdi. Bu hadiseden dolayı kardeşlerin arası açıldı. Öte yandan İbrahim Yınal'ın isyan etmesi el-Besasirî'nin amacına ulaşması için imkan hazırladı. Besâsîrî, önce Musul'a sahip oldu ardından da Bağdat'a doğru yöneldi. Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılmasını fırsat sayan el-Besâsîrî 8 Zilkade 450/27 Aralık 1058 tarihinde 400 atlının başında, Musul ve Nusaybin hakimi Kureyş b. Bedrân da 200 atlının başında olmak üzere, el-Müstansır'ın sancağını dalgalandırarak Bağdat'a geldiler.20

Bağdat'ta oturan Sünnîler el-Besâsîrî'ye karşı koyarlarken, Kerhliler ona iltifat edip onu karşıladılar ve el-Besâsîrî onların yardımıyla Bağdat'a girmeye muvaffak oldu. Kerhlilerin bulunduğu mahalle, Bağdat'ın en büyük Şiî mahallesi olup, şehrin batısında idi.21 Besâsîrî, öncelikle Halife Kâim Biemrillah'ı ve tüm yakınlarını alıkoydu. Asıl amacı onu öldürmek ya da Mısır'a göndermek idi. Ancak beraberindeki Kureyş b. Bedrân el-'Ukaylî buna engel oldu ve onu kendi himayesine aldı. Bu arada el-Besâsîrî'nin Halife Kâim'e Fatıma'nın torunlarının var olduğu yerde kendisinin halife olamayacağına dâir ahidnameyi zorla kendisine imzalattırdığı belirtilmektedir.22 Ardından Bağdat'ın kadılarını ve ileri gelenlerini toplayarak Fatımî halifesi el-Müstansır adına onlardan biat aldı. Daha sonra da ele geçirdiği Basra ve Vasıt gibi şehirlerde hutbeyi Fatımî halifesi adına okuttu ve yaptıklarını Mısır'a bildirdi.23 Ayrıca Tuğrul Bey'in emriyle ezandan çıkarılan Şia'nın simgesi; "Hayya 'Ala Hayri'l-'Amel" cümlesini ezana ekledi ve kendi adına sikke bastırdı. Öte yandan el-Besâsîrî, kendisinin Bağdat'tan çıkarılmasına neden olan ve Reîsü'r-Rüesâ olarak bilinen Vezir Ebu'l-Kasım b. el-Müslime'yi Bağdat caddelerinde teşhir ettikten sonra işkence ile öldürttü.24

Besâsîrî, hilâfet sarayından çıkarttığı halifenin sarığını, abasını, halifenin üzerine oturduğu tahtı (şebbâk), hırkasını, hutbede eline aldığı çubuğu (kadîb), kitapları ve saray mallarından kıymetli eşyaları Kahire'ye gönderdi.25

Besâsîrî'nin Bağdat'ı alıp hutbeyi Fatımîler adına okuttuğu haberi el-Müstansır'a ulaşınca, o şehrin süslenmesini emrederek bu günü sevinç günü olarak ilan etti. Bu nedenle de ülkede gösteriler düzenlendi. Öte yandan Irak'tan gelen haber üzerine sarayın meşhur şarkıcısı Tabbâle, Müstansır'ın huzurunda şu beyti hem çalıp hem de söyledi:

Ey Abbasoğulları mülk (hilâfet) işini aslına verin, Sizin mülkünüz emanettir, emanet ise geri verilir.

Bu beyit Müstansır'ın hoşuna gidince ona: "dileğini söyle" dedi. Bunun üzerine Tabbâle, halifeden Maks civarında Nil'in kıyısında olan ve Mısırlılarca piknik yeri olarak da kullanılan kıymetli bir araziyi ikta' olarak istedi. Halife bu isteğini kabul etti ve orayı ona verdi. Nitekim bundan böyle, bu arazi Kahire'de Ardu't-Tabbâle olarak bilindi.26

el-Besâsîrî'nin Fatımî hilafetinin nüfuzunu Bağdat'ta yayma konusundaki tüm gayretlerine rağmen, O'nun nüfûzunu tüm Irak topraklarına yayması için Halife el-Müstansır'dan desteğin devamı gelmedi. Bunun iki önemli sebebi vardı. Birincisi; Vezir Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ca'fer el-Mağribî'nin Besasirî'ye olan kinidir. Zira bu vezir daha önce Bağdat'a gelip el-Besâsîrî'ye katılmış kısa bir süre sonra onunla anlaşamadan geri Mısır'a dönmüş ve Halife'yi onun aleyhinde sürekli uyarıyordu.27 Bu nedenle Müstansır ona destek vermekten çekiniyordu. Nitekim, Ebu'l-Mehâsin İbn Tağriberdî, Besâsîri-Müstansır ilişkisini şöyle yorumlamaktadır: "Müstansır' el-Besâsîrî'den korkmasaydı ve onu desteklemeye devam etseydi, Fatımî davası Irak'ta uzun bir müddet devam edecekti".28 İkincisi sebebi ise Mısır'da yaşanan kıtlıklardan özellikle Şiddetü'l-'Uzmâ (Büyük felaket)

olarak tarihe geçmiş olan ekonomik kriz ve kıtlıktan dolayı Mısır'ın desteği devam edememiştir. Dolayısıyla el-Besâsîrî'nin Bağdat'taki ayaklanması fazla uzun sürmemiştir.

Tuğrul Bey, İbrahim Yınal hareketini sona erdirdikten sonra el-Besâsîrî ve Kureyş b. Bedrân'a adam göndererek, onlardan halifenin Bağdat'a mekanına iade edilmesini ve onun isminin hutbe ve sikkelerde bulunmasıyla yetineceğini, böyle olması halinde Irak'a girmeyeceğini söylüyordu. Ancak el-Besâsîrî, onun bu talebine cevap vermedi ve Halife'yi makamına oturtmadı. Bunun böyle sonuçlanması Tuğrul Bey'in Irak'a yeniden dönmesini gerektirdi.29

Tuğrul Bey Bağdat'a doğru yönelince ve şehre yaklaşınca, Mısır'dan destek almayan el-Besâsîrî, ona karşı mukavemet edemeyeceğinden askerleriyle birlikte Kufe'ye doğru çekildi. Neticede Kufe yakınlarında el-Besâsîrî ve ordusunu Zilhicce 451/Ocak 1060 yılında hezimete uğrattı. Böylece yaklaşık bir yıl müddetince Fatımîler adına okunan hutbe yeniden Abbasî Halifesi Kâim Biemrillah adına okunmaya başlandı.30

Tuğrul Bey'den sonra Amcası 'Adudu'd-Din Alp Arslan (455-465/1063-1072) Selçukluların başına geçti. O da Şiâ'ya karşı aynı mücadeleyi devam ettirdi.

Doğuda Selçukluların Abbasî halifeleriyle olan bağları karşılıklı hısımlıklar şeklinde daha da güçlenirken, Mısır'da ise bu dönemde askeri taifeler arasında meydana gelen iç savaşlar neticesinde, Yukarı Mısır bölgesi (Said) Sudanlıların, Aşağı Mısır bölgesi (Bahîre) Nâsıru'd-Devle b. Hamdân'ın, Kahire şehri ise Türklerle Mağriblilerin tahakkümü altına girmişti. Aşağı Mısır'ı elinde tutan Nasıru'd-Devle b. Hamdân, 1070/462 yılında Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a bir elçi göndererek, onu Mısır'ı ele geçirmeye davet etti. Bu teklife olumlu yaklaşan Alp Arslan, Bizanslıların büyük bir ordu ile harekete geçtiklerini öğrenince, Mısır yerine Malazgirt'e yöneldi.31

Ancak Alp Arslan bu sefere çıkmadan önce Mirdasîlerin egemenliğinde bulunan Haleb'e geldi. İbnu'l-Esîr 463/1070-71 yılı hadiselerini anlatırken belirttiğine göre, Sultan Alp Arslan'ın seferinden haberdar olan Haleb Emiri Mahmud b. Salih b. Mirdâs, Fatımîler adına hutbe okunurken, şehrin ileri gelenlerini toplayıp yeni kurulan Selçuklular Devleti hakkında: "Bu yeni bir devlet ve güçlü bir ülkedir. Biz onlardan dolayı korku içinde yaşıyoruz, çünkü onlar mezhepleriniz sebebiyle sizin kanlarınızı helâl sayıyorlar. Yapacağımız en doğru iş, söz ve malın fayda etmeyeceği vakit gelip çatmadan önce hutbeyi onlar adına okutmaktır" dedi.

Şehrin ileri gelenleri de bu teklifi kabul ettiler. Böylece Sultan Alp Arslan şehre gelmeden önce Halep Emîri hutbeyi Abbasî Halifesi Kaim Biemrillah adına okutmuş ve halife de kendisine hil'at göndermişti. Bir müddet sonra Alp Arslan Haleb'e gelip şehri kısa bir süre sonra itaati altına aldı ve böylece Fatımîler Suriye bölgesindeki önemli bir şehri kaybetmiş oldu.32

Mısır'ın içinde bulunduğu ekonomik kriz Fatımîlerin Suriye ve Irak'ta başarısız olmasına neden olduğu gibi, dinî bakımdan ehemmiyeti olan ve ekonomik yönden sürekli dış desteğe gereksinim duyan Hicaz'da da kendisini gösterdi. Nitekim, Şiddetü'l-'Uzma (Büyük Felaket) dolayısıyla her yıl

yardım olarak Mısır'dan gelen gıdanın33 kesilmesi üzerine Mekke Emîri Muhammed b. Ebu Hâşim'in elçisi 462/1069-70 yılında Sultan Alp Arslan'a gelerek, Müstansır adına okunan hutbenin iptal edildiğini ve hutbenin Abbasî Halifesi el-Kâim Biemrillah adına okunduğunu yine "Hayya'ala Hayri'l-Amel" cümlesinin ezandan çıkarıldığını bildirdi.

Bunun üzerine Sultan kendisine 30.000 dinar, hil'at ve yıllık olarak on bin dinar verilmesini emretti ve "eğer, Medine Emiri Mühennâ da aynı şekilde hareket ederse ona 20.000 dinar verir ve her sene için 5.000 dinar tahsisat bağlarım" dedi.34 Makrizî, Medine emîrinin de bu teklifi kabul ettiğini, böylece yüz yıldan beri Mekke ve Medine'de Fatımîler adına okunan hutbenin kesilerek yeniden Abbasîler adına okunmaya başlandığını belirtmektedir35

Yine aynı Sultan zamanında Selçuklu emîrlerinden Atsız b. Ûk el-Havârizmî 463/1070-71 yılında Filistin üzerine yürüyüp, Askalan hariç Remle ile Kudüs civarlarını ele geçirdi. Atsız, bu sefer esnasında Dımaşk'ı da ele geçirmeye çalıştı fakat buna muvaffak olamadı.36

Alp Arslanı'ın yerin geçen Celâlu'd-Dîn Ebu'l-Feth Melikşâh (465-485/1072-1092) da Selçukluların Fatımîlere karşı takip ettiği Suriye politikası aynı şekilde devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde Şökli, Akka ve Taberiyye üzerine sefer düzenledi.37 Yine Suriye'deki askeri faaliyetlerine devam eden Atsız, birkaç askeri teşebbüsten sonra 468/1076 yılında Dımaşk'ı ele geçirerek Abbasî halifesi el-Muktedî Biemrillah adına hutbeyi okuttu ve bundan sonra artık Dımaşk'ta bir daha Fatımîler adına okunmadı.38 Dımaşk'ı almakla yetinmeyen Atsız, bir yıl sonra Türk ve Bedevilerden teçhiz ettiği 5.000 kişilik bir orduyla Mısır üzerine düzenlediği seferle, Fatımîleri tamamen ortadan kaldırmak istedi. Atsız, ciddi bir direnişle karşılaşmadan 50 gün müddetince Kahire'ye doğru yol aldı. Ancak şehrin yakınlarında Vezir Bedru'l-Cemalî'nin topladığı askerlerle yaptığı savaşta yenildi ve kardeşi de dahil olmak üzere çok sayıda kayıp vererek Suriye'ye geri döndü.39

Atsız'ın yenilgisinden cesaret alan Filistin sahilindeki bazı şehirler, yeniden Fatımîler adına hutbe okuttular. Bundan cesaret alınan Bedr, büyük bir orduyu Nasıru'd-Devle komutanlığında Dımaşk'a gönderdi. Atsız, muhasara esnasında Tutuş b. Alp Arslan'dan -Haleb'i muhasara ile meşguldü- yardım talebinde bulunmak zorunda kaldı. Tutuş Dımaşk'a doğru yaklaşınca, Mısır askerleri kısa bir süre önce buradan ayrıldı. Tâcü'd-Devle Tutuş 472/1079-80 yılında Dımaşk surlarında Atsız ile buluştuğunda, kendisini karşılamakta geciktiğini belirterek, onu öldürdü ve Dımaşk'a girdi.40 Böylece Suriye'nin idaresini tek başına yürütmeye başladı. Ancak bu durum fazla uzun süreli olmadı. Nitekim Bedr, 478/1085 yılında Dımaşk'ı almaya teşebbüs etti ve orduyla buraya doğru gitti. Burayı şiddetli bir şekilde muhasaraya tabi tuttu. Ancak her hangi bir başarı elde edemeden geri Mısır'a döndü.41

Ancak Vezir Bedr Şam (Suriye)'ı yeniden Fatımî egemenliği altına almak için 482 yılında Suriye'nin Akka, Sûr ve Sayda gibi sahilde bulunan şehirlerin çoğunu yeniden Fatımî egemenliği altına koyuncaya kadar devam etti.42 Ancak Selçukluların bu bölgede egemen güç olmalarından dolayı Fatımîler bu toprakları muhafaza edememiştir. Nitekim 485 yılında Sultan Melikşah, Haleb ve

Ruha (Urfa), naiblerine emir vererek, askerleriyle, Fatımîler tarafından ele geçiren sahil şehirlerinin yeniden ele geçirilmesi için kardeşi Tacü'd-Devle Tutuş'a yardım etmelerini emretti. Ona destek vermeleri neticesinde Tutuş Hıms şehriyle birlikte 'Arka ve Efâmiye kalelerini de istila etti.43 Suriye'de şartlar kendisi için müsait olmakla birlikte Tutuş bu bölgede egemenliğini pekiştirmek istemedi. Zira, Fatımîler bu dönemdeki iç çekişmelerden dolayı son derece zayıflamıştı. Buna mukabil Tutuş istikametini el-Cezîre ve İran'a doğru çevirerek bu bölgedeki pek çok yerleri ele geçirdi. Bu yüzden de Tutuş ile kardeşi Berkyaruk arasında ihtilaf çıktı. İkisi arasındaki ihtilaf sonuçta, Berkyaruk ile Tutuş kuvvetleri arasında çatışmaya dönüştü ve Tutuş'un yenilgisi ve ölümüyle sonuçlandı 488/1095.44

Tutuş'un ölümünden sonra Şam (Suriye), oğulları Rıdvan ve Dukak arasında paylaştırıldı. Rıdvan Haleb'e Dukak ise Dımaşk'a sahip oldu. Ancak yine de her ikisi arasında mücadele yaşandı. Rıdvan Dımaşk'ı ele geçirmek istedi ancak bunda başarılı olamadı. Aynı şekilde Kudüs'e de sahip olamadı. Buna aynı şekilde karşılık veren Dukak, Haleb'i muhasara etmek istedi ve her iki tarafın askerleri Kınnesrîn'de karşılaştılar. 490/1097 yılında çıkan muharebede Dukak yenilgiye uğramak üzereyken ikisi arasında yapılan anlaşmayla Dımaşk'ta hutbe her ikisinin adına okunmak üzere anlaşmaya vardılar.45

Mısır ise 488/1095 yılının sonlarında Vezir Afdal tarafından Nizar b. Müstansır'ın hakkı olduğu halde Müsta'lî'nin hilafete getirilmesinden dolayı, İskenderiyye halkının Nizar'a biat etmesinden dolayı yaşanan iç savaşlarla meşgul idi.46

Her şeye rağmen, Mısır halife Müsta'lî'nin ilk yıllarında Suriye bölgesini yeniden kendi egemenliği altına almak için çeşitli gayretler içinde oldu. Zira Sulçuklu torunları arasında yaşanan ihtilaflardan habersiz değillerdi. Bunu fırsat sayan Fatımîler kaybettikleri arazileri yeniden ele geçirmek istediler. Bu amaçla Vezir Afdal b. Bedr 491/1098 yılında ordunun başına geçerek, Kudüs'e doğru sefere çıktı. Bu şehirler o dönemde Emir Artuk'un oğulları olan İlgazi ve Sökmen tarafından idare ediliyordu. Artuk'un oğulları şehrin Afdal'a bırakılmasını red edince, Afdal şehri muhasara etti ve şehri mancınıklarla dövmeye başlaması sonucunda halk eman dilemek zorunda kaldı. Böylece şehre giren Afdal, İlgazi ve Sökmen'in şehri terk etmelerini istedi. Bunun üzerine İlgazi Urfa şehrine, diğeri de Bağdat'a gitti.47

Selçukluların, Suriye bölgesinde Fatımîler ile girdiği mücadele, neticede bölgenin istikrarsızlığına ve Haçlılara karşı İslam cephesinin zayıflamasına neden olmuştur. Nitekim Haçlılar 5./11. yüzyılın sonlarında Antakya'ya Normanların lideri Bohemund komutanlığında saldırmaya başladılar ve 491'de (1097) Antakya'yı ele geçirdiler.48

Haçlıların Antakya'ya saldırdıkları haberini alan Mısır hükümeti, Onların Kudüs'ü ele geçirmelerini engellemeye gayret ettiler. Bu amaçla Haçlılara bir elçi gönderen Vezir Afdal, onların Antakya'da kalmalarını ve silahsız olarak bir ay müddetince dinî serbestlik içinde Kudüs'ü ziyaret edebilme teklifiyle giden elçi henüz geri dönmeden, Selçuklu ve Fatımî arasındaki anlaşmazlığı fırsat

olarak değerlendiren Haçlılar Kudüs'e doğru ilerlemeye başladılar. Ve Kudüs Fatımî naibi İftihâru'd-Devle, kuvvetleriyle birlikte şehri terk edip Mısır'a döndü.49

Fatımîler Haçlıların bu istilası ve Selçukluların mukavemet edememesi karşısında 492 Ramazan ayında bir ordu teçhiz ederek Kudüs'ü onlardan geri almak istediler. Bu amaçla Vezir Afdal başına geçtiği orduyla birlikte kendisine destek sözü veren Bedevî Arapları beklemek üzere Askalan'da bekledi. Ancak Haçlıların ani saldırısıyla yenilen Mısır ordusu ülkesine geri döndü.50

Fatımîler ile Selçuklular askerî sahada birbirleriyle mücadele ederlerken, diğer yandan da Şiîlerin devlet felsefelerinde önemli yer tutan mezheplerini yayma konusunda da birbirleriyle karşı karşıya gelmişlerdir. Nitekim Fatımîler, Selçukluların egemen oldukları ülkelere gönderdikleri dâileri sayesinde çok sayıda taraftar topladıklarını daha önce değinmiştik Ancak cemaat şeklindeki bu kitleler Selçuklular tarafından kısa sürede etkisiz hale getirilirken, saflarına kattıkları önemli komutanlar ya da devlet adamları, Selçukluları bir hayli meşgul etmiştir. Nitekim, Makrizî 436/1044-45 yılı hadiselerini anlatırken belirttiğine göre, Müstansır bu yılda dâilerinden oluşan bir cemaati Maveraünnehir'e göndermiş ve orada bu dâilere intisap ederek sayıları 133 kişiyi bulan bu grubu, bölgenin hakimi Buğra Han, onlara karşı takip ettiği yumuşak siyaseti ile tümünü tespit ettikten sonra tek tek öldürtmüştür.51 Bu nedenle Bağdat'ta idareyi ellerine geçirdikten sonra bu konuda tavizsiz bir politika izleyerek, bölgedeki dâilere baskı uygulamak suretiyle İsmailî dâileri etkisiz hale getirmiştir. Bu siyaset sayesinde Fatımî davası gerileme kaydetmiştir. Bundan dolayı bu mezhepten olmayanları devlet idaresinden uzaklaştırdılar. Bunun en güzel örneği Melikşah'ın Veziri Nizamülmülk'ün, Hasan b. Sabbah'ı İsmailî mezhepten olmasından ve Fatımîlerle bağlantılarından dolayı Selçuklu divanından ayırmasıdır.52 Şiî tehlikesine değinen Spuler bu konuda: "Bütün bereketli Hilal, İran, İsmailî takviyeli örgütlerle bir baştan bir başa örüldü. Her yer onların kayıt şubeleriyle doldu ve devamlı bir alâka ile karşılaştılar. Şayet Selçuklular ortaya çıkmamış ve ısrarla Sünnet'i ikâme etmemiş olsaydılar, İsmailîler hakimiyeti ellerine geçirmiş olacaklardı"53 demektedir.

Batınîler, amaçları doğrultusunda gerçekleştirdikleri çeşitli eylemlere karşı -Hasan Sabbah54 Olayı gibi- Selçuklular tüm cephelerde mücadelelerde bulunmakla yetinmeyip, fikir alanında da onlarla mücadele etmişlerdir. Selçuklu veziri Nizamülmülk, İslam dünyasında Sünnîliği bilimsel açıdan güçlendirmek amacıyla Nizamiyye Medreselerini kurmuştur.55 Bu medreseler Fatımîlerin son yıllarında Sünnî olan vezirler tarafından Mısır'a girmeye başlamış, Selahaddin Eyyübî'nin idareyi ele geçirmesiyle de Mısır'ın önemli şehirlerine kısa sürede yayılmıştır. Nitekim Selahaddin döneminde -Fustat hariç- Kahire şehrinde 15 adet medresenin varlığına şahit olmaktayız.56 Böylece Şiî mezhebinin Mısır'daki fikrî temellerinin bir müddet sonra etkisiz hale gelmesinde bu eğitim kurumları önemli rol oynamıştır. Yine bu medreselerde yetişen değerli bilim adamları batinî fikirlere karşı başarılı mücadeleler vermişlerdir.57

Sonuç olarak, Fatımîler, Halife el-Müstansır zamanında, Irak'ı kendi topraklarına katma şansını elde etmişti. Böylece hilafet konusunda ebedi rakipleri olan Abbasîlere üstün gelmeyi başarmıştı. Lakin Selçukluların ortaya çıkması ve Bağdat'ı yeniden eski konumuna getirmesi çökmekte olan

Sünnî Abbasî hilafetini yeniden siyaset sahnesine taşıdı. Buna karşın Şiî Fatımîler devleti ise Selçukluların zirvede olduğu bu dönemde, askeri taifeler arasında kıyasıya yaşana iktidar mücadelesi daha doğrusu yaşanan askeri darbelerle gün geçtikçe yıkıma doğru yol almaktaydı. Ardından son yıllarda Fatımîlerin resmi mezhebi olan İsmailiyyeye mensup olmayan vezirlerin -ki bunların bir kısmı İmamiyye bir kısmı da Sünnî mezhebindendir- idareyi ele geçirmesiyle devlet siyasî kimliğinden gün geçtikçe uzaklaşmaya başladığı gibi mezhep yönünden de parçalanarak bir iç savaşa girmiştir. Ülke ekonomisini yakından etkileyen tüm bu ve benzeri olumsuzluklar, Fatımîlerin gerek Selçuklu ve gerekse Haçlılara karşı mücadele gücünü derinden sarsmıştır. Selçuklular ise Fatımîlerin ellerinde bulundurdukları Suriye'nin büyük bir kısmını ele geçirmek suretiyle, Mısır'ı ekonomik yönden zayıflatmış ve topraklarını tehdit eder duruma gelmişti. Ancak her şeye rağmen, iki Müslüman devlet arasında -özellikli Suriye bölgesinde yaşanan- Fatımî-Selçuklu mücadelesi en çok üçüncü taraf olan Haçlılara yaramış, onların bu bölgeyi ele geçirmesini kolaylaştırmış ve Müslümanların onlara karşı mukavemet edememelerine sebep olmuştur.

Selçuklu-Fâtımî Halifeliği İlişkileri / Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kayhan [s.753-759]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkıye

Giriş

Abbâsî hanedanından kalan Türk gulâmlardan oluşan asker bulundurma geleneğinin takipçisi gibi görünen Buveyhî hanedanı, selefinin düştüğü kötü durumlara düşmekten kurtulamamıştı. Zira, liyakatsiz hükümdarların tahta çıkarak devleti kötü yönettiği dönemlerde, bu askerlerin başında bulunan emîrler hemen harekete geçerek, hükümdar üzerinde baskı kurup denetimi tamamen ellerine geçirmekteydiler. Bu cümleden olarak, Buveyhîlerin son dönemlerinde otorite boşluğu yüzünden Irak'ta hâkimiyet İspehsâlâr Arslan Besâsîrî'nin eline geçmişti. Halife el-Kâ'im, onu hilâfet müessesesinin yönetiminde yetkili ve hâkim kılmak zorunda kalmıştı. Gücü oldukça artan bu Türk emîrinden Arap ve Acem emîrleri korkup, çekinmekteydiler. Adı Irak ve çevresindeki bir çok câminin hutbelerinde okunduğu gibi, buralardan vergi toplama işini de kendisi yürütmekteydi. Halife el-Kâ'im ona danışmadan hiçbir iş yapamaz, kendi başına bir karar veremez hale gelmişti. Kendisi bizzat halifenin sarayında ikâmet etmekteydi. Gittikçe güçlenen ve istekleri ile hedefleri büyüyen bu emîr, sonunda tehditlerini halife üzerine yönlendirip, onu tasfiye etmek isteğini ortaya koymaya başladı. Onun hilâfet sarayını yağmalayarak, kendisini tutsak alacağına ilişkin planlarını öğrenen Halife el-Kâ'im, veziri Reîsu'r-Ruesâ İbnu'l-Muslime aracılığıyla Sultan Tuğrul Bey'e bir mektup göndererek, durumu ona arzetti ve kendisine yardım etmesi için hemen Irak'a gelmesini istedi (1154).1 Kaynaklarda belirtilmemesine rağmen, Halife'nin, çevredeki Arap emîrlerinden de bu yönde yardım istediği anlaşılmaktadır. Bunların içerisinde bulunan, Tuğrul Bey'e tâbi Mûsul Ukaylî emîri Kureyş b. Bedrân hemen harekete geçerek Enbâr ve Harbâ'yı zaptetti (1054). Buralarda Besâsîrî'ye ait emlâka ve adamlarının el-Hâlis'teki obalarına saldırılarda bulunduktan sonra su bentlerini açarak büyük zararlar görmelerini sağladı. Kureyş b. Bedrân, bu faaliyetlerinden sonra iki adamını gizlice Bağdad'a gönderdi. Durumdan haberdar olan Besâsîrî, bu casusları yakalamak için harekete geçmesine rağmen başarıya ulaşamadı.2

Bütün bu saldırıların gerisinde halifenin veziri İbnu'l-Muslime'nin bulunduğunu tahmin eden Arslan Besâsîrî, 1154 tarihinde darphaneden para ödenmesini durdurarak, bu vezir ile birlikte halife ve saray görevlilerinin maaşlarının ödenmelerini engelledi. Bütün bu olanlardan dolayı, Tuğrul Bey'in Bağdad'a davet edilmesi ve şehirlerin harap olmasına sebep olarak gösterdiği veziri suçladı. Arslan Besâsîrî ile vezir arasındaki anlaşmazlık, bir soğuk savaş ortamında 1055 tarihine kadar devam etti. Bu tarihte Enbâr'a giden Arslan Besâsîrî, burayı kuşattı ve çevresini tahrip etti. Fazla uzun sürmeyen kuşatmadan sonra burayı eline geçirerek, çok sayıda esirle birlikte Bağdad'a geri döndü. Bundan sonra halife ile bu Türk emîrinin ilişkileri bir daha asla düzelmeyecek duruma geldi.3

Vezir İbnu'l-Muslime ile Arslan Besâsîrî arasındaki soğuk savaş bundan sonra da devam etti. Bağdad'da yaşayan Türkleri Besâsîrî'nin aleyhine kışkırtan ve onu ayıplamalarını isteyen vezir,

onların 1055'de Besâsîrî'nin evini yağmalayıp, bütün emlâkını ateşe vermelerini sağladı. Ayrıca bizzat kendi ağzından ona karşı suçlamalarda bulunarak, Mısır Fâtimî halifesi ile haberleştiği iddiasında bulundu. Bununla da kalmayarak, Buveyhî hükümdarı el-Meliku'r-Rahîm'e bir mektupla durumu bildirip, bu emîri bölgeden uzaklaştırmasını istedi.4

A. Büyük Selçuklular Dönemi

1. Sultan Tuğrul Bey Devri

Bu yaşanan olayların hemen akabinde, Sultan Tuğrul Bey ordusuyla Bağdad'a geldi (1155). Şehirde bulunan gulâm Türkler, çıkarlarının bozulacağını gördükleri için olaylar çıkardılar ve halifelik divanına saldırdılar. Ayrıca Bağdad halkı da korkusundan şehrin batı yakasına sığındı. Durumunun ümitsiz olduğunu gören Buveyhî hükümdarı el-Meliku'r-Rahîm ise Vâsıt'tan Bağdad'a geldi. Halifenin vezirinin isteği doğrultusunda, şehre girmeden önce Arslan Besâsîrî'yi yanından ayırdı. Besâsîrî, akrabası Hille hâkimi Dubeys b. Mezyed'in yanına gitti.

Görüldüğü kadarıyla, Tuğrul Bey'in gelişine en çok sevinen Vezir İbnu'l-Muslime olmuştu. Zira, bu vezir uzun bir süredir bölgeyi elinde bulunduran Buveyhîler Devleti'nin, Abbâsî Hilâfetinin istikbâli için ortadan kaldırılmasının şart olduğunu düşünmekteydi. Buveyhî hükümdarı el-Meliku'r-Rahîm, Tuğrul Bey'e elçi göndererek itaat arzetti ve Selçuklu Devleti'ne tâbi oldu ise de, Bağdad'da meydana gelen anarşik olaylardan sorumlu tutularak birkaç gün sonra tevkif edildi. Böylece Buveyhî Devleti tarihe karıştı (1055).5

Dubeys b. Sadaka'nın yanına sığınan Arslan Besâsîrî, Tuğrul Bey'in onu yanından uzaklaştırması yönündeki isteği karşısında Hille'yi terk ederek, Fırat üzerinden Rahbe'ye gitmişti. Buradan Mısır Fatîmî Halifesi el-Mustansir'e mektup yazarak, yardım edilmesi halinde Abbâsî hanedanına son vererek, Irak'ta onun adına hutbe okutacağını, ayrıca Suriye'nin Tuğrul Bey tarafından ele geçirilmesini önleyebileceğini bildirdi. Bunun üzerine Rahbe'yi ona iktâ eden Mustansir, para, asker, silah ve zahire yardımında bulundu.6 Fâtimî Devleti bu isyancı emîri desteklerken, Irak bölgesinde rakibi Selçuklu Devleti ile dolaylı yollarla da olsa ilk defa karşı karşıya geliyordu.

Tuğrul Bey, daha Bağdad'a gelmeden önce, siyasi alanda Fâtimî Devleti'ni yalnız bırakmaya çalışmış ve bu amaçla çevresindeki devletlerle temas kurmuştu. Bu cümleden olarak, uzun bir süredir Fâtimîlerle dostluk ilişkilerini sürdüren Bizans İmparatorluğu'na elçi göndererek, Mısır üzerine yapmayı düşündüğü sefer sırasında topraklarından geçmesi için izin istemiş ise de, aralarındaki dostluğu ileri süren İmparator IX. Konstantin Monomah, buna müsaade etmemişti (1052-53).7 İmparator, bu kararına rağmen, Tuğrul Bey'in bizzat sefere çıkarak Doğu Anadolu'da büyük başarılar kazanması üzerine Mısır ile olan ilişkilerini gözden geçirmiş ve birkaç yıl önce yapılan antlaşmayı ilga etmişti (1054-55).8 Halife Mustansir'in buna cevabı, başta Kamame olmak üzere, bütün kiliselere el koyarak Hıristiyan halka karşı tutumunu sertleştirmesi oldu. Bunun üzerine geri adım atmak zorunda

kalan İmparator, eski antlaşmayı tekrar yürürlüğe koydu. Böylece Fâtimî-Bizans ilişkileri tekrar eski şekline döndü (1055-56).9

Tuğrul Bey, aynı zamanda Kuzey Afrika'daki Müslüman devletlerden birisi olan Zîrî hanedanı ile de ilişki kurmuştu. Bu devletin başında bulunan Mu'izz b. Bâdîs Şerefu'd-Devle, 1043-44 yılından itibaren Şiî hutbesini kaldırarak el-Kâ'im'in adına hutbe okutmakta ve bunun sonucunda Mustansir ile düşmanca ilişkiler sürdürmekteydi.10 Durumu değerlendiren Tuğrul Bey, Mu'izz b. Bâdîs ile temasa geçerek onu Selçuklu Devleti'ne tâbi kılıp, Fâtimî Devleti'ne karşı yürüttüğü mücadelede, Mısır'ın batısında bulunan İfrikiyye'de kendisine bir müttefik kazandı.11

Arslan Besâsîrî ve müttefikleri, yaklaşık beş yıl süren uzun mücadele döneminde birkaç kez Selçuklu güçlerini bozguna uğratmayı başardılar. Bu cümleden olarak, Mustansir'den sağladığı paralarla Rahbe'de bir ordu kuran Besâsîrî, Dubeys b. Mezyed ile birlikte 1057 tarihinde Mûsul hâkimi Kureyş b. Bedrân ve Melik Kutalmış'ı Sincar'da yenilgiye uğrattı. Bunun ardından Mûsul'u işgal ederek, burada Mustansir'in adına hutbe okuttu. Yenilgiye uğrayan Kureyş b. Bedrân sonradan onun tarafına geçti. Mısır'da büyük sevinç yaratan bu zafer üzerine Halife Mustansir hil'atler göndererek, Besâsîrî ve müttefiklerini kutladı.12 Böylece, Selçuklu-Fâtimî mücadelesinde ilk raund Şiî halifesinin lehine sonuçlandı.

Sincar yenilgisi Tuğrul Bey'i bir hayli üzmüştü. Bunun intikamını almak için sefer hazırlıkları yaptı ve kardeşi İbrahim Yınal'a haber göndererek ordusu ile kendisine katılmasını istedi. 1056 tarihinde Bağdad'dan ayrılarak Mûsul'a yöneldi. Aynı yıl içinde Tekrît'i ele geçirdikten sonra Bezâvîc'e gitti ve 1057-58 yılına kadar İbrahim Yınal'ın ve diğer Selçuklu güçlerinin kendisine katılmasını bekledi. Melik Yakûtî'nin askerleriyle burada kendisine katılmasından sonra Mûsul'a yöneldi. Kendisi ile bir savaşı göze alamayan Besâsîrî ve müttefiklerinin bulundukları yeri terk ederek geri çekilmeleri üzerine, hiç bir direnme ile karşılaşmadan Mûsul'a girdi (1057). Beled şehrini Hezâresb b. Bengîr'e iktâ etti. Bu emîrin kuvvetleriyle, Tuğrul Bey'e karşı oluşturulan ittifaka mensup Arapların önemli bir kısmını çölde yakalayarak bozguna uğratması sonucu, bölgedeki muhalefet dağıldı. Bunun üzerine Dubeys ile Kureyş, Hezâresb'in vasıtasıyla Tuğrul Bey'den özür dileyip, bağışlandılar. İbrahim Yınal da sonradan sultanın ordusuna katıldı. Bölgenin güvenliğini sağladıktan sonra Mûsul ve çevresinin yönetimini ona bırakan Tuğrul Bey Bağdad'a geri döndü (1057).13

Yalnız kalarak Rahbe'ye çekilmek zorunda kalan Besâsîrî, Mısır ile irtibatını devam ettirdi. Rakibi Tuğrul Bey'e karşı kullandığı iyi bir koz olan bu Türk emîrini yalnız bırakmayan Mustansîr, mücadeleye devam edebilmesi için gereken 60 bin dinarı ona gönderdi. Bu paralarla ordu kurarak tekrar güçlenen Besâsîrî, Tuğrul Bey'e tâbi olan Kureyş b. Bedrân'ı da yanına alarak, birlikte Fırat'ı geçip Cezîre taraflarına saldırılarda bulundu (1058).14 Saldırıların yoğunlaşması üzerine, Telli A'fer'deki Selçuklu emîri İnanç Bey Mûsul'a çekilmek ve sultandan yardım istemek zorunda kaldı. Bunun sonucunda, İbrahim Yınal halifenin de isteği doğrultusunda bir orduyla bölgeye gönderildi. Onun Mûsul yerine Irak-ı Acem'e doğru yönelerek isyan hareketine başlaması üzerine, savunması zayıflamış bulunan bu şehir Besâsîrî ve Kureyş tarafından ele geçirilip tahrip edildi (1058). Bu şehrin

düştüğünden henüz haberi olmayan Tuğrul Bey, halifenin muhalefetine rağmen yanında bulunan az sayıdaki askeri ile birlikte buraya yöneldi. Onun yaklaştığını haber alan Besâsîrî ve Kureyş, savaşı göze alamadıkları için şehri boşaltarak, bölgeden uzaklaştılar. Mûsul'a giren Tuğrul Bey, fazla kalmayarak işgalcilerin peşinden Nusaybin'e hareket etti. Buraya geldiğinde, İbrahim Yınal'ın isyan ederek Hemedân'a gittiğini öğrendi ve harekâtını yarıda bırakarak İran'a yöneldi.15

Basâsîrî'nin etkisiyle belli bir süredir Fâtimî halifesi ile mektuplaşan İbrahim Yınal, telkinler ve vaadler neticesinde kardeşi Tuğrul Bey'e karşı isyan ederek, İran'a doğru hareket etmişti. Bütün kaynaklar onun bu hareketinin gerisinde Basâsîrî ve Halife Mustansîr'in olduğunda hem fikirdirler. Kuvvet yoluyla Selçukluları yenemeyeceğini anlayan Mustansîr, kaleyi içten çökertmek için böyle bir taktiğe başvurmuştu. Saltanatı için ciddi bir tehlike olan bu isyan karşısında hemen harekete geçen Tuğrul Bey, uzun bir mücadeleden sonra bastırmayı başardı.16

Tuğrul Bey, kardeşinin isyanı ile meşgul iken, Irak'ın savunmasız kaldığını gören Besâsîrî ve yandaşları Bağdad'ı işgal ettiler (1058). Abbâsî Hilâfetinin ve Selçukluların şehirdeki yöneticileri, halife de dahil olmak üzere tutuklandılar. Vezir İbn Muslime ve şehrin Selçuklu valisi Ebû Nasr Ahmed öldürüldü. Halife ise Hadîsetu Âne'de sürgüne gönderildi. El-Kâ'im'in adına okunan hutbeler kaldırılarak el-Mustansir adına okutulmaya başlandı. Ayrıca darphanede Fâtimî halifesi adına dinarlar bastırıldı. Sadece bu şehirle yetinilmeyerek, hareketin sınırları genişletildi. Bu cümleden olarak, Basra ve Vâsit zaptedildi. Ahvâz ise vergi vermek zorunda bırakıldı.17 Böylece, Irak'taki hâkimiyet tamamen Fâtimîlerin eline geçti.

1059 tarihinde kardeşinin isyanını bastırarak onu yayının kirişi ile boğduran Tuğrul Bey, fitnenin kaynağını kurutmak için Irak'a yöneldi. Bir yandan da Kureyş'e bir mektup yollayarak halifenin serbest bırakılıp, makamına iadesini istedi. Onun zaferi ve Irak'a hareketi Bağdad'da duyulunca Besâsîrî ve müttefiklerinin cesaretleri kırıldı. Bu arada Halife Mustansir, izni alınmadan, kendi başına karar veren ve bağımsız hareketlerde bulunan Besâsîrî ile ilişkilerini kesme noktasına getirilmişti. Kureyş b. Bedrân, uğruna mücadele edip, adına hutbe okuttukları Fâtimî halifesinin bu karşı tavrı üzerine durumdan şikâyetçi olarak, Halife el-Kâ'im'in makamına iadesi için Vâsit'te bulunan Besâsîrî'ye mektup gönderdi ve pişmanlık tezahürleri sergiledi. Fakat Besâsîrî'nin fikrini değiştirmemesi üzerine Bağdad'ı terk ederek çöllere çekildi. Irak'a gelerek Halife el-Kâ'im'i kurtaran Tuğrul Bey Bağdad'a girdi (1060). Meselenin kaynağı olan Besâsîrî'nin peşini bırakmayarak, ardından bir ordu yolladı. Oldukça zor bir duruma düşerek Dubeys'e sığınmak zorunda kalan Besâsîrî, sonunda kıstırılarak öldürüldü. Başı Bağdad'a getirilerek, halifenin sarayının karşısına kurulan bir sırığın ucuna asılıp halka teşhir edildi (1060).18

2. Sultan Alparslan Devri

Tuğrul Bey devrinde Selçuklu Devleti'nin batıdaki devletlerle olan siyasetinin merkezi Fâtimî Halifeliği iken, Alparslan devrinde bu ikinci plana düşerek, yerini Bizans İmparatorluğu aldı. Fâtimî Devleti'nin yönetiminde etkili olan Nâsiru'd-Devle b. Hamdan, Alparslan'ı Mısır'ı almaya teşvik ve

davet etti (1069-70). Bunun üzerine bölgeye bir sefer düzenleme gereğini duyan Alparslan hemen harekete geçti (1070). Büyük bir orduyla Doğu Anadolu'ya girerek müstahkem Malazgirt kalesini fethedip, ardından Erciş'i ve Diyarbekir çevresindeki bazı kaleleri aldıktan sonra Urfa'ya ulaştı. Burası kuşatıldı ise de ele geçirilemedi. Zaman kaybetmemek için kuşatma kaldırılarak ileri harekâta devam edildi ve Haleb önlerine gelindi. Burayı elinde tutan Mirdasî hükümdarı Mahmud, Sultan'a tâbiiyetini arz ederek şehrin anahtarlarını teslim etti. Böylece 1071 tarihinde bütün Kuzey Suriye'de Şiî Fâtimî hutbesi kaldırılarak, yerine Sünnî Abbasî halifesinin ve Selçukluların hutbeleri okutulmaya başlandı. Suriye'de ilerleyen Sultan Alparslan, Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir orduyla İstanbul'dan İran'a doğru hareket ettiği haberinin gelmesi üzerine Mısır seferini yarıda kesmek zorunda kaldı. Bu seferi devam ettirerek Fâtimîlere ait bütün şehirleri zaptetmeleri için oğullarından birisini, Bağdad şahnesi Aytegin es-Süleymanî'yi ve kendisine tâbi olan Haleb hâkimi Mahmud'u görevlendirerek, geri dönmek zorunda kaldı.19

Sultan Alparslan devri Selçuklu-Fâtimî ilişkileri açısından önemli bir olay da Suriye'ye ilk Türkmen akınlarının bu dönemde gerçekleşmesidir. Hanoğlu Harun, Mirdasoğlu Esedu'd-Devle Atiyye tarafından yardıma çağırılınca yaklaşık bin Türkmen atlısıyla birlikte Anadolu'dan Haleb taraflarına gitmişti (1064-65). Yeğeni Mahmud ile yaptığı taht mücadelesinde Harun'dan yararlanan Atiyye, daha sonra ihanet edip bu Türkmenlere saldırınca Emîr Mahmud'un tarafına geçen Harun, Atiyye'yi Mercidâbık'ta bozguna uğratmayı başardı (1065). Kuşatılan Haleb, Mahmud'a teslim oldu. Bu emîr, hizmetlerinden dolayı Harun'a Maarratu'n-Nûman'ı iktâ etti. Türkmenlerin Suriye'deki varlığına tepki gösteren Halife el-Mustansir, kendisine tâbi olan Emîr Mahmud'a haber gönderip onları bölgeden uzaklaştırmalarını istedi ise de bu kabul edilmedi. Harun, daha sonra Suriye'deki Bizans güçleriyle mücadele ederek Artah ve İmm kalelerini fethetti (1068). Romanos Diogenes, Bizans İmparatorluğu tahtına geçtikten hemen sonra karşı saldırıya geçerek Türkleri Anadolu ve Suriye'den atmaya çalıştı. Bu yönde Suriye'ye yaptığı seferde Menbic'i ele geçirdi. Sıranın Haleb'de olduğunu gören Harun ve Mahmud, Bizans birliklerine karşı vur-kaç saldırıları ile ağır kayıplar verdirdiler. Buna rağmen İmparator Artah ve İmm kalelerini geri almayı başardı (1068-69). Harun, Emîr Mahmud ile arasının bozulması üzerine Sûr'da Fâtimîlere karşı ayaklanarak yönetimi ele geçiren Aynu'd-Devle Ebû'l-Hasan ile işbirliğine başladı. Bunun üzerine Halife Mustansir'in emriyle bu isyanı bastırması için bölgeye gönderilen Akkâ valisi Bedru'l-Cemâlî'nin tarafına geçen Harun, Aynu'd-Devle'nin teşvikleri sonucu kendi adamları tarafından öldürüldü (1070-71).20

Yine Alparslan'ın saltanatı sırasında Fâtimilerin hâkimiyeti altında bulunan Filistin'e Türkmen akınları başladı. Bu cümleden olarak, daha önceden Anadolu'da akınlarda bulunan Nâvekiyye Türkmenlerinden 3-4 bin çadırlık bir grup bölgeye gelerek Taberiyye gölünün doğusunda bulunan Balkâ'yı ele geçirdiler (1069-70). Buradan hareketle Remle ve çevresini alarak, Kurlu Bey'in yönetiminde bir Türkmen beyliği kurdular. Bölgede faaliyetlerini arttıran Kurlu Bey, kendisinden yardım isteyen Fâtimîlerin Akkâ valisi Bedru'l-Cemâlî'ye yardım etmişti. Daha sonra araları bozulunca Trablusşam civarlarına giden Kurlu Bey ve emrindeki Türkmenler buraya yerleştiler. Kurlu Bey burada isyan eden Fâtimîlerin Sûr valisi Aynu'd-Devle'ye yardım ederek, isyanı bastırmakla görevlendirilen

Bedru'l-Cemâlî'yi başarısızlığa uğrattı. Daha sonra Filistin'e dönen Kurlu Bey, Mirdasoğulları Mahmud ve Atiyye arasındaki saltanat mücadelesine katıldı. Burada Mahmud'un tarafında mücadele eden Kurlu Bey, Atiyye'nin yenilgiye uğrattıktan sonra Mahmud'dan aldığı at ve paralarla Filistin'e geri döndü (1071). Bunun hemen ardından Fâtimîlerin hâkimiyetinde bulunan Dımaşk'ı kuşatan Kurlu Bey, 50 bin altın karşılığında kuşatmayı kaldırdı (1071). Ardından Akkâ'yı kuşatıp sıkıştıran Kurlu Bey aniden vefat etti. Onun ölümü üzerine yakınlarından bir Türkmen beyi buraya gelerek kuşatmayı devam ettirdi ve uzun süren kuşatmadan bir sonuç alınamayınca Filistin'e geri döndü.21

Türkmen beylerinden Atsız, Kurlu Bey'den sonra Filistin'deki Türkmenlerin başına geçti ve beyliğin topraklarını büyütmeyi sürdürdü. Bu amaçla Remle'yi Fâtimîlerin elinden aldıktan sonra Kudüs'ü de fazla zorlanmadan ele geçirip Türkmen beyliğinin başşehri yaptı (1071).22

3. Sultan Melikşah Devri

Alparslan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Melikşah zamanında, Fâtimîlerle ilişkileri Suriye ve Filistin'de hâkimiyet mücadelesi veren Türkmen beyliği yürütmekteydi. Suriye'deki faaliyetleri devam eden Atsız, bölgenin en büyük şehri konumundaki Dımaşk'ı ele geçirmeye uğraşmaktaydı. Bu amaçla 1070-71 yılında Şam'ı kuşattı ise de ele geçirmeye muvaffak olamadı. 1075 tarihinde ikinci bir defa daha kuşattı ve yine başarılı olamadı. Bundan bir yıl sonra yaptığı üçüncü kuşatmada şehir nihayet teslim oldu (1076).23 Burada ve Fâtimîlerden alınan diğer şehirlerde Abbâsî halifesi ve Sultan Melikşah adına hutbeler okunmaya başlandı.

Atsız'ın emîrlerinden birisi olan Şöklü, Suriye'nin Akdeniz'deki önemli limanlarından birisi olan Akkâ'yı ele geçirmişti (1074).24 Dımaşk'ın Atsız'ın eline geçmesi üzerine, onun burayı merkez yapıp yeni bir devlet kuracağından endişelenen Şöklü, bölgedeki çıkarlarının zedeleneceğini hesaba katarak, bunu engellemek için güney Anadolu'da fetihlerle meşgul olan Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın kardeşleriyle ittifak kurdu. Güçlerini Taberiyye'de bir araya getiren müttefikler, Atsız'ın üzerine yürüdüler. Bunun üzerine harekete geçen Atsız, Şöklü ile müttefiklerini yenilgiye uğratmayı başardı (1075). Savaş sonrasında Şöklü ve bir oğlu öldü, diğer oğlu ise Mısır'a kaçtı. Süleymanşah'ın kardeşleri ise esir düştü. Durumu öğrenen Melikşah, esirleri derhal İsfehân'a getirtti.25

Bu sırada Fâtimî Halifesi Mustansir, Suriye'de otoriter uygulamalarıyla tanınan Akkâ valisi Bedru'l-Cemâlî'yi, devletin durumunu düzeltmesi için vezirlik makamına tayin etti. Ermeni asıllı bir gulâm olan bu vezir, daha önceden ırktaşlarından oluşturduğu bir askeri birlik refakatinde Kahire'ye geldiğinde yaptığı ilk icraat, devleti baskı altında tutan gulâm Türk askerlerini ani bir saldırı ile ortadan kaldırmak oldu. Anarşinin kaynağı gibi görünen bu grubun tasfiyesi ile birlikte iç barış sağlandı. Bu durumdaki Mısır'ı ele geçirmek isteyen Atsız, hazırlıklarını tamamlayarak sefere çıktı. Oldukça kurnaz ve mahir bir komutan olan Bedru'l-Cemâlî, bir takım oyalamalarla zaman kazanıp kuvvetlerini toparla-

dı ve Kahire yakınlarına kadar gelen Atsız'ı bir gece baskını ile yenilgiye uğrattı. Çok az bir kuvvetle canını kurtaran Atsız, Dımaşk'a döndü (1076-77).26

Bu yenilgiden sonra Atsız, kendisine itaatsizlik eden başta Kudüs olmak üzere bir çok Filistin şehriyle uğraşırken, askerlerinin büyük bir kısmını kaybettiği gibi, kendisine bağlı olan Dımaşk'ın her yönüyle mahvolup, son derece küçülmesine yol açmıştı. Bu durum karşısında harekete geçen Bedru'l-Cemâlî, Nasru'd-Devle komutasında bir ordu göndererek Dımaşk'ı muhasara etti ise de ele geçiremedi. Bir yıl sonra aynı komutan büyük bir orduyla tekrar bölgeye gönderilerek Filistin şehirlerinin bir kısmı ele geçirilip, Dımaşk tekrar kuşatıldı. Oldukça sıkışan Atsız, Melikşah tarafında Suriye'ye gönderilen Melik Tutuş'tan yardım istemek zorunda kaldı. Bu sırada Haleb'i kuşatmış olan Tutuş'un, işini yarım bırakarak ordusuyla birlikte süratle bölgeye ulaşması üzerine Fâtimî ordusu geriye çekildi. Şehri bu Selçuklu melikine teslim eden Atsız ve kardeşleri, daha sonra onun tarafından öldürtüldü. Melik Tutuş hiçbir çaba sarfetmeden Suriye'nin tek hâkimi oldu (1078-79).27

Tutuş'un Süleymanşah'ı ortadan kaldırması, peşinden de Haleb'i kuşatması üzerine, karışıklıkları gidermek için büyük bir orduyla Suriye'ye giren Sultan Melikşah, Mûsul'dan başlayarak Harran, Câber, Menbic, Haleb, Şeyzer, Lazkiye, Kefertâb, Efâmiye, Urfa ve Antakya'yı ele geçirip, Akdeniz kıyılarına ulaştı. Bölgede idari açıdan gerekli düzenlemeleri yaptıktan ve Selçuklu hâkimiyetini tam olarak yerleştirip, sükûneti sağladıktan sonra Bağdad'a döndü (1086-87).28

B. Suriye Selçukluları Dönemi

1. Tutuş Devri

Sultan Melikşah, Fâtimîlere karşı yürütülen mücadeleleri düzenlemesi ve bölgenin Selçuklu Devleti'nin kontrolüne girmesini çabuklaştırmak için kardeşi Melik Tutuş'u Azerbaycan'daki iktâsından alarak Suriye'de görevlendirmiş, kardeşinin emrine girmeleri için bölgedeki Türkmen beyleri ve yerli Arap emîrlerine de haber göndermişti (1077-78). Atsız'ın elindeki Güney Suriye'ye müdahale etmeyen Melikşah, kardeşinin Kuzey Suriye'de Haleb bölgesine yönelmesini istemişti.29 Böylece Selçuklu hâkimiyetindeki Suriye, yönetim açısından iki kısma ayrılmış oluyordu.

Tutuş'un Kuzey Suriye'deki ilk faaliyeti Mirdasîlerin yönetiminde olan Haleb'i kuşatmak oldu (1078 ortaları). Yaklaşık altı ay boyunca sıkıştırmasına rağmen, Mûsul emîri Muslim b. Kureyş ve Haleb hâkimi Sâbık'ın gayretleri sonucu başarıya ulaşamadı (1078 sonu). Kış aylarını Diyarbekir'de geçiren Tutuş, baharla birlikte tekrar Haleb'e yönelerek, çevresindeki kaleleri ele geçirdi. Bu cümleden olarak, Menbic ve Azâz kaleleri alındı. Çevresiyle irtibatını kestiği Haleb'i kuşatması sırasında Atsız'ın yardım çağrısını alarak Dımaşk'a gitti.30

Tutuş, Atsız'ı tasfiye edip Selçuklu melikliğine sahip olduktan ve Suriye'deki Türk varlığını kendi hâkimiyetinde birleştirdikten sonra Mûsul emîri Muslim b. Kureyş ile bölgenin hâkimiyeti için mücadele etti. Tutuş'un devamlı olarak sıkıştırdığı Haleb şehri bu Arap emîri tarafından ele geçirildi (1080).31

İlerlemesine devam eden Muslim, Tutuş'un elindeki Esârib, Azâz ve çevredeki diğer kaleleri de zaptetmeyi başardı. Bunun hemen ardından oğlunu İsfehân'a göndererek, metbûu Sultan Melikşah'a durumu arzederek, ele geçirdiği yerler için yıllık vergi ödemek istediğini bildirdi. Suriye'deki bu yeni durum Selçuklu hükümdarı tarafından da kabul edildi.32

Tutuş, Haleb'in Muslim'in eline geçmesini kabul etmeyerek, çevredeki Arap emîrlerinin de kışkırtmaları sonucu Haleb bölgesine akınlarda bulundu ve şehri aç bırakmak için tarlalardaki ürünleri yağmaladı. Ayrıca emrindeki Türkmen beylerinden Artuk, şehre yardıma gelen Muslim'in kuvvetlerini bozguna uğrattı. Anlaşıldığı kadarıyla, bu durum sultana şikâyet edilmiş, bunun üzerine de Tutuş'a emir gönderilerek Dımaşk'a dönmesi istenmişti. Bunun üzerine geri dönmek zorunda kalan Tutuş, bir müddet sonra tekrar Kuzey Suriye'ye yöneldi ve Fâtimîlerin elinde bulunan Baalbek'i ele geçirdikten sonra Antakya bölgesinde akınlarda bulundu. (1083).33

Artuk Bey'in sultan tarafından İran'a çağrılmasını da fırsat bilen Muslim, Suriye'yi Türklerin elinden alarak kendi yönetiminde bir devlet kurmak için başta Fâtimî halifesi el-Mustansir olmak üzere, çevredeki bütün yerli emîrlere haber göndererek, onları ittifaka davet etti ve ardından da Dımaşk'ı kuşattı (1083 sonları). Fakat Fâtimî yardımının gelmemesi ve Harran'da isyan çıkması üzerine başarılı olamayarak, kuşatmayı kaldırıp geri çekilmek zorunda kaldı.34

Bu sıralarda, Anadolu'da Bizans'a karşı büyük başarılar kazanarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin temellerini atan Kutalmışoğlu, Süleymanşah'ın Kuzey Suriye'ye yönelmesiyle bölgedeki durum daha da karışmaya başladı. Ermeni Philaretos'un hâkimiyetindeki Antakya'ya saldıran Süleymanşah, bu önemli şehri ele geçirdi (1084).35 Beklenmedik bir rakibin daha ortaya çıkması üzerine zor durumda kalan Muslim, sıranın Haleb'e geleceğini görerek tedbir almaya çalıştı ve bu amaçla Artuk Bey ile bir ittifak anlaşması yaptı. Bu anlaşmaya göre Muslim, Melikşah'ın tâbiyetinden çıkarak, Tutuş'u sultan olarak tanıyacak ve taraflar Abbasî halifeliği ile ilişkilerini sona erdirerek, Fâtimî Halifeliğine bağlanacaktı. Bu anlaşma Tutuş'un Melikşah'a isyanı anlamına geldiği gibi, aynı zamanda da Fâtimî Halifeliğinin bölgede kaybettiği nüfuz ve prestijinin yeniden kurulmasına zemin hazırlamaktaydı.

Böylece kendisine sağlam bir müttefik bularak durumunu güçlendiren Muslim, Süleymanşah'ı bölgeden atmak için faaliyetlere girişti. Onu bir savaşa kışkırtmak için gönderdiği elçisi vasıtasıyla Antakya'nın vergilerini istedi. Süleymanşah, bu isteğe karşılık olarak Haleb çevresini yağmaladı. Bir iç ihanetten çekinerek bu şehrin Süleymanşah'a tesliminden korkan Muslim, büyük bir orduyla Antakya üzerine yürüdü. Amik ovasında bulunan Kurzâhil'de Muslim'in ordusunu karşılayan Süleymanşah, büyük bir zafer kazandı (1085). Muslim yenilip savaş alanından kaçarken öldürüldü.36 Böylece, Suriye bölgesindeki Türk hâkimiyeti için bu sinsi ve büyük tehlike ortadan kalktı.

Muslim'i tasfiye eden Süleymanşah, Haleb'i kuşattı (1085). Şehirdeki askeri birliklerin komutanı Şerif el-Huteytî, Sultan Melikşah'ın onayını aldıktan sonra şehri teslim edebileceğini bildirince, bunu kabul eden Süleymanşah kuşatmayı kaldırdı. 1086 yılında şehri bir daha kuşattı. Şerif el-Huteytî ve kale komutanı Sâlim b. Mâlik el-Ukaylî birlikte Melikşah'a bir mektup yollayarak, kendilerini kuşatan

Süleymanşah'ın bölgeden uzaklaştırılmasını ve şehrin sultan tarafından teslim alınmasını istediklerini bildirdiler. Melikşah'tan herhangi bir karşılık alamayınca aynı teklifi kardeşi Tutuş'a yaptılar. Bunun üzerine Tutuş ordusuyla birlikte Haleb'e hareket etti. Tarafların güçleri Haleb yakınlarında bulunan Ayn Seylem'de karşılaştılar. Çok kanlı bir savaştan sonra Süleymanşah yenilgiye uğradı ve buna dayanamayarak intihar etti (1086). Savaştan sonra Süleymanşah'ın dağılan ordusunu toparlayan Tutuş, kendisine teslim edilmeyen Haleb'i kuşattı ve zorlu bir mücadeleden sonra ele geçirdi (1086).37

Sultan Melikşah'ın bölgeye yaptığı seferden sonra Kuzey Suriye doğrudan Selçuklu yönetimine bağlanırken, Tutuş ise kendisine iktâ edilen Güney Suriye'de hâkimiyetini sürdürmeye devam etti. Melikşah'ın dönmesinden sonra, Fâtimîlerin elinde bulunan Akdeniz kıyı şeridindeki önemli limanlardan Sayda ve Beyrut, Tutuş tarafından ele geçirildi (1087).

Fâtimîler, Dımaşk'ı kuşatarak Atsız'ın elinden almaya çalıştıkları tarihten yaklaşık on yıl sonra Suriye ve Filistin'de Selçuklulara karşı tekrar harekete geçtiler (1089). Vezir Bedru'l-Cemâlî'nin gönderdiği büyük bir ordu Sur, Sayda, Beyrut, Akkâ ve Cubeyl'i zaptetmeyi başardı. Baalbek ise, Fâtimî Devleti'ne tâbi olmak suretiyle bu işgalden kurtuldu. Ele geçirdiği şehirlerde hâkimiyetini kuran Fâtimî Devleti, yöneticiler atayıp, bölgeyi kendisine bağladı.38

Suriye kıyı şeridini Fâtimîlere kaptıran Tutuş durumu Melikşah'a bildirmiş, kendisine yardım etmeleri için komutanlarına emir vermesini istemişti (1090). Bu isteğinin kabul edilmesi üzerine Haleb valisi Aksungur, Urfa valisi Bozan ve Antakya valisi Yağısıyan ile birlikte harekete geçen Tutuş, Humus, Irka ve Efâmiye'yi ele geçirdi. Trablusşam kuşatıldı ise de Tutuş ile Selçuklu emîrleri arasında meydana gelen anlaşmazlık sebebiyle ele geçirilemedi. Emîrler ayrılarak bölgelerine geri dönünce yalnız kalan Tutuş da Dımaşk'a geri dönmek zorunda kaldı (1092 başı).39

2. Fahru'l-Mulûk Rıdvan Devri

Tutuş'un, kardeşi Melikşah'ın ölümünden sonra ortaya çıkan taht mücadeleleri sırasında Rey yakınlarında Berkiyaruk'a yenilerek öldürülmesi (1095), Suriye ve Filistin'deki Selçuklu varlığını da etkilemişti. Onun oluşturduğu siyasi yapı, oğulları Rıdvan ve Dukak tarafından yaşatılamamıştı. Zira, Suriye ve Filistin Selçukluları Devleti Haleb ve Dımaşk merkezli iki kısma ayrılmıştı. Bunlar yine Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak varlıklarını sürdürmeye devam ettiler. Haleb'de hâkim olan Rıdvan, babasının bıraktığı mirasa tek başına hâkim olarak, bütün Suriye'yi hâkimiyeti altında birleştirmek için Dımaşk'ta hâkim olan kardeşi Dukak ile mücadeleye girişti. Suriye'deki bu durumdan yararlanmak isteyen Fâtimî Devleti, karşı saldırıya geçerek Kudüs'ü ele geçirdi (1096).40 Fâtimî Halifesi el-Musta'lî, 490/1097 yılında Melik Rıdvan'a elçi yollayarak kendisine tâbi olması karşılığında yardım vaadinde bulundu. Bunu kabul eden Rıdvan, hâkim olduğu yerlerde el-Musta'lî adına Şiî hutbesi okuttu (1097). Böylece ilk defa bir Selçuklu meliki Fâtimî halifesi adına hutbe okutup, ona tâbi oluyordu. Bu durum ancak bir ay kadar devam edebildi. Zira bazı Türk beyleri ile emîrlerinin baskıları

ve Fâtimî halifesinin vaadetmiş olduğu yardımları yapmaması sebebiyle hutbe tekrar eski şekline getirildi (1097).41

Sonuç

Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdad'a girişiyle başlayan ve ilk yıllarda oldukça hareketli geçen Büyük Selçuklu Devleti-Fâtimî Halifeliği ilişkileri, sonraki dönemde oldukça durağan bir hale bürünmüş ve önemini kaybetmişti. Türkmen gruplarının Suriye ve Filistin topraklarını ele geçirerek buralarda bir Türkmen beyliği kurmaları ve Sultan Melikşah'ın buradaki oluşumu kontrol altına almak için kardeşi Tutuş'u Azerbaycan'dan Suriye'ye göndermesinden sonra bölgenin kaderi değişmişti. Tutuş'un kurduğu Suriye Selçukluları Devleti, Fâtimîler ve bölgedeki yerli Arap emîrleri ile mücadeleleri yürüttü. Onun ölümü ile birlikte kurduğu devlet ikiye ayrılınca, Fâtimîlerle mücadelelerde gerilemeler yaşandı ve bu durum Haçlı seferlerinin başlamasına kadar bu şekilde devam etti. Orta-Doğu'daki Türk-Arap ilişkileri açısından önemli bir devre olan Selçuklu-Fâtimî mücadeleleri Yakın-Doğu'nun kaderinin belirlenmesinde de birinci derece etkili oldu.

B. Selçukluların Kolları

Kirman Selçukluları / Prof. Dr. Erdoğan Merçil [s.760-763]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Selçuklular, devletlerinin kuruluşlarında büyük önemi olan Dandanakan Savaşı'nı (1040) kazandıktan hemen sonra, muhtemelen Merv şehrinde, büyük bir kurultay toplamışlar ve Türklerdeki hâkimiyet telakkisine uygun olarak o zamana kadar ele geçirilmiş ve ilerde zaptetmeyi düşündükleri toprakları hânedân üyeleri arasında bölüşmüşlerdi. İşte bu bölüşme sırasında, Tabes vilayeti ile Kirman bölgesi ve Kuhistan havalisi Kavurd'a verilmişti. Kavurd, Çağrı Bey Dâvud'un oğullarının en büyüğüdür. Kirman eyaletine Selçuklu akınları ilk olarak 1042-3 yılında başladı. Daha sonra Melik Kavurd maiyyetindeki beş-altı bin Türk süvari ile kendisine ayrılmış olan, İran'ın Kirman bölgesine geldi. Büveyhîlerin hâkimiyetindeki Kuzey Kirman (Serd-sîr), 1048 yılında Kavurd'un idaresi altına girdi. Böylece Kirman Selçukluları Devleti kurulmuş oldu. Diğer taraftan Serd-sîr bölgesi, burada yaşayan halkı besleyecek güçte değildi. Kirman'ı esas besleyen Germ-sîr bölgesi olup, Kufs kavmini dağıtarak, Kirman'a tamamıyla hâkim oldu (muhtemelen Aralık 1050-Ocak 1051).1

Melik Kavurd Kirman'a hâkim olduğu sırada, Arabistan yarımadasının doğu ucu Umân (Ummân) da Büveyhîlerin idaresindeydi. Kavurd daha sonra dikkatini Umân'a çevirdi ve Hürmüz emîri Bedr İsâ Câşû'nun sağladığı gemilerle Umân sahillerine doğru yelken açtı. Böylece Kavurd idaresi altındaki gemilerle, Selçuklu tarihinde ilk deniz aşırı seferini gerçekleştirdi. Neticede Kavurd Umân'a hâkim oldu.2 Umân'dan sonra Kirman'ın batısında ve komşu eyalet olan Fârs üzerine yürüdü. Fars bölgesine o sırada Şebânkâre emîrlerinden Fazlûye hâkimdi. Kavurd önce bölgenin merkezi Şîrâz'a yürüdü, Fazlûye ise şehri terk etmişti. Kavurd, Cehrem Kalesi'ne sığınan Fazlûye'ye karşı etkili olamayacağını anlayarak Şirâz'a döndü. Böylece Fârs bölgesinde gerçek Selçuklu hâkimiyeti Kavurd tarafından tesis edilmiş oldu (1062).

Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in ölümü (4 Eylül 1063) üzerine ortaya çıkan taht mücadelelerine Kavurd da katılmak ve amcasının yerine sultan olmak istemişti. Ancak kardeşi Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına çıktığını haber aldığı zaman İsfahan'dan geri dönmüş ve onun sultanlığını tanımıştı.3 Diğer taraftan Fazlûye, Fârs'ı tekrar ele geçirmek istiyor, fakat Kavurd önünde bir kez daha başarısızlığa uğruyordu (1064). Fazlûye daha sonra Sultan Alp Arslan'dan yardım istedi. Sultan Alp Arslan önce yardım gönderdiği gibi, daha sonra bizzât Fârs'a yürüdü ve bu bölgeyi Kavurd'dan alarak Fazlûye'ye iade etti. Sultan Alp Arslan'ın Fârs'ı tekrar Fazlûye'ye iade etmesinde, Melik Kavurd'un daha fazla kuvvetlenmesini ve hâkimiyet sahasının genişlemesini istememesi rol oynamış olabilir. Bir süre sonra Kavurd, vezîrinin teşviki ile Sultan Alp Arslan'a isyan etti. Sultan bu durumu öğrendiği zaman derhal Kirman üzerine yürüdü (Haziran-Temmuz 1067). Öncü kuvvetleri arasındaki savaşı kaybeden Kavurd, kaçmayı tercih etti. Neticede Alp Arslan kardeşini affederek Fârs bölgesine gitti. Affedilmesinden iki yıl geçmeden Melik Kavurd'un bu kere eski düşmanı olan Fazlûye ile birleşerek, Sultan Alp Arslan'a isyan ettiğini görüyoruz. Sultan Fazlûye ile uğraşmak görevini vezir Nizâm ül-

Mülk'e verirken kendisi de Kirman'a gitmişti. Nizâm ül-Mülk, bir hile ile Fazlûye'yi esir almaya muvaffak oldu. Alp Arslan ise kendi ordusu içinde Kavurd'u destekleyen bir grup olduğunu anlayınca, Kirman'ı terk etmek zorunda kalmıştı (1069).4

Sultan Alp Arslan ölmeden önce yaptığı vasiyet ile yine de Kavurd'u düşünmüş, Fârs ve Kirman bölgelerinin idaresini ona bırakmıştı. Alp Arslan'ın ölümünden (1072) sonra oğlu Melikşâh Büyük Selçuklu sultanı ilân edilmişti. Diğer taraftan Kavurd da Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek istiyordu, bu maksatla da harekete geçti. İki taraf arasındaki ilk savaşta öncü kuvvetleri karşılaşmış, Emîr Savtegin idaresindeki Melikşâh'ın askerleri Kavurd'un öncülerine hücum ederek onları dağıtmıştı. Asıl ordular Hemedân civarında Kerec hududunda karşılaştılar. Neticede savaşı Melikşâh kazandı. Melik Kavurd önce kaçtı ise de sonra yakalanarak esir edildi ve yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1073).5 Melik Kavurd, âdil ve işbilir bir şahsiyete sahipti. Cömertliği ve iyi idaresi ile halkı memnun bırakmış onun zamanında Kirman halkı bolluk ve refaha kavuşmuştur. Kavurd'un bir hükümdar olarak hatası, Büyük Selçuklu sultanlığını ele geçirmek için taht kavgalarına karışması olmuştur.6

Melik Kavurd, Sultan Melikşâh ile savaşmak üzere hareket ettiği sırada Kirman'da yerine oğlu Kirman-şâh'ı vekil bırakmıştı. Babasının ölüm haberinin ulaşması ile, Kirman-şâh hükümdar olmuş onun melikliği bir yıl sürmüş ve sonra ölmüştür.

Kirman-şâh'dan sonra Kavurd'un küçük yaştaki oğlu Hüseyin tahta çıkarıldı. Ancak Kavurd'un oğullarından Sultan-şâh Hemedân'da tutuklu bulunduğu hapisten kaçtı ve çok küçük olan kardeşinin yerine Kirman Selçukluları tahtına oturdu (Eylül-Ekim 1074).7 Bir müddet sonra Sultan Melikşâh'ın büyük bir orduyla Kirman'a yürüdüğünü görüyoruz. Kaynaklar Melikşâh'ın bu seferi hakkında açık bir sebep zikretmiyorlar. Melikşâh kalabalık ordusu ile Kirman Selçuklularının merkezi Berdesîr önünde ordugâh kurduğu zaman Sultan-şâh şehre kapanmış ve Selçuklu ordusuna mukavemet edemeyeceğini anlamıştı. Daha sonra elçilerin gelip-gitmesi ve emîrlerin aracılığı ile Sultan-şâh'ı affederek yerinde bıraktı ve tekrar İsfahan'a döndü. Sultan-şâh 1085 yılında öldü.8

Melik Sultan-şâh'ın yerine Kirman Selçukluları tahtında kardeşi Turan-şâh'ı görüyoruz. Devlet büyükleri onun iyi bir şekilde hükümdarlık, yapabileceğini ümit etmiyorlardı. Melik Turan-şâh tahta geçişinin ertesi yılı (1085-6), bir ordunun şehir içinde sivil halkın evlerinde kalmasının yarattığı sosyal meselelere şâhit olmuş ve bunu önlemek için de bir takım îmar faaliyetlerinde bulunması gerekmişti. Öte taraftan Melik Kavurd'un ölümünden sonra Kirman Selçukluları bir süre için komşu eyâlet Fârs'ın hâkimiyetini kaybetmişti. Sultan Melikşâh Fârs eyaletinin idaresini Emîr ed-Devle Humâr Tegin'e vermişti (1073). Bu emîrin idaresi sırasında Fârs'da âsayiş bakımından emniyetsiz bir devre başladı. Melik Turan-şâh belki de Fârs'ın bu karışık durumundan yararlanarak, bu bölgeye iki sefer yaptı. Birincisinde mağlup oldu. İkincisinde yeniden bir ordu düzenleyerek Fârs'ı aldı. Daha sonra Sultan Melikşâh'ın ölümü (1092) ile zevcesi Terken Hâtûn, küçük oğlu Mahmûd'u büyük Selçuklu tahtına oturtmak için mücadeleye girişmişti. Terken Hâtûn, Fârs'a hâkim olabilmek için Emîr Üner kumandasında bir orduyu adı geçen bölgeye göndermişti. Turan-şâh, Şebânkâre emîrlerinin de yardımıyla Emîr Üner'i mağlûp etti (1094). Turan-şâh zamanındaki diğer bir olay da Umân halkının

isyanı idi, ancak bu isyan bastırılarak Umân'da tekrar Selçuklu hâkimiyeti sağlandı. Melik Turan-şâh icraatı ile, hükümdar olmadan önce hakkında söz söyleyenleri yanıltmıştı.

Rivayete göre; onun doğruluk, adalet ve iyi ahlakı Sâsânî hükümdarlarından Anûşirevân (I. Hüsrev, 531-579) ve Emevî Halîfeleri'nden Ömer b. 'Abdülazîz (717-720) devirlerini halka unutturacak kadar mükemmeldi. Melik Turan-şâh on üç yıl hükümdarlıktan sonra Zilkâde Ekim-Kasım 1097'de öldü.9

Turan-şâh'ın ölümünden sonra tek evlâdı olduğu anlaşılan İrân-şâh Kirman Selçukluları tahtına oturdu. Sultan Berkyaruk (1094-1104) ise, emîr Üner'i tekrar Fârs'a vali tayin etmişti. Fârs'da ise Şebânkâre büyükleri birer bölgede hâkimiyet kurmuşlardı, Emîr Üner'e karşı İrân-şâh'tan yardım istediler. Melik İrân-şâh Kirman'dan Fars'a geldi. Şebânkâreliler'in yardımıyla Emîr Üner'i mağlup etti (1098-9). Bu olay Fars bölgesinin, İrân-şâh Devri'nde de Kirman Selçukluları'na tâbi olduğunu göstermektedir. Bir süre sonra İrân-şâh çevresindeki bazı kişilerin etkisiyle Bâtınî mezhebine girmiş bundan sonra halka kötü davranmaya başlamış, bu kötülüğün yanı sıra birkaç kadı ve âlimi de öldürmüştü. Devlet ümerâsı dînî değerlere hürmetteki gevşekliği ve devlet işlerinin yürütülmesindeki zayıf fikirlerinden dolayı ondan nefret etmişlerdi. Nihayet Çolak Bâzdâr adında bir Türk, halktan bir grupla beraber, Şeyhü'l-İslâm ve kadılara müracaat ettiler. Şeyhü'l-İslâm ve devrin kadıları hareketleri sebebiyle İrân-şâh'ın tahttan indirilmesinde birleştiler. Halk verilen fetva üzerine ayaklandırıldı. İrân-şâh önce şefaat diledi, sonra kaçmaya çalıştı ise de bir faydası olmadı ve yakalanarak öldürüldü (1101).10

İrân-şâh melîkliği zamanında akrabalarını sıkı bir şekilde takip ettirmişti, ancak Kirman-şâh'ın oğlu Arslan-şâh bu takipten kaçmış ve kendisini gizlemesini bilmişti. Neticede Arslan-şâh'ı buldular ve 16 Kasım 1101'de Kirman Selçukluları tahtına oturttular. İrân-şâh'ın devleti kötü yönetmesi ve daha sonraki taht değişikliğinden Umân halkı yararlanmaya çalıştı. Muhtemelen Arslan-şâh'ın tahta çıkışının ilk günlerinde Emîr Ebû Sa'd Muhammed adlı bir şahıs Umân'ın yarısına hâkim olmuştu. Arslan-şâh Umân'ı tekrar idaresi altına aldı. Fakat iç kısımlardaki kabilelerin bir dereceye kadar bağımsızlıklarını kazanmaya başladığı anlaşılıyor.

Diğer taraftan Fârs'a hâkim olmalarına rağmen Kirman Selçukluları bu bölge ile gereği gibi ilgilenememişlerdi. Arslân-şâh'ın daha ziyade barışçı bir siyâset izleyerek Şebânkâreler ile akrabalık tesis etmesi, Selçuklu hânedânının Kirman kolunu Fârs'tan iyice uzaklaştırdığı anlaşılıyor ancak Emîr Çavlı Sakavu'nun Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Fârs valiliğine tayin edilmesi (1108-9) ve onun Şebânkâreleri itaat altına almak için amansız bir mücadeleye girişmesi ile İran'ın güneyi yeni olaylara sahne olmuştu. Bu mücadele sırasında Şebânkâre emirlerinden İbrahim Arslan-şâh'ın yanına kaçmıştı. Atabeg Çavlı Melîk Arslan-şâh'ın yanına sığınan Şebânkâre emîrlerini geri almak için Kirman'a bir sefer yaptı ve Furg Kalesi'ni muhasara etti. Melik Arslan-şâh idaresindeki Kirman ordusu Atabeg Çavlı'ya burada ânî bir baskın yaparak mağlûp etti (1115). Melik Arslan-şâh'ın barış ve güveni sağlaması bu devrede Kirman'ın siyasî mülteciler ve askerî yardım arayanlar için bir sığınak olmasına yol açmıştı. Yardım isteyenlerden birisi Gazneliler tahtını ele geçirmek için

mücadele eden Behrâm-şâh idi. Arslan-şâh'a sığınan ikinci emîr, Yezd'deki Kâkûyi âilesindendir. Bu sırada Yezd şehrine Kirman Selçukluları'nın hâkim olduğunu görüyoruz. Melik Arslan-şâh doğuda Sultan Sencer'e tâbi olmasının yanı sıra, batıda da Irak'taki Selçuklular ile iyi ilişkiler kurmuştu. Bu iyi ilişkiler bilhassa evlilik yoluyla gelişmişti. Arslan-şâh daha sonra meliklik süresinin uzaması ve yaşının yetmişi geçmesi sebebiyle iş göremez oldu. Neticede oğlu Muhammed öteki kardeşlerinden önce harekete geçerek babasını bulunduğu saraydan alarak hapsettirdi ve kendisi Kirman Selçukluları tahtına çıktı (Ağustos-Eylül 1142). Arslan-şâh ise hapsolunduğu kalede üç yıl yaşadıktan sonra ölmüştür (muhtemelen 1145).11

Melîk Muhammed tahta geçtiği zaman, sayısı yirmiye yakın olan kardeşlerine ve yeğenlerine acımasızca davranmış, Selçuk-şâh haricinde hükümdarlığını tehdit edebilecek kimseleri daha başlangıçta etkisiz duruma getirmişti. Melik Muhammed Devri'nin başlıca siyasî olayı, kardeşi Selçuk-şâh ile uğraşması olmuştu. Selçuk-şâh Muhammed tahta çıktığı zaman Germ-sîr bölgesine kaçarak hayatını kurtardı. O, daha sonra topladığı kuvvetlerle Muhammed'in Cîruft şehrine geldi. İki ordu. Cîruft dışında karşılaştılar ve şiddetle savaştılar. Mağlûp olan Selçuk-şâh Umân'a kaçtı. Onun bu bölgede oturması ile Kirman şahneleri bir daha Umân'da kalamamışlardı. Kirman Selçuklularının bir zamanlar hâkim oldukları komşu ülke Fârs'da bu defa yeni bir Türk devleti, Salgurlular hüküm sürmeye başladı. Melik Muhammed'in Salgurlulardan Atabeg Sungur ile arasında samîmî bir dostluk vardı. Oğuzların Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'i mağlûp ve esîr etmelerinin (1153), öteki emîr ve hükümdarlar üzerinde de etkileri görülmüştü. Tabes hâkimi Melik Muhammed'in huzûruna gelerek ona tâbi oldu ve adı geçen şehri Kirman Selçuklularının idaresine terk etti. Sultan Sencer'in esir düşmesinden sonra Melik Muhammed muhtemelen Irak Selçuklularından Sultan II. Muhammed b. Mahmûd'a (1153-1159) tâbi olmuş ve onunla dostça ilişkiler içinde bulunmuştu. Melik Muhammed'e tâbi olmak isteyen diğer bir şahıs da İsfahan vâlisi Reşîd Câmedâr idi. Ancak Melik Muhammed'in 27 Haziran 1156'da ölmesi Kirman Selçukluları'nın İsfahan gibi önemli bir şehre hâkim olmak ümitlerini suya düşürmüştü.12

Melik Muhammed öldüğü gün oğlu II. Turan-şâh Kirman Selçukluları tahtına çıktı. Tuğrul-şâh önce kardeşi Mahmûd-şâh'ı hapsettirdi. Daha sonra babası zamanında saltanat mücadelesine girişen Selçuk-şâh yakalanarak öldürüldü (muhtemelen 1156/57). O, bu suretle kendisine karşı çıkan ve çıkması muhtemel taht iddiacıları hakkında gerekli tedbirleri almış oluyordu. Melik Tuğrul-şâh, babası zamanında olduğu gibi Fârs'daki komşuları Salgurlu Devleti ile dostluğunu sürdürdü. Tuğrul-şâh Devri'nden itibaren Kirman Selçukluları Devleti'nde atabeglerin yavaş yavaş melikler üzerinde ve devlet idaresinde söz sahibi olmaya başladığı görülüyor.

Bu devrede göze çarpan ilk atabeg, Alâ'ed-Dîn Bozkuş idi. Müeyyed ed-Dîn Reyhân adında bir hâce ise ona rakip olmuştu. Atabeg Bozkuş öldükten sonra geride kalan oğlu Kutb ed-Dîn Muhammed de devlet içinde nüfûzu olan bir şahsiyetti. Nitekim Atabeg Reyhân ve Kutb ed-Dîn Muhammed'in Kirman Selçukluları taht mücadelelerinde ve devletin siyasetinde önemli bir rol oynadıkları

görülecektir. Melik Tuğrul-şâh Mart 1170'de öldü. Onun dört erkek çocuğu vardı. Büyükten küçüğe çocuklarının isimleri Arslan-şâh, Turan-şâh, Behrâm-şâh ve Terken-şâh idi.13

Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünün yaratığı kargaşalık sırasında Atabeg Reyhân'ın yardımıyla üçüncü oğlu Behrâm-şâh Kirman Selçukluları tahtına oturdu. Bu durum Kirman Selçukluları Devleti'nde bir "Fetret Devri"nin doğmasına yol açtı. Tuğrul-şâh'ın en büyük oğlu ve veliahtı Arslan-şâh, Terken-şâh ile birleşmiş ve saltanat mücadelesine başlamak üzere Bem tarafına gitmişti. Ayrıca Kirman Selçukluları tahtına bir namzet daha vardı. Bu da Turan-şâh idi ve yardım istemek için Fârs'a yönelmişti. Bundan sonra Behrâm-şâh, Arslan-şâh ve Turan-şâh arasında amansız bir taht mücadelesi başladı. Bu mücadele Kirman Selçuklu Devleti'nin yıkılmasında rol oynayan önemli bir etkendi. Devletin yönetimi atabeglerin eline geçmişti. Atabeg olmak isteyen emîrler de aralarında mücadele ediyorlardı. Taht kavgaları sırasında gulamlar da bir melikten öbür melikin yanına kaçarak mücadeleyi kızıştırmaktaydılar. Ayrıca ticârî önemi olan şehirler de yağmalanıyor ve Kirman'ın iktisâdî durumu gittikçe kötüleşiyordu.

Behrâm-şâh üçüncü kere melikliği ele geçirdikten sonra 1175 yılında öldü.14 Melîk Behrâm-şâh'ın ölümü, sükûnet içindeki Kirman'ın tekrar karışmasına sebep oldu. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed, Behrâm-şâh'ın yedi yaşındaki oğlu II. Muhammed-şâh'ı babasının yerine tahta oturttu. Ancak Atabeg'in yanında yeterli kuvvet yoktu, yardım bulmak maksadıyla Bem şehrine gitti. Bu sırada II. Arslan-şâh Yezd'de bulunuyordu, başkent Berdesîr'e gelerek hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehre hâkim oldu. Bu suretle üçüncü kez Kirman Selçukluları tahtını ele geçirdi (1175 yılı sonu). Daha sonra Turan-şâh Salgurlulardan sağladığı yardımcı kuvvetlerle Cîruft önüne geldi (3 Mart 1177). İki taraf Cîruft Kapısı önünde karşılaştı. Savaş sırasında atılan oklardan biri Melik Arslan-şâh'a isabet ederek ölümüne sebep oldu. Böylece Turan-şâh uzun süre beklemiş olduğu melikliği kavuştu.15

Melik II. Turan-şâh Devri'nin en önemli olayı muhakkak ki, Oğuzlar'ın Horasan'dan Kirman'a gelmesi idi. Buraya göç eden Oğuzlar Kirman Selçuklu Devleti'nin zayıf ve istikrarsız idaresinden yararlanarak bu bölgeye hâkim olmasını bildiler. Melik II. Turan-şâh ise, Zâfir Muhammed Emîrek adında biri tarafından sarayında öldürülmüştü (Takr. Haziran 1183).

Zâfir Muhammed Emîrek, II. Muhammed-şâh'ı hapsedilmiş olduğu Berdesîr Kalesi'nden çıkararak Kirman Selçukluları tahtına oturttu. Muhammed-şâh bu sırada aşağı yukarı on beş yaşında idi. O henüz küçük bir delikanlı olmasına rağmen Zâfir'in kendisi için bir tehlike teşkil ettiğini anlamıştı. İlk fırsatta Zâfîr öldürüldü. II. Muhammad-şâh Devri'nin önemli olaylarından birisi Oğuz beylerinden Dînar'ın Kirman'a gelmesiydi. Bundan sonra Melik Dinâr yavaş yavaş Kirman'ın önemli şehirlerine hâkim olmaya başladı. Kirman Selçukluları emîr ve devlet adamları yaklaşan tehlikeyi sezmişler ve korkuya kapılarak bir an önce Kirman'dan ayrılmaya başlamışlardı. Bu sebeple Melik II. Muhammed-şâh'ı Irak'taki Selçuklulardan yardım istemek üzere oraya gitmeye teşvik etmişlerdi. Melik Muhammed-şâh da Melik Dînâr ile başa çıkamayacağını anlayarak yardım istemek üzere Irak'a gitti (1186). Melik Dînâr ise başkent Berdesîr'i 1187 Eylülü'nde ele geçirerek Kirman Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırdı. II. Muhammed-şâh bir süre sonra Bem şehri hâkimi Sâbık Ali Sehl'in yanına gelerek

bir kere daha şansını denedi. Ancak Melik Dînâr'ın kuvvet ve kudreti karşısında önce Sistân'a, sonra Hârezmşâh Tekiş'in yanına gitti. O son olarak, Gûrlûlar'dan Şıhâb ed-Dîn (Mu'izz ed-Dîn) Muhammed'in hizmetine girdi ve vatanından uzaklarda öldü. Ölüm tarihi ve yeri hakkında kaynaklardan şimdilik bir bilgi edinilememiştir. Melik II. Muhammed-şâh, Kirman Selçuklu Devleti'ni yeniden canlandırmak için teşebbüslerde bulunmuş, bu yolda Irak Selçukluları, Salgurlular ve Hârezmşâhlar gibi komşu devletlere başvurmuş, fakat muvaffak olamamıştır.16

Kirman Selçukluları daha başlangıçtan itibaren belirli bir iktisadî siyaset izleyerek hâkim oldukları bölgenin iktisaden gelişmesine çalıştılar. Ticaret yollarını Kirman üzerinden geçirerek, bu siyasetlerinde başarılı olmuşlar, Kemâdin ve Berdsîr'de önemli ticaret merkezleri oluşturmuşlardır. Bunun yanı sıra onlar imar faaliyetleri ile bölgeyi bayındır bir hâle getirdiler. Kültür faaliyetleri ile de Kirman'da eğitim ve ilmin teşvikçisi oldular. Kirman onların zamanında en gelişmiş ve müreffeh ülkelerden birisi idi.

Kirman Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının en büyük sebebi, Oğuzlardan sonra, saltanat mücadelesi idi. Tahtı ele geçirmek isteyen melikler, atabeg ve gulamların isteklerine boyun eğmek zorunda kalmışlar, bu da devleti zayıflatmış Oğuzlar'ın bölgeye gelmesi onların yıkılışını çabuklaştırmıştı. Netice olarak Selçuklular bir buçuk yüzyıla yakın bu bölgede hüküm sürmüşler ve Kirman'a gerçek hizmetler yapmışlardır. Bu sebeple o devrede ve daha sonra yaşamış tarihçi ve coğrafyacı müellifler onları övmüşlerdir.17

Suriye Selçuklu Melikliği / Prof. Dr. Ali Sevim [s.764-777]

Türk Tarih Kurumu / Türkiye

Uvakoğlu Atsız Devri

Suriye Selçuklu Melikliği henüz kurulmadan önce Suriye'ye ilk Türk girişini, Türkmen kuvvetleriyle Hanoğlu Harun, daha sonra Bekçioğlu Afşin ve Sunduk Beyler, Filistin'e de Kurlu et-Türkî gerçekleştirmişlerdir. Özellikle Kurlu Bey, beraberindeki Türkmen beyleriyle Suriye üzerinden Filistin'e gelip, başkenti Remle olan Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi bir Türkmen Beyliği kurmuş (1070) ve onun ölümü (1071) üzerine de beyliğin başına Uvakoğlu Atsız Bey geçmiştir.1 Oğuzların Kınık boyuna mensup olduğu, ilk kez tarafımızdan tespit edilen2 Atsız Bey, Suriye ve Filistin'deki Mısır Fatımî hükümranlığına son vermek suretiyle bu ülkelerin ilk kez Selçuklular tarafından fethini ve burada kurulan Türkmen Beyliği'nin sınırlarını genişletmek suretiyle Selçuklu Melikliği'ne dönüştürmeyi başarmıştır. Atsız Bey, askerî harekâta başlayarak yeniden Fatımîlerin eline geçen Remle'yi ele geçirdikten hemen sonra Filistin'in en önemli ve merkezî durumundaki Kudüs'e yürüyüp kuşatmış, fakat şehirdeki Fatımî valisinin Türk olması dolayısıyla kendisine bazı yerlerin yönetimini vermek suretiyle onunla bir anlaşma yaparak şehre girip Abbasî halifesi ve sultan Alp Arslan adlarına sünnî hutbesi okutmaya başlatmıştır (1071 sonları); ayrıca Kudüs'ü Selçuklu Melikliği'nin başkenti yapmıştır.3

Atsız Bey, Kudüs'ün fethinden sonra Suriye'nin en önemli kenti olan Dımaşk (Şam)'ı ele geçirmek amacıyla devamlı olarak baskı altında tutmakta idi; bu arada da o, Filistin kıyı kenti olan Akkâ'yı kuşatıp sıkıştırmaya başladı. Çok geçmeden kendi emrindeki emîrlerden olan Şöklü, şehrin eski valisi olup Fatımî halifeliği vezirliğine atanan Bedrülcemalî'ye kızgınlıkları nedeniyle şehir ileri gelenleriyle bir anlaşma yapmak suretiyle kuvvetleriyle Akkâ'ya girip hâkim oldu (Ekim/Kasım 1074). Fakat Şöklü, emrinde bulunduğu Atsız'a isyan durumuna geçerek Akkâ'da bağımsız bir beylik kurma planları yapmaya başladı ve Dımaşk Fatımî valisi Muallâ ibn Münzev ve bir kısım Kilâboğulları kabile reisleriyle anlaşarak Atsız'a karşı bir ittifak yaptı. Şöklü'nün kendi aleyhine bütün bu girişimlerini yakından işleyen Atsız, Akkâ'ya yakın bir yörede müttefiklerinden yoksun olarak bastırdığı Şöklü'yü yenilgiye uğrattı (Nisan/Mayıs 1075), fakat onu izlemeyip yeniden Dımaşk'a yönelip kuşatma ve sıkıştırmaya devam etti. Öte yandan Şöklü, bu sıralarda Güney-doğu Anadolu'da fetihler yapmakta olan adı bilinmeyen Kutalmışoğulları'ndan birisine bir mektup yazıp onu Filistin'e davet etti. Bu daveti kabul eden Kutalmışoğlu, bir kardeşi ve amcaoğlu ile birlikte Taberiyye'de savaş hazırlıkları yapmakta olan Şöklü'ye katıldılar; bunlar, yardım sağlamak amacıyla da "Şiî Mısır Halifeliği'ne bağlı ve tâbi olduklarını" resmen açıkladılar. Bütün bunları yakından izleyen Atsız, Şöklü ve müttefiklerine karşı harekete geçip onları Taberiyye'de ağır bir yenilgiye uğrattı (1075); tutsak aldığı Şöklü ve bir oğlunu derhal öldürtmüş, iki Kutalmışoğlu ile amcaları oğlunu koruma altına alıp durumu tâbi olduğu Büyük Selçuklu Devleti sultanı Melikşah'a arzetti.4 Şöklü sorununu böylece çözümleyen Atsız, melikliğinin sınırlarını genişletmek amacıyla Haleb Mirdasoğulları emîrliğine bağlı Rafeniyye ile Fatımî

yönetiminde bulunan Trablusşam ve Sur kentlerini ele geçirip Selçuklu Sultanı ve Abbasî halifesi adlarına sünnî hutbesi okutmaya başlatmıştır (1075/76).5 Bu arada sultan Melikşah'ın "Atsız'ın yerine, kardeşi Tâcüddevle Tutuş'u Suriye Selçuklu Melikliği'ne ataması" kararına karşı, Atsız'ın etkili ve anlamlı bir mektubu sultana göndermesi ve vezir Nizamülmülk'ün de Atsız'ı desteklemesi üzerine sultan, bu kararından vazgeçmiştir.6

Atsız Bey, Suriye ve Filistin'in önemli konumdaki kentleri olan Kudüs, Remle, Taberiyye, Trablusşam, Sur, Akkâ, Humus ve Rafeniyye'yi fethedip Melikliği'nin sınırları içine aldıktan sonra 1070/71 yılından beri kuşatıp baskı altında tuttuğu Dımaşk'ı şehirdeki sivil ve askerî yöneticilerle halk arasındaki anlaşmazlık üzerine askerî birlikler komutanı ve şehrin ileri gelen yöneticileriyle vardığı anlaşma sonucunda, kente ve kalesine savaşmaksızın hâkim olmuş (Haziran/Temmuz 1076) ve Melikliği'nin başkentini Kudüs'ten Dımaşk'a nakletmiştir. Atsız, sıkıntı içinde bulunan halka yiyecek maddeleri getirttikten başka özellikle şehrin tahrip olan yörelerindeki konak yerlerini onartmıştır.7

Askalan ve Yafa dışında, Filistin ve Suriye'nin önemli kentlerini fethile buralardaki Fatımî egemenliğine son veren emîr Atsız, şiî inanclı Fatımî devletine son vermek amacıyla Mısır'a bir sefer düzenleme hazırlıklarına başladı; bunda, Fatımî veziri Bedrülcemalî'nin izlemesinden kurtulup bir miktar askerle Mısır'dan kaçarak kendisine katılan İldenizoğlu'nun ikna ve teşviklerinin de etkisi olmuştu. Emîr Atsız, Mısır'da iç karışıklıkların sürüp gitmekte olduğu 1076 yılı başlarında, beş bin kişilik bir orduyla kıyı kesiminden ilerleyerek Fatımî kenti Rîf'e ulaştı ve 50 gün süren bir kuşatmadan sonra kenti fethetti, daha sonra da ileri harekâtını sürdürerek Kahire yakınlarına ulaştı (Ocak 1077 sonları). Fakat bu arada ordusunda bulunan Bedr b. Hâzım, iki bin kişilik Arap kuvvetiyle ordudan ayrılıp Kahire'ye giderek Fatımî ordusuna katıldı; ayrıca Mısır'a sığınan Şöklü'nün babası, Atsız'ın ordusunda bulunan yediyüz Türkmen atlısıyla ilişki kurup onları Fatımî ordusuna katılmaya razı etti; bu arada Fatımî veziri Berdülcemalî'nin sevkettiği iki bin atlı kuvveti, Atsız tarafından yenilgiye uğratıldı. Fakat bir süre sonra Kahire önlerinde yapılan savaşta, yedi yüz Türkmen atlı kuvvetinin Fatımî ordusuna katılması sonucunda Atsız, son derecede ağır bir yenilgiye uğradı ve beraberindeki çok az bir atlı kuvvetiyle Gazze ve Remle üzerinden Dımaşk'a gelmeyi başardı (Şubat 1077). Fakat Kahire yenilgisi üzerine, özellikle Filistin şehirlerindeki genellikle Arap yöneticiler, derhal Mısır Fatımî halifeliğine tâbi olmuşlardır. Bu olumsuz sonucun en önemli nedeni, kısa bir zamanda ve çok az bir askerî kuvvetle fethedilen Suriye ve özellikle Filistin'de mülkî ve askerî bakımlardan tam anlamıyla sindirilmiş bir Selçuklu egemenliği kurulamamış olmasıdır. Fakat buna rağmen Atsız, Anadolu'dan gelip kendisine katılan Türkmen kuvvetleriyle harekete geçerek başta Kudüs olmak üzere, kendisine isyan durumuna geçen Remle, Arîş, Gazze, Rîf, Yafa ve sait kent ve kalelere yeniden hâkim olmuştur.8

Suriye Selçuklu meliki Atsız'ın Mısır seferinde yenilgi ve bozgun haberini alan sultan Melikşah, onun çarpışmalar sırasında öldürülmüş olabileceği düşüncesiyle kardeşi Tâcüddevle Tatuş'u Suriye Selçuklu Melikliği'ne atadı. Bunun üzerine Tutuş, Suriye'ye gitmek üzere Diyarbakır'a geldiği zaman "Atsız'ın ölmeyip Suriye'ye geri döndüğü" haberini alınca durumu, derhal sultan Melikşah'a bildirdi;

ayrıca Atsız'ın da kendisine gönderdiği mektubu alan sultan, Tutuş'a bir mektup yazıp "Atsız'ın yönetimindeki Orta-Suriye ve Filistin'e yürümeyip Haleb ve çevresine yönelmesini" bildirdi, Tutuş da sultanın bu emri gereğince Menbic'i aldıktan sonra Haleb üzerine harekete geçti. Öte yandan Filistin ve Suriye'yi yeniden ele geçirmek isteyen Fatımî veziri Bedrülcemalî, 1077/78 yılında, Nasruddevle el-Cüyûşî kumandasında Dımaşk'ı almak amacıyla sevkettiği ordunun başarısızlığı sebebiyle Ekim 1079'da ikinci kez gönderdiği büyük bir ordu, Filistin'i istilâ ve işgal ettikten sonra Atsız'ın savunduğu Dımaşk'a yürüyüp şehri kuşatma ve sıkıştırmaya başladı. Fatımî ordusunun çokluğu karşısında güç duruma düşen Atsız, bu sırada Haleb'i kuşatmakta olan Tutuş'tan yardım isteğinde bulundu, o da bunu kabul ile kuvvetleriyle birlikte Dımaşk'a yöneldi; bunun üzerine Fatımî ordusu, derhal Mısır'a dönmek zorunda kaldı. Öte yandan Atsız, Tutuş'u kent dışında karşılayıp itaat arzetmiş ve Dımaşk'ı ona vermişti. Fakat şehre giren Tutuş, Atsız ve kardeşinin kendisine karşı bazı şüpheli hareketleri nedeniyle kardeşiyle birlikte Atsız'ı yayının kirişiyle boğdurtmak suretiyle öldürttü. Atsız'ın böylece bertaraf edilmesinden sonra Tutuş, onun yönetimindeki bütün Suriye ve Filistin kentlerine hâkim duruma geçmiştir (1079).9

Tâcüddevle Tutuş Devri

Daha önce de kısmen genel olarak ifade edildiği üzere, sultan Melikşah'ın, Suriye Selçuklu Melikliği'ne ataması, hattâ Mısır ve Mağrıb'ı da fethetmesi buyruğu üzerine bu sırada Gence Selçuklu valisi bulunan Tâcüddevle Tutuş, beraberinde, kuvvetleriyle birlikte Bekçioğlu Afşin, Sunduk, Demleçoğlu Mehmet, Duduoğlu, Tutak, Türkman, Aytekin es-Süleymanî vs. adlı Türkmen beyleri olduğu hâlde, Kuzey-Suriye'ye yönelip Mirdasî emîri Sabık'ın yönetimindeki Haleb'i kuşatmaya başladı, fakat kendisine katılan vasal Musul emîri Müslim'in kendisi aleyhine olumsuz hareket ve davranışları üzerine Diyarbakır yörelerine gitmiş ve Müslim'i sultan Melikşah'a şikâyet edip ondan yardım istemişti. Bunun üzerine sultan, Tutuş'un beraberinde bulunan Aytekin es-Süleymanî'yi yanına çağırtmış ve ondan Müslim'in tutum ve davranışları hakkında bilgi almıştır (1079).

Kuzey-Suruye'de giriştiği bu ilk hareketinde başarılı olamayan Tutuş, bir süre sonra yeniden Kuzey-Suriye'ye yönelip Menbic, el-Fâyâ, ed-Deyr, Azâz ve Cibrîn Kûrastâyâ kalelerini ele geçirip buralara askerlerini yerleştirmiş, daha sonra da Haleb üzerine yürüyüp10 pek başarılı olmayan bazı çarpışmalarda bulunmuştur. İşte bu sırada o, daha önce değinildiği üzere, Dımaşk'a yönelip Atsız'ı bertaraf ettikten sonra onun yönetimindeki Suriye ve Filistin kentlerine hâkim olmuştu. Tutuş, melikliğin başkenti Dımaşk'ta halka âdil davrandığı gibi şehir içinde ve yörelerinde birçok imar faaliyetlerinde bulunmuş ve şehirde hayat normale dönmüştür.11 Böylece Suriye'de yönetim el değiştirmek suretiyle burada Selçuklu Devleti yenilenmiş oldu.12

Tutuş, Suriye Selçuklu Melikliği'ne böylece hâkim olduktan sonra Haleb'i de ele geçirmek amacıyla askerî hazırlıklara başladı. Bunu haber alan Haleb emîri Sâbık, ırktaşı Müslim'e haber gönderip "Şehri Tutuş'a değil kendisine teslim edeceğini" ima etmiştir; onun bu tutumunu hoş karşılayan Müslim, tâbi olduğu sultan Melikşah'ın "Selçuklu Devleti Hazinesi'ne yıllık 300 bin altın vermesi" karşılığında onayını aldıktan sonra kalabalık Arap kuvvetleriyle Haleb'e yöneldi ve çok

geçmeden de şehir yöneticileri arasındaki anlaşmazlıktan yararlanmak suretiyle Haleb'e girip şehre hâkim oldu (Haziran 1080), ayrıca şehir valisi Sâbık ve kardeşleriyle yaptığı anlaşmayla iç kaleye de hâkim olmayı başardı (Ekim 1080); böylece 1060 yılından beri Haleb'i yöneten Mirdasoğulları ailesinin buradaki egemenliğine son vermiş oldu.13 Çok geçmeden Kuzey-Suriye'deki birçok kaleleri de ele geçiren Müslim, hüküranlık alanını genişletmiştir?14

Yönetimi altındaki Musul ve yörelerinden başka Suriye ve hattâ Filistin'de de kendi Arap egemenliğini kurmayı gerçekleştirmeye çalışan Müslim, Suriye'deki küçük Arap emîrliklerinin yönetimlerindeki kent ve kaleleri almak suretiyle onları kendine tâbi bir duruma getirmiştir. Fakat bu emîrliklerin yöneticileri (Vessab, Şebîb, Halef, Munkiz vs.) Tutuş'a baş vurarak onu Haleb'i almaya teşvik ettiler. Onların bu önerisini kabul eden Tutuş, kuvvetleriyle Haleb'e yönelip bazı akınlarda bulundu. Bu sırada Cezîre'de bulunan Müslim, Haleb'e kuvvet sevk edip Tutuş'a karşı savunma önlemleri alma girişiminde bulundu; fakat Tutuş'un ordusunda bulunan ünlü Türkmen emîri Artuk Bey'in saldırıları üzerine bu kuvvetler, Haleb'e girememişlerdir. Öte yandan sultan Melikşah, Tutuş'a bir mektup gönderip "Haleb önlerinden Dımaşk'a dönmesini ve Artuk Bey'in de kendisine İsfahan'a gelmesini" bildirdi, bunun üzerine Tutuş, Dımaşk'a, Artuk Bey de İsfahan'a gittiler. Özellikle Artuk Bey gibi kalabalık Türkmen kuvvetine sahip bir emîrin Tutuş'tan ayrılmasını, dolayısıyla Tutuş'un zayıf bir duruma düşmesini fırsat bilen Müslim, kalabalık Arap kabile kuvvetleriyle Dımaşk'a yönelmiş, hattâ şehri alma hususunda Fatımî halifesi el-Mustansır Billah'tan da yardım vaadi almıştır. Bu sırada Antakya yörelerinde fetihler yapmakta olan Tutuş, Müslim'den önce Dımaşk'a gelip savunma önlemleri aldı. Öte yandan Dımaşk'a gelip kuşatmaya başlayan (Haziran 1083 sonları) Müslim ile Tutuş kuvvetleri arasında yapılan savaşta başarılı olamayan Müslim, geri çekilmek zorunda kalmıştır.15

Tâcüddevle Tutuş ile Büyük Selçuklu Devleti vasalı Müslim arasında, Suriye ve Filistin hükümranlığı için mücadeleler sürmekte iken Türkiye Selçuklu Devleti'ni kuran Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın Bizans valisi Philaretos Brachamios'un yönetiminde bulunan Antakya'yı fethettiğine şahit oluyoruz. Son derecede sert ve acımasız bir yönetim sürdüren Philaretos'un, şehirde bulunmadığı bir sırada, oğlu Barsama, şehir Şıhnesi (Askerî vali) İsmail ile işbirliği yaparak, bu sıralarda başkent İznik'te bulunan Süleymanşah'ı, şehri teslim etmek üzere Antakya'ya davet ettiler. Daveti kabul eden Süleymanşah, aşağı-yukarı 300 atlı kuvvetiyle İznik'ten hareketle, kendisinin bu gelişinden özellikle Müslim'in haberdar olmaması için, geceleri sürekli hareket ve gündüzleri vadilerde saklanmak suretiyle Antakya önlerine geldi. O, derhal kendisini davet eden Barsama ve İsmail ile işbirliği yapmak suretiyle Antakya'ya girip hâkim oldu (Aralık 1084). Çok geçmeden Süleymanşah, bu sırada 300 atlı kuvvetiyle kendisine katılan Mencekoğlu adlı bir Türkmen Beyi ile harekete geçerek şehrin iç kalesini de ele geçirdi (Ocak 1085).16

Süleymanşah'ın Antakya'yı ele geçirmesinden sonra Haleb'i alma ihtimalini düşünen Müslim, ona özel bir mektup gönderip "Daha önce Antakya hâkimi olan Philaretos, vasal olması dolayısıyla sultana yıllık vergi göndermekte idi, şimdi de şehre sen hâkim olduğun için bu vergiyi senin

göndermen gerekir, aksi takdirde sultana isyan durumu almış olursun" dedi. Süleymanşah ise ona gönderdiği cevapta "Sultana itaat, benim biricik şiârımdır". Daha önceki Antakya valisi, kâfir olduğu ve İslâm cihadından korunmak için cizye (Baş vergisi) veriyordu. Halbuki bir Müslüman ve sultana tâbi olan ben, nasıl baş vergisi öderim" dedi. Böylece anlaşmazlığa düşen Süleymanşah ve Müslim, Amîk ovası yöresindeki Kurzâhil'de tutuştukları savaşta (Haziran 1085), Müslim'in kuvvetleri, ağır bir yenilgiye uğramış, Müslim de çarpışmalar sırasında hayatını kaybetmiştir.17

Süleymanşah, Kurzâhil savaşından sonra Haleb üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı; şehrin kendisine teslimi hususunda Şerif Ebû Ali Hasan ve kaleyi elinde tutan Sâlim b. Mâlik ile yapılan müzakereler sonucunda "Şehrin, sultan Melikşah'ın onayını aldıktan sonra kendisine teslimi" hususunda anlaşmaya varıldı; bunun üzerine Süleymanşah, kuşatmayı kaldırıp Haleb'in güney yörelerindeki Maarretünnûman, Kefertab, Lâtmin ve Kınnesrin kent ve kalelerini ele geçirmiştir. Fakat daha sonra o, yeniden Haleb'e gelip kuşatmaya başladı (Nisan/Mayıs 1086). Öte yandan "Şehrin Süleymanşah'a teslimi" hususunda sultan Melikşah'tan hiç bir haber alamayan Şerif Ebû Ali Hasan, bu kez, bu sırada Dımaşk'ta bulunan Tâcüddevle Tutuş'a haber gönderip "Şehri kendisine teslim edeceğini" bildirdi. Bunun üzerine Tutuş, kuvvetleriyle birlikte, beraberinde ünlü Türkmen emîri Artuk Bey olduğu hâlde, Süleymanşah'ın kuşatmakta olduğu Haleb üzerine yöneldi ve çok geçmeden de her iki taraf kuvvetleri Aynu Seylem yöresinde savaşa tutuştular. Süleymanşah, beraberindeki bazı emîrlerin kuvvetleriyle birlikte Tutuş'a katılmaları üzerine, bozguna uğrayıp savaş meydanından ayrılarak ıssız bir yere çekildi. Bunun üzerine Tutuş, birkaç adamını gönderip onu yanına çağırtmış, fakat yenilgiyi bir türlü kabullenemeyen Süleymanşah, bıçağını kalbine saplayarak hayatına son vermiştir (Haziran 1086).18

Savaştan sonra Tutuş, Şerif Ebû Ali Hasan'a haber gönderip "Şehri kendisine teslim etmesini" bildirmiş, fakat o, "Sultanın ordusuyla Haleb'e gelmekte olduğunu" ileri sürüp şehri ona teslim etmekten vazgeçmiştir. Fakat çok geçmeden Tutuş, şehir ve kale yöneticilerinin anlaşmazlığa düşmeleri sonucunda, Haleb'e girip şehre hâkim olmuştur (Haziran 1086).19

Kuzey Suriye'de vasallar arasında ortaya çıkan huzursuzluk ve kan dökülmeye neden olan mücadeleler üzerine sultan Melikşah, beraberinde, ünlü Selçuklu komutanları Porsuk, Bozan ve Kasîmüddevle Aksungur olduğu hâlde, ordusuyla İsfahan'dan hareketle Tekrit, Harran, Urfa (Buraya Bozan'ı vali atamıştır), Câber ve Menbic üzerinden Haleb yörelerine değin geldi. Bunun üzerine Tutuş, Haleb iç kalesini kuşatmayı bırakıp Dımaşk'a hareket etmiştir. Çok geçmeden sultan Melikşah, Haleb'e ulaşmış, şehir ve kalesi kendisine derhal teslim edilmiştir (Aralık 1086). Böylece şehre giren sultan, dört bin atlı kuvveti emrine verdiği Kasîmüddevle Aksungur'u Haleb Şıhneliği'ne, Nuh et-Türkî'yi'de kale kumandanlığına ve Tâcürrüesâ ibnü'l-Hallal'ı da vergi işlerine atadı. Sultanın Haleb'de bulunduğu sıralarda başta kardeşi Tutuş olmak üzere, bütün vasal emîrler, kendisine itaat ve tâbi olduklarını arzetmişlerdir. Bu arada sultan, emrine bir miktar asker verdiği Alpoğlu Yağısıyan'ı Antakya Şıhneliği'ne, vezir Hasan'ı Divan işlerine atadı.20 Daha sonra sultan, Samandağı'na gidip Akdeniz'e ulaşmış, bu nedenle Tanrı'ya şükür ettikten sonra Antakya üzerinden Haleb'e dönmüş,

buradan da Bağdat'a gitmiştir. Kuzey-Suriye seferi sonucunda sultan Melikşah, buralara valiler atamak suretiyle bölge yönetimini doğrudan doğruya Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlamış, bölgede huzur ve sükunu sağlamış, hükümranlık alanlarını genişletmek amacıyla bütün Suriye'ye hâkim olmak isteyen Tutuş'u da Orta-Suriye ve Filistin yönetiminde bırakmıştır.

Bütün bu olaylardan sonra Tutuş, ordusuyla Dımaşk'tan hareketle Mısır Fatımîlerinin yönetiminde bulunan Sayda ve Beyrut'u fethile buralara valiler atamış (Haziran / Temmuz 1087), böylece Atsız ve Tutuş'un çabaları sonucunda Lâzkiye, Antartus, Trablusşam, Akka, Yafa, Beyrut vs. gibi Suriye ve Filistin kıyı kentlerinin büyük bir bölümü Selçuklu yönetimine alınmış oldu. Bu arada Haleb Selçuklu valisi Kasîmüddevle Aksungur da Haleb ve yörelerinde huzuru sağladıktan sonra Ermeni yönetiminde bulunan Berzûye kalesini teslim almıştır (Ekim / Kasım 1089).21

Suriye'deki söz konusu Selçuklu fetihleri üzerine Fatımîler, Nasrudevle el-Cüyûşî kumandasında sevkettikleri kuvvetlerle Sayda, Beyrut, Akkâ ve Cübeyl kıyı kentlerini işgal ettikten başka Dımaşk'ı da kuşatmışlarsa da başarılı olamamışlardır.22 Bu Fatımî işgali ve saldırısı üzerine Tutuş, derhal sultan Melikşah'a başvurup "Haleb valisi Aksungur, Antakya valisi Yağısıyan ve Urfa valisi Bozan'ı Fatımîlere karşı girişeceği askerî harekâtta kendisine yardıma gelmeleri hususunda onlara buyruk göndermesi" isteğinde bulundu. Çok geçmeden sultanın buyruğunu alan adları geçen emîrler, Tutuş'a katılmışlardır. Birleşik Selçuklu kuvvetlerinin giriştiği hareket sonunda Humus ve Irka kalesi ele geçirildi (Ağustos 1091). Fakat Ebu'l-Hasan b. Ammar'ın yönetimindeki Trablusşam kuşatması sırasında, Tutuş'un Aksungur ve Bozan ile anlaşmazlığa düşmesi üzerine bu iki emîr, Haleb ve Urfa'ya dönmüşler, Tutuş da Dımaşk'a çekilmek zorunda kalmış (1091 sonları), böylece Fatımîlerle mücadele yapılamadığı gibi işgal edilen Suriye ve Filistin kıyı kentlerinin geri alınması da mümkün olmamıştır.23

Kuzey-Suriye seferinden sonra Bağdat'a giden sultan Melikşah'ın ölümü (19 Kasım 1092) üzerine Tâcüddevle Tutuş, Büyük Selçuklu Devleti sultanı olma girişimlerine başladı. Bu cümleden alarak o, Haleb, Antakya ve Urfa valileri Aksungur, Yağısıyan ve Bozan'a mektuplar göndererek "Melikşah'ın ölümü üzerine Büyük Sultanlığı'nı ilân ettiğini ve hizmetine girmelerini" bildirdi, onlar da Tutuş'un bu isteğini kabul ettiler. Çok geçmeden kuvvetleriyle birlikte kendisine katılan bu emîrlerle Tutuş, harekete geçerek Rahbe, Rakka ve Nusaybin'i teslim aldıktan sonra İbrahim b. Kureyş'in yönetimindeki Musul'u savaşmak suretiyle ele geçirmiş (Nisan 1093), şehrin yönetimine Sâdudevle Ali b. Müslim ile annesi olan kendi halası Safiye Hatun'u atamıştır.24

Hükümranlık alanlarını kısa sürede genişleten Tutuş, Abbasî halifesi el-Muktedî Biemrillah'a özel bir elçi gönderip "Büyük Selçuklu Devleti sultanı sıfatıyla Bağdat'ta kendi adına hutbe okutmasını" istedi. Fakat halife, Tutuş'un bu isteğini yerine getirmemiş, "Ancak Horasan ve Maşrık'ta hükümran olarak İslâm âlemine hâkim olması, kardeş çocuklarından hiç birisinin taht müddeisi olarak ortaya çıkmaması ve başkent İsfahan'daki Selçuklu Devleti Hazinesine sahip olması hâlinde bu isteğini yerine getireceğini" ona bildirdi. Halifenin bu isteklerini yerine getirmek amacıyla Tutuş, beraberinde Aksungur, Yağısıyan ve Bozan olduğu hâlde, ordusuyla İsfahan'a yürüyüp Büyük

Selçuklu Saltanatını ele geçirmek için Elcezire üzerinden Diyarbakır'a geldi. Kent yöneticisi Ebu'l Hasan, Melikşah'ın ölümü üzerinde oğlu taht müddeisi Berkyaruk'a haber gönderip "Diyarbakır vilâyetini kendisine teslim edeceklerini" bildirdi ise de bu gerçekleşmedi; bu nedenle Ebu'l-Hasan'ın daveti üzerine Tutuş, harekete geçerek Elcezire ve Diyarbakır vilâyetine hâkim duruma geçmiş ve bura yöneticilerine hil'atler verdikten başka Ebu'l Hasan'ı vezirliğe, eski vezir Ebû Tâhir'i vilâyet işlerine, Zahîrüddin Tuğtekin'i de Saray Nazırlığı'na atamıştır; böylece Diyarbakır vilâyetinde Tutuş "Büyük Sultan" ilân edilmiştir. Hiç vakit kaybetmeden beraberindeki adları geçen emîrlerle Azerbaycan yönüne hareket eden Tutuş'u yolu üzerindeki kent ve kaleler, "Büyük Sultan" olarak tanımışlardır. Fakat öte yandan taht müddeisisi olup Rey, Hemedan ve daha birçok bölge ve şehirlere hâkim duruma geçen Berkyaruk, Tebriz'e kadar gelmiş olan amcası Tutuş'a engel olmak için kuvvetleriyle Rey yakınlarına ulaştı; bunu haber alan Aksungur ve Bozan, kuvvetleriyle birlikte bir gece Tutuş'tan ayrılıp Berkyaruk'a katıldılar; bunun üzerine kuvvetleri son derecede azalan Tutuş, Dımaşk'a dönmek zorunda kaldı.25

Taht müddeisi Berkyaruk'a katılan emîr Aksungur ve Bozan, emirlerine verilen kuvvetlerle valilik yaptıkları Haleb ve Urfa'ya gelip bu kez Berkyaruk adına hutbe okutmaya başladılar (Ekim/Kasım 1093), bu arada Berkyaruk da sultanlığını onaylatmak için Bağdat'a hareket edip Musul'a ulaşmıştı. Öte yandan saltanatı ele geçirmek için Berkyaruk'la mücadele etmek amacıyla Dımaşk'ta askerî hazırlıklar yapmakta olan Tâcüddevle Tutuş, Aksungur ve Bozan'ı Berkyaruk adına Haleb ve Urfa'ya dönüp göreve başladıklarını haber alınca kuvvetleriyle kendisine katılan Antakya valisi Yağısıyan ile birlikte harekete geçerek Haleb ve yakınlarına kadar geldi. Bu arada Berkyaruk, Bozan ile beraberindeki emîrlerden Gürboğa ve Abakoğlu Yusuf'a "Derhal Aksungur'a yardıma gitmelerini" emretti. Bir süre sonra Haleb yakınlarındaki Seb'în yörelerinde yapılan savaşta, Bozan ve Gürboğa'yı beklemeden Tutuş'un ordusuna saldıran Aksungur, Abakoğlu Yusuf'un da Tutuş tarafına geçmesi üzerine ağır bir yenilgiye uğradı ve tutsak alındıktan sonra boynu vurulmak suretiyle öldürüldü. Çok geçmeden Tutuş, Bozan ve Gürboğa'nın içinde bulunduğu Haleb'e girip hâkim olmuş, yakalattığı Bozan'ı boynunu vurdurmak suretiyle öldürtmüş, Gürboğa'yı ise Humus'a gönderip hapse attırmıştır.26

Aksungur ve Bozan'ı bertaraf edip Kuzey-Suriye, Elcezire ve Urfa'ya yeniden hâkim olan Tutuş, ordusuyla Diyarbakır topraklarına yönelmiş, bu arada da oğlu Mahmut'u tahta geçirmek amacıyla Berkyaruk'la mücadele hâlinde olan Terken Hatun'la elçiler aracılığıyla evlenme anlaşması yapmıştı. Tutuş, Berkyaruk'un Bağdat'ta bulunmasını fırsat bilerek ondan önce başkent İsfahan'a varmak amacıyla süratle Azerbaycan üzerinden Hemedan'a yöneldi; bu arada Terken Hatun, Tutuş'la birleşmek üzere İsfahan'dan Hemedan'a gelmekte iken yolda hastalanmış ve geri döndüğü İsfahan'da vefat etmiştir (Eylül/Ekim 1094); onun ölümü üzerine kuvvetlerinin büyük bir bölümü Tutuş'a katılmıştır. Böylece saltanat mücadelesinde Berkyaruk'a karşı daha güçlü bir duruma gelen Tutuş, Dımaşk'ta bıraktığı oğlu Rıdvan'a bir mektup gönderip "Kuvvetleriyle birlikte süratle kendisine gelmesini" bildirdi. Tutuş'un bütün bu hareketlerini yakından haber alıp izleyen ve bu sıralarda Bağdat'tan Nusaybin'e gelen Berkyaruk, az bir kuvvetle Erbil üzerinden İsfahan'a hareket etmiş, bunu

haber alan Tutuş, Türkmen emîri Abakoğlu Yakub'u ona karşı göndermiş, yapılan savaşta Berkyaruk bozguna uğramış, bunun üzerine halife el-Müstazhir Billah Bağdat'ta "Sultan" olarak Tutuş adına hutbe dahi okutmuştur. Öte yandan kuvvetleri tarafından yalnız bırakılan Berkyaruk, kendine sadık emîrlerle İsfahan'a güçlükle ulaşmış, melik Mahmut'u tahta geçirmeyi planlayan bazı emîrler tarafından hile ile şehre alınıp hapse atılmıştır. Fakat Mahmut'un ölümü (Ekim 1094) üzerine bu kez bu emîrler, Berkyaruk'un "Sultan" olarak tanıdılar. Öte yandan bu gelişmeleri haber alan Tutuş, Cerbazakân ve Rey kentlerini ele geçirdikten sonra İsfahan'da Selçuklu emîrlerine "Kendisini sultan olarak tanımalarını" bildirdi, onlar da ona olumlu cevap verdiler (Şubat 1095). Fakat bu arada tutulduğu şiddetli hastalıktan kurtulan Berkyaruk, emîrlerin de onayını alarak Tutuş'a karşı harekete geçti ve Rey yakınlarındaki Daşilu (Taşlı) köyü yörelerinde iki taraf savaşa tutuştu; yapılan çarpışmalarda Tutuş, yaralı olarak tutsak alındıktan sonra başı kesilmek suretiyle öldürülmüş, böylece Berkyaruk, sultan olarak Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturmuştur (Şubat 1095 sonu).27

Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-mülûk Melik Rıdvan Devri

Babasına yardıma gitmekte olan Fahmü'l-mülûk Rıdvan, Fırat ırmağı kıyısındaki Âne ilçesine geldiği zaman babasının savaşta yenilgiye uğrayıp öldürüldüğünü haber alınca süratle Haleb'e gelip vezir Ebu'l-Kasım el-Hârezmî tarafından karşılanmış ve babasının yerine Suriye Selçuklu Melikliği tahtına oturtulmuştur; bir süre sonra Tutuş'un öteki oğlu Dukak, Cenahüddevle Hüseyin ve Antakya valisi Yağısıyan da Haleb'e gelmişlerdir. Böylece Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olarak Haleb Selçuklu Melikliği'ni kurmuş olan Rıdvan, babasının hâkim olduğu memleketlere kendisinin de hâkim duruma geçmesi amacıyla beraberinde veziri Cenahüddevle, Antakya valisi Yağısıyan ve Abakoğlu Yusuf olduğu hâlde, Suruç ve Urfa'ya bir sefer düzenlemiş, Artukoğlu Sökmen'in yönetimindeki Suruç'u almaktan vazgeçmiş, fakat Ermeni Hetumoğlu Toros'un elindeki Urfa'yı ele geçirdikten sonra şehir iç kalesini Yağısıyan'a vermiştir(1096). Daha sonra Rıdvan, babasının emîrlerinden Karaca et-Türkî'nin elinde bulunan Harran'a da hâkim olmak istemişse de beraberindeki emîrler arasında çıkan anlaşmazlık nedeniyle Haleb'e dönmek zorunda kalmıştır; bu anlaşmazlık sonucunda Yağısıyan ve Abakoğlu Yusuf, Rıdvan'ın hizmetinden ayrılmışlardır.28

Kardeşi Şemsü'l-mülûk Ebû Nasr Dukak'ın kendisinden Haleb'den gizlice ayrılıp Dımaşk'a giderek orada, yine Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi Dımaşk Selçuklu Melikliği'ni kurması29 üzerine melik Rıdvan, Suruç emîri Sökmen'le işbirliği yaparak Dımaşk üzerine yürüyüp şehri kendi Haleb Melikliği'nin sınırları içine almak amacıyla harekete geçerek kuşatmaya başladı ise de başarılı olamayarak Haleb'e dönmek zorunda kaldı.30

Melik Rıdvan ve melik Dukak arasında cereyan eden hâkimiyet mücadelesinden yararlanan Mısır Fatımîleri Ebu'l-Kasım Şâhinşah kumandasında gönderdiği bir orduyla Suriye Selçuklularına ait olan ve bu sırada İlgazi ve Sökmen'in içinde bulunduğu Kudüs'ü işgal etmişlerdir (Ağustos 1096); böylece Filistin'de Selçuklu hükümranlığı son bulmuştur.31

Bu sıralarda melik Rıdvan, kendisine karşı ihanete varan girişimlerde bulunan Abakoğlu Yusuf'u öldürtmüş ve onun yönetimine verdiği Buzâa ve Menbic'i nâibler göndererek teslim almıştır.32 Bu olaydan bir süre sonra kardeşi melik Dukak'ın hükümranlığına son vermek isteyen melik Rıdvan, beraberinde veziri Cenahüddevle Hüseyin olduğu hâlde, ikinci kez Dımaşk üzerine yürümüş, fakat Dukak, veziri Tuğtekin ve Yağısıyan'ın aldıkları önlemler sonucunda savaşmaksızın Haleb'e dönmek zorunda kalmıştır (Ocak/Şubat 1096/97). Rıdvan'ın bu hareketine karşılık vermeyi kararlaştıran melik Dukak, veziri Tuğtekin'le kuvvetleriyle harekete geçerek kendilerine katılan Yağısıyan'la birlikte Hama ve Kefertab topraklarına yağma akınlarında bulundu, bu arada da Yagısıyan, Sökmen'in yönetimindeki daha önce kendisine ait olan Maarretünnûman'ı yeniden ele geçirdi. Dımaşk kuvvetlerinin melikliğine ait topraklara girmesi üzerine Rıdvan, Sökmen ve kuvvetleriyle birlikte harekete geçerek Kınnesrin yörelerinde bulunan Dukak'ın ordusuna saldırıya geçti ve yapılan çarpışmalarda Dukak ağır bir yenilgiye uğradı (Mart 1097) ve beraberindekilerle Dımaşk'a dönmek zorunda kaldı, Yağısıyan ise bozgun hâlinde Antakya'ya dönmüştür. Bu zaferden sonra melik Rıdvan'la kardeşi Dukak arasında bir anlaşma yapılmış, dolayısıyla Rıdvan'ın adı, Dımaşk ve Antakya'da Dukak'ın adından önce hutbelerde okutulmuş, böylece Rıdvan, Dımaşk Melikliği'ne hâkim duruma geçmiş oldu.33

Kınnesrin savaşından sonra melik Rıdvan'ın, veziri ve babalığı Cenahüddevle Hüseyin ile arası açılmış, çok geçmeden de Antakya valisi Yağısıyan, Haleb'e gelip Meliklik işlerini yönetmeye başlamış, Cenahüddevle ise Haleb'den ayrılarak Humus'a gitmiştir (Temmuz/Ağustos 1097).

Bu olaylardan çok geçmeden Haleb ve Dımaşk Selçuklu Meliklikleri arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalardan yararlanarak melik Rıdvan'ı kendi tarafına çekmek amacıyla Mısır Fatımî halifesi el-Müsta'lî, özel bir elçi heyeti gönderip "Fatımî halifeliğine tâbi olması, dolayısıyla hâkim olduğu yerlerde şiî hutbesi okutması, hutbede, önce el-Müsta'lî, sonra veziri Efdal, daha sonra da kendi adının yer alması, bunlara karşılık da kendisine malî ve askerî yardım yapılarak Dımaşk'ı alması sağlanacak" kapsamlı önerilerde bulundu. Bunu kabul eden ve kardeşi Dukak ve babalığı Cenahüddevle ile arası açık bulunması nedeniyle güç durumda kalan melik Rıdvan, Haleb ve öteki hâkim olduğu memleketlerde sünnî hutbeyi kaldırıp şiî hutbesi okutmaya başladı, sünnî kadı ve hatîbleri de değiştirip buralara, şiî inançlı kimseleri atadı (Ağustos 1097). Böylece Suriye Selçuklularının Haleb kolu Mısır Fatımî Halifeliği'ne maddî ve manevî bağlarla bağlanmak suretiyle tâbi bir duruma gelmiş ve tarihte ilk kez, bir Selçuklu meliki, şiî Mısır Fatımî Halifeliği'ni metbû tanımıştır. Fakat bununla birlikte kendisinin en yakın dostları Yağısıyan ve Sökmen, derhal Haleb'e gelip Rıdvan'ı çok ağır bir şekilde kınamışlar ve "Derhal şiî hutbesini kaldırmasını" ondan istemişlerdir. Hükümdarlığının devamını bu iki emîre borçlu olan Rıdvan, dört hafta süreyle şiî Fatımî Halifeliği adına okuttuğu şiî hutbesini kaldırıp yeniden sünnî Abbasî Halifeliği ve Büyük Selçuklu Devleti adlarına değiştirmek zorunda kalmış, bu arada Abbasî halifesi el-Müstazhir Billah'tan gönderdiği özel bir elçiyle özür dilemiştir (Eylül 1097).34

Melik Rıdvan, söz konusu hutbe sorunu dolayısıyla Haleb'e gelen emîr Yağısıyan ve Sökmen'le "Humus'a çekilip âdeta bağımsız bir emîrlik kuran Cenahüddevle Hüseyin'e ve kardeşi Dukak'a karşı birer sefer düzenleme" hususunda anlaşmaya vardıktan sonra onlarla birlikte harekete geçmişse de "Haçlıların Yağısıyan'ın valisi bulunduğu Antakya'ya yönelmeleri" haberi üzerine söz konusu seferler yapılamamıştır. Bu arada melik Rıdvan, bu seferlerin yapılamamasında veziri Ebu'n-Necm Hibetullah'ın da etkisinin olduğunu tespit etmiş, bu nedenle onu azledip Ebu'l-Fazl Hibetullah'ı vezirliğe atamıştır.35 Bu arada melik Rıdvan, kötü ve zulme varan yönetimi dolayısıyla huzursuzluk çıkaran Haleb Reisi Berekât el-Fav'î'yi öldürtmek suretiyle bertaraf etmiş ve yerine Sâid b. Bedi'i atamış, böylece Haleb Melikliği'nde huzur ve sükûnu sağlamıştır (1098 ortaları).36

Batı-Avrupa devletleri, Hz. İsa'nın doğduğu Kudüs'ü İslâmlardan almak, İslâmiyetin Hıristiyanlık aleyhine yayılması, Selçukluların Bizans egemenliğindeki Anadolu, kısmen Suriye ve Filistin'e hâkim olup buralarda birer devlet kurmaları, Çaka Bey'in İzmir'de bir Türk Beyliği kurup Rumeli'de Bizans'ı ciddi olarak tehdit eden Peçeneklerle işbirliğine girişmesi ve nihayet Batı-Avrupa'nın kavimler göçünü izleyen yıllarda büyük bir iktisadî bunalıma düşmesi sebepleriyle Haçlı Seferleri düzenleyerek harekete geçmişlerdir. Bir süre sonra Haçlılar, Urfa'da ilk Haçlı devletini oluşturan Urfa Haçlı Kontluğu'nu (10 Mart 1098), Antakya'da Antakya Haçlı Prensliği'ni (30 Haziran 1098) ve nihayet Kudüs'te de Haçlı Krallığı'nı kurmuşlardır (15 Temmuz 1099).37

Haçlıların Antakya üzerine yürüyüp kuşatmaya başlamaları üzerine şehir valisi Yağısıyan, başta Büyük Selçuklu Devleti'nin Musul valisi Gürboğa olmak üzere bütün Müslüman emîrlere kendisine yardıma gelmelerini bildirdiği sırada oğlu Şemsüddevle ile de melik Rıdvan'a yardım çağrısında bulundu. Bunun üzerine Rıdvan, kendisi bizzat sefere katılmayıp, bir miktar askerî birliği Şemsüddevle'nin emrine vermekle yetinmiştir. Fakat bu kuvvetler, yolda Haçlılar tarafından baskına uğramaları üzerine Haleb'e dönmek zorunda kaldılar (Mart 1098).38

Haçlıların Antakya'yı işgal ile burada bir prenslik kurmaları, Haleb Selçuklu Melikliği için son derecede ciddi bir tehlike yaratmıştır. Nitekim çok geçmeden Melikliğe ait Azaz valisi Ömer, Haçlı liderlerinden Godefroi ile işbirliği yapıp isyana kalkışmış, fakat Rıdvan'ın azimli tutumu karşısında başarılı olamamıştır. Bu olaydan bir süre sonra Raymond, Godefroi ve Flandır Kontu Robert, önce er-Rûc, daha sonra da el-Bâre ve Maarretünnûman'ı işgal ile buralara Hıristiyanları yerleştirmişlerdir (Aralık 1098); çok geçmeden Haçlılar, yine Haleb'e bağlı el-Cezr, Zerdana ve Sermin kale ve kentlerini de işgal ile Haleb'i âdeta kuşatma durumuna geldiler. Bunun üzerine kuvvetleriyle harekete geçen Rıdvan, Haçlılarla Kellâ yörelerinde yaptığı savaşta ağır bir yenilgiye uğramış ve Haleb'e dönmek zorunda kalmıştır. Bu savaştan hemen sonra Haçlılar, Haleb'e bağlı Kefertab ve el-Hâzır kalelerini de işgal etmişlerdir (Temmuz 1101). Haleb'i de kesinlikle işgal etmeyi planlayan Antakya prensi Bohemund'un, bu hususta pek çok hazırlıklar yapmışsa da Danişmend Gazi Gümüştekin'in saldırıları karşısında Malatya hâkimi Ermeni Gabriel'in yardımına gitmesi üzerine melik Rıdvan, harekete geçerek Haçlıların depo ettikleri bütün yiyecek maddelerini ele geçirmiş, Humus emîri Cenahüddevle de Esfûnâ kalesini Haçlılardan geri almıştır. Rıdvan, bu arada Cenahüddevle ile de

anlaşıp barışmış, fakat Cenahüddevle Humus'ta Bâtınîler tarafından öldürülmüş, bunun üzerine Humus, Dımaşk meliki Dukak tarafından ele geçirilmiştir.39

Musul Selçuklu valisi Çökürmüş ile Hasankeyf emîri Sökmen'in kumandasındaki ordunun, II. Baudouin, Joscelin, Bohemund ve Tankred gibi Haçlı reislerini Harran'da Belîh çayı yörelerinde ağır bir yenilgiye uğratmaları, hattâ Baudouin ve Joscelin'in tutsak alınmalarını40 fırsat bilen melik Rıdvan, kuvvetleriyle harekâta başlayarak el-Cezr, el-Fûa, Sermin, Maarretü Masrîn ve öteki bazı bucak ve kaleleri Haçlı işgalinden kurtarmış, bu arada kendine bağlı emîrlerden Şemsü'l-havâs Yaruktaş da Savveran'ı fethetmiştir. Rıdvan, ayrıca Bâlis ve el-Fâyâ'yı da Cenahüddevle'nin adamlarından teslim almıştır (1104). Böylece Haleb Melikliği bir süre de olsa Haçlı baskı ve tehdidinden kurtulmuştur.41

Haçlılara karşı kazandığı bu başarılardan sonra melik Rıdvan, kardeşi Dukak'ın ölümü (Haziran 1104) üzerine ordusuyla Dımaşk'a yönelmiş, bir süre kuşatmış, "Kentte kendi adına hutbe okutup para bastırmayı" kabul ettirdikten yani Dımaşk Selçuklu Melikliği'ni kendine tâbi kıldıktan sonra Haleb'e dönmüştür. Bu olaydan aşağı-yukarı bir yıl sonra (Mart 1105) bu sırada Antakya Prensliği'nin yönetimini üzerine alan Tankred, öteki Haçlı kontluklarından da yardım alarak Haleb Selçuklu Melikliği'nin önemli konumunda bulunan Artah üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı. Buna karşılık yedi bin kişilik bir kuvvetle Tankred'in harekâtına engel olmak isteyen Rıdvan, onunla giriştiği savaş sonunda yenilgiye uğrayıp Haleb'e çekilmek zorunda kaldı (Nisan 1105). Bunun üzerine Tankred, Artah'ı işgal ettikten başka Haleb'e bağlı birçok kaleyi ele geçirmiş ve pek çok yerleri de tahrip etmiştir.42

Bu ağır yenilgi üzerine melik Rıdvan, melikliğini Haçlı istilâ ve işgalinden korumak amacıyla Artukoğlu İlgazi, İspehbud Sabave, Sincar emîri Arslantaşoğlu Alpı ile anlaşmaya varıp Haçlılara karşı bir ittifak yapmıştır. Fakat adları geçen müttefik emîrler arasında çıkan anlaşmazlık, özellikle Musul valisi Çökürmüş'ün siyasal oyunları sonucunda, Rıdvan'ın Haçlılara karşı kurmayı başardığı bu ittifak da böylece dağılmıştır.43

Melik Rıdvan, melikliğinin sınırları içinde bulunan Efâmiye kalesinin Fatımîlerle işbirliği yapan Selçuklu vasalı Humus emîri Halef b. Mülâib'in yönetimine geçmesi üzerine, şiî dâisi Sermin kadısı Ebu'lfeth es-Sermini ve Bâtınî reisi Ebû Tahir es-Sâig ile ilişkiler kurmak suretiyle bu önemli kaleyi ele geçirmeyi başardı (Şubat 1106), fakat çok geçmeden siyasî girişim ve askerî hareketlerde bulunan Antakya prensi Tankred, kuvvetleriyle süratle Efamiye'ye yönelip bu önemli kent ve kaleyi işgal etti (Eylül 1106). Bu arada Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Muhammed Tapar, melik Rıdvan'ın Bâtınîlerle sıkı bir işbirliğine başlaması üzerine onu şiddetle kınamış, bu nedenle Rıdvan, Haleb'deki Bâtınîleri şehirden çıkartmak zorunda kalmıştır (1107/1108).44

Melik Rıdvan, Haleb'i ele geçirme planlarını uygulamayı sürdüren Haçlılara karşı Musul Selçuklu valiliği'ne atanan Çavlı Sakave'ye bir mektupla başvurup "Suriyeliler, Haçlıları yurtlarından uzaklaştırmada aciz kaldılar" diyerek ona Suriye'ye gelmesi için çağrıda bulundu. Fakat bu sıralarda Musul'a hâkim olma mücadelesi veren Çavlı'nın "Önce Musul'u ele geçirdikten sonra Haleb'e gelip

Haçlıları buradan uzaklaştıracağı" önerisini kabullenen melik Rıdvan, Haleb'i sıkıştırmakta olan Antakya prensi Tankred ile barış yapıp Rahbe'yi İlgazi ile birlikte kuşatmakta olan Çavlı'ya katıldı. Müttefikler, Rahbe'yi ele geçirdikten sonra Musul'a yönelip ele geçiren Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Kılıç Arslan ile Hapur ırmağı yörelerinde yaptıkları savaşı kazanıp (Temmuz 1107) Musul'a hâkim oldular. Bununla birlikte Rıdvan, kendisiyle yaptığı "Haleb'i Haçlılara karşı koruma ve onları bölgeden uzaklaştırma" anlaşmasını yerine getirmeyen, ayrıca müttefiki İlgazi'yi tutuklayan Çavlı'dan korkup çekinmesi nedeniyle kuvvetleriyle birlikte Haleb'e dönmek zorunda kalmıştır.45

Sultan Muhammed Tapar tarafından Musul Selçuklu valiliğinden azledilen Çavlı Saka ve Belîh çayı savaşında tutsak alınan Baudouin ve Joscelin'i serbest bıraktıktan sonra sultana karşı Suriye ve Irak'taki yöresel emîrlerle ittifak girişimlerinde bulunmuş, melik Rıdvan ise Çavlı'ya karşı Nümeyroğulları kabilesiyle bir ittifak yapıp Haleb'e dönmüştür. Bu arada Çavlı, Haleb Selçuklu Melikliği'ne ait Bâlis'e yürüyüp işgal etti (Eylül 1108). Bunun üzerine Rıdvan'ın Antakya prensi Tankred'le bir ittifak yapmasına karşılık Çavlı da Urfa kontu Baudouin'le bir anlaşma ve ittifak yapmıştır. Çok geçmeden iki taraf arasında Tellü Bâşir yörelerinde yapılan şiddetli bir savaş (Ekim/Kasım 1108) sonunda ağır kayıplara uğrayan Baudouin, Joscelin, Çavlı ve beraberlerindeki öteki emîrler, geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu arada pek çok ganimet ele geçiren Tankred, Antakya'ya, Rıdvan'ın kuvvetleri de Haleb'e dönmüşlerdir. Böylece Çavlı'nın Haleb'e de hâkim olma girişim ve çabaları ise başarılı olamamıştır.46

Haçlıların Suriye ve Filistin'deki işgal ve istilâları karşısında, bu bölgelerdeki Selçuklulara tâbi, özellikle Haleb ve Dımaşk Selçuklu Meliklikleri ile öteki Arap emîrliklerin çok zor durumlara düşmeleri üzerine Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Muhammed Tapar'ın buyruğu üzerine Haçlılara karşı harekete geçen Selçuklu ordusu, (1110 Seferi) Urfa üzerine yürüyüp kuşatmaya başlamış, fakat başarılı olamamıştır.47

Selçuklu ordusunun Urfa Haçlı Kontluğu'na karşı giriştiği Urfa harekâtına katılmamış olan melik Rıdvan, Haçlı kuvvetlerinin Urfa'ya yardıma gitmelerini fırsat bilerek Haçlıların işgal ettikleri yerleri geri alma harekâtına başladı ise de Tankred'in Urfa'dan dönmesi üzerine harekâtını durdurup Haleb'e döndü. Tankred, çok geçmeden Rıdvan'ın bu askerî harekâtına karşılık vermek üzere harekete geçip Esârib'i kuşatmaya başladı. Bunun üzerine Rıdvan, Tankred'e "20 bin altın karşılığında kuşatmadan ayrılmasını" bildirmişse de bu parayı az bulan Tankred, bunu kabul etmemiş ve aralarında bir anlaşma yapılamamış, çok geçmeden de Esârib Haçlıların işgaline uğramıştır (Aralık/Ocak 1110/1111). Harekâtını sürdüren Tankred, Zerdana ve Bikisrâil kalelerini de işgal etmiştir. Çok güç bir durumda kalan melik Rıdvan, Tankred ile "20 bin altın, 10 baş at ve aldığı Ermeni tutsakları geri verme" karşılığında bir barış yapmak zorunda kalmıştır. Bu Haçlı istilâ ve işgali üzerine Haleb çevresinde oturan halkın buralardan göç etme hazırlıklarına başlamaları üzerine Rıdvan, hazineye ait 60 parsel araziyi çok ucuz fiyatlarla satmış, böylece halkın göçünü engellemiştir.48

Tankred'in söz konusu Haleb ve çevresini istilâ ve işgali üzerine, Rıdvan'ın girişimleriyle Haşimî ailesinden birisinin başkanlığında, sûfî, fakih ve iş adamlarından oluşan bir heyet, bu sırada Bağdat'ta

bulunan sultan Muhammed Tapar'a giderek ondan Haçlılara karşı yardım isteğinde bulundular, ayrıca bu heyete katılan kimseler, Bağdat'ta büyük gösteriler yaptılar, hattâ, halifenin ve sultanın özel camilerine Cuma günü gidip hatîbi aşağı indirerek hutbe okuduğu minberi parçaladılar. Bu olaylar üzerine sultan, Musul valisi Mevdud'un komutasında hazırlattığı orduya, Ahlat emîri Sökmen el-Kutbî, İlbeyi ve Zengi, Ahmedîl, Ebul-Heycâ, İlgazioğlu Ayaz da kuvvetleriyle katılmışlardır. Bu Selçuklu ordusu, Harran'dan Suriye'ye gelip Joscelin'in yönetiminde bulunan Tellü Bâşir'e yönelip kuşatmaya başladı (Temmuz 1111 sonları), fakat orduda çıkan huzursuzluk nedeniyle kuşatma sürdürülememiştir. Bu arada Rıdvan, bir mektupla başvurduğu başkumandan Mevdud'a "Gerçekten ben, mahvolmuş durumdayım, bu yüzden de Haleb'den ayrılmak istiyorum, bu nedenle buraya süratle geliniz" demiştir. Bunun üzerine Haleb önlerine gelip karargâh kuran Selçuklu ordusu, bölgede yağma ve kötü hareket ve davranışlara girişti. Bu durum karşısında Selçuklu ordusunu çağırdığına âdeta pişman olan Rıdvan, Selçuklu askerlerinin bu hareketlerine engel olmak için bazı önlemler almak zorunda kaldı. Bu arada Selçuklu ordusuna katılan Dımaşk emîri Tuğtekin'in "Ordunun Haçlılarla savaşmak üzere Suriye'ye yayılmaları" önerisi üzerine Selçuklu ordusu, Haleb önlerinden ayrıldı (Eylül 1111 başları), daha sonra da ordudaki emîr ve kumandanlar memleketlerine döndüler. Böylece Haçlılar karşısında ciddî bir sarsıntı geçiren Haleb Selçuklu Melikliği de âdeta kaderiyle başbaşa bırakılmış oldu.49

Gittikçe artan Haçlı istilâ ve işgalleri sebebiyle Haleb'de âdeta kuşatılmış bir durumda kalan melik Rıdvan, Dımaşk Selçuklu emîri Tuğtekin'i Haleb'e davet ettikten sonra onunla "Gerektiği takdirde birbirlerine malî ve askerî yardımda bulunmak ve Dımaşk'ta Rıdvan adına hutbe okutup para bastırmak, yani Rıdvan'a tâbi olmak" şartlarıyla bir anlaşma yaptı (1112 başları). Fakat Kudüs kralı I. Baudouin'in Dımaşk yörelerine yönelip istilâya başlaması üzerine Tuğtekin'in çağrısıyla Musul Selçuklu valisi Mevdud, Temîrek ve İlgazioğlu Ayaz'la birlikte ordusuyla harekete geçip Haçlıları Taberiyye yörelerinde ağır bir bozguna uğrattılar (Haziran 1113). Tuğtekin, aralarındaki anlaşmaya göre Rıdvan'ı da yardıma çağırmışsa da o, bunu kabul ile Tuğtekin ve müttefiklerine yardıma gitmemiş, ancak 100 atlı kuvveti göndermekle yetinmiştir. Bunun üzerine Tuğtekin, Rıdvan'ın tâbiiyetinden çıkıp onun adını hutbe ve paralardan derhal çıkarmıştır (Ağustos 1113).50

Bu olaylardan sonra oldukça yıpranan melik Rıdvan, kendisini takatten düşüren bir hastalık sebebiyle Haleb'de vefat etmiş (10 Aralık 1113), cesedi Meşhedü'l-melik'e gömülmüştür. Melik Rıdvan, 18 yıllık bir hükümdarlık döneminde, hâkim olduğu memleketlerde güven ve sükûnu sağlamada büyük çaba ve fedakârlıklar göstermiş, bu nedenle ünlü Haleb tarihçisi İbnü'l-Adîm, "Ölümünden sonra Haleb yönetiminin son derecede kötü bir duruma geldiğini ve Meliklik erkânının onun yokluğunu şiddetle hissetiğini" özellikle belirtmiştir.51

Melik Alp Arslan Devri

Melik Rıdvan'ın ölümünden sonra 16 yaşındaki oğlu Tâcüddevle Ebû Şucâ Alp Arslan Muhammed el-Ahras, Haleb Selçuklu meliki oldu. Bu sıralarda Haleb Melikliği, Haçlı tehlikesiyle birlikte Bâtınî faaliyetlerinin etkisi altında bulunuyordu; Melikliğin yönetim işlerini Baba adıyla tanınan

Rıdvan'ın hâdimlerinden Lülü yürütmekte, vezirlik makamında Ebu'l-Fazl, ordu komutanlığında Gümüştekin el-Baalbekî, Haleb yerli muhafız kuvvetleri kumandanlık görevinde ise Haleb Reisi Sâid bulunuyorlardı, böylece Rıdvan'ın yönetim kadrosu, ayen korunmuş oluyordu.

Alp Arslan, tahta geçer geçmez iki kardeşi Mubarekşah ile Melikşah'ı derhal öldürtmüş, böylece bütün meliklik işlerini bizzat elinde tutmayı sağlamış oldu. Bu arada Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Muhammed Tapar, kendisine bir mektup gönderip "Vaktiyle baban, Bâtınîler konusunda bana muhalefet ediyordu, halbuki ben, şimdi senden, benim bir evlâdım olarak onları yok etmeni istiyorum" demiştir; esasen Meliklik erkânı da bu hususta kendisini uyarmakta idiler. Bunun üzerine Alp Arslan, başta Bâtınî reisi Ebû Tahir olmak üzere İsmail ed-Dâî, kardeşi el-Hakîm el-Müneccim ve öteki Bâtınî ileri gelenlerini yakalatıp boyunlarını vurdurmak suretiyle öldürtmüş, 200 Bâtıniyi de etkisiz bir hâle getirmiştir; böylece Haleb yönetimine âdeta hâkim bir durumda olan Bâtınîler bertaraf edilmiş oldular.52

Melik Alp Arslan, Bâtınîlere kesin bir darbe vurup onları bertaraf ettikten sonra Haçlılarla mücadelelerde bulunmak ve Melikliği'nin yönetimini daha sağlam bir duruma getirebilmek için kendisine yakın olan bazı devlet erkânının tavsiye ve önerileri sonucunda, Dımaşk emîri Tuğtekin'e bir mektupla başvurup "Haleb'e gelip Meliklik işlerini ve orduyu iyi bir düzene sokmasını" bilirdi. Bu dâveti olumlu karşılayan Tuğtekin, bütün sorunların görüşülüp karara bağlanabilmesi için onu Dımaşk'a çağırdı, bu arada ona tâbilik ve bağlılığını göstermek için de Dımaşk'ta sultan Muhammed Tapar'ın adından sonra onun adını hutbelerde okutup, ayrı şekilde adına para da bastırdı (Şubat 1114). Tuğtekin'in bu dâvetini kabul eden Alp Arslan, kendisine yakın meliklik erkânıyla Dımaşk'a gitti; onları şehir dışında karşılayan Tuğtekin, Alp Arslan'ı, vaktiyle amcası Dukak'ın oturduğu meliklik tahtına oturttu, kendisine ve erkânına çok değerli armağanlar takdim etti. Bir süre sonra Alp Arslan ve heyeti, Tuğtekin ve beraberindeki heyetle birlikte Haleb'e geldiler. Fakat çok geçmeden melik Alp Arslan'ın, Tuğtekin'in tasarladığı Haleb yönetimindeki ıslahata henüz başlamadan ondan habersiz olarak Melikliğin yüksek düzeydeki yöneticilerini tutuklama ve öldürtmeye başlaması ve ayrıca kendisiyle hiç ilgilenmemesi üzerine derhal Dımaşk'a geri dönmüştür.53

Tuğtekin'in Dımaşk'a dönmesi üzerine atabek Lülü, Meliklik yönetimini tam anlamıyla tek elinde toplamış, tahakküme başlayarak bir çok kimselerin mal ve paralarına el koymaya başlamıştı. Melik Alp Arslan ise Meliklik yönetimiyle hiç ilgilenmeyip zevk ve sefa âlemine dalmış, hattâ meliklik erkânına karşı pek hoş olmayan hareket ve davranışlarda bulunmaya başlamıştı. Bunun üzerine atabek Lülü, melikliğin ileri gelen mülkî ve askerî erkânının destek ve yardımlarıyla melik Alp Arslan'ı öldürmüştür.54

Sultanşah Devri

Melik Alp Arslan'ı öldürtmek suretiyle Halep Melikliği'ne tam anlamıyla hâkim olan atabek Lülü, henüz altı yaşında bir çocuk olan Alp Arslan'ın kardeşi Sultanşah'ı Meliklik tahtına oturtmuş, Şemsü'l-havâs Yaruktaş'ı ordu kumandanlığına, azlettiği Ebu'l-Fazl'ı yeniden vezarset makamına getirmiştir.

Çok geçmeden Lülü ve askerî erkân, Haçlı tehlikesine karşı Dımaşk emîri atabek Tuğtekin ve öteki Müslüman emîrlere mektup gönderip onları yardıma çağırmışlar, fakat onlardan hiç bir olumlu cevap alamamışlardır. Haleb tarihçisi İbnü'l-Adîm'in ifade ettiği gibi "Ne gariptir ki Haleb gibi Kuzey-Suriye'nin en önemli merkezî konumunda bulunan kentine hiçbir Müslüman emîr sahip çıkmıyor ve Haçlı tehlike ve baskısı da böylece sürüp gidiyordu.55

Haleb Selçuklu Melikliği'nin içte ve dışta endişe verici tehlikelerle başbaşa kalması dolayısıyla ümitsizliğe düşen atabek Lülü, bu kez, sultan Muhammed Tapar'a mektup yazıp "Meliklik hazinesiyle Haleb'i kendisine teslim edeceğini, bu sebeple askerî kuvvet göndermesini" bildirdi. Sultan, Haçlılarla savaşmak, ayrıca Büyük Selçuklu kuvvetleriyle savaşarak isyan durumuna gelen Mardin emîri İlgazi ve Dımaşk emîri Tuğtekin'i cezalandırmak amacıyla Hemedan emîri Porsukoğlu Porsuk'u Çavuş Bey ve Gündoğdu ile birlikte büyük bir orduyla "Önce İlgazi ve Tuğtekin'le savaşıp bunları etkisiz hâle getirmesini, daha sonra da Haçlılarla mücadeleye girişmesini" emretti. Çok geçmeden harekete geçen Selçuklu ordusu, Haleb'e yönelmiş, başkumandan Porsuk, Lülü'ye ulaklar gönderip "Haleb'in derhal kendisine teslimini" istemiştir. Haleb'i Selçuklu ordusuna teslimden vazgeçen Lülü, bu kez İlgazi ve Tuğtekin'e elçiler gönderip "Haleb'i kendilerine teslim edeceğini, buna karşılık Dımaşk'a bağlı bir yerin yönetiminin kendisine verilmesini" bildirdi. Bunun üzerine Tuğtekin, İlgazi ile birlikte Haleb'e gelip Selçuklu ordusuna karşı savunma durumuna geçtiler. Öte yandan bunu haber alan Porsuk, Haleb'e gitmeyip Dımaşk'a bağlı olan Hama'ya yürüyüp ele geçirdi. Bunun üzerine Tuğtekin ve İlgazi, Selçuklu ordusuna karşı Kudüs kralı Baudouin, Trablus prensi Pons ve Antakya prensi Roger'le birleşerek Efâmiye kalesi önlerinde karargâh kurdular (1115 başları). Bu sırada Şeyzer'de konaklayan Selçuklu ordusu ve müttefikler, birbirlerine saldırmaya cesaret edemeyerek memleketlerine döndüler. Bu arada Selçuklu kuvvetleri, Haçlıların elinde bulunan Kefertab ile Haleb'e bağlı Buzâa'yı ele geçirmişlerdir. Selçuklu ordusu, Haleb'e yürümeyi planladı ise de Antakya prensi Roger'in Haleb'e yönelen Selçuklu ordusunun ağırlıklarını bir baskınla ele geçirmesi üzerine Selçuklu ordusu İran'a dönmek zorunda kaldı. Böylece atabek Lülü de Haleb yönetimini elinde tutmayı başarmış oldu.56

İki yıla yakın bir süre Haleb Selçuklu Melikliği'nin yönetimini tekelinde toplayan atabek Lülü, Melikliğin iç ve dış sorunlarını çözmede hiçbir başarı gösterememiş, böylece korku ve endişeye kapılması sonucunda, bütün mal ve hazinesiyle Haleb'den ava çıkma bahanesiyle ayrılarak Câber kalesi hâkimi Mâlik b. Sâlim'in yanına gitmek üzere ayrılmış, fakat yolda emîr Sungur'un girişimleri sonucunda öldürülmüş ve beraberindeki hazine, Haleb'den gelen bir temsilciye teslim edilmiştir. Böylece Lülü'nün Haleb Melikliği yönetimindeki tahakkümü de sona ermiş oldu.57

Lülü'nün öldürülmek suretiyle bertaraf edilmesi üzerine, Rıdvan'ın hâdimlerinden eski ordu kumandanı Şemsü'l-havâs Yaruktaş, Dımaşk'tan gelip Haleb yönetimini üzerine almayı başardı (Mayıs 1117). Bu arada Selçuklu emîri Aksungur el-Porsukî, Haleb'e hâkim olmak için harekete geçmiş, fakat başarılı olamamıştır. Kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla Yaruktaş, Antakya prensi Roger'le el-Kubbe kalesi ile bir miktar para vermek suretiyle bir ittifak yapmıştır; bu arada da o,

Haleb kalesine çıkıp burasını ele geçirmek istemişse de başarılı olamayıp Haleb'den uzaklaştırılmış ve onun yerine Haleb ordu kumandanı Ebu'l-Meâlî el-Muhsin atanmıştır.58

Haleb Selçuklu meliki bulunan ve çok küçük yaşta olan Sultanşah'ın nâiblik yetkilerini ellerinde tutan devlet erkânının başarısız yönetimleri sonucunda, Meliklik ileri gelenleri ve kumandanlar, çok sayıda Türkmen kuvveti bulunan ve deneyimli bir yöneticilik vasfına sahip bulunan Mardin Artuklu emîri İlgazi'yi "Haleb'e gelip yönetimi ele almasını ve Haçlılarla mücadele etmesini" kararlaştırdılar. Çok geçmeden Mardin'e gelen Haleb heyetinin önerilerini kabul eden İlgazi, beraberinde oğlu Temürtaş (Demirtaş) ve yakın adamları olduğu hâlde, az sayıda bir kuvvetle Haleb'e gelmiş, fakat onun "Şehre alınıp alınmaması" hususunda Haleb yöneticileri arasında anlaşmazlık çıkınca İlgazi, derhal Haleb'den ayrılmış, fakat sonunda onun şehre alınmasına karşı çıkanlar ikna edilince İlgazi, Haleb'e gelip kaleye çıkmış, buradaki askerleri ve yöneticileri çıkartıp yerlerine kendi adamlarını yerleştirmiştir; o, ayrıca melik Sultanşah ve ablaları ve kız kardeşlerini de kaleden çıkarıp başka bir eve nakletmek suretiyle onları âdeta göz altına almıştır. Böylece Suriye Selçuklu Melikliği'nin Haleb kolu, fiilen ve resmen sona ermiş oldu (1117/18).59

Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-mülûk Dukak Devri

Babası Tutuş'un Rey savaşında yenilip hayatını kaybetmesi üzerine Dukak, beraberinde Aytekin el-Halebî ve bir miktar askerî birlik olduğu hâlde, Diyarbakır üzerinden kardeşinin bir Selçuklu Melikli'ği kurduğu Haleb'e gelmişti. Fakat çok geçmeden Dukak, babasının hâdimlerinden Savtekin'in, yönetimi ele almak üzere Dımaşk'a çağırması üzerine, gizlice Haleb'den ayrılıp Dımaşk'a geldi; kendisini karşılayan Savtekin, askerî birlik ve kumandanların onayını alıp Dukak'ı babasının yerine Dımaşk Selçuklu Melikliği tahtına oturttu. Bu sırada Dımaşk'ta Şıhne olarak Sâlâr Hısnuddevle Bahtiyar, yerli muhafız komutanı olarak da Emînüddevle Ebû Muhammed bulunuyorlardı. Böylece Haleb'den başka Dımaşk'ta da yeni bir Selçuklu melikliği kurulmuş oldu.60 Çok geçmeden Tutuş tarafından Meyyâfârikin (Silvan) Valiliği'ne atadığı oğlu Dukak'a atabek yaptığı Zahîrüddin Tuğtekin, Dımaşk'a gelip Dukak'ın hizmetine girmiş ve Dukak tarafından Melikliğin bütün yönetim işlerini ona verilmiş, fakat buna karşı çıktığı tespit edilen Savtekin, öldürülmek suretiyle bertaraf edilmiştir. Bu olaydan bir süre sonra melik Rıdvan'ın hizmetinde bulunan Antakya valisi Yağısıyan, aynı şekilde Rıdvan'ın tutum ve davranışlarına maruz kalan vezir Ebu'l-Kasım el-Hârezmî ile birlikte Dımaşk'a gelip Dukak'ın hizmetine girmişlerdir; hattâ Dukak, Yağısıyan'ın öneri ve tavsiyesiyle Ebu'l-Kasım'ı vezirliğe atamıştır.61

Babasının hâkim olduğu memleketlere kendisinin de hâkim olma girişimlerinde bulunan, fakat başarılı olamayan melik Rıdvan, bu kez, kardeşi Dukak'ın kurduğu Dımaşk Selçuklu Melikliği'ne hâkim olup ortadan kaldırmak amacıyla birkaç kez askerî harekâta girişmişse de pek başarılı olmamış, böylece Dukak, Dımaşk Melikliği'ni korumuş oldu.62

Haçlılar'ın Urfa'yı işgal ile burada bir kontluk kurmalarından sonra Antakya'ya yürümeleri üzerine şehir valisi Yağısıyan'ın askerî yardım istemesi üzerine Dukak, beraberinde atabeği Tuğtekin

olduğu hâlde, kuvvetleriyle birlikte Dımaşk'tan hareketle Humus'ta kendisine katılan Cenahüddevle Hüseyin ile birlikte Şeyzer yörelerine gelip konakladılar, çok geçmeden de el-Bâre'yi işgal eden bir kısım Haçlı kuvvetlerine ani bir baskın yapıp onları geri çekilmek zorunda bıraktılar (Aralık/Ocak 1097/98), fakat esas kalabalık Haçlı kuvvetlerinin harekete geçmeleri üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. Haçlıların Antakya'yı kuşatmaya başlamaları üzerine harekete geçen Selçuklu ordusuna kuvvetleriyle Dukak ve atabeği Tuğtekin de katıldı. Bu kuvvetlerin Tellü Mennes'e geldikleri zaman şehir halkının Haçlılarla işbirliği yaptıkları ortaya çıkınca melik Dukak, kuşattığı şehir halkının kendilerine karşı savaşmaması üzerine onlara "Ceza olarak bir miktar para ödemelerini" bildirdi; daha sonra Dukak, Selçuklu ordusuyla birleşerek Antakya'ya yöneldi ve Haçlılarla savaşa başladı. Bilindiği üzere savaşı ovada kabul eden Selçuklu ordusu, yenilgiye uğradı, bunun üzerine Selçuklu ordusundaki öteki emîrler gibi Dukak da Sökmen ve Cenahüddevle ile birlikte Dımaşk'a döndü.63

Melik Dukak, daha önce babası Tutuş'un hâkim olduğu Diyarbakır ve çevresine hâkim olmak amacıyla beraberinde veziri Muhammed el-Acemî olduğu hâlde, bir miktar kuvvetle Dımaşk'tan hareketle Rahbe üzerinden emîr Altaş'ın yönetimindeki Meyyâfârikin'e geldi. Çok geçmeden bölgenin bütün emîrleri huzuruna gelerek kendisine tâbi olduklarını arz ettiler. Hâkim olduğu bölgede bazı icraatta bulunan melik Dukak, Dımaşk'a geri dönmüştür.64

Teberiyye Haçlı prensi Tankred, kuvvetleriyle harekete geçerek Dımaşk Melikliği sınırları içinde bulunan Sevâd'a saldırıp (Mayıs 1100 başları) birçok ganimet ele geçirmiştir. Bu kuvvetler Kudüs kralı Godefroi de Boullon'un asıl Haçlı kuvvetlerine ulaşmak için geri dönerken, Dukak'ın sevkettiği atlı kuvvetlerin saldırısına uğrayıp ağır kayıplar vermiş, Tankred, güçlükle kralın kuvvetlerine katılmıştır. Böylece Haçlıları Sevâd yörelerinden uzaklaştıran Dımaşk atlı birlikleri Dımaşk'a dönmüşlerdir. Yenilgiye uğramasına rağmen atlı kuvvetleriyle harekete geçen Tankred, Sevâd topraklarına her gün yağma akınları yapmakta idi. Bunun üzerine Dukak, yağma akınlarını durdurması için Tankred'e bir miktar altın ve armağanlar vermeyi önermesine karşılıklı, o, Dukak'a altı deneyimli şövalye gönderip "Dımaşk'ı terketmesi, ya da Hıristiyanlığı kabul etmesi" önerisinde bulundu. Buna son derecede kızan Dukak, şövalyelere "Ya İslâmiyeti kabul, ya da ölümü tercih etmelerini" bildirdi; ancak İslâmiyeti kabul eden bir şövalye dışında beş şövalye başları kesilmek suretiyle öldürüldüler. Bunu haber alan Tankred, yeniden Sevâd topraklarına şiddetli akınlara başladı; Dukak'tan yardım alamayan Sevâd emîri, Tankred'in vasallığını kabul etmek zorunda kaldı.65

Kudüs kralı Godefroi'nin ölümü üzerine onun yerine krallık tahtına oturması kararlaştırılan Urfa kontu Baudouin, bir askerî birlikle Antakya üzerinden Lâzkiye'ye gelmiş, buradan da Kudüs'e doğru hareket etmişti. Bunu haber alan melik Dukak, Cenahüddevle Hüseyin ile birlikte kuvvetleriyle onu yakalamak amacıyla Beyrut yönünde ilerlemeye başladı. Öte yandan Baudouin, Cebele ve Trablusşam üzerinden Nehrü'l-kelb boyunca uzanan tarihî bir yoldan geçmekte idi. İşte tam bu sırada Dukak ve Cenahüddevle'nin kuvvetleri, paniğe kapılan Baudouin ve kafilesine saldırıya geçtiler. Yapılan çarpışmalarda birçok Haçlı askeri öldürüldü ise de gece karanlığından yararlanan Baudouin, Kudüs'e ulaşıp krallık tahtına oturdu (Kasım 1100).66

Trablusşam emîri Ebu'l-Hasan Ali b. Ammar, kendisine tâbi Cebele emîri İbn Süleyha'nın isyana başlaması üzerine, Dukak'a başvurup "Cebele'yi ele geçirip Dımaşk Melikliği'ne bağlamasını" bildirdi. Bunun üzerine Dukak, Tuğtekin'le birlikte Cebele'ye yürüyüp kuşatmaya başladı, fakat son derecede sağlam surlara sahip olan kenti ele geçiremedi, bu arada Tuğtekin'in de çarpışmalar sırasında yaralanması sebebiyle kuvvetleriyle Dımaşk'a geri döndü (1110/1101). Bununla birlikte Haçlıların saldırı ve baskıları karşısında İbn Süleyha, Tuğtekin'e özel bir ulak gönderip "Cebele'yi teslim etmek istediğini, kendisinin hazine ve ailesiyle Dımaşk, ya da Bağdat'a gidip ikamet edebilmesi için bir askerî birliği kendisine göndermesi hususuda melik Dukak katında girişimde bulunmasını" bildirdi (Haziran 1101). Tuğtekin, Diyarbakır'dan Dımaşk'a gelen (Temmuz 1101 sonları) Dukak'a durumu arz etmiş ve onayını aldıktan sonra da oğlu Tâcülmülk Böri'yi bir miktar kuvvetle Cebeli'ye gönderdi. Çok geçmeden Böri'ye Cebele'yi teslim eden İbn Süleyha, bütün ağırlıklarıyla Dımaşk'a gelip ikamete başladı. Bunu haber alan İbn Ammar, "İbn Süleyha'yı kendisine teslim etmesini, onun hazinesinden başka 300 bin altın da vereceğini" melik Dukak'a bildirdi ise de o, bunu kabul etmeyerek İbn Süleyha'yı hazinesiyle birlikte Bağdat'a gönderdi. Fakat bu arada Böri'nin kötü yönetiminden memnun olmayan Cebele halkı, İbn Ammar'ı "Şehri kendisine teslim edeceklerini" bildirdi; bunun üzerine İbn Ammar, bir askerî birlik gönderip Cebele'yi savaşla teslim aldı, bu arada Böri de tutsak alındı. Böylece Cebele, yeniden Trablusşam Emîrliği'ne bağlanmış oldu.67

Haçlı liderlerinden Raymond de Saint Gilles'in, Trablusşam'ın kuzeyindeki kıyı kenti Antartus'u işgal ile Trablusşam'ı tehdit eder bir duruma gelmesi üzerine İbn Anmar, melik Dukak ve Humus emîri Cenahüddevle Hüseyin'den yardım istedi. Melik Dukak bu yardım seferine bizzat katılmayıp iki bin kişilik bir kuvvet göndermiş, bu sırada Humus'ta bulunmayan Cenahüddevle'nin nâibi Yâhız da kuvvetleriyle Trablusşam'a yöneldi; böylece Dımaşk ve Humus kuvvetleri, İbn Ammar'ın kuvvetleriyle birleşerek Antartus yönüne hareket ettiler. Öte yandan Raymond da kuvvetleriyle Antartus yakınlarına gelip karargâh kurdu; çok geçmeden iki taraf arasında yapılan savaşta müttefik Müslüman kuvvetleri, bozulup geri çekilmiş ve çarpışmalarda oldukça ağır kayıplar vermiş, bu nedenle memleketlerine dönmüşlerdir (Nisan 1102).68

Daha önce babası Tâcüddevle Tutuş'un hâkimiyetinde bulunan Rahbe'nin emîr Kaymaz'ın eline geçmesi üzerine melik Dukak, Tuğtekin'le birlikte derhal Rahbe'ye yönelip kuşatmışsa da ele geçiremeyerek Dımaşk'a döndü. Fakat emîr Kaymaz'ın ölümü (Kasım/Aralık 1102) üzerine şehir yönetimine emîr Hasan'ın hâkim olmasından sonra melik Dukak, Tuğtekin'le birlikte harekete geçip Rahbe'yi kuşattıktan bir süre sonra sıkıntıya düşen halk, şehri ve kalesini Dukak'a teslim etmek zorunda kaldı (Mart/Nisan 1102). Şehirde işleri düzene koyan Dukak, buraya Muhammed eş-Şeybanî'yi nâib olarak atadıktan sonra Dımaşk'a döndü (Nisan 1103).69

Dokuz yıl (1095-1104) Dımaşk Selçuklu Melikliği tahtında oturan Şemsü'l-mülûk Ebû Nasr Dukak, yakalandığı verem hastalığından kurtulamayarak hayata gözlerini yummuş (8 Haziran 1104), cesedi, annesinin Dımaşk'ın kuzey-doğusundaki Meydanü'l-ahdar'da kente hâkim bir tepe üzerinde

yaptırdığı büyük bir mescidin havlusundaki Kubbetü't-tavâvîs adıyla anılan ve daha sonra kendisinin de gömüldüğü mezarlığa defnedilmiştir.70

Melik Dukak'ın ölümü üzerine, vasiyeti uyarınca 1 yaşındaki oğlu Tutuş, Meliklik tahtına oturtuldu, fakat yönetim, yine atabek Tuğtekin'in uhdesinde bulunuyordu. Melik Dukak, melikliği sırasında, kendisine karşı herhangi bir olumsuz hareketinin olmaması için oniki yaşındaki kardeşi Muhyiddin Ertaş'ın Baalbek valisi Gümüştekin Tâcî'ye gönderip Baalbek kalesinde tutuklatmıştı. Fakat Tuğtekin, Ertaş'ı hapisten çıkartıp Dımaşk'a getirtti ve onu, Meliklik tahtına oturttu (Eylül 1104). Fakat annesi ve bazı yakınları, kendisine "Dımaşk'tan gizlice kaçıp Baalbek'e giderek oradaki emîr ve kumandanlarla birleşip Haçlılardan da yardım almak suretiyle Dımaşk'a gelip şehri Tuğtekin'den alarak meliklik tahtına oturmasını" tavsiye ettiler. Bunun üzerine Ertaş, emîr Aytekin'le birlikte Baalbek'e değil de Harran taraflarına gittiler (Ekim 1104) ve Kudüs kralı I. Baudouin'e de mektup gönderip yardım isteğinde bulundular; kralın, onların bu isteğini olumlu bulması üzerine de Kudüs'e gidip kralı Dımaşk'a saldırması hususunda teşvik ettiler. Fakat bu sıralarda Fatîmilerin, Filistin'i Haçlılardan kurtarma harekâtına başlamak üzere olmaları nedeniyle Baudouin, onların önerisini kabulden vazgeçti. Bunun üzerine Ertaş, Aytekin'le birlikte Kudüs'ten ayrılıp Rahbe'ye giderek kent yönetimini eline aldı (Mart/Nisan 1105). Bir süre sonra buradan da ayrılarak doğu yönüne hareket eden Ertaş, yolda vefat etti. Öte yandan atabek Tuğtekin, Ertaş'ın Dımaşk'tan ayrılması üzerine hutbeyi Tutuş adına okutmaya başlamış, fakat çok geçmeden onun da ölümü sonucunda Selçuklu ailesinden Meliklik tahtına geçecek bir kimsenin olmaması sebebiyle Dımaşk Selçuklu Melikliği fiilen sona ermiş oldu.71 Bundan sonra Dımaşk'ta Tuğtekin'in atabeklik yönetimi kurulacak, onun ölümünden (Şubat 1128) sonra da yerine geçecek olan oğlu Tâcü'l-mülûk Böri'nin adına izafeten Böriler Hanedanı Devri başlayacaktır.72

Ortadoğu'da Selçuklu Varlığı / Dr. Hilâl Sürsal [s.778-785]

Ohıo Devlet Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Kültürleri Bölümü / A.B.D.

Ik Haçlılar M.S. 1096 yılında Anadolu'ya, bir sonraki yıl ise Suriye'ye ulaştıklarında, İslam topraklarındaki siyasi durumun dağınık ve parçalanmış bir görünümde olması Haçlıların bu bölgeleri ele geçirmelerini kolaylaştıracak bir nitelik arz etmekteydi. Müslüman olmuş Türkmenlerden oluşan Selçuklu kabilesi on birinci yüzyılda Orta Asya'dan Batı'ya doğru göç ederek, zamanla Horasan, Irak, el-Şems ve Anadolu'da yeni bir hakim güç haline gelmişlerdir.1 Selçuklular fethettikleri bu yeni toprakları, bireysel monarşiden ziyade aile tarafından idare şeklinde olan yönetim gelenekleri nedeniyle aile üyeleri arasında bölüşmüşlerdir. Sünni İslam'ın kurtarıcıları olarak ileri sürülebilecek olan Selçuklular2, ellerinde tuttukları toprakları yönetici ailenin üyeleri arasında dağıtmak suretiyle, istemiyerek bölgenin zayıflamasına katkıda bulunmuşlardır. Başlangıçta bölgenin zayıflamasına katkıda bulunan Selçuklular, daha sonra adeta muhkem bir kale gibi inançlarını Haçlı saldırılarına karşı savunmuşlar ve Haçlıları Müslüman topraklarında hezimete uğratacak olan bir seferberliği başlatmışlardır. Bu makalede, Selçukluların yükselerek iktidara gelişlerini ve Haçlılara karşı koymadaki rollerini analiz edeceğiz.

Selçuklular, tarihte Dokuz Oğuz3 olarak bilinen ve yedinci yüzyılın başlarında Doğu Türk kabileleri arasında dokuz klanın oluşturduğu bir konfederasyon olan Oğuz Türklerindendir. Sekizinci yüzyılın sonlarında, bu Oğuzlardan bir kısmı Sibirya steplerinden (Moğolistan) Batı'ya doğru göç ederek Aral Gölü bölgesine geldiler, böylece dokuz klan yapısıyla olan bağlarını gevşettiler. Bu bölgeye gelenlerin bir kısmı Sir Derya çevresine yerleşerek Cend, Huver ve Yeni Kent gibi Türk şehirlerini kurdular.

Oğuzların Orta Asya'da varlığına dair en eski atıflar, Sibirya'daki Yenisey nehri kıyıları boyunca yer alan Orhun Yazıtlarında bulunmaktadır. Dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren neredeyse bütün Arap coğrafyacılar onlardan bahsetmektedir. Onuncu yüzyıla gelindiğinde, güneyde Aral Gölü ve Amu Derya'nın alt kısımları, batıda Aşağı Volga nehri ve Hazar Denizi ve Kuzeybatıda İrtiş nehrinin yukarı kısımları tarafından sınırlanan bir bölgede yaşamaktaydılar. Kuzeyde Kıpçaklar, doğuda Karluklar, batıda Peçenekler ve yarı-Türk bir devlet olan Hazarlar olmak üzere diğer bazı Türk halkları ve güneyde de Müslüman dünyası ile komşuluk yapmaktaydılar. Selçuklular, on birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar Orta ve Yakın Asya'yı yönetmiş olan bir Türk ailesidir. Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları ve Rum Selçukluları olmak üzere bu aile beş hanedanlık kurmuştur. Bu hanedanlıkların yöneticilerinin atası, dokuzuncu yüzyılda Orta Asya'daki Oğuz Türklerinin lider kabilesi Kınık'ın askeri şefi (subaşı) olan Selçuk B. Dukak'tır.

Birbirlerine gevşek olarak bağlı bir kabileler konfederasyonunu oluşturan Oğuzlar, aynı zamanda bir Yabgu'nun egemenliğini tanımaktaydılar.4 Selçuk'un babası Dukak da Yabgu'ya hizmet etmekteydi. Dukak'ın ölmesi üzerine, oğlu Selçuk, Yabgu ile olan bir sürtüşmeden dolayı, Sir Derya

nehri boyunca hareket ederek kabilesini Cend bölgesine göç ettirdi. Selçuk 107 yaşında öldüğünde, isimleri İncil'den alınmış olan Arslan İsrail, Mikayil,5 Yunus ve Musa isimli dört oğlu bulunmaktaydı.

Bazı tarihçiler bu isimleri onların Hıristiyan olduğunun ya da İslâmiyet'i kabul etmeden önce Hıristiyanlığa duçar olduklarının birer kanıtı şeklinde öne sürmektedirler.6 Diğer bazı bilim adamları ise, Türkleri Şamanist olarak düşünmekte ve herhangi bir dine yabancı olduklarını savunarak onların, Orta Asya'yı geçmekte olan hacı ya da tacirlerin getirdiği Nesturilik, Manicilik, Budistlik ve Yahudilik gibi değişik dinlerin etkilerine de maruz kaldıklarına işaret etmektedirler.7 Oğuzların Kınık kabilesi, komşu devletlerdeki Müslümanlarla olan yakın ilişkileri sayesinde onuncu yüzyılın ikinci yarısında İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Böylece Aşağı Sir Derya bölgesi giderek İslâmiyet ile paganizmin buluştuğu, Müslüman "gazilerin"8 çok aktif olduğu ve aynı zamanda Selçukluların kendilerin de gazi olarak faaliyet gösterdikleri bir bölge haline gelmiştir.

Oğuzların İslâmiyet'le karşılaşmaları ve sonunda dinleri olarak kabul etmeleri çeşitli yollarla olmuştur: Samanoğulları Devleti'nin Müslüman gaziler ile yaptığı karşılıklı saldırılarla ve her ikisinin de karşılıklı olarak aldığı esirler aracılığıyla; ülke sınırlarında faaliyet gösteren Sufilerin aracılığıyla; pazarlarda karşılaştıkları, tanıştıkları tüccarlar aracılığıyla. Ancak İslam Oğuzların hepsine ulaşamamış, bu nedenle Batı'da kalanların Müslüman propagandasından kaçarak Bizans ordusuna katıldıkları görülmüştür.9

Göçebe ya da yarı göçebe olarak bilinen Türkmenler akıncı bir millet olarak, hayvanları için sürekli daha iyi otlaklar aramakta ve bu yüzden de o stepten bu stebe göç etmekteydiler. Sürekli olarak akınlar düzenlemekte ve bu saldırılar sonucu elde ettikleri ganimetlerle hayatlarını idame ettirmekteydiler. Türkmenler ademi merkeziyetçi bir siyasi sisteme sahipti. Topluluklarının temelini aile birimleri oluşturmaktaydı ve bazı aileler yönetici sınıf haline gelmişlerdi. Onların en önemli özelliklerinden biri, yaşam tarzları sayesinde örgütlenebilme yetenekleriydi; özgür olmaya alışmışlardı ve bağımsızlıklarını daima korumaktaydılar. Devletten maaş almaksızın yalnızca akınlar sonucu elde edilen ganimetlerin paylaşılması esası üzerine kurulu oldukça disiplinli bir orduları vardı. Silahları, at üzerindeyken mahir bir şekilde kullanabildikleri yaylar, oklar ve mızraklardı. Askeri kabiliyetleri mükemmeldi ve bu kabiliyeti Çinlilere karşı yaptıkları savaşlardan edinmişlerdi. Gelenekler ve adetler anlamına gelen "töre"10, Türkmenlerin yazılı olmayan kanunuydu. Çoğu zaman çevrelerinin düşmanlarla dolu olması nedeniyle belli bir disiplin içinde birlikte yaşamayı öğrenmişlerdi. Yeni nesiller bu yasaları toplumun yaşlı üyelerinden öğrenmekteydiler. Katı kaideler içermekte olan "töre", beyler de dahil olmak üzere her şeyin üstünde kabul edilmekte olup, ona karşı gelenler sert bir şekilde cezalandırılmaktaydılar.

Bazı bilim adamlarına göre, göçer toplumlarda yeni bir dini benimseyen ilk kişiler liderler ve lider ailelerdir.11 Böylece, liderler, sadece göçerler ile yerleşik hayata geçmiş toplum arasındaki ilişkileri kontrol etmekle kalmamakta, aynı zamanda, kendilerinin sosyal statülerini de güçlendirmektedir. Göçerlerin din değiştirmesi, siyasi durumlardaki değişiklikleri iyi bilen, iyi anlayan ve bunların ileride siyasi bir uyum gerektireceğini düşünen göçer ileri gelenlerinin din değiştirmesinden sonra

gerçekleşmekteydi. Oğuz Türkmenlerinden olan Selçukluların İslâmiyet'i kabul edişleri buna iyi bir örnek teşkil eder. Hâlâ pagan olan Oğuz liderleriyle savaşmak için, Selçuklular Maveraünnehir'deki yerleşik gruplara yardım etmişlerdir.12

Yeni Kent bölgesine göçen Selçuklular, halihazırda bölgede bulunan Türkmenler tarafından iyi karşılanmamışlardır. Ancak Selçukluların pagan Oğuzlara karşı verdikleri savaşlarda başarılı olduklarını gören Türkmenler bilahare Selçuklulara katılmışlardır. Onuncu yüzyılın sonunda, Selçuklular, Maveraünnehir'de İslâmiyet'i kabul etmiş bir kabileler konfederasyonu olan Karahanlılara karşı direniş göstermek için Samanoğulları tarafından kiralanmışlar ve bu hizmetlerinin karşılığında da kendilerine hayvanlarını otlatmaları için otlaklar verilmiştir.13 Ancak neticede Samanoğulları Karahanlılar karşısında yenilgiye uğramışlardır.

Bunun üzerine, Selçuklular yönetimindeki Türkmenler Selçuk'un torunları Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve bunların amcaları Arslan Yabgu arasında paylaşılmıştır. Karahanlılar yenilgisinden sonra, Türkmenlerden bazıları Horasan'da hüküm süren Türk kökenli başka bir devlet olan Gaznelilerin ordusuna katılmışlardır.14 Selçuklular daha sonra Karahanlılar tarafından kiralanmışlarsa da, ileriki yıllarda Karahanlı Hanı Selçukluları başından savmaya karar vererek onları zorla bölgeden çıkarmıştır. İstenmeyen Selçuklular, Tuğrul ve Çağrı Beylerin liderliğinde, beş ila on yıl arasında bir dönem boyunca aileleri, mülkleri ve sürüleriyle bir yerden diğerine göç edip durmuşlardır.

Selçukluların ilk lideri, kardeşi Çağrı Bey ve amcası Arslan Yabgu ile birlikte Tuğrul Bey'dir (d. 993-ö. 1063). Kendilerine daha iyi yaşam koşulları sağlayabilecek bir toprak bulma imkânını araştırmak üzere Çağrı Bey 1016 yılında iyi eğitilmiş 3000 Türkmenle birlikte Horasan üzerinden geçerek Anadolu'ya doğru göç eder. Çağrı, 1016 ile 1021 yılları arasında Doğu Anadolu'ya gelerek yaşam koşullarını inceler, ganimet toplar ve yolu üzerinde rastladığı Ermeniler, Gürcüler ve Bizanslılarla birçok kez savaşmak zorunda kalır.

Öte yandan, Horasan'ın bitişiğindeki diğer bir Türk asıllı devlet olan ve 977 yılında Samanoğullarından bağımsızlıklarını kazanmış olan Gazneliler de, Karahanlılar tarafından Sir Derya'dan sürülen Selçuklular'ın tehdidi altındadır. Neticede, Gazneli Sultanı Mesut ile Selçuklular karşı karşıya gelirler. Ancak Mesut, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in kendisini Merv yakınlarındaki Dandanakan'da yaptıkları savaşta hezimete uğratmalarına engel olamaz. Bu savaş Gaznelilerin Horasan'daki varlığına son verirken, Selçukluların da bir devlet olarak ortaya çıkışlarını belirler.

23 Mayıs 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan Savaşı, Selçukluların elde edebilmek için çok savaş yaptıkları bir toprakta, yani Horasan'da, ilk kez egemen olmayı başarmalarından dolayı, tarihçiler tarafından Selçuklu İmparatorluğu'nun başlangıcı olarak kabul edilmektedir. En nihayet, günümüz standartlarına göre tarif edilebilecek sınırları belli ve kendilerine ait bir toprak parçasına sahip olan Selçuklular, yeni ülkelerine başkent olarak Nişapur'u ilan etmişlerdir.

Horasan'ı almak suretiyle, Selçuklu liderleri, kabile liderliğinden bir ülkenin hakimleri haline dönüşmüşlerdir. Bu dönüşümün önemi özellikle, bu liderlerin diğer devletlerin hükümdarlarıyla müzakere/pazarlık yeteneklerindeki gelişimde kendisini göstermiştir. Komşu hükümdarlar Selçukluların saldırılarından çekindikleri için ve egemenliklerini olmasa bile mallarını ve topraklarını onlardan koruyabilmek için anlaşmalar yapmaya çalışmışlardır. Yerleşik yaşam tarzı bir yandan Selçukluları üzerlerine siyasi bir sorumluluk almaya mecbur bırakırken, öte yandan Selçuklu liderlerini alışık oldukları yönetim tarzından çok farklı olan idare teknikleri bilgisini edinmeye zorlamıştır. İşgal ettikleri toprakların nüfusunun çoğunlukla İranlılardan meydana gelmiş olması önemli bir faktör olmasına rağmen, bu durum yeni lider tabakasını etkilememiştir. Horasan'daki Gaznelilerin kifayetsiz yönetiminden oldukça bezmiş olan ve yeni yöneticilerini kabullenmelerinin kendileri için onların saldırılarına maruz kalmaktan daha iyi olabileceğini düşünen yerel halk da, Selçuklu idaresini çok kısa bir süre içinde kabullenmiştir.

Selçuklular, ataları olarak irsiyet yoluyla kendilerini dayandırabilecekleri bir hükümrân aileye, yani lider bir ailede bulunması çok arzulanan böyle bir özelliğe sahip değillerdi. Ataları en fazla Oğuz Yabgularına hizmet eden askerlerdi. Bunun farkında olan Selçukluların, halk tarafından kabul edilmelerini sağlamak için, hem daha ehil bir şekilde yönetmeleri ve hem de Abbasi Halifesi'nden kendi hükümdarlıklarına meşruiyet almaları gerekmekteydi. 1055 yılında Tuğrul Bey Bağdat'a girmiş, ve her iki kardeş adına hutbe okunmasından sonra Abbasi Halifesi El-Kaim Tuğrul, Bey'i "Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdarı" olarak ilan etmiştir. Bu tarihten sonra, Selçuklular Mısır'daki (Kahire) Şii Halifeliği'ne karşı Sünni Halifeliği'nin savunucusu olmuşlardır.

Selçuklu İmpartorluğu'nun kuruluşu Horasan'ın ele geçirilmesi ile başlamış ve fethedilen toprakların yönetici aile üyeleri arasında idari olarak bölünmesiyle devam etmiştir. Tuğrul'un kardeşi Çağrı'ya Doğu bölümleri verilmiş, Musa Yabgu Herat ve Sistan'dan sorumlu hale gelmiş, Tuğrul'un kendisi ise Irak'ı ve Batı'daki bölgeleri almıştır. Böylece, Horasan'ın ve Irak'ın fethi Yakın Doğu'da Arapların siyasi hakimiyetinin de sonunu getirmiştir.

Fetihlerden sonra, aralarında meşhur Vezir Nizam -ülmülk'ün de bulunduğu İranlı idarecilerin de yardımıyla ve Gazali15 gibi ünlü ilahiyatçıların ders verdiği medreseler kurmak suretiyle, Selçuklular dinen kabul olunmuş inançlara karşı gelenlere yönelik bir mücadele başlattılar.16 İlk medreseler Selçuklu Dönemi'nden önce kurulmuş olmasına rağmen, idarecilere ve devletle işbirliği yapan din adamlarına aynı tarzda eğitim vermek amacıyla bu tür kurumlardan oluşan bir şebekeyi ilk kez kuran devlet adamı Nizamülmülk olmuştur. İmparatorluğun batı kısmının tek hakimi olur olmaz Tuğrul Bey, Selçuklu ailesinin üyeleri arasındaki mücadelelerle de meşgul olmaya başlamıştır. Bu mücadeleler belirli aile üyeleri -örneğin, İbrahim Yinal (Tuğrul'un üvey kardeşi), Kutulmuş (amcasının oğlu) ve Yakuti (Çağrı Bey'in oğlu)- tarafından fethedilmiş olan toprakların yönetim hakkı için yapılmaktaydı.

İbrahim Yinal, Tuğrul Bey tarafından Musul'un sorumluluğuna atanmış ve burada Türkmen saldırılarını başarılı bir şekilde kontrol altında tutmaktaydı. 1058 yılında, Yinal'ın Tuğrul Bey'e karşı muhtemelen bir isyan hazırladığına dair dedikodular çıktı. O sırada Yinal'ın, İmparatorluğu üvey

kardeşi Tuğrul Bey'in elinden alması konusunda onu teşvik eden Arslan Basasiri ile görüştüğüne ve Tuğrul Bey'e karşı Şii Fatimi Halifeliği ile Basasiri'nin desteğini aradığına dair bazı işaretler mevcuttur.17 Aynı sıralarda, ajanları tarafından bu muhtemel komplo hakkında bilgilendirilen Tuğrul Bey, Yinal ile karşılaşmaya ve Musul'u ondan almaya karar verir. Bölgedeki Türkmen kabileleri desteklerini Yinal'dan yana kullanırlar.

Türkmenlerin bu desteği Tuğrul'u Yinal ile karşı karşıya gelme politikasını yeniden gözden geçirmeye sevk eder. Tuğrul, Doğu'da Çağrı Bey'in yanında olan yeğenleri Kavurd, Yakuti ve Alp Arslan ile Abbasi halifesi ile aynı zamanda Bağdat'ta bulunan kendi karısı Altuncan Hatun'dan yardım ister.18 Doğu'da bulunan Çağrı Bey'in oğullarının yardımının kendisine ulaştığı tarihe kadar devam eden mücadele Tuğrul Bey'in zaferiyle sona erer. Yinal'ın yenilgisinin önemi bir süreliğine de olsa aile içindeki taht kavgalarının ortadan kaldırmış olmasında ve Fatımîlerle Selçukluları karşı karşıya getirmesinde yatmaktadır. Ayrıca, eğer Yinal başarılı olsaydı kendisinin Fatımîlerle ittifak içinde olmasından ötürü, sonuçta Şiiliğin galip gelmiş olabileceği şeklinde yorum yapılabilir.

Tuğrul Bey'in, Selçuklu prenslerinin hareketlerini kontrol etme isteği, onca yoğun çabasına rağmen sonunda başarısız oldu. Bu başarısızlık büyük ölçüde, Tuğrul Bey'in saltanatı boyunca Selçuklu Devleti'nin kurulmasında önemli bir rol oynayan Türkmenler yüzünden karşılaştığı sayısız zorluktan kaynaklanmış olabilir. Türkmenlerin sürekli olarak diledikleri Selçuklu prenslerine destek vermeleri Tuğrul Bey'in imparatorluğu biraraya getirme çabalarını zora sokmuştur. Türkmenlerin sorunlar yaratmasının sebeplerinden biri de, Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarında, Selçuklular ile Gazneliler arasındaki savaşlarda, Gazneli ordusundaki Türk asıllı askerlerden Selçukluların safına geçenlere, savaş sonrasında Selçuklular tarafından yüksek mevki ve rütbeler verilmesidir. Bu subaylar (gulamlar) daha sonra katkılarına karşılık olarak kendilerine verilen "iktalar" ile çok güçlü ve zengin hale gelmişler ve bu durum kıdem açısından ordunun daha eski olan üyeleriyle kendileriyle birlikte Gaznelilere karşı savaşmış olan toplumun göçer üyelerinin (Türkmenler) içerlemesine sebep olmuştur. Başlangıcından itibaren İmparatorluğ'un bir parçası durumunda olan bu Türkmenler, gulamlara olan kızgınlıklarından dolayı İmparatorluğ'a sırt çevirmişlerdir. Bunun yanı sıra, yerleşik hayat tarzına uyum sağlayamayan ve akınlarını devam ettirmeyi tercih eden Türkmenlerin durumu, Tuğrul Bey tarafından yürütülen Selçuklu Devleti'ni biraraya getirme süreci sırasında iç karışıklıklara ve rahatsızlığa sebep olan bir faktör olarak kalmıştır.

Türkmenlerin başarılı bir şekilde İmparatorluk'la bütünleşmesi ancak Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın saltanatı sırasında gerçekleşmiştir. Türkmenler, bu dönemde, Bizans İmparatorluğu ile olan ortak sınırlara gönderilmişler ve Malazgirt, Erzurum ve Trabzon'a akınlar gerçekleştirmişlerdir. 1071 yılında Selçukluların Bizanslara karşı yaptıkları Malazgirt Savaşı'nı kazanmaları Anadolu'yu "Türkleştirmenin" de yolunu açmıştır. Bunun sonucu olarak ta, Ermeniler ve Bizanslıların mağlup edilmesiyle Anadolu'nun tamamı Türklerin hakimiyeti altına girmiştir. 1078 yılında ise Suriye Selçuklu topraklarına katılmış ve Arabistan'ın bir bölümü fethedilmiştir.

Selçukluların dış ilişkileri ise Abbasi Halifeliği, Fatımîler, Bizanslılar ve Buyilerle olan temaslarından oluşmaktadır. Buyilerle ilişkiler açısından bakıldığında, bunların zayıflığı Tuğrul Beyi Halife El-Kaim'i Şii baskısından kurtararak özgürlüğüne kavuşturmak üzere Bağdat'a doğru harekete geçirmiştir. Halifeye baskı yapanlar arasında Mısır'daki Fatimi Halifesi el-Mustansir ile ilişkisi olmakla suçlanan Türk komutanı Basasiri de vardır. Tuğrul Bey, İbrahim Yinal İsyanı ile meşgul olması sebebiyle henüz Bağdat'tan uzak iken, Basasiri kısa bir süreliğine Bağdat'ın kontrolünü eline geçirmiştir. İsyanı bastırır bastırmaz, Tuğrul Bey derhal Bağdat'a dönmüş, Basasiri öldürülmüş ve düzen tekrardan tesis edilmiştir.

Din ile siyaseti birbirinden ayıran Selçuklular, sonunda kendilerini, lâik yöneticiler olarak kabul ettirmişlerdir. Öte yandan Tuğrul Bey, evlilik ittifakları aracılığı ile Abbasi halifesi ile olan ilişkilerini daha da güçlendirmiştir.19 Halife'nin Selçuklu yönetimini kabul etmesi, Irak'taki Buyilerin rolünün sona ermesini sağlamış ve netice olarak da Fatımîlerle olan ilişkiler Sünni Halifeliği'ne karşı Şii Halifeliği şeklini almıştır.

Bizanslılarla ilişkiler bakımından ise, Selçukluların yönetimi altındaki Türkmenler, Bizanslara ait olan topraklara akınlar düzenledikleri zaman pek çok kez onlarla karşı karşıya gelmişlerdir. Tuğrul Bey'in saltanatı sırasında kendileriyle bir kaç kez ittifak yapılmasına rağmen, Bizanslılar muhtemel bir Selçuklu saldırısına karşı daima tetikte olmuşlardır. Selçukluların Batı'ya doğru genişleme politikaları, Bizanslıların Anadolu'daki Ermeni yönetimlerinin20 çoğunu ortadan kaldırması sonucu daha da kolaylaşmış ve bu durum Selçuklulara büyük avantajlar sağlayarak Anadolu'da bir Rum Selçuklu Sultanlığı kurulmasının yolunu açmıştır.

Rum Selçuk Sultanlığı (1077-1307), babası daha sonra Büyük Selçuklu İmparatoru Alp Arslan'a karşı isyan etmiş komutanlardan biri olan Süleyman Kutulmuş bin Arslan tarafından kurulmuştur. Süleyman Anadolu'ya, Malazgirt savaşından sonra yeni fetihler yapma ve bir sultanlık kurma umuduyla gelmişti. Bizans İmparatorluğu içindeki kargaşadan yararlanan Süleyman daha Batı'ya doğru ilerliyerek 1077 yılında İznik'in hâkimi oldu. Ancak, Alexius Comnenus'un Bizans İmparatorluğu'nun kralı olmasından sonra, Süleyman tekrar Doğu'ya dönerek Ermenilerden Antakya'yı almıştır. Bunun üzerine kendisini aniden Doğu'daki Türk emirleriyle -mesela Halep'teki Tutuş gibi- çatışma halinde buluvermiştir. Ölümünden sonra, oğlu Kılıçarslan Anadolu'ya geri dönmüş ve Rum Selçuklularının yönetimini yeniden kurmuştur.

Selçuklu kökeninden olan hanedanlıklar arasında, Rum Selçukluları Anadolu'da Haçlılarla ilk karşılaşanlar olmuştur. Selçukluların Anadolu'da ilerlemeleri Bizans İmparatoru Alexius Comnenus'u Batı'dan yardım istemeye sevk etmiştir. Süleyman'ın başkenti İznik ilk Haçlı seferi sırasında Haçlılar tarafından ele geçirilmiş (1097) ve Rum Selçukluları Anadolu'nun batısında sahip oldukları gücü bir daha asla elde edememişlerdir. Daha sonra, Haçlıların Güneydoğu Anadolu'yu işgal etmeleri, ve Antakya (Antakia) ile Urfa'da (Edessa) Hıristiyan prensliklerin kurulması yüzünden Rum Selçuklularının Müslüman alemi ile olan bağlantısı kesilmiştir. Ellerinde sadece Anadolu'nun orta kısımları kalmıştır. Kılıç Aslan, Rum Selçuklularının başına geçtikten sonra Musul'u ele geçirmeye

çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Onun ölümü üzerine, oğlu Mesut Konya'da bir prenslik kurmuş ve 1176 yılında Bizans İmparatoru Manuel'i Çardak'ta mağlup etmeyi başarmıştır. Mesut ölünce, oğullarının toprakları kendi aralarında bölüşmesi Sultanlığı daha da zayıflatmış, dolayısıyla da Haçlılar Konya'yı (Iconium) kolayca ele geçirebilmişlerdir.

Kirman Selçukluları (1041-1186), bir grup Türkmenin de desteğiyle Kavurd Kara Arslan Bey tarafından kurulmuştur. Kendisi daha sonra, Selçuklu tahtı için Büyük Selçuklu İmparatorluğu sultanı ile savaşmış ancak Hamadan'da yapılan savaşta mağlup olmuştur. Öte yandan, Suriye Selçukluları (1078-1117) Malazgirt Savaşı'ndan sonra bir grup Türkmen tarafından kurulmuştur. Atsız bin Abak tarafından yönetilen Suriye Selçukluları Filistin'i işgal etmiş, Ramla, Kudüs ve Fatımîler tarafından yönetilen Eşkalon haricinde el-Şems'in kalan kısmını ele geçirmişlerdir. Atsız Mısır'ı fethetmekte başarısız olmuş ve dikkatini Şam'a yöneltmiştir. Suriye'de zora düşünce, Suriye'deki Türkmen Komutanı ve Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kardeşi olan Tutuş'tan yardım istemiştir. İlk başta Tutuş ona yardım etmesine rağmen, daha sonra fikrini değiştirmiş ve Atsız'ı öldürerek Şam'ın yeni hükümdarı kendisi olmuştur.

Bu olaydan hemen sonra, 1086 yılında Halep'in hakimiyeti için Tutuş Rum Selçukluları Sultanı Süleyman ile savaşa girişmiştir. Süleyman'ın savaşta ölmesine rağmen, Tutuş şehri almakta başarılı olamamıştır, çünkü Melikşah arkadaşı Aksungur'u21 yanına verdiği büyük bir güçle birlikte vali olarak atayarak şehrin sorumluluğunu ona vermiş, Tutuş tarafından yaratılan tehlike bertaraf edilmiş ve Tutuş bu arzusundan vazgeçmeye zorlanmıştır. Melikşah öldüğünde ise geride hepsi çok genç yaşta olan oğullarını bırakmıştı. Melikşah'ın oğullarının ve onların destekçileri arasında iktidar mücadelesinin başlamasından sonra Selçuklulara ait olan topraklar giderek bölünmüştür. Sonuç olarak, en büyük oğul olan Barkiyaruk Suriye'yi, diğer bir oğlu olan Muhammed Kuzeybatı İran ve Sencer'i almış, üçüncü oğluna da Horasan verilmiştir. Öte yandan, sultanlık üzerinde hak iddia eden Tutuş, bir yandan bölgede daha fazla fetihler yapma konusundaki arzusunu sürdürmüş, bir yandan da Halep Emiri Aksungur ile Melikşah tarafından kendisine Urfa verilmiş olan Buzan olmak üzere, iki emiri kendisine itaate zorlamıştır. Tutuş daha sonra da Nisibis, Amid ve Musul'a doğru ilerleyerek pek çok vahşete imzasını atmıştır.

Bu arada, sultanlığın hakiki veliahtının kendisi olduğunu iddia eden Malikşah'ın oğlu Barkiyaruk Tutuş'a karşı koymaya karar verdi. Yukarıda bahsi geçen iki Türk emiri de Barkiyaruk ile birleşerek Tutuş'u Suriye'ye çekilmeye zorladılar. Ancak ordularına yeni güçler katan Tutuş, 1094 yılında emirlere saldırarak bu savaşı kazandı. Aksungur'u derhal, daha sonra da Buzan'ı öldürdü; hastalanan Barkiyaruk ise geri çekilmek zorunda kaldı. Tutuş oğlunu Irak'a göndermek suretiyle bölgedeki saldırılarını devam ettirdi. Neticede, bütün tarafların güçleri sağlığı düzelen Barkiyaruk'ın liderliğinde birleşerek 1095 yılında Rey'de Tutuş'un güçlerine saldırdılar. Tutuş savaş meydanında öldürüldü. Babasının ölüm haberini duyar duymaz Rıdvan Halep'e döndü ve böylece Suriye'nin yönetimi Tutuş'un oğulları olan Rıdvan ile Dukak'ın kontrolüne geçti.

Rıdvan, Halep'te iktidara gelir gelmez, Urfa'yı kale kontrolü kendisine teslim edilmiş olan Antakya valisi el-Türkmeni'nin elinden aldı ve kardeşi Dukak ile savaşmaya başladı. Ancak, Şam komutanı Savtekin Dukak'tan şehrin sorumluluğunu almasını istedi. O da bu amaçla Halep'ten ayrıldı ve Şam'a varır varmaz şehrin hakimi olarak tanındı. İki kardeş arasındaki iktidar mücadelesi 1097'de Kinnasarin'de birbirleriyle karşı karşıya gelinceye kadar devam etti. Bu savaşta Dukak kardeşi Rıdvan tarafından hezimete uğratıldı. Dukak 1104 yılında öldü ve onun ölümünden sonra gerçek iktidar, kendisinin atabeyi ve daha sonra Buriler hanedanını kuracak olan Tuğtekin'in elinde kaldı.22

Selçuk yöneticileri arasında iktidar mücadeleleri ve toprakların kendi aralarında bölüşülmesine devam edilirken, 1098 Haziranı'nda Haçlılar Antakya'ya saldırdılar ve Bohemond prens olarak ilan edildi. Aralarında Rıdvan'ın da bulunduğu Müslüman güçler, Haçlıları püskürtmede başarılı olamadılar. Her iki tarafın da hem yenilgiler alıp hem de zaferler kazandığı birçok savaş neticesinde Rıdvan, Tancred tarafından yenilgiye uğratıldı ve Tancred Antakya Prensi ve Edesa (Urfa) Kontu olarak Bohemond'un yerini aldı. Haçlılarla yapılan savaşlarda ve onlarla yürütülen ilişkilerde önemli bir rol oynayan Rıdvan, zaman zaman Haşaşinler23 ve zaman zamansa diğer Müslüman emirlerle işbirliğine girerek ortak düşmana karşı koymuştu. Rıdvan 1113 yılında ölünce, Halep halkı şehri İlgazi'ye teslim etti,24 ve Selçukluların Suriye'deki yönetimleri 1117 yılında sona erdi.

Irak Selçukluları, 1118-1194 yılları arasında Irak'ta hakimiyet sürdüler. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed'in ölümünden sonra, bütün imparatorluğun sultanlığı'na onun 13 yaşındaki oğlu geldi. Sultan Muhammed ve onu takip eden bütün sultanlar daha henüz çocuk yaştayken tahta çıktıkları için, ya atabeylerin suikastlerine kurban gittiler, ya da onların elinde kuklalara dönüştüler.25 Atabeyler genç sultanlar için vekil babalar olarak hareket etmekteydiler ve bu sırada önemli ölçüde iktidar sahibi olmakta ve aile üyeleri arasındaki çatışmalara katkıda bulunmaktaydılar.

1157 yılında Irak Selçukluları sultanı Bağdat'tan Hamedan'a göç etti ve daha ileriki bir tarihte, bu sultanlar, bölgelerin çoğunu tımar olarak elinde bulunduran güçlü Türk atabeylerinin elinde sözde yöneticiler haline geldiler. Sonuç olarak, sultanların Haçlılar gibi düşmanlarla savaşacak ne mali güçleri ne de iktidarları kalmadı ve meydanı atabeylerine bıraktılar. Bu atabeylerinden bazıları daha sonra miras yoluyla çocuklarına da geçen kendi hanedanlarını kurmuşlardır (Mardin'de Artukoğulları, Ahlat'ta Ermanşahlar, Musul'da Zengioğulları, İran'da ise Selgariler gibi).

Rıdvan'ın ölümünden sonra, emirlerin kendi aralarındaki güç mücadeleleri ve Haçlılara karşı dağınık şekilde devan eden gayretleri, babası öldüğünde henüz 10 yaşında olan Aksungur'un oğlu İmad el-Din Zengi'nin Vasit valisi daha sonra da, 1127'de Musul valisi olarak atanmasına kadar devam etti. O, aynı zamanda Selçuklu Sultanı Mahmud'un oğulları Alp Arslan ve Farukşah'ın eğiticisi olarak atabey unvanına da sahipti.

1128 yılında İmad el-Din, anarşinin hakim olduğu Halep'i aldı, ancak Şam ve Humus'u almakta başarılı olamadı. Daha sonra, Halep ile Antakya arasında bulunan ve Haçlılar tarafından işgal edilmiş olan el-Atharip kalesini ele geçirdi ve bilahare Haçlıların Ba'rin (Mosferrandus) kalesine saldırdı. İmad

el-Din'in daha sonra bütün gayretini ve dikkatini Haçlılar tarafından ele geçirilmiş olan şehirleri geri almaya teksif etmesi neticesi onunla Haçlılar arasında çok sayıda çatışma yaşandı. İmad el-Din 1144 yılında, Edessa'yı (Urfa) Haçlılardan kurtarmayı başardı.

Bu olaydan iki yıl sonra, İmad el-Din'in bir grup Memluklu tarafından öldürülmesiyle, onun yerini Musul'da oğlu Saif el-Din ve Halep'te de diğer oğlu Nur al-Din aldı. İmad el-Din'in ölüm haberi kendisine ulaşınca bundan yararlanan Edessa Kontu II. Joscelin, kale kapılarını açması konusunda Ermeni muhafızlardan birini ikna ederek şehri Selçuklulardan geri aldı. Ancak bu haberi duyar duymaz hemen harekete geçen Nur al-Din kaleyi yeniden elde etti ve Joscelin'i esir aldı.

Edessa'nın 1144 yılında Selçuklulara düşmesinin Avrupa'daki etkisi büyük oldu ve yeni bir Haçlı seferine yol açtı. Hıristiyan orduları 1148 baharında Filistin'de biraraya geldiler. Burilerin iktidarı altındaki Şam'ı kuşattılar. Buriler, Haçlılara karşı Saif al-Din'den yardım isteyince, kardeşi Nur al-Din de ona katıldı. Bu tarihten itibaren Nur al-Din gayretlerini, Haçlılara karşı Müslümanların gücünü pekiştirmeye yoğunlaştırdı. Bölgedeki Müslüman hükümdarlarla birçok ittifak yapmak suretiyle gayretlerini sürdürdü ve bu gayretlerinin sonucu olarak da Haçlıların pek çok kalesi kuşatılarak ele geçirildi. Haçlılar Şam'a doğru ilerlerken, bu tür ittifaklardan biri, bu zengin şehrin lideri olan Mudcir al-Din ile yapılmış, o da şehrin yönetimini Nur al-Din'e bırakmıştır. 1156 yılında Nur al-Din Kudüs'ün hükümdarı III. Baldwin ile bir barış anlaşması yaparak 1161'den itibaren dikkatini Mısır'a yöneltmiştir. Daha sonra, 1173 yılında, Bağdat'taki Abbasi Halifesi Nur al-Din'i Musul, Cezire, Hilat, Suriye, Mısır ve Konya'nın hükümdarı olarak tanımış ve onun Haçlılarla savaşmak için güçlerin birleştirilmesi gerektiğine dair olan görüşünün doğru olduğu ispatlanmıştır.

Sonuç: Horasan'ı, Irak'ı, el-Şem'i ve on birinci ve on üçüncü yüzyıllar arasında Anadolu'yu yöneten Selçuklular, çeşitli hanedanlıklar kurmuşlar ve bunları aile üyeleri arasında paylaştırmışlardır. Onların iktidara gelmeleri Sünni İslam'ın Şiiliğe karşı bir zaferi olmasına rağmen, toprakların yoğun bir şekilde bölüşülmesi ve bunun neticesinde hanedan ailesinin fertleri arasında çıkan iktidar kavgaları hesapta olmıyan bir şekilde Müslüman topraklarının daha da parçalanmasına yol açarak Haçlılara karşı verilen mücadelenin başlangıçta zayıf olmasının önemli sebeplerinden birini teşkil etmiştir.

Türk atabeyleri ile bölgedeki diğer Müslüman emirlerin Haçlı seferlerine karşı birleşmeleri ancak Selçuklu sultanlarının Zengi ailesini Musul ve Halep'e vali olarak atamasından sonra başlamıştır. İmad el-Din önderliğinde seri saldırılar şeklinde başlatılan "Birleşik İslam harekâtı", pek çok komşu Müslüman gücünü onun kontrolü altına getirmiştir.26 Edessa'yı düşmandan almak suretiyle, İmad el-Din Haçlılar'a karşı "Cihad"27 açan ilk Müslüman liderlerden biri olmuştur. Oğlu Nur al-Din ve daha sonra da Selahaddin28 Haçlılara karşı seferleri başarılı bir şekilde devam ettirmiş ve böylece Haçlıların elinde olan Müslümanlara ait toprakların tamamının geri alınmasının yolunu açmışlardır.

Irak Selçukluları (1120-1194) / Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kayhan [s.786-794]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. Irak Selçukluları

Devleti'nin Kuruluşu

Kurulduğu andan itibaren batı yönünde genişleme siyaseti izleyen Büyük Selçuklu Devleti, Tuğrul Bey'den başlamak üzere Alparslan ve Melikşah dönemlerinde İran'ın batısından Mısır sınırlarına, Kafkaslar'dan Arap Yarımadası'na kadar yayılarak bu alandaki hedeflerinin büyük bir kısmını gerçekleştirdi. Bu büyük gelişmeler Sultan Melikşah'ın 1092'deki ölümü ile birlikte sona erdi ve devlet kendisini büyük bir iktidar mücadelesi içerisinde buldu. On yılı aşkın bir süre devam eden savaşlar sonucu batı yönündeki fetihler durduğu gibi, bir noktada buradaki topraklar da kaderine terk edildi. Sultan Mehmet Tapar'ın devleti derleyip, toparlama çalışmaları büyük ölçüde başarılı olmasına rağmen bu siyaset değişmedi. Bu hükümdarın 18 Nisan 1118 tarihinde vefat etmesinden sonra yerine henüz 14 yaşında olan büyük oğlu Mahmud geçti. Mehmet Tapar'ın hepsi de küçük yaşlarda olan Mesud, Tuğrul, Süleymanşah ve Selçukşah adlarında dört oğlu daha bulunmaktaydı.1

Sultan Mahmud'un yaşının küçüklüğünü fırsat bilen Selçuklu devlet adamları, kısa sürede onu saray eğlencelerine ve bunun sonucunda oluşan müsrifçe harcamalara alıştırdılar. Sultan Mehmet Tapar'ın, Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan dağınıklığı derleyip, toparlamaya başladığı sıradaki ölümü, bu çalışmaların yarım kalmasına sebep olmuş ve oğlu Mahmud, çevresindeki devlet adamlarının yönlendirmesiyle bütün olumlu gelişmeleri bir anda tersine çevirmişti. Merkezi otoritenin sarsılması sonucu Irak'ta isyanlar çıktı. Bağdad şahneliğine getirilip, sonra azledilen Aksungur Porsukî, Hille Mezyedî Emîri Dubeys b. Sadaka, Melik Mesud ve Melik Tuğrul isyan ettiler; sükûnet zorlukla sağlanabildi.2

Bu kötü gidiş Mahmud'un amcası ve devletin doğu taraflarının yöneticisi konumundaki Melik Sancar'ın olaya müdahale etmesine sebep oldu. Sancar, 11 Ağustos 1119 tarihinde Sâve'de yeğeninin ordusunu yenilgiye uğratmayı başardı.3 Bundan sonra Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturan Sultan Sancar, eskiden olduğu gibi doğudaki ülkeleri yönetirken, oğlu olmadığı için kızı ile evlendirerek kendisine damat yaptığı yeğeni Mahmud'u, Rey şehri sınır olmak üzere, imparatorluğun Irak-ı Acem'den Akdeniz'e kadar uzanan bütün batı topraklarında hükümdar yaptı. Böylece, doğuda İran'ın batısından, batıda Suriye içlerine, kuzeyde Kafkasya'da Gürcistan sınırından, güneyde Arap Yarımadası'nın içlerine kadar uzanan geniş topraklarda Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi, Hemedân merkezli Irak Selçuklu Devleti ortaya çıkıyor ve bu durum buralarda okunan hutbelerle resmi hale getiriliyordu (Nisan 1120).4

B. Irak Selçuklularının Yükseliş Devri

Sultan Mahmud, amcası Sultan Sancar'ın gözetimi altında, 11 yıl boyunca Irak Selçukluları Devleti'ni yönetti. Uzun bir süredir kaybettikleri dünyevî hâkimiyetlerini tekrar ellerine geçirip, eski parlak dönemlerine kavuşmak için büyük bir istek duyan Abbâsî Halifeleri, aradıkları fırsatı Irak Selçukluları Devleti'nin kurulması ile yakalayabildiler. Zira, kurulduğu andan itibaren iç isyanlar ile uğraşmak zorunda kalan, yaş ve tecrübe itibarıyla yetersiz hükümdarlar, onlara aradıkları imkânı vermişlerdi. Bu cümleden olarak, 1055 yılından itibaren Selçuklulara tâbi bir şehir devleti konumunda olan Abbâsî Halifeliği, bu statüyü bozarak, Türkleri Irak'tan kovmak için çeşitli yollara baş vurmağa ve silaha sarılmağa başladı. Halife Musterşid, Hille Arap emîri Dubeys b. Sadaka ile Selçuklulara karşı ittifak yaptı ise de, daha sonra araları bozuldu ve düşman oldular. Bizzat sefere çıkan Halife Musterşid, Selçuklu komutanlarının da yardımı ile el-Nîl'de Dubeys'i yenilgiye uğrattı (Mart 1123).5 Sancar'ın emir ve direktifleri doğrultusunda devleti yöneten Sultan Mahmud, halifenin kışkırtmaları sonucu amcasına karşı harekete geçmeğe karar vermişken, son anda onun uyarıları sonucu gerçek düşmanının kim olduğunu fark ederek, Bağdad üzerine bir sefer düzenledi ve halifeyi tekrar Selçuklulara tâbi hale getirmeyi başardı (Şubat 1127).6 Halife Musterşid, bu olaydan sonra Mahmud'un saltanatının sonuna kadar herhangi bir harekete kalkışamadı.

Sultan Sancar, başta veziri olmak üzere, devleti yönetecek olan bütün önemli memurları da bizzat kendisi tayin ederek, yeğeninin, tecrübesizlikten kaynaklanacak bir takım yanlış kararlar almasının önüne geçmeye ve Irak Selçukluları Devleti'ni kendi politikası doğrultusunda yönlendirmeye çalıştı. Bu amaçla metbû hükümdar sıfatını kullanarak sık sık tâbi Irak Selçukluları Devleti'nin iç işlerine müdahalelerde bulundu. Bu müdahaleler genelde başta vezir olmak üzere, devlet adamlarının değiştirilmeleri veya görevlerine iadeleri konusunda oldu. Sultan Sancar, Irak Selçukluları Devleti'nin durumunu o kadar yakından takip etmekteydi ki, yeğeninin emir ve direktiflerine uymada gevşek davranması üzerine harekete geçerek sınırdaki Rey şehrine gelip, onu yanına çağırarak yeni direktifler vermekten kaçınmamıştı (1128).7

Selçuklu tarihinin genelinde olduğu gibi, bu dönemde de isyanlar eksik olmadı. Gerek Selçuklu meliklerinin, gerekse de Hille Emîri Dubeys b. Sadaka'nın isyanları Sultan Mahmud'u bir hayli uğraştırdı. Melik Mesud, Atabegi Çavuş Beg ve Veziri Ebû İsmâil et-Tuğraî'nin kışkırtmalarıyla isyan etti ise de Esedâbâd yakınlarında yapılan savaşta yenildi (14 Haziran 1120).8 Melik Mesud, sonradan ikinci bir isyan girişiminde daha bulundu; fakat Sultan Mahmud kardeşi ile anlaşarak, barış yoluyla bu olayı halletti (Mart 1131).9

Melik Tuğrul da iki defa isyan girişiminde bulundu. Bunların ilki Mart-Nisan 1122 tarihinde gerçekleşti. Emîr Çavuş Beg bu isyanı bastırdı.10 Tuğrul'un ikinci isyanı Dubeys b. Sadaka'nın kışkırtmasıyla Irak'ta gerçekleşti; fakat Halife Musterşid'in şiddetle karşı koyması üzerine sonuçsuz kaldı (Mart 1125).11

Dubeys b. Sadaka, bir yandan halife ile mücadele ederken, diğer yandan da Sultan Mahmud'a karşı fırsat buldukça isyanlar çıkartmaktan çekinmedi. 1129 yılı sonlarına doğru Irak'ta gerçekleştirdiği isyan hareketi bastırıldı ve kendisi Hille'den ayrılarak çöle kaçmak zorunda kaldı.12

Bu dönemde, Rusların baskısından kaçarak Kafkasya'ya sığınan Kıpçak gruplarını ülkesine yerleştirerek onlardan büyük bir ordu meydana getiren Gürcü Kralı IV. David, bu savaşçı Türk gurubunun da yardımıyla Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da önemli başarılar kazandı. Sultan Mahmud, kardeşi Melik Tuğrul'un komutasında bir orduyu ve içlerinde Artukoğlu İlgazi'nin de bulunduğu Doğu Anadolu'daki Türk beyliklerinin güçlerinden oluşan yardımcı kuvvetleri Gürcüler üzerine sefere gönderdi. 18 Ağustos 1121 tarihinde Did-Gorni'de yapılan savaşta bu Türk birlikleri Gürcü Kralının ani baskını sonucu ağır bir yenilgiye uğradılar.13 Bu savaştan bir yıl sonra Tiflis Gürcülerin eline geçti. Sultan Mahmud, bölgedeki Türk halkının şikâyetlerinin artması üzerine bizzat bölgeye bir sefer düzenledi ise de yeterince başarı sağlayamadı (Temmuz-Ağustos 1123).14 Durdurulamayan Gürcü kralı 25 Ocak 1125 yılındaki ölümüne kadar topraklarını Müslüman Türklerin aleyhine genişletmeye devam etti.

Birinci Haçlı Seferi'yle Müslüman Doğu'da Urfa, Antakya, Kudüs ve Trablus gibi müstahkem şehirleri ellerine geçiren Avrupalı Hıristiyanlar, buraları kendilerine merkez yaparak Müslümanlara karşı saldırılarını sürdürdüler. Sultan Mahmud'un saltanatı devrinde Artukoğlu İlgazi ile yeğeni Artuklu Belek Gazi, Mûsul emîrleri Aksungur Porsukî ve İmâdeddîn Zengi, bu Haçlı kuvvetleriyle mücadele ettiler.

İlgazi, 30 Haziran 1119 tarihinde Telli Afrîn'de Antakya Haçlı Prensi Roger'in ordusunu imha etti.15 Dimaşk Atabegi Tuğtekin ile birlikte, 24 Ağustos 1119 tarihinde Telli Dânis'te bu sefer de Kudüs Haçlı Kralı II. Baudouin'in ordusunu geri çekilmek zorunda bırakt.16 1120 yılı yaz aylarında yine Atabeg Tuğtekin ile birlikte Kudüs Kralı II. Baudouin ve Urfa Haçlı Kontu Joscelyn'in ordularıyla yaptıkları savaşta taraflar yenişemedi ve kısa süreli bir anlaşma imzaladılar.17 İlgazi, bütün bu mücadelelerden sonra 19 Kasım 1122 tarihinde Meyyâfârikîn yakınlarında vefat etti.18 Onun ölümünden sonra yeğeni Belek Gazi mücadeleyi devraldı. Belek, 13 Eylül 1122 tarihinde, Sûrûc'da, Urfa Kontu Joscelyn ve Birecik Senyörü Galeran'ın kuvvetlerini yenilgiye uğrattı.19 Bundan bir yıl sonra 8 Nisan 1123 tarihinde Kudüs Kralı II. Baudouin'in ordusunu Turuş savaşında bozguna uğratarak, kralı esir aldı.20 5 Mayıs 1124 tarihinde Menbic yakınlarında bu sefer de Urfa kontu Joscelyn ve Maraş kontu Geoffroy'un ordularını bozguna uğrattı.21 Menbic kalesini kuşatması devam ederken, bu savaştan bir gün sonra kaleden atılan bir okla şehit oldu.22 Bundan sonra Sultan Mahmud, Haçlılarla mücadelelerde bulunması için Aksungur Porsukî'yi vali tayin ederek Mûsul'a gönderdi. Aksungur Porsukî'nin burada yaptığı en büyük başarı, kuşatılmış olan Haleb'in imdadına koşarak, Haçlılar tarafından ele geçirilmesini önlemek oldu (Ocak-Şubat 1125).23 Onun 25 Kasım 1126 tarihinde Mûsul'da Batınîler tarafından bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra, Mûsul'un yönetimi oğlu İzzeddîn Mesud'a bırakıldı.24 Onun da kısa bir süre sonra vefatı ile birlikte, İmâdeddîn Zengi atabeg payesiyle bölgeye vali olarak atanınca (1127),25 bölgedeki mücadelelerin seyri Türklerin lehine değişti.

Sultan Mahmud, 10 Eylül 1131 tarihinde Hemedân'da hayata gözlerini yumdu.26 Yaşının gençliği ve tecrübesizliği sebebiyle başarılı olamamış, bu yüzden de amcası Sancar'ın

müdahalelerine maruz kalmıştı. Saltanatı döneminde devleti uğraştıran bütün meseleler, kendisinden sonra gelecek olan hükümdarlara miras kaldı.

Sultan Mahmud'un sağlığında iken yerine halef bıraktığı küçük yaştaki oğlu Davud, Vezir Ebû'l-Kâsım Derguzînî ve Atabeg Ahmedîlî'nin desteği ile Irak Selçukluları tahtına oturtuldu. Dâvud'un saltanatına ülkenin her yanından büyük tepkiler geldi. İlk olarak Melik Mesud isyan etti ve Mûsul Atabegi İmâdeddîn Zengi ile birlikte Irak'a yürüdü. Ardından Melik Selçukşah da isyan ederek ordusuyla Irak'a yürüdü. Burada Halife Musterşid'i de yanlarına alarak Sultan Sancar'a karşı bir ittifak oluşturdular (Mart-Nisan 1132). Irak Selçukluları Devleti'nin geleceğinin tehlike altında olduğunu gören ve kendisine karşı yapılan ittifaktan haberdar olan Sultan Sancar, yanına aldığı Melik Tuğrul ile birlikte büyük bir orduyla isyancıların üzerine yürüdü. 25 Mayıs 1132 tarihinde, Dînever'de yapılan savaşta isyancılar yenilgiye uğradılar.27 Savaştan sonra Irak Selçukluları Devleti'nin iç işlerini yeniden tanzim eden Sancar, Tuğrul'u tahta oturtarak ülkesine geri döndü.

Tuğrul'un saltanatına ilk tepki tahtını kaybeden Davud tarafından geldi. Amcasına karşı isyan bayrağını kaldıran Davud, Hemedân yakınlarında Vahan adlı mevkide yaptığı savaşta yenilerek, Bağdad'a iltica etti (Temmuz-Ağustos 1132).28 Bunun hemen akabinde Melik Mesud, kardeşi Tuğrul'a karşı destek sağlamak amacıyla geldiği Bağdad'da, halife ve yeğeni Davud ile anlaşmaya vardı. Bundan sonra harekete geçen Mesud, kısa sürede Hemedân'ı ele geçirdi. 1133 yılı sonlarında Zikrâver'de karşılaşan kardeşlerden Mesud galip geldi. Tarafların Kazvîn civarındaki ikinci karşılaşmalarında bu sefer Tuğrul kazandı (24 Temmuz 1134). Bağdad'a kaçan Mesud, burada beklediği ilgiyi göremedi ve şehirden atıldı. Tam bu sırada Sultan Tuğrul Hemedân'da vefat etti (24 Ekim 1134).29 O, kısa bir süre tahtta kalmış, kardeşi ve yeğeninin isyanları sebebiyle herhangi bir icraat yapamamıştı.

Mesud, Sultan Tuğrul'un ölümünden sonra Hemedan'a giderek Selçuklu tahtına oturdu. Onun döneminde Abbâsî Halifeliği ile ilişkilerin son derece bozulduğunu görüyoruz. Sultan Mesud'un saltanatına karşı çıkan bir kısım Selçuklu emîrleri, Halife Musterşid'i de ittifaklarına katarak isyan ettiler. Bu isyanı bastırmak için harekete geçen Mesud, çeşitli vaadlerle Türk emîrlerini kendi tarafına çekince yalnız kalan Halife Musterşid, Dây Merk'te yapılan savaşta yenilgiye uğradı ve esir düştü (24 Haziran 1135).30 Esareti sırasında Musterşid'in, bir kısım Batınînin saldırısına uğrayarak öldürülmesinden sonra (29 Ağustos 1135), yerine getirilen oğlu Râşid Billah, babasının siyasetini aynen devam ettirdi. Yanına toplanan, başlarını Mûsul Atabegi Zengi'nin çektiği bir grup Türk emîri onu isyana teşvik ettiler. Bunun üzerine harekete geçen Sultan Mesud Bağdad'a saldırarak, onun buradan kaçmasını sağladı (14 Ağustos 1136).31 Râşid'in kaçmasından sonra, Selçuklu siyasetine uygun aday olarak görülen Muktefî Liemrillah, kendisiyle varılan anlaşmadan sonra Abbâsî tahtına oturtuldu (18 Ağustos 1136).32 Böylece tekrar tâbi hale getirilen Abbâsî Halifeliği'nin Sultan Mesud'un saltanatı süresince Selçuklular için tehlikeli davranışlara yönelmesi önlenmiş oldu.

Sultan Sancar, metbûluk-tâbilik ilişkileri çerçevesinde Irak Selçukluları Devleti'nin iç işlerine bu dönemde de müdahalelerde bulundu. Bu müdahaleler yine vezirlerin tayini şeklinde gerçekleşti.

Ayrıca, Abbâsî halifeleri Musterşid ve Râşid'in tasfiyeleri ile Muktefî'nin halife seçilmesinde Sancar'ın birinci derecede rolü oldu. Devletin maliyesini denetimi altında tutan Sancar, yeğeninin dış etkilerle kendisine karşı herhangi bir harekete geçmesini önlemeğe çalıştı. 9 Eylül 1141'de vuku bulan Katvan Savaşı'nda Karahıtaylara yenilmesinden sonra yeğeninin sınırdaki Rey şehrine çağıran Sancar, onu, son dönemlerde yıldızı parlayan Emîr Hasbeg Belengerî konusunda uyararak, devlet üzerindeki etkisini ortadan kaldırmasını istedi. Bunun takipçisi olarak, 1 Ocak 1150'de ordusuyla tekrar Rey'e gelerek bu emîrin devlet yönetimindeki etkisini kırdı.33

Sultan Mesud'un saltanatı döneminde Selçuklu ailesinden bir takım meliklerin isyan ettiklerini görmekteyiz. Huzistan hâkimi olan Melik Selçukşah, ordusuyla Irak üzerine yürüdü ise de, müttefiki Emîr Alpkuş es-Silâhî ile anlaşmazlığa düşünce fazla ilerlemeden ülkesine geri döndü (1136). Bu olaydan iki yıl sonra tekrar saltanat hevesine kapılarak Irak üzerine yürüdü; fakat aynı şekilde başarısızlığa uğradı. Kardeşini affeden Sultan Mesud, Ahlat ve çevresini ona iktâ etti (1138).34

Halife Râşid ile kendisi aleyhinde ittifak yapan yeğeni Davud'un arkasından gönderdiği Emîr Karasungur, bu meliki Merâga yakınlarında bozguna uğrattı (1136 Ekim başı).35

Sultan Mesud devrinin en karakteristik özelliği, emîrlerden kaynaklanan iç isyanların fazlalığıdır. Selçuklu tarihinde bu kadar yoğun bir isyan dalgası görmek imkânsızdır. Sırasıyla Emîr Mengüpars (1138), Emîr Karasungur (1138-39), Emîr Bozaba (1145-47), Emîr Alpkuş (1149-50), Ali b. Dubeys (1146-48) isyan ederek Irak Selçukluları Devleti'nin bekası için büyük bir tehlike oluşturdular. Bu isyanlara, bazı emîrlerin bir araya gelerek gerçekleştirdikleri isyan (1148) ile Mûsul Atabegi İmâdeddîn Zengî'nin düşmanca davranışlarını da eklememiz mümkündür.36 Mesud'un bütün saltanatı boyunca, gerek halifelerin, gerekse de emîrlerin isyanlarında baş rolü üstlenen İmâdeddîn Zengî, dönemin tarihçileri tarafından iç anarşinin tek müsebbibi olarak gösterilmektedir.37

Bu dönemde Haçlı devletleriyle ilişkilerde de önemli olaylar yaşandı. İmâdeddîn Zengi 4 Aralık 1144 tarihinde Urfa'yı ele geçirerek, Haçlılarla olan mücadeleleri Yukarı Mezopotamya'dan Suriye sahil şeridine doğru geriletmeyi başardı.38 Bu durum Avrupa Hıristiyan âleminde yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesi fikrini ön plana çıkardı. Avrupa'nın güçlü kralları Fransa Kralı VII. Louis ile Alman İmparatoru III. Konrad, 1147 yılında ordularıyla Anadolu'ya girdiklerinde, Türkler tarafından büyük yenilgilere uğratıldılar. Haçlıların kalan kısımları Suriye'ye ancak deniz yoluyla ulaşmayı başarabildiler. Bunlar Suriye'nin en önemli şehri olan Dimaşk'ı kuşattılarsa da başarıya ulaşamadan, kayıplar vererek geri çekildiler (Temmuz 1148).39 Bu olaydan bir yıl sonra 30 Haziran 1149 tarihinde Antakya Prensi Raimond, Zengi'nin oğlu Nûreddîn Mahmud tarafından İnneb'de yenilgiye uğratıldı ve ordusu tümden yok edildi.40 Bu büyük zaferden yeterince istifade edemeyen Nûreddîn Mahmud müdahalede geç kalınca, savunmasız durumdaki Antakya'yı ele geçiremedi.

Irak Selçukluları Devleti'nin Kafkaslarla olan ilişkilerinin merkezinde her zaman olduğu gibi Gürcüler bulunmaktaydı. Azerbaycan'a vali olarak gönderilen emîrler onlarla yapılan mücadeleleri yürütmekteydiler. Bu noktadan hareketle, bu dönemde bölgeye gönderilen Emîr Karasungur, onların

hücumlarına karşı koymaktaydı. Onun 1140-41 yılında ölümüyle yerini Emîr Çavlı Candar aldı. Onun da Ekim-Kasım 1146 tarihinde ölümüyle birlikte Hâcib Abdurrahman Toganyürek atabeg payesiyle bölgeye gönderildi. Bu emîrin kendisi üzerindeki baskıcı hareketlerinden bıkan Sultan Mesud'un isteği doğrultusunda Emîr Hasbeg tarafından bir suikastle öldürtülmesinden sonra bütün Azerbaycan'ın idaresi Atabeg Şemseddîn İldeniz'in eline geçti.41 Bu andan itibaren bölge İldeniz ve daha sonra da oğulları ve torunlarının yönetiminde kaldı. Bunlar Azerbaycan Atabegleri olarak Gürcülere karşı büyük başarılara imza attılar.

Yine aynı dönemde Kafkaslar'daki küçük Şirvanşahlar Devleti'nin de Selçuklulara tâbi oldukları, bıraktıkları sikkelerden anlaşılmaktadır.42

Bu dönemde Kirmanşahlarla evlilik yoluyla akrabalık ilişkileri kurulmuştur. Sultan Mesud Kirmanlı bir prenses ile evlenmiş (Mayıs-Haziran 1138), Kavurt Beg'in oğlu ise Halife Mustazhir'in ölümü ile dul kalan eşi ile evlenmişti (25 Ekim 1138).43

Anadolu'daki Türk beylikleriyle ilişkiler devam ettirildi. Sultan Mesud, halifelerle yaptığı mücadelelerde kendisine yardım etmeyen Irak Selçuklularına tâbi olan Ahlatşah Sökmen'in üzerine bir sefer yaparak, kendisini cezalandırdı ve topraklarını elinden alarak kardeşi Selçukşah'a iktâ etti (1136-37).44 Bu dönemde Saltukluların da Irak Selçuklularına tâbi olduğu İzzeddîn Saltuk'un sikkelerinden anlaşılmaktadır.45

Sultan Mesud, 2 Ekim 1152 tarihinde akut humma hastalığından vefat etti. Cenazesi Hemedân'da defnedildi.46 Tehlikelerle dolu saltanat döneminde, güçlü şahsiyeti ile her olaydan fazla zarara uğramadan çıkmasını bilmişti. Saltanatı, bütün olumsuzluklara karşın, Irak Selçukluları Devleti'nin en parlak dönemi sayılabilir.

C. Devletin Gerilemeye Başlaması ve Irak'ın Kaybedilişi

Sultan Mesud'un sağlığında yerine veliahd tayin ettiği yeğeni Melikşah, Emîr Hasbeg tarafından tahta çıkarıldı. Melikşah, eğlenceye ve içkiye düşkün, zayıf karakterli bir insan olduğu için daha ilk anlardan itibaren devletin kontrolü Hasbeg'in eline geçti. Sultan Mesud'dan sonra böyle silik birisinin tahta geçmesi büyük bir otorite boşluğunun doğmasına sebep oldu. Bütün memleket sathında iç karışıklıklar ortaya çıktı. Özellikle Halife Muktefî, çoktandır aradığı fırsatı bulduğuna inanarak Irak-ı Arab'daki Selçuklu varlığına son vermek için veziri İbn Hubeyre ile birlikte askeri faaliyetlere girişti. Bağdad'daki Selçuklu şahnesini ve askerlerini kovduktan sonra Hille, Kûfe, Vâsıt, Tekrit ve Basra'yı ele geçirdi (Aralık 1153-Ocak 1154). Sultan Melikşah bu gelişmelere müdahale etmek istedi ise de, bölgeye gönderdiği askeri birlikler başarılı olamadılar. Durumun gittikçe kötüleşmeğe başladığını gören Selçuklu devlet adamları ve komutanları Emîr Hasbeg'in başkanlığında toplanarak, Melikşah'ın tahttan indirilip, yerine Melik Mehmed'in geçirilmesine karar verdiler ve hemen uygulamaya geçtiler.47

Tahta oturduğunda Sultan Mehmed'in ilk icraatı kendisini o makama getirten emîrlerden Hasbeg ve Zengi Candar'ı öldürtmek oldu (14 Nisan 1153). Bunların kesik kafalarını da gözdağı vermek

amacıyla başta Azerbaycan Atabegi İldeniz olmak üzere, diğer emîrlere gönderdi. Bu durum, emîrlerin kendisinden yüz çevirmelerine yol açtı.48

Sultan Mehmed'in hükümdarlığı döneminde yine bazı isyan hareketleri eksik olmadı. Özellikle meliklerin isyanları ile uğraşmak zorunda kaldı. Bozaba'nın isyanının bastırılmasından sonra, 1146 yılında Sultan Mesud tarafından hapsettirilen Melik Süleymanşah, kardeşinin ölümüyle birlikte hapisten kurtulmuştu. Yeğenini tahttan uzaklaştırarak, yerine geçmek için isyan etti. Kısa sürede Hemedân'ı ele geçirerek, kendisini burada sultan ilân etti ise de kısa sürede içki ve eğlenceye dalması üzerine kendisine yardım eden bütün emîrlerin desteğini yitirdi ve Hemedân'dan kaçmak zorunda kaldı. Onun gitmesinden sonra Sultan Mehmed tekrar tahtına geri döndü.49

Süleymanşah, bu isyan hareketinden sonra şansını bir daha denedi. Bu sefer de Halife Muktefî ve yeğeni Melikşah ile ittifak kurarak Sultan Mehmed'in üzerine yürüdü. Tarafların Aras nehri kıyısında yaptıkları savaşı isyancılar kaybetti (Haziran-Temmuz 1156).50 Sultan Mehmed bu olaylardan sonra kendisi için tehlike olarak gördüğü Melik Çağrışah'ı tutuklattı ve hapse attırdı.51

Halife Muktefî'nin Irak'taki faaliyetlerini yakından takip eden Sultan Muhammed, Tekrit hâkimi Mesud Bilâl'i onun üzerine gönderdi. Bağdad yakınlarında Bikemzâ denilen yerde yapılan savaşta Mesud Bilâl yenilgiye uğradı (10 Ekim 1154).52 Bu savaştan sonra Bağdad üzerine bir sefere hazırlanan Sultan Mehmed, kendisini rahatsız edebilecek bir isyan hareketine meydan vermemek için kardeşi Melik Arslanşah'ı göz altında tutmak istedi ise de, Azerbaycan Atabegi İldeniz ondan önce davranarak, aynı zamanda üvey oğlu olan bu meliki Azerbaycan'a kaçırttı.53 Bu durum, Bağdad seferinin birkaç yıl gecikmesine sebep oldu. Neticede, Sultan Mehmed Şubat-Mart 1157 tarihinde büyük bir orduyla gelip Bağdad'ı kuşattı. Haziran 1157 tarihine kadar süren birkaç aylık mücadeleye rağmen şehir ele geçirilemedi. İldeniz'in isyan ettiği haberinin gelmesi üzerine kuşatmayı durdurarak ülkesine geri dönmek zorunda kaldı.54 Böylece, Bağdad üzerine yapılan bu son sefer de neticesiz kalmış ve Abbâsî Halifeliği'nin bölgedeki hâkimiyeti tescillenmiş oluyordu.

Sultan Mehmed, Aralık 1159-Ocak 1160 tarihinde genç bir yaşta Hemedân'da vefat etti.55 Kısa süren saltanatı süresince ortaya çıkan bütün iç meseleleri halletmiş, meliklerin ve emîrlerin siyasi ihtiraslarına set çekmeyi başarmıştı. Abbâsî hanedanının Irak'taki tehlikeli faaliyetlerine son vermek için mücadele etmiş ise de, iç ihanetler yüzünden bunda başarıya ulaşamamıştı. Irak Selçukluları Devleti'ni, Sultan Mesud'un ölümünden sonra ortaya çıkan istikrarsızlık ortamından bir nebze olsun kurtarmıştı.

Sultan Mehmed'in ölümünden sonra Selçuklu emîrleri Süleymanşah'ı tahta çıkarttılar (22 Mart 1160). Varılan anlaşma uyarınca, Melik Arslanşah da ona veliahd yapıldı. Süleymanşah, bu dönemde Abbâsî tahtına geçen Mustencid Billah'a elçi göndererek, adına hutbe okunmasını istedi ise de bu kabul edilmedi.56

Amcası Süleymanşah'ın tahta oturtulacağını duyan Melikşah isyan etti ve Halife Mustencid'e elçi yollayarak kendi adına hutbe okutmasını, aksi halde Bağdad'ın üzerine sefer düzenleyerek, isteğini zorla gerçekleştireceğini bildirdi. Bunun üzerine vezir İbn Hubeyre, parayla satın aldığı bir cariye vasıtasıyla bu Selçuklu melikini zehirletmek suretiyle öldürttü (21 Mart 1160).57

Süleymanşah'ın içki ve eğlence âlemlerine dalarak, devlet yönetimini tamamen bırakması üzerine harekete geçen emîrler onu tahttan indirerek, hapsettirdiler (4 Ekim 1160). Yaklaşık altı aylık bir hapis hayatından sonra Alâu'd-devle kalesinde öldürttüler. Irak Selçukluları tahtına Arslanşah'ın oturtulması kararlaştırıldı.58

D. Atabeg İldeniz ve Toparlanma Devri

Arslanşah'ın tahta geçmesini sağlayan en önemli etken üvey babası Azerbaycan Atabegi Şemseddîn İldeniz olmuştu. Bu güçlü Selçuklu emîri onu bir simge gibi kullanarak, kendi hâkimiyetini gerçekleştirmişti. Haliyle, böyle iktidara çevreden bir takım itirazlar geldi ve isyan girişimleri ortaya çıktı. Bu meselelerle bizzat uğraşan ve çözen İldeniz, her başarıdan sonra devlet üzerindeki hâkimiyetini bir kat daha perçinledi.

Arslanşah'ın şahsındaki İldeniz'in iktidarına en büyük tepki Rey hâkimi Emîr İnanç tarafından geldi. O ve diğer bir çok emîrler, Arslanşah'ın kardeşi Melik Muhammed'i yanlarına alarak isyan bayrağını kaldırdılar. İldeniz, Hemedân yakınlarında Ferruhîn'de bu isyancıları bozguna uğrattı (Ocak 1161).59 Bu girişimde başarılı olamayan emîrler bu sefer de Sultan Melikşah'ın oğlu Melik Mahmud'u yanlarına alarak isyan ettiler. Halifenin veziri İbn Hubeyre tarafından da desteklenen isyancılar Sâve yakınlarında bozguna uğratıldılar (3 Ağustos 1161).60

Abbâsî Veziri İbn Hubeyre, ülke içerisinde anarşi çıkartmak için Selçuklu emîrlerini devamlı olarak isyana teşvik etmekteydi. Bunun neticesinde Arslanaba, (1161), Aksungur Ahmedîlî (1167-68), Emîr İnanç (1166-1169), Bercen el-Yıvaî ve İbn Senkâ (1172-73) ile Şemle (1175) isyanları ortaya çıktı ve zorlukla bastırıldı.61

Arslanşah, saltanatını meşrulaştırmak ve Irak-ı Arab'da Selçuklu hâkimiyetini tekrar kurmak için Halife Mustencid'e elçi göndererek, adına hutbe okunmasını ve Sultan Mesud dönemindeki statüye dönülmesini istemişti. Yüzyıllık bir mücadele sonunda kazanılan Irak'ın hâkimiyetini savaşmadan Selçuklulara vermeye niyeti olmadığı için Mustencid bu isteği hemen reddetmişti.62 Bu arada Abbâsîlerin önemli devlet adamı vezir İbn Hubeyre 27 Mart 1165 tarihinde vefat etmiş, akabinde de 20 Aralık 1170 tarihinde Mustencid ölmüş ve yerine oğlu Mustedî geçmişti. Bu dönemde Abbâsî Hilâfeti'nin sanıldığı kadar sağlam bir bünyeye sahip olmadığı ve aynen Selçuklularda olduğu gibi özellikle kendi hizmetinde bulunan Türk emîrlerinin baskıları ve kabile isyanlarıyla sarsıldığı görülmektedir.63

Arslanşah'ın saltanatı döneminde Gürcülerle büyük bir mücadele yaşandı. Gürcü Kralı III. Bagrat (1156-1184), İldeniz'in Irak'taki uzun meşguliyetlerinden istifade ederek Azerbaycan ve Doğu

Anadolu'ya seferlerde bulunup, müstahkem Ani şehrini ele geçirdi (Haziran-Temmuz 1161). Burayı geri almak ve Gürcülerden intikam için harekete geçen Doğu Anadolu'daki Türk beylerinin ordusu, Ani önlerinde III. Bagrat'ın ani saldırısı ile ağır bir yenilgiye uğradılar (Ağustos 1161 sonları). Bundan sonra da Gürcü saldırıları devam etti. Bunun üzerine harekete geçen İldeniz, Sultan Arslanşah ile birlikte, Anadolu'daki Türk beylerinin kuvvetlerini de yanına alarak büyük bir ordu oluşturdu ve Gürcistan'a girerek tahribatlarda bulunduktan sonra 13 Temmuz 1163 tarihinde Gag ovasında Gürcü kralının ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu zaferin sonucu olarak Ani şehri uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirildi (Mart-Nisan 1164). Zor durumda kalan Gürcü kralı, Arslanşah'a elçi göndererek barış istemek zorunda kaldı. III. Bagrat'ın saldırıları bir müddet sonra yine başladı. Ekim 1174 tarihinde Ani'yi tekrar ele geçirdi. Bunun üzerine, İldeniz'in teşvikleriyle ikinci Gürcistan seferine çıkan Arslanşah yolda hastalanınca Azerbaycan'da kaldı. Seferi devam ettiren İldeniz, Doğu Anadolu Türk beylerinin de kuvvetleriyle birlikte katıldıkları bu seferde Gürcistan içlerinde büyük saldırılar ve tahribatlarda bulundu. Gürcü kralı ormanlarda saklanarak, Türklerin karşısına çıkmaya cesaret edemedi (1175). Ani, Türkler tarafından kuşatıldı ise de ele geçirilemedi.64

Atabeg Nûreddîn Mahmud'un, kardeşi Kutbeddîn Mevdûd'un ölümünden sonra kötü bir duruma sürüklenen Mûsul üzerine bir sefer düzenlemesi üzerine, burada hâkim olan Mevdûd'un oğlu Seyfeddîn Gazi ve veziri Fahreddîn Abdulmesih, İldeniz'e baş vurarak yardım istediler. Irak Selçuklularına tâbi olan bu müstahkem şehri kaybetmek istemeyen İldeniz, bir elçi göndererek Nûreddîn Mahmud'u bu işten caydırmağa çalıştı ise de çok sert ve tehdit dolu bir cevap aldı. Nûreddîn, 22 Ocak 1171 tarihinde Mûsul'u ele geçirerek kendi lehine birtakım uygulamalarda bulunmasına rağmen, İldeniz buna müdahale edemedi.65

Gürcülerle yapılan mücadeleler devam ederken, durumdan istifade eden Batınîler, Kazvîn yakınlarında üç tane kale inşa ettiler. Buralara yerleştikten sonra Kazvîn'e saldırıp, muhasara ettiler. Bunun üzerine bunların üzerine bir sefer düzenleyen Arslanşah, kaleleri ele geçirdi ve yöredeki Batınîlerin varlığına son verdi (1164-65).66

Harezmşah hükümdarları, Sultan Sancar'ın ölümünden sonra yıkılan Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu toprakları ele geçirmek için yoğun çaba harcarken, bir yandan da Irak Selçukluları ile nüfuz mücadelesi yapıyorlardı. Bu amaçla, isyan eden Selçuklu emîrlerini desteklemekteydiler. Nişâbûr'a gözünü diken Harezmşah İl Arslan, burayı kuşattı ise de, bölgenin hâkimi Mueyyed Ayaba, Selçuklulara tâbi olduğu için İldeniz harekete geçince geri çekilmek zorunda kaldı (1166-67). Bu olaydan bir müddet sonra, ağır Harezm baskısı karşısında dayanamayan Mueyyed Ayaba, kendi isteği ile İl Arslan'a tâbi oldu.67

Arslanşah, daha önceden Sultan Muhammed'in evlenip, fakat gerdeğe giremeden ölmesi ile dul kalan Kirman prensesi ile evlendi. Bu dönemde iki devlet arasındaki ilişkiler bu evlilikle başladı. Sultan Arslanşah, Kirman Meliki Tuğrul'un ölümü ile ortaya çıkan taht kavgalarında Melik Arslanşah'ı destekleyerek, taraf oldu.68

Arslanşah, İldeniz'in 1175-76 yılında vefat etmesinden sonra babasının yerini alan oğlu Cihân Pehlivân'a karşı harekete geçti ise de, hastalığı nüksedince Azerbaycan üzerine yaptığı seferi yarıda kesmek zorunda kaldı. Cihân Pehlivân ise, kendisi için büyük bir tehlike olan Arslanşah'ı zehirleterek öldürttü (Ocak-Şubat 1176).69

Arslanşah, Irak Selçukluları Devleti'nin başında simgesel, zayıf bir kişilik olarak kalırken, devlet bizzat güçlü İldeniz tarafından yönetildi. Çocukluğundan beri birtakım emîrlerin elinde oyuncak olması onun kişiliğini olumsuz etkilerken, sağlıksız bünyesi ve liderlik vasıflarından yoksun bulunması da bunlara eklenince, hayatı boyunca iktidar için kullanılmaktan kurtulamadı. Bütün bunlara rağmen, İldeniz sayesinde devlet çöküntüden kurtulabilmiş, zamanı Irak Selçuklularının en parlak dönemlerinden birisi olmuştur.

E. II. Tuğrul ve Irak Selçukluları Devleti'nin Çöküşü

Sultan Arslanşah'ın ölümünden sonra tahta küçük yaştaki oğlu Tuğrul'u geçiren Atabeg Cihân Pehlivân, vâsi olarak devleti tek başına yönetmeye başladı. Bu duruma özellikle diğer melikler tarafından itirazlar geldi ve isyanlar çıktı. Bu cümleden olarak, Melik Muhammed, yanında Hûzistan hâkimi Şemle'nin oğlu Şerefeddîn Emîrân ile birlikte isyan etti ise de İsfehân yakınlarında yapılan savaşta Cihân Pehlivân'a yenildi ve yakalanarak hapsedildikten bir müddet sonra vefat etti (1175-76).70 İkinci isyan hareketi de Melik Mahmud'dan geldi. Ordusuyla Irak'a girerek, halifeye haber gönderip adına hutbe okutmasını istedi. Halifenin buna karşı çıkarak üzerine ordu göndermesi üzerine bölgeden ayrılmak zorunda kaldı (Nisan 1177).71

Atabeg Cihân Pehlivân, bu dönemde çevresindeki bir çok devletlerle ilişkilerde bulundu. Bunların içerisinde kendisi için büyük bir tehlike olan Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Salâheddîn Eyyûbî de bulunmaktaydı. Salâheddîn, topraklarını Doğu Anadolu'ya kadar genişletmek için yoğun bir siyasi ve askeri faaliyet yürütüyordu. Bu yönde Mûsul'u defalarca kuşatarak, sonunda kendine tâbi hale getirmeyi başardı. Ahlat'a kadar uzanarak, burayı da ele geçirmeye kalktı. Ancak, duruma müdahale eden Cihân Pehlivân, onu geri çekilmeye mecbur bırakarak, siyasi arzularına set çekmeyi başardı (1185).72 Harezmşahlarla ilişkiler Sultan Tekiş ile olan şahsi dostluğu sebebiyle barış içerisinde devam etti. Aynı şekilde Abbâsî Halifeliği ile ilişkiler de barış içerisinde idi. Fars Atabegleri Salgurlulara karşı son derece de sert bir siyaset uygulandı. Bu cümleden olarak, Cihân Pehlivân yaptığı seferlerle Fars'ta büyük tahribatlarda bulundu. Gürcülerle ilişkilerde savaş yine ön plandaydı. Cihân Pehlivân, Azerbaycan'a saldıran Gürcü kralının üzerine büyük bir ordu ile yürüyerek, onu bozguna uğrattı ve barış istemek zorunda bıraktı.73

Cihân Pehlivân, 1186 Mart sonunda kalp yetmezliğinden vefat etti.74 O ölünce yerini kardeşi Kızıl Arslan aldı.

Kızıl Arslan'ın atabegliği birtakım hoşnutsuzluklara sebep oldu. Ölen kardeşinin eşi İnanç Hatun, oğulları İnanç Mahmud ile Emîr-i Emîrân Ömer'in bir tarafa itilmelerini hazmedemeyerek, Kızıl Arslan'ı

sevmeyen emîrler ile birlikte isyan hareketi başlattı. Bunlara sonradan Sultan Tuğrul da katıldı. Katılımlarla gittikçe güçlenen Tuğrul, Kızıl Arslan'ın Azerbaycan'a çekilmesi üzerine Hemedân'a girdi ve tahtına oturdu (17 Kasım 1187). Saltanatını yerleştirmek için bir takım idari uygulamalarda bulundu ve asayişi bozan emîrleri cezalandırdı.75

Kaybettiği iktidarı tekrar eline geçirmek için Selçukluların can düşmanı Abbâsî Halifesi Nâsir Lidinillah ile ittifak kuran Kızıl Arslan, para ve asker yardımı aldı. Aralarındaki mücadele, tarafların karşılıklı zaferleriyle sonuçlanmış ise de, birkaç yıl süren savaşlardan sonra Tuğrul'u yakalatan Kızıl Arslan, onu hapsederek, kendi hükümdarlığını ilân etti. Fakat uzun süre bu tahtta oturamadı. Zira, evlendiği kardeşinin karısı İnanç Hatun, bir kıskançlık sonucu Kızıl Arslan'ı zehirleterek öldürttü (Ekim-Kasım 1191).76

Kızıl Arslan, siyasi rakibi olarak gördüğü Sultan Tuğrul'u tasfiye etmek isterken, Türk düşmanı bir politika izleyen Halife Nâsır'ın yıkıcı tavsiyelerine uymaktan öteye gidememiş, bölgedeki Türk varlığına büyük zararlar vermişti.

Kızıl Arslan'ın ölmesinden sonra bulunduğu hapishaneden kaçarak tekrar yönetimi ele geçiren Sultan Tuğrul, saltanatını yerleştirmek için yoğun çabalar sarfetti. Bu arada kendisine rakip olan Atabeg Pehlivan'ın karısı ve oğullarıyla mücadelelere girişti ve onlara karşı başarı sağladı. Kutluğ İnanç Mahmud'un yardım istediği Harezmşah hükümdarı Tekiş, Abbâsî halifesi Nâsır'ın da kışkırtması sebebiyle, Irak Selçukluları Devleti ile mücadeleye başladı. Sonunda, 19 Mart 1194 tarihinde Rey yakınlarında yapılan savaşta yanındaki emîrlerin ihaneti sonucu yenilgiye uğrayan Sultan Tuğrul, savaş alanında maktul düştü.77 Böylece bir Tuğrul ile başlayan Selçuklu hâkimiyeti, başka bir Tuğrul ile sona erdi. Irak Selçukluları Devleti'ni yıkılmaktan kurtarmak için yoğun çaba sarfeden Sultan II. Tuğrul, bütün iyi niyetli çalışmalarına rağmen, gençliğinin verdiği tecrübesizlik sebebiyle başarıya ulaşamadı.

Sancar'ın melikliğinden itibaren doğudaki mücadelelerine ek olarak, hükümdar olduktan sonra da ağırlığı oraya vermesi üzerine, devletin batısındaki topraklar eski önemlerine bir türlü kavuşamadılar. Yeğenlerini bu topraklarda hükümdar yapan Sancar, iktidardan uzaklaşıncaya kadar bölge üzerindeki denetimini sürdürdü. Onun ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti yıkıldığı gibi, batıdaki kol Irak Selçukluları da çöküş dönemine girdi. Batıdaki ülkeler, kendine has bir takım meselelerle kuşattığı Irak Selçuklularını sonunda topraklarından attı. Bu devlet, ancak İran'ın batısında küçük bir bölgede varlığını sürdürerek üç çeyrek asırlık ömrünü tamamlamak zorunda kaldı. Buna rağmen, Orta ve Yakın-Doğu'daki Türk varlığı ve hâkimiyeti kendisini korudu.

Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri / Prof. Dr. Fazıl Bayat [s.795-802]

Al-ul-Beyt Üniversitesi / Ürdün

Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Irak

Değişik şartlar altında, çeşitli devirlerde Irak'ı yurt edinmiş olan Türklere, bugün, bir siyasi terim olarak "IRAK TÜRKMENLERİ" adı verilmektedir. "Türkmen" sözcüğünün ortaya atılmasından asırlarca evvel Irak'ta yerleşen Türkler, burada kurulmuş olan çeşitli devletlerin ordusunda asker, komutan, büyük devlet adamı vs. olarak hizmet görerek ve değişik beylikler kurarak Irak tarihinde önemli rol oynamışlar ve parlak bir yer ve itibara sahip olmuşlardır.

Türklerin Irak'ta ilk varlığı, Emevilerin ilk günlerine, özellikle Müslüman Arap mücahitlerinin Orta Asya'ya yaptıkları ilk seferler sırasına dayanır. İlk Emevi Halifesi Mu'aviye'nin Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyad, 672-673 yılında Buhara melikesi Kabaç Hatun'la yaptığı savaşı kazandıktan sonra Arap tarihçilerinin adlandırdıkları "el-Buhariyye" yani Buharalılar, Buhara Türklerinden iki bin veya dört bin okçuyu kendi özel hizmetine sokarak vilayet merkezi olan Basra şehrinde yerleştirmiştir.1 O, bunlarla Basra'da nizam ve asayişi kurmuş ve savaşçı olduklarından yaptığı seferlerde kullanmıştır.2

Buhara Türkleri Basra'daki varlıklarını 702-703 yılına kadar sürdürmüşlerdir. Bu yılda Emevi Halifesi Abdulmelik b. Mervan'ın Irak valisi Haccac, bunların çoğunu Basra'dan getirerek yeni yaptırdığı Vasit şehrine yerleştirmiş3 ve kuşkusuz kendi ordusunda muvazzaf asker olarak çalıştırmıştır. Bunlar Emevi Devleti'nin sonuna kadar aynı görevi sürdürmüşlerdir. 749 yılında Emevilerin son vasit valisi, beraberindeki 1300 (bin üç yüz) Buhara Türküyle yeni bir devlet kuran Abbasilere teslim olmuştur4 ki bu, onların Irak'a gelişlerinden beri Emevi Devleti ordusunda kesintisiz olarak görevde bulunduklarını ifade etmektedir.

Müslümanların Orta Asya'ya girmeleriyle İslamiyet'i giderek kabul etmeye başlayan ve İslam aleminde özellikle Horasan ve Maveraünnehir'de olup biten kimi olaylara isteyerek veya istemiyerek girişen Türkler, Abbasilerin Emevi Devleti'ne karşı giriştikleri mücadelelere katılarak onların bu alanda gerçekleştirdikleri zaferlerde katkıları olmuştur. Macar müsteşriki Vampiri'nin elde etmiş olduğu Ebu Müslim-i Horasani'nin biyografisini içeren bir yazmada, Abbasilerin komutanı Kuhtuba b. Şebib et-Tai'nin Emevilerle giriştiği ve bunların devletinin yıkılmasıyla sonuçlanan ve bugünkü Irak'ın kuzey doğusunda vuku bulan savaşta Abbasi askerlerinin çoğunun Türklerden oluştuğu yazılıdır. Aslında bu gerçek, Ebu Müslim'in bu dönemde Türklerle dolu Horasan ve Maveraünnehir'deki nüfuzunu ve Türklerin ona ne kadar bağlandığını gösterir.5 Bununla birlikte Türklerin tam bu sıralarda (yani Abbasi Devleti'nin kurulmasının hemen ardından) Irak'a büyük sayıda gelip yerleştiklerini kesinlikle söyleyebiliriz. Bağdat şehrinin kurulduğu sıralarda (H.145-149) II. Abbasi Halifesi Mansur'un askerlerinden olan Harezm Türkleri6 için şehrin batı yakasında adlarını taşıyan bir semtin yapıldığını ve bu semtten Derbul-Buhariyye yani Buharalılar yolunun geçtiğini biliyoruz.7 Bu Buharalıların ise,

Vasit şehrinde bulunanlar olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte Halife, aynı şehirde, Beleh Türklerinden olan kendi komutanlarından Beleh b. Abdullah et-Türki için adıyla anılan bir semt de ayırmıştır.8

Abbasi Devleti'nde giderek önem ve itibarları artan Türklerin Irak'a doğru gelip yerleşmelerinin arkası kesilmiyordu. Horasan valisi Abdullah b. Tahir 826-827 yıllarında Abbasi halifesi Me'mun için Türkistan'ın çeşitli yerlerinden iki bin Oğuz Türkünü göndermiştir.9 Ne var ki Irak'ta sırf askeri alanlarda kullanılarak devlet tarafından yerleştirilen bu Türkler, bu sıralarda sayıları birkaç bini aşmamışsa da, Abbasi halifesi Mutasım devrinde olağanüstü bir artış göstererek orduda ve daha sonra siyaset alanında artık söz sahibi olmuşlardır. Halife Mutasım, sayılarının 70 bine vardığı ve yalnız askerlik alanında değil divan işlerinde yani devlet yönetiminde çalıştırdığı bu Türkler için yeni bir şehir yaptırarak (Samarra şehri) devlet merkezini de oraya taşımştır.10 Mutasım, Samarra şehrinde bu Türklerin geldikleri şehirleri gözönüne alarak her şehir halkını bir arada yerleştirmiştir.11

Mutasım'dan sonra (öl. 841) Türklerin Irak'a gelip yerleşmeleri kesilmemiş, tersine zamanla onlar geniş yetki ve nüfuza sahip oldukları gibi nüfusları da özellik yeni göçlerle giderek artmıştır. Enonim el-Uyun vel-Hadaik yazarının bir kaydından, Horasan valisi İsmail b. Ahmet'in gulamı Pars DÖRT BİN TÜRK'le 908'de geldiğini ve Abbasi veziri İbnul-Furat tarafından Irak'ın kuzey ve kuzeybatısında olan Diyar-i Rabia'ya gönderildiğini öğreniyoruz.12

Bununla birlikte tarihçiler, İslam devletinde hizmet etmeleriyle ün kazanan birçok Türk ailesinden söz etmektedirler. Örneğin; Türk asılzdelerinden Soli ailesi, Curcanlı Bâcû (yahut Baçur) zade ailesi, Ferganeli Ahşitzade ailesi, Eşruseneli Afşinler, Semerkandlı Türkişi ailesi, ve Auttelanlı al-Bikiye ailesi.13 Bu Türk ailelerini tanımamıza rağmen yoğun bir şekilde Orta Asya'dan Irak'a göç edenlerin çoğunun hangi Türk aşiret veya kavminden olduğunu tespit etmemiz bugün bir türlü mümkün değildir.

Abbasi Hilafetinin İranlı Buveyhoğulları eline geçmesi, Türklerin Irak'a gelişlerini engellememiş, tersine bunlar onların da askeri gücünü oluşturmuştur. Bağdat'a giren ilk Buveyh hükümdarı Ahmet, beraberinde yedi yüz Türk de getirmiştir.14 Artık Irak'ta seçkin bir güç oluşturmuş olan Türkler, bu dönemde de tıpkı eskisi gibi devletin büyük ve önemli işlerinde de görevlendirirlerdi. Hatta onlar hükûmeti devirmeye bile kalkışabilecekleri güçlere de sahip idiler. İşte bundan dolayı Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey daha Bağdat'a girmeden önce bunların eriştiği gücü tanıyarak kendilerine yazmış olduğu mektupta güzel vaatlerde bulunmuştur.

Selçuklu Devrinde Irak Türkleri

Türklerin en yoğun şekilde Irak'a yönelip değişik yerlerini yurt edinmiş olmaları Selçuklu döneminin değişik aşamalarında olmuştur. Selçukluların Gazneli Sultan Mahmut'la giriştikleri mücadelede tutuklanıp hapsedilen Arslan b. Selçuk'a bağlı Oğuzlar, Gaznelilerin baskısıyla Horasan yöresinden uzaklaştırılarak batıya yani İran, Irak-ı Acem, bugünkü Irak'ın kuzeyi ta Diyarbakır'a kadar

sürülmüşlerdir. Bunlardan iki bin çadır halkı, Kirman'dan sonra İsfahan'a yönelmiştir.15 Bu Oğuzlar, daha sonra Irak Oğuzları, Irak Türkmenleri ve Balkan Türkmenleri16 adlarını almışlardır.

Çeşitli nedenlerden dolayı bölgede özelikle bugünkü İran'ın kuzeybatısı ve Cezire bölgesinde karışıklık çıkaran ve içinde bir Arap beyliği merkezi olan Musul olmak üzere birçok yeri de bir süre olsa da işgal eden bu Oğuzlar, dayanamayarak, buraları terk etmek zorunda kalmışlardır.17 Böylece Türkmenlerin bu aşamada Irak'ın kuzeyini yurt edinmeleri mümkün olmamıştır. Bundan sonraki aşamada ise (H. 437-441/M.1045-1049) Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal komutasında Oğuzlar Kürdistan bölgesinin hamen hemen birçok yerine hakim olmayı başararak buralardaki Kürt beylerini kendi taraflarına çekebilmişler ve tam bu sıralarda Irak'ın doğusuna düşen Bendenicin (bugünkü Mendeli ilçesi) ve Bakuba (bugün bir il merkezi) yakınlarındaki bölgelere kadar yayılmışlardır.18 İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'le arası açılınca (H.441/M.1049) Kürdistan bölgesi doğrudan doğruya Tuğrul Bey'in nüfuzu altına girdi. Bu durum Tuğrul Bey'in Bağdat'a yönelmesine ve Oğuzların kitle halinde özellikle Irak'ın doğu ve kuzeydoğu bölgelerine yayılmalarına yol açtı. H.442/ M.1050'de Tuğrul Bey, Selçukluların eli altında bulunan Sirvan, Dakuk'a, Şehirzor ve Samğan bölgesini Kürt beylerinden Muhalhil'e teslim etmiştir19 Tuğrul Bey bölgede bulunan Kürt beylerini kendi itaati altına alarak yerlerinde bırakmış, bunların aralarında baş gösteren anlaşmazlıklardan yararlanarak kendi gücünü arttırmıştır. Giderek güçsüz bir duruma düşen bu beyler, Tuğrul Bey ve haleflerine dayanarak yerlerini koruyabilmişler. Bu yüzden bu bölgelerde koruyucu sıfatıyla bulunup giderek toprağa bağlanan Türkmen - Oğuzların buraları yurt edinmeleri muhakkaktır. Abbasi halifelerinin bütün uğraşmalarına rağmen bunları buradan atamadıları.20

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey H.447/M.1055 yılında büyük bir orduyla Bağdat'a yöneldiği sıralarda Bağdat'ın daha doğrusu Buveyhoğullarıyla Abbasi Hilafeti'nin askeri gücünü Bağdat Türkleri teşkil ediyordu. Bu Türklerin başkanı yine bir Türk olan Arslan el-Besasiri idi. Bağdat Türkleri, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesiyle kendi otoritelerini kaybetmekten endişe ederek Bağdat'a girmesine kesinlikle karşı geliyorlardı. Bu yüzden Arslan el-Besasiri'nin Abbasi halifesiyle arası açıktı. O, halifeden Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesine izin vermemesini istiyordu. Fakat gerek kendisinin gerekse Bağdat Türklerinin gösterdiği çabalar sonuç vermedi.21 Tuğrul Bey aynı yıl Bağdat'a girdi ve böylece Abbasi hilafeti büyük Selçuklu Devleti'ne geçmiş oldu. Tuğrul Bey beraberindeki Türkleri Bağdat halkının evlerinde barınmalarını yasakladı ve Dicle nehri üzerinde bir şehir yaptırdı.22 Böylece Bağdat, Selçuklu devletinin ikinci başşehri haline geldi. O sıralarda surlarla çevrili olan bu şehrin çarşısının olduğunu23 ve H.485/M.1092' de Sultan Melikşah'ın içinde görkemli bir cami yaptırdığını24 biliyoruz. Bu cami, bugünkü Bağdat'ın Ayvaziyye semtinde hala ayakta durmaktadır. Melikşah ayrıca kendi sarayının karşısına düşen o çarşının surunu ve satıcılar için hanlar da yaptırmıştır.25

Tarihin akışını değiştirecek kadar önemli olan Tuğrul Bey'in Bağdat'a hakim olması durumu uzun sürmedi. Üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın ayaklanması nedeniyle Bağdat'ı terk etmesi, Arslan el-Besasiri'nin duruma hakim olmasını sağladı. Bu yüzden de Selçuklulara bağlı Türkler, şehri (Bağdat'ı) terk etmek zorunda kaldı (H.451/M.1059).26 Fakat Oğuzlar Bağdat'tan uzaklaştırılmışlarsa da bu

sırada Bağdat ve Güney Irak tarafları hariç, Irak'ın her yerinde yerleşmiş bulunuyorlardı. Buna rağmen Basasiri ayaklanmasını da bir Türk ayaklanması olarak telâkki etmek yanlış sayılmaz. Çünkü onun dayandığı askeri güç de yine soydaşları Türkler idi.

Abbası Hilafetinin geçici bir şekilde çöküşüyle ve Bağdat'ın Şii Fatimi Hilafetine bağlanmasıyla sonuçlanan Besasiri ayaklanması çok sürmemiş, ertesi yıl Tuğrul Bey tarafından bastırılmıştır. Bundan sonra Bağdat başta olmak üzere Irak, Selçuklu Devleti'nden ayrılmaz bir parça olmuştur.

Selçuklu sultanları Bağdat'ta kendi temsilcileri olarak burada nizam ve asayişi kurmak amacıyla bir şihne bırakıyorlardı. Şihneler görevlerini Türklerle yerine getiriyorlardı. Ayrıca şihnelerin eli altında polis teşkilatını andıran bir teşkilat da bulunuyordu27ki, bunların Selçuklu devrinde Bağdat'a yerleşen Türklerden oluştuğu muhakkaktır.

Bununla birlikte Türkler, bu dönemde de Abbasi Halifelerinin özel hizmetine girmişlerdi. Hatta bu halifeler, Selçuklu sultanlarıyla araları açılıp giriştikleri savaşlarda da bu Türklere dayanmışlardır. Örneğin H.529/M.1133'de halife Müsterşit'le Irak Selçuklu sultanı Mesud arasında vuku bulan savaşta Halifenin ordusunda "büyük sayıda Türkler" de yer alıyordu. Bu Türkler Halifeden ayrılarak Sultan Mesud tarafına geçince savaşın dengesini sultanın çıkarına çevirmişlerdi.28 İşte bu yüzdendir, Halifelerin Türkleri kullanmaları sultanların dikkatini çekmiş ve bunu engellemeye çalışmışlardı.

Selçuklu devrinde Irak'ta yerleşen Türkler, zamanla ikta sahibi olmuşlardır. Hatta H.547/M.1152 Sultan Mesud çıkardığı bir emirle askerlerin kendi iktalarından başkalarınkine tecavüz etmelerini yasaklamıştır.29

Selçuklu Devleti'nin Irak'ta nüfuzunun azalması ve daha sonra yok olması, Bağdat'ta yerleşip Abbasi Devleti hizmetine giren Türkleri asla etkilememiştir. Tersine halifeler, bunlarla nizam ve asayişi kuruyor ve bu Türklerden gözde askerlerini seçiyorlardı. Arap Seyyahı İbn Cübeyr'in bir kaydından H.579/M.1183'te Bağdat Türklerinin hacdaki sayısının dikkati çekecek bir derecede çok olduğu anlaşılır. İbn Cübeyr, Irak Türkleri diye adlandırdığı bu Türklerin Mekke'de kendilerine özgü bir günlerinin olduğunu ve orada kendileri için hutbenin yalnız Arapça değil Türkçe olarak Horasanlı vaiz tarafından okutulduğunu yazmıştır.30 Irak Selçuklu Devleti'ne son veren Abbasi Halifesi Nasır da Bağdat Türklerine güvenmekten geri kalmıyor, devlette baş gösteren kavaga ve karışıklıkları bunların çabalarıyla bastırıyordu.31 Halife Nasır'dan sonra da Türkmenlerin yalnız Bağdat'taki sayısı dikkati çekecek bir derecede idi. Hatta bunların, Sultan Çarşısı yakınlarında H.637/M.1239'da yaptıkları ev, dükkan, ahır ve hamamların binden fazla olduğu bilinmektedir.32 Bu binaların Tuğrul Bey'in yaptırdığı şehrin içinde olduğu muhakkaktır. Ne varki, bu şehir bu dönemde artık Tuğrul Bey ismiyle anılmıyordu ve her halde tarihçi Hazreci'nin zikrettiği ve H.654/M.1256'da Dicle'nin taşması üzerine su altında kalan karyet-et-Türk (Türk Köyü) idi.33

H.656/M.1258'de Abbasi Hilafetinin merkezi Bağdat'ın Moğolların taarruzuna uğrayışında Bağdat Türkleri şehrin korumasında büyük rol oynamışlardır. Bu Türklerin başında yıvalarla birlikte beyleri Erçemoğlu Süleymanşah bulunuyordu.34

Türklerin Abbasi Devleti'nde sadece bir askeri unsur olmadığı, biyografik eserlerde de belirtildiği üzere devletin her türlü işinde görevlendirildikleri işaret etmeye değer. Bu görevlerin başında hac emirliği, beylik, valilik, iltizam, elçilik, haciplik, hacipler hacipliği vs. gelir.35

Irak'ın Kuzey Doğusunda Türkmenler

Bugün Erbil, Süleymaniyye ve Kerkük illerini içerisine alıp bir coğrafi ad olarak tanınan ve Osmanlı devrinde bir vilayet olan Şehrizor (veya Şehrizol) bölgesinde Türkmenler, Selçuklu devrinde artık bölgenin itibarlı gücü olarak kendini göstermiş, H.465/M.1072'de bölgenin birçok yerini kendi egemenlikleri altına almışlardır.36 Selçuklu sultanı Berkyaruk H.493/M.1099'da buradaki Türkmenlerden büyük sayıda asker toplamıştır.37 Tarih kaynakları bu arada Kara-beli adında bir Türkmen liderinden bahsederek, bunun bölge emirlerinden Serhap'la giriştiği bir savaşta iki bin kişiyi öldürdüğünü ve adının kendine bağlı bölgeye veriliğini belirtmişlerdir.38 Şehrizor Bölgesi Selçukluların zaafa uğramasıyla Musul Atabeyliği sonra Eyyubi Devleti hükmü altına girmiştir.

Burada ilk bağımsız Türkmen beyliği H. VI./M. XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Arslan Taşoğlu Kıfçak tarafından kurulmuştur. Şehrizor Bölgesi'ni kendi yönetimi altına almış olan Kıfçak, her taraftan koşup gelen Türkmenleri kendi etrafına toplamış39 ve bağımsızlığını H.534/M.1139'a dek sürdürmüş ve bu yılda Musul Atabeği hizmetine girmek zorunda kalmıştır.40 Selçuklu Sultanı Mahmut'un ölümü üzerine (H.525/M.1130) baş gösteren taht mücadelesinde kardeşi Mesut, Emir Kıfçak'ın beyliğine uğramış (H.526/M.1131) burada on bin atlı toplamıştır.41 Bunların Emir Kıfçak'ın emrindeki Türkmenlerden olduğu muhakkaktır.

Kıfçak'ın ölümü üzerine beyliği, doğrudan doğruya Zengi'nin yönetimine geçmiş ve atadığı Türkmen beyleriyle idare edilmiştir.

Şehrizor Bölgesi VI. (XII). asrın son çeyreğinde Türkmen Yıvaların eline geçmişse de, daha sonra Salahaddin Eyubi'nin yönetimi altına girerek onun gönderdiği Türk valiler tarafından idare edilmiştir (H.581/M.1185).42 Bu durum H.586/M.1199'a kadar devam etmiş ve bu yılda Salahaddin bölgeyi Erbil Atabeği Gökböri'ye vermiştir.

Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, Şehrizor Türkmen beyleri tarafından H.640/M.1242'ye dek idare edilmiş,43 sonra Abbasi Devleti hükmüne geçmiş, fakat aradan çok geçmeden Moğol istilasına uğramış ve bunların hakimiyetine geçmiştir.

Selçuklular devrinde Türkmenlerin Irak'ta yerleştiği yerlerden biri de, Osmanlı devrinde Musul vilayetinin güney sınırını teşkil eden Lahaf (Himrin Dağı) yöresiyle Bendenicin yani bugünkü Mendeli bölgesidir. Burada da Türkmenler yoğun bir şekilde yerleşmişler ve Selçuklu tarihinde önemli bir rol

oynamışlardır. H.549/M.1154'te Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un Bağış isminde bir valisinin Lahaf yani Himrin Dağı bölgesinde bulunduğunu ve burada özellikle Vasit ile Lahaf arasındaki bölgelerde kalabalık bir Türkmen topluluğunun yaşadığını biliyoruz. On iki bin aileden oluşan bu Türkmenler, Selçukluların Abbasi Halifesiyle giriştikleri bir savaşa katılmışlardır.44 Bu sıralarda Hemedanlı Sungur liderliğinde bu Türkmenlerin bölgede faaliyetleri artmış ve Bağdat Halifesinin dikkatini çekerek endişesine yol açmıştır. Halife Sungur'un bölgedeki Türkmenler üzerine olan nüfuzunu ikrar ederek Lahf bölgesini ona ve kendi emirlerinden olan Eregeşe ikta etti. Aslında Halife, Ergeş'i buraya göndermesiyle kaybolan egemenliğini buraya farz etmek istiyordu. Fakat aradan çok geçmeden iki liderin arası açılarak savaşla sonuçlanmış ve sonunda Ergeş bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Sungur, bölgeye tek başına hakim olmuşsa da, ancak Halife'nin gönderdiği kuvvet karşısında dayanamayarak yenilmiştir (H.553/M.1158). Fakat her şeye rağmen o, Maheki kalesine kapanarak varlığını bir Türkmen beyi olarak sürdürebilmiştir.45 Halife, kendisi için bir tehlike oluşturan Sungur'u buradan koparmaya ne kadar uğraşmışsa da onu ancak Lahaf bölgesinden atabilmiş ve Mahehi Kale'sine kapattırabilmiştir.46 H.557/M.1161-1162 yılına kadar Maheki Kalesi'ni elinde tutan Sungur, bilinmeyen bir nedenle burayı terk ederek Hemedan'a gitmiş ve yerine adamlarından birini koymuştur. Ancak kale yöresindeki Türkmen ve Kürtlerin akınına bir türlü son veremeyen bu zat, kaleyi Bağdat Halifesi Müstencid'e teslim etmekten başka bir çare bulamamıştır.47 Tarih eserlerinden edindiğimiz bilgilere göre, Maheki Kalesi, Lahaf yani Himrin Dağı yöresi ve Bendenicin (Mendeli) gibi Türkmenlerin yoğun bir şekilde yaşadıkları bölgeler, Selçuklu Devleti'nin zaafa düşmesiyle birlikte Halife'nin egemenliği altına girmiş, buralara atanan Türk valiler48 tarafından idare edilmiştir. Bu durum Abbasi Devleti'nin sonlarına kadar devam etmiş ve bölge öteki civar bölgeler gibi Moğolların işgaline uğramıştır.

Irak'ın Türkler tarafından yurt edinilen bölgelerinden biri de Musul bölgesidir. Cezire veya Fırat Ceziresi'nin bir paraçası olan bu bölgede de Türkler, öteki yerlerde olduğu gibi, Selçuklulardan çok önce yerleşmiş bulunuyorlardı. Burada hüküm süren yerli hanedenlardan Ukayloğullarının hizmetinde bir askeri unsur olarak görev almışlardı.49 Buna rağmen Türklerin yoğun bir şekilde burada yerleşmeleri Selçuklu devrinde gerçekleşmiştir. Tuğrul Bey, Ukayloğullarını kendi egemenliği altına aldıktan sonra Oğuzlar bunların da hizmetinde çalışmaya başladılar. Örneğin H.453/M.1062'de beyliğin başına geçen Kureyşoğlu Müslim'in Oğuzları kendi hizmetine soktuğunu, yaptığı seferlerde bunları kullandığını biliyoruz.50 Ukayloğullarının Musul yöresindeki hükmü H.489/M.1090'da sona erdi ve bölge doğrudan doğruya Selçuklu yönetimi altına girdi. Bu tarihten I. Dünya Savaşı'nın sonuna dek Türklerin elinde kaldı.

Selçuklular Musul yöresini ilk valileri olan Kerboğa'dan başlayarak Türk valiler ile yönettiler. Kerboğa'nın valiliği sırasında Haçlı kuvvetleri Müslüman topraklarına saldırmaya başlayarak kimi şehir ve bölgelerini işgal etmişlerdi. Bununla birlikte bu dönemde yani Selçuklu sultanları tarafından Musul'a atanan valiler döneminde, Selçuklu saltanatı taht mücadelesine sahne olmuştu. Bu yüzden bu valiler isteyerek veya istemeyerek kendilerini bu olayların içine atmışlardır.

Musul'un Selçuklu egemenliği altına girmesi ve özellikle Haçlı tehlikesinin artmasıyla, bölgenin askeri bakımdan güçlendirilmesi, Musul valisinin emrinde büyük sayıda bir askeri gücün sürekli olarak bırakılması, Selçuklu sultanlarının gözlerinden kaçmayan bir mesele idi. Bu yüzden bununla parelel olarak orada bir vilayeti koruyabilecek ve Haçlılara karşı gelebilecek bir ordu bulunduruyorlardı. Bu bakımdan Türklerin bu devrin daha başlangıcından başlayarak burada yerleştirildikleri kuşkusuzdur. Bununla birlikte Haçlı tehlikesinin artmasıyla Selçuklu sultanları buralara peş peşe asker sevk ediyorlardı. Örneğin H.500/M.1106 de Müslüman ülkesine Haçlı tecavüzünün artması üzerine Selçuklu sultanı Mehmet, Cavlı Sakavı büyük bir orduya serasker ederek Musul'a göderdi51 Cavlı'nın valiliği sırasında (1106-1108) Musul'da çok sayıda Türk'ün bulunduğuna dair birçok delil vardır.

H.500/M.1106'da Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıçarslan'la giriştiği savaşa dört bin askeri soktuğunu52 ve bu sıralarda yalnız Musul Kalesi'nde 1500 Türk atlısının bulunduğunu (H.502/M.1108)53 biliyoruz. Bilad uş-Şam bölgesinde tecavüzleri artan Haçlılara karşı Musul bir askeri üs haline getirilmiş ve bu yüzden burada her zaman kendileri süper bir güç olarak sayılan ve İslam aleminin korunmasını üstlenen Selçuklular tarafından sürekli bir şekilde büyük bir kuvvet bulundurulmuştur. H.508/M.1164'te Selçuklu Sultanı Mahmut, Porsuki'yi Musul valiliğine atadığında kendisini on beş bin atlı askerle oraya göndermiştir. Porsuki, H.510/M.1116'da Haçlılara karşı savaşan Şam Atabeği Tuğ-Tegin'in yardımına koşmuş ve bu savaşta kendi askeri birliklerini oluşturan Türklerle büyük rol oynamış ve muazzam başarılar gerçekleştirmiştir.54

Musul Atabeyi İmadaddin Zengi döneminde (H.521/M.1127-H.541/M.1146)55 yarı bağımsız bir beylik (atabeylik) olan Musul vilayetinde Türkler, buranın ordusunun omurgasını teşkil ediyordu. Bölgede yaptığı faaliyet ve Haçlılara karşı gerçekleştirdiği zaferlerle şöhret kazanan Zengi, Musul'da büyük ve mükemmel talimli bir ordu bulundurmak zorunda idi.

Bilindiği üzere Zengi döneminde Musul Atabeyliği'nin sınırı, bugünkü Irak'ın kuzey ve kuzeybatı sınırlarını aşarak Cezire, Güneybatı Anadolu'nun bir bölümünü ve Bilad uş-Şam'ın büyük bir kısmını içeriyordu ki, bu bölge özellikle Suriye'nin kuzeyi Haçlıların saldırısına sahne olmuştur. Bundan dolayı buralarda Haçlıları önlemek ve ilerlemelerini durdurmak amacıyla buraya sabit bir askeri birliğin yerleştirilmesi gerektiğinden Zengi, Irak'ın kuzeydoğusunda yerleşen Türkmen Yıva boyunun bir kısmını Emir Yaruk ile birlikte Suriye'nin Halep vilayetine yerleştirdi. Bunlar Haçlılarla savaşarak buradaki gücü korumuşlar ve fethettikleri yerleri H.600'e kadar ellerinde bulundurmuşlardır.56 Ayrıca Zengi, H.534/M.1139'da Türkmenlerin yoğun bir şekilde yaşadıkları Kıfçakoğullarının ülkesi olan Şehrizor'u alarak57 burada yaşayan bütün Türkmenleri kendi egemenliği altına almıştır.

Zengi döneminin son yıllarında Türklerin doğu tarafından Musul'a yönelik göçleri hemen hemen durdurulmuş bir aşamaya gelmiştir. Bu durum, bir yandan Selçuklu Devleti'nin kendi gücünü yitirip bunalıma düşmesi yüzünden Haçlı meselesine eskisi gibi önem verememesinden, bir yandan da Zengi'nin yarı bağımsız bir hükümdar vaziyeti almasından ileri gelmektedir. Zengi'nin ölümünde ordusunun büyük bir kısmı Suriye bölgesinde bulunuyordu. Ülkesi iki oğlu arasında paylaşılınca,

askerlerinin bir kısmı oğlu Nureddin Mahmut ile Halep'e gitmiş, doğu ülkesi askerleri de Musul'a dönmüştür.58

Bu sıralarda Musul askerinin sayısının ne kadar olduğunu Arap Tarihçisi İbn-ul-Esir'in bir kaydından öğrenebiliriz.59 Musul Atabeyi Seyfeddin Gazi, 1. ordusu için her gün 100 baş koyun ve maiyeti için 30 baş koyun, bayram münasebetlerinde ise dana ve tavuğa ilaveten bin baş koyun keserdi. Bununla birlikte H.581/M.1185'te başta Musul olmak üzere Cezire bölgesinde Türk-Türkmenler, buranın yerli halkı olan Kürtlere karşı gelebilecek bir sayıda idiler. Bölge, iki tarafın (Türklerle Kürtlerin) arası açılarak yıllarca süren savaş ve karışıklıklara sahne olmuştur. Birçok kimsenin ölümüne yol açıp bölgede huzur ve asayişi bozan bu olağanüstü duruma nihayet Musul naibi Mucahid ud-din Kaymaz son verebilmiştir.60 Bu arada Türkmenler aşiret düzeni yaşıyordu. Kaymaz, Kürtlerle Türkmenlerin aşiret reislerini bir araya getirerek aralarında barışı sağlayabilmiştir.61 Anonim el-Havadis el-Camia eserinin bir kaydından Musul'da Türkmen Çarşısı adıyla bir çarşının bulunduğunu öğreniyoruz62 ki, bu da Türkmenlerin yalnız askerlik alanında değil aynı anda ticaretle de uğraştıklarını gösterir.

Irak'ta Türkmenlerin yerleştiği bölgelerden biri de Erbil bölgesidir. Bu bölge de Irak'ın kuzeydoğusundaki bölgelerle birlikte Selçuklu hükmüne geçmiştir. Burası Gökbörilerin kurduğu ve Erbil tarihinin simgesi olan Erbil Atabeyliği'yle63 söhret kazanmıştır. Kaynakların yetersizliğine rağmen, Erbil'de Türkmenlerin yerleşmesi Gökbörilerin kurduğu atabeğlikten daha önce gerçekleştiği anlaşılmaktadır. H.526/M.1131'de Zengi'nin egemenliği altına giren bu bölge Moğol istilasına kadar Türkmenlerin elinde kalmıştır. Erbil, Muzaffar uddin Gökböri zamanında, civarındaki diğer bölgeler gibi Türkmenler tarafından yurt edinilmiş bulunuyordu. Muzaffar uddin'in Musul atabeğliğiyle arası açıldıktan sonra H.621/M.1224'te Musul şehrini kuşattığında Erbil ordusundaki Türkler büyük rol oynamışlardır.64 Bunu kaydeden Tarihçi İbn ul-Esir, bu Türklerden başka kimseden bahsetmemiştir. Muzaffer uddin, Türkmenlerle dolup taşan Şehrizor ve yöresini nüfuzu altına alınca Erbil'in kapıları bu Türkmenler için açıldığı gibi bu Türkmenlerin de bir kısmı Muzaffer ud-din'in hassa ordusuna girmişlerdir.65

Bilindiği üzere Gökböriler döneminde Erbil, bir kültür merkezi haline gelmiştir. Bu yüzden burada bir çok alim, yazar ve şair yetişmiştir. Bunların arasında bir çok Türkmene de rastlıyoruz. Bunlardan Kara-Tay oğulları ailesi,66 el-Haciri adıyla tanınan büyük şair İsa b.Sancar b.Behram b.Cibril b.Humar-Tegin b.Taş-Tegin67 ve Gökböri ailesinden olan Musa b.Kutb ud-din b.Ak-böri b.Ali b.Beg-Tegin68 ve saire…

Türkmenlerin Erbil şehri yöresinde de bu dönemde yaşadıklarını biliyoruz. Tarihçi İbn ul-Esir'in bir kaydına göre69 H.627/M.1229-1230'da Erbil ile Hemedan arasında !à|!ûRr70 aşiretine mensup olan Türkmen beyi Sevinç meydana çıkmış adamları artmış, yolları keserek tahribatta bulunmuştur. Gökböri'ye karşı gelebilecek bir derecede de gücü artmıştı. Bölgede birkaç kaleyi de ele geçiren Sevinç'in ölümü üzerine yerine adını bilmediğimiz kardeşi geçmiş, bunun da Moğollar tarafından öldürülmesi üzerine yerine yeğeni geçmiştir. Bunun dışında bu aileye dair herhangi bir bilgimiz yoktur.

Her halde ülkeleri Moğol istilasına uğramış ve kendileri de tarihe kavuşmuştur. Bu ailenin aslına gelince Oğuzların hangi boyuna mensup olduğu bilinmemektedir.71

Tarih kaynaklarının verdiği bilgilerle Irak Türklerinin jeopolitik tarihi için genel bir tablo rağmen, onların aşiret ve boylarına dair yeteri kadar bilgiye sahip değiliz. Çünkü bu kaynaklar onlardan, Türk veya Oğuz (Türkmen) veyahut savaşçı asker adları altında söz etmekle yetinmektedirler. Buna rağmen, bu kaynaklar, Irak'ta yerleşen iki Oğuz boyundan bizi hemen hemen tatmin edebilecek kadar söz etmiştir. Bunlar Bayat ve Yıva boylarıdır ki, Bayat boyu bugün Irak'ta yaşayan Türklerin ezici çoğunluğunun atası sayılır.

24 Oğuz boyundan birini teşkil eden Bayat Oymağının, bugün Irak'ın kuzeyinde yaşadıkları yerleri ne zaman yurt edindiklerine dair elimizde kesin bir bilgi olmasına rağmen, biz bu konuda yine de kaynakların verilerine dayanarak bir tahmin yapabiliriz.

Irak'ta tanıdığımız ilk Bayat soyunu taşıyan, Selçuklu Sultanı Mehmet'in Basra valisi Bayatlı Aksungur'dur.72 Bunun dışında Basra'da veya kendi yönetimi altında Bayatların bulunup bulunmadığını bilmiyoruz.

XIII. yüzyılın başlarında bugünkü Irak'ın Vasit iline bağlı Bedre ilçesinin doğusunda kalabalık bir Bayat topluluğu yaşıyordu. Bunlar burada merkezi Bayat Kalesi olan bir beylik kurmuşlardır.73 Bu Bayatların burayı Harzemşahlar devrinde (H.470-628/M.1077-1231) gelip yurt edindiklerini söyleyebiliriz. Sultan Harzemşah Alauddin Mehmet'in -ki annesi Bayatlardan idi- ordusunun büyük bir çoğunluğunu Bayatlar teşkil ediyordı. Bunlar daha sonra bugünkü Irak'ın doğusunda bir beylik kurmuşlardır. Hicri VII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden bu beylik, Lur Kürtleri tarafından işgal edilmiştir.74 Moğollarla el birliği yapıp Halifeye de karşı gelen bu Kürtlerin baskısı üzerine Bayatlar, yerlerini terk etmek ve büyük bir ihtimalle Halifenin himayesi altına girmek zorunda kalmışlardı. Çünkü bunlar, Moğolların istilasına uğrayan doğu İran tarafına geçemezlerdi. Böylece Halifenin emriyle bugün oturmakta oldukları yerlere yani Kerkük özellikle Dakuk, Tuzhurmatu, Kifri ve Karatepe yörelerine, Abbasi Devleti'nin doğu sınırını korumak amacıyla yerleştirilmişlerdi. Çünkü buraları, Abbasi Devleti'nin Moğol saldırısına en çok duçar olan yerlerinden biriydi. Bütün bunlara rağmen, Bayat Kalesi Moğol devrinde varlığını mahafaza etmiş ve Osmanlı devrinde bir sancak merkezi olmuştur. Ancak bugün oturdukları yerlere yerleşen Bayatlar, sadece Bayat Kalesi'nden gelenler değildi. Bunlara eskiden Harezmşahlar ordusunda Muvazzaf asker olup, fakat Sultan Celaleddin Mengüberti ile araları açıldıktan sonra Moğolların baskısına uğrayan Bayatlar da katılmıştır.75 Batı tarafına yönelen bu Bayatlar, büyük bir ihtimalle Abbasi Halifesi'nin himayesi altına girerek onun tarafından öteki Bayatların yerleştikleri yörede barındırılmışlardır.

Kaynakların yetersizliklerine rağmen Bayatların VII. (XIII.) asrın sonlarında, burada bir güç oluşturduklarını söyleyebiliriz: Bu sıralarda Moğollar Azerbaycan'dan hareket ederek Şehrizor tarafına yürüdüklerinde (H.629/M.1231), Abbasi Halifesi Mustansir, aralarında Bayat beyinin bulunduğu bölge hükümdar ve valilerine yazarak hazır olup asker toplamalarını istemiştir. Halifenin gönderdiği Bağdat

beylerine Bayat Beği Felek üd-din Emir Baz da katılarak Erbil Atabeği Müzeffer ud-din ülkesine yönelmişler ve Kerhini (=Kerkük) yakınlarında onunla bir araya gelmişlerdi.76 Burada bizi ilgilendiren mesele, Bayatların bu sıralarda ve bu yörede dikkati çekecek bir güce sahip olmalarıdır. Arap Tarihçisi İbn ul-Futi'nin bir kaydında, Bayat liderlerinin bey ve başkan sıfatıyla eski bir hanedan olarak görev yaptıkları, misafiperver, sofraları açık ve halk tarafından sayılı kişiler oldukları geçmiştir. Aynı kayıtta Bayat lideri Felek ud-din Abul-Muzaffer Emir Baz b. Haci Mengülü el-Bayati'nin cesur bir bey olduğu, eski bir hanedan soyundan geldiği de geçmiştir.77

Bütün bu bilgilere rağmen, bu dönemden önce buradaki yani Gökböri Beyliği'ne komşu olan Bayat vilayetine dair herhangi bir işarete rastlamadık. Bu durum onların tespit ettiğimiz tarihlerde bizzat buralara yerleşmeleri ihtimalini güçlendiren bir kanıttır.

Bayatlar, Abbasi Hilafeti'yle iyi bir dostluk içinde geçinmişlerdir. H.664/M.1246'da beyleri Felek ud-din, Halife veziri tarafından Bağdat'a davet edilmiş, hasta olduğu halde oraya gitmiş ve aynı yıl orada ölmüştür.78

Oğuz Yıva Boyu'na gelince, bunların ne zaman ve ne şartlar altında Irak'a gelip yerleştiklerine dair kesin bir bilgimiz yoktur. Fakat bunların, H.VI/M.XXII. yüzyılda Irak'ın kuzey doğusunda yerleşmiş bulunduklarını söyleyebiliriz. Musul Atabeyi İmad ed-din Zengi (H.521-541/M.1127-1146) burada yaşayan Yıvaların bir kısmını Emir Yaruk ile Haçlılara karşı cihatta bulunmak amacıyla Suriye'ye götürerek yerleştirdiğini daha önce belirttik. Yıvalar daha sonra yani H.VI/M.XII. asrın sonuna doğru Şehrizor'a hakim olmuşlardır.

Şehrizor içinde olmak üzere bölge, Salah uddin Eyyubi'nin H.581/ M.1185'te egemenliği altına geçince buraya gönderdiği güçlerle Yıvaları buradan püskürtmüştür.79 Buna rağmen Yıvalar, bölgede güçlü bir unsur olarak varlıklarını sürdürmüşler ve özellikle Abbasi Halifesi ile Irak Selçuklu saltanatı arasında baş gösteren olaylarda ne kadar güçlü olduklarını göstermeye çalışmışlardır. Selçuklulardan sonra Harzemşahlılarla Abbasi Hilafeti arasında da anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Bu anlaşmazlıklardan yararlanan Yıvalar bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Çünkü iki taraf da onları kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Fakat Yıvalar giderek Abbasi Hilafetine yönelerek onun himayesi altına girmişlerdir. H.628/M.1230 yılından başlayarak Moğollar, Yıvaların beyliğine tecavüz etmeye başladılar. Bu sıralarda Yıvaların beyi Süleymanşah idi. Moğollarla iş birliği yapan bölgedeki Kürt beyleriyle arası açılan Süleymanşah, Moğolların saldırılarına dayanamayarak beyliğini terk etmek zorunda kalmıştır. O, bir kısım Yıvalarla birlikte Bağdat'a gitmiş ve "Bağdat'ın ileri gelenlerinden ve ordu kumandanlarından biri" olmuştur.80

Kendi yerlerinden ayrılmayan, daha doğrusu kendi kalelerinde kalan Yıvalarsa, Moğollara baş eğen Dertenk (Hulvan) hükümdarının yönetimine girmek zorunda kalmışlardır.81 Yıvaların ellerindeki kaleler arasında Diz (Dizizer) yani Altın Kale adlı bir kaleleri vardı. Bunun Irak tarihçisi Abbas ul-Azzavi, bugün Kerkük iline bağlı Altınköprü ilçesi olduğunu tahmin etmiştir.82 Süleymanşah, Bağdat'a gidip Halifenin hizmetine girmiş ve değerini muhafaza etmiştir. O kendi Yıvalarıyla birlikte Moğolların

taaruzuna duçar olan Hilafet merkezi Bağdat'ı ölesiye savunmuştur (H.656/M.1258). Bağdat'ın işgali üzerine Süleymanşah ile akrabalarından 700 kişi elleri bağlı olarak Hülagü'ye getirilmiş ve onun emriyle hepsi öldürülmüştür.83

C. Atabeylikler

Zengiler (1127-1233) / Doç. Dr. Gülay Öğün Bezer [s.803-813]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Zengiler, Halep ve Musul merkez olmak üzere, el-Cezire (Kuzey Irak), Doğu Anadolu ve Suriye'de hüküm sürmüş olan bir Atabeyliktir. Kurulduğu yer olan Musul'a nisbetle Musul Atabeyliği olarak da adlandırılır.

Atabeyliğin kurucusu olan İmadeddin Zengi'nin babası Kasimüddevle Aksungur; Sultan Alp Arslan zamanında Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmiş, Melikşah tarafından Halep valiliğine tayin edilmişti (1086). Melikşah'ın ölümünden sonra bir ara, Suriye meliki olan kardeşi Tutuş'un hizmetine giren Aksungur, saltanat mücadelesinde onu terk edip Berkiyaruk'un tarafına geçti. Ancak bunun için Tutuş ile savaşmak zorunda kalan Aksungur, bu savaşı ve hayatını kaybetti (26 Mayıs 1094).1

Aksungur öldüğü zaman o sırada yedi yaşında bulunan tek oğlu Zengi Halep kalesinde bulunuyordu. Babasının ölümünden sonra Musul valileri tarafından himaye edilip büyütülen Zengi, Musul valisi Mevdud'un 1111 ve 1116 yıllarında Haçlılara karşı düzenlediği seferlerde onun maiyetinde yer aldı. Zengi, Mevdud'un ölümünden sonra, onun yerine Musul'a tayin edilen Aksungur Porsukî tarafından Vasıt'a gönderildi. Burayı ele geçirip düzeni sağlayınca kendisine önce Vasıt ve arkasından da Basra ikta edildi (1125).2

Sultan Melikşah ölüp de Selçuklu Devleti zaafa uğrayınca, Abbasi halifeleri dünyevî iktidarlarını güçlendirmek için Sultanlarla kıyasıya bir mücadeleye girdiler. Sultan Sancar'ın emriyle Bağdad'a girmek isteyen Sultan Mahmud, bu yüzden Halifenin direnişi ile karşılaştı. Bağdad'ı kuşatmak zorunda kalan Sultan, Basra valisi olan Zengi'nin sağladığı yardımlar sayesinde şehre girmeye muvaffak oldu. Sultan Zengi'yi Bağdad şahneliğine tayin ederek taltif etti (Nisan 1126).3

Musul Valisi Aksungur Porsukî'nin Batınîler tarafından şehit edilmesi (1126) ve onun oğlunun kısa süren valiliğinden sonra, Emir Çavlı adına Bağdad'a giden elçilik heyeti, fikir değiştirerek, Musul valiliği için Zengi namına tavassutta bulundular. Bunun üzerine Sultan Mahmud Zengi'yi Musul valiliğine ve oğlu Alp Arslan'ın Atabeyliği'ne tayin etti (1127).4 Böylelikle Musul Atabeyliği'nin temelleri atılmış oldu.

Zengi'nin Musul valisi olarak ilk icraâtı, babasının valiliği sırasında dünyaya geldiği Halep şehrini ele geçirmek oldu. Halep bu sırada Mardin Artuklularına bağlı bulunuyordu. Zengi bu sebeple bir kısım kuvvetlerini Halep'e gönderirken, kendisi Mardin Artuklu beyi Timurtaş'ın müdahalesini önlemek düşüncesiyle Musul-Urfa güzergâhının kontrol noktalarından birisi olan Nuseybin'i zapt etti. Atabey, Halep'te babasının hatırasına hürmeten son derece iyi karşılandı.5

Selçukluların egemen olduğu coğrafyada, Türk beylerinin Haçlıların varlığına rağmen birbirleriyle, araştırmacılar tarafından çoğu kere mânâsız olarak değerlendirilen mücadelelerinin temelinde, hiç şüphesiz her birisinin bölgeyi kendi idaresinde birleştirme idealleri vardı. Nitekim Dimaşk Atabeyi Zahireddin Toğtegin de bir yandan Haçlılara karşı cansiperane bir mücadele örneği verirken, diğer yandan da bütün Suriye'yi kendi idaresinde birleştirmek istiyordu. Bu durumda aynı hedeflerle yola çıkan Zengi için, Dimaşk Atabeyliği'nin varlığı tabiî bir mania teşkil ediyordu. Fakat Toğtegin'in 1128 yılında ölümü Zengi için bulunmaz bir fırsat yarattı. Zengi Urfa kontu Joscelin ile anlaşma yapıp kendisini bu istikamette emniyete aldıktan sonra, yeni Dimaşk Atabeyi Böri'den Haçlılara karşı yardım talebinde bulundu. Böri Hama'da bulunan oğlu Sevinç'e beş yüz kişilik bir birlik gönderip, kendi kuvvetlerini de alarak Zengi'ye iltihak etmesini emretti. Zengi askerleriyle Halep'e gelen Sevinç'i önce iyi karşıladı ise de, iki gün sonra adamlarıyla birlikte hapsetti. Böylelikle Hama'nın savunmasını zayıflatan Zengi, oraya yürüyüp şehri kolaylıkla ele geçirdi (14 Eylül 1130).6 Zengi, Hama'nın zaptı sırasında Böri'ye ihanet edip kendi hizmetine giren Kırhan b. Karaca'yı da hapsedip, valisi olduğu Hıms'ı teslim etmeye zorladı. Şehri kırk gün kadar kuşattıktan sonra kışın yaklaşması üzerine buradan ayrılmak zorunda kaldı.

Zengi bundan sonra Antakya prinkepsinin ölümüyle meydana gelen olayları değerlendirerek, Antakya-Halep arasında bulunan Esârib'i fethetti. Bu kalenin zabtı Halep ve havalisinin güvenliği bakımından çok önemli idi. Buradan Harim'e yöneldi ise de, Haçlıların şiddetli mukavemeti ve Artuklular cihetinde cereyan eden olaylar kuşatmayı kaldırmasına sebep oldu (524/1130).7

Atabey Mardin Artuklu Beyi Timurtaş ile Hısnıkeyfa Beyi Davud'un kendi aleyhinde tasarıları olduğunu haber alıp Mardin-Nusaybin arasındaki Serci'ye hücüm etti. Davud Timurtaş'tan yardım istemek zorunda kaldı. Ancak Zengi, yirmi bin Türkmen'in de katıldığı birleşik Artuklu ordusunu mağlup etti. Davud bu yüzden Ceziret İbn Ömer'i yağmalayınca Atabey ona ait şehirleri istilâ etmeye yeltendi. Bölgenin çok dağlık olması buna mani oldu ise de, Mardin'e bağlı Dara'yı zapt etti (1129-1130).

Irak Selçuklu sultanı Mahmud'un ölümü üzerine (1131) ortaya çıkan saltanat mücadeleleri Halifenin tahrikleriyle daha da karmaşık bir hâl aldı. Bu arada Zengi de Atabeyi bulunduğu Melik Alp Arslan'ı sultan ilân ettirmek üzere Halifeye müracaât etti, fakat Melikin yaşının küçük olması sebebiyle isteği geri çevrildi. Bu arada Mahmud'un yerine geçen oğlu Davud'un saltanatını tanımayan amcaları Mesud ve Selçukşah da Halife ile işbirliği yaparak Sultan Sancar'ın adını hutbeden çıkardılar. Müttefiklerin kendisine karşı savaşa hazırlandıkları Sultan Sancar, Zengi'den Bağdad'a yürümesini istedi. Bunu fark eden Halife, meliklerden ayrılarak Zengi'yi etkisiz kılmak niyetiyle Abbasiye'de karargâh kurdu. Yedi bin kişilik ordusuyla halifeye nazaran büyük bir kuvvete sahip olan Zengi, rivayete göre Halifeye hürmeten silah çekmediği için yenik olarak Musul'a çekildi. Öbür taraftan Sancar ise yeğenlerini yenilgiye uğratıp esir aldı. Sultanın Irak Selçuklu tahtına diğer yeğeni Tuğrul'u (1132-1134) tayin etmesi de mücadelelerin bitmesine yetmedi.8

Halife, bu mesele dolayısıyla Zengi'ye karşı beslediği kinin etkisiyle Musul'u zapt etmeye yeltendi (Temmuz, 1133). Bu kuşatmada Halifenin yanında yer alan Türk beyleri arasında Artuklu Davud da bulunuyordu. Halife otuz bin kişilik ordusuna rağmen, Musul nâibi Çakır'ın şehri başarıyla müdafaa etmesi ve Zengi'nin Halifenin ikmâl yollarını kesmiş olması dolayısıyla Bağdad'a döndü. Halife ile barışık olmayı maslahata uygun bulan Zengi, daha sonra Bağdad'a değerli hediyeler göndermek suretiyle dostluk kurmaya çalıştı.9

Ancak Zengi, Halifenin Musul seferi sırasında onun hizmetinde bulunan Artuklu beyi Davud'u mutlaka cezalandırmak istiyordu. Bu maksatla harekete geçen Zengi onun amcazâdesi Timurtaş'ı bu defa kendi saflarına çekmeye muvaffak oldu. Ağır bir yenilgi alan (26 Nisan 1134) ve canını zorlukla kurtaran Davud'un bütün Artukluları birleştirme hayalleri de böylece sona erdi.10 Zengi yine Halifenin Musul muhasarasında bulunan Emir İsa'ya ait Akr el-Humeydiye, Kevaşa ve Şuş ile ona ait bütün kaleleri fethetti.11

Sancar'ın tayin ettiği Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un ölümü (24 Ekim 1134), tahmin edileceği üzere yeni saltanat mücadelelerine yol açtı. Halife Müstarşid, faâl olarak içerisinde yer aldığı bu kavgalardan birisinde, Hemedan'da kendisini sultan ilân eden Mesud'a karşı giriştiği savaşta mağlup ve esir oldu. Halife savaşa girmeden önce bu sırada Dimaşk'ı muhasara etmekte olan Zengi'den acil yardım istemişti. Ancak Atabey geldiğinde artık çok geçti. Sultan Mesud'un harp tazminatı ödemesi kaydıyla serbest bıraktığı Halife, daha Sultanın karargâhında iken Batınîler tarafından öldürüldü. Kaynaklar Sultan Sancar'ı ve Mesud'u bu ölüm olayında dahli bulunduğu gerekçesiyle itham ederler.12 Halife Selçuklulara karşı siyasî bir mücadele yürütmekte olduğu için, kavgasının mahiyetine uygun bir bedel ödemiş olması doğal ise de, devrin kaynaklarından cari dinî anlayış dolayısıyla, meselenin yorumunda böyle bir hoşgörü beklemek doğru olmaz.

Müstarşid'in yerine oğlu Raşid hilâfet tahtına oturdu. Sultan Mesud ondan babasının vaad etmiş olduğu savaş tazminatını ödemesini istedi. Halife para ödemeyi reddettikten başka, ilişkilerin daha da gerginleşmesi üzerine Bağdad şahnesini şehirden kovdu. Bundan sonra Sultana karşı bir ittifak oluşturmaya çalışan Halife, Zengi'ye de yanındaki Melik Alp Arslan'ı sultan ilân etme sözü verdi. Bununla birlikte sözünü tutmayarak, Bağdad'a gelen Melik Davud adına hutbe okuttu. Mesud'a küskün olan bir çok Türk komutan da Halifeye katıldılar. Bu gelişmeler üzerine Sultan 1136 yılı Haziran ayı başında Bağdad'ı muhasara etti. Elli bir gün devam eden bu kuşatma sırasında Melik Davud'un Bağdad'dan ayrılması Halife'nin ordusunun çözülmesine sebep oldu. Şehrin Mesud'un eline geçmesi artık an meselesi haline gelince, Zengi de Halife Raşid'i yanına alarak Musul'a döndü (14 Ağustos, 1136).13 Sultan Mesud ise şehre girdikten sonra Raşid'den hemen Bağdad'a dönmesini istedi. Aralarındaki münaferet yüzünden Sultandan korkan Halife dönmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine görevlerini yerine getirmediği gerekçesi ve Sultan Sancar'ın da onayı ile Raşid azledilip Muktefi Liemrillah halife ilân edildi. Buna rağmen bir müddet daha Raşid'e ve Davud'a tâbi olmaya devam eden Zengi, Sancar'a rağmen bu tavrını sürdürmenin mümkün olamayacağını gördü. Sabık Halife ise Sultan Mesud'un kendisini teslim almak üzere gönderdiği kuvvetler Musul'a varmadan önce,

Zengi'nin tavsiyesiyle şehri terk etti. Azerbaycan'a doğru kaçarken Melik Davud ve Bozaba'nın da kendisinden ayrılmasından sonra İsfahan civarında Batınîler tarafından katledildi. (Haziran 1138). Müstarşid'in öldürülmesinde olduğu gibi, kaynaklarda bu defa da Raşid'i öldüren katillerin Sultan (Sancar veya Mesud) tarafından gönderildiği rivayeti vardır. Öyle olup olmadığı bir tarafa bu olayların Halife-Sultanlar mücadelesinin en şiddetli safhalarından birisi olduğuna şüphe yoktur.14

Atabey Zengi de bir süre sonra Sultan Mesud ve Halife Muktefî adına hutbe okutmak suretiyle Sultan ile olan anlaşmazlığına son vermiş oldu. Böylece Dımaşk Atabeyliği istikametindeki faaliyetlerini yoğunlaştırmak imkânı bulan Zengi, daha önce kuşattığı hâlde alamadığı Hims'a hareket etti (Mayıs 1137). Ancak şehrin çok iyi takviye edildiğini görerek Dimaşk Atabeyi Mahmud ile anlaşmayı tercih etti. Buradan Haçlıların elinde bulunan Ba'rin üzerine yürüdü. Şehri yardıma gelen Kudüs kralı Zengi'nin düzenlediği ani bir baskından hayatını güçlükle kurtarırken, Trablus kontu Raimond esir düştü. Kral Fulk, Bizans İmparatorunun kendilerini hedef alan bir sefere çıktığını haber alınca Ba'rin'i teslim ederek anlaşma yapmaya mecbur oldu. Zengi Ba'rin'i fethiyle muvazi bir harekât yürüten Halep nâibi Savar da Kefertab ve Maarratünnuman'ı fethetti.15 Böylece Atabey Zengi, şimdiye kadar özellikle, Toğteginlilerin ve Artuklu beylerinin Haçlılara karşı büyük ölçüde başarıyla yürüttükleri mücadeleyi sürdürmeye namzet güçlü bir lider olduğunu ortaya koyuyordu.

Bu sırada Bizans İmparatoru İoannes Komnenos I. Haçlı Seferi başladığında liderlerine vasallık yemini ettirdikten sonra İstanbul'dan Doğu'ya yolcu ettiği Haçlıların tâbiyet şartlarını hatırlatmak, Ermenileri yeniden itaât altına almak ve Suriye'ye Zengi üzerine bir sefer yapmak amacıyla Antakya'ya geldi. Antakya'yı bir süre kuşattıktan sonra Prinkeps Raimond ile yapılan anlaşmaya göre, Antakya İmparatorluğa iade edilecek, bunun karşılığında Halep, Hama, Hıms ve Şeyzer gibi çoğu Türklerin elinde bulunan şehirler zapt edildikten sonra, Raimond'a verilecekti. Kışı Çukurova bölgesinde geçirdikten sonra 1138 yılı baharında yeniden Antakya'ya gelen İmparator Haçlı kuvvetleri ile birlikte ortak harekâta başladı. Zengi, İmparatorun yalnızca Haçlıları tedip etmekle yetinmeyeceğini tahmin ederek yardım talebiyle bir yandan Sultan Mesud'a başvururken, diğer taraftan da ilk hedef olacak olan Halep şehrini takviye etti. Bu maksatla emirlerinden Ali Küçük idaresinde beş yüz kişilik seçme bir birliği Haleb'e yolladı. Şehrin yakınlarında bulunan Buzaa'yı zapt ettikten sonra, 20 Nisan 1138'de Halep'i kuşatan İmparator Türklerin müdafaası karşısında acze düşerek buradan ayrıldı. Ancak zayıf bir garnizonu bulunan Esarib teslim olmak zorunda kaldı. Bundan sonra Şeyzer'e gelen İoannes şehri çok tazyik etmesine rağmen, sahibinin verdiği bir miktar parayı alarak, başarısız bir şekilde ülkesine döndü. Bu sefer sırasında İmparatorun kazanması durumunda kendi üzerlerindeki egemenliğinin de güçleneceğini bilen Haçlı liderleri de ona gerekli desteği vermediler. Bu savaşlar sırasında aralarındaki düşmanlığa rağmen Artuklu beyi Davud'un ve Diyarbekir bölgesinden başka Türkmenlerin takviyelerinin değeri ise her türlü değerlendirmenin üzerindedir. Zengi'ye yardım için gelmekte olan on beş bin kişilik Selçuklu ordusu da İmparator'un çekildiğini öğrenince geri döndü.16

İmparatorun bu seferini ciddi bir kayba uğramadan atlatan Zengi, yeniden Dimaşk Atabeyliği topraklarına girdi. Atabey Mahmud ile yaptığı görüşmeler neticesinde onun annesi Safvetü'l-Mülk

Zümürrüt Hatun ile evlenmesi ve Hıms'ın da Hatunun çeyizi olarak Musul'a bağlanmasına karar verildi. Zengi ise Mahmud ile evlendirdiği kızının çeyizi olarak Barin'i Dimaşk Atabeyliğine bıraktı (Mayıs 1138).17 Buradan yoluna devam eden Zengi, İmparatorun Suriye seferi sırasında Haçlıların eline geçen Kefertab, Esarib ve Buzaa'yı geri aldı (Eylül-Ekim 1138).

Dimaşk Atabeyliği ile sulh sağlanmış gibi görünmesine rağmen, ertesi yıl Atabey Mahmud'un kendi adamlarınca öldürülmesi (23 Haziran 1139) Zengi'ye bir kere daha Dimaşk'a müdahale imkânı verdi. Karısı Zümürrüt Hatun'un teşviki ve Dimaşk'dan gelen davetler üzerine harekete geçen Zengi önce Baalbek'i kuşatıp aldı. Ancak teslim olmaya karar veren müdafileri, sözünü tutmayarak öldürtmesi kendisine karşı olan güveni ciddi biçimde sarsan kötü bir olay oldu. Zira buradan Dimaşk önlerine geldiği zaman, casusları vasıtasıyla ele geçirmek niyetinde olduğu şehirde, kendisine karşı ciddi bir direniş olacağını anlayarak, çekilmek zorunda kaldı.18 Ancak ertesi yıl, Dimaşk Atabeyi Cemaleddin Muhammed'in ölümü ve yerine oğlu Mücireddin Abak'ın geçirilmesi Zengi'yi yeniden harekete geçirmeye yetti. Zengi'nin baskısından dolayı çok müşkül durumda kalan vezir Üner, Kudüs kralı Fulk'dan ancak her ay yirmi bin dinar ödemek ve Banyas'ı Zengi'nin elinden aldıktan sonra Haçlılara vermek karşılığında yardım temin edebildi.

Nitekim müttefik Dimaşk-Haçlı ordusu Banyas'ı zapt ettikleri zaman şehir bu anlaşma gereği Haçlılara terk edildi.19 Bu arada bütün Haçlı liderlerinin Zengi'ye karşı tereddütsüz hareket etmeleri onlar açısından da ne denli büyük bir tehlike olduğunu göstermektedir. Dimaşk önlerinden Hama'ya çekilen Zengi, Ba'albek'i muhtemel bir saldırıya karşı, Şehrizor bölgesinden getirttiği Türkmenlerle takviye etti. Bundan sonra her şeye rağmen şehri yeniden kuşatan Atabey, gördüğü mukavemet karşısında, meseleyi barış yoluyla çözmenin yollarını aradı. Dimaşk'da hutbenin kendi adına okunması kaydıyla buradan ayrılmayı kabul etti.20 Bundan önceki anlaşmada hutbenin Melik Alp Arslan adına okunması şartının olduğu hatırlanacak olursa, Zengi'nin kendi egemenliğini kurumsallaştırmak bakımından bir hayli mesafe katettiği anlaşılmaktadır.

Musul'a dönen Zengi, Kıfçakoğlu Arslan Taş'ın elinde bulunan ve Musul Hemedan yolunun kontrol noktalarından birisi olan Şehrizor'u topraklarına kattı (Temmuz 1140).21 Atabey bundan sonra Artuklular ve Haçlıların kendi aralarındaki ihtilâflarından istifade etmek düşüncesiyle Musul'un kuzeyine yöneldi. Hısn Keyfâ beyi Davud'un ülkesine girip ona ait Bahmurd'u ele geçirince, Mardin beyi Timurtaş Zengi'ye itaât arz etmek zorunda kaldı (1141-1142).22

Atabey ertesi yıl yeniden kuzeye, Hakkâri bölgesine ilerledi. Müstahkem Aşib kalesini alıp yıktırdıktan sonra, kendi adına nisbetle İmadiye olarak anılan yeni bir kale inşa ettirdi. Bu havalideki Bitlis, Karah ve Zaferani gibi bazı kalelerin fethini ise Musul nâibi olan Nasireddin Çakır tamamladı.23 Atabey bu istikametteki fetihlerine devamla Van Gölü'nün güneybatısındaki Hizan'ı, arkasından da Amid'e bağlı Maden'i ele geçirdi. Davud'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Kara Arslan'a karşı onun kardeşini desteklemek suretiyle Hısn Keyfâ Artuklularını zorlamaya devam etti. Kara Arslan bu durumda Zengi'ye karşı Türkiye Selçuklu sultanı Mesud ve Urfa kontu Joscelin ile ittifak yaptı. Zengi ise Şabahtan bölgesinden Yukarı Habur kıyısına kadar Ergani, Çermük, Tell-Mevzen, Tanza ve Siirt

gibi bir çok yeri topraklarına kattı. Atabey böylece Musul'un kuzeyden tehdit edilmesi ihtimâlini en aza indirmek istiyordu.24 Zira Zengi'nin esas hedefi, Atabeyliğin Halep ve Musul toprakları arasına bir hançer gibi sokularak büyük tehdit oluşturan Urfa kontluğu olduğu hâlde, Artuklu arazisinde yoğun faaliyet göstererek onları hedef almadığı izlenimini yaratmak istiyordu.

Irak Selçuklu Sultanı Mesud ise, bir kısım ümeranın devamlı surette kendisine karşı faaliyetler düzenlemesinin faili olarak gördüğü Zengi'nin üzerine ordu sevk etmeye karar verdi. Bu husus bir su-i zandan ibaret olmayıp, hiç şüphesiz Zengi'nin Sultan muarızlarıyla meşgul iken kendisinin faaliyetlerini serbestçe yürütmek istemesinden kaynaklanan şuûrlu bir siyasetti. Fakat böyle bir durumda sultanı açıkça karşısına alması hiç de akılcı bir tercih olmazdı. Bu yüzden derhâl büyük oğlu Seyfeddin Gazi'yi Sultanın nezdine rehin olarak gönderip, kendisi de yüz bin dinar para vermeyi teklif etti. Zengi'nin gücünün farkında olan Sultan Mesud da, doğrudan onunla bir savaşa girmeyi göze alamıyordu. Bu yüzden Zengi'nin bir kısmını ödediği paranın kalanını bağışlayarak Zengi'yi kendi yanına çekmeye çalıştı. Ayrıca ona hemen hemen bütün Musul valilerine tevdi edilen Urfa'nın fethi görevini verdi. Çünkü bu sıralarda Urfa kontu Joscelin Nusaybin'den Mardin ve Amid'e, Harran'dan Rakka'ya kadar geniş bir alanı ciddi biçimde tehdit ediyordu.

Sultanın emriyle düzenleyeceği bir sefer olduğu için geniş katılımlı bir ordu toplaması da mümkün olan Zengi, hemen hazırlıklara girişti. Atabeyin Artuklu topraklarındaki faaliyetleri, rehavete kapılan II. Joscelin'in ihtiyatsızca Urfa'dan ayrılmasına sebep oldu. Casusları vasıtasıyla şehrin durumu yakından takip eden Zengi, Harran sahibinin kontun ayrıldığını haber vermesi üzerine, bir öncü birlik yolladıktan sonra, kendisi de süratle Urfa önlerine geldi. Şehir üç piskopos idaresindeki zayıf bir garnizon tarafından savunuluyordu. Zengi'nin İslâmî usûllere uygun olarak yaptığı teslim olma teklifi reddedilince Urfa, Atabeyin Türkmenlerle takviye ettiği ordusuyla şiddetli bir şekilde kuşatıldı. Surlar büyük mancınıklarla dövülürken, lağımcıların surlarda açtığı gediklerden içeri giren (24 Aralık 1144) Türk askerleri kısa sürede iç kaleyi de ele geçirdiler. Urfa iki gün yağmalandıktan sonra, Atabey bu güzel şehrin daha fazla tahrip edilmesini istemediği için, askerlerine her şeyin iade edilmesi emrini verdi. Şehirdeki yerli Hıristiyan topluluklarına karşı hiçbir düşmanlık gütmeyen Zengi, Frankların tasfiyesi hususunda ise çok şiddetli davrandı. Urfa valiliğine komutanlarından Ali Küçük'ü tayin edip emrine yedi komutanla birlikte kuvvetli bir garnizon verdi ve birkaç gün sonra buradan ayrıldı.25

Anadolu yaylası ile el-Cezire ve Suriye arasındaki stratejik konumu dolayısıyla, Urfa'nın savunması bütün Haçlı hâkimiyetlerini yakından ilgilendiriyordu. Zengi bu hususu dikkate alarak fethi, Haçlıların Bizans İmparatorluğu ile kavgalı oluşları ve Urfa-Antakya kontları arasındaki gerginliği de hesaba katarak, Haçlıların birleşip yetişmesine imkân bırakmayacak bir zamanda gerçekleştirdi.

Haçlılara karşı bu zamana kadar Türkiye Selçukluları, Danişmenliler, özellikle de Artuklular ve Böriler, kralları, kontları esir aldıkları, düşmanın ordularını imha ettikleri parlak zaferler kazanmışlardı. Bu başarılar Urfa-Antakya-Kudüs güzergâhının Haçlıların elinde birleşmesini engelleyen büyük hizmetler olmakla birlikte, Urfa'nın fethi bu süreçte gerçek bir dönüm noktası oldu. Zengi'den sonra

mücadele bayrağını devralacak olan oğlu Nureddin Mahmud ve diğer hâlefleri, bu avantajlı noktadan ileriye hareket edeceklerdir. Urfa'nın fethi İslâm dünyasında büyük sevinç yaratırken, Hıristiyanları büyük üzüntü ve korkuya sevk ederek yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesine yol açtı.

Urfa'da gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra Seruç'a yürüyen Zengi, korkudan garnizonu tarafından terkedilmiş olan şehri hiçbir mukavemet görmeden teslim aldı (Ocak 1145). Bundan sonra Fırat'ın doğusunda kalan bütün kaleleri fetheden Atabey, buradaki son ve en müstahkem kale olan Bire'yi de kuşattı. Kalenin düşmesi an meselesi iken, Musul nâibi Çakır'ın, Zengi'nin Atabeyi bulunduğu Melik Ferruhşah tarafından öldürüldüğü haberi üzerine kuşatmayı bırakarak buradan ayrılmak zorunda kaldı.26 Zengi, Musul'daki olayların bir Selçuklu şehzâdesi tarafından başlatılmış olması ve isyanın daha tehlikeli boyutlara varabileceği endişesiyle, Musul'a değil, Atabeyliğin ikinci önemli şehri olan Halep'e gitti. Urfa valisi Ali Küçük'e ise Musul'a giderek duruma el koymasını emretti. Bu arada Ferruhşah Çakır'ı öldürmekle birlikte, kaleyi korumakla görevli garnizonun Zengi'ye bağlı kalması sebebiyle iç kaleyi ele geçirememişti. Musul'a varan Ali Küçük, vaziyete el koyduktan sonra Melik dahil olmak üzere, bu isyanda dahli bulunan herkesi, şüphesiz ki Zengi'nin emriyle, bertaraf etti (1145). Bundan sonra Musul'a gelen Zengi, Ali Küçük'ü şehrin valiliğine tayin etti.27

Urfa'yı fethi dolayısıyla Haçlılar arasında büyük korku, Müslümanlar nezdinde ise saygınlık kazanan Zengi, bu itibarlı konumundan yararlanarak, bütün Suriye'yi kendi idaresine almak arzusuyla, bir kere daha Dimaşk üzerine yürümek istiyordu. Ancak daha önce onun el-Cezire ve Suriye'deki toprakları arasında bir engel oluşturan ve Arap Ukayloğullarının elinde bulunun Caber Kalesi'ni zept etmesi gerekiyordu. Ali Küçük idaresinde bir orduyu Ceziret İbn Ömer yakınlarındaki Fenek'i kuşatmak üzere yollayan Atabey, kendisi de Caber önlerinde karargâh kurdu (6 Mayıs 1146). Kale sahibi, Zengi'nin bütün vaatlerine rağmen teslim olmuyordu. Kuşatmanın ağırlaştırıldığı sıralarda, 14-15 Eylül 1146 gecesi kendi Frank asıllı kölelerinden Yarınkuş Zekevî tarafından şehit edildi.28 Yarınkuş'un Zengi'yi öldürdükten sonra cinayet delilleriyle birlikte Caber'e koşması, kaynaklarda böyle bir bilgi olmamakla birlikte, kale sahibini su-i zan altında bırakmaktadır.

Rakka'da gömülen Zengi, sert mizacına rağmen adâleti dolayısıyla halk tarafından seviliyor ve Haçlılara karşı kazandığı zaferler dolayısıyla da büyük saygı görüyordu. Öldüğünde Seyfeddin Gazi, Nureddin Mahmud, Kutbeddin Mevdud ve Nusreteddin Mirmiran adlı dört oğlu bulunuyordu. Zengi'nin yerine kimin geçeceği meselesi münazaasız bir şekilde, Nureddin Mahmud'un Halep'e, Seyfeddin Gazi'nin Musul'a sahip olması kararlaştırılarak hâlledildi. Caber kuşatmasında Zengi'nin yanında bulunan Melik Alp Arslan'ın Sincar'a çekilerek Musul'u ele geçirmeye tevessül etmesinden başka da nahoş olay olmadı. Atabey öldüğünde muhasara etmekte olduğu Finik'ten süratle dönen Musul nâibi Ali Küçük, Zengi'nin vasiyetine uygun olarak, ikta alanı olan Şehrizor'da bulunan büyük oğlu Seyfeddin Gazi'yi durumdan haberdar etti. Melikin yakalanıp hapsedilmesinden sonra Musul'a giren Gazi, bir süre yanında kaldığı Sultan Mesud'a da hakimiyetini onaylatmakta da güçlük çekmedi.29

Musul Atabeyi İmadeddin Zengi'nin ölümü onun bütün düşmanlarına harekete geçme fırsatı yarattı. Urfa'da çıkan isyan sonunda II. Joscelin kısa bir süre için de olsa şehri yeniden ele geçirdi.

Bunu haber alan Gazi, Urfa'ya Ali Küçük idaresinde acil kuvvet sevk etti. Fakat daha önce davranan Nureddin Mahmud isyanı bastırdığı gibi, şehirde Hıristiyanların özellikle de Ermenilerin bir daha toparlanmasına imkân bırakmayan bir tasfiye yaptı. Durum anlaşılınca Musul kuvvetleri geri döndüler.30 Fakat böylelikle Urfa, Nureddin Mahmud'un idaresine geçmiş oldu. Bundan dolayı Nureddin ile Seyfeddin Gazi arasında bir gerginlik yaşandı ise de, yaptıkları görüşmede Musul Atabeyi'nin şehir üzerindeki hakkından feragat etmesiyle mesele kapandı. Gazi'nin Urfa'nın kaybına bu kadar tepkisiz kalması, Artukluların Zengi'nin onlardan zapt ettiği yerleri istirdata girişmiş olmaları ile yakından ilgili gibi görünmektedir.

Nitekim Mardin ve Hısn Keyfâ Artuklu beyleri de Zengi'nin ölümünden istifade ederek kaybettikleri yerlerin bir kısmını geri almışlardı. Gazi bunun üzerine Hani, Silvan, Cebel-i Cur, Zülkarneyn, Şabahtan, Tell-Mevzen, Dara ve başka bazı yerleri de aldıktan sonra Mardin üzerine yürüdü. Artuklu ülkesinde büyük tahribat yaptı. Timurtaş bu vesile ile Zengi'nin şedid bir insan olmasına rağmen, ahaliyi incitmediğini, oğlunun yaptıklarının yanında Zengi'nin zamanının bayram sayıldığı kıyaslamasını yaparak Musul Atabeyini eleştirmişti. Timurtaş bu durumda bir elçi göndererek Atabey ile anlaşma yaptı, Gazi de daha ileri gitmeyerek Musul'a döndü (1148).31

Bu arada Zengi'nin Urfa'yı fethi üzerine heyecana kapılan Avrupa'da, krallar idaresinde sevk edilen yeni bir Haçlı seferi düzenlendi. 1148 Nisan ayından itibaren Filistin'de karaya çıkmaya başlayan Haçlıların başlıca hedefleri, Zengi'nin Suriye'deki topraklarını ve manevî mirasını tevarüs eden Nureddin Mahmud ile Dimaşk Atabeyliği idi. Haçlıların ilk olarak Dimaşk'ı kuşatması üzerine Nureddin Mahmud ve Seyfeddin Gazi de ordularıyla Dimaşk'ın yardımına koştular. Bu kuvvetlerin azameti yanında Vezir Üner'in bazı Haçlı liderlerine verdiği rüşvetler ve erzak sıkıntısı Haçlılar'ı Dimaşk önlerinden ayrılmaya mecbur bıraktı. Kendisine ait olan Hıms'a dönen Seyfeddin Gazi, bundan sonra da Nureddin Mahmud ile Üner'in Arima kuşatmasına bin kişilik seçme bir yardım birliği gönderdi.32

Musul Atabeyi Gazi'nin zaten kısa olan iktidarına dair kaynaklarda daha fazla bilgi bulunmamaktadır. Hastalığı ağırlaşıp öleceğini anlayınca yerine kardeşi Kutbeddin Mevdud'un geçirilmesini vasiyet ettikten sonra vefat etti (Ekim-Kasım 1149).33 Hastalanmadan önce Atabeyin Timurtaş'ın kızı Zümrüt Hatun ile evlenme hazırlıkları yapılıyordu. Onun ölümü üzerine Hatun, Timurtaş'ın rızası alınarak Mevdud ile evlendirildi.

Musul Atabeyliği'nin başına Seyfeddin Gazi'nin vasiyetine uygun olarak, Musul nâibi Ali Küçük ve diğer ileri gelenler tarafından Mevdud getirildi. Ancak Atabeyliğin Nureddin'e taraftar ümerasından olan İbnü'l-Mukaddem, Sincar'ı teslim etmek üzere Halep Atabeyini davet etti. Nureddin hiç vakit kaybetmeden Sincar'a girdi. Mevdud bunun üzerine veziri ve ordu komutanı olan Ali Küçük ile birlikte Sincar'a doğru hareket etti. Tell-Afer'de savaşmak niyetiyle karargâhını kuran Atabey, daha önceden de üstünlüğünü tanıdığı ağabeyi ile anlaşma yapmaya razı oldu. Buna göre Nureddin Mevdud'un Musul üzerindeki egemenlik hakkını onaylıyor; Sincar karşılığında, Suriye'de bulunan Rakka ve Hıms

Nureddin'e terk ediliyordu. Bu durumda Atabeyliğin Suriye'deki toprakları tamamen Nureddin'in, el-Cezire'deki toprakları da, Urfa hariç olmak üzere, Mevdud'un idaresine girmiş oluyordu.34

Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un ölümü (1152) üzerine yerine geçen Muhammed'in saltanatı Halife Muktefî tarafından onaylanmıyordu. Halife daha da ileri giderek ona karşı başka melikleri kışkırtamaya devam edince, Bağdad'ı kuşatmaya karar veren Sultan, tâbilerinden olan Musul Atabeyi ile onun nâibi Ali Küçük'ten de yardım istedi. Halife'nin adına hutbe okuttuğu, fakat Sultan Muhammed'e yenilerek, yanında Halife'nin kendisine verdiği kuvvetlerden kalan az miktardaki askerle Bağdad'a kaçmakta olan Süleymanşah, Ali Küçük'ün ikta sahası Kara-Beli'de yakalanarak Musul'da hapsedildi (Haziran-Temmuz 1156). Durum Sultana bildirilince kendisinden emir gelene kadar şehzâdenin mahpus tutulması, fakat hürmetle muamele edilmesini bildirdi.35 Buna rağmen Halifenin kararında bir değişiklik yapmaması Sultan Muhammed'i Bağdad'ı muhasara etmeye mecbur bıraktı. Ocak-Şubat 1157'de Selçuklu ordusu Bağdad'ı kuşattıktan kısa bir süre sonra, Ali Küçük idaresindeki Musul ordusu da oraya ulaştı. Ehemmiyetli miktardaki bu ordunun gelişi büyük sevinç yarattı. Musul kuvvetlerinin de yardımıyla muhasara iyice şiddetlendiği sırada, başka bir şehzâdenin Hemedan'ı ele geçirdiği haberi üzerine, Selçuklu ordusu panik içerisinde çekilmek zorunda kaldı. Musul kuvvetleri Sultanın Bağdad'dan güvenle çekilmesini sağladığı gibi, Hulvan'a kadar da ona eşlik ettiler.36

Sultan Muhammed Kasım-Aralık 1159 tarihinde ölünce Selçuklu ümerası, Musul Atabeyi Mevdud ile onun nâibi Ali Küçük'e haber göndererek Süleymanşah'ın serbest bırakılmasını istediler. Müzakereler sonucunda Mevdud'un yeni sultanın Atabeyi ve Ali Küçük'ün de Selçuklu ordusu komutanı olması şartlarıyla anlaşma yapıldı. Süleymanşah asker, mühimmat ve kıymetli hediyelerle teçhiz edilerek Hemedan'a doğru yola çıkarıldı. Ancak Bilad-ı Cebel'de Süleymanşah'ı karşılamaya gelen Selçuklu ümerasının taşkınlıkları ve Sultana karşı saygısızlıkları, Ali Küçük'ü Musul Atabeyliği adına bile endişeye düşürdü. Bu yüzden daha ileri gitmeyerek Musul'a döndü.37

Musul Atabeyi Mevdud, üstünlüğünü kabul ettiği Nureddin Mahmud'un Haçlılarla olan savaşlarına da, asker göndermek suretiyle yardımlarda bulunmuştur. Nitekim Nureddin 1157 yılında ağır bir hastalığa yakalandığında Haçlıların Halep üzerine bir harekât hazırlığında olduklarını öğrenen Mevdud, derhâl Ali Küçük idaresinde bir ordu gönderdi. Musul kuvvetlerinin Halep askeriyle birleşmesinden çekinen Haçlılar, bunun üzerine geri çekildiler. Ancak hastalığı giderek daha ciddi bir hâl alan Nureddin, biraz da bu karşılıksız yardım teşebbüsünün etkisiyle, ölümesi durumunda ülkesini kardeşi Mevdud'a vasiyet etti. Fakat bir müddet sonra iyileşen Nureddin, Halep'i ele geçirme girişiminde bulunup sonra Harran'a kaçan kardeşi Mirmiran'ı cezalandırmaya karar verdi. Mevdud'un Ali Küçük idaresinde gönderdiği ordunun da yardımıyla Harran zapt edildi. Nureddin Harran'ı, bir süredir büyük yardımlarını gönrdüğü Ali Küçük'e ikta etti. Böylece Urfa'ya bağlı önemli merkezlerden birisi Musul'a tâbi oluyordu.38

Haçlılar Nureddin'in hastalığından istifade ile Harim'i ele geçirmiş; daha sonra da 1162-1163'de, kendisini Hısnü'l-Ekrad önlerinde yenilgiye uğratmışlardı. Bunun üzerine cihad çağrısı yapan Halep Atabeyi, bölgedeki Müslüman-Türk hâkimlerden yardım istedi. Bu orduya Artuklular ve kardeşi

Mirmiran'dan daha önce Musul ordusuna kumanda eden Ali Küçük katıldı. Harim önlerine gelen ordu, şiddetli bir muhasaradan sonra şehri ele geçirdi (Ağustos, 1164). Bir ara bozgun emareleri görülen ordu Musul kuvvetlerinin üstün gayretleriyle savaşın kaderini değiştirdi.39

Bu müsait gidişatı değerlendirmek isteyen Nureddin Mahmud, Haçlılara karşı ertesi yıl da büyük bir sefer düzenledi. Musul Atabeyi Mevdud, bu defa da nâibi Ali Küçük idaresinde iyi donatılmış bir ordu gönderdi. Suriye'deki Haçlı hâkimiyetlerine karşı düzenlenen bu sefer sonunda Arka, Arima, Safisa, Hunin ve Banyas gibi önemli kaleler Türklerin eline geçti. Haçlılarla olan savaşlarında Musul ordusunun hizmetlerini değerlendiren Nureddin, daha önce Sincar karşılığında kendi topraklarına kattığı Akka'yı Musul Atabeyi Mevdud'a iade etti.40

İmadeddin Zengi zamanından beri Musul valisi, Atabey nâibi ve ordu komutanı olarak hizmet eden ve Erbil Beyliği'nin de kurucusu olan Ali Küçük, Erbil haricindeki bütün iktalarını Atabey Mevdud'a devrettikten sonra 1167-1168'de öldü. Atabey Mevdud onun yerine Hıristiyan iken sonradan müslüman ve fakat müslümanlığı da şaibeli olan Fahreddin Abdülmesih'i tayin etmiş; hastalığı sırasında yerine büyük oğlu İmadeddin Zengi'nin geçirilmesini vasiyet ettikten sonra da 1169 -1170'te ölmüştü.

Mevdud'dan sonra Musul Atabeyliği'nin başına, Mevdud'un karısı ile iş birliği yapan Musul Valisi Abdülmesih tarafından, onun vasiyeti hilafına, diğer oğlu Seyfeddin Gazi'yi getirdi. Ancak amcasının yanında Halep'te büyümüş olan Zengi'nin şikâyeti ve valinin tahakkümünden bıkan halkın hoşnutsuzluğu Nureddin'in Musul'a müdahalesine yol açtı. Eylül-Ekim 1170 tarihinde Fırat'ı geçen Atabey Habur, Nusaybin, Rakka ve Harran'ı işgâl etti. Sincar'ı da alıp Zengi'ye ikta ettikten sonra Musul'a hareket etti. Musul Atabeyi II. Seyfeddin Gazi'nin diğer kardeşi İzzeddin Mesud amcasından çekindiği için, Azerbaycan Atabeyi İldeniz'e müracaat ederek tavassutta bulunmasını istedi. Ancak Nureddin Mahmud İldeniz'in Gürcülerle meşgul olmasını tavsiye ederek elçisini geri gönderdi. Niyetinin Musul'u almak değil, yeğenleri arasındaki ihtilâfları çözmek olduğunu söyleyen Atabey, bu sırada Halifenin kendisine gönderdiği hil'ati de II. Gazi'ye giydirerek onun Musul hakimiyetini onayladı. Musul valiliğine kendi adamlarından Sadeddin Gümüştekin'i tayin etti. Nureddin Mahmud'un zapt ettiği şehirler de kendisinde kalırken, bundan daha önemli olmak üzere, Musul Atabeyliği Nureddin Mahmud'a tâbi oluyor ve Sincar'da da Musul Atabeyliği'nin bir şubesi kurulmuş oluyordu.41

Halep Atabeyi 1173-1174'de Haçlılara karşı yeni bir sefere hazırlanırken Musul Atabeyi II. Gazi'nin de kendisine katılmasını istemişti. Musul Atabeyi ordusuyla Suriye'ye doğru ilerlemekte iken amcasının ölüm haberi geldi. Bu habere çok sevinen II. Gazi, Nureddin'in eline geçmiş olan toprakların istirdadına girişti. Harran, Nusaybin, Habur, Urfa, Suruç, Rakka ve Ceziret İbn Ömer'i yeniden Musul'a bağladı. Musul Atabeyi böylelikle Halep Atabeyliği ile aralarındaki tâbilik-metbûluk bağlarını da koparmış oldu.42

Diğer taraftan Musul'dan kaçan vali Gümüştegin, Halep'te Nureddin Mahmud'un oğlu Melik Salih İsmail'i başa geçirerek onu tahakkümü altına aldı. Nureddin'in emirlerinden Selahaddin Eyyûbî

de İsmail adına hutbe okutmakla birlikte, o da Atabeyi nüfuzu altına almak istiyordu. Bu maksatla Dimaşk'ı ele geçirmek üzere Mısır'dan hareket ettiğinde, II. Gazi'den yardım talep edildi. II. Gazi bu şekilde Musul Atabeyliği'nin bütün topraklarını kendi idaresinde birleştirmek imkânı yakaladığı hâlde, bir kısım emirlerin Selahaddin ile mücadele konusundaki tereddütleri yüzünden girişimde bulunamadı. Selahaddin ise Dimaşk'tan sonra Hama, Hıms, Rakka ve Seruç'u da aldı (1174).43

Sincar'da bulunan İmadeddin Zengi, Selahaddin ile işbirliği yaptığı için Sincar, Atabey II. Gazi tarafından muhasara edildi. Bu meyanda Halep'i kuşatan Selahaddin'e karşı da diğer kardeşi İzzeddin Mesud idaresinde yardım gönderdi. Ancak Musul-Halep birleşik kuvvetleri Selahaddin'e mağlup oldular (!3 Nisan 1175). Bunun üzerine zapt ettiği bütün yerler elinde kalan Selahaddin bağımsızlığını da ilan etti ve hakimiyeti Halife tarafından da onaylandı (Mayıs 1175). Bundan sonra Musul-Halep Atabeyliği ordularının 22 Nisan 1176'da Cibabü't-Türkman Savaşı'nda da yenilgiye uğramaları Azaz, Menbic ve Buzaa gibi müstahkem mevkilerin de Selahaddin'in eline geçmesine yol açtı. Onun esas hedefi Halep olmakla birlikte şehir halkının Zengi ailesine olan sadakâti dolayısıyla bunun kolay olmayacağını biliyordu. Ancak II. Halep muhasarasını Mısır ve Güney Suriye'deki egemenliğinin tanınması kaydıyla kaldırdı. Yapılan anlaşmanın Musul Atabeyliği tarafından da tanınması şartını koydu (Temmuz-Ağustos 1176). Bu anlaşma Seyfeddin Gazi'nin 29 Haziran 1180'de ölümüne kadar yürürlükte kaldı.

II. Seyfeddin Gazi'den sonra Musul Atabeyi olan kardeşi İzzeddin Mesud Selahaddin'den el-Cezire üzerindeki hakimiyetinin tanınmasını isteyince, o Halifenin bu yerleri II. Gazi'ye kaydı hayat şartıyla verildiğini ve bölgenin taklidinin Halife tarafından kendisine verildiğini söyleyerek onun isteğini geri çevirdi.44 Bu sırada Halep Atabeyi Melik Salih İsmail'in hastalığı artınca topraklarını Musul Atabeyine vasiyet etti. Halep Atabeyi öldüğü zaman (Aralık 1181) Mısır'da bulunan Selahaddin duruma müdahale edemezken İzzeddin Mesud Halep'in idaresini ele geçirdi. Böylece Halep Zengi zamanında olduğu gibi, Musul'a bağlanmış oldu (24 Aralık 1181). Ancak bu durum uzun sürmedi. Hanedan mensupları ve ümera arasındaki çekişme, Halep'in önce Sincar karşılığında II. İmadeddin Zengi'ye verilmesi, sonra da Selahaddin tarafından işgâl edilmesiyle sonuçlandı.45

Bu gelişmeler olurken Mısır'dan dönen Selahaddin Musul ümerasından bazılarının hizmetine girmesi, Hısn Keyfâ Artuklu emirinin de onun tâbiyetini kabul etmesiyle durumunu iyice güçlendirdi. Onların tahrikleri ile 10 Kasım 1182'de, başarısızlıkla sonuçlanan Musul muhasarasına girişti.46 Musul önlerinden başarısızlıkla ayrılmakla birlikte hemen akabinde Sincar'ı ele geçirmesiyle Atabeyliğin güvenliği büyük ölçüde hâleldar oldu. Mardin ve Hısn Keyfâ Artuklularının da Selahaddin'e tâbi olmaları Musul Atabeyliğini tam bir yalnızlığa itiyordu. 13 Haziran 1183'de Halep'in düşmesiyle rakipsiz bir duruma gelen Selahaddin Nureddin Mahmud zamanında olduğu gibi, el-Cezire ve Suriye'yi tek elde birleştirmek isteği ile ikinci defa Musul'u kuşattı (Haziran 1185). Musul Atabeyi İzzeddin Mesud ona elçiler göndererek boş yere müslüman kanı dökmemesini istedi. Şiddetli muhasaraya rağmen bir netice alamayan Selahaddin, Ahlat Beyi II. Sökmen'in ölümü üzerine ortaya çıkan yeni şartlar dolayısıyla kuşatmayı kaldırdı.

Ancak varılan anlaşmaya göre Musul Atabeyliği Selahaddin'e tabi olacak, hutbeden Irak Selçuklu sultanının adı çıkarılıp Selahaddin'in adı konulacak ve Zap suyunun ötesindeki topraklar da kendisine verilecekti.47 Musul Atabeyliği ile Selahaddin Eyyûbî arasındaki bu anlaşmanın en önemli tarafı hiç şüphesiz, el-Cezire'de zaten artık sözde kalan Selçuklu egemenliğinin sona ermesi ve Selahaddin'in davasının sınırlarının iyi anlaşılması bakımından verdiği ipuçlarıdır.

Bundan sonra Selahaddin'in hizmetinde, onun Haçlılara karşı düzenlediği savaşlara katılan Musul Atabeyi İzzeddin Mesud, Selahaddin'in 4 Mart 1193'de ölmesi üzerine Atabeyliğe ait topraklara geri almak için Sincar emiri olan kardeşi II. Zengi ve Erbil Beyi Kökbörü'ye ittifak teklif etti. Atabey, Nusaybin'den Tell-Mevzen'e geldiği sırada hastalanarak dönmek zorunda kaldı ve bir süre sonra da öldü (29 Ağustos 1193).48

İzzeddin Mesud'un yerine oğlu Nureddin Arslanşah geçirilmiş ve Musul valisi Kaymaz da onun atabeyliğine tayin edilmişti. Sincar Emiri olan amcası II. Zengi, atabeyliğe ait bazı toprakları işgâl etmişti. Arslanşah amcasının 1197 yılında ölümünden sonra da yerine geçen oğlu Kutbeddin Muhammed ile mücadele etmeye devam etti. Musul atabeyi bu gerekçe ile Kutbeddin'e ait Nusaybin'i işgâl ettiği zaman Eyyûbî meliki Adil'in müdahalesi üzerine çekilmek zorunda kaldı. Selahaddin'in ölümünden sonra, onun sağlığında ülkesini paylaştırdığı hanedan mensupları arasında mücadeleler ve bölünmeler oldu ise de, Eyyûbîlerin Musul Atabeyliği'ne müdahâleleri sonuna kadar sürdü. Melik Adil'in bundan sonra Mardin Artuklularının topraklarına girmesini kendi toprak bütünlükleri açısından tehlikeli bulan Musul ve Sincar Atabeylerini ona karşı birleşmeye zorladı. Ayrıca Musul valisi ve Arslanşah'ın Atabeyi Kaymaz'ın ölümü (1198-1199), Musul Atabeyliği'ni, Kaymaz'ın yerine tayin edilen Bedreddin Lü'lü'nün tahakkümü altına düşürdü.49

Musul ve Sincar arasındaki anlaşmayı kendi aleyhine bir gelişme olarak değerlendiren Melik Adil, Sincar Atabeyini yeniden kendi adına hutbe okutmaya ikna etti. Musul Atabeyi Arslanşah bunun üzerine Nusaybin'i zapt etti (Nisan 1204). Bu mücadelede Sincar Atabeyini destekleyen Erbil Beyi Kökbörü de bunu fırsat sayarak Musul Atabeyliği topraklarında büyük tahribat yaptı. Arslanşah Kökbörü'yü cezalandırmak niyetiyle döndüğünde, o çoktan Erbil'e çekilmişti.50Arslanşah'ın bir süre sonra da Sincar'a tâbi Tell-Afer'i ele geçirmesi onun aleyhinde büyük bir ittifakın kurulmasına yol açtı. Melik Adil'in oğulları, Hısn Keyfâ Artuklu beyi, Ceziret İbn Ömer sahibi olan Zengilerden Sencerşeh ve Kökbörü'nün kuvvetlerinden müteşekkil büyük bir ordu Kefr-Zemmar denilen yerde Musul Atabeyini hezimete uğrattılar. Atabey Musul'a çok az bir kuvvetle ve büyük güçlüklerle dönebildi (Eylül-Ekim 1204). Asker ve emirlerinin çoğu esir edildi. Daha sonra karşılıklı elçiler gönderen Atabey Arslanşah ve Melik Adil, Tell-Afer'in Kutbeddin'e iadesi şartıyla anlaştılar.51

Nureddin Arslanşah topraklarını genişletmek maksadıyla, Sincar Atabeyliği'ne karşı Melik Adil ile gizli bir anlaşma yaptı. Halbuki ne Musul Atabeyleri, ne de Eyyûbîler birbirlerinin kuvvet kazanmasını istemiyorlardı. Melik Adil mahalli hakimiyetler arasındaki anlaşmazlıklardan istifade edebilmek için bu tür ittifaklara sık sık katılıyordu. 1209 yılında Ahlat'ı yağmalayan Gürcülere karşı sefere çıkmışken düşmanın geri çekildiğini haber alan Melik Adil, Sincar'ı kuşatarak bu seferi

değerlendirmek istedi. Aralarındaki gizli anlaşma gereği de Musul Atabeyinden yardım istedi. Arslanşah sıranın Musul'a geleceği endişesiyle yaptığına çoktan pişman olduğu bu anlaşma dolayısıyla sıkıntıya düştü. Kutbeddin ise Erbil beyi Kökbörü'ye haber göndererek, kuşatmanın kaldırılması hususunda tavassutunu istedi. Kökbörü, daha önce Musul Atabeyine karşı Adil ile işbirliği yapmış olmasına rağmen; Eyyûbîlerin bu denli güçlenmesini menfaâtlerine aykırı bularak, ondan kuşatmayı kaldırmasını istedi. Kökbörü bunu sağlayamadı ise de, Arslanşah'ı, Melik Adil'e karşı kendisine yardım edeceği vaadiyle yardım göndermekten alıkoydu. Melik Adil'e karşı Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev, Erzurum Selçuklu meliki Tuğrulşah ve Halep Eyyûbî meliki Zahir'in de dahil edildiği büyük bir ittifak oluştu. Melik Adil, Sincar kuşatmasını ancak Halifenin tavassutu ile kaldırmaya razı oldu. Arslanşah, İzzeddin Mesud ve İmadeddin Zengi adlı iki oğlunu Kökbörü'nün kızları ile evlendirmek suretiyle bu ittifak biraz daha pekiştirmiş oldu.52 Musul Atabeyinin Kökbörü ile olan dostluğu oğlu II.İzzeddin Mesud zamanında da devam etmiştir. Ancak Erbil beyi bu akrabalık dolayısıyla Musul Atabeyliğinde cereyan eden hakimiyet mücadelelerine faâl bir şekilde katılacaktır.

II. Mesud'un tamamen Atabeyi Lü'lü'nün tahakkümü altında geçen devri, bir rivayete göre atabeyinin onu zehirleyip öldürmesi ile son buldu (Mayıs-Haziran 1218). Lü'lü onun yerine on yaşındaki oğlu II. Nureddin Arslanşah'ı geçirdi ve Halifenin de hâkimiyetini onaylamasını sağladı. Ancak Şuş ve Akr el-Humeydiye'de hüküm süren amcası III. Zengi onun Atabeyliğini tanımadı. Lü'lü nezdindeki girişimleri de netice vermeyince Musul'a bağlı İmadiye kalesini ele geçirdi. Erbil beyi Kökbörü de Lü'lü'nün Zengi hanedanı üzerindeki nüfuzunu kırmak arzusuyla, aralarındaki anlaşmaya rağmen, damadı Zengi'yi destekliyordu. Zengi bu sayede Hakkâri ve Zevzan'ı da zapt etti. Ancak Lü'lü'nün Eyyûbîlerden sağladığı yardım sayesinde Zengi yenilgiye uğratıldı. Zengi Erbil'e sığınırken, taraflar arasında Halife Nasir Lidinillah'ın girişimi ile yeniden sulh sağlandı.53

II. Arslanşah 1219 yılında vefat edince, Musul Atabeyliği'ne Lü'lü tarafından onun çocuk yaştaki kardeşi Nasıreddin Mahmud tayin edildi. III. Zengi Atabeyliğin kendi hakkı olduğu iddiasıyla bir kere daha harekete geçti. Kökbörü'nün yardımıyla Musul'a bağlı yerleri almaya başladı. Lü'lü'nün Melik Eşref'ten sağladığı kuvvetler Kökbörü tarafından hezimete uğratılıp (1 Ekim 1219) Musul'a kadar takip edildiler. Halife'nin arabuluculuğu sayesinde sağlanan yeni anlaşma da, ancak III. Zengi'nin Kevaşa'yı zaptına kadar sürdü. Lü'lü'nün talebi üzerine Melik Eşref'in bizzât ordusuyla gelmesine karşılık, Kökbörü de Artuklular ve Türkiye Selçuklu sultanı Keykavus'un desteğini sağladı. Fakat Melik Eşref'e karşı sefere çıkmış bulunan Keykavus'un ölümü, ittifakı zayıflattı. Melik Eşref Sincar'ı ele geçirip buradaki Atabeyliğe son verdi (Temmuz 1220). Musul'da Lü'lü tarafından istikbâl edilen Melik Eşref, Halifenin III. Zengi'nin aldığı yerleri iade etmesi kaydıyla anlaşma yapılması yolundaki isteğini bu defa reddetti. Eşref'in asıl hedefi olayların müsebbibi olarak gördüğü Kökbörü olduğu için Erbil'e yürüdü. Eşref'in Zab suyu kıyısındaki karargâhında yapılan görüşmeler sonunda Zengi'nin zapt ettiği yerleri Musul Atabeyliği'ne geri verilmesi, iade gerçekleşene kadar Şuş ve Akr el-Humeydiye'nin Lü'lü'nün idaresinde ve Zengi'nin de Eşref'in yanında rehin olarak kalması kararına varıldı (Ağustos, 1220).54 Ancak artık bu kadar olaylar içerisinde adları dahi zikredilmeyen Musul Atabeyleri adına kendisi için bir hâkimiyet tesisinin peşinde koşan Lü'lü ona ait Şuş'a da el koydu. Zengi buradan ayrılarak bir süre

Azerbaycan Atabeyi Özbek'in himayesinde yaşadı. Lü'lü ise bölgenin yeni siyasî aktörlerinden birisi olma yolunda bir merhale daha katetmiş oldu.

Bu arada başlayan Moğol istilâsı dolayısıyla tarih yeni ve büyük gelişmelere gebe iken, bölge hâkimleri birbirleriyle kıyasıya rekabet etmeye devam ediyorlardı. Erbil çevresini teğet geçen bir Moğol tehlikesini henüz atlatmış olan Kökbörü, Musul Atabeyine ve onun hâmisi Melik Eşref'e karşı, bazı Eyyûbî meliklerinin de katıldığı bir ittifaka girdi. Bu çerçevede 12 Temmuz 1224 tarihinde Kökbörü tarafından kuşatılan Musul, neredeyse düşecek iken ittifakın Eyyûbî kanadı Eşref'le anlaşınca şehir ve Lü'lü'nün istikbâli de kurtulmuş oldu.55 Ancak Musul ve çevresinde bu savaş sebebiyle büyük pahalılık yaşandı.

Moğol istilâsının genişlemesine muvazi olarak hâkimiyet alanı sürekli batıya kaymakta olan Celâleddin Harzemşah kendi iddiasına göre, Moğollara karşı asker toplamak gayesiyle el-Cezire'ye geldiğinde, karşısına çıkan Halifenin ordusunu mağlup etmişti. Halifenin yardım istediği Kökbörü ise bu durumda Harzemşâh ile anlaşma yapmayı uygun buldu. Böylece Melik Eşref'e karşı; yine Eyyûbî meliklerinin ve Artuklu beylerinin de bulunduğu bir ittifaka Celaleddin Harzemşah da katılmış oldu. İttifakın her bir üyesi kendi payına düşen yerleri işgâl edecekti. Buna göre Harzemşah'ın Ahlat'a yürümesi, Musul'u Ahlat sahibi olan Eşref'in yardımından mahrum bırakacaktı. Böylece Musul'u kolaylıkla zapt edecek olan Kökbörü, Lü'lü'nün Musul Atabeyliği üzerindeki baskısına da son verebilecekti. Kendisiyle akrabalığı olan hanedan mensupları vasıtasıyla Musul Atabeyliği'ne, belki bu defa da Kökbörü tahakküm edecekti. Kökbörü bu maksatla Erbil'den Zap Suyu kenarına geldiği sırada, Harzemşâh'ın bir isyan dolayısıyla Kirman'a gittiğini öğrendi. Lü'lü yine Eşref'ten yardım isteyince o, önce Artuklu müttefikleri saf dışı bıraktı. Sonra bazı tavizler karşılığında Eyyûbî meliklerini tesirsiz hâle getirdi. Bu durumda Kökbörü'nün Musul'u zapt etme şansı yok oldu ve o da memleketine döndü (Mayıs-Haziran 1226).

Bu olaylar Lü'lü'nün Musul hakimiyetini sağlamlaştırdığı hâlde bölgenin, tam tersine savaşlarla tahrip edilmesine, fiyatların artmasına ve insanların bölgeden göç etmesine sebep oluyordu. Zaten oyun çağında bir çocuk iken Musul atabeyliğine getirilen Nasıreddin Mahmud on yedi yaşı civarında, bu sırada Erbil beyi Kökbörü de ölmüş olduğu için, artık bölgede hiçbir ciddî rakibi kalmamış olan Lü'lü tarafından feci şekilde öldürüldü (1233). Böylece zaten uzun zamandır sönük bir hayat geçirmekte olan Musul Atabeyliği tarihe intikâl etti.56

Musul Atabeyliği, özellikle İmadeddin Zengi ve atabeyliğin Halep şubesini kurmuş olan Nureddin Mahmud zamanında Haçlılara karşı verdikleri mücadelelerle İslâm dünyasının ümidi, Hıristiyanların ise korkulu rüyası oldular. Haçlıların İslâm dünyasının ortasında siyasî teşekküller kurdukları bu devirde hem siyasî muhaliflerine, hem de Haçlılara karşı büyük mücadeleler verdiler. Yine Zengi ve Nureddin zamanında el-Cezire, Suriye ve hattâ Mısır'da siyasî birlik sağlanmış olması, sosyal ve iktisadî gelişme yanında Haçlılara karşı zaferlerin de zeminini oluşturdu.

Musul Atabeyleri zamanında bir çoğu günümüze kadar ulaşamayan muazzam mimarî eserler vücuda getirilmişti. Zengiler zamanında sadece Musul şehrinde on üç kadar medresenin varlığı tespit edilmiştir. Atabeyliğe bağlı diğer şehirlerdekiler de ilâve edildiğinde bunca yoğun siyasî mücadelelere rağmen eğitime de gereken değerin verildiği anlaşılıyor. Ayrıca birçok cami ve mescit, köprü ve saray inşa edildiğine dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Musul Atabeyliği'nin Urfa, Musul ve Halep gibi, mühim yolların kavşağında bulunan şehirlere sahip olmaları iktisadî seviyenin yükselmesine katkıda bulunuyordu.57

İmaduddin Zengî ve Musul Atabeyliği / Prof. Dr. Fazıl Bayat [s.814-824]

Al-ul-Beyt Üniversitesi / Ürdün

Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Irak

Bugün Irak'ın kuzeyinde en büyük şehir olarak tanınan Musul şehri, civardaki diğer şehir ve bölgeler gibi Selçukluların egemenliği altına girdi. Selçuklular burada eskiden beri hüküm süren Ukayloğulları'nı kendi yerlerinde bırakarak, kendi devletlerine bağladılar. Aslında bu tedbir Selçukluların yerli hükümdarlara karşı güttükleri siyasetin tabii bir neticesidir. Vasal hükümet durumunda olan Ukayloğulları, Selçuklu sultanları Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah zamanlarında kendi yerlerini koruyabilmişlerdi. Fakat, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Musul, doğrudan doğruya Selçuklu Devleti'ne bağlanarak, Selçuklu valileri tarafından merkezi idareye bağlandı. Bu valiler döneminde (489/1090-520/1126) Suriye bölgesi Haçlı saldırısına uğramış bulunuyordu. Bu yüzden Selçuklu sultanları Musul valilerinin Suriye cephesinde Haçlılara karşı mücadele edebilmeleri için buralara sürekli asker ve mühimmat sevkediyorlardı.1

Suriye bölgesinde Haçlı tecavüzü giderek arttığı için buraya güçlü bir valinin atanması gerekiyordu. Selçuklu hükümeti, İmad ud-din Zengi'yi vali olarak Musul'a gönderdi. Bu olay Musul tarihinde yeni bir dönemin açılmasına ve böylece de ilerde yeni bir devletin kurulmasına yol açtı.

I. Zengi Döneminde Musul Atabeyliği

1. İmad Ud-Din Zengi'nin Ailesi

Musul ve çevresinde güçlü bir atabeylik kurarak Haçlılara karşı yaptığı savaşlarla ün kazanan İmad ud-din Zengi'nin ailesinden, yalnız babası Selçuklu Emiri Kasım ud-devle Ak-Sungur b. Abdullah'ı tanıyoruz. Ak-Sungur tarihçi İbn ulh-Adim ve Azmi'ye dayanarak, babasının adının Al-Turgan olduğunu ve "Sab-yu" kabilesine mensup bulunduğunu bildiriyor.2

Türk kabileleri arasında "Sab-yu" adlı bir kabîleye rastlanmamıştır. İbn Vasıl'a göre Ak-Sungur, Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın gulamlarından idi.3 O, her halde küçük yaşta Alp Arslan'ın hizmetine girmiş, Melikşah'la birlikte yetişmiş, onun yanında tahta oturuncaya kadar kalmış ve onun güvenini kazanmıştı.4 Zamanla mertebesi yükselerek Kasım ud-devle ünvanını almıştı.5

Ak-Sungur'un Melikşah komutanları arasında otoritesi gittikçe arttığı için kendisini kıskanan vezir Nizam ül-Mülk,6 onun ortadan kaldırılmasını veya Melikşah'tan uzaklaştırılmasını düşünerek 479 (1086)'da Suriye'nin Selçuklu yönetimine geçmesiyle Melikşah'a onun Halep Valiliği'ne gönderilmesini önerdi.7 Böylece Nizam ül-Mülk, Ak Sungur'u Melikşah'tan ayırabildi. Sultan, aynı yılda Ak-Sungur'u 4 bin atlı ile Haleb'e gönderdi.8

Ak-Sungur, Melikşah'ın ölümü üzerine, bölgede hükümran olan Melikşah'ın kardeşi Tutuş'a itaat etmek zorunda kaldı. Fakat daha sonra Berkyaruk Selçuklu tahtına oturunca, Ak-Sungur da kendisine

bağlandı. Berkyaruk, onu bir askeri birlikle Tutuşa karşı Haleb'e gönderdi.9 Bunun üzerine Tutuş ile Ak-Sungur arasında vuku bulan Savaşta Ak-Sungur esir düşerek hayatını kaybetti.10 Ak-Sungur öldüğünde İmad ud-din Zengi adında sadece 10 yaşında bir oğlu vardı.11

2. Zengi'nin İlk Günleri ve Musul Valiliği'ne Atanmasından Önceki Hayatı

Babasının valiliği sırasında 480 (1087)'de Haleb'de doğup orada büyüyen İmad ud-din Zengi,12 babasının ve mevkiden dolayı gerek Selçuklu Sultanlarının, gerekse babasından sonra gelen emirlerinin ilgisine mazhar olmuş ve bu emirlerin nezdinde yetişmiştir. 489 (1096)'da Selçuklu Sultanı Berkyaruk adına Musul'a elkoyan Kerboğa, Zengi'yi babasının gulamlarıyla birlikte bu şehre getirerek kendilerine iktalar ayırmıştır.13 Böylece Zengi, gençlik çağlarını burada geçirmiş ve Musul'a atanan Selçuklu valilerinin himayesine nail olmuştur.14 Zengi,Musul valisi Mevdud'un ve daha sonraki valilerin Haçlılara karşı yaptıkları bütün seferlerine katılarak büyük bir şöhret kazanmıştır.15

Böylece Zengi, gösterdiği bu önemli faaliyetten sonra büyük bir mevkiye sahip olmuştur. O, 516 (1122)'ye kadar Musul'da kalmıştır. Bu yılda Sultan Mahmud, Musul valisi olan Porsuki'ye Irak Şihneliğini verince16 Zengi de kendisine katılmıştır. Porsuki, Hille emiri Dubeys'le yaptığı seferde yenilince Zengi'ye daha çok güvendiğinden onu Vasıt Şihneliği'ne atamıştır. Basra şehrinin çöl Araplarının saldırı ve akınlara uğraması üzerine Porsuki Zengi'ye Vasıt'a ilaveten Basra'yı da vermiştir. Zengi buralarda güven ve asayişi mükemmel bir şekilde tesis etmişti.17 Onun burada kazandığı başarılar, hayatında bir dönüm noktası oluşturdu. O, Porsuki ile olan ilişkisini artık gözden geçirmenin vaktinin geldiğini anladı. Böylece 517 (1123)'de Irak Şihneliği'nden alınıp tekrar Musul işlerine getirilen Porsuki'nin nüfuzundan kurtulmayı düşünerek ondan ayrılmıştır.18 Bu sıralarda Basra'nın çöl Araplarının saldırısına uğradığı haberi sultana ulaştı. Sultan, Zengi'nin buraya gönderilmesini uygun görmüştü.19 Böylece Zengi, ilk olarak Selçuklu sultanı tarafından tayin edilmiş ve Selçuklu emirlerinin nüfuzundan kurtulmuştur.

519 (1125) yılına doğru Sultan Mahmud ile Abbasi Halifesi Musterşid'in aralarının açılması üzerine Halifenin Vasıt'a çıkardığı asker, bu sıralarda aynı şehirde bulunan Zengi tarafından püskürtülmüştü. Sultan Mahmud, Bağdad'a gelip halife ile anlaştıktan sonra çok güvendiği Zengi'yi Bağdad Şihneliği'ne getirmiştir ki, bu yolla o, Halifeye karşı yenilmez bir güç bırakarak Irak ülkesinden emin olmuş bulunuyordu. Ancak Zenginin burada kalma süresi dört ayı geçmemiştir.20

3. Zengi'nin Musul Atabeyliği

Musul valisi Porsuki 520/1126'da öldürülmüştü. Bunun üzerine, yerini doldurabilecek ve Haçlılara karşı gelebilecek güçlü bir kişi olarak Zengi Musul valisi seçildi.21 Böylece Zengi kendi istek ve arzularını gerçekleştirebilmiş ve tek başına büyük bir devlet kurmak için ilk adımı atmış oldu.

Sultan, ayrıca Alp-Arslan ve Ferruhşah adlarındaki iki oğlunu da Zengi'ye teslim ederek Zengi'yi onlara atabey yaptı.22 Bu yüzden kendisine atabey adı verildi.O, bu tarihten itibaren artık bu adla anılmaya başlandı.

Bağdad'dan ayrılan Zengi, Musul şehrine varır varmaz oranın işlerini düzene sokmaya başladı. Nasır ud-din Çakar'ı Musul kalesine ve Musul'a bağlı bölgelerin yönetimine, Calah ud-din Yağısıyani'yi devlet hacipliğine, Baha ud-din Şehrizori'yi vilayetin ve ileride feth edilecek ülkelerin kadı'l-kudatlığına tayin etmiştir.23

Zengi, Musul vilayetinde kaldığı sürede (521-541/1127-1146) kendisine ve ailesine özgü denilebilecek bir devlet kurmuştur. Bu devleti -görüleceği gibi- gittikçe genişletmiş, kendini bölgede büyük bir hükümdar durumuna getirmiştir. Onun, gerek Selçuklu Sultanlığıyla, gerekse Bağdat Halifeliğiyle olan ilişkisi sürekli olarak farklılaşan durum ve şartlara göre değişme göstermiştir. O, bunların kritik durumlarından yararlanarak gücünü arttırmış ve Haçlılarla giriştiği savaşlarda büyük bir ün kazanmıştır.

4. Zengi ve Selçuklu Sultanları

Dikkate şayandır ki, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un Sultan Sancar'a boyun eğmesi, Zengi'nin Sultan Mahmud ile olan ilişkisini etkiliyordu. Gerçi bu ilişki ilk günlerde iyi idi. Hille emiri Dubbeys, Abbassi Halifesiyle arasının açıldığı sıralarda, Sancar'a giderek kendisine bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine Sancar, kardeşinin oğlu Sultan Mahmud'dan Zengi'nin Musul'dan atılmasını ve yerine Dubeys'in getirilmesini istemiştir.24 Aslında Zengi ile Sancar'ın arasını bozacak bir şey yok ise de, Sancar, Dubeys'i Halifeye karşı bir güç olarak kullanmak amacıyla Hilafet merkezine komşu en büyük vilayette görevlendirmek istiyordu. Dolayısıyla Zengi, kendi yerini koruyabilmekte hiç de zorluk çekmeyecekti. Bağdad'da bulunan Sultan Mahmud'un hizmetine 10 bin dinarla gelerek Musul valiliğindeki yerini koruyabilmişti.25 Aslında Sultan Mahmud, bir yandan Haçlıların saldırısına karşı gelebilen Zengi gibi bir komutanın var olması gerektiğinden, bir yandan karışık olaylar çıkaran Dubeys'e güvenilmediğinden Zengi'yi yerinde bırakmıştı. Bunun üzerine Zengi, Sultan Mahmud'un ölümüne kadar (525/1130-1131) onun güvenine nail olmayı başarmıştır.

Sultan Mahmud'un ölümü üzerine Selçuklu ailesi arasında eskiden beri yerleşmiş olan taht kavgası yeniden baş gösterdi. Selçuklu emir ve komutanları, yanlarında bulunan Selçuklu hanedanına mensup kişileri tahta çıkarmak için bir süre mücadelelere giriştiler.26 Zengi de, yanında bulunan henüz çocuk yaşta olan Alp Arslan'ı Selçuklu tahtına oturtmak amacıyla Abbasi Halifesinden onun adına hutbenin okunmasını istedi. Ancak Halife, Alp-Arslan'ın daha çocuk olmasından, Sultan Mahmud'un kendi oğlu Davud'a vasiyet etmiş bulunmasından ve Bağdat camilerinde onun adına hutbe okunmakta olmasından dolayı bunu reddetti.27 Böylece Zengi, bu fırsatı kaçırarak büyük bir hayal kırıklığına uğradı. Çünkü aksi takdirde o, Alp-Arslan'ı Selçuklu tahtına çıkarmakla Irak işlerine de yeni sultanın adıyla el koyarak hem kendisini gerçek hükümdar, hem de Musul'u başkent yapacaktı.28 Zengi'nin bu arzusu başarısızlığa uğramakla birlikte kendisi, yine de Selçuklu sultanlarından yüz çevirmemiş, Selçuklu sultanlarıyla ilişkisini kesmemiştir. Zengi, Irak Selçuklu tahtını iddia etmekle mücadeleye girişen Mesud'un isteği üzerine kendisine yardımda bulunmayı memnuniyetle karşılayarak askerleriyle birlikte Bağdad yolunu tuttu. Fakat Selçuklulardan Selçukşah'ı tahta oturtmak isteyen Huzistan ve Fars hükümdarı Karaca Saki, Tekrit'te karşısına çıkarak kendisiyle

savaşmıştır. Bu savaş sonunda yenilip ağır yaralanan Zengi, Musul'a çekilmek zorunda kalmıştır (526/1131).29 Tam bu sıralarda Sultan Sancar'ın Hemedan yörelerine varması haberi Bağdad'a gelince Halife, Mesud'a yazarak onu ittifaka çağırdı. Aralarında yapılan anlaşma gereğince Halife, Mesud'un sultanlığını ve Selçukşah'ın veliahtlığını tanıdı. Ayrıca Halife, bunların Sultan Sancar'a karşı sefere koyulmalarını öngördü. Bunun üzerine, Sancar, Zengi'ye yazarak Dubeys'le birlikte Bağdad üzerine yürümelerini istedi.30 Bu sıralarda Mesud ile Sancar arasında savaş sürerken Halife de müttefiki Mesud'a yardım etmek maksadıyla Hanikin'e gelmiş bulunuyordu.31 Sancar tarafından kendisine Bağdad şihneliğinin verildiğini iddia eden Zengi, Bağdad yakınlarında Halife tarafından püskürtülmüştür.32

Zengi, buna bakmayarak, müttefiki olan Sultan Sancar'a karşı gelen Mesud'un ülkesine saldırmaktan da geri kalmıyordu. Öte yandan Zengi'nin kendisine karşı bir tehlike oluşturduğunu gören Mesud, onunla ilişkisini yeniden gözden geçirerek kendisini itaati altına almak istedi, çünkü Halife tarafından emin olmayan Mesud, Zengi'yi buna karşı bir güç olarak kullanmak istiyordu. O, bu arzusunu gerçekleştirmek için kendi ülkesinden bazı toprakları da Zengi'ye vermekten geri kalmamış ve Erbil şehrini ona bırakmıştır.33

Bundan sonra sultan Mesud ile Zengi arasında 529'a (1134) kadar herhangi bir olay çıkmamıştır. Bununla birlikte Sultan Mesud, Halife Müsterşid'in 527'de (1132) Musul'u kuşatmasına hiç bir tepki göstermemiştir ve bunun bu sıralarda Selçuklu ailesinde ortaya çıkan taht kavgasıyla ilgili olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte Sultan Mesud da, kendi mevkiini korumak ve güçlendirmek için Halifenin Zengi'yle arasının açılmasını arzu ediyor ve bu yolla Irak taraflarında kendisine karşı çıkacak olası bir kötü durumdan emin olmuş bulunuyordu.

Öte yandan Halife de aynı düşünceyi paylaşıyordu. Yani o da Zengi'yi Selçuklulara karşı bir güç olarak kullanmak istiyordu. O, 529 (1134)'de Sultan Mesut'la arası açılır açılmaz, Zengi ile olan anlaşmazlığını unutarak ondan yardım istemekten bile çekinmemişti. Böylece Halife Musterşit, bu sıralarda Şam kuşatmasında bulunan Zengi'ye yazarak derhal Bağdad'a gelmesini istedi.34 Zengi'nin bu isteği olumlu bir şekilde karşıladığı muhakkaktır. Ancak Halifenin Sultan Mesut'la Merağa'da giriştiği savaştan sonra öldürülmesi, Zengi'nin yıllardan beri içinde beslediği arzuyu boşa çıkardı ve elinden büyük bir fırsatı kaçırdı. Üstelik bu tutum, kendisini Sultan Mesut'la düşman durumuna getirdi. Ayrıca yeni Halife Raşid'in Sultan Mesut'la giriştiği mücadele sonunda Zengi'ye sığınması35 bu düşmanlığı daha da arttırdı. Bütün bunlara rağmen Zengi Selçuklu Sultanlığı'yla ilişkisini kesmemiş ancak bu kez Sultan Sancar'a bağlı kalmıştır. Sancar'ın isteği üzerine Zengi Halife Raşid'i Musul'dan çıkarmak zorunda kalmıştır.36 Böylece bu durum Zengi ile Raşid'in hasmı Sultan Mesud arasında yeni bir dönemini başlattı.37 Ve aralarındaki anlaşmazlıklar sürüp gitmekteydi.38

5. Zengi ve Hilafet Merkezi

Atabey Zengi, Abbasi Hilafeti'yle oldukça iyi geçiniyordu. Ne var ki, Zengi'nin Selçuklu Sultanlarına bağlığı bu ilişkiyi etkiliyor ve bazen Halife ile arasını açıyordu. Ancak Zengi, bunu

gidermeye çalışıyordu. Çünkü bir yandan Selçuklu sultanlarına karşı gelip bunların nüfuzundan kurtulmak isteyerek direnirken ve bir yandan da nezdindeki Şehzade Alp-Arslan'ın sultan olarak Halife tarafından tanınması için Halife ile olan ilişkisinin iyi olması gerekiyordu. Fakat -yukarıda da görüldüğü gibi- Zengi bu istek ve arzularında hayal kırıklığına uğramış ve Selçuklu sultanlarının gazabından korkarak yerini bu sultanlar nezdinde sağlamlaştırmaya çalışıp Halifeye karşı gelmiştir. Böylece -yukarda da belirttiğimiz gibi- Zengi, 526'da (1131) Sultan Mesud tarafını tutarak Halifeye karşı gelmiş ve Bağdad üzerine yürümüştür.39 Zengi bu olaydan sonra Sultan Sancar'a bağlandığı için bu sıralarda kendisiyle arası açılan Mesud'la elbirliği yapan Halife Müsterşid'i Sancar'a karşı savaşan Mesud'dan ayırmak amacıyla Bağdad üzerine yürümüştür. O, bu yolla Halifeyi geri dönderebilmişse de, ona yenilmiştir.40 Bunun üzerine Zengi ile Halifenin arası ciddi bir şekilde açılmıştır. Halife ertesi yıl Zengi'ye bir yazı yazarak kendisini kınadı. Ancak Halifenin elçisinin sert tutumu, Halifeyi Musul'a karşı sefere yöneltmiştir.41 Gerçekten Halifenin bu elçisiyle gönderdiği mektup bir sürtüşmeden başka bir şeyi ifade etmediği gibi Musul üzerine yürümek için de bunu bir bahane saymıştır. Dikkate şayandır ki, Halife, Selçuklu ailesinde baş gösteren taht mücadelesinden yararlanarak kendi gücünü arttırmak, ülkesini genişletmek ve Zengi beyliğini ortadan kaldırmak arzusunda idi. İşte buna dayanarak Halife, 30 bin kişilik bir orduyla Musul'a karşı sefere çıktı. Ancak Musul'u 3 ay kuşatmasına rağmen, burada hiç bir başarı sağlayamadan geri dönmek zorunda kaldı.42

Fakat Halifenin asıl amacı Selçuklu sultanlarından kurtulmaktı. Bu yüzden etraftaki hükümdar ve emirleriyle iyi ilişkide olduğunu ispatlamak amacıyla, ertesi yıl (528/1133) Zengi'yle barış yapmıştı.43 Dostluğa dönüşen bu ilişki, daha sonra yeni Halife Muktedi zamanında da devam etmiştir.

6. Zengi ve Haçlı Seferleri

Musul Vilayeti Selçuklu valileri tarafından yönetildiği sıralarda Haçlılar, Suriye'nin önemli bir bölümünü işgal ederek büyük bir nüfuz sağlamış bulunuyorlardı. Burada dört Beylik kuran bu Haçlıların bölgede tecavüzleri giderek artıyordu. İslam aleminde büyük bir yankı yaratan bu duruma ancak Selçukluların karşılık verebilecekleri umuluyordu. Bu yüzden Zengi'den sonra Musul'a tayin edilen tüm valiler, bu meseleyle yakından ilgilenerek, Selçukluların buraya yani Musul bölgesine yerleştirdikleri askerlerle çeşitli seferler düzenlediler. Ne var ki, bu valilerin giriştikleri seferler kesin bir sonuç verememiştir.44

Zengi, Musul valiliğine atandığı vakit, Haçlıların tecavüzleri haddini aşmış bir durumda idi. Zengi, Musul'da işe başlar başlamaz yukarıda da belirttiğimiz gibi, vilayetinin hududunu genişleterek bölgedeki en güçlü hükümdar olmayı tasarlıyordu. Sırasıyla geniş Cezire bölgesini, Halep ve Hama şehirlerini zaptederek kendi ülkesine kattı. Zengi'nin bu faaliyeti, bunu yakından izleyen Haçlıları bir endişe ve korkuya düşürerek büyük bir tepki yarattı. Zengi'nin üzerine yürüyen Haçlılar, Halep ile Antakya arasında, Zengi tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldı (524/1130).45

Zengi kaydettiği bu zaferden sonra Abbasi Halifesi ile arası açıldığından ve Selçuklu hanedanında baş gösteren taht mücadelesine karıştığından, Haçlılarla savaşmaya bir kaç yıl (1130-

1133) ara vermek zorunda kaldı. Ancak Haçlıların Zengi'nin Halep naibini sıkıştırmaları,46 kendisini yeniden harekete geçirdi (529/1134). Asi nehrinin doğusunda Haçlıları yenerek bir çok toprağı ve şehri geri aldı.47 531 (1137)'de de Barin'i ele geçirdi.48 Zengi'nin Haçli seferleri safhasında gerçekleştirdiği önemli zaferlerden biri de, ertesi yıl Bizans imparatorunun Haçlı Antakya Hakimiyle Ruha Haçlı ordularıyla Halep üzerine hazırladıkları seferde kaydettiği başarıdır. O, bölgede bazı kale ve şehirleri işgal eden bu Haçlı ordusunu bozguna uğratmada ve bölgeden uzaklaştırmada başarı sağlayıp onları can ve mal kaybına uğratmıştır.49

Zengi'nin Haçlılara karşı gerçekleştirdiği en büyük başarı, onların kurdukları dört beylikten biri olan Ruha (Urfa)'yı zaptederek (539/1144) bölge tarihinde yeni bir sayfa açmasıdır.50 Ruha'nın Zengi'nin eline düşmesi, Haçlılarda büyük bir korku ve telaş yaratarak II. Haçlı Seferi'ne yol açtı. Ayrıca bu askeri zafer, Zengi'nin bölgede kimi toprak ve mevkileri zaptetmesini kolaylaştırdı. Bu ölümsüz zaferle asıl şöhretini kazanan Zengi, Musul Atabeyliği'nde bulunduğu sürede hayatının büyük bir kısmını Haçlılara karşı giriştiği mukaddes savaşlarda geçirmiştir. Hatta o, Ca'ber kalesini kuşatırken ve daha azametinin doruğunda iken bir gulamı tarafından öldürülmüştür.

7. Zengi ve Atabeyliğinin Genişlemesi

Zengi, Musul'da vali olur olmaz, bölgede en güçlü hükümdar olmak hayaline kapılarak vilayetini genişletmek amacıyla bir takım seferlere girişmişti. Aslında Zengi'nin bu faaliyeti kendisince uygun görülmüştür. Çünkü o, bir yandan giderek artan Haçlı saldırısını önlemek, öte yandan onların işgali altında bulunan müslüman ülkeleri geri almak için etraftaki ülkelerden asker toplamak zorunda idi.

Böylece Zengi, komşu bölgelerden başlayarak ilkin Musul yakınlarındaki Ceziret İbn Ömer üzerine yürüdü ve şehri elde etti.51 Sonra sırasıyla Nusaybin, Sincar, Harran şehirlerini de yönetimi altına aldı. Ancak Zengi'nin en önemli ve takdire değer işi, Fırat nehrini aşarak Haleb şehrini elde etmesiydi.52 Çünkü Zengi, bunu almış olmasaydı, Haçlılar bütün Suriye'yi ele geçireceklerdi. Üstelik eskiden beri bu şehirden yapılacak Haçlı saldırısını önleyen Şam Atabeyi Tuğ-Tegin 522 (1128)'de ölünce, ülke herhangi bir koruyucudan tamamiyle yoksun kalmıştı. Böylece bu eylem Haçlıları korku ve telaşa düşürmüş ve onları seferberliğe itmiştir. Onlar, Zengi'nin üzerine yürümüşlerse de, Haleb ile Antakya arasında yenilmişlerdir.53

Büyük ve geniş bir ülkeye sahip olan Zengi, Musul vilayeti dışında bir takım bölgeleri elde edince, sultanın onayını da alması gerekirdi. Çünkü Zengi'nin yaptığı bu işler, hiç olmazsa sultanın dikkatini çekecek ve ülkesinin büyümesi kendisini endişelendirecekti. Dolayısıyle o, 523 (1129)'de sultanın yanına giderek ondan kendi adına bir menşur almayı başarmıştır. Sultan onun Musul'a ilaveten Cezire, Rahbe, Haleb ve bütün Şam memleketi üzerine hükümdarlığını tanımıştır.54

Suriye'deki Hama, Hims, Balebek şehirlerini zaptettikten sonra tekrar doğuya dönen Zengi, 524 (1129-1130) yılına doğru Dara'yı feth etti.55 Ayrıca Erbil şehrini de 526 (1131) Sultan Mesud'dan teslim aldı.56

Zengi elde ettiği bu başarılardan sonra özellikle 528 (1133)'e doğru Kürt bölgesine girmeye başladı. Zengi, Musul yakınındaki Hamid oğulları Kürtlerinin beylerini aynı yerlerinde bırakmıştı. Fakat, Halife Müsterşid'in Musul'u kuşatmasında Kürtlerden İsa el-Humaydi kendisine yardımda bulunmuştu. Bu yüzden Zengi, Halife Müsterşid'in buradan çekilmesinden sonra İsa'nın Akr, Şuş kalelerini kuşatmış ve almıştı.57 Ayrıca Kürtleri de buradan sürmüştü. Zengi, aynı yılda Hakkari Kürtlerinin de kalelerini yönetimine sokmuş58 ve bunların en büyük ve sağlam kalelerinden Aşb kalesini 537 (1142)'de işgal etmiş ve burada bugüne kadar kendi adıyla anılan İmadiyye kalesini de yaptırmıştı.59 Ayrıca Zengi, büyük bir güce sahip olan Türkmen beyi Kıfçakoğlu Arslan'ın elinden Şehrizor ilini alarak burada yerleşmiş olan Türkmenleri egemenliği altına almıştır.60 Buna ilaveten de Zengi, 536 (1141) Muharişlerden Hadise şehrini almış ve kendilerini Musul'a getirerek yerleştirmişti.61 Ayrıca 538 (1143)'de Diyarbekir'e yürüyerek Siirt, Hızan şehirlerini Dok, Matlıs, Banseba ve Zil-Karneyn Kalelerini de zaptetmişti.62 Böylece Zengi'nin kurduğu büyük atabeylik bugünkü Irak'ın kuzeyini, Suriye'nin kuzeydoğusunu ve Türkiye'nin Diyarbekir ilini kapsıyordu.

8. Zengi'nin Yönetimine ve Yönettiği Bölgelere Toplu Bir Bakış

İmad ud-din Zengi vali olarak Musul'a atandıktan sonra kendisine Atabey ünvanı ve vilayetine atabeylik adı verilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Sultan Mahmut onu Musul'a atadığında kendisine iki oğlunu teslim ederek onların atabeyi yapmıştır. Bu yüzden kendisine atabey denilmiştir.63

Gerçekten Musul'un Zengi'den önceki valiler yönetimiyle Zengi'nin idaresi arasında büyük bir fark vardır. Bu valiler doğrudan doğruya sultana bağlı kalmakla yerlerini korumuşlardır. Zengi'nin kurduğu atabeylik ise, artık devlet denilecek bir durumdaydı. O, gerek Selçuklu sultanı, gerekse Abbasi Halifesinin nüfuzundan hemen hemen kurtulmuş, hatta yukarıda da belirttiğimiz gibi, Sultana veya Halifeye karşı gelmekten ve meydan okumaktan geri kalmamıştır. Fakat bir yandan kendi ülkesine göz dikmiş olan Abbasi Halifesiyle arası açıldığından, öte yandan Haçlıların gittikçe Müslüman ülkesine tecavüzleri arttığından, bir güce dayanmadan bir devlet kurmayı tasarlamıyordu. Aynı düşünceyi paylaşan Selçuklu sultanları, onun gerek Haçlılara, gerekse Halifeye karşı bir güç olarak kalmasını uygun görüyorlardı. Hatta yukarda görüldüğü gibi sultan Sancar'ın emrine rağmen Sultan Mahmud, Zengi'yi yerinden atmamış ve Dubeys'e asla aldırış etmemiştir.

Böylece Zengi yerine atanır atanmaz komşuları aleyhine yeni topraklar elde etmeye çalışmış, bunların askerlerinden gerek Haçlılara karşı gerekse kendi nüfuzunu korumak amacıyla yararlanmış ve zapt ettiği ülkelere yöneticiler tayin etmiştir.Tarihçi İbn ul-Esir'in belirttiğine göre64 Zengi, yalnız Musul vilayetinin yönetimiyle yetinmemiş ve komşu ülkelerden toprak parçaları kopararak ülkesini gittikçe genişletmiştir. Tekrit yakınlarına kadar uzanan Halife ülkesinden, Şehrizor'a kadar uzanan Sultan Mahmud devletinden Sökmenoğlu'nun Ahlat vilayetinden, bunun oğlu Davud'un Hısn-Keyfa vilayetinden ve Şam hükümdarlarının topraklarından, başka bir deyişle kendisine komşu olan bütün ülkelerden toprak koparıp almaktan bir an bile geri kalmamıştır.

II. Zengi'den Sonra Musul Atabeyliği

1. Zengi'nin Ölümü ve Musul Atabeyleri

541 (1146)'de Zengi, Caber Kalesi'nin kuşatmasında bulunurken gulamlarından Yerenkuş tarafından öldürülmüştü. Kimi Tarihçiler, bunun nedeninin Zengi'nin içki içip bu gulamı tehdit etmesi olduğunu yazmışlardır.65

Selçuklular devletinde büyük bir otorite boşluğu doğuran Zengi'nin ölümü, kendisinin kurmuş olduğu büyük atabeyliği ikiye bölmüş: "Musul Atabeyliği ve Haleb Atabeyliği". Musul kolonu ileride bir şehir hükümeti durumuna getirmişti.

Zengi'nin ölümüyle ordusu ikiye bölünmüştür. Bir kısmı oğlu Nureddin'le birlikte Haleb'e gitmiş, diğer kısmı olan Musul ve Cezire askerleri ise bu sıralarda orada bulunan Sultan Mahmud oğlu Melik Alp-Arslan ve Cemal ud-din İsfehani ile birlikte Musul'a dönmüştü.66 Musul ileri gelenlerinden Cemal ud-din, Zengi tarafından naib olarak Musul'da bulunan Zeynuddin Küçük'e yazarak kendisine durumu bildirmiş, Zengi'nin oğlu Seyf ud-din Gazi'yi Şehrizor'dan Musul'a getirmesini istemiştir. Bunun üzerine Zeynuddin, onu Musul'a getirmiş ve şehri kendisine teslim etmişti.67 Böylece Seyfuddin Gazi, Zengi'nin halefi olarak Musul ve Cezire bölgesine hakim olmuştur. Kendisi daha sonra kardeşi ve Zengi'nin torunlarından toplam 8 atabey 541'den (1146) 631'e (1233) kadar Musul atabeyliğinde hüküm sürmüşlerdir. Bu atabeyler şunlardır:

1- Zengi oğlu Seyf ud-din Gazi 541-544/1146-1149

2- Zengi oğlu Kutbud-din Mevdud 544-565/1149-1169

3- Mevdud oğlu Seyf ud-din Gazi 565-576/1169-1180

4- Mevdud oğlu İzzuddin Mesud 576-589/1180-1193

5- Mesud oğlu Nuruddin Arslanşah 589-607/1193-1210

6- Nuruddin Arslan Şah oğlu Kahir 607-615/1210-1219

7- Kahir oğlu Nuruddin Arslan Şah II. 615/1218-1219

8- Kahir oğlu Nasır ud-din Mahmud 616-631/1219-1233

Atabey Nuruddin Mahmud, Suriye ülkesini Zengi'nin kurmuş olduğu atabeylikten ayırınca, Musul Atabeyliği Musul, Erbil, Ceziret İbn Ömer, Şehrizor ve yöresi, Dakuka, Akr ul-Hamidiyye ve Hakkari kaleleri, Tekrit ve Sincar başka bir deyişle bugünkü Irak'tan ibaret kalmıştı. Bu şehir ve kalelere atabeylikten birer vali gönderiliyordu. Ancak buradaki valiler, atabeyin Musul kalesine atadığı naiblere doğrudan doğruya bağlanıyorlardı. Hatta 579 (1183)'de Musul Atabeyi İzuddin Mesud, naibi Mucahid ud-din Kaymaz'ı tutuklayınca valiler de kendisine karşı yer yer isyanlarda bulunmuşlar, Musul atabeyliğine karşı birer cephe almışlardı. Erbil ve Ceziret İbn Ömer, bağımsızlıklarını ilan ettikleri gibi Abbasi Halifesi de Dakuka'yı işgal etmişti.68

2. Zengi'den sonra Atabeyliğin Dış İlişkileri

A. Haleb Atabeyi Nuruddin Mahmud İle İlişkileri

Nuruddin ile Musul arasındaki ilişki daha Zengi'nin öldüğü sıralarda gerginleşmiştir. Tarihçi Ebul Farac'a göre Nuruddin Haleb'i elde ettikten sonra Musul'a da göz dikmiştir. Fakat bir yandan kardeşi Seyf ud-din'in hilatlarına nail olduğu Irak Selçuklu Sultan Mesud'un varlığı, bir yandan da Haçlı saldırılarının artması yüzünden herhangi bir harekete geçememiştir. Buna rağmen Nuruddin'in kardeşinden korktuğu da belirtilmiştir.69 Buna bakmayarak Nuruddin, Haçlılara karşı giriştiği savaşların giderek genişlemesi nedeniyle kendisi tek başına savaşamayacağını iyice kavrayarak, Musul'a baş vurmaktan geri kalmıyordu. O, Haçlılarla sürekli bir çatışma durumunda olduğundan Musul'la olan ilişkisini hiç bir zaman gergin bir duruma sokmak istemiyordu. Bu yüzden iki taraf arasında ara sıra baş gösteren anlaşmazlıkların giderilmesi için elinden gelen her türlü fedakarlığı yapmaktan geri kalmıyordu.70 Bu durum Atabey Kutb ud-din'in ölümüne (566/1170) kadar devam etti.

Atabey Kutb ud-din'in ölümü üzerine (566/1170) yerine vezir Fahr ud-din Abdul Mesih'in çabasıyla oğlu Seyf ud-din Gazi II. getirildi. Bunun üzerine Nuruddin'in damadı ve Kutb ud-din'in büyük oğlu İmad ud-din Zengi, amcası Nuruddin'e baş vurdu. Kendisinin atabeylikte haklı olduğunu bildirerek şikayette bulundu. Bunu fırsat bilen Nuruddin, hemen Musul üzerine yürüyerek Rakka, Nusaybin, Habur ve Sincar şehirlerini zaptettikten sonra Musul'a girdi.71 Nuruddin, belki de bölgenin kritik bir durum yaşadığını ve Nuruddin'in daha da Becerekli olduğunu göz önüne alarak Seyf ud-din Gazi'yi iktidardan uzaklaştırmak için değil halkı Fahrud-din'in zulmünden kurtarmak için Musul'a geldiğini belirtti.72 Böylece Nuruddin Seyf ud-din'i yerinde bıraktı. Nuruddin, orada kaldığı sürede adıyla anılan ve bugüne kadar ayakta duran bir cami yaptırmıştır.73 Bu cami Irak camileri arasında minaresinin en uzun oluşuyla şöhret kazanmıştır. Seyf ud-din kendi yerini koruyabilmişse de Atabeyliğinin önemli bir kısmını kaybetmişti. Nuruddin, Musul atabeyliğine bağlı Rakka, Nusaybin, Habur ve Sincar şehirlerini kesip aldı. Bunlardan Sincar'ı İmad ud-din Zengi'ye ayırarak Sincar Atabeyliğinin doğuşuna yol açmıştır.

Bundan sonra Musul ile Nuruddin arasındaki ilişki oldukça iyi bir hava içerisinde geçti. Hatta 567 (1171)'da Musul birliklerinin Nuruddin'le birlikte Haçlılara karşı savaştığını görüyoruz.74

Nuruddin'in ölümü üzerine (569/1173) Seyf ud-din Gazi, Nuruddin'in daha önce kendi ülkesinden kopardığı Nusaybin, Habur, Harran, Ruha, Rakka ve Sürüc şehirlerini geri aldı.75 Ancak Seyf ud-din, bununla yetinerek büyük bir fırsatı elden kaçırdı. O, Nuruddin'in ölümünden yararlanarak Haleb'i kolaylıkla ele geçirebilir veya hiç olmazsa kendisini Nuruddin'in henüz 11 yaşındaki oğlu üzerine vasi tayin edebilirdi.

B. Selçuklu Sultanlığı'yla ilişkiler

İmad ud-din Zengi'nin ölümüne doğru Irak Selçuklu sultanlarının etkisi, gerek Hilafet merkezinde, gerekse Musul'da zayıflamış ve zevale yüz tutmuş bulunuyordu. Fakat tam bu sıralarda Irak Selçuklu Sultanlığı'nda Sultan Mesud gibi güçlü ve kabiliyetli bir sultanın bulunması nedeniyle Selçuklu Devleti'nin nüfuzu Bağdad'da olduğu gibi Musul'da da artmış bulunuyordu. Bu yüzden Zengi'den sonra iktidara geçen Seyf ud-din Gazi'nin, kendi atabeyliğinde şerii olarak bulunabilmesi için Sultan Mesud tarafından onaylanması gerekiyordu. O, bu onaylamayı elde ettiği gibi sultandan hilat da almıştır.76 Musul Atabeyleri, Sultan Mesud'dan sonra çökmeye yönelen Selçuklu Devleti'nin onayına artık ihtiyaç duymuyorlardı. Buna rağmen bazen kendi hükümlerini güçlendirmek amacıyla Selçuklu ailesindeki taht kavgalarına karışarak kendi nüfuzlarını kullanmak istedikleri gibi, bazen de bunlara askeri yardımda bulunmaktan geri kalmıyorlardı.77

Bununla birlikte Musul Atabeyliği'nde Selçuklu sultanları adına hutbenin okutulduğunu biliyoruz.78 Bu durum 581 (1185)'e kadar sürmüş ve bu yılda Salah ud-din eyyubi ile varılan anlaşma sonunda Selçukluların adı hutbe ve sikkeden tamamen kaldırılarak, yerine Salah ud-din'in adı geçmeye başlamıştır.79

C. Abbasi Halifeleriyle İlişkileri

Zengi'den sonra Halife ile Musul Atabeyliği arasındaki ilişki oldukça iyi bir durumda idi. İlk Atabeyler zamanında -ki henüz Selçuklu Sultanları güçlü idi- Halifeler Bağdad'a kapanmışlardı ve diğer yakın bölgelerin kendilerine bağlanmasını tasarlamıyorlardı. Halifeler, herhalde kendi yerlerini kaybetmekten korkarak Bağdad'ın dışına bile çıkmamışlardı.

Irak Selçuklu Sultanlığı'nın son yıllarına doğru Selçuklularla Halife arasındaki ilişkiler oldukça gerginleşmişti. Hatta Halife bazen komşuları veya Musul zararına, ülkesini genişletmek amacıyla her fırsattan faydalanmak istiyordu. Böylece 579 (1183)'de Musul Atabeyi İzzuddin'in Musul Naibi Mucahid ud-din'in Kaymaz'ı tutuklamasıyla kendisine karşı yer yer isyan çıktığında Halife de, Musul'a bağlı Dakuka'yı ele geçirmişti.80 Buna rağmen, Halifenin adı, kesintisiz olarak Musul'da hutbelerde okunmuş ve sikkelerde belirtilmişti.81 Salah ud-din Eyyubi'nin Musul'a karşı yapiığı seferler sırasında, Halife ona bir elçi göndererek iki taraf arasında bir aracılık yapmıştı82 ki, her halde Halife bu yolla kendi manevi nüfuzunu kullanmak istiyordu.

Musul atabeyleri, işbaşına geldikleri zaman halifenin kendi hükümlerini tasdik etmesine veya kendi atabeyliklerini tanımasına gerek duymuyorlardı. Ancak atabeyliğin sonuna doğru Bedr ud-din Lu'lu' ile bu durum yeni bir boyut kazanmaya başladı. Bu zat, iktidara getirdiği daha genç yaştaki atabeyler için halifeden hilat ve tasdik istemekten geri kalmıyordu. Ayrıca Bedr ud-din'in bu sıralarda yaptığı seferler hakkında Halifeye de bilgiler verdiğini biliyoruz.83

Ç. Salah ud-din Eyyubi ile ilişkileri

Haleb Atabeyi Nuruddin Mahmud'un ölümü üzerine yerine 10 yaşındaki oğlu Melik Salih İsmail geçti. Bunun henüz küçük yaşta olması, emir ve komutanların devlet işlerine karışma hırslarını arttırdı. Bunların her birisi, kendini Melik Salih'in atabeyi veya vasisi yapmak istiyordu. İşte bu durum, Nuruddin'in kurmuş olduğu atabeyliğe göz dikmiş olan Salah ud-din Eyyubi'nin Haleb işlerine karışmasını kolaylaştırdı84 ve Musul Atabeyliği ile yeni bir ilişkinin başlamasına yol açtı. Dikkate değer ki, Salah ud-din, Musul Atabeyi Seyf ud-din Gazi'nin Haleb'e göz dikmesi kendisini kuşkulandırıyordu. Üstelik Seyf ud-din'in, Nuruddin'in ölümünden sonra sırasıyla Nusaybin, Habur, Harran, Ruha, Rakka ve Süruc şehirlerine el koyması onun bu kuşkusunu körüklüyordu. Hatta Salah ud-din'in Şam eşrafına hitaben "Nuruddin içinizde benden daha uyanık bir kimse bulunduğunu bilse idi, Mısır saltanatını ona verirdi. Ben geliyorum, çünkü efendimizin ve oğlunun saltanatını sizin değil benim idare etmem icab eder"85 şeklindeki sözü, bu hususta ne kadar titiz ve sert davrandığını gösterir. Buna bakmayarak Seyf ud-din'in tutumu Salah ud-din'i oldukça endişelendiriyor ve buna karşı çeşitli çareler düşünüyordu. Böylece Salah ud-din, Seyf ud-din Gazi'nin birinci derecede düşmanı olan amcası Sincar atabeyi İmad ud-din Zengi'ye yazarak atabey ailesinin büyüğü olmasından dolayı Musul atabeyliğine teşvik etmiş ve bu yolla onu elde edebilmişti.86

Salah ud-din Musul üzerine yürümeden önce Haleb meselesine son vermeyi daha uygun görerek özellikle Şam, Hims, Hama şehirlerine el koyduktan sonra Haleb yakınlarına geçti (570/1174). Bu durum, Haleb'le Musul arasında yeni bir sorunun başlamasına yol açtı. Halebliler, Seyf ud-din Gazi'ye elçiler yollayıp "Salah ud-din'in Haleb'i almasına müsaade ederseniz Musul'un elinizde kalacağını sanmayın" şeklinde bir haber göndererek yardım istediler.87 Bunun üzerine Seyf ud-din, kardeşi İzzuddin komutasında görünüşte yardım etmek, gerçekte ise Salah ud-din'in işe karışmasından korktuğu için Haleb'e asker sevk etti.88 Salah ud-din, bir yandan Haçlı saldırısından, bir yandan da Musul birlikleri arasında kalmaktan korkarak, buradan çekilmek zorunda kaldı. İzzuddin Mesud, Musul askeriyle birlikte Haleb'e varınca Haleb ordusu kendisine katılıp Hama şehrini kuşattı. Bu sıralarda Salah ud-din'in barış teşebbüsü görülür ki, tarihçi İbn ul-Esir89 bunun asker toplamak için bir kurnazlık teşebbüsü olduğunu iddia etmiştir. Ancak bu teklifi kabul etmeyen Musul ve Haleb birlikleri Kurun Hama'da Salah ud-din'le giriştikleri savaşta ağır bir yenilgiye uğradılar (570/1174). Salah ud-din, Haleb'i ikinci kez kuşattı. Melik Salih onunla karşılaşmaktan çekinerek onunla barış yapmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Salah ud-din Haleb'i terk etti90 ise de Melik Salih yalnız Haleb şehri yönetimiyle yetinmek zorunda kaldı. Ayrıca Salah ud-din, bunun adını hutbe ve sikkelerden kaldırdı.91 Böylece Salah ud-din, Nuruddin'in kurduğu devletin tek varisi olmuş oldu. Bu barışa

yanaşmayan Musul Atabeği Seyf ud-din Gazi, Haleblilere yazarak sitem etmiş ve Salah ud-din'le vardıkları anlaşmayı bozmalarını istemiştir.92 O, bundan sonra asker toplayıp diğer bölge hakimleriyle birlikte Haleb üzerine yürümüştür.93 Burada Salah ud-din'le yapılan savaşta, ilkin Musul ve Haleb askerleri galip geldilerse de, daha sonra yenildiler ve Seyf ud-din, Musul'a dönmek zorunda kaldı (571/1175).94 Bunun üzerine Salah ud-din yine Haleb'e yöneldiler ve şehrin kuşatmasına koyuldu ise de, Haleblilerin barış istemeleri karşısında burayı terk ederek Haleb ve yöresini Melik Salih'e bırakmıştır (572/1176).95 Ogünden itibaren Salah ud-din ile Melik Salih arasında gerçek bir barış yapılmıştır.96

Bundan sonra Musul atabeyliğinin Salah ud-din'le ilişkisi, Seyf ud-din Gazi'nin ölümüne (576/1180) kadar herhangi bir olaya sahne olmamıştır.

Haleb Atabeyi Melik Salih'in ölümü (577/1181) bu sırada Mısır'da bulunan Salah ud-din'in Musul atabeyliği ile ilişkisine yeni bir boyut kazandırmıştır. Melik Salih ölümünden önce, kendisinden sonra Haleb'in Musul Atabeyi İzzuddin'e teslim edilmesini emretmişti. Bunun üzerine İzzuddin de gelerek şehri almıştı.97 Öte yandan Haleb'e göz dikmiş olan Sincar atabeyi İmad ud-din Zengi, burayı istemiş, aksi takdirde Sincar'ı Salah ud-din'e teslim edeceği tehdidinde bulunmuştu. Bunun sonucundan korkan İzzuddin Haleb'i bırakıp buna karşılık Sincar'ı almıştı.98 Bu eylem, İzzeddun'in Salah ud-din'den ne kadar çekindiğini gösterir. Bu olup bitenleri kabul etmeyen Salah ud-din, Mısır'dan Şam'a döndü. Musulluların Haçlılara yazıp onları İslam ülkelerine karşı kışkırtmaları99 bahanesiyle Musul üzerine yürüdü. Tarihçi İbn Şeddad'ın ve İbn Vasil'ın belirttikleri bu bahanenin doğru olmadığını kesinlikle söyleyebiliriz. Çünkü Salah ud-din, özellikle Melik Salih'in ölümünden sonra Haleb'e el koymak istediği gibi Musul'un da hiç olmazsa bölgedeki faaliyetlerini durdurmak istiyordu. Fakat Salah ud-din'in daha önce başarı kazanamadığı Haleb şehrine şimdilik dokunmak istemiyordu. Çünkü, bunu kuşattığında buraya Musul'dan yardım geleceğini tahmin ediyordu. Böylece onun ilk hedefi Musul oldu. Üstelik, bu sıralarda Salah ud-din'i teşvik edenler de az değildi. Bunların başında Musul Atabeyliğiyle arası açılmış olan Harran valisi Muzaffer ud-din Gök-böri geliyordu.100

Salah ud-din 578 (1182) yılının başlarında Musul'u kuşatmış, fakat muhkem oluşundan dolayı alamamış ve terk etmiştir. Sonra Sincar üzerine yürümüş ve şehri zorla almıştı.101

Salah ud-din bundan sonra bir ara Musul'dan vazgeçmişse de yine de burayı ele geçirme fikrinden vazgeçmemişti. Bunun için uygun bir zaman ve fırsat bekliyordu. Hatta Musul'a yakın veya bağlı bölgelerde kendisine taraftar bulmaya da çalışıyordu. 579 (1183)'de Musul Atabeyi İzzuddin Mesud'un naibi Kaymaz'ı tutuklaması üzerine buna bağlı Erbil, Ceziret İbn Ömer, Şehrizor, Dakuka, Akr ul-Hamidiyye kalesi valileri Musul'a olan bağlılıklarını kestiler. Bunlardan Erbil ve Ceziret İbn Ömer bağlılıklarını Salah ud-din'e bildirdiler.102 Bununla birlikte Abbasi Halifesi Nasır'ın Musul atabeyi ile Salah ud-din'in arasını düzeltmek amacıyla teşebbüslerde bulunmuştu. Ancak Salah ud-din, bunun gönderdiği elçiye, Musul Atabeyliği ile herhangi bir anlaşmaya varılacak olursa, Musul'un ne Erbil ne de Ceziret İbn Ömer'e karışmaması şartını koşunca, bu teşebbüs başarısızlıkla

sonuçlandı.103 Buna rağmen ne Musul atabeyi ne de Salah ud-din birbirine karşı herhangi bir harekete geçtiler.

Musul naibi Mucahid ed-din Kaymaz'ın tutuklanmasının yanlış bir karar olduğunu sonradan anlayan İzzuddin, onu hapisten çıkararak Musul'dan kopmuş olan bölgeleri tekrar geri almaya çalıştı. İzzuddin Mesud, Kaymaz'ı Hemedan ve Cebel hükümdarı Şems ud-din Pehlivan'a göndererek Salah ud-din'e karşı bir cephe kurmaya çağırdı. Bunu kabul eden pehlivan üç bin atlı askerle Musul birliklerine katılarak Salah ud-din'e bağlı olan Erbil üzerine yürüdü. Fakat yağma etmekle meşgul olup karışıklık cıkaran askerleri, Erbil atabeyi Zeyn ud-din Yusuf'un ansızın yaptığı baskınla bozguna uğradı (580/1184).104 Bunu fırsat bilen Salah ud-din, Musul üzerine yürüyerek şehri kuşattı (581/1185), fakat Ahlat hükümdarı Şah ermen'in ölümü üzerine burayı terk etmek zorunda kaldı.105 Salah ud-din, Ahlat sonra da Meyyafarik'in işlerini bitirdikten sonra tekrar Musul üzerine yürüdü. Bu kez, İzzuddin Mesud'la bu sıralarda hastalanmış olan Salah ud-din'in arasında barış uygun görüldü. Aralarında varılan anlaşma ile Salah ud-din isteğine kavuştu. Şehrizor ve yöresi, Karabeli vilayeti ve Zab nehri arkasındaki bütün bölgeler kendisine verildi. Ayrıca adı Musul'da hutbede okundu ve sikkelere yazıldı. Böylece Selçukluların adı bu bölgede hutbelerden tamamen kaldırılmış oldu.106 Bu anlaşma gereğince Musul atabeyliği, birkaç bölgeyi kaybettiği gibi bağımsızlığını da yitirmiş oldu. Artık Musul atabeyi, öteki şehir valileri gibi Salah ud-din'e bağlanmıştır.107 Böylece İmad ud-din Zengi'nin kurmuş olduğu büyük devlet, yalnız Musul şehrine sığdırılmış ve Salah ud-din'e tabi olarak bir vilayet halinde varlığını sürdürmüştür. Buna ilaveten de Musul Atabeyliği ilk olarak Salah ud-din komutasında Haçlılar seferine de katılmış ve Salah ud-din'in ölümüne kadar (589/1113) aralarında herhangi bir gerginlik çıkmamıştı.

D. Salah Ud-Din'den Sonra Eyyubilerle İlişkileri

Salah ud-din'in kurmuş olduğu Eyyubi devleti, ölümüyle (589-1193) parçalanarak oğulları ve kardeşleri arasında bölüştürülmüştür. Bu sıralarda Musul atabeyliğinde bulunan İzzuddin Mesud, Salah ud-din tarafından Musul'dan koparılmış olan toprakları geri almak teşebbüsüyle Erbil Atabeyi Gök-böri, Ceziret İbn Ömer Atabeyi Sancarşah ve Sincar Atabeyi İmad ud-din Zengi'ye yazarak kendilerini parçalanmış Eyyubi devletinin şehirlerini zaptetmek amacıyla ittifaka çağırdı. Eskiden beri Musul Atabeyliğiyle arası açılan Gök-böri buna cevap vermediği gibi Ceziret İbn Ömer Atabeyi de bunu kabul etmedi. Bunlardan yalnız Sincar atabeyi İmad ud-din ittifaka girmişti.108 Musul Atabeyi İzzuddin, Nusaybin'e yürüyerek burada olan kardeşi İmad ud-din'le birleşti. Sonra her ikisi askerleriyle birlikte Ruha üzerine yürümeye karar verdiler. Fakat İzzuddin, hastalandığı için Musul'a dönmek zorunda kaldı ve kısa bir müddet sonra orada öldü.109

İzzuddin'in ölümünden sonra Eyyubiler'le Musul Atabeyliği arasındaki münasebet oldukça gerginleşti. Bu arada gerek Eyyubi Sultanı Melik Adil, gerek Musul Atabeyi Nur ud-din ve gerekse öteki bölge hükümdarları, bölgede birbirinin ülkesinden topraklar kopararak genişletme siyaseti gütmüşlerdi. Birbirine düşman kesilen bu bölge hükümdarları, birbiri aleyhine ittifaklara girmekten de geri kalmıyorlardı. Aralarında zaman zaman savaş ve çatışmalar patlak veriyordu. Ancak bu savaşlar,

bölgedeki hükümdarların hiç birisini yerinden sökecek veya bölgenin jeopolitik durumunu değiştirecek bir mahiyet almamıştır. Ayrıca bu çatışmaların arasında ateşkes ve anlaşmalar da eksik olmuyordu.110

3. Zengi'den Sonra Musul Atabeyliği ve Haçlı Seferleri

Zengi'den sonra Halep Atabeyliği kolunun başına geçen Nur ud-din Mahmut, babası gibi hayatının büyük bir kısmını Haçlı Seferleri'nde geçimiştir. Bu arada Musul Atabeyleri kendisini bu seferlerde yalnız bırakmamışlar, istediği vakitlrde askeri yardımda bulunarak bu seferlere iştirak etmişlerdi.111

Musul ordusu, Nur ud-din'in ölümünden sonra Salah ud-din Eyyubi'nin Musul Atabeyliği'ylearasının açık olduğu aıralarda giriştiği Haçlı seferlerine katılmamıştı. Ancak iki taraf arasında ilişkiler düzelir düzelmez, Salah ud-din Musul'dan asker istemekten geri kalmamıştı. Aslında o, bunu yapmak mecburiyetinde idi. Çünkü o, Suriye topraklarıyla yetinerek Haçlılara karşı gelemeyeceğini herkesten iyi biliyordu. Bundan dolayı o, İnsan gücü açısından zengin olan Kuzey Irak ordusunu da bu seferlere sokmak zorunda idi.112 Bunu göz önüne alan Salah ud-din, Musul ile her hangi bir anlaşma yaptığında oradan savaşçı asker istemeyi hiç unutmuyor, hatta bunu şart koşuyordu.113

4. Bedr ud-din Lu'lu' ve Musul Atabeyliğinin Çöküşü

Tarihçiler, Musul atabeyliğinin varlığını 631 (1233)'e dek sürdüğünü belirtiyorlarsa da,114 bunun Nureddin Arslan Şah'ın ölümüyle (607/1210) sona erdiğini söyleyebiliriz. Çünkü bunun gulamı ve naibi olan Bedr ud-din Lu'lu' ondan sonra gelen atabeyler devrinde iktidara el koyduğu gibi, Atabeyliğin iç ve dış işlerini de kendisi yürütüyordu. Genç veya küçük yaşta olan bu atabeyler ise, Bedr ud-din tarafından iş başına getiriliyor, ya da atılıyorlardı. Hatta 615 (1218)'de Nuruddin Arslanşahoğlu Melik Kahir'in ölümüyle Bedr ud-din, bunun daha çocuk yaşta iki oğlunu işbaşına getirmiş daha sonra bunları öldürmüştür. Ermeni asıllı bir köle olup Nuruddin Arslanşah'a getirilen Bedr ud-din Lu'lu', devlette büyük bir nüfuz sağladıktan sonra kendisini hükümdar ilan etmiştir. O, son Musul Atabeylerinin anneleri tarafından, dedeleri olan Muzaffer ud-din Gök-böri'nin ölümünden (630/1232) sonra, kendisine karşı gelen veya bu Atabeylerin hakkını arayan bir kimse bulunmayınca kendisini devlette sultan ilan etmekten de çekinmemişti.115

Böylece Ortaçağ tarihinde önemli bir yer işgal eden Zengiler devletine son verilmiş ve Musul kolu ailesi tarihe kavuşmuştur

Musul ve Halep Atabeyi Nureddin Mahmud / Yrd. Doç. Dr. Mustafa Eğilmez [s.825-835]

Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Nureddin Mahmud, atabeg sülâlelerinin en meşhurlarından olan Zengîlerdendir. Bu atabegliğin kurucusu olan İmâdeddin Zengî, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Memlük kumandanı ve Halep valisi Aksungur'un oğludur. 1126'da Bâtınîler tarafından öldürülen Aksungur'un yerine Sultan Mahmud tarafından atabeg tayin edilmiştir.

Atabeg "bey baba" manasına gelmektedir. İlk olarak Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'e verilmiştir. Bütün Türk devletlerinde bu müessesenin varlığını görmekteyiz. Selçuklulardaki bu atabeglik unvanı, sultan çocuklarının terbiyesi ile uğraşan kişilere verilmiştir.

Atabegler genellikle sultanların memlükleri arasından titizlikle seçilmiş, itimada lâyık askerî ve idarî kâbiliyeti hâiz olan seçkin kişilerdi. Her atabeg, yanındaki Selçuklu Hanedanı'na mensup şehzâdeyi fırsat bulduğu zamanlar sultan ilân edebilmek için uğraşmıştır. Bazen kendi kudret ve hâkimiyetlerini oğullarına bırakarak sülâlelerinin hâkimiyetlerini de sağlamışlardır.1

Bu kimselerin hem askerî bakımdan, hem kişilik bakımından itimada lâyık olmasına dikkat edilmekteydi. Atabegler Selçuklu Hânedânı'na mensup şehzâdeyi sultan ilân edebilmek için uğraşırken, merkezî otorite zayıflayınca şehzâdelerin yerine kendi hâkimiyetlerini kurmaya başladılar. İşte Zengîler de bu şekilde ortaya çıkmıştır.

A. Çocukluğu ve Eğitimi

Nureddin Mahmud, Ebû Said İmâdeddîn Zengî (1127-1146)'nin oğludur. Büyük Selçukluların Musul ve dolaylarının valisi olan ve söz konusu bölgede yarı bağımsız bir devlet kurmuş bulunan büyük devlet adamı Zengî'nin babası ise, Kasîmüddevle Aksungur (1094) idi. Kasîmüddevle Aksungur, Büyük Selçukluların sarayında Sultan Melikşah (1072-1092) ile birlikte büyümüş onun en yakın arkadaşlarından biri olmuştu.2 Aksungur, Oğuzların Avşar boyundan olup Sünnî ve Hanefî idi.3

Nureddin Mahmud 11 Şubat 1118 yılında Haleb'de dünyaya geldi.4 Âdil bir hükümdâr olan Nureddin Mahmud El-Melikü'l-Âdil lakâbıyla anıldığı gibi zamanındaki pek çok âlimler ve yazarlar onu bu vasfı ile Hülefâ-yı Râşidîn'e katılan Emevî Halîfesi Ömer b. Abdulazîz'e benzetmişlerdir.5

Yaptığı savaşlarda şehit olmayı çok arzu etttiğinden kendisine Eş-Şehîd de denilmekteydi. Onun künyesi hemen bütün kaynaklarda Ebu'l-Kâsım olarak geçmektedir.6

Kaynağın birisinde künyesinin Ebu'l-Muzaffer olduğu tespit edilmiştir.7 İlk olarak Kur'an-ı Kerim'i okumayı öğrendi, iyi bir İslâmî eğitim aldı. Nureddin Mahmud belli bir yaştan sonra askerlik mesleğinin gerektirdiği bilgi ve yetenekleri kazanmak suretiyle iyi bir asker olarak yetiştirildi. Nureddin Mahmud'un gençlik dönemi ile ilgili kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat babası Zengî'nin

yanında savaşlara katılmış ve atabeglik sınırları içinde bir şehrin emirliğini üstlenmiş olduğunu düşünebiliriz. Nureddin Mahmud büyük bir ihtimalle bir yandan o dönemin seçkin bilginlerinden gerekli dersleri alırken bir yandan da Esedüddîn Şîrkûh (1169) ve Mecidüddîn b. Ed-Dâye gibi büyük emirlerle bulunarak gereken bütün savaş oyunlarını ve taktiklerini öğrenmiştir.8

Nureddin Eş-Şehîd çok cesur, isabetli görüş sahibi, düşmana karşı tedbiri çok iyi bilen, harp konusunda uzman, çevgan ve ata binmekte eşsiz bir kimseydi. O, at çok süratli giderken iner ve binerdi. Muharebede çift ok taşır ve iki ok torbası kullanırdı Şehit olmayı çok arzu ettiği halde bir türlü muradına nail olamadı. Kutbu'n Nişabûrî bir gün ona, "kendini tehlikeye atıyorsun" diye kınadı. Nureddin ona cevaben: "Allâh ile edepli ol. Beldelerin zâyi olmasından endişen mi var? Beldeleri, kendisinden başka ilâh olmayan Allâh koruyor" dedi. Mecliste oturanlar bu sözü ile ağladılar.9

B. Hükümdarlığı ve Faaliyetleri

Nureddin Mahmud babası İmadeddîn Zengî'nin 14 Eylül 1146 tarihinde Caber Kalesi önünde şehid edilmesi üzerine Esedüddîn Şîrkûh'un yardımıyla Haleb'de idareyi ele aldı. Kardeşi Seyfeddin Gâzî ise Musul'da hükümdâr oldu.10

Nureddin Mahmud Zengî'nin Haleb'de idâreyi ele almasından sonra karşılaştığı ilk olay, sabık Urfa Kontu Joscelin'in Urfa'ya saldırması olmuştur. Joscelin şehirdeki Ermenilerle birlik olup şehri ele geçirdi. Ancak kalede bulunan Müslümanlar, kaleyi teslim etmeyip direndiler. Joscelin onlarla savaşa tutuştu. Haleb'de bulunan Nureddin Mahmud Zengi, askerleriyle birlikte Urfa'ya hareket etti. Nureddin Mahmud Urfa'ya yaklaşınca Joscelin geri çekildi. Nureddin Mahmud şehre girdi. Şehri yağmalayıp kadınları esir etti.11

Nureddin Mahmud'un Haleb'deki hâkimiyetini kuvvetlendirmeye çalıştığı bir sırada, ikinci bir Haçlı ordusunun Doğu Akdeniz sahillerinde karaya çıktığı haberi geldi. Nureddin Mahmud, ağabeyi Seyfeddin Gâzî ile birlikte kuşatma altında olan Dımaşk Atabegi Abak'a yardımcı olacaklarını bildirdi. Ancak Haçlı liderleri arsındaki anlaşmazlıklar Dımaşk'ı hatta Güney Suriye'yi bir felaketten kurtardı. Dımaşk kuşatması kaldırılıp yeni gelen Haçlılar Kudüs'e çekilince Nureddin Mahmud, Dımaşk Atabegliği Veziri olan Üner ile birlikte karşı harekete geçip Arima'yı kuşatma altına aldı ve kısa bir süre içinde ele geçirip bu kaleyi yıktı.12

Nureddin Mahmud Zengî'nin Arima kalesinin yıktırmasına bir misilleme yapmak isteyen Haçlılar, Haleb bölgesine taarruza geçtiler. Nureddin Mahmud o sıralarda Havran'da bulunan Üner'den yardım istedi. Üner de komutanlarından Mücahideddin Bozan'ı bir miktar kuvvetle Nureddin'e yolladı. Bu sıralarda Nureddin Mahmud Yağra'yı Haçlıların elinden yeni almıştı. Dımaşk'tan gelen kuvvetlerin kendisine katılmasıyla güçlenen Nureddin Mahmud, İnnib Kalesi'ni kuşattı.13

Antakya Prinkepsi Raymond, küçük bir ordu ve Ali b. Vefâ kumandasında az sayıda savaşçısı olan bir haşhaşî birliğiyle burasını kurtarmak üzere süratle geldi. Bunların kuvvetleri hakkında mübalağalı haberler almış bulunan Nureddin Mahmud geri çekildi. Aslında Müslüman ordusu altı bini

bulan süvarisiyle Franklardan fazlaydı. 28 Haziran 1149'da Nureddin Mahmud, Hıristiyan ordusunu kuşattı. Ertesi gün Raymond'un ordusu birkaç saat içinde imha edildi. Raymond bizzat Şîrkûh tarafından öldürüldü.14

Antakya Prinkepsi II. Raymond'un İnnib'de yenilerek öldürülmesi Müslümanlar arasında Antakya'nın tekrar İslâm topraklarına katılabileceği ümidinin doğmasına sebep oldu. Nureddin Mahmud, İnnib zaferinden hemen sonra yanında Emir Bozan komutasında Dımaşk Atabegliği askeri olduğu halde Antakya önlerine gelerek karargâhını kurdu. Şehrin bütün ikmal ve haberleşme yollarını keserek yanında bir grup birlikle Famiye kalesine doğru yola çıktı. Buraya gelerek kaleyi kuşatma altına aldı. 26 Temmuz 1149'da kale muhafızları canlarının bağışlanması şartıyla kaleyi teslim ettiler. Buradan tekrar Antakya'ya dönen Nureddin Mahmud, şehrin düşmesinin pek kolay olamayacağını anlayarak Haleb'e döndü.15

Dımaşk Atabegliği'nin idaresini yürüten Vezir Üner 28 Ağustos 1149'da öldü. Üner'in ölümünden kısa bir süre sonra da Musul hâkimi Seyfeddin Gâzî öldü. Kardeşi Kutbeddin Mevdûd, Musul'da ağabeyisinin yerini aldı. Nureddin Mahmud, Üner'in ölümünden sonra Dımaşk Hâkimi Abak'ın emirlerini kendi safına çekmeye veya bazı asılsız haberlerle onları Abak'tan ayırmaya çalışmıştı. Dımaşk'ı almak Tuğtekinoğullarının hâkimiyetine son vermek onun artık ısrarla üzerinde duracağı bir husus olmuştu. Havran'da Haçlıların meydana getirdiği bir küçük olayı mesele yapmış ve Haçlılar üzerine bir sefer tertipleyerek cihad ilân etmişti. Dımaşk Atabegi Abaka'da haber yollayarak güvenilir bir komutanın idaresinde bin atlı göndermesini istedi. Bu, bir oyundan ibaretti. Aslında asıl hedefi Dımaşk Atabegliği idi.16

Dımaşk Atabegi Abak'ın Nureddin Mahmud'un yardım talebini yumuşak bir dille reddetmesinden sonra Nureddin Mahmud, hızlı bir şekilde Dımaşk üzerine yürüdü. Bunun üzerine Abak, Kudüs Kralı III. Boudouin'dan yardım istedi. Nureddin Mahmud 26 Nisan 1150'de Dımaşk'a taarruza geçti. Fakat şiddetli yağan yağmur Haleb askerinin belki de gerçekleştirmek üzere olduğu zabta imkân vermedi. Üstelik Haçlıların yardıma gelmesi Nureddin Mahmud'u endişelendirdi. Böyle bir durumda Abak ile anlaşmayı uygun bulan Nureddin Mahmud, Dımaşk üstündeki kuşatmayı kaldırdı. Bu arada Urfa Kontu II. Joscelin yakalanmıştı. Nureddin Mahmud Josceli'i yanına alarak Haleb'e döndü ve onu hapsetti. Bu arada El-Azaz kalesini de Haçlılardan aldılar.17

Nureddin Mahmud, I. Dımaşk kuşatmasından kesin bir netice alamadan dönmüştü. Her ne kadar adı hutbeye konmuş ve hâkimiyeti tanınmış ise de Dımaşk'a serbest giriş hakkı dahi yoktu. Bunun üzerine tekrar Mayıs 1151'de Dımaşk'ı kuşattı. Dımaşklılar Kudüs'ten yardım istediler. Kudüs Kralı'nın Dımaşk'a yaklaştığını haber alan Nureddin Mahmud, Dârayya'ya çekildi. Bir süre Dımaşk önlerinde kalan Haçlı ordusu, Dımaşk Atabegliği'ne bağlı birliklerle Basra'yı kuşattılarsa da muvaffak olamadılar. Haçlı ordusunun çekilmesinden sora da Nureddin Mahmud, tekrar tekrar Dımaşk'ı kuşattı. Nureddin Mahmud'un kararlı tavrı üzerine Abak, Nureddin Mahmud'un adını hutbeye koyduğu gibi, ona istediği zaman şehre girebileceğini de bildirdi. Böylece Dımaşk Atabegliği'ni tâbi hale getiren Nureddin Mahmud Zengî, Haleb'e döndü (Temmuz 1151).18

Haçlılar Fatımî hilâfetinin içinde bulunduğu karışıklıklardan faydalanarak Fatımîlerin elinde bulunan limaan şehri Askalan'ı kuşattılar. Kral Boudouin tarafından kuşatılan Askalan, müstahkem bir kale idi. Frank ordusu şehri her tarafından tamamen kuşatmaya muvaffak oldu ise de aylar boyunca şehrin surları karşısında aciz durumda kaldı. 19 Ağustos 1153'te şehir garnizonu ahaliye taşınabilir mallarıyla birlikte emniyetle şehirden çıkıp gitmek müsadesi verilmek şartıyla teslim olmayı kararlaştırdı. Kuşatma sırasında Nureddin Mahmud, Askalan'a yardım etmeyi planlamış fakat bunu gerçekleştirememişti. Böylece Askalan Haçlıların eline geçti.19

Nureddin Mahmud 1154 yılında Dımaşk şehrini ele geçirdi. İbn'ül-Esir, Nureddin'in Dımaşk'ı ele geçirmesini şu sebebe bağlıyor:

"Haçlılar geçen yıl Askalan'ı ele geçirince Nureddin, Dımaşk engeli sebebiyle Haçlıları Askalan'dan uzaklaştıramadı. Haçlılar Askalan'dan sonra Dımaşk'a göz diktiler. Hatta oradaki Hıristiyan köle ve cariyelerin kendilerine gösterilmesini istediler. Dımaşk'ta kalmak isteyenleri bıraktılar. Yurduna dönmek isteyenleri de efendileri istesin veya istemesin zorla alıp götürdüler. Dımaşk halkı Haçlılara her yıl bir miktar haraç ödemek zorundaydı. Haçlı elçileri şehre girer ve bunu onlardan alırlardı. Bunu gören Nureddin, Haçlıların Dımaşk'ı da zabdetmesinden korktu. Zîra Dımaşk'ta elden giderse Suriye'de Müslümanların hâkimiyetinde hiçbir yer kalmayacaktı.

Nureddin Dımaşk'ı kuvvet zoruyla almayacağını anlayınca, hileye başvurdu. Çünkü şehrin hâkimi Nureddin'in şehri zabtedeceğini anlayınca Haçlılarla haberleşip yardım istemişti. Haçlılar da Nureddin, orayı zabtedip oradan aldığı güçle kendileryle savaşmasın diye Dımaşklılara yardım ediyordu. Bu sebeple Dımaşk hâkimi Mücireddin Abak ile haberleşip onu kendi tarafına çekmek istedi. Ona bazı hediyeler götürdü. Kendisiyle dost gözüktü ve sonunda Mücireddin ona güvendi. Nureddin zaman zaman ona falanca zât yâni Abak'ın emirlerinden biri Dımaşk'ı teslim etmek için haber gönderdi der. Abak da adı geçen emiri yanından uzaklaştırır ve iktâlarını alırdı.

Bu şekilde Abak'ın yanında hiçbir emir kalmayınca Atâ b. Haffâz Es-Sülemî adlı bir kadın emirini önemli mevkilere getirdi ve devlet idaresini ona bıraktı. Atâ cesur ve kâbiliyetli bir emirdi. Nureddin, Dımaşk emir Atâ'nın idâresinde kaldığı sürece orayı alamazdı. Mücireddin onu tevkif edip öldürünce Nureddin de hemen Dımaşk üzerine yürüdü. Oradaki muhafız kuvvetleri ile daha önce haberleşip onları kendi tarafına çekmiş, onlar da şehri kendisine teslim etmeye söz vermişlerdi. Nureddin Dımaşk'ı muhasaraya başlayınca Mücireddin Haçlılardan yardım istedi. Haçlı ordusu yardıma gelinceye kadar Nureddin şehri teslim aldı".20

Böylece Dımaşk, Nureddin Mahmud b. Zengî'nin eline geçmiş oldu.

Dımaşk'ın alınmasından sonra, ortaya çıkan durumu Steven Runciman şöyle dile getiriyor:

"Dımaşk'ın Nureddin tarafından fethedilmesi, Baudouin'nin Askalan'ı zabtetmesini kat kat telafi eden bir muvaffakiyet idi. Nureddin'in arazisi şimdi Urfa'dan Mâverây-ı Ürdün'e kadar bütün Frank devletlerinin doğu sınırları boyunca uzanmaktaydı. Sadece Şeyzer gibi az sayıda küçük Müslüman

emirliği Suriye'de bağımsızlığını muhafaza ediyordu. Frank arazisinin daha büyük ve yardım kaynaklarının daha verimli olmasına mukabil, Nureddin'in üstünlüğü onun elindeki bütün kuvvetlerin bir kumanda altında birleşmiş bulunması ve Franklarda olduğu gibi, ukalâ vassallar tarafından hareketlerinin baltalanması tehlikesinden uzak olması idi. Yıldızı parlamakta devam ediyordu. Fakat zaferinden derhal istifade etmeyi düşünmeyecek kadar ihtiyatlı idi. Görünüşe göre Dımaşk ile Kudüs arasındaki ittifakı tasdik etmiş ve 1156 yılında ateşkes antlaşmasını iki yıl müddetle yenilemiştir. Çünkü o, bu tarihte, Mücir'in kabul etmiş olduğu sekiz bin düka altınlık haracı ödemiştir. Onun bu uysallığının ve çekingenliğinin sebebi özellikle Anadolu Selçuklularıyla rekabetinde aranmalıdır. Nureddin, bunların bir zamanki Urfa Kontluğu'ndan elde ettikleri hisseyi, geri almayı düşünmekteydi".21

Sultan Mesud'un 1155 yılında ölmesi Nureddin Mahmud'un Anadolu Selçukluları ile ilgili düşüncelerini kolaylaştırmıştı. Sultan Mesud'un oğulları II. Kılıçarslan ve Şehinşâh arasında taht kavgası başlamıştı. Danişmendli hânedânından Sivas hükümdârı Yağısıyan. Şehinşâh taraftarıydı. Yağısıyan Nureddin Mahmud'dan taht mücadelesi için yardım ricasında bulundu. Nureddin de Urfa Kontluğu'ndan Selçuklulara intikal etmiş olan şehirleri, Ayıntab, Dülük ve muhtemelen Samsat'a taarruz edip buralarını kendi ülkesine katmak sûretiyle bu davete seve seve icabet etti. Fakat Yağısıyan Ermeni ve Franklarla Nureddin Mahmud aleyhine ittifak etmeye çalışmakla beraber, Fırat eyaletinin elinden çıkmış olması gerçeğini de sineye çekmek mecburiyetinde kaldı.22

Kuzeyde kendisini bu suretle emniyete aldıktan sonra, Nureddin Mahmud yeniden güneye döndü. 1157 Şubat'ında Kral Boudouin Nureddin Mahmud ile antlaşmasını bozdu. Sayısı pek çok olan bir Türkmen grubu, iki taraf arasında mevcut ateşkes antlaşmasına güvenerek koyun ve at sürülerini Banyas sınırındaki verimli otlaklara sevketmişlerdi. Müsrifçe ve müreffeh bir hayata düşkün olması kendisini borca garketmiş olan Kral Boudouin, bu her şeyden habersiz çobanlara saldırarak hayvanlarını sürüp götürme teşebbüsüne girişmekten kendisini alamadı. Anlaşmalarını bu şekilde hayasızca zedelemiş olması, ona her ne kadar Filistin'in pek uzun yıllardan beri görmediği büyüklükte değerli bir ganimet sağlamış idiyse de, Nureddin Mahmud'u da intikam ve misilleme hareketlerine teşvik etmiş oldu. Nureddin Mahmud ordusunun kumandanı olan Şîrkûh, birkaç Frank şövalye birliğini bozduğu gibi, kardeşi Nasıreddin de Banyas yakınında bir şövalye birliğini mağlub etti. 1157 yılının Mayıs ayında bizzat Nureddin Mahmud, Banyas'ı kuşatmak için Dımaşk'tan harekete geçti. Şîrkûh'da Banyas önlerinde efendisine iltihak etti. Kral Boudouin Banyas'a yardıma geldi. Nureddin Mahmud, Boudouin'in Banyas'a girmesine ses çıkarmadı. Nureddin Mahmud geri çekildi. Franklar Banyas'tan dönerken Taberiye gölünün kuzeyinde Nureddin Mahmud'un saldırısına uğradı. Yapılan savaşta Nureddin Mahmud büyük bir zafer kazandı. Kral canını zor kurtardı. Nureddin Mahmud, bunun üzerine tekrar Banyas üzerine yürümek isterken Kuzeyde Kılıçarslan'ın bir taarruz planladığını haber alarak kuşatmayı yeniden bıraktı ve süratle Haleb'e döndü.23

1157 yılında Nureddin Mahmud Zengî, Şeyzer kalesini zabtetti. Şeyzer kalesinin alınmasını kolaylaştıran olay, 1157 Ağustosu'nda meydana gelen deprem olmuştur. Deprem sırasında şehrin

kalesi harab olmuş, surları ve kalede ne kadar bina varsa hepsi yıkılmıştı. Kaleye yakın yerde bulunan Nureddin Mahmud'un emirlerinden biri hemen kaleye giderek burasını ele geçirdi. Nureddin Mahmud da kaleyi ondan teslim aldı. Surları ve evleri tamir ettirerek adetâ yeniden inşa ettirdi.24

Nureddin Mahmud Zengî, aynı yıl Dahhak El-Bikâî'nin elinde bulunan Baalbek şehrini elgeçirdi. Baalbek, daha önce Dımaşk Atabegliğine bağlı idi. Nureddin Mahmud Dımaşk'ı ele geçirince, şehir bağımsız hale gelmişti. Haçlılara yakın olması ve Haçlılar tarafından ele geçirilebilme düşüncesi Nureddin Mahmud Zengî'nin Baalbek üzerine yürümesine sebep oldu.25

1157 Ekim ayında Nureddin, Mahmud Zengî birden bire ağır bir şekilde hastalandı. Ölmek üzere olduğuna inandığından Haleb'e götürülmesi hususunda ısrar etti. Haleb'de vasiyetini yaptı. Kardeşi, Nureddin Mahmud Zengî'nin ülkesinin idaresini üzerine alacak ve Şîrkûh onun yüksek hâkimiyeti altında Dımaşk'ı idare edecekti. Bu ortamda bazı karışıklıklar çıktı. Nureddin Mahmud Zengî'nin hastalıktan kurtulması büyük karışıklıkları engellemiş oldu. Ancak eski cevvaliyetini kaybetmiş görünmekteydi.26

Nureddin Mahmud Zengî'nin hastalığından istifade ederek 1157 yılında Haçlılar, Şeyzar'a taarruz ettiler ise de Frank kumandanları arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden bir başarı elde edemediler. Buna karşılık ertesi yıl iki aylık bir kuşatmadan sonra Harim'i ele geçirmeye ve Nureddin Mahmud'u Şeria nehri boyunda büyük bir bozguna uğratmaya muvaffak oldular (Temmuz 1158).27

1158 sonbaharında Bizans İmparatoru Manuel I. Kommenos, büyük bir ordu ile Çukurova'ya doğru İstanbul'dan hareket etti. Ekim ayı sonlarında bütün Çukurova şehirlerini hâkimiyeti altına aldı. İmparator'un gelişi Antakya Prensi Renaud'u endişeye düşürdü. Bu sebeple Renaud, Manuel'e bir elçi göndererek Antakya iç kalesini bir imparatorluk birliğine teslim etmek teklifinde bulundu. Ancak İmparator, bunu kabul etmedi. Renaud, bizzat İmparator'un huzuruna gidip itaatini arzederek İmparator'a, bütün şartlarını kabul edeceği hususunda yemin etti. Bundan sonra serbest bırakılarak Antakya'ya geri gönderildi. Kudüs Kralı Boudouin, İmparator Manuelle ittifak içine girdi (1159 yılı başında). Nureddin Mahmud kendisine karşı yapılan bu ittifakı hiristiyan esirleri serbest bırakmak suretiyle tehlikeyi önledi.28

Nureddin Mahmud bu tehlikeden sonra Orta Fırat bölgesinde Selçuklu ülkesine girdi. Kral Boudouin, Nureddin'in kuzeydeki meşguliyetinden Dımaşk bölgesine baskınlar yaptı. O sırada Renaud, Nureddin Mahmud tarafından esir edilmişti. Sözde Urfa Kontu Joscelin'de esir edilmiş ve Haleb kalesine Renaud'la beraber hapsedilmişti.29

Son Büyük Fâtımî Vezîri Talâî b. Ruzzîk'ın 11 Eylül 1161 tarihinde bir suikasta kurban gitmesinden sonra, yerine geçen oğlu Ruzzîk, ülkeyi idare edemedi. Mısır'da çıkan bu karışıklıklar Nureddin Mahmud'un Mısırla yakından ilgilenmesine sebeb oldu. 1162 yılında Nureddin Mahmud, Haleb'in batısında yer alan ve Haçlıların elinde bulunan Harim Kalesi'nin üzerine yürüdü. Fakat kale çok müstahkem olduğu için teslim alamadı. Haçlılar kalenin kuşatılmış olmasını duyduktan sonra

muhtelif yerlerden asker toplayıp Nureddin Mahmud'un üzerine yürüdüler. Nureddin Mahmud b. Zengî, Haçlıları savaşa davet etti. Fakat Haçlılar kabul etmeyerek, ona elçiler gönderip iyi geçinmek istediklerini bildirdiler. Nureddin Mahmud'da kaleyi almanın zor olacağını ve Haçlıların da savaşa çıkmak istemediğini görünce ülkesine geri döndü.30

Kus şehri valisi Şaver'in başkanlığında Mısır'da büyük bir isyan patlak verdi. Kahire üzerine yürüyen Şaver, 10 Ocak1163'de Fâtımî Halifesi El-Azîd tarafından vezir tayin edildi. Ülkenin büyük problemlerine Şaver'in aç gözlülüğü ve etrafındakileri küçümsemesi eklenince huzur yine temin edilemedi. Ruzzîk'ın öldürülmesi üzerine Hâcib El-Huccâb Dırgam başkanlığında yeni bir isyan patladı. Dırgam Şaver'i devirerek onun yerine Fâtımî veziri oldu. Şaver ise Nureddin Mahmud'dan yardım istemek için Kahire'den kaçtı. Önce El-Şarkıyye'deki akrabalarının yanında kaldıktan sonra yoluna devamla Eyle'de Vâdi'l-Araba yoluyla 23 Ekim 1163'te Dımaşk'a geldi.

Nureddin Mahmud Şaverin gelişinden biraz önce Trablus Kontluğu topraklarına yaptığı bir seferde, Hısn El-Ekrâd önünde Bizans ve Haçlıların baskınına uğramış, kuvvetlerinden bir kısmını kaybetmişti. Kendisi bir askerinin yardımıyla atına atlayıp kaçmış ve onu müdafaa eden asker şehit edilmişti. Buna rağmen Mısır'ın önemini çok iyi bilen Nureddin Mahmud'un, Şaver'in yardım isteğini değerlendirmesi mutlaka gerekiyordu. Nureddin Mahmud'un orada Haçlıların bulunduğu Mısır gibi yabancı bir ülkeye kuvvetlerini göndererek bir maceraya girmek istemediğini ve Şaver'e yardım etmek hususunda mütereddid davrandığını kaynaklardan anlamaktayız. Nureddin Mahmud Şaver'den mümkün olduğu kadar fazla taviz koparabilmek düşüncesindeydi. İki taraf arasında yapılan müzakerelerden sonra Şaver'in yeniden vezâret makamını elde edebilmesi için Nureddin Mahmud'un en büyük kumandanı Esedüddîn Şîrkûh kumandasında Mısır'a seçkin bir birlik göndermesi, buna karşılık Şaver'in bu askerlere Mısır'da iktâlar vermesi, Mısır'ın vergilerinin üçte birini Nureddin Mahmud'a bırakması, sefere katılan kuvvetlerin kumandanının Mısır'da Nureddin Mahmud'un naibi olması ve doğrudan doğruya Nureddin Mahmud'dan emir alması şartlarıyla bir anlaşma yapıldı.31

Bundan sonra sefer hazırlıkları yapılıp Şaver'i de yanlarına alarak yola çıktılar. Nureddin Mahmud, Şîrkûh'a, Şaver'i makamına iade etmesini ve vezâret hususunda onunla mücadeleye girenlerden intikam almasını emretti. Öte yandan Nureddin Mahmud'da askerleriyle beraber Haçlıların üzerine yürüdü. Esedüddîn Şîrkûh ve yanındaki askerler Bilbis şehrine ulaştılar. Dırgam'ın kardeşi Nasıruddîn, Mısır askerleriyle onların karşısına çıktı. Fakat mağlup olup bozguna uğrayarak Kahire'ye döndü. Şîrkûh 15-24 Mayıs 1164'te Kahire önlerinde karargâh kurdu. Dırgam da 24 Mayıs 1164'te Kahire'den ayrıldı. Ancak Seyyide Nefise'nin türbesi civarında öldürüldü. 25 Mayıs 1164 tarihinde Şaver'e vezaret hil'atı giydirilerek makamına geçirildi. O da görevine başladı. Şîrkûh, ise Kahire dışında ikâmet etti. Ancak Şaver ona ihanet edip verdiği sözde durmadı. Mısır'dan Nureddin Mahmud'a göndermeye söz verdiği şeylerden vazgeçti. Nureddin Mahmud Şaver'e elçi gönderip Suriye'ye dönmesini istediyse de Şaver red cevabı verdi. Nureddin Mahmud aralarında kararlaştırdıkları şartları yerine getirmesini isteyince Şaver bunu da kabul etmedi. Nureddin Mahmud

bu durumu görünce naiblerini gönderip Bilbis şehrini teslim alarak Mısır'ın doğusundaki yerlere hâkim oldu.

Bunun üzerine Şaver Haçlılara haber gönderip yardım istedi ve Nureddin Mahmud Zengî'nin Mısır'ı ele geçirebileceğini söyleyerek onları korkuttu. Haçlılar, eğer Nureddin Mahmud Zengî Mısır'a da hâkim olursa artık mahvolacaklarına kesin gözüyle bakıyorlardı. Haçlılar Şaver'in davetine icabet ederek yola çıktılar. Nureddin Mahmud Zengî bunu haber alınca onların hareketine mâni olmak maksadıyla askerleriyle beraber Haçlıların elindeki yerlere bir sefer düzenledi. Fakat Haçlılar, Şîrkûh Mısır'a hâkim olursa burada kalmalarının daha zor ve tehlikeli olduğunu bildikleri için şehirlerini müdafaa maksadıyla muhafız birlikleri bıraktıktan sonra Kudüs Kralı'nın emrinde geri kalan askerleriyle birlikte Mısır'a hareket ettiler. Haçlılar Mısır'a yaklaşınca Esedüddîn Şîrkûh Mısır'dan ayrılıp Bilbis'e gitti. Mısır ve Haçlı askerleri biraraya toplanarak Şîrkûh'u kuşatma altına aldılar. Kuşatma üç ay devam etti. Ancak başarılı olamadılar. Onlar bu halde iken Nureddin Mahmud Zengî Harim'i ele geçirerek Banyas üzerine yürüdü. Bu haber üzerine Haçlılar ne yapacaklarını şaşırdılar. Şîrkûh'a müracaat eden Haçlılar, barış talebinde bulundular. Şîrkûh'a Mısır'dan ayrılıp Suriye'ye dönmesini, elindeki yerleri de Mısırlılara teslim etmesini istediler. Şîrkûh'da kabul etti. Çünkü Nureddin Mahmud Zengî'nin Suriye'de Haçlılara yaptıklarından habersizdi. Şîrkûh Mısır'dan ayrılıp Suriye'ye hareket etti.32

Şîrkûh Mısır'dan döndükten sonra boş durmadı. 1165 yılında Dımaşk-Sayda yolu üzerindeki Şâkif-i Tirûn müstahkem mevkiini, arkasından Havran ovasına hâkim Şâkif müstahkem mevkilerini Haçlılardan geri aldı. Fakat bu başarılar onun gibi büyük bir kumandanı tatmin edemezdi. Onun asıl hedefi Mısır'dı. Şîrkûh bu sebepten dolayı Nureddin Mahmud Zengî'yi Mısır'a yeni bir sefer tertibi için ikna etmeye çalışıyordu.33

1165 yılı içinde Nureddin Mahmud Zengî'yle Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıçarslan arasında şiddetli bir anlaşmazlık ortaya çıktı. Savaşa, düşmanlığa ve kin bağlamalarına sebep oldu.34

1166 yılında Nureddin Mahmud, Zengî Haçlıların elinde bulunan Suriye'deki El-Munîtıra kalesini fethetti.35

Şîrkûh 30 Ocak 1167 yılında Kahire'nin güneyindeki Affih'e ulaştı. Oradan Nil nehrinin batısına geçerek bir ay sonra Cize'de karargâhını kurdu. Şaver ile Franklar arasında yeni bir işbirliği antlaşması yapıldı. Şîrkûh'ta İskenderiye halkı ile anlaştı. Mısır ve Haçlı birlikleryle Şîrkûh'un ordusu 6 Nisan 1167 günü Orta Mısır'da El-Babeyn denilen yerde karşılaştılar. Şîrkûh birleşik Haçlı-Mısır kuvvetlerini mağlup ederek büyük bir zafer kazandı. Haçlı-Mısır ordusu Kahire'ye çekildi. Daha sonra Salahaddin tarafından müdafaa edilen İskenderiye'yi kuşattılar. Salahaddin amcası Şîrkûh'tan yardım istedi. Bunun üzerine Şîrkûh Kahire üzerine yürüdü. Bu hareket üzerine Haçlı-Mısır kuvvetleri İskenderiyye üzerindeki kuşatmayı kaldırdılar. Bu sıralarda Nureddin Mahmud Zengi Musul'dan aldığı takviye kuvvetlerinin de katılmasıyla Trablus Kontluğu'na bir sefer yapıp Halbe, Ureyme ve Safita kalelerini almıştı. Temmuz 1167 başlarında Hûnîn kalesini tahrip ettikten sonra Beyrut'u tehdide

başlamıştı. Mısır'daki Şîrkûh kuvvetleri de uzun süren savaşlardan yorgun düşmüşlerdi. Bunun üzerine iki taraf arasında anlaşma yapıldı. Yapılan anlaşma gereği Şîrkûh ordusu Mısır'dan çekildi.36

1168 yılında Nureddin Mahmud, müstahkem kalelerden olan Caber kalesini Şihâbüddîn Mâlik'in elinden alarak topraklarına kattı.

Şîrkûh'un Mısır'dan geri dönmesinden sonra Şaver, Şîrkûh taraftarlarını öldürmeye başladı. Nureddin Mahmud ve Şîrkûh Mısır'daki gelişmeleri yakından takip ediyorlar ve bu önemli ülkeyi Haçlılara kaptırmak istemiyorlardı. Franklar Mısır içinde karışıklıklar çıkarıyorlardı. Şaver kendisine yardımda Frankların samimi olmadıklarını anlamıştı. Şaver Kahire'deki Frank garnizonunu geri gönderdi. Bu durumdan endişelenen Kral Amaury ve baronları Mısır'ın zabtı için yeni bir seferin yapılmasına karar verdiler. 19 Ekim 1168 tarihinde Mısır'a doğru harekete geçtiler. Bunun üzerine Şaver Nureddin Mahmud'dan yardım istedi. Nureddin konuyu emirleriyle istişare ettikten sonra Şîrkûh'u Mısır seferine memur etti. Şîrkûh kumandasındaki kuvvetler 17 Aralık 1168 tarihinde Mısır'a hareket etti. 8 Ocak 1169 günü Kahire önlerine ulaştı. Şîrkûh'un geldiğini duyan Amaury, zaten 2 Ocak 1169 günü geri çekilmeye başlamıştı. Zira onunla baş edemeyeceğini çok iyi biliyordu. 10 Ocak 1169 günü Şîrkûh ordusu Kahire'ye girdi. 18 Ocak 1169 Cumartesi günü Şaver tutuklanıp îdam edildi. Fatımî Halifesi El-Azıd Şîrkûh'u vezir tayin etti. Böylece Şîrkûh bir taraftan Nureddin Mahmud'un Mısır'daki ordu kumandanı, diğer taraftan Fatımî halifesinin veziri idi. Şîrkûh adına işleri yürüten ise yeğeni Selahaddin idi. Şîrkûh vezir tayin edildikten sonra pek yaşayamadı. 23 Mart 1169 günü vefat etti.37

1170 yılnda Ermeni hükümdarı Thoros'un kardeşi Mleh, Thoros'la arası bozularak Nureddin'e sığındı. Nureddin'in yanında İslâmiyet'i kabul ederek Müslüman oldu. Nureddin Mahmud ona askerî yardımda bulundu. Böylece Mleh Çukurova'ya akın ederek Misis, Adana ve Tarsus'u almaya muvaffak oldu. Nureddin Mahmud bu arada daha doğudaki bölge ile meşguldu. Kardeşi Musul Hükümdarı Kutbeddin, 1170 yılı yazında öldü. Bunun iki oğlu İmadeddin ve Seyfeddin babalarının mirası üzerine kavgaya başladılar. Nureddin Mahmud'un durumu çözümleyip düzene sokması aylarını aldı.38

Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan Danişmendliler aleyhine genişleme siyasetine devam ederek Anadolu'da millî birlik yolunu açmaya girişti. Malatya'da hüküm süren karışıklıklar dolayısıyla 1171'de Malatya'yı ilhak için bir sefer düzenledi. Danişmendli Ferîdun, kardeşi Muhammed'i Malatya hâkimliğinden düşürünce o da çeşitli maceralardan sonra Sultan Kılıçarslan'a sığınarak onu Malatya seferine teşvik etti. Bunun üzerine zor durumda kalan Ferîdun'da Nureddin Mahmud Zengî'ye ilticaya mecbur kaldı. Nureddin Mahmud, Malatya Kılıçarslan'ın eline geçtiği sürece anayolların ve Fırat boylarının tehlikeye düşeceğini düşünerek müdaheleye karar verdi. Bu durumda Malatya'yı kuşatan Kılıçarslan, kuşatmayı terk ederek Kayseri'ye döndü. Nureddin Mahmud kendisine sığınan Danişmendli emirlerini, Mardin ve Harput Artuklularını, Sivas Danişmendli hükümdarını ve Şehinşâh'ı da ittifaka alarak Selçuklu Sultanı'na karşı bir cephe kurdu. Böylece Nureddin Mahmud müttefiklerine yardım maksadıyla bir ordusunu ile birlikte Sivas'ta bulunan Melik İsmail'e gönderdi ve Kılıçarslan'a

da ülkesinden atılan Danişmendli Zünnûn'u ve sürgün ettiği halkın memleketlerine iade edilmesinin ve Şehinşâh'ın hapiste bulunan çocuklarını serbest bırakmasını istediğini bildiriyordu. Kılıçarslan esirleri yurtlarına gönderdi. Eline geçirdiği memleketlerden hiçbir mevki terk etmek istemedi. Nitekim Kılıçarslan Kayseri'de kalarak yaz boyunca Nureddin Mahmud'un elçilerini oyaladı ve nihayet red cevabı verdi. Müttefikler 1172'de Sivas'tan Kayseri kapılarına doğru ilerlediği zaman Atabeg Nureddin Mahmud da harekete geçerek Mercivan, Maraş, Göksun ve Behisni şehirlerini işgal etti. Kılıçarslan'ın amcası olan Göksun Emiri Gökarslan da Sultan'ın kızdığını görerek Nureddin Mahmud'a sığınmış ve onunla birlikte bu seferde bulunmuştu. Nureddin Mahmud, Sultan'ın Sivas'a yürüdüğü 1173'te bu istila hareketine başladı. Bu sırada şiddetli geçen kışın getirdiği kıtlık yüzünden halk perişan bir haldeydi. Üstelik iki hükümdârın karşı karşıya gelmesi Haçlıların işine yaramaktaydı. Bütün bu hususları gören ilim ve din adamları araya girerek Nureddin Mahmud ile II. Kılıçarslan arasında bir barış yapılmasını sağladılar. Yapılan anlaşmaya göre Nureddin Mahmud elegeçirdiği bütün yerleri II. Kılıçarslan'a iade ediyor, Kılıçarslan da Zünnûn'un Sivas ve havalisinde hâkimiyetini tanıyordu.39

Selahaddin-i Eyyûbî, Mayıs-Haziran 1173'te bütün ordusuyla Kerek kalesini ele geçirmek üzere Mısır'dan Haçlı hâkimiyetindeki topraklara sefere çıktı. Nureddin Mahmud ile birleşecek ve iki taraftan Haçlı topraklarına saldıracaklardı. Selahaddin Nureddin Mahmud'dan önce Kerek'e varıp burayı kuşattı. Nureddin Mahmud'a gelince o, Selahaddin'in Mısır'dan hareketini bildiren mektubunu alır almaz Kerek üzerine yürüdü. Kerek'e iki merhale uzaklıktaki Er-Rahîm'e ulaştı. Selahaddin onun yaklaştığını duyunca hem kendisi hem de bütün aile efradı korktular. Mısır'a geri dönmeye karar verdiler. Nureddinle buluşmaktan vazgeçtiler. Zira onlar biraraya gelirlerse Nureddin'in onu kolaylıkla azledebileceğini biliyordu. Selahaddin geri dönünce Fakîh Îsa'yı Nureddin'in yanına gönderip babası Necmeddin Eyyûb'u ağır hasta olarak Mısır'da bıraktığını babasının ölümünden ve ülkenin ellerinden çıkmasından korktuğunu bu sebeble geri dönmek zorunda kaldığından özür diledi. Elçi ile beraber çok değerli hediyeler gönderdi. Elçi gelip durumu Nureddin'e arzedince bu durum Nureddin Mahmud'un çok zoruna gitti. Aslında Selahaddin'in niçin döndüğünü biliyordu. Fakat elçiye teessürünü belli etmediği gibi "Mısır'ın muhafazası bizim için elbette diğer yerlerden daha önemlidir" dedi.40

Görüldüğü gibi Nureddin Mahmud ile Selahaddin arasındaki soğukluk giderek artmaktaydı. Nureddin Mahmud Musul Atabegi II. Seyfeddin Gâzî'den yardım isteyerek hem Haçlıları ezmek hem de Mısır'da itaatsiz davranmaya başlayan Selahaddin'den Mısır'ı almak istiyordu. Lâkin hastalanan Nureddin Mahmud, 10 Mayıs 1174'te boğaz iltihabından öldü. Cenazesi Dımaşk'ta yaptırmış olduğu medreseye gömüldü.41

Nureddin esmer tenli uzun boylu çenesinden başka yerde sakalı olmayan, alnı geniş yakışıklı güzel gözlü biriydi.42 Ancak bir başka kaynakta tip olarak orta boylu, esmer, geniş alınlı, güzel yüzlü ve sakallı olduğu geçmektedir.43

Nureddin zamanında Musul atabegliği sınırları, Fırat'tan Hemedan'a Diyarbekir'in kuzeyinden Aden'e kadar genişlemişti. Babasının ölümünden sonra ikiye ayrılan Atabegliğin Musul kolunu da kendisine tabi kılarak birliği muhafazaya muvaffak olmuştu.44

Nureddin Mahmud'un ölümünden sonra baş gösteren kargaşadan dolayı, kurmuş olduğu birlik ve beraberlik bozulmaya başladı. Bu durumda dizginleri eline almaya çalışan Selâhaddîn-i Eyyûbî, Nureddin Mahmud'un vücuda getirdiği mirası muhafaza ederek devamını sağladı.

C. Nureddin Mahmud Zengî'nin Şahsiyeti

Nureddin Mahmud'un saltanatı boyunca en büyük ideali Haçlılarla komşu olan İslâm ülkeleri arasında tam bir işbirliğini gerçekleştirmek ve kendi idaresi altında, onlara karşı sağlam bir cephe oluşturmaktı. Nitekim Haçlı gücünü Filistin'de kırmak maksadıyla 1171 yılından itibaren Atabeglik topraklarının güney kısmı ve Mısır bölgesinin idaresine verdiği Selahddin-i Eyyûbî ile beraber Kudüs üzerine yürümek istemekteydi. Fakat ölümü bunun gerçekleşmesine imkân vermedi.45

*, Selahaddin-i Eyyûbî ve Devlet adlı kitabında Selahaddin-i Eyyûbî'yi değerlendirirken Nureddin Mahmud'un şahsiyetiyle ilgili görüşlerini şu şekilde dile getirir:

"Nureddin ve Selahaddin'in tarihi rollerini birbirinden ayırmak mümküm değildir. Türk tarihinde ancak Alparslan ve Fatih ile mukayese edebileceğimiz bu iki büyük hükümdâr, tarihte oynadıkları rol bakımından birbirlerini tamamlarlar. Nureddin olmazsa Selahaddin gelmezdi, Selahaddin olmazsa Nureddin'in eseri ölümüyle sona ererdi. Ayrıca Selahaddin ve Eyyûbîler Nureddin'in meydana getirdiği eserde çok büyük bir paya sahiptirler Bunun için biz Nureddin devrini Zengîler ile Eyyûbîlerin işbirliği devri olarak gördük, Nureddin ve Selahaddin siyasî ve askerî deha oldukları gibi sanatkârların, âlimlerin ve ilimlerin koruyucuları idi. Zamanlarında pek çok bayındırlık ve ilim müesseseleri yapılmış, etraflarındaki adamlar da bu hayır müesseselerinin te'sisinde onların yolunu takip etmişlerdir.46

İbn-i Kesir ise onun kişiliği ile ilgili şu tespitlerde bulunur:

"Haleb'de dünyaya geldi. Haleb, Musul ve buralara bağlı birçok beldelerin hükümdârı olan babası İmâdüddîn'in kontrolü altında yetişti Kur'an-ı Kerim, Farsça ve Rumcayı öğrendi. Şahametli, şecaatli, yüksek himmet sahibi, iyi niyetli, saygılı, dindarlığı apaçık belli olan bir kimseydi".47

Nureddin Mahmud, adâletiyle tanınan bir hükümdârdı. Adâlet anlayışını daha iyi anlatabilmek için İbnü'l Esir'in şu görüşlerini nazar-ı dikkate almak lâzımdır:

"Adâaletine gelince o kadar geniş olmasına rağmen ülkesinde Mısır, Suriye, El-Cezire ve Musul da Mükûs (bir çeşit örfî vergi) ve öşrü tamamen kaldırdı. Şeriata saygı duyar ve onun hükümlerine göre hareket ederdi. Bir şahıs onu mahkemeye davet etmiş, o da onunla birlikte mahkemeye gitmiştir. Kadı, Kemâleddin Şehrizûrî'ye haber gönderip: 'Ben dâvâlı olarak geldim. Dâvâlılara nasıl davranıyorsan bana da öyle davran' dedi. Muhakeme sonunda Nureddin haklı çıktı ve hakkını kendisini mahkemeye getiren şahsa bağışlayıp: 'iddia ettiği şeyi ona verip gitmek istedim. Fakat bunun beni gurura ve kibre sevkedip şeriat meclisine gitmeme mani olmasından korkupta geldim. Sonra da iddia ettiği şeyi ona verdim' dedi. Ülkesinde adliye binaları yaptırdı. Kadı ile buraya gelir ve

ister Yahudi olsun ister kendi oğlu veya isterse yanındaki en büyük emir olsun mazlumun hakkını zâlimden alırdı".48

Diğer bir ifadesinde;

"Kendisinden önce geçenlerin tarihini araştırdım, Hülafâ-yı Râşidîn ve Ömer b. Abdulaziz'den sonra ahlâk ve fazîlette Nureddin Mahmud'dan daha güzelini görmedim. Gecesi gündüzü ibâdetle, Allâh yolunda cihadla, kitap mütâlaası ile ve iyilik yapmakla geçti.

Hükümdârın âdil davranmalarını sanki Nureddin canlandırdı. İnsafı ihya etti. Haramların terkine sebep oldu. Maiyeti altındaki bütün beldelerde vergi ve haracı kaldırdı. Dımaşk, Mısır, Cezîre, Musul vilayetlerine ve bunların bütün köy ve kasabalarına sahip oldu. Onun yanında yabancı yerli, zayıf güçlü aşitti. Mâiyetini bizzat kendisi kontrol ederdi. Adâletle hükmederdi. Meselâ bir meseleden dolayı kendisiyle beraber muhakeme olan biri hakkında Kadı Kemâleddin Şehrezorî'ye haber göndererek adâletle hükmetmesini emretti. Kadı da Nureddin'in isteğini yerine getirdi. Muhakeme sonunda Nureddin haklı, şikâyet eden kişi ise haksız çıktı. Nureddin şeriatla hükmeder, zamanında ve beldeleri emân ile güven içindeydi. Bütün bunlar İslâm'ın ve İslâm Peygamberi'nin bereketiyledir" der.49

Nureddin'in vefatından sonra idâre Selâhaddin Yusuf b. Eyyûbî'nin eline geçti. Selahaddin Dımaşk Kalesi'nde bulunduğu sırada yanına adamın biri gelerek ağlamaya başladı. "Niçin ağlıyorsun?" diye sorduklarında, "Nureddin'in adâleti ve şefkati gözümün önüne geldiğinden dolayı ağlıyorum" dedi. Bunun üzerine Selahaddin duygulandı ve ondan daha fazla ağlamaya başladı. "Niçin bu kadar çok ağladığı" sorulunca da "o adâletli sultanın gittiğine ağlıyorum" dedi. Selahaddin de Nureddin gibi adâletle, şefkatle hükmetti ve onun güzel olan icraatını devam ettirdi.50

Rivayet olunur ki:

Nureddin Mahmud, Hanefî fıkhını bilen fakat mezhep taassubu olmayan biri idi. Mütevâzî olmasına rağmen vakur ve heybetli idi. Kendisi izin vermeden her hangi bir kimse onun huzurunda oturmaya cesaret edemezdi. Emir Necmeddin Eyyûb dışında hiçbir emir onun huzurunda izinsiz oturamazdı. Bununla beraber fakîhlerden veya yoksullardan biri huzuruna girdiğinde kendisi ayağa kalkar, gelen adama doğru birkaç adım atar, sonra onu vakâr ve sükûnetle beraberinde seccâdesinin üzerine oturturdu. Peygamber Efendimiz'in sünnetine sımsıkı bağlı olan bir insandı.51

Sultan Nureddin Mahmud'un şahsiyeti, halkı üzerinde silinmez izler bıraktı. Yaptığı savaşlarda kendini ileriye atıp ön saflarda çarpıştığını büyük fıkıhçılardan En-Neşşavî ona;

"Allah aşkına nolursun kendini ve İslâm'ı tehlikeye atma. Eğer savaşta şehit düşecek olursan Müslümanlardan tek kişi kalmamak üzere hepsi kılıçtan geçirilir" deyince,

“Sultan Mahmud da kim oluyor. Benden önce İslâm’ı ve Müslümanları kim korumuş ise yine o korur” şeklinde karşılık vererek hem büyük bir olgunluk örneği sergilemiş hem de Allah’ın takdirine olan sarsılmaz imanını ortaya koymuştur.52

Cemâleddin El-Mutrib Târîh-i Medînetü’ş-Şerîfe adındaki kitabında şunları anlatıyor:

“Mescidin yangın geçirdiği gecede babası yanan Fakîh Alâmuddîn Ya‘kub b. Ebî Bekr’den naklen, Nureddin bir gece Hz. Peygamber’i rüyada üst üste üç defa gördü. Her defasında Hz. Peygamber “Ey Mahmud! Beni bu iki şahıstan kurtar” der. Hz. Peygamber bu ifadeyi kullandığı zaman karşısında bulunan iki kır saçlı kişiye işaret ediyordu. Bu rüya üzerine Nureddin ve veziri bin deve ile halkın uykuda olduğu bir zamanda Medine’ye aniden girdi. Peygamber Efendimiz’in türbesini ziyaret etti ve mescitte oturdu. Nureddin bütün insanlara sadaka dağıtacağı haberini yaydı. Gelenlere altın ve gümüş dağıttı. Sonunda yanındakilere “başka kimse kalmadı mı?” diye sordu. Cevaben “Ömer b. Hattab’ın evinin dış tarafında mübarek hücrenin arka cihetinde aşre denilen meşhur yerde iki Endülüslü (İspanyalı) oturuyor” dediler. O iki kişinin “bizim geçimimiz yeterli, biz sadaka kabul etmiyoruz” ifadesini Nureddin’e naklettiler. Nureddin o iki kişiyi mutlaka çağırmalarını söyledi. Endülüslü kişiler Nureddin’in yanına geldiklerinde bunların Hz. Peygamber’in rüyada ona gösterdiği iki kır saçlı kişi olduğunu gördü. Endülüslüler Nureddin’e “Biz Hz. Peygamber’in yakınında ikâmet etmeyi sevdik” görüşünü dile getirdiler. Nureddin onları tahkik edip sorgulayınca Hıristiyan olduklarını ve kâfirlerin büyükleri tarafından buraya Hz. Peygamber’in mübarek naaşını çalmak için gönderildiklerini itiraf ettiler. Mescidin kıble tarafından bir tünel kazıp toprağını avludaki bir kuyuya attıklarını, böylelikle mübarek kabr-i şerife çok yaklaştıklarını söyleyen o iki kişinin boynunu Nureddin orada vurdurdu”.53

Nureddin çok zâhid bir kimseydi, elindeki mallarla asla gururlanmazdı. Ondan daha zâhid olan peygamberler, râşid halifeler de mal edinmişlerdi. Ama mal sevgisini kalplerinde tutmamışlardı. Nureddin kendine ait maldan yer, elde edilen malların hangisinin yenilebileceği fetvasını alıp fetvaya riayete dikkat ederdi.54

Nureddin Mahmud, darlık içerisinde hayatını sürdürmüş olmasına rağmen devlet malına aslâ tenezzül etmeyen sâlih bir kimse idi. Günlük hayatlarını hasır dokuyup emeğinin karşılığıyla ihtiyaçlarını karşılayarak fakirâne bir hayat sürdürmüştür.55

Nureddin Mahmud şiir ve şaire pek önem vermemiştir. Fakat döneminde birçok şair tarafından övülmüştür. Hakkında kasideler yazılmıştır.56

Nureddin Mahmud Zengî ile ilgili vefatından sonra da şiirler yazılmış mersiyeler söylenmiştir. Bunlardan bir kısmını İbn-i Kesir'den aynen aktarmak istiyorum:

"İmâd'ın onun hakkında yazmış olduğu mersiye ne güzeldir;

'Melik Nureddin'e melek kılğında gelen ölüme şaştım.

Yeryüzünde Felek'in ortasında yuvarlak felek nasıl durur?'

Arkala lakabıyla tanınan şair Hassan, Nureddin'in defnedildiği medrese ile ilgili olarak şöyle demiştir:

'Bir medrese ki, orada bütün dersler verilir.

Orası ilmin ve ibâdetin himayesinde bâkî kalır.

Ünü Nureddin sayesinde doğuyu ve batıyı tuttu.

Söyler onun sözleri hak ve gerçektir.

Sözlerinde kinaye ve şüphe yoktur.

Dımaşk, şehirleri arasında hükümdâr hânesidir.

Bu medrese de hükümdâr hânesidir' ".57

Netice olarak şunları söyleyebiliriz. Nureddin Mahmud XII. yüzyıl yakın doğu siyasî tarihinde büyük bir role sahip, hayatını İslâm birliği için harcayan, adâletiyle mümtaz, teşkilâtçılığıyla örnek bir şahsiyettir.

D. Nureddin Mahmud

Döneminin Kültür ve

İmar Faaliyetleri

Kültür ve sanata önem veren Nureddin Mahmud Zengî, yoğun bir kültürel hareketliliğin oluşmasına sebep olmuştur. Nureddin Mahmud Zengî'nin yirmi sekiz yıllık idaresinde Suriye'nin belli başlı şehirleri büyük mimarî eserlerle dolmuş, harabe olarak bulduğu Halep'i Suriye'nin en ma'mur şehri haline getirmiştir. Nureddin Mahmud Zengî dönemi kültür ve îmar faaliyetlerini değerlendirirken ilk önce medreseleri ele almak istiyoruz. Nureddin Mahmud, birçok medrese açarak eğitime büyük önem verdiği gibi inşâ ettirdiği medreselerle de mimarîye birçok yenilik getirmiştir.

Nureddin Dımaşk surlarını yapıp, kaleleri de bina etti. Humus, Halep, Berber, Şîraz ve Menbiç'deki surları, kaleleri, Dımaşk ve Humus'ta medreseleri inşâ etti.

Nureddin'in eserleri arasında Hama'da yaptırdığı Ali El-As câmiini sayabiliriz. Bu câmi, câmîler arasında güzelliğiyle bilinmektedir. Nureddin beldelerde hastaneler yaptırdı. İnşâ ettirdiği en büyük hastane Dımaşk'tadır.

Nureddin, Hama ve Halep'te medreseler inşâ ederek, Şafiî ve Hanefî mezhebi âlimlerine mahal yaptı. Bir ara ilim ehlinden yoksun halde bulunan Dımaşk'ı ilim merkezi haline getirdi. Nureddin, Dımaşk'ta büyük bir hastane, medrese ve Dâru'l-Hadis yaptırdı.

Nureddin birçok kaleler ve camîler inşâ etti. Bunlar arasında Musul'da kendi adına yaptırdığı câmii muhteşemdir.58

Ramazan Şeşen'in Nureddin Zengî dönemi medreseleri ile ilgili bilgilerini vermek istiyorum:

"Nureddin Mahmud'un 1150 yılında Hallâviye medresesini açtığını görüyoruz. Alâeddin El-Kâsânî'nin Müderris olduğu bu büyük Hanefî medresesinde Sadreddin El-Konevî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî de okumuştur. Daha sonra Nıfferiye Medresesi, Esediye Medresesi, Mukaddemiye Medresesi, Haddâdiye Medresesi öğretime başlamıştır. Nureddin Mahmud 1153 yılında Şafiîlerin reisi olan Şerefüddîn b. Ebî Asrun'u Sincar'dan Haleb'e çağırmış, onun ders vermesi için Haleb, Dımaşk, Hıms, Baalbek ve Menbiç'te medreseler inşâ ettirmiştir. Bu devirde Kemâleddîn El-Şehrâzûrî Musul'da, Mücahidüddîn Kaymaz Erbil'de birer medrese inşâ etmişlerdir. Bunlara ilave olarak Nureddin Mahmud, Haleb ve Dımaşk câmîlerinde Hadis okutmak, Mâlikî ve Hanbelî mezheblerinde Fıkıh okutmak için zaviyeler vakfetmiştir.59

İbnü'l Esir, Nureddin dönemi îmar faaliyetlerini şu şekilde anlatmaktadır:

"Suriye'deki bütün şehir ve kalelerin surlarını yaptırdı. Musul'da Nureddin Camii'ni yaptırdı. Ayrıca Bimaristanlar ve yollarda hanlar yaptırdı. Ülkenin her tarafında sufîler için hankâhlar inşâ ettirdi. Hepsine çok sayıda vakıf tahsis etti".60

Ülkesinin değişik yerlerinde yetimler için mektepler yaptırıp onları akara bağladı. Bunun yanında birçok mescidler yaptırıp oralarda Kur'an okuyan yetimler için vakıflar te'sis etti. Ki bu konuda ondan önce böyle bir tutum sergileyen yoktur. Nureddin'in her şehirde vakfettiği vakıfların gelirinin her yıl dokuz bin dinar olduğu kaydedilmektedir.61

Dinî hassasiyeti kuvvetli bulunan Nureddin Mahmud, ülkesinin her yerinde câmî ve mescid açmaya çaba göstermiştir.

Emevîlerin yıkılmış olan Haleb Ulu Câmii, Nureddin Mahmud tarafından yenilenmiş, bunun taş işlemeli kare minaresi, daha önce, Melikşâh ve Tutuş zamanında yapılmıştır (1090-1094).

Çeşitli tamirlerle plânı ve şekli değişmiş olan Musul Ulu Câmii de, Nureddin Zengî'ye mâl edilmektedir.

Ayrıca Urfa Ulu Câmii, Hama'da Câmiü'n-Nûrî ve Köşk Mescidi Nureddin'in yaptırdığı câmîler ve mescidler arasındadır.

Nureddin Zengî, câmî ve mescid yapımı yanında yenilettiği ve tamir ettirdiği câmî ve mescidlerin isimlerini tek tek vermiyoruz.62

Oktay Aslanapa'nın Nureddin Mahmud Zengî dönemi mîmarîsi ile ilgili verdiği bilgilerden bir kısmını aktarmak istiyorum:

"Nureddin Zengî'nin Suriye'de ilk olarak Şam'da yaptırdığı Dâru'l-Hadis'ten yalnız caddeye bakan kuzey kanadıyla güney taraftaki camiî ayakta kalmıştır. Onun Şam'daki en mühim eserlerinden biri de Maristan (şifahâne)'dır. Dört eyvanlı avlu şemasının en müvazeneli ve olgun şekli burada gerçekleştirilmiştir. Âbidevî giriş holünün sağında ortası havuzlu küçük bir avlu etrafında sıralanan yıkanma yerleri ve tuvaletleriyle çok modern anlayışta bir mimarîdir. Herzfeld, güney eyvanında Kalaun'un tamiri ve cepheye eklenen çeşme dışında bütün yapının Nureddin Zengî'nin eseri olduğunu (1154) isabetle belirtmektedir.

Büyük hükümdâr ve sanatın koruyucusu Nureddin Zengî, Fatımîlerin şiileştirdiği ve karışıklık içindeki Mısır'ı adamlarından Salahaddin vasıtasıyla kurtarmış, Eyyûbîler devrinin başlamasına yol açmıştır. Salahaddin-i Eyyûbî onun eserlerini devam ettirmiş, medrese mimarîsini ve Sünnîliği Mısır'a götürmüştür. Yetmiş dokuz yıl süren Eyyûbîler zamanında yapılan câmiilerle, otuz kadar medrese, hankâh mimarî bakımından fazla bir yenilik getirmeden Zengî devrini devam ettiren sade ve gösterişsiz eserlerdir".63

Sultan Nureddin, Suriye bölgesindeki bütün şehirlerin kalelerini ve sırlarını ya yeniden yaptırmış, ya da tamir ettirmiştir. Bunlar arasında Dımaşk, Hıms, Hama, Haleb, Şeyzer, Baalbek ve diğer şehirler vardır.64

Ayrıca Nureddin Mahmud, büyük şehirlerdeki su şebekelerini yeniden ele alıp düzene sokmuş, umûmî çeşmeler yaptırarak câmiilerin ve hamamların gereken suyunu temin etmiştir.65

Nureddin, bir devletin bütün kurumlarıyla ayakta durabilmesi için ilim ve kültürün bir kesintiye uğramadan yaşaması gerektiğine inanıyordu. Bu sebeble o, meseleyi çok samimi ve ciddî bir şekilde ele alarak devletinde ilmin kökleşmesi için çok yönlü olarak çalışıyordu. Nitekim o yalnız kendi bölgesindeki ilim adamlarıyla yetinmeyip başka ülkelerdeki şöhret yapmış büyük bilginleri de ülkesine davet ediyor, onların konuları ile ilgili meseleleri tartışmalarına zemin hazırlayarak ilmin gelişmesine çalışıyordu. Nureddin Mahmud döneminde bu ilmî hareketlilik sünnîliğin büyük bir gelişme göstermesine, Şîîliğin ise gittikçe gerilemesine büyük bir tesiri olmuştur.66

Nureddin Mahmud Zengî'nin İslâm kültür hayatına yaptığı hizmetleri şu alıntılarla çok daha bariz görmek mümkündür:

“Bir İslâm yöneticisi olarak görevini cihad yoluyla değil de medrese eğitimini yaygınlaştırarak, bilim kurumlarını çoğaltarak ve bilginleri koruyarak yerine getirmeye çalışmıştır. Yönetimi altında bulunan yörenin tarihsel konumu, bu yönde güçlenmeyi özellikle zorunlu kılmış olabilir. Şiilerin çoğunlukta Yahudilik ve Hıristiyanlığın kutsal merkezi Kudüs’ün elinde olması nedeniyle eğitim ve yönetimi güçlendirmeyi ve Sünnîliği yaygınlaştırmayı amaçlamıştır.67

Netice olarak Nureddin Zengî, Haçlı savaşlarının ardı arkası kesilmemesine rağmen, büyük kültür ve îmar faaliyetlerinde bulunmuş, bilhassa Suriye’ye damgasını vurmuş ve Suriye bölgesi en şa’şaalı devresini Nureddin döneminde yaşamıştır.

Musul ve Halep Atabeyi Mevdûd ve Zamanı / Prof. Dr. Bahattin Kök [s.836-839]

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Mevdûd b. İmâduddin Zengi, Kutbuddin, Musul Atabeği

Kutbuddin Mevlûd Musul Atabeği İmâdûddin Zengi'nin küçük oğludur. Zengi, 15 Eylül, 1146 yılında, Caber Kalesi'ni kuşattığı bir sırada şehit edildiğinde geride dört oğlu kalmıştı. Onun en küçük oğlu olan Kutbuddin, babası öldüğünde henüz on altı yaşındaydı. Dört kardeşin en büyüğü olan I. Seyfuddin Gazi (dönemi 1146-1149), atabeğliğin merkezi olan Musul'da babasının makamına otururken, bu kardeşlerin ikincisi olan Nuruddin Mahmut (dönemi: 1146-1174) da, devletin diğer mühim bir kenti olan Halep'e yerleşti. Böylece Zengi'nin devleti, büyük kardeş olması dolayısıyla I. Seyfuddin Gazi'nin gözetiminde iki kesim olarak yönetilmeye başladı. Üçüncü kardeş olan Nusretuddin Muhammed Emiru Emiran ise, Nuruddin Mahmud'un, 1157 yılında geçirdiği ilk hastalığı, Harran valiliği ve bu hükümdarın Haçlılarla yaptığı savaşların bir kısmında adını duyurdu.

I. Seyfuddin Gazi, ölümüyle sonuçlanan hastalığı sırasında vezir Cemâluddin Muhammed b. Ali el- Cevâd el- İsfehânı ve baş kumandan Zeynuddin Ali Küçük'ün arzuları üzerine kardeşi Mevlûd'un Musul Atabeğliği'ne getirilmesini uygun buldu. Söz konusu hükümdar, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak birkaç hafta sonra kırk yaşlarında bulunduğu bir sırada Musul'da öldü.

I. Seyfetuddin Gazi'nin ölümünden sonra Kutbuddin Mevlûd, daha önceki karar gereğince Musul tahtına oturuldu. Onun hükümdarlığa getirilmesinde vezir Cemâluddîn el- İsfehânî ile başkomutan Zeynuddin Ali Küçük birinci derecede etkili oldular. Mevlûd'un atabeğliği kısa süre içinde hem Irak Selçuklu Sultanı Mesut b. Muhammed (dönemi: 1135-1152) hem de Abbasi Halifesi el- Muktefî (dönemi: 1136-1163) tarafından da benimsendi.

Kutbuddin Mevlûd tahta çıktıktan hemen sonra, ağabeği I. Seyfuddin Gazi'nin, beklenmedik bir sırada ölmesi sebebiyle, evlenmesi bütünüyle gerçekleşmeyen Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsamuddin Timurtaş'ın (dönemi: 1122-1152) kızı Zümürrüt Hatun'la evlendirildi. Böylece iki hükümdarlık arasında hısımlık bağının sürdürülmesi sağlandığı gibi, I. Seyfuddin Gazi döneminde sağlanmış bulunan anlaşma hali devam ettirilerek dışa karşı da bir güç birliği oluşturuldu.

Mevlûd, hükümdarlığı üzerinden daha bir yıl bile geçmeden Zengi'nin üçüncü hazinesinin bulunduğu Sircar Kalesi yüzünden ağabeyi Nuruddin Mahmut'la çatışma durumuyla yüz yüze geldi. Bu sıralarda söz konusu kalenin dizdarı el- Mukaddem Abdulmelik, Nuruddin'le yazışma yaparak adı geçen kaleyi kendisine teslim edeceğini bildirdi. Durumu öğrenen Mevdûd, birtakım tedbirlere başvurdu ise de, sonunda bu iki kardeşin Sincar'da karşı karşıya gelmesi önlemedi. Bununla birlikte Kutbuddin'in veziri Cemaluddin ile Mahmut arasında sürdürülen görüşmeler sonunda iki kardeşin anlaşmaları sağlandı. Buna göre, Musul Atabeğliği'ne ait olan Hıms, er-Rabbe ve er-Rakka'nın,

Sincar hazinesiyle birlikte Mahmut'a verilip onun Suriye bölgesinde, Mevlûd'un da, Sincar'a sahip olup Urfa dışında kalan el- Cezire'de birer bağımsız hükümdar olarak tanınmaları benimsendi. Söz konusu anlaşmaya göre çok karlı çıktığı anlaşılan Nuruddin Mahmut, Sincar'dan Halep'e taşınan bu büyük hazineyi, Haçlılara karşı yürüttüğü mücadele kullanacaktı.

Mevlûd'un, 1156-1157 yılında askerî bir zafer kazandığını görüyoruz. Daha önce Zengi'nin elinde bulunan el- Cezire, I. Seyfuddin Gazi Dönemi'nde Ebû Bekr ed- Dubeysî'ye ikta edilmişti. Adı geçen şehir, ed- Dubaysî'nin yukarıdaki tarihte ölümü üzerine kölesi Ağlebbek'in eline geçmişti. Mevlûd, bu emire sözü edilen şehirle birlikte Kevaşî, ez- Zaferân, Ferâh ve tüm Zevezân kalelerini vererek onu kendi boyunduruğu altında almayı başardı.

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şah (dönemi: 1159-1161), Sultan Sancar (dönemi: 1117-1157) Oğuzlara esir düşünce sultan tanınmış; ancak onlar karşısında tutunamayarak Horasan'dan ayrılıp Bağdat'a gelmişti. El Muktefî ile anlaşarak kendisine "Şahanşah el-Muazzam Gıyâsuddîn ve'd-Dünya" lakapları verilmiş, kendisine hil'at giydirilmiş ve adına hutbe okunmuştu.

Süleyman Şah'ı, Irak Selçuklu Sultan II. Muhammed'e (dönemi: 1153-1159) karşı kullanmak isteyen el- Muktefî, bu sultanla savaştırmak için onu Cibal bölgesine göndererek kendisine Hülyan'a gelmişti. O, buradan Süleyman Şah'ın kardeşi Melik Şah'a bir elçi göndererek onun bin atlı ile gelmesini sağlamış, iki kardeş arasında bir ittifak oluşturmuş, kendisini müstakbel sultana veliaht tayin etmiş, kendisi de asker ve donanım yardımında bulunarak tayin her ikisini de II. Muhammed'le savaşmak üzere adı geçen yere yolcu etmiştir. Ne var ki II. Muhammed'le Hemedan yakınlarında savaşa tutşan bu iki kardeş hiçbir başarı elde edememişlerdir. Öte yandan II. Muhammed yukarıdaki durumu öğrenince o da Kutbuddin Mevlûd ve onun naibi Zeynuddin Ali Küçük'e birer mektup yazarak yardımlarını rica etmiş bulunuyordu. İşte Süleyman Şah'ın yenilip Bağdat'a gitmek üzere yolda bulunduğu bir sırada, daha önce II. Muhammed'in yardım çağrısına uyup ordusuyla ona yardım etmek üzere Şehrezur'a gelmiş bulunan Z. Ali Küçük, savaşın sonucunda haberdar olunca daha ileri gitmeyerek Süleyman Şah'ı bu şehirde bekledi. Süleyman Şah sözü edilen kente gelince adı geçen Musul ordusu komutanı onu yakaladı ve kendisine bir hükümdar saygısı göstererek onu Musul'a getirip tutukladı.

1157 yılında Irak Selçuklu Hükümdarı II. Muhammed, yukarıda bahsettiğimiz başarısından sonra Bağdat'a bir elçi göndererek baş kentte ve Irak'ın diğer bölgelerinde adına hutbe okutmasını istemiş; ancak onun bu arzusu geri çevrildiğinden Bağdat'a yürüyerek Mevlûd'dan yardım göndermesini rica etmişti. Sultanın bu yardım çağrısını da karşılıksız bırakmayan Musul Hükümdarı Kutbuddin, yine Z. Ali komutasında bir orduyu söz konusu kuşatmaya katılması için Bağdat'a göndermişti. İşte II. Muhammed'in öncülüğünde bu kuşatma sürerken durumu öğrenen Nuruddin Mahmut, Musul ordusunun komutanı Z. Ali Küçük'e bir mektup göndererek İslâm Halifesi'ne karşı savaştığı için onu kınadı. Bunun üzerine Musul ordusu savaşı yavaşlattı. Gerek bu durum gerekse

Sultan II. Muhammed'in ülkesinde baş gösteren ayaklanma ile Hemedan'ın elden çıktığına dair gelen haberlerin etkisiyle kuşatma kaldırıldığından Musul ordusu da ülkesine geri döndü.

1159 yılında Nuruddin Mahmut, ikinci kez ağır bir biçimde hastalanınca, daha önceki hastalığı sırasında veliaht gösterdiği, kendisinden küçük kardeşi Nusretuddin'in davranışlarını beğenmediğinden, Kutbuddin Mevdûd'un, hem görüşleri hem de dinî yönden sağlam bir kişi olduğunu belirterek öldüğü takdirde bu kardeşine boyun eğeceklerine dair devlet adamlarına yemin ettirdi. Bu durum, daha önce yaşanan Sincar olayına rağmen iki kardeş arasındaki bağlılığın ve karşılıklı dayanışmanın herhangi bir kesintiye uğramadan sürdüğünü göstermektedir.

Nuruddin Mahmut, yukarıda geçen kararını devlet yetkililerine benimsettikten sonra vakit geçirmeden hemen Kutbuddin'e bir haberci göndererek onun, ordusuyla Suriye'ye gelmesini istedi. Bu haberin kendisine ulaşmasından hemen sonra ordusunu donatan Mevlûd, vakit geçirmeden başkentten ayrıldı ise de, yolda bulunduğu bir sırada ağabeğinin iyileştiğini öğrendi. Kutbuddin, bunun üzerine daha ileri gitmeyerek olduğu yerde kaldı ve durumun açıklığa kavuşması için veziri Cemaluddin'i gönderdi. Bu münasebetle Nuruddin'in ülkesine giden, sözü edilen vezir, gerek Şam (Dımaşk), gerekse Halep'te büyük törenlerle karşılandı, kendisine ve yanındaki heyete çok kıymetli hediyeler takdim edildi. Musul'a dönüşünde de Nuruddin'i büyük komutanlarından Eseduddin Şirkûh kendisine refakat etti.

Kutbuddin Mevlûd, Musul tahtına oturduğunda, devlet yetkilileri Nuruddin'in tasvibini almışlardı. Gerek bu durum ve gerekse Sincar olayı onun ağabeğini metbu hükümdar olarak tanıdığını göstermektedir. Mevlûd daha da ileri giderek herhangi bir istek olmadığı halde ülkesinin her yanında Mahmut adına hutbe okutmakla ona bağımlılığını kendiliğinden ortaya koymuştur.

Bizans İmparatoru Manuel 1158 yılının sonbaharında İstanbul'dan kalkarak Çukurova'ya yönelik birsefere çıkmış, onun bu yolculuğu 1159 senesinin Mayıs ya da Haziran'ında geriye dönüş emrini verinceye değin sürmüştü. Nuruddin Mahmut, Manuel'in bu seferini öğrenince, bir yandan çeşitli hazırlıklar yaparken bir yandan da komşu İslâm ülkelerinden askerî yardım sağlamalarını rica etmişti. Onun, gerek Manuel'e ve gerekse bölge Haçlılarına karşı yaptığı bu yardım çağrısına, başta yine kardeşi Mevdûd'un ordusu olmak üzere yardımcı birlikler gelmişti. Nuruddin, gayet mahirane yürüttüğü siyaseti neticesinden Manuel'le imzalandığı başta olmak üzere kendisinin yardımına koşan birliklerin yetkililerine ve askerlerine dillere destan olacak bir ziyafet verdi ve onları, derecelerine göre kıymetli hediyelerle taltif ederek ülkelerine gönderdi.

1160 yılında Irak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Mahmut ölünce onun yerine Musul'da tutuklu bulunan Süleyman Şah'ın geçirilmesine karar verildi. Emir İnanç ve Öteki devlet yetkilileri Mevdûd'a elçi göndererek ondan Süleyman Şah'ı serbest bırakmasını istediler. Yapılan görüşmeler sonunda, varılan anlaşmaya göre, Kutbuddin, yeni sultanın atabeği ve Zeynuddin Ali de onun

baş komutanı olması kabul edilerek Süleyman Şah serbest bırakıldı. Kutbuddin Süleyman Şah'ı, sultanlığın gerektirdiği çeşitli mal para, araç ve gereçlerle donatarak Zeynuddin Ali komutasında çıkarılan bir Musul birliği ile onu ülkesine yolcu etti. Cibal beldelerinde sultanı karşılamaya gelen emirlerin ve askerlerin gittikçe çoğalması ve onların sultana karşı takındıkları tavrı beğemeyen Zeynuddin Ali Küçük, onlara sözünü dinletemeyeceğini anlayınca birliği ile Musul'a geri döndü.

1163 yılında Mevlûd, babası Zengi'nin döneminden beri devlete hizmet eden büyük devlet adamı Cemaluddin el-İsfehânî'yi, hakkında artan şikayetler üzerine, Zeynuddin Ali'nin ilk anlarda çok diretmesine rağmen görevden alarak tutuklattı. Cemaluddin, Haziran ya da Temmuz, 1164 yılında Musul'da tutuklu bulunduğu hapishanede vefat etti.

Sultan Nuruddin, bir yıl önce Frankların ani baskını sonucu uğradığı kayıpların öcünü almak, Kudüs Kralı Amaury'nin, Mısır'daki komutanı Eseduddin'e baskısını azaltmak, adı geçen krala Filistin bölgesinden yardımcı güçlerin yetişmesini önlemek ve Haçlı bölgeleri açısından bir kilit noktası olan Harim Kalesi'ni eline geçirmek üzere 1164 yılında onların topraklarına büyük bir akın yapılmasına karar verince, yine çevredeki İslâm hükümdarlarından yardım istedi. Sultanın bu çağrısına Kutbuddin Mevlûd, ordusunun başında yiğit ve gözü pek bir kişi olan Zeynuddin Ali'nin bulunduğu bir birlikle karşılık verdiği gibi, Artuklulardan Hısnu Keyfâ Emiri Fahruddin Kara Arslan ve Mardin Hükümdarı Necmuddin Alpı da birer askerî birlik göndererek onun bu isteğini yerine getirdiler. 10 Ağustos, 1164 günü İslâm Türk ordusu Haçlılara karşı büyük bir zafer kazandı. Söz konusu bu savaşta Haçlılar on bin dolayında ölü ve çok sayıda tutsak vererek ağır bir yenilgi tattılar. Yenilgileri o kadar ağır idi ki, princeps Bohemund, Trablus Kontu Raymond, Kostantin Koloman ve Hugue de Lusignan gibi başkanları bile esir edilerek zincirlere vurulup Halep'e getirildiler. Özellikle Musul ordusunun çok büyük yararlıklar gösterdiği bu savaşta Türklerin taktiğini bilen Ermeni Toros'la kardeşi Mleh kaçıp kurtulabildiler. Böylece bu zafer sonunda yukarıdaki tarihten iki gün sonra Harim Kalesi fethedilerek Suriye bölgesinde Nuruddin Mahmut'un yegâne lider olduğu da kanıtlanmış oldu.

Kutbuddin Mevlûd, Sultan Nuruddin'in 1167 yılında yaptğı yeni bir çağrısı üzerine, onun Trablus Kontluğu'na yöneltiği bir seferine daha katıldı. Ordusunun başında yine Zeynuddin Ali olduğu halde Hıms'a gelen Musul birliği orada Mahmut'un ordusuyla birleşti. Bu İslâm Türk gücü bu akını sırasında Halbe, el-Ureyme ve Safiyâtâ gibi kale ve kentleri ele geçirerek Hıms'a geri döndü ve Ramazan orucu burada tutuldu.

Öyle anlaşılıyor ki, bu iki Zengi hükümdarı Ramazan ayının sona ermesinin ardından, yeniden Haçlı topraklarına akın ederek Hunîn Kalesi'ni de ele geçirdi. Yine bu sırada Beyrut üzerine yürüyüşe geçileceği bir anda Nuruddin'in ordusunda meydana gelen bir karışıklık yüzünden bu seferden vazgeçilerek geri dönüldü. Sultan Nuruddin, Mevdûd'un kendisine yaptığı bu yardımları karşılıksız bırakmayarak ona Fırat nehri kıyısındaki er-Rakka'yı verdi. Bütün bu seferin sona ermesinden sonra Mevdûd geri dönerken adı geçen şehri teslim alarak 1167 yılının yaz mevsiminde başkenti Musul'a ulaştı.

Hısnu Keyfâ ve Diyarbakır Artuklu Hükümdarı Fahruddin Kara Arslan, yukarıdaki tarihte, 17 Temmuz günü gerçekleşen ölümünden bir süre önce, Sultan Mahmut'tan, kendisinden sonra oğlu Nuruddin Muhammed'i koruyup kollamasını rica etmiş, o da onun bu isteğini kabul etmişti. Nitekim adı geçen Artuklu Hükümdarının ölümü üzerine onun ülkesini ele geçirmek için harekete geçen kardeşi Mevdûd'a engel olmuştur.

Mevdûd'un en büyük devlet adamı olan veziri ve baş komutanı Zeynuddin Ali Küçük, 1168 yılında, gözlerinin görmemeye ve kulaklarının duymamaya başlaması üzerine Musul'daki görevini bırakarak kendi mülkü olan Erbil'e çekilmeye karar verdi. Beğtigin'in oğlu, sahibi bulunduğu Şehrezur, el-İmâdiyye kalelerinin de yer aldığı tüm Hakkâri bölgesi ve kaleleri, el- Hamidiyye Tikrit, Sincar, Harran ve Musul Kalesi gibi yerlerin hepsini Kutbuddin Mevdûd'a bıraktı.

Zeynuddin Ali'den sonra Mevdud, onun yerine vezirlik makamına, Zengi'nin kölelerinden biri olan tavaşi Abdulmesih'i getirdi. Abdulmesih, Kutbuddin'in Musul Kalesi Naipliği'ni de üstlendiğinden devletin ikinci derecede en güçlü adamı oldu. Bununla birlikte o hiçbir zaman Zeynuddin Ali Küçük'ün yerini tutamadı.

Kutbuddin Mevdûd, daha kırk yaşlarında bulunduğu bir sırada ağır ve ateşli bir sıtma (humma) hastalığına tutuldu. Hastalığının gittikçe ilerlemesi üzerine, oğullarının en büyüğü olan İmaduddin Zengi'nin kendisinden sonra tahta çıkarılmasına karar verdi. Ancak vezir Fahruddin Abdulmesih, Sultan Nuruddin'in yanında çokça kalıp hizmetinde bulunmasından ve üstelik onun kızıyla da evli olmasından dolayı İmaduddin'den yana değildi. Abdulmesih, bir çok olumsuz tutumları yüzünden, II. Zengi'nin tahta oturmasından sonra, Nuruddin'in etkisiyle görevden alınacağını çok iyi biliyordu. Bu sebeple o, Kutbuddin'in diğer oğlu II. Seyfuddin Gazi'nin annesi Zümürrüt Hatun'la ertesi gün devlet ileri gelenlerini yeniden yanına çağırarak en küçük oğlu II. Seyfuddin Gazi'yi veliaht tayin ettiğini bildirdi ve bu yetkililere ona bağlı kalacaklarına dair yemin ettirdi.

Kutbuddin Mevdûd, kaynakların bir çoğunun birleştiği üzere 6 Eylûl, 1170 günü vefat etti. Onun, yirmi bir yıl ve beş buçuk aylık bir saltanat dönemi yaşadığı anlaşılmaktadır.

Mevdûd'un hepsi de hükümdar olan 2. İmaduddin Zengi, II. Seyfuddin Gazi ve İzzuddin Mesut olmak üzere üç oğlu bulunmaktaydı.

Kaynaklar, Kutbuddin'i, uzun boylu, esmer, gür sesli ve hoş sohbet bir kişi olarak tanırlar. Onun, ağırbaşlı, halkına karşı şefkatli, iyi işleri yerine getirmede hızlı, kötülüklere karşılık vermede ise çok yavaş davranan bir yaradılışa sahip bulunduğu belirtilir. Ayrıca çok cömert bir hükümdar oluşu ve verdiği sözü yerine getirmesi Mevdûd'un güzel nitelikleri arasında sayılır. Kutbuddin'in, Sultan Nuruddin'e, Haçlılara karşı yürüttüğü cihat hareketlerinde en üst seviyede destek vermesi ise, başlı başına bir fedakârlık örneğidir. Onun bu tutumu, Zenginler arasında içe yönelik bir bütünlüğün güçlenmesine hizmet ettiği gibi dışa karşı da hem caydırıcı ve hem de özendirici bir etki yaptığı şüphesizdir.

Erbil Atabeyliği / Prof. Dr. Fazıl Bayat [s.840-845]

Al Ul-Beyt Üniversitesi / Ürdün

Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Irak

Irak'ın kuzeydoğusuna düşen Erbil şehri, bölgedeki diğer şehirler gibi Tuğrul Bey zamanında (1040-1063) Selçukluların eğemenliği altına girdi. Selçuklular, yerli beyleri merkezi idareye bağlayarak, onları yerlerinde bıraktılar. Ancak bölgede Türkmen nüfusunun artması, Erbil'in doğrudan doğruya Selçuklu Devleti'ne bağlanmasını sağladı. Böylece buraya da, Musul'a olduğu gibi, Selçuklu sultanları tarafından Türk valiler atanmaya başlandı. Ne var ki, kaynaklar, bu valilere dair bizi tatmin edecek kadar bilgi vermemektedir.

Erbil, Musul Atabeyi İmadeddin Zengî'nin hükmü altına girmeden önce, Sultan Mesud'un elinde bulunuyordu. Zengî, bölgede büyük bir güç ve nüfuz sağladıktan sonra, atabeyliğinin sınırlarını genişletmek için uğraşmaya başladı. O, Musul'a atanır atanmaz güttüğü bu siyaset çerçevesinde, her tarafı işgal etmek için asker sevk etmekten çekinmiyordu. Bu sıralarda Erbil, Selçuklu Melik Mes'ud'un elinde bulunuyordu. Onun burada bir valisinin olduğunu biliyoruz.1 Melik Mes'ud, Merağa'da hüküm sürdüyordu. Erbil buraya yakındı. Bu yüzden Zengî, Erbil'e karşı herhangi bir harekatta bulunmaya cesaret edemiyordu. Melik Mes'ud, daha sonra (1131-1132) Selçuklu Sultanı Sancar'a karşı taht mücadelesine girişti.2 Bunu fırsat bilen Zengî, Erbil'e bir sefer yaparak, kalesini kuşattı. Fakat Melik Mesud, bunu haber alır almaz, Erbil'e doğru yürüdü. Bunun üzerine de Zengî buradan bir şey sağlayamadan ayrılmak zorunda kaldı.

Bütün bunlara rağmen Mesud tahtı aynı yıl ele geçirince (1131-1132) Erbil bölgesini Zengî'ye teslim etti. Zengî de burasını kendi naibi Begtekinoğlu Zeyneddin Küçük'e verdi.3 Böylece Erbil'de Begtekin ailesinin hükmü ve dönemi başlamış oldu.

1. Erbil Yönetiminde Begtekin Ailesi ve Erbil Atabeyliği

A. Zeyneddin Ali Küçük

Begtekinoğlu Zeyneddin Ali Küçük'ün ailesi hakkında Begtekin'in isminden başka hiçbir bilgiye sahip değiliz. Tarihçi Necip Asım, Beğtegin'i Abbasi halifelerinin bendelerinden olarak sayıyorsa,4 bu hususta hangi kaynağa dayandığını bildirmiyor. Kaynaklarda bu aile hakkında, Türkmen taifesinden olduğundan başka bir şey yazılı değildir.5 M. Strecek,6 Arap Tarihçisi İbn Hallikan'a dayanarak Zeyneddin Küçük ailesinin Kürt soyundan geldiğini göstermekle büyük bir yanlışlığa düşmüştür. Çünkü, İbn Hallikan'ın eserinde bu ailenin Kürt olduğuna dair herhangi bir kayıt yoktur. Zeyneddin Ali'nin adı, ilk olarak Zengî'nin babası Aksungur'un ölümü sırasında (1094) geçiyor. Bu sırada on yaşında olan Zengî'nin etrafına aralarında daha çocuk yaşta olan Zeyneddin Ali Küçük olmak üzere babasının kölemenleri ve metbuları toplanmıştır.7 Aksungur'un metbularından olan Zeyneddin Küçük, küçük yaştan beri Musul atabeylerinin hizmetine girmiş ve olaylardan anlaşılacağı üzere İmameddin

Zengî'den ayrılmamıştır. Zengî de kimi devlet işlerinde zaman zaman ona başvurmaktan geri kalmıyordu. Zeyneddin, Zengî'nin giriştiği savaşlara katılıyor ve büyük rol oynuyurdu. Zeyneddin, Zengî'nin Musul vilayetine getirilmesinden gerek önce ve gerek sonra olsun ondan hiç ayrılmamış ve onun Suriye'de giriştiği savaşların çoğuna katılmıştır.

Musul Atebeyi, Bire kalesini kuşattığı sırada (1144) Musul'daki naibi Nasıreddin Çakar'ın ölümü üzerine, bunun yerine kendisine ve mertliğine son derece güvendiği Zeyneddin Küçük'ü atadı.8 Ayrıca Çakar'ın eli altında bulunan Erbil, Şehrizor, Hakkâri kaleleriyle Hamidiyye, Tekrit, Sincar, Harran ve bunlara bağlı bütün bölgeleri de kendisine verdi.9 Aynı yılda Musul'a giren Zeyneddin,10 çoluk çocuk ve mallarını Erbil şehrine göndermiş, kendisi ise Musul kalesinde oturmuştur.11 O, atandığı görevde kaldığı sürece, gerek Zengî'ye gerekse onun oğullarına karşı hiçbir kötü davranışta bulunmamıştı. Hatta Zengî'nin oğulları bunun harcadığı emek sayesinde işbaşına geliyorlardı. O, elinden geldiği kadar Musul Atabeyliği'ni korumaya çalışıyordu.12

Zeyneddin, ilkin Erbil'e kölemeni Emir Şereftekin'i kendi naibi olarak gönderdi. Bunun (1163-1164) ölümü üzerine,13 o, başka bir gulamı olan Mucahideddin Kaymaz b. Abdullah'ı Erbil'de bulunan çocuklarının atabeyi olarak Erbil naibliğine atadı.14 Kaymaz, Zeyneddin'ın ölümüne dek bu görevde kaldı.15

İmadeddin Zengî'nin ölümünden sonra (1146) Zeyneddin'in nüfuzu daha da arttı. Bundan dolayıdır ki, İbn Haldun, onun Zengî'nin torunu Kutbeddin zamanında mustebid idi ve yönetimi bağımsız olarak eline aldı diye vasıflandırmıştır.16

Zengî'nin (1146) de ölümü üzerine Musul Atabeyliği iki kısma ayrıldıktan sonra oğlu Seyfeddin Gazi, Kendisinin tam tersine Musul'dan çok seyrek dışarı çıkıyordu. O, Musul'a kapanmasına rağmen Zeyneddin'i eski görevinde bıraktığı gibi dirliğini de arttırıp değerini yükseltmiştir.17 O, bu sıralarda artık naip diye değil ordu emiri olarak anılıyor,18 öteki şehirler de Zengî zamanında olduğu gibi, idaresi altında bulunuyordu.

Hayatının sonuna doğru sağır ve kör oluşu nedeniyle 1167'de Erbil hariç, yönetimindeki bütün bölge ve şehileri Atabey Kutbeddin'e teslim etti. Musul'dan ayrılan Zeyneddin, aynı yıl yüz yaşını aşmış iken öldü.19

B. Zeyneddin Yusuf Yınal Tegin

Zeyneddin Ali Küçük'ün ölümü üzerine 14 yaşındaki büyük oğlu Muzafferiddin Gök-böri, yerine geçti ise de, yerini koruyamadı. Erbil valisi Mucahideddin Kaymaz'la arası açıldığından Kaymaz, bunun bu göreve lâyık olmadığını, Küçük kardeşi Zeyneddin Yusuf'un daha elverişli olduğunu Hilafet merkezine bildirerek Zeyneddin Yusuf'u Erbil valiliğine getirtti20 ve Muzafferiddin'i bir süre hapsettirdi.21 Öte yandan Kaymaz, bu davranışı ile Erbil'i ele geçirmeyi ve yönetimde bağımsız olmayı tasarlıyordu. Ancak bir yandan Halife'den korktuğundan ve bir yandan da Musul Atabeyliğinden çekindiğinden bu işe kalkışamamıştı. Böylece daha çocuk yaşta olan Zeyneddin

Yusuf'u iş başına geçirerek Erbil'in yönetimini kendi eline almıştı. Böylece Erbil'de bulunduğu sürece, yönetim, ismen Zeyneddin elinde, gerçekte ise kendi elinde bulunuyordu.22

Musul Atabeyi Seyfeddin Gazi, daha sonra, Musul kalesi işlerini Kaymaz'a vermişti.23 Kaymaz'ın Erbil'den ayrılması üzerine, Zeyneddin Yusuf, yönetim işlerinde kendine güvenmeye başlamış ise de, yine de Kaymaz'ın nüfuzundan kurtulamamış, asıl nüfuz ve yönetim kendi elinde olmadığı gibi, Erbil askeri de Kaymaz'a bağlı kalmıştır. Bu durum, 1183 yılına kadar sürdü. Musul Atabeyi İzzeddin Mesud, aynı yılda Kaymaz'ı hapsedince, aralarında Erbil de olmak üzere Musul'a bağlı bütün bölge emirleri isyan bayrağını kaldırdılar24 ve bu yıldan itibaren Erbil işlerine artık Musul Atabeyliği karışmamaya başladı.

Ancak buna rağmen Musul Atabeyliği, içinde Erbil olmak üzere kaybettiği toprakları geri almaya çalışıyordu. Ancak o, bölgede bir güç oluşturan Cebel Hükümdarı Şemseddin Pehlivan'dan ve bölgede olup bitenden yararlanmak isteyen Abbasî Halifesi Nasır'dan çekiniyordu.25

Bu nedenlerle Cezire, Hadise, Tekrit bölge emirleri gibi Zeyneddin de Musul Atabeyliğinden şikayetle Salahaddin Eyyûbî'ye yazarak kendisine bağlanmak istediğini bildirmişti.26 Bunu bir fırsat bilen Salahaddin, Musul üzerine yürüdü.27 Zeyneddin yönettiği yerler için Salahaddin'den bir menşur de istemişti. Bu menşur uyarınca Şehrizor, Kıfçakoğulları bölgesi, Kara-beli bölgesi, Dest ve Zerzariye bölgeleri kendisine verilmiş ise de,28 hükmü Erbil ve yöresini aşamamıştı.

Zeyneddin Yusuf, Salahaddin'in ölümüne kadar ona tabi kalmış, kendisi Salahaddin'in Musul Atabeyliği'ne29 veya Haçlılara karşı yaptığı seferlerde onun yanında bulunmuş ve büyük bir rol aynamıştı. Salahaddin, 1190'da Haçlılar tarafndan işgal edilmiş olan Akka şehrine sefere çıktığında, aralarında Zeyneddin olmak üzere bu savaşa katılmak isteyen doğudaki beyler kendisine eşlik etmişlerdi. Zeyneddin, bu sırada hastalanınca Erbil'e dönmek üzere Salahaddin'den izin istemişse de, o, bunu kabul etmemişti. Salahaddin'in isteği üzerine Akka yakınındaki Nasıra köyünden ayrılan Zeyneddin Yusuf, aynı yılın 19 Ramazanında öldü.30 Kimi tarihçiler31 tarafından kardeşi Muzafferiddin Gök-Böri tarafından zehirlendiğini öne sürülmüştür. Bu belki de doğrudur. Çünkü Erbil işlerinden uzaklaştırılan Muzafferiddin, yıllardan beri kardeşine kin besliyordu. Hatta tarihçi İmadeddin İsfahanî, Muzafferiddin'in bu olaydan dolayı sevindiğini, yas tutmadığını ve kardeşinin ileri gelenlerini hapse atıp onun çadırında oturduğunu belirterek onu suçlamıştır.32

C. Muzafferiddin Gökböri33

1. Erbil Valisi Olmadan Önce

Yukarıda belirtiğimiz gibi babası Zeyneddin Ali'nin ölümünde 14 yaşında olan Muzafferiddin, atabeyi Mucahideddin Kaymaz ile arası açıldığından dolayı işbaşından uzaklaştırılmıştır. Erbil'den çıkarılan Muzafferiddin, Bağdad'a gelmiş fakat orada bir şey sağlayamadığı için Musul'a gitmiştir. Burada Musul Atabeyi Seyfeddin Gazi b. Mevdud'un hizmetine girerek, Musul'a bağlı Harran şehrinin yönetimine atanmıştır.34 Böylece ümit ettiği hükümdarlığa kavuşmuştur.

Muzafferiddin’in Musul Atabeyleriyle ilişkisi oldukça iyi idi ve bunu 1182 yılına dek bozacak hiçbir şey görülmemiştir. Hatta 1175’te Musul kalesi işlerine Atabey Seyfeddin Gazi tarafından getirilen ve eski düşmanı olan Kaymaz’la münasebetinin ne şekilde olduğunu bilmememize rağmen, bunun 1182’ye dek iyi olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu yılda ilişkileri bozulmuş ve Musul Atabeyi İzzuddin Mesud’la da arası açılmıştı. Bunun Muzafferiddin’in Musul Atabeyliğinden korkarak Salahaddin Eyyubi’ye yaklaşmasından kaynaklanması mümkündür.

Salahaddin, Muzafferiddin’e Harran şehrine ilaveten Ruha (Urfa) ve Sumeysat’ı verip, kız kardeşi Rabia Hatun’la da kendisini evlendirmiştir.35 Muzafferiddin, Salahaddin’in tabiiyettinde bulunduğu zaman onun Haçlılara karşı giriştiği seferlerin birçoğuna katılmış ve savaşlarda birçok başarı kaydetmişti. Onun gerçekleştirdiği zaferler, Haçlılar seferini kaleme alan bütün tarihçiler tarafından ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.36 Hatta o, asıl şöhretini, Haçlılara karşı kaydettiği bu zaferlerde kazanmıştır.37

Muzafferiddin, Musul Atabeyliğiyle arası açılınca, Salahaddin’i bunlara karşı kışkırtmaktan geri kalmıyordu.38 Örneğin, Salahaddin’in 1182 yılında Musul’a yapmış olduğu sefer, onun teşvikinden sonra gerçekleşmiştir.39

Muzafferiddin, 1190’da kardeşi Zeyneddin Yusuf’un ölümü üzerine, Salahaddin’e 50 bin dinar40 ve ayrıca Harran, Ruha ve Sumeysat’ı vererek kendisinden kardeşinin yönetimindeki Erbil bölgesini istemiştir. Bunun üzerine Salahaddin, kendisine Erbil’e ilâveten Şehrizor ve bölgesi, Kara-beli ve Kıfçakoğulları ülkesini de vermiştir.41 Ayrıca Salahaddin, Muzafferiddin için bir menşurun ve Musul Atabeyi tarafından bir yazının yazılmasını da emretmiştir.42

2. Erbil Yönetiminde Muzafferiddin Gökböri

A. Muzafferiddin’in Erbil’e Atanması

Zeyneddin Yusuf’un ölüm haberini alan Erbilliler, Musul Naibi Mücahideddin Kaymaz’a yazarak kendisine şehrin teslim edilmesi teklifini bildirmişlerse de, ne Kaymaz ne de Musul Atabeyi İzzuddin, Salahaddin’den korkarak her hangi bir harekatta bulunmamışlar.43 Böylece Salahaddin tarafından gönderilen Muzafferiddin, Erbil’e hâkim olmuş ve ölümüne kadar (1232) Erbil’de babasının kurmuş olduğu beylik yönetimini sürdürmüştür.

Muzafferiddin, Erbil’de iş başına geçtikten sonra da Salahaddin’e, ismen olsa bile, bağlı kalmıştır. Bununla birlikte, onun Salahaddin’in giriştiği Haçlı seferine katılıp katılmadığı belirtilmemiştir. Salahaddin, kendisine üç mektup44 göndererek Suriye’ye gelmesini istemişse de, Erbil’den ayrıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur. O, her halde Salahaddin’in yanına bir daha dönmemiştir.

Muzafferiddin, Salahaddin’in ölümüne kadar (1193) gerek eskiden beri düşmanı olan Musul Atabeyi gerekse Halife tarafından hiçbir baskıya uğramamıştı. Hatta aralarında İbnü’l-Esîr başta

olmak üzere tarihçiler, bu vakitten XIII. yüzyılın başına kadar Muzafferiddin'le Musul Atabeylerinin ilişkileri hakkında hiçbir şey kaydetmemişlerdir.45

B. Muzafferiddin'in Dış İlişkileri

Yukarıda görüldüğü gibi Muzafferiddin, Erbil'e döndüğü sıralarda Musul Atabeyliğiyle arası oldukça gergindi. Ancak iki taraf arasında H. 600 yıllarına kadar herhangi bir olağanüstü olay çıkmamıştır. Bu sıralarda Sincar Atabeyi Kutbeddin, Mısır, Şam ve Cezire Eyyûbîlerden Melik Adil adına hutbe okutarak kendisine bağlanınca, Musul Atabeyi Nureddin, onun bölgelerinden olan Nusaybin'e yürümüş, şehri zapt ederek kalesini kuşatmıştır. Bunu haber alan Gökböri, Nureddin'in bu işini engellemek amacıyla Musul yöresine gelerek Nineva'yı yağmaladığı gibi ekinlerini de yakmıştır. Nureddin buna karşı Erbil'i yağmalamak amacıyla derhal Musul'a dönmüş, ancak Muzafferiddin'in Erbil'e çekilmesi üzerine fazla ilerlememişti.46

Bu sıralarda Muzafferiddin'i, Eyyûbîlerden Melik Eşref, Hısn ve Amid hükümdarı ve Ceziret İbn Ömer Atabeyi ile birlikte Nureddin'e karşı kurulan bir ittifakta görüyoruz. Bu ittifakın amacı, onu Kutbeddin'in ülkesinden çıkarmaktı. Bu ittifak sonucunda bunlarla Nureddin'in arasında yapılan savaşta Nureddin büyük bir yenilgiye uğradığı gibi, memleketi de çirkin bir şekilde yağmalanmıştır. Fakat H. 601 başlarında iki taraf arasında barış yapılmış, böylece Muzafferiddin bu yolla Musul Atabeyliğinin genişlemesini engelleyebilmiş ve durdurabilmişti.47

Muzafferiddin'in bu dönemdeki siyasetine bakılırsa, onun parçalanmış Eyyubiler Devleti'nin hükümdarları ile Musul Atabeyi'ni zayıf düşürmek, bunu gerçekleştirmek için, öteki bölge hükümdarlarıyla ittifak yapmak ve bu hükümdarları birbirine düşürerek aralarında düşmanlık yaratmaktı. Bunu gerçekleştirmek için her türlü çabayı harcamaktan geri kalmıyordu. Bunun en bariz örneği 1209'da Nureddin ile Melik Adil arasında yapılan dünürlük (kız alışverişi) ile kurulan ittifaktan sonra vuku bulan olaydır. Bunlar, Sancarşah oğlunun Atabeyliği Ceziret İbn Ömer ile Kutbeddin'in hükmü altındaki bölgeleri aralarında paylaşmak amacıyla ittifaka girmişlerdir. Bunun yanlış bir hareket olduğunu sonradan anlayan Nureddin bu yaptığına pişman olmuştur. Habur'a yönelerek Nusaybin'i elde eden Adil, sonra Sincar'ı kuşatmıştır. Nureddin'in bu sırada oğlu Kahir komutasında Adil'e yardım etmek amacıyla sevk ettiği askerleri ancak Muzafferiddin durdurabilmiştir. Nureddin'e vezirini gönderen Muzafferiddin, kendisine Sincar'dan Adil'i uzaklaştırması karşılığında her türlü yardımda bulunacağını vadederek aralarında bir ittifakın yapılmasını teklif etmişti. Nureddin de bunu kabul etmiştir. Çünkü Muzafferiddin, gittikçe artan Adil'in nüfuzundan endişe ettiği gibi, Adil ile Nureddin arasında olan anlaşmanın da kendisine karşı bir tehlike oluşturduğunu görüyor, dolayısıyla bu anlaşmayı bozmak istiyordu. Bundan sonra Muzafferiddin Musul'u ziyaret etti. O ve Nureddin, davet ettikleri Haleb Hakimi Melik Zahir'le Anadolu Selçuklularından Keyhüsrev'i kendi ittifaklarına sokmuşlardır. Onlar, Adil'in Sincar Atabeyliği'ne karşı yaptığı saldırıdan vazgeçmemesi halinde, kendi topraklarına saldıracaklarını bildirerek ihtarda bulundular. Ayrıca durumu Abbasi Halifesine de bildirmişlerdir. Bunun üzerine Halife, Adil'e iki elçi gönderdi. Adil, zapt ettiği bölgelerin kendi elinde, Sincar'ın ise atabeyinin elinde kalması şartıyla buradan çekileceğini bildirdi. Bunun üzerine

Muzafferiddin Erbil’e dönmüştü. Muzafferiddin Musul’da kaldığı sürede iki kızını Nureddin’in iki oğlu İzzuddin Mes´ud ve İmadeddin Zengî’ye verdi.48 İşte bu dünürlüğün yapılmasından dolayıdır ki, Muzafferiddin’le Musul Atabeyliği arasındaki anlaşma, Musul Atabeyi Nureddin Arslanşah’ın ölümünden (607/1210) sonraya kadar sürmüş, hatta bunun yerine geçen oğlu yani Muzafferiddin’in damadı İzzuddin Mesud’un da zamanında (607-615/1210-1218) yürürlükte kalmıştı.

Musul Atabeyi Nureddin Arslanşah’ın oğlu İzzuddin Mes´ud’un ölümüyle Muzafferiddin’le Musul Atabeyliği arasında yeni bir aşamanın başlamasına yol açıldı. Bir yandan hiç hoşlanmadığı Musul emirlerinden Bedr ud-din Lulu’nun, İzzuddin Mes´ud’un daha küçük yaşta olan oğlu Nureddin Arslanşah II. yi atabeyliğe getirmesiyle Musul’da iktidarı ele geçirmesi, bir yandan da Akr ve Şüş hükümdarı İzzuddin Mes´ud’un kardeşi İmadeddin, Musul Atabeyliği’ne göz dikip kendisini bu yere layık olarak görmesi, Muzafferiddin Gökböri’yi harekete geçirdi. İşte bundan dolayıdır o, 1218/1219’dan hayatının sonuna kadar kendisini birçok ittifak veya savaşlara sokmuştur.49 Bu nedenle Akr ve Şüş hakimi İmadeddin Zengî’yi de Bedreddin’e karşı kışkırtmış ve Musul Atabeyliğinin topraklarına saldırmıştır. Ayrıca parçalanmış Eyyubi Devleti ve öteki bölge hükümdarlarıyla da ittifaka girmiştir.

Ne var ki, Muzafferiddin, ülkesi dış baskı ve saldırılara uğradığı sıralarda düşmanı olan Bedreddin’e başvurmaktan da geri kalmıyordu. Fakat o, bu kritik durumları atlatır atlatmaz eski tutumunu yeniden alıyordu.

618/1222’e doğru Muzafferiddin’in bölgesi diğer Müslüman doğu memleketleri gibi Moğol saldırısına uğradı. Kendi askerleriyle tek başına Moğollara karşı gelemeyeceğini anlayan Muzafferiddin, Bedreddin’e başvurmuştur. O da kendisine asker göndererek yardımda bulunmuştu. Çünkü Bedreddin de Moğolları önlemek istediği gibi kendi ülkesi için Moğollara karşı bir baraj oluşturan Erbil’in de ayakta kalmasını istiyordu. Bu sırada Moğollara karşı bir gövde gösterisi yapmak ve bölgede kendisinin büyük bir güç olduğunu ispatlamak isteyen Halifenin Kuş-temir komutasında yolladığı askerlerle Musul ve Erbil birlikleri Dakuk’da bir araya gelmişti. Fakat Muzafferiddin’in komutasında olan bu Müslüman orduları, Moğolların çekilmesiyle dağılmıştır.50

Muzafferiddin hayatının sonuna doğru bir Moğol saldırısı daha atlatmıştır. 628/1230’da Moğol öncüleri Azerbaycan tarafından Erbil yöresine girerek köyleri yağmalayıp ellerine düşenleri öldürdüler. Bunun üzerine Muzafferiddin, Musul emiri Bedreddin’den yardım istedi. Bedreddin de askerlerini Erbil’e gönderdiyse de Moğolların buradan geri çekilmesi üzerine, bunlar da savaşmadan geri döndüler.51

C. Muzafferiddin’in Ölümü

Muzafferiddin Gökböri 630/1232'de Erbil Kalesi'nde ölmüştür.52 Ölümü üzerine yıllardan beri Erbil'de hüküm sürmüş olan Begtekin oğullarının yönetimi sona ermiş ve Erbil de Abbasi Halifesinin topraklarına ilhak olunmuştur.53

Muzafferiddin, İslam dinine yapmış olduğu büyük hizmetleriyle ün kazanmıştır. Hele mevlit münasebetiyle her yıl düzenlediği törenler, tarihçiler tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır.54 Hatta bu zamanda Erbil'e yakın bölgelerden büyük bir kitle halinde fakih, sofu, vaiz, hafız, şair ve saire halkın bu törenlere katılmak amacıyla Erbil'e geldiklerini biliyoruz.55 Her yıl Şam'a mal ve mücevherler göndererek Haçlı memleketlerinde esarette bulunan Müslüman askerlerini satın alan Muzafferiddin, bunları Erbil yakınındaki Beyt un-nar köyünde misafir ediyor, sonra bunlara elbise ve mal vererek memleketlerine gönderiyordu.56 Çok hayırsever olan Muzafferiddin, yoksullara sadaka veriyor, onları giydiriyordu. Onun bununla ilgili olarak yaptığı sosyal müesseseleri de dikkate şayandır.57 Bununla birlikte Muzafferiddin, zalim bir hükümdar olarak vasıflandırılmış ve halktan zorla mal sızdırdığını bazı tarihçiler yazmıştır.58

Muzafferiddin zamanında Erbil'de kültür faaliyetlerine bakılırsa bunun da çok gelişmiş olduğu görülür. Erbil, Muzafferiddin sayesinde öteki İslam merkezleri gibi aydın ve bilgin kişilerin merkezi haline gelmiş59 ve burada birçok bilim adamı, yazar ve şair de yetişmiştir.60 Muzafferiddin, Hanefi ve Şafii fakihleri için Erbil'de bir medrese de yaptırmıştır.61

Erbil, Muzafferiddin döneminde elde ettiği şöhreti orta çağ boyunca hiçbir zaman kazanamamıştı.62

3. Begtekinlerden Sonra Erbil

Muzafferiddin'den sonra Halife tarafından Erbil'e atanan valilerin birçoğuna dair bilgimiz olmasına rağmen, burada birkaç Türk valisi tanıyoruz. Erbil'in fethinden sonra Halife, Basra valisi Emir Şemseddin Bategin (Baytegin?)'i buraya göndermişti.63 Fakat 633 (1235) ve 634 (1236) yıllarında Erbil'in Moğol saldırısına uğradığı64 sıralarda burada kimin vali olarak bulunduğunu bilmiyoruz.

El-Havadis ul-Cami´a yazarına göre, 637 (1239)'de buranın emiri Ay-demir el-Aşkar (Sarışın Aydemir) görevinden alınarak yerine Hilleli Emir Meklebe getirilmişti.65 Fakat bu da yerinde çok kalamadı. Ertesi yıl beceriksizliğinden dolayı atılarak66 yerine yine de bir Türk olan Aksungur Nasiri getirildi.67 Aksungur'un Erbil yönetiminde ne kadar kaldığını bilmiyoruz. Fakat 648 (1250)'de Erbil'de Halife tarafından Taceddin b. Salaya el-Alavi bulunuyordu.68 Bu zat, Hulagu tarafından 656 (1258)'da öldürülmüştür.69 Bunun üzerine Erbil Moğolların yönetimine geçmişti.70

Böriler (Dimaşk Atabeyliği) (1104-1154) / Doç. Dr. Gülay Öğün Bezer [s.846-855]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Böriler, Dimaşk Atabeyliği veya Toğteginliler olarak da adlandırılan, Dimaşk merkez olmak üzere, başlıca Hama, Hıms, Banyas, Efamiye, Serhad ve Tedmür gibi şehirlerde hüküm sürmüş bir siyasî teşekküldür.

Kurucusu olan Toğtegin Suriye Selçuklu meliki Tutuş'un hizmetinde bulunuyordu ve oğlu Dukak'ın da atabeyi idi.1 Tutuş, Büyük Selçuklu Devleti tahtı için girdiği mücadelede hayatını kaybetti (26 Şubat 1095).2 Tutuş'un yanında bulunan oğlu Dukak kaçarken, Toğtegin esir düştü. Tutuş'un diğer oğlu Rıdvan Halep'te, Dimaşk'a giden Dukak ise burada melik ilan edildiler (1095). Bir süre sonra serbest bırakılan Toğtegin de Dimaşk'a, Dukak'ın yanına döndü ve Tutuş'un karısı Safvetü'l-Mülk Hatun ile evlenip konumunu güçlendirmek suretiyle Dukak adına bütün idareyi eline aldı.3 Her iki melikin yanında bulunan Türk beylerinin tahrikleriyle tırmanan Halep-Dimaşk mücadelesinde, Dukak'ın ağabeyisinin üstünlüğünü tanımak zorunda kaldığı anlaşılıyor. Bu mücadelelerde ve gelişen diğer olaylarda, Toğtegin de daima Dukak'ın yanında bulunmuş ve onun adına Dimaşk melikliğinin bütün faaliyetlerinde aktif rol oynamıştır.4

1096 yılında başlayan ve sonuçları itibarıyla Türk-İslâm tarihini çok yakından ilgilendiren Haçlı ordularının Antakya'yı kuşatması üzerine Yağısiyan'ın yardımına koşan Dukak ve Toğtegin, el-Bara mevkiinde cereyan eden savaşta ağır kayıplar vererek ülkelerine dönmek zorunda kaldılar.5 Ancak Dimaşk kuvvetleri bir süre sonra Sultan Berkiyaruk'un emriyle Antakya'ya yardıma gelen Kürboğa idaresindeki Selçuklu ordusuna da katıldılar. Ordu ümera arasındaki ihtilaflar yüzünden dağılıp Antakya Haçlıların eline geçince, bir kere daha başarısızlığa uğramış hâlde, Dimaşk'a döndüler (Haziran 1098).6

Melik Dukak'ın İbn Ammar ailesinin idaresinde bulunan Cebele'yi kuşatması sırasında yaralanan Toğtegin, Dimaşk'a döndükten sonra Cebele hâkimi ile yaptığı anlaşma neticesinde şehri teslim alarak oğlu Börü'nün idaresine bıraktı (30 Temmuz 1101).7 Bu olay da başından beri Toğtegin'in Dukak üzerindeki nüfuzuna işaret eden mühim bir örnektir.

Toğtegin Kürboğa'nın ölümünden istifade ile Rahbe'nin ve Hıms valisinin öldürülmesi üzerine de buranın ele geçirilmesi sırasında da hazır bulundu. Bu hizmetlerine karşılık Dukak tarafından Hıms naipliğine atandı.8

Melik Dukak uzun süren bir hastalık sonucunda, Haziran 1104 tarihinde ölünce oğlu Tutuş, onun vasiyeti gereği Toğtegin tarafından melik ilan edildi. Ancak atabey bundan üç ay sonra Tutuş'un kardeşi Ertaş'ı melik tayin etti (17 Eylül 1104). Fakat Ertaş atabeyin Selçuklu meliklerini tasfiye edip kendi adına bir idare tesis edeceği endişesini taşıyordu. Ancak Ertaş asker toplamak niyetiyle

Dimaşk'tan gizlice ayrıldıktan kısa bir zaman sonra öldü. Yeniden Melik Tutuş adına hutbe okutan Toğtegin, rivayete göre, onun da eceli ile ölmesi üzerine, kendi adına bir siyasî teşekkül kurmaya muvaffak oldu.9

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun parçalanmasına muvazi olarak ortaya çıkan ve atabeylik adı verilen hakimiyetlerin ilk örneği olan Böriler 1154 yılına kadar, bölge dengeleri içerisinde mühim roller üslenerek, 1154 yılına kadar varlığını devam ettirdi.

Bu arada Haçlılar malûm olduğu üzere Yakın Doğu'da büyük başarılar elde etmiş Urfa, Antakya ve Kudüs başta olmak üzere, Suriye ve Filistin sahil şeridinde müteaddit devletçikler kurmuşlardı. Dimaşk atabeyliği toprakları ise neredeyse bütün Haçlı hakimiyetleri tarafından tehdit altında bulunuyordu. Kudüs'ten sonra Mısır'ın da tehdit altına düşmesi Fatımî yöneticilerini Toğtegin'den yardım istemek zorunda bırakıyordu. Haçlıların en küçük başarılarının kendi aleyhine bir gelişme olacağının şuurunda olan Atabey yardım hususunda tereddüt göstermedi. Emir Sabar idaresinde gönderilen 1300 kişilik bir kuvvet Askalon'da Mısır ordusuyla birleştikten sonra, Remle'ye hareket eden Kudüs kralı Baudouin ile, 27 Ağustos 1105'te karşılaştı. Bir gün süren şiddetli muharebe sonunda her iki taraf da ağır kayıplar vermekle birlikte Dımaşk ve Mısır kuvvetleri çekilmek zorunda kaldılar.10 Dimaşk askerleri geri dönüş yolunda Melik Ertaş'ın yardım ve himaye gördüğü Busra şehrini zaptedip atabeylik topraklarına kattılar.11

Baudouin'in Kudüs krallığının güvenliğini sağlamak gayesiyle inşa ettirdiği 'Âl-'Âl kalesi, güvenlik ve ticarî menfaatleri bakımından Dimaşk atabeyliğini tehdit eden bir mevkide bulunuyordu. Toğtegin bu kaleye hücum ettiğinde kendisini şehir dışında karşılayan Haçlı kuvvetlerini hezimete uğrattıktan sonra kaleyi tamamen tahrip ettirdi (24 Aralık 1105).12

Toğtegin bundan sonra da hakimiyet alanını ciddi biçimde tehdit eden Taberiye Kontluğu bölgesine, küçük bir kalenin alınmasıyla neticelenen bir akın düzenledi (1106-1107). Fakat bu harekat çerçevesinde sefere devam eden Emir Sabar'ın kuvvetleri Vadi Musa civarında Haçlıların baskınına uğrayarak mağlup oldular (1108).13 Taberiye kontluğu tamamen ortadan kaldırılmadığı sürece, atabeyliğin topraklarını tehdit etmeye devam etmesi doğaldı. Bu yüzden II. Taberiye seferine çıkmak zorunda kalan Toğtegin, büyük bir gizlilik içerisinde Baudouin'in yeğeni Gervaise'nin idaresinde bulunan bölgeye ulaştı. Taberiye yakınlarında vuku bulan muharebede Haçlı kuvvetleri ağır zayiat verirken, kont ve askerlerinin bir kısmı da esir düştü (1108). Taraflar arasında anlaşma sağlanamayınca kont da öldürüldü.14

Bunlara rağmen Haçlılar İslâm topraklarında ilerlemeye devam ediyor, öncelikli olarak da Akdeniz sahil şeridinin zaptını tamamlamak istiyorlardı. Toğtegin Haçlıların bu maksatla karadan ve denizden tazyik ettikleri Sayda'ya yardım göndermiş, Mısır donanmasının da yardımıyla düşman yenilgiye uğratılmıştı. Ancak tarafların birbirlerine karşı kesin üstünlük sağlayamadıkları bu dönemde, Kudüs kralı sahilde yürüteceği harekâtta serbest kalabilmek için Toğtegin'e elçiler göndererek anlaşma teklifinde bulundu. Dimaşk Atabeyliğine dair müstakil bir çalışması bulunan merhum Prof. Dr.

Coşkun Alptekin, Dimaşk-Mısır güzergâhında işleyen kervan yolunun emniyeti ve atabeyliğin ticarî çıkarları da bu anlaşmanın yapılmasını gerekli kıldığını söyler.15 1108 yılında akdedilen ve Taberiye bölgesindeki bir arazinin mahsulünün Dimaşk ve Kudüs ile bu arazinin sakinleri olan çiftçiler arasında paylaşılmasını öngören; Steven Runciman'ın da tamamen ticarî mahiyette olduğunu düşündüğü bu anlaşma, iki tarafın birbirlerine karşı askerî faaliyetlerine engel olamamıştı. Nitekim söz konusu anlaşma Baudouin'in 1113 yılında atabeylik topraklarına saldırmasıyla ihlâl edilecektir.16

Trablus'a tâbi ve İbn Ammar'a ati müstahkem kalelerden birisi olan Arka Haçlılar tarafından tazyik ediliyordu. Kale nâibinin isteği üzerine Arka'ya gönderilen kuvvetler nâibi bertaraf edip kaleye hakim oldular ise de, Toğtegin'in takviye birliklerini göndermekte gecikmesi, Haçlı kuvvetlerini bölmek için onlara ait el-Akma kalesine saldırmasına rağmen, Arka'nın Haçlıların eline geçmesine yol açtı. Atabey, Kont Guillaume idaresindeki Haçlı birliklerinin ani baskınına uğrayarak mağlup oldu (1109).17

Bölgedeki Haçlı istilası yayılırken Temmuz 1109'da Trablus da düştü. Bunu Banyas ile Trablus'un eski sahibi İbn Ammar'a ait Cebele'nin kaybı takip etti (Mayıs 1110). Toğtegin kendisine sığınan kale sahibine Dimaşk-Ba'albek yolunda bulunan Zabdanî kalesini ikta etti.18 Tuğtegin bundan sonra Rafeniye'yi tehdit eden Haçlılar'a karşı harekâta girişerek şehrin muhasara edilmesine imkân vermedi. Bununla birlikte Toğtegin Antakya prinkepsi ile el-Munaytıra ve İbn Akkar kalelerinin Haçlılara terki, el-Bika bölgesi ürününün üçte birinin verilmesi; Masyar, et-Tufan ve el-Ekrad kalelerinin her yıl vergi ödemesi kaydıyla anlaşma yapmak zorunda kaldı.19

Haçlıların egemenlik alanlarını giderek genişletmeleri üzerine Selçuklu sultanı Muhammed Tapar, bütün bölge hâkimlerinin Musul valisi Mevdud komutasında sefere çıkmalarını emretti. Ahlatşah Sökmen ve Mardin Artuklu beyi İlgazi'nin de katıldığı Türk ordusu Mayıs 1110'da Urfa'yı kuşatmak üzere geldi. Erzak takviyesi bulunmayan şehir zor duruma düştü. Bunu haber alan Haçlı ve Ermeni kuvvetleri Kudüs kralının emrinde yardıma geldiler.

Türk ordusu taktik gereği Harran'a çekilirken Toğtegin de kalabalık bir orduyla Fırat kenarına gelerek karargâh kurdu. Harran'a doğru gitmekte olan Türk ordusunu takibe koyulan Haçlılar, bunun biri harp hilesi olduğunu anlayıp dönmek istediler ise de Türk birliklerinin baskınından kurtulamadılar. Haçlıların beş bin kadarı kılıçtan geçirilirken, bir kısmı da Fırat nehrinde telef oldu. Türk ordusu buradan Urfa'ya yöneldi, ancak şehir takviye edilmişti. Karargâhından gelişmeleri izleyen Toğtegin kuvvetlerini kuşatmaya katılmak üzere Urfa önlerine gönderirken, kendisi muhtemel bir Haçlı saldırısına karşı Dimaşk'a döndü. Selçuklu ordusu da Urfa muhasarasından bir netice alamadan dağılmak zorunda kaldı.

Toğtegin Kudüs kralının topraklarına saldıracağına dair haberler gelmesi üzerine kuvvetlerini muhtelif mıntıkalara sevk ederek yolları denetim altına aldırdı. Bu sayede taraflar arasında bir çatışma olmadı ise de; Kudüs krallığı ile evvelce yapılmış olan barış anlaşmasının teyidi yoluna gidildi.

Haçlı saldırılarının giderek şiddetlenmesinden dolayı bölge yöneticileri bu sırada Bağdat'ı ziyaret etmekte olan Sultan Tapar nezdinde teşebbüste bulunarak yardım istediler. Selçuklu ordusu sultanın emriyle Emir Mevdud idaresinde Harran'da toplandı. Ordu Tell-Başir'i kuşatmak için harekete geçtiğinde Tapar'ın emrini alan Toğtegin de Halep önlerine geldi. Burada Selçuklu komutanları ile görüşen atabey, onların bu seferi ve Haçlı meselesini gereği kadar ciddiye almadıkları kanaâtine vardı. Gerçekten de Selçuklu ordusu emirler arasındaki çekişmeler ve bazı beylerin hastalıkları dolayısıyla hiçbir netice alamadan dağıldı.20 Toğtegin buna rağmen orduyu Trablus'a sevk etmeye gayret etti ise de başaramadı.

Selçuklu ordusunun çekildiğini öğrenen Kudüs, Ankakya ve Trablus Haçlı kuvvetleri taarruza geçtiler. Toğtegin ve Emir Mevdud, Haçlıların kuşattığı Şeyzer şehri sahibinin yardım çağrısına uyarak harekâta devam ettiler. Ancak ufak çaplı bazı çatışmalardan sonra kışın yaklaşması üzerine ülkelerine döndüler (Eylül 1111).21

Bu müdahale dolayısıyla Şeyzer kuşatmasında başarısızlığa uğrayan Kudüs kralı Baudouin, bu defa da Fatımîlere bağlı Sur liman şehrini kuşatmaya karar verdi. Şehrin valisi Anuştegin Mısır'dan yardım gelmesi ihtimalinin zayıf olduğunu görerek Toğtegin'e, yardım ettiği taktirde şehri kendisine vereceğini bildirdi. Toğtegin'in gönderdiği 200 kişilik yardım kuvveti muhasaradan önce şehre girmeye muvaffak oldu. 29 Kasım 1111'de Sur kuşatıldığında atabey de Haçlıların dikkatini kendi üzerine çekmek için önce Banyas'a, sonra da Savad'daki el-Habis'e saldırdı. Sonuncu kale şiddetli bir savaşla alındı ve içindekilerin tamamı kılıçtan geçirildi. Atabey Haçlıların kara ikmâl yollarını kestikten başka, Sayda limanına taarruz ederek, bir çok gemiyi tahrip edip denizden aldıkları takviyeyi de engelledi. Baudouin, seyyar kulelerle taşınan muhasara araçları da müdafiler tarafından imha edilince sonuç alamayacağını anlayarak çekildi (Nisan 1112). Dimaşk'a dönen Toğtegin valinin şehrin kendisine teslim edileceği yolundaki vaadine rağmen Sur üzerinde bir hak iddiasında bulunmadı.22

Ancak Toğtegin'in çekilmesinden sonra Baudouin yeniden Sur'u kuşatma hazırlıklarına girişti. Sur halkı ise önceki yardıma ve sonuçlarına bakarak yine ona müracaat etmeyi kararlaştırdılar. Ayrıca şehrin atabeye verileceğine dair yazılı bir belge de verdiler. Atabey bu sırada Hama'da Meliki Rıdvan ile görüşmekte olduğundan, Dimaşk'ta yerine bıraktığı oğlu Böri ve Banyas valisi Mesud ile görüşen Sur heyeti, bu defa da destek almaya muvaffak oldu. Sur, Banyas valisi tarafından teslim alındıktan sonra Toğtegin de büyük bir yardım birliği gönderdi. Atabey şehrin kritik mevkiinden dolayı Fatımîlere karşı tavır almayı uygun görmedi. Hattâ Mısır'a heyet göndererek şehrin kendilerine bırakılacağını, ancak donanma ile takviyenin şart olduğunu bildirdi. Gerçekten de Ağustos 1113'te Sur'a gelen Mısır donanması yiyecek ve malzeme takviyesi yaptı. Kral bunun üzerine kuşatmayı kaldırdığı gibi, Sur valisi ile bir anlaşma da yapmaya mecbur oldu.23

Baudouin 1113 ilkbaharında Dimaşk atabeyliğine bağlı el-Besaniye bölgesini yağmalayarak 1108 yılında yaptıkları anlaşmayı bozdu. Daha önce de Dimaşk'tan Mısır'a gitmekte olan bir ticaret kervanı vurulmuş, yolların güvenliği iyice bozulmuştu. Toğtegin bu gelişmeler üzerine Emir Mevdud ve Melik Rıdvan'a müracaatla yardım isteğinde bulundu. Mevdud bu çağrıya derhâl olumlu cevap verdi.

Yanında Artuklu İlgazi'nin oğlu Ayaz ve Sincar sahibi Arslantaş'ın oğlu Temirek olduğu hâlde Suriye'ye hareket etti. Kral Bunun üzerine Tell-Başir kontundan yardım isterken, bazı tavizler vermek suretiyle, Toğtegin'i bu harekâtın dışında tutmak istiyordu. Bu mümkün olmayınca ordusunu Antakya ve Trablus kontlarının katılımıyla takviye etti. Haçlı ordusu Taberiye'nin güneyinde ilerlemekte iken Türk ordusunun ani baskınına uğradı. Haçlılar iki bin kadar kayıp verirken kral da esir düştü. Fakat Türk askerlerince tanınmadığı için kaçarak ordusunun bakiyesiyle Taberiye'ye sığındı. Haçlılar etrafları sarıldığı için birkaç gün burada mahsur kalırken, Türk birlikleri Kudüs ve Yafa havalisine akınlar yaptılar. Etraftaki ekili arazi tahrip edilirken Haçlılara ait hayvan sürüleri götürüldü. Mevdud bu sefer sırasında pek çok ganimetler kazanan ordusunun yardımcı birliklerini ülkelerine görderirken kendisi Suriye'de kaldı.

Bu seferden sonra Haçlılara tâbi olan bazı Arap kabileleri, saygınlığı artan Toğtegin'e itaat arz ettiler. Ancak Melik Rıdvan'ın bu çağrıya, sefer sona erdikten sonra sadece yüz kişilik sembolik bir kuvvet göndermesi atabeyi kızdırdı. 1112 yılında yaptıkları anlaşma gereği konulan Melik Rıdvan'ın adını, Dimaşk'ta okunan hutbeden çıkardı. Atabey Toğtegin ile Mevdud birlikte Dimaşk'a döndüler (5 Eylül 1113).24

Toğtegin tarafından bir müddet Dimaşk'ta misafir edilen Mevdud, şehir dışında Babü'l-Hadid önündeki ovada ordugâhını kurduktan sonra da, her Cuma namazı için Dimaşk'a geliyordu. Mevdud, 10 Ekim 1113 Cuma günü namazı müteakip yanında Toğtegin ve kalabalık bir maiyetle camiden çıkarken, sadaka istemek bahanesiyle kendisine yaklaşan bir Batınî tarafından şehit edildi. Bu ölüm muhtelif dedikodulara sebep olurken, atabey de töhmet altında kaldı ve Sultan Tapar ile ilişkileri gerginleşti.25

Bu arada Kudüs kralı da Taberiye seferinden sonra, Dimaşk atabeyliği ile 1108 yılında yaptıkları, fakat kendisinin ihlâl ettiği barış anlaşmasını yenileme talebinde bulundu. Eski anlaşma, Taberiye seferi sonunda Toğtegin'in ele geçirdiği yerlerin kendisinde kalması şartıyla, aynen yenilendi (1114).26

Atabeyi Baudouin ile anlaşmaya icbar eden bazı sebepler de vardı. Halep meliki Rıdvan 10 Ağustos 1113 tarihinde ölünce yerine geçen 16 yaşındaki oğlu Alp Arslan düzeni sağlayabilmek için atabeyden yardım talep etmiş; hattâ şahsen Dimaşk'a gelmek zorunda kalmıştı. Meliki hürmetle karşılayıp hutbeye Sultan Tapar'dan sonra onun adını da koyduran Toğtegin, Melik ile birlikte Halep'e geldi (Mart 1114). Atabey şehirde bazı düzenlemeler yaptı ise de, muhalif ümeranın tahriki ile büyüyen karışıklıklar yüzünden Dimaşk'a dönmeyi tercih etti. Halep'te devam eden olaylar ise bir müddet sonra melikliğin yıkılması ile sonuçlandı.27

Mevdud'un öldürülmesinden sonra Musul valiliğine Aksungur Porsukî'yi tayin eden Sultan Tapar, bölge hakimlerine de onun emrinde Haçlılara karşı yürümeleri emrini verdi. Sultan kendisi de oğlu Mesud komutasında bir miktar asker gönderdi (1114). Mevcudu 15.000'i bulan Türk ordusu Mardin civarına geldiğinde, İlgazi Bağdat şahneliğinden azli dolayısıyla kırgın olduğu sultana karşı

tavrını, bu orduya oğlu Ayaz idaresinde yalnızca üç yüz kişilik bir birlik göndermek suretiyle izhar etti. Aksungur Urfa havalisine düzenlediği akınlarını tamamladıktan sonra Ayaz'ı hapsedip Mardin çevresini yağmalattı. İlgazi, Melik Mesud idaresindeki Selçuklu ordusuna baskın düzenleyerek oğlunu kurtardı, Porsukî ağırlıklarını dahi bırakmak suretiyle kaçtı (1115).

Sultana karşı giriştiği bu cüretkâr tavrının cezasız kalmayacağını bilen İlgazi, Mevdud'un öldürülmesi dolayısıyla şaibe altında kalan Toğtegin'e ittifak teklif etti. Dimaşk'a gelen İlgazi atabeyle anlaşmakta güçlük çekmedi. Toğtegin'i İlgazi ile birlikte hareket etmeye sevk eden en mühim amil hiç şüphesiz, Haçlılara karşı mücadelede bundan önceki seferlerde tecrübe ettiği Selçuklu ümerasından ümidini kesmiş olması ve İlgazi'nin bu ittifak sayesinde kendisine sağlayabileceği Türkmen gücüne duyduğu güven ve ihtiyaçtır. Fakat Toğtegin ve İlgazi, yalnızca ikisinin gücünün sultana karşı koymaya yetmeyeceği düşüncesiyle Haçlıları da içine almak suretiyle ittifak çemberini genişlettiler.[28] İlgazi bunun üzerine daha fazla kuvvet toplamak için Mardin'e gitti.

Sultan Tapar Haçlılara karşı savaşması ve asi ümeranın tedibi gayesiyle bu defa Porsuk b. Porsuk'u görevlendirdi. Bu sırada Halep'in yönetimini ele geçirmiş olan Lu'lu el-Hadim'in, şehri Sultan Tapar'a teslim etmek istediğini bildirmesi üzerine Porsuk Halep önlerine geldi. Lu'lu bu defa Toğtegin'i davet ile şehri teslim etmeyi teklif etti. Atabey ve İlgazi iki bin kişilik bir kuvvetle Haleb'i Selçuklu ordusuna karşı korudular. Toğtegin Lu'lu ve adamlarına Halep karşılığında Dimaşk havalisinde iktalar verdi. Emir Porsuk bunun üzerine Dimaşk'a bağlı Hama ve Rafeniye'yi zapt ederek buraları Kırhan b. Karaca'ya verdi. Bu gelişmelerden endişeye kapılan Toğtegin ve İlgazi Antakya prinkepsi Roger de Salerne'ye giderek yardım istediler. Durumu menfaâtleri açısından uygun bulan Kudüs kralı ve Trablus kontunun da katılımıyla kalabalık bir Haçlı ordusu harekete geçti. Bu, bundan önceki ve sonraki çeşitli ittifaklar, Müslüman veya Hıristiyanlar için, Haçlı Seferinin yarattığı dinî havaya rağmen, çoğu kere siyasî menfaatlerinin daha öncelikli olduğunu ortaya koymaktadır.

Antakya'da toplanan müttefik ordu Selçuklu ordusuna saldırmaya cesaret edemedi. Ordular iki ay kadar karşılıklı bekledikten sonra ülkelerine döndüler. Selçuklu ordusu Haçlılara karşı harekâta devam etmek isterken Tell-Danis mevkiinde mağlup olup çekilmek zorunda kaldı (14 Eylül 1115).[29] Haçlılar seferlerine devamla Toğtegin'i ait Rafeniye'yi de işgâl ettiler. Ancak Selçuklu ve Haçlı ordularının bölgeden ayrılmasından sonra şehre ani bir baskın düzenleyen atabey, burayı geri almaya muvaffak oldu (22 Ekim 1115).[30]

Bu son seferde Selçuklu ordusu atabeyliğe bağlı Hama, Rafeniye ve Haçlılara ait birkaç küçük kaleyi zapt ettikten sonra geri çekilmiş; fakat Toğtegin de maksadının sınırlarını aşan bu faaliyetlerinden dolayı pişman olmuştu. Atabey bu sırada Bağdat'ta bulunan Sultanın muhtemel bir tedip seferine karşı, özür dilemek için 9 Nisan 1116'da Bağdat'a hareket etti. Şehrin dışında Sultanın adamları tarafından karşılanan ve affa mazhar olan Toğtegin, hil'at ve hediyelerle de taltif edildi. Toğtegin bu ziyaret sırasında Suriye valiliğine tayin edildiğine dair bir menşur da aldı. 29 Temmuz 1116'da Dimaşk'a dönen Toğtegin bu menşur ile kendisinin ve oğullarının Suriye'deki hakimiyetinin temellerini atmış oldu.[31]

Musul valisi Aksungur Porsukî 1116 yılında Haçlılar'a karşı düzenleyeceği sefer için Toğtegin'in yardımını istemek üzere Dimaşk'a geldiğinde saygıyla karşılandı. Bikâ havalisine saldıran Trablus kontu Pons'un üzerine yürüyen Aksungur ve Toğtegin idaresindeki Türk ordusu, hazırlıksız yakaladığı Haçlı ordusuna ağır kayıplar verdirdi. Üç binden fazla şovalye kılıçtan geçirilirken pek çok esir ve ganimet elde edildi Toğtegin ve Aksungur birlikte Dimaşk'a döndüler ve bundan böyle de Haçlılara karşı birlikte hareket etmeyi kararlaştırdılar.32

Bu arada 1117 yılı başlarında Musul valiliğinden alınarak kendisine Halep ve Rahba ikta edilen Aksungur Porsukî'nin Halep'e sahip olması mümkün olmadı. Şehir bir ara İlgazi'nin eline geçti ise de oğlunu rehin bırakarak şehirden ayrılmak zorunda kaldı. Aksungur'a yardım etmek üzere onunla birlikte Halep önlerine gelen Toğtegin de, Haleplilerin Antakya'daki Haçlılardan yardım istemesi yüzünden çekilmek zorunda kaldı. Ancak bu defa Haçlıların Halep çevresini yağmalamaları Haleplilerin Toğtegin'den yardım istemesine sebep oldu. Dimaşk'tan ordusuyla ilerleyen atabey Haçlıları buradan ayrılmaya icbar etti.33

Kudüs kralının Mısır'a tâbi Askalon'u hedef alması Mısırlıların Toğtegin'den yardım istemesine yol açtı. Atabey, kralın Mısır seferine çıkmasının ardından Yermük bölgesine indi. Bu sefer sırasında hastalanan kral ise Kudüs'e döndükten sonra öldü. Yeni kral seçimi dolayısıyla zamana ihtiyaç duyan Haçlılar Baudouin'in ölümünü ancak 15 gün sonra haber alan Toğtegin ile anlaşmak istediler. Ancak Haçlıların müşkil durumunun farkında olan atabeyin ileri sürdüğü ağır şartların reddedilmesi üzerine anlaşma mümkün olamadı. Bunun üzerine Taberiye'ye yürüyen Toğtegin yedi bin kişilik Mısır ordusuyla birleştikten sonra savaşa hazır vaziyette iki ay bekleyip, hiçbir çatışmaya girmeden Dimaşk'a döndü (1118 Haziran). Urfa kontu Baudouin'in Kudüs krallığına seçilmesiyle yeniden herekete geçme imkânı bulan Haçlılar Habîs kalesini ele geçirip etrafı yağmalamaya devam ettiler. Atabeyin bu küçük düşman birliğine karşı görevlendirdiği oğlu Böri, girdiği çarpışmada kuvvetlerinin bir kısmını kaybedip mağlup olarak Dimaşk'a döndü.34

Atabey Toğtegin oğlunun yenilgisi ve Haçlıların yeni taarruz hazırlıkları karşısında Halep'te bulunan İlgazi'den yardım istedi. Dimaşk'ta buluşup görüştükten sonra İlgazi ve Toğtegin Mardin taraflarından Türkmen birlikleri toplamak için oraya gittiler (Aralık 1118). Bölgede bu çerçevede görüşmeler yapan Toğtegin Mayıs-Haziran 1119'da ülkesine dönerek yardımcı güçlerin gelmesini beklemeye başladı. İlgazi harekete geçtiği sırada Haçlıların Halep'i kuşattığı haberini alarak buraya yöneldi. İlgazi Kınnesrin'de atabeyi beklemekte iken Antakya sahibi Roger, Kudüs ve Trablus askerinin iltihakını beklemeden dört bin yedi yüz kişilik bir kuvvetle Tell-Afrin önlerine geldi. İlgazi bu fırsatı değerlendirerek Roger'in ordusuna ani bir baskın düzenledi. Ordugâhında kuşatılan Roger yarma harekâtında başarılı olamayınca savaşı kabule mecbur oldu. Antakya prinkepsinin ordusu bozguna uğrarken, kendisi dahil askerlerinin büyük bir kısmı imha edildi.

Toğtegin Artah kalesini kuşatmakta olan İlgazi'yi bir müddet bekledikten sonra ona katıldı. Birlikte Esarib'e yürüyüp şehri amânla teslim aldılar. Akabinde Zerdana kalesi de ele geçirildi. Türk ordusu bu savaşlarda muazzam ganimetler elde etti. Türk kuvvetleri bu başarılarına mağruren etrafa

dağılarak harekâta devam etmek istediler. Ancak durumdan haberdar olan Kudüs kralı Trablus kontunun da yardımını alarak Tell-Danis'e geldi (13 Ağustos 1119). Atabey ve İlgazi yanlarındaki askerin azlığına rağmen savaşı kabule mecbur kaldılar. Toğtegin Trablus kontluğu askerini püskürttükten sonra, Zerdana kalesini geri almayı planlayan bir başka Haçlı birliğini de pusuya düşürüp hezimete uğrattı. Ordular bir süre daha çarpıştıktan sonra, geneli itibarıyla Türk ordusu açısından başarılı, fakat kesin bir sonuç alınamayan bu seferi tamamlayarak ülkelerine döndüler.35

Dimaşk'a dönen Toğtegin Melik Dukak'ın annesi olan karısı Safvetü'l-Mülk Hatun'u kaybetti.36 Atabey buna rağmen 1120 yılı baharında Antakya prinkepsliği topraklarına hücum eden İlgazi'ye katıldı. Ordusuyla Tell-Danis'te konaklamakta olan Kudüs kralı Türk birliklerince kuşatılınca Tell-Mısrin'e çekildi. İki tarafın kuvvetleri birbirine denk idi. Atabey bu durumda onlarla savaşmaktansa çekilmelerine imkân tanınmasını istiyordu. Nitekim bir süre sonra iki ordu da savaş alanından ayrıldılar.37

Yalnızca İbnül'-Esir'de (X, 594) yer alan bir kayda göre, Toğtegin ertesi sene Temmuz-Ağustos 1121'de Haçlılara karşı çok başarılı bir sefer daha tertip etti. Pek çok ganimetler elde eden atabey bunlardan Halife ve Sultan Sancar'a da gönderdi.

Toğtegin 1123 yılı Nisan ayı sonunda Hıms'ı geri alma girişiminde bulundu. Ancak Kırhan b. Karaca'nın Erzen beyi Toğan Arslan'dan temin ettiği yardım yüzünden bu teşebbüsü akamete uğradı.38 Ancak aynı sene içerisinde daha önce Porsuk b. Porsuk tarafından zapt edilmiş olan ve Mahmud b. Karaca'nın idaresinde bulunan Hama'yı istirdat etti.39

Toğtegin'in Haçlıların evvelce defalarca muhasara ettiği Sur'un müdafaasına etkin bir şekilde katıldığı ve 1113 yılında Banyas valisi Mesud'u buraya vali tayin ettiği görülmüştü. Ancak vezirinin değişmesiyle Sur'la ilgili politikaları da değişen Fatımîler, valiyi azl ve hattâ hapsettiler. Toğtegin bu hususla ilgili olarak Mısır'a bir elçilik heyeti gönderdi. Haçlılar ise bu gelişmeyi değerlendirerek şehri yeniden kuşatmaya karar verdiler. Durumdan haberdar olan Fatımî halifesi ise, şehrin valilik menşurunu bir kere daha atabeye gönderdi. Böylelikle mesuliyeti Toğtegin'e yüklemiş oluyor ve Dimaşk atabeyliğinin emniyeti bakımından da çok önemli olan bu şehir için gereken her şeyin yapılacağı biliniyordu. Nisan-Mayıs 1124'te denizden de takviye alan Haçlılar Sur'u muhasara ettiler. Sur ağır muhasara araçları ile tazyik edildiği sırada Toğtegin Banyas'a geldi. Mısır'a durumu bildiren ve acil yardım çağrısı ihtiva eden mektuplar gönderdi ise de bir sonuç alamadı. Toğtegin şiddetle muhasara edilen şehirde kıtlık başlaması sebebiyle Haçlılara teslim edilmesine karar verdi. Yapılan anlaşmaya göre isteyenler taşınabilir malları ile şehri terk edebilecek, isteyenlerse kalacaktı. Toğtegin şehir halkının emniyet içerisinde çıkışını sağlamak üzere, Haçlı ordusunun karşısındaki ordugâhında duruma nezaret etti Böylece Sur, 8 Temmuz 1124 tarihinde, düşmanların eline geçmiş oldu.40

Aksungur Porsukî ikinci defa Musul valiliğine tayin edilmesinden sonra, 1125 yılında Halep'i ele geçirmiş; böylelikle Haçlılar ile yakın temas kurmuştu. Halep'in güvenliği açısından Haçlılara karşı daha aktif bir politika takip etmek isteyen Aksungur Porsukî bahar aylarında ileri harekâta başladı. Yardımını istediği Toğtegin ile Hama'da birleştikten sonra birlikte Kefertab'ı aldılar. Buradan Halep yakınlarındaki el-'Azaz'a geldikleri zaman Kudüs kralı II.Baudouin karşılarına çıktı. Birkaç küçük çatışmadan sonra Haçlıların taktik gereği çekilmesi Türk ordusunun düzenini bozdu. Buna rağmen şiddetli çatışmalarda iki taraf da ağır kayıplar verdiler. Türk ordusu mağlup olarak çekilirken, Haçlılar verdikleri zayiat sebebiyle kendilerinde onları takip edecek gücü bulamadılar. Ancak kral Kudüs'e dönmeyerek Dimaşk atabeyliği topraklarına saldırılara girişti. Etraftan acil yardım talebinde bulunan Atabey, 25 Ocak 1126'da Mercü's-Suffar'da Haçlılar'la savaşa girdi. Haçlı piyadelerinin büyük kayıplarına karşılık Türk süvarileri bozguna uğradılar. Toğtegin salimen Dimaşk'a dönebildi ise de; bu yenilgi yüzünden Trablus kontu Pons Rafeniye'yi muhasara ettiğinde yardım için müdahale imkânı bulamadı. Dolayısıyla atabeyliğe ait bu mühim hudut şehri de Haçıların eline geçmiş oldu.41

Toğtegin bu arada 1126'da Haçlılarla mücadelesinde işbirliği yapmak zorunda kaldığı Batınîlere, Haçlılara karşı bir üs olması ümidi ve arzusuyla Banyas kalesini vermişti (17 Aralık 1126).42 Bu husus Toğtegin'in inançlarıyla ilgili bir tercih olmayıp, çok müşkil bir durumda iken, kerhen yapılmış bir anlaşma idi. Kaynaklar atabeyin onlarla Batınîlerle tanışıklığı olan veziri ve İlgazi'nin tesiri ile yakın ilişki içerisine girebildiğini söylemektedirler.

El-'Azaz savaşından döndüğünden beri hasta olan Toğtegin, artık hayatından ümidini kesince atabeyliğin ileri gelenlerini toplayıp, yerine oğlu Tacü'l-Mülk Böri'nin geçmesini vasiyet ettikten sonra, 11Şubat 1128 tarihinde vefat etti.43

Toğtegin'in yerine Dimaşk atabeyliği tahtına oturtulan Böri, onun sağlığında Ba'albek valisi ve Dimaşk nâibi olarak idarî tecrübe kazanma fırsatı bulmuştu. Yukarıda ifade edildiği gibi Toğtegin, veziri Tahir b. Sa'd el-Mezdakanî'nin de teşviki ile, Banyas şehrini Haçlılar'a karşı bir üs olmak üzere Batınîler'e vermişti. Ancak Batınîler atabeyin ölümü üzerine bu ümitleri boşa çıkardılar. Haçlıların Dimaşk'ı zapt etmesine yardım etmelerine karşılık kendilerine Sur'un verilmesi kaydıyla onlarla gizli anlaşma yaptılar. Böri bu gelişme ve Batınîlerin Dimaşk'da taşkınlıklarını arttırmaları sebebiyle, bazı mutemed adamlarıyla gizli bir plan yaptı. Bu çerçevede öncelikle vezirini ortadan kaldırdı, sonra da Batınîlere karşı şiddetli bir tenkil hareketinde bulundu (Eylül,1129). Onların Dimaşk'taki etkinlikleri böylece önemli ölçüde azaltıldı ise de Böri'ye karşı düşmanlıkları, intikamlarını alana kadar devam etti.

Haçlılar Batınî desteğinden mahrum kalmalarına rağmen ilerlemeye devam ettiler. Trablus, Antakya ve Urfa kontluğuna bağlı birleşik kuvvetler Dimaşk yakınında konakladılar. Onların Havran civarını yağmalamak üzere çıkardıkları bin kişilik kuvvet Böri'nin zamanında müdahalesiyle imha edildi (Ekim-Kasım 1129). Bu başarı Haçlıların Dimaşk kuşatmasını kaldırmalarına yetti.44

1127 yılında, Selçuklu sultanı tarafından Musul valiliğine tayin edilen İmadeddin Zengi, çok kısa bir zamanda, Halep başta olmak üzere bütün Suriye'ye egemen olma mücadelesine girmiş ve Toğtegin'in ölümü de onu bu isteğini gerçekleştirme yolunda bir hayli umutlandırmıştı. Zengi'nin Halep'te idareye el koyduktan sonra, diğer Musul valileri gibi, karşı cihat ve yardım çağrısında bulundu. Dimaşk'tan beş yüz kişilik bir kuvvet gönderen Böri, Hama valisi olan oğlu Sevinç'e de kendi askerini de alarak Zengi'ye katılması emrini verdi. Zengi tarafından önce iyi karşılanan Sevinç ve adamları daha sonra tutuklandılar. Zengi böylece korunaksız bir duruma düşürdüğü Hama'ya yürüdü ve şehri kolaylıkla zapt etti (24 Eylül 1130). Böri'ye ihanet edip kendi emrine giren Hıms hakimi Kırhan b. Karaca'yı da hapseden Zengi, onu Hıms'ı teslim etmeye zorladı ise de kışın yaklaşması üzerine muhasarayı kaldırmak mecburiyetinde kaldı.

Bu sırada Halife'ye isyan etmiş olan Arap emiri Dübeys b. Sadaka, Böri'ye tâbi Serhad şehrinin ölen valisi Gümüştegin'in karısıyla evlenmek ve burayı ele geçirmek üzere ilerlerken yolunu şaşırarak Böri'nin askerlerince yakalandı. Halifenin Dübeys'i kendisine göndermesi yolundaki isteğine rağmen; Böri, Zengi'nin elli bin dinar para ve oğlu Sevinç'i serbest bırakma teklifini cazip bularak Dübeys'i ona teslim etti (1 Kasım 1131).45 Bu olay Halife-Sultanlar mücadelesinin dengeleri açısından önemli olup, Dübeys daha sonra Sancar'ın emriyle, Halifeye karşı serbest bırakılacaktır.

Böri hakimiyetinin başından beri oldukça başarılı bir çizgi takip ediyordu. Ancak Dimaşk'ta giriştiği Batınî temizliği dolayısıyla onların hedefi haline gelmişti. Şehirde alınmış olan bütün tedbirlere ve devamlı zırh giymesine rağmen, 7 Mayıs 1131 tarihinde bir suikaste uğramaktan kurtulamadı. Boynundan ve böğründen aldığı yaraların tesiri ile ömrünün son biri yılını hasta olarak geçirdi ve 6 Haziran 1132'de Dimaşk'ta vefat etti.46

Böri'nin ölümünden sonra yerine veliaht gösterdiği oğlu Şemsü'l-Mülük İsmail geçti. Ancak hakimiyetinin hemen başında, bazı kalelere el koyma girişimi yüzünden kardeşi Muhammed ile çatışmak zorunda kaldı. İsmail onu mağlup etti ise de affederek görevinde bıraktı (Kasım 1132).47

Atabey İsmail'in bundan sonraki icraatı, Toğtegin tarafından Batınîler'e verilen, ancak onların Haçlılar'a terk ettiği Banyas şehrinin geri alınması oldu. Şehrin mukavemetini kıracak teçhizatla girişilen bu kuşatma kısa sürede sonuçlandı ve Banyas yeniden atabeylik topraklarına katıldı (15 Aralık 1132).48 İsmail bundan sonra da Atabey Zengi'nin Haçlılar ile meşgul olmasından istifade ederek Zengi tarafından daha önce zapt edilmiş olan Hama'yı da istirdat etti (Ağustos 1133).

İsmail'in Şeyzer'i muhasara etmesi Haçlıların dikkatini yeniden Dimaşk'a çekti. Kudüs kralı Fulk'un Havran'ı yağmalamasına mukabil, Atabey İsmail de Akkâ, Nasıra ve Taberiye bölgelerine akınlar tertip etti. Haçlılar bunun üzerine Havran'dan çekilmek zorunda kalırken, Türk ordusu zengin ganimetler elde etti.49

Atabey İsmail başarılı bir dış siyaset yürütmesine rağmen, sert yönetimi ve koyduğu ağır vergiler yüzünden halk tarafından pek sevilmiyordu. Bir av partisinde başarısız bir suikaste uğraması onu

daha da şüpheci ve acımasız bir hâle getirdi. Atabeyliğinin bazı ileri gelenleri ve hattâ kardeşi Sevinç'i ortadan kaldıran İsmail, ölüm korkusu ile ne yapacağını bilmez bir durumda, şehri teslim etmek üzere Zengi'yi davet etti. Halkın endişeye kapılmasına yol açan bu teşebbüs, İsmail'in annesi Safvetü'l-Mülk Zümürrüt Hatun'un emriyle giderilmesine sebep oldu (30 Ocak 1135).50

İsmail'in yerine kardeşi Şihabeddin Mahmud getirildi. Ancak Zengi'de bu arada İsmail'den gelen daveti fırsat addederek, hazırlıklarını tamamlayıp süratle yola çıktı. Zengi'nin şehre gönderdiği elçilere iyi muamelede bulunan Mahmud, bu davetten kendisinin mesul olmadığını beyan ederek geri dönmesini istedi. Ancak Zengi Dimaşk'ın 15 km. kadar güneyinde kamp kurup kuşatma hazırlıklarına başladı. Şehirde de gerekli savunma tedbirleri alınıyordu. Dimaşk'ın dış mahallerinde cereyan eden küçük çaplı çarpışmalardan bir netice alamayacağını anlayan Zengi, yanındaki Selçuklu meliki Alp Arslan adına hutbe okutulması şartıyla çekilmeyi kabul etti. Ancak Zengi'nin ayrılmasından sonra bu şarta uyulmadığı anlaşılıyor.51 Zengi'nin bu isteği, Selçuklu meliklerinin atabeylerin kendi hakimiyetlerini güçlendirmek için nasıl kullanıldıklarını da açıklamaktadır.

Bu olaydan bir müddet sonra Hıms hâkimi Humartaş, Zengi tarafından tehdit edildiği için şehri Atabey Mahmud'a teslim etmeye karar verdi. Görüşmeler neticesinde Tedmür'ün Humartaş'a verilmesi karşılığında Hıms yeniden Dimaşk atabeyliğine bağlandı. Hıms Zengi'nin Halep nâibi Savar'ın müdahalesine rağmen, kuvvetli bir garnizon ve erzak stoklarıyla takviye edildi (29 Kasım 1135). Bununla birlikte bütün Suriye'yi kendi idaresinde birleştirmek isteyen Zengi bundan sonra da zaman zaman şehri taciz etmeyi sürdürdü.

Zengi bu hayalini savaşla gerçekleştiremeyeceğine kani olunca, sulh yoluyla bazı teşebbüslerde bulunmaya karar verdi. Atabey Mahmud'a sürekli elçiler gönderen Zengi, onun annesi Zümürrüt Hatun ile evlenme teklifinde bulundu. Nihayet Zengi'nin teklifi Dimaşk'ta uzun müzakereler sonunda kabul edilirken, Hıms da Hatun'un çeyizi olarak, Musul atabeyliğine bırakıldı (31 Mayıs 1138).52

Dimaşk atabeyliği ümerasından isfahsâlâr Bazvac 1137 yılı ilk baharında Türkmenler ile takviye edilmiş bir orduyla Trablus kontluğu topraklarına girdi. Trablus kontu Pons ile Bişhop Gerald'in de esir düştüğü, pek çok ganimetlerin elde edildiği bir akın düzenlendi. Emir Bazvac Temmuz 1137'de ise Kudüs krallığı topraklarından Nablus'a, iç kaleye sığınanların ancak canını kurtarabildiği ve şehrin büyük ölçüde yağmalandığı bir sefer daha düzenledi.53 Atabey Mahmud da Haçlıların Banyas çevresini yağmalamaları üzerine sefere çıktı, ancak Haçlılar geri çekildiği için herhangi bir savaş vuku bulmadan Dimaşk'a döndü.

Atabey bundan çok kısa bir zaman sonra Ermeni asıllı üç hizmetkârı tarafından, uyurken katledildi (23 Haziran 1139). Bu olayın isfahsâlâr Muineddin Üner ile atabeyin kardeşi Cemaleddin Muhammed'in tertibi olduğuna dair bazı ip uçları vardır.54

Üner ölen atabeyin Ba'albek valisi olan kardeşi Cemaleddin Muhammed'i süratle Dimaşk'a getirterek tahta oturttu. Kendisi ise atabey tarafından vezirliğe atandı. Üner ayrıca neredeyse adetten

olduğu üzere atabeyin annesi ile evlenmek suretiyle konumunu güçlendirdi. Bunun üzerine atabeyin kardeşi Behramşah Zengi'ye iltica etti. Melik'in annesi Zümürrüt Hatun da onu Dimaşk'ı zapt etmeye teşvik ediyordu. Bu müsait durumu değerlendiren Zengi hemen Dimaşk atabeyliği topraklarına girerek şiddetli bir muhasara neticesinde Ba'albek'i zapt etti (20 Ekim 1139). Buradan Dimaşk'a yürüyen Atabey, karşısına çıkan kuvvetleri mağlup edip Muhammed'e, Dimaşk mukabilinde istediği bir yeri vermek şartıyla anlaşma önerdi, ancak teklifi reddedildi. Zengi içeri soktuğu casusları vasıtasıyla sahip olmayı tasarladığı şehirde kendisine karşı şiddetli bir direniş olacağını anlayarak, kuşatmadan şimdilik vazgeçti. Atabey Muhammed bu hadiseden kısa bir süre sonra yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 29 Mart 1140 tarihinde öldü.55

Vezir Üner atabey Mahmud'un yerine onun oğlu Mücireddin Abak'ı geçirdi. Bu sayede atabeylik üzerinde zaten mevcut olan nüfuzunu arttırma imkânı buldu. Ancak Dimaşk'ta meydana gelen bu değişiklik Zengi'yi bir kere daha şehri zapt etme hususunda ümitlendirdi. Zengi'nin Dimaşk yakınlarında karargâh kurması atabeyliğin ileri gelenlerini Haçlılar ile ittifak etmeye zorladı. Üner Kudüs kralı Fulk ile, senede yirmi bin dinar ödemek ve Zengi'nin zapt ettiği Banyas'ın istirdat edildikten sonra Haçlılara terk etmek şartıyla anlaşma yaptı. Kral da bunun karşılığında Zengi'ye karşı askeri yardımda bulunacaktı. Üner'in vaat ettiği paranın bir kısmı hemen ödenirken, Zengi'yi kendileri için tehdit olark gören Haçlı liderlerinin hemen hepsi ona karşı harekete geçtiler. Banyas şehri Dimaşk, Antakya ve Trablus kuvvetlerinin müşterek harekâtı sonunda alındıktan sonra anlaşma gereği Haçlılara bırakıldı (Haziran 1140). Zengi bu durumda Ba'albek'i de tehdit altında görerek Şehrizor havalisinden getirdiği Türkmenlerle şehri takviye etti. Ancak Zengi Dimaşk'ı kuşatmaktan vazgeçmedi. Haçlı desteğine rağmen şehrin iaşe imkânlarının neredeyse yok edilmesi Abak'ı, Zengi'nin hakimiyetini kabule mecbur bıraktı. Adının Dimaşk'ta hutbede okunmasını kabul ettiren atabey bir kez daha istediği sonucu alamadan ülkesine döndü.56

Zengi'nin 1144 yılında Urfa'yı fethi Avrupa'da yeni bir Haçlı seferi tertiplenmesine sebep olurken, Atabeyin 14 Eylül 1146'da şehit edilmesi ülkesinin Musul ve Halep merkez olmak üzere ikiye bölünmesine yol açtı. Dimaşk atabeyliği veziri Üner, bu durumdan yararlanarak Ba'albek'i geri aldı (Ekim 1146).

Babasının Halep ve havalisindeki topraklarına egemen olan Nureddin Mahmud, Haçlıların büyük bir tehlike oluşturmasından dolayı, kendisini Dimaşk cihetinde emniyette hissetmek istiyordu. Bu yüzden Atabey Abak ile bir dostluk anlaşması yaptı.57 Bu anlaşma mucibince, Üner'in Havran bölgesinde bulunan Serhad kalesini muhasarası sırasında, Nureddin Mahmud bizzât yardıma geldi. Şehrin valisi Altuntaş'ın Kudüs kralından yardım istemesi üzerine harekete geçen Haçlılar, Bara'da müttefik Türk kuvvetlerince mağlup edildiler. Bosra, ardından da Serhad atabeylik topraklarına katıldı (Haziran 1147).58

Urfa'nın fethi dolayısıyla yola çıkan II. Haçlı orduları Türkiye Selçuklu topraklarında büyük kayıplar verdikten sonra kutsal topraklara ulaştıklarında hem Nureddin Mahmud, hem de Dimaşk atabeyliği ile savaşmak kararına vardılar. Zira Haçlıların Nureddin Mahmud ile savaşları; böyle bir

durumda Dimaşk-Halep atabeylikleri arasındaki dostluk anlaşması gereği Abak'ın da Nureddin Mahmud'un yanında yer alması kaçınılmazdı. O halde iki düşmana karşı da savaş açılmalı idi. Haçlı ordusunun ilk hedefinin Dimaşk olması ihtimâline karşı surlar tahkim edilirken, düşmanın yolu üzerindeki iaşe imkânları da yok ediliyordu. Nihayet Temmuz 1148'de kalabalık bir Haçlı ordusu şehri muhasara etti. Emir Üner bir yandan komşu hâkimiyetlerden yardım isterken, diğer yandan da artık birer doğulu olan Hıristiyan liderlere verdiği rüşvetlerle muhasaranın gevşemesini sağladı. Dimaşk önlerinde gereğinden fazla zaman harcayan Haçlılar, yiyecek stoklarının da azalması üzerine buradan çekildiler. II. Haçlı ordusuna büyük ümitlerle katılan Alman imparatoru ile Fransa kralı ülkelerine döndüler.

Dimaşk, Halep ve Musul atabeyliği kuvvetleri, zaten Haçlılara karşı bir sefer hazırlığı içerisinde iken Trablus kontunun Toulouse kontuna karşı yardım istemesi üzerine Arima'ya yürüdüler. Toulouse kontunun zapt etmiş olduğu kale fethedilerek yıkıldı.59 Nureddin Mahmud Antakya bölgesinde akınlarına devam ettiği sırada, Kudüs krallığına bağlı kuvvetler de Dimaşk'a tâbi yerleri yağmaladılar. Atabey Abak hâlihazırda Musul ve Halep atabeylikleri ile barış yapmış olmasına rağmen, ilk fırsatta onlar tarafından da tehdit edileceğini biliyor ve Haçlılarla olan ilişkilerini biraz düzeltmek istiyordu. Kral III. Baudouin ile yapılan görüşmeler sonucunda iki yıllık bir barış anlaşması imzalanmış; fakat atabeyliğin güç kaybının bir göstergesi olarak da her yıl vergi ödeme şartı reddedilememişti (Mayıs 1149).60 Bununla birlikte Dimaşk'tan Nureddin Mahmud'un Antakya'ya karşı düzenlediği sefere de yardım birlikleri gönderilmişti.

Bu sırada kuvvetli şahsiyeti ve idare kaabiliyeti ile atabeyliğe güç kazandırmış olan Muineddin Üner 28 Ağustos 1149'da dizanteriden öldü. Atabey Abak'ın, Üner'den sonra başka bir emirin böylesine güçlenmesini istemeyerek, onun bütün yetkilerini uhdesinde toplaması Dimaşk'ta şehir reisinin başlattığı bir isyana sebebiyet verdi. Bu gelişme Nureddin Mahmud için bulunmaz bir fırsattı. Atabey bir yandan Abak'ın emirlerini kendi saflarına çekmeye çalışırken; diğer yandan da Haçlılara karşı bir sefere çıkıyormuş intibaı vererek Abak'dan bin kişilik bir kuvvet talep ediyor; böylelikle şehrin savunmasını zayıflatmayı umuyordu. Ancak Abak, Nureddin'in gerçekten böyle bir tasavvuru varsa bile, ona yardım etmesi halinde Kudüs kralı ile yapmış olduğu anlaşmayı ihlâl edeceği için olumsuz cevap verdi.

26 Nisan 1150'de Dimaşk'ı kuşatan Nureddin Mahmud, Haçlıların da yardım etmesi durumunda şehre girmenin imkânsızlığını anlayarak, hâkimiyetinin tanınması kaydıyla Abak ile anlaşma yaptı. Böylece, görünüşte Dimaşk atabeyliği Nureddin Mahmud'un tâbiyetine girmiş oluyordu.61 Fakat bu kadarını kâfi görmeyen Nureddin ertesi sene yeniden Dimaşk önlerinde göründü (Mayıs 1151). Bu defa şehri kesinlikle topraklarına katmak istiyordu. Ancak Kudüs krallığı askerinin yardıma gelmesi üzerine bu teşebbüsünde de başarısızlığa uğradı. Bununla birlikte Dimaşk-Kudüs birleşik kuvvetleri onun henüz bölgeden ayrılmamış olması dolayısıyla hiçbir karşı girişimde bulunamadılar.62

Nureddin Mahmud ise Dimaşk'tan çekildikten sonra Temmuz 1151'de Havran'dan başlayarak şehrin yakınlarına kadar akınlar yapmaya devam etti. Birkaç başarısız huruç hareketi sonunda direnmenin mümkün olmadığını gören Dimaşk ileri gelenleri Nureddin Mahmud'un görüşme teklifini kabul ettiler. Görüşmeler sonunda atabeyin Dimaşk üzerindeki egemenlik hakkını güçlendiren, Abak'ı onun nâibi konumuna düşüren bir anlaşma yapıldı (26 Temmuz 1151).63

Abak bundan sonra Nureddin Mahmud'un, Fatımîlerin elinde kalan son şehir olan Askalon'a yardım seferinde onun yanında yer almış; fakat kararsız ve tutarsız davranışlarıyla dikkat çekmişti. Askalon'un düşmesi üzerine Dimaşk'ın büsbütün tehdit altına girdiğini gören Abak, Kudüs kralı ile yeniden temasa geçti. Ancak bu teşebbüsüyle metbûnu ve bir bakıma da haddini aşmış oluyordu. Abak'ın tutumu şehirde huzursuzluk yaratırken adamları vasıtasıyla olayları yakından takip eden Nureddin Mahmud, 25 Nisan 1154 şehre girip kendi topraklarına kattı. Abak'a önce şahsi mallarını da alarak Hıms'a gitmesi için izin verdi ise de, sonradan vazgeçip Balis'i teklif etti. Bunun üzerine Dimaşk'tan ayrılan son atabey Abak, Bağdat'a giderek Halifenin himayesine girdi.1169'da vefat edene kadar burada yaşadı. Fakat Nureddin Mahmud'un Dimaşk'ı ele geçirmesi ve atabeyliğe bağlı diğer şehirlerin de teslim olmasıyla elli yıllık Böriler hanedanı tarihe intikal etti.64

Dimaşk atabeyliği elli yıllık kısa siyasî hayatında Suriye ve Filistin'de kurdukları hâkimiyetler vasıtasıyla İslâm toprakları içerisine bir nifak unsuru olarak giren Haçlılara karşı bir kalkan vazifesi yaptı. Böylece Antakya'dan Kudüs'e kadar uzanan bölgenin bütünüyle Haçlıların elinde birleşmesine engel oldu. Bununla birlikte Böriler Haçlılara karşı verdikleri bu yoğun mücadelenin yanında Halep ve Musul'un Türk hâkimleri tarafından da sürekli tehdit edilmekten kurtulamadılar.

Dimaşk atabeyleri bu kadar yoğun mücadeleler içerisinde olmalarına rağmen ülkelerinde iktisadî ve sosyal kalkınmayı da başardılar. Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında ivme kazanan medrese inşası geleneği atabeyliğin ileri gelenleri tarafından da devam ettirildi. Bu dönemde inşa edilmiş olan on üç medrese yanında mescitler, hamamlar ve su kanalları gibi eserlerin varlığı da bilinmektedir.

Dericilik ve kumaş dokumacılığı Dimaşk'ta çok gelişmiş olan iş kollarından idi. Her zenaat erbabının şehirde ayrı çarşıları bulunmakta idi. Böriler zamanında Dimaşk'ta buğday sapından kâğıt yapılan bir imâlâthane ile cam ve demir eritme fırınlarının varlığı atabeyliğin iktisadî seviyesi hakkında bir fikir vermektedir. Dimaşk'ın ayrıca etrafındaki zengin su kaynakları dolayısıyla canlı bir ziraat hayatı vardı.65

Kısaca söylemek gerekirse Toğteginliler de Büyük Selçukluların halefi olan diğer atabeylik ve beylikler gibi, yüksek bir medenî gelişmenin temsilcileri olarak, Türk ve İslâm tarihinde son derecede önemli bir rol oynadılar.

Muzafferüddin Gökböri'nin Siyasî ve Sosyal Faaliyetleri / Abdullah Ekinci [s.856-863]

Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Ortaçağ İslam dünyasını üç büyük tehlike tehdit ediyordu. Bu üç tehlikeden büyük küçük birçok devlet ve beylik etkilenmiştir. İlki, Sünni-Şii özellikle de Batini-İsmaili farklılaşmasıdır. Bu farklılaşmanın etkilerini Ortaçağ Türk İslam devletlerinde de görmek mümkündür.

Türk-İslam dünyasının maruz kaldığı ikinci tehlike ise Haçlı Seferleri'dir. Bunun neticesinde İslam dünyasında İslam-Hıristiyan mücadelesi denebilecek bir dönem başlamıştır.

Türk-İslam dünyasının maruz kaldığı üçüncü tehlike de tarihinin ilk asrından itibaren çeşitli sebeplerle İslam dünyasında parçalanmaların olmasıdır. İslam dünyasında irili ufaklı devletlerin kurulması ve aralarındaki çatışmalar ve bunlara ilaveten Müslüman toplumları ve devletleri aciz bırakan Moğol saldırılarıdır. Muzafferüddin Gökböri'de bu durumdan etkilenen idarecilerden biridir.

Muzafferüddin Gökböri, yukarıda genel bir çerçeve içerisinde anlatmaya çalıştığımız bu sorunlarla uğraşısını yalnızca siyasi mücadele tarzında vermemiş, sorunun sosyal boyutunu da ele alarak uğraş vermeye gayret göstermiştir. Sosyal alanında vermiş olduğu çabanın günümüz problemlerine de çözüm üretebilme özelliğinde olması konunun üzerinde ısrarla durulmasını zorunlu kılmaktadır. Muzafferüddin Gökböri'nin, bu faaliyetlerini incelemeye çalışalım.

A. Muzafferüddin Gökböri'nin Siyasî Faaliyetleri

I. Muzafferüddin Gökböri'nin

Tarih Sahnesine Çıkması

Merkezi Erbil olmak üzere Şehrizor, Hakkari, Tekrit, Sincar, Harran ve Urfa çevresinde hüküm sürmüş olan beylik Beyteginliler veya Erbil Beyliği şeklinde de adlandırılmaktadır.1 Beyliğe, Beyteğin adı, Musul Atabeyliği'nin en büyük komutanlarından ve idarecilerinden Zeyneddin Ali Küçük'nün babasına izafeten verilmiştir.2 Zeyneddin Ali Küçük'ün doğumu hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi verilmemiş olup, ölümü ise 1167'dir. Bazı kaynaklarda O'nun 100 yaşından fazla yaşamış olduğundan doğumunun 1063'de olabileceği söylenmektedir. Hayatı ile ilgili sınırlı bilgiler olmakla birlikte Atabek Zengi'nin babası Kasımüddevle Aksungur'un adamlarından olduğu ve bunun vefatından sonra onun on yaşındaki tek oğlu İmadeddin'in etrafında toplananlardan3 biri olduğu bildirilmektedir. İbn'ül Esir'in Bahir'de Zengi'nin babası Kasımüddevle Aksungur'un Suriye Meliki Tutuş tarafından öldürülmesi sırasında oğlu Zengi ile aynı yaşta olduğunu belirtmesi4 Zeyneddin Ali Küçük'ün 1085 yılında doğmuş olabileceği ihtimalini5 kuvvetlendirmiştir. Zeyneddin Ali Küçük, İmadeddin'in ölümüne kadar birlikte olmuşlardı. Zengi'nin Urfa fethine katılmış ve daha sonra Musul naibi Nasr-üddin Çakır'ın öldürülmesi üzerine Musul'a 1144'da naib olarak atanmıştı.

Zeyneddin Ali Küçük, 1146 yılında Zengi'nin ölümünden sonra O'nun çocuklarını ve Atabeyliğini koruyanlardan biri olmuştu. Bu amaçla Zengi'nin oğlu Seyfeddin'i Şehrizor'dan getirtip Musul'da babasının yerine oturtmuştu. Atabeyliğin Artuklularla yapmış olduğu savaşlara katılmıştı. Seyfeddin'in ölümünden sonra 1149'da Kutbeddin'in naibliğini ve ordu komutanlığını yapmıştı.6 Sultan Muhammed ile Halife arasındaki mücadelesinde dini kaygılarla pek ciddi bir şekilde davranmadı. Bu da Zeyneddin Ali Küçük'ün dini duygularla ne kadar hemhal olduğunu göstermektedir. 1159'da önceki yerlerine ilaveten Harran ikta olarak verildi. Bir insanda bulunması gereken hasletlerin çoğunu bünyesinde barındıran Zeyneddin Ali Küçük kahramanlık, merhamet, ahde vefa gibi hasletlerin yanında ilim ve edebiyatı teşvik etmişti. Zeyneddin Ali Küçük kahramanlığının yanında, çevresindekilere göstermiş olduğu pozitif tavırlarla tanınmakta idi. Musul'da bir cami ile kendi adını taşıyan Medreset'ül Zeyniyye'yi yaptırmıştı.7 Zeyneddin Ali Küçük, hayatının sonuna doğru kör ve sağır olmuştur. Bu yüzden elindeki yerleri Kutbeddin Mevdud'a teslim ederek Erbil'e çekildi. Çok geçmeden Eylül 1167 yılında da vefat etti. Musul'da Eski cami yanında kendisinin yaptırmış olduğu türbeye gömüldü.8

Zeyneddin Ali Küçük'ün ölümünden sonra yerine 14 yaşındaki oğlu Muzafferüddin Gökböri geçti. 1164'ten beri Erbil'in idare işleri Mücahiddin Kaymaz tarafından yürütülmekte idi. Muzafferüddin ile Kaymaz'ın arasının açık oluşu, daha muhtemel olan ise yürütmüş olduğu idari fonksiyonu sürdürmek amacıyla Kaymaz, Muzafferüddin'in idarecilikte yetersiz olduğunu Halife'ye bildirdi. Halife Nasır'dan Muzafferüddin aleyhine muvafakat aldı.9 Kaymaz bu destekten de cesaret alarak Muzafferüddin'i tevkif ederek yerine onun küçük kardeşi Zeyneddin Yusuf'u geçirdi.10

Erbil'i kardeşine kaptıran Gökböri bir müddet sonra 1173 yılında memleketinden, şikayet amacıyla Bağdat'a gitti. Uğramış olduğu haksızlığı anlatmak ve de hak aramak için gittiği Bağdad'da aradığı desteği bulamadı. Maksadına ulaşamayınca Musul'a Atabey Seyfeddin Gazi II'ye giderek onun hizmetine girdi. Seyfeddin Gazi amcası Nureddin Mahmud'un 1174 yılında ölmesi üzerine önceden Musul Atabeyliği'ne ait olan Cezire'deki toprakları geri aldı. Bu dönemde yapılan savaşlarda Gökböri'nin yardımını görmesinden dolayı Harran'ı O'na verdi.

II. Musul Atabeyliği Döneminde Gökböri

Nureddin Mahmud sonrası Zengilerin kendi aralarındaki siyasi mücadelelerde Gökböri'nin rolü azalmamış bilakis daha etkili olmaya başlamıştı. Dönemin iç hesaplaşmalarından yararlanmak isteyen Salahaddin Eyyubi Dımaşk ve güney Suriye'yi alarak bağımsızlığını ilan etti.11

Seyfeddin Gazi (1174) yılında İmadeddin Zengi'nin hakimiyetindeki Sincar üzerine yürüdü. Salahaddin Eyyubi yanlısı olan II. İmadeddin Zengi, Salahaddin Eyyubi yardımıyla Seyfeddin Gazi'yi zorunlu olarak Musul'a çekilmeye itti. Gökböri, Seyfettin Gazi ve Salahaddin Eyyubi'nin 1175'teki Hama yakınlarında bulunan Cibab Türkmen'deki mücadelesinde Musul ordusunun sağ cenahının kumandanlığını yapmıştı.12 Gökböri, Eyyubi ordusunun sol kanadını bozguna uğrattı, fakat onun bu taarruzu bir sonuç vermedi. Taarruzun ertesi güne ertelenmesi, ardından hemen hücuma geçen

Selahaddin Eyyubi'nin başarısı ile sonuçlanmış ve taraflar arasında Salahaddin'in Buzaa, Membiç ve Azaz gibi aldığı yerlerin karşılığında antlaşma yapıldı.13

III. Eyyubiler Döneminde Muzafferüddin Gökböri

A. Gökböri'nin Salahaddin Eyyübi'ye İntisabı

II. Seyfeddin Gazi ölünce yerine kardeşi İzzeddin Mesud geçti. Bundan kısa bir süre sonra Halep, Eyyubiler döneminde Muzafferüddin Gökböri, Emir Melik Salih İsmail'de öldü. İsmail ölümünden önce ülkesinin amcasının oğlu olan Mesud'a verilmesini vasiyet etmişti. Mesud, merkez Halep olmak üzere Melik Salih'e ait yerleri almak için yola çıktı. Ancak kardeşi Sincar Emiri II. İmadeddin Zengi, Sincar'a karşılık Halep'e sahip olmayı istedi. Bunun reddedilmesi halinde de Selahaddin Eyyubi'yi davet etmekle ile tehdit edildi. Mesud bunun üzerine öncü olarak Muzafferüddin Gökböri'yi Halep'e yollamıştı. Fakat Halep kale komutanı Emirek Candar ile Emir Şazibaht Gökböri'nin şehre girmesine mani oldular. Zaten II. İmadeddin Zengi'nin komutanı Tuman al-Yaruki'ye kaleyi teslim etmişlerdi. Emir Tumek'in işe karışması karşısında zor duruma düşen Gökböri, Musul'dan yardım istedi. Bölgedeki dengelerin etkili olması nedeniyle Atabey İzzeddin Mesud, Salahaddin'in öfkesinden çekindiği için Halep'e yardım göndermemiş üstelik Halep'i kardeşine terk etmişti.14

Gökböri'nin eskiden beri hasım olduğu Mucahiddin Kaymaz, İzzeddin Mesud tarafından Musul'daki işlerinin başına getirildi. Mücahiddin Kaymaz ile Gökböri arasındaki kırgınlık nedeniyle Gökböri, 1182'de Salahaddin'e yakınlaştı.15 Ona yazdığı mektupta Fırat'ı geçtiği takdirde yardıma hazır olduğunu hatta el-Cezire'nin hiçbir direnme göstermeden kendisine tabi olacağını bildirerek onu Musul üzerine yürümeye teşvik etti.16

Salahaddin Eyyubi'nin esas gayesi Halep'i almak olduğu halde Muzafferüddin Gökböri'nin ısrarı üzerine fikrini değiştirdi. Fırat'ı geçip Cezire'ye girdiğinde Gökböri ona katıldı. Salahaddin Eyyübi'nin bu girişimi Musul Atabeyliği ve Artukluları endişelendirmiş, muhtemel bir saldırıya karşı Musul ve bazı önemli merkezlerde önlemler alınmıştır. Özellikle Urfa, önemli bir miktarda asker takviye edilmiş olmasına rağmen dayanamadı. Salahaddin Eyyübi, Urfa'yı Harrran'a ilaveten Gökböri'ye ikta etti.17 Cezire zaferi sonunda Musul düşmemesine rağmen Musul Atabeyliğinin itibarı zedelenmiş büyük kayıplara uğramıştı. Mısır ve Suriye'den dolayı Cezire'de de nüfuzu iyice artan Salahaddin Sincar tarafından Habur, Nusaybin ve Seruç karşılığında, 26 Mayıs 1183'te Salahaddin Eyyubi'ye Halep teslim edildi.18 Gökböri, Salahaddin'in Musul'u kuşattığı takdirde pek çok mal ile birlikte elli bin dinarda, para vermeyi vaad etti. Salahaddin Eyyubi'yi bu konuda ısrarla bir şekilde teşvik etti.19 Bunun üzerine Salahaddin Eyyübi, Nisan 1185 tarihinde Halep'ten çıktı. Gökböri O'nu Bire'de (Birecik) karşıladı, ancak birlikte Harran'a girdikleri zaman vermeyi vaad ettiği mal ve parayı vermekten kaçındı. Bunun üzerine ıkta'ları elinden alınan Gökböri hapsedildi. Fakat halkın tepkisi üzerine Salahaddin Eyyübi, Gökböri'yi serbest bıraktı.20 O'ndan aldığı Harran'ı iade etti.21 Salahaddin 22 Mayıs'ta Gökböri, kardeşi Zeyneddin Yusuf ile birlikte yanlarında Ceziret ibn Ömer

sahibi Sencerşah da olduğu halde ikinci defa Musul'u kuşattı. Ancak sonuçsuz kaldı. Salahaddin, Ahlat Beyi Sökmen'in ölümünü bahane ederek şehrin önünden ayrıldı ve Gökböri ile kardeşi Takiyüddin Ömer'i Ahlat'ı almakla görevlendirdi. Sökmen'in yerine geçen oğlu Begtemir, tehlikenin farkına vardığında Azerbaycan atabeyi Pehlivan'a tabiliğini arz etti. Birleşik Eyyübi ordusu son gelişmelerden ötürü bir şey yapamayarak bölgeden yalnızca Meyyafarikin'i almakla yetinerek1185'da geri döndüler.

Ekim-Kasım 1185'de Musul'a dönüldü.22 Salahaddin Eyyübi Musul'un çevre ile bağlantısını kesmek ve ilkbaharda yeniden kuşatmayı planlıyordu. Fakat hastalanması üzerine Harran'a gitmek zorunda kaldı. Musul atabeyleri elçilerinin Harran'a gelmesi ve antlaşma isteği üzerine Selçuklu sultanları adına okunan hutbenin Salahaddin Eyyübi adına okunması şartıyla anlaşma yapıldı.23 Salahaddin Eyyübi, Cezire'deki başarıları ve hastalığı sırasında Harran'da gördüğü yakın ilgiden memnun kalarak etkilendiği için, Gökböri'ye Urfa'yı yeniden ikta etti24 ve onu kız kardeşi Rabia Hatun ile evlendirdi.25

Bu dönemlerde Güneydoğu Anadolu'ya büyük bir kalabalık Türkmen gurubu geldi. Bu Türkmenler genellikle Musul-Rakka ve Urfa civarında kışlıyorlardı. Bu Türkmenlerin ansızın ortaya çıkmış olmaları, bu Türkmen gurubunun Horasan'dan gelmiş oldukları kanaatini uyandırmaktadır.26 Bugün Urfa ve çevresindeki bazı yer isimlerinin bu Türkmen gruplarının bağlı bulundukları aşiret veya beylerine izafeten verildiği tahmini bizde uyanmaktadır. Bu yer isimlerinin en başında hiç şüphesiz muhtemelen Zeyneddin Ali Küçük'e izafeten verildiği sandığımız tarihi Küçükler köyü27 gelmektedir. Bu açıdan Urfa ve çevresinde hüküm sürmüş olan beyliğin tarihi, Güneydoğu Anadolu'nun sosyal ve özellikle etnik meseleler göz önüne alındığında bölgesel açıdan da ehemmiyeti daha net bir şekilde ortaya çıkar.

IV. Haçlılarla Mücadele Döneminde Gökböri

Salahaddin Eyyübi, Suriye ve Cezire'yi hakimiyeti altında birleştirdikten sonra bölgede büyük bir problem olan Haçlılarla mücadele dönemi başladı. Haçlılarla yapılan mücadelede Salahaddin Eyyübi, Artuklu ve Musul atabeylerinin kuvvetleri yanında Erbil Beyi Zeyneddin Yusuf'u almıştır. Haçlılara karşı kurulan savunma ittifakında Urfa ve Harran emiri Gökböri'nin önemli bir yeri olmuştur. Gökböri 1190'a kadar Salahaddin'in haçlılarla mücadelesinde yanında yer almıştır. Bu savaşlarda özellikle Hittin muharebesinde fevkalade cesaret göstermiş ve asıl şöhretini bu vesile ile kazanmıştı. Karak kuşatmasında 1187 şark orduları, Musul ve civarından gelen kuvvetler kumandasında28 Sena el-Takuti ve Sarimüddin Kaymaz ile birlikte 29 Akka kalesi muhasarası ve tahribinde haçlıların Saffariyya bozgununda30 önemli bir rol oynamıştı. 30 Ekim 1187'de Kudus'ün fethinde Haçlılar tam anlamıyla hezimete uğramışlardır. Şehir fethedildiği zaman halka gayet iyi davranıldı. Fidye karşılığında taşınabilir eşyalar ile çıkıp gitmelerine müsaade edildi. Fidye veremeyip esir kalan beş bin kişiden bin kadar Urfa'lı Ermeni ve Süryani'yi Gökböri, kendi teb'ası oldukları gerekçesiyle fidyelerini vererek serbest bıraktırdı.31

Gökböri'nin katılmış olduğu Hıttin meydan muharebesindeki (4 Haziran 1187) yararlılığı hakkında çağdaşı müellif İbn Hallikan: "O, hiçbir şey yapmamış olsa bile, Hittin'deki hizmeti kendisine yeter",32 der. Bu da Gökböri'nin göstermiş olduğu hizmetlerin önemi için yeterli bir ifade olsa gerek. Selahaddin'in Mayıs 1188'de Antakya Prinkepsliği topraklarında fetihlere giriştiğinde de Urfa ve Harran Emiri Gökböri ve Sincar beyi İmadeddin Zengi ve kuvvetleriyle birlikte Onun yanında olduklarını görmekteyiz.33 Haçlıların 1190 yılı sonuna kadar, Akka kuşatmasında Salahaddin Eyyubi'nin cihad çağrısına uyarak Akka müdafaasına katılanlar arasında Musul ve Artuklu askerlerinin yanında Urfa ve Harran Emiri Muzafferüddin Gökböri ile kardeşi Erbil beyi Zeyneddin Yusuf'da vardı. Akka kuşatması Gökböri'nin yeni bir döneme geçmesini sağladı. Zeyneddin Yusuf 1190 yılında Akka kuşatması sırasında hastalanarak öldü. Gökböri, kardeşinin ölümü üzerine Selahaddin Eyyubi'den ıktalarını devretmek, elli bin dinada para vermek ve daha kalabalık bir orduyla yardım teklif etmek suretiyle, Erbil'i kendisine vermesini istedi. Salahaddin Eyyubi, O'na Erbil'den başka Şehrizor ve Karabeli'ni de ikta ederek gitmesine müsaade etti.34

Bundan sonraki dönemde Gökböri, Salahaddin'den gelen yardım çağrılarına cevap vermemiştir. Buna rağmen 1193 yılında Salahaddin Eyyubi'nin ölümüne kadar O'na tabi olarak kalmıştır.

V. Erbil ve Çevresinin

Gökböri'nin İdaresine Verilmesi

Gökböri, Salahaddin Eyyübi'nin ölümünden sonra bağımsız kaldı. Yaklaşık 44 yıl Erbil beyliğini müstakil olarak idare etti.35 Muzafferüddin Gökböri, ülkesini genişletme teşebbüslerini 1191 yılından itibaren başlatmış olduğunu görmekteyiz. Bu yılda Yıva Türkmen Kıpçakoğullarından Yakup oğlu İzzeddin Hasan'ın bölgesi Kerkük'e yürümüş ve Hasan'ı tevkif etmiştir. Halife Nasır li-Dinillah'ın devreye girmesi ile Hasan'ı serbest bıraktı ve ülkesinde geri geldi.36 1193'ten 1203'e kadar kaynaklar, Gökböri'nin faaliyetleri hakkında kayda değer bir bilgi vermezler. 1023 yılında Irak ve Suriye deki mücadelelere katılan hükümdarlar arasında yer alan Muzafferüddin 1205 yılında Azerbaycan'a doğru genişleme hareketine giriştiği görülmektedir. Azerbaycan atabeyi olan Ebu Bekir Özbek bin Cihan Pehlivan eğlenceye düşkün, idareyi ve halkı ihmal eden biriydi. İslam topraklarını yağma eden ve tahribata uğratan Gürcülerle mücadeleden kaçıyordu.37 Muzafferüddin Merağa hakimi Alaeddin Karasungur Ahmedili ile birlikte Azerbaycan üzerine sefer yapmak için anlaştı. Birlikte Tebriz'e yürüdüler.38 Ebu Bekir Rey, Hemedan ve İsfahan Beyi Aytoğmuş'un sayesinde bu tehlikeyi atlatabilmişti.39 Atabey Özbek ile İran'da Alamut ve başka bölgelerdeki İsmaililere karşı Halifenin meydana getirdiği ittifaka dahil oldular. İttifak ordusunu idare eden Gökböri, Mengli'nin bozguna uğratılmasında baş rol oynadı.40

Gökböri gerek Musul Atabeyliği'nin gerekse Eyyübilerin güç kazanmasını önlemek amacıyla ittifaklar kurmuştur. Bu amaçla 1210 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'a tabi oldu. Rabia Hatun'dan doğan iki kızını Nureddin Arslanşah'ın oğulları ile evlendirerek Erbil beyliği ile Musul atabeyliği arasında iyi münasebetler kurmaya çalıştı. Bu iyi ilişkiler, damadı İzzeddin Mesud

döneminde de devam etmiştir. İzzeddin Mesud'un ölümünden sonra diğer damadı İmaddedin Zengi'nin Musul atabeyi olması için çaba sarf etti. Bu nedenle Nureddin Arslanşah II. b. İzzeddin Mesud'u atabey sıfatıyla iş başına getiren Bedrettin Lu'lu ve müttefiki Eyyübilerle uzun bir dönemde mücadele etti.41 Bu çabalardan sonra Moğolların Anadolu'ya ilerledikleri yıllarda memleketi O'nlara karşı müdafaa etmek durumuna geldi.

1220 yılında Moğollar hareket üsleri olan Meraga'dan Erbil'e doğru ilerlemeye başlamışlar ancak, Muzafferüddin'in ülkesinin dağlık oluşu ve alınmasının güç olacağı düşüncesiyle, güzergahlarını Irak-ı Acem istikametine değiştirmişlerdir.42 Moğolların yollarını değiştirmelerine rağmen Gökböri, Moğol tehlikesine karşı Bedrettin Lu'lu ile düşmanlığına son vermiş ve bu arada Musul ve Bağdat'tan yardım istemiştir. Müttefik kuvvetler Dakuka'da 43 toplandılar. Fakat Moğolların taarruz etmeden Hemedan'a doğru uzaklaşmaları üzerine Muzafferüddin'in komutasındaki kuvvetler 618/1221'de dağıldılar.44 Daha sonra Muzafferüddin Gökböri'nin Eyyübi ailesinin iç çekişmelerine katıldığını görmekteyiz. 622/1225'in başlarında Moğollardan kaçan Celaleddin Harzemşah, Bağdat yakınındaki Ba'kuba üzerinden Dakuka bölgesini yağmaya başladığında Harzemşah'ı ikna ederek onu Azerbaycan bölgesine gitmesini tasfiye etti.45 Ekim 1230'da yeniden Erbil bölgesine gelen Moğollar Şehrizor ve çevresini tasfiye ettiler. Gökböri'de halifenin göndermiş olduğu bir miktar kuvvetle ordusunu Kerkük'te topladı. Ancak Moğolların geri çekilmesi üzerine savaş olmadı.

Mart 1154'te Musul Kalesi'nde doğan Muzafferüddin Gökböri 18 Ramazan 21 Haziran 1232 tarihinde yine bir kalede, Erbil kalesinde vefat etti. Vasiyeti gereği cenazesi Mekke'de kendisinin yaptırmış olduğu türbesine gömülmek üzere Hac kafilesi ile birlikte yola çıkarıldı. Ancak hac kafilesine yolda bedevi taarruzlarından endişe edilerek kafile yola devam etmemiş, bu nedenle Kufe'de gömülmüştür.46 Muzafferüddin Gökböri'nin erkek evladı ve halefi bulunmadığı için memleketinin hilafete intikalini arzulamıştı. Ölümünün ardından Mustansirin, Kuştemir kumandasındaki askerleri Erbil'e gelerek ülkeyi teslim almıştır.47

B. Muzafferüddin Gökböri'nin Sosyal Faaliyetleri

İslam Dünyası siyasi ve dini bir kargaşa içerisinde yüzüyordu. Siyasi ve dini otorite başlıca üç parçaya bölünmüştü. Bağdat'ta Sünni Abbasi Hilafeti, Mısır'da Şii Fatimi Hilafeti ve Endülüs Emevi Hilafeti olmak üzere bir bölünmüşlük mevcuttu. Bu üç ayrı siyasi ve dini otorite kendi otoritelerini yaymak amacıyla büyük çaba sarf ettiler. Özellikle Fatimiler İslam dünyasının bir çok bölgesine dailerini gönderdi. Dailer aracılığıyla kendi ideolojisini bilinçli bir şekilde yayma fırsatını buldular.

Dini ve mezhepsel anarşinin yaratmış olduğu tahribatlarla mücadele yöntemi olarak Muzafferüddin Gökböri'nin her yıl düzenli bir şekilde yapmış olduğu "Mevlid Şenlikleri" bu açıdan önemlidir. Gökböri'nin bununla da yetinmeyerek, İslam dünyasının değişik bölgelerinden şenliklere bir çok Müslüman grubun katılımını sağlaması ve devlet-ümmet bütünlüğünü koruması açısından kayda değer bir husustur. Muzafferüdin Gökböri'nin bu amaçlarla yapmış olduğu faaliyetleri ayrı başlıklar altında incelemek konunun kavranması açısından yararlı olacaktır.

I. Mevlid Şenlikleri ve Toplum Üzerindeki Etkileri

Müslüman toplumlar için Hz. Peygamber ile ilgili her şeyin ayrı bir önemi olmuştur. Bu manada Peygamberin hayatı ve yaşadığı yerler zamanla Müslümanlar için kudsiyet kazanan unsurlar olmuştur. Bu anlamda bir yer ismi olarak "doğum yeri" manasına Mevlüdü'n-Nebi kavramı kullanılmıştır. Hem peygamberin doğumu hem de doğduğu zaman olan 12 Rebiyü'l-Evvel, hem de doğduğu yer olan Mekke'deki mütevazi ev için kullanılır olmuştur.48 Fakat İbnü'l-Hallikan'ın Vefayatü'l-Ayan'daki "Kane ya' melu'l-mevlide seneden fi samini'ş-şehr"49 ve Es-Suyuti'nin "ve kad idda'a…'l-Fakihaniyyü…enne'amele'l-mevlid-i bid'at50 cümlelerindeki Mevlid kelimesi Peygamberin doğum gününü kutlamak için yapılan toplantı ve tören anlamında kullanılmış51 olması ilgi çekicidir.

Mevlid, "Hz. Muhammed'in doğumu menkibesi" manasına, Mağrib'li İbn Dıhye'nin İbn Hallikan'da tasvir edilen Erbil Bey'i Muzafferüddin Gökböri'nin yaptırmış olduğu Mevlid törenlerinde okutulmak üzere yazıp, Gökböri'ye takdim ettiği Kitabü'l-Tenvir Fi Mevlidi'l-Beşirin-Nezir (1232) adlı eserle ilgilidir. Bundan sonra Mevlid, Hz. Muhammed'in doğumu menkıbesi manasında kullanılmaya başlanılmıştır. Yine muhtemelen Erbil'deki törenlere dayanan Mevlid'in "Bayram ziyafeti" manası da, Muzafferüddin Gökböri tarafından Mevlid şenlikleri ile birlikte halkın tümüne ziyafet verilmesi ile olmuş olabilir.52 İslam tarihinde Muzafferüddin Gökböri'nin sergilemiş olduğu tarzda Mevlüd merasimlerini daha önce görmek mümkün değildir. Dört halife, Emeviler ve ilk Abbasi halifeleri döneminde de Peygamber'in doğum gününe izafeten resmi veya özel bir tören, şenlik ile ilgili kaynaklarda bir kayıt yoktur.

Erbil beylerinden Muzafferüddin Gökböri'nin, Zengiler, Eyyubiler dönemlerinde yapmış olduğu siyasi ve idari faaliyetleri O'nun devlet idaresi ve askeri mahareti hakkında önemli ip uçlarını verir. Ama Şii ve Batıni-İsmaili-Karmati propagandası altındaki İslam ülkelerinin yapması gerekeni yapamamış olmaları, O'nu Sünni anlayışı kabul eden toplumları psikolojik olarak tatmin edebilmek için sosyal faaliyetleri yapmaya itmiştir. Oldukça dindar olan Gökböri,53 bu faaliyetleri yaparken alimleri, sufileri korumuş ve meclislerine devam etmiş hatta sufilerle birlikte sema meclislerinde de raks etmiştir.

Gökböri, Hz. Peygamber'in doğumu münasebetiyle bir yıl 8 Rebî-ül-evvel, bir yıl 12 Rebî-ül-evvel olmak üzere büyük şenlikler düzenlerdi. Şenliklerin tarihinin yıldan yıla değişmesinin nedeni Peygamberin doğum tarihi ile ilgili iki rivayetin oluşudur. Kaynaklarda net olmamakla birlikte Gökböri'nin Erbil'de bulunduğu zamandan (Ocak 1288) beri yapılan bu şenlikler,54 Peygamber'in doğum günüden çok evvel başlardı. Her yılın Muharrem ayından başlayarak, İran, Cezire, Suriye, Anadolu özellikle de Gökböri'nin daha önce valilik yapmış olduğu bölgeler olan Nusaybin, Sincar, Harrran, Urfa ve diğer Müslüman memleketlerinden alimler, fakihler, sufiler, kurralar, şairler ve halk gruplar halinde Erbil'e gelir ve Göböri'nin bölgesinde toplanırlardı.55

Doğum şenlikleri değişik safhalara ayrılmıştı. Öncelikle doğum gecesi öncesi hazırlıklar ve eğlenceleri, ikinci safha olarak doğum gecesi etkinlikleri, üçüncü safha olarak Mevlid günü, son olarak da Mevlid sonrası olmak üzere dört safhada gerçekleşmekte idi.

Doğum gecesi öncesi hazırlıklar ve eğlenceleri; halkın katılımını sağlamak amacıyla halkın duygularına seslenecek mahiyette olacak unsurlardan da istifade edilmekte idi. Bunun yanısıra halkı bilgilendirmek için de farklı alanlardaki alim, sufi, kurra, fakih vaiz bilginlerden yararlanılmakta idi. Bunun yanı sıra vaizlere vaazler verilir hatta Gökböri de bizzat bu vaazleri dinlerdi. Bu amaçları elde edebilmek amacıyla Gökböri Mevlid gününden çok önce kale kapısından hankah kapısına kadar olan bölge içinde biri kendine, diğerleri de devlet erkanına olmak üzere, dört-beş katlı, yaklaşık yirmi adet ahşap kubbe hazırlatırdı. Sefer ayının ilk günlerinde kubbeler ihtimamla ile süslenir, katlarına muğanniler ve hayalciler yerleştirilirdi.56

Gökböri, ziyaretçileri özel bir şekilde süslenmiş kubbelere yerleştirerek ve onları musiki, şarkı, satranç, oyun ve hokkabaz gibi eğlencelerle meşgul olmalarını sağlıyordu.57 Muzaferrüdin Gökböri, her gün ikindi namazını kıldıktan sonra kubbelerden neler yaptıklarına bakar, hankahta kalarak, oradaki zikre katılırdı. Sabah namazının ardından, ava çıkar, öğleden sonra kaleye dönerdi. Şehrin sokaklarında haftalarca bir panayır canlılığı hüküm sürer, mevlid arefesi akşamı, namazdan sonra başlarında Gökböri olmak üzere her biri bir katır sırtına bağlanarak yükletilen büyük çapta tantanalı bir fener alayı şehrin kalesinden sufi hankahına doğru giderdi. Ertesi sabah halk, hankah'ın önünde toplanırdı. Hankahın önünde ayrıca vaizler için bir kürsü, hükümdara mahsus ahşap bir burç kurulmuş bulunuyordu. Pencereleri olan bu burç, Gökböri'nin orduyu, halkı ve vaizleri seyretmesine yarardı. Hükümdar bu kuleden hem vaazı dinlemek hem de kürsü etrafında ve meydanda saflar halinde duran halkı görebilmekte idi. Bu törende verilen vaazlerin konusu hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi olmamakla birlikte halkı dini, ahlaki konularda bilgilendirmeye yönelik olduğu muhtemeldir. Vaaz bitince Gökböri, ileri gelen misafirleri, fakihleri, vaizleri, kurraları ve şairleri kuleye çağırarak onlara hil'atler giydirir,58 ikram ve ihsanda bulunurdu.59 Peygamber'in doğum gününden iki gün önce yani 6 veya 10 Rebiülevvelde, kaleden sürülerle deve, inek ve koyun indirilir, şehri büyük meydanında kurban edilirdi. Gökböri, halka ziyafet vermek amacıyla bu kurbanları, kurulan büyük kazanlarda çeşitli yemekler halinde pişirterek halka dağıttırırdı.60 İleri gelen kişilere de Hankah içinde ziyafet verilirdi. Gökböri daha önceki geceler de olduğu gibi, ertesi geceyi de Hankah'taki zikir meclisinde geçirirdi.61

Mevlid gününde ise askeri bir geçit resmi ile beraber, meydanlara kürsüler konur, nutuklar söylenir, aynı zamanda sufilerin eliyle halka elbiseler dağıtılırdı. Kendiside vaiz ve şairlere hil'atler verir ve bu günü ikindiye kadar böyle geçirirdi. Aynı günün gecesinde sabaha kadar sema meclislerinde sema yapardı.62 Gökböri'nin semadan aldığı zevk ve keyfi hiçbir şeyden almazdı.63 Mevlid bayramı bitince, Erbil'de bu maksatla toplanmış olanlara memleketlerine gidebilmeleri için bir miktar para da verilirdi.

Bu şenliğin göz kamaştırıcı parlaklığını daha açık olarak anlayabilmek için, bu törenlere katılmış olan İbn Kesir'in vermiş olduğu bilgilere bakalım. İbn Kesir; mevlid şöleninde 5000 kızarmış baş,

10.000 tavuk, 30.000 sahan tatlı dağıtıldığını söyler. Toplam harcama miktarı olarak da 300.000 dinar sarf edildiğini64 belirtir. Aynı konuyla ilgili Sıbt b. Cevzi, mevlid şöleni için 300.000, hankahlar için 200.000, Dâr el-ziyâfe için 100.000, esirleri kurtarmak için 100.000, Hicaz için 300.000 dinar harcandığını belirtir.65 Bu rakamlar biraz abartılı olsa da Gökböri'nin yapmış olduğu buna benzer sosyal faaliyetleri yok saymaz. Bilakis kaynaklardaki bilgiler abartılı kabul edilse de benzer hizmetler bu dönemde yapıldığı darbı mesel mahiyetini almıştır. Daha önce yapıldığı kaydedilen Fatimi dönemi merasimleri bu boyutta ve içerikte olmadığı için ayrıca başka bir İslam ülkesinde bu tarzda bir şölen yapılmadığı için şölenlere katılan ilim adamlarının rivayetlerinin duygusal unsurları taşıması da doğaldır.

Gökböri ile Fatimiler'in yapmış olduğu merasimleri karşılaştırılması yapıldığında şu hususlar ön plana çıkar. Gökböri'nin yapmış olduğu şölenlere çok büyük sayıda tasavvuf erbabı katılırdı. Bunda Gökböri'nin sufilerle zikre katılması onlarla gecelemesi ve en önemlisi onlara vermiş olduğu değer etkili olmuş olabilir. Şölene halkın aşırı rağbeti, halk kendilerinden "Biri olarak" Gökböri'yi görmüşler. Halk İslamı diyebileceğimiz unsurları taşıyan hususların da şölende olması, çeşitli eğlence unsurlarının varlığı bunda etkili olmuştur. Halkın büyük gruplar halinde katılmasının belki de en başta gelen nedeni sufiler ile olan sıkı bağlarından kaynaklanmakta idi. Bu bakımdan şölenler ayrıca bir öneme haizdir. İlgiyi çeken diğer bir hususta Kahire'nin bayram günlerinde bulunmayan bir kandil alayı, katılanlara yemekler, çeşitli tatlılar, caizeler ve verilen vaazler mevcut olması idi.66 Bu şölen bu özellikleri ile daha sonra İslam ülkelerinin diğer bölgelerinde yapılan mevlidlerin başlangıcı sayılmaktadır.

İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde bu şenliğe katılan insanları düşünce, gönül açısından ve ayrıca yeme-içme gibi ihtiyaçlarının karşılanmış olması İslam dünyasının bütünlüğü açısından ayrıca bir öneme haizdir. İsmaili ve Alamut fedailerinin dini mefhumları hiçe saydığı, kutsal mekanların yağmalandığı ve hac için yola düşenlerin soyulduğu bir dönemde Gökböri'nin ve idaresindeki halkın dini hislerinin ifadesi açısından bu şölenlerin ayrı bir önemi olsa gerek. Farklı tarikatların kök salması bakımından da bu şölenlerin ayrıca değerlendirilmesi gerekli bir husustur.67

Şenliklerle ilgili değişik değerlendirmeler yapılmıştır. Bazı Avrupalı yazarlar, Gökböri'nin yaptırdığı şenlikler dolayısıyla, Doğum Gecesi Şenlikleri'nde fener alayları yapılmasına ve mumlar yakılarak, evlerin ve şehrin aydınlatılmasını Hıristiyan etkisi olarak belirtmişlerdir. Bu düşünceye göre Gökböri, haçlı savaşları münasebetiyle Hıristiyanlardan etkilenmiş ve Noel yortularını görüp, onu taklit etmiştir. Bu dönem Haçlı seferlerinin üçüncüsüne tesadüf etmektedir. Gökböri, Selahaddin Eyyubi ile birlikte, bu seferlere katılmış ve bir çok savaşlarda, şahsi cesaret ve kahramanlık örnekleri göstererek, haçlılara karşı galip gelmesini bilmişti. Bu manada Gökböri'nin haçlılarla kurmuş olduğu diyalog, dostça olan bir diyalogtan ziyade düşmanca bir diyalog idi. Ayrıca İslam ülkelerinde oldukça büyük sayıda Hiristiyan toplulukları yaşamakta olduğu gibi, İslam devletlerine bağlı Hıristiyan devletleri de vardı.68 Gökböri, Hıristiyanların Noel yortularını çok daha evvel birlikte yaşamış oldukları bu gruplardan alarak uygulamaya sokabilirlerdi. O'nun yapmış oldukları, Müslüman halkın dini

duygularına yönelik bir sosyal faaliyetten ve ayrıca halkı aykırı akımlara karşı bu şenlikler aracılığıyla bilinçlendirmeden başka bir şey değildi.

Şenliklerde Hıristiyan etkisini aramak yerine eski Türk törenlerindeki bir takım hatıraların tesiri olduğu daha gerçekçi olsa gerektir. Gökböri mevlid törenlerinden önce av eğlenceleri tertiplemişti. Hazırlık mahiyetindeki bu av törenlerinden döndükten sonra çok sayıda kurbanlar kestirerek mevlid ayinlerini, eski Türk (Sığır) ve Şölenleri ruhunu vermiştir. Eski Türklerde “Sığır”, dini sürek avıdır. Bu aylardan sonra yapılan “Şölenler” ise dini ziyafetlerdi. Bu ziyafetlerde şiir ve müziğin yer alması hem sürek avlarında hem de şölenlerde dini besteler çalınıp ilahiler söylenmesi ile Gökböri’nin mevlid törenleri arasında dikkate değer bir benzerlik vardır.69 Bu etkilerle, Gökböri’nin Şölenleri zenginleştirmiş olması daha muhtemeldir.

II. Muzafferüddin Gökböri’nin Sosyal Yardımlaşma Faaliyetleri

Muzafferüddin Gökböri’nin Erbil’de kurmuş olduğu sosyal yardım kurumları zamanının üstüne cıkmış hatta bazı unsurlarıyla da günümüz sosyal kurumlarını bile aşmış düzeydedir. O’nun yapmış olduğu sosyal içerikli faaliyetleri üç kategoride ele alabiliriz.

Birincisi, kendi idaresi altında ve diğer İslam ülkelerindeki ihtiyaç sahibi insanlara yardım elini uzatmasıdır. Bu amaçla yapılanları İbn Hallikan şöyle anlatmaktadır:

“…….Hayır işlerinde hiçbir kimseden duyulmayan güzel davranışları vardı. Her gün şehrin çeşitli yerlerindeki muhtaçlara ekmek dağıtırdı. Evine geldiğinde evinin yanında toplanmış olan muhtaçları yanına çağırır, yaz ve kış mevsimine göre onlara para keseleri verirdi. Keselerin içinde bir iki altın da bulunurdu. Kötürümler ve körler için dört ev kurmuş, bu evleri bu tür yardıma muhtaç insanlarla doldurmuş, onlara ihtiyaçları olan şeyleri tahsis etmişti. Her pazartesi ve Perşembe günleri bu kişileri ziyaret ederdi. Hepsinin odalarına giderek bir bir ihtiyaçları ve durumlarını sorardı. Onlarla şakalaşır, gönüllerini alırdı. Sokakta bırakılmış süt çocukları için süt anneleri tutmuştu. Bu evlerin işlevlerinin hakkıyla yapılması için tahsisatlar ayırmıştı. Her zaman evlerde oturanların durumlarını kontrol eder, tahsisattan ayrı olarak onlara nafaka dağıtırdı. Yine şehirde kendisi tarafından yaptırılan hastahane’yi ziyaret eder, her hastanın başında durup gecenin nasıl geçtiğini, nasıl olduğunu ve ne istediğini sorardı. Misafirler için ayrı bir ev, “Darü’z-ziyafe inşa ettirmişti. Dışardan gelen ilim adamları, fakirleri, sufileri ve başkaları burada kalırlardı…Buranın da özel tahsisatları vardı. Burada kalanlardan biri yola çıkacak olursa, yanına yiyecek ve diğer ihtiyaçları verilirdi.70

Şafii ve Hanefi fakihleri için birer medrese inşa ettirmişti. Sık sık buraya gelir, ziyafetler verir, orada geceler ve sema tertip ederdi. Sema meclisinde vecde gelince elbisesini çıkarır, hediye ederdi… Semadan aldığı zevki başka hiç bir şeyden almazdı. İçki kullanmaz, haram şeylerle meşgul olmazdı. Bu tür şeylerin şehre girmesine izin vermezdi.

Gökböri, mutasavvıflar için de iki Hankah yaptırmıştı. Buralarda devamlı oturan veya misafir kalan pek çok sufi bulunuyordu. Bayramlarda, kandillerde bu hankahlarda pek çok kimse toplanırdı.

Bunların ihtiyaçları için de tahsisatlar ve vakıflar ayırmıştı. Buralarda oturanlara sefere çıkarken yiyecekleri de mutlaka verilirdi. Gökböri sık sık bu sufilerin yanına gelir, sema gösterileri tertip ederdi. Her sene iki defa, itimat ettiği kimselerden meydana gelen bir heyeti sahil bölgesine gönderir, Frenklerin elindeki Müslüman esirleri fidye karşılığında kurtarırdı. Bu esirler yanına gelince her birine para veya mal verirdi…Her sene hacıların ihtiyacı olan malzemeleri taşıyan bir kervanı Hicaz'a gönderir, bu kervanla birlikte Hicaz'daki muhtaçlara dağıtılmak üzere 5000 veya 6000 altın gönderirdi. Ayrıca Arafat'a ilk kez su getiren, orada su sarnıçları yaptıran da Gökböri'dir.71

Muzafferüddin Gökböri, yalnız Müslüman olan ihtiyaç sahibi insanlara yardım elini uzatmamıştır. Aynı şekilde gayr-ı müslim gruplara da yardım elini uzatmıştır. Kudüs fethedildiği zaman halka gayet iyi davranıldı. Fidye karşılığında, taşınabilir eşyaları ile çıkıp gitmelerine müsaade edildi. Fidye veremeyip esir kalan beş bin kişiden bin kadarı Urfalı Ermeni ve Süryani idi. Muzafferüddin Gökböri, bu bin kadar Urfalı Ermeni ve Süryani'nin kendi teb'ası olduğu gerekçesiyle fidyelerini vererek serbest bıraktırdı.72

Sonuç olarak, Muzafferüddin Gökböri'nin bu kurtarma işlemi, devletin teb'asına karşı bir şefkati olarak görülmesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca hangi etnik gruptan, hangi dinden, hangi çoğrafya'dan olursa olsun, ihtiyaç sahibi insanlara yardım elini uzatmaya çalıştığını görmekteyiz. Gökböri'nin sergilemiş olduğu tavır ve oluşturmuş olduğu kurumlar, günümüz insanlığının sosyal problemlerine çözüm olabilecek hususları içermesi açısından da örnek alınabilecek faaliyetler olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Begteginliler: Erbil'de Bir Türk Beyliği (1132-1233) / Doç. Dr. Gülay Öğün Bezer [s.864-870]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Erbil Beyliği olarak da adlandırılan Begteginliler, bir Türk komutan olan Ali Küçük tarafından 1132 yılında kurulmuş; oğulları Zeyneddin Yusuf Yinaltegin ve Muzaffereddin Kökbörü zamanlarında bağımsızlaşarak, 1233 tarihine kadar varlığını korumuştur. Kaynakların Türkî ve Türkmanî olarak isimlendirdiği Begteginliler'in ataları hakkındaki mevcut bilgilerimiz, Ali Küçük'ün babasının adının Begtegin ve onun babasının İslamî adının da Muhammed olduğundan ibarettir.1 1094 yılında Halep valisi Kasimüddevle Aksungur, Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş tarafından öldürüldüğü sırada, Ali Küçük onun tek oğlu olan Zengi ile birlikte Halep kalesinde bulunuyordu.2 Ali Küçük bu tarihten itibaren, 1127'de Musul'da bir atabeylik kuracak olan İmadeddin Zengi ve onun ölümünden sonra da oğullarının hizmetinde bulunacaktır.

1131 yılında Irak Selçuklu sultanı Mahmud öldüğünde, onun iki oğlunun atabeyi olan Zengi Selçuklu meliklerinin birbirleriyle ve Halife ile olan mücadelelerine faal bir şekilde katıldı. Bu çerçevede Melik Mes'ud'un idaresinde bulunan Erbil'i muhasara etti. Zengi Mes'ud'un anlaşma yoluyla kendisine bıraktığı Erbil'i 1132 tarihinde hizmetinde bulunan Ali Küçük'e ikta etti.3 Erbil bu tarihten itibaren Ali Küçük'ün ve beyliğinin merkezi oldu. Türklerin bölgeye ilk gelişlerinden itibaren ve özellikle Selçuklu döneminde el-Cezire'nin diğer şehirleri gibi, Erbil ve havalisinin de Türkleşmeye başladığı görülmektedir. Nitekim Zengi 1127 yılında Halep'i zapt ettiği zaman, Erbil ve Şehrizor çevresindeki Yiva Türklerinin bir kısmını oraya naklederek, haçlılara karşı yerleştirmişti. Yivalar'ın bu havalide Moğollar'ın gelişine kadar da yoğun bir şekilde varlıklarını sürdürdüklerine bakıldığında bir hayli kalabalık oldukları anlaşılmaktadır.

Halife-sultanlar mücadelesi devam ederken adının hutbeden çıkarıldığını öğrenen Irak Selçuklu sultanı Mes'ud Bağdat üzerine yürüdüğünde, Ali Küçük de, Sultana muhalif ümeradan yardım isteyen Halife Raşid Billah'a yardıma koşan Musul atabeyi Zengi'nin hizmetinde bulunuyordu (7 Haziran 1136).4

Bizans imparatoru Ioannes Komnenos Çukurova'daki Ermenileri tenkil etmek ve Suriye'yi yeniden imparatorluk topraklarına katmak amacıyla 1137 yılı ilkbaharında geniş çaplı bir harekâta girişmişti. Haçlı-Bizans müttefik kuvvetlerinin muhasara etmesi ihtimaline karşı şehri tahkim eden Zengi, Ali Küçük idaresinde gönderdiği birliklerle de Haleb'i takviye etti. Bundan sonra şehri muhasara eden imparator Türk kuvvetlerinin mukavemeti karşısında başarısızlığa uğrayarak çekilmek zorunda kaldı (Nisan 1138).5

Kutsal toprakları kurtarmak iddiasıyla kitleler halinde Doğu'ya akan Haçlılar ilk siyasî teşekküllerini, Melikşah'ın 1086 yılında topraklarına kattığı, fakat ölümü üzerine yeniden Ermeniler'in eline geçen Urfa'da kurmuşlardı (1098). Musul atabeyliğinin Halep ve Musul arasındaki topraklarının

güvenliği bakımından son derecede önemli bir mevkide bulunan Urfa, Haçlılar'a karşı başarılı bir mücadele başlatmış olan Zengi tarafından 24 Aralık 1144 tarihinde fethedildi. Ali Küçük de bu muhasara sırasında şehrin kuzey batı tarafındaki Süleyman Kapısı mevkiinde yerini aldı. Zengi, fethi büyük yankılar yaratan Urfa valiliğine, Erbil ve Şehrizor sahibi olan Ali Küçük'ü tayin etti.6 Şehrin güvenliğinin önemine binaen emrine yedi komutanla birlikte kuvvetli bir garnizon verildi. Zengi'nin şehirden ayrılmasından sonra şehirdeki Ermeniler isyana yeltenmiş, ancak komployu zamanında haber alan Ali Küçük bu teşebbüsü akamete uğratmıştı. Tevkif edilen suçlular, Dımaşk'a giderken şehre uğrayan Zengi tarafından da şiddetle cezalandırılmışlardı.7

Urfa'dan sonra kontluğa ait toprakların fethine devam eden Zengi bu çerçevede el-Bire'yi muhasara ettiği sırada (Mayıs 1145) atabeyi olduğu Selçuklu şehzadesi Ferruhşah'ın Musul'da isyan ettiği ve nâibi Nasireddin Çakır'ın öldürülmüş olduğu haberini aldı. Bu vahim olay karşısında el-Bire kuşatmasını kaldırarak atabeyliğini ikinci önemli merkezi olan Halep'e giden Zengi, Urfa valisi Ali Küçük'e haber göndererek, acilen Musul'a gidip duruma el koymasını bildirdi. Ali Küçük elinde Zengi'nin alâmeti ve valilik menşuru ile gelerek şehri ve kaleyi teslim aldı. İsyanı bastırıp katılanları, Selçuklu şehzâdesi dahil olmak üzere tasfiye etti.8 Şehrin güvenliği, vakıflar ve imaretlerle ilgili düzenlemeler yapan Ali Küçük'ün yönetiminden halkın hoşnut olduğu kaydedilmektedir.

Ali Küçük 1145-1146'da Finik kalesinin zaptıyla görevlendirildi. Muhasara iyice ağırlaştırıldığı sırada Caber kalesini kuşatmakta olan Zengi'nin öldürüldüğü haberi geldi. Bunun üzerine çekilmek zorunda kalan Ali Küçük'e bu civardaki bazı kaleler daha sonra İmadiye sahibi Emir Karaca tarafından ikta edilecektir.9

Zengi'nin öldürülmesi üzerine çıkan olaylar, onun Musul nâibi olmak hasebiyle Ali Küçük'ü de yakından ilgilendiriyordu. Bu sebeple Musul'a dönen Ali Küçük, Zengi'nin Şehrizor'da bulunan büyük oğlu Seyfeddin Gazi'yi, atabeye sağlığında verdiği söze sadık kalarak, babasının yerine geçmek üzere davet etti. Bu sırada Selçuklu şehzâdesi Alparslan'ın Musul'u ele geçirme teşebbüsü de Ali Küçük'ün gayretleriyle başarısızlıkla sonuçlandı. Hapsedilen melik Alp Arslan daha sonra öldürüldü, Ali Küçük ise hizmetlerine karşılık olarak Seyfeddin Gazi tarafından yeniden Musul naîpliği görevine tayin edildi.10

Zengi tarafından 1144 yılında atabeylik topraklarına katılmış olan Urfa, onun ölümü üzerine yeniden Haçlılar'ın eline geçme tehlikesi yaşadı. Eski Urfa kontu ve Tell-Başir sahibi Joscelin, Ermeniler ile iş birliği yaparak şehri işgal etti (Ekim 1146). Musul ordusu hemen harekete geçti ise de daha önce yetişen Nureddin Mahmud b. Zengi'nin şehri kurtarması üzerine herhangi bir çatışmaya girmeden geri döndüler. Urfa'yı Halep atabeyliği topraklarına katan Nureddin Mahmud, buna rağmen yardım teşebbüsü dolayısıyla, Ali Küçük'e elde edilen ganimetlerden pek çok hediyeler verdi.11

Ali Küçük'ün Musul atabeyliği üzerindeki nüfuzunun Seyfeddin Gazi zamanında giderek pekiştiği anlaşılıyor. Nitekim Seyfeddin Gazi ölümünden (1149) önce yerine kardeşi Kutbeddin Mevdud'un geçmesini ve Ali Küçük'ün onun işlerine nezaret etmesini şart koşmuştu. Halbuki, Zengi hizmetindeki

emirlerin yetkilerini kısıtlayarak otoriteyi kendi elinde toplamış; ancak halefleri, Selçuklular'da olduğu gibi, iktidara gelmelerinde hizmetlerini gördükleri büyük emirlerin tahakkümü altına girmekten kurtulamamışlardır.

Ali Küçük de, Mevdud zamanında bu şekilde güç ve itibarını daha da arttırmış, iktaları da genişlemişti. Bu arada Mevdud'un Musul atabeyliğini tanımayan Sincar hâkiminin isyanı bastırılarak şehir Ali Küçük'e ikta edildi (1149).12 Ali Küçük'ün Mevdud zamanındaki nâiblik devri, Zengiler'e bağlı olarak geçirdiği 36 yıllık hizmetinin en faal ve yetkili olduğu dönemdir. Ali Küçük bu süreçte Zengiler'in birbirleriyle, Haçlılarla ve Selçuklu-Hilâfet ilişkilerinde mühim roller oynadı.

Abbasî halifesinin, Irak Selçuklu Devleti tahtına oturan Sultan Muhammed'e karşı, şehzâde Süleymanşah ve Melikşah'ı destekleyerek aralarındaki mücadeleleri tahrik etmesi üzerine Sultan Muhammed, Halife'ye karşı, Musul atabeyi Mevdud ve onun naipi Ali Küçük'ten askerî yardım istedi. Bu arada Sultan'a karşı girdiği savaşta mağlup olup Bağdat'a doğru kaçmakta olan Süleymanşah, Kara-Beli Derbend'inde Ali Küçük tarafından yakalanarak Sultan'ın emriyle Musul kalesinde hapsedildi (Haziran-Temmuz 1156).13 Ali Küçük Sultan Muhammed'in Ocak-Şubat 1157 tarihinde başladığı Bağdat muhasarasına da, kısa bir süre sonra, gayet iyi hazırlanmış bir ordu ile katıldı. Daha sonra Ali Küçük'ün iktaları arasında zikredilen Tekrit'in, Sultan'ın bu sırada yaptığı tayinler çerçevesinde ona ikta edildiği anlaşılıyor. Bağdat kuşatması başarıyla sürerken Halife tarafından desteklenen başka bir Selçuklu şehzadesinin tahtı ele geçirdiği haberi geldi. Bunun üzerine muhasarayı kaldırmak zorunda kalan ve geri çekilirken baskınlara uğrayan Sultan Muhammed ve maiyetinin güvenliği de, Hulvan'a kadar ona refakat eden Ali Küçük tarafından sağlandı.14

Sultan Muhammed'in 1159 tarihinde ölümü üzerine Selçuklu ümerası Mevdud ve Ali Küçük'e haber göndererek Süleymanşah'ın, Irak Selçuklu tahtına geçmek üzere serbest bırakılmasını istediler. Taraflar arasında yapılan müzakerelerden sonra, Mevdud'un yeni sultanın atabeyi, Ali Küçük'ün ise Selçuklu ordusunun komutanı olması kaydıyla anlaşmaya varıldı. Süleymanşah, asker, mühimmat ve kıymetli hediyelerle donatılarak Ali Küçük ile birlikte, Hemedan'a doğru yola çıkarıldı. Ali Küçük burada kendilerine katılan Selçuklu emirlerinin Süleymanşah'a karşı mütehakkim ve saygısız davranışlarını beğenmeyerek Musul'a döndü.15

Halep atabeyi Nureddin Mahmud 1158 yılında ağır bir hastalığa yakalanınca kardeşi Mirmiran onun yerine geçme girişiminde bulundu. Haçlılar da bu müsait durumu değerlendirerek Halep'e doğru ilerlediler. Ancak Ali Küçük idaresindeki Musul ordusunun Halep'i müdafaa etmek için harekete geçmesi Haçlılar'ın çekilmesini sağladı. Atabey de bir süre sonra iyileşince Harran'a kaçan kardeşi Mirmiran'ı cezalandırmaya karar verdi. Ali Küçük de kuvvetleriyle ona iltihak etti. Neticede 12 Temmuz 1159'da Harran'ı ele geçiren atabey, hastalığı sırasındaki hizmetleri ve bu savaştaki yardımı sebebiyle, şehri Ali Küçük'e ikta etti.16

Nureddin Mahmud'un hastalığından istifade eden Haçlılar 1158'de Suriye'nin önemli merkezlerinden Harim'i zapt ettikleri gibi, 1162-1163 yılında da onu Hısnü'l-Ekrad önlerinde yenilgiye

uğrattılar. Bunun üzerine Haçlılar'a karşı büyük bir sefere karar veren atabey civardaki Türk beyliklerinden de yardım talebinde bulundu. Ali Küçük bu çağrıya uyarak kalabalık bir orduyla ve süratle Nureddin Mahmud'a katıldı. Türk ordusunun Harim önlerine ulaşmasından sonra büyük bir haçlı ordusu yardıma geldi. Halep ve Artuklu kuvvetlerinin bulunduğu sağ kanadın bozulmasına rağmen, Ali Küçük düşman birliklerini pusuya düşürdü. Sağ kanat askerlerinin de toparlanıp dönüşü ile hezimete uğratılan Haçlılar 8-10 bin ölü, bir o kadar da esir verdiler. Ali Küçük Harim fethedildikten sonra Musul'a döndü.17 Bu müsait şartlardan yararlanmak isteyen Halep atabeyi tâbilerine yeni bir cihat çağrısında bulundu. Haçlılar'ı bu bölgeden tamamen çıkarmak niyetinde olan Nureddin Mahmud'a yardıma ilk koşan yine Ali Küçük oldu. Bu harekât sırasında Hıms ve Banyas başta olmak üzere, pek çok şehir istirdat edildi. Atabey, Ali Küçük'ün bu hizmetlerine mukabil, Musul atabeyliğine ait iken kendisinin daha önce zapt ettiği Rakka'yı iade etti.18

Ali Küçük 1167-1168 yılında çok yaşlandığı, sağır ve kör olduğu için Musul naipliği görevinden ayrılarak, ikta merkezi olan Erbil'e çekildi. Bu tarihte Hakkârî, Akr el-Humeydiye, Sincar, Harran, Tekrit ve Şehrizor da onun iktaları içerisinde bulunuyordu. Ali Küçük görevinden ayrılırken, Erbil haricindeki iktalarını atabey Mevdud'a devretti. Tekrit'in hilâfet merkezine olan yakınlığı ve halifenin Selçuklular'a karşı bilinen politikaları dolayısıyla, oradaki naipi Emir Teber'i atabeye sadık kalması hususunda uyardı.

Erbil'e çekildikten kısa bir süre sonra ölen Ali Küçük Musul'da Cami el-Atik yanında kendisinin yaptırmış olduğu türbeye defnedildi. Son derece sade bir hayat yaşadığı ifade edilen Ali Küçük Musul ve diğer şehirlerde yaptırdığı hayrattan başka servet bırakmadı. Zengi döneminden itibaren atabeyliğin haçlılarla olan mücadelesinde daima yer aldı ve Zengiler'e hayatı boyunca sadakâtle hizmet etti. Kaynaklar onu güzel ahlâkı, adaleti ve cömertliği dolayısıyla methederlerken, Musul ordusunun da onun idaresinde her bakımdan mükemmel olduğunu ilave ederler.19

Ali Küçük'ün Muzaffereddin Kökbörü, Zeyneddin Yusuf Yinaltegin, Akbörü ve Alâaddin adlarında dört oğlunun varlığı tesbit edilmiştir. Bunlardan Alâaddin babasının ölümünden sonra, Melik Rıdvan'ın kızı olan annesi Melike Ferhunde Hatun ile birlikte gittiği Dimaşk'da vefat etti. Akbörü hakkında, adından başka hiç bir bilgi bulunamamıştır. Kökbörü ve Yusuf Yinaltegin ise, Ali Küçük adına Erbil'i idare eden atabeyleri Mücahiddeddin Kaymaz ile birlikte Erbil'de bulunuyorlardı.20

Ali Küçük ölünce yerine büyük oğlu Kökbörü geçti. Ancak atabeyi Kaymaz, Halife el-Müstencid-Billah'a onun idarî bakımdan yetersiz olduğunu bildirerek hapsettirdi. Yerine kardeşi Yusuf Yinaltegin geçirilmekle birlikte atabey Kaymaz idareyi elinde tutuyordu. Bir süre sonra hapisten çıkarılan Kökbörü'nün, hakkını aramak düşüncesi ile giriştiği Halife nezdindeki teşebbüsü de netice vermedi. Kökbörü bunun üzerine Bağdat'dan ayrılarak Musul atabeyi II. Seyfeddin Gazi'nin hizmetine girdi. II. Seyfeddin Gazi, Halep atabeyi Nureddin Mahmud b. Zengi ölümünden istifade ile, Halep atabeyliğine ait olan Harran'ı zapt edip, şehri bir süredir hizmetinde bulunan Kökbörü'ye ikta etti (1174).21

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılması üzerine, merkezi otoriteden mahrum bir çok küçük beylikler ortaya çıkmış ve bunlar birbirleri ile devamlı mücadele halinde olmuşlardır. Nitekim Nuredin Mahmud'un kısa bir süre için Mısır, Suriye ve Irak'ı tek bir idare altında birleştirdiği dönem dışında, bu kavgalar sürüp gitmiştir. Nureddin Mahmud'un ölümü üzerine Zengiler'in Halep, Musul ve Sincar şubelerinin kıyasıya mücadelesi ve ümera arasındaki çekişme Zengi hanedanın tedricen Selahaddin-i Eyyubî'nin hakimiyeti altına düşmesi ve bir süre sonra da siyasî fonksiyonlarını tamamen yitirmesine sebep olmuştur

Kökbörü de Musul atabeyliği ile Selahaddin-i Eyyubî arasındaki mücadelelere fiilen katılmış, Tell-Sultân savaşında (22 Nisan 1176) Musul ordusunun sağ koluna kumanda etmişti. Kökbörü'nün Selahaddin'in ordusunun sol kolunu dağıtmasına rağmen Musul ordusu mağlup olmaktan kurtulamadı.22 Bu savaşlar sonunda, Halep hariç atabeyliğin önemli merkezlerinin Selahaddin-i Eyyubî'nin eline geçmesine ve hattâ Fırat'ı geçerek Musul'u doğrudan tehdit etmesine imkânı verdi. Bu durumda bazı tedbirler almak zorunda kalan Musul atabeyi Erbil naipi Kaymaz'ı Musul valiliğine tayin etti.

Halep atabeyi Melik Salih İsmail ağır bir hastalığa yakalanmış, öleceğini anladığında da topraklarını Musul atabeyi İzzedin Mesud'a vasiyet etmişti. Bunun üzerine atabey, yanında Mücahidedddin Kaymaz ve Kökbörü olduğu halde Halep'i teslim almak üzere yola çıktı. Musul atabeyi 24 Aralık 1187 tarihinde şehri teslim aldı ve hemen bazı tayinler yaptı. Bu seferde önemli hizmetlerde bulunan Kökbörü'yü de Halep şahneliğine tayin etti.23 Halep'in yeniden Musul'a bağlanması atabeyliğin geleceği ve güvenliği açısından çok önemli bir gelişme olmasına rağmen; kardeşler arasındaki mücadele yüzünden şehrin, Sincar karşılığında II. İmadeddin Zengi'ye bırakılması zorunluluğu ortaya çıktı. Bununla birlikte İzzeddin Mesud Musul'a dönerken kardeşinin şehri Selahaddin-i Eyyûbî'ye karşı koruyamayacağı endişesiyle, Kökbörü'yü mühim bir kuvvetle birlikte Halep'te bıraktı.24 Ancak Kökbörü, Selahaddin-i Eyyûbî'ye temayülü olan bazı emirlerin muhalefeti yüzünden kaleye hakim olamadığı gibi, bu hususta atabeye yaptığı şikayetlerden de bir netice alamadı.

Kökbörü bunun üzerine, olayların seyrini etkileyen Musul valisi Kaymaz ile olan eski düşmanlığının tesiriyle önemli bir tercih yaptı. İkta merkezi Harran'a döndükten sonra Selahiddin-i Eyyûbî'ye itaat arz etti; hattâ bununla kalmayarak onu Musul'a karşı bir sefere kışkırtırken her türlü yardımda bulunmayı da vaadetti.25

Kökbörü'nün davetini aldığı sırada Beyrut'u kuşatmakta olan Selahaddin-i Eyyûbî derhal yola çıktı. Ordusuyla Fırat'ı geçtiği sırada Kökbörü de kuvvetleri ile birlikte ona iltihak etti. İzzeddin Mesud'un Musul'u Halep'e bağlayan, dolayısıyla Musul'un güvenliği açısından da çok önemli bir merkez olan Urfa üzerindeki hassasiyeti, Selahaddin-i Eyyûbî'nin dikkatini oraya çekti. Selahaddin Eylül 1182'de zapt ettiği şehri, hizmetinin karşılığı olarak, Harran'a ilaveten, Kökbörü'ye ikta etti.26 Kökbörü'nün teşviki ile Musul'u da muhasara eden, fakat şiddetli bir direniş ile karşılaştığı için

başarısız olan Selahaddin-i Eyyûbî bundan dolayı Kökbörü'yü suçladı. Buna rağmen Musul atabeyinin kardeşinin idaresinde bulunan Sincar'ı, hemen arkasından da Halep'i almaya muvaffak oldu.

Bu arada Musul'da bütün bu olayların sorumlusu olarak görülen vali Mücahideddin Kaymaz'ın hapsedilmesi, onun denetimi altında bulunan Erbil beyi Zeyneddin Yusuf Yınaltegin'in de başkaldırmasına ve Selahaddin-i Eyyûbî'ye tâbi olmasına yol açtı. Kaymaz'ın hapsedilmesini fırsat bilen Halife, Dakuka'yı işgal etti. Kaymaz Azerbaycan atabeyi Cihan Pehlivan'ın ara buluculuğu ile serbest bırakıldı. Kaymaz'ın Erbil'i yeniden itaat altına alma teşebbüsü ise, Azerbaycan atabeyi Kızıl'ın üç bin kişilik kuvvet yardımına rağmen sonuçsuz kaldı27 Yusuf Yınaltegin de bu olaylar üzerine Selahaddin'den acil yardım talebinde bulunmuş, beklediği yardım gelmemesine rağmen, çevreye dağılmış olan Azerbaycan ve Musul kuvvetlerini büyük bir yenilgiye uğratmıştı. Kökbörü üstelik Musul ve Azerbaycan kuvvetlerinin Erbil ve çevresinde yaptıkları tahribatı gerekçe göstererek, Selahaddin-i Eyyûbî'yi ikinci defa Musul'u muhasara etmeye ikna etti.

Bu arada el-Cezire'nin büyük kısmını ele geçirip Artuklular'ı da tâbiyet altına alan Selahaddin-i Eyyûbî, şartların ilk muhasaradan daha uygun olduğunu görerek harekete geçti. Kökbörü onu el-Bire'de karşıladı ise de; evvelce vermeyi vaadettiği 50.000 dinar para ve malı vermekten kaçınınca, iktaları elinden alınarak hapsedildi. Bir ay kadar hapiste kalan Kökbörü, halkta görülen hoşnutsuzluk ve önceki hizmetleri düşünülerek affedilirken iktaları da iade edildi. Nitekim Selahaddin-i Eyyûbî, Haziran 1185 tarihinde Musul'u muhasara ettiği zaman Kökbörü ve kardeşi Yınaltegin onun yanında bulunuyorlardı. Musul çok iyi tahkim edilmiş olduğu için bu defa da alınamadı; ancak Musul atabeyliği Selahaddin-i Eyyûbî'ye tâbiyet arz etmek zorunda kaldı. Kökbörü ve kardeşi onun el-Cezire'deki başarılarında önemli roller oynarken, Kökbörü sefer dönüşünde Selahaddin-i Eyyûbî'nin kız kardeşi Râbia Hatun ile evlendirilerek taltif edildi.28 Kökbörü bu evlilikten dünyaya gelen iki kızını Musul atabeyinin oğulları ile evlendirecek, ve ileride atabeyliğe daha fazla müdahale etmek imkânı bulacaktır.

Kökbörü, Selahaddin-i Eyyûbi'nin haçlılarla yaptığı savaşların bir çoğuna da katılmış ve seçkin bir komutan olarak temayüz etmiştir. Kerek prensi Renaud de Chattilon'un Mısır'dan Suriye'ye gitmekte olan bir kervana el koyması ve tacirleri hapsetmesi üzerine, Selahaddin cihat çağrısında bulundu. Bu davete icabet eden Kökbörü, Eylül 1184 Kerek muhasarası ile başlayıp Kudüs'ün fethi ile neticelenen bu mühim savaşlar zincirinde önemli roller oynadı. Kökbörü, Mayıs 1187'de bizzat kendisinin kumanda ettiği ve haçlı ordusunun hezimete uğradığı Saffuriye savaşı dolayısıyla "Kudüs'ün fethi ile neticelenen zaferin ilk ateşini yakan kahraman" olarak anılmaktadır.29

Bu galibiyeti haber alan Selahaddin-i Eyyûbî bir süre diğer tâbilerinin de kendisine katılmasını bekledikten sonra, 12.000 kişilik bir ordu ile Taberiye'ye doğru hareket etti. Kökbörü bu arada vuku bulan çatışmalarla ve özellikle iaşe imkânlarını yok etmek suretiyle düşmanı hırpalıyordu. 3 Temmuz 1187 günü başlayan şiddetli çarpışmalarda Türk ordusu bozgun emareleri göstermesine rağmen; Kökbörü'nün Takiyyeddin Ömer ile birlikte, savaşa metanetle devam etmesi haçlı ordusunun dağılmasına sebep oldu. Haçlılar Kudüs kralının idaresinde toparlanmaya çalışırlarken, aralarında

Kökbörü'nün de bulunduğu kuvvetler tarafından imha edildiler. Kaynaklar bu savaş boyunca gösterdiği cesaret ve gördüğü hizmetler dolayısıyla, Kökbörü'den övgü ile söz etmektedirler. İbn Hallikan Kökbörü'nün pek çok hizmetleri olduğunu; fakat bunların hiçbirisi olmasa bile Hittin savaşındaki başarısının hepsine bedel olduğunu söyler.30

Selahaddin-i Eyyûbî bundan sonra kuvvetlerinin bir kısmı Saffuriyye ve Hittin savaşlarında imha edilmiş olan Kudüs krallığı topraklarının fethine girişti. Taberiye, ardından Akkâ fethedildi. Ordu burada birkaç kola ayrılarak harekâta devam ederken; Kökbörü de, Hz.İsa'nın bir süre burada ikamet etmiş olmasından dolayı Hıristiyanlarca kutsal sayılan önemli merkezlerden birisi olan Nâsıra'yı (Nazaret) fethetti. Kale tahrip edildikten sonra çok sayıda esir Selahaddin-i Eyyûbî'ye gönderildi.31 Kudüs'ün fethi ile bu savaşın en önemli kısmı tamamlanmış oldu.

Kökbörü, daha sonra Antakya Prensliği'ne karşı yürütülen ve Antakya ile el-Kusayr dışındaki bütün topraklarının ele geçirildiği harekâtta da yer aldı. Buradan Trablus kontluğu topraklarına geçen Selahaddin-i Eyyûbî kısmen tahrip edilen Antartus kalesinin fethini bitirme işini Kökbörü'ye bıraktı. Templier şovalyeleri tarafından savunulan bir kule güçlükle de olsa yıkılarak fetih tamamlandı.32

İslâm ordularının bu başarıları üzerine, III. Haçlı Ordusu nihayet 1189 tarihinde, krallar idaresinde harekete geçti. Haçlı ordusu Türkiye topraklarında uğradığı feci akibete rağmen bölgeye vardı ve denizle irtibatı olmayan Kudüs'ün kurtarılması için Akkâ'yı muhasaraya girişti. Selahaddin-i Eyyûbî'nin yardım çağrısına ilk koşanlardan birisi, kuvvetlerinin yetersizliğine rağmen Kökbörü oldu. Türkmenlerden ve Araplardan müteşekkil ordusuyla gelişi büyük sevinç uyandırdı. Gelen yardımlarla ordusunu takviye eden Selahaddin-i Eyyûbî Akkâ'ya kuvvet sokmaya muvaffak olduktan sonra, ordusunu düşmanın konumuna göre mevzilendirdi. Ordunun sağ koluna Kökbörü kumanda ediyordu. Bu arada yeni gelen takviye kuvvetleri arasında bulunan Yusuf Yınaltegin de ağabeyisinin maiyetinde muharebeye iştirak etti (6Haziran 1190).

Bu arada salgın hastalık ve erzak sıkıntısı haçlılara büyük kayıplar verdirirken İslâm ordusunda da zaman zaman hastalıklar görülüyordu. Hattâ bir defasında Kökbörü de ağır bir şekilde hastalanmıştı. Kardeşi Yusuf Yınaltegin ise, Akkâ savunmasına katıldıktan sonra hastalanarak Nâsıra'da, 29 Ekim 1190 tarihinde vefat etti. Bazı kaynaklarda kardeşinin ölümünden sorumlu tutulan Kökbörü, Selahaddin-i Eyyûbî'ye müracaat ederek, elinde bulunan iktalar (Urfa, Harran, Sümeysat ve el-Menzir) ile 50.000 dinar karşılığında, Erbil'in kendisine verilmesini istedi. Selahaddin-i Eyyûbî, haçlılara karşı verilen mücadelede üstün hizmetlerini gördüğü Kökbörü'nün teklifini kabul ederek, Erbil'e ilave olarak Şehrizor ve Kara-Beli'ni de ikta etti. Kökbörü yeni hakimiyet sahasında düzenlemeler yapmak ve daha büyük ordular toplayıp gelmek vaadinde bulunarak Akkâ'dan ayrıldı.33

Akkâ muhasarası, haçlıların aldıkları yeni yardımlar yüzünden giderek zorlaşırken, Selahaddin-i Eyyûbî Kökbörü'nün yeni kuvvetlerle dönüşünü sağlamak üzere, art arda mektuplar göndererek, acilen yardıma çağırmaya devam etti. Ancak Kökbörü bu ısrarlı ve acı sitemlerle dolu davetlere rağmen, Erbil'deki konumunu güçlendirmek endişesiyle olsa gerek, bir daha Akkâ'ya dönmedi.

Bununla birlikte Selahaddin-i Eyyûbî'ye bağlılığını sürdüren Kökbörü, Akkâ'nın düşmesi üzerine ilerleyen haçlılara karşı askerî yardım göndermeye de devam etti.34

Kökbörü'nün, Selahaddin-i Eyyûbî'nin ölümünden (1193) sonra kestirdiği paralar onun bu tarihten itibaren bağımsızlığını ilan ettiğini göstermektedir. Böylelikle, Kökbörü'nün bu tarihten ölümüne kadar, yaklaşık 40 yıl Erbil Beyliğini bağımsız olarak idare ettiği anlaşılıyor.35

Bu tarihten 1203 yılına kadar, kaynaklarda hakkında hemen hiçbir bilgi bulunmayan Kökbörü'nün, bundan böyle Eyyûbî melikleri ile Musul atabeyleri arasında cereyan eden nüfuz mücadelesinde daha etkili bir şekilde rol oynadığı görülmektedir. Musul'u zapt etme teşebbüsünde bulunan ve Eyyûbîler'in yayılma siyasetlerine karşı ciddi bir mücadele veren Kökbörü, 1209 tarihinde Musul atabeyi Nureddin Arslanşah ile anlaşma yaptıktan sonra; Selahaddin-i Eyyûbî'nin kız kardeşi Rabia Hatun'dan doğan iki kızını onun oğulları ile evlendirdi Musul Atabeyliği ile böylece kurduğu iyi ilişkilerini devam ettiren Kökbörü, bu akrabalık dolayısıyla, onlar arasındaki hakimiyet mücadelelerine de katıldı.36

Kökbörü, 1205-1206 yılında, Meraga emiri Alâaddin Karasungur ile ittifak ederek, İldenizliler'den Ebû Bekr b. Cihan Pehlivan'ın idaresinde bulunan Azerbaycan'ı istilâ girişiminde bulundu ise de başarılı olamadı.37

Eyyûbîler'in onun menfaâtleri hilafına genişlemelerine ve Musul atabeylerine tahakkümlerine engel olmak için girdiği mücadelelerden de istediği sonucu alamadı. Zaten bu arada gelişen Harezmşah ve Moğol tehlikeleri, bütün İslâm dünyasının olduğu gibi, bu bölgenin de gündemini değiştirdi. Kökbörü bu çerçevede, 1225 yılında, Halife'nin ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Erbil bölgesini yağmalatan Celâleddin Harezmşah ile bir anlaşma yapmak suretiyle, tehlikeyi başka yöne kanalize etmeye muvaffak oldu.38

Ayrıca Harezmşah kuvvetlerini takip ederek bölgeyi istilâya girişen Moğollar'a karşı da tedbirler aldı. Bu maksatla Halife Nasır Lidinillah'ın desteğini alan Kökbörü Dakuka'da toplanan ordulara kumanda ediyordu. Türkiye Selçuklu sultanı Alâaddin Keykubad'ın da 5000 kişilik bir kuvvetle bu ittifakta yer alması sağlandı. Ancak Moğollar, yanlarında yeterli sayıda asker olmadığından çekilip gittikleri için herhangi bir çatışma meydana gelmedi.39 Erbil bölgesi Kökbörü'nün son yıllarında, Moğol ordusunun önüne katıp sürüklediği kalabalık Türkmen kütlelerinin göçlerine de sahne oldu. Şehrizor'u ele geçiren Mehmed Saru ile Kökbörü'ye ait Saru kalesini zapt eden Revandiz hâkimi Şemseddin Sevinç bunlardan bazılarıdır.40

Kökbörü, 29 Haziran 1233'te Erbil'e bağlı Balat'da, 79 yaşında vefat etti.41 Yerine geçecek erkek evladı olmadığından, topraklarını Abbâsi halifesine vasiyet etti. Kökbörü'nün, 14 yaşından itibaren yoğun siyasî olaylar içerisinde geçen hayatında, bir o kadar da, içtimaî faaliyetlerinin yeri vardır. Onun çağdaşı olan Yakut el-Hamevî Erbil'in, tarihi boyunca erişemediği refahın zirvesine,

Kökbörü'nün hakimiyeti döneminde ulaştığını kaydetmektedir.42 Gerçekten bu dönemde Erbil Bağdat, Musul ve Ahlat gibi büyük medeniyet merkezlerinden birisi idi.

Son derece dindar ve hayırsever bir devlet adamı olan Kökbörü'nün, Hz.Muhammed'in doğum yıl dönümlerinde düzenlediği mevlit merasimleri ona İslâm dünyasında büyük bir ün sağlarken; Erbil şehri de Muharrem'den Rebiyülevvel'e kadar, üç ay boyunca İslâm dünyasından gelen âlimlerle dolup taşıyordu. Bu törenlerden birisinde Endülüslü İbn Dihye tarafından yazılan ve ilk mevlitlerden olan Kitabü't-tenvir fi siraci'l-münir adlı eser de Kökbörü'ye takdim edilmişti.43 İmar faaliyetlerine de çok önem veren Kökbörü daha Harran sahibi iken orada bir hastahane ve medrese yaptırmıştı. Erbil'e hakim olduktan sonra şehrin kale ve surlarını tamir ettirmiş; sokaklarını düzeltip yeni çarşılar yaptırmıştı. Kökbörü'den önce Ali Küçük'ün Erbil'de imar faaliyetleri olduğuna dair bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat onun nâibi olan Serftekin'in Erbil kalesinde bir medrese ve şehirde başka hayır kurumları yaptırdığını biliyoruz. Halep şehri dışında kendi adıyla anılan bir mescit inşa ettirmiş olan Yusuf Yınaltegin'in de, kaynaklarda bilgi bulunmasa bile, Erbil'de bazı eserler yaptırmış olduğuna şüphe yoktur.

İmar faaliyetleri bakımından oldukça zengin olan Kökbörü devrinde Erbil'de büyük bir hastahaneden başka kimsesizler, yetim çocuklar, sakatlar ve dul kadınlar için de ayrı bakımevleri; kendi adına nispetle Muzafferiye olarak anılan bir medrese ile, şehrin dışında onun zamanında kurulan bir mahallede yaptırdığı Ulu Cami, Halep ve Erbil'de sufiler için inşa ettirdiği hankâhlar; Arafat su yolları, Mekke'deki hayratlar büyük çoğunluğu yıkılmış olmakla birlikte, kaynaklardan varlıklarını tespit edebildiğimiz önemli eserlerdir.44 Kökbörü senede iki defa Suriye sahillerine gönderdiği adamları vasıtasıyla, haçlıların elindeki Müslüman esirlerin kurtarılması için de büyük sarfiyatlar yapıyordu. Kaynaklar öldüğü tarihe kadar 60.000 esiri kurtarmış olduğunu yazarlar. Kökbörü ayrıca her yıl hac seferleri düzenler ve fakir hacıların ihtiyaçlarını karşılardı.45

Kökbörü, küçük ülkesinde adetâ büyük bir devletin hükümdarıymış gibi yürüttüğü yoğun imar faaliyetleri ve iyi idaresi sayesinde halkı ile ülkesini mamur ve müreffeh kıldı. Erbil Beyliğinin bu yüksek seviyesi, sadece küçük bir birimini teşkil ettiği Selçuklu medeniyetinin değerlendirilmesi ve karşılaştırılması bakımından da çok kıymetli malzeme ve ip uçları sunmaktadır.

Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) (1146-1225) / Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kayhan [s.871-879]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Azerbaycan Atabegliği'nin Kuruluşu

Şemseddîn İldeniz'in, Kıpçaklardan geldiği kaynaklar tarafından belirtilmektedir.1 İldeniz'in ilk efendisi vezir Kemâleddîn Sumeyremî idi.2 Onun Safer 516 sonu/9 Mayıs 1122 tarihinde bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine, bütün serveti Sultan Mahmud tarafından müsadere edilince, İldeniz'in yeni efendisi bizzat sultanın kendisi oldu.3 Sultan Mahmud'un 15 Şevval 525/10 Eylül 1131 tarihinde ölümünden sonra en nihayet Sultan Mesud'un köleleri arasına girdi. Bu, İldeniz'in hayatının akışı değiştirdi. Zekâsı ve kabiliyetleri ile kısa bir sürede sultanın ilgisini çekerek sivrildi ve ikbâl basamaklarını hızla tırmandı. Askerî sınıfa dahil edilerek, kısa sürede sultanın en çok güvendiği emîrleri arasına katıldı.4 Sultan Mesud, kendisine bağlı bu zeki ve cesur emîri taltif ederek, onu ölen kardeşi Tuğrul'un dul kalan karısı Mu'mine Hatun ile evlendirdi.5 Bu evlilik sonucu Selçuklu hanedanının damadı olarak, kendisine atabeglik görevi ile birlikte Azerbaycan eyaletinde bir bölge iktâ edildi. Muhtemelen, 1139-40 yılları civarında bu görevine başlamış olduğu düşünülebilir. Onu Azerbaycan'ın en büyük gücü haline getiren olaylar bu sırada gelişmeye başladı: İlk olarak, Azerbaycan ve Arrân bölgesinin valisi ve hâkimi pozisyonunda olan Atabeg Karasungur, Gürcülerle yaptığı mücadelelerde eşini ve çocuklarını kaybettikten sonra üzüntüsünden Erdebil'de vefat etti (535/1140-41). Onun ölümünden sonra, kendisi gibi Sultan Tuğrul'un kölelerinden Çavlı Candar, bölgenin idaresini ele aldı ve bu durum Sultan Mesud tarafından tasdik edildi.6 Çavlı Candar, damarlarının kopması sonucu Cemaziyelevvel 541/Ekim-Kasım 1146 tarihinde hayata veda ettikten7 sonra, iktâları olan Gence ve Arrân toprakları Hâcib Abdurrahman Toganyürek'e, atabeylik verilmek suretiyle iktâ edildi. Bu emîrin baskıcı ve isyancı hareketleri üzerine Sultan Mesud'un emriyle harekete geçen Emîr Hasbeg, Emîr Zengi Candar'ın da yardımıyla, Gürcülerin üzerine sefere çıkmaya hazırlanan Toganyürek'i aynı yıl içerisinde öldürttü.8 Bu emîrlerin ortadan kalkmalarından sonra bütün Azerbaycan'ın en güçlü emîri haline gelen İldeniz, ölümüne kadar Azerbaycan atabegi kalarak ve gittikçe güçlenerek varlığını devam ettirdi. Aynı zamanda, kendisinden sonra oğulları ve torunlarının yaşatacağı Azerbaycan Atabegliği'nin kurucusu olma vasfını taşıdı.

II. Azerbaycan Atabegliği'nin Yükselişi

A. İldeniz'in Atabegliği

Sultan Mesud'un saltanatı (1134-52), Irak Selçuklularının en çalkantılı dönemlerinden birisidir.9 Özellikle, içte ortaya çıkan bir takım isyan hareketleri bu hükümdarı iktidarda kaldığı süre içerisinde fazlasıyla uğraştırmıştı. Irak Selçukluları Devleti, gerek Sultan Mesud dönemi ve gerekse de sonrasında, küçükken gulâm olarak alıp yetiştirerek en yüksek makamlara yükseltip, geleceğini emanet ettiği emîrlerinin baskı ve tedhişi ile karşı karşıya kaldı. Bu cümleden olarak, Bozaba ile Rey valisi Emîr Abbas ve Hâcib Toganyürek yanlarına sultanın kardeşi Melik Süleymanşah ve yeğeni

Muhammed'i de alarak, Mesud'u tahttan uzaklaştırıp, yerine bu meliklerden birini geçirmek için isyan ettiler. Mesud, Atabeg İldeniz'e mektup göndererek, acele yardıma gelmesini emrettiyse de, o çeşitli bahanelerle buna uymadı (20 Receb 540/6 Ocak 1146).10 Sonradan Arrân emîri Çavlı Candar'ın yardımı ile Sultan Mesud bu isyancıları yenilgiye uğrattı (541/1146-47).11 Bunun ardından Sultan Mahmud'un oğulları Muhammed ve Melikşah'ı da yanına alarak isyan eden Emîr Bozaba, Sultan Mesud tarafından yenilgiye uğratıldı ve öldürüldü (542/1147-48).12 İsyanların bastırılmasındaki hizmetlerinden ötürü Sultan Mesud'un güvenini ve muhabbetini kazanmayı başaran Emîr Hasbeg'in bu hükümdar üzerinde tam bir otorite kurarak, devletin nüfuz ve iktidarını tamamen eline geçirmesi üzerine çıkarları zedelenen Atabeg İldeniz, Emîr Kaysar, Cibâl sahibi Alpkuş Günhar, Hâcib Tatar, Vâsıt şahnesi Toruntay Mahmûdî, Toganyürek'in oğlu vs. komutanlar birleşerek, Melik Muhammed'i de yanlarına alıp Irak üzerine yürüdüler ve Bağdad'ı kuşattılar (Rebiulevvel 543/Temmuz-Ağustos 1148). Fakat bundan bir sonuç alamadılar ve isyan başladığı gibi sona erdi.13 Daha sonra Emîr Alpkuş Günhar, Ali b. Dubeys, ve Emîr Toruntay yanlarına Melikşah'ı da alarak isyan bayrağını çekip, bir orduyla Irak üzerine yürüdülerse de başarıya ulaşamadılar (Receb 544/Kasım 1149).14

Kafkasya'da Gürcülerle yapılan mücadeleler, Selçuklu emîrleri tarafından yürütülüyordu. Gürcü kralı David'in 1125 yılında ölümünden sonra tahta geçen oğlu I. Dimitri (1155), babasının mücadelelerini devam ettirmişti. İldeniz, 50 bin kişilik büyük bir askeri güç oluşturarak, bölgeye yapılan Gürcü-Kıpçak saldırılarını püskürtmekteydi. Kral I. Dimitri'nin bastırdığı paralara bakıldığında, Gürcü Krallığı'nın, Irak Selçukluları Devleti'ne tâbi olduğu görülmektedir.15

Sultan Mesud'un 1 Receb 547/2 Ekim 1152 tarihinde ölümünden sonra yerine geçen yeğeni Sultan Melikşah uzun süre tahtta kalamadı. Selçuklu askerlerinin Halife Muktefî tarafından Irak-ı Arab'dan kovulması ve diğer kötü icraatlar onun sonunu getirdi.16 Başta Hasbeg olmak üzere, ileri gelen Selçuklu emîrleri tarafından tahttan indirilerek yerine kardeşi Muhammed getirildi (17 Muharrem 548/14 Nisan 1153). Sultan Muhammed, Hasbeg ve diğer bir çok baskıcı emîrleri öldürüp, başlarını İldeniz'e ve Merâga hâkimi Nusreteddîn'e göndermek suretiyle onlara gözdağı vermek istedi. Bu hareket umduğu gibi sonuçlanmadı ve ters tepti. Bahsi geçen emîrler bu yeni hükümdardan uzaklaştılar.17 Bunun sonucunda, isyan eden Süleymanşah bu emîrler tarafından desteklendi ve başarıya ulaşarak tahta oturtuldu. Süleymanşah, içki, kadın ve eğlenceye düşkünlüğü sebebiyle çok kısa bir süre içerisinde emîrler ve bu arada İldeniz'in yüz çevirmesi sonucu tahtı bırakıp kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Sultan Muhammed tekrar tahtına kavuştu (549/1154).18 Bu isyandan sonra Süleymanşah, yeğeni Melikşah ile birleşip yanlarına İldeniz'i de alarak, halifenin desteği ile tekrar isyan girişiminde bulundu ise de, yine başarılı olamadı ve Sultan Muhammed tarafından Aras nehri kıyısında bozguna uğratıldı (Cemaziyelevvel 551/Haziran-Temmuz 1156).19 Bu isyan hareketinden az sonra ülkesine dönen İldeniz, Arslanaba ve Melik Çağrışah'ın arasında Azerbaycan'ın paylaşılması konusunda anlaşmazlık çıktı ve taraflar savaşın eşiğine geldiler. Bunun üzerine Sultan Muhammed araya girerek, bu iki kudretli emîri küstürmemek için Melik Çağrışah'ı buradan alarak Hemedân'a götürdü ve orada hapsettirdi. Azerbaycan ise bu iki emîr arasında taksim edildi.20

Halifelik Devleti'nin, Irak-ı Arab bölgesinde Selçukluların aleyhine durmadan büyüyerek toprak ve prestij sağlaması, tehlikeyi gören Sultan Muhammed'i harekete geçirerek, Bağdad üzerine bir sefere hazırlanmasına sebep oldu. Sultan Muhammed, sefer esnasında kendisini zor durumlara sokabilecek bir isyan hareketine uğramamak için kardeşi Melik Arslanşah'ı göz altında tutmak istedi. Ondan önce davranan İldeniz, aynı zamanda üvey oğlu olan bu Selçuklu melikini, ileride koz olarak kullanmak için Azerbaycan'a kaçırttı.21 Bu durum karşısında Bağdad seferi birkaç yıl gecikti ise de sonuçta, Muharrem 552/Şubat-Mart 1157 tarihinde büyük bir orduyla gelip Bağdad'ı kuşattı. Rebiulâhir/Haziran tarihine kadar süren birkaç aylık mücadeleye rağmen şehir ele geçirilemedi. Bu sırada İldeniz'in isyan etttiği haberinin gelmesi üzerine kuşatmayı yarım bırakarak dönmek zorunda kaldı22

Sultan Muhammed'in Zilhicce 554/Aralık 1159-Ocak 1160 tarihinde çok genç bir yaşta ölümüyle birlikte emîrlerin kararı ile tahta Süleymanşah oturtuldu ve veliahdlığına da Arslanşah getirildi.23 Süleymanşah'ın içki ve eğlence âlemlerine dalarak, devlet yönetimini unutması, emîrlerin onu tahttan indirerek, hapsetmeleri ile sonuçlandı (1 Şevval 555/4 Ekim 1160). Akabinde, Arslanşah Irak Selçukluları tahtına oturtuldu.24

Arslanşah'ın tahta geçmesini sağlayan en önemli etken üvey babası Azerbaycan Atabegi Şemseddîn İldeniz olmuştu. Bu güçlü Selçuklu emîri onu bir simge gibi kullanarak, kendi hâkimiyetini gerçekleştirmişti. Haliyle, çevreden bir takım itirazlar gelmiş ve isyan girişimleri ortaya çıkmıştı. Bu meselelerle bizzat uğraşan ve çözen İldeniz, her başarıdan sonra devlet üzerindeki hâkimiyetini bir kat daha arttırdı. En büyük tepki Rey hâkimi Emîr İnanç tarafından geldi. O ve birkaç emîr, Arslanşah'ın kardeşi Melik Muhammed'i yanlarına alarak harekete geçtiler. İldeniz, Hemedân yakınlarında Ferruhîn'de bu isyancıları bozguna uğrattı (556 yılı başları/Ocak 1161).25 Bu girişimde başarılı olamayan emîrler bu sefer de Sultan Melikşah'ın oğlu Melik Mahmud'u yanlarına alarak isyan ettiler. Halifenin veziri İbn Hubeyre tarafından da desteklenen isyancılar, Sâve yakınlarında bozguna uğratıldılar (9 Şaban 556/3 Ağustos 1161).26

Abbâsî veziri İbn Hubeyre, halifeden aldığı destek ve yetkiyle Selçuklu emîrlerini devamlı isyana teşvik etmekteydi. Bunun sonucunda ortaya çıkan Arslanaba (556/1161), Aksungur Ahmedîlî (563/1167-68), Emîr İnanç (562-564/1166-1169), Bercem el-Yıvaî, İbn Senkâ (568/1172-73) ve Şemle (570/1175) isyanları zorlukla bastırılabild.27

Bu dönemde Kafkasya'da Gürcüler karşısında tam bir başarı sağlandı. Gürcü Kralı III. Bagrat'ın Ani şehrini ele geçirmesi üzerine (Receb 556/Haziran-Temmuz 1161), burayı geri almak için harekete geçen Doğu Anadolu'daki Türk beyleri yenilgiye uğradılar (Şaban 556 sonları/Ağustos 1161 sonları). Bundan sonra Gürcü saldırılarının artarak devam etmesi üzerine İldeniz, Sultan Arslanşah ile birlikte, Anadolu'daki Türk Beylerinin kuvvetlerini de yanına alarak Gürcistan seferine çıktı. İldeniz, Gürcistan'da tahribatlarda bulunduktan sonra 9 Şaban 558/13 Temmuz 1163 tarihinde Gag ovasında III. Bagrat'ın ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Desteksiz kalan Ani şehri uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirildi (Cemaziyelevvel 559/Mart-Nisan 1164). Gürcü kralı Arslanşah'a elçi göndererek barış

istemek zorunda kaldı. III. Bagrat, kendini toparladıktan sonra saldırılarına tekrar başladı ve Rebiulevvel 570/Ekim 1174 tarihinde Ani'yi yeniden eline geçirdi. Bunun üzerine İldeniz, Arslanşah ile birlikte yeni bir Gürcistan seferine çıktı. Arslanşah'ın yolda hastalanması seferi aksatmadı. Onu Azerbaycan'da bırakan İldeniz, kendisine katılan Doğu Anadolu Türk Beylerinin kuvvetleriyle Gürcistan içlerinde büyük tahribatlarda bulunmasına rağmen, ormanlarda saklanan Gürcü kralı, onun karşısına çıkmağa cesaret edemedi (571/1175).28 İldeniz, Nureddîn Mahmud'un, Irak Selçuklularına tâbi Mûsul'u ele geçirerek kendi lehine birtakım uygulamalarda bulunmasına müdahale edemedi (13 Cemaziyelevvel 566/22 Ocak 1171).29 Sultan Sancar'ın ölümüyle yıkılan Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda nüfuz mücadelesi yapan Harzemşah İl Arslan, Nişâbûr'u kuşattı ise de, İldeniz'in harekete geçmesi karşısında geri çekilmek zorunda kaldı (562/1166-67).30

İldeniz, 571/1175-76 yılında vefat etti.31 O, devlet içerisindeki yönetimi tamamen kontrolü altına almakla birlikte, çökmekte olan Irak Selçukluları Devleti'ni sağlam idaresi altında içten ve dıştan gelen bütün saldırılara karşı korumayı başarabilmiş, devletin sönmeye yüz tutmuş itibarını dirilterek, çevrede bulunan bütün Türk hükümdar ve emîrlerine kabul ettirmişti.

B. Cihân Pehlivân'ın Atabegliği

Sultan Arslanşah'ın ölümünden sonra tahta küçük yaştaki oğlu Tuğrul'u geçiren Atabeg Cihân Pehlivân, vâsi olarak devleti tek başına yönetmeğe başladı. Bu duruma diğer melikler tarafından itirazlar geldi ve isyanlar çıktı. Bu cümleden olarak, Melik Muhammed, yanında Hûzistan Hâkimi Şemle'nin oğlu Şerefeddîn Emîrân ile birlikte isyan etti ise de, İsfehân yakınlarında yapılan savaşta Cihân Pehlivân'a yenildi ve yakalanarak hapsedildikten bir müddet sonra vefat etti (571/1175-76).32 İkinci isyan hareketi de Melik Mahmud'dan geldi. Ordusuyla Irak'a girerek, halifeye haber gönderip, adına hutbe okutmasını istedi. Buna karşı çıkan halife, üzerine ordu gönderdi. Başarılı olamayacağını anlayan Mahmud, bölgeden ayrılmak zorunda kaldı (Şevval 572/Nisan 1177).33

Atabeg Cihân Pehlivân, çevresindeki bir çok devletlerle ilişkilerde bulundu. Bunların içerisinde kendisi için büyük bir tehlike olan Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Salâheddîn Eyyûbî de bulunmaktaydı. Salâheddîn, topraklarını Doğu Anadolu'ya kadar genişletmek için yoğun bir siyasi ve askeri faaliyet yürütüyordu. Bu yönde Mûsul'u defalarca kuşatarak, sonunda kendine tâbi hale getirmeği başarmış, Ahlat'a kadar uzanarak, burayı da ele geçirmeğe kalkmıştı. Ancak, duruma müdahale eden Cihân Pehlivân, onu geri çekilmeğe mecbur bırakmış, böylece Salâheddîn'in siyasi arzularına set çekmeği başarmıştı (581/1185).34 Harzemşahlarla ilişkiler Sultan Tekiş ile olan şahsi dostluğu sebebiyle barış içerisinde devam etmişti. Abbasi Halifeliği ile ilişkilerde de barış hüküm sürmekteydi. Fars Atabegleri Salgurlulara karşı son derece sert bir siyaset uyguladı ve yaptığı seferlerle bölgede büyük tahribatlarda bulundu. Gürcülerle ilişkilerde sahnede yine savaş vardı. Azerbaycan'a saldıran Gürcü kralının üzerine büyük bir ordu ile yürüyerek, onu bozguna uğrattı ve barış istemek zorunda bıraktı.35

Cihân Pehlivân, 582 yılı başı/1186 Mart sonunda kalp yetmezliğinden vefat edince yerini kardeşi aldı.36 O, babasının bıraktığı emaneti devralarak, daha da ileri götürdü. İçte ve dıştaki başarıları ile

Irak Selçuklularının prestijini yükseltti. Mücadelelerinin gerisinde, çocuklarına büyük ve güçlü bir siyasi müessese bırakma gayreti yatmaktaydı. Bunu da büyük ölçüde başardı ama çocukları bunu devam ettiremediler.

C. Kızıl Arslan'ın Atabegliği

Kızıl Arslan'ın atabegliği birtakım hoşnutsuzluklara sebep oldu. Ölen kardeşi Cihân Pehlivân'ın eşi İnanç Hatun ile oğulları İnanç Mahmud ile Emîr-i Emîrân Ömer, kendilerinin yönetimin dışına itilmelerini hazmedemeyerek, onu sevmeyen emîrler ile birlikte isyan ettiler. Bunlara sonradan Sultan Tuğrul da katıldı. Kızıl Arslan, bu kadar büyük bir isyancı grubu ile tek başına savaşamayacağını gördüğü için Azerbaycan'a çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Hemedân'a giren Tuğrul tahtına yeniden oturdu (14 Ramazan 583/17 Kasım 1187).37

Kaybettiği iktidarı tekrar eline geçirmek için Selçukluların can düşmanı Abbâsî Halifesi Nâsr Lidinillah ile ittifak kuran Kızıl Arslan, para ve asker yardımı aldı. Birkaç yıl süren ve taraflardan hiç birinin kesin başarı sağlayamadığı savaşlardan sonra Tuğrul'u yakalatarak hapsetmeyi başaran Kızıl Arslan hükümdarlığını ilân etti. Fakat tahtta uzun süre oturamadı. Zira, evlendiği kardeşinin karısı İnanç Hatun, bir kıskançlık sonucu Kızıl Arslan'ı zehirleterek öldürttü (Şevval 587/Ekim-Kasım 1191).38

Kızıl Arslan, siyasi rakibi olarak gördüğü Sultan Tuğrul'u tasfiye etmek isterken, Türk düşmanı politika izleyen Halife Nâsır'ın yıkıcı tavsiyelerine uymaktan öteye gidememiş, bölgedeki Türk varlığına büyük zararlar vermişti.

III. Atabegliğin Çöküşü

A. Nusreteddîn Ebûbekir'in Atabegliği

Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra bulunduğu hapishaneden kaçarak tekrar yönetimi ele geçiren Sultan Tuğrul, saltanatını yerleştirmek için yoğun çabalar sarfetti. Bu arada kendisine rakip olan Atabeg Pehlivan'ın karısı ve oğullarıyla mücadelelere girişti ve onlara karşı başarı sağladı. Kutluğ İnanç Mahmud'un yardım istediği Harzemşah hükümdarı Tekiş, Abbâsî Halifesi Nâsır'ın da kışkırtmasıyla, Irak Selçukluları Devleti ile mücadeleye başladı. Sonunda, 24 Rebiulevvel 590/19 Mart 1194 tarihinde Rey yakınlarında yapılan savaşta yanındaki emîrlerin ihaneti sonucu yenilgiye uğrayan Sultan Tuğrul, savaş alanında öldürüldü.39

Cihân Pehlivân'ın oğulları, amcaları Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra ülkeyi aralarında paylaştırdılar. Atabeg Ebûbekir, annesi Zâhide Hatun'un teşviki ile hemen harekete geçerek, Azerbaycan'a gidip, amcasının mirasına sahip çıktı. Azerbaycan emîrleri ona biat ederek, buyruğuna girdiler. Anlaşma şartlarına göre, Emîrân, Hazar Denizi'nden Gökçegöl'e kadar uzanan Arrân topraklarına sahip oldu. Kendisine Irak-ı Acem'in tamamı burakılan Kutluğ İnanç Mahmud, hâkim olduğu yerlerde hemen idarî düzenlemelerde bulundu ve Emîr Bedreddîn Kara'yı Hemedân valiliğine

getirdikten sonra annesi ile birlikte Rey'e gitti. Kaynaklar, aralarındaki bölüşüme rağmen kardeşler arasında ihtilaf ve kavgaların eksik olmadığında hemfikirdir.40

Tuğrul'u yenerek ortadan kaldırmayı başaran Tekiş, payitaht Hemedân'ı ele geçirip Irak Selçukluları Devleti'ni fiilen ve hukuken sona erdirdi (4 Receb 590/25 Haziran 1194).41 Böylece, uzun bir zamandır Selçukluları yenerek, topraklarına ve servetlerine sahip olma hayalleri kuran Harzemşahlar, yaklaşık bir buçuk asırdır bölgeye hâkim olan Selçuklu Devleti'ni yıkarak, arzularına kavuşmuş oluyorlardı.

Irak-ı Acem'i süratle istilâ eden Tekiş'e elçi gönderen halife, isteklerini yaptıracağını zannettiği bu hükümdardan ele geçirdiği yerlerin bir kısmını kendisine bırakmasını istedi. Bu isteye olumsuz cevap verilmesi üzerine, bu sefer de veziri Mu'eyyideddîn İbnü'l-Kassab'ı Sultan Tekiş'e göndererek, daha açık bir şekilde isteklerini ona iletmeği denedi. Tekiş, kendisini tehdit eden bu vezire saldırarak, kaçmağa zorladı.42 Daha sonra da Irak-ı Acem'in idarî düzenlemesini yaptıktan sonra Harzem'e geri döndü.43

Sultan Tekiş'in ülkesine geri dönmesinden hemen sonra bölgede kargaşalıklar çıktı. Meliku'l-Umerâ Uluğ Bâr Ayaba, Hemedân valisi Karaguz ve Kutluğ İnanç hâkimiyet sahalarını genişletmek için harekete geçtiler. Bu mücadelede yenilen Kutluğ İnanç, Hûzistan bölgesini işgal eden Abbasi veziri Mu'eyyideddîn'in ordugâhına sığınmak zorunda kaldı (591/1195).44

Halife Nâsır, Irak-ı Acem üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için karşısında rakip olarak bu sefer de başka bir Türk devleti olan Harzemşahları bulmuştu. Selçuklular için uyguladığı, geleneksel siyasetini Harzemşahlar için de hayata geçirmekte bir sakınca görmediğinden, Tekiş'in ilgisini başka yönlere çekerek, meşgul etmek için Gûr ve Gazne Meliki Gıyaseddîn Muhammed'e (1163-1203) müracaat ederek, onunla savaşa kışkırttı.45

Yerli halk, bölgenin yeni hâkimleri Harzemşahların hareketlerinden memnun olmamışlardı. İsfahan'ın yönetimini elinde bulunduran Harzemşah Tekiş'in oğlu Yunus Hân, uygulamaları yüzünden halk tarafından pek sevilmemekteydi. Şehirdeki Şâfiîlerin reisi Sadreddîn el-Hocendî, halifeye haber göndererek, şehri ordusuyla bölgeye gelen vezir Mu'eyyideddîn'e teslim etti (591/1194- 95).46 Mu'eyyideddîn'in, bundan sonra Hemedân'ı da ele geçirdi (Şevval 591/Eylül-Ekim 1195). Burada fazla kalmayarak Kutluğ İnanç ile birlikte Irak-ı Acem'de istilâ hareketini devam ettirerek Harrakân, Mazdegân, Sâve ve Âve'yi de zaptettikten sonra Rey istikametinde ilerledi. Bu sırada vezir Mu'eyyideddîn'in yanında bulunan Kutluğ İnanç ve diğer emîrler, Harzemşahların bölgeden ayrılmasını ve Abbâsî vezirinin de onları takibini fırsat bilerek Rey'i ele geçirdiler. Bu olay üzerine halifenin askerleri Rey'e geri döndüler ve bu şehri muhasara

ederek ele geçirdiler.47 Mu'eyyideddîn, Irak-ı Acem'in önemli şehirlerini eline geçirmiş bir komutan olarak, işgal ettiği yerlere halifenin izniyle valiler tayin etmeğe başladı (12 Cemaziyelâhir 592/13 Mayıs 1196). Bu gelişmeler yaşanırken Horasan'da başka problemlerle uğraşmak zorunda kalan Harzemşah Tekiş, durumu öğrenerek ordusuyla süratle Irak-ı Acem'e girdi. Tam bu sırada vezir Mu'eyyideddîn Hemedân'da vefat edince, başsız kalan halifenin ordusunu Tekiş tarafından Mazdegân'da ağır bir yenilgiye uğratıldı (15 Şaban 592/14 Temmuz 1196).48 Büyük emekler ve paralar harcayarak meydana getirdiği ordusunun, Irak-ı Acem'de bir buçuk asırlık bir düşü gerçekleştirmesine az bir süre kala Harzem sultanının müdahalesiyle ortadan kaldırılması sonucu bütün işleri bozulan Halife Nâsır, Tekiş'e bir elçi yollayarak derhal Irak'tan ayrılmasını isteyerek onu tehdit etti ise de Türk hükümdarından aynı sertlikte red cevabı aldı.49 Hemedân'da kaldığı süre içerisinde Irak-ı Acem'i yeniden idari düzenlemeye tâbi tutan Tekiş, Horasan'dan gelen haberler üzerine geri dönmek zorunda kald.50 Böylece Halife Nâsır'ın Irak-ı Acem üzerindeki emellerine Harzemşah Tekiş tarafından engel olunmuş, buranın Halifelik Devleti'ne ilhakı önlenmiş oluyordu.

Halife Nâsır tarafından Selçuklu'lara karşı kullanılan Harzemşah Tekiş'in, sonradan onun istek ve arzularına karşı durması, Hilâfet Devleti ile Harzemşahlar Devleti'nin arasını açmış ve bu durum Cengiz Han'ın istilâsına kadar sürecek bir mücadelenin de başlangıcı olmuştu.51 Halifeler, Irak Selçukluları Devleti ile askeri alanda başa çıkamayınca, özellikle Selçuklu ailesine mensup melikler ve gulâm emîrleri kışkırtmak suretiyle ülke dahilinde kargaşalık yaratarak, iç barışı bozmaya çaba sarf etmiş ve bunda da başarıya ulaşmıştı. Bu anlayış bütün halifelerin değişmeyen siyaseti olmuştu.52 Şimdi, tam Irak Selçuklu Devleti'ni tarihe gömmüşken, bu sefer de karşısına başka bir Türk devleti çıkıyordu ki, Halife Nâsır aynı siyaseti burada da uyguluyordu. Irak-ı Acem'de meydana gelen bütün anti merkeziyetçi, anarşi doğuran, kargaşalık yaratan hareketlerde hep bu halifenin parmağı olduğunu, onları bizzat Halife Nâsır'ın teşvik ve himâye ettiğini kaynaklardan müşahede etmemiz mümkündür.

Harzemşah Tekiş'in Irak-ı Acem'de meydana getirdiği yeni durum sonucu ortaya çıkan otorite boşluğu, Selçuklu emîrlerinin, bölgeye hâkim olma isteklerini daha da arttırmıştı. Bu emîrler kendi aralarında anlaşarak, Atabeg Pehlivân'ın büyük emîrlerinden Gökçe'yi kendilerine lider seçip harekete geçmişlerdi. Gökçe, ilk iş olarak Bağdad'a elçi gönderip Rey, Huvâru'r-Rey, Sâve, Kum, Kacân ve Mazdegân'a kadar uzanan bölgenin kendisine bırakılıp, İsfahan, Hemedân, Zencân ve Kazvîn'in ise halifede kalması için teklifte bulundu. Önerilen yerleri ele geçirmek için zaten uzun bir süredir uğraşan Halife Nâsır, ayağına kadar gelen bu fırsatı geri tepmeyerek, teklifi hemen kabul etti (591/1194-95).53

Sultan Tekiş, oğlu Yunus Hân'ın Irak-ı Acem'de başarılı olamaması ve hastalanarak görme yeteneğini büyük ölçüde kaybetmesi üzerine Atabeg Ebûbekir'e elçi yollayarak, Hemedân'a gidip, bölgenin idaresinin düzenlenmesinde oğluna yardım etmesini istedi ise de, Gürcü saldırılarını bahane eden Ebûbekir, ancak kardeşi Özbek'i yollayabileceğini bildirdi.54 Tekiş, bölgeden ayrılıp Rey şehrine ulaştığı zaman Ebûbekir'in gönderdiği Özbek, Hemedân'a geldi ve Emîr Nûreddîn Gökçe'yi bölgeden uzaklaştırdı.55 Bu sırada, bölge üzerindeki emellerinden vazgeçmeyen Halife Nâsır'ın, Emîr Ebû'l-

Heycâ komutasında bölgeye gönderdiği ordu Hemedân'ı ele geçirdi (9 Cemaziyelâhir593/29 Nisan 1197).56 Bunun üzerine, yardım istemek için Azerbaycan'a giden Melik Özbek, Receb 593/Mayıs-Haziran 1197 tarihinde Hemedân'a geri döndü. Kardeşi Atabeg Ebûbekir, burayı yeteri kadar iyi yönetemediğine kanaat getirmiş olacak ki, Azerbaycan emîrlerinden bazılarını ona yardım etsinler diye bölgeye gönderdi.57

Irak-ı Acem'de hâkimiyet mücadeleleri bir türlü bitmek bilmiyordu. Bağımsız bir hükümdar olmayı isteyen Emîr Mayacık'ın İsfahan ve Kâşân'ı ele geçirip. Rey'e yönelmesi üzerine telaşa kapılan Melik Özbek onu durdurmak istediyse de, 21 Rebiulâhir 594/11 Mart 1198 tarihinde yapılan savaşta yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı.58 Râvendî'nin belirttiğine göre, Mayacık'ı bu gibi saldırılara teşvik eden bizzat Halife Nâsır idi.59 Hem halifenin, hem de Sultan Tekiş'in kendisini öven ve yaptıklarını onaylayan mektupları, Mayacık'a güç ve cesaret vermiş, kendisine olan güveni artırarak, bölgede tek başına hâkim olma isteğini kamçılamıştı. Böylece, Irak'ın vergilerini Tekiş'e vermeyerek, saltanat iddiasıyla isyana kalkışmıştı.

Durumun gittikçe tehlikeli bir hal alması üzerine Atabeg Ebûbekir, birkaç emîrle birlikte harekete geçti ve Kihâ taraflarında Mayacık'ı ağır bir yenilgiye uğrattı.60 Böylece, geçici bir süreyle de olsa Irak-ı Acem'de asayiş sağlanmış oldu. Sefere çıkan Harzemşah Tekiş, kendisini sultan sanan Mayacık'ı yakaladı ve hapsettirdi (Rebiulevvel 595/Ocak 1199).61 Bu olaydan sonra Halife Nâsır tarafından gönderilen bir elçilik heyeti, Sultan Tekiş ve oğlu Kutbeddîn'e hil'atler ve kıymetli hediyelerle birlikte, Irak, Horasan ve Türkistan'da elinde bulunan beldeler üzerindeki hâkimiyetini onaylayan bir menşur getirdiler.62 Bu, aynı zamanda, Irak-ı Acem üzerinde hak iddia eden halifenin, şimdilik kaydıyla bu isteğinden vazgeçerek, güç ve kudreti elinde tutan Sultan Tekiş'in bölgedeki hâkimiyetini onayladığı anlamına gelmekteydi.

Sultan Tekiş'in ölmesiyle birlikte, Harzemşahların Irak-ı Acem'deki nüfuzları oldukça azalmış, onların yerini Azerbaycan Atabegi Ebûbekir almıştı. Ebûbekir, Azerbaycan'dan gelerek İsfahan'a gitmiş ve Irak-ı Acem'i kardeşi Melik Özbek'e vermişti. Henüz ele geçirilemeyen Gökçe ise, bu sırada Rey'de idi. Mayacık tehlikesinin Irak'tan uzaklaştırılmasından sonra Emîr Gökçe'nin gittikçe kuvvetlenmeye başladığını görüyoruz. Yönetim işlerini Meliku'l-Umerâ Cemâleddîn Ayaba'ya bırakmış olan Ebûbekir, içki ve eğlence ile vakit geçirmekteydi. Dolayısıyla, Gökçe bu durumdan yararlanarak Irak'ta önemli bir güce sahip olmuş ve gaflet uykusunda olan Atabeg Ebûbekir'e kafa tutacak hale gelmişti. Bütün Irak-ı Acem bir müddet Gökçe ve onunla birlikte hareket eden Selçuklu emîrlerinin kontrolü altına girdi.63 Onun öldürülmesinden (600/1203-1204) sonra, Irak-ı Acem'e hâkim olan Emîr Aydoğmuş, hiç bir siyasi prestiji ve gücü olmayan Melik Özbek'i de yanına alarak, bölgeyi onun adına idare etmeye başladı.64

Irak-ı Acem'in içerisine düştüğü siyasî anarşi Fars Atabegi Sa'd b. Zengi'yi de harekete geçirmiş, İsfehân ve Hemedân'ı zaptetmesine sebep olmuştu (600/1203-1204).65 Atabeg Ebûbekir, bunun intikamını almak maksadıyla, aynı yıl içinde Gökçe ile birlikte harekete geçerek Salgurlular tarafından savunmasız bırakılmış bulunan Şiraz'a saldırdı ve tahribatlarda bulundu.66

Bu sırada Atabeg Ebûbekir'in içki ve eğlenceyle meşguliyetinden dolayı harekete geçen Gürcüler, Azerbaycan şehirlerine saldırmaya başlamışlardı (599/1202-1203). Bu saldırılar olurken Atabeg Ebûbekir onlara karşı herhangi bir harekete geçmeyerek, sarayında zevkü sefa ile meşgul olmaktaydı.67 Tehlikenin büyümesi üzerine, tek başına ülkesini koruyamayacağını görerek, Gürcü Kralı'nın kızıyla evlenip akrabalık kurmak suretiyle onların ülkesine verdikleri zararları ortadan kaldırmağı başardı (602/1205-6).68

Aynı yıl Merâga hâkimi Alâeddîn Karasungur ile Erbil hâkimi Atabeg Muzaffereddîn Gökbörü ittifak ederek ordularıyla Atabeg Ebûbekir'in üzerine sefer yaptılar. Bu durumu haber alan Ebûbekir, Cibâl hâkimi ve babası İldeniz'in eski bir kölesi olan Aydoğmuş'a haber göndererek yardım istedi. Aydoğmuş'un ordusuyla harekete geçmesi üzerine Gökbörü geriye döndü. Bu tehlikenin bertaraf edilmesinden sonra Ebûbekir ile Aydoğmuş birlikte karşı harekâta geçerek Merâga üzerine yürüdüler ve şehri kuşattılar. Alâeddîn Karasungur bir anlaşma yaparak taraflar arasında ihtilafa sebep olan kaleyi Ebûbekir'e teslim etti.69

Merâga hâkimi Alâeddîn Karasungur'un 604/1207-8 yılında vefat etmesi üzerine yerine küçük yaştaki oğlu geçmişti. Bu çocuğun bir yıl sonra vefat etmesi üzerine Atabeg Ebûbekir harekete geçerek burayı işgal etti.70

Ebûbekir, 607/1210-11 tarihinde vefat etti.71 Onun saltanatı, atabegliğin çökmeğe başladığı dönemin başlangıcıdır. Kendisinden önceki atabeglerin aksine, zevk ve eğlenceye düşkün, devlet yönetiminden elini, ayağını çekmiş bir yönetici görüntüsü çizmektedir.

B. Muzaffereddîn Özbek'in Atabeğliği

Atabeg Ebûbekir'in vefatından sonra Azerbaycan Atabegliği'nin başına kardeşi Muzaffereddîn Özbek geçti. Onun atabegliğinin ilk anlarından itibaren, merkezi otorite eksikliği sebebiyle Irak-ı Acem'de emîrler arasında hâkimiyet mücadeleleri yaşanmağa devam etti. Atabeg Pehlivân'ın adamlarını çevresine toplayan gulâmlardan Emîr Mengli isyan ederek Aydoğmuş'a ait şehirleri eline geçirdi (608/1211-1212). Yenilen Aydoğmuş ailesiyle birlikte Bağdad'a kaçmasına rağmen, Mengli'nin elinden kurtulamamış, daha sonra öldürtülmüştü.72 Aydoğmuş'un öldürülmesinden sonra Cibâl bölgesinde prestiji bir hayli yükselen Mengli'ye karşı Atabeg Özbek, Halife Nâsır, Alamut ve çevresindeki kalelere sahip olan İsmâiliyye mezhebi lideri Celâleddîn, Erbil hâkimi Muzaffereddîn Gökbörü ile Mûsul, Cezîre ve Haleb bölgelerinin emîrleri bir ittifak oluşturarak büyük bir ordu kurdular. Bunlar Mengli'yi dağlara sürdüler ve firar etmek zorunda bıraktılar. Başsız kalan askerleri ise çevreye dağıldı ve yakalanarak esir edildi. Bu savaştan sonra Mengli'ye ait şehirler, yapılan anlaşma gereğince taraflar arasında paylaştırıldı (612/1215-1216).73

Ogulmış'ın öldürülmesinden sonra Cibâl'in denetimini elinden kaçırmak istemeyen Harzemşah Muhammed harekete geçti. Önce Rey şehrine gelerek burayı ele geçirdi. Ogulmış'ın ölüm haberi sadece Harzemşah'ı değil, aynı zamanda Fars Atabegleri Salgurluların hükümdarı Sa'd b. Dekle'yi de

harekete geçirmişti. Harzemşah Muhammed onu yenilgiye uğrattıktan sonra kendisine tâbi kılarak, Salgurluların Cibâl'de hâkimiyet kurmasını önledi. Harzemşah Muhammed, Rey'den sonra harekâtına devam ederek Cibâl'i tamamen ele geçirdi ve komutanlarına iktâ etti. Bölgeyi geri almak için Hemedân üzerine yürüyen Atabeg Özbek, Harzemşah'ın öncülerine yenilerek geri çekildi ve Sultan Muhammed ile bir anlaşma yaparak Harzemşahlar Devleti'nin hâkimiyetini kabul etti (614/1217-1218).74

Bu sırada, Asya'da fırtına gibi esen Moğollar Harzemşah Muhammed'i yenilgiye uğratarak, Rey'e kadar gelmişlerdi (617/1220). Burayı, Zencân, Kazvîn ve Tebriz'i ele geçirip tahrip ettikten ve Hemedân'ı haraca kestikten sonra Gürcistan'a girip, Gürcü ordusunu bozguna uğrattılar (Zilkade 617/Ocak 1221) ve bütün Gürcistan'ı yağmalayıp, her tarafı tahrip ettiler.

Özbek, Moğollara karşı tek başına karşı koyamayacağını anladığı için Gürcülerle bir antlaşma imzalamıştı. Ayrıca Ahlât ve el-Cezîre hâkimi Eyyûbî meliki Eşref'e de haber yollayarak bu ittifaka katılmasını istemişti. Gürcistan'ı tahrip eden Moğollar, Tebriz'e yöneldiler (618 yılı başları/Şubat-Mart 1221).75 Buradan haraç alarak, Merâga'yı (4 Safer 618/30 Mart 1221) ve peşinden de Hemedân'ı ele geçirdiler (Receb 618/Ağustos- Eylül 1221).76 Takiben Azerbaycan Atabegliği topraklarına girdiler ve Erdebil'i ele geçirip tahrip ettikten sonra Tebriz üzerine yürüdüler. Onlar buraya ulaşmadan önce Atabeg Özbek ailesini Hoy taraflarına gönderip, kendisi de Nahçivân'a gitmek suretiyle başkentini kaderiyle baş başa bırakmıştı. Moğollar, Tebriz'den haraç alıp, şehre dokunmadan ileri harekâtlarına devam ettiler. Sarav'ı ele geçirip yağmaladıktan sonra bütün Arrân bölgesi ile Beylekân ele geçirildi ve aynı akıbete uğratıldı (Ramazan 618/Ekim-Kasım 1221). Gence halkı haraç vererek kurtuldular. Daha sonra Gürcistan topraklarına giren Moğollar, burayı ve peşinden Şirvanşahlar ülkesini de tahrip ettiler.77

Ülkeleri Moğollar tarafından işgal edilen Kıpçaklardan büyük bir gurup Şirvanşahlar ülkesine girerek Derbend'e kadar gelmiş ve Özbek tarafından Gürcistan sınırında bulunan Galakun Dağı yakınlarına yerleştirilmişlerdi. Bunlar Gürcülerle mücadelelere başladılar. Daha sonra taraflar arasında bir gerginlik yaşanmış ve Kıpçaklar bulundukları yeri terk ederek Şirvanşahların arazisine çekilmişlerdi. Burada da tutunamayan bu Kıpçak gurubu, çevreden yapılan saldırılar sonucunda perişan olmuşlardı.78

Doğudan gelen bir başka Moğol ordusu Rey'i tahrip ettikten sonra bütün Irak-ı Acem'i aynı uygulamaya tâbi tuttu. Rey'de ellerinden kaçarak Azerbaycan'a sığınmış olan Harzemli bir gurup askerin peşinden Tebriz'e kadar gelerek, tehditlerle onların ölü veya dirilerini Atabeg Özbek'ten aldıktan sonra Tebriz'e saldırmaktan vaz geçip, Horasan'a geri döndüler (621/1224).79

Moğolların saldırıları sonucunda bir hayli zarar gören Arrân bölgesindeki Beylekân şehri, Moğol saldırılarından sonra kendilerini toparlayan Gürcüler tarafından ele geçirilerek, tahrip edildi (Ramazan 619/Ekim-Kasım 1222).80 Gürcü Kralı IV. Giorgi (1212-1223), Gencelilerin kendi hâkimiyetine karşı ayaklanarak, ödedikleri yıllık vergiyi kesmeleri üzerine, bizzat buraya bir sefer düzenleyerek halkını

itaate mecbur etti.81 Bir müddet sonra tekrar ayaklanan Gence halkının üzerine yürüyen Gürcüler, 622/1225 yılında şehri tekrar kuşattılarsa da ağır zayiatlar vererek geri çekildiler.82 Gence yenilgisinden sonra Gürcüler daha büyük bir ordu ile Azerbaycan'a saldırdılarsa da, bir dağ geçidinde pusu kurmuş bulunan Atabeg Özbek'in ani saldırısı ile bozguna uğratıldılar (622/1225). Tam bu sıralarda Cengiz Han'ın ordularına yenilerek batıya doğru kaçan Harzemşah Celâleddîn Mengüberti'nin ordusuyla Merâga'ya ulaştığı haberinin gelmesi üzerine büyük bir tehlikenin kapılarına dayanmış olduğunu gören Gürcüler, Atabeg Özbek'e haber göndererek Harzemşahlara karşı koyabilmek için güçlerini birleştirmeği teklif ettiler. Durumdan haberi olan Harzemşah hükümdarı, kendisine karşı bir ittifak anlaşması yapılmadan önce bölgeye vararak, taraflarla tek tek hesaplaşmayı çıkarlarına daha uygun buldu.83

Harzemşah Celâleddîn Mengübertî, Azerbaycan'a girerek Merâgâ'yı ele geçirdi ve yeniden imar ederek buraya yerleşti. Bu sırada üvey kardeşi Gıyâseddîn'in dayısı olan Yıgan Tayısı'nın beşbin süvari ile Azerbaycan'a girerek, her tarafı yağmaladığının haberi gelince, harekete geçerek bu saldırıları durdurdu (622/1225).84 Atabeg Özbek, Sultan Celâleddîn'in korkusundan payitaht Tebriz'den ayrılıp Gence'ye gitmişti. Sultan Celâleddîn, savunmasız kalan bu şehri bir süre sonra ele geçirdi.

Kendisini bırakıp kaçan kocası Atabeg Özbek'e çok kırılan İnanç Hâtun, Celâleddîn Harzemşah ile nişanlandı. Sultan Celâleddîn, Tebriz çevresindeki şehirleri de kendisine bağladıktan sonra Gürcistan üzerine yürüdü.85 Seferde iken kendisine karşı bir isyan girişiminde bulunulacağını öğrenerek Tebriz'e geri dönmüş, isyancıların elebaşlarını yakalatıp idam ettirmişti. Böylece, Azerbaycan'daki hâkimiyeti tamamen pekiştirilmiş oluyordu. Celâleddîn Harzemşah, bu olaydan sonra Nahcivân'da İnanç Hâtun ile evlendi. Bir müddet sonra Özbek'in sığındığı Gence üzerine ordu gönderdi ve şehrin dış kalesini ele geçirdi. Oldukça zor bir durumda kalan Atabeg Özbek iç kaleye kapandı (622/1225).86 Karısı İnanç Hâtun'un gönül rızası ile Celâleddîn Harzemşah'ın karısı olması, Gence'den Nahcivân'ın doğusunda bulunan Alıncak kalesine kaçan Atabeg Özbek'i son derece üzmüş ve aynı gün kederinden ölmesine sebep olmuştu (622/1225).87

Eğlenceden başka bir şey düşünmeyen, zayıf karakterli bir insan olan Özbek, Şemseddîn İldeniz'in büyük mücadelelerle kurduğu ve yerleştirdiği, bu uğurda Irak Selçukluları Devleti'nin bütün imkânlarını seferber ettiği Azerbaycan Atabegliği Devleti'ni, onun ölümünden elli yıl sonra, şahsi hataları sonucunda çökertti.

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM, HAREZMŞAHLAR

Harezmşahlar Devleti / Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın [s.883-896]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Hazar Denizi'nin doğusunda Ceyhan (Amû-Deryâ) nehrinin aşağı mecrasının her iki tarafında bulunan ülkeye Harezm1 ismi verilmiştir. Bu topraklara hâkim olan ya da idare eden kimselere ise Harezmşâh unvânı verilirdi.

Harezm adı verilen bu topraklara Selçuklular'dan önce çeşitli hânedanlar hükmetmişlerdir. Afrigîler, İslâmiyet'ten önce mevcut olup 995 yılına kadar devam etmiştir. Me'mûnîler 995-1017 yılları arasında, Altuntaş ve oğulları 1017-1041 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.2 Bizim konumuzu teşkil eden Harezmşâhlar Devleti'nin tarihi ise bundan sonra başlar. Harezmşâhlar Devleti, Harezm bölgesinde 1097-1231 yılları arasında hüküm sürmüş bir Türk devletidir. Başkenti Gürgenç'tir. Bu isim Gürgânc ya da Ürgenç şeklinde de telaffuz edilir.

Harezm bölgesi Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan (1063-1072) zamanında Selçuklular'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Sultan Alp Arslan 1065'te çıktığı Mankışlak seferinde Harezm'i zaptederek buranın idaresini oğlu Ayaz'a bırakmıştı. Ancak bu bölge Alp Arslan ve Melikşah (1072-1092) dönemlerinde muhtemelen mahallî reisler arasından seçilen valiler tarafından idare edilmiştir.3

Sultan Melikşah, Harezm gelirlerinin tasarruf yetkisini taştdârı Anuş Tegin Garçeî'ye verdi. Fakat Anuş Tegin, vali sıfatını taşıdığı halde Harezm'in idaresi fiilen Kıpçak Türkleri'nden Ekinci (İlkinci)4 b. Koçkar'ın elindeydi. Taht kavgaları sırasında Sultan Berkyaruk (1075-1104)'un yardıma çağırdığı Ekinci emrindeki 10.000 süvariyle Horasan'a doğru yola çıktı. Ancak 300 seçme atlısıyla Merv'e geldiğinde gece eğlenirken devrin güçlü emîrlerinden Kodan ve Yaruktaş tarafından öldürülerek kuvvetleri dağıtıldı (1097).5

Bundan sonra Emîr Kodan ile Emîr Yaruktaş, Harezm'e giderek sultanın kendilerini Harezm'e vali tayin ettiğini söyleyerek bölgeye hâkim oldular. Bunun üzerine Berkyaruk Horasan valiliğine getirdiği Habeşî b. Altuntak'ı Kodan ve Yaruktaş'ı cezalandırmak üzere görevlendirdi. Habeşî b. Altuntak görevini başarıyla yerine getirerek Harezm bölgesine Taştdâr Anuştegin'in oğlu Kutbüddin Muhammed'i vali tayin etti. (1097).6 İşte bu tayinle birlikte Harezmşahlar hânedanı kurulmuş oldu.7 Selçuklular adına bölgeyi fiilen idare eden ilk Harezmşah, Kutbüddin Muhammed olmuştur. Harezmşahlar sülâlesinin atası Anuş Tegin'in Türk olduğunda şüphe bulunmamaktadır. Ancak onun hangi boya mensup olduğu tespit edilememiştir.8 Harezmşahlar sülâlesinin atası olan Anuş Tegin, Garca (Garşha) adlı Garcistanlı bir Türk kölesidir. Büyük Selçuklu Emîrlerinden Bilge Tegin tarafından Garcistan'da satın alınarak, saray hizmetine giren zekâ ve dirâyeti sayesinde dikkati çeken en önemli saray vazifelerinden biri olan "taştdârlık" mevkiine kadar yükselen Anuş Teğin "Yedinü'd-din" lakabını taşıyordu. Fuad Köprülü9 Reşîdüddîn'e dayanarak onun Oğuzların "Begdili" şubesine mensup

olduğunu söylerse de İbrahim Kafesoğlu10 bu görüşe katılmayarak Reşîdüddîn'in kaydını destekleyecek herhangi bir ip ucu bulunmadığını kaydeder.

Kutbüddin Muhammed (1097-1128)

İsyan eden Horasan Valisi Habeşî b. Altuntak'ın öldürülmesinden sonra Horasan'a tamamen hâkim olan Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, Kutbüddin Muhammed'i Harezm'deki görevinde bıraktı. Daha sonra Türk hükümdarlarından biri çok sayıda asker toplayarak Muhammed'in Harezm'de bulunmadığı bir sırada bu bölgeye yürüdü. Bu bölgede daha önce Harezmşâh olan Ekinci'nin oğlu Tuğrultekin, Sencer'in bulunduğu sırada bu durumdan haberdar olunca derhal Sultan Sencer'ın yanından kaçarak Harezm önlerinde bulunan Türkler'e katıldı. Harezmşâh Kutbüddin Muhammed bu durumu öğrenince, hemen yola çıktı ve olayı Sencer'e de bildirerek ondan yardım istedi. Bu sırada Nîşâbur'da bulunan Sencer vakit kaybetmeden ordusuyla onun yardımına koştu. Muhammed, Harezm'e ulaşır ulaşmaz Sultan Sencer'i beklemeden Türkler'in üzerine yürüdü. Türkler Mankışlak'a kaçtılar. Yalnız kalan Tuğrultekin b. Ekinci de Handehân'a kaçmak zorunda kaldı.11 Harezmşâh Kutbüddin Muhammed, babasının sağlığında Merv'de iyi tahsil görmüş, siyaset usullerini öğrenmiş, yetenekli ve âdil bir idareci olup, ulemâ sınıfının hâmisi olmuş idaresi altında yaşayan halkın hoşnutluğunu kazanmıştı.12 Selçuklu sultanlarına ve özellikle Sencer'e karşı her zaman sadık kalmış ve dürüst bir siyaset takip etmiştir. Bununla birlikte Harezm'deki mevkiini devamlı surette kuvvetlendirmeye, nüfuz ve kudretini arttırmağa çalışmış ve bunda da başarı sağlamıştır. Öyle ki, Kutbüddin Muhammed, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in Merv'deki sarayına bir yıl kendisi, ertesi yıl da büyük oğlu Atsız'ı göndererek Harezm'in yıllık vergisini ve diğer hediyeleri takdim ediyor ve buna karşı da hükümdarın iltifâtına ve hediyelerine nail oluyordu.13 Hiç süphesiz Kutbüddin Muhammed, müstakil bir hükümdar değil, Büyük Selçuklular adına Harezm'i idare eden bir vâli idi. Ancak burada sülalesinin gelecekteki faaliyetlerine sağlam bir zemin hazırlamış, maddî ve manevî kuvvet kaynakları oluşturmuştur. Onun yetenekli bir idareci olması sayesinde Harezm'in büyük bir gelişme gösterdiği ve Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi geniş ülkeler ile ticârî münâsebetlerini arttırmak suretiyle büyük kazançlar elde ettiği muhakkaktır. Adına yazılan bazı eserlerde "Kutbü'd-dünya ve'd-din", "Ebu'l-Feth", "Muînü emîrî'l-mü'minîn" gibi lâkaplarla anılması onun kudret ve nüfuzunun gittikçe arttığını göstermektedir. Emîr Mu'izzî'nin ona takdim etmiş olduğu bir kasîde, "Cemâle'd-din" lâkabını taşıdığını ve Sencer devrinde büyük bir itibar kazandığını anlatıyor.14

Kızıl Arslan Atsız (1128-1156)

Kutbüddîn ölünce, yerine büyük oğlu Kızıl Arslan Atsız Harezmşah tayin olundu. 492 (1099) 'de doğmuş ve iyi bir tahsil görmüş olan Atsız, Sultan Sencer'in şahsî teveccühünü kazanmış olduğu için, devrin siyasî ve idarî ananelerine uygun olarak, sultanın menşuru ile bu mevkie getirilmiş idi.

Atsız, ilk zamanlarda Sencer'e karşı tam bir sadakat ile hareket ederek, sultanın çeşitli seferlerine katıldı.15 Bununla beraber, kendi nüfuz ve kudretini arttırmak için, Cend ve Mankışlak gibi, askerî bakımdan çok önemli merkezleri zaptettiği gibi, Seyhun nehrinin ötesindeki topraklara

ilerleyerek, siyasî nüfuzunu buralarda da kurmaya çalıştı. Daha Sencer ile beraber Gazne seferine katıldığı sırada hükümdarın kendisine karşı soğuk ve şüpheli davrandığını gören ve bunu Merv sarayındaki rakiplerinin tahriklerine bağlayan Atsız'ın, daha o zamandan metbuuna karşı sadakatinin sarsıldığı anlaşılıyor.16 Fakat bunu Atsız taraftarlarının Harezmşah'ı haklı göstermek için ileri attıkları bir bahane olarak kabul etmek daha doğrudur. Atsız'ın, Sencer'in iznini almadan, giriştiği Cend ve Mankışlak seferi sultanı kızdırdı.17

Kendisine tâbi olan ve İslâm dini uğrunda kâfirler ile cihad eden bu saha Müslümanlarının kanlarını döktüğü için Atsız'ı suçladı. Atsız, bu fırsattan yararlanarak, bağımsızlığını ilan etti. Selçuklu memurlarını hapsetti ve mallarına el koyduğu gibi, Horasan'a giden yolları da kapattı. Bu sırada Belh'te bulunan Sencer, topladığı kuvvetli bir ordu ile, Harezm üzerine yürüdü (1138). Atsız kendi kuvvetlerini Hezâresp kalesi civarında toplayarak, çevresindeki araziyi su altında bırakmak suretiyle, Sencer ordusunu çöllerden dolaşmaya mecbur etti. 15 Kasım'da18 meydana gelen savaşta önemli bir kısmı putperest Türkler'den oluşan Atsız'ın ordusu ağır bir mağlubiyete uğradı. 10.000'den fazla zayiat ve birçok esir verdi. Esirler arasında bulunan Atsız'ın oğlu Atlıg hemen öldürüldü. Atsız 'ın kaçamayan kuvvetleri affedilerek, Büyük Selçuklu ordusuna katıldılar. Sencer Harezm'in idaresini kızkardeşinin oğlu Süleyman b. Muhammed'e vererek, o devir geleneğine göre, vezîr, atabeg ve hâcib gibi, memurlardan oluşan bir dîvân kurduktan sonra, 1139'da başkenti Merv'e döndü.19

Harezm'de uzun yıllardan beri alışılagelmiş düzenin bu askerî harekât ile birdenbire değişmesi, halkı memnun etmedi. Yeni kurulan askerî idarenin halka kötü muamelesi de durumu tamamen sıkıntılı bir hale sokuyordu. Sarsılmaz bir iradeye sahip olan Atsız'ın faaliyetleri de buna eklenince, Süleyman ve adamları Harezm'i terketmek zorunda kaldılar. Böylece Atsız yeniden hâkimiyetini kurdu. 1140'ta Buhara'ya karşı yaptığı bir seferi başarıyla sonuçlandırmasına rağmen, Mayıs 1141'de Sencer'i, yeniden metbû olarak, tanıdı. Fakat bu durum çok sürmedi; Eylül 1141'de Sencer'in Kara Hıtaylar'a karşı Katvan'da uğradığı ağır mağlubiyet üzerine Atsız, bir kaç ay önceki sadakat yeminini bozarak, bağımsızlığını ilan etti ve Selçuklu nüfuzunun sarsılmasından fazlasıyla yararlanmak üzere, hızla Horasan'a yürüdü. Ekim ayı başlarında (1141) Serahs'a geldi. Şehir adına âlim ve zâhid bir kişi olan Ebû Muhammed ez-Zeyyadî, Harezmşâh Atsız'ı karşıladı ve ona ikramlarda bulundu. Bundan sonra da Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in başkenti olan Merv üzerine hareket etti. Burada halk tarafından Atsız ile görüşmek ve onu karşılamak üzere seçilen İmam Ahmed el-Baherzî Atsız'ın yanına geldi. Atsız, emirlerine ve şehre göndereceği adamlarına asla muhalefet edilmemesi şartıyla halka emân vermeye râzı oldu. Ancak bir süre sonra Fakîh Ebu'l-Fazl el-Kirmânî'nin başkanlığında Merv'in ileri gelenlerini yanına çağırdığı sırada şehirde bir huzursuzluk ortaya çıktı. Harezmşâhın memurlarından biri öldürüldü ve bu olaydan sonra hâdise daha da büyüdü. Harezmşâh Atsız'ın adamları şehirden kovularak şehrin kapıları kapatıldı. İçerdekiler müdafaaya hazırlandılar. Ancak bu fayda vermedi. Atsız zorla şehre girdi (21 Ekim 1141) ve kendisine karşı oluşan muhalefeti organize ettiği anlaşılan eş-Şerif Ali b. İshak ile yardımcılarını ve halktan birçok kimseyi kılıçtan geçirdi. Şafiî fakihi İbrahim el-Mervezî, âlim Ali b. Muhammed b. Arslan gibi kimseler katledilenler arasında idi. Bununla beraber Harezmşah Atsız, Ebu'l-Fazl el-Kirmânî, Ebu Mansûr el-Abbâdî el-Mervezî, filozof

Bahâüddîn Ebu Muhammed el-Hirakî gibi değerli şahsiyetleri de Gürgenç'in manevî ilimler yönünden itibarını arttırmak maksadıyla beraberinde Harezm'e götürmüştür.20

Atsız 1142 yılı Mayıs ayında Nişâbur'a yaklaştığı zaman kendisini karşılayan fakih ve zâhidlerden oluşan bir heyet Merv'de yapılanların burada tekrar edilmemesini rica ettiler. Bu ricaya olumlu cevap veren Atsız, Nişâbur halkına yaptırdığı bir duyuruda, Büyük Sultan Sencer tarafından, kendisinin ve babasının hukukunun hiçe sayılmak suretiyle gösterilen nankörlüğün Sencer'i felâkete sürüklediğini, sultanın bundan pişman olup olmadığını bilmediğini fakat bir daha Harezmşah gibi bir destek bulamayacağını bildirdikten sonra, Nişâburlular'ın şehrin tahribine ve halkın öldürülmesine sebep olmamalarını tavsiye etti. Yaptığı hareketi böylece haklı göstermeye çalışan Atsız, Nişâbur'da can almadı. Ancak çoğu Sultan Sencer'in adamlarından alınmak kaydıyla çok miktarda mal ve para topladı. Nişâbur'da 29 Mayıs 1142 Cuma günü hutbeyi kendi adına okuttu. Minber'deki hatip hutbede Sencer yerine Harezmşah'ın adını söyleyince halk arasında homurdanmalar ve haykırmalar olmuş ise de bu kargaşa hemen yatıştırılmış ve böylece can kaybına neden olabilecek hareket önlenmiştir. Bu hutbe beş hafta süreyle aynı şekilde okunmuş, 1142 Temmuz sonundan itibaren eskiden olduğu gibi yine Sencer adına okunmaya başlanmıştır. Atsız Nişâbur'da bulunduğu sırada kardeşi Yınal-Tigin kumandasında gönderdiği Harezm kuvvetleri Beyhak, Feryûmez, ve civarını yağmalamışlardır.21

Sultan Sencer'in Mâverâünnehir'den Tirmiz'e geliş tarihi bilinmiyor, Mâverâünnehir'in elden çıktığı Eylül ayını müteakip uzun bir süre, Atsız'ın Horasan'daki faaliyetleri sırasında hâlâ Horasan'a dönmemiş olması düşünülemez. Muhtemelen Sencer'in bu süre zarfında Tirmiz'de yeni kuvvetler hazırlamakla meşgul olduğu ve meşhur İslâm tarihçisi İbnü'l-Esîr'in dediği gibi,22 Karahıtay ordularının Mâverâünnehir'de ve çevre bölgelerde bulunduğu böyle bir zamanda Harezmşah Atsız ile savaşmaktan çekinmiş olduğu kabul edilebilir.

Fakat bu durum uzun sürmedi ve Horasan'da hâkimiyetini yeniden kuran Sencer'in karşısında Atsız geri çekilmek zorunda kaldı. Hatta sultanın 1143/1144'de Harezm'e karşı giriştiği başarılı sefer sonucunda, tekrar Selçuklular'ın metbûluğunu tanımaya ve Merv'de ele geçirdiği hazineleri geri vermeye mecbur oldu.23

Kara Hıtaylar'ın nüfuzunun Maveraünnehir'de kendisini kuvvetle hissettirmesinden sonra, doğudan gelen büyük tehlikeden korunmak ve Horasan üzerindeki emellerini sağlıklı bir şekilde takip edebilmek için, onlara her yıl 30.000 dinar altın vermeyi taahhüt eden Atsız, tekrar isyan için bir fırsat kollamakta idi. Bunu haber alan Sencer, durumu daha yakından incelemek için meşhur şair Edîb Sâbir'i elçilik göreviyle Harezm'e gönderdi. Edîb Sâbir, Atsız'ın, Sencer'i öldürtmek üzere, Merv'e iki fedaîyi yollamak hazırlığında bulunduğunu öğrenince, durumu hemen Sencer'e bildirdi ve hatta fedaîlerin resimlerini de gönderdi. Sencer böylece tehlikeden kurtuldu ise de, Edîb Sâbir Atsız'ın adamları tarafından yakalanarak, Ceyhun nehrine atıldı. Sencer 542 (Kasım 1147) 'de Harezmşah'a karşı üçüncü bir sefere girişerek, iki aylık bir muhasaradan sonra, Hezâresp kalesini zapt etti ve payitaht olan Gürgenç önüne geldi. Harezmşah'ın ricası üzerine, Zâhid-i Âhûpûş lâkabı ile bilinen bir dervîş, kan dökülmemesine aracılık etti. Sencer bunu kabul etti ama Atsız'ın da bizzat huzuruna

gelerek tâbiyet arzetmesini istedi. Mayıs-Hazîran 1148'te meydana gelen karşılaşmada, Atsız'ın âdet olduğu üzere, atından inip, Sultan Sencer'in karşısında toprağı öpmesi gerekirken, sâdece atının üstünde bir selâm vermekle yetinerek geri döndü. Sencer, bu hareketine rağmen onu makamında bıraktı ve Merv'e geri döndü.24 Horasan üzerindeki emellerini, kısa bir süre için erteleyen Atsız, tüm gayreti ile Seyhun kıyıları ve civar sahalarda nüfuzunu kuvvetlendirmeğe çalıştı. 1152'de putperest Kıpçaklar'ın merkezî Sığnak şehrine karşı hazırlanan hücum ile Cend'in zaptı ve oğlu İl-Arslan'ı buranın valiliğine tayin etmesi bunu göstermektedir. Fakat bu sıralarda Horasan'da ortaya çıkan Oğuz isyanı25 ve Sencer'in âsîlere esir düşerek, 3 yıl onların elinde esir kalması (1153-1156) Atsız'a Horasan işlerine fiilî surette karışmak imkânını verdi. Fakat o bu sefer "metbûuna isyan etmiş bir fırsat kollayıcı" vaziyetine düşmekten ise, meşrû sultanın haklarım korumağa çalışan sadık bir tâbi rolünde ortaya çıkmayı daha doğru ve emellerinin gerçekleşmesi için, daha faydalı buldu. Horasan'ın muhtelif merkezlerinde ve bilhassa Merv ve Nişâbûr'da önemli tahribat ve yağma yapan Oğuzlar'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda yarattıkları anarşiden istifade ederek, önemli bir askerî mevki olan Amul (bugünkü Çarcuy) kalesini elde etmek teşebbüsünde başarılı olamayan bir taraftan Kıpçaklar'a karşı askerî hareketlerde bulunurken, diğer taraftan kardeşi İnal-Tegin kumandasındaki bir kuvvet de 1153/1154 senelerinde Beyhak (bugünkü Sebzvâr) civarının yağması ile meşgul oluyordu.

Sencer ordusundan ve emîrlerinden bazıları, Mâverâünnehr hükümdarı ve Sencer'in kızkardeşinin oğlu Mahmud'un etrafında toplanmışlardı. Mahmud, bu duruma bir çare bulmak üzere Atsız ile haberleşti. Atsız oğlu İl-Arslan'ı yanına alarak, Mahmud ve Selçuklu emirleri ile görüşmek için, Horasan'a doğru hareket etti. Atsız, Nesâ'da Mahmud Han'ın ordusuna katıldı ve burada Sencer'in esaretten kurtulduğunu öğrenince sultana bir tebrîknâme yazarak, emrine hazır olduğunu bildirdi. Bir taraftan da Mahmud'a ve bazı büyük emîrlere de mektuplar gönderdi.

Oradan Habuşan (Moğullar devrindeki Kuçan) şehrine gelerek, Mahmud'a katıldı. Sonra Oğuz beylerine bir mektup yollayarak, Sencer'in merhametine sığınarak, af diledikleri takdirde, kendisinin ve Mahmud Han ile Gur ve Sistan emîrlerinin bu hususta hükümdar nezdinde şefaatte bulunabileceklerini bildirdi. Ancak bütün bu teşebbüslerden bir netice alınamadı. Atsız bir süre sonra Habuşan'da 59 yaşında iken vefat etti (30 Temmuz 1156).26

Kuvvetli bir edebî kültüre sahip olan ve zaman zaman şiir de söyleyen Atsız'ın,27 daha babasının sağlığında Sencer sarayında mühim bir mevki kazandığı, sevgi ve hürmet topladığı, Emîr Muizzî'nîn bu sıralarda ona takdim ettiği bir kasîdeden anlaşılıyor.28 Bu kasidede ona verilen Bahâü'd-dîn ve Alâü'd-dîn gibi lâkapların resmî bir mahiyet taşıdığı, kendisine ithaf edilen bazı eserlerin dîbâcelerinden anlaşıldığı gibi, diğer kaynaklar ile de teyit olunmaktadır. Ebû Muzaffar, Hüsami Emîrü'l-mümînîn gibi lâkaplar da bulunan Atsız, Harezm sınırındaki kâfir Türkler ile savaştığı için, "gazi" sıfatını da kazanmış idi. Onu Harezmşahlar Devleti'nin gerçek kurucusu olarak kabul etmek gerekir.

İl-Arslan (1156-1172)

Daha babasının sağlığında veliahd olan Ebû'1-Feth İl-Arslan, Atsız'ın ölümü üzerine, sür'atle Hârîzm 'e dönmek ve resmen tahta geçerek, işleri tanzim etmek zorunda kaldı. Harezm'de bulunan amcaları İnal-Tegin ile Yusuf'u, ve kardeşleri Hıtay Han ile Süleyman Şah'ı öldürttükten sonra, 22 Ağustos 1156'de, rakipsiz olarak, Harezmşahlar Devleti tahtına oturdu. Bu olayların ordu içinde yaratacağı kötü etkileri önlemek maksadı ile, askerlerin iktâlarını ve maaşlarını arttırmayı ihmal etmedi.29

İl-Arslan'ın Harezmşahlığı, o yılın Ramazan'ında Merv 'e gelen Sultan Sencer tarafından gönderilen ferman ile de teyit olundu. Fakat ertesi yıl Sencer'in ölümü Horasan ve genellikle İran'ın doğusundaki bölgelerde Selçuklu hâkimiyetinin son bulmasına neden olduğundan İl-Arslan, İran'ın doğusundaki toprakların en güçlü hükümdarı oldu. Sencer'in vârisi sıfatı ile Merv 'de bir kısım Selçuklu kuvvetlerinin başında bulunan, yeğeni Mahmud Han, esasen bir Karahanlı prensi olmak itibarı ile, dayısının büyük manevî nüfuzuna sahip olamazdı; Oğuz isyanının yarattığı derin anarşi henüz devam ediyordu. Sencer'e tâbi mahallî hanedanlar, oğuz reisleri, büyük Selçuklu emirleri nüfuz alanlarını genişletmeğe çalışıyorlardı. Irak'taki Selçuklu sultanı Gıyâseddîn Muhammed b. Mahmud nüfuzunu Horasan'a kadar yayacak güçte değildi. İşte bu durumdan istifade eden İl-Arslan, Sencer'in ölümü nedeniyle Harezm'de 3 gün matem tutulmasını emretmekle beraber, müstakil bir hükümdar gibi, hareket etmeye başladı. Selçuklu sarayları ile ilişkilerinde bunu açıkça gösterdi. Harezmşahlar, artık Sencer zamanında olduğu gibi, sultanın kölesi değil, fakat sâdece dostu idiler ve eski tabiiyet bağlarından artık hiçbir şey kalmamıştı. Atsız'ın bütün ömrü boyunca uğraştığı bağımsızlık hayali, artık kesin olarak gerçekleşmiş oluyordu.

Doğu Horasan'da bulunan Harezm kuvvetleri sâyesinde İl-Arslan bu bölgede kısmî bir hâkimiyet kurmuştu. Burada Harezmşahı hâmi olarak tanıyan ve Sultan Sencer'in eski kumandanlarından Dihistân hâkimi İhtiyârüddîn Aytak bulunuyordu. Büyük Türk emîrlerinden olan Aytak, daha Harezmşah Atsız hayatta iken bu bölgede idi. Harezmliler'in yardımı ile buradaki hâkimiyetini koruyan Aytak bu nedenle Harezmşah'a bağlı idi.

Bu sıralarda İl-Arslan dikkatini daha ziyade Mâverâünnehir üzerinde yoğunlaştırmakla beraber, Harezm'in güneyindeki topraklarda meydana gelen hareketleri herhalde emniyet bakımından gözden uzak tutmakta idi. Nitekim Horasan'ın doğusunda payitahtı Nişâbur çevresinde özellikle rakibi Mahmud Han'ı bertaraf ettikten sonra iyice kuvvetlenen Ayaba'nın Nesâ üzerine yaptığı bir hareket Harezmşah İl-Arslan'ın engellemesine takıldı. 1165 yılı Mart'ında Nesâ'yı kuşatan Ayaba ordusu Harezmşah İl-Arslan'ın süratle buraya hareketi üzerine Nişâbur'a çekilmek zorunda kaldı. Böylece Nesâ'da hutbe İl-Arslan adına okunmaya başladı. Bundan sonra Harezmşah İl-Arslan, Emîr Aytak'ın üzerine yürüdü. Onun bu hareketinden Aytak'ın itaatten çıkmış olduğu anlaşılıyor. Aytak'ın Müeyyed Ayaba'dan yardım almasına rağmen Dihistân Harezmliler'in hâkimiyeti altına girdi. Sadrüddîn el-Hüseyni'ye göre,30 İl-Arslan özellikle Müeyyed'in merkezi Nişâbur'a karşı uyguladığı baskı nedeniyle Atabey İldeniz'den bir tehdit mektubu almıştı. Buna göre; Horasan'ın hattâ Harezm'in Selçuklu

sultanlarının dededen kalma malı olduğu hatırlatılmakta ve Irak sultanına tâbi olan Nişâbur'a yönelik herhangi bir hareketin silâhla karşılık bulacağı bildiriliyordu. Bu sert notaya rağmen iki taraf arasındaki savaş biraz gecikmeli olarak 1167'de Bistâm civarında meydana gelmiş ancak her iki taraf da birbirine üstünlük sağlayamamıştır.

Bununla beraber 1166 Ekim'inde Beyhak'ı kuşatıp rehinelerle dönmüş olan Ayaba'yı mağlup eden İl-Arslan bu yılın Kurban Bayramı'nda Sebzvâr'da kendi adına hutbe okuttuğu gibi burada bıraktığı Esenaba, Necmeddîn Ali Hoca ve diğer emîrlerini muhasara eden Ayaba'yı 1167 yılı Mayıs'ında kaçmaya mecbur bırakmış ve Sebzvâr'dan sonra 1167 Haziran'ında Nişâbur şehrinde "Tâcüddîn ve'd-dünya Melikü't-Türk ve'l-Acem İl-Arslan" şeklinde Harezmşah adına okunmuştur.31 Hüseynî'ye göre32 Atabeg İldeniz'in, Harezmşah karşısındaki başarısızlığı üzerine, Müeyyed Ayaba Kadı Fahreddîn'i İl-Arslan'a elçi olarak göndererek itaatini arzetmiş ve kendi memleketinde hutbeyi Harezmşah adına okutacağını bildirmiştir. Böylece Horasan'ı tâbiiyeti altına almış olan İl-Arslan, Ayaba'nın gönderdiği elçiye hil'atler giydirmiş kendisine de türlü hediyeler, mücevherler ve cins atlar göndermiştir.

İl-Arslan'ın saltanatı, doğu İran'da birbirleri ile çarpışan eski Selçuklu emîrlerinin mücadelelerine zaman zaman kendi menfaatine müdahaleler ile, Semerkand Karahanlı hükümdarlarının Karluk kabîlesi reisleri ile yaptıkları dahilî kavgalarda bir hakem rolü oynamakla, Kara Hıtaylar'ın doğrudan doğruya veya dolayısı ile yapmak istedikleri istila ve müdahale hareketlerini önlemekle geçti. İl-Arslan bundan başka Irak Selçuklu sultanı ile daima dostça münasebetler geliştirmeye, Abbâsî halifesi ile sultan arasındaki anlaşmazlıklarda da bir aracı rolü oynamaya çalıştı.

Bağdat'a gönderdiği mektuplarda, halifenin sultana yardım etmesi gerektiğinden ve ancak sultanın Mâverâünnehr'i Kara-Hıtaylar'ın elinden kurtarabileceğinden bahsediyordu.33 Fakat Irak Selçukluları'nın burada herhangi ciddî bir askerî müdahalelerine fi'ilen imkân yoktu. Harezmşah, onlara karşı gösterdiği hürmet ve bağlılık sayesinde, daha ziyade Horasan halkı ve Büyük Selçuklu emîrleri arasında manevî bir sevgi kazanmaya çalışıyordu. Kara Hıtaylar'a vergi vermek mecburiyetinden bir türlü kurtulamayan İl-Arslan, bütün gayretine rağmen, Mâverâünnehir işlerinde herhangi bir başarı elde edemediği gibi, Horasan 'da da Oğuzlar'a ve Selçuklu emîrlerine karşı da etkili olamadı. Nişâbur'u kendine payitaht yaptı. Tûs, Bistâm, Dâmegân taraflarını da ele geçirdikten sonra, Horasan 'da Irak Selçukluları'nın vekili sıfatını takınan ve hutbeyi onların adına okutan Mü'eyyed Ay-Aba'ya karşı giriştiği mücadelede, İl-Arslan yalnız Dihistan'ı ele geçirebilmiştir. Kendilerine verilecek verginin zamanında ödenmemesinden dolayı, Kara Hıtaylar tarafından, Harezm'e karşı yapılan askerî hareket ve Harezm öncü kuvvetlerinin mağlubiyeti (1171-1172) İl-Arslan devrinin son önemli olayıdır. Harezmliler, her zaman olduğu gibi, bu defa da istilâ sahasını su altında bırakmak usulüne müracaat etmişlerdi. Ancak hastalanarak payitahta dönen İl-Arslan orada ölmüştür (19 Mart 1172).34 16 yıl süren iktidarında, İl-Arslan babası Atsız'a nazaran faaliyetlerinde daha sınırlı kalmış görünse de ondan daha gerçekçi bir politika takip etmiştir. Başarılarını gölgeleyen son savaş dikkate alınmazsa genel olarak başarılı sayılabilir. Harezmşahlığının son zamanlarına

doğru Selçuklular'a karşı takip ettiği siyaset ile oğlu Tekiş'e son derece müsait bir siyasî zemin hazırlamıştır. Fakat Kara Hıtaylar'ın tahakkümüne son verememiş olması, onlara verilen haraçların ödenmesi yükünün oğullarına geçmesi sonucunu doğurmuştur.

Sultan Şah (1172)

İl-Arslan öldüğü zaman, küçük oğlu ve veliahdı Celâleddin Sultan Şah, annesi Terken ile beraber, Harezm'de bulunuyordu. Veliahd olduğu için Harezmşahlık tahtına oturdu.35 Fakat Cend valisi olan büyük kardeşi Tekiş, Harezm 'e gelmesi konusunda, kardeşinden gelen emre uymayarak ona karşı askerî bir kuvvet gönderdi. Bunu haber alan Tekiş, Kara Hitaylar'a sığınarak onlardan askerî destek istedi. Harezm işlerine müdahale etmek için fırsat kollayan ve kendilerini Harezmşahlar'ın metbuu sayan Kara Hitaylar bu isteğe olumlu cevap verdiler. Böylece çok kuvvetli bir Kara Hitay ordusunun yardımı ile, Tekiş, Harîzm'e doğru yürüdü. Bunu haber alan Sultan Şah ve annesi, böyle güçlü bir orduya karşı koyulamayacağını anlayarak, adamları ve hazînelerini alarak, Harezm'den kaçarak Horasan'da bulunan ve Irak Selçuklularının nâibi durumundaki Emîr Melik Müeyyed Ay-Aba'nın yanına gittiler. Amaçları, Kara Hitaylar'a sığınan Tekiş'e karşı Melik Müeyyed'in kuvvetinden faydalanarak, yeniden Harezm'e hâkim olmaktı. Ancak Sultan Şah, bu mücadelede Tekiş gibi güçlü bir şahsiyet karşısında başarısızlığa uğradı.36

Alâaddin Tekiş (1172-1200)

Sultanşah, Harezm'den kaçınca Tekiş buraya kolayca hâkim oldu. Harezmşahlar'ın en güçlü hükümdarı olan Tekiş bu devletin imparatorluk haline gelmesinde büyük pay sahibi olmuş, oğlu Alâaddin Muhammed'e çok güçlü ve geniş sınırlara hâkim bir devlet bırakmıştır. Tekiş hükümdarlığının ilk yıllarından itibaren, birçok güçlükler ile karşılaştı. Sultan Şah ve annesi, Melik Müeyyed'in yardımını temin ederek büyük bir orduyla Harezm üzerine yürüdü.

Tekiş, Harezm'e 120 km. mesafede bulunan Subarlı kasabasında kardeşini beklemeye koyuldu. Bu durumdan haberi olmayan Melik Muüeyyed ve Sultanşah, ordusunu bölük bölük çölden geçirerek, sonradan toplu halde Harezm'e yürümek niyetindeydi. Ancak Melik Müeyyed'in emri altındaki ordunun ilk kısmı Subarlı'ya geldiğinde, Tekiş'in kuvvetleri tarafından beklenmedik bir anda hezimete uğratıldılar. Esir alınan Melik Müeyyed öldürüldü (1l74). Sultanşah ve annesi bu mağlubiyeti haber alır almaz Dihistan'a kaçtılar. Ancak onları takip eden Harezmşah Tekiş, Dihistan'ı ve Terken Hâtun'u ele geçirdi. Fakat Sultanşah'ı yakalayamadı. Terken Hatun'u öldürdü.37 Sultan Şah ise, Nişâbur 'a kaçarak Melik Müeyyed 'in oğlu Togan Şah'ın yardımım te'min etmeye çalıştı. Ancak beklediği yardımı alamayınca, kardeşine karşı mücadelede kendisine yardım edebilecek kudrette bulunan Gurlu sultanı Gıyâseddîn'e sığındı.38

Harezmşah'ın Kara Hitaylar ile dostluğu uzun sürmedi. Tekiş'i kendilerine tâbi bir hükümdar olarak gören Kara Hitaylar, yıllık vergi ve hediyeleri almak üzere gönderdikleri elçinin Harezmşah Tekiş'in huzurunda kibirlenmesi Tekiş'i kızdırdı ve onu öldürttü. Aslında bu davranışı ile Tekiş, Kara

Hitaylar'a gözdağı vermek istiyordu. Çünkü artık kendini onlarla mücadele edecek kadar güçlü hissediyordu. Durumu öğrenen Sultanşah, Gurlu hükümdarının yanından ayrılarak ortak düşmanlarına karşı Karahitaylar ile işbirliği yaptı. Karahitaylar çok güçlü bir ordu ile Harezm'deki Tekiş'in üzerine yürüdü. Harezmşahlar'ın çok sık uyguladıkları savaş taktiği gereğince Kara Hitay ordusunun geçeceği topraklar Ceyhun nehrinin suları ile balçık hale getirildi. Diğer yandan merkezde büyük savunma tedbirleri alındı. Halkın ve ordunun Sultan Şah 'ın tarafına geçeceğini düşünen Karahitaylar, Tekiş 'in Harezm'e sıkı bir hâkimiyet kurduğunu görünce savaşmadan geri döndüler.39 Sultan Şah'ın ısrarı üzerine, onun emrine bir askerî kuvvet veriler. Sultanşah böylece Merv, Serahs ve Tus şehirlerinde küçük bir emîrlik kurdu. Önceleri Oğuz reislerinden Melik Dinar'ı, sonra da 1182'de Togan Şah'ı mağlup eden Sultanşah'ın bu başarıları, Melik Dinar'ın ve Oğuzlar'ın Kirman'a yerleşmelerine neden oldu.40

Melik Müeyyed Ay-Aba'nın merkezi Nişâbur olmak üzere kurduğu beyliği de zayıf düşerek, Harezmşahlar'ın nüfuzu altına girdi. Böylece Gurlular ile kendisi arasında bitip tükenmek bilmeyen anlaşmazlıklar çıkmasına dolayısıyla Horasan 'da huzurun kalmamasına neden oldu.41 Zaman zaman kardeşi Tekiş ile dostça geçinen, fırsat buldukça kardeşiyle savaşmaktan geri durmayan Sultanşah, 1193 'te ölümüne kadar, Nişâbur'u ele geçirmeye çalışmış, bunda başarılı olamayınca bu şehir Tekiş'in eline geçmiştir. Tekiş, Irak seferinde bulunduğu sırada, ânî bir hücum ile, Harezm'i ele geçirme teşebbüsünde bulunan Sultanşah, kendi hâkimiyetindeki Serahs kalesi kumandanının ihaneti ederek, kaleyi Tekiş'e teslim ettiği haberini aldıktan sonra, başkenti olan Merv 'de öldü. Ona tâbi olan şehirler ile ordusu ve hazinesi Tekiş'in eline geçti. Harezmşah, Merv valiliğine oğlu Kutbüddîn (Alâaddîn) Muhammed 'i tayin etmek istedi. Ancak Nişâbur valisî olan büyük oğlu Nâsıreddîn Melikşah Merv valiliğini ısrarla isteyince, Harezmşah buraya onu tayin etti.42

Harezmşah Tekiş kardeşinden kurtulduktan sonra Horasan'a iyice yerleşti nüfuzunu bütün doğu İran topraklarına yaydı ve artık İran'ın batısında yer alan devletlerin işine karışmaya başladı. Abbasî halifesi Nâsır ile Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul arasındaki anlaşmazlıklar ve sultan ile büyük emîr Kutlug İnanç arasındaki düşmanlık, Tekiş'e uygun bir ortam hazırladı.

Harezmşah Tekiş kardeşi Sultanşah ile mücadele ederken bu fırsattan yararlanmaya çalışan Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul, Rey'i kurtarmaya teşebbüs etti. 1193 yılı baharında Taberek kalesini kuşattı. Sonra kaleyi ele geçirdi ve tahribata uğrattı. Harezmşah'ın kumandanı Emîr Tamgaç'ı öldürdü. Harezmli emîrlere canlarına dokunmayacağına dair söz vermesine rağmen hepsini esir ederek Ferrezîn kalesine gönderdi. Sultan Tuğrul daha sonra Bistâm ve Dâmegân civarına yürüdü. Hâr-ı Rey vadisinde yapılan şiddetli savaşta Harezm kuvvetlerini mağlup ve takip ederek aralarından ileri gelen yirmibeş kişiyi esir aldı.43 Sultan Tuğrul, bu yaptıklarından sonra Harezmşah'ın karşılık vereceğini tahmin ederek ona karşı Rey'de hazırlıklara girişti.

Harezmşah Tekiş, başta Kutluğ İnanç olmak üzere Irat'daki emîrlerdin aldığı davet mektupları ve bundan daha önemlisi Abbasî Halifesi en-Nâsır Lidinillâh tarafından Harezm'e gönderilen elçinin Tuğrul'dan şikâyet etmesi ve onun idare ettiği beldelerin kendisine verildiğini gösteren hilâfet menşûrunun kendisine gönderilmesi üzerine Irak üzerine yürümeye karar verdi.

Tekiş 1194 baharında Simnân'a yaklaştığı zaman Kutluğ İnanç'ı yanına verdiği kuvvetli bir öncü birliği ile Rey'e doğru gönderdi. Kendisi de peşinden ilerledi. Hüseynî'nin, o dönemde Rey nâibi bulunan Emînüddîn Muhammed-i Zencânî'den duyduğuna göre,44 Hâr-ı Rey'e gelen Tekiş'in Büyük Hâcib'i Şihâbüddîn Mesud, Sultan Tuğrul'a gizlice mektup göndererek onun Rey'i Harezmşah'a terkederek Sâve'ye çekilmesini tavsiye etmiş, böylece oradan yapılacak bir anlaşma teşebbüsünün başarıya ulaşabileceğini, kan dökülmesinin önleneceğini bildirmişti. Tuğrul'un kumandanları ve Kazvîn hâkimi Nureddîn Kara bu fikre taraftar bulunuyorlar ve "eğer Tekiş Rey'den sonra da ileri harekâta geçerse İsfahan ve Hemeden taraflarında tam mukavemet gösteririz, zannederim sulh ihtimali kuvvetlidir" diyorlardı.

Harezmliler'in Rey'de halkı tazyik edeceklerini ileri süren Tuğrul, bu tavsiyelere uymadı ve savaşmak üzere Rey'den çıktı. Bir müddet sonra Kutluğ İnanç kumandasındaki Tekiş'in öncü kuvvetleri ile karşılaşınca bunların sayılarının az olduğu kanaatine vararak hemen gelenlere karşı genel bir hücum emri verdi. Sultan Tuğrul elinde gürzü olduğu halde at üstünde ileri doğru düşman üzerine atıldı. Ancak ordusu ona uymayarak yerinden kıpırdamadı. Böylece Sultan Tuğrul çember içine alındı. Yanında çetrini taşıyan adamının dışında kimse yoktu. Tek başına kalmasına rağmen teslim olmadı. Atından yere düşünceye kadar savaştı. Yere düşünce Kutluğ İnanç tarafından başı kesildi (25 Mart 1194). Böylece Selçuklu ordusu kesin bir mağlubiyete uğratıldı. Daha sonra Tuğrul'un kafası, zafer nîşanesi olarak, Bağdat'a gönderildi,45 başsız cesedi de Rey çarşısında asılıp, teşhir edildi (1194).46 Hemedan ile beraber, Irak-ı Acem'de Selçuklular'a ait bir takım önemli kaleler de kolaylıkla ele geçirildi. Irak Selçuklu Sultanlığı böyle hazin bir şekilde yıkıldıktan sonra, Tekiş artık kendisini Selçuklular'ın vârisi görmeye başlamış ve "sultan" unvânı almaya hak kazanmıştı. Zâten onun bu başarılarından sonra bastırdığı sikkelerde "sultan" unvânını kullanmaya başladığı görülmektedir. İran'daki çeşitli yerli hanedanları, atabeyleri, hatta Gurlu hükümdarlarını bile kendine tâbi bir hükümdar sayıyor, onlara karşı babalık sıfatını takınarak Sencer'den sonra ilk kez bütün İran'ı Harezmşahlar hâkimiyeti altında birleştirmeye çalıştı ancak bu durum fiilî olarak oğlu Alâaddîn Muhammed 'in hükümdarlığında gerçekleşecekti.

Özellikle Harezmşahlar'ın batı İran'a hâkimiyetleri kolay olmadı. Tekiş, ölümüne kadar Irak işleri ile uğraşmak zorunda kaldı. Harezmşah'ın bir kısım Irak memleketlerini doğrudan doğruya kendi idaresine bırakacağını ümit eden Halife Nâsır-Lidinillah bu ümidinin boşa çıktığını ve Tekiş'in kendisini, tıpkı Büyük Selçuklu sultanları gibi, sadece ruhanî lider olarak kabul ettiğini görünce, Harezmliler'e karşı mücadeleye başladı ise de, ordusu mağlup oldu. Harezmşah, Isfahan'ı Kutlug İnanç'a ve Rey'i de oğlu Yunus Han'a verdi ve büyük emîrlerinden Mayacuk'u oğluna atabey tayin etti. Sonra kendisi Harezm'e döndü. Bu sırada halife ordusunun Irak'a yaptığı bir taarruz kolayca

püskürtüldü. Yunus Han'ın, sağlık nedenleriyle Rey'den ayrılıp, idareyi doğrudan doğruya Mayacuk'a bırakması, Bağdat ordusunun Irak'a taarruz haberi karşısında, Rey'e yardıma gelen Kutluğ İnanç, Mayacuk tarafından, düşmanlar ile iş birliğine giriştiği gerekçesiyle, öldürülerek, kafası Harezm'e gönderildi. Durumu düzeltmek için için, 592 (1196) 'de üçüncü defa Irak'a gelen Tekiş Bağdat ordusunu mağlup etti. Hemedan'ı da kendisine sığınan Atabeg Özbek'e, Isfahan 'ı da torunu Erbuz'a verdi. Bu sırada büyük oğlu Melikşah'ın ölümü üzerine Nişâbur'da başgösteren karışıklıkları da önledikten sonra, Seyhun sınırlarında bazı önemli olayların çıkması nedeniyle Harezm'e döndü. Bu olayları da bastıran Tekiş 1198'de yeniden Horasan'a gelerek, isyan niyetini artık iyice ortaya çıkaran Mayacuk'u ve tarafdarlarını cezalandırdı. Irak halkına karşı büyük zulümlerde bulunmuş olan Mayacuk'un etkisiz hale getirilmesi halk arasında büyük sevinç yarattı. Halife en-Nâsır'dan gelen bir elçilik heyeti Irak, Horasan ve Türkistan sahalarının hâkimiyetini tasdik eden saltanat menşûrunu Tekiş'e getirdi.47

Halifenin elçileri döndükten sonra Harezmşah Tekiş İsmailîler üzerine kuvvet göndermeye karar verdi. İlk olarak da daha önce Irak Selçuklu Sultanı Arslan b. Tuğrul tarafından fethedildiği için "Arslan-güşâ" diye anılan meşhur Kahire kalesine asker gönderdi. Kazvin şehrine 12 km. uzaklıkta bulunan bu kale dört ay süren şiddetli bir kuşatmadan sonra emân ile ele geçirildi. Burası Alamût'dan sonra İsmailîler'in en güvenli kalesi idi. Tekiş bu başarısından sonra Alamût taraflarında da faaliyetlerde bulunarak çok sayıda Batınî öldürdü. Bundan sonra da oğlu Tâceddin Alişah'ı Irak'a tayin ederek onu bölgenin merkezi İsfahan'a gönderdi. Kendisi ise Harezm'e geri döndü. Ancak İsmailîler, ondan intikam almak maksadıyla Tekiş'in vezîri Nizâmü'l-Mülk Mesud'u bıçaklayarak öldürdüler. Vezîrin öldürülmesinden dolayı hiddetlenen Harezmşah, İsmailîler'e karşı amansız bir mücadeleye karar vererek seçme adamlardan oluşan özel bir ordu hazırlattırarak veliahtı ve oğlu Kutbüddin Muhammed'i bu ordunun kumandanlığına tayin etti. Aynı zamanda Horasan valisi olan Kutbüddin Muhammed, ilk olarak Torşiz kalesini kuşattı. Kuşatma sürerken Tekiş, ikinci bir ordu hazırlattırarak Batınîler üzerine hareket edeceği sırada rahatsızlandı. Doktorları onun bu durumda iken sefere çıkmaması gerektiğini söylediler. Ancak kesin kararlı olan Harezmşah onları dinlemedi ve yola koyuldu. Fakat sonuçta doktorlar haklı çıktılar ve Tekiş 4 Temmuz 1200 günü yolda ağırlaştı ve öldü.48

Tekiş'in Karahitaylar ile münasebetine dair mevcut kaynakların verdiği bilgiler çok az ve karışıktır. Meselâ Harezmliler'in Buhara'yı Karahitaylar'dan aldıklarına dair 594 (1198) yılı olayları arasında anlatılan hikâye her kaynakta yer almamaktadır.49 576-579 yıllarına ait bazı resmî vesikalar, çok kısa süren ve neticesiz kalan bu başarının daha önceki yıllara ait olduğunu göstermektedir. Buna benzer bir diğer olayda Uran kabîlesine mensup bazı Kıpçak reisleri ile Tekiş arasındaki mücadelelere ait rivayetler de kaynaklarda tam bir açıklık ile kaydedilememiştir.50

Tekiş, Seyhun'un yukarısında yaşayan Kanglı-Kıpçak kabilelerini, gerek Karahitaylar'a karşı ve gerek Horasan fetihleri için, siyasî ve askerî bîr kuvvet olarak, kullanmak için, onlarla akrabalık te'sis etmiş ve devlet idaresinde onların reîslerîne önemli görevler vermişti.

Alâaddin Muhammed (1200-1220)

Torşiz muhasarası ile meşgul olduğu sırada, babasının ölüm döşeğinde bulunduğunu haber alan Kutbüddin Muhammed, kaledekilerle yüz bin dinar karşılığında anlaşarak kuşatmaya son verdi ve derhal Harezm'e döndü. Babasının ölümünden bir ay sonra, Alâaddin unvânı ile,51 Harezmşahlar tahtına oturdu. O, ağabeyi Melikşah'ın 1197'de ölümü üzerine veliaht olmuştu. Saltanatının başlangıcında Gurlu sultanları Şihâbüddîn ve Gıyâsüddîn ile mücadele etmek zorunda kaldı. Çünkü Tekiş'in ölümünden istifade ile, Merv, Tus ve Nişâbur şehirlerini zapteden Gur sultanları Tâceddîn Ali Şah b. Tekiş'i, ve bazı şehzade ve emirleri esir ederek, Gur'a göndermişlerdi. Daha babasının ölümünden beri bağımsızlık emelleri besleyen Hindû Han b. Melikşah'ı, Alâaddin'e karşı ellerinde bir koz olarak kullanmak üzere ve kendilerine tabi olmak şartı ile, Merv ve Serahs'ın idaresini verdiler. Nişâbur'da önemli bir askerî kuvvet bırakarak, Cürcan ve Bistam 'a kadar, çeşitli Horasan merkezlerine şahneler (şıhne) gönderen Gurlular, Horasan 'ı Harezmşahlar'ın elinden almak istiyorlardı. Sür'atle Nişâbur'a yürüyen Alâaddin, Gurlular'ı ülkelerine gitmekte serbest bırakmak şartı ile, teslim aldıktan ve kalelerini yıktırdıktan sonra, Merv ve Serahs'ı da zaptetti.52 Hindu Han hamîlerinin yanına kaçmak zorunda kaldı. Harezm'e dönen Alâaddin, ertesi yıl Herat'a hareket ettiyse de, Sultan Şihâbüddîn Gurî'nin kendisine karşı yürüdüğünü haber aldığından, Merv-Serahs yolu ile, Harezm'e dönmeye karar verdi.

Serahs'ta, bazı Horasan şehirlerinin kendilerine bırakılması şartı ile, sulha razı olacaklarını bildiren Gurlu elçilerine red cevabı vererek, Harezm'e çekilen Alâaddin'in ordusunu takip eden Gurlu ordusu Tus'a geldi. Halk üzerine çok ağır malî külfetler yükletilmesi, Gurlular aleyhine büyük bir nefret uyandırdı. Bu sırada kardeşi Gıyâseddîn'in ölüm haberini alan Şihâbüddîn geri döndü. Bu sıralarda Merv 'deki Gurlu valisinin, küçük bir Harezm kuvvetine mağlup olması ve katledilmesi üzerine, Alâaddin Muhammed, Giyâsüddin'in ölümünden sonra, Gurlu hanedanı arasında başlayan mücadelelerden istifade ederek Herat'ı zaptetmek istedi. Ancak muhasara müsbet bir netice vermeyince, Badgis havalisini yağma ederek, Merv'e geldi (1204). Fakat Şihâbüddîn'in çok kuvvetli bir ordu ile Harezm'e yürüdüğünü haber alınca, çöl yolundan, sür'atle Harezm'e döndü. Bir taraftan Gürgenç halkını genel müdafaaya davet ettiği gibi, diğer taraftan da Horasan'a ve etrafa haberler göndererek, az zamanda 70.000 kişilik bir kuvvet topladı. Ayrıca Karahitaylar'dan da yardım istedi. Harezmliler'in, geleneksel müdafaa usullerine uyarak, o bölgeyi sular altında bırakmalarına rağmen, Gurlular, 40 günlük bir gecikmeyle Harezm civarına geldiler ve Kara-Su'da Harezm ordusunu mağlup ederek başkenti muhasara altına aldılar.

Ceyhun'un iki kıyısında iki ordu karşılıklı mevzî almışlardı. Sultan Şihâbüddin, filler vb. her türlü vasıtalar ile donatılmış büyük ordusunu karşıya geçirmek üzere, geçit aranmasını emretti. Fakat bu sırada, Semerkand Karahanlı hükümdarı Osman'ın ordusuyla birlikte, Karahitay ordusunun gelmesi, Gurlular'ı, ağırlıklarını yakarak, sür'atle geri çekilmek zorunda bıraktı. Onları takip eden Alâaddin, Hezâresp'te Gurluların sağ kolunu hezîmete uğratarak, esirler ve ganimetler aldıktan sonra, Gürgenç'e döndü. Gurlular'ı takibe devam eden Karahitaylar, Andhûd önünde Şihâbüddîn'in ordusunu

çevirerek, iki gün devam eden şiddetli bir mücadelede bu orduyu perişan etti. Zorlukla şehrin kalesine sığınabilen Şihâbüddîn ve bir avuç maiyeti, Semerkand sultanı Osman'ın aracılığıyla, büyük tazminat ödeyerek esaretten kurtulup, Gazne 'ye dönebildi. Böylece Gurlular karşısında Horasan hakimiyetini kazanan Harezmşahlar oldu.53 Gurlular yalnız Herat'a hâkim olabildiler. Gurlular karşısında elde edilen başarıda en büyük pay sahibi Kara Hıtaylar olmuştu. Kuvvetler dengesinin Kara-Hıtaylar lehine gelişmesi ihtimali Alâaddin'i korkuttuğundan, Gurlu sultanının Gazne'ye dönüşünden hemen sonra, eski dostluk münasebetlerini tekrar kurmak üzere, saray erkânından birini Şihâbüddîn'in yanına yolladı, İslâm mücahidi sıfatı ile, Hindistan'da parlak zaferler kazanmış olan bu gazî hükümdar, kâfir Kara Hitaylardan intikam almağı ilk hedef saydığından, Alâaddin'in tekliflerini iyi karşıladı. Bundan bir az sonra, 1205'te Belh valisi Tâceddîn Zengî'nin Harezmşahlar ülkesine yaptığı bir hücum, onun mağlubiyet ve esareti ile neticelenmiş ise de, bunun şahsî bir hareket olduğu ve Şihâbüddin'in kendisine yardım etmediği görülüyor. Onun yerine Belh valiliğine tayin edilen İmâdeddîn Ömer, yine o yıl içinde, hükümdarın emri ile, Karahitaylar'ın elinde bulunan müstahkem Tirmiz kalesini zapt etti. Fakat Şihâbüddîn'in bu sırada Hindistan seferine başlaması bu hareketi sonuçsuz bıraktı. Bu seferin Gurlu ordusunu maddî ve manevî yeni vasıtalarla teçhiz etmek maksadı ile yapıldığı anlaşılıyor. Çünkü Şihâbeddîn, Hindistan'dan döner dönmez, Karahitaylar'a karşı girişilecek büyük mücadelenin hazırlıklarına başladı. Ancak tam bu sırada, kendisinin bir Hindli veya bir Bâtınî tarafından, katledilmesi, bütün bu girişimleri neticesiz bıraktı (1206). Şihâbeddîn'in ölümünden sonra Gurlular Devleti hemen parçalandı. Birbirine rakip ayrı ayrı siyasî teşekküller meydana çıktı. Bunların başında Türk memlûkleri arasından yetişen vali ve kumandanlar ile Gurlu devlet adamları hanedana mensup şehzâdeler bulunuyordu.

Gurlular'ın yıkılması üzerine Alâaddîn hemen Nişâbur'a emirler göndererek Horasan ordusunu Herat'ı teslim almakla görevlendirdi. Burada bulunan Gurlular'dan Gıyâsüddîn'in oğlu Mahmud'a taraftar olan bazı emîrlerin mukavemeti kolaylıkla kırıldı ve Herat valiliği İzzüddin Hüseyin b. Harmil'e verildi. Ordusunun başında Belh üzerine yürüyen Alâaddîn, kuvvetli bir mukavemetten sonra, kaleyi teslim aldı; Tirmiz kalesi de, Karahitaylar'a tâbi olan Semerkand sultanı vasıtası ile, onlara verildi. Bu başarıların ardından, Herat'a gelen ve parlak bir merasim ile karşılanan Harezmşah Alâaddin, Mahmud'u, Firûzkuh hükümdarı olarak, tanıdığını bildiren bir menşûru, hediyeler ile birlikte, ona gönderdi. Böylece Mahmud'un ismi hutbe ve sikkede, metbû sıfatı ile anılacaktı. Herat ve civarının idaresini Hüseyin b. Harmil'e bırakarak, buna karşılık 250.000 altın kıymetinde iktalar tahsis eden Harezmşah, bu parlak başarılardan sonra, Harezm'e döndü (1207).54

Alâaddîn'in bundan sonra karşısında bulunan başlıca siyasî ve askerî güç, Mâverâünnehir karahanlılar'ı da hâkimiyetleri altında bulunduran Kara Hitaylar idi. Harezmşahlar'ın adeta metbûu mahiyetinde bulunan ve onlardan her yıl vergi alan bu devletin nüfuzunu kırmak ve Mâverâünnehir'i onlardan kurtarmak, İslâm dünyasının en kuvvetli hükümdarı olan Alâaddîn için, en büyük gaye idi. Gurlular'a karşı kazandığı kesin zaferlerden sonra, Alâaddîn 1207'de Mâveraünnehir'e karşı giriştiği sefer ile, önceden tasarladığı bu büyük harekete başlamış oldu. Olayların genel seyrini göz önünde tutarsak, Maâveraünnehir seferi, Kara Hitaylar'ın mağlubiyeti ve Buhara'nın zaptı ile neticelendi. Bu

zaferden sonra, mağrur hükümdarın eski lâkaplarına ilâve olarak, “İskender-i Sânî” ve “Sencer” lâkaplarını da aldığını görüyoruz ki, bu onun dünya hâkimiyeti iddiasında bulunduğunu, hem de kendisini büyük Selçuklular’ın vârisi ve İslâm dünyasının sultanı gördüğünü gösterir. Ancak bu sefer sırasında Alâaddîn’in Karahitaylar’a esir düştüğü ve öldüğü hakkında çıkan haberlerin bütün Horasan’da yayılması ve bunun neticesi olarak, Herat’ta ve Nişâbur’da iki önemli isyan hareketinin baş göstermesine neden oldu. Esaret haberi yayılınca, hutbe ve sikkeyi Gurlu sultanının adına okutmağa başlayan Hüseyin b. Harmil, Alâaddîn’in Harezm’e döndüğünü duyar duymaz, hareketine pişman olarak, tekrar Harezmşahlar’ın tâbiiyetini kabul etmesine rağmen, hükümdarın emri ile öldürülmüş ve Herat ile civarı sultan tarafından ele geçirilmiştir (1208). Yine bu yıl, sultanın annesi Terken Hatun’un akrabasından Nişâbur valisi Kezlik Han’ın isyanı da bastırılmış ve Harezm’e kaçıp Terken Hatun’un tavsiyesi ile Sultan Tekiş’in türbesine sığınan Kezlik orada öldürülmüş ve kafası Horasan’da bulunan hükümdara gönderilmiştir.55

Bu sıralarda Karahitaylar’ın doğu hudutlarında, istikbal için, büyük ve kesin sonuçlar doğuracak bir takım olaylar cereyan etmekte idi. Cengiz tarafından Moğolistan’dan çıkmaya zorlanan bir takım göçebe kabîleler, Kara Hitaylar’ın hâkimiyetindeki topraklara geldiler. Bunların içinde en önemlisi, 1208’de İrtiş kıyısında, Moğollar tarafından, kesin bir yenilgiye uğratılan Güçlük kumandasındaki Naymanlar idi. Yine bu sıralarda Uygur hükümdarının Kara Hitay tabiiyetinden çıkarak Cengiz ile birleştiği görülür. İşte bu gelişmeler ile büsbütün sarsılmaya yüz tutmuş olan Karahitay Devleti, Güçlük’ün hakimiyeti elde etmesinden sonra da, bir türlü kendini toplayamamış ve 1212 ‘de Semerkand’ın Alâaddîn tarafından zaptı ve damadı Sultan Osman’ın katli, Mâveraünnehir’de Harezmşahlar hâkimiyetinin kesin olarak yerleşmesiyle sonuçlanmıştır. Semerkand’da büyük bir cami ve saray yaptırarak, karahanlılar’ın bu eski ve mühim merkezini adeta kendisine ikinci bir payitaht yapan Alâaddîn, artık nüfuz ve kudretini doğuya doğru genişletmek imkânını bulmuştu. Güçlük’ün Doğu Türkistan Müslümanlarına karşı yaptığı mezalimi durduramadığı gibi, onun Mâveraünnehr’in kuzeyindeki vilâyetlerine yapacağı herhangi bir taarruzu önlemek maksadı ile, 1214 senesine kadar yazları Semerkand’da bulunmak zorunda kaldı. İsficab, Şaş, Fergana ve Kâşân şehirlerinin Müslüman halkına güneybatıya göç etmelerini emreden Alâaddîn, böylece Seyhun ötesindeki sahaları Güçlük’e karşı etkili bir şekilde savunamamış oluyordu. Bununla beraber onun Kırgız çöllerindeki göçebe Kıpçaklar’a karşı yaptığı seferlerde daha başarılı olduğu ve Sıgnak’ı ele geçirdiği (1215) anlaşılıyor.

Harezmşahlar’ın nüfuz ve kudreti Afganistan ve İran bölgelerinde devamlı olarak artmakta idi. 1213’de Salgurlar’dan Atabeg Sa’d b. Zengî’nin hâkimiyeti altında bulunan Kirman ele geçirildi.56 1215’te Gazne ve civarı da Alâaddîn’in hâkimiyeti altına girdi. Alâaddîn burayı büyük oğlu Celâleddîn’in idaresine verdi. İslâm dünyasında onunla boy ölçüşebilecek hiçbir hükümdar yoktu. Fakat buna rağmen, Bağdat Abbasî Halifesi el-Nâsır (1180-1225)’ı kendi maddî nüfuzu altına almak ve ilk Büyük Selçuklu sultanları zamanında olduğu gibi, halifeyi sadece bîr ruhanî reis şekline sokmak için sarfettiği gayretlerden bir sonuç alamadı. Kendi isteklerini Abbasî halifesine kabul ettirmek için, Bağdat’a elçi göndermiş ve halife de buna karşılık meşhur Şihâbüddîn Sühreverdi’yi elçilikle

görevlendirerek Harezm'e yollamıştı. Fakat bunlardan bir netice çıkmamış ve aradaki gerginlik daha da artmıştı.

Maddî ve manevî nüfuzunu arttırmak için, her yola başvuran halife, İsmailî fedaîleri vasıtası ile, kendine zararlı görünen bir takım büyük şahsiyetleri ve bu arada Mekke emîri ile Harezmşah'ın Bağdat'taki vekilini öldürttü. Zaten kendisi de Şiî temayülleri gösteriyordu. Onun bu hareketleri özellikle Sünnî âlimleri arasında, hiç de hoş görülmüyordu. Hele Gazne'nin zaptı sırasında ele geçen bir takım resmî vesikalar sayesinde, el-Nâsır'ın Gurlu sultanlarını kendi aleyhine gizliden gizliye tahrik etmiş olduğunu öğrenmesi, Alâaddin'i büsbütün kızdırmıştı. Bunun üzerine bu tarz hareketlerde bulunan bir halifenin hilâfet makamında bulunamayacağına sultanın onu azledebileceğine ve hilâfet makamının Hazreti Ali'nin çocuklarına ait olup, bu hakkın Abbasîler tarafından gaspedilmiş bulunduğuna dair, âlimlerden fetva alan Alâaddîn, el-Nâsır'ın ismini hutbelerden kaldırdı ve onun yerine, Seyyid' Alâ Tirmizî isminde, meşhur bir seyyidin halifeliğini ilân etti. Harezmşah bu suretle Bağdat'a karşı girişeceği askerî bir hareketin meşrûiyetini sağlamış oluyordu.

Alâaddîn'in 1217'de İran'a yaptığı sefer Irak'ta, Fars atabeyi Sa'd b. Zengî'nin ve Azerbaycan Atabeyi Özbek'in mağlubiyet ve itaatleri ile neticelenen, önemli başarılar elde etmesini sağladı.57 Ancak Hemedan'dan Esedâbâd yolu ile Bağdat'a karşı gönderdiği ordu, şiddetli kış yüzünden, büyük zayiata ve Kürtler'in hücumlarına uğrayarak, perişan oldu ve ordunun pek küçük bir kısmı geri dönebildi. Doğu sınırlarındaki genel durumun arzettiği tehlike dolayısı ile, hemen Horasan'a dönmek zorunda kalan Alâaddîn, bu başarısızlığın acı sonuçlarını gördü. Çünkü bütün Müslümanlar bunu Allah tarafından verilmiş bir ceza olarak düşünüyorlardı. Buna rağmen mağrur ve inatçı hükümdar, Halife el-Nâsır'a karşı beslediği düşmanlıktan vazgeçmemiş, 1218'de Nişâbur'a gelir gelmez, hutbede onun adının okunmasını yasaklamıştır. Bu emir Merv, Belh, Buhara ve Serahs'ta da aynen uygulanmıştır. Semerkand ve Herat şehirlerinde okunan hutbelerde bir değişiklik yapılmaması, bu husustaki mahallî an'anenin çok kuvvetli olmasından ileri geldiği gibi, aynı halin Harezm'de de devamı, özellikle Terken Hatun ile onun nüfuzu altında bulunan Türk hanlarının ve ulemâ sınıfının mukavemetlerinden dolayıdır. Sultan ile annesi arasındaki siyasî nüfuz mücadelesi bunda da kendisini göstermiştir.

Alâaddîn'in 1216'da, annesinin şeyhi ve bir rivayete göre, sevgilisi olan genç ve maruf sufî Mecdeddîn Bağdadî'yi, sinirli bir anında verdiği emirle, öldürtmesinden beri, bu ana-oğul rekabeti çeşitli olaylar ile kendini göstermiş ve devletin iç bünyesini sarsmakta idi. 1218'de Nişâbur'da iken, beceriksizliğini ve rüşvet yediğini bahane ederek, vezîrlikten azlettiği Nizâmü'l-Mülk'ü, annesinin baskısı üzerine, sonra yeniden vezîrlik makamına getirmesi, Harezmşahlar Devleti tahtındaki iki başlı idarenin en somut örneğidir.

Harezmşahlar Devleti'nde bu durum yaşanırken henüz ortaya çıkmamış ama pek yakında devletin kaderini tamamen değiştirecek bir tehlike çevrede belirmeye başlamıştı. Cengiz tarafından kurulan Moğol Devleti daha 1215-1216 yıllarında Kıpçak seferi esnasında, tesadüf eseri olarak, Moğollar ile ilk defa karşılaşan Alâaddîn'in idaresindeki Harezmşahlar Devleti ile karşılaşmıştı.

Harezmşah Alâaddîn, Cengiz'in zaferleri ve bu yeni devletin gücü hakkında bilgi edinmek için, onun yanına bir elçilik hey'eti gönderdi. Harezmşah'a karşılık olmak üzere, Moğol hükümdarı da ona bir hey'et gönderdi. 1218'de Mâveraünnehir'de Alâaddîn tarafından kabul edilen bu hey'et, Cengiz'in kendisi ile dostluk ve ticaret ilişkileri kurmak istediğini bildirdi. Böylece iki taraf arasında varılan antlaşma gereğince karşılıklı sulh ve ticaret münasebetleri kuruldu. Antlaşma yapıldıktan sonra Harezmşahlar ülkesine gelen 450-500 kişilik bir ticaret kervanı, sınır şehri olan ve Terken Hatun'un akrabasından (muhtemelen kardeşinin oğlu) İnalcık'ın vali bulunduğu Otrar'da, casusluk suçuyla, tevkif edildi ve bütün malları müsadere olundu. Kervanın tacirleri öldürüldü. Bunların içinden kurtulan bir kişi, durumu Cengiz'e bildirilince Cengiz, Harezmşah'a bir hey'et göndererek, Gayır Han lâkabını taşıyan İnalcık'ın kendisine teslimini ve malların tazminini istedi. Alâaddîn bu talebi de hakaretle reddedince, Cengiz, Harezmşahlar'a karşı savaşa girişmeğe karar verdi.

Yalnız Harezmşahlar İmparatorluğu'nun âni ve korkunç bir şekilde yıkılması ile de kalmayarak, doğu İslâm dünyasında yüzbinlerce Müslümanın ölümüne, birçok şehrin yakılıp yıkılmasına sebep olan ve daha birçok tarihî neticeler doğuran bu savaşta Alâaddin'in sorumluluğu çok büyüktür. Tüm bunlara Onun gururu, dar düşüncesi ve tamahkârlığı neden oldu. Annesinin ve onun akrabası olan Türk hanlarının tamamıyla Müslümanlardan oluşan bu ticaret kervanına karşı yapılan muamelede ve Cengiz'in haklı taleplerinin reddedilmesi konusunda etkili olmaları, onun suçunu hafifletmez. Eğer bu Otrar olayı olmasaydı, henüz Güçlük'e karşı mücadelesini bitirmemiş, Çin ve Tangut hareketlerini neticelendirmemiş olan Moğollar'ın, dışardan çok azametli görünen Harezmşahlar Devleti'ne hücum etmeleri beklenemezdi. Bunu te'yit eden en büyük delîl, harbe girişmek zorunda kalan Cengiz 'in, harekete kalkışmadan evvel, uzun hazırlıklarda bulunması ve 1219 yazını İrtiş nehri kenarında geçirerek, bütün kuvvetlerini topladıktan sonra harekete girişmesidir (1220).

Cengiz, bir an önce Güçlük gailesinden kurtulmak için, büyük kumandanlarından Cebe'yi bir ordu ile Kaşgar üzerine yolladı. Güçlük'ü mağlup ve firara mecbur eden Cebe, doğu Türkistan Müslümanları'nın kurtarıcısı gibi telakki edildi. Çünkü Naymanlar, Müslümanlara ibadet yapmayı bile yasaklamışlardı. Güçlük, Bedahşan sınırlarında yakalanıp, öldürüldükten sonra, Naymanlar da her tarafta takibata uğratıldı ve sonunda imhâ edildiler (1219). Moğollar'ın bu başarıları, Güçlük'e karşı yıllarca neticesiz kalan mücadelelerde bulunan Alâaddîn'i korkuttu. Doğu Türkistan Müslümanlarını dinî hürriyetlerine kavuşturması, İslam umumî efkârında Moğollar lehinde bir etki uyandırdı.

Cengiz'in Harezmşahlar'a karşı hazırladığı ordu, İslam tarihçilerinin mübalağalı rakamlarına rağmen, 150 ya da 200.000'den fazla değil idi. Alâaddîn'in elinde ise şüphesiz, bundan daha fazla bir kuvvet bulunuyordu. Düzen bakımından, Moğol ordusu, Harezmşah'ınki ile mukayese edilmeyecek kadar, mükemmel idi. Alâaddin'in kurduğu büyük bir harp meclisinde, Moğol ordusunu Seyhun kıyısında karşılamak hususunda ilen sürülen teklifi Alâaddin beğenmemiş ve onlar ile Maveraünnehr'de savaşmak fikrini benimsemişti. Kuvvetlerini büyük şehir ve kalelere dağıtarak parçalayan Harezmşah, garip bir endişe ile, bu kuvvetlerden herhangi birinin başında bulunmağa da cesaret edemeyerek, onları ayrı ayrı kumandanların emrine verdi.58 Kendisi de Horasan'a gitti. Daha

ziyade annesinin nüfuzu altında bulunan Türk kumandanlarının sadakatine güvenmemesi de, bunda bir etken olmuştur. Düşmanın vaziyeti, zaafı ve müdafaa planı hakkında doğru ve muntazam bilgi alan Cengiz, ordusunu çeşitli kısımlara ayırarak, Mâveraünnehr'in müstahkem mevkilerini tek tek ele geçirdi. Mukavemet gösteren kaleler korkunç bir katliama uğruyordu. Bu suretle muhtelif küçük şehirlerden başka, Buhara ve Semerkand gibi, büyük kaleler de ele geçirildi. Mâveraünnehr'in kuzeybatısındaki Otrar, Sığnak, Barçlıg-Kend, Cend, Benaket ve Hocend gibi şehirler de Cengiz'in orduları tarafından zapt edildi. Moğol orduları çok sayıda günahsız insanın kanını döktü ve büyük zulümler yaptı.59

Maveraünnehir'in en kuvvetli müdafaa merkezi olan Semerkand'ın zaptından sonra, Cengiz ordusunu tekrar bölüklere ayırarak, Harezmşahlar'a bağlı çeşitli şehirlerin zaptına gönderdi. Belh'te bulunan Alâaddin, Irak 'a, oğlu Rükneddîn'in yanına, gitmek ve Moğollar'ın takibatından kurtulmak niyeti ile, oradan Tuş 'a kaçtı. Fakat Moğullar, her tarafta zaferler kazanarak, sür'atle ilerliyorlardı. Harezmşah, Nişâbur ve Bîstam yolu ile Rey 'e gelerek, Hemedan civarında Ferrezin kalesinde, 30.000 kişilik bir ordu ile, kendini bekleyen Rükneddîn'e katıldı. Morali tamamen bozulmuş olan hükümdar mantıklı bir karar verebilecek durumda değildi. Rey'e kadar ilerleyen Moğol kuvvetlerinin kendisini şiddetle takip etmeleri, onu büsbütün panik yapmaya sevkediyordu. Devletâbâd civarındaki savaşta Moğollar'ın elinden güçlükle kurtulan Alâaddîn, Mâzenderan yolu ile, Abiskûn'da küçük bir adaya sığındı ve bir az sonra hastalanarak öldü (1220). Alâaddin, ölümünden bir az evvel, Mâzenderan'da İlal kalesine kapanmış olan annesi Terken Hatun ile ailesinden bazılarının Moğollar tarafından, esir edildiği haberini de almıştı.

Harezmşah Celâleddîn Mengübirdi (1220-1231)

Alâaddîn, daha Moğol istilâsından evvel, annesi Terken Hatun'un ve onun nüfuzu altındaki Türk kumandanlarının baskısı ile, küçük oğlu Uzlug'u, "Ebû'1-Muzaffer Kutbüddin" lâkabı ile, veliaht tayin etmişti. Çünkü Uzlug'un annesi Terken Hatun ile aynı kabîleden idi ve Terken Hatun, Celâleddin'e karşı, büyük bir nefret besliyordu. Ancak Alâaddin'in, Abiskûn'da ölümünden bir az önce, Celâleddin'i veliaht tayin ederek, orada hazır bulunan diğer iki şehzadeye de ağabeylerine tâbi olmalarını emretti. Babalarının ölümünden sonra, henüz Moğollar'ın eline düşmemiş olan Harezm'e dönen Celâleddin kendi veliahtlığını tanımak istemeyen bazı nüfuzlu Türk kumandanlarının suikast niyetlerinin ve Moğollar'ın da yaklaştıklarını haber alınca, kendisine sadık bir avuç insan ile, Horasan'a kaçtı. Daha sonra diğer iki kardeşi, yani Uzlug Şah ve Ak-Şah da Horasan'a geldiler. Harezm'de toplanmış olan 90.000 kişilik ve genellikle Kanglı-Kıpçak Türklerinden oluşan savunma kuvveti, Humar-Tigin adlı bir kumandanın sultanlığını ilân ederek, müdafaaya hazırlandı. O devrin en kalabalık ve mamur şehirlerinden olan Harezmşahlar Devleti'nin merkezi Gürgenç dört aylık uzun bir kuşatmadan sonra, Moğollar'ın eline geçti (1221). Böylece Harezmşahlar Devleti tarih sahnesinden silinmiş oldu. Son Harezmşah, Celâleddin bu devleti yeniden ihya edebilmek için Moğollar'a karşı amansız bir mücadeleye girişti. Gürgenç'in Moğollar'ın eline geçmesinden sonra Nişâbur'a gelen Celâleddin, emîrlere ve sınır beylerine haber göndererek Moğollar'a karşı girişeceği mücadelede kendisine

yardım etmelerini istedi. Fakat Moğollar'ın yaklaşması üzerine Zevzen yakınındaki Kahire kalesine gitti. Kalede bulunan hazinedeki para ve mücevherâtı emrindeki adamlarına dağıttıktan sonra Gazne'ye geldi (Mart 1221). Celâleddin burada büyük bir sevinçle karşılandı. Bundan sonra Cengiz'in kumandanları Tekecük ve Molghor'u bozguna uğrattı.

Cengiz Han bu mağlubiyet haberini alınca Şiki Kutugu Noyan kumandasında bir orduyu Celâleddin'in üzerine gönderdi. İki taraf arasında yapılan savaştan galip çıkan yine Celâleddin Harezmşah oldu. Ancak savaşta elde edilen ganimetlerin bölüşülmesi sırasında Celâleddin'in kumandanları arasında anlaşmazlık çıkması ve bunu haber alan Cengiz Han'ın çok kalabalık bir ordu ile Celâleddin'in üzerine gelmesi nedeniyle Celâleddin Harezmşah Sind nehrini geçip Hindistan'a sığınmaya çalıştı. Fakat Cengiz Han, o nehri geçmeden ona yetişti ve Harezmşahın ordusunu çember içine aldı (26 Kasım 1221). Celâleddin askerinin azlığına bakmadan cesur bir şekilde Moğol ordusunun merkezine saldırdı ve onları dağıttı. Harezmşah, savaşı tam kazanmak üzereyken Cengiz Han'ın ihtiyatta bekleyen 10.000 kişilik kuvveti savaşa girince Celâleddin'in kazanmak üzere olduğu zafer birden Moğollar lehine döndü. Celâleddin, durumun kötüye gittiği farkeder farketmez hemen annesini ve haremini teşkil eden kadınları savaş alanından uzaklaştırdı. Bir müddet sonra da kendisi de askeriyle beraber savaş alanını terketti. Cengiz Han onu ele geçirmek için Çağatay kumandasındaki bir orduyu Hindistan'a gönderdi. Ancak Çağatay, Celâleddin'i ele geçirmeye muvaffak olamadı.

Celâleddin Harezmşah, Hindistan'da Rana Şatra kumandasındaki bir Hint ordusunun saldırısına uğradı. Celâleddin onları mağlup etti ve kumandanları Rana Şatra da savaş esnasında öldürüldü. Celâleddin, Hintliler'e ait teçhizât ve silahları ele geçirdi. Bundan sonra Debdaba Usakun hâkimi Kabaca'nın kızı ile siyasî bir evlilik yaptı. Delhi Hükümdarı Şemseddin İltutmuş'a bir elçi göndererek kendisine uygun bir arazi istedi. Şemseddin de Celâleddin'in şöhret ve nüfuzundan çekindiği için ona cevaben, kendisine uygun bir yer bulacağını söyledi. Bundan sonra Kokar bölgesine yönelen Celâleddin, bölgenin hâkimi Rai Kokar Sangin'e bir elçi gönderdi ve ondan kızını istedi. Rai bu isteği kabul etti ve oğlunu da büyük bir orduyla Celâleddin'e gönderdi. Celâleddin, Rai'nin oğluna "Kutluğ Han" lâkabını verdi. Fakat bir süre sonra Şemseddin, Kabaca ve onların müttefiki olan Hint hâkimleri Harezmliler'e karşı harekete geçti. Bu tehlikeli gelişme karşısında Celâleddin, Cihan Pehlivan'ı kendi yerine nâib tayin ederek 1224 yılı başlarında Hindistan'dan ayrıldı. Cihan Pehlivan ise birkaç yıl Hindistan'da kalarak Şemseddin İltutmuş ile mücadele etti. Ancak sonunda onunla başa çıkamayarak bölgeyi terketti ve Irak-Acem'e geldi (1230/1231).

Celâleddin Kirman'a gelince buranın hâkimi Barak Hâcib ona itaat arzetti. Bu sırada Celâleddin'in kardeşi Gıyâseddin Pirşah Azerbaycan, Arrân ve Irak-ı Acem'de, Salgurlular'dan Sa'd b. Zengî de Fars bölgesinde hüküm sürmekte idi. Celâleddin, Sa'd b. Zengî ile siyasî münasebetlere girişti ve onun kızı ile evlendi. Kardeşi Gıyâseddin Pirşah'ı bertaraf etmek için süratle harakete geçti ve onu Akuta denilen yerde mağlubiyete uğrattı. Gıyâseddin ağabeyinin yanına gelerek ona itaat arzetti. Celâleddin burada yapılan bir törenle Harezmşahlar'ın yeni sultanı olarak tahta oturdu. Bütün

İran'ı itaat altına alan Celâleddin, Âzerbaycan'ı devletine katmak gayesiyle hareket geçti ve Meraga'yı teslim aldı. Sonra Tebriz üzerine yürüdü ve 1225 Temmuz'unda şehri zaptetti. Böylece Âzerbaycan'ı ilhak eden sultan Gürcistan seferine çıktı. Celâleddin Gürcistan'da iken Tebriz reisi Nizâmeddîn ve kardeşi Şemseddîn Tuğrâî isyan ettiler. Bunu haber alan sultan derhal Tebriz'e döndü ve Nizâmeddîn'i öldürttü. Bundan sonra Horasan veziri Orhan'ı ordu ile Gence'ye yolladı. Orhan, Gence, Beylekan, Berdea, Şenkûr ve Şîz'i zaptetti. Arran nâibi Cemâleddin Kummî'nin itaat arzetmesi ile Arran'da ele geçirilmiş oldu. Celâleddin Arran ve Âzerbaycan'ı topraklarına katıp Tebriz'i başşehir yaptıktan sonra Gürcistan Krallığı'na karşı harekete geçti. Önce diplomatik yollara başvurdu, Gürcüler'e elçi göndererek müzakerelere girişti. Fakat Gürcüler Celâleddin'in tekliflerini reddettiler ve Kerbî'de yapılan savaşta büyük yenilgiye uğradılar (Ağustos 1225). Celâleddin 1226 yılı başında tekrar Gürcistan'a yöneldi. Tiflis'i kuşatarak ele geçirdi. Daha sonra Kirman'a gitti ve dönüşünde Ağustos 1227 tarihinde Ani'yi kuşattı. Ordusunun bir kısmı da Kars'ı kuşattı. Kars kuşatmasından herhangi bir sonuç alınamadı. Celâleddin Harezmşah, 1229 yılında Lori şehrini zaptetti. Kısa bir süre sonra da Gürcüler'in Ermeni, Alan, Sabir, Lâz ve Kıpçaklar'dan oluşan 40.000 kişilik bir ordu hazırlattığını haber aldı. Her iki ordu Betak Gölü civarında karşı karşıya geldiler. Kıpçaklar Gürcüler'i terkettiler. Yapılan savaşta Celâleddin Gürcüler'i ağır bir hezimete uğrattı.

Celâleddin 1224'te Abbasî halifesi Nâsır Lidinillâh'ın hâkimiyeti altında bulunan Hûzistan'a gitti ve kışı orada geçirdi. Halifelik arazisine karşı genel bir saldırıya geçmeye kararlı görünen Celâleddin bir öncü birliği yolladı. Bu birlik halifenin kuvvetlerini bozguna uğrattı. Harezmşah, Ziyâülmülk'ü halifeye elçi olarak gönderdi. Elçi halifeden Harezmşahlar'a yardımcı olmasını istediyse de Celâleddin'in niyetini bilen halife bunu reddetti. Bunun üzerine Celâleddin hareket geçerek Tuster şehrini kuşattı. Sonra Basra şehrini de kuşattı, ancak ele geçiremedi. Bağdat yakınlarındaki DakÑk#'yı ele geçirdikten sonra Bevâzic şehrini teslim aldı. Bu sırada halife Celâleddin'i Irak'tan atmak için Kuş Timur kumandasında 20.000 kişilik bir ordu hazırlattı. Sonra yapılan savaşta Celâleddin, Kuş Timur'u mağlup ederek Bağdat civarına kadar takip etti.

Bu sıralarda Artukoğulları Selçuklu tâbiiyetinden çıkarak Mısır Eyyûbî hükümdarına bağlanmışlardı. Meyyâfârıkîn (Silvân) hâkimi el-Melikü'l-Eşref Musâ'nın da Selçuklular ile münasebeti bozulmuştu. Bununla beraber I. Alâaddin Keykubâd, Celâleddin Harezmşah'ın Türkiye Selçuklu Devleti için bir tehlike olduğunu görüyor ve Eyyûbîler ile dostça ilişkiler kurmaya çalışıyordu. 1225 Temmuz'unda Âzerbaycan'ın önemli şehirlerinden Meraga'yı zapteden Celâleddin ile I. Alâaddin Keykubâd Moğol tehlikesine karşı dostane münasebetler kurmak için gayret sarfettiler ve bu konuda birbirlerine mektup gönderdiler. Celâleddin 1226'daki Gürcistan seferinden sonra ganimetleri Ahlat civarında Hâcib Ali tarafından elinden alınınca Ahlat'ı kuşattı fakat başarılı olamayınca Tuğtab'a geri döndü. Burada iken I. Alâaddin Keykubâd ile münasebetleri gerginleşti. Alâaddin onun Moğollar'a karşı koyamayacağını anlayınca çekingen bir politika takip etmeye başladı. Bunun üzerine Celâleddin Türkiye Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırıp Anadolu'yu ele geçirmek maksadıyla önce Ahlat'ı zaptetti (Nisan 1230). Buna karşılık Alâaddin de Celâleddin'e Tiflis'in fethinden vazgeçmesini ve Moğollar ile anlaşmasını tavsiye eden bir mektup gönderdi. Böyle yapmadığı takdirde ona karşı cephe alacağını

bildirdi. Celâleddin bu tavsiyelere kulak asmayarak Alâaddin'in elçisini de alıkoydu. Öte yandan Alâaddin Keykubâd Eyyûbîler ile anlaşarak Celâleddin'i Doğu Anadolu'dan çıkarmaya karar verdi.

Alâaddin ve el-Melikü'l-Eşref'in kendisine karşı hazırlık yaptığını öğrenen Celâleddin, Erzurum'dan Sivas'a doğru yola çıktı. İki ordu Yassıçimen denilen yerde karşılaştı. Şiddetli mücadele sürerken Celâleddin Selçuklu ordusunun sayıca üstünlüğünden dolayı savaş alanını terketti. Sonuçta Harezmliler büyük kayıplar verdiler. Celâleddin'in değerli eşyası ile hazinesi de Selçuklular'ın eline geçti (Ağustos 1230). Celâleddin, Moğollar'ın kendisini takibe çıktıklarını duyunca Gence'ye gitti. Ancak orada kalmayı uygun bulmalarak el-Cezîre bölgesine inmeye karar verdi.

Aras, Eleşkirt, Malazgirt, Hani yolunu takip ederek Âmid önüne geldi (1231). Moğollar ise Bargiri-Ahlat yolundan inerek bir gece sabaha karşı Dicle köprüsü kenarında Celâleddin'e baskın yaptılar. Celâleddin'in bütün maiyeti öldürüldü veya dağıtıldı. Kendisi de Meyyâfârıkîn tarafına kaçtı. Onun nasıl ve ne şekilde öldüğü konusu pek açık olmamakla birlikte, bir rivâyete göre Moğol süvarileri tarafından takip edilirken tırmandığı sarp dağda eşkıya ile karşılaştı ve onlar tarafından öldürüldü. Başka bir rivayete göre ise, Celâleddin Âmid dağlarına vardığı zaman geceyi geçirmek için çadır kurdu. Eşkıyâdan bir grup onu farkederek ve kim olduğunu bilmeden elbiselerini çalmak amacıyla Celâleddin'i göğsünden bıçaklayarak öldürdüler.60 Buna rağmen halk arasında Celâleddin'in ölmediğine ve yaşadığına inanıldı. Daha sonra onun hakkında birçok efsane yayıldı. Bu durum ise ölümünden yıllarca sonra bile Moğollar'ın endişe duymalarına sebep oldu. Celâleddin'in maiyetindeki emîrlerden bazıları Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmiş, geri kalanlar da Suriye ve el-Cezîre'ye dağılmışlardır.

Türk devletlerinin devamlılık ve bütünlük arzettiğine inanan Celâleddin Harezmşah, kendisini Büyük Selçuklular'ın mirasçısı kabul ediyordu. O Türk-İslâm tarihinin yetiştirdiği en cesur ve bahadır hükümdarlardan biriydi. Gürcüler'e ve Moğollar'a karşı yaptığı mücadele ile büyük bir şöhrete kavuştu ve İslâm dünyasında İslâmiyet'i savunan bir kahraman olarak tanındı. Ancak herşeye rağmen onun iyi bir savaş adamı olduğunu fakat buna karşılık izlediği siyasetin babasının takip ettiği siyasetten pek de geri kalır bir yanı olmadığını söyleyebiliriz. Şayet diğer İslâm devletleri ve ordularını yanına alabilseydi, buna ekleyeceği askerî dehâsıyla şüphesiz Moğollar karşısında büyük bir ihtimalle başarılı olabilecek ve atalarının devletini yeniden ihyâ edebilecekti. Fakat o yıkılan devletin farkında olamamış gibi çevredeki komşularına hâlâ büyük bir imparatorluğu idare eden hükümdar edasıyla davranması herkesi kendisine küstürmüştür.

Görüldüğü gibi Büyük Selçuklular'ın tarih sahnesinden çekilmesiyle yıldızı daha da parlayan ve bir anda İslâm dünyasının hâmisi konumuna gelen Harezmşahlar Devleti özellikle Alâaddin Tekiş'in çabaları sonucunda çok büyük bir devlet haline gelmiş onun yatırımlarını kullanan Alâaddin Muhammed ise, gereksiz bir kendini beğenmişlik ve kibirlenme duygusu ile herkesi kendine düşman etmiş ve gerçekte annesi Terken Hatun'un gölgesinde kalarak hiçbir zaman hükümdar olarak şahsiyetini bulamamıştır. Yine gereksiz kibiri yüzünden devleti Moğol Hakanı Cengiz Han'ın orduları ile karşı karşıya getirmiş ve savaştan kaçarak ailesini, halkını ve herşeyden çok sevdiği tahtını

terketmiştir. Oysa bunları yapmadan önce devletin dizginlerini oğlu Celâleddin Harezmşah'a bıraksaydı, Moğollar'ın karşısına daha cesur bir şekilde çıkılacağından dolayı devletin kaderi olumlu yönde etkilenebilirdi.

Çünkü geç kalınmadan Celâleddin'e yetki verilseydi büyük bir ihtimalle devleti ve orduyu babasından çok daha iyi bir şekilde idare edebilirdi. Sonuçta bir anda parlayan ve yükselen Harezmşahlar Devleti yine aynı hızla bir anda yok olup gitmiştir.

Moğol İstilası Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Harezmşahlar Devleti / Aydın Usta [s.897-903]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İran ve Turan kavimleri arasında doğal bir sınır olara kabul edilen Ceyhun (Amu Derya) nehrinin aşağı mecrasında yer alan Hârezm eyaletinin toprakları, nehrin her iki kıyısı boyunca uzanırdı. Eyaleti dört bir taraftan çevreleyen çöller doğal bir savunma hattı vazifesini görmekteydi. Bunların ötesinde Hârezm, kuzeyden Kıpçak, Oğuz sınırı ve Aral Gölü, doğu, batı ve güney yönlerinden Horasan ve Maveraünnehir topraklarıyla çevrilmişti. Eyaletin, Ceyhun nehrinin Horasan tarafında kalan Gürgenç (Cürcaniye) ve Maveraünnehir tarafındaki Kat (Kas) olmak üzere iki merkezi bulunmaktaydı. Bunlardan, Cürcaniye zaman içinde gerek siyasî ve gerekse sosyal açıdan Kat'ı çok gerilerde bırakmıştı.1

Eyalet, Hârezmşâh denilen idareciler tarafından yönetiliyordu. Ancak, Hârezmşâhların idaresi daha çok mahallî olmaktan öteye gidememişti. Zira bölge X. yy'da Sâmânîlerin, daha sonra da, Gazneliler ve Selçukluların yüksek hakimiyetinde kalmıştı. Hârezm merkez olmak üzere ortaya çıkan ilk cihanşumul devlet ise, 1097'de Kutbeddin Muhammed tarafından temelleri atılan Hârezmşâhlar Devleti olmuştur. Önceleri Büyük Selçuklu İmparatorluğuna bağlı olan bu devlet, Sultan Sencer'in 1157'deki ölümünden sonra bağımsızlığını kazanarak, kısa süre içinde başta Hârezm olmak üzere Horasan, Maveraünnehir ve Irak-ı Acem'i de içine alan çok geniş bir sahaya hükmetme imkanı buldu. Atsız döneminde, daha Selçuklulara tâbi durumda iken başlayan bu hızlı genişleme Tekiş ile devam etmiş ve Alâeddîn Muhammed ile doruk noktasına ulaşmıştı. Ancak yine, Alâeddîn Muhammed'in saltanatının sonlarında, devletin hızlı bir çöküş süreci içine girdiğini görüyoruz. Hârezmşâhlar Devleti'nin karşı karşıya kaldığı bu ani gelişmenin en büyük nedeni olarak Abbasî hilafetine karşı girişilen ve Hârezmşâhlara çok pahalıya mal olan mücadele ile 1220'de başlayan Moğol İstilası gösterilmektedir. Fakat olayların alt yapısını hazırlayan sebepler çok daha farklı olup, bunların başında Kıpçakların, Hârezmşâhlar Devleti üzerinde tesis ettikleri nüfuz gelmektedir. Başlangıçta olumlu neticeler veren Hârezmşâh-Kıpçak birlikteliği geçen zaman içinde giderek devletin aleyhine bir hal almaya başlamış ve gelişmeler Hârezmşâhlar Devleti'nin yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu çalışmamızda Kıpçak Türklerinin, Hârezmşâhlar ile olan münasebetlerini ve devlet içindeki siyasî ve askerî etkilerini ele almaya çalışacağız.

Kıpçaklar2 X. yy.'ın başlarından itibaren Çin'in kuzeyine hakim olan Kıtayların baskısı nedeniyle İrtiş boylarından batıya doğru hareketlenmek zorunda kalmışlardı. XI. yy'da yoğunluğu artan bu göçler esnasında, daha önceleri Hârezm'in kuzeyinde olduklarını gördüğümüz3 Oğuzlar yerlerini Kıpçaklara bırakmışlardı. Kıpçakların hareket sahası Hârezm'in kuzeyi ile sınırlı kalmadı. Onların, İrtiş boylarından Tuna'nın güneyindeki topraklara kadar olan sahada, Kafkasya'da ve Bizans İmparatorluğu bünyesinde gelişen siyasî olayların içinde yer aldıklarını görüyoruz. Ancak, konumuzun dışında kaldığı için bu olaylardan bahsetmeyeceğiz.4

Yeniden Hârezm'in kuzeyinde faaliyet gösteren Kıpçaklara döndüğümüzde, bunların Hârezm ile olan ilk münasebetlerinin Gazne valisi Hacib Altuntaş zamanına rastladığını görürüz. Hacib Altuntaş, bölgeyi Kıpçak ve Oğuzların saldırılarına karşı başarıyla muhafaza etti. Bu zatın oğlu Hârezmşâh Harun, metbû Gazne hükümdarı Mesud'a karşı isyan ettiğinde, Kıpçaklar tarafından da desteklenmekteydi.5

1097'deki ölümüne kadar Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk adına Hârezm valiliği görevini yürüten Hârezmşâh Ekinci b. Koçkar bir Kıpçak Türkü idi.6 Bunun oğlu Tuğrul-Tegin, Hârezmşâhlar Devleti'nin kurucusu Kutbeddîn Muhammed'e karşı kuzeydeki Türklerden yardım alarak harekete geçmişti. Muhtemelen Tuğrul-Tegin'e yardım eden Türkler arasında Kıpçaklar da bulunuyordu. Ancak, bu teşebbüs başarıya ulaşmadı. Kutbeddîn Muhammed, Türkleri Hârezm sınırları dışına çıkarmayı başardı.7 1128 senesinde babasının yerine Hârezmşâhlar Devleti'nin başına geçen Atsız ile birlikte devletin kuzey politikası daha belirgin bir hale geldi. Bu siyasetin temel noktasını ise, Cend şehri ve havalisinin sürekli olarak elde tutulması oluşturmaktaydı. Zira şehir, kuzeydeki bozkırlarda yaşayan gayr-i müslim Türklere karşı çok önemli bir sınır şehri (suğur) olmasının yanında Hârezm'e ulaşan ana ticaret yolunun da üzerinde yer almaktaydı. Ayrıca Hârezmşâhlar diğer cephelerde yaptıkları mücadelelerde bir asker deposu niteliğindeki bozkırlardan faydalanmak ve burada yaşayanlarla bağlantıyı korumak için Cend şehrinin önemini çok iyi kavramışlardı. Bu nedenle, Hârezmşâhlar Devleti'nin veliahtları sürekli olarak Cend valiliği görevine getirilmişlerdir. Faruk Sümer, Atsız ve haleflerinin bu siyasete bağlı kalmaları sonucunda Hârezm'de tarihte ilk defa kudretli bir devlet ve büyük bir imparatorluk kurulduğunu, eğer bu konuya gereken önemi vermeselerdi, devletin eskisi gibi mahalli bir beylik olarak kalacağı görüşündedir.8 Son derece yerinde bir tespit olan bu görüş aynı zamanda Kıpçakların Hârezmşâhlar Devleti üzerindeki etkisine işaret etmektedir.

Atsız'ın Hârezmşâhlar Devleti'nin idaresini ele aldıktan sonra ilk icraatlarından biri 1132-1133'de Cend üzerine yürümek oldu. Şehir ve civarı itaat altına alındı. Bundan sonra kuzeydeki bozkırlarda yaşayan Kıpçakların yavaş yavaş Hârezm ordusunda yer almaya başladıklarını görüyoruz. Nitekim, Atsız 1138'de Hârezm üzerine yürüyen Sultan Sencer'i çoğunluğu gayr-i müslim Türklerden oluşan ordusuyla Hazaresb önlerinde karşıladı. Muhtemelen, bunların arasında Kıpçaklar da bulunuyordu. Ancak yapılan savaşta ağır bir mağlubiyete uğradı. Oğlu Atlığ'ın da içlerinde olduğu 10.000 askeri öldürüldü.9 Atsız'ın, Sultan Sencer karşısında uğradığı bu mağlubiyet ve ardından gelen bir dizi başarısızlık, Cend şehrinin Hârezmşâhların hakimiyetinden çıkmasına neden oldu. Ancak yeniden duruma hakim olmayı başaran Atsız, 547 / 1152 bölgeye düzenlediği seferle Cend'i tekrar ele geçirdi. Oğlu ve veliahtı İl Arslan'ı, şehre vali tayin etti.10 Bu seferin hemen sonrasında da, Kıpçakların merkezi olan Sığnak şehrine bir sefer düzenledi.11 Onun 1156'da ölümünden sonra yerine oğlu İl Arslan geçti. İl Arslan'ın 1172'ye kadar süren on altı yıllık saltanatı boyunca kuzeydeki Kıpçaklarla önemli bir münasebete rastlanmaz. Sadece Cüzcanî, İl Arslan'ın Kıpçak hanıyla bir barış antlaşması yaptığından bahsetmektedir12 Ölümüyle birlikte Oğulları Sultan-şah ve Tekiş arasında Hârezm tahtı için mücadele baş gösterdi. Nihayetinde Tekiş, bu mücadeleden galip çıkarak devletin başına geçti.

Tekiş ile birlikte Hârezmşâh-Kıpçak münasebetlerinde yeni bir sayfa açılmıştır. Bu dönemde özellikle Tekiş'in, Kıpçak asıllı Terken Hatun13 ile evlenmesinden sonra Kıpçaklar giderek artan bir şekilde Hârezmşâhlar Devletinin idarî ve askerî yapısında yer almaya başladılar. Bu olayların anlatımına geçmeden önce, kaynak ve araştırmalarda adı Kıpçaklarla birlikte zikredilen Kanglıların kim olduğu konusuna açıklık getirmek gereklidir.

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde,14 Kanglı kelimesi "Kıpçaklardan büyük bir adamın adı" olarak açıklanmaktadır. Ebu'l-Gazi Bahadır Han,15 Kanglı ve Kıpçakları anlatırken, Kıpçakların Tin (Don), Etil ve Yayık nehirleri civarında oturduklarını söyler. Bunlar daha sonra Kanglılarla birleşerek Türkmen vilayetine ulaşmışlar, Issık Göl, Çu vadisi ve Talas bölgelerine yerleşmişlerdi. Hârezmşâhlar Devleti ile ilgili çok önemli ve orijinal bilgilerin de bulunduğu bir eser kaleme alan Atamelik Cüveynî16 ise "Kanglı kabilelerine Acemiyân (yabancılar) " denildiğini belirtir. O dönemde Hârezm'deki yerleşik halk tarafından göçebe kabileleri ifade etmek için kullanılan bu tabirin içine Kıpçakları da sokmak mümkündür. Zira Cüveynî, bir Kıpçak kabilesi olduğu belirtilen Uranları17 anlatırken, bunların Kanglılara ait bir kabile olduğunu söylemektedir.18 Tekiş'in İnşa Divanı reisi Bahaeddîn Muhammed b. Müeyyed el-Bağdadî'nin, Tekiş adına civar hükümdarlara yazılan mektuplardan derlediği münşeat mecmuasında,19 Hârezm hükümdarının hizmetine giren Uran kabilesi reisi Alp-Kara Uran adlı bir şahıstan bahsetmekte ve bu kabileyi Kıpçak olarak isimlendirmektedir.

Kanglı-Kıpçak ilişkisi konusundaki en ilginç bilgi ise Çin kaynaklarında yer almaktadır. Buna göre, Kıpçaklar'ın bir diğer ismi Pai-ya-wu (Bayağut) idi. Se-mu sınıfındandılar. Yine aynı sınıfa mensup olan Kanglılar ise, Ch'i-t'i (Kızıl Tik, kızıl elbise giydikleri için bu isim verilmiştir) ırkındandı. Kanglı kabilesi mensupları, boyunun ismini soyadı olarak kullanırlardı.20 İşte bu son cümle ile birlikte Kanglılarla, Kıpçaklar arasındaki bağlantı ortaya çıkmaktadır. Zira aynı eserde, Kanglı kabilesinin lideri Yesudar adlı birinden bahsedilmekte ve bu kişinin babasının adı Ay Bey Bayağut olarak verilmektedir.21 Burada, Ay Bey'in adının sonunda yer alan Bayağut kelimesi, onun mensup olduğu kabileyi işaret eden soyadı olmalıdır. Yukarıda ise, Kıpçaklara verilen isimlerden birinin de Bayağut olduğundan bahsedilmişti. Dolayısıyla Çin kaynaklarında aktarılan bilgiler iki kavim arasında organik bir bağın varlığına işaret etmektedir. Oğuz Kağan Destanı'nın Uzunköprü nüshasında ise, Kanglılar ve Kıpçaklar, "Beş Oğur"'u oluşturan kabileler arasında gösterilmektedir.22

Zeki Velidî Togan23 da, Kanglı, Kun ve Kumanların etnik menşei bakımından birbirlerinden farksız oldukları görüşündedir. Bir diğer önemli husus ise, bütün kaynakların, Kanglı ve Kıpçakların yaşadığı coğrafî mekan olarak aynı bölgeyi, yani kuzeydeki bozkırları işaret etmeleridir. Bütün bu bilgilerin ışığında Kanglıların, Kıpçakların önemli bir kolu, Kıpçak federasyonuna bağlı Türk kabilelerinden biri olduğunu söyleyebiliriz.

Bu tespitin sonrasında yeniden Tekiş-Kıpçak münasebetlerine döndüğümüzde, bunun Tekiş'in veliahtlık dönemine kadar uzandığını görülmektedir. Zira Tekiş de, babasının sağlığında Cend valiliği görevini yürütmekteydi.24 Hârezmşâhlar Devletinin başına geçmesinin ardından ele aldığı en önemli meselelerden biri de, kuzeydeki sınırın idarî ve askerî yönden güçlendirilmesi oldu. Oğullarından

Nâsireddîn Melikşah'ı Cend'e, Tâceddîn Ali-şah'ı ise Barçınlığ kent'e vali tayin etti.25 Onun, Gûr hükümdarı Gıyâseddîn'e yazmış olduğu Ramazan Ocak-Şubat 1181 tarihli bir mektuptan bu tayinleri Kıpçak ülkesine yapılan askerî bir harekatın takip ettiği anlaşılıyor. Mektupta, "Hârezm ordularının İslam beldelerinin sınırında bulunan Kıpçak ülkesine gidecekleri ve o tarafın işini halledecekleri" belirtilmektedir.26 Ancak daha sonra, aynı eserde aktarılan Mayıs-Haziran 1181 ve Ekim-Kasım 1181 tarihli iki mektup ile meselenin seyrinin değiştiği görülüyor. Bu mektuplardan ilki, yine Gûr hükümdarı Gıyâseddîn'e hitaben yazılmıştır. Mektupta "Alp Kara Uran adlı bir Kıpçak reisinin sayılamayacak kadar çok askerle Cend'e gelip, hizmet arz ettiğini ve büyük oğlu Kıran'ı, Buku-zâdegân27 ile birlikte Gürgenç'e yolladığını bildirmektedir. Hârezm'in merkezine ulaşan bu grup, hizmete hazır olduklarını söyleyip, kış mevsiminde herhangi bir harekata ihtiyaç olup olmadığını sordular. Tekiş ise, Kıpçak heyetini iz'az ve ikram ile karşıladı. Devletin ileri gelen kumandanlarından on tanesini askerleriyle birlikte, onların refakatine vererek, oğlu Cend valisi Nâsıreddîn Melikşah'ın yanına yolladı. Oğluna, Cend askerleri, Barçınlığ kent, Rıbatat ve Sığnak ordularını toplayıp, Gürgenç'den gönderilen kuvvetler ve Kıpçaklarla birlikte kafir Karahıtayların toprakları üzerine yürümesini emretti.28 Ancak Kıpçakların, bu olayın öncesinde de Hârezmşâhlar ile ittifak yaptıkları Azerbaycan ve Irak Atabeyi Pehlivan'a29 gönderilen Ekim-Kasım 1181 tarihli mektuptan anlaşılmaktadır. Buna göre, Alp Kara Uran, oğlu Kıran'ı Gürgenç'e göndermeden bir sene önce Hârezmşâhlar hesabına Karahıtay topraklarına akın ederek, Talas'a kadar olan sahayı ele geçirmeyi başarmıştı.30 Daha sonra, Gûr hükümdarına gönderilen ikinci mektuptaki bilgiler tekrarlanmaktadır. Atabeg Pehlivan'a gönderilen mektupta dikkati çeken diğer bir önemli nokta ise, Tekiş'in Kıpçaklarla akrabalık kurduğunun belirtilmesidir.31 Bu üç mektubun Hârezmşâhlar Devleti'nin tarihi ile ilgili ortaya koyduğu gelişmelerin önemi çok büyüktür. Kuzeydeki bozkırlarda yaşayan gayr-i müslim32 Kıpçakların, devletin tâbileri arasına girmesi bazı avantajları da beraberinde getirmiştir. Cend üzerinden geçmekte olan ticaret yolu güvenlik altına alındığı gibi, Kıpçaklar geniş kitleler halinde Hârezmşâh ordusunda istihdam edilmeye başladı. Horasan, Maveraünnehir ve Irak için yapılan mücadelelerde Hârezmşâhlar, Kıpçaklardan bir çok kez faydalandılar. Atabeg Pehlivan'a yazılan mektupta bahsi geçen Alp Kara Uran'ın, Hârezmşâhlar Devleti hesabına Karahıtay topraklarına yaptığı seferi buna örnek olarak verebiliriz. Diğer taraftan, Gûr hükümdarı Gıyaseddîn'e yazılan birinci mektupta anlatılan Kıpçak topraklarına düzenlenen seferin neticesi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, bunun sonrasında bölgede Hârezmşâhlar aleyhine siyasî bir gelişme yaşanmadığına göre, bu harekat başarıyla sonuçlanmış olmalıdır.

Tekiş saltanatı süresince, akrabalık ilişkileri kurduğu Kıpçakların askerî alandaki güç ve potansiyelinden olabildiğince faydalanmak için çaba göstermiş ve büyük ölçüde Kıpçaklardan meydana getirdiği Hârezm ordusunu, döneminin en şeçkin kuvveti haline getirmişti. Ancak bütün bunlar, onun dirayetli, ileriyi gören ve otoriter bir hükümdar olması sayesinde gerçekleşebilmiştir. Tekiş otoritesiyle, hala göçebe adetlerini muhafaza etmekte olan Kıpçakları, kontrol altında tutmayı başarabilmişti. Yine de, zaman zaman Kıpçakların, Hârezmşâhlar Devleti için ortaya çıkardıkları tehlikeleri önleyememiştir.

Nitekim, kuzeyde Kıpçakları kontrol altına almasının ardından uzun bir süre Irak ve Horasan meseleleri ile uğraşmak zorunda kalmıştı.33 Aynı dönem içinde Cend valiliği görevini başarıyla yürütmekte olan oğlu Nasıreddin Melikşah'ı da Nisabur valiliğine getirdi. Ancak, Hârezmşâhlar Devleti'nin kuzeyinde bu şekilde ortaya çıkan otorite boşluğu, menfi neticeler vermekte gecikmedi. Tekiş'in ilgisinin tamamen başka taraflara kaymasının sonucunda Kıpçaklar arasında Hârezmşâhlar Devleti aleyhine bir hareket ortaya çıktı. Kafesoğlu,34 bunun nedenini Hârezm'in kuzeyindeki bozkırlara ulaşan yeni Kıpçak kitlelerine bağlamaktadır.

Gelişmeleri haber alan Tekiş, 1195'te Cend taraflarına yürüdü. Asi Kıpçakların lideri Kadır Buku Han ise, Sığnak şehrini kendisine merkez edinmişti. Hârezm ordusunun üzerine geldiği haberini alınca Sığnak'tan ayrılarak kaçmayı tercih etti. Hârezm ordusu hemen, onu takibe girişti. Ancak, bunlar olurken Tekiş'in hassa kuvvetleri arasında yer alan Uran kabilesine mensup bir Kıpçak birliği Kadır Buku Han ile haberleşmeye başladı. Zira bu birlik akrabalarına karşı savaşmak istemiyordu. Kıpçak hanına, Hârezm ordusuyla savaşa giriştiği takdirde, muharebe esnasında onun tarafına geçeceklerini bildirdiler. Hiç beklemediği bu destek üzerine Kadır Buku Han, Hârezm ordusuyla savaşmaya karar verdi. Taraflar 18 Mayıs 1195 tarihinde karşı karşıya geldiler. Savaşın şiddetlendiği bir sırada, Kadir Buku Han ile anlaşmış olan Kıpçaklar, saf değiştirerek Hârezm ordusunun ağırlıklarını yağmalamaya başladılar. Tekiş, ortaya çıkan bozgun havasını önlemeyi başaramadı. Mağlup olan Hârezm ordusunun bir kısmı savaş meydanında öldürüldü. Bir kısmı da geri çekilme esnasında çölde susuzluk ve sıcak nedeniyle hayatını kaybetti. Hârezmşâh Tekiş ise, ancak on sekiz gün sonra Gürgenç'e dönebildi.35 Kıpçaklar ise, ellerine geçirdikleri avantajı uzun süre koruyamadılar. Kadır Buku Han ile yeğeni Alp Direk36 arasında anlaşmazlık çıktı. Bunun üzerine Alp Direk emrindeki kuvvetlerle, Hârezmşâhların yardımına başvurmak üzere Cend'e gitmek üzere Sığnak'tan ayrıldı. Cend'e ulaştığında Tekiş'e bir mektup göndererek, kendisine yardımcı olduğu takdirde Kadır Buku Han'ı bertaraf edip, onun idaresinde bulunan toprakları kendisine teslim edeceğini bildirdi.37 Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Tekiş oğlu Kurbeddîn Muhammed ile birlikte yeniden Cend'e yürüdü. Hârezm ordusu, Alp Direk'i yakalamak için Cend üzerine yürüyen Kadır Buku Han'ın idaresindeki Kıpçak ordusuyla şehir yakınlarında karşılaştı. Ancak bu kez zafer Hârezm ordusu tarafında kaldı. Savaş meydanından kaçan Kadır Buku Han, kendisini takip eden Kutbeddîn Muhammed tarafından esir edildi. Diğer esirler arasında Kıpçakların ileri gelen kumandanları da bulunuyordu. Kıpçak hanı, diğer kumandanlar ile birlikte zincire vurularak Tekiş'in önünden Gürgenç'e gönderildi. Esirlerin peşinden Tekiş de, muzaffer bir şekilde başkentine girdi (Şubat-Mart 1188).38 Ancak, Hârezmşâhların yardımıyla göçebe Kıpçakların liderliğini ele geçiren Alp Direk'in, devlete karşı sadakati fazla uzun sürmedi. Son üç yıldır sürekli olarak Kıpçakların çıkardığı isyanlarla meşgul olan Tekiş, bu defa daha farklı bir metot takip etti. Zira, Horasan'da meydana gelen gelişmeler, onu bu tarafa gitmeye mecbur bırakmıştı. Bu nedenle bir sene öncesinde esir aldığı Kadır Buku Han'ı serbest bıraktı. Yanına asker vererek, Alp Direk'in üzerine gönderdi. Sabık Kıpçak Han'ı emrindeki kuvvetlerle Sığnak üzerine yürüdü. Alp Direk, Kadır Buku Han karşısında tutunamayarak yerini ona bırakmak zorunda kaldı (1199).39 Böylece kuzeydeki bozkırlar yeniden Hârezmşâhlar Devleti'nin idaresi altına girmiş oldu.

Hârezmşâh Tekiş 1200 senesi içinde öldü. Yerine oğlu Kutbeddîn Muhammed, Alâeddîn lakabıyla Hârezmşâhlar Devleti'nin başına geçti. Yeni hükümdar, Hârezm, Horasan, Irak-ı Acem'i kapsayan büyük bir devlet ve çoğunluğu Kıpçaklar ve diğer Türk kabilelerinden meydana gelen 170.000 kişilik mükemmel bir ordu40 devralmıştı. Başa geçmesinden hemen sonrasında uzun bir süre iç meseleler ve Gurlu istilasıyla uğraşmak zorunda kaldı. Karahıtayların yardımıyla zorda olsa Gûrlu tehlikesini bertaraf etmeyi başardı. Ancak çok geçmeden Karahıtaylarla da bozuştu. 1210 tarihinde, Seyhun nehrinin doğu kıyısında bir Karahıtay ordusunu mağlup etti. Bu olayları aktaran Cüveynî'de "Kadır Han'ın maiyetinden kurtulanlar Cend civarını yağma ve tahrip etti" şeklinde bir cümle geçmektedir.41 Burada bahsi geçen kişi Kadır Buku Han olmalıdır. Onun son olarak yeğeni Alp Direk'i mağlup ettikten sonra Hârezmşâhlara tâbi olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Muhtemelen Hârezmşâh Tekiş'in ölümünden sonra, devletin geçirdiği sarsıntılı dönemden faydalanarak Karahıtaylarla birleşmişti. Ancak birlikte hareket ettiği Karahıtayların mağlubiyeti üzerine savaş meydanını terk edip Cend tarafına gitmiş olmalıdır. Hârezmşâh Alâeddîn Muhammed, yağmacı Kıpçakları tenkil etmek için ordusunun başında Cend'e yürüdü. Kıpçakları mağlup etmesinin ardından yeniden Karahıtaylarla mücadele etmek üzere Maveraünnehir'e döndü. Fakat bu kez Karahıtay ordusuna yenilmekten kurtulamadı. Kıpçaklar ise, Alâeddîn Muhammed'in mağlubiyetten Hârezmşâhlar Devleti'nin tâbiyetinden çıkmak hususunda faydalandılar. Alâeddîn Muhammed ise, uğradığı mağlubiyetten sonra Karahıtayların artan baskısına rağmen asi Kıpçakların üzerine yürüdü. Bu arada, kendisinden harac istemek üzere Gürgenç'e gelen Karahıtay elçileriyle ilgilenme işini ise, annesi Terken Hatun'a vermişti. Hârezmşâh'ın, Kıpçak seferinden başarıyla dönmesinden önce, Terken Hatun, Karahıtay elçilik heyetini karşılayarak, hükümdarları Gürhan'ın bütün isteklerini kabul ettiğini bildirmişti.42 Bu olayla Hârezmşâh Alâeddîn Muhammed'in Kıpçak asıllı annesi Terken Hatun'un ilk defa siyaset sahnesine çıktığını görüyoruz. Terken Hatun, Hârezmşâh Tekiş ile evlenmesinin ardından soydaşları olan Kıpçakların kitleler halinde Hârezm ordusunda görev almalarında etkili olmuştu. Kendisi, Tekiş'in ancak güç ve otoritesini kullanarak kontrol altında tutabildiği Kıpçaklar arasında sözü geçen biriydi. Nitekim Kıpçaklar, Tekiş'den sonra devletin başına geçen Alâeddîn Muhammed'den ziyade, Terken Hatun'un sözünü dinlemeye meyilli idiler. Terken Hatun ise, ordudaki Kıpçaklar sayesinde elde etmiş olduğu güç ve nüfuzu siyasî alana taşımak arzusundaydı. Ancak bu teşebbüs, devlet içinde idarî alanda iki başlı bir yönetimin doğmasına ve kaosa neden oldu.

Terken Hatun, dünya tarihinde, siyasî arenada son derece etkili olmuş ender kadın şahsiyetlerden biri, hatta en başta gelenlerindendir. Dönemi anlatan kaynakların ifadesine göre, Terken Hatun adeta Hârezmşâhlar Devleti tahtının ortağı gibi hareket etmekteydi. Öyle ki, devrin ileri gelen ilmi şahsiyetlerinden kurulu yedi kişilik özel bir İnşa Divanı vardı. Bu divandan çıkan kararlar ve Terken Hatun'un emirleri, devlet idaresinde en az oğlu Alâeddîn Muhammed'in emirleri kadar etkili idi. Hârezmşâh hükümdarı, annesi Terken Hatun'un bilgisi dışında herhangi bir idarî ve askerî işe girişemiyordu.43 Bunun en açık örneklerinden biri de, asıl veliaht Celâleddîn Mengübertî'nin azledilip yerine annesi Terken Hatun ile aynı kabileye mensup olan44 Kutbeddîn Uzlak Şah'ın veliaht tayin edilmesidir. Yine, yukarıda da belirtildiği üzere, Alâeddîn Muhammed'in yaptığı fetihler ve elde ettiği

askerî başarılara rağmen Hârezmşâh ordusunun çoğunluğunu oluşturan Kıpçaklar, Terken Hatun'un tarafını tutuyorlardı. Bu ise Alâeddîn Muhammed'in devlet üzerindeki idarî güç ve nüfuzunu azaltmakta idi. Muhtemelen Hârezm hükümdarı, annesinin tahakkümünden kurtulmak gayesiyle Hârezmşâhların ananevî başkenti Gürgenç'i, ona bırakarak 1212'de ele geçirdiği Semerkand'ı kendisine başkent yapmıştı. Ancak, Alâeddîn Muhammed'in bu hareketi Terken Hatun'un idarî açıdan rahatlamasından başka bir işe yaramadı. Bunu Terken Hatun'un aldığı Hüdâvend-i Cihân (Dünyanın Sahibi) lakabından45 ve tuğrasındaki İsmetü'l-dünya ve'l-din Uluğ Türkan Meliketü nisai'l-alemin (Dünyanın ve dinin temiz kadını, Dünya kadınlarının melikesi Uluğ Türkan) tevkii'nden anlamak mümkündür.46 Nesevî, onu memlekete çok hayır ve hasenatı olan, ancak çok rahat bir şekilde kan dökebilen bir kimse olarak tarif etmektedir.47 Hatta müellif eserinin bir yerinde Terken Hatun'dan "Allah, ona lanet etsin" şeklinde bahsetmektedir.48

Diğer taraftan, Terken Hatun'un bu gücü elde etmesinde başrolü oynayan Hârezmşâh ordusundaki Kıpçaklar ile Hârezmşâh Alâeddîn Muhammed arasında bu nedenle gizli bir husumet ve karşılıklı güvensizlik oluşmuştu. Terken Hatun'un himayesindeki Kıpçak Hanları, Alâeddîn Muhammed'in göstereceği en küçük bir zaafiyeti dahi değerlendirmek konusunda bir hayli istekliydiler. Bunlardan biri de, aynı zamanda Terken Hatun'un akrabası olan Nisabur valisi Kezlik Han idi. Alâeddîn Muhammed'in yukarıda bahsedilen Karahıtay mağlubiyetinden sonra Nisabur'da isyan etmişti (604 / 1208). Ancak, süratle durumunu düzeltmeyi başaran Alâeddîn Muhammed, Kezlik Han'ın üzerine yürüdü. Asî vali, onun karşısında duramadı. Nisabur'u terk ederek Kirman'a gitti. Daha sonra Hârezmşâh'ın, Horasan'dan ayrılması üzerine yeniden Nisabur'a dönmeye karar verdi. Fakat Hârezmşâh'ın veziri Şerefülmülk tarafından Torşiz kalesi yakınlarında mağlup edildi. Bundan sonra ne yapacağı konusunda tereddüde düşen Kezlik Han nihayetinde Terken Hatun'un himayesine sığınmaya karar verdi. Terken Hatun açıkça, onun isteğini kabul etmese de, eski hükümdar Tekiş'in türbesine sığındığı takdirde bağışlanabileceğini bildirdi. Terken Hatun bu hareketiyle aşikar olmasa bile devlete ve oğluna isyan etmiş olan asî valiyi desteklemiş oluyordu. Fakat Alâeddîn Muhammed, babası Tekiş'in türbesine sığınan Kezlik'i yakalatarak idam ettirdi.49 Gelişmeler bununla sınırlı kalmadı. Alâeddîn Muhammed ve Hârezmşâh ordusundaki Kıpçaklar arasındaki güvensizlik, en büyük etkisini Moğol İstilası döneminde gösterdi. Hârezmşâhlar ile Moğollar arasındaki ilk karşılaşma 615 / 1218 senesinde meydana gelmişti. Kuzeyde göçebe Kıpçaklara karşı sefere çıkan Hârezmşâh ordusu ile Cengiz'in oğlu Cuci idaresindeki Moğol ordusu Irgız ırmağı kıyılarında karşı karşıya geldiler. Savaşın öncesinde Merkitleri imha etmiş olan Moğollar, Hârezmşâhlar ile mücadeleye girmek istememişlerse de, Alâeddîn Muhammed'in ısrarlı takibi neticesinde savaşmaya mecbur olmuşlardı. Mücadele Moğol ordusunun çekilmesi ve Hârezm ordusunun galibiyetiyle neticelendi.50 Ancak, Hârezm ordusu sayıca üstünlüğüne rağmen Terken Hatun'un akrabalarından Turgay Han komutasındaki sol kanadın dağılması üzerine Moğol kuvvetleri karşısında oldukça güç duruma düşmüştü. Hatta savaş esnasında Moğol kuvvetleri tarafından kuşatılıp, esir olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Alâeddîn Muhammed, oğlu Celâleddîn'in yardıma gelmesi sayesinde kurtulabilmişti. Bu savaşın, Alâeddîn Muhammed'in zihninde meydana getirdiği menfi tesirler oldukça büyük oldu. Kendilerinden çok daha az sayıdaki Moğol kuvveti karşısında düştüğü zor durum, komuta ettiği

Hârezmşâh Ordusu'nun sayıca ve kuvvetçe gücüne inanmış olan Hârezm hükümdarını, düşmanın gerçek gücü konusunda endişeye düşürmüştü.

Buna bir de, Kıpçaklarla arasındaki güvensizlik eklendiğinde, Alâeddîn Muhammed'in hangi nedenlerle 1220'de başlayan Moğol istilasına karşı durmadığı daha rahat anlaşılacaktır. Zira Hârezm hükümdarı, kendisinden çok annesine bağlı olduklarını bildiği Kıpçaklara güvenmiyordu. İşte bu duyguların tesiriyle, Moğol ordusuna karşı kuvvetlerini kalelere bölüştürmek şeklinde dağınık bir savunma düzenini benimsemiş ve bu strateji Hârezmşâhlar Devleti'nin sonunu hazırlamıştı. Moğollar, kalelere dağıtılmış olan Hârezm kuvvetlerini rahatlıkla imha etmeyi başardılar. Sayıları atmış binlerle ifade edilen Kıpçak birlikleri ve yerli halk tarafından savunulan Buhara ve Semerkand gibi büyük şehirler kısa sürede birbiri ardına Moğolların eline düştü. Müdafileri öldürüldü. Hârezmşâh Alâeddîn Muhammed ise, Moğolların önünden kaçarak, Hazar Denizi'ndeki Âbiskûn adasına sığındı ve Aralık 1220'de burada öldü. Ölümünden önce, annesinin tesiriyle veliaht tayin ettiği Uzlak Şah'ı azlederek, yeniden büyük oğlu Celâleddîn'i veliaht ilan etmişti. Celâleddîn, babasının ölümünden sonra hemen işe koyuldu. İlk olarak Terken Hatun'un yaklaşan Moğol tehlikesi nedeniyle terketmiş olduğu Hârezm'e gitti.51 Ancak, burada bulunan Kıpçak komutanlar, onun hükümdarlığını kabul etmeye pek istekli davranmadıkları gibi, suikast teşebbüsünde bulundular. Bunun üzerine Celâleddîn, Hârezm'den ayrıldı. Geride kalan Kıpçaklar, Terken Hatun'un kardeşi Humartegin'i52 hükümdar seçerek, Moğollara karşı müdafaa hazırlıklarına başladılar. Moğollar ise, Cengiz'in oğullarından Cuci, Ögedey ve Çağatay komutasındaki büyük bir orduyla Hârezm'e geldiler. Kıpçaklar tarafından uzun bir süre savunulan başkent Gürgenç, buna rağmen Nisan 1221'de Moğolların eline geçti.53

Hârezmşâhlar Devleti'nin parçalanması üzerine Kıpçaklar, Moğolların önünden batıya doğru çekilmek zorunda kaldılar. Hârezmşâhlar ile aralarındaki son münasebetler ise Alâeddîn Muhammed'in oğlu Celâleddîn Mengüberti zamanında Kafkasya'da meydana geldi. Kıpçaklardan bir grup, daha önceden batıya doğru hareketleri sırasında Gürcü kralı IV. David'in daveti üzerine Kafkasya'ya gelmişlerdi. Kıpçakların gelişi, Selçuklu Türklerinin akınları sebebiyle iyice köşeye sıkışmış olan Gürcü Devleti'ne yeni bir atılım gücü kazandırmış ve Gürcü Krallığı üzerindeki Türk baskısını ortadan kaldırmıştı.54 Hârezmşâhlar Devleti'nin yıkılmasının sonrasında batıya yönelen Kıpçakların bir bölümü de, Kafkasya'daki soydaşlarına katıldılar. Hârezmşâhlar Devleti'nin son hükümdarı Celâleddîn Mengüberti ise, batıda Tebriz merkez olmak üzere Azerbaycan, Kirman, İran ve Irak-ı Acem'de hüküm sürmekteydi. Celâleddîn, Gürcüleri itaat altına almak üzere 1229 yılında bölgeye bir sefer düzenlendi. Betak gölü kıyısında birleşik Gürcü-Kıpçak ordusuyla karşılaştı. Muhtemelen, daha önce Hârezmşâhlar Devleti'nin hizmetinde bulunmuş sayıları 20.000 civarındaki Kıpçaklar da, bu ordunun içinde yer alıyordu. Zira Celâleddîn'in onlara ekmek ve tuz göndererek, aralarındaki eski hukuku hatırlatması üzerine Kıpçaklar savaş meydanından çekildiler. Yalnız kalan Gürcü ordusu Hârezm kuvvetleri karşısında ağır bir mağlubiyete uğradı.55 Bu galibiyetin sonrasında, Hârezmşâh Celâleddîn, batıya doğru yaklaşmakta olan Moğol tehlikesine karşı Kafkasya'ya gelen Kıpçaklardan yardım istedi. Bunun üzerine Kıpçakların lideri Kürike, 1229'da, Celâleddîn ile görüşerek

itaatini bildirdi. Ancak Celaledîn'in 1231 senesinde ölümü üzerine bu ittifaktan bir netice elde edilemedi.

Son olarak Kıpçak-Hârezmşâh münasebetlerini özetlemek gerekirse; Kıpçakların askerî alandaki potansiyelleriyle, Hârezmşâhlar Devleti'nin gücüne güç kattıklarını söyleyebiliriz. Öyle ki, zaman içinde Kıpçaklar Hârezm ordusunun ana gücü haline gelmişlerdi. Ancak, Hârezmşâh Tekiş'in Kıpçak asıllı eşi Terken Hatun'un bu gücü siyasî alana taşımak için gösterdiği çaba, devletin idarî yapısında çözülmelere neden olmuştu. Terken Hatun'un, oğlu Alâeddîn Muhammed döneminde devlet işlerine müdahalesiyle başlayan bu çözülme, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı etkili bir direniş gösterilmesini engellemiş ve neticede Hârezmşâhlar Devleti yıkılmıştır. Bunun sonrasında, devlete bağlı Kıpçaklardan bir kısmı batıya göç ederken, bir kısmı da Moğollara tâbi olmuştu. Ancak, Kıpçak kabileler federasyonu içinde güçlü bir yere sahip olan Kanglıların büyük kısmı, Semerkand, Buhara ve Hârezm savunmalarını sırasında Moğollar tarafından imha edilmişlerdi. Bundan sonra Kanglılarla ile alakalı fazla bir bilgiye rastlanmaz. Sadece Çin kaynaklarında, bunların Moğollar adına Çin'de bazı faaliyetlerde bulundukları anlatılmaktadır.56

Moğol İstilası ve Harezmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali Çakmak [s.904-916]

Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Karşılaşıncaya Kadar Harezmşahlar ve Moğollar Türk milletinin tarihte pek çok devlet kurduğu bilinmektedir. Bu devletler, tarihi süreç içinde birbirinin devamı olmaları hasebiyle bir zinciri oluşturan halkaları andırırken, zaman zaman farklı coğrafyalarda birden fazla Türk devletinin kurulduğu ve bu devletlerin birbirine çağdaş oldukları da bir gerçektir. Mesela Bu günkü İran coğrafyası üzerinde Büyük Selçuklu Devleti kurulduktan sonra bütün ihtişamıyla devam ederken, batıda aynı hanedan üyeleri tarafından Anadolu Selçuklu Devleti kurulmuş, bir müddet sonra doğuda da aynı devletin bünyesinden Harezmşah (Harzemşah) Devleti doğmuştur. Tarihi askeri başarılarla dolu olan Türklerin zaman zaman zor anları da olmuştur. Asya Hun Devleti'nin ve Göktürk Kağanlığı'nın zayıflayarak ikiye ayrılmaları ve Çin istilasına maruz kalmaları, Birinci Haçlı Seferi sonunda Başkent İznik'in boşaltılarak terk edilmek zorunda kalınması hadiseleri bu zor anların örneklerindendir. Buna örnek bir başka önemli olay da Karakurumdan başlayarak, karşısına çıkan bütün engelleri aşan Moğol fütuhatı önünde Türklerin de başarılı olamıyarak istilaya uğramalarıdır ki, bu çalışmamızda Moğollarla ilk temasa geçen en organize Türk Devleti olan Harezmşahların onlarla mücadelesini ve neticelerini ele alacağız.

Harezm denilen bölge Aral Gölü'nün güneyinde, Ceyhun nehrinin akış mecraı boyunca uzanan oldukça verimli bir coğrafyadır.1 Kuzeyinde Aral Gölü, batısında Üst Yurt, doğusunda Kızılkum, güneyinde de Karakum Çölü'nün bulunduğu lokal bir konuma sahip olan bu coğrafyanın idare yapısı oldukça eski devirlerden beri kendine mahsus bir nitelik arz etmiştir. Bunda savunma bakımından Ceyhun nehrinin tabii bir kale vazifesi görmesi etkili olmuştur. Daha İslamiyet'in Kabulünden önceki devirlerden itibaren bölgeyi idare edenler; "Harezmşah" unvanıyla anılmaya başlamış, Müslüman Araplar tarafından fethinden sonra, Abbasiler zamanında da, Gazneliler devrinde de, Büyük Selçuklu Devleti zamanında da hatta bağımsız devlet haline geldikten sonra da hep aynı unvanı kullanmışlardır.2

Harezmşah Devleti'nin temelleri, XI. yüzyılın sonlarında Büyük Selçuklu Devleti ümerasından Kutbeddin Muhammed bin Anuş Tigin tarafından atılmıştır.3 Kudbeddin'in babası Anuş Tigin Selçuklu sarayı hizmetine girdikten sonra, zekası ve çalışkanlığı sayesinde kısa sürede "Taştdarlık" mevkiine yükselmeyi başarmış, bu sırada taştdarlık hizmetinin karşılığında Harezm bölgesinin geliri verildiğinden, aynı zamanda Harezm Şıhneliği göreviyle de görevlendirilmişti. Merkezdeki görevinden dolayı gidemediği bölgenin idaresini naibleri vasıtasıyla yürütmüştür.

Babasının ölümünden sonra Harezm Şıhnesi olan Kudbeddin Muhammed (1097-1127); bizzat görevinin başına gitmiş, Selçuklu sultanları nezdinde sahip olduğu güvenden yararlanarak kendi bölgesinde ticareti geliştirmiş, ulemanın itimadını kazanmış, sağladığı huzur ve refah ortamından

dolayı halkın gönlünü fethetmeyi başarmıştır. O, müstakil bir sultan olmamakla birlikte kendinden sonra gelecek olan ahvadına oldukça müsait bir zemin hazırlamıştır.4

Muhammed'in yerine geçen büyük oğlu Atsız (1127-1156), babası gibi Sultan Sancar nezdinde büyük bir itibara sahipti. Başlangıçta siyasi ve askeri faaliyetlerini O'nun adına sürdürüyor, sultana itaatte kusur etmiyordu. Sultan adına yürüttüğü askeri faaliyetleri sırasında kendi nüfuz ve kudretini arttıracak teşebbüslerde bulunmaktan da kaçınmıyordu. Bir yandan Sancar'ın seferlerine katılırken diğer yandan askeri bakımdan çok önemli olan Cend ve Mangışlak gibi sahaları ele geçiren Atsız, ayrıca hakimiyet sahasını Ceyhun ötesine kadar genişletmeye çalışıyordu. Ancak Sancar, istiklal arzusu taşıyan bu teşebbüsleri mazur görmeyerek sert tavır sergileyince, bahane arayan Harezmşah, istiklalini ilan etti. Fakat üzerine askeri kuvvetle gelen Selçuklu sultanı karşısında başarılı olamıyarak O'na tekrar tabiiyet arz etti (1141).5 Fakat kısa bir süre sonra Katvan Savaşı'nda sultanın Karahıtaylara yenilmesinin ardından Atsız, bu defa doğrudan Sancar'ın merkezi Merv'i ve ardından Nişapur'u ele geçirdi ise de, kısa sürede toparlanan sultan karşısında tutunamıyarak, yeniden tâbi olmak zorunda kaldı (1144). Batıda metbuu ile sürekli mücadele halinde iken doğudan gelen Karahıtayların kudretini dikkate alma gereği duyan Harezmşah, bu cihetten emin olabilmek için onlara yıllık 30.000 dinar altın vererek yeniden istiklal ilan etmenin yollarını aramaya başladı.6 1147-1148 yıllarındaki girişimlerinden de bir sonuç alamayınca şimdilik Horasan üzerindeki emellerinden vaz geçti. Büyük Oğuz isyanında sultanın esaretini duyunca O'nun tarafında bir siyaset takip ederek emeline ulaşmak istedi ama yine başaramadı ve Sancar'dan bir yıl önce 1156'da öldü.

Atsız'ın ardından Harezmşah olan oğlu İl-Arslan (1156-1172), evvela Türk veraset sistemi gereği kendisine rakip olabilecek hanedan üyelerini etkisiz hale getirdi. İktidarının ikinci yılında Sancar'ın ölümü, babası zamanında bu cihette yaşanan sıkıntıların sona ermesini sağladığı gibi, Selçuklu başkentine karşı tamamen bağımsız hareket etme imkanı verdi.7 Gerek Horasan'daki Selçuklu emirleri gerekse Maveraünnehir'deki Karahanlı hükümdarları nezdinde üstünlüğü kabul görmekle birlikte, iktidarının sonuna kadar Karahıtaylara vergi vermekten bir türlü kurtulamadı.

Babasının 1172'de öldüğünde veliahd Sultanşah ve annesi Terken Hatun Harezm'de tahtı elde ettiler. Fakat Cend valisi olan büyük oğul Tekiş, kardeşinin iktidarını tanımayarak, Karahıtaylardan aldığı yardımla ana-oğulu başkentten çıkardı ve babasının tahtını elde etmeyi başardı (1172-1200).8

Kardeşini bertaraf ederek tahtı elde eden Tekiş'in iktidarının ilk yılları yine kardeşinin sebep olduğu karışıklıkları önlemekle geçti. Bunda başarılı olduktan sonra, Karahıtayların baskısından kurtulmak üzere onlarla mücadeleye girdi ve başarılı oldu. Bu mücadeleler sırasında da Sultanşah ağabeyi Tekiş'e karşı Karahıtaylarla ittifak yaparak şansını denemiş fakat başaramamıştı. Karahıtaylardan aldığı kuvvetlerle Horasan'a gelerek Merv şehrini kendine payıtaht yaptı. 1193 yılındaki ölümüne kadar Tekiş için zayıf bir problem olmaya devam etti. Ancak ölümüyle birlikte Horasan'da sahip olduğu topraklar doğrudan ağabeyine intikal etti. Bu sayede Tekiş, bölgenin tamamına nüfuz etmeyi başardığı gibi, İran'ın batısına doğru etkinliğini arttırmak için uygun bir zemin yakalamış oldu.9

1194 yılından itibaren bütün İran coğrafyasında hakimiyetini tesis etme çabasına girdi, bunda büyük ölçüde başarılı da oldu. Fakat Büyük Selçuklu hakimiyetinin sona ermesinden sonra, dünyevi otoritesine yeniden kavuşma arzusunda olan Halifeye tesir etmeyi başaramadı. İktidarının son yıllarını Bağdat Abbasi halifesine hakimiyetini kabul ettirme mücadeleleri ile geçirdi. Nihayet İsmaililerin elindeki birkaç kaleyi aldıktan sonra döndüğü başkentinde 1200 yılında öldü.

Babasının ölüm haberini Turşiz muhasarasıyla meşgulken alan Alaeddin Muhammed, veliahd kardeşi Melikşah'ın 1197 yılında ölmüş olmasından dolayı problemsiz bir şekilde tahta çıktı (1200-1220). Babası ona altyapısı inkişafa oldukça müsait bir devlet teşkilatı bırakmıştı. Zira başına geçtiği devletin artık hiçbir cihette bağlılığı kalmamış, etraftaki konjonktür gelişmeye son derece müsait bir hal almıştı. Buna rağmen yeni Harezmşah iktidarının ilk yıllarında Gurlularla amansız bir mücadeleye tutuşmak zorunda kaldı.

Gurlular, Sultanşah ve Tekiş'in ölümünün ardından Horasan bölgesine hakim olmak istemişler10, Alaeddin ise Maveraünnehir güçleriyle müttefikan (Karahıtaylar ve Karahanlı Osman'ın yardımcı kuvvetleri) bu gailenin üstesinden gelmeyi başardı (1206).11

Gurlu meselesinde müttefiki olmakla birlikte Karahıtayların gücü, Maveraünnehir güçler dengesini Harezmşah aleyhine bozmaktaydı. Daha babası zamanında İslam dünyasının en önemli gücü haline gelen Harezmşah kudreti Karahıtay gailesinin üstesinden gelmeliydi. Bu mükellefiyetinin farkında olan Alaeddin Muhammed, 1207 yılında bütün hazırlıklarını tamamlayarak üzerine yürüdüğü Karahıtayları, üç yıl süren mücadelenin ardından ağır bir yenilgiye uğratarak Buhara'yı zabtetti.12

Bu başarısının ardından O, İslam dünyasının tartışmasız en büyük siyasi gücü halini almış, bölgede Büyük Selçuklu Devleti'nin ardından tartışmasız en önemli beşeri güç olmuş ve bünyesinden çıktığı bu sabık devletin mirasçısı durumuna gelmişti. Elde ettiği büyük başarılara rağmen Harezmşah'ın önemli siyasi sıkıntılarının olduğunu da gözden kaçırmamak lazımdır: Bunlardan biri Abbasi Halifesi ile yaşadığı sürtüşme13, diğeri annesi Terken Hatun'un içten içe kendisine karşı yürüttüğü siyasi rekabet, bir diğeri de kısa sürede elde edilen geniş topraklar üzerinde yaşayan kitleler arasında henüz sağlıklı bir ahengin sağlanamamasıydı. Ayrıca Moğol kuvvetlerinin önünden kaçarak Karahıtay ülkesine sığınan ve daha sonra Gur Han'ın kızıyla evlendikten sonra, onu tahttan indirerek bütün Türkistan'ın idaresini ele geçiren ve Müslümanlara inançlarından dolayı ağır bir baskı uygulayan Küçlük'e karşı harekete geçmesi gereken İslam hükümdarı olmasına rağmen bunu da başaramamıştı. Devlet bünyesinde bu sıkıntıların aşılamadığı bir sırada, doğuda Moğol istilası tehlikesi gibi çok ciddi bir sıkıntıyla karşı karşıya kalınmış, fakat Harezmşah Alaeddin Muhammed karşılaşılan problemin ciddiyetini yeterince kavrayamamış, bu nedenle alması gereken pozisyonu da alamamıştı. Harezmşah-Moğol mücadelesine geçmeden önce bu temasın diğer ayağı olan Moğollardan da kısaca bahsetmek gerekir.

Avarların Göktürkler tarafından 552 yılında yenilgiye uğratılarak, 555 yılından itibaren tamamen bölgeden atılmasından sonra, kabileler halinde hayatlarını sürdüren Moğollar Asya'da Cengiz Han'ın

tezahürüne kadar önemli bir siyasi güç olamamıştı. Tarih sahnesine Temuçin adıyla çıkan Cengiz, XII. yüzyılın ortasında (1155?) Kıyat kabilesinden olan Yesügey Bahadır'ın oğlu olarak Dölün-Buldak'ta dünyaya geldi. O'nun dünyaya geldiği sırada Moğol kabileleri Kerulen-Onon ırmakları ile Baykal Gölü civarlarında dağınık vaziyette yaşıyordu. Bu kabileleri hakimiyeti altına almaya çalışan Çin İmparatorluğu, onları bir biri aleyhine kışkırtarak kendi işini kolaylaştırmaya çalışıyordu.14 Moğol kabilelerinin aralarında kıyasıya mücadele ettikleri bu dönemde, kendini amansız bir mücadelenin içinde bulan Temuçin, önce Cacirat lideri Camuha ile müttefikan Merkitleri yenilgiye uğrattı ise de onunla uzun süre müttefik kalamadı. Daha sonra Kerayit lideri Toğrul ile anlaşarak, Baykal Gölü civarındaki Tatarlara üstünlüklerini kabul ettirdiler (1193).15 Ayrıca yeni müttefikiyle O, önce Tayciutları, ardından da kendine karşı ittifak yapan eski düşmanlarını (Merkitler, Caciratlar, Tatarlar) yenilgiye uğrattı. Fakat bu defa da Kerayitlerle arası bozulan Temuçin 1203 yılında yaptığı savaşta başarılı olduktan sonra, bu kabileyi diğer Moğol kabileleri arasına dağıttı.16

Moğol kabilelerini kendi iradesi altında toplamasına vesile olan bu başarılarının ardından Temuçin, 1206 yılı ilkbaharında On-on Nehri yanında topladığı kurultayda han ilan edilerek "Cengiz Han" unvanını aldı.17 Ayrıca kurultayda gerekli askeri, siyasi ve hukuki düzenlemeler yapılarak imparatorluğun temelleri de atılmış oldu.18

Devletinin temellerini attıktan sonra Cengiz Han doğuda Çin'deki Altan Hanlara karşı amansız bir mücadeleyi düşünüyordu. Ama büyük bir stratejist olan Moğol hanı bu büyük seferden önce çevresini emniyet altına almayı uygun buldu. Bu maksatla Moğolca konuşan akraba kavimlerden olan Merkitler ve Naymanlar üzerine 1208 yılında bir sefer düzenleyerek, onların bir kısmını itaat altına aldı. Kaçabilen Merkitler kuzeydeki bir yoldan Kıpçakların ülkesine, Küçlük idaresindeki kaçak Naymanlar ise Karahıtay memleketine sığındı.19 Hanın amacı akraba kavimlerin tamamını kendi hakimiyeti altında birleştirmekti. Bu sefer esnasında Moğol kuvvetleri, her iki akraba kavmi ağır bir yenilgiye uğratarak, Nayman Kralı Tayang'ı öldürdü ise de onların tamamını itaat altına almayı beceremediği gibi, kaçmayı başaran kralın oğlu Küçlük'ü de yakalayamadı.20

Bu tedbirlerin ardından askeri faaliyetlerini daha organize hale getiren Cengiz Han, bir yandan etrafındaki diğer irili-ufaklı Moğol ve Türk kabilelerini itaatine alırken, diğer yandan da Çin İmparatorluğu'na her yıl ödenen mutat vergiyi tahsil etmek üzere gelen Çin elçisine 1208 yılında vergiyi ödemeyerek, yeni bir Çin siyaseti izlemeye başlamıştı. Bu gergin siyasetin varacağı noktanın savaş olduğu belliydi. 1211 yılında Çin üzerine yürüyen Moğol kuvvetleri, dört yıl süren amansız bir mücadelenin ardından Kuzey Çin'i kamilen hakimiyet altına almayı başardı.

Bu arada hanın bundan önceki batı harekatı sırasında Uygur İdi-kut'u Barçuk'un ve Karluk hükümdarı Arslan Han'ın kendisine müracaatla tabiiyet arz etmeleri üzerine bütün Yedisu bölgesi onun hakimiyeti altına girerken, Küçlük'le hemhudut olunmuştu.21 Çin'e yönelik bundan sonraki askeri faaliyetleri komutanlarından Mukali'ye havale ederek kendisi Moğolistan'a döndü. Oysa Moğol hanı büyük bir kültür merkezi olan Pekin'e yerleşerek refah içinde yaşaya bilirdi. Ancak o, geleneksel

Orta Asya Türk siyasetine riayet ederek, böyle bir hataya düşmedi. Karakurum'u kendine merkez yaparak bundan sonraki faaliyetlerini buradan yürüttü.22

Moğolların Batıya Yönelmesi, Harezmşah-Moğol Teması ve Rekabeti

Çin seferini müteakip 1216 yılından itibaren Cengiz Han, dikkatini batıya teksif etti. Zira kendisinin daha önceki seferleri sonucu doğu Asya'da tutunamayan bazı düşmanları (Merkitler ve Naymanlar) batıya doğru çekilmişlerdi. Moğolların Nayman Krallığı kuvvetlerini yenilgiye uğratarak ortadan kaldırmasının ardından, kralın oğlu Küçlük, Cengiz'in kuvvetleri karşısında aynı akıbete uğrayan ve kendisine katılan Merkitlerin bir kısmıyla birlikte, daha önce kuzey Çin'den çıkarılarak Aral Gölü ile Sir Derya arasında bir imparatorluk kurmayı başaran Karahıtaylara sığınmıştı.23 Bulundukları mevki itibarıyla Karahıtaylar, Orta Asya'dan Moğolistan'a ve Çin'e ulaşan ticaret yollarını kontrol ediyorlardı. Zamanla gücünü arttıran Gur Han, Uygurlara, Semerkant hakimine ve Harezm şahına da hakimiyetini kabul ettirmişti. Kendileri Budist olmakla birlikte, hakim oldukları topraklarda çoğunluk olarak yaşayan Türkler, İslamiyet'i benimsemişlerdi. Karahıtay hükümdarı bu insanların inancına ve yaşayış biçimine karışmadan, müsamaha ile yönetiyordu. Fakat doğuda Cengiz Han'ın artan gücü karşısında Uygurların ve Naymanların büyük bir kısmının hakimiyetini ona kaptırırken, batıda da gittikçe güçlenen Harezmşah hakimi Alaeddin Muhammed, Gur Han'ın hakimiyetini tanımadığı gibi, bir yandan Budist hükümdara karşı dindaşlarını kışkırtırken, diğer yandan da onun topraklarına karşı saldırgan bir politika izlemeye başladı. Bu şartlar altında Gur Han, kendisine mühim bir kuvvetle sığınan Küçlük'ün, Harezmşah'a karşı mukavemetini arttıracağını düşünerek, onu kızyla evlendirdi.24 Fakat Küçlük kayınpederini öldürerek kendini Karahıtay hanı ilan etti. Böylece Cengiz Han'a karşı daha mukavim hale geldiğini düşündü. Ancak sahip olduğu ülkeyi iyi idare edemediği için kısa süre sonra geniş halk kitlelerinin nefretini kazandı. Özellikle dini alanda uyguladığı ağır baskı politikası, farkında olmaksızın işini günden güne zorlaştırıyordu. Kendisi Hıristiyan-Nasturi iken Gur Han'ın kızı olan eşinin etkisiyle Budizmi kabul etmiş, eski dindaşlarına ve Müslümanlara zorla bu dini kabul etirmeye kalkışmıştı.25

Doğunun en büyük islam hükümdarı olan Sultan Muhammed Harezmşah, bu tarihlerde yanıbaşında olup bitenleri bir yana bırakarak, anlamsız bir biçimde Abbasi halifesi ile mücadelesini sürdürüyor, dolayısıyla hükmettiği halkının dini duygularını rencide ediyor, ama doğuda zalim Küçlük'ün zulmü altında perişan olan dindaşlarına yardım etmeyi düşünemiyordu. Harezmşah'ın bu hatası kısa bir süre sonra Moğollar karşısında düşeceği durumun önemli sebeplerinden biridir.26

Gerçekten Muhammed Harezmşah, Afganistan, İran ve Maveraünnehir fütühatını tamamladıktan sonra, başarılarının gururu içinde, İskender-i Sani ve Sancar gibi sıfatları kendine layık görerek, ününe ün katmak amacıyla, zenginliği bütün doğu hükümdarlarınca bilinen Çin ile yakından ilgilenmeye başladı. Onun bu meşhur beldeye fetih maksadıyla bir seferi ciddi manada düşündüğü tarihlerde (1214-1215) Cengiz Han, tekmil Kuzey Çin'in fethini tamamlamak üzereydi. Doğu ile batı arasında gidip gelen tüccarlardan işittiği bu haberin doğruluğuna inanmak istemediği için Alaeddin, Seyyid Bahaeddin-i Razi'nin başkanlığındaki bir elçilik heyetini bu ülkeye gönderdi.27

Moğol Hanı, Harezmşah'ın elçilik heyetini iltifat ve alaka ile karşıladı. Onunla görüşürken, kendisinin doğunun, Harezmşah'ın da batının efendisi olduğunu ifade etmesinden de anlaşıldığı kadarıyla Alaeddin Muhammed'le karşılıklı dostluk arzusundaydı.

Ayrıca Asya'nın doğusu ile batısı arasındaki ticareti ellerinde bulunduran Müslüman ve Uygur tüccarlarından, Harezmşah İmparatorluğu hakkında iyi bilgi sahibi olmuş ve iki hükümdarın dostane ilişkileri sonunda daha da canlanacak olan ticaretin Moğol Devleti bakımından faydalarını tam anlamıyla kavramış bulunuyordu. Çin ile İran gibi iki eski kültür merkezinin zenginlikleri ve göçebe bir topluluk olan Moğollar için buralarla yürütülecek ticari ilişkilerin önemi, Cengiz Hanı bu hususta oldukça hassas davranmaya yöneltmişti. Durumun farkında olan ve Harezmşah İmparatorluğu ile ilişkiyi hep bu cihetten düşünen Han, Alaeddin'in elçilerinin gelişini, düşüncesinin tahakkuku bakımından iyi bir fırsat olarak telakki etmişti.

Bundan başka, menfaatleri alınan tedbirler sayesinde korunan ve geniş Moğol ülkesinde emniyetle gerçekleştirecekleri ticari faaliyetler sayesinde bol kazanç elde etme imkanına kavuşacak olan Müslüman tüccarların hana teveccühlerinin artacağı tabii sonucu göz önünde bulundurulduğunda, Cengiz Han'ın bu işten çifte kazanç sağlayacağı aşikar idi.28

Bahaeddin-i Razi'nin elçiliği marifetiyle başlayan münasebetleri başlangıçta hakikaten tamamen ticari mülahazalarla değerlendiren Cengiz Han, bu sıralarda aşırı derecede ihtiyaç duyduğu elbise ve yatakları temin için ticaret maksadıyla teşebbüste bulunanları gayet iyi karşılıyordu. Ayrıca ticaret güzergahlarında tüccarların her hangi bir tehlikeye maruz kalmamaları için onların emniyetini sağlamak amacıyla korucular görevlendirmişti.29

Bu ilk diplomatik münasebetin Moğol hanı cihetinden tamamen ticari mülahazalarla algılandığı anlaşılıyor. Oysa Alaeddin Muhammed'in Bahaeddin-i Razi başkanlığındaki heyeti Çin'e gönderme maksadı bile bu ülkenin gerçekten Moğollar tarafından elegeçirilip-geçirilmediğini anlamaya matuftu. Yani Harezmşah bu girişimini ticari düşüncelerle değil, tamamen sahip olduğu ihtiraslar doğrultusunda gerçekleştirmişti. Ayrıca onun babası ve dedesi zamanında fermanlarla ve menşurlarla tanzim edilmeye çalışılan ticari faaliyetlere onlar kadar önem vermediği anlaşılmaktadır.

Muhatabının düşüncelerinden habersiz olan Cengiz Han, memnuniyetle kabul ettiği elçiye mukabil, sultanla andlaşma şartlarını tayin ve ilişkileri daha da geliştirmek için; Harezmli Mahmud, Buharalı Ali Hoca ve Otrarlı Yusuf Kenka'dan oluşan bir elçilik heyetini ona yolladı. Pek çok kıymetli hediyelerle gelen Han'ın elçilik heyetini Harezmşah, Irak seferi dönüşünde Maveraünnehir'de kabul etti (1218 baharı).30

Heyet; han tarafından dostluğu, iyi komşuluğu, sulhü ve karşılıklı olarak ticareti geliştirmeyi teklifle görevlendirildiğini belirtti. Ayrıca elçileri vasıtasıyla Cengiz Han, onun batıdaki geniş ülkelerin hakimi olduğunun kabülünü bildirirken, kendisinin de doğuya ve Çin'e hükmettiğini belirtiyor, Harezmşah'ı "en sevgili oğlu" addettiğini iletiyordu. Meseleyi hâlâ kendi zaviyesinden değerlendiren

Harezmşah, heyette bulunan Harezmli Mahmud'a kıymetli hediyeler vadederek onunla ayrı bir görüşme daha yaptı. Bu görüşmede o, Çin'in Cengiz Han tarafından ele geçirildiğinin gerçek olup-olmadığını sordu. Elçinin cevaben bunun bir sır olmadığını ve sultanın gerçeği pek yakında açık bir şekilde anlayacağını iletmesi üzerine, işine gelmeyen hakikatten dolayı hiddetlenen Harezmşah, "Hanınız bana nasıl olurda oğul diye hitap eder!" mealinde Mahmud'u payladıktan sonra, ondan Moğol kuvvetlerinin miktarını ve durumunu öğrenmeye çalıştı. Durumun ağırlaştığını anlayan elçi, "sayısız milletlerden oluşan Sultanın ordusu karşısında hanımın kuvvetleri mütevazi bir müfreze nisbetindedir" diyerek durumu idare etmeyi başardı. Bu görüşmelerin ardından taraflar arasında ticaretin geliştirilmesi hususunda mütabakata varıldı.31

Varılan mütabakatın ardından ilk ticaret heyeti 1218 baharında Sultan'ın ülkesinden Han'ın diyarına gitti. Bu heyete Hocent'li Ahmed, Emir Hüseyin-oğlu, Ahmed Balçiç adlı şahıslar öncülük ediyordu. Heyetin götürdüğü mallar Moğolların oldukça itibar ettiği elbise, bez, kalın ipten dokunmuş sağlam elbiselik kumaştan ibaretti. Tüccar kafilesi Moğol ülkesine girdiğinde usul gereği "Korakçı" denilen memurlar tarafından karşılanmış, bu memurlar, aldıkları emir mucibince kafilenin bütün mallarını kontrolden geçirdikten sonra, onları doğrudan Cengiz Han nezdine sevketmişti.32 Ahmed Balçiç adlı tüccarı huzuruna çağıran Han, tüccarların malını toptan almak üzere onunla pazarlık yapmaya çalışmış, fakat Balçiç'in 10 dinarlık mala 225 dinar (üç bâliş) talep etmesi üzerine, hazinesinde var olan bu malları (Kin seferi sırasında Çin'den getirdiği ganimetler) göstererek gerçek fiyatını bildiğini ilettikten sonra, mallarını müsadere ederek onu tevkif ettirdi. Durumun nezaketini anlayan diğer tüccarlar bu malları Han'a bedelsiz vermeyi teklif ettiler ise de, maksadı bu olmayan Cengiz, Balçiç'i bağışlayarak hapisten çıkardığı gibi, tüccarların getirdiği malı da yine gerçek değerinin üstünde bir fiyatla almış, iyi muamele ve bol ikramla memnun ettiği bu kafileyi zararsız ziyansız geri göndermişti.33

Başlangıçta taraflar arasında oldukça müvazeneli bir şekilde başlayan bu münasebetler, Cengiz Han tarafından olağanüstü bir hadise olmadıkça, en azından bir müddet daha bu minval üzere sürdürülmek isteniyordu. Bunun en açık delili Han'ın karılarını, oğullarını ve noyadlarını (Beylerini) ve hatta onların emrindeki kimseleri, Harezm'den istediklerini getirtmekte serbest bırakmasıydı. Bununla da kalmayan Han, aradaki ticari ilişkileri geliştirmek üzere, Sultan'ın kısa bir süre önce gönderdiği tüccar kafilesine cevaben; Ömer Hoca Utrari, Hammal Maraghi, Buharalı Fahrüddin Dizaki ve Eminüddin Hasavi riyasetinde, tamamı Müslümanlardan müteşekkil 450 kişilik bir tüccar kafilesini Harezmşah'ın ülkesine gönderirken, Bu heyetin içine Ukuna adlı diplomatının idaresinde bir de elçilik heyeti katmıştı.34

Tarafey'ni Savaşa Sürükleyen Olaylar

Karşılıklı ticaret kervanlarının gelip gittiği bu sulh ortamı Muhammed Harezmşah'ın isabetsiz politikası yüzünden uzun sürmedi. Sükûneti bozan en önemli sebep şüphesiz Otrar hadisesiydi. Ancak taraflar arasında ölüm kalım mücadelesine sebep olan bu olaydan önce bir hadise daha olmuştu ki, Cengiz Han, daha önceki saldırılarından dolayı Kıpçak bozkırlarına kaçırttığı Merkitler

üzerine komutanlarının idaresinde (Subutey, Baatur, Tohuçar Noyanlar) bir kuvvet sevk ederek onları buralarda da perişan etti. Bu sırada Irak seferinde elde ettiği başarıların ardından eğlence ve safahatla vakit geçiren Sultan, Deşt-i Kıpçak'taki hadiseleri duymuş, bir taşla iki kuş vurmayı düşünerek, Semerkand'dan topladığı kuvvetlerle, güya Yimek reislerinden Kadır Han üzerine yürüdüğünü beyan ederken, bölgedeki Moğolları da kolayca bertaraf etmeyi düşünmüştü. Neticede Subutay komutasındaki Moğol kuvvetleri, Merkitleri yendikten sonra, geri çekilirken, Türkistan'daki Yuğur şehri civarında arkalarından yetişen ve kendilerine saldıran Harezmşah kuvvetleriyle çarpışmak zorunda kaldı. Moğol kuvvetlerinin azlığından ve yorgunluğundan yararlanarak onları bozguna uğratmayı hesabeden Harezmşah, bunu başaramadı. Akşama kadar devam eden bu ilk çarpışmada taraflar birbirlerine üstünlük sağlayamamıştı.

Moğollar gece olunca karargahlarında değişik yerlere pek çok ateşler yakarak rakibe kalabalık olduğu intibaını verirken, kendileri de çekilmeyi ihmal etmedi.35 Çünkü onların böyle bir savaşa girme hususunda izinli olmadıkları muhakkaktı. Sabahın ilk ışıklarıyla birlikte vaziyeti anlayan Alaeddin Muhammed, düşündüğü kolay başarıyı elde edememenin burukluğu içinde Semerkand'a dönerken, Irak seferindeki başarısızlığın ardından, sayıca oldukça az (20-30 bin) olan bu kuvvetler karşısında da başarılı olamamanın manevi buhranını yaşamaya başladı. Bu buhranın sebebi belki bu yenilgi değildi ama Sultan, Moğolların Cuci (Coçi) idaresinde çok kalabalık kuvvetlere sahip olduğunu biliyordu. Bunu düşündükçe de endişesi haklı olarak artıyordu.

Harezmşah'ın hiçbir hesaba sığmayan bu davranışı Cengiz Han tarafından büyük bir soğukkanlılıkla karşılandı. Tebaasının menfaatlerini ön planda tutan büyük han bu olayı bir harp sebebi saymıyarak, daha kısa bir süre önce kurdukları ticaret esasına dayalı münasebetleri bozmak istemedi. Ayrıca bu savaşta Harezm kuvvetlerinin bölgede bulunuş sebebi Kıpçakları tedip, Moğol kuvvetlerinin amacı da Merkitleri itaat altına almaktı. Fakat bu hesapsız buluşma aralarında ilk çarpışmaya sebep olmuştu.36 Buna rağmen batıda ve doğuda yıldızları hızla parlayan Cengiz Han'la Muhammed Harezmşah arasında uzun sürecek dostane bir ortamın tesisi pek mümkün gözükmüyordu. Zira Muhammed Harezmşah cephesinden yeni bir hadise daha vaki oldu ki, Moğol Hanı'nın bunu da bir oldu-bitti kabul etmesi mümkün olmamıştır.

Şöyle ki, yukarıda sözünü ettiğimiz Cengiz Han'ın gönderdiği 450 kişilik tüccar kafilesi, Harezmşahların hudut şehri Otrar'a girmesinin hemen ardından, şehrin valisi Kayır Han lakaplı İnalcık tarafından durdurularak gözetim altına alınmıştı. Vali, tevkif ettiği Moğol tüccarları hakkında, gönderdiği habercisi ile Harezmşah'a bilgi verirken, onlara karşı nasıl davranacağınıda sormayı ihmal etmedi. Ona verdiği emirde Alaeddin, kervanın mallarına el koymasını, heyetin tamamını da öldürmesini bildiriyordu.37 Böyle bir hareket tarzının Sultan'a kazandıracağı hiçbir menfaat yoktu. Onun neden bu şekilde davrandığı hususu tam olarak anlaşılamamakla birlikte, son zamanlardaki ruh halinin bozukluğuna, ya da bu eylemi gerçekleştiren Otrar valisinin, kendisine muhalif olan annesi Terken Hatun'un adamlarından olmasına bağlanması ihtimalleri üzerinde durulmakta ise de, hiçbir durum olayın sorumluluğunu Alaeddin'in üzerinden kaldırmaz. Zira Sultan bu son derece önemli

ilişkiyi kimseye havale etmemeliydi. Ayrıca Ukuna idaresindeki elçilik heyeti hariç, kervanda bulunan tüccarların hepsi Cengiz Han tarafından özellikle Müslümanlardan seçilmişti. Dolayısıyla katledilen insanlar her şeyden önce Müslümandı. Velev ki öyle olmasa bile, doğunun en büyük Türk-İslam hükümdarı sıfatını taşıyor olması hasebiyle, ne Türk'ün geleneğinde ve ne de islam inancında yeri olmayan bu davranışın onun adına sergileniyor olmasının izahı hiç mümkün değildi.

Otrar'da öldürülen tüccarların tamamının Müslüman olması, Küçlük idaresindeki Karahıtayların Seyhun havalisindeki Müslümanlara olmadık eziyeti edi yor olmasına rağmen, Sultan'ın halifeyle mücadele ede rek bu istikamette ciddi bir teşebbüsünün gerçekleşmemesi, efkarı umumiyeyi giderek ondan soğutuyor ve uzaklaştırıyordu.

Cengiz Han, Otrar faciası haberini, katliamdan kurtularak kafileden kaçmayı başaran bir tüccardan aldı. Olayı aradaki dostluk ve ticaret andlaşmasını bozma olarak telakki etti. İbn Kefrec Buğra ile iki Moğoldan müteşekkil yeni bir heyet göndererek, Alaeddin Muhammed'den, hadisenin müsebbibi Otrar valisi İnalcık'ın kendisine gönderilmesini istedi.38 Muhammed'in huzuruna gelen bu heyet, ona hadisenin kendinden zuhur etmediğini ileri sürerek, Han'ın isteğini yerine getirdiği taktirde kan dökülmesinin önlene bileceğini bildirdi. İçinde derin bir Moğol korkusu olduğu halde Harezmşah, gururunun esiri olarak bu makul teklifi kabul etmediği gibi, galiba iyice bozulan ruh halinin etkisiyle yeni elçileri de öldürttü.39

Zaten batıdaki siyasi ve içtimai gelişmeleri, öteden beri bu istikamette faaliyet gösteren tüccarlar ve özel görevlileri aracılığı ile yakından takip eden Cengiz Han, Harezmşah'la arasında yaşanan son hadisattan sonra bu istikamette büyük bir seferin kendisi için kaçınılmaz olduğuna karar verdi. Ayrıca o, İmparatorluğu'nun sınırlarını Sir Derya ve Aral Gölü'ne doğru genişlettiği taktirde Müslüman Araplarla doğrudan ticaret yaparak daha büyük menfaatlere kavuşacağını da çok iyi biliyordu.40 Doğuda kazandığı büyük zaferlere rağmen o, Harezmşah'ı küçümsemiyerek alınması gereken bütün maddi tedbirleri aldığı gibi, yüksek bir tepeye çıkarak muvaffakiyeti için tanrıya dua etmeyi de ihmal etmedi. Ayrıca girişilecek mücadelenin ciddiyetine binaen, karısının uyarısı üzerine kendine bir şey olduğu taktirde İmparatorluğu'nun başına Ögedey'in geçmesini bildirdi.41

Hazırlıklarını tamamlayan Cengiz Han; ünlü komutanlarından Cebe, Subutay, Boorçu ve Tohuçar'ı maiyyetlerindeki kuvvetleriyle birlikte öncü olarak Harezmşah'ın üzerine sevk etti. Ardından yeni kuvvetlerle oğulları Cuci, Çağatay ve Ögedey'i gönderdi. Sonra kalan kuvvetleri, oğlu Tuluy'la birlikte yanına alarak kendisi harekete geçti. Ayrıca tâbi hükümdarların da yol boyunca kuvvetleriyle birlikte ordusuna iltihak etmesini istedi.

Takip ettiği savaş stratejisine göre ilk hedefi olan Otrar Şehri'ni, aynı zamanda farklı cihetlerden harekete geçmiş olan ordularının toplanma yeri olarak belirlemişti.42 Çin üzerine düzenlediği seferler de dahil, hiçbir seferde bu kadar mukavim bir komuta zinciriyle ve kalabalık orduyla (150 ila 200 bin arası) hareket etmeyen Han'ın, Harezmşah ve kuvvetlerine büyük ehemmiyet verdiği muhakkaktı.43

Moğol kuvvetlerinin hareketinden haberdar olan Alaeddin Muhammed, bir yandan alınacak tedbirler konusunda etrafındakilerle fikir teatisinde bulunurken, diğer yandan maiyyetindeki kuvvetlerin dışında yardım alabileceği yerlere haber göndermeyi ihmal etmedi. Aslında Sultan'ın maddi tedbirler konusunda imkanları Moğol Hanı'ndan az değil, en az onun kadar asker sayısına ve savaş araç-gerecine sahipti. Ayrıca bir İslam hükümdarı olduğu cihetiyle bütün Müslümanların kendisine yardım etmesi gerektiğini düşünüyordu. Ancak bu tespit pek sağlıklı değildi. Zira tebaasının nazarında, Küçlük'e karşı onları koruyamaması ve Abbasi Halifesi ile girdiği anlamsız mücadele münasebetiyle kredisinin iyiden iyiye tükendiği anlaşılıyor. Hatta Küçlük'ü tepelemek üzere, 1218'de Cebe komutasında Seyhun nehri civarına gelen Moğol kuvvetleri, civarda yaşayan Müslümanlar tarafından bir kurtarıcı gibi karşılanırken, Hanı Cengiz'den çok şey öğrenen Moğol Noyanı, yöre halkının kendine uygun gördüğü bu misyonu aynen ifa etmiş, dolayısıyla halk kendileri için aynı işi yapamıyan islam hükümdarından daha çok Moğollara meyletmişti. Bu durum Harezmşah için çok önemli bir handikaptı. Ayrıca kısa bir süre önce Kıpçak seferi sırasında karşılaştığı ve sayıları oldukça az olduğu halde bir türlü yenemediği ilk karşılaşmasından beri, Moğollara karşı içinde "yenilmesi mümkün olmayan kavim" anlayışı onun ikinci ve belkide daha önemli handikapıydı. Dahası mutaarrızlara karşı takip edilecek savaş stratejisini belirlemekte de komutanlarıyla tam bir görüş birliği sağlayamadı. Oğlu Celaleddin ve bazı komutanlar düşmanı Seyhun nehri mecraında karşılamayı teklif etmiş, fakat bu görüş kabul edilmemişti.

Esasen Sultan, ordusunun başında Moğollarla bir meydan muharebesine cesaret edemiyor, bu yüzden "düşmanı iç kesimlere çekerek yormak ve ayrı ayrı vurulacak darbelerle bilmedikleri coğrafyada gerilla savaşıyla yenilgiye uğratmak" şeklinde ifade edilebilecek olan daha zayıf ve başarı şansı bulunmayan bir stratejiye onay veriyordu. Koordine ve komuta zincirinden mahrum, birbirinden tamamen kopuk ve dağınık kuvvetler, bizzat Cengiz Han tarafından idare edilen Moğol kuvvetlerinin işini elbette çok kolaylaştıracaktı. Alaeddin Muhammed, gelişen tehlikeyi ileri sürerek, imparatorluğunun merkezi olan Semerkand'ı surlarla çevirme gerekçesiyle, yıllık mutad vergiyi üç katına çıkararak halktan zorla topladığı halde surları yaptırmadı. Tahsilat için uyguladığı tazyik halkı kendinden soğuttu. En mukavim kimse olması gerekirken, uğradığı her yerde komutanlarının ve halkın moralini bizzat kendisi bozmaktan geri durmadı. Semerkand önüne canhiraş bir şekilde hendek kazmaya çalışanlara: "Moğol kuvvetleri burayı kırbaçlarıyla doldurur", Nahşeblilere "Moğol kuvvetlerini durdurmak mümkün değildir, herkes başının çaresine baksın" derken, Nesalılara da "bence yapılacak şey, şehri boşaltarak tehlike geçinceye kadar dağlara çekilmektir" haberini gönderiyordu.44

Harezmşah-Moğol Muharebesi ve Alaeddin Muhammed'in Sonu

İki muhasım kuvvetin muharebe öncesi durumları bu minval üzere idi. Üç ayrı koldan harekete geçen Moğol kuvvetleri 1219 yılının sonlarına doğru Otrar önlerine ulaşmaya başlayınca, 1220 yılı başlarında Cengiz Han'ın vusulü ile, ilk hedef olan şehir muhasara edildi. Müdafilerin kararlı savunması karşısında muhasaranın uzun süreceğini anlayan Cengiz, buradaki savaşı sürdürmek üzere oğullarından Çağatay ve Ögedey'i görevlendirdi. Daha sonra Cuci'yi Cend ve Barçınlığ-Kend

istikametinde kuzeye, Ulak Noyan ve Suketü Çerbi'nin idaresindeki kuvvetleri Hocend ve Benaket istikametinde güneye gönderirken, yanlarında meşhur komutanlardan Cebe ve Subutay da olduğu halde oğlu Tuluy ile birlikte kendisi ortadan Maveraünnehir'e girdiler.45

Cengiz Han'ın komutasındaki merkez kuvvetleri, Harezmşah'ın diğer şehirlere yardımcı kuvvet göndermesine mani olmak maksadıyla evvela Buhara'yı kuşattı. Sultanın en ünlü komutanları (Keşlü Han, Gök Han, Sevinçli Han) tarafından müdafaa edilen şehir, 12 gün dayandıktan sonra 11 Şubat 1220 tarihinde teslim oldu. Teslim olmamakta direnen şehirlere ibreti alem için Moğollar burada görülmemiş bir yağma ve katliam gerçekleştirdiler.46

Buhara'daki başarısının ardından Cengiz Han Semerkand üzerine yürürken47, Otrar şehrindeki muhasara devam ediyordu. Cereyan eden muharebenin birinci derecede müsebbibi olan İnalcık lakaplı Kayır Han, Sultanın yardımcı kuvvetlerle gönderdiği Karaca'nın "teslim olarak daha ağır bir katliama sebep olmayalım" teklifine, böyle olduğu taktirde başına gelecekleri tahmin ettiğinden sıcak bakmadı. Kayır Han'ı ikna edemiyeceğini anlayan Karaca Komutan, adamları ile birlikte bir gece gizlice Sufihane Kapusundan gizlice çıkarak kaçmayı denedi. Ancak Moğol kuvvetlerine yakalanarak, Ögedey'in huzuruna getirildi. Ondan kale hakkında gerekli bilgileri alan Moğol kuvvetleri, beş ay sonra şehre girmeyi başardılar. Son nefesine kadar çarpışan adamlarını kamilen kılıçtan geçirdikten sonra, canlı olarak yakaladıkları Kayır Han'ı Cengiz'e gönderdiler. Bu olayların müsebbibi, Han tarafından büyük bir işkence ile öldürüldü.48

Otrar'ın alınmasından sonra Ögedey ve Çağatay, maiyyetlerindeki Moğol kuvvetleri ve Otrar halkıyla birlikte Cengiz Han'a kavuştular. Oğullarının idaresindeki kuvvetlerin iltihakıyla birliklerinin tamamına yakınını yeniden komutasında birleştiren Moğol Hanı, üzerine yürüdüğü Semerkand önündeki Köksaray mevkiine karargahını kurarak, Maveraünnehir'in bu en önemli merkezini ele geçirmek için amansız bir mücadele başlattı. Çok çetin cereyan eden sokak mücadelelerinden sonra, Mart 1220'de de Semerkand Moğolların istilasına maruz kaldı.

İslam kültür ve medeniyetinin bu iki müstesna şehri, istilanın ardından ağır bir muameleye maruz kalmış, halkı katledilirken, bütün maddi ve manevi birikimleri Moğollarca yağma ve tahrip edilmişti.

Kuzey istikametinde ilerleyen Moğol kuvvetleri ise; Sığnak, Urkend ve Barçınlığ-Kend'i alarak Cend şehri üzerine yürüyünce, Harezmşah adına şehri savunan Kutluğ Han, Moğollara karşı direnemeyeceğini düşünerek, karanlık basınca kaçmış, amacına kolay ulaşan Moğol kuvvetleri zahmetsizce şehre girerek yağmalamışlardır.49

Güneye giden Moğol kuvvetleri Benaket'i aldıktan sonra, Hocent önlerinde Timur Melik tarafından gösterilen etkili bir müdafaa ile karşılaştılar. Başarılı müdafaasına rağmen dışarıdan yardım alamıyan Sultanın komutanı, şehri muhasımlara bırakarak Ürgenç'deki Alaeddin Muhammed'in yanına kaçtı.50

Moğol kuvvetleri, harekete geçtiği bütün istikametlerde beklediklerinden daha kısa sürede başarıya ulaştı. Birkaç ay zarfında bütün Maveraünnehir'i ele geçiren Cengiz Han, elde ettiği başarılarla Alaeddin'in askeri kabiliyetini kendisine karşı koyamaz hale getirdikten sonra, Horasan üzerine yöneldi. Otrar mukavemetini başarıyla kıran oğulları Ögedey ve Çağatay'ı da Harezm üzerine gönderdi.

Hükmettiği ülkenin en önemli merkezleri birer birer Moğolların eline geçtiği halde Harezmşah Alaeddin Muhammed bir türlü ortalıkta gözükmüyordu. Tedbirli bir hükümdar olan Cengiz Han, dağılan Harezmşah kuvvetlerini tekrar toplayarak bir gaile oluşturmasını göz önünde bulundurduğu Harezmşah'ı, komutanlarından Cebe ve Subutay vasıtasıyla amansız bir takibe aldı. Bir yandan bu en kudretli komutanları vasıtasıyla firari sultanı amansız bir takibe alan Moğol Hanı, diğer yandan Harezm meselesine gereken önemi gösterdi.

Harezm, savunmasının kolaylığı ve sultanın annesi Terken Hatun ve adamlarının idaresinde bulunması hasebiyle elde edilmesi son derece önemli bir merkezdi. Bunun farkında olan Han, Ögedey ve Çağatay kuvvetlerini Boorcu ve diğer bazı komutanlarının idaresinde sevk ettiği yeni kuvvetlerle takviye etti.51 Askeri yönden aldığı tedbirlere ilaveten, sultanla annesinin arasının açık olması hasebiyle zeminin müsait olmasından faydalanarak siyasi tedbirleri de ihmal etmedi. Terken Hatun'a gönderdiği elçisi vasıtasıyla kendisiyle bir meselesinin olmadığını, teşebbüslerinin tamamının Alaeddin'e yönelik olduğunu bildiriyor, ondan müsterih olmasını istiyordu. Ancak Terken Hatun gerçeğe muktedirdi. Fakat şimdiye kadar oğlu karşısında gösterdiği ihtirası Moğollara karşı göstermeğe cesaret edemiyerek, Harezm'in merkezi Ürgenc'i terkederken, hala günün birinde geri döneceğini düşünerek hapiste tuttuğu, sayıları 20'yi bulan muhaliflerini de öldürtmeyi ihmal etmedi.52 Yanına aldığı taşıyabileceği hazineleri ile Mazenderan'a doğru kaçan Valide Sultan'ın kafilesi, burada sığındıkları kalede Cebe-Subutay ikilisine bağlı bir Moğol takipçi kolu tarafından tespit edilerek muhasara edildiler. Bir müddet sonra susuzluktan dolayı teslim olan bu hanedan aile mensupları Cengiz Han'a gönderildiler.53

Terken Hatun ve diğer hanedan mensuplarının ayrılmasından Moğol kuvvetleri yaklaşana kadar Ürgenç'te bir süre kargaşa ortamı hakim oldu. Ancak Moğol kuvvetlerinin yaklaşması üzerine ileri gelenler müttefikan Valide Sultan'ın akrabası Humar Tegin'i sultan seçtiler. Harezmşah merkez kuvvetleri komutanlarının idaresinde yaklaşık 90 bin kişilik Kanglı kuvveti bulunuyordu. Merkezi otoritenin sağlanmasına paralel olarak bu kuvvetlerin vereceği mücadele, ülkenin akıbeti bakımından oldukça önemliydi. Başlangıçta bu Harezm birlikleri karşısında, Moğol öncü kuvvetleri bir savaş hilesi uygulayarak kolay başarı kazanmıştı. Ancak iç kaledeki kuvvetlerin kararlı müdafaasıyla karşılaşınca

oldukça zor durumda kalındı. Zira tümen tümen sevkedilen kuvvetlere, maruz bırakılan ok ve mancınık yağmuruna rağmen başarıya bir türlü ulaşılamıyor, uzun süren bu hal, Hanın oğulları arasında anlaşmazlığa sebebiyet veriyordu. Çağatay, yaşça büyük olmasından dolayı idareyi elinde bulunduran ağabeyi Coçi'yi kararsızlık ve orduları ciddi surette hücuma sevk etmemekle suçluyordu. Durumdan haberdar olan Han, herkesin Ögedey'in emrinde hareket etmesini emredince işler yeniden yoluna girdi. Yine de Moğollar en ağır kayıplara uğratıldılar. Fakat dört bir yandan başlatılan organize Moğol hücumları karşısında başarılı olamıyacağını anlayan Humar-Tigin, kaleden inerek teslim oldu.54

Buna rağmen şehir halkı büyük bir kararlılıkla müdafaaya devam etti. Moğol kuvvetleri, şehrin doğu yakasını elde ederek burada üç bin kişilik bir muhafız bırakıp, ortadaki kanal üzerine kurdukları köprü vasıtasıyla karşıya sızarken, geride bırakılan muhafızların halk tarafından yenilgiye uğratılarak imha edilmesi direnişdeki kararlılığı daha da arttırdı. Sokak sokak, bina bina devam eden müdafaaya rağmen sayıca ve savaş araç-gereci bakımından üstün olan Moğollar karşısında Ürgenç şehri Nisan 1221 tarihinde, harab bir vaziyette teslim olmak zorunda kaldı. Ceyhun nehri önünde sulama amacıyla yapılan bendi açarak, şehri yerle yeksan eden Moğollar, medeniyete dair ne varsa her şeyi yok ettiler. Küçük çocuklar ile kadınlar esir alınırken sanat erbabı doğuya gönderildi. Sair halk kamilen katledildi.55

Sahip olduğu şehirler Moğollar tarafından birer birer istila edilirken Alaeddin Muhammed, içine düştüğü korkunun esiri olarak, onlara karşı mukavim bir müdafaa oluşturmayı başaramadı. Moğolların Maveraünnehir'e girmelerinden sonra Ceyhun'u geçmelerini engellemeye yönelik teşebbüslerde bulundu. Semerkand'a yardımcı kuvvetler gönderdi, ancak başarıya ulaşacağına kendisi de inanmıyordu. Bundan dolayı kaçmaya daha mütemayildi, öyle de yaptı. O tarihlerde Irak valisi olan oğlu Rükneddin'in vezirinin fikrine uyarak Irak'a çekilip bir ordu oluşturmaya karar verdi. Apaçık acizlik olan bu karara itiraz eden oğlu Celaleddin, halktan Moğol tehlikesi gerekçesiyle toplanan bunca vergiye rağmen hiçbir şey yapmadan çekilmenin yanlışlığına işaretle, yerinde müdafaa tedbirlerinin alınmasını, buna rıza gösterilmez ise ordunun kendi emrine verilmesini istemiş, fakat bu yapılmamıştı.56

Maveraünnehir'e girişinin ardından kısa bir süre sonra Cengiz Han, en mahir komutanlarından olan Cebe, Subutay ve Tokuçar Noyanları, maiyyetlerine verdiği üç tümenlik (30.000 kişi) kuvvetle, Alaeddin'i takibe memur etti.57 Bu takibattan haberdar olan Sultan, Ceyhun sahilini terk ederek Horasan'a doğru hareket etti. O Nişapur'a vararak Moğolların Ceyhun'u geçmelerini bekledi (Nisan-Mayıs 1220). Nehrin kolaylıkla geçildiğini duyunca Rey yoluyla Kazvin'e kaçtı. Belh ve Tus şehirlerini kolaylıkla alan Moğol komutanları, Nişapur'da maruz kaldıkları direnişi, şehri ele geçirdikten sonra katliamla cezalandırdılar. Tuğuçar, direniş esnasında öldü, bu başarıdan sonra Moğol kuvvetleri iki kola ayrılarak ilerlemeye başladı. Cebe Mazenderan, Subutay da Damgan üzerine yürüdü. Moğol komutanların maksadı Sultan'ı elde etmek olduğu için mukavemet etmeyen yerlere saldırmıyorlardı. Sultan, 13 Mayıs 1220'de Irak topraklarına girdiğinde Moğolların yaklaştığı haberini aldı. Alelacele

Hemedan ile İsfahan arasındaki Ferrezin kalesine yöneldi. Burada bulunan oğlu Gursançtı'nın maiyyetinde 30 bin kişilik bir kuvvet vardı.58 Irak ümerası mevcut kuvvetler takviye edilerek mukavemet tedbirleri alınmasını tavsiye ediyordu. Ayrıca Melik Nusretüddin de Fars bölgesindeki dağlık yörenin mukavemet için elverişli olduğunu hatırlatmıştı. Fakat Sultan'ı Moğol kuvvetleri karşısında hiçbir şartta başarıya ulaşmanın mümkün olamıyacağı kanaatine sahip olduğundan, mukavemeti öneren görüşlere itibar etmeyerek, kendini takip eden Moğol komutanlarının önünden kaçışına devam etmeyi tercih etti. Moğol müfrezeleri ile Sultan arasında, önce Hemedan ile İsfahan arasında, sonra da Gilan-Mazenderan-Astarabad ve Taberistan havalisinde devam edip giden kovalamaca bir süre daha sürmüş, nihayet çevresinin de tasvibine uyarak Alaeddin, Hazar Denizi'nin güneydoğu sahilindeki Abeskün Adalarından birine kaçmıştı.59 Horasan bölgesinin kuzeyinden ve güneyinden harekete geçen Cebe ve Subutay Noyanlar komutasındaki Moğol müfrezeleri, Irak-ı Acem ve Azerbaycan toprakları da dahil olmak üzere tekmil İran'ı zaptederek, Derbend yoluyla Hazar'ın kuzeyindeki Cuci kuvvetlerinin bulunduğu yere kadar gittiler. Ancak asıl hedefleri olan Sultan'ı elde etmeyi başaramadılar.

Ataları tarafından hazırlanan büyük bir miras üzerine konan, kendi gayretleriyle de bu mirası Büyük Selçuklu Devleti'nin hakim olduğu sınırlara ulaştıran Alaeddin, Moğollar karşısında çok büyük bir acz gösterdi. Kısa bir süre önce bütün İran, Horasan, Afganistan, Harezm, Maveraünnehir ve Türkistan topraklarına sahip olduğu halde şimdi bu topraklarda sığınmak için bir melce aramak zorunda kalmıştı. Moğollarla karşılaşıncaya kadar büyük başarılar kazanmış (Gurlulara, Karahıtaylara, Karahanlı kalıntısına, Horasan-İran-Azerbaycan'daki yerli hanedanlara karşı), ancak onlar karşısında düştüğü durumu kolaylıkla hazmedememişti. Zira Hazar sahiline ulaşıp, kayığa binerek Abeskun Adası'na doğru giderken "…bunca geniş topraktan bir mezarlık yere dahi sahip olamadık" diyerek hem sıhhatinin onulmaz biçimde bozuk olduğunu ihsas etmiş, hem de yaşadığı muhteşem mazinin ardından içine düştüğü durumun utanç vericilik derecesini acıklı bir biçimde ifade etmişti.60 Ayrıca başta annesi Terken Hatun olmak üzere saray kadınlarının ve sahip olduğu bütün zenginliklerin Moğolların eline geçmiş olması onu derin bir teessüre sevketmiş, bu cümleden olarak o, ölümü yaşamaya tercih eder olmuştu.

Sığındığı adada Sultan'ın yanında üç oğlu bulunuyordu. Bunlar daha önce (büyük bir ihtimalle annesinin baskısı üzerine61) Sultan tarafından veliahd nasbedilmiş olan Uzlagşah ile Celaleddin ve Aksultan idi. Siyasi açıdan şimdiye kadar büyük hatalar yapan Sultan, ömrünün bu son günlerinde bir doğruyu tespit etti.

Uzlagşah'ı önceden veliahd olarak göstermiş olmasına rağmen, diğer oğlu Celaleddin'in, perişan bir halde bıraktığı ülkesi ve halkı için daha isabetli bir tercih olacağını anlamış ve onu veliahd tayin ederek, yanındakilerin kendisine itaat etmelerini istemişti.62 Yanındakiler Sultan'ın bu son isteğini yerine getirerek, ölümünün ardından, Moğollara karşı babasından çok daha cesur davranan Celaleddin'in etrafında toparlanmışlardır.

Sultan'ın Abeskun Adası'ında ne kadar yaşadığı hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Çünkü ne adaya geliş tarihi ve ne de öldüğü tarih kaynaklarda açık olarak belirtilmemiştir. Ancak yapılan tetkikler onun Aralık 1220'de öldüğü hususunda ağırlıklı olarak durmaktadır.63

Celaleddin'in Mücadelesi ve Harezmşah İmparatorluğu'nun Sonu

Sultan Alaeddin Muhammed'in Abeskun Adası'nda çaresizlik ve yoksulluk içinde ölümünden sonra, oğlu Celaleddin Mengüberti son Harezmşah hükümdarı oldu. Babasının sağlığında Gurlularla yapılan mücadelelerde büyük yararlılıklar gösterdi, onlardan alınan Garcistan, Gur, Herat, Sicistan ve Gazne'nin idaresini yürüttü.64 Ayrıca yine babası zamanında onun bütün savaşlarına katıldı. Özellikle Moğol istilası karşısında orduyu vilayetlere dağıtarak bölge bölge savunma yerine topyekün savunma yapılması fikrinde ısrar etmiş, fakat bu fikir kabul görmemişti. Dirayetine ve cesaretine rağmen babaannesi Terken Hatun tarafından tercih edilmeyerek, onun tesiriyle önce kardeşi Uzlagşah veliahd tayin edilmiş, ancak Abeskun Adası'nda iken ölümünden biraz evvel babası yanındakilere onun veliahd olmasını tenbih etmişti.

Bu tayinden hoşnut olmayan bazı Türk emirleri, Alaeddin'i Abeskun'da hasta yatağında bırakarak, yanlarına Akşah ve Uzlagşah kardeşleri de alıp, önce Mangışlak'a ve oradan Ürgenç şehrine gittiler. Burada Celaleddin'i öldürmek üzere gizlice anlaştılar.65 Durumdan haberdar olan Celaleddin, kısa bir süre sonra Harezm'den ayrılarak Horasan'a geçti. Ürgenç'teki müttefikler de Moğol baskısı yüzünden kısa bir süre sonra buradan ayrıldılar. Yol boyunca maruz kaldıkları Moğol saldırıları sonucu her iki kardeş de öldürüldüler. Celaleddin pek çetin mücadeleler vererek, zaman zaman üzerine gelen Moğol kuvvetlerini bozguna uğratarak, önce Nişapur'a sonra Büst şehrine kadar çekilmiş, nihayet daha önce meliklik yaptığı Gazne şehrine kadar gelmeyi başarmıştı.66 Celaleddin burada kendine tâbi kuvvetleri toparlayarak, Moğollar karşısında daha mukavim bir müdafaa gücü oluşturmaya çalıştı. Fakat buna fırsat vermek istemeyen Cengiz Han, komutanlarından Şigi-Kutuku Noyan'ı mühim bir kuvvetle üzerine göndermiş, ancak Gazne şehri yakınındaki bu muharebeyi Harezmşah kuvvetleri kazanmıştı.67 Moğol kuvvetleri karşısında elde edilen bu zafer, Harezmşah ülkesinde büyük tesir uyandırmış, başta Herat olmak üzere Moğolllar tarafından işgal edilen bölgelerde isyanlar başlamıştı.68 Durumdan haberdar olduğunda Cengiz Han da inanmak istememiş, fakat hakikati anladıktan hemen sonra Gazne üzerine yürümüştü. Bu defa Celaleddin Gazne'de eskisi kadar mukavim değildi. Zira Şigi-Kutuku Noyan'a karşı kazanılan zaferden hemen sonra, komutanları arasında anlaşmazlık çıkmış, bu yüzden Halaç Türklerinden Seyfeddin Buğrak, kendine bağlı kuvvetlerle Celaleddinden ayrılarak Hindistan'a çekilmişti.69 Zaafiyetinin farkında olan Celaleddin, Cengiz'in üzerine yürüyüşünü de göz önünde bulundurarak güneye doğru çekilmeye başladı. Böylece Moğol kuvvetleri ile Harezm kuvvetleri arasında yeni bir kovalamaca başlamıştı.70 Cengiz, Gazne'ye ulaştığında Celaleddin şehirden 15 gün önce ayrılmıştı. Başta oğulları Çağatay ve Ögedey olmak üzere bütün Moğol komutanları derhal onu takibe koyuldular. Moğol kuvvetleri tarafından İndus Nehri sahilinde sıkıştırılan Celaleddin, kahramanca bir müdafaadan sonra, onlarla başa çıkamıyacağını anlayınca, Moğolların eline geçmesin diye karısı ve çocuklarını nehre attırmış, kendisi de atını sürerek

karşı kıyıya geçmişti. Olanları yüksek bir tepeden seyreden Cengiz, "bir babanın böyle evladı olmalı" demekten kendini alamamıştı.71 Fakat Celaleddin'in peşinden nehri geçmeyi gerekli görmedi. Ertesi yıl 20.000 Moğol kuvveti sultanı takibe memur edildi. Multan'a kadar gelen bu kuvvetler, aşırı sıcaklık yüzünden şehri de almadan geri döndü.

Üç yıl kadar Hindistan'da kalan Celaleddin, bu süre içinde Hindistan prenslerinden Şemseddin İltutmış ve Kabaca ile mücadeleler yaptı. Bir müddet sonra Şemseddin, Kabaca ve onların müttefiki olan diğer yerel Hint hakimleri, onun aleyhine harekete geçtiler. Durumun tehlike arz ettiğini gören Celaleddin, Cihan Pehlivan'ı vekil tayin ederek, Kirman'a doğru hareket etti.72

Celaleddin Kirman'a gelince (1224), başta şehrin hakimi Barak Hacib olmak üzere bilahere Arran ve Irak-ı Acem'e hakim olan kardeşi Gıyaseddin Pirşah ile Fars hükümdarı Sa'd bin Zengi kendisine itaat ettiler. Böylece İran'ın büyük bir kısmını ele geçirererk Harezmşahların yeni hükümdarı olarak tahta geçti. Huzistan'ı ele geçirerek, muhtemel Moğol tehlikesine karşı Abbasi Halifesi'nden yardım istedi ise de, Halife onun Irak-ı Arab'a girmesinden çekinerek üzerine kuvvet gönderince, bu kuvvetleri yenen sultan, Bağdat önlerine kadar ilerleyerek bölgeyi yağmaladı.73 Bu başarılarının ardından Azerbaycan üzerine yürüyerek, önce Meraga'yı, ardından Tebriz'i elde etti (1225).74

Güney Kafkasya'nın mahalli hakimleriyle bir müddet mücadele ettikten sonra, burada hakimiyetini tam olarak tesis etti ve Tebriz'i kendine başkent yaptı. Bölgedeki hakimiyeti için en önemli tehdit unsuru olan Gürcülerle mücadeleye başladı. 1225-1229 yılları arasında Gürcülerle girdiği müteaddit mücadelelerin hepsinde onları yenilgiye uğrattı.75 Sultan, 1227 yılında isyan eden Gürcüler üzerine tekrar bir sefer düzenlediği sırada, Gence valisinin İsmaililer tarafından öldürüldüğünü haber alınca, onların merkezi olan Alamut ve Kumis üzerine yürüyerek buraları tahrip etti. İsmaililerle mücadeleyi, üzerine gelen Moğol kuvvetleri yüzünden daha fazla sürdüremedi.76 Şimdilik kaydıyla Moğol kuvvetlerini Damgan civarında bozguna uğratarak durdurmayı başardı. Celaleddin ertesi yıl Ceyhun'u geçerek, Irak-ı Acem'e doğru ilerlediklerini haber aldığı Moğol kuvvetleriyle İsfehan yakınlarında bir defa daha karşılaşarak onları yine bozguna uğratmayı başardı. Ancak kardeşi Gıyaseddin'in ihaneti ve karşılaştığı Moğol pususu yüzünden oldukça zorlandı ise de, kurtularak Luristan'a kaçmayı başardı. Sultan, Luristan'dan Azerbaycan'a dönünce, bu mücadeleleri esnasında kendisinin öldüğü haberi üzerine harekete geçerek karışıklıklara sebep olan eski atabek kalıntılarını ve Gürcüleri tamamen etkisiz hale getirdi (1229).

Hayatı boyunca pek çetin olaylarla karşılaşan Celaleddin'in, şüphesiz en önemli düşmanı Moğollardı. Babasının ölümünün ardından onlarla amansız bir mücadeleye tutuşmuştu. Bu yüzden Azerbaycan'a kadar çekilerek, devletinin temellerini burada yeniden atmıştı. Onun Tebriz'e gelerek devletini yeniden tesis etmeye çalıştığı yıllarda Anadolu Selçuklu Devleti'nin başında Sultan Alaeddin Keykubad bulunuyordu. Büyük bir siyasi zekaya sahip olan Anadolu sultanı, Moğol tehdidinin ciddiyetini kavrayarak, bu tehlikeye karşı bölgenin Türk-İslam sultanlarıyla müşterek bir mukavemet oluşturmak istemiş, bu maksatla Celaleddin Harezmşah'a elçi göndererek, birlikte hareket etmeyi

teklif etmişti. Zaten müzmin düşmanına karşı müttefik arayan Harezmşah, bu yaklaşımı oldukça sıcak karşılamış, mukabil elçilerle Sultan'a iyi dileklerini bildirmişti.77

Taraflar arasındaki bu iyi ilişki uzun sürmedi. Zira iyi bir asker olmasına rağmen, siyasi kavrayış bakımından kifayetsiz olan Celaleddin, müttefik olmanın asgari icaplarına dahi riayet etmedi. Azerbaycan'a yerleşmesinin ardından, kendisinden cesaret alan Selçuklu Sultanı'nın Doğu Anadolu'daki tâbileri ile Sultan aleyhine temas kurmakta bir mahzur görmediği gibi, Konya'dan gelen bütün uyarılara rağmen Ahlat üzerindeki emellerinden de bir türlü vazgeçmedi. Nihayet 14 Mayıs 1230'da şehri işgal etmesi, Selçuklu Sultanı cihettinde bardağı taşıran son damla olmuştu. Bu gelişme üzerine diplomatik girişimlere son veren Sultan, gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra, onun üzerine yürüdü. Karşılıklı harekete geçen iki Türk hükümdarın kuvvetleri, 10 Ağustos 1230'da, Erzincan yakınındaki Yassıçimen mevkiinde karşılaştı. Vuku bulan savaşta yenilgiye uğrayan Celaleddin Harezmşah, Ahlat sevdasından vazgeçmek zorunda kaldı. Ancak onun için asıl tehdit olan Moğol tehlikesi kendisine hızla yaklaşmaktaydı.78

Celaleddin'i takibe çıkan Cengiz Han, onun Hindistan'a geçmesinden sonra önce Peşaver'deki üssüne, oradan da Semerkand'a geçerek 1222-1223 kışını burada geçirdikten sonra, 1223 ilkbaharında Seyhun sahilinde bir kurultay tertip edip, elde ettiği geniş toprakların şimdilik idari yapılanmasını ikmal etti. Bundan sonra yolculuğuna devam eden büyük Han, 1224 yılı yazında İrtiş Nehri civarına, ertesi yılın yazında da Kerulen'e döndü. Türk veraset anlayışını aynen benimseyen Moğollar da, ülkeyi hanedan ailenin ortak malı telakki etmişlerdi. Bu cümleden olarak Cengiz Han, ölmeden önce, sahip olduğu uçsuz-bucaksız toprakları oğulları arasında taksim etti. Bu taksimata göre; merkeze en uzak olan İrtiş Irmağı-İtil Nehri arasındaki topraklar büyük oğul Coçi'ye, Beşbalık bölgesinden Ceyhun'a kadarki topraklar Çağatay'a, Tarbagatay-İmil-Karairtiş-Urungu havalisi Ögedey'e, baba ocağı sayılan Tula-Onon-Kerulen havalisi de küçük oğul Tuluy'a verildi. Ayrıca Ögedey'i kendine veliahd nasbederken, diğer oğullarından ona itaat edeceklerine dair söz aldı. Hepsi merkezdeki büyük hanın mutlak otoritesini tanımak durumundaydı.79

Yedi yıl süren batı seferinin ardından o, batıya giderken fetihle görevlendirdiği Mukali'nin ölümüyle yarım kalan Çin'in fethini tamamlamak üzere, 1226 yılında Tangutlar üzerine yürüdü ise de, 1227 yılında ölünce bu işi bitirmeye ömrü yetmedi.80 Büyük hanın ölümünden sonra, vasiyetine sadık kalan hanedan aile ve ileri gelenler 1229 Kurultayı'nda Ögedey'in hanlığını onayladılar.81

Hanlığı kurultayca tasdik edilen Ögedey, derhal işe koyularak, doğuda ve batıda Moğol fütühat hareketini yeniden ateşledi. Yeni Moğol hanı Çin'deki siyasi gücü ve Celaleddin'in yeniden tesis ettiği Harezmşah bakiyesini ortadan kaldırmaya kararlıydı. Bu maksatla babasının büyük emirlerinden olan Curmağun Noyan'ı, Celaleddin ile savaşmak üzere büyük bir orduyla batıya gönderdi.

Moğol komutanının Ceyhun'u geçişinden haberdar olan Celaleddin, bir yandan Selçuklu sultanı tarafından ağır bir şekilde hırpalanan kuvvetlerini toparlamaya çalışırken, diğer yandan kısa bir süre önce savaştığı Alaeddin Keykubad ve Melik Eşref'ten yardım istedi. Fakat her iki hükümdar, en az

Moğollar kadar tehlikeli olduğuna inandıkları Celaleddin’e yardıma yanaşmadı. İstediği desteği alamayan Celaleddin, henüz kendi kuvvetlerini de toparlayamadan Şirkabut Kalesi civarında Moğolların baskınına uğradı. Bir daha kendini toparlayamayacağını anlayınca kaçarak kurtulmak istedi.

Fakat ecel onu Doğu Anadolu’nun sarp dağlarında yakaladı. Zira Melik Eşref’e gitmek üzere çıktığı yolculuğu sırasında Silvan Dağlarında yerlilerce yolu kesilip, kim olduğu anlaşılınca, Ahlat muharebesi sırasında kardeşini kaybeden biri tarafından öldürüldü (1231).

Silvan Eyyübi Meliki cesedini getirterek şehir merkezindeki Türk büyüklerinin mezarlığına defnettirdi.82Böylece 1097 yılında Kudbeddin Muhammed’in, Sultan Sancar tarafından Harezmşah olarak tayin edilmesiyle başlayan Harezmşahlar Devri, 1231 yılında Moğollar tarafından tamamen ortadan kaldırıldı.

Harezmşahlar ve Doğu Anadolu / Yrd. Doç. Dr. Hasan Geyikoğlu [s.917-925]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Harezmşahların1 atası Anuştegin, Türk asıllı bir memlûk olup Sultan Melikşah'ın taştdarı idi. Anuştegin'in tahsisatı (yıllık geliri) Harezm2 bölgesinin gelirlerinden verilmiştir. Daha sonraları Anuştegin'in oğlu ve torunları, Harezm bölgesinin idaresiyle görevlendirilmişlerdir. Bu münasebetle bunlara Harezmşah3 denilmiştir.

Sultan Sancar'ın ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti yıkılmıştır (1157). Selçuklular'ın yıkılmasından sonra Harezm ve çevresindeki ülkelere Harezmşahlar hâkim olmuşlardı. Selçuklular'ın birer valisi durumundaki Anuştegin oğulları, devletin yıkılışından sonra bağımsız hale gelerek, Selçuklular'ın mirasçısı gibi bir politika izlemişlerdir. Zamanla güçlenen Harezmşahlar, doğuda Moğolistan'dan batıda İran'a kadar genişlemişlerdir.

Harezmşahlar, İl-Arslan'dan (1156-1172) itibaren batıda nüfuz ve hâkimiyetlerini yayma hususunda ısrarlı olmuşlardır. O sıralarda Irak-ı Acem ve Azerbaycan, Irak Selçuklu Devleti'nin nüfuz ve hâkimiyetindeydi. Irak-ı Acem'de bazı mahallî hükümdarlar, Azerbaycan'da da İldenizli Atabegliği hâkim idi. Harezmşahlar bunlarla mücadele ede ede Irak-ı Acem'e hâkim oldular. Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından (1194) sonra Azerbaycan'a ve Halifelik topraklarına kadar uzandılar. Harezmşah Alâeddin Muhammed, 1217 yılında yaptığı batı seferinde İldenizli atabegi Muzaffereddin Özbek'i kendisine tâbi kıldı. Özbek, hakim olduğu bütün bölgelerde (Azerbaycan, Arran, Şirvan hudutlarına kadar Kafkaslar) hutbe ve sikkeyi Alâeddin Muhammed adına okutmayı kabul etti. Bunun üzerine, Harezmşah, Gürcü kralına gönderdiği tehditkâr mektupta, bundan böyle Özbek'in ülkesinin Harezmşahlar Devleti'nin bir parçası olduğunu, bu nedenle oralara hücumdan sakınılması gerektiğini bildirdi. Bu suretle Harezmşahlar'ın nüfuz ve hâkimiyet sahası, Moğol istilâsından önce, Gürcistan'a ve Doğu Anadolu'da Selçuklu sınırlarına kadar uzanmış oluyordu.

Harezmşah Alâeddin Muhammed, diğer İslâm ülkelerini ve bu arada Halifelik Devletini kendi imparatorluğuna bağlamak emeli besliyordu. O, bütün Azerbaycan ve Anadolu'yu ele geçirmek için hareket üssü yapmak amacıyla Tiflis'e yürümek, sonra Suriye ve Mısır ülkelerini de ele geçirmek tasavvurunda idi. Harezmşah'ın bu niyeti adı geçen ülkelerde ciddi endişeler yaratmıştı. Ancak Alâeddin Muhammed, bu tasavvurlarını gerçekleştiremedi. Ülkesini istilâ edip devletini yıkan Moğollar önünden kaçarken, Hazar Denizi'nde sığındığı bir adada öldü (Aralık 1220).4

O sıralarda Yakın ve Orta Doğu'da yer alan şu devletler Harezmşahlar'ın çağdaşı ve komşusu idiler: Abbasî Halifeliği,5 Begteginliler,6 Moğol İmparatorluğu,7 Salgurlular,8 İldenizliler,9 Gürcü Krallığı,10 Eyyubîler,11 Anadolu Selçukluları.12

Harezmşah Alâeddin Muhammed'in büyük oğlu Celâleddin Mengüberti, babasının ölümünden (Aralık 1220) sonra başkent Gürgenç'e döndü. Fakat Moğolların takip ve hücumlarına uğrayarak, sonunda Hindistan'a kaçtı (25 Kasım 1221). Moğol hücumları sırasında kaçıp dağılan emîr ve askerlerinden bir kısmı Hindistan'da onu bularak yanında yer aldılar. Celâleddin, iki yıldan fazla kaldığı Hindistan'da maceralı bir gurbet hayatı yaşamıştır. Sonra, Irak-ı Acem'de hâkim bulunan kardeşi Gıyaseddin Pirşah'ı tasfiye ederek yerine geçmeyi tasarladı. Bu amaçla, mevcudu beş altı bin civarında olan adamlarıyla Hindistan'dan çıkarak Irak-ı Acem'e geldi (1224 yılı başları).

Gıyaseddin Pirşah, ağabeyini durdurmak için ordusuyla harekete geçti. Ancak Celâleddin, adamlar göndererek, acındırmalı (aslında iğfal edici) sözlerle onu teskin edip askerlerini dağıtmasını sağladı. Gıyaseddin'in emîr ve askerlerinden bir kısmı Celâleddin'in tarafına geçtiler. Zayıflayıp çaresiz kaldığını anlayan Gıyaseddin, Celâleddin'e itaat etmek zorunda kaldı.13

Celâleddin Mengüberti, kardeşi Gıyaseddin'i itaat ettirdikten sonra, İsfahan'da sultanlığını ilan etti. Babası Alâeddin Muhammed ve kardeşi Gıyaseddin'in emîrlerinden kendisine katılanlara yeni görevler ve iktalar verdi. Mahallî hâkim ve idarecilere de menşurlar verdi. Takip eden aylarda da Horasan, Mazenderan ve Irak-ı Acem ülkelerinin hâkimleri gelip Celâleddin'e itaatlerini arz ettiler. Celâleddin de, hâkimiyet ve tâbiiyetine giren ülkelere vezirler, nâipler, valiler atadı. Bu suretle, babasının ölümünden sonra ve kendisinin yokluğunda (Hindistan'a kaçtığı sıralarda) bozulan düzeni, hükümet otoritesini ve toplumun huzurunu az çok sağlamış oldu.14

Sultan Celâleddin, Hindistan'dan İran'a dönerken, Kirman ve Fars eyaletlerinden geçip Halifelik hükümetinin yönetiminde bulunan Huzistan'a gelerek, 621 (1224) kışını burada geçirdi. Harezmşah Alâeddin Muhammed ile Halife en-Nâsır Lidinillah (1180-1225) arasında anlaşmazlıklar vardı.15 Celâleddin de Halife Nâsır'ı, Moğolları Harezmşahlar üzerine gelmeleri için teşvik ve tahrik ettiği gerekçesiyle daima itham etmiştir.16

Sultan Celâleddin'in, Halifelik topraklarına genel bir taarruza geçmeden önce gönderdiği öncü kuvvet, Halifelik ordusunu bozguna uğrattı. Celâleddin bundan sonra Halifelik hükümetine elçi göndererek, Harezmşahlar'a yardımcı olunmasını talep etti. Sultanın niyetini bilen halife, talebi reddetti. Bunun üzerine harekete geçen Celâleddin, Tuster ve Basra kasabalarını kuşattıysa da ele geçiremedi; bölgeyi yağmalattı. Halifelik ordusunun yaklaşması üzerine bölgeden çekilerek Bağdat'a yöneldi. Ancak buradaki müdafaa hazırlığını görünce kuşatmaktan vazgeçti. Dakuka halkının Harezmlilere hakaretler edip direnmeleri üzerine burayı zorla ele geçirip yağma ve tahrip ettirdi. Amanla teslim olan Bevazic kasabasından vergi alarak buraya bir şahne atadı.17

Celâleddin, üzerine gelen Halifelik ve Erbil Atabegliği ordularını mağlup etti. Daha sonra buralardan Azerbaycan tarafına gitti. 1225 yılını Azerbaycan ve Gürcistan'da geçirdi. Aynı yıl Halife Nâsır öldü (5 Ekim 1225). Yerine ez-Zahir Biemrillah halife oldu. Halife Zahir ile Sultan Celâleddin birbirlerine karşılıklı elçiler göndererek ilişkileri iyileştirmek istediklerini bildirdiler. Ancak halife Zahir ertesi yıl (1226) ölmüş ve Celâleddin'in de bundan sonra Halifelikle doğrudan bir ilişkisi olmamıştır.18

Güney Azerbaycan'a giren Celâleddin, halkının istek ve daveti üzerine Meraga'yı ele geçirerek idaresine aldı. Burada bir süre ikamet eden Sultan, şehri imar ettirdi, halkın meseleleri ve ihtiyaçlarıyla ilgilendi (1225 yazı).19

Harezmşah Celâleddin, Meraga'da bulunduğu sırada, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad ile Suriye'deki Eyyubî meliklerine mektup ve elçiler göndermiştir.20

Celâleddin, Meraga'dan sonra Tebriz'e doğru hareket etti. Bu sırada Azerbaycan'a, İldenizliler'den Atabeg Muzaffereddin Özbek (1210-1225) hâkim idi. Özbek, Celâleddin'e elçi göndererek, kendisine tâbi olacağını bildirdi. Ancak, İldenizli ülkelerine de hâkim olup buralarda bir hükümet kurmayı düşünen Celâleddin, bunu reddetti. Meragalılar gibi Tebriz halkı da Özbek'in idaresinden memnun değildi. Tebrizliler, şehri idaresine alması için Celâleddin'i teşvik ettiler. Celâleddin de Tebriz üzerine yürüyerek şehri kuşatmaya aldı. Atabeg Özbek şehri terk ederek Gence'ye çekildi.

Başlarına gelecekleri anlayan halk, Özbek'in şehirde kalan hanımıyla da anlaşarak, teslim olmaya karar verdiler. Bu şekilde Celâleddin fazla zorlanmadan Tebriz'i ele geçirerek (25 Temmuz 1215) kendisine başkent yaptı. Böylece, Kirman, Fars, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'ı hâkimiyetine alarak, başkenti Tebriz olmak üzere, Büyük Harezmşahlar Devleti'nin devamı niteliğinde yeni bir hükümet tesis etmiş oldu.21 Aşağıda görüleceği üzere, Celâleddin, Doğu Anadolu'da bazı şehir ve kaleler ile bölgeleri de hâkimiyetine alacaktır.

Atabeg Özbek taraftarlarının isyanını bastıran (1225) Sultan Celâleddin, Tebriz'de bir süre kaldı. Bu arada, Atabeg Özbek'in karısı Melike Hatun'un teklifi ile, onunla evlendi. Melike Hatun, kocası Özbek'in ettiği bir yemini bozması nedeniyle nikâhlarının bozulduğunu, bu münasebetle Celâleddin'le evlenebilecek durumda olduğunu bildirdi. Şahitlerin ifadeleri ve Tebriz kadısının hükmü üzerine buna inanan Sultan, teklifi kabul etti. Celâleddin düğünden sonra Hoy, Selmas ve Urmiye şehirleri ve mülhakatını Melike Hatun'a ikta etti.22

Celâleddin'in gelmesi üzerine Atabeg Özbek Tebriz'den Gence'ye çekilmişti. Daha sonra Celâleddin, Gence ve çevresini zapt ettirmek üzere o tarafa ordu gönderince, Özbek, Nahçıvan'daki Alıncak Kalesi'ne sığındı. Ülkesinin Celâleddin tarafından zaptına ve karısının da onunla evlenmesine çok üzülen Özbek, Alıncak Kalesi'nde hastalanıp ölmüştür (1225). Özbek'in ölümüyle İldenizliler'in siyasî varlığı da sona ermiştir.23

Gürcüler, Harezmşah Celâleddin Mengüberti'nin Azerbaycan'a geldiği tarihe kadar Müslümanlarla sık sık savaşmışlar, Erzurum ve Ahlat'a kadar uzanan hücumlar yapmışlar ve Türk-İslâm beldelerini yağma ve tahrip etmişlerdi.24 Son olarak 1225 yılında İldenizliler'e yenilmeleri25 üzerine, savaş hazırlıkları yaparlarken, Celâleddin'in Meraga'ya geldiği haberini aldılar. Bunun üzerine, İbnü'l-Esir'e göre, komşuları Atabeg Özbek'e, aralarında anlaşma yapmayı ve Celâleddin'e karşı birlikte mücadele etmeyi teklif etmişlerdir. Yine İbnü'l-Esir, atabeglik taraftarlarının, Tebriz'de

isyana girişirken Atabeg Özbek'in Gürcülerle birleşip Celâleddin'e saldıracağını da hesap ettiklerini yazmaktadır.26 Ancak Celâleddin olup bitenlerden haberdar olunca, iki taraf anlaşıp birleşmeden bölgeye vardı.

Sultan Celâleddin'in Azerbaycan'a hâkim olduğunu gören Gürcüler, savaşa hazırlandılar. Altmış bin kişilik bir ordu hazırlayarak, Gökçe Göl'ün güneyinde, Aras Irmağı'na dökülen Gerniçayı üzerinde yer alan tarihî Gerni şehri yakınlarında bir tepede ordugâh kurdular. Sultan Celâleddin bunu öğrenince, iktalarına dağılmış bulunan askerlerini toplamaya gerek duymadan, yanındaki kuvvetleriyle harekete geçti. Aras Irmağı kıyısına varınca orada kendisini bekleyen öncü kuvvetlerini de ordusuna kattı. Aras'ı geçtikten sonra Dvin'i ele geçirdi. Buradan Gerni'ye doğru ilerledi. Çok kalabalık Gürcü ordusunun, ovaya hâkim bir tepeyi ve eteklerini tamamen kapladığını görünce ürktü. Ordusunu gece karanlığında muharebe düzenine sokup sabaha kadar tetikte bekledi. İki taraf ertesi gün saldırıya geçmeden ordugâhlarında kaldı. Düşmanın üçüncü gün de harekete geçmediğini gören Celâleddin, hücuma geçti. Bunun üzerine Gürcüler de karşı harekete geçtiler. Şiddetli çarpışmalar sonunda mağlup olan Gürcü kuvvetleri, çok sayıda ölü ve esir bırakarak dağıldı. Gürcü başkomutanlarından İvane öldü, kardeşi Şalva esir düştü. Sultan Celâleddin, Gürcistan'ın fethini kolaylaştırabileceği düşüncesiyle Şalva'nın canını bağışlayıp yanında alıkoydu. Celâleddin, öldürülenlerin kesik başlarıyla bir grup esiri, zafer işareti olarak Tebriz'e gönderdi. Sonra muharebe meydanından ayrılan Celâleddin, Zûn şehrini ele geçirdi (1225 yazı).27 Bundan sonra Abhaz ülkelerine akınlar yaptırarak yağmalattı. Maksadı, Tiflis'i ele geçirmeyi kolaylaştırmak için düşmanın gücünü kırmak, yolları açmaktı.28

Celâleddin, Zûn'da iken, Atabeg Özbek taraftarlarının isyan hazırlığında olduklarını haber aldı. Bunun üzerine ordunun bir kısmını orada bırakarak Gürcistan'a akınların sürdürülmesini emretti. Kendisi de kalan kuvvetleriyle Tebriz'e döndü. Gürcistan'da bıraktığı kuvvetler, Sultan dönünceye kadar üç ay boyunca Gürcü ve Abhaz topraklarına akınlar yapıp yağmaladılar.29

Harezmşah Celâleddin, atabeglik taraftarlarının isyanını bastırdıktan sonra, Ramazan Bayramını (6-8 Ekim 1225) Tebriz'de kutladı. Bundan sonra Gürcüler üzerine ikinci bir sefere çıktı. Celâleddin, Aras kenarına gelince, ele geçirilen casus mektupları kendisine arz edildi. Bunlar, esir Şalva'nın, Sultanın seferini haber vermek üzere Abhaz beylerine gönderdiği mektuplardı. Bunun üzerine Şalva'yı katlettirdi.30

Bu ikinci Gürcistan seferi kış aylarında (1225-1226) icra edilmiştir. Fazla kar ve şiddetli soğuklardan Celâleddin ve askerleri büyük zorluklar çekmişlerdir.31

Sultanın harekâtını haber alan Gürcüler de hazırlanmışlar, çeşitli millet ve topluluklardan büyük bir ordu teşkil etmişlerdi. Celâleddin, sarp dağlardan geçerek, Markab vadisinde pusuda bekleyen Gürcü kuvvetini bozguna uğrattı. Ertesi gün Lori sahrasına vararak, karşısına çıkan Gürcüleri mağlup etti. Lori şehrini ve Ulyabad kalesini ele geçirdi (Ocak-Şubat 1226).32

Sultan Celâleddin, şiddetli kış şartlarına rağmen harekâta devam ederek, Tiflis yakınlarına geldi. Bunu haber alan kraliçe Rosudan, bütün hazinelerini alarak, devlet erkânıyla Kutayis'e çekildi. Tiflis önüne gelen Celâleddin, etrafta keşif yaparak, şehrin durumunu ve müdafaa tedbirlerini öğrenmeye çalıştı. Şehirden çıkış yapan bir Gürcü kuvvetini bozguna uğrattı. Sonra Tiflis'i kuşatmaya aldı. Fazla dayanamayan Gürcüler, teslim oldular. Gürcü ve Ermenilerin bir kısmı kılıçtan geçirildi. Esirlerden bazıları Müslüman oldular.

Kür Nehri, Tiflis şehrinin içinden geçiyordu. Celâleddin şehrin bir tarafını ele geçirince, nehrin öbür tarafındaki Gürcü askerleri iç kaleye çekilerek direnmeye devam ettiler. Nehri geçen Celâleddin, iç kaleyi kuşatmaya aldı. Kraliçe Rosudan, katliam ve tahribatın az olması için, müdafaaya çekilen askerlere teslim olmalarını bildirdi. Böylece iç kaledekilerin de teslim olmalarıyla Tiflis şehri ve kalesi fethedildi (9 Mart 1226). Tiflis'in fethi, İslâm dünyasında büyük sevinç meydana getirdi. Celâleddin daha sonra Tiflis civarındaki kaleleri de ele geçirdi.33

Harezmşah Celâleddin'in önemli hedeflerinden biri de, Van Gölü kenarında, Doğu Anadolu'nun en büyük Türk İslâm şehirlerinden Ahlat idi. O, Tiflis'in fethinden sonra Ahlat üzerine yürüdü. Fakat o sırada Kirman'daki naibi Barak Hacib'in itaatten çıktığını öğrenince (Haziran 1226), Ahlat'ı kuşatmaktan vazgeçti. Süratle Kirman'a gitti. Bir kaleye çekilen Barak Hacib, itaatini bildirdi. Buralarda oyalanmak istemeyen Celâleddin, geri dönerek, Aras kenarındaki Surmari (Sürmeli)'ye geldi (Ağustos-Eylül 1226).34

Celâleddin'in Kirman'dan Surmari'ye dönüşü, vezirin saldırıya uğramasıyla ilgiliydi. Kirman'a giderken veziri Şerefü'l-Mülk'ü Tiflis'te bırakmıştı. Tiflis'in idaresi ve muhafazasını üstlenen vezir, Gürcü ve Abhaz topraklarına yapılan akınları da devam ettiriyordu. Bu sırada, Eyyubîler'in Ahlat'taki naibi Hacib Ali, vezirin akından dönmekte olan adamlarına hücum ederek ellerindeki ganimetleri almıştı. Vezir, Sultana mektup yazarak acele dönmesini istedi. Bunun üzerine Celâleddin, Kirman'dan geri döndü. Nahçıvan ve Surmari'de bir süre kaldıktan sonra Tiflis'e gitti ve Gürcü topraklarına akınlar yaptırdı (Eylül 1226).35

Ordusuyla Tiflis'ten hareket eden Sultan Celâleddin, hâlâ Gürcülerin elinde bulunan Ani üzerine yürüdü. Ani ve Kars'ı kuşattı. Ancak her ikisi de çok müstahkem olan ve Gürcüler tarafından şiddetle savunulan bu kaleleri ele geçiremedi. Tekrar Tiflis'e dönerek Gürcü beldelerine akınlar yaptırdı (Eylül-Ekim 1226).36

O tarihe kadar Sultan Celâleddin ve kuvvetleri, Somkhet, Kambecyan, Kakheti, Karthlie, Tıryaleth, Cavakhet, Samçike, Tao, Artan, Karni-Pora ve Ani bölgelerini istila edip hükümleri altına aldılar. Kraliçe ve ricali, bu akınlardan kurtulan Batı Gürcistan'daki Kütayis bölgesinde kalıyordu.37

Öte yandan, Eyyubîler, Mısır ve Suriye'den başka Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bazı yerlere hâkim idiler. Ahlat ve çevresini de ele geçirerek (1208) hakimiyet sahalarını daha doğuya yaymışlardı.

Ancak Eyyubî melikleri ile bölge beyleri (Artuklular, Erbil beyi Kök-Börü, vs) arasında anlaşmazlık ve çatışmalar mevcuttu. Celâleddin, bu durumdan da faydalanıp Ahlat'ı ele geçirmek istiyordu.

Harezmşah Celâleddin, Kirman seferinden Tiflis'e döndükten bir süre sonra âniden Ahlat üzerine yürüdü. 7 Kasım 1226 günü Ahlat önüne gelerek, kış mevsimine rağmen kuşatmaya girişti. Ahlatlılar şiddetle direndiler. İki taraftan da çok ölenler oldu. Celâleddin bütün gayretlerine rağmen şehri ele geçiremedi. Çeşitli sebeplerle (şiddetli kış, Hoy tarafındaki Yıva Türkmenlerinin yağmacılık ve yol kesmeleri, Gürcüler'in Tiflis'e saldıracaklarına dair vezirin davet mektupları gibi) kuşatmayı kaldırarak Azerbaycan'a gitti (Aralık 1226).38

Sultan Celâleddin, Ahlat'ı kuşatmaya giderken (1226) Tiflis'te kalan vezir de kışı geçirmek üzere Gence'ye gitti. Onların yokluğu, Gürcüler'in Tiflis'e hücum etmelerine ortam hazırladı. Vaktiyle, Erzurum Selçuklu Meliki Mugiseddin Tuğrul Şah'ın oğullarından birisi, Gürcü kraliçesiyle evlenmek isteğiyle Hıristiyan olmuş ve Gürcistan'a gitmişti. Celâleddin, Tiflis'i ele geçirince, burada bulunan Selçuklu şehzadesine aman verip iltifat etmişti. Bu şehzade Sultan ve vezirin Tiflis'te olmadıklarını Gürcüler'e bildirdi. Gürcüler Tiflis üzerine yürüdüler. Sayısı az olan Harezmliler şehirden çekildiler. Tiflis'i ele geçiren Gürcüler, Türk ve Müslümanları öldürerek, şehri yağmalayıp yaktılar (Şubat-Mart 1227). Gürcülerin Tiflis'e yürüyeceklerini haber alan vezir, durumu Ahlat'ı kuşatmakta olan Celâleddin'e bildirdi. Kendisi de Gence'den hareket etti. Ancak her ikisi de zamanında yetişip Tiflis'i koruyamamıştır.39

Sultan Celâleddin, İsfahan yakınlarında Moğollara yenilmiş (Ağustos 1228) ve Hemedan'a sığınmıştı. Sonra bir süre Irak-ı Acem bölgesinde kaldı. Bu sıralarda veziri Şerefü'l-Mülk de Tebriz'den ayrılıp Irak-ı Acem'e gitmiş bulunuyordu. Onların yokluğundan faydalanan eski atabeg Özbek'in adamları, atabeglik idaresini yeniden kurmak amacıyla isyana giriştiler. Plana göre, Özbek'in, Kotur Kalesi'nde hapis bulunan oğlu Melik Hamuş'u (=dilsiz; asıl adı Kızıl Arslan idi) kurtarıp başa geçireceklerdi. Bu amaçla halkı da isyana katılmaya teşvik ediyorlardı. Bu gelişmeleri haber alan Celâleddin, vezirini isyanı bastırmakla görevlendirdi. Vezirin gönderdiği kuvvetler, isyancıları mağlup ederek, ele başlarını yakalayıp getirdiler. Vezir Şerefü'l-Mülk, bunların bir kısmını ölüme mahkum etti, bazılarını da affetti.40

Harezmşah Celâleddin, Özbek'in hanımı Melike Hatun ile evlendikten sonra Hoy, Selmas ve Urmiye şehirlerini hatuna ikta etmişti. Çok tamahkâr bir adam olan vezir Şerefü'l-Mülk de, kendi adamı Baherzî'yi vezaret naipliğine atayarak Melike ile beraber Hoy'a gönderdi. Vezir, naibinden, Melikenin iktalarının öşrünü tahsil ederek her ay kendi hazinesine göndermesini istedi. Şayet Melike buna karşı çıkarsa, Baherzî durumu vezire bildirecek, vezir de Melike'ye baskı yapacaktı. Gerçekten de gelişmeler öyle oldu.

Irak-ı Acem'de bulunan Celâleddin'e mektup yazan vezir, Melike'yi, atabeglik taraftarlarına yüz vererek onları isyana teşvik etmekle suçladı. Sonra yanındaki askerleriyle Hoy'a hareket etti. Hoy'dan ayrılan Melike Hatun, Gökçe-Göl kenarındaki Talâ Kalesine çekildi. Hoy'a gelen vezir, Melike'nin

sarayına, hazine ve eşyalarına el koydu. Sonra da ordu hazırlatarak Melike üzerine yürümeye karar verdi. Melike, elçi ve mektup gönderdiyse de veziri karar ve tavrından vazgeçiremedi. Çaresiz kalan Melike, Eyyubîler'in Ahlat'taki nâibi Hacib Hüsameddin Ali'den yardım istedi. Buna karşılık sahip olduğu bütün şehir ve kaleleri ona bırakacağını bildirdi. Hacib Ali, kuvvetleriyle yola çıktı. Selmas, Urmiye ve Hoy ile çevrelerini ele geçirdi. Bir şey yapamayan vezir de Tebriz'e gitti. Hacib Ali, Talâ Kalesindeki Melike Hatun'u da alıp Ahlat'a döndü (1228).41

Melike Hatun'un Ahlat valisi Hacib Ali ile Ahlat'a gitmesinden sonra vezir Şerefü'l-Mülk, Şemiran kalesi üzerine yürüdü. Kale muhafızı burayı Hacib Ali'ye teslim etmişti. Vezir, Hacib Ali'nin Ahlat'a dönmesini fırsat bilerek gelip kaleyi sıkıştırdı. Vezirin memlûk ve askerleri halkın mallarını yağmalayıp kadınlarına sarkıntılık ettiler. Buna karşı halk da onlara direnerek bazılarını öldürdü. Buna kızan vezir kuşatmayı şiddetlendirdi. Halk sıkıntıya düştü.

O sırada bir süvari kuvveti gelip vezire hücum etti. Vezirin askerleri dağıldı, kendisi de kaçmak zorunda kaldı (1227). Vezire hücum edenler, Eyyubîler'in bir birliği ile, Surmari emiri Hüsameddin Hızır'ın kuvvetleriydi. Sultan Celâleddin'e tâbi olan Hüsameddin Hızır, kendisinden ağır vergiler isteyen ve baskı yapan vezire olan kininden bu harekete katılmıştı. Vezir ancak ertesi gün Tebriz'e gidebildi.42

Hacib Ali de Hoy'a hücum ederek ele geçirdi ve yağmalattı. Sonra Nahçıvan ve Merend'i ele geçirdi (1227). Hacib Ali'nin bu harekâtı dolayısıyla, askeri de yetersiz olan vezir Şerefü'l-Mülk, Tebriz'de sıkışıp kaldı. Vezir, Hacib Ali'nin işgalinden korkan Tebriz halkının ısrarlarına rağmen, asker toplamak için şehirden ayrılıp Arran'a gitti (1228 İlkbaharı).

Arran'da topladığı askerlerle güçlenen vezir, Azerbaycan'a döndü. İsfahan muharebesinden sağ kurtulan Celâleddin de vezire bir miktar kuvvet gönderdi. Vezir bu kuvvetlerle Hacib Ali'ye hücum etti. Bargiri (Muradiye)'ye çekilen Hacib Ali'yi günlerce kuşattı. Ancak, etrafa yağma yapmaya giden askerlerinin dönmemesi üzerine kuşatmayı kaldırıp çekildi. Sultan Celâleddin'in de Azerbaycan'a dönmesinden faydalanarak, Hacib Ali'nin eline geçen şehir ve kaleleri geri aldı.43

Sultan Celâleddin, İsfahan önlerinde Moğollarla yaptığı muharebeden (1228) bir süre sonra Azerbaycan'a döndü. Gürcü beldelerine akına gönderdiği bir birlik, dönüşte konakladığı yerde geceleyin Gürcülerin baskınına uğradı. Çoğu kılıçtan geçirildi, bazıları esir düştü. Bunu öğrenen Sultan çok hiddetlendi. Sultanın gazabından korkan kraliçe Rosudan, savaş hazırlığı yaparak, kırk bin kişilik bir ordu topladı. Bunu haber alan Celâleddin harekete geçti. Lori yakınlarında Mindor düzlüğünde ordugâh kurdu. Düşman ordusunu tarassut etmek için bir tepeye çıktı. Gürcü ordusunun sağ kanadında yirmi bin kişilik bir Kıpçak kuvvetinin yer aldığını gördü. Kıpçak reisine tuz ve ekmek göndererek, babası Alâeddin Muhammed zamanında bir beladan kurtarılmalarını hatırlattı. Bunun üzerine Kıpçaklar muharebeden önce çekilip gittiler. Şaşıran Gürcüler muharebe düzenine geçtiler. Sultan, Gürcü komutanı İvane'ye, o gün savaşmayıp dinlenmeyi ve birer yiğit çıkarıp düello ettirmeyi teklif etti. Türk tarafından kendisi çıkan Celâleddin, karşısına çıkarılan beş Gürcü askerini tek başına

ayrı ayrı yenip öldürdü. Bu düello Gürcüleri ürkütürken, Sultanın askerlerini şevke getirdi. Bu ânı değerlendiren Celâleddin, kırbacıyla ordusuna hücum işareti verdi. Âni hücum karşısında paniğe kapılan Gürcü askerleri kaçmaya başladılar. Bu şekilde bozguna uğrayan Gürcü ordusundan zengin ganimet ele geçirildi (1229 başları). Gürcü kaynağına göre Celâleddin, bu zaferden sonra Tiflis'i tekrar ele geçirmiştir. Bundan sonra Lori üzerine giden Celâleddin, gece baskınında esir alınıp götürülen Harezmli askerleri serbest bıraktırdı. Lori'den dönüşünde, Şemkur hâkimi Gürcü Vahram'ın Gence havalisinde yaptığı eşkiyalık ve zulümler hakkında şikayetler aldı. Gece karanlığında Vahram üzerine yürüdü. Vahram'ın hâkimiyetindeki şehir ve köyleri yağma ve tahrip ettirdi. Şekân, Ulyâbâd, Gâg, Güvarin gibi kaleleri ele geçirip yağma, tahrip ve katliam yaptırdı. Sonra, Ahlat üzerine yürüdü (1229).44

Ordu ve ağırlıklarını Ahlat üzerine gönderen Celâleddin, maiyeti ve hassa kuvvetleriyle Nahçıvan'a gitti. Orada Nahçıvan melikesi ile evlenip birkaç gün kaldı. Sonra süratle hareket ederek, ordu Ahlat'a varmadan onlara yetişti.45

Celâleddin Ahlat'ı kuşatmadan önce Melik Eşref, Ahlat valiliğine emîrlerinden İzzeddin Aybeg'i atamıştı. Ahlat'a gelen Aybeg, idareyi ele alıp, surları tamir ettirdi. Sultan Celâleddin'in ısrarla kendisine teslimini istediği eski nâip Hacib Hüsameddin Ali'yi katlettirdi. Sonra da savunmaya hazırlandı.46

Celâleddin, Ahlat önüne gelip kuşatmaya girişti (Ağustos 1229). Surların etrafına 12 mancınık kurdurdu. Askerlerini surlardan atılan ok ve taşlardan, kar ve soğuktan korumak için kuleler ve muhasara evleri yaptırdı. İki tarafın inatla ve şiddetle savaşmaları sonucu kuşatma aylarca sürdü. 1229-1230 kışı kuşatma ile geçti. Ahlat'ta yiyecek ve ihtiyaç maddeleri sıkıntısı başladı. Sonunda halk açlıktan kedi, köpekleri, sonra da hayvan leşlerini yemek durumunda kalmıştır. Bir yandan surlar ve şehir tahrip olurken, bir yandan da halk perişan olup açlık ve hastalıktan kırılıyordu.

Halife Mustansır Billah, Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad ve Eyyubî melikleri Celâleddin'e elçiler ve mektuplar göndererek, bu İslâm şehrini kuşatma ve tahripten vazgeçmesini istediler. Fakat Celâleddin ısrarla kuşatmaya devam etti. Nihayet kale müdafilerinden İsmail el-Vanî'nin içerden yardım etmesiyle geceleyin surlardan sarkıtılan iplerden tırmanan askerler içeri girdiler. Şafak vakti Celâleddin de genel bir hücumla şehre girmeyi başardı (14 Nisan 1230). Kısa bir süre sonra da iç kaledekiler teslim oldu. Şehir ve halkın perişanlığına rağmen, emîrlerin ısrarı karşısında Celâleddin, şehrin üç gün yağmalanmasına izin verdi. Bu da şehrin daha çok tahribine yol açtı.47

Sultan Celâleddin, Ahlat'ı ancak Yassı-çimen muharebesine kadar elde tutabilmiş ve bu süre (3-4 ay) içinde şehri imar ve iskan edememiştir.48 Celâleddin'in bölgeden çekilmesi ve ölümünden sonra Moğollar, diğer Doğu Anadolu şehirleri gibi Ahlat'ı da yağma ve tahrip etmişlerdir. Bundan sonra, Orta Çağ Doğu Anadolu'sunun büyük şehirlerinden Ahlat gerileyip gitmiştir.

Harezmşah Celâleddin Mengüberti, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a geldiğinde halifeden ve çevredeki hükümdarlardan Moğollara karşı yardım sağlayamamıştı. Daha sonra Meraga'da ikamet ettiği sırada I. Alâeddin Keykubad ile iş birliği yapmaya karar verdi. Bu amaçla Keykubad'a elçi ve mektup gönderdi (Temmuz 1225).49

I. Alâeddin Keykubad, Celâleddin'in elçisini törenle kabul etti. Keykubad, elçiden Celâleddin ve ülkeleri, Moğol istilâsı hakkında bilgi aldı; Celâleddin'i ve mücadelesini övdü. Bir süre misafir ettiği elçiye, para, köle ve cariyeler, binek hayvanları hediye ederek geri dönmesine izin verdi. İlişkileri geliştirmeyi, iş birliğine gitmeyi benimseyen I. Alâeddin Keykubad da Celâleddin'e cevabî mektup gönderdi. Kaynaklar, Celâleddin ile Keykubad arasında başka mektuplar ve elçiler de teati edildiğini yazmaktadırlar.50

Bu mektuplaşmalar ve elçilerin gidiş gelişi, iki sultan arasındaki dostluğu bir hayli ilerletmişti. Ancak Celâleddin'in, doğudan gelen Moğol tehlikesine rağmen, ileri görüşlülükten yoksun bir şekilde Ahlat'ı kuşatması, Selçuklu ve Eyyubî sınırlarında bir tehdit oluşturması, bu dostluğu bozdu; ilişkiler gerginliğe dönüştü. I. Alâeddin Keykubad, Ahlat kuşatmasından vazgeçirmek, Türk İslâm komşularıyla iyi geçinmeye davet etmek ve Moğollar'a karşı tedbirli olmayı hatırlatmak amacıyla bir elçilik heyetini kıymetli hediyelerle, Celâleddin'e gönderdi. Ancak bundan da bir sonuç çıkmadı.51

Artık Celâleddin'i bir tehdit olarak gören I. Alâeddin Keykubad, Eyyubî meliklerine yöneldi. Ahlat'tan dönen Selçuklu elçileri de Keykubad'ı Celâleddin'e karşı askerî tedbir almaya teşvik ettiler. Alâeddin Keykubad önce on bin kişilik seçme bir kuvveti Erzincan tarafına gönderdi. Bir yandan da Eyyubî meliklerine elçiler göndererek Celâleddin'e karşı ittifak yapmaya çalıştı, askerî yardım istedi. Karşılıklı elçiler gidip geldikten sonra Eyyubî melikleri Keykubad'la birleşmeyi ve Celâleddin'e karşı savaşmayı kabul ettiler. Alâeddin Keykubad, ordusunu hazırlayıp Sivas'a doğru ilerledi. Eyyubîler'in Melik Eşref idaresinde gönderdiği ordu, Sivas yakınlarında Keykubad'la buluştu.52

Bu arada Celâleddin de Ahlat-Malazgirt civarından hareket ederek Anadolu içlerine doğru ilerledi. Bunu haber alan Keykubad ile Melik Eşref, ordularıyla Sivas'tan doğuya hareket ettiler. Erzincan Akşehir'ine vararak, ovada ordugâh kurdular.53

I. Alâeddin Keykubad'ın amcaoğlu ve Erzurum Selçuklu Meliki Rükneddin Cihan-şah da Celâleddin ile iş birliği yapıyordu. Hatta Cihan-şah, Ahlat'a gidip Celâleddin'i ziyaret ve onu Keykubad'a karşı tahrik ve teşvik etmişti. Ahlat'tan dönen Cihan-şah, asker ve malzeme hazırlamaya başladı. Sonra kuvvetleriyle yola çıkıp Harput'ta Celâleddin'le buluştu. Celâleddin, Arran ve Azerbaycan'daki iktalarında bulunan askerlerinin gelmesini beklemeden, yanındaki askerleri ve Cihan-şah'la beraber Sivas'a doğru hareket etti. Sultan Keykubad ile Melik Eşref'in Akşehir ovasında ordugâh kurduklarını haber alan Celâleddin hiddetlendi. Cihan-şah'ın teklifi üzerine hızlı bir yürüyüşle Yassı-Çimen sahrasına54 gelip su ve otlakları kontrollerine alacak şekilde ordugâh kurdular.55

Celâleddin'in Yassı-Çimen'e gelip konakladığını öğrenen Sultan Keykubad'ın morali bozuldu. Önceden Erzincan'a gönderilmiş olan Selçuklu ihtiyat kuvveti, ana orduya katılmak için geriye hareket etti. Bunu öğrenen Celâleddin, onlara karşı bir kuvvet gönderdi. Selçuklu ihtiyat kuvveti bozguna uğradı; çok azı kurtulabildi. Bu suretle muharebelerin ilk safhası vukua geldi. Buna çok üzülen Keykubad'ın cesareti kırıldı. Geri çekilip boğaz ve geçitlerde müdafaaya geçmeyi düşündü.

Eyyubî melikleri Keykubad'ı teskin ve muharebeye o mevkide devam edilmesi hususunda ikna ettiler. Ertesi gün çıkarılan ileri karakol kuvvetlerinin çarpışmasında Celâleddin'in kuvvetleri bozguna uğradı. İkinci gün çıkarılan daha büyük öncü kuvvetlerinin çarpışmasında yine Celâleddin'in askerleri bozguna uğradı. Bu sonuçlar Celâleddin'in moralini bozarken, Keykubad ve ordusunun moral ve cesaretini artırdı. Nihayet üçüncü gün ana ordular muharebeye girişti. Muharebenin başlangıcında Celâleddin'in kuvvetleri Selçuklu ordusunun sol kolunu bozup geriye sürdü. Eyyubî meliklerinin müdahale ve gayretiyle durum düzeltildi. Akşama kadar devam eden çarpışmalar sonunda Celâleddin'in ordusu bozguna uğrayıp dağıldı. Durumu gören Celâleddin, bayrak ve sancaklarını alıp kaçmaya başladı. Canını kurtarıp dağılan Harezmli askerlerin bir kısmı kaçarken uçurumlardan düşerek öldüler. Muharebe sırasında Cihan-şah ve kayınbiraderi ile birçok Harezmli emir ve asker de esir alındı (8-10 Ağustos 1230). Celâleddin, çok az adamıyla Harput-Malazgirt üzerinden Tebriz'e gitti.56

Celâleddin, Ahlat'ın zaptı ve Yassı-Çimen muharebesiyle uğraşırken (1229-1230), onun askerî ve siyasî varlığını, hatta vücudunu ortadan kaldırmak isteyen Moğollar, Irak-ı Acem'e kadar gelmişlerdi. Yassı-Çimen'de mağlup olan Celâleddin'in Azerbaycan'a döndüğünü duyan Moğollar hemen onu takibe giriştiler. Moğolların kışı Irak-ı Acem'de geçireceklerini sanan Celâleddin, onların âniden Azerbaycan'a gelişiyle şaşkına döndü. Askerlerinin bir kısmı hâlâ dağınık olarak iktalarında idiler.

Haremi mensupları ile yakınlarını Tebriz'de bırakan Celâleddin, askerlerini toplayabilmek ümidiyle Mugan'a gitti. Morali çok bozuktu ve memleketini kaybedeceğine, sevdiklerinin düşman eline geçeceğine üzülüyor, gözyaşı döküyordu. Mugan'a varınca, henüz askerlerini toplayamadan Moğol hücumları başladı. Şirkebut kalesi civarında konakladığında, gece Moğolların baskınına uğradı; canını zor kurtarıp kaçtı. Mahan'a gidip kışı (1230-1231) orada geçirdi. Moğolların kendisini takip ettikleri bildirilerek Arran'a gitmesi tavsiye edildi. Celâleddin de Arran'a giderek askerlerini toplamaya çalıştı. Türkmenlerden de katılımlar sağlandı.

O sıralarda Beylekan kalesine gönderilen Moğol elçisinden, Celâleddin'i takibe gelen Moğol komutanı Cormagun Noyan'ın dört tümen (yaklaşık kırk bin) askeri olduğu öğrenildi. Bu haber Celâleddin'i korkuttu. Askerlerinin bir kısmını hâlâ toplayamamıştı. Askerî ve siyasî olarak, dostu ve müttefiki olmayan Celâleddin, Moğollar karşısında zayıf ve yalnız idi. Bu şartlar altında, Eyyubî meliklerine, halifeye ve Selçuklu sultanına adamlar ve mektuplar göndererek, iş birliği ve yardım istedi. Fakat onların hiçbirisi artık Celâleddin'e güvenmedikleri ve Moğol tehlikesini de tam olarak anlayamadıkları için, yardım etmediler.57

Mugan ve Arran taraflarında da Moğol takibinden kurtulamayan Celâleddin, Ahlat'a doğru hareket etti. Amacı Bağdad'a gidip halifeden ve onun aracılığı ile bütün Türk-İslam hükümdarlarından yardım istemekti. Fakat Moğolların peşinde olduğunu öğrenince Cebelcur (Bingöl) tarafına yöneldi.58

Moğollar'ın hâlâ peşinde olduğunu öğrenen Celâleddin, Amid (Diyarbekir)'e gitmeye karar verdi. Amid yakınlarında, Dicle Nehri üzerindeki Ambarçayı Köprüsü yanında konakladı. Moğollar'ın geri dönüp gittiklerine dair verilen asılsız haberle rahatlayıp orada geceledi. Fakat sabaha karşı âniden baskın yapan Moğollar Celâleddin'in ordugâhını kuşattılar. Akşamdan sarhoş olan Celâleddin, zorla uyandırılarak bir ata bindirilip kaçması sağlandı. Moğollar, Celâleddin'in askerlerinin çoğunu kılıçtan geçirdiler. Pek azı kaçıp kurtulabildi. Sultan Celâleddin, yanındaki çok az adamıyla Amid'e doğru kaçıp şehre girmek istedi. Onu ve Harezmliler'i istemeyen halk, sultanı ok ve taş yağmuruna tuttu. Amid'e alınmayan Celâleddin, Melik Muzaffer'e sığınmak amacıyla Meyyafarikin (Silvan)'e yöneldi. Yolda gece konakladığı yerde yine kendisini takip eden Moğol müfrezesinin baskınına uğradı. Tek başına kaçıp dağlara gitti. Orada, süslü elbisesine ve atına tamah eden veya Ahlat'ta öldürülen kardeşinin intikamını almak isteyen bir dağlı eşkıya tarafından öldürüldü (Ağustos 1231).59

Harezmşah Celâleddin'in ölümünden sonra Doğu Anadolu'da kalan Harezmliler, önce Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad tarafından Selçuklu Devleti'nin himaye ve hizmetine alınarak, iktalar verildi. Fakat Keykubad'ın halefi II. Gıyaseddin Keyhüsrev ve adamları tarafından kötü davranılan Harezmliler, aileleriyle birlikte Güneydoğu Anadolu ve Suriye'ye gittiler. Az da olsa Anadolu'nun orasında burasında kalan Harezmliler, sonraları -telaffuz değişimiyle- Horzumlular diye anılmışlar ve bu adla köyler de kurmuşlardır.60